

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ-અમદાવાદ
મુદ્રક: ગુજનન વિશ્વનાથ પાઠક.

સિવાય ૨—

૧. સાતમી શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષનું, બાપલુ-મુંબઈના સાહિત્ય પ્રેસના મેનેજર લાલરા'કર પ્રમુસમ બહે,
૨. વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષનું બાપલુ-મુંબઈના મનોરંજન પ્રેસના મેનેજર લી. આર. જિંને,
૩. જૈન વિભાગના અધ્યક્ષનું બાપલુ-પંડિત સુખલાલ સંઘવીનો " જૈન ન્યાયનો ઇતિહાસ " નામનો નિબંધ અને શેઠ કુંવરજી આણંદજીનો " કમ' સંબંધી જૈન સાહિત્ય " નામનો નિબંધ-એ ત્રણે ભાગો બાવનગરમાં આનંદ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસના મેનેજર શેઠ દેવચંદ હામજીએ,
૪. ચિત્રો-મુંબઈમાં હરમીઆઈ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસના મેનેજરે છાપેલ છે

સામાન્ય મંત્રીઓ, નીલકંઠ મદાદેવની શેરી, બાવનગર
શિક્ષકાન : મુજરાત વર્નાક્યુલર મેસાઈટીની એડીસ, અમદાવાદ
એન એમ. વિપારીની કંપની પ્રિન્ટેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

તેઓના સંદેશ —

“હું ગુજરાતી ભાષાના પ્રચારને બનીશકે તેટલો દેકો આપીશ”

૧ વિભાગાનુક્રમણિકા.

—૧૬૩૩—

અંક	વિભાગ.	પૃષ્ઠ
૧	સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વતા વૃત્તાંત.	૧—૯૬
૨	પ્રમુખો તથા અધ્યક્ષોના બાપણો.	૧—૨૦૦
૩	સાહિત્ય વિભાગ.	૧—૨૬૪
૪	ઇતિહાસ વિભાગ.	૧—૯૬
૫	વિજ્ઞાન વિભાગ.	૧—૯૪
૬	જન વિભાગ.	૧—૧૭૦
૭	સાહિત્ય વિભાગ-પૂર્વણી.	૧—૧૨૬

કુલ એકંદર પૃષ્ઠો ૧૦૬૬

૨૧ વિષયનુક્રમણિકા.

ભાગ ૧ લો.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો વૃત્તાંત.

વિષય

પૃ.

૬	અધિવેશન પૂર્વનો વૃત્તાંત.	૩
૭	અધિવેશનનો વૃત્તાંત	૨૨
૧૧	સદ્ધાનંદકૃત રાસાષ્ટકો.	૩૮
	પરિશિષ્ટો.				
૧૨	- પરિષદમાં પ્રસાર થયેલા કારાવો.	૪૩
૨	વિજ્ઞાન વિભાગની બેઠકનો રિપોર્ટ....	૪૮
૩	કવિ બોટાદકરનો પત્ર.	૫૧
૪	કાર્યક્રમ.	૫૨
૫	પરિષદમાં રચી થયેલા બાપજો તથા નિબંધો...	૫૫
૬	- સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-પત્રિકા.	૫૬
૭	- પત્રિકા નં. ૧	૬૦
૮	- પત્રિકા નં. ૨	૬૨
૯	- પત્રિકા નં. ૩	૬૫
૧૦	- પત્રિકા નં. ૩ નું અનુસંધાન	૬૬
૧૦	- પત્રિકા નં. ૪	૬૭
૧૧	- પત્રિકા નં. ૫	૬૮
૧૨	સાહિત્ય પરિષદોના પ્રમુખો તથા ઉપપ્રમુખો વગેરેનું પત્રક	૭૦
૧૩	કારોબારી મંડળ...	૭૨
૧૪	બડોળ કમિટી....	૭૪
૧૫	નિબંધ નિમંત્રણ સમિતિ...	૭૫
૧૬	નિબંધ નિરીક્ષણ સમિતિ....	૭૬
૧૭	વિશિષ્ટ સમિતિઓ.	૭૭
૧૮	કાર્યવાહક સમિતિ.	૭૮
૧૯	પરિષદના સભાસદોની યાદી	૮૦
૨૦	રાજ્યો તથા સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓની યાદી.	૮૫
૨૧	વિવિધ વિચારણી સમિતિમાં દાખલ રહેલા સભ્યોની યાદી	૮૭
૨૨	બાવનગરમાં સત્યાગ્રહમાં નાણા બચતગણોની યાદી.	૮૯
૨૩	મુંબઈમાં મહાગ્રંથમાં નાણા બચતગણોની યાદી.	૯૦
૨૪	સત્યાગ્ર મંડળના સભ્યોની યાદી	૯૨
૨૫	મીસ ૨૭ નું ઉપજી ખર્ચનું સર્વેયું.	૯૫

ભાગ ૨ જો.

પ્રમુખો તથા અધ્યક્ષોનાં ભાષણો—

૧	સત્કાર સંગીતો	૩
૨	સત્કાર મંડળના પ્રમુખ મહેરબાન પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબના ભાષણનો સાર	૭
૩	સત્કાર મંડળના ઉપપ્રમુખ મહેરબાન લલુભાઈ સામળદાસ મહેતાના ભાષણનો સાર	૮
૪	સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ-નિયુક્ત રા. બ. કમલાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીનું ભાષણ	૧૦
૫	સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રીયુત અરદેશર ફરામજી ખખરદારનું ભાષણ	૬૭
૬	સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઇતિહાસ વિભાગના ... ૧-૧૪ અધ્યક્ષ શ્રીયુત ખુશાલ તલકચંદ સાહેનું ભાષણ (૧૧૩-૧૨૬)	
૭	સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વિદ્યાનવિભાગના ... ૧-૩૬ અધ્યક્ષ શ્રીયુત કાંતિલાલ જમનેલાલ પંડ્યાનું ભાષણ (૧૨૭-૧૬૨)	
૮	સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના જૈનવિભાગના ... ૧-૨૮ અધ્યક્ષ શ્રીયુત પંડિત રતેદયંદ કર્પૂરચંદ લાલનનું ભાષણ (૧૬૩-૧૯૦)	

ભાગ ૩ જો.

સાહિત્ય વિભાગ—

૧	પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉગેલાં વિવેચનના અંકુર રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ	૩
૨	કવિતા શિક્ષણ—રા. રા. બલવંતસય કલ્યાણરાય કહેરો ... ૧૬	
૩	લિપિનો ઇતિહાસ—રા. રા. બરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા ... ૬૩	
૪	લલિતકલા—સૌ. જહેન ચૈતન્યબાળા મંજુલાલ મમ્મુદાર ... ૭૬	
૫	સાહિત્યનો વિકાસક્રમ—રા. રા. દનૈયાલાલ મણેકલાલ સુનશી ... ૯૧	
૬	વક્ત્ર મંડોલો—રા. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી. ... ૯૬	
૭	લોક સાહિત્ય—રા. રા. ગિરિમણેશંકર ભગવાનજી બધેકા ... ૧૧૫	
૮	ગ્રંથપદી—સૌ. જહેન લીલાવતી. ... ૧૨૦	
૯	દાખ્યકળા—રા. રા. મોદનલાલ પાર્શ્વતીશંકર દવે ... ૧૩૫	
૧૦	રાસ પંચામ્યાયીનો વાચ્યાર્થ—રા. રા. જયેન્દ્રરામ ભગવાનલાલ ... ૧૪૩	
૧૧	દૂરંદાજ.	૧૪૩

૧૧	ગુજરાતના શિષ્ટ સંવાદો—રા. રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય ...	૧૫૬
૧૨	અખે અને તેની કરિતા—ગ. રા. વિદ્યુદાસ ખીમજી પટેલ ...	૧૫૮
૧૩	સ્તસમાધિના શ્લોકો—	૧૮૦
૧૪	ભત્તરિના વૈરાગ્ય શતકના કેટલાક શ્લોકોનું ભાષા-તર મે કાવસજી જમસેજી સખણા	૧૮૩
૧૫	રસિકતા—રા. રા. મનહરરામ હરિરામ મહેતા	૧૮૭
૧૬	કારીયાવાડનું લોકસાહિત્ય—રા. રા. ગોકુલદાસ દારકાદાસ રાયચૂરા	૧૯૫
૧૭	ઓખામહાનું ભાષાવૈશિષ્ટ્ય—રા. રા. કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોષી	૨૦૦
૧૮	ભવાઈનું ગુજરાતી રંગભૂમિમાં સ્થાન—રા. ગ. રૂસ્તમજી નાનાભાઈ રાણીના	૨૧૬
૧૯	લલિત વાર્તા અને તેની સમાજ ઉપર અસર—રા. ગ. ઘૌરીશંકર મોતીરામ ભટ્ટ	૨૨૪
૨૦	ભારતવર્ષમાં ભાષાઓનો સવાલ—એચ જહાગીર સોરામજી તારાપોરવાલા	૨૨૮
૨૧	વજ્રભીય સપ્રદાયનું મુદ્રિત સંસ્કૃત સાહિત્ય—રા. ગ. જ્ઞેહાલાલ ગોવર્ધન શાહ	૨૩૮
૨૨	કવીશ્વર પ્રેમાનંદના ત્રણ નાટકોનું સક્ષમ નિરીક્ષણ—રા. ગ. મજેન્દ શંકર વાવશંકર પડયા, એમ. એ....	૨૫૧ થી ૨૬૪

ભાગ ૪ થો

ઇતિહાસ વિભાગ

૧	ગીર્ણીશ્વર કવિ જયદેવના સતકર્તા—રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદેરાય હુવ	૧
૨	કેટલાક અપ્રસિદ્ધ જૂના લેખો—રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જવેરી	૮
૩	ગુજરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની રૂપરેખા—રા. ગ. દત્તાત્રેય બાલ કૃષ્ણ દીસજીરકર... ..	૧૩
૪	ચાવડાઓની વંશાવલી—રા. રા. રામલાલ યુનીનાલ મોદી ...	૨૬
૫	વટવાણના કેટલાક શિવાલેખો—રા. રા. યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	૪૨
૬	નાસિક પંચવર્ગી—રા. રા. હનુમંતરાવ બળવતરાવ ભીડે ...	૪૮
૭	ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ઉમેરવાનું એક પ્રકરણ— રા. રા. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ દીસજીરકર	૭૨
૮	ચુડાસમાં રામજીના શિવાલેખો અને તેઓની વંશાવલી— રા. ગ. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ દીસજીરકર	૭૬
૯	સંશોધક દૃષ્ટિએ અધ્યાન અમન ઉપર પ્રકાશ—રા. રા. કેશવલાલ વિજયરાય કામજીર	૮૫ થી ૮૬

ભાગ ૫ મો

વિજ્ઞાન વિભાગ—

૧	પ્રાચીન આર્યોનું ભૌતિક શાસ્ત્ર—રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી	૩
૨	પ્રાચીન હિંદમાં વિજ્ઞાન—રા. રા. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ ...	૨૨
૩	ચરકસંહિતામાં દૃઢબલનો હાથ—રા. રા. દુર્ગાચંદ્ર કેવલરામ ચાસ્ત્રી.	૪૧
૪	વિકાસવાદ—રા. રા. રેવાચંદ્ર ઓષધભાઈ સોમપુરા. ...	૫૯
૫	વિજ્ઞાન શું છે ?—રા. રા. પર્ણનાથ વૈકુંઠનાથ મેઢ ...	૭૦
૬	વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો પ્રસાર— રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ ...	૭૫
૭	સમાજશાસ્ત્ર—રા. રા. માધવપ્રસાદ નવનીતરાય મજમુદાર. ...	૮૦
૮	કલાત્મક વિજ્ઞાન અને કેળવણી—રા. રા. હરિલાલ મૂલશંકર મૂલાણી. ૮૮થી ૯૪	

ભાગ ૬ હો

જૈન વિભાગ—

૧	જૈન ન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ—પંડિત સુખલાલજી ...	૧-૧૨
૨	કર્મ સંબંધી જૈન સાહિત્ય—રા. રા. કુંવરજી આણંદજી શાહ ૧-૧૬	૧૩-૨૮
૩	પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ને જૈન સાહિત્ય—રા. રા. કુલચંદ હરિચંદ શાહ...	૨૯
૪	જૈન કવિઓ—આચાર્યશ્રી મુનિ ન્યાયવિજયજી. ...	૩૮
૫	જૈન દાનવીરો—આચાર્યશ્રી મુનિ ન્યાયવિજયજી ...	૫૨
૬	જૈન મંત્રીઓ—આચાર્યશ્રી મુનિ ન્યાયવિજયજી ...	૬૩
૭	જૈન રાજાઓ—આચાર્યશ્રી મુનિ ન્યાયવિજયજી ...	૭૪
૮	જૈન રાસાઓ—રા. રા. ગાંધી વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ. ...	૧૦૩
૯	જૈન ભૂગોળ—આચાર્યશ્રી મુનિ ન્યાયવિજયજી. ...	૧૦૮
૧૦	શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી—રા. રા. અણ્ણલાલ મોહનલાલ પાદરાકર. ...	૧૧૫
૧૧	કવિવર સમયસુંદરજી—રા. રા. મોહનલાલ દ્વિચંદ દેસાઈ	૧૪૧થી ૧૭૦

ભાગ ૭ મો

સાહિત્ય વિભાગ, પૂરવણી—

૧	મરસ્વચીયંદ્રની સમાલોચના—રા. રા. વિજયપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી	૩
૨	એ ત્રણ નાટકો—રા. ગ. ડોવરરાય રંગીવદાસ આકડ ...	૧૪
૩	રામાયણનું રહસ્ય—રા. રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર ...	૪૪
૪	સૌ. કનુબહેનનું કવન—ગ. રા. મંજુલાલ જમનાદાસ દવે ...	૭૫
૫	ધરુભામી સાહિત્ય—રા. રા. શુભામહામેન અનિલ ...	૧૨૧ થી ૧૨૬
	કલ્પ એકંદર વિષય ૮૮ એકંદર પૃષ્ઠો ...	૧૦૬૬

૩ ચિત્રાનુક્રમશ્લિકા.

- ૧ નેકનામદાર બાવનગરમાં-બાલે મેહિરાભેની છબી પુકાની પછી વરત મુખપૃષ્ઠની સામે.
- ૨ મહાત્મા ગાંધીજીની છબી. ('સમાલોચક' ના અધ્યક્ષશ્રી.) મુખ પૃષ્ઠ પછી, અનુક્રમશ્લિકા પૃ. ૧ ની સામે.
- ૩ મત્રીએની એકચિત્ર છબી. અનુક્રમશ્લિકા પછી રજાત ભાગ ૧ ના પૃ. ૩ ની સામે.
- ૪ સત્કાર મહાત્મા પ્રમુખ ઉપપ્રમુખોની એકચિત્ર છબી. ભાગ ૨ પ્રમુખોના ભાષણો પૃ. ૭ ની સામે.
- ૫ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખની છબી. ભાગ ૨ પ્રમુખોના ભાષણો પૃ. ૧૦ ની સામે.
- ૬ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સાહિત્ય વિભાગના મે. અધ્યક્ષ સાહેબની છબી. પૃ. ૬૬ પછી પૃષ્ઠ ૬૭ ની સામે
- ૭ ઇતિહાસ વિભાગના મે. અધ્યક્ષ સાહેબની છબી. પૃ. ૧૧૨ પછી તેમજ ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષના ભાષણના પૃ ૧ ની સામે
- ૮ વિજ્ઞાન વિભાગના મે. અધ્યક્ષ સાહેબની છબી. વિજ્ઞાન વિભાગના મે. અધ્યક્ષ સાહેબના ભાષણના પૃ. ૧ ની સામે
- ૯ જૈન વિભાગના મે. અધ્યક્ષ સાહેબની છબી. જૈન વિભાગના મે. અધ્યક્ષ સાહેબના ભાષણની સામે.
- ૧૦ સાક્ષરોની એકચિત્ર છબી. વિભાગ ૩ સાહિત્ય વિભાગના પૃ. ૩ ની સામે.

ભાગ ૧ લો

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો વૃત્તાંત.

(અધિવેશન-વિ. સં. ૧૯૮૦, ઈ. સ. ૧૯૨૪ ના એપ્રિલ માસમાં
સુ. ભાવનગર.)

ક-અધિવેશન પૂર્વના વૃત્તાંત.

—~~અધિવેશન~~ Valabjee Ramjee
૧ પૂર્વવૃત્ત.

ધ. સ. ૧૯૨૦ (સં. ૧૯૭૬) માં અમદાવાદમાં મળેલી છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સભામાં રા. વિઠ્ઠલરાય મહીપનરાય મહેતા તથા રા. માનસકર પીતાપરદાસ મહેતાએ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને ભાવનગરમાં મળવાનું આમત્રણ કર્યું, ત્યારે તેઓ કેવી જવાબદારી માથે લે છે, તેના તેઓને પૂરેપૂરા ખ્યાલ આવ્યો ન હતો. ભાવનગરથી કેટલાક સાહિત્યવિલાસીઓ તે પરિષદમાં ભાગ લેવાને આવ્યા હતા તેઓના એકત્ર આમત્રણથી જ તેઓને તે પગલું ભરવું પડ્યું હતું પરંતુ તે પ્રસંગે પણ તેઓના જાણવામાં હતું કે-ધ. સ. ૧૯૦૭ માં મુખ્યમાં ભરાયેલી બીજી સાહિત્ય પરિષદના હંગમ મુજબ ત્યાર પછી સાહિત્ય પરિષદ કોણે યોજાવવી, તેના વિચાર કરવાને ધ. સ. ૧૯૦૯ માં રાજકોટ મુકામે એક સભા ભરાઈ હતી તે પ્રસંગે કેટલાક સભ્યોએ ભાવનગરે આમત્રણ કરવાનો ભાવનગરના પ્રતિનિધિઓને બહુ આગ્રહ કર્યો હતો તે જ મુજબ ધ. સ. ૧૯૦૯ માં સુરતમાં પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ ભરાઈ હતી, તે પ્રસંગે પણ ત્યાર પછીની પરિષદ ભાવનગર, નાંક-પાદ અથવા ભરૂચે યોજાવવી, એમ ઘણા સભ્યોએ અભિપ્રાય આપ્યો હતો. પરંતુ તે સમયે તે ત્રણમાંથી કોઈ પણ સ્થળ તૈયાર ન હોવાથી ધ. સ. ૧૯૨૦ માં છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં ભરાઈ. મદાતમાં ગાંધીજી, જગત્કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને શ્રીમતી સરલાદેવી જેવી દર્શનીય વ્યક્તિઓથી તે પરિષદ મહુ આકર્ષક થઈ પડી હતી. અમદાવાદને ભૌગોલિક સ્થિતિને લઈને સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં જે લાભો મળ્યા, તેવા લાભો ભાવનગરને મળી શકે નહિ. છતાં જ્યાં સુધી ભાવનગરમાં સાક્ષરવર્ગ મધ્યસ્થ કરેલ નહિ, પ્રોફેસર લેક્ચરરો સાક્ષરોના જોડામાં કશિયા, શ્રીમુન કૌશિકરામ વિદ્યારંભ જેવા સાક્ષરોના આદિવાસીઓ ભાવનગરની પ્રજાની સાહિત્યવૃત્તિનું ઉદ્દીપન થતું રહેતું હોય, કેળવણીના વિષયમાં નવીન પ્રયોગોથી ભાવનગરની પ્રજામાં નવનવા સરકારો જન્મી શકે તેનાર દક્ષિણા મૂર્તિ બવન વિદ્યમાન હોય, ત્યાં સુધી ભાવનગરમાં સાહિત્ય પરિષદને નિમત્રણ કરનારાઓને સચોટ ગહેવાનું કંઈ કાગળ ન હતું. અને ભાવનગરની પ્રજાની અને રાજ્યની પ્રથમથી સમતિ મેળવવાની તો આવશ્યકતા હતી, તેમ છતાં પણ આમત્રણ કરનારાઓનો પ્રજા અને રાજ્ય ઉપર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હોવાથી એટલું મોટું સાહસ કર્યું હતું. તે સમયે ભાવનગરની પ્રજા રાજ્યીય વાતાવરણથી એટલી બંધી છવાઈ ગઈ હતી કે સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનો પતો લાગે તેમ ન હતું. જગત્કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના દર્શનથી ભાવનગરની પ્રજાની લેવાઈ રહેલી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ એકદમ આગળ ધસી આવશે, એમ માનીને તેઓએ મદાતમાં ગાંધીજીને, જગત્કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને અને શ્રીમતી સરલાદેવીને ભાવનગર આવવાનું આમત્રણ કર્યું. મદાતમાં ગાંધીજી અને શ્રીમતી સરલાદેવી અનિવાર્ય કાગળને લીધે તે આમત્રણ સ્વિકારી શક્યા નહિ. પરંતુ જગત્કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પધાર્યા. ભાવનગરની આખી પ્રજાએ, અધિકારી-ઓ તેમજ શ્રીમતી

સંસ્કારો ઉદ્ધૃત્ કથા, જેને પરિણામે આખી પ્રજા આગામી સાહિત્ય પરિષદ-મંડળના મંત્રીઓ શ્રીયુત રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ તથા શ્રીયુત હીરાલાલ ત્રિશુવનદાસ પારેખને ભાવનગરમાં સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરવાની ઉપગામી તા. ૨૫-૪-૧૯૨૨ નો પત્ર આવ્યો. તા. ૧૫-૧૦-૧૯૨૨ (સંવત ૧૯૭૮ ના ભાદ્રપદ શુદ્ધ ૫ વાર રવિ) ને રાજ શ્રીયુત મણિચંદ્ર રત્નજી ભટ્ટના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયેલ સાહિત્યસભાની વાર્ષિકસભા સમક્ષ તે પત્ર મંત્રીઓએ રજુ કર્યો, અને “સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ઇ. સ. ૧૯૨૩ ના અક્ટોબર માસમાં ભરવાનો અને તે બાબતની શરૂઆત કરવા માટે એક માસમાં ભાવનગરની જાહેર સભા બોલાવવાનો” તે સભાએ સર્વાનુમતે ઠરાવ કર્યો. તે ઠરાવનો અમલ કરતા પૂર્વે આખી ગુજરાતી પ્રજાની જાણ માટે મંત્રીઓએ ગુજરાતના સઘળાં સાપ્તાહિક અને દૈનિક પત્રોમાં એક પત્રિકા પ્રસિદ્ધ કરી. (જુઓ, સાથેનું પરિશિષ્ટ અંક ૬ ની પત્રિકા) પરંતુ શુભ કામ શરૂ કરતા જ તેમાં વિદ્વેષ આપ્યા વિના રહેતા નથી. જેઓને સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને ખીજી હરકેમ પગિયથી અપૂર્વ જનાવવાની તીન ઉઠકંઠા હતી, તે શ્રીયુત દોશિકરામ બાઈએ ભાવનગરના રાજ્યની નોકરી સાથે સાહિત્ય સભાનો પણ કામથી અંબંધ છોડ્યો. તેઓની ખામી ડગલે પગલે જણાવા માડી. તે ખામી દૂર કરવા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-મંડળના મંત્રીઓ શ્રીયુત રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠને અને શ્રીયુત હીરાલાલ ત્રિશુવન પારેખને હવે પછી ભરાવાની ભાવનગરની જાહેર પ્રજામાં હાજર ગહેવાનું આમંત્રણ કર્યું તે આમંત્રણ તેઓએ બહુ કસાદપૂર્વક રસીકાર્યું. સંવત ૧૯૭૯ ના કાર્તિક વદ ૩ વાર રવિ તા. ૫-૧૧-૧૯૨૨ ને રાજ ભાવનગર હાઇસ્કૂલમાં શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે ભાવનગરની જાહેર સભા ભરવામાં આવી.

૩ પરિષદ ભરવાની તૈયારીઓ.

તે સભામાં આશરે ૨૦૦ ગૃહસ્થો પધાર્યા હતા. શ્રીયુત મણિચંદ્ર રત્નજી ભટ્ટે બહુ અસરકારક શબ્દોમાં સભા બોલાવવાનો હેતુ કહી સંબળાવ્યો. તેમજ રાવમદાદર રમણભાઈએ પણ પરિષદ ભરવાનો ઉદ્દેશ, નિબંધો કેવા પ્રકારના હોવા જોઈએ, પરિષદ ભરવામાં કેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, તેમજ પરિષદના પ્રમુખની નિમણૂક કરવામાં માત્ર તેઓની વિદ્વાતાની યોગ્યતા જ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ, ત્રણે બાજતોનું બહુ સ્ટુટ રીને વિવેચન કર્યું. તે સભાએ ૧૯૨૩ ના અક્ટોબર માસમાં સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરવાનો ઠરાવ કર્યો. સત્કાર મંડળ અને કારોવારી મંડળનું લગભગ ૭૨ સભ્યોનું એકત્ર મંડળ નીમ્યું. સાહિત્ય સભાના અધિકારીઓને તે સભાના અધિકારીઓ નીમ્યા. કામ કરવામાં એકત્ર મંડળની યોજના અગત્યતા ભરેલી લાગનાથી તા. ૮-૧૨-૧૯૨૨ ને રાજ શ્રીયુત મણિચંદ્ર રત્નજી ભટ્ટના પ્રમુખપણા નીચે તે એકત્ર મંડળની એક સભા બોલાવવામાં આવી. તે સભાએ સત્કાર મંડળથી કારોવારી મંડળ અમલ કરી નાખી લગભગ ૫૮ સભ્યોનું એક જુદું કારોવારી મંડળ નીમ્યું. તે મંડળના પ્રમુખ તરીકે મહેરનાન પ્રભાચંદ્ર દયપતરામ પટ્ટણીને, ઉપપ્રમુખ તરીકે ગ. બ. ત્રિશુવનદાસ કાળીદામ ત્રિવેદી, મહેરનાન કારોવારીમાં સિંદુર, મંડળના ભાગ્યવાન વિદ્વાત અંગે, મહેરનાન કામગીરી અંગે

પટ્ટણી સાહેબે હૃદયના અંતરના ભાવથી તેઓને વધાવી લીધા. તે પ્રસંગ કદી પણ વીસરાય તેવો નથી. તે જ સમયથી બાવનગરના રાજકીય વાનાવરણમાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ માટે જોષએ તેટલો અર્થઘટક પડી ગયો. આમંત્રણ કરનારાઓએ તેનો તુરત લાભ લીધો; તા. ૧૫-૭-૧૯૨૦ ને રોજ બાવનગર હાઇસ્કૂલમાં થયેલી ત્રીજી સાહિત્યરસિકો એકઠા થયા અને તેઓએ કેટલોક ઉદ્ઘાપોહ કર્યો પછી બાવનગરમાં સાહિત્યસભા સ્થાપવાનો નિર્ણય કર્યો.

૨ સાહિત્ય સભા

શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબે તે વિચારને ક્રિયાપૂર્વક અનુમોદન આપ્યું. તા. ૨૬-૯-૧૯૨૦ ને રોજ તેઓના પ્રમુખપણા નીચે બાવનગર પ્રજાની જાહેર સભા બોલાવી તે પ્રસંગે શ્રીયુત કાશિકરામભાઈએ સાહિત્યસમાને માટે બાવનગર કેટલું બધું યોગ્ય છે, સભા દ્વારા એ સાહિત્યરસિકોની ગૃહસ્થિતિ વિકસિત કરવી જોઈએ અને ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધિ વધારવામાં બાવનગરે યોગ્ય ફાળો આપવો જોઈએ, વગેરે વિવેચન કર્યું હતું. તે સાથે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું છે, તે માથે બેઠેલી લીધેલું કાર્ય પાર ઉનારવામાં પણ સાહિત્યસભાની પૂરી આવશ્યકતા છે, તે પણ તેઓએ ઓળખાવવાને સમજાવ્યું હતું. શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબે નિમંત્રિત સાહિત્ય પરિષદને પોતાથી બની રાકશે તેટલી મદદ આપશે, એમ સ્પષ્ટ જાહેર કરી દીધું. પરંતુ સાહિત્ય સભાની પ્રવૃત્તિ માત્ર સાહિત્ય પરિષદને માટે તૈયારી કરવા પૂરતી જ ન હોવી જોઈએ. પરિષદ થયા પછી પણ તેની પ્રવૃત્તિ સતત ચાલુ રહેવી જોઈએ, એવી ધૃત્વા દર્શાવી હતી. તુરત સાહિત્ય સભાનું રીતમર બંધારણ બાધવામાં આવ્યું. શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબે સાહિત્ય સભાનું કામમી પ્રમુખપદ સ્વીકારી લીધું; શ્રીયુત કાવસજી જમશેદજી સંજાણા સાહેબ, શ્રીયુત અશ્વિનકર રત્નજી મટ્ટ. શ્રીયુત જોહિસનદાસ જોડાભાઈ કણિયા, શ્રીયુત પ્રભુદાસ ભગવાનદાસ નગરશેઠ, તથા શ્રીયુત કુંવરજી આણંદજી સાહેબે ઉપપ્રમુખો નિમંત્રવામાં આવ્યા. તદુપરાંત બીજા સાત સાહિત્યરસિકો અને બે મંત્રીઓની બનેલી બંધારણક કમિટીને સાહિત્યસભાની વ્યવસ્થા કરવાનું સોંપ્યું * વ્યાખ્યાનમાધા શરૂ કરવામાં આવી. ગુજરાતી કવિતાવાટિકામાં અનુપૂર્વ ગુજારવ કરનાર કવિ નાનાલાલ દસપતરામને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું. તા. ૩૧-૧૦-૧૯૨૦ ને રોજ 'જગતના સાહિત્યમાં ગુજરાતી રસસાહિત્યનું સ્થાન'—એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન કરી બાવનગરની રસબીની પ્રજાને તેઓએ પોતાની રસીની ગિરાનું પાન કરાવી વિશેષ ઉત્કેષિત કરી. ત્યાર પછી ઉત્તરોત્તર વ્યાખ્યાનો ચતા જ રહ્યા. શ્રીયુત ચંદ્રકંઠ નર્મદાશંકર પંડ્યા, શ્રીયુત રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, પ્રેફેસર હનુમંતરાવ જાજવંતરાવ બીડે, શ્રીયુત મૂળમંકર સુન્દરજી દવે, ગુજરાતી સાહિત્યને અંતરમાં આદોષનોથી હચમચાવી મુકનાર શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી તથા શ્રીયુત મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ, વગેરે સાક્ષરોએ બાવનગરની સાહિત્યવિભાસી પ્રજાના

* રા. રા. કાશિકરામ બિન્હારામ, રા. રા. વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા, રા. રા. હનુમંતરાવ જાજવંતરાવ બીડે, રા. રા. શુભાષરાય ગોવિંદરામ દેસાઈ, રા. રા. ત્રિવિન્હકંઠ ભગવાનજી બપેશ, રા. રા. ઉદાવનદાસ રઘુભાઈ ઠક્કર, રા. રા. કરમાનજી ખરસેદજી કાવચીદર, એ સાત સભ્યો અને ૧. રા. માનસંકર પીતાબરદાસ મહેતા તથા રા. રા. વિઠ્ઠલરાય ખીમજી પટેલ એ મંત્રીઓ (રા. વિઠ્ઠલરાય શરૂએ જણાવેલા તા. ૧૫-૭-૧૯૨૦ની આર્થિક સહાયતા પ્રા. રમણલાલ યાજ્ઞિક નીમાધો)

સંસ્કારો વિદ્યુદ્ધ કર્યા, જેને પરિણામે આખી પ્રજા આગામી સાહિત્ય પરિષદ-મંડળના મંત્રીઓ શ્રીયુત રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ તથા શ્રીયુત હીરાલાલ ત્રિશુવનદાસ પારેખનો ભાવનગરમાં સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરવાની ઉપગણિતો તા. ૨૫-૪-૧૯૨૨ નો પત્ર આવ્યો. તા. ૧૫-૧૦-૧૯૨૨ (સંવત ૧૯૭૮ ના બાદપદ શુદ્ધ ૫ વાર રવિ) ને રોજ શ્રીયુત મણિચંદર રત્નજી ભટ્ટના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયેલ સાહિત્યસભાની વાર્ષિકસભા સમક્ષ તે પત્ર મંત્રીઓએ રજુ કર્યો, અને “સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ઇ. સ. ૧૯૨૩ ના અક્ટોબર માસમાં ભરવાનો અને તે બાબતની શરૂઆત કરવા માટે એક માસમાં ભાવનગરની જાહેર સભા બોલાવવાનો” તે સભાએ સર્વાનુમતે ઠરાવ કર્યો. તે ઠરાવનો અમલ કરતા પૂર્વે આખી ગુજરાતી પ્રજાની જાણ માટે મંત્રીઓએ ગુજરાતના સઘળા સાપ્તાહિક અને દૈનિક પત્રોમાં એક પત્રિકા પ્રસિદ્ધ કરી. (જુઓ, સાચેનું પરિશિષ્ટ અંક ૬ ની પત્રિકા) પરંતુ શુભકામ શરૂ કરતા જ તેમાં વિદ્વાને આવ્યા વિના ગ્રંથેતા નથી. જેઓને સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને ખીજી હરકોઈ પગિપદ્ધતી અપૂર્વ જનાવવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી, તે શ્રીયુત દૈશિકરામ બાઈએ ભાવનગરના રાજ્યની નોકરી સાથે સાહિત્ય સભાનો પથ કાપ્યો મંબંધ છોડ્યો. તેઓની ખામી ડગલે પગલે જણાવા માડી. તે ખામી દૂર કરવા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-મંડળના મંત્રીઓ શ્રીયુત રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠને અને શ્રીયુત હીરાલાલ ત્રિશુવન પારેખને હવે પછી ભરવાની ભાવનગરની જાહેર પ્રજામાં હાજર રહેવાનું આમંત્રણ કર્યું તે આમંત્રણ તેઓએ બહુ વ્રતસાદપૂર્વક સ્વીકાર્યું. સંવત ૧૯૭૯ ના કાર્તિક વદ ૩ વાર રવિ તા. ૫-૧૧-૧૯૨૨ ને રોજ ભાવનગર હાઇસ્કૂલમાં શ્રીયુત પદ્મણી સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે ભાવનગરની જાહેર સભા ભરવામાં આવી.

૩ પરિષદ ભરવાની તૈયારીઓ.

તે સભામાં આશરે ૨૦૦ ગૃહસ્થો પધાર્યા હતા. શ્રીયુત મણિચંદર રત્નજી ભટ્ટ બહુ અસરકારક શબ્દોમાં સભા બોલાવવાનો હેતુ કહી મંબળાવ્યો. તેમજ રાવખદાદર રમણભાઈએ પથ પરિષદ ભરવાનો હેતુ, નિબંધો કેવા પ્રકારના હોવા જોઈએ, પરિષદ ભરવામાં જેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, તેમજ પરિષદના પ્રમુખની નિમણૂક કરવામાં માત્ર તેઓની વિદ્વાતાની યોગ્યતા જ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ, ત્રણે બાજોનાં બહુ સ્ફુટ રીતે વિવેચન કર્યું. તે સભાએ ૧૯૨૩ ના અક્ટોબર માસમાં સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરવાનો ઠરાવ કર્યો. સત્કાર મંડળ અને કારોવારી મંડળનું લગભગ ૭૨ સભ્યોનું એકત્ર મંડળ નીમ્યું સાહિત્ય સભાના અધિકારીઓને તે સભાના અધિકારીઓ નીમ્યા. કામ કરવામાં એકત્ર મંડળની યોજના અગવડતા ભરેલી લાગનાથી તા. ૮-૧૨-૧૯૨૨ ને રોજ શ્રીયુત મણિચંદર રત્નજી ભટ્ટના પ્રમુખપણા નીચે તે એક મંડળની એક સભા બોલાવવામાં આવી. તે સભાએ સત્કાર મંડળથી કારોવારી મંડળ અગમ કરી નાખી લગભગ ૫૮ સભ્યોનું એક જુદું કારોવારી મંડળ નીમ્યું તે મંડળના પ્રમુખ તરીકે મહેરમાન પ્રભાશંકર દવપતરામ પદ્મણીને, ઉપપ્રમુખ તરીકે ગ. બ. ત્રિશુવનદાસ કાળીદાસ ત્રિવેદી, મહેરમાન મહેરમાન મિત્રજી, મહેરમાન ભાગ્યદાસ વિદ્યાનામ અને, મહેરમાન દવસજી ભગવંતજી

સંમળણા, મહેરખાન મહિશંકર રતનજી ભટ્ટ, મહેરખાન જેકિસનદાસ જેઠાભાઈ ઠણિયા, મહેરખાન પ્રભુદાસ ભગવાનભાઈ નગરશેઠ તથા મહેરખાન કુંવરજી આણંદજી શાહને તેમજ સામાન્ય મંત્રીઓ તરીકે રા. રા. શ્રી. માનસંકર પીનાબરદાસ મહેતા અને રા. રા. રમણલાલ દેનૈયાલાલ યાદવકને નીમવામાં આવ્યા. તદુપરાંત તે સભામાં ૨૦ સભ્યોની એક નિમંત્રણ નિમંત્રણ કમિટી નીમવામાં આવી, તે કમિટીના મુખ્ય મંત્રી તરીકે રા. રા. હનુમંતરાવ બળવંતરાવ બીડેની અને પ્રકાશન વિભાગના મંત્રી તરીકે રા. રા. કપિલરાય પરમાનંદદાસ હક્કરની ચોજના કરવામાં આવી. તે સિવાય બહોળા એકઠું કરવાને માટે ૩૩ સભ્યોની એક બહોળા કમિટી નીમવામાં આવી. તે કમિટીના પ્રમુખ તરીકે મહેરખાન પ્રભુદાસ ભગવાનભાઈ નગરશેઠ અને મંત્રીઓ તરીકે રા. રા. શ્રી ગુલાબરાય ગોવિંદરામ દેશાઈ તથા રા. રા. શ્રી મણિલાલ મગનલાલ પારેખને નીમવામાં આવ્યા. (મુઓ પરિશિષ્ટ અંક ૭ તથા ૧૩ થી ૧૫) નિમંત્રણ નિમંત્રણ કમિટીએ પોતાનું કામ ચર કરી દીધું. પરિશિષ્ટ અંક ૮ માં આપવામાં આવી છે, તે પત્રિકા નં ૨ સાક્ષરને જાહેર રીતે આમંત્રવા માટે જાહેર પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી. તે આમંત્રણ પત્રિકા સાથે નિમંત્રણની વર્ગવારી કરી માર્ગસૂચક યાદી જોડવામાં આવી છે. અમદાવાદમાં ભરાયેલ છટ્ટી સાહિત્ય પરિષદના કારણવારી મહોને જે પેદાશિ ગ્રંથકુ કરી હતી, તે પદ્ધતિના તેમાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. છટ્ટી સાહિત્ય પરિષદના રિપોર્ટ વાંચતાં જણારો કે-તે પરિષદના નિમંત્રણની વર્ગવારીમાં જૈન વિભાગ અક્ષય રાખવાની સૂચના થઈ હતી. પરંતુ તે સૂચના બહુ મોટી ચર્ચાથી તેના અમલ થઈ શક્યો ન હતો. (મુઓ, છટ્ટી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રિપોર્ટ, પરિષદના હેવાલ, પૃ. ૧૧). ભાવનગર તો જૈન સાહિત્યનું કેન્દ્રસ્થાન છે. જૈન સાહિત્યને પ્રકાશમાં લવવા અને ખીલવવા ભાવનગરના જૈનોએ જેટલો શગો આવ્યો છે, જેટલો ફરજો ખીલવા ધણાં જોઈ શક્યાં છે આવ્યો હશે. એમ હોવાથી અહીં તો જૈન સાહિત્યની વિશેષતા પરિષદમાં ખાસ રીતે દર્શાવી શકાય તેવી ચોજના કરવાની પૂરી આવશ્યકતા હતી. તે સંપળા સથેજો ખ્યાનમાં રાખી નિમંત્રણ નિમંત્રણ કમિટીએ જૈન વિભાગ જુદો પાડવાનું ઠરાવ્યું. જે યાદી છેવટ નિમંત્રણ નિમંત્રણ કમિટીએ મુકરર કરી, તે યાદી શ્રીપુત મહિશંકર રતનજી ભટ્ટ વગેરે સાક્ષરેતે વંચાવવામાં આવી હતી. તેઓએ જે આપેલા સુધારા વધારા પડી જ તે પત્રિકા ગુજરાતી ભાષામાં નીચળતાં સંપળાં મુખ્ય મુખ્ય દૈનિક પત્રો, સાપ્તાહિક પત્રો અને માસિક પત્રોને પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલવામાં આવી. એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાત, કાશિયાવાડ, મુખ્ય, પુના, દરાંચી, કલકત્તા, રંગૂન વગેરે સ્થળોએ રહેના ગુજરાતી સાહિત્યસંસ્થાઓની જોજોનાં નામ કામ જાણવામાં આવ્યાં, તેઓને એકેક નક્ક મોકલી આપી. આ સ્થળે આમને કહેવાની જરૂર પડે છે કે-અમેએ લગભગ પાંચસો હસે પત્રિકાઓ મોકલી હતી, છતાં તેના પ્રત્યુત્તરો તો પાંચ સાનથી વધારે ગૃહસ્થો તરફથી અમને મળ્યા ન દના તો પણ ગુજરાતની છૂટી છૂટી સાહિત્ય સભાઓએ અમારા પરિશ્રમની કદર કરી હતી. કલ પત્રિકા સાથે આપેલ યાદી ઉપર કેટલીક સભાઓના રસભેર ચર્ચા કરવામાં આવી, જેને પરિશ્રમે પોઠાવવાની સાહિત્ય સભા તથા અમદાવાદની સાહિત્ય મળાએ ખાસ પત્રો લખી અમેને કેટલીક સૂચનાઓ કરી હતી.

જે સમયે કાર્યની સરખાવ કરવા માંડી કે પુરા. પ્રથમ દરજ્જે મહિશંકરની પેઠે

એકદમ વિધન ઉપરિચિત થયું. કાર્યકર્તાઓને જેઓની સલાહની વરંવાગ અને નિત્ય જરૂર હતી, જેઓની કાર્યદક્ષતાથી સ્થળને ચલાવના સભ્ય ઓછા હતા, તેવા કારોબારી મંડળના ઉપપ્રમુખ શ્રીયુત જેકિશનદાસ જેઠાભાઈ કલિયાને ફર ફૂતાતે એકાએક ઝડપી લીધા. પરિપક્વ કાર્યવ્યવસ્થામાં ખામી આવી હોય તો તે શ્રીયુત કલિયા સાહેબની ગેર હાજરીનું પરિણામ હતું. હજી તે ધા તો તાજેજી હતો, દરમ્યાન શ્રીયુત મણિશંકર રતનજી બટ્ટ પન્થ અને કાશ્મીરના પ્રવાસે ગયા, અને શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબને હવા ફેર કરવા માટે સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં જવું પડ્યું. આવી પરિસ્થિતિમાં કાર્યવાહકોને ઉત્સાહ એકદમ અટકી પડે તે સ્વાભાવિક જ હતું જેઓના બધ ઉપર પરિપક્વતા વિજયનો આધાર હતો, તેઓ સંઘનાની ગેરહાજરીમાં ‘હવે શું કરવું ?’ તે પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો શ્રીયુત મણિશંકરભાઈ બેચાર માસ પછી પ્રવાસમાંથી પાછા પધાગનાર હતા, અને શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબ પણ સાલ આખરમાં આવી જવાના હતા. તેથી પરિપક્વ તેઓની હાજરીમાં જ ભરતી, તેવો નિશ્ચય થયો. ૧૯૨૩ના ઓક્ટોબર માસ પછી કોઈ પણ સમય અનુકૂળ હોય તો ઇ. સ. ૧૯૨૪ના ઇસ્ટરના તેહેવારો જ હતા, તા. ૨૯-૭-૨૩ ને રોજ કારોબારી મંડળ તથા સરકાર મંડળની એકત્ર સભા બોલાવવામાં આવી. તે સભાનું પ્રમુખસ્થાન રાવબહાદુર ત્રિભુવન-દાસ કાળીદાસ ત્રિવેદીને આપવામાં આવ્યું હતું. તે સભાએ નીચે પ્રમાણે ઠરાવો પસાર કર્યા.

ઠરાવ ૧—સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ઇ. સ. ૧૯૨૩ ના ઓક્ટોબર માસને બદલે ઇ. સ. ૧૯૨૪ના ઇસ્ટરના તેહેવારોમાં ભરતી સાક્ષરોને પોતાના નિબંધો તા. ૩૧-૮-૧૯૨૩ ને બદલે તા. ૧૫-૧-૧૯૨૪ સુધી મોકલી આપવાની વિનંતિ કરવી.

ઠરાવ ૨—પહેલો સાહિત્ય સભાના તા. ૨૦-૨-૧૯૨૩ના પત્રમાં પ્રથમ દરખાસ્ત એ હતી કે—અહીંથી સાક્ષરોને મોકલેલી આમત્રણપત્રિકામાંથી જોડેલી યાદીમાં કેળવણી વિભાગ તથા પ્રગતિવન અને રાજકીય જીવન વિભાગ—એ બે વિભાગો ઉમેરવા. તેના સંબંધમાં ઠરાવવામાં આવ્યું કે—અહીંથી મોકલેલી યાદી માન માર્ગદર્શક જ સાક્ષરો તરફથી લખાઈ આવેલા નિબંધો ઉપરથી, તે નિબંધોનું વાચન કેટલા વિભાગોમાં વહેંચવું, તે કામ નિબંધ નિરીક્ષણ કમિટિનું હોવાથી, તે દરખાસ્ત મંત્રીઓએ તે કમિટિ પાસે મૂકવી.

તે પત્રમાં તે સિવાય બીજી જે સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી, તેના સંબંધમાં ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે—સત્વરે સૂચનાઓ સંબંધી વિચાર કરી નક્કી કરવાનું કામ વિષયવિચારણી કમિટિનું હોવાથી, તે સૂચનાઓ મંત્રીઓએ તે કમિટિ સમક્ષ રજૂ કરવી.

ઠરાવ ૩—અમદાવાદની ગુજરાતી સાહિત્ય સભાના તા. ૧૮-૪-૨૩ ના પત્રમાં પણ અહીંથી મોકલેલી નિબંધ-નિમત્રણ યાદીના સંબંધમાં એવી દરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી કે—“ભાસ્કર સાહિત્ય પરિષદના નાટક વિભાગ જૂટો રાખવો.” તે માખતમાં ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે—તેઓની દરખાસ્ત નિબંધ નિરીક્ષણ કમિટિને લગતી લાગે, તે દરખાસ્ત મંત્રીઓએ કમિટિ સમક્ષ રજૂ કરવી.

એ પ્રમાણે બંને ઠરાવોના ખર્ચ તે તે સાહિત્ય સભાને આપવામાં આવ્યા, તેમજ

પરિષદ ભરવાનો સમય બહુમાના બપોર પત્રિકા નં ૩ ગુજળ બહેર પત્રોમા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા, એટલુંજ નહિ પણ તે પત્રિકાની એકેક નકલ સાક્ષરો ઉપર પણ મોકલવામાં આવી. પત્રિકા નં. ૨ પ્રમાણે તે સાક્ષરો પાસેથી નિબંધો તા. ૩-૮-૨૩ સુધીમાં આવી જવાની આશા રાખી હતી. પરંતુ પરિષદ ભરાવાનો સમય લંબાવાથી નિબંધો મગાવવાના સમયમાં પણ ફેરફાર કરી તારીખ ૧૫-૧-૧૯૨૪ તે માટે રાખવામા આવી. તે જ કારણથી સરળા સાક્ષરોને ફરી પત્રિકા મોકલવાની જરૂર પડી હતી. (જુઓ, પરિશિષ્ટ અંક ૯) છતાં તે પ્રસંગે પણ પાંચ સાત સાક્ષરોએ જ જવાબો લખવાની કૃપા કરી હતી. પરિષદની સફલતા સાક્ષરોની સારી સંખ્યામાં હાજરી અને મનનશીલ નિબંધો ઉપર છે. ખર્ચને માટે કાર્યવાહકોના અંત કરણમા ચિંતાએ પ્રવેશ કર્યો. તે અરસામાં શ્રીયુત મણિ-શંકર રત્નજી ભટ્ટનું અમૃતસરથી લાહોર આવતા માર્ગમા ટ્રેનમાં મૃત્યુ થવાના સમાચાર આવ્યા; જેઓના અવસાનથી આખા ગુજરાતને, અરે! ગુજરાતી ભાષાને ન પૂરી શકાય તેવી ખોટ પડી. તેઓના અરણ્યના સમાચારથી કાર્યવાહકો નાસીપાસ થાય, તે સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ હિંદુસ્તાન પાસે મનુષ્યનો ઉપાય ન હતો. પરિષદની ખરી તૈયારી તો હવે જ કરવાની હતી. તેવામાં વળી પરિષદના મહેમાનોને પોતાના કાવ્યમાધુર્યના રસથી નહવરાવી નાખે તેવા ભાવનગર રાજ્યના મરત કવિ શ્રીયુત ત્રિભુવન પ્રેમશંકરે પણ પોતાના પ્રાણરૂપ મિત્ર શ્રીયુત મણિશંકરભાઈની પાછળ અનુગમન કર્યું. એ પ્રમાણે શ્રીયુત કશિયા સાહેબ, શ્રીયુત મણિશંકરભાઈ તથા શ્રીયુત મરત કવિની ગેરહાજરીમાં કાર્યવાહકોની દૃષ્ટિ ખોટાદમાં રહેતા પ્રતિભાશાલી કવિ દામોદર ખુશલાદાસ ખોટાદકર ઉપર જાય, તેમાં આશ્ચર્ય શું? કવિ ખોટાદકર સાથે કાર્યકર્તાઓનો ચિરકાલિક અંગત સંબંધ હતો. છતાં તેઓ તેઓનું વિસ્મરણ કરે, તે બની જ શી રીતે શકે? તેઓના જણવામા હતું કે શ્રીયુત ખોટાદકરની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ રહેતી નથી. છતાં તેઓએ તેમને પરિષદની પ્રવૃત્તિમા બની રાકે તેટલો ભાગ લેવાને માટે ભાવનગર આવવાનો અને તેને માટે જોઇતી સગવડ કરી આપવાનો તા. ૨૮-૧૨-૧૯૨૪ ને રોજ એક પત્ર લખી મોકલ્યો. તે પત્રના જવાબમા તેઓએ પોતાની શારીરિક પ્રકૃતિ એટલી બધી અશક્ત જણાવી કે ફરીથી તેઓને વધારે આગ્રહ કરવાનું યોગ્ય લાગ્યું નહિ. (જુઓ શ્રીયુત ખોટાદકરને તા. ૨-૧-૧૯૨૪ નો પત્ર પરિશિષ્ટ અંક ૩).

રીતે કાર્યપરંપરા ચાલી રહી હતી. હરમ્યાન શ્રીયુત પદ્મણી સાહેબ વિલાપતથી પાછા આવી ગયા હતા. વર્તમાન પત્રો અને માસિકોમા સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ નીમવાના સંબંધમા બહુ જોશભેર ચર્ચા ચાલી રહી હતી. પ્રમુખની નીમણૂક કરવાનો સમય ભરાઈ ગયો હતો. તેમજ ગ્વિંધનિમંત્રણ પત્રિકાની યાદીમાં નિબંધોના ચાર વર્ગો પાડ્યા હતા, તે ચારે વર્ગો માટે જુદા જુદા અધ્યક્ષો પણ નીમવાના હતા. અધ્યક્ષોની બાબતમા પણ બહેર પત્રોમા કંઈ કંઈ ચૂચનાઓ થતી શ્રીયુત કવિ નાનાલાલભાઈએ સાહિત્યવિભાગના અધ્યક્ષ થવાની અમારી માગણી સ્વીકારી ન હતી, છતાં ભાવનગરના રાજ્ય સાથે તેમજ તેના અધિકારીઓ સાથેના તેઓનો ગાઢ સંબંધ જોતા, તેઓ આ પરિષદમા તો આવ્યા વિના નહિ રહે એવી આશા ગળીને, તેઓની પરિષદના ઉપપ્રમુખ તરીકે નિમણૂક કરવાનું નક્કી કરવામા આવ્યું.

છેવટ તા. ૨૦-૧-૧૯૨૪ ને રોજ રા. બ. ત્રિભુવનદાસ કાશીદાસ ત્રિવેદીના પ્રમુખપણા નીચે સત્કારમંડળની સભા ભરવામાં આવી. તે મંડળના પ્રમુખ તરીકે શ્રીયુત પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબની અને ઉપપ્રમુખ તરીકે ઑનરેબલ લલુભાઇ સામગદાસ મહેતાની નિમણૂક કરવામાં આવી. પરિષદના પ્રમુખ તરીકે હિંદુ યુનિવર્સિટીની કેલેબ્રના પ્રિન્સીપાલ આચાર્ય આનંદશંકરભાઇ માટે અને ઉપપ્રમુખ માટે શ્રીયુત દવિ નાનાલાલ માટે દરખાસ્ત મોકલવામાં આવી.

જાહેર પત્રોમાં નીચે લખેલ સાક્ષરોને પરિષદના પ્રમુખ નીમવાની આમંત્રણપૂર્વક બલામણુ કરવામાં આવી હતી.

૧ રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી, ૨ શ્રીયુત અરદેશર ફરામજી ખખરદાર, ૩ શ્રીયુત નાનાલાલ દલપતરામ દવિ, ૪ રા. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ, અને ૫ શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.

તેઓ પ્રાર્થનાની યોગ્યતા માટે જે કંઈ વિવેચન કરવામાં આવ્યું હતું, તે સંબંધ મંત્રીઓએ નિવેદન કર્યું, તે ઉપરથી કેટલાક સંખ્યોના અભિપ્રાય રા. બ. કમળાશંકર ભાઇ માટે અને કેટલાકનો રા. બ. રમણભાઇ માટે ચર્ચા હતો. છતાં છેવટે જ્યારે મત લેવામાં આવ્યા, ત્યારે તે સંબંધ મતો શ્રીયુત આનંદશંકરભાઇને માટે પડ્યા હતા તે જ પ્રમાણે-

શ્રીયુત નાનાલાલ દલપતરામ દવિ-પરિષદના ઉપપ્રમુખ,
શ્રીયુત અરદેશર ફરામજી ખખરદાર-સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ,
શ્રીયુત ખુશાલ તલકચંદ શાહ-ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ,
શ્રીયુત કાતિલાલ જીનલાલ પંડ્યા-વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ,
અને શ્રીયુત પંડિત કુતોહચંદ કપૂરચંદ લાલન જેન વિભાગના અધ્યક્ષ,
તરીકે સર્વાનુમતે નીમાયા.

સત્કાર મંડળના સભ્યની શીના રૂ. ૧૦-૮-૦ તો રાખવામાં આવ્યા હતા, તે સિવાય નીચે પ્રમાણે શીના દરો ઠરાવવામાં આવ્યા.

પરિષદના સભ્યની શી ૨. ૩-૦-૦,

સંભાવિત પ્રેક્ષકોની શી ૨. ૧૦-૦-૦

પ્રેક્ષકોની શી ૨. ૨-૦-૦

વિદ્યાર્થીઓ તથા સ્ત્રી પ્રેક્ષકોની શી. ૨. ૧-૦-૦

તથા બાવનગર રાજ્યની પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોને મફત પાસ.

તદુપરાંત તે સભામાં એક અગત્યનો ઠરાવ પ્રસાર કરવામાં આવ્યો. કારોવારીમંડળ તથા સત્કારમંડળના સંખ્યોની સંખ્યા યાત્રુ કામ કરવાને માટે જોઇએ તે કરતાં વધારે હતી. તેથી હવે પછી પરિષદનું હરકોઇ કાર્ય કરવા માટે આડનીસ સંખ્યોની એક કાર્પવાહક કમિટી નીમવામાં આવી. તે કમિટીના પ્રમુખ તરીકે રા. બ. ત્રિભુવન કાળીદાસ ત્રિવેદીને, સામાન્ય મંત્રીઓ તરીકે રા. માનશંકર પીનાંબરદાસ મહેતા તથા રા. રમણલાલ સા. પ. ૨

કનેવાલાલ યાસિકને, હીસાબી તરીકે શેઠ શુલાબચંદ આણુંદજી શાહને, હીસાબ નપાસનારાઓ તરીકે શેઠ કુંવરજી આણુંદજી તથા રા. રા. બ્રજતરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતાને અને તીર્થેશ્વર તરીકે રા. ઇંદુલાલ બાપાલાલ મહેતાને નીમવામા આવ્યા. (જુઓ પરિશિષ્ટ અંક ૧૮)

તે સિવાય પરિશિષ્ટ અંક ૧૬ માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ૨૩ સભ્યોની એક નિમંષ નિરીક્ષક કમિટી નીમવામા આવી.

તા. ૨૦-૧-૨૪ની સભાએ કરેલા ઠરાવો મુજબ લાગતા વળગતાઓને ખૂબર આપવામા આવ્યા, એટલું જ નહિ પણ પત્રિકા નં. ૫ મુજબ જાહેર પત્રોમા તેની પ્રસિદ્ધિ કરાવવામા આવી. (જુઓ, પરિશિષ્ટ અંક ૧૧). પ્રમુખની તેમ જ અધ્યક્ષોની કરેલી પસંદગી માટે લગભગ સઘળાં પત્રોએ સતોષ જાહેર કર્યો હતો. અમદાવાદની સાહિત્ય સભાએ તો તા. ૩૧-૧-૧૯૨૪ ને રોજ ખાસ બેઠક કરી પરિષદમાં રચનાત્મક કાર્યો શા શા થઇ શકે, તે બાબતની ચર્ચા કરી હતી. કેટલાક પત્રોએ પણ તે ચર્ચા ઉપાડી લીધી હતી પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને અધ્યક્ષોને તે તે પદ સ્વીકારવાને માટે વિનંતિપત્રો લખી મોકલ્યા હતા. સઘળા અધ્યક્ષોએ અમારી વિનંતિ ઉત્સાહપૂર્વક સ્વીકારી. શ્રીયુત નાનાલાલભાઈને આગ્રહપૂર્વક લખ્યા છતાં ઉપપ્રમુખપદ સ્વીકારવાની તેમણે ના લખી મોકલી. તેટલામાં વળી શ્રીયુત આનંદશંકરભાઈને પ્રમુખપદ સ્વીકારવાનો જે વિનંતિપત્ર લખી મોકલ્યો હતો, તેના જવાબમાં આપા એપ્રિલ માસ કુદીમાં યુનિવર્સિટીનું બ્લૅટ વગેરે કામનો પ્રસંગ હોવાથી તેઓથી આવી શકશે નહિ, એમ તા. ૨૯-૧-૨૪ મીએ તેઓએ તાર દરી મોકલ્યો. વળી પાછી મુશ્કેલી ઉભી થઇ. ભાવનગરમાં એપ્રિલ માસમાં જ તાપ એટલો બધો પડે છે કે-જેઓને તેટલી ગરમી સહન કરવાનો પરિચય ન હોય, તેઓ તે ઋતુમા ત્યાં આવવાની ઇચ્છા કરે નહિ. તેટલાજ માટે ઇસ્તરના દિવસોમા પણ સવાર સાંજ પરિષદની બેઠકો કરવી, એમ ઠરાવ્યું હતું. શ્રીયુત બજાદારે લખી મોકલ્યું હતું કે તાપની ઋતુમા તેઓ પ્રવાસ કરી શકે, તેવી તેઓની શારીરિક સ્થિતિ નથી, અને તેથી હવે પછી પરિષદ ભરવાનો સમય ન ફેરવવાની શરતે જ તેઓએ સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષપદનો સ્વીકાર કર્યો હતો. એટલુંજ નહિ પણ પરિષદ એક વાર ૬૦ સં ૧૯૨૩ ના અક્ટોબરમા ભરવી, એવો ઠરાવ કર્યો પછી, તે મુદત પણ ફેરવવી પડી હતી. કેટલાક પત્રોને તે ફેરફાર અચ્છો નહોતો અને તેને માટે સંપૂર્ણ ટીકા કરી હતી. એ સઘળા કારણોને લીધે પરિષદના સમયમા બીજી વાર ફેરફાર કરવાની કાર્યવાહકોની દિગ્મત ચાલી નહિ. તા. ૨૦-૧-૨૪ ને રોજ ભરણેલ કાર્યવાહક સમિતિની સભામા ચણેલ ચર્ચાનુસાર જ્યારે શ્રીયુત આનંદશંકર ભાઈએ પ્રમુખપદ સ્વીકારવાની અશક્તિ દર્શાવી, ત્યારે કાર્યકર્તાઓએ તાર દ્વારા એ સઘળા દક્ષીણ રા. બ. કમળા-શંકરભાઈને નિવેદન કરી અને પ્રમુખપદ સ્વીકારવાને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી. સહભાએ, તેઓએ તે વિનંતિ તાર દ્વારા જ સ્વીકારી

દરમ્યાન નિમંષો માટે લખેલા ઉવરાણીના પત્રોના બીજા પ્રસિદ્ધ સાધરો તરફથી કંઈ પ્રત્યુત્તરો આવ્યા ન હતા. જે નિમંષો આવ્યા હતા, તેની મંજૂર અવધ હતી અને પરિષદમાં રજુ કરવા યોગ્ય તો તેથી પણ સ્વતંત્ર હતા. એટલામા ભાવનગરમાં શ્રીયુત ગુલાબગાવખાઈ અને શ્રીયુત કુંવરજીભાઈએ કંઈ એકઠું કરવાની ચાહઆત કરી લીધી હતી.

પરંતુ પરિપદના સમજના અર્થને પહોંચી વળાય, તેટલું જ માત્ર ભાવનગરમાંથી જ એકઠું થઈ શકે, તેની બિલકુલ આશા ન હતી તેથી ભાવનગર રાજ્યના મખમલા વસતા શેઠિ-આઓનો આશ્રય લીધા વિના છૂટકો ન હતો. તે કારણથી તેમજ સાક્ષરોને રૂબરૂમાં મળી આમ ત્રણ કરવા માટે કાર્યકર્તાઓમાંથી કોઇને જાતે જવાની જરૂર જણાઇ.

તા ૧૦-૨-૧૯૨૪ ને રોજ રા બ ત્રિજીવનદાસ કાનીદાસ ત્રિવેદીના પ્રમુખપણા નીચે કાર્યવાહક સમિતિની એક સભા યોવાવવામાં આવી. તે સભાએ રા બ કમળાશ કર-ભાઈએ પ્રમુખપદનો સ્વીકાર કર્યો, તે બામતના ઉપકાર સાથે તેઓની એકમતે પ્રમુખ તરીકે નિમણૂક કરી, તે સાથે સાક્ષરોને આમ ત્રણ કરવાને તેમજ મુન્મદમાં વસની ભાવ-નગરની પ્રજા પાસેથી ફડ એકઠું કરવાને તેમજ કઠિયાવાડમાં પણ સાહિત્યરસિકોને આમ ત્રણ કરવા જવાના અર્થ માટે રૂ ૩૦૦) સુધીનો અર્થ કરવાની મંત્રીઓને મંજૂરી આપી.

દુરંત રા. બ કમળાશ કરભાઈને તે કરાવના ખર્ચ તારથીજ આપી દીધા અને જાહેરપત્રમાં પણ તે કરાવ પ્રસિદ્ધ થવા મોકની આપ્યો પ્રમુખની તે પસંદગી વણુ કરીને સર્વજના પત્રોએ પસંદ કરી હતી, એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક પ્રસિદ્ધ સાક્ષરોએ તો ખાસ પત્રો લખી પોતાના સહમતો દર્શાવ્યા હતા.

સામાન્ય રીતે આવી પરિષદો સાથે કળાપ્રદર્શન અથવા પ્રાચીન હસ્તલેખોનું પ્રદર્શન ભગય છિ વડોદરામાં તો કવિ પ્રેમાનંદનું નાટક પણ ભજવી બતાવવામાં આવ્યું હતું. અહીંના કેટલાક યુવકોને પણ તેવા દેહાવો લેવાની ઇચ્છા થાય, તે સ્વાભાવિક હતું પરંતુ અહીંના રાજકીય પરિપદની સાથે યોડાજ સમય પહેલા હુમર ઉઘોગનું પ્રદર્શન ભરાયુ હતું, એટલુંજ નહિ પણ અમદાવાદમાં તા ૧૦-૨-૧૯૨૪ ને રોજ કળાપ્રદર્શન મોટા પાયા ઉપર ભરવાની તૈયારીઓ થતી હતી તેથી પરિસ્થિતિમાં ભાવનગરમાં કળા પ્રદર્શન માટે મિનકુલ અવકાશ ન હતો. દરમિયાન શ્રીયુત મોતીભાઈ ત્રિસલભાઈ અમીનનો વડોદરાથી પત્ર આવ્યો, તેમાં તેઓએ ગુજરાતી સામયિક પત્રોનું પ્રદર્શન ભરવાને મંજૂર આગ્રહ કર્યો હતો.

કાર્યવાહકોને તે અચના પસંદ પડી, અને ગુજરાતી પત્રકારોને પોતાના પત્રોની નકલો વગેરે મોકલના માટે વિનંતિ પત્રો લખી મોકલ્યા (જુઓ પરિકા નં ૪ પરિશિષ્ટ અક ૧૦) અહીંના ઉત્સાહી યુવકોએ નાટક ભજવી બતાવવાની પણ ઇચ્છા દર્શાવી હતી. પરંતુ તે વિચાર કાર્યવાહકોને પસંદ આ યો નહિ કઠિયાવાડની પરિષદ સાથે નાટક ભજવી બતાવાય તેને બદલે તેના આગળ કવિઓમાં હજુ પણ કેટલું જોશ રહ્યું છે, તે પરિપદના સાક્ષરોને પ્રત્યક્ષ જાણવાની જરૂર હતી તે કામમાં અહીં રાજકવિ પીંગળદી પાતાભાઈ ગઢવીએ અમને જાહુ ઉત્સાદપૂર્વક મદદ આપી તેઓએ ગુજરાત કઠિયાવાડમાંથી પ્રસિદ્ધ કવિઓને બોલાવી આપવાનું માથે વીસું તેઓની અચના ગુજળ તેવા ચારણ કવિ-ઓને પણ આગ્રહપૂર્વક આમ ત્રણ કરવામાં આવ્યું તે સાથે ગુજરાત કઠિયાવાડના દેશી ગાયોને અને કોનેએ અને અમિદ આદિત્ય અચ્ચાગોને પ્રતિનિધિઓ મોખના વિનંતિ પત્રો મોકલવામાં આ ના

દરમ્યાન કેટલાક પ્રસિદ્ધ સાક્ષરો તરફથી નિમંત્રણ પણ આવવા લાગ્યા હતા પરંતુ ફેણુઆરી માસ પુરો થવા આવ્યો ત્યાં સુધી પચીસ ત્રીસથી વધારે સંખ્યા થઈ ન હતી. તેથી તા. ૧૦-૨-૧૯૨૪ની કાર્યવાહક કમિટિએ કરેલા ઠરાવ મુજબ રા. રા. શ્રી વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા અને રા. રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતાએ પ્રથમ ગુજરાત અને મુંબઈ જવું અને ત્યાર પછી રા. રા. શ્રી ગુલાબરાય ગોવિંદરાય દેસાઈ અને રા. રા. શ્રી રમણલાલ કનૈયાલાલ યાચિકે ઠાઠિયાવાડમાં જઈ સાક્ષરોને આમંત્રણ કરવા તથા ફંડ એકઠું કરવું, એ રીતે નક્કી થવાથી તે કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું.

૪ આમંત્રણ પ્રવાસ.

તા. ૨૮-૨-૧૯૨૪ ગુરુવારની રાત્રિએ રા. વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા તથા રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા અમદાવાદ જઈ પહોંચ્યા. બીજો દિવસે સવારે તેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ—મંડળના મંત્રી રા. હીરાલાલ ત્રિજીવન પારેખની સાથે પ્રસિદ્ધ સાક્ષરોને મળ્યા. તે જ સાંજે રા. હીરાલાલભાઈએ સાક્ષરોના મેળાપને માટે ગુજરાત વર્તીકમુક્તર સોસા-હટીના કાર્યાલયમાં એક સભા બોલાવી હતી. રા. બ. કેશવલાલભાઈ ધ્રુવ, શ્રીકૃત દેરાશયી, રા. બ. રમણભાઈ, શ્રીકૃત કેમ્બુશર અગદેશરખાલા, રા. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ, રા. પ્રીત-મરાય વ્રજરાય દેસાઈ, રા. મણિલાલ નથુભાઈ દોશી, વગેરે અનેક સાક્ષરો તથા પ્રીતિપૂર્વક પધાર્યા હતા. તેઓને મળીને મંત્રીઓના અંતઃકરણમાં પરિષદની સંજ્ઞાતાને માટે જે કંઈ આશંકા હતી, તે એકદમ દૂર થઈ. મંત્રીઓએ બાવપૂર્વક આમંત્રણ કર્યું. છેવટની ધડી સુધી હજુ સાક્ષરોએ નિમંત્રણ મોકલવાની તરફી લીધી નથી. તે સ્થિતિ ઉપર ધ્યાન એવું. પરિષદમાં કંઈ રચનાત્મક કાર્યો થવા જોઈએ અને તેની ચર્ચા આજથી સાક્ષરોએ જ ઉપાડી લેવી જોઈએ, વગેરે મોતાના ઉદ્દેશમાં જે જે લાગણીઓ બરાબર રહી હતી, તે ખાલી કરી. દુરત જોશમેર ચર્ચા શરૂ થઈ. પરિષદની કંઈ આવશ્યકતા જ નથી, એવા અવાજો પણ આવવા લાગ્યા. પરંતુ ગ. હરિપ્રસાદ ડોહરે વિરહ દલીલોનું બહુ યુક્તિપૂર્વક નિરસન કરીને મન પરિપક્વોએ ગુજરાતી ભાષા ઉપદ્ર દ્રષ્ટિએ ઉપકાર કાર્યો નથી, તે મિદ્ધ કરી આપ્યું. છેવટે સત્યા સાધીઓએ બાવપૂર્વક મંત્રીઓનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું અને નિમંત્રણ જેમ અને તેમ જલદી મોકલી દેવાની કમીલતા આપી. પરિષદમાં રચનાત્મક કાર્યો કરવા સંબંધમાં વિચાર કરવાને એક કમિટી નીમવામાં આવી. મંત્રીઓએ એટલેથી જ સંતોષ માની લીધો નહિ તા. ૧-૩-૧૯૨૪ને રોજ રા. હીરાલાલભાઈની સાથે તેઓએ પુરાતત્વ મંદિરના સાક્ષરોને પણ જાતે મળી આમંત્રણ કર્યું. સાહિત્યક્ષેત્રથી આગળ વધી ધર્મક્ષેત્રમાં જ જીવન ગાળવાની ઇચ્છા રાખનાર અમારા ધૈર્યકરામભાઈને તો મળ્યા, આમદ કર્યો, પણ તેઓ અમારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરી શક્યા નહિ. છેવટે શ્રીકૃત નાનાલાલભાઈને બહુ જ નિરુત્તિથી મળવાનું રાખ્યું. શ્રી દલીસિંગને બગલે તેઓ મળ્યા તે સમયે તેઓ બહુ પ્રત-તિમાં દત્તા. કળાપ્રવર્ધનની પૂર્ણહૃદયિ પછી તેને આટાપવાના ઠામમાં પડી ગયા દત્તા અને વળી દુરત કંઈક જવાના દત્તા. ફરીથી તેઓને સામ્રદ આમંત્રણ દર્શાવ્યાં, તેઓએ પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહિ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ બંધ દેવાથી અને સત્યાગ્રહાદ્રમના અમરણીઓ ગામમાં નહિ દેવાથી ત્યાં બંધ રહ્યા નહિ. વળી આ સમયે એક નવું વિદ્યન ખંડ થયું.

સાહિત્ય પરિષદ ભરવાના જ અવસર ઉપર એટલે તા. ૧૫-૧૬-૧૭ એપ્રિલના દિવસોએ ખોરસદમાં ગુજરાત રાજકીય પરિષદ ભરવાનું કાર્ય હતું. મંત્રીઓએ તે જ વખતે રાજકીય પરિષદના મંત્રીવર્યોને વિનંતિપત્ર લખી બની શકે તો તારીખો વધારે આગળ પાછળ રાખવાની માગણી કરી. તેઓને પણ ગમગન મહીના હોવાથી તે તારીખો ફેરવવાની જરૂર હતી, અને તેથી બે માસમાં રાજકીય પરિષદની બેઠકો રાખવામાં આવશે એમ તેઓનો પ્રત્યુત્તર આવી જવાથી નિવૃત્તિ થઈ. મંત્રીઓ પાસે તે તારીખ સુધીમા લગભગ ત્રીશ નિબંધો આવ્યા હતા, તે સઘળા તેઓએ નિબંધ નિમંત્રણ કમિટીના અમદાવાદના સભ્યોને તપાસવાને આપી દીધા. તે જ રાત્રીએ એટલે તા. ૧-૩-૨૪ ને રોજ તેઓ વડોદરા જઈ પહોંચ્યા.

બીજા દિવસે સવારે તેઓ રા. મટુભાઈ હરગોવિંદનદાસ કાંટાવાળાને તેઓની મીલની આપીસમા મળ્યા. રા. મટુભાઈને તેઓનો પત્ર પહોંચ્યો ન હતો; એટલે તેઓએ અગાઉથી કંઈ તૈયારી કરી રાખી ન હતી. છતાં તે જ દિવસે સાંજે સાક્ષરોની મેળાપ સમાગમવાને માટે તુરત તેઓએ બંદોબસ્ત કરી દીધો. સાંજે રા. બ. હરગોવિંદદાસ દારકાદાસ કાંટાવાળાને ઘેર સાક્ષરોની મેળાપસભા બોલાવવામાં આવી હતી. રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈ પોતે ત્યાં હાજર હોય, તેમા તો કંઈ આશ્ચર્ય નહિ, પરંતુ તેઓએ મંત્રીઓનું એટલા બધા પ્રેમપૂર્વક આતિથ્ય કર્યું, તથા ત્યાં આવેલ જુદસથોને પરિષદમાં જવાને માટે તથા નિબંધો લખી મોકલવાને માટે એટલા બધા હૃદયપૂર્વક આગ્રહ કરી ઉત્સાહ બતાવ્યો, તે કદી વિસરાય તેવો ન હતો. તે સભામા શ્રીયુત નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિતજી, રા. બ. ગોવિંદભાઈ, રા. બાતુસુખરામભાઈ, રા. મોનીભાઈ અમીન, રા. જોષીપરા, સિયાજીવિજયના તંત્રી રા. હરિરાય, રા. મંજુલાલ, રા. ડોક્ટર સુભંત, રા. જગજીવનદાસ મોદી, રા. ભરતરામ, વગેરે પધાર્યા હતા; તેઓએ પણ એછો ઉત્સાહ દર્શાવ્યો ન હતો. રા. મટુભાઈએ અમારું ઘણું સાઈ આતિથ્ય કર્યું હતું.

તા. ૩-૩-૨૪ મોમવારે મંત્રીઓ સુરત જઈ પહોંચ્યા. રા. બ. કમળાશંકરભાઈને તથા રા. જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકાળને અગાઉથી ખબર આપ્યા હતા. રા. બ. કમળાશંકરભાઈ નો રાહ જોતા બેઠી રહ્યા હતા. જેવા તેઓ તેઓને મકાને પહોંચ્યા -કે તુરત તેઓએ બહુ વિવેકથી અને હૃદયના સાચા ભાવથી તેઓનો સ્તકાર કર્યો. આટલી વૃદ્ધ ઉંમરે પણ તેઓ અસ્થવનીની સેવામા એટલા બધા ઉદ્વેગશીલ રહેતા કે તેથી આશ્ચર્ય થયા વિના રહેવાય નહિ. તે પ્રસંગે તેઓ ભાણ્ડારકર રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ તરફથી પ્રક્રિયા કૌમુદી નામના વ્યાકરણનો બૃહદ્ અંશ સંપાદન કરતા હતા. પરિષદમાં બની શકે તેટલા રચનાત્મક કાર્યો કરવાની તેઓને ઉચ્ચ ઇચ્છા હતી, અને તેને માટે તેઓ તૈયારી પણ કરતા હતા. રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે, રા. રા. જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકાળ, રા. રા. અમૃતલાલ દાણી વગેરે સાક્ષરોની સાજા મુલાકાત થઈ હતી.

રા. ગ. શ્રી સરદાર સાહેબ જનાર્દન પાઠકજીને પણ તેઓને મકાને જઈને મળ્યા. તેઓએ ભાવનગરના સાદસ માટે બહુ સહાનુભૂતિ બતાવી અને બની શકે તો પરિષદમાં આવવાની કમ્પુલત આપી. સાંજે રા. રા. દરકાળે પોતાને ઘેર સાક્ષરોની મેળાપસભા બોલાવી હતી. રા. રા. શ્રી મોહનલાલભાઈ, રા. સરદાર સાહેબ પાઠકજી, રા. ચંદ્રવિદ્યાનંદ

પંડયા, રા. હખીલરામ પંડયા વગેરે સાક્ષરો તથા યુવાન પત્રકારો અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીના અગ્રણીઓ વગેરેની સારી સંખ્યા જામી હતી. પધારેલા સઘળા ગૃહસ્થોએ બહુ ઉત્સાહ દર્શાવ્યો હતો. પરંતુ જ્યારે રા. રા. શ્રી દૂરકાળના વૃદ્ધ માતૃશ્રી ગં. સ્વ. જસુભા, જેઓએ વેદાન્તના તત્ત્વચિંતનને તેમજ ઈશ્વરભક્તિને જ પોતાનું શેષ આયુષ્ય અર્પી દીધું છે, તેઓએ શુજરાતી સાહિત્યની ઝાંખી રૂપરેખા દોરી, હવે પછી તેનો વિકાસ કરવાને પરિશ્રમ કરવાની ઠેકણી બધી જરૂર છે વગેરે બહુ સહૃદય અને પ્રેમાળ વાણીમાં કહ્યું. ત્યારે તો 'શ્રોતાઓનાં હૃદયોમાં કંઈ અનેરો આનંદ થયો, એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. તે સૌ ભાઈની રમ લાઇને મંત્રીઓ તા. ૪-૩-૨૪ ની રાત્રિએ મુંબઈ જઈ પહોંચ્યા.

મુંબઈ નગરી જેટલી વિશાલ અને બહુરંગી છે, તેટલી જ ત્યાંની પ્રવૃત્તિઓ પણ વિશાલ અને બહુરંગી હોય, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નહિ એક તરફ મંત્રીઓનું કાર્ય સાક્ષરોને જાતે મળવાનું, આમંત્રણ કરવાનું, પત્રકારોનું સહકાર્ય મેળવવાનું, તેમજ જૂનાં જૂનાં મંડળોની સહાનુભૂતિ સંપાદન કરવાનું હતું, ત્યારે બીજી તરફ પરિષદના અર્થ માટે ફંડ એકઠું કરવાનું હતું. સદભાગ્યે રા. રા. શ્રી શુલાભરાય ગોવિંદરાય દેસાઈ અગાઉથી ત્યાં પેતાના ખાનગી કામે આવ્યા હતા. તેઓ માત્ર એકાદ બે દિવસ રહેવાના હતા; પરંતુ ફંડને પાયો નાંખવામાં તેઓના જેવા પ્રભાવશાળી ગૃહસ્થની જરૂર હતી. તેઓએ પ્રથમના બે દિવસોમાં ફંડને માટે જે થમ લીધો હતો, તે લીધો ન હોત તો જેટલું ફંડ પાછળથી એકઠું થઈ શક્યું, તેટલું થઈ શક્યું ન હોત. સાક્ષરો પણ નગરને એક છેડેથી બીજે છેડે રહેતા હોવાથી, સઘળાઓને મળવામાં બહુ મુશ્કેલી આવતી હતી. મંત્રીઓ તા. ૫-૩-૨૪ ને રોજ સવારમાં સૌથી પહેલાં શ્રીયુત ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયાને મળ્યા. ત્યાં વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રીયુત દાનિલાલભાઈ પણ હતા. તે બન્ને ભાઈઓએ પરિષદની સહજતા માટે જોષ્ટકો તેટલી મદદ આપવાનું કહ્યું. બીજે દિવસે પહેલું કામ ફંડનું કરવું, તેવા નિશ્ચય થવાથી, મંત્રીઓ રા. રા. શ્રી શુલાભરાયભાઈ સાથે સાતારૂઝમાં ભાવનગરના શેઠ નરૌતમ ભાણુજીને મળવા ગયા. તેઓએ જોષ્ટકો તેટલું ફંડ એકઠું કરી આપવાનું વચન આપ્યું. ખરેખર, શેઠ નરૌતમ ભાણુજી અને ભાવનગર રાજ્યની પ્રજાપરિષદના પ્રમુખ રા. રા. શ્રી ગિરિભદ્રશંકર ભગવાનજી ત્રિવેદીએ ફંડ એકઠું કરવાને જેટલો ઉત્સાહ પૂર્વક ભાગ લીધો હતો, તેટલો ન લીધો હોત તો ફંડ કદી પણ એકઠું થઈ શકત નહિ, તે જ દિવસે મધ્યાનાતર શ્રીયુત વિષ્ણુરામ વેંધને કોટમાં તેઓની ઓફીસમાં મળ્યા. જૂના જૂના સાક્ષરોને શ્રી રીતે મળવું, સાક્ષરોની મેળાપ સભા કેણે અને કયા બોલાવવી અને મુંગધના પારસી લેખકોની સહાનુભૂતિ મેળવવા ગા સા ઉપાયો લેવા, વગેરે યોજના તેઓએ યોજ દાઢી. દુરત સાહિત્ય સંસદના કાર્યવ્યવસ્થાપકો રા. રા. શ્રી લામશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટને બોલાવ્યા અને શ્રીયુત મુનશીજીની સલાહ લઈને સાક્ષરોની મેળાપસભા બોલાવવા તેઓએ સઘળી વ્યવસ્થા કરવી તેવી સૂચના કરી. તેઓની વાતચીત ઉપરથી લાગ્યું કે રવિવાર સિવાય તેવી સભા બોલાવી ચકાશે નહિ; એટલે અમદાવાદ, વડોદરા અને સુરતની જેમ એક બે દિવસમાં અહીંનું કાર્ય પતી જાય તેમ ન હતું. ત્યારથી ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રીયુત પ્રજાશક્તિ તલકચંદ શાહને સુનિવસિટિના મકાનમાં મળ્યા. તેઓની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હતી, છતાં તેઓએ પ્રમુખ દત્તીજીને જાણવું તો લખવા માગ્યું હતું નરનીના

ધરણી પરિપદમા તેઓ કદાચ નહિ આવી શકે, તેમ તેઓની સાથે વાતચીત ઉપરથી જણાયું તે પ્રસંગે તેઓ યુનિવર્સિટીના બધારણમા ફેગ્ગર કરવાની હીલચાલ કરવામા રોકાયા હતા. તેઓની ઇચ્છા હતી કે-અમદાવાદમા જૂદી યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની માગણી પરિપદે કરવી ત્યાંથી ગુજરાતી પ્રેસમા ગ. રા. શ્રી નટવરરાય ઇચ્છારામ દેસાઈ તથા રા. રા. શ્રી અંબાલાલ જીવાખીરામ જનનીતે મળ્યા. તેઓએ પરિપદની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપનારા લખાણો પોતાના પત્રમા કરવાની કબજી લીધી. એ રીતે તે દિવસે તો સાક્ષરોને મળવા હળવામા કાઢી નાખ્યો. તા. ૭-૩-૨૪ શુક્રવારની સવારે મત્રીઓ શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીને તેઓને મકાને મળ્યા. સવા વર્ષ પહેલાં શ્રીયુત મુનશીજી જ્યારે ભાવનગર આવ્યા ત્યારે તેઓના એક અડવાડીયાના સહવાસમા તેઓએ ભાવનગરને પોતાનું જ કરી દીધું હતું. ભાવનગર ઉપર તેઓના એટલો બધો અનુરાગ થયો ગયો કે ભાવનગરની સાહિત્ય પરિષદને તેઓ પોતાના જ માનતા હતા. પરંતુ તે સમયે તેઓ ધરની ઉપાધિમા જેટલા આવી પડ્યા હતા તેટલી ઉપાધિ તેઓને માથે આવી પડી ન હોત તો જરૂર ભાવનગરની પરિષદને તેઓ જુદે રંગે રંગી રાક્યા હોત તેટલી બધી ઉપાધિ છતાં તેઓએ મત્રીઓને જોઈતી મદદ આપવામા ઊંચુપ ગંધી ન હતી. તા. ૯-૨-૨૪ રવિવારની સાંજે તેઓએ પોતાને જ મકાને સાહિત્ય સસદને નામે સાક્ષરોની મેળાપસભા બોલાવવાની ગોઠવણ કરી દીધી બપોર પછી શેઠ નરોત્તમ બાણજીની સાથે ફરીથી ફડ એકઠું કરવાનું કામ શરૂ કરી દીધું. ભાવનગરના સુપ્રસિદ્ધ શેઠ કુવરજી આણંદજીના ભત્રીજા શ્રીયુત મોતી ચંદ ગિરધર કાપડીયાને પણ મળ્યા. તેઓએ પણ ફડ એકઠું કરી આપવામા સહાનુભૂતિ આપી. મીજે દિવસે ખાસ કરીને પારસી લેખકોને આમત્રવાનું હતું તે પહેલાં શ્રીયુત મુનશીજીની સાથે શ્રીયુત નૃસિંહગવ બોળાનાથ દીવેટિયાને વાદરે જઈ તેઓને મંગલ મળ્યા. તેઓએ મત્રીઓને બહુ પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કર્યો. પરંતુ ગરમીની ઋતુને લીધે પરિપદમા આવવાની તેઓએ અનિચ્છા દર્શાવી બપોર પછી કોટમા જઈ શ્રીયુત જીવણજી જમસેદજી મોદી, શ્રીયુત મસાણી સાહેબ, જમજમસેદના તત્રી શ્રીયુત મરજમાન અને મુમુઢ સમાચારના તત્રી શ્રીયુત બેવગામવાળાને મળ્યા. પારસી લેખકો પરિપદમા મોટી સંખ્યામા હાજર રહે તેવા લખાણો પોતાના પત્રમા કરવાની તત્રીઓએ કબજી લીધી. શ્રીયુત જમસેદજી જીવણજી મોદીએ તો પારસી લેખકમંડળની સભા બોલાવવાની તજવીજ કરી અને તે મહાન તમ્બૂલી પ્રતિનિધિઓ મોકલવાને દરાવ કર્યો તે જ રાત્રીએ મુખ્ય વડનગરના નાગર મંડળના મત્રીઓ તથા નાગરનેત્રમણિના ચવરસાપક સાહેબ અને શ્રીયુત લલિત વગેરે ગૃહગ્યે મત્રીઓને ઉતારે મળવા આવ્યા હતા તેઓએ પણ તા. ૯-૩-૨૪ ને રોજ બપોરે પોતપોતાને મકાને મત્રીઓને સત્કાર કરવાને અર્થે મેળાપસભાઓ ગોઠવી દીધી ઈશ્વરભક્તિમા તપીન થઈ ગયેલા શ્રીયુત લલિત પોતાને ભાવનગરનાસી ગણાવે તો તેમા દમ આશ્ચર્ય જેવું નથી તેઓએ તો સત્કાર મંડળના સભ્યની શી આપી ફડની શરૂઆત કરી દીધી તેઓના જેવા શુદ્ધ હૃદયના ભગવદ્ભક્તને હાથે ફડનું મંગાચરણ થવાથી, તેનું ઉજ્જવલ પગિણામ આવ્યા વિના ગ્યું નહિ.

તા. ૯-૩-૨૪ રવિવારે સવારે મત્રીઓ શ્રીયુત શેઠ રેવાચંદર જગજીવનદાસને બગેરે શ્રીયુત બજારજી ફ. બજારને મળવા ગયા ત્યાં તેઓની સાથે સ્વામી શ્રી સત્યદેવજી

અને શેઠ રેવાશંકરભાઈનો પણ મેળાપ થયો. તેઓને પરિષદમાં પધારવાનું આમંત્રણ થયું, તે તો તેઓ ન સ્વીકારી શક્યા. પરંતુ શ્રીયુત બર્યાએ પાછલી પરિષદોની હકીકત મંગારી. જાહેર પત્રોમાં તે ઉપરથી એક ઉત્તેજક લેખ લખી મોકલ્યો. છેક સાંજે શ્રીયુત મુનશીજીના મકાને સાક્ષરોની મેળાપ સમામાં ગયા. શ્રીયુત મુનશીજીએ જેવા ઉક્તિસચી આમંત્રણો કર્યા હતાં, તેવાજ ઉક્તિસચી મુખમમા રહેનારા સાક્ષરો પૈકી રા. રા. નૃસિંહરાવ બોળાનાથ દીવેટિયા, સો. બહેન લીલાવતી, રા. મનહરરામ, રા. લલિત, રા. વિભાકર, શ્રીયુત ખુશાલ તલકચંદ શાહ, રા. ચંદ્રચંકર પંડ્યા, રા. કાંતિલાલ છગનલાલ પંડ્યા, રા. અખાલાલભાઈ રા. ચિતળીયા, રા. શંભુલાલ, રા. હિમતલાલ ગણેશજી અંજારીયા, રા. મોતીચંદ ગિરધર કાપડીયા, રા. પરમાનંદ કુંવરજી શાહ, રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ, રા. લાભશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ રા. કાંતિલાલ કેશવલાલ ઝોઝા વગેરે લગભગ પચાસ સાડ સાક્ષરો ત્યાં પધાર્યા હતા. અમવાદ વગેરેની સમાઓની જેમ અહીંયાં પણ મંત્રીઓએ પોતાનું આવવાનું કારણ જણાવ્યું. રા. વિભાકર, રા. ચંદ્રચંકર પંડ્યા, રા. મુનશી અને રા. નૃસિંહરાવ દીવેટિયા વગેરે સાક્ષરોએ મંત્રીઓની વિચિત્રિને અનુમોદન આપ્યું અને પરિષદમાં કરવાનાં રચનાત્મક કાર્યોની વિચાર કરવાને માટે એક કમિટી નીમી. ત્યાં પધારેલા સાક્ષરોએ બહુ રસમયો ભાગ લીધો હતો અને પરિષદમાં સાક્ષરોની સારી સંખ્યા હાજરી આપશે, એવી આશા ઉપજાઈ હતી. અહીં પણ શ્રીયુત મુનશીજીએ અમારું આતિથ્ય કરીને નિર્મળ પ્રેમનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો હતો. સાક્ષરોને આમંત્રણ કરવાનું કામ સમાપ્ત થયું, પરંતુ ૬૬ એકઠું કરવાને માટે બીજા ઝોઝામાં ઝોઝા પાંચ દિવસો ભાંગવા પડ્યા. તે દરમિયાન તા. ૧૧-૩-૨૫ ને રોજ રા. રા. શ્રી કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ ઝવેરીને અને તા. ૧૩-૩-૨૪ ને રોજ રા. રા. શ્રી લક્ષ્મીભાઈ સામળદાસ મહેતાને મકાને જઈ મંત્રીઓએ આમંત્રણ કરતાં, તેઓએ બહુ હર્ષ સ.થે તેનો સ્વીકાર કર્યો. તે જ તારીખે સાંજે રા. રા. શ્રી વિકુલરાય મહીપતરાય મહેતા મહાત્માશ્રી આધીજીને જામના જાંબલામાં આમંત્રણ કરવા ગયા હતા; તેઓને પરિષદમાં પધારવાનો ધણો આમંત્રણ કર્યો; પરંતુ તેઓની પ્રકૃતિ જોઈએ તેટલી સ્વસ્થ થઈ ન હતી તેથી તેઓ આમંત્રણનો સ્વીકાર કરી શક્યા નહિ, છતાં પરિષદની ફતેહ માટે ઊંડા દિલથી આશીર્વાદ આપ્યો. ત્યારબાદ તા. ૧૪-૩-૨૪ સુધીના ૬૬ના કામનો લગભગ પારવાર આવી જવાથી મંત્રીઓ તે જ દિવસે સાકરે બાવનગર આવ્યા. અમારો પ્રવાસ આટલો બધો સરળ થશે, શી અને સરસ્વતીના ઉપાસકો આટલી બધી અમને મદદ આપશે, એમ અમે કહી ધાર્યું ન હતું. એ સાક્ષ્યનું કોઈ પણ નિમિત્ત કારણ હોય તો રા. રા. શ્રી વિકુલરાય મહીપતરાય મહેતા જ હતા. તેઓએ પોતાના નોકરીને અંજે આવતી અગવડતા વેડીને પણ પોતાના સમયનો એટલો બધો ભાગ આપ્યો હતો. ત્યારથી તેઓએ સાહિત્ય પરિષદને આમંત્રણ કર્યું હતું, ત્યારથી તેને શી રીતે પાર ઉતારી, તેની યોજનાનો અમલ કરવામાં અને તે સુજળ સનન પરિચય કરવામાં તેઓ જાણીને જોડા ન હતા. મંત્રીઓ તરીકે અમે તેઓનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઝોઝો જ છે.

૫ પરિષદ ફંડનો હીસાબ.

પરિષદ ફંડનો હીસાબ પરિચિત્ત અંક ૨૫માં તા. ૧-૧-૨૩ થી તા. ૩૧-૩-૨૫ સુધીનો આપ્યો છે. તે હીસાબ હીસાબી રા. રા. ગુલાબચંદ આજુદજી સાહે મેળવ્યો છે,

અને હીસાબ તપાસનારા રા. રા. જૂનરાય વિદ્યુત્ત્વદાસ મહેતા તથા રા. રા. કુંવરજી આણંદજી શાહે તપાસ્યો છે. ત્યાર પછી તા. ૧૯-૦-૧૯૨૫ ને રાજ મહેરબાન સંજ્ઞા સંહિતના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયેલી કાર્યવાહક સભાએ તે હીસાબ મંજૂર કર્યો છે. પરિશિષ્ટ અંક ૨૩-૨૪ ઉપરથી ખ્યાનમાં આવશે કે સત્કારકુંડના કુલ રૂ. ૬૨૮૨-૦-૦ ઉપજ્યા છે, જેમાં મુંબઈના શેડીઆઓનો ફાળો રૂ. ૪૪૫૬-૦-૦ નો અને ભાવનગરના શેડીઆઓ તથા ગુદરચેનો ફાળો રૂ. ૧૮૨૬-૦-૦ નો છે. તદુપરાંત પરિશદ સમાપ્તીના રૂપીયા ૩૭૮-૦-૦, સત્કાર મંડળ સમાપ્તીના રૂ. ૯૨૦-૦-૦ તથા ગ્રેફિક ટીકીટ વેચાણના રૂ. ૧૪૭-૦-૦ મળી ને ત્રણ આપનોના રૂ. ૧૪૮૧-૦-૦ ઉપજ્યા છે. તે સિવાય રૂ. ૬૩-૪-૩ વ્યાજના અને રૂ. ૧૫-૦-૦ સ્વ. કવિ બોટાદકરના ફંડના છે. એ રીતે કુલ રૂ. ૭૮૦૫-૪-૩ ઉપજનાં તેમાંથી નાણા વસૂલ કરવાના કમીશન ખર્ચના રૂ. ૨૯૦-૦-૦ જતાં ઉપજ રૂ. ૭૫૧૫-૪-૩ ની થઈ છે. તે જ સરવૈયામાં ઉધાર બાણુએ કુલ ખર્ચના રૂ. ૪૧૧૩-૦-૦ મૂક્યા છે, તેમાં પરિશદના પ્રમુખોનાં બાપણો, પત્રિકાઓ અને સભા નિમંત્રણ પત્રિકાઓ છપાવવાનો ખર્ચ રૂ. ૮૭૩-૧-૩ તથા રિપોર્ટ છપામણી પેટે અગાઉથી આપેલા રૂ. ૧૧૮૭-૧૨-૦ તો સમાવેશ થાય છે. રિપોર્ટ છપામણી, અંધામણી અને પોસ્ટદારા વહેંચણીનો કુલ ખર્ચ રૂ. ૪૦૦૦-૦-૦ નો અટકળવામાં આવે છે. તે પૈકી ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ અપા-યેલી રકમ બાદ જતાં હજુ ઓછામાં ઓછા રૂ. ૨૮૦૦) નો ખર્ચ થવાનો સંભવ છે. છેવટ કુલ ખર્ચનો પાકો હીસાબ થતાં સુધી ચોક્કસ રકમ કહી શકાય નહિ, તેપણુ ઉપરના અડસટા મુજબ લગભગ રૂ. ૬૦૦) સુધી સીરીકે રહેવાની આશા રાખી શકાય.

૬ સ્વાગત વગેરેની તૈયારીઓ.

મુંબઈથી જોઈએ તેટલું ફંડ એકઠું થઈ ચક્ર્યું હતું, અને હજુ મેદમાનોના સ્વાગતને માટે ઘણી તૈયારી કરવી બાકી હતી; તેથી કાઠીયાવાડમાં જવાનું બંધ રાખ્યું. તા. ૩૦-૦-૧૯૨૪ ને રાજ કાર્યવાહક સમિતિની સાધારણ સભા રા. બ. ત્રિભુવનદાસ કાપીદાસ ત્રિવેદીના પ્રમુખપણા નીચે ભરાઈ. તે સભાએ નીચે મુજબ છ સમિતિઓ નીમી.

- ૧ સ્વાગત સમિતિ, મહેરબાન કૃષ્ણચંદ્રસિંહજી-અધ્યક્ષ અને મહેરબાન કેપ્ટન જોરાવર-સિંહજી-મંત્રી, તદુપરાંત બીજા સાત સભ્યોની.
- ૨ મંડપ સમિતિ, રા. રા. શ્રી વજ્રદાસ કિતમચંદ પારેખ-અધ્યક્ષ અને રા. રા. શ્રી મણિલાલ પરમાનંદદાસ મંત્રી, તદુપરાંત બીજા છ સભ્યોની.
- ૩ ટિકિટ સમિતિ, રા. રા. શ્રી રતિલાલ જયનાથ જાની-મંત્રી, ઉપરાંત બીજા છ સભ્યોની
- ૪ પત્ર પ્રદર્શન સમિતિ, રા. રા. શ્રી હનુમંતરાવ બળવંતરાવ બીડે સાહેબ-મંત્રી, ઉપરાંત બીજા છ સભ્યોની.
- ૫ પ્રકાશન સમિતિ, રા. રા. શ્રી કપિલદાસ પરમાનંદદાસ ઠક્કર તથા રા. રા. શ્રી મુનિ-કુમાર મણિચંદર બટ-સંયુક્ત મંત્રીઓ, ઉપરાંત બીજા આઠ સભ્યોની.
- ૬ સ્વયંસેવક યોજક કમિટિ, રા. રા. શ્રી વીરેન્દ્રાચ ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઈ, રા. રા. શ્રી સુખવંતરાય દિવજી મહેતા, ભાવનગર આલેક્સેંડ્રા હાઇસ્કૂલના બોયસ સ્કાઉટસના કેપ્ટન

રા. રા. શિવપ્રસાદ દરબીયાશંકર ખૂચ તથા મનાતનધર્મ હાઇસ્કૂલના બોયસ સ્કાઉટના કેપ્ટન રા. રા. સંતોષરામ ગ્રેમજી બટ, એઓ અધિકારીઓ તથા અન્ય સભ્યોની.
(જુઓ પરિશિષ્ટ અંક ૧૭)

દરેક સમિતિ પોતપોતાનું નિયત કાર્ય કરવા મંડી પડી. સ્વાગતનો ભાર રાજ્યખર્ચના આસીસ્ટન્ટ અધિકારી મેહેરખાન મચ્છોસા દોગમજી ઉમરીગરે ઉપાડી લેવાથી, સમિતિનું કામ સરલ થઇ ગયું. રા. રા. શ્રી વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેશાધ્યએ પોતાનો મંગળ મહેલ આપવાની ઉદારતા કરી હતી. તે સ્થળ મેહેરખાન પ્રમુખ સાહેબ અને તેઓની સાથે આવતા મેહમાનોને માટે રાખ્યું. રાજ્યના માજીરાજની વાડી અને નાકુખામ તે અન્ય મેહમાનોને માટે તેમજ ખાનવાડીના બંગલાઓ પારસી મેહમાનો માટે રાખવામાં આવ્યા. રાજ્ય તરફથી મેહમાનોની સેવામાં બની શકે તેટલી માડીઓ પણ સોંપી દેવામાં આવી હતી. તેથી સ્વાગતના કાર્યમાં કંઈ જિજ્ઞાસ રહેવાની શંકા પણ રહી નહિ. જૈન મેહમાનો માટે શેડ કુંવરજી બાઇએ અને અરજી મેહમાનો માટે ગજબકિ પીંગળશી પાતાભાઇ ગઢીએ સવગી વ્યવસ્થા કરી દીધી હતી.

ભાવનગર સનાતન ધર્મ હાઇસ્કૂલના ઉદાર માલેકોએ તેઓનું નિશાળનું વિશાલ મકાન સોંપી દીધું હતું, તેના બન્ધ કમ્પાઉન્ડમાં મંડપ પણ ઉભો કરી દેવામાં આવ્યો, અને તેમાં વડોદરાની સેન્ટ્રલ હાઇવેરીમાંથી આવેલી સાક્ષરોની છબીઓ યથાસ્થાન ચોઢવી દેવામાં આવી.

દરમ્યાન સ્વયંસેવક યોજક સમિતિ પાસે શહેરના એક ઉત્સાહી યુવકોની અરજી આવી ગઇ હતી. તદુપગ્રંથ નીચેનાં મંડળો તથા સંસ્થાઓના સ્વયંસેવકોના કેપ્ટનોએ પણ પોતપોતાના સમજા સ્વયંસેવકો સાથે પરિપાત્રી મેવામાં હાજર કરવાને ઇચ્છા દર્શાવી. તે ઉપરથી તા. ૯-૩-૨૪ ને રાજ સ્વયંસેવક સમિતિની એક બેઠક થઇ તેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા.

ઠરાવ ૧

નીચે લખ્યા મુજબ સ્વયંસેવકો સ્વીકાર્યા તથા કેપ્ટનો નીમ્યા.

- ૪૦ ભાવનગર નાગર જીમખાના મંડળના સ્વયંસેવકો તથા શહેરના ખીજ કેટલાક સ્વયંસેવકો ઉમેદવારોનો વર્ગ-કેપ્ટન-મી. તનસુખરાય મુનિલાલ મહેતા—
 - ૩૦ ભાવનગર આલફ્રેડ હાઇસ્કૂલના બોયસ્કાઉટસ-કેપ્ટન-મી. રામચંદ્ર ગડકરી.
 - ૩૦ ભાવનગર સનાતન ધર્મ હાઇસ્કૂલના બોયસ્કાઉટસ કેપ્ટન-મી. દનૈયાલાલ મજલાલ દસર
 - ૨૫ દક્ષિણ મૂર્તિભવન તથા ઓદીપ્ય ઑર્ડિંગના સ્વયંસેવકો કેપ્ટન-મી. મયાશંકર બાણશંકર બની.
- તદુપરાંત મી. વનમાળીદામ ગંઠરલાલ દવે તથા મી. મેરુબા દસ્થાણસિંહને સામાન્ય દેખરેખ રાખનારાઓ નીમવામાં આવ્યા.

ઠરાવ ૨

પાટણીઓ વગેરેના તેમજ ખીજ પરચુરણ ખર્ચ માટે રૂ. ૧૨૫) સુધી ખર્ચવાનો ઠરાવ કર્યો.

કંઠાવ ૩

જૂદે જૂદે હિતારે, રેશને અને મંડપમા હાજર રહેવાને છ દુકડીઓ પાડી, દરેકને પોતપોતાનું કર્તવ્ય નિયત કર્યું.

૭ નિબંધ નિરીક્ષક સમિતિની બેઠક.

(તા ૧૩-૪-૧૯૨૪ રવિવાર)

એ રીતે તૈયારી થઇ રહી હતી, તે દરમ્યાન શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડપના મંત્રીઓ પેટ્ટી રા. ગ. શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવન પારેખે અમાફથી અહીં આવી, અમારા કામમા સહાય કરવાનું સીકાર્યાથી તેઓ તા. ૧૩-૪-૨૪ રવિવારે અમદાવાદથી આવી પહોંચ્યા, અને બીજે જ દિવસે રા. રા. શ્રી ભરતરામ બાનુસુખરામ મહેતા પણ તે જ હેતુથી વડોદરાથી આવી ગયા. અમારે સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઇએ કે-આ બે બાઇઓ આવી પહોંચવાથી અમારું અધિવેશન સખંધીનું કાર્ય બહુ સરવ થઇ ગયું. વસ્તુતઃ તે સત્રળા કાર્યના ભાર તો તે બન્ને બાઇએ જ ઉઠાવ્યો હતો ગ. હીરાલાલબાઇની તો પ્રકૃતિ પણ ધણી અસ્વચ્છ હતી, છતાં રાતદિવસ શરીરે કંઈ વેરીને પણ તેઓએ તા. ૧૩ થી તા. ૨૧ સુધી અત કરણ પૂર્વક જે પરિશ્રમ લીધો હતો, તેવો પરિશ્રમ લેનાર અન્ય વિશ્વ જ મળી આવે.

તે જ દિવસે એટલે તા. ૧૩-૪-૨૪ રવિવારને રોજ મહેરબાન સંબંધી સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે બાર્ટન લાઇબ્રેરીમા નિબંધ નિરીક્ષક સમિતિની સમા બરાઇ રા. હીરાલાલભાઈ અમદાવાદ તપાસવા આવેલા ૩૦ નિબંધો લેના આવ્યા હતા. ત્યાર પછી તા ૧૨-૪-૨૪ સુધીમા લગભગ ૪૦ નિબંધો આવ્યા હતા. નિમંધો એટલા બધા મોડા આવ્યા કે ખરી રીતે તપાસવાનું તો અશક્ય જ હતું છતાં અહીંના નિમંધ નિરીક્ષક કમિટિના સભ્યોએ બની શકે તેટલા તપાસ્યા હતા. જૈન વિભાગના નિમંધો શેડ કુવરજી આણુદજી શાહે તપાસ્યા હતા. તે દિવસ સર્ધામા ઇતિહાસના નિમંધો ઘણા થોડા આવ્યા હતા, તેથી સાહિત્યના અને ઇતિહાસના નિમંધ એક વિભાગમા, અને વિજ્ઞાનના તથા જૈનસાહિત્યના નિમંધો બે જૂના જૂના ભાગોમા વાચવા, એવો તે સભાએ ઠરાવ કર્યો. તા. ૧૬-૪-૨૪ થી તા ૨૦-૪-૨૪ સુધીના દિવસોમા જે દાર્શનિક ગોદવરામા આવ્યો, તેમા સાહિત્ય અને ઇતિહાસના ૨૭ નિમંધો વાચવાનું ઇચ્છ્યું; વિજ્ઞાનની જૂની બેઠકમા બની શકે તેટલા નિમંધો વાચવાનું અને જૈન વિભાગમા જૈનના કુલ ૨૦ નિમંધો આવ્યા હતા તેમાથી ૧૯ નિમંધો વાચવાનું નક્કી કરવામા આવ્યું. તેમ જ પરિષદના અધિવેશનનો મમય સવારે ૬ ૮-૩૦ થી ક. ૧૧-૦૦ સુધી અને સાંજરે ક. ૪-૦૦ થી ક. ૭-૦૦ સુધી ગણવામા આવ્યો.

આ સ્થલે અમારે એક બે બામતોના ખુનાસા કરવાની જગ જણાવ છે.

- ૧ જે છપાવેલા દાર્શનિકની નકતો મડપમા વહેચવામા આવી હતી, તે દાર્શનિકમા નિર્દિષ્ટ નિબંધલેખકો પેટ્ટી દેલાલ આવ્યા ન હતા એકાદ બે લેખકોએ હાજર

- ૨ તા. ૧૮-૪-૨૪ રવિવારની રાત્રિએ વિષયત્રિયાશિષી સભા ભરાઈ હતી તે પ્રસંગે જૈન વિભાગ જૂનો ન રાખતા એક.સાથે તે નિયંધો વાચવાનું કર્યું હતું.
- ૩ ઉપરનાં કારણોને લીધે અમારે ફરરોજ તે તે સમયે જ કાર્યક્રમમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર પડી હતી. જે નિયંધલેખકો હાજર ન હતા, હા. ૨ છતાં જેઓએ વાચવાની અનિચ્છા દર્શાવી હતી, તેઓની જગ્યાએ જૈન નિયંધો જોડવવામા આવ્યા હતા.
- ૪ એ રીતે ફેરફાર થતા પરિશિષ્ટ અંક ૪ માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે નીચે મુજબ નિયંધો વંચાયા હતા.
- ૨૮ સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને જૈન વિભાગના નિયંધો એક બેકેટમાં વંચાયા.
- ૮ વિજ્ઞાનના નિયંધો જૂના વિભાગમા વંચાયા.

૩૬

- ૫ તા. ૧૭-૪-૨૪ સુધી નિયંધો આવતા જ રહ્યા હતા કુલ નિયંધો ૮૫ આવ્યા હતા (જૂનો પરિશિષ્ટ અંક ૫) તે પૈકી આ રિપોર્ટ સાથે સાહિત્યના ૨૭, ઇતિહાસના ૯, વિજ્ઞાનના ૮ અને જૈનવિભાગના ૧૧ મળી કુલ ૫૫ નિયંધો છપાયા છે. ઉપરાંત પ્રમુખ સાહેબ તથા ચાર અધ્યક્ષ સાહેબોના ભાષણો મળી ચાંચ ભાષણો પણ એક ભાગમા એકી સાથે છપાયા છે. સરકારમંડળના પ્રમુખ સાહેબ તથા ઉપપ્રમુખ સાહેબોએ મોઢેથી બહુ હુકામા ભાષણો કર્યા હતા, તે ભાષણોના સારો પણ છાપવામા આવ્યા છે.
- ૬ ઇસ્લામી સાહિત્યના લેખક રા. અનિસે મોનાતો નિયંધ અમને તા. ૧૭-૪-૨૪ ને રોજ રજુ કર્યો, અને છેક છેવટે તો છેવટે પણ વાંચરા દેવાનો આગ્રહ કર્યો. ને નિયંધની સિખાપત પ્રતમાં પ્રમુખ વગેરે ઉપર છાપેલી પ્રતમા તેઓએ જે દીકા ઉમેરી છે. તે દીકા નથી જ. બીજે દિવસે પ્રમુખ સાહેબ અને અધ્યક્ષોના ભાષણો થયા પછી તેઓએ સદરહુ દીકા ઉમેરી મોનાતો નિયંધ છેવટે વખતે મંડપમાં તેઓએ વહેચ્યો હતો, એટલે તે હકીકત અંગ્રીઓના ધ્યાન બહાર જાય, ને સ્વાભાવિક છે. રિપોર્ટ સાથે તેઓના નિમંધ છપાયો છે, તેમા પાછળથી ઉમેરેલો ભાગ કમી કરવામા આવ્યો છે.
- ૭ ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ મહેરબાન કે. ટી. શાહ આવવાના હતા, એમ અમારા જાણવામા આવ્યું હતું; પરંતુ અચરસ્ય પ્રકૃતિને લીધે તેઓ આવી શક્યા નહિ. છતાં તેઓનું ભાષણ રા વિશ્વસયભાઈ પાસે વંચાવવાની જોડવણ કરી હતી. તા. ૧૮-૪-૨૪ ને રોજ સાંજે અધ્યક્ષોના ભાષણો વંચાયાં, ત્યારે સમય બહુ વીતી જવાથી તે ભાષણ વંચાઇ શક્યાં નહિ.

તા. ૧૪-૪-૨૪ થી તા. ૧૭-૪-૨૪ સુધીની પ્રવૃત્તિ.

તા. ૧૬-૪-૨૪ થી મેહમતા આવના ગયા. ખામ કરીને તે દિવસે શ્રીયુત કેરાવ-લાવ હર્ષદરાય ત્રુવ તથા શ્રીહન ખમરદાર, શ્રીહન બાવા માહેમ, શ્રીયુત કાગગણ, શ્રીહન બળગંતરાય કસાણરાય દોઝા આવ્યા હતા. તા ૧૭-૪-૨૫ ને રોજ સવારે મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ કમળાસંકરભાઈ તથા સરકાર મંડળના ઉપપ્રમુખ મહેરબાન લંબુભાઈ સાહેબ

અને તેઓની સાથે મુખ્ય, અમદાવાદ, વડોદરા અને સુરતના ધણા ખરા સાક્ષરો પધાર્યા હતા. પ્રમુખ સાહેબને સત્કાર કરવા મહેરબાન પટ્ટણી સાહેબ તેમજ રાજ્યના મોટામોટા અધિકારીઓ, શેઠીઆઓ, મહેરબાન સંજલણા સાહેબ, તેમજ શ્રીયુત કેશવલાલ ભાઇ તથા શ્રીયુત ઠાકોર વગેરે સ્ટેશને પ્રથમથી જ આવી ગયા હતા. ખાખી પોષાકમાં સજ્જ થયેલા બોયમસ્કાફટોએ તેઓને લશ્કરી માન આપ્યું હતું. વેદીમ રૂમમાં તેઓ પધાર્યા બાદ વેદ-મૂર્તિ બ્રાહ્મણોએ વૈદિક મંત્રોમાં તેઓને આશિર્વાદ આપ્યો હતો. ત્યાર પછી યોગ્ય સ્વારીના આકારમાં બખ્તરમાં થઇ પ્રમુખ સાહેબને મંગળ મહેલમાં લાવવામાં આવ્યા હતા. તે જ તારીખે સાંજે સંપૂર્ણ સાક્ષરો આવી પડોઆ હતા શ્રીયુત બળવંતરાય કન્યાશુભાઇ ઠાકોરનું તે દિવસે મુજરાત વિદ્યાપીઠ ઉપર બાપણ રાખવામાં આવ્યું હતું. સાંજે પાંચ વાગે તે બાવનગર આફ્રેડ લાઇસ્ક્રંલમાં તે બાપણ સાબળવાને શહેરના અનેક સાહિત્યવિલાસી મુદરથો અને શાળાઓના તથા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા હતા. મહેરબાન લલુભાઇ સાહેબ પ્રમુખસ્થાને બીરાજ્યા હતા. વિષય પોનેજ ચર્ચાસ્પદ હતો, તેમાં શ્રીયુત ઠાકોરની વિવાદ પદ્ધતિએ પુષ્કળ ચર્ચા ઉપસ્થિત કરી હતી અને તેમ ચર્ચાથી જોનાઓને બહુ આનંદ ઉપજ્યો હતો. તે જ રાત્રિએ મંત્રીઓએ રા. હીરાનાલભાઇ અને ભરતગમની મદદ લઇને વિષયવિચારણી સભાના સભાસદોની યાદી બીજે દિવસે પરિષદમાં દરખાસ્ત રૂપે મૂકવા તૈયાર કરી હતી છ. સ. ૧૯૨૦ ની સાહિત્ય પરિષદે તે સળધી જે નિયમ કર્યો હતો, તે મુજબ તેા ધણા જ થોડા સભાસદોના સમાવેશ થઇ શકે તેમ હતું. તેમ જ સત્કાર મંડળના ધણા પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્યાવિલાસી સભ્યો રહી જતા હતા. તેથી લગભગ ૫૦ પરિષદના મહામંદોમાંથી અને ૫૦ મતકાર મંડળના સભ્યોમાંથી મળી ૧૦૦ સભ્યોની યાદી તૈયાર કરી હતી. એ રીતે કરવાથી પરિષદના નિયમ મુજબ જે જે સભાસદો આવવા જોઇએ, તેઓ આવી ગયા હતા. સદરહુ યાદી જોટલી લાંબી કરવામાં મંત્રીઓના બીજો કંઇ હેતુ ન હતો.

તે જ અરસામાં મુજરાત કાઠિયાવાડ અને મુખમના જાહેર પત્રોના પ્રતિનિધિઓ પરિષદનો રિપોર્ટ લેવાને આવી ગયા હતા. ધણું કરીને, બોમ્બેકોનીકલ, ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા, મુજરાતી, સાજ વર્તમાન, મુમઇ સમાચાર, દિહુરયાન, જામેજસસેદ, નવયુગ, તથાજિવિજય, પ્રજામંધુ, મુજરાતી પંચ, સૌરાષ્ટ્ર, કાઠિયાવાડ ટાઇમ્સ, સાબરમતી વગેરેના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા.

નિમંત્રિત ચારણો પૈકી જમનગરના રાજકવિ માવદાનજી બીમાજીભાઇ, લાગીરાજ કવિ રામભાઇ પાતાભાઇ, મેયરીના રહીશ કવિ ત્રીસાભાઇ નાગભાઇ, મુંદાળાના રહીશ માધવદાન ભાઇ આવ્યા હતા. રાજકવિ પીંગળશીભાઈ અને તેમના ચિરંજીવી ભાઇ તેઓના સત્કાર દર્શાવે તરીકે દાખર જ હતા.

તે સિવાય જૂની જૂદી સંસ્થાઓને, કોલેજોને, તથા દેશી રાજ્યોને પ્રતિનિધિઓ મોકલવા આમત્રણ કર્યું હતું, તેઓએ પણ પરિવેશ અંક ૨૦ મુજબ પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલવા મહેરબાની કરી હતી.

ખ. અધિવેશનનો વૃત્તાંત.

(તા. ૧૮, ૧૯, ૨૦ એપ્રિલ ઈ. સ. ૧૯૨૪)

૧ પ્રથમ દિવસ તા. ૧૮-૪-૧૯૨૪ શુક્રવાર.

તા. ૧૮-૪-૧૯૨૪ શુક્રવારે સવારે બરાબર સાડા આઠ વાગે સાહિત્ય પરિષદના પ્રથમ દિવસનું કાર્ય શરૂ થયું હતું. બાવનમર સન્નાતન ધર્મ હાઇસ્કૂલના વિસ્તીર્ણ મેદાનમાં ભગ્ય મંડપ નાખવામાં આવ્યો હતો, અને બની શકે તે મુજબ તેને શય્યગારવામાં આવ્યો હતો. આઠ વાગતા પહેલાં તો શહેરના અનેક સાહિત્યરસિકો, અધિકારીઓ, સાક્ષરો, વિદ્યાર્થીઓ અને સ્ત્રીઓ તથા કન્યાઓથી આવ્યો મંડપ ચીકાર બરાબ ગયો હતો. કુલ સંખ્યા છસે સાતસે સુધીની હતી, જેમાં બહારથી આવેલા સાક્ષરોની સંખ્યા લગભગ ૧૫૦ ની તેમ જ સ્ત્રીઓ તથા કન્યાઓની સંખ્યા પણ લગભગ તેટલી જ હતી. આખી પોષાકધારી બોયરકાન્ટો સવળી વ્યવસ્થા જળવચામાં પૂરે પૂરો ઉત્સાહ લેતા હતા. લગભગ સવા આઠ વાગે પરિષદના પ્રમુખ રા. બ. કમળાશંકરભાઈ પદાર્થોદતા રટેજ ઉપર તેઓની સાથે પ્રમુખ રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ, રા. ખખરદાર, શ્રીયુત પંડિત લાલન, રા. કાતિલાલ જગનલાલ પંડયા, રા. કાખરાજ, રા. ખાલા સાહેબ, રા. રસનમજી નાનાભાઈ રાણીના, રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, રા. મહુભાઈ હરજીવંદાસ કાંઠાવાળા, રા. જયમુખરાય જોષીપુગ, રા. નંદનાથ કેનારનાથ દોશિન, રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે, રા. જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકાળ, રા. અતિશુભશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી વગેરે કેટલાક સાક્ષરો બીરાજ્યા હતા.

તેઓ સર્વના સત્કાર માટે સ્તંભર કમિટિના પ્રમુખ શ્રીયુત પ્રભાશંકર દલપનરામ પટ્ટણી ભેડી પટ્ટણી સાથે હાજર થયા હતા. તદુપરાંત ઉપપ્રમુખ જોનારેબલ લલુભાઈ સામળદાસ, મહેરમાન વિનયસિંદજી મંગલસિંદજીભાઈ, રા. બ. ત્રિભુવનદાસ કાલિદાસ ત્રિવેદી, મહેરમાન કૃષ્ણચંદ્રસિંદજી, મહેરમાન કેપ્ટન જોરાવરસિંદજી, મહેરમાન પ્રભુદાસ ભગવાનભાઈ નગરશેઠ, મહેરમાન દારસજી જમશેદજી મંગલજી નાહેય, રા. બગ્જેરજી અરદેશર ઝોટીસાહેબ, રા. ગુપ્તાનરાય ગોવિંદરામ દેસાઈ, રા. શૂપતનરાય વિઠ્ઠલરામ મહેતા, રા. વિઠ્ઠલરાય મહીપનરાય મહેતા વગેરે મુદ્દરથો અગાઉથી આવી ગયા હતા.

પરિષદના કાર્યારંભે “વિશ્વભારતીને વંદન”નું સુમધુર સુસ્ત્ર ગીત માછરાજ કન્યાશાળાની બાળાઓએ લલકાર્યું. (જુઓ પ્રમુખોનાં બાપણો વિભાગ ૨ પૃ. ૩) એક ન્દાની, નમણી નાણુક કન્યા સરસ્વતી દેવીના સ્વેત સ્વાગત સુસંગત થઈ હતી, અને બીજી કન્યાઓ જાણે તેની પરિચારિકાઓ હોય તેમ તેની શરતી શરી વળીને વિશ્વભારતી ને ભારતવર્ષ ઉપર પોતાની કૃપા અને પોતાને પ્રભાવ વર્ષોત્તર વિનવતી હોય તેમ તેમણે વંદનગીતનું ગાન કર્યું હતું. પછી સ્વર્ગસ્થ શીમાન દાન્તનું રમેલું “પરિપત્તકાગ”નું ગીત પણ તે બાળાઓએ સુમધુર સંગીત સાથે ગાયું હતું. (જુઓ ભાગ ૨ પ્રમુખોના બાપણો પૃ ૧) અને અર્ધોના રાત્રકવિ પીંગળથી પાત્તાભાઈએ એક સત્કાર ગીત ગાયું હતું.

પછી સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ મેહેરબાન સર અભાઈકર ૬ પદ્મશ્રી સાહેબે પધારેલા વિદ્વાનોના સત્કારમા સંક્ષેપમા મોદેથી ભાષણ કર્યું હતું. (જુઓ પ્રમુખોના ભાષણો ભાગ ૨ પૃ. ૭)

ત્યારપછી સત્કાર મહાના ઉપપ્રમુખ ઓનરેમલ લલુભાઈ સાહેબે પણ હુંકામા પણ બહુ ચિતાકર્ષક ભાષણ કર્યું. (જુઓ પ્રમુખનાં ભાષણો ભાગ ૨ ને પૃ ૮) એ રીતે પ્રસ્તાવ કર્યા પછી તેઓ સાહેબે કેટલાક વિદ્વાનો જેઓ પધારી ચકેવા નહિ, અને જેમણે તારો કે પત્રદારા પગિપદના કાર્યમા સદાનુજૂત તથા ફતેહ છંછી હતી તે તારો અને પત્રોનો સાર વાંચી સંભળાવ્યો હતો.

તારદારા કે પત્રદારા શુભેચ્છા અને સદાનુજૂતિ દર્શાવનારા વિદ્વાનો નીચે મુજબ હતા:-

- ૧ આનંદશંકર બાપુભાઈ દુવ.
 - ૨ સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા દીવાન સાહેબ, વડોદરા.
 - ૩ રા. કનૈયાલાલ આણેકલાલ મુનશી.
 - ૪ રા. કૌશિકગમ વિનહરગમ મહેતા.
 - ૫ રા ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.
 - ૬ રા. રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાથી.
 - ૭ રા. પુરુષોત્તમ વિશ્વામ આવજી.
 - ૮ સૌ. બહેન લીલાવતી.
 - ૯ રા. રામમોદનગય જસવંતરાય.
 - ૧૦ વડોદરા સાહિત્યસભાના મંત્રી.
 - ૧૧ રા. ધંડુલાલ મેવકરામ દવે.
 - ૧૨ રા. બ. હરગોવિંદલાલ દારદાસ કાટાવાળા.
 - ૧૩ રા. વિશ્વનાથ પ્રજુરામ વૈધ-આરીસ્ટર.
 - ૧૪ રા. હરિપ્રસાદ નજરાય ડોક્ટર.
 - ૧૫ રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી.
 - ૧૬ પ્રેક્ષમર હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.
 - ૧૭ રા તંત્રી-નવચેતન અને તંત્રી-રંગશ્રુતિ.
 - ૧૮ રા. બટુભાઈ કોમરવાડીયા
 - ૧૯ રા. બળવતરાય વિજયાજી ૩૭ જાયા.
 - ૨૦ રા હરિગય ભગવંતરાય જૂઝ, સિયાજી વિજયના તંત્રી.
- ઉંડલા ત્રણ તારો મોડા આવેલા તેથી પાછળથી વંચાયા હતા.

પછી અહીંની સાહિત્ય સભાના મંત્રી રા. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાચિકે જણાવ્યું કે-
“વડોદરા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીના સેક્રેટરી રા મોતીલાલ અમીનની સૂચનાથી આ પરિષદને અંગે એક માસિકા અને સામુદાયિક પત્રોનું પ્રદર્શન પણ ભરવામા આવ્યું છે તે સાહિત્ય કેવું છે, તેમા કેવા કેવા ફેરફારો કર્યા, તેને કેવે માર્ગે દોરવું, અને તેને કેવું કિતોજન

આપણું જરૂરનું છે તે વિચારી શકાય એવા હેતુથી લગભગ ૭૦ થી ૮૦ જેટલાં માનિક વગેરેનું પ્રદર્શન પણ આ સનાતન ધર્મ હાઇસ્કૂલના એ ખંડોમાં તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. તે આજે બપોરે ચાર વાગે ખુલ્લું મુકાશે તે જોવા અને તેને રસમય બનાવવા તથા તેને યોગ્યતા માટે અત્રે પધારૈલા સાક્ષરો અને સચારીઓને નિમંત્રણ કરવામાં આવે છે.

વિશેષ જણાવતા હર્ષ થાય છે કે-વિશ્વકોષ-સામકલોપીઢીયા જેવું કામ જે અનેક વિદ્વાનોના સમૂહથી બની શકે તેવો વિશ્વકોષ અહીંના સદ્ગત શ્રી સવાઇલાલ હોટમ વેદરાજે એકલ હાથે તૈયાર કરવા માટેલો તે જ પૈકી પેઢાવા શબ્દ સુધી લગભગ ૧૦૫૯૧ પૃષ્ઠોમાં તેમના હાથથી તૈયાર થવા પામેલો, અને તે પછી અધુરો રહ્યો છે. અને જેમ પ્રેમાનંદનો દશમ સ્કંધ અધુરો રહેતા તેમના પુત્ર વલ્લભે પૂરો કર્યો હતો, તેમ સદ્ગત સવાઇલાલ ભાઈના પુત્ર કદાચ તે પુરો ન કરી શકે એવું હોય, તો તે તેમના કાંઈ પણ સાક્ષરપુત્ર પૂરો કરે એમ ઇચ્છું છું. ઇસ્માઇલ બાઇઓને માટે પણ સાહિત્યનું જીવંત ટેબલ તૈયાર ગણવામાં આવ્યું છે તે સાહિત્યને પણ બનતી સદાય આપવી એવી મૂંઝવણ છે.”

ત્યારપછી સામળદાસ કોચેજના માશુ પ્રીન્સીપાલ અને સુપ્રસિદ્ધ ગણિતશાસ્ત્રી મ. સંજીવણી સાહેબે આ પરિષદના પ્રશ્નબની દરખાસ્ત કરતા બહુ વિસ્તારપૂર્વક, પરંતુ તેઓની યોગ્યતાને સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કરનારૂં નીચે મુજબ બાપણુ કર્યું.

સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી, ઓ. શ્રીયુત લલુબાઇ સામળદાસ, સચારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, - સ્વાગત મંડળના પ્રમુખથી થયું વિવેચન એ સર પ્રભાશંકર માફગીના સખએ કરી શક્યા નથી તે માટે જે દિવગીરી ઓ. શ્રીયુત લલુબાઇએ પ્રદર્શિત કરી છે તેમા આપણે સર્વે અંતઃકરણ પૂર્વક શામેલ છીએ. સર પ્રભાશંકર એમની બળવાન કાર્યક્ષમતા, એમના દેશવિદેશના અવગતનેા તેમજ એમના પરિષદવ શાણપણનેા આપણને યીજ તરફથી અલભ્ય એવો લાભ આપન એ નિઃસંદેહ છે. એમના બાપણથી જે આપણને આનંદ અને બોધ મળત તે મળ્યો નથી એ શોચનીય છે. પરંતુ હર્ષની વાત છે કે એમણે થોડા ઘણા શબ્દો મદત્તવના કલા છે, અને કાંઈક દેહનું કદ પણ વેદીને અત્રે પધારી આ મંડપની શોભામા અભિગદ્ધિ કરી છે; એ પ્રયે એમનેા આભાર આપણે જેટલો માનીએ તેટલો થોડો છે.

શવ બદાદર કમળાશંકર ત્રિવેદી એક સાહિત્યપ્રેમી મોટા સાક્ષર છે, ને એમની કારકીર્દી સામાન્ય રીતે ત્રણ વિભાગોમા વહેંચી શકાય - સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યના ગ્રંથોનું એમણે કરેલું વિદ્વાનમયું પ્રકટન, ગુજરાતી સાહિત્યની એમણે કરેલી ઉપયોગિતાવાળી સેવા અને શિક્ષક પદ ઉપર ચિર સમયસુધી એમણે બળવેલું મદત્ત ને અગત્યનું કામ.

શવ બદાદર કમળાશંકર ભાઇએ ઘણાક સંસ્કૃત ગ્રંથોનું સંશોધન કરી ટીકા અને ટિપ્પણ સહિત પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એમાના મદત્તવના ગ્રંથો Bombay Sanskrit Series તામની મુજબ સરદારના આગ્રવ હેઠળ નીકળતી પુસ્તકમાળામા છપાય છે. આ પુસ્તકમાળાએ વિદુસ્થાનમા સારી નામના મેળવી છે. એટલું જ નહિ પરંતુ પાર્સી-લંડન-બર્લિન ઇત્યાદિ રથોના પ્રાચ્યદાએના અભ્યાસી મેંડળોમા પણ એ ઘણી પ્રતિષ્ઠા પામી છે. એ ગ્રંથો પૈકી મુખ્ય ગ્રંથોનું અત્રે હુંક વર્ણન આપું છું. —

મહાકાવ્ય—પદમાં લખાએલો અલંકાર અને વ્યાકરણશાસ્ત્ર વિશેનો ગ્રંથ. આ આવૃત્તિની ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે ધણી પ્રશંસા કરી છે.

પદ્માવલી—અલંકારશાસ્ત્ર વિષયક ગ્રંથ, મલ્લિનાથની દીક્ષા સાથે. એની પણ વિદ્વાન વર્ગમાં ખ્યાતિ છે અને આ આવૃત્તિ મદ્રાસ યુનિવર્સિટીએ કેટલાંક વર્ષો સુધી એમ. એ. ના અભ્યાસક્રમના પાઠ્યપુસ્તકોમાં દાખલ કરી હતી.

પ્રતાપરુદ્રિય—અલંકાર શાસ્ત્રનો ગ્રંથ, કુમારસ્વામિની દીક્ષા અને ભામદના કાવ્યાલંકારના પરિશિષ્ટ સાથે આપણા જૂના પ્રખ્યાત અલંકારશાસ્ત્રી દંડીના કરતાંએ આ ભામદ પૂર્વકાલીન છે એમ કમળાશંકરભાઈએ સિદ્ધ કરી દેખાડ્યું છે.

વ્યાકરણમૂષળ—વ્યાકરણશાસ્ત્રની તત્ત્વવિદ્યા (શીલસૂત્રી) વિશેનો ગ્રંથ. પ્રસ્તાવના અને વ્યાખ્યામાં સાંડે ૨૫૨૧કરણ આપ્યું છે.

પદ્મભાષા ચન્દ્રિકા—હેમચંદ્રનાં અપભ્રંશ સૂત્રો સહિત. સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થતી જે છ મુખ્ય પ્રાકૃતો આપણી આધુનિક આર્યભાષાઓની માતૃભાષા ગણાય છે તેનું આ ધણી મહત્વના ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન થયું છે. આ આવૃત્તિમાં કમળાશંકરભાઈએ આ છએ પ્રાકૃતો વિશે ઉપયોગી વિવરણ વિસ્તારથી આપ્યું છે. હેમચંદ્રસૂત્રિના આ ગ્રંથમાં આપેલા અપભ્રંશ ભાષા ઉપરના સૂત્રો આપણી યુનિવર્સિટીના એમ. એ. ના ગુજરાતી અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે. આ હેમચંદ્ર સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યનું અગ્રાધ જેવું જ્ઞાન ધરાવનાર એક જૈન મહા વિદ્વાન હતા, અને એ અપભ્રંશ ભાષા નામની પ્રાકૃત આપણી ગુર્જર ભાષાની જનેતા છે એમ વિદ્વાન વર્ગમાં સિદ્ધાન્તરૂપ ગણાય છે.

રેલા ગણિત—બે પુસ્તકોમાં, ગણિતશાસ્ત્ર વિષયક ગ્રંથ. સદ્ગત હરિલાલ ધ્રુવની માન્યતા હતી કે જો કે એ ગ્રંથ મહાન ગ્રીક ગણિતશાસ્ત્રી યુક્લિડના જૂમિતિના મૂલતત્ત્વોના અનુવાદ જેવો દેખાય છે તો એ એમાના સિદ્ધાન્તો આપણા દેશમાં સ્વતંત્ર રીતે યોગી કહાડવામાં આવ્યા હતા. એમના સ્વર્ગવાસ પછી આ આવૃત્તિ બહાર પાડવાનું કામ રાવ બહાદુર કમળાશંકરભાઈને સોપાતા એમણે ખતથી કાળજીભરી શોધખોળ કરી દૃઢપણે પણ સભ્યતાથી દેખાડી આપ્યું કે ગ્રંથ તો એક ફારસી ભાષામાં લખાએલા ગ્રંથનો અનુવાદ છે અને તે ફારસી ગ્રંથનો મુખ્ય આધાર યુક્લિડના પ્રખ્યાત પુસ્તક ઉપર જ રખાયો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યની પણ રા. બ. કમળાશંકરભાઈએ બહુ સારી સેવા બમ્મી છે. ‘અક્ષસૂત્રો ઉપરનાં શાકરભાષ્ય’ નો એમણે કરેલો અનુવાદ ઘણો ઉપયોગી છે અને ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓમાં એની ઉચ્ચ મૂલ્યાંકના થઈ છે. જેમ વ્યાકરણ અને અલંકારશાસ્ત્રોમાં તેમજ વેદાંતશાસ્ત્રમાં પણ એઓ અતિ નિપુણ હોવાથી આ કપરાં અને ગૂઢાર્થ સૂત્રોનું એમણે કુશળતાથી પ્રકટ વિવરણ કર્યું છે. વળી શંકરાચાર્યના બીજાં લખાણોનોએ એમણે સારો પરિચય મેળવ્યો છે, જેને લઈને શંકર જન્મન્તી ઉજવતી વેળા સુરન, અમદાવાદ, ખંભાત વિગેરે સ્થળોએ એમને ભાષણો આપવા બોલાવવામાં આવ્યા હતા. એમની ‘શંકરજન્મન્તી વ્યાખ્યાનમાળા’ ની ધણી પ્રશંસા થઈ છે. એમનું ગુજરાતી

બાપાનું 'ગૃહસ્થ વ્યાકરણ' રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિથી રચાયેલું અને મહત્વનું છે. શિક્ષકોના ઉપયોગ માટે ખાસ લખાયેલો એમનો 'શિક્ષણશાસ્ત્રનાં મૂલતત્ત્વો' નો ગ્રંથ સામાન્ય વાંચનારને પણ બોધદારી થઇ પડે એવો છે. એ ઉપરાંત 'ગુજરાતી' ઇલાદિ પંચોના દીવાળી અંકેમાં, 'સમાસોચક' ઇલાદિ માસિકોમાં એમણે ઘણાંક નિબંધો લખ્યા છે; એમાંનો 'કાવ્યશાસ્ત્ર વિનોદ' નિબંધ લોકપ્રિય થયો છે અને 'અનુભવ વિનોદ' માં સાર ગ્રહણ કરવા જેવું વાચન સમાચેલું છે. રાવબહાદુર કમળાશંકરભાઈએ ખીમ નાના નિબંધો અને અનુવાદો ઘણા લખ્યા છે, જેમાંના માત્ર એકનું જ નામ હું અહીં દર્શાવું. એ 'ઇંગ્લાંડની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસ' છે, જે Buckle's History of Civilization ના આધારે રચાયેલો અને સામાન્ય વાચકને જ્ઞાનદાયક થઇ પડે એવો છે.

શિક્ષક તરીકેની રાવ બહાદુર કમળાશંકરભાઈની કારકીર્દી ગૌરવમય છે. કેટલીક સુદૃઢ સુધી સામળદાસ, ડેક્કન, એશીન્સ્ટન કૉલેજોના એઓ સંસ્કૃતના પ્રેફેસર હતા; પાંચ વર્ષ સુધી નદીઆદ હાઇ સ્કૂલના હેડમાસ્ટરનું અને બાર વર્ષ સુધી અમદાવાદની ટ્રેનીંગ કૉલેજના પ્રિન્સીપાલનું કામ એમણે બજાવ્યું છે. વળી બાર વર્ષ સુધી 'ગુજરાત શાળા-પત્ર' ના તંત્રી રહ્યા હતા, જે અરસામાં એ પત્રમાં શિક્ષણ સંબંધી તથા સાહિત્ય ને બાપા વિશેના લેખો મોટી સંખ્યામાં એમણે આપ્યા છે; એટલે મુખ્ય દ્વારા તેમજ લેખ દ્વારા એમણે બહોળા શિષ્ય ગર્જાપર સારાં શિક્ષણની છાપ પાડી છે. એ જ શિષ્યો મોટે ભાગે વર્તમાન સમયના વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષકો છે; તો રાવબહાદુરને ગુરુજીનાં ગુરુઃ ની સંજ્ઞા આપવામાં કાંઈએ અતિશયોક્તિ થતી નથી. એમણે લખેલા 'અનુભવ વિનોદ' અને 'શિક્ષણશાસ્ત્રનાં મૂલતત્ત્વો' ની મેં આગળ નોંધ લીધી છે. ઉપરાંત એમણે 'સંસ્કૃત શિક્ષક' નામનો ગ્રંથ અંગ્રેજીમાં રચ્યો છે; એના ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી અને બંગાલી બાપાઓમાં અનુવાદો થયા છે અને અક્ષાદાખ્યાદ યુનિવર્સિટીએ ત્યાંની પ્રવેશન પરીક્ષામાં એ મથને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે નીમ્યો છે. પહેલીથી સાતમી ગ્રોપડી સુધીના વાચનને સમાવેશ થાય એવી એમણે 'ત્રિવેદી વાચનમાળા' પ્રસિદ્ધ કરી છે. કમીટીઓએ નિયોજીત વાચનમાળાથી આ કેવળ સ્વતંત્ર છે અને એમાં આર્થજીવન તથા સ્વદેશી સાહિત્યને લગના વિષયો લેવામાં આવ્યા છે.

પંદર વર્ષ સુધી એઓ સરકારી પાઠ્ય પુસ્તક મંડળ (Text Book Committee) ના સભ્ય હતા અને લગભગ છત્તીસ વર્ષ થયા મુંગ્ર સરકાર માટે ગુજરાતી પુસ્તકોનું અવલોકન કરતા આવ્યા છે; તો એઓ હમણાના ગુજરાતી સાહિત્યના નિકટ સંસર્ગમાં રહ્યા છે અને કેટલાક વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થતા ગુજરાતી ગ્રંથો-સારા કે નરસા-થી સુપરિચિત થયા છે. એટલે આપણા સાહિત્યની ખુશી-ખામોશો દર્શાવવા કમળાશંકરભાઈ પુરતા કામેલ છે અને સાહિત્યને પ્રવાહ કઇ દિશામાં જવાથી લોક થાય તે વિશે ઉપયુક્ત બોધ દેવા કેવળ સમર્થ છે.

સંસ્કૃત વિદ્યાભ્યાસમાં કમળાશંકરભાઈએ મુખ્યત્વે અગ્રંથકાર, વેદાંત અને વ્યાકરણ શાસ્ત્રોનું ગદ્ય અધ્યયન કર્યું છે; પણ એમના પાણ્ડિત્યની આટલાથી જ પરિક્ષા બંધાતી નથી. આજ પચીસ વર્ષ થયાં એઓ મુંગ્ર અને પંજાબની યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં સંસ્કૃતના પરીક્ષક નીમાતા આવ્યા છે અને બી. એ. ના વૈદિકપદ તેમજ એમ. એ. ના

વિષયો પણ તપાસતા રહ્યા છે; વળી પટણા, બનારસ ઇત્યાદિ સ્થળોની પાછળથી સ્વપાએત્રી વિદ્યાપીઠોમાં પણ ઉંચામાં ઉંચી પદવી સુધીની પરીક્ષાઓમાં પરીક્ષક થયા છે. તેઓ યુવિ-સ્તીર્ણ અને અતિ મંભીર સંસ્કૃત શાસ્ત્રોના મહાસાગરોમાં માત્ર આ ત્રણ નાના સાગરોમાંથીજ નહિ પણ બીજાએ-ન્યાય-તર્ક-વૈદિક શબ્દશાસ્ત્ર (Philology) ઇત્યાદિ સાગરો અને ઉપસાગરોમાંથી સહેલાઈથી અને સાચી દિશાએ તરી જઈ પારંગત થવાનાં બળ અને કૌશલ એમણે પ્રાપ્ત કર્યા છે જ.

ગયા વીસ વર્ષમાં છપાએલા Bombay Sanskrit Series મંથેના લેખકોમાં રાવ બહાદુર કમળારાંકર મુખ્ય ગણાય. હમણાં પણ એ માગામાં સિદ્ધાન્ત કૌમુદીથી જૂનો પ્રક્રિયા કૌમુદી નામનો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ એમને સોપાએલું છે. એટલે આ માળામાં જે નામાક્રિત વિદ્વાનો આગળ મોટે ભાગે લખાણ કરતા હતા-જેવા કે પાશ્વાલ્યે ડૉક્ટર જુહાર અને ડૉક્ટર કોલ્હોર્ન અને આપણા પોતાના શ્રી રામકૃષ્ણ ભાંડારકર અને ન્યાય-મૂર્તિ કાશીનાથ તેમજ-તેમની પંક્તિમાં, તે જગીઓની સાથે, મુકાવાનું માન એમણે સંપાદિત કર્યું છે.

પોતાના પ્રાચીન શાસ્ત્રોનું પુરતું જ્ઞાન, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં પ્રવીણતા અને એમાં લખાએલા સાહિત્યનું વિદ્વાતાભર્યું અધ્યયન એ સર્વેની શુજરાન અને કાઠીવાડમાં ધણી ન્યૂનતા છે એવી માન્યતા ત્રીસ વાઘીસ વર્ષ પહેલાં બીજા પ્રદેશોમા હતી અને પાણિ-ત્યના આ કહેવાતા દારિદ્ર્ય માટે આપણી શુર્જર પ્રજાની અવગણના થતી હતી. ખ્રિષ્ટ અમસની સ્થાપના પછી આપણામાં અસમત ધણા સારા પડિતો થઈ ગયા હશે; કેપર જણાવેલા પક્ષમા તથ્ય હોય તો તે આટલું છે કે એ વિદ્વાનો સમયના પરવર્તનને લક્ષમા ન રાખતાં શોધખોળ કરતા અને માત્ર જૂના શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ ગનાનુગમનથી વધારતા. પરંતુ ગયા પચીસ ત્રીસ વર્ષમાં પ્રાચ્ય અને પાશ્વાલ્ય સાહિત્યમા અતિ નિપુણ અને ઐતિ-હાસિક ને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી શોધખોળ કરનાર કેટલાક સુશિક્ષિત પડિતો આપણી આ માતૃભૂમિમાં ઉદ્ભવ્યા છે. એમ કહેવામા કાષ્ઠ બોલું નથી કે એ બધાઓમાં ભાઈશ્રી કમળા-રાંકરે અગ્રેસરી ને ધણે મકરન્નો ભાગ લીધો છે અને વિદ્વાતાના દારિદ્ર્યના દૂષણમાંથી શુર્જર જનસમુહને ધણે અંશે મુક્ત કર્યો છે.

મનુષ્ય જાતની ધાર્મિક, સાસારિક કે આર્થિક, રાષ્ટ્રીય કે શાસ્ત્રીય, સાહિત્ય કે કળા સંગંધી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં સલપંચની શોધખોળ કરનાર અભ્યાસીને જે મુખ્ય મૂલ્યો ધ્યેય તરીકે રાખવાં પડે છે;-પહેલા તો પોતાના અધ્યયન ક્ષેત્રના દરેક ભાગનો પુરતો ખત, કાળજી અને સાવચેતી વાપરી નિષ્પક્ષપાત જુદીથી જેટલો જાની શકે તેટલો જોડો અભ્યાસ કરવાનું, અને પછી જ્યારે એવા પંથ વિશે તેને જે પ્રમાણે કે સિદ્ધાન્તો શુદ્ધ મનથી સત્ય જણાય તે પાકી દેવના અને સતત આગ્રહથી પરંતુ નરમાય અને સમ્પતાવાળી ભાષામા જન સમક્ષ મૂકવાનું; આવી શોધખોળમાં-નહિ સુહૃદો પ્રત્યે આદર રાખના, નહિ કે ત્રિદિવથી કરતાં-માત્ર સત્ય ઉપર જ એકાગ્ર દષ્ટિ ઘડોટાડી કામ લેવાનું રહે છે મારા ધારના પ્રમાણે જ્યારે જ્યારે એ મૂલ્યો ઉપર અમલ કરવાના પ્રસંગ આવ્યા છે ત્યારે ત્યારે રાવ બહાદુર કમળારાંકર પોતાના મતો નિરૂપણે પ્રસિદ્ધ કરતા ચુક્યા નથી. વળી એમનામાં પંડિતને

શોભે-વિદ્વાતાને શોભાવે-એવા વિનય પ્રધાન ગુણોનું પ્રત્યુર્થ જોવામા આવે છે. એકમાર્ગી-પણ, સદનશીલતા, પોતાના અભ્યાસથી અન્ય વિદ્યાર્થીઓને સહામતા આપવાનો ઉમંગ, સુંજનતા, સૌમ્યતા એ ગુણો એમના આચાર વિચારમા દેખાઇ આવે છે.

કેટલાક આત્મતત્ત્વવેત્તા અને ધર્મશાસ્ત્રકારોનો એવો મત છે કે આ ભવ એક નિશાળ સમાન છે જેમા તાલીમ લઇ આવતી જીંદગીમા ભવ્ય અને ઉચ્ચ તાલીમ લેવાને લાયક થવાની પ્રત્યેક માનવીની દરજ્જ છે. એટલે કેવિ વર્ણવર્ણના એક કાવ્યના બે ચરણોમા બે નાના ફેરફાર કરી એમ પણ કહેવામા કાઢી જાણી અતિશય નથી કે-જીંદગીની તાલીમ લેનાર આ ખરે ભાગ્યશાળી અભ્યાસી છે કે જેના જેવો થવા માટે એવી તાલીમ લેનાર પ્રત્યેક નિશાળાઓ આદાક્ષા રાખે—

This is the happy scholar; this is he
Whom every man at school should wish to be.

તો બધુઓ અને ભગિનિઓ તમે આગળ દરખાસ્ત રજુ કરું છું કે—

આ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-એ પરિષદના પ્રમુખપદે રાવ ખડાદુર કમળા-શંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીને નીમવાના ફાવે ઉપર આવે છે.

હું પૂર્ણ ઉમેદ રાખું છું, ખાત્રીપૂર્વક માન્યતા ધરાવું છું કે આ દરખાસ્તને તમે સર્વે એકઠિલથી એક બવાજે વધાવી લેશો.”

૨૧. બ. રમણભાઈ મહીપતરાજ નીલકંઠે માજી પ્રિન્સીપાલ સંજ્ઞા સાહેબની ઉપયુક્ત દરખાસ્તને ટેકો આપતા જણાવ્યું કે:—

“મારા પૂજ્ય ગુરુ પ્રિન્સીપાલ સંજ્ઞા સાહેબની દરખાસ્તને ટેકો આપવાની હું વિનંતિ કરું છું. ૨૦. બ. કમળાશંકરભાઈને માટે મહેરબાન સંજ્ઞા સાહેબે તેમની વિદ્વતા, પાકિય અને કાર્યપ્રદેશ વિષે વિસ્તારથી લ્હી બતાવ્યું છે, એટલે મારે કંઈ વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી. સંસ્કૃતભાષી ગુજરાતીમા ઉતારેયું તેઓનું શારીરભાષ્ય અદ્વિતીય છે, તેમની મિત્રેદીવાચનભાષા પ્રસિદ્ધ છે અને સંસ્કૃતના અધ્યાપક તરીકે અને પરીક્ષક તરીકેની તેમની કારકીર્દી સુવિદિત છે. એટલે પ્રમુખપદ માટે તેઓથી નિયુક્ત કરવાની દરખાસ્તને મારી સાથે સૌ ટેકો આપશો.”

ગ. ગ. કૃષ્ણવાય ગોહનલાલ જવેરીએ સદરજી દરખાસ્તને યોગ્ય શબ્દોમા અનુમેદન આપ્યા પછી, તે દરખાસ્ત સર્વાનુમતે પ્રસાર થઇ. ત્યાર બાદ પ્રમુખશ્રીએ પોતાનું બાપચુ વાંચવું શરૂ કર્યું. બાપચુ જહુ લાણુ હોવાથી વચમા વચમા કેટલાક ભાગો મૂળ દેવાયા છતાં બાપચુ પૂરે થતા લગભગ દોઢ કલાક વીતી ગયો હતો. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ અને તેની ઉપર કરેલુ વિવેચન તથા સાહિત્યની ઉન્નતિ કયા માટે દરવેલા ઉપાયો, વગેરે બતાવતો ઉપર તેઓએ કરેલા બહાવોદયી શ્રાવણો સામાન્ય રીતે પ્રસન્ન થયેલા જણાતા હતા. અધ્યાત્મોત્તર ચાર વાગે જેન વિભાગના અધ્યક્ષ ઓશુત પંડિત લાલનના બાપચુથી ગુરુઆન થા; ત્યાર પછી વિજય વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રીયુગ કનિયાલ હમનનાય જણા

અને સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રીયુત્તમજીભાઈના બાપણથી ચોતામંડલ એટલું બધું આકૃષ્ટ થયેલું જણાતું હતું કે નિયત સમય વીતી ગયા છતાં, તે બાપણે સામળવાને સૌએ આતુ-
સ્તા દર્શાવી હતી ત્યાર બાદ મંત્રી રા. રમણભાઈ કનૈયાલાલ યાત્રિકે વિષયવિચારિણી સભા
તે દિવસે રાત્રીએ ૯ વાગે મંડપમા બસશે, તેની દરખાસ્ત રજુ કરતાં, તે સભાના સ-
ભ્યોની પસંદગીની એક યાદી વાંચી સંભળાવી. રા. રા. શ્રી મહુભાઈ દરગોવિંદદાસ કાટા-
વાળાએ તે દરખાસ્ત સામે વાઘો લીધો કે છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદે સભ્યો પસંદ કરવાનો
જે નિયમ કર્યો છે, તે નિયમાનુસાર સભ્યોની પસંદગી કરવી જોઈએ. મંત્રી
રા. માનશંકર પીતાબરદાસ મહેતાએ ખુલાસો કર્યો કે સદરજુ નિયમ મુજબ
પસંદગી કરવાથી (૧) આ પરિષદના સભ્યોમાંથી તેમજ (૨) અહીંના રાજકાર મંડળમાંથી
ધણા ઓછા સભ્યોનો સમાવેશ થઈ શકે તેમ છે, એટલું જ નહિ પણ કુલ સભ્યોની સંખ્યા
પણ જોઈએ તેટલી થશે નહિ; અને તેટલા માટે સમિતિના સભ્યોની સંખ્યા મોટા પ્રમા-
ણમાં આવી શકે અને સત્કાર મંડળના સભ્યોને પણ તેનો લાભ મળે, તેવા હેતુથી તે
દરખાસ્ત લાવવામાં આવી છે. છતાં પણ જ્યારે તેઓએ પોતાનો વાઘો પાછો ન ખેંચી
લીધો ત્યારે રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે ખુલાસો કર્યો કે છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ
મંડળના ધણા નિયમો અત્યાર સુધી અમલમાં આવી શક્યા નથી એટલે આ પ્રસંગે જ્યારે
મંત્રીશ્રી કહે છે તેમ સુરકેળી આવતી હોય તો આ એક જ નિયમ અમલમાં લાવવાની
જરૂર રહેતી નથી. રા. રા. મહુભાઈને તે ખુલાસાઓ સતોષકારક લાગ્યા નહિ, અને તેથી
એવો સુધારો મૂક્યો કે આ પરિષદના સભ્યોના સભ્યોને વિષયવિચારિણી સમિતિના સભ્યો
નીમવા. તે સુધારાને રા. જોષીપુરાએ ટેકો આપ્યો. મંત્રી રા. માનશંકરભાઈએ તે સુધારા
સામે એવો વાઘો દર્શાવ્યો કે સદરજુ સુધારો છઠ્ઠી પરિષદે કરેલા નિયમાનુસાર નથી, માટે
તેને ગેરકાયદેસર ઠરાવવો. આ પ્રસંગે પુષ્કળ ચર્ચા થઈ, છેવટે કંઈ તોડ નીકળે તેવું ન
હોવાથી, સત્કાર મંડળના પ્રમુખ મહેરબાન પટ્ટણી સાહેબે જાહેર કર્યું કે સત્કાર મંડળના
જે સભ્યો વિષયવિચારિણી સભામાં આવશે, તે સભ્યોમાંની સભ્યો તરીકેની શ્રી તેઓ
પોતે આપશે. આ ઉપરથી તકરારનો અંત આવ્યો અને રા. મહુભાઈએ રજુ કરેલ સુધારા
પ્રમાણે પરિષદના સભ્યોના સભ્યોને વિષયવિચારિણી સમિતિમાં નીમવાનો ઠરાવ પ્રસાર થયો.

વિષયવિચારિણી સભા:—રાત્રીએ નવ વાગે મંડપમાં પરિષદના ધણા ખરા
સભ્યો તેમજ સત્કાર મંડળના બાએ બેચાર સભ્યો આવી ગયા હતા બધા મગી લગભગ
૭૦ સભ્યોએ હાજરી આપી હતી (જુઓ પરિશિષ્ટ અંક ૨૧). સભાનું પ્રમુખ પદ રા.
બ. કમળાચંદ્રકરભાઈએ લીધા પછી કામ ચર થયું હતું. પરિશિષ્ટ અંક ૧ માં છપાયા છે તે
ઠરાવો, લગભગ ચોડી ઘણી ચર્ચાઓ સાથે પ્રસાર થયા હતા. માત્ર એક દરખાસ્ત રા. નાર-
ણજી પુરુષોત્તમ મગાણીએ એવી અતવમની કરી કે “શુભશતમા એક જૂઠી મુનિવર્સિટી
કરવી.” તે દખાસ્ત ઉપર લંબાણથી ચર્ચા થઈ હતી, છેવટે અત લેતા બહુ વિરુદ્ધ મતે
હી ગઈ હતી. સમિતિનું કામ સાગોપામ શાન્તિથી ચાલ્યું અને નિર્વિદ્વે અમાત્ર થયું, તેનો
યશ પ્રમુખ મહાશયને તો થતો જ છે પરંતુ જોનારેબવ લલુભાઈ સામળદાસે જે દક્ષતાથી
દરખાસ્તો મૂકવાનું કામ લીધું, તેવી દક્ષતા ન વપરાય હોત તો આવું સતોષકારક પરિણામ
આપત નહિ.

તા. ૧૯-૪-૧૯૨૪ શનિવાર

તા. ૧૯-૪-૨૪ ને રોજ સવારના સાડા આઠ વાગતે પરિવહનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો હતો. વિજ્ઞાન વિભાગના નિમંત્રે બૂટી બેઠકમાં વાંચવાની કેટલાક વિજ્ઞાન રસિકોએ ઇચ્છા દર્શાવી અને અધ્યક્ષ રા. કાન્તિલાલભાઈએ તે દરખાસ્તને અનુમોદન આપવાથી-સનાતન ધર્મ હાઇસ્કૂલના પ્રધાનમંડમાં તે વિભાગની બેઠક કરવામા આવી હતી. તેમાં રા. પ્રીતમરાય મજરાય દેશાઈ, રા. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ, રા. ભેષીપુરા વગેરે સભ્યોએ બહુ ઉત્સાહ પૂર્વક ભાગ લીધો હતો. ઉપરા ઉપરી બે દિવસો સુધી તે વિભાગની બેઠકનું કામ ચાલુ હતું તેનો સવિસ્તર રિપોર્ટ પરિશિષ્ટ અંક ૨ મા પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યો છે, તે ઉપરથી સમગ્રી હકીકત જાણવામા આવશે.

૨. તે સિવાય મંડપમાં સઘળા વિભાગોના નિમંત્રેના વાંચનો એકઠા કરવાનું કાર્ય હતું. શરૂઆતમાં બાળાઓએ રા. રા. શ્રી લલિતજીનું આ પ્રસંગને માટે બનાવેલું "ગીત મંજરી" નામનું ગીત ગાઇને શ્રોતાઓનાં ચિત્તો હરી લીધા હતા. ત્યાર પછી કાર્યક્રમ (પરિશિષ્ટ અંક ૪) માં દર્શાવ્યા મુજબ સવારે અને મધ્યાનોત્તર ચઢતે ૧૭ નિમંત્રે વાંચ્યા હતા, જે પૈકી રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ, ને રા. રા. બળવંતરામ કન્યાણરામ હાકેર અને રા. રા. ગોકુળદાસ દારદાસ-રાયચુરાના નિમંત્રેએ બહુ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. મધ્યાનોત્તર શરૂઆત રા. રા. લલિતજીએ રા. રા. ખજરદારનું બનાવેલું સંગીત ગાઇ સંભળારી શ્રોતાઓના મનરંજન કર્યા હતાં. તે જ બેઠકમા એક સુમાધના રસિક શ્રદ્ધાએ ઉત્તમોત્તમ અમુક ભાવનાવાળો શ્લોક બનાવી આપનારને શ. ૨૫) ધનામના આપવાની ઇચ્છા દર્શાવવાથી, પ્રમુખ મહાશય તરફ રા. બ. કેશવલાલ ભાઈએ તેમની લાક્ષણિક રરિકતાથી શ્લોકનું ચોથું ચરણ 'એની બાન વિનાની ચાલ નીરખી ચન્દ્રે ચૂકો' ચાતુરી અને ભાવ વગેરે કહી બતાવ્યા. તે ઉપરથી બૂટી બૂટી ઠક કાઢ્યો રચાઇ આવ્યા હતા. પરીશક મંડળને તે પૈકી સૌ બહેન જયમન તથા રા. ગજેન્દ્રરાય ધ્રુવના શ્લોકો ઉત્તમોત્તમ જણાવાથી તે પ્રત્યેકને રૂ ૧૨-૮-૦ મુજબ ધનામના આપવામા આવ્યા હતા. તે સિવાય બીજા ઘણા શ્લોકો મુંદર હતા. આ રિપોર્ટમા તે પૈકી બધા મળી ૧૧ શ્લોકો હાપવામા આવ્યા છે (જુઓ સાહિત્ય વિભાગ. પૃ. ૧૮૦ થી ૧૮૨) આ ઉપરાંત રા. રા. શ્રી રૂપશંકર એજ તરફથી પ્રમુખ મહાશયે "ગાંધી યુગ અને તે પૂર્વના યુગની સરખામણી" નામનો નિમંત્રે લખી મોકલનારાઓ પૈકી ઉત્તમોત્તમ નિમંત્રે લેખકને રૂ. ૧૦૧) આપવાનું જાહેર કર્યું હતું.

૩. રાત્રિએ માણસજાની વાડીમા સાહિત્ય રસિકોએ દૈમુદી મહોભાવ ઉજવ્યો હતો. રા. લલિતજીએ કવિ નાનાલાલ અને કાન્તના મુંદર ગીતો ગાયાં હતાં અને રા. મેધાણીએ કવીન્દ્ર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના ગીતો ગાઇને તેમજ મહેરજાન કેપટન જોરાવરસીંહની બજનમંડળીએ આખું વાતાવળ આનંદના રસથી હાઇ દીધું હતું.

તા. ૨૦-૪-૧૯૨૪ રવિવાર.

સવારમા સાડા આઠ વાગતે બાળાઓએ મનોહર હાવમાવથી શ્રીયુત ખખરદારકૃત “ ભાગત દેવીનું ” ગીત ગાઇ સભાગાળ્યા બાદ સાક્ષરો તરફથી ૧૧ નિમંત્રણ વચાયા હતા. પરંતુ આરંભમા જ સૌ. ચૈતન્યમાળાએ તો નિમંધની વર્ણનાથી અને વાણીના માધુર્યથી આખા મહાપને રસમા તાગબોળ કરી દીધો હતો. તેઓના વચન મુધાનું આસ્વાદન કરતા કરતા ચોતાઓને તૃપ્તિ થતી જ નહતી, અને તેથી નિયત સમય કરતા તેઓને પ્રમુખ મહાશયે બમણો ત્રણો સમય આપ્યો હતો મધ્યાનાતર વિષયવિચારિણી સભાએ પ્રસાર કરેલા ઠરાવો પરિષદ સમક્ષ રજુ કરવામા આવ્યા હતા તે સઘળા ઠરાવો આ સાથેના પરિશિષ્ટ અંક ૧ મા છાપવામા આવેલ છે, બીજા સઘળા ઠરાવો તો યથા-વિધિ પ્રસાર થયા હતા, પરંતુ જોડણીને લગતો ૫-૧૦ ઠરાવ પ્રસાર થતા કેટલીક ચર્ચા ઉપરિથત થઇ હતી, તેની હુંકે નોંધ નીચે પ્રમાણે આપવામા આવે છે.

આ ઠગવ રજુ કરનાર રા. રા. મહુભાઈ ■ દાટાવાળાએ તે બાબતની તરફેણમા અને જોડણી મુકર કરવાની અવરગતતા વિશે વિવેચન કર્યા પછી તે ઠરાવને રા. રા. જય મુખરાય જોશીપુરાએ ટેકો આપ્યો, અને તે પછી આ ઠરાવની તરફેણમા કે વિરુદ્ધમા મોઢને કંઈ કહેવાની જરૂર જણાય તો બોલવાની છુટ માનનીય પ્રમુખ મહાશય તરફથી અપાઇ, એટલે પ્રથમ રાવ બહાદુર રમણભાઈ નીલકંઠ ઉમા ચયા અને જણાવ્યું કે “ તેમને પોતાને જોડણી અમુક જ રીતે ગખવા આગ્રહ નથી, પરંતુ કેટલાક સાક્ષરો પોતાની જોડણી અમુક જ રીતે રાખવા આગ્રહ રાખે છે, અને તેમને તેમ કરવામા તેઓ પાસે કારણો પશુ છે. જોડણીનો સવાલ મળીર છે અને તેનો નિર્ણય જલદી આવી જાય તેવું નથી વળી પરિષદ તરફથી જેટલા પુરતક બહાર પડે તેટલામા એક સગ્ખી જોડણી રાખવાથી કાંઈ બીજાઓ તેવું જ અતુકરણ કરશે એવું નહિ બને. સરકારી વાચનમાળાની જોડણી અમુક રીતે એક સરખી ગખવા તે ખાતાએ ધણા કાનથી પ્રયાસ કર્યો છે છતા તેને સૌ અનુસરે છે ખરું? વળી જો પરિષદ મહાન અમુક જ જોડણી નક્કી કરશે, અને તેવી જોડણી વગરના લેખો પઠિતમા નહિ લેવા કે નહિ છાપવા આગ્રહ રાખશે તો કેટલાક સારા સાક્ષરોના લેખો જ તેમા આવતા અટકી જશે. માટે તાણે તુરી જાય એટલો આગ્રહ આ બાબતમા રાખવા જેવું નથી લાગતું વળી જ્યારે આ ઠરાવ કમિટિમા મુકાયો ત્યારે પશુ તે સર્વાનુમતે પસાર નથી થયો. પશુ બહુમતે થયેલો છે તેથી તેની મહત્તા કેટલી તે સંમત થય તે ખાતર આ હકીકત જણાવુ છું ”

ત્યાર પછી રા. રા. અરેશર ખખરદાર આ ઠરાવની તરફેણમા બોલ્યા કે-“ આજે લગભગ ૨૦ વરસથી આપણી ગુજરાતી પરિષદ ચર ચઇ છે, અને જોડણીનો સવાલ વખતે વખત ચર્ચાય છે છતા આપણે એક નિર્ણય ઉપર આવી શકતા નથી તે ધણી દિલગીરીની વાત છે. પશુ આવી લેખનની અરાજકતા હવે કયા સુધી ચાલના દેશે? તમે પારસીઓને કહો છો કે તમારી જોડણી ખરાબ છે, તમારા છાપામા જોડાક્ષર નથી, પારસીઓમા હરવાઉ વરડું કે દીર્ઘાંત વરડું તેમજ હસવાઇ દીર્ઘાંતના ઢગલડા નથી, વગેરે આલેખ તમે

પારસી લેખક બાઇઓ ઉપર કરે છે, પણ તમારામાંજ એક સરખો નિયમ ક્યાં છે ? કેમ તમને લખે છે, અને કેમ તમને લખે છે. કેમ હસ્તાક્ષર લખે છે, તો કેમ દીર્ઘાક વરહું પસંદ કરે છે. આમ જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી પારસી કે બીજાઓને માથે આણેલા વર્ણવવા માટે તમને શું હક છે ? વળી આ વાતનો નિર્ણય જલદી ચાલ તેવું નથી એમ કહીને શું આપણે કાંઈ પણ ધોરણ નક્કી કરવું જ ન જોઈએ. ઇંગ્લેન્ડ બાપામા પણ લગભગ ૧૬ માં ૧૭ માં સૈંકા સુધી જોડણીની અનિયમિતતા આવીજ હતી, પણ ત્યાંના વિદ્વાનોએ એકલા થઈ અમુક ધોરણ સુકરર કર્યું તે આજે દોહરો વસતી ચાલુ છે, અને તેમાં ફેરફાર થયો નથી. માત્ર અમેરિકામાં કેમ કેમ રાજદંમાંથી કેમકે એકાદ સ્વર પડતો સુકવાની પ્રથા થઈ છે. માટે વાચન લેખનની સરલતા માટે જોડણી સુકરર થવી જ જોઈએ,"

પછી રા. રા. બળવંતરાય ક. ઠાકોરે આ બાબતમાં પોતાના વિચારો નીચે મુજબ જણાવ્યા:—

ખરૂં કે આ સવાલ એકમતિથી નહિ પણ બહુમતિથી રજુ થયો છે, એટલે સર્વાનુમત આપા નથી એ વાત સિદ્ધ છે. હાલ જોડણીની જે અવ્યવસ્થા અગાઉ હતી તે કેટલેક અંશે ધટી છે, અને ભવિષ્યમાં એ ધટાડો વધારે ઝડપથી અમલમાં આવશે. પણ તેને તાત્કાલિક અમલમાં સુકવા સંબંધે હું એકજ રાજદંમાં કહું છું કે 'ખામોશ.'

હજી આપણી શુજરાતી બાપાનું, તેના વ્યાકરણનું, જુની શુજરાતી બાપા અને તેની ઉત્પત્તિ વગેરેનું ગાન આપણા મોટા ગણાતા વિદ્વાનોને પણ ચર્કિચર્કિ છે. રા. રા. કેશવલાલ દ. દુવ પોતે પણ ૨ દીર્ઘ વરહ લખના, તે હવે ૨ હસ્ત વરહ લખતા થયા છે. સામગ્ર, પ્રેમાનંદ, દયારામ વગેરેની હસ્તલિખિત જુની પ્રતોમાં પણ બધે જુદી જોડણી છે. જોડણીમાં અભ્યવસ્થા જે ખૂંચે તે લાગણી સાથે હું પણ એકદિલ છું. પણ ખામોશ થોડા દાયકા પછી એટલી ભારી વિનંતિ છે. સામાન્યતા: 'હિસ્ટોરિકલ ગ્રામ' બહુ ધીમે ધીમે ચાલ છે. વિલાપતમાં જોડણી સુકરર થવાનો બાઈ ખજારદારે દાખલો આપ્યો, પણ ચોસરના સૈંકાથી ૧૮ માં સૈંકા સુધીમાં કેટલા સૈંકા થયા ? તેનો વિચાર કરો. ત્ય. છેલ્લા જોડામાં જોડા ચાર સૈંકા લગીના બાપાવાનના પરિપાકને અતે જોડણી સુકરર થઈ રાહી. અહીં આપણે તો સને. ૧૮૫૭ ના નવેમ્બરમાં શાળાઓ રીતસર સ્થપાઈ અને બાપાવાનની શાળીય રીતે રાજ્યાત થઈ દેવાય. તેને આજે ૬૬ વર્ષ થયાં, અને એટલાં જ વરસમાં બાપાના વિકાસનું ગાન ચાલ નહિ. જે જોડણીની બાબતમાં અવ્યવસ્થા છે તે વિદ્વાનોની હઠને લીધે હોવાનું દેહાવ છે, પણ ખરૂં જોતા તો તે તેમની યોડી માહીતીને લીધે છે. અને જે અવ્યવસ્થા હાલ છે તે સુદત જતાં એની મેળે ધટી જશે. કાપડો કાંઈ પગાવ્યાથી પગાય તે ખરો કુદમ નથી પણ જે ખરા દિલથી પગાય તો તે કુદમ ખરો દેહવાય, અને તેમ કરતાં જેટલો દેહવાટ રહે તેટલો જુલમ જ ગણાય. આ બાબતમાં અહીં પધારેલા ૫૦૦ જેટલા સાક્ષરોમાં પાંચ પંદર તો મારા મનના દરો. પણ આ બાબતમાં મન સેવા-દાવાગાને અને નાચાગાને કબા કરવા અને જુદા જુદા રાખી અણવા, અને એ રીતે આ તકરારી સવાલનું મૂળ શોધી નિર્ણય કરવાં ધણી વખત લાગે એવું છે. વળી તેની આજ ને આજ અગત્ય નથી. માટે આ વાત મહેરજાન પ્રમુખ સાહેબના નિર્ણય ઉપર છોડું છું. "

રા. દેવચંદ દામજીએ પોતાના વિચારો જણાવ્યા કે—આપણે અહીં ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યના વિચારો કરવા એકઠા થયા છીએ ત્યારે જો ગુજરાતીની જોડણીની અરાજકતા દૂર ન કરી શકીએ તો આપણે કાંઈ કાંઈ કર્યું નથી આવા વિષયમાં મતભેદ અને આ ઠરાવમાં વિરોધ થાય તો આપણે કેવળ વાતો જ કરી ગણાશે જો કોઈ રાજ્યબંધારણમાં નિયમ કે કાયદો ન હોય તો તે રાજ્ય સ્વસ્થ રીતે ટકી શકે નહિ, તેમ સાહિત્ય કે ભાષાના બંધારણમાં નિયમ વગર સ્થિતતા આવે નહિ માટે નિયમ તો જોઈશે ”

ગ. રા. કૃષ્ણચાવ મોહનલાલ ઝવેરીએ આ ઠરાવના સ્વરૂપમાં સુધારો સૂચવતા દરખાસ્ત કરી કે—“ જો પુસ્તકો પરિપક્વ બહાર પાડવામાં આવે તેમાં એક મરખી જોડણી ગળી શકાય તે માટે એક સરખી જોડણી નક્કી કરવી. ”

(આ સુધારો મૂળ વિષયવિચારણી કમિટીમાં આવેલ ન હતો તેથી તેને out of order હોવાનું રા. મટુભાઈ ઠાટાવાળાએ જણાવ્યું).

રા. રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવે જણાવ્યું કે—“ જોડણીની અનેક પદ્ધતિમાંથી ધીમે ધીમે પ્રભુ ગમે તે એક સ્વીકારી લેશે. આગ્રહ કરતા કદાચ છુટા પડી જવાય એવો ખાતી વિરોધ થી કરવા કરવો આપણે જો સુધારો અત્યારે દાખલ કરશું તે પણ કાળે કરીને અને અનુભવને પગધીએ બદલાશે, અને ખરૂં કહું તો ગ. ભાઈ ઠાકોરે કહ્યું તેમ હજી આપણા વિદ્વાનોને ગુજરાતી જીતી ભાષાનો જેવો જોડાએ તેવો સપૂર્ણ અભ્યાસ થયો નથી, અને એ કારણથી જ જોડણીના મતભેદ ઉભા થયો છે, તેમ છતાં પગિંદ એક સંસ્થા તરીકે જે કરવું હોય તે કરી શકે. ગુજરાતી ભાષાનો ખરો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ તો હજી છેલ્લા પાંચ વર્ષથી જ યુનિવર્સિટીએ દાખલ કર્યો છે. માટે હજી થોડો વખત ખમો ”

ગ. રા. કાન્તિલાલ હગનલાલ પડયાએ કહ્યું કે—“ જોડણી એક શાસ્ત્ર છે અને તેના વિકાસ માટે ધણો સમય જોઈશે, એ વાત ખરી છે. તો પણ કંઈ ન કરવું તે યોગ્ય નથી. કંઈક કરવું તો જોઈએ અને પછી વળી જરૂર હશે, તો સુધારણું માટે પરિષદ મંડળે જોડણી માટે કંઈક નિર્ણય કરવો જ જોઈએ. ખરૂં છે કે જ્યાં સુધી પરિષદે કંઈ નિશ્ચય ન કર્યો હોય, ત્યાં સુધી બીજા વિદ્વાનોને અમુક જ જોડણીમાં નિબંધો લખી મોકલવાની ફરજ પડાય નહિ. પરિષદ-મંડળે એક જોડણીનું ધોરણ નક્કી કરવું અને ઠરાવમાંથી અગ્રિમતા ઉત્પન્ન કરનારી બાબત હાલ તુરંત પડી સુકવી ”

રા. ગ. મટુભાઈ ઠાટાવાળાએ છેવટ પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું કે—“ જોડણી મુકરર અને એક ધોરણની થવી જોઈએ. આપણા ગુજરાતમાં ગુજરાતી ભાષાના રા. રા. કેશવલાલભાઈ જેવા વિદ્વાનો જો નક્કી નહિ કરે, તો અમે અમારી મેળે નક્કી કરી લઈશું. રા. રા. ઠાકોર, કૃષ્ણભાઈ વગેરે ધીમે ધીમે અને દાલ ખામોશ રાખવા કહે છે, પણ તેથી તો ઉપરો ગુ-અવારો વધુ ઉભો થાય છે. ”

રા. રા. ગયયુરાએ વળી પાછું તેની પ્રતિભા કહ્યું અને છેવટ સુધારેલા ઠરાવ વિશે મન લેતા તે ઉડી ગયો. અને ગ. મટુભાઈનો ઠરાવ ૫૦ વિરૂદ્ધ ૩૩ મતે પ્રસાર થયો.

ત્યાર પછી કાર્યક્રમમાં ચારણોના કાવ્યો વાચવાની બાબત સુદર કરી હતી. પરંતુ વખતના અભાવે, તે કાર્ય તે સમયે બાકી રાખવામાં આવ્યું. તે દિવસે રાત્રિએ એકા થવાની સધળાઓની સમ્મતિ જણાતા મંત્રીઓએ રાત્રિએ મંડપમાં સૌ ગૃહસ્થોને પધારવાની વિનંતિ કરી

એ રીતે કાર્યક્રમ પૂરો થવાથી પરિષદના પ્રમુખ રા. બ. કમળાશંકરભાઈએ ઉપસ-
દારમાં ઉપકાર માનતા કહ્યું કે—“ હવે પરિષદનું કામ પૂરું થાય છે. આ વેળા આવેલા
૮૫ નિબંધોમાંથી ૨૮ નિબંધો વચાયા છે. નિબંધોના વાચન ઉપગત સંગીત કામનું પણ
બીજાંરોપણ થયું છે. ભાવનગરના સાહિત્યરસિકોએ આપણા બધાનું આતિથ્ય બહુ સારી
રીતે કર્યું છે, અને રાત્રે પણ વ્યવસ્થા કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા રાખી નથી.
સ્વયંસેવકોનું કાર્ય પણ સ્તુત્ય છે પરિષદ વની હું તેઓ સર્વનો આભાર માનું છું.”
તેના પ્રત્યુત્તરમાં સદ્યાર મંડપના પ્રમુખ શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબે પધારેલા મહેમાનોનો ઉપકાર
માન્યો અને કહ્યું કે—“ તમેએ અમેને સ્વાગતનું ખાન આપ્યું છે તે માટે હું તમે
સર્વનો આભાર માનું છું ” માછ પ્રિન્સીપાલ સંજયભાના બાપણ વખતે લખાણ થવાથી
કેટલાક ખેતાઓએ થોડો ધોધાટ કરી મુક્યો હતો, તેને ઉદેશીને તેઓએ કહ્યું કે—એ ઉચિત
ગણાય નહિ. વિદ્વાનોની સભામાં તો સંપૂર્ણ શાંતિ રહેવી ઘટે; એટલું જ નહિ પણ વિદ્વા
આચારણમાં ઉતારવી જોઈએ, એમ હું માનું છું જોડણી વિવેની ચર્ચામાં વ્યક્તિ પરત્વે
ટીકાઓ થઈ જાય અને અસહિષ્ણુતાનું ખાન થાય, તે પણ વિદ્વાનોની સભાની ઊણપ જેવું
લાગે તેવે પ્રસંગે ટીકા સદન કરનાર કરતા ટીકા કરનારને જ પરિણામે હાનિ થવાનો ભય
છે. એવા જ એક પ્રસંગે મારા એક વિદ્વાન મિત્રે તેવી ટીકાઓ આનંદ સાથે સંકલન કર
વાની અને સવાહ આપના, એક પ્રાચીન શ્લોક કહેા હતો તે અને આ પ્રસંગે વાદ આવે
છે. તે શ્લોક એ છે કે—

કશ્ચિન્નરો ક્ષિપતિ માં પ્રતિ રક્ષવાક્ય

સોઠ્ઠ મનોભુષનમેત્ય મુદ પ્રયામિ ।

શોફ વ્રજામિ પુનરેવમયં તપસ્યી

ચારિત્ર્યતઃ સ્વલિતવાનિતિ મન્નિમિત્તમ્ ॥

અને તે યથાર્થ જ કહ્યું છે. વાગ્માણ્ય સંકલનથી અને ક્ષમાવાન પુરુષ પ્રતિ વર્ધ
જાય છે. પરંતુ તે ફેંકનાર ખેતાના ચારિત્ર્યથી બીજાને ખાતર રખવિન થાય છે, તેનો જ
તેને શોક થાય છે, તે વાત વિચારવા જોઈ છે.

શ્રીયુત ખચરદારના સાક્ષર જીવન તથા ઉચ્ચ શક્તિઓની તેમજ બહુ પ્રયત્ન કરી હતી.

કેવરે ભાવનગરના એક પ્રજાજને વિષયકોષ લખી ગળ્યો છે, તે ઉપયોગી જણાતા
પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે, તો તેમાં મદદ તરીકે રૂ ૩૦૦૦ નામનાર મદાગળ સાદેજ
તરફથી આપવાનું જાહેર કર્યું હતું.

ત્યાર બાદ શ્રીયુત ખચરદારે એકમાત્ર તમ્મચી ઉપક્રાંતી લાગણી દર્શાવવાને તે પ્રમંત્રે
ખાસ રચેલું વિદ્યમગીન માધ્ય સભળાવ્યું હતું. તે જ પ્રમાણે સદ્ગતિઓ તમ્મચી એકમાત્રનો

ઉપકાર માનવાનું એક ખાસ ગીત રચાવવામાં આવ્યું હતું, તે ગીત બાળાઓએ ગાયા પછી પરિપક્વ કાર્ય સમાપ્ત થયું હતું. (શુઓ ભાગ ૨ પ્રમુખોનાં ભાષણો, ૫-૩-૪.)

સાંજે મોતી બાગમાં શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબ તરફથી મહેમાનોને ગાર્ડનપાર્ટી આપવામાં આવી હતી. તે પ્રસંગે સ્ત્રીઓ તથા કન્યાઓની એક ગરબાપાર્ટી પણ ગોઠવવામાં આવી હતી. પારસી અને નાગર જેવી સંસ્કારી કેમની સ્ત્રીઓએ તથા કન્યાઓએ તેમાં બહુ ઉત્સાહ પૂર્વક ભાગ લેખને ન્યારે 'શો બ્રહ્મનાદ ગાજે?' તથા કવિ કાન્તકૃત 'સખી ! રમી લો રાસ રંગમાં !' એ ગરબાઓ ગાઇ સંભળાવ્યા, ત્યારે ત્રોતાઓનાં મન બહુ રંજન થયાં હતા. ગરબાપાર્ટીની સંધળી વ્યવસ્થા રા. રા. કપિવરાય ભૂપતરાય મહેતાએ કરી હતી, અને તે કાર્ય ક્ષેત્રમાં પાર ઉતાર્યું, તેનું સંચાલન માન તેઓ બાંધને ઘટે છે.

સ્નેહસંમેલન

રાત્રિએ નવ વાગે તે શહેરના ઘણાખરા સાહિત્યરસિકો મહેમાન સાક્ષરો શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબ વગેરે આશરે એક હળાર ગૃહસ્થોથી મંડપ ભરાઇ ગયો હતો. તે પ્રસંગે માટે રાજકવિ પીંગળશીભાઇની સૂચનાનુસાર કાઠિયાવાડ ગુજરાતના પસિદ આરણેને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ તેઓ પૈકી જામનગરના રાજકવિ માવદાનજી ભીમજી ભાઈ, લાહી રાજકવિ રામભાઈ પાનાભાઈ, મેથળી ગામના રહીશ કવિ વિસાભાઈ નાગભાઈ અને શુદ્ધાગાના કવિ માધવદાનભાઈ આવ્યા હતા. રાજકવિ પિંગળશી ભાઈની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોવાથી તેઓ આવી શક્યા નહતા, પરંતુ તેઓના ચિરંજીવી હરદાનભાઈ જેઓ હાલમાં રાજ કવિની જગ્યાએ છે, તેઓએ પોતાના પિતાની ગેરહાજરીની ખામી જણાવા દીધી નહતી. આરંભમાં તેઓએ ભાવનગરની સ્થાપનાનું તે સમયે એક ચારણે બનવેલું મુંદર ગીત ગાંધને પછી સ્વ. મહારાજ સાહેબ ભાવસિંહજી તેમજ હાલના મહારાજ સાહેબ કૃષ્ણકુમારજીની પ્રશન્નિના કાવ્યો ગાઇ બનાવીને ત્રોતાઓને આનંદ પમાડ્યો હતો.

ત્યાર પછી શ્રી રાધચૂરાએ એક કાઠિયાવાડી લોકસાહિત્યનું કાવ્ય ગાંધને ત્રોતાઓને કાઠિયાવાડના જૂનાં કાવ્યોની વાનગી ચખાડી હતી. આ પ્રસંગે ગવાયેલું 'મને કરે કંટો વાજો', વાળું લોકગીત કદીય ભૂલાશે નહિ. પરંતુ ન્યારે જામનગરના રાજકવિ માવદાનજીભાઈએ આ વૃત્તાંતને અંતે છપાયેલ સ્વર્ગીનારાયણ કવિ બ્રહ્માનંદ કૃત 'નટવરવૃત્ત'નો રેણુદીર્ઘ લલકાર્યો, ત્યારે આખું યોનામંદળ મંત્રમુગ્ધ થઇ ગયું હતું. તેજ મુજબ બીજા ચારણ કવિઓ રામભાઈ, વિસાભાઈ અને માધવદાનભાઈએ જૂનાં કાવ્યો ગાઇ સંભળાવી, ત્રોતાઓનાં મન રંજન કર્યા હતાં. શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબે તે પ્રસંગે માવદાનજીને રૂ. ૫૦-૦-૦ તથા બીજા ત્રણ કવિઓને, પ્રત્યેકને રૂ. ૨૫-૦-૦ મુજબ રાજ્ય તરફથી ધન્યાનના આપ્યા હતા. ચારણો સિવાય ગ. સિવજીભાઈ, રા. મેઝાણી, ગ. હકર રાયુભાઈ અને છેવટે રા. લયિતે જૂનાં જૂનાં કાવ્યો અને ભજનો ગાઇ સંભળાવ્યાં ત્યારે તો સ્નેહનો સાગર છૂટ્યો દોષ નહિ, તેમ થઇ રહ્યું હતું.

ઉપસંહારમાં શ્રીયુત પદ્મણી સાહેબ ગુજરાતી ભાષા ઉપર મહાત્મા શ્રી ગાંધીજી કહેલ ઉપકારનું ઋણ ચુકવતા હોય નહિ, તેમ તેઓએ નીચે પ્રમાણે સ્વરચિત ખાદીન કવિતા ગાઇ સંભળાવી.

“ કૃષ્ણભગવાનના પહેરવાના પીતાંબર થકી યુનત ગાંધીની ખાદી,
રાજ, મહારાજ, સમ્રાટના તાજથી સોગણી કીમતી સાદી ખાદી;
દેશ આખાદીનું મૂળ મશહૂર, સ્વાતંત્ર્યને જન્મ દેનાર ખાદી,
સર્વ સામન્ય હાંકણ ધનીગરીબનું હિંદના રાજની રાજગાદી. ”

તે કવિતાથી શ્રોતાઓ બહુ પ્રસન્ન થયા હતા, અને લગભગ રાત્રીના એ વાગતે મેં વડો વિસર્જન થયો હતો.

આભારદર્શન

અમારે તંત્રીઓએ કેનો આભાર માનવો અને કેનો ન માનવો ? જેની જેની અમે સહાય્ય માગી હતી, તેઓએ પ્રસન્નવદને અમને સહાય્ય આપવામાં ક્યાસ રાખી નહા શ્રીયુત પદ્મણી સાહેબે તો પોતે જ પરિપદ બોલાવી હતી. અમે તો તેઓની ઇચ્છાનુસ કાર્યકર્તા હતાં. છતાં રાજ્ય તરફથી સ્વાગતને અંગે તેઓએ જે જે મદદ આપી હતી, ન અપાઇ હોત તો પરિપદનું કામ આટલું શ્રેયસ્કંદ થયું હોત નહિ. તેઓનો તો જેટ ઉપકાર માનીએ તેટલો જાણો છે. નાણું બજુનાર ગૃહસ્થોનો, ખાસ કરીને ના બરાવનાર ગૃહસ્થો શેઠ નરોત્તમ બાણુજી અને રા. રા. ગિરિવિજયજી બગવાનજી ત્રિવેદી તો અમારે અંત કરણ પૂર્વક ઉપકાર માનવો જ જોઇએ. અધિકારીઓ પૈકી રા. બહા ત્રિભુવનદાસ બાઇ, મહેરબાન કૃષ્ણચંદ્રસિંહજી, મહેરબાન કેપ્ટન જોરાવરસિંહજી અને આસીરદંટ રાજ્ય અર્થ ખાતાના ઉપરી મહેરબાન મંચેરશા ઉમરીગરના ઉપકારો કંઈ એ થયા નથી. એનરેબલ લશ્કરબાઇ સાહેબે પ્રમુખ મહાશયની પડખે બેસીને પરિપદનું ન ખડકે ચડવા ન દીધું, એ તેઓની કાર્યક્ષેત્રના અને પરિશ્રમ માટે અમે તેઓનો ખા ઉપકાર માનીએ છીએ. સનાતન ધર્મ દ્વારકાકુળના માલેકો રા. પ્રાણજીવનદાસ અને ગોપાલ જીભાઇએ તો આખું મદાન સર્વ સાહિત્યો સાથે અમને મોપી દીધું હતું, તેઓનો તેમ અધિવેશનના કાર્જનો રિપોર્ટ લેનાર રા. વિઠ્ઠલરાય યજ્ઞેશ્વર આવસથીનો તેટલોજ ઉપકાર માનીએ છીએ. આખી પોપાકમાં સજ્જ થઇ સેવા કરવામાંજ વૃત્તાર્થ માનનાર સ્વયંસેવકો ને તો બૂલાય જ કેમ ? તેઓ તો પરિપદ વ્યવસ્થાની કિંમતક્ષિત જ હતા. તેઓનો આ તેઓના નાણકોનો અમે અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. રા. રા. શ્રી હીરાલા ત્રિભુવન પારેએ માત્ર પરિપદની ચરખાત પહેલાં પધારીનેજ મદદ આપી હતી એટલુંજ હતું, પણ પરિપદને અમે નોતરી ત્યારથી હેવટે તેની પૂર્ણાવૃત્તિ થઈ ત્યાં સુધી સાગોપાં મન આપ્યા કરી છે. તેઓનો, તેમજ રા. બરતરાય બાળુમુખરામભાણીનો અમે અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. હેવટે પધારેલા સક્ષર અધ્યુએએ પણ અમારી અને

ખામીઓ દર્શો, તે તરફ બીલકુલ લક્ષ ન આપતા, અમારી તરફ સતત સહાનુભૂતિ દર્શાવતા હતા, તે બાબતમા તેઓનો પણ આભાર માનવાની જરૂર જણાય છે.

ઉપસંહારમા અમારે કહેવું જોઈએ કે ભાવનગર વચ્ચે બે વર્ષ પૂરા થયા કે તુરત આવા સરસ્વતીના મહાન યત્નના દર્શન કરવાને ભાવનગરની પ્રજા બાગ્યશાળી થઈ છે, તે સંધ્યો પ્રતાપ ભાવનગરના ઉત્તરોત્તર મહારાજાઓ અને તેઓના કાર્યદક્ષ અને ઉદારચિત્ત કાર્યભારીઓની રાજનીતિનું જ પરિણામ છે. હવે પછી બીજા બે વર્ષો દરમ્યાન ભાવનગર શહેરની ઉન્નતિ અને અભિવૃદ્ધિ થશે, એમ અમે આશા ગાખીએ તો તે અતિશયતામય નથી.

સાતમી શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
ભાવનગર.
સંવત્ ૧૯૮૨ ના પૌષ શુદ્ધ ૨
શુક્ર તા. ૧૭ ડીસેમ્બર ઇ. સ. ૧૯૨૫

માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા,
રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક,
સામાન્ય મંત્રીઓ

॥ અથ રાસાટકમ્ ॥

મહાનંદ કૃતઃ.

એક સમે શશી ઉદીત અતિ, હોય મન અધિક દુઘાસ,

યમુના તટ વૃજનોર જુત, રમ્યો મનહર રાસ. ૧

ભરભર તન સજ આભરણ, વરતન કરન વિહાર,

કરકર મંદ નટવર કૃષ્ણ, સરસર અનુસર સાર. ૨

(૭૬ રેણુકી)

મગ્સર પર સધર અમર તર અનુસર, કરકર વરધર મેલ દરે;

હરિહર સુર અવર અહર અતિ મનહર, ભરભર અતિ ઉર હરખ ભરે,

નિરખત નર પ્રવર પ્રવર ગણ નિરજર, નિકર મુકટ શિર સવર નમે;

ધણુરવ પટ ફરર ધરર પદ ધૂવર, રંગભર મુદર સ્યામ રમે. ૧

જણુણુણુણુ જણુણુ ખણુણુ પદ ઝાંઝર, જોમ ઘણુણુ ગણુણુ ગયણુ;

તણુણુણુ બજતંત ઠણુણુ ટંકાર મંગ; રણુણુણુ સુર ઘણુણુણુ રમણુ,

નહ નહ અતિ તણુણુ ઘણુણુ બજ તસા, ભમર ભમર તરમણુ ભમે;

ધણુરવ પટ ફરર ધરર પદ ધૂવર રંગભર મુંદર સ્યામ રમે-મુંદર સ્યામ રમે. ૨

ઝટપટ પટકપટ પલટ નટવત ઝટ, લટપટ કટ ઘટ નિપટ લણે,

ઢોકટ અતિ ઉકેટ તુકટગતી ધીનકટ, મનહર મટ લટ લપટ મણે;

યમુના તટ પ્રમટ અમટ અટ રટ, બૂટ સુર ઘટ ખેખટ તેણુ સમે,

ધણુરવ પટ ફરર ધરર પદ ધૂવર રંગભર મુંદર સ્યામ રમે. ૩

ધમધમ અતિ ધમક ઠમક પદ ધૂવર, ધમધમધમ સમ હોત ધરા;

ભમ ભમવત વિષમ પરિશ્રમવત ભમ ખમખમધમ અદિ વિશમખરા;

ગમગતિ અતિ અગમ નિગમનલહતગમ, નટવત રમજમ ગમ મનમે

ધણુરવ પટફરર ધરરપદ ધૂવર, રંગભર મુંદર સ્યામ રમે. ૪

ગતગત થર ઉગત તુગત વૃત્ય પિયગત, રત ઉનમત ચિત વધત રતિ,

તતપર ધરત નયત ઉચ્ચ મુખ ચે તત, આશ્વત અતઉન બમત અતિ,

ધીધીતતગત બજત મદંગ સુર ઉધધત કટ પ્ર નરનંત અતંત કમે,

ધણુ રવ પટ ફરર ધરરપદ ધૂવર રંગભર મુંદર સ્યામ રમે. ૫

થનમનતન નયત ધવન પ્રયથન ધન, સુગમ મગન ધુન મગન સુસ,

મનમન વર કૃપન પ્રસન ધન તન મન, ધનધન વન ધન તાસ ધરા;

વીસરે તન જાન ખાન પાન વીધિ, ગાનતાન જોહી કાન ગમે,

ધણુરવ પટફરર ધરર પદ ધૂવર, રંગભર મુંદર સ્યામ રમે. ૬

દલદલ રંગ પ્રગલ અદન જનપર દવજલ અલકલ તેજ ઝરે,

ખલખલ બુજસુઃ ચપલ અતિ ખવટલ, કાન દંડનક પ્રખલ દરે;

વલવલ ગલ હસત તુમલયવચિત વલ, જુગલજુગલ પ્રતિરંગ જામે;
ધણુવ પટ ફરર ધરર પદ ઘૂધર રંગબર મુંદર રયામ રમે. ૭

સરવ સવશ મોહદરસ સુખથીર શશિ, અરસપરસ તૃપ અરસ અતિ,
રસમસ ખુસ હસ વરસ રતિ,

દસનવ રસ સરસ ભયો બહાનંદ અનંરસ મન તરસ અથમે:

પણ રવ પટ ફરર ૦ મુંદર રયામ રમે-રંગબર મુંદર રયામ રમે ૮

(છપ્પથ)

રમત મનોહર રાસ, સદા સુખ વાસ સ્વતંતર,
પ્રમલ ગોષાળ જન પામ, કમલ આભાસ શશીકર;
વિહરત કરત વિનોદ, મોહ અંતર ન સમાવે,
અરસ પરસ એક તાર, દરસ નવરસ દર સાવે;
સુખ રૂપ સદા અશરણુ શરણુ, ફના કરણુ ભવં દંદ કે,
સંત સાથ સદા ખેલત સહી, નાથ સો બહાનંદ કે. ૧

અથ રાસાષ્ટકમ્ ૨

(ચરચરી છંદ)

એક નિશ શશી ઉજાશ, પ્રોઢ ખડુ શરદ પ્રકાશ, રમતરાસ જગનિવાસ, ચિતવિલાસ કને,
મોરલી ધુન અતિ રસાળ, એહેર સુર કર ગોષાળ, તાનમાન સુભચતાલ, મનમોરાળ લીને;
મજનિય સુનમર ઉઠાવ, બન ઠન તન અતિ બનાવ, ચિતમત ગતવત ઉઠાવ, હાવભાવ છાજે;
હરિહર અજ હેરહેર, બિકસત સુર બેર બેર, પનઘટ પર ફેર ફેર, નટવર નાચે. ૧

ઠે' ઠે બજ તંબક ઠોર, મે' મે' સરણાઈ સોર, ઘે' ઘે' બજપગવ ઢોલ, ઘે' ઘે' બોલે,
કુંક કુંક બજત ઝાઝ, હેક હેક મંજર રંજ, હુગ હુગ ગોષંજ અંદ, અતિ દમંજ ઠોલે;
દગડદા દગડદા પમાજ, પગડદા ઘે' ઘે' સમાજ, કુકડદા કુકડદા ફુકડ; મુકટ ધન રાચે,
હરિ, હગ, અજ હેર હેર, બિકસત સુર બેર બેર, પનઘટ પર ફેર ફેર, નટવર નાચે. ૨

સંતન અભિરામ ધામ, કમન ગમત બ્રમત કામ, પ્રમત શ્રમત નમત ગ્રામ, વાંમ હામ લોભે,
અટન ઘટન અતિ ઉદામ, ચનતતન હામ હામ, તજ વિગ્રામ, અતિ વિગ્રામ, રયામ મુંદર શોભે,
જસુના કે નીર તીર, ખેલન બવવીર વીર, ચહુવટ ચટ સઘટ બીર, કટિ સુધીર કાચે;
હરિ હર અજ હેર હેર, બિકસતસુર બેર બેર, પનઘટ પર ફેર ફેર, નટવર નાચે. ૩

જવલવલતન ઠાતિ ઝલક, અવલવ બુજ ચૂડ ખલક, સવલવ જોહી વિજ સપક, બલક ભાવસાજે,
અટપટ લટ છૂટ અલક, તટ ઘટ શુભકિન તિલક, લટલટ ઘટ તૂટ દલક, નટ વિલાસ રાજે,
તન તન પ્રતિ સુગત તાન જન જન મન એકબાણુ, દતકિત મૂખ કાન કાન, માનગાન માચે,
હરિહર અજ હેર હેર, બિકસતસુર બેર બેર, પનઘટ પર ફેર ફેર, નટવર નાચે. ૪

ધમમમ ધુધર ધમંક, ઇમમમ ઝાઝર ઇમંદ, ધમમમમમ ભૂધમ ધમક, ગતનીસંક ગાવે,
 ઝગ ઝગ ઝગ ઝગમગાટ, યગ યગ યમયૈન દાક, નોતમ પમ દગ નિરાટ, લલિત નાટ નાવે,
 હથ બથ હથ ગુંથ લીન, પથ પથ પ્રિય સથ પ્રવીન, કથકથ પ્રંથ શેષ કીન, જુથ નવીન જાયે;
 હરિહર અજ હેર હેર, બિકસતસુર બેર બેર, પનધટ પર ફેર ફેર, નટવર નાયે:

નોતમ છપી નંદ નંદ, મુખસદાસ મંદ મંદ, દંપતી જુત દંદ દંદ, જગતવંદ ડોલે;
 વિનતાસુર વદ વંદ, નિરખત આનંદ કંદ, ગતિ અતિ સ્વછંદ છંદ, જય જય જોયે;
 જુગલિત કર જોર જોર, હમક ઝમક ટોર ટોર, વિમલ તાન તોર ઘોર મોરલી વાજે;
 હરિહર અજ હેરહેર, બિકસત સુર બેર બેર, પનધટ પર ફેર ફેર, નટવર નાયે.

લખ છપી સુરપતિ લલિત, શુભ ગાન તાન ગીત, પ્રિયા પીઠ્ઠસદિત પ્રીત, સમરજીત શોભે;
 રમત ઝમત અજળ્ય રીત ચકિત ઝુકિત, ચકિત ચિત, લલિતહલિત મલિત લીત, નિરખ મિત્રલોભે;
 હુંખ હુંખ એક લગન, વિમલિત દમ જાત વિગન, તકતક ચક હોત તગન, પ્રોઢ મગન પ્રાયે;
 હરિહર અજ હેર હેર, બિકસતસુર બેર બેર, પનધટ પર ફેર ફેર નટવર નાયે.

તતતતતત હોત તાન, અચ્યુંબીત ગત આન આન, ધૂજળી ઘટ છૂટત ધ્યાન, કાન બાન સુનતે,
 ગેહરી ધુન હોત ગાન, મંજવ સુર માન માન, ભૂલ બાન ખાન પાન, પ્રાણુ જાન બનતે;
 ધીધીકટ વૃત ધાર ધાર સ્ત્રીમિત્રતહાં સતાર તાર, અહ્હાનંદ વારવાર, ચરનન ચિત રાયે;
 હરિહર અજ હેરહેર, બિકસત સુર બેરબેર, પનધટ પર ફેરફેર, નટવર નાયે:

परिशिष्टे.

પરિશિષ્ટ અંક ૧

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદની સાતમી બેઠકમાં પસાર થયેલ ઠરાવો.

ઠરાવ ૧:—નીચેનાં સાહિત્યસંસ્થાના, છેલ્લી પરિષદ પછી થયેલા અવસાનની આ પરિષદ બેઠકપૂર્વક નોંધ લે છે:—

સ્વ. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી, સ્વ. કૃષ્ણાયા, સ્વ. સા. કનુબહેન દવે, સ્વ. કૃષ્ણગવ બોળાનાથ દિવેટિયા, સ્વ. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી, સ્વ. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજનન, સ્વ. ત્રિભુવન પ્રેમશંકર કવિ, સ્વ. દેવશંકર વૈકુંઠજી, સ્વ. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ, સ્વ. મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા, સ્વ. દી. બા. રણગોડભાઈ ઉદયરામ, સ્વ. વામનરામ સોમનારાયણ દલાલ, સ્વ. મુનિશ્રી વિજયધર્મસૂરી, સ્વ. સવાહલાલ છોટાલાલ વોરા, સ્વ. હસમનરામ હર્પૂરરામ મહેતા અને સ્વ. હાજીમહમદ અલ્લારખિયા શિવજી. (પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૨:—ગુજરાતી ભાષાના પરમ સેવક મહાત્મા ગાંધીજી કારાગૃહવાસમાંથી હમ-ગુજ મુક્ત થયા અને ગુજરાતી સાહિત્યની સેવામાં પુનઃ પ્રવૃત્ત થયા છે તે પ્રસંગે આ પરિષદ મહાત્મા ગાંધીજીનું બહુ આનંદપૂર્વક અભિનંદન કરે છે અને તેઓ દીર્ઘાયુષ્ય અને સંપૂર્ણ આરોગ્ય ભોગવી ગુજરાતી સાહિત્યની દિન પ્રતિદિન ખૂબ સેવા કરતા રહે એવી આ પરિષદ પરમાત્માને પ્રાર્થના કરે છે. (પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૩:—ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું કામકાજ સતત ચાલુ રહે અને તે સ્થાયી અને સંઘીન કાર્ય. પાર પાડી શકે એ આશયથી છેલ્લી સાહિત્ય પરિષદને ‘ગુજરાત માહિત્ય પરિષદ મંડળ’ સ્થાપવાનો ઠરાવ કર્યો હતો, અને તે પરિષદ મંડળ પરિષદ ભંડોળ કમિટી સાથે બેઠી દેવાની યોજના કરવામાં આવી હતી. પરંતુ તે યોજના અમલમાં આવી નથી, અને તેથી ‘ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ’ સ્થાપન કરવાની જરૂર જણાય છે. માટે આ પરિષદ ઠરાવ કરે છે કે:—

(૧) ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ સ્થાપવું.

(૨) સદરહુ પરિષદ મંડળનું બધાગણ પાડી રીતે નૈમાર થઈ અમલમાં આવે ત્યાં સુધીને માટે હાલ તુરત નીચેનું કામચલાઉ મંડળ નીમવામાં આવે છે.

૨૦. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી	મર. પ્રભાજીકર દલપતરામ પંડુરી
૨૦. બ. હરગોહિંદદાસ હારકાદાસ કાટાવાળા	ગ. રા. ગજુલાલ કનૈયાલાલ પાત્રિક
૨૦. બ. કેશવલાલ હર્ષદરામ દ્રુવ	૨૦. ગ. આનંદશંકર બાપુભાઈ દુન
૨૦. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ દિવેટિયા	૨૦. ગ. બળવંતરાવ કલ્યાણરાવ હાડો
૨૦. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્વામ માવજી	૨૦. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ
૨૦. રા. અરદેશર દ્વારમજી ખમરદાસ	૩૦. જીવજીતી જમશેદજી મોદી

રા. રા. મહુભાઈ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા
 રા. રા. પ્રીતમરાય વસિંદરામ કચ્છી
 રા. રા. જયેન્દ્રરાવ ભગવાનલાલ દુરકાળ
 રા. રા. ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા
 રા. રા. માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતા
 રા. રા. દિમતલાલ અણેશજી અંબરીઆ
 રા. રા. ગિરિનથંકર વલ્લભજી આચાર્ય
 રા. રા. છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ
 ગ. ગ. જન્મશંકર મહાશંકર યુય
 રા. રા. રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ
 રા. રા. શુભામણેસેન વારસ દેવશી અનિવ
 ગ. રા. રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠ

રા. રા. હીરાલાલ પ્રજ્ઞભૂષણદાસ શ્રોષ
 રા. રા. અંબાલાલ યુલાખીદાસ
 રા. રા. કલ્યાણરાય નયુભાઈ જોશી
 ઝો. શ્રીયુત લક્ષ્મીભાઈ શામળદાસ
 રા. રા. વિઠ્ઠલરાય મહિપતરાય મહેતા
 રા. રા. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી
 રા. રા. જયસુખરામ પુરુષોત્તમરાય જીવીપુરા
 રા. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી
 મુનિશ્રી જિનવિજયજી
 રા. રા. મોહનલાલ દલીપચંદ દેશાઈ
 રા. રા. કરીમ મકમલ ભારતર.

રા. રા. મહુભાઈ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા

રા. રા. હીરાલાલ ત્રિલુવનદાસ પારેખ

રા. રા. ભરતરામ જોતુસુખરામ મહેતા

} મંત્રીઓ

(૩) સદરહુ મંડળના મંત્રીઓએ સદરહુ પરિષદ, મંડળનું બધારણ છ માસની અં-
 દર તૈયાર કરી મંડળને રજુ કરવું:—

(૪) ઉપર મુજબ જે બધારણ તૈયાર થાય તે સદર મંડળે સને ૧૮૬૦ ના ૨૧ મા
 એક્ટ મુજબ રજીસ્ટર કરાવી લેવું અને આગામી પરિષદ મળે ત્યારે સદર મંડળે પોતાના
 કામકાજનો અહેવાલ રજુ કરવો.

(૫) આ પ્રમાણે સદર મંડળ રજીસ્ટર થયેલી રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટા-
 વાળા જેમણે ઉદ્દેશી પરિષદને પોતા તરફથી ર. ૧૯૬૯૦) અને રા. નરભેશંકર ઉમિયાણ-
 કર તરફથી ર. ૫૮૮૦) મળી એકંદર રૂપીઆ ૧૫૮૦) પંદર હજાર રૂપીઆ આપવાનું
 જાહેરે કર્યું હતું તે રકમ આ મંડળે માગી લેવી. આ મંડળે પરિષદ જાડાણ કમિટિનું
 બડાણ પોતાના બડાણમાં સાથે એકત્ર કરવા તબવીજ કરવી.

(૬) આ પ્રમાણે ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ રચેપામ તે પોતાના મંડળના
 નિયમો સાથે પરિષદના બધારણના નિયમો વિચારી તેમાં ગોઠવ મુજબ કરી આવની પરિ-
 પદ આગળ મજબૂર થવા રજુ કરશે

દરખાસ્ત મુકનાર — રા. બ. રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠ

ટેકો આપનાર રા. મહુભાઈ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા

કરંદ ૪:—આ પરિષદ “ ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ ” ને સૂચના કરે છે કે :—
 (૧) પ્રાચીન સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનું સંશોધન અને પદ્ધતિસર અભ્યાસ માટે
 વ્યવસ્થા કરવી; તથા જૂના હસ્તલિખિત પુસ્તકો; લોકગીત અને લોકકથા, ચિત્રો અને ઐતિ-
 હાસિક અવશેષો વગેરેનો સંગ્રહ કરવો અને તેની નોંધ રાખવી

(૨) (ક) શિષ્ટ લાગિબના યથોક્ત અભ્યાસ મનસ્વીરના વધે અર્પણાનના

સંસ્કારની છાપ તેના પર વિશેષ પડે એ હેતુથી ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી ઉત્તમ ગદ્યના અને પદ્યનાં પુસ્તકો પસંદ કરી તેમાં પ્રતિ વર્ષે હંચા અને નીચા ધોરણમાં પરીક્ષા લેવાની વ્યવસ્થા કરવી.

(ખ) —આ યોજનાથી જનસમાજ પરિપક્વના કામકાજથી પરિચિત રહેશે એટલુંજ નહિ, પણ પરિપક્વ સાહિત્યના ઉચ્ચ સંસ્કારની છાપ પ્રગ્ન ઉપર પાડવા શક્તિમાન થશે એવી આશા રહે છે.

(૩) જનસમાજમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર વધારવાને, ખાસ કરીને વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવાને યુનિવર્સિટી એક્ટરેન્ડન વ્યાખ્યાનમાળાની જેમ પ્રતિ વર્ષે બે કે ત્રણ વિષયો કરી તે પર ત્રણથી છ ભાષણોની એક વ્યાખ્યાનમાળા યોજવાનો અને જુદે જુદે સ્થળે તે ભાષણો અપાવવાને તજવીજ કરવી.

ઠરાવ ૪:—મુખાધ યુનિવર્સિટીએ એમ. એ. અને બી. એ. પાસ કેસમાં ગુજરાતીને સ્થાન આપ્યું છે એ યોગ્ય થયું છે. પણ ગુજરાતીનો પદ્ધતિસર અને શાસ્ત્રીય રીતે અભ્યાસ કરવાનું વધુ સુગમ બને એ માટે કેલેન્ડરના પહેલા વર્ષથી ગુજરાતીનો ક્રમસર અભ્યાસ દાખલ કરવા અને યુનિવર્સિટીની બધી પરીક્ષામાં તેને સ્થાન આપવા આ પરિપક્વ મુખાધ યુનિવર્સિટીને આગ્રહપૂર્વક બલામણુ કરે છે, અને તે સંબંધી યોગ્ય તજવીજ કરવા ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળને અચૂક કરવામા આવે છે.

દરખાસ્ત મૂકનાર:—પ્રો. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.
ટેકો આપનાર:—પ્રો. મોહનલાલ પાવતિશંકર દવે.

ઠરાવ ૫:—ગુજરાતી ભાષામાં છપાતાં તમામ પુસ્તકોનો અને તેટલો સંપૂર્ણ સંગ્રહ કરવા માટે ગુજરાતી લેખકોને તેમના પુસ્તકોની એક એક પ્રત પરિપક્વ પુસ્તકાલયને બેટ મોકલી આપવાને આ પરિપક્વ સૂચના કરે છે. તેમજ વળી છાપખાનાના કાપદાની રૂએ સરકારને જે નકલો ભરવામા આવે છે તેમાની એક પ્રત આ પરિપક્વ પુસ્તકાલયને મળે એવો પ્રબંધ થવા મુખાધ સરકારને રીતસર અરજ કરવી. (પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૬:—(૧) સાહિત્ય પરિષદની ગત વિજ્ઞાન સમિતિએ કરેલા કાર્યને માટે પરિપક્વ તે સમિતિને અભિનંદન આપે છે.

(ખ) ગત વિજ્ઞાન સમિતિએ આરંભેલા કાર્યને ચાલુ રાખવાને તથા આગળ વધારવાને નીચેના શૃંગરોની નવી વિજ્ઞાન સમિતિ નીમવામા આવે છે. વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષના વ્યાખ્યાનના ઉપમંહારમા (૫ ૩૩) સૂચવેલા માર્ગ પ્રમાણે આ સમિતિ વિજ્ઞાનપ્રસારનું તથા વિજ્ઞાન સાહિત્ય વિષેનું કાર્ય કરશે.

ડૉ. કાન્તિલાલ જગનલાલ પંડ્યા (પ્રમુખ)	રા. રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેવાઈ (મંત્રી)
„ „ જુળજ્ઞરામ ખાડવાળા (તિજ્ઞેરર)	„ „ પોપટલાલ ગોવિન્દલાલ શાહ
પ્રો. વીરમિત્ર ભીમરાય દીવેટિયા	„ „ દુર્ભાગંકર કેવળદાસ શાસ્ત્રી
રા. રા. કદવાણુદાસ નયુભાઈ જોષી	

(ગ) આ વિજ્ઞાન સમિતિના સહાયમા કામ કરવાને માટે નીચેના શૃંગરોનું એક સર્વાધિકાર મંડળ નીમવામા આવે છે. એ મંડળમા જરૂર પ્રમાણે વધારે નાનો ઉમેરવાની સત્તા વિજ્ઞાન સમિતિને રહેશે.

ભોતિકશાસ્ત્રો.

પ્રો. ડાહ્યાભાઈ ખી. નાયક

રા. મણિલાલ એમ. મહેતા

પ્રિન્સીપાલ છોટાલાલ વી. વોરા

ગણિત, ખગોળ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રો.

પ્રિન્સીપાલ નગીનદાસ માણેક્લાલ શાહ

પ્રો. ત્રિભુવનદાસ ખીનાબરદાસ ત્રિવેદી

પ્રો. જોડાલાલ ચિ. સ્વામીનારાયણ

રા. રા. જોગીલાલ કે. પટવા

રા. રા. ગિરજશંકર દ. જોગી

„ અમૃતલાલ શાસ્ત્રી

રસાયણ.

રા. રા. રવિશંકર વલ્લભજી આચાર્ય

રા. રા. સાંકળચંદ જોડાભાઈ શાહ

„ વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ

„ મદનભાઈ જેઠીસનદાસ ગજજર

„ કપિલરામ હરદેવરામ વણીય

„ હરિલાલ મૂળશંકર મૂલાણી

પ્રો. નટરરાલાલ મગનલાલ અંનાણી

ડૉ. કુંવરજી ગોસામ નાયક

રા. રા. પર્ણામરાય વ. મેદ

આરોગ્ય, વૈદક, ને તત્સંબંધી શાસ્ત્રો.

ડૉ. હરિપ્રસાદ મજરાય દેસાઈ

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

ડૉ. વિદુશરાય માધવજી ભટ્ટ

રા. રા. મોતીલાલ અલમોલા

અવનશાસ્ત્રો.

રા. રા. છોટાલાલ ખાળકૃષ્ણ પુરાણી

રા. રા. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી પાઠક

„ બાનુસુખરામ નિશુશુરામ મહેતા

કૃષિ શાસ્ત્ર.

રા. રા. રૂપશંકર ઉદયરામ જોગી

રા. રા. હીરાલાલ હરજોવિંદ પંડ્યા

ભૂસ્તર શાસ્ત્ર.

રા. રા. વિજયલાલ કનેયાલાલ દુવ

પ્રો. ડી જોન વાટીઆ

„ લલિતાપ્રસાદ શિવરામ ટ્રે

પરિભાષા.

પ્રો. સાંકળચંદ જે. શાહ

રા. રા. બાનુસુખરામ નિ. મહેતા

પ્રો. વીરમિત્ર ભીમરાય દોવેટિયા

„ જયસુખરામ પુરુષોત્તમરાય જોશીપુરા

કંરાવ ૭:—ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકોમાંથી શાળા અને લાયબ્રેરીને ઉપયોગી થાય તેમજ પ્રગતે વાંચન માટે આર્થિક અને એવી એક સારાં પુસ્તકોની યાદી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ વખતે વખત બહાર પાડે એમ આ પરિષદ તે મંડળને સૂચના કરે છે. પરિષદ વળી આશા રાખે છે કે લેખક વર્ગ, પુસ્તક પ્રકાશક મંડળો અને ગ્રંથસંગ્રહી તેમના તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા પુસ્તકો પરિષદ મંડળને ગોઠવી આપી આ કાર્યમાં બનતી સહાયતા આપશે.

(પ્રયુક્તરથાનેથી)

કંરાવ ૮:—ગુજરાતી ભાષામાં રેફરન્સનાં પુસ્તકો જેવાં કે વિશ્વકોષ, ઇયરબુક, અરિત્ર-માળા ધોરે રચાયાં નથી. પણ તે આપી એમ અને તેમ જરૂરી પૂરી પડે એવાં વ્યવહાર

પત્રો પરિપદ્ મંડળ અન્ય સાહિત્ય વિષયક સંસ્થાઓ સાથે સંદર્ભ કરી ઉપાડી લે એ આવશ્યક છે. દરમ્યાન સ્વ. સવામીલાલ છોટખાલ વોરાએ વિધેયો 'પ' અક્ષર સુધી લખી તૈયાર કર્યો છે તે યોગ્ય માત્રમ પરે તો એક કમિટી નીમી અમુક સંખ્યામાં પ્રાદર્યો અગા-ઉથી મેળવી પ્રતિવર્ષે ચાર ભાગ બહાર પાડવાની યોજના કરવા તેનું તંત્રીપદ રા. માનગંધર્વ પીતાંબરદાસ મહેતાને મોંપવા આ પરિપદ્ ઠરાવ કરે છે.

ઠરાવ ૯:—યુગ્મરત સાહિત્ય પરિપદ્ મંડળનું મુખ્ય કાર્યાલય અમદાવાદમાં રાખવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

ઠરાવ ૧૦:—પરિપદ્ તરફથી જોટલા પુસ્તક બહાર પરે તેટલામાં એક સરખી જોડણી રાખવી, અને તે જોડણી પરિપદ્ મંડળે નક્કી કરવી.

દરખાસ્ત મુકનાર:—રા. રા. મદુભાઈ લ. કાંટાવાળા

ટેકો:—રા. રા. જયમંગલરામ પુ. જોગીપુરા

ઠરાવ ૧૧:—પ્રમુખ સાહેબનો ઉપકાર.

દરખાસ્ત મુકનાર:—રા. મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીયા

ટેકો:—રા. ગ. નન્દનાથ કેદારનાથ દક્ષિણ

ઠરાવ ૧૨:—નેક નામનાર મદારાજ સાહેબનો ઉપકાર.

પ્રમુખસ્થાનેથી

ઠરાવ ૧૩:—સર પ્રભાસંકર દક્ષપતરામ પટ્ટણી જોનારેજ શ્રીયુત લક્ષ્મીભાઈ સામંજહાસ, સામાન્ય મંત્રીઓ સત્કાર મંડળના અન્ય સભ્યો કાર્યાલયો સ્વયંસેવકો વગેરે ગૃહસ્થોએ આ પરિપદ્ ભરવામાં જે સહાયતા દર્શાવી છે તે ખાતર તે સૌની મેવાની ઉપકારસહ નોંધ આ પરિપદ્ લે છે.

દરખાસ્ત મુકનાર:—ગ. રા. જી. કે. જીન કાપરાજી

ટેકો આપનાર:—રા. રા. મદુભાઈ લ. કાંટાવાળા

ઠરાવ ૧૪:—આવની સાહિત્ય પરિપદ્ મુજબ તરફના નિમંત્રણથી ત્યાં ભરવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

(પ્રમુખ સ્થાનેથી)

પરિશિષ્ટ અક ૨

વિજ્ઞાન વિભાગની બેઠકનો રિપોર્ટ

(તા. ૧૯ એપ્રિલ ૬. સ. ૧૯૨૪ મોમવાર)

લેખક રા. રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઈ.

વિજ્ઞાન સમિતિની બેઠક ૨૬વારના નવ વાગે મળી હતી તે પ્રસંગે સમિતિના સભ્યો નયા વિજ્ઞાનમાં રસ લેતા ગૃહસ્થો મળી આશરે ૩૫ જણ હાજર હતા. શરૂઆતમાં પ્રમુખ ડૉ. કાન્તીલાલ છગનલાલ પંડ્યાએ અત્યારસુધી થયેલા કાર્ય ઉપર વિવેચન કર્યું હતું અને હવે પછી કરવાના કાર્યની રૂપરેખા સંબંધી વિવેચન કર્યું હતું, આ રૂપરેખા સંબંધી લખાણ ચર્ચા આવી હતી અને થોડા સભ્યોની વિજ્ઞાનમંમતિ અને ધણી સભ્યોનું સલાહકાર મંડળ સ્થાપવાનો ઠરાવ મંજૂર થયો હતો.

વિજ્ઞાન સમિતિના મંત્રી રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઈએ પ્રસિદ્ધ કરેલા "વિજ્ઞાન સમિતિનો રિપોર્ટ" મંજૂર થયો હતો.

(તા. ૨૦-૪-૨૪)

વિજ્ઞાન વિભાગની બેઠક સવારના નવ વાગે મળી હતી તે પ્રસંગે આશરે ૩૫ ગૃહસ્થો હાજર હતા. હાજર રહેલાઓમાં ડૉ. કાન્તીલાલ છગનલાલ પંડ્યા, રા. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ ચાહ, રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઈ, ડૉ. તુલસીરામ ચુનીલાલ ખાડવાળા, રા. રૂપચંદ્ર ઉદયચંદ્ર ઝોઝા, રા. રવિચંદ્ર વલ્લભજી આચાર્ય, રા. જયસુખરામ પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા, પ્રિન્સીપાલ છોટાલાલ હરજીવન વોરા, પ્રો. ખીમચંદ આપશી ચાહ, રા. રૈવાચંદ્ર ઝોઝાભાઈ સોમપુરા, રા. બાનુસુખરામ નિશ્ચંદ્રરાય મહેતા, રા. બાઈચંદ્ર ગૌરિશંકર સિદ્ધોદી, પ્રો. વલ્લભલાલ ઉત્તમચંદ પારેખ, પ્રો. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ, કન્યાશુભાઈ નંદુભાઈ જોષી, રા. મોહનલાલ ગોપાલજી કવે, રા. શિવપ્રસાદ દલપતરામ પડિત, રા. અજીત વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા વગેરે મુખ્ય હતા.

પ્રમુખ ડૉ. કાન્તીલાલ પંડ્યાએ વિજ્ઞાન સમિતિ તરફથી બધાને આ રીતે આપ્યો અને હવે પછી કામ કેવી રીતે લેવું તે સંબંધી વિવેચન કર્યું.

મંત્રી ગ. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઈએ વિજ્ઞાન વિભાગ માટે આવેલા નિમંત્રણોના સાર કહી સભ્યોનો અને નિમંત્રણ વાચી લીધેલા માની લેવામાં આવ્યા.

પ્રમુખે જણાવ્યું કે પારિજાતિક શબ્દો યોગ્ય તેમાં દરેક શબ્દને પોતાની પદ્ધતિ જાહેર કરવી જોઈએ અને એ પદ્ધતિ ઉપર જાહેર નીકા થાય અને ઉદાહરણ પછી પદ્ધતિ બહુમતે માન્ય થાય તો કામ ઘણું સરળ થાય વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા વિજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહના બધા ભાગ સાથે આપણે કદાચ મળતા ન થઈ શકીએ અને તેમાં કેટલાક દોષો પણ છે અને આવા કામમાં હમેશા ગૂંઝવળ અને મતભેદને અવકાશ પણ છે તે છતાં ઘણું કાર્ય થયું છે જે તેની યોજનાના મુજબ સિદ્ધાન્તો આપણને જાણવામાં આવે તો ધણી વાગ થાય તેથી બાઈ જોષીપુરાને નેમના સિદ્ધાન્ત સમજાવવા હું વિનંતિ કરું છું.

૨૧. જયસુખલાલ. પુ. જોષીપુરાએ નીચે પ્રમાણેના સિદ્ધાન્તો ઉપર તેમના કોશની રચના થઇ છે એમ જણાવ્યું.

- (૧) આ દિશામાં સૌથી પ્રથમ કામ કરનાર પ્રો. મનજીર હતા અને તેમણે કેટલાક શબ્દો યોજેલા છે. ખાસ બાધકારક ન હોય ત્યાં સુધી પ્રો. મનજીરના શબ્દો કાયમ રાખ્યા છે.
- (૨) બંગાળી, મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર હિંદમાં આ પ્રકારના પ્રયાસો થયેલા છે તે કોશોમાં એકમ કયા છે અને બેદ કયા છે તે કમવાર જુદા પાડ્યા. જ્યાં ત્રણે ભાષામાં એકમ છે તે શબ્દો કમ્બલ રાખ્યા છે, જ્યાં બેદ છે ત્યાં શુજરાતીમાં વધારે અનુકૂળ પડે તેવો શબ્દ લીધો છે.
- (૩) વેદ, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્રો, તંત્ર અને વૈદકના ગ્રંથો તપાસ્યા અને તેમાંથી જે શબ્દો મળી આવ્યા તે લીધા. વાસુપુરાણમાંથી એવા ઘણા શબ્દો મળી આવ્યા. *Upanishads* ના પણ ઘણા શબ્દો એવી રીતે મળી આવ્યા છે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિના શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાથી આપણી ઘણી મુશ્કેલીઓ દૂર થાય છે.
- (૪) ભાષાશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો. લગભગ સરખા ધ્વનિવાળા અને સરખા અર્થના જે શબ્દો મળી આવે તેને પસંદગી આપી. લેટીન અને ગ્રીક શબ્દોને મળના ધ્વનિના અને અર્થના શબ્દો સંસ્કૃતમાં મળી આવવા મુશ્કેલ નથી.
- (૫) શબ્દ યોજવા માટે *suffix* અને *prefix* ના અર્થ નક્કી કર્યા અને વચવા પદ માટે તેનો અર્થ સૂચ્યો, દાખલા તરીકે *logy* ને માટે વિદ્યા નક્કી કર્યો તે *logy* વાળા શાસ્ત્રોને વિદ્યા કહેવા અને બીજાંઓને શાસ્ત્ર કહેવા.

આપને ટુંકમાં અમારા મુખ્ય સિદ્ધાન્તો જણાવ્યા. આપ એ સિદ્ધાન્તો ઉપર ટીકા કરી શકો અને બીજા દેખાડી શકો અને મોધમ ટીકા કરવાને બદલે *constructive* (રચનાત્મક) ટીકા કરો તો ઉપકાર થશે. અમારો અમુક શબ્દ ખરાબ છે એમ કહેવાને બદલે આ શબ્દને બદલે આ શબ્દ વાપરવો એમ કહેવા કૃપા કરશો. મોતમ ટીકાથી કાર્ય આગળ વધતું નથી.

અમે બધા શાસ્ત્રો જાણતા નથી; અમારી વિદ્વતા સંપૂર્ણ છે એવો અમે દાખલો પણ કરતા નથી. આ તો અમારો પ્રયાસ છે તેમાં બધાની સહાનુભૂતિની જરૂર છે.

દિલગીરી સાથે જણાવવું જોઇએ કે શુજરાતમાંથી અમને જોઇએ તેવા અભિપ્રાયો નથી મળ્યા. મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ, પંજાબ વગેરે પ્રાંતોના વિદ્વાનોએ તેના ઉપર સંભાળથી ધ્યાન આપ્યું છે અને કેટલીક સૂચનાઓ પણ મોકલી છે. તેમાંની કેટલીક સ્વીકારવા જેની પણ છે અને કેટલીકમાં ગેરસમજીત પણ થયેલી છે તે સંબંધી પત્રવ્યવહાર ચાલે છે. મરાઠી સાહિત્ય પરિષદ એ કેશ ઉપર ચર્ચા કરવા એક દિવસ ખાસ રોક્યો હતો અને હવે મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ યતા પુસ્તકોમાં તેનો તેઓ છૂટથી લાભ લે છે. આપણા બધા શબ્દો તેઓ વાપરે છે એમ કહેવાનો હેતુ નથી પણ આપણામાંથી તેમણે ઘણું સૂચન લીધું છે અને આપણી મહેનતનો તેઓ પૂરો લાભ લે છે.

અમારા ઉપર એક આલોષ મને તેવા શંકા યોગ્ય દાવાનો અથવા ઘુનોનાં શંકાનો અર્થમાં ઠેકા બેસાડવાનો છે. પ્રાચીન શંકા સમજવા માટે એકલું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન કામ નહિ લાગે. તેને માટે તો પ્રાચીન પુસ્તકોનું તપાસવાં પડશે.

દાખલા તરીકે અમે “અંગિરસ” એ શબ્દ *Carbo Hydrates* ના અર્થમાં વાપર્યો તે મંમથી અમારી ઉપર ટીકા થાય છે. હું એમ કહેવા માગું છું કે એ શબ્દ એજ અર્થમાં પ્રાચીન પુસ્તકોમાં વપરાયેલો છે. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીને જે પુસ્તકસંપ્રદ મળી આવ્યો છે તેમાં પણ એ જ અર્થમાં વપરાયેલો છે અને અમારાથી સ્વતંત્ર રીતે સ્વ સવાકલાલ છાંટાલાલ વોરાનો વિશ્વકોશ જે પ્રદર્શનમાં રજુ થયો છે તેમાં પણ એ શબ્દ માલમ પડે છે. હું ધારું છું કે આટલી ચર્ચા પછી કેટલાક મતભેદો દૂર થશે.

પ્રસુષે રા. જ્ઞેયીપુરાનો ઉપકાર માન્યો અને બહુ કાર્ય રચનાત્મક દૃષ્ટિથી કરવા વિનંતિ કરી અને જાણી-અજાણી પહેલી વખતે કોઈનું કાર્ય પૂરું થતું જ નથી તેમજ એકમેકે હાથે પથ થતું નથી; તેમા સંપ અને સંહકારની જરૂર છે. અને છેવટે નવી સમિતિ અને સલાહકાર મંડળ આવતી પરિષદ પહેલાં વર્ધારે મંજીન કાર્ય કરી દેખાડશે એવી આશા બતારી હતી.

રા. પોપટવાલ ગોવિંદલાલ શાહે જાહેર કર્યું કે “સોહુ” અને “પોલાહ” એ બંનેના ઉદ્દેશની સલાહદે કરાવી આપવા, એક ગૃહસ્થે વચન આપ્યું છે. તે જાહેરાતને સત્તાએ સહર્ષ જ્ઞેયીકારી અને સભા બરખાસ્ત થઈ.

પરિશિષ્ટ અંક ૩

બોટાદ તા. ૨-૧-૧૯૨૪

પરમ કૃપાસાગર મુરબી શ્રી માનસંકરભાઈની સેવામાં

લાવનગર.

આપનો તા. ૨૮-૧૨-૨૩ નો કૃપાપત્ર મળ્યો.

"સાહિત્ય પરિષદ"ની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા આપે મને આમંત્રણ કર્યું, તેથી ઉપકૃત થયો છું. જીવનમાં કરચિત મળતા આનંદજનક પ્રસંગોમાંનો તે એક હોવાનું હું સમજું છું. અને લાવનગરના પ્રજ્વળન તરીકે, સાહિત્યસેવક તરીકે એ કાર્ય કરવાની મારી દર્શાવ્યાનું છે. પરંતુ હૃદયવશાત્ આગ્રહાલ મહારી પ્રવૃત્તિ અતિશય અસ્વસ્થ રહે છે. પંદરેક દિવસ તાવ આવી જવાથી અત્યારે માંડ શરીર અત્યંત દુર્બલ થઈ ગયું છે. ઘેરથી સાળા સુધી પણ પગકાપટાએ જઈ શકું છું, અને સદાજ પશુ પરિશ્રમ થઈ શકતો નથી. વૃદ્ધ વય, માતૃ અભિભાવ અને અસાધારણ દુર્બલતાને લીધે સંપૂર્ણ આરોગ્ય અને આવશ્યક શક્તિ પ્રાપ્ત થતા કેટલોક સમય નીકળી જશે, એમ જીવદાગની માંદગીના અનુભવથી જણાય છે. તેથી સાહિત્ય પરિષદની સેવા માટે આપ જણાવો છો, તે સમયપર મહારાથી આવી નહિ શકાય, તેની ક્ષમા ધ્યાનું છું. વૈદ્યોના કહેવા પ્રમાણે અને ઉપક્રમના અનુભવે પૂર્વસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરનાં બે-ત્રણ માસ લાગશે, એમ જણાય છે. જેથી એ પ્રવૃત્તિ માટે અન્ય કોઈ પુરુષની યોજના કરવા વિનંતિ કરું છું.

સત્કારનું ગીત તૈયાર કરવાની આપની આજ્ઞા સ્વીકારવા પ્રયાસ કરીશ. કયા રાગમાં તેની યોજના કરવી? તે જણાવશો, તો વિશેષ સરલતા થશે.

શરીર સાંઈ થશે તો પરિષદ પહેલાના પેળવાડીયામાં કદાચ આવી શકીશ.

આજ્ઞાકિત સેવક

દામોદર ખુસાલદાસ બોટાદકરના
સવિનય સા. દ. પ્રણામ.

પરિશિષ્ટ અંક ૪

કાર્યક્રમ.

(પ્રથમ નજી કરેલા કાર્યક્રમમાં સુધારા વધારા સાથે)

તા. ૧૮-૪-૨૪ શુક્રવાર

(સવારે ક. ૮-૩૦ (૨૮. ૮.))

- ૧ સરસ્વતી સ્તુતિ.
- ૨ સત્કાર સંગીત.
- ૩ સત્કાર કવિતા.
- ૪ સત્કાર મંડળના મહેરમાન પ્રમુખ સાહેબનું બાપણ.
- ૫ સહાનુભૂતિદર્શક આવેલા તારો તથા પત્રો વાંચવા.
- ૬ પરિષદના પ્રમુખની નિમણુક માટે દરખાસ્ત મુકવી.
દરખાસ્ત કરનાર—મે. કાવસજી જમશેદજી સંગળા.
ટેકો આપનાર—રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.
અનુમોદન આપનાર—રા. રા. કૃષ્ણાલોલ મોહનલાલ ઝવેરી.
- ૭ મહેરમાન પ્રમુખ સાહેબનું બાપણ.

તા. ૧૮-૪-૨૪ શુક્રવાર.

(મધ્યાહ્નભોજન ક. ૪-૦ ૨૮. ૮.)

- ૧ જૈન વિભાગના મે. અધ્યક્ષ સાહેબનું બાપણ.
- ૨ વિદ્યાન વિભાગના મે. અધ્યક્ષ સાહેબનું બાપણ.
- ૩ સાહિત્ય વિભાગના મે. અધ્યક્ષ સાહેબનું બાપણ.
- ૪ ઇતિહાસ વિભાગના મે. અધ્યક્ષ સાહેબનું બાપણ.
- ૫ વિવિધવિચારણી સભાની બેઠક (રાત્રીએ ક. ૬-૦ ૨૮. ૮., મંડપમાં)

તા. ૧૯-૪-૨૪ શનિવાર

(સવારે ક. ૮-૩૦ ૨૮. ૮.)

[વિદ્યાન સમિતિની બેઠક તે જ વખતે સનાતન ધર્મ હાલસુલના
મકાનના મધ્ય ખંડમાં થશે.]

૧ ગંગીનો—

- ૨ ગીર્વાણ કવિ જયદેવના અત્કર્તા—રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ ૧૫ મિ.
- ૩ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં છંદોના વિવેચના અંકુરો—
રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ ૨૦ મિ.
- ૪ કર્મ સંબંધી જૈન સાહિત્ય—શ્રી કુવેરજી અર્ચુદેવ ૧૫ મિ.

૫ વડવાણના કેટલાક શિલાલેખો-રા. રા. સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	૧૦ મિ.
૬ રાસપંચામ્પાળીનો વાચ્યાર્થ-રા. રા. જયેન્દ્ર ભગવાનલાલ દુરકાળ	૧૫ મિ.
૭ કવિવર સમયમુંદર-રા. રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઇ.	૧૦ મિ.
૮ કાઠિયાવાડનું લોક સાહિત્ય-રા. રા. ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રામચૂડા	૧૫ મિ.
૯ શ્રીમદ્ દેવચંદ્ર-રા. રા. મણિલાલ મોદનલાલ પાદરાઠર	૧૦ મિ.

તા. ૧૯-૪-૨૪ સનિવાર

(મધ્યાહ્નોત્તર ૬-૪-૦ (૨ટા. ૮ા.)

૧૦ કવિતા શિશુચુ-રા. રા. બળવંરાય કલ્યાણરાય દાકેર	૨૦ મિ.
૧૧ લિપિનો ઇતિહાસ-રા. રા. ભરતરામ બાનુસુખરામ મેહેતા	૧૫ મિ.
૧૨ કાવ્યકળા-રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીચંદર દવે	૧૫ મિ.
૧૩ વિકાસવાદ-રા. રા. રૈવારાંકર ઝોપડમાઇ સોમપરા	૧૫ મિ.
૧૪ ગ્રામીન ગુજરાતી જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ-પંડિત લાલચંદ ભગવાન	૧૫ મિ.
૧૫ ગુજરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની રૂપરેખા- રા. રા. દત્તાત્રેય ખાલકૃષ્ણ ડીસ્કલકર	૧૫ મિ.
૧૬ અખો અને તેની કવિતા-રા. રા. વિકુલદાસ ખીમજી પટેલ	૧૫ મિ.
૧૭ જૈન રાસાઓમાં ગુજરાતી ભાષાનું પ્રથમ સ્થાન- રા. રા. વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ શાહ	૧૦ મિ.
૧૮ ઝોખામંડળનું ભાષાવૈશિષ્ટ્ય-રા. રા. કાયાણરાય નયુમાઇ ઝેળી	૧૦ મિ.
૧૯ ગુજરાતી જૈનસાહિત્ય અને તેનો ઇતિહાસ-રા. રા. માધવજી દામજી	૧૫ મિ.

તા. ૨૦-૪-૨૪ રવિવાર

(સવારે ૬. ૮-૩૦ ૨ટા. ૮ા.)

[વિજ્ઞાન સમિતિની બેઠક એ જ વખતે સનાતન ધર્મ હાઇસ્કૂલના મકાનના મધ્ય ખંડમાં થશે.]

૨૦ સંગીત	૧૫ મિ.
૨૧ લલિતકળા-સૌ. ચૈતન્યબાળા મંજુલાલ મજમુદાર	૧૦ મિ.
૨૨ લોકવાર્તાનું સાહિત્ય-રા. રા. ગિરિજાચંદર ભગવાનજી બધેકા	૨૦ મિ.
૨૩ ભત્રુંજીના પૈરાગ્ય શત્રુકમાંના કેટલાક ગ્રંથો-રા. રા. કાવસજી જમશેદજી સંગ્રાણી	૧૫ મિ.
૨૪ જૈન દર્શનનો અન્ય દર્શન માથે મુકાબલો-રા. રા. જગજીવનદાસ કાલીદાસ પાંડક	૧૦ મિ.
૨૫ સરસ્વતીચંદ્રની સમાગ્રાચના-રા. રા. ત્રિજ્યુપ્રસાદ રજુછોડલાલ ત્રિવેદી	૧૦ મિ.
૨૬ જૈન ધર્મનું રહસ્ય-રા. રા. ગોકુલદાસ કાનજીભાઇ ગાવી	૧૦ મિ.
૨૭ સાહિત્ય દર્શન-રા. રા. શાંતિલાલ સારાભાઇ ઝોઝા	૧૫ મિ.
૨૮ ભવાઇનું ગુજરાતી રંગમૃગિમાં સ્થાન-રા. રા. રૂસ્તમજી નાનાભાઇ રાણીના	૧૫ મિ.
૨૯ જૈન કવિઓ-રા. રા. શિવજી દેવશી	૧૦ મિ.
૩૦ કલ્પનું ખલિદાન-રા. રા. લક્ષ્મીશંકર ત્રિભુવન ત્રિવેદી	૧૦ મિ.
૩૧ ઇસ્માઇલી સાહિત્ય-રા. રા. શુભાંગે હુસેન અનિલ	૧૫ મિ.

તા. ૨૦-૪-૨૪ રવિવાર

(મધ્યાહ્નોત્તર ક. ૪-૦ રા. ૮.)

૧ વિપવવિચારણી મળાએ પ્રસાર કરેલી દરખાસ્તો ઠરાવો રૂપે રજુ કરવામાં આવશે.

૨ ચારણ કવિઓનાં કાવ્યો—

૩ વિદાય સંગીત.

ટીપ્—૧ જૈન વિભાગની બેઠક જૂની કરવાનું પ્રથમના કાર્યક્રમમાં ઠરાવ્યું હતું; પરંતુ જૈન વિભાગના મે. અધ્યક્ષ લાલનની મામળીના મે. પ્રમુખ સાહેબે સ્વીકાર કરવાથી, પ્રથમના કાર્યક્રમમાં જે ગૃહસ્થોના નિમંત્રણ વાંચવાનું ઠરાવ્યું હતું, તે ગૃહસ્થો હાજર ન હોવાથી તેઓની જગ્યાએ જૈન નિમંત્રકારોને ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. તેમ જ ઇતિહાસ વિભાગના મે. અધ્યક્ષ સાહેબની ગેરહાજરીને લીધે તેઓનું ભાષણ વચ્ચે શકાયું ન હતું.

૨ તા. ૧૭-૪-૨૪ ગુરુવારને રાજ સાજરે પાંચ કલાકે ભાવનગર હાઇસ્કૂલના મહાનમાં રા. રા. જીલુભાઈ સામળદાસ મહેતાના પ્રમુખપણા નીચે રા. રા. અવંતરાય કલ્યાણરાય દેસાઈ “ગુજરાત યુનિવર્સિટી” ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

૩ તા. ૧૯-૪-૨૪ રાત્રિવારે મધ્યાહ્નોત્તર બેઠકના આરંભમાં ગ. રા. લલિતજીએ રા. રા. ખમ્બરદાસનું બનાવેલું એક સંગીત ગાથ સંભળાવ્યું હતું.

૪ તા. ૧૯-૪-૨૪ રાત્રિવારે માણસાજીની વાડીએ કોમુદી મહોત્સવ ઉજવાયો હતો. રા. રા. લલિતજીએ પોતાના લાલિત્યપૂર્ણ ભજનોથી તેમજ રા. મેધાણીએ કવિવર ટાંગોરુના ગીતો ગાઈને શ્રોતાઓને ખુબ આનંદ આપ્યો હતો.

૫ તા. ૨૦-૪-૨૪ રવિવારના મધ્યાહ્નોત્તર કાર્યક્રમમાં “ચાલોનાં કાવ્યો” નો ક્રમ ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. સમયના અભાવે તે ક્રમ પડતો મૂકવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ તે જ દિવસે રાત્રિએ પરિષદના મંડપમાં સમગ્ર ગૃહસ્થોને પધારવાનું આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. તે પ્રસંગે રાજકવિ દરદાન પીંમળશીભાઈ ગઢવી તથા નગર તાબાના ગામ કાળાવડના ગઢવી માનદાનભાઈ વગેરે કવિઓએ જુની ચારણી કવિનાઓ ગાથ સંભળાવી હતી. ગઢવી માનદાનભાઈનું નટવર-ટલ નામનું ગીત કાવ્ય બહુ અદ્ભુત થઈ થઈ પડ્યું હતું. તડુપરાત રા. ગવયુરા, રા. શિવજીભાઈ, રા. લલિતજી રા. મેધાણી વગેરે સંગીતરસિકોએ સંગીતો ગાન શ્રોતાઓને ખુબ આનંદ આપ્યો હતો.

૬ તા. ૨૦-૪-૨૪ રવિવારે સાંજે ક. ૬-૦ રા. ૮-૦. મોતી બાગમાં નામદાર કાકિ-સીલ-આવ-એકમિનિસ્ટ્રેશનના મેહેસ્વાન ગ્રેસીડટ મહેબ-તરફથી ગાંધી પાર્ટી આપવામાં આવી હતી. ત્યાં નાની મોટી બાળાઓએ અને સ્ત્રીઓએ ગાજાણી ગામની પધારેલા ગેઢમાતોના અનર્જન કર્યા હતા.

૭ તા. ૧૯-૪-૨૪ રાત્રિવારે એક ગૃહસ્થ ઉત્તમેષિતમ અમુક આરંગજો દેસાઈ બનાવી આપનારને રૂ. ૨૫) નું હનામ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. તે ઉપરથી સૌ બહેન જયમન્ પાકેજી અને રા. મજેન્દરાય ગુલામરાય શુચ-પ્રત્યેક ને રૂ. ૧૨-૦-૦ મુજબ આપવાનું રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય રૂપે જાહેર કર્યું હતું.

૮ તા. ૨૦-૪-૨૪ રવિવારે રા. રા. રૂપકંકર ઉદયશંકર ઝોઝાએ અમુક વિપવનો દિનમોતમ નિમંત્રણ લખનારને રૂ. ૧૦૧) હનામના આપવાની ઇચ્છા દર્શાવવાથી, રા. બ. કેશવલાલભાઈએ તે હપ્તક મહેર કરી હતી.

પરિશિષ્ટ અંક ૫

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પાસે રજૂ થયેલાં ભાષણો તથા નિબંધો,
ભાષણો.

- ૧ સત્કાર મંડળના પ્રમુખ મહેરબાન પ્રભાશંકર દયપતરામ પટ્ટણી સાહેબના ભાષણનો સાર.
- ૨ સત્કાર મંડળના ઉપપ્રમુખ મહેરબાન લલુભાઈ શામળદાસ મહેતાના ભાષણનો સાર.
- ૩ સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ મહેરબાન કમળાશંકર શાસ્ત્રીશંકર ત્રિવેદીનું ભાષણ.
- ૪ સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ મહેરબાન અરવિંદર કુમારભટ્ટ ખત્રસરદારનું ભાષણ.
- ૫ ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ મહેરબાન જીરાજ તલકરશંકર શાહનું ભાષણ.
- ૬ વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ મહેરબાન કાલિદાસ જીવનલાલ પંડ્યાનું ભાષણ.
- ૭ જૈન વિભાગના અધ્યક્ષ મહેરબાન યશ્વિન કૃતોદયશંકર કર્પૂરશંકર લાલનનું ભાષણ.

નિબંધો.

૧ સાહિત્ય વિભાગ.

- ૧ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉમેલાં વિવેચનનાં અંકુરો-૨ા. બ. રમણભાઈ મહી-પતરામ નીલકંઠ.
- ૨ કવિતાશિક્ષણ-૨ા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.
- ૩ સિપિનો ઇતિહાસ-૨ા. રા. ભરતરામ બાનુસુખરામ મહેતા.
- ૪ લલિતકળા-સૌ. બહેન ચૈતન્યબાળા મજમુદાર
- ૫ સાહિત્યનો વિકાસક્રમ-૨ા. રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
- ૬ વલ્લભ શંકડો-૨ા. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.
- ૭ લોકચાર્ત્રાનું સાહિત્ય-૨ા. રા. ગિરિમશંકર ભગવાનજી અધેશ
- ૮ દ્રૌપદી-સૌ. બહેન લીલાવતી.
- ૯ કાવ્યકળા-૨ા. ગ. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.
- ૧૦ ગતપંચાધ્યાયીનો વાચ્યાર્થ-ગ. રા. શ્રી જયેન્દ્ર ભગવાનલાલ દુર્ગા.
- ૧૧ ગુજરાતના શિષ્ટ સંવાદો-૨ા. રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વેધ.
- ૧૨ અખો અને તેની કવિતા-૨ા. રા. વિદુવત્સ ખીમજી પટેલ.
- ૧૩ બે પાદપૂર્તિના શ્લોકો-૧ સૌ. બહેન જયમતી બોગેશ પાઠકજી તથા રા. રા. ગજેન્દ્રરાય ગુપ્તાનરાય જુય
- ૧૪ બર્મીલરિના કેટલાક શ્લોકો-૨ા. રા. કાવસજી જમનેજી સંગ્રાણી
- ૧૫ રસિકતા-૨ા. રા. મનહરરામ હરિગમ મહેતા.
- ૧૬ કાઠિયાવાડનું લોકસાહિત્ય-૨ા. રા. ગોકુળનાથ દ્વારકાદાસ રાયચૂરા.
- ૧૭ સરસ્વતીચંદ્રની સમાલોચના-૨ા. રા. વિશ્વજીવસાહેબ રણજીડવાલ ત્રિવેદી
- ૧૮ ઓખામંત્ર : બાણાસી-૨ા. ગ. કલ્યાણરાય નયભાઈ જોષી

- ૧૯ બવાઇનું ગુજરાતી રંગભૂમિમાં સ્થાન—રા. રા. રત્નમજી નાનાભાઇ રાણીના.
 ૨૦ લલિતવાક્યમય અને તેની સમાજ ઉપર અસર—રા. રા. ગૌરીશંકર મોતીરામ ભટ્ટ.
 ૨૧ ભારતવર્ષમાં બાળાઓનો સંવાદ—રા. રા. એચ જહાંગીર સોરામજી તારાપોરવાળા.
 ૨૨ ઇસ્લામનું સાહિત્ય—રા. રા. ગુલામ હુસેન આનિલ.
 ૨૩ સૌ. પહેલેનું કનુઅહેનનું જીવન અને કેવન—રા. રા. મંજુલાલ જમનાદાસ દવે.
 ૨૪ વક્રૂત કળા—રા. રા. જ્યોતીન્દ્ર દરિયાંકર દવે.
 ૨૫ સાહિત્યદર્શન—રા. રા. સાંતિલાલ સારાભાઇ ઓઝા.
 ૨૬ વસ્ત્રબી સંપ્રદાયનું મુદ્રિત સંસ્કૃત સાહિત્ય—રા. રા. જોડાલાલ ગોવર્ધન શાહ.
 ૨૭ દેવીધર પ્રેમાનંદનાં ત્રણ નાટકો—રા. રા. મજેન્દરાય લાલચંકર પંડ્યા.
 ૨૮ એ ત્રણ નાટકો—રા. રા. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ.
 ૨૯ ગુજરાતી કવિતા અને ગદ્ય—રા. રા. સૈયદ હશીમ ખાકસાર
 ૩૦ ધર્મના શિક્ષણની આવશ્યકતા—રા. રા. લક્ષ્મીશંકર ત્રિશુવન વૈદ્ય.
 ૩૧ ધારા અને તેની કવિતા—રા. રા. નિર્જયરામ પ્રાણજીવન દવે.
 ૩૨ સાહિત્યમાં આવન સંખ્યાનું મહત્ત્વ—રા. રા. નાગરદાસ રૈવાશંકર મહડાકર.
 ૩૩ હસ્તાક્ષરોનું વાંચન—રા. રા. નાગરદાસ રૈવાશંકર મહડાકર
 ૩૪ સાંપ્રત ઉચ્ચતર કેળવણી—રા. રા. મણિલાલ મોહનલાલ ઝાલા.
 ૩૫ કથાનું પાલિકાન—રા. રા. લક્ષ્મીશંકર ત્રિશુવન ત્રિવેદી.
 ૩૬ રામાયણનું રહસ્ય—રા. રા. મંજુલાલ રજીએડલાલ મજસુદાર.
 ૩૭ નાટક રંગભૂમિ—રા. રા. વૈદ્યાશાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકર
 ૩૮ સાંપ્રદાયિક ધર્મો અને તેની સમાજ ઉપર અસર—રા. રા. ગૌરીશંકર મોતીરામ ભટ્ટ
 ૩૯ સમાજ સાહિત્યરંગ—રા. રા. સોમેશ્વર શિવલાલ વૈદ્ય.
 ૪૦ શબ્દપ્રયોગ અને શબ્દાર્થબોદ—રા. રા. કેશવ હ. શેઠ
 ૪૧ શીઘ્રકવિ શંકરલાલ મહેશ્વરનાં સંસ્કૃતશ્લોક—રા. રા. બાઈશંકર કુમેરજી શુક્લ.
 ૪૨ કાવ્યની ઉત્પત્તિ—રા. રા. ગદની ઠારણ મધુમાધ.
 ૪૩ મોક્ષેશ્વરના મુસલમાન કવિ રાજેમાઈની કવિતા—રા. રા. હમનલાલ વિદ્યારામ રાવળ
 ૪૪ શંકરાચાર્ય વિરચિત સ્તોત્રોના બોધપાઠનું ભાષાન્તર—રા. રા. દેવશંકર કેશવરામ ભટ્ટ
 ૪૫ સ્વાગત ગીત—રા. રા. કેશવ હ. શેઠ.
 ૪૬ સ્વાગત પ્રોડો—રા. રા. સાંતિલાલ સારાભાઇ ઓઝા.

૨ ઈનિહાસ વિભાગ

- ૪૭ ગીર્વાણકવિ જયદેવના સત્કર્તા—રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.
 ૪૮ કેટલાક અપ્રસિદ્ધ જૂનાં લેખો—રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
 ૪૯ ગુજરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની રૂપરેખા—રા. રા. દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ ડીસ્કજકર.
 ૫૦ ચાવડાઓની વંશાવલી—રા. રા. રામલાલ યુનિલાલ મોદી
 ૫૧ વડનાથના કેટલાક સિવાલેખો—રા. રા. યુનિલાલ વર્ધમાન શાહ.

- ૫૨ નાસિકધંબવટી—રા. રા. દ્વનુમંતરાવ જળવંતગવ બીડે.
- ૫૩ ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમા ઉમેરવાનું એક પ્રકરણ—રા. રા. દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ ડીરકળકર.
- ૫૪ ચૂડાસમા રાગ્નઓના શિવાલેખો—રા. રા. દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ ડીરકળકર.
- ૫૫ સશોધનદૃષ્ટિએ અરધાન અમય ઉપર પ્રકાશ—રા. રા. કેશવલાલ દ્વિમંતરામ કામદાર
- ૫૬ કાશ્યાવાહના જૂના શિવાલેખો ને રિપોર્ટ—રા. ગ. બરજેરજી અરદેશર એંટી
- ૫૭ ઇતિહાસ વાચનમાળા—રા. રા. રેવાશંકર પ્રજુરામ રાવળ

૩ વિજ્ઞાન વિભાગ

- ૫૮ પ્રાચીન હિંદમા વિજ્ઞાન—રા. રા. પોપટલાલ ગોવિન્દલાલ શાહ.
- ૫૯ પ્રાચીન આર્યોનું ભૌતિકશાસ્ત્ર—રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્વામ આવજી,
- ૬૦ ચરક સહિતામા દૃઢબળનો હાથ—રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળદાસ શાસ્ત્રી.
- ૬૧ વિકાસપાઠ—રા. રા. રેવાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપરા
- ૬૨ વિજ્ઞાન શા છે ?—રા. ગ. પર્જનગાય વેકુરરાય મેઠ
- ૬૩ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો પ્રમાણ—ગ. ગ. રિજ્યન ન કુવ
- ૬૪ સમાજશાસ્ત્ર—રા. રા. માધવપ્રસાદ નવનીતરાય મજમુદાર.
- ૬૫ કલાવિજ્ઞાન અને કેળવણી—રા. રા. હરિલાલ મૂળશંકર મૂલાણી

૪ જૈન વિભાગ

- ૬૬ જૈનન્યાયનો કથિક વિકાસ—પડિત શ્રી સુખલાલજી
- ૬૭ કર્મ સબધી જૈનસાહિત્ય—રા. રા. કુંવરજી અનંદજી શાહ
- ૬૮ પ્રાચીન ગુજરાતી જૈનસાહિત્યનો સક્ષિત ઇતિહાસ—રા. રા. પડિત લાવચ દ ભગવાન.
- ૬૯ કવિવર સમયસુદરજી—રા. રા. મોહનલાલ દનીચંદ દેશાઈ
- ૭૦ જૈન આચાર્યો
- ૭૧ જૈન કવિઓ
- ૭૨ જૈન જ્ઞાનવીરો
- ૭૩ જૈન રાગઓ
- ૭૪ જૈન મંત્રીઓ—આચાર્ય શ્રી મુનિ દર્શનવિજયજી
- ૭૫ જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ—આચાર્ય શ્રી મુનિ જ્ઞાનવિજયજી
- ૭૬ જૈન મંત્રીઓ—આચાર્ય શ્રી મુનિ ન્યાયવિજયજી
- ૭૭ જૈન ભૂગોળની હિંદી ભૂગોળ સાથે સરખામણી—આચાર્ય શ્રી મુનિ ન્યાયવિજયજી
- ૭૮ જૈન સૂત્રોનું દિગ્દર્શન—રા. રા. ગોકુલદાસ નાનજીભાઈ ગાધી.
- ૭૯ ગુજરાતી ભાષા અને જૈનો—રા. ગ. ગોકુલદાસ નાનજીભાઈ ગાધી
- ૮૦ શ્રીમાન દેવચંદ્રજી અને તેમનું ગુજરાતી સાહિત્ય—
- રા. રા. મણિલાલ મોહનલાલ પાદરાકર.

- ૮૧ જૈન રાસાચોનું ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ સ્થાન—
રા. રા. વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ શાહ
- ૮૨ જૈનદર્શન, પુસ્તકાત્મક દૃષ્ટિએ—રા. રા. કુતેદર્યદ ઝવેરચંદ શાહ
- ૮૩ ગુજરાતી જૈનસાહિત્ય અને તેનો ઇતિહાસ—રા. રા. માધવજી દામજી માસ્તર.
- ૭૪ જૈનદર્શનનો અન્ય દર્શન સાથે સુઘાળવો—રા. ગ. જગજીવનદાસ કાળીદાસ પાઠક
- ૮૫ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો અને જૈન સાહિત્ય—રા. રા. કુલચંદ હરિચંદ શાહ.
- ૮૬ જૈનધર્મનું સ્વરૂપ—રા. રા. ગોકુલદાસ નાનજીભા ગાધી.

પરિશિષ્ટ અંક ૬

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ:

તા ૧૫-૧૦-૧૯૨૨ રવિવારને રોજ ભાવનગર સાહિત્ય સભાની વાર્ષિક સભા ભાવનગર હાઇસ્કૂલનાં મકાનમાં ભરવામાં આવી હતી. સભામાં લગભગ ૧૦૦ ગૃહસ્થોએ હાજરી આપી હતી. સભાના કાયમી પ્રમુખ મહેરબાન સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબની પ્રેરિત અસ્વસ્થ થઇ જવાથી તેઓ પધારી શક્યા નહતા; તેથી સભાનું પ્રમુખપદ મહેરબાન મણિશંકર રત્નજી બટ્ટને આપવામાં આવ્યું હતું. સભાના મંત્રીઓ તરફથી વાર્ષિક રીપોર્ટ વગેરે વંચાયા બાદ આરતા વર્ષ માટે પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખો, મંત્રીઓ તથા વ્યવસ્થાપક મંડળના, સભ્યોની સર્વાનુમતે નીમણુંક કરવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સામાન્ય મંત્રી સાહેબોનો આવેશો પત્ર મંત્રીઓએ સભા સમક્ષ વાંચી સંભળાવ્યો હતો. અને તે ઉપરથી સભાના ઉપપ્રમુખ મહેરબાન શેઠ કુંવરજી આશુદંજી શાહે નીચે પ્રમાણે દરખાસ્ત રૂપી હતી:—

“આ સભા ઠરાવ કરે છે કે—છ.સ.૧૯૨૩ના ઓક્ટોબર માસમાં હવે પછી મુકરર કરવામાં આવે તે તારીખે સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અહીંયાં ભરવી. અને તે બાબતની શરૂઆત કરવા માટે તથા સત્કાર કમિટિ નીમવા વગેરે કાર્ય કરવા માટે આ સભાના મંત્રીઓએ હવે પછી એક માસની અંદર જાહેર સભા બોલાવવી.”

સદરહુ દરખાસ્તને શ્રીયુત રા. રા. વિઠ્ઠલરાય મહિપરાય મહેતાએ ટેકા આપ્યા બાદ સર્વાનુમતે પસાર થઇ હતી આવના માસમાં ભાવનગર શહેરપ્રજાની જાહેર સભા બોલાવવામાં આવશે, અને તે પ્રસંગે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓ શ્રીયુત રા. રા. રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠ તથા શ્રીયુત રા. રા. દિરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખને સભામાં હાજરી આપવાનું આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. તે સભામાં સત્કાર કમિટિ નીમવા બાદ પરિષદ ભરવાની સંઘળી તૈયારી કરવાની શરૂઆત કરવામાં આવશે.

ભાવનગર સાહિત્ય સભા,

ભાવનગર. તા. ૧૭-૧૦-૨૨

માનશંકર પીતામ્બરદાસ મહેતા.

રમણલાલ દનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

મંત્રીઓ.

પરિશિષ્ટ અંક ૭

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પત્રિકા નં. ૧.

તા. ૫-૧૧-૧૯૨૨ રવિવારે ભાવનગર શહેરના પ્રગળજનોની એક જાહેર સભા ભાવનગર હાઇસ્કૂલનાં મકાનમાં મહેરબાન સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી સાહેબના પ્રમુખપદ નીચે ભરાઈ હતી. તે પ્રસંગે સાહિત્યસભાના આમંત્રણને માન આપી અમદાવાદથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળના સામાન્ય મંત્રીઓ, શ્રીયુત રા. રા. શ્રી રમણભાઈ મહીપનરામ નીલકંઠ શ્રીયુત રા. રા. હિરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ પધાર્યા હતા. ત્રીજા મંત્રી શ્રીયુત રા. રા. શ્રી કૌશિકરામ વિદ્યદરામ મહેતાને આમંત્રણ ઠરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ તેઓ અનિવાર્ય કારણને લીધે પધારી શક્યા નહતા. ચર્યાતમાં શ્રીયુત રા. રા. શ્રી રમણભાઈએ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરવાનો વિચાર શી રીતે ઉપસ્થિત થયો, તેનો મુખ્ય ઇરાદો શો છે, તેમાં કેવા પ્રકારના નિષ્પેદો આપવા જોઈએ, પરિષદના પ્રમુખની ચુંટણી કરવામાં માન આપવાનો કે ભેવાનો ભાવ હોવો જાણ્યે નહિ, પરંતુ જેઓએ પોતાની પ્રતિભાથી સાક્ષરતા સિદ્ધ કરી હોય તેમજ જેઓએ ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં સારો ભાગ લીધો હોય, તેવા સાક્ષરવર્ધનીજ પ્રમુખ તરીકે ચુંટણી કરવી જોઈએ, પરિષદ ભરવામાં કેવી કેવી તૈયારીઓ કરવાની જરૂર છે, અને કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ આવવાનો સંભવ છે, ભાવનગરમાં તો સત્કાર મંડળનું પ્રમુખપદ મહેરબાન પટ્ટણી સાહેબ સ્વીકારવાની કૃપા કરશે તો તેઓના નેતૃત્વ નીચે પરિષદનું નાવ કંઈ પણ વિઘ્ન ઉપસ્થિત થયા વિના સહિસલામત કિનારે પહોંચી ચક્રશે વગેરે બાબતોનું સવિસ્તર વિવેચન કર્યું હતું. ત્યાર પછી નમરશેઠ સાહેબ પ્રભુદાસ બગવાન બાઈએ નીચે પ્રમાણે દરખાસ્ત સભા સમક્ષ રજૂ કરી હતી.

“ ભાવનગરના પ્રગળજનોની સભા તા. ૧૫-૧૦-૧૯૨૨ ને રોજ ભરાયેલી સાહિત્ય-સભાએ કૌંસા ઠરાવ મુજબ ઠરાવ કરે છે કે—ધ. સ. ૧૯૨૩ ના ઓક્ટોબર માસમાં, હવે પછી મુકરર કરવામાં આવે તે તારીખે, સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભાવનગરમાં ભરવી અને તે પરિષદ ભરવાના સંબંધમાં સર્વજ્ઞ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવા માટે ભાવનગર સાહિત્યસભાના અધિકારી વર્ગ સહિતના વ્યવસ્થાપક મંડળના સંઘના સભ્યોનું, હવે પછી સભ્યો વધારવાની સત્તા સાથે, એક કારોબારી મંડળ નીમવામાં આવે છે. સદરુદ્ધ કારોબારી મંડળના સંઘના સભ્યો અને નીચે આપેલા સદગૃહસ્થો તેમજ હવે પછી જેઓ જોડાય તેઓ સત્કાર મંડળના સભ્યો ગણાશે. સદર સત્કારમંડળના સભ્યોની શી ઓળખા ઓળખ ૩. ૧૦) ની રાખવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.”

સદરુદ્ધ દરખાસ્તને શેઠ સાહેબ કુંવરજી આજુદજી રાહે ટેકો આપ્યો હતો, અને તે મતનુંગતે પસાર કરવામાં આવી હતી ત્યારબાદ મહેરબાન પટ્ટણી સાહેબે જાહેર કર્યું કે ગાંધી પપિષદનું મંડપારોપણ આપણે આવે રહ્યું છે. આપણે મંડળીયા છીએ; અને આપણે સાક્ષરોની જન નોતરી છે. પરમાત્માની કૃપાથી સદુ સારા વાના થશે. ત્યાર-

બાદ પ્રમુખ મહાશયનો અને મહેમાનોનો રા. રા. મુલાઅરાય વક્તિએ આભાર માન્યા પછી સભા વિસર્જન કરવામાં આવી હતી.

ઉપરની આ દરખાસ્તમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે સડસડ ગૃહસ્થો જેઓમાં રાત્રીના સંઘના મુખ્ય મુખ્ય અધિકારી સાહેબોને સમાવેશ થઈ જાય છે તેઓએ સત્કાર મંડળમાં જોડાવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે. તે મંડળના સભ્યો વધારવાનું કામ ચાલુ છે, અને આખા ભાવનગરના રાત્રીયાથી તેમજ કાઠિયાવાડનાં મોટાં મોટાં ચહેરા અને ગામોમાંથી સારી સંખ્યામાં તે મંડળના સભ્યો થશે, એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

કારોબારી મંડળમાંથી કાર્યોના વિભાગવાર ચેટા કમિટીઓ નીમાયા બાદ ગુજરાત કાઠિયાવાડના સાક્ષરોને નિબંધો માટે નિમંત્રણપત્રો મોકલવાનું કામ ચારૂ કરવામાં આવશે.

સાહિત્ય પરિષદ જેવી વિદ્વાનોની મંડળીને એકલી કરવાનું કામ ભાવનગરની પ્રજાને માથે આ પેઢેલીજ વાર આવી પડ્યું છે; તેથી તેમાં ઘણી ત્રુટિઓ આવવાનો સંભવ છે. વિદ્વાનો અને વિચારસિંહો એ પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈને અમારાં કોઈ સ્ખલનની ક્ષમા કરશે, અને અમારા પ્રયાસને સફળ બનાવવાને અંતઃકરણપૂર્વક સાહાય્ય કરશે, એવી અમારી નમ્ર પ્રથના છે.

સાહિત્ય પરિષદ માત્ર ભાવનગરની નથી, ગુજરાત કે કાઠિયાવાડની નથી, પરંતુ ગુજરાતી ભાષા બોલનારી આખી ગુજરાતી પ્રજાની છે. તે એક મહાન સરસ્વતી યજ્ઞ છે, જેના યજ્ઞમાતો પણ સરસ્વતીદેવીના અનુગ્રહવાળા વિદ્વાનો છે; તેમજ ઋત્વિજો પણ તેઓ જ છે. સરસ્વતીના ઉપાસકોનો ધર્મ છે કે, તેમાં જે કંઈ હુત દ્રવ્ય જોઈએ, તે સધળું તેઓએ જ પુરૂં પાડવું જોઈએ. આ મહાન સરસ્વતીયજ્ઞમાં સાક્ષરો સમિતિપાણિ થઈ પધારશે અને યથાશક્તિ ઋત્વિકર્ત્ત્વ કરીને યજ્ઞને નિર્વિઘ્ન પૂર્ણહુતિએ પોહોચાડવામાં પોતાનું ઋષિ-ઋણ અદા કરશે એવી આશા છે.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું
કારોબારી મંડળ.
ભાવનગર, તા. ૧૨-૧૧-૧૯૨૨

} માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા
રમણલાલ દનીયાલાલ યાજ્ઞિક
મંત્રીઓ.

પરિશિષ્ટ અંક ૮

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ-ભાવનગર

પત્રિકા નં. ૨

ભાવનગર

૨૧. ૨૧.

ચિનંતી કે આવતા અકટોખર માસમા (હવે પછી) મુકરર કરવામા આવે તે તારીખે ભાવનગરમા સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ ભગવાનો તા. ૫-૧૧-૨૨ ને રોજ બરાચેલી ભાવનગરની જાહેર સભાએ ઠરાવ કર્યો છે, તે હકીકત વર્તમાન પત્રો ઉપરથી આપના જાણવામા આવી હશે. સાહિત્યપરિષદના જેવી વિદ્વાનોની મંડળીને એકઠી કરવાનું કામ ભાવનગરની પ્રજાને માથે પડેલીજ વાર આવી પડ્યુ છે. સાક્ષરો, સાહિત્યના અભ્યાસીઓ અને સાહિત્યમા રસ લેનારા ગૃહસ્થોની મંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ અને સહકાર વિના તે કામ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, તે સ્પષ્ટ છે. સાહિત્યપરિષદની સાર્વકતા પણ વિદ્વાતાપૂર્ણ નિબંધો અને પરિષદમા હાજર રહેલા વિદ્વાનોની સંખ્યા ઉપર અવલભે છે. અમે તેટલા માટે, આપને નિબંધ લખી મોકલવા અને પરિષદમા પધારવાને અંતઃકરણપૂર્વક નિમંત્રણ કરીએ છીએ આશા છે કે આપ અમારૂં નિમંત્રણ સ્વીકારવા અને આપ જે નિબંધ લખવા હમ્મતા હો, તેનું નામ બનતી ત્વરાએ લખી મોકલવા કૃપા કરશે.

અમારી કમિટિએ નિબંધો માટે તૈયાર કરેલી માર્ગદર્શક યાદીની નકલ આ સાથે મોકલવામા આવી છે.

આ યાદીમા જૈનસાહિત્ય વિભાગ વધાર્યો છે. તેમજ જૈનસાહિત્યના સાક્ષરો તથા અભ્યાસીઓને પણ નિમંત્રણ કરવામા આવ્યુ છે ગુજરાતી સાહિત્યનું જૈન સાહિત્ય બહુ મહત્વનું અંગ છે જૈન સાક્ષરો અમારી યોજનાનો ઉત્સાહપૂર્વક આદર કરશે એવી આશા છે.

આવેલા નિબંધોનું વખતસર નિરીક્ષણ થઈ શકે તેટલા માટે આપનો નિબંધ તેમજ બી શકે તો તેના મુદ્દાઓની ટુંક નોંધ (Synopsis) તા. ૩૧ મી ઓગસ્ટ પહેલાં અમને મોકલાવશો તો અમને બહુ અનુકૂળતા થશે, એમ આપને પણ જણાશે.

સાહિત્ય પરિષદ માત્ર ભાવનગરની નથી. ગુજરાત કે કાઠિયાવાડની નથી, પરંતુ ગુજરાતી ભાષા બોલનારી આખી પ્રજાની છે. તે એક મહાન સરસ્વતીયમ છે. જેના યજમાનો પણ સરસ્વતી દેવીના અનુમદનાગા વિદ્વાનો છે, તેમજ ઋત્વિજો પણ તેઓ પોતેજ છે. આ મહાન સરસ્વતી યજમા સાક્ષરો સમિત્યાણિ થઈ પધારશે અને યથાશક્તિ ઋત્વિકર્મ કરીને યજ્ઞને નિર્વિદ્યે પૂર્ણાકૃતિએ પહોચાડવામા પોતાનું ઋત્વિકણ અદા કરશે, એવી આશા છે.

પ્રભાસંકર દલપતગમ પટ્ટણી-પ્રમુખ

ત્રિભુવનદાસ કાલીદાસ ત્રિવેદી

મણિશંકર ગુપ્તા ભટ્ટ

કુંવરજી અણજીભાઈ

ઉપપ્રમુખ

ભાવનગર સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ધારાવાદી મંડળ.

તા. ૬-૫-૨૨ બચવાર નીચે લખેલ શિરનામે વરવાની ચિનડી છે

પ્રોટેમન-હનુમંતગવ બળવતરાવ લીડ,

મત્રી, નિમંત્રણનિમંત્રણ કમિટિ

યશોનાથમ દિ. ભાવનગર.

નિબંધોને માટે માર્ગદર્શક યાદી.

૧ સામાન્ય સાહિત્યવિભાગ

(અ) ભાષા અને સાહિત્ય.

- ૧ ગુજરાતી ભાષા અથવા સાહિત્યનો ઇતિહાસ, વિકાસ, વૃદ્ધિ, આધુનિક સ્થિતિ સુધારાની આવશ્યકતા અને તેના ઉપાયો.
- ૨ ગુજરાતી ભાષા અથવા સાહિત્યને સંસ્કૃત હિંદી, ફારસી, મરાઠી વગેરે બીજી ભાષા અથવા સાહિત્યની થયેલી અસર, તરખા મણી, વૃદ્ધિના વગેરે.
- ૩ કાવ્યશાસ્ત્ર અથવા નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રાચીન અને અર્વાચીન.
- ૪ ગુજરાત અથવા કાઠિયાવાડનું ચારણી સાહિત્ય અથવા લોકકથા અથવા લોક ગીતો. તેના સાધનો, ઇતિહાસ, સમાજ ઉપર તેની થયેલી અસર, વૃદ્ધિનાત્મક સમાલોચના.
- ૫ બાળ સાહિત્ય.
- ૬ શિક્ષણ સાહિત્ય.
- ૭ વ્યાકરણ, ઐતિહાસિક અને વૃદ્ધિનાત્મક
- ૮ ગુજરાતી લિપિ તેની ઉત્પત્તિ, વિકાસ, પ્રચાર, વૃદ્ધિના વગેરે.
- ૯ એક લિપિ અથવા એક ભાષા
- ૧૦ પરિભાષા, શૈલી, નિબંધ, સમાલોચના, વગેરે
- ૧૧ અપભ્રંશ અને ગુજરાતી.
- ૧૨ ગુજરાત અથવા કાઠિયાવાડના કવિઓ, સાદરો અને તેઓના જીવનજ્ઞતાનો
- ૧૩ વર્તમાનપત્રનું સાહિત્ય.
- ૧૪ ગુજરાતી માસિકો

(બ) ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સમાજ.

- ૧ ગુજરાતના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો સંપ્રદાયો અથવા ઝાતિઓ, તેઓનો ઇતિહાસ, વિકાસ, પરિણામ.
- ૨ હિંદુધર્મ, બૌદ્ધધર્મ, જૈનધર્મ, તેમજ બીજા વિદેશીય ધર્મો તેઓનો પરસ્પર સં-સર્ગ, સંબંધ, પરિણામ.
- ૩ ગુજરાત કાઠિયાવાડના સાહિત્યમાથી પ્રાપ્ત થતી ગુજરાત કાઠિયાવાડની સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક અને રાજકીય સ્થિતિ.
- ૪ શ્રદ્ધો, તેઓનું સમાજ ઉપર બલાબળ, ઉત્પત્તિ, ઇતિહાસ વગેરે
- ૫ સમાજજીવનમાં અને વ્યવસ્થા
- ૬ ગુજરાત કાઠિયાવાડના સાહિત્યમાથી પ્રાપ્ત થતું તત્ત્વજ્ઞાન, તેની સમાલોચના.
- ૭ વેદાન્ત, ન્યાયાદિ જુદા જુદા દર્શનો, તેઓની પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની સાખાઓ સાથે સમાલોચના.
- ૮ પ્રાચીન ગુજરાત કાઠિયાવાડનો વ્યાપાર, દુનર, ઉદ્યોગ, વ્યાપારના બદરો, પ્રસિદ્ધ યાત્રો અથવા રહેરો વગેરે.
- ૯ સામાજિક પ્રશ્નો, સુધારાની આવશ્યકતા, તેના ઉપાયો.

૨ ઇતિહાસ વિભાગ.

- ૧ ગુજરાત કાઠિયાવાડનો વેદ, પુરાણ, મહા ભાગ, રામાયણદિમાથી પ્રાપ્ત થતો ઇતિહાસ
- ૨ પુરાણાદિક સાહિત્યમાથી પ્રાપ્ત થતી ગુજ

- ૩ ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપરથી અથવા ચિત્રા-

ઝા, તાત્રપત્રો, શિક્ષાક્ષેપો વગેરે ઉપરથી ગુજરાતનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ, તેના સાધનો વગેરે.

૪ પરદેશી મુસાફરોની નોંધ.

૫ ગુજરાતકાઠિયાવાડના અર્વાચીન ઇતિહાસનો વિકાસ સમાલોચના વગેરે

૬ ગુજરાતકાઠિયાવાડના જૂના જૂના દેશી રાજ્યો, તેઓનું રાજ્ય બંધારણ, પરસ્પર નો સંબંધ, ગુજરાતની સામાજિક તથા

રાજકીય પરિસ્થિતિ ઉપર તેથી થયેલી અસર.

૭ ગુજરાત અથવા કાઠિયાવાડમાં ખ્રિસ્તી રાજ્યનું બંધારણ.

૮ સુદ્ધકળા અને વ્યવસ્થા.

૯ ચારણી સાહિત્યમાંથી મળી આવતો કાઠિયાવાડ અથવા ભાવનગરનો ઇતિહાસ.

૧૦ રાજનીતિશાસ્ત્ર-પ્રાચીન અને અર્વાચીન.

૩ વિજ્ઞાન કલા વિભાગ.

૧ વિજ્ઞાનના ગુજરાતી સાહિત્યની સમાલોચના.

૨ રસાયનશાસ્ત્ર, ભૌતિકશાસ્ત્ર, પ્રાણીવિદ્યા વૈદ્યકશાસ્ત્ર માનવતત્ત્વશાસ્ત્ર, જીવનવિદ્યા પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર, યંત્રશાસ્ત્ર, જ્યોતિર્વિદ્યા નીતિશાસ્ત્ર, ખગોળવિદ્યા, પુરાતત્ત્વશાસ્ત્ર, હસ્તરવિદ્યા તેમજ

૩ ચિત્રકલા, સંગીતકલા, અભિનયકલા, વાદનકલા, શિલ્પ અને સ્થાપત્યકલા વગેરે તેમજ

૪ ગુજરાત કાઠિયાવાડના પ્રાચીન દેવમંદિરો, મહાલયો વગેરે સ્થળોની આધુણીક ઇતિહાસ વગેરે-તેમજ

૫ શૃંગકળા.

[ઉપર લખેલા વિષયોની સમાલોચના, અન્વેષણ વગેરે]

૪ જૈનસાહિત્ય વિભાગ.

૧ જૈનસાહિત્ય અને તેનો ઇતિહાસ, વિકાસ, સમાલોચના વગેરે

૨ જૈનધર્મ અથવા સાહિત્યની દિગ્દશમાજ ઉપર થયેલી અસર, પરસ્પર સંબંધ વગેરે

૩ જૈન જ્ઞાનવીરો, રાજકુળ પુરુષો, કવિઓ આચાર્યો-વગેરેના જીવનચરિત્રો

૪ જૈન ભૂગોળ, જૈન ઇતિહાસ-દિગ્દશાના ઇતિહાસ અથવા ભૂગોળ સાથે સર-

ખામણી, સમાલોચના વગેરે

૫ જૈન દર્શન-ગુણનાત્મક

૬ જૈન તોયો, ઇતિહાસ, શિલ્પકામ વગેરે.

૭ જૈન સાહિત્ય અને બ્રાહ્મણસાહિત્યની ગુણનાત્મક સમાલોચના

૮ જૈનાચાર્યોએ મુસલમાન રાજકર્તાઓ ઉપર કરેલી અસર.

પરિશિષ્ટ અંક ૯

પત્રિકા નં. ૩.

ભાવનગર, સાહિત્યપરિષદ કાર્યાલય.

તા. - ૧૯૨૨ .

શ્રીયુત મહાશય

વિનંતિ કે-પત્રિકા નં. ૩ માં વિનંતી કર્યા મુજબ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ આવતા વર્ષના ઇસ્ટરના તહેવારો (તા ૧૮-૧૯-૨૦, એપ્રિલ, ઇ. સ. ૧૯૨૪) માં ભરવાનો ફરિયાદ કરવામાં આવ્યો છે. તેમજ નિબંધો મોકલવાની છેવટમાં છેવટના તા. ૧૫ જાન્યુઆરી ઇ. સ. ૧૯૨૪ ની ફરિયાદ છે. પરંતુ તે તારીખ પહેલાં નિબંધો આવી જાય તો નિબંધ નિરીક્ષક કમિટિને તપાસીને કમવાર ગોઠવવાની સવસ્તા થઇ શકે; તેટલા માટે આપને જેમ બને તેમ આપનો નિબંધ અને તેના સંક્ષિપ્ત સાર તા. ૩૧-૧૨-૧૯૨૩ પહેલાં નીચે લખેલ શિરનામે મોકલી દેવાની વિનંતિ કરવામાં આવે છે. કૃપા કરી અમારી વિનંતી આપના ધ્યાનમાં લેજો અને જેમ બને તેમ જલદીથી આપનો નિબંધ મોકલાવવા તરફી લેજો. નીચે લખેલ શિરનામે નિબંધો મોકલાવશો.

માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતા { હનુમંતરાવ બળવંતરાવ ભીડે.
સાહિત્ય પરિષદ કાર્યાલય, ભાવનગર. } મંત્રી, નિબંધ નિમંત્રણ કમિટિ

આગામી સાહિત્ય પરિષદે શું કરવું ?

ના મેદરમાન અધિયતિ સાહેબ,
આપણી ગઇ છ સાહિત્યપરિષદે શું સંગીન કામ કર્યું ? એ પ્રશ્ન કોઇ પછે તો તેનો જવાબ અસ્તિ પક્ષમાં આપના પહેલાં ધણો વિચાર કરવો પડશે એમ અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. સાતમી પરિષદ પણ એ જ પંક્તિમાં મૂકવા યોગ્ય ન થાય તો સાફ એમ દરેક સાહિત્ય-ભક્ત ઇચ્છતા હશેજ. એ જ ઇચ્છાને પરિણામે નીચેની મયનાઓ સરસ્વતીના ઉપાસકોને વિનંતિરૂપે કરવાનું મન થાય છે.

૧ સૌથી મહત્વનું કામ અમને એ લાગે છે. અત્યારે છાપાઓમાં University Reform વિશે ચર્ચા ચાલી રહી છે, તેમાં ગુજરાતને માટે સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનો એક મુદ્દો છે, તે સાહિત્યપરિષદે ઉપાડી લેવો જોઇએ. ગુજરાતને માટેજ એક વિદ્યાપીઠની જરૂરીયાત તો છે તેમાં કોઇ ના પાડતા દરો એમ અમે ધારના નથી. સાહિત્ય પરિષદમાં તેની ચર્ચા થવી જોઇએ. કાર્યની વિગતો નક્કી કર્યા પછી વજનદાર વિદ્વાનોની એક કમિટી નીમવી. કમિટીએ મુખ્યતઃ બે કાર્યો કરવાં; એક ફંડ બેંકનું સંસ્કારના અને ધનિકોના સહાયથી-બીજું, વિદ્યાપીઠ બને તેટલું વહેલું સ્થપાય તે માટે સરકાર સાથે પત્ર વ્યવહાર કરવો, યોજના ઘડવી વિગેરે.

પરિષદ જેવી અધિકારી સંસ્થા એ કામ હાથમાં ન લે તો બીજું કોણ લઇ શકે ? ગુજરાતી સાહિત્યના વિસ્તારને માટે પણ વિદ્યાપીઠની અત્યંત આવશ્યક છે. અત્યારે વધારે વિગતોમાં ઉતરવા અમે માગતા નથી. જરૂર છે તે સૌને કમુલ દરો જ.

બીજું કાંઇ ન હોય તો થયુ આ મદદરતના પક્ષને મૂર્ત સ્વરૂપમાં મૂકવામાં સાહાય્ય કરવા ખાતર સર્વ ન્દાના મોટા સાહિત્યકારો પરિષદમાં દાખરી આપશે એવી આશા રાખીએ તો તે નિષ્ફળ થશે ?

૨. સાહિત્યનો વિસ્તાર અંચ દૃષ્ટિથી યાચ છે. પ્રતિબાધકતા અથો હકમથી તૈયાર થત નથી એ ખરૂં, પરંતુ ઉપયુક્ત :અથો પ્રતિભા વિના કેવળ ખાંત હોય તો નિર્માણ કર શકાય. એ ખીલ પ્રકાશના અથો તૈયાર કરવાની કોઇ યોજના પરિષદ ઘડાવી શકે. અમારા મત પ્રમાણે હાલ ત્રણ જાતના અથો પ્રકાશિત કરી શકાય.

અ-અત્યારે સંસ્કૃત પ્રાકૃત અથોનું ચિહ્નિતક દૃષ્ટિથી અધ્યયન કરવું હોય તો અંગ્રેજી વિના ખીલકૂલ આશે નહિ, તેથી ગુજરાતી વાચકોનું વિદ્યાક્ષેત્ર ઘણુંજ મર્યાદિત રહ્યું છે, અને સાહિત્યનો પ્રસાર અટક્યો છે. માટે અમારી સૂચના છે કે સંસ્કૃતાદિ સાહિત્યના શિષ્ટ અથો ગુજરાતી પ્રસ્તાવના, ટિપ્પણી અને ભાષાતર સહિત પ્રકાશિત કરવા. લલિતવાક્યમય તેમજ શાસ્ત્રીય અથો, બધાનું કલાતરે પ્રકાશન થવું જોઇએ દર વર્ષે એકાદ બે અંચ પરિષદ માર્ગે પ્રસિદ્ધ કરવાનું અશક્ય નથી પરિષદની અને વિદ્વાનોની કેવળ ઠગ્ગા જોઇએ.

જા-તેમજ અંગ્રેજી અથો વિશે. અંગ્રેજી સાહિત્યની પ્રસાદી કેવળ ગુજરાતી વાંચકોને શા માટે ન આપવી જોઇએ ? તેથી ગુજરાતી સાહિત્યને લાભ થયા વિના રહેશે નહિ.

ઙ-પૂર્વાદાસીન ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રકાશન વિશે અમારી કલ્પના આ પ્રમાણે છે. અત્યાર સુધી જેટલા કવિઓ અને લેખકો થઇ ગયા છે તેઓનો સ્વતંત્ર કાવ્યસંગ્રહ કે લેખસંગ્રહ ચિહ્નિતક દૃષ્ટિથી શોધીને છાપવો. ગયા પચીસ વરસની અંદર થયેલા અંચકારો બાદ કરીએ તો આશે, પશુ એ બાબત ગૌણ છે. અંગ્રેજીમાં શેક્સપીઅરની 'બેરીઓરમ' એડિશન છે તેનું ખોચ આપણા પ્રકાશકોએ દૃષ્ટિ સામે રાખવું જોઇએ. અંચના આરંભમાં ચિહ્નિતક પ્રસ્તાવના-જેમાં અંચકોનું ઇતિવૃત્ત, સાહિત્યની સમાલોચના વિગેરે આવે-અંચના પાઠબેદ, અને અન્તે સ્પષ્ટીકરણ માટે ટિપ્પણીઓ એટલા વિષયો અંચની અંદર આવે. પ્રસ્તાવના જુદી છાપાય તો English Men of Letters જેવી 'માસા' પણ થઇ શકે.

૩ રાજકોટની પરિષદ વખતે વ્યાખ્યાનમાલની એક યોજના થઇ હતી, પશુ તે અમલમાં ન મુકાઇ. અત્યારે તેવી યોજના સરલ ન થાય ? રાજકોટની યોજનામાં એક દોષ હતો-અતિ લોભનો. બધાય વિદ્વાનોને એક સામું નોતર આપવામાં આવ્યું હતું, જાણે, એકજ માવામાં બધાને ગોઠવીને ખીજ માલાની જરૂરી રાખવી નહોતી. અમારી સૂચના એ છે કે ફક્ત જ્ઞાનદ્રદ અનુભવી સાક્ષરોને જ વ્યાખ્યાનો આપવાની વિનંતિ કરવી. દર વર્ષે ત્રણ વ્યાખ્યાનકારોને ચુંટી કાઢવા. જે વિષયોમાં તેઓએ ખાસ પ્રાવિષ્ય મેળવ્યું હોય તે વિષયો પર તેઓએ ત્રણથી ૭ સુધી વ્યાખ્યાનો આપવા. ત્રણ જણે જુદે જુદે ત્રણ સ્થળે વ્યાખ્યાનો આપવા-એ સ્થળો ગુજરાતમાં અને એક કાઠિયાવાડમાં, તેઓને 'પત્ર પુરવ્વે ફલં સોર્ય (Honorarium)' તરીકે પરિષદ માર્ગે કાંઈ અપાય તો સારું. એવી જાનની વ્યાખ્યાનમાલાઓ દર વર્ષે ચાલુ રહે એવી કાંઈક ગોઠવણ કરવી જોઇએ. અને તો તે વ્યાખ્યાનોને પુસ્તક રૂપે છાપવા જોઇએ જેથી સાહિત્યમાં કાવ્યમનો વધારો થશે. હાલ તો એટલી સૂચનાઓ છે. વધારે અને ઉપયોગી સૂચનાઓ આવે તો નેમનો વિચાર જરૂર થશે જ.

સાતમી સાહિત્ય પરિષદ કાર્યાલય,
ખાઈન લાઇબ્રેરી લાવનગર.
તા. ૬-૩-૨૪.

વિકુલગય મહીપતરામ મહેતા.
હુમતરાવ બળવંતરાય મિડે.
માનસાકર પીતાંબરદાસ મહેતા.
રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

સામાન્ય
મંત્રીઓ

પરિશિષ્ટ અંક ૧૦

પત્રિકા નં ૪

સાહિત્યપરિષદ ઓરીસ, બાર્ડન લાઇબ્રેરી,
ભાવનગર, તા. ૨-૩-૨૪.

ના મે. અધિપતિસાહેબ,

ભાવનગરમાં આવતા ઇસ્ટરના તહેવારો દરમ્યાન સાતમી સાહિત્યપરિષદના અધિવેશન સમયે, ગુજરાતી બાષાના સવળા પત્રો, દૈનિક, અઠવાડિક, માસિક, વિગેરનું એક પ્રદર્શન કરવાનો ફરિયાદ પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિએ કરેલો છે.

એ પ્રદર્શન પ્રતેકમંદ થાય તેને માટે આપના સહકારની અમને પુરી જરૂર છે, અને તેને પ્રતેકમંદ કરવા માટે આપને વિનંતી કરીએ છીએ કે આપના પત્રની છેલ્લા વરસની ફાઇલ અને છેલ્લામાં છેલ્લો અંક અમને મોકલી આપવા માટે કૃપા કરશે.

એ ઉપગત આપને વિનંતી કરીએ છીએ કે ગુજરાતી વર્તમાનપત્રના સાહિત્યનો કેટલોક ઉપયોગી ઇતિહાસ જાણી શકાય તેટલા માટે આપના પત્ર માટેની નીચેની હકીકત અમને પુરી પાડશે.

૧ માસિકનો હેતુ.

૨ હુંકો ઇતિહાસ.

૩ કંઈ સાલથી નીકળે છે.

૪ સચિત્ર છે કે નહિ.

૫ ગ્રાહકોની સંખ્યા.

૬ લવાજમ.

જા ખાનગી મદદ મળતી હોય તો તે કેટલી. ૮ ખરચ પુરો થાય છે ? હાનય ગહે છે ?

૯ કંઈ ખાસ લેખો.

૧૦ પત્ર અક્ષાવવામાં નડતી કંઈ ખાસ સુસીયન.

૧૧ આપના પત્રને લગતી કંઈ ખાસ વિશેષ હકીકત.

ઉપરની હકીકત માસિકની ફાઇલો સાથે આર્થ ૧૫ મી તારીખ સુધી અમને મળી જાય તેવી ગોઠવણ કરશે તો બધા આભારી થઈશું.

આપના સેવકો,

માનશંકર પીળાંબરદાસ મહેતા.

દમણલાલ કનૈયાલાલ યાસિક.

ગુજરાતી સાતમી સાહિત્ય પરિષદના

મંત્રીઓ.

પરિશિષ્ટ અંક ૧૧

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પત્રિકા, નં. ૫.

તા. ૨૦—૧—૧૯૨૪, રવિવારને રોજ બાવનમર હાપ્પરદાસ રાવનહાદર ત્રિમુવન કાનાદાસ ત્રિવેદીના પ્રમુખપણા નીચે સત્કાર મંડળની માધારણ સભા ભરાઈ હતી. તે સભામાં મત્કારમંડળના પ્રમુખ તથા ઉપપ્રમુખની, સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તથા ઉપપ્રમુખની, પેઠા વિભાગના અધ્યક્ષોની તેમજ નિમ્નધનિરીક્ષક કમિટિના સભ્યોની નિમણૂક કરવા, વગેરેનો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો. આરંભમાં મહેરમાન સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબને, અને ઓનરેબલ લેફ્ટુલારી સામળદાસ મહેતાને ઉપપ્રમુખ તરીકે નીમવાનો સર્વાનુમતે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો.

ત્યારબાદ, સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ તથા ઉપપ્રમુખની નિમણૂક કરવાની દરખાસ્ત મૂકવામાં આવી. પ્રમુખની પસંદગી કરવાના સંબંધમાં જાહેર પત્રોમાં જે જે ચર્ચા થયેલી છે અને કેટલાક ગૃહસ્થોએ ખાનગી પત્રો લખી પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે, તે વિષે મંત્રીઓએ સત્તી દહીકત સ્પષ્ટતાથી અને વિસ્તારપૂર્વક રજુ કરી. રાવનહાદર કમળાશંકરભાઈ, સાક્ષરવર્ધ આનંદશંકરભાઈ, સાક્ષરવર્ધ અરદેશર દરામજી ખખરદાર, કવિશ્રી નાનાલાલભાઈ, રાવનહાદર રમણભાઈ, તથા સાક્ષરવર્ધ કનૈયાલાલ શણેકલાલ સુનશી—તેઓમાના દરેકને માટે જે જે કારણો અને દલીલો આપવામાં આવી હતી, તેનું યોગ્ય વિવેચન કરવામાં આવ્યું.

સૂચવાયેલા વિદ્વાનોની ઘુઘનાત્મક પરીક્ષા કરવાની અને તેવી પરીક્ષા કરીને તેમાના હરકાંઈ એકને સર્વોચ્ચ ઠરાવવા સમાની ઇચ્છા ન હતી, તેમ શક્તિ પણ ન હતી. તેવી પરિસ્થિતિમાં દરેક સભ્યને પોતાના અતઃકરણની રુચિ પ્રમાણે મન આપવાની જરૂર પડી હતી. લાખા વખત સુધી રસભેર ચર્ચા ચાલ્યા પછી, મત લેનાતા સાક્ષરવર્ધ આનંદશંકર બાપુ-ભાઈ કુચલું નામ પસંદ થયું હતું, અને તેથી તેઓને પ્રમુખ તરીકે ચુંટી કદાચેલા જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા.

ત્યાર બાદ ઉપપ્રમુખ તરીકે સાક્ષરવર્ધ નાનાલાલ દલપતરામ કવિ, સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે સાક્ષરવર્ધ અરદેશર દરામજી ખખરદાર, ઇતિહાસવિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે સાક્ષરશ્રી ખુશાલચંદ તલકચંદ શાહ, વિજ્ઞાનવિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે દાંતિલાલ ઇગનલાલ પંડયા, અને જન વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે પંડિત દ્વિતેહચંદ દમ્પરચંદ લાલનને નીમવામાં આવ્યા. ઉપપ્રમુખ તરીકે કવિશ્રી નાનાલાલભાઈની માથે એક મુશ્કેલીમાન સાક્ષરને નીમવાની કેટલાક ગૃહસ્થોની સ્મતના વધા છતાં કાંઈ પણ સભ્ય તરફથી તેવા સુસંગમાન સાક્ષરનું નામ જુલુ ન ચલાધી, તેમ યત્ન થયું ન હતું. અગાઉની કોઈ પણ પરિષદમાં એક વખત જે સાક્ષર જે કામ માટે નીમાયેલ હોય, તેઓની તે કામ માટે ફરી નિર્મણૂક કરતી નહિ, એવું ધોરણ ગણવાથી ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે

માફરતર્ય બળવતરાય કરવાણુરાય હાકારને નીમવા કેટલાક સભ્યોની ધ્વજ હોવા છતાં તેઓની તે ધ્વજા ફલીભૂત થઇ શકી નહિ.

ત્યારપછી, પચીશ સાક્ષરોની નિબંધનિરીક્ષક કમિટી નીમવામાં આવી. જે જે સાક્ષરોને તેમાં નીમવામાં આવ્યા છે તેઓને જુદા પત્રો લખી મોકલવામાં આવ્યા છે તે કામ થઇ રહ્યા પછી સત્કારમંડળની એક કાર્યવાહકકમિટી નીમવામાં આવી, તેમાં ભાવનગરના સ્થાનિક સભ્યોનો જ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ત્યારમાઠ, સભ્યો અને પ્રેક્ષકોની પાસેથી પેરાની શીના દર નક્કી કરવાનો હરાવ પ્રસાર કરવામાં આવ્યો. સભ્યની રૂ. ૩-૦-૦, સંભાવિન પ્રેક્ષકોની રૂ. ૧૦-૦-૦ પ્રેક્ષકોની રૂ. ૨-૦-૦. વિદ્યાર્થી અથવા સ્ત્રીપ્રેક્ષકની રૂ. ૧-૦-૦, એ પ્રમાણે શી રાખવામાં આવી છે.

સત્કારમંડળના સભ્યની શી રૂ. ૧૦-૦-૦ ગણવાનો હરાવ તો અગાડની સભામાં થઇ ગયો છે.

એ પ્રમાણે સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ, અધ્યક્ષો વગેરેની નિમણૂકો થઇ ગઇ છે. પરિષદ ભગવાને હવે માત્ર અઢી માસ બાકી રહ્યા છે, છતાં અમને બહુ આશ્ચર્ય લાગે છે કે આજ દિવસ સુધીમાં અમારી પાસે માત્ર ૧૧ નિમણૂકો આવી ગયા છે. તે પૈકી પ્રસિદ્ધ લેખકોના તો માત્ર બે ત્રણ નિમણૂકો જ છે. સાહિત્યપરિષદનું કર્તવ્ય મત્ર નિમણૂકેખન અથવા નિબંધવાચનમાં જ પર્યાપ્ત થવું નથી, તે ખરૂં છે. પરંતુ ત્રણચાર વર્ષે બરાતી સાહિત્યપરિષદમાં જે ઉત્તમોત્તમ નિમણૂકો ન આવે તો શરીથી સાહિત્યપરિષદ ભરવાની આવરણકતા રહેશે કે કેમ તેનો વિચાર ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ કરવાનો છે. ભાવનગર પોને તો તે ત્રુટિ પૂર્ણ કરવાને શી રીતે શક્તિમત હોઇ શકે? ભાવનગર તો વિદ્વાનોને પોતાનું હૃદય અર્પણ કરી શકે, હૃદયપૂર્વક સત્કાર કરી શકે. પરિષદની તેજોદિતિ સમજા આધાર અતિથિઓની તેજસ્વિતા ઉપરજ છે.

અમે સમજા નાકારલેખકોને અતઃકચ્છપૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ કે ભાવનગરના સાહકર્તે નિર્વિધે પાર પાડવાને જુલ્યા દિલથી તેઓ મદદ કરશે, અને દરેક લેખક પોતાની નિબંધ જેમ બને તેમ સત્વર અમારી તરફ મોકલવા કૃપા કરશે. જાણે અમને અમે જેઓને આમ ત્રણ પત્રિકા પહોંચાવી શક્યા ન હોઇએ, શિરનામાના અગાનથી મોકલ્યા છતાં પહોંચી ન હોય, તેઓ સમજા અમને ક્ષમા કરશે, અને સમજા લેખકો તેમજ સાહિત્યરસિકોને અમે આ પત્રિકાદ્વારે જાહેર આમંત્રણ કરીએ છીએ, તે તેઓ સ્વીકારશે, એરી આશા રાખીએ છીએ.

માનશંકર પીતાંમરદાસ મહેતા,
અમળલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક,
અન્નદા.

ભાવનગર, સાહિત્ય પરિષદ કાર્યાલય
તા ૨૭-૧-૧૯૨૨

પાસપોર્ટ આંક ૧૨

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિકારી વર્ગની યાદી.

(ઇ સ. ૧૯૦૫ થી ઇ. સ. ૧૯૨૪ સુધી)

પરિષદ આંક	સ્થળ.	વર્ષ	પરિષદના પ્રમુખો વગેરે	સહાયક કમિટીના પ્રમુખો વગેરે	સામાન્ય મંત્રીઓ.
પ્રથમ	અમદાવાદ	ઇ. સ. ૧૯૦૫	સ્વ. સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામ આશ્રમ- રામ ત્રિપાઠી-પ્રમુખ.	સાક્ષરશ્રી રેડ પુરુષોત્તમદાસ વિશ્વામ આવશ્ય-પ્રમુખ.	રા. રત્નચંદ્રભાઈ વાવભાઈ રા. દિગ્ગજીવન ગણેશભાઈ રા. દાદરભાઈ દરિયાસ દેસાઈ.
બીજી	મુંબઈ	ઇ. સ. ૧૯૦૭	સાક્ષરશ્રી કેશવભાઈ હર્ષદરાય કુવ- પ્રમુખ.	ગોવિંદભાઈ તે ના. રાણીસાહેબ અ. સો. નંદકુવરભાઈ-પ્રમુખ	રા. જગદેવભાઈ કલ્યાણરાય દાદર. રા. ભાદુરભાઈ નિરંજનરામ મેહતા રા. જગદેવભાઈ વિજયસંકર છાયા.
ત્રીજી	રાજકોટ	ઇ સ ૧૯૦૬	રા. સાક્ષરશ્રી બંખાલાલ સાક્ષરભાઈ દેસાઈ-પ્રમુખ.		
ચોથી	વડોદરા	ઇ સ ૧૯૧૨	સ્વ. સાક્ષરશ્રી રત્નજીભાઈ ઉદયરામ પ્રમુખ.		

પાંચમી	સુરત	ખ. સ. ૧૯૧૫	સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવ જોળાનાથ દીવેટિયા-પ્રમુખ.	રા. રા. મધુનંદજીભ બળવંતજી-રામ હોરા-પ્રમુખ. રા. રા. ગણપતરામ અનુષ્ઠામ નવાડી-હિપ્રમુખ.	રા. મનહરરામ હરિગમ મહેતા
છઠી	અમદાવાદ	ખ. સ. ૧૯૨૦	રા. બ. રા. રા. હરજોવિંદાસ દાર-કાસ કોટાવાળા-પ્રમુખ. રા. બ. રમણરામ મહીપતરામ નીલ-કંઠ-સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ. સાક્ષરશ્રી બળવંતરાવ કલ્યાણરાવ દોડર-કવિતાસ વિભાગના અધ્યક્ષ. સાક્ષરશ્રી સાકળચંદ જોડાલાલ શાહ. વિદ્યાન-વિભાગના અધ્યક્ષ.	સાક્ષરશ્રી આનંદશંક બાપુભાઈ કુવ-પ્રમુખ.	રા. રામચોદનરાય જસવંતરાય દેસાઈ. રા. હરિપ્રસાદ વ્રજદાસ દેસાઈ રા. કાલાબાઈ લક્ષ્મણ પટેલ રા. ગદુલાલ ગોપીલાલ કુ. રા. હીરાલાલ ત્રિલુવનદાસ પારેખ.
સાતમી	ભારતપર	ખ. સ. ૧૯૨૪	રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી પ્રમુખ. સાક્ષરશ્રી અરેશર કેગમજી ખરદાર સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ સાક્ષરશ્રી જુલાય તલ્લુચંદ શાહ- કવિતાસ વિભાગના અધ્યક્ષ. સાક્ષરશ્રી કાનિલાલ છાત્રલાલ પંડ્યા વિદ્યાન વિભાગના અધ્યક્ષ. સાક્ષરશ્રી પડિત રતેહચંદ કપૂરચંદ લાલન-જેન વિભાગના અધ્યક્ષ.	મહેરબાન સર પ્રભાશંકર દલ- પતરામ પટ્ટણી સાહેબ-પ્રમુખ ઓનરેનલ લલુભાઈ સામગ- દાસ મહેતા- હિપ્રમુખ.	રા. ગાનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા. રા. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

પરિશિષ્ટ અ ક ૧૩

કારોબારી મહળ—

મહેરમાન પ્રભાશકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબ—પ્રમુખ

મહેરમાન ત્રિભુવનદાસ કાળીદાસ ત્રિવેદી

,, કેપ્ટન જોરાવરસિંહજી સાહેબ

,, આચાર્યરાવ વિદુનદાસ મહેતા

,, કાશવજી જમસેદજી સગણા સાહેબ

,, જોકેસનદાસ જેઠાભાઈ કશિયા સાહેબ

,, મણિરા ૨૦ રત્નજી ભટ્ટ

,, પ્રભુદાસ ભગવાનભાઈ નાગરશેઠ સાહેબ

,, કૃવરજી આર્. જી સાહે

૬૫પ્રમુખ

રા. રા. માનશકર પીતાબજીદાસ મહેતા

,, ગમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞી

,, ભૂપતગાય વિદુલદાસ મહેતા

,, વિકલરાય મહીપતગાય મહેતા

,, શુભામરાય ગોવિંદરામ દેસાઈ

,, હનુમતગાય બાળવતરાવ બીડે સાહેબ

,, દુર્વાનદાસ રુખાઈ દેસાઈ

,, નૃસિંહપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટ

,, ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બધેકા

,, બરજેશજી અરદેશર એ. જી. સાહેબ

,, પાનાચંદ જેચંદ મહેતા

,, પીંગળશી પાતાભાઈ રાજકવિ

,, બા. નુ. બા. પદ્યુમા ગાયકવાડ

,, નારભા સાહેબ

,, મોતીચંદ અવેરચંદ મહેતા

,, મણિરાવ દરિનાય મહેતા

,, મણિચંદર જય્યાનંદ ભટ્ટ

,, મણિલાલ મગનલાલ પારેખ

,, મપિનરાય ભૂપતગાય મહેતા

,, દેવતરાય માકરવાન મહેતા

,, દપિતરાય પરમાનંદાસ

,, ધનસ્યામલાલ રતિલાલ વોરા

,, શુદુલાન બાપાવાદ મહેતા

,, વિવંદાસ ખીમજી પટેલ

સામાન્ય મંત્રીઓ

- „ મદાસુખરાય જટાશંકર બ્હોરા
 „ ડાખતર સાહેબ પુરુષોત્તમરાય વિનાયકરાય કાણેસાહેબ
 „ મુલાખચંદ આણંદજી શાહ
 „ કુંવરજી મૂળચંદ શાહ
 „ રવિશંકર મદાશંકર રાવળ
 „ ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા
 „ કેશવલાલ ગિરધરલાલ ત્રિવેદી
 „ વયમદાસ કિતમચંદ પારેખ
 „ ચંદ્રપ્રસાદ હરિપ્રસાદ પંડ્યા
 „ રતિલાલ જગન્નાથ જ્ઞાની
 „ દિમતરાય દોલનરાય મહેતા
 „ મનુભાઈ અનુપરામ પંડ્યા
 „ વયમદાસ ત્રિભુવનદાસ
 „ જુહાભાઈ સાકરચંદ વોરા
 „ ગિરધર ગોરધનદાસ બ્હોરા
 „ જમનાદાસ અમરચંદ ગાધી
 „ જમજીવન અમરચંદ બ્હોરા
 „ વિઠ્ઠલદાસ મૂળચંદ શાહ
 „ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
 „ રણછોડભાઈ ઉદયરામ
 „ તુસિંહરાવ ભોજાનાથ દોવેટિયા
 „ હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળા
 „ રમણુભાઈ મહીપનરામ નીલકંઠ
 „ હીરાલાલ ત્રિભુવન પારેખ
 „ કોશિકરામ વિદ્યહરગમ મહેતા

કુદાની રહ્યે

પરિશિષ્ટ અંક ૧૪

લડાળી સમિતિ

મહેરમાન પ્રભુદાસ ભગવાન નગરશેઠ સાહેબ

"	બરબરેજી અરદેશર એંગીસાહેબ	}	મંત્રીઓ
"	ગુલાબરાય ગોવિંદામ દેશાઈ		
"	મણિલાલ મગનલાલ પારેખ		
"	ઇંદુલાલ બાપાલાલ મહેતા	}	—તીબેર
"	ગુલામચંદ આલુદજી શાહ		—હીસામી
"	ભૂપતરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતા	}	હીસામ તપાસનારાઓ
"	કુંવરજી આણંદજી શાહ		
"	જંદાવનદાસ રઘુભાઈ ઠક્કર		
"	વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા		
"	ગિરજાશંકર ભગવાનજી વહોરા		
"	મોતીચંદ ઝવેરચંદ મહેતા		
"	કપિલરાય ભૂપતરાય મહેતા		
"	ધનરમામલાલ રતિલાલ વહોરા		
"	દોલતરાય સાહરલાલ મહેતા		
"	મણિલાલ હરિલાલ મહેતા		
"	મદાસુખરાય જડાશંકર વહોરા		
"	મણિશંકર જવાનદ ભટ્ટ		
"	રતિલાલ જગન્નાથ જની		
"	અનુભાઈ અનુપરામ પંડયા		
"	વશ્વભદાસ ત્રિશુવનદાસ		
"	જૂહાભાઈ સાકરચંદ વહોરા		
"	ગિરધર ચોરધન વહોરા		
"	જામનાદાસ અમરચંદ ગાંધી		
"	જગજીવન અમરચંદ વહોરા		
"	શાંતિલાલ યુનીયાલ મહેતા		
"	નારબા સાહેબ		
"	બાપુભા પયુભા રાવજીદા સાહેબ		
"	દિનનરાય દોલનરાય મહેતા		
"	ડો. પુરબોતમરાય વિનાયકગર કાલોસાહેબ		
"	માનસંકર પીલ્લજીદાસ મહેતા	}	મંત્રીઓ
"	રમણલાલ કનૈયાલાલ યાત્રિક		

પરિશિષ્ટ અંક ૧૫

નિમ્ન ધ નિમ્નગ્ન સમિતિ

૧ પત્રવ્યવહાર વિભાગ.

- ગ. રા. શ્રી મણિસંકર રત્નજી ભટ્ટ
 ,, શ્રી જોડિસનદાસ જોડાભાઈ કણિયા સાહેબ
 ,, શ્રી વિદુલરાય મદીપતરાય મહેતા
 ,, શ્રી હનુમંતરાવ બળવંતરાવ બીડે સાહેબ—મંત્રી
 ,, શ્રી કુંવરજી આયુદ્ધજી શાહ
 ,, શ્રી વિક્રમદાસ ખીમજી પટેલ
 ,, શ્રી કુંવરજી મૂળચંદ સાહ
 ,, શ્રી વૃત્તિસિંહપ્રસાદ ઠાણીદાસ ભટ્ટ
 ,, શ્રી મિરિમયંકર ભગવાનજી બવેકા
 ,, શ્રી ભાનુશંકર માનસંકર મહેતા
 ,, શ્રી દિનકરરાય શુભાખરાય દેશાઈ
 ,, શ્રી બળવંતરાય ગોપાળજી મહેતા
 ,, શ્રી બળવંતરાય માણિકલાલ મહેતા
 ,, શ્રી કૃષ્ણપ્રસાદ ચંકરપ્રસાદ મહેતા

૨ પ્રકાશન વિભાગ.

- ગ. રા. કપિલરાય પરમાનંદદાસ હક્કર—મંત્રી
 ,, નરિનચંદ્ર રતિલાલ મહેતા
 ,, મુનિકુમાર મણિસંકર ભટ્ટ
 ,, લાભસંકર લક્ષ્મીચંકર મહેતા
 ,, માનસંકર પીતાબરદાસ મહેતા
 ,, રમણલાલ દેવયાલાલ ચાવિંકે } સામાન્ય મંત્રીઓ પૈકીની રૂઢચે

પરિશિષ્ટ અંક ૨૬

નિબંધ નિરીક્ષણ સમિતિ.

૨૧. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી

૨૧. રા. ખુશાવચંદ તત્ત્વચંદ શાહ

,, દાતિલાલ છમનલાલ પંડ્યા

,, પંડિત શતેશચંદ કપૂરચંદ લાલન

,, કેશવલાલ હર્ષદરાય દ્રુવ

,, રમણભાઈ મહીપતરાય નીલકંઠ

,, દીરાલાલ ત્રિભુવન પારેખ

,, કૌશિકરામ વિદ્યદરરામ મહેતા

,, દરિલાલ માધવજી બટ્ટ

,, બળવંતરાય કેલ્સાણરાય કોમેર

,, મહુભાઈ દરગોવિંદલાલ કાઠવાળા

,, અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી

,, કાવસજી જમસેદજી મંજાણા સાહેબ

,, ભરખોરજી અરંદમજી એંડી સાહેબ

,, વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા

,, દનુમંતરાય બળવંતરાય ભીડે સાહેબ

,, કુંવરજી આણંદજી શાહ

,, જૈસિંહમસાહ કાળીદાસ બટ્ટ

આચાર્યશ્રી જિનવિજયજી

૨૧. રા. માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતા

,, રમણલાલ દેનેવાલાલ યાગિક

} મંત્રાઓ

પરિશિષ્ટ અંક ૧૭

વિશિષ્ટ સમિતિઓ

૧ સ્વાગત સમિતિ

મહેરબાન કૃષ્ણચંદ્રસિંહજી

- „ કેપ્ટન જોશવરસિંહજી—મંત્રી
- „ ભૂપતરાય વિદ્યુલ્લાસ મહેતા
- „ મંચેરશાહ દોરાબજી ઉમરીગર
- „ કુંવરજી આણંદજી શાહ
- „ રાજકવિ પીંગળશી પાતાભાઈ ગઢવી.
- „ સામાન્ય મંત્રીઓ, હુદાની રૂબરૂ.

૨ મંડપ સમિતિ

મહેરબાન વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પટેલ

- „ મણિલાલ પરમાનંદદાસ પટેલ
- „ કપિલરાય ભૂપતરાય મહેતા
- „ ગોપાલજી આધવજી ઠક્કર
- „ સામાન્ય મંત્રીઓ—હુદાની રૂબરૂ

૩ ટિકિટ વ્યવસ્થાપક સમિતિ

- „ રતિલાલ જગજીભાઈ જાની—મંત્રી
- „ મણિલાલ પરમાનંદદાસ
- „ કપિલરાય ભૂપતરાય મહેતા
- „ ગોપાલજી આધવજી ઠક્કર
- „ મણિલાલ જીવનરામ જોષી
- „ વૃંદાવન ચુડાભાઈ ઠક્કર

૪ પત્ર પ્રદર્શન સમિતિ

- „ હનુમંતરાવ બળવંતરાવ બાડે સાહેબ—મંત્રી
- „ વિદ્યાશંકર ધૃવશાંકર દવે
- „ મણિલાલ જીવરાજ દોશી
- „ જયન્તરાય વરલનિવાસી
- „ વડમદાસ ત્રિભુવનદાસ
- „ માતુશંકર માનચંદ મહેતા.

૫ પ્રકાશન સમિતિ

- „ કપિલરાય પરમાનંદદાસ ઠક્કર
- „ અનિલભાઈ મણિશંકર બદ

} મંત્રીઓ

- „ નવીનચંદ્ર રતિલાલ મહેતા
 „ પ્રશાનજી ખરસેદજી કાચબીદર
 „ ચિનુભાઈ ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઈ
 „ ગૌરીચંદર કુબેર જોષી
 „ કુંવરજી આણંદજી શાહ
 „ વલ્લભદાસ ત્રિશુવનદાસ
 „ સામાન્ય મંત્રીઓ-હુદાની રમજી

૬ સ્વયંસેવકયોજક સમિતિ

- ૧ રા. રા. શ્રી વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઈ
 ૨ „ સુખવંતરાય શિવજીભાઈ મહેતા
 ૩ „ શિવપ્રસાદ કરણાસંકર જુય
 ૪ „ સંતોષરામ પ્રેમજી ભટ્ટ
 ૫-૬ „ સામાન્ય મંત્રીઓ.

પરિશિષ્ટ અંક ૧૮

કાર્યવાહક સમિતિ

મહેરખાન ત્રિભુવનદાસ કાળીદાસ ત્રિવેદી-પ્રમુખ

- ૧૧ લલુભાઇ સામળદાસ મહેતા
- ૧૨ કૃષ્ણચંદ્રસિંહજી
- ૧૩ કેપ્ટન જોરાવરસિંહજી
- ૧૪ પ્રમુદાસ ભગવનભાઇ નગરશેઠ
- ૧૫ કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદી
- ૧૬ દાવસજી જમશેદજી સંજયી સાહેબ
- ૧૭ બરજેસજી અરદેસર એંટી સાહેબ
- ૧૮ જૂપતરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતા—હીસાબ તપાસનાર
- ૧૯ ભારકરરાય વિકુલદાસ મહેતા
- ૨૦ વીરેન્દ્રરાય અદ્રમસાદ દેસાઇ
- ૨૧ ત્રિકુમલાય દયાભાઇ
- ૨૨ વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા
- ૨૩ ગુલાબરાય ગોવિન્દરામ દેયાળ
- ૨૪ મણિલાલ દરિલાલ મહેતા
- ૨૫ દોલતરાય સાકરલાલ મહેતા
- ૨૬ હનુમંતરાવ બળવંતરાય ભીડે સાહેબ
- ૨૭ કુંવરજી મૂળચંદ શાહ
- ૨૮ મણિશંકર જવાનંદ ભટ્ટ
- ૨૯ રતિલાલ જગન્નાથ જાની
- ૩૦ વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ
- ૩૧ મણિલાલ મગનલાલ પારેખ
- ૩૨ વૃત્તિંદ્રપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટ
- ૩૩ ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બપેકા
- ૩૪ કપિલરાય પરમાનંદદાસ દક્કર
- ૩૫ ભટ્ટાભાઈ સાકરચંદ બ્હોરા
- ૩૬ અમૃતલાલ દલપતરામ શેઠ
- ૩૭ ગોપાળજી ઝોાધવજી દક્કર
- ૩૮ રાજકવિ ખીમજીશી પીતાભાઇ ગઢવી
- ૩૯ શેઠ વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ
- ૪૦ શા. પ્રતેક્ષચંદ ઝરેરબાઇ
- ૪૧ કુંવરજી આણુદંજી શાહ—હીસાબ તપાસનાર
- ૪૨ કપિલરાય જૂપતરાય મહેતા
- ૪૩ બાલુભા રામભદા સાહેબ
- ૪૪ ગુલાબચંદ આણુદંજી શાહ—હીસાબી
- ૪૫ માનસંકર પીતામરદાસ મહેતા } મંત્રીઓ.
- ૪૬ રમણુચાવ કનૈયાલાલ વર્ધસિક
- ૪૭ દેડલાલ બાપાલાલ મહેતા—તીજેરર.

પરિશિષ્ટ અંક ૧૯

૪૪૪૪૪૪૪

ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદના સભાસદોની યાદી.

- ૧ રા. રા. વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડાજી ત્રિવેદી
- ૨ " " પ્રે. કાળીદાસ લલુભાઈ
- ૩ " " વકીલ શામજી રવજી વીરાની
- ૪ " " કે.ટી.કે.ટી. મોહનલાલ પુરુષોત્તમદાસ
- ૫ " " હક્કર રણછોડદાસ ગોપાલજી
- ૬ " " જાલચંદ્ર નાનુભાઈ ગોઝા
- ૭ " " ભરતગમ બાનુમુખરામ મહેતા
- ૮ " " બાનુમુખરામ નિર્મલુરામ મહેતા
- ૯ " " પીરોજસાહ પાલનજી ડમરી
- ૧૦ " " પ્રાણજીવન ભાઈશંકર આચાર્ય
- ૧૧ " " રવિશંકર ભોળાનાથ યાસિક
- ૧૨ " " જ્યે.દ્રમય ભગવાનલાલ દૂરકાળ
- ૧૩ " " જ્યે.મુખરામ પુરુષોત્તમરામ જોષીપર
- ૧૪ " " ગોકુલદાસ દારકાદાસ રામચૂરા
- ૧૫ " " મણિશંકર રતનજી ઉપાધ્યાય
- ૧૬ " " શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત
- ૧૭ " " નારણજી પુરુષોત્તમ સાગાણી
- ૧૮ " " રવિશંકર વધભજી આચાર્ય
- ૧૯ " " અ'બકનાથ શિવનાથ વ્યાસ
- ૨૦ " " હાલાભાઈ પી. દેરાશ્રવી
- ૨૧ " " મૂલજીભાઈ જગજીવન ત્રિવેદી
- ૨૨ " " પુરુષોત્તમદાસ હીરજીભાઈ જોષી
- ૨૩ " " નારણભાઈ લાધાભાઈ વિઠ્ઠલાણી
- ૨૪ " " મોહનલાલ શંકરભાઈ મહેતા
- ૨૫ " " ભાઈશંકર કુનેરજી શુક્લ
- ૨૬ " " પ્રાણજીવન લાલજી જોષી
- ૨૭ " " પ્રજ્ઞદાસ તુંદરજી
- ૨૮ " " જગવંતરાવ કલ્યાણરામ દાકોર
- ૨૯ " " ચંદ્રવંદન મહેતા
- ૩૦ " " જી. એલ. ધીનાગા
- ૩૧ " " અનિલ
- ૩૨ " " જી. એચ. મુખી
- ૩૩ " " દેવચંદ શામજી

- ૩૪ „ ધરમાનંદદાસ મોતીલાલ
- ૩૫ „ દેવશંકર કાળીદાસ
- ૩૬ „ હરિચંદ છગનલાલ વખીલ
- ૩૭ „ અમૃતલાલ દેવરામ
- ૩૮ „ નગીનદાસ ગિરિધરલાલ
- ૩૯ „ જયુભા નયુભા
- ૪૦ „ હસનઅલી શરીશભાઈ
- ૪૧ „ રજબઅલી ખાનમહમદ
- ૪૨ „ જાદરભાઈ સયુરભાઈ
- ૪૩ „ હસન શરીફભાઈ
- ૪૪ „ નર્મદાશંકર સુરારજી
- ૪૫ „ બચુભાઈ રાવત
- ૪૬ „ કેશવજી પરમાર
- ૪૭ „ સવાઇલાલ છોટાલાલ
- ૪૮ „ કન્યાશુરાય નયુભાઈ જોષી
- ૪૯ „ વિશ્વનાથ મગનલાલ જુથ
- ૫૦ „ મહાસુખરાય જટાશંકર
- ૫૧ „ પંડિત લાલચંદ ભગવાનદાસ
- ૫૨ „ છોટાલાલ હ. વહેરા
- ૫૩ „ મટુભાઈ હરગોવિંદદાસ કાઠાવાળા
- ૫૪ „ સામળદાસ ધરમાનંદદાસ
- ૫૫ „ ભાઈશંકર અંબાશંકર ત્રિવેદી
- ૫૬ „ અમૃતલાલ મોતીલાલ
- ૫૭ „ ડી. સી. ખાડવાળા
- ૫૮ „ ધનરમામલાલ રતિલાલ બહેરા
- ૫૯ „ અજિતરાય વિક્રમરાય મહેતા
- ૬૦ „ જમનાદાસ અમરચંદ
- ૬૧ „ જેઠલાલ પ્રભુદાસ
- ૬૨ „ શાંતિલાલ સારાભાઈ જોશી
- ૬૩ „ કરજીશંકર જયસંકર
- ૬૪ „ અમૃતલાલ લક્ષ્મીદાસ
- ૬૫ „ રસ્તમજી જાલા
- ૬૬ „ નર્મદાશંકર સુખદેવ
- ૬૭ „ હેમુ સુખદેવ
- ૬૮ „ પી. ડી. મહેતા

- ૬૯ „ મનહરરાય રૂપશંકર
 ૭૦ „ જયાનંદ સંતોપરામ
 ૭૧ „ કમળાશંકર ગ્રાણીશંકર
 ૭૨ „ ભાઈચંદ નીરજી
 ૭૩ „ હમનલાલ માવજી
 ૭૪ „ ખીમચંદ ધારશી
 ૭૫ „ વામનરાય રતનલાલ
 ૭૬ „ પ્રીતમરાય મજરાય દેશાઈ
 ૭૭ „ જયન્તીલાલ સિવલાલ
 ૭૮ „ નિહાલચંદ લક્ષ્મીચંદ
 ૭૯ „ મણિલાલ મજલાલ
 ૮૦ „ આંપરી શુભાખચંદ
 ૮૧ „ જેઠાલાલ હરજીવન
 ૮૨ „ રણજિતભાઈ
 ૮૩ „ ભિક્ષુ અખંડાનંદજી
 ૮૪ „ ચંબકલાલ
 ૮૫ „ રમણલાલ યુનિલાલ
 ૮૬ „ ભીખાભાઈ કુમેરભાઈ
 ૮૭ „ મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીન
 ૮૮ „ વીરચંદ ધનજી
 ૮૯ „ જટાશંકર નયુરામ
 ૯૦ „ ચમનલાલ ઝવેરચંદ
 ૯૧ „ હેમચંદભાઈ રામજીભાઈ
 ૯૨ „ મણિલાલ હેમચંદ
 ૯૩ „ રતિલાલ ગોવર્ધન
 ૯૪ „ ભદ્રવજી ઝવેરભાઈ
 ૯૫ „ મોદનલાલ
 ૯૬ „ રામલાલ યુનિલાલ મોઢી
 ૯૭ „ સિવજીભાઈ
 ૯૮ „ મદુલાલ ગોપીલાલ ધુ
 ૯૯ „ કુંવરજી આણંદજી શાહ
 ૧૦૦ „ પરમાનંદ કુંવરજી શાહ
 ૧૦૧ „ અનોપચંદ હરિભાઈ
 ૧૦૨ „ મોદનલાલ દેશાઈ
 ૧૦૩ „ હીરાવાલ અમૃતલાલ શાહ
 ૧૦૪ „ યુનિલાલ લવજી

- ૧૦૪ „ શાયાલાલ છોટાલાલ ડંકર
૧૦૬ „ જી. કે. કાજરાજી
૧૦૭ „ રમણલાલ વસંતરાય દેશાઈ
૧૦૮ „ મીસીસ કાજરાજી
૧૦૯ „ અતિયુગ્મશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી
૧૧૦ „ મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે
૧૧૧ „ રાજેન્દ્રરાય સોમનાથરાય દલાલ
૧૧૨ „ ઓએશયદ્ર જનાર્દન પાઠક
૧૧૩ „ અનંતકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ દવે
૧૧૪ „
૧૧૫ „ અમૃતલાલ એસ. ડંકર
૧૧૬ „ નન્દનાથ કેદારનાથ દીક્ષિતજી
૧૧૭ „ હીરાલાલ અમૃતલાલ
૧૧૮ „
૧૧૯ „ મોતીચંદ ગિરધર કાપડીયા
૧૨૦ „ સન્સુખલાલ પંડ્યા
૧૨૧ „ હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ
૧૨૨ „ ચાલચંદ લક્ષ્મીચંદ
૧૨૩ „ મણિલાલ એમ. મહેતા
૧૨૪ „ શુભાષચંદ આશુવંદજી શાહ
૧૨૫ „ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ
૧૨૬ „

ટિપ્પણી:—ખાલી આમનવાળા નંબરોની ડીડીઝ ધરાવનારાઓનાં નામો જણાયા નથી, તેથી અહીં લખવામા આવ્યા નથી.

હુદાની રૂઝમે.

- ૧૨૭ „ રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ડુવ. માજી પરિપદ પ્રમુખ
૧૨૮ „ રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ સાહિત્ય, પ. મં. ના મંત્રી
૧૨૯ „ અરેશ્વર શરામજી ખતરદાર—સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ
૧૩૦ „ કાતિલાલ છગનલાલ પંડ્યા—નિજાન વિભાગના અધ્યક્ષ
૧૩૧ „ પંડિત લાલન —જન વિભાગના અધ્યક્ષ
૧૩૨ „ હીરાચાવ ત્રિભુવન પારેખ—સાહિત્ય પ. મં. ના મંત્રી
૧૩૩ „ સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી—સત્કાર મંડળના પ્રમુખ
૧૩૪ „ ઝો. લટ્ટુભાઈ સામગદાસ મહેતા— „ લેખપ્રમુખ
૧૩૫ „ માનસંકર પીનાબરસાસ મહેતા
૧૩૬ „ રમણલાલ કનૈયાલાલ પાત્રિક

સામાઓન્ય. મંત્રી

૧૩૭	„	પ્રો. દલુમંતરાય અગવંતરાય બીરેસાહેબ	}	અન્ય મંત્રીઓ (પેટા સમિતિઓના)
૧૩૮	„	ગુલાબરાય ગોવિંદરામ દેસાઈ		
૧૩૯	„	ટેપ્ટન જોરાવરસિંહ		
૧૪૦	„	રવિલાલ જામનાથ જાની		
૧૪૧	„	કપિલરાય પરમાનંદાસ દેસર		
૧૪૨	„	મણિલાલ પરમાનંદાસ		
૧૪૩		મનિરૂમાર મણિચંદર બટ		

પરિશિષ્ટ અંક ૨૦

રાજ્યો તથા સંસ્થાઓના પ્રતિનિધઓની યાદી.

૧ વડોદરાના નામદાર ગાયકવાડ સરકારના રાજ્ય તરફથી—

૨૧. ૨૧. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત
 „ મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીન
 „ અતિસુખશંકર કમલાચંકર ત્રિવેદી
 „ મદુભાઈ હરજીવિંદાસ કાંટાવાળા
 „ જયસુખરામ પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા
 „ બાનુસુખરામ નિર્જીવરાય મહેતા
 „ કન્યાજીરાય નયુભાઈ જોષી
 „ રમણલાલ વસંતરાય દેસાઈ

૨ પાલીતાણાના રાજ્ય તરફથી

૨૧. ૨૧. મણિલાલ વ્રજલાલ વહરાજાની
 „ દેવશંકર કાળીદાસ બટ
 „ ચાપશી મુલાબચંદ ગાદ
 „ જોહાલાલ હરજીવન મહેતા

૩ અમદાવાદ સાહિત્ય સભા તરફથી

૨૧. ૨૧. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ	૨૧. ૨૧. કેસવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
„ શંકરરાય અમૃતલાલ સહીયડ	„ રમણભાઈ મહોપતરામ નીલકંઠ
„ સુનીલાલ શાહ	„ ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાશ્રી
„ જયન્તીલાલ સી. દવિ	„ પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઈ
„ ડાહ્યાભાઈ પટેલ	„ દીરાવાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ
„ સોમેશ્વર સી. પંડ્યા	„ સુનિલાલ વર્ધમાન શાહ
„ ગજાનિતભાઈ ડાહ્યાભાઈ દેગાધવી	„ જોહાલાલ ગોવર્ધન શાહ

૪ મુબાઈ સાહિત્ય સંસદ તરફથી

૨૧. ૨૧. વિજયરાય કન્યાજીરાય વૈલ
 „ જન્મશંકર મદાશંકર જુગ
 „ ગોકુલદાસ દારદાદાસ રાયચૂરા

૫ મુંબઈ ગાનપ્રચારક મંડળ તરફથી

- „ દૃષ્યવાત્ર મોહનલાલ ઝવેરી
 „ રસતુલજી નાનાભાઈ રોણીના

૬ બરૂચ સાહિત્ય સભા તરફથી

રા. રા. મહુલાલ ગોપીલાલ હું

“ વિશ્વનાથ એમ. બટ્ટ

૭ ગુજરાત હોલિંગ તરફથી

રા. બ. દેસાણા હર્ષદરાય હું

૮ ભારત સાર્વજનિક હોલિંગ તરફથી

રા. રા. જયેન્દ્રરાવ બમવાનલાલ દુરલાગ

૯ વોટસન ઓરીપમ-રાજકોટ-તરફથી

રા. રા. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ દીરકલકર

રા. બ. કમળાસંકર પ્રાનુસંકર ત્રિવેદી

—પરિપાટના મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ

મહેરબાન પ્રમાણંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબ

—સત્કાર મંડળના પ્રમુખ સાહેબ

મહેરબાન રમણભાઈ મરીષતરામ નીલકંઠ

મહેરબાન રમણભાઈ સામગામ મહેતા

—સત્કાર મંડળના ઉપપ્રમુખ

Versteldiger Ramjee

પરિશિષ્ટ અંક ૨૧

વિષય વિચારિણી સમિતિમાં હાજર રહેલા સભ્યોની યાદી

૨૧. ૨૧. બાનુસુખરામ નિયુક્તરામ મહેતા
- „ હિરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ
- „ અરદેશર દુરામજી ખમરદાર
- „ જયસુખરાય પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા
- „ જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દુર્ગાજી
- „ રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ
- „ અતિસુખરાંકર કમળારાંકર ત્રિવેદી.
- „ મદુભાઈ હરગોવિન્દાસ કાટાવાળા
- „ વામનરાવ રતનલાલ ધોળાપીઆ
- „ મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે
- „ વ્યોમેશચંદ્ર જનાઈન પાઠકજી
- „ છોટાલાલ હરજીવન બેહરા
- „ મંજુલાલ રણછોડદાસ મજમુદાર
- „ સન્મુખલાલ ઝવેરીલાલ પંડ્યા
- „ અનંતકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ દવે
- „ ભાઈશંકર કુમેરજી શુક્લ
- „ દયાણુરાય નયુભાઈ જોષી
- „ વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ
- „ પ્રાણજીવન જોષી
- „ શામળાસ ત્રિભોવનદાસ આધી
- „ મુળજીભાઈ જમજીવનદાસ ત્રિવેદી
- „ રવિશંકર ભોળાનાથ યાગેક
- „ કાન્તિલાલ જીમલાલ પંડ્યા
- „ બળવંતરાય દયાણુરાય ઠાકોર
- „ ચંદ્રવદન ચમનલાલ મહેતા
- „ કુંવરજી આણંદજી શાહ
- „ ડૉ. ડી. સી. ખાડવાળા
- „ મોતીચંદ ગિરધર કાપડીયા
- „ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
- „ પ્રીતમરાય મંજરાય દેસાઈ
- „ નન્દનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત
- „ બરતરામ બાનુસુખરામ મહેતા

- „ મુમન્ત મહેતા . . .
 „ હનુમંતરાવ બવવંતરાવ બીડે
 „ મોક્ષદાસ દારકદાસ રાવચુરા
 „ રામલાલ ચુનીલાલ મોદી
 „ ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ
 „ શાન્તિલાલ સારાભાઈ ઝોઝા
 „ શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત
 „ વિઠ્ઠલદાસ ખીમજી પટેલ
 „ પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ
 „ શુભાખચંદ આણંદજી
 „ રવિશંકર વલ્લભજી આચાર્ય
 „ જમનાદાસ અમરચંદ ગાંધી
 „ ન્યાયચંદ લક્ષ્મીચંદ સોની
 „ નારણજી પુરુષોત્તમ સાગાણી
 „ જોડાલાલ પરબુદાસ પારેખ
 „ ચુનીલાલ લવજી કપાશી
 „ જયન્તિલાલ શિવલાલ કવિ
 „ સવાઇલાલ છોટાલાલ મહેતા
 „ પ્રાણજીવન વાવજી લેખી
 „ પ્રભુદાસ કુંદરજી નંદાણી
 „ શિવજીભાઈ
 „ રમણલાલ વસંતરાવ દેસાઈ
 „ મોદનલાલ દલીપચંદ દેસાઈ
 „ રૂપચંકર ઉદયચંકર ઝોઝા
 „ બાઈચંકર અંબાચંકર
 „ પુરુષોત્તમ દીરજી જોષી
 „ મોદનલાલ ચંકરલાલ મહેતા
 „ જી. જી. મુખી
 „ ફરજીભાઈ
 „ રજ્જુઆલી ખાનખાચંદ
 „ સુવામદુસોન દી. અનિલ
 „ દીગજીવ અમૃતલાલ શાહ
 „ પરમાણુદાસ કુંવરજી
 „ કવિરાવ પરમાણુદાસ રૂબરૂ
 „ રતિલાલ જમનાચ જાની

પરિશિષ્ટ અંક ૨૨

સતકાર કંડમાં ભાવનગરના જે શુદ્ધસ્થાએ નાણાં લઈયા તેઓની યાદી.

૩૬. ૪૦૦) મહેરબાન સર પ્રભાસંકર દલપતરાય પટ્ટણી સાહેબ.

૧૨૫) „ પ્રભુદાસ ભગવાનભાઈ નગરશેઠ સાહેબ

૧૦૦) ન્યુ જહાંગીર મીલ્સ તરફથી—ભાવનગર

૧૦૦) ન્યુ જહાંગીર મીલ્સ તરફથી—અમદાવાદ

૭૫) મહેરબાન ત્રિભુવનદાસ કાળીદાસ ત્રિવેદી

૭૧) „ શેઠ નરોત્તમ ભાણુજી

૭૧) „ હરિભાઈ વિજયરાંકર ઝોઝા

૭૧) „ શેઠ કુંવરજી આણુંદજી શાહ

૬૧) „ વીરેન્દ્રપ્રસાદ અંદ્રપ્રસાદ દેસાઈ

૫૧) કેટલ ઝેસોસીએશન તરફથી

(શેઠ મકનદાસ તથા શેઠ રણુછોડભાઈ)

૫૧) મહેરબાન પોષ્ટભાઈ કાળીદાસ ચાહવાળા

૫૧) „ શેઠ મગનદાસ નાનાભાઈ પારેખ

૫૦) „ ભૂપતરાય વિકૃલદાસ મહેતા

૫૦) „ બારકરરાવ વિકૃલદાસ મહેતા

૪૧) „ દિનશા બમનજી

૪૧) „ હિરાલાલ અમૃતલાલ શાહ

૩૫) „ ઇન્દુલાલ બાપાલાલ મહેતા

૩૫) „ ચાન્તિલાલ ચુનીલાલ મહેતા

૩૫) „ કુબેરદાસ કૃષ્ણાણુજી

૩૧) „ રતિલાલ કે. મોદી

૨૫) „ જોરાવરસિંહ હરિસિંહજી

૨૫) „ કેશવલાલ ગિરધરલાલ ત્રિવેદી

૨૫) „ કાવસજી બમણેજી સંગમણી

૨૫) „ બરજેરજી અરદેશર ઝોટી

૨૫) „ જોરાવરસિંહજી કેસરીસિંહજી

૨૫) „ મણિલાલ છમનલાલ બટ્ટી

૨૫) „ જીવરાજ દેવચંદ

૨૫) „ વસિંહપ્રસાદ ધરણીધરનાસ દેસાઈ

૨૫) „ છોટાવાલ પીનાગરદાસ

૨૫) „ જુહાભાઈ સાકરચંદ બેહારા

૨૧) „ શેઠ નયુભાઈ કીરપારામ

૧૦) „ શેઠ માલુજી સુસાભાઈ અલાદીન

- ૫૧) " મજલાલ જીવણદાસ
 ૫૧) " હરજીવનદાસ ગોરધનદાસ
 ૨૫) " નર્મદાસદેવ હરજીવનદાસ
 ૨૫) " મુંદરજી વલ્લભાસ
 ૨૫) " મોહનલાલ ગોપાળજી દેવે
 ૨૧) " મૂળસદેવ હરજીવનદાસ
 ૨૧) " પ્રાણજીવન મેનજી
 ૨૧) " પરમાણુદેવદાસ અખજી
 ૧૧) " હરિનાલ રામકૃષ્ણ

૪૪૫૬) કુલ રૂપૈયા

૮૦

પરિશિષ્ટ અંક ૨૪

મતકાર મહાના મળ્યોની યાદી—

- ૧૦) રા. રા. સગ પ્રભાષ હર દયપતરામ પટ્ટણી સહેમ
- ૧૦) „ ત્રિભુવનદાસ કાળીદાસ ત્રિવેદી
- ૧૦) „ શાવકશા આદરજી
- ૧૦) „ કેપ્તન જોરાવરસિંહજી દરિસિંહજી
- ૧૦) „ પ્રભુદાસ ભગવાનભાઈ નગરજોડ
- ૧૦) „ ભારતકમલ વિદ્યુદાસ મહેતા
- ૧૦) „ કેશવલાલ ગિરધરલાલ ત્રિવેદી
- ૧૦) „ શ્રીમદેશ સાહેબ
- ૧૦) „ ગીમનનાથ બ્રહ્મભાઈ
- ૧૦) „ પાનાચંદ જયચંદ મહેતા
- ૧૦) „ બરજેશ અગદેશર એ દી
- ૧૦) „ સરદાર બકાદુર સરદારસિંહજી માહેબ
- ૧૦) „ મહાનગરસિંહજી સાહેબ
- ૧૦) „ દમીરસિંહજી સાહેબ
- ૧૦) „ કાવસજી જમશેદજી સંજીવણી
- ૧૦) „ કુવરજી આણંદજી શાહ
- ૧૦) „ બ્રહ્મતરામ વિડલદાસ મહેતા
- ૧૦) „ દરિભાઈ વજ્રેશ હર જોડા
- ૧૦) „ વિદ્યુદાસ મહિષતરામ મહેતા
- ૧૦) „ દગુમતરાન બગવંતગવ બીડે
- ૧૦) „ શુનામશય ગોવિંદરામ દેસાઈ
- ૧૦) „ દોતનાથ સાંઘલાલ મહેતા
- ૧૦) „ શુતામચંદ આણંદજી ગેડ
- ૧૦) „ વૃદાવનદાસ રતુભાઈ દંડ
- ૧૦) „ ખરેશંદજી બહેગમજી
- ૧૦) „ શુભમહાસેન નુરમામદ વજર
- ૧૦) „ ત્રજલાલ ડાલાભાઈ બારિયા
- ૧૦) „ જગમજ એધિવજી દોડી
- ૧૦) „ પ્રો દી કે. વડાણી
- ૧૦) „ પ્રો મણિશંકર જયાનંદ બેટ
- ૧૦) „ સુસાભાઈ નનાદીન
- ૧૦) „ મર્ગનવાલ નાનાભાઈ પંડે

- ૧૦) „ મણિલાલ મગનલાલ પારેખ
- ૧૦) „ દેવજીભાઈ મધુભાઈ
- ૧૦) „ પુરુષોત્તમ વિનાયકરાય કાણે
- ૧૦) „ મણિલાલ હરિલાલ મહેતા
- ૧૦) „ ત્રિભોવનદાસ ડાહ્યાભાઈ માંડવીય.
- ૧૦) „ માનસંકર પીતાંજરદાસ મહેતા
- ૧૦) „ રમણલાલ કનૈયાલાલ યાગિક
- ૧૦) „ કૃષ્ણચંદ્રસિંહજી કાળુભા સાહેબ
- ૧૦) „ ધનરાયામસિંહજી કાળુભા સાહેબ
- ૧૦) „ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
- ૧૦) „ સુમન્ત મહેતા
- ૧૦) „ રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
- ૧૦) „ હરગોવિંદદાસ મણિસંકર
- ૧૦) „ ઈન્દુલાલ બાપાલાલ મહેતા
- ૧૦) „ સામળદાસ બાપુભાઈ બ્હોરા
- ૧૦) „ ચીરેન્દ્રરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઈ
- ૧૦) „ સુમનરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઈ
- ૧૦) „ શંકરપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઈ
- ૧૦) „ બેજનજી હોરમસજી ઉમરીમર
- ૧૦) „ ત્રિકમભાઈ કબાભાઈ મહેતા
- ૧૦) „ નાનચંદ બેચરદાસ દોશી
- ૧૦) „ બાપુભા નારણજી
- ૦૦) „ રાજ્યકવિ પીંગળશી પાતાભાઈ ગઢવી
- ૧૦) „ બાલુભા પંથુભા રાયગદા
- ૧૦) „ મણિલાલ છમનલાલ બક્ષી
- ૧૦) „ રૂપસંકર ઉદયસંકર એઝા
- ૧૦) „ શાન્તિલાલ સુનીલાલ મહેતા
- ૧૦) „ ઉદયસંકર દેવસંકર ભટ્ટ
- ૧૦) „ કુંવરજી મૂળચંદ શાહ
- ૧૦) „ નવિસંકર મહાસંકર રાવળ
- ૧૦) „ રતિલાલ જગન્નાથ બની
- ૧૦) „ ચંદ્રપ્રસાદ હરિપ્રસાદ પંડ્યા
- ૧૦) „ દિમતરાય દોલતરાય મહેતા
- ૧૦) „ વસુભદાસ ત્રિભોવનદાસ
- ૧૦) „ જુડાભાઈ સાકરચંદ બ્હોરા
- ૧૦) „ જમજમન અમરચંદ બ્હોરા

- ૧૦) „ વિઠ્ઠલદાસ ખીમજી પટેલ
 ૧૦) „ તસિંદ્રપ્રસાદ ધરણીધરદાસ દેસાઇ
 ૧૦) „ વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ
 ૧૦) „ છોટાલાલ દલપતરામ કવિ
 ૧૦) „ ગિરજાશંકર ભગવાનજી બધેકા
 ૧૦) „ અમૃતલાલ દલપતરામ શેઠ
 ૧૦) „ જનમશંકર મહાશંકર જુય
 ૧૦) „ ત્રિજીવનદાસ પીતાબરદાસ ત્રિવેદી
 ૧૦) „ બળવંતરાય વજ્રેશંકર છાયા
 ૧૦) „ જહાંગીરજી સોરામજી મબીરજી
 ૧૦) „ કપિલરાય ભૂપતરાય મહેતા
 ૧૦) „ પ્રતાપરાય મોહનલાલ ગોદી
 ૧૦) „ પ્રેમચંદ રતનજી સાહ
 ૧૦) „ હરિભાઈ લક્ષ્મીભાઈ મહેતા
 ૧૦) „ પ્રાણજીવનદાસ ઓધિવજી ઠક્કર
 ૧૦) „ ગોપાળજી ઓધિવજી ઠક્કર
 ૧૦) „ કપિલરાય પરમાણુદાસ ઠક્કર
 ૧૦) „ રામજીભાઈ મગનલાલ
 ૧૦) „ પેસતનજી બરજોરજી
 ૧૦) „ હરગોવિંદદાસ અબાશંકર જાની
 ૧૦) „ પોપટલાલ ગોવિંદલાલ સાહ
 ૧૦) „ દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડીસકળકર
 ૧૦) „ કૃતેદચંદ અવેરભાઈ
 ૧૦) „ હિરાવાલ હરગોવિંદદાસ

પરિશિષ્ટ અંક ૨૫

ભાવનગર સાહિત્યપરિષદનું ઉપજ ખર્ચનું તા. ૧-૧-૧૯૨૩ થી
તા. ૩૧-૩-૧૯૨૫ સુધી માસ ૨૭ નું એકંદર સરવૈયું,

ઉ

—૦—૦ સત્કારમંડળી, ભેટ ખાતે જમા	૮૭૩—૧—૩	પત્રિકાઓ, આમંત્રણ પત્રિકાઓ
૪૪૫૬—૦—૦ સુઆણના શાળાના		વગેરે પરચુરણ છપામણી ખર્ચ
૧૮૨૬—૦—૦ ભાવનગરના "	૧૧૮૭—૧૨—૦	ખાતે ઉધાર
૬૨૮૨—૦—૦		રિપોર્ટ છપામણી ખર્ચ ખાતે
૫		તા. ૩૧—૩—૧૯૨૫ સુધી
૨૬૫—૦—૦ કમીશન ખર્ચના		થયેલા ખર્ચ.
૬૦૧૭—૦—૦	૭૯૮—૦—૬	મંડપ ખર્ચ ખાતે ઉધાર.
—૦—૦ સત્કારમંડળના સભ્યોની શી	૧૨૮—૧૩—૩	સ્વયંસેવકોની બાબતમાં થયેલા
ખાતે જમા.		ખર્ચખાતે ઉધાર.
૯૨૦—૦—૦ સભ્યો ૯૨ ની શીના	૧૨૧—૧૧—૦	સ્વાગત ખર્ચખાતે ઉધાર
દર રૂ. ૧૦) મુજબ	૨૨૦—૪—૬	રેલ્વે મુસાફરી ખર્ચખાતે ઉધાર
૫	૯૦—૮—૦	દીવાબત્તી ખર્ચખાતે ઉધાર
૨૫—૦—૦ કમીશન ખર્ચના	૧૫૧—૧—૯	તારટપાલ ખર્ચખાતે ઉધાર
૮૯૫—૦—૦	૫૧—૬—૦	ઘોડાગાડી-સાઇકલ ભાડા ખર્ચ
—૦—૦ સભ્યો ૧૨૬ ની શીના, દર		ખાતે ઉધાર
રૂ. ૩) મુજબ	૭૭—૮—૯	પરચુરણ ખર્ચખાતે ઉધાર
—૦—૦ પ્રેક્ષક દીક્રીટ વેચાણની ઉપજના	૧૫૬—૮—૦	નોંકર ધમાર ખર્ચખાતે ઉધાર
૩૦—૦—૦ સંભાવિત પ્રેક્ષક દી-	૨૭—૨—૬	પત્ર પ્રદર્શન ખર્ચખાતે ઉધાર
ક્રીટ ડના દર રૂ. ૧૦	૭૬—૬—૯	સંગીત ગરબા પાર્ટી ખાતે ઉધાર
મુજબ.	૧૦૦—૦—૦	ફોટોગ્રાફ ખર્ચખાતે ઉધાર
૬૮—૦—૦ પ્રેક્ષક દીક્રીટ ૩૪ના	૫૨—૧૨—૦	કંટીનન્ટ ખર્ચખાતે ઉધાર
દર રૂ. ૨ મુજબ		૪૧૧૩—૦—૦
૪૯—૦—૦ વિદ્યાર્થીઓની દીક્રીટ	૨૦૦૦—૦—૦	વડોદરા બેંકમાં એક વર્ષને
૪૯ ના દર રૂ. ૧	૧૦૩૦—૦—૦	માટે વ્યાજે મૂકેલ રકમ ખાતે
મુજબ.		વડોદરા બેંકની મેવીંગ્સ બેંક
૧૪૭—૦—૦	૩૪૧—૩—૦	ખાતે ઉધાર.
—૪—૩ બ્યાજ વટાવની ઉપજના		વડોદરા બેંકમાં ચાલુ ખાના
—૦—૦ રવ. બોટાદકર દંડ ખાતે જમા	૧૨—૦—૦	ખાતે ઉધાર
	૬—૮—૦	જોષી માધવજી ગાંડા ખાતે
		સાહિત્યસભાના મંત્રીઓ ખાતે,
	૩૩૮૯—૧૧—૦	
	૧૨—૯—૦	સીલીક રોકડ
૧૫૧૫—૪—૩		૭૫૧૫—૪—૩

તા. ૧—૧—૧૯૨૩ થી તા. ૩૧—૩—૧૯૨૫ મુધી માસ ૨૭ તું
સાલ આખર લેણદણનું સરવૈયું.

જ	ઉ
૩૩૮૭—૪—૦ પરિપક્વ ૪૬ આંતે જમા	૨૦૦૦—૦—૦ વડોદરા બેંકમાં શીક્ષક હીપોઝીટના
૭૧૬૦—૪—૩૪ ડીની કુલ ઉપજના	૧૦૩૦—૦—૦ ,, સેવીંગ્સ બેંક આંતે
૨૬૦—૦—૦ કમીશન ખર્ચના	૩૪૧—૮—૦ ,, ચાલુ ખાતા આંતે
૭૫૦૦—૪—૩ બાકી એ ઉપજના	૧૨—૦—૦ જોષી માધવજી ગાંઠા આંતે
૪૧૧૩—૦—૨ માસ ૨૭નો ખર્ચ	૧—૮—૦ સાહિત્ય સમાના મનીઓ આંતે
૩૩૮૭—૪—૦ કુલ અનામત બાકી	૩૩૮૬—૧૧—૦
૧૫—૦—૦ સ્વ. કવિ ખોટાદકર ૬૬ આંતે	૧૨—૬—૦ સીલીક રોકડ
૩૪૦૨—૪—૦	૩૪૦૨—૪—૦

ઇંદુલાલ બાપાલાલ મહેતા તીજીરર

સદરહુ હીસાબ અમેએ વાકયરો સામે મેળવી ખરાખર તપાસ્યો છે.

તા. ૩૦—૪—૧૯૨૫

ગુલાબચંદ આણંદજી શાહ હીસાબી

સદરહુ હીસાબ અમેએ વાકયરો સામે મેળવી ખરાખર તપાસ્યો છે અને તે ખરો છે.

તા. ૨૧—૫—૧૯૨૫

ભૂપતરાય વિકુલદાસ મહેતા

કેવરજી આણંદજી શાહ

હીસાબ તપાસનારાઓ

ભાગ ૨ જો.

પ્રમુખો તથા અધ્યક્ષોનાં ભાષણો.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ભાવનગર

ભાગ ૨ જો.

૧ સત્કાર સંગીતો.

[શુક્રવાર તા. ૧૮ એપ્રિલ ૧૯૨૪.]

૧ સરસ્વતી સ્તવન.

વંદન ! જય ! વંદન ! જય વિશ્વભારતી !	
સ્વજનસેવ સુખદ સર્વથા સુહાવતી.	-ટક.
પુષ્પમય, પ્રકાશતી, દિવ્ય જ્યોત ધારતી,	
અવિરત વચસ્વ વિશ્વમા વધારતી.	વંદન૦
પરિમલ પ્રિય પુષ્પપુજના પ્રસારતી,	
અમિત રસભરિત સરિત લલિત વહાવતી.	વંદન૦
પ્રચિત ગીત ગળવતી, રસિક ઉર રીઝાવતી,	
ખંડ ખંડમા અખંડ ઐક્ય ભારતી.	વંદન૦
ભારત સ્ત સતત ગુર્જરી ગિરાવતી,	
સુમનઃ સૌરાષ્ટ્ર સર્વ શ્રેષ્ઠ સ્થાપતી.	વંદન૦
દેશ પ્રેમ દાખતી મોહન માન ગખતી,	
અભિનવ દર્શકર્પ દર્શસાથ સાધતી.	વંદન૦

બુલબુલ.

૨ પરિપત્સત્કાર.

(બુલબુલ-ગીત)

નવલ યુગો દિગ્ધિ સર્થ આજે ઉદિત,
હિદમંતાન ઉદસિન કરતા;
ખાલ વીરો અને પ્રોદ વીરો સહિત,
ગીત માના તણા જઈ સરતા !
આપ્તો સંધનું કાવ્ય ઉજરગમા,
આર્ય અમાર્ગ સુખ વધાગ,

પૂજ્યે પરિપદે પુનિત પગલાં અમે,
બધુઓ ને બહેનો, પધારો !
પરિપદો છે પુરાણી પ્રમા આપણી,
નવલ આનંદ રો આજ રહે !
સર્વના નમનમણિ દીપ્તિમય ભાસતા,
હૃદયના રંગ શા રાસ ખેલે !
કેળવો દેશમાં દિવ્ય શિશુવાટિકા,
સજ્જનો ! પ્રેમને નિજ ધગ સુધારો !
પૂજ્યે પરિપદે પુનિત પગલાં અમે,
બધુઓ ને બહેનો, પધારો !

કાત.

[શનિવાર તા ૧૯ એપ્રિલ ૧૯૨૪.]

૩ ગીત ગુર્જરી.

(મરાઠી શાખી-આચાર્ય)

૧

સરસ્વતીના સ્વશબ્દ-હંસલ ' શુભન-ગુર્જરી ઉન્નવિયે
જસતના ડોહર કૃષ્ણા સમ, મુગ્ધ નૃપ મયવિયે
લાને જન્મભૂચરિત પ્રભાવ,
સ્વભાષા સાહિત્યે, જન્મ ગુલાવ !

૨

માનસશૈવરના કેવ દંસલ ! મ્હા ગુર્જરી જન્મવિયે
હૃદય-કમળના મ્હામૌકિલકથી જન્મ નૃપાર મુદવિયે
લાને રસાભયગિત સુહાવ,
ધરિયે સત્તપદસંખ્ય ભાવ !

૩

પ્રાણ સગિતા પરમ હસેલા ! મ્હા ગુર્જરી જન્મવિયે
ધારી ત્વરાએ, સ્વતન્તાના જીવિત લલિત જન્મવિયે
લાને દિવ્ય સગિતે, મ્હાવ
મનદા, હો મદાનુભાવ !

જન્મશબ્દ લલિત.

[રવિવાર તા. ૨૦ એપ્રિલ ૧૯૨૪.]

૪ અનન્ય ભારતી;

માત હો ! 'સ્વાર્થ-તનનથી,

માત હો ! 'સ્વાર્થ-તનનથી,

નથી નથી તુજ દેરી, ભાગત 'જગમા-અનન્ય નથી,—માત હો (ક્રુવ)

જ્યા પ્રભુ મુખના રસભોન પ્રથમ ખોલાયા,

જ્યા અગમ નિગમના ભેદ પ્રથમ ખોલાયા,

જ્યા ધર્મ કર્મના યોગ ખરા તોલાયા;

જે વસાઈ સુરજનથી,

ભવી જે વસાઈ સુરજનથી—માત હો !

જ્યા નરપિ નરપિના નક્ષત્ર અચળ ઝળઝળા,

જ્યા નવજીવનના અમી યુગેયુગ મળતા,

જ્યા વશા ભક્તિરસ નીચ ગગ સુ બળતા,

જે સળઈ ઉરધનથી,

ભવ્ય જે સળઈ ઉરધનથી—માત હો !

જુગ જુગમા જન્મ ટંકાર, માત તે કીધા,

તુજ આત્મ પ્રકાશ અનેક પ્રભાએ પીધા,

તુજ આશ્રમના આધાર અનાયે વીધા,

તું તવાઈ નિજ તનથી,

સદા તું તવાઈ નિજ તનથી—માત હો !

અમ આત્મ આત્મ સદૈશ લઈ તુજ રચ્ય,

તુજ નવ ચેતના ભેખ ધરી ઉર ભર્ય,

મુખ ધરી પ્રણયભર નામ જીવ્ય મર્ય

તું જડાઈ જીવનથી

માત ! તું જડાઈ જીવનથી—માત હો !

નથી તુજ જેવી ભારત ! જગમા અન્ય નથી,—

માત હો !

ખબરદાર.

Valabji Ramjee

૫ વિદાય

(સોહામણી સ્વર્ગની પાટ-એ રાદ)

મોધા મૂલા મેમાન, પુન પધારજો અમ ધામ
શા શા કરીએ સન્માન, શુણીજન આવજો અમ ધામ-ટેક૦

સત્સમત પારસમણી સાપડતા સહભાગ્ય,
સ્પર્શન કચન જન બને, રંજન મન મહા ભામ

અનુપમ અમ આગણુ અજવાળ્યા,
હેનભર્યા દેયા વિકસાળ્યા
પ્રેરિત દિવ્ય પ્રભાવ સુદાનન,
પ્રસરાવી પરિમલ કરી પાવન

ત્રીકારી અતર આમંત્રણ, કરણા જળ વરસાનજો અમ ધામ
શા શા કરીએ સન્માન, શુણી જન આવજો અમ ધામ-મોધા મૂલા૦
પુલપુલ.

૬ વિદાય *

(કર્તા -મે. આરદેશર નરામણ અખરદા૦)

નમનતણા અમ ગાન

સ્વીકારો, દુષા અમ જજમાન !

ગુગુગુમળૂના જગમણીતા બાવનગરના બાવ
ખટરસ બોજન નવરસ શુ જન લીધા લાખેણા ત્હાવ
સ્વીકારો, દુષા અમ જજમાન ! ૧

કૃષ્ણ ને રચામલ હોટે પ્રભાભર વશી વહાવે સર
આજ તમારે મ્હોતે અમે પ્રિય રંગ હાગ્યા પૂર
ત્રીકારો, દુષા અમ જજમાન ! ૨

ખીની કમળની પાદલી ને ખીન્યા હંડા આકાશ
મીઠી મ્હેમાનીના મોધા છે સોણા ને મોધેરા બાવવિરાસ
સ્વીકારો દુષા અમ જજમાન ! ૩

વિભાગ ૨ જો

૫ વિદાય

(સોહામણી સ્વર્ગની વાટ-એ રાહ)

મોધા મુલા મેમાન, પુનઃ પધારજો અમ ધામ
શા શા કરીએ સન્માન, ગુણીજન આવજો અમ ધામ.-ટેક૦

સતસંગત પારસમણી, સાપડતા સહબાગ્ય,
સ્પર્શન કંચન જન બને, રંજન મન મહા ભાગ

અનુષ્ઠ અમ આગણુ અજવાળ્યા,
હેતુભર્યા દૈયાં વિકસાળ્યા;
પ્રેરિત દિવ્ય પ્રભાવ સુદાન,
પ્રસરાવી પરિમલ કરી પાવન.

સ્વીકારી અંતર આમંત્રણુ, કરણા જળ વરસાવજો અમ ધામ,
શા શા કરીએ સન્માન, ગુણી જન આવજો અમ ધામ.-મોધા મુલા
પુલપુલ.

૮

૧૬

૬ વિદાય *

(કર્તા:-મે. અરદેશર કૃદામણ ખખરદાર)

નમનનણા અમ ગાન

સ્વીકારો, દુષ્ટા અમ જજમાન !

જુગજુગજૂના જગમણીતા બાવનગરના બાવ
ખટરસ ભોજન, નવરસ ગુજન લીધા લાણેણા લ્હાવઃ
સ્વીકારો, દુષ્ટા અમ જજમાન ! ૧

કૃષ્ણ ને રચામલ હોડે પ્રભાભર વંશી વહાવે સર
આજ તમારે મ્હોલે અમે પ્રિય રગ હડાવ્યા પૂર
સ્વીકારો, દુષ્ટા અમ જજમાન ! ૨

ખીની કમળની પાદી, ને ખીચ્યા હડા આઠાસ.
મીઠી મ્હેમાનીના મોધા છે સોણા ને મોધેરા બાવવિવાસઃ
સ્વીકારો, દુષ્ટા અમ જજમાન ! ૩

ગોમતેશ સહુભાઈ શામળાસ મહેતા,
 ૧. આઈ. ઇ. સત્તાર દમિટિના ઉપપ્રમુખ સાહેબ,

મહેરબાન સર પ્રભાશંકર દસપતરામ પટ્ટણી સાહેબ
 ૨. આઈ. ઇ. સત્તાર દમિટિના પ્રમુખ સાહેબ,

રા. બ. ત્રિભુવનદાસ કાળિદાસ ત્રિવેદી
 કાર્ત્તવાહક કમિટિના પ્રમુખ સાહેબ,

૨ સત્કાર મંડળના પ્રમુખ મહેરબાન

પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબના ભાષણનો સાર.

સાક્ષરવર્ધ શ્રીયુત કમળાશંકરભાઈ અને તેઓની સાથે પધારેલું વિદ્વન્ મંડળ!

સામાન્ય વહીવટ પ્રમાણે 'સજારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો'—એ રીતે આ મંડળમા હું ઉદ્દેશતો નથી. કેમકે અહીં આજે મારે જૂદે જૂદે સ્થળોએથી પધારેલા વિદ્વાનો અને સાક્ષરોને સત્કારવા છે. એટલા માટે હું વિદ્વન્-મંડળને ઉદ્દેશીને ઉપર મુજબનું સંબોધન વાપરું છું. મુજરાતના પ્રખર વિદ્વાનોએ અત્ર પધારીને જે માન અમને અને આ શહેરને આપ્યું છે, તે માટે તેઓનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું. આવી પરિવ્રમ્ભા પોતાના કાર્યથી સાક્ષર તરીકે જેઓ અંકિત થયા ન હોય, તેઓને મોટું ભાષણ કરવાનો હક નથી. મેં એ દિશામા કશું કહ્યું નથી, હું તો રાજકીય કાગળોના મહાન અને અગાધ સમુદ્રમા હળુ યોડા છીછરા પાણીમા ફરનાર એક નહાતું મત્સ્ય છું. માટે મહાન અને પ્રખર વિદ્વાનોની સમક્ષ મોટું ભાષણ કરવું, એ મને યોગ્ય નથી લાગતું. તો પણ એટલી હું ખાત્રી આપુ છું કે ભાવનગર જે હૃદયભાવ માટે પ્રસિદ્ધ છે, તેવા હૃદયભાવથી સ્વાગત આપવામાં જરા ઉણપ રહેવા દેશે નહિ. તેમ છતાં કંઈ અમારી ઉણપ લાગે તો ક્ષતિભર ગણુશો, એવી આશા રાખું છું. કેમકે વિદ્વાનો સ્વાગતની ખામીને ગણતા નથી. અમે આહં તો સ્વાગતકાર્યમાં કાયમ ટેવાયેલા છીએ, અને મને અધિકારના મિથ્યામાનથી કહી દેવાનું મન થાય છે કે અમે આપ વિદ્વાનોનું સ્વાગત ખુશીથી કરશું. પણ તે સિવાય બીજી બાબતો વિશે અહીં મારાથી ધણી વધારે પ્રમાણમાં પ્રખર વિદ્વાનો હાજર છે, ત્યાં કશું વિશેષ કહેવા હું માગતો નથી. તો પણ ભાવનગરને અનુકૂળ વાત પ્રસંગાનુસાર ન બોલાય, તો પણ તે એક ત્રુટિ ગણાય. મને આ વખત એક હકીકત યાદ આવે છે કે પ્રખ્યાત સદ્ગત દીવાનસાહેબ વિઠ્ઠલભાઈ નોકરીથી મુક્ત થયા પછી તેમની છાયામા રહીને જ અમારો વ્યવહાર ચાલતો હતો. જ્યારે જ્યારે આવા પ્રસંગો આવતા ત્યારે ત્યારે અમે સૌ એકમતે તેઓને માથે પ્રમુખની ઉપાધિ નાખતા હતા, અને તે ઉપાધિ તેઓ એક શરતે સ્વીકારતા. તેઓ કહેતા કે પ્રમુખનીવતી બોલવા વગેરેની બીજી ઉપાધિ અમારામાથી કોઇએ વહેારી લેવી. હવે એ જ રીતે આજે મેં સ્વીકારેલા પ્રમુખપદની ઉપાધિ અહીં પધારેલા ઉપપ્રમુખ ઝૌનરેખલ લલુભાઈ સાહેબ ઉપાડી લેશે. કેમકે મારી તનુફરસ્તી સારી નથી અને હું હવે વિશેષ બોલી શકીશ નહિ.

૩ સત્કાર મંડળના ઉપપ્રમુખ મહેરબાન-

લલુભાઈ સામળદાસ મહેતાના ભાષણનો સાર

વિદ્વાન સાક્ષરો અને સન્નારીઓ !

મહેરબાન સર પ્રભાશંકરબાઈએ મારી પાસેથી મારા મુરખીબાઈનું જે ઝણુ લેવાનું હતું છે, તે એટલું બધું અને એટલું મોટું છે કે તે કોઈ રીતે હું પૂર્ણ કરી શકું તેમ નથી. એમણે તેમની કરેલી સેવા એટલી વિશાળ હતી કે તેનો અંશ પણ હું આપી શકીશ નહિ. અત્ર જે કંઈ હું તેમનીવતી બોલીશ, તેથી પણ તેમનું ઝણુ તો જેમનું તેમ ઉભું જ રહેશે.

સાક્ષરમંડળ પાસે ઉભા થઈને બોલવામાં તેમણે જેમ પોતાનો અધિકાર નહિ હોવાનું કહ્યું, તેવી જ રીતે મેં પણ સાહિત્યક્ષેત્રમાં કંઈ કામ કર્યું નથી, પણ બાવનગરના રહીશ તરીકે મારે સત્કારનું કાર્ય કરવું જોઈએ, એ હું મારી ફરજ સમજી છું. તેઓએ મને આઠ દિવસ પહેલાં નોટીસ તો આપી હતી કે તેઓની વતી સ્વાગત વિશે મારે કંઈક બોલવું. પણ હું નહોતો માનતો કે મારે તે કાર્ય કરવું જ પડશે. હું ધારતો હતો કે અઠવાડિયામાં તેઓની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ થઈ જશે, અને તેઓ પોતે જ સત્કારનું ભાષણ આપશે, અને મારે માથે તે ભાર આવશે નહિ. આવેશ પ્રસંગ એક વખત મોટેમુ-એમ્સકર્ફના ખરડાની સભામાં મારે અણધાર્યો આવ્યો હતો, તે મને યાદ આવે છે. સર વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરશી સાથે દીનશા-વાંચી અને મારે જવાનું થયું. સર વિઠ્ઠલદાસને જ્યારે પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે રાજકીય વિષયનું તેઓએ અધ્યયન કર્યું નથી, પણ લલુભાઈએ તેનું અધ્યયન કર્યું છે, તેથી તેઓ જવાબ આપશે. આમ તે વખતે મારે માથે તે બોલતે અચાનક આવી પડ્યો હતો.

સર પટ્ટણી સાહેબને મિત્રતાને બાવે મનક કરવાના સ્વભાવ આટલી વયે પણ રહ્યો છે, તે હું માનતો ન હતો. પણ ખરું કહું તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં બાળકોને જેટલું જ્ઞાન હશે, તેટલું પણ મારામાં નથી. મને લાગે છે કે હવે જે આપણે ગુજરાતી સાહિત્યને અને ગુજરાતી ભાષાને પ્રચાર મથાશક્તિ ન કરીએ તો આપણે કંઈ જ કર્યું નથી. જે ભાષા કોઈ સમજી શકે તે ભાષામાં જ-લોકોની જોડે કામ લેવું જોઈએ અને અગ્રેજી ગમે તેવું સાઈ લખવાબોલવાનો ડોળા કરીએ, પણ અમારી બહેનો અને વગર કેળવણીલા બાઈઓ આપણા અગ્રેજી વિચારો સમજી શકે નહિ. મારે તેમને આપણા કામમાં બાગ લેના કરવા હોય તો તેઓ સમજી શકે એવી ભાષામાં કામ થવું જોઈએ.

મદદમાં ગાંધીજીએ નવજીવનદ્વારા ટૂંક સમયમાં જે પ્રગટિ કરી છે, તે ગુજરાતી ભાષા ન હોત તો તો જેટલી જાગૃતિ દાવ ઘેર ઘેર થઈ ગઈ છે, તેની થઈ શકત નહિ. મારે આપણે આપણી ગુજરાતી ભાષાને ખીલીને તે દાગએ જ આપણા અગાવ બાઈએને જીવનનો સંદેશ આપવો જોઈએ.

મારા અહીં આપ્યા અગાઉ ચાલુ દિવસ પેહેલાં મહાત્મા ગાંધીજીને મળ્યો હતો, અને પરિપક્વે અગે કંઈ તેઓના તરફનો સંદેશ મોકલવા વિનંતિ કરી હતી તેઓએ ગુજરાતી ભાષાના પ્રચારને બંને તેટલો ટેકો આપવાનો સંદેશ આપ્યો છે. તે સંદેશને આપણે વધાવી લઈશું, તો આપણે કંઈક કર્યું ગણીશું.

હું જો કે ભારતગરથી હાલ ઘણું દૂર રહું છું, પણ મારી રજેરગમા ભાવનગરનું જ લોહી વહે છે, એટલે આપ સર્વેએ અહીં પધાગવાની તરતી લીધી, તેને માટે ભાવનગર તરફથી આપ સરનાનો આત્મચાલુપૂર્વક વિનંતિ માનું છું.

રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી. બી. એ.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ.

૪ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વતા પ્રમુખ-નિયુક્ત રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીનું બ

(ભાવનગર, તા. ૧૮ એપ્રિલ ઇ. સ. ૧૯૨૪.)

શરણ કરણાણિ કામદ તે ચરણ ઘાણિ શ્વરાચરોપજીવ
કરુણામમૃજૈ કટાક્ષપાનૈ કુરુ મામમ્બ કૃતાર્યસાર્યથ

જે સરસ્વતીદેવીના સનમા ઉપાસનાયે આપણે સર્વ સાર્યવાદ
સાર્યવાદ કૃતાર્ય થાએ એમ હું દેવીના ચરણકમળને શરણે જઈ રા

ઉપકાર સાથે પ્રમુખપદને સ્વીકાર—સન્માનકારણી ૨
અન્ય સભ્યો અને સાહિત્યમંદુઓ, સન્મારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો

સાહિત્યપરિપક્વતા સાતમા અધિવેશનનું પ્રમુખપદ મને આપવા
હું આપને આભારી થયો છું ને તે મેં ઉપકાર સાથે સ્વીક

મારા મનની સ્થિતિ પ્રગટ કરવાની જરૂર છે આપની પ્ર
પ્રિન્સિપલ આનંદશંકરભાઈ એમના વિરત વાચનને, ૧

અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના ઉઠા અધ્યયનને આપણને ૨
વિદિત અને નિર્વિવાદ છે. એમણે એ પદ સ્વીકાર્યું

ધણેજ આનંદ થાત. મને તો ખાસ આનંદ થાત, કારણ
અને મારી તરફ શુભાવની પૂજ્ય શક્તિ ધરાવે છે. એમના એ પદ

સર્વેએ એ અનન્ય લાભ ખોયો છે, એ અતિશયનીય છે એમની મધુરી, આત
હૃદયગમ ભાષાને ને પ્રૌઢ વિચારને અદ્વિતીય લાભ પરિપક્વતા ન મળે તો આપણે ત

હતાસ થયા છીએ. એમના ના કહેવાથી આપના મતિઓએ-રા. આનંદશંકરભાઈ અને મારા
પ્રેમપાત્ર રા. રમણલાલ યાત્રિકે અને તાર મુખે ને તેના ઉત્તર તારથી જ માગ્યો 'આમારી

મુશીમત સમજીને પ્રમુખપદ સ્વીકારવાને તાર મુખી અમને ચિન્તામુક્ત કરો' એવા તારના
અસરકારક શબ્દો વાંચી મારા મનની સ્થિતિ ધણી કંદોડી થઈ પડી

શત્રિના દસને સુમાર થયો હતો. તે સમયે મારે ત્યાં ચિ. મોહનલાલ યુનિવર્સિટીના
ફેલો તરીકે સુટાયા તેના આનંદનિમિત્તે એક નાનું સ્વર્ણનમડળ એમુ થયું હતું તાર
ઉધાડતા તે પ્રથમ મન ચિન્તામયન થયું, તે જોતો ને વાંચો તે સમયે તારની જનાઈન
વીરમદ પાઠકજી મારી પાસે બેઠા હતા તેઓ તથા તેમના ચિ. પ્રો. યોગેશ પાઠકજી તથા
ચિ. મોહનલાલ ને મારી પુત્રી, જે બધા એકમત થઈ ગયા ને મધ્યએ અને આમદપૂર્વક
દંડુ કે ના તો ન જ કહેતી બધો વિચાર કરીને મેં સવારે સ્વીકાર્યો તાર મકવાને
નિમિત્ત થયો

હવે હું બહુધા નિશ્ચિન્ત થવન નિર્મમન કઈ છું એ વ સોસાહટિ મને વ્યાખ્યાન
આપવા બે વર્ષ થયા નિમનન્યુ કરે છે તેની ખબર એ જ કારણથી હું ના કરું છું તે તે
સોસાહટિ જણે છે.

શ્રીયુત આનંદશંકરભાઈ જેવા ઉત્સાહ, બુદ્ધિ, કાર્યશક્તિ, અને સર્વદેશીય કૌશલ્યથી સંપન્ન કાર્યધુરંધરે સાહિત્યપરિષદની કાર્યધુરા બહુજ સુગમતાથી વહન કરી હોત, તે કાર્યધુરા મારા મગજ પર પડતી જેવા હું નારાજ હતો; પરંતુ તારની ભાષા એવી હૃદયદ્રાવક હતી અને મારા પર બધા ગૃહમંડળનું ને સ્વજનમંડળનું એવું દળાણ થયું કે એ તાર મૂકનારા સજ્જનોના પ્રેમપાશમાં બદ્ધ થઈ અન્તે ગુર્જસ્તાહિત્ય પ્રત્યે મારી ફરજ મારે અદા કરવી જોઈએ એવી બુદ્ધિથી હું આ ઉચ્ચ પદની સ્વીકારવા અનિચ્છતો પણ આકર્ષાયો છું.

તરુણ પુરુષનું આ કાર્ય—મારા સમજવા પ્રમાણે આવું કામ તરુણ પુરુષેનું છે. તરુણ પુરુષો ઉત્સાહ ને કાર્યશક્તિને બળે પ્રગતિ ને શ્રદ્ધિ તથા ઉત્કર્ષ સાધવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યની ખિલવણી ને અભિવૃદ્ધિના માર્ગો શોધવા ને યોગ્ય ઉપાયો યોજવા ઉચુક્ત થશે તો સાહિત્યનો વિકાસ સર્વગામી થશે એ નિઃસંશય છે.

ઠાંડીઆવાડની ઐતિહાસિક ને પવિત્ર ભૂમિ—આપનો પ્રદેશ ઐતિહાસિક, પ્રાચીન, ને પવિત્ર છે. પ્રાચીન સુરાષ્ટ્રની, પાછળથી સૌરાષ્ટ્રની ખ્યાતિ પામેલા દેશની, સીમા વિસ્તીર્ણુ હતી. તે છેક સિંધુ નદીથી દમણ લગણુ ફેલાયલી હતી. હાલનું ઠાંડીઆવાડ એ વિસ્તૃત પ્રદેશમાં અન્તર્ગત હતું. સુરાષ્ટ્ર દેશનો અતિપ્રાચીન ગ્રન્થોમાં ને તાત્રપત્રોમાં નિર્દેશ એની પ્રાચીનતા સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. ઇ. સ. પૂ. ના ૮ મા સૈકાના ભગવાન પાણિનિના ‘કાતૈકૌજપાદ્યચ્છ’ ॥ ૬૨૩૭ એ સૂત્રને લગતા ગણપદમાં ‘કુન્તિસુરાષ્ટ્રાઃ’ એમ સુરાષ્ટ્રનો નિર્દેશ છે. મહાભારતમાં વનપર્વમાં ૮૬ મા અધ્યાયમાં ધૌમ્ય ઋષિ યુધિષ્ઠિરને વિવિધ તીર્થનું વર્ણન કરે છે તેમાં સુરાષ્ટ્ર દેશનું વર્ણન છે ને તેમાંના પુણ્ય સ્થળો, નદીઓ, તળાવો ને આશ્રમો દર્શાવ્યા છે. એ સુરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં જ પ્રભાસ ને દ્વારામતી વર્ણવેલાં છે. રુદ્રદામન અને રુદ્રગુપ્તના ગિરનારના ને કેટલાક વલ્લભીનાં તાત્રપત્રોમાં સુરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ છે.

તીર્થંમય પ્રદેશ—આ પ્રાચીન અને પુણ્ય પ્રદેશના વિસ્તીર્ણુ ક્ષેત્રમાં અવતારી દિવ્ય પુરુષ શ્રીકૃષ્ણના નિવાસથી પવિત્ર ને અપ્રખ્યાત થયેલી, સમ્ર મોક્ષદાયિકા નગરીમાંની એક શ્રીમતી દ્વારામતી, મહેશ્વરના જ્યોતિર્લિંગોમાં પ્રથમ જ્યોતિર્લિંગ સોમનાથથી વિરાજિત પ્રભાસ નગરી, ને તેની સમીપનું ત્રિવેણીસંગમનું તીર્થ ભારતવર્ષનાં બિન્ન બિન્ન સ્થળોથી હજારો યાત્રાળુઓને પ્રતિવર્ષ આકર્ષે છે ને પાવન કરે છે. એ જ પવિત્ર પ્રદેશમાં શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સહાધ્યાથી સુદામાને, દ્રોણને દુષ્ટે તિરસ્કાર્યા ને વૈરભાવનું બીજ રોપ્યું તેમ વધુતા ન દર્શાવતા વિલક્ષણ રીતે તેમનું સન્માન કરી દરિદ્રાવસ્થામાંથી હમેશને માટે એવા વિચુક્ત કર્યા કે

‘કયા ગઈ મારી તુડી ગુંપડીઆં, દાંચન મહેલ બને રે’—

એમ સુદામાનો સાશ્રર્થ ઉદ્ગાર થયો, એ ભક્તરાજ, સ્વામિમાની, ને માયનાને અવગણનાર સુદામાની સુદામાપુરી, હાલનું પોરબંદર—મહાત્મા ગાંધીજીનું જન્મસ્થાન—વિરાજન્માન છે. જેમણે પોતાની દૃઢ શ્રદ્ધા ને ભક્તિના અનુપમ બળ ને પ્રભાવથી અષ્ટદશ જે ન દીકળાંબેર નાગરોને અનેક ચમત્કારો દર્શાવી ચક્રિન કર્યા હતા, અને જેઓ ગુજરાતી ભાષાના જૈનેતર કવિઓમાં અગ્રિમ ને પ્રનિર્દિન સ્થાન ભોગવે છે તે આદિ કવિ ભક્તગંગ નરસિંહ મહેતાનું જન્મસ્થાન

બકતોના અને વેદાન્તીઓના પદ્યકવ્યથી પવિત્ર થયેલુ ગ્રામીન ને પુણ્યતાળી જુનાગઢ એ જ વિસ્તીર્ણ સુરાષ્ટ્રપ્રદેશમાં આવેલું છે એ જુહુનગરમાં પવિત્ર શીલની વેદિ પર આત્મદેહને હોમનારા શણકદેવી જેના સ્તીરતો પેદા થયાં છે. એ જ નગરની પાસે શ્રીમત્ માધકવિએ 'શિશુપાલવધ'ના ૪ થા સર્ગમાં ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તોમાં જેનું અયૌકિક સૌન્દર્ય વર્ણવ્યું છે એવો દેવતક ગિરિ-મહાભાગતમાં જેનું ઉન્નત નામ આપ્યું છે તે-ગિનાર પર્વત આવેલો છે. એ પર્વતની રમ્યતા બેઠા દારકાથી ઇન્દ્રપ્રસ્થ જતાં શ્રી કૃષ્ણ વારવાર અપૂર્વવત્ વિરમય પામ્યા હતા એમ વર્ણવી માધકવિએ રમ્યતાનું લક્ષણ આપ્યું છે કે જે દાણે દાણે નવીન લાગે તે જ ખરું રમ્ય છે. એ પવિત્ર ગિરિ અનેક તીર્થોથી અને ઐતિહાસિક શિવારોગોથી ભરેલો છે આવા રમ્ય ને પુણ્ય પ્રદેશમાં સાપ્રત સમયમાં પણ શતાવધાની નીઘ કવિવર, આચાર્યવર્ધ શ્રીમાન્ મદુલાલજી તથા શીઘ કવિ શાસ્ત્રીજી શકરલાલ તથા કવિશ્રી દેશવગય હરિશં, વગેરે અનેક નરરત્નો ઉદ્ભવ પામ્યા છે આ પવિત્ર પ્રદેશનું ભવ્યનગર ભાવનગર માત્ર અખિન કાઠીઆવાડને જ નહિ પરંતુ આખા મુંબઈ દિલાકાને અલૌકિક બુદ્ધિપ્રભાવ નો ઉચ્ચતમ રાજકીય નાગરિકત્વ ને સુતેલીપણથી રોભાવનાર સ્વર્ગસ્થ ગૌરીશંકરભાઈએ પોતાના જન્મથી અધકૃત કર્યું હતું એમના તેજસ્વી મન્યતન્ત્રે ભાવનગરના ઉત્તરેત્તર ઉત્કર્ષના બીજ રાખ્યા છે, જે કાલક્રમે શાખાપ્રશાખાંરૂપે સર્વત્ર પ્રસાર પામી રહ્યા છે એવા પ્રદેશમાં આપણે જુનરની સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે ભેગા થયા છીએ બધુઓ, પવિત્ર સ્થાનનું માહાત્મ્ય અલૌકિક છે તેની તાત્કાલિક અસર જાહેર છે પવિત્ર સ્થાનના અત્તરારથી ગમે તેવા અશ્રદ્ધાળુ પુરુષ પણ દાણ વાર પવિત્ર બને છે અહાગિરિના નર્હુનમાં કવિશ્રી નર્મદે ખરું કહ્યું છે કે

‘સસાર સંધો વિસરી જવાએ, પાપી પ્રપચો મનમાંથી જાએ,
હીના પિતા હ નયિ દેશરતો, એવો તપસી ગિરિ છે જ આ તો’

કાઠીઆવાડમાં ભાવનગરનું સ્થાન—સામાન્ય આખાડી, વેધારશોજગાર, ને કેળવણીની આપતમાં ભાવનગર કાઠીઆવાડમાં અથ સ્થાન ભોગવે છે ભાવનગરની સપત્તિ મહારાજ સાહેબ ભાવસિંહજી અને વર્ષતસિંહજીનાં પરાક્રમ ને દુરઅદેશીપણાને આભારી છે એ કામમાં સદ્રત રૂપણ દેશાઈએ મંત્રી તરીકે તેમજ સરદાર તરીકે અગ્રેસર ભાગ લીધો છે કનાબવન સ્થાપી ઔદ્યાગિ- કેળવણીના પ્રસાર કરવાની યોજના પણ હાલ અદિજ થઇ છે સ્વ સર ગૌરીશંકરભાઈ જેવા નાગરિકોએ તેની અવ્યુત્કલિતે માટે જે બીજ રાખ્યું છે તે તેમની પછીનાં બાહોશ રાજ્યતન્ત્રીઓએ સારી રીતે પોપી વિસ્તાર્યું છે હાલ એ રાજ્યનો કારભાર જુનુત, અનુભવસંપન્ન કાર્યદક્ષ રાજ્યતન્ત્રી શ્રીમાન્ સર પદ્મણી સાહેબના હાથમાં છે એઓ સાહિત્યક્ષેત્રમાં વિચારને સાહિત્યના પોષાક છે આવા તપસ્વી પ્રદેશમાં, મુદ્દિની શીતન જ્યોત્સ્ના સર્વત્ર પ્રસરી રહી છે એવા વાતાવરણમાં આપણું કાર્ય સાધવા આપણે મન્યા છીએ, તો એના ઉચ્ચ સરકાર આપણી સાધનસપત્તિ ખિલવશે અને આપણા ર્યાસને સફળ કરશે એવી મારી આશા છે

બધુઓ, આ રમ્ય નગરમાં હું ૩૪-૪૧ ઉપર અદિની સામગદ્યસ દૈનેજમાં સરકૃત મોડેસર તરીકે એક વર્ષ ગ્લેસ હતો તે સમયના પ્રિય મરમ જુના સરકાર ભાગ મનગા

આજ જાત યાય છે અને હાલની અનેક દિશાની પ્રગતિ જોઈને હું અતિદુર્ધમાં મગ્ન થાઉં છું.

સાહિત્યસેવકોના સ્વર્ગવાસની નોંધ—પ્રથમ તો, હાલ થોડા જ વખત પર જે સાહિત્યસેવકોને આપણે જોયા છે તેમને વિષે આપણો શોક પ્રદર્શિત કરવો એ આપણો ધર્મ છે. એમાના મુખ્ય પુરુષ દીવાન બરહર રણજીભાઈ છે. એમની સાહિત્યસેવા સુવિદિત છે. ધૃદાવસ્થામાં પણ એમનામાં જીવાનીનો ઉત્સાહને કાર્યશક્તિ અવસાન પર્વેત જોવામાં આવ્યા હતા એ ખરેખર પ્રશંસનીય છે. બીજો ખેદકારક શોક તનમુખરામભાઈના સ્વર્ગવાસનો છે. એમનું જીવન વ્યાધિચ્ચંદ્ર હતું, તેથી કોઈ વિષય પર એમો મોટો ગ્રન્થ રચવા પામ્યા નથી. પરંતુ વેદાન્ત અને ન્યાયશાસ્ત્રનો એમનો જોડો અભ્યાસ, પ્રાચીન વિષયોની એમની સંશોધકશક્તિ, અને ભાષા અને સાહિત્યનું ગંભીર જ્ઞાન એમના માસિકોમાના લેખોમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. સાહિત્યને શાસ્ત્રના એવા અભ્યાસકે વિરલ છે. એમના અકાલ સ્વર્ગવાસથી ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસને મોટી હાનિ થઈ છે. ત્રીજો સ્વર્ગવાસ સદત ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીનો થયો છે. એમો સારા સાહિત્યસેવક ને પ્રૌઢ અભ્યાસક હતા. થોડા વર્ષ થયા એમનું આરોગ્ય સારૂ રહેતું નહોતું. કોઈકમાન્ય તિલકના ભગવદ્ગીતાના પુરતકનું એમનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર આપણા સાહિત્યક્ષેત્રમાં એમની વિજયવદ્ગત તરીકે પ્રકાશિત રહેશે. એમોની સાથે તેમજ એમના કુટુંબની સાથે મારો સંબંધ ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં મારી અમદાવાદમાં વાદમાં બઢી થઈ ત્યારનો હતો. અમદાવાદ હાથ રફામાં ને એલિન્સ્ટન કોલેજમાં એમો મારા પ્રિય વિદ્યાર્થી હતા અને મારા તરફ એમની ઘણી પૂજ્યશુદ્ધિ હતી. ગયે વર્ષે સુરતમાં નર્મદજયન્તીના સમારંભમાં દલિથી ન્હાનાલાલભાઈના વ્યાખ્યાન સમયે સંગત ઉત્તમલાલ પ્રમુખસ્થાને હતા. એમોનો નિવાસ મારે ત્યાં હતો અને પ્રાસંગિક વાતમાં એમણે મને કહ્યું હતું કે હું પ્રાચીન ગુજરાતનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવા ઇચ્છું છું ને એની સામગ્રી એકઠી કરું છું. મારી યોજના પૂરી થયે હ એક દિવસ તમારી સાથે એ વિષે ચર્ચા કરી સંમતિ મેળવી છું. મારી યોજના પૂરી થયે હ એક દિવસ તમારી સાથે એ વિષે ચર્ચા કરી સંમતિ મેળવી છું. મારી યોજના પૂરી થયે હ એક દિવસ તમારી સાથે એ વિષે ચર્ચા કરી સંમતિ મેળવી છું. મારી યોજના પૂરી થયે હ એક દિવસ તમારી સાથે એ વિષે ચર્ચા કરી સંમતિ મેળવી છું.

બન્નુજો, આપની સમક્ષ પ્રાચીન સમયથી આધુનિક સમય સુધી ગુજરાત સાહિત્યવાનિકાના જે જે ગમ્ય હોય તે સનાઓ હૃદયોમાં છે તેમાંના મુખ્યનો નિર્દેશ કરવા તથા

તેમાંના કેટલાક સુગંધી પુષ્પોનો મુલાસ પમરાવવા હું ઇચ્છું છું. વાઢીમાં નીંદવા જેવું થતું
પણ હોય છે તેમજ ગુલાબ જેવા સુંદર છોડોમાં પણ કાટા હોય છે. હું આપની સમજ
રમ્ય દ્રશ્યો ને પુષ્પોનું જ પ્રદર્શન કરીશ. પછી આધુનિક સમયના આરંભમાં સિટિસ ગ્રામની
સ્થાપનાથી સર્વજન સલાહશાતિના પ્રસાદથી આપણા જનમમાંજ તેમજ સાહિત્યમાં અનેક
દિશામાં પ્રગતિ થઇ જે લાભલાભ થયા છે તે તરફ, તેમજ પ્રાચીન અને નવીન પ્રદર્શનોની
મુલ્યના કરી દેશકલાનુસારે શુ સુકત છે તે તરફ આપનું લક્ષ્ય ખેંચીશ. આધુનિક સમયમાં
કાવ્ય, નાટક, નવનકથા, જીવનચરિત્ર, ઇતિહાસ, ને વિજ્ઞાનના સાહિત્યમાં કેવી પ્રગતિ થઇ
છે, કેવી થાય છે, ને કેવી છલ છે, તેનું દિગ્દર્શન કરાવીશ. પારસી ને મુસલમાન દેખકોએ,
સ્પેશિયલકોએ, તેમજ દૈનિક ને માસિક પત્રોએ કેવી સાહિત્યસેવા બજાવી છે ને બજાવે છે
તે પણ આપના મો આગળ ચૂકાયા. વળી જે જે સંસ્થાઓ સાહિત્યને પ્રિય છે તેને
કરેલા કામોની નોંધ કરી કર્તવ્યમાર્ગ સૂચવીને છેવટે, સાહિત્યપરિપક્વતા સ્થાપી મંડળની
આવશ્યકતા સ્થાપિત કરીશ તેમજ એ મંડળના બંધારણ ને કર્તવ્ય વિશે માગ વિચાર
દર્શાવીશ.

ગુજરાત સાહિત્યના આર કાળ—પદ્ય એ સાહિત્યનું કર્ણપ્રિય, મધુર, અને રમણ
શક્તિને વિશેષ સુગમ એવું અંગ હોવાથી સર્વ ભાષાના સાહિત્યમાં તેનો વિકાસ ગદ્ય
કરતાં વહેશે થાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ એ જ સત્ય પ્રવર્ત્યું છે. અ્યુપ દૃષ્ટિએ નિઠા
ળનાં આપણા પદ્યસાહિત્યના ચાર કાળ થઇ શકે છે. ૧. પ્રાકૃત કાળ; ૨. આદિ કાળ,
૩. મધ્ય કાળ, ૪. અર્વાચીન કાળ. પ્રાકૃત કાળમાં અપભ્રંશમાંથી નીકળેલી પ્રાચીન ગુજરાતીમાં
લખાયેલા કાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે. એ વર્ગમાં પદ્યનામ કવિકૃત 'કાન્દકરે પ્રમથ' તથા
બાળકૃત 'કાદમ્બરી' ને બીજાકવિકૃત 'હરિવીર સોળકળા', શ્રીધર વ્યાસકૃત 'રણમથ
કંદ' તથા કર્મજી મનિકૃત 'સીનાહરણ', ઉપાધ્યાય મેરમુંદરનું 'પુષ્પમાળ પ્રકરણ', તેમજ
જેનોના રાસાઓ એટલે પદ્યમય કથાઓ—૬. સ. ના ૧૨માં રસામાં રચાયેલા 'સામ્રાજી રાસા'
તથા નરસિંહ મહેતાના સમયની કંઈક પૂર્વે રચાયેલા ત્રીવિજયબલ મુનિનો 'શ્રીમૌનમરાસ',
વગેરે જૈન ગદ્યોએ અન્તર્ગત થાય છે. આ પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા અપભ્રંશમાંથી નીક
ળેલી છે. અપભ્રંશના નિયમો સિદ્ધાન્તમયકે પોતાના વ્યાકરણમાં દર્શાવ્યા છે તેમજ તેનાં
ઉદાહરણપદો પણ આપ્યા છે. વળી લક્ષ્મીધરના 'વડમાળાચન્દ્રિકા' માં, 'સ્વાવતાર'
માં, તેમજ માહંડેયના 'માહુતસર્યસ્વ' માં પણ અપભ્રંશનું વિવેચન છે. અપભ્રંશ અને
પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા, એ બાબાના વિકાસની શાસ્ત્રીય માથ કળાઓને આ દબોડો છે.

ચૌદા, ૭૨ કળા, ને ૬૪ વિજ્ઞાન વર્ણવ્યા છે. ઈ. સ ના ૧૫ મા સૈકામાં ઉપાધ્યાય મેસ્ત્રુદરે 'પુણ્યમાળ પ્રકરણ' રચ્યું છે, તેમાંથી કવિ નર્મદે 'નર્મકોશ'ની પ્રસ્તાવનામાં ઉલ્લેખ આપ્યો છે, તેમાં તે સમયની ભાષાનું સ્વરૂપ જણાય છે.

રાસાની ભાષા—જૈનોના રાસા છે. ઈ. સ. ના ૧૮ મા સૈકા સુધીના છે. એ રાસાઓમાં જે ભાષા જેવામાં આવે છે તે જ ભાષા છે. ૧૮ મા સૈકા સુધી તે સમયના લોકોમાં પ્રચલિત હતી એમ તો કહી શકાશે નહિ. પરંતુ સ્થિતિ એવી જણાય છે કે જૈન ગ્રંથકારોને પ્રાકૃત ભાષાનો વિશેષ અભ્યાસ હોવાથી તેમજ તેમના સૂત્રો-શાસ્ત્રગ્રંથોમાં ભાગધી કે અર્ધભાગધીમાં લખેલા હોવાથી એ ભાષાની અસર તેમના પર થાય એ સ્વાભાવિક છે. બ્રાહ્મણોમાં જેમ સંસ્કૃતમાં લખનાર વિશેષ કીર્તિ પામતા તેમ જૈનોમાં પ્રાકૃતમાં લખનાર અધિક સન્માન પ્રાપ્ત કરતા. આથી જૈન લેખકોએ જનમહાત્મા ચાલતી ભાષામાં લખવાને બદલે પ્રાકૃતમિશ્ર ભાષામાં લખવાનું જારી રાખ્યું. આથી જ છે. ૧૮ મા સૈકામાં ગ્રેલો જૈનગ્રંથોની ને બ્રાહ્મણગ્રંથોની ભાષામાં ફેરફાર છે.

નરસિંહ મહેતા—ગુજરાતી ભાષાના બ્રાહ્મણ કવિઓમાં આદ્ય કવિ નરસિંહ મહેતા છે એમના કાવ્યો, પદો, ને પરભાતીઆ ભક્તિરસથી છલકાતા છે. ટુંગાગ્ના પદો પણ ભક્તિમાં જ પરિણામ પામે છે. નરસિંહ મહેતાના નીચેના જેવા પદો તો સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષોને સુખે પણ સાબળવામાં આવે છે —

‘ નાગયજ્ઞનું નામ જ લેતા, વારે તને તબિયે રે,
મનસા, વાચા, કર્મણા કરીને લક્ષ્મીનરને બળિયે રે ’

* * *
‘ બોળા બોળા શબ્દ તમને વિશ્વ વખાણે રે,
મૂળની વાતો તમારી કોઈ નવ જાણે રે
જોગીન્દ્રપણ, શિવજી, તમારે મે જાણ્યું રે,
જરામાં ઘાલીને, શિવજી, આ ક્યાથી આપ્યું રે ’

* * *
‘ પદો રે મોપટ સીતા રામના, સતી સીતા પદાવે.
પાસે બાધી પાજરે, મુખે નામ જાપાવે. ’

* * *
‘ મારા મનગમના મહારાજ, મારે ઘેર આવો રે,
હું તો તવનું તમારે કાજ, દસીને બોલાવો રે. ’

* * *
તેમજ નીચેના જેવા પરભાતીઆ પણ ઘણા લોકો ને યાચકો માય છે —

‘ જાગને જાદવા, કૃષ્ણ ગોરાળિયા, તુજ વિના, ધનમાં કુણું જાગે. ’

* * *
‘ રાત રહે જાહરે પાછની ખટ ધડી, સાધુ પ્રજાને સુષ ન રહેવું,
નિદાને જાદગિ સમરવા થોદરિ, એક તું ગે તું એમ કહેવું. ’

નરસિંહ મહેતાના પરમાત્મામા હિપેશ, તત્ત્વજ્ઞાન, ને કૃષ્ણસ્તુતિના વચનો ઝગડે છે એમને તત્ત્વજ્ઞાન કરતા પ્રેમરસ જ દષ્ટ લાગે છે, તેથી કહે છે કે—

‘ પ્રેમરસ પાતે વું, મોરના પાંચધર, તત્ત્વનું દુષણું તુચ્છ લાગે ’
 તોપણ મહેતા તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક વાર સ્તુતિ કરી કહે છે કે
 ‘ ન્યાયગી આતમા તત્ત્વ ચિન્થો નહીં, ત્યાલગી સાધના સર્વ જૂઠી,
 માનુષદેહ તારો એમ એજે મયો, માવધાની જેમ દૃષ્ટિ વૂઠી. ’

* * *

‘ ભણે નગરૈયો કે તત્ત્વદર્શન વિના ગતચિતામણી જન્મ ખોયો
 નરસિંહ મહેતામા શુદ્ધ બક્ષિતપૂર્ણ હૃદયના સ્વાભાવિક ભાવોના તરંગો ઘાઘળે છે
 એમા કૃત્રિમતા નથી કે અવકાર ઘટાવવાનો પ્રયત્ન નથી તોપણ મીરાબાઈના
 ગીતોમા જેમ

‘ બોલ મા બોલ મા બોલ મા રે, ધાકૃષ્ણ વિના બીજી બોન મા,
 સાકરોરડીનો સવા તજીને, કાવો તે લીમડો રોગ મા રે.
 ગધાકૃષ્ણ ૦ ’

એ પદમા નિર્દર્શના અવકારની ડાયા છે, તેમ

‘ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ નવનરગી તજ, અન્ય દેવે જેનું મન મોહે,
 કોટિ ચિત્તામણિ કામધેનુ તજ, મહિષીના પુત્રનું દ્વેષ દોહે ’—

એ પદમા નિર્દર્શના અવકાર છે અલકારો ને શ્રુષો વિનાપ્રયત્ને, આભારિ રીતે જ સાગ કવિઓના કાવ્યોમા સ્ફુટી આવે છે

લઘુતાવાચક પ્રત્યયો—નરસિંહ મહેતાના કાવ્યમા અનેક સ્થળે લઘુતાવાચક પ્રત્યયો અને ઘણે સ્થળે એના બેવડા પ્રત્યયો નજરે પડે છે એ પ્રત્યયો જલ્દયા વાતસંયવાચક, નધુતાવાચક, કે તિરસ્કારવાચક હોય છે, ને કેટલેક સ્થળે િરયંક—માત્ર સ્વાર્થવાચક હોય છે અન્ય કવિના કાવ્યોમા જેવામા આવે છે તેા કળા મહેતાના કાવ્યમા એનો પ્રયોગ વાચકનું લક્ષ આકર્ષે એવો છે જેમકે ‘ બલેડી, ’ ‘ સેજલડી, ’ ‘ વિનનડી, ’ ‘ દેહડી, ’ ‘ સરીખડા, ’ ‘ આગનડી, ’ ‘ મગધડો, ’ ‘ કાકડે, ’ ‘ મારગો ’ ‘ એકલડા, ’ ‘ વદાલડો, ’ ‘ વાઠલડ, ’ ‘ નાદનડીઆ ’ ‘ નાદાનલા, ’ ‘ બોજનીયા, ’ ‘ હાથરોડ, ’ ‘ ગોપિકાકેડો ’ (એમા પ્રત્યય પર જણ)

ગીતોઆધ—એ જ મગધમા પાટણના કવિ બાવળ સિદ્ધપુત્રા બીગ, અને કીને ઘાજે એનાં, લઘુઅધુક્ત, મર્યાદિત નુમાગના કૃષ્ણમગ્ન આધ વાચકને કૃષ્ણબક્ષિતના રસમા તરંગો કળાર મહેતાના મીરામાઈ ગુજરાતી સાદિત્વના આદિમાગના ક્ષિતિજમા તેજસ્વી તાગના જેવા પ્રકાશમાન થાય છે

બાવળે ‘ કૃષ્ણનીવા, ’ ‘ ગમગાગીનીના, ’ ‘ નગાખ્યાન, ’ ‘ વદવઆગમન, ’ ‘ રુદ્ધિમ બીદગ્ધ ’ ‘ દયમરુદ્ધ ’ આદિ મન્યો ગમ્યા છે એના નીચેના પદો નીચેના ગાય છે —

‘ જાણી રહે રે આહીરડી, તું જોલની વાદા જોલ,
તારી આખીને મેં જોળખી રે, અવર નહીં કેળી તોલ, જાળીં’

‘ જીપુખાનકેરી જેટી રાધા છે માં નાંમ.
દધિતણી જો ખપ કરે આવજો જોડુખામ. જીપુ’

‘ જખીલા નંદના રે તારી ચાલનો ચટકોં જો,
છોરા આહીરના રે તારા મુખનો મટકોં જો, જખીલાં’

મીરાંબાઈના ચરિત્રનું વાતાવરણ અનેક અસત્ય વૃત્તાન્તોથી દૂષિત થયું છે. એ વિષયમાં મહાગત તનમુખરામ મનઃમુખરામ ત્રિપાઠીએ જાડું મંશોધન કરી લખેલા સાત પ્રકાશ પાડ્યો છે. એનું કવિત્વ ઉચ્ચ પ્રકારનું છે ને વાચકને ભક્તિરસમાં કલ્પેલા કરાવે છે. મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે તેમ હૃદયમાંથી પ્રસરેલા મનોભાવના એ અરણ્ય છે. એ લોકશક્તિને તૃપ્ત કરવા પ્રસરેલાં નથી. એની ભાષા હિંદીભિન્નિત મધુર ગુજરાતી છે. એના લખાં કાવ્યો ભક્તજનોને ને જીઓને મુખરય છે. થોડાંક ઉત્તમ કાવ્યો નીચે દર્શાવ્યા છે—

‘ રામ રમકડું જડિયું રે, રાણાજી મને રામ રમકડું જડિયું.’

‘ મેરો મન હરિ સિયો રાગ રણુછોડ,
કેશવ, માવલ, શ્રીપુરુષોત્તમ, કુમેર કયાણુકી જોડ, મેરો મન’

‘ બંસીવાલા આજો મોરા દેશ
આજો મોરા દેશ, હો બંસીવાલા આજો મોરા દેશ.’

‘ આવત મોરી અલિયનમેં ગિરિધારી મેં તો છુપી હું, લાજકી મારી, આવત’

‘ પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે મને લાગી કટારી પ્રેમની.’

‘ જોલ મા જોલ મા જોલ મા રે રાધાકૃષ્ણ વિના ખીનું જોલ મા

સાકરશેરડીનો સવાદ તજને, કડવો તે લીમરો ઘોળ મા રે, રાધાં’

‘ જોવિંદો પ્રાણ અમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે

મને મારો રામજી ભાવે રે, ખીજો મારી નજરે ન આવે રે.’

‘તે રે ગાથો ગાઠરમા જમ વસિયે, અને લેને લાગાટી એ નસિયે રે, ગાયો’

‘મુખડાની માયા લાગી રે, મોદન પ્યારા મુખડાની માયા લાગી રે.’

‘વિપન પડે ત્યારે દરિને સંભારે મારી નદારે ચડે વનમાળી રે.’

‘મરિ દેખાને હરે રે સુદામા મરિ દેખા હરે રે’

મધ્યકાળી પ્રેમાનન્દ—મધ્ય કાળમા અનેક કવિઓ થયા, તેમા જો કે પ્રેમ નદે, પોતાના પરિગામી કવિઓ—નાદર, વિષ્ણુદાસ, વિદ્યનાથ જાની, વજ્રઓ,—એ કવિઓનો કંઈક આધાર આપ્યાનની પમદગીમા અને સંક્ષી, વગેરેમા લીધે હતો, તોપણ એ કાળમા એ કવિચન્દ્ર સાહિત્યગિતિજમા પોતાની પૂર્વ જ્યોત્સ્ના સર્વ પ્રસારી, અન્ય કવિનારકોને ક્ષીણ, નિસ્તેજ જેવા કરે છે, અને રસની ઝમાવટ, ભાષાને કાચુ, વર્ણનની ચૈલી, મનુષ્ય ઉદયતું અને કુદરતનું જ્ઞાન, આદિ અનેક શુભોદી વાચકના હૃદયમા અમીરસ રેઢી તેને રસભીનું કરી આનંદની લહરીમા આદોષન કરાવે છે. શુન્દરાતી ભાષા તે સમયે ‘શુ શા પૈસા આર’ તરીકે નિદાતી હતી અને જે ને તે હિંદીમા કરિતા રચી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરતા હતા એવી અધમ સ્થિતિમાથી શુન્દરાતી ભાષાને ઉદ્ધારી સન્મૂલના જેવી પ્રતિષ્ઠાએ પહોંચાડવા આ કવિરત્ને પ્રયત્ન આદર્યો અને ‘શક્તિ ઉપરાત કામસ્વીકારણ નહિ એ જેમ બુદ્ધિલક્ષણ છે તેમ આરબેવા કાર્યનો નિર્વાહ કરવો એ પણ બુદ્ધિલક્ષણ છે,’ એ નીતિવચનને અતુરોધ જ્યાસુધી શુન્દર ભાષા પ્રતિષ્ઠિત થઈ પામે નહિ અને પોતે અગીકાર કરેના કાર્યનો એ રીતે નિર્વાહ થાય નહિ ત્યાસુધી પોતે જ પ્યા નહિ ગમાયણ અને મહા ભારત જેવા અનુપમ ગીર્વાણકાવ્યો જ્ઞાનના ને નીતિના આકરમન્યો છે, તેમાથી આપ્યાને પસંદ કરી તેમા જનસમાજને અનુકૂળ ને હૃદયગમ થાય એવા યોગ્ય ફેરફાર કરી ઉત્તમ કાવ્યો રચી, શુન્દર ભાષાને ઉચ્ચ કોટિમા આણી, જનસમાજની ધાર્મિક ને રસિક વૃત્તિ પોષી અને એ જ પ્રમાણે ભાષાને ઉત્કર્ષ કરે એણે રત્નેશ્વર, વયળ, સુન્દર, વીરજી, હરિદાસ, વગેરે ૧૦૦ સ્ત્રીપુરુષનું કવિમંડળ પોતાની આસપાસ એકઠું કરી તેને જેમ ધટે તેમ કામ સોપ્યું જેમ રોમમા ઝાગરદસ રાજાના સમયમા સાહિત્ય પ્રુષ્ઠગ કેળવણુ ને ખીચુ હતું, અને જેમ ઇંગ્લંડમા ઝૉન રાણીના રાજ્યમા અંગ્રેજ સાહિત્યનો અનેક દિશામા વિકાસ થવાથી ઇતિહાસકારો જ્ઞાનના રાજ્યને અંગ્રેજ સાહિત્યનો આગરદન યુગ કહે છે તેમ આ મધ્યકાળને શુન્દર સાહિત્યનો પ્રેમાનન્દયુગ—પ્રેમયુગ કહી શકાય કવિ પ્રેમાનન્દશુન્દર સાહિત્યની અનન્ય સેવા બજાવી છે ને

‘સાગોપાગ સુરમ વ્યવ્ય અતિગે ધારો ગિરા શુન્દરી,
પાદે પાદે ગસાગ ભૂચણની થાઓ સખી ઉપરી,
જે ગીરીણુ ગિરા ગણાય ગણુતા તે સ્થાન એ પો વી
શો ત્રેલ સદ સખીજન થઈ એ આસ’

એ પદ્યમાં કહ્યું છે તેવી આશા રાખીને ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે એમ સ્થાપન કરવામાં કોશ પણ અતિશયોક્તિ ને આટ્ટક્રિયા નથી.

પ્રેમાનંદનું કવિમંડળ—વલ્લભ—કવિ પ્રેમાનંદે પોતાની આસપાસ એકત્રિત કરેલા મંડળને જે કામ સોંપ્યું હતું તે કેટલેક અંશે યથાશક્તિ થયું, પરંતુ જોમએ તેવું દીપી નીકળ્યું નહિ. રત્નેશ્વર સંસ્કૃત ભાષામાં વિદ્વાન હતા, તેણે ભાષાન્તરરૂપ કેટલાક ગ્રંથ રચ્યા અને કવિપુત્ર વલ્લભે પિતાની સ્તુતિ ને સામળભટ્ટની નિંદા કરી પોતાનાં કાવ્યોની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડી. તેણે ‘કુન્તી-પ્રસન્નાખ્યાન,’ ‘કુન્તાસનરઘિરપાન,’ ‘યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદ,’ ‘યક્ષપ્રશ્ન’ આદિ ગ્રંથો રચ્યા છે. ગીર્વાણ ભાષા જેવી ભાષા વિષે તેણે એક સિદ્ધ પુરુષને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે તેને ગુર્જર ભાષા જ ખતાવી, એમ વર્ણવી વલ્લભે જે ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ પ્રતિપાદન કર્યું છે તે દરેક સાહિત્યસેવકે હૃદયમાં કોતરી રાખવા જેવું છે.

‘હમર મૂંઝી અને તું, કુંગરને પૂજે કેમ ?
ગોદમાનો સૂત જૂએ, જાણ્યું નહિ જેમણે.
તારી ભાષા છે જ તેવી, જાણ્યું નવ તે’ જરૂર,
વિચારી જે વારંવાર, ગુણથી ઘટે ગણે.
કોમળતા કમળથી, અધિક દેખાય જેમાં,
મધુ સુધા મિષ્ટપણે, હારી હારી જાય છે.
અમલતા એના જેવી, નથી કોઈ ભાષામધ્ય,
પ્રાચીનપણું તો જેવું, મોટું મનાય છે.

ગુર્જર ગિરાની તુલ્ય, ઉપમા ઉર્વામાં નથી,
સર્વગુણસંપન્ન છે, ઉચ્ચાર રસાળ શો ?

સામળભટ્ટ અને અખો—એજ યુગના કવિ સામળભટ્ટે ને કવિ અખોએ પ્રેમાનંદની જુદી જ દિશાએ સમગ્ર પ્રયત્ન કર્યો છે. રામાયણમહાભારતના આખ્યાનો જનસમાજને ગામ પાતલાવવાને બદલે પોતાની કલ્પનાશક્તિને પ્રભાવે ‘મહાપચ્ચીસી,’ ‘સુદામોતેરી,’ ‘મદનમોહન,’ ‘પદ્માવતી,’ ‘જડા ભામિની,’ ‘નંદગ્રામીસી,’ વગેરે વાર્તાઓ લેખન ‘ઉદયમર્મસંવાદ,’ ‘અંગવિદિ,’ ‘શવશુભદોદરીમંવાદ,’ આદિ અનેક કાવ્યો કવિ મામળે રચ્યા છે, તેમાં તેણે વસ્તુસંકલ્પનાની અદ્ભુત શક્તિ, જનસ્વભાવ આલેખવાનું કૌશલ્ય, અને અલોકિક જ્ઞાન લેખન બહુશ્રુતતા ને વ્યવહારકુશળતા દર્શાવ્યા છે. ઉપમા તો કાલિદાસની એમ એક પ્રાચીન સંસ્કૃત પદ્યમાં કાલિદાસની પ્રશંસા કરી છે તેમ છપ્પા તો સામળભટ્ટના એમ કહેવામાં કોશ પણ અત્યુક્તિ નથી.

અખો—સંસારથી વિરક્ત થયેલો, ક્રોધેલા ઉપકારના બદલામાં નિંદા ને દોષારોપણ પામેલો, આદર્શનૂત નીતિ દર્શાવનાં કારાગ્રદમાં ગોધાયલો અખો કવિ મન્નારનો ત્યાગ કરી મનની શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા સદ્ગુણી ગોધમાં નીહળી પડે એ સ્વાભાવિક છે. એ ગોધમાં એને બેળ્યુ રચને ગાર્ગી અને સંસારમાં મન્યાપન્નના રહેવા ગુરુઓ માધ્યમ પડે છે એટલે એવા ગુરુઓ પર પોતાની કવિતામાં એ સંચોદ પ્રદાર કરે એ જન્યુ સ્વાભાવિક છે. આખરે, કાળીમાં મહાકર્ણિકના પાટ પર એને લેટ્યા ગુરુ મગે છે, નેમના નન્દગ્રામી ગંગા નેના

શાસ્ત્રના મૂળ રહસ્યનું જ્ઞાન થાય છે અને એ જ્ઞાન તે ‘શુરશિષ્યસંવાદ,’ ‘અખેગીતા,’ ‘ચિત્તવિચારસંવાદ,’ ‘પગીકરણ,’ આદિ ગ્રન્થોમાં દર્શાવે છે. એને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન નહોતું, તેમજ હન્દ શાસ્ત્ર કે કાવ્યશાસ્ત્રથી પણ એ પરિચિત નહોતો. જેવી કવિતા સૂત્રી આવી તેવી કવિતામાં એણે પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા છે. મૂળ તો વેદાન્તનો વિષય જ ગદ્ય અને તે વગી કવિતામાં હિનારવો એ કામ ધણું દુષ્કર, એટલે એના કાવ્યો સુગમ ને લોકપ્રિય થાય નહિ એમાં નવાઈ નથી. તોપણ એના કાવ્યોનો કેટલોક ભાગ વ્યાવહારિક હોવાથી તેમજ તે સાદી, સરળ, ને સીધી ભાષામાં રચાયેલો હોવાથી ઘણા લોકપ્રિય થયો છે. એણે લોકોને તીખી ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો છે. એના કેટલાક પદો લોકલક્ષિતામાં સામાન્ય પ્રચાર પામ્યા છે, કેટલેક રચણે અસંસ્કારી ભાષા વાપરી પોતાનો હેતુ સાધવામાં કવિ ચૂક્યો નથી. નીચેના જેવા પદો ઘણા લોકપ્રિય થયા છે:-

‘તિલક કરતા ત્રેપન વણા, જપમાળાના નાકા ગયા,
તીરથ ફરિ ફરિ થાક્યા ચર્ચુ, તોય ન પોતા હરિને ચર્ચુ.’
‘કથા સુણી સુણી કૃત્યા કાન, તોએ નાંચુ બ્રહ્મજ્ઞાન,
એક મુરખને એવી દેવ, પચ્ચર એટલા પૂજે દેવ,
પાણીને દેખી કરે સ્નાન, ટુળરી દેખી તોડે પાન.
એ તો અખા બહુ ઉપાત, ધણા પરમેશ્વર એ કપાની વાત.’
‘કૃતકર્ણ અર્ગેમાં એવા ઘણા સરળ, સીધા, ને સચોટ પદો છે.
‘આવિ નમગ્માં લાગિ લાય, પખિને રથો ઘોષો થાય,
ઉદર બિચારા કરતા મોર, જેને નહીં ઉડ્યાનું જ્વેર.
અખા જ્ઞાની ભવથી કેમ કરે, જેની અનુભવપાળ આકાશે ફરે.’

+ + + +

શુર થઇ બેઠો સેનો સાધ, સ્વામિપણીની વળગી વ્યાધ,
તે પીકાથી દુખિયો થયો, રોગ કરાર અનુભવથી ગયો.
વાયક જળમાં ગુચરી મરે, અખા જ્ઞાનીનું કલ્લુ કેમ કરે.’

+ + + +

‘સ્વામી થઇને બેઠો આપ, એ તો મનન વળગુ પાપ,
શિષ્ય ગજ્યાનો શિર પર ભાર, ઉપર ત્યાગ ને અંતર ખ્યાર.
આસા રવજીને બાધ્યો પાસ, અખા શુ જલે જ્ઞાનીની આસ.’

+ + + +

‘દેહાભિમાન હતું પાજેર, વિદ્યા બણતા વધ્યુ શેર,
ચર્યા વદના તોડું ચયો, ગુરુ ચયો ત્યા મણમા ગયો,
અખા એમ દલકાથી ભારે હોય, આત્મજ્ઞાન તે મૂળગું ખોય.’

+ + + +

‘આત્મ અનુભવે હોય પ્રકાસ, અખા અહંકાર તે પામે નાસ,
અહ કૃતિ લશ્ સમરણ કરે, મન કર્મ વચન હરિ વડે આદરે,
ગવગવ્યા જગ હગિના ગાઓ, હરિના છે ને હરિના ચાઓ.’

‘ધન ધન રાંની જનનું ગાન, જગત મધ્ય’ જેણે તણુમાત્ર,
રાંની તે જે કરે વિચાર, પરપંચ તજે ને સંધરે સાર;
સકળ કામના સવળી કરે, વાસના વધુ ઠેકાણે ડરે,
ટાળે આપ ને ભાળે ઇશિ, અખા એવા પુરુષને મળે જગદીશ.’

આમ કેટલેક રથજે અખો ઘણી સ્ફુટ ને કડવી પણ સત્યવાણીમા તે સમયના સ્વાર્થી
શુરુતુ સ્વરૂપ ઉઘાડુ કરી વેદાન્ત સિદ્ધાન્તોનો ઉપદેશ કરે છે.

‘ભાવાના અંગ’મા અખો કહે છે કે—

‘ભાવાને શુ વળગે ભૂર, જે રણુમા જીતે તે રાત્ર,
સસ્કૃત જોલે તે શુ થયુ, કાઠ પ્રાકૃતમાથી નાશી ગયુ ?
ભાવનનો સઘજો વિસ્તાર, આખા ત્રેપનનો જાણે પાગ.’

શીલવતીનો રાસ—આજ મધ્યકાળમા જૈન કવિ નેમિવિજયે ‘શીલવતી રાસો’
નામનો ઉત્તમ રાસો રચ્યો છે અને વલ્લભે ‘બહુચરાજીનો’ અરજો વીરસમા યોજ્યો છે.

ધીરો ભક્ત—આની પછીના ૧૮ મા સૈકામા પણ ધીરો ભક્ત નીરાત, તેમના શિષ્ય
પાપુસાહેબ ગાયકવાડ, તથા લજ્જરામ અને પ્રીતમદાસ, તેમજ સ્વામિનારાયણના પંથના
મુક્તાનંદ, બ્રહ્માનંદ, ને નિધુલાલંદ, એ ભક્ત કવિના કાવ્યોમા ધર્મ ને નીતિની ભાવના
એતપ્રોત થઈ છે. સદ્ગુણના સસર્ગથી કેટલો લાભ થાય છે તે ધીરાની કવિતાથી જણાય
છે. એને કેળવણીનો સન્કર મળ્યો નહોતો, તોપણ એક સંન્યાસીના સત્સંગથી એને જ્ઞાન
પ્રાપ્ત થયુ. એના કાવ્યોમા શુરભક્તિ ને વેદાન્તજ્ઞાન રથજે રથજે જણાઈ આવે છે. જેમ
છપ્પા સામળના તેમ કાશી તો ધીરા ભક્તની જ. એ કાશી ઘણી લોકપ્રિય થઈ છે. નીચેની
ઉત્તમ છે—

‘ તગણાં એધે ડુગર રે, ડુગર કોઈ દેખે નહીં ’
+ + + +
‘ અતે સતને લેકાવે રે, કહિનું ભજન કરાડા ’
+ + + +
પ્રભુ તમ સાથે રે મારે પ્રીત ધણી. ’
+ + + +
‘ વાંઝા વાળી બેડા રે પોતાનો પય કરવાને ’
+ + + +
‘ જને રામ ગણે રે, તેને કુણુ મારી નાકે ? ’
+ + + +
‘ હીંગની પરીક્ષા રે ઝવેરી હોય તે જાણે. ’
+ + + +

ધીરા ભક્તે ‘સ્વરૂપ’ કાવ્યમા લક્ષ્મીનુ, ચાવનનું, કાવાનુ, માવાનું, તેમજ મનનું સ્વરૂપ
ઉત્તમ મગીમા ગાયુ છે તેમા ‘વદમીના આગમ’મા નીચેની કાગીઓ ઉત્તમ છે—

‘કમળકેરે પુષ્પ જ રે, પ્રમાન તો થાયે જ્યારે,
ખીલવા કંઈક માટે રે, મુગધ અતિ દે ત્યારે’

*

*

*

અને

‘સોમન જેવી સાચી રે, ખાતા ન દાગે ખારી
વિધ વિધ રંગી દેખાયે રે, અપ્રસા વધે અવિધારી’

લજ્જતરામ—લજ્જતરામે ‘અભિમન્યુ-આખ્યાન’ રચ્યું છે, તેની ભાષા પ્રાસાદિ
છે ને તેમાં કવિએ કેટલેક સ્થળે રસની ઝભાવટ ઉત્તમ કરી છે નીચેની જેવી પંક્તિઓ ધણું
લોકપ્રિય થઇ છે—

‘તુંજ વિના રહિશ દું કેમ ટોળા વખુડી હરણી જેમ,
‘સિંહ દેખી પશુ પામે ત્રાસ, તન સોભળી હું થઇ નિરાશ
ખોળે ખેસારીને હું બાળ, ભોજન કરાવું તતકાળ,
આખથી અળખા થાઓ છો બાળ, પ્રાણુ હરી જાઓ છો તતકાળ
કરી શુ કહેવરાવે વ્રુપ, રણે નદિ જાવા દેઉં હુપ,

૧

*

*

‘મને બાબુડો ન કહેસો, મારી માવડી રે’—

‘વગેરે જેમાં વધ કંઈ તેજનો હેતુ નથી એવી બોલવા ઉત્તમ રીતે ધગવી છે.

‘મને મારીને રથડા ખેડ રે, બાળા ગભ રે,

મને જીલ્લે સાથે તેડ રે, બાળ રાજ રે’

એમ કહી અભિમન્યુને યુદ્ધમાં જતો અટકાવવા પ્રયાસ કરી તેમાં નિષ્ફળ થઇ ને
સ્વામી યુદ્ધમાં જશે એમ ખાત્રી થઇ, ત્યારે—

‘ઉત્તરા કુંવરી વાણી બોલી, સાબળ મુજ ભરથાર
તમે જીલ્લ કરવા સંચરો છો ચક્ર-ચુક્રમોઝાર
મરજો કે મારજો તમે, ન-દેશો પુઠ લગાર,
સહિયર મેણા મારી કહેશે, કાયરની આ નાગ
અનની પર જે અવતર્યો તેને મરણુ એક જ વાગ
મોત થકી ઠરિયે નદિ, તે માટે ભરથાર’

‘વેળીસહાર’માં પણ અશ્વત્થામા કૌરવસૈન્યને પાણુ દહતું જોઇ એવા જ વિચાર દર્શાવે
છે કે સમગ્રગણનો ત્યાગ કર્યાથી મૃત્યુનું ભાષ જ જતું રહેતું હોય તો ત્યાથી અન્યત્ર જવું
યુક્ત છે. પરંતુ જો મરણુ પ્રાપ્તિમાત્રે અનિવાર્ય છે તો હે મૈનિકો, તમારો યશ નહાનો
શા માટે મરિન કરો છો ?

પ્રીતમદાસ ને નિષ્કુલાનદ—પ્રીતમદાસના જ્ઞાન ને બક્ષિતા પદો પણ સારા છે

‘આનંદ આવો રે, જીવન જમવાને,

મહુ પાકે મનપુ રે, ગિરિમિત્ર ગમનાને

તેમજ

‘કાયા રે તારી કામ નહીં આવે, જો કરે કોઠિ ઉપાય રે;
વણુશી જોતાં વાર નહીં લાગે, જો કુંદન કાપીને આવે રે.’

અને

‘રહે રસના તું રામ ભજનમાં, હંસ દશા દિલ આણી;
હૃદ્યું છું કુટિલ વચન નવ કાઢિ, તૃથા વાયસવાણી. રહે’

જેવાં પદો વાયકને ભક્તિરસમાં તરબોળ કરે છે.

નિષ્કલ્પાનંદે ‘ધીરજખ્યાન’માં અનેક હરિભક્તો—પ્રદ્યુમ્ન, કૃપ, હરિશ્ચંદ, શિખિ, રતિદેવ, મયૂરધ્વજ, વગેરેનાં આખ્યાન ગાયાં છે. એમાં નીચેનું પદ ઉત્તમ છે—

‘ધીરજ સમ નહિ ધન રે, સંતો ધીરજ
આવે અર્થ દોઢલે દિન રે, સંતો ધીરજ’

તેમજ વૈરાગ્ય વિષેનું નીચેનું પદ પણ ઘણું લોકપ્રિય થયું છે—

‘જનની જીવો રે ગોપીચંદની, પુત્રને પ્રેર્યો વૈરાગજ,
ઉદેસ આપ્યો જીણી પેરે, લાગ્યો સંસારીડો આગજ. જનની’

મુક્તાનંદ—મુક્તાનંદે ‘સતીગીતા’માં સતી સ્ત્રીઓના પ્રભાવ વર્ણવ્યો છે, એમાં નીચેની ગરબી વાયકના હૃદયને કરુણરસમાં તરબોળ કરે છે—

‘રસિયા વર રણછોડ હોગાળા, સાંભળો વિનતિ અમારી રે;
મર્માળા મુને જાણી પોતાની, હાથ ગ્રહો ગિરધારી રે.’

બ્રહ્માનંદ—બ્રહ્માનંદે કૃષ્ણકીર્તનનાં પદો ગાયાં છે; નીચેનાં ઉત્તમ છે—

‘નારાયણ સુખકારી ભજ લે, નારાયણ સુખકારી;
સાધુજનની માન શિખામણ, વિષય વિકાર વિસારી. ભજ લે’

+ + + +
‘ઝોરા આવો નરવર નાનડિયા, તમે મારા જીવ સાથે મડિયા. ટેકે
શોભો છો સોનેરી પટકે, જીભી રંગ ચોળતણે ચટકે;
લીધું મન હાથતણે લટકે. ઝોરા’

+ + + +

એનાં નીચેનાં જેવાં જ્ઞાનભક્તિનાં પદો પણ ઉત્તમ છે—

‘આ તનરંગ પતંગ સરીખો જતાં વાર ન લાગેજ;
અસંખ્ય ગયા ધનસંપતિ ગેલી, તારી નજરો આગેજ.’

+ + + +

‘પેટ કટારી રે, પેટેરીને સનમુખ આપ્યા;
પાછા ન વળે રે, કોઈના તે ન રહે આપ્યા.

+ + + +

એમણે બાપાન્તર કર્યું છે. એઓ સ્વભાવે સ્વવન્ન અને આમહી હતા. એમણે ઘણામત-
સ્ત્રજ્ઞ નામનો સંસ્કૃત વાદ્યગ્રન્થ રચ્યો છે. એમને પ્રાસી બાપાનું પણ સારું જ્ઞાન હતું.
એ ઉપરાત વેદાન્તવિચારથી અસ્તિ 'મનોહરકાવ્ય' પણ એમણે રચ્યું છે. એમની કેટલીક
સુંદર પંક્તિઓ નીચે આપી છે, પંથ ચલાવનારા પાખંડી લોકોને એમણે નિન્દ્યા છે કે—

‘કંઈ પાખંડે પંથ ચલાવે, પ્રભુ ચક્રને પૂજાય,
શિખતણો સંશય નવ રાખે, ધૂતારને ધન ખાય.’

કવિએ સત્ય કહ્યું છે કે જ્યાંસુધી કામનાનો નાશ થતો નથી ત્યાંસુધી આન્તર મલિ-
નના ધોવાતી નથી—

‘પથર તેટલા દેવ કરે, તરિયમા ડબકા ખાય,
ત્રત ઉપવાસ દેદ દમે પણ, મનનો મેલ ન જાય.
કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ, મચ્છરતું, મનમા જોર ન માય,
વિષય પામવા વલખા વીણે, રાક, રળાક, ગય.
માયા કાળતણા બધનમા, લાલચથી બધાય.
મરીચિકાજળમોહોમા નાવે, આરા અદકી ચાય
ગુરુવેદાન્તવચનથી તેણે, નિજ સ્વરૂપ સમજાય,
વૃત્તિ અખંડ જ્ઞાનમય રાખે, જન્મમરણબધ જાય.’

અક્ષાનન્દનો સ્વાનુભવ ચવાથી કેવું સુખ થાય છે ?

‘અક્ષાનંદ મગનમા વિલસે, ત્રિવિધ તાપ ટળી જાય;
દેહ છતે દેહભાવ તજે, દહ સંશયશોક પળાય.
હમે, રમે, સ્વયમા સ્વય ખેલે, સ્વયમા જોલે, માય;
સ્વગતાદિક માધિક ઉરમાથી, ભેદ અસેષ વિમાય.
એ સુખ જે માણે તે જાણે, વાણે નવ કહેવાય,
મનોહર હરિગુરૂર્ણકૃપાથી, આત્માનંદ પમાય.’

આમા અને અન્ય સ્થગે ‘મિચતે હૃદયગ્રન્થિનાંશ્લુચન્તે સર્વસંશયા ।

ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દષ્ટે પરાવરે ॥’

અને ‘યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા ચેડસ્ય હૃદિ મિત્તા.

અથ મત્યૌડમૃતો ભવત્યથ્ર ગ્રહ સમવૃન્તે ॥

આદિ ઉપનિષદ્વાક્યોની છાયા આવે છે. તેમજ

‘જે અપાણિપાદ ગ્રહે ગતિ કરનાર રે,
આખ્યો કાનો પિના દેખે સુણે હારેહાર રે
યુદ્ધિચિત્તવેણી સર્વ જાણે ને મંભારે રે,
અખંડ જ્ઞાન છે જેનું દેહી ન વિમારે રે,
એને કો ન જાણી શકે, સહુનો એ જાણુ રે,
નિત્ય જગદાદિ રાગે, પુરુષપુગણ રે.’

તેની પેરે રે, હરિજન પણ જોધને તીખા;
અંતર ચતુરે રે, લાગે અતિવજ્ર સરીખા.
માયું જતાં રે, મુખનું પાણી નવ જાવે;
અક્ષાન્દ કહે રે, તે સંત હરિને મન ભાવે.

૧૯ મા સૈકાનાં કાવ્ય—૧૯ મો સૈકો એ ધાળનો છેલ્લો સૈકો છે. એમાં ગિરધર, ભોજોબકલ, મનોહરરવામી, આદિ કવિઓએ ગુર્જરસાહિત્યવાદિધાને ખિલવી છે. ગિરધર કવિએ 'તુલસીવિવાહ' આદિ અન્યો રચ્યા છે; પરંતુ એનું 'રામાયણ' લોકોમાં અતિપ્રિય થયું છે. ઉત્તર હિંદમાં જેવું તુલસીકૃત 'રામાયણ' પ્રિય છે તેવું ગુજરાતમાં ગિરધરકૃત 'રામાયણ' પ્રિય છે. એની બાવા સરણ ને પ્રાસાદિક છે, ને એ લોકપ્રિય રાગોમાં રચેલું હોવાથી જન-સમાજમાં ધણું પ્રચાર પામ્યું છે.

‘ત્યારે માતા કૌશલ્યાજી બોલીયાં, હો વાલા રે,
તુને નહીં જાત દેઈ વન, કુંવરજી કાલા રે.’

કાવ્યાદિ.

રામચંદ્રજીને વનમાં જતા અટકાવતા કૌશલ્યાના વચન કરચુરસપી બરપૂર છે તે માતાના અકૃત્રિમ સ્નેહરસનો ખરો ચિતાર આપે છે. તેમજ પોતાની સાથે તેડી જવા સીતાજીએ રામચંદ્રને કહેલાં વચન પણ હૃદયદ્રાવક છે:—

‘અહો નાથ હું દાસી તમારી વિન્નૈર્મ નવ સેહેવાય;
તમ વિના હું કેમ રહું એકલી, એક ધડી જુગ થાય.
જળ વિના જળચર કેમ જીવે, ને દરિયે કેટલે ઉપાય,
હું છાયા તમારા દેહનણી, પ્રભુ કહો કેમ અંજગી થાય.
કનકકાન્તિ જેમ દીપસિંખા, રવિરશ્મિ સદા રહે પુરી;
તે કલ્યાન્તે વિલક્ષણ ન થાય, જે પરિમલ ને કરતુરી.
એમ હું તમથી ન' રહું વેગળી, મુણિયે શ્રીધુરાય;
જેમ સદા વિવેક સાધુનું હૃદે તજી કલ્યાંતે નવ જાય.’

એની કેટલીક ગરબીઓ પણ ઉત્તમ છે:—

‘આવો આવો રે નંદના લાલ, મારે ઘેર આવો રે.’

+ + + +

‘એને મળિયા મુંદરરવામ, આજે મારે દીવાળી.’

મનોહરરવામી—મનોહરરવામી એ વડનગર નામર મૂળ જુનાગઢના વતની દના પણ ભાવનગરમાં સદ્ગન ગૌરીચંદ્રભાઈના આશ્રય નીચે આવીને રહ્યા હતા. પાછળથી એમણે સંસારથી વિરક્ત થઇ સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો હતો અને સચ્ચિદાનંદ નામ ધારણ કર્યું હતું. પછી ત્રીયુત ગૌરીચંદ્રભાઈને પણ એમણે સંન્યાસની દૃષ્ટા આપી હતી. એઓ સાંકરમનના દૃઢ દિમાયતી હતા અને એમણે વજ્રમનના ખંડન વિષે કાવ્ય રચ્યું છે. એઓ ગીર્વાણભાષામાં પ્રવીણ હતા અને ‘ભગવદ્ગીતા’ ને ‘રામગીતા’નું ગુજરાતી કાવ્યમાં

એમણે બાપાનંતર કહ્યું છે, એઓ સ્વભાવે સતતન્ત્ર અને આગ્રહી હતા. એમણે ઘણામત-
સ્ત્રણદન નામનો સંસ્કૃત વાદ્યન્ય ગ્રંથો છે એમને, ૧૪૨સી ભાષાનું પણ સારૂ જ્ઞાન હતું.
એ ઉપરાંત વેદાન્તવિચારથી અકિન ‘મનોહરકાવ્ય’ પણ એમણે રચ્યું છે એમાની કેટલીક
સુંદર પદ્યો નીચે આપી છે, પંથ ચલાવનારા પાખંડી લોકોને એમણે નિન્દા છે કે—

‘કે ધ પાખંડે પંથ ચલાવે, પ્રભુ ઘડને પૂજાય,
શિષ્યતણો સશય નવ ટાળે, ધૂતિને ધન ખાય.’

કવિએ સત્ય કહ્યું છે કે બ્યાસુધી કામનાનો નાશ થતો નથી ત્યાસુધી આન્તર મલિ-
નના ધોવાતી નથી —

‘પત્યર તેટલા દેવ કરે, તીરથમા ડગલા ખાય,
પ્રાન ઉપવાસ દેદ દમે પણ, મનનો મેલ ન જાય.
કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ, મચ્છરતું, મનમા જોર ન માય,
વિષય પામવા વલખા વીણે, ગઠ, રજાકે, રાય.
માયા કાળતણા બધનમા, લાલચથી બધાય,
મરીચિકાજળમેહોમા નાવે, આશા અદકી થાય
યુરુવેદાન્તવચ્નથી તેણે, નિજ સ્વરૂપ સમજાય,
વૃત્તિ અખડ જ્ઞાનમય રાખે, જન્મમરણબધ જાય.’

અક્ષાનંદનો સવાનુભવ થવાથી કેવું સુખ થાય છે ?

‘અક્ષાનંદ મગનમા વિલસે, ત્રિવિધતાપ ટળી જાય,
દેહ છતે દેહભાવ તણે, દંડ સંશયશોક પળાય.
હમે, રમે, સ્વયમા સ્વય ખેલે, સ્વયમા જોલે, ગાય,
સ્વગતાદિકે માયિક ઉરમાથી, ભેદ અશેષ વિધાય.
એ સુખ જે માણે તે જાણે, વાણે નવ દહેવાય,
મનોહર હરિચરુપૂર્ણપાથી, આત્માનંદ પમાય.’

આમા અને અન્ય ગ્રંથો ‘મિચતે હૃદયગ્રન્થિર્નિશ્ચયન્તે સર્વસંશયો !

ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દષ્ટે પરાવરે ॥’

અને ‘યદા સંચે પ્રમુચ્યન્તે કામા ચેડસ્ય હૃદિ છિન્ના
અથ મર્ત્યોડમૃતો યથત્યજ્ર વ્રહ્મ સમશ્નુતે ॥

આદિ ઉપનિષદ્વાક્યોની છાયા આવે છે તેમજ

‘જે અપાણિપાદ ગ્રહે ગતિ કરનાર રે,
અપ્યો કાનો વિના દેખે સુણે ઠારોઠાર રે
બુદ્ધિચિત્તવેણી સર્વે જાણે તે મંભારે રે,
અખડ જ્ઞાન છે જેનું કદી ન વિસારે રે,
એને ઓ ન જાણી શકે, સહુનો એ જાણ રે,
નિત્ય જગત્તિ રાજે, પુરુષપુગલ રે’

આમાં પરચણનું સ્વરૂપ જ્ઞેતાચ્છતર ઉપનિષદના

‘અપાણિપાદો જવનો ગ્રહીતા પદ્યત્યચક્ષુઃ સ શૃણોત્યકર્ણઃ ।’

‘સ વેત્તિ યેયં ન ચ તસ્યાસ્તિ વેત્તા તમાહુરઽયં પુરુષં મહાન્તમ ॥’—

એ વાક્યનું સંસ્કૃત કથા છે.

ધર્મના ઢોંગ કરનારા, દંભી બગતપિઓના પર કવિએ સખત પ્રહાર કર્યો છે:—

‘કપટી પાપ આપતો, હીડે ઠારેડાર.

અપટી ચોખા લઈ દૂરે, સર્વ દેવનાં દાર.

દર જોડીને વીનવે મારાં પાપ નિવાર.’

કપટી૦

પણ કામાદિના નાશ થયો નથી સાંસુધી સિદ્ધિ થતી નથી:—

‘પાપતણાં તો મૂળ છે, કામાદિક મનમેલ;

ત્યાંસુધી નહીં સાંભળે, દેવ ગણે છે ફેલ.

પાપ ટાળવા ચાહે તો કામાદિકને ટાળ;

સત્ય દયા સંતોષની, આડી કરની પાળ.

નિર્મળ થઈ હરિભજન કર, રાખી દૃઢ વિશ્વાસ;

મનોદર સદા મુકાવશે, કાપી પાતકપાસ.’

કપટી૦

વળી—

‘શન સંવત્સર તૂંબડી, વજનાં રબઠાં ખાય;

અંતર ધોવા વિષુ દટી, કટુતાઈ નવે જાય.’—

જેવી પંક્તિઓમાં મન નિર્મળ કરવાનો ચોખ ઉપદેશ કર્યો છે. અનુચિત કપારે થવાય તેને માટે નીચેનું પદ ગાયું છે:—

‘જે કાઈ સદ્યુક્તશરણે જાય, તેના સંશય દૂર પડાય;

કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ, મન્યર, આશા, તુષ્ટા લય થાય,

અતિશયિતાદિક દોષ વિષયના, કર્મોદે દેખાય. જે કામ૦

* * *

સમસ્તઆપક સન્નિધિ આનંદ, રૂપ ધરને વિતસાય;

મનોદર મરખાજો બધ બાને, અનુચિત દેવવાય. જે કામ૦

વળી નીચેનાં જેમાં પદ સંસારનું મત્ત ગિત દર્શાવી મનને બોધ ને શાન્તિ આપે છે:—

‘મન તું મેલ જુડે જાનગ, માથે બને અચાનક દાગ. ૨૬.

બવસાગરમાં ચાર ખાજુના, જાંતુ લાડુ વિચાગ;

અગ્નિન પ્રગટે, અગ્નિનું મારે. કાગ પાથરી જાગ મન તું

દાગતજો જે કાગ નગરિ, તે સાચો રખવાગ;

વેગે દરજી મને તે દરિયું, હેગે ધીધ સંભાગ. મન તું

મેન મેન રે મેન ધીધયા, મુશી આગપાસ;

મનેદર મનુ ધન મનુ, ગિરપન દીનદયાલ મન તું’

ભોળો ભક્ત—ભોળો ભક્ત પણ કહીઆવાડતો વતની હતો ને એ જ સમયમા થઇ ગયો. એ અસરકારી કુટુંબમા જન્મ્યો હતો ને એને વિદાનો સંસ્કાર મળ્યો નહોતો તોપણ કુદરતની અજિશસથી એણે અસરકારક પદો ગાયા છે. એના ‘ચાળખા’ કેટલેક સ્થળે અસરકારી, સીધી ને સચોટ ભાષામા હોવાથી અને હૃદયના અન્તર્ભાગમાથી નીકળેલા હોવાથી વાચકના હૃદયને બેદ છે. જેમ ધીરે ‘કાથી’ માટે પ્રસિદ્ધ છે, તેમ ભોળે ભક્ત ‘ચાળખા’ માટે પ્રસિદ્ધ છે. નીચેના ચાળખા લોકપ્રિય થયા છે—

‘પ્રાણીઆ મજી લેને ફિરતાર, આ તો સ્વપ્ન’ છે સસાગ.’

x x x x
‘મુરખા મોહી રહો માફ રે, આમા કાચે નથી તાફ રે’

x x x x

‘મનનિયુ મોટાઇ મેલો રે, આ તો અવસર છે છેલ્લો રે.’

x x x x

તેમજ નીચેની જેની ‘હોરીઓ’

‘નાથ મોરી બરજ સુણો અવિનાશી,

હુ તો જનમ જનમ તોરી કાસી—નાથ’

અને ‘કાચખોકાચખી’

‘કાચખો કહે છે કાચખી, હુ ધારણુ રાખની ધીર’—

એ ગરખી જનમડળમા બહુ પ્રચાર પામી છે.

કવિ દયારામ—જેમ આદિકાળની સાહિત્યમાળાનો મધ્ય મણિ નગસિદ્ધ મહેતા અને મધ્ય કાળની સાહિત્યમાળાનો મધ્ય મણિ કવિ પ્રેમાનંદ છે, તેમ અર્વાચીન કાળની મધ્ય માળાનો મધ્ય મણિ સહૃદય ને ફાકડો કવિ દયારામ છે. એણે અનેક ગ્રંથો ગુજરાતી ને હિંદીમા રચ્યા છે. એના મધુર કેટલેકઠે એ અનેક રસિક ગાયનો, ભજનો, ને ગરખીઓ લલકારતો કહે છે કે એમાના કેટલાક પદો તો એના ભક્તોથી ઉતારી શકાયા પણ નથી. કવિ નર્મદે એના કાવ્યો તેમજ જનમચરિત્રની હકીકત એકી કરવા અતિશય પ્રયાસ કર્યો છે

કવિ વૈષ્ણવ મતનો દૃઢ દિમાયતી હતો એણે નવ પ્રકારની ભક્તિમા દસમો પ્રેમ-લક્ષણો ભક્તિનો પ્રકાર ઉમેર્યો છે—

‘શ્રવણ, કીરતન શ્રીકૃષ્ણનું, સ્મરણ, સેવન, અરચન,
વદન, દાસત્વ, સખ્યતા,’ વળી આત્મનિવેદન.
આત્મનિવેદન નવધા દહીઓ, પ્રેમવક્ષણો દશમી લલિયે.
એ ભગ્નિ સુ સાધન તાજ, જે પામે વશ ચાયે મનગાજ.’

આગળ ચાલતા કવિએ પ્રેમ, સ્નેહ, ને પ્રેમભક્તિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યું છે—

‘૨૫, ૬૫, ગુણ, ગુણ એ કાણુ પ્રીતિ થરાના કારે,
ગે ૧૫ નિકાશદિ સદગ, સો, તે નીકુલો બાવે

બાવે એ પ્રેમે વહાલો વશ થાએ, તેણે મૂકી ક્ષણ દૂર નવ ભાએ,
તે જને માન્યું મત એહ, જેમ તેમ થાયે સુખી પ્રભુ તેહ.
પ્રેમ, આમકિત, વ્યસન એ, ત્રણે રૂપ સ્નેહના લક્ષ્યે,
તે ઉપર ચોથી તત્ત્વતા, તે થકી કાંઈએ ન કહિયે.
કહીએ પ્રેમનું લક્ષણ એહ, ત્યારે મળે ત્યારે તેના તે સ્નેહ,
વિજેગ થાય ત્યારે તપે તન, તાહાનું તાહાં વળમું મન.
એક વાર પણ આખા દિવસમા, મળ્યા વિના નવ રહેવાએ,
જો ન મળે તો વિકળ થાય, આસકિત એ કહેવાએ. '

એ જ પ્રમાણે વ્યસન ને પ્રેમલક્ષણા બકિતનું લક્ષણ આપી તેનાં સ્વરૂપ સુંદર શબ્દોમાં સમજાવ્યા છે.—

‘ પ્રેમલક્ષણા વળી દ્રુગ્ધિ સ્મૃતી અભિલાષા ઉદ્ભવ ચાર. ’

ગોપીની શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિતી બકિત એ એવી ચાર પ્રેમલક્ષણા બકિત છે:—

‘ જાતી જુઓ તો આહીરની, તેમ અળખા અધમ અવતાર,
વેદાદિ નેતી બણી, નેતો ઉત્તમ કર્મ અધિકાર.
અધિકાર વધુ એક પ્રેમપ્રતાપ, ક્યાં અધીન શ્રીકૃષ્ણ જે આપ;
ગોપીની પદરજ વદે હથિ, ક્યાં પ્રેમલક્ષણા તે સહુને શીશ. ’

દયારામના કાવ્યો ત્રણ વિભાગમા વિભક્ત થાય છે:—

૧. બકિતના ને નીતિનાં કાવ્ય, ૨. સ્તાનનાં કાવ્ય, ૩. ગરખીઓ.

‘ ઓધવછ છે અળગી રે વાત એક પ્રેમભણી ’—

એ ‘ પ્રેમપરીક્ષા ’ ના કાવ્યમા ઓધવછ સ્તાન કરતા બકિતનો અધિક પ્રભાવ દર્શાવી કવિએ સ્તાની ઓધવછનું મન પ્રેમ તરફ વાળ્યું છે:—

‘ એવા વચન સુણીને રે, ઓધવછની જાતી રુણી;
જોગજંગળ છૂટી રે, ગયુ મન સ્નેહમા મળી.
અભિમાન મૂકીને રે, ઓધવ ગોપીપામ પડયા,
કહું દયાનો પ્રીતમછ રે, નિઃશ્ચે એક તમને જડયા. ’

કવિશ્રીનું ‘ માતા જમોદા ઝૂલાવે પુત્ર પારણે ’—એ પારણું તેમજ

‘ એક સમે હનુમાન ગરડ બેઠું એક સ્થળે મળિયા,
કોષ કોષના ગાળ્યા ન જાય, એમ અકેકધે બળિયા ’—

એ હનુમાનગરડ-સંવાદની લાગણી ધણા લોકપ્રિય થયા છે.

દયાગમની ગરખીઓ—ગરખીઓમા અનેક ગરખીઓ ગરખાના દાદામાં કે અન્ય પ્રમો સ્ત્રીઓ લલકારીને ગાય છે. મીરાબાઈનાં ભજનો ને દયારામની ગરખીઓ સ્ત્રીવર્ગમા અતિશય પ્રચાર પામ્યા છે. એવી ગરખીઓમાંથી આવે ચોરીનો જ નીચે નિર્દેશ કર્યો છે—

‘ મુજો મામળા, હું તમ માટે મેની થઈ બે. ’

‘સામંજ રે તું સજની મ્હારી, રજની ક્યાં રમી આવીછ.’

‘પ્રેમની પીડા તે કોને કહિયે રે, હો મધુકર, પ્રેમની૦’

‘શીખ સામુછ દે છે રે, વહુછ સોહો ઢંગે.’

‘આઠ કુવા ને નવ વાવડી રે લોલ.’

‘ગરબે રમવાને ગોરી નીસર્યા રે લોલ.’

‘મોહોલે પધારો મહારાજ, મણીધર મોહોલે૦’

‘લોચન મનનો રે કે જવડો લોચન મનનો’

‘કાનુડો કામણુગારો રે, સાહેલી આ તો કાનુડો કામણુગારો રે.’

‘મીરાં મન મોહનશુ માન્યુ.’

‘સખિ હુ તો જાણીતી જે સુખ તરો સ્નેહમા.’

‘ચાલ વહેલી અલબેલી પ્યારી રાધે.’

નીતિભક્તિનાં પદો—નીતિભક્તિના પદોમા

‘દરિ જેવા તેવા હુ દાસ તમારો, કરુણસિદ્ધુ ગ્રહો દર મારો.’

‘ચિત્ત તું સિદ્ધને ચિંતા કરે, કૃપ્યુને કરવું હોય તે કરે.’

‘સર્વ તજને બળિ લે શ્રીગોવિંદન.’

‘શ્રી જાણે વ્યાકર્ણી વસ્તુને શુ જાણે વ્યાકર્ણી ?’

‘દરિ તુંને પ્રસન્ન તે કેમ થાએ ?’

‘મર્જવાસમા રાખ્યો રે કિરપા તને બદ કરી’

હિંદી કાવ્યો—કવિએ ‘સતસૈયા’ નામનું મોટું હિંદી કાવ્ય રચ્યું છે, તેમાં કંપના શકિતનું બિંદુ ઉડ્યું છે, તથા પ્રૌઢ વિચાર ને સમ્મત્યમત્કૃતિના મુદ્દર દાખલા છે.

‘રસિકવલ્લભ’—‘રસિકવલ્લભ’ એ કવિના જ્ઞાનકાવ્યોમાંનું મુખ્ય છે. એમાં કવિએ વેદાન્તનું સાર જ્ઞાન દર્શાવ્યું છે. પરંતુ પુણ્યમાર્ગનું પ્રતિપાદન કરીને અટકવાને બદલે કવિએ શાકર મત પર આક્ષેપ કર્યો છે અને એમ કરવામાં ન્યાય ને તર્કને બદલે યુક્તિ પ્રયુક્તિનો પ્રયોગ કર્યો છે. કૃષ્ણ ને ગધાનું અતૈત માની,

‘શ્રીકૃષ્ણ રાધા નામ બે, વસ્તુતા બેતા એક,
જ્યમ અમિનનાળા, ચક્રકૌમુદી, સિંધુ ને વળી ઊળ
કહેવા ભિન્ન અભિન્ન બધે, વસ્તુ એક જ બોળ
જે એકમોવાદિતીય બ્રહ્મ, કૃષ્ણ શ્રુતિ શુભગણણી,
નહિ તો મૃધુ મુવ એવ સમ્મે, અદિતીય શિવ વાણી’—

એ પદોમાં કવિ કહે છે કે ‘એવ’ સમ્મતી નિશ્ચયનો અર્થ વાચ્ય થાય છે તો તેના પછી ‘અદિતીય’ સમ્મતી નિષ્પ્રયોજક પુનરુક્તિ છે, એથી એટલું જ વ્યગ્ય થાય છે કે દ્વિતીય છે, રાધા ને કૃષ્ણનું સુખ જાણીને જ શ્રુતિએ એમ કહ્યું છે આવે સ્થળે તેમજ—

‘કટિએ વળી સમવાળી કાંતણું ચિવર, ચક્ર, ને દડ’

એમાં નિમિત્તકારણને કવિએ સમવાળી કાંતણું માન્યું છે. એવે સ્થળે ન્યાય અને વેદાન્તશાસ્ત્રના ગૂઢ તત્ત્વનું કવિનું અજ્ઞાન સ્ફુટ થાય છે.

ગદ્યસાહિત્યનો ઉદ્ભવ —આ પ્રમાણે આદ્ય, મધ્ય, અને અર્વાચીન સમયના શુભરાતી સાહિત્યનું સિદ્ધાવલોકન કર્યું, ને મુખ્ય કવિઓના કેટલાક ઉત્તમ કાવ્યોનું દિગ્દર્શન પણ કર્યું ઉપસંહારરૂપે કહેતા આ બધા સમયમાં ગદ્યસાહિત્યનો જ વિકાસ થયો હતો. ગદ્ય-સાહિત્યમાં શાસ્ત્રીય ગદ્ય સિવાય શ્દ ગદ્યનો હજી ઉદ્ભવ જ થયો નહોતો. ગદ્યસાહિત્યમાં પશુ બુધા આખ્યાનો, વાર્તાઓ, નીતિ, ભક્તિ, જ્ઞાન, અને ધર્મપ્રાર્થનાના જ કાવ્યો રચાયા હતા. બધા પદોનો પ્રવાહ આ એક જ દિશા તરફ વલો હતો.

આ સાહિત્યમાં આદિ ને મધ્ય કાળનું સાહિત્ય અંગ્રેજ અમલ થયા પહેલાં રચાયું હતું. અર્વાચીન સમયનું કેટલુંક સાહિત્ય એ અમલ થયા પછીનું હતું તોપણ તેમાં અંગ્રેજ કેળવણીના સંસ્કાર પડ્યા નથી.

બ્રિટિશ રાજ્યથી સાહિત્યને થયેલા લાલાલાલાલ—અંગ્રેજ સ કારનેા અમલ થવાથી કેળવણીને બહુ લાભ થયા તેની સાથે કેટલાક ગેરલાભ પણ થયા. જનમાલની સહી સલામતી થવાથી ને દેશમાં શાન્તિના ચીતલ કિરણ પ્રસરવાથી લોકોના ચિત્ત સાહિત્યની ખિલવણી કરવા પ્રવૃત્ત થયા. અંગ્રેજ ભાષાનું વિદ્યાગ, સરકારી, ને ભિન્ન ભિન્ન ગંગે રંગા-એકું ને ભિન્ન માર્ગમાં પ્રતિપાણુ સાહિત્ય સીખવાથી વ્યગ્નિરસાત્મ્યના ને સામાજિક સુધારાનાં ખીજ વાયકના અનભારોપાયા મિલ, બર્ડ, મેકેન્ડ્રે, ટર્નબલ, બેકન, હૅલમ જેવા ઉત્તમ ગ્રન્થકારોના ગ્રન્થોનું અધ્યયન ને યગિશીલન કરવાથી વાચકની શુદ્ધિ ખીલી તેના નિચારો પ્રૌઢ થયા, અને તેનું લખ આદિવણી ને સામાજિક સુધારાની તરફ આકર્ષાયું.

બીવર્ગનો અતાનાધકારમાથી ઉદ્ધાર કરી તેની અધમ દશા સુધારવા તરફ તેનું લક્ષ્ય ગયું. પરદેશગમનનો માર્ગ ઉઠાડ્યો. એ વિષે લોકોના વિચાર ફેરવાયા. ઘરકુટુંબોની પેઠે ઘરના ભરાઈ રહેવાને બદલે વેપારરોજગારને કે જ્ઞાન સંપાદન કરવાને અર્થે લોકો પરદેશ જતા થયા. પ્રવાસથી અને સુધરેલા લોકોના સમાગમથી તેમનો દૃષ્ટિકોણ વિગાળ ને વિસ્તીર્ણ થયો, અને વિચારક્ષેત્ર ને કાર્યક્ષેત્ર બિનબિન માર્ગે પ્રવર્ત્યું ને ખીલ્યું. આમ પુરુષનું વ્યવનમાત્ર પ્રમાણુભૂત છે એમ માની લેવાની વૃત્તિ ઝોઝી થતી ગઈ. દરેક લખાણને અને વ્યવનને શુદ્ધિ અને તર્કની કમેટીએ ચઢાવી તેની સમગ્ર પરીક્ષા કર્યા પછી જ તેને સત્ય ને પ્રમાણુભૂત તરીકે સ્વીકારવાની વૃત્તિનો ઉર્દૂપ થયો. અંગ્રેજો સાથેના સહવાસથી તેમના સમાજજીવન-ગ્રંથનું જ્ઞાન થયું. ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથાઓ અને વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો રચાવા માડ્યા. વિવેચક ને સંશોધક શક્તિનો ઉર્દૂપ ને વિકાસ થયો. માનસિક દૃષ્ટિની મર્યાદા ઉઢાગ, વિગાળ, ને વિસ્તીર્ણ થઈ.

ગેરલાભ—અંગ્રેજ જેની કેળવણીથી પ્રભાવના સમાગમ ને અંતર્ગાથી અને તેના શિષ્ટ ને સંસ્કારી વાતમયના અધ્યયનથી આવા ધણા લાભ થયા સંસ્કૃત, ફારસી, ને અરબી, એ પ્રાચ્ય ભાષાઓની કેળવણી આપની કે પાશ્ચાત્ય ભાષા અંગ્રેજીની, એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનું કામ એકાલેના હાથના આવ્યું તેણે અંગ્રેજ ભાષાની જ કેળવણી આપની ને તે અંગ્રેજ ભાષા મારફતે જ એવો નિર્ણય કર્યો અને એ નિર્ણયને અનુસરીને બ્રિટિશ કેળવણીનું બંધારણ થોગયું. તેથી દેશી ભાષાઓની કેળવણીને બારે તુલસાન પહોંચ્યું. માત્ર-ભાષાની બિલવણીને મોટો પ્રતિબંધ નડ્યો અને એ હાનિના અનિષ્ટ ને કડવા રણ હજી પણ આપણને ભોગવવા પડે છે

પ્રાચીન અને નવીન—જેટલું પાશ્ચાત્ય એટલું સ્તુત્ય ને શ્રાલ્લ અને પ્રાચ્ય એટલું ગર્હ ને ત્યાગ્ય એવો કુવિચાર ઉત્પન્ન થનાથી કેટલાક લોકો ઉન્નાર્ગે પ્રવૃત્ત થયા. પાશ્ચાત્ય આચારવિચાર સારા, પાશ્ચાત્ય રહેણી કરણી ઉત્તમ, પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનાત્મિક સ્વતંત્રતા આવશ્યક, પાશ્ચાત્ય યોજાક ને પાશ્ચાત્ય બોજન આરોગ્યને વિશેષ હિતકર, જેટલું પાશ્ચાત્ય એટલું સંસ્કારી ને યાલ ને પ્રાચ્યમાત્ર તિરસ્કાર્ય, એવી અનિષ્ટ વૃત્તિનો કેટલાક તણુ ને બિન અનુભવી પુરુષોમાં જન્મ થયો અને તેમનો સસર્ગદોષ બાળિઓને વળગ્યો. પ્રાચ્ય સાહિત્ય માં ને ધર્મમાં દર્ઢ સત્ત્વ નથી એ બધું દરિદ્ર નિસત્ત્વ, અને મનને કોઈ પણ પ્રકારે કેળવે નહિ એવું છે એવો અકલ્યાણકારક વિચાર ઉત્પન્ન થવાથી પ્રાચ્ય આચારવિચારથી લોકો બ્રાટ થતા માડ્યા. પ્રાચ્ય ભાષાનો ને દેશી ભાષાનો અભ્યાસ નષ્ટપ્રાય થયો. શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો વિવેચન થયો ને ઉપવક્રીઆ અભ્યાસ તરફ લોકોનું વલણ થયું. પ્રત્યેકાર, કવિ, કે પત્રકાર ચતા પહેલા તેને માટે શી સાધનસપત્તિ આવશ્યક છે તેનો વિચાર કરવાની પણ જરૂર ગ્હી નહિ. નિયમમાત્રનો સાગ કરના તરફ પ્રબળ વલણ થયું પ્રાચીન નિયમ બદલ કાવ્યને બદલે સ્વચ્છ દી છંદોમાં કે મલમલ પણ પવે રચાવા માડ્યા. ગદ્યમાં કાવ્યત્વ હોય, પણ પદ્યમાં ગેવત્વ આવશ્યક છે એનો પણ અસ્વીકાર થવા માડ્યો. સાહિત્યમાં આત્મચર્ચા તરફ અધક્ષા ઉત્પન્ન થવાથી તર્જુમીઆ લખાણો તરફ મન આકર્ષાયું. ગુજરાત વર્તમાનપત્ર સોસાઈટી ને વડોદરાનું ભાષાનિરખાત્ર તેમજ સાહિત્યપરિષદની બેઝાળકમિટી પણ અડધા એવા તર્જુમીઆ લખાણોને જ ઉત્તેજન આપતા જણાય છે એ બે સામે કહેવું

પડે છે. હાંચા શાસ્ત્રીય ગ્રન્થોના દેશકાલાનુસારી રૂપાન્તર કે ભાષાન્તરની જરૂર આશે છે એની ના કહેવાશે નહિ. પરંતુ સ્વતંત્ર ગ્રન્થોની ઘણી આપર્યકતા છે એ નિઃસંશય છે.

મોહક નવીનતા—નવીનતાનો મોહ મનુષ્યમાત્રને માદક પદાર્થની પેઠે પરવશ કરે છે ને તેની વિચારશક્તિનો લોપ કરે છે. કવિકુલગુરુ કાલિદાસે કાવ્યના સંબંધમાં કહ્યું છે તેમ વસ્તુમાત્રમાં અંધ પ્રાચીન કંઈ પ્રાચીનતાને લીધે જ ઉત્તમ નથી, તેમજ અંધ નવીન કંઈ નવીનતાને લીધે જ ગર્હ નથી. સાધુ પુરુષો નીરક્ષીર-ન્યાયે સારાસારનો વિવેક કરીને જ પ્રાચ્ય કે પ્રતીચ્ય, બેમાંથી એકનું ગ્રહણ કરે છે. સ્વતંત્ર બુદ્ધિ વસ્તુઓની તુલના કરી સારનું ગ્રહણ કરવાને બદલે બુદ્ધિને તિલાંજલિ આપી પારકાના વિચારથી જ દોરાય છે તે મૂઠ છે, વિવેકશૂન્ય છે. દેશકાળનો ને પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને આચારવિચારમાં તેમજ સાહિત્યમાં ફેરફાર કરવો એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે.

અંગ્રેજી કેળવણીનો આરંભ સુરતમાં—ગુજરાતમાં અંગ્રેજી કેળવણીનો દીપ પ્રથમ સુરતમાં પ્રગટ્યો અને ત્યાંથી તેને પ્રકાશ ગુજરાતના બીજા ભાગમાં તથા કાઠીઆવાડમાં ને કંઈકમાં પ્રસર્યો. એક સમય એવો પણ હતો કે ત્યારે સુરતના વનનીઓ ગુજરાત ને કાઠીઆવાડની હાઇ સ્કૂલોમાં હેડ મારતરો હતા; તેમજ અમદાવાદ ને રાજકોટની ટ્રેનિંગ કોલેજોના પ્રિન્સિપલો અને ઘણાખરા ડેપુટી ઈન્સ્પેક્ટરો સુરતી હતા. આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ પણ સુરતમાં જ થયો. ત્યાં સાહિત્યક્ષેત્રમાં ત્રણ રત્નો એકી વખતે જન્મી નીકળ્યાં. એ રત્નોએ સાહિત્યનો વિકાસ જુદા જુદા માર્ગમાં કર્યો. એ રત્નોમાં સાહિત્યની અનન્ય સેવા કરી વિવિધ માર્ગે ખિલવનાર, ‘રૂઢ, રમતી, - ને - મર્મણી’ ભાષામાં ગુજરાતી ગદ્યના ઉત્પાદક કરનાર, ગુજરાતી કેશના આદ્ય પ્રણેતા, મંસારસુધારાનો કુટો હકાવનાર, વહેમદુર્ગનો વાગ્યાણુના વજ્રપ્રહારથી નારા કરનાર, ‘આંખમાં છળજળીમાં સાથે’ કલમને ખોળે બેસનાર, કલમને ખોળેજ ૨૪ વર્ષ લાડ લાડનાર, એ ટેક જવાનો સમય આવતે દિલ્લીરીઈ તો છોડવો પડ્યો ત્યારે અવશિષ્ટ જીવન ખેદથી નિર્ગમન કરનાર, સાહિત્યસેવામાં જીવન અર્પણ કરવાની આદર્શબૂન પ્રતિષ્ઠા અવસાનપર્યંત પાળનાર, જુવાનીના ઉજ્જેદક વિચારોના ત્યાગપૂર્વક સંસ્કૃત વિચારોનો સ્વીકાર દર્શાવનાર ‘ધર્મમન્થ’ પ્રસિદ્ધ કરવાની અડગ દિગ્ગત ધરાવનાર, ધીટ નરવીર, ‘ગરવી ગુજરાત’ ને સાહિત્યમાં ઉચ્ચતમ સ્થાને પહોંચાડનાર, ‘ત્રેમશૌર્ષ’ અને સ્વદેશાભિમાનની ઉચ્ચ વૃત્તિ જનસમૂહમાં જગવનાર ને ઉજેજનાર, સ્વાતંત્ર્યસંકેત કવિ નમ્મે અદિતીય સાહિત્યસેવા બજાવી છે; ને દ્રવ્યની આપત્તિમાં એકલે હાથે, સરકાર કે રાજ્યના આશ્રય વિના ગુજરાતી સાહિત્યની જે બિન બિન દિશામાં ખિલવણી કાઢી છે તે હાલના પ્રગતિની વાતોમાં જ કાર્યની પરિસમાપ્તિ માનનાર, વાચાળ જમાનામાં એક આદર્શબૂન ને સર્વથા અનુકરણીય દંપ્તાન્ત છે. તરણ લેખકોએ આની નકલ યથાશક્તિ કરવા પ્રયત્ન ચલું બેઠ્યો. તેઓ સાહિત્યની સંગીન સેવા બજાવતા તત્પર થશે તો સાહિત્યક્ષેત્ર સાખાપ્રસાખાથી આરે તરફ ફાટી સમૃદ્ધ થશે.

સાહિત્યસેવા માટે અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા—પરંતુ તરણ સાહિત્યસેવકોએ એક વાત લક્ષમાં લેવા જેવી છે. પ્રાચીનકાળથી આપણા વિદ્વાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા વિના મોટા પણ કાર્ય થાય લેતા નહિ. સુરચરણની નજીબાવે એવા કરી તેમની

પામેથી અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ ગુરુપ્રસાદથી મેળવેલી વિદ્યાનો તેઓ રૂપોગ કરતા પ્રાચીન શ્રુતિમા આખ્યાનરૂપે દ્રશ્ય છે તેમ ગુરુને પણ એવી આગ્રા હતી કે શ્રદ્ધાળુ, નિદા ન કરનાર, પવિત્ર ને સત્ય પુરુષને જ વિદ્યાદાન આપવું એથી કૃત્ત વીર્યવતી ચક્રશ એમ વિદ્યાએ કામરૂપિણી થઈ આદ્યણુ પામે જઈ તેને કહ્યું છે 'કાવ્ય લખતા પહેલા કવિ નર્મદે જયદેવના અલંકારગ્રન્થ 'ચંદ્રાલોક' નો અને 'દત્તરત્નાકર', 'શ્રુતબોધ', આદિ પિંગળગ્રન્થોનો અભ્યાસ કર્યો અને એક કહીઆના ઘરમા દાદુપથી સાધુકવિ લાલદાસના સગ્રહમાથી 'હંદરતાવળી' નામનું પુસ્તક શોધી તેને ઘેર દરેક જઈ તેની નકલ કરી, અને તે સમયે ગુજરાતીમા પિંગળ છપાયું નહોતું તેથી એ રીતે છંદશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવ્યું અને તે વળી ભાનાના સસ્કારી જ્ઞાન માટે કવિ 'સારસ્વત', 'લલુ સિદ્ધાન્તકૌમુદી', ને 'રઘુવંશ' આદિ સંસ્કૃત કાવ્યો શાસ્ત્રી પાસે ગ્રીષ્મા આટલો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા પછી પોતે લેખક થયા અને પોતાના બુદ્ધિપ્રભાવે ને ઉત્સાહે સાહિત્યક્ષેત્રમા પોતાનો અમર કીર્તિ મ્ભ રચાધો. હાલમા તો નવવયરામભાઈ કહે છે તેમ જે ને તે કવિ થવા ઇચ્છે છે અને પોતાના નામની પૂર્વે 'કવિ' (તેમા 'નિ' હસ્તવને બદલે દીર્ઘ હોય તો દ્વિત્વ નહિ') એવું ઉચ્ચપદ મૂકવા અભિલાષા રાખે છે પ્રતિભા, શાસ્ત્રનો પાસ કરેલો અભ્યાસ, બહુ શ્રુતપણ કાવ્યશાસ્ત્રનું ને ઉત્તમ કાવ્યોનું પરિશીલન, એ બધા અત્યાવશ્યક સાધનો પ્રાપ્ત કર્યા વિના કાવ્ય રચવા એ ઉપહસનીય જ થાય છે સંકેતીસના વિચાર પ્રમાણે દુનિયામા ઉત્તમમા ઉત્તમ પ્રાપ્ત કરવાની વસ્તુ જ્ઞાન છે, અને ઉત્તમમા ઉત્તમ જ્ઞાન આપણા પોતાના વિવેનું છે આપણું પ્રમાણ આપણે પોતે માપવું જાઈએ. જેમ આપણે આપણી શક્તિને વધારે ઓળખીશું તેમ આપણું જ્ઞાન કેવું સ્વદેષ છે તે આપણને સમજશે વળી આ પણી સ્વદેષ જ્ઞાનમર્યાદામા જે ધણું સત્ય ભાસતું હવું તે મર્યાદા વિસ્તીર્ણ થયે અસત્ય છે એમ ખાતરી થશે

કવિ નર્મદ—કવિ નર્મદના સમયથી કાવ્યસાહિત્યનો માર્ગ બદલાયો અગાઉ માત્ર જ્ઞાન, નીતિ, ને ભક્તિના જ ક્ષેત્રમા મ યસાહિત્ય વિચરતું હતું, તેને બદલે હવે તેનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થયું સામાજિક બંધનો, વહેમો, વાધાબરેલી રૂઢિ, વ્યસનો, કેવ, વિધવાનું દુખ, પુનર્નિવાહ, સ્વતંત્રતા, સ્વદેશાભિમાન, દેશદાઝ અને કુદરત, એ બધા વિષયો પર કાવ્યો ગ્રંથી કવિએ તેના પ્રવાહની દિશા બદલી 'વનપર્ણન' 'કૃષ્ણવંશ', અને 'પ્રવાસવર્ણન' મા કવિએ કુદરતના સ્વરૂપનું ઉત્તમ ચિત્ર આપ્યું છે 'શગીરના લક્ષણ' ના પંચમા કવિએ દાસવંતે નિદી, સાદસ કરવાની વ્રતિ ઉત્તેજ, સ્વતંત્રતાની રૂઢી ભાવના વાચનાના દંદમા જમ્યા પરી છે એમાના નીચેના પદો ઉત્તમ છે —

'ગડયા કરે શુ વગરો, ભાઈ, ગડયા કરે જ વળશે ?

'દાસપણ ક્યાસૂરી કરવું દાસપણ મ્યાસૂરી ?'

'ખજા ભગવા માડો રે હવે નવ વાર લગાડો'

'હગડુ બર્ષ કે ના રૂઝ ના દહવું'

‘રણુ તો ધીરાનું ધીરાનું, નહિ હિતાવળા દાયરનું.’

‘સહ ચલો જીતવા જંગ બચ્ચલો વાગે,

યા હોમ કરીને પડો, કતોહ છે આગે’—

એ પદ તો જનસમાજમાં અત્યંત પ્રચાર પામ્યું છે.

‘વાળા ફાટવા માડ્યું હવે છે, કુવાદિ કંઈ કંઈ નજરે પડે છે’—

એ પદ બાળાઓ પ્રેમથી લવકારે છે.

‘હિંદુઓની પડતી’, ‘પ્રેમશૌચ’—જેમાં દેશપ્રેમ, પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થળોની મહત્તા ને રજવાડા, તથા ગુજરાત ને દક્ષિણના શમ્ભુશનું ચરિત્ર નિરૂપ્યું છે, એ બધા કાવ્યે રાજાજીતમાં છે

‘આ તે સા જુજ હાલ, સુરત, સૂનાની મૂરત ?’

ને ‘સ્નેહશૌચ’ તો નથી, દેશમાં સ્નેહશૌચ’ તો નથી’—

એવા કવિના રાજાજીત ધણી નુદર છે પ્રાર્થનાની ગરબીઓમાં

‘સુધુ સાહેલી, કમરકેરી માયા અપંગાર જો’

‘પીની પીની પ્રેમાનંદ પાસો, મગી જશે કળ’તો ભાસો રે. પીની’

‘ઘટઘટમાં તું રામ

રામ ઉપજાવે, રામ બચાવે, મારે તે પશુ રામ રામ રે, ઘટઘટમાં’

‘નિયા જૂઠાની, જૂઠાની, એ અનુભવસાત પ્રભાણી’

‘ઝોની ઝોની છે ગુજગત’—

(એ ગરબીઓ હતામ છે. ‘જય જય મરવી ગુજગત’ એ તો ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિષ્ઠા પામી છે એ સુકા જ છે

‘નવ કગરો ઝાઈ શોહ, ગસિકડા નવ દરશો ઝાઇ શોહ’—

એ પદમાં કવિએ આત્મપરીક્ષા કરી ખરું જ કહ્યું છે કે—

‘હીર, સાત, ને ગસિક રેફિષાડુ અરિ પણ મારો દિવથી.’

‘પેરની પેરની પેરની રે, પેરની, નીતિની સાડી પેરની’—

એ નીતિની ગરબી સ્ત્રીઓ હોસે હોસે ગાય છે.

રામાયણ, મદાબારન, અને પુરાણોમાંથી પ્રાચીન બીપુરોની દરીકત એકી દગી કવિએ ‘દયાદોલ’માં આપી છે. એ કાવ્ય ધણી ઉપયોગી છે

‘નાગરસ્ત્રીઓમાં ગવાતા ગીત’ પણ રીનમાનની સમયગતી સાથે કવિએ એકા દર્શા છે. એ પુસ્તકને અનુસાર અમદાવાદમાં દાદા સ્વર્ગવાસ પામેલા બાળાગૌરીએ ને નડીઆદમાં ગ. નરદગિરમે પણ આચાર્ય ને ગીતરિવાજના પૂતકો પ્રસિદ્ધ દર્શા છે.

નર્મગદ્ય—‘નર્મગદ્ય’ મા ‘નિર્મલો,’ ‘રામાયણ ને મહાભારતનો સાર,’ ‘કવિ ને કવિતા’, ‘પ્રેમાનંદ આદિ કવિઓના જીવનચરિત્ર’, ‘પ્રાચીન ને અર્વાચીન જનનનો ઇતિહાસ,’ ‘મહા-પુરો, તત્ત્વવેત્તા, ને સરોધકોના જીવનચરિત્રો,’ અને ‘ગુજરાતની ને મેરાડની હકીકત’માં બહુ ઉપયોગી ને એમના સમયમા વાચકને અન્ય દુર્ગ્રાપ્ય બાળત શુસ્સાદાર ને સસ્કારી બાપામા કવિએ આપી છે. ‘રાત્નચરંગ’ના આદિ વાક્યો નર્મદની કીર્તિસ્તભના મોખ મના લેખ છે.

‘એક છે, અનેક છે, નિર્વર્તે છે, પ્રવર્તે છે’ ઇત્યાદિ, તેમજ

‘બ્રહ્માડમા પૃથ્વી શુ ? પૃથ્વી ઉપર જનસમૂહ શુ ? રાજ્ય શુ ? રાજ્યના રગ શુ ? નર્મદ શુ ? એ સધુ રસસિધુના કંઈ ઉપરની કથિકા પણ નથી, તોપણ તે કાંઈ છે ને રગ છે એ રગ હું મારી તોતની વાણીથી વર્ણવવા ઇચ્છુ છું દે પ્રસાદ-રંગ-ઉદય-ઉદય શીરગ’ । ધન્ય છે કવિના વિનયને ।

‘પિંગળપ્રવેશ’ અને ‘અલકારપ્રવેશ’મા કવિએ જ્ઞાને ને અલકારોનું વિવેચન કર્યું છે. ‘સપ્રવેશ’મા રસ અને અભિચારી ભાવોનું વિવરણ છે. ‘નાયિકાવિષયપ્રકાશ’મા નાયિકનાયિકાના સ્વરૂપનું વર્ણન છે

કવિએ ‘શ્રીકૃષ્ણકુમારી’, ‘કૌપટીકર્શન’, વગેરે નાટકો પણ રચ્યા છે, એ નાટકોમા ગદ્યભાગ વિશેષ છે, પદ્યભાગ ઘોડો છે પણ ‘રામજનકીર્ણન’મા પછો સારા છે ને પૂરતી સંખ્યામા છે ‘ગુજરાતી’ પત્રના તન્ત્રીએ એ નાટકોની નવીન આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવી જોઈએ.

જે સમયમા હાલના જેટલો ઉચ્ચ કેળવણીનો પ્રચાર અને સુખમતા નહોતા તે સમયે એકલે હાથે કવિએ કરેની આ અનુકરણીય સેવાની જેટલી સ્તુતિ કરીએ તેટલી ઓછી છે

કવિનું શિષ્યમંડળ—કવિના રસતરંગમા એના શિષ્યો સદ્ગત સવિતાનારાયણ, વિજયાશંકર, વગેરે હમેશા ન્દાહ અજ્ઞાનરૂપી મેલ ઘોષ ઉચ્ચ સસ્કાર પામતા હતા કવિ વિજયાશંકરની ‘વિજયવાણી’ એ આ સમાગમનું કળ છે એ જ કવિનું ‘સૃષ્ટિસત્ત્વ’ સરળ ભાષામા સંવાદરૂપે વેદાન્તના ગૂઢ તત્ત્વનું જ્ઞાન આપે છે એમા શુરશિષ્યના સવાદના રૂપમા ધણુ તત્ત્વજ્ઞાન છે વાર્તાઓ, પૌરાણિક દૃષ્ટાન્તો સાથે તેમજ ઉપનિષદો, ગીતા, યોગનાસિક, અને શકરાચાર્યના ગ્રન્થોમાથી ઉતારા આપી એમણે રસિક રીતે બહુ જ્ઞાન આપ્યું છે. હિંગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે આલો વિજયાશંકરે કો ગ્રન્થ લોકોમા પ્રચાર પામ્યો નથી. એટલું જ નહિ પણ એનું નામ પણ કેટલાકના જાણવામા નહિ હોય, જેમ કવિઓ ન હોય તો રાજ્યઓના ચરિત્રોની મહત્તા ન થાય એવું એક સસ્કૃત કાવ્યમા કહ્યું છે, તેમ વિદ્વાનોની કૃતિઓ પણ પ્રસિદ્ધિમા આજુનાર મિત્ર ન હોય તો જગતમા અપ્રસિદ્ધ જ રહે છે સવિતાનારાયણ ‘કા ય’ તેમજ ‘અલકારચન્દ્રિકા’ પણ એ શુર્યગ્ણસેવાના પ્રાસાદગ્રંથ છે

નવલનમભાષ—સુરતના નણુ નનાથી નિર્દેશાતા નણુ નગરનેમાના ધીંગ સદ્ગત નવલનમભાષા હતા તેમનું જીવન સાદિયમય હતું બાલ્યાવસ્થાથી જ તેમને ઊંડા વિચારમા નિમગ્ન થવાની ટેવ હતી એ ટેવને લીધે તેમને વર્ગમા કદિસ સાહેબે નખોળ્યા હતા કે જોરો છો કે શુ ? મગથી જ તેમને આત્મનિરીક્ષણ ને આત્મપરીક્ષણની ઉત્તમ ટેવ હતી એક

વખત પોતાના એક મિત્રને આશ્રય મળવાનો સંભવ જાણી પોતાનું મન ઈર્ષ્યાથી કલુષિત થયું નવલરામભાઈ લખે છે કે 'મને લાગ્યું કે તેને જો આશ્રય ન મળે તો આ પાપી મન ખુશ થાય ખરું' પોતે ઈર્ષ્યાથી પ્રેરાઈ કંઈ અનિષ્ટ પગલું ભર્યું નથી, પરંતુ મનની નિર્મળતા પોતે તપાસી શક્યા, એ એમની મહત્તાનું પ્રવળ પ્રમાણ છે. એમણે 'વીરમતી' ને 'ભદ્રનું ભોપાણું' એ નાટકો, 'અઠગર ને ખીરખવના હિદી કાળ્યો', અને 'નર્મદચરિત્ર', એ સ્વતંત્ર ગ્રંથો રચ્યા છે, નવા યોગેશ્વર મેઘચન્દ્રમા 'મેઘદૂત'નું ભાષાન્તર કર્યું છે, તેમજ 'માલતીમાધવ', 'મૃગચક્રિક', 'રત્નાવલી', આદિ નાટકો તથા પુરાણોના સાર આપ્યો છે 'શિક્ષણસાસ્ત્ર'ના અનેક વિષયો એમણે ચર્ચ્યા છે શિક્ષણ રસિક કેમ થાય, 'પરસ્પર સંભાષણપદ્ધતિ'ના શિક્ષણમા કેવી રીતે ઉપયોગ થાય વાચન અને અન્ય વિષયો કેવી રીતે ઉત્તમ શિખવાય-આવા અનેક શિક્ષણના વિષયોનું એમણે વિવરણ કર્યું છે 'વાતાવરણ', 'ધરતીકંપ', 'બરફના કુગર', 'કાલીના તામ્રપત્ર વગેરે સામાન્ય જ્ઞાનના અને વિદ્વાતાના વિષય પર પણ એમણે પ્રકાશ પાડ્યો છે

નવલરામભાઈ પોતાની સાધનસંપત્તિમા હમેશ વધારે કર્યા જ કરતા તેઓ વાચન ને વિચારણામા જ પોતાનો સમય નિર્ગમન કરતા હતા એ એ સંપત્તિ વિશે પોતે સતત ન થાય ત્યાંસુધી લેખનના કાર્યમા ઉતુકત ચના નહોતા વધ જતા એમના વિચાર વિશેષ પરિપક્વ થયા, એ પરિપક્વતા કવિ નર્મદ અને દલપતરામ વિષેના પાછળી વચે દર્શાવેલા વિચારમા પ્રત્યક્ષ થાય છે.

નવલરામભાઈની અપૂર્વ તેજથી જગતની રહેલી કીર્તિ તેમની આટલી સાર્થિકસેના-જે કંઈ ઓછી નથી-તેને લીધે નથી. એ તો એમની 'પુસ્તકપરીક્ષા'ને લીધે છે એ પરીક્ષા કરવામા એમનું ક્ષેત્ર અત્યાર સુધી જિનહરીક રહ્યું છે, એ એમની કીર્તિ જેવી તેવી નથી એ ક્ષેત્રમા એમની કીર્તિના કિન્ચિત્ કોઈ પ્રતિબંધીના કિરણોથી પ્રખવાયા નથી.

ઉત્તમ અન્ધાવલોકનનું સ્વરૂપ—ઉત્તમ વિવેચનમા સમગ્ર અન્ય પર વિચાર નોંધએ, એકદેશ પર નહિ. વિવેચક રાગપ્રેરણિત, ગુણદોષની યોગ્ય ઘટના ક્રમાર, નિષ્પક્ષપાતી નોંધએ. ગમે તેવો વિદ્વાન હોય તોપણ માત્ર છિદ્રાંશેવી ઉત્તમ વિવેચક કદી થઈ શકતો નથી વિવેચનમા ગુણ ને દોષ, ખતેની પરીક્ષા નોંધએ ગુણની યોગ્ય કદ ને દોષનો નિર્દેશ તેના ભવિષ્ય માર્ગને સદાપશુત થાય એની સૂચના સાથે નોંધએ તરણ જગતા મન્યકારની મહેમુદને નોંધતું ઉત્તેજન મળવું નોંધએ વિદ્વાનોના અન્ય પર મટણ, વિદ્વાનપરેણ, ગુણ દોરોધક, પ્રાંત વિવેચન નોંધએ તેમા પણ તેના ગુણની યોગ્ય ઘટના ને દોષને માટે માર્ગચૂચક બોધ નોંધએ

ઉત્તમ વિવેચક—આ બધા ગુણો નવલરામભાઈનામા હતા તેમના વિવેચનથી વાચકને ઘણી જાણવા જેવી હકીમનું જ્ઞાન થાય છે ને અન્યકારને ન્યાય મળે છે 'કરણવેતો' ને 'દાન્તા' પરના તેમના વિવેચન ઉત્તમ છે તેમા રસક્ષતિ ક્યા ને કેવી રીતે થાય તે તેમણે ઉત્તમ રીતે દર્શાવ્યું છે 'દરસદાસ ચૂગઝના' ને 'દુર્ગારામ મહેતાજીના ચરિત્રમા જીવનચરિત્રમા ક્યા ગુણો આસ્પદ્ય છે તે એમણે પ્રતિપાદન કર્યું છે એ જ પ્રમાણે યોગ્ય પ્રશ્નો ઉત્તમ નાટ્ય ને ઉત્તમ વાર્તાનું સ્વરૂપ પણ એમણે દર્શાવ્યું છે એમણે સસ્ફુરત

ભાષાની નિંદા કરી છે. તે યુક્ત છે અપરિચિત સંસ્કૃત શબ્દોના પ્રયોગથી વાચકને ભાષા કંઠગી ને ક્ષિપ્ત લાગે છે. ‘વાચનભાષા કેવી જોઈએ’ તે વિષે એમણે વિવેચન કર્યું છે. જોડણી વિષે પણ એમણે પોતાના વિચાર દર્શાવેલા છે, તે મનનીય છે. ભાષાનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ નવ્ય એવી જોડણી એમને માન્ય નથી, તેમજ પ્રાન્તિક ઝંઝો ઊભો કરે એવી જોડણી પણ એમને ઇષ્ટ નથી.

નવલરામભાઈના કલમ ને વિચાર અનેક દિશામાં પ્રવર્તતા હતા ‘માસિકો’ કે અન્ય વર્તમાનપત્રોમાં, લેખોમાં કે પત્રોમાં કે પુસ્તકો રચવામાં, કંઈ ને કંઈ લખવામાં તેઓ રોકાએલા રહેતા. તેઓ ઇત્તરપર્યંત અભ્યાસી હતા. ‘કાવ્યાદર્શ’, એકનું ‘નોવમ ઑગેનમ’, ‘તર્કશાસ્ત્ર’, ને ‘સાહિત્યદર્પણ’ જેવા પુસ્તકોનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો. જે સમયમાં અંગ્રેજી કેળવણીની શરૂઆત જ થયેલી અને સંસ્કૃત વિદ્યા શાળામાં સંપાદન કરવાનો એમને લાભ મળેલો નહિ, તે સમયમાં આ ખાનગી અભ્યાસ ઘણો ઉંચો ગણાય.

નવલરામભાઈ જેવા જ્ઞાની, મંજીર વિચારક અને ન્યાય વિવેચનકારની આપણા સાહસમાં મોટી ખોટ છે.

ભારતર સાહિત્ય નન્દશંકરભાઈ—સુરતના ત્રણ પ્રસિદ્ધ નવામાના ત્રીજા, ભારતર સાહિત્યના નામથી જાણીતા સદ્ગુણ નન્દશંકરભાઈ છે. એમણે ‘કરણ્યેશ્વર’ નામની સુવિખ્યાત ઐતિહાસિક નવલકથા રચી એ નીચી માર્ગમાં સાહિત્યનો પ્રવાહ પ્રવર્તાવ્યો છે. ભારતર સાહિત્યે આ એક જ નવલકથા રચી છે, પરંતુ તેમાં વસ્તુના ને રીતભાતના વર્ણન પુષ્ટક ને તે એવા તો ચમત્કારી ને અસરકારક છે કે એ એક જ પુસ્તકથી તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પોતાની કીર્તિ અમર કરી છે. ‘કરણ્યેશ્વર’ ની ભાષા ઘણી તેજસ્વી છે. શ્રવ્યકર્તાની વાણીનો પ્રવાહ અવિચ્છિન્ન ચાલ્યો જાય છે તે વાચકને એટલો મોહક ને લોહયુગ્મની પેટો આકર્ષક થાય છે કે વાર્તા પૂરી થાય ત્યાંસુધી વાચકને હાથમાંથી પુસ્તક મૂકવું ગમતું નથી.

સંગીત સાહિત્યસેવાકાર—આ પ્રમાણે અંગ્રેજી કેળવણી આપણા દેશમાં દાખલ થવાના આરંભકાળમાં કવિ નર્મદ, નવલરામભાઈ, તથા નન્દશંકરભાઈએ ગુજરાતી સાહિત્યની જુદી જુદી દિશામાં અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે. સમયપરતે વિચાર કરતા કવિ નર્મદ ને નવલરામભાઈના જેની સંગીત સાહિત્યસેવા બજાવનારની હાલના સમયમાં ખોટ છે એમ ખારે ખેદ સાથે કહેવું પડે છે.

કવીશ્વર દલપતભાઈ—સુરતના મૃગારરૂપ કવીશ્વર નર્મદ અને નવલરામભાઈ જે સમયે આ ગુર્જર સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરતા હતા તે સમયે અમદાવાદમાં, મૃગ કાઠીઆવાડના વનની કવીશ્વર દલપતરામ હાલોભાઈ, જેમના સક્ષિત દ. દ હા થી પ્રાથમિક શાળાના માળકો ખજ પગિચિત છે, તેઓ જનસમાજનું ગંજન કરે એવા કાવ્યો પ્રાસાદિક વાણીમાં રચી ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યનો વિકાસ કરતા હતા. કવિશ્રીએ ફોર્બ્સ સાહેબના પ્રયત્નથી રચપાંચવી ને રૂઢિ પામેલી ગુર્જરાત વર્નોક્યુલર મોસાઈકની સારી જેવા બજાવી હતી. તેઓ અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં કવિતાનો વિષય શિખવવા જતા હતા, એ તે વખતના ભાગ્ય શાળા શિષ્યને મોટા લાભ હતો કવિએ દુનરની ખિલવણી, સંભાષણધારો, વ્યસન, ધર્મ,

નીતિ, કેળવણી, અને અનેક પ્રાસંગિક વિષયો પર સમાજજની કવિતા રમી સરકારની તેમજ જનમંડળની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. તેઓ ગુજરાતના રાજકવિની હૃદય પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતા. પ્રભાત, સ્થોદય, ચન્દ્રોદય, સાયકાલ, અને ઋતુ વિશેના તેમના કાવ્યોમાં કેટલાકમાં કવિની કલ્પનાશક્તિ સારી ખીલેલી જણાય છે —

પરોઢિયે શીતળ વાણુ વાય, તેથી પડે ટાક અને ધુળાય,
કુરાન્યમાં જેમ જનો ન જાયે, બીકે બધા લોકની કાય કપે
કુરુસ્વરો કુર્કટ તો કરે છે, સર્વજ્ઞ જેના સ્વર સચરે છે,
જાણે રવીરાવ પધારનારો, તેના છડીદારતણા ઉચારો
વાળે રૂડા ચોપડિયા નગારા, જે લોકને નિત્ય જગાડનારા,
જાણે નવા રાજ્યની ફાજ આવે, તેની બડી નોખત આ બજાવે
વિધારથી પાક ઉઠી કરે છે, જાણે રવીના જલ ઉચરે છે,
પ્રભાતિયા ગાય સુભક્ત પ્રીતે, જાણે રવિના ગુણુ ગાય ગીતે.

આમાં સ્વભાવોક્તિ સાથે ઉપમા કે ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર તથા માધુર્ય ને પ્રસાદ ગુણની સારી અભાવ છે.

નીચેના પદો પણ એવા જ નુદર છે —

‘આદિત્ય આભાસ વિશેષ થાય, શશાક ઝાખો પડતો જણાય,
બહિઃકનો આગમ જાણિ જેમ, ઝાખો પડે નિર્જળ ભૂપ તેમ.
શશાકનો છેક ધટ્યો પકાચ, કેવો હિંસે પશ્ચિમ દીસ ખાસ
જાણે બજના ધડિ પૂર્ણ થાતે, આકાશ ટાંગી ધડિયાગ આ તે.
ભાનુચક્રી ચન્દ્ર પ્રકાશ લે છે, તેથી જ તે શીતળતા ધરે છે,
ભિક્ષાથી પામે અતિગિદ્ધિ આપ, પડે ન તેના જગમા પ્રતાપ

જુઓ જુઓ આ રવિ દિવ્ય કાય, બુધિ બણી તે નમતો જણાય
જાણે ચટલો અમરાપુરીમાં, પતંગ દીસે પડતો મહીમાં
અરે જુઓ વિશ્વ અનુભવીને, પૂજે જનો સૌ ઉગતા રવીને,
આવી પડે અરત થવાનું ન્યારે, કોઈ ન છોડે લઈ કંકુ ત્યારે.’

કવિ ગણપતરામ—કવિ દલપતરામની શૈલીમાં યુવાખીરામ છોટાલાલ, ને ગણપત રામે કાવ્યો રચ્યા છે, પણ તે તેવા લોકપ્રિય થયા નથી. કવિ ગણપતરામે ‘પ્રનાપનાટક’ માં વીરરસની અભાવ સારી કરી છે. ‘લઘુ મહાભારત’ ના ખાસ પુસ્તકોમાં કવિએ બહુધા દેશી રાગોમાં મહાભારતનો સાર કંઈ પણ ઉપયોગી અથવા મૂળ દીધા વગર સારી રીતે વર્ણવ્યો છે એ મન્ય ગ્રંથમાં કવિએ બહુ પશ્ચિમ લીધો છે ને એ ચીનુભાઈ જેવા ઉદાર પુરુષે એ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા આશ્રય ન આપ્યો હોત તો એ કદી પ્રસિદ્ધ પામ્યા ન હોત. એકદર કાવ્ય પ્રાસાદિક ને તેજસ્વી શૈલીમાં છે, પણ છંદો બહુધા એક જ જાતના લાગ્યા સવાયા કે હરિગીતને દમે ગવાય ગોવંદ હોવાથી તેમાં નવીનતાને અભાવે પુસ્તકની લોકપ્રિયતામાં હાનિ આવે છે.

કેશવકૃતિ—પોરબરના પ્રસારા નાગર સંગત કેશવરામ હરિરામ ભટ્ટના કાવ્ય સ્વદેશપ્રેમ, ઉચ્ચ નીતિ ને ધર્મની ભાવના, તેમજ વેદાન્તતત્ત્વના વિચારોથી પરિપૂર્ણ છે એમના નીચેના કાવ્યો ઉત્તમ છે —

‘દોડ મા, ગમાગ, દૂર, ધધૂર છે આહી,
પૂર્ણ ને પ્રકાશમાન, માન સર્વમાહી—દોડ મા’

‘પખીનો મેળો ભેળો રહે કેમ ભાઈ ?
ઝાંઝ ક્યાહિથી ઝાંઝ ક્યાહિથી આવે એમ તણાઈ. પખી’

‘હિ ચિત્તયકોર, નિરખ પૂર્ણાનંદ પ્રકાશક ચંદ્રને,
શીતલ, સાચા, સ્વાભાવિક, સર્વોત્તમ સુખના કંદને.’

‘અમે તો આજ તમાગ, બે દિનના મેમાન
સફલ કરે આ સફલ સમાગમ, સુખનું એજ નિદાન અમે તો’

આ છેવું પદ જનમહામા યથાર્થ રીતે અલનંત લોકપ્રિય થયું છે

ગોવર્ધનરામભાઈ-સરસ્વતીચન્દ્ર—ધીમે ધીમે અગ્રેજી કેળવણીનો પ્રચાર ને પ્રકાશ થઈ પામતો ગયો. હાઇ સ્કૂલોમાં ને કૉલેજોમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસ વધતો ગયો, પાશ્ચાત્ય અને સંસ્કૃત સાહિત્યના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીઓની સ્વતંત્ર ને સશોધકશક્તિ ખીલતી ગઈ, ને પ્રાચીન સાહિત્ય ને વિચાર તમ્મ પૂર્યપુરિ ઉત્પન્ન થઈ સામાજિક અને ધાર્મિક સ્થિતિ વિષે લોકોના વિચાર ગદનાયા જનમહામા ઓના સ્થાન વિષે તેમજ ઓની કેળવણી વિષે લોકોમાં નવી નવી ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થઈ રાજકીય સ્થિતિની અર્થ દેશમાં સર્વત્ર ખૂબ જોમમાં ચાલવા લાગી, સમસ્ત પ્રજામાં નવી જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ રાજકીય, સામાજિક ધાર્મિક, વગેરે વિષયોમાં નવીન વિચારો ને નવીન ભાવનાઓ અને નવીન જ્ઞાનને પોષે ને સતોષે એવા સાહિત્યની અપેક્ષા થાય એ સ્વાભાવિક છે. વિદ્વાનોની તેમજ સામાન્ય વાચકવર્ગની આવી નવીન વાછના પૂરનાર, જેને જેવું બોજન જેઠએ તેને માટે તેવું તૈયાર કરનાર ને પીગસનાર, જે નરરત્ન ધર્મરકૃપાથી યોગ્ય સમયે ઉત્પન્ન થયું તે સર્જિત ગોવર્ધનરામભાઈ. એમનો ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ એ ગુજરાની સાહિત્યનો અપ્રતિમ કીર્તિસ્તંભ છે નવલકથા તરીકે એના પર વિવેચન કરનારને વસ્તુસંકનનામાં દોરો તથા રસકલિના દષ્ટાન્તો સદજ જડશે. પાંતુ એ તો અનુપ્પસવભાવનિરૂપણનો અને વિરિધ જ્ઞાનનો આકરગ્રન્થ. આર ભાગમના પહેલા બે ભાગ વિશેષ લોકપ્રિય થયા છે. બીજો ભાગ સ્ત્રીઓને ઉત્તમ વાચન પૂરું પાડે છે. ગુણમુદરી તે ખરેખરો ગુણનો ભંડાર છે. એનું ચરિત્ર ગ્રન્થકારે અપૂર્વ શક્તિ ને ઝીણવટથી આતેખ્યુ મરતશય્યામાં પડેલી ગુણમુદરીએ આજેહું

‘દયા ના દીસે રજ પણ, જમ તુજ આપમાં રે, બીડામણુ અપમા રે

દાર મુજ દેવાનો એ તો ! નર્થી એ ત્હારી પેડ નમ્દેરાં

રેના રે રેના રે મુને, રાધ લેના રે જમી એની આશમાં રે.

દયા’

હાલા ! હાલ વીસારો તમારૂં જન્મ આ કહ્યું ન માને મહારૂં,
તમને જપતી भरती भरती, રોતી રોતી પણ હસતી હું આશમાં કે
પામીશ મારો ચતુર અવર અવતારમાયે ! દયા હરિ આખમા રે ! દયા ૦

આ ગાન કરુણરસથી કેવું પરિપૂર્ણ છે ! શિલા રુદન કરે છે ને વજ્રનું પણ હૃદય ફાટે છે એ કાંવ ભવભૂતિનું વચન આ ગાયન યથાર્થ કરે છે. ત્રીજા ભાગમા દેશી રાજ્યોના વહીવટનું સત્ય ને સંપૂર્ણ ચિત્ર છે. ચોથો ભાગ પાશ્ચાત્ય અને પ્રાચ્ય ગ્રંથોમાંના ઉતાગથી ભરપૂર છે. મહાભવન, મહાભારતનો અર્થવિસ્તાર, ને ભારતનું ભવિષ્યકથન, એટલા ભાગ ખાસ આકર્ષક છે. ચારે ભાગનો આ વિસ્તૃત ગ્રંથ ગુર્જર સાહિત્યના નિશાળ ક્ષેત્રમા અપ્રતિમ પ્રદીપ છે. જ્યાંસુધી ગુર્જરભાષા છે ત્યાંસુધી એ અપૂર્વ, અદ્વિતીય પ્રદીપની શાખા સમાન જ્યોતિથી છગછગા જ કરશે. ગ્રંથકારે જાતે ગ્રંથને અન્તે અરૂં કહ્યું છે કે ' પ્રિય વાચનારી ! તું પુરુષ હો કે સ્ત્રી હો, સાક્ષર હો કે પ્રાકૃત જન હો.....હો તે હો,— સર્વથા તું જે હોમ-તેને માટે યથાશક્તિ, યથામતિ થોડી થોડી સામગ્રી આ ગ્રંથના કોઇક કોઇક પાનામા તને મળી આવે ને કંઈ પણ ભારતું ભોજન ન, મળવાથી નિરાહાર પાછા જવાનો વારો ત્હારે ન આવે. ' આ ગ્રંથ વિદ્વદર્શમા ને સાધારણ વાચકવર્ગમા જેટલો શોક્ષપ્રિય થયો છે તેટલો બીજો કોઈ ગ્રંથ થયો નથી, એથી વિશેષ એ ગ્રંથની સ્તુતિ શી હોઇ શકે ? પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફી ને ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોમાંની પ્રાચ્ય વિદ્યા-તેમજ પ્રાચ્ય ને પાશ્ચાત્ય કવિ, નાટકકાર, ને અન્ય ગ્રંથકારના ઉત્તમ ગ્રંથો—એ બધામાંથી રચે રચે ઉત્તમ વાક્યના ઉતારો વિદ્વાન વાચકવર્ગના મનને ઉત્તમ વિચારો પૂરા પાડે છે ને હૃદયની ઉચ્ચ ભાવનાને સંતોષ કરે છે. રચે રચે ગ્રંથકારે રસથી છલકાઇ જતાં પદો પૂરાં પાડી સહૃદય અને કવિજનની રસગતિને પોષવાનું બાકી રાખ્યું નથી. એવાં થોડાંક પદોનું દિગ્દર્શન નીચે કર્યું છે:—

‘ સુદર ગિરિના સુંગ સુંગતા જળધરમયને,
પવિત્ર સાદૃશ્ય જગવના ત્યાજ અવખને ’

‘ ઉત્તરમા છે તમ વાસ, હાલા માત ને તાત !
હેલા કરું હું પ્રણામ—હેલા કરું હું પ્રણામ !

હાલા માનાપિતાને નમુ ! ’

હવે તૈયાર થયેલી માતાપિતાને સંભારતી કુમુદનો આ વિવાપ હવ્યદાવક છે. જળમાં કે સુખી હોતી કુમુદસુંદરીને કોર્જે પડેલું અન્ધારનીનું તીચેનું ગાયન—

‘ ધીમી ધીમી ચાલી તું તો દગ્ગા ત્હારૂં કામ !
માટની છંડા એવી છે કે પાછી દરે તું આવ. ધીમી ૦

સાવર આવો આભસરીબો, ઘોર ગાળે દિગ્ગાન,
ક્યાં એ ને ક્યાં કેમજ દર્શો સર્વો દીકરી, ત્હારી જાન ! ધીમી ૦

સાચરને ત્યજી માર્જીને મોઢે ખોળે તું બેઠા, બેસ,

ખોડીં રે કાયા, ખોડી માયા, માઁજ માઁજ હમેશ.

ધીમીં'

વાચકના હૃદયમાં સમુદ્રના તરંગની ધોડે સહોભ કરે છે. તેમજ કુસુદને કહેલા સર સ્વતીચન્દ્રના નીચેના વચન ઉત્તમ આદર્શ ખડો કરે છે—

‘હવે ગિરિરાજ પર આવ્યા, સુધર્મી સાધુને ભાવ્ય,

પ્રિયા ! ત્યજ સર્વ ભયને તું’ પગપ્રોતિપત્ત રચને તું’

માગ ખોળામાં સૂતી છે તે કટતા તને શુ શિલા વધારે ગમે છે.—

‘સૂતી, વ્હાલી. તુ મુજ ખોળે, મુખેથી કેમ ના ખોલે ?

શિયાને આર્થો શું સારી, ગણે શયા, છું ગુણી નારી.’

બળારાંરે વાળવા મારેવી દષ્ટિ ત્યાંથી પાછી વળતી જ નથી ત્યારે કહે છે કે—

‘અતિરમણીય ઝો વેલી’ હરે મુજ વાસના રેની’

ધડકણું હિરે તુજ ભાણુ, સમાવા ત્યા જ લોભાઈ’

છેત્રે, લિંગ શરીરનો સયોગ ઉત્તમ ને અસરકારક રીતે આપેબે છે.

‘હવે આવ્યા નવે દેશે, હવે ફરીયે નવે વેશે,

નથી સસારની ભીતિ, ત્યજ સસારની રીતિ.

સગા સસારના છોડ્યા, છુપ્યા તેઓવી તરછોડ્યા,

વિશુદ્ધ જ સાધુનો પન્થા, ધરીએ આપણે કન્ધા.

ગિરિવર રમ્ય પાવને આ, જગતમાં ના જડે એ સમા,

અહીં એકાન્ત ને શાન્ત, વસીએ વ્હાલો, રહી દાન્ત’

આખા પુસ્તકમાં ચિત્રનિરૂપણ અને વર્ણનો તેમજ જુદી જુદી પરિસ્થિતિનો ચિતાર ઉત્તમ છે એમાં મન્થકારની મનુષ્યહૃદયની પરીક્ષા—માનસશાસ્ત્રનું સક્ષમ જ્ઞાન અને તેનો ઝીણવટથી ચિતાર આદેખવાની અપૂર્વ શક્તિ રચેને રચેને સ્વયં જણાઈ આવે છે વસ્તુ-સંકલના ને કેટલાક પાત્રના ચિત્રનિરૂપણમાં કલ્પનાનો પ્રભાવ વિશેષ જણાય છે

ભાષા—પુસ્તકના ચાર ભાગમાંના છેલ્લા બે ભાગમાં ભાષા સાધારણ વાચકને કઠણ થતી જાય છે. પરંતુ તે ધણે રચેને તેજસ્વી, જુસ્સાદાર, ને પ્રૌઢ છે સૌથી આકર્ષક છે કેટલેક રચેને સરકારી વાચકને જ તે આનન્દદાયક થાય છે, સામાન્ય વાચકને દુર્ગમ થાય છે. પણ અન્થકારે સર્વ પ્રકારના વાચક માટે વાનગી ધરી છે, ને જેને જે રચે તે તેમાં રમે એવી યોજના કરી છે ખરેખર, ‘સગસ્વતીચન્દ્ર’ કોઈ પણ ભાષાના સાહિત્યને ભૂયશ્ચ રૂપ છે. એ ગ્રન્થનું અન્ય દેશી ભાષામાં ભાષાન્તર થયું છે એ એની વિચિત્ર પ્રદેશમાં લોકપ્રિયતાનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે

અન્ય ગ્રન્થો—સર્જન ગોવર્ધનરામબાઈના અન્ય ગ્રન્થો ‘લીલાવતીની જીવનકળા,’ ‘દયાગમનો અક્ષર દેહ,’ ને ‘સાક્ષરજીવન’ છે. ‘સ્નેહસુદા’ કા વખા યોને બહુ ઉચી આવના યેણી છે.

‘જતી તિગિર તનિ જગ છોડી જતી દ્રુવં

છોડી જતી’ સતાઈ જતી’ જતીં’

જોતામા સળગે શોક, સહચરી ! જોતામા સળગે શોક. ૨૬
તિમિરસુતા છતી આનંદ દુઝતી તે

રજની ઝરે દુ.ખ આજ.

સહચરીં'

'મ્હારો કામા કરે અપરાધ, પુત્રી' પ્રિય પ્રાણુ પિણી તું ઠાહી.

ગુજ હર મ્હે જોસી-અરે-અનખ્યે 'અરે-કટાર જ સાહી'

આ અને એવા ખીજાં કાવ્યો હૃદય કંપનાશક્તિ ને કવિત્રિતાનાં ઉત્તમ પ્રમાણ છે.

દ્વિવેદી મણિલાલલાલ—ગોવર્ધનરામભાઈની સાહિત્યસેવાની પેઠે સદૃશત મણિલાલ નમુનાઈ દ્વિવેદીની પણ સાહિત્યસેવા ધણી જાયા પ્રકારની છે. એઓ સંસ્કૃત-સાહિત્યમા નિષ્ણાત હતા અને ન્યાયશાસ્ત્ર ને વેદાન્તશાસ્ત્રના જિંદા અભ્યાસી હતા. મગધીય સંસ્કૃત પુસ્તકાવલીમા તર્કકૌમુદી ની એમની આવૃત્તિ વિદ્વદર્જમા ને શિષ્યવર્ગમા ધણું સન્માન પામી છે. પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિના એઓ પ્રળ સમર્થક હતા ને સંસારસુધારાના સંબંધમા એમને રા. બ. રમણભાઈ સાથે માસિકોમા જળરે વાદ ચાલ્યો હતો. એમના લેખોએ આર્યસિદ્ધાન્તો ને આર્યસંસ્કૃતિ પર સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે. 'સિદ્ધાન્તમાર' અને 'સુદર્શન-ગદાવલિ' મા એમના જાણી પ્રકારના ને વિદ્વતાભરેલા લેખ છે. 'સિદ્ધાન્તસાર'મા આર્યતત્ત્વ-ગાનનું બહુ ઉત્તમ વિવરણ છે. હ એ દર્શનો, તથા અન્યથાખ્યાતિઓ અને વિવર્તવાદ, અવચ્છેદવાદ, વગેરે વાદ પર એમણે બહુ સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે. તત્ત્વવિદ્યાના જિજ્ઞાસુઓને આ અન્ય ઉત્તમ છે. એમણે સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમોને અનુસરતું નહિ, પણ અગ્રેજી નાટકોના નિયમોને અનુસરતું 'કાન્તા' નામનું નાટક રચ્યું છે. એમા સરસેન કાન્તાને શોધે છે અને પ્રાણીને ને વનસ્પતિને પૂછે છે કે મારી બી જોછ છે ?—એ બાગ ઉત્તમ છે અને 'વિક્રમેર્વાશીમ' મા પુરુષવત્ ઉર્વાશીને વનમા શોધે છે, એ પ્રવેશની વાચકને સ્મૃતિ કરાવે છે. એમણે 'ન્યાયશાસ્ત્ર' શુભરાત્રીમા રચ્યું છે, તેમા અગ્રેજી ન્યાયશાસ્ત્રના મરામતખાંડનું વિવેચન છે અગ્રેજી ને સંસ્કૃત ન્યાયશાસ્ત્રની તુલના કરી તે તમારું હૃદય હેત તો તે વિશેષ ઉપયોગી થાત એમણે બવબૂતિના ઉત્તરરામચરિત ને માલતીમાધવ ના શુભરાત્રીમા બાધાન્તર કર્યા છે, તે સંસ્કારી ને એકંદર પ્રાસાદિક છે. સમશ્લોકી કાવ્યોમા કોષક રચણ કિંવદના કે અપરિચિત શબ્દોના પ્રયોગ અમતિક દાય છે, તેથી જ 'દુધકલ્યાણી રણિ', 'નીવાસેતનમહ ઉપજુ મધુર', 'લોભોલ્લોભભુભિત કરણેદેગ' જેવા સમસ્ત પદો ને અપરિચિત શબ્દો નજરે પડે છે. પરંતુ 'દલતિ હૃદય માદોદ્દેગ', 'દા દા દેવિ સ્ફુટતિ હૃદય', 'ન કિલ મવતાં સ્થાન દેવ્યા', 'ચિના સીતાદેવ્યાં'ના નીચે નિર્દોષતા બાધાન્તરો ઉત્તમ છે—

'હૃદય ન પડે ફારી, દુખે દ્યાઈ પીડાય છે'

'મગાય છે હૃદય અતિશે, દેવી ગાયો મગે છે,'

'રચ્યું ન તમને દેરીકે, ગડે મ્હું કે તણે,'

‘વિના સીતા દેવી શું શું ન-કુળ વેઠે સ્થપતિ!’

* * *

એમનું ‘બાળવિલાસ’ એ વડોદરા રાજ્યે રચાવેલું સ્ત્રીઓ માટેનું નીતિપુસ્તક છે. રાજ્યે નીમેલી મંડળા ને અન્ધકાર વચ્ચે વિચારમાં મંમતિ ન થવાથી અન્ધકારે તે ખાનગી રીતે પ્રસિદ્ધ કર્યું. એ પુસ્તકમાં કન્યા, પુખ્ત સ્ત્રી, ને માતા માટે ઉપયોગી લેખો ને સતી આયર્ સ્ત્રીઓનાં જીવનચરિત્ર છે. બાપા શિષ્ટ ને સરળ છે. એ પુસ્તક ઘણું લોકપ્રિય થયું છે. ‘પ્રિયવદા’ ને ‘સુદર્શન’માં અનેક લેખોથી તેમજ ધર્મવિષયક ગ્રંથોથી એમણે પ્રાચીન આચારવિચાર તરફ લોકોને વાળવા સમર્થ, પ્રયત્ન કર્યો છે, તે ખરેખરો સ્તુત્ય છે. પ્રાચીન ભાવના પર ગ્રેમ ઉત્પન્ન કરનાર એવા સમર્થ લેખકની દેશને ને સાહિત્યને મોટી ખોટ છે. રા. દિવેદીનું જીવન લંબાયું હોત તો તેઓ આથી પણ વિશેષ સંગીન સાહિત્યસેવા કરી શકત. તેમણે જેટલી મેવા કરી છે તેટલી પણ ઘણા ઊંચા પ્રકારની છે.

અન્ય સાહિત્યસેવકો—નડીઆદના ખીળ સાહિત્યસેવકોએ પણ શુર્ગર સાહિત્યને ખિલવવામાં સારો ફાળો આપ્યો છે. કવિવર કાલિદાસના ‘અભિજ્ઞાન શકુન્તલા’ નાટકનું પ્રથમ શુર્ગરાતીમાં બાપાન્તર કરનાર સ્વર્ગસ્થ જવેરીલાલભાઈ હતા. ત્યાર પછી એ જ ગ્રંથના ખીળ ત્રણ બાપાન્તર થયા છે—રા. દલપતરામ ખખખરકૃત, પ્રો. બલવન્તરામકૃત, ને રા. મગનલાલ ચતુરભાઈ પટેલકૃત, તે બધામાં સર્જિત જવેરીલાલભાઈનું ને સર્જિત ખખખરનું એ બાપાન્તરો લોકપ્રિય થયાં છે. સર્જિત મનઃસુખરામભાઈ હમેશ શુદ્ધ સંસ્કારી બાપાના, દંડ હિમાયતી હતા અને તેમને ‘અસ્તોદય’ એવી બાપાશૈલીમાં રચેલો છે. સર્જિત દોલતરામ કૃપાશંકર પંડ્યાએ ‘કુસુમાવલી’ નામની નવલકથા, ‘ઇત્રિગિત-વધ’ નામનું સંસ્કૃત મહાકાવ્યની શૈલીમાં તૈયાર કરેલું મહાકાવ્ય, ને ‘અમરસત્ર’ નાટક રચ્યાં છે; તેમાંના નવલકથા ને કાવ્ય લોકપ્રિય થયાં છે. એ જ નગરીના અન્ય સાક્ષર બાલાશંકરે સુંદર ગઝલ રચી કાવ્યક્ષેત્રને વિસ્તાર્યું છે. રા. છગનલાલભાઈએ બાણ કવિની ‘કાદમ્બરી’નું અપૂર્વ બાપાન્તર રચી અન્ય બાપાન્તરકારોને એ દિશામાં માર્ગ દર્શાવ્યો છે. એ જ ખેડા જિલ્લાના મહુધાના વતની સર્જિત રણછોડલાલભાઈએ અવસાનપર્યન્ત શુર્ગર સાહિત્યની ખિલવણી કરી તરણ અભ્યાસકોને ને લેખકોને સાહિત્યસેવાનો અનુપમ દર્શાવત પ્રેરણા પાડ્યો છે. ‘લસિતાહ-ખદર્શક’ જેવા એમના રચેલા નાટકે રંગમંચ પર બજવાતા ઓળખાણને રસમાન્દવરાવી નેત્રભાષી અશ્રુધારા પડાવી છે. ‘રણપ્રિયલ’ રચનામાં એમણે ઘણા પરિશ્રમ લીધો છે, તેમજ હિંદુસ્તાનના વ્યાપારના ઇતિહાસના મોટા ગ્રંથો તૈયાર કરવામાં ઘણું સંશોધન કર્યું છે. એમનું ‘લઘુ સિદ્ધાન્તકૌમુદી’નું ને ‘હિતોપદેશ’નું બાપાન્તર તથા ‘નાટ્યપ્રકાશ’ એમની ખડુમાર્ગી ને ઉલોગી પ્રવૃત્તિ દર્શાવે છે. ફોર્સના ‘રસમાળા’ના ગ્રંથની એમણે નવીન આદૃતિ શોધિતવર્ધિત કરી છે. એ જ જિલ્લાના ઉમરેઠના વતની રા. બ. હરગોવિન્દલાલભાઈ પણ એવી જ અનેકમાર્ગી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ દર્શાવી જુદાવસ્થામાં પણ સાહિત્યની સેવા કરતાં ચૂકતા નથી. ‘ટ્યુકડી સો વાતો’એ બહુ રસિક વાચન પૂરું પાડ્યું છે.

કલાપી ને કાન્ત—કાન્તપ્રેક્ષમાં કલાપીના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રસિંદહજીએ કાવ્યનો પ્રવાહ નવીન દિશામાં ચલાવ્યો છે. એમના કાવ્યમાં મનોબાનના ઝરણાં એના મુંદર ને નિર્મળ વલ્લ મળે છે કે તે ખરેખરા હૃદયદારક થાય છે. તેની તારે બાપા પણ પચી

પ્રાસાદિક હોવાથી 'કલાપીનો કેદારવ' ગુજરાતના સ્ત્રીપુરુષોમાં અત્યંત લોકપ્રિય થયું છે અને ઘણા તરુણ લેખકોએ તેનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું છે. 'કાન્ત' નામથી પ્રખ્યાત સર્જિત મણિશ કર રતનજી બટ્ટે ઉત્તમ કાવ્યો રચ્યા છે, એમાં અન્યોક્તિઓ છે તેમાં કવિની કલ્પના-શક્તિએ ઘણું ઉચ્ચ ઉચ્ચન કર્યું છે. 'પૂર્વાભાષ'માં એમાંના થોડાક પ્રસિદ્ધ થયા છે, એમનો 'શિક્ષણશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ' એ પુસ્તક સર્જિત પ્રો. મન્નરના તન્ત્રીપણા નીચે ચાલતી 'શ્રી સયાજીરામભાઈ'માં પ્રસિદ્ધ થયું છે, એમના સ્મરણાર્થે પ્રો. ઠાકેરે 'કાન્તમાળા'ની સુદૃઢ ચોખ્ખા થોડા છે ને તે સફળ થવાની તૈયારીમાં છે.

અમદાવાદના સાહિત્યસેવકો—અમદાવાદમાં સર્જિત જોળાનાથભાઈ તથા સર્જિત ભીમ-રામના કાવ્યો સરકારી છે સર્જિત રા. સા. મહીપતરામભાઈએ અનેક શાલોપયોગી પુસ્તકો રચી પાઠ્યપુસ્તકોની જોટ પુરી પાડી છે. એમની 'વનરાજ્યાવડો' નામની નવવક્રયા લોક-પ્રિય થઈ છે. એમણે 'કરસનદાસ મુળજી'નું ને 'દુર્ગારામ મહેતાજી'નું જીવનચરિત્ર પણ આલેખ્યું છે. સર્જિત હરીલાલ કુવે 'કુળવિહાર' આદિ ઉચ્ચ ભાવનાના કાવ્યો સંસ્કૃતમય ભાષામાં રચ્યા છે. તેમાં રા. ડાહ્યાભાઈ પીતામ્બર દેરાસરીના પણ કાવ્યો છે. એમનું 'પ્રવાસ-પુષ્પાન્તરી' કાવ્ય એમના સ્વર્જવાસ પછી એમના પુત્રે પ્રગટ કર્યું છે 'શ્રીનસન્તવિલાસિકા' નામની એક અકવાળી એમની રચેલી વિલાસિકા પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

અમદાવાદના અન્ય સાહિત્યસેવકોમાં શાસ્ત્રીજી વ્રજલાલ કાલિદાસે 'ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ,' તથા 'ઉત્તરમાળા' જેવા અન્યોમાં પ્રાકૃત ભાષાના નિયમો ને સમૃદ્ધ્યુત્પત્તિ-પર સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે. વળી એમણે ટેનર સાહેબને વ્યાકરણ રચવામાં મદદ કરી હતી. દી. બ. અબ્બાલાલભાઈએ અંગ્રેજી-ગુજરાતી ઠાસ, રેવ મેક્ડોનાલ્ડ ને સ્વ મણિધરપ્રસાદની સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે ને તેની બીજી આવૃત્તિ પોતે એકલાએ સુધારીવધારી પ્રગટ કરી છે, તેમજ 'અર્થશાસ્ત્ર'નું એમનું ભાષાન્તર ઉત્તમ છે સ્વ લાલશંકરભાઈની સેવક ગુજરાત વર્તમાનસુધર સોસાયટીને અંગે સુવિદિત છે. એઓ પણ સાહિત્યપ્રેમી હતા.

સુરતમાં રા. રા. મધુવચરામભાઈની કેટલીક પ્રાસાદિક કવિતાઓ સરકારી વાચનમાળામાં છપાઈ છે. સ્વ લલિતાશંકરે પ્રાસંગિક કાવ્યો ને નાટકો રચ્યા છે. રા. રા. ધનિરામનંદ લલિતાનંદ પડયા પાસે મોટા સમય દરતલખિત રૂપમાં છે, તે પ્રગટ કરવા યોગ્ય છે. એમાંના થોડાક કાવ્યો એમણે અને મુળર્ષમાં વાંચી સભળાયા હતા, તેમાં રસની ઝામવડ સુદર હતી.

તરુણ લેખકોમાં કેશવ દ. શેઠ, શેલત વાસ્તવ રામચંદ્ર, સામર, પડયા ચંદ્રશંકર, પ્રો. મોહનલાલ, વગેરેના કા. થો. વ્યારે માસિકમાં આવે છે ત્યારે સારા આવે છે રા. મનહરરામે પણ 'રામાયણ રામજીમાં ઉતાર્યું છે.

પાંચસી અન્યકારોની સાહિત્યસેવા: મહાપ્રાચી—પાંચસી લેખકોમાં મહાં મળે રામજી મહેરવાનજી મહાપ્રાચીના 'અનુભવિકા', 'નીતિવિનાદ', ને 'સ સારિકા', એ કાવ્યો શુદ્ધ ગુજરાતીમાં છે ને જાણી પ્રતિના છે. એમનો કાવ્યસમ્રદ એમના પુત્રે કવિશ્રી ખગરદારના ઉપોદ્ધાતા સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એમાંના નીચેના કાવ્ય ઉત્તમ છે—

'હાલું વાયુ જગ, સખી રે, હાલું વાયુ જગ,
સુખમાં તારી વીર્તી રાનડી, ગા દિનકન્થુસુરાગ મળી રે'

‘હાલા! રહો મુજ પાસે હોમ, બીલી મૂકી નહાસો કેમ ?
લીલી સદિમા બીલી મૂકે, બેલીલી દેખાય;
કર્મ દેવી હ-મરણ જ આણું, આ ભવ ખાવા ધાય, બહાલાં’

‘હે દેશીઓ સામાસાગી શું જુઓ ?

જોતાં જોતાં આજો મીઠાઈ જાય જો;

ભવિષ્યને જ ભરોએ ઘેલા! કા મુઓ,

જોડો, સત્વર ખુદાર પડો, જળમાં જો, હે દેશીઓ’

‘કરણી કરશે સગ્ન, જીવ! તને કરણી કરશે સગ્ન.

વૌજળીથી વધુ વેગે ઉડતી, દેવધર્મની એ ધન! જીવ! તને’

હાલના કવિ ખખરદારના કાવ્યો અત્યંત લોકપ્રિય થયાં છે. તે શુદ્ધ ને પ્રાસાદિક છ
ને તેમા રસની ક્રમાવટ સારી છે.

પારસી અન્યકારોની નવલકથા ને અન્ય ક્ષેત્રોમાં સેવા—નવલકથાના ક્ષેત્રમા
પણ કેખરાઈ નસરવાનજી કાલાજીની ‘દારાશાના’ ને ‘બીખો ભરબીઓ’ એ નવલકથાઓમા
વરસુસકલના સારી છે. બાપા સાધારણ રીતે રીક છે. ડૉ. જીવજીજી જમશેદજી મોદીના
‘શાહનામુ’, ને ‘શાહનામાના દારતાનો’ એમની જાડી વિદ્યાના પ્રમાણરૂપ છે. અરદેશર કામજી
મુસ તથા નાનાભાઈ રસ્તમજી રાણીનાનો અંગ્રેજી-ગુજરાતી શબ્દકોશ ૧૬ ભાગોમા હતો,
તેમા શબ્દો તેના જુદા જુદા અર્થ ને હિતારા સાથે આપેલા છે. કહેવતો પણ ખને બાપાની
સરખાવી છે. જેમ પહેલું છાપખાલું તેમજ પહેલું વર્તમાનપત્ર કાદનાર પારસીઓ હતા, તેમ
પહેલો અંગ્રેજી-ગુજરાતી કોશ પ્રસિદ્ધ કરવાનું માન નાનાભાઈ રસ્તમજી રાણીનાને ધટે છે.
એમના એક મિત્રે ખર્ફે કહ્યું છે કે “જેમ પહેલું છાપખાલું ને પહેલું વર્તમાનપત્ર કાદનાર
પારસીઓ હતા, તેમ પહેલો શબ્દકોષ કાદવાનું માન પણ નાનાભાઈની જહેમતથી પારસી
ઓને ફાળે આવ્યું છે.” પ્રથમ ‘ગ્લાનયક’ના પણ લેખક પારસી ગૃહસ્થ રતનજી ફરામજી
સેટના છે. એ ગ્લાનયક ધણું અપૂર્ણ છે, પરંતુ એવું પણ રચવાનું માન એણું નથી.
રા. ખરજેરજી પાલજીજી દેસાઈએ ‘ફિફ્સીનું જીવનચરિત્ર’ અને ‘સંસનાઈડીઓનો ઇતિહાસ’ રચ્યા
છે તે તેમના વિદ્વાન પુત્ર રા. પાલજીજી ખરજેરજી દેસાઈએ પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. ખા. ખા.
જમશેદજી અરદેશર દલાલે ગ્રો. અતિમુખરા કરના ‘નિષ્ક્રિયવિનોદ’નું રા. બ. હરગોવિન્દદાસના
આમુખ સાથે ‘અવલોકન’ રચ્યું છે. આટલા ટૂંકા નિરૂપણ ઉપરથી સમગ્રશે કે પારસી
લેખકોએ પણ સરળ ને સાધારણ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામા પુસ્તકો રચી ગુજરાતી સાહિત્યની
સારી સેવા ખજવી છે. પ્રતિવર્ષ નીકળતા ‘સાજવર્તમાન’ના પેટી અ કોમાં પણ ઘણા સારા
લેખો આવે છે. વળી આ વાત પણ યાદ રાખવાની છે કે આપણા દૈનિક વર્તમાનપત્રોમા
પારસી પત્રોએ પહેલ કરી છે અને સારો ભાગ લીધો છે. દિન પર દિન તેની બાપા શુદ્ધ
થતી જાય છે. આવી કેળાએની કોમળી માતૃભાષા ગુજરાતી જ છે. આપણા તરજુ લેખ-
કોએ એ બાપા કિવંત ને સમ્મત શબ્દના આડંબરવાળી કરી કેળાએલા વર્ગની સહાનુભૂતિ
જોવી ને વાચકવર્ગનું મંડળ સંકુચિત કરવું મુન્ન નથી.

સુસસમાન લેખકો—મુમયમાન લેખકોમા રા. નાનજીઆની કરીમઅલી રડીમખાડના

‘નિબંધકરમાળા’ અને ‘બીજા’ પણ પુસ્તકો છે. તેમજ આ. બ. મહેસુખીઆ, રા. કરીમ મદમદ, અને રા. બક્ષર રહિમજીવાનાં પણ કેટલાક પુસ્તકો છે.

સ્ત્રીઓની સેવા—સ્ત્રી એ હૃદયની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છે અને કોમલ મનોભાવનું ભાજન છે. એની બાવનાઓ સ્વાભાવિક રીતે જ લલિત ને સુકુમાર પદોમાં આવિર્ભાવ પામે છે. મીરાદેવીના સજનો અત્યંત હૃદયગમ થયાં છે. ઇ. સ. ના ૧૮ ને ૧૯મા સૈકામાં કોમોઈની દીવાળીબાઈ તથા વડનગરની ને ડુંગરપુરની નાંગરસ્ત્રીઓ ધૂણીબાઈ ને પુરીબાઈએ મુદર કાઢ્યો રચ્યા છે. આધુનિક સમયમાં શ્રીયુત લક્ષ્મીબાઈ સામગ્રદાસની પુત્રી સ્વ. સુમતી બેને ‘હૃદયઝરણા’ નામનું ઉત્તમ કાવ્ય રચ્યું છે, તેમાં ટેનિસન ને વાલ્ડેનના કાવ્યોનું ઉત્તમ રૂપાન્તર છે. સૌ. બેન વિદ્યાગૌરી, સૌ. બેન શારદાગૌરી, તથા સૌ. લીલાવતી, સૌ. બેન દંસા, અને બીજી સ્ત્રીઓ માનિકમાં ઉત્તમ લેખ લખી ગુર્જરસાહિત્યની સેવા કરે છે, એ સ્ત્રીકેળવણીનું શુભ લક્ષણ છે. એ દિશામાં રા. રા. રામમોહનરાય જસવંતરાયના ‘સુંદરી-સુખોષ’ની સેવા અતિસ્તુત્ય છે.

સ્ત્રીઓને ઉપયોગી સાહિત્ય—સ્ત્રીમંડળને ખાસ ઉપયોગી સાહિત્ય રચવાની દિશામાં પણ પ્રયત્ન આદરાયો છે એ બધી ખુશીની વાત છે. સંપૂર્ણ સાક્ષી પ્રાણજીવન દરિદર અને રા. મણિલાલ જ્યારામ બદતું ‘પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ’ નામનું પુસ્તક પ્રાચીન ને અર્વાચીન સતી સ્ત્રીઓનું આરિત્યનિરૂપણ ઉત્તમ રીતે કરે છે. સ્વ. અશ્રુતલાલ મુદરજી પદીઆરના ‘સંસાર-સ્વર્ગ’, ‘સ્વર્ગની સુંદરીઓ’, વગેરે પુસ્તકો ઉત્તમ છે. વિષય બહુ સારો છે ને તે એમણે જોગસ્વી ને પ્રૌઢ ભાષામાં નિરૂપિત કર્યો છે. ગ્રન્થકારની ભાષાનો પ્રવાહ અતિવેગે અવિ-ચ્છિન્ન આપ્યો જાય છે. એમની સરળ, શુદ્ધ, ને તેજસ્વી ભાષા અનુકરણીય છે. રા. ડાહ્યાભાઈ રામચન્દ્ર મહેતાએ ‘સ્ત્રીસુખોષ ગ્રન્થમાળા’ રચવાની યોજના કરી છે ને એ ગ્રન્થ-માળામાં ‘સીતાદેવી’ નું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે, તે સાઈ છે. એમણે ‘રામકૃષ્ણ પરમહંસ’ અને ‘સ્વામી વિવેકાનંદ’ની હકીકતોના અત્યુત્તમ પુસ્તકો પૂરા પાડી સાહિત્યમેવાં સારી કરી છે.

નવીન શૈલીના કવિઓ—નવીન શૈલીના કાવ્યમાં કવિ નરસિંહરાવ, કવિ નાનાલાલ, કવિ લલિત, અને કવિ ખજરદારના કાવ્ય ઉત્તમ છે. પદલાલિત્યને માટે કવિ નાનાલાલ ને લલિતનાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધ છે; તેમાં પણ કવિ નાનાલાલના કાવ્યોમાં તેમજ અન્ય લેખોમાં પદલાલિત્ય અસૌકિક-ઓરજ છે. કોલરિજે જરાજર કહ્યું છે કે ઉઘાડે દાયે, શબ્દ વિના મિનારામાંથી પત્થર ખસેડવો એના કરતા પણ મિઠ્ઠા કે શેકસપીઅર જેવા ઉત્તમ કવિના કાવ્યમાં અર્થની પ્રૌઢતા કે ચમત્કૃતિમાં વિકાર ન થાય એવી રીતે એક શબ્દને બદલે તેનો પર્યાય શબ્દ મૂકવો એ વધારે અર્થ છે. કાવ્યશાસ્ત્રમાં જેને શબ્દા એટલે પરસ્પર પદ્મૈત્રી કહે છે એવી પદ્મૈત્રી જ કાવ્યમાં હોય તે ઉત્તમ કાવ્ય છે. એવી પદ્મૈત્રી કેટલેક રચણે ગા. નાનાવાલભાઈના વચનોમાં છે. એક પદને રચણે તેનું પર્યાયપદ મૂકી ન શકાય, કેમકે તેમ કરવાથી રસમાં ક્ષતિ થાય એવું આદ્યુત પદ્યાલિત્ય કવિ નાનાલાલના વચનને મોહનમન્ત્રનું બળ આપે છે. એ મોહકતામાં અર્થપરિઓક્તા, જેને કાવ્યશાસ્ત્રમાં પાક કહે છે, તે પાક વૃદ્ધિ કરે છે અને વાચકના હૃદયને તેમાં લીન કરે છે. ‘જયા અને જયન્ત’ અને ‘ઈન્દુકુમાર’ નાટકો આ નીન શૈલીમાં રચેના છે કવિ નરસિંહરાવે ‘કુસુમમાળા’,

‘હૃદયવીણા’, આદિ કાવ્યોમા અગ્રેજી ને સંસ્કૃત કાવ્યોની ઉચ્ચ ભાવના વાચકના હૃદયમાં બહુ મુંઢર રીતે જગવી છે. કવિ બોલાદકર દામોદર ખુશાલરાયનાં ‘કલ્પોલિની’, ‘ત્રોતસ્વિની’, ‘નિર્ઝરિણી’, આદિ કાવ્યો પ્રાસાદિક ને સંસ્કારી છે.

એક ગંભીર વિચારકે કહાપણના બોલ કહ્યા છે કે જે પુરુષમાં મરજીમાં આવે ત્યારે બાળક બનવાની શક્તિ હોય અને જે પુરુષનું મગજ વૃદ્ધ ને પરિપક્વ, થયું હોય પણ હૃદય બાળકના જેવું લાગણીનું ભરેલું હોય તે જ પ્રતિભાશાલી છે. એવા પુરુષ મનોભાવનું ઉત્તમ ચિત્ર આલેખી શકે છે ને તે સુકમાર, કાલી ભાષામાં આલેખાય છે ત્યારે ઉત્તમ કાવ્ય બને છે.

‘ભુદનું ગૃહાગમન’, ‘ઉર્મિલા’, આદિ કાવ્યોમાં રસનિષ્પત્તિ ઉત્તમ છે, વૃત્તોનો ભેદ પણ યથાર્થ ને હૃદયગમ છે. એમનાં કાવ્યો સરળ ને શિષ્ટ ભાષામાં વાચકના હૃદયમાં ઉચ્ચો ભાવ જગવે છે. એ બધાં યોગ્ય ઉત્તેજનને પાત્ર છે. ‘ત્રોતસ્વિની’ માં ‘હૃદિતા’નું ચિત્ર ઉત્તમ છે, હૃદયને રસથી આર્દ્ર કરે એવી ઉત્તમ રીતે એ ચિત્ર કવિ આપે છે.

‘જાભી ત્યાં વાટ જોતી પ્રણયસરિતશી માવડી સ્વાન્ત મીઠી,
દોડી દોડી ન દોડી વિકળસમ જઈ કારમી કંઠ બાઝી;
આપી અંજો ઉમંગે હૃદય ભરી ભરી ત્રેમપીયૂષ પીતી,
ના છોડી ને ન છૂટી, જડસમ ઉરના ઐક્યથી બેય જાભી.

ભલે પુત્રતણી મીઠી, દહાણુ છે મનુભતને;
પરંતુ દહાણુ લાખોની, દીકરી એક બાણુ છે.
પીયૂષ પ્રાણુને પાતી, કર્કશત્વ નિવારતી,
રોહિણી સદા બેઠી, હૃદિતા દિવ્ય નિર્ઝરી.’

મહાકાવ્યની આપર્યકતા—કાવ્યસાહિત્યમા હજી સંસ્કૃત મહાકાવ્ય જેવાં મહાકાવ્ય રચાવાની જરૂર છે. જે પ્રગટ થયાં છે તે બહુધા ખંડકાવ્ય છે.

જીવનચરિત્ર—જીવનચરિત્રનું આપણું સાહિત્ય હજી જોષએ તેવું ખીંચ્યું નથી. જ્યાં સુધી આપણામા જીવનની દૈનિક ભેદ શખવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ નથી તેમજ મહાન પુરુષોના મિત્રો પણ તેમના ખાનગી જીવનના નાના નાના પ્રસંગોની નોંધ કરતા નથી, લાંસુધી સામગ્રીને અભાવે નમુનાદાર જીવનચરિત્રો રચાવાનો મંભવ નથી. મહાપુરુષોનું ગહેર જીવન તો જાણીતું હોય છે, પરંતુ મનુષ્યની પ્રકૃતિ ખરેખરી દર્શાવનાર તેના ખાનગી જીવનના સદૃશ પ્રસંગ જ છે અને તેના પર જોષતો પ્રકાશ પાડનાર હકીકત મળે નહિ લાંસુધી તેના ચરિત્રનું યથાર્થ નિરૂપણ થઈ શકતું નથી. પરંતુ સાહિત્યનો જો માર્ગ તદ્દન ખેડાયા વિના રહ્યો નથી. મોરતર સાહેબ નન્દશંકરબાહનું જીવનચરિત્ર એમના પ્રસિદ્ધ પુત્ર રા. વિનાયકરાવે આદેખ્યુ છે; એમાં મોરતર સાહેબના જમાનાની ધણી હકીકત વાચકને જાણવામાં આવે છે. સ્વ. ગોવર્ધનરામબાહનું જીવનચરિત્ર એમના વિદ્વાન ભણેજ રા. કાન્તિલાલે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, અને મન્યકરો નિકટના સર્વોપી હોવાથી ધણી ઝીણી બાજતોનું વિવેચન બંને ચરિત્રોમા છે. સંસ્કૃત રણછોડલાલબાહનું જીવનચરિત્ર સ્વ. ભગવાનજીવાળા બાદશાહે અને સ્વ. માન્ય-સુનિવર ગૌરીશંકરબાહનું ચરિત્ર રા. કૌશિકરામ વિશ્વદરશમ મહેતાએ રચ્યુ છે. એ વિસ્તૃત પૃત્તકમા મન્યકરે કાઠિઆવાડના ને બાવનમગના પ્રાચીન ઇતિહાસની ઉપરેખા આપવા ઉપ-

રાત નાગરેના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પણ પ્રકાશ પાડ્યો છે. સંજ્ઞિત ગૌરીશંકરભાઈના જીવનની સંપૂર્ણ હકીકત તથા એમણે કરેલા સંસ્કૃતિમાંના સુધારા તેમજ એમની પ્રતિભાનાં કાર્યોની હકીકત રા. કૌશિકરામે બહુ સંરળ ને 'શુદ્ધ' ભાષામાં આપી છે. એમના વેદાન્ત-શાસ્ત્રના જોડા જ્ઞાનનું એમનું 'સ્વરૂપાનુસંધાન' પુસ્તક પ્રમાણભૂત છે.

૨. સ્વ. ભાઈશંકર નાનાભાઈનું 'મારા અનુભવની નોંધ' એ-કર્તાએ રચેલું પોતાનું જીવનચરિત્ર છે. એમાં સુંદર પદો ને સરળ પણ પ્રૌઢ ને શિષ્ટ-મધ્યમાં કર્તાએ ઘણી બાબતો જેવી નોંધ આપી છે. પોતાનાં પદ પર અલંકાર વગેરેની પોતે રચેલા ટિપ્પણી છે. શેઠ પ્રેમચંદ સોયચંદની સાદાઈનું વર્ણન, શેઠ દયપતભાઈ બંચુભાઈનો કાઠના જામીન ન થવાનો બેધ, વગેરે અનેક હકીકત વાચકને આનંદ આપે ને ઉપયોગી થાય એવી છે. એ જ મધ્યમાં મધ્યકારે ભર્તૃહરિના 'વૈરાગ્યસત્ક' નું સમશ્લેષી ભાષાન્તર આપ્યું છે તે ઘણું પ્રાસાદિક છે. ઉપર તેમણે પ્રાસંગિક પરચુરણ પદો આપ્યાં છે તે ઘણાં સારાં છે. જેમનું જીવન ઘણું વ્યવસાયી હતું તેમણે આટલાં ને તે જિજ્ઞાસુ પ્રકારની કરેલી સાહિત્યસેવા અરેખરી રૂપિયાત છે.

એમને આશ્રયે આવેલી રેવાભાઈ શિક્ષણમાળામાં પણ થોડાંક સારાં પુસ્તકો રચાયાં છે.

નવલકથા—નવલકથાના ક્ષેત્રમાં રા. રા. કર્નેયાલાલ ભાણેક્લાલ મુનશીનાં પુસ્તકો વાચકોમાં અતિપ્રિય થયાં છે. તેમજ રા. રા. મુનીલાલ વર્ધમાન સાહેબાં ને રા. રા. મોતીલાલ સદાવાળાનાં, સ્વ. જોગીન્દ્રનાં તેમજ રા. રા. રાજેન્દ્રલાલ સોમનારાયણ દલાલનાં 'વિપિન' જેવાં પુસ્તકો સારાં છે. પરંતુ એ દિશામાં ઉત્તમ પ્રયત્ન માટે હજી ઘણો અવકાશ છે. બંગાળી, કે અંગ્રેજી કે બીજી પાશ્ચાત્ય ભાષાનાં ભાષાન્તર કે રૂપાન્તરથી એ ક્ષેત્ર શાબ્દવાનુભવી એમાં સ્વનન્ત્ર સાગં પુસ્તકોની જરૂર છે. નિર્ગર્ભદ ગૂંઘારનું નિરૂપણ કર્યા વિના નીતિના નિયામક અંકુશમાં રહી સમાજનાં વિવિધ અંગની આધુનિક સ્થિતિનો જેમાં ચિતાર થયાર્થ આવે, તેમ જ જેમાં આવશ્યક સુધારાના માર્ગનું સૂચન થાય એવી વસ્તુસંકલનાનું ને પાત્રનિરૂપણનું તથા અનેક સૂક્ષ્મ પરિસ્થિતિનું, જુદે જુદે પ્રસંગે ઉત્પન્ન થતાં વિકારો, જેને નવલકથામાત્ર 'રીતભાત' કહે છે, તેનું સંપૂર્ણ અને આજેજીવ વર્ણન એ નવલકથામાં આવશ્યક છે. એવાં સ્વનન્ત્ર, ઉત્તમ પુસ્તકોની ન્યૂનતા પૂરી પાડવા એ ક્ષેત્રમાં પ્રસિદ્ધ પાત્રેલાં લેખકોએ તેમજ અન્ય તરુણ લેખકોએ પ્રયત્નરીલ થવું જોઈએ.

નાટક—નાટકનું ક્ષેત્ર જોઈએ તેવું વિકસ્યું નથી. ઉત્તમ નાટક રચનારને નાટ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન અને સંસ્કૃત ને અંગ્રેજી ભાષાનાં ઉત્તમ નાટકોનું પરિચીલન આવશ્યક છે. અધિકારિક વસ્તુની સંકલના કેવી રીતે કરવી, પ્રાસંગિકનો-પ્રકરી કે પદાકાનો-સંબંધ તેની સાથે કેવી રીતે ધટાવવો, કાર્યનો કમિક વિશ્લેષ આગ્રેખી કાર્યસિદ્ધિને તેના હેતુઓ સાથે કેવી રીતે જોડી તેના નિર્વાહ કરવો - વસ્તુસંકલનાનું આ બધું જ્ઞાન મધ્યકારને આવશ્યક છે. ખાત્રમેદ, બિંમ્લ બિન્મ પાત્રોનું યથાર્થ નિરૂપણ, કાર્યની એકતા, અને રસની અભાવડ, એ નાટકનાં આવશ્યક અંગ છે. નાટકકારે પ્રત્યક્ષ નીતિભેદ આપવાનો નથી. એ જોધ તેનાં પાત્રોનાં આચરણથી પરોક્ષ રીતે વાચકનો મન પર પડે છે. ત્યારે વિશેષ અસરકારક થાય છે. નાટકમાં પદનો ભાગ પરતો જોઈએ ને નાટકકારમાં રસિક પદો બનાવવાની શક્તિ જોઈએ. નાટક

એ દૃશ્ય કાવ્ય છે એ બુલબુલ નહિ. આટલી સાધનસપત્તિ પ્રાપ્ત કર્યા વિના ઉત્તમ નાટક રચી શકાય નહિ રા. બા. રમણુભાઈનું 'રાધનો પર્વત' એ મોકપ્રિય થયું છે શ્રી ખુશાલ-દાસ તલકશી શાહ પણ માસિકોમા નાટકો લખે છે.

રંગભૂમિ પર ભજવાતા નાટકોમા ભપકાદાર રંગભૂમિ ને પથ્થની રચના તથા વેશના કૃત્રિમ આડબાજ પર વિશેષ લક્ષ્ય અપાય છે. નૃગારી ગાયનોમા ને ફાગસોમા ગ્રામ્ય ને અશ્લીલ લક્ષિણી ત્રાતુમ ડળની અધમ માનસિક વૃત્તિને પોષામા આવે છે તોપણ એમા પણ સુધારે થઈ ભક્તિરસમય નાટકો રંગભૂમિ પર ભજવાતા થયા છે, તેથી લોકોના મન પર સારી અસર થાય છે. એવા રંગભૂમિ પર ભજવાતા નાટકોમા પણ કેટલાક બહુ ઉત્તમ દાખો હોય છે. 'ભરથરી નાટક'મા વાવળ આચારામના, તેમજ 'મન માયાના કરનારા રે, જોની જોની વિચારી તારી કાયા' જેવા ડાહ્યાભાષ ધોળશાના કાવ્યો અને 'કાઠમરી', 'મન સૂત્ર'માના ને 'સાવિત્રીના યમ સાથેના સવાદ'ના કૃલચંદ્ર ઝવેરદાસ શાહના ગાયનમા કવિત્વ સાઈ છે હાલમા રા. કૃલચંદ્ર પ્રૌરાણિક કથાપુરુષોની કથા સંક્ષેપમા કાવ્યમા ચિત્ર સાથે આપવાનો પ્રયત્ન આદર્યો છે ને 'શ્રીકૃષ્ણચંદ્રોદય-ચિત્રકથા'નું સક્ષિપ્ત સચિત્ર કાવ્ય પ્રગટ કર્યું છે તે સ્તુલ છે. એ શૈલી પર 'શ્રીગમ્ય-દ્રોહ-ચિત્રકથા', 'શ્રીગીતાગુણાનુવાદ' વગેરે પુસ્તકો રચવાનો એમનો પ્રયત્ન યોગ્ય દિશામા છે.

લોકગીત—સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા, જેઓ સાહિત્યપરિપક્વતા રચાપક, ચાલક, અને જીવન હતા, તેમણે 'લોકગીત'ના સાહિત્ય વિષે ૧લી સાહિત્યપરિપક્વતા નિગધ લખી હતો તેમણે ધણા લોકગીત એકઠા કર્યા હતા, પરંતુ તેમના અકાલ ને શૌચનીય સ્વર્ગવાસથી તે પોતે એ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરી શક્યા નહિ. સુરતની રણજીતરામસ્મારક કમિટીએ એ સંગ્રહ છપાવ્યો છે રણજીતરામના એકના કરેના મોટા સંગ્રહમાંથી છાપવા લાયક ગીતો તારવી કાઢવાનું કામ મ. રા. ચુનીલાલ ગમચંદ્ર સેવત, જેઓ સારા કા. ય. રચી જાય છે, તેમણે સંભાળી વ્યવસ્થા કરી છે. રા. દત્તાત્રય બાનકૃષ્ણ કાલેલકરે 'આસ્વાદ' રૂપી એ ગ્રંથનો ઉપોદ્ગાત રચ્યો છે. એ દિશામા પણ વિશેષ પ્રયત્ન થવાની જરૂર છે, તેમજ કારીઆવાડના લોકપ્રત્યક્ષિત 'હુહા' ને 'સોરકા'ને એકઠા કરી તેનું સંશોધન કરી વિવરણ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર છે. રાજકોટ 'પ્રકાશમ દિર'માંથી રા. રા. જોડુજીદાસ કાન્કાદાસ રામચુરા 'શારદા' નામના માસિકમા 'કાગિઆવાડનું લોકસાહિત્ય' પ્રગટ કરવા છાંછે છે એ છાંછા સ્તુત્ય છે.

ઇતિહાસ—ઇતિહાસનું ક્ષેત્ર પણ હજી અવિકસિત છે શાળાપયોગી પુસ્તકો રચાયા છે ને રચાશે પણ ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ને અર્વાચીન ઇતિહાસ પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિથી નહિ પણ આપણી દૃષ્ટિથી વિસ્તૃત સંશોધન સાથે રચાવાની જરૂર છે તેમજ મોટા પ્રાચીન રાજ્યોનો-આસીરિઆ, ધરાન, ઇજિપ્ટ, ગ્રીસ, ને રોમનો-સંક્ષેપમા રસિક રીતે ઇતિહાસ જનસમાજના બોધ અને જ્ઞાનને માટે રચાવાની જરૂર છે એમા રાજનીય વશાવળીની જરૂર નથી એ રાજ્યોનો ઉદય સાથી ને કેવી પરિસ્થિતિમા થયો, એની ઉત્થાન યા શા કારણોથી ને કેટલી થઈ, એમા રાજ્યબંધારણનું સ્વરૂપ અને પ્રજાની સામાજિક સ્થિતિ કેવા હતા, તથા એ રાજ્યોનો અસ્ત સાથી થયો, એવી દલીલત સારી રીતે વર્ણવવાની જરૂર છે આજ કાર્યને માટે હાલમા સાધનસપત્તિ પુરુષ છે અને અધિ-
ચિ ૨ ૭

હારી પુત્રો પણ છે. પ્રો. બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે 'દિ'લા રાજ્યત્ર' વિશે વિસ્તૃત પુસ્તક અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એમના કાવ્યો 'બલુકાર' ને નામે પ્રગટ થયા છે ને યુનિવર્સિટીમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સ્વીકારાય છે. 'અભિજ્ઞાનશાકુંતલ'નું ભાષાન્તર, 'વૃણાકર્ણનાં જીવનચરિત્રો,' અને 'હિમતી જીવાની'નું નાટક સ્ત્રી એમણે પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ અનેક દિશામાં ઉત્તેજ છે. એ ઉત્સાહ અને શક્તિ તેઓ પોતાના ખાસ વિષય ઇતિહાસમાં થોડા ઐતિહાસિક સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરશે એવી આશા છે. રા. રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ પણ એ દિશામાં પ્રયત્ન કરે છે તે ઉત્તેજને પાત્ર છે.

ભાષાન્તરો—ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થોની જરૂર છે. અત્યાર સુધી બહુધા ભાષાન્તરો જ કે રૂપાન્તરો જ થયા છે, એ ફરિયાદમાં બહુ વર્જી છે. પરંતુ સાહિત્યની વૃદ્ધિને માટે કેટલેક અંશે ભાષાન્તરો પણ આવશ્યક છે. કાદમ્બરી, સંસ્કૃત નાટકો, ઉપનિષદો, વેદાન્ત ભાષ્યો, દર્શનગ્રન્થો—આવા પુસ્તકોના ભાષાન્તર ન હોય તો સંસ્કૃત ન જાણનારા ગુજરાતી વાચકોને સંસ્કૃત સાહિત્ય કેવું સમૃદ્ધ છે, તેમાં ભાષારોની કેવા પ્રકારની છે, રસની અભાવટ કેવી સુંદર છે, એ વગેરેનું તેમજ તે તે વિષયોનું જ્ઞાન કયાથી થાય ? માટે રા. બ કેશવલાલભાઈએ ભાષાન્તર દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યની અપૂર્વ સેવા અળવી છે એ નિઃસંશય છે. વળી એમની પ્રકૃતિસિદ્ધ ઝીણવટથી એમણે હસ્તલિખિત પુસ્તકો તપાસી શુદ્ધ પાડો તારવી કાઢ્યા છે ને ગ્રન્થકારના સમય વગેરે પર બહુ પરિશ્રમ કરી અપૂર્વ પ્રકાશ પાડ્યો છે. એ ઉત્કૃષ્ટ શૈલીએ રચાયેલા એમના 'પગકંમની પ્રસાદી', 'મેળની મુદ્રિકા', 'ત્રિયદર્શના', 'અમરુશતક', 'ગીતગોવિંદ', તથા 'ભાસ'ના નાટકોના ભાષાન્તરો અત્યુત્તમ છે. બંને ભાષા પર અપ્રતિમ પ્રભુતા, અને પદ્યના રસને ઘટે એવા સુદર પદો પસંદ કરનાનો વિવેક, એના શૈલો વિના આવા સુદર ભાષાન્તરો યોગ્ય નહિ એ નિર્વિવાદ છે. એમના 'પ્રેમાનંદ', 'વાગ્ધાપાર', આદિ લેખોમાં પણ એમણે સૂક્ષ્મ સંશોધન દર્શાવ્યું છે. બાલણની 'કાદમ્બરી' મા. ૧ લાની એમની આવૃત્તિ એવી જ સુદર છે. તેના ટિપ્પણમાં પ્રાકૃત ને જૂની ગુજરાતી ભાષામાં થયેલા વિકારો ને વ્યુત્પત્તિ પર એમણે સુદર પ્રકાશ પાડ્યો છે.

રા. રા. કીનાબાઈ ધનરામાભા 'ત્રિકોર્વશીય' ને 'મેઘદૂત'ના ભાષાન્તર પણ શુદ્ધ અને પ્રાસાદિક હોવાથી લોકપ્રિય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ—રા. ગ. દિગ્મતવાલ ગણેશજી અંગ્રીઆકૃત 'કાવ્યમાધુર્ય' ને 'કવિનારવેશ'માં તેમજ રા. રા. ખાનસાહેબ અને સ્વ. દેશમકતકૃત 'સાહિત્યરત્ન' અને રા. રા. રત્નરામ ઉત્તમરામ ભટ્ટકૃત 'સાહિત્યવિલાસ'માં ગુજરાતી સાહિત્યની ઉપરેખાનું સ્વયં ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું હતું, પણ સમગ્ર ચિત્ર દષ્ટાન્તે સાચે નિરૂપવાનું માન રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીને ધો છે. 'ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો' પ્રથમ અંગ્રેજી ભાષામાં અને હાલ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ કરી એમણે ગુજરાતી સાહિત્યની સારી સેવા અળવી છે. વધારે વિસ્તૃત ને વિવેચનવાળા ગ્રન્થની જરૂર છે એ તો હરકોઇ કમૂચ કરશે રા. બ કેશવલાલભાઈ, રા. આનંદશંકરભાઈ, રા. નંસિહરાવભાઈ, કે રા. બ રમણભાઈ જેવા ગુજરાતી સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસકર્તા કયારે એનો વિસ્તૃત અને પુષ્કળ દષ્ટાન્તોવાળો તથા કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી રસ, ગુણ, દોષ, અવ દાગ આદિ વિવરણ કરનારો ગ્રન્થ રચાય તો તે અવરૂપ સાહિત્યના અવકારરૂપ થાય

સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરનારી સંસ્થાઓ—એવી સંસ્થાઓમાં ગુજરાતી કૌશલ્ય મેસાઇટિ મુખ્ય છે. એ મંડળે અનેક ગ્રંથોના ભાષાન્તર કરાવ્યાં છે, તેમાં ઇંદ્ર સંસ્કૃત ગ્રંથોના પણ છે. ઘણા સારા ગ્રંથો—તેમાં કેટલાક અત્યંત ગ્રંથો પણ છે—એ વખતે થયાં સોપાયા છે, પરંતુ હજી તૈયાર થયા નથી.

હાલમાં પ્રાચીન કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ મેસાઇટિએ માથે લીધું છે એ મુલ્ય ૧. રા. ૨ા. અંબાલાલ બુલાખીગમ જાનીને મેસાઇટિએ બીમની 'હરિવીલા' સંશોધન રી પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ સોંપ્યું છે, એ ગ્રંથ અને સંશોધન કરનાર બંનેની પસંદગી સારી રી છે. એમની 'સુભદ્રાહરણ'ની આવૃત્તિ ઉત્તમ છે, તેમ જ 'કાવ્યદોહન'ના ૮ મા અંકમાં 'કવિ નાકર' વિશેનો એમનો લેખ ગુજરાતી સાહિત્યના હોડા અભ્યાસ અને સુદૃઢ સંશોધનકૃતિની સાક્ષી પૂરે છે. એ જ દિશામાં રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્મલચંદ્રામ મહેતા પણ ઘણું કામ કરે છે.

એ જ માર્ગમાં રા. રા. મંજુલાલ નણ્ડોડલાલ મજમુદારે ખાનગી રીતે પ્રસિદ્ધ કરેલું 'સુદામાચરિત્ર'નું પુસ્તક ગ્રંથકારનો પગિયમ, વિદ્વાત. ને સંશોધનની મારી સાખીતી આપે છે.

સાહિત્ય પરિષદની ભંડોળકમિટી પણ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરાવી સાહિત્યને ઉત્તેજન આપે છે. એમાં રા. રા. કનૈયાલાલ માલ્હેકલાલ સુનક્ષીકૃત 'મહારી કમળા અને બીજી વાંતો' સાથે પુસ્તક થયું છે, તેમજ પ્રો. મેંકડોનેલકૃત 'સંસ્કૃત વાર્ધનના ઇતિહાસ'નું પ્રો. મોહનલાલ પાવર્તાશંકર દ્વેએ કરેલું ભાષાન્તર, જે પ્રસિદ્ધિ પામવાની તૈયારીમાં છે, તે પુસ્તક ગુજરાતી ભાષાના વાચકોને બહુ ઉપયોગી હકીકત પૂરી પાડશે. ભાષાન્તરકારે ગ્રંથકાર પાસેથી બીજી આવૃત્તિમાં કરવામાં આવનાર વધારાની હકીકત મેળવી તે ભાષાન્તરમાં આપેલી હોવાથી અને મૂળ ગ્રંથની રજૂઆત હજી પ્રસિદ્ધ થયેલી ન હોવાથી એ પુસ્તક કંલેજના વિદ્યાર્થીઓને પણ ઉપયોગી નીવડશે.

સ્વામી અખંડાનંદે 'સસ્તામાહિત્ય'માં 'ગમાયણ', 'મહાભારત', 'ભગવદ્ગીતા' જેવા પુસ્તકોના અનુવાદ, 'સ્વામી ગમતીર્થ', 'ટાવરટોપ' જેવા મહાત્માઓના જીવન ચરિત્ર, 'કલાપીનો સંવાદ', 'સ્વીડનર્મના ધર્મવિચાર', 'અખાના કાવ્ય', આદિ અનેક ઉપયોગી ગ્રંથોની સસ્તી આવૃત્તિ છાપી માહિત્યનો પ્રમાણ જનમંડળમાં વધારો છે એ અતિસ્તુત્ય છે.

સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્રે પણ અનેક ઉપયોગી ગ્રંથો સંક્ષેપમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, પણ ભાષા સરળ ને શુદ્ધ ન હોવાથી તે જનમંડળે તેવા ઉપયોગી થયા નથી.

જાણીતા 'ગુજરાતી' પત્રના અધિપતિ સ્વ. ઇચ્છારામ સુરારામ દેસાઈએ અનેક રીતે ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરી છે. 'કાવ્યદોહન'ના મોટા ૮ અંકો તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, તેમાં ગુજરાતી ને જૈન કવિઓનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ આપ્યો છે. બીજા બે અંકો જેટલા લખાણ હસ્તલિખિતરૂપમાં એમની પાસે છે. તેમ જ 'નરસિંહ મહેતાના કાવ્યો'નો સંગ્રહ પણ તેમણે છાપ્યો છે. વળી વાર્ષિક ભેટના પુસ્તકોમાં રા. નાગયણ વસન્ટ ઠંકરે કૃત નવવસ્થાઓ છાપી છે અને 'દીવાળીના અંક'માં વિદ્વાન માલ્હેરના ને સાહિત્યમેવકોના ઉપયોગી લેખો પ્રસિદ્ધ કરી સાહિત્યવૃદ્ધિને પોષ્યું છે.

પરોક્ષ માર્ગના વિદ્વાન, સાહિત્યપ્રેમી, ને જાણ મહાગમન સાધેજ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યમાં ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિને અપૂર્વ પોષણ મળ્યું છે. એમના

સુન, પરોપકારશીલ વિદ્યાપ્રેમી દીવાન શ્રીમન્ત મણિભાઈ જસભાઈ સાહેબના સમયમા રા. બા. હરગોવિન્દદાસ દારકદાસ કાઠાવાળા વિદ્યાધિકારી હતા ત્યારે 'પ્રાચીન કાવ્યમાલા'ના ૨૦ ગ્રન્થો સંશોધન ને ટિપ્પણ સાથે પ્રસિદ્ધ થયા છે, તેમા રા. રા. છોટાલાલ નગેરામ કૃત અલંકારાદિ દર્શાવતું ટિપ્પણ સાફ છે. પ્રો. મન્નજરના અધ્યક્ષપણા નીચે 'શ્રીસયાજીજ્ઞાન-મળૂપા'મા અનેક ઉપયોગી ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે ૪ થી સાહિત્યપરિપદ વડોદરામા મળી તે સમયે શ્રીમન્ત મહારાજ સાહેબે ગુજરાતી, મરાઠી, ને હિંદી ભાષાના સાહિત્યની વૃદ્ધિને અર્થે એક લાખ રૂપિયાની મોટી રકમ અલાયદી કાઢી, તેના વ્યાજમાથી સર મનુભાઈ જેવા વિદ્વાન ને વિદ્યાવિવાસી દીનાન સાહેબના વિદ્યાભિવૃદ્ધિ ને સાહિત્યની ઉત્તરિતે મારેના પ્રેમને લીધે વિદ્યાધિકારીઓ, મિ. મસાણિ, મિ. કલાઈ. અને રા. રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત જેવા સાહિત્યપ્રેમી વિદ્વાનોના અધ્યક્ષપણા નીચે 'શ્રીસયાજીસાહિત્યમાળા' મા 'વિજ્ઞાન-ગુચ્છ', 'ચરિત્ર-ગુચ્છ', 'ઇતિહાસ-ગુચ્છ', 'વાર્તા-ગુચ્છ', 'ધર્મ-ગુચ્છ', 'નીતિ-ગુચ્છ', 'શિક્ષણ-ગુચ્છ', અને 'પ્રતીકૃતિ ગુચ્છ' એવા ૮ ગુચ્છોમા અનેક પુષ્પો વિકાસ પામ્યા છે, તેમાના કેટલાક સૌરભ ને ઉપયોગિતા માટે જનમહામા પ્રકાશ પામશે એ નિશ્ચય છે એ પુસ્તકાવલીમા ઘણા પુસ્તકો ભાષાન્તરાત્મક છે, પરંતુ ચરિત્ર-ગુચ્છ માના કવિઓના જીવનચરિત્રોમા પુસ્તકો સારા છે. એ ખાતામા ગ. જોશીપરાની એવા સ્તુત્ય છે. વિજ્ઞાન-ગુચ્છમા રા. રા. નર્મદાચક્ર દેવસ કરતું 'સુપ્રજનનશાસ્ત્ર'નું પુસ્તક તથા રા. હીરાલાલ મળ્લખજીદાસ શ્રોત્રું રચેલું 'સત્યાર્થમાસા'નું પુસ્તક ઉત્તમ છે આ પુસ્તકાવલી સાથે 'શ્રી સયાજીજ્ઞાનમાળા' પણ છપાય છે, તેમા પણ 'પાવાગદ', 'સુરત', 'બૌદ્ધ શુદ્ધિઓ', 'મહાબળેશ્વર' તેમજ 'ગ્રહણ', 'વાતાવરણ' જેવા ઉપયોગી વિષયો પર લઘુ પણ ઉપયોગી લેખો છે.

વળી વડોદરા રાજ્યે સાક્ષર આચાર્યવર્ધ આનંદસ કરમાઈ પાસે 'નીતિશિક્ષણ' 'ધર્મપોથીનું પુસ્તક', તથા રામાનુજનું 'વેદાન્તભાષ્ય' એ ઉત્તમ પુસ્તકો તૈયાગ દેસાઈ સાહિત્યમા સગીન અભિવૃદ્ધિ કરી છે એ જ દિશામા વડોદરા રાજ્યે શાસ્ત્રીજી રામકૃષ્ણ પાસે કરાવેલું 'નર્ણયસિદ્ધિ'નું ભાષાન્તર અને સ્વ મણિલાલ ન દિવેદી પાસે કરાવેલું 'વિવાહતાલક'નું ભાષાન્તર એ ઉપયોગી ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રન્થો છે.

વડોદરાના શ્રીમન્તસિ હાચાર્યના અનુયાયીઓના ત્રેય સાધક-અધિકારીવર્ગ તરફથી સ્વ ગત છોટાનાથ જીવજીયાલના નન્ત્રીપણા નીચે પ્રમદ થતા 'મહાકાલ'મા ઘણા ધાર્મિક, ઉપયોગી વિષયો આનતા, તેમજ 'શ્રીસિદ્ધાન્તસિદ્ધિ' આદિ ગ્રન્થો પણ છપાયા છે એ વર્ગના લેખકોમા ગ. રા. નમીનદાસ સધની તેજસ્વી બાપામા ધર્મના વિષય પર મુદર પ્રકાશ પાડે છે. એમના વ્યાખ્યાન ને લેખો સીધા, સચોટ, ને મરેડદાર છે, તેના સરકાર ખાતા ને વાચકના હૃદય પર ઉડી પડે છે એ જ માર્ગના પ્રો. કણિયા જોશીસનદાસનું 'યોગશાસ્ત્ર'નું ગુ. ગ. મો. એ કરાવેલું ભાષાન્તર ઉત્તમ છે.

ગુજરાત પુરાતત્ત્વમંદિર-આ સંસ્થા તરફથી પણ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ પામના માડ્યા છે ને તેમાના કેટલાક બહાર પડી ચૂકેના ઉપયોગી છે 'પાતીપાઠાવલી' ને 'પ્રાકૃત દયાસત્રદ' પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસક્રમે ઉપયોગી થશે રા. ગ. રામનારાયણ ધિ. પાઠકૃત 'પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રોશિકા', ગ. કાલેન્ડરકૃત 'ઉપનિષદ પાઠાવલી', તથા 'હિંદુઓના

તહેવારોનો ઇતિહાસ, ' આ પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિ, એ ઉપયોગી માર્ગમાં પ્રયત્ન છે ને તે આદરણીય છે દક્ષણી લેખકોમાં પ્રો. બીડે ને રા. કલેલકરના લેખો જાણી પ્રતિના છે.

વાચનમાળા—અગ્રેષ્ઠ ભાષામાં વિવિધ વાચનમાળા બિન્ન બિન્ન દૃષ્ટિથી રચાઈ છે ગુજરાતી ભાષામાં દુર્ભાગ્યે સરકારી વાચનમાળા, પ્રથમ હોપકૃત ને પછી કૉવર્ન્ટનકૃત સિવાય અન્ય ગ્રંથમાળા અત્યાર સુધી નહોતી અને સપૂર્ણ ' ત્રિવેદીવાચનમાળા ' યથા-શક્તિ, યથામતિ રચી છે ત્યાર પછી રાષ્ટ્રીય વાચનમાળાના કેટલાક પુસ્તકો પ્રગટ થયા છે રા. પુરુષોત્તમ મળરા કર ભટ્ટે ' બ્રહ્મપુરુષધિનિવાસગ્રંથાવલિ ' પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન આદર્યો છે ને તેનો પ્રથમ ખંડ ' જ્ઞાનમંદિર બહાર પડ્યો છે. આવા પ્રયત્ન સરકારની કે રાજ્યની સહાયતા વિના થવા દુષ્કર છે. એમાં પ્રાથમિક કેળવણીના તત્ત્વનું જ્ઞાન, પરિચય, અને ચિત્રો તથા ચિત્રો માટે જોખા તૈયાર કરાવવાનો ખર્ચ એ બધી સાધનસપ્તિની જરૂર છે. એવા પ્રયત્ન ઉત્તેજનને પાત્ર છે એની તો કોઇથી ના કહી શકાય એમ નથી પ્રયત્ન માત્ર આરભમાં સપૂર્ણ હોઇ શકતા નથી ધીમે ધીમે તેમાં જનમડળની રચિ પ્રમાણે સુધારા થાય છે, અને અનેક હાથે અને અનેક શિષ્ટ લેખકો પાસે તૈયાર કરાવેલી કૉવર્ન્ટનની વાચનમાળા પણ સરકારે નીચેલી ત્રણચાર કમિટીના કરેલા સુધારા અમલમાં મુકાયા પછી જ દાલની રિથિતિએ પહોંચી છે, ને હજી પણ એમાં અનેક સુધારાની અપેક્ષા છે એમાં વિજ્ઞાનના પાંડોમાં ધણી જાગૃત મનમાં ઉતારી ન શકાય એવી રીતે ખીચોખીચ ઠાસીને ભરેલી હોવાથી એ પાંડો લેશ પણ માન્ય થવા પામ્યા નથી.

ભાષા: ભાષાશૈલી—મહાભાષકાર પતંજલિ કહે છે કે ભગવાન વાર્ધાપણિએ ક્રિયાના ૭ પ્રકારનાં વિકાર દર્શાવ્યા છે—ઉત્પન્ન થાય છે, વિપરિણામ પામે છે, વધે છે, અપક્ષય પામે છે, અને વિનાશ પામે છે પદાર્થમાત્રના આ ૭ વિકાર થાય છે. ભાષામાં પણ નવીન શબ્દરૂપો ઉદ્ભવ પામે છે ને જૂના નષ્ટ થાય છે જીવંત ભાષાઓમાં આ નિયમ હમેશા પ્રવર્તે છે સંસ્કૃત મૃત ભાષા થઇ અને માત્ર શિષ્ટ વર્ગમાં જ જીવંત રહી ત્યારે જ ભગવાન પાણિનિ જેવા સમર્થ વૈમાત્રરે તેને નિયમબદ્ધ કરી એમને પણ ધણા વૈકલ્પિક રૂપો માન્ય કરવા પડ્યા છે. અસરકારી વર્ગના નિર્લક્ષ્ય, ઉચ્ચારની સરળતા, આદિ કારણોને લીધે સંસ્કૃત ભાષામાં વિકાર થઇ ક્રમે ક્રમે પાલી, પ્રાકૃત, અને અપભ્રંશ ભાષાઓ થઇ અને અપભ્રંશ ભાષામાંથી દેશી ભાષાઓ જન્મ પામી એ વિકારો પણ ગમે તેમ મનુષ્યના સ્વભાવ પ્રમાણે થયા નથી, વિકારો પણ નિયમોને અનુસરીને જ થયા છે એ લક્ષમાં રાખવાથી પ્રાકૃતનો અભ્યાસ ધણો સુગમ થશે સંસ્કૃતમાં સધિનિયમોના કારણે શોધતા તે પણ જરૂરી બે ત્રણ દાખાઓથી જ આ વાત સ્પષ્ટ થશે અનર્ધ=એ, અનર્ધ=એ, એ સદારણ જ છે સધિસ્વર 'એ' નું સ્થાન ક ઠાતાનું ('અ'નું કણ ને 'ઇ'નું તાનું હોવાથી) છે, 'ઓ'નું કણ ('અ'નું કણ ને 'ઉ'નું ઓહ હોવાથી) ■ દુગ્ધ જેવા શબ્દોમાં બે જોડાકરો બિન સ્થાનના હોવાથી ઉચ્ચારની સરળતાથી એક સ્થાનના થઇ દુદ્ધ થયું સ્તમ્ભ જેવા શબ્દોમાં એની જ સરળતાથી સ્તમ્ભનો એક વર્ણ હોવાથી તે ળમ ને મહાપ્રાણ હોવાથી અત્પ્રાણ તૂ નો મહાપ્રાણ થી થઇ ચમ્મ થઇ 'થામનો' (કો લઘુતાનાયક) થયો એ જ પ્રમાણે સ્વચ્છનું સ્વચ્છ થઇ 'આધ' થયું છે આમ કારણે શોધના અભ્યાસ સંગિત ને સાર થશે અન્ય પ્રજાના ને કોમોના અમાગમથી ગુજ-

રાતી ભાષામાં શરણી, અરણી, પોરુગોઝ, અગ્રેજી, ને દેશ શબ્દો દાખલ થયા છે. પણ ગુજરાતી ભાષાના બંધારણ પર એ વિદેશીય ભાષાની અસર થઈ નથી.

ભાષાશૈલી અને શબ્દશુદ્ધિમાં કાલક્રમે ઘણો સુધારો થયો છે. અગાઉ 'જેટલા જોડા-ણીના દોષ હાલ આવતા નથી. છતાં હજી પણ નીચેનાં અશુદ્ધ રૂપો ઘણા પ્રત્યોમાં જોવામાં આવે છે—

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
પૌર્વાલ	પૌરતલ	નક	નરક
	કે પ્રાચ્ય	પદી	પદવી
શ્રીયુત્	શ્રીયુન	વિકાળ	વિકરાળ
સતત	સતત	શુદ્ધ	સુદ્ધ
કલેષ	કલેશ	શાશ્વત્	શાશ્વત
બુદ્ધિવાન	બુદ્ધિમાન	આશિર્વાદ	આશીર્વાદ
નીતિવાન વગેરે	નીતિમાન, વગેરે	સદક	દક-સુદક
ભિમાંસા	ભીમાસા	સચકત	ચકત
ઐક્યતા	ઐક્ય	સમવડતા	સમવડ
ધૈર્યતા, વગેરે	ધૈર્ય, વગેરે	વિરામતા	વિરામ
અદ્ભુત	અદ્ભુન	દરેક વસ્તુઓ,	દરેક વસ્તુ,
દ્રષ્ટાન્ત, દ્રશ્ય	દૃષ્ટાન્ત, દૃશ્ય	માણસો, વગેરે	માણસ, વગેરે

નીચેના જેવી ભાષા હવે ઓછી લખાય છે એ ખુશીની વાત છે.—

અગ્રેજી શૈલીનું અનુકરણ: કૃત્રિમ રચના:—

‘પાત્રતા અથવા સામર્થ્ય’ તે છે કે જેને લીધે જ શ્રદ્ધાસ્થના સ્વભાવનો માણસ હિંદુ-સ્તાન સાથેના સંબંધમાં તો તે એક વિજયાસકત વીર કરતા વધારે કાષ્ટજ નહોતો.’

‘વેશધારી વૈતાળ સમાન વિકાળ બનશે તો ઝાઝી વીર’બધા વેકવા કાળે, વેશધારીનો વાવઠો તે વેદનાનો વાંસડોજ, વેશધારીના વણ્ણર તે સદા વિધોના વિ’ટાળા જ; વેશધારીનું વાહાણું તે વરણગીનો વિમ્મસ; વેશધારીનો વારમો તે વ્યથાના વ્યાજ’

‘પોતાના ઉત્સાહ તથા દેશપ્રેમમાં પરંપરાન્વિત સાતત્ય તૃપ્તિ તહેવું બાન ન રહ્યું’.

ભાષાશૈલી—ભાષાશૈલી વિષયને ધટે તેવી, પ્રૌઢ ધટે ત્યા પ્રૌઢ, મૃદુ ને કોમળ ધટે ત્યાં મૃદુ ને કોમળ, તેજસ્વી ધટે ત્યાં તેજસ્વી પણ સર્વત્ર પ્રાસાદિક જોઈએ. વળી ભાષા એકધારી જોઈએ. સરળ ભાષા ચાલતી હોય ત્યાં વચ્ચે શબ્દાદ્યંબર આવે તો તે હાસ્યગ્નનક થાય છે. બંગાળી ભાષાના પુસ્તકોમાં એવું ઘણું જોવામાં આવે છે. બંગાળી ભાષામાં આપણી ભાષા કરતા સંસ્કૃત શબ્દો ઘણી છૂટથી વાપરવામાં આવે છે. આપણી ભાષામાં જે સંસ્કૃત શબ્દો અપરિચિત જેવા લાગે તે બંગાળીમાં રૂઢ થઈ ગયેલા હોય છે. ભાષાન્તરકારો એવા શબ્દો ગુજરાતીમાં વાપરી વાચકવર્ગને કલેશ ઉત્પન્ન કરે છે. નવલકથાના જેવા પુસ્તકોમાં એકધારી સરળ ભાષા ચાલતી હોય ત્યાં વચ્ચે ‘ઉભવકુલધાવિની’ (‘કૂલ’ જોઈએ, ‘તટ’નો અર્થ છે) ‘દક્ષાવિવાપટીબત્રી’, ‘રમણીકુલવલ્લભમજના’, ‘દ્વિચ્છેદિશ્વાન’સામયી’, ‘સૈવપાદમ્બવિ-

હારિણી,' જેવા મોટા સમાસથી ભાષા કંઠગી થાય છે, એથી કંઈ ભાષાની મોભા વધતી નથી.

વર્તમાનપત્રો ને માસિકો—વર્તમાનપત્રો ને માસિકો જથ્થા સાહિત્યની ખિલવણીમાં સારો ભાગ લે છે. અગાઉ પારસી દૈનિક પત્રો બહુ અશુદ્ધ ને ક્લિષ્ટ ભાષામાં લખાતાં. હાલ તેમાં ઘણો સુધારો થયો છે. દિન પર દિન ભાષા શુદ્ધ ને શુસ્સાદાર બનતી જાય છે. સાપ્તાહિક પત્રોમાં 'ગુજરાતી' અને 'પ્રજાપંથુ' અગ્રસ્થાન લે છે. 'ગુજરાતી' અનેક દિશાએ સાહિત્યને વિકસાવે છે. એના દીવાળીના અંક વાચકોને બહુ ઉપયોગી વાચન પૂરું પાડે છે. દેશીરાજ્યનાં પત્રોમાં 'સપ્તાહવિનય' સારી સેવા બજાવે છે. માસિકોમાં 'વસન્ત', 'સુદ્ધિપ્રદર્શ', 'સાહિત્ય', સમાલોચક', 'ગુજરાત', 'શુભસુંદરી', ને 'યુગધર્મ' એ અગ્રેસર માસિકો છે. એમાં ઘણા શિષ્ટ લેખ આવે છે. એક દાયકો 'વસન્તે' સાહિત્યની ઘણી અતુલ સેવા કરી હતી. અગાઉ જેમ 'શાળાપત્ર'માંના લેખો માટે વિદ્વદર્ઝ આતુર રહેતો તેવી રીતે 'વસન્ત'ના લેખો માટે પણ વાચકવર્ગમાં આતુરતા જોવામાં આવતી હતી. એનું માન રા. આનંદશંકરભાઈને ધટે છે. રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, રા. ગિગ્ગિશંકર બ. બધેકા, રા. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા, પ્રો. મંજુલાલ, રા. હરિપ્રસાદ વજ્રશય દેસાઈ, રા. ડાહ્યા-ભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ, પ્રો. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાદવ, રા. રતિપતિરામ ઉમેશરામ પંડ્યા, રા. ભરતરામ ભાલુસુખરામ મહેતા, રા. શંભુપ્રસાદ મહેતા, રા. પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાંદક, રા. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ, રા. કેશવ હ. ગેહ, રા. મણિલાલ નયુભાઈ ડોશી, રા. અંબાલાલ યુલાખીરામ જાની, વગેરે લેખકોના લેખ વાચવાલાયક હોય છે.

માસિકોમાં રા. બનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતાની વાર્તાઓ ઘણી ખુબીદાર હોય છે. એમાં રસિકતા, વર્ણનશૈલી, ને હાસ્યરસની છાયા—એ બધાની ઝાંખટ ઉત્તમ હોય છે.

'રંગભૂમિ' નામનું ત્રિમાસિક રા. વિભાકરના અધિપતિપણા નીચે પ્રગટ થાય છે, તે સચિત્ર હોય છે ને તેમાં લેખો સારા હોય છે.

કેટલાક કેમીય માસિકો નીકળે છે—જેવા કે 'નાગરનેત્રમણિ' રા. ઉછરંગરાય ડેશ-વરાયના તંત્રિત્વ નીચે સાંટાફૂઝમાંથી પ્રગટ થાય છે, તેમજ 'સમસ્તદેશભાગમિત્ર' ભરૂચમાં રા. હાકોરદાસ નગીનલાલ સુંદરીઆ વગેરેના અધિપતિપણા નીચે નીકળે છે. પારોટો માટેનું 'બ્રહ્મભટ્ટ' નામનું માસિક રા. પ્રુષોત્તમદાસ માતરવાળા ચલાવે છે.

કેમીય લેખોના સંબંધમાં નાગરોની ઉત્પત્તિ માટેના રા. રા. માનશંકરભાઈને 'નાગ રોત્પત્તિ' નામનો લેખ ઉત્તમ છે. અન્યકરે એમાં ઘણું સંશોધન કરી પોતાનો પક્ષ સ્થાપિત કર્યો છે ને વિદ્વ મતોનું ખંડન વિદ્વાત્પૂર્વક ને શુક્તિપુરસ્કર કર્યું છે.

સાહિત્યવિચારના ઉપસંહાર—આ પ્રમાણે બહુ અને વર્તમાન સાહિત્યપ્રવાહ કેવા ચાલ્યો છે ને તેને કયા માર્ગમાં વાળવાની જરૂર છે તેનું દિવિદર્શન કર્યું. એ પ્રવાહમાં જ્યાં જ્યાં સૌન્દર્ય છે, જ્યાં જ્યાં નિર્મળ જળ છે તેનું પ્રદર્શન કર્યું. એ પ્રવાહો દેટલેક સ્થળે કાકરા અને ખાડાપૈયામાં ચડીને જતા હોવાથી સૌન્દર્યની સાથે વિરપતા પણ છે; પણ તેની સમાલોચના કરતી એ મેં પ્રયુજ્ય તરીકેના મારા કર્તવ્યમાં ગણ્યું નથી. જે જે સુંદર છે તે દર્શાવી સાહિત્યમાર્ગમાં વિગરનારાઓનું લક્ષ તે તન્મ ગ્રેવ' તથા સાહિત્યપ્રવાહમાં

ખેલનારાઓને યોગ્ય માર્ગે પ્રવાહ પ્રવર્તાવવાનું સૂચન કરવું એ જ પ્રમુખનું કર્તવ્ય હું સમજું છું.

ઉત્તેજનનો અભાવ—સરકાર તરફથી તેમજ દેશી રાજ્યો તરફથી ગુજરાતી સાહિત્યને જોષ્ઠ્યે તેવું ઉત્તેજન મળતું નથી એમ ખેદ સાથે કહેવું પડે છે. અગાઉ ડિરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન પાસે થોડીક રકમ ઉત્તેજનાર્યે રહેતી હતી, તેમાંથી યોગ્ય પુસ્તકોની થોડીક નકલો ખરીદાતી ને તે શાળામાં પુસ્તકાલયોને માટે મોકલવામાં આવતી. આ રકમ બહુ થોડી હતી અને તેમાંથી બહુ નજીવું ઉત્તેજન મળતું ને તે પણ બહુધા મરાઠી પુસ્તકોને મળતું પરંતુ, હાલ તો એટલું પણ ઉત્તેજન મળતું જણાતું નથી.

દેશી રાજ્યોમાં પણ સર્વત્ર ઉત્તેજનફેડ હોતાં નથી.

આ વસ્તુસ્થિતિ સારી નથી. સરકાર તરફથી તેમજ દેશી રાજ્યો તરફથી યોગ્ય પુસ્તકોનો સત્કાર થાય તો સાહિત્યની વૃદ્ધિ ડરવામાં તે સદાયબળ થાય.

પ્રતિવર્ષ ઉત્તમ લખાએલા રવતન્ત્ર પુસ્તકોના કર્તાને સાફ ઇનામ આપી સાહિત્યનો વિકાસ પોષે એવી યોજના એકાદ દેશી રાજ્યે ઉપાડી લેવી જોઈએ. ગુજરાતી સાહિત્યને માટે ‘નોબેલ પ્રાઇઝ’ના જેવી યોજના કોઈક દેશી રાજ્યે વ્યવસ્થિત રૂપમાં કરવી જોઈએ.

ગુર્જર સાહિત્યની દરિદ્રતા—ગુર્જર સાહિત્ય દરિદ્ર છે? ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે દેશાએલા સાહિત્યને દરિદ્ર કહી શકાય? આપણી હાલની અપેક્ષાઓ તે તમ કરતું નથી એટલું દગ્ધિ છે જ. ત્યારે એમાં શી શી ન્યૂનતા છે? એમાં—

૧. નવીન શૈલી પર રચેલા પ્રાસાદિક મહાકાવ્યો નથી.

૨. સારા ગદ્યગ્રન્થો, જેમાં ભાષા ઉત્તરોત્તર ચઢતી હોય અને વિષયનું નિરૂપણ ઉત્તરોત્તર પ્રૌઢ થતું, હોય, એવા નિઃપ્રધાત્મક, નીતિમય, ચરિત્રાત્મક, અને ઐતિહાસિક ગ્રન્થો નથી.

૩. સાહિત્યમાળા:—પ્રેમાર્નદ, નરસિંહ, વગેરે કવિઓના મુખ્ય ગ્રન્થોની હસ્તલિખિત પુસ્તકોના સંગ્રહનને આધારે તૈયાર કરેલી, કવિના જીવનચરિત્ર અને કદિન પદ ને પદ્ધતિઓ પર પ્રકાશ પાડે એવી ટિપ્પણીસભર સરખી ને સોમી આશુત્થિની ન્યૂનતા છે.

૪. કાવ્યપ્રકાશ જેવા કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રમાણુભૂત ગ્રન્થને આધારે તૈયાર કરેલું કાવ્યશાસ્ત્રનું પુસ્તક નથી, એવા પુસ્તકની જરૂર છે. એમાં કાવ્યસ્વરૂપ, કાવ્યલક્ષણ, કાવ્યત્વના ખીજને પોષક કારણ, લક્ષણો, વ્યંજના, રસ, ખનિઓ, ભાવ, રસાભાસ, ભાવાભાસ, શુષ્ક, દોષ, ને અવકારનું પ્રાચીન ને અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યોમાંથી એકા કરેલા દર્શાવેલા સાથે નિરૂપણ જોઈએ. આ બધા વિષયોના છૂટક છૂટક નાના ગ્રન્થો થયા છે. કવિ નર્મદ ને કવિ સવિતાનારાયણે, દી. બ. રજ્જોરભાઈએ, ને ગ. બ. રમણભાઈએ અને યથાશક્તિ ગ્રે પદ્ય એ વિષય પર થોડું થોડું લખ્યું છે. રા. નાગરદાસ પટેલે ‘નરવલ્લરી’માં અલંકારની સારી ચર્ચા કરી છે. ગ. છોટાવાલ નરભોરામનું ‘રચેયું’ ‘રસશાસ્ત્ર’ એ દિશામાં છે. કોઈએ અલંકારના નિરૂપણમાં ‘કુચયવાનન્દકારિકા’ના આધાર લીધા છે, કોઈએ અન્ય ગ્રન્થોના, પણ એક જ ઉત્તમ પ્રમાણુભૂત મનાતા ‘કાવ્યપ્રકાશ’ જેવા ગ્રન્થને આધારે સમગ્ર વિષયનું જંગમ પુસ્તક રચાવાની ધણી જરૂર છે.

૫ ઉપનિષદની આખ્યાયિકાઓનું પુસ્તક નથી. એવું પુસ્તક ઉપનિષદના રહસ્યનું ધણું રસિક જ્ઞાન આપે, તેમજ જાણીતા પરથી અજાણ્યા પર જવાની જે રીતનું પાશ્ર્ચાત્ય શિક્ષણશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં પુષ્કળ નિરૂપણ કરેલું હોય છે, એવીજ, વ્યાવહારિક દૃષ્ટાન્તોથી તાર્કિક રહસ્ય વાચકના મનમાં ઉતારવાની ઉત્તમ રીત આપણા આકાશગ્રંથોમાં છે, તેનું વાચકને કદાચ ભાન થશે.

૬ પ્રમાણુપ્રત વિસ્તૃત કોશનો અભાવ છે નર્મદ કવિને 'નર્મકોશ' કર્યાને ઘણા વર્ષ થયા, પણ સારો વિસ્તીર્ણ કોશ-જેમાં શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાથે તેના શુદ્ધ શુદ્ધ અર્થ પ્રાચીન કાળ કે ગદ્ય ગ્રંથોમાંથી દાખલા સાથે આપ્યા હોય એવો કોશ-હજી પ્રસિદ્ધ થયો નથી. એ દિશામાં પ્રયત્નો તો થયા છે —

(અ) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ સપ્તર્ષી કોશ લાગેમાં છપાવી પોતાના જીવન પર્યાન્તના સભ્યોમાં તેની નકલ વહેતી છે. એ પ્રયત્ન ન મળ્યાનાજ છપાસામનો છે, તે અનેક રીતે અપૂર્ણ હતા એવો થયો છે તેની સ્થિતિમાં પણ સ્તુત્ય છે. એની બીજી આવૃત્તિ નીકળવાની છે એમ સંભળાય છે એની નકલો સભ્યો સિવાય બીજાઓને મળતી નથી એ વ્યવસ્થા ઠીક નથી.

(આ) રા. રાણીનાના અગ્રેજી-ગુજરાતી કોશની પણ સુધારા સાથે બીજી આવૃત્તિ છપાવાની છે.

(ઇ) નર્મકોશની નવી આવૃત્તિ કરીએ બેમાં કરેલા નવા શબ્દો નામે 'ગુજરાતી' છાપખાનાના તન્ત્રી. ગ. મલ્લિકાપાત્રનારામ દેસાઈ છપાવે છે.

(ઈ) રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્મલગ્રામ ખરેખર મોટો ગુજરાતી-અંગ્રેજી શબ્દકોશ છપાવે છે.

૭ સારા 'જ્ઞાનસંગ્રહ'નો અભાવ છે. મરાઠીમાં બહુ સારો જ્ઞાનસંગ્રહ તૈયાર થાય છે ગુજરાતીમાં એ થયો છે? એ દિશામાં આરંભક પ્રયત્ન કરવાનું જ્ઞાન પારસી ગ્રંથકાર રા. રા. રતનજી દુરામજી સેટનાને ધટે છે, એ અગાઉ કશું છે. અંગ્રેજીનું જ્ઞાન જે વાચક-વર્ગમાં નથી તેને એવો સંગ્રહ ઘણો ઉપયોગી થશે એમાં સંશય નથી.

૮. જીએને બાળકો માટે સારા સક્ષિપ્ત નીતિનો બોધ પરાક્ષ રીતે આપે એવા પુસ્તકોની જોડ છે. 'જીએ' ને 'બાળમિત્ર' જેવા માસિકો નીકળે છે, તેમજ 'મુદ્રીસુબોધ'. અને એ વર્ષ થયા સૌ વિલામોરી ને તૌ શારદામોરી 'મહિલામિત્ર' નામનું ઉપયોગી પુસ્તક પ્રગટ કરે છે, તે પ્રયત્નો સ્તુત્ય છે પરંતુ જીએને ને બાળકોને લગતું સાહિત્ય હજી બહુ ખેડાવાની જરૂર છે.

૯ વિજ્ઞાનના પુસ્તકોની મોની જોડ છે હાલની વૈજ્ઞાનિક શોધો—'રોન્ટગન કિરણો', 'તાર વગર સંદેશો પહોંચાડવાની વિદ્યા', 'રેડિઅમ', 'જલાન્ત સચારિણી નીકો', 'વિમાન', વગેરે વિષયોના, લોકો સમજી શકે એવા ચિત્રો સાથે સરળતાથી સમજાય એવા પુસ્તકોની જરૂર છે. તેમજ વધારે જ્ઞાન મેળવવા ક્ષત્રના પુરખો માટે વિશેષ જ્ઞાન આપે એવા વિસ્તીર્ણ પુસ્તકોની પણ જરૂર છે.

આધુનિક પ્રવૃત્તિઓમાં સાહિત્યપરિપદની પ્રવૃત્તિને સ્થાન:—અંધુઓ, આપ સર્વને વિદિત છે કે મહાત્મા માધીજીએ અખિલ ભારતવર્ષમાં ગુર્જર પ્રદેશને ઉચ્ચતમ, વિ ૨ ૮

પ્રતિષ્ઠિત સ્થાને પહોંચાડયો છે. તેમણે દેશમાં અનેક માર્ગમાં નવું ચેતન રેડયું છે ને ચિર કાળની સુસ્તી ઉગાડી નવીન જાગૃતિ પ્રેરી છે. રાજકીય ને રાષ્ટ્રીય કેળવણીને લગતી તેમની પ્રવૃત્તિને લીધે બધા દેશની નજર ગુજરાત પર છે, એ પ્રગતિની અસર સાહિત્ય ને બાપા પર પણ થયા વિના રહી નથી બાપા સરકારી ને જોખમી તથા ગેરોડદાર બનવા માઠી છે. મહાત્મા પોતાના વિચાર માતૃભાષામાં દર્શાવે છે તેમજ માતૃભાષા પિતૃવચનમાં અભિમાન ને અભિનિવેશ ધરાવે છે. મહાત્માએ પોતે શિષ્ટ ને સરળ તેમજ તેજસ્વી ને પ્રૌઢ બાપાનો પ્રયોગ કરી દર્શાવ્યું છે કે બાપામાં જળ લાવના અપગિચિત શબ્દો કે ક્ષિપ્ત રચના દાખલ કરવાની જરૂર નથી હૃદયના અન્તર્ભાગમાંથી નીકળતા વિચારો ગ્રીધી બાપામાં વાચનના હૃદયના અન્તર્ભાગમાં પ્રવેશી જોવા સરકાર પાડે છે તેવા સરકાર આદરની બાપામાં આદરની વિચારો પાટી શકતા નથી. સાહિત્યપરિષદે નીન વાતાવરણમાંથી વિમુખ રહેવું યુક્ત નથી. તેણે કેળવણી ને સાહિત્યના વિષયમ રચનાત્મક કાર્યક્રમ હાથમાં લેવા જોઈએ કે જનસામાજની રુચિને અનુસારે કંઈક સગીન કાર્ય થાય.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી—લાલમાં, હિંદુસ્તાનમાં કેળવણીની પ્રગતિ પૂર જોસમાં ચાલી રહી છે ઉત્તમમાં ધણે સ્થળે નવી નવી યુનિવર્સિટીઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે. ગુજરાતમાં પણ એક યુનિવર્સિટી હોની જોઈએ એ વિચાર અત્યારે આખા ગુજરાત પ્રાન્તને તેમજ દાહીઆવાને સમત હોવા જોઈએ જ્યાં સુધી આપણી જરૂરીઆત સાધે એવી યુનિવર્સિટી નથી, ત્યાંસુધી ગુજરાતી બાપાના નિકાસને તેમજ આપણા જ્ઞાનના સર્વ અર્જોને આપણી ઇન્જાનુસાર આપણે પ્રુદિ આપી શકીશું નહિ એ દેખીતું જ છે. અમદાવાદ એ ગુજરાત અને દાહીઆવાડનું મધ્ય સ્થળ છે વ્યાપારમાં, જ્ઞાનમાં, ને બીજી દરેક પ્રવૃત્તિમાં તે ધણે આગળ પડતું છે આની યોજનાને પાગ ઉતારે એના વિદાનો તથા ધનાઢ્ય પુરુષો એમાં વસે છે દાહીઆવાડના રાજ્યો તરફથી પણ આ યોજનાને સલામત મળવાનો મબલ માની શકાય માટે એ કામો માટે બે મહાજીઓ નિમાવની જોઈએ, ૧. ગુજરાત ને દાહીઆ વાના મોખમ પુત્રોની અને ૨ બે પ્રાન્તોના વિદ્વાર્જની પહેલી મહાજી એ કામને માટે જોઈતી ગમ જોઈ કરે અને બીજી મહાજી તેને માટે વ્યવસ્થિત યોજના ધરી કાઢે આ કામ આ પગિર ઉપાડી લે તો તેણે ખરે રચનાત્મક કાર્ય કર્યું હશેવાય આ માટે માત્ર ડરાવો કરી સત્તુદ થવાનું નથી તે સત્તર ને અવસ્ય અમનમાં યુગાય એવા પગના બરાય નહિ ત્યાં સુધી સગીન કાર્ય સિદ્ધ થયલું મહેવાય નહિ.

વડોદરા યુનિવર્સિટી—મહારાજ ગાયકવાડે પોતાના રાજ્યમાં કેળવણી ૥ પ્રચારને માટે ઉત્તમ પગલા ભર્યા છે બ્રિટિશ પ્રાન્તોમાં ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરવાનો વિચાર થયો તે પહેલા મહારાજ સાહેમે પોતાના રાજ્યમાં તે દાખલ કરી હતી વડોદરામાં ઉત્તમ પુસ્તકાલય છે વાચનનો પ્રચાર વધારવા કમ્તા પુસ્તકાલયની યોજના એ રાજ્યમાં છે. વડોદરામાં ‘દલાબન’ જેવું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત મરનાનું ઉત્તમ સ્થળ છે, તેના લાભ લેવા મુખ્ય છલાકાની બદારથી પણ શિળો આવે છે વડોદરાની ઇસ્પિગલ પણ વિશાળ છે, તેમાં ગેડિઅમ, એમ-રજ, વગેરેના પ્રયોગ માટે સુંદર વ્યવસ્થા છે અને શારીર શાસ્ત્રનું ઉત્તમ જ્ઞાન આપી શકે એના વિદાન દાખલ છે એ ઇસ્પિગલનો લાભ લેવા ધણા દર્દીઓ દૂરથી પણ આરે રના પામી ગીઆગામને નવમારી જે ૥ મોગા મળે એ રાજ્યમાં છે એ નાજ્યમાં મોરીમાં ને

શહેરસુધરાધખાતામા બધુ કામ દેશી ભાપામાં ચાલે છે, એ ધણું સ્તુત્ય છે. આ પ્રમાણે યુનિવર્સિટી માટે સાધનસંપત્તિ પુષ્કળ છે, ને પરિસ્થિતિ અનુકૂળ છે. ગૃહસુર જેવા રાજ્યમા પોતાની યુનિવર્સિટી છે, તો વડોદરા રાજ્ય માટે વડોદરામાં જુદી યુનિવર્સિટી હોતી હટ છે. મહારાજ સાહેબની સમક્ષ વ્યવસ્થિત યોજના મુકવામા આવે તો તેનો સંતકાર થવાનો સંભવ માની શકાય. જુદી યુનિવર્સિટીથી મહારાજ સાહેબ કેળવણીને અનેક દિશામા જે સ્વરૂપ આપવું હશે તે આપી શકશે વ્યાપારી કેળવણી, ઔદ્યોગિક કેળવણી, ને વિજ્ઞાનની વ્યાવહારિક કેળવણી, તેમજ ખેતીની કેળવણીથી જ્ઞાનમાર્ગ સર્વદેશી થશે અને સમસ્ત કેળવું શ્રેય થશે. મહારાજ સાહેબે પોતાની પ્રજાના હિતને અર્થે અનેક સારી યોજનાઓ ધડી છે ને સંસ્થાઓ ઉઘાડી છે, તો કેળવણી જેવા અગત્યના વિષયમા આ અગત્યનું યગદું ભરી પ્રજાનું વિશેષ કલ્યાણ તેઓ સાધશે એવી આશા આપણે રાખી શકીએ તેમા કંઈ અશુભનું નથી.

આ બે કે બેમાથી એક યુનિવર્સિટી સ્થપાશે તો માતૃભાષા હાગ કેળવણી આપવાના વિષયનું એની જેને જ નિરાકરણ થઈ જશે એ વિષે આપણે કોઈની ભીષ્ માગવાની રહેશે નહિ

સાહિત્યપરિપદનું કર્તવ્ય—પહેલી સાહિત્યપરિપદ ૪ સ ૧૯૦૫ મા મળી હતી, તેને લગભગ વીમ વર્ષ જેટલો લાગેો સમય થયો છતા વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી જેતા પરિપદે બહુ ઉપયોગી કાર્ય કર્યું હોય એવું જણાતું નથી, એ બાળત આસનમા ખાસ વિચારી કંઈક રચનાત્મક કાર્ય થાય એવી યોજના ધડવી એ આ સનનુ ખામ જર્જવ્ય છે. વિદ્વાનોના પરસ્પર સંમીલનથી ઘણા લાભ થાય છે, એ નિર્વિવાદ છે, પરંતુ જ્યાસુધી પરિપદ કંઈ સંગીન કામ કરતી નથી ત્યાસુધી આના સમારભથી જનસમાજ તૃપ્ત થતો નથી. નિમંદો લખાવવાની હવે બહુ જરૂર નથી. વર્તમાનપત્રોના ખામ અંકો તથા સારા માસિકોમા તેને માટે જોઈએ તેટલો અવકાશ છે જોઈણી જેવા વિષયનો પણ પરિપદથી નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. એ વિષય ઘણો વિકટ છે ને સાક્ષરોના મતમતને લીધે એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી પરંતુ નિર્ણય કરવો જ હોય તો ન જ બની શકે એમ નથી આ વાત મે ‘જુજરા-તશાળાપત્ર’મા તેમજ મારા ‘બહદ્ર વ્યાકરણ’મા અર્થી છે ત્યા જે માર્ગ દર્શાવ્યો છે તે માર્ગે જ નિર્ણય થઈ શકે એમ છે વીસપચીસ વિદ્વાનોનું એક વ્યાપક મંડળ એકઠું કરવું જોઈએ, તેમા જેમની શિષ્ટ લેખકમા ગણના થતી હોય એવા હિંદુ, પારસી, મુસલમાન વિદ્વાનો, સાથે જુજરાતી જ્ઞાન ધરાવનાર પાઠરીઓ, પ્રસિદ્ધ માસિક, સાપ્તાહિક, ને દૈનિક પત્રોના તંત્રીઓ, સરકાર તંત્રના ને વડોદરા ને કાઠીઆવાડના બખ્ખે ત્રણ ત્રણ પ્રતિનિધિઓનું વિસ્તૃત મંડળ બેસું થવું જોઈએ. એ મંડળ બહુમતે જે નિયત્રો કરે તે પરિપદે માન્ય કરના એવો નિશ્ચય પરિપદ કરે તો કંઈ નિકાલ આવે. હિંદુ સભ્યોમા જુદી જુદી સૈવીના હિમાયતીના પ્રતિ નિધિઓ જોઈએ. હાલ તો એ વિષયમા અરાજકતા પ્રવર્તે છે તરુણ લેખકો કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના અવ્યવસ્થિતે તે માર્ગે-પ્રવર્તે છે. કોઈ બધા સમ્મો, જેના ઉચ્ચાગમા દહાર મહેજ પણ સંબળાતો હોય એવા તમામ જગ્ગોમા દહાર લખે છે, કદંશુ લખાણ કે છાપવાની મુરકેલીના તેઓ વિચાર કરતા નથી. કેટલાક અર્ધજરતીય ન્યાયને અનુમરી થોડા સમ્મોમા દહાર લખે છે ને થોડામા નથી લખના. કેટલાક અત્યારસુધી હંરય ઉ લખાતો

એવા સાધારણ શબ્દો—‘વાયુ ધુ, વાયુ ધુ’, જેવામાં બધા ઉપર દીર્ઘ લખે છે ભાષાના સરૂપમાં આમ અસંગતતા ચાલવા જ દેવી હટ નથી છતાં, સાક્ષરો પોતાનો મત તમના નૈવાર ન જ હોય ને ઉપર દર્શાવે તેવું મડળ જે નિયમો ન, મતે રહે તેને અનુસરવા તત્પર ન હોય. નો એ વિષય પડતો જ મૂકવો. કાલક્રમે જનમડળની રચિત અનુમતીની પડશે તે તે જ નિર્ણય થશે.

સ્થાયી મડળ—ઉપર દર્શાવેલા જેવા કામોનો નિકાલ કરવા સાહિત્યની વૃદ્ધિને યોગ્ય માર્ગે જે ઉત્તેજન અપાવી શકે અને જેના કાર્ય પ્રમાણુત્તને વજનદાર ગણનાથી પ્રાણ જ થાય એવા સ્થાની મડળને સાહિત્યપરિષદ નીમવું જોઈએ એ મડળ નીમવાની જરૂર માન્ય થશે તો એનું બધારણ સહેલથી નથી કરી શકે એવા વ્યવહારદક્ષ અને અનુભવી પુરોગામી-શ્રીયુત સર પદ્મણી અને શ્રીયુત લગ્નુભાઈ સાહેબ જેવાની સલાહ નીચે કામ કરનારા પુરોગામી અદિ ખોટ નથી એવા સ્થાયી મડળના બંધારણ તથા કર્તવ્ય વિશે મારી નમ્ર સૂચના નીચે પ્રમાણે છે—

બંધારણ—સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ, તથા મુળથી જેવા શહેરોમાં ‘સાહિત્યસભા’ કે ‘સાહિત્યસંસદ’ છે. એવે સ્થળે એ સભા કે સંસદ આક્રમે ૩, ૩ ૪ ને ૬ પ્રતિનિધિ સ્થાયી મડળ માટે નીચે એ પ્રતિનિધિઓ સમાવતા કે સંસદના સભ્ય હોવાની જરૂર નથી નહીંઆદ, બરૂચ ગોધરા ને કાઠીઆવાડમાં એવી સભા હોય તો ત્યાંથી પશુ શહેરોમાંથી બધાએ પ્રતિનિધિ ને કાઠીઆવાડ પ્રાંતમાંથી ચાર પ્રતિનિધિ એ સભા નીચે એ સ્થળોએ એવી સભા ન હોય તો અન્ય સ્થળોના પ્રતિનિધિઓનું મડળ એ સ્થળેથી જોડના નિર્ણયોની વચ્ચે કરે

એવા સ્થાની મડળનું કામ કરવા જે મંત્રીઓ નીમવા જાય તો એ મંત્રીઓ પગાર દાર નીમના પગાર લીધા વિના કામ કરવા ઉત્સુક પુરોગામી આપે તો તેમની સેવા ઉપકાર સાથે સ્વીકારવી

મડળ ધણુંપર કામ મંત્રીના પત્ર-ચત્રદાથી જ કરે

વર્ષમાં જે જે પુરતકે પ્રસિદ્ધ થયા હોય તેમાંના સારા, નાંધ લેનાલાયક પુરતકે કયા છે તે વિશે મંત્રીઓએ સ્થાયી મડળના સભ્યો પાસે બહુ દ્રેક લખાણુ માગવું અને એ લખાણુની બુદ્ધિ પ્રમાણે મંત્રીઓએ દ્રેક વાર્ષિક રિપોર્ટનો અરજો તૈયાર કરી તે એ મડળના સભ્યોમાં રેરવો તેમની સૂચના થાય તો તેના અમન કરી એ રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરવો.

પ્રતિવર એવો રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થવો જોઈએ

સાહિત્યપરિષદનું નવું અધિવેશન ચાલુ ત્યાંસુધી આ સ્થાની મડળ ચાલુ રહે પછી નવું મડળ નિમાય તે નવા સત્ર સુધી જરૂરી રહે

સ્થાની મડળનું અન્ય અમદાવાદમાં ગણવું ત્યાં મંત્રીઓનો કામ કરવા પ્રેમાભાઈ હાલમાં કે અન્ય સ્થળે જગ્યા મળી આવશે

સ્થાયી મડળનું કર્તવ્ય—

૧. ઉત્તેજનને માટે લલામણુ—સાહિત્યની વૃદ્ધિના કષ્ટ કરી દિશામાં છે તે ઉપર દર્શાવે છે એ દિશામાં સાહિત્યમેવકો તરફથી પ્રવર્તેલા થાય તેમાંનો જે ઉત્તેજનને યોગ્ય

હોય તેને ઉત્તરન આપવા વાર્ષિક રિપોર્ટમાં ભલામણ કરવી. આવા મંડળનો મન વળન-દાર ગણુશે. સરકારથી તેની ઉપેક્ષા કે તિરસ્કાર કરી શકાશે નહિ. દેશી રાજ્યો તેને માન્ય ગણુશે. આથી લેખકને પોતાના કામમાં પ્રોત્સાહન મળશે. જનમંડળને પણ આવા મંડળની ભલામણવાળા પુસ્તકો વાચવાની ઇચ્છા થશે, વાચકવર્ગમાં સારા ગ્રંથો તરફ અભિરુચિ ઉત્પન્ન થશે અને સાહિત્યના જ્ઞાનનો પ્રચાર વધશે.

૨. પુસ્તકપરીક્ષાકમિટી: બંધારણ ને કાર્યમાં ખામી—સાહિત્યને સરકાર તરફથી જોઇએ તેવી મદદ મળતી નથી. સરકારના પુસ્તકપરીક્ષામંડળના બંધારણ અને કાર્યમાં ખામીઓ છે, એમાંની થોડીક નીચે દર્શાવું છું. સ્થાયી મંડળ એ તરફ સરકારનું લક્ષ્ય ખેંચી શકે.

ઉત્તેજન માટે પુસ્તકો મોકલવાની કંઠંગી પદ્ધતિ—પુસ્તકો અધિકારી તરફ મોકલવાના ગ્રંથકારે પાળવાના નિયમો કંઠંગા છે. સાધારણ રીતે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર કરાવવાના પુસ્તકો જે જાતની શાળામાં-પ્રાથમિક કે માધ્યમિકમાં-તે ચલાવવાવાની ગ્રંથકારની ઇચ્છા હોય, તે શાળાના કોઇ શિક્ષકે પોતાની ભલામણ સાથે તે પુસ્તક કેળવણીખાતાના ઇન્સ્પેક્ટરને મોકલેલું. પ્રતિષ્ઠિત લેખકો પોતાના પુસ્તક ઇન્સ્પેક્ટરને ખારોખાર મોકલે તો તે સ્વીકારવાની તેને સત્તા છે, પરંતુ સાધારણ રીતે તેને શાળાના શિક્ષકની મારફતે જ તે પુસ્તક મોકલવાની દરમિયાન કરવામાં આવે છે. આગ્રહ ગ્રંથકાર પોતાનાં પુસ્તક ખારોખાર ઇન્સ્પેક્ટરને કે ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનને મોકલી શકતો હતો. હાલનો નિયમ દેખીતો જ વિચિત્ર છે. લેખકની સ્વતંત્રતા પર ખોટો પ્રતિબંધ છે. સારા લેખકને પોતાના પુસ્તકની ભલામણ કરાવવા અન્ય પુરુષ મારફતે પ્રયત્ન કરવો ન મળે એ હરકોઈ સમજી શકે એવું છે. સરકારી અમલદારોના લક્ષમાં આવી સાધારણ બાળક પણ કેમ ન આવી તે સમજી શકાતું નથી. જે એ નિયમ કેવો કંઠંગો છે તે દર્શાવી તે તરફ રિ. ડાન્વેનુ-કેળવણીખાતાના પ્રધાનનું-ધ્યાન ખેંચ્યું હતું; પરંતુ એમનો અંશ પદ્ધતિનો સમર્થક ને અંશે ક્રોધિત જવામ જ મને મળ્યો હતો. વળી આ નિયમને સરકારે જોઇએ તેવી પ્રસિદ્ધિ આપી નથી. પરિણામ એવું આવ્યું છે કે મ્યુનિસિપલ પ્રાથમિક શિક્ષકોની તેમજ લોકલ બોર્ડના શિક્ષકોની એની અરજી તેમના ઉપરિ અધિકારીઓ સ્ક્રૂલ-બોર્ડના પ્રમુખે ને કેપ્યુટિ એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરે ઇન્સ્પેક્ટરને રવાને કરવા ના પાડી છે. એક વખત એક એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરે ડિરેક્ટરને સરકારી રીતે પૃથ્વુ કે તમારા નામની જે જે અરજી મારા પર આવે તે બધી તમને રવાને કરવાને હું બંધાયેલો છું કે મને જે યોગ્ય લાગે તે જ હું રવાને કરી શકું, ત્યારે ડિરેક્ટરે ઇન્સ્પેક્ટરને યોગ્ય ઉત્તર આપ્યો હતો કે તમે મારા નામની દરેક અરજી મને મોકલવાને બંધાયેલા છો. તમને રચે તેવા રોડ સાથે પણ તમારે તે મોકલવી જ જોઇએ. આ નિયમ પળાતો નથી ને ઘણા અધિકારીઓ હાથ નીચેના નોકરોની પોતાના ઉપરિ અધિકારી તરફ કરેલી અગ્રજ દગાવી રાખે છે. પ્રમંગલશાસ્ત્ર આ હૃદયવસ્થાની નોંધ લીધી

બંધારણમાં ખામી—પુસ્તકપરીક્ષામંડળના સભ્યો કેળવણીના અનુભવી અને સાહિત્યના જ્ઞાતા હોવા જોઇએ. અગ્રુ અધિકારીને તે સાહિત્યનો જ્ઞાતા હોય કે ન હોય તોપણ અધિકારની રૂએ જ મગ્ય નીચેના એ દેખીતું જ ઉપદાસને પાત્ર છે. જ્યાં જ્ઞાનની

જરૂર હોય ત્યાં અધિકાર સુ ઝરી શકે? પરિણામ એવું અનિષ્ટ આવે કે અધિકારીમાં સાહિત્યનું કે બાપાનું પત્રું જ્ઞાન ન હોય તો તે પોતાના તામેના માણસનો અભિપ્રાય લે. અર્થાત્, સમ્ય તરીકે અધિકારીને બદલે તેના વાળાનો માણસ કામ કરે આ બાબત પર સરકારનું લક્ષ જતું નથી તે ખેત્રવુ એ આના સ્થાયી મહાનું કામ છે

અયોગ્ય અતિવિલેખ—યુસ્તકો પર નિર્ણય આપતા બહુ કાળ ન રીતે માટે સરકારે ચારેક વર્ષ થયા નવી કમિગી નીમી છે ને તેણે તથુ મહીનામાં જોખમાં જોખુ એક વાગ મળીને જલદી નિર્ણય કરવો એવો સરકારનો હુકમ છે કોઇ પણ પુસ્તક પર નિર્ણય આપનામાં છ માસથી વધારે વખત ન જવો જોઇએ, ને કમિટિના તથુ મન પ્રમાણે નિર્ણય આપવો એવો પણ સરકારનો નિયમ છે છતાં સખેદ કહેવું પડે છે કે જો બાપા નિયમોની કોઈ કોઇ વાર અવગણુના થાય છે નિયમ મનુષ્યમાનને સરખો બધનક્તા હોનો જોઇએ, પણ હાલ વગરસ્થિતિ એની છે કે નિયમ સાધારણ મનુષ્ય નિયામક છે, કેટલાક અધિકારીને નહિ આધિકારી તેના પર પણ પોતાના અધિકાર અનાવી તેનું ઉપધન કરી શકે છે છ માસને બદલે વગસ થયા આવે છે કે થઇ જાય છે તોપણ પુસ્તકના નિકાલ થતો નથી

ઉત્તેજન નામનું જ છે—પાપુસ્તક તરીકે મજૂર થયલા પુસ્તકોને પોતાની શાળામાં અનારનાની શિક્ષકોને છટ છે, પરંતુ હાલ વર્ષ થયા ડિરેક્ટર સાહેબે એવો નિયમ કર્યો છે કે અમુક વિભાગની બધી સરકારી હા. રહેલોમા અમુક ધોરણોમાં સરખા જ પુસ્તકો આને આમ થયાથી કેળવણીને ને સાહિત્યને કેળવી બધી હાનિ પહોંચે છે? હેઠ માસ્ટરોની સંતત્વના નષ્ટ થાય છે નળણી નિશાળને ચઢીઆતી નિશાળ સાથે ખેત્રવુ પડે છે કે ચઢીઆતી નિશાળને નળણી નીચી સ્થિતિમાં ઉતરવું પડે છે, કેટલે એક જ જાતના પુસ્તકો બધી નિશાળોને સરખા માફક આવી શકે જ નહિ. આ મંડળના બધાંણુ ને કાર્યમાં સુધારો સૂચવવો એ સ્થાયી મહાનું કામ ૬ મમજી છુ

૩. યુનિવર્સિટિના અભ્યાસક્રમમાં માતૃભાષાને સ્થાન—આપણી યુનિવર્સિટિએ માતૃભાષાને યોગ્ય સ્થાન આપ્યું નથી માન એમ જોના ને બી એ. ની પાસ પરીક્ષામાં અભ્યાસક્રમમાં જ ન ફટકે સ્થાન આપ્યું છે બીજી ભાષાની સાથે માતૃભાષાને દરેક પરીક્ષામાં સ્થાન જોઇએ તેને માટે બીજી ભાષાનો અભ્યાસક્રમ અશે જોછો કદાચ કે વિદ્યાર્થીના શિર પર જોએ ન પડે માતૃભાષાનો સારો જ્ઞાન વગર તે પર પ્રેમદત્તિના ઉદ્ભવ ને નિકાલ થયા વિના પચીધરો પોતાના ઉચ્ચ જ્ઞાનનું સક્રમણ જનમમાજના પ્રાકૃત માથુ સોમા કરી શકતા નથી આથી જ્ઞાનનો પ્રચાર અટકે છે ને માતૃભાષાનો વિકાસ પણ હાસ પામે છે.

માતૃભાષાને સ્થાન આપવામાં વિરોધીઓ એનો વાધો લેવાવે છે કે દેશી ભાષામાં યોગ્ય ને કમિક સાહિત્ય નથી ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે એ વાધો છેક અસત્ય નથી પણ મનુષ્યને જરૂરીઆત પડે છે એટલે કાર્ય કંપાની શક્તિ ને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે એ સૂત્ર વિસ્મરણ થવું મુકા નથી

આ વિષય પર યુનિવર્સિટિનું લક્ષ ખેત્રવુ એ સ્થાયી મહાનું કર્નવ્ય થશે પરિણામ પણ એ બાબતનો હાસ કરી શકે

માતૃભાષામાં કેળવણી—વિદેશીય કેળવણી વિદેશી ભાષા દ્વારા આપવાની સુધિક્રમથી વિરુદ્ધ પદ્ધતિ આપણા જ દેશમાં છે. મનુષ્યમાત્ર પોતાની માતૃભાષામાં જ વિચાર કરે છે, પરંતુ ભાષામાં ફરતો નથી. આપણા દેશમાં વિપરીત પદ્ધતિ ચાલે છે. તેથી નીચે દર્શાવેલા ગેરલાભ થાય છે:—

૧. જ્ઞાન મંગીન થતું નથી.

૨. સ્મરણશક્તિ પર નિરર્થક ભાર પડે છે.

મારી હાઇ સ્કૂલની મોકરી દરમ્યાન પાચમા ધોરણમાં ઐદિય ઓમ્સનકૃત ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ એ પાઠ્યપુસ્તક હતું. ધોરણ મારે એની ભાષા અંગ્રેજી પડે એમ છે. શિક્ષણ તેમજ પરીક્ષા અંગ્રેજી ભાષામાં હોવાથી મને યાદ છે કે એક સિદ્ધ વિદ્યાર્થીઓ પાસે જુદા જુદા પરિચેદો મેં એ જ દરાવેલા અને પરિચેદનું મયાણું બોલી તેમની પાસે બધા પરિચેદ મેં એ બોલાવેલા. વળી Feudal System વિષે સિધ્ધે ગાળેલું લખી કાઢે ને Gothic System એટલે શું એમ પૂછીએ તો એ જમીનને લગતો ધારો હતો એટલું પણ જાણે નહિ એ કેવું ઉપદેશનીય છે. આ પ્રમાણે વિદેશીય ભાષામાં શિખવવાથી માત્ર સ્મરણશક્તિ પર જ નફામો બોલે પડે છે.

૩. સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન માતૃભાષા દ્વારા સહેલાઈથી આપી શકાય છે. ઘણા શબ્દો અને ભાષામાં સામાન્ય હોય છે. યુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ શિખવાનું નથી એ શોચનીય છે. એ જો વિદ્યાર્થી બરાબર શીખ્યો હોય તો સધિ, સમાસ, ને તદ્વિત ને કૃત્ત્યથેનું જ્ઞાન તેને સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ શીખવામાં ઘણું ઉપકારક થાય.

એક એવો પૂર્વપક્ષ હકાવવામાં આવે છે કે વિષયોનું જ્ઞાન માતૃભાષા દ્વારા આપવાથી વિદ્યાર્થીનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન ધણું નબળું થશે. પરંતુ એ પૂર્વપક્ષ ખોટો છે. માતૃભાષા દ્વારા અગાઉ કહ્યું તેમ વિષયોનું જ્ઞાન સુગમ ને સગીન થશે, સ્મરણશક્તિ પ્રર નફામો બોલે અટકશે, અને થોડા વખતમાં વધારે મારું જ્ઞાન મળશે આમ દરવાથી જે સમય બચશે તેનો ઉપયોગ અંગ્રેજી ભાષાનું સંગીન જ્ઞાન આપવામાં કરી શકાશે. આથી અંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસને ગેરલાભ થવાને બદલે ધણો લાભ થશે.

ભોકોની માગણી ઉપરથી સરકારનું લક્ષ્ય એ તરફ ગયું છે. સંસ્કૃત ને ઇતિહાસ જેવા વિષયો માતૃભાષા દ્વારા શિખવવા મહત્ત્વા છે. ‘સ્કૂલ-લીવિંગ પરીક્ષા’ માં એ વિષયોની પરીક્ષા માતૃભાષામાં પણ લેવી એની સરકારની ઇચ્છા છે, પણ સુનિર્ધારિત ખર્ચ વધારે પડવાથી તે એ યોજના અમલમાં ચૂકતી નથી.

હમણા આપણી સુનિર્ધારિત કોષ્ટક પણ પ્રકારના સુધારા કરવા તરફ દુર્લક્ષ રહે છે. લાગે સમયના પડેલા ચીજોમાં જ પોતાનો માર્ગ દે છે, ચીજોથી સહેજ પણ બદલ નીકળવાની પ્રયાસ તેને હાથ નથી.

પ્રાથમિક શિક્ષકોની ટ્રેનિંગ સંસ્થાની દુર્દશા—સરકારે એક તરફ કેળવણી દરજ્જામાં કરી છે અને તેમ કરી જનમંડળ ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે ત્યારે બીજી તરફ તેણે ટ્રેનિંગ સંસ્થામાં ઘટાડો કરી કેળવણીના સિદ્ધાંતની સંખ્યામાં ઘટાડો કરી પ્રાથમિક કેળવણીની દુર્દશા કરી છે. સરકાર એમ માનતી જણાય છે કે ટ્રેનિંગ સંસ્થાના ત્રણ વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં માત્ર પહેલા વર્ષની કેળવણી જ ખસે છે. અત્યાર સુધી પહેલા વર્ષમાં પાંચ

થયલા શિષ્યો કોલેજ છોડી જતા રવા હોય તો તે ટ્રેન્ડ મળ્યાના જ નહિ. ખીન્નું ને ત્રીજું વર્ષ પસાર થયું હોય તે જ ટ્રેન્ડ મળ્યાના; અને એ જ વાસ્તવિક હતું; કારણ કે પહેલા વર્ષના અભ્યાસક્રમમા વિદ્યાર્થીઓને બહુધા જે શીખી ગયા હોય તેનું પુનરાવર્તન જ કરવાનું હોય છે. અગાઉ તો સંસ્કૃત ને અક્ષરગણિત એ બે વિષયો નવા હતા; ત્વે તો તે પણ કાઢી નાંખ્યા છે. આથી અપૂર્ણ કેળવણી મેળવેલાને ટ્રેન્ડ કહી પ્રાથમિક શાળાનું શિક્ષણ તેમને મોપવું એ દેખીતું જ અનેક રીતે શિષ્યને તેમજ શિક્ષકને બંનેને દાનિકારક છે. પ્રાથમિક શાળાના નીચલા ધોરણો સિખવવા સરકારને સારા કેળવાયલા શિક્ષકોની જરૂર ન હોય તો અંગ્રેજી નિશાળોમા નીચેના ધોરણો સિખવવા મોટા પગાર આપી પદવીધરને રાખવાનું શું કામ છે ?

ખીજા ને ત્રીજા વર્ષની કેળવણી આપી તેમને પગાર આપવો સરકારને બારે પડે છે, તો મોટા અધિકારીઓને મોટા પગાર આપવા કેમ બારે પડતા નથી ? મોઘવારીના બારે થોડા પગારવાળાને કે મોટા પગારવાળાને અસલ છે ? સરકારે પગાર વધારવામા નીચેના નોકરોના પગાર વધારવાની શરૂઆત કરી કુલના અધિકારી સુધી જવાને બદલે વિપરીત માર્ગ લીધો છે; અને એની મોટી બચ કરી દેવે પૈસાની બીડ પડવાથી પ્રાથમિક કેળવણીનું મોટું અકસ્માત થયું છે.

સંસ્કૃત, કારસી, એ બીજા ભાષાને ને અક્ષરગણિતને અભ્યાસક્રમમાથી કમી કરતી વખત સરકારે વિચાર કર્યો નહિ કે પચાસ વર્ષ થયા-જ્યારથી એ સંસ્કૃત સ્થપાત્ત ત્યારથી -એ વિષયો શિખવાય છે, તો તેને કાઢી નાખતા પહેલા પોતાના અધિકારી સિવાય અન્ય અનુભવી પુરોનાં અભિપ્રાય લેવો જોઈએ. પરંતુ તે લીધો નહિ ને પ્રાથમિક શિક્ષકોની પોતાની-તેમજ જનમંડળની દરિયાઈ પર લક્ષ આપ્યું મહિ ને હવે પાચેક વર્ષને અન્તે કસાવ બદલ પાડી સરકારને પોતાની બૂલ કળવ કરતી પડી છે કે ત્રીજું વર્ષ અગાઉ કરતાં નખતું થયું છે, તેના કારણેમા સંસ્કૃત ને અક્ષરગણિતના વિષયો કમી કરવામા આવ્યા છે એ ખબર છે.

સ્થાયી મંડળ આવી સરકારની બુલો તરફ તેનું લક્ષ બેંચી શકે અને એ મંડળ મેં દર્શાવેલે ખામી કામ કરશે તો એનું લખાણ પ્રમાણુબત ગણ્યારો ને સરકારને ને યુનિવર્સિટીને તે માન્ય કરવું પડે એમ હું ધારું છું.

સ્કૃલ-લીવિંગ પરીક્ષા—આ પરીક્ષાના બે વિભાગ છે; ૧. મેટ્રિક્યુલેશન અને ૨. સ્કૃલ કાઉન્સ એમાની પહેલી પરીક્ષા એ યુનિવર્સિટી-કેળવણીનું પ્રવેશદ્વાર છે ને બીજી સરકારી નોકરીનું. પહેલી પરીક્ષામા દેશી ભાષા ને વિજ્ઞાન જેવા અગત્યના વિષયોની પરીક્ષા લેવાનું કામ યુનિવર્સિટીએ છોડી દીધું છે. તેને બદલે તે હેડ-માન્સરોના ઉમેદવારને આપેલા પ્રમાણુપત્રથી જ સંતુષ્ટ થાય છે; આ પદ્ધતિ ઘણીજ વાધાબરેલી છે, તેના કાળે નીચે દર્શાવ્યા છે—

૧. આ અગત્યના વિષયો બગાડ સિખનાતા નથી

૨. મેટ્રિક્યુલેશનમા જેટલા ઉમેદવારો હોય છે તેમાના તૃતીયાસ કે ચતુર્થાસ પરીક્ષા-માથી ઉત્તીર્ણ થાય છે, પરંતુ નાસીપાસ થયવા બધા ઉમેદવારોએ વિજ્ઞાન ને ગાનમાયા

તથા બુજોળના વિષયમાં પ્રમાણપત્ર મેળવેલાં હોય છે. આનો અર્થ દેખીતો એ જ છે કે હેડ-માસ્ટરે એ વિષયનાં પ્રમાણપત્ર આપવામાં ધણુ ઉદાર છે.

૩. માતૃભાષાની કેળવણી ને સાહિત્યની પ્રગતિ અને પ્રસાર માટે જનમંડળ ચારે તરફથી પોષક કરી રહ્યું છે તેવે પ્રસંગે એ ઉપયોગી વિષયના શિક્ષણ પર યુનિવર્સિટીએ દુર્લભ રહેલું યુક્ત નથી.

૪. વિજ્ઞાનનો વિષય સરકારે છેક નીચલાં ધોરણોમાં પણ દાખલ કર્યો છે. શાળાઓની પ્રયોગશાળામાં સંપૂર્ણ ને નવા પ્રકારનાં સાહિત્યો છે કે નહિ તેને માટે સરકાર પોતાના એ ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર મારફત તપાસ રાખે છે. આવી સ્થિતિમાં છેક ઉપલા ધોરણમાં એ વિષયના શિક્ષણ તરફ યુનિવર્સિટી આટલી બધી બેદરકાર રહે છે એ તે પોતાના કર્તવ્યમાંથી અદ્ય થાય છે.

૫. અમુક વિષયોમાં પ્રમાણપત્રથી ચલાવી લેવું અને અમુક વિષયોની પરીક્ષા લેવી, એથી એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે જે વિષયોમાં તે પ્રમાણપત્ર સ્વીકારે છે તે વિષયોને તે બીજા વિષયોથી હલકા ગણે છે.

આ વાંધાભરેલી પદ્ધતિ કાઢી નાંખી એ વિષયોમાં પરીક્ષા ચર્ચ કરે કે શિક્ષણમાં સુધારો થાય, એ બાબત યુનિવર્સિટીના લક્ષમાં લાવવી એ આ સ્થાપી મંડળનું કર્તવ્ય છે. પરિપક્વ પણ આ વિષયનો ઠરાવ કરી શકે.

શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં પણ સુધારાનો પુષ્કળ અવકાશ છે. દરેક શિષ્યે કોઈ પણ પ્રકારની શારીરિક કસરત લેવી જ જોઈએ. તે માટે એ વિષયને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન જોઈએ. તેમજ ગાયન જેવા વિષયને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન નથી તે અપાવવું, અને પરીક્ષાના પ્રમાણપત્રને અનુસરીને શાળામાં શિક્ષણ ધડાધ વ્યુત્પત્તિ અને વ્યાકરણ જેવા અગત્યના વિષયોના પ્રશ્નો પૂછતા બંધ થવાને લીધે એ વિષયના શિક્ષણનો પણ શાળાએ બહિષ્કાર કર્યો છે તે વાત સરકારના કે યુનિવર્સિટીના લક્ષમાં પણ કદાચ નહિ હોય, તે લક્ષમાં લાવવી, એ આ સ્થાપી મંડળનું કર્તવ્ય થશે.

૬. યોગ્ય કેળવણી એકદેથી છે, તેને વિવિધ દિશામાં ફેરવવાની જરૂર છે. ઔદ્યોગિક ને વૈજ્ઞાનિક કેળવણીની હાલ દેશમાં આવશ્યકતા છે—આ અને બીજા અનેક કેળવણીને ને સાહિત્યને સગતા ફેર પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવા સ્થાપી મંડળની જરૂર છે.

ઉપસંહાર—જરૂરો, આપણા સાહિત્યની પૂર્વ દશાનું અને આધુનિક દશાનું તેમજ તેમાં શી શી અપેક્ષા છે તેનું અને માત્ર સંભાળવું ને વાદ કરવાને બદલે, કે નિર્ણયોના વાચનથી તમ થવાને બદલે સ્વનાત્મક કાર્ય કેવી રીતે થઈ શકે તેનું પણ યથામતિ તમને સ્પર્શ કર્યું. કાર્ય કરવું, પછી તે સુધરશે. દુનિયામાં માનવકૃત્યમાં સંપૂર્ણતા ક્યાંથી હોય ? જન રસ્તેને ખડું કહ્યું છે કે અનુપ્ય મન્ત્ર જેવી સંપૂર્ણતાથી કામ કરી શકે જ નહિ. તેના હાથનો આગળો મન્ત્રના જેવું અને પગ દાંતાવાળા ચક્ર જેવું ચોક્કસ કામ કરી શક્તાં હોય તે પછી અનુપ્યત્વ નહિ, દેવત્વ છે. શારીરિક કાર્યમાં જે નિયમ પ્રવર્તે છે તે માનસિક કાર્યમાં પણ પ્રવર્તે છે.

અને, તરુણ સાહિત્યસંસ્થાને બે બોલ કહેલા, અવશિષ્ટ રહે છે. બધુઓ, ગુજરાતી સાહિત્યનું ભવિષ્ય તમારા જ હાથમાં છે. તમે એ સાહિત્યનો પ્રાપ્ત છો, તમે જ એનો આત્મા છો તમારા પ્રયત્ન પર જ એના શ્રેયનો ને બાળી દયાશુનો બધો આધાર છે. તમારી પૂર્વના લેખકોએ જે જ્ઞાનપ્રદીપ પ્રગટાવ્યો છે તેની જ્યોતને જગજગતી કરો, તેનો પ્રકાશ ચારે તરફ ફેલાવો, અને સાહિત્યક્ષેત્રનો સર્વ પ્રદેશ એવો તો પ્રકાશમય બનાવો કે અન્ય સાહિત્યક્ષેત્રમાં વિચરનારને તે આદર્શભૂત થાય.

મહેરબાન અરદેશર ફરામજી ખળરદાર

૫. સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રીયુત અરદેશર ફરામજી ખખરદારનું ભાષણ.

(ભાવનગર, તા. ૧૮ એપ્રિલ ઇ. સ. ૧૯૨૪.)

સાહિત્યવિદ્યાસી બહેનો અને બંધુઓ,

તમારી આજ્ઞાને અહિં મારે માથે ચડાવવામા અને મારી પ્રુણબૂમિ ગુજરાતે મારી પાસે માગેલી સેવા બજાવવામા જ હું મારી ફરજ અને માઈ અહોભાગ્ય સમજું છું. આપણા વીર કવિ નર્મદે સાચા સ્વદેશાભિમાનથી એક મહાપ્રશ્ન પોતાના ગુજરાતી ભાષ્યોને પૂછ્યો હતો કે "કેની કેની છે ગુજરાત ?" અને એ પ્રશ્નનો તેણે જ સ્વયં સત્યતાથી અને ખરી ઉદારતાથી ચોગ્ય જ ઉત્તર આપ્યો હતો, કે—

"પૂર્વજ જેના જે વળી આજે જન્મથી ગુજરાતી વધા,

કોઇ રીતની તો પણ

વળી પરદેશી ખીળ જેને ભૂમિએ પાળી મોટા કર્યા,

પરદર્શી પણ હિત ઇચ્છનારા માતૃતણુ તે ભાઈ ઈશ :

તેની તેની છે ગુજરાત,

પછી હોય મને તે જાત."

સુર જનો ! કેવો અંતરનો કિમજોકો ઉભરાઇ જાય અને મુખ આનંદે બરાઇ જાય તેવો સ્નેહપૂર્ણ શબ્દ એ "ભાઈ" છે ! એ શબ્દને તમે આજે સાર્થક કર્યો છે, અને અહિં આજે તમારા એ ભાઈ જેવો તમારી પાસે રહી તમારા સ્નેહનાં મધુર અનુભવ હું લઉં છું ત્યારે માઈ જીવન હું ધન્ય જ ગણું છું એથી જ તમને સર્વને પ્રથમ "બહેનો અને બંધુઓ" જેવા શબ્દોથી મેં સંબોધન કર્યું, તે માત્ર શિષ્ટાચાર લેખે નહીં, પણ એ શબ્દોમા રહેલી અને આજે પ્રત્યક્ષ કાંધેલી એવી ખરી સ્નેહભાવનાને લીધે જ છે. તમારા એ 'ભાઈ' ને તમે જે સ્નેહ અને માનનું સ્થાન આપ્યું છે, તે માટે હું તમારો આભાર માનું છું, અને આશા રાખું છું કે જે ઉદાર જિત્તિથી અને પ્રેમભાવથી તમે અને તમારી સેવા કરવાનો આ ધન્ય પ્રસંગ આપ્યો છે, તેમા તે જ જિત્તિથી તમે સર્વ બહેનો અને બંધુઓ અને નિભાવી લેશો.

જે ગુર્જર સાહિત્યની ઉત્તતિના વિચાર અર્થે આપણે અહિં બેમાં મળ્યાં છીએ, એ.

સાહિત્ય એટલે શું, અને ખરૂં સાહિત્ય કેને કહેવું, એ પ્રશ્ન સદજ સાહિત્યનો પ્રશ્ન. ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા જીવનનો મનોવ્યાપાર પોતે જ પ્રશ્નોની હારમાળા રૂપ છે, તે તો આપણા જન્મથી એહિક જીવનના અંત સુધી આપણી નજર આગળ જે નવનવા અનુભવ અને નવનવી સૃષ્ટિ દેખા દે તે જ બતાવી આપે છે. સાહિત્યમાં રસ રાખનારને કે સાહિત્યમય જીવન ગાળનારને એ સાહિત્યની સાચી પિછળ કરવાની જરૂર પડે છે, અને તેથી "સાહિત્ય એટલે શું" એ પ્રશ્નનો ઉદાપોદ આજ સુધી દર્જારો વિદ્વાનોએ કાંધેલો હોવાથી તેની નવીનતામા કે ચોગ્યતામાં લેશ પણ ધટારો થતો નથી.

હુનિયામાં કેટલાક મહા પ્રતિભા ઉત્તર એ હુનિયાને ફરી પૂછવા ન પડે તેવા ગણના ન થાય. જનતા પૃથ્વીના પારણામાં હિંચકા ખાતી હતી ત્યારથી એ પ્રતિભા પૂછતી આવી છે, હજી પૂછે છે, અને અનંત કાળ સુધી પૂછ્યા ન કરશે. પ્રશ્ન શું છે, ક્યાં છે, કેણું છે, કેવો છે, કદી તેની સંપૂર્ણ બુદ્ધિપૂર્વક પ્રતીતિ થઈ શકશે કે કેમ, વગેરે અનેક પ્રશ્નો જેમ હજી પૂછાયા ન કરે છે, તેમ માનવજાતિએ પોતાની બુદ્ધિનું મંદિર રચ્યા પછી એ મંદિરના અધિષ્ઠાતા દેવનું સ્વરૂપ કલ્પવા અને નિર્ધારવા આજ સુધી પ્રશ્નો પૂછ્યા ન કર્યા છે. હજારો લેખ લખાયા છે, લખો ચર્ચા થઈ છે, વિચારકો અને રસવેતાઓએ કોડો ચિંતન કર્યાં છે, પણ સાહિત્ય એટલે શું, તેની સંપૂર્ણ અને સર્વમાન્ય વ્યાખ્યા હજી કોઈ આપી શક્યું નથી.

આવી રીયલિટી સાહિત્યની વ્યાખ્યા આપવાનો મારે અભ્યસનનો પ્રયત્ન કરવો એમ બાંધેલું છે, એમ બે કોઈ મને કહે તો તે હું માન્ય રાખું છું. પણ જે સાહિત્યની સેવા જીવનભર કરવાનું મને માન છે, તે સાહિત્યને હું કેના સ્વરૂપમાં જોઉં છું તે દર્શાવવાની મારી પ્રથમ રજૂ છે. જૂતકાળમાં નાખી રાખાય તેટલી દ્રષ્ટિ આપણે નાખીએ છીએ, વર્તમાનનું નાટક તો આપણે પ્રત્યેક પળે જોના જોતા જ જીવનમાં ધપીએ છીએ, અને એ જૂત તથા વર્તમાનને સાકળીને આપણે ભવિષ્યના, ઊંડા આકાશમાં તારાઓની પાર પણ આપણી કલ્પનાના પતંગોને ઊડાવીએ છીએ. જમાના જમાનાના સાહિત્યરસિયાઓ કાળનાં સંદોહિત આગળ પડતા પગલાંમાં નવા રંગો જોતા ન રહે છે, અને તેના નવા રહસ્યો ખોળતા ખોળતા હુનિયાના સમગ્ર સાહિત્યાનુભવના રત્નપુજ્ય કદી કદી એકાદ નવું રત્ન પણ ઉમેરતા રહે છે. બધા સાહિત્ય-સેવકો કુદરતની અને માનવહૃદય તથા માનવબુદ્ધિની ખાણમાં કામ કરનારા છે, અને એ ખાણમાંથી પથ્થરો તથા માટીના ઢગલા ફેરડતાં કે રોકડતાં અથાગ શ્રમે પણ એકાદ રત્ન મેળવવાની તેઓ અભિલાષા રાખે છે. એ રત્ન કદી એ નિષ્ણાંધી એ ખાણ ખોદનારને મળે છે, કે કદી એના પથ્થરો અને માટીના ઢગલા વહેનાર. પણ તેમાંથી જઠી આવે છે. એ રત્નપ્રાપ્તિ સંક્રાંતિથી હો કે નિષ્ક્રાંતિથી હો આપણે તો માત્ર ખાણમાં જ કામ કરવાનું છે.

માનજીવન શરૂ થયું ત્યાંથી જ માનવસાહિત્યનો આજમાં આજો પણ આરંભ થયો હોવો જોઈએ, એવી કલ્પના જો આપણે કરીએ તો તેમાં આપણે સાહિત્યનો આરંભ, માનવહૃદયનો એક સામાન્ય ભાવ જ દર્શાવીએ છીએ, વાણીનું સ્વરૂપ બંધાયા પછી તેમાં બુદ્ધિ અને કલ્પનાના તારો વણાના જેને આજ આપણે વાડમય કહીએ છીએ તેનું આજમાં આજું આદ્ય સ્વરૂપ પ્રથમ હસ્તીમાં આવ્યું હશે. જીવનના ઉત્ક્રમમાં માનવી જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ તેના ભાવમાં, વિચારમાં, બુદ્ધિમાં, કલ્પનામાં, એમ તેના તમામ મનોવ્યાપારમાં વિકાસ થતો જ ગયો, એટલે રોજના વહેવારની સાદી બોલી ઉપરાંત એ વિકાસને લગતાં હૃદય અને કલ્પનાના તત્ત્વોને કોઈ ખાસ અને યોગ્યિત વાણી-સ્વરૂપમાં મૂકવાની તેને અગત્ય જણાઈ. એ અગત્યતામાં જ તેના નિર્વાહની કૃત્રી હતી, એટલે એનાં મનોદાર બોલ્યા, અને એ બોલનામાં જ વાડમય ઉત્પન્ન થયું. વિચારો અને ભાવોના ઉદ્ગારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા

દેખનકળાનો જન્મ ઘણો મોડેથી થયો માનવઘટિદાસમા નોધાયેલો છે, પણ તે પહેલાં પણ વાસ્તવ્ય તો હસ્તીમા હતું, અને તે જોને આપણે આજે પણ કંઈક સાહિત્યને નામે એળખીએ છીએ તેને મળતા કોઈક સ્વરૂપમા માનવજાતિએ વચપરંપરા જાળી રાખ્યું હતું. એ કંઈક સાહિત્ય ના હોત તો માનવજાતિ અન્ય પ્રાણીઓથી કશી વિશેષતા પામત નહીં, કારણ કે તેના ભાવ અને કંપનાના અમૃત ગ્રીની રાખવાનું સાધન ના મળતા તેની જીવનભૂમિ રેતીના રણ જેવી સૂકી જ રહેત, અને માનવજીવનની જે લીલા આજે આપણે અનુભવીએ છીએ તે લીલાનો ઉદ્ભવ જ ના થતા માનવજીવન પશુજીવનથી કોઈ પણ રીતે ખરી વિશિષ્ટતા મેળવત નહીં.

પશુજાતિની જન્મ માનવજાતિને પણ પોતાના સામાન્ય જીવનનિર્વાહને માટે, એટલે શરીરની રક્ષા કરી આકુષ્યની દોરી પૂરી કરવાને માટે, વાડમથ કે સાહિત્યની જરૂર નથી, એ તો આપણે આજની પણ જગતીમા જગતી માનવજાતિના ટાળાઓના મોટે ભાગેના વહેવાર પરથી જોઈ શકીએ છીએ હું ' મોટે ભાગે ' ખાસ કરું છું, કારણ કે એ જગતી ઓની જાતિમા પણ બહુ આજમા આજ સ્વરૂપમા વાસ્તવ્ય દર્શન તો થાય છે જ, તે તેમના નાચ, તેમના એકાદ લયની પૂર્તિનો આભાસ આપતા આન દગીતો, તેમની પ્રાણીપૂજા કે પદાર્થપૂજા, તેમના વહેમો, તેમની માન્યતાઓ, એવી એવી વસ્તુઓ બતાવી આપે છે. એ જાતિઓમા પણ બહુધા કંઈક સાહિત્ય તેના સાદામા સાદા સ્વરૂપમા હસ્તી ધરાવે છે પણ અને માણસની વચ્ચેના ફેર એ પશુબુદ્ધિ અને કલ્પનાશક્તિના ફેરનો ઇતિહાસ છે, અને એ કલ્પનાશક્તિથી જ તુલના કરતો માનવી આજે પ્રશુના અમૃત ગ્રીવવાનો અધિકારી બન્યો છે

માનવજીવનનો એ વાડમથ એટલે સાહિત્ય સાથેના સબધ માનવજાતિના ખીજમાજ રહેલો છે, એવું ઇષ્ટ અનુમાન કરીએ તો તેમા કાંઈ ખોટું નથી એ સબધ કાંઈ બદારથી આવીને થયો નથી, કે નથી એ સબધ દેહ અને તેના વચ્ચેકશ્ય જેવો. એ તો એની કીકીનું તેજ છે, એના દેયાનું રહિર છે, એના ફેશસાના આસોત્વાસ છે, એના મનની પ્રતિકૃતિ છે, એના આત્માનો અકથ આનંદ છે.

માનવજીવન સાથે સંકળાયેલું એવું એ વાડમથ કે સાહિત્ય તે શું હશે ? એ એવો તે કેવોક પારસમણિ હશે કે જે પોતાના સ્પર્શથી વાણીના લોહને વાણી અને સાહિત્યના કંચનમા ફેરવી નાખે છે ? એ પારસમણિ લોહચુબક ત્વની સાનંતભૂમિ જેવો માત્ર એક જ ગુણ કે તત્ત્વ પ્રદર્શિત કરે છે, કે કિરણોની સાતગંજી કળા જેવો વાણીના અનેક તત્ત્વોને એકસાથે સ્પર્શ કરી તેમા અવનવા ચમત્કારના દર્શન કરાવે છે ? આવી પ્રશ્નમાળાના અનેક દાણા આપણે ફેરવતા જઈએ, તોપણ એ સાહિત્યના આત્માનું સ્પષ્ટ દર્શન આપણે કરી શકીએ તેમ નથી. માત્ર પારણીમે જ આપણે એટલું કહી શકીએ કે સાધ્યભૂમિની દૃષ્ટિમર્ષદા આગળ આ આપણી ગમ આવતો દેખાતો સીધો વિસ્તાર તે આપણી પૃથ્વીનો પાટ છે, અને ઉપર ગોગાકારે સુર ગોથી રંગાવેલું આપણી પૃથ્વીથી થઈ ગયેલું બન્યું દરમ તે ઉંડું અગાધ આધાર છે વાણીપ્રદેશ અને સાહિત્યપ્રદેશની એવી સ્પષ્ટ સીમાદેરી આપણે જોઈ શકીએ, છતાં એ દોરીની પામે તેને ઝાંપવા જઈએ તો તે ત્યાંથી અદસ્ય થઈ પાછી ફરે જ ન

જામ ઊભી રહે, એવો એનો માવારૂપ ચમત્કાર છે. લોટ એટલે દળાયવા દાણાનો ખારીક બુકો, એવી રથૂળ વસ્તુની વ્યાખ્યા આપણે આપી શકીએ; ઘંટી ચાલની ભય, ધટીમા દાણા નખાતા ભય, એ દાંણા દળાતા ભય, ખીજ બાળુએથી ચોતરફ એનો લોટ થઈ પડતો ભય, એ બધી ક્રિયા આપણે જોઈ શકીએ અને વર્ણવી પણ શકીએ. પણ એ દાણા ભૂમિમા ખીજ રૂપે વવાય, તેમા ખાતરપાણી અપાય, અને એ દાણામાથી છોક થઈ તેમા પાછા દાણા ઉગે, એ ક્રિયા રથૂળ નથી પણ સૂક્ષ્મ છે, અને ખીજનાંત્રાનું દળદર્શન છે. એ દળદર્શનનો અમુક હદ સુધી આપણે વિચાર કરી શકીએ, પણ એ પેલા દાણાના લોટની ક્રિયાથી જૂદી જ જાતની સૂક્ષ્મ ક્રિયા હોવાથી તેની કેવળ સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા દોરી શકાવી શકેલ છે. એનો એ દેહ છતાં આત્માના તેજ સંકેલાઈ જતા તેની બધી ક્રિયા બધ પડે છે, તેથી જ દેહથી પર એના આત્માનું આપણને અનુમાન અને ખાતર થાય છે, તે જ પ્રમાણે એની એ જ વાણી હોવા છતાં તેને સાહિત્ય તરીકે લેખવા માટે એવા કોઈ સૂક્ષ્મ તરની આવશ્યકતા રહે છે. સાહિત્યની રચનાનું આકાશ વાણીની પૃથ્વી સાથે સંકળાયેલ લાગવા છતાં વાણીથી તે પર છે, અને તેથી જ એ રચનાનું પાસે હોવા છતાં અને તેના રંગોને પોતાની પીછીમા ઉતારવાની શયતા છતાં માત્ર પૃથ્વીની જ ધુમમા નજર રાખનાર માણુ સથી એ સાધ્યશક્તિની સીમાદોરી ઓળંગીને ઉપગની આકાશની ભવ્ય રંગશક્તિમા પ્રવેશ કરી શકાતો નથી. એના એ જ સાધનો છતાં કંપનાની આખ જ્યાં સુધી જાયે જોઈ શકેની નથી ત્યાં સુધી વાણીનું સ્વરૂપ સાહિત્યના સ્વરૂપમા બદલાતું નથી. “એ તો તરવે તરવે ઘસાય ત્યારે લોહનું પારસ થાય.” એ પ્રમાણે વાણીના તરવે કંપનાનું તરવે સ્પર્શ કરે ત્યારે જ વાણીમાથી સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જે કોઈ જોનાય કે લખાય તે સાહિત્યની માટિમા આવી શકે નહીં. માનવજાતિને કુદગતમાથી જે જે સત્યના કે સૌંદર્યના દર્શન થતા ગયા, તે તે સર્વને તે પોતાની કંપનાના રસમા યોજાને ધાટ આપતી ગઈ, અને એ ખાસ ધાટને વાણીમા ઉતારતી ગઈ એ વાણીમા તેથી જે એતન આવ્યું તેમાથી જ તેનો ચમત્કાર ઊભો થયો, એટલે એની જીવંત વાણીના પ્રાદુર્ભાવ થયો. એનું જ નામ તે સાહિત્ય કે વા.ભય

સાહિત્યનું ખીજ માનવજાતિની કંપનામા જ એવી રીતે જેમા પડી આપણે એ ખીજનો વિકાસ કેમ થાય છે તે જોઈએ, તો સાહિત્ય જાને કહેવું તેની કસોટી સાહિત્યનું મુખ્ય આપણે કોઈક અંશે પામી શકીએ, અને એ સાહિત્યની વ્યાખ્યા તત્ત્વ-કંપના સાહિત્યના નજીકમા નજીક સ્વરૂપને ઓળખાવી શકે તેની બાધી શકીએ. માનવજાતિના આજ સુધીના વિકાસક્રમમા અનુભવ અને કંપનાશક્તિ એ બે સાધનોએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. માનવજાતિમા જેમ જેમ ખરા જોડાનો અનુભવ થતા ગયો તેમ તેમ માનવજાતિ સત્ અને અસતને કંપનાના ત્રાજવામા તોલતી ગઈ, અને એ અનુભવના પ્રમાણમા સત્ અને અસતના તરવાની કદિ ક પુરી તો કદિ ક અધૂરી પિછાન કરતી ગઈ એણે અનુભવથી જેમ સત્યના તરવેની પિછાન કીધી તેમ કંપનાથી એ સત્યનું સૌંદર્ય પણ જોયું, અને કુદરતમા કેરેકેરે ડોળીઆ કરતા સૌંદર્યનું સત્ય પણ નિહાળ્યું. માનવજાતિએ આજ સુધીમા વાણીના ચમત્કારયુગના યુગત યુગમા જે સાહિત્ય સંધરી

રાખ્યું છે તે કાંતો સત્યના કે કાંતો સૌંદર્યના કોષ્ટ પશુ તત્ત્વને જ લગતું છે. દુનિયામાં આજ સુધી લખાયેલા ને સંઘરાયેલાં તમામ શાસ્ત્રો એ બે વર્ગમાં જ સમાવી શકાશે. પશુ સત્યના કે સૌંદર્યના તત્ત્વનું ગમે તેવું લેખન કે કથન એ સાહિત્યમાં ગણી શકાય નહીં. એમ કરવા જઈએ તો “આઠે દોઢે બાર” એ પશુ સત્યનું તત્ત્વ છે, છતાં એ તત્ત્વ માત્ર કહી કે લખી નાખ્યાથી તેનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. ગણિતશાસ્ત્રના આંકડાઓની અમુક સ્થિતિ તે સાહિત્યદર્શનમાં નથી, પણ એ આંકડાઓમાં રહેલા ચમત્કારનું કોષ્ટ કલ્પનાત્મક દર્શન કરાવે તેવા લેખ લખાય કે તેવું કથન કરાય તો તે સાહિત્ય તરિકે ગણી શકાય. એ જ પ્રમાણે સૌંદર્યનું કોષ્ટ તત્ત્વ સાહિત્યમય બનાવવા માટે તેનાં દર્શન કરાવવા કલ્પનાની જ સહાય પાછી લેવી પડે છે. ગિરનાર પર્વતનું સૌંદર્ય તેની લંબાઈ પહોળાઈના માપ કાઢી બતાવવામાં કે તે કેટલા મણુ માટી પથરાતો બનેલો છે તે દર્શાવવામાં નથી, પણ કોષ્ટ પ્રયંત્ર જોદો આકાશે પોતાનું શિર ઝડાડીને ઉભો હોય અને તેના જોનારના મનમાં વીરતા, વિશાસતા, બમ્બતા, અકબતા, પ્રતાપ, આદિ અનેક ગુણોનો આવિર્ભાવ ઉત્પન્ન કરે એવી મૂર્તિ કલ્પનાના ચમત્કારથી વાણીમાં ઉભી કરાય, ત્યારે જ તે વાણી પાછી સાહિત્ય નામને યોગ્ય થાય. આ પરથી આપણે જોઈએ છીએ કે એ સત્ય અગર એ સૌંદર્યના તત્ત્વને કલ્પનાનો સ્પર્શ થાય, ત્યારે જ તેને લગતો લેખ કે તેને લગતું કથન સાહિત્ય તરીકે ગણવાની યોગ્યતા ધારણ કરી શકે.

પશુ હજી એવા લેખ કે કથનને સાહિત્યનું સંપૂર્ણ નામ આપતા કાષ્ટક ઘટ પડતી હોય તેવું લાગે છે. સાહિત્યનું સંપૂર્ણ નામ કોષ્ટ પશુ લેખ કે કથનને સાહિત્યમાં ઐશ્વિ- તેમાં ઉપલા ત્રણ તત્ત્વો સમાયા છતાં પશુ આપવા અગાઉ ફરી વિચાર ત્યજું પ્રાધાન્ય કરવો પડશે શું એવો લેખ કે એવું કથન ગમે તેની વાણીમાં ઉતાર્યાથી તે સાહિત્યનું સંપૂર્ણ અને ઉચ્ચ નામ પ્રાપ્ત કરી શકે ? આ પ્રશ્ન આજને સાહિત્યના જીવન માટે વિભાગોની યાદ આપે છે, અને કોષ્ટ પશુ જીવન્ત વસ્તુ માટે આત્મા અને શરીર એમ બંનેની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે આત્મા વગર શરીરમાં ચેતનશક્તિ નથી, અને શરીરની સમગ્રતા અને શરીરના આરોગ્ય વગર આત્માની સંપૂર્ણ જ્યોતિ એ શરીર મારફતે ઉતરી શકતી નથી. સાહિત્યનું શરીર તે એની વાણીનો શબ્દસમૂહ છે, અને એ શબ્દસમૂહની શુદ્ધિ, તેના યોગ્ય વપરાશ, તેની રચનાનો સંવાદ, અને એ સર્વને ઝોકાકાર કરી તેમાંથી બહાર પડતી અર્થની સ્પષ્ટતા, એ સર્વ શરીરતત્ત્વોની સમાર યોજના અને ક્રિયા, એ બધું મળીને સાહિત્યનું સુંદર શરીર બંધાય છે. એ બધી ક્રિયા માટે એક જ મહાગુણની આવશ્યકતા છે, અને એ મહાગુણ તે ઐશ્વિ- ત્યનો અથવા વિવેકશુક્ત યથાર્થતાનો છે, માટે જ સાહિત્યને યોગ્ય ગણાતા લેખ કે કથનમાં બાણશુદ્ધિ, શબ્દશુદ્ધિ અને અર્થશુદ્ધિ મુખ્યપણે આવશ્યક છે. હવે જ આપણે સમજી શકઈ કે સાહિત્યના વિષયમાં આપણે રેસા કરીએ છીએ ત્યારે કેરી મંબીર જવાબદારી આપણે શિરે આપણે વહોરી લઈએ છીએ. એ જવાબદારી જો આપણે નહીં સમજીએ, તો સાહિ- ત્યના ક્ષેત્રમાં આપણે માત્ર કાંટાજ વાણીએ, અને એ ક્ષેત્રમાં નકામાં ઝાંખરાં ઉગાડી એ બુદ્ધિને અપવિત્ર જ કરીએ.

સાહિત્ય ખરૂં કેને કહેવું તે માટેની કસોટી તૈયાર કરવા ઉપર વિસ્તારથી આપણે વિચાર કરી ગયા પછી દરે તેની વ્યાખ્યા બાધવાનો પ્રયત્ન કરીએ સાહિત્યની વ્યાખ્યા. સત્યના કે સૌંદર્યના તત્ત્વનું કલ્પનાશુદ્ધ ઉચિત લેખન કે કથન તે સાહિત્ય એવી વ્યાખ્યા કરીએ તો આપણે સાહિત્યના ખરો સ્વરૂપની નજીકમા નજીક આપ્યા છીએ એવું કાંઈક અને લાગે છે એ વ્યાખ્યા હું તમે સર્વ સાહિત્યવિનાશી સન્નનોને બેટ ધરૂં છું, અને એને તમારી પોતાની કસોટીએ ચઢાવી જોવાની વિનંતિ કરૂં છું

માનવવાણીનું એવું જે ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ એ સાહિત્ય, તેનો માનવજીવન સાથેનો સંબંધ એ વાળી જેટલો જ જૂનો છે એ સાહિત્યમા જ માનવજાતિની મોઢી સાહિત્યનો માનવ પ્રસાદી વશપરંપરા અને જાતિપરંપરા આજ સુધી ઉત્તમની આવી જીવન સાથે સંબંધ, છે 'સાહિત્ય એ આત્મસંસ્કૃતિનું ફળદર્શન છે,' માટે જ તેના મોઢા આત્માને સ્થાપી અને સરકારી શરીરમા માનવજાતિએ પોતાના જીવથીયે વધારે ગાંધી સાચવી રાખ્યો છે સાહિત્ય એટલે માનવજીવનના મોઢા સરકાર સાહિત્ય એટલે સત્ય અને સૌંદર્યની શોધ, સાહિત્ય એટલે આત્માના ઉંડા સ્વપ્ના, સાહિત્ય એટલે કલ્પનાની વીજળીના ચમકારા, સાહિત્ય એટલે માનવજાતિના સુખદુઃખનો ઇતિહાસ, સાહિત્ય એટલે વાણીના સરોવર પર પડતો મનોનયનનો ઝગદળતો ચંદ્રિકાપાટ, સાહિત્ય એટલે જગતની સંસ્કૃતિનું સમદર્યાન, સાહિત્ય એટલે મનુષ્યમાત્રને બંધુભાવથી સાકળવું સ્નેહભરન, -અરે સાહિત્ય એ તો મનુષ્યની પ્રભુતાનું મંદિર છે. એના શરૂ શરૂ એ પ્રભુતાના પગના પડેલા છે, અને એ પ્રભુતાનાં પગલા જોતા જોતા, અને તેમા આપણા પગલા પાછા પાડતા પાડતા, આપણે ખુદ પ્રભુધારે જવાના માર્ગ પર પડીએ છીએ એ પુરુષપગનામા રહેલી પ્રભુતા જ્યારે આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકશું, ત્યારે તેમા આપણા આત્માની પ્રભુતા પણ જોવાતી જશે, અને આપણી પાછળ આવતી જનતાને માટે, અમે-રીકન કવિ લોગડેલે કહી ગયો છે તેમ, આપણે પશુ આ જીવનને છોડી જતી વેળા કાળના રણ પર એવા પગલા આપણી પૂઠે મૂકતા જઈશું અસ્તુ

માનવજીવન સાથે સાહિત્ય આપું પાડ જોડાયેલું છે, છતાં એ સાહિત્ય તરફ આપણા ધણા જોડેતા અને સાધ્યો હજી કેટલા બેદરકાર છે ? એવા કેટલા સાહિત્યથી માનવ- જોએ આપણને કેટલીયે વાર પ્રશ્ન પૂછ્યા છે કે, ભાષા, આ શી માધ્ય જીવનની ચથાર્થતા દુખણ ? આ સાહિત્યથી તમારો શો 'શુકરવાર' થયો છે ? એની અને ઉપયોગિતા. સેવા કરતા તમારા બાળકને રોટલીના કેટલા ટુકડા મળી શકશે ? એ 'ધમના ધખ' થી અને ઘર વેચી તીરથ કરવાથી શો લાભ મળશે ? એવા એના વચનો કાઠનાર મનુષ્ય માનવજાતિના જે વશવેલા પર બેઠો છે તેની પર જ અજાનમા કુદાહી મારે છે સાહિત્ય ના હોત તો માનવજીવન અને પશુજીવનમા શો ફેર હોય તેનો જોલનફરે વિચાર સરખોયે કદી કોયો હશે ? સાહિત્યે શું જતા શું જતા અનાજ ઉગાડ્યું છે, સાહિત્યે વજ્ર બનાવ્યા છે, સાહિત્યે સોમરસ તથા છે સાહિત્યે સ્નેહના રંગબવનોમા ચિત્ર આલેખ્યાં છે, સાહિત્યે ઉદરનિર્વાહના સાધનો આપ્યા છે

સાહિત્યે ઉદ્યોગ, વેપાર, કળા વગેરે તનમનની ઉન્નતિના માર્ગ બાંધ્યા છે, સાહિત્યે સમાજ રચાવ્યા છે, સાહિત્યે રાજ્યો અને મહારાજ્યોની વ્યવસ્થા કરી છે, સાહિત્યે પીરામિડો બાંધાવ્યા છે, સાહિત્યે તાન્ત્રમહેશ્વરી મૂર્તિ સુંદરતા સચેત રાખી છે, સાહિત્યે મંદિરોમાં સ્વર્ગ ઉતાર્યા છે, સાહિત્યે આંખમાં સુધા ઉભરાવી છે, સાહિત્યે પ્રાણુતાં ઓજસ્ ધલવાવ્યાં છે, સાહિત્યે દિવ્યતામાં માનવાને ચઢાવી છે, સાહિત્યે માનવતામાં દિવ્યતાને ઉતારી છે, સાહિત્યનાં અમૃત દેવોના અમૃતચીયે મીઠાં છે. સાહિત્ય ના હોત તો કદાનાની બંસરીના સૂર ક્યાં ઝીલી રખાત ? સાહિત્ય ના હોત તો ઋષિમુનિઓના આદેશ આપણા કર્ણમાં કેવી રીતે ફેંકાત ? સાહિત્ય ના હોત તો પેગંબરોના પેગામ કોણ પૂગાડત ? દેવો ઊડી જાત, નંદનવનમાં રેતીના રણુ ઉડત, દિવસ ધગધગતો જ રહેત, રાત્રિના અંધારમાં તાગની ભાત નહી જ પડત, ઉપર આકાશ, નીચે ધરતી, તેમાં માનવી પશુ જોવો માત્ર નીચે મુખ રાખી પોનાનું ઉદર ભર્યા જ કરત, અને એક રોજ કાળાવાયુના વટોળાઆમાં ઝસાધને તૂટી પડી ખાકમાં ખાક મેળવી દેત !

સાહિત્યની આરી મહત્તા છે, તેના આવો પ્રભાવ છે, તેનું આવું અમરત્વ છે કશું કશું જહલાતી પ્રકૃતિનું અને પળે પળે મૃત્યુના મુખમાં હોમાની માન-સાહિત્ય સાથે પ્રજા-વશ્તુનું એ નવજનક અમૃત છે. સાહિત્યની આવી મહત્તા જે જાણી જીવનનો ધાડો શકે તે જ માનવજીવનની મહત્તા પિંછાની શકે અને માનવજીવનમાં સંખ્યા મહત્તા લાવી પણ શકે. જૂદી જૂદી પ્રજાઓની ઉન્નતિ કે અધો-ગતિ તે તે પ્રજાઓનાં સાહિત્યની ઉન્નતિ કે અધોગતિ સાથે પરસ્પર સંકળાયેલી રહે છે, સાહિત્યની ઉન્નતિમાં પ્રજાજીવનનો ઉત્કર્ષ છે, અને પ્રજાજીવનના ઉત્કર્ષમાં સાહિત્યની ઉન્નતિ છે. પ્રજાપ્રજાઓના સમર્થ સાહિત્યપ્રધો હો તો તે તે પ્રંથે પ્રચિત થયા તે કાળમાં તે તે પ્રજાઓ સંસ્કૃતિની પરમ સ્થિતિમાં હતી એવું ઘુરત પ્રત્યક્ષ થશે. સાહિત્યની ઉન્નતાત એટલે પ્રજાના મનોબળનાં પ્રખર દર્શન, પ્રજાની પુણ્યભાવનાઓનું દેવમંદિર, પ્રજાની આત્મશક્તિના વિપુલ ધમ્મકાશ. કોઇ પણ પ્રજા સૂતેલી છે કે જાગતી છે, તે તેના સમકાલિક સાહિત્યની દશાવડે યોડે વતે અંશે જરૂર સ્પષ્ટ દર્શો. પૃથ્વીનાં રાજ્ય કરતાં આત્માના મનોરાજ્ય વધારે વિશાળ અને વધારે બળવંતા છે. પ્રજાની અધોગતિ એટલે એ મનોરાજ્યની અધોગતિ. “ નંદનવનના પ્રસાદોની ટોચ ” પરથી સરી પડતો એ મનોરાજ્યનો વિજયધ્વજ જ્યારે પૃથ્વીની ધુળમા રગદોળાતો યાય છે, ત્યારે તેની સાથે એ વિજયધ્વજને ધારતી પ્રજા પણ ધુળમા દવાતિયા મારે છે. જ્યાં સુધી એ વિજયધ્વજને પોતાના હૃદય નીચોવીને તેના રંગથી એ પાછો ન રંગે, અને તેને પાછો સમર્થ હાથે ઝાલી વીરતાથી તે જ નંદનવનના અગરદનની ટોચે ચઢાવી દરદરતો ન કરે, ત્યાં સુધી એ પ્રજાનું પ્રજા તરીકેનું જીવન અસ્તવ્યસ્ત જ રહેવાનું. એને પરાઇ હાંધી ધોવી પડશે, પારસ ચૂના ફેંકવા પડશે, ફેંકી દીધેલાં વસ્ત્રો દિલે ચઢાવવાં પડશે, અરધા દરડીને નામેલા દૂકા ખાવા પડશે, પરાયા બાળકોના હાલનંદાં ગાવા પડશે, એના તનમનને ગુલામીનું રનાન લેવું પડશે, અને પવિત્ર ગંગોદત્તની અમૃતધારા નજર સામે પહોંતી જતી છતાં એના આત્માને જ્વાલામુખી પર્વતના જેવો ધમધમતો રહી આવળુબાળુ

અધોગતિની જ અગ્રિધારા ઉઠાવતી પડશે પ્રભુનું જીવન એ પ્રજાના સાહિત્યબુદ્ધિનું નિવાસી છે એ જીવનની મરામત ચાતુ ના રાખે, એને વળગેના અને વળગતા જાગ હમેશા સાધ ના કરે, એની ખારીઓ અને અટારીઓમાંથી રોજ રોજ નવપ્રકાશિત સૂર્યના પ્રાણપ્રેક અને પ્રાણપ્રેક કિરણો એના તમામ આરડાઓમાં પ્રકુરપણે પ્રવેશના ના દે, એની ભીંતો અને છતો પરના સોનાજડયા અને રત્નમદયા કળાલેખનના ઝગકારા નવા નવા દૃષ્ટિકોણથી ના જોય, એના જૂના રાજસીવાની 'પ્રાણસમા સ્વજનના' જેવી લઢાલથી સંભાળ ૧૫૫ યુગયુગના અને જમાના જમાનાના નવા નવા સાજનો તેમાં ખુશીદાર ઉમેરો ના કરે, એ મહાનુભવમાં પ્રજાની ઉન્નતિ ઇચ્છનાગ એ પ્રજાના રક્ષક પહેરેગીરો અને નેતાઓ પિતૃતર્પણની જેમ સાહિત્યતર્પણમાં પોતોના આત્મા ના સમર્પે, અને એ પુણ્યભવનને 'વર જેવું મીઠું' ગણી પ્રજા એને માટે ધ ધેલી ના બને, તો એ પ્રજાજીવનને વિશાળ આકાશની હેઠે ઢાળના સખત તરફમાં તપોને વિલાસુ પડશે, અને વાયુના ધમસાણોમાં કે વરસાદની રેલ રેલામાં લજ્જાદ જમ કદી પૃથ્વીથી પણ તેને જડમળથી ઉપડી જવું પડશે એ સાહિત્ય જીવના જેના જેના ભાગી ગયા કે તેના ખંડિયેર થયા કે અવગણમાં માત્ર તેની જાળી સ્મૃતિ જ રહી, તે તે પ્રજાનું પણ પૃથ્વીમાં માન નામજ અનરોધમાં રહ્યું છે માટે પ્રજાજીવનની પ્રતિકૃતિ તેના સાહિત્યમાં છે, તેમ સાહિત્યની પ્રતિકૃતિ તેને પોષનાર પ્રજાના હૃદયબળમાં છે પ્રજાજીવનમાં જેમ જેમ એતન આવતું જાય, તેમ તેમ તેનું સાહિત્ય પણ નવચેતનનું થતું જાય છે પ્રજા માત્ર ઉદરનિર્વાહના પશુકાર્યમાં જ મુકાઈ રહે, પ્રજા માત્ર એકાચારામમાં જ મરચુન રહે, પ્રજા માત્ર સરસ્વતીનું સેવન લક્ષ્મીના રંગલુ ના દારમાં પેસા પૂરતું જ કરે, અને પ્રજા માત્ર પૂર્વજોએ સચિત કીધેના સાહિત્યભંડારની કાંતિની વાતો કરવામાં જ મર્વ અને ગૌરવ માને કે એ સાહિત્યભંડાર પર તાળા મારી તેમાં પોતાના પરાક્રમની સુઝીમર પ્રસાદી પણ ના ઝમેરી શકે એવી સ્થિતિએ તે પૂરે, ત્યારે એ પ્રજાની અધોગતિ શરૂ થઈ કે થઈ ગઈ છે એમ નક્કી જાયવું એ પ્રજાને માટે પૂર્ણિમાની આકાશ ભરતી પ્રભાસુધા નથી કે નથી તેને માટે શુક્રત્યક્તની દિનદિન વધુ વધુ ભગતી આદરણી ભરતીઓ પી મોતી મૂતી ઝાળો એવી માટે તો અમાસના જ અધાન છે એક ઢેકાણે એ કંઈ છે કે —

“ ગસ ન કરે, પ્રભુતા ન રહે, શુ
આ દુઃખ એવી અમાસ ?
ધુપટ ઉઘાડ, ખિલાવ દગા, સખી !
વેરી દે દુઃખ દાસ ! ”

જે પ્રજાના જીવનમાં એ મહિત્વના નસ નહીં કરે, કે એના હૃદયની અને બુદ્ધિની પ્રજ્વળા નહીં સ્ફુર, તે પ્રજાને માટે તો આખરે અમાસની જ દશા નિર્માણ થયતી છે જે પ્રજાએ એ દશા ના લાવતી હાથ, કે એ દશા જા પી જે અનહતી જતી હોય તે પ્રજાએ તો પોતાના જીવનની દગાને દગ્ગ પ્રથમે પગ ચડતી કરી ખિલાવતી પડશે, અને પોતાના હૃદયની સસિમા તથા મનની પ્રજ્વળા વિમ્બાવવા માટે રાતદિન મથવું પડશે એ મથન થશે ત્યારે જ પાન પેવા દિનદિન ચડતી દગાના ચદણા આમચમગા તેનો પ્રમાણ માડશે, અને પછી જ પૂર્ણિમાની સોનેરી યુનાળી પ દીઓ જેના તેના દાસ જગા-
ના ગા અનેન અમન + શે

પ્રજનું સાહિત્ય એટલે એ પ્રજાનો પુરુષાર્થ, એ પ્રજાની વીરતાનો પુગણ છતાં દિનદિન નવા વિષય ઉઠાવતો ધર્મસ્થભ, એ પ્રજાના સતત સ્ફૂર્તિ-સાહિત્યનો ઇતિહાસ બધા વિનયગીતોમાં નહીં નહીં એના પૂરતો અને ફૂંદતો રાખનાદ. તે જ કોઈ પણ પ્રજાનો પુરુષાર્થ નષ્ટ કરવો હોય, તો તેના સાહિત્યનો પ્રજાનો ઇતિહાસ. નાશ આવર્યક છે, એ કૂર મર્મમાનવમતિને જૂતા કાળથી જાણીતો છે. પૂર્વકાળમાં યુનાની સિકંદરે જ્યારે તે વેળાનું મદાપગી કરાવ હતું ત્યારે તેની મુખ્ય પુસ્તકશાળાને બાળી નાખી હતી. આ પુરાણ સાહિત્યનો નાશ તે પછીની ઇરાનની વેદકાળ-જૂની પ્રજાની ઉત્તરોત્તર અધોગતિ પામેથી દર્શાવું મુખ્ય કારણ થઈ પડ્યો હતો. ઉત્તરકાળમાં ઇગ્નિ ઓગળે જાય છે, અને ત્યાં પણ આપણે ડાહ્યા પડે કોઈ કાળવા તેના પ્રજાસાહિત્યને જોળે નાખીને નિરાશોથી માઢી તમામ લોકવહેવાર અને રાજ્યવહેવારમાં અંગ્રેજી ભાષાની જ સ્થાપના કરી, અને તેના જ પ્રસાર તારા દેશમાં કરાવ્યો. બહુ લાંબા કાળ સુધી આપણે ડાહ્યા, અને તેના આત્મા એમાં ક્યમકાયા કરી, અને આખરે આજથી ત્રીશક વર્ષ ઉપર તમામ વિચારકો, કવિઓ અને ગવેષકોએ પાંચ પોતાની પુગણી ભાષાનો અને તેના ખૂણે જોયેર છુપાવી રાખેલા સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવાનો ખંતથી પ્રયાસ કર્યો, તથા એ પ્રયાસ કરતા પ્રજાની નાહીઓમાં પાછું કેવું નવચેતન અને નવજીવન આવ્યું, અને પોતાની વહાલી સ્વતંત્રતા કેટલા મહાભોગ આપીને પણ પાછી મેળી, એ તો આપણી નગર આજળા જનેલો આજનો ઇતિહાસ છે. આપણા જ પુરાણ ભારતદેશનો આ છેલ્લો દોરસો વર્ણનો પણ એવો જ કોઈ ઇતિહાસ આપણે જોઈએ છીએ આપણી કથાઓ અને આખ્યાનોના ગામે ગામે અને ગેરીએ રોરીએ થતા મેળાવડાઓ આઠા આઠા અને નહીં જેવાં થતા ગયા, આપણા ધર્મગ્રન્થોને પણ પાશ્ર્વિક દિલસરીની કમોટીએ ચઢવું પડ્યું, આપણા ઇતિહાસને પણ પરશુદિએ જાણી જોઈને આપેલી વિરૂપતા આપણે ખરી માની તેવો જ વિરૂપ માનતા થયા, આપણા અખાડાઓ, આપણા તાલીમખાતાઓ, આપણી શુદ્ધવિદ્યા, આપણા સ્વર્ગવરો, આદિ આપણી મર્દાંગીના સાહિત્ય ગુમ થયા, આપણા ગરબાઓની દેવા હલાવતી હોય તથા આપણા રાસડાઓની તાલશર હલગો જૂલાતી અને નિર્ભય થતી ગઈ, આપણું કંઈક સાહિત્ય, આપણી અનુભવરસિક લોકકથા, આપણા ગૃહ-ભાવકળા લોકગીત, આપણી લલિત કળાઓ, વગેરે સર્વ ધીરે ધીરે અદૃશ્ય થતું ચાલ્યું, આપણે સ્વજનમય મટી પરજનમય ગળા, -એ સર્વ આપણી ભાષાને અને આપણા સાહિત્યને ખૂણે બેસાડી પરબાયા અને પરસાહિત્યને જોલે ચઢાવવાના પગિજાઓ છે આપણા લોકોમાં આપણી પોતાની સંસ્કૃતિના રાતા રહ્યો બહુ કમી થઈ ગયા છે, અને તે સાટે આપણી રંગોમાં પગખાના સાહિત્યની મોહનીબર પીચકારી મારી આપણે આપણા પોતાના આત્મા અને હૃદયની શક્તિ તથા પ્રભુતા જુની બેઠા છીએ આપણી પ્રજા તરીકેની અધોગતિ આપણા સાહિત્યની અધોગતિનું જ પરિણામ છે. આ સત્ય બધે અગ્રિય હોય, બધે કંઈ હોય, પણ એ સત્ય આપણે તેના સ્પષ્ટ રૂપમાં જોવું જ પડશે સત્યનું શુદ્ધ અરૂપ જોવા જ ને આપણે અશક્ત હોઈએ, તો સત્યને શુદ્ધ રીતે આપણે કેમ દર્શાવી કે દેખાડી શકીશું ? સત્ય જેવી ભવ્યતા કોઈ નથી, સત્ય જેવી પ્રગતિ કોઈ નથી, સત્ય જેવી નીનતાયે કોઈ નથી એ સત્યને પ્રલક્ષ કરવું ત્યાંથી જ આપણી આ અગામ પાછી મંદ કાવતી ગણાશે,

અને આપણી પ્રજા તરીકેની ચક્તી કળા તે જ પળવી વધવા માડશે. આપણી મગા અને યમુના, આપણી સિંધુ અને સાગરમતી, આપણી તાપી અને નર્મદા એ સર્વ પવિત્ર નદીઓની રેલ હાલ ખારા સમુદ્રમાં ઢેળાઈ અદારવ જાય છે, તેના સભગ પ્રવાહોને પાછા આપણા સરોવરમાં વાળો, તેના પુષ્પોદ્ભમાં આપણા આત્મા અને હૃદયને અધોળ કરાવો, અને તેની વહી જતી શક્તિઓને આપણા જીવનમાં જ એક વાર પાછી સમારો. 'આપણા વિદ્વાનો' અને પરિતો માનના પોટલા નહીં પણ પ્રજાના પ્રભાકર થય, આપણા મિત્રો ધનના ભાગવીઆ પર માળો બાધી ચીંચી કરતી ચક્તીઓ નહીં પણ આકાશ વીધતા ગરૂડ બને, આપણા ગવૈયાઓ અને સંગીતશાસ્ત્રીઓ યામોદિનની ચૂડીઓ નહીં પણ નદન વનની પ્રાણભગ મોરની બને, આપણા ધર્મશાસ્ત્રીઓ મદિરોની પૂજા પાતરી નહીં પણ મદિરોના દેવોની આકાશનાણી થાય, આપણા કળાધરો જીતના રંગો કે પથ્થરની હથોડી નહીં પણ સૌંદર્યના સરોવરમાં નીરક્ષીરને જૂદા પાડતા રાજહસ બને કે તાજમહેલના જેવા ભાવનાપૂર્ણ મિનારા થાય, આપણે વેપારીઓ દલાલ અને ડુભાસીઆ નહીં પણ નરનિહ મહેતાની કુવરબાઇનું મામેરૂ કરતા દામોદરદોશી બને, આપણા વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યા-પીઠના બાકડા નહીં પણ સરસ્વતીના રસચુવનના ડોલતા મોરલાઓ થાય, આપણી મહિલાઓ ધરના વારુણે કે રમવાની પૂતળીઓ નહીં પણ રસની રાણીઓ અને ગૃહમદિરની ચેતનવતી દેવીઓ બને,—અરે આપણે પોતે જીવનના ગાડા નહીં પણ પુરુષાર્થના ગાડિવટકાર કરતુ આપણા સાહિત્યનું પ્રમળ રણશિંગડુ બનીએ, તો જ આ સાહિત્યમાં પાછું નવજીવન ફેકી શકારો, અને એના નવજીવન સાથે આપણી શુકન કળાનો ચક્રકંબ દિનપરદિન અમૃતથી વધુ વધુ ભરાતો જતા આપણું પ્રજા તરીકેનું જીવન પણ પાછું પ્રકુદ્ધ બનશે, અને ત્યારે જ—અરે ત્યારે જ આપણે આગળે પાઠા મોતીના ચોખ પૂરાશે, આપણે કપાળે લક્ષ્મીજી રોજ પોતાને હાથે આદરો કરશે, અને વીણારારી સરસ્વતીના ગાન આપણા જીવનમાં સતત પ્રભુના અને ઉપાસ ભરશે એ પ્રભુના અને દાસ આપણા આ દેશમાં જલની લાવવા મદાદૃપાત્ર કિરતા શક્તિ અને પ્રેમજ્વા આપો આમીન !

પ્રજાજીવનમાં આરોગ્ય, શુદ્ધિ અને શ્રદ્ધિ માટે એ પ્રજાના સાહિત્યના આરોગ્ય, શુદ્ધિ અને શ્રદ્ધિની એવી રીતે આવરપકના રહે છે, અને એ સાહિત્ય પ્રજાના સાહિત્ય-શરીરને નિરોગી, વીર્યવાન તથા તેજસ્વી રાખવા અરે આનું પ્રયત્ન શરીરનું આરોગ્ય. કન્વા પડે એ પ્રજાના નેનાઓએ એ શરીરની મક્તિને ટકાવવા તથા વધારવા માટે એની નાડી ઉપર વળતો વખત હાથ મૂકી તેની ગતિની ગિદિસા કરી નેંદ્રએ, અને કાળધર્મને અનુમરિતે તેની જીવનશક્તિમાં અનવગુ તેજ પૂરવા નવા નવા રસાયનો બોધવા નેંદ્રએ એના દૈવાના ધન ગગા એના મરિનેએ એના જન્મની સાથે જ આપેલી એની ધર્મભાવનાની જોટની જરૂર છે, તેટલી જ એના શ્વાસોદ્વાસને માટે સારી ડુનિયામાં વ્યાપી ગંદેની પ્રભુના શ્વાસરૂપ ચોખ્ખી હવાની પણ અગત્ય છે એને પુષ્ટ કયા અનેમરિધ જ્ઞાનના નિવેકશીલ જોનાકની જરૂર છે, તેટલી જ એના પ્રભાવમાં નવચેતન દાનવા રસ અને હૃદયનાના સંભાર ભરના પહેનનાન પામ્તી પણ અગત્ય છે એની આજ્ઞા અખડ સૌંદર્યભાવના જગાડી પડશે, એના મુખપ્રાચી રત્નના આકાશમાં મટકતી વાગો રૂપરી વટકીઓના સ્વરો જેવું દિવજીવન હમતુ રેનાવતું પડશે, એના

શબ્દોમા દિમાલયને પીગળાવે એવા જોડા કરણભાવ ભરવા પડશે, એનાં સ્વપ્નામાં ઈંદ્રધનુષ્યની અયૌકિક અદ્ભુતતા ઉઠાડવી પડશે, એના અતઃકરણમા બધા બોધને સમેટી લેતી યુદ્ધની શાંતિ વમાવરી પડશે, કે એના દૈયામાં બ્રહ્માદમને છતી આવવાનાં ઉત્સાહ અને વીરત્વ ઉજાગવવાં પડશે. પ્રજ્ઞના સાહિત્યશરીરને આવું શુદ્ધ, મુંદર અને બળવાન દરી પ્રજ્ઞની બધી ધર્મ્ય પ્રવૃત્તિઓ માટે તેને સદા તૈયાર રાખવું એ કાષ્ઠ નાનું કામ નથી એવું કામ કાષ્ઠ ભેગીનાયાના હાથ કરતાની સાથે દુ.ખ ભરમ યદ્ય નય તેવું અને તેટલું સુકર અને સહેલું નથી આ પરિસ્થિતિને સમજનારા જ આ કાર્યની ગંભીરતા પૂરેપૂરી પિછાની શકે છે. એ ગંભીરતાને પિછાનનારા જ પ્રજ્ઞના આ મદાશરીરની યોગ્ય સંભાળ રાખી શકે છે. એ સંભાળ રાખનાર ધનવંતરીઓ જ એને કુપથ્ય પદાર્થના સેવનથી મુક્ત રાખી શકે છે. એની સેવાનો તો ગૌને જ હપ્ત છે. પ્રજ્ઞના બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રીઓ, પ્રજ્ઞના દેશો અને શહેરો, સર્વ એ સેવામાં સરખી રીતે ભાગ લઇ શકે છે. સાહિત્યનું તો ખરેખર પ્રગરાન્ય જ છે. એમા કોઇ પણ વ્યક્તિની જુલમી મતા ઝાઝો વાર ટકી જ શકતી નથી હાલની ભાવના, શુદ્ધિના અમાદાર અને અખંડ લગની, એ જ એ સાહિત્યની સેવા કરવા માટેના પરવાના છે.

પ્રજ્ઞજીવનના આ મદાશરીરની એવા, ઇતિદાસની નજર જૂતકાળમા ન્યાં સૂધી પૂગી શકે છે ત્યાં સૂધી પૂગાડતા દરેક પ્રજ્ઞના મદાત્માઓએ અખંડ તપે દુનિયાના મહાત્મા કીધી છે. વેદ અને વેદાંગના ઋષિમુનિઓ, હજારો શ્લોકોના પુરવાળા ઓએ લીધેલાં સા. રામાયણ અને મદાભારતના વાલ્મીકી અને વ્યાસ, સંસ્કૃત, વાણીના હિત્યનાં તપોધન. ભવ્યભવનને વ્યવસ્થિત કરનાર ભગવાન પાણિનિ, વિધવિધ શાસ્ત્રોના અધિષ્ઠાનાઓ, શુક્રાચાર્ય અને ભાસ્કરાચાર્ય આણક્ય અને વિદુર, ભરન અને નારદ, કાલિદાસ અને ભવજૂતિ, અને એવા અનેક આ પુણ્યખંડ ભારતદેશના સાહિત્યતપસ્વીઓના તપની વિભતિ આપણી આગળ હજારો વર્ષ થયા છતાં આજે પણ મોજુદ છે. પશ્ચિમખંડ તરફ દૃષ્ટિ કરતા ત્યાં પણ હોમર અને વર્ગિલ, એરથન અને હાન્તે, રોમો અને વોન્ટેર, વિક્ટર હ્યુગો અને ગોઇથે, શેક્સ્પીઅર અને મિટન, શેલી અને ક્રીટસ, જોનસન અને કોલરિજ, રમ્કિન અને શ્લેક, કાર્વિન અને હેકલ, મીલ અને કોગ્ત, એમર-સન અને થોરો, ન્યૂટન અને લેન્ડોર, કાર્લાઇલ અને ટાલ્સ્ટૉય, આદિ અનેક પ્રખર ભકતોએ સાહિત્યમેવામા જ જીવન ગાળ્યા છે વર્તમાનકાળમા જેતા ખુદ આ આપણા ગુજરાત દેશમાં પણ નરસિંહ મહેનો, ભાવણ, પ્રેમાનંદ, સામળ, અયો, દયારામ, અને આપણા ગઇ કાલના જ પ્રચ્છ સાહિત્યભકતો દલપતરામ, નર્મદાશંકર, નવલરામ અને ગોવર્ધનરામ જેવા પુણ્ય નામો તો હજી આપણી જીમ ઉપર તાગ્મ જ છે. ભારતના જગદ્વિખ્યાત આધુનિક કવિર શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની અરુખલિત સાતિલભક્તિ તો હજીયે ધોધના જેવો ભર્યોભર્યો ભવ્ય સ્વર કાઢતી જ રહે છે વર્તમાન ભારતના સનાતન સાત્યની મૂર્તિ જેવા મદાત્મા ગાંધીએ પણ એ જ સાહિત્યની જેવી તેવી સેવા બજાવી નથી. એમના અપૂર્વ ચેતનબળથી ગુજરાતી સાહિત્યની બહુ વર્ષથી આકાશમા જ વહેતી અમૃતગંગાને એમણે પાણી નીચે ઉતારી ઘેર ઘેર વહેતી કીધી છે આપણા કેટલાક હૈમાન સાક્ષરો પણ વિધવિધ રીતે ચોતાની જોડી સાહિત્યભક્તિના પુણ્યદર્શન આપણને કરાવી રહ્યા છે. આ સર્વ તપસ્વીઓએ પ્રજ્ઞની ઉન્નતિ માટે સાહિત્યની જ સમાધિ મદાવેલી છે એ તપસ્વીઓએ

પ્રગ્નના હૃદયપાટ ઉપર કાળનાં મોગ્ને અચકાતાં અને એ ઘાટના ધણાક પથ્થરોને ઢીલા પડના જેતાં પોતાની ભક્તિ અને પોતાનાં તપ ભેરડી પ્રાણશક્તિથી અપૂર્વ રીતે ઢીપાવ્યાં છે. એમના તપમાં સ્વર્ગના રાજ્યની આકાંક્ષા ન હતી, એમની ભક્તિમાં ધર્મપીઠ પામવાની આશા ન હતી, કે એમના અખંડ સ્નેહ માટે દયા બદલાની માગણી ન હતી. પ્રભુની પ્રગ્નમાત્રને પ્રભુતા પ્રસાદ અખંડ મળતા રહે એ જ તેમનું ધ્યેય હતું. એ જૂના જોગીડાઓ જૂના છતાં આજે પણ નવીન જ છે, અને તેમનું તપ કાળજૂનું છતાં હજીયે અખંડ જ ચાલી રહ્યું છે:—

“ જૂનાં છે કાળનાં મોજડાં,
ને છે જૂનો અમારો પાટ રે;
જોગીડા જૂના જૂના રે,

લીધાં તપોવ્રત સ્નેહનાં,
તહિં ઉભા અખંડ જોષ વાટ રે;
જોગીડા જૂના જૂના રે.”

આવા અખંડ સ્નેહનાં તપોવ્રત જ્યારે આપણે લઈએ, ત્યારે જ એ તપસ્વીઓનાં તપ કેયાં ઉમ્મ હતાં તેનો કાંઈક ખ્યાલ આપણને આવી શકે, પ્રભુ એવા તપસ્વીઓને આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં જમાનાએ જમાનાએ અને યુગે યુગે નવું ચેતન રેડવા જન્મ આપે! અરુ !

સાહિત્યના સર્વવ્યાપક આકાશનું આ સામાન્ય દિગ્દર્શન કીધા પછી હવે આપણે એ આકાશમાના એક સૂર્યમંડળ જેવું આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય ગુજરાતી સાહિત્ય છે, તેનું સિંહાવલોકન કરીએ, અને જગતના સાહિત્યાકાશમાં આપણા ની ગતિનો ક્યાસ. ગુજરાતી સાહિત્યનું સૂર્યમંડળ કેની ગતિ ધારણ કરી રહ્યું છે તે જોઈએ. આપણે જેટલું ખુશી આપે જોષ શકીએ તેટલું તેમ જોઈશું, અને દૂર્બીનનું કામ પડના તેનો પણ યથાવિધ ઉપયોગ કરીશું એ દૂર્બીનનો કાચ જેમ સાદુ રાખવો પડશે, તેમ એ દૂર્બીનનું કેંદ્ર પણ બરાબર ગોઠવવું પડશે. આપણા દૃષ્ટિમાર્ગમાં જે જે ચાલક શક્તિઓ કે પ્રેરકબળો આવશે તેની નોંધ રાખતા જઈશું, અને એવી રીતે એની પૂર્વ અને વર્તમાન ગતિને માપના માપતા એની ભાવિ ગતિનો ક્યાસ કંઈક કલ્પનાસંચારે કાઢીશું.

જૂતકાળ તરફ નજર નાખતા એ સૂર્યમંડળના ગ્રહો અને ઉપગ્રહો જે જે આપણી દૃષ્ટિ-અર્થદામાં આવી ગયા છે તે સર્વની ગતિ તો આપણી આગળ હવે બહુધા ખગોળવિદ્યાના પ્રથમ પાઠની જેમ પ્રલક્ષ યથલી છે. આ સાહિત્ય પરિપક્વતા જ એના આગ્રહા વિદ્વાન પ્રમુખોએ તેમ જ બીજા સાહિત્યના પૂર્વશોધકોએ આપણી ભાષા કેમ બંધાઇ, તેનું બીજા ક્યાથી આવ્યું, તેનો વિકાસ કેવો થયો, તેના ગ્રહો ઉપગ્રહો વગેરે કેવી રીતે દસ્તીમાં આવ્યા, તેઓએ કેવી ગતિએ ભ્રમણ કર્યું, તેમના માર્ગોના ચાલો કેમ પડ્યો, વગેરે બીજી વિગતોમાં ઉતરીને આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના પૂર્વકાળના વિધાયકોનું દીક દીક દર્શન આપણને કરાવ્યું છે, નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈની ભક્તિની જ્વાળાઓના હૃદયમંડકા;

અખા ભગતના વાદળ ફેડીને ધુમના અનુભવ ટકારના મગડાટા, સામજના લોકબુદિના
અધારા માર્ગો પર સતત પડતા આતુર્ય વિવાસવતી વીજળીના ચમકારા, પ્રેમાનંદના
ભાષાભિમાને રોલતા હૃદયસાગ્રની ગગન ગગનવતી અને ધરણી ધૂળવતી પ્રચંડ રસભરતીઓ,
વપ્રભ, વીંગછા, રતનો, ધારો, બોન્ને, ગિન્ધર, વગેરે લઘુ ગ્રંથોના નાના, મીઠા અને ઉપકારક
ઝરણા, અને દયારામની જીવનના વન-ઉપવનમાં મીઠા ક'પોલ કરતી અને રમિકોના હૈયાને
હિચોળતી કનૈયાચુંબી પ્રાણુભર મોગ્વીના ળંડા તનમનાઈ, એ સર્વના દર્શન આપણા એ
વિદ્વતિની દુર્ખાનોએ સારી જેઠે કરાવ્યા છે. એ દર્શન કરી આપણે કૃતાર્થ થઈએ છીએ
એટલું જ નહીં, પણ એ દર્શનથી આપણી આખના ઘણાકે પડળો ઉઘડી જાય છે, અને
આપણી વર્તમાન ગતિ માટે કે ભાવિ માર્ગના સૂચન માટે એ દર્શનથી આપણા હૃદયને
શક્તિમાન આશાવતા થવાની વિશ્વતિ જરૂર છે આપણું પ્રજાતરીકેનું જીવન કેવું હતું,
આપણા પૂર્વજોની ધર્મ અભિલાષાઓ, તેમના વિવાસો, તેમની આનાઓ, તેમની પૈયા
ગુઓ, તેમની રહેણીકહેણી, તેમના ગાનભંડાર, તેમની ભાવનાઓ, તેમના ધ્યેયો, વગેરે
બહુ બહુ માર્ગપર એ દર્શનથી પ્રકાશ પડે છે આપણા સાહિત્યના મૂર્ચમડળનું ખીજ કેરી
રીતે વિકાસ પામ્યું, અને તેનો ઉત્ક્રમ કેમ આગળ ચાલ્યો, તે ને આપણે જાણીએ, તો
એની પ્રકૃતિનું જ્ઞાન એના હવે પછીના ઉત્ક્રમ માટે ધણું જરૂરનું થઈ પડશે, એ જ્ઞાન ને
ગુજરાતીને મળ્યું નથી કે ને ગુજરાતીએ તે મેળવવાની દરકાર પ્રાપ્ત નથી, તે ખુદ
પોતાના માહિત્યગોત્રને જ જાણતો નથી એવો ગુજરાતી ને ગુજરાતી સાહિત્યમાં કલમ
દોડાવવા આવે તો તે તેનો પ્રયત્ન દલી પણ સંપૂર્ણ સફળતા નહીં પામે. ને
બાગમાં શેષાઓ ઉગાડવા જઇએ તે બાગની ઘટ્ટાડીની કે તેમાં ઉગી શકતા
ઢાંડપાનની આપણને પિછાન જ નહીં હોય, તો તે બાગમાં આપણે કેવા શેષાઓ
અને તે કેમ શેષી ઉગાડી શકીશું ? એ જ રીતે ને સાહિત્યનું સ્થિતિજ્ઞાન આપણને ન
હોય તે સાહિત્યમાં આપણાં લખાણોથી આપણે કશું ઉપકારક કામ કરી શકશું નહીં
ગુજરાતી સાહિત્યમાં લેખક તરીકેની અભિલાષા રાખનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને ગુજરાતી ભાષાના
મૂળ અને પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાની ખાત્ર જરૂર છે પ્રજાવર્ગને આજ સુધી
પ્રિય થઈ પડેલી એ પ્રાચીન લેખકોની ભાષામાં શો ચમત્કાર સમાયેલો છે તે જાણ્યા વગર
માત્ર આપણા મગજમાં ઉત્પન્ન થતા વિચારોને ભાષામાં ઉતાવળ આપણે એ પ્રગલ્ભદયના
બારણા ખોલવાની દૃષ્ટી મેળવી શકતા નથી સાહિત્ય જેમ મનુષ્યની જાતી શક્તિઓના
દર્શનનું સમકર્યાલ છે, તેમ સાહિત્ય એ જ મનુષ્યની આશાઅભિલાષાઓની સ્વપ્નભૂમિ
છે એમાં માત્ર બૃતકાગના જ બણુકો નથી, માત્ર વર્તમાનના જ ચિત્રો નથી, પણ ભવિષ્યના
પ્રમાતૃજ્ઞ જેના કલકાગયે છે. દરેકજ ઉડડતા પ્રમાત્રમાં ઉભાએ નવા નવા રંગ પૂરવાના
છે, પણ એ બૃતકાગને અવગણીને કે વર્તમાનને જ જોઈને નહીં. એણે તો બૃતકાગની
તારાવડિત રજનીને બધા તેજભર દિવસ સાથે જોડવાની છે એણે તો લાખો દીવીઓની
નેત્રમાંથી બહુકંતી મદા સૂર્યજ્યોત જમાડવાની છે. એ દીવીઓ પણ ચોનપોતાના સ્થાનમાં
સૂર્યનું જ કામ કરી રહેલી છે એ આકાશમાં આપણે પણ આપણા સૂર્યને બહુકાવવાનો છે,
અને આપણે પણ આપણો દિવસ પૂરો થતા એ જ દીવીઓની દારમાં સમાવે છે. આ
દર્શન જે આપણને સ્પષ્ટ થાય, તો એ બૃતકાગની દીવીઓના જીવન-આલેખન અને

તેઓની વિશ્વચાર્યાનેવા-સાબળવામાં અને આપણા દેશમાં ઉત્તરમાં આપણી સિદ્ધિ પ્રથમ પગથિયા પર આપણે દૃઢતાથી ચડ્યા છીએ, એવા મંતવ્ય પામી શકીએ.

આ ઉપરથી આપણે નેહ રાહીએ છીએ કે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ

આપણા મગજના ખોગક માટે કેટલો અગત્યનો છે. એ પ્રાચીન સાહિત્યનો સાહિત્ય મુખ્યપણે કવિતામાં જ સમાવેલું છે. એ પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ અને લોક જીવન હજી કેવું પ્રવાહી ગયું છે તે તો આપણા ગામગામોમાં જ હિંચાં ખોલવાની આપણે પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ. હજીયે લોકો નરસિંહ-મીના પત્ની, દૂધી, સામગીની વાર્તાઓ તથા એના છપ્પાઓ, પ્રેમાનંદના જૂના જૂના અભ્યાસો, અખાના સોનાગ્રીવણી જેવા કહેવાતરૂપ જાનેલા રાજ-રા

મારતા છાપાઓ, દયારામની મધુરી ગરબીઓ, વગેરે કેવા ભક્તિભાવથી કે આનંદપ્રદારથી ગાય છે, તે જ પ્રાચીન સાહિત્યના અમરપ્રાણની સાખ પૂરે છે. તમારે લોકોના દેશમાં જો ઉતરવું હોય, તો કથી ફૂંચીઓથી એ દેશના બાળકો ઉઘડી શકે છે તેની પિંજન કરતી જ નેહ-એ. બાલક, નરસિંહ મહેના અને વિદ્યાસની કવિતાઓએ જેમ પ્રેમાનંદ જેવા મહા-કવિને એ ફૂંચીઓ આપી હતી, તેમ દયારામ પણ એ જ ફૂંચીઓને નેહ પોતાની નવી મગતી ફૂંચીઓ કરાવી હતી, અને એવી જ ફૂંચીઓથી નર્મદ-દલપતે પણ લોકદેશના તાળા ખોલ્યા હતા. આજના જમાનામાં પ્રયુ એ ફૂંચીઓનો ભેદ ગણનારા જે નવા કવિઓ ધીરધીરે એનો અમલકાર સમજતા થયા છે, તે સર્વ લોકદેશને દુક સમય પણ ખોલી શક્યા છે, બાકી તો એ ફૂંચીઓને અવગણનાર કે એનો ભેદ ના ગણનાર ખીજા લેખકો માત્ર કાગળપરના કવિઓ જ રહ્યા છે. નથી એ લેખકો એ લોકદેશના અચળ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરી શક્યા, કે નથી એ લોકદેશને એમની કથી પડ્યા રાખી પક્ષી આકાશમાં ભડે ઉડે, અને સૂર્યના તેજ આખોમાં ભરી પરનની પાખ સાથે પોતાની પાખ ધસીને તે ભડે આનંદ માણે, પણ એ પક્ષીનો માળો તો નીચે ઝાડ પગલ કે કોઈ ખંડરની બખોલમાં જ રહેવાનો એને ત્યાં ઉતર્યા વગર છૂટકો નથી. આપણા નવા લેખકોએ અને કવિઓએ એ ભેદ કદેશા ધ્યાનમાં રાખવાનો છે એ ભેદ લોકદેશને તરછોડીને પછી પાછી તેની બેપરવાઈની શરિયા દરવી એ અણજીગતું છે. સૂર્ય ભૂમિને મળવા જાય ત્યાં જ એના રંગે ખીંચી રહે છે. એ ઉંચો અને અતડો રહે તો એને તપવું જ રહ્યું છે.

સાહિત્યનું પણ વૃક્ષ કહેવાય છે, એટલે એનો કોઈ પણ વિભાગ જ્યાં સૂકી એના મૂળમાંનો રસ મેળવી શકે છે ત્યાંસૂધી તે એ વૃક્ષની સાથે જોડા સાહિત્યનું વૃક્ષ થયો અને જીવતો રહે છે એ વૃક્ષને વખતો વખત નવનવા પાદડાં અને લોકદેશના અને નવનવા કાલ આવે જ જાય છે, પણ તે માટે એ વૃક્ષની સ્પર્શ, અનેક રીતે સંભાળ રાખવી પડે છે. એને હાખથીએ આસતી જાય, અને તે પર પાદડા, ફૂલો અને કોળા પાડી ઉગતાં જાય. પણ એ સર્વનું પોષણ એ વૃક્ષના મૂળમાંના રસથી જ થતું. જે હાખથીએ એ રસ પહોંચતો બધ થાય તે સૂકાઈને ખરી જાય છે આ વૃક્ષની બીજ પણ કુતરની ખુબી છે એને પોતાની હાખ બીજો ઉગે તેનું પોષણ કૃષિ એ તો સ્વાભાવિક છે, પણ એ વૃક્ષમાં કોઈ જોડા જ બીજાં અભીય વૃક્ષની હાખથીની કંચમ કરે અગર ખુબી મારે અને સંભાળથી તેની બરફાસ ગણે,

તો એ નવી બહારથી આવેલી ડાખળી સૂર્યની સૂર્યની પંખુ એ વૃક્ષના અંતરમાં મળી જાય છે, અને પછી તેનું જ સુદર અગ જનીને રહે છે પણ એ માટે પણ એ વૃક્ષના મૂળમાંથી આવતા રસને જ તે આભારી છે એ મૂળના રસ વગર એ નવી ડાખળીનું જીવન કદી રહેવા પામે નહીં. આ સત્ય સાહિત્યને પણ સપૂર્ણ રીતે લાગુ પડે છે માટે જ મારા તમામ નવીન લેખકજીઓને મારી નવ્ર સૂચના છે, કે તમે બિધા નવીનતાઓ આપણા સાહિત્યમાં ભક્ષે લાવો, બાકે હમેશા લાવો, અને તમારી નવી વિદ્યામાંથી પ્રેરાતી અનન્ય પ્રતિભાના ચમત્કાર અને ચમત્કારો, પણ એ તમામ હૃદયસ્વપ્નામાં જોયવી સુદરતાઓને એ સાહિત્યમાં કાયમનું સ્થાન આપવા ઇચ્છતા હો, અને એ તમારા પ્રયત્નોને યોગ્યતામાં સદાના સમાવવા માગતા હો, તો એ વૃક્ષની ડાખળીઓ સાથે મારા બહારથી દોરી વીડી લીધાથી તમારી ડાખળીઓ સજીવન રહેવા પામશે નહીં, પણ એ નવી ડાખળીઓની એ સાહિત્યના વૃક્ષમાં ખૂંટીઓ મારી પડશે, અને એઓને એ સાહિત્યવૃક્ષના મૂળમાંના રસથી જ પોષણ આપવું પડશે વૃક્ષ જેમ જેમ મોડું થતું જાય તેમ તેમ ભયે તે ફેલાવું જાય, અને તેને નવા નવા પાદ છ અને ફૂલો પણ આવતા જાય, પણ એ સર્વમાં એ જ મૂળનો રસ પહોંચે છે અને તેથી જ તે સમૃદ્ધિના છે નરસિંહ-મીરાના ભજનના કે શૃંગારના પદો જુઓ, પ્રેમાનંદના આખ્યાનોના એનેક ગગમ એને દાળમાં લખાયેલા ગીતો કે કડવા મુળો, કે દયારામની રસપ્રિયોલ ગમ્મીઓ સોભાઈ આપણા મઠ કાલમાં જ દલપતરામની મુળો, કે મધારામની રસપ્રિયોલ ગમ્મીઓ સોભાઈ આપણા મઠ કાલમાં જ દલપતરામની મુળો, ગરમીઓની પણ મીઠાશ આરોગ્ય એ સર્વ મહા કવિઓ આ જ સત્ય જણતા જ હતા, અને તેથી એ સર્વની ભાષામાં આપણે એકસરખો અર્થ ચમત્કાર જોઈએ છીએ ભાષા અને આગળ અને આગળ વધતી જાય, તેમાં અનેક સુદર અંગેના વિકાસ થાય, પણ એનો પ્રવાહ તોડી શકાય નહીં એક જ દાખલો બસ થશે નર્મદ-દલપત સુની આપણી એ બાલભાષાનો પ્રવાહ સારી પેઢે વહો, અને ભાષામાં ઉગતા નવીન વિચારોનો નિભાવ પણ એ કવિતાઓએ એ બાલભાષાના મૂળ સ્થાઈ જ પ્રધો ત્યાં પછી જોવધનરામની "રત્ન-મુદ્રા બહા" પછી એ ઉચી કલ્પના ભર્યા કાવ્યચરમા જોવધનરામથી મોટે ભાગે એ બાલભાષાનો મૂળ રસ ગ્રીનાથો નથી, અને તેથી એમાંના કાવ્યો ગુજરાતી સાહિત્યના પોતાના ફૂલો જેવા મેટિ ભાગે ઉઠ્યા જ નથી એ કાવ્યોએ લોકોમાં રપશે સરખો પ્રધો નથી, અને એ લખાયાને લગભગ ચારીસ વર્ષ થયાં તો પણ હજી તે અતડા જ રહ્યા છે એ જ પુસ્તકમાંના ત્રણ ચાર કાવ્યો, જેવા કે કાચલ, નદી ઉપા, ચક્રનાકી, અને મરમરી પુત્રીના વૃદ્ધ પિતાને કહેલા હૃદયવેધક વચનોવાળું કાવ્ય, કે જે ગુજરાતની કોઈ પણ વ્યક્તિને ડોલાવે તેવા છે, તે એ જ બાલભાષામાં લખાયેલા છે "સત્સ્વતી ચક્ર" માની મૂળો અને લાવણીઓ તેમજ જોગીગજ વાળું કાવ્ય પણ એ જ બાલભાષાનો અખંડ પ્રવાહ ધારીને લખાયેલા છે, અને તેથી તે લોકોમાં રપશે કરી શક્યા છે, અને ગુજરાતી ભાષામાં તે અમર પણ રહેશે કલાપીની ભાષામાં પણ એ જ પ્રવાહીપણાનો મૂળ ગુજરાતે છે આપણા હૈયાન કવિઓ જણ એ મૂળ રસનો પ્રસારના જમા ઝીની રચ્યા છે, ત્યાં ત્યાં એમની વાણીએ લોકોમાં રપશે રપશે, અને આપણા તમામ જગત કવિઓ અને લેખકો આ મુદ્દ જણુસાહિત્યને લગત સનાતન સત્ય જેટલું જલદી જોઈ શકે તેમજ તેમને તેમજ આપણા સાહિત્યને પળ લાભમરજ છે

હવે આપણે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ અને પ્રકૃતિ જોઈએ દુનિયાની બીજી પ્રજાઓની માફક આપણે પણ આપણા સાહિત્યનું અભિમાન અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય ગંભીરે તેમા કશું ખોટું નથી એ આપણું સ્વજન છે, હૃદય છે, અને પ્રાણ પણ છે. અને તથાસ્તમા સૂચ્ય શુ. ચદ્ર શુ, આપણી પૃથ્વી શુ, અને આપણે શું, પણ ન્યાયી હૃદયે એ સર્વને તેમ આપણને પણ વ્યક્તિત્વ આપેલું છે, એટલે આપણી પોતાની મર્યાદામા આપણી સેવા એ આવાળું પ્રભુના ચરણમા દેવાનું આપણને યોગ્ય અભિમાન હોય શકે ગુજરાતી સાહિત્ય સંસ્કૃત જેવું પ્રૌઢ ન હોય, અંગ્રેજી જેવું વિદ્યાળ ન હોય, કદાચ એના બાળબધુ બગાડી જેવું નવસમૃદ્ધ પણ ન હોય પણ એ સુદર અને મહુર તો છે જ, અને આપણું પોતાનું હોવાથી વધારું પણ છે જ. એને આપણા સિવાય બીજા કોણ લાડ લડાવશે, એની અભિલાષાઓ બીજા કોણ પૂરી કરશે, એની નાની મોની સેવા બીજા કોણ લડાવશે, અને દુનિયામા એને આગળ પડતું કરવા માટે આપણા સિવાય બીજા કોણ એને માથે ઠાસિની કલગી ખોમશે, એવા એવા કોડ આપણું સર્વ ગુજરાતી બધુઓમા સતત ઉજળતા રહેવા જોઈએ એને માટે પ્રેમાનંદે જીવનભર માથે પાપડી બાધી નહી, એને માટે નર્મદે કેસરીઆ લાલ પેટે પાટો બાધ્યો, એને માટે દલપતરામે દરબારે દરબારે વડીલાત કરી લક્ષ્મીબાઈઓ પાસે ભિક્ષા માગી, અને આપણી નજર સામે એને માટે ગોવર્ધનરાગે લક્ષ્મીજીના કુનર્ણધામ છોડી વનવાસ સેવ્યો. બહેનો અને બધુઓ, એવી એ આપણી ગુજરાતી માતા અને એવું એ આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય કોને પ્રિય ન હોય ? એનું અભિમાન આપણે કેમ ન રાખીએ ? એની સેનામા આપણે કેમ નાનમ માણીએ ? એનું રક્ષણ કરવા આપણે કેમ પાછી પાની કરીએ ? જેવું છે એવું એવું એ સાહિત્ય આપણું છે, અને આપણી સેવા ઉપર એનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે પણ આપણી મેવા એની પ્રશંસાના બજારમા ફૂલવામા નથી એની દિન ઉઝે વધતી સમૃદ્ધિમા આપણે ફૂલ નહીં તો ફૂલની પાખડીયે ઉમેગવાની છે એમ કરવા જતા આપણા પ્રયાસો વાકાચૂકા થઈ ન જાય તે સંભાળવાનું છે સેવાના આવેશમા આપણે જે પૂજ્યના ચરણ આપીએ તેને આગમ આપનાને બદલે વિવેચીય બગ વાપરી તેના “ હાઝાનો ખુરો ” કરી ઉલગી પીડા કરીએ તેમ ના બને તે તપાસવાનું છે આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વિના માત્ર કાષ્ટક ચમત્કાર કરી બતાવનાની છુટાથી જ ઉચ્છેદકૃતિ ધાગણ દરતા સાહિત્યના કોઈ અગત્યના અંગને જ નુકસાન પૂગાથી ‘ ચમત્કાર ’ પણ જાય અને ‘ નમત્કાર ’ પણ જાય એવી સ્થિતિમાથી એનું રક્ષણ દરવાનું છે દુકામા, ગુજરાતી સાહિત્ય દુનિયાની બીજી ભાષાઓના સાહિત્યની દરોનમા નહીં તો તેની દારમા પણ ઉભું રહે એનું થયતું જોવામા આપણું અભિમાન તમા થાય એમ તો આપણે સર્વે હૃદયથી શખીએ

આપણા સાહિત્યના એવા સોચા અભિમાનથી આપણે હવે એની વત્તમાન સ્થિતિને તપાસીએ, અને જોઈએ કે આપણે એનો પ્રવાહ કેવી રીતે આગળ ગુજરાતી સાહિત્યનો મંદનકાળ. સ્થાનની જૂની જૂની ખાંસાઓનો મંદનકાળ ચર થયેલો દરેવાય જૂની જૂની મંદનિમા ‘ ગરીબ પ્રજાઓ અનિવાર્ય ’ માં મંદનમા

આવતાં નવી સ્થિતિઓ અહિં તહિં ઉભી થાય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી એ જૂદી જૂદી પ્રજાનાં સાહિત્યપર પણ તેવીજ અસર થાય છે. નદી અને દરિયાના સંગમ સ્થાને જેમ મોળાંઓ ઘણાં બળે છે, તેમ ત્યાં રેતી અને કાદવના ઢગ પણ ઉંચા થાય છે. આપણે ત્યાં પણ એવું જ બન્યું છે. અંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસ સાથે સંસ્કૃતનો અને કંઈક અંશે ફારસીનો નવી દૃષ્ટિથી અને નવી પદ્ધતિથી અભ્યાસ થવા માંડ્યો, એટલે એ ભાષાઓનાં સાહિત્ય જેવું આપણી ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં પણ કંઈક જોઈએ, એવી નવી અભિલાષાઓ આપણા નવીન અભ્યાસી વર્ગમાં ઉત્પન્ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. એ સંગમકાળનાં પ્રથમ ભાગમાં દલપતરામે અને નર્મદાશંકરે એ નવી આશાઓને તે કાળની પ્રજાને રચે એવા એનાં નવાં રૂપ આપ્યાં. અલબત્ત, દયારામ કવિ મારફતે મળેલો સાહિત્યની બાલભાષાનો દીપ એ બંને કવિઓએ નવું તેલ પૂરતાં પણ જળતો રાખ્યો. એમ કરતાં તેઓએ પણ કંઈક દીવીઓ અને કોડીઆ બનાવ્યા ને ભાગ્યા; પણ એ દીપને તે સતત જળતો જ રાખ્યો. એ સંગમકાળના પ્રથમ ભાગ પછી અંગ્રેજી કેળવણીની ભરતી કંઈક વધુ જોરથી ભરાતી ગઈ, અને તેને પરિણામે દેશના આચાર વિચારોમાં તેમજ દેશના સાહિત્યમાં પણ જબરો મંથનકાળ સાર થયો. સંસ્કૃતમાં એટલું બધું ઉત્તમ, અંગ્રેજીમાંનું કે ફારસીમાંનું એટલું બધું અનુકરણ યોગ્ય, એવા વિચારોની ભરતી ભરાતા આપણા સાહિત્યની નદીના કિનારા ડુબતા ગયા, પાણી કહિં કહિં ભાગતી ગઈ, અને નદીનાં પાણી હોહોળા તેમજ ખારાં પણ થયાં. એ થાય એ કુદરતી હતું. એ મંથનકાળ પણ ઉપકારક છે.

આ સંગમકાળના બીજા ભાગમાં આપણા સાહિત્યની નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ બહુ જોશભેર ચાલી રહી. કવિતામાં કેવળ નવો જ ભાગ લેનારા નીકળ્યા, મંથનકાળનો બીજો અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે ફારસી કવિતાઓની અનુકૃતિઓની નાની નાની ભાગ. પણ કેટલીક સુંદર બેટ ગુજરાતી સાહિત્યને તેના નવીન પૂજકો તરફથી મળી. હદય ઉમળકા ભર્યા હતાં, સાહિત્યસેવાના કોડ હતા, નવી વિદ્યાનો મદ પણ હતો, ગુજરાતી પ્રજાને કાષ્ઠક નહું નહું કરી દેખાડવાની અભિલાષા હતી. ધણું ધણું હતું; પણ એ સર્વ સંગમકાળનાં મોળાં હતાં, એટલે ન હતી એમા નદીના પાણીની મૂળ મધુરતા, કે ન હતું નદીનું બાપીકું પુર. એમા તો ખારા સંસુદના ઉછળતાં પીણું હતાં, તેમાં કચરોયે હતો, અને એ સંગમસ્થાને થતા રેતી અને કાદવના પણ ઢગ હતા. કુસુમભાળા, કુંજવિહાર, અબેદોર્મિ, હરિગ્રેમપંચદશી, કલાંત કવિ, સ્નેહસુદ્રા, વગેરે સર્વ એ કાળના જ મોળાં હતાં. એ સર્વમાં નદીનું મૂળ પાણી બહુ થોડું ભળ્યું હતું ત્યાં એ લોકદેવાને અરપચર્ચ લાગ્યું. મંથનકાળની સજા એના જાને ત્રીલનાર અને ત્રીલારનાર એ બંનેને લાગે છે. આપણા સાહિત્યના આ મંથનકાળમાં પણ તેવું જ બનતું આપણે જોઈએ છે. નીત લેખકોને તેમજ લોકદેવાને સરખી રીતે તપવું પડ્યું છે. નવીન લેખકોએ પોતાની પૂર્વના લેખકોની લોકદેવાને સાકળતી પરંપરાને સર્વ જેવી બાણીને તરછોડી કાઢી, તે લોકદેવાએ આ નવીન લેખકોની કૃતિઓને પોતાનાં આંગણમાં કુંદાકને ઢગ થયેલી ધૂળ જેવી ગણીને વાળી નાખી ! બંને રીસામણા જ રહ્યાં. જૂના અને નવા વિચારોની અથડામણ જોશભેર થતી ચાલી, જૂનું એમ્લુ ધરેડિયું, માટે ચાંચીને ફેંચો થયું. ફેંકી દો

એને ઉકરડાપર, નવું એટલું વિદેશી, સારા મંસારને અણકાવતું, મૂકે એને ન્યાતખદાર ! આવા હકાયદની રિથિતિ આ સંગમકાળનો બીજો ભાગ જતો હતો. નદીતુ પુર સમુદ્ર ભણી તેના મોજાને હકાવવા પ્રયત્ન કરતું હતું, તો એ મોજાં પણ વધુ વધુ સામે ધસી એ પુરમાં ભળતાં ભળતા નદીમાં પ્રસરતા હતા. એવામાં ગુજરાતી સાહિત્યની ક્રાંતિને સર્વકાળ ઉગળી દીપાવે એવો એક ચમત્કાર બન્યો. વિપ્લુ અને મહાદેવતુ તુસુલ ધુદ્ધ અટકાવતો એક મહાયોગી પ્રગટ થયો, અને “હું તો બેઠેને લાગુ પાડ, નમો નમો” એવો મધુર પણ ઉઠી બહિતનો સત્તાધારી ચર એ મહાયોગીની “સરસ્વતીચંદ્ર” ની રસરાનચક જેવી નવલકથાએ એ જ કાળમાં કાઢ્યો લોકદેશાનું ઉડું નિરીક્ષણ કરીને, તેની કથાપરંપરાને ઉપયોગમાં લઈને, તેના અનુભવમંડારના મોઢા રતોને ચૂંટીને તથા સાદું કરીને, તેના સાહિત્યની ખાલભાષાને ઠેર ઠેર સવિવેક વાપરીને, એ સમર્થ અમર લેખકે નવી વિધાની સુકત હવા ફૂંકી તેના પ્રચંડ, શક્તિમાન અને સખરસ પૂર્ણ મોજાઓને વિજયવંતો સજ્જ થોગ એ નદીના પાણી સાથે કરાવ્યો. પ્રભુની વિભૂતિ શરી એક વાર ગુજરાતનાં એ મહા લેખકદ્વારા ઉતરી. ગોવર્ધનગમ કવિ હતા, પણ એમનું કવિત્વ “સ્નેહ-સુદ્રા” ની દેવગ્રાહીમાં શુંચવાઈ પડ્યું હતું. એ કવિત્વની રસરેલ તો “સરસ્વતીચંદ્ર” માં જ સમાઈ શકી અને લોકદેશાને પણ તેમાં ફૂંપાડી શકી ગુજરાતના લેખકો અને વાંચકો બંને એમાં બીંજાયા. પ્રાચીન સાહિત્યના અમર રંગો એ મહા લેખકે જ પાછા પૂર્ણ પ્રકાશભર ખતાવ્યા નવીન પ્રેરક બળોની છોળોના મોઢા મોતી પણ એણે જ જાડુભરી રીતે આપણે આગણે વેરાવ્યા. સંગમકાળનો બીજો ભાગ મને તો હજીયે ચાલતો જ દેખાય છે, કારણ આ મહાલેખક પછી એવો બીજો કોઈ લેખક હજી થયો નથી, કે જે સારી ગુજરાતના સાહિત્યમાં એવી પ્રખર વિદ્વતા, એવું તલરપરી જ્ઞાન, એવો ઉડો અનુભવ, એવું વિચારણ વાચન, એવી પ્રગાથ વિવેચનશક્તિ, એવી વેગબર રસરેલ, એવી હંસ્યાયત્તિ, એવી દૂરગામી દૃષ્ટતા, અને હુંકમા કહીએ તો એવી અદ્ભુત લેખનકળાના દર્શન કગવી શક્યો હોય, અને ન્યા સ્ત્રી એવો બીજો સમર્થ લેખક કે કવિ ગુજરાતમાં દર્શન આપશે નહીં, ત્યા સુધી તો એ મયનકાળનો બીજો ભાગ ચાલુ જ રહેલો દહેવારો, અને તેની ઉપર ગોવર્ધનરામનું જ આધિપત્ય રહેને. આ છેલ્લા ત્રીસ વર્ષના માળામાં થોડા સારા લેખકો અને થોડા સારા કવિઓ પણ થયા છે, પણ એ બધા આકાશમાના તારા જેવા. એ કવિ-ઓએ અને લેખકોએ પણ ગુજરાતી સાહિત્યની ઉન્નતિમાં પોતપોતાને માર્ગે યથાયોગ્ય ફાળો આપ્યો છે.

એક કવિની ઉગતી કવિતા જ્ઞેષ્ઠ સ્વર્ગસ્થ કાન્તે તેને “અમીવર્ષણ ચંદ્રાજ” ની સુધા જેવી ગણાવી હતી, પણ એ કવિ, ખડું પૂછો તો, ધૂમકેતુના જેવો જ ઉગ્યો હતો. એ ધૂમકેતુએ આપણી દિદિ કોતુક અને આગાથી ભરી નાખી, જ્ઞેતજ્ઞેના આકાશની મધ્યમાં એ આવ્યો, માર્ગમાં કંઈક તારાઓને એણે પોતાના પૂછના પ્રકાશમાં નવરાવ્યા, અને આજના, અને ધરીભર આપણુ સર્વને તે આ આકાશ તેજથી ભરી દેગે એવું લાગ્યું. પણ એ ધૂમકેતુના કોતુકમાં, એવું પ્રમળ પણ હતું. એ કોતુક પણ જ્ઞેતજ્ઞેતા ઉડી જતું જણાયું, કારણ એમાં અચળ રોચની ફેંકના તારાની સ્થિરતા ન હતી, કે શુભ-ચંદ્રના જેવી નિયમિત ખનિથી એના અમૃતકુંભમાંથી આપણી પૃથ્વીને વધુ અને વધુ દુધ

અમૃતજળ દિનપરદિન મળતું ન હતું. એની લીલા જોતજોતાં સંકેલાતી લાગી, અને હવે તો માત્ર પૂંછતો જ પ્રકાશ પશ્ચિમાકાશની દક્ષિમ્યાદમાં ઉતરતો લાગે છે. આપણા સાહિત્યાકાશમાં એણે પણ પોતાની શક્તિ અનુસાર દીક દીક તેજ રેલાવ્યાં છે. એની કવિતા જ્યાં જ્યાં આપણા સૂર્યમંડળની શુદ્ધ પ્રકૃતિને વફાદાર રહી છે ત્યાં ત્યાં તેણે સુંદર ચમત્કાર બતાવ્યા છે, પણ એ સૂર્યમંડળના વર્તુલની બહાર ધૂમકેતુની સ્વાભાવિક ભ્રમણ પ્રવૃત્તિ હોવાને લીધે એનું વાતાવરણ કાઠક જૂદું જ છે, અને એની ગતિ પણ કાઠક ભિન્ન જ છે. એથીજ એના તેજમાં અંબા એને અનુસરવા જનાર એ ધૂમકેતુના સ્વાભાવિક ભ્રમણને પામી શકતો નથી. સૂર્યમંડળની પ્રકૃતિ અને ગતિથી જે ભિન્ન પ્રકૃતિ અને ગતિ ધારણ કરે, તે એ સૂર્યમંડળનું સ્થાયી અંગ મની ના રહે તો તેમા નવાઈ નથી. ખુદ કાન્તે પણ આ સત્ય પાછળથી જોયું હતું, અને જે આજે એ જોઈ શકતા નથી તે વખત જતાં જરૂર જોશે. સાહિત્યમાં મત્ત જ નિભી શકે છે, એટલે એ સાહિત્યનું કેવળ સત્યની દૃષ્ટિથી અને નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી દિગ્દર્શન કરાવતા કોઈ પણ બંધને તે અગ્રિય લાગે તો હું તેની ક્ષમા જ માગી લઉં છું, પણ અસત્યની કે અર્ધસત્યની ઓથ તો હું ના જ લઉં. જ્યાં આખા આકાશનું આપણે દિગ્દર્શન જ કરવા બેઠા ત્યાં એ સત્યથી અને સ્નેહથી બધું બતાવવું જ રહ્યું. મારી દુર્બલતા ખામી હોય તો તે શુદ્ધ કરવા તત્પર છું, પણ મારા હૃદયની સંપૂર્ણ નિખાલસતાની અને મારા શુદ્ધ બંધુભાવની તો હું સર્વને ખાત્રી આપુ છું. આપણા કવિ અને એ ધૂમકેતુના જેવા જ લાગ્યા છે. એના ચમત્કાર અને એની તેજમર નવી લીલા આપણી સ્મૃતિમાંથી ખસે તેમ નથી એના પણ આપણે ઝાણી છીએ, અંત વગરના આકાશમાં એણે આપણી નજરને કૌતુકથી અને કદી કદી પોતાના તેજની અવનવી પિચકળાથી ખેંચી રાખી આપણને આનંદ આપ્યો છે.

પણ—પણ આ મંથનકાળમાં હજી આપણા માખણ ઉતર્યા નથી. આપણો મહા કવિ કહેવાનો નહીં પણ ખરો મહા કવિ—આપણા આ નવયુગને પોતાની ગગનગર્જનાથી છાંછેલો અને પોતાના સ્નાયુના વરસાદની મૂલગધારાથી સારા ગુજરાતને અને જગત સુદાને તરખોળ કરતો એવો આપણો મહાકવિ હજી આપણને મળ્યો નથી. ઉદ્યાકાશમાં વાદળા ચઢી આવે છે, કદી થોડી ગર્જના પણ થાય છે, કદી અદ્ભૂત વરસાદના ઝગમગિયા પણ વરસે છે; પણ એ પેલો ચોમાસાનો મહા અધિપતિ ગ્રેધરાજ નહીં, પણ મહામાસના માવઠાં હજી અપાઠની હેલીઓ, આવણના સરસરિયા અને બાદરવાના ભરપૂર ભરણા દર છે. બાકી તો આપણે આપણા પ્રિયજન માટે જે વધુ પડતું જોલોએ તે તો આપણી સ્નેહ-પ્રથા જ છે. આપણું મન મનાવવામાં સંતોષ હશે, પણ સ્થિતિનું મત્ત ગાન કે પ્રગનિની ખરી ધગશ તેમાં નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યના જૂદા જૂદા અંગોનો વિકાસ આ મંથનકાળમાં કેવો થાય છે તેનું સમગ્ર દિગ્દર્શન હવે કરી લઈએ. પ્રથમ આપણે કવિતાનું અંગ નવી ગુજરાતી તપાસીએ. સુખ્ય ભાગે તો આપણને હજી નાના સંગીતકાવ્યો જ મળે કવિતાની સ્થિતિ. છે. એમાં પણ આજ વીસ વર્ષથી જે જે ચાર કવિઓ સાગ અને મંથનકાળના નવા નવા ચીલા પાડના ગણના આવ્યા છે, તેઓ મિવા

દહકોષ તેઓના જેવો પણ નવો કવિ ખરી રીતે બદાર આવ્યો નથી એ જે દાયકા આગળના બદાર પડેલા કવિઓની નવી કૃતિઓમા પણ મોટા ભાગે ચડાવ નહીં પણ નીચે જતો ઢોળાવ જ લાગે છે. કેટલાકનાં રસજરણા મુકાયા છે, છતાં તેમા કદી કદી ફર પડતા વરનાદના પાણી આવી જાય છે તે પરતા જ તે રહ્યા છે. દાષક નવું કરવું, કાંઈક મોડું કરી બતાવવું, એ અભિલાષા હવે કેટલાકના મનમા રહી છે, પણ કાં તો એ અભિલાષાને કાર્યમા ઉતારવાની શક્તિ હવે તેઓમા રહી નથી, કે કા તો એને ફળીખૂન કરવા માટે ચોખ્ખું જોળાતો ખરો માર્ગ તેઓને મળતો નથી કેટલાક કવિ-કેસરીઓ છવનમર પ્રશંસાના કૃપદગમા જ દહાડ હવે અદૃશ્ય થયા આવ્યાં છે, કેટલાક પોતાને કીર્તિટાંચે ખૂબી ગયલા માની પોતાના નાના મંડળના અધિદેવતા બની માથે બલકતા છવમા જ ઢંકાઈ જવા માડ્યા છે, કેટલાક દહાડ વરના બારવડીઆ પર બેસી ચીંચીં કરતા ચાક ખાવા લાગ્યા છે, અને કેટલાકે તો પોતાના દિવસ સફેદી પણ લીધા છે. એકાદ બે જ ધીમે ધીમે પણ મક્કમ અને બળવાન પગસે ચડાવ ચડ્યા જાય છે, અને જો કે તેમનાં પગયા ધીમા છે પણ તે શુજરાતી સાહિત્યના આ મંથનકાળમા સારી પેઢે માર્ગદર્શક ચતાં જાય છે. જે સર્વ ઢોળાવપગ ઉતરતા જાય છે તેઓની એવી ગતિ કેટલેક અંગે આપણી અતિ પ્રશંસાને લીધે જ થઇ હોય એમ લાગે છે. આપણે આર્ષજનો તેરીસફોડ દેવતાના પૂજારી પડ્યા, એટલે આપણી એ વેદકાળજૂની રૂઢિ પ્રમાણે એ દેવતાઓને વધારતા જ જઈએ. એ પૂજનવિધિ આપણા સાહિત્યના આ મંથનકાળના નાનામોટા બધા લેખકોને આપણા દેવના-સ્થાને બેસાડે છે, અને જેમ એ દેવતાઓને તેઓનું તેજચક્ર આપણે જ ચીતરી કે કોતરી આપી એવી રીતે તેઓનું દેવત્વ આપી આપીએ છીએ, તેમ એ લેખકોને પણ આપણે જ એવા દિવ્ય અધશારી કરી બેસાડીએ છીએ. એથી આપણને તેમજ એ લેખકોને પણ હાનિ થાય છે. એ સમજે છે કે—આંધો, અમે હવે મહા લેખક કે મહા કવિ થયા, આ બધા અમને પૂજે છે, અમારી આસપાસ મધમાખ જેના શુન્ને છે, જ્યા જઈએ ત્યા અમને રોશનપર કે હક્કાપર માનભર લેવા અને ચૂકના આવે છે, અમારી મહત્તા હવે પૂરી અકાઇ, અમારું છવન હવે સાર્થક થઇ ગયું, ચાલો હવે વધુ કરવાનું નથી, હવે તો મોટેથી પડ્યા વેચો! ચંદ્ર ત્રીનાઇ ૪૮ કહેવન રૂપજ થઇ જવાના. આવી રીતિથી એ લોકોના ઉન્નતિમાર્ગ બંધ થઇ જાય છે, અને સાહિત્યનો કુંગર એવા લેખકોથી પૂરો ચઢી શકતો નથી. સાહિત્યની તો અખંડ સમાધિ ચડાવવી જોઈએ. એને માટે દિલના આતસ હમેશા ધગધગતા રાખવા જોઈએ. લેખકોના શરીરે નહી પણ લેખકોના છગરે રક્તીરિના સાલો જોડવો જોઈએ, અને એ સાહિત્યમા શુભતાન થયલા છગરે સાહિત્યની ધુન અને સાહિત્યની “અનવ—હક” ની બાગ પુકારવી જોઈએ. કવિતા માટે કહો કે સાહિત્યના બીન-ક્ષેત્રો માટે કહો, પણ સતત પરિશ્રમ વગર મોટા પરિણામો કદી મળતા નથી. તેમા આ મંથનકાળમા તો જ્યા બધું નવેસરથી ઘડાવા માડ્યું છે, ત્યા તો પોતાની જોખમદારી સમજનારા લેખકોને ચાહુ ઉઘોગની અને નિરંતર સાવધાનીની મુખ્ય જરૂર છે. સાહિત્યનું ચે કારખાનું છે, ત્યા ભવભલા નાનામોટા, તીજાણુદાં જોખરો પડેલા છે. એ કારખાનામા કામ કરનારે સાવધાની રાખવાની છે, કદી હાથ પગ કપાય, કદી ખોટા જોખરો વપગશમા લેના કામ બરાબર સધાય નહીં અને જોખરો પણ જાગે. એમા પણ અનુભવની જરૂર છે, અનિશ્ચા ગમે તેવી હોય તોપણ

યોગ્ય ઓજસરો યોગ્ય વખતે યોગ્ય કામે જ લગાડાય તો જ કાર્યસિદ્ધિ થાય. કારીગર દગાવાન હોય, તેમજ સતત ઉદ્યોગી અને સાવધાન હોય તો અનુભવથી અને કળાને યોગ્ય ક્રિયાસિદ્ધિ પામ્યાથી તે પોતાને તેમજ જગત સુદાને પ્રગતિમા આગળ વધારે છે.

મહાકાશી કવિઓ અને લેખકોને મહાકાર્યની સિદ્ધિ માટે જે જે ગુણોની આવશ્યકતા છે તેમા ખરી પ્રજ્ઞાની જ પ્રધાનપણે જરૂર છે. જ્ઞાન એ તો વસ્તુઓ પ્રજ્ઞા અને મહા અને વસ્તુઓના સંબંધોને લગતી સમજશક્તિ પ્રદર્શિત કરે છે, ત્યારે પુરુષોનાં વચનો પ્રજ્ઞા—અલૌકિક કલાપણુ—એ તો સત્યને વયોચિત સાધનોની તેમજ સત્યને વયોચિત પરિણામોની ચુટણી કરી મન અને આત્માનો સયોગ દગવે છે પ્રજ્ઞા એ કાંઈ મગજમા ઘણામા ઘણી વસ્તુઓનું પ્રદર્શન એકઠું કરવામા નથી, કે નથી એ વસ્તુઓના તત્વના તારેતાર ઉકેલવામા, પણ જે વસ્તુઓ આપણા ચિગ્દાણ કક્ષાણુ અને સત્ય ગૌરવની પ્રાપ્તિ માટેના માર્ગ તરફ અચૂક રીતે દોરવે, તે વસ્તુઓની વિવેકપૂર્વક ચૂટણી કરવામા અને તેને સાધીને અર્થસિદ્ધિ કરવામા ખરી પ્રજ્ઞા ખરી આત્મદૃષ્ટિ-સમાયલી છે એવી આત્મદૃષ્ટિ આ જગતના ગુણો કે આ પૃથ્વીના પુસ્તકો આપી શકે તેમ નથી તે તો પ્રતિબાના જેવો પ્રભુતો જ પ્રસાદ છે મહાકવિ કે મહાલેખક દયા ચમાકારી ગુણથી સાહિત્યાકાશમા પોતાની અલૌકિક પ્રભા ચોમેર ફેલાવે છે, તેનું ગુણ આ વસ્તુદર્શનથી સમજાએ મને તેવા અનુપ્પન્ન મહાવચનો જગતમા પૂજતા કે દેવામા ઠોતરી રખાતા નથી, પણ મહાપુરુષોના વચનો જગતમા પૂજાય છે અને સદાસર્વદા સમજામા સાચવી રખાય છે, કાળથી કે મને તેવી બીજી રીતે કહેલા વચનોમા ચેતન નથી, પણ મહાપુરુષોમા જે ચૈતન્યરૂપ પ્રજ્ઞા છે તે એ જદ વચનોમા ચેતન્યનુ સામર્થ્ય પૂરે છે.

ગુજરાતી કવિતાની આજકાલની સ્થિતિ તપાસતા અપક્ષપાત અવયોદનકારને કાંઈક નિરાશા જ લેવળે. પ્રમાણુમા મોટા ગણાતા કવિઓની આજકાલની ગુજરાતી આખમાથી કવિત્વનું પ્રાણુપખીડું ઉડી ગયલું લાગે છે, કવિતાની સ્થિતિ. અને તેમ થતા તેઓના આત્મા વૃદ્ધાવસ્થાનો રાગ જેવી ફિલમુશીને પકડીને બધું કવિતાનો જ માર્ગ કાપતા હોય તેવી દગમત બતાવે છે, અચર બીજી બાષામાની કવિનાના અનુવાદ કરી એ ઉડી ગયલા પ્રાણુપખીને પાછું બોલાવવા મથી રહે છે. બાકીના ઘણાખગ બીજા કવિનામુશો જગતને આરે જ બધું બાકી રહીને સનમને જ બોલાવી રહ્યા છે ત્રીસ ત્રીસ વર્ષના એ પુકાર “દે-દાના”ની શિદ્ધતાને જન ત ગણી રહ્યા છે દા નહીં ? બાગાચકર, મહિવાલ અને દલાની શુ “સનમ” ના જ કવિ નહોતા ? અને “સનમ ” વગરના કવિ કેઈ દીકા છે ? કવિ કહેવડાવણું હોય તો સનમને ગાતી જ જોઈએ એ આ જમાનાના જગ્ના કવિઓની લાલસા સનમ પણ બહેતની દરી હોય તો તો દીક, પણ આ તો નવલગમે ગાયતી ચૂનામા ચિતવાળીયે સનમ નહીં પણ બાગોને રમવાની કાષ્ટની દીમરી જ ! મારા હિસાદી નવલુવાન કવિબંધુઓના બજાગા દેવાઓને કું બસ નહીં દરે સાહિત્યમા કાંઈ પણ દરલુ એવી એમની તીવ્ર છંદા એ જ એમનો દિન્યાગ દનાપીએ કેદા વ કર્યા છે તે ગુજગને સખર દંધે ત્રીત્યા છે દવે

એ જ રવરા એ બધુઓ પશુ કાઢે, બસરા પશુ ન હોય એવા, તો પશુ એ તો શ્રામોદ્દાનની ચૂડીઓ જેવા, એ એમણે સમજવાનું છે. એ ચૂડીઓ હવે નવો સૂર યોગ નહીં કાઢે. સન-મના જ સૂર કાઢવા હોય, તો તે કલાપીએ જોયલી અને દેખાડેલી સનમના નહીં પશુ એમના સાચા છગરે પરખેલી નવા જ વ્યક્તિત્વથી બરેલી નવરંગ સનમના હોવા જોઈએ. કવિતાના વિકાસ અને નવદર્શન માટે કુદરતવૃત્તિની ધણી જરૂર છે કુદરતવૃત્તિથી જ ન્યા ત્યા નવો પ્રકાશ પડી શકે છે એ કુદરતવૃત્તિને કેળવવાથી જ કવિના સ્વપ્ના વિસ્તાર પામી શકે છે અને જીવંત વાણીમા આખરે રચાન પશુ મેળવી શકે છે.

કવિતાની પીલવણી માટે ગુજરાતના ઉગતા કવિઓની સામે પહોળું ક્ષેત્ર પડેલું છે એ ક્ષેત્રમાના મુખ્ય ચીલા તો ક્યારનાએ પડી ગયલા છે. લોકલેયા ઉગતા કવિઓને પશુ હવે નવી કવિતા માટે કાષ્ટક અશે તૈયાર બની વાટ જુએ છે. મૂલ્યના. જૂના કે નવા બધા કવિઓના જે જે કાવ્યો હવે સારી પેઠે લોક પ્રિય થયા છે, તે તે સર્વમા કયા ચમત્કારી ગુણો છે તેની પરખ પ્રથમ કરવી જોઈએ, અને પોતાની વૃત્તિને સુદૃઢ લાગતા એવા ખાસ કવિની મેલીને હૃદયમા હિતારથી જોઈએ એમ કરતા હાથ બેસતો જશે અને કલા પીલતી જશે. કવિતાની ધુન, સાગણીના ઉભરા, ઝેરણાના ધોધ, એવું બધું બીજા કવિઓ કે મહાકવિઓ માટે સામાન્ય જનોની માન્યતાઓમા ઘણુથે ભરાયલું હોય, પશુ ઉગતા કવિ માટે તો એ ઉક્તિઓ વળ-ગાડ જેવી બની તેઓના વિકાસમા આડ નાખે છે. કવિ જે લખે તે કવિતા, એમા 'જે'ની ઉપર ભાર મૂકી એનો ખોટો અર્થ કરી ગમે તેવા વાક્યોમા વિચારોના બાવરા ઢોરોની ધ્રુવાચકડી મચાવવાથી કે લાગણીભર વચનોના ઘોડાની લગામ છોડી દીધાથી કવિના ના જ થાય. શિ પોને માટે પથ્થર, છીણી ને હથોડી, ચિત્રકાગળે માટે ફલક, રંગ ને પીછી, અને કવિને માટે વાણી, અર્થ ને બાવ હોય છે શિલ્પીનું પ્રતળું કાંઈ પશુ વ્યવસ્થા વગર જેમ ગમે તેમ ઝીણી માયાથી ઘડાતું નથી તેમ કવિની કવિતા વાણી, અર્થ કે ભાવનો પ્રવાહ ગમે તેમ વહેવડાવવાથી બનતી નથી. શિલ્પી પ્રતળું ઘડે તે પહેલા તેની સામે પથ્થરનો ચોરસ ટુકડો જ હોય છે, પશુ એ શિલ્પીના અંતરાતમા જે મૂર્તિ કલ્પાયેલી છે, તે મૂર્તિ તેને તેની જ પશુ આમેહમ એ પથ્થરના ચોસલામા વસ્પનાદષ્ટિએ દેખાય છે મૂર્તિ તો ચોસલામા છે જ, માત્ર એ ચોસલામાને જે મિનજરૂરી ફાલતું ભાગ છે તે 'એ શિલ્પીની છીણીએ સંબાળથી તોડી છણી નાખવાનો છે એ અણુ-જેમ્મતા ભાગ એ પથ્થરમાથી નીકળી જાય એટલી શિલ્પીની કલ્પનાદષ્ટિ અને સચૂળ નજર ચોસ રહે, અને એની છીણી એટલું અણુચૂકડું કામ કરે, ત્યારે જ પેલી વસ્પનામાની મૂર્તિ એ પથ્થરના ચોસના માથી ઉત્પન્ન થાય છે સર્જક કળા આવી છે. કવિની નિર્માણશક્તિ એમનું કામ કરે છે એના હૃદયમા જે ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે, એની કલ્પનામા જે ચિત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો વાણીમય આકાર એની દષ્ટિમા પશુ એમજ તરે છે વાણીના જે સન્દો એ બાવવાનો, એ ચિત્રને ઉચિત મૂર્તરૂપ આપી શકે તે જ રાખીએ બીજા સન્દોનો એ ત્યાગ દે છે, એટલે પેલું કવિની કલ્પનામા વખેલું ચિત્ર રાખીમાથી પદવાણીરૂપે સ્થિત થઈ તેની કવિતા બને છે. એથી જ કવિતાને જોટની પ્રતિભાની જરૂર છે તેની જ વાણીના ચયોચિત રૂપની મજ

આવશ્યકતા રહે છે. વાણી ગમે તેમ ઉચ્ચાર્ય તો તેની કવિતા નહીં જ બને. આટલો બેદ
ને એ ઉગતા કવિઓ પ્રથમથી સમજી શકે, તો જે નકામા જોડકાઓના ઉકરડાને
સાહિત્યના આગણ્યમાં દગ વળે છે, અને જે ડોલતા કે ભયંકર ચબ્દસાહિત્યોના વખાણ
કે અનુકરણ થાય છે, તે બંધ પડે, અને ખરી કવિતાના ફૂલોનો પમરાટ એ આગણ્યમાં
પ્રસરી રહે.

ગુજરાતી કવિતામાં નાના કાવ્યોના કવનમાં પણ અનેક સૂચનાઓ આપી શકાય.
આપણા જૂના કવિદાસમાંથી તેમજ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની
કવિમાં શોધક-
પુદ્ગિની જરૂર. એમ છે. પ્રેમમાં, સાહસના, વીરત્વના, સતીત્વના, અદ્ભુતતાના વગેરે
અનેક વિગ્ધ ગુણોને પ્રદીપ્ત કરતા હજી બહુ બહુ ગીતો, સંગીત-
કાવ્યો, ખંડ કાવ્યો ઉપર જણાવેલી ખાણમાં ચમકારા મારે છે. આપણા સાહિત્યમાં એ
સર્વમાંથી સુદર કથાગીતો-બૈલેડ-થઈ શકે તેમ છે: સુરતની કલગીતોરાની લાવણીઓમાં અને
કાઠિયાવાડની હંકગણીઓના કેક ગીતોમાં આવા જ કથાગીતોની છાયા છે. ગુજરાતની રાધા-
કૃષ્ણની ગરબીઓ પણ એ જ કથાગીતોમાં સમાવી શકાય. એમાં રહેલી ક્રિયા એ જ એના
રસનું ખંડ જીવન કહેવાય પ્રસિદ્ધ કે લોકકથામાંના બનાવોની રસમય ચુંટણી કરી તેને
કવનમાંથી ખીલવી શકાય છે. ગુજરાતી કવિતામાં આવા આવાં અંગોનો નવીન દૃષ્ટિએ
ઉમેરો કીધાથી ઉગતા કવિઓને તેમજ સાહિત્યને ધણો લાભ થશે. એમ કરતાં કોઈ મોટો
વિષય જરૂર આવશે, અને કળા સુદૃઢ બનતા કોઈ મહાકાવ્ય પણ તેમાંથી ઉત્પન્ન થશે.
કવિ ચનારામાં શોધકપુદ્ગિનો ગુણ પણ આગળ પડતો હોવો જોઈએ. કુદરત હજી કોડવરણી
છે, મનુષ્ય હજી અનંત લાગણીઓને ઉભરાવે છે, કવિએ પોતાના હૃદયના દારોને તથા
આખની કાઠીઓને સદા ઉઘાડી રાખવાના છે. ભૂતકાળમાં ઘણુંયે જોવાઈ ગયું હશે, તેથી
હાલ જોવાનું કાંઈ રહ્યું નથી એમ તો નથી જ, જુગ જુગ થયા અગણિત માનવીઓની
લાગણીઓ કવિઓએ અનુભવી તેથી હાલ માનવીઓની લાગણીઓ અંધ થઈ નથી, કે
કવિઓના હૃદય એ લાગણીઓ સમજ્યા અને ગ્રીલવા ના પાડતા નથી જર્મનસુદરી પોતાના
કવિપ્રીતમ આગળ પોતાનો ધુધટ ખોલવા સદા તૈયાર છે.

કેટલાક કહે છે કે જ્ઞાન અને વિદ્યા વધી ગયા છે, અને તેથી જગતમાંથી કવિતા
ઓછી થતી જાય છે. એ વાદ ટકે તેમ નથી. મંરૂતિ
અજ્ઞાન અને પ્રતિભા. જો હું ખનુ મૂળ થાય તો કવિતા પણ આનંદહીન થાય. અજ્ઞાનથી
આત્માનો જે ખરો આનંદ હોય તો મનુષ્યને પાણુ પડ્યું થવું
પડે. પણ માનવજાતિનું એ લક્ષ્ય નથી. અજ્ઞાન અને પ્રતિભા એ કાંઈ એકમેકના પર્યાય
નથી કે જ્ઞાન અને સરકૃતિ વધતા કવિતા વાસ પામતી જાય. જ્યાં સુધી મનુષ્યને હૃદય
છે અને આત્માનો આનંદ મેગવનાની ઇચ્છા છે, ત્યાં સુધી કવિતાના અણુ વરેલા જ રહેવાનાં.
દૃષ્ટિમર્યાદામાં પર્વતોની જિજ્ઞાસા દેખાય તેથી કાંઈ દુનિયા એ પર્વતો આગળ જ અટ-

હતી નથી. એ પર્વતોને જે વટાવી જાય, કે એની ટોચ ઉપર જે ચંદ્ર, તે જોઈ શકશે કે એ પર્વતોની પેટી ગેર પાછી ખીજ પર્વતોની દાર છે. એવી જ રીતે કવિતા કાંઈ જાનની મર્યાદામાં બંધાય જતી નથી.

શુભરાતી કવિતાનું એક બીજું અંગ પણ હાલ ચમકારા મારી રહ્યું છે. આખા દેશમાં રાષ્ટ્રસેવાના વટોળાઓ ફરી વળ્યા છે. એટલે દેશની કવિતા રાષ્ટ્રસેવા ને રાષ્ટ્રગીતો. જે તેના સાહિત્યનું હૃદય છે તે તેની સાથે ઉડવા માગે એ સ્વાભાવિક છે. એને લીધે માતૃભૂમિની પ્રથંસા અને કર્તવ્ય-ભાવનાં ગીતો ચોમેર આકાશ ગજવી રહ્યાં છે. પણ એમાં પણ લાગણીનો ખરો રહસ્ય હોય અને કર્તવ્ય કરવા પ્રેરે એવા વાદળના ગગડાટા અને વીજળીના ચમકારા થાય, ત્યારે જ વટોળાઓની આંખ ભરી દેતી ધૂળને દાબી દેતો મૂળધાર વરસાદ પડે, અને તેમાંથી ખરી કવિતાની રસરસ ધેરધેર કર્તવ્યજ્ઞાન ઠરાવી શકે. બાકી તો માત્ર જૂદી જૂદી લોકપ્રિય રાહમાં તેના તે વિચારોનું પિછપેયજી કયા કોધાથી રાષ્ટ્રકવિતા જનતી નથી. વળી રાષ્ટ્રકવિતા માટે મોટી મોટી ફિલસૂફીઓના સંભાર નથી જોઈતા, માતૃભૂમિની મોટાઈ બતાવાય એવી કવિતાને ગમે મોટા મોટા પદાણુ જેવા હીરામોતીના અલંકાર નથી જોઈતા, કે શબ્દોના ભયંકર ખડકા એને ખેંચે બાધીને તેના અંકાર ઠરાવવા પણ નથી જોઈતા. એવી કવિતાનું પ્રથમ લક્ષ્ય લોકહૃદયને આરપાર હલાવવાનું જ હોયું જોઈએ, અને તે માટે ખરી લાગણીના રહસ્ય તેમાંથી જોઈને આકાશભરમા ટંકાર કરે, તથા લોકહૃદયને જમાડીને ટોડાવે એવી દરજી કે વીરરક્તથી ભરેલી વાણી જોઈએ. લડાઈના મેદાનમાં ક્ષત્રીયાણીનાં વિશેષ નહીં પણ મહાને મહાના હુકારા અને હલકારા જોઈએ. દેશકાળનું ઔચિત્ય મોટાં કવિઓ પણ ના પાળે તો તેમની કવિતાઓમાં ગમે તેવું કવિત્વ છતાં એવી રાષ્ટ્રકવિતામાં તે ખરી રીતે સ્થાપ ન પામે. હાલ જે નવાં ગીતો લખાયાં છે તેમાં કેટલાક તો શુભરાતી કવિતામાં અમર સ્થાન લેશે. જે એવાં ગીતો લખાયા છે તેની ખરી કસોટીથી ચૂંટણી થાય, અને રાત્રે ભોગાં કાંકરા પણ નહીં ગોઠવાય, તો અને સાચું છે કે બંગાલો કે કોઈ પણ બીજી ભાષાનાં રાષ્ટ્રગીતોથી આપણાં ઉત્તમ રાષ્ટ્રગીતો કેમ પણ પ્રકારે ઉતરતા નથી. તેમાં પણ વીરરક્તનાં રાષ્ટ્રગીતો તો મુખ્યે આપણાં જ છે. વિશેષમાં, કવિનું હૈયું જે કરામતી નહીં પણ કુદરતી લાગણીભર્યું હોય, અને તેની આસપાસ નજરે પડતી વસ્તુઓને પોતાના આદર્શમાં પ્રતિબિંબ પાડવા જેટલું તે સાદું હોય, તો એ કવિથી રાષ્ટ્રસેવાની ગમે તેવી ધુનના જન્મ, નામાં અજળ્યું કે મૂળું ભેરી ચકાવ નહીં. રાષ્ટ્રસેવા-પણ કુદરતનું જ અંગ છે. રાષ્ટ્રચેતન હોય ત્યાં જ જીવન ચેતન પ્રદિત રહે, અને કવિએ તો ઠેરઠેર ચેતન જ રેડવાનું છે. એની દૃષ્ટિ ભૂતની તેમજ ભવિષ્યની પાર પણ જોઈ શકે છે, રાષ્ટ્રજીવનમાં ઉત્સાહભરી વાણીથી હૃદય-બળ અને માર્ગદર્શન આપી શકે છે. માત્ર એક જ વસ્તુથી ખરા કવિએ એમાં સંભાળવાનું છે, અને તે એ કે રાષ્ટ્રસેવાના વટોળાઓમાં પોતે જાતે ઘસડાઈ જઈ એણે પોતાનું વ્યક્તિત્વ જોઈ રહ્યું ન જોઈએ. તેમ એ કરે તો એ દષ્ટા મટી જાય છે, અને વટોળાઓના વમળમાં તથાતાં એની આંખ ધૂળથી ભરાઈ કંઈ શુદ્ધ જોઈ શકે નહીં. ઉગતા કવિઓને આર્ય સૂચન જસ થશે.

પદ્યરચનામાં ગુજરાતી કવિતાની સ્થિતિ બહુ સતોષકારક તો નહીં જ હોવાય. અંગ્રેજી કવિ પોપના જમાનામાં કવિતા મોટે ભાગે દરબારી અને ઝાઝઝમાળવાળી ગુજરાતી કવિતામાં યદ્ય પડી હતી, અને કવિતામાં પ્રતિભા કરતાં પદ્યરચના પર જ વિશેષ પદ્યરચના. અને સુખ્ય લક્ષ અપાતું હતું, તેથી એવી મહા કૃત્રિમ રચનામાં જકડાઈને ગુંગાતી અંગ્રેજી કવિતાને પાછી તેના સત્ય પદે લાવવા માટે વર્ણવેલાં જેવા સમર્થ કવિએ બંડ ઉઠાવ્યું હતું, અને પદ્યરચના સામાન્ય ઝોકદાર ગદ્ય-રચનાથી ભિન્ન ના હોય તો જોઈએ એવા બંડખોર વદ્ધ તેણે ઉઠાવ્યા હતા. એ વાદમાં કેટલું સત્ય હતું, અને તે કેવો વિષયગામી હતો, તે તો તેના જ મિત્ર કોલરિજ જેવા મહા સમર્થ વિવેચકે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અનેક રીતે બતાવી આપ્યું. કવિ દલપતરામની “સરસ સરસ રસ શબ્દ” ધારણ કરેલી અને અર્થને ભોંજે પણ પદ્યશાસ્ત્રના નિયમોને ચીવટાકથી વળગી રહેલી કવિતાની બાનીના અનુકરણે જ જાતના કવિનામશેષો ઉપજાવ્યા, તેની સામે આ સંગમકાળના બીજા વિભાગના કેટલાક કવિઓ અને વિવેચકોએ ભારે બંડ ઉઠાવ્યું. પણ કવિતા સુંદરીના મોહક અંગ પર જે દોરીઓના ગુંછણ સખત જકડાયેલાં હતાં, તે દોરીઓને કાપવા જતા એ લોકોએ તેના અંગનો પણ વિચ્છેદ કરી દીધો. પરિણામે પદ્યરચનામાં આજકાલ ભારે અનવર્યા ચાલી રહી છે. કેટલાકે પદ્યરચનાને કવિતાનો દેહ નહીં પણ એ દેહનો અલંકાર જ માની લીધો, અને પદ્યરચનાનો સમૂહો ઉચ્છેદ કરવા જતા તેમને હાથે એવું પરિણામ આવ્યું કે કવિતાનો આત્મા તેના સુંદર દેહની પ્રતિભા બંધાયા વગર સ્વર્ગે જ રાહ જોતો જોઈ! આ સ્થિતિ ઉપર હમણા હમણા બહુ ટેકણેથી સારી પેઠે ઉદાપોહ થયો છે, અને હતા કવિઓને ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના સાગરમાં આ ખડકે કેટલાં વહાણોને ડુબાવ્યાં છે કે ભાગીને ખોખરાં કીધાં છે તે બતાવી સાવધાન કરવામાં આવ્યા છે. પદ્યરચના કાંઈ બંધનકર્તા છે જ નહીં. દેહી કવિત્વનો એ સુંદર દેહ છે. આપણે પાંડળ જોઈ ગયા તેમ કવિતાને વાણીમા મૂર્ત કરવાનો એ તો પેલા સિંધીના જેવો જ વિધિ છે. એને તરછોડતાં જ શુદ્ધ કવિતા પોતાનું ખરું સ્વરૂપ કદી પણ વાણીમા પ્રગટ કરી શકશે નહીં. કવિત્વનો રચકો જો સાચો હશે તો તે પોતાની મેળે પોતાનું ઉચિત સ્વરૂપ શોધી લેશે. કવિતાના ભાવને અનુકૂળ કેવી પદ્યરચના જોઈએ તેની સાચી પરખ તે કરી લે છે.

ગુજરાતી પદ્યરચનામાં બહુ બહુ નવા પ્રયોગો માટે પ્રેરતો અવકાશ છે. એવા મફત પ્રયોગો પણ વણ્યા ચલા છે. અંગ્રેજી ‘બ્લેક વર્સ’ એટલે અખંડ અખંડ પદ્યની શોધ. પદ્ય જેવું ગુજરાતી પદ્યરચનામાં લાવવા વણા કવિઓએ ને રસિકોએ જૂદી જૂદી રીતે પ્રયત્નો કર્યા છે, પણ હજી સુધી તેમાં કોઈ સરળ ચલા નથી. પણ એ વિષય માટે અગાઉ જોટી અંધાધુંધી ગુજરાતના લેખકો અને વાચકોમાં ચાલતી હતી તેટલી બધી આજે નથી. અપદ્યાગદ્ય તે “બ્લેક વર્સ” નથી જ, એ તો ક્યારનું બતાવાઈ ગયું છે, “બ્લેક વર્સ” આ જ જાતની અમીરી છૂટ વીરકાવ્યો લખવા માટે જોઈએ તે આપણી જૂને ચીલે ચાલતી કેવળ અક્ષરમેળ કે માત્રામેળવાળી પદ્યરચના-માધી મગતી મુરક છે. એ માટે હું પચ્ચીસ વર્ષથી શોધ કરતો હતો, અને હું ધારૂં છે કે તે મને મળ્યું છે. એ પ્રિય શ્રી પાત્રું હું ગુજરાતને ચરણે જલદી મૂકીશ.

સર્જન અને રચના એ પ્રભુના વિશ્વનું માયા સ્વરૂપ છે. પ્રકૃતિ પંચતત્ત્વની બનેલી છે, પણ એ તત્ત્વોની પાછળ જે અદૃશ્ય સર્જનકળા કામ કરે છે સર્જન અને રચનાની તેનાથી જ એ પ્રકૃતિના જૂના જૂના રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે. ફૂલની એકતામાં જ કવિતાનો પાઘડીઓમાં પ્રકૃતિ છે, પણ તેના તત્ત્વોનું જે ગ્યનાથી મિશ્રણ થાય છે, તે રચના કાઢ ફૂલનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવી શકે નહીં. ફૂલની પાઠડીઓ કાઢ તૈયાર બહારથી લાવીને ગોઠવેલી નથી, કે તેનો સુવાસ બહારથી અંદર સમાવવામાં આવેલો નથી ફૂલ ફૂટવા માટે સારથી તે પ્રજ્વળી ખીલી ગ્રહે ત્યાં સુધી સર્જન અને રચના બંને સાથે સાથે જ આગળ ગતિ કરે છે. પ્રકૃતિ ધર્મ ને સર્જન સાચવે છે અને સર્જનના આત્માને પ્રકૃતિ અલ્પ એ અલ્પ એ ધારણ કરે છે. ફૂલની નાનામાં નાની કળાથી માડી તે પૂરેપૂરું મોટું થઈ ખીલી રહે ત્યાં સુધીની તમામ ક્રિયા પ્રથમથી તે અંત મૃત્યુની સપ્તર્ષપણે જ ચાલી ગ્રહે છે, અને જે નાનામાં નાનું હતું તે જ સર્વોચ્ચ અદૃશ્ય રીતે ખીલી મોટામાં મોટું થાય છે કવિના મનોવિશ્લેષ માયા સ્વરૂપ કવિતા પણ એમજ પ્રગટ થાય છે આ સૂક્ષ્મ બેદ કનિઓએ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે કવિની સર્જનકળા જેવી અને જેટલી તેના આત્માને સાચી દરો, તથા જેવી અને જેટલી તે ખીનેલી હશે, તેવી અને તેટલી સુદર તેની રચનાકળા પણ દેખાશે. એથી જ કવિતાના સપ્તર્ષ અને સર્વાંગસુદર સ્વરૂપ માટે સર્જન અને રચના બંને એકત્રિત જોઈએ, અને તેમ હોય ત્યારે જ કવિતાનો ખરો પ્રસાદ મળી શકે છે.

શુભરાતી કવિતાની ખીલવણી માટે અહિં જરા વિસ્તારથી ચર્ચા કરવી પડી છે, પણ શુદ્ધ સાહિત્યનું એ ઉત્તમ અંગ આજકાલ અનેક આડાઅવળા પરતોના ફૂંટારાથી જરજરિયું જેવું થઈ ગયે તેમ ધસકાટું જાય તે માત્ર જોઈ રહેવામાં આપણે ધર્મ સચવાય નહીં. ખીલવણી વિષયોને માટે તેમ કવિતા માટે પણ બિન્ન બિન્ન રચિતે લીધે મનભેદ હોઈ શકે. એવો મતભેદ સત્ય સ્વરૂપની શુદ્ધ જાળવવા માટે હિતકર પણ છે પણ તે સુરચિત હોવી જોઈએ, કુરચિત નહીં. સુરચિતો શુદ્ધ રસગતા વગર આવી શકે નહીં, અને જ્યાં એ રસગતા જ ના હોય, ત્યાં રચિતબિન્નતાની શુદ્ધ જાળવાઈ શકે નહીં.

શુભરાતી સાહિત્યના ખીલવે અંગેમાં નવલકથાઓ અને ટુકડી વાર્તાઓ આજકાલ તો ઘણી લખાય છે. પણ “કરચુધેલા” ની શિટ, સરલ અને નવલકથા અને ટુકડી સાત મહુગતા પંજી “સગરવતીચંદ્ર” ના જે સર્વાંગમંડ્ય દર્શન વાર્તાઓનું સાહિત્ય. આપણને થયા તેનું જ સામાન્ય દૃષ્ટિ ચાલે છે. સસારી અને ઐતિહાસિક નવલકથાઓ ઘણી લખાય છે, પણ આપણી નવલકથાઓ મૂળ અંગ્રેજી “નોવેલ” ના અનુકરણમાંથી આવેલું છે તે જોતાં તેમાં જે જે અંગોની વિવિધતા અને સમરૂપતા આવે છે તે તે અંગો, જેવા કે વસ્તુસંકલના, પાત્રભેદ અને પાત્રોની રવાનાવિક ક્રિયાપર પગ, ભાવનાઓનું પ્રભાવતાળી દર્શન, જીવનના અટપટા પ્રશ્નો, અને એ સર્વને સમતોલપણે ગળી તેમાં રસની અખંડ ધારા વહી શકે એવી પ્રાસાદિક રચના - એ સર્વની શુદ્ધી હજી સારી રીતે ખીનેલી લાગતી નથી પણ આપણા સાહિત્યમાં નવલકથાનું અંગ માત્ર પચાસેક વર્ષથી જ ઘણું થયું છે તે જોતાં “સગરવતીચંદ્ર” જેવી

વિશ્વસાહિત્યના દરબારમાં પણ ગૌરવભર્યા મુખે બોલી રહી શકે તેવી ઉત્તમ નવલકથા આપણા નાદિત્તે ઉત્પન્ન કીધી છે, એ આપણો એછો યશ નથી. આજે પણ એ ક્ષેત્રમાં “ ગુજરાતનો નાય ” જેની મુંદર નવલકથા આપણને મળી છે, અને તેમાની બેજાણી બાબત જોતાં તેમા અમરકારદર્શન અને રસની મુંદર જમાવટ દેખા દે છે, તેજ આપણી ભાવિ આશાને પોષવા બસ છે “ ગુજરાતનો નાય ” ના લેખકમાં પ્રતિભા છે, શક્તિ છે, રસદષ્ટિ છે, અને એમનું હૃદય તથા એમનું મગજ સાધનસંપન્ન પણ છે, એટલે આગળ ઉપર જતાં તેમની પામેથી ગુજરાતને ઉચ્ચતર નવલકથા મળે એવી આપણે જરૂર આશા રાખીશું. ખીજા આગળ પડના લેખકોના અચૂતો પણ આ દિશામા જારી રહેશે, તેા સાહિત્યના આ અતિ આનંદ દાયક અને બોધપ્રદ અંગની ખીલવણી જરૂર થશે. હુંકી વાર્તાઓ પણ માસિકોમાં ધણી લખાવા લાગી છે, પણ બહુધા તેમાં અનુવાદો જ છે. પણ હવે તેા કોઇ પ્રતિભાશાળી લેખક પાતાની બલવંત લેખિનીથી એ હુંકી વાર્તાઓમા ધટ્ટ રસ જમાવી અંગ્રેજ કે બંગાલીમાંની એવી વાર્તાઓ સાથે હરિશ્ચંદ્રમા ઉતરે એવું તેા ખચીન ઇચ્છીશુ. ખીજું આ વિષયને અંગે ગ્રેકેસર બેધને જણે અસલ સંસ્કૃતમાંથી અનુવાદ હોય તેવી કલ્પનાશીલ અને રૂપકપ્રધાન જે અદ્ભુત વાર્તાઓ અંગ્રેજીમા લખી છે, અને જેમાની કેટલીકના અનુવાદો આપણી ભાષામા પણ થયા છે, તે વાર્તાઓ પર પણ ધ્યાન બેચવાની જરૂર છે. “ એલીવ રફીનર ” નામની એક અંગ્રેજ વિદ્યુષી બાધ્યે અતિ મુદ્દર રૂપકોથી સંસારના અનેક સત્યોનાં દર્શન રસમય રીતે કરાવવા હુંકી હુંકી વાર્તાઓ લખી છે, તેમા કલ્પનાનો અદ્ભુત પ્રભાવ છે. એમાની એકાદ બે વાર્તાઓના અનુવાદ એક બે માસિકમા પ્રગટ થયેલા છે, (જો કે એ અનુવાદો એવું ખુશ્લી રીતે ત્યા જણાવ્યું ન હોતુ), અને એવી સ્વતંત્ર હુંકી વાર્તાઓ એવા મુંદર રૂપકોથી આપણી ભાષામા લખાય તેા રસાનંદ આપવા સાથે તે અતિ બોધદાયક પણ થઇ પડે.

નાટકનુ સાહિત્ય પણ આપણામા અંગ્રેજ ધોરણે જ બહુધા ઉતરી આવેલું છે સાધારણ રીતે આજે તેા શહેરે શહેર અને ગામે ગામ નાટકો બજવાય નાટકનું સાહિત્ય છે, પણ સાહિત્યદષ્ટિએ જેને શુદ્ધ નાટક કહી શકીએ તેવાં મેહક જ દલી શકાય નાટકોનોયે ધંબો છે, એટલે એમા સરસ્વતીની પાસ લક્ષ્મીની પૂજા કરાવવી પડે છે, અને સરસ્વતી એમા પોતાનુ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને ટેક જો જળજે તેા તેને ગુલામી જ કરવી જ પડે. વિદ્વાનો અને સાહિત્યવિવેચકો એવી ફરિયાદ કરતા આવ્યા છે કે રંગમુખ પર આજકાલ બહુધા અધમ નાટકો જ બજવાય છે, ત્યારે દેશજાના ચાંચકો એવું કહે છે કે દેશજાને અનુમરતા અને નાટકના તમામ અંગોને ખરી રીતે ધારણ કરતા નાટકો અમને વિદ્વાનો તરફથી મળતા જ નથી, એટલે ધંધાની દષ્ટિએ ‘ યર્ડ ક્લાસ ’ નાટકોથી લઇ ચલાવવું પડે છે. આ બંને ફરિયાદમાં વળુદ છે; પણ સરસ્વતીના ઉપાસકો જે વિદ્વાનો છે તેઓની જોખમદારી આ વિષયમા વિશેષ છે. નાટકો તેા એ વિદ્વાનો પણ લખે છે, ત્યારે એ નાટકો બજવાતા કેમ નથી? કોઇ જનરીને જોતા એવું ખરું કારણ જાણી આવે છે, અને તે એ છે કે એ દેવવાના બચી પડ્ડિનાં નાટકોમા આકર્ષકતા નથી. નાટકનું મુખ્ય વ્યક્તિત્વ એને જોવામા અને સાબજવામા છે. એટલે જેને

એ દેખાડાવું અને સંભળાવું છે તેને એ પૂરું થાય ત્યાં સુધી એની તરફ આકર્ષી રાખવાનું પ્રથમ દર્શન્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આપણા વિદ્વાનોએ લખેલા હાથી પ્રતિના નાટકોમાં એ જાતની “ આકર્ષકતા ” છે કે, તે જ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. નાટકની કળા કાળમાન છે, એટલે એના વસ્તુની ગતિ એકધારી સતત વહેવી જોઈએ. એનાં વસ્તુમાથી જે બોધ જનસમાજને પાવાતો છે, તે શિલ્પશૈલીનાં કે નીતિના સીધાં ને લાંબાં ભાષણોથી નહીં, પણ એની કાર્ય કારણપરંપરાની ગતિમાથી પોતાની મેળે મળી આવેલા જોઈએ. હાથી પ્રતિના નાટકોમાં કવિના તેના ગીતોમાં પ્રધાનપણે અને તેના વસ્તુની ખીલવટમાં ગીતપણે આવે એવી જોઈએ. બાકી સુખપૃષ્ઠ ઉપર નાટકનું નામ લખી પુસ્તકની અંદર પાત્રોનાં નામ સાથે તેઓ વચ્ચે કવિતામાં કે ગદ્યમાં અવાદ કરાવ્યાથી કદી પણ તે નાટક અને કે કહેવાય નહીં. એવી જાતનાં લખાણો અંગ્રેજીમાં જેને “ Dramatic Poem ” એટલે “ નાટકીય કવિતા ” કહે છે તે જ વર્ગના છે એ કાંઈ સંસ્કૃતમાં કે અંગ્રેજીમાં જેને પણ નાટક કહે છે તે નથી જ. ભેખકો પોતે જે ખરા પ્રતિભાશાળી હોય તો નાટક નામને યોગ્ય, દેશકાળને અનુસરીને, ખરી આકર્ષક અને નાટકના ખરા ગુણોને પ્રદર્શિત કરતી કૃતિ ઉપજાવી શકે, અને એવી કૃતિ લોકહૈયાને આનંદ આપવા સાથે તેને સંસ્કારી પણ કરી શકે. પ્રજાજીવન ગમે તેટલું હોય, તોપણ એક ટોચાર કે એક માધીજી તેમાં કેટલું પરિવર્તન કરી તેને પોતાને અનુકૂળ કરી શકે છે, તે તો આપણે આજે પણ પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ. ખાખી લોકહૈયાની નથી, પણ એ લોકહૈયાને જગાડનારી જાદુઈ લાકડીની જ છે. એ દિશામાં પણ એવા જાદુઈ પ્રતિભાવાળા નાટકકર્તા જનમરો, ત્યારે તેને પણ ચોમેર અજવાળાશે. આજે તો આપણે આ સ્થિતિની ખરી નોંધ લઈ આપણા ઉગતા નાટકકારોને તે વિષે જાગૃત રાખવાનું છે.

લોકકથા અને લોકગીતોમાના એ ચાર સારા સંગ્રહો દાલ બહાર પડ્યા છે. દરજી એવા પુસ્તકો મેંયો બહાર પડવાની જરૂર છે, કારણ કે એમાં આપણી પ્રજાનું જીવનસાહિત્ય સંચિત થયેલ છે. આપણા બાલજીવનની વાર્તાઓ અને બાલજીવનના ગીતો આપણાં મન પર હુદ્ગી સુધી ઘાપ પાડી રહે છે, તેમ આ આપણા સાહિત્યની બાલજીવનની કથાઓ અને તે જીવનના ગીતો આપણા સાહિત્યમાં જળવાઈ રહે તો એ સાહિત્યજીવનનો અને તે સાથે પ્રજાજીવનનો વિકાસ કેમ થયો છે તે સહેજે સમજાય. “ કુરખાનીની કથાઓ ”, “ કાદીઆવાડની જૂની વાર્તાઓ ”, “ સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ”, “ જૈનકથામંડલ ”, એ નવા પુસ્તકો આ વર્ગમાં બહુ આવકારપાત્ર ઉમેરો છે.

‘ ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, તત્ત્વમાન, વિજ્ઞાન, વેપાર, હંદસરકાર, રાજનીતિશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, વગેરે અનેક દિશામાં ગુજરાતી સાહિત્યનાં ગુજરાતી સાહિત્યની શ્રદ્ધિ સ્વતંત્ર અને ચિત્તાત્મક લેખોથી કરવાની બીજી અંગે પણ જરૂર છે. બીજી ભાષાઓમાથી અનુવાદ રૂપે એ વિષયોમાં થોડાક લેખો કે ગ્રંથો બહાર પડ્યા છે, પણ સ્વતંત્ર પ્રતિભાવાળા લેખો દરજી બહુ થોડા જ જણાય છે. આનું અભ્યાસ, ગોઠવણ, જનસમાજની જુદી જુદી પ્રતિજ્ઞાના પ્રવાદનો સહાય સંસર્ગ, પોતાની ચક્રિયનું સાચું માપ, અને એ અર્થ ગુણોની

મદદથી જે જે વિષયનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય ઉપજવું હોય તે તે વિષય તેના અધિકારવાળા વાયકવર્ગ માગી લે એવી યોગ્ય ભાષાથી લખાય, ત્યારેજ એ જાતનું સાહિત્ય ઉપકારક થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે, વેપારને લગતું ધંધાદારીને માર્ગદર્શક સાહિત્ય જોઈએ તેમાં વિજ્ઞાન કે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી પરિભાષા વખરાય તો ક્યો વેપારી તે વાચવાની દરકાર કરશે? અહિં પણ દેશકાળનું ઔચિત્ય સચવાય તો જ એ સાહિત્ય પ્રજાજીવનને ફાયદો છે.

બાલસાહિત્ય પણ આપણી ભાષામાં હજી નજીવું જ છે. છેલ્લી સાહિત્ય પરિષદે આ દિશામાં ખાસ પ્રવૃત્તિ કરવાની ગોઠવણ કરી હતી, પણ હજી સૂધી તે બાલસાહિત્યની કાંઈ ખાસ નોંધવા જેવું થયેલું લાગતું નથી. હાલમાં રાષ્ટ્રકેળવણીની અગત્ય, દિશામાં પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તેને અંગે બાળપોથીઓ નીકળી છે એ ખરું પણ બાલસાહિત્ય કાંઈ તેમાં સમાઈ જાય નહીં. અંગ્રેજીમાં સાહિત્યનો આ વિભાગ પણ ઘણો જોડાયેલો છે. બાળકોની કલ્પનાના પ્રદેશને ધ્યાનમાં રાખીને જે સાહિત્ય ઉપજાવવામાં આવે તે તે ધણું રસમય અને ઉપકારક થઈ શકે. “એક હતો રાજા” એક હતો રાણી”, એ તો જગતનાં તમામ બાળકોનો રોજનો વિનોદ છે. એમની પરીઓની અને દેવતાઓની દુનિયા રચી દુનિયા જેવીજ જીવતી જાગતી હોય છે. એમની કીંગડીઓ, એમનાં રમકડાઓ, એમના લાડકા, પશુઓ અને પક્ષીઓ, એમનાં વાત કરતાં ફૂલો અને પાંદડાંઓ, એમને રોજરોજ આપ્યે ભારત તારાઓ, એમની કાગળની હોડીઓ, એમના રેતીના ઘરો, એમના પત્તાના મહેલો, એમની માતૃપિતા જનવાની હોંસ, એમના મહેતાજીની ખુરસીએ ચઢી બેસી માસ્તર બની જવાના કેડ, એમના લાકડાના ઘોડા, એમની આંગગાડીની સીસોડીઓ અને એમના ગાર્ડની “ઝાલ રાઈટ”, એમની કાગળપત્રોની ચીતરામણ અને તે ટપાલમાં નાખવાની હલામણ, એમના સીપાઈ, એમના અડંગળડંગ અને કાકડીઆ કુમાર, વગેરે અનંત નવી નવી કલ્પનામાં ખીલતું બાલજીવન એ કલ્પનાનું પોષક સાહિત્ય માગી લે છે. એમની ચિત્રસંપ્ટિ પણ જીવંત હોય છે. આલું બાલસાહિત્ય અંગ્રેજીમાં તો ધણું પડ્યું છે, અને સહજસુલભ છે. આ દિશામાં પણ આપણા વિદ્વાનોએ હજી ધણું કામ કરવું છે. હાલ જે નવા શાલિકો પણ બાલ બાલકોને માટે ગ્રંથસ્થ થઈ ચૂકે છે, તેમાં બાળકોને રંજન કરી સન્માર્ગે દોરવાના કેટલાક ટીકે પ્રયાસો થતા દેખાય છે. એના તંત્રીઓને ઉપરની સૂચનાઓ કાંઈક ઉપયોગી થશે. આરંભના પ્રયાસોમાં ભૂલો પણ થાય તેથી અપવાદ નથી, પણ એક વેળા માર્ગનું સ્પષ્ટ ભાન થાય તો પછી પ્રયત્નોને અનુકૂળ કરવાનું આવે છે,

આજકાલ આખા દેશના સામાન્ય સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રસાહિત્યનો વેગ જોશમર ચાલતો થયો છે, એમાં આપણને એટલે આપણા સાહિત્યને તો નવચોવન રાષ્ટ્રસાહિત્ય, જેવી ગતિ આવેલી જ ગણી શકાય. પાછળ કહ્યું છે તેમ એ હાલ તો વંદાણીમાં જેવું છે, પણ તે જ આપણા નવજીવનનું શુભ ચિહ્ન છે. યુગ બદલાયો છે અને યુગના મહાત્મા પ્રગટ થયા છે, તેનું જૈનન્ય જ જાણી પ્રવૃત્તિ ચોતેર દેશની રહ્યું છે. આ વંદાણીઓ અમીરોના મહેલોને તેમજ ગરીબોની ઝૂંપડીને ફાંદી રહ્યો છે, અને મારી તો સંપૂર્ણ શદ્ધા છે કે જે ખરી જામનિ આજની રાષ્ટ્રસેવાની મુનથી સામાન્ય

જનસમાજમાં આવી છે તે પરિણામે સાહિત્યને ઘણી ઉપકારક જ થયો. મદાત્મા ગાંધીજીએ પોતાની સરલ, સચોટ અને જાદુઈ વાણીથી લોકહૃદયને ઠરઠર જગાડ્યાં છે, અને જનસમાજમાં સ્વાધીનતાનો જે પ્રમળ સંખ એમણે ફૂંટ્યો છે, તેથી લોકહૃદયમાં જ્ઞાનની અને શક્તિપ્રકાશની ઝંખના ઊઠી છે. ગૂઝરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના પણ એમના મુખારક હાથે જ થઈ છે, એ પણ કાંઈ જેવી તેવી સાહિત્યમાર્ગની સેવા નથી. એમના “નવજીવન” પત્રમાંના લેખોએ આપણા સાહિત્યમાં નવું જોમ અર્પ્યું છે. એમના વિશિષ્ટ મંડળો તરફથી યુગધર્મ, પુરાતત્ત્વ, સામ્પ્રતી, સૌરાષ્ટ્ર જેવાં સાહિત્યની અને જનસમાજની જૂદે જૂદે માર્ગે સેવા કરનારાં આસિકો ને પત્રો નીકળ્યાં છે. એમની પ્રવૃત્તિમાંથી ચાર પાંચ સારા અભ્યાસીઓ ગુજરાતી સાહિત્યની મેવામાં ઉમેરાયા છે. સર્વત્ર ઉત્સાહ પ્રવર્તે છે. ભરતી આવતાં જોમ આખો દરિયો જ ઉઝો ચાલે છે, તેમ આ પ્રજાજીવનમાં પણ તેવું જ દેખાય છે, અને સાહિત્યમાં પણ તેવું જ થશે. આ ભરતીનાં મોજાઓ પર તેની ઉંચાઈ, તેનો પ્રવાહ, તેનો વેગ, તેની દિશા, વગેરેનું યથાચોગ્ય માપ જે સાહિત્યસેવક લઈ શકશે, તે જ પોતાનું નાવ આ પ્રજાજીવનના દરિયામાં સફળ ખેડી શકશે. ખરે નાવિક ભરતીના મોજાઓથી ઠરતો નથી, એ તો તેનો બરાબર ક્યાસ કાઢી તેને પોતાના નાવની ગતિને અનુકૂળ કરીને તે ઉપર એ નાવને ચલાવ્યો જાય છે. એ મોજા એક તરફ જાય અને એ નાવ તેની ઉલટી દિશાએ જાય, તો નાવની ગતિ ધીમી પડી જાય એટલું જ નહીં, પણ એ મોજાઓની છોળ એ નાવને કદી પાણીથી ભરી દે કે નાવિક સાવધાન ન રહે તો નાવને ડૂબાડી પણ દે. ગુજરાતના સાહિત્યસેવકોએ તો આ રાષ્ટ્રસેવાની ભરતીને વધાવી જ લેવાની છે, કારણ કે એ તો પ્રજાની ઉજળતી વીરતાનું બહુ મંચળ ચિહ્ન છે. જે પ્રજાના હૃદયમાં એ ચેતન નથી, તે પ્રજાનું સાહિત્ય ચેતનવર્તું નહીં જ થાય. આ નવયુગમાં પ્રજાની નવી નવી ઊર્મિઓ જાગતી જશે, તેમ તેમ તેને લગતું સાહિત્ય પણ તે પોતે જ માગી લેશે. પ્રજાની પ્રમળ ધરતી વિના સાહિત્યમાં ખરૂં ચેતન આવતું નથી, એટલે આપણે તો આ ચળવળને ઉપકારક જ ગણવાની છે. જે ગઈ કાલે ન હતું તે આજે મળે છે. તે તરફ સાધુઓ જેવી ઉદાસીનવૃત્તિ સાહિત્યપ્રદેશમાં રાખી ગયા નહીં. સાહિત્ય તો જૂનું રાખી તેનો વિકાસ કરે છે, તેમ નવું પણ પેઠાનામાં સમાવી તેમાંથી નવાં ઝરણો વહેવડાવે છે. જૂનામાં સત્ત્વ અને સાવધાનતા હશે તો નવામાં ઉત્સાહ અને વીરતા મળશે. જૂનું પણ એક વેળા નવું હતું, તે જ નવાને જૂનામાં સ્થાન આપી શકશે.

વર્તમાનપત્રોનું સાહિત્ય પણ ગુજરાતીમાં વધતું જાય છે. પણ ગુજરાતનાં વર્તમાનપત્રોમાં કાંઈ દૈનિક ગુજરાતીમાં બહાર પડતું દેખાતું નથી. જે દૈનિક પત્રો છે તે બધા મુખ્યમાં જ છે, અને એક એ સિવાય બીજાં બધા પારસીઓ જ ચલાવે છે. જે દૈનિકો હિંદુ તંત્રીઓના હાથ હેઠળ ચાલે છે તે પણ ભાષામાં અને છાપવામાં પારસીપત્રોથી

મોટા ભાગે જૂદા પડતા નથી. વર્તમાનપત્રો પ્રજાજીવનનું હૃદયમાપક ચંન્દ્ર છે, એટલે તેની ભાષાસંસ્કૃતિ સરલ તેમ શુદ્ધ પણ જોઈએ. પ્રજાના તમામ વાયકવર્ગમાં એની કુતુહલતા રેખાળી છે, એટલે એનો સંસ્પર્શ પણ રેખાળો છે. આવી વસ્તુમાં અશુદ્ધ ભાષા, અશુદ્ધ ભેદણી, અશુદ્ધ વાક્યરચના, વગેરે ઘણાં અનિષ્ટ અંશો પ્રજાજીવન રોગ

રોગ જોય અને મગજમાં અજાણતાં ઉતારે, એનું પરિણામ પ્રજ્ઞની, બાપાની કે તેના સાહિત્યની ઉન્નતિમાં નહીં જ આવે. વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓએ પોતાની જોખમદારી પૂરેપૂરી સમજવી જોઈએ. આ વિષે આગળ ઉપર હું પાસી સાહિત્ય માટે જે કાંઈ કહેવાનો છું, તેમા વધુ વિસ્તારથી આપણે ઉતરીશું.

માસિકોનું સાહિત્ય તો દૃઢ શાસ્ત્ર આગળ ધપે છે. કવિ દલપતરામે એક દેશણે ઊંટવૈદોની ટકોર કરતા લખ્યું છે કે “ પથરો લેવા જ્યાં નમુ, આવે માસિકોનું સાહિત્ય. વેદ જ હાય. ” તેમ હાલ તો નવો ગાસ ઉઘડ્યો કે તેની સાથે કોઈક નવું માસિક જાણે હાય આવેલું જ છે ! આગળ જણાવી ગયલાં નવાં માસિકો યુગધર્મ, પુરાતત્ત્વ, અને સાખરમતી ઉપગંત, ગુજરાત, નવચેતન, રંગમૃતિ, સુવર્ણમાળા, કુમાર, વગેરે કેટલાંક સુંદર માસિકો ને ત્રિમાસિકો ઉમેરાયાં છે. ગુજરાતના અમર કળાકાર હાજી મહમદના “ વોસમી સદી ” ની રાખમાથી જ એ સર્વનો જન્મ થયલો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. ચિત્રની નવીનતાનો શોખ ઠેરઠેર જાણે છે, પણ ચિત્રની અઠઠમાળ હોંડે સાહિત્યના શુદ્ધ અંશોની ભેખરવાહ ના થાય તે એ માસિકોના ચાલકોએ હમેશાં તપસ્તવાનું છે. માસિકોની પૃથક્તા પણ ધીરે ધીરે જામતી જાય છે, એ શુભ ચિહ્ન છે. સ્ત્રીઓને માટે ખાસ ઉપયોગી એવું એક જૂનું માસિક યોગ્ય પડ્યું છે, ત્યારે “ ગુણસુંદરી ” નામે નવું માસિક બહાર પડ્યું છે. હવે તો એમજ લાગે છે કે આપણી કોઈ વિદુષી અને સાધન-સંપન્ન બહેન પોતાની જૂની મંત્રકારિતા અને નવી વિદ્યાગસિદ્ધતાના સુયોગમ્પ કોઈક સુંદર સ્ત્રીઉપયોગી માસિક કાઢે, અને તેમા ગુજરાતની નવી ધડાતી ગૃહસ્ત્રીઓને સન્માર્ગે દોરે, તો સાહિત્યની તેમજ પ્રજાસમાજની ઘણી મોટી સેવા થાય. “ ગુજરાત ” અને “ નવચેતન ” માં જાતિનાં અમૂક ચિહ્નો છે અને સાહિત્યમેવાની ધગશ પણ છે. સાહિત્યમાં ચિત્રકળાનું સખીપણું આનંદદાયક છે, પણ એ સખીપણું સાહિત્યના સુંદર અંશોને ચિત્રકળાની આઠપંક શક્તિએ વધુ પ્રકાશમા લાવવા પૂરતું હોય ને થાય, તો જ એ જાને લાભ છે, એ જાને તો સંબંધ આ મૂળ બાવથી જેટલો વેગળે જાય તેટલો અનર્થકારક છે, એ સૂત્ર આપણા માસિક પ્રવર્તાવનારાઓએ અને અર્થકર્તાઓએ ખસુસ ધ્યાનમા રાખવાનું છે. શુદ્ધ ચિત્રકળાનો માર્ગ નિરાજો છે, અને માસિકો, વર્તમાનપત્રો કે ગ્રંથો સાહિત્યની અને જનસમાજની ઉન્નતિ માટે છે, તેથી ચિત્રકળાનાં જે દર્શન કે યોગ એમાં કરાવવામાં આવે છે તે એ ઉન્નતિને હલકી રુચિ પર ઉતારવા નહીં પણ તેને પોપીને આગળ વધારવા મદદ કરે તે પ્રગતિ જ તેમા જોઈએ, એ સુખ્ય પાત કદી લક્ષ બહાર જવી ના જોઈએ. જૂનાં પ્રતિષ્ઠિત માસિકોમાં સાહિત્ય, વર્તમાન, સમાજચર્ચ, બુદ્ધિપ્રકાશ, સ્ત્રીઓધ, વગેરે હજી પોતાનાં વ્યક્તિત્વ નોને પ્રભાવ સાચવી ગળી શક્યાં છે. “ સાહિત્ય ” માસિકની સરળ અને તળપટી રૂપ બાપાનો આશ્રય ચાલુ જ છે, અને તેનું અચૂક નિયમિતપણું અનુકરણીય છે. ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રગતિની એ ચાલુ નોંધ ગણે છે, અને આજના ઘણા ઉગતા આશાજનક લેખકોને એણે જ સાહિત્યપ્રવેશ દેરાવ્યો છે. ગુજરાતી ભાષા બોલતી અનેક કોમોના લેખકોનો યોગ્ય સંદર્શ એણે સાધ્યો છે, અને એ સંદર્શમાં ગુજરાતી ભાષાને આપદે ધણે લાભ જ થશે. એ માસિકમાં જે મોટા સુજો દેખાય છે, તેમા એના તત્ત્વોને નૈનિક જાણ અને અપ્સરકાપાત્ર સુખ્ય છે. તેની નિહર વાણીના અને શુદ્ધ એકરારોના લાખલા એમાથી યશા ગળી

આવે છે. શુદ્ધ ગુજરાતી એટલે તળપદી રૂઢ ગુજરાતી ભાષાની સચોટતા એમના લેખોમાં અનેરું 'બળ દર્શાવે છે. એ માટેનો એમનો આગ્રહ આપણા માનને પાત્ર થવો જોઈએ. ઘણી વેળા સારાનો પણ અવળો અર્થ આ દુનિયામાં લેવાય છે, તેમ એમના એવી રૂઢ ગુજરાતીના આગ્રહ માટે કેટલેક ઠેકાણે અર્થહીન ટીકા થાય છે. વિષય પ્રમાણે ભાષા અને શૈલી જોઈએ, તેનો અર્થ એ નહીં કે કોઈ પણ ખાસ શાસ્ત્રને લગતા વિષયમાં તેની પરિભાષા ના વાપરવી, પણ જો તે વિષયને બધી રીતે રૂઢ ભાષા પોતાના શુદ્ધ, તળપદા અને જનસમાજમાં પહોંચાડી ગયેલા શિષ્ટ શબ્દો પૂરા પાડી શકતી હોય તો દૂરના અમણ્યા સંસ્કૃત, ફારસી કે બીજી કોઈ ભાષાના શબ્દો તેવા વિષયવાળા લેખમાં વાપરવાની કશી જરૂર નથી. વળી આપણી ભાષામાં અનેક ધ્વજાને લગતા અતિ રૂઢ ને સહેલા શબ્દોની ખાણ છે, પણ લેખકનો પોતાનો એ રૂઢ ભાષાનો અભ્યાસ જ ના હોય, તો તે તો બસ એમજ ધારી લે કે એ શબ્દો ગુજરાતીમાં નથી, અને તેથી સંસ્કૃતનો કે બીજી ભાષાનો તે આસરો શોધે છે. એક બીજી વાત-રૂઢ ગુજરાતીમાં તત્સમ શબ્દોનું પ્રમાણ પણ કાંઈ ઓછું નથી, પણ જે શબ્દો સદીઓથી ગુજરાતીમાં તદ્દભાવ થઈ ગયા હોય, અગર મૂળ ગુજરાતીના દેખ હોય, અને જે જનસમાજમાં ચક્રણી રૂપીઆની માફક શુદ્ધરૂપે જ આવતા હોય, તે છોડી દઈ માત્ર પંડિતાઈ બતાવવા જ જો પળેપળ સંસ્કૃત શબ્દો-અને તે પણ અપરિચિત-વાપરવામાં આવે, તો તેવી ભાષાને ગુજરાતી કહેવી કે "જ્યાંને ઉર્દુ હરેકે ગુજરાતી" એવું જે ઉર્દુ નાટકોનાં ગીતોની ચોપડીઓપર મુબઈની નાટકશાળાઓમાં છાપવામાં આવે છે તેમ "શબ્દોએ સંસ્કૃત વ્યાકરણે ગુજરાતી" સમજવી? સાહિત્યના તંત્રીનો આગ્રહ કાંઈ દુરાગ્રહ નથી; તેને ખરા પ્રકાશમાં જોઈ શકીએ તો તે જ ખરે ભાષાભિમાનીને છાજે તેવા સદાગ્રહ છે.

સાહિત્યનો પ્રચાર આમવર્ગમાં વિસ્તારથી દરવાની પહેલ "સરવું સાહિત્યવર્ધક કાર્યોલભ" તરફથી દરવામાં આવી ત્યારથી એ સંસ્થાએ "સરવું સાહિત્ય" ગુજરાતની ઘણી સેવા બજાવી છે. સામાન્ય વર્ગમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર ન્યા સૂધી પૂરતો થાય નહીં, ત્યાં સૂધી પ્રગતી ઉન્નતિ એતરફથી થઈ શકે નહીં, એ સંસ્થા તરફથી ધર્મ, સમાજ અને સાહિત્યને લગતા પ્રિય વિષયોના નાના મોટાં પુસ્તકો બહુજ બહુજ દિશ્વતવાળા બદાર પડ્યાં છે, અને તેથી બહુ ગરીબ માણસ પણ પોતાની હુંકે દમાણી છતાં એ પુસ્તકોનો લાભ પૂરતો મેળવી શકે છે. અંગ્રેજીમાં People's Books ના જેવી પુસ્તકમાળા પ્રાચીન અર્વાચીન કવિતાઓના બહુ જૂના નાના નાના સંગ્રહ કરી બદાર પાડે તો તેથી પણ સાહિત્યનો પ્રચાર ઘણો થાય. ખ્રિસ્તી અખંડાનંદો આ મદસ્તુત્ય પ્રયાસ સાહિત્યમાં નોંધવા જેવો છે, અને ગુજરાતના ધનાઢ્યોએ તથા વિદ્વાનોએ એ પ્રયાસોને ધટતી સડાવ આપવી જોઈએ.

સાહિત્યની ચર્ચા વિદ્વાનો અને લેખકો એક ઠેકાણે સાથે મળીને કરી શકે એવાં ધર્મા મંડળોની પણ આપણે ત્યાં જરૂર છે. ગાંધીજી અને સરેશ્વર સાહિત્ય મંડળોની એવાં મંડળો પે નોનાના પ્રમાણમાં બંધાવા જોઈએ, અને સાહિત્યની શુદ્ધ ચર્ચા તથા જનમમાજને પ્રિય થઈ પડે એવા આખ્યાનો અને આખ્યાનો ત્યાં વખતોવખત થાય તેની યોગના દરની જોઈએ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, સાહિત્ય સંસદ, પાગસી લેખકમંડળ, કારખસ સભા, શ્રેયસ્ સાધક અધિકારી મંડળ, વગેરે થોડાક મંડળો આવી જતનું કામ કરે છે, પણ તેમા હજી વધુ ઉત્સાહની અને ધણી કાર્યદક્ષતાની જરૂર છે. આવા મંડળોમા ઉત્સાહી યુવકોને માથે કાર્યભાર નાખી મોટરા વિદ્વાનો તેમા વખતો વખત પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ આપતા રહે, અને સાહિત્યને લગતા સામાન્ય વિષયોની સરળ ભાષામા ત્યા ચર્ચા કરાનાય, તો સાહિત્યને જનસમાજમા આકર્ષક કરી શકાય. ઔચિત્યની અહિં પણ ખરી જરૂર છે, અને દેશકાળને અનુસરીને કામ મડાય ને ડરાય તો સિદ્ધિ ને સફળતા પણ મળે

શિક્ષણસાહિત્યને લગતા પુસ્તકો પણ આપણી ભાષામા ઘણા થોડા છે જે દેશમા સ્વભાષામા શિક્ષણ અપાય નહીં, તે દેશની ભાષાને ધણુ ખમવું પડે શિક્ષણશાસ્ત્રના છે “માલ ત્યા ખપ” તુ નવું સત્ર સાહિત્યમા પણ અચૂક રીતે સાહિત્યની અગત્ય લાગુ પડે છે હવે રાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠ સ્થપાઇ છે, સરકારી વિદ્યાપીઠમા પણ હાંચી પરીક્ષાઓમા ગુજરાતીને સ્થાન મળ્યું છે, એટલે હવે એને લગતા સાહિત્યની આપોઆપ માગણી જાગી છે, અને તેને લગતા નીચી પુસ્તકો પણ રચાવા લાગ્યા છે. આ જતનુ મુખ્ય સાહિત્ય ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓ અને કેળવણીમંડળોમા કામ કરતા અધ્યાપકોનું છે, ડાંગળ કે તેઓ પોતાના પૃથ્ પૃથ્ ખાસ વિષયોના જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ વિદ્યાર્થીઓને સીધી રીતે અને અભ્યાસક્રમે આડકતરી રીતે આપી શકે છે. આવા શિક્ષણશાસ્ત્રને અંગે રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાનીનું “સુભદ્રાહરણ” અને ગ. મનુલાલ મજમુદારનું “સુદામાચરિત્ર” બહુ સારી વિદ્યાર્થી અને શાંકકબુદ્ધિથી લખાયલા લાગે છે. આ દિશામા કવિતા અને ઇતિહાસને લગતા શિક્ષણશાસ્ત્રમા આપણા માનનીય સાક્ષર શ્રીયત બલવતગચ ઠાકોર બહુ ઉત્તમ માર્ગદર્શક કામ કરી શકે તેમ છે, અને એ માટે એઓ સાહેબને હું ગુજરાત તરફથી આમ ત્રણ કહું છું આ સાહિત્ય પરિવહના પ્રમુખ સાહેબ રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર નિવેદીએ પણ એ દિશામા જીદગીબર કામ કરેલું છે, અને એમના હિંદા અભ્યાસ અને અનુભવનો લાભ હજી પણ ગુજરાતને ખૂબ મળે તેની આશા આપણે જરૂર ગળી શકીએ. આ જમાનામા એમને હાથે “ગુજરાતી ભાષાનું કુહરૂ વ્યાકરણ” જેવું શિષ્ટ, શાસ્ત્રીય અને સત્તાધારી પુસ્તક આપણા સાહિત્યમા ઉમેરાયું છે એ દાંઇ એાઝા મતોપની વાત નથી

૧. ગુજરાતી સાહિત્યના મુખ્ય અંગોની પ્રવૃત્તિ જોઈ ગયા પછી હવે એ બધા અંગોની નાહીતપાસ કરનાર જે વિવેચનનું સાહિત્ય છે તે જોઈએ. ગ. બા. વિવેચનનું સાહિત્ય. અણુભાષના ‘કનિતા અને સાહિત્ય’ વાળા મોટા ગ્રંથ સિનાય બીજો કોઇ એવો ગ્રંથ બહાર પડ્યો નથી રા. અંગતરીઆતુ “સાહિત્ય પ્રવેશિકા” જૂના-નવા સાહિત્યની અને તેના લેખકોની સામાન્ય પિઝાન જ કરાવે છે અને તેમા પણ ચોક્કમ વર્ગની લીલા જ યુક્તકંઠે ગાવામા આવેલી દેખાય છે. તે છતાં સાહિત્યમા પ્રવેશ કરવા ધ-જનરને માટે સાહિત્યમા સામાન્ય પિઝાન આપનારો એ તારો પ્રયાસ છે. એ સિવાય વિવેચનના સાહિત્યમા બીજા કોઇ ખાસ ધ્યાન એકે એકું

નવું પુસ્તક બહાર પડેલું જાણમાં નથી. છૂટક છૂટક લેખો માસિકામાં, વર્તમાનપત્રોમાં અને તેઓના વાર્ષિક અંકોમાં કે કોઈ પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં આવે છે તે જ હાલ તો એ સાહિત્યની પતિ કરે છે. પણ “નવલ ગ્રંથાવળી” મા વિવેચનની જે ખરી પદ્ધતિ કેળવાતી હતી તેવી તો હજી બીજો કોઈ પણ વિદ્વાન દેખાડી શક્યો નથી વિવેચનકળા એટલે ઉદારતાની કળા, સહનશીલતાની કળા, ન્યાયતોલનની કળા, એ સુખ્ય વાત ભૂલાઈ ગઈ છે. વિવેચન એટલે સાહિત્યના સાં અસહ અંશોની મહત્ત્વગતિ અને તુલનાશક્તિનું દર્શન. વાચનું, સમજનું, પિછાનનું, સમજાવ કરવો, ગુણપર વધુ પ્રકાશ નાખવો, દોષથી પ્રકાશને હાનિ છે તે સપ્રેમ ખતાવવું, સમાન કાર્યોની તુલના કરવી, પ્રભુનો દિવ્ય અંશ માટીમાં પણ છુપાયેલો છે તે ખોળી કાઢી બતાવવો, અને કલાર્પણે એક મહાસત્ય કંઈ છે તેમ “કળા છે ભોજ્ય મીઠી તે ભોક્તા વિષ્ણુ કળા નહી.” એવી કળાની ઊંડી ભૂખ જે કદર તેના ઉદારતાથી વપરાશ કરવો એ સર્વ ખરા વિવેચકના અને ખરી વિવેચનકળાના સુખ્ય ગુણો છે. જંગલો કાપીને તેમાંથી દાતખોતરણી બનાવી આપવી, કે ધાસની ગંજમાં પડેલી સોયને ખોળી કાઢવા આખી શહેનશાહતના લરકરને રોકવું, એમાં વિવેચનકળાની પરાકાષ્ટા નથી. આપણા ભાઈનો છોકરો કાપના ઘોડાપર ધાસનું પૂછ્યું બાધી તેની ઉપર ડેવી સુદર સ્વારી કરી રહ્યો છે તેની ખુબી દર્શાવવા સાહિત્ય પ્રદેશના અગ્રી ઘોડાઓ અને આરખ સવારોની સાથે તેની તુલના કરી તેના અદ્ભુત દર્શન કરાવવા, અને આપણા પાડોશનો માછ તેજલી કાઠીઆવાડી ઘોડી લાવ્યો છે તેના દાનનું માપ કાઢવા જવું અને તેના ક્ષુદ્રતા પગ જોઈ ગામના ખચચરો વધુ લાત ઝાડવા મરી જાય તેના બપથી ગામને બચાવવા ભારે ચળવળ કરી મૂકવી, એ કાંઈ વિવેચનકળાની મહત્તા નથી. ખરા વિવેચકે વિવેકશીલ અપક્ષતાનું ત્રાજવું પકડવાનું છે. એ ત્રાજવાને જેટલા જેરથી ઉચે ચઢાવે કે નીચે ઉતારે, તેટલાજ જેરથી તે પાછું તેથી ઉલટી દિશાએ જરૂર જાય છે, ત્રાજવામાંની વસ્તુ પણ એના ધમ્મથી કદાપિ બહાર પડી જાય છે, અને વેરાઈ જાય છે. અપાદિત પ્રશ્ન સા અને અપાદિત ટીકા ન હોય ત્યાં વિવેચક વિવેચક મગી વકીલ બની જાય છે, અને કા તો બારાઈનું કે કા તો નિંદાનું જ સેવન કરે છે. આપણે ત્યાં ચોર્પાસી હજાર ન્યાતોમાં વિવેચકોની બીજી ચોર્પાસી ન્યાતો ઉમેગય તો સાહિત્ય આનંદ અને શિક્ષણનું સાધન મરી પક્ષાપક્ષી અને તકરારોનું તાલીમખાનું બને વિવેચનકળા એ વકીલનું વકાલતનામું નહીં, પણ ન્યાયાધીશનો અપક્ષપાત છતાં માયાળુ ચૂકાદો માગી લે છે.

એક બીજી વાત. સાહિત્યમાં રસ લેના અને તેના આકર્ષક પ્રદેશમાં દાખલ થવો.

હોળીવા નવયુવકોની આજકાલ ઠેરઠેર એવી દુરિયાદ છે કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અધિકાર-સાહિત્યમાં પણ “જુરોક્સી” એટલે અધિકારશાસન બધાયું છે, શાસન કે પ્રજાશાસન. અને તેના અધિકારીઓ પોપના જેવી સત્તા ચલાવે છે આ દુરિયાદમાં કેટલું સત્ય છે તે બારીકથી તપાસવાનું આ અધ્યયન નથી, પણ

કેટલીક સૂચના સાહિત્યના લાભ માટે તો આપણે કરી શકીએ. સાહિત્યપ્રદેશની કિલ્લેદારી એના રક્ષક વિદ્વાનોએ કરવાની રરજ છે, અને એ દુગ્ગ પગે પોનાને અગ્રિય કોઈ પણ રીતની રાખરખાવટ વગર અને શુદ્ધ મને એ અધિકારીઓ ચલાવે તો તે સાહિત્યને ઉપકારક છે. સાહિત્યનું તો પ્રજાશાસન છે, એટલે અધિકારીઓ પ્રજાદમ્પના ગતિમાં લેવા

જોધએ એટલા પૂરતું એઓ સમજે તો બસ છે. બાપી બાઇબલમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પર-
મેશ્વરે પોતાની ઉત્તમમાં ઉત્તમ કૃતિને સર્પની દયા પર ફેંકી દીધી હતી, એવો ઝંખો ભાસ
પણ એ હોંસીલા નવયુવકોને આવે તો તેમાં સાહિત્યપ્રદેશના નેતાઓ પોતાની સામે બંડખોર
કૃતિને જ ઉત્તેજન આપે છે. બીજી બાજુએ આ દિસાહી નવયુવકોએ એટલું સમજવાનું છે
કે સાહિત્યપ્રદેશમાં કાંઈ ગમે તેવા છરીકુદાડા પકડ્યાથી સીપાઇ કે નાયક થઇ જવાનું નથી.
એને માટે પ્રજાશાસનમાં પણ વ્યવસ્થાપૂર્વક કવાયત તો લેવી જ જોઇએ. જે હુકમ પાળી
શકે તે જ ખરો હુકમ આપી પણ શકે, એ પણ યાદ રાખવાનું છે. જો સીપાઇમાં ખડું તત્ત્વ
હશે તો તે પણ એક દિન નેપોલિયન જેવો શહેનશાહ થઇ શકશે. સાહિત્યમાં પણ ત્રણ
જાતનાં ફળ પાડે છે. એક જાતનાં ફળ શિમાળાનાં ફળ જેવા હોય છે, અને તે બહુ દિન
સૂધી ધાસમાં કે બંધ કોઢીમાં રાખ્યાથી જ પાડે છે; બીજી જાતના ફળ ઉતાળાનાં ફળ જેવાં
જલદી પાકી જાય છે; અને ત્રીજી જાતનાં ફળ પકવીને ખાવાનાં નહીં પણ સારી પેઠે સૂક-
વીને ખાવાનાં હોય છે. આ ત્રીણો ભેદ સમજી આપણે તેનો વિવેક રાખીએ, અને મોસમ
પ્રમાણે તથા ફળની જાત પ્રમાણે ધૈર્ય રાખીએ તો પ્રબુની ફુનિયામાં તેમજ સાહિત્યની
સૃષ્ટિમાં પણ આપણી કૃતિ પોતાનો નાનામાં નાનો ફાળો પણ જરૂર આપશે જ. કીર્તિની
પાછળ તમે જશો તો તે દૃષ્ટિમયાંદાની મ.ફકે દૂર ને દૂરજ જશે. કીર્તિને પાછળ નાખી તમે
તમારા કર્તવ્યને જ સૂઝી જોડું સામે જોતા જોતા આમળ ધપશે તો કીર્તિ તમારી છાયાના
જેવી તમારી પૂઠે પૂઠે આવશે; અને કીર્તિ પણ લક્ષ્મીના જેવી ચંચળ છે, ત્યાં કીર્તિ
કરતાં કર્તવ્ય જ મોહું છે.

ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યનું અને તેના મુખ્ય મુખ્ય અંગોનું દિગ્દર્શન ઉપર કરી
ગયા પછી એમા સમાયલી વિશિષ્ટ પ્રશ્નિઓ જોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.
ખિન-દિંદુ કોમોનું ગુજરાત દેશ એક છતાં તેમા અનેક કોમો વસે છે, અને અનેક ધર્મ-
ગુજરાતી સાહિત્ય. વાળાઓની એ માતૃભૂમિ છે. જેમ સામાન્ય રીતે એ દેશના મૂળવત-
નોએ દિંદુઓ છે, તેમ બીજી કોમવાળાઓ પણ સહેલાઈથી એના
જૂતા વતનીઓ જ ગણાવી શકાય છે. ગુજરાતી ભાષાનું ભાષા તરીકેનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સાતસો
વર્ષથી વધુ જૂનું નથી. ત્યારે આ ખિન-દિંદુ કોમોનો ગુજરાતમાંનો વસવાટ હજાર વર્ષથી
ઉપરનો છે. જૈન, પારસી, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, વગેરે જૂદી જૂદી કોમો તદ્દન જૂદા જૂદા
ધર્મો પાળે ત્યાં એ ધર્મોની મૂળભાષામાના તેઓના પરિચિત શબ્દો એવી સામાન્ય ભાષામાં
જરૂર દાખલ થાય. વળી દરેક કોમનું ધર્મનું સાહિત્ય પણ જૂદું જ હોય, અને એવા ધર્મના
સાહિત્યનો તેને આગ્રહ પણ હોય. આ સત્ય વસ્તુસ્થિતિને આપણે પ્રથમ લક્ષમાં લાવીએ
તો જ આ ખિન-દિંદુ કોમોનાં વિશિષ્ટ સાહિત્યોનો ખુલ્લો કચાસ કાઢી શકીએ. જૈનોના
મૂળ ધર્મગ્રંથો માગધી ભાષામાં હોવાથી એના કેટલાક શબ્દો જૈન લેખકોની ભાષામાં
સ્વાભાવિકપણે આવી જાય. એ જ પ્રમાણે પારસીઓ અને મુસલમાનોના મૂળ ધર્મગ્રંથોની
ભાષાઓમાંના તેમજ તેમના પૂર્વજો ઈરાન કે અરબસ્તાન કે તુરકસ્તાનથી આવેલા તે તે
દેશોની ભાષાઓમાંના શબ્દો પણ ગુજરાતી ભાષામાં તેમનાથી અનાયાસે વપરાઇ જાય. આવી
રીતે ગુજરાતી ભાષા એક છતાં તેમા જૂદી જૂદી કોમોના પરંપરાઓના અગ્ર ભાષાના શબ્દો મળવા

થયા. ગુજરાતના ગૌરવને એથી કશી હરકત પૂગી નહીં. ઉલટું જ્યારે ગુજરાતી ભાષા ધડાતી હતી ત્યારે એવા અનેક શબ્દોના જીવંત ઉમેરાથી તેમાં નવું બળ આવતું ગયું. જૈન શોકોની રહેણી કહેણી તો બહુધા હિંદુઓના જેવી જ હોવાથી તેમનો માર્ગ જૂઠ્ઠા પડ્યો નહીં, અને તેમના સમર્થ ધાર્મિક વિદ્વાનો તે વેળાનાં ગુજરાતના રાજ્યોના અધિકારીઓ કે સલાહકારો પણ હતા, એટલે તેઓએ પોતાનું સાહિત્ય સમૃદ્ધિમાન બનાવ્યું. જૈનોનું હિંદુઓ સાથેનું સહજીવન ઘણું ઘાતું હતું, એટલે તેઓના ભાષાજીવનોમાં પણ તેવી રીતનો ઘાટો સંબંધ રહેવા પામ્યો. મુસલમાનોથી પણ તેઓમાની ખોળા ડોમે ગુજરાતીમાં જે સાહિત્ય ઉપજાવ્યું તે હિંદુઓના જેવું જ છે, તેનું એક કારણ એ છે કે એ મુસલમાની ધર્મના કાંટામાં હિંદુઓના વૈષ્ણવ ધર્મના સાહિત્યનો ઘણો અતલગનો સંબંધ લાગે છે. આમ હોવાથી જે સાહિત્ય ખોળા ડોમે ઉપજાવ્યું છે અને જેની કવિતાઓની પિછાન રા. બ. હરગોવિંદલાલ કાંટાવાળાએ છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિપક્વતા સંગ્રહન વેળા આપી હતી, તે સાહિત્યની ભાષા શુદ્ધ હિંદુ ગુજરાતી છે.

પણ પારસી કેમના સંબંધમાં લગભગ જૂડું જ પરિણામ આવેલું દેખાય છે, અને તેનું કારણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમને હિંદુ ધર્મના કે હિંદુ પારસી ગુજરાતીનું સમાજજીવનના ઘાટા સંબંધની ન્યૂનતા જ છે. પારસી ધર્મને લગતા સાહિત્ય અને તેનું કે પારસી સાહિત્યને લગતા ત્રણસે ચારસે વર્ષ પર લખાયેલા જૂઠ્ઠાપણું. જૂના લેખોમાં પારસીઓની ગુજરાતી ભાષા “તે વેળાના હિંદુઓની ગુજરાતી ભાષાના જેવી જ લાગે છે, જે કે તેમાં પણ પારસીઓના ધર્મને લગતા જંદ, પાજંદ કે ફારમી શબ્દો વપરાયેલા દેખાય છે. પોતાનો જીવથી વહાલો ધર્મ સાચવવા પોતાના દેશનો પણ ત્યાગ કરીને પારસીઓ જ્યારે પ્રથમ ગુજરાતમાં આવી વસ્યા, ત્યારે તે વેળાના હિંદુ રાજાએ તેમને હથિયાર વાપરવાની મનાઇ ફીધી હતી, અને એ સર્વ લડાયક ગરવીરને ખેતી અને વેપારના શાંત ક્ષેત્રોમાં પડી જીવન ગુજારવું પડ્યું. એમ કરતાં એ લોકની ભાષા હિંદુઓના જે વર્ગની સાથે એ રહેતા હતા તેઓના જેવી જ બધાઇ. પારસીઓ આજે જે ગુજરાતી ભાષા ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં બોલે છે તે મુખ્ય કરીને સુરત જિલ્લાની છે, અને તેમાં પણ ખાસ કરી એ જિલ્લાના અનાવલાઓની અને વાણીયા વહીઆતોની છે. એ કોમોમાં ફેજવણીનો પ્રચાર વિશેષ ન હતો, અને બહુધા તે ખેતી અને વેપારમાં પડેલી હતી એટલે તેમની ભાષા કાંઇક અંગે અણખેડાયેલી અને મામ્ય જ રહેતી. અંગ્રેજ ફેજવણીના આગમન સાથે પારસીઓએ ફેગવણીને માર્ગે પ્રથમ મુઝાવ્યું અને પશ્ચિમ દેશના સાહિત્યોના સંબંધમાં આવતાં ત્યાંના આચારવિચારોની પણ ઝડપથી નકલ કરવા માડી. ખુદ ગુજરાતી ભાષાના અક્ષરોનાં બીજા પણ પ્રથમ એક પારસી મહંમદ ફરુદીન મર્ઝાને ઇ. મ. ૧૮૬૪ માં પાડ્યાં, અને તે જ વર્ષમાં તેમણે છાપખાનું પણ દાર્યું. ઇ. સ. ૧૮૨૧ માં તેમણે જ મુજબના પ્રથમ વર્તમાનપત્ર “મુખ્ય સમાચાર.” ને પ્રગટ કર્યું. ગુજરાતી ભાષાનો શિલ્પ અભ્યાસ એ આરંભના પારમી આવકો અને વસાહતિકોને ન હતો, એટલે જેમ તેઓ ઘરમાં બોલતા તેમ તેઓ લખતા અને છાપતા જમ્મ દના. ભાષા જ્યાં સુધી પોતાની કે માત્ર લડીઆઓથી

મર્યાદામાં લખાતી રહે, ત્યાં સુધી તે ઘણી પ્રવાહી રહી શકે, અને તેમાં કેવળ જૂના શંકાઓ ન પડે, કે પડે તો તેનું સ્વરૂપ કેવળ જૂની રીતે જ બંધાય. પણ અહિં તો વર્તમાનપત્રો, માસિકો, પુસ્તકો, વગેરે કંઈ કંઈ પારસીઓ પોતાના સ્વાભાવિક સાહસિકપણાથી બહાર પાડતા જ ગયા, અને તેમાં તેઓના ચોક્કસ વર્ગોના સંબંધમાંથી જ હૃદયવેદી ધરમથુ ગુજરાતી બોલીનો જ પ્રચાર કરતા ગયા. હિંદુઓ બહુ વર્ષ સુધી સાહિત્યની આ પ્રચુર પ્રવૃત્તિથી દૂર રહ્યા, અને તેઓનું સાહિત્ય મોટે ભાગે ધર્મ વિષયોમાં તે વેળા સમાપ્ત હોવાથી પારસીઓના સામાન્ય વાચકો અને લેખકોને પ્રિય કે માર્ગદર્શક થયું નહીં. ન્યાં પારસીઓ વર્તમાનપત્રો પર વર્તમાનપત્રો નવાં નવાં દાડતા જ ગયા, ત્યાં એ પત્રોના વાંચનારાઓ પર ચોક્કસ રીતની જ છાપ પડતી ગઈ, અને જોતજોતાં આ “પારસી ગુજરાતી”નું વ્યક્તિત્વ બંધાઈ ગયું. આ અકસ્માતનાં મુખ્ય કારણો જો સંભાળથી આજથી પચાસ વર્ષ પૂરના હિંદુ વિદ્વાનો શોધી શક્યા હોત, તો આ હગતી અનિદ્રતાથી ગુજરાતી ભાષાને બચાવી લેત. દાયકાઓ થયા આપણા હિંદુ વિદ્વાનો પણ ગુજરાતીને પાછી સંસ્કૃત તરફ વાળવાના પોતા પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા, એટલે એ બંને કોમેનો ભાષાવેગ એકમેકથી ઉલટી દિશાએ જ વહેવા માંડ્યો. હિંદુ લેખકો ગમે તેવી પ્રાતિક ભાષા બોલે કે લખે, જોડણી અને તત્સમ શબ્દો પણ ગમે તેમ ચીતરે, તો હરકત નહીં; પણ પારસીએ લેખ લખ્યો છે એવું જોતાં જ તેમાં શબ્દો શબ્દો ખૂંચ કાઢવાની જ જ્ઞતિ કેટલાક હિંદુઓએ ધારણ કરી. આનાં પરિણામો ભાષાના લાભમાં નહીં પણ ગેરલાભમાં આવ્યાં. એકમેકનાં મન ઉંચાં થયાં, પણ તેમાં ગુજરાતી ભાષાને કેટલુંક ખર્ચે ગુસ્સાન પૂર્યું છે. પારસીઓએ પોતાનો વાચકવર્ગ માત્ર પારસી-ઓમાંથી જ નહીં પણ મુસલિમ અને હિંદુ વર્ગમાંના ચોટી કેળવણી પામેલાઓમાંથી બનાવી લીધો. આજે જુઓ તો પારસી જેવી નાની કોમે હજાર ઉપર થયો. પારસી ગુજરાતીમાં લખેલા મળી આવશે. એમાં કાચી ધરમથુ અશુદ્ધ ગુજરાતીથી માંડી ચઢકતર ભાષા વપરાનાં વપરાતાં કેટલાક થયો તો કેવળ શુદ્ધ અને રૂઢ ગુજરાતીમાં લખાયલા માલમ પડશે. આવી સાહસિક અને ઉદ્યોગી કોમનો સહકાર હિંદુઓ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા માટે મેળવવા પામે, તો ગુજરાતી ભાષાને તથા સાહિત્યને ઘણો લાભ થાય.

પારસીઓએ ગુજરાતી સાહિત્યની, પોતાની મને તેવી શક્તિએ પણ હીક હીક સેવા બજાવવી છે. પહેલું વર્તમાનપત્ર, પહેલું ચોપાનીડ, પહેલો અંગ્રેજી-ગુજરાતી કોષ, પહેલું ચાલચક, એ બધું પારસીઓને જ હાથે થયું છે. પારસીઓએ જેમ રાજદારી અને સાંસારિક ક્ષેત્રોમાં પોતાની આગેવાનીનો લાભ આપ્યા દેશને આપ્યો છે, તેમ લોકમત કેળવવામાં પણ પારસી પત્રોની ચળવળે કાંઈ કમી હિસ્સો આપ્યો નથી. વળી ચાકેલા મનને બેઘડી ગમત આપે એવું સ્મૃતિયાળ અને હસમુખું સાહિત્ય કે જેને અંગ્રેજીમાં light literature એટલે “મુગમ સાહિત્ય” કહેવામાં આવે છે, તે પણ એમને હાથે હીક પ્રમાણમાં બહાર પડ્યું છે, પારસીઓમાં ત્વે એક એવો લેખકવર્ગ પણ કમમાએ બોલો થયો છે કે જે એમનું અશુદ્ધ ગુજરાતી બોલીનું વ્યક્તિત્વ બળગતી રાખવાની હોંસ અને વરાહ રાખે છે. પણ મહુમ બહેરામખ મલખારીએ વિવક્ષણ દિનનથી અને જનરા પ્રયત્નથી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં જ દરિતા કરી, અને પારસીઓના મોટા ભાગને આ ‘બંજોર’ લેખકની

ભાષા નહીં જ ગમી, છતાં વખત જતા એમને પગથે ચાલનારા ઘણા પાઠશાળા નીચા. પાઠશાળા વર્તમાનપત્રોમાં પણ આજની ભાષા ત્રીસ વર્ષ પગની જાણ કરતા ઘણી આગળ વધેલી અને શુદ્ધ તરફ દોરેલી વપરાય છે.

એ બાબતે તો ખરું જે બનનારું હતું તે બન્યું. પણ હવે કાંઈ એ સ્થિતિનો ઉપાય થાય

પારસીઓની શુદ્ધિ તરફ વળવાની આગ્રહ. પારસી લેખકોની મદદથી આજની ભાષા વાપરે, ત્યાંથી પારસી લેખકોનો મદદગાર તેમને પૂરેપૂરો મળી શકે નહીં “સાહિત્ય” માસિકના વિદ્વાન તંત્રીનો રૂઢ ભાષા માટેનો આગ્રહ એને કીધો જ છે. હિંદુ વિદ્વાનોનું આકાશી ઉગ્રાણુ ત્રાજુ પાંદુ કાંઈક નીચે ઉતરે, અને પારસી લેખકોના નોંધપાત્રતાને મળનારો ખરા મિલથી પ્રયત્ન કરે, તો હું ધાર છું કે પારસીઓને અશુદ્ધ બોલીના પાશમાંથી છોડવી શકાય તેમ છે.

આજના જમાનામાં આપણે રાજ્યનો વેપાર દુરોરોજ્યમાં થોડે અંશે પણ દુનિયાના તમામ દેશો સાથે સંબંધ ધરાવે છે, અને તેને લગતી વાતો જાણવા પારસી શુદ્ધિની આપણે હમેશા આગર નહીંએ છીએ થોડું ઘણું પણ રાખેલાંએ ઉત્પત્તિનાં કારણો. આજકાલ વર્તમાનપત્રો વાચવા સામગ્રીનો સ્વાભાવિક સોખ ધરાવે છે, અને ખામ કરીને જોતાં સહેજેમાં તે સંવાર સાંજની બખરો રાજ જાણવા માટે લોકો ઉત્સુક હોય છે વર્તમાનપત્રોની જરૂરીઆત એ કારણથી વધતી જાય છે, અને તેથી લોકોના રાજના વહેવારની ભાષા ઉપર એ વર્તમાનપત્રોના ચાલુ વાચનની અણુદીપ્તિ અસર થયા જ કરે છે એ વર્તમાનપત્રોના તંત્રીઓ અને લેખકોને હાથે ભાષાને લગતા ખરા જોડા પ્રયોગો ચાલુ જ રહે તો તેમ પ્રયોગો વખતના વહેવા સાથે પાછા ચાલુ થઈ જાય પારસીઓને હાથે જ ચાલના વર્તમાનપત્રોમાં વપરાતી ભાષા આવા જોડા પ્રયોગો કરે છે એમ નથી, પણ હિંદુઓના વર્તમાનપત્રોની ભાષાના ઘણા જોડા પ્રયોગો જે હવે ચાલુ થઈ ગયા છે, તે માટે પણ આપણા ભાષાશાસ્ત્રીઓએ ટ્રીયાદો કીધી છે આ વિષયને માટે તપાસ કરતાં મને એમ જણાયું છે કે એ વર્તમાનપત્રોની અશુદ્ધ અને ઘણી વાર નકરી ભાષાને વધારે બગાડનાર મુખ્ય સહેજની વિચિત્ર મિથિ છે મુખ્ય શુદ્ધિ તંત્રીઓનું એટલે અસલ શુદ્ધિ તંત્રી હિંદુ પારસી મુસ્લમાનો વચ્ચેનું છે તેમજ આપણા દક્ષણી મરાઠી ભાષાઓ પણ છે. ઘણે ભાગે છાપખાનાઓમાં બીજા જોડવાના કમ્પોઝીટરો અને બીજા કામદારો એ દક્ષણી ભાષાઓ જ છે શુદ્ધિ તંત્રીઓ જેની રીતે કામચલાઉ મરાઠી બોલીમાં મરાઠી ભાષાઓ સાથે જોડે, તેવી રીતે મરાઠી ભાષાઓ કામચલાઉ શુદ્ધિ તંત્રીઓમાં શુદ્ધિ તંત્રીઓ સાથે જોડે આ મંડળના પરિણામ કેવા આવે તે આપણે હવે સમજી શકીશું. બીજું એ કે એ વર્તમાનપત્રોના છાપખાનાઓમાં પ્રગટા જોડાઓમાં બીજા પણ રાખવામાં આવતા નથી, અને એવા એક છાપખાનામાં મારી પોતાના કવિતાઓ, છાપખાના અને એના માલિકો પાને એવા જોડાઓની ખાસ ખરીદી કરાવતી પડી હતી.

ત્રીજી' એ કે દૈનિક વર્તમાનપત્રોનું કામ વીજળીની ઝડપે રેજ ચલાવવું પડે, ત્યાં પૂરતા 'પુકરીડરો' એટલે છાપાખરડા વાચનારા ના રખાય તો લેખો શુદ્ધ રીતે કવચિત જ છપાય. એ છાપાખરડા વાચનારનું શુજરાતી ભાષાનું પોતાનું જ્ઞાન બહુજૂજ હોય તો તે પણ લેખો અશુદ્ધ રીતે બહાર પડવાનું મુખ્ય કારણ છે. મારા પોતાના પુસ્તકો મેં હિંદુ તેમજ પારસી માલિકીના છાપાખાનાઓમા છપાવ્યા છે, અને બંનેમા મને એક સરખો જ અનુભવ મળ્યો છે. જ્યાં સાગ છાપાખરડા વાચનારા જ ના મળે ત્યાં ચાર ચાર પાંચ પાંચ વખત એવા ખરડા આપણે સુધારીને મોકલીએ છતાં કાંઈક ભૂલો તો રહેવા જ મામે. એથી' એ કે દરેક વર્તમાનપત્રમા બીજી ભાષાઓમા છપાયલી ખબરો કે લખાયેલા લેખોના ભાષાતરો કરવામા આવે છે, અને તે માટે ખામ મદદનીશો રોકવામા આવે છે. આ મદદનીશોને શુજરાતી ભાષા' અધિકચક્ર જ્ઞાન હોય તો તે શુદ્ધ રૂઢ શુજરાતીમા એવા પરભાષાના લેખો ક્યાથી ઉતારી શકે ? એટલે જે ભાષામાંથી એવા ભાષાતર કરવામા આવે છે તેના રૂઢ પ્રયોગોનું જ' બોયેબોલ ભાષાતર આપણી ભાષામા ચાલે છે આ અને આવા બીજાં કારણો ભાષાને ચાલુ બગાડ કર્યા જ કરે છે એક તો ચૂળમા ત નીચે અને તેમના લેખકમંડળનું ભાષાજ્ઞાન ધણું સામાન્ય પ્રકારનું હોય, તેમા આવા દુષ્ટ કારણોનો ઉમેરો થયાથી ભાષાને ચાલુ તુક-સાન થયા જ કરે. આવી અતિ અશુદ્ધ ભાષા લોકોના અને ખાસ કરી ઉગતા યુવકોના કાનપર રેજ પડ્યા જ કરે, તો એ દુષ્ટચક્ર ગોળગોળ ફર્ય જ કરે, અને ભાષાને સુધારવાના બીજા બહારના પ્રયત્નો મિથ્યા જ થાય

આ ઉપર જણાવેલા મુખ્ય કારણો ને વ્યાખ્યા હોય, તો એ કારણોનો જ ઉગ્રદેહ ક્રોધા વગર કાર્યનો ઉગ્રદેહ દહી નહીં થવાનો. શુજરાતના શિષ્ટ આ સ્થિતિની મુધા- લેખકો અને વિદ્વાનો ભલે બોલ્યા જ કરે, અને મુખ્યના વર્તમાનપત્રો રણા માટે વસ્તુ પોતાની અસલ રાહે ચા'યા જ કરે. માત્ર પરિપક્વ કે હિંદુઓના વિચાર. શિષ્ટવર્ગમા ઉલેખ કર્યા ક્રોધાથી આ સ્થિતિમાંથી કશો ઉમારો થવાનો નથી. શુજરાતી ભાષા માટે પરિપક્વતા ચાલકોને ખરી હાઝ હોય તો એ સ્થિતિ હવે વધુ ચાર ચલાવવા ફેરી ના જોઈએ. શુજરાતી ભાષા વાપરતી બે સાહસિક અને બગનાન કોમો એક જ શિષ્ટ ભાષાનું સમાન અભિમાન ગણે, તોજ ત્યાં ભાષાની વૃદ્ધિ અને કોમકોમ વચ્ચેની પ્રીતિ વધે.

પરિપક્વતા ચાલકો અને શુજરાતના હિંદુ વિદ્વાનો આ વિષયમા ખરા ઉમગથી કામ લેવા તત્પર થાય, અને વેહેવાર રીતે શુજરાતી ભાષાની એકતા માધવા પ્રયત્ન કરે, તથા ગંધી બાજુથી બન્તીના મોજા' માફક એકમાત્ર તત્ત્વરી રહે, તોજ કાળક્રમે પાગમી શુજરાતીના વિષય જતા પ્રવાહને પાછો મળમા સમારી શકાશે એ માટે માગ પાગમી બંધુ-એને મારી નષ્ટ આજ છે કે એક ક્યોડ હિંદુઓની જે ભાષા છે તે જ આપણી દવે માદગ-જમા પણ છે જેની રીતે શુજરાતના પ્રાતપ્રાતમા ધગમથુ ભાષા તે તે પ્રાતની આબોધવા અને મિસિબનાને લીધે કોઇ કોઇ પ્રયોગોમા ભૂલી પડે છે, તેની રીતે આપણી પારમીઓની પરમથુ ભાષા પણ ભલે પોતાનું તેવું જ જવાપરું ગણી રહે પણ તેથી એમ હતું નથી કે

જેવું આપણે ધન્યા બોલીએ તેવું જ ભાષાના ગિટ વેહેવાનું પણ લખી નાખીએ અંગ્રેજી ભાષા ઇંગ્લેન્ડના જૂના જૂના પગથાણામાં જેની રીતે બોલાય છે, તેમજ ખુદ ઝાટકે હામાં પણ અંગ્રેજી ભાષાના જે વિખીત પ્રયોગો થાય છે, તેની રીતે કોઈ પણ શિષ્ટ લેખમાં કે ઇંગ્લેન્ડના કોઈ પણ વર્તમાનપત્રમાં અંગ્રેજી ભાષા લખાતી કે છપાતી નથી. લોકો ભણેલા કે અણુડ ગમે તેમ બોલે, પણ લેખકો કે વક્તાઓથી જાહેરમાં તેવી ભાષા ફટી લખાય કે બોલાય નહીં તેમ જો કોઈ કહે તો માત્ર કૌતુકદર્શન સિવાય તેનો લેખ ઓછાં ટાપે નહીં, અને ફટી છપાય તો પણ ફટી જ ફટાય અંગ્રેજી ભાષા પ્રાતઃપ્રાતમાં કે ઘરવેહેવામાં મોતાય ગમે તે રીતે, પણ લખાય તો “Jamaica Language” માં જ એટલે રાજકીય શિષ્ટ અંગ્રેજીમાં જ વર્તમાનપત્રોના અને માસિકોના પાઠની તનીઓ અને લેખકો ગુજરાતીમાં લખે તો એવી રૂઢ ગુજરાતીમાં જ લખે એવો ટે રાખે, તે ભાષાજ્ઞાન મેળવવું પારસીઓને કાંઈ અડ નથી પારસીઓ જો ચાહે તો હેલાં મો વર્ષની બહને દસ વર્ષમાં ઘોઘ નાખે, વળી પારસી લેખકોને પણ એક મોટો લાભ એ થશે કે તેમના પત્રો, માસિકો અને પુસ્તકો વાચનાર વર્ગ હિંદુઓની મોગી વસ્તી જોતા બહુ જહોજો ચવા પામશે, અને શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાની તથા તેના સુદૃઢ સાહિત્યની ઉન્નતિ અપાટભંગ થશે.

ઉપર જે કાંચો ભાષાખગાડના જણાવવામાં આન્યા છે, તે કાંચો દૂર કરના માટે અહિં ચોડાક મુખ્ય ઉપાયોનું મૂલ્યન પ્રદેશું અર્થ

શુદ્ધિ માટેના જગે નહીં —

ઉપાયોની સૂચના

૧. મુખકના પારસી કે હિંદુ માલિકી દેખા ચાલના છાપાખાનાઓમાં બનતા સૂરી ગુજરાતી, અંદરે ગુજરાતી જ ભાષા જન્મવી બોલનાર, કન્વેર્સીટમે રાખના.
૨. છાપાખાનાઓમાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં વસાતા તમામ જોડાકારોના ખીમા માનિકો પૂરતા જથ્થામાં રાખે એની વ્યવસ્થા આગ્રહપૂર્વક રખાવી.
૩. ટુફરીકરો એટલે છાપાખરડા વાચનારા જગા વધુ સારો પગાર ભલે લે, પણ તે શુદ્ધ અને રૂઢ ગુજરાતી ભાષાના હીન્દુ જુદા જોડકો આ માટે પરિવર્તના ચાલશે અને પારસી લેખકમંડળના અધિકારીઓ મુખમાં એના સાથે ગુજરાતી ભણેના અને જાણ નાંગ માણુનો જાહેર ખાન થી કે અન્ય રીતે મેળવીને મુખ્ય વર્તમાનપત્રો અને માસિકો જે છાપાખાનામાં છપાતા હોય તેમાં જોડાકારો કરીને તેઓને રખાવી શકે તનીઓ કે લેખકો ગમે તેની ભાષામાં લેખો ચાલવી માટે, પણ આ ખાસ છાપાખાના વાચનારાએ તો તે લોકોની ભાષા બનના સૂરી સુધારીને પછી જ તેવા લેખોને છાપના દેવા આમ કરતા તનીઓને તેમજ લેખકોને પણ ચાલુ મદનામથી શુદ્ધ પ્રયોગોનું જ્ઞાન થશે, અને પછી શુદ્ધ ચક્ર ચાલુ થવા કમે કમે પોતાની મેળે તેઓ પોતા પણ રૂઢ ગુજરાતી લખના નીખશે.
૪. ખીજા ભાષાઓમાંથી ભાષાતર કરનાર મંત્રીઓ પણ સારા ગુજરાતી બણેતા જ દરેક વર્તમાનપત્રની એડિટમાં જાણી આપવા.

આ મુખ્ય રચનાત્મક કાર્ય પ્રથમ થવું જ જોઈએ એ જો નહીં થાય તો ખાલી ભુમરાણ મચાવ્યાથી અશુદ્ધ પાગસી ગુજરાતીની હસ્તી ટકી નાશુદ્ધ ના મેં માટે રચનાત્મક થાય હિંદુ અને પારસી વિદ્વાનોએ તથા લેખકોએ, અને ખાસ કરી પર્સીની આવશ્યકતા. વર્તમાનપત્રોના તથા માસિકોના તંત્રીઓએ તથા માનિકોએ આ વિષયમા શુદ્ધ મને સહકાર કંવો જ જોઈએ. મારી સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે આટલું મુખ્ય રચનાત્મક કાર્ય જો એવા સહજાગ્રથી થાય તો જોતજોતા ગુજરાતી ભાષા, એટલે એક જ શિષ્ટ અને રૂઢ ગુજરાતી ભાષા, ઠેઠે લખાતી થશે અને આજકાલ ભાષામા જે મહા મોગી અરાજકતા ચાલે છે તે બંધ થતા, તેમજ હિંદુ તથા પારસીઓનો વાચકવર્ગ વધુ બહેજો થવા, આપણી સર્વ ગુજરાતીઓની મીઠી માદગળાની ખીલવણી અને ચંદતી બહુ જલદીથી થશે.

ખીજ બાબતથી મારા વિદ્વાન હિંદુ ભાઈઓને પણ મારી ખાસ વિનંતિ છે પારસી ગુજરાતી ભાષા જેની રીતે લખાય છે તે દોષબગી છે તેની ના નથી. વિદ્વાન હિંદુભાઈ- પણ એ દોષના ખરા કારણો પ્રેમપૂર્વક રોધીન તે નિવાગવાના શુદ્ધ એને વિનંતિ. મને પ્રયત્ન કરવાને બદલે માર જ્યા ત્યા પારસી લેખકોના-અને સાગ શુદ્ધ લેખકોના પણ-દોષ પર હક્કા બેસના આગળી જ મુક્યા કરે. તો એ દોષ સુધારવાના નથી, અને હલકુ તમે એક સાહસિક, આપણથી આવળ વધુ નારી, અને આખા હિંદની પ્રતિમા ખગ ઉત્સાહથી મૂળથી ભાગ લેતી આવતી કોમને તમારાથી ક્ષુ કરો છો. પારસીઓમા કેમવણી મોટા પ્રમાણમા પ્રસરેલી છે, અને વાચકવર્ગ પણ બહેજો છે. એ લોકના આ વિશિષ્ટ અને વિચિત્ર ભાષાપ્રવાહને જો તમે હજી પણ અણુરોધો આગળ વધવા દેશો, તો એ લોકની ગુજરાતી ભાષા શિષ્ટ ભાષાથી તદ્દન જૂદી જ બનવા પામે. આશાતુ એક ગુભ દિરણુ હજી પણ એ છે કે એ વર્ગમા પણ કેટલાક શુદ્ધ ભાષા લખનારાના સફળ પ્રયેજો જોવાથી તેવી ભાષા વાપરવા હમણા હમણા બણી બાગુએથી પ્રયત્નો થાય છે. “નવરગ” માસિકના અધિપતિ મિ. અરેશગ ખગેશજી દેસાઈ પોતાના માસિકમા પાગસીઓ સાથે હિંદુ લેખકોને પણ સારી પેટે આવકાર આપે છે, અને શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામા લખાવવા લેજો તેવા જ શુદ્ધ જવાઈ બદલ થડે તેની થણુ કાળજી રાખે છે. “જામેજમગેદ” જેવા વગર પારસી દૈનિકના અધિપતિ મિ. પીરોજ-શાહ જહાંગીર મર્ઝબાન (પીઅમ) પોતે માત્ર ગુજરાતી લખે છે, અને પોતાના મુખ્ય લેખોની ભાષા દિનપરદિન વધુ વધુ રૂઢ અને શુદ્ધ આવતી જાય તેવા ગુભ પ્રયત્નો કરે છે. ખીજા દૈનિકો અને માસિકો પણ ભાષાની બાળતમા ધણો આચારજનક સુધારો ખતાવે છે. આ પ્રયત્નોને પ્રેમથી વધાવી લો, તેને બની નડતુ ઉત્તમન આપો. તમે મહાવિદ્વાનો છો, તો વિદ્યાતુ ક્ષણ હાસી કંગામા નહી, પણ તમાગ એ જ જ્ઞાનસંપન્ન બાકીઓને સમભાવથી મધુર મુખે તમારી તરફ આદર્શી તેમને તેમના જ્ઞાનમા આગળ વધારવામા ગહેલુ” છે. ખીજ એક વાત તો હુ ઉપર ફર્સાની જ ગયો છું, અને તે અતિ સ્પષ્ટ ભાષાનો તમાગ કરી શુદ્ધ અને રૂઢ ગુજરાતી ભાષા જ વાપરવાને લગતી છે. અગ્રેજી ભાષાતુ આવતુ રૂપ જોવા જો મર્મ ખોટર જોનનન પાડો આવે તો તે જરૂર અજન થાય કે એ ભાષાની ખીલવણી માર મોટા મોટા ક્રીક કે બેગીન મૂળના યાગોથી નહીં પણ શદ્દ એગો-સેકસન મૂળના

શબ્દોથી જ વધુ થઈ છે. સંસ્કૃતમાં જ પ્રવાહીપણું છે, અને સરસનામાં જ સમગ્ર જન સમાગ્રને સાથે લઈને આગળ વધાય છે. પ્રજાની કોઈ પણ દિશા તરફની પ્રવૃત્તિ તેના નેતાઓ અને જનમથાજ વચ્ચેના અંતર વધારનામાં સફળ થતી નથી, પણ એ અંતર ઘટાડીને નેતાઓ પોતાની આગળીએ જનમથાજની આગળી સુધીને જ આગળ વધવાની નિર્ણય પામે છે જાનને પણ વ્યવસ્થાની જરૂર છે, નહીં તો સર્વજ્ઞાની પ્રભુના તેજમિદ્ ૩૫ તારાઓ પણ આકાશમાં ગમે તેમ બમી અચકાયા ફૂગ્યા કરે.

આ શુભ કામને અગે ખીજી પણ ગૌણ પ્રવૃત્તિઓ માહિત્ય પંચિદની કમિટી અનેક રીતે કરી શકે. ઉપર જણાવેલું મુખ્ય ગ્યનાત્મક કાર્ય બરાબર ચાલતું સાહિત્ય પરિપક્વની રહે તે માટે શરૂઆતમાં એ કામ માટે નીચેલા ખામ આવકોએ ખાસ પ્રવૃત્તિની સતત જાગૃત રહેવું પડે. આ કામ માટે દેશાભિમાની અને જાણી આવશ્યકતા. બિમાની ઘણા સુવકો મળી શકશે. પરિપક્વ કમિટીના સભાસદો પણ વખતોવખત મુબમના વર્તમાનપત્રો અને માસિકોના તત્ત્વોએ, તેમ જ આ વિષયમાં સમભાવ બતાવી કાર્ય પણ સદાય આપી શકે એવા દિદુ પારસી વિદ્વાનો અને ધનવાનોને મળી કાર્ય પ્રવૃત્તિને અગે જે જે નવા પ્રયોગો તેના પ્રનમાનુસાર નિકાલ કરતા રહે, પારસી લેખક મહાજની સભાઓ બરી એ કામમાં તેના મથામદોની સાથે મુમત્ કરી તેઓના વેહેવાર સદકાર મેળવે, અને એવી જ પ્રવૃત્તિ શુજરાતના ખીજા મોઢા શહેરોમાં જ્યાં જ્યાં પારસી વર્તમાનપત્રો, માસિકો કે પુસ્તકો બહાર પડતા હોય ત્યાં ત્યાં પણ તેઓએ બની શકતી કરી દિદુ અને પારસી માસિકોમાં એકમેકના સારા અને રૂઠે શુજરાતીમાં લખાયલા લેખો પ્રગટ થાય તેની વ્યવસ્થા કરાવી આપવાને પણ તેઓએ બનતું કરવું આ માત્ર કાર્યની રૂપરેખા જ છે. એકવેળા દિદુ પારસી વિદ્વાનો અને મુખ્ય વર્તમાનપત્રો અને માસિકોના તત્ત્વોએ માથે મળી એકમેકના શુદ્ધ વિચારોની આપવે કરશે, ત્યારે આ કાર્યને સર્જી રીને સફળ કરવા માટે ખીજી અનેક સૂચનાઓ પોતાની મેળે મળી રહેશે. વાટ માત્ર આ વિકટ લાગતા પ્રયત્નો સમારંભ કરવાની જ છે એ કૌશલ, અને તે પર ખંતથી મંડી રહે, તો વિજયકળનો મહાસંતોષ આપણા સર્વ શુજરાતી બાઈઓને મળશે, અને પ્રભુના આશીર્વાદ પણ ઉતરશે. અરતુ

સાહિત્યવિલાસી બહેનો અને બંધુઓ ! આપણા બરીન પણ મુદ્દર સાહિત્યની સેવા નો આપણે અંતરથી ચાહીએ તો બ્રહ્મપુત્રનું દિગાલયમાંથી આણેલુ પાણી જેમ હજાર સુમે સાગરમાં હોવાનું રહે છે તેમ આપણે પણ દરી શખીએ. પણ આ 'જો' અને 'તો' આપણી આતરશક્તિના માર્ગમાપક હદીઆ જ છે. આપણે આગળ ચાલીએ તો એ પાછળ હઠતા જાય છે અને આપણી શક્તિનું માપ આપણે જ્યાં કાઢવા જઈએ ત્યાં એ દર્શાવવા તત્પર જ બિબેલા દેખાય છે આપણે ચાલીએ જ નહીં તો એની હારની હાર આપણી નજર પૂરે ત્યાં સુધી લગાયતી જ લાગે છે અને આપણી આતરશક્તિને માત્ર જોવાની જ ક્રિયામાં ખપાવી દે છે. આટલાટલી વેળા પરિપક્વ સમેવનો મન્યા પણ માત્ર વાતો કરી સર્વ વિદ્વાનો અને ગસિકો છૂટા પડ્યા, અને હજી કશું સગીન કાર્ય કરી શક્યા નથી, એવો આગેવળ બહુ ડોકણેથી આ પંચિદને માથે ડોકાનો છે હું ધાગું છું કે

આ ત્રિષ્ટ ગુજરાતી અને પારસી ગુજરાતીનો મુખ્ય ભેદ ટાળી નાખવા જે સાહિત્ય પરિપક્વતા ચાલકો અંતઃકરણપૂર્વક પ્રયત્નો કરે, તો તેઓ ગુજરાતી ભાષાને લગતા આ ફૂટ પ્રશ્નો નિઠાલ કરી શકે; અને આ એક જ કાર્ય પરિપક્વતા, હસ્તી સામ્પીત કરવા પડતું છે. ગુજરાતી ભાષા વાપરનારી તમામ બિન-હિંદુ કોમો એક જ શિષ્ટ ભાષા વાપરતી થાય અને તેને માટે ખર્ચ અભિમાન રાખતી થાય તો ગુજરાતી સાહિત્યના તે ધન્ય દિન માટે પરિપક્વ વ્યાખ્યા મર્વ ધારી શકશે.

ગુજરાતી સાહિત્યના જન્મે ઉધાર પાસાં તપાસી ગયા પછી હવે આપણે તેનું સરવાળું દાઢીએ. ઉધાર પામું જોતાં હજી આપણે બહુ દરજ ભરવાનાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યની આપણી ભાષાને લગતો સત્તાધારી મંપૂલું કોષ હજી બહાર પડ્યો ખાતાવહીનું વાચન નથી. આપણી મૂઠી કેટલી વેરાઈ પડી છે તે તો પ્રથમ જાણવું જ અને સરવાળું. જોઈએ. જોડણીનો નિર્ણય આ વીસ વર્ષે પણ થયો નથી, અને કરાણીઆનાં જળા જેવી બારીક ગુંચણીઓની ઓથે રહી હજી પણ ઉડતી માથોને તેમાં પકડવાનું જતી રહ્યું છે. એથી તીજેરીની કાચણીઓમાં ચલણી નાણું કેટલું છે અને કેટલું ખર્ચ ખોટું ધુસી ગયું છે, તેનો પતો મળતો નથી અને હિસાબ તપાસનારને જોડાળો જ લાગે છે. ભાષાનો ઇતિહાસ અને સાહિત્યનો ઇતિહાસ એ બે મોટા ખાતાઓ હજી નામ માઠી રાખેલાં કોષ જ પડ્યાં છે. પણ “સાહિત્ય સંસદ” તરફથી મોટી રકમોની આરા અપાઈ છે. જુના હિંદુ અને જૈન કવિઓ તથા લેખકોના સંગ્રહ હજી પુષ્કળ બહાર પડવાના રહ્યા છે, એટલે આપણી બહુ મૂઠી વગર વ્યાજે કે વેપારે બંધાઈ પડી છે. પરિપક્વનું માસિક તાત્કાલિક જન્મે ઉધાર કરવા માટે હજી ચોપડે ચડ્યું નથી. અને સૌથી અગત્યનું ખાતું, એ બધાં ખાતાઓને નિભાવી શકે એવું જે પરિપક્વતા હોય, તે હજી આપણને નિરાશી જ ઉપજાવે છે. જમા પાસામાં રા. બ. કમળાચંદર ત્રિવેદીનું “બૃહદ વ્યાકરણ” ગુજરાતી ભાષામાં મહત્વનો ઉમેરો કરે છે. રાજૂસેવાની ચળવળે મુંઢે લોક-ભોજ સાહિત્ય પડે પાડ્યું છે. મહાત્મા ગાંધીજીના લેખોએ ભાષાને તબું જોમ આપ્યું છે, અને સરલતા સાથે સચોટતા પણ તેમાં આણી છે. આજકાલ તો એ જ ખાતામાં વધુમાં વધુ બારનસીઓ તોધાયશી દેખાય છે. ગુજરાત, નવચેતન, સુમધર્મ, પુરાતત્ત્વ, રંગભૂમિ, કુમાર, બાલજીવન, વગેરે નવા નવા હિસાહી માસિકો ભાષાની અને જ્ઞાન ગમતની ખાધખોરાકની સિલક સારી ખતાવે છે. કેળવણીના વિષયમાં રાજૂ-વિદ્યાપીઠ, દક્ષિણમર્તિ વિધાર્થિબવન, ભરૂચ કેળવણીમંડળ, વગેરે તરફથી સ્વભાષામાં શિક્ષણને લગતી યોજીઓના આવેજો આવતા જાય છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ‘ગુજરાતી’ છાપાખાનું, સાહિત્યસંસદ, ચરોતર એન્સાયક્લેસ સોસાયટી, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, વગેરે મંડળોએ અને સંસ્થાઓએ જૂની નવી પ્રસાદીઓ માટે નવી નવી રકમ આપવાનું જતી ગામ્યું છે. પારસી લેખક મંડળે “ગુજરાતી શૈલી અને લેખનપદ્ધતિ” ઉપર સાંદ પુરતક તૈયાર કરાવી ગુજરાતી ભાષાના ખાતામાં સારી જેવી નવી રકમ જમા કરાવી છે. રા. જોડાદરની “રાસતર-ગિણી,” કાન્તનો “પૂલેલાપ,” તથા “રાષ્ટ્રગીત” એ મુંઢે કાવ્યસંમહોથી ગુજરાતના સંગમકાળની જૂની નવી ભાવનાઓ અને અવનવા ઉમળકાઓથી ભરેલી કાવ્યમની નવી મૂઠી જન્મે ચઈ છે. પરંતુ સોમાંથી પણ ખપતી ચીજો લાવી માલખા-

તામાં ઉગેરાવી છે. પરિપક્વતા આક્રમિતિયાઓએ એમેરિકી દેશપરદેશનો માલ. બંગાળખતમાં ભરવા માંડ્યો છે. આપણા સાહિત્યનું આ એયાર વર્ષનું સરવાલું સારી આરા આપનારું જ કહેવાય. આપણા મેટરો વિદ્વાનો અને કવિઓ દશ પશુ બનતું દરી પોતાનાં ખાતાં નિભાવી રાખવાની સદ્વિચાર બનાવી રહ્યા છે. દવે નવે ચોપડે નવા કુંકુમરેખો માંડવા સર્વ દેખે બંધુઓ આગળ પડે અને ધન્ય બનો, એ જ પ્રાર્થના.

સુઝ બહેનો અને બંધુઓ! એક ગમથી આકાશ પશ્ચિમે ઉતરતું જાય છે તો બીજી ગમથી પૂર્વનું આકાશ ચડતું જાય છે, અને દૃષ્ટિમર્યાદામાં નવા નવા તારાઓનાં દર્શન થતાં જાય છે. એમેરિકા ચાલતી નથી પ્રતિષ્ઠિતો બહુ આરાજનક છે. આપણી પેઢીની આંટ વધતી જાય છે, એટલું નહીં પણ સમસ્ત ભારતની અને આખી દુનિયાની નજર ગુજરાતની કર્મ ભૂમિ તરફ કુતૂહલથી, માનથી, અને આશાથી પણ દરી રહી છે. આપણાં નવયુવકોમાં નવું બળ અને નવો ઉત્સાહ આવતાં નથી શક્યતાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આશાના મહેલો આકાશને અથડીને ઊભા રહેલા છે. જે કીધું છે એ હીક છે; જે કરવાનું છે તે માટે અનંત કાળ અને અનંત આકાશ સામે ઊભાં છે. આપણી આજની શક્યતાઓ આપણા હૃદય પથે જવાનાં પગથીયાં છે. આપણી નિસરણી સાતમે કે સીતેરમે માળે નહીં, પણ છેક ચંદ્રના માળ પર અડાડી ઊભી રાખવી જોઈએ; પણ એનો અર્થ એમ નહીં કે આપણાં મીઠાં સ્વપ્નાઓને જ માત્ર સાં પૂગારીએ, અને આપણું શરીર, આપણું ચારિત્ર્ય તો નીચે ધૂળમાં જ ધસાડતું રહે. વિચારસૂટિની સાથે જીવનસૂટિને નદીના બે તોખા તોખા શંકા જેવી નહીં પણ બે ધોધ એક જ ચાળામાં સાથે પડી એક જ નદીરૂપે વહે તેવી જોતજોત રાખવી. પ્રભુએ આપણા આત્માનું વ્યક્તિત્વ જૂઠું રાખવાનું અને તેને સ્વતંત્ર રીતે પોણી બળવાન કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે, તો આપણો ધર્મ છે કે આપણી એ સ્વાધીનતાને દરેક પ્રયત્ને કેળવવી, અને કોઈના તેજમા ના અંજના આપણા નાના તેજને જ વધુ વિસ્તારવા બનતું કરવું આપણે સર્વ એકમેકના ઋણી છીએ. જે ભૂમિ ઉપર નદીનો પાટ પડેલો છે તે ભૂમિની માટીને રંગ જરા પણ લીધા વગર કાંઈ પણ નદી વેલી શકતી નથી. માત્ર તમારા પોતાના આત્માની રેલ એમાં નૂતનવી જીવનચક્રિ પૂરી શકે અને તમારી આજુ માજુની ભૂમિને તેનાં પાણીમાં રસમેળ કરી શકે તો તમારું જીવન ધન્ય છે.

શસિક બહેનો અને બંધુઓ! ગુજરાતી સાહિત્યનું જન્મઆક્ષર જોઈ હું જે આ વરતારો કાઢી રહ્યો છું, તે તમે પૂર્વથી, ઉત્સાહથી અને આશાથી સાંભળ્યો વરતારો અને શુભ છે, તે માટે હું તમારો આભાર માનું છું. ભવિષ્યવેત્તાની પણ મર્યાદા ભવિષ્યના ભણકારા હોય છે, અને તેથી એમા કાંઈ ધન્ય કે વર્ષ પડતું માલમ પડે, તો તે માનવતાનું જ અવધનિદન છે એમ જાણી ઉદાર દૃષ્ટિથી તેની ઉપેક્ષા કરશો. કવિઓનાં હૃદયાના પડદા પાતળા અને પારદર્શક હોય છે, અને એમની આંખની કીકીએમાથી ભવિષ્યમા ઝગકારા એ પડદા પર પડતા રડી નવાં સ્વપ્નચિત્રો સિનેમાની શીશ્મ જેવાં એકધારે સરનાં જ રહે છે. ગુજરાતી સાહિત્યનું ભવિષ્ય મને દરેક રીતે ઊજળું જ દેખાય છે. આપણાંમાંના ઘણાઓએ જોયું અને ગાયું છે, આપણે કંઈક જોઈએ અને ગાઈએ છીએ, અને ઓ! આ પૃથ્વીની પાદરેથી આકાશને ચંદ્રવેા ઉઘાડતા નવા

ગાનારોના મગજ સરે આવતા સંજાય છે. સાહિત્યના અવતારી માનવદેવો વખતોવખત આવી દુનિયાને નવા નવા સંદેશો આપે જ જાય છે. એવા નવા અવતારીઓનાં પગલાંના ધબકારા પાસે પામે આવતા હું સાંળી રહ્યો છું. ઠંડા વાગી ચૂક્યા છે, નિશાનો ફરફરી રહ્યા છે. પક્ષીઓના ઉડતા વાદળા એને માથે દૂર દૂરથી પાખો ફફડાવતા આવતા દૃષ્ટિએ પડે છે. એવી આ સાહિત્યના નવા અવતારની સ્વાગી હુણ્ણ પગલે તેજના કુલો ઉડાડતી અને વેરતી આગળ અને આગળ આવતી જ જાય છે એના પગલામા નવરમ પ્રભાત ભરેલા છે, એના મુખમાં નવરમ વસતના હાસ્ય મલકી રહ્યા છે. આવો, બહેનો અને બંધુઓ! એ સ્વાગીમા આપણે પણ ગાના ગાતા રતેહબર સામેલ થઈએ.

“ મેં દીઠા એના ડેગ ઠોકાતા હામેહામ,
મેં શેખ સુખ્યા ફૂંકાતા એના શહેર ગામેગામ,
ઓ વીર ! ધમો ધ્વનિ કરતા એ ધ્વજ પૂઠે અભિરામ !
હો ! પ્રભુની સ્વાગી જાય ”

અરદેશર ફરામજી ખખરદાર,

કે “હેસ્ટીંગસનું યુદ્ધ” યોગ્યનામ : અથવા તો તેમાં અમુક ઘરકરે કાટનાડ-ગનરેશન ઉપયોગ કર્યો હતો કે નહિ: એવા પ્રશ્નનોજ નિર્ણય કરવામાં ઇતિહાસનું તમામ ઉત્કૃષ્ટ સર્વ આવી જતું હોય તો વ્યવહારયુદ્ધિવાળાં શોકને અણુગમે ઉત્પન્ન થયા વિના ન રહે. ઇતિહાસ અભ્યાસથી માત્ર પુરાણ ત્વજી દેવાયલા ખ્યાલો સતેજ થતા હોય, જીર્ણ અને અનિષ્ટ કરે સમાજમંજેગો પુનઃ સજળ બનતા હોય, વિમરણલી વિકાળ પશુમમ વ્યક્તિઓની પુન ઉપલક ઓળખાણ થતી હોય તો તેથી સમય અને શક્તિનો વ્યર્થ વ્યય થતો ધણાકને કાળે તે સંભવિત છે. પણ વાસ્તવિકપણે, સૂક્ષ્મદષ્ટિએ, ઇતિહાસનો અભ્યાસ કે તેનું રહસ્ય માનવ મનુષ્યની સ્વભાવની કુતુહલ જિજ્ઞાસાને સમર્થ કરવા માટે નથી. ઇતિહાસમાં મનુષ્યભાવની ઉંડી લાખી, વિધવિધ પિછાન થવાનો મલવ રહે છે, કારણ તેમાં અનેક મંજેગોમાં અનેક પ્રકારના મન-શક્તિ અને છુદ્ધિબદ્ધના પ્રયોગ અને ઉપયોગ જોવાનું મળે છે. મનુષ્યસ્વભાવની ઓળખાણ કાલિદાસ કે શેક્ષપિયર જેવા મહાકવિઓની કૃતિ પણ કરાવે છે ખરી. પણ કવિઓની કલ્પિત ઓળખાણ અને ઇતિહાસની યથાગ્રિયિ પિછાનમાં દેર એટલેજ કે કવિ પોતાના આદર્શ રચનાને યોગ્ય પડે તેમજ દરેક ચીતરે છે, જ્યારે ઇતિહાસ-ખરે માનનીય ઇતિહાસ-તો જરાય ઘાલમેલ કર્યા વિના યથાગ્રિયિત ચિત્ર આપી, તેનું રહસ્ય મહા કરવું વાચનારની શક્તિપર રહેવા દે છે. શેક્ષપિયરનો સ્ત્રીઝર કે છુદ્ધસ અને ઇતિહાસનો સ્ત્રીઝર એક વ્યક્તિ નથી નવલકથાકારના ઓરંગઝેબ કે શિવાજી અને જહુનાથ સરકારે બતાવેલા તેજ પાત્રો અનેક અંશે ભિન્ન મહજ દેખાય છે. કવિએ પોતે પ્રત્યક્ષ કરેલું રહસ્ય કવિની મરજી મુજબ વાંચકને માનવું પડે, તેના કરતા વાચનાર પોતેજ બતાવેા, મંજેગો, વ્યક્તિઓનો ઇતિહાસમા મળતો યથારિધન ખ્યાલ કરી પોતાનો નિર્ણય કરે, તે માનસિક ખીસવણીમાં વધારે સંગીન કામ કરી શકે. જૂનાકાળમા થયેલી જુદા અટકાવવી હોય, નીતિશાસ્ત્ર કે રાજનિધારણને લગતા સત્રો કે દૃષ્ટાંત ગોધવાં કે મમજવાં હોય, વર્તમાન કાળનાં તમામ શક્તિ, તરવો, પ્રવાહો ઓળખી તેને યથેચ્છ કાણમાં રાખવા હોય; ભવિષ્યમાં બનનાર મંજેગ કે સમાજરચનાને અમુક નિર્ધારેલી પ્રનાવિકાએ રચવા હોય, તો ઇતિહાસમાન અનિવાર્ય તેજુન લાભદાયક ગણાશે.

પ્રખ્યાત જર્મન વિદ્વાન હેગલ પોતાના “ફિલોસોફી ઓફ હિસ્ટરી” નામના મંથમા લખે છે કે:-

History in general is, therefore, the development of Spirit in Time, as Nature is the development of Idea in Space:—

અર્થાત્ ઇતિહાસ એટલે કાળરૂપ અધિષ્ઠાનમા આત્મતત્ત્વની વિશદિ, અને પ્રકૃતિ એટલે દેશરૂપ અધિષ્ઠાનમાં ભાવની વિશદિ, આ આત્મિક ડન્નતિ માત્ર વ્યક્તિગત ન મમજની વ્યક્તિગત ઇતિહાસ-જીવન-ચરિત્રને ઇતિહાસનું નામ આપી શકાય ખરું; પણ જે વ્યક્તિનું ચરિત્ર આજેખાતું હોય તે પોતાના કાળમાં, પોતાના મમાજમાં, છેક સર્વોત્કૃષ્ટ શિખરે ના પહોંચેા હોય, અમકાલીન વ્યક્તિ કે ગ્રિચારના મમામમમાં અનેક રીતે ન આગેા હોય;

તે આ પર પોતાના વ્યક્તિત્વને બધે વિધવિધ છાપ ના પાડી હોય, -તો તેવાના જીવન ચરિત્રો કુદરત, નીરસ કદાચ ના લાગે, તોપણ તેથી તે સમાજ કે જમાનાનું સર્વાંશે તાદરશ ચિત્ર મળે છે એમ તો નજ કહી શકાય અમુક ઉત્કૃષ્ટ તુચ્છ પદ્ધતિવાની આવશ્યકતા છે, કારણ તે વિના દૃષ્ટિ મર્યાદા પધતી નથી, જનમમાંગમ સાપડતો નથી વિચારપ્રોત્સાહતા ગંભીરતા નથી માદામ ઘુબારી (Mine Du Barry) ના ખમરણો, અને અકબર કે અબોહ, -મિકદર કે સીઝરના જીવનચરિત્રોમાં ફેર છે આના જીવનચરિત્રો ઇતિહાસનું એક અંગ છે આકાશની એક કડી છે ઇતિહાસ પ્રવાહનું મૂળ છે, ઇતિહાસ-જનાનના નિર્મિત ગરજ છે પણ માદામ ઘુબારીના ખમરણ ઇતિહાસગૃહની રજ ઉપમાને પણ લાયક લાગ્યેજ કહી શકાય સન્નેગો મહાપુરુષો ને ઉપજાવે છે, કે મહાત્માઓના તેજ પોતાના વ્યક્તિબળે યથેષ્ટ સન્નેગો ઉભા કરે છે એ ગૃહ પ્રશ્નનું નિરાકરણ અહિં ના પ્રીએ, તોપણ મહાપુરુષોના જીવનચરિત્રો, -તેમનાં કુદ્ધિ, બળ, તેજ વડે, ઇતિહાસના નિર્મિતકારણો થઈ પડે છે, પોતાની અમકાલીન પ્રજાના તેમજ વશ જ્ઞેના જીવન અને સમાજ અનાપગ ઉડી ગાપ બેસાડે છે તેની ના પાડી શકાતીનથી દેવા ભાઓજ માત્ર મ્હી શકે & यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अस्मत्पुत्रानमधमस्य तदात्मानमृताम्यहम् પણ નેપોલ્યન કે ઓસમાર્ક, પેરીકલીમ કે સીઝર, અલ્લખ કે આગરના જીવનચરિત્ર અભાસથી પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે આવી મહાપુરુષોની વ્યક્તિઓની ઉત્પત્તિ ખરાખરીને પ્રસંગે થતી લાગે છે અને તેથીજ તેઓ પોતાની છાપ સમકાલીન તેમજ ભવિષ્યના જમાનાપર પાડી શકે છે

પણ જમાનામાં અર્વોત્તમ ગણાતી સમાજમાં અપૂર્વ છાપ બેસાડતી ભવિષ્યને પણ અને રીતે યથેચ્છ તત્ત્વી વ્યક્તિ કેટલી હોય ? કરોડે પણ એક અલભ્ય ઇતિહાસમાં માત્ર તેમનોજ આત્મા ચકુરે છે એમ છુદ્ધ કે મહમ્મદ, જીસસ કે ક્રિસ્તીસ માટે પણ મ્હેલુ તે અતિશયોક્તિભર્યું લાગે, તો બીજા આમાન્ય લોકને માટે તો કેમજ કહેવાય મુસા, ઇસા, મહમ્મદ, મનુ, છુદ્ધ ઇત્યાદિ મહાત્માઓએ પ્રનાલિકા રચી આદર્શ નીચો, પણ તે યા જગી ટક્યા ? લાપાની અપરિપૂર્ણતાને લીધે દત્તકથાની અશ્રદ્ધાને અગે-મનુષ્યકુદ્ધિની મર્યાદા ને લઇને આવા મહાવીરોના ચરિત્રો અને કબો કે કથનો તત્ક્ષણ ભૂલાયા નહિ તો તેનો અનેકધા અનુચ થના માડ્યો એટલે તેમનોજ આત્મા રજમાં કાળાનુકાળ જગી રકુરે છે, સજીવ રહે છે, એમ માની નથી શકાતું જતા પ્રજામાં સમાજમાં પ્રજાકીય-સામાજિક આત્મા છે એમ ઇતિહાસના અભ્યાસથી મિદ્ધ થાય છે અને એજ અભ્યાસ-એટલે કે પરમાત્માના એક અગને-એજાખવાથી મહાત્મા પણ એજાખવે! મલાવે છે જીવ અને અજીવ ઉભય વચ્ચે બાલ નજરે તદ્વાપત પરીક્ષવે હોય તો આટલું બસ છે કે જીવમાં વિકૃતિ અને વિવૃદ્ધિ (change and development) મદા જગી રહે છે, જ્યારે અજીવમાં પરિચિતિ બદલાતી નથી અને વૃદ્ધિ શક્યવતી નથી અનુષ્ઠાનમાજ તમામમાં તેમજ તેના પ્રત્યેક વિભાગમાં આદર્શ, લાવ, રચના પ્રતિદિન બદલાતા નજર આવે છે, અને તે વિકૃતિને અગેજ વૃદ્ધિ સલાવે છે, એક રીતે ઇતિહાસમાં યથેચ્છ પ્રયોગ કરના-રસાયણ શાસ્ત્રીના કાર્યોલયમાં થતા અખતરા તુલ્ય પ્રયોગ : પ્રવા-મનુષ્યશક્તિ વ્યશકત જેવાય છે. ત્યારે

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્-ઈતિહાસ વિભાગ

૩૩૩૩૩૩૬૮૮૮૬

સન્નતો અને નસાગીઓ.

સાહિત્યપરિષદના એક વિભાગનું પ્રમુખપદ મે સ્વીકાયુ તેને માટે પરિષદના કાયવાહકોનો આભાર માનું, કે એ સ્વીકારવાની મે ધૃષ્ટતા કરી માટે તેમની અને આપ મેવની ક્ષમા માગુ. આ પ્રશ્ન અત્યારે મને અતિશય મુઝવે છે હું ઇતિહાસનો અભ્યાસકે હોઉં નો પણ એ ક્ષેત્રમાં મે કશી કૃતિ કરી નથી, એટલે સાહિત્યપરિષદના ઇતિહાસ-વિભાગનું પ્રમુખપદ સ્વીકારવું તે એક રીતે નો ખરેખર વૃષ્ટતાજ દેખાય છે અને સાચે ગુજરાતી ભાષામાં નો ઇતિહાસ વા અર્થશાસ્ત્રમાં પણ મે હજી લગભગ બહુ ઓછું કર્યું નથી, એટલે મૂળ ધૃષ્ટતા ઉતરી વધતી જણાય છે આથી હું પોતાને દોષપાત્રજ સમજી ક્ષમા માગુ તો તે અચેત્ત ન કહેવાય મહારા બચાવમાં ફક્ત એટલું જ કહી શકાય કે પરિષદના બધારણ મુજબ અર્થશાસ્ત્રનો ખાસ નિરાળો વિભાગ ન હોનાથી તેમજ તેના કલ્પદા પ્રમાણે વધારે માગ્ય, ત્રાદ નિહાન ઇતિહાસ વેત્તાની સુટણી કગવામાં કાર્યવાહકોને વાધા નડવાથી અને અર્થશાસ્ત્રના મહારા ખાસ વિષયને ઇતિહાસ માથે નિકટનો મબધ હોવાથી મહારી વૃષ્ટતા આપની નજરમાં ક્ષમા પાત્ર જણાય, અને તને માત્ર ક્ષમા કરશે તો હું મહાદેવે આભારી બનીશ આમ ક્ષમા માગી, તેનેજ માટે આભાર દર્શાવનાથી, હું એમ જણાવવા નથી ઇચ્છતો કે આ પ્રમુખપદના અપૂર્વ માનની મને કિંમત નથી મને તો એની એટની બધી કિંમત લાગે છે, ધૃષ્ટ ગણાવાના જોખમે પણ મે ન સ્વીકાર્યું છે એટલે એને માટે હું કેટલો આભારી હોઈશ તે મહારે મહેવા કગતા આપ સૌને સમજી નેવું વધારે સુગમ પડશે

પ્રારબમાજ ખીજો મહત્વનો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે ઇતિહાસ એટલે શું ? મનુષ્યજનમાં, સમાજશાસ્ત્રમાં, તેનું સ્થાન કયું ? સામાન્યતઃ આપણી નિશાળો અને પાઠશાળાઓમાં ઇતિહાસની વ્યાખ્યા, જાણી જોઇને નહિ તો વ્યવસ્થા, પોપટિયા જ્ઞાનની ઉપમાને એટલે અશે લાયક થઇ પડે છે, કે ઇતિહાસના અભ્યાસનું મૂલ્ય વ્યવહારિક નજરના લોકને બિનકુલ નથી લાગવું ઇતિહાસ એટલે કેટલીક લડાઇઓના મ્યાનસ્મરણ અને તારિખની યાદિ, ઇટનાક નામ અને બનવાની તોષ આમજ જે માની લઇએ તો અવસ્થ કળુલવું પડે કે એના શાસ્ત્ર (?)ના અભ્યાસ કે ખીનવણીથી આ જમાનાને કોઇ લાભ સલવતો નથી પ્રખ્યાત અંગ્રેજ ઇતિહાસ કાર ફ્રીમેને જણાવ્યું હતું કે જે યુદ્ધના પરિણામે ઈંગ્લેન્ડમાં નોર્મન રાજ્યની સ્થાપના થઇ તેને “હિસ્ટોરિયન યુદ્ધ” નહિ પણ “સેનલાકની લડાઇ” ને નામે ઓળખવું અને તે યુદ્ધમાં એકાદ ફાંસે પોતાની આસપાસ ગળગરમટ ઉભો કર્યો હતો “સેનલાકની લડાઇ” ખર નામ

બીજી નજરે ઇતિહાસ માત્ર અખતરનોજ સંચય જણાય છે. મનુષ્યકૃત પ્રયોગ રાજનીતિ, સમાજવિધિ, અને કાયદા બધનના ફેરફારમાં, અને તેથી મંભવતી સમાજની અદલાબદલીમાં દેખાય છે ખરા; પણ તે ઉપરાંત વધારે સૂક્ષ્મ, વધારે અગ્રેય અખતરા-તમામ માનવલોકને લાગુ પડતા પ્રયોગો પણ વિશાળ દૃષ્ટિએ ઇતિહાસ અભ્યાસ કરતાં નજર આવે છે. એ પ્રયોગો કેવા હોય છે, કેમ સભવે છે, કેવાં પરિણામ લાવે છે તેનો સંપૂર્ણ વિચાર ઇતિહાસના અભ્યાસ વડેજ મંભવે; અને તે વિચારથીજ એ મોના પ્રેરક કે નિયામક આત્માની ઓળખાણ પડે; મનુષ્યજનતાના લાવિધ્ય અને નેમ મમજનય.

પણ સમાજતમાના સ્વરૂપની સર્વાંશે ઓળખાણ ઇતિહાસની અપરિપકવતાને લીધે ન થઈ હોય ત્યાં લગી પણ તે સમૃદ્ધાત્માના અસ્તિત્વની ના નહીં પડાય ઇતિહાસનું આ તત્ત્વ હવે દિન પ્રતિદિન સર્વમાન્ય થતું જાય છે કે વ્યક્તિજીવનમાં તેમજ સમાજજીવનમાં વિકૃતિ સભવે પણ વિપ્લવ જેવું કશું નથી—સિવાય કે દેખીતો વિપ્લવ માત્ર વિકૃતિ કે ઉન્નતિનું એક અગજ હોય માગાજિક તેમજ વ્યક્તિગત જીવનમાં દેખાતી વિકૃતિ ખરેખર તો મૂળ પાયા પર જાંધાની ગદજાતી હમારત રૂપજ સમજવી, નહિં કે સદતર, મર્વાંગે નૂતન આદર્શ, નિચાર, કે મંચાના ઉમેરો. ઉદાહરણમાં લો આપણું ભારતીય જીવન. યુરોપીય લેખકો નિર્વિકારી, નિર્વિકલ્પ, અરિક્ષ્ય પૂર્વાય પ્રજાની ભ્રમણામાં એટલા બધા નિમમ થઈ ગયા છે કે તેમણે લખેલા ભારતીય ઇતિહાસમાં ભારતીય પ્રગટકીય આત્મસ્વરૂપ જણાવું નથી. એ દેશ અને પ્રજા પ્રાણુદીન દેખાય છે, તેમાં અભિજ્ઞાને સ્થાન જડતું નથી. અને કદાચ જરૂર પણ નથી. પણ ભારતીય ઇતિહાસના સહજે અભ્યાસ કરનારને, ભારતીય પ્રજાના જીવનમંત્રને જાગૃતપણું પિછાણનારને આપણું સામજિક આત્માની પિઠાન પડ્યા વિના રહેજ નહી. ભારતીય પ્રજા મળથીજ એક છે—*This is a Fundamental Unity of India*, તે પ્રો. મુકરજીએ પ્રત્યક્ષ કર્યા અગાઉ પણ વિચારશીલ, સમજદાર ઇતિહાસવેદાને સિદ્ધ હતું. અને તેનાજ એક રૂપ માટે, આવિર્ભાવ કે રૂપદીક-ણ સમ-આપણે વિદિત અને માન્ય ઇતિહાસના આરભ કાળથીજ અંગીકૃત કરેલ સાર્વજનિક કે અકર્તૃપણાનો ખ્યાલ હું ઉદાહરણમાં આપું છું હિન્દી પ્રજામાં પ્રાકૃત્ય જન્મ, જીવન, અને શકિત ખીલતા દેખી, ધણાએ અગ્રેજ લેખકોએ સિદ્ધ કર્યા પ્રવલ્ન કર્યો છે કે ભારતવર્ષ મૂળતઃ એક નથી એકય કરતા બિજતાનું બળ તેમને વધારે લાગ્યું; અને તેથીજ તેમણે એકય વધારનાર કહેકે પ્રગતિ અટકાવવા પ્રવલ્ન કર્યો છે—તે હંક એટલી દદ લગી કે દગધગા વિનાના, તેમણે હાવે તેમ રચેલા, પ્રાંતિક કુડાળાઓને પરસ્પર નોખા પાઠી, તેમને સ્વતંત્ર-એટલે કે પરસ્પર અદેખાઈ કરતા-બનાવવાની તેમની કુટિલજનનને માન્ય કરી, તેમાં આપણે જાતે પણ આજે ફસાયા લાગીએ છીએ છતાં ભારતીય ઇતિહાસ તો રૂપ મૂલ્યે છે કે ભારતવર્ષ એક છે, તેના પ્રજાતમા પણ એક છે, તેના સંસ્કાર આદર્શ ઉદેશ પણ એક છે. કેવળ સ્વાર્થ બુદ્ધિના ઇતિહાસકારોએ ગમે તેમ કહે, પણ હું તો નિ.સદેહ માનું છું કે આ એકયતા તાદર્ય કરવાનું હોય તો પ્રગટ કરવા-જૂલકાળમાં ચક્રવર્તિની આજુ વર્તાવવા જે જે પ્રયત્નો થયા હતા, તે સોનો એકજ દેશ, એકજ રહસ્ય, ભરતખંડ જેવા સદાદેશમાં આવી એકવચ્ચિદ્ર અગટે કે પ્રગમે તે અલંબત તેની બિજતાપર રાચતી, અલતી

નાની પરદેશી પ્રજાના સ્વાર્થી ઇતિહાસકારોને ન પરવડે પણ તેથી આપણને—દિન્દવાસીઓને—
 એમ માની લેવાની અગત્ય નથી કે મૂળથી આપણામાં ઐક્ય નથી, અને હવે તે આવશેજ
 નહિ આજ કાલ મંજુર થયેલી પ્રાંતિકસ્વતંત્રતાવિધિ Provincial autonomy
 માત્ર અંગ્રેજોની સ્વાર્થબુદ્ધિએ પ્રગટાવેલી કપટભળજ છે તેમા ન કમાઈએ આપણે તે કબૂલ
 કરી તે વડે આપણેજ પગે આપણેજ હાથે કુદાડો ન મારીએ, એટલા વારને સહન ઇતિહાસ
 ના સચેત અભ્યાસની અતિમ અગત્ય છે ભારતીય ઇતિહાસ તમામ સમજો ફરીથી ગંભીરતાની
 જરૂર છે. પુગણકાળને અધ્યયન કરી, સાંપ્રત કાળનોજ વિચાર કરીએ, તો ચક્રવર્તી આચાર્ય
 વીર આણંદજીની સહાયથી એકત્ર કરેલા સામ્રાજ્યનો અખતરો કેનો સંગીત અને કેટલા દી રાજ્ય
 સુરી અક્ષત રહે ચાલે હતા. તેના પછી ગુપ્ત અને ચૌહાણ વંશના મહાવીરોએ એજ
 પ્રનારિકા ઘટી સદીઓ લગી સાચવી હતી, પછી શ્રી હર્ષે તે કેમ વારી હતી;
 જાત્યંત્ર અને પૃથુરાજે તે કેમ સમઢી હતી જમદગિરની ઉપમા ધગતા
 અનેક પકાણુ દિવસીશ્વરે તે કેમ સતેજ રાખી હતી, ગંગા, નદીપક
 દિંદના સર્વોત્તમ શહેનશાહ અકબરે તે કેમ પ્રત્યક્ષ કરી હોડસો વર્ષ લગી—અયોધ્યાગજેના
 અનસાન કાગ લગી—તે અમર કરી હતી અને તેને અનુરનાર મરાઠી વીર અને આખરે
 પરદેશી વેપાનબુદ્ધિપ્રધાન રાજનીતિવાળા અંગ્રેજોએ પુનઃ કેમ સજીવ કરી, સાક્ષાત્ પનારી
 એક સદી લગલગ અવિચ્છિન્ન રાખી છે—તે સાંતો અભ્યાસ કરતા, વિચાર કરતા, મૂલ્યે તો
 માત્ર એકજ નર નિહ થયુ જણાય છે ભારતીય ઐક્ય અશોક અને હર્ષના અખતર અવગ
 રાખી, માત્ર માત્રકાળના યુગવમાત્રાજ્યનોજ વિચાર કરીએ, તોપણ તે હિંદમાં અંગ્રેજ
 સામ્રાજ્ય કરતા વધારે વખત ટક્યુ, અને વધારે નહિ તો તેટલુંજ સંગીત અને સર્વવ્યાપક અને
 હોનાયી, પ્રજામા ઐક્યબુદ્ધિ અનિનાર્થપણે આપણી જોઈએ “ખલક ખુદાકા-ખલક પાદ
 શાહકા” એ મિદ્ધાન્ત એટલો મામાન્ય થઈ ગયો હતો કે ખુદ પાપખી ઉપાડનાર બોઈ લોખ
 પણ પરિશ્રમ મંદ કરવા એ શબ્દગાન કરતા.

ભારતીય સામ્રાજ્યીય બુદ્ધિના ઉદાહરણ ઉપરાંત પણ દિંદી પ્રજાના ઐક્યપદ્ધતિ-મામુલિક
 આત્માના ગ્રંથપુસ્તક-ગીતો પણ દૃષ્ટાંત ધણાએ દેખાને ભારતીય આમરચના—પ્રત્યેક
 ગામમા આત્મગત સ્વતંત્રતા—ભારતીય સમાજરચનાના અતિ સદૃશ પ્રતિનિધિરૂપ, આપણા
 તમામ ઇતિહાસમા અદ્યતન અને અદ્યોપણે અવિચળ રહી છે

ચલ લક્ષ્મીચંદ્રાગ્રાણા દલ સર્વં શમનમ્
 ચલાવલે દિ મામાન્યે શ્રવણે દિ નિદલ

આપણી આમરચના માત્ર ભારતીય નથી, પણ સમગ્ર આશિયોકની સર્વત્ર અગ્રોર નિશાની
 છે રશિયાનુ મીઝ, જર્મનીનુ માર્ક, ઇંગ્લેન્ડનુ મેનર, ફ્રાન્સનુ રોમન કે લેગીન દેશનુ નિદા,
 એ મો ભારતીય આમરચનાના મૂળતત્ત્વાનુમાર રચેલા એકજ પ્રજાના નિત નિત નમૂના,
 એકજ પ્રજાકીય આત્માના આનિર્જાવ અંગ્રેજ મતાએ આપણી અનાદિ અને અનત જેથી
 મામની આમરચનાનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે ખરો પણ હજુ સુધી આમરચના નિર્જળ

અને નિરતેજ થઇ હોય, તોપણ તે સદંતર નિર્જીવ બની નથી. અને તે નિર્જીવ કદાપિ નહિ થાય. ઉદયી ભવિષ્યની પ્રગ્નને પ્રગ્નકીય રંજતત્ર સ્થાપવાની હોંસ હશે-અને સામાજીક ઐક્ય અને બળ ત્વજવાની આકાંક્ષા નહિ હોય-નો આપણી પુરાણી, સ્વાભાવિક ગ્રામરચનાનેજ પુનઃ સજીવ કરી, સતેજ બનાવવામાં પ્રગ્નકીય હોંસનું સાર્થક દેખાય છે. આપણા આજના પ્રતો કદંગા અને હાનિકારક-માત્ર રાજવહીવટની મુગમતાખાતર- બનાવેલા ત્રિઆગે છે. તેમાં નૈમર્ગિક પ્રજ્વલ્લવાવને માફક આવે તેવું કર્યું નથી. એટલે તેમાથી પ્રત્ન-હારની આશા રાખી શકાતી નથી. પણ ગ્રામરચનાનો પુનઃહાર-એ તદ્દત જીવી વાત છે.

ઈતિહાસ અભ્યાસને પરિણામે પ્રગ્નકીય આત્માની ઓળખાણ થાય છે; પ્રગ્નકીય તા સામાજિક આશય ઉદ્દેશની માહિતી મળે છે; મનુષ્યજાતિની પ્રગતિ કે ઉત્તરિક્રમ સમજાવા લાગે છે. એટલુંજ નહિ, પણ તેને લીધે આપણને સામાજિક સંસ્થાનું હાર્દ સમજાય છે; પ્રગ્નજીવન પર તેની અસર ઓળખાય છે; અને પ્રતિદિન બદલાતા મંત્રોગો વચ્ચે પણ આવી સંસ્થાઓ કેમ સુધારની વધારની તેની સારી સમજૂતિ આવે છે. આપણે ગ્રામરચનાનું ઉદાહરણ જોયું. અહિં દલીલ ખાતર વર્ણુભેદનું દષ્ટાંત લઈએ. અત્યારે સુધરેલા હિન્દીવાનો જાતિભેદને હાનિકારક સમજતા થયા છે; અને મોટે ભાગે જાતિબંધનો હાનિ ન કરે એવી પ્રવૃત્તિ આદરી બેઠા છે. પણ જાતિબંધારણ-વર્ણુશ્રેણીની ઉત્પત્તિ, પ્રકૃતિ, અને કાળાનુક્રમે થયેલી વિકૃતિ યથાસ્થિત મમજવા વિના જાતિભેદ પરનો હલ્લો મિથ્યા જાય એવી બીજી રહે જ. હું અત્યારે અહિં જાતિભેદનો-વર્ણુશ્રમધર્મનો નથી પણ પકડવાનો કે નથી હોય કહાડવાનો, ધિક્કાર કરવાનો. મહારા આપેલા આ ઉદાહરણનું પ્રયોજન અને તાત્પર્ય માત્ર એટલુંજ કે દરેક પ્રગ્નમાં જાતિભેદ જેવી અનેક સામાજિક સંસ્થા પરંપરાએ આપી આવી છે, કે જેનું હાર્દ યથાસ્થિત મમજવા વિના તેની ટીકા કે પક્ષપાત સમાન હિરસે અયોગ્ય ગણ્યારો અને વ્યર્થ નીવડશે આવી સરથાનો એકજ ફટકે નાશ કરવો જોઈએ અંશે અશક્ય તેટલેજ અંશે તે અનિષ્ટ છે. કારણ એમ નાશ કરવા જતાં ખુદ તે સમાજનાંજ મૂળ કપાઈ જવાની ધાસ્તી રહે છે. આવાં કારણને લીધે ઉંડા સામાજિક ફેરફારો ધીરે ધીરેજ થાય છે. વિશ્લેષ સમયે દેખીતા ધણાએ સમૂળા ફેરફાર થયા ભાગે; તો પણ જેવો વિશ્લેષપ્રવાહ નષ્ટ થયો કે તરતજ તે પુનઃ સજીવ થાય છે. કાલ-સમાં વિશ્લેષ થયો, અને તેને અંગે ધણાજ ઉત્કણાસદ ફેરફાર થયા. પણ દશ કે પંદર વર્ષની અદર વિશ્લેષકાંગેએ કરેલી તમામ વિકૃતિ નષ્ટ થઈ ગઈ. સાવાય એટલેજ કે જેમ ધરતીકંપ વા જવાળામુખી પૃથ્વીની મપાટી પર ચતા ફેરફારનાં અનેક કારણોમાંનાં છે તેમ વિશ્લેષ મનુષ્યજાતિના ઉત્તરિક્રમમાં ફેરફાર માટે એક કારણ-પ્રયોજનરૂપ છે. પરંતુ પવન અને પાણીના મંદ પજુ મનન પ્રયાસથી જે સંગીન કાલમના ફેરફાર પૃથ્વી તટપર નીપજે છે તેવા કાલમના ફેરફાર જવાળામુખી અને ધરતીકંપ ન કરી શકે. તેવીજ રીતે મનુષ્યજીવનમાં સમાજરચનામાં પણ જે ફેરફારો આરને આરને થાય છે તે સહના સંગીન જનતાની ધણી વધારે આશા રહે છે. વળી આવા સામાજિક ફેરફારો-જાતિભેદટાળના, કે વિધવાવિવાહવિરોધના કે, બાલવિભોજનમંપાદનને વ્યક્તિ સાથે અનિમ, નિષ્ટ મંજૂમ રહે છે, ખરેખર; પરંતુ તેથી જો કાલ વ્યક્તિ પોતા પગ તમામ

જાણવું છે કે, રોમન સાહેનશાહતમાં ભારતવર્ષમાંથી જે માલની આયાત થતી તેના પ્રમાણમાં નિકાસ એટલી નિર્ણય જેવી હતી કે પ્રતિવર્ષ રોમન સામ્રાજ્યના વ્યાપારીઓને દોઢી વેપારીઓને દોઢ કે બે કરોડ રૂપિયા જેટલું નગદ દ્રવ્ય મોકલવું પડતું આજે પણ હિંદુસ્તાનનો વેપાર એજ ખૂબી બતાવે છે. હિન્દમાં માલની આયાત કરતા હિન્દમાંથી નિકાસ વધારે, અને તેને પરિણામે હિન્દને પરદેશમાંથી ખજાનાની આયાત કરવી જોઈએ આ ખૂબી મદદા અબ્યામ મુજબ નાણુ કે ચાર હજાર વર્ષોથી ચાલુ રહી છે છતાં આજે, એટલે કે છેલ્લી નાણાં, એ ખુબીથી લાભ નથી પણ બેસમાર હાનિ મળે છે. પ્રાચીનકાળનો હિન્દી વેપાર ઉદ્યોગના સગીનપાયાપર રચાયો હતો. અને છેલ્લી મદી લગી અસ્થિતિ મળી રહ્યો હતો. એટલે જૂ. કાળમાં ભારતીય વ્યાપાર ભારતની પોતાની તમામ જરૂરિયાતો પૂરી કરવા ઉપરાંત વારાતાના માલની નિકાસ કરવામાં અમાવેશ કરતો અને તેથી પરિણામે ભારતને નગદ નાણાનો મેટો, ચાલુ, અખૂટ લાભ. તેનું પ્રમાણ જોઈતું હોય તો ખ્યાલ કરે કે સામાન્યતઃ આ દેશમાં સુનર્ણની પેદાશ નથી અથવા હોય તો તે નજીક દશે છતાં હિંદુસ્તાનના અનેક રાજાંડારમાં-અગણિત દેનાલયોમાં-અપાર દ્રવ્યમય જૂનકાળમાં હતો એ તો આપણો દનિદાસ સદાજ સિદ્ધ કરે છે. સોમનાથની રસરીમાંથી મદમ્બુદ ગઝનવીને જે દ્રવ્ય મળ્યું હતું; ત્રિશુલી મહાકાળમાંથી અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના મમયમાં કાઢે જે દ્રવ્ય આપણે હતું, વિજયનગરની જાહોજલાલી વેળા તેના રાજમહેલ અને રાજસાગમાં જે ખાજનો હતો તેના વર્ણન, અને તેની પડની વેળા પણ તેમાંથી કરેલી લૂટનો રિચાર, અકબરશાહના અવમાન કાળે તેણે મોકેલા દ્રવ્ય હયાતિ સર્વનો ખ્યાલ કરીએ તો સદાજ આશ્ચર્ય થશે કે આટલું સોનું, રૂપું, ઝરારિ હિંદુસ્તાનમાં આન્યું કયાથી? કેવળ જૂનકાળના વેપારને પરિણામે વર્તમાનકાળે પણ દેખીતો વેપાર આયાતનિકાસ વચ્ચે આપણી તરફેણમાં દર વર્ષે મારી રકમ બતાવે છે પણ આજે રાજનેગો તદ્દન પલટાઈ ગયા છે વેપાર હિંદીનાનોના ઉદ્યોગનું પરિણામ નથી, પણ હિંદનો કાચો માલ અને ધોરાક નેમજ ખનિજ પદાર્થ તાણી જવાની વિવિધ યથા ગયો છે. તેથી દેશમાં ખર્ચ સમૃદ્ધિ નથી વધતી, પણ ઉનડી ગઈમી જાય છે અને દેખીતી રીતે જોઈ શકાય તેવો હિન્દી વેપાર પણ આપણાજ લાભમાં દરસાય કરોડુ દહેણુ દેખાડે ૫૮, તોપણ આ નામના દેણુ મામે આપણને ગજદારી કાગળે અને બીજા વધારે ગૂઢ આર્થિક કારણે એટલું બધું દેવું રહે છે કે આપણને ન છુટકે દરસાસ કર્જમાં વધારાજ કરવો પડે છે. વેપારને અંગે આપણી પ્રગતિ દરમાય પરદેશ મામે રા. ૫૦ કરોડનું દહેણુ રહેતું દશે. તો રાજદારી બદલે ૬૦ કરોડનું, પરદેશી મિલકતપર વ્યાજ વટાવ બદલે ૬૦ કરોડનું; પરદેશી જ્ઞાણુવડીઓને નૂર માટે ૪૦ કરોડનું પરદેશી નાણાવડી, દલાવ અને બીજા અનેક વચવગરને વ્યાજ, દુડિયામણ, દલલી, દરકશીને નામે બીજા ૪૦ કરોડનું, એજ ગણી દરવર્ષે ૨૦૦ કરોડનું દેવું રહેતું દશે તેથી દેશને દરમાય એકી ખંડણી ભરતી પડે છે એટલુંજ નહિ, પણ વેપારની આજકાલ જે રીતે ખીલવણી કરવામાં આવે છે તેથી દેશી સપતિના મૂળ કારણોનો પણ નાશ સહાય છે

આ ઉદાહરણ આપવાનું કારણ એટલું જ કે ઇતિહાસના અભ્યાસ વિના આધુનિક સમાજની અને તેના અગોપાગની ખરી પ્રકૃતિ સમજાશે નહીં અને તે સમજણ વિના જોદતા ફેરફારો ખરી શકાશે નહિ. આ દેશમાં પ્રચલિત ઇતિહાસ અભ્યાસ સામે મને હજાર વાધા છે. હિન્દમાં ઇતિહાસતત્ત્વ પ્રાચીન કાળે હતું કે નહિ, ભારતભૂમિમાં હુરેરોડોટસ-(હીરદત ?) જેવા સર્વજ્ઞ, થુસીડીડિસ જેવા વિચારશીલ, ટેમ્પીટસ જેવા તત્ત્વજ્ઞ સીઝર જેવા ગતિચતુરતાથી ઇતિહાસકારો હતા કે નહિ તેના અદિ વિચાર કરવાનો નથી-જો કે અદિ પણ એટલું તો ઉમેરવાની આવશ્યકતા લાગે છે કે આપણા પુરાણકારો, આપણા કવિઓ, આપણા અધ્યાત્મિક, પ્રદુર્ગ, બદાઓની અણુલક્ષણ કે બહુઅરકારોની ખરી કદર કરવાની આધુનિક ઇતિહાસ વેત્તાઓને હજી દુરમદ મળી લાગતી નથી. અદિ ખાસ એ જોવાનું છે કે હિન્દનો તમામ ઇતિહાસ નવેસરથી પુનઃ લખાવાની, અભ્યાસવાની અગત્ય છે અને તે માત્ર વ્યક્તિગત બનાવોની ઝંસોની કરવા માટે નહીં, પણ તમામ આર્થિકતાનું તાદરશ દરમિયાન આપવા માટે અદ્યક્ષ અને અરોહની ખરી ઝોળખાણ કરવા એવરગઝેમના સ્વભાવની પ્રજા, શિવાજીના પાઠશાળાની કિશોર કરવા વ્યક્તિગત શોધનની પણ આવશ્યકતા છે અને કંતમત્તાના કહેનાતા મારાગઢ જેવા મિનપાયાદાર કલક માટે પણ સરોધન કરવાની જરૂર છે. પણ તે સૌ ઉપાત શક્તિય નજરે પ્રભાકીય વિધિએ રાષ્ટ્રીય શુદ્ધિએ, હિન્દુસ્થાનનો તમામ ઇતિહાસ નવેસરથી લખાવાની અને અભ્યાસવાની અનિવાર્ય અગત્ય છે જેવા અભ્યાસ વિના આપણાથી નથી સમજવાની બરાબર આપણી સમાજ રચના કે તેની અભિવૃદ્ધિ અને નથી કળાવાની લવિષ્યમાં થનાર વિકૃતિની પ્રશ્નનિકા. અવિત યતા પર મમે તેટલો ભાર મુકીએ તો પણ મનની થઇ સંસ્કાર નિરૂપામ બની બેસી નહિ રહેનાય કમયોગા વિશિષ્ટ અને તે સિદ્ધ કરવા આના અભ્યાસની અગત્ય છે.

આના કારણોને લીધે આ દેશમાં અત્યારે ઇતિહાસ સરોધન અને અભ્યાસની ખાસ અગત્ય જણાય છે. સાહિત્યપરિપક્વતા ઇતિહાસ વિભાગને સ્થાન મળ્યું તે આ જરૂરિયાતની પિછાનરૂપ હોવાની લાગણી પણ એ પિછાનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ત્યારેજ આવ્યું જણાય કે જ્યારે આવી પરિપક્વતા વધારે કામગીરી સરચાઓને આગે ઇતિહાસ અભ્યાસ ખરા સ્વરૂપમાં મુકેમ સહોરો આગળ વધારવાનો સગીન સતત પ્રયાસ શરૂ થાય અથવા આપણે ત્યાં રાષ્ટ્રીય કેળવણી બાબત ઘણીએ ચળવળ થઇ રહી છે પણ હજી સુધી રાષ્ટ્રીય કેળવણીની બાબતમાં તેના લક્ષણ ક્યાંય એ નિશ્ચય પૂર્વક કે સંતોષકારક સાબળ્યા નથી. મોટા કહે રાષ્ટ્રીય કેળવણી એટલે સ્વભાષામાં આગળ જ્ઞાન મોટા કહે રાષ્ટ્રીય કેળવણી એટલે તે સમગ્રી સર્વ સરચામાંથી સરમરી તત્ત્વનો બહિષ્કાર જ્યાં સુધી આ દેશમાં પરદેશી હકુમત અને અમલ છે ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય સરચાઓ સ્વાભાવિકપણે પરદેશી પરત્વે નિરોધભાવ પ્રગટાવશે પણ તે માત્ર પ્રાથમિક અર્થાત કે સ્વભાષા ફેર નહિ અને ઉચ્ચતમ કેળવણી સ્વભાષામાં આપવાની અગત્ય સૌ કોઇ પિછાને તો પણ એવું નથી જાણી લેવાનું કે માત્ર ભાષા બદલવાથી ભાવ પણ બદલાઇ જશે કેળવણીમાં ખરેખર જો રાષ્ટ્રીય તત્ત્વ દાખલ કરવું હોય તો તેને માટે સર્વોત્કૃષ્ટ અગત્ય તો ભાષા બદલાવવાની છે અને એ ભાવ બદલી

કેરવામાં ઇતિહાસ અભ્યાસ-ઉપર, દીર્ઘ, સતત ઇતિહાસ અભ્યાસ-આપણને પરમ ઉપયોગી થઈ પડશે ખરા ઇતિહાસ અભ્યાસના લક્ષ્યોનું પૃથક્કરણ કરતાં એક યથોચિત્ત એક લેખક ફેરફારો હેતુસરે કર્યું છે કે પ્રથમ તો મગતી તમામ વિગત અને ખાનગીમા અરિથાત મંત્રોધન જોઈએ, બીજી મનુષ્યજનના ઉત્તરિનકમ મંત્રોધી પદકુ નિમિત્ત તત્ત્વગાન જોઈએ ત્રીજું પ્રત્યેક કાળમા ખરા મહાત્મા અને કાળગુણભાવ દર્શક જનાઓ અને પ્રવાહો ગ્રાધી કહાડવાની આનરિક બુદ્ધિ જોઈએ અને ચોથું, આ તમામ બાતમી, વિગત એકત્ર કર્યા પછી, મહાપુરુષો અને મહામનાઓ જોઈએ પછી, તે મર્ત્યુ પદ્યમિત્ત ખરા ચિત્રકારની બુદ્ધિ પ્રમાણે નિયમમર, વિધિમર આરંભન થવું જોઈએ. આ થતું વિધિ ગુણમાર્થી આપણી પાસે અત્યારે તો એક પણ જોઈએ તેટલે નહીં ખીનનો જેવામા નથી આવનો જરૂરનાય મરકાર જેવા વિરલ અભ્યાસીઓએ એ પથે પ્રવાસ આરંભ્યો છે ખરા પણ તેને મગળ કરવા, સમુત્તેજન ગણના માટે જરૂર જોઈની દ્રવ્ય યોગ્યના નથી તેમજ તેટલો કિત્તાહ આપનાર સસ્થા પણ નથી કમનગીમે અત્યારે આ દેશમા નર્મન પરીક્ષા બુદ્ધિ વ્યાપેલી નાનાથી, ઇતિહાસને નામે ત્રયો ગ્યાના હોને, તોપણ તેમાના મોટા લાગતો આશય માન વિચાર્યાઓને જેમ બને તેમ નેમની અનેક પરીક્ષા પસાર કરવાના સુગમતા કરી આપવા ઉપરાત કુળો નથી પણ આવા કુદ્ર આશયથી દેશકલ્યાણ કે મમાજ ની ખરી પિછાન કેમ થાય? ચિનાગની ખરી કળા કેમ મંભવે? તત્ત્વજ્ઞાનીનું ખડ જ્ઞાન કેમ દીપી નીકળે? પરીક્ષાકૃત મરકેવી અને કુદ્ર આશય ઉપરાત બીજી પણ એક મોની મુશીમન હિન્દમા આધુનિક ઇતિહાસ વેત્તાઓને નડે છે, અને તે એ કે, જાણે અજાણે અહીં ઇતિહાસ મંત્રથી આપણી નજરબાંધી થવા લાગી છે દિદી પ્રગ્ન પોતાનું ભૂતજાવ, અતીત ક્રીતિ, ગતપરાક્રમ સારી રીતે સમજે તો નવાજ પ્રમારના સ્વદેશપ્રેમની જ્યોત અગ્રવાનો સભન રહે છે પણ એમ જો થાય તો વર્તમાન વ્યવસ્થાને કેટલેક અંશે-સારીક નહિ તો આત્મિક બુધ્ધિએ-આત્મિક આવે માટે દિદના ઇતિહાસની દિદીવાનોને ખરી માહિતી મેળવવી પણ અલભ્ય થઈપડી છે દિદના ઇતિહાસને લગતા મૂળ અંથોનો-પેશવાની નખખરનો-અમુક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે સ્વાર્થી કે દ્રવ્ય બુદ્ધિએ નાશ કર્યો કહેવાય છે આવી દત્તકથા ન માનીએ તોપણ એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે પરદેસી ઇતિહાસકારો દિદની પ્રગ્નની ખરી જોળાખાણ આવી શકમાજ નથી કનલ ડાંડે રાજસ્થાનની જહાંગલાલી વણવી છે, ઇત્તવદ કીન, એલિન્ટન આદિ લેખકોએ પકાણુ અને મુગન સાત્રાજ્યના ચિત્રો ખડા કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે પણ કાણુ જાણે શાથી એ સૌનો અભ્યાસ કરવાથી હિન્દી અભ્યાસી અતુમ રહે છે અસતુષ્ટ રહે છે અરોક અને અકબરના જીવનચરિત્રો સ્વર્ગસ્થ ચિન્સેન્ટ રિમથે ઘણી કાળગુણક, અતિ સમોધન ને અતે લખ્યા લાગે છે તેણે આપેલુ ઉભય મહાવી રોનુ ચિત્ર સપ્રેમે આલેખાયલુ લાગે છે તોપણ તેમા કંઈક અવાચ્ય ખામી જણાય છે અને મૌરનંડ જેવા ઇતિહાસકારો આધિક નજરે તો ચોખ્ખા વકીલત્તિ અંગીકાર કરી ભૂતકાળના સાત્રાજ્યનો વર્તમાન સાત્રાજ્ય જોડે મુકામલો કરી, ભૂતકાળની ખામી કહાડવામાજ પોતાનું કર્તવ્ય અને જીવન માર્થકતા મમજતા દેખાય છે. આ જિતિ પ્રધાન

સુદૃઢ બનવાથી, હિન્દી પ્રબળીય બુદ્ધિએ જો કોઈ હિન્દીવાન ભારત ભૂમિનો ઇતિહાસ લખવા એસે, તો તેને કેટલી વિપત્તિ નડે તેનો ખ્યાલ તો જેને પીતી હોય તેનેજ યત્નિયત હોય. લખાણમાં પક્ષભાવનો દોષ આશાન્ય યથા પડ્યો છે; અને કેટલીકવાર ન છુટકે આવી ગય છે. છતાં આજ કાલ એવીજ પદ્ધતિ યથા પડી છે કે આ દોષ હોય કે નહોય, પણ હિન્દી લેખકને ઘણીવાર આરોપવામાં આવે છે, જ્યારે પરદેશી લેખક ગમે તેવો ફૂર અને અસંબદ્ધ કે અન્યાયી પક્ષભાવ બતાવે તો પણ તેનામાં ને ગુણરૂપજ ગણાય છે—એક જાતનો અલંકાર. મહારાં તજુ કે ચાર પુસ્તકોપર વિલાપતમા તેમજ આ દેશમાં જાહેર વર્તમાનપત્રોમાં ટીકા યથા છે: અને લગભગ દરેક ટીકામાં દરેક વેળા એ દોષ મ્હને આરોપવામાં આવ્યો છે. ઘણીએવાર લખતાં લખતાં એવો દ્રઢ સંકલ્પ કર્યો છે કે એ દોષપાત્ર ન થવું. ખાસ નિશ્ચય કરી તટસ્થ શાસ્ત્રીય બુદ્ધિ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે છતાં પણ એજ ટીકા ઉદભવી ચત્તેકૃત્તંડપિ ન મિથ્યતિ કોડવ દોષ આ વાક્યના બે અર્થ ચલવે, તેમાંથી આપ જ્ઞાને ગમે તે સ્વીકારજો. મ્હારે તો હવે ચામડી કઢક ફાંચુ યથા મઠ લાગે છે એટલે કદાચ પાડાની પીઠપર પાણી જેવું થવું હશે. પણ જાત અનુભવનું આ દ્રશાંત અહીં આપવાનું પ્રયોજન એટલુંજ કે ભારતનો ઇતિહાસ પુનઃ સંઘવ, અનેજ કરવાની આજે જેટલી અમત્ય છે, તેટલીજ તેમાં મુશ્કેલી છે. જા તો સંઘવ તો અવશ્ય કરવાજ પડશે; કારણ તે વિના રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું બીજા માત્ર પણ સંભવતું નથી. શાસ્ત્રીયબુદ્ધિનો ઇતિહાસકાર યથાશક્તિ પક્ષભાવના દોષથી વિમુખ રહેવાના પ્રયત્નો સ્વાભાવિકપણે અવશ્ય કરશે. પણ તે દોષ ક્વચિત્, અનામામે, અલ્પધાર્મી આવી જશે,~ અથવા કમજાની નજરવાળા ટીકાકારોને તે દોષ અમૂળો નહિ હોય છતાં તેનો ભાગ થશે—ભાત્તવજ મર્વ મૂંઢણ એ સત્તાનુમાર) એવી બીતિથી ભારતીય ઇતિહાસનો પુનરુદ્ધાર કરવાજ નહિ તે સદતર અનિચ્છવા યોગ્ય છે.

ઇતિહાસ અનેક પ્રકારના—અથવા અનેક દ્રષ્ટિ બિન્દુએ લખાય છે આગળ મેં આપને હેગલનું વાક્ય દાંડી બતાવ્યું છે. તેજ લેખક ઇતિહાસ ત્રિવિધ મણે છે, Original History, યાને ઇતિહાસ મૂળ; Reflective History અથવા ઇતિહાસ મીમાંસા, અને Philosophical History અર્થાત ઇતિહાસ રહસ્ય. પ્રથમ વિભાગનાં લક્ષણ દર્શાવતાં એજ લેખક કહે છે કે હેરોડોટસ અને થુસીડિડેઝ જેવા મૂળ ઇતિહાસકારોએ ફક્ત દુનિયામાં બાહ્યવિશ્વમાં બનતા બનાવોની નોંધ લઈ તેને બુદ્ધિમય જગતમાં ખડી કરી દીધી. An external phenomenon is thus translated into an internal conception (આથી બાહ્યબનાવનું અંતર્ગત ખ્યાલ રૂપે રૂપાંતર થયું.) બીજા વિભાગના ઇતિહાસના તેણે ચાર પેટા વિભાગ કર્યા છે, જે પૈકી પ્રથમ વિભાગના ઇતિહાસકારની મક્કમ અમૂક પ્રજા કે દેશની તથામ તવારિખનો એક સામગ્રી ખ્યાલ લઈ લેવાની હોય છે. એમાં ઇતિહાસની જે મૂળ ખાતમી હોય—કાચો માટ્ટ, હોય—તેને ચિત્રપટ કેમ ખુશીથી ગોડવથી એજ માત્ર પ્રજ્ઞ રહે છે. ચિત્રકાર પોતાનીજ બુદ્ધિએ ચિત્ર ઉપજાવે છે. અને એકે તે ચિત્ર ઉપજાવવામાં વાપરેલા પદાર્થની અમર તો અવગત જણાય; તો પણ તેમાં ગ્રુખ્ય લાગે તો ચિત્રકારની બુદ્ધિ—આત્મા—જ

ભજવે છે મોટલીએ ક્ય પ્રજાની સ્વતંત્રતાનો દતિદાસ લખ્યો, તેની મૂળ ખાતમી તો મોટલીને ખીજ લખનારોએ પૂરી પાડી, પણ એ તમામ વસ્તુ એકત્ર કરી નવું ગ્રંથ દર્શાવ્યું ને ખરેખર મોટલીની કૃતિ સાહિત્યના ખીજ વિભાગમાંથી સમાન દ્રષ્ટાંત લખ્યો તો રોમન સામ્રાજ્યના પ્રખ્યાત રાજેનશાહ બુનિયનનો દતિદાસ તો જગમગદ્ગર છે, પણ તેમાંથી ઉપસાડેલું નવસનનું નાટક તો નિરુદ્દેશ નવસનનીજ કૃતિ ગણવી પડશે આમ દતિદાસ લખવા બતા મંજવ રહે છે કે જુલમાળનું વર્ણન આપતા અણુધાર્યે તેમાં વર્તમાનની ખ્યા પડી જાય છે, અરવા દતિદાસકાર પવા રહે છે દતિદાસમાં આ ખુબી સંભવે તેને મીઝા મૂળ વિભાગો દ્વિતીય પેટા વિભાગ ગણ્યો છે અને તેમાં વર્તમાનોપયોગી સાર આકલ શુદ્ધિ પ્રધાન રહેવાથી જનજાણના નવચિત્રો અને જનાવોનું એવી રીતે વર્ણન આપાય છે કે જેથી જાણી જોઈને તેમાંથી વર્તમાનોપયોગી સાર નીકળી આવે મેંએને છાતકનો દતિદાસ-જે એ નિદોષપક્ષે દતિદાસનું નામ આપી શકાય-તો આ પેટા વિભાગનો દાખલો છે ત્રીજે પેટાવિભાગ ત્રિજક્ષ દતિદાસ લેખ્યો છે એવી ખુબી મૂળ વિગત તેમજ મૂળ રિચા ની સંલગ્તામાં સાર પડી છે એ ખુબી વાળા લેખકો મૂળ વિગતમાં જે પ્રત્યક્ષ નહોત તે શોધી શકાવી, એ પ કે વડ્યાર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે અને ઉદ્દેશ પેટા વિભાગ તો માત્ર પ્રજાજીવન જીવવાની એક કલા કે અરનેજ દતિદાસ આપવામાં સમાધાન્ય છે ધર્મનો દતિદાસ મળાનો દતિદાસ, નંનિનો દતિદાસ એ સૌ આ વિભાગના નમૂના સુવિખ્યાત ફ્રેન્ચ દતિદાસવેત્તા (Gizat) ગીઝેના યુરોપીય રાષ્ટ્રવેત્તનિની તવરિખ (History of European Civilization) આ મૂળ વિભાગમાં લેખીએ, તો પણ તે દ્વિવિધ છે પ્રથમ તેમજ અતીમ પેટા વિભાગના તેમાં ચિન્હો છે અને આખરના ત્રીજા મૂળ વિભાગમાં દતિદાસ તત્ત્વ માટે તો રિવેચનની જરૂર નથી

દતિદાસની આ વિભાગ-તત્ત્વ આપ સૌને મજૂર હોય કે નહિ, પરંતુ એના પર મનન કરતા મને એટલું તો જણાય છે કે દિન્દુસ્થાનમાં આવા સર્વ પ્રકારના દતિદાસ-ચાલ્યાસ વધારવાની અતિ જ અગત્ય છે દતિદાસ માત્ર વિદ્યાપીઠના અભ્યાસક્રમનું એક અંગ કે પરીક્ષા પામ કરવાનો રિવાજ સમજવો પણ મનુષ્યના મનબળાણાનું-સમાજની સરકૃતિનું-એક ચિન્હ માનવું જોઈએ એ માન્યનનુસાર દતિદાસ લેખન પણ એક કલા મગજની પડશે થીક લોકોએ સરકૃતિની નવ દેવીઓમાંની ખાસ એક અધિષ્ટાની દેવી દતિદાસ માટે કદમી હતી અને આત્યારે આપણી સહિય પરિપક્વતા પણ દતિદાસ વિભાગને ખાસ સ્થાન આપવા માં આવ્યું છે તે પણ એજ સુચારે છે એટલે દતિદાસ લેખનમાં સાહિત્યની ખુબી-કલા કોશલ્ય-આવડુજ જોઈએ કે જેથી સામાય વાચનારને પણ તે વાચનમાં રસ પડે ઐતિહાસિક નવલકથા વાચવી ધણાંયને રુચિ હોય છે પણ તેથી દતિદાસ પર અણગમો નહિ તો દ્રષ્ટિદેર થવો જરૂર સંભવે છે દતિદાસમાર કળા આદર્શ માટે મૂળ ખાતમી રિપરિત કરે-મેંએને આકલ દતિદાસમાં ગદ્ય-પદ્યની ખૂબી દાખવવા મૂળ વિગતને મ ડી મચાવી નાખે-તે સર્વથા અનિષ્ટ છે પણ મૂળ રિચાને રિપરિત થયે વિના પણ સાહિત્યરૂપ દતિદાસ લખી શકાય અને લખાવા જોઈએ મને એ પ્રશ્ન ધણાજ દુર્ધટ લાગે છે કે દતિદાસકાર

કેટલે અશે માહિત્યકારની-ચિત્રકારની-વૃત્તિ અગીકાર કરવી. પણ થોડે કે વધારે અશે એ
 શક્તિ રાખવી તો પડશે એમ મને લાગે છે. ગિબન જેવા ઇતિહાસકારે ઇતિહાસ લખે-છતાં તેમાં
 સાહિત્યપ્રેમ વાક્યે-વાક્યે અને શબ્દેશબ્દે વિરાજિત કરી શકે. અને જ્યાં સુધી તે સામાન્ય
 વ્યક્તિને પણ રસ પડે એવી રીતે ઇતિહાસનું રસિક લખાણ નહિ થાય ત્યાં લગી લેખકોમાં
 ખામી સમજવી પડશે. એટલું જ નહિ; પણ જે ઉદ્દેશથી આપણે ઇતિહાસજ્ઞાનની અભિલ્ષિ
 આહીએ તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ નહિ થાય.

ગિબનનું દૃષ્ટાંત આપતાં આ મ્યજે એક બીજા પ્રશ્ન પર પણ વિવેચન કરવા કારણ
 મળે છે. એ પ્રખ્યાત ઇતિહાસકારે લગભગ ૧૦૦૦) વર્ષની વિગત, -સ્પેનથી તુર્કસ્થાન અને
 સ્કૉટલેન્ડથી સાહારા સુધીના મુઠ્ઠકની ખિના વર્ણવી છે. છતાં પોતાની મૂળ દૃષ્ટિ-કેન્દ્રબિન્દુ-
 કદીએ ચૂકી નથી ગયો. રોમન શાહેનશાહતની અધોગતિ અને વિનાશનો ચિતાર આપનાજ-
 અને ને આપવા અર્થે જ-તેણે બીજા મર્વ પ્રજા, દેશો, પુરુષો અને મનવોની નોંધ લીધી છે.
 છતાં તે અપ્રધાન માર્ગે આવતા વિષયોના ચિતારમા તેણે અપૂર્ણતા રહેવા
 દીધી નથી સામાન્ય પુસ્તકના ૩૦૦૦ પાનામા આ અદ્ભુત મમાવશ કરનાર
 કારિગર દરેકજ જન્મ લેતો નથી, તે ખરૂં છતાં તેણે બતાવેલ આદર્શ સર્વમાન્ય હોષ
 શકે, અને તેને બળે ઇતિહાસ અભ્યુદય કરી શકાય. ભારતીય ઇતિહાસમા ખાસ કરીને આવી
 સર્વજામી દૃષ્ટિની આવશ્યકતા છે. આમાર્વર્ત એક છે, ભારતીય પ્રજા-મજાજ મૂળ એક,
 અવિભાજ્ય છે એવી મ્હારી પક્કી નિદા છે છતાં ભારતીય પ્રજાના નિર્મલિત અંગનો
 ઇતિહાસ પૃથક પૃથકપણે લખાય તે અનિવાય છે. ભારતીય ઐક્ય અને પ્રાતિક અસ્મિત્વ
 વચ્ચે મ્હને તો બહુ વિરોધ જણાતો નથી. અને હોય તો તેને કોનેજવની મ્હને ઉત્ક્રાંત
 નથી. પણ વિધવિધ પ્રજાનો ઇતિહાસ પણ ઐક્ય દૃષ્ટિએ લખી જાય તો ભારતીય પ્રજાને
 મૂળતઃ કુ એક માનનો હોવાથી ભૌગોલિક, મામાજિક, ધાર્મિક નેમજ રાજકીય સંતોષો,
 સરથાઓ, સંસ્કૃતિ અને સિદ્ધાંતો આ દેશમા એકજ હોવાથી; ભારતીય પ્રજાનો એનિહારિક
 પુનરુદ્ધાર મ્હારી નજરે તો ગિબન જેવા લેખકનું અનુકરણ કરવામા મમાવણુ લાગે છે. એક
 કેન્દ્રસ્થાન એક કેન્દ્ર બિન્દુ ધારી લખએ તો આ જ્ઞાતનો ઐક્યમય-એકત્ર ઇતિહાસ-અમ-
 ભાવ્ય નથી. યુરોપખંડમા ભૂતકાળે રોમન શાહેનશાહને એકમતા આણી હતી, અને મંત્રકાળે
 ખ્રીસ્તી મંત્રકાળે એકમતો જાળવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેના કળાર પશુ ભારતીય પ્રજાના
 દેખીતા અનેક વિભાગ હોવા છતાં તેનું એક્ય અખડ છે. વર્તમાનકાળે આપની નજર સન્ધ્યખ
 ગરતા નવા અકુરો, નવા રકુરણા, નવા આશય પણ એજ એકમતમા ફસાંને છે. આપણા
 ધર્મશાસન કે કાયદા કાનુનનાં બીજ એકજ છે. આપણી સામાજિક સંસ્થાનાં મૂળ એકજ
 છે; આપણા રાજકીય અભિલાષોના ઉદ્દેશ એકજ છે. તે બીજને યોગ્યતા ને ઉદ્દેશને ઉત્તેજવા
 આપણને એકજ ભારતીય ઇતિહાસની અનિવાર્ય અભ્ય છે. તાજમહાલની કારીગરોમાં હજાર
 જુદી જુદી કણીઓએ રચાયલું ચિત્ર જેમ આખર જેવામા તો એકજ રસપે આવે છે,-
 તેમજ હિન્દની વિધવિધ પ્રજાનો ઇતિહાસ બંને પ્રત્યેક પ્રાત પરતવે લખાય; પણ જે આ
 મૂળ ઐક્યની ઓળખાણુ જગાપર થઈ હશે, તો આખરે જેમ એકજ સચાનાં જુદાજુદા

ડૉક્ટર કાન્તિલાલ છગનલાલ પટયા

એમ એ, પી એચ, ડી સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના વિજ્ઞાનવિભાગના અધ્યક્ષ

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ-ભાવનગર.

વિજ્ઞાનવિભાગના અધ્યક્ષનું ભાષણ.

સાહિત્યવિજ્ઞાનરસિક સત્તારીઓ ને સન્નિધે.

આપના સત્કારમંડળે મ્હારો આ સ્થળે નિયોગ કર્યો એ સમાચાર મ્હાગ જણવામાં આવ્યા તેવામાં કિંગ્ડમની "વેસ્ટવર્ડ-હો!" નામની ઇલિઝાબેથ વીરોત્તી પરાક્રમ-કથા હું નાંચતો હતો. અમરવા મમુદો તથા અમેરિકાના અમરવા પ્રદેશો તરફ "શાધખોળ" ને માટે મોકલાતા એક પરાક્રમી વીરનું વચન તે વેળાએ મ્હારા વાચકમાં આવ્યું ને હૃદયમાં ઠેક ઉતરી ગયું. તે વચન આ હતું: "The best reward for having wrought well already is to have more to do" આપના આમંત્રણ માટે મ્હારો આભાર પ્રકટ કરવાને આથી વધારે સારા શબ્દો મ્હને પણ મળશે નહિ, કે "મડું" જો યદિકથિત સાફ કર્યું હોય તો એનો ઉત્તમ બદલો એ જ છે કે વિશેષ કાર્ય કરવાનો મ્હને લાગ મળે." જો કે હું ભૂલતો નથી કે ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યને માટે હું જો કંઈ પણ કરી શક્યો હોઉં તો તે બહુ થોડું છે: મ્હારા મનોરથના પ્રમાણમાં તો ઘણું જ થોડું છે, ને આપણી ગરજના પ્રમાણમાં તો નહિ જ જેવું થોડું છે. જ્યાં આપનું ઉત્તેજન તથા આપની પ્રેરણા મ્હને બહુ મુદ્દવાન થયાં છે.

તે ઉપરાંત હું નિશ્ચય ઋણી એટલા માટે છું કે આજે લગભગ પંદર વર્ષે ભાવનગરનાં સ્ત્રીથી દર્શન કરવાનો આનન્દ મ્હને પ્રાપ્ત થયો છે. ખરેખર, મ્હારી આ પહેલાંની ચારે સુધ્ધાકાંતોનાં બહુ મીઠાં સ્મરણો મ્હારા સ્મરણપટ ઉપર મુદ્રિત થયાં છે, અને આપને, તેથી જ વિશેષ, ખાતરી આપું છું કે આ પંદર વર્ષ દરમિયાન દિવ્દ યૂરોપ તથા અમેરિકાનાં ચણાં શહેરોમાં વિવિધ પ્રકારની પણ અસંત માવાળું મહેમાનગીરીઓ પામવાનું મ્હારું મહાભાગ્ય થયેલું છે તે જનાં, મ્હારા જીવનના આરંભમાં લગભગ પહેલી જ વાર દિકેવી એવી ભાવનગરી મહેમાનીની મીઠાશ મ્હારા સ્મરણમન્દિરમાં હજી પણ એવોને એવો સુવાસ પ્રસારી રહી છે. ખરૂં છે કે તે તે કાળના, પોતાની અમીભગી પ્રીતિથી આતિથ્યના અનુષ્ઠાન પાઠ શીખવનારા, મ્હારા સ્નેહીઓમાંના ઘણા અસારે નથી. આજના ગમે તેવા દ્વિસમાં પણ એ વાતનો શોક વિસરાય તેવો નથી. પરંતુ સૃષ્ટિનો નિયમ છે કે વ્યક્તિઓ પત્તી બદલ ને તેઓના સુણા વિશેષ ચિરંજીવ રહે, તેમ આ ભાવનગર, કેટલાક નામાકિત

ગુજરાતીઓની જન્મભૂમિ, કેટલાક શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકારોના સંસર્ગથી પુનિત થયેલી આ નગરી સંસ્ક્રાંતિ વિદ્યાનુરાગ તથા આનિધ્યના સુન્દર ભાવોના નગ્ર હોવાનો પોતાનો ટેક હજી પણ જાળવી રહેલ છે. ત્હેના પુનર્નિર્માણનો યોગ, સાહિત્યપરિષદના અન્ય સુયોગની સાથે, મહારાષ્ટ્ર પૂર્વનાં સંસ્મરણોને અધિક ઉત્તેજિત તથા આહ્વાદક બનાવે છે.

પ્રથમ અર્ધ.

આજે ચાર વર્ષના અન્તરાય પછી વિજ્ઞાનવિભાગનું કાર્ય ફરીથી આરંભીએ તે પહેલાં આપણા વિજ્ઞાનસાહિત્યને પોતાની સેવા અર્પનારા ત્રણ ગુજરાતીઓનાં આ અરસામાં થયેલાં અવસાનની સખેદ નોંધ લેવાનું અને તેઓને આપણી કદરના તથા સન્માનના અર્ધ આપવાનું ધર્મકાર્ય આપણે કરી લેવું જોઈએ. આ ત્રણ પ્રો. ત્રિભુવનદાસ કટપાણીદાસ મળમળ પ્રો. હસમનરામ કર્પૂરરામ મહેતા ને શેઠ હાજી મહંમદ અલારખીઆ શિનજી : એક રીતે જરા મેળવગરની ટોળી તો ખરી ; પણ અકાળ મૃત્યુને લીધે ત્રણેની આશાભરી કારકીર્દી અધવચ જ કપાઈ ગઈ અને ત્રણેની વિજ્ઞાન-સાહિત્યની સેવા એકમેકથી તદ્દન નિરાળી હોવા છતાં મુશ્કેલતા ને સત્કારયોગ્ય તો ખરી જ.

આ ત્રણમાં વિજ્ઞાની લેખક તો પ્રો. હસમનરામ મહેતા જ હતા. ભૌતિકશાસ્ત્રના વિદ્વાન તથા શિષ્યવૃન્દને પ્રિય થઈ પડેલા એ શિક્ષકને નેત્રના અસાધ્ય વ્યાધિએ યુવાનરથમાં જ નિવૃત્તિ લેવરાવી-ને તેવામાં જ પડેલી ને છેલ્લી વાર મહારે પ્રો. હસમનરામ મહેતા એમનો મેળાપ થયો હતો-ત્યારે, મહારી પેઠે ઘણાઓએ આશા બાંધી હતી કે, નેત્રહાનિથી વિજ્ઞાનના પ્રયોગાત્મક અભ્યાસને માટે અશક્ત થયા છતાં, તેઓ વિજ્ઞાનના સાહિત્ય સાથેનો પરિચય ચાતુ રાખી શકશે અને ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાનનો પ્રકાશ ઉતારતે ઉતારતે પોતાની શારીરિક પીડા વિસરી શકશે. તેઓ પોતે પણ ઉત્સુક હતા. પણ બાપી જીવું હતું. અને આજે આપણે આપણા વૈજ્ઞાનિક કાર્યકર્તાઓના ન્હાનકડા દળમાંથી એક કુશળ સાથીને ગુમાવ્યાનો અફસોસ જ કરવાનો બાકી રહે છે.

હાજી મહંમદનું નામ “વીસમી સદી”ના વિધાતા તરીકે ગુજરાતને સુવિદિત છે. એમની કૃતિનું તેજ ગુજરાતની બહાર, “મૃદ્દ ગુજરાત”માં, અને તેથી ય દૂરના કળારસિક વિદેશીઓ લગી, પ્રસરેલું હતું. એમના અકાળ અવસાન પછી ગુજરાતે એમની હાજી મહંમદ કાંઈકે કદર પ્રકટ કરી છે ને હજી વધારે કરશે. તેઓ કાંઈ વિજ્ઞાની નહોતા, પરંતુ વિજ્ઞાનસાહિત્યના પ્રકાશક તરીકેની એમની દોશ તથા એમની કૃતિ આપણી સાહાર કદરને યોગ્ય છે. “વીસમી સદી”ના આરંભથી જ, તેઓએ મહેને, “સમાલોચક”ના તંત્રવાહકોની પેઠે, સંમતિ આપી હતી કે બનશે તો “સદી”ના પ્રત્યેક અંકમાં વૈજ્ઞાનિક લેખને તેઓ રથાન આપશે. પણ બીજાઓમાં ને હાજીમાં એ ફેર હતો કે એક વાત મન ઉપર લીધા પછી ત્હેને સારામાં સારી રીતે પાર પાડવામા હાજી રહેજ પણ ક્યારેય રહેવા દેતા નહિ. આ પ્રમાણે રાસ આકર્ષક વિજ્ઞાનલેખો તૈયાર કરાવવા તેઓ તત્પર રહેતા, એટલું જ નહિ પણ તે પાછળ લાક્ષણિક ઉમંગથી શ્રમ દ્રવ્ય આદિનો પુરુષ બચ

કરતા. ડૉ. જગદીશચન્દ્ર બોસના કાર્યનું વિવરણ “સદી”ના વાચકોને યાદ હશે, તેમ મૂળે પણ તે સમયનો એમનો ઉત્સાહ હજી સાંભરે છે. ખરે, “ચીસમી સદી”ના હુંકા પણ અતિ તેજસ્વી જીવનની અંદર એમણે જે મનોરંજક તથા જ્ઞાનદાયક વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય પ્રકટ કર્યું છે તે આપણા સામાયિક સાહિત્યમાં રમણીય રહેશે. ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્ય માટે હાજી જેના કદરદાન પ્રકાશકની જરૂર હશેય રહેવાની, અને એમના જેવા ઘણા પ્રકાશકો ગુજરાત જેવા પામે એમ ઇચ્છવાનું છે.

‘ગજગર સાહેબ’નું સ્થાન તથા વ્યક્તિત્વ આ જન્મે કરતાં જુદું, ને આખા ગુજરાતમાં ય અનેરું, હતું રસાયનવિદ્યાના એક આચાર્ય તરીકે, વડોદરાના “કળા-સુવન”ના આદ્ય પ્રણેતા તરીકે, મુંબાઈમાં વિજ્ઞાનના શિક્ષણને તથા રાસાયનિક ઉદ્યોગને વેગ આપનાર તરીકે, અથવા તો અસામાન્ય શક્તિશાળી તથા અસામાન્ય સંયોગોમાં મૂકાયેલી વ્યક્તિ તરીકે, એમનું નિરૂપણ કરવાનું આ સ્થાન નથી. તેવી જ રીતે જે સહગામી ત્રિજ્યોએ તથા દુર્બાગસયોગોએ એમનું ઉત્તરજીવન આટલું નિષ્ફળ કરણ ને દુઃખમયું બનાવ્યું તે વિષે ય અન્ધારે મૌન જ ઉચિત છે. એમના જીવિતની રસાયનસમી પ્રેરણાઓ તેમ જ જંભીર ચેતવણીઓ અનિહન રહી નથી. પણ અમારે આપણે એ નોંધ લેવી ધટે છે કે પ્રો. ગજગર, પોતે લેખક કે પ્રકાશક નહોતા છતાં, ગુજરાત ને ગુજરાતી ઉત્તમમાં વિજ્ઞાનનું અવતારણ કરવાની, લગભગ સૌથી પહેલી અને, તે કાળની સગવડોના પ્રમાણમાં, ઘણી દ્વિમતભરી અભિલાષાનઓના, યોજનાઓના તથા પ્રવૃત્તિઓના પશુપિતા હતા. અત વિજ્ઞાનવિભાગના અધ્યક્ષ રા. ભાઈ સાંકળચંદ્ર શાહે બહુ યોગ્ય રીતે આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તેમ, વિજ્ઞાનની પરિભાષા ગુજરાતીમાં રચવાના લક્ષ્ય પ્રયાસ એમણે આરંભ્યા હતા તથા “કળા-સુવન”ના ગ્રંથોમાં ને કેટલાંક પાઠ્ય-પુસ્તકોની તૈયારીમાં એમનો શ્રમ સફળ પણ થયો હતો. એ સઘળું કાર્ય જ્યારે આપણી સમક્ષ પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે ગુજરાતી વિજ્ઞાન-સાહિત્યની ઉત્પત્તિનું આ પહેલું પ્રકરણ આપણે બરાબર જાણી શકીશું, એટલું જ નહિ પણ આજથી લગભગ પાંત્રીશ વર્ષ પહેલાં પણ કેવા પ્રયાસ થયા હતા ત્હેના ભાનથી આપણે એકદમ નમ્ર ને ઉત્સાહી બની શકીશું. એમના કાર્યનું ચોક્કસ મૂલ્ય આંકવાનાં સર્વ સાધનો આપણી આગળ નથી તે છતાં એ આખા કાર્યની મહત્તા વિષે કોઈને સંશય રહે એમ નથી. અધવચ છોડી દીધેલા આ કાર્ય તરફ, કદાચિત્ ગોવર્ધનરામના સમાગમને લીધે, એમનું મન યશી વાર પાછું વળતું હતું, ને “જ્ઞાન-મંજૂષા”ની ઉમળકાભરી વાતો કદી કદી એમને મુખેથી સાંભળવામાં આવતી હતી. એમની પાછળ એક બે ભાવણ શિવાય બીજું કાંઈ ગુજરાતે કર્યું નથી, અને એમની કૃતિનો વિશેષ અહેવાલ પ્રસિદ્ધ થાય ત્યાં લગી તો એમની તેજસ્વી પ્રતિભા, અસામાન્ય વેગાતી કલ્પના, આવેશભર્યા તથા આવેશ આપી શકે એવા આદર્શ, બીજણ ઉદ્યોગશક્તિ, અને, સૌની ઉપર, એમનું પ્રેરણાદાયક વ્યક્તિત્વ-એ સર્વની રમૂતિમાત્ર જ એમનો ખરો અવશેષ થઈ રહેશે. સાહિત્યપરિવર્દની દૃષ્ટિ

૧. અમદાવાદની છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનો રીપોર્ટ, વિજ્ઞાનવિભાગના અધ્યક્ષનું ભાષણ.

વિજ્ઞાની સાહિત્ય તરફ જરોજર વળી ભારે, પ્રથમ વિજ્ઞાનવિભાગની બેઠકને સમયે, તે અત્યંત નિમાર હતા. તે પછી ત્રણ માસની અંદર જ એમણે દેહ છોડ્યો. આજે હવે એ વિજ્ઞાન-નાયકને આપણા શોકનાં તથા આભારનાં અશ્રુઓનો અર્ધમાત્ર જ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ આપી શકશે.

સાહિત્યપરિષદ અને વિજ્ઞાન.

આજથી ત્રણમઠ એાગષ્ટીસ વર્ષ ઉપર, ગુજરાતના રાજનગરે આપણી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદને જન્મ આપ્યો. તે સમયે ત્હેના સ્થાપકો તથા પ્રણેતાઓ ગુજરાતી વિજ્ઞાન-સાહિત્યનો પ્રશ્ન ત્રિસર્થો ન હતા; એટલું જ નહિ પણ પરિષદને હાથમાં લેવાના આઠ વિષયોમાં " ઇતિહાસ અને પદાર્થવિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવું " તથા " પદાર્થવિજ્ઞાનની પરિભાષા ગુજરાતીમાં શી રીતે ઉતારવી " એ બે વિષયો સૂચવીને^૧ આ વિષયનું પૂર્ણ મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું હતું. ખરે, આપણી પરિષદની આખી સંસ્થાના મૂળ પ્રાણરૂપ સદગત ભાઈ રણજિતરામ, એમના જેવા વ્યાપક દૃષ્ટિવાળા ચિત્તની પાસેથી આશા રહે તેમ, આ પ્રશ્નના ગૌરવને અમળ્યા હતા તે, એમની સાથેની વાતચિતોથી તેમ જ પ્રથમ સાહિત્ય-પરિષદના રીપોર્ટના એમના મર્મગ્રાહી આશુખથી, પૂરેપૂરી રીતે સ્પષ્ટ થયેલું છે. તે ઉપરાંત તે પરિષદના સત્કારમંડળના પ્રમુખ રા. રા. રમણભાઈએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં પદાર્થવિજ્ઞાનના સાહિત્ય તથા પરિભાષા સંબંધી બહુ ટુંકામાં, પરંતુ આજે પણ મહત્ત્વના લાગે એવા વિચારો રણુ ક્યાં હતા (પૃ. ૭). વળી તે જ પરિષદમાં રા. રા. કૃષ્ણલાલ-મોહનલાલ ઝવેરી તથા રા. રા. શિવપ્રસાદ રાંભુપ્રસાદ મહેતાએ વિજ્ઞાનનાં સાહિત્ય તથા પરિભાષાની ઉપર લેખો રણુ ક્યાં હતા.

ત્યાર પછીનાં પંદર વર્ષોમાં વિશેષ કાંઈ થયું નહિ : અત્યેક પરિષદની વિષયોની યાદીમાં વિજ્ઞાનસાહિત્યને સ્થાન મળતું, તે ઉપર એક કે વધુ નિબંધ રણુ થતા, અને ધણા-ખરા પ્રમુખો પોતાનાં ભાષણોમાં ત્હેને વધતો ઝોછો સ્પર્શે કરતા, તે સિવાય બીજું કાંઈ કામ થયું નહિ. તે પછીથી સન ૧૯૨૦ ના ઇસ્ટરમાં અમદાવાદે ફરીથી સાહિત્યપરિષદને વધાવી લીધી ત્યારે અમદાવાદે જ પાછો વિજ્ઞાની સાહિત્યના પ્રશ્નને વધારે આમગ કર્યો.

કારણ કે સાહિત્યપરિષદની ઇચ્છા બેઠકને બહાલ્યા આવીશ તથા કવિવર ટાંગેરની વિભૂતિઓથી જ્યોતિર્મયી કરવા ઉપરાત, સાહિત્યપરિષદની સંસ્થાને વધારે દૃઢ, વધારે સ્થાયી તથા વધારે સજીવ કરવાના, તેમ જ ત્હેના કાર્યપ્રદેશને વધારે જોડા ને વધારે વિશાળ કરવાના, એમ બન્ને પ્રયાસો અમદાવાદે કર્યા હતા. પહેલા પ્રકારના પ્રયાસોને આરંભ રાજકોટની બેઠકથી જ થયો હતો, ને તે પછીનાં અગીઆર વર્ષો લગી તે પ્રયાસ આપણી ગુજરાતી રીતપ્રમાણે " માતૃ " રજા હતા, પણ તે કદી જરોજર ફાળ્યા નહોતા, અને અમદાવાદના એ પ્રયાસો પણ ફાળ્યા નથી, એટલે સાહિત્યપરિષદના પ્રવૃત્ત સ્થાયીપણાનો તથા સજીવ સંપો-જનનો પ્રશ્ન હજી આપણી સદામે એમને એમ ઉભો છે.

૧ પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના રીપોર્ટ, રા. રા. રમણભાઈ મલીપતરામનું ભાષણ, પૃ. ૨.

આ અવસ્થાની હાલિ વિજ્ઞાનસાહિત્યની પ્રવૃત્તિને પણ, અન્ય વિષયોનાં સાહિત્યની માફક, લાગી છે, તે છતાં સદ્ભાગ્યે, અમદાવાદના ખીન્ન પ્રયાસ વધારે સફળ થયા અને પરિપક્વો કાર્યપ્રદેશ વધારે વિશાળ ને જોડા કરવાના યત્નોમાં વિભાગ-વિજ્ઞાનવિભાગ રચનાનું મહત્વનું પગલું લેવાયું. ખાસ કરીને વિજ્ઞાનવિભાગની રચના ને તે ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓએ અસંલ્લિખ ઉત્સાહથી વધાવી લીધી છે. વિજ્ઞાનના ગુજરાતી નિદાનો તથા લેખકોની એક ખરી જરૂર આવી રીતે પૂરી પડી છે, કારણ કે તેઓની છૂટીછવાઈ વિષયાયથી સંખ્યાને બેગી કરવાની ને વધારવાની, તથા પરસ્પરના ઓળખાણથી તેઓનાં સહકારી સંયોજનો રચવાની, અપૂર્વ તક હવે ઉત્પન્ન થઈ છે. વળી એથી લેશ પણ ઓછા મહત્વનું નથી તેનું ખીલું એ પણ થયું છે કે, સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાનનું એક સંસર્ગીય ગુજરાતમાં રચાયું તેથી તે બન્નેના ભડનો તથા રસિકોને એકત્ર થવાની સરસ સરળતા જન્મ પામી છે. આ બન્નેનાં ભાગી કમ્પાણોનો વિચાર કરતાં હું હિંમતથી કહી શકું છું કે વિજ્ઞાનવિભાગની રચના એ ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યના ઇતિહાસમાં (જ્યારે તે ઇતિહાસ લખશે ત્યારે) એક મહત્વના સ્મરણીય તરીકે રહેશે, અને અમદાવાદના કાર્યકર્તાઓ તે માટે ધણાં અભિનન્દનને પાત્ર છે.

વિભાગરચનાનો પ્રાથમિક આશય નિઃસ્વંયનાયનની સમગ્ર વધારવાનો જ હતો, તે છતાં સમસ્ત સાહિત્યપરિષદની પ્રવૃત્તિના જે ગુપ્ત ઉદ્દેશો છે, જે પ્રથમ પરિષદના રીપોર્ટમાં રા. ભાઈ રણજિતરામે તથા ગ. રા. રમણભાઈએ વર્ણવ્યા છે, અને વિજ્ઞાનસમિતિ. છઠ્ઠી પરિષદના રીપોર્ટની પ્રસ્તાવનામાં અમદાવાદના મંત્રીઓએ ફરીથી આલેખ્યા છે, તે ઉદ્દેશો પોતાના ક્ષેત્રમાં પાર પાડવાનું કાર્ય વિભાગોને રચ્યમેવ પ્રાપ્ત થાય છે. વિજ્ઞાનસાહિત્યના સંજ્ઞામાં તો વિશેષ રીતે આમ છે, એવી સમજ પ્રથમ વિજ્ઞાનવિભાગમાં હાજર રહેલા સર્વ સભ્યોની હોવાથી, તેઓએ, એક પગલું આગળ ભરવું એમ કરીને, એક વિજ્ઞાનસમિતિની સ્થાપના કરી, ને સમસ્ત પરિષદ તે સ્વીકારી. અલગત આ પગલું એક પ્રયોગ જેવું જ હતું, પણ તે પ્રયોગથી હવે એટલું નિર્ણીત થયું છે કે આ દિશામાં વધારે કામ કરવાને આપણે શક્તિમાન થઈશું. એ વિજ્ઞાનસમિતિના ઉત્સાહી મત્રી રા. રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઈએ હમણાં પ્રકટ કરેલ “ રીપોર્ટ ” ઉપરથી આપ એટલું જોઈ શક્યા હશે કે આ ચાર વર્ષનો ગાળો તદ્દન નફાનો તો નથી જ ગયો, બલકે તે અરસામાં કેટલુંક ઉપયોગી કાર્ય શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. એમાં સૌથી વધારે આશાજનક તથા વિજ્ઞાનના પ્રસારમાં બહુ ઉપયોગી એવું કાર્ય વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યાનોનું છે. એ કાર્યને વધારે સંઘટ્ટ કરવાનું તથા વધારે વિકસાવવાનું, તેમ જ અન્ય દિશાઓમાં શરૂ કરેલાં કાર્યોને આગળ વધારવાનું કર્તવ્ય આપણું છે. મ્હારી ખાતરી છે કે વિજ્ઞાનસમિતિનું કાર્ય આપનાં સત્કારને પાત્ર થશે અને આપણા વિભાગની ખીણ બેડકમાં, આપની નિષ્ણાસ સચનાઓથી તથા આપના સહકાર વડે, હાથમાં લીધેલા તે કાર્યને આપણે હજી વધારે સારા ઘાટમાં મૂકીશું અને બે કદમ વધારે આગળ વધી શકીશું.

વિજ્ઞાન.

વિદ્વાન તથા વિદ્યારામી જનોના આવા સંગેલનની સમક્ષ વિજ્ઞાન એ શું છે અને વિજ્ઞાનનું સાદિલ ગુજરાતને શા માટે જોઈએ છે તે કહેવાની આવશ્યકતા રહે જ નહિ. પરંતુ આજના કાળમાં આવા પ્રત્યેક સંગેલનની બહાર વાચકોની આલમનાં અનેક મ્હોટાં સંમેલનો રહેલાં છે, જેઓને આપણે શબ્દ પહોંચ્યો અને જે આપણા શબ્દ તથા કાર્યને નજીવાને તથા સમજવાને ધણાં આતુર હોય છે. તે સર્વને ખાતર, આજના સંગેલનના થોડાધણા સંબોને તદ્દન પરિચિત થયેલી, અથવા પ્રાથમિક દેખાના, થોડીક દૃષ્ટીકતો સંક્ષેપમાં કદું તો રહેને આપ સહી લેશો.

અંગ્રેજીમાં જેને “ સાયન્સ ” કહે છે અને ગુજરાતીમાં પણ જે સાયન્સ, પદાર્થવિજ્ઞાન, ધત્યાદિ નામોથી ઓળખાવાય છે તેને માટે “ વિજ્ઞાન ” એ જ શબ્દ ઉત્તમ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ શબ્દના અનેક અર્થ હોવા છતાં ધણીખરી દિન્દી ભાષાઓએ પણ “ વિજ્ઞાન ” શબ્દ જ સ્વીકારી લીધો છે, અને તે યોગ્ય છે. એના વિશાળમાં વિશાળ તાર્કિક અર્થમાં “ સાયન્સ ” એ “ વ્યવસ્થિત વા સંયોજિત જ્ઞાન ” (Systematised or organised Knowledge) છે, અને “ વિજ્ઞાન ” નો “ વિશિષ્ટ જ્ઞાન ” નો અર્થ પણ રહેને મળે છે.

આ વિજ્ઞાનનો વિકાસ એ માનવસાહસની મ્હોટામાં મ્હોટી ક્ષેત્ર છે, “ કાળા માથાના માનવી ” ની શક્તિ તેમ જ શક્તિમયતા ઉભયનું એક મ્હોટામાં મ્હોટું માપ છે, અને મનુષ્ય-જાતિના સમગ્ર ઇતિહાસનું એક અત્યંત રસીકું ને અદ્ભુત પ્રકરણ છે. વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ જોટલો બોધદાયક છે તેટલો જ વિનોદક ને પ્રેરમાદક છે. અનેક અંગેમાં વિસ્તાર પામેલા, અને દૃષ્ટિ પામ્યા

કરતા, વિજ્ઞાનનો એ ઇતિહાસ કોઈ રસિક ગુર્જર વિદ્વાનની ફાંકડી કલમ ગુર્જરપ્રભને અરણ્યે ધરે એ જેટલું ઇચ્છવાયોગ્ય છે તેટલું જ—ખરી શકે તો તેથી વ વધુ—ઇચ્છવાયોગ્ય એ જ કે વિજ્ઞાન તરફ વળવા માટેલી ગુર્જર પ્રતિભા વિજ્ઞાનના બારિ ઇતિહાસને ધડવામાં પણ સામિલગિરી આપીને તેમાં પોતાનું નામ કીર્તિવન્ત કરે.

આ વિજ્ઞાનનાં ખીજ તો “ સૃજનજૂના ” કાળમાં રોપાયાં હતાં, પણ માનવજાતિના અતિશિશુકાળમાં તે સ્પષ્ટ વર્તી શકાય એવો વિકાસ પામ્યાં નહોતાં. પરિસ્થિતિને નજીવાની સમજવાની તથા સંસ્કૃતિને માટે અનુકૂળ બનાવવાની નૈસર્ગિક આતુરતા તથા આવશ્યકતા-માથી જન્મ પામેલ વિજ્ઞાનની કુંપળો, અગવ્ય કાળ લગી, મનુષ્યને જ્ઞાન શક્તિ તથા સુખદિબવ દેતે દેતે, ધર્મ તથા દ્વિદ્વેષીની છાયા તળે જ પોષણ પામ્યા કરી. ધીરે ધીરે ગણિત, આકાશ, વનસ્પતિ, રસાયન, પૈથક તથા કેટલીક કળાઓનું જ્ઞાન વધવા તથા એકત્ર થવા લાગ્યું; તેમ તેમ આ જાળવૃક્ષનો વિકાસ વધવા લાગ્યો. આખરે ધર્મની (ખરે કહીએ તો ધર્માન્ધતાની) સંકેતક નિયંત્રણા રહેના વિકાસને અસર તથા ત્રાસદાયક અછ પડી. યૂરોપખંડનાં ક્ષેત્રમાં આ નિયંત્રણા રહામે યુદ્ધ કરી વિજ્ઞાને યુક્તિ તથા સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યાં.

હિન્દુ જેવા અન્ય દેશોમાં એ સ્થિતિ હજી આવી નથી એ વાત આપણા જીવનની પુષ્ટકળ દૃષ્ટીકતો તેમ જ આપણી સંસ્કૃતિરચનાનાં ધણાં તરવો સ્પષ્ટ રીતે નજરે કરે છે.

આરોગ્ય, દેહશુદ્ધિ, ખાનપાન, ઉત્સવો, ધંધાઓ, પહેરવેશ, મુસાફરીઓ અને એવી અસંખ્ય
 માનો હિન્દુજીવનમાં ધર્મના ધ્વજ તળે જ ગોઠવાય છે, ને હજી ઘણે અંશે રહી પલ્લુ છે. આ
 લોકન્યવસ્થાના ગર્ભમાં રહેલાં ઊંડાં રહસ્યોની તથા તેમાંથી પ્રાપ્ત થયેલાં સંરક્ષક કલ્યાણોની
 અવગણના થઈ શકે એમ નથી; આ સર્વ વિષયો તત્ત્વતઃ કે આચારવ્યવહારમાં ધર્મથી તદ્દન
 અલગ ને સ્વતંત્ર જ છે તથા રહેવા બેઠાં એવું પણ સર્વાંશે સ્થાપિત થયું નથી; તેમ
 લગભગ સમગ્ર જીવન ઉપર પ્રવર્તતી આવી ધર્મસત્તા યુરોપઅમેરિકાની જનતાના ધણ
 વર્ગોમાં, હજી પણ વધના ઝોળા પ્રમાણમાં, સ્પષ્ટ દેખી શકાય છે: એ સર્વળું સ્ત્રીકાર્યા પત્ની
 પણ, ઉપર કહેલું સત્ય અખાધિત રહે છે કે મધ્યકાળમાં ધર્મના ત્રાસમાંથી છૂટ્યા પછી જ
 વિજ્ઞાનની ખરી ખિસ્સવણી થઈ, સૃષ્ટિના સત્યોની શોધખોળના ધોરી માર્ગ બંધાવા લાગ્યા
 અને માનવજીવનની ઉપર અવનવા પ્રકાશોની તેજધારાઓ પડવા લાગી.

પૃથ્વી ઉપરના જુદા જુદા ખંડોમાં વિખરાયેલી માનવ જાતિએ અલગ અલગ ભરેના
 ને ગુપ્ત રાખેલા જ્ઞાનભંડારો ધીરે ધીરે બેગા ને પ્રકટ થવા લાગ્યા હતા. અનેક દેશોમાં અનેક
 સદીઓ લગી વીકમેલી વિજ્ઞાનશાખાઓના બન્ધા તેટલા ટુકડાઓ મેળરી, બરોબર ઉઠેરી,
 સૂર્યાપીય પ્રગ્ભઓએ થોડી સદીઓની અંદર વિજ્ઞાનવૃક્ષનાં મૂળ ધણાં ઊંડાં પ્રસારાવનાં, અને
 અરાહમી સદીમાં તો એ વૃક્ષ ધણી શાખાઓ પહોંચે તથા ફળપ્રલોધી શોભવા લાગ્યું.
 ઓગણીસમી સદીને વૉલેસે "The Wonderful Century" કહી છે તેની જ વિસ્મયકારક
 ને હતી, અને એનાં વિસ્મયોને પણ જુનારી શકે એવી માત્ર વીસમી સદી જ થઈ છે, અને
 તે પણ ત્હેનો પ્રથમ પાદ પૂર્ણ થાય તે પહેલાં.

આજે વિજ્ઞાન મનુષ્યજીવનના પ્રત્યેક વિષયને સ્પર્શી રહ્યું છે. એની તીન વિજ્ઞાન તથા
 સત્સંશોધક વૃત્તિ સમસ્ત સૃષ્ટિજીવનના કાયને પ્રહણ કરવા મથે છે. વિજ્ઞાનના એક જ તરે
 અત્યારે કેટલાંય શાસ્ત્રો કુલ્યાંકાર્યા છે, ને હજી ખીજાં કેટલાં નવાં
 વિજ્ઞાનની ગાખાઓ. પશ્ચિત થશે તે તો કોઈ પણ કહી શકે નહિ. અગણિત મનુષ્યો,
 સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો બન્ને, અત્યારે એના અધ્યાસમાં રોકાયા છે
 ને મલરાવી નાંખે તેની ઝાપથી ત્હેના વિકાસને વધારે છે. આજે વિજ્ઞાન એટલે કાંઈ એક જ
 "પદાર્થવિજ્ઞાન" નથી : ભૌતિક, રસાયન, જીવન, પ્રાણી, વનરપતિ, ભૂમિ, ભૂગર્ભ, ભૂગોળ,
 સમુદ્ર, હવા, આકાશ, ચરીર, ગણિત ઇત્યાદિનાં જ શાસ્ત્રો છે એમ પણ નથી : પરંતુ આરોગ્ય,
 વૈદ્યક, કૃષિ, ઉદ્યોગ, કળા હુન્નર, યંત્ર, નૌકા, વિમાન, યુદ્ધ, એન્જનીઅરીંગ ઇત્યાદિનાં અનેક
 અવહારોપયોગી શાસ્ત્રો : તેમ જ સમાજ, મનુષ્યજાતિ, મન, અર્થ, વાણિજ્ય, ભાષા,
 યુરાતસ્વ ઇત્યાદિના લગભગ અપ્રયોગાત્મક શાસ્ત્રો—અને એ ઉપરાંત ખીજાં ઘણાં, જેઓનાં
 અગર સાચાં મુજરાતી નામ મળે તો પણ તે સમજવાં કઠિન પડે એવાં, શાસ્ત્રો—એ સર્વ
 વિજ્ઞાનના ધ્વજ તળે ગોઠવાયાં ને સમૃદ્ધિ પામ્યાં છે.

પ્રત્યેક શાસ્ત્રની વૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ તે ખીજાં શાસ્ત્રોની ઉપર નવો પ્રકાશ
 ફેલાવે છે, અને કદી કદી આમ વિજ્ઞાનની બે ત્રણ શાખાઓમાંથી વળી કોઈ નવીન શાસ્ત્ર પણ
 રચાય છે. કદી કદી કોઈ પ્રતિભા કોઈ એક શાખાના સમગ્ર ક્ષેત્રને નવા તેજથી અજવાળે છે,

અર્થથી તો દુઃસ્વીકૃતતા નવા અન્યથો રચે છે અને નવા નિયમ ને નવા વાદ રથાપે છે. કદાચ એથી ૫ મહોદી પ્રતિભા પેશર, આધ્યન્સ્ટાઇન આદિની પેઠે મૌલિક શોધો વડે ધણાં વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રોમાં નવા યુગ પ્રવર્તાવે છે. આપણાં જાણે જગદીશ ચન્દ્ર બોસનું કાર્ય આ જનતનું છે. પરંતુ તે તહેવા ઉઘા પ્રકારનું હોય એમ અર્વાચીન વિજ્ઞાનની આવશ્યકતાને હજી પ્રતીત થયું નથી.

આ વિજ્ઞાન-દેહી વિજ્ઞાનનું ખરું જળ તહેની લાક્ષણિક પદ્ધતિમાં રહેલું છે. એ પદ્ધતિ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીનું મોંડું અસ્ત્ર છે. તે વડે જ તે અન્ય સાધનોને ઉત્પન્ન કરે છે ને જીવનનાં રહસ્યો બેદ છે. આ પદ્ધતિને લીધે તથા વિચાર ને કૃતિનાં એનાં ઊંડાં પરિણામોને લીધે, વિજ્ઞાને અર્વાચીન જગતની એક મહોદ્દામાં મહોદી પરિવર્તનશક્તિનું પદ મેળવ્યું છે.

આજના દિવસમાં જીવતા ઇચ્છતી કોઇ પણ પ્રજા એનાથી વિમુખ રહી શકે નહિ-તેમાં ૫ જગતની એક મહાપ્રજાના ઔરવ તથા સામર્થ્યને ઇચ્છતી પ્રજાએ તો વિજ્ઞાનની બની શકે તેટલી સંપૂર્ણ સિદ્ધિ મેળવવી પડશે.

આ વિજ્ઞાન સ્વયમેવ ધર્મનાશક છે એવો ૩૨ કોઇને થવો જોઇએ 'નહિ. યૂરોપમાં વિજ્ઞાન તથા ધર્મની વચ્ચેના કલહ થયા દતા તહેના પડ્યા હજી પણ આપણા દેશમાં પડે છે. વસ્તુતઃ પ્રાચીન કાળમાં તો ધણા દેશોમાં વિજ્ઞાનનું શિશુત્વ ધર્મશ્રુત્યોની તથા વિજ્ઞાન ને ધર્મ. ધર્મમંદિરોની છાયામાં જ પોપણ પામ્યું હતું. વળી યૂરોપના ધર્માધિકારીઓ સાથેના અન્યનમાંથી ઉભયનું દ્વિત થયેલું છે. પ્રત્યેકને પોતાની મર્યાદાઓનું હવે જાન થયું છે, અને વિજ્ઞાને જેમ જડવાદનો ત્યાગ કર્યો છે તેમ કાઇરેટના પવિત્ર નામની ઉપર જામેલા ભ્રમ અગ્નિ આદિના અનેક પોપડાઓ ઉખળા છે અને અર્વાચીન ખ્રિસ્તિ ધર્મ વિશેષ શુદ્ધ ને ઉદાર થઇ શક્યો છે. આ ઉદ્દેશી વાતને સ્વીકારી દીન ઇગ જેવા તે જ ધર્મના કેટલાક ઉત્તમ આચાર્યો ને 'વિચારકો મુક્ત-કંઠે કરે છે, અને વિજ્ઞાન તથા ધર્મ અન્યોન્યના શત્રુ થવાને બદલે સહાયક થાય છે એમ બન્ને તરફનાં શ્રેષ્ઠ "ચિત્ત" દાવો કરે છે. ધર્મપરાયણતાને 'મહાનારી તથા આધ્યાત્મિકતાની ખ્યાતિ પામેલી હિન્દી પ્રજામાં "અધર્મિતથકના પરીવર્તી" પ્રતિભા પણ ઇતિહાસસિદ્ધ છે : વિજ્ઞાનના શુદ્ધ આત્માના સ્વીકારથી આપણે પણ ધર્મશુદ્ધિ કેમ ન સાધી શકીએ ?"

હું તો એથી પણ વધારેની ખાતરી રાખું છું કે ઇતિહાસ તથા વિજ્ઞાનનાં સંમેષ જેમ જેમ વધારે પ્રસાર પામશે ને માનવ સમજની અંદર ઉત્તરશે તેમ તેમ ધાર્મિક બંદેશ અનુન દેવ ને કલહો ઓછાં થશે. ધર્મની અધર્મ દિવાલોથી વહેંચાયેલી ને ધર્મને નામે દહડતી માનવતા વિજ્ઞાનના પ્રકાશમાં આબેહોની અસારતા જશે, અને મનુષ્યની મૌલિક એકતાની અનુસાર મૌલિક એક જ વિશ્વધર્મ-"World-Religion" જોઇ, અનેક બેદને રામાવશે. અનેકામત એકતત્વને, અને એકમાં અનેકાના તત્ત્વશિષે, માનવતા સમજશે. ત્યારે ધર્મ ધર્મ, જાતિ જાતિ ઇત્યાદિના વિગ્રહો જન્મ થશે, એટલું જ નહિ પણ ધર્મ ને વિજ્ઞાન એક પરમ સત્યમાં મળી ગયા હશે. આ શ્રદ્ધા કોઇને અતિશ્રદ્ધા પણ લાગે : પણ મને તો તે જાણે સાધાર તથા આત્મા-દાયક લાગે છે. આવી અતિશ્રદ્ધામાં હું તદ્દન એકલો નથી, અને મહારો તામ્રમાં તામ્રો

સાથી એય ૩ વેલસ છે. આ “અંગ્રેજી-ખેલતી આવમની મ્હોટામા મ્હોટી વિભૂતિ” એ પોતાના “ઇતિહાસના રેખાદર્શન”મા ધર્મનું “લખિષદર્શન” આનુ જ સ્વચ્છું છે ને ।

વિજ્ઞાન પશ્ચિમ છે અને તેથી તે આપણને ઇષ્ટ નથી એવું પણ કોઈ રખે માની લેતુ-
મૂર્તિ પૂર્વની રીતે જ રહે ને પશ્ચિમ પશ્ચિમની રીતે રહે એ હવે અસંભવ છે. તેમ વિજ્ઞાન
કાંઈ પાશ્ચાત્ય જ નથી, ને પશ્ચિમવાસીઓના ઇતિહાસને તે ગિપ્સ
“પાશ્ચાત્ય” વિજ્ઞાન નથી. હેલ્વાં દોઢસો બસો વર્ષોમાં પશ્ચિમે જ વિજ્ઞાનનો આવેશ
વિજસ કર્યો છે એ ખરૂં, પણ તે પહેલાં આપણે વિજ્ઞાનનો ઓછો

આદર કર્યો નહોતો, અને પુરાતન કાળમાં તો વધારે જ કર્યો હતો હિન્દુ વિજ્ઞાનમાં શું શું
આપેલું છે ત્હેની બધી હકીકત જાણીતી નથી તો પણ આપણા પ્રાચીન પૂર્વજો ઋષિ-
મુનિઓ તથા અન્ય શોધકો, (હવે તેઓનાં નામ ને ચોકસ કામ ઇતિહાસને પાને ચઢ્યા ન
હોય,) તેના ધણાઓએ વિજ્ઞાનનાં મૂળ સ્થાપવામા જેની તેની મદદ કરી નથી. એટલું જ નહિ
પણ બોસ, ગમાનુજ્ઞ ને ગમન જેવા હિન્દુપુત્રોએ આજે આપણો દ્વારો જગતના વિજ્ઞાનમાં
પાછો શરૂ કર્યો છે, અને જાપાનની પ્રજાએ ઘણા પ્રકારની વિજ્ઞાનસંસિદ્ધિ કરી પણ લીધી છે,
એ બન્ને વાત ઉપરથી દરેક જણ સમજી શકશે કે વિજ્ઞાનમા પૂર્વપશ્ચિમના તથા બીજા ભૂગોળ-
જાતિ-વર્ણ-ભાષાઆદિના ભેદો ટકી શકતા નથી. વિજ્ઞાનમંદિરની રચનામાં લગભગ દરેક
પ્રાચીન પ્રજાએ, ગુપ્ત કે પ્રકટ રીતે, કાંઈક અર્પણ કરેલું છે અને અત્યારે પણ દરેક અર્વાચીન
પ્રજા અર્પણ કરી શકે-જો તે ઇચ્છે ને તૈયાર થાય તો. માનવકૃતિનું આ મંદિર ખરૂં જોતા
સમસ્ત મનુષ્ય જાતિને ખુલ્લું છે, અને એમા પૂજતા દેવ સવાનેવણ તથા જગતકલ્યાણ જ
દોષ શકે. એટલું છે કે એ મંદિરના પૂજારીઓ પણ માણસ જન હોવાથી માનવ નિર્મળ-
તાને વશ થઈ આ દેવાને સતાડે, કે કહી અન્ય અ-દેવાને દેવ ઠરાવે : જેમ ગત પૂરોપીય
ચુદને સમયે થયું હતું તેમ. પણ એવા વચ્ચળને નિવારનાના પ્રલાજ સ્થાને છે, નહિ કે સમસ્ત
મંદિરનો જ ત્યાગ. હિન્દની સંસ્કૃતિનો આત્મા જ કદાચિત્ એ ઇલાજ જગદિદિત કરશે.

આ વિષયમા જરા વધારે ઉતરવાની જરૂર છે. આપણી વાણી તથા વિચારમાં “પૂર્વ”
અને “પશ્ચિમ” એ એ તદ્દન અલગ ને લગભગ સર્વાંશે વિરોધી તરવો તરીકે સ્થાપવામાં
આવ્યાં છે. આ ભેદની ઉપર એટલું કહેવાયુ તથા રચાયુ છે કે સાધારણ
પૂર્વ અને પશ્ચિમ મનુષ્ય ત્હેને એક પ્રાથમિક સત્ય તરીકે સ્વીકારે છે, અને આ
બન્નેની તળે રહેલી સામાન્ય માનવતાને તેમ જ આ ભેદની ઉપર
રચાયેલી અનેક અત્યુક્તિઓને તે દેખી પણ શકના નથી. વારંવાર મ્હોટા માણસો પણ વિવેક-
વિના ત્હેના ઉપયોગ કરે છે.

આ પ્રમાણે એવું કહેવાય છે કે પૂર્વવાસી મનુષ્ય વિચાર-ચિન્તન-શ્રદ્ધા-આર્પદર્શન
ઈત્યાદિ આધ્યાત્મિક ગુણોથી સંપન્ન છે, પણ ત્હેનામાં ચોકસાઈ-માપ-અવયોગન-પ્રયોગાત્મક
અન્વેષણ ઈત્યાદિ ન્હૂન છે. એની ખામી તે પાશ્ચાત્યનું જળ છે, અને એના યુગ એ પાશ્ચાત્યના
ખામી છે. પશ્ચિમનું જળ વિજ્ઞાન ને પૂર્વનું જળ ધર્મ. અત્યેકને પોતાની ખામી પૂરવાને માટે

બીજાનું બળ મેળવવાની જરૂર છે. આ વાત આવા અતિસામાન્ય રૂપમાં ને સહગામી મર્યાદા-
ઓની સમજાવવા કહેવાય તો તેમાંનું સસ રૂપ જ થાય ને તે સહાયક પણ થાય. તહેને બદલે
પશ્ચિમની વિરોધ-ક્રિયાઓ સાધારણ રીતે એવું કહી ઉત્પન્ન કર્યું છે કે પશ્ચિમવાસી એમ
માને છે કે પોતે હુસિયાર, હિંદોગી, પ્રવૃત્ત, વિજ્ઞાનસંપન્ન, પોતાની ને પારકાની સંભાળ લેવાને લાયક
છે, ને પૂર્વવાસી આ ગુણવિહીન હોવાથી મન્દ ઉપહાસને, તિરસ્કારને ને હઠ્ઠમતને લાયક છે.
પૂર્વવાસીને ધાર્મિક તથા ક્ષિત્તિસુદ્ધ તથા આધ્યાત્મિક કહીને ય તહેના તે ગુણ તરફ એને લેશ
મહાન માન થતું નથી, કારણ કે એ સર્વ ક્રિયાહીન પરાક્રમહીન મઠાં છે એમ તે માને છે.
પીછ પાસથી પૂર્વવાસીનું વલન પણ ઘણું અંશે આના પ્રતિબિંબિત હોય છે : તે પોતાને
નીનિધર્મપરાયણ, તરવરાની, ઐહિક કરતાં પારલૌકિક સુખનો વધુ વિચાર કરનારો, રસસૌન્દર્ય
સમજનારો ને અનન્તતામાં વિહરનારો માનીને પશ્ચિમવાસીને શુષ્ક, જડવાદી, પાર્થિવ પદાર્થો
માટે હમેશ તરફડીયાં મારતો, લોભી, સ્વાર્થી પામર જન્તુ કહે છે, અને પોતાના ઉંચા
આધ્યાત્મિક આસન ઉપરથી, ગમે તેની ઉતરતી કે પગધીનતા સાંસારિક અવસ્થામાં પણ,
તહેના ઉપર એવા જ તિરસ્કારથી નિહાળે છે. પરિણામે “ઓરિયેન્ટલ” ફિલ્સોફી, ધાર્મિકતા,
આધ્યાત્મિકતા ઇત્યાદિ તરફ પાશ્ચાત્યને જેટલો તિરસ્કાર બંધાયેલો છે તેટલો જ તિરસ્કાર
“પાશ્ચાત્ય” સમર્થતા, “પાશ્ચાત્ય” વિજ્ઞાન ઇત્યાદિ તરફ પૂર્વ રાષ્ટ્રોને પણ થયો છે. તેઓ બન્ને એક
બીજાને જુદી જુદી જાતનાં પશુતુલ્ય ગણે છે, ને ખરી માણસાઇનો ધામરો પોતે જ લીધો
છે એમ નિરાતે માને છે. આ મહારા અવલોકનમાં એટલા બધા અપવાદો હું જાણું છું કે
અહીં હું દરેક અથવા લાક્ષણિક પૂર્વવાસી કે પશ્ચિમવાસી મનુષ્ય વિશે બોલવાને બદલે અડકેક
વચનના સંમન્ધી જ બોલું છું. પરંતુ આવાં વલનો ધણાં વ્યાપક ને બળવાન છે, તથા તે
બંધાવનાર મોટા ભાગે તે લોકો છે જેઓ પૂર્વ ને પશ્ચિમ એવા સમ્બંધોની પરિમાણમાં જ સંતુષ્ટ
સાથે નરનું કહી શકે છે. હારમવિનોદને જ માટે તથા મર્યાદાઓના પૂરા જાનથી “Intelligible
perpetuality” કે “કાઠિઆવાદી મીઠાસ,” “રૂઝ સંબંધ” કે “રૂઝ કંઠકસર” એવા
પ્રયોગો વાપરવા એક વાત છે, અને તેવાં વચનોને મોઝે મો ટકા નહિ તો નવાણુ ટકા
સાચાં લક્ષણો માની અભિપ્રાય જાણવો એ તેથી બહુ જ જુદી વાત છે. જનાં પૂર્વ પશ્ચિમ
એ બે શબ્દોને વિષે આવું જ થયું છે ને હજી થાય છે. પરિણામે અન્યોન્યની કદર તથા
ગુણમંદકતા કમ થાય છે, ને માનવના સંકુચિત ને દરિદ્ર રહે છે.

મહારા વિષયને વધારે પ્રસ્તુત વાત એ છે કે આપણા ઘણા સારા વિચારશીલ ને વિજ્ઞાન
માણસોમાં ય, કાંઈક આવા કામજોડે લીધે, “પાશ્ચાત્ય” વિજ્ઞાનનો તિરસ્કાર નહિ તો અનાદર
જરૂર દૃષ્ટિએ પડે છે. આનું એક અસાધારણ ઉદાહરણ મને અત્યારે યાદ આવે છે, તે મહારા
એક કરતાં વધારે મુદ્દાઓને પ્રકાશિત કરે છે એટલે એનું કાંઈક નિવેદન આવશ્યક છે. વળી
એ પ્રસંગ પણ જરા રસ પડે એવો છે.

આપણી પરિવહની છેલ્લી એઠકમાં થયેલું કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું ચમત્કારિક
‘વાપ્તિ’નું હજી ઘણાંએને યાદ હશે. અવિરમરણીય સત્યતાથી વંચાયેલ એ મોહક સંદેશમાં
કવિશ્રીએ પાશ્ચાત્ય દ્રવ્યપૂર્ણતા તથા સ્વાર્થસાધક લોભાટ્ઠતિનાં અનેક
ટાગોર ને વિજ્ઞાન.
પશુકલ્પોની ઉપર સજડ પ્રહારો કર્યા હતા. તે સમયની એમની
મૂર્તિ, કવેતાઇ વક્રત્વના સુંદર આવેશમાં, જાણે આ “પાશ્ચાત્ય
કલ્પો”ને આગોને ભસ્મ કરવાને આધ્યાત્મિક ક્રોધના અંગાર વર્ષાવની, વિશ્વામિત્ર જેવા ક્રોધ

આચીન ઋષિના અર્વાચીન અવતાર સમી, ધણાનાં હૃદયમાં જિંડી કાતરાઈ રહી હશે. એમના આર્ષ કોપના ઝપાટામાંથી વિજ્ઞાન પણ બચવા પામ્યું નહોતું એટલું જ નહિ પણ આ કળિ-કાળમાં ખરો મુનેદુહાર વિજ્ઞાન જ હોય એવી રીતે તહેને એવું આરોપપાત્ર બનાવી મૂકાયું હતું કે વિજ્ઞાનનો કોઈ પણ શુદ્ધ ઉપાસક તેથી બેઆકળો જ બને. કવિશ્રી યૂરોપ અમેરિકા ફરીને વિજ્ઞાનને તહેના આજના ઘરમાં જ જોઈ આવ્યા હતા, તેથી મહે ઠેક લગી આશા રાખી હતી કે એમના વ્યવસાયમાં કોઈ પણ સ્થળે, કોઈ પણ રીતે, કાંઈ નહિ તો છેવટે એકાદ ઉપવાક્ય ઉમેરીને કે “કૉંસ”માં ઢાંકાને પણ, કવિશ્રી વિજ્ઞાનની “બીજી બાલુ” (જેને હું વધારે ખરી બાલુ માનું છું તે) ની તથા પોતાની આન્તરદર્શનની અચૂકતાની ઝાંખી કરાવશે. પણ અન્ન લગી આ બહુ અપેક્ષિત સખ્દ વા ઉપવચન નીકળ્યું જ નહિ. કવિશ્રીનો આખો સન્દેશ આ અપૂર્ણતાને લીધે હું અમિત્ર હર્ષથી ઝીલી શક્યો નહિ.

પણ વિજ્ઞાનના ખરા આત્માની કદર, તથા તે સમયે જાણ્યેઅજાણ્યે રોડી સખેવ વચન, તે પછીથી અન્ય સ્થળે કવિશ્રીએ ઘણી ઉત્તમ રીતે પ્રકટ કરેલ છે. આપણી પરિપક્વ પછીથી નરત જ કવિ ફરીથી યૂરોપ અમેરિકાની યાત્રાએ નીકળ્યા હતા : આ યાત્રા ખાસ કરીને ફ્રાન્સ, જર્મની, હોલેન્ડ આદિ યૂરોપીય દેશોમાં એક અર્વાચીન દિગ્વિજય સમાન નિવડી હતી. તે દરમિયાન એમણે જે લગ્ય ને લોકશિક્ષક વ્યાખ્યાનોથી આ યૂરોપીય દેશોને અધિક મુગ્ધ કરી મૂક્યા હતા, અને જેમાંનાં ધણા ખરાં આપણા “મોડર્ન રીવ્યુ” એ આપણને મુલમ ક્યાં છે, તેઓમાં કવિએ વિજ્ઞાન વિષે જુદો, ને વધારે ખરો, સુર કાઢ્યો છે. આ વિજ્ઞાનકદર પહેલી જ વાર અત્યારે જન્મ પામી હતી કે વિશેષ પુરાણી હતી તે હું કહી શકતો નથી; તેમ એ સવાલ કાંઈ વિસ્માતનો પણ નથી. ફક્ત હું તો એટલું જ ઉમેરીશ કે મ્હારા પોતાના જે મત વિજ્ઞાન તથા કવિદૃષ્ટિ વિષે બંધાયલા હતા તહેને, અને બન્નેમાં ઉચ્ચ શ્રદ્ધા રાખનાર મ્હારા હૃદયે ઉલ્લસના પરસ્પરના યોગ્ય ઓળખાણની આતુર આશા રાખી હતી તહેને, જે આઘાત આપણી પરિપક્વતાએ પહોંચ્યો હતો તે નિવૃત્ત થયો, અને વિજ્ઞાન તથા ટાંગોર બન્નેની મ્હારી કદર સાચી પડેલી જોવાનો આનન્દ મહેને મળ્યો.

આ પ્રકરણ યોગ્ય રીતે પૂર્ક કરવાને આપનું લક્ષ આપણા આ વીસમી સદીના ઋષિ તથા જગદ્વિખ્યાત ફ્રેન્ચ તત્ત્વવેત્તા બર્ગેસન બેની વચ્ચે થયેલી વાતચિત તરફ ખેંચીશ. કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનીની પૃથક્કરણ-સૂક્ષ્મતાથી અને ફ્રેન્ચ કુંઘાશથી બર્ગેસને પૂર્વપશ્ચિમની પ્રતિભાઓને અન્યોન્યના બળની તથા પ્રકાશની જરૂર છે અને પૂર્વખંડની પ્રતિભાને વિજ્ઞાનસંસિદ્ધિની આવશ્યકતા છે એમ સૂચવ્યું, ને કવિએ તે સ્વીકાર્યું. વળી “ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ” નામના પોતાના એક અનુપમ વ્યાખ્યાન-નિબંધમાં કવિએ બન્ને તરફનાં સત્ય જોવાનો વધારે સફળ પ્રયાસ કર્યો છે, અને “The need of the East is Science” એમ પ્રતિપાદિત કરી જે લોકશિક્ષક વચનો ઉચ્ચાર્યા છે તે અત્તરણ કરવા યોગ્ય છે, પૂર્વપશ્ચિમના સંગમ વિષે બોલતાં તેઓશ્રી કહે છે:^૧

૧. મૉ. રી. બન્યુઆરી ૧૮૨૧. પૃ. ૨૫. ૨ પૂર્વની ગરજ વિજ્ઞાન છે. ૩ મૉ. રી. સપ્ટેમ્બર ૧૮૨૧. પૃ. ૨૮૨.

"Yes, the East did meet the West profoundly in the growth of her life. Such union became possible because the East came to the West with the ideal that is creative and not with the passion that destroys moral bonds. The mystic consciousness of the infinite, which she brought with her, was greatly needed by the man of the West to give him his balance.

"On the other hand, the East must find her own balance in science—the magnificent gift that West can bring to her. Truth has its nest as well as its sky. That nest is definite in structure, accurate in the law of construction; and though it has to be changed and rebuilt over and over again, the need of it is never-ending and its laws are eternal. For some centuries the East has neglected the nest-building of truth. She has not been attentive to learn its secret. Trying to cross the trackless infinite, the East has relied solely upon her wings. She has spurned the earth, till, buffeted by storms, her wings are hurt, and she is tired, sorely needing help. But need she then be told that the messenger of the sky and the builder of the nest shall never meet?" *

આપણે જો સાચેસાચ જગતની આત્મસાસનવાળી મહાપ્રગત્યોમાંની એક થવું હોય, અને ને પણ આજઠાંની કોઈ કહેવાની મહાપ્રગત્યની નકલમાત્ર જ નહિ, પરંતુ આપણા લક્ષણિક આદર્શોને તથા આપણી સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક પુરાણાં કાળસિદ્ધ તત્ત્વોને જગતમાં પ્રકાશિત કરનારી મહાપ્રગત્ય થવું હોય, તો આપણી મંસ્કૃતિમાં તથા સદ્મમસંપત્તિમાં વિજ્ઞાન-સંસિદ્ધિ ઉમેરવી જ પડશે, અને આપણી આધ્યાત્મિક શક્તિને વિજ્ઞાનબળને તિરંછવ આશ્રય આપવો જ પડશે.

* ભાષાર્થ—પૌતાના જીવનના વિકાસમાં પૂર્વ પશ્ચિમનો યાદ સંગમ પામ્યું તો ખરૂં આ સંગમ થઈ શક્યો તોડું એટલું જ કારણ હતું કે પશ્ચિમની કને પૂર્વ આન્ય ત્યારે તોની સાથે નૈતિક અન્યથો તોડનાર રાગ અથવા પ્રબળ વિકાર નહોતો, પણ સર્જનશીલ આદર્શ હતો. અનન્તતાનું સદૃશ્યમય જ્ઞાન, જે પૂર્વે પૌતાની સાથે, પશ્ચિમને ઉપહાર આપવા, આશ્ચ્ય હતું તોની પશ્ચિમના મનુષ્યને, પૌતાનું સમ-તોલપણ જળવી રાખવાને માટે, ખરેખરી જરૂર હતી બીજી પાસથી, પૂર્વને પૌતાનું સમતોલપણ વિજ્ઞાનથી મેળવવું પડશે. પશ્ચિમ પૌતાની સાથે પૂર્વને માટે જે ભય ઉપહાર લાવી રાકે તે વિજ્ઞાન જ છે. સત્યને પૌતાનું આકાર છે તેમ પૌતાનો માળો પણ હોય છે. તે માળાની બાંધણી વ્યવસ્થિત તથા નિયત છે, તોની રચનાના મહાનિયમ ચોક્કસ છે; અને જો કે તોને વારંવાર બદલવો પડે છે, ને ફરી ફરી બાંધવો પડે છે તો પણ તે માળાની જરૂર હમેશાની છે તથા તોના તિજાનો સનાતન છે. સત્યને આ માળો બાંધવાનું કામ, કેટલીક સદીઓ થયાં, પૂર્વે વિસાતું છે. તથા તોનાં રક્ત્ય શીખ્યા ઉપર લક્ષ્ય આપ્યું નથી અનન્તતાનો પક્ષથી વગરનો પક્ષ કાપવાને માટે તોણે પૌતાની પાંખો ઉપર જ આધાર રાખ્યો છે. તોણે પૃથ્વીનો તુચ્છકાર કર્યો છે, પણ હવે સપ્ત તોડાનો આઘાત ખમી ખમીને એની પાંખો ઇત્ત પામી છે, તે યાદી ગ્યેવ છે, અને તોને મદદની ખરી જરૂર પડી છે. પણ એને શું, એવું સાંજળું પડશે કે આકાશી હૃત તથા માળાનો બાંધનાર કદી મળવા જ નથી ?

આવું બગદાયક રચનાત્મક વિજ્ઞાન એ કેવળ પુસ્તકીર્ઠ જ્ઞાન અથવા દૂરનો ગહન, કે પ્રદર્શનમાં જ જોવા યોગ્ય, વિષય નથી. પ્લેગ કે ઇન્ફ્લુએન્ઝા આવે ત્યારે જ સંભારવાનો ને આક્રી હમેશ સંચાધરોમાં ને લેબોરેટરીઓમાં પૂરી રાખવાનો, એવો કવચિત્ કામ આપનારો વિષય પણ તે નથી. તે તો આપણી આખી દિનચર્યામાં ઉતરનારો ને જીવનના પટેપટમાં ચેતના આપી શકે એવો મિત્રતુલ્ય સાથી છે. આપણા વ્યક્તિજીવનની તથા પ્રજાજીવનની કેટલી અસંખ્ય હકીકતો આજે વિજ્ઞાનપ્રકાશની રાહ જોતી બેઠી છે. એ પ્રકાશ કેવળ “ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન ” જ નહિ આપી શકે: એ અર્વાચીન વિજ્ઞાન ને આપણે “ અપનાવીશું,” આપણી સુરક્ષેથીએના ઉકેલને માટે વાપરીશું, અને ભૂત કાલી ને વર્તમાન તથા સ્થિતિએના સંબંધમાં રહેના નિર્ણયો માગીશું, ત્યારે જ એ વિજ્ઞાનમય પ્રકાશ આપણા જીવનના ખૂણેખૂણામાં આપી રહેશે અને આપણામાં ખૂટતાં તરનો પૂરવા માંડશે.

વળી, હિન્દના અમગણ્ય પુરુષોએ હિન્દની ઉત્પત્તિને માટે જે જે સાધનો તથા માર્ગો તરફ આપણું લક્ષ્ય વારંવાર ખેંચ્યું છે તે સર્વની સિદ્ધિ વિજ્ઞાન વિના કદી પણ થશે? દેશની અંદરના તથા બહારના બાપારની વૃદ્ધિ કરવાને જળસ્થળમાર્ગો

વિજ્ઞાનનું સામર્થ્ય, સુધારવા હોય તથા જળસ્થળ ને હવામાર્ગનાં વાહનો બરોબર વસાવવા હોય, હિન્દી રેલ્વેઓ-હિન્દી વહાણો-હિન્દી મોટોરો ને હિન્દી રિમાનો

રચવાં હોય તો વિજ્ઞાનનાં કેટલાં બધાં શાસ્ત્રો આપણે ત્યાં સ્થાપવાં પડશે? સ્વરક્ષણને માટે, થોડામાં થોડું જનાં સમર્થમાં સમર્થ સૈન્ય સમવવવું હોય તો જળસ્થળ ને હવાની ઉપર વળી વધારે પ્રબુલ મેળવવું પડશે, તે માટે તથા અર્વાચીન શસ્ત્ર-અશ્ત્ર આદિની સિદ્ધિને માટે વળી કેટલાં બીજાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો અંદાં આણવાં પડશે? ઉત્તર મહાભારત યુદ્ધ એટલું સિદ્ધ કર્યું છે કે સૈનિક એકત્રો, અંગ્રજીથી ને શસ્ત્રજળથી જ, જ્ય મેળવી શકતો નથી; એની પાસે રક્ષણની પૂરતી સામગ્રી, એના નિર્વાહને માટે ઉચિત અમરજની યોગ્ય સામગ્રી, રહેના આરોગ્યને માટે સ્વચ્છ પરિસ્થિતિ ઔષધોપચાર આદિની સમર્થ સામગ્રી, ઇત્યાદિ અનિવાર્ય છે, તે સૌને માટે કેટલાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો આપણને હરનગત થયાં હોવાં એવશે! યુદ્ધ સિવાયની આજની કહેવાતી મુલેહશાન્તિમાં, આપણાં કાખમાં ને કરોડો માણસો બૂખ્યાં તરર્યાં ને નવઆં દૂર છે; ત્વેમની પહેલી જરૂરીઆતો નિવારવા આપણી બેતી ને ઉઘોગો વધારે સખળ ને વધારે સફળ કરવાં પડશે, તે જ કાર્ય વળી આપણા વિજ્ઞાનટંત્રની કેટલી બધી શાખાઓનો સળ આશ્રય માગશે! વળી આવી જ મુલેહશાન્તિમાં, આપણા દેશમાં દરવરે મેલેરીઆથી, ક્ષયથી, તથા બીજા રોગો ને ઉપદ્રવોથી મૃત્યુ પામે છે તે માણસોની સંખ્યા એક કરોડની નજીકમાં છે; એ જીવોને બચાવવા હોય અને આ રોગી શકાય તેવા ખંભીર મોટા ઘસારાથી પ્રજાદેહનું રક્ષણ કરવું હોય તો વિજ્ઞાનના ત્વરિત આશ્રય વિના કેમ ચાલશે? આપણી રહેણીકરણી, આહારવિહાર, ખાનપાન એ સઘળું બદલાવું જાય છે, જૂનો કસ ગયો છે ને સાચીય વિચારથી જે નવી શક્તિ આવવી જોઈએ તહેને બદલે નવી હાડમારીઓ ને નવા તાસ જ મળ્યાં છે. આપણો ખોરાક, આપણાં ધરખાર, આપણા રીતરીવાજ એ સૌ વારંવાર વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ તથાસવાં જોઈએ. બાળમરજોની

આટલી મ્હોટી સંખ્યા, યુવાવસ્થા પહેલાં અન્ત ન પામે તો તેમાં જ નિઃસરવ ધર્મ જતાં શરીરો, કૌવત તથા જોમનું ઝરણું આપણા જીવનમાં અલ્પ કાળ જ દેખાવાનું, બાકીનું આયુષ્ય રોગગ્રસ્ત કે અકાળ વિરામને ન પામે તો, આપણી મશહૂર હિન્દુસ્તાની સૂરતીથી જ અંકિત, “મલનેસે ઠાડો લલો, ઠાડેસે બેઠાન” એ જ આપણું લક્ષણદર્શક સૂત્ર : આ સૂરતનાં કારણો તપાસવામાં ને ઈલાજો અજમાવવામાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી વિના આપણી શી ગતિ થાય !

વિજ્ઞાને આજ લગીમાં ઘણું કર્યું છે. દૂરમાં દૂર તારાઓ તથા મ્હોટામાં મ્હોટાં સૂર્યમંડળોથી માંડીને તે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ, અણુથી પણ અણુ ને પરમાણુથી પણ અતિનદ્યુ એવાં વિદ્યુદ્ભૂઓ (ઇલેક્ટ્રૉન્સ) નાં માપ વિજ્ઞાને કર્યાં છે. સૃષ્ટિની તખ્તી ઉપર વિજ્ઞાનના પરાક્રમે આ સૌંજે અસંખ્ય નાટકો ભજવે છે ત્હેનો પડદો કાંઈક ઉપાડી તે ઉપરના નટોની તથા તેઓની અનન્ત વિવિધરંગી શક્તિની આપણને કાંઈક ઓંખી કરાતી છે. પૃથ્વીને પણ એક કણતુલ્ય બનાવી દે એવા વિશાળ આકાશની સમગ્ર સૃષ્ટિચત્ર તથા તે પૃથ્વીના જ એક ન્હાના કણમાં રહેલું સૂક્ષ્મ જગત્ એ બન્નેનું વિસ્તાર-દર્શન વિજ્ઞાને હવે શક્ય બનાવ્યું છે. સજીવ તથા નિર્જીવ સૃષ્ટિમાં વિલસતા ચેતનની એકતા વિજ્ઞાને જ સિદ્ધ કરવા યત્ન કર્યો છે. તે સિવાય વધારે વ્યાવહારિક રૂપે આજે પૃથ્વીને એક હેડથી બીજા હેડા લગી વિજ્ઞાનસેતુએ જોડી દીધી છેઃ કુદરતની અસહની જંગલી ભયંકરતાને કબ કરી કુદરતી બળોને વધારે ઉપયોગી હિતકારક ને આનન્દદાયક પણ બનાવ્યાં છે. ઉગડ જમીનને વિજ્ઞાને કૃણદ્રુપ બનાવી છે, પનામાં જેવા પ્રદેશને મેલેરીઆ-મુક્ત કરી જાણે નવા નિવાસપ્રદેશ પૃથ્વી ઉપર ઉમેર્યાં છે, અને રોગી આજની અપંગ ઇલાદિના ઉપર ઘણાં આશાંજનક ફિરજો પ્રસાર્યાં છે. વિશ્વના બેઢ અનન્ત છે ને સૃષ્ટિની લીલા અપાર છે. વિજ્ઞાન તે જાણે છે, તેમ તે પોતે ય, સનાતન વિશ્વનિયમો ઉપર સ્થાપિત થયા છતાં, સદૈવ ચિકસતું ને અજરામર છે. અભિવ્યક્ત્યન હમેશ મુશ્કેલ છે, પરંતુ વિજ્ઞાનનાં અભિવ્યક્ત્યનાં પરાક્રમેમાં હિન્દ જેવા પ્રાચીન દેશનો પુનરુદ્ધાર હોય તો તે આશ્ચર્યકારક નથી, કદાચિત્ તેમ થશે તો તેમાં વિજ્ઞાનનું પોતાનું હિત ને મનુષ્યજાતિનું વિશેષ કલ્યાણ બન્ને ય સંધારો.

વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય

આવા વિજ્ઞાનનું હિન્દમાં યથાર્થ અવતારણ કરવાને માટે એક કરતાં વધારે હવાનાં જોગવાં જોઈશે; પણ તે સર્વમાના એકની જ સાથે આપણને ખસારે કામ છે. તે ઇલાજ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યનો છે.

અર્વાચીન વિજ્ઞાનસાહિત્યનો દેહ મુખ્યત્વે જર્મન, ઑસ્ટ્રિયન, રશ્યન, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજ વગેરે યુરોપીય ભાષાઓમાં બંધાયો છે, અને તે તે દેશોમાં નિરન્તર આવતા સંગ્રાહનકાર્યથી તે સાહિત્ય હમેશાં વધતું જ જાય છે. આપણી પ્રજાનો લગભગ દરેક ટકા ભાગ તે ભાષાઓથી તદ્દન અજાણ છે, તેથી તે પરભાષાઓમાં ગમે તેટલી વિજ્ઞાનસમૃદ્ધિ હોય તો પણ આપણી ભાષાઓમાં તે આવ્યા વિના તે આપણી પ્રજાને કદી પણ ખરોખર પહોંચી શકે નહિ. તેથી,

જો કે આપણા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને તો આ પરલાપાઓના સંપર્કમાં હમેશ રહેવું જ પડે તો પણ, સામાન્ય પ્રજામાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોની સમજ તથા તેઓનાં ફળો ખરેખર ઉતરે તે માટે આપણી લાપાઓમાં વિજ્ઞાની સાહિત્ય અને તેમ જોડેલું ઉત્પન્ન કરવું જોઈશે.

જે હિન્દની જરૂર છે તે ગુજરાતની પણ છે. હિન્દના સામાન્ય પ્રજોના ઉપરાંત ગુજરાતના પોતાના પ્રજો પણ પુષ્કળ છે જે વિજ્ઞાનની સમજણની તથા વિજ્ઞાનવેત્તાની અપેક્ષા રાખે છે. ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્ય એ આપણી એક મોટામાં મોટી જરૂરીયાત તરીકે આ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે.

મદારી ખાતરી છે કે “સાહિત્ય”ની વ્યાખ્યામાં ઉતરવાની આપ મુને દરજ નહિ પાડો, ગત પરિપદના સાહિત્યવિભાગના વિદ્વાન્ અધ્યક્ષે, હું જાણું છું કે, સાહિત્ય-વિજ્ઞાન-વિજ્ઞાનસાહિત્ય એ સર્વનું પરિપદમાં શું સ્થાન છે ક્રિયાદિ ઉપર ધણી પ્રકાશક તથા સફાઈ-દાર ચર્ચા કરેલી છે : તે બહુ મનનીય ને આદરણીય છે. છતાં, સાહિત્યપરિપદ વ્યાખ્યા કેટલું વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય આવી શકે અને વૈજ્ઞાનિક પ્રત્યોચના ક્રીયા “સાહિત્ય”માં ગણી શકાય તથા ક્રીયા ન જ ગણી શકાય, એ મહત્વના પ્રશ્નોના કરતાં ય વધારે મહત્વનો ને વધારે વિશાળ દૃષ્ટિનો પ્રશ્ન આપણી પાસે આજે ઉભો છે. અને તે એ કે વિજ્ઞાનનો ખરો ખર પ્રસાર કરી શકે એવું સાહિત્ય કીધું છે? વિજ્ઞાનનું સ્પર્શન કરાવી શકે અને તે દર્શન પ્રજાની રંગરંગમાં ઉતારી શકે-આખા વિજ્ઞાનનું તેમ જ (જેમ વધારે સભવિત છે તેમ) વિજ્ઞાનનાં પ્રત્યેક અંગનું-એવું પ્રમાણરૂપ તથા સમર્થ સાહિત્ય જોઈએ. એ જ આપણી મુખ્ય કસોટી છે. સાહિત્યના ઉંચા આદર્શો તે જેમ વધારે સાચવશે તેમ તે વધારે સમર્થ થશે અને સાહિત્યવિષયક ગુણવત્તા તેમાં જેટલી વધારે હશે તેટલું તે અધિક આદરપાત્ર થશે એ યોગ્ય છે : પણ બીજી પાસથી વૈજ્ઞાનિક મહત્તાવાળા અમુક અન્ય સાહિત્યની કોઈક સાંકડી વ્યાખ્યામાં આવી ન શકે છતાં વિજ્ઞાનના આત્માના દેહ તરીકે વિજ્ઞાનના ઇષ્ટ પ્રસારમાં અથરા સંશોધનમાં ધણા ઉપયોગી હોય તો તે આપણી ગણનામાં આવવા જ જોઈએ.

વિજ્ઞાની સાહિત્યના બે મોટા પ્રકાર પાડી શકાય.

૧. સંશોધનનું વિદ્વદ્ભોજ્ય વિજ્ઞાનસાહિત્ય.

સંશોધકો પોતે જ્યારે પોતાનાં સંશોધનોને પ્રકટ કરે છે, ત્યારે તેઓનાં નિવેદનો મુખ્યત્વે અન્ય સંશોધકો તથા અભ્યાસકોની જાણ તથા વિવેચનને માટે અને જ્ઞાનની તેટલી પ્રગતિની નોંધ રાખવાને ખાતર લખાવલાં હોવાથી, સ્વાભાવિક રીતે વિષયની પરિભાષાથી એટલાં બધાં રંગાવલાં હોય છે કે તેઓ સામાન્ય વાચકવર્ગને કઠિન તથા અબોધક લાગે છે. આનું શોધખોળના દેહવાળું વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય જ્યાં સ્વતન્ત્ર શોધખોળો ચાલતી હોય છે ત્યાં જ ને તે શોધખોળના પ્રમાણમાં પ્રકટ થાય છે. સાધારણ રીતે વિજ્ઞાનપત્રોમાં, વિજ્ઞાનસલાઓની અંદર અથવા વિજ્ઞાનીઓનાં જાહેર સંમેલનોની સમક્ષ તે રજૂ કરવામાં આવે છે. અર્થજ્ઞાનિક જનતાને અગમ્ય હોવા છતાં આ જ સંશોધનાત્મક સાહિત્યમાં વિજ્ઞાનનો ખરો પ્રાણ રહે છે. વિજ્ઞાનની ખરી ઉન્નતિ આ જ સાહિત્યની ઉન્નતિ ઉપર રહેલી છે. અને નવું જ્ઞાન પ્રાપ્તિની પાછળ જોયો લાગેલા છે તેઓનો તે મોટો આધાર છે.

આપણે ત્યાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધન એટલું જૂઠું છે કે આયું સંશોધનાત્મક સાહિત્ય પણ તે-
જ પ્રમાણમાં જૂઠું હોય એ સ્વાભાવિક છે. ગુજરાતને તેના સાહિત્યની પણ બહુ ગરજ છે,
કારણ કે વિજ્ઞાનનો ખરો આત્મા આપણે ત્યાં આવીને વસ્યો છે તેની એ અચૂક, ને લગભગ
એક જ, સાબીતી છે. પણ તેનો આધાર શોધખોળની ઉપર છે; અને શોધખોળો દુઃખ
કર્તે થઈ જતી નથી. તે તો ધીરે ધીરે જ વધી શકે, પરંતુ ધીરે ધીરે સંશોધન આપણે ત્યાં
જડ ધાસે એવાં પગલાં તો બને તેટલાં બહેલાં લેવાં જોઈએ. યુનિવર્સિટીઓ વિદ્યામંદિરો ને
સાહિત્યસંસ્થાઓ આમાં હમેશા પહેલ કરી શકે છે: સાહિત્યપરિષદ પોતે ય સંશોધનની મદદતા
રચાવવામાં, સંશોધનની સગવડો રચવા ને વધારવામાં, નથા સંશોધકોની કદર કરવામાં ઉત્તમ
પાખો બેસાડી શકે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની કદર એ સાહિત્યપરિષદની મર્યાદાબહારનો રિવાજ
દાખલ, કદાચિત્ ધણાને, લાગશે. પણ ખરેખર ઉત્તમ પ્રકારનું વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય જોવાની
વ્યાસા આવા સંશોધન વિના કેમ પણ રાખી શકશે કે? વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતે જે જે
ખ્યાનિઓ મેળવી છે તેમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની ખ્યાનિ આવી મંદ હોય એવું મારી જાયું
નથી. આપણી આ મુખ્ય ખામી પૂરીશું નહિ ત્યાં લગી આ ઉચ્ચતર વિજ્ઞાન-સાહિત્ય
ગુજરાતમાં જોવાની આશા નિષ્ફળ જ થવાની છે.

પરંતુ લગભગ તદ્દન અંધારા આકાશમાં ય આપણને પ્રકાશની આશાનાં ચિહ્ન ઉદય
ચનાં દેખાય છે. રહેવા બેનો જ ઉદ્દેશ્ય અત્ર કરીશ.

એક તો અમદાવાદનું પુરાતત્ત્વ મંદિર છે; દ્વિતીય તે બાગકમાત્ર છે, અને સંશોધનમાં
સંશોધકના વ્યક્તિત્વમાત્રથી જ એટલી અગત્યના અંશો કાળ ને અનુભવ છે: છતાં સંશો-
ધનના સુન્દર-ને હું કહ્યું છું કે સિંધ-અંબોજનનો આરંભ ગુજ-
રાતે દેવે કર્યો છે એ નક્કી છે. આ મંદિરના આપણા બંધુઓને
આવકાર તથા અભિનંદન આપી, આપ સૌની સાથે હું એટલું
કચ્છીશ કે તેઓના ઉચ્ચ-ગ્રાહો સિદ્ધ થાય એની અનુકૂળતા તેઓને પ્રાપ્ત થાય, અને
પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રના ગુજરાતી સાહિત્યની મહત્ત્વની વૃદ્ધિ કરવા તેઓ સમર્થ થાઓ.

ખીજું, વનસ્પતિશાસ્ત્રને લગતું છે. રા. રા. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી હાકરના જેવા અનુભવી
અભ્યાસી તથા સંશોધક કાર્યકર્તા ગુજરાતમાં આજળીને વેટે ગણાય એટલા લાભે દરો.
એમનો ગ્રન્થ “વનસ્પતિશાસ્ત્ર: કાલિયાવાડના વરકા ડુંગરની જડી-
વા જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી.

શુદ્ધી, તેની પરીક્ષા અને ઉપયોગ” એ એવા પ્રકારની શોધો
જોવાથી તથા લેખીની વિચિત્રતાથી અંકિત થયેલો છે કે અન્ય દેશમાં
તે એકદમ વિદ્વાનો તથા સંશોધકોની સાભાર કદરને પાત્ર થયો હોત. વનસ્પતિશાસ્ત્ર, વૈદ્યક,
રસાયણિક વનસ્પતિ છત્યાદિની દૃષ્ટિઓથી પ્રધાનપણે મહત્ત્વનો એવો આ ગ્રન્થ તે શાસ્ત્રોની
વૈજ્ઞાનિક પરિણામોની દૃષ્ટિએ વળી અધિક આકર્ષક તથા ઉપયોગી છે. એ ગ્રન્થના પ્રકાશનને
આજ લગભગ ચૌદ વર્ષ થયા: આવા વયોવૃદ્ધ સંશોધકની કદર સાહિત્યપરિષદ પણ કેઈ
કાળે કરી શકી હોત તો તેથી તે પોતે જ સંમાનિત થાત એટલું જ નહિ પણ ખરદ

અદ્યતાળા સંશોધનની કદરથી ગુજરાતમાં સંશોધનને અધિક પ્રેરણા આપત. સદ્ભાગ્યે શ્રી કુન્ડનરેશ, જેઓ પોતે વનસ્પતિશાસ્ત્રના શોખીન તથા વિદ્વાન છે, તેઓએ એમને કુન્ડ-સંસ્થાનની વનસ્પતિના વર્ણનનું કાર્ય સોંપી આ ગુજરાતી વનસ્પતિશાસ્ત્રીની યોગ્ય કદર કરી છે. મ્હારી સમજ પ્રમાણે આ કાર્ય પૂરું પણ થયું છે ને નવો અન્ય મુદ્દાવર્ષમાં છે.

૨. લોકપ્રિય વિજ્ઞાનસાહિત્ય.

તદ્દન સંશોધનાત્મક સહિત્ય, પછી તેમાંનાં સંશોધનો પહેલી વાર ગુજરાતીમાં પ્રકટ થનાં હોય કે અન્યભાષાઓમાંથી ગુજરાતી સંશોધકોને માટે આપવાં હોય તેનું સંશોધનોનું સાહિત્ય ગુજરાતી વિજ્ઞાનના પ્રાણરૂપ હમેશ રહેશે, તે છતાં તેને એકદમ રચી શકાય એમ નથી. પરંતુ આ ખીજ પ્રકારનું સાહિત્ય જેને, ગોવર્ધનરામની ભાષામાં, પ્રથમ પ્રકારના વિદ્વદ્ભોગ્ય સાહિત્યથી ભુલું પાડવા લોકભોગ્ય વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય કહી શકાય, તે બહેતુ તથા જરૂરમાં પ્રકટ કરવું એ આપણા હાથની વાત છે. આ સાહિત્ય લોકભોગ્ય ને લોકપ્રિય હોવું જોઈએ, એટલે કે સહિત્ય તથા વિજ્ઞાનથી તદ્દન અલગથા અથવા થોડા જ જ્ઞાનવાળા જન-સમુદાયને તે વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપી શકે તથા રસથી આકર્ષી શકે એવું હોવું જોઈએ. બને તેટલી એકસાધવાળું હોવા છતાં પરિભાષાનો તે કમમાં કમ ને તે પણ સ્પષ્ટ સમજ પાડીને જ ઉપયોગ કરનાર, વિદ્વાનો તથા સંશોધકોની મૂળ શોધખોળોના લેખોનું સરળ દોહન કરી રસિક છતાં સુદ્ધિશાળી પણ અ-વિજ્ઞાની જનસમાજને તેનું મુખ્ય તારતમ્ય ગળે ઉતારનાર, શોધખોળોનાં પ્રાણરૂપ તરવો ફળો વિધિઓ ધૃત્યાદિનો પણ બને તેટલો તાદશ ને આકર્ષક ખ્યાલ આપી શકે એવું તે હોવું જોઈએ. આ સાહિત્ય વિજ્ઞાનના વિકાસની તથા ઇતિહાસની માહિતી આપશે, વિજ્ઞાનની લાક્ષણિક પદ્ધતિ સમજાવશે, વિજ્ઞાનનાં સંખ્યાનંધ-શાસ્ત્રોના મૌલિક સિદ્ધાન્તો તથા વાદો મનમાં ઠસાવશે, વિજ્ઞાનના વ્યવહાર ને લાભકારક ઉપ-યોગો જાણમાં લાવશે, શિષ્ટતા અથવા ઐતિહાસિક મહત્તા પામેલા પ્રયોગોનું સ્પષ્ટ વર્ણન આપશે, નામાંકિત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનાં તથા મહાભારત શોધખોળોનાં રસીયાં જ્ઞાન રજુ કરશે, હિન્દી પ્રાચીન વિજ્ઞાનકૃતિનો બરોજર ખ્યાલ ફેલાવશે તથા ખોસ-રાય-રામાનુજમ-રામન જેવા અર્વાચીન હિન્દી વિજ્ઞાનીઓની કૃતિ વારંવાર પ્રજાની સમક્ષ રાખશે, આપણા દેશની ધણી પ્રાચીન હુનરકળાઓનું જ્ઞાન જે અસારે મોટે ભાગે મનમાં જ સમાધ રહ્યું છે ને મુખથી તથા ક્રિયાથી અપાને અપાતે અત્યારે નિર્જીવ તથા સત્તરવીન થવા લાગ્યું છે તેને એકઠું કરી તેનો પ્રસાર તથા રક્ષણ કરશે, અને આજના દિવસમાં જે અનેક કસ વડે વિજ્ઞાન આપણા જીવનને વધુ ને વધુ સ્પર્શ કરી રહ્યું છે તેની ખરી સમજ અસરકારક રીતે આપણી પ્રજાના સર્વ વર્ગોમાં ફેલાવશે.

તેનું સ્વરૂપ પણ તેના પ્રાથમિક ઉદ્દેશોની અનુસાર વિવિધપ્રકારનું થશે. તે વિચારપૂર્ણ નિબંધો, શાસ્ત્રીય વાચનમાળાઓ, ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તો ધૃત્યાદિનું ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કરશે તેમ નોંધો, સમાચારો, કથાઓ, જનનયરિતો, ખુવાસાઓ, વ્યાખ્યાનો, ચર્ચાઓ ધૃત્યાદિનું વધારે

મનોરંજક સ્વરૂપ પણ લેશે. કદી કદી મોટા સંગોધકો ય તેમાં પોતાની પ્રસાદી ઉમેરશે અને સ્પેન્સર, હક્સ્લી, ટીન્ડોલ, લેન્ડેસ્ટર ઇત્યાદિના ગુજરાતી અવતારો પણ આપણે જોઈ શકીયું. તો પણ મોટે ભાગે આવા સાહિત્યનો ભાર સંરોધકોના ઉપર મૂકી શકાતો નથી. તેઓની ત્રેરણા સલાહ ને દેખરેખ મળતાં રહે તો પણ ધણું છે. મહારી સમજ પ્રમાણે એટલું મેળવવું આવશ્યક છે, નહિ તો આ લોકપ્રિય વિજ્ઞાનસાહિત્યની શિષ્ટતા ને સફળતા બહુ જોખમમાં આવી પડશે.

જે જે દેશોમાં આજે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ તથા અન્વેષણ ચાલે છે ત્યાં આ બંને પ્રકારનું વિજ્ઞાનસાહિત્ય, કેવળ બહુ વિપુલ ને સમૃદ્ધ છે એટલું જ નહિ પણ, બહુ ઝડપમાં વધતું જાય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં જે લોકોએ જ વિજ્ઞાનસાહિત્ય છિંત્તેનો અમુક ભાગ આપણા અંગ્રેજી ભણેલા વર્ગોમાં પણ પ્રસારે છે, તે છતાં તહેનો પૂરો ખ્યાલ તો તે દેશમાં જ આવી શકે છે.

આ અંગ્રેજી સાહિત્યની સમાલોચના અથવા લક્ષણદર્શન, ઉપયોગી હોવા છતાં, અસારે અરથાને છે. પરંતુ તે સમર્થ ને અતિ વિવિધ છતાં અતિ અસરકારક એવા સાહિત્યને ઉત્પન્ન કરનારી કેટલીક શક્તિઓનો સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ અપ્રસ્તુત નથી.

ઈંગ્લેન્ડમાં, તેમ જ અન્ય દેશોમાં, ઘણી મોટી મોટી સભાઓ તથા સંસ્થાઓ વિજ્ઞાનના પ્રસારનું તથા વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિનું કાર્ય ઉત્તમ રીતે કરે છે. તેઓ એકંદરે બંને પ્રકારનાં વિજ્ઞાનસાહિત્યને પોષણ આપે છે, જો કે મોટામાં મોટી સંસ્થાઓ તો સ્વાભાવિક રીતે વિદ્વાનોને માટે જ હોય છે. આ સંસ્થાઓની રીતિ તથા પ્રણાલીનું જ્ઞાન આપણને ઘણી રીતે સદાયક યત્ન શકરો. એટલે કે લોકભોગ્ય વિજ્ઞાનસાહિત્યના પ્રશ્ન ઉપર તો તે પ્રકાશ નાંખશે જ, પણ તે ઉપરાંત સંરોધન ને સંરોધનાત્મક સાહિત્ય, ગુજરાતની સાહિત્યસંસ્થાઓનું સદ્કારી સંપોજન, અને આખી સાહિત્યપરિવહની કાર્યવૃદ્ધિ વિષેનો બહુ યોગાયલો પ્રશ્ન-એ સર્વની ઉપર પણ તે ઉપયોગી ને સ્વયં પ્રકાશ નાંખશે.

આ સંસ્થાઓમાંની કેટલીક તો જાણે જગદ્વિદિન છે. કેટલીકના નમૂનાઓ ઉપર આપણે ત્યાં રચનાઓ પણ યત્ન મૂકી છે તે સૌમાં "બ્રિટિશ એસોસિએશન ફૅર ધી એડવાન્સમેન્ટ ઓફ સાયન્સ" નામની સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠિતિઓ અન્ય સરચાનોમાં, અમેરિકામાં તથા કેટલાક મુરોપીય દેશોમાં પણ છે. આપણી "ઇન્ડિઅન સાયન્સ કોંગ્રેસ" પણ ઘણે અંગે એના જ ઘટ ઉપર ચાલે છે. લન્ડનનું "રૉયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂશન" એ સંરોધન તથા પ્રસાર બંને કાર્યો એક સરખી શિષ્ટ રીતે કરે છે, ને તે રીતે તે અદ્વિતીય છે. વૈજ્ઞાનિક પરિવહાના અમૂલ્યોની સપ્રયોગ વ્યાખ્યાનમાળાઓ પ્રતિવર્ષ ત્યાં ચાલે છે. તે વ્યાખ્યાનો, શ્રોતાઓની પામેથી વિતાનની દાષક સમજની, તથા સરળતાથી રજૂ કરેલી વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટીકોનો મદ્ય કરવાની છુદ્દિની, અપેક્ષા રાખે છે, તેમ-મહારે ઉમેરવું જોઈએ કે-શ્રોતાની પાસે થોડીક "ગીતી"ઓની પણ અપેક્ષા રાખે છે.

આવા દાખલાઓ છતાં એકંદરે એ વાત કબુલ કરવી પડશે કે આ વિજ્ઞાનમંડળો, વિજ્ઞાનસંસ્થાઓ, યુનિવર્સિટીઓ વગેરે, ઉંચા પ્રકારનું પુષ્કળ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરીને પણ, આખરે તો મુખ્યત્વે વિદ્વાનોની અંદર જ વિજ્ઞાનપ્રચાર કરે છે. તહેની બહાર જે મોટો જનસમુદાય છે, "The great Public" છે, ને જે "અ-વૈજ્ઞાનિક" છે, તહેની તરફ ધીપાવવાનું ખરું કામ તો દેશની "પ્રેસ" જ કરે છે. સર્વ પ્રકારનાં, વર્તમાન તથા સામયિક, પત્રો તેમ જ અન્યપ્રકાશકો જ મોટો ભાગે આ સેવા કરે છે. કુશળ લેખકોની સેવા પણ તેઓ જ મેળવે છે, અને જનસમાજની રચિતે ઉશ્કેરીને ત્વરિત સંતોષ પણ તેઓ જ આપે છે.

તેઓએ આ કાર્ય કેવું વિવિધ, કેવું હૃદયંગમ ને કેવું સંગીન બનાવ્યું છે! દૈનિક "ટાઇમ્સ" એવ પત્રનાં વૈજ્ઞાનિક "કોલમ" થી માંડીને તે, "સાયેન્ટિફિક અમેરિકન," "રેન્ડ" , "લન્ડન", ઇત્યાદિના સચિત્ર લેખોમાં થઈ, મી ૧ "ઈલ્યુસ્ટ્રેટેડ એન્સાઇક્લોપીડીયા," ટૅમ્સનની "આર્ટિસ્ટ-સાઇન્સ ઑફ સાયન્સ" ઇત્યાદિની મોહક પુસ્તકમાળાઓમાં થઈ, હકરલી પ્રિન્સલ લેન્કેસ્ટર જેવાના નિમંત્રણ તથા "રોમાન્સ ઑફ સાયન્સ," "હીરોઝ ઑફ સાયન્સ," "વન્ડર્સ ઑફ સાયન્સ," "પીપ્લસ બુક્સ," "હોમ યુનિવર્સિટી લાઇબ્રેરી" ઇત્યાદિની લગભગ અગણિત અન્યમાળાઓમાં ફરી, જૂન વનની કથાઓથી લઈને એચ. જી. વેલ્સની છેલ્લી નવલકથાઓ લગીમા કેટલી બધી વિજ્ઞાનવાચન-સમૃદ્ધિ અંગ્રેજી વાચકની પાસે રજુ થઈ ચૂકી છે! આખા વિજ્ઞાનના આટલા વ્યાપક થયેલા ને હજી વધારે વ્યાપક થતા ક્ષેત્રના કોઈ પણ વિભાગમાં એક નવી મહત્ત્વની શોધ થઈ, એક નવો બનાવ બન્યો કે એક નવો વાદ પ્રકટ થયો કે સંખ્યાગંધ લેખકો-જેઓ જાતે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ન હોય તો વિજ્ઞાનની સારી સમજ તો ધરાવે જ છે અને જેઓની લેખનશક્તિ સિદ્ધ થયેલી છે તેઓ-તહેને એકદમ હાથમાં લઈ જુદા જુદા પ્રકારે પ્રગતી સમક્ષ રજુ કરે છે. આના કુશળ લેખકોનું મહોતું દળ, "જ્ઞાનની ન્હાની ન્હાની દુકાનદારીઓ"ના કામથી શરૂઆત વિના, પત્રકારો તથા અન્યપ્રકાશકોના આશ્રય તળે, વિજ્ઞાનનાં કઠિન તરવો તથા દુર્ગમ રહસ્યોને, પરિભાષાદિની ગૂંચવણો-માંથી અને તેટલાં તારવી લઈ, નિરંતર ઉત્સુક જનસમાજના હાથમાં પહોંચાડે છે. તેઓનાં લખાણોમાં કેટલાંક તાત્કાલિક અદ્યાપુર્વી ને ધાંધળાણાં પણ હોય છે, પણ બાકીનાં વધારે મહત્ત્વનાં ને વિશેષ રચાથી તરતવાળાં જુદાં પડી શકે છે.

આ વિષય ઉપર એક સુંદર અંગ્રેજી "Science and Publicity" ના નામથી "નેચર" નામના સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી વિજ્ઞાનપત્રમાં થેલા સમય ઉપર (૧૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૩ ના અંકમાં) પ્રકટ થયો હતો. લોકભોજ્ય વિજ્ઞાનસાહિત્યની આવશ્યકતા તથા સાધનો બન્નેનો વિચાર ધણી સારી રીતે, જે કે ઇંગ્લંડની દૃષ્ટિથી, એમાં રજુ થાય છે. અમેરિકામાં તો આ પ્રશ્ન મહત્ત્વ વધારે સમજાયું છે, અને આ વિષયમાં પણ અમેરિકા વધારે જાગૃત, વધારે સજ્જ, ને વધારે પ્રયત્ન છે એ સ્પષ્ટ થયેલું છે. અમેરિકાવાસીઓએ લાક્ષણિક રીતે આ ખોટ પૂરવાની વ્યવસ્થા પણ રચી રાખી છે, અને "સાયન્સ સર્વિસ"ના નામથી તહેની યોજના તથા પ્રયત્ન સજ્જતા પણ પામી છે. એક ધનાઢ્ય અમેરિકને, દૃઢ લાખ

ડૉક્ટરની સખાવત કરી આરંભ રહેતો કરી આપ્યો છે, પ્રથમ પંક્તિના કેટલાક અમેરિકન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ ત્હેની “બોર્ડ ઑફ ટ્રસ્ટીઝ”માં નિમાયા છે અને આ સંસ્થા વિજ્ઞાનનું લોકમોગ્ય સાહિત્ય, સરળ ચિત્તાકર્ષક ને પ્રમાણરૂપ લઘુ લેખ વડે, અમેરિકાનાં પચાસ કરતાં વધુ પત્રોને પૂર્વ પાડે છે.

ગુજરાતનું લોકપ્રિય વિજ્ઞાનસાહિત્ય.

ગુજરાતનું સંશોધનાત્મક સાહિત્ય ખડુ જૂજ હોય તો આ બીજા પ્રકારનું લોકમોગ્ય સાહિત્ય કેટલું છે ? કેવું છે ? અને ત્હેને વધારેમાં વધારે સારી રીતે પણ થોડામાં થોડા વખતમાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકાય ? વિજ્ઞાનવિભાગની આગળ આંત્રે મ્હોટામાં મ્હોટા પ્રશ્નો આ જ છે.

આપણને શરમની સાથે લાન ચાય છે કે અત્યાર લગીના ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યનું સરવૈયું પણ આપણે હજી કાઢ્યું નથી. એ સાહિત્ય ક્ષુદ્ર તથા સ્વસ્થ હોય તો પણ ત્હેની યાદી ૫ પ્રકટ થઈ નથી. રા. ભાષ રણછતરામની વિષયોની યાદીમાં, પરિપક્વના પ્રારંભથી જ, એને માટે માગણી હતી, પણ હજી લગી આ ક્ષેત્ર લગભગ તદ્દન વર્જિત રહેલું છે. “લગભગ” શબ્દ મૂકવાનું કારણ એક જ છે, અને તે અભિનન્દનયોગ્ય છે, કે આપણી વિજ્ઞાનસમિતિના ઉત્સાહી મંત્રી રા. ભાષ પ્રીતમરાયે આ ખડુ જરૂરી કાર્યનું મંગળાચરણ કર્યું છે. એમણે હમણાં જ પ્રકટ કરેલા આપણી સમિતિના રીપોર્ટનાં ૬૨ થી ૬૬ લગીનાં પૃષ્ઠોએ આપનું ધ્યાન ખેંચ્યું હશે તો તેમાં આવી સમાલોચનાને માટે પ્રાથમિક અમત્વની એક નોંધ આપે દીધી હશે.

જુદા જુદા વિષયોનાં મળી કુલ ૧૯૧ વિજ્ઞાનપુસ્તકો એમની ગણતરીમાં આવ્યાં છે, ને તેમાં ૨૬૧ ગયેલાં બીજાં ઉમેરીએ તો પણ વધુમાં વધુ ૨૫૦થી વધારે વિજ્ઞાનપુસ્તકો ગુજરાતીમાં નહિ હોય એમ એમને લાગે છે. આ ઉપરાંત એમણે વિષયાનુસાર એક ટોચક આપ્યું છે તે પણ ઉપયોગી છે.

આ કાર્ય આગળ વધારી પૂર્વ કરવામાં આવે તો તેથી વિજ્ઞાની લેખકોને તથા ગુજરાતી વાંચકોને ઉલ્લાસને સવક પડશે. વિજ્ઞાનનાં જાણીતાં શાખાશાસ્ત્રોનાં નામ તથા ગુજરાતનાં સઘળાં વિજ્ઞાનપુસ્તકોને ગોઠવવામાં આવે, અને આ વિષયવાર યાદી, પુસ્તક લેખક તથા પ્રકાશકોનાં પૂરાં નામ સાથે, તેમ જ ત્હેનાં મૂલ્ય પૃથક્કરણ તથા મુદ્રણતિથિ સહિત, પ્રકટ કરવામાં આવે તો આપણા સરવૈયાનું બીજું પગથું આપણે લીધું એમ યશે. આટલી યાદી પણ ઘણી ઉપયોગી યશે, અને ત્હેની ઉપયોગિતા ચાલુ રાખવાને નવાં પ્રકટ થતાં પુસ્તકોની એ જ પદ્ધતિની યાદી ત્હેના વધારા તરીકે પ્રતિનિધ પ્રકટ થવી જોઈએ. તે પછી એક જ કાર્ય બાકી રહે છે કે પ્રત્યેક શાસ્ત્રના પુસ્તકસંગ્રહની સામાન્ય સમાલોચના તે તે શાસ્ત્રના જાણનાર વિદ્વાને કરવી. રા. ભાષ પ્રીતમરાયે આરંભ કરેલ કાર્યની પૂર્તિ તેઓ પોતે જ કરી શકે તો આપણને વધારે દર્પ પામવાનું કારણ મળે.

આ કાર્ય આગળ વધારી પૂર્વ કરવામાં આવે તો તેથી વિજ્ઞાની લેખકોને તથા ગુજરાતી વાંચકોને ઉલ્લાસને સવક પડશે. વિજ્ઞાનનાં જાણીતાં શાખાશાસ્ત્રોનાં નામ તથા ગુજરાતનાં સઘળાં વિજ્ઞાનપુસ્તકોને ગોઠવવામાં આવે, અને આ વિષયવાર યાદી, પુસ્તક લેખક તથા પ્રકાશકોનાં પૂરાં નામ સાથે, તેમ જ ત્હેનાં મૂલ્ય પૃથક્કરણ તથા મુદ્રણતિથિ સહિત, પ્રકટ કરવામાં આવે તો આપણા સરવૈયાનું બીજું પગથું આપણે લીધું એમ યશે. આટલી યાદી પણ ઘણી ઉપયોગી યશે, અને ત્હેની ઉપયોગિતા ચાલુ રાખવાને નવાં પ્રકટ થતાં પુસ્તકોની એ જ પદ્ધતિની યાદી ત્હેના વધારા તરીકે પ્રતિનિધ પ્રકટ થવી જોઈએ. તે પછી એક જ કાર્ય બાકી રહે છે કે પ્રત્યેક શાસ્ત્રના પુસ્તકસંગ્રહની સામાન્ય સમાલોચના તે તે શાસ્ત્રના જાણનાર વિદ્વાને કરવી. રા. ભાષ પ્રીતમરાયે આરંભ કરેલ કાર્યની પૂર્તિ તેઓ પોતે જ કરી શકે તો આપણને વધારે દર્પ પામવાનું કારણ મળે.

૧. અંગ્રેજી વિજ્ઞાન-પત્ર “નેચર” સંપાદના વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોની યાદી, આ સર્વ વિગતો સાથે, ઘણું કરીને પ્રતિમાર્ગે, અવગ જાણી ગયાં એવી રીતે પ્રકટ થે છે, અને ત્હેનાં સામ્પ્રદાયિક, મન્યાવ-લોભનોની સાથે આ માસિક યાદી સઘળા કાર્યકર્તાઓને તથા વાંચકોને સહાયક થાય છે.

રા. ભાષા પ્રોત્સાહન પ્રકટ કરેતા આંકડાઓ ઉપરથી આપણા મનના કેટલાક સંસ્કારો દઢ થાય છે. તેમના એક એ છે કે આ પુસ્તકોનો મહોટો ભાગ, અર્ધાથી સહેજ ઓછો ભાગ, વૈદ્યક આરોગ્ય સરીર ને તત્સમ અન્ય વિદ્યાઓને લગતાં પુસ્તકોનો છે. આ વિદ્યાઓનું આખું ક્ષેત્ર સાહિત્યમાં તેમ જ પ્રજાજીવનમાં જે મહત્ત્વને યોગ્ય છે તેની અત્યુક્તિ થઇ શકે એમ નથી. પરંતુ એટલું યાદ રાખવાની ખાસ જરૂર છે કે આપણા દેશમાં પ્રચલિત થયેલી તે તે વિદ્યાઓનો, અર્વાચીન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની ભૂમિ ઉપર, અંગ્રેજી વિદ્યાઓની સાથે સમન્વયાત્મક અભ્યાસ થશે ત્યારે જ આ ક્ષેત્રમાં ખરેખરી કીમતવાળું સાહિત્ય પાકશે. અને આ સત્ય લોકગમ્ય તેમ જ સંશોધક બંને પ્રકારનાં આ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોના સાહિત્યોને લાગુ પડે છે. વળી બીજી એક નોંધ અસ્થાને નહિ ગણાય કે ગુજરાતમાં વિજ્ઞાન-પત્રો નથી તે છતાં આ વિષયોને લગતાં એક કરતાં વધારે માસિકો કેટલાં ય વર્ષો થયાં ચાલે છે. અલબત્ત, એ પત્રોમાં જાહેરખબરો, તુરખાઓ, તાર્કિક વાપરવાની દવાઓ, અકસ્માતના ઇલાજો, ઇલાહિ પુસ્તકો હોય છે, જે ઉપયોગી હોય તો પણ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યમાં ગણી ન શકાય. પણ તેની સાથે એ પણ કશુંક કરવું જોઈએ કે ઝંકુ જેવા ગુજરાતી વૈદ્યશાસ્ત્રોની જીવનકથાઓને લગતી અથવા તેઓની વૈદ્યકપદ્ધતિને લગતી, રચાનિક આધિઓના ગુણદોષાત્મક અભ્યાસની તથા કદી કદી વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણો રિપેરી હકીકતો પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તે પત્રોના પ્રયોજકો શાસ્ત્રીય મહત્ત્વની વધારે સામગ્રી રજુ કરવા યત્ન કરે એ ઇચ્છુ છે.

આ સિવાયનાં બીજાં ગુજરાતી પુસ્તકો મુખ્યત્વે કૃષિશાસ્ત્ર તથા પ્રાણિશાસ્ત્રને લગતાં છે: મહોટો ભાગે “કેળવણી ખાતાને માટે અથવા શાળાઓના ઉપયોગને માટે પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે.” તે સંઘર્ષાં પુસ્તકોનો કેટલાકો હિસ્સો લગભગ શબ્દશઃ ભાષાન્તર છે એ જાણવું અગત્યનું છે, તેમ તેવાં પુસ્તકોના પ્રચાર તથા આકર્ષક શક્તિની જોટલી હકીકતો મળી શકે તેટલી ઉપયોગી છે. રવતન્ત્ર અભ્યાસને પરિણામે લખાયેલાં પુસ્તકો આમાંથી કેટલાં થોડાં નીકળશે !

આ સર્વ પુસ્તકોમાં આવી ગયેલા સાહિત્યની ઉપરાંત કેટલુંક ખરેખર સાઈ “લોકપ્રિય સાહિત્ય આપણાં સામયિક પત્રોમાં દટાઈ ગયું છે. તેમાંનું કેટલુંક તો અલગ ગ્રન્થરૂપે, અથવા સંગ્રહમાં, પ્રકટ થવાને હજી પણ લાયક છે. તેને વીણી કાઢવાનો તથા ફરીથી પ્રાચીન લાવવાનો ઉત્સાહ કોઈ બતાવશે ખરું કે ?

આ પ્રશ્ન નિરર્થક નથી. છેલ્લાં સાતેક વર્ષોમાં ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યની પ્રવૃત્તિને સારો વેગ મળ્યો છે, અને જેમ ગ્રન્થપ્રકાશનમાં તેને પરિણામે સંખ્યાબંધ પુસ્તકોનો પાક ઉતર્યો છે તેમ સામયિક પત્રોમાં તેને લીધે વિજ્ઞાનના ઝરણે અનિયમિત નવો ફાવો. છતાં સ્પષ્ટ દેખાવ આપુ રાખ્યો છે. આરંભની તથા બીજા અનુભવની સુરેલીઓ તથા ખામીઓ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ વિચાર ને પ્રયાસથી, અવલોકન તથા સંયોજનથી તે કમ થશે એ પણ નક્કી છે.

એ પણ એક નવાઇની, જો કે સતી, વાત છે કે પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકોના કરતાં આ સામયિક પત્રોમાંનું સાહિત્ય, એકંદરે લોકપ્રિય વિજ્ઞાનસાહિત્યના આવશ્યક લક્ષણોમાં, વધારે સમૃદ્ધ છે. અત્યારની હાલતમાં તો મહેને એ સામયિક સાહિત્યનું ક્ષેત્ર વધારે આશરપદ લાગે છે.

આ નવા કાગીમાં ધણા જુદા જુદા વિષયોનાં પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે. મહારી લખી ગેરહાજરીને લીધે તે સર્વની સાથે હું મહારી ઇચ્છા જોડેલાં નિકટ પરિચય મેળવી શક્યો નથી. છતાં મહેને જે બે મુખ્ય સંસ્કારો પાસા છે તેને આપનામાંથી જેઓએ તે પુસ્તકોને બરોગર જોયા હશે તેઓ સંમત થઇ શકશે એવી આશા રાખું છું. પ્રથમ તો એ કે નવા નવા વિષયો ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યની! અંદર લાવવામાં આવ્યા છે અને વિષયોનું વૈવિધ્ય આ પ્રમાણે વધ્યું છે, જો કે આપણી જરૂર પૂરે તેટલી નિશાળી નિરિધતા તો હજી ઘણી દૂર છે. બીજો સંસ્કાર એ છે કે લગભગ સર્વ લાપાન્તર છે, તે એટલે સુધી કે વિજ્ઞાનસાહિત્ય રચવાનો એ જ શાહી માર્ગ હોય એવો ભ્રમજનક ધોષ પણ આપણે કાને પડે છે.

આ નવી સવૃદ્ધિનો સૌથી મોટો ફિરસો વડોદરાના શ્રીમંત મહારાજ સાહેબના ઉદાર આશ્રયને આભારી છે. તેની કેટલીક હકીકત રા. રા. ભરતરામ મહેતાએ “વડોદરા રાજ્યની સાહિત્યસેવા” નામના લેખમાં આપી છે.^૧ તે લેખ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે, “શ્રી સયાજીસાહિત્યમાળા”ના “વિજ્ઞાનગુચ્છ”માં લગભગ ૧૭-૧૮ વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકો ગુજરાતીમાં પ્રકટ થયાં છે, અને “શ્રીસયાજી બાળજ્ઞાનમાળા”માં બીજા ૧૬ પુસ્તકો પ્રકટ થઇ ચૂક્યાં છે. આ બીજી માળાનું દરેક પુસ્તક ૭ ૭ અને મળી શકે છે અને એમાંનાં કેટલાંક બીજી આવૃત્તિ પામ્યાં છે એ તેઓની “લોકપ્રિયતાની સાક્ષી પૂરે છે” પરંતુ “શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા”નાં વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોની પાંચસે પાંચસે નકલો પણ પાંચ વર્ષ લગીમાં ખપી ગઇ હોય, ને એકેકની બીજી અવૃત્તિની જરૂર પડી હોય, એમ દેખાતું નથી, તે હકીકત પણ તે જ ન્યાયે વિચારવા જેવી છે.

આટલાં પુસ્તકો ઉપરાંત, આ રાજ્યના લાપાન્તરખાતાએ “શ્રી સયાજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહ” બહાર પાડ્યો છે તે વિષે એ જ લાઇ આપણને જણાવે છે કે “તેનાં સર્વં મુક્તકંઠે વખાણ થયાં છે”-જે વાત મહેને તથા આપમાંના ધણાને તદ્દન નવા જ સમાચાર જેવી છે. દુર્લાભે આ લાઇનો આપો લેખ આ જ ધાટીના પ્રસંસાત્મક નિવેદનનો છે. આ આખા કાર્યના આટલા સમૃદ્ધ માટે, વિજ્ઞાન ઉપર તેઓએ આટલું લક્ષ આપ્યું તે માટે અને આ સઘળા કાર્યની પાછળ જે પરિશ્રમ હોવો જ જોઇએ તેને માટે આ પુસ્તકોના પ્રયોજકોને સર્વ કાર્ગ પૂરેપૂરા અન્તઃકરણથી અભિનન્દન આપશે. તેઓએ સ્વીકારેલી પદ્ધતિ તથા પ્રકટ કરેલાં પુસ્તકોની વિજ્ઞાનસાહિત્યની દૃષ્ટિએ ક્ષીમત એ બંને પણ તેટલાં જ સંમાનયોગ્ય હોત તો આપણને

અધિક આનંદ થાત. કારણ કે આ બન્ને સંબંધી તેઓની તથા ગુજરાતના ખીજા ઘણા વિજ્ઞાની કાર્યકર્તાઓની વચ્ચે ગંભીર મતભેદ છે એ જાનું રહે એમ નથી. આપણા દેશમાં વિજ્ઞાની સાહિત્યની જે મુશ્કેલીઓ છે તે બેતાં વડોદરાના આ ઉત્સાહી પ્રયોગોની કૃતિમાં નહાની નહાની ખામીઓ હોય તે વિચરવા સર્વ કાંઈ તૈયાર છે. પણ આ મતભેદ એવા મહત્વના વિષયનો છે, જે પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવે ત્હેનાં પરિણામ ગુજરાતના વિજ્ઞાન-સાહિત્યને એટલાં પ્રાણરૂપ છે, વળી વડોદરારાજ્યની સાહિત્યસેવા અત્યાર લગી એવી હિજનગણ છે, કે આ વિષયમાં કાંઈને ય કાંઈ પણ ભેરથી કહેવું પડે તો તે સત્યને જ ખાતર, વિજ્ઞાન-સાહિત્યની ઉત્પત્તિ તથા ઉન્નતિ એ સર્વમાન્ય ક્ષણે જ ખાતર, તથા વિજ્ઞાન ને સાહિત્ય હિમયનાં શિષ્ટ ધોરણો આપણા વિજ્ઞાનસાહિત્યમાં સચવાવાં ભેદએ એવી ચીવટને જ લીધે, કહેવાવું ભેદએ. આવા વિવેચનથી ઉત્સાહીઓનો ઉત્સાહભંજન થાય અને કાર્ય કરવાની શક્તિવાળાઓ વધારે વિવેક તથા દીર્ઘદષ્ટિથી ચોતાનો માર્ગ પસંદ કરે, ને પસંદ કરેલો તપામે, એ જ ઇષ્ટ ઉદ્દેશ છે.

મુખ્ય વાત એ છે કે જે નવું સાહિત્ય વડોદરાએ પ્રકટ કર્યું છે તે હજી પ્રકટ કરવા માગે છે તે સઘળું અકેકા અંગ્રેજી પુસ્તકના લાપાન્તરના પાયા ઉપર જ થયું છે ને થવાનું છે. લાપાન્તરને માટે મૂળે તિરસ્કાર નથી, તેમ ત્હેની સામે દુરામત્સર નથી. સાહિત્યસર્જનમાં ને સાહિત્યવૃદ્ધિમાં લાપાન્તરો આવશ્યક અનિવાર્ય ઉપકારક પણ હોય છે. પણ ત્હેની મર્યાદા છે, ને તે આળંગવી એમાં સમય-શક્તિ-દ્રવ્યનો દુર્વ્યય ને સાહિત્યના લાભવનું ભય બન્ને છે. આખો પ્રશ્ન તેથી કરીને આ મર્યાદા નક્કી કરવાનો જ છે.

પરલાપાના શિષ્ટ ગ્રન્થો, પ્રથમ પંક્તિના લેખકોની કૃતિઓ, વિદ્વાતાલરી પર્વેણાઓ, માનવતાના સામાન્ય પ્રશ્નો ઉપર નવીન પ્રકાશ પાડનારાં પુસ્તકો વગેરે આપણા દેશના ગણ-પ્રમાણે તથા વાચકોની ગ્રહણશક્તિ પ્રમાણે, આપણી લાપામાં ઉતારવાં જ પડશે, અને તે કામ પણ બહુ સમજ વિવેક તથા શક્તિથી થાય તો જ સાર્યક છે. પણ આ એક વાત છે, અને પરલાપામાં જુદી જ ભૂમિકાવાળા વાચકોને માટે તથા તે જ લોકોના વિનોદને માટે તૈયાર થયેલી આખી વાચનમાળાઓ ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો લોભ કરવો, અથવા “હોમ યુનિવર્સિટી લાયબ્રેરી,” “પીપલ્સ બુક્સ,” “ચિલ્ડ્રન્સ એન્ડ સાધુઓપીડીઆ” વગેરે ગુજરાતીમાં તરલુમો કરીને આખીને આખી ઉતારવી એ તદ્દન જુદી વાત છે. તેમાં પણ આવા તરલુમાઓના, અને તે પણ ગમે તેમ પસંદ કરેલાં પુસ્તકોના તરલુમાઓના, દગ્ગાથી “ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યના ઉપકાલ” ની આશા બાંધવી એ મોહ તો શોકજનક જ છે. એ મોહ મ્હેં પણે એક સમયે અનુભવ્યો ॥ અને આપણા કેટલાક વિદ્વાનો તેમાં ફસાઈ ગયા હોય એવું ય મ્હેં દીધું છે, પરંતુ મ્હારી ખાતરી યષ્ટ ॥ કે આ પહેલી નજરે રહેલોસટ તથા ઝડપદાર દેખાતો રસતો આખરે લાંબો ને વિફળ નિવડે છે. વિજ્ઞાન જેવા વિષયને માટે તો ખરેખર તેમ જ છે. આપણે પરસાહિત્યનાં જે તરનો તથા જે સામગ્રી

જોઈએ તે જરૂર લેવાં, પણ તે સંસ્કારો-ભૂમિકા-વાતાવરણ આદિને અનુકૂળ કરીને રજુ થાય ત્યારે જ સફળ અવતાર પામે. વડોદરાની સાહિત્યમાળાનાં વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકો માટે પસંદ થયેલાં અંગ્રેજી પુસ્તકો વિજ્ઞાન તરફ ગુજરાતી પ્રગતને આકર્ષવાને માટે એકંદરે યોગ્ય નથી, અને તેઓના ધણા ખરા શબ્દશઃ તરજુમાઓએ તો અસંલ્પ પુસ્તકમાં જે કાંઈ સત્ય હલ્ત તે પશુ ન્યૂન કહ્યું છે. આવાં પુસ્તકો, ખાસ કરીને ભાષામાં પહેલી વાર યોગ્યતાં હોય ત્યારે, જે પદ્ધતિ ઉપર ઇ-લ-કમાં રૈત્કો લૉકીયર આદિ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ "સાયન્સ પ્રાઇમર" યોજી હતી, તેવી પદ્ધતિના આશ્રય ઉપર રચાવાં જોઈએ. વિજ્ઞાનમાં પ્રગતને નવો રસ ઉત્પન્ન કરાવવાને માટે ખરેખરા વિદ્વાનોએ જ પ્રાથમિક પુસ્તકો તૈયાર કરવાં જોઈએ: તેઓ પરસાહિત્યના શિષ્ટ નમૂનાઓ ખ્યાનમાં રાખશે, પ્રગતને તરત સમજ તથા રસ પડે એવી રીતે પરિચિત હજી-તો આપી પુસ્તક રચશે, અને તે વિષયના વિદ્વાન હોવાથી એક જ વિદેશી પુસ્તકનાં ખાનાઓમાં સમાયલા જ્ઞાનથી અંધાધ રહેવાની કષ્ટદાયક જરૂર લેખને નહિ રહે. શેક્સ્પીઅરે લખેલા નાટકનું તો ભાષાન્તર કે અનુવાદ જ હોઈ શકે: પણ 'શેક્સ્પીઅરનાં જીવન, કૃતિ, સાહિત્યસેવા' આદિનું ગુજરાતને જ્ઞાન આપનાર પુસ્તક બે પ્રકારની પદ્ધતિથી થઈ શકે, કાં તો તે કોઈ જાણીતું વિદેશી લેખકના તેવા એક પુસ્તકનું ભાષાન્તર હોય, અથવા તો આપણા કોઈ રસિક વિદ્વાન-શેક્સ્પીરીઅન સાહિત્ય ખરોખર વાંચી શેક્સ્પીઅર ઉપર લખાયેલું ખરોખર પચાવી તે સર્વેનો સુન્દર અર્ક ઢાલી પોતાની રીતે તે આપણી પાસે રજુ કરે. આ બે રસ્તાઓમાં વધારે રહેલો કોયો છે એ જેમ સ્પષ્ટ છે તેમ જ વધારે મૂલ્યવાન તથા ચિરંજીવ સાહિત્ય પ્રકટ કરનાર કોયો છે એ પણ શું સ્પષ્ટ નથી ?

આ સર્વ પ્રશ્નો તથા લેખો વિચાર કેવળ વડોદરાની માળાઓના પ્રયોગકોને માટે નહિ, પરંતુ આપણી અન્ય સાહિત્યસંસ્થાઓના નાયકોને માટે તેમ જ મદારા અન્ય ઉત્સાહી બંધુઓને માટે પણ રજુ કરે છું.

કારણ કે વડોદરાના ભાષાન્તરખાતા ઉપરાંત બીજી સંસ્થાઓ પણ ગુજરાતી વિજ્ઞાન-સાહિત્યના પ્રશ્નમાં રસ લે છે, પણ ભાષાન્તર સિવાયનો બીજો માર્ગ હજી લગી કોઈએ ધડ્યો નથી, ને ભાષાન્તરોમાં ય કોઈએ એવી ખ્યાન ખેંચે એવી ફતેહ મેળવી નથી. દાખલા તરીકે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ અત્યાર લગીમાં જે વિજ્ઞાનપુસ્તકો પ્રકટ કર્યા છે તેની કુલ સંખ્યા જાણી શકાય એમ નથી, અને તે પ્રચાર પામ્યાં નથી, તો પણ તે સંખ્યા તો ન્હાની નથી જ. "ગુજરાતી" પ્રેસ તરફથી, "ક્વૉર્નસ સમા" તરફથી, જીવન-લાલ અમરશી જેવા પ્રકાશકો તરફથી પણ એક કે વધારે વિજ્ઞાનપુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે.

ગુજરાતની આવી સાહિત્યપ્રકાશક સંસ્થાઓ, સંખ્યા તથા સમૃદ્ધિ બંનેમાં, એકંદરે સારી રિયતિમાં છે એ વાતની સાબીતી રા. રા. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખનો "સાહિત્યપ્રકાશક સંસ્થાઓ"ના સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શનનો લેખ આપે છે." બીજી એ વાત પણ તેટલી જ સ્પષ્ટ છે

કે પ્રત્યેક સંસ્થા પોતપોતાને ચીજે કામ કરે છે, અને પ્રત્યેકની પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા ભળવીને સૌના સર્વમાન્ય ઉદ્દેશોને માટે તેઓની વચ્ચે કોઈ જાતનો સંપ, કાર્યવિભાગની વહેંચણી, કે સહકારી સંયોજનની રચના કરવાના અયાસ હજી શરૂ થયું નથી. સાહિત્યપરિષદ પોતે ય, સમસ્ત ગુજરાતની સંસ્થા તરીકે, તે સર્વનો સમન્વય કરવાને પ્રવૃત્ત થઈ નથી. આ સર્વ સંસ્થાઓ તથા પ્રકાશકો વિજ્ઞાનસાહિત્ય તરફ વધારે ધ્યાન આપે અને તેમાં પણ સ્વતંત્ર અભ્યાસથી સાહિત્ય રચનાના માર્ગને પૂરેપૂરો સ્થાપિત કરે એ ધણું આવશ્યક છે.

વિજ્ઞાનસાહિત્યનું વધારે ગંભીર, વધારે અમવાળું ને સંયોજનની વધારે અપેક્ષા રાખવું કાર્ય આવી સંસ્થાઓ ઉપાડી લે તો હેતુનું વધારે હળવું, મનોરંજક, ત્વરિત થઈ શકે તેવું ને તાત્કાલિક જિજ્ઞાસાને પૂરે એવું બીજું કાર્ય આપણા પત્રકારો ગુજરાતી પત્રો.

ઉપાડી શકે. અદ્યખત, આવી કોઈ અડગ વહેંચણી થઈ શકે નહિ તેમ તે કરવાની જરૂર પણ નથી, છતાં કેટલુંક કાર્ય કરવાની પત્રકારોને ખાસ સવડ છે ને વારંવાર લાગ મળે છે હેતો લાલ લેવાની આ એક સૂચના જ છે. વિજ્ઞાનની રચિ કેળવવા, વિજ્ઞાનની સમજ ને વિજ્ઞાનમાં રસ ફેલાવવા, તથા વિજ્ઞાનની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા જેટલું ને જેટલી ત્વરાથી આપણાં પત્રો કરી શકશે તેટલું ને તેટલી ત્વરાથી અન્ય કોઈ પણ કરી શકશે નહિ. સદ્માએ આપણા પત્રકારોએ આ કાર્યની કદર કરવાની સરખાત કરી છે. જો કે તદ્દન વિજ્ઞાનનાં સામયિક પત્રો—“પુરાતત્ત્વ” સિવાય—ગુજરાતને અજાણ્યા છે, તો પણ અન્ય સામયિક પત્રો આ વિષય તરફ જોતાં થયાં છે, ને દૈનિક-સાપ્તાહિક પત્રો પણ પ્રસંગોપાત વિજ્ઞાન તરફ દૃષ્ટિ કરે છે. તેઓનું વલન અનુકૂળ છે, તથા વિજ્ઞાનની ઉપયોગિતા પણ તેઓ સ્વીકારે છે. જરૂર એટલી જ બાકી રહી છે કે તેઓ વધારે પ્રવૃત્ત બને, સારા લેખો ને સાફ સાહિત્ય મેળવવા વધારે યત્ન ને સાહસ કરે, અને વિજ્ઞાનપ્રસારમાં તેઓનું જે મ્હોટું સ્થાન છે તે તેઓ ખરેખર પ્રાપ્ત કરે. આ વિષયનું વધુ વિસ્તારપૂર્વક દર્શન મ્હં અન્યત્ર^૧ હમણાં જ કરેલું છે, એટલે પુનરુક્તિની જરૂર નથી.

પરંતુ સંયોજકો ને પ્રકાશકો કરતાં લેખકો કોઈ રીતે ગૌણ મહત્ત્વના નથી; ઉલટું, કેટલીક વાર ને કેટલાક પ્રસંગમાં લેખકો સ્પષ્ટ રીતે શુરુપદ છે. અન્ય સાહિત્યની પેઠે વિજ્ઞાન-સાહિત્યને માટે ય ધણા લેખકો ને જુદા જુદા પ્રકારના લેખકોની વિજ્ઞાની લેખકો.

જરૂર છે. તેમાં ય પ્રતિભાશાળી લેખકોની જરૂર તો સર્વત્ર હોય જ. ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યની સેવામાં એક ગોવર્ધનરામ કે એક ગાંધીજી, એક હાનાલાલ કે એક મુનશી, ઉદ્ભવ પામે તો તે સાહિત્યની પ્રગતિ કેટલી ઝડપથી થવા લાગે ! પણ પ્રતિભાની ઉત્પત્તિનાં કંઈ સાત્ત્વ કે નિયમ હોતાં નથી—હશે તો હજી જાણ નથી, અને તેવાં જોને “હે લસેસ” પેદા કરવાનાં કારખાનાં હજી કંઈપણ પણ શકાતાં નથી. એવા કોઈ લેખક કે લેખકોને વિજ્ઞાનસાહિત્ય માટે ગુજરાત મેળવે ત્યાં લગી આપણા જેવા પ્રાકૃતજનોએ આપણા ઉત્સાહથી તથા અમથી એવા આગમનની તૈયારી માટે ધણું પ્રાથમિક કાર્ય, ધણું “spade-work”

કરી રાખવું ધટે છે. તેમ આપણી ન્હાની સંખ્યા પાકા સંગઠનથી, પ્રતિભાનું તો નહિ, પણ મ્હોટી સંખ્યાનું કાર્ય તો એટલું સાધી શકશે. "કાકા" કહેવનકર જેવો એક જ લેખક, વિજ્ઞાનસાહિત્યના કોષ એક કે વધુ અંગ તરફ પોતાનું જ્ઞાન ને શક્તિ વાળે તો ખીજા કેટલાય લેખકોના એક દળ કરતાં ય વધુ મૂલ્યવાન ફળ અર્પી શકે !

ખરૂં જોતાં, આપણી યુનિવર્સિટિઓ, ત્હેની રાક્ષસી અપૂર્ણતાઓ છતાં, વૈજ્ઞાનિક લેખકોની ગુમ ખાણ છે. કારણ કે ખીજાં યોગ્ય અપવાદો બાદ કરીએ તો વિજ્ઞાનનો પ્રસાર અત્યારે યુનિવર્સિટિઓ દ્વારા જ આપણા દેશમાં થાય છે. હિન્દના ખીજા મુખ્ય પ્રાનોના કરતા ય મુખ્યધર્મા વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ અત્યારે ઓછું ને ઉતરતું છે, અને, મુખ્યધર્મા "શૈક્ષણિક નિરંતરત્વ ઓવ સાયન્સ"નો આરંભ થયા છતાં ય, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોના અભ્યાસની તથા શૈક્ષણિક જોગવાઈ સગવડ કમ છે. સંશોધન પોત ય લગભગ નહિ જેવું છે. પણ આ સ્થિતિ સુધરશે, "કાળ પોતે ત્હેની તરફ છે," અને વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ લેનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા છેલ્લાં ચાર વર્ષમાં ઝડપથી વધી છે. વિજ્ઞાનનાં જે યોગ્ય શાસ્ત્રો અહીં શીખવાય છે ત્હેના અભ્યાસક તથા વિજ્ઞાનની જુદી જુદી ડીગ્રી મેળવનાર ગુજરાતીઓની સંખ્યા હરસાલ વધતી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ મુખ્યધર્મા, બેંગલોરમાં ને પરદેશમાં વિજ્ઞાનનાં કોષ શાસ્ત્રો આગળ અભ્યાસ કરનારા તેમ જ સંશોધન કરનારા ગુજરાતીઓની સંખ્યા-બગાળ પંજનમ આદિને સુકાનલે ન્હાની હોના છતાં-વધતી જાય છે. આ એક શુભ ચિહ્ન છે.

વળી આપણા ઇલાકાની અંદર તેમ જ ઇલાકાની બહાર, શાળાઓ, કોલેજો ને યુનિવર્સિટિઓમાં જુદા જુદા પ્રકારના અભ્યાપકની પદવીઓ ઉપર જે ગુજરાતીઓ છે તેઓમાંનું સારૂ પ્રમાણ રસાયન-ભૌતિક-વનસ્પતિ-ચલિત-સમાજ-અર્થ-ભૂમિ ઇત્યાદિનાં વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રોમાં નિપુણ છે. તેઓ વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં તથા શિક્ષણમાં રસ લે છે અને ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યની સેવા માટે શોખ ધરાવે છે, અથવા ધરાવી શકે છે. આ સેવાને માટે તેઓને અસાધારણ અનુકૂળતા તથા ખાસ લાયકાત છે. "સાક્ષરતા," "સાહિત્ય" વગેરેથી ભડકવાની કે ગભરાવાની તેઓને જરૂર નથી. માતૃભાષામાં રહેલી ને સાદી રીતે લખવાની દેવ ભાષી એ મુશ્કેલ નથી—મુશ્કેલ લાગે તો પણ અશક્ય નથી, અને કર્તવ્યરૂપ તો છે જ. ધણીઓ એમ મોડી ઉમરે શીખ્યા છે ને સારા લેખક થયા છે. વળી મદદ કરનાર અન્ય ગુજરાતી લેખકો ને વિદ્વાનો અલગ નથી.

વિજ્ઞાનની પરિભાષા.

પણ વિજ્ઞાનના ગુજરાતી સાહિત્યને લગતી આપણી મ્હોટામાં મ્હોટામાં મ્હોટી મુશ્કેલી વિજ્ઞાનની પરિભાષાની છે. પ્રત્યેક અનુભવી વિદ્વાન જાણે છે તેમ આપણને સૌથી વધારે અવરોધક તથા સૌથી વધારે રિઝમ્બકારક આ જ મુશ્કેલી છે. એક રીતે એનો સંભાવકારક નિકાલ જેમ જો તેમ બ્હેલો આવે તો લેખકો તથા વાચકો બન્નેને ઘણી સરળતા થાય. નહિ તો વાચકો ને અભ્યાસકોને ગોટાળા થશે, ઘણા લેખકોનો ઉત્સાહ આ પહેલી જ મુશ્કેલીથી લાગી જશે, વાચનસામગ્રીનું દારિદ્ર્ય વધારે કાળ લંબાશે, અને તે દરમિયાન કેટલાક લેખકો—

સ્વરાને લીધે, માર્ગદર્શનના અભાવને લીધે તથા, પરિભાષાના સમગ્ર ક્ષેત્ર તરફ સ્વાભાવિક રીતે તેઓનું અસંદૃષ્ટ હોવાથી, સંકુચિત દૃષ્ટિને લીધે-એવા પણ શબ્દો દાખલ કરી દેશે જે આગળ ઉપર નહોતો.

એકપાસથી આટલી તાકીદ હોવા છતાં, આ વિષયમાં લગભગ પણ ઉતરનાર દરેક જણે જોયું જ હશે કે વિજ્ઞાનની પરિભાષાનું કામ કઠિન, નવીન પ્રકારનું ને ઘણી રીતે અટપડું છે. તેથી તે ઘણી ધીરજવારી સંભાળથી, ઘણી બાબતોના વિચાર પછી અને ઘણા વિદ્વાનોના સહકારી પરિશ્રમવતી જ સિદ્ધ થાય એવું છે. વળી ભાષાનો વિષય જ એવો છે કે જે ચાર વિદ્વાનોએ દસવીસ હજાર શબ્દો, પોતાના અભ્યાસગૃહમાં, તૈયાર કર્યા, પછી પ્રકટ કર્યા, કદાચિત્ થોડાં પુસ્તકોમાં કે લેખોમાં તે વાપર્યાં, તેટલા જ માત્રથી તે શબ્દો અઘણી સિક્કા થઈ ભાષામાં રૂઢ થતા નથી. ખરી પરિભાષા, અને તે પણ અહીંની પેઠે આરંભની પરિભાષા, પોતાના સ્વીકાર તથા વૃદ્ધિને માટે ખીજાં બોલોની તથા ધણાં વર્ષોની અપેક્ષા રાખે છે.

ત્વરા ને ધીરજની આવી વિષમ આવશ્યકતા છતાં, પરિભાષાનો મુશ્કેલીભરતો પાસે કાંઈ પહેલી જ વાર ઉભો થયો નથી, અને વળી એ મુશ્કેલી એકલા મુશ્કેલી જ નથી.

આ મુશ્કેલી મહત્ત્વને ઉચિત ગામીર્ણ્ય તથા વિદ્વત્સંયોજનથી એને અત્યાર લગીના પ્રયાસો દ્વારા લેનાર સૌથી પહેલાં પ્રો. ત્રિશુનદાસ ક. ગજનર હતા. સન ૧૮૮૮ માં-તે પહેલાં આવો પ્રયાસ હિન્દીમાં કાંઈ સ્થળે થયેલો.

રહારી જાણમાં નથી-એમણે કેવળ ગુજરાતી જ નહિ પણ ગુજરાતી-મરાઠી-હિન્દી વિજ્ઞાન-કોષ રચવાની અપૂર્વ તૈયારી કરી હતી. સંયોગવશાત્, આપણે સૌ જાણીએ છીએ તેમ, આ કાર્ય એમને અધવચ્ચ છોડવું પડ્યું હતું.

તે પછીનો નોંધવા લાયક પ્રયાસ (શ્રીયુત જોગશયન્દ્ર રાવના એક લેખ પ્રમાણે^૧) કદાચિત્ બંગાળી સાહિત્યવિદોના હોતા, પણ કટકે કટકે કેટલોક શબ્દમંત્રણ બહાર પાડ્યા પછી તેઓએ તરત જોયું કે નથી તેમાં કાંઈને રસ કે નથી થતો તેનો કાંઈ ઉપયોગ આથી નિરાશ થઈ તેઓએ આ કાર્ય છોડી દીધું.

તે પછીનો પ્રયાસ કાશીની નાગરી-અચારિણી સભાએ શ્રીયુત શ્યામસુન્દર દાસના સમર્થ નાપકપણા નીચે કર્યો. આ કાર્ય વધારે નહિ પણ તૈયારી વધારે સંગીન થયું. ઘણા વિદ્વાનો તેમાં સામેલ હતા, ઘણાં વર્ષોના શ્રમ હોતા, અને જો કે વિજ્ઞાનની થોડીક જ શાખાઓનો હેમણે વિચાર કર્યો હતો-જીવનશાસ્ત્ર, વનસ્પતિ ને પ્રાણિશાસ્ત્ર આદિના પણ સ્પર્શ નહોતો કર્યો-તો પણ, તે તે શાખાના પ્રાથમિક અગત્યના પારિભાષિક શબ્દો તૈયાર કરાવી, તે તે શાખાની તળે ગોઠવી, સન ૧૯૦૬ માં એમણે “હિન્દી વિજ્ઞાનકોષ” પ્રકટ કર્યો ત્યારે અન્ય ભાષાઓના વિદ્વાનો પણ તેથી પ્રસન્ન થયા. આટલે વરં તેની ખામીઓ વધારે મોટી દેખાય એ બને, પણ તે કાર્ય ને કાર્યપદ્ધતિ બન્ને સંમાનયોગ્ય હતાં. તે પછી લગભગ દરેક વર્ષે પ્રયાગની “વર્નાક્યુલર સાયેન્ટિફિક સોસાયટી” એ હિન્દી ભાષામાં “વિજ્ઞાન”

નામનું માસિક પ્રકટ કરવા માંડ્યું. તેને અંગે તેના પ્રયોજકોએ હિન્દી વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહ, લંડોન વધાર્યું એટલું જ નહિ પણ ધણી વચ્ચેના શાસ્ત્રીના શબ્દો તૈયાર કર્યા. છેલ્લા ચારે વર્ષે થયાં તેઓના સંસર્ગમાં હું નથી તેથી તેઓની સફળતા કેટલી થઈ તે ખરાબર કહી શકતો નથી.

પંજાબી, મરાઠી તથા દક્ષિણી દ્રાવિડ ભાષાઓમાં ય જાણવા જેવા પ્રયાસો થયા હશે. તેમ નિઝામ સરકારની ઉચ્ચત્તમીના યુનિવર્સિટીને અંગે પદવી લગીનું સર્વ વિષયોનું શિક્ષણ ઉર્દુમાં જ આપી શકાય તે માટે ઉર્દુ સાહિત્ય તૈયાર થવા માંડ્યું હતું. તેઓએ સ્વીકારેલી વૈજ્ઞાનિક પરિભાષામાંથી પણ ગુજરાતીને કાંઈક પ્રકાશ મળે. આ પ્રત્યેક વિષેની વધારે હકીકતો કોઈ જાણનાર પ્રકટ કરશે તો ખુબ ઉપયોગી થશે.

આજે ગુજરાતે ફરીથી આ સવાલને આગળ ધર્યો છે, ને તે માટે ખરો ધન્યવાદ વડોદરાના કેટલાક કાર્યકર્તાઓને ધટે છે. “શ્રી સયાજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહ” વડોદરાના જન્મના

“વિદ્યાધિકારી કચેરી-ભાષાન્તર શાખા” તરફથી તૈયાર થયો. આજના ગુજરાતો પ્રયાસો છે: તેની “વિમૂત્તિના એક અંશમાત્ર” જેવો એક સંગ્રહ પ્રકટ થયો છે. તે “કેવળ નમૂનારૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે,” અને તેના પ્રયોજકો વડોદરાના બે ઉત્સાહી સાક્ષરો, રા. રા. જયસુખરાય પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા અને રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા છે. સાહિત્યપરિષદના આ બે માણ મંત્રીઓને આપ સૌ જાણો છો જ. ફક્ત એટલું કહેવું જોઈએ કે પ્રો. ગજનર લગભગ પાંત્રીસ વર્ષ પહેલાં શરૂ કરેલા કાર્યનો આમાં કેટલો ઉપયોગ થયો છે એ અગત્યની તથા જાણવા જેવી હકીકત ઉપર કાંઈ પ્રકાશ હજી લગી પડ્યો નથી.

આ ઉપરાંત અમદાવાદની વિદ્યાપીઠે “ગણિતની પરિભાષા” વિષે થોડુંક પ્રકટ કર્યું છે, અને આપણી વિજ્ઞાનસમિતિના “રીપોર્ટ”ને અન્તે, પ્રો. વીરમિત્ર દીવેદીઆ, રા. રા. પ્રીતમરાય, વડોદરાની “કેમિસ્ટ ક્લબ” વગેરેની પ્રસાદીઓ, વિશેષ શબ્દસંગ્રહ તરીકે, આપની સમક્ષ રજુ થઈ છે.

આ સર્વ પ્રયાસોના ભાવને આપ જરૂર વધારી લેશો. વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાનું કાર્ય કાબૂ કે કયાવાચનના જેવું આકર્ષક નથી, તે છતાં ગુજરાતે તે કંડિન ને શુદ્ધ જણાવું કામ હાથમાં લીધું એ “આવકારલાયક” છે. તે કામ હવે આગળ વધે ને, કદાચિત્ ધીરે ધીરે પણ, યોગ્ય રીતે સંતોષકારક ઉદ્દેશ પામે એ હવે બાકી છે.

આ પ્રયાસોની વિજયવાર મુખનારું કામ તો વિજ્ઞાનીઓની તથા ભાષા-શાસ્ત્રીઓની મિત્ર સમિતિ જ કરી શકે. તેથી કેટલાક સામાન્ય અવલોકનો જ અંદો આપની વિચારણાને માટે રજુ કરીશ.

આ સર્વ પ્રયાસોમાં, તેમ જ તે સિવાયનાં કેટલાંક ભાષાન્તરી પુસ્તકોમાં ભાષાન્તર-કર્તાઓએ પોતે જ બનાવેલ ને વાપરેલ શબ્દસંગ્રહોમાં, એક સામાન્ય ન્યૂનતા દૃષ્ટિએ પડે છે, અને તે આવા શબ્દસંગ્રહના આધારરૂપે પ્રયોજકે સામાન્ય નિયમોનો નિષ્ક્રય. માનેલા ને પાળેલા નિયમોનું સંપૂર્ણ અકથન છે. વિજ્ઞાનપરિભાષા રચવામાં જે જે દૃષ્ટિઓ સામાન્ય રૂપમાં હાજર રહેવી જોઈએ તથા જે જે પંરરૂપર વિરોધી ઘવાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેઓના નિર્ણયમાં કીયાં ધોરણ, કીયા નિયમ ને શી પદ્ધતિ સ્વીકારાઈ છે, તથા એ નિર્ણયો પણ શા છે, તે સર્વનું સ્પષ્ટ નિવેદન કોઈ સ્થળે દેખાયું નથી. ખરે, " સમાજ વૈજ્ઞાનિક શબ્દ-સંગ્રહ " જેવા, સોળ વિદ્વાઓની પરિભાષાનો તથા આઠ હજાર વૈજ્ઞાનિક શબ્દોનો સમાવેશ કરતા, મ્હોટા કોષમાં પણ મૌલિક નિયમો કીયા છે તે વાચકે જ ખોળી કાઢવાનું રહ્યું છે, અને-સત્યને ખાતર ઉમેરું જોઈએ કે-તે ખોળ્યા પછી પણ ઘણી વાર સ્પષ્ટ મારૂમ પડતું નથી.

તે છતાં એ તો દેખીતી વાત છે કે આવાં નિવેદન સિવાય કોઈ પણ શબ્દ-સંગ્રહને ન્યાય થઈ શકે નહિ, ત્હેની ઉપર યોગ્ય ચર્ચા પણ થઈ શકે નહિ, અને તે વિના નિર્ણય પણ થઈ શકે નહિ. જો કે આ પ્રશ્નમાં વિગતોનું મહત્ત્વ કમ થઈ શકે એમ નથી અને સામાન્ય નિયમો નક્કી કર્યા પછી પણ વિગતો કેવી રીતે નક્કી થાય છે એના ઉપર આખી સફળતાનો પુષ્કળ આધાર છે, તો પણ પરિભાષાના ભૂમિકા-કાર્યમાં જ સામાન્ય નિયમો નક્કી કરવાની પહેલી જરૂર ઉભી થાય છે: ત્યાર પછી જ, અને અન્ય પ્રયોજકો, અન્ય વિચારકો ને અન્ય વિદ્વાનોના વિવેચન પછી જ, કાંઈક એવી એકમતીતી, અથવા લગભગ એકમતીતી, આશા રાખી શકાય જે ગુજરાતી વિજ્ઞાનપરિભાષાના પ્રશ્નમાં, અન્ય પ્રશ્નોની માફક, મૌલિક રીતે આવશ્યક છે.

આજે ગુજરાતમાં જુદા જુદા કાર્યકર્તાઓએ આ સવાલ ઉપાડ્યો છે તેમાંથી એક લાભ એ મળી શકશે કે જુદી જુદી દૃષ્ટિઓ વધારે અસરકારક રીતે રજૂ થઈ શકશે. ' સમાજ વૈજ્ઞાનિક શબ્દ-સંગ્રહ ' ના પ્રયોજકોએ કેવળ શબ્દો ધ્યાન છોડેલાં જ નહિ પણ તેઓનો લગભગ ૩૫-૪૬ પુસ્તકોમાં ઉપયોગ પણ કર્યો છે. કાંઈને આ ઉતાવળ લાગી હશે, તો ખીજા પાસથી એમના પ્રયોગ તપાસવાનું એમને તથા અન્ય જનોને એક વધારે સાધન મળ્યું છે એ પણ સ્વીકારશે. એ પ્રયોજકોએ સ્વીકારેલી પદ્ધતિ રહામે ધણા મત પ્રકટ થયા છે અને અત્યારના ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક કાર્યકર્તાઓમાંનો મ્હોટો ભાગ મ્હારી જાણ પ્રમાણે એ પદ્ધતિને પસંદ કરતો નથી. આ સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવાનો, અને વિજ્ઞાનપરિભાષાનું કામ આગળ વધારવાનો ખરો માર્ગ મ્હેં ઉપર સૂચવ્યો તે જ છે કે, વડોદરાના પ્રયોજકો, અન્ય પ્રયોજકો તથા આમાં રસ લેતા અન્ય વિદ્વાનો સૌ પોતપોતે યોગ્ય માનેલા નિયમો સંક્ષેપમાં પણ સ્પષ્ટ ખુલાસાની સાથે પ્રકટ કરે. મ્હારી સમજ પ્રમાણે વિજ્ઞાનસમિતિ આટલી વ્યવસ્થા હાથમાં લઈ શકે. તે પછી જ ખરી શાસ્ત્રીય ચર્ચા થઈ શકે અને આપણે કાંઈક નિર્ણયો કરી આગળ વધી શકીએ. આવા નિર્ણયો એકદમ, એક જ ચર્ચામાં, કે

એક જ વર્ષમાં પણ થઈ જાય એમ ન બને તો આપણને વધારે ધીરજ ને વધારે ખંત રાખવી પડશે.

આ વિચારણામાં સહાયક થાય એવી ખીછ કેટલીક સામગ્રી આપણી કંને મેળૂઈ છે તે વિસારવી ન જોઈએ. સાહિત્યપરિપક્વતાં જુદાં જુદાં પ્રમુખસ્થાનોએથી આપણા સાહિત્યને જે મૂલ્યવાન સમૃદ્ધિઓ મળેલી છે તેઓમાંનાં ઘણામાં વિજ્ઞાનપરિભાષાના પ્રશ્નનો સંક્ષેપમાં પણ મુદ્દાસર સ્પર્શ કરેલો છે. જે કે તેઓમાં, ગત વિજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખ સિવાય, કોઈ પણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી નહોતા, તો પણ ભાષા ને સાહિત્યનાં શાસ્ત્રોના તેઓ જાણ અથવા વ્યાવહારિક અભ્યાસી હોવાથી, તેઓએ જે પ્રકાશ નાખ્યો છે તે થોડો હોવા છતાં મૂળે અનુભવ ને ઠહાપણનાં તત્ત્વોથી સમૃદ્ધ લાગ્યો છે. એ ભલામણો મૂળે લાગે છે કે આપણી વિચારણામાં ઘણી સહાયક થવી જોઈએ. વળી વિજ્ઞાનપરિભાષા વિષે જ કેટલાક લેખો પરિપક્વતા અહેવાલોમાં છપાયા છે, ને ખીજા અન્યત્ર પ્રકટ થયા હશે. સૌથી વધારે માર્ગદર્શક બે લેખો મહારાજાજીવામાં છે, અને જે કે કોઈની એકંદ્રેક ભલામણની સાથે પ્રત્યેક જણ સંમત ન થાય એ સ્વાભાવિક છે, તો પણ એકંદરે તે બન્ને તલસ્પર્શી ને ત્રાહક દૃષ્ટિ પ્રકટ કરે છે એ નિઃસંશય છે. એક રા. રા. પોપટલાલ ગોવિન્દલાલ શાહનો “શુજરાતી વિજ્ઞાન કોષ” ઉપર “સાહિત્ય” પત્રમાં (સન ૧૯૨૭ના સપ્ટેમ્બર અંકમાં) પ્રકટ થયેલો વિવેચનાત્મક લેખ અને ખીજો, તેથી ૫ વધારે મૌનિક વિચારણાવાળો, શ્રીમુત નેગેશચન્દ્ર રાયનો, “સયાજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દ-સંગ્રહ”ની સમાવેશનાનો “મોડર્ન રીવ્યુ” (ઓગસ્ટ ૧૯૨૨) માં પ્રકટ થયેલ અંગ્રેજી લેખ.

ખીજા એક વાત વિસરવા યોગ્ય નથી. સામાન્ય શબ્દકોષ અને શુજરાતી ભાષાના આત્મ વૈજ્ઞાનિક શબ્દકોષની વચ્ચે કેટલીક ખાળતમાં મોટો ફેર છે. સામાન્ય શબ્દકોષમાં ભાષામાં પ્રચલિત થઈ ગયેલા શબ્દોનો જ સંગ્રહ હોય છે, અને તેઓના કેટલીક ખાસ સુરક્ષેશો. જુદા જુદા રૂઠ અર્થોના નિર્દેશ કરેલો હોય છે. આપણું કામ આ અને એ કરતાં ૫ વધારે છે. પ્રચલિત વૈજ્ઞાનિક શબ્દોનો સંગ્રહ કરવો એ તો આવા કોષકારનાં કામોમાંનું એક છેઃ અત્યાર લગીમાં જે જે વિજ્ઞાનપુસ્તકો ને વિજ્ઞાનલેખો શુજરાતીમાં પ્રકટ થયેલાં છે તેઓમાં, તથા જે જુદાં જુદાં વ્યાવહારિક વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રો શુજરાતના હુન્નરકળાને લગતાં છે, જે ઉપર પુસ્તકો પ્રકટ થયાં નથી, અને જેના પારિભાષિક શબ્દો તેઓના ખાસ કારીગરો તથા ઉસ્તાદોમાં જ યુખ્યત્વે ફરી વળે છે તેઓમાં નેટલું શબ્દભંડોળ છે તે સઘળું ભેળું કરવાનું કાર્ય, એ તો હજી એક જ કામ ચયું. કેટલાક પ્રચલિત શબ્દોનો અર્થનિર્ણય કરવાનું તથા તહેને મળતા અંગ્રેજી શબ્દોનો નિર્ણય કરવાનું કામ પણ આની સાથે જ કરવાનું છે. કેટલાક શબ્દો તો અર્ધપ્રચલિત જેવા હોય છે, કારણ કે કોઈ લેખકોએ તેઓને નવા જ યોગ્ય ઉપયોગમાં લીધા હોય છે, તેઓની યોગ્યતા તથા તેઓની પ્રચલિતતા બન્નેનું ખૂંડ મૂલ્ય આંકું બહુ મુશ્કેલ પડે છે. તો પણ વિવેક તથા ઉદાર દૃષ્ટિથી તે કાર્ય પણ કરવા યોગ્ય છે.

આમાં જે એક મુશ્કેલી હમણાં જ ઉભી થઇ છે તે જે થવી જોઇતી ન હતી તે “સયાશ વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહ”ના યોજકોની એક રીતિને આભારી છે. આ રીતિ ઉપર તેઓ અને તેટલો જલદી વિચાર કરે તે હશેનો લાગ કરવાનું યોગ્ય સમજે એ આ દૃષ્ટિએ બહુ જ જરૂરનું છે. તે મુશ્કેલી અંગ્રેજી શબ્દોને સંસ્કૃત વેશ પહેરાવી, બન્ને મૂળમાંથી તેઓને ખસેડી એકદમ સાદૃત્યમાં ઉમેરવાથી ઉત્પન્ન થઇ છે. દાખલા તરીકે આ સંગ્રહમાંથી પુષ્કળ શબ્દો આપી શકાય એવા છે તેમાંના કેટલાક, ખાસ કરીને રસાયનવિદ્યાને લગતા, સ્પષ્ટતા માટે, નીચે રજુ કરું છું:

અંગ્રેજી.	નવો રહેણો.	અંગ્રેજી.	નવો રહેણો.
આર્ગેન.	આર્ગન.	ઓરિમઅમ.	આમોદક.
બેરિયમ.	ભારાય.	સેલીનીઅમ.	સૌમ્ય.
મિસ્મથ.	વિષમથ.	ટેન્ટેલમ્	તંનિલીય.
નીઓન.	નવીન.	નાઇટ્રોજન.	નત્ર.

આ કૃત્રિમ તથા ભ્રમજનક રીતિને કોઇ પણ ભાષાશાસ્ત્રી અનુમતિ આપે તો મૂળે આશ્ચર્ય થાય. કોઇ અંગ્રેજી શબ્દ ધણાં વર્ષો લગી રૂઢ થઇ જનતાને મુખે આવા પ્રકારની વિકૃતિ થાગ્યે હોય, ત્યારે રીકાર્વો એ એક વાત છે, અને આમ પહેલેથી વિકૃત કરી, સંસ્કૃત ધ્વનિથી કાંઇ અર્થમયતાનું સૂચન પણ કરવું, એ તદ્દન જુદી વાત છે. એક તદ્દન અનાવશ્યક મુશ્કેલી આ પ્રમાણે ઉભી થાય છે, અને તે વધે તે પહેલાં ત્યારે રોડી દેડી એકહાપણુ છે.

આ ઉદાહરણોમાં ગુજરાતી પર્યાય તરીકે મૂકાયલા શબ્દો સંસ્કૃત વેશ ધારી હોવા છતાં કોઇ પણ અર્થરહિત હતા: ખીજા કેટલાક શબ્દો સંસ્કૃત તથા અર્થશાળા હોતા હતાં, અનુચિત અર્થવાળા હોય છે અને તેથી ય મુશ્કેલી થાય છે. એ ખરૂં છે કે તદ્દન નવા શબ્દો બનાવવાને બદલે કોઇ જૂનો શબ્દ અથવા શબ્દસમૂહ નવો અર્થ પ્રકટ કરવાને સમર્થ હોય તો તે રસ્તો વધારે સારો છે. પણ તે શબ્દની અર્થશક્તિનું પૂરેપૂરું તોલ તો કાઢવું જ જોઇએ. દાખલા તરીકે નીચેના પદ્યો અર્થરહિત નથી હતાં અથવા ને ભ્રમજનક અર્થનો જ ધ્વનિ કરે છે.

હાઇડ્રોજન માટે આર્દ્રવાયુ. એમોનિયા માટે અપાનવાયુ,
હાઇડ્રોલિસિસ ,, જલહરણુ. હાઇડ્રો-કાર્બન ,, આર્દ્રગિરસ.

અત્યેક વિજ્ઞાની લેખક આ રીતિઓ અનુસરીને પોતાની માંડી મરજી માફક શબ્દો વાપરવા અને રચવા લાગે, તો ગુજરાતી શબ્દસંગ્રહ એકદમ મ્હોટો તો થઇ જાય !

વિજ્ઞાનશબ્દકોષની મ્હોટામાં મ્હોટી મુશ્કેલી, આ પ્રમાણે, નવીન અર્થોનો નિર્ણય કરવાની અને નવીન શબ્દો યોગી કાઢવાની છે. આ ત્રિપદની સ્વાભાવિક મુશ્કેલી વધવાનાં કારણોમાં કૃત્રિમ એકરૂપતા માટેનો આગ્રહ પણ એક છે. કેટલાકને દરેક શબ્દ સંસ્કૃત અથવા સંસ્કૃતવેશી હોય તો જ સંતોષ થાય છે, ત્યારે કોઇકને આખી પરિભાષા એકદમ અંગ્રેજી ઉપરથી ઉતારી લીધી હોય તો જ મ્હેન પડે છે. વળી કોઇક એવા પણ દરે કે એક જૂનો શબ્દ મળ્યા આવતો હોય તો પગી તે ઉપરાંત તે જ અર્થનિર્દેશ માટે બીજો સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી

પર્યાય સહન કરી શકે નહિ. આ મુશ્કેલી રસાયન, પ્રાણી, વનસ્પતિ, ભૂમિ, શરીર છત્રાદિ શાસ્ત્રો માટે ખાસ ઉભી થાય છે, કારણ કે તેઓનો મોટો ભાગ વર્ણનાત્મક હોવાથી પ્રત્યેકને માં હુમલો નવા પદાર્થોનાં નામ જોળવાની જરૂર પડે છે : તે તે શાસ્ત્રની ગુજરાતીમાં બહુ થોડી ખિલવણી હોવાથી ગુજરાતીમાં તેમાંના ઘણા પદાર્થોનું જ્ઞાન ને નામ પણ હોતાં નથી.

આવાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોને માટે શબ્દો રચવામાં કોઈ એક સામાન્ય પદ્ધતિના અને તદનુસાર એકરૂપતાના ફાયદા સમગ્ર શકાય એવા છે. પણ દેખીતી રીતે અહિં અતિયોગ પણ થાય એમ છે. કેટલાંક સ્વાભાવિક ને પ્રાણુમદ તત્ત્વોને “ બૉયકૉટ ” કરવાની વૃત્તિ પણ જન્મ પામી શકે છે અને ભાષાની સમૃદ્ધિનાં કેટલાંક નૈસર્ગિક દ્વાર બંધ પણ કરાય છે. તેમાં, ખાસ કરીને જરા વધુ વપરાયના સામાન્ય શબ્દોને માટે, એમ પણ પૂછું પડે છે કે તે અર્થ અથવા તે પદાર્થને સ્થરનાર એક કરતાં વધારે શબ્દ ભાષામાં હોય તો શું ખોટું છે ?

આખરે ય જેવી પ્રજા તેવી ભાષા. ગુજરાતી ભાષા કેવી છે ? ગુજરાત કેવી છે ? ગુજરાતી પ્રજા કોણ છે ? એ સર્વ ત્રિણે લગભગ અર્ધાં સદી ઉપર “ વીર ” નર્મદે આપણને અમર શબ્દોમાં શીખવ્યું છે તે આપણાથી કદી ભૂલી જવાશે કે !

આપણી વિજ્ઞાનપરિભાષાનો પાયો (૧) સંસ્કૃત, (૨) ફારસી, અરબી, કે (૩) અંગ્રેજી એમાંથી શેનો હોવો જોઈએ એ સૌથી વધારે વિવાદાસ્પદ ને સૌથી વધારે મૌલિક પ્રશ્નું સમાધાન, (૧) ગુજરાતી ભાષાનું વ્યક્તિત્વ, (૨) પ્રત્યેક સાધન-નિર્ણયભૂમિ. માર્ગની અનુકૂળતા ને સામર્થ્ય, (૩) અન્ય હિન્દી ભાષાઓએ સ્વીકારેલાં ધોરણ, અને (૪) હિન્દી બહારની સગસત વિજ્ઞાનની આલમ સાથે ગુજરાતી વિજ્ઞાનને તથા ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યને જળવવાનો સંબંધ-એ સર્વની વિવેકપૂર્ણ વિચારણાથી જ થઈ શકશે. એ ચારમાંથી પ્રત્યેકને એક વખતે પૂરેપૂરું માન આપવું અશક્ય છે, કારણ કે ઘણીવાર પ્રત્યેકની માગણી અન્યના વિરોધમાં ઉભી થશે. પરંતુ એ પણ નિર્નિવાદ છે કે એ ચારમાંથી કોઈની ય તદ્દન અમલના કરવી અને વિજ્ઞાનની ગુજરાતી પરિભાષાને સ્થાપી ને અન્યથા પાયો નાંખવાની આશા રાખી એ અશક્ય છે,

આ ઉપરાંત બીજા ઘણા સવાલો પરિભાષાને અંગે ઉભા થશે, પણ તેઓમાંના ઘણા ખરા વિગતના છે (જે કે તેથી અગત્યવિનાના છે એમ સમજવાનું નથી).

સંશેષમાં, આ સમગ્ર પ્રશ્નનું અવલોકન કરતાં એમ જણાય છે કે વિજ્ઞાનની ગુજરાતી પરિભાષાને માટે એક પાસથી જૂની ગુજરાતી, ભાષાશાસ્ત્ર, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, સાહિત્યવિકાસ આદિનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન જોઈશે; બીજી પાસથી સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી, અંગ્રેજી, વગેરેના જે જે સમુદ્રોમાંથી આપણે નવાં શબ્દોને આણવાનાં છે તેઓનું તથા તેઓમાં પરિભાષાની દાંધ સંપત્તિ હોય તો તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન જોઈશે; ત્રીજી પાસથી, ગુજરાતની પેઠે અન્ય દિગ્દર્શનોમાં જે પ્રવાસો થના હોય ને જે સિદ્ધ પાઠ્યા હોય તેઓનો સચ્ચ સંપર્ક જોઈશે, એટલું જ નહિ પણ જ્યારે આવા પ્રવાસો “ અખિલ ભારતીય ” સહકારને પામીને,

કોઈ “સકલ દિન્દના” કે “ઑલ-ઇન્ડિયા” સંયોજનથી કામ કરવા માટે ત્યારે તેમાં આપણું સ્થાન લેવા તૈયાર રહેવું જોઈશે, અને ચોથી પાસથી (કેટલાક ઉત્સાહીઓ વિસરી જાય છે કે) વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીનું પોતાનું તાજું ઊંડું ને ચોક્કસ જ્ઞાન જોઈશે, કારણ કે એ વગરના સધળા પ્રયાસો વૃથા છે.

આ ચાર ઉપરાંત ખીજા કથાની જરૂર હોય તો, આપણાં અન્ય સાર્વજનિક કાર્યોમાં પણ જેની ધણી જરૂર પડે છે તે, કામ કરવાની શુદ્ધ વૃત્તિ, નિખાલસ ચર્ચા, સમર્થ સહકાર, અહંતા-તરંગીપણું-ઑલકાટવૃત્તિ એ સર્વને સ્થાન જ ન આપવું એવો નિશ્ચય, અને પરિભાષાનું તથા વિજ્ઞાનનું ચિરંજીવ મન્દિર ગુજરાતમાં ઉભું કરવાની ઉદ્દેશાસભરી પ્રતિજ્ઞા: એ જ છે.

પરિભાષા ઉપરાંત ખીજા પણ પ્રશ્નો આપણે વિચારવાના છે. વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યાનમાળા, વિજ્ઞાનના વાતાવરણની રચના, સંપ્રદાય-પ્રદર્શન-“Conversazione” આદિની સ્થાપના, શિક્ષણક્રમમાં વિજ્ઞાનનું સ્થાન, ને શિક્ષણપુસ્તકો માટે સૂચના, વગેરે વગેરે. પણ હું ધારૂં છું કે એક વ્યાખ્યાનમાં આવી શકે તેથી ઓછું મ્હોં કહું નથી, કોઈ કહેશે કે વધારે કહી દીધું છે: તેથી તે પ્રશ્નો આપણા વિભાગની સભાને માટે તથા તે વિશે જોડાવાને ખાસ તૈયાર હોય તેનાઓને માટે રાખીશ, અને આપની દબેની વિચારણામાં ખાસ ઉપયોગી થાય એવી આજતો સંક્ષેપમાં ઉપમહારશ્પે રજૂ કરીશ:

ઉપસંહાર.

૧. એક સ્થાયી વિજ્ઞાનસમિતિ જની શકે તો પ્રત્યેક મુખ્ય મુખ્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના એક કે વધુ પ્રતિનિધિની બનેલી. હેના સભ્યો દ્વારા કે મળીને સંસર્ગ સાચવે, ને બને તો વર્ષમાં એક વાર પણ ભેગા થાય. વિજ્ઞાનસાહિત્યને લગતી પ્રવૃત્તિઓ આરંભે તથા ચાલુ રાખે.

૨. ગત પરિપક્વમાં નીમાયલી સમિતિએ શરૂ કરેલી વ્યાખ્યાનમાળા ચાલુ રાખે અને, તેના ઉદ્દેશ અનુસાર આગળ ખીલવે.

૩. એક જાતના પ્રકાશક-મન્દિર (“પબ્લીસીટી હાઉસ”)નું કાર્ય તે કરે: એવી રીતે કે વિજ્ઞાનના સત્તાવાર લેખો સમાચાર વગેરે સરળ રૂપમાં લખાય ને નિરંતર પ્રગટ થાય. તે માટે લેખકો તથા પ્રકાશકો બન્નેના સંસર્ગમાં રહે. ગુજરાતના પ્રકાશકો તથા સાહિત્યસંસ્થાઓ પણ, જરૂર પડ્યે, લેખો માટે, લેખકોને માટે, ગ્રંથાવલોકન માટે, તથા એવી અન્ય સહાયતા માટે, તે સમિતિના સભ્યોને પુછી શકે વિજ્ઞાનશિક્ષણના ગુજરાતી સાહિત્ય સમન્ધી પણ પુછવા યોગ્ય સ્થાન તે થઈ શકે.

૪. વિજ્ઞાનની ગુજરાતી પરિભાષાના આધારરૂપ નિયમો મેળવવાને માટે, તથા હેનું આ કામ આગળ વધારવાને માટે, જરૂરી પ્રયાસ કરે.

૫. વિજ્ઞાનસાહિત્યને લગતી ખીજી કોઈ પ્રવૃત્તિ કરવા તે શકિતમાન હોય તો તે માટે સભા, સમેલન, ઉપસમિતિ આદિની યોજના કરે.

સન્નારીઓ અને સજ્જનો ! વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય ઉભવના સિદ્ધ સમ્પ્રદાયને પાળીને કાર્ય કરવાના આપણા આદર્શને ધણી મુશ્કેલીઓ નડશે. તે સૌને ધીરજ ને સંપત્તી વટાવીને

આપણે સર્વાંગસમૃદ્ધ, લોકગમ્ય તેમ જ સરોધનાત્મક, વિજ્ઞાનસાહિત્ય ગુજરાતમાં પ્રકટ કરી શકીએ જેથી, પ્રાતઃકાળના સૂર્યની પેઠે, વિજ્ઞાનનો પ્રકાશ ધીરેધીરે આપણી પ્રજાના સમગ્ર જીવનની અંદર વ્યાપી રહે. એના પાયારૂપ કાર્યો આપણે યોજવાના છે. આરંભશૂરતાના નાણીતા રોગમાંથી બચવાની જરૂર છે, તેમ માન આરંભની જ મુશ્કેલીઓથી ડરી જવું પણ જોઈતું નથી. ધારેલી સિદ્ધિ ઝટ ન મળી તેથી જેમ ગભરાવાનું નથી તથા પરાજય પોતે જ ઘણી વાર જયમાર્ગ તરફ લઇ જાય છે એ યાદ રાખી આગળ ને આગળ જ વધવાનું છે, તેમ અતિ ઉતાવળા યથ બધું રહેલુંસટ છે એમ માની લઇ પાછળથી પરતાવામાં પડવાને બદલે “बलयेकेन पादेन तिष्ठयेकेन बुद्धिमान्” એ સુવર્ણસૂત્ર પણ યાદ રાખવા જેવું છે. આપણે ગુજરાતના કાર્યકર્તાઓમાંના આટલા આજ એકત્ર થયા છીએ, અને બીજા ઘણા આપણી પાછળ છે, તો એ જ ઉચિત છે કે અત્યારે જી થયેલા કામને આગળ વધારીને જ આપણે છૂટા પડીએ, અને છૂટા પડ્યા પછી પણ ખેરી ન રહીએ.

વિજ્ઞાની કાર્યકરમંડળની બહારનાં પણ વિજ્ઞાનસંસ્થા તથા સાહિત્યવિદ્યાર્થી જે અન્ય સ્ત્રીપુરુષો અહીં ભેગાં થયાં છે તેઓને એક હેલો શબ્દ કહેવાની રજા લઈ છું.

ઈન્ડિયાના આજના મોટામાં મોટા, ને મહારા પ્રિયમાં પ્રિય, નાટકકાર જેમ્સ બેરી (સર જેમ્સ બેરી)નું એક વચન મહારા મન આગળ આજ વારંવાર આવ્યું છે “The man of science appears to be the only man who has something to say just now—and the only man who does not know how to say it” અર્થાત્ “વિજ્ઞાની મનુષ્ય આજે એવો એક જ માણસ દેખાય છે કે જેને કંઈક કહેવાનું છે—અને એવો એક જ માણસ દેખાય છે જે તે કેવી રીતે કહેવું એ નાણ્યતો નથી.” આપના હિલમાં પણ એવું આવ્યું દરી ?

ત્હને તો એક વાત ધમ્મદાના અક્ષર જેવી અચળ ને નિર્દોષ દેખાય છે, અને તે જ મહારી કુટિત રીતે કહેવાનો મહે આજ પ્રવાસ કર્યો છે, કે ગુજરાતે-હિન્દે વિજ્ઞાનનો સન્દેશ મહાજ કરવો જોઈએ. જગતની આનંદીશક્તિનો પ્રભાવ, જે હજી વૃદ્ધિમંત જ છે, ત્હને વિજ્ઞાનમંડળની બહારનાં વિચારકોએ પણ સ્વીકાર્યો છે. આપણી પડતી-શર થઈ ભારે ને ત્યારથી આપણે વિજ્ઞાનને વિસાર્યું છે, અને અત્યારે અર્વાચીન વિજ્ઞાનનાં મોટામાં મોટાં રજો તથા કૃતિઓથી આપણે કાં તો તદ્દન અજ્ઞાન છીએ, અથવા તો ત્હના પડ્યા જ આપણી સ્વપ્નશાંત વૃત્તિ સાંભળે છે. હકૂમત, દ્રવ્ય લોભ, રાજકીય લાભ ઇત્યાદિ બજો પોતાના સ્વાર્થને ખાતર વિદેશથી કાંઈ કાંઈ વિજ્ઞાનસિદ્ધિ આપણી કને આવે છે ત્હને આપણે અજ્ઞાનના દીનકીતુકથી અથવા તત્ત્વજ્ઞાનના સર્ગવ ગુરુચક્રારથી જોઈએ છીએ. આપણી પ્રજામાં આજે પણ કેટલા ટકા માણસો એવા નીકળશે જેઓએ ટેનિસના પરિચિત “હ-હો” અને “લૉડ-કારિટમ” કહી સામંજ્યાં પણ ન હોય ! અથવા જેઓ અતિસામાન્ય મોટોરને એન્જીનની કરામત લેધ પણ સમંજ્યાં ન હોય ! તો પછી “છલ્લેકૂલ્લ” ને આછ-ચ્છાછનની તો વાત જ શી કરવી ! છતાં જૂની ને નવી દુનિયાની વચ્ચે ખરો તફાવત કરનાર વિજ્ઞાનગગન વિના આપણો ઉદાર શક્ય છે ?

કોઇ કહેશે કે વિજ્ઞાન તો હવે હિન્દમાં આવ્યું જ છે ને આત્મા જ દરશે. તો પછી આટલી લાંબી ફિક્કર શા માટે ? ત્હેનો ઉત્તર એ જ છે કે વિજ્ઞાનનું આ આક્રમણ તદ્દન સાચું છે, પણ શું તે આપણી વિભૂતિથી જીતી જાણેલી શક્તિ તરીકે આવેલ છે ? આજે એ ભલે આપણી કેટલીક સમસ્યા વધારે, પણ એકંદરે એ આપણી પરાધીનતા અને આપણુ દસત્વ જ વધારે છે એ નક્કી છે. અને આક્રમણ અનિવાર્ય છે ત્યારે ખરેખરે સલાહ તો એ જ છે કે એના આપણુ દાસ થઇશુ કે આપણુ ત્હેને સસિદ્ધ કરી અને આપણો ખરો મિત્ર બનાવીશુ ? આ સલાહનો એક જ જવાબ હોઇ શકે. અને ત્હેના માર્ગ વિજ્ઞાન-શક્તિ, વિજ્ઞાનપ્રસાર તથા વિજ્ઞાનની સ્પષ્ટ સમજ જ છે.

હું વિજ્ઞાનનો નમ્ર ભક્ત છું. પણ વિજ્ઞાનભક્તિ એટલે જડતાદ-યાત્રિકતા-દ્રવ્યભોજ-જાતીયરૂપધર્મ-વર્ણરૂપ છત્યાદિની પૂજા નથી. એ સર્વને આપણે “ પાશ્ચાત્ય ” કહીએ છીએ, -અને પશ્ચિમે તે જાહેર રીતે પ્રકટ કર્યા છે ત્હેની કાણુ ના કહી શકશે ?-પણ આપણા પૂર્વમાં, આપણા જ દેશમાં ને આપણા જ ધરમાં શું તે નથી કે ? તે તો માનવપ્રકૃતિના અંશ છે કાંઇ કહેવાતા પૂર્વપશ્ચિમનાં લક્ષણ નથી. તેઓ વિજ્ઞાનને પોતાની સેવામાં ભેડે માટે વિજ્ઞાન અને તે એક જ યજ્ઞ જતા નથી. આ દુષ્ટ અશો સર્વત્ર નિન્દ્ય છે. પણ તેઓને ગાળ દેનાર માત્ર ગાળ દીધાથી પવિત્ર થઇ જતો નથી.

આપણો ખરો શત્રુ અજ્ઞાન છે: એના છત્ર તળે દારિદ્ર્ય રોગ, પરાધીનતા, બીરુતા, કુસંપ આદિ અનેક સરદારો ભેગા થઇ, એના જ દાસનથી, આપણી ઉપર રાજ્ય કરે છે

એમ ન માનતાં કે હું વિજ્ઞાનનો અન્ધપૂજક છું આપણા ઉદાર માટે જે જે શક્તિઓ આપણે મેળવવાની છે તેઓમા મ્હોટામા મ્હોટી એક વિજ્ઞાનની છે એટલું જ માફ વક્તવ્ય છે. બીજીઓ વિષે અન્ય વિચારકો તથા દ્રષ્ટાઓ વારંવાર આપણને કહે છે. તેઓ કા તો વિજ્ઞાનને જાણુતા નથી અથવા વિસરી જાય છે વસ્તુતઃ, મહાત્માજીએ બતાવેલો શુદ્ધિ તથા સ્વાશ્રમનો અહિંસાત્મક માર્ગ અને કરિશ્ચી ટાગોરે બતાવેલ પૂર્વપશ્ચિમના સંસ્કૃતિસંઘર્ષ, સમન્વયથી, ધમાનાર નવીન શ્રેષ્ઠ મનુષ્યત્વનો માર્ગ-એ બન્નેના જોડની જ મહત્તાવાણો અને એ બન્નેની સાથે સમતાથી મળનારો એવો આ ત્રીજો માર્ગ, વિજ્ઞાનના શુદ્ધ તત્ત્વને, પદ્ધતિને તથા પ્રકાશને આપણા જીવનના પટપટાન્તરોમા ઉતારવાનો છે.

કવિવર ટાગોર કહે ॥ તેમ, પણ નમ્રતાથી, વિજ્ઞાનસાહિત્યનો પ્રત્યેક ભક્ત કહી શકે કે,

" The idea is great I accept it. I fully believe in it, it is leading me on in an unknown path, yet how ludicrously small we are ! The petty complications of our daily life, how insignificant and yet how obstructive ! We have our path across the mountains, but rubbish heaps made of daily refuse of life, lying scattered on our path, cause trouble and delay and produce fatigue But the sun is shining overhead, and God's blessing is in my heart, the call is clear and help is waiting by the road side

Printed by D. R. Mitra at Manoranjan Press, 3 Sandhurst Rd., Bombay 4,
& published for the Seventh Gujarati Sahitya-Parishad of Bhavnagar by
Prof. Kantilal Chhaganlal Pandya, M.A., Ph.D. etc., of Chinabag, Bombay.

સાતમી ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદના જૈન વિભાગના અધ્યક્ષ
શ્રીયુત્તમ પંડિત કૃત્તેહચંદ કર્પૂરચંદ લાલનનું ભાષણ.

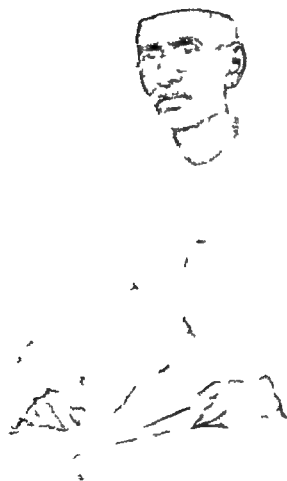
જૈન સાહિત્યની ✽ ✽ હિતાવહ દિશા.

यो विश्वं वेदवेद्यं जननजलनिधेर्भृगिनः पारदृष्ट्वा,
पूर्वापर्याविरुद्धं वचनमनुपमम् निष्कलंकं यदीयम्;
तं वंदे साधुबंधं सकलगुणनिधिं ध्वस्तदोषद्विपन्तम्,
बुद्धं वा वर्द्धमानं शतदलनिलयं केशवं वा शिवं वा. १

વોષાગાથં સુપદપદવીનીરપૂરામિરામમ્,
જીવાઽર્હિસાઽવિરત્તલહરિસંગમાગાદદેહમ્;
ચૂલાવેલં ગુરુગમમણિસંકુલં દૂરપારમ્,
સારંવીરાગમજલનિધિં સાદરં સાધુ સેવે. ૨

૧—જેમના જ્ઞાને જાણુવા યોગ્ય સમગ્ર વિશ્વને જાણ્યું છે, જેમના દર્શને સંસારરૂપ મહાસમુદ્રનો પાર દોઢો છે, જેમનું પ્રવચન (આગમ) પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ છે, અનુપમ છે, તે નિષ્કલંક છે, જેમને સાધુજનોને પણ વંદ્ય છે, સકળ ગુણના ભંડાર છે, દોષ-રૂપ શત્રુનો નાશ કરનાર છે, એવા કોઈપણ પુરૂષવિશેષને હું વંદન કરું છું. પછી જોઈએ તો તે શુદ્ધ હો, વર્ધમાન હો, ધ્યાના હો, વિશ્વ હો, કે મહાદેવ હો.

૨—જેમ સમુદ્ર અચાગ હોય છે તેમ અપરિમિત જ્ઞાનવાળા જિનાગમે પણ અધાગ છે. જળની અતિશયતાને લીધે જેમ સમુદ્ર સુંદર લાગે છે, તેમ લલિત પદોની રચનાને લઈને આગમ પણ સુંદર લાગે છે. ઉપરાઉપરી મોજાઓ હિડતા હોવાથી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરવો કઠણ લાગે છે, તેમ જીવદયા સંબંધી સૂક્ષ્મ વિચારોથી જિનાગમે પરિપૂર્ણ હોવાથી તેમાં એકદમ પ્રવેશ કરવો કઠણ લાગે છે. સમુદ્રમાં મોટા મોટા તટ હોય છે તેમ આગમમાં પણ મોટી મોટી સૂચિકાઓ-પૂરવણી હોય છે. સમુદ્રમાં રાત-મોટી અને પરવાળા જેની વસ્તુઓ છે તેમ આગમમાં હિતમ ગમ-આલાવા (અર્થાત્ અનેકાર્થ બોધવાળા સદશ પાડ) હોય છે. સમુદ્રની જેમ આગમનો પાર પામવો-અર્થાત્ તે સંપૂર્ણ રીતે મમજ્યું અત્યંત કઠિણ હોય છે. એવા આગમોની હું ભક્તિ તથા વિધિપૂર્વક સેવા કરું છું.

શ્રોતુત ફોલ્લયદ કર્પૂરયદ લાલન

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના જૈનવિભાગના અધ્યક્ષ

સાહિત્યરસિક આત્મપ્રિય મુશીલ બહેનો અને મુજ ખાંધવો !

સમાજ સેવા અને જ્ઞાનસેવા કરવા જેટલું માગમાં ખજ હો કે ડહાપ હો યા ન હો પણ મારા અંતરને તે અત્યંત પ્રિય છે; એટલા માટે જ્યાં આ પરિપક્વના વિદ્વાન મંત્રીઓ તરફથી પરિપક્વના જૈન વિભાગનું પ્રમુખ્ય સ્વીકારવાનો આદેશ આવ્યો ત્યારે મને મારી અયોગ્યતાનું સંપૂર્ણ ભાન હોવ છતાં મેં તે આદેશ શિરસાવંધ કર્યો. એટલુંજ નહીં પણ સાહિત્યના ક્ષેત્રમ અને સેવા કરવાની એક અલભ્ય તક આપી તે માટે તેજ વખતે મેં તેમને અંતઃકરણ પૂર્વક ઉપકાર માન્યો. અત્યારે ફરીથી વાણીથી એ ઉપકાર હું વ્યક્ત કરું છું.

વક્તવ્યકળાને અપનાવવા જે કાંઈ મેં અમ લીધો છે તેવો લેખ લખવાનો પ્રયત્ન ન થવાથી સ્વાનુભવદર્ષણનો દુઃખદ પ્રસંગ મને યાદ આવ્યા વિના રહેતો નથી. કુટુંબમાં રહેલ પ્રમાદને લઈ મહારો સમાજ મહારા આગયને સમજી શક્યો નહીં. જાતે મૂર્તિપૂજક, શ્રદ્ધાએ મૂર્તિપૂજક અને મૂર્તિદ્વારા પ્રભુપૂજનમાં કેવો આનંદ રસ લેવાય છે તેવાં ભાષણો આપવા છતાં અને એ મારો લેખ મારા આશયને બીલકુલ સંદિગ્ધ ન કરતો હોવાથી હું હજી પણ એ લેખની ધીરજપૂર્વક કુટુંબ વાંચી જવાની ભલામણ કરું તો મને ક્ષમા થશે. એટલું કહી આ લેખના શબ્દો કરતાં આશયપર વિશેષ લક્ષ આપવાની મુજ શ્રોતા-જનોને પ્રાર્થના કરી આ લેખ વાંચવા પ્રારંભ કરું છું.

જૈનોનું વાઙ્મય સાહિત્ય—જૈનોના વાઙ્મય સાહિત્ય ઉપર હું જ્યારે વિચાર કરું છું ત્યારે મને એમ લાગે છે કે જ્ઞાન એક એવી પવિત્ર પૂજા અને અદ્ભુત વસ્તુ છે કે શબ્દમાં આવતાં તેની પવિત્રતા વધવાને બદલે કંઈક ન્યૂન થતી હોય અને લિપિમાં ઉતરતાં તો તેથી પણ વિશેષ ન્યૂન થતી હોય. શ્રી તીર્થંકરોના ઉપદેશ વિષે દિગંબર સંપ્રદાયનો એવો મત છે કે તીર્થંકરો માત્ર જ નોજ ધ્વનિ કરે છે અને તેમના મુખ્ય શિષ્યો તેના ભાષ સમજી વાણીમાં ઉપદેશ આપે છે. સ્વેતાંબર સંપ્રદાય એવો મત ધરાવે છે કે શ્રી તીર્થંકર પ્રભુઓ પોતાના ગણધરેને ઉત્પાદ વ્યય ને ધ્રુવ (ઉત્પત્તિ, વ્યય, અને સ્થિતિ) એ પ્રકારની ત્રિપદીમાં ઉપદેશ આપે છે અને ગણધરો તેને શબ્દમાં મુકે છે. આ રીતે વાઙ્મયની પવિત્રતા છેક મહાવીરથી માંડીને ઇ. સ. ના પાંચમા-

છઠ્ઠા સૈકા સુધી રહી પછી જેમ જેમ સ્મૃતિભ્રંશ થવા લાગ્યો તેમ તેમ ગણધરો અને શ્રુતકેવળીઓ વિગેરેના ઉપદેશોના પાઠ ભૂલાવા લાગ્યા. એ સંબંધે એક એવી કથા છે કે ' એક વેળા એક મુનિશ્રીએ કાન ઉપર હુણદરનો ગાંઠીયો રાખેલો તે પાછો વાપરવો ભૂલી ગયા; તેથી સમગ્રયુ' કે હવે સ્મૃતિભ્રંશ થવા લાગ્યો છે.' એટલે ત્યાર પછી જ્ઞાનને પુસ્તકારૂઢ કરવાનું ક્યું અને સઘળા જૈન શ્રમણોએ તે કપ્પલ રાખ્યું. પછી મથુરામાં સૌ પ્રથમ મુનિપરિષદ મળી અને જે જે મુનિઓને પાઠ યાદ હતા, તે તેમણે લખાવ્યા. આ રીતે વાસ્તવ્ય સાહિત્ય હતું તે અર્થસાહિત્યનું સ્વરૂપ પામ્યું. ત્યારપછી શ્રી દ્વર્ધિક્ષમાશ્રમણ સૂરિના પ્રમુખપણા નીચે વલ્લ-લીપુરમાં બીજી મુનિપરિષદ મળી, અને તે વખતે પણ પહેલાની જેમ વાસ્તવ્ય સાહિત્ય અર્થારૂઢ થયું. મથુરાની સાહિત્ય સંયોજનાને માથુરી વાંચના અને વલ્લલીપુરની સાહિત્ય સંયોજનાને વલ્લલી વાંચના તરીકે જૈન સાહિત્યમાં ઓળખાવવામાં આવે છે. ત્યારપછી વિદ્વાન જૈનાચાર્યોએ અનેકાનેક વિષયો વિષે અથા લખ્યા અને તેના પ્રચાર કર્યો. એ ભૂતકાળના પ્રસંગને છાંડી હવે આપણે વર્તમાન ઉપર આવીએ.

આજથી લગભગ ૪૦ કે ૫૦ વર્ષ ઉપર જૈન સાહિત્યને છપાવી. બહાર પાડવાનો પ્રયત્ન થયો, ત્યારે જેઓ પરંપરાની પવિત્રતાને સાચવી રાખવા ઉત્સુક હતા તેમના તરફથી તેનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો; કારણ કે તેઓ એમ માનતા હતા કે એમ થવાથી વાસ્તવ્યની પવિત્રતા નહીં જળવાય. પરંતુ કાળ-બળે પોતાનું કામ ક્યું અને આજે પણ કંઈ જાય છે. એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે વાસ્તવ્ય સાહિત્ય કરતાં લેખન સાહિત્ય વિશેષ પ્રચાર પામે છે અને હસ્ત-લિખિત સાહિત્ય કરતાં મુદ્રિત થયેલું સાહિત્ય બહોળા પ્રમાણમાં વંચાય છે. સ્મૃતિ શક્તિનો અનાદર કરી જડ સાધનોનો આશ્રય લેવો એ એક પ્રકારનું પરાવલંબન તો છેજ, પણ જે વખતે સ્મૃતિભ્રંશ વધતો જતો હોય, તે વખતે સ્મૃતિને સહાયક થાય તેવા સાધનોનો ઉપયોગ ન કરવો તે કદાચહજ લેખાય અને એવો કદાચહ અનેકાંત મતના ઉપાસકોને તો બીલકુલ શાભાસ્પદ ન ગણાય. પ્રસંગોપાત હું મારા પરંપરાપ્રિય અને પ્રગતિપ્રિય પૂજ્ય મુનિવરો અને ગ્રહસ્થાને સૂચના કરવાની રજાલઉ' છું કે હવે વિશેષ સ્મૃતિભ્રંશ ન થાય એટલા માટે અંથનો ક્ષણવિસ્તાર વધારવાનો તથા જુના-ઉપયોગી અંથોનો ઉદ્ધાર કરવાનો આપણે બને તેટલો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

જૈન સાહિત્યનો વિસ્તાર આપવો એ સહજ નથી. જૈનાચાર્યોએ તેને ચાર ભાગમાં વહેંચી નાંખ્યું છે. (૧) દ્રવ્યાભુયોગ (૨) ગણિતાભુયોગ (૩) ચરિ-

તાનુયોગ અને (૪) ચરણકરણાનુયોગ. આ ચારે અનુયોગમાં ચાર વેદની પેઠે જૈન સાહિત્ય જીવે છે અને જીવશે.

વિદ્યના સાહિત્યમાં હિંદના સાહિત્યનું સ્થાન ક્યાં છે અને હિંદના સાહિત્યમાં જૈન સાહિત્યની જગા કયે સ્થળે છે તે આલેખવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મારી શક્તિની બહાર છે; તથાપિ જૈન સાહિત્ય જેટલું પ્રકટ થઈ શક્યું છે અને અપ્રકટ રહેલું પ્રકટ થાય તો હિંદ સાહિત્યનું ગૌરવ કેટલું વધે અને તેથી વિદ્યના સાહિત્યમાં કેટલું મનોહર અભિવર્ધન થાય એ દાખવવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરીશ.

માનવસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કે અવનતિ તેની વિચારની કક્ષા ઉપર આધાર રાખે છે. જેવા વિચાર મનુષ્ય પ્રકટ કરે છે તેવા તે થાય છે. ઉચ્ચ વિચારના સૂત્રા પ્રતિભાશાલી વિદ્વન્જનો છે અને તેમની અંતઃસૃષ્ટિ તથા વ્યાખ્યાનસૃષ્ટિના ઉપજીવી માનવજીવો જેવી સૃષ્ટિમાં રહે છે તેવા બને છે.

જૈન-સાહિત્ય શોધખોળનો વિષય—આનંદની વાત છે કે બૌદ્ધ-સાહિત્યના જેટલું નહીં પણ કેટલેક અંશે જૈનસાહિત્ય પણ બૌદ્ધસાહિત્યની પેઠે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ને હિંદમાં પણ હવે શોધખોળનો વિષય થઈ આદર પામવા લાગ્યું છે. વેદબાહ્ય પણ આર્યદર્શનોમાં ગણાતા યુદ્ધ ભગવાન કોણ હતા ? અને બૌદ્ધ ધર્મ કેવો છે ? એમ બે પ્રશ્નમાં આવે તો સૌ કોઈ સમજી ઉત્તર આપે કે યુદ્ધ મહારાજ એક મહાન ધર્મના ઉત્પાદક હતા અને એ ધર્મનું મુખ્ય લક્ષ્ય નિર્વાણપ્રાપ્તિ છે. એ નિર્વાણ આપ્યા ભૂમંડળના સર્વ જીવોપર અતુક પા રાખી વર્તવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. યુદ્ધ ભગવાનના દેવગણિ-હજુ પછી એમના ઉપદેશોના ધર્મ માત્ર બે એક સૈદ્ધાંત હિંદનો ધર્મમંદિરમાં વિસ્તારી મૂક્યો, એટલું જ નહિ પણ પોતાની વિજયપતાકા પૂર્વ એગિયાના ભાગના, ચીન ને પાસીફિક મહાસાગરના દ્વિપ, ને સૈબીરીયા ઉપર પણ ફેરકાવી. યુદ્ધ ધર્મનું સાહિત્ય હાલ તે તે દેશોમાં, યુરોપમાં અને તેમાં પણ જર્મનીમાં વિશેષ છે.

જૈન કોણ છે ? અને જિનધર્મ શો છે ? એ પ્રશ્ન વિદ્વન્જનોને પૂછવામાં આવે તો તેનો મનમાનતો ઉત્તર આ દેગમાં બહુ ઘોડા આપી ગટે. યુરોપ અમેરિકામાં તે વિષયના અધ્યાત્મીઓ હોવાથી તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપનારા કોઈ કોઈ મળે છે. આપણી ધર્મપ્રકૃતિ અને સંસ્કારના પ્રભાવમાં

આપણે આ દેશના વિદ્વાનો અને શોધકો પાસે જિનધર્મ અને જૈનદર્શનના સંબંધમાં ઘણી આશા રાખી શકીએ. આપણી એ આશા સંપૂર્ણપણે કેમ ન ફળી ? એ પ્રશ્ન વિચારવાનું મને મન થાય છે. બૌદ્ધધર્મે જે દેશનો ઉપદેશ કર્યો છે, તેના કરતાં જિનધર્મે શું કોઈ પણ પ્રકારે ન્યૂન ઉપદેશ કર્યો છે ? બુદ્ધ ભગવાનના જીવન કરતાં જિનભગવાનનું જીવન શું કોઈ પણ પ્રકારે માનવકલ્યાણમાં પછાત છે ? મને તો લાગે છે કે જૈનધર્મના સાહિત્યમેરૂ સર્વ કરતાં ઉચ્ચતર અને ઉપકારક છે, માત્ર તેનો અઘાવધિ જેવો ભેદ્ય એ તેવો પ્રકાશ અને પ્રચાર નથી થયો. આજે હિંદની સંસ્કૃતિ પર તેનો અલ્પતર વિસ્તાર પણ કેવો મહત્વનો ભાગ ભજવી રહ્યો છે અને હિંદના ધર્મો તથા નીતિબંધારણો પર વિશેષ કરી તે કેવી અસર કરી રહ્યો છે, તેમજ કળા ને વિજ્ઞાન, સાહિત્ય ને ભાષા વિગેરેમાં નિગૂઢભાવે રહ્યો રહ્યો કેવાં મીઠાં ને મધુર ફળો ઉપજવી શક્યો છે તે સર્વ કોઈ ઉદાર દ્રવ્યને જાણવા યોગ્ય છે.

બુદ્ધધર્મના પ્રભાવ વિસ્તારને એક કાળે ઘણા સારા સંધેગો હતા. પરંતુ તેમનું સાહિત્ય રચાય ને વિસ્તરે તે પૂર્વે, એટલે કે આઠમા સૈકામાં બુદ્ધધર્મ હિંદભૂમિપરથી પલાયન થઈ ગયો. જૈનધર્મ તેનો સહયોગી હોવા છતાં હિંદમાં જ રહી રહ્યો અને આર્યસંસ્કૃતિની પ્રત્યેક શાખામાં પ્રવેશ કરી, નવો જ રસ અને બળ પ્રેર્યાં. જૈનધર્મ અનુસરનારા જૈનોના બે વિભાગ થયા. દિગંબર ને શ્વેતાંબર.

દિગંબર સંપ્રદાયના અધ્યાત્મગ્રંથો સાથે મને થોડો પરિચય થયો છે, કોઈ કોઈ ગ્રંથપર મનન કરી વિવેચનો પણ લખ્યાં છે; પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે જ શ્વેતાંબર સાહિત્યનો મને વધારે અનુભવ છે. જૈનસાહિત્યમાં શિરો-મણિરૂપે શ્રી જિનાગમ છે. જે જિનાગમે શ્વેતાંબર સંપ્રદાય માને છે તેજ નામવાળા ગ્રંથો દિગંબરો પણ માને છે. પરંતુ નામ એક હોવા છતાં બંને ગ્રંથોમાં વસ્તુ તો ભિન્ન જ હોય છે. દિગંબરોનું માનવું એવું છે કે શ્રી તીર્થંકરોના ઉપદેશો અને આગમોનો તો ક્યારનોએ વિચ્છેદ થઈ ગયો છે.

સૂત્ર-અધિકાર—હિંદુઓના મેઘા ભાગની એવી માન્યતા છે કે વેદનો અધિકાર અગ્રાહ્યલો કે સ્ત્રીઓને નથી; તેમ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં જે વર્ગ દેશવાસીના ઉપનામથી ઓળખાય છે તેમની એવી માન્યતા છે કે મુનિવર્ગ સિવાયના ગૃહસ્થ એવાં સ્ત્રી-પુરુષોને જિનાગમે વાંચવાનો કે લખવાનો અધિકાર નથી. મુનિવર્ગમાં પણ સાધ્વીજીઓને અમુક અંશે એ અધિકાર નથી. જિના-

ગમેના લગલગ બધા વિષયો ઉપર પૂર્વાચાર્યોએ પ્રકરણ ગ્રંથો લખ્યા છે તેથી જિનાગમની ખોટ ઘણે અંશે પૂરી પડે છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં જે વર્ગ સ્થાનકવાસીના ઉપનામથી ઝાળખાય છે તેઓ ૮૪, ૬૩ કે ૪૫ આગમસૂત્રોમાંના માત્ર ૩૨ ને માને છે અને સાધુ, સાધ્વી કે શ્રાવક, શ્રાવિકાને સર્વને વાંચવા-લણવાની છૂટ આપે છે. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં પ્રકરણ ગ્રંથો કે જેના વિષયો સર્વ કોઈ સહોલાઈથી સમજી શકે તેવી શૈલીથી લખાયા છે તેનો બહુ પ્રચાર નથી. તેઓ ૩૨ સૂત્રો શિવાય તેની ટીકા વિગેરેને કે અન્ય ગ્રંથોને માનતા નથી-સ્વીકારતા નથી.

કંચનશ્રીનો મહિમા—અમારા પદમપૂજ્ય આચાર્યો કેવળ-જ્ઞાનશ્રીથી જ વિશેષ કરીને શોભતા, અને અમારો જૈનવર્ગનો મહોટો ભાગ જ્ઞાનશ્રીનેજ પૂજનારો ગણાય છે, છતાં આજે અમારા જૈનસમાજમાં કંચનશ્રીનો મહિમા વધી પડ્યો છે; અને તેથી જ્ઞાનનો રતનાચળ મહોટો ભાગ ઉપેક્ષિત રહ્યો છે. અમારા બધા સૂત્રોમાં આચાર સૂત્રોપર મને વિશેષ ભક્તિ હોવાથી મુનિઓના આચારને દર્શાવનાર શ્રી આચારાંગ સૂત્ર અને શ્રાવકોના આચારને દર્શાવનાર શ્રી ઉપાશક દશા સૂત્ર મારા જોવા—જાણવામાં આવ્યાં છે. અમારા આદર્શ પુરૂષ શ્રી મહાવીરનું ચરિત્ર શુદ્ધવાસમાં અને મુનિપણમાં કેવું ઉત્તમોત્તમ હતું તેનો ખ્યાલ તે સૂત્રો ઉપરથી આવેલુ છે. આવી શકે છે. વિષયાંતર નહીં પણ વિસ્તારભયથી કંપિત હૃદય હોવા છતાં, શ્રી વીરે સ્વયંજે કેવળજ્ઞાન સંપાદન કરી સ્વચરિત્રથી સ્વાવલંબનનો પાઠ માનવજગતને કેવો શીખવ્યો? એ કહેવાની લાલચ હું શોધી શકતો નથી. તે માટે આચારાંગ સૂત્રના ૨૪ મા અધ્યયનમાંથી હું થોડું અવતરણ અહીં શંકુ છું:—

“ભગવાન ભાગશર વદિ ૧૦ ના મુક્ત નામના દિને, વિજય મુહૂર્તે, છઠ્ઠા પહોરે, પાણીવગરના બે ઉપવાસે, સહસ્રવાહિની ચંદ્રપ્રભા નામની શિખિકા-પાલણી ઉપર ચડી, દેવ, મનુષ્ય તથા અમુરોની પર્ષદાઓ સાથે આલતાં આલતાં ક્ષત્રિયકુંડપુરના મધ્યમાં ઘટ્ટને બેઠાં જ્ઞાતવનખંડ નામે ઉદ્યાન હતું ત્યાં આવ્યા. આવીને ભૂમિથી એક હાથ ઉંચી શિખિકા સ્થાપી. પછી ધીમે ધીમે તેમાંથી ઉતર્યા. ઉતરીને ધીમે ધીમે પૂર્વાભિમુખે ગિહાસન ઉપર બેસી આભરણ અલંકાર ઉતારવા લાગ્યા. શક્યંતે ગેહાહામને રહી મરેદ વંશમાં આભરણ-અલંકાર મદણ કર્યા. તત્કોણ સમણે મગધ મહાવીરે દાહિણે દાહિણ ત્યાર-પછી અમણ ભગવન મહાવીરે જમણા હાથથી જમણી તરફનો—અને યામેણ યામે ડાબા હાથથી ડાબી તરફનો વંચમુદ્ધિયં છોડ્યું કરેદ-પંચમુદ્ધિ લોચ કર્યા.

શક્ટદેવેન્દ્રે તે વાળ રત્નના થાળમાં ગ્રહણ કરી, ક્ષીરસમુદ્રમાં પહોંચાડ્યા. પ્રભુના ખભા ઉપર એક વસ્ત્ર મુકયું. આ પ્રમાણે ભગવાને લોક ચર્ચા પછી જમ્મો સિદ્ધાન્ત-શ્રો સિદ્ધને નમસ્કાર કર્યા. પછી કરેમિ સામાદ્ય-હું સામાયિક-સ-માધિયોગમાં રહીશ, મારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહીશ, સર્વ મે અકરણિજ્ઞ પાવ-કર્મ-મારે કોઈ પણ પ્રકારનું પાપકર્મ કરવું નહીં; એ રીતે ભગવાને સામાયિક ચારિત્ર લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. તુર્તજ ભગવાનને મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, અર્થાત્ સર્વ કોઈના મનોભાવ તેમને દેખાવા લાગ્યા.

પ્રત્યક્ષા લીધા પછી ભગવાન પોતાના મિત્ર, જ્ઞાતિજનો તથા સગાસંબંધીઓની આજ્ઞા લઈ પોતે ત્યાંથી અન્યત્ર જવા આજ્ઞા. અને એવો અલિખત હાથો કે:-

“ મુજ આત્મવિકાસ કરીશ સદા, હર એક પળે ધરી તત્પરતા;
મુજ સાધ્ય વિષે વદિ કાંઈ નહ, મન વાચ શરીર તણીજ જરી,
પ્રકૃતિ ઝટ દૂર કરીશ ગળી, બસ છવ સરોસટ ચલત કરી. ”

પ્રભુના સાધનકાળના કેટલાક નિશ્ચયો પણ જાણવા જેવા છે:-

(૧) પરસહાયની અપેક્ષા ન રાખતાં પોતાના જ વીર્યથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મોક્ષ મેળવવું; કારણકે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં આત્મબળજ ઉપયોગી છે.

(૨) જે કંઈ ઉપસર્ગો ઝેરલે કે દેવ-દાનવ કે માનવકૃત વિષ્ણુ કે કલેશો આવી પડે તેમજ પરિસહો-નૈસર્ગિક આપત્તિઓ આવી પડે તેમાંથી નાસ્તી છુવાનો ખીલકુલ પ્રયત્ન ન કરવો. કારણ કે ઉપસર્ગો અને પરિસહો સહન કરવાથીજ પાપકર્મનો ક્ષય થાય છે, ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે. દુઃખ માત્ર પાપકર્મનું ફળ છે. ફળ ભોગવવાની કાયરતાવાળા પ્રાણીઓ તેમાંથી બચવા પ્રયત્ન તો કરે છે, પણ તેનું પરિણામ એ આવે છે કે આજનું દુઃખ માત્ર આવતી કાલ ઉપર ઠેલાય છે. જેઓ શાંતિ અને હિમ્મતથી પોતાના પાપકર્મના પરિપાકરૂપ દુઃખને વેદે છે તેઓ જ પોતાનું આત્મબળ ખીલવવાવાળાં ભાગ્યશાળી થાય છે.*

* શ્રી મદાવીર પ્રભુનું ચરિત્ર, મનુષ્યોને માટે એક આદર્શ ચરિત્ર છે. જોનોમાં જેઓ મુનિ-વર્ષના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેઓ મોટે ભાગે તેમના આદર્શ ચરિત્રને જ અનુસરે છે અને દીક્ષા લેતી વખતેજ એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે કરેમિ મંતે સામાદ્ય-હે ભગવાન! હું આત્મ સ્વ-રૂપમાં-પરમાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર રહીશ, સર્વ સાવજ્ઞ જોળે વજ્રસ્થામિ-પ્રત્યેક પાપબા

આધ્યાત્મિક સાહિત્યના અભ્યાસીઓ બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પર-
માત્માની વાત તો સારી પેઠે જાણતા હશે. જૈનસિદ્ધાંતે કામ કામ નોખત
વગાડીને જાહેર કર્યું છે કે પ્રત્યેક જીવ પોતાના નશીબનો-સદ્ભાગ્યનો કે
દુર્ભાગ્યનો વિધાયક છે. પોતાની કૃતિથી જ તે પોતાને મારે નરક રહે છે અથવા
નરકમાં ઉતરી પડે છે અને પોતાની કૃતિથી જ ઉંચામાં ઉંચા સ્વર્ગ ઉપર
આરોહણ કરી ગકે છે; એટલું જ નહીં પણ આત્મબળે કર્મજળને છેદી
નાંખી સકળ સંસારસમુદ્રની પેલી પાર એવા મોક્ષને-મહા આત્મક્રમય
સ્થિતિને-પામી શકે છે. વસ્તુતઃ જૈનદ્રષ્ટિએ મનુષ્ય કે ઇતર પ્રાણીઓનો નિર્ધાર
પોતાની જ અંદર રહેલ કર્મ-આત્મા છે; અર્થાત્ પોતાના સિવાય બીજું
કોઈ નથી. આ રીતે જૈનદર્શન પુરુષાકાર કે આત્મબળવાદી છે. યજ્ઞમાં પશુના
બલિદાનથી કે કોઈ એક તારણહારના ભોગથી જૈનો પોતાની મુક્તિ થશે એમ
માનતા નથી. પોતાને જન્મ જન્મોત્તરની સાંકળે બંધનાર અથવા છાડનાર
જે કોઈ હોય તો તે પોતાનો જ આત્મા છે. જૈન સાહિત્ય, ખરું જોતાં, પંચ
કારણનો સ્વીકાર કરવા છતાં મુખ્યતઃ આત્મબળ અથવા આત્મપ્રભાવ બતા-
વનારું સાહિત્ય છે. જૈન સાહિત્યનો આત્મા જ સ્વાવલંબન છે એમ કહું
તો અતિશયોક્તિ નહીં ગણાય.

જેમના સાહિત્યમાં, આચારમાં ને વિચારમાં આવે પુરુષાકાર, સ્વાવલંબન
ભર્યો હોય એવો જૈનસમાજ કેવળ-એકાંતે કર્મવાદી ગણાઈ જાય અથવા તો
તેમનાપર એવો આક્ષેપ લાગવામાં આવે એ શું સમયની જ બાલહારી
નથી ? કર્મ-બંધનો અભ્યાસી રહેલાકથી જોઈ શકે એમ છે કે જો કર્મનો
અર્થ નસીબ કે એવો જ કંઈ થતો હોય તો જીવ તેને જીતી શકે નહીં અને
જો જીતી ન શકે તો તે જિન કે જૈન શી રીતે થઈ શકે ? હું જેટલું જોઈને
વિચારી શક્યો છું તે પરથી મને તો એમજ લાગ્યું છે કે પોતાના ભાગ્યનો

પારનો હું ત્યાગ કરૂં છું, તિવિહં તિવિદેષ મન, વચન અને કાયાના યોગથી મોઢ
પણ પાપ કાર્ય ન કરેમિ ન કારવેમિ કરંતમપિ અન્નં ન સમણુજ્ઞાણામિ કરૂં નવી,
કગતુ નવી, કરનારને અનુમોદન આપુ નહીં. આ નિયમ વાતવજીવન પાળીશ- જાણજીવાણ
પજ્જુષાસામિ અને આમ કરતા બ્રહ્મ તો પુર્વજ પટિક્કામમિ માગે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પાછો
ફરે, અને તસ્સ નિવામિ-એ જીતિને નિહુ, શુરસાક્ષીએ મરિદામિ-મરૂં, અપ્પાણં લોસિ-
રામિ અને દેહાત્મભાવને સર્વથા ત્યાગ કરૂં છું આમ મુનિઓ જીવન પર્વત અને શ્રાવકો
પોતાના નિત્યકર્મમાં ઝોખામાં ઝોખું બે વડી કે એક મુહૂર્ત પર્વત સામાયિક, યોગ કે સમાધિ-
બાન કરે છે

વિદ્યાયક કે સૂષ્ટા પોતાને જ માનવામાં જૈન સિદ્ધાંત બીજા બધા કરતા અગ્રણી છે. જૈનાગમનું રહસ્ય ‘ દૂરપાર ’-બહુ દૂરવર્તી છે એમ કહેવામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિય જૈનસિદ્ધાંતના અભ્યાસીઓના દૃઢ્યનો જ પડથો પાડી રહ્યા હોય એમ મને લાગે છે.

વિશ્વવિદ્યા—પ્રત્યેક જીવમાં કેટલીક શક્તિઓ સ્વાભાવિકપણે રહેલી હોય છે. જૈનસિદ્ધાંત તેને ‘ પર્યાપ્તિઓ ’ (Capacities) ના નામથી ઓળખાવે છે. ચૈતન્ય પોતાની આંતર કે ઉચ્ચતર શક્તિઓને છુપાવી-છુપ રાખી-એ પર્યાપ્તિ કે બાહ્યશક્તિવડે આ વિશ્વપ્રકૃતિમાંથી પુદ્ગલના સ્કંધોને આકર્ષી, તેના રસ કરી, (આહાર પર્યાપ્તિથી) પોતાની શરીર રચના કરી, (શરીર પર્યાપ્તિ) ઇન્દ્રિયો (ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ) ઘડી, એક કુશળ શિલ્પકાર અથવા વિશ્વકર્માની પેઠે, પ્રાણ સર્જી, (શ્વાસોશ્વાસ પર્યાપ્તિ) ભાષા (ભાષાપર્યાપ્તિ) અને મતની (મન:પર્યાપ્તિ) પણ રચના કરી શકે છે. દાખલા તરીકે વૃક્ષમાં રહેલું ચૈતન્ય પોતેજ પોતાની શક્તિઓનડે, પોતાની આસપાસ રહેલા પ્રકૃતિ સમુદ્રમાંથી પુદ્ગલ પરમાણુના સ્કંધોને આકર્ષી-ઘડી એવું રૂપ આપે છે કે જેથી આપણે તેને વૃક્ષરૂપે ઓળખી શકીએ છીએ. એ રીતે વૃક્ષમાં રહેલું ચૈતન્ય જ વૃક્ષનો સૂષ્ટા, વિદ્યાતા અથવા નિયામક છે, અને એજ ચૈતન્ય પોતાની વિકસિત શક્તિના પ્રમાણમાં બીજી ઉન્નત શરીરરચનાઓ પણ કરી શકે છે. તેવી જ રીતે જળ, અગ્નિ, વાયુ, પર્વત, પૃથ્વી, વનસ્પતિ, જંતુ, પશુ, પક્ષી, જળચર, સ્થળચર, મનુષ્ય, નારક, ચંદ્ર સૂર્ય અને દેવ વિગેરે દેહોનો સૂષ્ટા-વિદ્યાતા પણ જીવ પોતે જ છે. ચિત્રકાર પોતાની કૃત્રિપના અને મનોભાવને વ્યક્ત કરવા નાના પ્રકારના ચિત્રો આલેખે છે, તેમ જીવરૂપી ચિત્રકાર પણ પ્રકૃતિપદ પર પોતાની નામકર્મરૂપી શક્તિવડે નાના પ્રકારના ચિત્રો રચે છે. આથી સ્પષ્ટ થશે કે ચૈતન્ય પોતાની શક્તિપર જ નિર્ભર રહેવાવાળું છે.

અંતઃશક્તિ પ્રભાવ—જેમ બાહ્ય શક્તિથી-પર્યાપ્તિથી ચૈતન્ય પોતાની બાહ્ય શરીરરચના કરી લે છે તેમ અંતઃશક્તિ ક્રિવા અંતરાત્માથી પોતાના આંતર ગુણોનો પણ વિકાસ કરે છે. તે એટલે સુધી કે પોતાનું પૂર્ણ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પોતે જ પ્રકટાવે છે. એ ભાવના દિગ્ગારોથી જૈનસાહિત્ય પરિપૂર્ણ છે. આપનામાંથી કદાચ કેટલાકેએ શ્રીપાળ-મયણસુદરીના ચરિત્રનું વાંચન કર્યું હશે; અથવા તો તે ચરિત્ર પરથી સ્વ. ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજીએ રચેલું વીણાવેલી નાટકનું વસ્તુ જોયું કે સાંભળ્યું હશે. અમારા જૈનસમાજમાં તે વર્ષમાં બે વાર શ્રીપાળરાજના રાસનો પાઠ થાય છે. એ આખા ચરિત્રમાં સ્વ-

કર્મવાદ અથવા આત્મજ્ઞાનો જ સિદ્ધાંત પ્રરૂપવામાં આવ્યો છે. આ પ્રકારનું કથા સાહિત્ય તેમજ તાર્કિક સાહિત્ય તો સંપૂર્ણપણે બહાર આવે અને તેનો પૂરેપૂરો પ્રચાર થાય તો જનતાને કેટલો લાભ થાય ?

અહિંસા પ્રભાવ—આત્મજ્ઞાની જેમ અહિંસાના સિદ્ધાંતને પણ જૈનાએ કેવો અપનાવ્યો છે તે વાત હવે ગુજરાતની પ્રજાને નવેસરથી કહેવાની કંઈ જરૂર ન હોય. જીવજીવંતે જીવવા જેવું, મરુજીવંતે પણ મારજીવંતે નહીં એ અમારી મૂળ ભાવના છે.* પ્રત્યેક જીવની સાથે દર્શનાપયોગે અભેદ અને જ્ઞાતોપયોગે સમભાવ-પહેલાથી એકતા અને બીજાથી વિશ્વવિશ્વ પણ સમતા, એમ જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો ઠામ ઠામ ઉપદેશી રહ્યાં છે. જૈનસાહિત્યરૂપી સમુદ્રમાંથી નિરંતર “માદળ” નો જ ગંભીર નાદ નીકળી રહ્યો છે. ધર્મના નામે યજ્ઞમાં થતી પશુહિંસા અને તેનો ચેત્તોક દિસા ન મળતી-વેદમાં ઉપદેશાયેલી હિંસા એ હિંસા જ ન કહેવાય એવો થતો બચાવ હવે હિંદુસમાજમાં ઘણા યોગ્ય માનતા હશે. કળિકાળમાં હિંસાવાળા યજ્ઞો બંધ કરવા બેઠાએ-કલો ચક્ષો નિવેષયેત્, એવા જે વચનો જૈનેતર ધર્મમાંથી મળી આવે છે તે જૈન સાહિત્યમાં પ્રરૂપાયેલ અહિંસા અને જૈનજીવનમાં ઉતરેલી આચરણનો જ પ્રભાવ છે. એ વાત હવે સૌ કોઈ સ્વીકારે છે. એ રીતે એક તરફ પશુહિંસા સામે અને બીજી તરફ અધઃપાત પામેલા વામતંત્ર સામે જૈનસાહિત્યને યુદ્ધ કરવાં પડ્યાં છે. અમારા પૂર્વજોએ ધોતાના સુંદર ચારિત્ર્યની રાજા—મહારાજાઓ અને સામાન્ય જનતા ઉપર પણ એટલી સરસ રીતે છાપ પાડી હતી કે આજે અમે જૈનો મહાજનના ગૌરવલયનાં નામથી ઝાળખાઈએ છીએ. ક્યા અને પ્રાણીસેવા એ અમારો વારસો લેખાય છે. અને એ વારસો સાવ નિષ્કળ ગયો છે એમ પણ સૌ રીતે કહેવાય ? અમારા અહિંસાવાદના પ્રતાપે જૈનપ્રજામાંથી કોઈ ખુની તો ભાગ્યે જ જડે, માંસાહારી કે શ્લીકારી કોઈ જૈન હોઈ જ ન શકે. કેદખાનાના સરકારી રીપોર્ટના આધારે પણ કોઈદારી ચુંહાતું પ્રમાણ બીજી સમાજો કરતાં જૈનસમાજમાં અત્યંત નહાઈ હોય છે.

* એમ છતાં દિમાથી રંગાયેલાં રેશમી વસ્ત્રો અને સંયામાં બનેલાં કપડાં વાપરવાનો રીવાજ જૈનસમાજમાં વધી પડ્યો એ દુર્ભાગ્યની વાત છે.

૧ માદળ નો પાઠ—જપ કરનારા પાછળથી બાહ્યજો ગણાયા એવી એક વિચાર પ્રણાલી છે બાહ્યજો અને જૈનો વચ્ચે વિચારભેદ હોવા છતાં, સદ્માર્ગે એવો સુસંપન્ન સ્થપાયો છે કે દાસમાં જૈનોના મદિરોમાં મહેટે ભાગે બાહ્યજી પૂજારીઓ જ હોય છે “ દસ્તિના તામ્રમા નોપિ ” વાળા વાર્તા દ્વે કોઈ વાદ પણ નથી કરતું.

સ્થાપત્યકળા - ચારિત્ર્ય એ છવનનો પાયો છે. એ ચારિત્ર્ય ઉપર જૈન-સાહિત્યે કેવો પ્રભાવ વિસ્તાર્યો છે એ મેં દુઃકમાં કહ્યું. પરંતુ તે સિવાય જૈન-સાહિત્યે, સાહિત્યની બીજી ઘણી શાખા-પ્રશાખાઓમાં રસ લેયો છે. મને આ પ્રસંગે મારા જર્મન વિદ્વાન મિત્ર પ્રો. હર્મન જેકોબનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. પ્રો. જેકોબી અને હું ગુજરાત અને રાજપુતાણાના પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરતાં કરતાં પાટણ પહોંચ્યા અને ત્યાં જૈનભંડારમાંના તાડપત્રપર તેમજ બીજા કાગળોપર મુંદર અક્ષરોએ લખેલા શ્રી જૈન સાહિત્ય દેવીનાં દર્શન કર્યાં. મેં મારી ભક્તિકુસુમાંજડી પ્રેમાશ્રુવડે સમર્પી. તે વખતે અમને શ્રી હિંમત-વિજયજી નામના એક સ્થાપત્યવિદ્યામાં નિષ્ણાત યતિવર્યનો સહજ સમાગમ થયો. મહારા વૃદ્ધ મિત્ર-પ્રો. જેકોબીએ મને નમ્ર સ્વરેમાં પૂછ્યું કે—“ ભાઈ ! આ યતિવર્ય મને પોતાનો શિષ્ય બનાવી તેમની ચરણસેવા કરવાની તક ન આપે ? ” જે સ્થાપત્યકળા એક વાર જૈન પ્રજાના પ્રતાપે ઉત્તતિની ટાચે પહોંચી હતી તે કળા વિષે આજે ગણ્યાગાંઠ્યા જૈનો જ રસ લેતા જણાય છે.

જૈન મંદિરોની સ્વચ્છતાની પાશ્ચાત્યો પર અસર ને કળાપૂજા— ગુજરાતને શિલ્પકળા અને સ્થાપત્યકળાથી સમૃદ્ધ કરવા જૈનોએ લાખો રૂપિયા ખર્ચ્યા છે. જૈન મંદિરો અને ગૃહદેરાસરોની સ્વચ્છતા બોધ મારા મિત્ર પૉલ રીશાર, પ્રો. હર્મન જેકોબી તથા ડૉ. એફ. ડબ્લ્યુ થોમસ સુઘ્ન થયાતું મેં જાણ્યું છે. માત્ર ગુજરાતમાં જ નહીં પણ હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં પણ જૈનોએ પોતાની કળાપૂજાની લાવના સાધક કરવા પ્રાસાદો, પૈ.પથશાળાઓ અને તીર્થદેવોને બને તેટલાં મનોહર બનાવ્યાં છે. કંઠભાં કંઠભાં આરસ પથ-રમાં પુષ્પની મૃદુતા બેચી હોય તો આણુના જૈન મંદિરોની એકવાર મુલાકાત લઈ આવશો. એમ કહેવત છે કે એક શ્રી આદીશ્વરના મંદિરમાં વિમળશાએ (આણુ પર) ઓગણીશ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ્યા છે; અને નેમિનાથના મંદિરમાં વસ્તુપાળ તેજપાળે કરોડો રૂપિયા ખર્ચ્યા છે. મહિનુર રાજ્યમાં આવેલા દિગંબર આમ્નાયમાં મનાતા શ્રવણ બેલગુડની શ્રી ગોમદેવેદની પ્રતિમાજી પણ ભવ્યતાનો એક ઉંચામાં ઉંચો નમુનો છે. એ પ્રતિમાજી લગભગ એક હજાર વર્ષથી એ સ્થળે છે. તેની ઉંચાઈ અઢાવન ફીટની છે. શિરોભાગથી તે કાન સુધી ૪ ફીટ અને છ ઇંચ છે. જૈનસમાજની કળાપૂજાનો આપને એટલાપરથીજ ખ્યાલ આવી શકશે.

લોક પ્રકાશ—Jain Encyclopaedia—જૈન સાહિત્યના વિશાળ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધાપલ્લી-નિર્ઐથ-ત્યાગી મુનિવરે એ શા શા સાહિત્યરત્નો વેર્યાં છે ? તેહું વર્ણન એક ક્લાકમાં તો શું પણ ત્રીસ દિવસ સુધી એક એક ક્લાક કહેવામાં

આવે તો પણ પૂરું ન થાય. હું માત્ર લોકપ્રકાશ તરફજ આપની દ્રષ્ટિ આકર્ષું છું, આપને લાગશે કે EncycloPaedia નો વિચાર એક કાળે પૂર્વાચાર્યોને જરૂર હોવો જોઈએ.

શ્રી હેમાચાર્ય—જૈન સાહિત્યમાં ચક્રવર્તી સમા પ્રભાવશાલી કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના અસાધારણ સામર્થ્ય અને પ્રતિભા વિષે આપે અવશ્ય કંઈક સાંભળ્યું હશે. એમ કહેવામાં આવે છે કે એ એકજ આચાર્યે માડાત્રણ કોડ જેટલી શ્લોક સંખ્યા જૈન પ્રવચન માનાના ચરણકમળમાં ધરી દીધી છે. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, દર્શન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, જ્યોતિષ કે રાજનીતિના એવો એક પણ વિષય નથી કે જેને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ન વિકસાવ્યો હોય. ડૉ. કીલહોર્નના લખ્યા પ્રમાણે તેમનો ‘અષ્ટાધ્યાયી’ નામનો વ્યાકરણનો પ્રથ પાણિનીની ‘અષ્ટાધ્યાયી’ સાથે સ્પર્ધા કરે છે. (જુઓ, જર્મનીનું ઓરીઅન્ડલ રીવ્યુ.) તેમના અભિધાન ચિંતામણિ અને દેશી નામમાળા વિગેરે કોષો, તેમની છંદશાસ્ત્ર અને અલંકારશાસ્ત્ર વિષેની રચનાઓ, તેમનું ત્રિપટી ગણકાપુરૂષ ચરિત્ર, તેમના ન્યાયશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, અર્હુત્તીતિ જેવા કાયદા શાસ્ત્ર વિગેરે વિષયોના અથો તરફ આપની મૈત્રી દ્રષ્ટિ આકર્ષું છું. યોગના વિષય ઉપરનું તેમનું યોગશાસ્ત્ર, વાદના વિષય ઉપરનું વાદશાસ્ત્ર, ભક્તિભાવભર્યાં તેમનાં સંસ્કૃત સ્તોત્રો અને પાણિની મુનિની જેમ ધાતુપાઠ, ગણપાઠ, સિંગાનુશાસન, ઉષ્ણાદિપાઠ વિગેરે અથો પણ વિદ્વજ્ઞોનાને આશ્ચર્ય પમાડે એવાં છે. દ્વાશ્રય નામનું તેમનું એક કાવ્ય ગુજરાતની ઐતિહાસિક સામગ્રી ગણાય છે. એ કાવ્ય ભટ્ટીકાવ્યની સ્પર્ધા કરે છે. તેના એક અર્થ ગુજરાતના મહારાજ સિદ્ધરાજને લાગુ પડે છે અને બીજો અર્થ પોતે રચેલી વ્યાકરણ વિષયક અષ્ટાધ્યાયીને લાગુ પડે છે.

ભાષા—જૈન લેખકોએ કેવળ સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત સાહિત્યજ નથી બોલ્યું, પણ માગધી, અર્ધ માગધી, અપભ્રંશ, જુની મહારાષ્ટ્રીય ભાષા, હિંદી, જુની ગુજરાતી અને પર્શીયન ભાષામાં પણ પોતાનું સાહિત્ય લખ્યું છે. તામીલ અને કાનડી ભાષામાં દિગંબર જૈન સાહિત્ય પ્રચૂર પ્રમાણમાં મળી આવે છે એમ બ્રીટીશ મ્યુઝીયમના ઓરીયન્ટલ લીપાર્ટમેન્ટના લાહોરીયન ડૉ. બાર્નેટ અને કહું હતું. આ ભાષામાં અથોનો પરિચય અંગ્રેજી જૈન ગ્રંથે દ્વારા તેના વાચકોને થયો હશે.

ઇતિહાસ—ડૉ. ભંડારકર, ડૉ. પીટરસન, એક્ઝ, વેબર, કેલશુક,

ક્રીષ્ણેર્ન તથા ડાઠ ગરીનો વિગેરે વિદ્વાનોએ જૈનસાહિત્યના સંશોધનને લગતા જે રીપોર્ટો બહાર પાડ્યા છે તે જૈનનું ઐતિહાસિક સાહિત્ય કેટલું અગાધ છે તેનો અચ્છા ખ્યાલ આપે છે. જેમને બહુ અવકાશ ન હોય તેઓ આ રીપોર્ટો લેઈ જવાની તકલીફ લેશે તો પણ તેમાંથી તેમને ઘણું નવું જાણવાનું મળી આવશે. તેમાં મૂળ ગ્રંથ, ગ્રંથોના વિષય, ગ્રંથનું પ્રમાણ, ગ્રંથની શૈલી અને ભાષા તથા છેવટે ગ્રંથની પ્રશસ્તિઓ પણ આપવામાં આવી છે. તે પરથી ગ્રંથ રચાયાના કાળની તથા ગ્રંથકર્તાની તેમજ તેમના પૂર્વ પુરૂષની પણ સંક્ષિપ્ત માહિતી મળી રહે છે. જૈનગુરુઓની પદાવલી કે જે લગભગ છેલ્લા અઢી હજાર વર્ષની મળે છે તે પણ ઇતિહાસપ્રેમીઓને મારે એક અગત્યનું સાધન છે.

પુસ્તક ભંડાર—પાટણમાં ૭ પ્રાચીન ગ્રંથ ભંડારો છે, અમદાવાદમાં બે, જેસલમીર, ખંભાત, લીંબડી, કચ્છનું કાશીરૂપ કોડાય વિગેરે સ્થળે એક એક અને મુંબઈમાં દશા આશવાળનો તથા દિગંબર બંધુઓના મળી બે, તેમજ (પુના) ડકનકોલેજમાં, રાંધનપુરમાં અને જામનગરમાં જુનાં જૈન ગ્રંથોના ભંડારો છે.

લિપિ કૌશલ્ય—જુના જૈન સાહિત્યનું લિપિકૌશલ્ય પણ જરા મોઢું પમાડે તેવું છે. લલિયાઓએ એ સાહિત્ય તાડપત્રો પર, દેશી કાગળો પર, તેમજ શીલાલેખો ઉપર ઉતારવાના ચત્નો કર્યા છે. કોઈ કોઈ પ્રાચીન પ્રતમાં છાપખાનાના અક્ષરોને પણ મહાત કંઠે એવા મુંદર અને સોનેરી-રૂપેરી શાહીથી લખાયેલા લેખો મળી આવે છે. પ્રસંગને છાજતા પ્રાસંગિક ચિત્રો પણ તે કાળની ચિત્રકળાનું દર્શન કરાવે છે.

પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ—છેલ્લા એક બે દશકામાં જૈન આચાર્યોએ તથા તેમના ગિય પરીવારે જૈન સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવા જે કમ્મર ફસી છે તેનો હું અત્રે આનંદપૂર્ણ ચિત્તે ઉલ્લેખ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. તે સિવાય જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા, આત્માનંદ સભા, વિદ્યા પ્રસારક વર્ગ, અમદાવાદની વિધારાળા, શ્રી દેવચંદ લાલભાઈનું પ્રકાશન મંદિર, પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ, આરાનું સૈદ્ધાંત પબ્લીશીંગ હાઉસ, પં. હિરાલાલ હંસરાજનું જૈન ભાસ્કર ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિ ખાતું, આગ્રાની આત્માનંદ સભા, આગમોદય સમિતિ અને શા. ભીમસિંહ માણેક વિગેરેએ એ દિશામાં ઘણા આવકારદાયક પ્રયાસો કર્યા છે. એ સંસ્થાઓના પ્રતાપે જૈન ગ્રંથો ગુહ્યઓને છાડી પુસ્તકાલયોમાં અને જ્ઞાન-મંદિરોમાં અર્ધિષ્ટત થઈ પોતાનું મંગળ દર્શન આપી રહ્યાં છે.

નવું કોષ વ્યાકરણ સાહિત્ય—નવું સાહિત્ય હાલમાં ૫૦ જેવરદાસ-
જીએ પ્રાકૃત વ્યાકરણ સાંપ્રતકાળની પદ્ધતિએ લખી બહાર પાડ્યું છે, તેમજ
૫૦ હરગોવિંદદાસે એક પ્રાકૃત કોષ બહાર પાડી પ્રાકૃત ભાષાના અભ્યાસીઓ
ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. ૫૦ શ્રી રતનચંદ્રજીએ આગમભાષ્યાસી મુનિવરોની
સગવડ માટે એક માગધીભાષાનો ગ્રંથ સંગ્રહ પ્રકટ કર્યો છે. આ નવાં
સાધનોથી, મને આશા છે કે જૈનસાહિત્યના ગરદૃત અને પ્રાકૃત પ્રદેશોનો પ્રવાસ
કેટલેક અંશે મુગમ થઇ પડશે.

લોકેષકારક સાહિત્ય—જૈનાચાર્યો સિવાય જે બ્રાહ્મણ પંડિતોએ
પ્રાચીન કાળમાં મંથો લખ્યા છે તેઓમાંનો મોટો ભાગ ઘણું કરીને કોઈ રાજ-
મહારાજને રીઝવવા અર્થેજ લખાયો હોય એવો ભાસ થાય છે. કારણ કે જુના
કાળમાં વિદ્વાનોને સારો રાજાશ્રય મળતો એ નિર્વિવાદ છે અને તેથી તેઓ
રાજદરબારમાં કીર્તિ કે પ્રતિષ્ઠા મેળવવા પોતાની શક્તિ વાપરે એ સ્વાભાવિક
છે. જૈનાચાર્યોએ રાજ્યનો અને પ્રજાનો આશ્રય મેળવ્યો છે. તેઓએ કેવળ
રાજકર્તાઓને રીઝવવા માટે જ મંથો નથી લખ્યા. રાજસભામાં પૂજવા છતાં
તેમણે સાધારણ જનસમાજ તરફ જરાય દુર્લક્ષ નથી કર્યું. વિક્રમના દરબારમાં
કવિવર્ય ધનપાળ એક કવિરત્ન તરીકે પંકાયો છે, કુમારપાળ અને સિદ્ધરાજના
દરબારમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું સ્થાન અતિ ઉચ્ચ છે. અને અકબરની રાજ-
સભામાં શ્રી હીરવિજયસુરિજીનો પ્રભાવ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. છતાં તે તે આ-
ચાર્યોનું સાહિત્ય લોકસેવાની ભાવનાથી અળગું નથી થયું એ એક અભિ-
માનનો વિષય છે. તત્ત્વજ્ઞાન, કાવ્ય, વેદાંત કે નાટ્ય વિગેરે વિષયો ઉપરાંત
જૈનાચાર્યોએ ધનુર્વિદ્યા, ગજવિદ્યા, અશ્વવિદ્યા, રસાયણવિદ્યા અને વૈદ્યકવિદ્યા
વિષે પણ ઘણા મંથો લખ્યા છે. તે સિવાય મંત્રવિદ્યા, જ્યોતિષવિદ્યા, મુવણ-
પરીક્ષા અને રત્નપરીક્ષા જેવા વિષયો વિષે પણ ઘણું સાહિત્ય આપી આવે છે.
એક ફ્રાન્સના વિદ્વાને રત્નપરીક્ષા નામનો જૈન ગ્રંથ કેથ ભાષામાં અનુવાદ કરાવી
બહાર પાડ્યો છે. જૈનધર્મ પાળતા એવરીઓને પણ પોતાના સાહિત્યની જે માહિતી
ન હોય તે યુરોપીયન વિદ્વાનો હજારો કોસ દૂર રહેવા છતાં મેળવી રહ્યા છે.

જૈન સાહિત્યની સમન્વય દ્રષ્ટિ—જૈન સાહિત્યની વિશેષતાઓમાં તેની
સમન્વયપદ્ધતિ પણ એક છે. એ પદ્ધતિએ ઘણા વિદ્વાનજનોને આકર્ષ્યા છે. કેટલાકો
તો એ સમન્વયપદ્ધતિને આશ્રયીને એટલે મુઘી માનવાને તૈયાર થયા છે કે જૈન
એ કોઈ ધર્મ (Religion) નથી, પણ જગતને નવું દ્રષ્ટિબિંદુ આપનાર એક
દર્શનવિશેષ જ છે. (Philosophy) હું તેમ માનતો નથી. કારણ કે જો જૈન

કેવળ દર્શન જ હોત તો આજે વૈશેષિક, સાંખ્ય કે મિમાંસક દર્શનની જેમ તે માત્ર એક પાઠ્ય દર્શનજ બની ગયું હોત. જૈન એ ધર્મ છે, અને તે જ વખતે દર્શન પણ છે. હવે જૈન દર્શન અમને જુદા જુદા ભાગો વિષે કેવું સમાધાનભર્યું સમન્વય કરી આપે છે. તે ટુંકામાં કહીશ.

શ્રી આનંદધનજી મહારાજ કહે છે કે:—

અ " પદ્ દર્શન જિન અંગ ભણીજે,
ય સર્વાંગી સર્વ નય ગ્રહી રે;
ક સાગરમાં સઘળી તટિની છે,
તટિનીમાં સાગર ભજના રે. "

અ—જિનશાસનરૂપી પુરૂષનું મસ્તક જૈનદર્શન છે, તેમનો જમણો હાથ વેદાંતદર્શન છે, ડાબો હાથ બૌદ્ધ દર્શન છે, જમણો પગ યોગદર્શન છે, ડાબો પગ સાંખ્ય દર્શન છે, અને કુખ (પેટ) લોકાયત (આર્વાક) મત છે કે જે કેવળ પ્રત્યક્ષપ્રમાણને જ માને છે. વળી શ્રી નેમિનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં તેઓ કહે છે કે:—

" પદ્ દર્શન નિજ અંગ ભણીજે,
ન્યાય પડંગ જો સાધે રે;
નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક,
પદ્ દર્શન આરાધે રે— "

છએ દર્શન જિનેના અંગ કહેવાય છે. તે શી રીતે ? જિનેશ્વર ભગવાનની આકૃતિમાં છ અંગને વિષે એ છએ દર્શનની સ્થાપના કરવી. શ્રી નેમિનાથ જિનેશ્વરના ચરણ ઉપાસકો—અર્થાત્ ખરા જૈનો—એ છએ દર્શનની આરાધના કરે છે.

પણ એ સ્થાપના (ન્યાસ) શી રીતે કરવી ? તે વિષે તેઓ કહે છે કે:—

" જિન સુરપાદપ પાય વખાણુ,
સાંખ્ય જોગ દાય ભેદ રે;
આત્મસત્તા વિવરણુ કરતાં,
લહો દુગ અંગ અખેદ રે. "

એટલે કે જિનેશ્વર ભગવાનરૂપ કલ્પતરૂ તેના પાય (મૂળિયાં) રૂપે એ

પગ વખાણો. હવે જિનેદારનાં તે બે અંગો કયા ? માંખ્ય અને યોગ. આ બન્ને અંગો આત્માની સત્તા માને છે. એ અપેક્ષા શ્રી જિનની પણ હોવાથી તે અપેક્ષાએ સાંખ્ય અને યોગને બે પગરૂપ કહ્યા છે. એ પ્રમાણે ત્ર્યંબકાર પોતાની આગ્રહરહિતતા પ્રકટ તો કરે છેજ પણ સાથે વાયકવર્ગને પણ ભલામણ કરે છે કે એ વાત તમે ખેદરહિતપણે ગ્રહો.

બેદવાદી અને અભેદવાદી અથવા મુગત (બુદ્ધ) પ્રણિત બૌદ્ધદર્શન અને જૈમિનિપ્રણિત પૂર્વ મિમાંસા તથા વ્યાસ પ્રણિત ઉત્તર મિમાંસા (વેદાંત) મળી મિમાંસા દર્શનને બે હાથ કહેતાં કહ્યું છે કે:—

“ બેદ અભેદ મુગત મિમાંસક,
જિનવર દાય કર ભારી રે;
લોકલોક અવલંબન ભજિએ,
ગુરુગમથી અવનારી રે. ”

શ્રી જિનદર્શનમાં સ્વભાવમાં જુદા જુદા જોયતા જ્ઞાનરૂપ અને વિલા-
વમાં-કર્મને આશ્રિત પુદ્ગલથી પ્રાપ્ત થયેલ દેહોમાં પર્યાયને ક્ષણે ક્ષણે બદ-
લાતા માન્યા છે; અને બૌદ્ધ દર્શન પર્યાયનો ફેરફાર મૂળના ફેરફાર રૂપ માન્યો
છે. મિમાંસકો આત્મા એક જ છે, નિત્ય છે, અબદ છે, ત્રિગુણબાહ્ય નથી
એમ માને છે. જિનદર્શનના નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ એ વાત યોગ્ય જ છે.

જુદા જુદા દર્શનો પ્રત્યે આવી રીતે ઉદાર દ્રષ્ટિ રાખવામાં શ્રી આનંદ-
ચનંદ મહારાજે પોતાની મતાંતરક્ષમતા તેમજ જિનદર્શનની મહત્તા પ્રકટ
કરી છે. ચાર્વાક અથવા જેને નાસ્તિક કહીએ તેમના પ્રત્યે પણ ખંડનમય
દ્રષ્ટિથી જોવાને બદલે બહુજ ઉદાર ભાવથી નજર નાંખી છે; પણ વિસ્તારના
ભયથી એ વાત અહીં ન લખતાં જતી કરું છું.

જિનદર્શન પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ શી રીતે?—જિનદર્શનમાં અનેક
નિશ્ચયો, અપેક્ષાઓ, અને દ્રષ્ટિઓના સમાવેશ થઈ જાય છે, કારણ કે બ્રહ્માંડના
જડ—ચેતન્ય વિગેરે દ્રવ્યો પોતેજ અનેક ધર્મવાળા છે. તેને જો એક ચોક્કસ
દ્રષ્ટિથી જોઈએ તો સત્ય ન પામીએ એટલા માટે અનેક દ્રષ્ટિથી જ જોવાની
રીત રાખવી ઘટે. કોઈ પદાર્થ વિષે બોલતી વેળા મુખ્ય ધર્મને બોલવાની
પદ્ધતિ છે, પણ તેજ વેળા તેના અનેક ગુણધર્મોના અધ્યાહાર હોય છે, એ
વાત લક્ષમાં હોવી જોઈએ એજ કારણથી, જૈનવાદને મ્યાદવાદ કે અનેકાંતવાદ

કહેવામાં આવે છે. જેમ એક પદાર્થ દિપતિ અને લયની અપેક્ષાએ અનિત્ય કે નાશવંત છે, ક્ષણિક કે પર્યાયવંત છે તેમ તેજ પદાર્થ મૂળરૂપે સત્ છે. સોનાની મુદ્રિકામાં મુદ્રાપણાની કે આકારપણાની દિપતિ અને વિનાશ પણ છે, પરંતુ મુવર્ણરૂપે તો તે સત્ અને નિત્ય જ છે. એ દ્રષ્ટિએ બ્રહ્માંડના ઇએ દ્રવ્યોને નિત્યાનિત્ય કહેવામાં આવ્યા છે.

કોઈ ઇચ્છામુના કહ્યાણ માટે, ઉપદેશ કરતાં પહેલાં તેની ભૂમિકા વિચારવી પડે છે અને એ ભૂમિકા અનુસારે નય કે અપેક્ષાની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યે જ છુટકો થાય છે. શ્રી હરિભદ્રસરિ મહારાજ યોગબિંદુમાં ૧૩૨ માં શ્લોકમાં કહે છે કે—

ચિત્રા તુ દેશનંતેષાં, સ્યાદ્ વિનેયાનુગુણ્યતઃ ।

યસ્માદ્ એતે મહાત્માનો, મંવવ્યાધિમિપગ્વરાઃ ॥

અર્થાત્—“તમે જે મહાત્મા કપિલ, મહાત્મા બુદ્ધ, મહાત્મા મહાવીર, મહાત્મા કુષ્મા, મહાત્મા ગૌતમ વિગેરેના નામની ખાતર અને તેમના વચનના સમર્થન માટે લડવા ભેગા થયા છો તે તમારો વ્યામોહ છે. તેમણે આત્મા નિત્ય છે અથવા આત્મા અનિત્ય છે, પરમેશ્વર કર્તાહુર્તા છે એ પ્રકારે જુદી જુદી દેશનાઓ અપેક્ષી છે તે બધી તે તે વિનેયો-શિષ્યોની અનુકૂળતા અને યોગ્યતા તરફ લક્ષ્ય રાખીને જ આપેલી છે. કારણ કે (દીકાકાર લખે છે કે) જે પુરૂષો મહાત્માઓ અને સર્વજ્ઞ હતા તેઓ આ સંસારરૂપ વ્યાધિ નાબુદ કરવા માટે ઉત્તમ યેઘ સમાન હતા.”

વળી લખે છે કે—“શ્રોતાને-શિષ્યને જે પ્રકારે સમજાવવાથી આત્મજ્ઞાનના બીજનું આધાન થવાનો સંભવ હોય અને તે સંભવ પણ પ્રતિદિન વર્ધમાન હોય તો શિષ્યને તેઓએ તે તે પ્રકારે-જુદી જુદી દ્રષ્ટિએ સમજાવ્યું હોય એ ખનવા ભેગ છે.

“અથવા કદાચ તેઓએ તો એકસરખી દેશના કરેલી હોય તોપણ જુદી જુદી ભૂમિકાપર રહેલા સાંભળનારા અને જુદી જુદી ભૂમિકાપર રહેલા સમજનારા એ બંધાની બુદ્ધિમાં તરતમતાનો ભેદહોવાથી સંભવિત છે કે એકદેશના પણ અનેક રૂપમાં સમજાઈ હોય.

જુદી જુદી વાનીઓ જેમ જુદા જુદા જમનારના ચિત્તને સંતોષ આપે છે,

તેમ જુદી જુદી દેશનાઓ દરેક સાંભળનારને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે કંઈ ને કંઈ લાભ તો કરે છે જ; માટે એ દેશનાઓને અવધ્ય કહેવામાં કશો બાધ નથી. અને દેશ કાળ તથા નયોને લક્ષ્યમાં રાખી તત્ત્વદ્રષ્ટિએ જોતાં એ દેશનાના મૂળમાં દેશના જ પ્રતીત થશે. ”

શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની મતાંતરક્ષમતા-શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી યોગદ્રષ્ટિ સુશ્ચયમાં કહે છે કે-“ આપણે સૌએ વાદવિવાદ, ખંડનમંડન કે તર્કજન્ય છાડીને મહાપુરૂષના માર્ગનો આશ્રય કરવો જોઈએ. ” કુકામાં જે રીતે સાંભળનારાઓનો મિથ્યા મોહ દૂર થાય, દેહાધ્યાસ છુટે, આત્મજ્ઞાનનું બીજ રોપાય અને સંસારના પ્રપંચ તરફે દુર્લક્ષ રહે તે રીતે ઉપદેશ આપવો એ જ એક સૌતું લક્ષ્ય હોયું જોઈએ. ”

કોઈ મુમુક્ષુ ગુરૂજન પાસે આવીને કહે કે-“ હું તો મરી જઈશ, અરે રે ! માફ કરવાણુ શી રીતે થશે ? મારી ઉમર પણ બહુ થઈ ગઈ. ” આવા કાળ-લીરૂ અને કાયરને તેના ગુરૂજવાબ આપે કે-“ ભાઈ ! તું મુંઝા મા. (સારીરૂપી વ્યંજનમાં શાંત સ્વરની ધેઠે રહેલો) તું પોતે તો કદિ મરતો જ નથી, તું નિત્ય છે, તારે વળી કાળની બીક શી ? કાળ-દેશને અને કાર્ય કારણને માપનાર તો તું જ છે. તને તેઓ શી રીતે માપી શકે ? તું તારૂં સાધન કરે જા. ” આ પ્રકારે કાળલીરૂ શિષ્યની નિરાશા અને કાયરતા દૂર કરવા તથા તેની આત્મમાધનાને નિરંતર ચાલુ રાખવા માટે શરીરાદિ પર્યાયોને ગોણુ કરી અને દ્રવ્યને પ્રધાન રાખી અદ્વૈતવાદ ઉપદેશવામાં આવે તો શું સર્વાંગી જૈનદર્શનનું જ તે એક અંગ નથી ?

વળી કોઈ બીજો મુમુક્ષુ શિષ્ય ભોગો ભોગવવામાં જ શૂરેપૂરે રહેતો હોય અને મહાત્મા ટોલસ્ટોય^૧ કહે છે તેમ એ ભોગોની પાછળ કેટલાય પામર પ્રાણીઓની હાથવરાળ રહેતી હોય તો એ જડાબ્યાસી-વિપયાસક્ત પુરૂષના મનને ઠેકાણે લાવવા યુદ્ધ લગવાનનો ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદ કે ટોલસ્ટોયનો સમાનવાદ કામમાં લાવી શકાય અને તેને કહી શકાય કે-“ ભાઈ ! તું આંખો બંધ કરીને બેઠો છે. આ બધું જે તું જુએ છે અને ભોગવે છે તે દાણુસ્થાચી છે. ઘડી પછી તેમાંનું કંઈ જ નહીં હોય. તું આ સર્વને સ્થાયી માની બેઠો છે તે તારી અજ્ઞાનતા છે. ” આવી રીતે દ્રવ્ય (રૂપ સ્વર) ને ગોણુ કરી (વ્યંજન-

રૂપ) શરીરપર્યાયને મુખ્યત્વે સ્થાપી સમજાવવામાં આવે તો એ અનિત્યવાદના ઉપદેશને પણ જૈનદર્શનનું એક અંગ કેમ ન લેખાય ?

સત્ય મહાન છે, વ્યાપક છે, મન-બુદ્ધિની પેટી પાર ગયા વિના તેની ઝાંખી થતી નથી અને જે ઝાંખીમાં આવે છે તે શબ્દવડે સંપૂર્ણપણે વ્યક્ત કરી શકાતું નથી. છતાં સઘળા દર્શના પાતાને સર્વશ્રાહી અને ખાડીનાને અંશશ્રાહી કહેવાની હિમ્મત કરે છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ એવા અંશશ્રાહી પ્રત્યે પણ કેવી ઉદાર દૃષ્ટિથી નીહાળે છે તે તમે જોશો તો મને ખાતરી છે કે એ ઉદાર પુરૂષ માટે તમને અભિમાન સ્ફુર્યા વિના નહીં રહે.

કોઇકને હાથી જોતાં તેની હડપચી મુંદર લાગે અને તેથી તે તેને કુંજર કહે, બે મહોડેથી પાણી પીતો જોઇ દ્વિપ કહે, તેના બહાર આવેલા દાંતાને જોઇ કોઇ તેને દંતી કહે, કોઇ મદ ઝરતું જોઇ તેને મતંગજ કહે, કોઇને ઉંચો પહાડ જોયો લાગવાથી નાગ કહે, સૂંઢવડે ઘણા કામ કરતો જોઇ કોઇ હસ્તી કહે તો તેથી શું એ બધાને આપણે અંધ કહી શકીએ ? સૂંઢ જોનાર અથવા દાંત જોનાર આખા હસ્તીને તો જુએ છે જ, પણ તે આખા સત્યને વ્યક્ત કરવા એક અંશનો આશય લે તેથી શું થયું ? એવી જ રીતે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરનાર દર્શનો કોઇએક અંશ વર્ણવે તો તેથી આપણે તેને અંધની કોટીમાં મુકવાનું સાહસ ન કરી શકીએ. ૨ એવા ભાવનું શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પાતાના શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય અને યોગાર્બિદુ ત્રિગેરે ગ્રંથોમાં નિરૂપણ કર્યું છે. (જુઓ આર સંજીવીની ન્યાય.) શ્રી આનંદધનજી મહારાજે પણ મેઘ સમા ગંભીર સૂરમાં ગાયું છે કે:—

“ રામ કહેા રહેમાન કહેા, કોઇ કહાન કહેા મહાદેવરી;
પારસનાથ કહેા કોઇ બ્રહ્મા, સકળ બ્રહ્મ સ્વરૂપ રી. ”

અર્થાત—રામ, રહેમાન, કાન, મહાદેવ, પાર્થનાથ, બ્રહ્મા એ સર્વ શુદ્ધાત્માનાં જ નામો છે. કારણકે જે સમયે પોતે નિજરૂપમાં રહે છે ત્યારે આત્મા રામરૂપ બને છે, જ્યારે સર્વપર કરૂણા (રહેમ) કરે છે ત્યારે તેજ આત્મા રહેમાન બને છે અને જ્યારે કર્મનું નિકંદન કરે છે ત્યારે તે કાન કે કૃષ્ણ થઇ જાય છે. આવું સર્વ દ્રષ્ટિએ, સર્વ અંશો અને સર્વ ખંડોનું સમન્વય જૈનોનું

૨ વાદવિવાદ ન થાય તેટલા માટે કદાચ સર્વ અંશને જણાવનાર શબ્દ ખનાવીએ તો તે કેવો લાંબો અને બેહુદો થઇ પડે તેનું એક ઉદાહરણ આપું છું. ચતુષ્પાદદ્વિહસ્તપૃષ્ઠવેત્રગુંફિત-
કિલિલ્લચીતાવનમ્ (ખુરશી)

યોગસાહિત્ય કરી શકે છે. પણ તે માટે અપેક્ષાઓ, અને નયો વિગેરેનો અભ્યાસ જરૂરનો છે.

જૈન ઔપદેશિક સાહિત્ય—જૈને જૈન પરિભાષામાં ધર્મકથાનુયોગ કહેવામાં આવે છે તેવા ઔપદેશિક સાહિત્યથી જૈન સાહિત્ય ભરપૂર છે. સાધારણ સંસારી જનોને માટે રસાત્મક કથાઓ ઘણી ઉપકારી ગણાય છે. જૈન લેખકોએ આવા કથાનકો ગદ્યમાં, પદ્યમાં, રાસાકથે, ચરિત્રરૂપે, રૂપકરૂપે કે આખ્યાન રૂપે બહોળા પ્રમાણમાં લખ્યાં છે. હું આપને તેમાંના થોડા કથાનકોનો વાનગી-રૂપે પરિચય કરાવીશ:—

પદ્મપુરૂષ ચરિત્ર—આ ચરિત્રમાં આખી માનવ જાતિને છ વિભાગમાં બહેંચી અંગ્રેજીમાં જૈને Reprenstativce અર્થાત્ પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ 'મનુષ્યો' કહીએ તેવું આમાં વર્ણન છે. મનુષ્યોમાં (૧) અધમાધમ (૨) અધમ (૩) મધ્યમ (૪) વિમધ્યમ (૫) ઉત્તમોત્તમ અને (૬) ઉત્તમ—કોણ કહેવાય તેવું નિરૂપણ આ પદ્મપુરૂષ ચરિત્રમાં છે. આ પ્રત્યેક વર્ગમાં એકેક ચરિત્ર તેની પ્રકૃતિ પ્રમાણે આલેખ્યું છે. આ અર્થ વાંચવાથી વાચક કે શ્રોતા પોતે જ પોતાની કોટી નક્કી કરી શકે છે અને પોતાનામાં જાણતાં-અજાણતાં જે કંઈ અધમતા રહી ગઈ હોય તેને ખંખેરી આગળ વધવાના અભિપ્રાય બાંધે છે.

પ્રતિજ્ઞાપાલન—આ વિષય ઉપર ચાર ગ્રંથલક્ષ્મી-વધુની કથા છે. તેવું સંક્ષિપ્ત કથાનક આ પ્રમાણે છે:—એકવાર એક સસરાને વિચાર થયો કે ચાર પુત્રવધુમાંથી કઈ વહુને ઘરનું કયું કામ સોંપ્યું હોય તો સમુચ્ચયે સર્વને અતુકૂળ થાય ? તેનો નિર્ણય કરવા સસરાજીએ ચારે વહુને બોલાવી 'જ્યારે મારું ત્યારે આપજો' એમ કહી, પાંચ પાંચ શાળના દાણા આપ્યા. દરેક વહુએ આ દાણાનો કેવો ઉપયોગ કરવો તેનો પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો. એક વહુએ દાણાને નિરૂપયોગી ગણી વાસીદાની સાથે કાઢી નાંખ્યા, બીજી વહુ ખાઈ ગઈ, ત્રીજીએ પોતાના દાગીના સાથે એ દાણા પણ સાચવી રાખ્યા અને ચોથીએ પોતાના ભાઈને તેમોકલી આપ્યા અને કહેવરાવ્યું કે 'આ દાણા આપણા ખેતરમાં વાવજો, એટલું જ નહીં પણ જે પાક ઉતરે તે પણ ફરી ફરીને વાવ્યા કરજો.' સસરાએ પાંચ વર્ષ પછી ચારે વહુને બોલાવી પેલા દાણા માગ્યા. પહેલી વહુએ કહ્યું કે 'મેં તો નકામા જાણી વાસીદામાં કાઢી નાંખ્યા.' બીજીએ કહ્યું કે:—“હું તો ખાઈ ગઈ.” ત્રીજીએ કહ્યું કે:—“મેં મારા ઘરેણાં સાથે મંઘરી રાખ્યા છે.”

અને ચોથીએ કહ્યું કે—“ મારે પીયર ગાડાં મોકલી મંગાવી દ્યો. ” આ પરથી સસરાએ પહેલી વહુને વાસીદા વાળવાનું સોંપ્યું; કારણકે તેને નાંખી દેતાં ઠીક આવડતું હતું અને તેનું નામ ઉજ્જિતા રાખ્યું. બીજી વહુને રસોડાનું કામ સોંપ્યું, કારણ કે જેને ખાતા આવડે તે કદાચ સારી રીતે ખવરાવી પણ શકે, અને તેનું નામ લક્ષ્મિ રાખ્યું. ત્રીજીને સારી રીતે સાચવતા આવડ્યું એટલે તેને પદારાની આવીઓ સોંપી, અને તેનું નામ રક્ષિતા રાખ્યું. ચોથીને ઘરનો મોઢો વધારનારી સમજી ઘરની ઉપરી નીમી અને તેનું નામ વર્ધિતા (રોહિણી) પાડ્યું.

પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં ઉત્સાહ ગ્રેરવા અર્થે આ કથા ઘણી ઉપયોગી ગણાય છે. વર્ધિતા નારીએ જેવી રીતે પાંચ દાણામાં અસંખ્ય ગણી વૃદ્ધિ કરી તેવી રીતે વ્રતી છવોએ ક્રમે ક્રમે પોતાના વ્રત-જપ-તપમાં પણ વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ, એવો આ કથાનો ધ્વનિ છે. દીક્ષા લેનાર સ્ત્રી-પુરૂષને ખાસ કરીને આ કથાનું વસ્તુ સમજાવવામાં આવે છે અને ક્રમશઃ સંયમપાલનમાં આગળને આગળ વધવાની પ્રેરણા કરવામાં આવે છે.

ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચા કથા—આ એક રૂપક કથા છે અને પ્રબોધ અંદોદય નાટક અથવા Pilgrim's Progress ની સાથે રૂપક, રસ અને ભાવામાં સ્પર્ધા કરે તેવું છે; તેનું ભાષાસૌંદર્ય કાદંબરીની સ્મૃતિ કરાવે છે. છતાં ખુબી એ છે કે તેમાં કલ્પનાનું કે ભાંખા ભાંખા સમાસોનું કાઠિન્ય નથી. જીવ-સ્વભાવની હલકામાં હલકી સ્થિતિ-નિગાદની સ્થિતિથી લઇને તે ઠેક મોક્ષની સ્થિતિએ શી રીતે પહોંચાય તેનું આમાં મુંઢર વર્ણન છે. કથાની સાથે જૈનતત્ત્વ અથવા સિદ્ધાંતોની ખડ્ગ ઘણી સુંદર રીતે શુદ્ધી કરવામાં આવી છે. તેનાં શુદ્ધરાતી તથા હિંદીમાં પણ ભાષાંતરો થયા છે, અને પ્રો. હર્મન જેકોબીએ એકવાર તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ કરવાની તાત્પરતા દર્શાવી હતી. કથાના કર્તા કલિકાળ કેવળીનું બિરૂદ ધરાવનાર શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ છે. આને મળતી દિગંબર સાહિત્યમાં એક ચૈતન કર્મિકથા પણ મળી આવે છે, અને તેનો અનુવાદ પણ થયો છે.

સમરાદિત્ય કેવળીનો રાસ—આ રાસમાં બે મિત્રોના, જન્મજન્માં-તરથી ચાલતા આવતા એકપક્ષી વૈરની વાર્તા છે. આખરે એ વૈર શી રીતે ભાંગે છે તેનો સરસ રીતે ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. રાસના વાંચનથી વાંચનારને કર્મની કઠિનતાનું અને તેમાંથી છૂટવાનું સામર્થ્ય સ્ફુરે છે. મહાશ્વ

ઘણી વાર, પોતે, પોતાના કર્મથી ઉપજાવેલાં કેળો ભોગવંવામાં કાયરતા દાખવે છે એ દુર્બળતા છે. જેણે નારંગીના અને તિર્થંચપણના અનેક અસહ્ય દુઃખો ભોગવ્યા છે તે દુઃખ કે કલેશથી નિરાશ તો ન જ થાય, ઉલટું તે આત્મબળે ભોગવી કર્મથી છૂટવાનો જ નિશ્ચય કરે. આ રાસથી બુનાં કર્મો ભોગવી લેવાનું અને નવાં પાપ ન કરવાનું, દલીલુત થાય છે.

પંડિતજી મુખલાલજીએ કર્મચિંતની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે:—

પ્રાક્કર્મ પ્રવિલાપ્યતાં ચિતિવિલાન નાપ્યુતરૈઃ શિષ્યતાં ।

પ્રારબ્ધં ત્વિદ્મુજ્યતામથપરબ્રહ્માત્મના સ્થિયતામ્ ॥

અર્થાત્—“ પહેલાના બાંધેલા અશુભ કર્મોને જ્ઞાનબળથી ગાળી નાંખો, આત્મબળથી નવા અશુભ કર્મના બંધનમાં ન બંધાઓ, અને આત્મવીર્યથી પ્રારબ્ધ કર્મને ભોગવતાં ક્ષીણ કરો નાંખો. એ રીતે આખરે બ્રહ્મપદમાં અનંતકાળ પર્યંત સ્થિર રહો. ”

૧. ઇલાયચી કુમારની કથા—આ કથા બહુ રસિક અને બોધપ્રદ છે. મોહવશ પ્રાણીઓ ગુલ ધ્યાનમાં આરૂઢ થતાં કેવી રીતે આત્મજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન પામે છે તેનું મનોહર નિરૂપણ આ કથામાં છે. હું હુંકામાં તેના સાર કહી જઉં છું.

૧. ઇલાયચીકુમાર એક ધનવાન શ્રેષ્ઠીના કુમાર છે. તરુણાવસ્થામાં તે એક નાટક જોવા જાય છે. ત્યાં નટની એક રૂપવતી પુત્રી ઉપર મોહી પડે છે અને નાટક ખલાસ થવા છતાં વિચારમાં ને વિચારમાં તે ત્યાંને ત્યાંજ બેસી રહે છે. તેના મિત્રો તેને સમજાવી પટાવી ઘેર લઈ જાય છે. ઘેર જ્યાં છતાં તેનું ચિત્ત કેમ શાંત થતું નથી, તે એક ભાંગલી-તૂટલી ખાટલી ઉપર પડે છે. (પૂર્વકાળમાં કોઇ કુમાર રીંસાય ત્યારે ભાંગલી-તૂટલી ખાટલીનાજ આશ્રય લેતા અને પછી મોટેરાંઓ આવી સમજાવટ કરતા) ઘરના વડીલ અને ઘરુ પુરૂષો તેને સમજાવવા આવ્યા. પણ તેણે તો એકજ વાત કહ્યાં કરી કે—“ મને પેલી નટની પુત્રી સાથે પરણાવો. ” કુળવાન અને ધનવાન શેઠનું કટુ બ્ય એકદમ એક નીચ કુળની નટી સાથે પોતાના કુળદીપકનું લગ્ન કરવાને શીરીતે તૈયાર થાય ? રાગઆતમાં તો તેમણે આનાકાની કરી, પણ લાડકવાયા પુત્રનું મન સંપાદન કરવા આખરે તેમણે સમ્મતિ આપી. નટે પોતાની પુત્રી પરણાવવાનું કબ્યલ્યું, પણ એક એવી આફરી સરત કરી કે—“ એ ઇલાયચીકુમાર નાટકકળામાં ફરણ બની,

કોઈ એક રાજાને રીઝવી, તેની પાસેથી દ્રવ્ય મેળવી, એ દ્રવ્યવડે અમારી આખી નાતને બોજન કરાવે તો હું મારી પુત્રી તેને પરણાવું. " રૂપમુગ્ધ કુમારે તે સરત પણ સ્વીકારી. પછી તેણે નાટ્યકળાની તાલીમ લેવા માંડી. કેમે કેમે તે એક કુશળ નટ બન્યો. પછી એક રાજા પાસે જઈ તેણે પોતાનો ખેલ બતાવવાની રજા માગી. રાજાએ તે આપી અને પોતે પોતાની રાણી તથા બીજા અમલદારો સાથે નટના ખેલમાં હાજર થયો. હસાયચીકુમારે એક પછી એક એવા અદ્ભુત ખેલ કર્યા કે આખો શ્રેષ્ઠકવર્ગ ચકિત થઈ ગયો. ખેલ ખલાસ થવા બાબ્યો, પણ રાજાજીએ ઈનામ સંબંધે એક શબ્દ સરખો પણ ન ઉચ્ચાર્યો. હસાયચીકુમારની આટઆટલી કુશળતા અને શ્રમ તરફ તેનું લક્ષ્ય પણ ન ખેંચાયું; કારણકે તે તો કુમારની કુશળતા જોવાને બદલે પેલી રૂપવતી નટ-પુત્રીની સુંદરતા નિહાળવામાંજ ચકચૂર બની ગયો હતો. મોહાંધ મનુષ્યનું મન પોતાના મોહપાત્રને છોડી બીજી તરફ જઈ શકતું નથી. કુમારે ફરી ફરીને બે ત્રણ વાર પોતાના પ્રયોગો કરી બતાવ્યા, પણ રાજાનું ચિત્ત પેલી ઠોલ વગાડતી નટપુત્રીમાં પરોવાયેલું તે કેમે કરતાં કુમાર તરફ ન વળ્યું તે નજ વળ્યું. તે ચિંતવવા લાગ્યો કે—“ આ ઉંચા વાંસ ઉપર આધાર વગર નાચતો કુમાર જે નીચે પડે અને મરી જાય તો કેવું સાડું ? જે તેમ થાય તો આ સુંદર નટી મને પ્રાપ્ત થાય. ” બરાબર તેજ વખતે ઉંચા વાંસને છોડ ચડેલા હસાયચીકુમારે એક અદ્ભુત દરશ્ય જોયું. ગામની એક પોળમાં એક મુનિ મહારાજાને એક અત્યંત રૂપ-સૌંદર્ય-લાવણ્યવતી તારી નિર્ભયપણે આહારાદિ સામગ્રી ઊંઘાવવી રહી છે અને પેલા સંયમી મુનિરાજ પૃથ્વી તરફ નીચાં નેત્રો ઢાળી શાંત ભાવે ઉભા છે. હસાયચીકુમારે વિચાર કર્યો કે—પોતાની મામેજ જગતના સમસ્ત સૌંદર્યના ભંડાર ખુલ્લા હોવા છતાં આ મુનિમહારાજનું તે તરફ લેશમાત્ર ચિત્ત નથી જતું એ કેવું આશ્ચર્ય ? તેમના પોતાના મનમાંજ કેટલું અગાધ સૌંદર્ય હોયું જોઈએ કે જેથી આ સામેનું સૌંદર્ય તેમને તુલ્ય અને તુલ્યવત્ લાગે છે ? કન્ય છે તેમના સંયમને, કન્ય છે તેમની અચંચળ મનોવૃત્તિને ! આ રીતે શુભ વિચારની શ્રેણીએ ચડતાં તેના મોહનો પડદા તુલ્યો અને આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થયો. રાજાને પેલી નટીમાં અને રાણીને પોતાનામાં મોહમુગ્ધ થયેલાં પોતાના જ્ઞાનદર્પણમાં જોયાં. અંતે તેમને સૌને પણ તેના ઉપદેશથી આત્મસૌંદર્યનું દર્શન થયું. આ કથા અમારા જનસમાજમાં સારી પેઠે પ્રચાર પામેલી છે અને તેને લગતાં ચિત્રો પણ કોઈ કોઈ મંદિરોમાં જોવામાં આવે છે. અષ્ટવિધ સામાયિકમાં પરિજ્ઞાનાત્મક સાતમી સામાયિક સાથે આ કથાનો સંબંધ છે.

જૈન કથા સાહિત્યનો ઉપયોગ અને જળવણી—જૈન કથાનું સાહિત્ય એ તો માત્ર દુરસદ્દને વખતે વાંચવાનું સાહિત્ય હોત તો આટલું જળવાત કે કેમ ? એ એક ગંદા છે. મુનિમહારાજઓ સવારના વ્યાખ્યાનમાં આપું એકાદ કથાનક પસંદ કરી શ્રોતાઓને મંલળાવે છે અને તે એક આવશ્યક ધર્મકર્તવ્ય ગણાય છે. ખપોરના વખતમાં ઉપાશ્રયમાં ત્રીસમુદાયમાં સાધ્વીજના કે કોઈ શીક્ષિતા આવિકાના અધ્યક્ષપણ નીચે રાસ કે અગ્નિ વાંચવાનો રીવાજ છે; અને સાયંકાળે પ્રતિક્રમણમાં, સંજ્ઞાયમાં અથવા તે પછી ફેરલેક સ્થળે આવી વાતો ચર્ચાય છે. આથી કરીને જૈન કથા સાહિત્ય સંપૂર્ણ યથાર્થ રૂપમાં અત્યારમુધી જળવાઈ રહ્યું છે અને જ્યાંમુધી એ ક્રમ અખંડિત રહેશે ત્યાંમુધી જળવાશે એ નિર્વિવાદ છે.

બૌદ્ધ કથાનક સાથે તુલના—ઘણીખરી જૈન કથાઓને અંતે કથાકાર કેવળીને અથવા સર્વજ્ઞ જિન ભગવાનને લાવે છે અને તેમની દ્વારા જન્મ જન્માંતરના વિવિધ કારણો પ્રકટ કરાવી સમગ્ર ઘટનાનું રહસ્ય ખુલ્લું કરે છે. જૈન વાર્તાકારોની આ પદ્ધતિ બૌદ્ધ જાતક કથાનું સ્મરણ કરાવે છે; પરંતુ જાતકો કરતાં જૈન કથામાં એક વિશેષતા છે. જાતક કથાઓ એવી રીતે રાસ થાય છે કે ઘણે ભાગે સમજાવું મુશ્કેલ થઈ પડે. અમુક સાધુને અમુક થયું એવી રીતે જાતક કથાનો પ્રારંભ થાય છે. પછી બુદ્ધ ભગવાન પવારે છે. અને પ્રશ્નના ઉત્તરમાં બુદ્ધ ભગવાન તે શ્રમણના પૂર્વજન્મનું વૃત્તાંત કહી સંભળાવે છે. જાતકની મુખ્ય કથા ભૂતકાળને ઉદ્દેશી હોય છે; જ્યારે જૈન કથા ભવિષ્ય કે પરિણામ તરફ વહેતી હોય છે. ભગભગ બધી જાતક કથાઓમાં યોધિસત્ત્વ કે ભાવિ બુદ્ધ પોતેજ ભાગ લેતા હોય છે. જૈન કથાઓમાં તેમ નથી હોતું. આનું કારણ મને એમ લાગે છે કે જાતક કથાઓ પ્રાયઃ હિન્દુસ્તાનની જુદી જુદી લોકકથાઓમાંથી જન્મ પામી હોય છે તેથી તેમાં રસિકતા, અદ્ભુતતા અને વૈચિત્ર્ય જળવાય છે પણ તેને મુઘટિત બનાવવા ફેરલાક પરિવર્તન કરવાં પડે છે; અને આમ પરિવર્તન કરવાથી કોઈ કોઈ વાગ મૂળ કથા શુદ્ધ પણ બની જાય છે. જૈન લેખકોએ મૂળ પ્રચલિત લોકકથાઓનો આશ્રય લીધો છે પણ પોતાને અનુકૂળ બનાવવા તેમાં વિરૂપતા આવે એવી કાપકાપ નથી કરી. ખતતાં મુધી તો તેમણે લોકરીવાજ અને યુગની ભાવના તેના ખરા અવરૂપમાં જળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. બુદ્ધ કથામાં અર્થકથા કે રાજકથા પાપરૂપ છે. જૈન લેખકો એ વિષયમાં સ્વતંત્ર છે. તેઓ તો વાર્તામાંના પાત્રોને સદ્ગુણી કે દૈવી ચિતરવાને પણ બંધાતા નથી.

કારણકે તેઓ જાણે છે કે વાર્તાના સાર કંઈ વાર્તામાં બનેલા બનાવો ઉપરજ અવલંબતો નથી, પરંતુ કેવલી ભગવાન વાર્તાને અંતે જે રહસ્ય બતાવશે તેના ઉપરજ અવલંબે છે. આથી જૈન લેખકો વાર્તાના પાત્રોને પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતાથી ઘાત પ્રતિઘાત અને મુખ દુઃખમાં થઈને લઈ જાય છે. આખરે કેવલી ભગવાન આવી પાત્રોને પડેલા દુઃખો ક્યા ક્યા દુઃકર્મના ફળ છે તે સમજાવે છે અને પડેલો ઉચ્ચકી જતાં અનંત પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. જૈન લેખકોએ જેમ જુની પ્રચલિત લોકકથાઓમાં વિવિધ રંગ પૂર્ણ છે તેમ ધર્મપ્રચાર અને ધર્મદેશના માટે સિદ્ધાંતને દૃષ્ટિમાં રાખી ઘણી ઘણી નવી કથાઓ પણ રચી છે.

જૈન સાહિત્યની અસર—જૈન સાહિત્યનો પ્રભાવ કેવળ તેની સાંપ્રદાયિક સીમામાં જ સમાપ્ત નથી થતો. પોતાના પાડોશી સાહિત્ય ઉપર પણ તેણે અસર કરી છે. ડા. વેલર કહે છે કે જૈન ધર્મ સંબંધી માર્ગ જ્ઞાન પણ ઘણે અંશે બ્રાહ્મણોના શાસ્ત્રમાંથી જ આવ્યું છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં બુદ્ધ ભગવાનને જેમ વિશ્વના અવતાર માન્યા છે, તેમ પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવને પણ વિશ્વના અવતાર તરીકે ઓળખાવ્યા છે. યોગવાશિષ્ઠમાં રામ પોતાના ગુરૂ શ્રી વશિષ્ઠને કહે છે કે:—

નાહં રામો ન મે વાચ્છા, માવેષુ ચ ન મે મનઃ ।

શાંતિમાસિતુમિચ્છામિ, સ્વાત્મનીય જિનો યથા ॥

શાન્તિપર્વના મોક્ષપર્વમાં પણ લખ્યું છે કે:—

एतदेवं च नैवं च, न चोमे नाजुमे तथा ।

कर्मस्था विषयं ब्रुयुः, सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ॥

એ જ પ્રકારે જૈનસાહિત્યે પણ હિંદના સાહિત્યમાંથી ઘણું સાઈ જાવ્યું તે ઝીલવામાં સકોથ નથી ક્યો. કાલીદાસના મેઘદૂત ઉપર કેટલાક જૈન કવિઓ મુગ્ધ થઈ ગયા છે અને તેમણે મેઘદૂતના અનુકરણમાં ઘણા સરસ કાવ્યો જૈનસાહિત્યને ભેટ થયાં છે. મેઘદૂતના પ્રત્યેક શ્લોકના અતીત ચરણને લઈ અને કેટલાકમાં પ્રત્યેક ચરણને લઈ જૈન કવિઓએ સરલ કલ્પનાવૈભવ તથા ભાષાલાલિત્ય પ્રકટ કર્યાં છે. કેટલાક વિદ્વાન જૈન લેખકોએ જૈનેતર ગ્રંથો ઉપર પોતાની વ્યાખ્યાઓ અને વૃત્તિઓ પણ રચી છે. આમ ધર્મસિદ્ધાંતમાં મત મનાંતર હોવા છતાં સાહિત્યમાં તો જૈન લેખકોએ ભેદભાવને એક કોરે રાખી એક ચિત્તે અને શુદ્ધ ભાવે સાહિત્યસાધના કરી છે.

ૐ વીર.

ઉપસંહાર.

સજ્જનો ! આર વેદની પેઠે જૈનસાહિત્યના પણ ચાર ભાગ છે. પ્રથમ દ્રવ્યાનુયોગ Philosophy of Religion, જેમાં તત્ત્વજ્ઞાન, અધ્યાત્મજ્ઞાન, ન્યાય જ્ઞાનના સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. બીજા ભાગમાં ચરણકરણાનુયોગ Conduct of Religion જેમાં ધર્મને આચારમાં ઉતારવાના સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ થાય છે. ત્રીજો ભાગ કે જેને ધર્મકથાનુયોગ Demonstration of Religion કહે છે. આ ભાગમાં ઉપર કહેલા બંને અનુયોગના સિદ્ધાંતોને અમલમાં ચુકનારના ચરિત્રો હોય છે અને ચોથોભાગ ગણિતાનુયોગ The Jain Cosmology નો છે. જેમાં ક્ષેત્રસમાસ તથા જૈન ભૂગોળ-ખગોળનો સમાવેશ થાય છે. આ ચારે ભાગના સાહિત્યનો યથાવિધ અભ્યાસ કરે તો જૈન પરમાત્મવિદ્યા (Theology), આત્મવિદ્યા, (Psychology), વિશ્વવિદ્યા (Cosmology), અને પરલોકવિદ્યા (Etiachology) એ ચારે વિષયોનો જૈન માન્યતા સંબંધીના નિર્ણય અભ્યાસીને જલ્દાર્થ આવે તેમ છે.

જૈન આગમમાંથી માત્ર એ આચાર વિધાનવાળા સૂત્રોનોજ ઉલ્લેખ કર્યો છે. જૈનના ન્યાય સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન સાહિત્ય, ભાષાસાહિત્ય, અને વિજ્ઞાન સાહિત્ય વિષે કુશળ જૈન વિદ્વાનો આપણને વિશેષ કહેશે. મારા લેખમાં એ ઉપદેશિક સાહિત્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તેનું વર્ણન આ લોકમાં શુભ પ્રવૃત્તિ ફગવવાનું અને અધ્યાત્મ દ્વારાએ જીવનના અતિમ સાધ્ય મોક્ષ કે મહાનિર્વારણ લઈ જવાનું છે એ જણાવ્યું છે. મારા લેખમાં ઘણી ત્રુટીઓ રહેલી છે એમ હું જાણું છું, તથાપિ લેખ લખીને નિર્બંધ વાંચવાનો આ મહારો પ્રથમ પ્રયાસ હોવાથી આપ ઉદારતાથી ક્ષમા કરશે. છેવટે મારા આ લેખને મારા જર્મન મિત્ર પ્રો. હર્મન જેકોબીની જૈન સાહિત્યની પ્રગતિ વિષેની ગાથા ટાંકી સમાપ્ત કરું છું.

જિણપવયણં પસિદ્ધં, જંબુદિવમ્મિ ચેવ સન્વમ્મિ ।

કીત્તિ જસંસં ચ અચિરા, પાયવો સયલ પુઠાવિણ ॥

इति शुभम्.

પરિશિષ્ટ.

સાહિત્યની પરસ્પર અસર.

૧ જૈન સૂત્ર ગ્રંથમાં કલ્પસૂત્ર પણ ગણાય છે. પવિત્ર સૂત્રોમાં આ સૂત્ર અગ્રગણનીય એટલા માટે ગણાય છે કે આમાં શ્રી તીર્થંકરોના સંક્ષિપ્ત પણ મૂળ ચરિત્રો છે. અને ક્યા વર્તનથી તેમણે કેવળજ્ઞાન ને મોક્ષનો મહા આનંદ પ્રાપ્ત કર્યો હતો એ વર્તનરૂપ આચાર જેને સાધુસમાચારી કહે છે તે પણ તેમાં છે. આ પવિત્ર મૂત્રમાં ગણધરવાદ છે. તેમાં શ્રી મહાવીરસ્વામીએ ઈશ્વરભૂતિ નામના ગૌતમગોત્રી વિદ્વાન થાણજીનો સંશય—

વિજ્ઞાન ઘન એવ એતેમ્યઃ ભૂતેમ્યઃ સમુત્થાય તાન્યેવાનુવિનરયતિ ન પ્રેત્યસંજ્ઞાસ્તીતિ એ વેદ પાઠવડે દૂર કર્યો હતો.

૨ જૈનયોગ ગ્રંથો—યોગખિન્દુ, યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, યોગવિંશિકા, યોગશાસ્ત્ર, યોગશતક, યોગસાર, સમાધિ શતક, પરમાત્મ પ્રકાશ, જ્ઞાનાંકુશ, સમભાવશતક, ધ્યાનશતક, ધ્યાનસાર, ધ્યાનદીપીકા, ધ્યાનવિચાર, અધ્યાત્મ ઉપનિષદ, અધ્યાત્મખિન્દુ, અધ્યાત્મતરંગિણી, અધ્યાત્મ ગીતા—વિગેરે.

૩ પ્રથમ જ્યારે મેં આચારાંગ સૂત્ર અવલોક્યું ત્યારે મને તેમાં સમજણ પડી હતી નહીં, પરંતુ જ્યારે Francis of Assisi નું ચરિત્ર વાંચ્યું કે આચારાંગમૂત્ર સમજાયું એટલુંજ નહીં, પણ એ કેંચ સાધુ ચરિત્ર કરતાં જૈની દીક્ષા મને કાંઈ ન્યૂન ન લાગી. ફ્રાન્સિસે જ્યારે ઔશ્વચર્ય (Chastity), અકિંચનત્વ (Poverty), વિનય (Obedience) અને શ્રદ્ધાને (Faith) મુખ્ય કર્યા હતા ત્યારે જૈન સાધુના ચરિત્રમાં ઉપરના સદ્ગુણો ઉપરાંત અહિંસા, સત્ય વિગેરે બીજા પણ ગુણો ક્રિયાગત છે, અને કાળાનુસાર હાલ પણ ઘણેક અંશે યથાસંસ્કૃતિ તે ગુણોનું સેવન થકા કરે છે.

૪ જૈન સાહિત્ય પોતામાં રહેલા આત્મા સિવાય બીજા કોઈને જગતના કર્તા, ભોક્તા કે હર્તા માનવું જણાવું નથી, તથાપિ તે નાસ્તિક નથી, કારણકે પાણિની મુનિ કહે છે કે—

પરલોકોસ્તીતિ મતિર્યસ્યાસ્તીતિ આસ્તિકઃ ।

પરલોકો નાસ્તીતિ મતિર્યસ્યાસ્તીતિ નાસ્તિકઃ ।

પરલોક છે એવું માનનાર આસ્તિક છે. અને એવું નહીં માનનાર નાસ્તિક છે.

૫ આદર્શ પુરૂષોને જૈનો શલાકા પુરૂષ- મહા પુરૂષ ને યુગપ્રધાન અને વર્મનો પ્રભાવ વધારનારને જૈન સાહિત્યમાં પ્રભાવિક પુરૂષ ગણેલા છે.

૬ સમાજવાદના એક પ્રશ્નનો નિવેડો જૈનમાન્યતા દાખવી શકે એવું

તેમના સાહિત્યમાં મળી આવે છે. મનુષ્યે ખાવા માટે અન્ન, પહેરવા માટે વસ્ત્ર, અને રહેવાને માટે નિવાસસ્થાન એટલા ઉપરાંત કંઈપણ મીલકત ન રાખવી. આવી મર્યાદા કરનાર લોભનો નિગ્રહ કરવા પરિવ્રજનું પ્રમાણ કરે છે. પરિભ્રાણ ઉપરાંત જે મીલકત હોય તે શુભ કામમાં ખર્ચી નાંખે છે. આ ઉપરથી અમેરીકામાં સાંભળેલ એક વિચારનું સ્મરણ થાય છે કે જે મનુષ્યની દાસત ત્રણ કરોડ ડોલર કરતાં વધારે હોય તે વધારાની દાસત દેશના લોકોને આપી દેવા તેમણે ગવર્મેન્ટને સોંપવી.

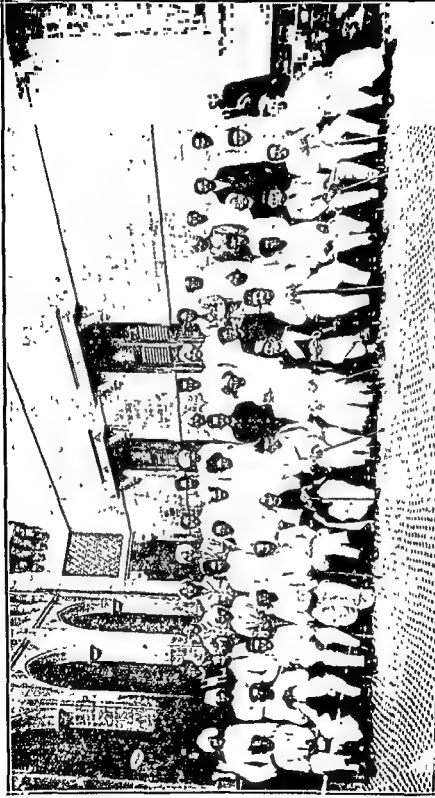
૭ જૈન સાહિત્યે પોતાના કાવ્યોમાં, કથાનકોમાં, રસોમાં, નાટકોમાં નવે રસને પોષ્યા છે. તદ્દહેતુને લઈ શૃંગારરસને ગૌણ રાખી શાન્ત રસને પોષે છે. આ દેશમાં જ્યારે ખાળલગ્ન નહિ હતા, અને બ્રહ્મચારી આશ્રમમાંજ ખારખાર વર્ષ મુધી વિદ્યાર્થી અભ્યાસ કરતા, ત્યારપછી પતિ-પત્ની થનારાઓને વાત્સલ્યન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવતા પરંતુ આ કાળે શૃંગારરસે સ્વચ્છંદ બિલિસ-રસ અને વ્યભિચારનું સ્વરૂપ લીધું છે, ત્યારે શૃંગારનું પોષણ સુમાજને હિત કરતાં હાનિકર્તા વિશેષ છે, એવું સમજી જૈનસાહિત્યકારોએ શૃંગાર ગૌણ કરી શાન્ત રસને પોષ્યા હોય એવું અનુમાન થાય છે.

૮ જૈનો જ્ઞાનપંથમીને દિવસે મત કરી જ્ઞાનપૂજા કરે છે. આ દિવસ દર વર્ષે કાર્તિકે શુદ્ધિ પંચમીએ આવે છે. પૂર્વના વખતમાં જ્ઞાનપંથમીનું મત કરનાર વ્રતની પૂર્ણાહુતી વખતે ઉજમણું કરીને જ્ઞાનના સાહિત્યો એટલે સાપડા, નવકારવાળી, કાગળ, કલમ, ઉપરાંત પુસ્તકો લખાવી કિંમતી પાઠ્યોમાં રાખી, દાખડામાં મૂકી લાંડારમાં રખાવતા હતા. હાલમાં એ પ્રચાર ઓછો થઈ ગયો છે.

૯ કળિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કેવા જ્ઞાનશ્રીમંત હતા, તેમનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે. તેઓ શતાવધાન કરતા, વિશેષ અવધાનો પણ કરતા, ગાહીના કુંડની આસપાસ એકી સાથે પાંચસો લહિયાઓને લખવા બેસાડતા, અને પ્રત્યેક લહિયાને લિખ લિખ વિષયોપર વારફરતી શ્લોકો લખાવતા હતા.

૧૦ જૈન દર્શન છે કે ધર્મ ? Philosophy or Religion ? કેટલાએક જૈનતર વિદ્વાનોનું માનવું એવું સંભળાય છે કે ન્યાયાદિ પદ્ધતિનાની પેઠે જૈન એક દર્શનજ છે—એક પ્રકારની દૃષ્ટિ છે, એટલે કે વસ્તુને અનેક સ્વરૂપે જોવાની દૃષ્ટિ છે. જૈન સાહિત્યનું વિશેષ અવલોકન કરનારને ખાલુમ પડ્યો કે જૈન દર્શન કે દ્વિસમુદ્રી તો છેજ પરંતુ તેનું વિશેષ લક્ષ્ય ધર્મ કે રીલીજિયનપર છે; કારણકે પોતાનામાં રહેલા શુદ્ધાત્મા કે પરમાત્માને પામવાને, તેના માનનારને સર્વે જીવોપર સમભાવ શિખવવો પડે છે, અને એ સમભાવના આચરણ પછીજ મનુષ્ય શુદ્ધાત્મા અર્થાત્ પરમાત્માનું ધ્યાન-દર્શન-પૂજન-મનન-લક્ષિ યદ્યર્થ રીતે કરી શકે છે; અર્થાત્ ધર્મની ભીંતપર જૈન-સાહિત્યનો પ્રાસાદ નિર્ભર છે. સમભાવ તેના હૃદયમાં છે, અને સ્યાદવાઃ તેના મુગ્ધનો ચૂડામણિ છે.

ભાગ ૩ જો.
સાહિત્યવિભાગ.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ—સાવનગર.

તા. ૧૬, ૧૯-૨૦ એપ્રિલ ઇ. સ. ૧૯૨૪.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
લાવનગર.

ભાગ ૩ ને.

Valabjee Press

૧. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉગેલા વિવેચનના અંકુર.

(લેખક- ડા. બ. રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ)

વિક્રમ સંવત્ ૧૯૦૭ માં મૈકાના અત સુધી ગુજરાતી ભાષામાં વિવેચન (criticism) નું સાહિત્ય હવું નહિં. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય ને રીતે ઘડાયું તેમાં વિવેચનનો અવકાશ હતો નહિં ભક્તિના ભાવ અને જ્ઞાનના વિચાર પ્રકટ કરનાર આદ્ય ગુજરાતી કવિઓ પોતાની માનસિક સૃષ્ટિમાં એવા તૃતીય હતા કે તે બહાર જઈ બીજા લેખકોની કૃતિઓ વિશે ક્ષમ ચવાવવાની શક્તિ તેમને થઈ નહિં. વળ ભાષાની કવિતા તેમના અભ્યાસનો વિષય હોવા છતાં તે કવિતાની અલંકારમય રીતી તેમની ભક્તિવાદી તથા જ્ઞાનશીલ કવિતામાં દાખલ થઈ રસ તથા અલંકારના શાહના વળ ભાષાના ગ્રંથોનું વાચન એ સમયમાં વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરવા માટે આવશ્યક હોવા છતાં ગુજરાતના વિદ્વાન લેખકો કંઈ પ્રકારની કવિનારચનામાં વ્યાપ્ત થવાથી રસ અથવા અલંકારના ગ્રંથો પણ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયા નહિ. આગળ જતા રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત અને પુરાણોથી આખ્યાનો અને આખ્યાયિકાઓ લઈ ગુજરાતીમાં કાવ્યો લખાયા ત્યારે તે રચનાઓમાં અલંકાર વિશેષ દાખલ થયા તોપણ વિદ્વાનોની એ પ્રથા કાયમ રહી કે લેખક પોતાની વિદ્વતા અને કૃપના વડે પોતાના ભાવ અને વિચાર પ્રકટ કરનારા ગ્રંથ લખે પણ બીજા લેખકોના ગ્રંથની પરીક્ષા કરે નહિં. ધાર્મિક ગ્રંથોમાંની કથાઓ યુકી દઈ સંસાર વ્યવહારના પ્રયોજોની વાર્તાઓ લખનાર વચ્ચરાજ અને સામળભટ સરખા કવિઓએ પણ એ પ્રથા ચાલુ રાખી. આ રીતે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવેચનના ગ્રંથ ઉત્પન્ન થયા નહિ પ્રાચીન સાહિત્યનો ધણો મોટો ભાગ પદ્યમાં લખાયો અને ગદ્ય લેખો તો ઘણા જુજ લખાયા અને તે માત્ર સાધારણ લેખકોને હાથે લખાયા એ પણ આ સ્થિતિનું એક કારણ છે. Speculative Criticism ના (વિવેચનના સિદ્ધાન્તો દર્શાવનારા) ગ્રંથો કેટલીક વાર પદ્યમાં લખાયા છે ખરા, પરંતુ, એના લખાણ માટે પદ્ય જૈવી અનુકૂળ નિવડી નથી. રસ અને અલંકારના શાસ્ત્રના ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં પદ્યમાં લખાયા છે, પણ તે શાસ્ત્રમાં પણ પદ્યકારિકા સાથે ગદ્યશક્તિ સામેલ થયોથી જ યથાર્થ વિવેચન થઈ શક્યું છે પોષનો Essay on Criticism નામનો વિવેચન ગ્રંથનો નિર્મલ પદ્યમાં છે પણ એ વિવેચના નિર્મલ તરીકે તેમાં કાંઈ શુભ નથી અને

વિવેચનની યથા તરીકે તે ઉપયોગી નથી ખાસતરનું English Bards and Scotel Reviewers નામનું કંગ્રેજ કવિઓ અને સ્કોટી ગીતાકારો સમઘી કાન્ય પદ્યમા છે, પણ તેમા માત્ર આલેખનો આવેગ છે, વિવેચનનું મૂલ્ય નથી—એમા Speculative Criticism (વિવેચનના સિદ્ધાન્ત) નથી તેમ જ Judicial Criticism (શુદ્ધદોષની પરીક્ષા કરનાર વિવેચન) નથી. વિવેચનમા વિવેચકનો કષ્ટનાશભાવ આવિર્ભૂત કરવાનો નથી હોતો, અને, વિવેચકના પોતાના ભાવ પ્રકટ કરી રસનિષ્પત્તિ કરાવની નથી હોતી વિવેચનમા મનોમનની સદસહવિવેક કરવાનો હોય છે, એવા વિવેકનો માર્ગ દર્શાવવાનો હોય છે, શુદ્ધ દોષની પરીક્ષા કરવાના ધોગ્યની ચર્ચા કરવાની હોય છે, સારાસારની ઘુતના કરવાની હોય છે અને, એ બધા વિચારવ્યાપાર માટે પણ નહિ પણ મલ્લ જ અનુકૂળ થાય છે તેથી, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા સમર્થ લેખકો પદ્યરચના તરફ જ વળ્યા એ પણ વિવેચનસાહિત્યના અભાવનું એક કારણ છે

ભક્તિ અને જ્ઞાનની કવિતા રચનાર લેખકોને ખીલ લેખકોની કૃતિ વિશે ચર્ચા કરવાની શક્તિ ઉપર કશું તેમ થઇ નહિ, તેજ રીતે, ધાર્મિક કથાઓનો વિસ્તાર કરનાર લેખકોની કૃતિઓના નાયકનાયિકાઓ સર્વત્ર પૂજ્ય હોવાથી એ કૃતિઓના વાચનથી એ પૂજ્યભાવ પુષ્ટ કરવામા વાચકોનું અને વિદ્વાનોનું ચિત્ત એવું મુથાયેલું રહેતું કે એ ભાવમાથી નિકળી કવિની કૃતિની પરીક્ષાની શક્તિમા તેમનું ચિત્ત જતું નહિ. ઐતિહાસિક વિષયના વીરસ કાવ્યોનું અને સસાર વ્યવહારના પ્રસંગ ચિતરનાર કાવ્યોનું સાહિત્ય બહોળુ થયું હોત તો ધર્મમાથી નિકળી માનુષ વિષયમા આવતા પરીક્ષાની શક્તિ ઉદ્ભૂત થાત, પણ 'કલાનદિ પ્રબંધ' રચાયા પછી ઇતિહાસના વિષય લઈ વીરસ કાવ્યો રચનાગ થયા નહિ અને સસાર વ્યવહારની વાર્તા લખનાર વચ્છરાજ અને સામગ્રભટ સરખા ખીલ થયા નહિ વિવેચનસાહિત્યના અભાવનું આ પણ કારણ છે

પરંતુ, સાહિત્યમા પ્રવૃત્તિ કરનાર વિદ્વાન લેખકોને વિવેચનના વિચાર રૂપી વગર રહે એમ બને નહિ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા વિવેચનસિદ્ધાન્તોનો ન્યોતિર્મય દ્રીપ પ્રપ્ત થયો નથી તે હતા એ પ્રમાણના કિસ્સો કદી કદી પ્રવિષ્ટ થયા છે અને, શુદ્ધરસ પરીક્ષાનો શોધક અગ્નિ મળ્યો નથી છતાં એ પાવખા રડુલિંગો કદી કદી એલા છે રસથી દૂર રહેમા, વેદાન્ત સરખા વિષયના નિરૂપણમા તમીન થયેલા અખાની વાણીમા પણ

‘કવિતા ઘણા કવી ગયા, અઘાપિ કવે પ્રત્યક્ષ રવા,

વળી આગળ કવસે બહુ કવી મનની વૃત્ત જોગે અનુભવી

અખા મનાતીત્ય ત્યમનું ત્યમ, મનની વૃત્તમા મનની ગમ,

જ્ઞાનીની કવિતા ન ગણીશ, કિરણ મૂર્ધના કેમ વરણીશ’

(કવિ અમ)

‘હૃદ્યા મરલે પગ્નિ કવિ, જે મનની વૃત્તિ રવા અનુભવી’

(આત્મવશ અમ)

* ‘જ્ઞાનીને કવિમા ન ગણીશ’ એવા બહુખીલ સાહિત્ય પત્રિકામાં ‘અખાબજા અને તેમની કવિતા’ વિશે શ શ અખાબજા ભુલાખીસમ ન્યોતિર્મય વાચકો વિષયમા આપ્યો છે

‘બાપાને શું વળગે ભૂર, જે રણુમા છતે તે ગર;
સંસ્કૃત બોલે તે શું થયું, કાંઈ પ્રાકૃતમાંથી નાશી ગયું.’

સંસ્કૃત પ્રાકૃત જે વડે બણે, જેમ દાદવિગે રલો બાયાદણે;
તે છોડ્યાં બાણો ના’વે અર્થ, તેમ પ્રાકૃત વિના સંસ્કૃત તે વ્યર્થ.’
(બાપા અંગ.)

એવા વિવેચનના સિદ્ધાન્તો પ્રકટ થયા છે. અને કવિઓ મનની વૃત્તિનો અનુભવ પ્રાદુર્ભૂત કરે છે, કવિ સરખી મનની વૃત્તિમાં આવ્યાથી તેની વૃત્તિ ગમ્ય થાય છે, જ્ઞાન એ કવિતાનો પ્રત્યક્ષ વિષય નથી, જ્ઞાની તે કવિથી જુદા છે, મનની વૃત્તિ પ્રકટ કરનારા પંડિતોની અને કવિઓની કલ્પનાઓ તે સ્વમની ઝાંખી સરખી હોય છે. બાપા કરતા વક્તવ્ય વિષયનું વધારે મહત્ત્વ છે, જે પ્રાકૃત બાપા આપણે નિલ બોલતા હોઈએ તેનો અનાદર કરી કેવળ સંસ્કૃતને વળગી રહેવાથી લક્ષ્ય વસ્તુએ પહોંચાતું નથી, પ્રાકૃત બોલનાર માટે વિવક્ષિત વાત પ્રાકૃતમાં જ યથેષ્ટ કહી શકાય છે; એ અખ્યાએ કહેલા સિદ્ધાન્તો વિવેચનસાહિત્યમાં ધણા મૂલ્યવાન છે.

આવાં વચનો અમૂર્ત (abstract) વિચાર પ્રકટ કરનાર જ્ઞાનપરાયણ લેખકની વાણીમાં પ્રસંગવશાત્ આવવાનો વિશેષ સંભવ છે, બાવવાહક મૂર્તિમંત (concrete) ચિત્રો આવિર્ભૂત કરનાર રસપરાયણ લેખકની વાણીમાં એવો સંભવ બહુ ઓછો છે. તેથી, પ્રેમાનંદ સરખા કવિનાં કાવ્યોમાં આવાં વચનો નજરે પડતા નથી. સામગ્રી વાર્તારૂપ મૂર્તિમંત્ર ચિત્રો ધણાં રમે છે, પરંતુ, સામાન્ય વિચારો, પ્રસ્તાવિક વચનો, સમસ્યાઓ, કહેવતો અને શિખામણની ધાતો પ્રકટ કરવાનો તેનો શોખ તેની વાર્તાઓમાં પણ દાખલ થયો છે. વાર્તા કહેતા પણ તે સંબંધ અસંબંધ સાધારણ સ્થિતિઓના ખ્યાપનની હકિતઓમાં ઉતરી પડે છે. એવા એક પ્રસંગમાં તે કહે છે.

‘કહ્યું કયે તે યાનો કવિ, શીખી વાન તે જ્ઞાની નવી,’

(નંદબ્રહ્મશી.)

કામવાસનાથી પ્રધાનને ઘેર જવા રાત્રે બહાર નિકળેલા નંદસેન રાજાની સ્થિતિના વર્ણનમાં કવિત્વ વિશેનું આ વચન કેવળ અપ્રસ્તુત છે. પરંતુ, જ્ઞાનશુદ્ધિ હોય ત્યાં લાજ ન હોય એ વચન કહી સામગ્રીય ધણા અપ્રસ્તુત વચનોના કથનમાં ઉતરી પડે છે, અને ભિક્ષા હોય તેને બોગ ન હોય, અકરમીને ઉલોગ ન હોય, સંતોષીને કુખ ન હોય, કંઈ વિના ગામન ન હોય, વહેવાર વિના વેપાર ન હોય: એવા અનેક અસંબંધ વચનોની વચમાં કવિત્વ વિશેનું આ વચન તે સુઝી દે છે. આ વચનમાં પ્રેમાનંદ કવિ સામે આક્ષેપ છે, ધાર્મિક ગ્રન્થોમાંની જુની કથાઓ લઈ પ્રેમાનંદે આખ્યાન રચ્યા અને એ રીતે કહેલી વાત કહી એમાં કવિત્વ શાનું? એમાં નવીનતા શી?—એવો આક્ષેપ કરવાનો આ વચનનો હેતુ છે: એ માન્યતા સંબંધિત લાગે છે. અવગત, પ્રેમાનંદ સામેનો આવો આક્ષેપ યથાર્થ નથી. જુની વાર્તાઓ વસ્તુ રૂપે લઈ પ્રેમાનંદે પોતાની રસિકતા અને કલ્પનાથી વિસ્તારી આખ્યાનો લખ્યા છે તે નવીન વૃત્તિઓ જ છે, એમાંની કવિના કહેલી

વાત કયતી નથી. એ પ્રમાણે જુની વાર્તાઓનો આધાર લાઇ તે ઉપરથી નવીન સૃષ્ટિ રચવાનો પ્રકાર કાલિદાસ, શેક્સ્પીઅર, મિલ્ટન વગેરે મહાન કવિઓએ પ્રદર્શ કર્યો છે અને તેમની રચનામાં એ દોષ નથી. પરંતુ, પ્રેમાનન્દની કૃતિઓને લક્ષ્ય કરવામાં સામગ્ર્યભરતી ભૂલ હોવા છતાં તેણે દર્શાવેલા સિદ્ધાન્ત શુદ્ધ સ્વરૂપે ખરો છે. કવિ જે કહે તે કોઇએ કહેલું હોવું ન જોઇએ, કવિતામાં નવીનતા હોવી જોઇએ, કવિ રસમય દર્શનથી જે તત્ત્વ શીખવે તે પૂર્વે ખીમ કોઇએ શીખવેલું હોય તેો ચમત્કાર જતો રહે; એ સિદ્ધાન્તો ત્રિવેચનસાહિત્યમાં કવિની શક્તિ અને કલા પરત્વે ધજા અમલના છે.

વિવેચનનો ખીજો એક સિદ્ધાન્ત સામગ્ર્યમટ 'અનોત્તરવિષય છાંયા' મા દર્શાવે છે
'ધિક કવિતા કવિકેરી કૃપણના જશ જો જોડે.'

શેને ધિકાર છે ?

કવિતામાં અપાત્ર મનુષ્યની પ્રશંસા કરવામાં આવે તો રસક્ષતિ થાય છે, અને પ્રશંસા ગમે તેટલી કટપનાપૂર્ણ કે ભાવપૂર્ણ હોય તોપણ નાચક નાનાચક હોય ત્યા અરુચિકરતા જ થાય છે એ સિદ્ધાન્ત પર્યર્થ છે. કૃપણના દષ્ટાન્તથી સર્વ અયોગ્ય પાત્ર વક્તવ્ય છે. આ વચનમાં પ્રેમાનન્દ ઉપર કોઇ આક્ષેપ હોઇ શકે નહિ કેમકે પ્રેમાનન્દે પોતાની કથાના નાચક નાચિકા સિવાય કોઇની સ્તુતિ કરી જ નથી. નંદુરગારના રાગ તરફથી પ્રેમાનન્દને ધનામ મળતાં પણ પ્રેમાનન્દે કદિ તેની કીર્તિ ગાઇ નથી. સામગ્ર્યમટને સિંદુજના પાટીદાર રખીદાસનો ઉદાર આશ્રય મળ્યો હતો અને સામગ્ર્યમટ

'રખીદાસ ગુણ રાજવી જૂપતિ ખીજો બોજ,'

(છાંયા.)

'કણબી કરણ સમે વસે રખિનલ તેવું નામ,'

(નંદુરગારીસી.)

એવાં વચનોથી તેની સ્તુતિ કરી છે. એ આશ્રયદાતાની સહાયતાની કદર કરવામાં કાંઈ અયોગ્યતા નહોતી, પરંતુ, સામગ્ર્યમટ સાથેની સ્પર્ધાથી પ્રેરાઇ પ્રેમાનન્દ ઉદ્ગાર કંદારે છે કે

'કવિઓ વૃપના કે થીના, હળધર જળધર ત્રાસ,

જગતીસુર હું લોભી તો, પણ વટપતન વાસ.'

(ત્રીપદીવરણ.)

અર્થાત્ કવિઓ રાજઓના કે શ્રીમંતોના, હળધર-ખેડુતોના, કે જળધર-જળવાનોના ત્રાસ વેડે છે. જગતીસુર (આહાણ) હોઇ લોભી હું છતાં વડોદરામાં જ વાસ કરું છું. આ રીતે ખેડુતોના આશ્રય લીધા માટે સામગ્ર્યમટને પ્રેમાનન્દ ઉપાસ્યમટ છે. એની જ દરીદ્રાધના આવેગથી સામગ્ર્યમટ કહે છે,

'ધર ધર રાગ તાણું નહિ, ન પુત્ર સુજ ગુણ ગાય;

રાજદરબારે રજીવું, મેળવી નથી પસાય.

ખાટ આહાણને બાંડવા, લાંબી સુકે પોષ;

રીઝી બલા બલા કરે, તેથી ધાવેશોક.

રીજવે માન ને તાનથી, હાથે લઈ કરતાવ;
શિષ્યો ગુરનો ગાન્દે, વા : વા : ત્યા શો માલ *

(મદનમોહના)

પ્રેમાનંદ માણુભટ્ટની કથા કરતા, તેમનો પુત્ર વલ્લભ પોતાના પુસ્તકોમા તેમની સ્તુતિ લખતો, નંદુરખારના રાજા સાથે પ્રેમાનંદને મિત્રાચારી હતી અને તે પ્રેમાનંદને ધણીવાર બોલાવી તેમની કવિતા સાંભળતા, અને પ્રેમાનંદને વિરતારી શિષ્યમંડળ વિંટ-લાયેલું હતું, એ બધી હકીકત મંમધે અહીં ઉપહાસ સાથે ધસારો કર્યો છે.

પરંતુ, આ પ્રકારની ટીકા વિવેચનસાહિત્યમા કંઈ કિંમતની નથી. એથી વિવેચન-સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન થતું નથી, અન્યના ગુણદોષની ખરીદા કરવાનો માર્ગ મળતો નથી, તેમ જ, અન્યનું વિવરણ કરવામા સદાયના ચતી નથી. આક્ષેપનો હેતુ છતાં પણ ન્યાં સામગ્ર્યભટ

‘ જેમ તેમ શબ્દો ગોઠવી, રચે ધાટ કુંભાર;
દિલદ દાવ્યથી રાચશે, કવિન્દ ને કુંભાર *’

+ + + + +

સાદી બાપા સાદી કડી, સાદી વાત વિવેક;
સાદામા શિક્ષા ક્યે, તેજ કવિજન એક. +

(મદન મોહના)

એવા વચનો કહે છે ત્યા વિવેચનના સિદ્ધાન્તનું દર્શન થાય છે, પણ તે એટલું જ કે કાવ્યની રચના દિલદ દોવી ન જોઇએ, કાવ્યની બાપા તેમ જ વાત સાદી હોવી જોઇએ અને વિવેકવાળી હોવી જોઇએ. અને, સામગ્ર્યભટ ન્યા.

‘ જહા ગતિ નહિ સૂઈ ચઢની, ત્યા સૂઈ ગતિ કરતા કવિ *’

(રાવણુમંદોદરીસંવાદ.)

એવું વચન કહે છે ત્યા તો ‘ કલ્યુ’ ક્યે ’ છે. સાધારણ ઉક્તિનો અનુવાદ કરે છે.

પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભ કવિઓની કૃતિના ગુણદોષની વીગતવાર ખરીદાનો પ્રયાસ કર્યો નથી. પણ, કવિઓની કૃતિઓની તુલનાનો એક પ્રસંગ આદર્યો છે. ‘ પૃથિરાજ રાસા’ના કર્તા અંદ વરદાઇ અને પ્રેમાનંદની સરખામણી કરતા તે કહે છે,

ચંદે છ દળદ રચ્યો. રાસ આસ આણી ઉર,
પ્રેમાનંદ આગે મદ, ગતિ તેની લેખિયે,

* આ કડીઓ તેમ જ ઉપર ઉતારલી ‘ ધર ધરે સમ ’ ૦ ઇત્યાદિ ઝડીઓ રાં. રા હચારામ સૂર્યરામ દેસાઇને પ્રસિદ્ધ કરેલા ‘ જૂદાં કાવ્યમોહન ’ મા છે. રા. જ હચોવિંદાસ દ્વિરકાદાસ કાંડાવાળા અને શાસ્ત્રી નાથારાવર પૂલશકર ત્રિમાસિક પ્રાચીન ગાવ્યોમા પ્રસિદ્ધ કરેલી ‘ મદન-મોહના ’ મા આ ઝડીઓ નથી

+ ત્રિમાસિક પ્રાચીન કાવ્યના અઠમા ‘ સાદી ’ થી શરૂ થતી ટીકા છે પણ ખીલ ટીકા ‘ મનનાદીપાલુ ગાણુપાલુ નરપતિ કેસ ન- ’ એવી છે

ભારત સનુ પ્રભાણુ, નાસાના તમાસા ભાગે,
 કૃષ્ણ ભારત એ તણુ, આરત ઉવેખિયો,
 પૃથ્વીશ પ્રથંસા કૃષ્ણી, માન શેનુ મોધુ તેમા ?
 પ્રેમાનંદની કવિતા, સવિતાશી પખિયે,
 આહાણુથી ભાટ થયા, વશજ વિધિના આ તો,
 કૃતીશ્વરના પિતાથી ચદ મદ દેખિયે.
 બિચારો બરદિયો જે, દેવીભક્ત દુનિયા કે,
 ભોગ આપે અન્ન કેરો, હરે શાસ્ત્રલથી

૧

મહિરામા મરત બન્યા, જો જો ચદથી ચતુર,
 લાચન લગાડી લઇ, રીઝયા રક્ત કૂલથી,
 આડ કરી અદો કૃત્યુ, દેવીએ સંકટ દૃત્યુ,
 પ્રસન્ન ચૈ પૂરેપૂરી, વેધી ગંગ શાળથી,
 પન રાખી બા'ના કેરી, બર્દિયો ત્યારે બના-ગો,
 ભારતીના ભક્તને તે મળે દિવા મૂળથી ?

૨.

પૂજન કરતા પરીઠ, ચતુરાની ચૂક પડી,
 યવન ઉપાયા આપ, ભક્ષી ગયા ભક્તને,
 ચડી ઠડી પડી નહિ, મંડી ખડી મારવાથી,
 આર્પાવર્ત તર્ત તોડયો, બનહેર છે બક્તને,
 ચદ થઈ ગયો મદ, યથે ગખ્યો છવતો તે,
 ભારતીના ભક્ત આગે, કોણુ લેખે શકતે ?

૩

પ્રેમાનંદ પિતા મારા, ભારતીના પૂજા ભક્ત,
 બર્દિવાને બાધી થટ, લખે ગસા લાખને,
 પ્રેમ ને આનંદ બને, લાચન વિના લજજ,
 કહેા મોટા કોણુ ત્યારે, સાચી દઇ સાખને ?
 અગ્રતી સત થયા, પડે નવ જાણ્યા કોઇ,
 દેવ દેરી ગણા સુદ, બાગી થયા રાખને,
 સધર્મ એ માચો માચો, પધર્મ પૂજ્યો નહિ,
 ભારતીના ભક્ત થતા, માગી ન માખને ?

૪.

કૃતી જેની કવિતા, નિકદન તેનું કરાણુ,
 પાય સાત નારી બેગી, નર નિષભસિયો,
 તોડ્યા તમદ છાંડ્યા નહિ, જોડ્યા કર તોય મૂંચ્યા,
 ગંગ રસિકે ન જોયુ બાવ ગો બલ્લવિયો ?
 ચેર કાળે ચેડ કરી, હક તેવ ચેા'ગી નહિ,
 જોય બુડી મડુ કાળે, દેગ આ તજવિદા

ઝવેરી ઝવેર જાણ, કંઈ શા મુખે વખાણ,
મંદ ચંદ લખી ચંદ-છંદથી સન્નવિધો

૫.

બારે બાર બાટ કેરો, વધતો વધારી દીધો,
ચંદના તો છંદ બાખ્યા, ધન્ય છે રસિકને;
અવગુણ નવ આપ્યો, એક ગુણ શુદ્ધ જાણ્યો,
વખાણ્યો વધાર્યો પંચ, માની નહિ છીંકને,
રત્નની પરીક્ષા કરી, જલ્મ ચક્રી જળવીને,
એમ જોય જોઈ નહિં, ઠાક કલો દીકને;
એવે દેશ જન્મ દેજે, રસિકનો વાસ જ્યાહી '
કથાર કંચન કરે, જાણી મૂકે પીકને.

૬.

ધિક ગુર્જર ' છે ધિક, રસિક ન માથે રાખ્યો,
પ્રતાપી પ્રભાકરને, પિછાણ્યો ન કોઈએ !
છંદ પ્રેમ કેરા ધણા, પદમા તો રોની મણા,
દુહા ને ચોપાઈ ધણી, સાખ બધ જોઈએ;
ચાર જણે જેઠ કંઈ, એક જણે કંઈ આ તો,
એવું નવ જુએ કોઈ, ખાતે ખઈ જોઈએ,
મૂઝા મદ નિર્લજ સૌ, પેટે પડિયા પાથાણ,
ગૃજરાત શુક થયો, શુ રસાન જોઈએ ?

૭.

એક નિષાવન નગ, એક નારી પૂન્ય ધારી,
તે વડે નીપાવ્યા મોટા, લક્ષાવધિ દેવતા;
કંઈ રહું સર્વ કેઈ, વિમનું ન નામ સુણ્યું,
તાર્પી રાખ ના જીરાડ્યા, મંથપંથ સેવતા,
દુખિયાના દુખ ટાળ્યા, સુખિયાને કિધા સુખ,
કવિના મહાત્મા માન, ચનોહી ને દેવતા;
અરસિક જાણે કથુ, રત્ન પડ્યું રંકે હાથ,
નિઃશંકી ને શંકી સર્વ મૃતિકાથી રેવતા ?

૮.

ચંદ એક રાસો લખ્યો, સનાધક પૂરકેરો,
એક પુત્ર શા હિસાબે ? દુનિયાનો રાહ છે !
ગમ જોડકા જુદા, પૂરમા અધિક એથી,
ત્રણ મંથ લખ્યા પ્રેમે, કોની વાહવાદ છે !
સુત મારા જોવો કવિ, રવિ જોઈ જાણો પડે !
ચંદનો તે છંદ કયો ? મદ મૌ ઉત્તમ છે !
હામી ઠોણ ઠોલ વાઈ, કવીશ્વર વલ્લભ કે,
મંદ ચંદ પ્રેમ પૂર, આનંદ અનાદ છે.

૧૧

(કવિપ્રસન્નાખ્યાન)

આ લીંટીઓમા બાકાતના અને અવિચારીપામના વચનો છે તે બાજુએ મુકી વિવેચનના ઉદ્દેશની ઉકિતએ છે તે જુદી પાડીશું ચંદ કરતા પ્રેમાનંદનું ચટ્ટીઆતાપણું માખીન કરવા વ્યયમ નીચેના અંશ દર્શાવે છે—

ચંદે મહાભારત જેવડો મ્હેટો પ્રથમ ‘પૃથ્વીરાજ રાસો,’ એ નામે લખ્યો છે પણ પ્રેમાનંદના પ્રયોનું જે ત્રણ મહાભારત જેટલું પ્રમાણ થાય છે.

ચંદે પોતાના આશ્રમદાતા રાગની પ્રશંસા કરી છે, પણ પ્રમાનદે કોઇની એવી પ્રશંસા કરી નથી.

ચંદ દેવીનો ભક્ત હતો પણ પ્રેમાનંદ ભારતી (સરસ્વતી) નો ભક્ત છે. બરદિયો (શ્લેષથી-બળદિયો) ચંદ મદિગથી ભસ્ત બનેલો અને તેણે પોતાનું અંગ રાગથી વીંધ્યું ત્યારે દેવી પ્રસન્ન થઈ પ્રેમાનંદ એવું કામ કરેલું નહિ. દેવીની ભક્તિમાં ચંદની ચૂક થઈ તેથી દેવીએ કોપાધમાન થઇ યવન ઉપજળ્યા તેમને હાથે છેવટે ચંદ મરાયો એ દેવીના કોપથી આર્યાવર્ત દેશ યવનોને હાથ ગયો પણ, ભારતીએ પ્રેમાનંદને લાખુ આપુખ આપ્યું. પ્રેમાનંદે સરસ્વતી સિવાય બીજા કોઈની ભક્તિ કરી નહિ, કવિધર્મ સિવાય બીજા ધર્મ મહણ્ય ક્યો નહિ, યુદ્ધ કર્યું નહિ, હિંસા કરી નહિ.

ચંદે જેની કવિતા કરી તે પૃથ્વીરાજનું નિકંદન કમળું, પાંચ સાત ભાષાઓનું મિશ્રણ કરી રાસો ક્યો, અને શબ્દરચના આજુબા શબ્દો તોડ્યા-બગાડ્યા, તે શબ્દોએ તોળાઈ થઇ હાથ જોડ્યા તોપણ તેમને ઝુડ્યા તોપણ ગસિક જનોએ ચંદના દોષ જોયા નહિ, તેના પ્રથમા સો ભાવ ભગ્નવ્યો છે તે જોયું નહિ. ચંદ પેટ માટે આ બધો પ્રયાસ ક્યો તે પણ સફળ થયો નહિ. ચંદને દેશ તજવો પડ્યો અને યવનોના મુલકમા તેનું મરણ થયું. એમ છતાં, જવે પાખખનાર જવેરીઓ-રસિકોના શા વખાણ કરે? તેમણે ચંદના છંદને * ઉત્તમ દર્શાવે.

આ રીતે ચંદનો મહિમા વધ્યો છે, તેના અવશ્ય કોઇ જોતું નથી. દેખાદેખી સહુ તેની પ્રશંસા કરે છે ધ્વિર એવા જ દેગમા જન્મ આપજે કે જન્મા આવા જનોનો વામ દોષ, જન્મા એ રસિકજનો કથીરને કંચન કરે-દોષને શુભ માની લે અને શુભગીત લેખકોની ખીંક કલાડી નાખે

શુભદે તને ધિન્દર છે. તારા દેશમા રસિકનો સાથ નથી કોઇએ મૂર્ત સરખા પ્રતાપી પ્રેમાનંદની દદ ન કરી. પ્રેમાનંદના પણ ઘણા છંદ છે, તેના પદમા મણા નથી, તેના દુહા અને ચોપાઇઓ તણી છે. ચંદ, સુદાસ, ગિદારીદાસ અને જુલસીદાસ; એ ચારે જે કર્યું તે પ્રેમાનંદ એકલાએ કર્યું છે એ કોઇ જોતું નથી. ખરી વાત ખોવામા આવે છે. સહુ મૂંઠ થઈ મૂંગા બેઠા છે. શુભરાત શુદ્ધ થઇ ગયો છે રમાય નથી.

* ચંદ છંદ પદ સરકો, પદા નિહાગીદાસ,

ચોપાર્દ નુલસાદામરી કેમગ કવિગવિલાસ.

ત્રેમાનંદ એકનિષ્ઠાવાન નર છે, તેણે એક માત્ર સરસ્વતીની જ, પૂજા કરી, તેની કૃપાવડે લક્ષાવધિ દેવતા નિપજન્યા, બધી કથાઓમાં શુભ પરિણામ આપ્યાં, તેને વિધ્ન નડ્યાં નહિ, તેણે પોતાના અથવર્ણનમાં રાજ્યઓને તાર્યાં, બૃગરુચા નદિ, દુષ્પિયાનાં દુષ્પ ઠાળ્યાં, સુષ્પિયાને વિશેષ સુખ અપાવ્યાં, ચનોદીને દેવના જુદા પાડી જનાવ્યાં, અને કવિઓનાં માન મૂકાવ્યાં. પણ આ સોકોને એની કદર નથી, રંદને દાય રતન ખડયું છે, અને એ રતન છે એવી શંકા વગરના અને એવી શંકાવાળા સહુ એ રતનને માટીથી ઝાળે છે.

અંદે સવા લાખ શ્લોકોનો એક રામે લખ્યો તો ત્રેમાનંદે એવડા ત્રણ અંથ લખ્યા છે અને ત્રેમાનંદને વજ્રબ જેવો પુત્ર છે, જેની આગળ રવિ ઝાળે પડે. અંદે મંદ છે અને ત્રેમાનંદે પરેપડે આનંદરૂપ છે.

આ ઉક્તમાં કવિની કૃતિના ગુણદોષ સાથે કવિના જીવનની સમવિયમતાને બેળી દીધી છે, પણ, સુભાગ્યવાળા કવિને દાયે સારી કૃતિ થાય, અને સારી કૃતિ કરે તે સુભાગ્યવાળો થાય; એમ કહેવાનો આશય છે. વાસ્તવિક રીતે વિવેચનસિદ્ધાન્તોમાં આવા અંગત સુભાગ્યદુર્ભાગ્યનો સમાવેશ થતો નથી. અંદને ઘણા સંકટ પડેલા, અંદને દેશ તજવો પડેલો અને અંદને પરાક્રમી પુત્ર નહોતો; એ દર્શાવત તેના દાખના ગુણદોષની પરીક્ષામા નિરર્થક છે. અંદે પેટ ભરવા માટે 'પૃથિરાજ રાસો' લખ્યો એમ કહેવું એ ખરૂં નથી અને યાજ્ઞી નથી.

વજ્રબે કવિઓની કૃતિઓના ગુણદોષ માટે જે ધોરણ દર્શાવ્યાં છે તે યથાર્થ છે કે કેમ તેના કરતાં એવાં ધોરણ પ્રકટ કરવા તેણે પ્રયાસ કર્યો એ પ્રસ્તુત પ્રસંગે વિશેષ મહત્ત્વની વાત છે. મન્યનું કદ એ મન્યકારની શક્તિની મહોદી કસોડી નથી. પરંતુ, એ ખરૂં છે કે વીરરસ કાવ્ય અને બીજાં મહાકાવ્ય મહોદ્યાં વિસ્તારવાળા હોવા જોઈએ. ઘટતી રીતે વસ્તુનો ભરાવ થાય માટે એવાં કાવ્યોમાં લાખો વિસ્તાર આવશ્યક છે; એવું વિસ્તારી કાવ્ય લખી શકે નહિ તેની એ વિવધની શક્તિ ન્યૂન ગણાય. પરંતુ, અંદનો લખેલો સવા લાખ શ્લોકોનો 'પૃથિરાજ રાસો' એવી ન્યૂનતાવાળો નહોતો. બીજા કોઈનો અન્ય એથી પણ મહોદો હોય તો તેટલા પરથી અદનાપણ-ઉતરતાપણું નક્કી થાય નહિ; અન્યમાની રચનાના ગુણદોષ પરથી તે નક્કી થાય. ત્રેમાનંદે એવા ત્રણ અન્ય લખ્યા તો તેની કદપનાની ગ્રાહકતાનું એ દાષક પ્રમાણ ગણાય ખરૂં.

આશ્રયદાતાની પ્રશંસા એ અંદના કાવ્યમા દોષ છે એમ વજ્રબ લેખે છે અંગત લાભના કારણથી મોટી પ્રશંસા કરવી એ દોષ છે ખરો, પણ, પૃથ્વીરાજ ચૌદાણના વીરત્વની પ્રશંસામાં કોઈ રીતની અયચાર્યતા રહેલી નથી. એ વીરત્વ ખરેખરૂં હતું અને તે વર્ણવી અંદે જનસમાજની મહાસેવા કરી છે.

અંદે દેવીબક્ત હતો અને ત્રેમાનંદ ભારતીબક્ત હતો, એ વિરોધ વલ્લભ દર્શાવે છે તે યથાર્થ નથી. અંદ પણ ભારતીબક્ત હતો, બધા કવિઓ અને લેખકોને સરસ્વતીના ભક્ત ગણી શકાય છે. 'પૃથિરાજ રાસો' ની રચનામા અંદે પોતાની દેવીબક્તિનો પ્રસંગ દાખલ કર્યો છે, તે દેવીના અંદિમા હતો આ દાર બધે થઈ જવાથી તે પુરાણ ગયો અને ત્યાં

તેણે એ મન્ય રચ્યો એમ તેણે હતું છે. તે પરથી એમ કહી શકાય નહિ કે તેની કાવ્ય-રચના એ સરસ્વતીનું કાર્ય નહોતું ચંદ દેવીભક્ત હતા તેમ પ્રેમાનન્દમા પણ ધાર્મિક ભક્તિવિહીનતા નહોતી. વિવેચનના સિદ્ધાન્તો સાથે આવી દકીકતને સંબંધ નથી. તેમ ચંદ મદિરાથી મસ્ત બનેલો કે કેમ અને તેણે દેવીને પ્રસન્ન કરવા પોતાનું અંગ વિધેયું કે કેમ એ આ વિષયમાં અપ્રસ્તુત છે.

મન્યમાં વર્ણવેલી કથા મુખકર છે કે કુખકર છે એ પણ વ્યક્તે પરીક્ષાનું ધોરણ ગણ્યું છે, અને ચંદની કૃતિમા મુસલમાનોની ચલાઇ વર્ણવી છે, તથા આર્યાવર્ત મુસલમાનોને હાથ ગયાનું વર્ણવ્યું છે અને પ્રેમાનન્દના કાવ્યોમા એવી કોઇ અનિષ્ટ વાતો કહી નથી પણ સહુનું સાઈ થયું વર્ણવ્યું છે એ તેની ઉત્તમતા વધમે કહી છે; આ ધોરણ પણ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. કવિના વર્ણનમા રસિકતા છે કે કેમ, ઉચ્ચ અને મુંદર કવ્યના છે કે કેમ, કથા છે કે કેમ, એ જોવાનું છે, વર્ણવેલી વાન બની હોય તો સાઈ કે ન બની હોય તો સાઈ એ જોવાનું નથી વળી ચંદે તો ઇતિહાસમા બનેલી વિપત્તિઓ વર્ણવી છે, અને એવી વિપત્તિઓથી કાવ્યનો વિષય થવા જોઇએ નહિ એમ કહી શકાશે નહિ.

કાવ્યના નામકનો નાશ વર્ણવેલો એ અપકર્ષ છે એ ધોરણ લઈ વ્યક્ત કહે છે ચંદે 'પૃથ્વીરામનું' નિકંદન વર્ણવ્યું છે તે મોટો દોષ છે. પ્રેમાનંદ પોતાના કોઇ નામકનો નાશ વર્ણવ્યો નથી, સહુનો ઉદ્ધાર વર્ણવ્યો છે, એ તેનો ઉદ્ધર્ષ તે બતાવે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમા આ મત માટે આધાર છે, * પરંતુ પરાક્રમી પુરુષોનો નાશ થાય છે એ દકીકત પણ ઇતિહાસમા બને છે, અને કર્ણપુરુષ પણ રસ છે અને તેના આસ્વાદથી આસ્વાદ થાય છે એ લક્ષમા સેના એ મત સ્વીકારી શકાતો નથી. મહાકવિઓએ આવા વિષયને પોતાના કાવ્યમા ગુપ્ત છે એ વાત પણ પ્રતીતિ કરાવે છે કે આવા વિષયથી કાવ્યનો અપકર્ષ થતો નથી.

ચંદે પોતાના મયમા પાંચ સાત બાપાઓનું મિશ્રણ કર્યું છે તે દોષ છે એમ વ્યક્ત કહે છે. પરંતુ, આવા સામાન્ય સિદ્ધાન્ત થઇ શકતો નથી બાપાઓના મિશ્રણમા ચમત્કાર હોય ત્યાં તે રચિકર થાય છે અને એવા ગુણ વિના કરેલું મિશ્રણ દોષ થાય છે. કેટલાક પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓએ પોતાના કેટલાક કાવ્યો હિન્દીમા રચ્યા છે એટલું જ નહિ પણ કેટલીક બાર ગુજરાતીનું અને હિન્દીનું, ગુજરાતીનું અને માગવાડીનું, અથવા ગુજરાતીનું અને મરાઠીનું મિશ્રણ કર્યું છે ઉદાહરણાર્થે,

‘ મહાસંત શિરોમણી સાધુ, ગોરખ દેવ મહારાજ હે;
નામ નિરંજન જાણી જેનું, સિદ્ધ કરના સહુ કાજ હે.
કાશીપુરીમા ગયા ગોરખજી, મિલ્યા સર્વ સમાજ હે,
ગોળ મોટા લોક આવ્યા છે, કાસીકા જ્યાં રાજ હે ’

(સુકદ-ગોરખ ચરિત્ર)

‘ નિર્દિશેત્ નાધિકારિવર્ધ કોપિ દશરૂપક । ’ અધિકારી (નાયક) નો વધ કહી દર્શાવેલો નહિ, અવગણ, દશરૂપકનું આ વચન નાટકના નાયક માટે છે

‘ ધારી નય ઠારો મોતી મુખ્ય લગકે છે ’
 દેખ મોતો જૂનમોહન પ્યારો કલેમમે સલકે છે.
 બ્રહ્માન ફુલારી ધારા મુખરી સોભા મંદન સરસ ધની ચલકે છે;
 કહી ન સકે દયો વે જાનક જળ, મંદ મધુરો મુખ મલકે છે. ’

(દયારામ—નંગાર.)

‘ એમ જાનંદ જોછવ હોઈ રે,
 કૃષ્ણ દેવ આલા મંડપ મોહ રે;
 શુભ ગાતી રાધીઆઈ અપાર રે.
 રાધી લખાસ જાણી નૈપાર રે.
 દરતી વિદ્યાખા દારમાર રે;
 ધન્ય ધન્ય દેવા કૃષ્ણા રાયા રે. ’

(રાધાઆઈ—કૃષ્ણવિવાહ.)

આ મિશ્રણ અરચિકર નથી લાગતા અને અંદે વદ્ભાષા પુરાણં ચ કુરાણં
 કથિતં મયા એમ કહી જુદી જુદી ભાષાઓ પોતાના મંથના દાખલ કરી છે તે દરીકન
 જાતે જ અરચિકરતા ઉત્પન્ન કરતી નથી. +

અલંકારરચના માટે શબ્દો તોડવા અને જમાડવા એ દોષ છે એમ વલ્લભ કહે છે
 એ ખરૂં છે. મનભાષાનાં કાવ્યોમાં આ દોષ ધણો સામાન્ય છે, પણ, અંદની વાણીમાં
 આ દોષ કરતાં શુષ્કનું ઘણું આધિક્ય છે એમ કહેવું લોઘ્યે.

રંગ રાગ ધાગન થદ્ય, ઘન ઘોર સોર પ્રગદ્ય ।

સુનિ અલલ ધીર સ જગચ, સિર પલટ ડંધિય પગચ ॥

આરી રચનાઓમાં અંદે શબ્દોને મરડ્યા છે છતાં વાણીને પ્રતાપ લાંબો રહેતો નથી.

પ્રેમાનંદે શબ્દોને કદર્થિત કર્યાં નથી એ તેની સરસાઈ છે એ ખરૂં છે.

પ્રેમાનંદની યથાયોગ્ય કદર થઈ નહિં એમ વલ્લભ ફરીવાદ કરે છે. તે સાથે વિરોધમાં
 અંદની લોકપ્રિયતાને તે નિન્દે છે તે યોગ્ય નથી. અંદની લોકપ્રિયતા અસ્થાને નથી. વળી,
 પ્રેમાનંદના સમયમાં તેની કદર કેટલી થઈ હશે તે જરાજર કહી શકાય નહિં, પણ તેનાં
 કાવ્યોનો ફેલાવો થયો અને તેનો અભ્યાસ પ્રસારો તેમ તેની કૃતિઓ ગુજરાતમાં લોકપ્રિય
 થઈ અને માન પામી અને એ માટે કાલક્રમની આવશ્યકતા ■ એ લક્ષમાં લેવું લોઘ્યે.

કવિનાં કાવ્યો અમુક જન્દમાં હોય, કે પદમાં હોય એને વલ્લભ મહત્ત્વ આપે છે
 તે અકારણ છે. વિષયને અનુકૂળ પદરચના હોતી લોઘ્યે એટલું જ આવશ્યક છે.
 પ્રેમાનંદે પણ જન્દમાં, ફુલમાં અને ચોપાઈમાં કવિતા કરી છે એમ વલ્લભ જવાબ કરે

+ સાહિત્યદર્પણમાં રાસકાંડ એક લક્ષણ માપાવિમાપામૂચિષ્ઠમ્ । (‘ ઘણી ભાષા અને
 વિભાષાવાળું ’) એવું કહ્યું છે. રાસક પંચમી ‘સરો’ શબ્દ થયો છે એમ રા. રા. નરસિંહ-
 રાવનો ખત છે

છે, પણ, દેશીઓમાં ગ્રેમાનન્દે જે કવિતા કરી તે તેની કૃતિ ઉત્તમ જે એ ખરો બચાવ છે.

દુખીના દુખ ટાળવા, સુખીના સુખ વધારવા, અને વાર્તાનું શુભ પરિણામ આણવું એ પ્રકારમાં વ્યવહાર ઉત્તમતા માને છે અને એ સિદ્ધાન્ત Poetic Justice (રસમંદિની ન્યાયમયતા) ને અનુરૂપ છે પરંતુ, વિધાતાની સૃષ્ટિમાં એથી ઉલટું પણ બને છે અને કાવ્યમાં તે રસિક રીતે વર્ણવી શકાય છે એ પણ લક્ષમાં લેવું જોઈએ Poetic Justice નો સિદ્ધાન્ત કચ્છરસને લાગુ પાડવામાં આવતો નથી અને એ સિદ્ધાન્ત ઇતિહાસ ખોટો કરવાનો આચલ કરતો નથી છુટક બનાવો ગમે તેવા બને પણ આખર સરવાળે દુનિયામાં ન્યાય છે એ તેનું ખરું તાત્પર્ય છે.

આરી રીતે મગગાયરણમાં નિદા કરી એ 'આગમ વિદ્વ' છે, પ્રાચીન કરિઓને વળોડના નદિ, 'પ્રાચીન પડિતને ન, અર્વાચીન પો'ચી શકે' એવો આરોપ ઇત્તમમાં વ્યવહાર કહ્યો છે 'જીવ જીવ તમે માનવાનો કાંઈ નથી'

‘થોથા જેવા પોથા ભાગી, પ્રાચીનો તણા ડું વડુ,
કચરી કીશ જીભ, શેણે જાડ ના મરી’

પોતાની નીકા સત્ય છે એ વ્યવહારો આગ્રહ છે, અને પ્રાચીનો તરવની બકિન ખાનગર નિર્માણ કૃતિને ઉત્તમ કહેવા કરતાં મરણ સાડ એવો તેનો મત છે.

હિંદી કરતા ગુજરાતી બાપા મદીઆની છે એ દાવો પણ વ્યવહાર આજ અભિમાન ભરી શૈલીથી કર્યો છે.

‘ભાણમાં બાપા તારી લીલામાં તો લીલી દોસે’

એવા હિંદુસ્તાની તરફથી ગુજરાતી પ્રતિ થના આરોપના ઉત્તરમાં તે કહે છે,

‘હિંદુસ્તાન મધ્ય ભાણી બાપા તેની ભરી જેલ,
યવનથી જાદુ થઈ હજી નથી લાગતી,
સારો શબ્દ રૂપી નગ, ઝડપી લે જોતા મારી,
જાદુ કરે પણ તેને એમ અનુગમતી’

અને ગુજરાતી બાપા તો

‘કામળના કમળથી, અધિક દેખાય લા,
મધુ સુધા મિષ્ટપણે, દારી દારી જાય છે
અમળના એના જેવી, નથી કોઈ ભાત મધ,
પ્રાચીનપણું તો જેનું, મોટું મનાય છે.’

માટે પૂર્વપક્ષ ઇત્તમને તે મહે છે,

અન્યા હિંદુસ્તાની! જસ, દવે એવનો ન કાઈ,
દાગપ લગાડય મુખ, પડય જઈ દુખમાં
કડકણી તરી તો, સૂત્રની ન લાગે સત્ય,
કનની ન વાન દવે, ગુર્જરીના રૂપમાં.’

(યુધિષ્ઠિરનો ગમ સાદાખ્ય ન)

વપ્રમના કેટલાક સિદ્ધાન્તો અમાજ છે, તેનું અભિમાન અરગિદર છે, તેનાં આક્ષેપ-વચનો જુગુપ્સાકર છે, તોપણ ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં તેણે એક વિશેષ કાર્ય કર્યું છે કે વિવેચનનું કાર્ય કરવાને તેણે પ્રયાસ કર્યો છે અને વિવેચનના સિદ્ધાન્તો પ્રતિપાદન કરવાનો આરંભ કર્યો છે. પોતાના પિતાનું મહત્ત્વ અભિમાનથી મિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન તેણે છોડી દીધો હોત અને ગદ્યમાં પોતાના વિચાર ગોઠવવાનું તેણે આદ્યું હોત તો તેની વિવેચક વૃત્તિ તેને એક નવું અને ઉપયોગી સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા તરફ દોરી જાત એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

Criticism of Interpretation (નિરૂપણાત્મક વિવેચન) નું એક જ કાર્ય પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં થયું છે અને તે દયારામના હિંદી કાવ્ય ' સતસેવા ' ઉપરની ગુજરાતી ગદ્ય ટીકા. એ ગ્રંથની સમાપ્તિએ દુહો છે કે,

यथामति यह ग्रंथको कीनो अर्थ प्रकाश ।

दीन दास रमछोरने करुनायल अविनाश ॥

એ રીતે આ ટીકા લખનારનું નામ રણછોડ ' આપ્યું છે, ૧૨મું, કવિ નર્મદાશંકર કહે છે, ' હું ધારું છું કે પોતાના શિષ્યનું માન વધારવાને માટે અથવા ગ્રંથકારે પોતાના ગ્રંથની ટીકા પોતે કરી એ કવિના મનમાં અવિવેક જોવું લાગ્યું હશે માટે, ટીકા કરેલી તો કવિએ પોતે જ પણ ટીકાકારનું નામ રણછોડનું રાખેલું. ' (દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ.)

આ સિવાય બીજાં વિવેચનકાર્યં પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં માલમ પડતાં નથી. વિક્રમની વીસમી સદી બેઠા પછી ગુજરાતી ભાષામાં આવેલા નવા બળથી પ્રોત્સાહિત થઈ કવિ નર્મદાશંકરે ગુજરાતીમાં શિષ્ટ ગદ્ય લખવાનો આરંભ કર્યો, તેમાં ' કવિ અને કવિતા ' વિશે નિબંધ લખ્યો અને પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓના ચરિત્ર લખ્યા ત્યારથી ગુજરાતી ભાષામાં વિવેચનસાહિત્યના બીજાં રોપાયા. અને નવલસરએ વિવેચનની વાડી ફલવંત કરી ત્યારથી ગુજરાતી ભાષામાં એ સાહિત્યનો નવો યુગ શરૂ થયો.

૨ કવિતાશિક્ષણ.

(લેખક:-રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.)

પ્રકરણ ૧: ઉચરતા લેખકો.

લખતાં લખતાં હાથ બેઝે છે, કલ્પના અને લાગણી વાણીનું સાધન વાપરતાં શીખે છે, અને યદ્યપ્તાએ ફણગો ફૂટી કલાવેલ વિચારવૃક્ષને વળગે છે, તથા ખંને સાથે સાથે જીવનને જીવતાં, લડાયતાં, અને ઉડેલતાં, એક ખીજને પોપીને વધેખીલે છે. આમાં મોટા ભાગે તો લેખક પોતે જ શુરુ છે અને પોતે જ શિખ્ય છે, પોતે જ વિધાયક અને વિવેચક અને ભોક્તા ત્રણે છે. અને તોપણ ઉચરતા લેખકને તેના પ્રયાસના આરંભમાં જ તેની કૃતિઓના શુણ્ઢોપ વિશે સફારણુ અન્વેષણુ અને સજીવન ચર્ચા કરનાર દરાવનાર સમભાવી મિત્રશુરુ મળી જાય, તો તેના વિકાસ જલદી અને અંગાંગમાં કંઈક પ્રમાણુસર થવા સંભવ છે. જેમ જેડણી, શબ્દાર્થ, વ્યાકરણુ, ભાષાવિકાસ અને વ્યુત્પત્તિનું શાસ્ત્ર, હલીલનું શાસ્ત્ર, છંદોનાં સ્થૂલ રૂપ, અને અલંકારોનાં અંગોપાંગ શીખવી શકાય છે, તેમ ગદ્યપદ્ધતી કલાકૃતિઓનાં વધારે જાંચાં જાંચાં અર્થરથ લક્ષણુ પણુ અચુક હદ સુધી ખતાવી અને શીખવી શકાય છે. જે પ્રબ્લઓમાં કેળવણી હયામાં હયા પગચિયા સુધી માહરી જખ્યાંમાં અપાય છે, ત્યાં નિર્બંધલેખન, પદ્યરચના, અલંકાર, ટૂંકી વાર્તા નાટક નવલ કાવ્યાદિમાં વસ્તુસંકલના, શૈલી અને વિષયના સંવાદવિસંવાદ, પાત્ર વસ્તુ અને વાતાવરણુના સંબંધ, સાહિત્યના વિશિષ્ટ રૂપોના લક્ષણુ, એ દરેક રૂપના ઐતિહાસિક ઉદયાસ્ત, વગેરે ધણું ધણું સ્વભાષાની ઉત્તમમધ્યમ કૃતિઓને પદાર્થપાઠની જગ્યાએ રાખીને, શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણુના વિષય ખનાવીને, તેમ સાથેસાથે શિખને પોતાને અનેચત્તા આપીઆપીને, અને દરેક ન્હાના મોટા નિર્ણયનાં કારણુ તેની બુદ્ધિ આગળ અનેકાનેક રીતે ધરીને, શીખવવામાં આવે છે. આનું શિક્ષણુ જ સાહિત્યશિક્ષણનું ઉત્તમાંગ છે. આપણા દેશમાં આપણી ભાષાદ્વારા હાથુ શિક્ષણુ આપવાની સરવાત હવે થતી આવે છે, તો આપણે ત્યાં પણુ સાહિત્યશિક્ષણનાં આ જાંચાં અંગો ધાંમે ધાંમે ખીલા વગર નહીં રહે. પરંતુ હાલ તો એમાંનું કંઈ જ છે નહીં. દરેક લેખક સાહિત્યના આંગણુમાં પેમતા ઉમરેથી ઠોકરો ખાય છે. ધણુખરા એ ને એ ઠોકરો ખાય છે, અને જરામાં ત્યજી શકાય એવા દોષોથી ભરેલી ખરેલી ખરેક એવા દોષો વડે જ નિર્ભરેલી જેવી કૃતિઓ હગતાખંધ આપણાં વધતાં જતાં માસિકો અને ન્હાના મોટાં પુસ્તકોમાં ઉભરાય છે. લખાય છે વધારે અને વધારે, પરંતુ સારી, ફરીદીને વાંચવા લાયક, અને ચિરંજીવી તેજસ્વી કૃતિઓનું પ્રમાણુ વધતું જણુતું નથી. અનુવાદો અને અનુકૃતિઓમાં પણુ મલની ખૂબી હયા છે શી છે અને કેમ માધેલી છે, તે પકડવાની શક્તિ તેમ તે યુજ્જ્વાલીમાં ઉતારવાની શક્તિ વધતી જણુતી નથી. સાહિત્યક્ષેત્રના જુદા જુદા કિતામાથી અત્યારે સૌથી મહી સ્થિતિ કવિતાની જણુાય છે. દોષોથી ખદબદતી અને નિઃસત્ત્વ કવિતાઓ જેટલી-ઓમાસાના આરંભમાં પ્રકટ થતી હાલ જીવી જીવાન સમી-ઉભરાય છે, તેટલી અને તે પ્રમાણુમાં મેંડાળ અને મંદી, આજનાં માસિકો આદિમાં ટૂંકી વાર્તાઓ પત્ર ઉબગાળી નથી વળી મિત્રેય મોગની. એ રં જે તે ને ને લેખક

સારી ગણાય એવી તેમ સારી ન જ ગણી શકાય એવી કૃતિઓ લખે છે અને પ્રકટ કરે છે; જે ચોક્કસ બતાવી આવે છે, કે લેખકને પોતાને પોતાની ઘટનાઓમાં સાદું શું અને ઉત્તરતું શું છે, તેની ચોક્કસ સમજ ઓછી છે. કોઈ કોઈ સારી કૃતિ પ્રકટ કરી હોય એવા લેખકો પણ બીજી કૃતિઓમાં અક્ષમ્ય હોયો રહેતા દે છે. કવિતામાં હોયો અને શુભો કોને કહેતા, તેનું કેમ જાણે સર્વમાન્ય વા શાસ્ત્રીય ધોરણ હોય જ નહીં, એ જાતની અનવરથા ચાલી રહેલી લાગે છે. બેશક, સાદિત્ય અને કલાની સૃષ્ટિમાં કવિતાનો પ્રદેશ કેટલાક મોટા અને ગંભીર મનબંદોનું માનીતું ક્ષેત્ર છે. એક પણ મોટા લેખક સંભારી શકતો નથી, જેની દૃષ્ટિએ બીજા એવા જ મોટા લેખકમાં કેટલાક (પોતાના) અસભ્ય હોયો ના હોય: વાસ્તવિક અને વ્યાસ, કાલિદાસ અને ભવનતિ, તુલસી અને ચંદ, અંકિમ અને રવીંદ્ર, હોમર અને વર્જિલ, સોફોકલીસ અને યુરિપિડીસ, હિરોડોટસ અને થ્યુકિડાઇસ, પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ, શેકસ્પીયર અને સ્કૅટ, ટેનિસન અને બ્રાઉનિંગ, મિલ્ટન અને વર્ડ્સવર્થ, ડિકન્સ અને થેકરે, ડૅન્ડી અને ગ-અ-થ, બાક્ટ્રી અને શોપનહાવર, ફૅન્ટ અને હુગ્સ, મોસિયેર અને સર્વેન્ડીસ, -દિલ ચાલુ તે જોડકું થો એને વિચાર કરી જુવો. પરંતુ તેથી શું ? જુદી જુદી જાતની અને બિન્ન બિન્ન શૈલીઓના અકારણ અનુચિત ખીચાણને સ્થિતિવિધિ વા સિદ્ધાન્તબેદની દાલ રક્ષી શકે નહીં. સામાન્ય વિષયો ઉપરની સામાન્ય કૃતિઓમાં હંડી પર્યેવણના બચાવ આગળ કરવામાં આવે એ વિતંડાવાદનો જ એક પ્રકાર. વળી ધણાધણા હોય કોઈ પણ દૃષ્ટિએ હોય જ ગણાય, એવી શાસ્ત્રીય ચોક્કસતા તો કવિતાના પ્રદેશમાં પણ છે જ. કવિતાના પ્રદેશમાં પણ ચર્ચા આરંભીશું, અને અક્ષમ્યે રાખીશું, તો એકમતિની-સકારણ એકમતિની આણુ ધણી છે એમ જોવામાં આવશે, અને તે વધારે જીવંત અને દૂરમાર્ગી થતી અખમવાશે. આવી એકમતિવિધાયક ચર્ચાનો આરંભ સમય પોતે જ માગી રહ્યા છે અને તેમાં બને તો સહાયભૂત થવું એ સીધી કર્તાવ્યકૃતિથી પ્રેરાઈને આ નિર્ગંધ લખવામાં આવે છે. એમાં જે જે કૃતિઓના દાખલા ટાકવામાં આવશે તે તેના કર્તાઓની બીજી કે બીજી કૃતિઓને માટે કશો સામાન્ય સમજ અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાનો અમર તેમની જરા પણ અંગત દીકા કરવાનો આશય છે જ નહીં. નમૂનાઓના હોય અને શુભો બને જતાવીશ તેમ હોયપ્રધાન નમૂના જ નહીં લઉં, શુભપ્રધાન નમૂના પણ આપીશ. તથાપિ શુદ્ધ શાસ્ત્રીય પ્રયાસમાં આવાં લાંબા કટ્ટીને તે છે જ એમ માની લેઈ અન્યને બતાવવા મથનારા કલહરસિક નારદજીઓને તોટા હોતો નથી, એટલે પ્રમંજોષાત આટલો ધસારો કરી લઇને આરંભુ છું.

સુમાર્ગે પહેલા ચાર દાખલા ટાકું છું તેના કર્તાઓના નામ જાહેર છે નહીં અને જાહેર થવાનાં પણ નથી. દાખલો પહેલો અને ઉજ્જે ઉજરતા લેખકોએ લખેલા છે. એમણે એ કરતા સારી કવિતા લખેલી છે, અને આગળ ઉપર વધારે સારી લખી શકે એવા છે આ કૃતિઓ શિષ્યભાવે એમણે એક મિત્રને દેખાડી, તેણે તેમાંના હોય બતાવી આપવાના

● કવિઓ દરેકનીયની હટ અત્યંત જ છે, — જતા વિહન પણ બહુ ઓછા મુ- છે; કેટલી બધી હટ લેવાય છે, તે પૂરેપૂરું જાણી આવે એ પ્રમાણે મૂલ્ય મુલ્ય વખતો વખત થત જોય, તો આ અતિહટ બને શરમાઈને કંઈક મવાઈમાં આવે; એટલે આ દાખલાઓ નમૂના તરીકે નિ ૩. ૩.

હેતુથી દાખલો રૂને અને જુઓ લખેલા છે. એ પણ સારી કવિતાના દાખલા નથી, મનોપલ માત્ર છે. મૂલ વિષયો અને પંક્તિઓને જનતાં સુધી વળગીને અને તેમાં ન છૂટે જ ફેરફાર કરીને લખેલાં મનોપલો છે.

૧લા દાખલામાંની નકાળી વિગત રૂનમાં છોડી દીધી છે, ઉગતી પુનરુક્તિઓ જુથામાં છોડી દીધી છે. ૧લો અને ૨લો બંનેમાં પંક્તિઓ અસ્પષ્ટ છે, અને આખા વિષયની પણ ચોક્કસ છાપ ઉત્પન્ન નથી, એ દોષ મનોપલોમાં નથી. જુથા દાખલામાં વિષયને સુમયિન રૂપે અને દ્રુક્ષમાં મુકતાં સ્પષ્ટતા આવી છે, તે રૂનમાં ધ્રુમસ અને રણુની ભ્રાતિના દેખાવને તથા તે દૂર કરનાર સવિનાના ફિરચુને વર્ણવવામાં ઉચિત લંબાણ વડે, તથા જે બોધ પ્રાર્થના રૂપે એ કૃતિનું વસ્તવ્ય છે, તેની રેખા વિશેષ ઉપસાવવાથી, સ્પષ્ટતા આવી છે. અને કર્તાઓએ પોતાની કૃતિઓનાં પાઠેલાં નામ પણ મનોપલોમાં સ્પષ્ટતા સાધવાની ખાતર જ ફેરવી નાખ્યાં છે. આ દાખલાઓ ઉપર આથી વધારે સમય નહીં લઈએ. (૧) હંદ રચના; (૨) દૃષ્ટિચંદ્રફિરચુને બદલે ત્વદક્ષિણુધા, હેલુવન્ત વિભુનો ને ઠેકાણે મૂર્તી વિભુમણુયની; (૩) હાર્યોનલૂ તદ્દપિ, શાંતિ ન લેશ છાંડી એવી વિષયને પ્રતિક્ષ પંક્તિનો ત્યાગ; વગેરે અગત્યની પણ ઝીણી બાજતો ઉપર લંબાણ નહીં કરિયે. અને દાખલા ૨ અને ૪ના દોષ—વિષયના પોતાના દોષ તે જાણે એ મનોપલના દોષ ન ગણાય, તથાપિ તેના કથનમાં રહેલા દીધેલા દોષ; અથવા કુલકોમલ હેલુ એવો મૂલમાનો અંશ નથી રાખ્યો એ પ્રકારના દોષ;—એવું એવું પણ વાંચનારને જાતે જોવા ઉપર રાખીશું.

હાથ લશ્જ બેડો નથી ત્યા સુધીની કૃતિઓમાં જે એક દોષ સામાન્ય રીતે આવે છે, તે ઉપલા દાખલાઓમાં ખાસ ધ્યાન યેચતો નથી. નવા શેખડોની અસ્પષ્ટતા તેમના મગજમાં અનેક વિચારતંતુઓની ગૂંચને લીધે, તેમના લખાણમાં આ કારણથી આરતા રૂપકખીચકાને લીધે, અને ભિન્ન ભિન્ન દિશાનાં સૂચનો વડે વાચનારના મગજમાં અર્થ ટપકતા ટપકતા જ ડહોળાઇ જવાને લીધે થાય છે. દાખલા પમાની પહેલી લીટી જ તપાસો.

અધારે જ્યોતિરેખા શી લસે છે બ્યોમદીપિકા:—

તું ગૃહદેવી છે, ઘરદીવી છે, તે એવી સુદર કે ગૃહદીપિકા તો શું બ્યોમદીપિકા છે, અધારે જગતી જ્યોતિરેખા—? આકાશગંગા? તારાગ્રુમખી—જેવી છે. કર્તા કહેવા માગે છે આ; એ કહી શકે તો તે કથનમાં કવિત્વ પણ હોય કદાચ. પરંતુ વિચારશીલ વાચનાર જાતે વપરાયલા શબ્દોના સૂચનો ઉપરથી વિચારતું જે પૂરું રૂપ ઉપજતી શકે તેમાં કવિતા હોય, તે કંઈ એ મૂલ શબ્દોમાંની કવિતા ના ગણાય; વિચારને ઇષ્ટ અને ચોગ્ય રૂપમાં શબ્દો જાતે કથી શકે, તો જ તે શબ્દોમાં વિચારમાં હોય તેટલી અને તેવી કવિતા.

છાપવાના છે જ, તે તેમાં લઘુચુક જેમ જત માગી લે તે પ્રમાણે રાખ્યા છે, અને તે પ્રમાણે જ લખ્યા છે. બધી કવિતામાં અહીં પ્રમાણે બેડાળી કરવી એમ કહેવા કે સચવવા પણ નથી માગતો. કવિઓને કોઈ કોઈ વખત તે એમના હૃદયારણની અતિક્રિમતાનું પ્રતિબિંબ બતાવડું બંધાયે, જેવા માટે જ આ વિશેષ તકની લીધી છે

ઉપની પકિના શબ્દો દર્તાના મગજમા ચારપાચ ગૂંચવાયેલા તણુ ઉપે પડેલા વિચાર યથાભાગ્ય દહી શકે છે એમ બાંએ મનાએ

ખીજ લીગી જીવો ને દૈયામા હોમો મ્હંઓ હોય તેની પ્રથમ જરૂર શી છે ? માર્ગદર્શનની ? દર્તાની સાથે પૂરેપૂરો સમમા રાખીને જોઇએ તોપણ-હોમો મ્હંડેલ દૈયાનું ઉપમાન રાત્રિ છે, અને રાત્રિમા જેમ જ્યોતદીપિકા જ્યોતિરેખા તેમ હોમો મ્હંડેલ દૈયાને તું, એક માર્ગદર્શક અને ખીજ હોમાનો ઉતાર, આ જોય અર્થ માટે એક શબ્દ જોઇએ અને તે વળી દીપિકા સાથે દાક્ષિણ મગતો આવે એવો પૃથ્થર્શિકા શબ્દ દાક્ષિણ મેળવી આવે છે અને એક અર્થ કયે છે, ત્યારે ખીજો રહી જાય છે દર્તાના મગજમા

ખીજ નોદનો ઉત્તરાર્ધ વિચારો, જગે ઉગ થકી ગુરુ, વારુ, અને તે બિછાવુ. અહીં તે એટલે ? પોતાનું ઉગ, ખેનનું ઉગ, કે ગુરુનું ઉગયુગય ? વળી કયા બિઝાનવુ છે ? બિઝાનીને શુ કંવુ છે ? અથવા બિછાવું એ ઉપમાનાર્થ હોય તો તે પાછળ ઉપમેયાર્થ કંઈક હોવો જોઈએ તે શો છે ? જ્યાં વળી વાતસલ્યમૂર્તિ શબ્દ વાપરે છે તે ખીજ કયા શબ્દ સાથે જાય છે ? એ શબ્દ પ્રભુનું વિરોધ છે, કે પોતાના ઉગનું, કે ખેનના ઉગનું, કે ગુરુના ઉગયુગનું ? કે કર્ણપ્રિય પાદપૂજ ઉચ્ચારણ જ અહીં ગોઠવી દીધું છે કેવલ ? વાતસલ્યમૂર્તિ પ્રભુને ચરણે દર્તા કયુ ઉગ ધરાવે છે, અથવા પ્રભુને ચરણે કંઈ વાતસલ્યમૂર્તિ ધરાવે છે, ચરણે ધરાવે છે શુ, બિઝાવે છે શુ ?- એ કશું જ કળાય એમ નથી જેના મગજમા ગૂંચવણ તેની કવિતા વાચનારને મૂઝવણ

આગળ ચાલિયે દૃષ્ટિસ્પર્શનમા સ્પર્શન શબ્દ કેવલ પાદપૂર્તિ નથી તો શુ ઉમેરી આવે છે ? દર્શનને સ્પર્શે સ્પર્શે અથવા તો દર્શનનો સ્પર્શ માત્ર એ પ્રમાણે વક્તવ્ય હોય તો આખી લીગીને અર્થ સારો છે, જો કે 'દર્શને દર્શને' અથવા 'દર્શન માત્ર' એટલાથી જ તે વધારે સાદી અને અસરકારક રીતે કહેવાત Poetic diction કવિત્વમય પદ્યવલિ ઉછરતા લેખકને બહુ આકર્ષે છે અને ખીચારાઓની બુદ્ધિને આગી મારી દઈને પઠાડે છે ઉછરતો લેખક વિચારશક્તિનાજો દશે તે કવિત્વમય પદ્યવલિના બાહ્ય આકર્ષણ અને આગન્ટુક સૂચનોથી આધો આરો પોતાના વિચારને સીધે માર્ગે જ જશે દરેક સાચો દર્તા પોતાને ક્ષાનતી અનકળ્ય સામગ્રી, નિશ્ચિત પદ્યવલિ, આદિ ધીરે ધીરે, લખના લખના પોતે જ ઉપજાવી લે છે. રૂઢ અલંકારો અને લોકપ્રિય કવિતામા સુદર ગણાઈ ચુકેલા શબ્દ શુરૂંઠો, આદિ જ વાપરી જાય છે તે કવિ નહીં, સારી કવિતા તરીકે પ્રતિષ્ઠિત સુદરતાનો જોડો કે પ્રતિધ્વનિ માત્ર ખરેખર નવી સુદરતા ઉપજાવવાની સર્જશક્તિવાળો હોય તે જ કવિ. છાંયો અને પ્રતિધ્વનિ સારો હોય છે તે શરવાનમા વધારે ધ્યાન ખેંચે એ કુદરતી છે, કેમકે વાચનાગ્રાહીમા સ્વતંત્ર વિવેક અને પરખનાળા થોડા જ હોય. પરંતુ એની સસ્તી લોકપ્રિયતા ટકતી નથી, અને અક્ષય કવિતાની ધીમે ધીમે પણ અનસ્યમેન વધતી જતી લોકપ્રિયતાથી તો તે સો ગાંઠ વેગળી છે

ભગિનીરોદમા, ભગિનીરોદ દ્વારા પણ, અલ્પ-ર્શન સુધી પહોંચાય, એ વિચાર સારો છે, જોયો છે, કથવા જેવો છે, એ કતાથી કહેવાય તો તે ઉક્તિ જાગી મનિના ખની રહે પણ તેને માન કથી નાખસમા કવિના નથી

ચોથો શ્લોક મુદ્દાએ સારો છે; પણ ગૂઢ એટલું થું તેનો વિચાર કરાંને થયો હોત તો વધારે બંધબેસતું વિશેષણ ચોજવા અથવા તો આખી ઉક્તિ જૂઠી રીતે મુકવા પ્રેરાત. પાંચમો શ્લોક મહિમાતો છે, એ કે એમાં ય એકમે સખ્દ પૂરો વિચાર કર્યા વગર લખી નાખ્યા છે. એ સખ્દ ક્યા ? કુદ ? ના, એછીવત્તી ઉમળે એ તો દીક્ર હતું છે. મહને વાંધા પરતો લાગે છે સર્વ, અને તેથી એછા પ્રમાણમાં કુંળી.

પછીના શ્લોકમાં કર્તા કહેવા માગે છે “ સૌમાં પ્હેલી; ” પ્રથમ સૌનો એ અર્થ થઈ શકતો નથી. વળી આપણા જીવનમાંની છેક સામાન્ય બાજતની પાછળ આટલા શબ્દો અને “ દવિતા ! ” વાપરિયે, તો તે બાજત લડાવીને કે લલિત નવીનતાથી દહેરી બેઠયે.

અ પછીનો શ્લોક છે ત્યા મુકવામાં કમબંગ છે. દવિના મનમાં વિષયનો જે સારબોધ છે તેનો એક અંશ આ શ્લોકમાં દેલો છે, તો તેનું ચોગ્ય સ્થાન કૃતિના અંત આગળ છે.

આઠમા શ્લોકનું વકતવ્ય કદાના જેવું સામાન્ય નથી. કર્તાના મનમાં—બહેન અને ચંદ્ર, બહેનનું ગાન અને આદની, કાળી રાત્રી અને પાતાના મનમાંની બંડી ચિન્તા, અને આદની અને ચંદ્ર જેમ તેમ બહેન અને બહેનનું ગાન મનની અને રાત્રીની સ્થિતિનો પૂરેપૂરો વિપર્યય શી સાત મીઠી ઓમોર રીતે ઠરનારાં—એ પ્રમાણે વકતવ્ય છે; જે ખરે જ સુંદર દવિતા છે, પરંતુ તેને માટે એમણે જે શબ્દો ચોજ્યા છે, તેમાં એ સમજાય અને મુંદર લાગે એમ ઉતર્યું છે ખરું ?

પછીના શ્લોકોની તપાસણી વાચનારને સોંપાણુ. કર્તાએ પાતાના વિષય ઉપર વધારે મનન કરીને વિચારો, વર્ણન, ભાવ, અને સારબોધનાં અંગો અન્યોન્ય પોષક બની રહે એમ એકરૂપ સંવાદી છુટ્ટીશુદ્ધ ઉપસાવ્યું હોત, એટલે કે લખતાં લખતા કિતેજિત દર્શનાના દામિયા વડે એમ બની આવે ત્યા સુધીની ધીરજ રાખી હોત, તો કૃતિ વધારે કુદ્રી વા લાંબી પણ વધારે સારી થાત એમાં શક નથી.

દ્વઠા દાખલામાં ઉછરના લેખકોમાં સામાન્ય રીતે જણાતા બીજી જાતના દોષો જોવામાં આવે છે. ક્યા અટકવું તેની જ એવા ઘણા લેખકોને ખબર હોતી નથી. છટ્ટી કટ્ટી વિષયનાં શીર્ષકમાં જ આવી જાય, અને કટ્ટી ૩, ૪, અને ૫ થી કશો જ લાભ નથી. આ દાખલામાં બીજી ખામી *tone* (ટોન—માપ; પ્રમાણ) ની છે. ટોન માટે આપણે હું ધારૂં છું કે રંગમાત્રા શબ્દ વાપરી શકિયે. આ કાવ્યનો વિષય કરુણ રસનો છે ખરો, પરંતુ તે ઘેરા રંગનો કે આછો ? રંગમાત્રાની બહો સવેદનામાં પૂરતી સુદમતા ન હોવાથી થાય છે, તેમ તે વિચારશક્તિ, જ્ઞાન, અનુભવ આદિ ઝોગ હોવાંથી પણ થાય છે. અહીં વિષયનું સમ્પૂર્ણરૂપે અવયવ (*complementary part*) પણ લલિત રીતે અંદર લઇ લેઈયે તો કરુણ રસ ઝોલો બને છે, અને સાથે આલેખન વધારે સાચું બને છે, તે કર્તાની પ્હેલી બે કટ્ટીઓને દાખલામાં આપેલી નથી કટ્ટીઓ સાથે સરખાવતાં જણાશે.

આ સર્વ દાખલાઓમાં કર્તા સાચી ઝર્મિથી પ્રેરાયો છે, અને લખતાં લખતાં કટ્ટે વિચાર અને કલા ઝર્મિ સાથે બળ્યા છે. વિચાર અને કલા પૂરતાં ન આવી શક્યાં એ

ગ્રોટા કવિઓની રચનાપદ્ધતિ વિશે જે કંઈ વિશ્વસનીય નોંધાયું છે તે ઉપરથી જણાય છે જે કેટલાકને હાલતાં ચાલનાં રાત ને દિવસ કવિતાની લગની જ લાગી રહેતી. કંઈ પણ જુવે, વાંચે, મગજ નર સળવળે, ને એ પાંચ પંક્તિ રચાઈ જાય. કોઈ કોઈ કવિ એવા પણ થઈ ગયા છે, જેઓ આવી પંક્તિજો-ચિત્રકારો જેમ રહેયો (sketches) ને, વિદ્યાનશાસ્ત્રીઓ જેમ નમૂનાને, તેમ-સંઘડી રાખે, અને પોતે જે કોઈ ખાસ કૃતિ ચાક પર ચઢાવેલી હોય અને “રચના” હોય, તેમા આવી પંક્તિજો

હું એ કવિ। કેમ નહીં?—એ સોગમ સપડાયેલામાંથી કોઈક જ સારો લેખક નીવડી આવે છે. જો મા. ત્રિ. નો ભણીતો રૂપક વાપરિયે તો “ તરતડિયા ” અને “ તણખા ” થી વધારે હાંમા અને પ્રકાશ એમાંના કોઈકમાં જ આવે છે કવિતા અને કક્ષા તો દેવીઓ છે; દીર્ઘ, અવિરત, શ્રદ્ધાન, નિર્મલ, નિર્મમ, યુક્તિનીત પરમ ભક્તિ લહે જ તેઓ રીંછે તો રીંછે, જેના ઉપર ભેટલી રીંછે તેટલું તેનું અહોભાન્ય; આવી નીતિરત્નમાંથી જ સારા કવિ પાત્રી એ મોટા કે મધ્યમ દરેક

ધટતા ફેરફાર સાથે યોગ્ય સ્થલે ગોઠવી દે. મહાકવિએને માટે આ પદ્ધતિ ખોટી નથી પ્રતિભા બધો વખત એક સરખી સ્ફુરતી નથી. તેથી એની ન્હાનામાં ન્હાની લીલા આમ સંગ્રહી રાખવામાં વિનમ્રતા અને સદુપયોગની હાથોટી ખત છે. વળી એ પણ યાદ રાખવા જે કે એઓ બે ચાર આવા ફકરાઓને ઉપયોગ કરતા હશે તો ખાત્ર સંખ્યાબંધ ફકરાઓને નાપાસ કરી કચરામાં વિસર્જન પણ કરતા હશે. પણ આપણે તો અહીં કવિપદ મેળવવાની મહાકાંક્ષાથી પ્રેરાતા નવાસવા લેખકોની વાત ચાલે છે. અને એવા ભાઈઓને સ્પષ્ટ સદાચરથી સલાહ આપવી પ્રાપ્ત થાય છે કે આવી પદ્ધતિ એમને માટે છેક જ ખોટી છે. સારા કવિઓ અને ઉત્તમ કવિતા વંચો, ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યનો મનન કરી

સાચો કવિ અનન્ય બક્ષ હોવો જ જોઈએ. બક્ષ નહીં તે બધા યે ઉપકવિ. કવિને વળી અભિમાન હોય ? હાથી બસકણે હોઈ રાકે તો અભિમાની માણસ સાચો કવિ હોઈ શકે !

(આગળ પણ જુઓ નિબંધના અંતભાગમાં)

જીવન્ત પ્રગતિમાન સાહિત્યમાં જમાને જમાને ઉપકવિઓ ધણા પાકવા જોઈએ. ગદ્યપદ્યાત્મક કલા નવા સાહિત્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં સંગ્રહાયેલી, એ ગ્રંથો જમાને જમાને તેમનામાંના પ્રકાર, પ્રેરણા અને સત્યને માટે જોવાતા રહે તેની સાથે સાથે જોવાય છે, શીખાય છે, ચર્ચાય છે, ખીસવાય છે. બાપાશિક્ષણ અને સંસ્કૃતિશિક્ષણ વિદ્યા અને સંસ્કૃતિસંપન્ન સ્ત્રી પુરુષો કેળવી આવે છે. તે કાર્ય નેટલે અંશે સારું સધાય છે, તેટલે અંશે રસિક ઉપકવિઓને પણ ઉત્પન્ન કરી શકે છે અને આવા ઉપકવિઓ ધણી ધણી રીતે ઉપયોગી છે અને સાહિત્ય તેમ જીવનમાં ધણી યે સેવા બજાવી શકે છે. સ્વ. લોકગોંડરાવ દીવડિયા કે અભિલાષ નયુભાઈ દિવેદીમાં રાગરાગિનિ ખંચમ જ હતી, વિશ્વમાન કેટલાક લેખકોમાં જરા યે જાણતી નથી, તથાપિ તેમને હાથે સેવા કાર્યોના સારા સંચય વાદ્ય મધ્યમા ઉમેશથી છે અને ઉમેશય છે. ઉચ્ચ સાહિત્યશિક્ષણમાં નેટલા સારા ઉપકવિ નિયોજાયલા હોય તેટલું તે કાળે એ કાર્યમાં તેજ. પિંચળ, કાવ્યસાસ, આદિ વિષયો ચર્ચવાની દામ બીટે તે સુપન્ન વિદ્વાનની સાથે ઉપકવિ પણ હોવા જ જોઈએ એમાંના કોઈ કોઈ ફાયવબટ્ લેવા કાલિદાસની કવિતામાં પણ સકારમુ મુદ્ધાર સચવવાના સામર્થ્યવાળા પાકે. કવિતાના પાકરોધન અને અનુવાદ જેવાં કાર્યોને માટે તો વળી નેટલી ઠીક વિદ્વાન અને કવિત્વશક્તિનો સમન્વય મળી આવે, તેટલો સાહિત્યને લાભ જ થવાનો. એકથી વિદ્વતા કે એકથી કવિત્વશક્તિનાં એ કાર્ય જ નથી.

* શીખકવિ કહેવાય છે તેમની હાથોટી વળી જુદી તરેહની હોય છે. તત્ક્ષણ જરા ચાટ નેવી અસર કરે છે અને પછી પ્રસંગની સાથે એ કૃતિ પણ બસાઈ બસ અને બસવા જ યોગ્ય, એવી એ "કવિતા" માંની ધણીખરી હોય છે. તુરત ઉચ્ચારેલી પાદપૂતિ કે અન્યોક્તિ મુખકલાવ્ય તરીકે બાપામાં દાયમનું સ્થાન મેળવે એવી તો અત્યંત વિરલ. જમાના ભરચાઓમાં ધીરજીકાલ એ દુર્લભ નામે એ તણુ દાયકા સારી પેઢે બળીલા થયેલા સ્વ. ધીરજીરામ પુરાણી સારા શીખકવિ હતા. ખીડી, રાંદો ભેરો, નદી બનિયણ, ફણાયલી દાળ, સાસુવડના અણબનાવ, કમોડાનાં દુઃખ, દરજી ખીયાંભાઈ, અમદાવાદી બસવા, મુરેની ચાખ, બોમ્બેસાઈ તોડ, ચરબુઓની અસિકતા, સાહેબલે-કના કાચા દાન, આદિ ચાલો તે બધાકે તરંગચોકના વિષય ઉપર એમના દારસ અને ચાતુર્ય અને દરાશની ધારા ચોટવાળા છંદોમાં ઢળી. આપણે કૃત્રિમ મધપ્રસા બનીને તેને નમે તે મળે નમે ને નુમાં માંડી તેમાં મધમાખ વગાડીને ચહેચ્છ મધ મેળવી મહિરે ઢિયે, અણુક નળીની મર્ચાંડાઓની અંદર. ધીરજીરામનું ચિત્રતંત્ર આવા બનાવથી મધપ્રસા જેવું હર્ષ. દાક્ષની મેળાડીને નાવા શીખકવિઓની વેશ જટનથી ઉમેડી નાખી છે, તેમાં કવિતાને દાનિ થઈ નથી ચાર પડિના મિત્ર-વત્રી વિનોદને મોટી ખાટ મળે છે.

કરીને અભ્યાસ કરે, તેમાં શુભ કયા, શા કારણથી તે શુભ ગણાય, ક્યાં અને શી રીતે સાધ્યા છે, એ સર્વ વિષયમાં વિહરીને વિવેકશુદ્ધિ અને રસોદ્રિયેને કેળવે, દરેક સાચી કવિતામાં કવિનું પ્રધાન વક્તવ્ય જે એનું “દર્શન”, તેની રેખાઓ મૂલ પ્રમાણે જ ત્હમ્હારી દૃષ્ટનામાં છપાય એને માટે ત્હમ્હારી શક્તિઓનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી કરી કરીને મથો; ઘટ્ટ ઘટ્ટ પુનરપિ પુનઃચંદન ચારુગંધમ્-તેમ આવું વારંવાર બુદ્ધિધર્મણુ દીક દીક સહન કરી શકે, અને ધર્મણુ ધર્મણુ નવા છુટકા, નવા પ્રવાસ, નવી ન્યોત, નવી છટા અનુભવાય, તેને જ સારી કવિતા માનો, ન ઇતરને. વળી જ્ઞાન ચોતરફ વધારો, સાઈ ગદ્ય લખવાનો મ્હાવરો પાડો, ભાષાશક્તિ મેળવો અને ખીલવો; એ માર્ગ જ આ પ્રકારનો શક્તિવિકાસ મેળવવાને માટે સાચા ભક્તનો રાજમાર્ગ છે. એમ કરતાં કરતાં પ્રેરણા જનમશે અને યોગ્ય વિષય જડશે અને ખીલવી શકશો, તો ત્હમે પણ કવિ થશો, કેમ નહીં ? હાલના સમયના-કોઈ પણ સમયના-મોટા ગણુતા કવિ અને વિદ્વાન અને વિવેચક અનુદાર અને મત્સરી પણ હશે. બણે રથા ! પ્રતિમા ઈશ્વરના આલમનરૂતો કિરણુ છે. ત્હમ્હારી કોઈ કોઈ કૃતિમાં એ જગદા પણ ચમકશે, તો જમાનો અને જમાનાના આગવા જખ મારે છે. ત્હમે પોતે ત્હમ્હારી કૃતિઓના નિખાલસ અને હાડામાં હાડા દીકાકાર બનો. ત્હમને જે દોષ જણાય તેને ખીજાઓ શુભ ગણે તોપણ દોષ જ ગણો; અને તે સુધારી-સુધારીને આપપ્રયાસે જાતિબળે ઉઠ્યા મ્હડો. સાહિત્ય ગિરિજાનો મ્હડાવ આ રીતે જ મ્હડવાનો છે. ભાષામાતા ત્હમને કેડે બેસાડીને મ્હડાવવાની નથી.

પ્રકરણ ૨: અનુબંધો.

હવે અનુવાદો જોઈશું. સારા એટલે મૂલની ખૂબી ઝીલેલી હોય અને સાથે મુજરાતી રચનાં લખાણના શુભ હોય એવા અનુવાદો જેમ વાધારે થાય તેમ ભાષાસમૃદ્ધિ વધે છે, ભાષાની શક્તિ પણ ખીલે છે, જિજ્ઞાસુને મૂલ ભાષા શીખે તો જ અમુક કૃતિના રસ જ્ઞાન ભાવના પ્રાપ્ત થાય એ પરવશતા ધટે છે, અને દેશની સંસ્કૃતિમા અવનવા તંત્ર વણાતા આવે છે. સારા અનુવાદ લખવા એ નથી સહેલું કામ ને નથી હલકું. વિદ્વાતા અને કવિત્વશક્તિ બંને એક સાથે સારા પ્રમાણમાં હોય તેવા લેખકથી જ સારા અનુવાદ રચી શકાય છે. અને કવિતાના અનુવાદમાં કેટલેક રચણે ભલભલા પણ હારી જ ગય. મૂલમાં જ્યાં અમર રચના સંઘાઈ હોય, ત્યાં અનુવાદક ખીચારો પોતાની ભાષાના અનેકાનેક ખીખાં જોડવી જોડવીને પાછાં વીંખે છે, અને છેવટે જે કંઈ ઘાટ રાખે છે તે મૂલ કતાંને હાય જોડીને પોતાની અશક્તિ સહી જવાની દીન વિનંતિ સાથે જ રાખે છે. કોઈક રચણે મૂલ કરતાં વધારે સારો ઘાટ રચાઈ આવે છે, તો તે પણ અનુવાદકનો દોષ લેખાય છે. સંપ્તશઃ અનુવાદમાં પણ કદી ને કદી વધઘટ આવી જાય તે ચલાવી લેવી પડે છે, કેટલીક જાણીને કરવી પ્રાપ્ત થાય છે, અને કેટલેક રચણે દેશકાલભાષા આદિના ભેદને લઇને મૂલનો ભાવ આશુવાને માટે અનુકૃતિ જ કરવી બેદતર હોય છે. આ સર્વમા દસાયલી વિવેકશક્તિ એટલી તો જોઈએ છે, કે સામાન્ય વાચનાર તેનો ખ્યાલ જ બાંધી શકે નહીં, તો પછી એટલી તો જોઈએ છે, કે સામાન્ય વાચનાર તેનો ખ્યાલ જ બાંધી શકે નહીં, તો પછી તેની પરખ અને દર દરારું બંધુકાર્ય ચોડા સમજાવી વિદ્વાનો સાથે જ પડે છે, અને વિદ્વાનોમા વિદ્વા અને ઉપરનાનો સંયોગ કદ જનતનો હોય છે એ તો ગ્રંથાતું છે. ખેલા-

હીએમા હરીફના હીરો આવે એના ગુણ હોય તેની જાતે આગળ પડીને યોગ્ય પ્રશંસા દેવા કરાવવામા બૃહણ મનાય છે એનાદીપણા (spontaneity) ની આ ઉત્તર ભાગના નર્મદ અને નવલરામ લખતા અટક્યા તે પછી આપણા વિદ્વાનોમાથી ઉઠી જ ગોલી જણાય છે

દરેક ભાષાના ઇતિહાસમા અનુવાદના યુગ-યુગો આવે છે અને આપના જ જોષ્યે કોઇ પ્રગ્નમા પ્રતિભાનો રાન પુષ્કળ આવે અને તેજુ સાહિત્ય એકદમ નવો પ્રકાશ પ્રસારે, કે તેના કિરણ વત્તાઓછા પ્રમાણમા ઘણી ખેડાયના ભાષાઓ અને સજીવન પ્રગ્નઓ ઝીલે છે જ ભાષા-પ્રગ્ન વધારે સમૃદ્ધ સજીવન અને ખેડાયલા હોય તેમનામા જિજ્ઞાસા અને તે વૃક્ષ કંપાની રાક્તિ એ ય સારા વિકસેલા હોય છે, અને એવા સાહિત્ય અને પ્રગ્નમા અનુવાદો જોલા સખ્યાબધ અને સારા થાય છે એથી ઉપર, જે સાહિત્ય અને જે પ્રગ્ન હજી નમળા છે, તેને પારકાની ઘડીક લાગે પરાયાથી તે અબડાતા હોય એવું વલણ દેખાડે અને લાભ લે તે પણ છાનોછૂપો, તેમ રમે તે કોઇ અમારી સ્વતંત્ર શક્તિ વિશે અવગુ ધારે એવા સ્પષ્ટાપ્ત સંકેતથી—આવા દાયકા પણ સાહિત્ય અને પ્રગ્નના ઇતિહાસમા આવે છે, આવે છે અને વહી જાય છે અને એના દાયકાઓના પ્રચ્છાદિત અનુવાદોથી મળેલો લાભ પડીના કાળમા ખુલ્યો સ્વીકારવામા આવે છે

અસારે હિંદી બધી ભાષાઓ ઉપર સૌથી વધારે બળવાન અને મર્માન્તરમા ઉતરી જતી અસર ઇંગ્લેન્ડ ભાષા અને ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યની છે આપણું જન અને આપણી વાચા પણ સૌથી વધારે એથી જ પોષાઇ રહ્યા છે નર્મદ-દલપતરામથી માંડીને આપણા સાહિત્યમા જે અનેકાનેક નવા વિચાર નવા દટિબિંદુ નવી ભાવના નવા ઠાંપ, અને નવા કનાધાટા દાખલ થયા છે અને વધતા જાય છે, તે ઘણા મોટા પ્રમાણમા ઇંગ્લેન્ડમાથી જ આવેલા છે ઇંગ્લેન્ડના સરનાર ઓછા એવા દલપતરામ અમૃતલાલ સુદરજી પટિયાગ, અને રા રા દામોદર ખેડાદકર જેવા લેખકોમા પણ ઇંગ્લેન્ડની અસર સ્થલે સ્થલે દેખાઇ આવે છે ઇંગ્લેન્ડની એ કળતા પણ વ્યાપક અસર આપણી ભાષામા વાક્યબધારણ, અને વાક્યસમૂહના વલણ અને વ્યાહીપણા ઉપર થયેલી છે સરલ પ્રનાહની સાથે મરોહદાર અને મહેરે મહેરે ગાત્રીય અને તેજ અને પ્રભાવની સાથે ગતિમા છટાનાજી ઇંગ્લેન્ડનું જે મહાવાક્ય—Period તેને અપનાવી લેનામા જ ગાળી, હિંદી અને મારી ભાષાઓ જ્યારે હજી સુધી નથી ફારી શયી, ત્યારે આપણી ભાષામા તે નર્મદના અનુયાયીઓએ નર્મદનો આપેલો વારસો કેળવી કેળવીને એને પોતીકી મના બનાવી લીધી છે અને કોઇ પણ સામાન્ય લખક જગ સભાગ લે તો તેને સાધી શકે એટલુ ચતુરથી એ વધ મધુ છે કાદમરી-રાકચથી મોહિત થયેલા ગોવર્ધનરામ અને દોનરામ બાણુગાઇ સ્માસપનજી ગોઠવના ગોઠવતા જે ઇંગ્લેન્ડ મદા નામ્યના ઢાળામા વ્યવસ્થિત અનોન્યપૂર વિવિધતાગો વડે સધાતા મધુર પ્રવાહ, મનગર સવાદ અને મ્યન ર સ્વચ્છ વૈભવના જાણે અમણે સેવક જ યા આ એ ભરચમ છતા

Paragaph

+ હીંદીવાળી દલપતરામ અને આગર જીવનમા જો મા ત્રિ ની સૌથી અને નામ્યરવના મરનાની વર્તના રજા જુની ૫ છે, તેમા મુ ર રાખ વિદ્યાર્થીના નરના રાના મનના ૫

સુરેખ ધાટની નકલ ઉતારી શક્યા, તેટલી જ સિદ્ધિ ખાટી શક્યા છે. અર્વાચીન રીતે કહેવાના અર્વાચીન વક્તવ્યમાં કાદખરીવાક્યની સમાસપલટણનો જૂનો પુરાણો ધાટ અતિવિરલ સંજોગોમાં જ બંધ બેસતો આવે. રતે રતે અરખ્ય આખું થે ફરી બધ; વાત્મ્યનો આખો બંગ યુગે યુગે પલટાય.†

સાચકો વલણને જણું ધું. અમુક પદાર્થને ઉત્કૃષ્ટ રીતે એક જ સખ્દ કહે એવા વીળી વીળીને વાપરેલા સખ્દમાનિકાની મિતાકારતામાં જ શૈલી અને કલાની લીલાઓ ખોલે. પરંતુ એ મિતાકારતા સામાન્ય વાંચનારને તો આકર્ષવાને બદલે દલદી આપા હડરોલે છે. એવી ભીતિમાથી ગો. મા. ત્રિ. ની હિતર કાલની ઇબારત-જન્મેલી લાગે છે.

અતિસંસ્કૃત લખાણ રાસત્રીઓને જેમ વધારે કંથે તેમ સામાન્ય વાંચનારને ઉલટું આપા હડરોલે છે, એટલું તો હું ધારું ધું કે સૌ સ્વીકારશે. અમુક સ્થાને સૌથી વધારે સામર્થ્યવાળો સખ્દ-સખ્દમાનિક-સંસ્કૃત જ, રાસત્રીય જ, અપરિચિત જ, જે લખાણમાં વારંવાર આવે, તેવા લખાણને હું અતિસંસ્કૃત અને પરિત્રાસ્ય જણું ધું આવી શૈલી જોરાક ત્યાજ્ય છે પરંતુ, તો લીલાવળી-શબનકલા અને ક્ષાકરણનમાંની અણપડ વાક્યો અને પુનઃક્રિયા વાળી રીતે જ લખવું પડે, એમ ક્ષિત નથી થત. સરસતા અને પ્રાદિ, તજપદ સખ્દમાનિક, સચોટતા અને મહાવાક્યચિત્રાસ, સખ્દો અને વલણોમાં નવીનતાની સાથે દર્શકતા, પ્રકાર અને જુદરસો, જલ્દતા અને વર્તુલ-આ પરસ્પર વિરોધિ જેવા દેખાતા શુભો એક સાથે વ્યાયોગ્ય આવે તેનું નામ જ લાપા ઉપર કાળ

† શુજશાહી કવિતામાં મહાવાક્ય હજી અતિવિરલ છે. મહાવાક્યોની શુધ્ધીમાં જ યથાયોગ્ય ક્ષાથ એનું વક્તવ્ય હોય તો તેને મોટું સખ્દપ્રવાહ આપણી ડઠ પલ્લરચનાના યતિ અને વિરામોને હુખાડી નવી પલ્લરચનામાં જ દેલાવલો થઈ. આવી પલ્લરચના એ પ્રકારની સભવે બને શુજશાહીમાં હજી પ્રયોગદશામાં છે: (૧) ગો. મા. ત્રિ. નો કલાવ, રા. મનહરરામનો રામહંદ, હાલો લગોપ-ભીતિ, એથી; આમાં વિરામ (મોટા ભાગે) પંક્તિને છેડે, અને પંક્તિઓની લખાણ અને સંખ્યા અનિયમિત, (૨) ગદ્યા સર્જન અગ્રેય પૃથ્વી હંદ નંદી રા. રા. જ્ઞાનાલાલ કવિ હંદ માત્રને કુહંદ અને જોડીઓ કહે છે, જે અર્થહીન છે આપણા ડઠ હટોમા બંધનો બાન જોડીઓ છે, નેચતાના. જ્યેષ્ઠાની જોડીઓમાં જકડાયેલી જલ્લરચનામાં જેટલી રાજ્ય છે તેથી વધારે અને જુદી નતની પ્રવાહિતા આણવા મોટું પ્રયોગો તો ધણુંવે થયા છે અને થાય છે. સૌથી વધારે જાણીતામાં અલ્પરસ (વિરોધિ, પરંપરિત, ફોહોલેલ) ગિખરિલી, મંદાકાલા, માલિની, હરિણી, સંખ્યરા. મિત્ર હરિણીત, પ્રવાહી તોટક, લાવડયમથી, નવા નવા ઉપભતિ, વગેરે ધણા ગણાવી મકાથ. પરંતુ હજી પ્રવાહિતા મોટેલું એ બધાનું સામર્થ્ય-હારી પ્રથમ ચણાવેલા ચારને મુકાબલે છેક જોડું છે. આવા કોઈ એક મિશ્રણની કંઈ સાધીને પછી તેને જ વળગી રહેવામાં આવે, તો હરિત માહુમ પડે છે કે આ તો મેંય હંદનો જ એક નવો પ્રકાર સપાથો, અને મહાવાક્ય કલ્પવાની અસંકિત જેટલી આપણા જલ્લ-હટોમા છે, લગભગ તેટલી જ આ પ્રકારોમાં પાછી અનુલવાય છે, બે કે જરા જુદી નતની, બે કે જરા નવતર. તોપણ એ તો પાછી ત્રયતાની જ જોડીઓના બાળ ઠાટની પુનરાવૃત્તિઓ કાનને વેડવાની રહે છે

નવી વરેલ સચિયે તેની નવીનતાનો અનિયમિતપણું-અર્થ માગી લે તે પ્રમાણે જ્યાં જેટલો જરૂર પડે તેટલો લાભ લેવામાં આવે. તો તેકલે અરો જ્યેષ્ઠાની આજ નુટે છે, અને અર્થાનુસારી પ્રવાહિતા તેનું સ્થાન મેળવી શકે છે આ બીજા પ્રયોગોથી ગો. મા. ત્રિ. નો કલાવ, મનહરરામનો રામહંદ, અને હાલો લગોપભતિ, પ્રવાહિતા આણવાના સામર્થ્યમાં નહિરિયાતા છે આ તેમની અનિયમિતતાના કારણથી એ ને એ જાણુ ગામર્થ્ય પળુ મળે ન અગ્રેય પૃથ્વી દરતા પ નંદી. (આ વિશે આગળ પછુ જુવો, કે બો દેના અનુસારોની ચર્ચાના આરંભમાં.)

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ઉપર સંસ્કૃતની અસર પણ હજી ઘણી, વિધ વિધ પ્રકારની, અને જીવંત છે; પરંતુ સંસ્કૃતનું બલ ઇંગ્રેજી બલ કરતાં ઉતરતા દરજ્જાનું થઈ ચૂક્યું છે અથવા તો થોડા વિશેષ સમયમાં નિઃસંશય થશે. "ફ્રેંચ ફારસી અને અરબીનું" બલ પણ આપણી ગુજરાતીને વિશેષ પોષણ થાય એમ હું તો ધન્યું છું. પરંતુ આપણા પારસી અને મુસ્લિમ બાઈબલનો સ્વ. બેહરામજી મલખારી, તાલેયારખાન, અને હાજી મહમદ, અને રા. રા. અરદેશર ખજારદાર, 'ખીજમ,' અને રૂસ્તમજી પેશુતનજી મસાણીના જેવું ૩૬ ગુજરાતી લખતાં થાય, તો જ તેમને વાહન તરીકે વાપરીને ગુજરાતીમાં ઉર્દૂ વગેરેનું બલ કંઈયે આવી શકે. આ લાભ મેળવવાને માટે ખીજો એટલો સંભવિત માર્ગ આપણે તો દેખાતો નથી.

ફ્રેંચ, જર્મન, લટિન, અને ગ્રીક, એ યુરોપીય ભાષા અને સાહિત્યોનાં બલ આપણને પણ મળતાં થાય, એવી ધન્ય સ્વમપ્રદેશમાની ઇચ્છા જેવી લાગે છે. ફ્રેંચ અને લેટિનમાં હામી ટીપી (telegram) મેળવેલી એવા ગુજરાતી પદવીધરા ગુજરાતમાં નથી એમ નથી, ફ્રાન્સ અને જર્મનીમાં જાયુ જેવો નિવાસ કરી રહેલા ગુજરાતીઓ પણ છેક નથી એમ નથી; પરંતુ ગુજરાતી લખનાં જ શીખેલા ન હોય, અથવા તો પદવી ભયે મેળવી લીધી પણ સાહિત્ય અને દલાની રસિદના હલવેલી જ ન હોય, એવા ગુજરાતીઓ ખીજી ભાષા અને સંસ્કૃતિનો લાભ પોતાના દેશબંધુઓને આપવા અસમર્થ નીવડે છે.

બેશક, લખાણમાં જેમ દલામયતા વિશેષ તેમ તેનો અનુવાદ કરવો અપરો, તેમ સારામાં સારો અનુવાદ પણ મૂલનું જિંબ આણું જ ઝીલી શકે. કલામય ગદ્ય કરતાં પદ્યમાં દલા વધુ સમાહિત હોવાથી પદ્યાનુવાદ ગદ્યાનુવાદ જેવો બધબેસતો ના જ થાય. શેક્ષી ઉપર પણ આધાર છે. બાણ અને ભવજીતિના કાલિદાસ અને હાસના અનુવાદો જેવા ન જ થાય. અને કાલિદાસના પણ કાવ્યોના અનુવાદ નાટકોના અનુવાદો જેવા ન થઈ શકે. કોઈ પણ વિષયમાં મહાદેવ ઉપગત આશા ગાખતી, એવું વલણ અચાર્મીય અને ત્યાજ્ય છે. અનુવાદોના શુદ્ધરોપ વિચારતા શાના અને સાક દિલના ટીકાકાર આવા આવા વિવેકબંધનો હગલે હગલે સ્વીકારીને મન બાંધે છે અને ચર્ચા કરે છે.

આટલા સામાન્ય વિવેચન પછી આપણે પાછા આપણા નમૂનાઓ ચૂંચવાનું અગ્રિય પણ આવશ્યક કાર્ય લઈ બેસીએ. પ્રથમ ઇંગ્રેજી ગીતાજલિના પહેલા પદના બે અનુવાદો

આ પ્રવાહિતા અથવા અર્થને વાકે વાકે વલણ લેઈ અર્થાનુસારી વલણ તે શું, એનો જ્યારે મદને ખયાલ જ ન હતો, ત્યારે તેનો નમૂનો પાડવાના જ હેતુથી ધણા વર્ષો ઉપર એક "પ્રવારી તોટક" લખ્યો હતો, તે નમૂના રબને અંતે ઊમા લાખજી તરીકે છાપ્યો છે

પ્રવાહી તોટક દવે તો નવીન પણ ના ગામ્મય મહિસંતર, કંવાપિ, વનરના એ હંદમા રચાયેલા ઉત્તમ ભામિંગીતો (lyrics) સારી ચેટે લોકપ્રિય થઈ ચૂક્યા છે Lyric
"સ્વાનુભવરસિક" કાવ્ય, "આત્મલક્ષી" કાવ્ય, વગેરે સખ્ટો સ્વ નવલશમ, ર. બ. રમણભાઈ, આદિએ ચોખ્યા છે પારિભાષિક સખ્ટમા પદાર્થની મુખ્ય વિશિષ્ટતાનું સ્પષ્ટ કથન, મરલતા, અને લાઘવ ત્રણે હોય તે. સાદા એવી જુલિયી આ નવો ગખ્ટ પડ્યો છે

■ આ વિષયની વિશેષ ચર્ચા માટે જુલો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના જુલોદે પયેગા અધિ
ગેશનના "ન્યૂટેશન" ને નિજંધમંત્રક" ને પુસ્તકમાં ચકાઝ આપવાન

નેપથ્યું: રા. રા. રામચંદ્ર અધ્યવર્તનો અને સ્વ. ભાવનગર મદારાણી સાહેબ નન્દકુંવરજીનો (એટલે કે સ્વ. મણિગંધર્વો.)

તેં મને અમર બનાવ્યો

ઉઠાવી ગયેલ છે

-એ નન્દકુંવરજીના પાંચ જગત્તર નથી; અને બરૂની વાંસળી, હાથ ઉપર, ને હજી પણ ભરાવાનું સ્થાન છે, એ તરબુત્તા છે અનુવાદ નથી, એટલે કે એમાં શબ્દોને જ વળગી રહેવાયું છે. આ પાંચે સ્થલે રા. રામચંદ્રનો અનુવાદ ચડે છે, તો એમાં Agrees pass and still એ અંશ દૂંદાવી નાખ્યો છે, અવિરમ શબ્દ વાપર્યો છે તેને શુભરાતી શબ્દ બાગ્યે ગણી શકાય, અને તે દ્વારે નિત નવલા સુસ્વર તેં ગાયા કંઈ છે, એ પંક્તિ નખળી છે. રા. રામચંદ્રની કૃતિ મગીનદદિએ પણ સારી હોવાથી વધારે અસરકારક છે, અને તેથી જ, છેલ્લી કડીનો ભાવ ખૂબના જેની સચોટતાથી કતાં નથી કંપી શક્યા, તે વધારે ખૂંચે છે.

ગીતાંજલિના ખીજ એ અનુવાદ પણ જાણીતા છે, અને હવે પરીના ત્રણ દાખલા નમૂનાઓમાં વિનાશી વગર નેપથ્ય, તેમાં એ ચારેનો સુકાળ્યો કરીશું.

ગીતાંજલિના દ્વિતીય પદમાં Honour it with a touch of pain from Thy hand and pluck it, એ નાણુક ભિક્ષાના અનુવાદમાં આપણા અને કતાં તેમ સ્વ. કનુબહેન હવે પણ દાર્શી છે; વળી આ ત્રીજામાં ફરકમલ, તો રા. રા. મણિભાઈ હરિભાઈ દેસાઈના અનુવાદમાં પવિત્ર હસ્ત એમ અનુચિત ઉમેરીને લખ્યું છે.

૧૦ મા પદનો રા. રામચંદ્રનો અનુવાદ નકામો છે. The poorest and the loneliest and the lost જેમ ઇંગ્રેજીમાં દરેક કડીમાં આવે છે, તેમ અનુવાદમાં ય તે ને તે શબ્દો ફરી ફરીને આવવા જોઈએ; એક ને એક ગિંદુએ ધા ફરી ફરીને પડતા જે પ્રચલિત (cumulative) અસર થાય, તે ઇષ્ટ હોવાથી. રા. દેસાઈને શબ્દવૈવિધ્યમાં જ સંન ય હલા વસતી લાગે છે. વળી પ્રથમ વાક્યનો અર્થ એમણે ખોટો કર્યો છે, તો સ્વ. કનુબહેને છેલ્લા વાક્યનો ખોટો કર્યો છે પણ એકંદરે ચૂંવની કંઈ થે છાયા એમના અને સ્વ. નન્દકુંવરજીના અનુવાદોમાં છે.

એક વધારે દાખલો જોઈએ; કુપચું, અતલ વિચાર ગાભીર્યનું, પદ પદ અને ગદ્યનો અધ્યયેય તફાવત ધ્યાનમાં રાખીએ તો રાણીશીનો રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના આ એક પદ્યોમાના એકનો અનુવાદ, આરતી જેમ બધી જ રેખા ઝીલે એવો, સર્વાંગશુદ્ધ છે. અમર પદસ્યનામાં જે અક્ષરે અક્ષરની અવિચલતા હોય છે, તે અપવાગદ કે ગદ્યમાં સંભવે નહીં, એટલે ખીજ ગદ્ય અનુવાદો, જે કે જુદા શબ્દોમાં તથાપિ એવા ને એવા સારા, સંભવે ખરા, એટલી જ એમાં ઊણપ છે. સ્વ. કનુબહેનનો અનુવાદ નમજો છે રા. દેસાઈ અને રામચંદ્રના અનુવાદ એટલા નિષ્ફળ નથી લાગતા.

આ સર્વ દાખલાઓનું ઝીણું નિરીક્ષણ જિજ્ઞાસુને સોપી દેવે આપણે શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતાના આપણા એ જાણીતા અનુવાદ ખોલિયે ગદ્યલાલજીના અનુવાદને નમૂનાપદમાં ગ

સંસા આપે છે, રા. રા નહાનાલાલ દલપતરામ કવિના અનુવાદને નહા સંસા આપી છે.

કૃપયા પર્યાવિષ્ટો વિપીદન્નિદમન્નવીત

એ શ્લોકાર્થના બંનેના અનુવાદ હાલ છે. ગમાં વિપાદી, પરમ, કૃપા આવિષ્ટ, એકે હીક નથી; નહામાં પરાનો અર્થ પરમ કરી તેનું વળી પરમ કરી નાખ્યું છે, ગુજરાતીમાં કૃપાનો સામાન્ય અર્થ જુદો છે તે વીસરણું છે, આવિષ્ટને માટે અર્થો લખ્યું છે. પરંતુ આમ એક લીટીને પકડવી અને ૩૨ શિકારી પ્રાણીની માફક તેને રીખવી, એ પદ્ધતિ સારી નથી જોગણીશે શ્લોકનો આખો વિભાગ જોઇએ.

બંને અનુવાદને સાથે સાથે વાંચી જતા સરખામણીકાર્યની એક નવી મુશ્કેલી દેખા દે છે. ગની ભાષા મુકાબલે જૂની છે, જોછી ખીલેલી છે; નહાના એટલે કે આપણા સમયની ભાષાના જેટલા છૂટ અને પ્રવાહીપણું એમાં નથી ગ અત્યાનુપ્રાસ આવશ્યક ગણે છે, એ વગરના અતુષ્ટુપ ગુજરાતીમાં કોઇ વાંચશે જ નહીં એવી માન્યતા જે દાયકામાં ખોટી ન હતી તે દાયકામાં એમણે અનુવાદ લખ્યો છે; અને અત્ય પ્રાસથી ભગવદ્ગીતા જેવા વિષયમા લાભ કલ્પિત જ, ઘણે ભાગે તો એ બંધન જ નીવડે છે. ગ અત્ય લઘુ વાળી પંક્તિઓ પણ ન છૂટકે રહેવા દે છે. પદ્યરચનાથી આગળ વધી વ્યાકરણ અને વાક્યરચના જુવે. હાલુએ જેવું રૂપ; સહામા-ન-થનારને જેવો સમાસ; ય થે એ શબ્દો; શું શબ્દના કિં ફલે, કસ્માત્, કિં, એ ત્રણે અર્થમાં વિકારી અવિકારી બંને રૂપમાં યથેચ્છ પ્રયોગ; જો કે, જાણે કે, અને કેના ઉપયોગ, છેલ્લાનો અત્યંત છૂટથી; વિમક્તિ પ્રત્યયોના છૂટથી લોપ; ક્રિયાપદના સંઘબેદ અને પ્રેરકબેદનાં રૂપ; વગેરે વગેરેના લાભ નહાને મળે છે. વળી ગની પદ્ધતિ પણ જૂની છે. એ દરેક રૂપને વળગી રહે છે, કૃષ્ણનું જે ટેકાણે જે નામ મૂલમા આવે છે તે જ એમને વાપરવું છે, જે જે સ્થલે નામ આવે છે તે દરેક સ્થલે અનુવાદમા પણ એમને એ રાખવું છે,—કેમ જાણે અનુવાદ વાંચતાં વાંચતાં પણ શ્રીકૃષ્ણનું નામ જેટલી વાર ઉચ્ચારાય તેટલું રોકડ પુખ્ત વાચનારને પ્રાપ્ત થાય! આ પ્રમાણે હોવાથી કુદરતી જ છે કે ગ અનુવાદ કરે છે પંક્તિએ પંક્તિએ. આખું વાક્ય, આખો પ્રસંગ, ગુજરાતીમા વધારે સારી રીતે ઉતારવાને કાન્ને કંઇક જતું કરવું પડે તે જતું કરિયે, કંઈ ટૂંકાવિયે, કંઈ લંબાવિયે, કંઈ પુનઃપંક્તિઓ છાંંડી નાખિયે, જરા જરા જ; અને એ પ્રમાણે સમગ્ર સિદ્ધિ વિશેષ મળતી હોય તો શબ્દશુદ્ધિ કોઇ કોઇ બિંદુએ ભલે ને ચોદ જ આના આવે:—આ એમનો આદર્શ જ નહીં. સમશ્લેષીપણામાં પણ અપવાદ નામે એમને અગ્રાણ; એવા એવા વિચાર જ એમના રૂઢિજડ મગજમાં અરથાને. ઉલ્લા શ્લોકમા ઉપજાતિ ખીલી આવે છે, અને કમભંગ પણ રસપોષક અસરકારક બની શકે, તથા ઉકિતનો અંત દર્શાવે છે એટલે તો ઉચિત છે, એવી દશી ત્રીજીનદ આપણા શાસ્ત્રીઓની ક્યામાં ન મળે.

ભાષા અને સાહિત્યનો વિકાસ આવા મદસ્વના લાભ અમુક સમયે લેખકને આપે છે, તે સાથે વત્તાઓછા ગેરલાભ પણ જોડાયા હોય છે. છૂટ અને અતિછૂટ વચ્ચેની રીમા કોઇ કાળે કોઇ વિષયમાં દૃઢ હોતી નથી. છૂટનો કપભોગ લેનારા અસાધારણ સંયમી ન હોય, તો અતિછૂટમા ય જઈ પડે. સામા-ન-થનારને નો દાખલો ઉપર આવી ગયો છે.

એથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દો શ્રુતોઃ કૃતનારો-કર્તા-દોષ-ધેખનારે-અમારે. આવી રચના વાળી ભાષા છૂટી ભાષા ન કહેવાય, મરડી મચડી નાખેલી ભાષા જ કહેવાય. વળી બીજી જાતનો એક શબ્દો શ્રુતોઃ

બાણે કે મનકું ભગે.

વક્તા અશુદ્ધ છે તથાપિ તેના મુખમાં પોતાના મનને માટે મનકું શબ્દ મુકતાં રા. ન્હાનાલાલને રસહાસ ન લાગ્યો. ન લાગે. ન્હાનાલાલ, લલિત, અને એમના જેવાએને ના લાગે. ભાર કું ઉપર જ પડે છે-કું-એ વળી આ પાદની વિશેષ ખૂબી! (આ વિગે આગળ પણ શ્રુતો, આ પ્રકરણને અંતે.)

ભારીક વિગતો જવા જ દષ્ટિ. રા. ન્હાનાલાલનો અનુવાદ વધારે પ્રવાહી છે. ભાષા વધારે પ્રવાહી અને સમૃદ્ધ બની છે, પદ્ધતિ વધારે ઉદાર, મુદ્દિન પ્રયુક્તિ વાળી, અને પુષ્પ બની છે, તેનો લાભ એમને મળ્યો છે. જમાને જમાને અને કેટલીક વાર તો દાયકે દાયકે શિષ્ટ સર્વલક્ષ્ય કૃતિઓના નવા અનુવાદ થાય છે અને થવા જોઈએ, તેનો એક ખુલાસો આ પ્રકારનો છે. સંસ્કૃત ભાષા અને ઉપનિષદની દિલસુશીનો સારો વિદ્વાન હોય, શુભરાતી ભાષા અને પદ્યરચના ઉપર હાથ બેઠો હોય, તથા રા. ન્હાનાલાલને પ્રિય અતિશૂદ્ધમાં સરી ન પડે એટલો સંયમી અને વિવેકી હોય, એવા લેખકને હાથે ભગવદ્-ગીતાનો નવો શુભન્ત અનુવાદ થવાની ખરેખરી જરૂર છે.

પણ પ્રાચીન ઉપનિષદો અને પુરાણોના પ્રાચીન ભાગના અનુવાદ કરવા મુકાબલે રહેલા છે, તેમ તેમનામાંથી સાદૃશ્યને લગતી ચર્ચા માટે વિશેષ મળે એમ હોતું નથી. હવે જરા જાણું નિશાન તાકિયે. અનુવાદચર્ચાના છેલ્લા નમૂના તરીકે કાલિદાસ વિરચિત ચિકિત્સોર્વશીય નાટકના રા. રા. કેશવ હર્ષદ દ્રુવ અને સ્વ. કિલાભાષ ધનશ્યામ ભટ્ટ એ પંડિતોના જાણીતા અનુવાદોમાંથી પાંચમા અંકના શ્લોક સરખાવી જોઈએ. પહેલા માટે કે અને બીજા માટે કિ સંજા રાખીશું. સ્વલ્પ અને સમય પૂરતા ન હોવાથી પહેલા દસ શ્લોક જ લઈશું. આ બે શબ્દો પ્રથમ પદ્યરચનાદૃષ્ટિએ, પછી ભાષાદૃષ્ટિએ, અને ત્યાંથી આગળ વધીને અર્થની દૃષ્ટિએ તપાસિયે. સાથેસાથે મેં પણ એમાંના આઠ શ્લોકના અનુવાદ નમૂનાપદ્ધતિ છેલ્લી દારમાં મુક્યા છે (ખ), માત્ર શીખાડીની સેવા કરવાના હેતુથી, તે ઉપરે નજર જશે.

હું સંગમ પદ્યરચનાનું કુદરતી વાહન મારું છું એ જાણીતું છે; કુદરતી એટલે સંગીતના બંધનોથી વિમુક્ત; વક્તવ્ય અર્થ અને ભાવનો જે વેગ, જે મરોડ, જે તેમા વિરામો (અદ્ધ, અર્ધ, અર્ધાધિક, પૂર્ણ), તે સર્વ તેને આપે, જ્યાં જે જોટલું જોઈએ તેટલું અને તેવું, ન જુદું, ન વણુઓહું, ન જોહુંમોહું, વળી ગદ્ય જાતે ખડખડ, ખેડોળ, અનલક્ષ્ય, સીધું બચ્ચાક, ત્યારે આ તો પદ્ય, એટલી એમાં કૃત્રિમતા ખરી, પરંતુ તેનો ખદલો પદાવલિને સુંદરતા અને અવિચલતા અને અપૂર્વ અર્થદોષતા આપીને અપ્રમેય વાળી આપે એવું. પ્રગ્રેષ બ્લેન્ક વર્સ (Blank verse) તે આ. મહાવક્ત્ર્ય ગ્રચિત સુંદર વસ્તુને કથનાં તેની સુંદરતાને સંગીતના આશ્રય વગર ખીલવી આપે

તેની પદરચના આ. જ. સંગીતકાવ્યથી ભિન્ન જાતિનું વ્યવસ્થિત વાણીમાધુર્ય તે આ; જાંયામાં જાંયા સંગીતને રસજન્માવટ તથા ભાવનોદ્બોધનમાં નીચું જોવડાવે એવું; કારણ એ કે આમાં તો વિચારસામર્થ્ય અને દૃષ્ટનાકૌતુક પણ ભળેલાં. દ્વંદ્વામાં, કવિતાની કલા દેવીને તેના દક્ષીણ ખુરસી અપાવનારી પદરચના તે આ. દિંદની સંસ્કૃતોત્થ ભાષાઓમાં કવિતાનું સ્થાન સંગીતની ભાષા કે કિંકરીના જેવું થઈ ગયું છે. પ્રજ્ઞમાનસનાં આદોષનો અને ભૂમિઓ, મંથનો અને એપણાઓ, ઉલ્લાસો અને વિપદોમાંથી અમુકનું જ અમુક માત્રામાં જ આપણી હાથ સુધીની કવિતા વાહન બની શકે છે. કવિતાના વિષય અને કવિતાની ચોટનું વર્તુલ આવું સંકેતિત હોય, તે પ્રજ્ઞની એક ભારે અશકિત છે. પ્લેન્ક વર્સ માટે માંગણી, ગેયગદ્યરચનાથી અતુષ્ટિ, ઇંગ્રેજ પ્લેન્ક વર્સનું સામર્થ્ય સમજનાર વર્ગમાં આજ દાયકાઓથી પ્રવર્તે છે, અને અપદ્યાગદ્ય જેવી પ્લેન્ક વર્સની ડોળવાણુ વિકૃતિઓ પણ થોડો વખત આદર પામે છે, તેનું મોટું સજ્જન કારણ આ છે. આ વિચારશુદ્ધ, આ દૃષ્ટિબિંદુ, અને આ પ્રયાસોનો માત્ર નવીનતાની હાલસાથી ઉદ્ભવ માનનારા, અને તેમને “ અડપલા, ” “ વિસાધતી ” “ સૌંદર્યદ્રોહી, ” જેવા મુખનો વડે વધાવનારા, વિપયનું વ્યાપક, ગંભીર, અને પ્રૌઢ સ્વરૂપ જ જોષ શકના નથી

સજગ પદના પ્રયોજકોને સંગીત અજાણમયું છે કે ગેય છંદો સાથે વાંકડું છે, એમ ગણવાનું નથી. સંગીતને ફેંકી દેવા કે ગેય છંદોને તોડવા તે માગતા નથી. પરંતુ સંગીતનો આત્મા જુદો છે, કવિતાનો આત્મા જુદો છે, તે બેદના કથન સજગ પદવાંધુઓને કરવાં અનિવાર્ય છે, અને એવાં કથનોને મોડીમચ્છીને ઉપર પ્રભાણે અર્થ કરવામાં આવે છે, જે સત્ય અને ન્યાયથી વેગળા છે; અને વળી આ વિષયમાં જે સામા જવાળો દેવામાં આવે છે, તે ઘણા ખરા આવા અનર્થના જ રદિયા હોઇને અપ્રસન્ન અને અસંબદ્ધ અને નકામા હોય છે. (જરા આગળ પણ જુદો, આર્વાંગીતિને લગતી ચર્ચામાં.)

તથાપિ, આ તો ખુદ્દું છે કે અત્યારે આપણે તપાસવાને હાથમાં લઇએ છિયે તેવા સમશ્લોકી અનુવાદોમાં તે હમણે હમણે એક કે બે કે બહુ જ થોડા શ્લોક રચવાના, મૂળના કે તેને મળતા જ છંદોમાં, તેમાં આવી સજગ પદરચનાના મોટા અને જુદા ધોરણને અવકાશ જ નથી. જે છંદ જ્યાં પસંદ કરિયે તેમાં મૂલના અર્થ ભાવ આદિ શુદ્ધ અને અસરકારકતાથી કથાય-કથાય, તે જ ભાષાંતરની શુદ્ધતા. પૂર્વાર્ધમાંથી ઉભરાઇને વકન-વ્યતો કોષ્ટ અંશ ઉત્તરાર્ધમાં જગા લે, તે આથી રચનાઓમાં હોય, ગમે તેવા ઝીઝી તોપણ. આ દૃષ્ટિએ કેના શ્લોક ૧, ૨, ૮ કિના શ્લોકો જોડે સરખાવો; એ શ્લોકોમાં કિની પદરચના ચહે.

જ કેના નમૂના એમના અનુવાદની ૨૭ આરનિમાંથી ઉતાર્યા છે. એ પછી આરનિઓ થય તેની ૨૬ને ખબર નહીં. પછી ત્રણ માસમાં અનદાવાદમાં સંમતરૂપ કે નવી આરનિ બદલ પડવામાં છે અને હું તમને, જે દેની જેવાના હાથમાં કર્તવ્યનિષ્ઠા છે, આપણા પ્રમાણના વિદ્વાનોમાં કેટલી કર્તવ્યનિષ્ઠા એમનાથી ન ચડે એટલી; જેનું એક પરિણામ આ, કે એમની દરેક આરનિ પગા ફેરફાર અને મુદ્રાગ સાથે જ બદલ પડે એટલે આ (૧૬) આરનિ બદલ પડી અને તુરંત તેની નકલ એજ છે, તેમાંના આ શ્લોકો અર્ધના દવાગ્ગો આવે સરખાવણ છે કે આથી એક શ્લોક જ

ગાનશકુન્તલા નાટકના મ્હારા અનુવાદમાની આર્યાગીતિ આદિના દાખલા સાથે પ્રકટ કરેલા છે. (વસંત, ચૈત્ર ૧૯૭૮) *

હું પદરચનામાં ધણી છૂટ લઈ છું, કવિતા નિયમોને માટે નથી, નિયમો કવિતાને માટે જ હોય શકે એ સૂત્રનો યાવદાય અને બંડખોરોની હારમાં બેઠાનારો હિમાયતી છું, ગુજરાતી પદરચનાને ચોતરફ ખીલવવા અને જડ બધોમાંથી વિમુક્ત કરવાને યથામતિ મથું છું, અને કાલિદાસ જેવાની વાણી આ વિષયમા ઘટાવીને કહેતો આવ્યો છું જે—

પુરાણમિત્યેષ ન સાધુ સર્વ
ન चापि वृत्तं नवमित्य वचं ।
सन्तः परीक्ष्याम्यतर वृभञ्जते
मूढः परमस्ययनेयबुद्धिः ॥

પ્રાચીન પ્રાચીન ન સાધુ તેથી,
નવીન હો વૃત્ત ન નિંધ તેથી:
ગતે જીવે છે ક્ષેત્ર કોઈ સંત,
ચીલે વહે, ભાખ્યું ભયે અનંત. x

અને તો પણ આ ઝુંડા તળે હું પ્રથમ આવી રહ્યો તે જ ક્ષણથી રીકારેલું પણ છે, જે “સંસ્કૃતિના સૈકાઓથી રૂઢ થઇ ગયેલાં રૂપોમાં સુધારો કરવાનું કામ, સંસારસુધારાના કામ જેટલું જ, રાજકીય કે આર્થિક સુધારાના કરતાં વધારે દુર્ઘટ છે. દલીલો અને શાસ્ત્રીય ચર્ચા માત્ર આપણા બુદ્ધિ આચરણની સપાટીને સ્પર્શી રહે. લાગણીઓ, રસોદ્રિયો, ભાવનાઓ જેમ જેમ બેદાય અને ફરતી આવે તેમ તેમ જ આવા સુધારા થઇ શકે.” x

દૃષ્ટ પ્રત્યક્ષમા વિશ્વાસ જેનો દાય પદરચનામાં બેઠો હોય અને ભાષાને ધડતાં ધડતાં ધડાયો હોય તેવાને જાજે. વળી એવા આત્મવિશ્વાસુએ પણ જાહેર ટીકા અને શિક્ષણના સાહસમા અંપલાયતા ધણુંધણું સમાધવું પડે. વિચારશુદ્ધિ, પદ્યશુદ્ધિ, પદ્ધતિસિદ્ધિ, અને સંગીત, ચારેની બાજુ વિષય અને કૃતિના કોણ પ્રભાણે સમાવતી પડે; કવિનાવિકાસ પદ્યવિકાસ આદિની ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ કેળવતી પડે; અને જીવન મારે તે જીવન ખાપ પણ, એ ન્યાયે આવી પડતી સર્વે અવરથામા પોતાની જવાબદારી તપના તેત્રીશમા ભાગ સુધી સમજતી પડે. અને વળી સુજનતાનો વિનય તો પડ્યો જ છૂટકો. અર્થના અનર્થ કરે, મનામણાં માગે, તોબરો તાણે, ગાળ દઇ બેસે, ‘એક મ્હાઈ બાઈ’-એ કોડીનો આઘ્રય લે, તે ગમે તેવા માનલાયક સાક્ષર હોય, તથાપિ સર્વના સમાન દષ્ટના અને જાહેર ચર્ચા વડે લોકમન કેળવીને સત્યસમર્થનના આ પ્રત્યક્ષાસક ઝમાનામા, તેમનું વક્તવ્ય મુલે સાચું હોય તથાપિ ન થે સંભળાય.

* ૧. ૧. દીવટિયાનો નિજધિ—“ગીતિયું સ્વરૂપ”-વસંત માસિકના ૧૦ મા વર્ષના આરંભથી ૨૦ માય છે અને ૧૭ મા વર્ષના ફાગનના અંતમા ખેંચાય છે

x માવવિકાસનિમિત્ર નાટક. વૃત્ત રાષ્ટ્ર વદાર છે, વળી વૃત્ત અને ભયે એ બે ય રાષ્ટ્ર બે અર્થમા લેવાના છે. કાલિદાસે મૂઢ: રાષ્ટ્ર વાપરીને જાગજ દીધી છે, તો વદારે પણ અત્યંત કમવાતે મને-અનુવાદશુદ્ધિ બજવવાને મટિ-તેમ કરું પડે છે. વૃત્ત રાષ્ટ્રના બે અર્થ પ્રમાણેના સંત રાષ્ટ્રના પણ બે કદી લેવા: (૧) સાચો વિદ્વાન, (૨) સાધુ પુરુષ જેમ સાધુ પુરુષ ભાષિમા બે, તેમ અનંત પાપટિયા પડિનામાં બને કદ જોવાસે સાચો વિદ્વાન અનિ વિદ્વા

માટે જે વર્ગને ખાસ ધ્યાનમાં રાખીને આ નિબંધ લખ્યું હતું તે ઉછરતા લેખકોને સ્પષ્ટ જણાવીશ કે-બાઇબ્લો, ત્હમે પઢ્યનામાં એકદમ મ્હારી કે રા. રા. ખખરદારની કે રા. રા. ન્હાનાલાલની નકલ કરવા ન જશો. અને દ્વાય અમારે પગથિયે મ્હડવાનો ત્હમે નિશ્ચય જ કરો, તો તે પ્હેલાં જરા વધારે તૈયારી કરો તો સાઈ. પ્રથમ ત્હમે રૂઢ નિયમો પાળી પાળીને હાથ બેસાડો. એ નિયમોને પાળતાં પાળતાં તે પાછળના સત્ત્વની ઝાંખી કરતા ચાઓ. પર-પ્રત્યય ને હગ્ને હગ્ને પૂરા વિશ્વાસથી અનન્ય વધારીથી ચાલનાર સૈનિકની શૂરતામાં જ પારંગત ચાઓ. એમ કરતાં કરતાં, ખાતરી આપું છું કે, હાયક હશે તો ત્હમાઈ પોતાનું નેત્ર બંધાશે, ત્હમારો પોતાનો કાન સૂક્ષ્મતર થશે. આ પ્રમાણે સ્વતંત્રતાને યોગ્ય થયા પછી સ્વતંત્રતા લેવા માંડજો. અમારે પ્હેલ દહાડી નવી પગથી પાડવાની પાળી માથે પડી, તે અપૂર્વ ફરજના એ ગેબી અણસારને અમે દોડો, વધારી લીધો, અને ઝંપલાવ્યું. અને અમાઈ જે થવાનું હતું તે થયું: જે થયું તે નથયું થનાર નથી, અને અમને કોઈ વાતે અનુમિતિ થે નથી. અને તોપણ ત્હમને અમારા અબૂતપૂર્વ અનુભવમાંથી ઉગારવાની અને ત્હમારી પ્રગતિ સમતોલ થાય અને વધુ ફલદાયી નીવડે એવી હિનબુદ્ધિથી સલાહ આપવામાં આવે છે, જે સ્વતંત્રતા લેવા માટે તે પ્હેલાં સ્વતંત્રતાને યોગ્ય બનવાને અમારા કરતાં વધારે સંગીન મથન કરજો. જે ક્રમાનામાં સાહિત્યમાં બ'ઉપોર વૃત્તિ સામાન્ય થઈ જાય, તે સાહિત્યમાં બે ત્રણ હાયકા તો અનવરયા જ પ્રવર્તે, અને એવી અનવરયા દરમિયાન સમતોલ પ્રગતિ અને કુદરતી વિશ્લેષ અશક્ય બને છે, બંને પછીના હાયકાઓમાં બ'ઉપોરના સત્ત્વને લીધે જ રક્ષવત્તા વધેલી જણાય. વળી બે ત્રણ હાયકા એટલે શું, તેનો પણ જરા વ્યવહાર ખપાલ મગજમાં બાધો. એવી એવી બાબતો તેના નિયત મૂર્ત સ્વરૂપમાં બેધ લેવાની શક્તિ કેળવો. બે ત્રણ હાયકા એટલે કેટલાકે અત્યંત આરાજનક કિશોરોનું આખું જીવન અને અથેતિ કૃતિસંપ્રદ! થી ગચ્છેશાય નમઃ થી માડીને અન્યુત કેશવ લગીની આખી જીવનકથા એ બે ત્રણ હાયકાની અવધમાં ખલાસ! પછીના સમયમાં સાહિત્યક્ષેત્રમાં ફલદ્રુપતા વિવિધતા શક્તિ પ્રદાય આદિ ગમે તેટલાં વધવા પામે, પરંતુ તેથી એ બાપડા જે પ્હેલાં જ હોમાઇ ગયા તેઓનું શું વળે?*

* આ નિબંધ લખાઇ ગયા પછી રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિનું અમદાવાદ કલ્પા-મંદિરના આરંભે કરેલું વ્યાખ્યાન બેવામાં આપ્યું; તેમાં નીચેના ભાગ ઉપલીજ વાતને સ્વતંત્ર રીતે ટેકો આપે છે, મઠિ અહીં ઉમેરી લેતા આનંદ થાય છે. એમા કોઇ કોઇ સખ્દનો સર્થ સ્પષ્ટ નથી, ત્યાં ત્યાં હું જે અર્થ કરે છું તે કૌંસમાં જણાવું છું

“સૈદ્ધર્થ” અને કલ્પના પરમ નિયમ સમપ્રમાણ્યતાનો છે, ભાવના અને દર્શન (ideal અને real) ની સમતુલાનો છે. વીરમી સદીમાં જગતની પ્રબળોનાં નાવ જોલે મ્હડયાં છે, ને આપણું જ જ્ઞાન આજ ભરદરિયે જોલા ખાય છે. સંસારની તાબડોલી પ્રેમની પુણ્યપાપની બાવનાઓની તેમ જ આનંદ સૈદ્ધર્થ અદ્ભુતત્વ (romance) ની, બહારી નિયમાવલિઓ ઉપરથી આપણી શ્રદ્ધા ઊડી ગઈ છે; શુદ્ધ શંકાઓ જન્મી છે; મહા અશ્રદ્ધાઓ ઉગી છે. એમાંની કેટલીક નિયમાવલિઓ તુટી છે, કેટલીક તુટે છે, કેટલીક તુટશે નવી નિયમાવલિઓ દ્ધ અને કેવી રચાયો? સૈદ્ધર્થભાવનાઓની એ ભાંગફાટના-રસરાશીની સંક્રાંતિમા, મ્હારી ચે જવાબદારી છે: છટોની નિયમાવલિઓનો સાવલૌખ અખંડ સખાવાદ ન્હારે ચ તોડવો પડેલો છે છતાં પણ જોયે સ્વરે ઉચ્ચાઈ નિ. ૩. ૫.

દાખલા (૧૪) બા માં દેશે શ્લોક છે તે દરોડાવેલી ગીતિ છે. દરોડાવેલ આર્યા, ગીતિ, સોરઠા હું જ કોઈક વેળા લખું છું; બીજા કોઈની એવી એકે રચના હજી સુધી જોવામાં આવી નથી. દરોડાવેલ એટલે અહીં એક પાદ વધારે. ઉક્ત શ્લોકમાં ૧૨ માત્રના બેને ઠેકાણે ત્રણ પાદ છે.

જણાય મેરા અંતરીક્ષ-આરે (બ ૪), મૌલિરતનસહ જાલિમ ગગનેથી (બ ૬), એ રચનાઓ ૩૬ નિયમોના નમૂના નથી. પુંલિંગે માટે મને ય આશ્ચર્ય નથી; પણ બીજી ઉપર તો આસનવાળાને બેઠો છું. પદ્યશાસ્ત્રીઓની એ સામે અરુચિ કાયમની નીવડે, તો મહારી એગની વચ્ચે એટલે સુચિત્તે મહેવાનો. પદ્યશાસ્ત્રીઓના ૩૬ નિયમો શા છે, તે ઉપરુક્ત રા. દીવટિયાના નિર્ણયમાં સારી રીતે નોંધેલા અને અર્થેલા છે, અને હું તે નિયમોને ક્યા અર્થમાં કદ દિષ્ટિએ તોડતા ય સાધુ છે, તે મહારા ઉપરુક્ત સારમાહી લેખમાં જણાવેલું છે, એટલે અહીં પુનરુક્તિની જરૂર નથી.

મણિ એ ખગના મુખમાં (કે ૪), લવલીદલરી મુખની (કે ૮), એ રચનાઓ નિયમ પ્રમાણેની છે, તથાપિ મને એ ~ ~ — ની ત્રિપુટી ઉપર ભાવ નથી.

આર્યાગીતિ આદિ રચનાઓ ગુજરાતીમાં ઓછી થઈ ગઈ છે, તે એક દુર્ભાગ્ય લાગે છે. એ પદ્યબંધ, આખી પંક્તિનો સંવાદ જાળવીને અંદરનાં ચતુષ્કલ એકબોને માટે પૂરેપૂરી હું કે ઉચ્છેદ એ કલાકારનો પરમ કલાધર્મ નથી, સ્વજન એ જ પરમ કલાધર્મ છે સંસારમાં રાજ્યમાં રસપ્રદેશમાં પ્રભુત્વિકાઓ અખંડ રહે ને ન બદલાય, એ અસંકલ્ય છે..... જગતની જાતની વહે નહીં, યંબી જાય, એ અસાંકલ્યનિયમનના ઉત્ક્રાંતિવાદ (evolutionary principle in the universe નિયમનમાંના ઉત્ક્રાંતિતત્ત્વ) થી વિરુદ્ધ છે... સંસારના ધર્મના રાજ્યના કવિતાના નવીન કલાવિધાયકોએ આ સંક્રાંતિયુગમાં ન વીસરવાનું તો એક જ મહામૂલ્ય છે; કે પોતે ઉચ્છેદ છે વધારે કે સુચે છે વધારે ?નકાર કે ઉચ્છેદ કલાકારની બાવના ન હોય. નવવિધાનની સ્થાપના એ જ કલાવિધાયકોનું કલાધ્યેય હોય ઇતિહાસની-પ્રાચીનતાની-ભૂમિકા ઉપર નવવિધાનના સંસારહેતો સ્થાપના એ જ કલાનું પરમ લક્ષ્ય. “ I come not to destroy but to fulfil. ” પયગંબરનો, સંસારશાસ્ત્રીનો (સારતનકાર-કાયદા ધડનાર-રમૂતિ બાંધનારનો) મહાધ્વિનો, એ જ મંત્રોચ્ચાર હોય.....આરસની શિકાનો લાગીને બૂકો કરવો એમાં કલાધર્મ (કલા કે કલાધર્મ પ્રમાણેનું આચરણ એકે) નથી આરસની શિકાને ઓલી સમારી એ અબુધક અસંસ્કારી ઘાટ (જડ વસ્તુ માત્ર) ને ધરી સંસ્કાર આપી સજીવન કરવી; રસના કે સંસારના કે અસાંકલ્યના મહાકલાવિધાયકનો સજીવવાદપણ (જટમાં પ્રાણ ફુંકવો) એ જ પરમ કલાધર્મ છે..... નતિ પ્રગતિ અવનતિનો-સંક્રાંતિયુગ (ની સામસામે અવડતી લીલચાલો) નો-સરવાળો સારવનાર અજર્ણિ (ઉદાર સમલાવી અપક્ષ ન્યાયમૂર્તિ) એ સર્વદેશની (ના નેથી) દિષ્ટિ એ જ સારવવાનું છે, કે લોક કલ્યાણમાર્ગે ચંચરે છે કે અકલ્યાણને ? ”

રા. ન્હાનાલાલની શબ્દપ્રજ્ઞતા (verbosity), એમની રૈલીનો આટંબર, સ્પષ્ટ બાબતને વધુ પડતા દર્શાવે રૂપક સૂચનાદિ વડે ઉલ્લી-હાસમા પાળી નાખનાજ કરીને-પાતળી પારી નાખવાની એમની રીત, પસંદ હો તેને હો, ગળે તે નથી પસંદ પરંતુ આ અવતરણમાંનું તત્ત્વ મુદે સાચું છે, અને ગૈલીના કોઇ કોઇ દોષથી ઉદાશ પડેને લેખકના સત્ત્વને પક્ષ આપણે જોઈ ન શકીયે, તો તો આપણને શોઈ જ સત્ય પ્રાપ્ત થવાનું એ નિર્ગંદ, કેમ ને દોષરહિત નૈવી તો દેવને પણ ફૂલે છે એમ દોષરહિત આરિય

છૂટ રાખના અને પૈવિધ્ય ખીલવના, અર્ધમંગીન અથવા રેસિટેશન (recitation) ની રીતે વાંચનાં અને ઉચ્ચારતાં જેટલો અસરકારક છે તેટલો વિવિધસર અને સ્વતંત્ર છે. દોકરા, ચોપાઇ, અનુષ્ટુપ, વસંતતિલકા, ઉપજાતિ, રાગા, લાવણી, સવૈયા, શાદૂલવિકીરિત, જેવાની લાંબી ધારા વહે તેટલી એની પણ રેલાવવા જમ્મ્યે તો એકસરી કંટાળો લાગે એ વુદી વાત, પરંતુ દૂંકા વિષય માટેના પદ્યબંધ લેખે એનો વધારે ઉપયોગ થવો ધટે છે. ઊર્મિંગીતો માટે એ વપરાશમાં નથી તેનું મુખ્ય કારણ આપણા લેખકોનું એ બંધના ના-વુદ્ધ વિવિધ સામર્થ્ય વિશેનું અજ્ઞાન જ હતું.

હવે આપણા નમૂનાઓની બાવા ઉપર આવિયે.

સંસ્કૃત નાટકોની રૂઢિ પ્રમાણે રાગ એ તો ઉત્તમ પાત્ર. તેના મુખમાં સહુ મોર (કે ૧) જેવી ગ્રામ્યતા ન શોભે. કિં ઓ મા સોતા શબ્દ છે તે પણ આ રીકાને પાત્ર છે. મુહુરે શકે (કે ૩) જેવી રચના વખાણી શકાતી નથી લોચનિયાં લિંગયે (કે ૯)-મીરાં, દવિ દ્વારામના પદ અને ગીતગોવિંદ જેવા સાહિત્યમાં જે દ્વયપદ નહીં એટલું જ નહીં પણ ઉચિત, કેમ જે વિષય, ભાવ, પ્રસંગ, પાત્ર અને વાતાવરણને બંધબેસતું, તેને અવિચારીપણે ટેર ટેર વાપરવાની ફેશન (fashion) ફેલાવવાના સાહિત્યપાતકને માટે આ જમાનાના વિદ્વાન લેખકો અને ભાષાને મરોડ ઉપજાવનારાઓમાં આગેવાન લેખે રા. ગ. કેશવલાલની જવાબદારી ઓછી નથી. [જુવો આગળ, પ્રકરણને અંતે.] કિં ૧ માં માત્ર વિહંગ છે તે કદતાં યુજરાતી સાહિત્યમાં એ પંખીને માટે સીંચાણો નિંદાશબ્દ તરીકે રૂઢ છે, તે વધારે સારો છે (કે ૧). કિં ૨ માં મુખ્ય છે, તે કદતાં કેનો વધારે સ્પષ્ટ આંચ શબ્દ સ્હો. કિં ૯ ના જેવો સારો શ્લોક કેના આ ભાગમાં એકે જણાતો નથી.

અર્થના પેટાભાગ ઉપર પાછું કઈકે લંબાણુ થશે. મૂક્કના બીજા અને ત્રીજા શ્લોકને સાથે ધ્યાનમાં લ્યો. બંને અનુવાદકો આ શ્લોકયુગવના મુખ્ય અર્થને કથવામાં હાર્યા છે. પંખી પાસે હતો ત્યાંસુધી લટકતા મણિના જે કુંડાળા તેજકુંડાળા લાગના હતા, તે હવે મણિના સ્થિત્યપરિવેશ જેવાં જ જણાય છે અને આશો. મણિ હિલો. મોરો. થયો. હોય એવી ભ્રાંતિ થાય છે. કાલિદાસના અલાતચક્રપ્રતિભં રાગરેસાવલય (૨) અને " પ્રમાપદ્રવિત મણિ " (૩) એ બેમાં, એ બેના સાનિધ્યમાં આ અર્થવિશેષ અનુક્રા છતાં સ્પષ્ટોક્ત છે. એવી અનુક્રોત્તિમાં વિશેષ સુદરતા છે, તખ્તાઝાયફાને માટેનો એક આવરક ગુણુ—દરેક મતિ વક્તા જુવે તેવી સુસ્પષ્ટ જોતાઓ પણ જોઈ શકે એવાં જ વર્ણન વક્તામુખે દરાવવાનો ગુણ, આમ જ સંધાય છે; ઉપવૃત્તિ જેવાના આગળી કરીકરની દેખાડવા મથતાં પીંજણુ શા વર્ણનો વડે નહીં. અને આ મન સ્વીકારી લેતા બંચાય તેઓ પણ કળ્ય કદરશે, જે કાલિદાસ તો અનેકનેક વાર આમજ કરે છે: ગતિ વગરનો એના પ્રવેશમાં ભાગ કોઈક જ અને તેમાં-પણુ આવા ગતિવર્ણન ખરા; પ્રવેશમાંના પાત્રોની ગતિ દોડી હોય, ત્યાંપણુ તેઓ બીજાઓને વધારે ગતિમાં સુકતા હોય, અથવા તો તેમની આંખ આગળ બીજાઓની વધારે ગતિ હોય, જેવડે કાર્યતું એક આવશ્યક પગથિયું સ્હડાતું કે ઉતારાતું જ હોય. કાલિદાસ એટલે જ આજે હીને વળગે એની સુંદરતાની મર્તિ. પંક્તિએ

પદ્ધતિઓ ગિત્ર દોરી શકો એવી સ્પષ્ટ સુરેખતા આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં એનાથી વિશેષ નહીં જડે. અને એના અનુવાદ કરવા નીકળિયે છીયે—હું જેવા ચરમેધળ ! દુનિયાનો ન્યાય, દુનિયાની પ્રાદક્ષતા, દુનિયાની રસિકતા, દુનિયાની અમરતા, એવી જ. અને દિવસો અને રાત્રિઓના પરિશીલન પછી એ અગાધ રૂપસાગર અગાધ છે એટલું પણ જોવાઇ જાય છે અને પાછું બૂલી જવાય છે, તો અમારા વાચનારા, અમે પ્લેગાવિયે તે ચરમા પ્લેરીને જોનારા, કેટલું જોઈ શકવાના !

ટીકાકાર, અનુવાદક, અને સ્વતંત્ર લખનાર, જે કથવા ભાગતા હો તે અર્થને ત્હમે પોતે સ્પષ્ટ જુવો: જોઈ જોઈને મનન કરો, જે એ અર્થમાં બીજ, ચડ, પાન, પુષ્પ, ફલ, ક્યાં ક્યાં ક્યાં ક્યાં. એની અંદર જે એક સરખો રસ વહે છે તે જાતે પામે, અને વાંચનારને પમાડવા મથે. આખો વૃક્ષ બાહ્યતર સ્વરૂપમાં, તેની શક્તિ-અશક્તિ, તેજ-છાયા, જંબાઈ જંડાઈમાં; અને તેના કુદરતી ઉપવન વા વનમાં પ્રથમ જાતે નિહાળો, અને પછી તે દર્શનને આલેખવા મથો. આલેખતાં આલેખતા અનેક ચિત્ર ફાડવાં પડશે, એમ કરતાં કરતાં જ ચિતારા બની શકશે, રેખા રંગ અને ખાલી જોયના અન્યોન્યપૂરક અર્થવાળું ચિતાર કલાતંત્ર શીખી શકશે, અને રસવાદક જીવંત ચિત્ર સાધી શકશે, ન અન્યથા.

આ સધાય તેનું નામ perspicuity, વિશદતા, પ્રસાદ. ખરો પાકા રંગનો અમર પ્રસાદ આ જ. સાહિત્યકૃતિનું,

कुसुममिव लोभनीयं यौवनमंगेषु संनखं
(નવયૌવનનો ખીલ્યો ફુલપ્રલ શો બદાર અંગંગે) *

તે આ. પદ્માવિત્યનો પ્રસાદ તો માત્ર પરિમિત વિચારશક્તિના બાલકોને રમવાનો ઘૂપરો અને કૃત્રિમ કવિતામય પદાવલિ (poetic diction) એ તો પ્રસાદ નહીં એટલું જ નહીં પરંતુ તેની જીવલેષુ શોકચ. ત્હમે ખરી ખરી રાણીને ચાહો છો કે શોકચને, તે લખવા માટે તેના આરંભમાંથી જ નિશ્ચય કરી રાખજો. કેમ કે પડી ગયેલી ટેવો અને જામવા પામેલા રંગાપરાગમાંથી પછી આખ ઉધડયે પણ મુક્ત થવું વિવશ છે.

રચાથી અસરકારકતાનું સાચું સાધન આ પ્રસાદ છે. ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યકૃતિઓની આપસરા જેવી અમરતા અને મોહકતા આને આભારી છે. રસ કેટલો આછો કે ઘેરો, શબ્દ કેટલો આકર્ષક કે મૃદુ, વાક્યરચનામાં કર્તાક્રિયાપદવિશેષણવ્યવસ્થા અને ભારવ્યવસ્થા, એ તમામ

* કાશિદાસ, અભિજ્ઞાનસકુંતલા નાટક. અનુવાદ ટામમાં મુદ્દયો છે, સંસ્કૃતમાની નાન્યતર જાતિ અને અનુવાદમાની નરજાતિ એ બેની વાક્યમાં ટકર થાય તે ન થવા દેવાને ઉપર ટાંકવામાં આવેલો વસંત માસિદ, ચૈત્ર ૧૯૭૪ ના અંકમાંનો ન્હારો નિબંધ જોરો. તો તેમાં આ પદ્ધતિનો અનુવાદ જદા શબ્દોમાં, લોભનીયં શબ્દને વળગી રહીને કરેલો જેવામાં આવશે: ને ખીલ્યું અંગંગે નવજોબન ફુલસમાન લોભવતુ. ને ખીલ્યું અંગંગે, આખો પાદ શુરુએનો, એની પથરચના ચલાવી લેવાય કોઈ કોઈ સ્થલે જ, વળી ફુલસમાન એમાં કુસુમમિવનો માત્ર શબ્દાર્થ છે. કુલથી કબસઈ જવા જોબનવાળી લડાનો બદાર જેની આખ આગળ દોય, તેને રંગારો એ જોનો અનુવાદ કીકો પટે

અંગના યથાભોગ્ય સૌખ્યમાં જ આખા શરીરની કાંતિ જેવો પ્રસાદ વસે-લસે છે. પદ-લાલિત્ય કે અલંકરણ કે શબ્દશુદ્ધિ કે વિચારગોઠવણી કે પ્રવાહિતા કે લાઘવ કે સરલતા કે સુકુમારતા કે ચોટ કે એવા કોઈ એક જ ગુણમાં એનો અધ્યારોપ કરનારા કાણા છે. સાહિત્યક્ષેત્રમાં આવેા અધહસ્તિ-યાય ધણેા ચાલે છે માટે ખાસ ચેતતા રહેવાનું છે. સપાટીથી તલ મુધી જે કૃતિમાં પારદર્શક વિચારશુદ્ધિ નહીં તેમાં પ્રસાદ હોય જ ક્યાંથી ?

બીજો શ્લોક ફરીને જુવો. કાલિદાસ ઉપમા વડે તાદશ ચિત્ર કલ્પનામાં પાડે છે, ત્યાં અનેઈ (કે) શું ? શા માટે ? મને અહીં મ્હારા કેટલાક કેળવાયેલા પણ ગુજરાતી શબ્દભંડોળમાં બીખારી મિત્રો સાંભરે છે. એઓ વાતચિતમાં જ્યાં બંધબેસતા શબ્દ જોઈએ ત્યાં ધણી વાર ઇંગ્રેજી શબ્દો વાપરે છે, જ્યાં ઇંગ્રેજી ના વપરાય એવા સંજોગમાં સપડાય, ત્યાં ‘પેલું-પેલું’ એમ શંકાં મારે છે. ‘જેની જોડ વા ઉપમા નથી’ એવો સ્પષ્ટ અર્થ કે ‘‘ પેલું-પેલું ’’ એમ શંકાં મારે છે. ‘ જેની જોડ વા ઉપમા નથી ’ એવો સ્પષ્ટ અર્થ ના હોય છતાં ‘‘ અનેઈ ’’ શબ્દ વપરાયો હોય, એવે સ્થળે તે અનુગતો છે. શબ્દમાહુલ્ય ગદ્યપદ્યની કેટલીક શૈલીઓમાં ચાલે બધકે આવશ્યક છે, અને હીક સધાયુ હોય ત્યાં ભૂપણુરૂપ છે. પરંતુ કાલિદાસના અનુવાદમાં અને આવે સ્થળે. મ્હારાથી ન ખમાય, ખાસ કરીને રા. કેશવલાલ જેવાના લખાણમાં તો ન જ ખમાય, કેમ જે ગુજરાતી શબ્દભંડોળમાં રા. કેશવલાલ જેવા માતબર આ ઝમાનામાં કોષક જ હશે, તે સારી રીતે જાણુ છું.

એ જ શ્લોકમાં અંગારક શબ્દ વાપરીને એઓ શ્લેષ વડે મંગલ ગ્રહનું સૂચન અંદર આણે છે * એ પણ અસભ્ય છે. કાલિદાસમાં આ સ્થલે એવો શ્લેષ નથી, એટલું જ નહીં પણ ટૂંકા શ્લોકમાં તેણે મંગલને જે રીતે ઉપમાનપદે આવેો છે તેથી સ્પષ્ટ છે કે તે પહેલાંના કોષ પણ નજીક સ્થલે મંગલનું સૂચન પણ અનિષ્ટ છે. બધી કલાનું એક આવશ્યક તત્ત્વ આ છે, કે જે રંગ, જે ચિત્ર, જે અસર, જે ચોટ અમુક બિંદુએ મુકેલ હોય, તે તે જ બિંદુએ રાખવાનું છે.

હા શ્લોકમાં બંને અનુવાદક કંચુકી જેવા પ્રિયંવદ દરબારીના

રોષેણ તે માર્ગણતાં ગતેન અનેન નિમિન્નતનુઃ

એ શબ્દોને ઉતારવામાં હાર્યા છે. બંનેએ શ્લોકમાં ગાઠવું પણ ઉમેર્યું છે. કે ઉમેરે છે , બિન્ન તંયુનિ પાસ; કે ઉમેરે છે વામ્ની; ક્યું ઉમેરણ વધારે ખરાબ ?

બીજામાં વિશેષ તેજસ્વી એ ઉમેરણ છે. કાલિદાસની કૃતિઓમાં બીજાં આવા સ્થલો જુવો અને એ ઉમેરણ વિશે હીક લાગે તે મત બાધો. વળી આ આઠમા શ્લોકમાં આપણા બંને અનુવાદકોની કૃતિ મને તો મૂલ કરતા વધારે ઘેરા રંગે ચિતરીને સુંદર વસ્તુને જોઈ સુંદર કરીને દેખાડનારી લાગે છે, સારા ચિત્રોને જેમ છાપખાતું પ્રતિકૃતિઓની દમરો નક્કલ કસાડી આપે છે એ સેના બળવતાં, મૂલ જેવા નાણુક રંગ કે રંગમિશ્રણ પોતાથી ન જ બને એટલે જેવું બને તેવું કરી આપે છે, તે પ્રમાણે.

આ દોષ કે દેખા વળી વિશેષ ઘેરા જણાય છે.

ભયડી ભુજબુજમમાંહે

આલિ ગવા જ ચળવીચળ અગ થાયે !

આ વિશે શું કહું ? સૈદીના એમના આદર્શ મ્હાગ આદર્શથી કોઇ ને કોઇ અચમા અત્ય તાત્પર્ય ભિન્ન હોવા જોઇએ, — બીજી તો શું કહી શકું ? વાત્સલ્યની પગલાપામાં ય પ્રધા લાગણી આનંદની પ્રસન્નતા રહે છે મૃગારની પરાકાષ્ઠાનું જીવંત લક્ષણ છે. પુત્રને બેટવાન પ્રસંગમાં આના ઉત્કટ સખ્દોને વેડી મારે, તે લેખક લાખા વિરહને અતે ફરી મળત પ્રિયાને બેટવાના પ્રસંગમાં તીક્ષ્ણતર સખ્દો બેસક જોઇએ, તે કથાથી દહાડગે ? અથવા તો

આલિ ગવા જ ભયડી ભુજબુજમમાંહે

અંગે અધીર કંઈ નર્તતિયાં નચાયે !—

એમ નથી લખ્યું એટલે એમનો પાડ જ માવો ઘટે ! લેખનિયાં અને નર્તનિયાં સાથે આજીનારી આવી દીને દાવના ઉપકવિ-અપકવિઓની એક દુઝડી આપણી કવિતામાં લલિત માર્દવના અનેરા નમૂના તરીકે ઠેર ઠેર ગાઈ બતાવત, અને તેમાં ‘યાંયાંયા બિજાયે,’ “ઊઊઊબરાયે,” “યાંયાંયા નચાયે,” ગાતા, કંઈ અને દાવના અનેક રહેઠાઓની સાથે મનિરાની રમઝટ પણ જનમન સગીતની વેચાણ ગુલામડી જેવી ગરીમ ખીચારી શુજરાતી કવિતા !

*Valabjee Ramjee*અકરણ ૩ અનુકૃતિઓ

હવે આપણે વિષયાનુક્રમ આપણી આગળ અનુકૃતિઓને આણી મુકે છે. અનુકૃતિ શબ્દને જરા તાણીએ, તો હુનિયાનું ધાપુ સાહિત્ય એ વર્ગમાં પડે એ જાણીતું છે માણસ અનુકરણરૂપી પ્રાણી છે અનુકરણ કરતા કરતા પ્રયાસમાં સર્ગશક્તિ પણ બળે છે, અને એમ બાલક વધી વધીને માણસ થતામાં વાચા અને રીતભાત, હુન્નર અને કલા શીખે છે અને ખિલવે છે હોમરના જેવા મહાકાવ્ય લેટિનમાં કેમ નહી, લાવ હુ જ રમી જોઉં, એ મહાકાવ્યોએ વર્જિલ પ્રેરાયો હોમર અને વર્જિલ જેવા મહાકાવ્યો પોતપોતાની ભાષામાં વિરચવાની મહાકાવ્યો ઠેન્ની, ટેરસો, રુષિન્સર, મિ'ટન, આઇકેલ મધુસૂદન ઢત્ત, આદિને સ્ફુરી મિ'ટને વિષયો પસંદ કરેલા તેમાં, કેટલાક એની પહેલાના કવિઓની યાદીમાં તેમ એની યાદીમાં પણ “રાજ આચાર અને એના ગોળ ટેમલ ઉપર વિરાજતું એના વીર સાથીઓનું બહુમડલ” એ વિષય, પૌરાણિક ઇતિહાસની પદ્ધતિએ, મહાકાવ્ય રચવાને માટે હતા આ વિષય મિ'ટન પછી પણ ધણા કરિકંદોને આકર્ષિતો રહ્યો, અને ઓગણીશમી સદીમાં “કવિતાયોગ્ય વિષયના અભાવવાગા ખાતી ઝખાનાના ગાયકગણો” — જાણે એના ઉપર, અને એને મળતા નાંખીજિયન, જર્મન, આઇસલેન્ડિક, આઇરિશ, ફ્રેચ અને ફારસી રાસાઓ (songs) ઉપર તુર્કી જ પડ્યા સ્કોટલે ધિ લે આફ ધિ લાસ્ટ મિન્સ્ટ્રલ (“છેલા મારોટનો પ્રમથ”) એ કાવ્ય લખ્યું તે વખણાયું, એટલે એણે

“The idle singers of an empty day.”

W Morris,

પોતે અને પછી બીજાઓએ એવી અનેક પદ્યનવલિકાઓ રચી: ભિમંગીત (lyric), મહાકાવ્ય (epic), નાટક (drama) ત્રણેનાં તત્ત્વોનું નવું મિશ્રણ કરીને, અને આખો રંગબેરંગ ભવ્યને બદલે જનસ્વભાવ તથા અનુભવની સામાન્ય કોટિને છાંયે એવો રચીને. સ્કોટની જ પહેલી ગદ્ય નવલમાંથી ઐતિહાસિક નવલની નવી કલાગતિ ઉદ્ભવી, અને એ વટવૃક્ષ આખી દુનિયામાં વડવાઇઓ નાખે છે. ઉ-વોલ્ટ વિહુટ્ઝમાને અપદ્યાગદ્ય આરંભ્યું, એટલે કે એ વિશિષ્ટ રચનામાં સમકાલિક સમર્થ લેખક તરીકે ધણા લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું એણે આકર્ષ્યું, અને એ કૃત્યપ્રધાન બીજા ગુજરાતીમાં ય વવાયું છે, * કાવ્ય એટલે મર્યાદાઓ વડે સ્પષ્ટ અંકિત પદ વા દેહવાળી, એકપુરુષગત-એટલે વ્યક્તિત્વ વા આત્મા વાળી છે એવી છાપ પાડવાની શક્તિવાળી, દર્શના અને કલાના સહધર્મચારે સાષ્ટી, વિશિષ્ટ શૈલીતંત્રો વડે સ્ત્રગ્ધરી, દર્શને દર્શને દિદક્ષા વધતી જાય એવા ચમત્કાર વાળી, સહૃદયના સ્મરણો અને સ્વપ્નોમાં ય વણાઇ જાય ને કિમપિ દ્રવ્ય અને એવી, સુંદરતામૂર્તિ. + કવિહૃદય એવી મૂર્તિ જ્યાં જ્યાં જવે છે, સાંથી પોતાને હાથે પોતાની વાણીમા એવી પણ નવી રચવા

* આગળ અપદ્યા ગયેલ એક અવતરણમાં રા. રા. ઠંડાનાલાલ લખે છે, “જેની નિયમાવધિ-ઓનો સાવલૌભ અખંડ સત્યાવાદ ગહારે ય તોડવો પડ્યો છે.” આમા અખંડ સમુદ તેના પૂરા-“નિરપવાદ” એ-અર્થમા લઇયે તો ઉત્તિ ખોટી થઇ જાય, એટલે એને rhetorical flourish તરીકે જ લેવાનો છે. અપદ્યાગદ્ય જેનાં “સાવલૌભ” નામ versiliber, free verse, વગેરે છે, તે વસ્તુતાએ તો ઉવોલ્ટ વિહુટ્ઝમાનથી યે થયું હતું છે. એ (કવિતાને બદલે ફરીફરીને rhetoric મા જઇ પડનાર) વાહનનાં પ્રથમ દર્શન બાઇબલના પૂર્વાર્ધ-“હોશા કરાર”-માંના કેટલાક ભૂતા ભાગોમાં થાય છે. અથવા તો તેની ઉત્પત્તિ એથી પણ ન્હી વાગે છે. કેમકે આપણી વેદનથીમાંના પણ કેટલાક ભાગનું બંધારણ અપદ્યાગદ્યના જેવું અતિશયિલ જ જણાય છે.

માનસશાસ્ત્ર (psychology) ની દૃષ્ટિએ જોતા, રા. રા. ઠંડાનાલાલના છંદો સામેના વિશેષ ધર્મ સૂક્ષ્મ બીજા, કે. કે. ડા. ના ઉપયોગને માટે અંદર કાણાની જે હાર પાડીને દોરીઓ બાધીને રાખવામાં આવતી પાટીઓ હરો એમ લાગે છે, જેમાંની કેટલી યે બાલક ઠંડાનાલાલની બાલચેષ્ટાએ છુટી ગઇ હશે, અને તેથી એ તેજ બાલકને મોટરાઓને હાથે કંઈ કંઈ ખમવું પડેલું હશે.

એમણે અપદ્યાગદ્ય ગુજરાતીમા ઉત્પાદ્યું તેનું સૂક્ષ્મ બીજા સામવેદી શ્રીમાણી કલોત્થ બાલકના કાનમાં છેક બચપણથી સામગ્રાનતું “ટાલન” અનેકાનેક વાર ઉતરેલું હોયું જોઇયે, તે હકીકત હશે.

બેરશ આ પ્રમાણે તો અપંગ વહીલ માટેની પાટીઓ ફેડનાર* બાલક અક્ષરશત્રુ જ બનવો જોઇયે, વળી બીજી દલીલ પ્રમાણે તો દરેક શ્રીમાણી બાલક અપદ્યાગદ્ય રચનાર જન્મવો જોઇયે, માટે ઉપવા બને તર્ક દુષ્ટ (absurd) અગર દૂરાકૃષ્ટ (far-fetched) અને ફેંકી દેવાના, એવી સામા દલીલ પણ થઇ શકે છે-માનસશાસ્ત્રી તર્ક અને ગાણિતિક દલીલ વચ્ચેનો મોટો તફાવત ન જાણના-રાથી જ. લાખોમાંથી એક બાલકનો પણ માનસવિકાસ આવું વલણ પકડે, તો જ્ઞાત ક્ષેત્રના સૂક્ષ્મ બિન્નેમાંનું એક, ઉક્ત પ્રદર્શનું કેઈ બચપણમાં પ્રવર્તેલું vera caput વાસ્તવિક કારણ હોયું છેક અસંભવિત નથી, એટલે-તથાપિ સારી રીતે સ્વચ-આવા તકોનો અર્થ હોય છે.

+ આપણી જાણીતી વ્યાખ્યાઓ અદોપી ચઢદાર્થી... ,સાત્મક વાક્ય... ,રમણીયાર્થ પ્રતિપાદક: શબ્દ:... આદિ મહારા જેવા અપરિચિત મુઝક કાવ્યને જ વિષયવસ્તુલ્લભ મધ્યબિંદુએ રાખીને રચા-યથી જણાય છે. પણ આવા વિષય આમ ટિપ્પણમાં તો-અહુ મોટા, એક ઐતિહાસિક નિબંધ તો શું પણ આખો ગ્રંથ ગાને બેઠ્યો મોટા છે, એમ કહીને પડતો મુકવો જ પડે છે.

પ્રાણ પાયરે છે, અને કમ્પનાકમ્પન, ભાવસમુદ્ભવિત, વિચારપોષિન, આવનારલગ્ના નવા નવા શબ્દ આપીઆપીને જીવનનું ઉદ્ભાવન કરનારી સાહિત્યવાદી વધે છે.

નર્મકવિતામાંનાં ટિપ્પણો અને કલાપીના કાવ્યો જીવો: શેલિ, પ્રાઇરન, વર્ડ્સવર્થ, ટેનિસન, સ્કોટ, આદિમાંથી એઓએ કેટકેટલું અનુકરવા પ્રયાસ કરેલા, અને સરવાળે કેટલું ચોક્કસ લખે સકયા છે. પેન્ગ્રેવ ગોલ્ડન ટ્રેઝરી (Penguin: Golden Treasury of Songs and Lyrics) પાઠ્યપુસ્તક લેખે વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થઇ, અને વીશથી વધારે વર્ષ આપી સહાય પ્રોફેસરોને સાથે શીખવાઇ, તે દરમિયાન આપણી આર્ટ્સ કોલેજોમાં ઇંગ્લેન્ડ કવિતા ભણતા ધણા ય જુન્ટરાતી કિશોરોનું ઇંગ્લેન્ડ લિરિક (Lyric Collection), આઇડિય (idyll), ઓલ્ડ (old) વગેરેએ કેટલું બધું આકર્ષણ કરેલું, તે જાણીતું છે. હરિલાલ હર્ષદરાય દ્રુવ, મણિલાલ નમ્બુભાઇ, ગોવર્દનરામ, મણિશંકર, રા. રા. નરસિંહરાવ, સર મનુભાઇ નંદરાવ, રા. બ. રમણભાઇ, રા. ગ. આનંદશંકર, રા. રા. ન્હાનાલાલ સર્વ એ શિક્ષણના બાળકો છે. એ જમાનાની કૃતિઓમાં વર્ડ્સવર્થ, શેલિ, પ્રાઇરન, ગોલ્ડન ટ્રેઝરી, આદિના અનુકરણો છે, તે નવાઇ નથી, એવા અનુકરણો ના જ હોય તો તે નવાઇ ખરી.

પરંતુ અનુકૃતિ શબ્દને આવા વિશાળ અર્થમાં અહીં લુ યોગ્યતા ઇચ્છતા નથી અર્વાચીન જુજરાની સાહિત્યની કૃતિઓમાંથી કેટકેટલી કયા અર્થમાં શેની શેની અનુકૃતિઓ છે, એવું મોટું પર્યાપક સંશોધન અહીં ઉપાડવાનો મ્હારો ધરાદો નથી. મ્હારે અહીં જે ત્રણ ખીલ નમૂના લઇને તેમની જ વતીઓછી અને માર્ગદર્શક દીકા કરવી છે, અને તે માટે પ્રથમ તો અનુકૃતિ શબ્દની સંકુચિત અને વિશિષ્ટ વ્યાખ્યા બાધવી પ્રાપ્ત થાય છે. ગ. રા. નરસિંહરાવની અંદા શેલિના મેઘની અને ગ્રેમીથિયસ અન બાઉન્ડ (Prometheus Unbound) માના કેટલાક અંશની, મ્હારી ગ્રેમનો દિવસ એ ઊર્મિ-ગીતમાલામાંના કેટલાક ખડે. ધ્રાઙ્ગિનંગના ડ્રામેટિક લિરિકોની (dramatic lyric), અનુકૃતિઓ ગણવી હોય તો બેશક ગણી શકાય, અનુકૃતિ શબ્દને પૂરતો વિસ્તાર આપી લખ્યે તો. પણ એવા વિશાળ અર્થ સાહિત્યચર્ચામાં થોડો જ ઉપયોગી છે, અનુકૃતિઓ કહેવાય છે વા કહી શકાય તેવી ધણી કૃતિઓ બહુ તો તે તે માતા-માતાઓની પુત્રીઓ છે, તે તે જાતની કૃતિઓ છે, અનુકૃતિઓ નથી. માતાનું હાર્દ પુત્રીમાં એકમે મુખ્ય અંશમાં ખડું, તથાપિ એ જાતે સ્વતંત્ર વ્યક્તિ હોય છે, વિશિષ્ટ લક્ષણો વાળી, માતાની ઊંચા માત્ર નહીં. રા. રા. કનૈયાલાલ મુનશીની નવલ-નવલોમાંના કેઇ અંત દુમા (Dumas) ની કેઇ નવલ-નવલોમાંથી એધે ઉતરી આવેલા કે એકાધ્યા અનુકરેલા હશે; કરણ યેવાના કેટલાક શુભ અને દોષ સ્કોટની નવલ-નવલોમાંથી એધે ઉતરી આવેલા કે એકાધ્યા અનુકરેલા હશે પરંતુ એટલા ઉપરથી પછીની કૃતિને આગવી કૃતિ-કૃતિઓની અનુકૃતિ કહીને વિવચને પડતો ના મુકાય, પછીના કર્તાને ન્યાયની ખાતર, તેની કૃતિની સ્વતંત્રતા પણ નેટલી નેટી હોય તેવી નેટલી ખતાવવી પડે માટે પરિભાષાની એકસાઇ પણ અનુકૃતિ શબ્દનો કંઈક પરિભિન્ન અર્થ માગે છે અમુક કૃતિને પ્લેઘાની કેઇ કૃતિ સાથે આદિથી અંત સુધી સંરખાના, તે મોટે ભાગે એ પ્લેઘી કૃતિના પ્રતિબિંબ જેવી લાગે, અને પ્રતિકૃતિ છે એમ ઠરાવવા નેટલી બનેલી નિકટવા તો ના હોય, સારે એ બેડકામાં મોટી તો નેટલીની નકલ વા અનુકૃતિ

અનુવાદ અથવા લગભગ પૂરી પ્રતિકૃતિ નહીં, તેમ સ્વતંત્ર પુત્રી ગણાવા જેટલી બિન્ન પણ નહીં, માટે તે અનુકૃતિ.

રા. રા. નરસિંહરાવની ચંદા તહમે વાચી હશે; રવ. કલાપીની કમલિની તહમે વાંચી હશે. બંને સાથે કોઇ વાર વાચી છે? વાચી હુવેલ: એ જ છંદ, એ જ લંબાઈ, એ જ રમતિયાળ લલિત દરચોતું લાલિત્ય લડાવનાર શૈલી: કમલિની ચંદાની અનુકૃતિ છે; બંને રમકડા મુંદર વિનોદવસ્તુઓ છે. ચંદા પૂરતી લોકપ્રિય છે. કમલિની એટલી જાણીતી નથી. શુજરાતને હજી સૌંદર્યની જાતપરખ નજેરી છે. કોઇ ને કોઇએ શુજરાતી સૌંદર્યને પણ શુજરાતને બતાવી આપવાની એવા બળવવી પડે છે. કમલિની તરફ આ નિર્બંધ વડે ધ્યાન ખેંચતા આનંદ થાય છે. *

એમાં કય કૃતિ રહડે? આવા સવાલ સાહિત્યક્ષેત્રમાં શિખાઉઓ જ પછે. દરેક સારી કૃતિમાં વિશિષ્ટતા હોય છે. અને ઘણી વિશિષ્ટતાઓ એકબીજાથી અપરિમેય હોય છે. મોતી રહડે કે રત્ન? સ્ત્રી રહડે કે પુરુષ? કવિતા રહડે કે સંગીત કે ચિત્રકલા?

આવા સામા સવાલ એમાંથી કયા કવિ રહડે એવા પ્રશ્નને ઉડાવવાને જેટલા વાજબી ગણાય, તેટલા તે એક જ જાતની એ કૃતિઓની સરખામણીમાંથી છટકવાને માટે ઉપયોગી નથી. તેપણ આટલું તો એવી સરખામણીમાં ય ઘણી વાર વીસરાય છે, કે પ્રસ્તુત એ કૃતિ એક જાતની છતાં પણ બે જુદા કર્તાની છે, અને દરેક સારા કર્તાની દરેક સારી સધાયથી કૃતિમાં કદને કદમાં લાક્ષણિક અંશ હોય જ વળી વિષય જુદા જુદા, તેના ય ફેર પડે. કમલિનીના વિષય ચંદાના જેટલો આકર્ષક ન જ હોઇ શકે, કવિએ તે સાધવામાં ઘણી વધારે કસોટી મેળવી હોય તો પણ. ચંદાના વિષયમાં વ્યોમ, ગ્રેધ, સિંધુ, સંધ્યા, શુક્ર, ઝાડ તળેનાં આદરણીય માંદીને મહાઉપગ્રહોના વિશ્વભ્રમણ સુધીના પેટાવિષયો કુદરતી રીતે આવે, એટલું જ નહીં પણ એ દિવ્ય જોનાઓનું સ્વર્ગોક્તસંગીત (કહી દે) પણ આવે કમલિનીમાં પણ કવિએ વિષયોની લગભગ ચંદાના જેટલી રસિક પરંપરા યોગ્ય છે, તે એના વિજયને માટે વિચારશીલ વાચનાર એના કલાચાતુર્યને ઊંચું ગણવાને પણ લલચાય અને, ઉલટ પક્ષે, વિષય જાતે લોકપ્રિય બને તેવો હોય, પરંતુ તેને યોગ્ય રસ એક સરખો સધાય છે, તો જ તે લોકપ્રિય બને છે. આ વિષયમાં ચંદાને મુખ્ય કુમારિકાવસ્થામાં દાખલ થની, પણ બાલિકાનું રમતિયાળપણું હજી એવું ને એવું ટકેલું છે, એ પ્રકારની વર્ણવી છે,—કિશોરાવસ્થાની કોઇ અપ્સરાપુત્રી જેવી. આમાં એના રસની લોકપ્રિયતા છે. અને કેટલીક નજીગી કહીઓ છે, તેપણ એકંદરે આ રસ એકસરખો સધાયો છે ને કલાવિજય, કલાપીનો કમલિનીમાં છેક જુદી જાતનો કલાવિજય છે, તેનાથી ઉતરતો ગણવો કે રહડતો, એ વિશે જુદા જુદા અધિકારી નિરીક્ષકો રુચિ પ્રમાણે જુદા જુદા મત આપે, એવું પણ બનવા જોગ છે.

* હૃદય ત્રિપુટી વિશેના ન્દારા બ્યાખ્યાન માટે જુનો 'દિનન્દુમાન' પત્રનો ૫ સ. ૧૯૨૨ ની દીવાળીનો અંક

દરેક કર્તામાં વિશિષ્ટતા હોય છે એ હમણા જ આવી ગયું. આવી વિશિષ્ટતાઓના વર્ગમાં તેના લાક્ષણિક દોષો પણ આવે છે. આ દિવ્ય ગોળાઓના સ્વર્ગોદ્ભવગીત (the music of the heavenly spheres.) ની કડી જીવો:—

એમાં એમાં રેત સરસું નાવ મુજ ઘસડાય જ્યાં,
મધુરા રસીલા મંદ ઝીણા મુંદરા મુર થાય ત્યાં;
માત્ર દિવ્યજનો મુલે એ મીઠું ગાન મનોહરું,
ને મુલે હરજી આહરું, ને ઊંધ મીઠી લે ખરું.

આ દિવ્યસંગીત અમુક સ્થલોમાં અમુક સંજોગોમાં અમુક લક્ષણોમાં જ થાય છે? ના: એ થાય છે તે જો સત્ય હોય, તો તો એ નિરંતર ચાલી રહે છે, ચાલી રહેલું જ છે. આ દૃષ્ટિએ જોતા, કડી ૭ ૮ અને ૯ ને સાથે લખને તેમનો એકદર અર્થ કર્તાને ખનતો લાભ મળે એમ કરિયે; વળી કવિને ઘણી વાર અછડતું દર્શન જ કરાવતું પડે, જે વિષયો કવિ છેડે અથવા તેના વર્ણન અલંકાર આશ્રય આદિમાંથી સ્પષ્ટ થાય, તે સર્વનું સંપૂર્ણ દર્શન અશક્ય, એ બધું યે સ્વીકારિયે: તથાપિ જેટલું અંશદર્શન કવિતામાં આવે તેટલું પૂરા સત્યની સાથે રમ્ય રીતે બંધબેસતું તો હોતું જોઈએ. અને તે અહીં કવિથી સંધાયું નથી: રોમેન્ટિક રોલી ઘણી યે વાર સાધી શકતી જ નથી.

ખીજી રીતે જીવો. આ નવમી કડીમાં ૪ થી ૫ કિતનો શો અર્થ? કર્તા કે તેના અનન્ય ભક્ત કેાધ્યે કહી શકશે ખરા? હરિગીતના ધૂધરામાં રમતિયાળ રમ્ય શબ્દો વગાડતા વગાડતા આ ચોથી લીટી પણ વગાડી લેવી; એટલી વાર વાચનારે પોતાની છુદ્ધિને, કવિના કે અંદાના મૂલ્યાંકન માટેજ, મીઠી બંધ લેવા દેવી. આ કવિતા એટલે કે વિચારપ્રવાહ છે, એ તેટલી વાગ વીસરી જતું; સ્વર વ્યંજનની રમ્ય આનુપૂર્ણતા લખમાં જ લીન થવું.

વિચારમાં કંઈ ઉતરતા (અથવા ચઢતા) જે ભાગજડો આવે છે, જે ઉઠવા ન દેવી અથવા તો તેની નિરાકૃતિ સાધવી એમાં જ વિચાર અને કલાતો વિનય છે, તેવી આ પ્રભાશે રા.રા. નરસિંહરાવની સારામાં સારી કવિતામાં ૫ એમ ને એમ પડી રહેલી દેખાય છે. એ સપાટી ઉગર બિહરતી કવિતા એવું કશું જોતીજ નથી. જેને જેને ગૂચો ખટકે તે તે તેટલા એ નૃત્યલીન કવિતાને માટે અપાત્ર 'લોકો પણ મોટે ભાગે સપાટી વેદનેજ મોહનારા, એટલે આ ગૂચો અને આવા દોષો તેમને જણાયે નહીં.

ક્યાપીના દોષ જીવો તરેદના છે. એ છુદ્ધ વિધાયક જે કંઈ કરવા માટે છે તે અંધાર ઝડપે ધડી નાખે છે. એટલે બેપરવાઈમાં કેાધ કેાધે અનુચિત શબ્દ, મૂલ્યન, આદિ રદી જાય છે. કમસિનીની ૭ મી કડીમાં શાંત રમ્ય એ શબ્દો વિચારો વિચારતા જ જોશો જે અહીં શાંત વિશેષજ બેસતું નથી; કશું વધારે બંધબેસતું, તે પણ એકાએક મુઝે એમ નથી.

ક્યાપીએ કમસિનીના જે અંત ચોળ્યો છે, તે આ મોટે ભાગે આજા રંગનો રહેલો જોખો એવા વિષયને માટે જરા ઘેરો પડી જાય એવો છે. એ આજીએ આગો નિમંવાદ ચંદામાં નથી, તો ખીજી જાણુએ—

આગિયાનું નીલવર્ણ તેજ (કમલિની, કડી ૨),
 ચંદ્રલાંછનનું તલ બ્રૂકમાન અને કાળજી-આજેલ આંખ રૂપે સૂચન (કડી ૪),
 પતંગિયાનું અપ્સરા રૂપે વર્ણન (કડી ૧૫),
 હંસલાની ડોલરમાલા સમી ડોક (કડી ૨૦),
 સંખ્યાના આરંભના રંગની કોકિલની કીડી જેવા કાશ્વરસ સાથે સરખામણી (કડી ૨૬),
 રાત્રિમા સિંહની અંગાર જેવી આંખ (કડી ૨૭),
 —એવી એવી વર્ણનખૂબી પણ ચંદ્રમાં મળે એમ નથી.

જે કવિ વા કૃતિ પાસેથી મળી શકે તે લેવું અને તે પૂરતા તેને વખાણવો. મગદૂર ઉપરાતની માગણીઓ કરી અગર આશા રાખી રાખીને તે મળે નહીં માટે અસંતુષ્ટ થવું, એમાં સમભાવની વૃત્તિ નથી. વિવેકી સહૃદયતા કે શાણી ન્યાયવૃત્તિથી એ એવો અસંતોષ વેગલો છે. જે હાટમાં જે સોદો જ ન હોય, —જેમ કે દુકાની વાર્તામાં પાત્રોના ચારિત્ર્ય-વિકાસ, —તેને માટે ત્યાં જાણી જાણી વાણીતરને જામતો સ્વાદ ચખાડવો, એમાં વ્યવહારુતા પણ નથી. મીઠાશથી વદાય થઈ ખીચું હાટ શોધવું

મતલબ કે સાહિત્યચર્ચા મોટે ભાગે શુણ્ડર્શી અને શુણ્ડર્શક હોવી જોઈએ. જમાને જમાને કવિઓ, દીશકારો, પંથપંકો, અને વિદ્વાનોમાંથી સમર્થી હોય છે તે આ ધોરણે ધરી ધરીને પોતાને આવડે તે ભંધા ય સૂઝમાં પોકાર્યા કરે છે, અને જોખ્યા કરે છે. તથાપિ સાહિત્યચર્ચામાંથી દોષદર્શિતા અને દોષદર્શકતાની નિંદા પ્રવૃત્તિઓ ઓછી થતી નથી. આનું રથાચી કારણ જનસ્વભાવ છે. વિચિત્રતાપૂર્વકો, પોતાના સાકડા ચર્ચુલ ખદારનાને વખાણી ન શકનાર ધૂમાવિષ્ટ નિંદકો, અને એવા એવા આ ક્ષેત્રમાં પોતાનું ટુંક હાકપેજ રાખે છે, અને પરપ્રત્યયનેય તેમ જ્ઞાનલવણવિદંધ લોકના દોડદોડ અને શોરબકારને લીધે, શાત સ્વભાવના અને સ્વતંત્ર મત બાધવાની શક્તિવાળા ધણા કવિતાભક્તો મતામતિના ખાંડનમંડનમાં પડતા જ નથી. કવિ અને કૃતિ માટે જે સત્તા ધીમેધીમે છેવટનો નિર્ણય આપે છે, તે આ રૂપ્યાસી, સમદર્શી, મૌન લોકમનની સત્તા છે, છાપે ચઢકતા અને વાદવિવાદનું ધાધલ મચાવતા લોકમતની સત્તા નથી.

૨ા. ૨ા નરસિંહરાવની કવિતાને સપાટી પર પ્રકાશવતી કહું છું, તે એકંદરે લેવાનું છે. એમના કવિતામંડળમાં અપાનાદ રૂપે કેટલોક ભાંડું અને સૂક્ષ્મ પણ છે જ. આપણા આ અનુકૃતિપ્રકરણમાં લઈ શકીએ એવો આનો એક ભાગો દાખલો એમની કૃતિઓમાં મળી આવે છે. કમલિની મૃતનાથી લગભગ સ્વતંત્ર જેવી અનુકૃતિ છે, તો અનુકૃતિનો આ નવો દાખલો મૂકના લગભગ અનુવાદ જેવો છે. વર્મત તાસિકના ગોવર્દનસ્મારક અંક (અધિક ચૈત્ર, ૧૯૬૩)માં ૨ા. નરસિંહરાવના—“સ્વ ગોવર્દનભાષાનાં છૂટક સ્મરણો” એ ગદ્યલેખનો અંતભાગ વ્યવે. અને માથેસાથે સમાલોચક ત્રિમાસિકના ગોવર્દનસ્મારકઅંક (અષાઢ ૧૯૬૩) માં એમની જ “ગોવર્દનભાષા” એ પદ્યકૃતિ વ્યવે. ગદ્યકૃતિ ૧૯૦૭માં પહેલા અને પદ્યકૃતિ બીજા માસમાં લખાયાની છે. બંનેને સખાવે. પદ્યકૃતિ સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ છે (૫ ૯૩-૪), અને એ પહેલાના ઉપવા ગદ્યલેખનો સમાવેશ એ જ એપીના ટિપ્પણમાં દર્શાવેલો હશે છાપેલો છે (૫ ૨૪૫)

ગદ્યમાં—પ્રભાતના અંધકારમાં ઘેરાં પ્રભાતિયાં ગાતો,

સાંપ્રિના ચમકતા અંધકારમાં ઉંચ લાવ ઉદીપતો, સાગર,—એમ વિકલ્પ છે; અનુકૃતિમાંથી એ વિકલ્પ લડી ગયો છે. આને લાભ ગણીયું કે હાનિ ?

ગદ્યમાં—તારાજડિત આકાશથી તે ફાસ્ફરસના પ્રકાશથી ચમકતા તરંગના ફેન સુધી સર્વત્ર એકાકાર કારમીરુ સવિદના સ્ફુરાવનારૂં શાંતિનું પૂર—છે. આ પણ અનુકૃતિમાં આણું જ જણાય છે.

અનુકૃતિમાં એક વિશેષતા આ છે,—

ઉદ્ધિસુરનાં આછાં બિંબો બની નલતારસા

ધ્વનિત કરતા એ ગાનોને ઝું જ્યોમગુહા વિશે !

આ દૃષ્ટના કુદરતી કે લલિત ગણી સકાય એવી નથી, વિચિત્ર અને દુશ્ક (conceit) છે. એને આટલો બચાવ થઇ શકે ખરો જે કરુણ રસમાં અને ખાસ કરીને વિરહકાવ્યમાં કદીને કદી કન્સીટ (conceit) આવી જાય, એ અકુદરતી નથી. વિરહીના મગજમાં લાગણીપૂરના ઉછાળાઓ પ્રભાણે છેક ઘેલછાના સીમાડા સુધીની કન્સીટો (conceits) ચક્રો વમળો અને ખુદખુદોના જેવી ટુટ્યા કરે છે. અથવા તો આ બે પંક્તિઓને ઉપમા ગદ્યમાં ગતું પ્રતિબિંબ પણ ગણી લેવાય.

અ તે ગદ્યમાં માત્ર વસ્તુકથન છે. કેટલીકવાર નર્થ કથન જાતે જોયી અમર દવિતા હોય છે: જુવો—

આ સમયે આ દેખાવમાં પ્રતિબિંબિત થઇને એ ગ્રેમલ મૂર્તિ, એ મિત્રના મધુર આત્મા, જાણે મહેને વીંટી વળે છે.

અહિં આ સમયે ઉડી શાંતિ ફેરે,

તહિં એ મુજ મિત્રનિ મૂર્તિ તરે.

અનુકૃતિમાં કર્તા એની “દવિતા” કરવા ગયા છે. અને મ્હારા નમ્ર મતે ફાવ્યા નથી. છેલ્લી કદી તો—લખાઇ ભલે, તથાપિ પાછી-છેકી નાખવી જોઇતી હતી. જે આવશ્યક નહીં તે બધું યે કલામાં નકાસું બાંધે હાનિકારક, એ કલાલાધવનો નિયમ ભલભલાને પણ અતિ-હકક પડે છે. આની સામે બચાવમાં એટલું જ મુકે છે કે વિરહકાવ્યમાં, વિરહકાવ્ય જો જરા યે લાસુ હોય તો, પુનઃકૃતિ, નજની ઉક્તિ, અસ્પષ્ટતા આદિ પણ હોય અથવા, જે પદ-લેખકો સંગીતપ્રધાન અને લાગણીપ્રધાન શૈલીઓને વધ યથ ગયા હોય, તેમની કૃતિઓ ખુદ્દિની તાવણીને ઠીક સહન કરી શકે અને તેમાંથી શુદ્ધ ઉતરે, એવું બાળે જ જાતે છે.

આ પ્રમાણે આપણી સરખામણી પૂરી થાય છે, અને, બેશક, બેમાં પહેલી લખેલી ગદ્યકૃતિ બીજી જે પદ્યકૃતિ અને અનુકૃતિ છે તેના કરતા સ્ફુરે.

* કારણ એટલે ? અનુકૃતિમાં પણ એ જ ગજ વાપર્યો છે (કદી ૨) નમ્રકોષમાં “અમર-રિઠ, અદ્ભુત, મારકણ, સુદર” એમ અર્થ આપ્યા છે. Penetrating yet ineffable એવો અર્થ વજ્રાનુસાર છે, અને તો તેને મઠિ કારમી ગજ કીક નથી, પણ એ આપણા શ્રેષ્ઠ ભાષાશાસ્ત્રી આ ગજ વિશે જે નવો પ્રકાર બાંધે તે ખરો

પરંતુ આટલી ચર્ચાથી સંતોષ માનીને આપણા વિષયના ખીન્ન વિભાગને ઉપાડવાનું હજી બની શકે તેમ નથી. સ્વર્લોકસંગીતની ચર્ચામાં આપણે જોઈએ, તેમ અહીં પણ, કૃતિ-ચર્ચામાંથી કૃતિમાં આલેખેલા વિષય ઉપર જવું પડે એમ છે. સાહિત્યચર્ચામાં આમ ઘણી વાર બને છે. અને પ્રસ્તુત કૃતિમાંના એ વિષય જેમ આપણા જીવનને અને આપણા જ્ઞાનનાં માટે વધારે મહત્વનો હોય તેમ તેનામાં આપણને પોતા બધી ખેંચી લેવાનું બળ વિશેષ હોય છે. આ કૃતિયુગલમાં આલેખાયેલું સ્વ. ગોવર્દનરામનું ચિત્ર આ પ્રકારનો વિષય છે. એ ચિત્ર પ્રમાણે સરસ્વતીચંદ્ર, સાક્ષરજીવન, અને સ્નેહમુદ્રાના કર્તામાં ગાન ખરું, શાંતિ ખરી, વિશાલતા ખરી; અપૂર્વતા, મહત્તા, ભવ્યતા ખરી; પણ-પણ-પ્રકાશની આછી સુરખી કે તારાટપકી જ, અને તે પણ ધૂમસરજના વ્યાપક પડદા આડે જે દંધ દેખાય તેટલી જ ! ગો. મા. ત્રિ.નું એમનું ચિત્ર-આ !

આ ચિત્ર વિશે શું ધારણ ? એને સત્ય ગણવું ? સત્ય એટલે ? મહારા ચિદાકાશમાં ગોવર્દનરામની છાપ આવી જુદી, અત્યંત જુદી, તદ્દમાગ ચિદાકાશમાંની એથી ૫ જુદી; - તે ભલે. રા. નરસિંહરાવના મગજ, હૃદય, કંઠના, અદિ આખા ચિત્-તંત્રમંત્ર એમના ગોવર્દનરામ આ. તેઓની સાથે હાથો મિત્રતાસબંધ કબૂલ, તેમનું માધુર્ય, તેમની કામલતા, એ બધું ચે કબૂલ; પરંતુ એ અંગત અને સ્વહાવિષ્ટ અનુભવોને અલગ રાખીને ગોવર્દનરામને એક બુદ્ધિમત્ત્વ તરીકે આપણા કર્તા આ પ્રકારના જ જુલે છે, અને માને છે; અને એમની સત્યવાદિની દલા, માલેદની દષ્ટિ અને પ્રતીતિનું પ્રતિબિંબ પાકા રંગ અને અમર રેખાઓમાં આલેખી આપે છે. ગદ્ય જેને પ્રિયતર તેને માટે કર્તાએ એ ચિત્ર ગદ્યમાં આલેખ્યું છે, પદ્ય જેને પ્રિયતર તેને માટે એ જ ચિત્ર એમણે તેમાં આલેખ્યું છે. ધારણ કે એ ચિત્ર તદ્દમને ખૂંચે છે. પરંતુ તેમાં એમનો શો દોષ વા ? સૌને પોતપોતાના દર્શનમંતવ્યને વળગવાનો અને આગળ કરવાનો અને તેને યથાશક્તિ દીર્ઘાંત્ર અને વ્યાપક બનાવવાનો એકસરખો દક્ષ છે. અને અગર જો કે છેલ્લે સરવાળે તદ્દમાઈ, એમનું અને આપણું દરેકનું માપ, પોતપોતાના (આવા આવા) દર્શન, મંતવ્ય, લેખ, વર્તન અદિ સમગ્ર કૃતિસ્લાષમાના સત્યાસત્ય, હાર્દ, અને ચારિત્ર્યલક્ષણો પરથી નીકળવાનું એ સિદ્ધ, તથાપિ એ છેલ્લો સરવાળો શો આવશે તે આગળથી નજીવાની શક્તિ કાંઈ જ ધરાવતું ન હોવાથી, એ જે આવશે તે “મહારા” લાબનો જ આવવાનો, એવી શ્રદ્ધા અને આશા રાખવાનો આપણું દરેકે દરેકને નિર્વિશેષ દક્ષ છે તદ્દમને એ દક્ષ ખરો, તો રા. નરસિંહરાવને પણ તેટલે જ દરજ્જે ખરો. પરમતસદ્ગુણ સમજાવને સાહિત્યમાં પણ સ્થાન છે.

સાહિત્યચર્ચામાં સ્થેયેસ્થયે કુટ્ટી નીકળતા અભાવ, ટીકા, નિંદા-અથવા સામી બાજુએ અતિપ્રશંસા આદિના કુવારા, ચર્ચાબિંદુ કૃતિના પોનાના સાહિત્યલક્ષ ગુણદોષ વિશે જેટલા નથી હોતા, તેટલા તે એ કૃતિમાં મૂર્તિ યના, મુલ્યવના, કે સ્પર્શતા વિષય-વિષયોને લગતા અનેક ન્દાનામેઠા મનબેદને લગને ઊંડે છે. સાહિત્યકૃતિ પોતે બાપકી રહી જાય છે બાજુએ, પોનાના નાજુક અંગેને જેમનેમ સકારતી; ધર્મ, નીતિ, સમાજ, રાજ્ય આદિના હલીલા ગણા સાહિત્યની શુદ્ધ ચર્ચા થોડી થવા નવાતમા અહીં પણ કુદી પડે છે, અને સામ સામે આયડે છે. અહિંલાલ નજીવાઈ જેવા સનાતની નગસિંદગવ જેવા મુખારકની કુમુખ-

માલાને, વળેડે જ રમણભાઈ જેવા નવલોહિયા તરુણ માથે ઉતરીને એ જ કુંસુમમાલાને, ગુજરાતી કવિતામહેલના ઊંચામાં ઊંચા કગસ ઉપર-ત્રેમાનદથી ચે જાત્રી ટાંચે, એક વાર તો મુકે જ તરુણ મહા ઠેકડો મારે તે ગગનચુમ્બિ ના હોય તો તે તરુણ જ શેનો !

જીવનચરિત, ઇતિહાસ, ઐતિહાસિક નવન અને નાટક અને કાવ્ય, એવા સાહિત્યને વળી ખીજી જાતના વમળ પણ નડે છે. પ્રજાસ્મિતાના હોડા જોગથી ઉજળતા હોય એવા સમયમાં આવી કૃતિઓની સાચી સુદરતા ન જોવાય એટલું જ નહીં પણ તેમાંના જે અંશ અસ્મિતાપોષક વા અસ્મિતાવિધાતક માની લેવાય, તેમાંના ઉપર લોકમતની ધમારત ચલ્યાય છે એમ ગમેગમે અને શિવાજી પાત્રો હોય તેવા ઇતિહાસ, નવન, નાટક, કે કાવ્યમાં એકને રાક્ષસ જેવો અમાનુષ અને ખીજને દેવ જેવો અમાનુષ આલેખ્યો હોય, એ ગભીર આલેખનદોષો જ એ કૃતિના મોટા ગુણ તરીકે ગવાઈ રહે છે, અને લોકપ્રિયતાની ખાસી કલમે એવી એવી વસ્તુના અનેકનેક અપચિત્રો ચિત્રે છે, અને કુવાઈ કુનાઈને સાહિત્યવ્યોમને ટેકાવનાર ચામલા પોને જ હોય, એમ અક્કડ ને અક્કડ ઊભી રહે છે વળી તે પોતાના મગતિયા વાદિત્રો આદિને આગળ પાડે છે, સાચા સાહિત્યચંદ્રો સામે ગહુની જેમ વર્તે છે, અને ઉજળા ઉજળા ખાનસસરને પણ વડોલી વલોલીને ડહોળી નાખે છે.

રાજ્ય સમાજ આદિમાં હોડા અને વમલો ચાલ્યા જ કરવાના, એ પરિસ્થિતિ એ હામાં ઊભેલા આપણે પરિચિત અને હામાં દોષેને સ્થિતિએ દોરો જ માની શકીશું, એવા દોષો અતિ ઉપર જતા અટકે અને વળી ઘટતા આવે એમ આપણા આખા મનોમન વડે ધ્રુવી શકીશું, અને તે માટેના સજીવન ઉપાયો અવિરતાદોષે શોધીશું, તો સત્ય અને સાદ્યની સેવા અને લગનીને એક જ ઉપાય સૌથી ઊજળો અને સૌમા એક છે, એમ આપણી નિઃસંય ખાનરી થઈ જશે આ એવા અને લગની જેમ વધારે શુદ્ધ, વધારે આમહી, વધારે એમાર્ગો, વધારે વ્યાપક, તેમ તેમ તેની પ્રેરણાશક્તિ અને કનસિદ્ધિ આવી ભક્તિને પ્રમટાવવી, ઉત્તેજવી અને જ્વનત રાખવી, તે સસ્કૃતિશિક્ષણના રીધા આડકતરા, મોટા ન્હાના, સરચાગદ અને અતરે અતરે ચોડા કાન ફરીફરીને ઠગવામાં આવના, તમામ પ્રધાસોનું જોયામાં જોયું લક્ષ્ય ગણાવુ ધટે છે

પરમનસદની આવસ્થકના જોતા જોના જરા આગળ નીકળી અથા નિયંધ પણ લાભો થઈ ગયો છે એટલે હવે આપણે અનુકૃતિનો ખીજે એક જ દાખલો જોઈ શકીશું.

હવાપીનો વૃદ્ધ ટેલિયો વર્ડર્સવર્થ વિ ચિન 'એક્સકર્શન (Excursion)' એ દાખલા પ્રથમ સર્ગ 'ધિ જોનાન્ડર (The Wanderer)' એને વટેમાર્ગની દૃઢાવેલી અનુકૃતિ છે માર્કટ (Markot)ના જીવનની વાન અથેનિ દહનાર 'વટેમાર્ગ' નો મોના (દવિ પોતે) સાથેના સંબંધ કેવો દતો અને કેમ બધાપો, વગેરે વર્ણન અને ઇતિહાસથી વર્ડર્સવર્થ પોતાનો સર્ગ આરંભે છે એ આજો વિાપ દલાપીએ છોડી દીધો છે તેમાથી ચોટીક જ વિગત લખને તેમાં આપણા દેશકાને જા બેસતી દક્ષિન વિગત સાધીને દલાપી મૂા દવિના વટેમાર્ગમાથી પોતાનો ટેપિયો બિખારી નજરે છે અને તે દલાનાબિમની નમોન મટેનાકદેન વગેરે દલામ જ પોના વિશેનું મની લે રે, એમ દલાનનુની મગમતા પણ

જળવાય છે. નયિકા બાલાનાં જીવનને લગતી વિગતો કલાપિ મૂલમાં વર્સવર્થે માર્ગ રેટની ચિત્રી છે તે જ રાખે છે. અને એ મુખ્ય વર્ણન પણ દ્રુકાવીને કલાપિ વિષયને ધરતી લંબાઇનો જ રાખી રસની જે પાછી માત્રા સંધાય તે સાધે છે; અને આ રીતે ગુજરાતી કવિતામાં સાદી ભાષા, સાદી કડી. સાદી વિગત, સાદાઇ નરી, એ સાધનો વડે જ મર્મભેદક કરુણ રસનો એક ઉત્તમ નમૂનો સર્જે છે.

વર્સવર્થનું કાવ્ય લાંબું છે તે સાથે તેનો ઉદ્દેશ અને પદ્ધતિ બંને જુદાં છે. એ મહાકવિની વિશિષ્ટ કૃતિઓમાં શાંત રસ પ્રધાન હોય છે, અને કુદરતનાં વર્ણનો માનવ બનાવો અને વીતકોનાં કરતાં ઉતરતી અગત્યતાનાં હોતાં નથી. એની કાવ્યકલામાં, દ્રુકામાં દૃષ્ટિયે તો, માનવ પાત્રો કુદરતની સજીવન અનંતતામાં બ્હેંતિયા જીવ કે તેથી થે ક્ષુદ્ર જંતુ જેવાં, આંબાજીંબુડા ઉપરનાં કપડીમંકડી જેવાં હોય છે. શ્રદ્ધા અને શાંતિ, પ્રકાશ અને આત્મા પણ વર્સવર્થના કલાપટમાં કુદરત મહામૈયાના હોય છે. કુદરતના અતિવિશાળ ઉજ્જોદરમાં મનુષ્યપંખી ઉડે છે, અને થોડું મહાસે છે તો થોડું સહન કરે છે, અને વીતકથી ગાંડું થઇ જાય છે, તો વળી કુદરતની અજબ અમીથી દર્દની ખટક ધીમે ધીમે સહ્ય પણ બને છે. મધ્યાહ્નના સૂર્ય પછી જેમ સંધ્યાની પરિણામરમણીયતા કુદરતી રીતે જ આવે છે, તેમ વર્સવર્થના આછડીલો (intelligible) માં અવસાન શાંત તેજોમય સમતામાં આવે છે. કુદરત માણસને આ પ્રમાણે ધરે છે, પરંતુ 'દિન' બનાવે છે; કુદરતથી માણસ આ પામે છે: એ સાથ રૂપસુંદર અને મનોવેષક રીતે શીખવનાર કવિ-શુરુ અથવા ઋષિ (prophet) તે વર્સવર્થ.

આ પ્રમાણે ધરાઇ ધરાઇને વૃદ્ધ થઇ ગયેલો તથાપિ અંગે અને બુદ્ધિમાં સશક્ત રહેલો જેવો વર્સવર્થના 'વટમાર્ગ' છે, તેવો જ કલાપીનો ટલિયો છે. માર્ગરેટ-બાલાનાં જીવનની અતિકરુણ ધટનાને માટે એના હૃદયમાં દર્દ થઇ થઇ થઇને એ આખો કલિદાસ એને દુઃખરસનો ભરેલો તો એવોને એવો રહ્યો છે, પણ તે દુઃખરસમાં હવે ખટક નથી; ખીચારીને અહોહો! જીવોને માથે દુઃખના ઝાડ ગરમા, એ પ્રમાણેની અનુકંપા ખટકનું સ્થાન લે છે; અને તીવ્ર ખટકને બદલે આ સરલ અને શાંત અને મૃદુલ બ્હેતી અનુકંપા સરિત વર્ણનને મુંદરતા અર્પે છે. વળી વિધિનો ખેલ એવો!—એ પ્રકારની દૃષ્ટિના કેમલ પ્રકાશ એ અનુકંપાસરિતા ઉપર એક સરખો પડે છે. ખરંતુ કલાની આવી નાજુક સર્જકતા આગળ પૃથકરુણ અને સમગ્રુતી વૃથા કાલક્ષેપ છે. ટેલિયાના કેટલાક ઉદગાર જાતે જ જીવો:—

બોલ્યાં ધીમે, અરે બાપૂ! * દુઃખીનાં દુઃખ કં પુછો ?

ન જાણે તે ન જાણે છે વાતોથી દુઃખિના દુઃખો.

૮

x

x

x

રે મ્હેરજાન! નકિ મૃત્યુ બચાવું બ્હેલું

ને શુબ્દને સગમવા બહુ કાળ લાગેો *

૧૭

• મૂલમાં એતા વર્સવર્થ તેમ આ અનુકૃતિમાં કલાપી પોતે. જમણી બાજુએ મૂકેલા બાંક ને તે 'સોહાનું' આખા કાવ્યમાંનું સ્થાન જમાવે છે.

આ નેત્ર કે નિગળના અહિં આસપાસ
જેનું કશું નયન જોઇ શકે ન હોય;
આ સ્થાનમાં સમયના પલટા કંઈ છે,
રૂ! સ્થૂલ બૂમિ પણ કે પલટા સહેલી!

૧૮

રે ભાઈ! આખર બધા ય મરી જવાના,
લેવું ન મૃત્યુ વળિ આપણુ ઝોકલાને,
જે જે પદાર્થ પર પ્રેમ જનો કરે છે,
તે તે પદાર્થ પણ તે જન સાથે જતા!

૧૯

તે બ્હાલની અગર ચીજ ફરી જની સૌ,
વીતેલની પ્રિતિતણૂ ફરવું બધું યે,
હા! તુર્ત સુદર સહ ય કુરૂપ થાતું,
વીતેલની રહિ શકે ન નિશાનિ યે કે!

૨૦

× × ×
'જે સર્વને જગતમાં નવ તે મહેને છે,
જે ના મહેને વળિ તહેને ય રહૂ નહીં એ,'
એવી જ નિત્ય કંઈ વાત અમે કરીને
ના જાણતા હૃદયમાં મળવું હતું શં!

૨૮

'જે અન્યને જગતમાં નવ તે મહેને છે,'
એ લાગણી ઉપર વિશ્વ બધું રૂંદે આ,
એ લાગણી નરક સ્વર્ગ તણી જનેતા,
ને એ વતી જ અમ બેર દબ્યા પ્રબૂમાં.

૨૯

× × ×
અરેરે! હર્ષની લહેરી સંક્રાંતિ વહે નહીં!
અરેરે! કદની રેણી વધે છે દાલ આજથી!

૪૭

× × ×
ગમે તે અદ્યની સામે, ગમે તે દુષ્ટની બણી,
કૃત્તની ને મદાપાપી તિરસ્કારનિ દષ્ટિ છે!

૫૧

× × ×
સહેવારું સહી નાખ્યું બાણી આજ નથી કશું,
કપાનું આયુ કપોથી, મહારૂં તો દીર્ઘ છે ચૂં.

૫૭

દમે, બાઈ! હમે, બાઈ! દુષ્ટી દ નવ લેશ છં,
જીવતા દ નથી ચાકમે જોતથી ય નદી કઈ.

૫૮

× × ×

નિતાસાકાજ દર્દની વાતો ના સુણવી ઘટે,
ધ્રુવ એવી મરેલાંમાં રાખતાં ટપકો ઘટે. ૬૧

કોઇનાં ય દુષ્કોમાં છે યોગ્ય ના સુખ પામવું;
મરેલાં તો મૃત્યુનાં છે, તેનું માન જ રાખવું. ૬૨

પરંતુ આપણે સર્વે જાણતાં ય નહીં જ કે
દર્દનાં દર્દની વાતે આપણું મિત્ર કે વસે. ૬૩

દર્દથી જે મળે તે કે દર્દની વાતથી મળે,
દોની કે ક્યામાં તો દર્દનો પ્રભુનાં જડે ! ૬૪

હુનિયામા સદા વીતે તેની આ સુજ વાત છે:
કલા છે ના, નવું છે ના, રસીલું ય નહીં કશું. ૬૫

x x x

અહીં મધ્યાન્હે આ જગત સંધ્યું માઠ સુખમાં
દિસે લેતું ઝોલા, સહુ ગમ બધું શાત સરખું.
દિસે છે અત્યારે જગતપર આરામનિ ધડી,
અને ના સૂતું તે રમણિય બધું હર્ષમય છે. ૮૬

અહીં જન્મદોળા ગણુ ગણુ ઉડે વૃક્ષવિટપે,
બધાં યે શાન્તીથી મધુર સુરિસો મેળ રચતા;
અરે ! ત્યારે કાં આ ગમગિન રહે વૃદ્ધ નયનો ?
ઘટે ના આ દેવા ટુદન કરવા આપણુ ઉડે. ૮૭

પટે બોરી લેવી નહિજ નબળાજ જનતણી
ગયા સ્વર્ગે તેના દરદ બહુ જૂના રમરિ રમરી;
મરેલાંના સત્યો મરણુ સુધિ ના ના મળિ શકે,
અને રાહા જોવી, વધુ પણુ કશું ના થઇ શકે. ૮૮

મૃત્યુના આરામો ઉપર નયનો બંધ કરતાં
ઘટે ન્હાની વાતો ઉપર નવ આસુ ટપકવા;
અહીં ઘોળી કાંઈ દુખમય નિયારો હૃદયમા
અરેરે ! શાને કે દબલ કરવી આ કુન્નરતે ? ૮૯

અંજલી ગમગીનીની સદા યે અરધ્યા યાદી
પ્રભુની પામવા પ્રીતી બિન્દુ દર્શિતણું વધ. ૯૦

■ x ■

એ તો ગિયારી દસ વર્ષ આમ
મૂરી, અહો ! જે દત્ત વર્ષ પૂરા

કેવા દશે એ બાકા હોના ?
—તોખા પ્રભુ! —એનિ કળા જ ન્યારી !

૧૬૩

x . x x

* અત્યારે એ મુખ નયનની આગળે—આ તરે છે !

ઓહો ! કેવું દુખમય, છતાં શાંતિમાં વાસ એનો !

રે ! અત્યારે પણ ડગ ડગ ચાલતા એ દશે શં ?

કે કેલસે પ્રભુપદ કને શાંતિમાં મહાલતા શં ?

૧૬૪

જ્યાં હો ત્યાં હો, પણ સુખિ દશે શાંત આત્મા નથી એ:

જ્યાં હો ત્યાં હો, પણ હૃદય કે બોધ દેતું દશે એ:

શ્રીમંતોને ગરિય દિલની વારતા શીખવીને

જ્યાં હો ત્યાં હો, પણ પ્રભુ કને દોરતું કે દશે એ.

૧૬૫

કલાકારની સ્વતંત્રતાનું માપ આંકતાં એક મુરકેલી એ આવે છે કે કલામાં પસંદગીની શક્તિ જેટલી નવું યોજવામાં જોઈએ, તેટલી જ જુદે જુદે સ્થલથી ખીજના અંશો પોતાના કરવામાં જોઈએ, અને તેટલી જ, પસંદ કરેલ અંશોમાંથી પણ ઘણું ત્યજવામાં જોઈએ. સામાન્ય દુનિયા માત્ર ત્યજ દીધું છે, માત્ર પસંદ કર્યું છે, એમ કહી એ બંને પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પોતાના હલકા અભિપ્રાયની છાપ ઠોકે છે; અને, એથી ઉલટું, નવું યોજ્યું હોય તે પ્રવૃત્તિને હૃદયી વધારે માન આપે છે. નવું જોડેલું. નવું જોડાયું તેથી વખાણ લાયક નથી હોતું, યોગ્ય જોડાયું હોય તો જ વખાણ લાયક હોય છે; અને યોગ્યયોગ્ય વિવેચકશક્તિ બીજી એ પ્રવૃત્તિઓમાં ય જોડેલી જ મહત્ત્વની છે.

વર્તમાન સાથે ઉપર ટાકેલી પદ્ધતિઓ જ નહીં પણ આખી કૃતિ મેળવી જોતાં, મૂલ્યમાં નથી એવું દેલિયામાં ભાગ્યે કંઈ પણ મળી આવે. અને આ હકીકતનું મૂલ્ય વધારે આકર્ષણ યોગ્ય ગણે તેવો વિવેચક ઘણું દરીને દેલિયાને અનુકૃતિ કરતાં દ્વંદ્વાવેક્ષા અનુવાદ જ ગણે. સામી બાજુએ, કલાપીએ એટલું તો દ્વંદ્વાવું છે, અને જે થોડો ભાગ શબ્દશઃ અનુવાદ જેવો છે તે પણ એવો અસરકારક છે, તથા એકંદરે ભેતાં કૃતિ-એવી તો હૃદયની ઊભિમાંથી હૃદયભરેલી અને અંકપવાળી છે, કે એને અનુવાદના વર્ગમાં મુકવી અશક્ય લાગે છે.

કલાપીને પોતાને આ શબ્દના ગુણ વિશે ચંકા રહેતી, તેનાં બે કારણ છે. કાંઈ પણ સાચા કવિને પોતાની કૃતિથી પ્રસન્નતા અને પૂર્ણ મતોપનો અનુભવ છેક વિરલ હોય છે. સુદરતા અને ક્ષારૂપ ઇંદ્રલોકની અપ્સરાની જે આંખને ખરે જ આંખી થઇ હોય છે, તે પોતાની ઘણીખરી કૃતિઓ વિશે અંસઘૃષ્ટ હોય જ હોય. લોકો જ્યારે માત્ર તેની કૃતિ જુએ, ત્યારે તે તો પોતે જે અનિર્વચનીય વસ્તુ નજરવા મથેલો, અને બદલે પામ્યો ત્યારે આ અહિંચિત્ત, તે પોતાના ચિદ્વાકાશમાનો કિરણ પણ સાથે સાથે જુએ છે, એટલે કૃતિ તેને મુકાજલે જાણી લાગે તેમાં શી નવાઈ ! જાણી ન લાગે તો તે નવાઈ

ખરી વળી જેમ તેનો હાથ મેસતો જાય છે જેમ જેમ માન રાગ્ય જનમાંથી કલાનો જન્મ શુ ને શુ સંજ્ઞન કરી આપે છે તે અનુભવ મળતો જાય છે, તેમ તેમ તેની પોતાની સૌંદર્યવૃદ્ધિ વધતી જ જાય છે, અને તે પ્રયોગો કરનારો પણ વધારે સાદસ ખેડતો જાય છે મોટા અને દીર્ઘાયુ કલાકારોની આ પ્રમાણે ચતા ચતા દિશા જ બદલાઈ ગયેલી આપણે જોઈએ-રોકસ્પીયર અને ગ-અ-ચમા તો વળી આવે મહાપ્રગિર્ભ એકથી વધારે વાર બનેતો સુખદ છે પ્રગતિ એક સરખી ચાલેની ન હોય, એક કે વધારે લામા દેહ ગાળા પડી ગયેના હોય એવા દાખનાઓમાં પણ પછીની શરનાત-શરનાતોમાં કંઈને કંઈ નીનતા જોવામાં આવે છે.

કલાપીને દેસિયાથી અસ તો નહેતો તેનું નિશેઃ કાચળ એની પોતાની વર્ત્સવર્થ જગની આસક્તિ તેણે વર્ત્સવર્થનો એવો તો અભ્યાસ કરેલો, કે તેનો એ અભ્યાસીમાંથી બક્ત બની ગયો હતો, અને એને તો એ "ગુરુવર્થ" એ 'મહાકવિ,' એ "કવિ" ની કોઈ કૃતિ લે, તો તેનો મપૂર્ણ સગમ અનુવાદ કરી રાકે મન જેની જ સારી ભવ્ય બાપામાં, મૂલ જેટલો મર્મવેધક, તો જ સંતોષ વળે એમ વડુ

પણ દેનિયાના મનનો એવો સપૂર્ણ સગમ અનુવાદ કરતી પોતાને ગમે તેવો પ્રિય થઈ પડત, તથાપિ ગુજરાતી કવિતામાં તો બહુ નીચું સ્થાન લેત ગેમા રાક નથી ધણી વિગત જતી કરી છે, મરતના વળુનો મળ્યા છોડી દીધા છે, વગેરે જે જે કલાપીને પોતાને અસ તોપણ કારણ હતી તે ક્રિયાઓ વડે જ આ કૃતિમાં કરેલું રસ અને એકય સુરેખતા અને મર્મવેધમતા, ઉત્તમ સંધાયા છે

એ વધારે અનુકૃતિ તપાસના ઇચ્છા હતી પરંતુ સ્થનસંકેપથી લીધે તે માડી વાળવી પડે છે અને અનુકૃતિપ્રકરણ પછી વિચારકમ પ્રમાણે અવતર કૃતિઓ આવે જે વિષય નવેસર આરંભ કરીને જુદી રીતે ખીલવવો વધારે અનુકૂળ પડે એમ લાગે છે વળી સમય પણ છે મગધ ગયો છે, અને આવશ્યક કામના ભારે જોગના દબાણમાં થેન કેન પ્રમારે વખત દેવાડીને આ જેવું તેવું ચે આટલું પણ બની આવ્યું છે જે છે અસબદ નથી લાગતું, તો અનુકૃતિ-પ્રકરણની સાથે નિબધ આખો અહીં જ સમાપ્ત કરે છું. આ નવું પ્રકરણમાં જે જે કૃતિઓ અને કલાઓ વિશે લખ્યું છે, તેમાંના એ પણ શબ્દથી કોઈને કલ્પ માહું લાગી જાય તો વિષય આરંભતા જ કહેલું છે તે પુનરપિ કહેવા મ્મ લઉં છું જે માંછને પણ માહું લગાડવાનો મ્હારો આશય છે નહીં

ના, બુધવાર, માન શુક્ર વિ સ ૧૯૮૦ તા ૨૦-૨-૧૯૨૪.

—૨૬૬—

પરિશિષ્ટ

નમૂનો ૧ લો

દાખલો ૧.

અરૂપપદ ફરિન

ગાથો ત્યજી શયન આજ સખિ, પ્રભાતે,
પૂગ કર્યા મકલ દાર્પ ગદવાગ્ના મે;
આત્મો પછી ગૃહ યરી ધરિ વખ સર્વે,
હંડી અતી શિશિરની નવ લેખની તે ૧

દહી ન દેખિ શક્તી કંઈ માર્ગમો તો,
મેયો અને ધુમસ કોટ યજી ધજો ત્ને;
હાર્યો ન હું તપ્પિ સાતિ ન રહેજ છાટી,
પ્રાસાદ પંક્તિ મુક્તિ આગળ મીટ માંડી ૨

સામે અસીમ રથુ જેવું કંઈ જથ્થાધું,
ઊભો રહો મરિકે સ્તબ્ધ બની જ ત્યાં હું;
આ શું હશે? કુદવતી નવ ખેલ આસો?
કોટી ન મેં જિવન માહિ દિડેલ એવો? ૩

દેખ્યું સરોવર ભર્યું ગન રાત્રિએ જ્યા
આજે નિદાગ્રુ રથુ મુખે મિશાળ હ ત્યાં,
કિન્તુ ગ્લો દાક્ષિણ ભાસ, પછી દિઠું મે
પાછું સંગેલ યથાસ્થિત ત્યા ઉભું જે ૪

માયા તણા પડળ આપગિ અશુ લે જો,
ના સત્ય વસ્તુ દિદિ ભાસતિ દૃષ્ટિએ તો,
યાત્રુ પ્રભો તુંધિ હું સલેતુ ગાન થાવા,
ખેલો મદ પ્રકૃતિ ખેલ વિચિત્ર આવા ૫

દાખલો ૨.

આર્યના

ઊથો ત્યજી શયન આજ, સખિ, પ્રભાતે,
આત્મો અને દુરન ધૂન ભયો અકેલો,
આત્મો દિશા વગર લક્ષ્ય વિના જ ધેલો,
હંડી અતી શિશિરની, નવ લેખની તે, ૧

બાળર ને સન્નહાર રહ્યા પછાડી,
ચાગે વદગે ન જડપે ધુનમાં અગાડી;
ધેરી લીધા અજગ ત્યાંજ વિચિત્ર દરથે:-
ગૂંચેયું ધૂળ રવિ ઝાઝળમાંથી ઈશે ૨

ચોપાસ ગા ધુમમ કોટ રહ્યો રચાઇ,
ને જ્યા હનું મગ વિશાળ મનોહ સામે,
ત્યાં તો દિહું રણ અગાધ ધગતું ઝાળે,
ઝેભો છખી નિરખિ એ, નકળું જ દાઇ. ૩

આ મં દગે? કુદરતી નવ ખેલ કેવો-
દોડો ન ક્યાહિ નહિ વા કલપેવ એવો?
છે છે સરોવર વિશાળ મનોહર જ્યા,
આશી નિદાણું રણઝાળ બિદામણી ત્યા? ૪

ત્યાં ઝેતયું અજગ અંશુ સપીતકેડં.
ગોરંબ એ તિમિર ધૂળ તણે જ તુટ્યો,
તે દારમો રણ તણે પણ જડ શીટયો,
દોહું દિહું જ ફરિ તે સર સ્વચ્છ મીહું. ૫

માયાવિ બહેમ-બય નેન મહીં ભરાય.
મીઠા સજીવ ધ્રુવ સત્ય અદર્ય થાય,
માગૂં પ્રભો સદય સભ તપહા મહેને વું
સેજે ઉઘારિ, દઇ અંશુ સપીત કેહું. ૬

નમૂનો ૨ જો

દાખલો ૩.

જાડુઈ વદન

મત્રી અને દિન સચિન્ત, સખી, વિતાવ્યા,
નાના પ્રકાર, દુખ શોક વિશે ધડાયા;
આવી પળો કંઈક ધૈર્ય સદ ગળ્યું જ્યા,
આશ્રમસર્વ વદન એકલ તાહકું ત્યા. ૧

દુ.ખો મહી થઇ નિમગ્ન રહ્યો હતો જ્યા.
દૈયું કોર દુખથી જડ આ દિમે જ્યા,
અશ્રુય એક ન ખરી દુખ દેય શામે,
સંધા ઝડત દમને, સખિ, ત્યા તું દાળે ૨

એ દષ્ટિએ લક્ષ્યસાગર બર્નિ આવે,
કે મોહની મર્દિ વિગાદ તપ્તામ જાયે;
અકુરતી પ્રભુમ મૈર્મનિ લાગળી ન્યા;
વિત્તાદ આર વધિ યુક્તિ નરી મુજે ન્યા. ૩

દાયે યદા જનનના હર મસ્ત ચાતું
ન્યા હિર રનેદ્ર કવિતા પમ્પ ભૂલિ જાતું,
વેરાનના વસનિ ન્યાં કિરમાંદિ ત્યારે
એ દષ્ટિચંદ્ર દિરજે દ્રવી હિર જાયે. /

દેયા તણા સખિ, સુકોમળ બાવ સાગ,
મુખે અહો તગ્વરંત નિદાગું ત્હારા,
બાવીપ સારું છુજ બાવ વિશે વિલોકું,
સામર્થ્ય મજ સદુ કેન્દ્રિત લાજ દેખું. ૫

એવું અહો વદનમા છુજ જાદુ શું કે
ન્યા ગાદ શોક ફાપ્પ યે સખિ માર્ગ મૂકે,
કયાથી શિખ્યા પ્રિયતમે મધુરી પ્રભૂતા
વીસંવદન્ત કુલકોમલ દેહથી આ? ૬

રૂહોને સખી તમ અખંડ વિદગ્ધતા એ,
વાધી સદાય તમ આત્મિક દ્રવ્ય બાલે
સૌભાગ્ય રૂહો અમર જે સખિદેહરૂપે
ભા દેહવંત વિભુનેહ વરુણ સમીપે. ૭

દાખલો ૪.

શબનસખી

રાત્રી અને દિન સચિન્ત, સખી, વટાવ્યા,
શોકામિતી વિવિધ બહિ મહી તવાયા,
આવી પળે વિષમ યૈર્મ ગમા ગળી ન્યા
મુદાજ એક કુમળી છુજ ઠાંગતી ન્યા. ૧

દિવ્યમૂલ શુદ્ધિ જગમગ તજેજ ન્યારે,
નિશ્ચેષ્ટ, ને વમળકંદુક ભૈયુ ન્યારે,
આમુખે ખુટિ વગ્ધી જતાજ ન્યારે,
આધાર ત્યાં, સખિ, ત્વક્ષિસુધાજ આરે. ૨

ને ન્યા કમલક સુખનેહ તણો પ્રકાશ
આવી હરે પ્રકટતો જ હિમગ આત,
ખીજે અહો હૃદય શ સખિરી ત્હમાર—
ચિ તા કયલા ગમ કયલા તિ જનય વાર? ૩

એ નેવ વક્ર લલ્લે દંધ બંધ આધ્યા
તે એક તે પ્રગતિ તે ધૃતિનાજ મીઠા;
ભાવીય મ્હાનું દયિતે ઘુજમા વિશેષ
મામર્થ જે મુજ દંધ, સખિ સર્વ તે તું. ૪

રૂઢેજેજ, જીવનસખી તમ સૌ કલા એ,
વાધો સદૈવ તમ આત્મિક સત્ત્વ આલે;
મર્તા વિશૂ પ્રણયની જ ખરે, સખી, છે
છાજો ખવેખવજ આ તવ દાસને જો. ૫

નમૂનો ૩ નો

દાખલો ૫.

૪૬

(ગુજરાત માસિક, માધ ૧૯૮૦ નો અંક)

અંધારે વ્યોમ રેખારી લમે છે વ્યોમ દીપિકા
ફોમે મ્હોલેલ દેયાની એવી એ પંચ દર્શિકા. ૧

જ્યારે મળું દમ મહી ઘુજને બરું દં;
સસારના મુખ બુધી ઘુજને સમરું દં;
મૂંઝી વગી હર થકી હર તે બિછમૂં
વાતસલ્યમૂર્તિ પ્રભુને ચરણે ધરાવું. ૨

ઉગળે જૂજવા બાવે તાહરું દદિ સ્પર્શન,
અને મેં ત્યાહરે કીધા સ્નેહમા પ્રહસદર્શન, ૩

માન્યુ લલું જગત તો જડ છેડ છે આ,
આત્મા તાણું જિવન ચ દંધ સામ્ય છે ના,
તારા વડે પ્રથમ મે પ્રયુતા પ્રમાણી,
આ વિશ્વને જિવનની શુદ્ધ અંધિ બાણી. ૪

ઉકેલે મુદ્દ બોલોથી દેયાની ધડિઓ કુંળી,
ઉગળે દંધ આત્માની દિશાઓ સર્વ ધૂંધળી. ૫

કાર્યો કરે પ્રથમ સૌ બહુ હેત બાવે
સૌભાગ્યવંતિ શકુનો લઇ સામિ આવે;
અંબુલિ કુંકુમ બિની કરિને કપાળે
આલ્લો કરી ઉમળકે શુભ ભાગ્ય બોલે. ૬

બાછને બગિચી સાચા ઉત્તરે જગાડજો
ગેરથા પાછને પીને સ્નેહમત્રો મળવજો. ૭

ચિંતા ભુટી ધમધમે દિલમાંદિ ન્યારે,
વીણા લઈ રસભર્યા ગિન ગાઇ ત્યારે,
ડોકે ચરતી નબ મદી રજની ઉભળે,
આત્મા બની સ્થગનણો રિઝિને રિઝાને.

(ખીન ૭ શ્લોક)

દાખલો ૬.

છાનાં આંસુ

(સાહિત્ય માસિક, ડિસેમ્બર ૧૯૨૩ નો-અંક)

એ આંસુડા ડોકે જોયાં ? એ આંસુડા ડોકે શ્લેષાં ?
વણુ જોયાં વણુ લોભાં આસુ ક્યારે સફાયાં ? ૧
પાપણુના મુગોએ જોયાં, પાલવને છેડે તે શ્લેષાં,
પાંપણુ પાલવ વિણુ ડોકે જોયે આંસુ શા ઉના ! ૨

(ખીજ ચાર ઠી)

ઉપલી બેને ડોકે જો નીચે મુજબ વાંચો અને

સરખાવો:—

આપાં શ્રુદિણીનાં આંસુ

એ આંસુડા ડોકે જોયાં ? એ આંસુડાં ડોકે લોભાં ?
વણુ જોયા વણુ લોભા આસુ—શ્લેષા યે લાભે ! ૧
પાપણુના મુગો પત્ર દેખે, પલ પાલવ પરસેછે રેખે,
ત્યારે પાલવ પાપણુ ટેકે—સદૈં અને લાભે
ટેકે ને લાભે ! ૨

દાખલો ૭.

કરતાજ હતા કંઈ વાત નવીન

રસે વદનો ભરપૂર હતા;

પયમા પયમાં તરુમ્મટલીનજ

મુગ્ધ ખગે દગ ઊર જતા,

મૃદુ મંદ મુવાસિત શીત સમીરણુ

વીજનથી પુલકંત ચતા;

દરિયાણિ મદી સરતા ઝરતા

દડતાં બરકંત

તરંગ સગા મલકંત હા.

૧

નમૂનો ૪ થો

છગ્ન ગીતાંજલિનું પદ ૧ છું

(રા. રા. રામચંદ્ર અધ્યર્વનો અનુવાદ)

દાખલો ૮.

એ તારો આનંદ, મુજને કીધે અનંત, એ ત્હાં
વાર વાર બંધુર બાજન આ પાલી તુંહી કરંત,
અભિનવ શ્રવણથી વણિ એને તુંજ સદૈવ ભરંત એં
કે ગિરિકંદર ન્હાનકડી આ વાસન્તરી વર્ધિ સંગ,
તે દારે નિત નવલા મુરવર તેં ગાયા કે છદ એં
તવકર કેરા સ્પર્શ અમરથી નિજ મર્ધાંદ ત્યજંત,
આદ્યાદે બહુ અંતર મ્હારું ઉદિરણ અકથ સૂજંત એં
વામન સમ દૂંકા કર મ્હારા તુજ પ્રહાન નિરંત,
અવિરમ કંઈ જુગથી વરવાવે ઊણા હનિય રહંત એં

દાખલો ૯.

(સ્વ. નંદકુંવરના, હાવનગર મહારાણી સાહેબ, નો અનુવાદ)

તહેં મ્હને અમર પનાવ્યો છે એરી તારી લીલા છે આ ભાગી ગય તેવા પાત્રને
હું ફરીફરીને ખાલી કરે છે, અને નિરંતર નવા શ્રવણથી ભર્યા કરે છે.

આ બરની ન્હાની વાસણીને હું ટેકરીઓ તેથા ખીણોની ઉપર ઉઠાવી ગયેલ છે, અને
તેઓ દ્વારા નવા નવા ગાન તેં ઉઠાવ્યા છે.

તારા હાથના અમૃત સ્પર્શથી મ્હારું નાનું હૃદય હર્ષમા પોતાની સીમાઓને બૂલી
ગય છે, અને અવાચ્ય વાણીને જન્મ આપે છે.

તારી અનંત બહેસો આ મ્હારા બહુ ન્હાના હાથ ઉપરજ આવે છે; યુગો ચાલ્યા
ગય છે, અને છતાં હું વરસાવ્યા કરે છે, અને દશ પશુ ભરાવાનું સ્થાન છે.

(મૂલને છગ્ન પુસ્તકમાથી જોધ લેવું આ પછી બીજાં થોડા પદોના ચારે ગુજરાતી
અનુવાદોની નિષ્પદમા ઉઠતી સરખામણી કરેલી છે તે સર્વ પશુ તે તે પુસ્તકમાથી
જોધ લેવા.)

નમૂનો ૫ મો

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા. અધ્યાય ૧ શ્લોક ૨૮ થી ૪૬
(વિધાર્થીએ મૂલ સંસ્કૃત શ્લોકો પણ જોવા.)

દાખલો ૧૦ ગ.

વિવાદો આમ પરમ કૃષ્ણ આવિષ્ટ જિયરે:
દેખીઆ સ્વજનો, કૃષ્ણ, આવિયા યદ્-આદરે,
મારાં હીલા પડે અગો, સુખ સર્વ સુકાય છે.
મારા શરીરમા દૃષ, સૌમાન્ય પણ થાય છે.
હાથમાંથી ધનુ જડે, ચામડી સધળી બળે,
ન શકું છું સ્થિર રહી, મારું હૃદય શું ચળે !
નિમિત્તો પણ દેખું છું જોધા કેશવ આ હવે,
પછી શ્રેય નથી જોતો હણી સ્વજન આહવે.
કૃષ્ણ ઇચ્છું ન વિજય, નહિ રાજ્ય સુખો અને,
ગોવિંદ, અમને રાજ્યે, બોલે શું કળ શ્રવને,-
રાજ્ય ભોગ અને સૌખ્ય જે અર્થે ઇચ્છીયા હમે
પ્રાણ ધનો તથા તે આ, હવા છે રણ ઉદયમે.
(એક શ્લોક અહિં છોડી દીધો છે)

હણતા પણ એઓને, ઇચ્છુ ન હણવા ભરી,
નૈકોક્ય રાજ્યાર્થે પણ, શુ મહી-અર્થ મધ્વરિ !
ધાર્તરાષ્ટ્રો હણી દર્પ, જનાર્દન, થશે કિયો ?
અમેને પાપજ થશે હણી એ આતતાવિઓ.
અમે ન માસ્વા યોગ્ય ધાર્તરાષ્ટ્ર સ્વળાધવ,
થઇએ સ્વજનો મારી સુખિયા કેમ માધવ ?
એ જો પણ નથી જોતા, કુલક્ષયજ દોષને,
ને મિત્રદ્રોહમા પણ, બરી ચિત્તે અતોષને,
અમે ન ધારવું કેમ આ પાપથી નિવર્તન,
કુલ ક્ષય થકી દોષ જોનારાએ જનાર્દન ?
કુલક્ષયે નાસ પામે કુલધર્મો અનાદિ જે,
પરાભવે ધર્મનારો, અધર્મ કુલ સર્જે.
તેથી કુલસ્ત્રીઓ કૃષ્ણ કૃપાથી થાય દૂષણે,
વાર્ણધ, દૂષિત વધ વર્ણસંહરને જલે.
કુવને ને કુવધોને, નાખે નરક તે નકા-
પડે છે પિતરો જેના હોન પિંડજનો થકી

કવિતાશિશ્ય

આ દોષો કુલદંતાના વર્ણસંકર-સાધન,
જાતિના કુલના ધર્મો જાપ તેથી સનાતન;
કુલધર્મો જે જનોના જનાર્દન નરી કદા,
પદોથી મુલિયો વાસ, તેઓનો નરકે સદા.
આહો ! અરે ! અમે ધારી મદાય કરવા મળ્યા-
જે રાજ્ય મુખના લોભે સ્વજનો મારવા વળ્યા.
અયુદ્ધ નિઃશસ્ત્ર મને જો સરભર મારજે,
ધાર્મરાષ્ટ્રો રજો, મારું અધિક ક્ષેત્ર તે થશે !

દાખલો ૧૧ નહા.

(રા. ગ. નહાનાલાલ દલપતરામ કવિનો અનુવાદ)

પરમ કૃપા બર્ષો આમ ખેદવન્તો વધો ત્યદાઃ
દોષી આ સ્વજનો કૃષ્ણ ઉભેલા યુદ્ધ વાળના,
ગજ છે ગાત્ર સૌ ચ્હારાં, ને મો સુકાષ્ઠ જાપ છે;
કંપારી કાષ્ઠને છૂટે, અને રોમાય થાય છે;
સરે આંદીવ હાથેથી, ને દાઝે છે બધી ત્વચા;
નથી શક્તિ ઉભા રહેવા, જાણે કે મનહૂં બમે !
ને નિમિત્તોજ પેખું છું સૌ અવળાજ કેસવ '
નથી જોતો કંઈ ત્રેય, યુદ્ધમા સ્વજનો હણ્યે.
ન પાંછુ જાપ, ગોવિંદ, રાજ્ય કે સુખ ઇચ્છું ના,
અમારે, કૃષ્ણ, શું રાજ્યે શું ભોગે કે શું છવિતે-
વાછીયે જેમને કાજે, રાજ્ય ને ભોગને મુખો,
તે ઉભા રજુ રોપી આ. તજીને પ્રાણ ને ધન '
(એક શ્લોક અહિં છોડી દીધો છે.)

એમને હું હણાતાયે, ન ઇચ્છુ હણવા પ્રભો '
ન ત્રિલોકરાજ્યાર્થેયે, તો પૃથ્વી એક કાળશુ !
હણીને કૌરવો, કૃષ્ણ, અમારે હર્ષ હોય શો ?
પાપજ અમને લાગે, હણ્યે યે આતતપ્તી તે,
માટે નથી અમે યોગ્ય મારવા બાહુ કૌરવોઃ
સ્વજનોજ હણી કેમ પામિયે સુખ, આધવ '
કુલનાશે કર્યા દોષ, મિત્રદ્રોહનું પાતક,
લોભમૂર્છિત દેવાના, જો કે તે લેખતા નથી.
કુલનાશે કર્યા દોષ, પેખનારે જનાર્દન
- માટે પા ૧ - ૧ - ૧ ને ૨ વિરા - ૨

કુલનારો નાશ પામે કુલધર્મો સનાતન,
 ધર્મ નાશો કુલે આપે આણુ વર્તે અધર્મની
 અધર્મે ઘેરતા થાય દુષ્ટાચારી કુલસ્ત્રીઓ.
 સ્ત્રીઓ દુષ્ટ થતા, કૃષ્ણ, જન્મે છે વર્ણસંકર
 કુલને કુલધાતીને નાખે સંકર નર્કમા
 પડેજ તેમના પિત્રી ક્ષોપાતા પિડતર્પણ
 વર્ણસંકરકારી આ દ્રોપથી કુલચાતિના,
 કુએ છે જાતિધર્મો ને કુળધર્મોય શાશ્વત
 કુલધર્મો હુમ્યા જેના તે જનોના જનાર્દન,
 સદાનો નર્કમા વાસ થાય, એમ સુણેલું છે.
 અરેરે ! હા ! મહાપાપ, ખેડવા નીકળ્યા દમે,
 કે રાજ્ય સુખના લોભે, રાજનો હણવા ઉડ્યા !

(હુપજાતિ)

અશસ્ત્ર સામાનચનારને મૂકને,
 આવી અહિ જો કર શસ્ત્ર ધારિને,
 દણે રણે કૌરવ બધું માદરા,
 તો ક્ષેમ મહારૂ વધુ થાય, હે દરિ !

—૬૨૧૨૨—

નમૂનો ૬ ઠે.

કાલિંગસ વિરચિત વિક્રમોર્વશીય અંક ૫ પ્રકોષ્ટ પહેલા ૧

દાખલો ૧૫ કે.

(ગ રા કેશવલાલ હર્ષદાસ કુવ કૃત અનુવાદ)

૭ ૭ આટલિ ૧૬૧૨

કયા ॥ એ મોત માગતો સીચાણો ચોર જોહણે
 સહુ મોગ કરી ચોરી મદિરે જ મદીપને

સૂત્રર્ણસૂત્રે મણિ ચાચ માહે
 ગ્રહી, લધ ચક્ર વેગમા એ
 ઉડત અગારકથુ અનેર,
 દોરે રૂં વર્ણલ તેજકેર,

કિરણુ કરિ મોટરા મણિરૂપે દિશા મુખે,
 અશોકગુચ્છુ હોય ગીધ એ સહવે રહે !

ગાંધે રેણુ અગુણા મંગલ દાળા ધન રિક્ટે જેવો
 મણિએ ખગના મખમા આપે આગે પહે તેવો

હું એ સંગમનીયે પામ્યો સંગમ પ્રિયા તણો કરિને
તેણે કરિને મયિએ મુજને પ્રિય છે, ન મણિ કરિને ૫
એ વધ્ય આ જાણ મિમેજ આપે
દણાઈ પૃથ્વીપતિના પ્રતાપે
સગ્ન શુન્દાની ભરિપૂરિ પામી
મુગે પડી જૂ પગ રત્ન વાગી. ૧

(૭ મો શ્લોક કેમાં નથી.)

સામળિ પડિ'તી કુચની
દોટકિ, ને આખડી જતી'તિ દગી
સવલીદલશી મુખની
પીળચડી જનિ'તિ કાનિવળી. ૮
જોતા ફરે લલ્લ કોચનિયા ભિંજાયે,
વાત્મપ્રભાવ ઉરમા વળિ ઉભરાયે,
ને ધૈર્ય જોઇ ભયડી જુજુગુમમાહે,
આવિંગવાળ ચક્ષવીચલ અગ ચાયે. ૯
એક પિતાને મુન ફ' લલ્લના ઉભરાય બાવ જો આવો,
તો અંકે ઉછર્પાનો નેહ વડિલ ગ' દરો કેવો ' ૧૦

દાખલો ૧૩ કિ.

(૨૧. કિલાબાઇ ધનશ્યામ લઙ્કૃત અનુવાદ)
માગતો મૃત્યુ પોતાનું કયા છે વિદમતરકર ?
'હેલી ચોરી કરી જેણે નિજ રક્ષક મંદિરે ૧
મણી પરોવેલ મુવર્ણ મૂરે
પ્રતી મુખે જોળા ઉડે સપાટે
તે રગરેખાધિ અલાન ચક્ર
સમા કુંડાળા કરતો વિલગ ૨
પ્રમાથી પત્યવો મોતા મણિથી કરતો ખગ
અરોહ મુચ્છના જેવો દિશાનો અવત સક્ર ૩
મગજ ઘાડા ધનના વાદળ પાસે નિશાસમે જેમ
રોજે શ્રેષ્ઠ મણી આ ખગથી દુર લઇ જવાયલો તેમ ૪
રત્નજ છે તે માટે એ મણી ઉપર નથી પ્રેમ મ્હારો
પણ એ સંગમનિયથી સખે સમાગમ થયેલ છે મ્હારો ૫
આ મારવા ચોગ્ન બળે ત્હમારે
વીધાયેલો બાણ તણે સપાટે
આકાશથી ગ્લની સાય પડી
જિ નિ નિ નિ નિ નિ નિ નિ નિ

ઉર્વશી માહિ જન્મેલા ધ્યાના ધન્વિ પુત્રથી
કુમાર આશુતો બાણ લે શત્રુ પ્રાણ જે હરી ૭
કાળી સ્તન દોટડિએ લવલીદલથી શિક્ષવદન કાતી
આખો ભારે ભારે તેવામા લાગતી હતી એની. ૮
આસુ ભરાય નયને નિરખ્યાથિ એને
વાત્સલ્યભાવ ઉપજે મન મોદ પામે
ધારી ધરાય નહિં ધીરજ અગ કંપે
આવે અને ઉમળકો જઈ બેટવાને ૯
ઉપજે આવી પ્રીતિ મુશુતા એ મુગ્ધપિતા હુ મુન એનો
તો શુરજન પર કેવો પ્રેમ હજે હાથના ઉઠેર તથો,

બ

(વિદ્યાર્થી સરખામણી કરી શકે માટે સૂચવેલા અનુવાદ ખડ)
ક્યા છે એ મોત માગતો સીયાણો ચોર માહરો
પહેલી ચોરીજ કાધી છે જેણે રક્ષકમદિરે. ૧
પખી અતીવ દૂરે જણાય થેરા અન્તરીક્ષ આરે
મણિ ને પંખી જાણે રાતે મંગલ જલદશિખા કારે ૪
સંગમનીયે સંગમ મ્હારો પુનરપિ પ્રિયાસહ સાધ્યો
તે કારણથી પ્રિય એ નહિ કેવલ રત્ન છે માટે ૫
નૃપવર, દંડ ઉચાર્યો
શેષે, તે બાણકાય આપ સજી,
ધાઇ તરફર પુકે,—
આ એણે જ પછાડ્યો
મૌલિગલ સદ્ જાલિમ ગગનેથી. ૬
ઉર્વશિ અપ્સરા માતા મુધન્વી એક નાનના
આશુ કુમારનો બાણ શત્રુનો કાળ જાળુને. ૭
મુદ્રા લગીર પાહુ લવલીદલથી વિશેષ તેજસ્વી
નયનો લગીર મંથર અને કુચાઓ જગ કાળા. ૮
બીની બિની મુખ નિદાળિ નિદાળી આખો,
વાત્સલ્ય ચિત્ત ઉપને, મન મોદ પામે,
થાઉં અર્પીત રરખી ઉનાજ અગ
આવે અને ઉમળકો લખ બેટવાને ૯
ઉરોમિ ઉપો આરી, માત્ર જાળનાં પિતાજી આ મ્હાન
તો અંકે ઉચ્ચના વડીલ શું દેન તો કેલ ' ૧૦

૩ લિપિનો ઇતિહાસ.

(લેખક:-ડા. રા. ભરતરામ ભાનુમુખરામ મહેતા.)

પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રના ચોટાંક વર્ગોના અભ્યાસથી મને પ્રાચીન લિપિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાનો મુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. એવામાં આપણી પરિપક્વતા મંડળે 'અશોકના શિલા-લેખો' નો ઇનામી નિબંધ જનરે કર્યો. આથી મારા લિપિશાસ્ત્રના અભ્યાસને જોર મળ્યું, અને મેં સદરહુ નિબંધ લખ્યો. સદ્ભાગ્યે મારો નિબંધ મંજૂર થયો, ને મને ઇનામ મળ્યું. આ નિબંધ લખતી વખતે પ્રાચીન લિપિનો વિશેષ અભ્યાસ કરવો પડ્યો, અને તેના પરિણામમાં ગૂજરાતી લિપિનો ઇતિહાસ લખવાનો વિચાર થયો. અત્યાર સુધીમાં લિપિને લગતું પુસ્તક તો માત્ર શ્રી. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઝોઝાએ જ લખેલું જાણવામાં છે. પરંતુ તેમાં આખા હિન્દુસ્તાનની બધી લિપિઓનો સમાવેશ કરેલો હોવાથી પ્રત્યેક લિપિની વિગતભા ઉતરવાનું બની શક્યુ નથી. આથી મેં વિગતવાર "ગૂજરાતી લિપિનો ઇતિહાસ" તૈયાર કરવા માડ્યો છે સદર મંચનો મોટો ભાગ તૈયાર થઇ ગયો છે. આ લેખમાં લિપિશાસ્ત્રના ઇતિહાસનું ટુંકું દિગ્દર્શન કરવાનું ધાર્યું છે.

પ્રાચીન લોકોએ ખીલવેલી કળાઓ પૈકી લેખનકળા બહુ મહત્વની છે. એ કળાએ અनेક પ્રકારના જ્ઞાનને દૃષ્ટિગોચર બનાવી ચિરસ્થાયી કર્યું છે. ખોલાતી ભાષામાં જે શુદ્ધ શુદ્ધ અવાજ સંભળાતા હોય તે બધા અવાજોનું પૃથક્કરણ કરીને પ્રાચીન મનુષ્યોએ દરેક અવાજનો એકેક વર્ણ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેના પરિણામમાં આખી વર્ણમાળા ઉત્પન્ન થવા પામી. આટલી અવસ્થાએ આવી પહોંચતા પણ તેમને અનેક સદીઓ લાગી હોવી જોઈએ. પણ તેના ઇતિહાસમાં ઉતરવાની જરૂર અહીં આપણને નથી.

આપણી લેખનકળા આપણે જ શોધી કાઢી છે, એમ અત્યારે તો ચોક્કસપણે કહી શકાતું નથી. તેમ છતાં પણ આપણી લેખનકળા ધણી જૂની છે, એ તો નિઃસંદેહ વાત છે. આપણી લેખનકળા ચિત્રલિપિમયી હોવાથી છે કે કેમ, એ મોટો સવાલ છે. એને નિર્ણય હજી થયો નથી, પણ મને લાગે છે કે, આપણે છેક શરૂઆતમાં ચિત્રલિપિ વાપરતા હોઈશું ખરા. ચિત્રલિપિ બે પ્રકારની હોઈ શકે:- (૧) વિચારવ્યંજક અને (૨) વસ્તુવ્યંજક. સૂક્ષ્મનું દર્શન વિચારવ્યંજક ચિત્રલિપિ કરાવે, અને સ્પષ્ટનું દર્શન વસ્તુવ્યંજક ચિત્રલિપિ કરાવે. આ રીતે મોટા ભાગના પ્રાચીન જ્ઞાનને લેખરૂપે જોતારી શકાય. આથી કરીને આપણા પૂર્વજોએ ચિત્રલિપિથી લેખનકળાનો શરૂઆત કરી હોય એ બનવાનું જ છે. આ વાતના પુરાવા આજે આપી ન શકાય; કેમ કે હજારો સદીઓ વીતી ગયેલી હોવાથી તે કાળના કોઈ અવશેષો મોજુદ નથી. પણ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ આવી કલ્પના કરવામાં કાંઈ હરકત નથી.

પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગુહાવાસી મનુષ્યોને પોતાના મનના સૂક્ષ્મ વિચારને સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આપવાની જરૂર બહુ ઓછી હતી, અને તેથી તેમણે ચિત્રોનો ઉપયોગ કરવાનો કારણ કર્યો હતો. શરૂઆતમાં તેઓ જુદી જુદી ચીજોની ઉપર માથુસોના અને પથ્થરોનાં ચિત્રો

કેતરવા લાગ્યા હશે. પણ તેમ કરવાથી તો માત્ર તે તે માણસોની કે પશુઓની કલ્પના જ વ્યક્ત થતી તેમને લાગી હશે, અને તેથી તેમાનું અધરાપણું તેમને દુરત જ સમજાઈ આવ્યું હશે. આથી કરીને પોતાની આ કલ્પના-દર્શક લિપિમાં કાંઈક સુધારો કરવાની જરૂર તેમને જણાઈ હશે. દરેક પદાર્થનું વિશિષ્ટપણું પણ દુરત તેમના ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહ્યું નહિ હોય; અને તેથી આવાં ચિત્રો કેતરતી વખતે દરેક ચિત્રના વસ્તુને લગતા અમુક ખાસ ગુણ પણ તે ચિત્રદ્વારા વ્યક્ત કરવાનું તેમને સૂઝ્યું હોવું જોઈએ. પછીથી તેમને જાંજને નવો વિચાર સૂઝ્યો હશે. દરેક માણસ જોશે છે ત્યારે તેના ઉચ્ચારણના પરિણામમાં કંઠોર અને નરમ, ઉંચા અને નીચા વગેરે જુદા જુદા પ્રકારના અવાજ નીકળે છે. આની તરફ પ્રાચીન લોકોનું ધ્યાન ગયું હશે, અને તેથી આવા ચોક્કસ અવાજને પણ મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનો વિચાર તેમને થઈ આવ્યો હશે. આના પરિણામમાં જે લિપિ તેમણે યોજી હશે તે લિપિને આપણે “ધ્વનિદર્શક લિપિ” તરીકે ઓળખીએ તો ચાહે.

આ જાતની લિપિનું સ્વરૂપ કેવું હશે? દરેક અવાજનું સ્વતંત્ર ચિહ્ન યોગ્યએક હોવાથી એકંદરે સંખ્યાબંધ ચિહ્નોનો સમાવેશ એમાં થતો હશે. એક વ્યંજન અને એક સ્વર, એક સ્વર અને એક વ્યંજન, અથવા બે વ્યંજનો અને એક સ્વર મળીને જેટલા ઉચ્ચાર તૈયાર થઈ શકે તે પૈકીના દરેક ઉચ્ચારને લગતું એકેક સ્વતંત્ર ચિહ્ન યોગ્ય હોવું જોઈએ. પણ તેમાંનાં ઘણાં ચિહ્નો તો ખાતલ પણ થયાં હોવા જોઈએ; કારણ કે, રોજના વ્યવહારમાં કાંઈ બધા જ અવાજોના બનેલા શબ્દો વપરાતા નથી. આપણી હાલની લિપિમાં ‘ક’ થી ‘ખ’ સુધીના ૨૪ વ્યંજનો છે. તેમાં ‘અ’ થી ‘ઐ’ સુધીના ૧૬ સ્વરો ભેગવાથી પૂર્ણ ઉચ્ચાર થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે સ્વરસંયોગથી આ ૨૪ વ્યંજનો ૫૪૪ (૨૪×૧૬) વિવિધ અવાજ વ્યક્ત કરી શકે છે. આમાં સ્વરના બીજા ૧૬ અવાજ ભેગવતાં એકંદરે ૫૬૦ અવાજ જનવા પામે છે. આમાંના કેટલાક અવાજ તો આપણા વ્યવહારમાં હવાથી ધરાવતા જ નથી. એટલે આશરે ૪૦૦ કે ૪૫૦ ધ્વનિ આપણને પરિચિત છે, એમ ગણીએ તો ચાહે. ૩૪ વ્યંજન અને ૧૬ સ્વર મળીને બનેલી આપણી ૫૦ વર્ણની વર્ણમાળામાંથી જળે વ્યંજનો અને એકેક સ્વર લઈને જોડાશરો બનાવીએ તો તે કેટલા બધા થવા પામે? આ બધા સ્વતંત્ર અવાજ જ છે. તે જ પ્રમાણે વ્યંજન, સ્વર અને વ્યંજન મળીને જે રૂપો બને તે પણ સ્વતંત્ર ધ્વનિ જ ગણાય. પણ આ બધા પ્રકારના અવાજોમાંથી વ્યવહારમાં ન આવના ધ્વનિ બાદ કરતાં ધ્વનિદર્શક લિપિમાં ૪૦૦ કે ૪૫૦ ધ્વનિઓ સહેજે રહેવા પામે છે.

આ ધ્વનિદર્શક લિપિના ધ્વનિઓનો બારીક અભ્યાસ કરીને પછી સંક્ષિપ્ત સ્વરચિહ્નોનો અને વ્યંજનચિહ્નોનો ઉપયોગ કરીને વર્ણલિપિ બનાવવામાં આવી હશે આમ વ્યંજનની કલ્પના મનમાં જરાજરૂર હસી જતાની સાથે ધ્વનિદર્શક લિપિને તિલાંજલિ મળી હોવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે ચિત્રલિપિમાંથી ધ્વનિદર્શક લિપિ ઉત્પન્ન કરીને પછી શબ્દોના અવયવોનું પૃથક્કરણ કરીને કિનિશિયાના લોકોએ ધરતી સનની પૂર્વે આશરે દસમી સદીના અરમાં ૨૨ અને વ્યંજન નવી દર્શાવે. યુગોપીય પુનઃપુનઃગુણાઓ દે છે કે, પ્રાચીન

મીસરી ચિત્રલિપિમાંથી નીકળેલી ' હીઅરેટિક ' વર્ણુલિપિમાંથી ઉત્પન્ન થએલી ' ફિનિશિયન ' વર્ણુલિપિમાંથી આપણા દેશની વર્ણુલિપિ ઉત્પન્ન થવા પામી છે. પ્રથમ દર્શને જ આ વાત અસંભવિત લાગ્યા વિના નહિ રહે. હિમાલયના માર્ગે અને વાયવ્યકોણના માર્ગે હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ થએલા આપણા પ્રાચીન આર્યો દાંધ આજથી ત્રણ હજાર વર્ષો પૂર્વે જ અહીં આવેલા નહિ. વેદકાલીન આર્યોના વખત નક્કી થઇ શકે એમ નથી. પણ વેદકાલીન અને વેદાનંતરકાલીન આર્યોને લિપિજ્ઞાન ન હતું એમ માનવાને કારણુ નથી.

આપણા પ્રાચીન પૂર્વજો એમ માનવા કે, બ્રહ્મદેવમાંથી લેખનકળા ઉત્પન્ન થઇ છે. ' અન્નિકતત્ત્વ, ' ' જ્યોતિસ્તત્ત્વ, ' ' નારદસ્મૃતિ ' વગેરે આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. ભુએનત્સંગ પણ કહી ગયો છે કે, " ભરતખંડમાંની વર્ણુમાલાની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મદેવમાંથી થઇ છે, અને તે ત્યારથી આજ સુધી હિન્દુસ્તાનમાં ચાલતી આવેલી છે. " પણ મેંકડોનેલના મતે ઇ. સ. પૂ. ચોથી સદી પદલાં, બર્નેલના મતે ઇ. સ. પૂ. પાંચમી સદી પહેલાં, અને બ્લુહલ્લરના મતે ઇ. સ. પૂ. દશમી સદી પહેલાં હિન્દુસ્તાનમાં લિપિજ્ઞાન હયાત નહિ હોય.

પ્રાચીન લિપિનો કાળ જાણવાના હેતુથી આપણે આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય તપાસવું જોઇએ. મેંકડોનેલ સાહેબને આપણા પ્રાચીન વ્યાકરણકાર પાણિનિની પરિભાષામાં લેખન-કળાસ્પૃષ્ટ એક શબ્દ પણ જડેલો નહિ, એ બહુ નવાઇની વાત છે. પાણિનિએ તો ' લિપિ, ' ' લિખિ, ' ' લિપિકાર ' અને ' યવનાની ' શબ્દ તૈયાર કરવાના કામે ઉપયોગમાં લેવાના નિયમો આપેલા છે. તે પૈકીના ૩-૨-૨૧ વાળા સૂત્રમાં ' લિપિ ' અને ' લિખિ ' શબ્દનો અર્થ ' લેખન ' થાય છે. વળી ૪-૧-૪૯ વાળા સૂત્રમાં ' યવનાની ' શબ્દ છે તેનો અર્થ કાલાયત્રે અને પતંજલિએ ' યવનલિપિ ' કહ્યો છે. વળી પાણિનિએ અનેક ગ્રંથોનો પરિચય કરાવ્યો છે તે પણ લેખનકળાનો પુરાવો આપે છે. તેના વખતમાં ' કૃત ' ' પ્રોકિત ' અને ' ઉપજાત ' નામના ત્રણ પ્રકારના ગ્રંથ હયાત હતા. તેના ૧-૩-૭૫ વાળા સૂત્રમાં ' અગ્રંથ ' શબ્દ છે, અને ૪-૩-૮૭ વાળા તથા ૪-૩-૧૧૬ વાળા સૂત્રમાં ' કૃત ' એટલે રચેલા ગ્રંથોનાં ઉલ્લેખ કરેલો છે. ૪-૩-૧૦૧ વાળા સૂત્રમાં તેણે વેદોની શાખાઓને ' પ્રોકિત ' કહી છે. ૪-૩-૧૧૫ વાળા સૂત્રમાં તેણે નવા વિષયના સંબંધમાં લખેલા ગ્રંથને ' ઉપજાત ' કહ્યો છે. ૪-૩-૮૮ વાળા સૂત્રમાં તેણે પોતાના વખતના કેટલાક ગ્રંથોને લગતું અને તેમના વિષયોને લગતું પોતાનું જ્ઞાન બતાવી આપ્યું છે. ૪-૩-૧૧૦ વાળું સૂત્ર બતાવી આપે છે કે, ' લિહુસૂત્ર ' અને ' નટસૂત્ર ' નામના બે સૂત્રાત્મક ગ્રંથ તેના વખતમાં હયાત હતા. ૬-૨-૩૮ વાળા સૂત્રમાં તેણે મહાભારતની હયાતી પણ જણાવી છે. વળી, તૈટ્તિહિ, ઔદ્ગરાયણ, કાશ્યપ, શાકપ્રણિ, કૌત્સ, શાકટા-યન, સેનક, આપિશલિ, ર્કોટાયન, આકવર્મણ, ગાલવ, ઔપમન્યવ, ઔર્ણવામ, વાપ્ત્યાયણિ, ભારદ્વાજ, શાકલ્ય, કોણ્ટકી, શતભલાક્ષ, કાત્યક્ય, ચર્મશિરસ, મૌહગલ્ય, રથૌલાષ્ઠીવી, અંગ્રાયણ અને ગાગ્ય નામના વ્યાકરણકારોનાં તથા નિરુક્તકારોનાં નામ તથા મત પણ તેણે પ્રસંગોપાત પોતાની અજ્ઞાપાયીમા આપેલાં છે.

પાણિનિની સૂત્રાત્મક અષ્ટાધ્યાયીનું સ્વરૂપ જગજ્ઞર ધ્યાનમાં લઈએ તો મુરત જણાવે આવે કે, લેખનકળાના અભાવે આવે અથવા તૈયાગ થઈ શકે જ નહિ અષ્ટાધ્યાયીના જેવો સૂત્રાત્મક ગ્રંથ તો શુ પણ વ્યાકરણશાસ્ત્રને લગતો કોઈ પણ ગ્રંથ લેખનકળાના અભાવે તૈયાર થઈ શકે જ નહિ. કોઈ પણ ભાષાનું વ્યાકરણ લખતા પહેલાં તેવી ભાષાનું લિખિત સાહિત્ય હયાત હોવું જોઈએ સાહિત્યના અભ્યાસ વગર વ્યાકરણના નિયમ ધરી શકાય જ નહિ.

વ્યાકરણશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દો ઉપનિષદથી માંડીને વેદમંદિરના સુધીના બધા ગ્રંથોમાં વચ્ચે વચ્ચે દુગોચર થાય છે. છાંદોગોપનિષદમાં અક્ષર, ઇકાર, િકાર, એકાર સ્વર, ઉચ્ચમ્ અને સ્પર્શવર્ણ દર્શિએ પડે છે તૈત્તિરીયોપનિષદમાં વર્ણ અને માત્રા નજરે પડે છે. ઐતરેયારણ્યકમાં ઉચ્ચમ્, સ્પર્શ, સ્વર, અત સ્વ, વ્યજન અને ધોન જણાવ્યા ઉપરાંત ન કારની અને ષુકારની તથા સમરની અને વમરની વચ્ચે રહેલો ભેદ ગતાવેલો છે તેમ જ 'સધિ' શબ્દનું વિવેચન કરેલું છે શાખાયનારણ્યકમાં પણ આમાંની ઘણીખરી બાંધતો જોવામાં આવે છે શતપથ બ્રાહ્મણમાં એકવચનની અને બહુવચનની વચ્ચેનો ભેદ બતાવેલો છે, અને ત્રણે લિંગોનો ઉલ્લેખ પણ કરેલો છે વળી 'નિરુક્ત' અને 'નિર્વચન' શબ્દ યોજીને ભાષાનું વ્યાકરણ કર્યાની વાત પણ આમાં આપેલી છે તૈત્તિરીયસંહિતામાં પણ ભાષાનું વ્યાકરણ કર્યાનું જણાવેલું છે ઐતરેયબ્રાહ્મણમાં મ્તુ છે કે, અકાર, ઉકાર અને મકાર મળીને 'હક' અક્ષર બનેલો છે કાશીકી બ્રાહ્મણમાં અને આશ્વાયનશ્રોતસૂત્રમાં પણ આવું જ કહ્યું છે આ બધાની ઉપરથી આપણે એટલું જ મ્તી શકીએ કે, આપણા વેદ કાલીન પૂર્વજો લેખનકળા બજાતા જ હતા.

વ્યારણની વાત આપી મુખે છદશસ્ત્રની વાત ત્યજતા લઈએ તો પણ વેદના વારા સુધી વાત જાય છે સર્ગવેદમાં ગાયત્રી અનુષ્ટુપ ાત્રી, વિરાજ, ત્રિષ્ટુબ અને જગતી છદના નામ આપેલા છે વાજસનેયો સંહિતામાં આના ઉપગત પક્તિછદનું નામ પણ મળી આવે છે, અને દ્વિપદ ત્રિપદ ચતુષ્પદ, પંચપદ તથા ક્ષુદ્ર વગેરે છદોની વચ્ચેનો ભેદ બતાવેલો છે અથર્વવેદમાં શુદ્ધ શુદ્ધ છદોના નામ આપેલા છે, અને એમ સ્થળે તો એમદર ૧૧ છદ હોવાની બાબતમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે શતપથબ્રાહ્મણમાં મુખ્ય છદ ૮ કલા છે તૈત્તિરીયસંહિતા, મૈત્રાયણીસંહિતા, શાંકસંહિતા અને શતપથ બ્રાહ્મણ જેતા તેમાં કેટલાક છદોમાંના અક્ષરોની સંખ્યા આપેલી જોવામાં આવે છે તેમ જ તેમના દરેક પાદમાં કેટકેટલા અક્ષર હોય છે તે પણ બતાવ્યું છે આમ બ્રાહ્મણોમાં તથા વેદોમાં શુદ્ધ શુદ્ધ છદોના નામ તથા તેમનામાંના અક્ષરોની સંખ્યા પણ આપેલી છે એ વાતની ઉપરથી આપણે એમ જ કહી શકીએ કે, તે વખતે આપણા દેશમાં લેખન કળા સારી પરિણામસ્થામાં હતી.

આ જ રીતે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી આપણા પ્રાચીનમાંના અકલાનની સાખીતી આપી શકાય તેમ છે, પણ સ્થળના અભાવે આપણે અહીં તેની વિગતમાં નહિ જાતરીએ આપણે માત્ર એટલું જ મ્તીય કે ગણિતને લગતું આપણ જે જ્ઞાન આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં વ્યક્ત થાય છે તે તખનમાંના અભાવે થવું અસંકય જણી શકાય.

શુક્રયયગ્નુર્વેદસહિતામા 'અક્ષર' શબ્દ અનેક સ્થળે વાપરેલો જોવામા આવે છે વાજસનેયી સહિતામા "અક્ષરપંક્તિરુચ્ચન્દ" એમ પણ કહ્યું છે અર્થાત્ શુક્રયયગ્નુર્વેદ મંત્રકારને અકારાદિ વર્ણનુ જ્ઞાન હતું એટલું જ નહિ, પણ ગુણ ગુણ છંદોમા કેટ કેટલા અક્ષરો હોય છે તેનું તેમ જ ૭૬ અક્ષરોવાળા 'અતિધૃતિ' છંદનું પણ જ્ઞાન હતું અને 'છંદ' એટલે 'અક્ષરપંક્તિ' એમ પણ તેના જાણવામા હતું. તૈત્તિરીયસહિતામા 'લિપ્ત' ધાતુનો ઉપયોગ 'પરિલિખિતમ્', 'શ્યાલિખિતા' અને 'પ્રલિખિતે' એ સ્વરૂપે કરેલો છે. વળી એ જ સહિતાના તેમ જ વાજસનેયી સહિતાના અશ્વમેધ પ્રકરણમા કહ્યું છે કે, ઘોડાના શરીરની ઉપર જે ઠેકાણે તરવારનો ધા કરવાનો હોય તે જગ્યાએ યજ્ઞ માનની ત્રણ રાણીઓએ 'સૂચિ' ની મદદથી રેખા દોરવી જોઈએ. એ જ સહિતાઓમા 'અક્ષર' નો અને 'અક્ષરપંક્તિ' નો ઉલ્લેખ પણ કરેલો છે.

ઋગ્વેદમા 'લિપ્ત' ધાતુનો ઉપયોગ યજ્ઞોનો જોવામા આવતો નથી; પણ 'અક્ષર' શબ્દ અનેક જગ્યાએ વપરાયેલો જોવામા આવે છે. ૭-૧૫-૯, ૭-૧-૧૪, ૧-૧૬૪-૩૯ વગેરે ઘણી ઋચાઓ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે ઉપર અશ્વમેધ પ્રકરણના સંબંધમા તૈત્તિરીયસહિતામાથી અને વાજસનેયી સહિતામાથી ઉલ્લેખ આપ્યો છે તેવા જ ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમા પણ છે 'અક્રાઃ સૂનાઃ પરિમૂપન્ત્યશ્વમ્' (૧-૧૬૨-૧૩) એ ઋચા ભાગમા જે 'અક્ર' શબ્દ છે તેનો અર્થ સાયણાચાર્યે "હૃદયાઘયયવાંકનસાધનાઃ" એવો ક્યો છે ૧૦-૭૧-૪ વાળી ઋચામા કહ્યું છે કે, 'ઉતત્ત્વઃ વેતસશાસ્ત્રા' એવો ક્યો છે ૧૦-૭૧-૪ વાળી ઋચામા કહ્યું છે કે, 'ઉતત્ત્વઃ પદ્યન્ત વદર્શ વાચં । ઉત ત્વઃ શ્રૂણન્ત શ્રૂણીત્યેનામ્ ॥ અહીં સાયણાચાર્ય કહે છે કે, 'અનેન અર્ધેન અવિદ્વાન્ અભિહિત' એવો અર્થ છે. જે માણસ વાણીને જોતો હોવા છતાં પણ જોતો નથી અને સામજનો હોવા છતાં પણ સામજનો નથી તે (નિરક્ષર અર્થાત્ અભણ) માણસને લખેલો લેખ દેખાતો હોવા છતાં પણ ઉપયોગનો નથી, એવો આનો ભાવાર્થ છે અહીં 'વાચ પદ્યન્ત' શબ્દો લખેલા અક્ષરોને ઉદ્દેશીને જ વાપરેલા છે, એ સ્પષ્ટ છે

અથર્વવેદમાંથી 'લિપ્ત' ધાતુનો ઉપયોગ મળી આવે છે ૧૨-૩-૨૨ વાળી અને ૨૦-૧૩૨-૮ ઋચામા એ ધાતુ વપરાયો છે વળી ઋગ્વેદમા જોવામા આવતા અક્ષર સંબંધી ઉલ્લેખ પણ અથર્વવેદમા જોવામા આવે છે અહીં 'અક્ષર' નો વર્ણાર્થ સંચવાયો છે. જે ખરી ન જાય તે અક્ષર કહેવાય જોલાએવી વાણી હુપ્ત થાય છે, સંચવાયો છે. જે ખરી ન જાય તે અક્ષર કહેવાય જોલાએવી વાણી હુપ્ત થાય છે, પણ જે વાણી સ્થાયી રહે તે 'અક્ષર' શબ્દથી અહીં સંચવાઈ છે. આથી એમ જ સાબીત થાય છે કે, જે વાણીને લેખરૂપે કાચમનું સ્વરૂપ અપાયું હોય તેને જ 'અક્ષર' કહી શકાય એ રીતે જોતા, વેદકાળમા લેખનકળા સંપૂર્ણ પરિણતાવસ્થામા હયાતી ધરાવતી હતી, એમ જ કહી શકાય છે.

વેદો કેવળ શ્રોતાવ્ય ન હતા પણ લિખિત હતા, એ બતાવવાને અનકાશના અભાવે માત્ર એક જ પ્રમાણ આપીને અહીં તો સતોષ માનવો પડે છે વેદના પ્રાતિશાખ્ય પાણિનિની પરોવા સ્થાપા દત્તા વેદની જુની જુની શાખાઓના પદનપાઠનમા જે કાંઈ

વ્યતિક્રમની સંભાવના થતી હતી તેને લગતા દોષને દૂર કરવાના હેતુથી પ્રાતિશાખ્યની રચના થરા પામેલી પાણિનિએ પોતાના ૧-૧-૬૦ વાળા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, કોઇ અક્ષરનું અદર્શન હોય ત્યાં તેનો લોપ થયો કહેવાય. આ લોપના સંબંધમાં સુપ્રાચીન પ્રાતિશાખ્ય-માંથી પણ પાંચ સૂત્રો મળી આવે છે. “લોપ ઉદ.સ્થાસ્તમ્મોઃ સકારસ્વ ॥” “અન્તસ્થોઽપ્મસુ લોપઃ ॥” વગેરે. વેદ કેવળ શ્રોતર્ય હોત તો લોપની સાર્થકતા કદિ પણ ન રહેત. એની પછી રેફનો પ્રયોગ થાય છે. ઋક્, યજુર્, અથર્વ વગેરે બધાં પ્રાતિશાખ્યોમાં રેફનો નિયોગ અને રેફવાળા બ્યંજનનું દ્વિત્વવિધાન બતાવેલાં છે; પુષ્પત્રપિએ રમેશ સામપ્રાતિશાખ્યમાં પણ લોપની, રેફની અને અવગ્રહની વાત આપેલી છે. અર્થાત્ વેદ કેવળ શ્રોતર્ય હોત તો, વેદમાં રેફનો અને અવગ્રહનો પ્રયોગ અને લોપ ક્યાં થશે અને દ્વિત્વ ક્યાં કરવામાં આવશે, એ બાબતના નિયમ જણાવવાની કાંઈ જરૂર જ ન રહેત. ટુંકામાં, વેદકાળમાં આપણા લોકો લેખનકળાથી ખૂબે પૂરા માહિતગાર હતા.

પરંતુ તે કાળમાં વપરાતી લિપિ કયા નામથી ઝાળખાતી હતી, એ આટલી સદીઓની પછી કહી શકાતું નથી. તે કાળના કોઈ અવશેષો મોજુદ ન હોવાથી તે કાળની લિપિની વર્ણમાલા તથા તેનું નામ અત્યારે આપણા જણવામાં નથી. પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રીઓની શોધખોળના પરિણામમાં અશોકના અનેક શિલાલેખો આખા હિન્દુસ્તાનમાંથી ઠરઠર મળી આવેલા છે તે અત્યારે તો આપણી પ્રાચીન લિપિના લેખી અવશેષ તરીકે મોજુદ છે. અશોકના પહેલાંના કાળમાં વપરાતી લિપિ ‘બ્રાહ્મી’ લિપિ કહેવાની હતી તેથી અશોકના પોતાના કાળની લિપિને પણ બ્રાહ્મી લિપિ કહેવામાં આવે છે. જૈન શોકોના ‘સમવાયંગ’ અને ‘પન્નવણી’ સૂત્રમાં જે ૧૮ લિપિઓનાં નામ આપેલા છે તેમાં ‘બંબી’ (બ્રાહ્મી) લિપિને અગ્રસ્થાન આપેલું છે. ‘ભગવતી’ સૂત્રનો આરંભ જ ‘નમો વૈશ્વેષ ળિવિય’ અર્થાત્ ‘બ્રાહ્મી લિપિને નમસ્કાર’ કરીને કરેલો છે. બૌદ્ધ શોકોના ‘લલિતવિસ્તર’ નામક ગ્રંથમાં ૬૪ લિપિઓના નામ આપેલાં છે તેમાં પણ બ્રાહ્મી લિપિને અગ્રસ્થાન અપાએલું છે.

બ્રાહ્મી લિપિનું મૂળ શોધવાના કામે અનેક વિદ્વાન્ લોકોએ મહેનત કરેલી છે. અંગ્રેજ વિદ્વાનો પૈકી આલ્ફ્રેડ મ્યુલર, પ્રિન્સેપ, સેનાર્ટ, કર્ટ, રૅપ્સન, વિલ્સન, સ્ટીવન્સન, પોલ ગોડાર્ડમીથ, ઇ. મ્યુલર, બર્નેલ, ટેમ્પલર, લેનોમેત, ક્લૅપ, દ્વાઇસ ડેવિઝ, વેબર, જોન્સ મેક્સમુલર, મેકડોનેલ, વિટની, હેલેવે, બ્યૂલ્લર, બાર્નેટ, ડીકે વગેરે વિદ્વાનોએ જુદા જુદા અભિપ્રાય દર્શાવેલા છે. એ બધાની વિગતમાં અહીં ઊતરવાનું બની શકે એમ નથી. ટુંકામાં કહીએ તો, એડવર્ડ થોમસ, હનિંગહામ, ડાસન, લેસન વગેરે ચાર પાંચ પરદેશી વિદ્વાનો સિવાયના બધા વિદ્વાનો તો એમ જ માની બેઠા છે કે, બ્રાહ્મી લિપિનું મૂળ પરદેશી છે, સ્વદેશી નથી. પરંતુ અત્યાર સુધીમાં આપણે તેના સ્વદેશીપણાની ચક્રવર્તી બાબતમાં કાંઈક જાણી કરી ગયા છીએ. આથી રચના અભાવે આ બાબતની લાખી ચર્ચામાં આપણે અહીં તો નહિ ઊતરીએ.

અશોકના શિલાલેખોનો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે, ઇ. સ. પૂ. ચોથી સદીના અરસામાં આપણા દેશમાં બીજી નાની લિપિઓના ઉપરાંત એ જાતની લિપિ પ્રચારમાં હતી.

ઢાળી તરફથી જન્મણી તરફ લખાતી લિપિ 'બ્રાહ્મી' લિપિ તરીકે ઓળખાય છે, અને જન્મણી તરફથી ઢાળી તરફ લખાતી લિપિ 'ખરોષ્ટી' લિપિ કહેવાય છે. અશોકના માત્ર બે જ શિલાલેખો ખરોષ્ટી લિપિમાં કોનરેલા છે:- (૧) શાહબાઝમીના શિલાલેખ, અને (૨) મનશકરનો શિલાલેખ, આ બન્ને શિલાલેખો આપણા દેશના વાયવ્ય-પૂણામાંથી મળી આવ્યા હતા. તે દેશભાગના લોકો ખરોષ્ટી લિપિ વાંચી શકતા હશે તેથી અશોકે પોતાના શાસનો એ લિપિમાં ત્યાં કોનરાવ્યાં હશે. ઇ. સ. પૂ. આશરે પાંચમી સદીમાં એ દેશભાગમાં ઉદ્ભવેલી આ લિપિ બ્રાહ્મી લિપિના સહેલાપણાને લઇને જીવવા પામી નહિ. સં. ૩૮૪ ના આંકડાવાળો એક લેખ પેશાવર જિલ્લાના ચારસકા તહસીલમાંના હસીનગર-માંથી મળી આવ્યો છે તે ખરોષ્ટી લિપિનો છેલ્લામાં છેલ્લો લેખ જણાયો છે. આથી એમ અનુમાન થઇ શકે છે કે, અશોકના કાળની પછી દુરતજ ખરોષ્ટી લિપિ આ દેશમાંથી લુપ્ત થઇ હશે. હિન્દુકુશ પર્વતની ઉત્તરે આવેલા મુલકમાં અને ચીની તુર્કસ્તાનમાં બૌદ્ધ પંથનો અને આપણી સંસ્કૃતિનો પ્રસાર થયેલો હોવાથી તે ભાગમાં પાછળથી થોડા વખત સુધી ખરોષ્ટી લિપિ હયાત રહી હશે. ડૉ. સર ઑરેલ સ્ટાઇને ચીની તુર્કસ્તાન વગેરે દેશમાંથી કેટલીક પ્રાચીન વસ્તુઓ ભેગી કરી છે તેમાં ખરોષ્ટી લિપિમાં લખેલ પુસ્તકો અને લાકડાની પટ્ટીઓ પણ તેને મળી આવેલ છે. આ પ્રમાણે અલ્પાસુ ખરોષ્ટી લિપિનો નિકાલ કરતા આપણે ચિરામુ બ્રાહ્મી લિપિનો વિચાર કરવાને પ્રવૃત્ત થઇ શકીએ છીએ.

સારામાં સારી લિપિમાં બે શુદ્ધ હોવા જોઇએ:- (૧) આપણે જેમ બોલીએ તેમ લખી પણ શકીએ એવો અસંદિગ્ધ સંકેત દરેક ઉચ્ચારના સંબંધમાં હોવો જોઇએ; અને (૨) આપણે જે લખ્યું હોય તે બીજે કોઇ ધસમ વાચે તો તેના બોલવામાં અને આપણે જે બોલેલા હોઇએ તેમાં બીલકુલ ફેર પડવો જોઇએ નહિ આ કસોટી બ્રાહ્મી લિપિને લાગુ પાડતા તે સારામાં સારી લિપિ હોવા વગર રહેતી નથી. બ્રાહ્મી લિપિના સ્વરોની અને વ્યંજનોની સંખ્યા પૂર્ણ છે, અને હ્રસ્વદીર્ઘના અને અનુસ્વાર વિસર્ગના જુદાં જુદાં ચિન્હો પણ તેમાં છે. દરેક વ્યંજનનો ઉચ્ચાર કયા સ્વરથી થાય છે તે જોઇ તપાસીને શાસ્ત્રીય ક્રમથી બ્રાહ્મી લિપિની ગોઠવણ થઇ છે. બ્રાહ્મી લિપિથી માત્ર સંસ્કૃત બાપાના જ નહિ પણ બીજા કોઇ પણ આર્ય બાપાના જ્ઞાન વ્યક્ત કરી બતાવી શકાય છે. વ્યંજનોને સ્વચિન્હો જોડવાની બાબતમાં બ્રાહ્મી લિપિમાં જે સવડ છે તે સવડ હુનિયામાંની બીજા કોઇ પણ લિપિમાં બાજે જ હશે. તેમ છતાં પણ ફારસી, અંગ્રેજી વગેરે પરબાષાઓના સંસર્ગથી કેટલાક જ્ઞાન આપણે નવેસર શીખ્યા છીએ તેમના ઉચ્ચાર આપણી લિપિમાં બિતારતાં મુશ્કેલી નહતી જણાય છે. દાખલા તરીકે, અંગ્રેજી 'ઇ' સમ્મતમાં 'ઝ' અક્ષરોને જે જ્ઞાન નીકળે છે તેને આપણી લિપિમાં ત્રણજી બિતારી શકાતો નથી. આ બાબતમાં 'ઝ' ની નીચે ટપકું મુકવાને લગતી દિશાવત્ત અગતિ કરવામાં આવેલી છે, પણ કોઇએ તેનો સ્વીકાર કર્યો નથી. મને લાગે છે કે, આ પ્રમાણે નવા વર્ણો જાહેરવાની જરૂર પણ નથી. નવા વર્ણો વગર આપણે વ્યવહાર પુરીથી ચાલી શકે તેમ છે. જેમ અંગ્રેજી બાપામાં અકેક વર્ણના અનેક ઉચ્ચાર જુદા જુદા રચે કરવા પડે છે તેમ છતાં પણ એ બાપામાં વ્યવહાર ચાલી શકે છે તેમ આપણી બાપામાં પણ થઇ શકે તેમ છે.

આથી નવા વર્ણો જિમ્મેરવાના જરૂર રહેતી નથી. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મી લિપિ આપણા વ્યવહારમાના બધા પ્થનિઓ વ્યક્ત કરનારી સંપૂર્ણ લિપિ છે, એમ ગણી શકાય છે

બ્રાહ્મીલિપિનું મૂળ શોધવું તદ્દન અસંભવ છે, એ વાત અગાઉ આવી ગઇ છે આ બાળતમા કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું ધારવું છે કે, દેવતાઓની મૂર્તિઓ બની તેના પહેલા હિન્દુઓ કેટલાક સાંપ્રતિક ચિન્હોના દ્વારે એ દેવતાઓની ઉપાસના કરતા, અને ત્રિકોણ, ગોળ વગેરે આકૃતિઓથી તેઓ કરેલા “દેવનગરી” નામના યત્રમા આ ચિન્હો કાઢવામા આવતા. દેવનગરીમા લખવામા આવતા આ સાંપ્રતિક ચિન્હો કાવાતરે તે તે દેવતાઓના નામના પહેલા અક્ષર મનાવા લાગ્યા, અને તે શરૂઆતમા દેવનગરીમા કહાના તેથી “દેવનાગરી” નામ તેમને આપવામા આવ્યું. આ માત્ર કલ્પના છે તેમા ખરાપણું કેટલું છે તે અભારે કરી શકાય તેમ નથી પણ આપણે એટલું તો કહીશું કે, આપણી લિપિને ‘દેવનાગરી’ નામ તો બહુ પાઠગથી અપાયું છે બ્રાહ્મી લિપિની પહેલા પણ દેવનાગરી લિપિ હયાતી ધરાવતી હતી, એ વાત હજી સુધી તો બહાર આવી નથી અગાઉના શાસનોની લિપિના પહેલાની લિપિનું દર્શન કપિલવસ્તુ (વિપ્રાવા)માંથી મળેલા પાત્રની ઉપર આપણને થાય છે પણ બ્રાહ્મી લિપિની પહેલા દેવનાગરી લિપિ હયાત હતી, એમ તો હજી સુધી કોઈ જાણતું નથી બહી સાથે સાથે એટલું જણાવી દઇશું કે, રાજશાસનો કેતગવવાની શરૂઆત અશોકે જ કરી હતી, એવી જો માન્યતા છે તે બૂલબોરેલી છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય, વસિષ્ઠ, વ્યાસ, બૃહસ્પતિ, કાશ્યાપ વગેરે બધા ધર્મશાસ્ત્રકર્તાઓ રાજસેઓનો અને રાજાનુશાસન લિપિનો ઉદ્દેશ્ય કરેલો છે યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું છે કે,

દત્વા મૂર્મિ નિવધ ઘા કૃત્વા લેખ્ય તુ કારયેત્ ।

આગામિમદ્રનૃપતિપરિક્ષાનાય પાથિયઃ ॥

પટે વા તામ્રપટ્ટે વા સ્વમુદ્રોપરિચિહ્નિતમ્ ।

અભિલેખ્યાન્મનો વચ્ચાનાત્મનશ્ચ મદીપતિ ॥

પ્રતિમહપરિમાણ દાનચ્છેદોપવર્ણનમ્ ।

સ્વહસ્તકાલસપત્રં શાસનં કારયેત્ સ્થિરમ્ ॥ (૧-૩૧૭-૩૧૯)

વેદાગના ખીજ શિક્ષામયમા લખ્યું છે કે, યજુના મતે પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષામા યથાક્રમ ૬૩ કે ૬૪ અક્ષર પ્રસિદ્ધ છે. તેમા સ્વગક્ષર ૨૧ છે, સ્પર્શાક્ષર અર્થાત્ ‘ક’ થી ‘મ’ સુધીના વર્ગના અક્ષર ૨૫ છે, યાગક્ષર અર્થાત્ ય, વ, ર, લ, શ, ષ, સ, હ એ ૮ અક્ષર છે, અને યમ અથવા યુગાક્ષર ૪ છે. તેના ઉપગત અનુસ્વાર, વિસર્ગ, જિહ્વામૂલીય, ઉપધ્માનીય, દુસ્પ્થ, વૃક્ષર અને પ્લુત મળીને એકંદરે ૬૪ અક્ષરો થાય છે વેદકાગના આ અક્ષરો પૈકીના કેટલાકનો ઉપયોગ લૌકિક ભાષામાં ન રહ્યો તેથી પાઠગથી સુદક્ષાગમા ૪૫ અક્ષરો રહેવા પામ્યા હશે ‘લલિતવિસ્ત’ના દશમા અધ્યાયમા નીચેના ૪૫ અક્ષરો ગણાવ્યા છે —

અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, ઝ, અ

ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ, ચ, ળ, જ, ઝ, ઞ, ટ,

૯, ૯, ૯, ૯, ૯, ૯, ૯, ૯, ૯, ૯,

૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭

તતમા ૫૦ માતૃકાલિપિનો અને ૪૨ ભૂતલિપિનો ઉલ્લેખ કરેલો છે -

દ્વિચત્વારિંશદિતિ ભૂતલિપિમંત્રમયી, પંચાશદિતિ માતૃકાલિપિ ॥

અશોકકાળની પહેલા અઠાર લિપિઓ પ્રચરિત હતી, એમ આપણે જાણીએ છીએ તે વખતે પણ મગધલિપિ, શકલિપિ વગેરે જુદા જુદા નામો જુદા જુદા સ્થાનની લિપિ-ઓને આપાયા ન હતા. પણ પછીથી ગામ, જાતિ, વ્યક્તિ વગેરેને ઉદ્દેશને જુદી જુદી લિપિને જુદા જુદા નામ આપવા લાગ્યા. ઇ સ ની બાગમી સદીમા લખાએલા જૈનગ્રંથ 'નદીસૂત્ર'મા ૭૧ીશ જાતની લિપિઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, જેમ કે, હસ, રાક્ષસ, માલવી, નાગરી, પારસી, ચાલુક્યી, લાગી, કાનડી, ગુર્જરી, સોરઠી, માગધી વગેરે વગેરે. ઇ સ ની બાગમી સદીમા શેષકુળે ૬ મૂળ પ્રાકૃત અને ૨૭ અપભ્રંશ બાળાઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તેણે પોતાના "પ્રાકૃતયત્રિકા" નામના ગ્રંથમા ૩૩ લિપિઓના નામ આપેલા છે, જેમ કે, માગધી, શૈલસેની, મહારાષ્ટ્રી, લાટ, વૈદર્ભી, ઉડ્ડ, સૈલસ, પ્રાચ્ય, ગૌરવૈ વગેરે વગેરે. પરંતુ આ બધી લિપિઓના સ્વરૂપની વિગતમા જોતરવાને અહીં સમય ને સ્થાન નથી માત્ર જોરજુલુ જ અહીં તો નોંધીશું કે, અશોકકાળની લિપિમાથી અને અન્ય રીતે ઉતરી આવેલી નીચે જણાવેલી મુખ્ય મુખ્ય લિપિઓ આપણા દેશમા પ્રચારમા છે -

અરીગ, અસમીઆ, ઉડીઆ, ઓઝા, કણ્ઠાહી, કરાહી, કાવચી, ગૂજરાતી, ગુરુમુખી, પ્રથ, તામિલ, તુલુ, તેલુગુ, થલ, દોગરી, દેવનાગરી, નિભારી, નેપાળી, પરાગી, પહાડી, બહિયા, બગાળી, બિસાતી, બડિયા, ભાવલપુરી, મણિપુરી, મલયાલમ, મગમી, મારવાડી, મુલતાની, મૈથિલી, મોહી, મેરી, લામાનસી, લુહી, શરાઈ અથવા શ્રાવકી, શિકારપુરી, મારિકા, મૈસી, મિલ્લી અને સિંધી વળી બમી, સ્વામ, લેવસ, કાગોજ, પેશુમવની, યન દ્વીપી, ફિલિપાઈની, ફારસી, અગ્રેજ વગેરે જુદી જુદી જાતની બીજી લિપિઓ પણ વ્યવહારમા પ્રચલિત છે આ બધી લિપિઓ પૈકીની માત્ર ગૂજરાતી લિપિની સાથે અત્યારે તો આપણે વિશેષ પગિચા ગણીશું

લિપિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ હુ તો ગૂજરાતને નદનન ગણુ છું હાલનો ગૂજરાત-કાઠી આનાકાનો પ્રદેશ પ્રાચીન કાળથી પરદેશીઓનું ધ્યાન ખેંચતો આવેલો છે આથી કરીને જે જે પરદેશીઓ અથવા પરપ્રાંતીઓ આપણા વિભાગમા વખતો વખત આવેલા તે તે તમામ પોતાની લેખનકળાના અશો આપણા દેશભાગમા રાખાવિક્ત રીતે પોતાની પાઞ્ચ મુક્તા ગએલા, એમ દહેવામા કાર્ત પણ અતિશયોક્તિ નથી ગિનારની શિવાની ઉપર ઇ સ. પૂર્વેની ત્રીજી સદીની મગધલિપિ મોજુદ છે વળી ઇ. સ ની બીજી સદીનો લિપિ પણ ત્યા જ ૪૧૫૧-૪૨૧૬ના લેખમા મોજુદ છે તે જ પ્રમાણે ઇ સ. ની પાચમી સદીની લિપિ પણ એ જ તિવાની ઉપર રજ-લખના લેખમા મોજુદ છે. ઇ સ ની દસમી સદીની લિપિ જનમહેવ ॥ મેરખીના દાનપત્રમા મોજુદ છે આ દાખલા તો માત્ર નમૂના

તરીકે ગણાવ્યા છે. બીજા પાંચ પુરાવા આપણા દેશભાગમાં મોજુદ છે. દેવનાગરી લિપિ અને ગૂઝરાતી લિપિ તો અલગત, બધાં સ્થળે લખાન છે. એટલે, કહેવાનો ભાનાર્થ એટલો જ છે કે, આપણા ગૂઝરાતમાંથી જ પ્રાચીન કાળથી અર્વાચીન કાળ સુધીની જુદી જુદી લિપિના નમૂનાઓ મળી શકે તેમ છે. અલગત, આ કામે વિશેષ શોધખોળ કરવાને માર્ગ રહે છે ખરો. પણ તે કાણુ કરે ?

આપણી ગૂઝરાતી લિપિ ક્યારે ને કેવી રીતે શરૂ થઈ છે, એ વિષય મદત્વનો છે. ઇ. સ. ની દશમી-અગીઆરમી સદી સુધી તો આપણા આ દેશભાગમાં પાંચ મોટા ભાગે દેવનાગરી લિપિનો જ પ્રચાર હતો, એમ અત્યારે તો કહી શકાય છે. મને અત્યાર સુધીમાં જૂનામાં જૂના ગૂઝરાતી લિપિના નમૂના સં. ૧૬૫૧ ના એટલે ઇ. સ. ૧૫૯૪-૯૫ ના વર્ષના અમદાવાદના એક ખનમાં જોવા મળેલા છે. આનાથી પણ જૂના ગૂઝરાતી લિપિના નમૂના મળી આવવાનો મંભવ છે. આથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે, આશરે ઇ. સ. ની તેરમી-ચૌદમી સદીમાં આપણી ગૂઝરાતી લિપિના વલણની શરૂઆત થઈ હશે. અલગત, શરૂઆતમાં તો દેવનાગરી લિપિની સાથે સાથે જ ગૂઝરાતી લિપિ વિકસતી હતી. મુખ્યત્વે કરીને આપણા વશ્લિક ક્ષેત્રોએ જપાટાબંધ લખવાની પદ્ધતિ શરૂ કરી તેના પરિણામમાં ગૂઝરાતી લિપિનો જુદો મરોડ ઊભો થવા પામ્યો હશે, એમ મને તો લાગે છે. જપાટાબંધ લખવાની લિપિમાં આપણે જ અમરચાન ભોગવતા હોઈશું, એમ પણ લાગે છે. મરાઠાઓએ દેવનાગરી લિપિમાંથી હેમાડપંતી ખોડી લિપિ બહુ પાછળથી વિકસાવી-છે. બંગાળીઓએ આપણી પહેલાં નહિ તો કદાચ આપણી સાથે સાથે અથવા તો આપણી પછી તુરંતમાં જ જપાટાબંધ લખવાની બંગાળી લિપિ કદાચ વિકસાવી હશે. પણ એ સૌમાં આપણી લિપિ સહેલામાં સહેલી છે, એમ તો અન્ય સૌ પણ કબૂલે છે.

ઇ. સ. પૂર્વેની મગધલિપિનો વિકાસ થતા થતા દશ-બાર સદી વીતતાં સુધીમાં દેવનાગરી લિપિએ પોતાનું રૂપ પકડવા માંડ્યું, અને ઇ. સ. ની દશમી સદીના અરસામાં સં-પૂર્ણ દેવનાગરી લિપિ વિકસી ગઈ, એમ કહી શકાય છે. ત્યાર પછી આપણા દેશભાગમાં મુસલમાનોનાં આક્રમણો થવા લાગ્યાં. એ ઇતિહાસ ભાગની વિગતમાં અહીં આપણે નહિ ઊતરીએ. અહીં માત્ર એટલું જ કહીશું કે, આ અરસામાં આપણા પ્રાતના વશ્લિક ક્ષેત્રોને વ્યવહાર પદ્ધતિ વધારે ઝડપવાળી અને સહેલી લિપિમાં લખાણ કરવાની સુજ પડી હશે, અને તેના પરિણામમાં આશરે ઇ. સ. ની તેરમી-ચૌદમી સદી સુધીમાં દેવનાગરી લિપિની વર્ણ-માળા પંકજીના ક, ખ, ગ, જ, ઝ, છ, દ, ફ, બ, ભ, લ, શ, ળ અને તેર વ્યંજનોનો અને તમામ સ્વરોનો મરોડ હાલની ગૂઝરાતી લિપિના રૂપમાં તેમણે ફેરવી નાખવા માંડ્યો હશે. તેમ છતાં પણ શરૂઆતમાં તો આ મરોડનું વલણ પણ દેવનાગરી લિપિના મરોડની તરફ વધારે ઝુકતું રહેતું હતું, અને લેખકનો હાથ ફરેલો રહેતો ન હતો. તે જ પ્રમાણે દેવનાગરી લિપિમાં દરેક અક્ષરની ઉપર જે આડી લીટી દોરવામાં આવે છે તે ધીમે ધીમે ગૂઝરાતી લિપિમાંથી નાખ્યું થઈ ગઈ તેમ છતાં પણ, ગૂઝરાતી અક્ષરોની ઉપર જ નહિ પણ વિસર્ગના ચિહ્નની ઉપર પણ માત્ર મોહની ખાતર આડી લીટી લોકો દોરતા, એમ કહી શકાય છે; કેમ કે, એવા બેએક અપ્રસિદ્ધ શિવાલેખો મારા જોવામાં આવેલા છે

સ્વરો પૈકીના જે સ્વરો ઓછા વપરાશમાં આવતા હતા તેમને આપણા લોકોએ છેડ્યા નહિ. તેના પરિણામમાં ઋ અને ૠ કાયમ નવા જ રહ્યા. તેમ છતાં પણ આજના કેળવણીના જમાનામાં ‘ રી, ’ ‘ રૂ, ’ ‘ નેચલ ’ વગેરે ખોટા શબ્દો લખાઇને ‘ ઋ ’ ને પણ નિલાનલિ અપાતી ચાલી છે, એ જોઇને કોને ખેદ ન થાય ? વળી એ જ રીતે હસ્ત ‘ ધ ’ નો અને દીર્ઘ ‘ ળ ’ નો પણ કમશ લોપ થતો જાય છે, એ પણ કેટલી ખેદજનક વાત છે ? ‘ સ્થાતી ’ ‘ ઉતરું, ’ વગેરે અનેક દાખલા આ બાબતમાં ટાંચી શકાય તેમ છે. ખરૂં પૂછો તો, આજકાલ શબ્દકોશમાં હસ્ત ‘ ળ ’ ના વિભાગમાં વધારે શબ્દો દાખલ થ-એલા હોય છે તે દીર્ઘ ‘ ળ ’ માં દાખલ થએલા હોવાને બદલે આના વિશેષ વિવેચનને અત્રે સ્થાન અને મમય નથી.

જે સ્વરોનો વાપર વધારે ગ્હો તે સ્વરોના રૂપમા આપણા હોઠોએ વિકૃતિ કરી, અને 'અ' 'આ', 'ઇ', 'ઉ', 'ઊ', 'ઊ', 'ઐ', 'ઔ', 'અ' અને 'અ' એવા વિકૃત રૂપો ઊભા થયા. 'એ' અને 'ઐ' તો નવેસર જ ઊપજીવી કાઢવામા આવ્યા દેવનાગરીના 'ए' અને 'ऐ' ક્યા ? અને આપણા 'એ' અને 'ઐ' ક્યા ? સનત ૧૬૮૪ ના એક ખતમા તો 'ए' તેમ જ 'ऐ' એમ બન્ને રૂપો જોવામા આવે છે

વ્યંજનો પૈદાના જે વ્યંજનો સહેલાઈથી લખી શકાય એવા હતા તે મૂળ દેવનાગરીના જ લગભગ કાયમ રહ્યા. દાખલા તરીકે, ગ, ઘ, ન્, છ ગઠ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ત, થ, ધ, ન, પ, મ, ય, ર, વ, ષ, અને હ જોડાક્ષરોની બાબતમાં પણ એવું જ બન્યું છે મગધલિપિમાં હમેશા જોડાક્ષરો એકબીજાની નીચે લખાતા હતા દાખલા તરીકે ધ્સ, ન્છ, ત્થ, ન્હ વગેરે દેવનાગરી લિપિમાં એ પૈદાના કેટલાક જોડાક્ષરો એકબીજાની પાસે પાસે અડોઅડ લખાતા થયા અને તેના પરિણામમાં આગળના વ્યંજનને તોડી નાખવાની પ્રથા ચાલુ થઈ. દાખલા તરીકે, ક્ત્ત, ક્ચ્ચ, ગ્ધ, ક્ચ, ક્ચ, ક્ચ, ક્ચ, ક્ચ, ત્વ, થ્થ, ધ્ધ, પ્ત, વગેરે વગેરે તેમ છતાં પણ એમાં યે ખાસ ફરીને છ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, કે ન્યંજનો જોડાક્ષરોમાં ત્રણા નહિ પણ એમ ને એમ ચાલુ રહ્યા ‘ક્ષ’ ‘ક્ષ’ વગેરે કેટલાક જોડાક્ષરો એકબીજાની નીચે જ હજી ભેદી લખાતા રહે છે. પણ ‘દ’ ની માથેના અમુક જોડાક્ષરોમાં દેવનાગરી લિપિમાં ફેરફાર થયો પડે. મગધલિપિમાં એકબીજાની નીચે અક્ષરો જોડાતા તેમ દેવનાગરી લિપિમાં બે જોડાક્ષરો ‘ઘ’ અને ‘ઘ’ મૂળ રીતે લખાતા રહ્યા ત્યારે ‘દ’ ની સાથે તેના પેટામાં અમુક વ્યંજનો જોડાવા લાગ્યા, જેમ કે, દ્ઙ, દ્ઙ, અને દ્ઙ.

રહેની વાત તો વેદના પ્રાતિશાખ્યોમા પણ આપેલી છે પણ તેનું દેખી ૩૫ ઇ સ પૂ ની ખીજ સદીના અરસામા જોવામા આવ્યું છે એ પુરાવાથી '૩' ના ચિહ્નમા સહેજ ફેફાર થયો. અને દેવનાગરીમા '૯' આવુ ૩૫ તેણે લીધુ તે જૂનગલીમા પણ એમ જ ચાલુ રહ્યું છે તે જ પ્રમાણે અનુગામી '૩' એ પણ ઇ સ પૂ. ની ખીજ સદીના અરસામા જ ૩૫ લીધેલુ

$$^1 \quad \mathcal{N}_G = 24, \quad \mathcal{O} = 6, \quad \mathcal{D} = 24, \quad \mathcal{I}_3 = 6.$$

તેમા થોડાક ફેરફાર થયો, અને વ્યંજનના પેટામા આડી લીટીના રૂપે તે દેવનાગરી લિપિમા જોડાવા લાગ્યો. આપણે પણ તે જ રૂપ કાયમ રાખ્યું. માત્ર છ, જ, ઝ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, વ્યંજનની જોડે 'ર' કાઢીપાડના રૂપે ' ' આમ લખાતો થયો તે આપણે પણ ચાલુ રાખ્યો, કેવળ 'ર'ના પેટામા 'ર' જોડાવાનો પ્રસંગ ન આવ્યો.

તદન સ્વછદી જોડાક્ષરો 'ક્ષ' અને 'ઞ' છે મગધલિપિમા 'ક' ની નીચે 'ખ' જોડાતો. ઇ સ ૬૦૪ ના જાદુકદેવના મોઝીના દાનપત્રમા જે 'ક્ષ' જોવામા આવે છે, તેમાથી દેવનાગરીનો 'ક્ષ' ક્રમેક્રમે વિકસ્યો અને આપણે તે જ ચાલુ રાખ્યો તે જ પ્રમાણે 'ઞ'નું પણ બન્યું છે ગિરનારની શિલાની ઉપરના શ્દ્રદામાના લેખમા આવો 'ઞ' જોવામા આવે છે અર્થાત્ 'જ' ની નીચે 'ઞ' જોડામા આવતો ઇ સ ૮૫૬ ના પ્રતિહાર વિજયપાળના અલ્લવરના લેખમા આવો 'ઞ' જોવામા આવે છે ઇ સ ૮૬૨ ના હિંદનંદી લક્ષ્મના દેનળના લેખમા આવો 'ઞ' જોવામા આવે છે. તેમાથી ક્રમે ક્રમે દેવનાગરીનો 'જ્ઞ' વિકસ્યો અને આપણે પણ તે જ 'ઞ' ચાલુ રાખ્યો.

આ ટૂંકાણે હાલના કેટલાક વર્તમાનપત્રોમા જોડણીના સબધમા દેખાતી બેદરકારીનો ઉન્મેષ કરવાની જરૂર જણાય છે કેટલાક પત્રકારો 'ઉદયોગ' 'રહયા', વગેરે જોડાક્ષરોને તોડી પાડીને હાસ્યજનક લખાણ કરી રહ્યા છે. તેઓ સમજીને અટકશે ? અને ગૂંજાતી લિપિને અવનત થતી અટકાવશે ? આ સ્થળે બીજા પાડનારા મડલોને પણ વિનંતિ કરવાની છે કે, તેઓ ખાસ કરીને જોડાક્ષરો વધારે પ્રમાણમા તૈયાર કરતા ગુણે ? તેમના તરફથી જોઈ પ્રમાણમા જોડાક્ષરો મળતા હોવાથી છાપખાનાવાળાઓ જોઈ સખ્યામા આવા અક્ષરો રાખે છે, અને તેના પરિણામમા છાપખાનાવાળાઓ આવા જોટાળા કરી મુકે છે.

આ વાતને આટલેથી પડતી મુશ્કેલી આપણે સ્વરચિહ્નોનો વિચાર કરી લઈએ જોઈ વપરાતા રનરો કાયકરૂપે ગનત થતા અસારે આપણને બારાખડીના બાગ સ્વરો અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઐ, ઔ, અ અને અ જાણીતા છે, અને તેના ઉપરાંત કવચિત્ વપરાતા ઋ પણ આપણને પરિચિત છે આ સ્વરોને વ્યંજનની સાથે જોડવાની જરૂર જણાય તેથી સ્વરચિહ્નો યોજવાની જરૂર પડી મગધલિપિમા નીચેના મુખ્ય મુખ્ય સ્વરચિહ્નો જોવામા આવે છે—

૧ ટ ટ ટ

૩ ક

૨ ટ્

૪ ક્

૫ જ્ઞ

૪	૮	૫	અ	ન
૭	૧	૫	૭	૮
૯	૨	૫ ૮ ૭ ૫	૯	૮
૩	૭	- ૧	૯	૮
૩	૭	= ૧	૯	૮
૭	૮	૭	૯	૮
અ	૧	-	૯	૮
અ	૨	=	૯	૮
અ	૩	-	૯	૮
અ	૪	- ૮ = ૧	૯	૮
અ	.	.	૯	૮
અ:	:	:	૯	૮

મ = અ
 મ = અ
 મ = અ

૧	૨	૩	૪	૫
૬	૭	૮	૯	૧૦
૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫
૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦
૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫
૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦
૩૧	૩૨	૩૩	૩૪	૩૫
૩૬	૩૭	૩૮	૩૯	૪૦
૪૧	૪૨	૪૩	૪૪	૪૫
૪૬	૪૭	૪૮	૪૯	૫૦
૫૧	૫૨	૫૩	૫૪	૫૫
૫૬	૫૭	૫૮	૫૯	૬૦
૬૧	૬૨	૬૩	૬૪	૬૫
૬૬	૬૭	૬૮	૬૯	૭૦
૭૧	૭૨	૭૩	૭૪	૭૫
૭૬	૭૭	૭૮	૭૯	૮૦
૮૧	૮૨	૮૩	૮૪	૮૫
૮૬	૮૭	૮૮	૮૯	૯૦
૯૧	૯૨	૯૩	૯૪	૯૫
૯૬	૯૭	૯૮	૯૯	૧૦૦

૪ લલિત કલા

Valabjee Ramjee

લેખિકા-સૌ. ખડેન ચૈતન્યબાળા મંબુલાલ મજમુદાર.

મુંદરતાની ભાવનાને ગમે તે પ્રકારે જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કરી અનુભવવી અને હૃદયનાથી આનંદ પામવો એનું નામ કલા અથવા કલા એટલે મનુષ્યના કલા એટલે શું. આત્મામાં વસેલા સૌદર્યભાવોનું મૂર્તિવિધાન-એ મૂર્તિવિધાન, શબ્દમાં, વાણીમાં, રંગમાં કે સ્વરૂપમાં હોય.

મનુષ્ય જાતમાં સૌદર્યની ભાવના બધા કાળમાં અને બધા પ્રદેશોમાં રહેલી જ નગલી દશામાં અથવા તો કેળવાયેલી સંસ્કારી દશામાં પણ આ ભાવના જોઈ શકાય છે. નગલી કોઠો છુદણા છુદાવી, પીંછા ખોશી, નાચ કરી, ગામને આનંદ મેળવે છે. સુધરેલી પ્રગ્ન સંસ્કારી રીતે આવો આનંદ મેળવે છે. આમ માણસના હૃદયમાં સૌદર્યનું બાન કરાવનાર વૃત્તિ તે કલા.

એકલું સૌદર્ય તે કાંઈ કલા નથી, પણ તે સાચે આનંદ અને સુખ આપવાનો શુભ તે કલામાં હોવો જોઈએ. કાંઈ વસ્તુમાં સુખ આપવાનો શુભ હોવાથી તે સુંદર છે એમ પણ કહેવાય નહિ. ચંદ્રના લેપથી સુખ થાય છે પરંતુ તેમાં સુંદરતાનો અંશ નથી રહેલો, તેવી રીતે ચંદ્રને જોવાથી આનંદ થાય છે, પરંતુ તેથી તેમાં હંમેશાં સૌદર્યનો શુભ હોતો નથી.

જાણીતી ધણી વસ્તુઓની આકર્ષકતાનું કારણ તેમનો આનંદ આપવાનો શુભ છે, તેનું હરહંમેશનું સૌદર્ય તે નથી કલા એ નિરાકાર વસ્તુને સાકાર અને વિગ્રહ વસ્તુને સ્વરૂપ કરવાની ક્રિયા છે. સૌદર્ય એટલે મનુષ્યના હૃદયને આકર્ષવાની શક્તિ, એને આકર્ષણશક્તિ કહો અથવા મોહનશક્તિ કહો, તેનેજ ક્યામયતા કહી શકાય. કાંઈ સુંદર ચિત્ર, અધુર રાગ કે ઉત્તમ બાધકામ દેખી મન પ્રસન્ન થાય તે તેમાં રહેલી કલાની કલામયતા છે.

એકલી સુંદરતા કાંઈ કલા નથી. એકલી સુદૃઢતા આકર્ષક છે, જ્યારે કલા સંયોજન છે કલા તે મનુષ્યનો પ્રતિ છે. કલાકાર પોતાના સાધનોને તે જૂદા કલા એટલે ગોઠવણી. જૂદા હોય તેમાંથી પ્રમાણસર લઈ તેની ગોઠવણી કરે તે કલા. કલાકાર કાંઈ નહીં સામગ્રી જનાવતો નથી. એ તો જે સાધનો અસ્તિત્વમાં હોય છે તેની રમ્ય ગોઠવણી કરે છે, અને એ ગોઠવણીમાંથીજ ક્યાનો જન્મ છે.

દિવાળીના દિવસોમાં દીવા દાગબંધ ગોઠવેલા હોય તો તે જોતા સામાન્ય આનંદ થાય છે ખરો, પણ જો તે દીપમાળામાં ક્યાન કરી ગોઠવેલા હોય તો તેમાં અવનવો આનંદ વાગે છે. અને તે આનંદ ક્યાનો છે પહેલો આનંદ મૃદુ છે બીજો સૂક્ષ્મ છે.

કોઇ પણ વસ્તુને કુશલતાથી ગોઠવી લેનાર ઉપયોગ કરવો એ પણ એક કલા છે. અનુકરણ શક્તિ, કલ્પના અને લાગણીઓ એ બધું એકઠું કરી મનુષ્ય આવી કલા ઉપજાવે છે. આમ કલા એ સૌંદર્ય પામવાની વિધિ છે.

કલા એ મનુષ્યલીલાને પુનર્જીવન આપનાર અથવા અમર કરનાર છે. કલા ન હોય તો મનુષ્ય પોતાનું મનુષ્યત્વ જોષ્ટ જામે. જીવન કલામય છે અને જીવનમાં કલાની જરૂર. કલા જીવનમય છે.

આ કલાનો પ્રદેશ સાંકડો નથી, જ્યાં જ્યાં મનુષ્યના હૃદયાલાય છે ત્યાં ત્યાં કલા છે. મનુષ્યના કુપડાંથી માંડીને ભવ્ય તાજમહેલ સુધી, પારણામાં કુલતા ફિશોર બાળકના મીઠા હાલકીલાટથી માંડીને રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની ગીતાંજલિ સુધી, અને કોઇ રંગ ઓસરીમાં ચિનરાયલા સાથીઆથી માંડીને આર્ટ ગેલેરી સુધી કલાનો પ્રદેશ પથરાએલો છે. જેમ મનુષ્યની લાગણીઓ અમર્યાદ છે તેમ કલાનો પ્રદેશ પણ અમર્યાદ છે.

કલા અને જીવન વચ્ચે અંતર પડવાથીજ જીવન શુષ્ક, રસ વગરનું, જડ અને પાપી બને છે. કલાને જીવનમાંથી દેશવટો મળ્યો છે, તેથીજ આપણે જાડી જાંઘળી શુભરીએ છીએ. કલા એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે, યુગયુગની કળા જીવે એટલે એ કલાના પોષકોનો દત્તિદાસ જાણીશે. કલાની અવનતિ પાછળ સમાજની અવનતિ ઉભી જ હોય છે.

જેમ કુદરતની લીલા એકલી લીલા જ નથી પણ તેમાં કોઇ દેવી હેતુ છે, તેમ કલાની ખાતર એકલી કલા નથી, પરંતુ જીવનના ઉત્કર્ષની ખાતર કલા છે; કલાનો હેતુ: કારણ કે મનુષ્યજીવન તેના ઉત્કર્ષને માટે છે.

મનુષ્યજીવનના ઉચ્ચ અંશોને ઉચ્ચતર યનાવવા એ કલાનો ઉદ્દેશ અને સંદેશ છે. પ્રત્યેક મનુષ્યમાં કલાને સ્વમજાવાની અને અનુભવવાની શક્તિ રહેલી છે. તે સ્વમજાવાને ઉડા શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની જરૂર નથી પડતી.

ઉત્તમ કલા આનંદ-સ્વરૂપ છે અને અમુક રમ્ય ચિત્ર કે ભાવ નિહાળતાં જીવ આનંદમાં તરબોળ થાય છે; ત્યારેજ કલાની સાર્થકતા જન્મી શકે. પરંતુ કલાને આશુપણુરૂપ અથવા એકલા આનંદનું સાધન માનવાથી કેટલીક કળાઓ હલકી પડી ગઇ છે, ગાયન અને વૃત્ય અનીતિ દેલાવનાર અને હલકા ગણવામાં આવે છે; પણ ખરૂં જોતાં તે કલામાં અનીતિ નથી. તેનો એવો હલકો ઉપયોગ કરનાર અનીતિવાળા છે.

સાચી કલા તો તે જ કે જે ચિરંજીવ અને લોકમાન્ય થાય. જે કલાથી આનંદ, મુખ અને સૌંદર્ય માટે પ્રેમ જાગે, જે કલાથી લોકો માત્વિક અને પવિત્ર જાંઘળી ગાળવાને દોરાય. તે જ સાચી કલાનો હેતુ હોઇ શકે; નહિ તો એકલા વિલામ અને સૌંદર્યની ઉપાસનાથી ઘીસ અને રામના ગદારાજ્યોની પેઢે પ્રગમી અવનતિ થાય છે.

કારીગર જે ઝીજ બનાવે છે તે તેના ઉપયોગ પૂરતીજ સારી બનાવતો નથી. પણ તે કે રીતે આકર્ષક બને એ ઉપર ખાસ લક્ષ આપે છે

કેટલાક દેશોની હુન્નર કલા ધણી વખણાઈ છે તેથી જાણે એ દેશ અને તેના હુન્નરનું લોકોમાં અદ્વૈત બનાય છે હિંદુસ્થાન એની સપૂર્ણ જાહેજલાલીના સમયમાં ધણી ધણી વસ્તુઓ માટે ઠેક યુરોપ અને ખીજા દરીયાપાળના દેશો સુધી પ્રખ્યાત હતી હિંદુસ્થાન અને મુખ્યત્વે કરીને શુજરાતની વસ્તુઓને કવીશ્વર દલપતરામે એક કવિતામાં ગણી ખતાર્વ છે તે લીંટીઓ આ પ્રસંગે સભારવા જેવી છે ‘ પાટણે જઘને પટોળા ગગદાર રખાયએ ‘ સમશેર તો શીરોહીની પ્રતિમા બલી ડુગર પરી ’ ‘ કપડવજી દાય સાણુ ’ ‘ નાશક તણા જળપાત્ર ’ ‘ ખુરાનપુરી રોલા મરસ, પણ પેટણી પાઘડી ચડે ’ ‘ શુભ શાલ તો કાશ મીરની ’ ‘ ઘોતી જોટા નાગપુરી ’ ‘ જુઓ ચિત્ર જયપુર ’—જગેરે લીંટીઓમાં હુન્નર કલાના ઇતિહાસ સમાયલો છે

આ બધી હુન્નર કલામાં લાલિત્યનો શુષ્ક અવસ્ય હોય છે જ તો પડી ઉપયોગી અને લલિત કલા એવા બે વિભાગ પાડવા એ નકામો છે, તે એક ખીજાના વિરોધી નથી પણ જાણે એક જ વેલના બે ડુલ છે “ કાપડમાં પોત અને ભાત બન્નેયે પારખૂઓ તો પારખે છે પ્રજાજીવનનું એ પોત એટલે હુન્નર ઉદ્યોગ, અને એ ભાત એટલે સૌંદર્ય ને કલા ”

લલિત કલાઓમાં એ કનાનું વર્ણુ ઓછું પ્રમાણ હોય છે જે કલામાં જડ પદાર્થોની ગોઠવણ હોય તે ઉતરતી કલા ગણાય છે અને ઉપયોગો માટે બાંધકામ-સ્થાપત્ય જે મનના મનુષ્ય બાધે છે, તેમને શશુમારવામાં જે કલા રહેલી છે તે સ્થાપત્ય કલા કહેવાય છે રક્ત રહેવાના ઉપયોગ કરતા એમાં કંઈક વિશેષ કરવામાં આવે છે કહે છે “ સ્થાપત્યશાસ્ત્રી શિપી સ્થૂલમાં ચેતનના કુવાગ માટે છે ”

જાણીતી જડ વસ્તુઓના એકીરણમાંથી મનુષ્ય આતી કલા ઉપગત્તે છે તાજમહેલ માટે એક કવિએ લખ્યું છે કે “ ત્હેના પત્થરમાંયે લાગણી મૂકનાર શિલ્પીની કલા અજબ છે. એ તાજમહેલ પત્થર વડે લખેલું એક સ્નેહ અને રોહનું દાખ્ય છે ” પત્થરમાંયે ઇતિહાસને કોતરી રાખનારી કલા શિલ્પીની છે કવિ ન્હાનાલાલના ‘ ગિરનારને ચરણે ’ નામના કાવ્યમાં ‘ ગિરિકથુ ’ અને ‘ સ્થૂલની સિલા ’ મા રહેલું ઉડું ઉડું અને અદ્ભુત રહસ્ય બતાવ્યું છે કવિ લખે છે —

“ તે એક સૈવી-કમ્બુના ઉગ્રાદિ જોતા,
ઇતિહાસવાળી લીધ દર્શન ત્યા પ્રભુના ”

શિલ્પ કલામાં વચારે ઝીજવટ હોય છે તેમાં લાગણી અને બાવનું આલેખન કરવામાં આવે છે દયોદી અને ટાટ્ટણાથી શિલ્પી પોતાના હૃદયનો ભાવ અને શિલ્પ દર્શકના પાંચે છે, કેટલાક મનોમોદક પ્રાણી નીલ

હમણા બોલી ઉઠે એવો ભાસ જોનારને થાય છે ત્યારે તેમાં સાચી કલા રહેલી છે એમ કહેવું પડે છે.

પ્રાચીન શિલ્પકલામાં બૌદ્ધ લોકે સ્તૂપો બનાવી, ગ્રીકોએ સ્તંભો બનાવી અને રોમનોએ ગોલખંડ બનાવી નામના મેળવી છે. ઇજીપ્ત, કાર્થા, કેનેરી અને અજંટાની ગુફાઓમાંના ચિત્રકારી ચિત્રોના નમૂના આજે પણ તેવાને તેવાજ મનમોહક રંગ તથા રાગથી આપણું મન આકર્ષે છે. આ ગુફાઓમાં બૌદ્ધ તથા હિંદુધર્મની ઇમાવાળા શિલ્પના નમૂના આજે પણ મોજૂદ છે.

તાડવ વૃત્ત કરતા શકરની મૂર્તિ, મહિષાસુરમર્દિની, હરિહર, અર્ધનારીશ્વર, રાવણ તથા દેલાસના ચિત્રો વગેરે જોતા તે કાલની શિલ્પ તથા ચિત્રકલા ધણી ઉન્નતિએ પહોંચેલી હોય એમ લાગે છે.

હિંદુઓ મૂર્તિપૂજક હોવાથી શિલ્પ તેમજ ચિત્રકલાને ઉત્તેજન મળતું હતું. પરંતુ મુસલમાનોના વખતમાં મૂર્તિપૂજા ન હોવાથી ચિત્રકલાની અવનતિ થઈ અને મૂર્તિ બનાવવાનું શિલ્પ પણ અવમાન પામ્યું. પરંતુ તે કલામકાન બાધવાના શિલ્પમાં તેટલાજ જુરસાથી વિકાસ પામી. એક દિશામાં દાખી દીધેલો ઉત્સાહ બીજી દિશામાં મરજીદો અને મહેલો બાધવાની શિલ્પ કલામાં સુઝી નિકળ્યો, તેના રંગ તરિકે તાજમહેલ, કુટુંબ મિનાર, દિવાન-એ-આમ, મોતી મરજીદ, વિગતપુરનો કુમ્મટ વગેરે નમૂના આપણી પાસે પ્રત્યક્ષ છે.

અંગ્રેજોના આવ્યા પછી આર્થ-શિલ્પ અથવા મુસલમાની-શિલ્પના શુદ્ધ નમૂના દેખાતા બંધ થયા છે. આજે તો ઘણે ઠેકાણે ચાર પાંચ પ્રકારની પદ્ધતિઓની બેળસેળવાળા મકાનો બાધાય છે. કંતાતું તત્ત્વ આથી કંઈક અંશે ઓછું થયું છે એમ તેથી કેટલાક માને છે.

શિલ્પતાથી કંઈક વધારે મુક્ત કલા ચિત્રકામની છે. એમાં જડ પદાર્થ સાંચેનો સંબંધ બહુજ ઓછો થતો જાય છે, રક્ત કાગળ, પીંછી અને ચિત્ર. રંગમાંથી જ એ કલાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. “ચિત્રકાર રંગ અને રેખાઓ દ્વારા અદ્ભુતતાના અમ્મર આકડા આણે છે.” ચિતારો એક પીંછીના ફેગવવાથી કાંઈ કાંઈ લાગણીઓ અને ભાવો એક ઘડીમાં લાવી શકે છે. નાટકના પડદાનો દેખાવ આવો આજેહજ લાગે છે તે તેમાં રહેલી કલાને લીધે જ.

પ્રાચીન કાળમાં આપણી ચિત્રકલા પોપાયલી હોવાના ધણા ઉદાહરણો આપણા સંસ્કૃત કાવ્યો તથા નાટકોમાંથી મળી આવે છે. કાવિદાસના નાટકોમાં તેમજ ભવમૂર્તિના નાટકોમાં ચિત્રકલાનું ગૌરવ પાત્રો દ્વારા બતાવેલું છે.

ગજવંશીઓમાં પણ ચિત્રકલા સારા પ્રમાણમાં હાથ કરાતી હતી. સાકુન્તલના છાંન્દમાં ગોહસ્તંભ થયાથી શકુન્તલાને બલી જઈ દુખાવ તેનો નિરરકાર કરે છે, અને

દરેક કનાના કાર્યમાં રદામાને અસર કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ કે છ માણસ કયા કારનો ભાવ અનાયામે સમગ્ર રાકે અને તેની સાથે એના અનુભવી કલાની અસર રાકે તો તે કાર્ય કલામય છે એમ કહી શકાય કેમકે પશુ કાર્ય જોતા બોકતાને એમ જ લાગે કે આ મારા જ મિત્ર છે પશુ હું તે બતાવી રાકું તેના કરતા વધારે સરસ રીતે આદિ બનાવવામાં આ-આ છે, તો ત્યાં સારી કલા રહેલી છે એમ કહી શકાય

આ પ્રમાણે એક ખરી કલાના કાર્યથી કર્તા અને બોક્તા વચ્ચે અદ્વૈત ઉત્પન્ન થાય છે બેદભાવ બૂલી જઈ ખરું અદ્વૈત જોડવું એ જ ખરી કલાનું મુખ્ય લક્ષણ અને આકર્ષણ છે કલાપીને કહ્યું છે —

“ કલા છે બોજ્ય મીઠી તે, બોક્તા મિથુ કલા નહિ
કલાવાન કલા સાથે, બોક્તા વિથુ મગે નહિ ”

આમ જથ્થાએ કે કલાવાન ગ્વાર્ધી નથી પોતાને જ માટે માત્ર રાધનાગ નથી પરંતુ પોતે જમી એ જગતને જમાડે છે કલાનો આનંદ પોતે અનુભવી બીજાને અનુભવવાનો છે કલામારનો હેતુ માત્ર વર્તમાનને ઠાળે કયા સર્જવાનો નથી હોતો એ તો મુગધુમને ઠાળે સૌંદર્યના બગીચા સર્જે છે

કલા બકિતભાવનું મુખ્ય સાધન મનાયતી છે ધણા પ્રાચીન સમયમાં આર્યોની પ્રજાતિ ધર્મમાં કલાનું તત્ત્વ, કેવળ ધર્મની આરાધના કરવામાં જ રહેલી હતી

વૈદિકકાળમાં ઉપાદેવી, ગાયત્રીદેવી સૂર્ય દેવ વગેરેને મૂર્તિરૂપે પ્રત્યક્ષ કરી આરાધના કરનાર આર્ય પૂર્વજોની કલા કેટલી રસ ભરેલી હશે ? રામાયણ મહાભારત અને બીજા ધર્મશાસ્ત્રો પરથી જણાય છે કે પ્રાચીનકાળના પુરોહિતોએ ચિત્ર તથા સિંપમાં કુશલતા મેળવી હતી તેમાં પશુ ઇશ્વર પૂજનનો જ ભાવ હતો,

આર્ય ચિત્રકારને ચિત્રકલા એ ઇશ્વરની ઉપાસના હતી અને શિક્ષકના પશુ ધર્મની સ્થાપના, રક્ષા અને ફેલાવવાનું સાધન હતી ચોસક કલાની વિદ્યા પરમેશ્વરની કૃપા વધારે નારી છે એટલે ઇશ્વરને માટે જ જાણવી જોઈએ વળી તેનો પૂજન, અર્ચન અને મનોધાપનમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે એટલે ધર્મભાવના અનાયાસે જાગે છે દરેક મંદિરમાં અને વૈષ્ણવોના ઘરમાં આવી ધર્મને-અર્થે કલાઓ વખતો વખત જોઈ શકાય છે

દિવાળીમાં ખાડના રમકડા, હોળીમાં હોળાયાના દારડા નામપાત્રને નામના ચિત્ર અને મનોધાપનમાં મહા પુરવા માટીના પાર્શ્વિક બનાવી પૂજા કરવી વગેરે સામાજિક ધાર્મિક કલાઓ ॥ અને તેમાં કલા સાથે ધાર્મિક બાન સમાએલો છે

દેશદેશના આદર્શો જૂના હોય ॥ કેમ જડને પૂજે છે કેમ જડમાં રહેલા ચેતનને પૂજે છે પાશ્ચાત્ય કલાની સાર્થિકતા મનુ યનુ અને કુ રતું બાલ્ય આર્ય અને પાશ્ચાત્ય સ્વરૂપ આમે, ૧ બનાવવામાં રહેલી છે સ્પષ્ટ દૃષ્ટિ સાથે તેમને કામ ત્ય હલા, સમય નથી લાગે આર્ય કલામાં બાલ્ય સ્વરૂપ ન જોતા આતર

દિથી વિચારી પોતાના મનોમત ભાવોને મૂર્તિરૂપે ઝમકાવે છે.

પાશ્ચાત્યોમાં દૃષ્ટિ-અવલોકન પ્રધાન છે. જ્યારે આર્યોમાં ધર્મભાવના પ્રધાન છે. તેનેનું દૃષ્ટિબિંદુ જૂદું છે અને આશયો પણ જૂદા છે. આર્યોએ ધૃશ્વરભક્તિની ભાવનાથી ખેરાઈ ઉત્તમ શિક્ષણ, ચિત્ર વગેરેમાં કૌશલ્ય બતાવ્યું હતું. પરંતુ હાલ પાશ્ચાત્ય કલાના પવને ખરી કલાને માલ આડંબરના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખી છે.

આર્યોની દૃષ્ટિએ “ કલા જડવાદ નથી; કલાની ઉપાસના એ સ્થૂલ પૂજા નથી; બ્રહ્મા-વાસીની બ્રહ્મપૂજા છે. કલા મિથ્યાસાર નથી; કલા પુણ્ય છે કલાનો રસ એ મદિરા નથી, અમૃત છે. એ રસની ઊર્મિઓ કેદની નથી પણ પરમ આનંદની છે.

કલા એટલે શું તેનો કંઈક ખ્યાલ આવ્યા પછી ‘ લલિત ’ કલા કેને કહેવી તેનો વિચાર કરીએ. જે કલામાં લલિત્ય એટલે ઉંચા પ્રકારનો આનંદ લલિત-કલા આપવાની શક્તિ છે તે લલિત કલા કહી શકાય. અંગ્રેજીમાં તેને Fine Arts કહે છે. એકલા સૂક્ષ્મ આનંદ આપવાના ગુણ સાથે

ઉપયોગી થવાનો ગુણ પણ કલામાં હોય છે. કારીગરની કલા અને કલાવિધાયકની કલા વચ્ચે ફેરન કલાતત્ત્વના પ્રમાણનો ફરક છે. જેમ કલા જાડી તેમ તેના પદાર્થો જાડા અને કારીગર પણ જાડા. સૂક્ષ્મ કલામાં સૌંદર્યનો, ત્રીજીવટનો, અને કલ્પનાનો ગુણ વધારે હોય છે.

સ્થુલશ્રમા ઇન્દુમતી માટે અજ વિલાપ કરે છે ત્યા—

“ ગૃહિણી સચ્ચિઃ સચ્ચિ મિથઃ । પ્રિયશિષ્યા લલિતે કલાવિદ્યૌ ”

(ગૃહિણી, ઘરની પ્રધાનને, પ્રિય શિષ્યા મધુરી કલાની તું ’) એ લૌકીક લલિત કલાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

શાસ્ત્રમાં સામાન્ય રીતે ચોસઠ કલાઓ ગણાવી છે. તે કલામાંથી બધી કલાઓને લલિત કહીએ એમ નથી. છતાં કલાનો વ્યાપક અર્થ લઇએ તો બધા હુન્નર ઉદ્યોગમાં બતાવાતું કૌશલ્ય પણ કલા કહેવું જોઈએ; અને આવી કલામાં લલિત્ય-મનોહરન કરવાનો ગુણ હોય તો તે બધીયે લલિત કલાઓ જ છે. કેટલાક લોકો કલાના લલિત કલા, ઉપયોગી કલા, અને ગૃહ કલા એવા ભેદ પાડે છે.

કોઇ પણ કલાની કૃતિમાં ઉપયોગી થવાનો ગુણ આગળ પડતો હોય છે. અને લલિત્ય ગૌણ હોય છે, ત્યારે એ કલા હુન્નર કલાને નામે ઉપયોગી કલા-હુન્નર જાણાય છે, હુન્નર કલામાં મુતાર, સોની, કંસારો, કુંભાર વગેરે કારીગર લોકોની કલાઓનો સમાવેશ થાય છે. એમના હુન્નરની કલા ઉપયોગી છે. રસનીયર, ધરેણા, વાસણ વગેરે વ્યવહારની વસ્તુઓ ઉપયોગની છે. છતાં તે ચિત્રકલા કે સંગીતના જેટલી આકર્ષક નથી; તેથી તેની, કલામાં ગણના નથી કરાતી. છતાં દરેક જોઈએ કે આની ઉપયોગની કલા પણ લલિત જ છે કાગળ કે પેનાના કોઇ પણ કાર્યમાં જ્યાં મનુષ્ય, માન ઉપયોગ પૂર્વજ માકડી દૃષ્ટિ છાટી દષ આનંદ ઉત્પન્ન કરના તથા વધુ ગમ્મે છે, ત્યારે તેના કાર્યને કલાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે.

હારીગર જે સીજ બનાવે છે તે તેના ઉપયોગ પૂરિજ સારી બનાવતો નથી. પણ તે કેવી રીતે આકર્ષક બને એ ઉપર ખાસ લક્ષ આપે છે

કેટલાક દેશોની દુનનર કલા ધણી વખણાઇ છે તેથી જાણે એ દેશ અને તેના દુનનરનું સોકોમા અદ્વૈત બનાય છે. હિંદુસ્થાન એની સંપૂર્ણ જાહેજલાલીના સમયમા ધણી ઘણી વસ્તુઓ માટે ઠેક યુરોપ અને બીજા દરીયાપારના દેશો સુધી પ્રખ્યાત હતુ. હિંદુસ્થાન અને મુખ્યત્વે કરીને શુજરાતની વસ્તુઓને કવીશ્વર દલપતરામે એક કવિતામા ગણી બનાવી છે. તે લીંટીઓ આ પ્રસંગે સંભારવા જેવી છે. ‘ પાટણે જમને પટોગા રંગદાર રખાવત્તે ’ ‘ સમશેર તો શીરોહીની પ્રતિમા બની ફુંગર પરી ’ ‘ કપડવંજી કાય સાણુ ’ ‘ નારાક તણા જળપાત્ર ’ ‘ પુરાનપુરી શેલા મરસ, પણ પેદણી પાધડી ચડે ’ ‘ શુભ સાલ તો કાશ મીરની ’ ‘ ઘોતી જોટા નાગપુરી ’ ‘ જુઓ ચિત્ર જલપુર ’—એરે લીંટીઓમા દુનર કવાનો ઇતિહાસ લખાયેલો છે.

આ ધણી દુનનર કલામા લાલિત્યનો શુષ્ક અવસ્થ હોય છે જ તો પછી ઉપયોગી અને લલિત કલા એવા બે વિભાગ પાડવા એ નકામા છે, તે એક બીજાના વિરોધી નથી પણ જાણે એક જ વેલના બે કુલ છે “ કાપડમા પોત અને ભાત બન્નેયે પારખૂએ તો પારખે છે, પ્રજાજનનુ એ પોત એટલે દુનનર ઉદ્યોગ, અને એ બાન એટલે સાદ્ય ને કલા ”

લલિત કલાઓમા એ કવાનું વર્ણુ જોણુ પ્રમાણુ હોય છે જે કલામા જડ પદાર્થોની ગોઠવણુ હોય તે ઉતરતી કલા ગણાય છે અને ઉપયોગી માટે બાંધકામ-સ્થાપત્ય જે મકાનો મનુષ્ય બાંધે છે, તેમને શણગારવામા જે કલા ગહેલી છે તે સ્થાપત્ય કલા કહેવાય છે. રક્ત રહેવાના ઉપયોગ કરતા એમા કષ્ટક વિશેષ કરનામા આવે છે કહે છે “ સ્થાપત્યશાસ્ત્રી શિષી સ્મૃત્તમા ચેતમના કુવાસ માટે છે ”

જાણીતી જડ વસ્તુઓના એકીકરણુમાથી મનુષ્ય આડી કલા ઉપજાવે છે. તાજમહેલ માટે એક કવિએ લખ્યુ છે કે “ તેના પથરમાયે લાગણી મૂકનાર શિલ્પીની કલા અજળ છે. એ તાજમહેલ પથર વડે લખેલુ એક સ્નેહ અને શોકનુ કાવ્ય છે ” પથરમાયે ઇતિહાસને કોતરી રાખનારી કલા શિલ્પીની છે. કવિ જ્ઞાનાલાલના ‘ ગિરનારને ચરણે ’ નામના કાવ્યમા ‘ ગિરિકણુ ’ અને ‘ સ્મૃત્તની સિવા ’ મા રહેલું હડ્ડુ હડ્ડુ અને અદ્ભુત રહસ્ય બતાવ્યુ છે. કવિ લખે છે —

“ તે એક સૈની-કલ્પના ઉરમાદિ જોતા,
ઇતિહાસવાડી લીધ દર્શન ત્યા પ્રભુના ”

શિલ્પ કલામા વારે ઝીણવટ હોય જે. તેમા લાગણી અને ભાવનું આશ્રેષ્ઠ કરવામા આવે છે હથોડી અને ટાકણાથી શિલ્પી પોતાના હૃદયનો ભાવ અને શિલ્પ કલ્પના પથર ઉપર આવેલો છે, કેટલાક મનોહર પૂતળાં બોધને

દમણા બોલી ઉઠશે એવો ભાસ જોનારને થાય છે ત્યારે તેમાં સાચી ક્યા રહ્યી છે એમ કહેવું પડે છે.

પ્રાચીન શિલ્પકલામાં બૌદ્ધ લોકે સ્તૂપો બનાવી, ગ્રીકોએ સ્તબો બનાવી અને રોમ તોએ ગોલ્ડબૅન્ડ બનાવી નામના મેળવી છે. ઇલિગ, કાલ્સી, કેનેરી અને અજંટાની ગુફાઓ માના ચમત્કારી ચિત્રોના નમૂના આજે પણ તેવાને તેવાજ મનમોહક રંગ તથા રાગથી આપણું મન આકર્ષે છે, આ ગુફાઓમાં બૌદ્ધ તથા હિંદુધર્મની છાયાવાળા શિલ્પના નમૂના આજે પણ મોખૂં છે.

તાડવ દત્ત કરતા શકરની મૂર્તિ, મહિપાસુરમર્દિની, હરિહર, અર્ધનારીશ્વર, રાવણ તથા કૈલાસના ચિત્રો વગેરે જોતા તે કાલની શિલ્પ તથા ચિત્રકલા ધણી ઉન્નતિએ પેરાવેલી હોય એમ લાગે છે

હિંદુઓ મૂર્તિપૂજક હોવાથી શિલ્પ તેમ જ ચિત્રકલાને ઉત્તેજન મળતું હતું પરંતુ મુસલમાનોના વખતમાં મૂર્તિપૂજા ન હોવાથી ચિત્રકલાની અવનતિ થઈ અને મૂર્તિ બનાવવાનું શિલ્પ પણ અવમાન પામ્યું પરંતુ તે કલામદાન બાધવાના શિલ્પમાં તેટલા જ જુસ્સાથી વિકાસ પામી એક દિશામાં દાખી દીધેનો ક્લસાદ બીજી દિશામાં મસ્જિદો અને મહેલો બાધવાની શિલ્પ કલામાં સુદરી નિકળ્યો રહેતા રજ તરિકે તાજમહેલ, કુતુબ મિનાર, દિવાન-એ-આમ, મોતી મસ્જિદ, વિજયપુરનો ધુમ્મટ વગેરે નમૂના આપણી પાસે પ્રત્યક્ષ છે

અંજોના આવ્યા પછી આર્થ-શિલ્પ અથવા મુસલમાની-શિલ્પના શુદ્ધ નમૂના દેખાતા બંધ થયા છે આજે તો ઘણે ઠેકણે ચાર પાંચ પ્રકારની પદ્ધતિઓની બેળસેળવાળા મંમને બંધાય છે કેનાનું તત્ત્વ આથી કંઈક અંશે ઓછું થયું છે એમ તેથી કેટલાક માને છે

શિલ્પતાથી કંઈક વધારે સૂક્ષ્મ કલા ચિત્રકામની છે એમાં જડ પદાર્થ સાચેનો સંબંધ બહુ જ ઓછો થતો જાય છે રક્ત કાગળ, પીંછી અને ચિત્ર, રંગમાંથી જ એ કલાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે “ચિત્રમર રંગ અને રેખાઓ દ્વારા અનુભૂતતાના અમ્મર આકાશ આલેખે છે” ચિતારો એક પીંછીના ફેરવવાથી કાંઈ કાંઈ લાગણીઓ અને બાવો એક ધડીમાં લાડી રાકે છે નાનકડા પડદાનો દેખાવ આવો આલેખ લાગે છે તે તેમાં ગંધેરી ક્યાને લીધે જ

પ્રાચીન કાળમાં આપણી ચિત્રકલા પોપાયલી હોવાના ઘણા ઉદાહરણો આપણા સંસ્કૃત કાવ્યો તથા નાટકોમાંથી મળી આવે છે કાનિદાસના નાટકોમાં તેમજ બલમૂર્તિના નાટકોમાં ચિત્રમતાનું ગૌરવ પાત્રો દ્વારા બતાવેલું છે

રાજવંશીઓમાં પણ ચિત્રમલા માગ પ્રમાણમાં દાય કરાતી હતી સાકુન્તલના કાવ્યમાં મોદસપ્રમ થયાથી શકુન્તલાને નહીં જડ કુન્ન નેનો નિગરકાર કરે છે, અને

શકુન્તલા આકાશમાં ઉડી જાય છે. પછી પસ્તાવો પામી મુનિના આશ્રમનું ચિત્ર દુષ્યન્ત કાઢે છે. ત્યાં પાઠડાના પડીયામાં દુષ્યન્ત શકુન્તલાના પાળેલા હરણને પાણી આપે છે. પણ અજાણ્યું લાગવાથી તે પીતું નથી, અને શકુન્તલાને હાથે તે પીએ છે. એ આશ્રમનું ચિત્ર દોરતા દુષ્યન્ત અતુપમ કલ્પનાશક્તિ બતાવે છે તે કલાનું સાર જ્ઞાન આપણને મહાકવિ કાલિદાસ કરાવે છે.

ભવભૂતિના ઉત્તર-રામ-ચરિત્રમાં ચિત્રદર્શન નામનો વેધક પ્રસંગ કેને અગ્રણ્યો છે ? “ ગિરિથી ઝમઝમ ઝરણો વહી જાય, પ્રિયે રે ! તે તે કયમ વિસરાય ” એ કાવ્યોમાં કેટલી રસિકતાથી ચિત્રકલાનું રહસ્ય અને સામર્થ્ય પ્રગટ કર્યું છે તે સૌને અજાણ્યું નથી. સીતા ચિત્રપટમાં પંચવટીનો પ્રસંગ જુવે છે ને હબકી જાય છે કે “ રીથી આર્યપુત્ર રામનો વિધાગ કેમ ખમાશે ! ” અહીં ચિત્રકારની ખરી સફલતા છે; અને તે જ તેની કલામયતા છે.

આખને રીઝવનાર શિષ્ય તેમ જ ચિત્રકલાઓથી એક પગથીયું ઉંચે જનાર સંગીતની કલા છે. સંગીતમાં ગાયન, વાદન અને નૃત્યનો સમાવેશ થાય છે. આખ બધ કરીને ખેસી રહીએ તોપણ ઉંઠાણમાંથી આવતો મધુર અવાજ કાનથી આપણે જાણે પી સફીએ છીએ.

સંગીતમાં એકાગ્રતા લાવવાનો શુષ્ક છે, તેથી ભક્તિ કરવા માટે તેની ખાસ મદદ લેવાય છે. સંગીતના સૂરની ટોરમાં માથુંસ જાણે ઉંચો ઉડતો જાય છે; આ દુનિઆથી દૂર જઈ ખેસે છે. ઇશ્વરપૂજનમાં વૃત્તિને તદ્દાકાર કરવા માટે પ્રાર્થનાઓમાં સંગીતની મદદ લેવાય છે.

કાદંબરીમાં મહાદેવના મંદિરમાં બેઠેલી મહાશ્વેતા જ્યારે સુંદર વીણા વગાડે છે, ત્યારે એના સ્વરથી જ ખેત્રાધિને અંદ્રાપીડ ત્યા જઈ પહોંચે છે. શરદપૂતમનો રાસ રમતા શ્રીકૃષ્ણ મોરલી વગાડે છે. તે મોરલીના સૂર એવા નીકળે છે કે તેથી—

“ જાતા વળતા ચબીઆ, નદીઓ કેરા નીર,
વગ્ગ ને બાળ વીસંબીઆ, પીતા પીતા ખીર,
ખમ મૂગ શ્રવણ કરી રણા, તણ ન વહે ગાય;
હારો હાર કરી રણા, તણ માગ મુખઆપ.
પવન ગણા મુરછાધને, મુનિવર મુકયા ધ્યાન;
વળી રણા વિલંબાધને, વન ઉપર વૈમાન
એ મોરલીના તાનમાં, વ્યાકુલ થઈ વગ્ગનાર;
એક એકની સાનમાં, તીડીઓ હારોહાર. ”

આવું વર્ણન એક કવિએ કર્યું છે. સંગીતમાં રહેલી શક્તિએનો ચિતાર આથી બીજા કયા શબ્દોમાં આપી શકાય ?

“ હાવબાવથી, અગેના વિવાસથી અભિનયની મૂક વાણીથી, કવિતામાંનું અને નૃત્ય-અભિનય. સંગીતમાંનું અગેત્યર નૌર્થ નરરાગ બનાવે છે. ”

હાથમાં નૃત્ય અને સંગીત બંને કલાઓ અધમ સ્ત્રીઓના હાથમાં જવાથી એ કલાઓનું અધઃપતન થયું. કલા નીતિનું પોષણ કરવાને બદલે અનીતિનું વાતાવરણ પેદા કરે ત્યારે તેમાંથી લલિત્ય એટલે જા'ના પ્રકારનો આનન્દ આપવાનો શુભ જતો રહે છે. બાકી ભક્તિ ઉપાસનામાં પોદશોપચારમાં નૃત્ય એ એક અંગ મનાયું છે.

‘મહાભારતમાં’ વિરાટને ત્યાં અશ્વત્થામા સ્ત્રી-વેષે રહ્યો હતો, ત્યારે વિરાટ-પુત્રી ઉત્તરાને તેણે નૃત્યકલા શીખવી હતી. નૃત્ય રાજ્યકુમારીઓને પહેલાં આવશ્યક ગણાતું. નૃત્યમાં અભિનય અને શરીરના વિધવિધ અવયવોનું હલનચલન નૃત્યના તાલ સહિત થવામાં કલા રહેલી છે. ગુજરાતના ઇતિહાસમાં મિનળદેવીની વાત નૃત્યના પ્રસંગમાં સંભારવા જેવી છે.

પાટણના રાજા કર્ણદેવને મિનળદેવી સાથે લગ્ન કર્યા પછી તેનો મોહ ઉતરી ગયો, ત્યારે મિનળદેવીએ નૃત્યકલાથી જ તેને પ્રસન્ન કર્યો હતો એમ ઇતિહાસ કહે છે. ગુજરાતી કવિઓમાં કવિ પ્રેમાનન્દના આખ્યાનોમાં અને સામ્રાજ્યભટ્ટની વાર્તાઓમાં તેમનાં શ્રીપાત્રોને નૃત્યકલા શીખવ્યાના ઘણા દાખલા છે.

આ બધીથી એ કલાનો અંશ જેમાં વધારે છે તે તો કવિતા જ. શિલ્પી પોતાની હથેલી અને ટાંકણાથી પથરમાં ભાવ મૂકે છે, ચિતારો પીંછી અને કવિતા. રંગથી વસ્તુભાવ અને લાગણીઓ ચિતરે છે, કવિ શ્વેત ઘોડાક શબ્દોમાં અથવા તો બેચાર લીંડીઓમાં આખું ચિત્ર આખ આગળ ખેંચે છે. આવા શબ્દ-ચિત્રો ઉત્તમ કવિઓની કવિતામાં ઘણાં નજરે પડે છે.

મહાકવિ પ્રેમાનન્દની કવિતામાંથી આવું એક શબ્દ-ચિત્ર નમૂના દાખલ આપીએ છીએ. નળાખ્યાનમાં હંસ દમયંતી આગળ નળનાં વખાણ કરવાને આવે છે, તે વખતનું વર્ણન બધા ચિતાર આપણી આખ સમક્ષ ખડે કરે છે:

“અમળા હેઠી ઉતરી, જાંઝર કાઢ્યા તત્કાળ,
હંસે દીઠી કામળી ત્યારે બેઠો નીચી ડાળ.
દોડે આઠી અવળી અંગના, કરે જાલવાનો ઉપાવ;
હાથમાંથી હંસ નાકારો, ચપળ નવ જ્વાલ ”

આમાંથી દમયંતીની હેઠળ ઉતારવાની ક્રિયા, પગના જાંઝર કાઢવાની ઉતાવળ, હંસનું નીચી ડાળે આવીને બેસવું, દમયંતીનું તેને જાલવા જવું, હંસની ચોતરફ ઉડાડે, આખરે હંસ ન જ્વાલાથી ચોરીયાળી જણાતી દમયંતી, એ બધું આખ આગળ કેવું તરવરી રહે છે !

રાગવી—કવિ દલાપી “વીણાના મૃગ” માં કુવારાનું વર્ણન પણ એટલું જ આબેહુલ આવે છે:—

“ઉડી રહ્યો છે જલનો પ્રવારો,
હોજે તરે રંગીન માછલીઓ;
ત્યાં કાન આડી મૃગ તે દબે છે,
જરા નથીને જલ એ પીએ છે, ”

આ ચાર હુકી લીંટીઓમાંથી ખડુ ચતુ મિત્ર એકદમ કલ્પી સકાય તેવું જ છે. આમાં જ દિવની કલાનું સામર્થ્ય રહેલું છે.

કેટલીક કવિતાને 'ચન્દ-ચિત્ર' કહેવાની વ્યર્થતા એટલા ઉપરથી જણાય છે કે કેટલાક શિષ્ટ અને સંસ્કારી ચિત્રકારો આવા સમર્થ કવિઓનાં કાવ્ય વાંચી તેઓ બાવ હૃદયમાં ઉતારી એ કાવ્ય-પ્રસંગ ઉપરથી ચિત્રો દોરે છે. આવાં ચિત્રોનો પ્રસંગ જનપ્રીતો હોવાથી તે વધારે લોકપ્રિય બને છે. પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર રામ રવિવર્માએ સંસ્કૃત કાવ્ય અને નાટકો ઉપરથી આર્થ સંસારનાં દોરેલાં ધણાં ચિત્રો ચન્દચિત્રોનો જ નવો અવતાર છે.

શાસ્ત્રમાં ગણ્યાવાતી ચોસડ કલાઓમાંથી કેટલીક કલાઓ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓની જ કલા કહેવાય છે. આવી કલાઓ 'ગૃહ્ય કલા' કહેવાય છે. ગૃહ્ય ગૃહ્ય કલા. કલા એટલે ધરને શોભાવવાની કલા. ધર એટલે ઇંટ માટીનું ધર નહિ, પરંતુ કુટુંબનું વિશ્રાંતિસ્થાન; ધરતીનો છેડો. આ ધરને ઉપયોગી થનાર અને આનંદ આપનાર કલાઓમાં ગાણું, વગાડણું, ફુલના રાગુગાર બનાવવા, વેણી ગૂંથવી, રમોઢ બનાવવી, શીવણું, બરણું, ગૂંથણું, સાથીયા ને વેશે દાદરી, તુલસી વીગેરેના છોડ વાવી બાગ બનાવવા, ઝીણું સુનર કાંનણું વગેરે કલાઓનો સમાવેશ થાય છે.

આ બધી કલાઓ પ્રાચીન સમયમાં હિંદુસંસારમાં ધણી જ પ્રચારમાં હતી એમ લાગે છે. ધણે બાગે ગૃહ્ય કલાઓ ધરતી દેવીઓની-સ્ત્રીઓની જ છે, તે કન્યાશાળાઓમાં આ કલાઓનો વિકાસ રહેજ વધારે પ્રમાણમાં ધ્યાનમાં લેવાય તે કન્યાઓને તે બાબતમાં રસ પડે અને ઉત્સાહ વધે જેથી તેઓ પોતાનો સંસાર સંસ્કારી અને સુખી બનાવી શકે.

કાવ્યના જેમ નવ રસ કલા છે, તેમ જીમના પદ્મસ કહેવાય છે. એ રસની રમ્ય મિલાવટ કરવામાં ખાસ કલા રહેલી છે. જૂદા જૂદા રસની વાની પાક શાસ્ત્ર બનાવવાની સઘણ કલાને તેથી "શાસ્ત્ર" કહેવામાં આવે છે. તે કલા રોજ આનંદ આપનારી અને ઉપયોગમાં આવનારી છે. એ કલા સ્ત્રીઓને શીખ્યા વગર છુટકો નથી, રસોઢમાં હથોટી બેસતી એ પણ એક કલા છે.

પુરુષોને એ કલા ન આવડે અથવા આવડતી નથી એમ કહેવાય નહીં. નજાખ્યાનમાં મહાકવિ પ્રેમાનંદ નળને ઋતુવર્ણના સારથી તરીકે બાહ્ય વેષે વર્ણવે છે, ત્યાં દમયંતીના ફરી સ્વયંવરના પ્રસંગ ઉપર "એતોભીયા છે આત્મનિવેદી" એમ જણાવે છે; નળ સરસ પાક બનાવે છે ને હાથે રાધીને જગે છે.

નંદળનીસીમાં શામળબટે પ્રધાનની રાણીને બાત બાનની ગ્મોઢ બનાવવામાં કુશલ વર્ણવી છે.

‘ પ્રમદા મંદિરમાં પરવરી, શાક પાક સામગ્રી કરી,
કરવા માડ્યા ઉત્તમ પાક, રસોઢ બનીશી મુંદર શાક.
મીઠા મધુરા શુભ સેવરા, ખાટા તીખા અથાણાં ખરા,
વાગ ન લાગી એકે ધડી, જુગતે કરી રમોઢ ત્રેવડી;

હાલમાં તો સ્ત્રીઓને “ પાકશાસ્ત્ર ” અને “ પકવાનપોષી ” જેવી ચોપડીઓની મદદ લેવા છતાંયે શાધણકવા બરોબર આનડતી નથી.

વૃષ્ટ્યુવ મંદિરોમાં કલા ખીલવવાનો હેતુ ધર્મભાવનાની સાથે જ ખીલેલો હોય છે. ઠાકોર સેવામાં છપ્પનભોગ અને અન્નદ્રુથી પાકશાસ્ત્ર પ્રર્ણપણે ખીલે છે અને સાથે ધર્મ-ભાવના પણ જતન થાય છે અન્નદ્રુમાં ફ્રેક પ્રકારના શાક, અથાણા, ગાઘતા, બજીઆ અને બીજી સ્ત્રી સ્ત્રી ઠાકોરજીને ધગવાય છે. છપ્પનભોગમાં ખણુ એ જ પ્રમાણે થાય છે.

બરત ગુથણ ઘણી જાતનું થાય છે છુટી છુટી વિખરાયતી વસ્તુઓને આકૃતિમાં ગોઠવવામાં, અથવા તો જાતજાતના ચિત્રો પાડવામાં કલા લાન્ત-ગૂંથણ-સીવણ, રહેલી છે કાચના મોતી મણકા વગેરેના તોગણો અને પડદા બગવામાં અનનિ આકૃતિઓ અને નમૂના ઉતારી શકાય છે. પડદામાં મોર, પોપટ વગેરે આકૃતિઓ ઉતારવામાં તો ગળી મિલાનટ પણ ધ્યાનમાં લેવી પડે છે.

રગબેરગી કાઢીયા વડે ઝાક, ઉઠાણી, કોચળીઓ, કવમ, ખડીઆ વગેરે ગૂંથવામાં જૂદી જ રીતો હોય છે.

બરતકામમાં દોગવડે તેમ જ ઉનરડે ઝમવા, ટોપી, ગલપટા, મોઝા, સપાટ, તોરણ, ચંદ્રવા વગેરે ઘણી સરસ રીતે બરાય છે, અને વળી તે સાથે છોકરાને તે ઘણા જ ઉપયોગમાં આવે છે ઉપયોગી સાથે આનંદ આપનારી આ લલિત કલા ઘણી જ પ્રચારમાં આવતી જોઈએ.

મખમલ ઉપર ઝીકનું તથા સુતરાઈ કે રેશમી કપડા ઉપર આરીનું બરત પણ બરી શકાય છે. હાલમાં મખમલનું સ્થાન ખાદીએ લીધું છે તે મહેશી ક્યાના હિમાયતીઓને હરખાના જેવું છે. તેમાં વધારે સાજા વાપરી પુષ્કળ બરવા કરતા સાદા પણ સુદૃઢ નમૂના બનાવવામાં વધારે કલા રહેલી છે.

સીવણ કામમાં મનપસંદ કામ કાઢી મનગમતું શીની પહેગવામાં ખરી ડુશલતા રહેલી છે. કપડામાં પણ જાનજાતની દમ આનતી જાય છે સુગે સુગે એમાં ફેરફાર થતો જાય છે અને પ્રાન્ત પ્રાન્તની દબાગચે મિન્નતા ઓછી હોતી નથી રસિકતા અને કલાનો પ્રતિહાસ આ સીવણની સમયસમયની દમમાં સમાયેલો છે પહેલા લાખી બાવના તથા પુસેલી બાવના પોલકા પહેરવામાં ફેશન મનાતી હતી આજે સાદી બાવ પમદ કરવામાં આવે છે.

ચણીયામાં પણ જૂની જૂદી બનો હોય છે મારવાડી લોકોના ઘાઘરા પુષ્કળ ઘેરવાળા હોય છે ગુજરાતીઓમાં ચણીઆને કાવર મૂકેલી હોય છે, અથવા સાદી પગી નાળી રીખીનની ફેશન કરેલી હોય છે સરાહના કામ કાઢી જાય એસવું અને શોભવું કપડું શીની ચોગ્ય વખતને અનુસરીને પહેરવામાં સીવણમખની સફળતા રહેલી છે ઉપયોગ સાથે રમિખતા અને ક્યાની દષ્ટિએ સીવણમખમાં ફેરફાર થતા જાય તો તેમાં વિશેષ આનંદ છે.

વસ્ત્ર અને આભૂષણ, ઝડપ, વય, રંગ અને સ્થિતિને અનુસરીને સાદાં આછાં અને શોભતાં સજ્જામાં દેશ રહેલી છે. શીયાળામાં ઉનનાં ગરમ કપડાં વસ્ત્રાભૂષણ. અને સોનાના શણગાર શોભે છે, ઉનાળામાં આછાં ઝીણાં મલમલનાં કપડાં અને મોતીનાં આભૂષણો વધારે રુચિકર થઈ પડે છે. ચોમાસામાં સામાન્ય રીતે ઝાડાં કપડાં વપરાય છે.

દેશ દેશના પહેરવેશ જુદા હોય છે. તે ત્યાંની ઝડપને અનુસરીને જ નક્કી કરવામાં આવે છે. તેમાં મુંદરતા, લાજ, મર્યાદા તથા સગવડ ઉપર ખાસ લક્ષ આપવામાં આવે છે. આભૂષણ પણ સાદા અને આછાં ગોઠવીને પહેરવાં જોઈએ, જેટલાં હોય તેટલાં પહે-
વાંથી તેમાં કંઈ ચમત્કૃતિ આવતી નથી. સૌ મધ્ય સોનાનો ભાર વહેતી મારવાડણ જેવાં ધરણી ખડકવા કરતાં, આછાં અને શોભતાં વસ્ત્ર અને આભૂષણ પહેરવાથી શોભા વધારે દીપે છે.

શાસ્ત્રમાં સૌમાન્યવતીના સોળ શણગાર ગણાવ્યા છે. હિંદુ સંસારમાં આદર્શ સ્ત્રી-પુરુષ રાધા અને કૃષ્ણ કહેવાય છે. રાધાના શણગારમાં, અણુવટ-વીંછીઆ, બે નેપૂર, કટિમેખલા, મંગલસૂત્ર, કીડીયાસેર, બે બાણુખંધ, બે પહોંચી, વીંટી, નથવેસર, શિશકુલ, બે કર્ણકુલ અને દીલહી એમ સોળ શણગાર ગણાવ્યા છે. કૃષ્ણના શણગારમાં બે નેપૂર, કટિમેખલા, વૈજ્યંતિ અને વનમાળા, બે બાણુખંધ, બે કંકણ, એ પહોંચી, નથવેસર, કુંડલ, મોરમુકુટ એમ સોળ શણગાર ગણાવ્યા છે.

“ગુર્જર સુંદરીઓના પોષાક, સગવડ, સૌંદર્ય, અને લાજ મર્યાદાને માટે બેનમૂન છે. મદ્રાસમાં, મહારાષ્ટ્રમાં, બંગાળામાં, ઘણી નવ સુંદરીઓ ગુજરાતના પોષાક ઉપર મોહી પડી છે ને તે ધારણે કીધા છે.” ગુજરાતજી એટલે—

“ચોળી ચણીયો, પાટલીનો ઘેર;
સેંચલે સાળુની સોનલ સેર,
છોડે આચ્છાદી ઉર ભાવ;
લલિત લજ્જનો વદન જમાવ,
અંગ આખેયે નિજ અલખેલ,
સાળુમા દાકતી રૂપની વેલ.”

આ લીટીઓમાં વર્ણવેલી આર્થ સુંદરી: અને તેના શણગાર એટલે,

“ભાલ કુંકુમ, ઠર કંકણ સાર;
કન્યાના સંજ્ઞા તે જ શણગાર.”

શણગાર એટલા મોના, રૂપા અને હીરા મોતીના જ નથી હોના. કુલના શણગારની શોભા તો કોઈ રસિક જ મૂવવી શકે.

સામાન્ય રીતે આવા શણગાર વપરાશમાં જોવામાં આવના નથી. એ તો દેવમંદિરામાં જ હોય છે. ડ્રવના હિડોળામાં ઝીંગી ઝીંગી દળીઓની ગોઠવણીથી આબેહથ ચિત્રો પાડેલાં હોય છે.

સામાન્ય વપરાશમાં તો કુલના ગજરા, વેણી વગેરે જોવામાં આવે છે, તેમાંથી માથે કુલની વાડી બરવાનો રિવાજ કેટલીક સ્થળે જોવામાં આવે છે, તેમાં વધારે કલા વપરાયલી હોય છે. પરીઓની વાતોમાં પણ કુલની ચાદર ગૂંથી, ઝોરાડવાનું સાંબળવામાં આવે છે.

હાકેરજીને ઉત્સાહમાં બધા કુલના શણગાર ધરાવવામાં આવે છે. તેમાં મુકુટથી ઝાંઝરે સુધીના શણગાર કુલના જ હોય છે એમ વર્ણન ઉપરથી અને પ્રત્યક્ષ રીતે પણ જોઈ શકાય છે. વસ્ત્રબદ્ધ અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં મંદિરોમાં કુલ-મંડળીઓ બરાબ છે, કુવારા ગોઠવાય છે, આસોપાલવની કુંજો રચાય છે, હિડોળા બરાબ છે; એ બધામાં કલાવિધાન બહુ ઉંચા પ્રકારનું બતાવાય છે, એની કોણ ના પાડશે? ભક્ત કવિ મુક્તાનંદ, પોતાના રસિક પ્રબુને નખશિખ કુલથી શણગારે છે ને એનો આનંદ વર્ણવે છે:—

કુલના પેરી રે, જામા કુલના પેરી,
કુલ્યો રસિક સુગળ જામા કુલના પેરી.
કુલનો મુકુટ, કુંડળ કુલના છે ધન;
ઓઢી ઉપરણી કુલની શોભે-વાશે બીને વાન—કુલનાં
ભુગંધી કુલના શોભે, દેડે સુદર દાર,
માથે કુલના તોરા અંગે તેજનો અંબાર—કુલનાં
કુલડાંના ગજરા, બાજુ કુલની છડી;
કરે ઈંદ્ર ઉપરથી કુલની ઝડી—કુલનાં
કુલડાંના ઝાંઝર ચરણે, પેરી સુદર રયામ;
મુક્તાનંદને વાસે કીધું, પેલું ગોકુળ ગામ—કુલનાં

કેશરચના એ પણ એક કલા છે. એ કલા આવશ્યક અને આકર્ષક બને છે. જંગલી દસામાં વાળ વધારવાનો રિવાજ હતો, ત્યાર પછી માથામાં કેશની શોભા. જાતે ન પડે માટે વાળ ઝાળવાની જરૂર જણાય અને ત્યાર પછી ગોઠવતા તરફ દૃષ્ટિ ખેંચાય.

કેશ સંભારવાની કલામાં કુશલ ગણાવાને સ્ત્રીઓ અતિશય આદર હોય છે. પહેલા સીધી સેથી અને સાદો અંબોડો વખણાતો; હવે વાડી સેથી વધારે રચિત લાગે છે. નાના છોકરાંને એક સેર કે બે સેર ગૂંથી જલેથી ચોટલા, લહેણી ઘાટ, સરાહદાર ગાંઠ, અંબોડો વાળવા, મોટાંએ સાદું ઝાળવું વગેરે વધને અને સમયને અનુસરી કુશલતા વાપરવી એ પણ એક ખાસ કલા જ કહી શકાય.

યૂરોપમાં પણ તેલ, સેન્ટ, મીણ, વેસેલાઇન આદિ ચીકણા અને પોમેટમ વગેરે ખુશબોદાર પદાર્થોથી ચોટલા અને લટોને સજ્જ કરવાનો રિવાજ છે.

કેટલીક વખત કોઇ ઠેકાણે કૃત્રિમ ચોટલા, અંબોડા, વેણીઓ ઉપસાવેલી અથવા છાંયડી ઘાટની-વગેરે માથે બંધ બેસતી વેચાતી લાઇ પહેરવાનો રિવાજ છે; છતાં કહેવું જોઈએ કે કૃત્રિમ વસ્તુ સુદર નથી જ દેખાતી.

દેશ રચનાની રચિ દેવગ સ્ત્રીઓમા જ પડેલા હતી એમ ન હવુ પુરુષોમા પણ તે પ્રધાન અરે હતી રૂઢને જટાધારી કહીને સ્તુતિ થાય છે. બાવ કૃષ્ણના ખીટલીઆળા કેશની શોભા ઉપર ગોપીઓ વારી જતી પુરુષો પણ અબોડા વાળના-મંગાળા, મંદ્રાસ, ઉત્તર હિંદ, ગુજરાત વગેરે બાળોમા દશ પણ કેટલાક પુરુષો મોટા ચોટલા રાખે છે, અને તેલ કે સુગંધી પદાર્થો નાખી દેખે છે. તોપણ હવે એ રીવાજ પાશ્ચાત્ય સુધાગથી ઓઠો થઈ ગયો છે અસ્તવ્યસ્ત કેશને સમારિને ગૂંથનાથી ગંસિકતા વધે છે.

ચિત્રકલાથી સ્ત્રીઓનો ધીમાશ અને સ્વચ્છતા ગણવાનો શુભ કેળવાય છે આ સ્ત્રીઓની ચિત્રકલા એટલે ગૃહસ્થાશ્રમીના રોજના વ્યવહારમા સાથીયા વેલ. આવતા ધાર્મિક અને સામાજિક પ્રસંગોમા બનાવવાનું માધ્યમ ચિત્ર કામ પર તુ પ્રાર્થના આર્યમુંદરીઓનો ઇતિહાસ વાચના સ્ત્રીઓ આથી વધારે પ્રમાણમા ચિત્રકલાને ખીવવતી હતી, એમ જણાય છે

ઉપાસે અનિરૂદ્ધને સ્નનમા જોએવા વગેરે ચિતરી બતાવવા પોતાની સખી ચિત્ર ક્ષેપાને કહ્યું. ચિત્રનેખાએ દેશ દેશના રાજવીઓના ચિત્ર દોરી બતાવ્યા છેવટે જવારે—

“ ચિત્રક્ષેપાએ લખીને દેખાડ્યો અનિરૂદ્ધ,
મુગટ ભર ખવડન સુધાકર નેત્ર બે અબુજ,
ધેની યઇ ઓખા ધાઇને બેગી, કાગળને ભરીમૂલ,
ના, ના, બોનો મારા સખ છે લાન્ને છો સામાટે,
ચિત્રનેખા કહે ન હોય સ્વામી, વગ્યામા કાગળ ફાટે, ”

અહિ પ્રધાન પુત્રી ચિત્રનેખાની ચિત્રકલા કેટલી બધી સાચી અને આમેહૂય છે, તે મહાકવિ ગ્રેમાન દે સુદર રીતે બતાવ્યુ છે

આટલે દરજ્જે ચિત્રકલા નહિ તો પણ સાથીઆ પૂરવા, રંગોળી પૂરવી, નાગ કદા હવા, વેશે કાકવી એટલુ તો ખાસ સ્ત્રીઓએ જાણવુ જરૂરનું છે. લક્ષ્મીનારાયણ ગણેશ કાકવા, નવરાત્રિમા ભીતો ઉપર વેશે કાકવી, નાગપાયમ ઉપર નાગ દેવતા ચીતરવા, આગણુમા રંગમેરંગી ગજપૂરી ગંગોળી, સાથીઆની મનોહર આકૃતિ કાકવી વગેરેમા સ્ત્રીઓની કલાઓનો હાથ તો સમાવેશ થાય છે છતાં સ્ત્રીઓનો સસાર રસિક અને રળી આમણો બનાવના માટે એટલું ક્ષેત્ર કાઢ ઓણુ નથી બોલન વખતે પાટલા આગળ ગંગોળી પૂરે છે, તેમા પવિત્ર ત્રિચાર આવી મલિનતા દૂર થાય અને ચિત્તશુદ્ધિ સાથે ઉલ્લાસ થાય એ દેવુ છે

આગણુ સવારમા વાગીને સમાયુ દાય, આછો આછો છટકાવ ક્યો હોય અને પછી ગંગોળીના સુદર ચિત્રો હાથથી દોરેલા હોય સારે જગે કેવુ બધે રળીઆમણુ રળીઆ મણુ લાગે અને મન ઉલ્લાસમા આવી જાય છે ?

સાથીઆને ગાટે સાધનસામગ્રીમા ચોક્ષાઇ પહેવી જોઇએ, નહિ તો જે ધરના આગણુમા કચરો પડ્યો હોય, આગણુ સ્વચ્છ ન હોય, તે ધરમાથી વલગી પગ કરે છે

એમ કહેવાય છે. સ્વચ્છતા તો દિવ્યતા છે અને દિવ્યતામાં દેવનો વાસ છે. નાનાં છોકરાં ગાય છે કે—

“ ચોખ્ખું માંડ આંગણું ચોખ્ખો ધરનો ચોક,
ચોખ્ખાં લુગડાં જોઈને, ચોખ્ખું કહે સો લોક;
ચોખ્ખો મારો ઓટલો, ચોખ્ખા મારા હાથ;
ચોખ્ખા મારા દીવમાં, રહે જગતનો નાથ. ”

સાદાઈમાં સંસ્કાર લાવનારી, અને રજકણમાંથી રત્ન બનાવનારી ગૃહિણીની સરલ રહેણીકરણીમાં હમે હમે કલાનાં દર્શન થાય છે.

સ્ત્રીઓની ગૃહ કલાને અંગે સંગીત એટલે શાસ્ત્રીય ઉસ્તાદી સંગીત એમ નહિ. ઉસ્તાદી પદ્ધતિસર સંગીતની તાલીમ મેળવવી એ તો હાલના ગરબા. વખતમાં સામાન્ય રીતે અપવાદ રૂપે ગણી શકાય. છતાં સ્ત્રીઓના કંઠમાંની કુદરતી મીઠાશ આવી કેળવણી લીધા વગર પણ ઓછો

નાનદ આપતી નથી.

ગરબા, રાસડા, ગરબીઓ અને ઘોળ એ સ્ત્રી-સંગીતનો ભાગ છે. એ સ્ત્રીઓનો જ વારસો છે. હિંદુસ્થાનમાં ગરબા ગરબીઓનો ચાલ અને તે ગાવાની પદ્ધતિ ગુજરાત સિવાય બીજા કોઈ રજથળે જોવામાં આવતી નથી; ગુજરાતી ગરબીના ઢાળ પ્રમાણે મરાઠીમાં કેટલાક ગરબા રચાએલા જોવામાં આવે છે; પરંતુ તે જૂજ પ્રમાણમાં. ફરતાં જમ્મ તાળી પાડતાં જમ્મ તે ગાવું એવા એવા ગરબા તો માત્ર ગુજરાતમાં જ છે.

આ પદ્ધતિ સુંદર અને મનોરંજક છે તોપણ તેમાં સહજ ફેરફાર કરવાથી તેની સુંદરતા અને ચિત્તાકર્ષક શક્તિ વધી શકે છે. દરેક ગરબા એક સરખા તાલના હોય છે. એક જ તાળી પાડવાથી અને એક જ ઢબથી ગોળ ફરવાથી એકતાનના આવી જાય છે અને ઘણો વખત સુધી એ જોવાથી એમાં રસહીનતા લાગે છે. સાખીવાળા ગરબામાં સાંખી વખતે શરવાતું તથા તાળી વગાડવાનું કાર્મ બંધ રહે છે, તેથી તેમાં એકતાનનાનો ભંગ થઈ આનંદકારક થાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં વલ્લભના ગરબા પ્રસિદ્ધ છે. ગરબાથી વિશેષ મીઠી ગરબીઓ છે. દયારામભાઈ, એ ગરબીઓના ખાસ કવિ કહેવાયા છે. સ્ત્રીઓને તે ઘણી પ્રિય છે. સોરઠીઆણી અને હાલારની કોઠિલકંઠીના ગરબા વખણાય છે. સોરઠ મારે તો કહેવાય છે કે “ સોરઠ મીઠી રાગણી. ”

એક જ ઢબની તાળી અને ગોળાકારમાં ફરવા કરતાં ગરબીના અર્થને અનુસરીને તાળી પાડવી અને ફરવું વધારે ચિત્તાકર્ષક નીવડે છે. એકને બદલે ત્રણ, પાંચ, સાત તાળીઓ જ્યાં યોગ્ય લાગે ત્યાં વગાડવાની અને શરવામાં ત્વરિત અથવા મંદ ગતિ અને યોગ્ય રથળે વિગ્રામ કરવામાં આવે તો કાવ્યની ખુબી વધારે ઝગમગ ઉઠે અને આનંદ થાય છે. દાડીઆવાડી રાસડામાં આ પ્રમાણે ત્રણ તાળીના ગરબા જોવામાં આવે છે અને ઝડપથી ફરવોની રીવાજ છે. ગુજરાતમાં માથે લોટા મૂકી અથવા હાથમાં દાડીયા

વધુ વિવિધ હાવભાવ સાથે ગાવાના રાસ પ્રચારમાં આ પ્રાચીન સમયથી જ આ દુગ્ધા પ્રચારમાં દશે એમ રાસે કિપરથી આપણે જાણી ચક્રીએ છીએ.

શ્રીઓના સંગીતમાં હાલરમાં પણ એક સંગીત જ છે. આના પીટલીઓના સ્વરથી 'હાલોરે હાલો બાધને લીચકો' આવા, મંદાસ, સાંભળનાં જ શાંત થઈ જઈ સાંભળી રહે છે. આથી જોઈ નાંય છે.

મધુરતા, કમળતા, સુંદરતા વગેરે ગુણો સ્વભાવથી જ શ્રીઓમાં નહેલાં પોષક અને પ્રકાશક તત્ત્વ સંગીત છે. રસને રેડનાઈ તત્ત્વ સંગીત છે અને તે રસરંગિ રાણી-શ્રીઓને પરમ વદાનુ છે.

સંગીતની અસર અજબ છે. દીપક રાગ ગવાય છે ત્યારે દીવાનાં અખંડ અજવાળ પ્રગટી રહે છે એમ કહેવાય છે. મત્તાર રાગથી વરસાદ પડે છે. કુંવરબાળને સાસ "મહેનાથને ન્હાવાને અથે" જળ મેલ્યું કંકણવરે" ત્યારે "ઉપ્પોલકે ઉર્નુ દેખીને મેહેતે, માગ્યું ટાડું પાણીરે." એટલે નાગરી નાતે નરસિંદ મહેતાને કહ્યું "માગ્યા મેલ વરસે મહેતાથ તો અમ પાસે શું માગો રે." એટલે મેહેતે "આલાપ્તે રાગ મલાર" અને પ્રદિ થઈ એ બધી વાત "માએઈ" વાંચનારને નથી નથી.

સાપ થયું મોરલીના નાદથી નાચે છે ને હરખ સંગીત સાંભળનાં રથની જાય છે. નારદજીની વીણાના રણથી ભગવાન પણ સ્થિર થઈ જાય છે તો સંગીતના થેનથી છોકરે કથી જાય તેમાં શું નવાઈ?

કેટલીક વખત આવાં હાલરમાં હેલસ કરતા તેની માને સંભળાવવાને માટે પણ ગાય છે; છતાં 'છોકરે તો સંગીત જાણી કથી જ જાય છે. 'મત્તરનાં કુલ છે રાનાં, બાળનાં મોસાળીયાંરે માનાં' 'માનાં કરીને શું કહ્યું, બાળને આંગલા ટાપી બહુ કહ્યું, વગેરે.

ઉપર કહી તે બધી લલિત કલાઓ મનુષ્યો ધરે છે એ ખરું; પણ વિશ્વનો સૌથી સારામાં સારો કલાધર તો સર્વ શક્તિમાન પ્રભુ છે. ઉગના અને આયમના સૂર અને ચંદ્રની શોભા, અંધારી રાતે આકાશમાં દેખાનાં કોટિ નક્ષત્રોની અદ્ભુત રચના, મદાન સમુદોની અમાપતા, પૃથ્વીના પટમાં તેમ જ સપાટી ઉપર વસી રહેલાં જૂદા જૂદા જાત, બાળ, રંગ અને વર્ણનાં પ્રાણીઓની વિચિત્રતા, મનુષ્યસરીરની અદ્ભુત રચના એ બધું પ્રભુના પ્રભુ જ રહેલો કલાવંત છે. આપણે તો એનાં સૌ રમકડાં છીએ; અને એક જાદુગરનાં પૂતળાં જેમ સોપેયું અને શિખવાડેલાં કામ કરે તેમ આપણે કરનારા છીએ. આમ કુદરતની સુંદર રચના કરનાર પરમેશ્વર સૌથી મોટો કલાવિધાયક છે, અને તુજા પલ્લે તો રમત એનું કંઈક અનુકરણ કરી મેલો માને છે.

મ કડાપ છે રચના તો સાહિત્યનો વિકાસક્રમ.
પ્રશ્ન માગ છે કે—

" ચોખ્ખુ ૪-૨૧ રા. કનૈયાલાલ બાણકલાલ મુનશી.)

ચોખ્ખું હતો શબ્દ ધ્વનિની સાથે હતો શબ્દ તે જ ધ્વનિ હતો એણે
ચોખ્ખું અને એના વિના સૃષ્ટિ અણસરતી રહી જીવન એમાં જ સમાયું
એવાં સિધ્ધે આ સૂત્ર ઉચ્ચાર્યા હતા અને તે સૂત્રોનું રહસ્ય ઉચ્ચારનારે
સાદાધર્મથી પણ વિશેષ ઉડુ છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કારણ કે પ્રારબભા
દેહીરૂપીશબ્દ હતો ને આજે પણ શબ્દ સર્વવ્યાપી છે પ્રારબભા પણ શબ્દ સૃષ્ટિને જીવનની
પ્રત્યક્ષ દર્શક, ને આજે પણ એના વિના આચાર કે વિચાર, ભાવ કે ભાવના શક્ય
નથી શબ્દો અધકાગનો વિનાશ કરે છે, સસાર સાથે છે ને તોડે છે, હૃદયો ભાગે છે ને
બેગા કરે છે, પ્રેમ ને ઉપાસનો રાદ ચખાડે છે તે વિચારની જનતા માપે છે ને
આચારની પ્રજ્વાલિકા નક્કી કરે છે શબ્દભજ્જે રચેના દરાર પર વ્યવહાર જીવન ટકી રહે
છે. શબ્દરચનાથી પડેલા કાનુનો ગળ્યો ગળી રહે છે ને ઉચલાવે છે શબ્દરૂપે પ્રગટેની
ભાવના સમગ્ર જીવન પર સત્તા ચલાવે છે, જનતાને જીતે છે, સરકાર જગવે છે અને
પ્રગતિ ને મોકલે સાથે છે સેટ જોન કહે છે તે ખરું છે જીવન એમાં જ સમાયું છે
શબ્દશ્રવણ સર્વવ્યાપી છે અને સર્વ સત્તાનું મૂલ છે

આ શબ્દશ્રવણની પૂજા એ મનુષ્યનો આદ્ય ધર્મ છે પશુમાથી મનુષ્ય થવા મથતા
પ્રાણીનો પ્રથમ પ્રયાસ સમગ્ર્ય એવા નાદસમૂહથી અતરાત્રા વ્યક્ત કરવાનો હતો અને
જે જુદાજુદા નાદસમૂહમાં વ્યક્ત કરવાની શક્તિ હતી તેને સમારી, સુધારી, ગાઠવી,
તેમાંથી નવા નવા ચમકારા કાઢવામાં તેણે હજારો વર્ષો ગાળ્યા સંસ્કૃતિની શરૂઆતથી જ
જગદી માણસ શબ્દરચના પર ધ્યાન આપે છે, કારણ કે સંસ્કાર શબ્દોમાં મદાય તો જ
અમર થાય છે કલાની ટોચે ચડેલા શ્રીકેએ શબ્દવ્યૂહની અસૂરતા સાધવામાં જ જીવનનું
સામ્રાજ્ય માન્યું હતું શબ્દની ધારા અખંડ રાખવા હોંડું સંસ્કૃતિએ વિશુદ્ધ ને ભાવનાશીલ
બ્રાહ્મણોનું વર્ગશાસન અમર કર્યું અને આજના વ્યવહારમુગમાં પણ સાહિત્ય દરેક સ્વરૂપે
જનતાની ભક્તિ ને જુદિશાલીની સેવાને પાત્ર થાય છે અને ન્યા હોય ત્યાં એ શ્રદ્ધાનો
ઉપાસક ને એની પૂજાનો પ્રયાસક સાહિત્યક-વકીલ, ધર્મગુરુ, પંડિત કે કવિરૂપે-અર્ધ
પામે છે

પણ સાહિત્યપૂજનનું વર્ણન જોટલું સહેલું છે તેટલું જ અધર કામ તેનો ઇતિહાસ
શોધવાનું અને તેની રૂપરેખા દોરવાનું છે કોઈપણ મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસના મૂલ
ન ખાયા તે પહેલાં આ શરૂ થઈ ચુક્યો હતો અને છેલ્લા દશ હજાર વર્ષનું જે સાહિત્ય
હાન હાથ લાગે છે તે આ ઇતિહાસના માન છેલ્લા પ્રકરણો જ પુરા પાડે છે આર્યોએ
વેદ ઉચ્ચાર્યા કે મીસરવાસીઓએ ચિત્રાક્ષરી (hieroglyphics) લખવા માંડી તે
માત્ર આરબના જ પ્રયત્નો નથી પણ હજારો વર્ષોના પુરાતત્ત્વ પ્રયત્નોના સાહિત્યરૂપી
સુદર પરિણામ છે પણ આપણે સદ્ભાગે જનતાના જુદાજુદા વિભાગો સમર્પકારી

નથી પચીસો વર્ષ પર પાણિનિએ વ્યાકરણના નિયમો નિશ્ચય કર્યા હતા પણ આજે દુનીયાની કેટલીક જગલી જાતિઓ અસ્પષ્ટ ઉચ્ચારણની આરંભદશામાં છે; અને તેવી જુદીજુદી જાતિના સંસ્કૃતિ, ભાષા ને જીવનની સરખામણીથી એ ઇતિહાસના આગલા કેટલાક પ્રકરણોની સામગ્રી મળે છે.

જનવરો પોતાના ભાવો માત્ર અસંબદ્ધ અવાજ દ્વારા દર્શાવે છે અને તે દશા પુરી થઈ ત્યારથી શબ્દનો ઇતિહાસ શરૂ થએલો લાગે છે. દરેક શબ્દ પાછળ ઈ પણ વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન રહેલો છે અને વ્યક્ત કરવાના સાધન પ્રમાણે એ ઇતિહાસના સીમાચિહ્નો ગોઠવી શકાય. એ પ્રમાણે સાહિત્ય-વિકાસનો ક્રમ પાઠી શકાય —

૧. શબ્દનું ઉચ્ચારણ શરૂ થયું ત્યારથી શરૂ થયેલો વિભાગ
૨. મંમદ્દ ભાષાનો વિભાગ.
૩. પદ્યરચના શરૂ થઈ તે વિભાગ.
૪. લેખનકલા શરૂ થઈ તે વિભાગ
૫. છાપવાની કલા શરૂ થઈ ત્યાર પછીનો વિભાગ

પ્રાણીઓની માફક અસંબદ્ધ અવાજથી લાગણી દર્શાવવી એ સ્થિતિ અને શબ્દના ઉચ્ચારણથી વસ્તુ કે ક્રિયા દર્શાવવી એ સ્થિતિ વચ્ચે સમય અને સંસ્કારનું ઘણું જ મોટું અંતર રહ્યું છે અમુક વસ્તુ અમુક જ અવાજો જોળખાવવી, અમુક ક્રિયા અમુક જ હેરફેરથી સૂચવવી, જે વસ્તુ વચ્ચેનો એક પ્રકારનો સંબંધ એક જ રીતે દેખાડવો; એક વસ્તુની ઉપમા બીજીને આપી તેનાથી થતી અસર દેખાડવી—આ ક્રિયાઓને પેઢીધર દેખવેલા સંસ્કારથી સહેલી કરી, શબ્દના ઉચ્ચારણો સરળવવામાં અનુબંધજાતિના કેટલા યુગો ગયા હશે ? બાળકને જે શક્તિ થોડા મહીનામાં આવે છે તે માટે અનુબંધ જાતિને શતાબ્દિ-પરંપરા સુધી પ્રયત્ન કરવો પડ્યો છે.

ત્યાર પછી મંમદ્દ ભાષાનો યુગ આવતા પણ ઘણો સમય થયો હશે શબ્દ ઉચ્ચારવા એ એક વાત પણ શબ્દોના સમૂહથી વસ્તુ કે બાંનને સ્પષ્ટ કરવા એ બીજી વાત છે આ બીજા યુગમાં વ્યાકરણમાં સમાવવા યુક્તિના સંનાનન નિયમોનું દર્શન થયું તેની મદદથી ભાષા જન્મી અને અંતરને વ્યક્ત કરવાના પ્રયત્નો વધારે સરળ થવા લાગ્યા.

આ યુગમાં માત્ર વસ્તુના કથનથી માણ્યું સંતોષ માન્યો નહીં. તેણે કથનનાની મદદથી વસ્તુ વસ્તુ વચ્ચે સંબંધ ઉપજાવ્યો અને અલંકારને જન્મ આપ્યો તેણે શબ્દ-રચનાથી વિચાર સ્પષ્ટ કરવા માડ્યા, વિચારવા સિદ્ધાંતોને નવા શબ્દમાં જડી માનસિક વિકાસના સીમાચિહ્નો મુકવા માડ્યા ને કાર્યકારણના સંબંધનો ખ્યાલ તેણે શબ્દરૂપે અદ્વાર પાળા માડ્યો. વર્ણનો શરૂ થયા, વાનગીન શરૂ થઈ, સ્પષ્ટ વિચાર શરૂ થયો. માન કથનથી માણ્યું સંતોષ ન માન્યો, પણ કથનને અસરકારક બનાવવાનો પ્રયામ કર્યો. વાણીમાં ભાવ આપ્યો અને હાથચાળાને નેને અનુરૂપ બનાવ્યા અને પરિણામે વાચા માત્ર અંતરને વ્યક્ત કરવાનું એક સાધન ન રહી, પણ આજગતના પગ સત્તા ચલાવવાનું ગરુ બની ગયું. ગ્રંથોનાં સાહિત્યનું સ્વરૂપ તેવા માણ્યું.

વાચાદાર અસરકારક રીતે બાવેને પ્રદર્શન કરવા જતા પદ્યને જન્મ થયો અને નવો યુગ શરૂ થયો. પદ્યની શરૂઆત સાહિત્યની પ્રગતિમાં અગત્યનું હોય છે. પદ્ય થતાં બાપા વધારે અસરકારક અને સુંદર બની; એક નીરાળી ને પ્રતાપી પ્રવૃત્તિ તરીકે સાહિત્યને મનુષ્યજીવનમાં સ્થાન મળ્યું; અને વાચાદેવીના ઉપાસક તરીકે સાહિત્યકર્તા કીર્તન વધવા લાગી. બાપ ને દૃષ્ટાન્તાની પાંખે ચડી પદ્યે અણુકણી સૃષ્ટિઓ જોવા ને જોવડાવવા માંડી. પદ્યની ધુનમાં બાવના ઉંચે ને ઉંચે ચઢવા લાગી અને એ પદ્યને સ્થાન મળ્યું મળી દેવી મંત્રદ્રષ્ટા લેખાવા લાગ્યો.

મનુષ્યની બધી જાતિઓમાં આર્યોએ આ યુગ સહથી પહેલાં આરંભ્યો હોય એમ લાગે છે. જ્યારે બીજી જાતિઓ શબ્દોચ્ચારણની દશામાં હતી ત્યારે આર્ય મંત્રદ્રષ્ટાઓએ ઉત્કૃષ્ટ ભાવ અને અદ્ભુત ભાવનાઓને ગૌરવશીલ અને સુંદર પદ્યમાં અમર કરી. સંસ્કૃતિના આદ્ય યુગથી જ શબ્દચક્ષુની સેવા આર્યત્વનું અંગ બની ગઈ; અને આર્યસમાજમાં એ ક્ષણના ઉપાસકની પદ્ધતિ, બારૌટ, રાજેયકવિ કે પ્રશંસકની નદી પણ બધી પદ્ધતિની નીરાળી ને ત્રેષ એવી મદપિતી થઈ આ પદ્ધતિ મળી દેવોનો મિત્ર થઈ રહ્યો. “વિદુષ્ટે તત્ત્વ મેધિરા:”^૧ મંત્રદ્રષ્ટા મધુચંદાને પુત્ર જેતા ઇંદ્રને કહે છે. અને આપા ‘મેધિરા’ વિશ્વામિત્રો ને વસિષ્ઠાને રાજાઓના ગુરુ, સંસ્કૃતિઓના સ્થાપક અને બાવિના વિદ્યાતાઓનાં પદ મળ્યા. અને જ્યાં જ્યાં આર્યત્વ પ્રસર્યું છે ત્યાં ત્યાં સાહિત્ય ને સાહિત્યકર્તા સ્થાન સર્વોત્તમ અને અસ્પર્શ્ય બની રહ્યું છે અને આજે આર્યજીવનના અધિષ્ઠાતાપદે વિશ્વામિત્ર, વ્યાસ, વાલ્મીકિ અને પાણિનિ, હોમર, કાલિદાસ ને ડેમોસ્થનીસ; શેક્સ્પીઅર અને ગીટી જેવા શબ્દચક્ષુની સિદ્ધિ પામેલા મંત્રદ્રષ્ટા, ‘Poets’-કથનકાર-ભોગવે છે.

પદ્યયુગ પદ્યની યુગની શરૂઆત અનાર્યોએ કરી એ તો સ્પષ્ટ વાત છે. પરાધીનતા તરફ દ્રેષ્યો જોનાર આર્યોએ તો સાહિત્યને સ્મરણશક્તિ દ્વારાજ અમર કર્યું, પણ લેખનકલાની શોધ મેમીટીક જાતિએ કરી અને અક્ષરાવલિ શોધવાનો યશ શીનીસ્યને અપાય છે. એસીરીઆના અસલ વનની સુમેરીઅને કે શીનીસ્યને અને આર્યો વચ્ચે ગમે તે સંબંધ હોય, પણ આર્યો જ્યારે વરુણના યશોગાન જ્વલંત પદ્યમાં ગાતા અને પાર્શ્વ-કૃષ્ટિમાં રહી સાહુ ને સરલ જીવન ગાળતા, ત્યારે મેમીટીક અનાર્યો ગગનભેદી પ્રાસાદો આધતા, સુદર શિષ્ટકામ કરતા અને ચિત્ર-અક્ષરોથી નજીવા સાહિત્યને ચિરસ્થાપી વસ્તુઓ પર કોતરી અમર કરતા. આથી આર્ય અને મેમીટીક દૃષ્ટિબિંદુ વચ્ચેનો વિરોધ સ્પષ્ટ થાય છે. આર્ય શબ્દથી આત્માને વ્યક્ત કરતો; મેમીટીક સ્થાપત્ય, કોતરકામ ને ચિત્રથી આત્માને વ્યક્ત કરતો. મેમીટીકે ચિત્રદ્વારા આત્મા વ્યક્ત કરવા જતા ભાષાનું સ્થાન ચિત્રને આપ્યું અને ચિત્ર-અક્ષરોનો જન્મ થયો.

જેમ શબ્દ ઉચ્ચારણની દશા પ્રાપ્ત કરવા જતા સાહિત્યને જન્મ થયો તેમ લેખનકલા શોધવા જતાં સાહિત્યની વૃત્તિ સુદૃઢ અને સતેજ થઈ. પહેલાં એક સામાન્ય વસ્તુ દર્શા-

વધા કોઈએ તેનું ચિત્ર દોર્યું, પછી કલ્પનિક વસ્તુઓ અને ક્રિયા રૂઢ ચિત્રથી દર્શાવેલી પછી વસ્તુનું નામ જે વ્યંજનથી શરૂ થાય તે વ્યંજનના ઉચ્ચારણ માટે તે વસ્તુ વપરાય છે. ગદ્ય, આમ ધીમે ધીમે ચિત્ર-અક્ષરી પદો યથા ગીસરવાસીઓની ચિત્ર-અક્ષરી એ લેખક પદ્ધતિ સ્થાપવાનો પ્રથમ પ્રયાસ નહોતો, પણ હજારો વર્ષના વિકાસથી રચાયેલી લેખનકલા પરિપાકરૂપ તે હતી.

પછી ચિત્રના ચિહ્ન યથા ગયા અને ચિહ્ન ઉચ્ચારણ દર્શાવવા વપરાવા માડ્યા. ગ્રીક કલ્પનાસંહિતા પ્રોમેથીઅસ સમા કોઈ મહાન શોધકે 'સરસ્વતી દેવીના બ્રહ્માસ્ત્ર તે સંપ્રિભરના સ્મરણચિહ્ન' સમા સ્વર અને વ્યંજન શોધ્યા અને આખી અક્ષરાવલિની પદ્ધતિ હાથ લાગી. સાહિત્ય માત્ર ઉચ્ચારાતું મગી ગયું, લખાતું પણ થયું. વ્યક્ત કરવાની એ પદ્ધતિ એક થઈ ગઈ. પરિણામે સાહિત્ય ચિરસ્થાયી બન્યું, વધારે અસરકારક બન્યું અને તેમાં સૌદર્ય સીધવાનો પ્રયોગ વધારે સફલ થયો. સરસ સાહિત્ય ચિરંજીવી થવાથી આદર્શ વધ્યો અને વધેલો આદર્શ ઝપાટાબંધ સરકારને વિકસાવવા અને વિચારને ઉત્તેજવા લાગ્યો.

શોફનહોર^૧ લેખકના એ વિભાગ પાડે છે, વસ્તુ માટે લખે તે અને લખવા માટે લખે તે. ખરું જોતા, લેખનકલા શરૂ થતા સાહિત્યકોના એ પ્રકાર થયા, એક પોતે શુ ધાં છે કે કેવે સ્વરૂપે વસ્તુ જુઓ છે તે કહેનાર, અને બીજો પુરોગામી સાહિત્યકો કહી ગયા કે તે વડે વસ્તુ જોનાર ને કહેનાર જેમ પદ્યયુગમાં મત્રદ્રષ્ટા-સાહિત્ય ઉચ્ચારનાર-નો વગ થયો તેમ લેખનપદ્ધતિએ પડિતવર્ગ પેદા કર્યો પડિતની પ્રેરણા પુસ્તકો છે, તેની શક્તિ પુસ્તકોદ્ધારા મેળવેલી છે, તેની મહત્તા પુસ્તકો રચવાની શક્તિમાં છે. મત્રદ્રષ્ટા આત્માનુભૂતિ મારે છે. પ્રકૃતિને તીક્ષ્ણ દષ્ટિએ નીરખે છે અને એ જે ક્રિયાઓથી નીપજેલો અનુભવ વ્યક્ત કરે છે પડિત બીજાએ રચેલા સાહિત્યમાં મગ્યો રહે છે, તેની દષ્ટિ જ્ઞાનનું પ્રદર્શન જોઈએ રાખે છે, અને આ પ્રકારની મહેનતથી કરેલા જ્ઞાનસચયને વ્યક્ત કરવા તે મગ્યે છે દ્રષ્ટાને નિયમ માત્ર પોતાના જ ને પોતાની રસદષ્ટિના, પડિતના નિયમો બેગા કરેલા જ્ઞાનમાંથી નીતરતા સિદ્ધાંતો. જેમ જ્ઞાનનો સચય થતો ગયો તેમ વિદ્વાતાના આદર્શો પ્રગટ્યા અને દૃષ્ટાએ વિક્રાંતને એક માત્ર સાધનરૂપ બનાવી, પડિતે તેને પ્રયત્નનું મૂલ ને લક્ષ્ય બને લેખ્યા. જેમ સાગરમાં દેખાતા પર્વતશૃંગનું પ્રતિબિંબ ખરા પર્વતથી પણ સરસ ને મનોહર હોય છે તેમ દ્રષ્ટાના કથનમાં માત્ર કરેલી વસ્તુ સરસ નથી હોતી, પણ કહેનારનું વ્યક્તિત્વ ને દષ્ટિ. બિંદુ વધારે સરસ હોય છે આથી દ્રષ્ટાના કથનમાં માનવના વધારે દેખાય છે અને તેથી તે ચિરંજીવ થાય છે પડિતના કથનમાં માનવના દરતા મહેનત વધારે હોય છે અને તે મહેનતની મદદથી ચનાર પડિત વધારે સમૃદ્ધિના ભાર નીચે પહેલાનું કથન માખી નાખે છે આ મૂલ બેટ સાહિત્યના વિકાસના દરેક યુગમાં જુદા જુદા તબક્કો ઉપજતા છે.

લેખનકલાના વિકાસથી સાહિત્યના બકારીઓ પડિતો થયા લખતું એ અધઃ^૨ કામ હતું અને લખેલા પુસ્તકો બેગા કળ્યા એ નેથીએ અધઃ હતું, એટલે સાહિત્યનું જ્ઞાન દુબ્રાખ

૧ પ્રોમેથીઅસનું બાંધકામ પ્રોમેથીઅસ (Prometheus Bound-Aeschylus.)

૨ 'લેખન' ચોફનહોર (Authorship-Sopenhaur).

૧૧૯. મનુષ્ય : હવે તો થઈ શકતા. યોગાકર્મ પડિનાદની પાઠ શીખવી શકતા અને યોગાકર્મ
 ૧૨૦. હા હરી શકતા, પડિત વિદ્વાતા મેળવતો, સાહિત્યના આદર્શો શોધવાનો
 સાહિત્યની પ્રણાલિકાઓ સરળવતો અને પડિતોના અભિપ્રાય પ્રમાણે પોતાનું
 ૧૨૧. કવિતા : હા હામાં લેખનકલાએ સ્મરણશક્તિનું સ્થાન ક્યાં મુઠી લીધું નહીં; અને
 ૧૨૨. આધાર ખાસ કેળવેલી સ્મરણશક્તિ પર રહ્યા કથો,
 ૧૨૩. લેખનયુગમાં સાહિત્યનું ક્ષેત્ર ધણુંજ સંકુચિત છતા ધણુંજ નિર્મલ રહ્યું. સાહિત્યની
 યોગાક સાહિત્યકોએ વિશુદ્ધ હરી ને શિષ્ટ સાહિત્યની અને સાહિત્યના ક્ષેત્રની સીમા
 ૧૨૪. હરી. આલમ આજે અપૂર્વ સિષ્ટતાના સાધક તરીકે જે સાહિત્યકોને પૂરે છે એ પૂર્ણ
 ૧૨૫. આ યુગમાં થઈ થઈ.

પંદરમી સદીમાં નવા યુગમાં બીજા રોપાયાં. મનુષ્યને જર્મનીમાં, કેસ્ટરે હોલાકમાં
 અને કેસ્ટરે ઇંગ્લાંડમાં છાપવાની કલા સરલ કરી. તે સમયમાં કાગળ બનાવવાનું પણ સહેલ
 થઈ ગયું. જે પડિતોનો હજારો દતો તે સમગ્ર લોકની મીલકત બની. સાહિત્યમાં લોકશાસન
 સ્થપાયું અને સાહિત્યનો આસ્વાદ લેવાનો અધિકાર આખી જનતાએ પ્રાપ્ત થયો. પડિતોની
 સંખ્યા વધી ખરી પણ પરીક્ષકોની સંખ્યા અગણિત થઈ ગઈ. દ્રષ્ટાઓને શુદ્ધ જ્ઞાન મેળવી
 પડિતોની દસોડીએ ચડવાની જરૂર ન રહી. સાહિત્યકને પડિતની લેખિનીની પરવા વગર
 ચિરંજીવી બની, ભવિષ્યની પ્રજાના સ્વીકાર માટે ‘કાલો દાયરો નિરવધિર્ધિપુલા ચ પૃથ્વી’
 એ માન્યતા આદરવાનું સરલ થઈ પડ્યું. કૃત્રિમ પડિતાઈ વિના હૃદયને વ્યક્ત કરવાનો
 અધિકાર મનુષ્યમાત્રને પ્રાપ્ત થયો અને સાહિત્યના આદર્શોમાં સ્વાભાવિકતા અને વૈવિધ્ય આવ્યાં.

ચુરોપમાં છાપવાની કલા જેમ વધતી ગઈ તેમ સાહિત્ય ને સાહિત્યક બંનેમાં ફેરફાર
 થયો. મનુષ્યના મને સ્વતંત્ર થવા પ્રયત્ન થયો. મનુષ્યના આચરણને સ્વતંત્ર કરવાના પ્રયાસો
 શરૂ થયા. ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય માટે યુદ્ધ શરૂ થયું અને ભૂતકાલના સાહિત્યની બાવનાઓ
 જીવનને પુનરુદ્ધાર કરવા મંડી ગઈ. હમયર, ડાટે ને રોકસપીઅરમાં છુટાડવાયા મૂર્તિમાન
 થયેલા બંને આખરે આ સાહિત્યયુગના પથગંજર એસોમાં એકલા મળ્યાં એણે રાજકીય
 સત્તા સામે બળવો કર્યો; સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતો શીખ્યા ને દેશ ઉત્ક્રાંતિની આગ ચેતાવી.
 એણે અર્વાચીન યુગના ત્રેહ સાહિત્ય સ્વરૂપ નવલકથાને વિકસાવી. એણે આત્માના સર્વ-
 દેશીય ઉચ્ચારણોને સાહિત્યમાં મઠાવવાનો હક મિલકે ક્યો. પડિતો ગુન્થવાયા અને તેમને
 ભુવનત્રય તુલતા લાગ્યા. પુરાણી માનવસૃષ્ટિ પરતાડવ કરતાં રુસોએ નવસૃષ્ટિ સરળવી કહીએ
 તો આદે. એના આત્મકથનો ને નવલકથાઓ સાહિત્યની આ સૃષ્ટિના આદર્શો થઈ રહ્યા.
 અને સાહિત્યકો—જાયરન, રોબી, ગીટી, લુગો, ઇન્સન, પ્રાસ અને કલાપીઓ—આ સૃષ્ટિની
 રચના સંપૂર્ણ કરવા મથી રહ્યા. સાહિત્યના સાધાન્યની સીમા ફરીથી નક્કી થઈ. સાહિત્ય
 એટલે સમસ્ત જીવનનાં અંગોના દરેક સ્વરૂપનું કથન—એમ સ્વીકારાયું, અને સાહિત્યકોને
 જીવનમાં બધા તત્ત્વો ભેળવવાનો અને કલાનું દરેક સ્વરૂપ સરળવવાનો પરવાનો મળ્યો. પરિણામે
 લેખનયુગે નિર્ણિત કરેલી સિષ્ટતાનું ધોરણ અદૃષ્ટ થઈ ગયું. જીવન અને સાહિત્ય સમવિસ્તારી થયા.

આ પ્રમાણે સાહિત્યના આદર્શો અને પ્રજાતિ જુદાજુદા યુગ પ્રમાણે બદલાતા આવ્યા છે.

વલ્લભ કાંકડો.

(લેખક-રા. રા. અનિમુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.)

“યુધિષ્ઠિર કહે બાપ.....

“તોય કર્મ ન નિન્દા, ધૂળ હોય ધાણીમાં.”

(કુન્તીપ્રસન્નમાખ્યાન.)

કુલધર્મના પ્રચારની સરઆતમાં મહાત્મા યુદ્ધને એના સિખ્યા આનંદે પૂછવું કે સ્ત્રીઓ પ્રતિ મારે કેવી રીતે વર્તવું. તેના ઉત્તરમાં છુટ્ટે કહ્યું:

“તેના તરફ જોવું સુદાં નહિ; જો જોવું, એ જરૂરું હોય, તો તેની સાથે જોલવું નહિ; જો જોલવું, એ જરૂરું હોય, તો બહુ જ સાવધાન રહેવું.”

કંઈક આવી જ દશા આપણી બધાની આપણી ગુર્જરી સરસ્વતીના પ્રતિ થઈ પડી છે. આપણી આધુનિક કેળવણી આપણને કીડા ને શેરી, ને બાયરન ને વર્ડ્ઝવર્થ વગેરેનું નિરીક્ષણ, નિરીક્ષણ માત્ર શું પણ ખ્યાન ને સમ્યગ્ખ્યાન ને નિહિધ્યાસન કરવાની દરજ પાડે છે, અને તે ઇચ્છવાનું છે; છતાં નરસિંહ ને મીરાબાઈ, કે અખો ને પ્રેમાનંદ, કે વલ્લભ ને સામગ તરફ જોવું સુદાં નહિ, એમ દરજ પાડે છે, અને તે બિલકૂલ ઇચ્છવાનું નથી. છેક થી, એ. ને એમ. એ. નો અભ્યાસ કરવાનો વખત આવે ત્યારે તેના અભ્યાસક્રમના મન્દિરની બાજુમાંની એકાદ નાની જાળીમાંથી વિદ્યાર્થી પોતાની બાપાનું ને તેના સાહિત્યનું સહેજસાજ દર્શન કરી શકે. અને ખરે તે માત્ર દર્શન જ હોઈ શકે છે. “જો જોવું, એ જરૂરું હોય, તો તેની સાથે જોલવું નહિ; જો જોલવું, એ જરૂરું હોય, તો બહુ જ સાવધાન રહેવું.” યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમોની યોજના દેશી બાપાઓ તરફ આપણે ત્યાં બરાબર આવી જ દરજ પાડે છે. જોએ ખાસ એ વિષયના વિદ્યાર્થીઓ હોય છે તેમને પણ શિક્ષણક્રમ આમ ‘અ-દેખાં’ ને અજોલાં ને ‘સાવધાનાં’ પગાવે છે, તો ખીન્નજોનું તો પૂછવું જ શું? તેમને તો પૂરેપૂરાં ‘નિરવધાનાં’ પાળવાં પડ્યા હોય છે.

આવી રીતિમાં ગુજરાતમાં સ્વ. ગોવર્ધનરામ ને સ્વ. મનસુખરામ, પ્રો. આનંદશંકર ને રા. બા. કેશવલાલભાઈ, રા. બા. રમણભાઈ ને રા. નરસિંહરાવ, રા. નાનાલાલ ને ગ. ખજરદાર, રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી ને પ્રો. ઠાકોર, રા. કેનૈયાલાલ સુનશી ને રા. મોહનલાલ દવે, રા. ચંદ્રશંકર ને રા. વિભાકર જેવા સાહિત્યશોખીઓ ને સાહિત્યસેવકો ઉદ્ભવી શક્યા એ ખરેખર ઘણું આનંદપ્રદ ને આશા ઉત્પન્ન કરનારું છે; એ એમની કેળવણીની વ્યવસ્થાને જોઈને સરમાવનારું છે, તેટલું વા તેથી ઘણું વધારે આપણા સાહિત્યવિલાસીઓના હૃદયને ગર્વથી કુલાવનારું છે.

અંગ્રેજ કેળવણીને પ્રતાપે જેમ અ-ય ઘણી દેશી વસ્તુઓ તરફ તેમ આપણા સાહિત્ય ને આપણી ભાષા તરફ પણ આપણે અસહકાર કરતા શીખ્યા હોઈએ છીએ મિત્ર મિત્રની

જોડે વાત કરશે તેમા, કે બાધ બહેનની જોડે વાત કરશે તેમા, કે પુત્ર પિતાની સાથે વાત કરશે તેમા, કે પતિ પત્ની તરફ વાત કરશે તેમા આપણે ત્યાં શુદ્ધ દેશી ભાષાનો ઉપયોગ હાલ કેટલો બધો થોડો જોવામા આવશે ? એક વાક્યમા બે શબ્દ અગ્રેજ નહિ ધુમે તો નસીબ, અરે, શબ્દ તો શુ પણ અન્વય પણ અડધો. અગ્રેજ નહિ હોય તો નમીબા ! આ શાયનીય છે, આ અક્ષતત્વ છે, આ અનાડી છે, જો કે આ દીકા વખતે મારે પોતાને પણ માથું નીચું કરવું પડે છે, કારણ મને પોતાને પણ બેદ સાથે બાન થાય છે કે હું જાતે આવું ધણી વાર કરું છું. ભાષાના જ્ઞાનની દુર્દશા છે તેથી પણ વધારે દુર્દશા સાહિત્યના જ્ઞાનની છે. સાહિત્યપ્રેમ તો આપણો ખીલતો જ નથી આમ તેમ થોડા ધણા માસિકે કોમા સહેજ સાજ ડોકીઆ કર્યા ને ભાષાની અનેક બુલે ને છાપની અનેક અશુદ્ધિઓ સાથે મળતી એકાદબે વાતો કે ચર્ચાના ચૂંચણા જોયા કે આપણામાના ધણા ભાવી ભેખકો કટિમદ થઈ જાય છે, ને સાહી ને કાગળનો છૂટથી ઉપયોગ વા દુરપયોગ કરે છે. આ પણ શાયનીય છે, અક્ષતત્વ છે, અનાડી છે, અને આમ કહેતી વખતે મને સહર્ષ મર્ થાય છે કે આવી લાપસામા લપટાતા હજી સુધી હું દૂર ગયો છું.

મારે નકારું, ઉત્તમ અધમ, જેવું હોય તેવું આપણું પોતાનું સાહિત્ય આપણે બને તેમ જોવું જોઈએ તે આપણી પ્રથમ ફરજ છે આપણી સાહિત્યવાદી ખિલવનારા અનેક માણીઓમાના એકનું જોગબાણ તાલુ કરાવવું, એ આજનો મારો વિષય છે, અને આ પ્રયત્નથી જો વર્લ્ડભના અથવા ખીજ આપણા આગવા કવિઓના કાવ્યો ને આખ્યાનો જોવા તરફ કેટલાકનું મન દોસ્વાશે તો હું તેને સફળ થયો ગણીશ.

વર્લ્ડભ, જે જાતે જોવો હતો તેવો 'કક્કડ,' એ વિશેષણ વડે પોતાને વિશેષ્ય બનાવે છે. તે પ્રેમાનંદનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો. એની માતાનું નામ હરમોર હતું, ને પ્રેમાનંદનું ને એનું-વડોદરાની મહામદવાડી-એનું નિનાસસ્થાન હતું મ સ ૧૬૪૦ પૂર્વે એકાદ બે વર્ષ પહેલા એ જન્મ્યો હોવો જોઈએ.

પ્રેમાનંદને માધવ નામે ગૃહસ્થની મેત્રી ને તેનો આશ્રય હતા. વત્તલે પોતાના કવિમંદિરનું પ્રથમ સોપાન માધવકાવ્ય નામે કા ય રચી, પોતાના પિતાના મિત્ર ને પોતાના સ્વાભાવિક રીતે જ મમતા ને સ્નેહ દર્શાવનાર સહગૃહસ્થની પ્રશંસા કરી પ્રેમા નંદને વર્લ્ડભના આભારપણા માટે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો, ને વર્લ્ડભને મોઝે એના કાવ્યને એણે વખોડી કાઢ્યું. પ્રેમાનંદે પુત્રને શિખામણ દીધી કે કોઇનું પણ શુભગાન કરવું નહિ વર્લ્ડભે ખિજવાટમા આવી માધવકાવ્યનો નાશ કર્યો, અને પિતાની શિખામણ બિવિધમા હદપાર અમલમા મૂકી, એટલે સુધી કે પોતાના પિતા સિવાય ખીજ કોઇને એ સારા કવિ તરીકે જોઈ શક્યો નહિ "કુતીપ્રસન્નાખ્યાન" મા વર્લ્ડભ ચદ જેવા તેજદાર ને વિખ્યાત કવિને મદ અણી પ્રેમાનંદને ઉત્તમતા અર્પે છે વર્લ્ડભ કહે છે —

"ચંદ્ર છદ્મદ્ ૨ચ્ચો, રાસ આશ આણી હર

"પ્રેમાનંદ આમે મદ, ગતિ તેની તેખિને

અર્થાત્, ચંદે મનમાં અનેક આશાઓ આણી છંદબદ્ધ ગસો રચ્યો, પણ પ્રેમાનંદ આગળ તે મંદ પડે છે.

“ ભારત સમુ પ્રમાણુ, રાસના તમાસા બાળો,

“ કર્યા ભારત બે તણુ, આરત ઉવેખિયે.

એ ચંદના રાસના તમાસા તો બાળો. તેનું પ્રમાણુ, અર્થાત્ માપ ભારત જેટલું છે, ત્યારે પ્રેમાનંદ તો બે તણુ ભારત જેટલું લખ્યું છે. તેથી ચંદની આરતને, અર્થાત્ ઇચ્છાને, કીર્તિની આરાતને ઉવેખીએ છીએ, હસી દાડીએ છીએ.

“ પૃથ્વીસ પ્રસંસા કથી, માન રેનું મોધું તેમા ?

“ પ્રેમાનંદની કવિતા, સવિતાથી ચેખિયે.

“ આજ્ઞાપુથી ભાટ થયા, વંસજ વિધિના આ તો;

“ કવીશ્વરના પિતાથી, ચંદ મંદ દેખિયે.

ચંદે તો રાજની શુભિ કરી પોતાની કવિતાને અગ્નિ બનાવી, પ્રેમાનંદે તેમ થયા દીધું નથી પ્રેમાનંદ તો આજ્ઞા, ને ચંદ તો ભાટ, આજ્ઞાણુ વિધિમાથી-અજ્ઞામાથી ઉત્પન્ન થયા, ને ભાટ તો આજ્ઞાણુમાથી, એટલે ભાટ જીતગતા, ને કવીશ્વરના પિતાથી, મારા પોતાના પિતાથી ચંદને મદ દેખું છું; અર્થાત્ પ્રેમાનંદ કરતા ચંદને હું જીતરતો ગણું છું.

“ બિચારો બરદિયો, જે દેવીભક્ત હુનિયા કે,

“ ભોગ આપે આમ કેરો, હરે શાગૃહ્લથ

“ મહિરામા મરત બન્યા, બે બે ચંદણ ચત્તર,

“ લાછન લગાડી લાઇ, રીઝ્યા રક્ત કુલથી;

“ આઠ કરી અંદો કણું, દેવીએ સંદેષ દણું,

“ પ્રસન્ન ચે પૂરેપૂરી, વેધી અગચ્છાથી,

“ ખા રાખી બાના કેરી, બરદિયો ત્યારે બનાવ્યો,

“ ભારતીના ભક્તને તે, મળે કિયા મૂળથી ।

ચંદે દેવીની આરાધના કરી, હોજડાની માફક ‘અંદો બનાવી’ કણું ને અંગને શરીથી બોંધ્યું ત્યારે દેવી પ્રસન્ન થઇ, ને એને દેવીએ બરદિયો (‘ચંદ બરદાઇ’,) અર્થાત્ ભાટ (વક્રોક્તિથી બળદીઓ) બનાવ્યો. આવો જે ચંદ તે પ્રેમાનંદ જેવા સરસ્વતીના ઉપાસકની સાથે કયાથી બરાબરી કરી શકે ?

જેટલી વંસબની નિષ્કારણુ તિરસ્કારણુદ્ધિ, શા માટે નિષ્કારણુ ? હર્ષાન્નનિત તિરસ્કાર વૃત્તિથી આપણને કંટાળો ઉત્પન્ન થાય છે, તેટલી એની ટોળ કરવાની શક્તિને માટે અગવડ દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. ટોળ કરવામાં તો આપણે જાણીએ છીએ કે સાક્ષરથી નરસિંહરાવભાઇ ઘણી અજ્ઞાન શક્તિ ધરાવે છે પણ બે વક્ષબને નરસિંહરાવભાઇની આ શક્તિની ઘુમના કરી હોય, તો અને લાગે છે વક્ષબ આખાદ ચક્ષી જાય

પ્રેમાનંદ ને સામળ સમકાલીન હતા. બંને કવિ, ને બંને સારા કવિ ઠાણુ જાણુ કેમ પણ વિદ્વાનિમાં હિંમતી દોષ પ્રબળ દોષ છે. આ સંસારને જોયો માયારૂપ કહે છે

ને બુદ્ધિથી સમજે છે, તેઓ બધા જ કંઈ હલ્લયથી તેમ સ્વીકારતા નથી. સામાન્ય માણસો કરતાં બલેલાઓ, પ્રાકૃત કરતાં શિષ્ટ જનો કેટલીક વાર સામાન્ય દોષના ભોગ વધારે થઈ પડે છે, ને તેમનું નૈતિક સ્ખલન જેમ બપોર વધુ તેમ રસિક પણ વધુ હોય છે; બપોરના ને રસિકતાને કંઈ ખાસ વિરોધ હોતો નથી. વિદ્વાનોમાં બુદ્ધિને ને નીતિને વેર હોય છે તેના કરતાં પણ ઘણું વધારે વેર કેટલીક વાર કવિઓમાં હોય છે. કેટલાક કવિઓમાં ધર્મી વધારે હોય છે, કેટલાકમાં ક્રોધ વધારે હોય છે, કેટલાકમાં નિરંકુશપણું, સામાજિક કે ધાર્મિક ઘણું વધારે હોય છે, અને તેના પ્રાદુર્ભાવ જ્યાં રસિક રીતે કવિતાની બાનીમાં ગમ્યો હોય, ત્યાં પછી પૂછું જ શું? લક્ષનારા લડી મરે, જોનારને તો આનંદ જ મળે. તેટલા જ માટે દાલના સાહિત્યમાં પણ ચર્ચાઓ ને આક્ષેપો, ને વાદવિવાદ ને વિનંદાવાદ સૌ કોષ્ટને વિશેષ મજા આપે છે. "સાહિત્ય" ને આપું વાંચી જવાની જેમને નવરાશ નહિ હોય કે રસ નહિ હોય, તેવાઓ પણ બે ધડી "ચર્ચાપત્રો" પર તો નજર ફેરવી જ જશે. મનુષ્ય ટીકાખોર વૃત્તિ સજ્જ પ્રમાણમાં ધરાવે છે; ને ટીકા કરવી ને ટીકા ગળાવી એમાં તેને અનહદ આનંદ મળે છે. જ્યાં જાણા હાથમા હોય ત્યાં ટીકા કરવાનું કામ જેમ સરળ તેમ જ આનંદપ્રદ હોય છે. આવું કામ વલ્લભે છૂટી દૃષ્ટિ હતું. પ્રેમાનંદમતે પુરાતન કથા પર કવિતા કરવી એ ઇષ્ટ હતું, ને સામળમતે કલિપત કથાઓ રચી કવિતા કરવી એ ઇષ્ટ હતું. એ બે વચ્ચે આ તફારરનો વિષય હતો. તેમા વલ્લભે પ્રેમાનંદના બચાવ માટે ઘણું લખ્યું છે. સામળ પર ટીકા કરતાં વલ્લભ અંગત હુમલાનો પણ ઉપયોગ ચૂકતો નથી; સામળનો પુત્ર બાડો હતો, તે સંબંધમાં વલ્લભ કહે છે કે પ્રેમાનંદનો બચાવ કરનારા હું પોતે ને જીવજીરામ, એ બે સપુત છીએ, તો તેને તું, સામળ તે શું છતી ચકશે? તારો પુત્ર તો બાડો છે.

વળી, વીરજીની પણ એવી જ અંગત ટીકા વલ્લભ નિરૂપણે કરે છે. પ્રેમાનંદ પોતાના શિષ્ય વીરજીને સામળ જેવી કવિતા કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું. વીરજીએ 'સુરે ખાદરથુ' લખી એવો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ 'સુરેખાદરથુ' સામળની પદ્માવતીની વાતોની કવિતાની બરાબરી કરી શક્યું નહિ. તેનું ટીપ્પણ કરતાં વલ્લભ કહે છે કે તું તો વીર-જી, એટલે કે સ્ત્રી; એવા કૈષ્ણ માણસથી સામળની બરાબરી ક્યાંથી થાય? બરાબરી તો મારા જેવાથી થાય. એમ કહી એણે સામળની 'અંગદિષ્ટિ' થી ચઢી જાય એવું 'કૃષ્ણ વિષ્ટિ' બનાવ્યું.

'કૃષ્ણ વિષ્ટિ' થી પ્રેમાનંદ પ્રસન્ન થયા. આ કાવ્ય વલ્લભે દિંદો કાવ્યોને ટક્કર મારે એવું ઉત્તમ બનાવ્યું હતું, ને પોતાના શિષ્યોમાં વલ્લભ પોતાને ખુશ કરે એવા નીવડ્યો તે પરથી પ્રેમાનંદે તેને કહ્યું કે હું આ કાવ્યથી ધણો પ્રસન્ન થયો છું, તું જે માગે તે હું તને આપું. વલ્લભે માગણી કરી કે તમારી પ્રતિષ્ઠા હવે સિદ્ધ થઈ ને આજથી હવે પાધડી તમે પહેરતા થાઓ. પ્રેમાનંદે પાધડી પહેરી, પણ પાછળથી પોતાની બાપા ખેડવા સંબંધી પ્રતિષ્ઠા પરિપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ હતી થઈ નથી એમ વિચારતાં, પાધડી પહેરવાનું પાછું બંધ કર્યું. પ્રેમાનંદની પાધડીની પ્રતિષ્ઠા કાવ્યક્ષેત્રમાં વીરતવનું સ્થાન પ્રેમાનંદને અપાવે છે. કાલ્યાણ કહે છે કે અભિનિવેશ, એ વીરતવનું લક્ષણ છે. પ્રેમાનંદની પ્રતિષ્ઠા

એ પ્રેમાનંદના અભિનિવેશનું કળ હતું. એ અભિનિવેશ, એ પ્રતિજ્ઞા, જેમ પ્રેમાનંદ પ્રતિ આપણામાં વીરપૂજનની વૃત્તિનું ઉદ્દીપન કરે છે, તેમ વલ્લભ શંકડાની આ ઉપર દર્શાવ્યા મુજબની શંકડાકે પશુ આનંદ સાથે એક જાતનું કૃત્ય માન કિત્તવ કરે છે. “ સામગ્રીની બરાબરી ? બસ ન શું થાય ? તારા જેવા ખાવલાથી ન થાય, છત્થી ન થાય (વિરજી) કરી બનાવું ત્યારેજ હું ખરો ” ખરેખર ‘શંકડ’ ખરેખર શંકડો કવિ.

વલ્લભના મંથોમાં “ દુઃશાસન રુધિરપાનાખ્યાન ” (લ. સા. ઇ. સ. ૧૭૨૪) “ કુંતી-પ્રસન્નાખ્યાન ” (લ. સા. ઇ. સ. ૧૭૨૧) “ યક્ષપ્રભોત્તર ” (લ. સા. ઇ. સ. ૧૭૨૫) “ કૃષ્ણ વિષ્ટિ ” (લ. સા. અપ્રસિદ્ધ ને અગાત) “ પ્રેમાનંદ કથા ” (લ. સા. અપ્રસિદ્ધ ને અગાત) “ મિત્ર ધર્માખ્યાન ” (લ. સા. ઇ. સ. ૧૭૫૪) “ મુદિષ્ટિરુદ્રકોદરાખ્યાન ” ને કેટલાક અધૂરા રહેલા મંથો છે.

વલ્લભ નિકર હતો. વલ્લભ ‘શંકડ’ હતો. વલ્લભ અક્કડ હતો. એ સ્વતંત્ર હતો. એ દૃઢ હતો. એ અભિનિવેશવાળો હતો. નવે રમ ખેડવા એની ઉમેદ હતી; ને તે સફળ કરવા એણે સખળ પ્રયત્ન કર્યા હતા. એનામાં ભાષા પર કાળુ છે, જે કે કેટલીક વાર એ કિલબટતામાં સંડોવાય છે. એનામાં મનરંજન કરવાની વૃત્તિ છે, ને તેથીએ વધારે શક્તિ છે. એનાં કાવ્યોમાંથી થોડુંક થોડુંક જોવાથી એવું વધારે સાફ પિછાન થશે.

“ દુઃશાસન રુધિરપાના આખ્યાન : ”—દ્રૌપદીના વસ્ત્રોદ્ધરણ ને કૌરવોની બર સભામાં થએલા અપમાનને લીધે બીએ દુઃશાસનનું વેર લેવા પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, તે પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ આ આખ્યાનનું વસ્તુ છે. એમાં વીર રસની અભાવ છે. વસ્તુ વીર રસને માટે ગોચર છે, ને તે રસ આખા કાવ્યમાં સર્વત્ર વલ્લભ આબાદ અમાવી શક્યો છે.

મંગલાચરણમાં નત્ર થવા સામે પોતાનો વાંધો વલ્લભ દર્શાવે છે, તે એનો સ્વભાવ બતાવી આપે છે.

- “ વળી વાર વાર વાંલ, આણી આરજે છે,
- “ યંથ લખી નત્ર થાવ, એ તે ક્યાંનો ન્યાય છે;
- “ ગુરતા ગુમાવવાનો, મારગ માનીઓ મોહ,
- “ પરીક્ષિત જેવા જોતા, તેવા દાસ થાય છે;
- “ વક્તા શુક જેવા નહિ, ક્ષેત્રું કાંધ જાણે નહિ,
- “ લખ્યું લાખ મોટે વર્ણ, [તોય] શન્ય સમજાય છે;
- “ ચૂઆ જેમ ચાર ચીર, અર્થ વિના નાચ કરે,
- “ તેવા અર્ધદંડ જોતા, વક્તા વખણાય છે.
- “ કેછે નમસ્કાર લખો, ખર જેવે સ્વરે ગાય,
- “ દાળમાં ઉમેથી દંજે, નમુ હુંય તેમને ?
- “ છંદ દેખી છળી નય, ભૂત વળગ્યા શું ગાય
- “ ભૂતી પાવતણી ગાય, નમો નમો એમને !

" વાંચી જાણી જાણે, સુણી જાણે તેડ સારા,
 " ઉચિછટ કવિનું ખાપ, નમું તેવાને મને ?
 " કમ્પડ વચ્ચે નામ, નમે નદિ દામ દામ,
 " કવીશ્વર કશિર શો. નમું આપને નો.

અર્થાત્, શ્રોતાઓ પ્રતિ નમ્ર થવાને ન્યાય મને માન્ય નથી. ઉદર જોમ સુંદર ચીરનો નાશ કરે, તેવા આજના શ્રોતા ને વક્તા છે; તેને વળી નમસ્કાર કેવા ? તેને તે હું નમું ? તેમને માથે તો મારા પાપની જૂતી નમો ! બીજાઓનું ગાએલું ગાય, શું તેવાને નમું ? નહિ, નહિ; આ કમ્પડ વચ્ચે તો આપને, પ્રેમાનંદને જ નમસ્કાર કરશે.

શી કૃષ્ણે સૂઝાડેલી યુક્તિ પ્રમાણે દ્રૌપદી બીમનો ક્રોધ કેવા ઉદીપ્ત કરે છે ને એણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કેવું સચોટ કરાવી આપે છે, તે વિશે નીચેની પંક્તિઓ સચોટ છે.

" આ પ્રિય દસ્તુરી આ પ્રિય અત્તર,
 " આજ યુવાનજો મળે રાત્ર,
 " લાવું હું અંગે ઉમંગ અથાગથી,
 " રે સ્મરિ રે અરી, રે પ્રિય લાછ.

હે પ્રિય ! આ દસ્તુરી, અત્તર, યુવાવસ્થા હું અંગે લગાડું છું; પથ, રે ! હાં, મને સાંભળું, મને સાંભળું, રે ! હું તેથી લાજ્જાઈ છું. શાથી ? તો કું—

" આપ સભા બિચ બોલિ ગયા પતિ,
 " કે સર્વો દ્રૌપદી અંગ અનેરે,
 " જે કર દુષ્ટ દુઃશાસનનો અડ—
 " ક્યો લવિયો દરૂ વ્યર્થજ ફેરે;
 " લોહી ઉતું વદને કરોને પીવં,
 " બીજીં નદીં બકરોજ વધેરે,
 " તે સધિરે ખરડાજ મળું સર્વો,
 " તો પતિ બીમ બળોજ અજો રે.
 " ત્યાં વળી આપ બળેયકો તો કયિ—
 " યા મમ સામું નિદાર્જી નિહાળી,
 " આજથી અંગ સુરંગ ન દ્રૌપદી,
 " લાવોશ લોહી દુઃશાસન ટાળી;
 " એ પતિ આપ ધરું પથ વ્યર્થજ,
 " જાય હું અંગ સુરંગજ બાળી,
 " દાસની દાસ ઉભી તમ આધીન,
 " વસબ પાણી જશે વદી કાળી.

Udabhiya Pranjee

ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ ક્રોધ ને વૈરશુદ્ધિથી ભરેલી દ્રૌપદીને સુખે નીકળવાં જોઈતા વચ્ચે કદાવી વચ્ચે અરાબર રસ આણી શકે છે. બીમ બગબર ક્રોધમા સડોવાય છે, તે ઉત્તર આપે છે:—

“ અરે ! નારી નીચ વેણુ, કથી કેમ કહ દેણુ,
 “ વીતે શું આજની રેણુ, દુઃશાસન છવ જાય;
 “ સાથે સ્વામ તું જાય, બોલતાં નહિ લગાય,
 “ નિંદાકારને સગાય, કહું શેણે શિવ થાય;
 “ બોપાળિયા પોળિયા તું, આવ આવ પેલો આવ,
 “ લાવ લાવ ગદા લાવ, ખાંતે ખાંડું ક્ષીવ રાય;
 “ કાળી બાળી સોત ટાળી, બેના રુધિરમાં માંલો,
 “ લગાવું સુઅંગ રાગ, વલ્લભ જે નીવ નાંચ.
 “ નોંચ નોંચ નારી ધર્મ, બીમ બીપણો છે પર્મ,
 “ નિંદા કેરા પાપો કર્મ, વીણી વીણી હાયમાંય;
 “ એમ વદી ત્રાડ પાડી, ગર્જના આબાહ ધાડી,
 “ દ્રૌપદી શું દીધ ગાડી, કંપ કંપ સાથ માંય;
 “ આંખ લાલચોળ ભાળી, પાંખ શું ગરડ ટાળી,
 “ ધાંખ [=તે] આજ તું કરાળી, કાસળોજ હાયમાંય (દૌરતમાં)
 “ વલ્લભેશ્વરા કવીરા, વલ્લભા હરાવે ઇરા,
 “ પોળિયા પરાહ આય, કાહું વંક માય માંય.

હે દુષ્ટ નારી ! આજની રાત પૂરી ન થતાં દુઃશાસનનો છવ જાય, અને બોલતાં લગતી નથી તેથી સાથે તુંજે જાય. હે બોપાળિયા, પોળિયા ! ગદા લાવ કે એ દુષ્ટ રાજને મારી નાંખું. હે નારી ! મને ધર્મરાય જેવો ન સમજતી; હું તો પરમ બીપણ છું. એમ 'કહી ચીસ પાડી તેથી દ્રૌપદી ત્રાસી ને સર્વે સાથમાં કંપ વહ્યરો.

જે કે બાબત સાધારણ અનુભવમાં આવે એવી છે, છતાં તેનું વર્ણન ખરેખર ધણું રસિક રીતે કરવામાં આવ્યું છે. એટલુંજ ઉપથી લીટીઓમાં શબ્દભંડોળ પણ ધણું સાફ છે એમ સ્પષ્ટ માલમ પડશે. સારા શબ્દભંડોળ વગર વર્ણનની કમાવટ બરાબર ખીલી શકતી નથી, ને શબ્દભંડોળ સરખામણીમાં જૂના કવિઓ સારો ધરાવતા; વલ્લભ પાસે પણ તે ધણો અમ્મો હતો. સુદનું વર્ણન, કર્ણ-બીમનું ને દુઃશાસન-બીમનું અને રુધિરપાનનું વર્ણન વાચનારને તાદશ ચિત્ર આપે એવાં છે. નીચેની પંક્તિઓ તરફ ધ્યાન બેંચી એ વિશે સંતોષ માનીશું.

“ દ્રૌપદી કેસ ગળા મતિમુદ તું,
 “ ભર્તૃપરાઃમુખ તેં કરો દુષ્ટન,
 “ જે નિરપ્રાર્થી રજસ્વલ તો હતી
 “ વલ્લ અપાહર તું કર પુષ્ટન;
 “ એમ વદી ધૂત હોમ જરો બની.
 “ ભાવલક્ષ્ય હવો અતિ રૂષ્ટન,
 “ કર્ણ જુએ કૃપ અથ નિદાગત,
 “ ભાગત ગોધન. અંગ સુકષ્ટન.

“ જો વૌર માન ફૂંખે કરી જન્મજ
 “ તો અટકાવ કરોજ બર્ણ દર,
 “ રક્ષક થાવ સમક્ષ ઉભા મહુ
 “ પક્ષ અધક્ષ કરો મૂંઝાને ડર.
 “ કર્ણુ કરે કરીને શર બોક્ત,
 “ શિથિલ પારથ ભીમચક્રી અતિ,
 “ વાધ વિકાળ થયો પછો ભારત,
 “ વેગ વધે તિમ તો ચલવી મતિ;
 “ ભાળ બિચે હૃદયે શર લાગત,
 “ જાળત જાળ જો અતિને અતિ,
 “ માઈ છું માઈ છું માઈ છું વદક્ષમ,
 “ કર્ણુ નિહાળ તું ચંદ્રવતી વર્તી.
 “ એમ વદી દરિ જેમ યહે કરિ,
 “ નિમ્મલ તેમ દુઃસાસનનો કરી;
 “ ચક્ષુ ધરીજ નિશાન કરી અટ.
 “ નીક્ષણુ ધારવતી અસિને ધરી,
 “ કંપવતી ઝીંવ ખીચ ધરી પગ,
 “ ભાખત મૂઢ ગણે નવ તું જરી,
 “ આજ થતો નવ દીન મતિ વિણુ,
 “ વલ્લ ધરો ઉધરો ઉધરો કરી.

દુઃસાસનને બરાબર દાવમા લીધો, ને પછી ભીમ બોલ્યો હે મૂઢ! તું ડાહ્યને ગણકારતો નહોતો આજે મતિદીન ને દીન ન થતો, આજે હવે વલ્લ પકડ, ને ખેંચી કાઢ

કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન:—આ અદ્ભુત રસનો અંશ છે, વલ્લભે એમા અદ્ભુત રસ આદિથી અંત સુધી પ્રિયવ્યો છે. આ આખ્યાનનું વસ્તુ મહાભારતમા જોવામા આવતું નથી, ને તેથી ‘અંશ વિવેચન’ મા પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંશોધનકર્તા કહે છે કે કવિના આ કાવ્યનું ‘વસ્તુ’ ને ‘કલ્પના’ જ ને સરખી રીતે અદ્ભુત છે. મયદાનવે પાડવેને માટે વિરમયકારક સભામંડપ રચ્યો, તે એવો અદ્ભુત હતો કે તેમા જોનારને જળને સ્થળે સ્થળ જણાય ને સ્થળને ઠેકાણે જળ બાસે. એ સ્થળે ઐરાવતનું પ્રતિબિમ્બ કુંતીએ જોયું, ને તે જોતા જ એને સાક્ષાત્ મૂળ ઐરાવતને જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. તે ઇચ્છા એટલી પ્રબળ થઈ કે તે મુગ્ધ આગ્રહમા પરિપાક પામી, ને તેથી આગળ જઈ દુઃગ્રાહમાં અવનતિ પામી

કવિ કહે છે:—

“ પ્રભાકર હોજે અને, જાકળનું જગ મહે,

“ હો મિત્ર ॥ ”

‘ કદાપિ એ બને જાણે, તથાપિ ન શ્રવે કુંતી,

“ સકનાગ શુએ નદિ, અગ્નિ દેહ બારને

દવે સ્વર્ગમાથી ઐરાવતને બ્રુમિપર કેમ લાવવો, એ પાડવોને ચિંતા થઇ પડી એ ચિંતાનું નિરાકરણ તેમને ઇન્દ્રના તુલસર નામના મધર્વની મદદથી નમ્યુ તેણે તેમને વાકે રંગારી આપીને અશુને ઐરાવત ગેમવવા માટે ઇન્દ્રને બાણપર લખેતો પત્ર મોકલ્યો. તેમા ઐરાવતની માગણી કરી તે પત્ર દેવોની સભામા વાદવિવાદનું મ્મુશ દારણ થઇ પડ્યું. જેની એ હાથી માટે ઇન્દ્રે અદ્ભુત તેરી આ પત્રની વાત અદ્ભુત ઇન્દ્રે ઉત્તર મોકલ્યો કે હાથી સ્વર્ગમા આવીને લઇ જાઓ જવાબમા અશુને બાણસેતુ ગ્યો ને તે પર બીમ ને અશુને સ્વર્ગમા ગયા. ત્યાં તેમને દેવોએ વ્હાવા માડ્યા, પણ જ્યારે તેમ ન દાવ્યા ત્યારે તેમણે છેવટે ઐરાવતને ગાડો બનાવી છોડી દીધો, ને પકડી લેવા ફરમાન્યુ, ઐરાવતને બીમ ને અશુને ફગવ્યો, ને છેવટે દેવોએ તે હાથીને બુલોદમા મોખનવા કબજી બીમ ને અશુને ઐરાવતને નીચે આપ્યો ને કુંતીની કુન્નલગતિને સતોતી આ વાતમા દરેક દરેક બાબત અદ્ભુતતાથી બરપૂર છે

શર મારશતે અશુને ઇન્દ્રને સદેશો પત્રથી મોકલે છે, તે ઘણું અદ્ભુત રસમા લીન કરે એવું વર્ણન છે વર્ણન કહે છે —

‘ સકાસન મધ્યે જોડો, રાત્રી સદ રાત્રીનાય,

“ શર સુસવાટ કરી, આવતુ ઉતાવળ

‘ જોઇ જી વજ્ર સાંધુ, એવે નમ્યુ તર આપી,

“ પ્રણામ ત્યાં પત્ર કીધો, કરીશ કે સામગ્રી ’

“ વિરમ્ય ઉદય સર, વિશુધો ત્યાં જોઇ હવા,

“ પત્ર મુખ પર બાલ્યો કીર્તિ નવ હું કળુ

“ તે શર દન્ડા પગ, આવી પડ્યુ જોત જોતે,

‘ છોડ્યો પત્ર તર્ત ત્યાહી, દેવ દેવમા વળુ ’

“ મજબ મજબ આ શો શિલીમુખ સાથ પત્ર,

“ નેહથી નમન કરે, પ્રસુતર માગતું

‘ કોનો પત્ર આ યો આ ? આ શરસધાણુ કોનું ?

“ વિધય શો સમાયો છે ? મન અનુરાગતું ’

“ વાચો દેવાચાર્ય વેગે અવનનુ આ તો અતિ

‘ જોયુ નહિ જાણ્યુ નહિ, અસ્ત્ર ઊણુ જાગતું

‘ બૃહસ્પતિ ગુરુએ ત્યાં, પ્રકટ પત્રિકા વાચી,

‘ અશુનેનું નામ સુણી, વેણુ બાણ વાગતું

કલ્પનાને બદલે અદ્ભુતતાની ઝમાવટમા ગિફ્ટન જેવો કવિ પાણુ આ પ્રસંગ ખિલ વવો હોય તો આથી વધુ શું કરી શકે ? કલ્પના અહીં તો કમાલ કરી ગઇ છે જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ-એ આબાદ જ કથન છે

આ આખ્યાનમા એકેએક પ્રસંગના વર્ણનમા વાચકને આનંદ આપી રાકવાની ખુબી માન્ય પડી આજે આખ્યાન વાગાતું શર થયું કે એમી મોકલે તેના અન્ત સુધી જવાનું

સૌ કોઇને મન થાય તેવું છે. અને જેમ શુદ્ધ પદ્મમાં ચંદ્રની દેવા દિન પર દિન વૃદ્ધિગત થતી જાય છે તેમ જેમ જેમ આગળ જઈએ છીએ તેમ તેમ આખ્યાનના પ્રમોગના ચિત્રની અદ્ભુતતા વૃદ્ધિગત થતી જાય છે. મયરચિન સમાનું વર્ણન, કુંતીએ તેનું દર્શન કર્યાથી તેને થયેલી કામનાનું વર્ણન, રાક્ષસજામાં શરપતનનું ચિત્રરેખન, બીમ અને ઐરાવતનું યુદ્ધ, બીમાણું નના જૂમિ પર આગમન સમયે લોકોના રસિક તર્કવિનંક, ઐરાવત-દર્શન થતાં બિછબેલી અદ્ભુતતાની ભિમ્મિઓ-હાથી સ્વર્ગથી આવ્યો જાણી પડિતો ને પુરાણીઓ પણ સભામાં દોડી આવે છે તેનું ચિત્ર,

“કવીશ્વર આવ્યા એક, તેમણે કવિત કહ્યું,

“શુભ અમ્ર આ તે દશે, અંબાડી કે વીજળી,

“ધંટ કેરા ઘોર થાય, ચડવા એ લાગ્યો મેઘ,

“આબૂપણુ ખૂલ એ તો, રંગની રેખાવળી,

અહીં વિક્રમોર્વશીચના પ્રખ્યાત સદેહાલંકારના શ્લોકો સરખામણીમાં સ્મૃતિપટ પર તરવરી રહી આનંદની વૃદ્ધિ કરે છે; કવિ કહે છે કે આ તે ધોળો હાથી કે ધોળું વાદળું? આ ધંટનો અવાજ છે કે મેઘનો? આ આબૂપણુ કે રંગની રેખાઓ?

“હસ્તારોહ આ તો નોખ, ધન અટકાવનાર,

“શુભ અમ્ર કરનાર, શંકા થઇ ને ટળી,

“કવન કવિનું મુણી, તૃપ દેવા લાગ્યો દ્રવ્ય,

“જોઇએ ન જાંઘ મારે, વિત્ત કવિના કળી.”

મને શંકા થઈ પણ ખરી ને તે ગદ્ય પણ ખરી: એ સામળી તૃપ, યુધિષ્ઠિર દ્રવ્ય આપવા મંડ્યો, ત્યારે કવિ ના પાડે છે ને કહે છે કે કવિતા કંઈ વિત્ત તુલ્ય છે? નહિજ; અને પછીની લીટીઓમાં એક બાટની મનોદસાના વર્ણનમાં સામળખટ પર સ્થિત આશ્લેષ કર્યો છે, તે બધું—,

આ તમામ વિગતોનું કવન કંપનાવિમુખ જડ પ્રાકૃત વાચકનું પણ જનકવ ઉડાવી દે, એના બુદ્ધિજડપને ગુલાટ, ખૂવડાવી દે ને કંઈક અંતરે એમ આવી શકે એવું અલૌકિક છે. દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાનમાં તો કદાચ બાપા રથેજે રથેજે કિલબટ પડે તેની માલમ પડશે; પણ “કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાનમાં તો બાપા પણ અનહદ સરળ છે

“યક્ષપ્રશ્નોત્તર” :—આ કરણરસપ્રધાન કાવ્ય છે. પાંડવો વનમાં હતા તે વખતે એક બ્રાહ્મણે આવીને યુધિષ્ઠિરને અરજ કરી કે એક હરણુ તેને શિંગડે બેસવી માંડે અગ્નિ-મંથનકાળ લઇ ગયું છે, તે મને આણી આપો. આ પરથી યુધિષ્ઠિર ને ખીજ સારે પાડવો તે હરણુની શોધમાં ગયા. તેઓ ઘણા રખડ્યા ને તૃપાર્ત થયા. પાણીની શોધ કરતાં તેમને દૂર એક સરોવર દેખાયું. તેમાંથી પાણી લાવવા એક પછી એક પાંડવો જાય છે. પરંતુ સરોવરનો રક્ષક એક યક્ષ હતો, તેણે દરેકને કહ્યું, ‘મારા પ્રજના ઉત્તર આપીને પાણી પી, નહિ તો મરી જઇશ.’ આ શરત પાળ્યા વિના યુધિષ્ઠિર સિવાયના એક પછી

એક ચાર પાંડવો મૃત્યુવશ થયા. યુધિષ્ઠિર શોધમાં ગયો, તો તેને પણ યક્ષે એ જ પ્રભાણે કહ્યું. ખીછ તરફથી તે બધાને પાછા આવતા વાર યદ્ય એટલે દ્રૌપદીને ફિકર થઇ. એ તે બધાની શોધમાં ગઇ. એણે સરોવર આગળ પાંચેનાં શબ જોયાં ને એના શોકની સીમા ન રહી. પરવૃત્ત: યુધિષ્ઠિર બેભાન હતો; બાઇઓના પીધા વિના માટે જળ ન પીવું, એવા ધર્મને એ સાચવી રહ્યો હતો. એ જમતુ થયો ને એને યક્ષ સાથે વાત થઇ. યક્ષે એને બનેલી વાત કહી, ને યુધિષ્ઠિરે યક્ષના પ્રશ્નોના ઉત્તર દીધા તે પરથી યક્ષે પ્રસન્ન થઇ ચારે પાંડવોને હવિતદાન આપ્યું. વાતનો આટલો સાર છે.

કરુણરસ વલ્લભના સ્વભાવથી તદ્દન ઉલટો હતો. ‘અરરર,’ ‘હાય હાય’-એવું જોમાં વર્ણવવું પડે એ એને મહા દુઃખ હતું. પરંતુ કરુણરસ પણ જમાવતાં આવડે છે એટલું બતાવવા ખાતર વલ્લભ આ કાવ્ય લખે છે. વાચકને સ્પષ્ટ માલમ પડશે કે વલ્લભ ‘કૃત્તીપ્રસન્નાખ્યાન’ માં જે ખીલ્યો છે, ને તેથી કંઈક ઊતરતો જે ‘દુઃશાસન-રુધિરપાનાખ્યાન’ મા ખીલ્યો છે, તેવો ‘યક્ષપ્રશ્નોત્તર’ મા ખીલી શક્યો નથી. અલબત્ત એણે એનું બનતું કર્યું છે, પણ એનાં ચિત્રોથી આપણા હૃદયક્ષોભ જરાબર થતો નથી. એના દુઃખના વર્ણનમાં આપણને કૃત્રિમતા માલમ પડે છે; લાગણીએને ઉરકેરે એવું એમા કશું નથી. બૌદ્ધિક પૃથક્કરણથી કંઈ કારુણ્ય ઉદ્ભવ થતું નથી. હૃદયમાથી નીકળેલી વાત હૃદયને ન કોરે ત્યાંસુધી કરુણરસ માટે આશા રાખવી એ વેવલા વીણવા જેવું છે. વલ્લભ તો બુદ્ધિથી ચિત્ર વિચારી થડે પેટ એક પછી એક વિગતનું કંટાળો આવે એવા વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે. છતાં યુધિષ્ઠિરની દશા ને દ્રૌપદીની દશાના એના ચિત્રાલેખનમા કોઇ કોઇ ટેકાણે કરુણરસ જામે છે.

આ સ્થિતિમાં વલ્લભની પોતાની શક્તિમા વલ્લભની મહા જોઇને વાચકને હસવું આવે એવું જ છે, અર્થાત્ એની બાલિશતા, એના ખોટા ગર્વને વિષે.

રસ ઉત્પન્ન કરે એવી, આ કાવ્યમા નીચેની યોડીક પંક્તિઓ તરફ ખ્યાન ખેંચું છું.

બ્રાહ્મણ પાંડવો પાસે જઈને પોતાનું દુઃખ યુધિષ્ઠિરને કહે છે ને આકળો ને હુંદ બને છે; તેના તામસિક સ્વભાવનું વલ્લભ રમુજ ચિત્ર આપે છે. તે વખતે યુધિષ્ઠિર કેવો થયો રહે છે તે પણ ઠીક દર્શાવાયું છે.

- “ સંદનને આગ લાગે, તવ તે સુમધ આપે,
- “ તપાવે કનકને તો, કાતિ કરે કારમી;
- “ વીધિ જ્યારે મૌકિતકને, મૌલ્ય તે અપાર આપે,
- “ ધસે ખૂબ વજનને તો, હરેમા રહે રમી;
- “ જોમ જોમ ચોળે બને, યુએ મલિહાને કોઇ,
- “ વાસ ને સુવાસ બંધો, અર્પતી દેહે દળી;
- “ તેમ સજ્જન તમામ, કસોડીએ કસ આપે,
- “ વલ્લભ કે’ આ તો હતો, સજ્જનમાં ધાર્મી.
- “ એવે સુણી દિગ્વિપાણી, કે બહિને બોલો મગો,
- “ ગયો પાસ જાલી જટ, ધૌમ્યને ગમ્યુ નહિ;

“ ખીજા મહામુનિઓને અવિનય આપ્યો હર,
 “ બીમ ભડ આંખ કાઢે, નૃપ શું કરે જઈ;
 “ નથી દિવ્યવરને તે, કહે ભાઈ શાંત થાઓ,
 “ આશ્રમમાં બેસો અમે, આલું કાળને લઈ;
 “ રીઝે ગુરૂ તમારા, યજ્ઞેર્ ઈર્મ યાવ,
 “ એવું કહે આજ, મૃગની પૂઠે ધણ.
 “ વિપ્ર કહે ડાહી ડાહી, વાતો શી કરે છો તમે,
 “ મૃગસે તો નાહો જય, મરવા દીને મને.
 “ કહે યુધિષ્ઠિરરાય, રથમાંથી બેસી અમે,
 “ સત્વર સાહીશું તેહ, બંધે રખડે વને;
 “ વિપ્ર કહે નહિ આવે હાથ મુને મરવા દે,
 “ યાવ ન કારજ મારું, નિશ્ચે કયોં ક્રિ મને;
 “ અશ્વુન કે’ શાત યાવ, કાષ્ઠ સહ મૃગ આલ્યું,
 “ અધીરપણું શું ધરે, ચિંતા નથી એમને.
 “ દિવ્ય કહે તારી નથી, વાચના મે’ કરી કાષ્ઠ,
 “ ધૂરખીને ધાંટો કાઢે, તેહ નહિ સાબળું;
 “ (એના) પરિયાને પરવડે, કરે તેણે કાજ મારું,
 “ ના કરે તો અહિં મરું, પાર્થ કે’ લારે વળ્યુ.
 “ બીમ કહે કારજ એ, કરવાને ઊભા થયા,
 “ પછે આમ શેના લઠો, મન માન્યું તો મળ્યું;
 “ આજ્ઞાણ કે’ ભડ પડો, અહાતાની પાસ આબો,
 “ ખીજા ખીજા ખુંદી નાખે, દુઃખ તો નહિ ટળ્યું.
 “ નકુલ ને સહદેવ, કરે પાત્ર આણી સેવ,
 “ તેને કહે દિવ્ય દેવ, પૂજા નથી જોઈતી;
 “ ન કરવું કારજ તો, કહી દે અણા તું રાય,
 “ આમ સમજાવે શેણે, મતિ હીણ હોઈતી;
 “ ધૌમ્ય કહે જોડાય છે, રથ ઝપિરાજ મોટા,
 “ કહો તમે શાપતણી, સિદ્ધિ ક્યહા જોઈતી,
 “ કહે માગણુ તે વાર, જરૂં તું બેસી રહે,
 “ તારે બાપે ધર્મ કરી, કેાઈ તુંબી જોઈતી ?
 “ અશ્વુન કે’ વધુ નવ, જોલણું મારાજ આજ,
 “ યશે કારજ તમારું, જુઓ રાયની દયા;
 “ ઊભા સારથીની પાસ. કેટલી ત્વરા કરે એ,
 “ અમને ન સોપે કાજ, તમે મનમાં વચ્ચા;
 “ ધૌમ્ય કહે દિવ્યરાજ, કેટલું શીખ્યા છો તમે ?
 “ ગમય છે માટે કહેા, હય જુઓ એ હસ્યા,

“ દિન્યું કૂટ્યું મારું, કૂટ્યું કરમ કે આપ્યો અહીં,
 “ ધરમ તે જોઈ ત્યાંથી, આવિયા ધરમામરમા;
 “ વંદી વિપ્રવરને કે, વાર નથી હવે વંધુ,
 “ બધું આ તૈયાર થયું, ગયું દુઃખ દૂર તો;
 “ વિપ્ર કહે મરું નિશ્ચે, કારણ ન થાય તુંથી,
 “ પંચ છે વિશાળ તેને, (તું) એકલો શું પૂરતો;
 “ મૃગ જાય આમ ત્યારે, તું તો ધાધ મરું આમ,
 “ કચળે છે કાજ મારું, ચિત્ત રહે ચૂર તો;
 “ કહે ધર્મસત્ત તદા, પંચ બધું અમે દિજ,
 “ ચાર દિશે ચાર જાડ, મધ્યે રહે ચર તો
 “ ધૌમ્ય કહે કાષ્ઠ એને, બીજું અમે આણી દઉં;
 “ પંચને જવા ન દેઉં, દ્રૌપદી ધરી અહીં;
 “ જ્યદ્રથ જેવો કોઇ, અ-યાય આવી કરે તો,
 “ કાષ્ઠમાં ગયું શું એનું, બકે છે કંઈ કંઈ;
 “ દિજ કહે નથી મારે, ખપ બીજનો લગાર,
 “ બ્રહ્મહત્યા દેઉં તને, આજ તો અહીં સહી;
 “ અન્નતશત્રુ કહે છે, શાંત થાવ દ્વિજરાજ,
 “ સર્વસ્વ જો જાય મારું, તોય ના કરું નાહ.
 “ ના કહી નહિ તેમાં શું, કારણ થયું અમારું,
 “ સાપ ગુરૂવે કરો, ટળશે એના થપી ?
 “ મરું છું મરું છું કહે, હસ્ત ઝાલે રાય તેનો,
 “ વારવાર વારે તેમ, વધારે જાયે બધી;
 “ ઝેવો ન વિચાર કાંઈ, ધરમનંદન કરે,
 “ શાંત થાવ શાંત થાવ, કારણ કરું નકી;
 “ ટારો પાઠી આડો દિજ, રથારૂઢ રાય થો,
 “ કે આણતુસાર ચાર, રવા રથમાં ટપી.

આ વર્ણનમાં વસ્ત્રભે કમાલ કરી છે. આકળા બ્રાહ્મણનું આકળાપણું, એનો વધતો જતો કોપ, ને ધર્મરાયનું ધીરાપણું આમાં વર્ણવાયાં છે તેથી વધુ સારી રીતે વર્ણવી શકાય, એ અશક્ય છે.

કૃષ્ણવિલાપ, ને જોકારવિલાપ ને એવા વિલાપનાં ચિત્રા માત્ર થંડા પેટ કરેલા આલાપ જેવાં લાગે છે. તેથી તે તરજ ખાસ, ખાન ખેંચવાની જરૂર નથી. વસ્ત્રભ તે તે પ્રમોગમાં દેડખો કૃત્રિમ બને છે; એના ‘ લલિતોત્તમા લલિત્ય ને હરપ્પ બાગ્યેજ જજ્ઞાય છે. આ પરથી એટલુંજ કે હરજીરસને માટે વસ્ત્રભ નાલાયક નીવડયો.

“ મિત્રધર્માખ્યાન. :—” આમાં દંડ ને મિંદુ, જે મિત્રની વાત છે. દંડ વિદ્યાન છે, મિંદુ મૂઢ છે; દંડ વ્યકારક જ્ઞાતિનો છે, મિંદુ અપકારકનો દંડને મિંદુ અદેખાને મીથે

અત્યંત પજવે છે, એનું લગભગ ખૂન પણ કરે છે, પણ તે છતાં ઈંદુ મિંદુનું હમેશાં બહુજ દરે છે. આ દ્વંદ્વી વાતનો અનેક પ્રગ્ભામાં વાણી વાણી નાખી કવિ આખ્યાન લખાવે છે. એ આખ્યાન ઘણું સરળ શૈલીમાં છે ને એકંદરે આનંદ આપે તેવું છે. તેમાં કવિત્વના ઉચ્ચ જગદાટ જેવું કશું છે નહિ; છતાં તે સાર્વત આડ્લાદક છે.

આ આખ્યાનમાં લુટારાઓની રીતનું અચ્છું ચિત્ર દેરવામાં આવ્યું છે. નીચેની શ્લોકોમાં તેનો ખ્યાલ આવશે.

“ આડેટો ગયો ચાલી, સીધો માર્ગ મૂકી કરી,
 “ સમી સાંજ થયા આવી, વાટમાં તેને વળી;
 “ વાંકો વળી ચાલ્યો ત્યારે, ચોર મામા ચાર જોતા,
 “ પૂડે પડ્યા તેહ તર્ત, કળ કાંક તો કળી;
 “ ભારે પગ બતા એના, ચાલો કરી લેએ કાજ,
 “ એમ કહી પડ્યા પૂડે, વાડયમા વાંકા વળી;
 “ ઉતારજો હતો એક, તેહ જોણી જુડ્યો તર્ત,
 “ અલ્યો રે’ છ બોલો કે ન, કાણે નાંછિયે કળી ?
 “ વિકરાળ વેણુ સુણી, આમ તેમ જોઇ અટ,
 “ ઉધાન કરમા ઝહી, નાસવા તે લાગિયો;
 “ દરણુની દોઢ્ય જેમ, વસમી ન બાધ આવે,
 “ તેમ ચોર થકી મિંદુ, ભાગ્ય વિના ભાગિયો;
 “ શ્વાસ લીધા વિણુ નાસે, જાણે છેડું પડ્યું ઘણું,
 “ નાસ નાસ કરે તોય, અતિ અનુરાગિયો;
 “ એવે ચારમાંના હય, વળ્યા જેહ વાંકી વાટય,
 “ વાડય કુદી વેગે આવ્યા, કે જુલમ જાગિયો !
 “ બોલોરે’ ધરૂદા (આહાણુ) અલ્યો, એમ કહી સાધા કાન
 “ અડબોટ મૂકી ચાર, વધા કેમ નાસે છે ?
 “ બાપનો મિયો’ તો માલ, પુંક બાધી નાદો જાલ.
 “ મુચ્ચ મુચ્ચ વેલો મુચ્ચ, મિંદુ અતિ વાસે છે,
 “ એવે મળી આવ્યા એય, વલા ભારો ધરૂડો
 “ વાજ એણે આપ્યા ઘણા, ચ્યાંકણે એ વાસે છે !
 “ વદી એમ ઠોંસા તર્ત, ચાર પાંચ ભારતા તે,
 “ પોટહું પડાવી લીધું; ઝોરશિયો ધાસે છે ! !

ખરેખર, ઝોરશિયો કંઈ ધસાય છે ? એ તો સુખડજ ધસાય. તેમ ચોરને કંઈ જોવાનું હોય છે ? એ તો વટેમાર્ગજ જોય. આ આખેટજ ને રમુજ ચિત્ર છે.

“યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાન:—આ આખ્યાનમાં કવિ રૌદ્રસ પૂર બહારમાં જગાવે છે. ચીડાએલી દ્રૌપદી ને ક્રુદ્ધ થએલો બીમ, એક પછી એક યુધિષ્ઠિર સાથે પોતાના

આવેશનું પ્રદર્શન કરે છે ને યુધિષ્ઠિર ધીરજથી સાંભળ્યા કરે છે. તેનું ચિત્ર તે તે વ્યક્તિ-
ઓના સ્વભાવનો સુંદર ખ્યાલ દરાવે છે; એટલુંજ નહિ પણ આખ્યાન વાંચતી વખતે વાચકને
એમજ લાગે છે કે એ જાણે ત્યાં સંવાદ આગળ હાજર જ ન હોય. દ્રૌપદીની મનોદશા ને
બીમની મનોદશાની સાથે એ ધડી વાચકની સંપૂર્ણ સમભાવના ઘટ્ટ જાય છે. એ આ સંવાદની
ઉત્તમતા દર્શાવે છે. “કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન” માં વલ્લભ જેમ અદ્ભુતરસ ખિલવવામાં
કમાલ કરે છે. તેમ આ આખ્યાનમાં રૌદ્રરસ ખિલવવામાં કમાલ કરે છે; જેમ તેમાં તેમ
આમાં કવિનો ભાષા પર કાળુ ને એની ભાષાની સરળતા અનમોહક બને છે.

મંગળાચરણમાં વલ્લભ ગુર્જરી ભાષાની યોગ્ય પ્રશંસા કરી પોતાનો ભાષાપ્રેમ પ્રગટ
કરે છે. એ હીટીઓ ભાષાપ્રેમીના પ્રેમને અભિમાન વા યોગ્ય ગર્વના પાયા પર સુકાવવા
પ્રેરે એવી છે.

“એવે મળી આવ્યા સિદ્ધ, પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ પૂગ,
“નમી પૂજ્યું તેમને મેં, બધો ત્યારે ભાવિયા.
“નિષ્કલંકી ભાષા કોઇ, ખતાવીએ નરવર’
“પૂજક હું થાઉં તેનો, વ્યગ્ર મન અતિ છે.

x

x

x

“યોગીરાજ ક્ષિરશા વધા વેણુ ત્યારે તર્ત,
“અલ્યા! કથી જાત તારી, પૃથ્વું એમ તેમણે;
“મેં કહ્યું હું ગૂજરાતી, મૂલ્યવાળો શું શાં વિને,
“શુદ્ધ ભાષા જેવી મારે, મૂલ્ય કયું એમણે;
“ઉમર મૂકી અને તું, ડુંગરને પૂજે કેમ ?
“ગોદમાનો મુત જૂલો, અવ્યયું નહિ જેમણે;
“તારી ભાષા છેજ તેવી, જલ્યું નવ તેં જરૂર,
“વિચારી જો વાર વાર, ગુણથી ધટે ગણે’
“કોમળતા કમળથી, અધિક દેખાય જેમાં,
“મધુ સુધા મિષ્ટપણે, હારી હારી જાય છે;
“અમલના એના જેવી, નથી કોઇ ભાષા મધ્ય,
“પ્રાચીનપણું તો જેનું, મોટેડું મનાય છે;
“નવરસની નાયકા, સુખદાયકા છે સિદ્ધ,
“જાણે નહિ તેહ એના, જોટા ગુણુ ગાય છે;
“કંઠકણાપણું કે’ છે, નથી એના મહીં ગજ,
“લીર મંથ જાણ્યા નહિ, ખત્તા તેણે ખાય છે.
“પોતે પોતાકેરી કરે, અથવા પોતાના તણી,
“પ્રશંસા તો પેર પેર, તે માંદી તે માલશો ?
“પ્રશંસનીય જો પૂરા, તોય વર ઘટે તેમાં,
“તેણે વધુ બોલું નહિ, રૂપીઓ છે ગણગો;

“ રૂપીઓ છે રાજશો; સત્તર આના ને ઉપર પછ, એમ કહેવામાં જેટલો સંતોષ થાય તેટલો અહીં દર્શાવાયો છે. રૂપીઓ છે રાજશો; ગુર્જરી બાપારૂપી રૂપીઓ રાજશો, સવા બે રૂપીઆની કિંમતનો સિક્કો, સંસ્કૃત બાપારૂપી ચટ્ટીઆતી બાપાના જેવીજ છે, તેથી ઘનરતી નથી એમ કહેવાનો સાર છે.

“ ગુર્જરી ગિરાની તુલ્ય, ઉપમા ઉર્વીમાં નથી,

“ સર્વ ગુણસંપન્ન છે, ઉચ્ચાર રસાળશો,

“ એમ સમજવી મને, સારે પથે વાળ્યો સિદ્ધ,

“ અનુભવ્યે ખડું લાગ્યું, ટલ્યો નાના બાળશો !

હવે આખ્યાનમાથી દ્રોપદીના ક્રોધનું ચિત્ર ને બીમના ક્રોધનું ચિત્ર દર્શાવે એવી થોડી થોડી લીટીઓ જોવાથી વક્ષભની રૌદ્રરસ ઝમાવવાની ઉસ્તાદી વિશે ખ્યાલ કરી કરી શકાશે.

“ તનવા હું તૃપ તણી, પત્ની છું પૃથ્વીરા કેરી,

“ જોયું જાણ્યું ધણું જાતે, માટે વડું વારતા,

“ કપટ કપટી કેડું, જોઇ કપટી ચવાનું,

“ વિચારી જે જામ તે ના, ખોટું ખ્યાન ધારતા,

x

x

x

“ દયાળુ થવું હતું જો, તો થયા શે બુધ મોટા ?

“ વિચારીને વાત જુઓ, સર્વતો સાક્ષાત છે !

“ ધર્મ ન્યારે ધારવો તો તન્યું કૌશિકે રાજ્ય,

“ ગજ થઇ દિગ્ધર્મ-ધર્મે પૂરો પાત છે !

x

x

x

“ જો સ્વભાવ શાત હતો, તો તો ઇદ્રપ્રસ્થ એક,

“ જે મળ્યું હતું તે સ્વામી, લેઇ સુખી થાવુંતું;

“ કહો એમ કહ્યું પ્રભુ; શાથી નવ તેમ કહ્યું,

“ રાજસ્ય આરંભીને, પાપમા શે જાવુંતું ?

“ ક્ષત્રી કુળધર્મ ધર્મો, માટે કહ્યા કૂડા કપટ,

“ થયા હોત તપસી જો, કેહું ક્યા ત્યા ગાવુંતું ?

x

x

x

“ નાખીને નિશ્વાસ વળી, વામા વદી વેણુ આજે,

“ કરે કૈંક તો વિચાર, થયું જોવા જેટલું,

“ સત્ધર્મો હતા ન્યારે, ત્યારે પેલી ભીલહીને,

“ જગવા દીધી એ તમે, તાન તજો તેટલું.

x

x

x

“ વરસાદ ઉખરમા, વાંદ વાયુ ભૂખરમા,

“ હું ખ નહિ સુખરમા, ઉપદેશ વ્યર્થ છે,

“ વિચારી જુઓને પાત, દાનેધરી ! દાન કેરો,

“ દેતા દિગ્ધર્મ તમે તે, ગણાતો શુ મર્થ છે !

“ હેમપાટ તેવાં પાત્ર, ઇજને બોજન દેવા,
 “ બાજડાં ન મળે આજે, જીવ્યામાં શો અર્થ છે !
 “ નામ સૂણી નૃપાળનું, કંપતા અરિ તમામ,
 “ આજ કાયા આજ કંપે, કોણ કે' સમર્થ છે ?
 “ ચાર બ્રાત તમારા જે, અને પાંચમી હું નાર,
 “ સુતાદિક સર્વ ગ્રહો, મુખિયાં વિચારીને;
 “ દુઃખિયાં તે સર્વ યથા, દીન જેવી દશા યથ,
 “ ઇજજત ગોરીની ગઇ, ખ્યાતે જીવો ધારીને.

x

x

x

“ દુરમન જે સિર પર, પાદ ધરી બિભા રહે,
 “ કંટક લાગ્યા તે કહો, આપ તો અનુપ છો !
 “ રાગીને ઓપધ અને, ભોગીને તો દુઃખ ભોગ,
 “ લાગે છે સમાન વા'લાં, કદર્દન દૂષ છો;
 “ કરવું ન પોતે દાઇ, કરવા ન કેને દેવું,
 “ ધન્ય ધન્ય ધૈર્ધવાન, દુઃખના સ્વરૂપ છો !

x

x

x

આગળ જતાં તો મેણી ને ક્રોધ ખરેખર જ આખર કરી નાખે છે.—

“ દર જોડી નમુ નાથ, આ વિદ્યા શીખાવો મને,
 “ ભવોભવ જીવું નવ, અર્પું કશું બદલે ?
 “ અલંકાર એક નહિ, વસ્ત્ર પશુ લાધે નહિ,
 “ અર્થ મારે સાધે નહિ, આ વિદ્યા કયાથી મળે ?
 “ ફૂલ નહિ ત્યારે પ્રભુ, પાખડી હું અર્પું તેની,
 “ સ્વીકારી શીખવો વિદ્યા, રંક આપું કયા રળે ?
 “ કપાળમા કંકુ કેરો, ચાલેલોય નથી મારે,
 “ કાજળની કાળી રેખા, તેય પશુ ન કળે !

હે નાથ મને તમારી લેખાની વિદ્યા શીખવો ! જણ, હા, હું તમને ગુરુદક્ષિણા શું આપીશ ? મારી પાસે કંઈ પણ અલંકાર નથી, એવી દશા તમે કરી મૂકી છે, કપાળમાં કંકુએ નથી કે તે આપું અને કાજળની રેખા વિશે—

“ કંકુના કરાચ નવ, મેંશ મેં અર્પાય નવ,
 “ શીર્ષામાંથી સોદ કાઢી, અરખી વિદ્યા ગ્રહ;
 “ અરેરે ! નથી શુ સ્નેહ ! સંતાયો હૃદયમાં શું ?
 “ હવે અર્પું કશું સ્વામી ! વિદ્યાવતી શું રહું ?

x

x

x

“ બોલો બોલો જીવો ઉંચું, સમાધાન કરો સર્વ,
 “ અકૃત્ય આનું શુ કર્યું, યર્ષ મૃદ મતિ છે.

x

x

x

“ વદી એમ કૃષ્ણા પછે, અતિશે નિશ્વાસ નાખે,
 “ યુધિષ્ઠિર નીચે થકી, ઉંચું નવ બાળતા.
 “ દ્રૌપદી કને જઈ કે’, સ્કંધ હલાવી હલાવી,
 “ ઉત્તર ન આપો એ શું, રૂઝેરી છે રાવતા ?
 “ ‘ કંઈ નહિ ’ કત્યું ધર્મ, તારૂં કે’વું સહુ સત્ય,
 “ ઉપાય છે હવે કંઈ, ફેલ કરો શાવતા !

આ સંવાદ કોના હૃદય પર અસર કર્યા વિના રહે એવો છે ?

હંબાણને લીધે ખંચાતા છતાં પણ ભીમનો ક્રોધ ખતાવનારી લીટીઓ તરફ ધ્યાન ખેંચવું ઉચિત ધારૂં છું. એ પણ દીકરસ ઉત્પન્ન કરે તેવી છે.

“ અરે મૂઢ યુધિષ્ઠિર, સૂર્યે સૂર્યપાલું તન્યું,
 “ તથાપિ વદે ન મુખ, ધ્યાનમાં ધિક્કાર છે,
 “ શીતળ અગ્નિ જણાયો, ક્રોમળ જણાયો કાળ,
 “ તથાપિ ન રીઝ્યો રજ, સાર કે અસાર છે;
 “ દુષ્ટ કર્મ ખાઈ કરી, હૃદયને સાઈ કરી,
 “ તેડવાને આવ્યો યમ, ન જાણે ગમાર છે,
 “ શનિશ્વરાદિકે મહા, વાકી વેળા સીધા થયા,
 “ મગફળી કરી ત્યારે, ખાતે કહે ખાર છે.
 “ બોલતો નથી શું અત્યા, બહુ ધ્યાની થઈ બેઠો,
 “ પ્રાણુ લેઈ પેલા તારા, પછે આપુ આ તને;
 “ હજીએ ન બોલતો શું, બોલડો થઈને બેઠો,
 “ ભવોભવ રે’જી એવો, મૂર્ખ લેખિયો મને !
 “ સો કરી મેં સીધી વાત, ઉત્તર ન એક કેરો,
 “ આપિયો અત્યા તેં આજ, જાણીતો થયો જને;
 “ રક્ષા મધ્ય દંકાયલો, પ્રલયકારી પાવક,
 “ જાણો અને નાણો નર, રખે જાઓ કોકને ‘ !
 “ વરસે મૂક્ષળધાર, વરસાદ વાર વાર,
 “ ગિરિ કાંઈ ગણે તેને, તેમ રખે ત્યાં કર્યું !
 “ છિદ્ધર છલાઈ જાય, જળ આવી મળે જ્યારે,
 “ અગ્નિને શાનો વિચાર, રૂપ ગંભીર ધર્યું;
 “ એવી વાત જાણે કદા, તદા ભીમ ભડ શાનો,
 “ સદા ક્રોધ કેરો સેવી, ક્રોધને જાણે વર્યું,
 “ ખૂચટ ! ન બોલે દહા, બુદ્ધિહીન ! બેશી રલો,
 “ અવસા કરે શું અંધા ! નીચપણ આ નર્યું !

ગુર્જર કવિમંડળમાં વલ્લભનું સ્થાન બીંધું છે, ને બીંધું જ રહેશે. પ્રેમાનંદમાં જે પ્રસાદ છે, તે વલ્લભમાં કેટલીક વાર નથી જોવામાં આવતો. સામળમાં જે વાર્તાસહજતા છે, તે વલ્લભમાં કેટલીક વાર નથી જોવામાં આવતી. દયારામમાં જે મૃદુતા છે, તે વલ્લભમાં નથી જોવામાં આવતી. નર્મદમાં જે મસ્તપણું છે, તે વલ્લભમાં નથી જોવામાં આવતું. દલપતરામમાં જે સભારંગની દબ છે, તે વલ્લભમાં નથી જોવામાં આવતી. પણ વલ્લભમાં જે અક્રૂરપણું ને ક્રાંતકાવણું છે, તે આ કોષમાં નથી જોવામાં આવતું. વલ્લભ તે તો વલ્લભ જ છે; એનું વૈયક્તિક વૈલક્ષણ્ય, એની રોડની, બમકાની, તેજદાર દબમાં સમાયેલું છે. એની મગફળીના પ્રમાણમાં એની સફળતા જણાતી નથી; કારણ કે જો કે એને દરેક રસ પર જુડું જુડું લખી, પોતાની શક્તિ સ્થાપિત કરવા ઉમેદ હતી, છતાં એ શક્તિ વાપરવા જતાં કર્ણુરસની ઝગાવટમાં તો એણે મારા માનવા મુજબ છકડ જ ખાધી છે. એના સ્વભાવથી એ વિરુદ્ધ રસ હતો. એના કર્ણુમાં સ્પષ્ટ કૃત્રિમતા માલમ પડશે. નવલરામભાઈ કહે છે તેમ “તાક્યુ તીર મારનાર તો પ્રેમાનંદ જ”-એની બરાબરી આપણા જૂના કવિઓમાં કોઈથી થઈ શકે તેમ નથી જ. અને એટલું એ ખરું છે કે કોઈ કોઈ સ્થળે વલ્લભ કિલકિલામાં ને કૃત્રિમતામાં ને કંટાળો આપે તેવા નાહક લખાણની રૌલીમાં સરોવાય છે, છતાં તેથી કંઈ એની કવિ તરીકેની દિગ્ભિન્નતા નાબૂદ થતી નથી-એની ઉત્તમતાને પણ કંઈ ડાહ્યા લાગતો નથી. એના પોતાના જ, “કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન” ના શબ્દોમાં

“સુધિષ્ટિર કહે ભાઈ.. ..”

“તોય કરવી ન નિન્દા, ધૂળ હોય ધાણીમાં

—હોય, ધાણીમાં પણ ધૂળ હોય છે, તેથી કંઈ ધાણી ફેંકી દઈએ છીએ ? નહિ જ. તે જ રીતે કાવ્યના સળધમાં પણ આપણે સમજી લેવાનું છે.

અંગ્રેજી વિદ્યાના ચરમાથી જોતા આપણને જૂના કવિઓની કૃતિઓમાં નૈરાશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ કોઈ પણ કૃતિની પરીક્ષા જે દક્ષિણિન્દુએ તે સ્વાધ હોય, જે સમાજને માટે તેના ઉપયોગ ધારવામાં આવ્યો હોય, જે સમકાલીન સંજોગોમાં તે અસ્તિત્વમાં આવી હોય, તે ધાનમાં લઈને જ કરવી જોઈએ. તે રીતે જોતા વલ્લભનું સ્થાન ગુર્જર કાવ્યોદ્યાનમાં સદાને માટે સ્મરણીય રહેશે. એ ઉદ્યાનમાં ચિદરનાર ભાગ્યે જ કોઈ એમ કહી શકશે કે મને-

આ ક્યારનાથી સુરાસ ન આવી

જરૂરનું માન એટલું જ છે કે એ ઉદ્યાનમાં છૂટ્યાં નિદરણુ જોઈએ. તેમ ન કરતાં વિદરણુએ ઇન્ડિય કે અમેરિકાના ઉદ્યાનમાં, ને પછી આપણને આપણા ઉદ્યાનમાંની સૌરભ ન આવે, તો તેમાં વાક શું આપણા ઉદ્યાનનો છે ?

નહિ જ.

૭ લોકસાહિત્ય.

(લેખક:—રા. ગીરજશંકર લગવાનજી બધેડા.)

એક જમાનો બેનસીમ આવી ગયો. અંગ્રેજી ભણતર ભણવા સાથે માણસ લોકનો મટી-સ્વાભાવિક મટી-કૃત્રિમ થઈ ગયો. મુસલમાની સંસ્તના લોકજીવનને ભેદી શકી ન હતી. એ સંસ્તનતના ઉગ્રપણાને લીધે જ આપણે આપણો લોકપ્રાણ રક્ષી શક્યા હતા. અંગ્રેજી ભણતર, રાજનીતિ, કળા વીગેરે આપણા જીવનમાં એવી સફાઈથી, એવી જીવપ્રધાન આધારીથી પેસી ગયાં કે ધણે જામે વખતે—લગભગ મૃત્યુશય્યા ઉપર આપણે પડ્યા ત્યારેજ—એ ઝેરને આપણે પારખી શક્યા. અંગ્રેજી જમાનામાં નવા ભણેલા માણસે લોકપ્રાણને ભારે તુકશાન પહોંચાડ્યું છે. જે વસ્તુઓ વર્ષોથી આપણા લોહીમાં પડી રહી હતી તે આ નવા ભણેલાએ વગર વિચારે ફેંકી દીધી. જ્યાં જ્યાં તેનાથી એ વસ્તુઓ ફેંકી દઈ શકાય નહીં ત્યાં ત્યાં તેણે તેને દાખી દેવાનો કે કચરી દેવાનો ભારમાં ભારે અને વિકૃતમાં વિકૃત પ્રયત્ન કર્યો. પરાણે પરાણે તેણે કહેવાતું શિષ્ટ જીવન જીવવાની અને તેમાં રસ લેવાની અસાધારણ જહેમત ઉઠાવી. જે સાહિત્યમાં પોતાના દેશનો અને આત્માનો સુવાસ હતો, જે સાહિત્યમાં પોતાના પૂર્વજોના ઇતિહાસ, ધર્મ, કલા અને સમૃદ્ધિ હતાં તે સાહિત્ય તેને છીછરું, કામ્ય અને હાસ્યપદ લાગ્યું. તે સાહિત્ય તેને અવાસ્તવિક લાગ્યું. પારણામાં ઝુલતાં ઝુલતાં જે ગીતો સાંભળીને મીઠી નિદ્રાના બોળે ઢળી પડાતું, શીયાળુ લાંબી રાતના પાછલા પહેરે ધટી ધમકાવતી માતાનાં જે ગીતો સાંભળીને આંખના કોમળ પોપચાં વધારેને વધારે ભારે બનતા ને બીડાઈ જતાં, જે ઉપનયન અને લગ્નગીતોના શ્રવણથી જીવનમાં નવસંચાર થતો, ને જે રાંદલ માતાનાં ગીતો સાંભળવાથી અજણે પથુ કષ્ટ કષ્ટ લાગણીઓ હલી જતી તે બધા ગીતો ભણતર ભણ્યા પછી આ ભાષને શુષ્ક, જંગલી, અને અર્થ વિનાના લાગવા માંડ્યાં. નવા ભણતરથી એકલું સાહિત્ય જ જંગલી લાગવા માંડ્યું એમ નહીં, પણ સાહિત્યની સાથે તેમાં રાચનારા ને તેમાં જીવનનો આનંદ અને વિશ્રામ લેવાવાળા પણ જંગલી લાગવા માંડ્યા. વહેલી સવારે રૈલાઈ રહેલું કોઈ પ્રજાતીયું કે પદ તેને નિદ્રાવિશેષક લાગ્યાં. તુલસીને ક્યારે પાણી રેડતી માતાના કંઈચસ્તોત્રો તેને મેળ વિનાનો ગણુગણુટ ભાસ્યો, રૂપાળી રાતે શેરીમાં રમતી નાની નાની કુમારીકાઓનો ‘અચકો મચકો કારેલી’ અથવા ‘મોર મોર ક્યાં થઈને જઈશ કળાએલ મોરલો રે’ એ વગેરે રમત ગીતો સાંભળવાને તે ભાઈ ઉભો સરખો પણ નરહો. કોઈ અજણાળી રાતે જ્યારે ધરની ધણીઆણી અને એની બેનપણીઓ આખા વાતાવરણને લોકસંગીતથી ભરી દેતાં હોય ત્યારે ભાઈને એ સંગીતરવ આધુનિક ગુજરાતી અને અંગ્રેજી કાવ્યના અભ્યાસમાં બાધારૂપ જણાતો. નાનાં નાનાં ભાંડુઓ સાથે જુદા માણ ‘અડકણુ દડકણુ’ ની રમન રમે તે જોઈને મહેરબાનને દસવું આવતું. તેણે માછને એટલુંયે પૂછવાની તસ્દી લીધેલી નહીં કે “માછ હું નાનપણમાં આવી રમતો રમતો કે નહિ? માછ મારે નાનપણ આવેલું ખરું કે?” લકડશીયા ચોરણવાળા કણ્ઠીઓ ઉંચો સાદ દાદી-ઠે, રાદ

પુનમની રાતડી ને કાંઈ સોંઠો સડયો અઠાસરે આવેલ આશા બર્બી રે ' એ રાસડો ગાતા ત્યારે આ બહેલ ભાઈ અભણ ગામડીઆઓની અશુદ્ધ ભાષા ઉપર પોતાની અશુદ્ધ અંગ્રેજી બોલીમાં દીકા કરતા. પોતાને એ રાસડામાં ઉતરવું તો કોરે રહ્યું પણ ઉલટું રાસડામાં ઉતરેલા બધાને અસંસ્કૃત અને જડસા જેવા ગણવાનું તેને સૂઝતું. કોઈ કોઈ વાર શેરીઓની સ્ત્રીઓના મુકંઠામાંથી મીઠો લોકગીતનો પ્રવાહ પૂનમની ચાંદની જેમ ચોગેર ફેલાઈ રહેતો ત્યારે આ ભાઈ કંતો ન્હાનાલાલના નાના નાના રાસનો રસ હુંટવા દીવાખતી પાસે બેસી વૃથા પ્રયત્ન કરતા, અથવા તો એકાદ નરસિંહરાવનું કાંચલનું ગીત કે લલિતનું લલિત કાવ્યગાતા ને સ્ત્રીઓને જાણે ગરબડ કરતા. બધા બહેલાઓની આ સ્થિતિ હતી. જ્યાં જુઓ ત્યાં તેઓ જુઠા ને જુઠા, અતડા ને અતડા. કદાચ કોઈ વાર તેઓ ઉપકાર કરી બેસતા તો કહેતા કે જુઓ જુઓ આ વાર્તા અને પેલી જાણની વાર્તાને સંબંધ છે, આ કવિતા અને પેલી અંગ્રેજી કવિતામાં સામ્ય છે. છતાં મહિમા તો તેને પરદેશી વસ્તુઓનો જ બાસતો. છતાં આવા બહેલાઓ પોતાનો અંતર પ્રાણ છુપાવી શકેલા નહિ—છુપાવી શકતા નહિ. તેઓ લોકગીત અને લોક સંગીતનો પુરાણી પ્રવાહ એકદમ ક્યાં સમાવી શકે? પ્રાર્થના સમાજના મંદિરમાં છેવટે કવિતા ગાઈને—પ્રાર્થના કરીને—એ લોકો પોતાના ગાનપ્રિય આત્માની સહાનૃતિક ભૂખ ભાંગતા કે ઠેટલાએક શોખીલા સુંદરીસુખોધવાળાની જેમ ગરબા પાડીઓ રચતા. બહેલા જુવાનીઆઓ મુંબઈના માળાની પોત પોતાની ઝોરડીઓ બંધ કરી નાનાલાલના રાસ નવી નવી આવેલી સહાયરી પાસે ગવરાવતા તેમાં કાંઈ લોકગીત ગાવાની ભુખ મરે ખરી કે? આ વખતમાં લોકવાર્તાનો લોકોનો પ્રેમ ક્ષણ નવલકથાઓ તરફ વળતો જતો હતો, અને ધરમાંથી હાલરડાં અને શેરીઓમાંથી બાળબેલ ધીરેધીરે રળ લેતા હતા. નવું, એટલે કૃત્રિમ, જીવન અને લોકજીવન આમ આસ્તે આસ્તે વિખુદું પડતું જતું હતું. બહેલાઓ અમણને અસ્પૃશ્ય લેખવા લાગી ચૂક્યા હતા; ને અમણ બહેલાઓથી દૂર રહેતા, બંદીતા થઈ ગયા હતા. આ ભયંકર સ્થિતિનો ક્યાં અંત આવત તેની કલ્પના થઈ શકતી નથી, પણ સદ્ભાગ્યે લોકજીવનનો નવો યુગ ખેડો છે. આ યુગ તે રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનનો છે. રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન એકલી રાજદારી લડત અને રૂતેદથી અસંભવિત છે. પ્રજાજીવનના સર્વોચ્ચસુંદર વિકાસમાં રાષ્ટ્રીય ઉત્કર્ષની આશા છે. ખગડી ગયેલા રાષ્ટ્રજીવનની પુનર્ધટનાથી જ રાષ્ટ્ર સ્વસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકવાનો છે. એ પુનર્ધટનાનો પ્રદેશ વિલાણ છે. કેળવણીમાં નવી દૃષ્ટિ, સમાજજીવનમાં નવી દિશા, રાજકીય જીવનમાં નવી ભાવના, નીતિજીવનમાં નવી કેડી, નવજીવનના પાયા છે. જેમ અંગ્રેજી બહેલાઓમાંથી લોકહૃદય બુંસાઈ ગયું છે તેમ તેમના સાહિત્યમાંથી લોકપ્રાણ છડી ગયેલો છે; લોકોનો પ્રાણ પારખ્યા પછી જ લોકજીવનનું સંસ્કરણ શક્ય છે, પણ આજે તે શહેરોના બુંગળાના કુમાડાથી બુંગળાને નાસી છૂટેલો છે. કલ્પના ઢોંગી જીવનને તેજે છોડી દીધેલું છે. ડ્રાઇડન અને શેલીમાં જ, કાવ્ય માત્રની પરિમાપ્તિ છે એવું માનનારા કવિશુદ્ધિવાદી જનોને તેજે નમસ્કાર ક્યાં છે. જે ધરમાં નાનાં નાનાં છોટારાં સાજે તારા જો છે ત્યારે—

Little baby lay your head,
On your pretty cradle rod

દાસરાં રૂપે ગાય છે તે અંગ્રેજી ધરોમાંથી લોકપ્રાણ પ્રાપ્ત લડને આગી મુટવા છે. જ્યાં

ત્યાં અત્યારે પણ લોકપ્રાણ વસે છે ત્યાં ત્યાં તો કોઇની નજરે જતી નથી. ત્યાં ત્યાં તો બહેલાઓને જંગલીપણું, ગરીબાઇ, ગંદકી, ગ્રામ્યતા અને છીછરાપણું ભાસે છે. આવી આપણી બચકર રિચિતિથી આપણે હમણાં જાણીતા થયા છીએ. રાષ્ટ્ર ઉન્નતિના નવા પેગામનું આ પણ એક સૂક્ષ્ણ આબું છે જ. આપણે રિચિતિ જાણી છે અને આપણને તે અસહ્ય લાગી છે. કોલણ અને ખવાસણને, ભરવાડો અને રખારીઓને, ભજનમંડળીઓ અને ભરથરીવાળાને આપણે છોડી દઇએ. આપણે આપણા મધ્યમ અને શિષ્ટ વર્ગ તરફ નેહાએ. જનગણની રાતે વાણીયા બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓ લોકગીત ગાવાને બદલે ધરમાં સોગડે રમે છે. કોઇ કોઇ વાર કોઇ સ્વદેશપ્રેમી જોડકણાં, કવિએ જોડેલા રાસડા બલીભલી વાણીયણે ગાય છે તો નથી તેમના પગમાં જોર, નથી તેમના ગળામાં હલક કે કંઠમાં રાગ કે નથી હાથમાં તાળી આપવાનું જોમ. પગમાં જોર વિનાની, ગળામાં કંઠ વિનાની, મોમા લોકગીત વિનાની કાઠિયાવાડી વાણીયણ-બ્રાહ્મણીને જોતા આપણે કેમ શરમાતા નથી ? શું આપણે ભણ્યા એમા જ, અને એમને ભણાવી એમા જ આ રિચિતિ નથી આવી ? ગઇ દાસે નર્મદા બેને શેરીની સ્ત્રીઓને 'કાન તારી મોરલીએ જીરે ગરબો ઘેલો કીધો' એ ગીત ગવરાવ્યું. આ ગીત ગાવા શેરીની નાની મોટી સ્ત્રીઓ એકઠી મળી. દિવ્યનો તાલ દેતાં એ સ્ત્રીઓએ કુદી કુદીને આ લોકગીત ગાયું. જાણે કાંઈ નવું નવું જાણ્યું હોય, નવું નવું અનુભવ્યું હોય એમ એમને થઇ ગયું. ગીતની ધૂનમાં તે ધૂનમા તેઓ ડાલતે દૈયે ઘેર ગઇ. 'જેમ વાહું ગાયને કુદરતી રીતે ઓળખે છે' તેમ લોકગીતોને સ્ત્રીઓ કુદરતી રીતે ઓળખે છે, કેમકે તે ગીતો એક વાર એમની જ કુખે જન્મેલા છે. ઘણા લાખા વખતે પણ લોકગીતનો મેળાપ થતાં શેરીની સ્ત્રીઓનાં દૈયા હીલોળે ચડ્યાં. આનું નામ તે લોકગીત અને લોકગીતનો મહીમા. દરિયામાં મીઠી વીરડી જેમ ખવાસણના ગીતોની આટલી નાની શી પ્રસાદી શેર-ડીપીંડની પહેનોને તો એક ઉત્તમ પ્રકારની ઉમણી થઇ પડી. આ બતાવે છે કે આપણને લોકગીતોની ભૂખ છે; આ બતાવે છે કે આપણા લોકપ્રાણ હવે છેકે ભૂખે મરે છે. પણ હવે લોકપ્રાણની પુનઃસ્થાપનાનો સુયોદ્ય થઇ ચૂક્યો છે. આજે આપણે લોકસાહિત્ય એકઠું કરવાની ખૂબ વાતો કરી રહ્યા છીએ. અત્યારે સ્વં રજીસ્ટરમબાઇ અને બીજા સમાજને અનુભવા લોકોના પ્રયાસથી કેટલુંએક લોકસાહિત્ય બહાર પણ પડી ચૂક્યું છે. વળી અત્યારે તો આપણા લોકસાહિત્યને શિક્ષણમા સ્થાન આપવાની અને તેનો વિશાળ પ્રચાર કરવાની હીમાયત કરી રહ્યા છીએ. બહેતા લોકો એક વાર નવલકથામા જ તક્ષીન રહેતા તેને બદલે તેઓ આજે બાલવાર્તા અને લોકવાર્તાઓ પ્રેમપૂર્વક વાચવા લાગ્યા છે. હંદ્યદ્ધ દવિતા કરવાવાળાઓ આજે લોકરાહમા પોતાના કવિત્વને વેગ આપી રહ્યાના દાખલા લાજર છે. લોકસાહિત્ય ક્યાં છે, તે કેવી રીતે મેળવી શકાય, તેનો આસ્વાદ કેમ લઇ શકાય એવા પ્રશ્નો આજે ભણેલા લોકોમા પૂછવા લાગ્યા છે. થોડા જ વખતથી ઉપનન્ન ચયેલી આ ટુલિ પ્રાણુવાન અને તેજસ્વી તો છે જ.

(૨)

આવે વખતે આપણે જાણવું જોઇએ કે લોકસાહિત્ય એટલે શું ? જીવનની પુન-પંટનામા એનું સ્થાન કેટલું ?

સાદી વ્યાખ્યા આપીએ તો દલી શકીએ કે લોકસાહિત્ય એટલે જમાનાના જમાનાથી, પેઢી દર પેઢી ઉતરતું આવેલું ને અગણ્ય લોકોને દૈનિક સંપર્કમાં રહેલું સાહિત્ય તે લોકસાહિત્ય. લોકસાહિત્ય છાપખાનાના યુગની અને લેખન-વાંચનના યુગની પહેલાનું છે. લોકસાહિત્યનો જન્મ લોકો પોતાના જવાબદારી પત્થર ઉપર અને ઝાડની છાલરૂપ ચિત્રરૂપે અને ખીણ રીતે નોંધવા લાગ્યા તે પહેલાનો છે. એ સાહિત્ય તો સમાજપુરાણ જૂનું છે. ઘણું ખર્ચ લોકજીવન અને લોકસાહિત્યની ઉત્પત્તિ એક સાથે જ થયાં છે ને વણાં છે. આજે આ દુનિયા આપણને જેટલી અરસિક અને સામાન્ય છે તેટલી એ જુના લોકોને મન અરસિક અને સામાન્ય ન હતી. કંઈક અદ્ભુત, કંઈક અસાધારણ, કંઈક અગમ્ય, કંઈક અમલકારિક તો એ દુરદુરના દિવસોમાં હતું કે જ્યારે આજનું વિજ્ઞાન લોકોના સ્વપ્નમાંથી ન હતું. તે દિવસે રેલ્વે અને કારખાનાંઓ માટે મોટાં અને બધા જંગલો કપાઈ ગયેલાં ન હતાં. તે દિવસે ધર્માન્ધ શ્રીમન્તોએ આરસનાં દેરાંઓ બાંધીને કે વિલાસી તવગર મનુષ્યોએ શ્રીખગ્નિ હો બાંધીને પર્વત અને વનની શ્રીને વિકૃત કરી નાખી ન હતી. કુદરતની અતુલ અને પ્રભુની મહાન કૃતિરૂપ મોટા મોટા પહાડોને રેલ્વેની ટનકો માટે અને રોડોને કે મુસાફરોની હોટલો માટે વીખી નાખ્યા ન હતા. એ દિવસોમાં શીકારી લોકોનાં ટોળે ટોળાં સિંહો અને ખીજાં દિંસક પ્રાણીઓને નિર્મૂળ કરવામાં પોતાના શૌર્યને દાખવવા નીકળી પડ્યા ન હતાં, તેમ જ કોઈ પણ કુદરતના દ્રોહીએ ખુદ્દા અકાશ આકાશ તળે વહી જતી નદીનાં નીરને વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટે વાળીને નદીની શોભાને હણી લીધી ન હતી. એ દિવસો જુદા હતા. એ જુનાં જંગલો, એ પુરાણો જલધોધો ને જલપ્રવાહો, એ ઉંડી ઉડી ખીણો અને ઉંચી ઉંચી પર્વતોની ટોચો, એ તો ગયાં તે ગયા જ. આજે તો એને લોકવાર્તામાં સાંભળવાં, કે સમજી આવે તો સમજામાં જોવાં કે કેળવણીથી કલ્પનાશક્તિનો વિનાશ ન થયો હોય તો કલ્પનાની પાખે ઉડી તેને કલ્પનામાં જ જોવાનું રહ્યું છે. એ જમાનાની ખુદ્દા તથા બેદી કુદરત ગામડીયાને મન મોટો અમલકાર હતો. એક અણુકલ્પે કોયડો હતો. જે જંગલો અને વનોમાં પોતાનાં દોરો અને કોઈ વાર તો પોતે જ શુભ થઈ જતો તે જંગલો અને વનો તેને જાદુ દેશ બાસતો. તેને વીજળી કે મેઘ ગર્જના કોઈ કોઈ દેવકૃત્ય સમજતું. ખીજા દેશના વિચિત્ર પહેરવેશવાળા અને વિચિત્ર રીતરિવાજવાળા લોકો તેને કામરૂદેશના લોકો લાગતા. જેની ઉપર કાણ મેળવી ન શકાય, જેની ઉપર વિજય ન મેળવી શકાય, જે એકદમ નવું, અત્યંત મોહું, જે અગમ્ય ને અવર્ણનીય તે બધું આજગતના પહેલા અને જુના વતનીને મન અમલકારિક, બેદિ ને દાબ્યમય બાસતું. એ વખતનો જગતનો વતની પોતાની જાતને રોજ ને રોજ સંભાળીને આગળ ને આગળ નવા નવા પ્રદેશમાં લઈ જતો. પોતાને જે નહિ સમજતું તેનો તેમ જ કુદરતના જે અગમ્ય અને અસંબંધ દેખાતા બનાવોનો તેને વારંવાર પોતાની રીતે કંઈને કંઈ ખુલાસો આપવો પડતો, ખુલાસો જોડી દાલો પડતો. પોતાને જે સંજીવ બધ રૂપ લાગતું ને જેના કારણે પોતે શોધી શકતો નહિ તે તેને કંઈતો દૈવી કે કંઈતો રાક્ષસી લાગતું. જે કાંઈ અચાનક અને અણધાર્યું બનતું તેમા તેને બૂન પ્રેત કે પરીઓનો દાઘ લાગતો. એ લોકોની તે વખતની દુનિયા ડુંગ્રી હતી પણ તેમની માન્યતા વિશાળ હતી. પોતે જે ખુલાસા આપતા, કે પોતે જે માન્યતા ધરાવતા કે પોતે જે નવું નવું જોતા અને સમજતા નહિ તે તેઓ

કોઇ કોઇ વાર સુંદર રીતે ગુંથીને એક ઘીળને કહી સંભળાવતા. એ જુના પુરાણા કથનો તે આપણી આજની પૌરાણીક વાર્તા અથવા લોકવાર્તાઓ છે. ભયભીત રહેનારા ગામડીયાઓએ કલ્પિત દેવદેવીઓના ભયમાંથી ઉગરી જવા જે જે કંઈ તેને આજે આપણે વહેમ તરીકે ઓળખીએ છીએ. તે વખતના કુદરતના ખોળે રમતા બાળકોએ કુદરતના નિરંકુશ અને નિર્મળ પર્તનમાંથી જે રમતો શોધી કાઢી, તેમજ ઢંગધડા વિનાના કુદરતી અવાજોમાંથી જે વિચિત્ર જોડકણું જેડી કાઢ્યાં તેને આજે આપણે લોકરમતો—અને બાલકાવ્યા કે જોડકણું કે વરતો ઉખાણુ તરીકે ઓળખીએ છીએ. એ જોડકણું તે વખતે જેવાં અગમ્ય હતાં તેવાં આજે પણ અગમ્ય છે. લોકોએ ભવ્ય અને રમ્ય ઉભયને વંદન કર્યું. વંદન કરતાં કરતાં તેમના હૃદયમાંથી તેમને માટે સહજ નિંદા અને સ્તુતિ સરી પડ્યાં. એ જમતો છંદ અને વ્યાકરણ કાળથીએ જુનો હતો. એ નિંદા અને સ્તુતિનાં કાવ્યો તે જ સાચાં લોકકાવ્યો હતાં. તેમાંથી જ બધાં લોકકાવ્યો જન્મ પામ્યાં છે. એ લોકકાવ્યોને વ્યાકરણ કે છંદની પરવા ન હતી. એવી દરકાર લોકકાવ્યને કદી પણ રહી નથી ને રહી શકે પણ નહિ. એ ગીતો લોકહૃદયને આવેશ અને આવેગ હતા. સરિતા જેમ કાંઠાની મર્યાદાને વિચાર કર્યા વિનાજ, અને મર્યાદાથી નિર્બંધ રહીને જ વહે છે તેમ લોકગીતનો સ્વભાવજ છે કે તે વ્યાકરણ અને છંદની દીવાલોની ઉપર થઇને જ ચાલે છે. લોકોના આ આદિ કાવ્યો તે જ દુનિયાને ભારતવર્ષે આપેલા ઉપનિષદો, અને ગાથા છે તે જ યુરોપે આપેલા મગાઓ છે. આદિ કવિ વાકમીકિર્તુ ગાન ખરેખર સંસ્કૃત ભાષાનું આદિ લોકગીત કહીએ તો થું ખોડું? નિરંતરની લડાઇઓ અને જીવનની અસ્થિરતાના એ દિવસોમાં માતાઓને બાલકો, પતિ-એને પતિઓ વધારે વ્હાલાં ને મોંઘા હતાં. અભણ માતાને ધરતું કામકાજ એક વ્યવસાય હતો, ને બાલકનું પાલન એક આનંદ હતો. એ સાદા જમાનામાં ઝાઝા વ્યવસાયો ન હતા, તેમ ન હતા ઝાઝા આનંદોની કૃત્રિમ જમાવટો. પ્રેમોદ્રેક થતા જેમ તંદુરસ્ત માતાના સ્તનમાંથી દૂધની શેડો છૂટી નીકળે તેમ પ્રેમધેલી માતાના હૃદયમાંથી બાલકવિતાઓ, બાલગાણાઓ, હાલરડાં સરી પડતાં. હાલરડામાં બોળી માતા પોતાનાં બાલકને કોઇ પીસાઓથી રક્ષણ ઇચ્છતી, તંદુરસ્તી ઇચ્છતી, ને સુખશાન્તિ પણ ઇચ્છતી. આ ગીતો તે આપણાં હાલરડાંના આદિ માતૃપિતાઓ. અજ્ઞાન માતૃપિતાઓ જેમ પ્રેમી હોય તેમ પ્રેમાન્ધ પણ હોય. બહાદુર લોકો જેમ શૂરાતન બધાં હોય તેમ સંકાશીલ પણ હોય. મનુષ્યના આ સ્વભાવમાંથી વહેમોને જીવન મળ્યું. ત્યાંથી વહેમોનું શાસ્ત્ર અને જડતા ઉભા થયા. જીવનમાં જે અપસંધ્ય જે અમંગળ ગણાય તેનું કોઇ પણ ચિહ્ન માણસને બીજે કોઇ પણ સમયે ગમે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. અગ્રિયની સ્મૃતિ કોને પ્રિય લાગે? આ વૃત્તિમાંથી વહેમો ઉત્પન્ન થયા. લોકકાવ્યો આખરે માણસને બાળવામાં આવે છે માટે લોકકાવ્યનું શુકન માણસને અપશુકન લાગ્યું. શય દરતો આગ્રે ત્રણ વાર ફેરવવામાં આવ્યા પછી તેને અગ્નિદાહ મૂકવાની ક્રિયા થાય ॥ તેથી કોઇ પણ માણસ ઉપરથી અગ્નિ ને છેવટે દીવો લઇ જવો અપશુકન ગણાયું. એવીજ રીતે જે કેટલાએક નિયમો જુના લોકોએ સગવડની ખાતર સ્વીકાર્યા તે યતે દહાડે વહેમ થઇ પડ્યા. દારણ દાર્ણના સંબંધે સમજતો બંધ થઇ બાંધ છે ત્યારે બધી વસ્તુઓ નિર્મળ વહેમો થઇને ઉભી રહે છે એ દેખીતું છે. આ રીતે લોકવાર્તાઓ, બાલવાર્તાઓ, લોકગીતો વહેમો વગેરે લોકજીવનમાં પેદા આ બધું તે લોકસાહિત્ય. બહુજ વિશાળતાથી બોલીએ તો કહી શકાય કે જે સમગ્ર લોકોની વાણીના વિષયરૂપે લોકોમાં પેદી દર પેદી ઉતરતું આવ્યું છે તે લોકસાહિત્ય છે.

૮ દ્રૌપદી.

(લેખિકા-સૌ. જીહન લીલાવતી.)

હઝારો વર્ષો થયા આર્યાવર્તમા સ્ત્રીત્વનો આદર્શ ઘણું ખર્ચ એક જ પ્રકારનો કલ્યાય છે આર્યાવર્તની આદર્શ સ્ત્રી એટલે જીની અને માન્ય થએની ઉપમાઓમા સમાય તેવી સુદર, ગમે તેવા પતિને દેવ માનનારી પતિવ્રતા, યુગોથી ચાલી આવેલી માન્યતાઓને સત્કારે તેવી આર્યા, અને તે વિધિઓને સદૈવ આચરવામા તત્પર એવી ગૃહિણી, હુ ખો સહવામા શર સહચરી અને ભર્તાને પ્રસન્ન કરે તેવી ભાર્યા એછે કે વધતે અ શો આટલા લક્ષણો જોભાવે તે સ્ત્રી આદર્શ સ્ત્રી થઇ શકે છે આથી વધારે શુભોની આનંદમયતા સ્ત્રીઓને હોઇ શકે નહીં એમ માનવામા આવ્યુ હોય તેથી, કે એવી સ્ત્રીઓ તરફ શકાની દૃષ્ટિએ જોવાતું હશે તેથી જવલત અને પ્રતાપી સ્ત્રીત્વના ઉદાહરણો માન અપવાદરૂપે જ પૌરાણિક સાહિત્યમા દૃષ્ટિએ પડે છે.

દ્રૌપદી એ આવેા એક અપનાદ મીતાદેવીના ઠેવી આત્મામાથી સર્વંવ સમર્પણ કરતી ભક્તિ ઉભરાય છે શકુતલાના મૃદુ અતરમાથી નમ્રતા અને પ્રેમ ઝરે છે ઉમા દેવીના ભીના હૃદયમાથી માતૃત્વનો રસ વહે છે પણ શક્તિ અને ગ્રેરણની અધિધાત્રી તો દ્રૌપદી એકલી જ છે સોળ હઝાર પટરાણીઓના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના સખીપદને લાયક તો માત્ર દ્રૌપદી જ છે મહાભારતના યુદ્ધને જીતનારી અને પાડવોના હૃદયબળની રમેવાળ એ પણ માત્ર દ્રૌપદી એકલી જ છે

અમિસમી જનજવલ્યમાન અને પ્રદિપ્ત આ સ્ત્રીનો જન્મ અમિકુલમાથી જ થયો એમ મનાય છે પાચાલ દેશના પ્રતાપી દુષદ રાજ્યની તે પુત્રી હતી કૌરવોના રાજ્યયુક્ત દ્રોણને મારવાને નિર્માણ થએલા વૃષ્ટદ્યુમ્નની તે ભગિની હતી સ્વરૂપે ભ્યામ જેતા અહભુત રૂપવતી તે મનાતી કદાચ એનું સ્વરૂપ દૃષ્ટિને આકર્ષે તેવું નહી પણ દૃષ્ટિને ડરવા ન દે તેવું હશે

એના સમગ્ર જીવનને અહભુતતા, સાહસ અને અસામાન્યતાની પર પરા રૂપે જ વિલોપી શકાય અકસ્માતથી અથવા એ અકસ્માતોને એ ગ્રેરનારી હોય તેથી પૌરાણિક સ્ત્રીચરિત્રમા એનું સ્થાન અને એનું વ્યક્તિત્વ સૌથી નીરાળા જ પડી આવે છે. પ્રાચીન આર્યાવર્તમા એ એક જ સ્ત્રી એની છે કે જે પોતાના સહજુઓ કરતા વ્યક્તિત્વને લીધે વધારે માન્ય થઇ હોય એનામાયે સદૃશ્યો છે તો ખરા જ, પણ સાધારણ સ્ત્રીઓ કરતા એની રક્તિઓ વાપરવાું શેન વિશાગ હતું અને તેથી એના સહજુઓને પ્રણાલિમાા સાકાગ ચીલામા સમાઇ રહેવાું શક્ય નહોતું અને કદાચ સહજુઓની વ્યાખ્યા આપજો દરીએ છીએ તેટલી સખત તે સમયમા હતી પણ નહિ

આપણામા એ પ્રકારની એવી માન્યતા આવી ગઇ છે કે અસનના વખતમા સદૃશ્યો અને સર્ગોજવ્યવસ્થા બન્ને આપણા કરતા વધારે સુદર અને ચઢીઆતા હતા અસ

હતી સમાજવ્યવસ્થામાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન શું હતું એનાં કાલ્પનિક ચિત્રો દોરવા કરતા પુરાવા અને હકીકતોનો જરાક આધાર લઇએ તો એ ચિત્રો એટલા જ મુંઝવળ બની શકે ખરા ? માત્ર મહાભારતના ગ્રંથને જ શ્રદ્ધા કરતા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વધારે વાચવામાં આવે, અને એમાં આવતી અસંગત અને વિચિત્ર વાતોમાં જરાક હંડી ટુળકી મારવામાં આવે તોયે એ દૃષ્ટિપાળ વધારે ટકી શકે ખરા ? તે વખતમાં સમાજમાં નીતિની વ્યાખ્યા આપણા કરતા જુદી હતી એ તો ચોક્કસ પાછળથી જેમ જેમ એ વ્યાખ્યાનું સ્વરૂપ બદલાતું ગયું તેમ તેમ તેને અનુકૂળ કરવાને એ શાસ્ત્રીય ગ્રંથ પર ધણા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા. એમાં રહેલી સત્ય હકીકતોને મરડી મરડીને એનું સ્વરૂપ બદલવાનો પ્રયત્ન થયો. પરિણામે નથી એનું મુળ સ્વરૂપ રહ્યું કે ન નવું સ્વરૂપ બન્યું. પણ છતાંયે એની આસપાસ ઉગેલા નવા વેલાઓને દૂર કરવાની જરાક મહેનત લઇએ તો એના મુળ સ્વરૂપની ડુંકે ઝાખી થયા વિના રહેતી નથી.

દ્રૌપદીના લગ્ન એ આવા જ એક વિવાદનો વિષય. એક સ્ત્રીને પાંચ પતિઓ પરણે છતાં એ સતી ગણી શકાય કે કેમ, અને ગણી શકાય તો હાલની નૈતિક ભાવના સારે એવો મેળ રહી શકે ખરા ? ન રહે તો પણ શાસ્ત્રકારોએ તો એને સતી ગણેલી જ છે એવો શો ખુલાસો હોઇ શકે ? આવી ઘણી પ્રશ્નપરંપરા એ વિષયમાં થયા વિના રહેતી નથી.

માત્ર શારીરિક પવિત્રતાના એક જ દૃષ્ટિબિંદુથી આ પ્રશ્નપરંપરા પુરી થતી નથી આપણામાં તો સતીત્વ મનસા, વચસા અને કર્મણા એ ત્રણ પ્રકારે પાળવાનું હોય છે. ભાવ અને લાગણીઓને બીજા સર્વ વિષયોમાં તીવરપે અનુભવનારી આ સ્ત્રીનો અતરાતમાં હૃદય અને જીવનના આવા ઉત્કૃષ્ટ પ્રશ્નમાં નિર્ભેપ રહી શકતો હશે ? એના હૃદયમાં શું એવા જુદા જુદા ખાતા પડી ગયા હશે કે જેથી એના જુદા જુદા અનુભવોનું મિશ્રણ એનામાં કદીએ નહીં થતું હોય ? મહાબાહુ અર્જુન અને શક્તિશાળી બીમ સાથે સ્વરૂપવાન નકુળ અને જ્યોતિષી સહદેવ એક જ હારમાં ઉભા રહી શકતા હશે ? સામર્થ્ય અને શક્તિનાં સર્વ કાર્યો વખતે એને સદા પ્રિયપતિ બીમાર્જુન જ સાબરે છે એ શું માત્ર એક અકસ્માન જ કહી શકાય ? માનસશાસ્ત્ર એ કોપડો એ રીતે ઉકેલવા ના પાડે છે, અને મહાભારતકારે પણ દ્રૌપદીના અપહ્રષ્ટાતના દષ્ટાંતો આપનામાં બહુ દરકાર રાખી નથી.

પણ છતાં દ્રૌપદી સતી ગણાય છે એ સાચી ? પ્રણાલિકા દ્વારા એ વાત એ રીતે માન્ય છતાં મહાભારતને પણ એનો ખ્યાલ કરવાની જરૂર તો જણાઇ છે, અને તેથી તપસ્વિની તરીકેના એના પૂર્વજન્મની વાત તથા મહાદેવે એને વર આપ્યો હતો તે વાત એના ખયાલ તરીકે એમાં ઉમેરવી પડી છે. પણ તેથી આપણી દૃષ્ટિએ એનું સમાધાન થતું નથી.

એવો ખુલાસો માત્ર એક જ રીતે થઇ શકે લગ્નની પવિત્રતાનો સ્વીકાર એ જ સતીત્વનું લક્ષણ. લગ્ન જેટલાની અથવા જેની સાથે થયા હોય તે સિવાય બીજાનો વિચાર વિ. ૩. ૧૧.

ન કરવો ત્યા જ પવિત્રતાની મર્યાદા તે વખતમા સ્ત્રીઓથી એક કરતા વધારે પતિઓને પરણી શકાતુ હશે એ તો સ્પષ્ટ લાગે છે. હાલ પણ દિમાલયના પ્રદેશમા અને ટાડા વિગેરે કેટલીક અનાર્થ જાતિઓમા આ પ્રથા ચાલુ છે પતિના જીવતા અથવા પતિ ન હોય સારે પુત્ર માટે પણ સ્ત્રીઓને કેટલાક પ્રકારની ધુટ અપાતી. કુતિના પુત્રો પાડવો અને વિચિત્ર વીર્યની રાણીઓના પુત્રો ધૃતરાષ્ટ્ર, પાકુ અને વિદર આના જીવંત ઉદાહરણો છે મહાભારતના ધણી મહાન માણસોની ઉત્પત્તિની કથાઓ તે વખતની નીતિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે.

દ્રૌપદીને સતી ગણવાનુ એક ખીજુ પણ કારણ છે આર્થ સમાજમા સ્ત્રીઓની મહત્તા માપવાની સતી સિવાય ખીજુ એક પદની નથી સતી ન હોય એવી રાણી કે વીરાગના કે વિદુધીને હિસાબ હિન્દુ જનસમાજે કદી ગણ્યો નથી અને જે સ્ત્રી એના સમયના નીતિના ધોરણ પ્રમાણે સતી ગણવામા બાધ ન નડતો હોય તેના અવગણી ન શકાય એવા વ્યક્તિત્વને ન્યાય આપતા તે વખતના શાસ્ત્રકારોને સંકોચ નહીં નડ્યો હોય ? પણ એને માટે ખુલાસો આપવાનો પ્રયત્ન તો જેમ જેમ નીતિનું ધોરણ બદલાતું ગયુ તેમ તેમ પાછળથી જ થતો ગયો એમ લાગે છે મહાભારતનો મંથ હાલ જે સ્વરૂપમા આપણી પાસે છે તે તેનું મુળ સ્વરૂપ ન હતું એમ માનવાને ધણી કારણો મળે છે. સમયને અનુસરતા ફેરફારો અને માન્યતાઓ તેમા દાખલ કરવામા આવ્યા હોય તો ના ન કહેવાય.

આ એક અમત્યના પ્રશ્ન વીશે આ રીતે આપણા મનનું સમાધાન ક્યાં પછી દ્રૌપદીના શક્તિશાળી વ્યક્તિત્વને વધારે સરળતાથી આપણે પ્રશસી શકીએ છીએ એના જીવનના દરેક પ્રસંગમા એનામા કે ને કે જાનતા જડયા વિના રહેતી નથી અને એ સર્વ પ્રસંગોમા શક્તિના દર્શન એ એના વ્યક્તિત્વની ખાસ લાક્ષણિકતા છે.

એના સતીત્વમા મોહકતા છે અને યુદ્ધિના ઓજસથી એ ઝળહળે છે. સપત્તિકાળમા એને પ્રસાદ અને અકૃપા બંને દેખાડતા સરસ આવડે છે ગર્વભરી એ માનિની દુર્યોધનના અજ્ઞાન પર હસી શકે છે, પણ કુતિજની સેવા કરતા નમ્રતા એને છોડતી નથી જુદા જુદા તત્વોના પ્રતિનિધિ હોય એવા સર્વ પાડવોની એ પ્રિયતામા ચઢ શકે છે, અને છતા બધુઓના ઐક્યમા એના નિમિત્તે કદીએ વિરોધ નડતો નથી. એ સર્વદા ઉત્સાહ પ્રેરે છે, અને કદી નિરાશ થતી નથી પણ ઘણી વાર બધા એની મોહકતા કરતા શક્તિને વધારે નમ્રતા હોય એમ લાગે છે.

દ્રૌપદીના વ્યક્તિત્વને જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી જોતા એનામા જુદા જુદા પ્રકાશના કિરણો દેખાય છે. આપણે એ સૌને સાથે ન જોતા એક પછી એકની તપાસ લખ્યું

સૌથી પ્રથમ યુદ્ધિ અને શક્તિનો પ્રભાવ દેખાડતી કૌરવોની રાજસભામા એને આપણે જોઈએ. યુદ્ધિનો પ્રભાવ દેખાડી પ્રથમ એ જીતવા પ્રયાસ કરે છે, અને ન્યારે પ્રતિકાગી દુર્યોધનની આજ્ઞાથી એને સભામા લઇ આવવા જાય છે તે પ્રસંગ મેઘાવિતી દ્રૌપદીના આત્મમાનનો સરસ ખ્યાલ આપે છે સભાપર્વમાંથી એક નહાતું અનંતરણ છેક અસ્થાને નહીં ગયાય.

પ્રતિકામી જ્યારે એને “યુધિષ્ઠિર તમને દ્યુતમાં હારી ગયા છે અને દુર્યોધન તમને દાસી તરીકે ખોલાવે છે” એમ કહે છે ત્યારે દ્રૌપદી એને પુછે છે કે,

“હે પ્રતિકામી ! આવી રીતે કેમ બોલે છે ? એવો કેણુ રાજનો પુત્ર છે કે પોતાની સ્ત્રીનું ‘પશુ’ સુક્રીને જુગદું રમે ? જુગારના નીચાથી વિવેક વિસરી ગએલા રાજ યુધિષ્ઠિર મને હારી બેઠા, ત્યારે શું મારા વિના ખીજું કેંપણુ મુકવાનું ન હતું ?”

પ્રતિકામી જવાબમાં કહે છે કે, “રાજ યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઇઓને અને પોતાની વતનને પશુ જુગારમાં મુકી ચુક્યા, અને છેવટે કેં બાકી ન રહ્યું” ત્યારે તમને ‘પશુ’ સુક્રીને હારી ગયા છે,” ત્યારે ઉસ્કરાયલી દ્રૌપદી પોતાનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય ન ખોતાં ફરી કહે છે કે,

“હે સુતના છોકરા ! તું સભામાં જઈ યુધિષ્ઠિર રાજને પુછી આવ કે પ્રથમ તમે તમારા આત્માને હાયાં છો કે મને ?” (સભાપર્વ-અ. ૬૭.)

દ્રૌપદીના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર યુધિષ્ઠિરથી કેં અપાતો નથી અને દ્રૌપદીને ફરીથી સભામાં તેડવા મોકલે છે. ફરી એનો એ જ પ્રશ્ન દ્રૌપદી સભાના મહાત્મા સભાસભોને પુછાવે છે, પણ દુર્યોધનના ભયથી કોઇ કાંઇ ઉત્તર આપતું નથી. છેવટે દુરાત્મા દુઃશાસન એને સભામાં અમર્યાદ રીતે ખેંચી બાળે છે, ત્યારે એનો ક્રોધ સમાતો નથી. દુર્યોધન, દુઃશાસન, ઠણ્ઠુ અને શકુનિ સિવાય શ્રીજી સર્વનાં અંતર આ દશથી વિધાય છે, અને બીજામિતામહ, દ્રૌપદીના ન્યામયુક્ત પ્રશ્નનો, અડધા શરમાતા, ગોળગોળ જવાબ આપે છે કે,

“હે દ્રૌપદી ! સ્વામી દાસ થયો એટલે તેની સ્ત્રી દાસી ગણાય, અને યુધિષ્ઠિરનું વશપણું જોઇને તથા પરવશ અને અશક્ત બનેલો સ્વામી ખીજાના દ્રવ્યનું ‘પશુ’ મુકવા સમર્થ નથી, એ સર્વ જોતાં ધર્મની વાત ધણી સૂક્ષ્મ છે, તેથી તારા ખરા પ્રશ્નનો ખરાબર ઉત્તર કરી શકાતો નથી. હે દ્રૌપદી ! સમૃદ્ધિવાળી સત્રણી પૃથ્વીને રાજ્યએ મેલી દીધી પણ પોતે ધર્મને મેલ્યો નહીં, અને યુધિષ્ઠિરે હું હારી ગયો એવું કહ્યું, માટે પોતે હાયાં પણ સ્ત્રી હારી એમ ગણાય નહીં; તેથી તારા પ્રશ્નનો ખરાબર ઉત્તર કરી શકાતો નથી. વળી દ્યુત રમવામાં હોંશિયાર શકુનિએ પરાજય ક્યો તેથી યુધિષ્ઠિર રાજ્યએ કેં ખરાબ ગણ્યું નહીં, તેથી પણ તારા પ્રશ્નનો ખરાબર ઉત્તર થઇ શકતો નથી.”

તે સાંભળી દ્રૌપદી બોલ્યાં કે, “જુગટામાં રાજ થનાર જુડા કામ કરનાર મૂર્ખ, છોકરા જેવા અને દુષ્ટ મનવાળાને બોલાવી અભ્યાસ વગરના મારા સ્વામી સાથે રમાડ્યા તેથી તે હાયાં એમ કેમ કહેવાય ? દૌરવો અને પાંડવોના મુખી અને જુગટામાં અગવડા રાજને બધા કપડી અને દુષ્ટ કામ કરનારાઓએ છળીને છતી લીધા. પાછળથી કપટ કર્યું માટે તે હાયાં ન કહેવાય. આ સભામાં વડુ દીકરાવાળા વૃદ્ધ દૌરવો બેઠા છે. તે આવો અન્યાય જોઇ તથા મારાં વાક્યો સાંભળી તેનો ખરેખરો ઉત્તર આપે.” (સભા પર્વ. અ. ૬૭.)

દ્રૌપદીની આ તેજસ્વી વાણીએ આખી સભામાં અજબગાટ મચાવી મુકયો લાગે છે. બીમસેન પણ દ્રૌપદીની આ વાણીથી એકદમ આવેશમાં આવે છે, અને પુતરાજનો પુત્ર

વિકલ્પ દ્રૌપદીને પણ લઇ આખી સભા પાસેથી ન્યાય માગે છે, અને ફરી ફરી દ્રૌપદી છતાંય ગણાય કે નહીં, તેમ જ મુષિષ્ઠિરને સર્વસ્વ હારી ગયા પછી દ્રૌપદીને 'હોહ' માં મુકવાનો હક્ક દત્તો કે નહીં એ સવાલનો જવાબ માગે છે. સભામાં ઘોંઘાટ થઇ રહે છે. કલ્પ તે વખતે દુર્યોધનની વતી બોલવા છડે છે, અને તે વખતે પણ રક્ષાગ્રી દલીલ એવી લાવે છે કે, "ધૃતરે સ્ત્રી જાતિને માટે એક પતિ નિર્માણ કરેલો છે, અને આને તો પાંચ પતિ છે. માટે તે.....જેવી સ્ત્રીને આ સભામાં લાવવાને હરકત નથી." (સભા પર્વ, અ. ૬૮.) પાનરામાં પુરાયદી સિંહણને આ અપમાન કેટલું માલ્યું હશે ?

પણ જે કાર્ય બુદ્ધિ ન કરી શકી તે દ્રૌપદીના પાછળ રહેલા બળતા ખ્યાલે કલ્પે. ગદાત્મા અને ધર્માત્મા પુરોહીની સભામાં, અજળાના વસ્ત્રપર હાથ લગાડતાં, કુળધર્મની મર્યાદા, પુરુષવત્તે ખ્યાલ, નિર્જળને રક્ષવાનો ક્ષાત્રધર્મ, કે નિરાધાર સ્ત્રીના ધર્મ અને માનની રક્ષાનો પુરાણો આચાર, એ કશુંએ કામ નહીં આવ્યું, ત્યાં અસહાય જણાતી દુષ્ટની એ પુત્રીની પાછળ યાદવોના નાય અને આર્યોના સૌથી સમર્થ પુરુષનું સમગ્ર બળ એને બચાવવાને તત્પર હતું-એ બાને કૃષ્ણનાં ખેંચાતાં વસ્ત્રો બચ્યા. વસ્ત્રહરણના પ્રસંગમાં અમત્કાર કરતા કૃષ્ણને નામે મુકતું આહવાહન આપતી પાચાલીના આત્મબળથી જ એ બચકર અપમાનમાર્થી એ રક્ષાઇ. જીભગારો જ વધારે કાપશે હોઇ શકે છે.

પણ જે યુગ અને સમાજમાં સ્ત્રીજાતિનું આવું બચકર અપમાન શક્ય હોઇ શકે છે તેની નીતિની ભાવના માટે શું કહેવું ? દ્રૌપદી જેવી પ્રતાપી અને બળવાન સ્ત્રીની આ દશા ન્યાં થઇ શકે ત્યાં ખીજ નિર્જળ સ્ત્રીઓની રક્ષા કેવી રીતે થતી હશે તે વિશે પણ શું ધારવું ? સંસ્કારિતાના કેન્દ્રસ્થાન કુરુક્ષેત્રમાં જે વડીલોને હિન્દુઓ આજ સુધી પૂજતા આવ્યા છે તેમની સમક્ષ પાચાવ દેશના શક્તિશાળી રાજ્યની પુત્રીનું આ અપમાન, એ એ યુગની સ્ત્રી-સન્માનની ભાવનાનું અનેક ચિત્ર પૂરું પાડે છે, અને એ સુવર્ણયુગમાં સ્ત્રીજાતિની અતિ હિતમ મનાતી દશાનું ભાન કરાવે છે.

પણ હજી દ્રૌપદીના સભામાં થતા અપમાનનો અંત આવ્યો નથી. કાપડો બચ પામે અને દબાય ત્યારે પણ સ્વભાવની નીચતા દર્શાવ્યા વિના રહેતા નથી. સભામાં ઘોંઘાટ ચાલુ જ રહે છે, અને સુધર્મ્ય પણ જેને જોવાને ભાગ્યશાળી નહોતા થતા એવી દ્રૌપદીને ધણા ધણા દષ્ટિપાતો અને ધણાં ધણાં વચનગણો સહેવાં પડે છે. છેવટે કપડી ધૂતરાણદ્ર એમની હંમેશની રીત પ્રમાણે દ્રૌપદીને મીઠે વચને વરદાનો માગવાનું કહે છે, અને દ્રૌપદી પાડવોને એ વરદાનો દ્વારા છોડાવે છે. ધૂતરાણદ્ર પાડવોને રાજ્યપાટ પાછું આપે છે, પણ ફરી ધૂત રમી હરી વેવા માટે. પાડવોનું ફરી હારી જવું, બાર વર્ષ વનમાં તથા એક વર્ષ ગુપ્તવાસમાં રહેવું એ ચરતે સ્ત્રીકારેલો વનવાસ અને દ્રૌપદીનું સાથે જવું, એ સર્વ કથા તો અત્રે અત્ર. મંગિક જ ગણાય. પણ વૃદ્ધ કુંતાજીને પણ દ્રૌપદી પાડવોની સાથે છે એ વિચારે કે ક આધ્યાસન મળવું લાગે છે.

દ્રૌપદીના માની સ્વભાવને આ અપમાનનું દુઃખ કેટલું સાલે છે, એ વનપર્વમાં વર્ણવેલા કેટલાક પ્રસંગોમાં બહુ સુન્દર રીતે વર્ણવેલું છે. દ્રૌપદીના પોતાના જ રાખ્ડો એનો બરાબર ખ્યાલ આપી શકશે.

શ્રી કૃષ્ણ પાંડવોને વનવાસ ગએલા જાણી ત્યાં એમને મળવા આવે છે. તે પ્રસંગે પ્રથમ શ્રી કૃષ્ણની સ્તુતિ કર્યા પછી દ્રૌપદી કહે છે કે, “હે ધર્મિય ! તમે સર્વ મનુષ્યો તથા સ્વર્ગમાં રહેનાર દેવતાઓ રૂપ છો, વાસ્તે નમ્રતાથી તમને હું મારાં દુઃખ કહું તે સાંભળો. હે શ્રી કૃષ્ણ ! પાંડવોની સ્ત્રી, તમારી સખી અને પૃથ્વુસ્ત્રની હું બહેન છું. તેને કોઇ ખેંચી સકે નહીં, પણ કૌરવોની સભામાં રજસ્વલા, એક વસ્ત્ર પહેરેલી યરયર કંપતી અને દુઃખ-વાળા એવી અને દુઃશાસને ખેંચી. વળી રાજાઓના સમાજમાં પાપયુક્ત મનવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો અને જોધને હસ્યા. હે મધુસૂદન ! પાંચ પાંડવો પુત્રો સહિત પાંચાલ દેશના રાજા દ્રુપદ તથા સર્વ વૃષ્ણીકુળ જીવતાં છતાં કૌરવો અને દાસીપણાથી ભોગવવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યા, અને તેઓએ બળાતકારથી ભીષ્મપિતામહ તથા ધૃતરાષ્ટ્રની ધર્મેશ્વરી હું વહુ થાઉં તેને દાસી કહી. માટે હે જનાર્દન ! હું યુદ્ધ કરનાર પુસ્ત્રોમાં શ્રેષ્ઠ તથા મહાબળવાન પાંડવોની નિંદા કરું છું; કારણ કે તેઓ પતિવ્રતા ધર્મવાળી અને જગતમાં યશવાળી અને કૌરવોથી દુઃખ પામતી જોધ રહ્યા. હે સંહારકર્તા ! ભીમસેન તથા અર્જુનને અલ્પ પરાક્રમી કૌરવોએ અને દુઃખ આપ્યું તે સહન કર્યું. વાસ્તે ભીમસેનના બળને અને અર્જુનના ગાંડીવ ધનુષ્યને ધિક્કાર છે.....હે શ્રી કૃષ્ણ ! આ પાંડવો પોતાને શરણે આવેલા હરેકતી રક્ષા કરે છે, છતાં મારી રક્ષા કરવામાં કે’ પણ દ્વિપાકુત થયા નહીં. હે વામુદેવ ! આ પાંચ પતિથી મને જે પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા છે તેમની ઉપર નજર રાખીને મારી રક્ષા કરવી યોગ્ય હતી. વળી હે શ્રી કૃષ્ણ ! ધનુષ્ય ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને યુદ્ધમાં શત્રુથી નહીં જીતાય જોવા આ પાંડવો બળ વગરના ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને અપરાધ કેમ સહન કરે છે ? ” આ જાતના ને આવાં ઘણાં વચનો દ્રૌપદી શ્રી કૃષ્ણને કહે છે, અને છેવટે તેમને ઉપાલમ્બ આપતાં કહે છે કે, “હે મધુસૂદન ! પતિ, પુત્ર, સગા, સંબંધીઓ, ભાઇઓ, પિતા અને તમે કોઇ મારા નથી, કારણ કે જ્યારે અલ્પ પરાક્રમવાળા કૌરવોએ મારા પરાભવ કર્યો ત્યારે શોક વગરના પુરુષ સરખા થઇને કોઇએ પણ મારી સહાયતા કરી નહીં. તે વખતે કશું જે મારા ઉપકાસ કર્યો છે તે દુઃખ અને શ્મશ્તું નથી. હે કેશવ ! તમારે મારી રક્ષા સંબંધભાવથી, અથવા હું અગ્નિના કુંડમાં ઉત્પન્ન થઇ છું તે માટે, વા સખાપણાથી અથવા ધર્મિયભાવથી કરવી હતી.” (વનપર્વ. અ. ૧૨). આ વચનોમાં કેટલો ઉગ્ર રોષ રહ્યો છે તે સહેજ દેખાઇ આવે છે, અને શ્રી કૃષ્ણ આશ્વાસન આપે છે તેમાં પણ દ્રૌપદી પ્રત્યે રહેલો ઉડો ભાવ દેખાઇ આવ્યા વિના રહેતો નથી. કોઇ વાર તો એમ પણ પ્રશ્ન થાય છે કે શ્રી કૃષ્ણ પાંડવોના વધારે મિત્ર હતા કે દ્રૌપદીના ?

પાંડવો કૌરવો સાથે હુન રમ્યા તે પ્રસંગે શ્રી કૃષ્ણ દ્વારકામાં ન હતા, પણ સૌભ શહેરના રાજ્ય રામ્યને નાશ કરવા ગયા હતા, તેથીજ પાંડવો આવું મૂર્ખકૃત્ય કરી શક્યા. યુદ્ધમાંથી પાછા ફરતાં વાત સાંભળી શ્રી કૃષ્ણ તરતજ હસ્તિનાપુર આવી ખડોચ્યા, પણ ત્યારે તો ઘણું થોડું થઇ ચુક્યું હતું, અને પાંડવો વનમાં પણ સિધ્ધાવ્યા હતા. શ્રી કૃષ્ણ ત્યાંથી તરતજ પાંડવોને મળવા આવ્યા અને દ્રૌપદી સહ પાંડવોને આશ્વાસન આપ્યું.

વનપર્વમાંના એક બીજા પ્રસંગે પણ જેક અસ્થાને નવી ગણાય.

દ્રોપદીના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો બળવાન ક્ષત્રિયોએ આ જાનના અપમાનને સહન કરવું એ નિર્ભયતાની નિશાની રૂપ જ હતું, અને તેથી એનાથી પરિતાપ ક્યાં વિના રહેવા નથી. ધર્મેરાજને ઉપાલમ્બ આપતાં પહેલાંની અને દાસની સ્થિતિ એનાથી સરખાવ્યા વિના એ રહેવાતું નથી. એના જેવી અભિમાની સ્ત્રીને ક્ષણે ક્ષણે પોતાની દુરાવસ્થા અને ચત્ર-એનો આનંદ સામે છે. એ તો યુધિષ્ઠિરને ચોક્કસ કહી સંભળાવે છે કે, “હે ભરત-કુળમાં શ્રેષ્ઠ ! તમને વનવાસના દુઃખો મુકન તમારા બાહ્યો તથા મને જોઈને ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો નથી, માટે હું એમ માનું છું કે, તમારામાં કે પશુ ક્રોધનો અંશ નથી. હે રાજન ! જે ક્ષત્રિયને ક્રોધ હોતો નથી એને જગતમાં ‘આ ક્ષત્રિય છે’ એમ કોઈ કહેતું નથી. તેમ આજ હું તમને ક્ષત્રિયપણા વગરના જોઈ છું. હે યુધિષ્ઠિર ! ક્ષત્રિય સમય આવ્યે પોતાનું પરાક્રમ ન દેખાડે તો તેનો સર્વભૂત પ્રાણી પરાભવ કરે છે, માટે તમારે શત્રુપર ક્ષમા રાખવી યોગ્ય નથી.” (વનપર્વ. અ. ૨૭.)

ત્યારે આ વચનોથી યુધિષ્ઠિર ઉત્તેજિત નથી ત્યારે દ્રોપદી યુદ્ધિવાદમાં ઉતરે છે, અને શરૂઆતમાં બલિ વૈરાગ્યનો સ્વાદ કહે છે. બલિરાજ પ્રશ્ન પુછે છે કે, “હે પિતા-મહ ! મનુષ્યનું કલ્યાણ શાથી થાય ? ક્ષમા રાખવાથી કે ક્રોધ કરવાથી ? એ વીશે મને સંદેહ થયો છે.” ત્યારે પ્રહલાદજી એનો ઉત્તર આપે છે કે, “હે પુત્ર ! મનુષ્યનું સદૈવ ક્ષમા રાખવાથી અથવા ક્રોધ કરવાથી કલ્યાણ થતું નથી. વખતસર એક રાખવાથી કલ્યાણ થાય છે, એમ તું જાણ. પછી ક્ષમા અને ક્રોધ કયે પ્રસંગે કરવો એ વિશે ઉપદેશ કરે છે.” (વનપર્વ. અ. ૨૮) યુધિષ્ઠિર રાજા ક્રોધની સામે જીતી પુરાણી દલીલો ઉત્તરમાં કહી સંભળાવે છે, ત્યારે દ્રોપદી હાથેડાઈને કહે છે કે, “હે યુધિષ્ઠિર ! ધર્મ તથા પૂર્વના કર્મ જે તમને મોહ પ્રાપ્ત કરાવે છે તેને હું નમસ્કાર કરું છું. તમારે તો તમારા પિતા અને પિતામહો બળે કરી રાજ્યગૃહણ કરવા રૂપ ધર્મના વર્તતા હતા તેવી રીતે વર્તવું જોઈએ. તેમા તમને અવળી મતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે.....તમને જીવવાથી પણ ધર્મ પ્રિય છે, તો તે ધર્મનું પાલન કરવા સારૂ મારા સહિત બીમસેન, અર્જુન, સહદેવ, નકુલનો પણ ત્યાગ કરો. હે ભરતવંશમા શ્રેષ્ઠ ! ધર્મ પોતાનું સેવન કરનાર રાજાની રક્ષા કરે છે, એમ મેં મહાપુરુષોથી સાંભળ્યું છે; પણ તમારી રક્ષા કોતો નથી. તમને ધર્મમાં નિરંતર એકાગ્ર યુદ્ધિ રહેલી છે, તેથી તમે તમારા સમોવડિયા કે તમારાથી કમી પુરુષોનું અપમાન કરતા નથી, તો તમારાથી શ્રેષ્ઠ પુરુષનું તો શાનું જ કરો ? કોઈનું અપમાન કરવું એ અભિમાન વગર થતું નથી, અને તે તો તમને રાજ્ય હતું ત્યારે પણ નહોતું... ..પણ તમે સદા ધર્મનું જ સેવન કર્યું છે ત્યારે તમને અધર્મરૂપ દ્યુત રમવાની યુદ્ધિ કેમ પ્રાપ્ત થઈ ? જે દ્યુતથી તમે રાજ્ય, દ્રવ્ય, આયુષ્ય, પોતાના બાહ્યો તથા મને પણ હારી ગયા, તેથી તમા આપણને થના વનવાસના દુઃખો જોતા મને મોટા મોટા ઉત્પન્ન થાય છે.

હે રાજન ! સર્વ જીવ ઇશ્વરને વશ છે, પોતાને વશ નથી.....હે યુધિષ્ઠિર ! ઇશ્વરની માયાનું બળ તો જીવો કે જે ઇશ્વર પોતાની માયાએ કરી લિંગ સરીરાભિમાન જીવને જડરૂપ સ્થુલ શરીરમા આત્મયુદ્ધિ કરાવીને પરસ્પર નાશ કરાવે છે.....જેમ

માતાપિતા પોતાના સંતાનોનું પ્રિય કરે છે તેમ ઇશ્વર પ્રિય કરતા નથી, ને ક્રોધથી બીજા મનુષ્યોની પેઠે ક્રોધને સુખ ક્રોધને દુઃખ પ્રાપ્ત કરાવે છે; તે ઇશ્વર દયાળુ નથી. વળી ઇશ્વર ધર્મમાં વર્તનારાને દુઃખ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને અધર્મીઓને સુખ પ્રાપ્ત કરાવે છે એમ મને જણાય છે. હું ધર્મમાં વર્તનાર તમને આવી આપત્તિ તથા અધર્મી દુર્યોધનને આવી રાજ્ય-સમૃદ્ધિ જોઈ છું, માટે તેની (ઇશ્વરની) નિંદા કરું છું. હે શ્રેષ્ઠ રાજન! ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદાથી ઉલટો ચાલનાર ક્રૂર, લોભી તથા અધર્મી દુર્યોધનને સમૃદ્ધિ આપી તેથી તેને શું ફળ પ્રાપ્ત થયું હશે? હે યુધિષ્ઠિર! તમે જીવને કર્મ પ્રમાણે ફળ મળે છે એમ કહેશો, તો કર્મ કરવામાં પ્રેરણા કરનાર ઇશ્વર છે, માટે તેને ફળ મળવું જોઈએ, પણ જીવને મળવું જોઈએ નહીં. જો જીવે હરેક કામમાં કરેલું પાપ ને કરાવનાર ઇશ્વરને પ્રાપ્ત થતું નથી, તો તેમાં ઇશ્વરનું બળ જ કારણ છે, માટે બળ વગરના જીવે માટે હું અપસોસ કરું છું.” (વનપર્વ. અ. ૩૦.) કોણ કહેશે કે આવું કહી શકે તે સ્ત્રી આજથી ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે જન્મી હતી?

પણ ધર્મના અવતાર રૂપ યુધિષ્ઠિરને આવા નાસ્તિક વચનો કેમ રુચે? એમના મત પ્રમાણે દ્રૌપદીના અત્યંતરૂપ વાદળને વીખેરવા તરતજ ધર્મ અને કર્મ ફલ વિશેનો ઉપદેશ શરૂ કરે છે, અને ફરીથી આવી નાસ્તિક બુદ્ધિ ન કરવા માટે દ્રૌપદીને વિનવે છે. દ્રૌપદીને તરતજ લાગે છે કે આ પાસે બરાબર નથી પડ્યો, એટલે તરતજ નમ્રતા ધારણ કરી યુધિષ્ઠિર રાજાને ખાત્રી આપે છે કે એનો ઇરાદો ધર્મની નિંદા કરવાનો ન હતો, પણ વનવાસના દુઃખોએ જ એને અકળાવી મુકી હતી. પણ આટલું કહીને એ વિરામ પામતી નથી. સાથે સાથે ઉદ્બોધનું માહાત્મ્ય તો એ વર્ણવે જ છે. એ કહે છે કે, “જેમ તલમાં તેલ, ગાયોમાં દુધ, અને કાકામાં અગ્નિ રહ્યો છે, પણ તે ઉદ્બોધ કયા વિના હાથમાં નથી આવતાં, તેમ કર્મફલ પર આધાર રાખ્યાથી ગમેલું રાજ્ય પણ પાછું ન આવે; અને રાજ્ય ન આવે તો એનો અર્થ એ થશે કે આપણા અદ્યક્ષમાં રાજ્ય છે જ નહીં. ખેડૂત ખેતી કરે પછી વરસાદ ન આવે તો દેવનો દોષ, પણ તેમાં ઉદ્બોધ ન ક્યાંતો અસંતોષ તો રહેતો નથી. હું ઉદ્બોધ કરું અને ફલસિદ્ધિ ન થાય તો?—એ વિચારે પુરુષાર્થીઓએ બેસી રહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તેથી પોતાના પરાક્રમની પુરુષને બળ પડતી નથી. સામ, દામ, ભેદ, કે હંડ એ હરેક ઉપાયથી અર્થસિદ્ધિ કરવી એ જ પરાક્રમી પુરુષને ધર્મરૂપ છે.” (વનપર્વ. અ. ૩૨.) આવા અર્થનાં ધણી વાક્યો દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિરને સંભળાવે છે. બીમસેનનું અંતર તો દ્રૌપદીના આ શબ્દોથી એકદમ ઉકળે છે, અને તે પણ ઉછળતા અંતરે મોટાબાઇને ધણી વચનો સંજળાવે છે. ત્યારે પ્રથમ તો ધર્મરાજન એને ધર્મબોધથી રાત કરવાનો યત્ન આદરે છે, પણ છેવટે બીમસેન નથી જ સમજતો ત્યારે એક બીજી અત્યાર સુધી ન કહેલું કારણ દર્શાવે છે. “હે ભરત કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા બીમસેન! જે પુરુષ સાદસથી પાપરૂપ કામ કરવાનો આરંભ કરે છે તેને તે કામ દુઃખ આપનાર થાય છે. વારતે હું કહ્યું તે તું સામળ! ખૂરીયવા, રાત્ર, જરાસંધ, બીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, અશ્વત્થામા તથા દુર્યોધનાદિ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો સૌ કુશળ અને મોટા ધનુર્ધારીઓ છે. જે રાજાઓને આપણે તાપ પમાડેલા છે તે સૌ દૌરવ પક્ષનો આશ્રય કરનાર તથા દુર્યોધનના સ્નેહને લીધે તેનું દિન ઇચ્છનાર છે. માટે તેઓ મોટા ધનવાન હોવાને લીધે સુદમાં ખુબ યત્ન કરશે. તેઓને દુર્યોધન મોટા સન્માનથી અનેક

તરેહનાં સાહિત્યો તથા ખાનપાનાદિ આપશે. પુત્રો તથા પ્રધાનાદિ સહિત તેઓ યુદ્ધમાં પોતાના પ્રાણત્યાગ કરશે એમ અને નિશ્ચય છે. વળી ભીષ્મ, દ્રોણ તથા કૃપાચાર્યને આપણુમાં તથા કૌરવોમાં સરખી પ્રીતિ છે, તો પણ તેઓ દુર્યોધનનું અન્ન ખાય છે, માટે તેનો પક્ષ કરીને યુદ્ધમાં પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરશે. હે ભીમસેન ! તેઓ સર્વશ્રેષ્ઠ અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ, સ્વધર્મપરાયણ, અને યુદ્ધમાં દેવતા તથા દૈત્યોથી પણ ન જીતાય એવા છે. વળી તેઓમાં મહારથિ, સર્વ અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ કૌશ્ઠથી પરાભવ પામે નહીં એવો તથા કૌશ્ઠથી પણ ન બેદાય એવું કવચ ધારણ કરનાર કર્ણુ આપણી ઉપર નિરંતર દ્રેષ રાખે છે. માટે એ સર્વને જીત્યા વગર તારાથી દુર્યોધનને જીતવો ધણી મુશ્કેલ છે, એવા વિચારથી અને રાત્રિ દિવસ નિદ્રા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. " (વનપર્વ અ. ૩૬) ધર્મરાજના હૃદયમાં ધર્મથીએ ઉંડું આવી શંકાઓનું શય ખુચ્ચું હશે કે નહીં ? આ શંકાઓથી દુઃખી થએલા યુધિષ્ઠિર મહાત્માહુ અર્જુનને અત્યેવ્ય જોવા ઇચ્છે છે, અને તેથી તેને ઇન્દ્ર પાસે દિવ્યાસ્ત્રો લેવા મોકલે છે. ગાંધીજીની માફક ધર્મરાજનો ધર્મ પણ એમની વ્યવહારુ સુદ્ધિને ઠીક મદદ રૂપ થતો લાગે છે એવો નાસ્તિક વિચાર કોઇ વાગ આપણા અંતરમાં આવે તો એ માનુષી નિર્ભંજતા ક્ષમ્ય કરવા યોગ્ય છે.

દ્રૌપદીની પ્રીતિ અર્જુનપર સૌથી વિશેષ હતી એ તો ધણે ઠેકાણે દેખાય છે. દ્રૌપદીના રસિક અને વીર હૃદયને સતોષે એવો એ માત્ર અર્જુન એક જ છે એ પણ કૈંક લાગ્યા વિના રહેતું નથી. સહદેવ અને નકુળને દ્રૌપદી કદી ભુલતી નથી, પણ કોઇ પણ ઠેકાણે એમની પાસે સીધી યાચના કરતી કે એમના પરાક્રમમાં ખાસ ગર્વ લેતી કદીએ દેખાતી નથી. ભીમસેનના તરત ઉરદેરામ એવા સ્વભાવનો એ પ્રસંગસર ઉપયોગ કરે છે, અને યુધિષ્ઠિરના શાત હૃદયમાં એ વેગ આણે એવી આવી તો એ એક જ છે. એને ધમકાવતા અને ગીહાસથી સ્મજાવતા આવડે છે. જરૂર પડે ત્યારે એ દલીલોમાં ઉતરી શકે છે. એ સ્ત્રી છે પણ સત્તાધારી થવાને એ વધારે યોગ્ય છે. કીચકને ભોળવતા કે ભીષ્મને છેતરી વરદાન લેતા-એ કપટ કરવાની જરૂર પડે તો તે કરતા પણ તે અચક્ષતી નથી, અને છતાં સત્યમાનને ઉપદેશ આપતા સૌધર્મની પ્રણેતા એ થઇ શકે છે. નમ્રતા એના સ્વભાવમાં નથી પણ તેનાએ ડાંગ કરવો હોય તો તે તેને પુરેપુરો આવડે છે. માનવી વિહારને એ વસ થતી નથી પણ એનું પ્રદર્શન એ પોતાને અનુકૂળ વખતે ખોલ સાધવાને કરે છે. અર્જુન સુખદાને પરણી આવે છે ત્યારે ' સુમદ્રા પામે જાઓ ' એમ કહેતી આ અપૂર્વ સ્ત્રી સ્વભાવને સુખમ ઇર્ષ્યા દાખવે છે કે એ રીતે અર્જુનને વધારે ખેંચે છે એ કાણુ કદી શકે ?

પાડવોના દ્રૌપદી પ્રત્યેનો ભાવ તો એ એને પૂર્વ કુલદેવતા માનતા હોય કે ખાંચ ઇંદ્રિયો જેવા પાડવો આત્માસભી દ્રૌપદીને વધવર્તી યથા ચાલતા હોય એવો કૈંક છે. દરેક એનાપર સ્નેહ રાખે છે, અને છતાં દરેકપર એનો તાપ પડતો હોય એનું લાગે છે. એનામાં કૈંક એવું આકર્ષણ છે કે એની અતિ તેજસ્વીતાનો જુલમ કોઇક વખત એમને લાગતો હોય તોયે એનાથી દૂર ખસવાનું મન કોઇને થતું નથી. માતાની માફક એ એમની સંભાળ રાખે છે અને પત્ની - યથા એ એમને રીજો છે. દ્રૌપદીની મદસ્વાકાશાને ન સંતોષવાની હોત તો પાડવો આટલાં પરાક્રમ કરવા ખરા ?

પણ દ્રૌપદીમા સુકુમારતા નહોતી એમ નહીં. હા પડે ત્યારે અશુભા પુર એના નયનો-
માથી સદાય ઉવટતા, પણ એના અશુભ મૂલ્ય ધણ મોઢું પડતું એટલે જ એનામા ફેર. એના
સુકોમલ દેહને દુઃખ થતું ત્યારે એ અશુ પડાવતો. એ દેહમા વસતો બલવાન આત્મા ધવાતો
ત્યારે તેમાથી નિશ્ચયની ઉચ જવાલાઓ નીકળતી. આ સ્ત્રીના કાતો મિત્ર ગ્હી શકાય કે શત્રુ
થઈ શકાય. શત્રુ કે મિત્ર એ બેમાથી એકે હારમા ન આવે એવી કોઈ પદ્ધતિ જ આતી
સાથેના સંબંધમા શક્ય નહોતી

અને તોય આ સ્ત્રી કોડીલી હતી, પણ સાહસ વિનાના કોડ એને સંતોષતા નહીં.
ગંધમાદન વનમાથી સહજદલ કમલ લેવા એ ભીમને મોકલે છે, ત્યારે ગાંધસોથી ભરપૂર
વનમા ભીમને એકલો મોકલતા એને સંકેત કે ગંધરામણ થતી નથી, ને અરણ્યમા યે
એ રાણીના જ તોરથી રહે છે. જ્યદ્રથે મોકલેલા કોટિકને જવાબ દેતા ને જ્યદ્રથને સત્કાર
નાટે નિર્મત્રણ કરતા મોટા ઘરની એ કુલવંધૂ એની મોટાઈને યોગ્ય જ જવામ દે છે, ને
જ્યદ્રથનું સ્વાગત કરતાએ સત્રાણીનું ગૌરવ એને છોડતુ નથી.

જ્યદ્રથ દ્રૌપદીનું હરણ કરે તે પ્રસંગે પણ દ્રૌપદીનો પ્રભાવ દેખાયા વિના રહેતો
નથી. અખળા અને એકથી તેથી તેનું જોર ન આશ્ચું એ ખરૂં, પણ ગર્વ અને પ્રતિભા તો
એની વાણીમાથી ત્યારે પણ ઝરે છે એના તિરસ્કારમા એક પ્રકારની ઉચ જવાળા છે,
અને જેના પર એ છુટે છે તેને એ બાળ્યા વિના રહેતી નથી

યુધિષ્ઠિરના ઠંડા અને ધીમા સ્વભાવથી કોઈ વાર એ પોતાના સ્વભાવપરનો કાણુ
પુએ છે, પણ બનતા યુધી એમના તરફની માનવૃત્તિને જરાએ હાની ન પહોંચે એ દેખા-
ડવા એ પ્રયત્ન કરે છે. જ્યદ્રથને ન મારવાનો આદેશ જ્યારે યુધિષ્ઠિર કરે છે ત્યારે
આકુળવ્યાકુળ થએલી દ્રૌપદીથી, " જો તમારે મારૂ પ્રિય કરવું હોય તો જ્યદ્રથને માર્યા
વિના છોડવો નહીં " એવું ભીમાણુનને કહ્યા વિના રહેવાતું નથી પણ જ્યારે એને
પકડી લાવે છે અને યુધિષ્ઠિર એને મુકી દેવાનું કહે છે ત્યારે ભીમ કહે છે કે, " આને
દ્રૌપદી કહે તો મુકી દઉં. " યુધિષ્ઠિર ફરી ભીમને એને મુકી દેવાનું કહે છે અને દ્રૌપદી
પણ યુધિષ્ઠિરનો મનોભાવ બાણી વગર કહે એ જ આજ્ઞા કરે છે. આ પ્રમંથમા ગમે
તેટલો ક્રોધ ચઢ્યો હોય છતાં યુધિષ્ઠિરની મહત્તા ન ઘટાડવાની એની ચિતા દેખાયા વિના
રહેતી નથી.

યુગ્મવાસનો સમય હવે પાસે આવતો જાય છે જન્મથી જેણે કે કામ કર્યું નથી
એવી દ્રૌપદી ક્યુ કાર્ય સ્વીકારશે એની પાડવોને શીકર થાય છે પણ સમયને ઝાળખનારી
આ માની સ્ત્રી જરાએ સંકાય વિના મૈરન્દ્રિનું કાર્ય સ્વીકારે છે, અને પાડવો વિરાટનગર
પ્રતિ જાય છે. ગણી સુદેષ્યાને દ્રૌપદીને જોતા થયેલી ચકા કે " આને જોઈને રાજા કદાચ
મને મુકી દેશે " એ કાણુ કહેશે કે અરથાને હતી ? દ્રૌપદી છપ્પે તો એની શક્તિપાશમા
ન સપડાય એવો નર વયુધરાના છેડા પર કોઈ વસતો ન હતો. એ ન છપ્પે તો શકું
સામર્થ્ય પણ એને મોહ લિપ્તવચન સમર્થ ન હતું દ્રૌપદી " પાંચ ગાધર્વો માગ પતિ છે

અને મારી રક્ષા કરે છે," એમ કહી ત્યાં રહે છે રાણી સુરેષ્ણાએ જ્યાં જોણી તો ખરી કે દ્રૌપદીને આ રીતે જોળખતી નથી.

સુરક્ષિત સૌદર્થ ગ્રેગ્યુ અપે છે. અરક્ષિત સૌદર્થ જોઈ માનવની પાશવવૃત્તિ ઉત્કેરાય છે અગ્નિની માફક સૌન્દર્ય પણ સુખ અને દુઃખ બન્ને લાવે છે જે સૌદર્થ દ્રૌપદીની સત્રાતી તરીકેની શોભામા વધારે કરતું તે તેની અસહાય અવસ્થામા ને દાસીપદમા એના કષ્ટો વધારવાનું સાધનબૂત થયું. ગમે તેવી બળાન હોય તોયે સ્ત્રી જાત, તેની પાછળ કોઈ પુરુષનું રક્ષકમણ ન દેખાય તો તેને સન્માનવાનો ધર્મ કોણ જાણે કેમ ઘણી વાર પુર-પત્નિતિ ભુલી જાય છે અસહાય અને અરક્ષિત દેખાતી દ્રૌપદીને પણ તેમ જ થયું. એને જોઈને ક્રોધક્રોધ પાશવવૃત્તિ જાગી. રાણી સુરેષ્ણાએ ભાઈના પક્ષ લઈ તેનું દુઃખ નિવારવા દ્રૌપદીને મદિરા લેવાને બહાને મોકલી. દ્રૌપદી તેનો તિરસ્કાર કરી સભામા દોડતી ફરીઆદ કરવા આવી, પણ રાજાના દેખતા ક્રોધકે દ્રૌપદીને કેશ પકડી મારી. દ્રૌપદીનો ક્રોધ આ વખતે સમાતો નથી. યુધિષ્ઠિર અને બીજા બન્ને ત્યાં હાજર હતા પણ કંઈ કરી શકતાં નથી રાજા અસહાય સ્ત્રીના પક્ષ લઈ ન્યાય આપવાને બદલે બળવાન ક્રોધકને કે પણ કહેવા અસમર્થ થાય છે. દાસદાસીઓની નીતિ અનીતિની કીમત તો અત્યારે પણ ક્યાં અંકાય છે ? ઇન્દ્રપ્રસ્થની મહારાણી આ અપમાનને કેમ સહી શકી હશે તે તો તેના અતરાતમા જ જાણે "

દ્રૌપદીને પાડવોની નિર્મળતા આ વખતે ઘણી જ સાથે છે. એ જાણે છે કે શાંતિના અવતાર યુધિષ્ઠિર કે ગણુગ્રીવાજ અર્જુન આ વખતે ઉત્કેરાઈ એની વહારે ચઢ્યા કે વેર લેવા નીકળવાના નથી, અને ક્રોધક જીવે તો એના સળગતા આત્માને એક ક્ષણની શાંતિ પણ મળવાની નથી. બળવાન બીમના સ્વભાવ અને બળ બન્ને પર ગદા રાખી એને સુતેલાને ને એના સુતેલા સ્વભાવને તે જગાડે છે દ્રૌપદીનો એ વખતનો શોક ખરે-ખર હૃદયને હલાવે એવો છે.

બીમને હાથે ક્રોધકે મરાયાની કથાનાં સળધ દ્રૌપદીના કોઈ વિશિષ્ટ ગુણ સાથે સળધ ધરાવતો નથી એટલે એ વીશે વધારે વિગતમા આપણે નહીં ઉતરીએ.

રાણી સુરેષ્ણાના અત પુરમા સૈરન્દ્રિયનું સ્થાન સામાન્ય દાસીઓ કમતા ધણુ ઉચ્ચ પ્રકારનું હોય જોઈએ ઉત્તરકુમાર " સારથિ વગર મુદ્દે કેમ ચડાય " એમ વિભાસણુમા પડે છે, ત્યારે અર્જુનના સૂચનાથી દ્રૌપદી એને જૂહતલાને સારથિ તરીકે લઈ જવા ભવા-મણુ કરે છે એના કટાકટીના સમયમા જેના અભિપ્રાયની ભાગ્યે જ કીમત હોય એવી દાસીની સલાહ ઉત્તરકુમાર માન્ય રાખે ખરે ? અને તે પણ જૂહતલાનું અર્જુન તરીકેનું જોળખાણુ તો ઉત્તરકુમારને પછીથી થાય છે. દ્રૌપદીની કહેવાની રીતમા પણ દાસત્વનો અશ પણ જણાતો નથી.

આ પ્રસંગ પછી દ્રૌપદી ઉદ્યોગપર્વમા કૃષ્ણ ચિષ્ટિનું કહેણુ લઈ જાય છે ત્યાં દેખાય છે સદેવેન સિનાય સર્વ પાડવો-બીમ અને અર્જુન સુદાત બનતા સુધી શાંતિ કરાવવાનો

આમહ શ્રીકૃષ્ણને કરે છે. ભીમના નિર્જળ વચનો સાંભળીને તો શ્રીકૃષ્ણને પણ આશ્ચર્ય થાય છે. પણ માત્ર દ્રૌપદી જ યુદ્ધની ખરેખરી આતુરતા દેખાડે છે. આ પ્રસંગે ખરેખર એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે આ સ્ત્રી ન હોત તો મહાભારતનું યુદ્ધ મંડાન નહીં, અને મંડાત તો જીતાત નહીં. શોકયુક્ત યજ્ઞેલી દ્રૌપદી ભીમસેનને અત્યંત શાંત થએલો જોઈ આંખમાં આંસુ આણીને કહે છે કે, “હે મધુસૂદન ! જે રીતે જળ કરી અમાલ્ય સહિત ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રે પાંડવોને રાજ્યપ્રષ્ટ કર્યા છે તે બધું તમે જાણો છો.....યુધિષ્ઠિરે ‘પાંચ ગામ અમને આપો’ એમ દુર્યોધનને તથા તેના સંબંધીઓને કહેવરાવ્યું પણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! સંધિને ઇચ્છનાર યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય સાંભળીને પણ દુર્યોધનને તેમ કર્યું નહીં. માટે હે શ્રીકૃષ્ણ ! રાજ્ય આપ્યા વગર કદી દુર્યોધન સંધિ કરવા ઇચ્છે તો તેમ તમારે ત્યાં જઈ કપારેય કરવું નહીં. હે મહાબાહો ! સંજય સહિત પાંડવો કોપેલા ભયંકર દુર્યોધનના સૈન્ય સામા ઉભા રહેવા સમર્થ થશે. તેમને વીશે સામ તથા દામે કરી કોઈ પણ અર્થ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી, માટે તેમને વીશે તમારે દયા કરવી નહીં. જે શત્રુઓ સામ તથા દામે કરી શાંતિ ન પામે તેમને વીશે તો દંડનો જ ઉપાય કરવો.”.....વળી કહે છે કે, “હે કેશવ ! મારા સરખા સ્ત્રી ‘પૃથ્વીમા કોણ છે ? દુષ્ટની કન્યા વેદિના મધ્યમાં ઉત્પન્ન થએલી ધૃષ્ટદ્યુમ્નની બહેન, તમારી પ્રિય સખી અજગીઠના કુળમાં પ્રાપ્ત થએલી, મહાત્મા પાંડુરાજાની પુત્રવધુ અને તેજે કરી પાંચ ઇન્દ્ર સરખા પાંચ પાંડવોની પત્ની, એવી હું છું. તે પાંડવો દેખતે છો અને તમે વિદ્યમાન છો મારા કેશ તણાયા, અને સભાના મધ્યમાં કલેશ પામી. ખાંચાલ રાજાઓ, વૃષ્ણિઓ અને પાંડવો જીવતે પાપિષ્ઠોની દાસી થઈ સભામાં હું ઉભી....હે કૃષ્ણ ! ભીમના બળને અને અર્જુનના ધનુષ્ય ધરવાને ધિક્કાર છે, નહીં તો એવું કામ કરી દુર્યોધન બે ધડી પણ જીવે ? હે કૃષ્ણ ! હું તમારે અનુગ્રહ કરતા લાયક હોઈ અને મારા વીશે તમને દયા હોય, તો ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો ઉપર તમારે પ્રભુ કોઈ કરવો.” જરા વારે કરી દ્રૌપદી પોતાના સુંદર કેશપાસને હાથમાં લઈ શ્રીકૃષ્ણને દેખાડતા આંખમાં આંસુ આણી કહે છે કે, “હે પુંડરીકાક્ષ ! દુઃશાસનને હાથે ખેંચાયેલા આ કેશપાશ તમે જુઓ. તેણે કેવો ખેંચે છે ? સંધિની ઇચ્છાવાળા તમારે સર્વ કાર્યને વીશે એને પણ પાદ રાખવો. હે શ્રીકૃષ્ણ ! કદી ભીમ અને અર્જુન કૃપણતાને લીધે સંધિની ઇચ્છા રાખતા હોય તો મહારથિ પુત્રો સહિત જુદા એવો મારો પિતા, અને અભિમન્યુને આગળ કરી મારા મહા પરાક્રમી પાંચ પુત્રો કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરશે. હે શ્રીકૃષ્ણ ! જ્યાં સુધી પાપી દુઃશાસનને હાથ સારી રીતે કપાયેલો તથા રજથી જોડેલો હું ન જોઈ, ત્યાં સુધી મારા હૃદયને કેમ શાંતિ વળે ? પ્રદિસ અગ્નિની માશક હૃદયમાં કોઈ રાખી વાટ જોતા અને તેર વર્ષ વીતી ગયા. તમે આ ટાણે ધર્મ વિચારવા જાઓ છો ખરા, પણ તેમના વચનશયથી પીડા પામતું મારું હૃદય ચીરાઈ જાય છે.” કાયરના હૃદયમાંએ સૌખ્યની ઊંજો ઉઠાજો એવાં દ્રૌપદીનાં આ વચનો સાંભળતા એના પ્રિયસખા શ્રીકૃષ્ણના અંતરમાં શું થયું હશે ? આ પ્રતાપી સ્ત્રીના વેગ આગળ પાંડવો પણ નિરુત્સાહી જેવા જણાય છે. માત્ર શ્રીકૃષ્ણ સરખા પુરોહિતમ જ એને તો ધૈર્ય આપી શકે છે.

શ્રીકૃષ્ણ રડતી દ્રૌપદીને કરે છે કે, “હે ! દ્રૌપદી ! થોડા વખતમાં તું કૌરવોની સ્ત્રીઓને રડતી દેખીશ. હે બીજા જેમની ઉપર તું કોઈ થએલી છે તેમની

સ્ત્રીઓ પોતાના બંધુઓ મરવાથી જે રીતે તું રહે છે તે જ રીતે થોડા વખતમાં શેશે. હું, પોતે યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી ભીમ, અર્જુન, નકુળ, સદેવ સહિત એ કામ કરીશ. કાળે કરી થાકી રહેલા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને મારાં વચનો નહીં સાંભળે તો નાશ પામી પૃથ્વી ઉપર શપ્ત કરશે, અને જ્ઞાન અને શૃંગારો તેમને ખાસ. હિમવાન પર્વત ચલાયમાન થાય, પૃથ્વીના શત કટકા થાય, કે કદી નક્ષત્ર સંહિત સ્વર્ગ પડે તોપણ મારું વચન મિથ્યા થાય નહીં. હું આ સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું માટે હવે તું રહતી મોં. શત્રુ સંહિત થએલા લક્ષ્મીયુક્ત પતિને તું થોડા વખતમાં દેખીશ.” (ઉલ્લાસ પર્વ-અ-૮૨) શ્રીકૃષ્ણ વિના આટલા વિશ્વાસથી આવું આશ્વાસન આપવાની બીજાની છાતી ચાલે નહીં અને દ્રૌપદી વિના માત્ર સખાભાવથી આટલો હઠક શ્રીકૃષ્ણ ઉપર બીજી કોઇ સ્ત્રીથી થાય નહીં.

દ્રૌપદી અને કૃષ્ણ વચ્ચે એક પ્રકારના-જેને અંગ્રેજીમાં ‘Comeraderi’ કહીએ તેવા સાહચર્યની ભાવના છે, અને તે બંનેમાં પુરુષત્વ અને સ્ત્રીત્વ જેને આપણે ‘Superman’ અને ‘Superwoman’ કહીએ તેવું-લેકેટર પ્રકારનું છે. સાધુતા અને અસાધુતા માપવાનું નીતિનું સામાન્ય ધોરણ એ બંનેને માપવાને માટે નકામું યથા પડે છે. એ બંને કાયદામાં બધાએલા નથી, પણ કાયદાએને બનાવનારા છે. બંને યોદ્ધામતના બહેનમાં હોડતાં નથી પણ તેને દોરે છે. એ બંનેનું વ્યક્તિત્વ સૌથી પ્રથમ સ્થાન ન મળે એવી કોઇ પણ સ્થિતિ કે પદવી સ્વીકારવાની ના પાડે છે. પરસ્પરની આવી સામાન્ય વિશિષ્ટતાઓથી જ બંને પરસ્પરને આકર્ષે છે.

ગોપીઓની ભક્તિમાં પ્રેમ અને ભક્તિ છે, પણ સમાનતા નથી. દ્રૌપદી સાથેના શ્રીકૃષ્ણના સખ્યધા સખ્યભાવની સમાનતા છે. શ્રીકૃષ્ણ જેવા પુરુષનું, હૃદય પ્રિયતમાઓના મનોરથો પુરવા સદા તત્પર રહે છે, પણ આદેશ અને પ્રેરણાની આકાંક્ષા તો એ સદા દ્રૌપદી જેવા જ્વલંત સ્ત્રીત્વ પાસેથી જ કરે છે. પત્નીઓની ઇચ્છા પુરવામાં તેને ભત્રીંના આનંદ દેખાય છે, પણ સખીના આદેશ ગ્રીહવા અને તેની સાથે સ્વમાં જોવાની તેના હૃદયની ઉંડી અભિલાષા સ્પષ્ટ જણાય છે. બદારની દુનીઆ માટે સ્નેહ કે સત્તાના રાખેલા બખ્તર વિના એને એના સ્વરૂપે જુએ અને ઓળખે, એની મહત્વાકાંક્ષાઓને વિનયગીતથી ઉત્સાહ અર્પે અને એની નિર્બંજતાઓને એ નિર્બંજતા ખાતર જ ચાહે અને ભાવભીના હૃદયના લાડથી પ’પાળે એવી સખી પામવાની આકાંક્ષા કયા સાચા પુરુષને નથી થતી, અને કયું સાચું સ્ત્રીહૃદય એવા પુરુષની ઐત્રી પામવા તલસતું નથી ?

એક પ્રશ્ન કદી આપણને બહુ આર્થ નહીં લાગે એવો છતાંયે થયા વિના રહેતો નથી. દ્રૌપદી અને શ્રીકૃષ્ણ પરસ્પ્રમા હોત તો ? શ્રીકૃષ્ણની મહત્તા આજ છે એથી કદાચ વધત નહીં, પણ ત્રિશ્ણુઓના અને કુરુકુળના વિનાશક ભાવિને જલ્દે મહાભારતની કથા કેં જુદી જ રીતે લખાત નહીં ? એ બંને વિનાશના દ્વેષને જલ્દે ભારતવર્ષને વધારે બળવાન અને વધારે સુગઠિત મુખી જવામાં શક્તિમાન થાન નહીં ? ‘હોત તો’ એ શબ્દમાં જગતની શી શી અજુસરજી ભાવનાઓ અને બીનાઓના ટંકાર ગ્લો છે એ કોણ કદી શકે ?

પાડવો પામે આ કુળનાશક યુદ્ધ કરાવવું યોગ્ય હતું કે નહીં એ એક બીજને પ્રશ્ન છે. કુરુઓના અપમાનનો બદલો લેવાને ઇચ્છતા પાચાલ દેશના દુષ્ટ રાજાની તે પુત્રી હતી અપમાન પામેલા પાડવોની તે પત્ની હતી અગત અપમાનથી દુઃખાવથી તે સ્ત્રી હતી. ભારતવર્ષના ચક્રવર્તીપદની આકાંક્ષા ધરાવનાર રાજાઓને વિજય ન મળવા દેવાની દૃઢ ઇચ્છાવાળા રાજ્યદારી નીતિનિપુણ શ્રી કૃષ્ણની તે સખી હતી, અને કાયગતા જેના સ્વભાવમા ન હતી - એવી દ્રૌપદી યુદ્ધની ઇચ્છા ન ગમે તો જાની રાણે ? એના જન્મ, મંસ્કાર અને સ્વભાવ ત્રણેથી એ યુદ્ધની દેવી જ નિર્માણ ચર્ધ હતી એના જેવા સંયોગોમા, એના જેવી સ્ત્રી બીજી મળાદ આપી જ કેમ શકે ?

આ પછી તો ઘણા બનાવો બને છે. કૃષ્ણ વિદિ લઇને જાય છે અને નિષ્કુળ થઇને પાછા આવે છે, અને મહાભારતના યુદ્ધના મોરચા મડાય છે. અદાર દિવસ સુધી ભોહીની ધાગ અવિરતપણે કુરુક્ષેત્રમા વહે છે આ બધામા દ્રૌપદીની સીધી હાજરી કોઇ સ્થળે કેખાતી નથી, પણ છતાં એનું વ્યક્તિત્વ અદ્વત્ય રહી એ બધાને વીંટવું હોય એવું બાન સદાયે રહ્યા જ કરે છે આખા મહાભારતમા શ્રી કૃષ્ણ અને દ્રૌપદી એ બંને જ એવી શક્તિઓ છે કે જેમની ઇચ્છાશક્તિ કશાથી ને ક્યારેય થાકતી નથી પોતાનું સાધ્ય સાધવાને એ ગમે તેવા સાધન વાપરતા અચકાની નથી એ બંને માત્ર એમના ધ્યેયને જ જીવે છે. એ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવામા નડતી ન્હાની મ્હોટી કોઇ આડબીલીઓની એમને દગ્ધાર નથી, અને સાધનો શુદ્ધ જ હોવા જોઇએ એવીએ એમને પગવા નવી

યુદ્ધ દરમ્યાન દ્રૌપદીની હાજરી બહુ ન લાવવામા કવિએ પણ એક પ્રજારત્ન ઔચિત્ય જ વાપર્યું છે. ગમે તેવી સખલ સ્ત્રી જાતનેયે યુદ્ધ જેવા અમાનુષી કાર્યની વચ્ચે આણુતા કે સાક્ષીભૂત બનાવના રસવૃત્તિનો ક્ષય થાય છે, અજ્ઞેય ઇચ્છાશક્તિવાળા દ્રૌપદીના અતરનેા કેમળ ભાગ, યુદ્ધને આવશ્યક અને ધર્મ્ય માન્યા છતાયે, સંહારને જોતા જશ્વર કમકમ્મો હશે એમ આપણને માનવાનું મન થયા વિના રહેતુ નથી

યુદ્ધ પછી અશ્વત્થામાએ કરેલા રાત્રિચંદાર વખતે જ દ્રૌપદીથી આ પડદો પખાતો નથી. પુત્રો અને સ્વજનોના ક્ષાત્ર ધર્મ વિરુદ્ધ થએલો સહાગ જોઇએ અતરાતમા કંકળા ઉઠે છે, અને એ અશ્વત્થામાને મરેલો જોયા વિના અત્ર ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે આવેશથી ધર્મરાજને મહેણુ માર્યા વિનાયે એનાથી રહેવાણુ નથી કે, “હવે પુત્રો વગર તમે રાજ્ય ભોગની સુખી યાઓ ” આ વખતે પણ બીમ અને કૃષ્ણથી પ્રેરાએલો અર્જુન એની સહાયતા કરે છે અને અશ્વત્થામા સાથે ઘેર યુદ્ધ કરી એના માથાનો મણિ લઇ આવે છે. આ બધામા કૃષ્ણની એક ખુમી દેખાયા વિના રહેતી નથી દ્રૌપદીનું પ્રિય કાર્ય કરવાનું હોય સારે શ્રી કૃષ્ણ બનતા સુધી તો અર્જુન કે બીમ પાસેજ કરાવે છે, અથવા કરાવાનો દેખાવ કરે છે. એમનાથી ન બને ત્યારે ન છુટકે જ એ સીધી રીતે કાર્યમા એકલા ઉતરે છે સ્ત્રીના મિત્ર થવા ઇચ્છનાર પુરુષે તે સ્ત્રીના પતિના મિત્ર થવાની સભાજી પ્રથમ લેવી એ સૂત કૃષ્ણ જેવા ચતુર નરને અજ્ઞાત કેમ હોઇ શકે ?

યુદ્ધ પછી દ્રૌપદીનું સ્વયન બહુ યોડા જ પ્રસંગોમા મહાભારતકાગ કરે છે. કણ્વના મૃત્યુથી યુધિષ્ઠિરને થએલા સ્મશાનપ્રેરાગ વખતે યુધિષ્ઠિ સન્માસ લેવાને નિશ્ચય કરે છે

ત્યારે સર્વની સાથે દ્રૌપદી પણ તેમ ન કરવા તેમને વિનવે છે. અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતી વખતે પાંડવોની સહધર્મિણી રૂપે અને ઐશ્વર્યનું દર્શન કરાવતી એને આપણે જોઈએ છીએ, અને ઉત્તરની ગર્ભરક્ષા કરવા મધુસૂદનને એ પ્રાર્થે છે.

દ્રૌપદીનું છેલ્લું દર્શન પાંડવોની સાથે હિમાલયમાં તપ કરવા જતાં થાય છે. અશ્વનું પર એનો વધારે પક્ષપાત હતો એ વાત મહાભારતકારને છેલ્લે સુધી ખટકતી લાગે છે, અને એ પાખને સાર સર્વથી પહેલાં એનો દેહ પડે છે એમ ધર્મશાસ્ત્રને મુખે એ કહેવરાવે છે. પુરુષહૃદયની ઇર્ષ્યાને એમાં અંશ હશે ખરો ?

આ અહ્યુત ઝીનો જન્મ અને મૃત્યુ બન્ને એના વ્યક્તિત્વની માફક સૌથી જુદી રીતેજ થયાં. એનામા સૌંદર્ય હતું ને શક્તિની વાહના હતી, એનામા બળ હતું ને બળવાનને આકર્ષવાની શક્તિ હતી, એનામાં ગર્વ હતો અને ગર્વને સંતોષવાની તાકાત હતી, એનામા ખુદ્દિ હતી અને તેનો ઉપયોગ કરવાની આવડત હતી, એનામા સૌંદર્ય હતું ને તેને શયુ-ગારવાની એનામાં કળા હતી.

એને સમંધ ઝોળખતા ને રાહ જોતા આવડતું, એને ધીરજ રાખતાં ને બદલો વાગતાં આવડતું, એને સ્વાશ્રયી થતા ને પ્રસંગ ઝોળખતાં આવડતું, એને સેવા સ્વીકારતાં ને સંભારી રાખતા આવડતું.

બલ એ એનો મહામંત્ર હતો. તેજસ્વિતા એના સ્વભાવમાં હતી. શક્તિ એના હૃદયમાં હતી. મદ એની દૃષ્ટિમા હતો.

મહાન પદને માટે એ સર્જાઈ હતી; મહાજનોની એ ભિન્ન હતી; એના સંબંધથી મદતા પમાતી; એના સંબંધી મહત્તા કેળવાતી.

જુની આર્યાવર્તની ઐસુષ્ટિમા જ્યોતિર્ભાયામાં સવિતા સરખી જ્વલંત અને તેજસ્વી એ સદાયે પ્રકાશશે.

૯ કાવ્યકળા.

(લેખક:-રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.)

‘ નિરંકુશાઃ કવયઃ । ’ એવું જે ધણી વાર કહેવામાં આવે છે તે જો સર્વથા સારું હોય તો તો કાવ્યવિષયક પ્રવૃત્તિને કળાનું નામ આપવું અને કળા તરીકે એ વિષયની ચર્ચા કરવી એ ઉભય અસ્થાને છે; કારણ કે અમુક નિયમો જ્યાં સચવાતા નથી, અમુક ધોરણ જ્યાં સ્વીકારાતું નથી, અમુક આદર્શ જ્યાં લક્ષમાં રખાતો નથી, ત્યાં કળા નામને શોભે એવી રચના હોતી નથી; ત્યાં કળાસિક સત્જનોની ગુણદોષ પરીક્ષણ-શક્તિને માટે અવકાશ હોતો નથી; ત્યાં કળાજન્ય લોકોત્તર આનન્દની પ્રાપ્તિને સંભવ હોતો નથી. કવિઓની પ્રવૃત્તિમાં જો કેવળ નિરંકુશતા જ સમાતી હોત, તો કાવ્યની કૃતિઓને કદી કળાની કૃતિઓ ગણવામાં આવત નહીં અને કાવ્યની કળા સમ્યન્ધી કોઇ પણ પ્રકારના વિવેચનને માટે અવકાશ રહેત નહીં.

ત્યારે “ નિરંકુશાઃ કવયઃ । ” એ વચનમા કંઈ પણ સત્ય સમાયલું છે કે નહીં, અને હોય તો તે શું છે તેનું આપણે અન્વેષણ કરીએ. એ તો ઉઘાડી વાત છે કે નિત્યના લૌકિક વ્યવહારમાં આપણે જે જે પ્રવૃત્તિ આદરીએ છિયે તે તે પ્રવૃત્તિમાં આપણને અમુક મર્યાદામાં રહેવું પડે છે. એ વ્યવહારને અંગે જે જે વિચારો આપણા હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે તે આપણી તથા ઇતર જનોની પ્રવૃત્તિઓના પરિણામ રૂપ અને તત્ત્વપ્રવૃત્તિના સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો દ્વારા થયેલા સુખદુઃખાદિ અનુભવના રૂપ રૂપ હોય છે. એ વિચારો આપણા લૌકિક લાભલાભની મુદ્દા ગણનાઓથી દૂષિત થયેલા હોય છે. એ વિચારો આ વિશાળ વિશ્વના અમુક સાંકડા પ્રદેશના અલયઝલય થયેલા દર્શનથી જ બંધાયા હોય છે. એ વિચારો જગતમાં સર્વત્ર પથરાઈ રહેલી પ્રભુની સુન્દરતાને આપણી આગળ કોઈ અલૌકિક પ્રભાવથી રજુ કરનારા ફિરસ્તાને અભાવે વસ્તુ માત્રનું ઉકું અને સાચું દર્શન કરાયા વગરના બંધાયા હોય છે. એ વિચારોમા રૂંધાઈ રહેલા આત્માને ચિરકાલીન આનન્દની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. એ વિચારોના વમળમાંથી આધા ખસીને કોઈ દૂર દૂરના ઉજ્જવળ પ્રદેશ તરફ જવાને એ તલસે છે. એ વિચારોના ગુંગળાવી નાંખતા વાતાવરણથી વેગળા જઈને, સધળા ‘ હુનિયાદારીની ખટપટોને તિલાંજલિ આપીને કોઈ વધારે વિશાળ, કોઈ વધારે તેજસ્વી, કોઈ વધારે પવિત્ર, કોઈ વધારે ખુશ્કી ભૂમિઓમા સ્વતંત્રપણે પિહરવાને એ તકની રહે છે. એ દિવ્ય ભૂમિઓના અલૌકિક દર્શન કરાવનાર સ્વર્ગીય ફિરસ્તો તે કળાવાનું.

કવિ તરીકે, ચિત્રકાર તરીકે, ગવૈયા તરીકે, શિલ્પી તરીકે એમ અનેક સ્વરૂપે એ સ્વર્ગીય ફિરસ્તો આપણી આગળ આવીને બેઠો રહે છે, અને હુન્યવી વ્યવહારનાં જડ બન્ધનોમાં જકાદાય ગયેલા આપણા આત્માને આસપાસના ગોઝારા વાતાવરણથી છૂટો કરી, પોતાની કંપના રૂપી બહુરંગી પાંખો પડે ઉડે ને ઉડે બેઠો એ ફિરસ્તો આપણને કોઈ

નનના અને રણિયામણા પ્રદેશોમાં લઇ જાય છે અને આપણને અસૌકસિદ્ધિ આનન્દનો આસ્વાદ કરાવે છે એ આસ્વાદ આપવાની શક્તિ ઠળાવાનું આ એની 'નિરકુશતા' ને લીધે આવે છે, વિશ્વને સત્ય સ્વરૂપે નિહાળવામાં અતરાપરૂષ થઇ પડનારા જમતના કૃત્રિમ વ્યવહારોની ભળમાંથી છૂટીને કલ્પનાના ભળ વડે કરીને ઉન્નત પ્રદેશોમાં વિહરવાની અને વસ્તુનું યથાર્થ દર્શન ભલે કરીને અન્યને કમવડાની કળાવાનોની જે અદ્ભુત શક્તિ તે જ તેઓની 'નિરકુશતા'.

આ અર્થમાં જ નિરકુશતા કલ્પન એમાં વચનો આપણે વાપરી શકીએ. આ દૃષ્ટિથી જ 'ભ્યા ન પહોચે રવિ ત્યા પહોચે કવિ' એ કહેવતની યથાર્થતા આપણે સમજી શકીએ આ વિચારથી જ કળાવાનના વ્યાપારમાં કલ્પનાની શક્તિ કેવો આગળ પડતો ભાગ ભજવે છે તે આપણે સમજી શકીએ કાવ્ય કળાના ઉપાસકની કૃતિમાં કલ્પનાનું જે ખજ સગીન અને સર્વવ્યાપક દોષ છે તેના વિષે જગદ્ગચ્છર કવિ શેક્સપિયરે પોતાના એક નાટકમાં એક પાત્રને મુખેથી નીચે પ્રમાણેના ઉદ્ગારો કહ્યા છે -

"The poet's eye, in a fine frenzy rolling,
Doth glance from heaven to earth, from earth to heaven,
And as imagination bodies forth
The forms of things unknown, the poet's pen
Turns them to shapes and gives to airy nothing
A local habitation and a name"

(પ્રેરણા વડે દેહીઅમાન થતી કવિની દૃષ્ટિ આકાશથી પૃથ્વી સુધી, પૃથ્વીથી આકાશ સુધી ફરી વળે છે અને જે વસ્તુઓ અસાત છે તેને કલ્પના જેમ જેમ ઘાટ આપતી ભ્રમ છે તેમ તેમ કવિની કલ્પના તેને મૂર્ત સ્વરૂપ રજુ કરે છે અને જે કેવળ હવાઈ શબ્દતા છે તેને અમુક સ્થાનિક નિવાસ અને અમુક નામની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.)

આ પદ્ધતિઓ વડે સમગ્ર શૈલીમાં કવિના કલ્પનાવ્યાપાર વિષે સૂચન કરવામાં આવ્યું છે પણ તેની સાથે ધ્યાનમાં રાખવું જરૂર છે કે એક પાત્રને મુખે તેના સ્વભાવને અનુકૂળ ઉદ્ગારો કવિએ કહ્યા છે તેમાં કવિના પોતાના વિચારોનું જ પ્રતિબિંબ પડેલું છે એવું માનવાની સામાન્ય છતાં મબીર ભૂલ આપણે કદી જોઇએ નહીં 'જે વસ્તુઓ અસાત છે,' 'જે કેવળ હવાઈ શબ્દતા છે' તે કવિના કલ્પનાવ્યાપારનો વિષય છે એ વિચાર શેક્સપિયર, જેની કૃતિઓમાં કુદરતની સત્ય વસ્તુઓનું જ યથાર્થ પ્રતિબિંબ પડેલું જોવામાં આવે છે અને જેણે શબ્દતા ઉપર પોતાનો કલ્પનાવ્યાપાર ચલાવ્યો છે એવું કદી કદી શકાય તેમ નથી, તેના પોતાનો હોય એવો સભવ નથી.

સૌન્દર્યમૂર્તિ પ્રભુની રચેલી આ સૃષ્ટિમાં સ્થળે સ્થળે જે સૌન્દર્ય દસરી રજુ છે તે જ કાવ્યકળા અને ધર્તર કળાઓના ઉપાસકોના વિષય છે સત્ય, સાધુતા, અને સૌન્દર્ય એ માનવકલ્પના ઉડામાં ઉડા ભાવો છે વિશ્વના પટ ઉપર પથરાઇ રહેલા અને વેદની વાણી સમા એ અચળ અને શાશ્વત ભાવો સર્વ જ પોતાની સૌરભ ફલાની રહ્યા છે એ ભાવોને

કળાવાન પોતાની કંપનાશીલ દૃષ્ટિથી જોઇ શકે છે, એ ભાવોને પોતાના સ્થિતિકસમા નિર્મળ હૃદય વડે એ ઝીલી શકે છે, એ ભાવોને મૂર્તિમત સ્વરૂપ આપીને જગતના જડ નયનોની આગળ એ ધરી શકે છે એ ભાવોમા “શૂન્યતા” નથી. એ ભાવોમા ઉપલક્ષ્યાપણું નથી એ ભાવોમા હવાઇ સ્વપ્ના નથી, પણ એમા પરમાર્થ સમાયલો છે કુશળ કળાનાનો એ પરમાર્થને પ્રકટ કરનારા છે, અને એમા જ તેઓનું ગૌરવ સમાયલું છે ‘કુસુમભાળા’ની

‘અરે બહાલા’ સ્વમા, સકળ ટુંગ એ તો કવિપણા”

એ પદ્ધતિમા દર્શાવાયેલો વિચાર ‘કવિત્વને ભ્રમાત્મક માનનાર’ પ્રાકૃતજનનો છે, વિદ્વાનો કે કળારસિકોનો નથી “હિચા પ્રકારનું સત્ય જોનાર તથા દેખાડનાર” કવિઓ અને ઇતર કળાવાનોનો કળાવ્યાપાર અસત્ય ઉપર, ‘સ્વપ્નાઓ’ ઉપર, કે ‘શૂન્યતા’ ઉપર ચાલતો નથી, પણ સત્ય એ જ એઓની પ્રવૃત્તિનો વિષય છે જે સત્ય પ્રાકૃત જનોની સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જોઇ શકાતું નથી, જે સૌન્દર્ય દુનિયાદારીની ખટપટોમા ગુચવાઇ ગેલેલા પામર પ્રાણીઓથી નિહાળી શકાયું નથી, તે સત્ય અને તે સૌન્દર્ય કાવ્યકળા અને ઇતર કળાઓના ઉપાસકો પોતાની કંપનાના બળ વડે તીવ્ર ચચી દૃષ્ટિથી જાતે જોઇ શકે છે અને અન્યને જોવડાવી શકે છે

આ પ્રમાણે કળાવાનની કંપનાનો વ્યાપાર અસત્યવિષયક, ભ્રમાત્મક, કે સ્વપ્નસદૃશ નથી, પણ સત્યવિષયક, યથાર્થ જ્ઞાન આપનારો, અને પરમ તત્ત્વનું દર્શન કરાવનારો છે કંપના એટલે જોની બનાવટ કરવાની શક્તિ નહીં, પણ વિશ્વનું સાચું સૌન્દર્ય નિહાળીને તે અન્યને નિહાળાનવાની શક્તિ મોઢ કોઇ વખત કળાવાન પોતાની એ કંપનાશક્તિ વડે આ વિશ્વમા ક્યાઇ પણ ન જણાતી એવી નવીન સૃષ્ટિ પણ ઉભી કરે છે, પરન્તુ તે જવ દલે જ, અને એવી નવીન સૃષ્ટિ એ જ્યારે ઉભી કરે છે ત્યારે પણ ધૃશ્વરની રચેલી સૃષ્ટિથી એ કદી વિમુખ થતો નથી એ સૃષ્ટિને એ પોતાના નમૂના તરીકે સ્વીકારે છે, એ સૃષ્ટિનું એ પોતાની કૃતિમા અનુકરણ કરે છે, એ સૃષ્ટિમા પળાતા કુદરતી નિયમોને એ ધ્યાનમા રાખે છે, અને પોતાની રચેલી નવીન સૃષ્ટિમા પણ તેને અનુસરતા નિયમો ધડવાની એ ખાસ ઝાળજી રાખે છે આ પ્રમાણે કળાવાનની કળાપ્રવૃત્તિમા કુદરતનું અનુકરણ કરવામા આવતું હોવાને લીધે એની કૃતિઓ વિદ્વજનનોને અને કળારસિકોને ક્ષોભનું કારણ બાપે એવા અસબરના દોષમાથી મુક્ત રહે છે

આ પ્રમાણે કળાઓ, જે માનવીના હૃદયમા રહેલી સૌન્દર્યની ભાવનાને મૂર્તિમત સ્વરૂપ આપનારી પ્રવૃત્તિઓ છે, તેમા કુદરતનું અનુકરણ કરવામા આવતું હોવાથી એ પ્રાણ્યોને ‘અનુકરણ પ્રનારી કળાઓ’ પણ કહેવામા આવે છે પરન્તુ ધ્યાનમા રાખતુ વાસ્તવ છે કે જેને તે વસ્તુ લાઇ તેનું અનુકરણ માત્ર કરવું એ કદાચ કળાનો વ્યાપાર નથી

અમુક વસ્તુના પૃથક્ પૃથક્ અન્યવેા લઇને તેનું સવિસ્તાર વર્ણન આપવું, અમુક વૃત્તાન્તની ઝીણામા ઝીણી વિગતો યથાર્થ નોઢધવી અમુક વ્યક્તિના સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ લક્ષણો આપવા એમલા વ્યાપારમાત્રથી કદાચ કળાની કૃતિ નિષ્પન્ન થતી નથી પણ વસ્તુના અતસ્તત્ત્વને

નિહાળવું, વૃતાન્તના ઊંડા રહસ્યને સમજવું, વ્યક્તિના ખાસ સ્વભાવને ઓળખવો અને તેનું એવું પ્રભાવશાળી નિરૂપણ કરવું કે જેથી તાદેશ ચિત્ર ખડુ થાય, યથાર્થ બોધ મળે, વિશ્વના સાચા સૌન્દર્યનું જ્ઞાન થાય, હૃદયને લોકોત્તર આનન્દની પ્રાપ્તિ થાય, અને એ પ્રભાવે ઊંચા અને નિર્મળ વાતાવરણમાં રહેવાથી આત્માની શુદ્ધિ તથા ઉન્નતિ સધાય એ જ કળાવાનોની કળાનો સાચો વ્યાપાર છે.

કાર્લાઇલે 'ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન' એ નામનો ગ્રન્થ લખ્યો છે તેમાં વર્ણવેલી કેટલીક સૂક્ષ્મ વિગતો યથાર્થ નથી એમ કેટલાક સંશોધકોએ ખતાવી આપ્યું છે. દાખલા તરીકે લુધને જે ગાડીમાં લઇ જવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો તેના રંગ કાર્લાઇલે વર્ણવ્યો છે તેવો નહીં પણ જુદો હતો એમ એ સંશોધકો કહે છે. સૂક્ષ્મ વિગતોની આવી ઝીણી ઝીણી બૂલો હોવા છતાં જે સમયનું નિરૂપણ કરવાનું કામ એ સમર્થ લેખકે પોતાને માથે લીધું હતું તે એણે પોતાની કશ્પનાના પ્રભાવથી એવી સચોટ રીતે કીધું છે કે તેને લીધે, એ ગ્રન્થ ગદ્યમાં હોવા છતાં આપણા હૃદય ઉપર કાવ્યના જેવી ઉડી અસર કરી શકે છે. બાણની 'દાદબરી' પણ ગદ્યમાં હોવા છતાં કાવ્યની કૃતિ સંપાદન કરી શક્યું છે તે એ કશ્પનાના પ્રભાવથી જ. કાલિદાસની રચનાઓના જે આબેહથ વર્ણનો જોવામાં આવે છે તે પણ એ કશ્પનાના પ્રભાવની જ સાક્ષી પૂરે છે, અને વસ્તુનું યથાર્થ દર્શન કરીને અન્યને એ દર્શન કરાવવાની એની ઉત્કંઠાને લીધે જ એ પ્રતિભાસંપન્ન કવિએ ઉપમાઓનો પોતાની કૃતિઓમાં છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. સૌન્દર્યની જાડી ભાવનાથી પ્રેરાઇને 'વસ્તુનું સાચું સૌન્દર્ય' જાતે નિહાળીને અન્યને નિહાળાવવું એ કામ વર્ણનના વિષય અનેથી વસ્તુને તેનાથી ભિન્ન પણ તેની સાથે અમુક અંશે સાધર્મ્ય ધરાવતી વસ્તુ જોડે સરખાવવાથી જ વધારે સચોટ રીતે થઇ શકે છે. આ કળાની સિદ્ધિને અર્થે જ એની કૃતિઓમાં ઉપમા આદિ અલંકારોનું પ્રાચુર્ય આપણા જોવામાં આવે છે, અને તેને લીધે એ મદાદકિએ એવો યથા પ્રાપ્ત કીધો છે કે ઉપમા તો કાલિદાસની જ (उपमा कालिदासस्य) એ વચન એક સામાન્ય કહેતી રૂપ થઇ પડ્યું છે.

ઉપરના લખાણ પૃથ્વી સમગ્રશે કે કળાવાનુ યવા માટે આપણી પામે કળાવાનની દૃષ્ટિ પ્રથમ હોવી જોઇએ એ દૃષ્ટિ પુસ્તકક્રિયા જ્ઞાનથી નથી આવતી, એ દૃષ્ટિ દરેક વસ્તુનું ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કરીને તેની ખારીક નોંધ રાખવાની ટેવ ખાડવાથી નથી આવતી, એ દૃષ્ટિ ક્રોધલ, કે ચન્દા, કે ભ્રમર કે પુષ્પની કળા વિષેના અન્ય કવિઓના ઉદ્દગારોને સ્મરણમાં રાખવાથી નથી આવતી. એ દૃષ્ટિ પ્રભુની કુસ્તરી બક્ષીસ છે. એ દૃષ્ટિ જેનામાં હોય તેને આપણે પ્રતિભાસંપન્ન કવીએ છીએ. એ દૃષ્ટિ વિના રચાયેલી કવિના તે કવિના નહીં, પણ માત્ર જોડણી સમજાવા

કવિની પોતાના એક કાવ્યમાં કહે છે

‘અરે’ આ સૃષ્ટિને કવિનપનથી જો પડેક તું.’

પણ વર્ષ કેપર એ પડિત વાંચના મદને વિચાર આવેલો કે કાવ્યની ઉત્પત્તિનું ખરૂં કારણ કવિના નયન કે કવિનું હૃદય! કવિના એ હૃદયની લાગણીનો આધિભાવ છે, કવિગ

એ અંતઃક્ષોભનું પરિણામ છે, કવિનું હૃદય એ કવિતાની ઉત્પત્તિનું સ્થાન છે એવું ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે. ત્યારે કાવ્યની ઉત્પત્તિનું ખરૂં કારણ કયું? કવિનું મન કે કવિતાં લોચન? આ 'લોચન મનનો ઝગડો' ક્ષણ વાર કદાચ કોઈને ખુચવે, પણ એ ઝગડો ગંભીર નથી. એ લોચન મનનો વિરોધ સાચો વિરોધ નથી, પણ વિરોધનો આભાસ માત્ર છે, કારણ કે કવિની દૃષ્ટિથી વિશ્વને નિહાળવું અને અંતઃક્ષોભ પામે એવા દામળ હૃદયથી સંપન્ન હોવું એ બે વસ્તુનું એક જ છે. કવિની દૃષ્ટિથી વિશ્વ તરફ જોવામાં આવે ત્યાં અંતઃક્ષોભ હોય જ.

આ અંતઃક્ષોભ કાવ્યકળાની કૃતિઓ નિષ્પન્ન થાય તે વખતે જ હોય છે એમ નથી, પણ દરેક કળાની કૃતિઓને સફળ કરવાને માટે એ અંતઃક્ષોભ જરૂરનો છે. જે હૃદયના ઉંડાણમાંથી નીકળ્યું હોય તે જ હૃદયના ઉંડાણ સુધી પહોંચી શકે છે. ઉત્તમ કવિઓની રચનાને તપાસો, ઉત્તમ ચિત્રકારોની છબીઓને નિહાળો. જ્યાં અંતઃક્ષોભનો અનુભવ નથી ત્યાં સત્યનું દર્શન નથી, ત્યાં લાગણીનો રણગો નથી, ત્યાં કળાની નિષ્પત્તિ નથી.

આત્મલક્ષી કાવ્યોમા એ અંતઃક્ષોભ સૌથી વધારે ઊંડો અને ઉત્કટ જણાઈ આવે છે, તેથી જ એ કાવ્યો વાચક હૃદયના ઉંડાણ સુધી વધારે ગ્રેહાક્રમી પહોંચી જાય છે અને ચિરકાળ સુધી ટપી રહે એવી અસર ઉપજાવે છે. એથી ઉલટું જ્યાં ઋતુઓનાં કે અન્ય વર્ણનોમાં ઝીણી ઝીણી વિગતોની નોંધ કરવામાં આવી હોય, જ્યાં પૃથક્કરણની રીતિ સ્વીકારાઈ હોય, જ્યાં શૃંખલાબદ્ધ દલીલો આપવાનો પરિશ્રમ લેવાયો હોય, ત્યાં હૃદયના ઉંડાણનો ક્ષોભ હોતો નથી, આ કળાવાનનો કુદરતી કળાવ્યાપાર દૃષ્ટિગોચર થતો નથી, ત્યાં કળાવાનની રચનાના સંસ્કાર બુદ્ધિના ઉપલક્ષિયા પ્રદેશો સુધી જ ફરીને પાછા ફરે છે, પણ હૃદયના ઉંડાણ સુધી પહોંચતા નથી, હૃદયમાં સચોટ છાપ પાડતા નથી, હૃદયને અવનવો આનંદ આપતા નથી.

માનવીને માનવીમાં જેટલો આનંદ મળે છે તેટલો બીજા દશામાં નથી મળતો, એ પણ આત્મલક્ષી કાવ્યોની વિશેષ સફળતાનું એક અગત્યનું કારણ છે. કાવ્યકળાની એ કૃતિઓમાં કળાવાનના હૃદયની સૌથી વધારે સમીપમાં જવાનું વાચકથી બની શકે છે તેથી જ એ પ્રકારની કૃતિઓ તરફ એ વિશેષ લલચાય છે અને એ કૃતિઓ એને વધારે આકર્ષક લાગે છે. કુદરતનાં વર્ણન માત્ર એટલા આકર્ષક નથી લાગતા, પણ એ જ કુદરતનો માનવ હૃદયની સાથેનો માદો અને ગૂઢ સમ્બન્ધ કવિ પોતાનાં આત્મલક્ષી કાવ્યોમાં પોતાના હૃદયના ઉભરા કાઢીને જ્યારે વાચકને દૃષ્ટિગોચર કરાવે છે, ત્યારે એની રચનામાં અનેરી મિઠાશ આવે છે અને એની કાવ્યકળાનો વ્યાપાર સફળ થાય છે.

પરંપરા, કવિઓ અને અન્ય કળાવાનોનો ઉત્કર્ષ જ એ છે કે પોતાની કૃતિઓ ઉપર તેઓ પોતાના વ્યક્તિત્વની સચોટ છાપ પાડી શકે છે. આ વસ્તુસ્થિતિને લીધે જ વર્ડ્ઝવર્થની કવિતા, શેલિની કવિતા, કાલિદાસની કવિતા, ગ્રેમાન્ડની કવિતા, એવી રીતે અમુક વ્યક્તિઓની સાથે અમુક કવિતાપ્રકારને આપણે જોડી શકીએ છીએ, અને અમુક રચનાને નિહાળતાં તે રચનાની પાછળ રહેલા અમર આત્માનાં અપણે દર્શન કરી શકીએ

છિયે વિચિત્રતા સત્યોત્તુ જ્યારે આપણે જ્ઞાન મેળવીએ છિયે, ત્યારે એ સત્યો માત્ર જુદી-ગમ્ય હોનાથી તે આપણા હૃદયમાં અમુક વ્યક્તિ-વિષયક કુતૂહલ ઉત્પન્ન કરતા નથી, પણ કાવ્ય વગેરે રચનાઓ તો કળાવાનતા આત્માનો આવિર્ભાવ કરે છે તેથી એ રચનાઓ અને તેના રચનારને, કવિ અને તેની કવિતાને આપણે છટા પાડી રાકતા નથી.

કળાની રચના ઉપર કળાવાનતા વ્યક્તિત્વની આમ સચોટ છાપ પડતી હોવાને લીધે કળાવાનતા સ્વતંત્ર વ્યાપારને આપણે સખ્ત મધ્યોત્તની બેડીથી જકડી લઇએ એ આપણને પાસવે નહીં, કારણ કે સાહિત્યના નિયામકોના રચેલા એવા આકરા કાવ્યકાઓ આત્માના આવિર્ભાવને અટકાવનારા છે. સસ્કૃતમાં કાવ્યરચનાને માટે અમુક આકરા નિયમો જ્યારે ઘડવામાં આવ્યા, ત્યારે તેનું પરિણામ એ જ આવ્યું કે કવિઓની કવિત્વશક્તિ અમુક અંશે કુંઠિત થઇ ગઇ અને તેઓની રચનાઓ જુદીના પ્રભાવથી યુક્ત હોવા છતાં સાદા અને સરળતાને રચના કૃત્રિમતા અને કિચકતા, આડખર અને અકાકાષ તેમાં વધારે આવી ગઇ.

છતાં પણ, કળાવાનતા પ્રત્યેક કળાના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને લીધે વિષયની પસંદગીમાં, નિરૂપણ કરવાની શૈલીમાં, અતિમ સાધ્યના નિશ્ચયમાં દરેક કળાવાને અમુક નિયમોને તો આપોઆપ વશ રહેવું જ પડે છે એવા કેટલાક નિયમોનું સૂચન કરીને હું આ લઘુ લેખ સમાપ્ત કરીશ.

કાવ્યકળાનો ઉપાસક વાણીકાર પોતાની સૌન્દર્ય ભાવવાને પ્રકટ કરે છે, ત્યારે ચિત્ર કળાનો ઉપાસક અમુક આકૃતિદ્વારા એ ભાવવાને પ્રકટ કરે છે. આને પરિણામે કવિ પોતાની એક જ કૃતિમાં અમુક જટાન્તરુ આદિથી તે અન્ત સુધીનું વર્ણન કરી શકે છે, પણ ચિત્રકારથી એક જ કૃતિ વડે એવો જટાન્તર સવિસ્તર આલેખી શકાતો નથી. પોતાની એક કૃતિ વડે તો જટાન્તરના અમુક એક જ ભાગ તે રજુ કરી શકે છે આદિથી તે અન્ત સુધીના જટાન્તર આલેખવાને તો અનેક ચિત્રો એને ચીતરવા પડે. એવા અનેક ચિત્રો કદાચ ચીતરવામાં આવે તોપણ તેને એક ખીજની સાથે સમન્વિતમાં આણી શકાતા નથી એક ચિત્રમાં તો ચિત્રકાર અમુક દેખાવનું એક ક્ષણનું જ ચિત્ર ચીતરી શકે આ કારણથી ચિત્રકારને પોતાના કલાવ્યાપારને અનુકૂળ જે એક ક્ષણની પસંદગી કરવાની છે તેમાં તેણે ઘણું સાવધ રહેવાનું છે ક્ષણ એવી હોતી જોઇએ કે જેની સ્થિતિનું આલેખન જોનારના હૃદય ઉપર સૌથી વધારે જડી અસર કરે. આ દૃષ્ટિથી જોતા જે ચિત્ર જોનારની કલ્પનાને ઉત્તેજિત કરે, એ કલ્પનાને આગળ વધવાને માટે જે ચિત્ર પૂરતો અવદાશ આપે, લાગણીની અન્તિમ દશાનું દર્શન કરાવીને જે ચિત્ર જોનારની કલ્પનાની પાખોને ઢાળી ન નાખે તે જ સૌથી વધારે અસરકારક થઇ શકે. એવું ચિત્ર જેમ જેમ આપણે વધારે ને વધારે નિરૂપીએ તેમ તેમ તે આપણી કલ્પનામુદ્ધિને સનેજ કરતું જાય, આપણને નના નના વિચારો સુઝાડતું જાય, આપણને ચિત્રદર્શનના મગ રૂપે અધિક ને અધિક આનન્દ આપતું જાય.

વગી ખ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જે ક્ષણનું ચિત્ર કળાવાન પોતાની કળા વડે ચીતરે છે તે ક્ષણને એ કળાવ્યાપારને પરિણામે આપી સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે એ ક્ષણનું કળાવાનનું ચિત્ર

લાખા વખત સુધી એના ચિત્રપટ ઉપર જળવાયલું રહે છે એ ચિત્ર દીર્ઘકાળ સુધી જોનાર જોયા જ કરે એવું બને છે આવી રીતે કળાવાનું એક ક્ષણ જોવા દુકા સમયને પોતાની કળા વડે લખાવી શકે છે આ કારણથી સરળા ક્ષણિક લાગે એવા ભાવો, ક્ષણ વાર જ ટકી શકે એવા સરળા બનાવો, અલયજન્ય જ જોના દર્શન થાય એવા સરળા દેખાવો ચિત્રકળાના વ્યાપારને માટે પ્રતિદ્વંધ છે, માટે એના નિયમે ચિત્રકારે પોતાની કળાપ્રવૃત્તિને માટે પસંદ કરવા ન જોઇએ એવા ક્ષણિક દૃશ્યોને જો ચિત્રકારે પોતાની કળા વડે સ્થાયી સ્વરૂપ આપ્યું હોય, તો તેનું પરિણામ એ થાય છે કે એવા ચિત્રો તરફ આપણે જેમ જેમ વધારે જોઇએ તેમ તેમ તેના સન્ધાર વધારે નમળા પડતા જાય છે અને આખરે તેનો આપણને કટાણો આવવા માટે છે “કોઇ ફિલસૂફી” મહો દસતું ચીતરવામાં આવ્યું હોય, તો પહેલી વખતે જોઇએ તે વખતે જરા વીક લાગે, પણ જેમ વધારે વખત જોઇએ તેમ તેની રમણીયતા આપણને ઓછી થતી જણાય પ્રથમ જે ફિલસૂફી જોવા જણાતો તે આખરે મૂર્ખ જણાય, ૨થમ જે દસતો જણાતો તે આખરે દાતિયા કાઢતો જણાય ”

ચિત્રકારને આની રીતે પોતાના કળા-વ્યાપારની મુશ્કેલીને લીધે વિષયની પમદગી કરવામાં ખાસ સભાળ રાખવી પડે છે કવિને આવી મુશ્કેલી પોતાના કળાવ્યાપારમાં ઓછી નહોતી હોવાને લીધે તેને માટે વિષયની પસંદગીનું વધારે વિશાળ ક્ષેત્ર ખુલ્લું રહે છે તો પણ જે ને તે વિષય ઉપર જોડામણ જોડવા એને કંઈ કળાનો વ્યાપાર આપણે કહી શકીએ નહીં તત્ત્વજ્ઞાનના શુદ્ધ વિચારોને આપણે જીવંત રચનામાં મૂકીએ તેથી કંઈ તે કાવ્ય બની જાય નહીં નિત્યના વ્યવહારના ગ્રીષ્મા ગ્રીષ્મા પ્રસંગોને આપણે કવિતાના લેખાશમાં રજૂ કરીએ તેથી કંઈ તે કવિતા કહેવાય નહીં જે વસ્તુમાં કંઈક અતેજ સૌન્દર્ય હોય, જે વસ્તુ આપણા હૃદયને હલાવે, આપણી કલ્પનાને જાગ્રત કરે, આપણી દૃષ્ટિને પોતાના અંતરતત્ત્વનું નિરીક્ષણ કરવાને ખેંચી લાક જાય તે જ કવિકળાના ઉપાસકોને પોતાના કળા વ્યાપારને અનુકૂળ વિષય પ્રેરે ખાડી શકે.

એ કળા-વ્યાપારમાં શુ યાતા પેલા દરેક કળાવાને પોતાની કળાની શક્તિમર્યાદા પણ ખ્યાનમાં રાખવી જોઇએ એક પ્રકારની કળામાં જે રજાસિદ્ધિની અપેક્ષા આપણે રાખી શકીએ તે અન્ય પ્રકારની કળામાં આપણાથી ન જ રાખી શકાય ચિત્રકાર પોતાની કળા-વડે સૌન્દર્યનિરૂપણ કરીને ક્ષણમાત્રમાં જે સચોટ છાપ પાડી શકે તે કવિ પોતાના લાખા લાખા વર્ણનોથી પણ ન જ કરી શકે ‘કુમારસંભવ’ મા કાળિદાસે પાર્વતીના સ્વરૂપનું વર્ણન આપવામાં, ‘નળાખ્યાન’ મા પ્રેમાનંદે દમયન્તીના સ્વરૂપનું વર્ણન આપવામાં કશી કમીના રાખી નથી બન્ને કવિઓએ મમર્થ કવિઓને સુલભ એવી સરળી રસસામગ્રીનો છૂટથી ઉપયોગ કરીને પૃથ્વ પૃથ્વ અવયવોના ઘણા ઝીણવળમયા વર્ણનો આપ્યા છે એ વર્ણનો ઘણા રસ આપે એવા છે, છતાં પાર્વતી કે દમયન્તીના સૌન્દર્યનો સાક્ષાત્કાર કરા વાનું કામ એક ચિત્રકાર જેટલી સહેવાઈથી અને જેટલી સચોટતાથી કરી શકે તેટલું જો કવિઓ નથી કરી શક્યા એમ આપણે નગ્ન સંકેતે દલી શકીએ તેનું કારણ એ છે કે એ રજાસિદ્ધિને માટે જે અનુકૂળતા ચિત્રકારને પોતાની કળાના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને લીધે પ્રાપ્ત

થયેલી હોય છે તે કવિને હોતી નથી ચોખ્ખ પ્રમાણમાં એ જળસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાની અશક્યતાના ત્રીન બાનને લીધે જ કેટલાક કવિવરોએ સુંદરીઓના પૃથક્ પૃથક્ અવયવોના વિરત વર્ણન આપીને સૌન્દર્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાનો મિથ્યા લોભ ન રાખતાં એ ચાર બોલવડે સૌન્દર્યનું માત્ર સૂચન કરીને જ સન્તોષ માન્યો છે, અને જે વસ્તુ કાવ્યકળાને સુસાધ્ય નથી તેને ઝાઝી ન છેડતા વાચકની હૃદયનાને જ સ્વચ્છન્દ વિહરવાને માટે વિશાળ ક્ષેત્ર ખુલ્લું મુકેલા ઈશને તેઓએ પોતાનું કળા-દૌરસ્ય દાખવ્યું છે.

કાવ્યકળાના ઉપાસકની કૃતિનું બાહ્ય સ્વરૂપ કેવું હોયું જોઈએ, કવિની વાણી કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ, છન્દોબદ્ધ રચના એ કવિની કવિતાનું આવશ્યક અંગ છે કે નહીં એ પ્રશ્નના સમ્બન્ધમાં આપણા સાહિત્યમાં કદાચ થોડી ચર્ચાઓ થઈ નથી, એટલે એવી ચર્ચામાં આ પ્રસંગે હું ન ઉતરું તો તે ક્ષમ્ય ગણારો હું એટલું જ કહીને સન્તોષ માનીશ કે વિચાર અને વાણી એના બે ભાગ પાડીને વિદ્વાનો બંને તેની ચર્ચા કરે, પણ એ બે એકબીજાની સાથે એવા આન્તર સમ્બન્ધથી સંકળાયેલા છે કે તેને ખરેખર આપણે કદી છૂટા પાડી ન શકીએ. જોડા ભાવો જે હૃદયમાં પ્રકટ થાય તે હૃદયને એ ભાવોને અનુકૂળ વાણીની શોધમાં નીકળણ પડતું નથી, એ વાણી તે હૃદયને આપોઆપ મળી આવે છે છન્દોબદ્ધ રચના જો ભાનનું વહન કરવાને અનુકૂળ બનતી હોય, તો એ હૃદયથી એ રચનાનો આપોઆપ સ્વીકાર થઈ જાય છે, જો તે પ્રતિબન્ધક થતી હોય તો કળાનાનું હૃદયેકલ બનીને એ શૂંપવાઓ તોડી નાખે છે અને તેને દૂર ફેંકી દે છે. એના વિષયમાં સાચા કળાવાનેને તો 'સદ્ગત ઉપલબ્ધિ હૃદયની' એ જ પ્રમાણ છે.

૧૦ રાસપંચાધ્યાયીનો વાચ્યાર્થ.

(લેખક:—રા. રા. જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકાળ.)

ગોપાલોત્તર તાપિની^૧ ઉપનિષદમાં એક અદ્ભુત પ્રસંગનું વર્ણન આપણને યુતિભગ-
વતીના અનુગ્રહરૂપે-ઉપહારરૂપે-પ્રાપ્ત થાય છે. મળની સ્ત્રીઓ સર્વેશ્વર
અર્થાન્વયનું^૨
બીજ. શ્રી કૃષ્ણને પૂછે છે કે 'અમારે કોઇ બ્રાહ્મણને મિત્રા આપવી છે તે
કોને આપીએ ?' 'દુર્વાસાને આપો'—એમ ઉત્તર મળતાં મળાંગનાઓ
પૂછે છે કે 'યમુનાનું જળ તરીને અમે શી રીતે જઈએ ?' પ્રભુએ
ઉત્તર આપ્યો. 'કૃષ્ણ બ્રહ્મચારી' એમ કહેથી યમુના તમને માર્ગ આપશે. એ રીતે
ગોપીઓએ કૃષ્ણ અને તેઓને યમુનાએ માર્ગ આપ્યો. આ વૃત્તાન્તમાં અત્ર વિવક્ષિત અને
પ્રસ્તાવિત અર્થસંબંધનું બીજ વિલક્ષે છે.

આનંદકંઠ રસરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના પુનિત જીવનની સમાલોચના અને ધર્માગાન
કરવા એ શ્રદ્ધાન્વિત વૈષ્ણવેતો તો પરિચિત પાઠ જ હોય છે. શ્રીકૃષ્ણ
સમાલોચનાનું^૩
દૃષ્ટિબિન્દુ. ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલા—'મલ્લયગિરિમાં જેમ ચંદન ઉત્પન્ન થાય' તેમ
ભૂમિપરનો પાપનો ભાર ઉતારવા સાર, અવિદ્યાદિકથી ધેરાયેલાં
મનુષ્યોને રમરવા યોગ્ય કાર્યો વડે તેમને નણે અનુગ્રહ કરવા અજન્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ-
રૂપે અવતારિત થયા હતા. જેના એક દેશ માત્રમાં કલ્પિત થયેલી માયાશક્તિ વડે આ
અપ્રમેય વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે તેના ગુણ ક્રમેને કદા સુદ્ધિ માપમા લક્ષ શકે ? આપણે સર્વ
વાગ્વિલાસ તેની આરાધનામાં યોગ્યદેને જ સદ્ગુણ થાય છે એવા પરમવિનમ્ર ભાવથી જ
સર્વાધિક્ષાભૂત નારાયણની અવતાર કથાઓનું આપણે અવલોકન કરી શકીએ.

શ્રી કૃષ્ણચંદ્રનું^૪ પતિતપાવન ચરિત્ર ભગવાન વેદવ્યાસની સમાધિભાષારૂપ શ્રીમદ્ ભાગ-
વતમાં વિશેષતઃ દશમ સ્કંધમાં અને એમનો જગદુદ્ધારક અંતિમ
પ્રચલિત
અર્થાન્વયો. સંદેશ એકાદશ સ્કંધમાં અપૂર્વ વાગ્વૈભવ સમેત વિસ્તરે છે. એ
ભક્તિભાવથી ઉભરાઈ જતી સંહિતાના દશમ સ્કંધમાં શ્રીકૃષ્ણ ચરિ-
તામૃત સરિતાના ૨૯ થી ૩૩ અધ્યાય સુધીનો જે રસસમૃદ્ધ રાસ-
પંચાધ્યાયીને નામે વિખ્યાન છે તેમાં વર્ણવેલી રાસલીલાનો વિષય અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓથી
અવલોકન કરાયો છે. કેટલાક શ્રી કૃષ્ણચરિત્રનો આ ભાગ મહાભારતમાં દૃષ્ટિગોચર નથી
થતો કહી તેને વિસરાવવા ચત્ન કરે છે.^૫ કેટલાક તેનો પરિચિત વાચ્યાર્થ રચીકર ન
જણાતાં લઘ્યાર્થની દષ્ટના કરે છે. કેટલાક શ્રદ્ધાસમેત ઇશ્વરના કાર્યોની તુલનાના પરિશ્રમને

૧. ગોપાન્ગીવાનાત્મત્વેન સૃષ્ટિપર્યન્તમાલપ્તિ સ ગોમલઃ । (ગો. ટ.)

૨. હુઓ રા બ. લાલા જૈજનાથનું હિન્દુ ધર્મ ઉપરનું ગુસ્તાવ

નિવારી પ્રચલિત વાત્સ્યાર્થને અનુસરે છે. અને કેટલાક ઔકાન્તિક ભક્તિપુરસ્કર આ રાસના પ્યાનવડે પૈકુંદના અખંડ રાસમાં નિમગ્ન થાય છે. કેટલાક તેને ઉદુગ્ધોનો રાસ, કેટલાક જીવનની જીવનક્રિયાઓનો રાસ, કેટલાક ૧૪૩ અને ચૈતન્યનો રાસ, કેટલાક આત્માનો ઇન્દ્રિયો સાથેનો રાસ અને કેટલાક તેને ઇશ્વરના જીવો સાથેના અનંત રાસ ઇત્યાદિના રૂપક તરીકે કહે છે.

આ બિજાનું એક કારણ એ છે કે શ્રી કૃષ્ણચંદ્રના આદર્શ ક્ષત્રિયજીવનમાં આવા પ્રકારનું દેખાતું કાલુષ્ય કેટલાકને ખુબે છે. શ્રી કૃષ્ણભગવાનની ગોપી-જીવનશૈલી કઈ? વસ્ત્રદરણ્ય લીલામાં બાળએકા સુસ્પષ્ટ સમગ્ર એમ છે; કુખ્જ જોડેનો પ્રસંગ પણ અવિવાહિતા સુંદરી જોડેના ગાંધર્વ વિવાહ સંબંધરૂપે સદૃશ અનવધ સમજી શકાય તેવા છે. ૧૬૧૦૮ સ્ત્રીઓ સાથે લગ્નમાં શ્રીકૃષ્ણ-ભગવાનનો ઔશ્વર્ચ્ય-વૈભવ જ વિલસે છે, જે વૈભવને જોઈને દેવર્ષિ નારદ મોહ પામ્યા હતા. આ રાસલીલાના પ્રસંગ વિષે મને લાગે છે કે વાત્સ્યાર્થના યથાવિધ સંઘટન વડે શ્રુતિભગ-વતીના વાક્યની પરિપુષ્ટિ થઈ શકે, ને તે વડે શ્રીકૃષ્ણ અક્ષયારી એ સત્યનું યાચાતમ્ય આપણા હૃદયમંદિરમાં નિવાસ કરે.

બન્ધુઓ, શ્રીમદ્ ભાગવતનો એક અન્ય પ્રસંગ આપની સ્મૃતિમાં લાવું છું. ભગવદ્-ભક્ત અકૂરજી ગોકુલપ્રિય નંદનંદનને સાથે લઈ મધુરા જતાં રસ્તામાં અકૂરજી યમુનામાં સ્નાન કરવા ગયા તે સમયે તેમણે જળમાં શ્રી શેષશાપી બ્રહ્મલોક દર્શન. નારાયણ ભગવાનને જોયા; અને આશ્ચર્યસભેત શ્રી નારાયણ અને શ્રી કૃષ્ણના મુખની એકરૂપતા દીઠી. આ દિવ્ય દર્શન થતા તેમણે પ્રભુની સ્તુતિ કરી. 'યોડી વારે બહાર રથ પાસે આવ્યા, ત્યારે પ્રભુએ પૂછ્યું, 'કેમ કંઈ અદ્ભુત જોઈ આવ્યા હો એવા દેખાઓ છો?' અકૂરજીએ સાનમાં પ્રભુને કાકુપ્રથમી ઉત્તર આપ્યો કે 'પૃથ્વી, જળ અને આકાશનાં સર્વ આશ્ચર્યોના સ્થાન રૂપ તમને વિશ્વાત્માને જોવા પછી બીજું શું આશ્ચર્ય રહે' આ દુનિયામાં જોયું હોય?' ભગવાને જ અકૂરની શાન્તિ અને અનુગ્રહને અર્થે એમને અગાનથી પર એવું પોતાનું ધામ જેને ગોલોક, વૈકુંઠ, બ્રહ્મલોક ઇત્યાદિ શબ્દો વડે વાણી શક્તિ કરવાને મંથે છે, તે ધામ બતાવ્યું હતું. એ જ ધામ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ પોતાના ભક્ત નન્દાદિક ગોપગોપીઓને પણ બતાવ્યું હતું એમ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ઉલ્લેખ છે અને તે જ આધિદૈવિક ધામમાં યોગમાયા વડે પ્રભુએ ગોપીઓની સાથે અક્ષરત્રિમાં રાસલીલા વિસ્તારી હતી. આ અર્થ-સંકલ્પના અત્ર નિવશિત છે અને વાત્સ્યાર્થના આવા સમન્વયની યોગ્યતા આપણે વિચારીશું.

પ્રચલિત માન્યતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની રાસલીલાને આ ભૂમિ ઉપરના એટલે આધિ-ભૌતિક ગોકુળ યામ પાસેના વજ્રવનમાં સ્થાન આપે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ શ્રદ્ધાન્વિત જતોને સર્વોત્તમા ભગવાનના ગોપીઓ સાથેના રાસમાં પ્રભુની આ વિશ્વરૂપિણી માયા કરતાં કોઈ વિશેષ ગુપ્તવસ્તુ જણાતી નથી. તથાપિ, અનેક રીતે જોતા જોતાં એ રાસલીલાનું

વિવક્ષિત
અર્થાન્વય.

સ્થાન ગોલોક છે^૧ એવી માન્યતામાં અર્થાન્વય અને પૂર્વાપરનો વિચાર પણ આપણને સહાયભૂત થાય છે. તર્કની અપ્રતિષ્ઠા ભગવાન વેદવ્યાસ સૂત્ર પ્રથિત કરે છે અને તેથી સાચને અનુકૂળ તર્ક વડે સત્યનું સમર્થન જ આપણને અબીદ છે.

કૃષ્ણોપનિષદમાં વર્ણવેલો એક બીજો પ્રસંગ જરા અવલોકીએ. સર્વાંગ સુંદર શ્રીરામચન્દ્રને શ્રી વિષ્ણુરૂપ જાણીને મુનિયોને તેમને પ્રત્યક્ષ રીતે કૃષ્ણોપનિષદનો પ્રસંગ, આલિંગન કરવાની ઇચ્છા થઈ; એટલા સાર કે તે વડે તેમનો ભૂમિ ઉપરનો જન્મ શ્રેષ્ઠ ગણાય. પ્રભુએ તેમને કૃષ્ણાવતારમાં ગોપીઓ થઈ આલિંગન કરવા કહ્યું. મુનિઓએ ઉત્તર આપ્યો તેમાં કહ્યું કે 'અમને તમારી સ્ત્રીઓ કરો'. પ્રભુએ મનનશીલ શ્દાદિક દેવાને તેમનો અંગસંગ કરવાનું ને તેમનું વાક્ય સત્ય કરવાનું વચન આપ્યું. આ વરને સાસ-લીલાના પ્રસંગ સાથે કેટલાક વિદ્વાનો યોજે છે. તથાપિ તે જ ઉપનિષદમાં અવતારિત થયેલી ૧૬૧૦૮ સ્ત્રીઓ સૂચિત કરી છે તે સંખ્યા ઔકૃષ્ણચંદ્રની ધર્મપત્નીઓની સંખ્યા સુવિદિત છે. વળી અત્ર સંકલ્પ ભગવાનનો વરણ છે, દેવમુનિઓની તો યાચના છે. તથાપિ વેદની ગૂઢ અને ગંભીર કામધુકનો આવો સમન્વય આપણા વિવક્ષિતાર્થને બાધક નથી; એક રીતે ઉપકારક જ છે; કેમકે ૨૮ મા અધ્યાયમાં ગોપકૃન્દને ગોલોકેનું દર્શન કરાવવાના પ્રભુના હેતુ સંબંધે મહાત્મા શુકદેવ કહે છે કે 'તેમના સંકલ્પની સિદ્ધિને અર્થે પ્રભુએ આમ વિચાર્યું' એટલે તે વિચારનું નિર્વહણ એ ગોલોકમાં અંગસ્પર્શના વિવરણ વિના અપૂર્ણ રહે. તથાપિ સંભવિત એમ લાગે છે કે કાલાયની વૃત્ત^૨ પ્રસંગનો ગોપીઓના છવાતાઓનો પ્રભુને વરવાનો સંકલ્પ પ્રસિદ્ધ છે તેનું અહીં સૂચન છે.

આમ પ્રયોગે આપણને વિદિત થાય છે કે ભૌતિક જગતથી પર એવા 'નાર' થી પૂર્ણ ક્ષીરોદધિમાં વિરાજતા મહાપુરુષ પાસે ઉપસ્થાન કરીને દેવોએ વિપ્રશ્નનો અવતાર, પ્રભુએ અવતાર લીધો. અન્ય દેવો પણ એમની પ્રેરણાનુસાર આ આદ્યોની દર્મભૂમિમાં વિવિધરૂપે પ્રકટયા. આવી દૈવી શક્તિઓના

ભૌતિક દેહ ધારણ કરવાના પ્રસંગો હિનિયાના ઇતિહાસમાં વિરલ હોય છે અને પ્રકૃતિના સામંજસ્યથી તેમનાં નામો પણ યથાગુણ સ્ફુરિત થયેલાં આપણે જોઈએ છીએ. નામોની સુયોગ્યતા એ આવા વૃત્તાન્તોમાં કૃત્રિમતાની વિભાવક નહિ પણ પ્રકૃતિસ્વભાવની સંવાદક છે. ગોકુળ, યમુના, કૃષ્ણ, નંદ, યશોદા ઇતિ નામો પ્રકૃતિના નિયમો વડે પદાર્થોને સ્વભાવના સુપ્રાપ્ત થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. ગંગા, યમુના, નર્મદા, ખજાવર્ન, દરિદ્રાર એ નામો કવિની મનોહર કલ્પનાસકિન્ના વિલાસો પણ બની શકે; તથાપિ એ તત્ત-દગુણાન્વિત ભૌતિક નદીઓ અને સ્થાનો છે.

૧ આ અર્થાન્વય ઇ. સ. ૧૯૧૯ માં વિદ્વાન પ્રેસબુલિક બ્રહ્મનિષ્ઠ બદ્ધ ॥ ગંગારામજી પાગે નં. પ્રથમ સૂચિત કર્યો હતો.

૨ તુઓ શ્રી બાગવત ૧૦-૨૨-૬ અને ૧૦-૧૨-૨૫.

શ્રીકૃષ્ણયઃ ગોકુલમા પ્રકટ થયા તે પછી દશ અગીયાગ વર્ષની વયમા તો તેમણે પોતાના અમાતુષી પરાક્રમેથી પોતાનું ઐશ્વર્ય જાણાવી દીધું હતું પૂતનાવધ વડે, મૃતિકા ખાદ્ય પ્રસંગે, અસુરોના વિનાશ વડે, કાલીયદમન વડે, દાનાગ્નિનિવારણ વડે અને ગોવર્દન ધારણ ઇત્યાદિ લીલાઓ વડે વિરોધી અને અવિરોધી જતોને શ્રીકૃષ્ણ એ ઇશ્વરાવતાર છે એમ ગોકુલમા સુઘાત થઇ ગયું હતું ગોવિંદના સોદર્યથી, પરાક્રમથી અને મનોહરતાથી ગોપગોપીઓ સર્વ તેમના ઉપર મોહિત થઇ જાય એમા શુ આશ્ચર્ય? શ્રીકૃષ્ણનાં અમાતુષી અને શ્રીકૃષ્ણ એ ઇશ્વરાવતાર છે એ જ્ઞાન સર્વ ગોપવૃન્દનું તેમના પરાક્રમે તરફનું દષ્ટિબિન્દુ બદલી નાખે એમા રી નવાઇ? આ દષ્ટિ મિલુથી તેઓનું વર્તન ધણે અંગે નિર્ણિત થતું હતું એ સ્મૃતિ અનેક સંદેહોના સમાધાન માટે ઉપકારક થઇ પડે એમ છે

શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમસ્કંધના ૨૮ મા અધ્યાયમા નન્દગધને યમુના નદીમા તળીયા નીચે વરુણ દેવના અનુચરો લઇ જાય છે. શ્રીકૃષ્ણ યમુનાશ્વમા પડીને દિવ્ય પ્રસંગનો તેમને વરુણ પામેથી લઇ આવે છે. નન્દરાયણ પ્હાર આવીને એ આનંદ. અતીન્દ્રિય વરુણલોકનું અને ત્યા શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે વરુણે દેખાડેલા પૂજ્ય ભાવનું વિશ્વમયસમેત પોતાના શાંતિજન પાસે વર્ણન કરે છે આ ઉપરથી ઇશ્વરાવતાર શ્રીકૃષ્ણનો આત્મવૈભવ જોવાની સૌએ ઉત્કંઠા દેખાડી અને ભગવાને તેમને પોતાના જાણી તેમના પૂર્વ સંસ્પર્શની સિદ્ધિને અર્થે કૃપા કરીને તમમ્થી પર એવા પોતાનો ગોલોક તેમને દેખાડ્યો ભગવંતુપ્રદથી યોગમાયા વડે બ્રહ્મલોકમા^૧ લઇ જવાયેલા, તેમા લીન થયેલા, અને ઉદ્ધાર પામેના ગોપજનોએ “બ્રહ્મલોકને જોયો કે જ્યાં અકૂર ગયા હતા.” તે બ્રહ્મલોકને જોઇને નન્દાદિ સર્વ ગોપક દ્વારા આનન્દની શાન્તિને પ્રાપ્ત થયા, અને ત્યા સાક્ષાત્ સ્તુતિયોને શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરતી જોઇને વિશ્વમય પામ્યા આટલેથી ૨૮ મો અધ્યાય પૂરો થાય છે પણ વિષય પૂરો થતો નથી, પૂરો થવાના ચિન્ન નથી, અને આવું પુણ્યદર્શન-અદ્ભુત દશન-જય શ્લોકમા ભગવત્ સ્તુતિ વિના આમ ટુકથી એકાએક સંપૂર્ણ થતું જણાતું પણ નથી કેમકે ૨૯ મા અધ્યાયનો પહેલો જ શ્લોક જાણે પૂર્વકથાનાં અનુમધાનમા ગર થાય છે -

ભગવાનપિ તા ગાત્રી શરવોત્પ્લુમહિલા ।

વીક્ષ્ય રન્તુ મનમ્બલે યોગમાયા મુપાશ્રિત ॥

યોગમાયાનો જેણે આશ્રય લીધો હતો એવા ભગવાને પણ તે રાત્રિએને^૨ શરદથી ખીસેલા મધિમા પુષ્પોનાળી જોઇને રમરાનો વિચાર કયો યોગમાયા વડે ગોલોક દેખાડતા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની ગોલોકની પ્રધાન રીવાનું વર્ણન અટ્ટીથી વડે થાય છે અર્પિ અને ત્તા એ બે શબ્દો પૂર્વ સંબંધના સ્પષ્ટરૂપે યોગ્ય છે આ ગોલોકનું વર્ણન વિસ્તારપૂર્વક આદિ-

૧ દ્વંદ્વ એ સરોવર, શુભ અથવા હિરણ્યના અર્થમા વપરાય છે

૨ ધણુ મરીને માર્કેડેય પુરાણમા કહેલી કાલ્યાણિ નહારાણિ મોહરાત્રિશ્વ દાદળા, જે પ્રથા

મા દુરયમાન પતા ન ાયશુનાના મ્નેતકૃત પ્રસાદ સ્વા સદમાત સમેત યલોકે ॥ અનુભવમ્થયની હતી

પુરાણમાં છે, અને પ્રદેશમાત્ર મૂલ્યન શ્રીભાગવતના ત્રીજા સ્કંધના ૧૪ મા અધ્યાયમાં છે. એ ગોક્ષોદ્ધમાં ઇંદિરા, રાધિકા આદિ દેવીઓ મૂર્તિમતી થઇને રહે છે. આ ગોક્ષોદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ ગોકુલ, વૃન્દાવન, વ્રજ, યમુના, ઇલાદિ, દિવ્ય સત્ત્વો રૂપે વિરાજે છે; અને તેમાં અનેક વિષ્ણુભક્તો ગોપગોપીઓ રૂપે વિચરે છે.

એ તો સ્પષ્ટ છે કે ૧૧-૧૨ વર્ષના સામાન્ય જાળકની સુવાવરથા ગણાય જ નહિ. એટલે આપણા વિદ્વાન પંડિતો આ રાસક્રીડાને યુક્તિપૂર્વક અનવધ યોગયામિક ગણે છે. તથાપિ રાસપંચાધ્યાયીમાં કામકેલિનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ છે, સ્વપ્ન, અને થોડા જ સમયમાં વર્કાંગસુન્દરી કુન્જળ જોડે વિહારની કથા આપણે વાંચીએ છીએ. એટલે આ રીતે પણ આ રાસક્રીડા ગોક્ષોદ્ધમાં પૂર્ણ કલાધર શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર સાથેની દિવ્ય રાસલીલા-વાગ્વિલાસ-રૂપ છે એ અર્થાનુવય સહજ ધરી શકે છે. આ પ્રમાણે સમજતા શ્રીકૃષ્ણની યોગમાયા વડે ગોપ ગોપીઓના આત્માઓ જાણે એક અદ્ભુત સ્વપ્નનો અનુભવ કરે છે. એ યોગસ્વપ્નમાં સામાન્ય સ્વપ્નની પેઠે જ કંઈક પૂર્વસ્મૃતિ, કંઈક પૂર્વભાવનાસિદ્ધિ અને કંઈક નવીન દર્શનની અવલંબ રસચંદ્રી થાય છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ગોક્ષોદ્ધના વૃન્દાવનમાં પોતાનું સંગીત શરૂ કરે છે. ગોપીઓ ઉત્સુક થાય છે, અને પોતાની સામાન્ય ક્રિયાઓ છોડી દઇ પોતાને પ્રભુ રાસલીલાનું પુણ્ય પાસે જતી અનુભવે છે વળી કોઈક તો આ બ્રહ્મરાત્રિમાં પતિ પિતા વાતાવરણ, કે બન્ધુથી જવાની મના થતા આખા મીચી દહને ધ્યાનમાં જ પ્રભુના આલેખના આનંદ વડે અક્ષય મંગલને પ્રાપ્ત થતી પોતાના ગુણમય શરીરનો ત્યાગ કરી સર્વબંધનથી મુક્ત થાય છે. રાજા પરીક્ષિતના સદેહનો પરિહાર કરતા શુકદેવ કહે છે કે જે કોઈ અનન્ય ભાવથી પ્રભુને ભજે-ભલે પછી તે ભાવ દર-કોઈ પ્રકારનો હોય તોપણ-તે શ્રીહરિની સાથે તત્ત્વમયતાને પ્રાપ્ત થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. દષ્ટિસ્પૃષ્ટિવાદના અનુગ્રહ વડે આ વિશ્વને જોનારા વિવેકીઓને આ મહાધાન સુલભ છે અને જીવની અવિધાના વિગ્નબંધ રૂપે વિશ્વને અનુભવતા બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માઓને 'સોક' એટલે દષ્ટિગોચર થતું કંઈક-એ સખ્તની યોગ્યતા સુધરિચિત છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ આવશ્યકતા રહે છે. પોતાની સમીપ આવેલી ગોપીઓને ભગવાન પ્રથમ તો પ્રશ્ન પૂછી તેમના અંતઃકરણની પરીક્ષા કરે છે. પ્રભુ ગોપીઓને આદરથી કહે છે કે 'તમે આવી રાત્રે અહીં કેમ આવ્યા છો? મહારા ઉપર સ્નેહથી તમે આવ્યા હો તથાપિ તમારે તમારા પતિની સેવા નિષ્કપટ ભાવથી કરવી એ જ તમારું કર્તવ્ય છે,' વળી ભવિષ્યમાં ભૌતિક ગોકુલમાં જઈને સુ કરવું એની જાણે વ્યંજના કરતા પ્રભુ કહે છે કે 'મહાગ અવધુ, દર્શન, ધ્યાન અને કીર્તનથી મહારામાં જે ભાવ જણાય છે તે મહારા મંગથી નથી થતો માટે શૂદ્ર પ્રત્યે જાઓ. ગોપીઓ હતાશ યદ્ય આસુઓ ટહોતી, ટહોતી પોતાના હાર્દિક ભાવ પ્રકટ કરતી સ સારના સર્વ દાનુષ્યથી વીતરણ થયેલી પ્રસાદવતી વાણીમાં વહે છે કે 'હે વિન્નો, આપનો ઉપદેશ સત્ય હો. પણ આપ તો દેહધારીઓના ગ્રિપતમ-અથવા વિધારણ્ય મુનિની બાધામાં પરમપ્રેમાસ્પર્શ-

‘આત્મા છો સંસારના સંગઘોષી શું છે ?’ આવો સંસાર પત્યેનો તેમનો પિરાગ અને તેમની નૈષ્ઠિક ભક્તિ જોઇને ભગવાન તેમની આનંદની સ્થૂળ આવનાને સિદ્ધ કરવા દેહો કે શાન્ત કરવા ઉદ્બુદ્ધ થયા; અને નિજ સ્વરૂપમાં જ નિત્યતમ શ્રી હરિ જેમ વિચલીલાને વિસ્તારે છે તેમ આત્મારામ શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુએ ગોપીઓ સાથે ક્રીડા કરી. ગોપીઓની એ મૌભાગ્ય દશાને આપણા કવિવરોએ પોતાની વિસદ, પ્રાસાદિક, ઓજસ્વિની અને મધુર-વળી રાગવતી છતાં પણ પિરાગવતી વાણીમાં ગાઇ છે. ગોપીઓની સાથે થોડી વાર રમીને પોતાના ભક્તોના સૌભાગ્યમદ રૂપી સાત્ત્વિક અભિમાનને પણ નિયંત્રિત કરનાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અંતઃકર્થન થાય છે. ગોપીઓ વિદ્વલ થાય છે અને પછી તેમનું અમર કરુણગીત ગાય છે. એમાં પણ સૂચક વાક્યો નજરે પડે છે. ‘આ વ્રજમાં ઇન્દિરા હમેશાં નિવાસ કરે છે’ ‘તમે ગોપિકાનન્દન નથી પણ અખિલ દેહીઓના અંતરરત્ના દટા છો !’ છતાં વાક્યો ગોલોકની ક્રીડાને સૂચવે છે. રૂઢને અંતે પ્રભુ સ્મિતવદને તેમની પાસે આવિર્ભૂત થાય છે અને લોકોત્તર સુકોમળ વાણી વડે તેમનું સાત્ત્વન કરે છે. છેલ્લા એટલે ૩૭ માં અધ્યાયમાં અનેક કૃષ્ણ રૂપોની રાસલીલાનું વર્ણન છે. અને રાગની શંકાનું યથોચિત સમાધાન કરી શુક્યોગેશ્વર બ્રહ્મરાત્રની રાસલીલાનો પ્રસંગ ફલશ્રુતિના અનુસંધાન સમેત સમાપ્ત કરે છે.

શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર, જેમનું અંગ શ્રીનું સાક્ષાત્ ક્ષામ હતું, તેમના અતુલ સૌદમ્યથી અને એશ્વર્ય પ્રભાવથી ગોપીઓ મોહિત થઇ હતી એ તો સુપ્રસિદ્ધ જ છે. ગોપીઓનું તેમની ક્રિયાની નૈતિક સમાલોચના અત્ર વિવક્ષિત નથી તેમના જીવનનો સૌભાગ્ય ધન્યતા તો ઈશ્વરના પરમ પ્રસાદમાં જ લીન થતી, માનુષી સંદેહો પ્રત્યે મંદ સ્મિત કરતી વિચરે છે. જેને શ્રીકૃષ્ણના અશ્વર્યનો અનુભવ થઇ ગયો હતો, જેના પૂર્વ સંસ્કાર જાગ્રત અને પરિપક્વ થયા હતા એવી ગોપિકાઓ પોતાના સંસારના સર્વસ્વને ત્યાગ કરી સર્વોન્તર્યામી સર્વ દેહીઓના પતિ શ્રીકૃષ્ણમાં પોતાના સર્વ પ્રેમની અને સમગ્ર જીવનની આદ્યતિ આપે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

તથાપિ શ્રીકૃષ્ણને વિશે શ્રદ્ધાન્વિત જનોને સ્વાભાવિક રીતે થતી શંકા પરીક્ષિત મહારાજ શ્રી શુક્રદેવને નિવેદન કરે છે. ‘ભગવાન ધર્મસંસ્થાપનને અર્થે અવતર્યા હતા તેમણે આવો પરદારસંબંધ કેમ કર્યો ? તે તો આપ્તકામ હતા.’ શુક યોગેશ્વર તેમને અનેક દષ્ટિબિન્દુઓથી ઉતાર આપે છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રથમ તો શ્રીકૃષ્ણની અસંગતા. તેજસ્વ દેવોના કાર્યો ભૌતિક અનુબ્ધોના કાર્યોની પેઠે હોવાપાત્ર નથી કારણ કે તે સ્થૂળ ક્રિયાઓ જ નથી. બીજી તરફથી અનુકરણને તો પ્રશ્ન જ ન હોય એશ્વર્યવાન દેવોના જેવું આચરણ તેની યોગ્યતાવાળા જ કરી શકે, નહિ તો તેને પોતાના વિનાશનો વખત આવે. વિવેકાધિવાળા જ્ઞાનમય ઈશ્વરની ક્રિયાઓમાં અહંકાર કે સ્વાર્થનું વામનાબીજ હોતું નથી, એટલે બાળકની ચેષ્ટાની પેઠે તે દોષારોપણને

૧ જુઓ મૂળ. સેવામાવિરમૂત ગૌરિઃ અને મરખાવો યત્રાકરો ડ ધ્યયાત્પુમ શી ભાગવત ૧૦=૨૮-૧૬.

૨ જુઓ મૂળ તેજીયસા ન દોષાય. નૈજ્ય એ અભિધાન સ્વપ્ન દશાના અભિમાની જીવન છે તે પણ ગ્રન્થ છે.

સાર અયોગ્ય છે-લીલા માત્ર છે. ઇશ્વરની પાદરજને શિરોવંધ ગણનારા કર્મબંધથી મુક્ત થાય છે, તો પછી ઇશ્વરની પોતાની શી વાત? શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓના, તેમના પતિઓના, અને સર્વ દેહીઓના અંતરાત્મા જ હતા. તેમણે પ્રાણીઓના અનુબ્રહ્મને અર્થે માનુષી લીલા કરી હતી, કે જેનું વર્ણન સાંભળી મનુષ્ય ભક્તિમાં પ્રેરાય. આ બધું કહીને છેવટે કહે છે કે કૃષ્ણની માયાથી મોહિત થયેલા ગોપજનો પોતપોતાની સ્ત્રીને પોતાની પાસેજ ગણતા હતા, અને તેથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે તેમને અસુધા થઈ નહોતી, અને તેમજ સ્વાભાવિક હતું. કેમકે આ યોગસ્વપ્નમાં સર્વ ગોપગોપીઓ પોતપોતાના આનંદને જ અનુભવતા હતાં. તે પછી બ્રહ્મીરાત્રિનું આવરણ સકેલાઈ જતાં વાસુદેવથી અનુમોહિત ગોપસ્ત્રીઓ યમુના તટેથી પોતાના ગૃહ પ્રત્યે ગઈ.

જેમ બ્રહ્મવિહને સાક્ષાત્કારની ખુમારી રહે છે તેમ ગોપીઓને આ પરમ અદ્ભુત અનુભવની સદા ખુમારી રહેતી હતી. અને તેઓ ભૌતિક ગોકુલમાં કૃષ્ણ-ગોપીઓના પ્રત્યક્ષ થતા બાલગોપાળના દર્શન, કીર્તન અને ધ્યાનથી પોતાને સંબંધ, કૃતકૃલ સમજતી હતી. પવિત્ર ભક્તિભાવના જ એમના હૃદયમાં વિદ્યમાન હતી. તેને જ અનુસરીને હૃદય દ્વારા પ્રભુનો અને ઉત્તરમાં ગોપીઓનો સંદેશ આપણે સરલતાથી સમજી શકીએ છીએ. ભગવાનનો સંદેશ એ ઇશ્વરવતારનો જ સંદેશ છે. તેમાં ભૌતિક વિષયોનો લેશ પણ ગંધ નથી. આત્મસાનની જ લ્હાણી છે. કહેવામાં આવે છે કે મહાભારતમાં આ રાસકીડાને પ્રસંગ નથી. શી રીતે હોય? જેવા યશોદા માતને મુખમાં વિશ્વદર્શન કરાવ્યાનો પ્રસંગ, અદૂરને શેષશાયી નારાયણનું દર્શન કરાવ્યાનો પ્રસંગ, અર્જુનને વિરાટરૂપ દેખાડ્યાનો પ્રસંગ, તેવા જ આ ગોપગોપીઓને ગોસ્ત્રકે દર્શાવ્યાનો પ્રસંગ હતો. તે તે પ્રસંગો બાદ જગતને ભાગ્યે જ દૃષ્ટિગોચર પણ થયા દર્શી, પણ તદ્દત્ત વ્યક્તિઓની જીવન ભાવનાઓના તો તે નિયામક બની ગયા હતા એ સમજવું કઠિન નથી. એટલે જ આપણે જોઈએ છીએ કે શ્રીકૃષ્ણનો વૈરી શિશુપાલ શ્રીકૃષ્ણની નિન્દા કરે છે ત્યાં આ પ્રકારનો કોઈ આરોપ નથી.^૧

વાચ્યાર્થ બાદ હોય ત્યાં જ લક્ષણોનો આશ્રય લેવો યોગ્ય ગણાય છે. વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે જે અસાત હોય તે અસ્તિત્વમાં ન હોય વાચ્યાર્થની અલીપ્ત એવો કંઈ નિયમ નથી. પરમાત્માની આ અપાર સૃષ્ટિમાં આપણને સિદ્ધિ, અપરિચિત અનેક તત્ત્વો અને અનુભવો સંભવે છે. રસની સંપૂર્ણ સંસિદ્ધિ રસરૂપ પરમાત્માના ધામમાં હોય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? આવી રસસિદ્ધિનું સ્વરૂપ તત્ત્વમાં આધ્યાત્મિક, ઉપાધિમાં આધિદેવિક, અને કથનમાત્રમાં આધિભૌતિક હોય એ સદજ સમગ્રમ જોવું છે. જે વૈકુંઠમાં પરમાત્મા સાથે અખંડ રસમાં લીન થઈ જવાની અનેક ભક્તોની ઉદાર આંતરભાવના છે તે વૈકુંઠમાં પ્રભુ સાથેના રાસની સમાલોચના કયા તત્ત્વવિચારક વંજીવને પ્રિય, પૂજ્ય અને પુણ્યરૂપ થયા વિના રહે? અદો અનારથાને સ્થાન નથી. અનીતિનો ગંધ નથી; અને કામધેનુ રૂપ શબ્દની અભિધા, લક્ષણ અને વ્યંજના સર્વ શક્તિઓ શરદની કંજોની પેડે ફવવતી થાય છે.

આપણા પુરાણુ ધ્રુવો સમગ્ર જગતના આધ્યાત્મિક, આધિદેવિક અને આધિભૌતિક ઇતિહાસનું, ડહાનના ચતુર્વિધ પુરુષાર્થની યથોચિત સિદ્ધિને અર્થે પુરાણુ ધ્રુવોની વિદ્વંગાવશોકન કરે છે. ભગવાન વેદ-આસે પોતાની વ્યવધાન રહિત વંદના, દિવ્ય દૃષ્ટિ વડે કરેલી એ સમાશોચના સર્વ પ્રકારના મનુષ્યોને અનેક રૂપે ઉપકારક છે. દૈવી સૃષ્ટિ મનુષ્યને સામાન્યતઃ બુદ્ધિ અવિદિત, અનવગત હોય છે તેનું ગીર્વાણુ બાપામા યથાતથ્ય વડે વિવેચન કરનાર પુણ્ય ધ્રુવોની પ્રતિભા યથાયોગ્ય પરિશીલનની જ પ્રતીક્ષા કરે છે. અને મદને તો લાગે છે કે એ ધ્રુવોના પુણ્ય પરિશીલનમા ભારતના ભાવિ ઉદયના જ નહિ પણ સમગ્ર માનવજાતિના કલ્યાણના અનેક ખીન્ને વિરાજે છે.

૧૧. ગુજરાતના શિષ્ટ સંવાદો.

(લેખક:—રા. રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય.)

૧.

જીવનભરના કોઇ ગદ્ય લેખકને જ્યારે એક જણે જાન કરાવ્યું કે તેં આજ સુધી વાતચીત પણ ગદ્યમાં જ કરી છે ત્યારે તેને અચરજ થયું. આપણને પણ જો કોઇ મૂલ્યવે, કે આપણું જીવન સંવાદ કરવામાં જ જાય છે, તો એ સાદી વાત પણ એવી જ રીતે નવાઇ ઉપજાવે. અને છતાં એ ખરું છે. માણસને મળે ત્યારે હંમેશાં સંવાદ થયા વિના રહેતો નથી. અધિપતિ ઉગતા લેખકને શિખામણ આપે ત્યારે સંવાદ શરુ થાય છે, યુવક યુવતીનાં પ્રેમજોષી કે પ્રેમકલહ સંવાદનું રૂપ ધરાય વિના રહેતા નથી; શેઠ તામસી વાણીતરને વઢે કે પિતાપુત્ર વચ્ચે કમનસીબ વિગ્રહ જાણે ત્યારે ઉગ્ર સંવાદ આરંભાય છે; સહકારીને અસહકારીને મેળાપ એ આ સમયમાં સંવાદની કલાનો વિકસવાનો પરમ પ્રસંગ બને છે. સંવાદ આ રીતે આહારનિદ્રા અને ભય જેટલો જ માણસને અનિવાર્ય અને સ્વાભાવિક છે.

જીવનમાં જે વસ્તુ આટલી વ્યાપક છે તેણે સાહિત્યમાં એટલું જ વિશાળ રૂપ લીધું નથી એ વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે. સાહિત્યના પ્રકાર તરીકે સંવાદના સૌથી ઉચ્ચ અને કલાત્મક નમુનાં સર્વ દેશકાલમાં બહુ જુજ મળે છે. યુરપના લગભગ એ હજાર વર્ષના સાહિત્યમાં સંવાદશ્રેષ્ઠ લેખકો પુરી પાયા પણ નથી. પ્રાચીન ગ્રીસમાં પ્લેટો અને કટાક્સની મોહક કલાનો સ્વામી લુશીઅન, અદ્વારમી સદીના ફ્રાન્સમાં 'ડાયલોગ' ઓફ ધ ડેડ' ને લખનાર ફોન્ટેનેલ, અને સંવાદ લેખનમાં કેટલાક અપૂર્વ તરવો ગયા શતકમાં ઉમેરનાર પ્રસિદ્ધ ઇંગ્લિશ સાહિત્યકાર વૉલ્ટર સેવેજ લેન્ડોર; આટલા નામ ગણાવ્યા એટલે સંવાદસાહિત્યના સૌથી સમર્થ યુરોપી વિધાયકો ગણાવાઇ રહે છે. જે દેવીએ આટલી કાળજી અને કસરથી ચોતાના રહસ્ય કૃપાપાત્રને દર્શાવ્યા તેના આતર બાહ્ય સ્વરૂપનું થોડું નિરીક્ષણ આવશ્યક છે

" એ અથવા વધુ માણસોની લેખરૂપે વાતચીત ": આની સંવાદની વ્યાખ્યા આપીને મી. એડમંડ ગોસ ઉમરે છે કે, 'સંવાદ એટલે નાટકશાળા વિનાનું નાનકું નાટક.' "૧ આ બંનેની પ્રતિમા મી. હેવલોક એલીસને મત ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે; " સંવાદ એટલે ગતિમય (dynamic) નહીં પણ સ્થિર (static) નાટક. " "૨ સંવાદનું નાટક સાથેનું આ સામ્ય તેનાં શાસ્ત્ર અને ઇતિહાસને સમજવામાં ઘણું સહાયકર્તા થાય તેમ છે. આદ્ય પ્રજેતા પ્લેટોએ બે અતિપ્રાચીન સીસીલીઅન કવિઓના ' માઇમ ' (mime) જાતનાં, બે જ પાત્રોના વાર્તાવાપવાળાં, નાટકોને આધારે ચોતાની કૃતિઓ રચી અને ' સીમ્પોશી-

૧ ' એનસાઇક્લો પીડીઆ લીટીનીઝ માને લેખ, ' ડાયલોગ. '

૨ ' સ્કોટ લાઇબ્રેરી'માંના લેટરના સંવાદસંબંધનો ઉપોદ્ધાત.

અમ' તથા 'શીડો' મા તેનો સપૂર્ણ ઉત્થાસ સાધ્યો. પણ તેણે 'માધમ' માનું નાટ્ય તરન વધારે વિકસાવવાને બદલે પોતાના સવાદોને ચર્ચાત્મક વધુ અંશે બનાવ્યા. જ્ઞાનનિધિ સોફ્ટેટીસની અદ્ભુત વિભૂતિની આસપાસ યુવાયલી એ અનુષંગ કૃતિઓનો આત્મા તત્વ વિચાર છે, તેનું વાતાવરણ અખડ દટાક્ષમયતાનું છે અને પુરાતન એથેન્સની સંસ્કૃતિનું તાદૃશ ને તેજસ્વી પ્રતિબિંબ તેમા પડે છે તે પ્રત્યેકને પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે રસ અને વાણીસૌન્દર્ય અસ્ખલિત વહે છે એટલે, કેવળ તત્વચિંતનના જ શોખીન હોય તેવા સરકારી વાચકોને પણ તે આકર્ષી શકે છે.

આ પદ્ધતિના સવાદો પ્યેટાના મર્ન અનુગામીઓએ રચ્યા પણ લેટર સુધી કોઇને તેમા નાટ્યતત્વનો છૂટથી ઉપયોગ કરવાનું સૂચ્યું નહીં તે પણ લાખા સવાદોમા તો, જે મહાન ગ્રીક શીક્ષકને પોતે વખતે ને કવચતે ઉપહાસના બાણે વીંધતો તેને જ અનુસરે છે, ને પાત્રોને મુખે સાહિત્ય, રાજકારણ, ઇતિહાસ ને ધર્મ વીશે ચર્ચાઓ કરાવે છે પણ તેની મરતદ્ધપના આટલાથી જ સતોપાય એમ નહોતું. સાહિત્ય ને ઇતિહાસના સતત અભ્યાસથી સમૃદ્ધ ને ઉત્તેજિત બનેલી એ દ્ધપનાને અભિલાષ જગ્યા કે ઐતિહાસિક પાત્રોની જ અપૂર્વ કૃષ્ટિ ગ્યવી-તેના ઉગ્ભાવોને ચૂર્ત કરવામા સ્વપ્રતિભાનો આહ્વાદક સાક્ષાત્કાર અનુભવો આ મનોગથ પુરવાનો એણે આરભ કર્યો ચર્ચાનો શુષ્ક માર્ગ અગ્ગો કરીને તેણે પાત્રોના સ્વભાવને અનુરૂપ નાના વાર્તાલાપો જોડ્યા. તેમા બહુરૂપી માનવ મૂર્તિઓના વિધાન દતા ધર્મના ઝગૃત કે રાજસત્તાના કેટલી ઉન્મત્ત થએલા જાલીઓ અને તેમના ભોગ બનેલા નિરાધાર છૂવો, નિર્મલ હૃદયનો ભગનહાલત અને મલિનતામા રાચતો સસારકીટ, અજદ્રોહી ઉમરાવ અને તેની પ્રજાસેવી અધ્યાત્મ પ્રકુષ દ્વેશનો કવિ અને તેનો વેદિઆ ટેર સમો વિદ્વાન મિત્ર-આવા આવા અનેક વિરોધી જોડકાની લાગણીઓને લડાવવામા તે આજન્મ કલાધર તક્ષીન બનતો તેનામા પાત્રોના પ્રાણ જ જાણે અવતરતા-અને તે એટલે સુધી કે, સર્વેત્રેક સાહિત્યકારોની આશક, તેવા અનુભવોની સૌથી પ્રમળ ક્ષણોમા તે પોતે તેમના સુખદુઃખ, આવેશો ને સાદમોનો હૃદયનાગ્રના વધી સહભાગી થઇ રહેતો. પાત્રોના વિજય તેને મુખે મિત્ર કરકાવતો અને તેમની આશ્વતો તેની આખને જીની કચ્છી સવાદ લખતા લખતા તે પોતે જ વાગદગતી પાત્રો સાથે વાતચીતમા પડી જતો ને કલામવેદનના રામ્યા રાકાય નહીં તેવા પ્રવાદમા નિરકુશ વિદરતો-આના સુદાગી અનુભવોના પરિચામરૂપ ઉચ્ચી કોટિના સવળેથી લેખનકલાના એ પ્રકારને સર્જનાત્મક સાહિત્યની પ્રથમ પંક્તિમા સ્થાન અપાવનાનો અને તે હોત્રમા અપ્રતિમ ચિરંજીવ કાર્ય દરી જવાનો યશ લેટારને છે તેટલો ખીન એને સવાદ લેખકને નથી.

નુજરાનનું સવાદસાહિત્ય ખીજની દગામા છે પ્રાચીન કવિઓમાના કોઇ કોઇએ- બાલક, લામગ અને દયારામે, તથા પાઞ્જથી દવપતગમે-આ ઉપમા કેટલીક ગ્યનાઓ કરી હ ને પ્રત્યેકમા આપણી ગુની કવિતાના ગુણ દરના ટેલ નારે છે ૩૬ ૩૫૦ ન

નીરસ પ્રશ્નોત્તરોના એ સમૂહને સંવાદ નામ શિષ્ટાચારને ખાતર આપીએ એટલું જ. આમ હોવાથી, તેની પરીક્ષા કરવા રોકાવાની જરૂર નથી અર્વાચીન યુગમા સ્વ. 'કાત', 'કલાપી' આદિ શિષ્ટ લેખકોએ કરેલી શરૂઆત પછી આપણે ત્યાં આ પ્રકાર પોતાના સ્વાભાવિક વાતાવરણમા ચોપાવા લાગ્યો છે. ઉપર જે એ યુરોપી સાહિત્યકારોની કૃતિઓની આપણે પીછાન કરી તેની હારમા મુકાય તેવું તો નહીં જ, પણ તેમની સાથે સરખાવી શકાય તેવું પણ આપણે ત્યાં અલારે બહુ થોડું છે. તો પણ, એ બંનેનો અભ્યાસ અહીં દીક પ્રમાણમા થયો છે એટલે ખેટોની ચર્ચાપ્રધાન અને લેંડોરની ભાવપ્રધાન રીતીના કેટલાક અંગો આપણા સારા સંવાદોમા-જેમાના ધણાખરા 'સંવાદમાલા' નામના નવીન સંપ્રદમા જ છે તેમા-નજરે પડે છે.

એ આપણા શિષ્ટ સંવાદોનું વિવેચન શરૂ કર્યા પહેલાં ગુજરાતી સંવાદોના વિષય સંબંધી એ ખોલ લખવા અસ્થાને નથી.

એક વખત મીસીસ એની બેસ્ટે કહ્યું હતું કે રેલ્વે ટ્રેનમા બે યુરોપીયનો સાથે મુસાફરી કરતા હોય ત્યારે તેઓ હવા કે રમત ગમત વીશે વાતો કર્યા કરે છે, પણ તેવે વખતે બે હીંદીઓ તો અદ્વૈત મતના સિદ્ધાંતોની મીમાસા કરી રહ્યા હોય છે. કર્કશ અને અખંડ ધર્મશુદ્ધિ વિશ્વમાના દ્વૈતનું જ બાન કરાવતી આગમાડીમા અદ્વૈતની ચર્ચા કર્યાથી તેનો મહિમા વધે છે કે કેમ તે અમારી જાણ બહાર છે, તેમ જ અદ્વૈતસ્વરૂપ છતાં દ્વૈતભાવી, સર્વવ્યાપી બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ હવા કે રમતગમત રૂપે થાય તેમા બ્રહ્મભાવનાના તે મહાપ્રચારકને શું ન અમ્યુ તે પણ સમજાતું નથી. પરંતુ તેમણે દર્શાવેલા બેદમા સત્ય છે. એમનું કથન હિંદવાસીઓની પૈવિધ્ય વિનાની ચીલાવશ મનોદશા ને તેમના તેવા જીવનનું સચોટ ચિત્ર આલેખે છે એ જીવનનું પ્રતિબિંબ ધારતું આપણું સાહિત્ય, જેમાં જોગણ વિના નાટક નહીં, અવખના અન્વેષક વિના વાર્તા નહીં, અને અભેદના રાજ વિના કવિતા નહીં, તેણે સંવાદના વિષયો પણ પોતાની પૂજ્ય પરંપરાને અનુસરીને જ ઉકેલવા ઉચિત ધાર્યા છે. સાહિત્યમા સંવાદલેખન એ એક જ પ્રકાર એવો છે જ્યાં સૌથી પરિમિત ક્ષેત્રમા, સૌથી ઉંડી ને એકાગ્ર, સૌથી વિવિધ અને તીવ્ર લાગણીઓનું આલેખન પેભવવતી કલાને રૂપે સાધી શકાય છે. તેવી સિદ્ધિ માટે વિષય વસ્તે એણે અંશે ધર્મના કે નીતિના બંદે લેવાય- 'ગેનાવતી ને ગોપીચંદ', 'શાલિબદ્ર અને માતાબદ્રા' કે 'અશોક અને સપ્તહાચાર્ય' -પણ તેની રચના જ્યારે ઉપવક કે અપરસિક ફેરીમા થાય ત્યારે તેવા સંવાદોને સાદિ યની કક્ષામા મહા મકાચ પછી જ મૂકી શકાય છે આથી, વિષયની દૃષ્ટિએ આપણે પસંદ કરેલા સંવાદસંગ્રહને અપ્રસોક્તના આ અનુમાન અનિવાર્ય બને છે કે તેના ઉત્તમ પ્રતિના છત્રીસ સંવાદોમાના પચીસ કમ્તા વધુના લેખકોએ મીસીસ બેસ્ટના પ્રમાણુપ માટે પોતે હરીફાઈમા ઉતર્યા હોય તેવા આથી ને તેની રીતે પોતા પોતાની કૃતિઓ રચી છે

પણ એ મર્ધાદા એએએક મંવાદોને રુઢતી નથી એ સંતોષ લેના જેવું છે ગુજરાતી બાપાના કેટલાક સર્વોત્તમ સવાદો સમૃદ્ધમાં જોવામાં આવે છે તેમાંના 'જેસલ અને તોળલ' (કલાપી) 'હલદીપાટ' (ગ નાનાલાલ કવિ), 'શિવાજી અને તાનાજી', (સાગર) 'પ્રતાપ અને ભામાશા' (રા કેશવ દસ રોહ), તથા 'સિદ્ધગજ અને જસમા' (ધૂમકેતુ) એટલા નાટ્યતત્ત્વ ધારનાર બાવાત્મક ગૈનીના છે, અને 'સિદ્ધાર્થ અને રાહુલ' તેમજ 'ગણોકુબો અને મીંગ' (૨૫ 'કાત'), 'પુરુષ અને ઉર્મીશી' (૨૧ નગસિંહરાવ), તથા 'વર અને વહુ' (મો રાકોર) એ આગ મુખ્યતઃ ચર્યાત્મક રીતીના છે ગુજરાતી મવાદોનું સ્વરૂપ બરાબર સમજવા માટે આ પ્રતિનિધિ રૂપ નમુનાઓ પર હવે મંલેપમાં કેટલુંક વિવેચન કરીશું.

મજનાત્મક સાહિત્યના કેટલાક મહત્ત્વના ગુણો 'જેસલ અને તોળલ' મા છે જનમ ભરના હુદારાના પશ્ચાત્તાપ અને સતી તોળલને હાથે તેનો ક્રમચ આત્મવિકાસને ઉદ્ધાર એ તેનો વિષય છે સામાન્ય લેખકના હાથમાં એ જ ધર્મનીતિનો વિષય સહેલાઈથી શુદ્ધ અને નિર્જીવ થઈ ગયો હોત કલાપીની તેજરવી કલ્પના હૃદયના અમૂર્ત બાવોને પણ ચૈતન્યમય અક્ષર મૂર્તિને રૂપે અવતારીને વાચકના આત્માને પાત્રો સાથે અદ્ભુત તન્મયના સંધાવી શકે છે આ વિધાનકલા કવિમાં એટલી નો સુવિકસિત છે કે ધણી વાર તો જેસલના અતરના હૃદયારોમાં નથી તે કવિના તોળલના ઉપદેશવાક્યોને વરી ચકી છે

પ્રભુની મહાન યોજનાના મેળમાં તારો સીનાર મેળરી દે, તેનાથી જીવુ તે બધું બસરુ જ છે

"પહેની જ ગતે જાપનો સાફ તને મીઠો લાગે તો બહેતર છે કે અલારે પણ તુ હુદારો જ રહે "

"બરવાડ આખા રોળાને છોડીને જીમ બોવાએલા મે દાને શાધે છે તેમ પાપમાં બો વાએનાને પ્રભુનો એક શોધા રહ્યો છે "

'આપણા પાપ અને આપણા પુણ્ય પણ તે [પ્રભુ]જ આપ કરે છે. તો જ આપણને આરા છે નહીં તો એવું ક્યુ પુણ્ય માનવીમાં છે જે તેને તારી બધ છે ? "

અપૂર્વ વિચારના આવા અમર તથા અલકાર ને દેહતોની આ વ્યાપકતા, ઉત્તમ મવાદોના અશ તરીકે, યોગની અમર મૃતિઓની કેક અપી ગુજરાતી વાંચકોને કરાવે છે, તેમજ કુરનના પ્રતિષ્ઠા પલટાના રંગોને પશ્ચાદ્ભૂતિ તરીકે વીકારવાની પદ્ધતિ તેના 'શ્રીકૃષ્ણ'ના આગભાગની યાદ આપ્યા વિના રહેતી નથી આ ગુણો વધુ એએ અંશે કલાપીના સર્વ મંવાદોમાં છે પણ આપણા સવાદસાહિત્યમાં અગ્રપદે શોભના 'જેસલ અને તોળલ'ની પરિપક્વતા કે પ્રગળ બર્મિઓનું આલેખન તેમાં તેટલા જ પ્રમાણમાં નથી

હલદીપાટના ચિરચરસરી સમર્પણ પછી કર્નવ્ય ઝીળના શીખેલો સગરસિંહ શ્રીધી રાણા પ્રતાપના સમગ્ર બળે છે, એ પ્રગળ ગ નાનાલાલના સવાદમાં ગુથાયો છે

૧ આ બે પાત્રો સળધી વધુ વિગત માટે હજીસુએ 'રહસ્યતટ્વતિસમ્બન્ધી ઉદની વાર્તા'નેથી

શૌર્યવાર્તા કવિતા કરતા વાગ્મિતા (rhetoric) ની પોષક વધુ અંશે છે અને વિધિએ અનુકૂળ આલેખકના હાથમાં તે સોંપી જણાય છે. કવિતાનો આત્મ રસ છે; વાગ્મિતાનો અલંકાર. કવિ સત્ય અને સૌંદર્યનો અતર્દષ્ટિથી સાક્ષાત્કાર કરીને કૃતિ રચે છે; વક્તા સત્યના અમુક જ સ્વરૂપને, આવેશ ને છટાની મદદથી, મનગોદક વાણીમા મૂર્ત કરે છે. આવી વાણીના સુંદર તેમજ સાધારણ નમુના રા. કવિની બીજી રચનાઓમાં તેમ ' હસદીધાટ' મા નજરે પડે છે. તેમાં અપાર્થિવ ઊર્મિઓનાં સંવેદન કે સાચો રસનૈમવ નથી. વાચકને તે વાચતા ઉભા કરતા ઉપ્સુતાનો અનુભવ વધારે થાય છે, અને ' મૃત્યુની તો કાનિયો માળા પહેરીને ફરે છે ' ' ઝોપની ક્યાં ઝોછપ છે ? ' ' ઉડતા થોહીના ભડકા ' આવા, વાગ્મિતાની કલાનો પણ અતિરેક જ સાધતા, શબ્દપ્રયોગો વસ્તુના ગૌરવને નાટકી દબાવી રજુ કરતા હોય તેમ સૂક્ષ્મ રસજોને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. આ રખલનને છાયામા નાખી દે તેવા સખળ પાત્રાલેખન, ભાવોદ્દેક કે કાર્યપ્રકાશ પણ આ સંવાદમા કે એ જ લેખકના ' મીરા-બાઇ ' માં હોત તો ઝોમના આશાબર્થો વાચકને કરવાનું કામ મળી શકત; પણ તેમ બનતુ નથી.

' પ્રતાપ અને બામાશા ' તથા ' શિવજી અને તાનાજી ' એ એ સંવાદ કલાના સારા નમુના બનતા સહેજમા બચી ગયા છે. પ્રત્યેક લેખક વિષયના આકર્ષણથી મુગ્ધ થયા છે તેટલા જ વિધાનકોશલની આવશ્યકતાથી થયા હોત તો બીજી પંક્તિમા ઉંચે મથાને શોભે તેવું તેમનું કાર્ય થાત. પહેલા સંવાદમા તો પ્રતાપની પાસે આવેલો બિહુક ખરી રીતે બામાશા છે એ વાત મથાળામા જ સૂચવી દઈને લેખકે રસપ્રવાહને નકામો ખાળ્યો છે. બાકી, એ સંવાદ હુંકે અને રસભર્યો છે તથા એ જ લેખકના અતિ વિસ્તારવાળા ' અશોક અને સંપુષ્પાર્યા ' થી શુભવત્તાની દૃષ્ટિએ પણ, જુદો પડી આવે છે નિષ્પ્રયોજન અતિ વિસ્તારનું, અને તે વિસ્તારમા પણ રહ અને રસહીણા ઉપદેશ આપવાનું દૂષણ શિવાજીવાળા સંવાદને પણ તેવીજ રીતે નીચી કોટિમા ઉતારે છે. વળી, અસંખ્ય સશસ્ત્ર યુદ્ધોના થોધ અને તેમા જ જીવનભર રાચના શિવાજી મહારાજને મુખે અદિસાત્મક અસં-હકારની ભવિષ્યવાણી કેવીકે શોભે તેનો વિચાર પણ થવો જોઈતો હતો.

બાવાત્મક શૈક્ષીના આપણા છેલ્લા દૃષ્ટાંત ' સિદ્ધરાજ અને જસમા ' મા ઉત્તમ અંશે એટલા છે અને સારા સંવાદની અણવિકસી શક્યતા પણ તેમા એટલી બધી વરતાય છે કે તેના નાના નાના દોષો-કર્હોક અણુધાટીહું વાક્ય, કર્હોક ઉદ્ગારવચનના અતિરેક-તરફ ધ્યાન દોરવાનું મન ન થાય. ' ધૂમકેતુ ' સંગ્રાથી લખનાર પ્રાસાદિક લેખનની એ કૃતિ, આ પ્રકારના સંવાદોમા ' જસલ અને તોળવ ' પછી દુરતજ, બીજે સ્થાને, વગર સંકોચે મુકાય તેવી છે. રસમય પ્રસંગને આલેખકે સચ્ચ પાત્રો ને શુદ્ધ કવિત્વ દ્વારા જાણે નવેજ અવનારે સરળો છે.

જે લાક્ષણિક અવતરણથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થઈ શકશે.

" મહારાજ !.....માળવાનું સિંહાસન છુટાય તો માળવી સૈન્ય કોમક દિવન અપયશ બુંસી શકે, પરંતુ માળવાની ઊંચે વેચાય તો માળવી ઊંચોનું સૌંદર્ય વેચાય છે. ગદ્ય કીર્તિ મળે છે, પણ ગયુ સૌંદર્ય મળતુ નથી, કીર્તિ તો મનુષ્યનો માની લીધેલો મિકો છે, મૌંદર્ય ધર્મગદત બક્ષીસ છે, નીતિનુ અંનિમ પરિણામ છે, અનેક જીવનનો અમર સંગ્રહ છે,..."

“જસમા ! આ બાલની છટા ! પેલા સુંદર ગંભીર ચળકતા નયનો ! આ શરીરસામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ-એના પર ચાલ્યો જતો સૌંદર્યનો પ્રવાહ ! અને એ બધા પર તારું સ્પષ્ટ વ્યક્તિત્વ, મદમર્યુ, માન, માનિની ! સિદ્ધરાજ તારું જ કાવ્ય કરે છે, તારું જ ચિત્ર દોરે છે, તનેજ જુઓ છે.....”

આવાજ તેજસ્વી રત્નોથી આળોય સંવાદ ભરત્યક છે.

૪

ચર્યાત્મક શૈલીના સંવાદમાં પાત્રનાં સ્વભાવ ને જીર્મિઓનું આલેખન સંવાદકારનું લક્ષ્યમિંદુ મટીને ગૌણ બને છે. તેમાં એ પાત્રો વચ્ચે વિવાદ કરાવીને જ તે સંતોષ માને છે. વળી તેમાં વિવાદનો વિષય જેમ મતભેદને વધારે ઉકેરનારો, તેમ સંવાદ વધારે રસભર બને છે. પણ આ શૈલીની એક ખામી પણ ગંભીર છે; તેમાં રચનારના અંગત અભિપ્રાયો ઘણી વાર પેા પિતા રહેતા નથી. પરિણામે, કલાકૃતિ તરીકે આ સંવાદોનું મૂલ્ય ઓછું જ આંદી શકાય. ચિંતાનાત્મક સાહિત્યના નમુના તરીકે તે સત્કારપાત્ર હોય છે, પણ પ્લેટો જેવા અતિવિરલ અપવાદ સિવાય, તેમાં સર્ગશક્તિનો નજીવો જ આવિર્ભાવ નજરે પડે છે.

‘સંવાદમાલા’માં આવા વિગારપ્રધાન સંવાદો પણ કેટલાક મુકાયા છે. સ્વ. ‘કાંત’ કૃત ‘સિદ્ધાર્થ’ અને રાહુલ, ને ‘રાણા કુંબો તથા મીરાં’ તેમજ રા. નરસિંહરાવનો ‘પ્રેમ-રહસ્ય’ આ પ્રકારના નમુના રૂપ છે. પ્રત્યેકની ધીરગંભીર, સ્વલ્પલંકાર વાળી ને ગૌરવાન્વિત શૈલીનું બનેમાં પ્રતિબિંબ છે. એ સંવાદો જીવનગસિક્ક કરતાં પાડિત્યરસિક સ્વભાવના વાચકોને વધુ ગમશે. તે વાંચતા વાંચનાર, સ્વત્વ ભુલાવતા અદ્ભુત અનુભવોની સંધિમાં વિદ્યરતો નથી, પણ બુદ્ધિવિદ્યાસના પ્રસાંત ને સૂક્ષ્મ વાતાવરણની રમ્યતા ભોગવે છે. રા. બલવંતરાય કાકોરનો ‘વર અને વહુ’ પણ આ જ કોટિમાં આવે છે. તેમાં નિરાડબર કલાથી અંબસાઈ અને એણેછતની કવિ પ્રિય અમર પ્રેમકથા વર્ણવવા-ચર્ચવાનો ચત્ત છે; અને ચર્યાત્મક શૈલીની આ સર્વ કૃતિઓની સર્વસામાન્ય મર્યાદા તેને પણ બંધાઈ છે; જીવતાં કે ઇતિહાસમાંથી જગાડેલા પાત્રોની વાતચીતમાં ‘નિરપેક્ષ’ ‘લાઘવ’ ‘અરિય’ ‘સૂક્ષ્માત્મા’ ‘ધર્મ’ ‘વર્તમા’ ‘વેષ્ટિત’ ‘ગારીર’ ને ‘રસાસ્વાદ’ જેવા ચબ્દપ્રયોગો દૈક અસ્વાભાવિકતાનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરતા નથી ?-એમ વાચકે પુછવું પડે છે. કદાચ વિવાદ અને ઝીણાવટભરી મીમાંસાઓ માટે એ જરૂરના હરો, પણ રસોને તે ખુચે તો છે જ.

રચણકાક્ષનાં બંધન કેટલીક વસ્તુઓને બાંધી શકતાં નથી, તેમ વર્ગીકરણના બંધન ‘ચાર મુરખાઓ સાથે મસલત’ (ગ. અનિસ્ખપચંદર ત્રિવેદી) એ નામવાળા સંવાદોના ગુમખાને બાંધી શકતાં નથી. પણ તેની નોંધ તો લેવાની જોઈએ. કપર જે એ પ્રકાર આપજો દર્શાવ્યા તે દરેકનાં ગૌણ લક્ષણ આગા અસુઠ પ્રમાણમાં દેખાય છે. તે ગિષ્ટ કરતાં સામાન્ય વાચકને વધુ આકર્ષશે કેમકે તેમાં કલાનરત્ર નહીં જેવું છે અને નિત્યજીવનમાં બહુસાધારણ એવા સવાય જવાબોને લાંબા જ એ ધ્યાન રોકી શકે છે. પ્રાથમિક દારૂપરસના એ સારા નમુના છે અને આ આખા સંપ્રદાયમાં દારૂ ઉપજવનાર તે સંવાદો એકવા જ છે. એ તેમની વિશેષતા છે.

યુગબળોને પ્રભાવે આજે ગુજરાતનું સાહિત્ય નવો અવતાર પામી રહ્યું છે. પારકા સાહિત્યોના નમૂના સખળા પડ્યા પાડવાને બદલે નવા સાહિત્યકારો તે સાહિત્યોના અભ્યાસ પછી ફક્ત માર્ગદર્શન શોધે છે, પણ પ્રેરણા તો ગુજરાતની ભૂમિ અને ગુજરાતીઓના જીવનમાથી જ સાપડે એ તેઓ સમજ્યા છે. આ મનોદશાની અસર સંવાદલેખન પર પણ થશે ત્યારે તે નવીન વિષયો અને અપૂર્વ કલાવિધાનથી પ્રકાશવા લાગશે-ત્યારે પશ્ચિમના પ્રખ્યાત તેમજ કેટલાક અરૂપપરિચિત સંવાદોની-એક એનીશ લેખકના 'ચિત્રકલા', ફ્રાન્કનના 'નાટ્યકલા', ફ્રેડરિક હેરીસનના 'સસ્કારિતા' કે વાનુટના 'વિવેચક કલાસ્વામી તરીકે' જેવા સંવાદોની-આખી આપણા સંવાદોમા પણ નવનવા રંગો પુરશે, તેને અમર આકર્ષણ અર્પશે અને અદ્ભુત રસવૈભવથી તેને વિભૂષિત કરશે

૧૨ અખો અને તેની કવિતા.

(લેખક:—રા. રા. વિકૃલદાસ ખીમજી પટેલ.)

કોઇ પણ ભાષામાં ગદ્ય કરતાં પદ્યનો પ્રારંભ પ્રથમ થએલો હોય છે. તદ્વત્સાર આપણી ગુજરાતી ભાષામાં પણ દાખ્યોનો પ્રારંભ પ્રથમ થએલો છે. ગુજરાતી કાવ્યના વિકાસક્રમના પાંચ પગથીઆ છે. (૧) પ્રાચીન યુગ:—તેમાં ઇસ્વી મનના આઠમા—નવમા શતકથી આરંભી ચૌદમા શતક સુધીના કાળનો સમાવેશ થાય છે. આને અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીનો કાળ કહી શકાય. આ કાળમાં કવિતાના ક્ષેત્રમાં મુખ્ય ફાલ લેનાર જૈન કવિઓ છે. (૨) ખીજી યુગમાં પંદરમા તથા સોળામા સૈકાનો સમાવેશ થાય છે. આ યુગનો મુખ્ય કવિ નરસિંહ મહેતા છે. તે અર્વાચીન ગુજરાતીનો પિતા ગણાય છે; તેને આદિ કવિ પણ કહેવામાં આવે છે. નરસિંહ મહેતા ઉપરાંત ભક્ત કવિ વિષ્ણુદાસ, ભાલણ, પદ્મનાભ, વસ્તો આદિ કેટલાક કવિઓ આ યુગમાં થઇ ગયા છે. પ્રસિદ્ધ ભક્ત કેવલિની મીરાંબાઈ પણ આ યુગમાં થઇ ગઇ છે. (૩) ત્રીજો યુગ:—આ યુગમાં સત્તરમા તથા અઠારમા સૈકાઓનો સમાવેશ થાય છે આ યુગમાં ભાષાપ્રેમી કવિ પ્રેમાનંદ પ્રથમ પદ્ધતિના કવિઓમાં અગ્રગણ્ય છે; તેથી તેને પ્રેમાનંદનો યુગ કહી શકાય. આ યુગમાં પ્રથમ પદ્ધતિના ખીજી કવિઓમાં તત્ત્વજ્ઞ વેદાન્તી અખો અને કથાનિપુણ શામળ પ્રેમાનંદથી ઉતરતું સ્થાન ભોગવે છે. એ સિવાય વલ્લભ, નાકર, વીરજી રત્નેશ્વર આદિ ઉતરતી પદ્ધતિના ખીજી ધણા કવિઓ આ યુગનો શોભાવે છે. (૪) ચોથો યુગ:—આમાં જોગણીસમા શતકના પૂર્વાદ્ધનો સમાવેશ થાય છે. આ યુગકાલમાં પ્રથમ પદ્ધતિના તારા તરીકે તુંગારસિક દયારામ પૂજી કળાથી પ્રકાશ છે; તેથી તેને દયારામનો યુગ કહી શકાય. તે સિવાય ભોળે, ધીરો, પ્રીતમ, મનદર, ગિરધર, નિષ્કુળાનંદ વગેરે વત્તાઓના પ્રસિદ્ધ કવિઓ આ યુગમાં થઇ ગયા છે. (૫) અર્વાચીન યુગ:—આ યુગનો આરંભ “સમારંજની બાની” વાળા કવિ દલપતરામથી થાય છે. આ છેલ્લા યુગમાં પ્રાશ્નિમાલ સંસ્કૃતિની છાયા આપણા સાહિત્ય ઉપર પડેલી જોવામાં આવે છે, તેની સાથે આપણી ભાષામાં સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસના પરિણામ રૂપે વાણીની વિશુદ્ધતાએ પણ અધિકારે પ્રવેશ કર્યો છે આ સમયના નર્મદાસંકર આદિ કેટલાક અતિ તેજસ્વી તારાઓ સાહિત્યાકાગમાં અદરશ થએલા છે, કેટલાક હજુ આખા પ્રકાશથી તેમજ કેટલાક પ્રચંડ પ્રકાશથી ઝગક્યા કરે છે.

વેદાન્તી કવિ અખો ઉપર જણાવ્યું તેમ ત્રીજી યુગમાં થઇ ગયો છે. જેમ ઇંગ્રેજ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સત્તરમું શતક “ઓગસ્ટન” યુગ તરીકે અતિ ઉજ્જવળ પ્રકાશથી ઝગદળી રહ્યું છે, તેમ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ સત્તરમું શતક “મુવર્થ” યુગ તરીકે તેજા જ તેજથી પ્રકાશી રહ્યું છે. આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા, ભાલણ વગેરેના વિશેષથી શોભે વરા યજ્ઞ ગુર્જરગિરાએ દ્વિતીય યુગમાં અરસિકના ધારણ કરી. ગોવર્ધનરામ-
 “કુ” છે તેમ “કવિના રચનાનં દર્શક” ધર્મગરૂઓ અને વળમળાનુયાયીઓના દાયમાં

છળતા હૃદયે, રસિકે કવિ પ્રેમાનન્દે ગુર્જરગિરિને પુનઃ રસિકતા ધારણ કરાવી અને સુદર તથા મનોહારી પ્રભાથી ગુર્જરગિરિ પ્રકાશવા લાગી. સત્તરમા સૈકાને આ તિમાવાન સૂર્ય ઉદય પામી ધીમા, મદ, રમણીય બાળકિરણોથી લોકોને ખાપી મધ્યાહન થતા પૂર્ણ પ્રતાપથી પ્રકાશી એ આનંદમા રુદ્ધિ કરે એ પહેલા અખો રણે માર્મિક અને કંઠક વાણીમા, બહુ ઉંચા, જોડા, ઠોક આરતા, ચિત્તવેધક વિચારમા શતકની રાત્રિમા વ્યાપી રહેલા દશ, પ્રપચ અને સ્વાર્થરૂપી અધકારનો આરંભ્યો.

મા સૈકામા મુખ્ય કવિઓ ત્રણ થયા છે-અખો, પ્રેમાનંદ અને શામળ તેઓમા પ્રથમ અખાએ પોતાનું કાર્ય આરંભ્યું. દરેકે સ્વતંત્ર રીતે પોતપોતાનું કાર્યક્ષેત્ર ઈર્ષ્યુ, અને ખીજાઓની મદદની અપેક્ષા વિના જ પોતાના લક્ષ્ય તરફ કાર્યનૌકા હાકારે આગળ ધપાવ્યું. દરેકે સ્વાભાવિક રીતે જ એ જ ખીજાના કાર્યક્ષેત્રમા જો ઉણપ ા કોઈના જાણનામા ન આવે તેવી રીતે સુદરતાથી પૂરી દરેકે આ પ્રમાણે સમાજની ક કાર્ય પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઉપાડી લઇ પોતાના કાર્યક્ષેત્રમા કાવ્યરૂપી ઉત્તમ સ્તપ્તન કરીને સાહિત્ય કોશરમા ઘણો સારો વધારો કર્યો અત્યાર સુધી ભક્તિના પદો ટુકડે કથા વર્ણનોમા કાવ્યની ઇતિહાસિકતા પૂર્ણ થતી હતી હવે સુદર નૈસર્ગિક , મનુષ્ય સ્વભાવનું ખારીક અવલોકન, ચારિત્ર્યનું અને કાવ્યના જૂના જૂના અંગોનું ધાનકની દૃષ્ટિથી સંવેદન, પગિપાક આદિને કવિતામા અંશ અવ્યુ કાવ્યસરિતામા નવું બળ્યું અત્યાર સુધી નાના નાના ખાળોચીઆમા ભરાઇ રહેલા ભક્તિના પાણી લાખા સુધી સ્થિતિસ્થાપક દશામા ગહેલા, તેથી તેમા કાષ્ઠક ખારાશ આવેલી, તે આ , રસાળ, પ્રજોષક જળથી દૂર થઇ અને કાવ્યસરિતા પુનઃ નિર્મળતાથી વહેવા લાગી.

જનમમાજને પ્રયુક્ત કરવાનો ઉચ્ચ અને ઉન્નત આશય, આ કવિઓની સમક્ષ રૂપ થયો. ગુજરાતી સાહિત્યમા નવનવા રસ લાવવા, અને લોકોને અવનવો આનંદ આ પ્રેમાનંદ તથા તેના શિષ્યમહો કાવ્યો રચ્યા શામળે સમાજના વાસ્તવ સ્વરૂપને નાનો એપ આપી તેને નવીન રૂપમા લોકો સમક્ષ ખડું કર્યું અખાએ સમાજના દોષો ા પાડી, તેનો ખળમળાટ દૂર કરી તેમા વેદાન્તવિચારથી શાન્તિ આણી આ પ્રમાણે આપાને ઉજત કરવાને, સમાજને સુધારવાને તેઓ સાન્નિમાન પ્રયત્નશીલ થયા.

ગુજરાતી કવિનાએ કમે કમે કેવું રૂપ ધારણ કર્યું તે આખો દુકામા જોઇ ગયા. અખાના સમયની કેવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ હતી, અને એ પરિસ્થિતિએ તેને કેવા પ્રકારની કવિતા કરવા પ્રેર્યો તે જાણવા સાદું કવિના જીવનનું અવલોકન કરીએ.

અખાનો જન્મ ક્યારે અને કયો સાલમા થયો તેને માટે સપ્રમાણ હકીકત કોઈ યજેથી મળી આવતી નથી. તેના જીવન સળધી વિગતવાર અહેસાલ હજુ પ્રકાશમા માયો નથી. કવિએ પોતે પોતાના અચમા માતિ કે કુલ વિશે કાઇ ઉલ્લેખ કર્યો હોય પ્રેમ લાગતું નથી, કોઇ કોઇ સ્થળે અખાએ પોતાના જીવન સળધી ઉદ્યારો દહાડેલા છે, તે દારા તથા કવિના સળધી આખ્યાયિકાઓ પ્રચલિત છે તે ઉપરથી માગ્યુ તૃપ્ત્ય પતાત ઉપજવી શકાય.

“અખે ગીતા” સંવત્ ૧૭૦૫ ના ચૈત્ર માસના શુક્રવરણની નવમી અને મોમવારે પૂરી થઈ એમ તેના અંતમાં લખેલું છે. એ સમયના તેના જ્ઞાન તથા અનુભવનો અને એ અગાડિના સુરમાસિ માટેના ભ્રમણના વર્ષોનો વિચાર કરતાં એમ અનુમાન થઈ શકે કે એ કાવ્ય ૩૫-૪૦ વર્ષના જીવનના પરિપક્વ અનુભવનું ફળ છે. આ ઉપરથી અખાતો જન્મ કયો સાલમાં થયો એ ચોક્કસ રીતે કહી શકાય નહિ, તથાપિ એવું અનુમાન તો કરી શકાય કે તેનો જન્મ સંવત્ ૧૬૬૫ ના અરસામાં થયો હોવો જોઈએ. (રા. નર્મદાચંદ્ર તથા રા. ઇચ્છારામભાઈના લખવા મુજબ) તે વ્યવહાર-કુટિલ ગણાતી સોની શાંતિનો હતો. કેટલાકની એવી માન્યતા છે કે તે બાલ્યકાલથી જ અમદાવાદમાં ખાડીઆની પોળમાં રહેતો હતો, કેટલાક એમ કહે છે કે તેણે પોતાનું બાળપણ અમદાવાદથી થોડે દૂર આવેલા જોતલ-પુરમાં ગાળ્યું હતું, અને જોતલપુરથી પંદર સોળ વર્ષની વયે તેના બાપની સાથે અમદાવાદમાં આવી તેણે નિવાસ કર્યો હતો. એની વીસ વર્ષની વય પહેલાં એના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. થોડા જ વખતમાં એની એકની એક બહેન જેના ઉપર તેનો અતિ ગાંઠ રેલ હતો તેણે પણ દેવશોકમાં વાસ કર્યો. બાળલમથી પ્રાપ્ત થએલી યુવાન સ્ત્રી પણ એ જ સમયમાં એને એકલો મૂકીને મૃત્યુ પામી. ઉપગકંપરી આવા ધણા અનિદ્ર પ્રસંગો તેના ઉપર આવી પડ્યા. આથી તેને સંસાર ઉપર તિરસ્કાર છૂટ્યો. તેના ચિત્તમાં વૈરાગ્યનું બીજ રાખ્યું. એણે સાધુસંતોના સમાગમ કરવા માંડ્યો. આ સાધુઓમાં ધણા ખરા ભાંગ, ગાંજે વગેરે વ્યસનોમાં મગૂલ હોવાથી તથા અન્ય રીતે પણ માયાના પાશમાં લપટાએલા હોવાથી, કનક અને કાન્તામાં મોહિત થએલા હોવાથી તેમના જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય તરફ, તેમના દબ તથા ડોળ તરફ તેને નિરસ્કાર તથા ધિક્કાર છૂટ્યો; ખરા જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય ઉપર પ્રીતિ પેદા થઈ, અંતે તેની શોધમાં એનું મન યુગ્ધાયું; તેનો વૈરાગ્ય અંકુરિત થયો.

અખાનું મન સંસારમાંથી હટી ગયું. માયાના પાશમાંથી તે ધીમે ધીમે મુક્ત થતો ગયો. માયાની મિથ્યા પ્રાપ્તિશિક્ષા જાળ તોડીને જગતમાં દ્રશ્યમાન થતા દ્વૈતભાવનો નાશ કરી સમ્યક્દાનંદ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કેવી વીતે થાય એ જાણવા તરફ તેનું લક્ષ્ય દોરાયું, અને તે મેળવવાની અભિલાષા તેને ઉત્પન્ન થઈ. તેના વૈરાગ્યમાં તીવ્રતા આવી. થોડા જ વખતમાં એ વૈરાગ્ય શક્તિ ધરાવતા કાચેલો તેને મળ્યો. એક બાઈ હતી, તેના ઉપર કવિ સગી બહેનના જેટલું હેન રાખતા. આ બાઈ પાસે આસરે ગણસે રૂપીઆનું સોનું હતું, તેની કંઠી બનાવવાનું કામ તેણે અખાને સુપ્રત કર્યું. તે બાઈ ઉપરના પોતાના હેતને લીધે-ભગિની તરીકે તેને શુભ રીતે વીરપસલો આપવાની ઇચ્છાને લીધે કવિએ એમાં એક મો રૂપીઆનું સોનું ઉમેરીને ચારસો રૂપીઆની કંઠી કરી આપી. “સોની તો સગી માનો ય સાક્ષો કાઢી લે” એવી કહેવન સર્વત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે, અને અખો પણ એની હોવાથી પેની બાઈને તેના ઉપર અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો. તે બાઈએ પોતાની શંકા દૂર કરવાને તથા અખાની કસોટી કરવાને તે કંઠીની દિમન પોતાના જોળખીના ચોક્કસ પાસે અંકારી, ચોક્કસીએ તેના ઉપર કાપ મૂક્યો અને તપાસ કરીને કંઠીની દિમન ચારસોની આપી. બાઈને બોધ્ય લાગી. પડી તે કંઠી પાછી સમી કરાવવા માટે અખા પાસે તે ગયું, અને વહેમની વાત છૂપાવવા માટે ઉઠે તે કાળી બાઈ એમ તેણે જણાવ્યું. કંઠીને જ્ઞેનામેંતજ અખાને શંકા થઈ, તેથી મુકિતપુરસર ખરી દટીકત તે બાઈ પાસેથી જાણી લીધી. આથી

અખાને બહુ સંતાપ અને પરિતાપ થયો. સંસારીઓના જૂઠા સંબંધની અને તેમના સ્નેહમાં રહેલી મમતા અને સ્વાર્થની અખાને વિશેષ પ્રતીતિ થઈ. આ દુનિયામાં કોઈ કોઈનું સંયુ નથી, સઘળા માણસો પ્રપંચી અને ઠગારા છે એમ તેનો દૃઢ અભિપ્રાય બંધાયો.

આ પછી ખીજો પણ એવો જ વિષમ પ્રસંગ બન્યો કે જેથી અખાના વૈરાગ્યમાં તીવ્રતા-ઉત્તરા આવી. એમ કહેવાય છે કે એ અમદાવાદની ટંકશાળામાં ઉપરી અધિકારી તરીકે કામ કરતો હતો; તેથી તેની જ શક્તિના અદેખાપથી બળેલા કોઈ ખીજ સોનીએ બાદશાહને એમ કહ્યું કે તે આંદો-સોનાના સિક્કામાં હલકી ધાતુનો ભેગ કરીને નિમક-હરામી કરે છે, માટે તેની તપાસ થવી જોઈએ. બાદશાહે તત્કાળ ગુસ્સાના આવેશમાં અખાને પકડી મંગાવી કેદમાં નાંખ્યો; પછી તે વિષે તપાસ કરાવી. અખો આ પરીક્ષામાં પ્રમાણિક ઠયો, અને તેના દુસ્મનો માનભંગ થયા. અખાનો કોઈ પણ જાતનો પ્રપંચ માલૂમ પડ્યો નહિ, અને તે નિર્દોષ સિદ્ધ થયો. પરંતુ આ બનાવથી તેના હૃદયમાં વૈરાગ્યે એવી તો ઉઠી જડ ધાલી કે તેણે નોકરી મૂકી દીધી, અને વૈરાગ્ય તરફ મનોવૃત્તિ પ્રેરાયાથી તેણે પોતાના સોનીના ધંધાનાં તમામ ઓળરો કુવામાં ફેંકી દીધાં; માલમતા વેચી નાંખી પૈસા ગાંઠે કર્યો અને સંસારનો ત્યાગ કરી સંત્સાધુઓના સત્સંગમાં સત્પદાર્થની શોધમાં નીકળી પડ્યો. તે સમયથી તેના આત્મમંથનનો કાળ શરૂ થયો. સંબંધીઓનો વિયોગ, સ્નેહીઓનો અવિશ્વાસ, અને જગતના કાવાદાવાએ તેના ચિત્તમાં વૈરાગ્યને વલ્લ-વિત કર્યો. તે સદ્ગુરુને હુંઠવા નીકળી પડ્યો. અમદાવાદમાં અનેક મહાત્માઓ-સાધુપુરુષો સાથે સત્પદાર્થની પ્રાપ્તિના સાધનની તે ચર્ચા કર્યા કરતો. પરંતુ આમાંના કોઈ પણ મહાત્માથી તેને સંતાપ બન્યો નહિ, તેની શંકાઓનું સમાધાન થયું નહિ. ચિત્તની શાન્તિ દૂરની દૂર જ રહી. તેથી તે કાશી-પ્રયાગ જવાનો નિશ્ચય કરી અમદાવાદ છોડીને નીકળ્યો. અખો વલ્લભ સંપ્રદાયના મતનો હતો; તેથી માર્ગમાં તેને ગોસ્વામી વલ્લભાચાર્યના કુળના બાળકોનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થતી તે જાણ્યું ગયો. અહિં તે મહારાજશ્રીને શરણે થોડો સમય રહ્યો. અખા પાસે ધણું દ્રવ્ય હોવાથી ગોસાંધ મહારાજે તેનો સારો સત્કાર કર્યો. ત્યાં તેણે શુરુદીક્ષા લીધી હોય એમ તેના “ શુરુ કીધા મેં ગોકુલ નાય ” એ કથન ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે. અહિં આ તેને હમેશાં જમવામાં સારા સારા મિષ્ટાન્ન મળવા લાગ્યા; પરંતુ ઉપદેશની વાત જ ન મળે. જે હેતુને માટે તે અહિં રહ્યો હતો તે નિષ્ફળ ગયો. તેની જ્ઞાનની જાગૃતિ ન ભાગી. હમેશાં પોતાનો સમય મોજમોજમાં ગાળનાર શુરુ ઉપર તેને તિરસ્કાર આવ્યો. જે શુરુ પોતાના આત્માનું શ્રેષ્ઠ શામાં રહેલું છે તે ન સમજતો હોય એવો શુરુ પોતાના શિષ્યોને તો જ્ઞાનમાર્ગ બતાવી જ કર્યાં શકે? આવા દંભી શુરુને તેણે ઘણા સખ્ત ચાળખા માર્યા છે:-

“ શુરુ થઈ બેઠો હોંસે કરી, કંઠે જવાણ શકે કેમ તરી;
નાર નાનકડી હતું પ્રસ્તા, વળતી વાધે નહિ અદ્વિત.”

x x x x

“ મોતે દરિ નહિ જાગે લેશ, કાઢી બેઠો શુરુનો વેશ;

સાપને ઘેર પરાણે સાપ, મુખ ત્યાડી ચાલ્યો ઘેર આપ;
એવા ગુરુ ધણા સંસાર, તે અખા શું મૂકે ભવ પાર. ”

(ગુરુઅંગ.)

છેવટે એ સ્નાના જીવનથી કંટાળી ગયો, તેથી મહારાજશ્રીને બેટ દક્ષિણા આપી,
વિદાયગીરી લઇ ત્યાંથી અખો ચાલી નીકળ્યો; એ પછી તે ગોકુળ મથુરા ગયો.

“ દર્શન વેષ જોઇ બહુ રહ્યો, પછે ગુરુ કરવાને ગોકુળ ગયો. ”

(પ્રથમઅંગ.)

અહિંયા પણ તેને કોઇ સંત પુરુષથી સંતોષ ન થયો; ઉલટું આવાં પુણ્યસ્થળોમા
યતા અધર્મ કૃત્યોથી તેના મનને ધણા ખેદ થયો. જે તીર્થસ્થળોમાં અનેક પ્રકારનાં પાપકર્મો
યતા હોય છતાં પવિત્ર માનવામા આવે, તેવાં સ્થાનોમા બટકવાથી જ-કરવાથી દેહકું
દૃષ્ટાણુ થાય છે એમ માનવાતું નથી; જે અંતઃકરણ નિર્મળ, પવિત્ર, મલિન વાસના
રહિત અને શુદ્ધ વિચારોથી ઉન્નત હોય, તે ઘેર જ્યાં પણ ભક્તિથી પ્રભુની પ્રાપ્તિ થાય છે.
તે માટે અખો કહે છે કે:-

“ રામ રડવડતાં રહેને મળ્યો, ઘેલો તે ઘરે સુખથી ટળ્યો;
હું માઈ જોવાશું કામ, મળે અખા ઘરે જ્યાં રામ;
હરિ વિષ્ણુ જાણે કોપણ કાળ, ધૈર્યે હિર ન થાયે વાળ ”

(તીર્થઅંગ.)

કોઈ સ્થળે સદૃશ નહિ મળવાથી છેવટે તે કાશી ગયો.

કાશી મોક્ષનું ધામ મનાય છે; તેના તીર્થ પ્રદેશમા પુણ્ય સલિલ પતિતપાવની ગંગાનું
નિર્મળ જળ શાંત અને ગંભીર રીતે વહન કરે છે. અનેક અનન્યુખિત મંદિરોથી આ દેવ-
નગરી મંડિત છે. અહિં અનેક મંદો અને આશ્રમો જોવામાં આવે છે. વિવિધ મૂર્તિના અનેક
સાધુઓ અને પંડિતોનું તે નિવાસસ્થાન છે. છતાં તે માટે એવો લોકોક્તિ છે કે “ રાંડ,
સાંદ અને સંન્યાસી, ને તેથી વધે છે કાશી. ” અર્થાત્ અહિં વેરવા, સાંદ, અને સાધુઓ-
એ ત્રણેનું અતિ પ્રાબલ્ય છે “ કાચન અને કામિનીની મોહબળમાં ન જસાય અને
માવાથી નિર્લિપ્ત રહી દેવજ્ઞ જ્ઞાનચત્રરૂપે જ લોકહિતમાં નિસ્ત રહે એ જ જીવનમુક્ત સાચા
સંત કહેવાય. ” આ સત્યોક્તિની અખાના હૃદય ઉપર ઉઠી છાપ પડી હતી, તેથી એવા
સાચા સંતની શોધમાં અખો કાશીમાં બધા સ્થળોએ શર્યો. અને જ્યાંપુરવાળા ગોકુળનાયના
શ્રેણી અનુભવથી એ જે જે મહાત્માઓનાં સમાગમમાં આવતો તેમની પરીક્ષા કરતો,
જ્ઞાનગોષ્ઠિતો પ્રસંગ દાદી એમની સત્યનિષ્ઠા, વિદ્વત્તા અને નિર્મળ મનોભાવની ક્ષોડી
કરતો, એમના તપોબળને તાવતો, અને એમની જીવન લીલા નિદાનતો; પરંતુ કામિની
તથા કાંચનથી ન ચળે એવો કોઈ સાધુ પુરુષ તેના જોવામાં આવ્યો નહિ. આ પ્રમાણે
સંત પુરુષની શોધમા તે રાત્રિવિવસ કર્યા કરતો દતો, તેવામાં તેને છેવટે એક સમર્થ જ્ઞાની
મહાત્માનો સમાગમ થયો. આ મહાત્મા તેની ક્ષોડીમાંથી સંપૂર્ણ રીતે વિમુક્ત નીવડ્યા;
અને અખાએ તેમની પાસેથી સાચો જ્ઞાન ઉપદેશ પ્રાપ્ત કર્યો

“ ચરણ ચિંતની સ્થિતિ કરૂં, ગિહ શક્તિ અજ્ઞાન-દની ” ‘ અખે ગીતા ’ ના મંગળા-ચરણમાં આ પ્રમાણે તે પોતાના ગુરુના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે.

આ મહાત્માનો સમાગમ અખાને અદ્ભુત રીતે થયો. તે પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે છે. બન્યું એમ કે બટકતાં બટકતાં એક વખત અખાએ આ અજ્ઞાન-દજી મહાત્માને મણિદર્શિ-કાના પવિત્ર ઘાટ પાસે એક ન્હાની પર્ણકુટિમાં પોતાના એક શિષ્યને વેદાન્તનો ઉપદેશ આપતા સાંભળ્યા કાશીમા જ્યાં પ્રત્યેક મઠમાં અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓ ઉભરાતા હોય, અને જ્યાં અપ્રસિદ્ધ ગુરુની પાસે પણ સો જેટલા શિષ્યો નિત્ય કથા શ્રવણ કરવા આવતા હોય તેવે સ્થળે આ એકાંત પર્ણકુટિમાં માત્ર એક જ શિષ્યને ગુરુ ઉપદેશ આપે એ અખાને જરા વિસ્મયજનક લાગ્યું. અખાએ ગુપ્ત રીતે આ ઉપદેશ સાંભળ્યો; તેને તે રુચ્યો, તેથી તે પર્ણકુટિની પછીત પછવાડે ઉભા રહી નિત્ય કથા શ્રવણ કરવા લાગ્યો. આ ઉપરથી તે મહાત્મા પવિત્ર સત્યપુરુષ અને પૂર્ણજ્ઞાની છે તથા તેમના શિષ્ય થઈ સર્વથા યોગ્ય જ થશે એમ અખાની પ્રતીતિ થઈ. પરંતુ મહાત્માએની પરીક્ષા કરવાની તેની ટેવ હતી ગઈ ન હતી, તેથી એ દ્રવ્યથી કે સ્ત્રીથી અલાયમાન થાય છે કે નહિ તેની કસોટી કરવાના હેતુથી દિવસના તેમની પાસે જઈને દ્રવ્યાદિકનો મોહ લગાડ્યો; પણ તે સંતપુરુષ એથી જરાય અલિપ્ત થયા નહિ; તેમને સંસાર ઉપર પૂર્ણ વિરાગ હતો. તેમણે વાસનાદેહને જીતી અક્ષય દેહની પ્રાપ્તિ કરી હતી; તેથી અખાની કસોટીમા તે વિજયી નીવડયા; અને અખાની આસ્થા તેમના ઉપર ચઢી. અખાના હૃદયમા તેમને માટે આદર અને ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયા. આ મહાત્માના ઉપદેશમા તેને રસ પડવા લાગ્યો. મનમા તેણે મહાત્માને પોતાના સહગુરુ માની લીધા, અને પ્રથમની જેમ છુપી રીતે કથાશ્રવણનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું એકાદ વર્ષ સુધી એમ બહાર બેસીને જ તેણે કથા શ્રવણનો લાભ લીધો. એવામા એક દિવસ કથા સાંભળનાર શિષ્યને ઝોકું આવ્યું, અને કથા પ્રસંગમા હોકારો ન દેવાયો. હોકારો નહિ આપવાથી અજ્ઞાન-દજી ઉપદેશ આપતા અટકી પડશે એમ માનીને અખાએ બહાર બેઠા બેઠાં હોકારો આપ્યો. રાત્રિના સમયે કોઈએ બહારથી હોકારો આપ્યો એ સાંભળીને અજ્ઞાન-દજીને આશ્ચર્ય થયું, અને કોણે એ હોકારો આપ્યો તે જાણવાની મનોવૃત્તિ થતા તેમણે બહાર જઈને તપાસ કરી, તો અખો બેઠેલો દેખાયો. એણે જ હોકારો દીધો હશે એમ માનીને તે કોણ છે, ક્યાંથી આવ્યો છે, ક્યાંદિ તેનાં નામ ઠામ વગેરે હકીકત પૂછતા અખાએ પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત સંવિસ્તર નિવેદન કર્યો, તથા પોતે એકાદ વર્ષથી કથાશ્રવણનો લાભ લે છે, અને પોતાને કથાશ્રવણ કરવાની આરામ મળે કે ન મળે, તેથી છુપી રીતે બહાર બેસીને જ તે કથા શ્રવણ કરતો હતો એ વાત પણ અખાએ નિવેદન કરી. અજ્ઞાન-દજી સ્વામીને અખો સુમુક્તુ જણાયો, તેથી તેને કથા સાંભળવા બેસવા દીધો આ પછી અખો લગભગ ત્રણેક વર્ષ કાશીમાં રહ્યો. આ મુદત દરમિયાન તેણે અજ્ઞાન-દજી પાસે પંચદશી, અધ્યાત્મ રામાયણ, બગવદ્ગીતા, યોગવાસિષ્ઠ ગમાયણ વગેરે વેદાન્તના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો.

આ પ્રમાણે ચાર વર્ષ કાશીમા રહી અખો પાછો ગુજરાતમા આવી રહ્યો. પાછા આવતા તે પુનઃ જયપુર ગયો. આ વખતે તે પ્રથમના જેવો દ્રવ્યવાન ન હતો. દારણ્ય કે તેની પાસે જો થોકુ પર્ણ દ્રવ્ય હતું તે તેણે પોતાના કાશીનિવાસ દરમિયાન સાધુ સંતોને

દાનમાં આપી દીધું હતું. વળી પ્રાપ્તિ ક્ષત્રુઓ ઉપરનો તેનો મોહ નાશ પામી તેનું મન ગંગાજલ જેવું સ્વચ્છ અને નિર્મળ થયું હતું. તેનો અદ્ભુત જ્ઞાનમાં ગળી ગયો હતો. તેનામાં આડંબર, ડોળ, દંભ બિંદુલ ન હતાં. તેને જયપુરમાં આવ્યા પછી પોતાના મૂળ ગુરુ ગોકુલનાથની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી. પોતે દ્રવ્યવાન હતો તે વખતે પોતાને જે સત્કાર આદર મળ્યો હતો, તેવોજ સત્કાર અને આદર નિર્ધન દશામાં મળે કે નહિ તે બાબતની તેને અભિલાષા થઈ આવી. તેણે ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે જ થયું. દ્વારપાલે તેને જાણખ્યો નહિ, અને અંદર જતો અટકાવ્યો. જ્યાં દ્રવ્યનો જ સત્કાર થતો હતો એવા મંદિરમાં “અખો આવો બિખારી ન હતો. એ તો બડો દ્રવ્યવાન શેઠીયો હતો” એ શબ્દો દ્વારપાલને મુખે તેણે સાંભળ્યાં. પોતાનું નામ મહારાજશ્રીને પહોંચાડવાને તેણે દ્વારપાલને કહ્યું, દ્વારપાલે તેમ કરવાની ના પાડી. આ પ્રમાણે ગડબડ થતી સાંભળીને મહારાજે મેઢી પરથી ખારીમાથી ડોકીયું કંઈ, અને અખાને જાણખ્યા છતાં તેનો તિરસ્કાર કર્યો. આથી અખાને ઘણું દુઃખ લાગ્યું. પોતાનો નહિ પરંતુ પોતાના દ્રવ્યનો જ મહારાજે અગાઉ સત્કાર કર્યો હતો એ જાણીને તેને એવા સ્વાર્થપદ્ધતિ, દંભી અને લંપટ ગુરુ ઉપર ધિક્કાર ઉપજ્યો. તેણે કહ્યું, “આ સંસારમાં જે કોઈ વસ્તુ આ અધર્મોએને મહત્ત્વની લાગતી હોય તે તે દ્રવ્ય જ છે. આ સધળા ધનના જ સગા છે, નિર્ધનતા નહિ, આટે ધિક્કાર હો તમને!” આ પ્રસંગના સ્મરણમાં તેણે લખ્યું છે:—

“ ધણાં કૃત્ય કર્યાં મેં બાલ, તોય ન બાગી મનની દાઝ;
દર્શન વેશ ખડું જોઈ રહ્યો, પછી ગુરુ કરવાને ગોકુળ ગયો;
ગુરુ કર્યાં મેં ગોકુળનાથ, ગુરુએ મુજને ધાલી નાથ.”

(પ્રપંચ અંગ.)

“ પ્રાપ્ત રામ કહે તે ગુરુ, બીજા ગુરુ તે લાગ્યા વર;
ધન હરે ઘોખો નહિ હરે, સંબંધ સંસારી સાચો કરે; ”

(જડસાક્ષિ અંગ.)

એને ત્યાં આવો અનુભવ થયો હતો, એમ તે સ્પષ્ટ કહે છે. એણે આ પહેલાં અમદાવાદ અને અન્ય સ્થળોએ રહીને બાવા, વેરાગી, સાધુ વગેરેના જીવનનો-આચરણનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો હતો, અને તેમના અનીતિમય, તથા યોગી જીવનથી તેને એટલો તો તિરસ્કાર ઉપજ્યો હતો, કે તેણે બાવા ડોળધાણ, વિપયા, લાલચુ અને કાંચનને જ સર્વસ્વ માનનારા સાધુઓને ઉધાડા પાડવામાં પોતાનું જીવન ગણવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેને જે જે સાધુ સંતોનો સમાગમ થયો હતો તેઓ બધા આ કોટિના જ હતા એમ ન હતું. તેમા કેટલાક સારા, સલામિત અને નિર્મળ જીવન ગાળનારા સાધુઓ પણ તેના જોવામાં આવ્યા હતા. અને બાવા સત્યપ્રેમી, શુદ્ધ જીવન જીવનારા સંત મહાત્માઓની પ્રશંસા તે પોતાના મંથોમાં કેટલેક ટેકાણે કરવાને મુક્યો નથી. તો પણ એટલું તો ખરું કે તેના ગ્રંથોમાં ટોંગી, કંબી, છતરપિંટી કરનારા સાધુઓને સખ્ત ચાળખા તેણે માર્યા હોય એવા પ્રસંગો ઘણા વધારે જોવામાં આવે છે.

અખો પ્રથમ વૃદ્ધમનનાનુયાયી હતો; પરંતુ એ સંપ્રદાયના આચાર્યોના વર્તનથી તેને એ ધર્મ ઉપર કંટાળો ઉપજ્યો હતો; વળી તેઓ તેની જ્ઞાનની ભૂખ બાગી રાખ્યા ન હતા;

મટે તે અગાઉ કહી ગયા પ્રમાણે વેદાન્તનિષ્ઠ બ્રહ્માનન્દજીને શરણે ગયો અને તેમની પાસેથી દાન્તરહસ્ય પ્રાપ્ત કર્યું, ત્યારથી તે શાંકરમતાવલંબી થયો હતો.

અખાએ ૭૪૬ છપા, અને ૬૦ પદો લખેલાં છે. આ છપાઓને વ્યવસ્થા પૂર્વક ગોઠવવાનો પ્રયત્ન તેણે કર્યો નથી. આથી મહેનતને અને દીર્ઘ કાળના બ્રમણ પછી સંત દુરુપની અને સત્યની તેને જે અલબ્ધ પ્રાપ્તિ થઈ હતી તેનો લાભ જેમણે અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો નથી એવા જિજ્ઞાસુ ધર્મનિરત સામાન્ય કોટિના લોકોને આપવા માટે, તથા તેઓ ચોમેર જોવામાં આવતા પાખંડ, અધર્મ અને અનીતિથી સાવચેત રહે એટલા માટે તેણે આ છપાઓ બનાવેલા છે. આ છપાઓ તેનાં વેદાન્તના ખીમ મન્યોની જેમ શુદ્ધ તથા નીરસ લાગતા નથી. આ છપાઓ વાંચનારને તરતજ માલુમ પડશે કે તે બધા લોકોને હેશને જ લખાયેલા છે. એ લખવા માટે પોતાની નિન્દા થાય કે પ્રશંસા થાય તેની દરકાર તેણે કરી નથી. આ છપાઓમાં તેણે દાબિક વ્યવહાર અને તેમાં દૃષ્ટિજોર થતી ટિલતા એ બંનેને નીકરતાથી અને ખુદી રીતે ઉઘાડા પાડ્યા છે. આ છપાઓમાં તેણે અનીતિને માર્ગે ચાલનારા લોકોને, દીલાં ટપકાં, પાઠપૂજા વગેરે બાહ્યાચારને જ માન આપનારાઓ, પરંતુ આંતર શુદ્ધમાં નિગૂંદ રહેલા આત્માના અવાજને તરછોડનાર જુદા જુદા પંથ વાળાઓને; મોજ શોખમાં સ્વીપચી રહેલા, ધનની લોલુપતા વાળા, બ્રહ્માચારથી પતિત થયેલા ઢોંગી ધર્મશુરુઓને; માયાની મોહિનીમા મસ્ત રહેલા સાધુસંતોને ધણા આકરા શબ્દોમાં ચાખખા માર્યા છે. દ્રવ્ય, સ્ત્રી, માખાપ, ઊંપાંછોકરા, ભાઈ બહેન, સગાં બ્હાલાં, મિત્ર, ચાકર નોકર-આ બધા જ્યાં સુધી પોતાનો સ્વાર્થ સચવાય સાં સુધી જ સંબંધ રાખે છે. જ્યાં સુધી કોઈ માણસ પાસે દ્રવ્ય હોય છે સાં સુધી જ એ બધા તેના ઉપર હેત રાખશે; જેમ પુષ્પમાંથી જમરો મધ ચૂસી લઈ મધ ખૂટી જાય ત્યારે તેનો ત્યાગ કરીને કઢી જાય છે, તેમ કોઈ માણસ પાસે દ્રવ્ય હશે ત્યાં સુધી એ બધા તેને ફોલી ફોલીને ખાશે; અને તે દ્રવ્યહીન થયો કે તરત જ તેને છોડી દેશે માટે વસ્તુતઃ આ દુનિયામાં કોઈ કોઈનું નથી; સંસાર અને તેમાં રહેલી સર્વ વસ્તુઓ મિથ્યા છે, અસત્ય છે; વ્યવહાર દુઃખનું કારણ છે; સાધુઓ, સંન્યાસીઓ, શુરુઓ, આચાર્યો-એ સર્વ આડે માર્ગે દોરનારા છે; તેથી બ્રહ્મે-ચૂકે તમે એમના ઉપર ભરોસો રાખશો મા. જે તમે ભરોસો રાખ્યો તો તમારું વહાણ મધ્ય દરીએ ફૂંખવાનું. તેથી માત્ર સમ્યક્દાનંદ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ ઉપર જ ભરોસો રાખશો, તેને તમારો હમેશનો સાથી ગણશો તો તમે સહજ આ અનીધર જગતની પેલી પાર તરી જશો, અને પરમ પદને પામશો. આ અનિત્ય જગત્ તો માત્ર નિત્ય સ્વરૂપ બ્રહ્માની લીલા જ છે, તેથી તે અસત્ય-અનિત્ય લીલાનો ત્યાગ કરી સત્ય નિત્ય પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે દૃષ્ટિબદ્ધ થાઓ વગેરે વગેરે ધણીય અનુભવસિદ્ધ વાતો અખાએ અનેક દૃષ્ટાન્તોથી અતિ જુરસાદાર બાનીમાં આ છપાઓમાં પ્રતિપાદિત કરી છે.

આ છપાઓ ઉપરાંત નીચે જણાવેલા તેના મન્યો પ્રમિદ્ધ છે. અખેગીતા, ચિત્ત વિચાર સંવાદ, પચીકરણ, શુરુ સિધ્ધ સંવાદ, અનુભવ બિંદુ, કૈવલ્ય ગીતા, બ્રહ્મ લીલા (દિંદુસ્તાનીમાં), પરમપદપ્રાપ્તિ અને પંચદશી તાત્પર્ય. આ બધા વેદાન્ત ઉપર લખાયેલા મન્યો છે. અખો વેદાન્ત દર્શનમાં કેટલો નિપુણ હતો તે જણવાને ઉપરોક્ત પ્રયત્નના ચાર

અંથો બસ છે. આ અંથોમાં દર્શન રહસ્ય ઓટલું ગૂઢ રહેલું છે કે વેદાન્ત દર્શનમાં માત્ર યતિક્ષિત પ્રવેશ હોય એવા સામાન્ય અભ્યાસક્રમે તેનો અર્થ સહેલાઈથી સમજાશે નહિ. તેણે આ બધા અંથો લોકોને ઉદ્દેશીને લખ્યા હતા એ ખરૂં, પરંતુ પોતે પરબ્રહ્મ-પરમ સત્યની શોધમાં જોટલો ઉઠા ઉતરી શક્યો હતો, તેટલા ઉડા સામાન્ય લોકો ન ઉતરી શકે એ વાત તેના સ્મરણમાં ન રહી હોય એમ લાગે છે. તેણે તે વેદાન્ત દર્શનના સિદ્ધાન્તોને જોટલો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો હતો, તેને કેવલ્ય જ્ઞાનનું જોટલું રહસ્ય હાથ લાગ્યું હતું, તેટલે દરબજે સામાન્ય લોકોએ અભ્યાસ ન કર્યો હોય, તેમજ રહસ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત ન કરી હોય એ વાત ઉપર તેણે દુર્લભ આધું હોય એમ લાગે છે. વળી તત્ત્વજ્ઞાનને કવિતામાં ઉતારવું એ કાર્ય અતિ વિકટ છે; તો પછી શાકર દર્શન જેવા વેદાન્તના રહસ્યપૂર્ણ અંથમાં રહેલા ઉઠા, ગૂઢ, કઠિન, સહેલાઈથી સમજી ન શકાય એવા તત્ત્વજ્ઞાનને કવિતામાં ઉતારવું એ જોટલું વધારે મુશ્કેલ કાર્ય હોવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ વાચકને સહજ આવશે. આવા વિષયને કવિતામાં ઉતારવાથી તે આકર્ષક ન બને એમાં કાંઈ નવાઈ નહિ. આ કારણને લીધેજ અખાના છાંપા જોટલા પ્રમાણમાં વંચાય છે, તેટલા પ્રમાણમાં તેના ઉપરોક્ત વેદાન્ત અંથો વંચાતા નથી.

Valabjee Ramjee

અખાને કવિ ગણ્યો કે નહિ એ પ્રશ્ન અહિં ઉપરિચિત થાય છે. આ સંબંધી એ પક્ષ છે. એક પક્ષ અખાને કવિ ગણવાની સાક્ષ ના પાડે છે, કારણ કે તેમના મતલબ પ્રમાણે શબ્દ, ચાતુરી, ઝંઝમક, અલંકાર ઇલાદિ કવિતાના આવશ્યક ગણાતાં અંગ તેની કવિતામાં જોવામાં નથી આવતા. શબ્દરચના, પદ્માલિત્ય, અલંકાર ઇલાદિમાં જ કાવ્યનો આત્મા આવી રહેલો છે એમ તેઓ માને છે, તેથી તેમને મન અખો કવિ નથી લાગતો. બીજો પક્ષ રસાત્મક કાવ્યમ્ એવી કાવ્યની વ્યાખ્યાને સ્વીકારે છે, તેથી તેમને તો અખો નિઃસંશય કવિરૂપે ભાસવાનો. આ પક્ષને મન શબ્દરચના, ઝંઝમક વગેરે કાવ્યના આવશ્યક અંગ નથી, પરંતુ ઉપકારક અંગ છે. કોઈ પણ અંગીરસની નિષ્પત્તિ કરવામાં જ કવિતાનું રહસ્ય રહેલું છે, એમ તેઓ માને છે. અખાને પોતાને પણ રૂઢ અર્થમાં ગણાતા કવિ તરીકે ગણાવાની વૃત્તિ ન હતી તે “કવિ અંગ” મા કહે છે.

“જાનીની કવિતા ન ગણીશ, કિરણ સૂર્યા કેમ વરણીશ.”

અખાનું દર્શિનિંદુ કવિતા સ્વી તે દ્વારા પ્રતિદ્ધ થવાનું હતું જ નહિ, તેથી અમુક પ્રકારની કવિતામાં જ કવિત્વ રહેલું છે, બીજામાં નહિ એવા મતાપ્રદને “આત્મ લક્ષ અંગ” માં તે નિંદે છે. તેને મન તો જે શબ્દરચનાથી અખંડ પરમાત્મ તત્ત્વ સમજાય તે શબ્દ રચનામાં જ કવિત્વ રહેલું હતું.

“અખો શું કવિતાપણું કરે, જે વાત કશી ન પહેાચે શરે;
કે ભેવું કે મૂઠવું કહે, તે તો ત્યાં આધેડ રહે;
એવું કવતા આવે લાજ, સમજ્યા સરખો છે મહારાજ.”

“ઉકેલ પડે તે જોડુ ખરૂં, જેણે જીવપણું જાણે પડે;
બાકી સમજો મોઢ જોડામ, મનનું ગમતું સૌ કે ગાય,
અખા અર્થરહિત કહેજે વાન, નાચે પૂત તવ લાજે તાન”

ઉપરના છાપામાં ઘણું ઉંડું રહ્યું રહેલું છે. જે કાવ્યથી વાચકના હૃદય ઉપર બોધની યાચા પડતી નથી, તે કાવ્ય પ્રગતી નૈતિક ઉન્નતિ સાધવામાં જરાય ઉપયોગી નથી. જે કાવ્ય વાચવાથી વાચકના હૃદયની સંસ્કારિતા બંધાયેલી થતી નથી, જે કાવ્યથી હૃદયના ઉડા-ણમાં આત્માનો ગુન્નરવ થતો નથી, જે કાવ્ય તલસ્પર્શી નથી તે કાવ્યને અલંકારથી ગમે તેટલું વિભૂષિત કર્યું હોય તો પણ તે ચિરંજીવ નીવડવાનું નહિ. શબ્દ તથા અલંકારમાં કાવ્યનું કાવ્યત્વ નથી, પણ શબ્દાર્થની પાછળ રહેલા ધ્વનિમાં, બોધમય રસમાં કાવ્યત્વ છે; જેમ કોઈ સ્ત્રીએ ખૂબ આભૂષણો તથા સુંદર વસ્ત્રો ધારણ કર્યા હોય તથાપિ તેનામાં સૌંદર્ય ન હોય તો એ વસ્ત્રો અલંકારો તેણે શરીર ઉપર ધારણ કર્યા હોય ત્યાં સુધીજ પ્રેક્ષકને મોહ પમાડવાની શક્તિ તેનામાં રહે છે; પરંતુ વસ્ત્રાલંકારો તેણે દૂર કર્યા કે તરત તેની મોહકતા નાશ પામે છે. તેવીજ સ્થિતિ અલંકારયુક્ત પરંતુ રસવિહીન કાવ્યની છે. કાવ્યના પ્રયોજનનું વર્ણન કરતા મરુમટાચાર્ય કાન્તાસમિત તથોપદેશયુજે । એમ કહી કાવ્ય સ્ત્રીની જેમ મધુર ઉપદેશ આપે છે એવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદિત કરે છે. કાવ્યની આ વ્યાખ્યા સ્વીકારીએ તો અખાની ગણના કવિમાં કરવી જ જોઈએ. તેના છાપામાં કવિતારસ થોડે ઘણે અંશે રહેલો છે, તેથી તેની ગણના કવિમાં કરવામાં આવે છે, તથાપિ એનામાં કવિના કરતા ચાનીના લક્ષણો જ વિશેષ હતા તેથી એને કવિ નહિ પરંતુ ચાની કવિ કહેવામાં બાધ નથી.

અખાનો ઉદ્દેશ પોતાને કવિ તરીકે ગણાવવાનો ન હતો, તો પછી ગદ્યમાં લખતા પદ્યમાં તેણે શા માટે લખ્યું એવી શંકા કદાપિ થાય તો તેના ઉત્તરમાં એટલું જ કહેવાનું કે અખાના સમયમાં ગ્રંથો ગદ્યમાં લખવાનો રિવાજ ન હતો. વળી ગદ્યના વાચન કરતાં પદ્યના વાચનથી કોઈ ઉપર અસર ઘણી વહેલી થાય છે. પદ્યમાં વિચારો સંક્ષેપમાં દર્શાવેલા હોય છે, તેથી તાત્પર્ય સહેલાઈથી અને ત્વરાથી સમજી શકાય છે. કદાચિત્ અખાનો આવો ઉદ્દેશ હોય.

અખાએ જીવનચુક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તે સંસારના બંધનથી અળગો થઇ ગયો હતો. તેને બંધનો પ્રિય ન હતા; તેથી વેદાન્ત જેવા ગહન વિષય માટે તેણે કાવ્ય કરવામાં સંસ્કૃતને બદલે પ્રાકૃત ભાષા પસંદ કરી હતી. અમુક ભાષામાંજ લખવું અથવા બોલવું એવો આગ્રહ તેને ન હતો.

“ સંસ્કૃત બોલે તે શુ થયું, કાંઈ પ્રાકૃતથી નાસ્તી ગયું ? ”

તેનો હેતુ લોકોને ઉપદેશ આપવાનો હતો, તેમના મૂર્ખતા ભરેલા કૃત્રો તરફ તેમની આખ ઉઘાડવાનો હતો, તેથી તેણે પ્રાકૃતમાં જ-લોકોની ભાષામાં જ કવિતા કરી છે લેખકે અમુક ભાષા માટે આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ, જે ભાષાથી પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થતો હોય તે ભાષામાં તેણે પોતાના વિચાર પ્રકટ કરવા. તે કહે છે,

“ ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શર. ”

પડિતોએ, વિદ્વાનોએ અમુક વિષયો દેવભાષા સંસ્કૃતમાં જ લખવા જોઈએ એ આગ્રહ મૂકી દેવો જોઈએ. પ્રાકૃતથી જ કામ સરવું હોય તો બીજી ભાષા ઉપર એટલો બધો મોહ શુ કામ રાખવો ? આ હેતુથી જ અખાએ પોતાની માતૃભાષામાં-પોતે જેવી ભાષા બોલતો હતો તેની ભાષામાં પોતાના ઉદ્દેશોનો પ્રોથ વહેવડાવ્યો છે

છાપામાં દર્શાવેલા વિચારોથી સાર જણાય છે કે તેણે ખડુ નેચેલું, ખડુ સાંભળેલું, ખડુ વેટેલું; તેથી એમાં રહેલા વિચારોમાં કૃત્રિમતા બિલકુલ નથી. એ જ તેની કવિ તરીકેની ખુબી છે. (તેનો કોઇ પણ છંદો પિંગળશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ રચાયો નથી. અખાએ છંદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે.) કવિએ ઝંઝમક, અલંકારાદિ કાવ્યના બાળ સ્વરૂપ ઉપર લાઇ આપ્યું જણાતું નથી. તે પોતે જ “અખેગીતા”માં કહે છે. કે હું “મગણ, જગણ” જાણતો નથી, ચાતુરી, ઝંઝમકાદિ હું કાવ્યમાં લાવી શકતો નથી.

“તેણે અંથ પહેલું એમ જાણવું, અમો મગણ જગણ નથી જાણના;
તુકે, ચોકે, ચાતુરી, ઝંઝમકો, અમો લણા વિના નથી આણતા”

અલંકારપ્રયોગ જ્ઞાનનાં મૂળ તત્ત્વ સમજવામાં આડખીલી રૂપ થાય છે એવી કવિની માન્યતા હોવાને લીધે આલંકારિક બાપા તરફ તેને સ્વાભાવિક આકર્ષિતિ હતી. કવિ એ વિશે “પ્રપંચ અંગ” છાપામાં કહે છે.

“શ્લોક સુમાપિત ગીડી વાવ્ય, તેણે મોલા કવિ અજાણ.”

“કવિએ શક્ય જણાવા કાજ, ગાજે જેમ રેદિણીને ગાજ;
વૃદ્ધિ થવાને નવ મડમડે, સામો અવધ્યયે પાછો પડે;
પૂજવા મનમાં ખડુ કોક, શબ્દ તણા બેડે છે બેડ.”

“કવિ યદને અધિકું શું કવ્યું, જોતા નહીં ભલ્લ અણ્યથ્યું;
રમદેપની પુંછ કરી, કવિ વ્યાપાર બેડો આદરી.
તેમાં અખા શું પામે લાભ, વાએ ગયો જેમ જીને ગામ.”

“જડ ભકિત” અંગ છાપામાં પણ કહે છે કે;

“શબ્દભળ કર્મના અંથ, એમાં સાર ન લીધે અંત,
સાચું સાધન જે કે કરો, વાગવિલાસ સકળ પરદરો.”

“શબ્દભળ માયાતું કુક, ત્યાં નર પણ પડે મતિમુક;
શણ્ડગારી વાણી સૌ ગાય, મોલા જીવ સાંભળવા ભય;
અખા શું વાચ્યું સમજ્યો કશું, આંખતું કાજળ ગારે ધરયુ.”

વળી “કુટકળ અંગ” છાપામાં પણ કહે છે કે,

“વાચક ભળમા ગુચવી મરે, અખા જ્ઞાનીતું કહ્યું કેમ કરે;”

“પંડિત પંડિતાઈનું જોર, પણ અંત-કરણમાં અધાઈ ધોર;
અખા તે યદી પ્રાકૃત ભલા, જે આવે સમજ્યાની કળા.”

✓ તેની ભાષા તેના જીવનની મોટે આડંબર વિનાની અને સરળ છે. કવિમા ગણના કરા-
વાની મહત્તિમ્મ તેને ન હતી, તેથી શબ્દરચના અને પદ્યાલિસ ઇત્યાદિ તરફ તેણે અપેક્ષા

રાખી છે, તેમજ છંદની માત્રા તરફ પણ તેણે યથોચિત લક્ષ આપ્યું નથી. તેણે ભાષાની ખુબીઓ ઉપર લક્ષ ન આપતાં વિચારસંકલના ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે. વેદાન્ત જેવા કઠિન અને ગહન વિષય હોવાથી તથા વિચારોને સંક્ષેપમાં દર્શાવવાની ઇચ્છા હોવાથી તેની કવિતામાં કેટલેક ઠેકાણે અર્થ જ્ઞેષ્ઠએ તેટલો સ્પષ્ટ થઈ શક્યો નથી. શબ્દપ્રયોગોમાં પણ કોઈ ઠેકાણે અશુદ્ધતા અને ક્લિષ્ટતા જોવામાં આવે છે. વાક્યરચના પણ ક્રિયાપદ આદિ આવશ્યક અંગો અધ્યાહત રહેવાથી કઠિન બની છે. તેથી ઉપર જણાવ્યું તેમ અખાની કવિતા આડંબર રહિત અને સરળ છે તથાપિ કેટલેક ઠેકાણે અપરિચિત, કઠિન, ક્લિષ્ટ થઈ પડી છે.]

પરંતુ અખાના વેદાન્તના પદો જોતાં તેમાં જોસ અને સરળતા દૃષ્ટિગોચર થયા વગર રહેશે નહિ. તેમાં રસની જમાવટ સારી રીતે થયેલી હોવાથી વાચનારને એ વાચતાં ધડી ભર તો આનંદ થવાનો જ. વિવિધ દૃષ્ટાન્તોથી વિષય સારી રીતે સમજાવ્યો છે. ભાષાની ક્લિષ્ટતા તેમાં કેટલેક અંશે ઓછી જોવામાં આવે છે. પદોમાં નૈસર્ગિક સરળતા તરી આવવાને લીધે કવિતાનો પ્રવાહ પણ અખંદ, અસ્ખલિત વહે છે, દૃષ્ટાન્ત તરીકે “અક્ષય લીલા” નું નીચેનું પદ—

“સંતોરે વનસ્પતિ કુલી, માયા કેરા ધામમાં;
ધર મયો છે ભૂલી, સંતોરે વનસ્પતિ કુલી.
વણુ ખેડુ વન વરખડો, જઈ મગનમાહે મોર્ચો,
ફાલ્યો કુલ્યો બહુ ફળ્યો, ત્રિલોકમાં ફેર્ચો સંતો રે.
પગ તિના પગ કાઢવો, વણુ વાટે દીવો બાળો;
જે ધર જાણું મુખા પછી, તે ધર જીવતા નિહાળો.” સંતો રે.

વળી જુઓ “અનુભવખિંદુ” નું નીચેનું પદ,

“જેમ વર્ષા ઋતુ જાય, શરદ ઋતુ ફડી દીસે;
દામિની દોઢી પળાય, વાય મન હળવા હીસે.
ચોદિશ ચળકે ચંદ, હંદ બહુ મનનો ભાગે,
તેમ ભાગે ભવ બ્રાતિ, કાન્તિ જેમ દ્વિતીયા આગે.
વિમળ વધુ હોય વારિ, ચતુર લિંગ દેખી લહે;
ચિદાકાશ ચિન્મય અખો, ધ્યાતા ધ્યેય સમરસ રહે.”

અખાની કવિતા એના અનુભવના ઉદ્ગાર રૂપે છે, તેથી એની કવિતામાં ગંભીરતા, હકાપણ તથા અર્થસૂચકતા રહેલી છે. એની કવિતા જિજ્ઞાસાને જાગ્રત કરી આત્માને મોહ-જાળમાંથી છોડાવી પૈરાગ્ય તરફ પ્રેરવા માટે સજ્જત મેણા મારી સત્યને પ્રકટ કરનારી અને સાત્ત્વિક શક્તિ ઉત્પન્ન કરનારી જેણે જેણે જ્યાં ત્યાં પ્રપંચ, દમ, અને અનાચાર જોયા હતા અનુભવ્યા હતા, એણે પ્રજાને વહેંચ અને અજ્ઞાનમાં ડૂબેલી જ જોઈ હતી; તેથી તેણે એ વહેંચ અને અજ્ઞાનને દૂર કરવામાં, પ્રપંચ અને દંભને ઉઘાડા પાડવામાં કવિતાસુદ્ગરના જે

છાપામાં દર્શાવેલા વિચારોથી સાર જણાય છે કે તેણે બહુ જાણેલું, બહુ સાંભળેલું, બહુ વેંટેલું; તેથી એમાં રહેલા વિચારોમાં કૃત્રિમતા મિલકુલ નથી. એ જ તેની કવિ તરીકેની ખુબી છે. (તેનો કોઈ પણ છાપો પિંગળશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ રચાયેલો નથી. અપ્પાએ છંદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હશે કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે.) કવિએ ઝંડઝમક, અલંકારાદિ કાવ્યના બાલ સ્વરૂપ ઉપર લક્ષ આપ્યું જણાવું નથી. તે પોતે જ “અમેગીતા”માં કહે છે. કે હું “મગણ, જગણ” જાણતો નથી, ચાતુરી, ઝંડઝમકાદિ હું કાવ્યમાં લાવી શકતો નથી.

“તેણે મંથ પહેલું એમ જાણવું, અમો મગણ જગણ નથી જાણતા;
તુકે, ચોકે, ચાતુરી, ઝંડઝમકો, અમો લલા વિના નથી આણતા”

અલંકારપ્રયોગ જ્ઞાનનાં મૂળ તત્ત્વ સમજવામાં આડખીલી રૂપ ધાય છે એવી કવિની માન્યતા હોવાને લીધે આલંકારિક બાબા તરફ તેને સ્વાભાવિક અપ્રીતિ હતી. કવિ એ વિશે “પ્રપંચ અંગ” છાપામાં કહે છે.

“શ્લોક સુમાપિત મીડી વાણ્ય, તેણે મોઢા કવિ અજાણ્ય.”

x x x

“કવિએ શક્ય જણાવા કાજ, ગાજે જેમ શૈલિષ્ઠીનેા ગાજ;
વૃદ્ધિ થવાને નવ ગડગડે, સામે અવધ્યયો પાછો પડે;
પૂજવા મનમાં બહુ કોડ, શબ્દ તણા જોડે જોડ.”

x x x

“કવિ યદને અધિકું શું કવ્યું, જોતા નહીં ધલ અણ્યયવ્યું;
રામદેખની પુંછ કરી, કવિ વ્યાપાર બેઠો આદરી.
તેમાં અખા શું પામે લાભ, વાંચે ગયો જેમ જીને ગાભ.”

“જડ ભક્તિ” અંગ છાપામાં પણ કહે છે કે;

“શબ્દજળ કર્મના મંથ, એમાં સાર ન લીધે અંત;
સાચું સાધન જે કો કરે, વાગવિલાસ સકળ પરહરે.”

x x x

“શબ્દજળ માયાનું કુડ, ત્યાં નર પશુ પડે મતિમૂડ,
શણુગારી વાણી સૌ ગાય, મોઢા જીવ સાંભળવા જાય;
અખા શું વાચું સમજ્યો કશું, આખનું કાગળ ગાશે ધરચુ.”

વળી “કુટકળ અંગ” છાપામાં પણ કહે છે કે,

“વાચક જાળમાં મુચવી મરે, અખા ઝાનીનું કહ્યું કેમ કરે;”

x x x

“પંડિત પંડિતનું જોર, પણ અંતકરણમાં અંધારું ધોર;
અખા તે થકી પ્રાકૃત બલા, જે આવે સમજનાની કળા.”

✓ તેની બાબા તેના જીવનની પેઠે આડંબર વિનાની અને સરળ છે. કવિમાં ગણના કરાવવાની મદદરૂપ તેને ન હતી, તેથી શબ્દરચના અને પદ્યરચના પ્રત્યાદિ તરફ તેણે અપેક્ષા

રાખી છે, તેમજ છંદની માત્રા તરફ પણ તેણે યથોચિત લક્ષ આપ્યું નથી. તેણે બાપાની ખુબીઓ ઉપર લક્ષ ન આપતાં વિચારસંકલના ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે. વેદાન્ત જેવો કદિન અને ગહન વિષય હોવાથી તથા વિચારોને સંક્ષેપમાં દર્શાવવાની વૃત્તિ હોવાથી તેની કવિતામાં કેટલેક ઠેકાણે અર્થ જોધએ તેટલો સ્પષ્ટ થઈ શક્યો નથી. શબ્દપ્રયોગોમાં પણ કોઈ ઠેકાણે અશુદ્ધતા અને ક્લિષ્ટતા જોવામાં આવે છે. વાક્યરચના પણ ક્રિયાપદ આદિ આવશ્યક અંગો અધ્યાહત રહેવાથી કદિન બની છે. તેથી ઉપર જણાવ્યું તેમ અખાની કવિતા આડંબર રહિત અને સરળ છે તથાપિ કેટલેક ઠેકાણે અપરિચિત, કદિન, ક્લિષ્ટ થઈ પડી છે.

✓ પરંતુ અખાનાં વેદાન્તનાં પદો જોતાં તેમાં જોસ અને સરળતા દૃષ્ટિગોચર થયા વગર રહેશે નહિ. તેમાં રસની જમાવટ સારી રીતે થયેલી હોવાથી વાંચનારને એ વાચતાં ધડી-બર તો આનંદ થવાનો જ. વિવિધ દષ્ટાન્તોથી વિષય સારી રીતે સમજાવ્યો છે. બાપાની ક્લિષ્ટતા તેમાં કેટલેક અંશે ઓછી જોવામાં આવે છે. પદોમાં નૈસર્ગિક સરળતા તરી આવવાને લીધે કવિતાનો પ્રવાહ પણ અખંડ, અસ્પષ્ટિત પહે છે, દૃષ્ટાંત તરીકે “અક્ષય લીલા” નું નીચેનું પદ—

“સંતોરે વનરૂપિતિ કુલી, માયા કેરા ધામમાં;
ધર ગયો છે ભૂલી, સંતોરે વનરૂપિતિ કુલી.
વણુ ખેડુ વન વરખડો, જાંઘ ગમનમાહે મેથો,
દાસ્યો કુલ્યો બહુ ફળ્યો, ત્રિલોકમા ફેથો. સંતો ૧.
પગ વિના પગ કાઢવો, વણુ વાટે દીવો બાળો;
જે ધર જાણું મુખા પછી, તે ધર જીવતા નિહાળો.” સંતો ૨.

વળી જુઓ “અનુભવખંડ” નું નીચેનું પદ,

“જેમ વર્ષા ઋતુ જાય, શરદ ઋતુ રૂડી દીસે;
દામિની દોડી પળાય, વાય મન હજવા હીસે.
ચોદિશ ચળકે ચંદ, હંદ બહુ મનનો ભાગે,
તેમ ભાગે ભવ બ્રાતિ, કાન્તિ જેમ દ્વિતીયા આગે.
વિમળ વપુ હોય વારિ, ચતુર લિંગ દેખી લહે;
ચિદાકાશ ચિન્મય અખો, ધ્યાતા ધ્યેય સમરસ રહે.”

✓ અખાની કવિતા એના અનુભવના ઉદ્ગાર રૂપે છે, તેથી એની કવિતામાં ગંભીરતા, હતાપણ તથા અર્થસૂચકતા રહેલી છે. એની કવિતા ગિરાસાને જાગ્રત કરી આત્માને મોહ-જાળમાંથી છોડાવી વૈરાગ્ય તરફ પ્રેરવા માટે સજ્જ મેણા મારી સત્યને પ્રકટ કરનારી અને સાર્વિક શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરનારી છે. એણે જ્યાં લા પ્રપંચ, દભ, અને અનાચાર જોયા હતા અનુભવ્યા હતા, એણે પ્રજાને જ્ઞેમ અને અજ્ઞાનમાં ફોજેલી જ જોધ હતી; તેથી તેણે એ જ્ઞેમ અને અજ્ઞાનને દૂર કરવામાં, પ્રપંચ અને દંભને ઉઘાડી પાડવામાં કવિતામુદ્ગારના જે

પ્રહારો કર્યા તે તે સમયની પરિસ્થિતિને સર્વથા યોગ્ય જ હતો. અખાની ખાની સત્ય રૂપી તલવારની ધાર જેવી તીક્ષ્ણ છે; અહંભાવ અને અધ્યાસનો નાશ કરવામાં ઉપયોગી છે. અખો સોની હતો, અનીતિમય-અધર્મપૂર્ણ વ્યવહારને માળીને તથા કસોટીએ ચઢાવીને તેમાંથી “નગદ ધર્મનું” સંશોધન કરવું એ તેને મન પરમ કર્તવ્ય હતું. તે સમયની પરિસ્થિતિનો યથાર્થ અભ્યાસ કરનારને વિદિત થશે કે અખાની પ્રૌઢ ગૂઢ અને માર્મિક કાવ્યકૃતિની તે સમયે કેટલી ઉપયોગિતા હતી.

✓ આ કવિતા લખવામાં અખાનો હેતુ પાપ-અનીતિ-અધર્મનો ઉચ્છેદ કરવાનો અને તેને બદલે આત્મજ્ઞાનને જાગ્રત કરી સાચા ધર્મનું-સત્યનું સંસ્થાપન અને સંરક્ષણ કરવાનો હતો; તેથી તેના છંપાઓ ધણા અંશે તત્ત્વજ્ઞાનના ઉદયમાં વિદન નાંખનાર બાહ્યાચાર, દંભ અભિમાન ઇત્યાદિના પરિત્યાગ માટે લખાયેલા છે. કવિનો આશય સત્ય વસ્તુનું સંશોધન કરવાનો અને તે દ્વારા આત્મકલ્યાણ સાધવાનો હતો. આ હેતુમાં દંભ છળ આદિ જે જે વસ્તુઓ અંતરાયરૂપ નીવડે તે સર્વનો નાશ કરવામાં તેણે પોતાના જ્ઞાન તથા અનુભવનો ઉપયોગ કર્યો છે.]

✓ કેવળ વિનાશક પક્ષને અનુસરી જ અખો વિરમ્યો નથી, પરંતુ ધર્મસંસ્થાપનાચાર્યાય એણે વેદાન્તના ગ્રન્થો પણ રચ્યા છે. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય પ્રતિપાદિત કેવલાદૈત અખાએ સ્વીકાર્યું હતું. એ વેદાન્ત તેણે પોતાના ગ્રન્થોમાં સ્પષ્ટ રીતે સરળ ભાષામાં સમજાવ્યું છે.]

એણે સમજણ વિના ધર્મના આચાર માત્રને વળગી રહેનાર મનુષ્યો તરફ સખ્ત પ્રહાર કર્યા છે, તથાપિ સાથે સાથે એ સર્વને અંતઃકરણની વિચારની શુદ્ધિ કરવા માટે વારંવાર પ્રતિબોધ આપે છે. અખો આચારને નિરર્થક ગણતો નથી; તે આચારની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે, તથાપિ વ્હેમથી નિર્મુક્ત, શુદ્ધ આચારની, દામિક આચારની નહિ. તે “આભાસી” અંગ છંપામાં કહે છે કે,

“ઈધિર જણે તે આચાર, એ તો છે ઉપસો ઉપચાર;

મીઠા મહુડા માન્યાં દ્રાખ, અખ નોય અખમાંની રાખ;

સોનાસુખી સોનું નવ થાય, અખા આધળીને પાથરતાં વા'લું વાય”.

તેણે બોલી-દંબી શુરની નિંદા કરી છે, પરંતુ સાથે સાથે જ્ઞાનના ઉદય માટે સદ્ગુરુની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે, તથા સદ્ગુરુ કેવા હોવા જોઈએ તે પણ સમજાવ્યું છે. સદ્ગુરુની આવશ્યકતા વિશે તે “અખેગીના” માં કહે છે,

“જેમ મુવર્ણુ કરી મોહર માહે, અન્ય મુદ્રા છે અતિ ઘણી;

તેમ શુરભજનમાં સર્વ આવે, જે મન વળે ગુરુચરણ ભણી.

જેમ બધિર ન જણે નાદ સુખને, સ્વાદ નોહે રસના વિના;

તેમ શુર વિના દરિ નવ મળે, જેમ ભોગ ન પામે નિર્ધના.

કહે અખો સદુ કે મુણે, જે ટાળવા દરિડા જાંતને;

એ આગ્ન શું ઉરમાં ધરે, સેરે તે દરિગુરુ સંતને.

‘સાચા ગુરુ’નાં લક્ષણ કહે છે,

“સાચો ગુરુ કેને નવ ભજે, જુઠાથી કાંઈ નવં નીપજે”.

x x x

“સાચો ગુરુ જાણી જે જકન, કનક કામિની નોહે અસકત.”

x x x

“તે આદર કેનો નવ કરે, મેંજ ઐશ્વર્ય અખા તે ધરે”.

(વિષયવિચારઅંગ).

“પરાતપર પર બ્રહ્મ જે, તે મન વાણીને અગમ્ય;
તેનો લક્ષ આપી થકે, તે માટે ગુરુ તે બ્રહ્મ;
જ્ઞાન, શુકર, બિડાલ, ખર, તેનાં ટોળાંનો જે જાંત;
તેને મૂકે હરિ કરી, જેને મળે સદ્ગુરુ સંત.
જેમ રવિ દેખાડે રવિધામને, તેમ ગુરુ દેખાડે રામ”.

(અખેગીતા.)

“પ્રીછે તો ગુણ પારે રહે, ગુણમાં આવે તેને કહે;
જે હડયો જાયે આકાશ, તે નોહે પૃથ્વીની પાસ.
અખા એમ સમજ્યો તે હરિ, તેને સરણી વરી સુંદરી.”

(વિચાર અંગ.)

વળી જક ભકિતને અખો નિંદે છે, પરંતુ તેની સાથે નિર્ગુણ પરામાત્મા પ્રતિની ભકિતને તેને ધણો આદર છે.

ઉપરોક્ત પ્રકારના વિનાશક અને સંસ્થાપક વિચારોને સ્પષ્ટ અને સુદૃઢ કરવાને અખાએ ઠેકઠેકાણે દષ્ટાન્તોનો ઉપયોગ છૂટથી કર્યો છે. દષ્ટાન્ત એકલું નિરુપયોગી છે એ ખરૂં, પરંતુ યોગ્ય રીતે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો દષ્ટાન્ત એવું પ્રબલ શસ્ત્ર છે કે તેથી સિદ્ધાન્ત સારી રીતે પ્રતિપાદિત થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રતિપક્ષીના મન ઉપર પણ તે ઉડી અસર કરે છે. વળી સાધારણ બુદ્ધિના મનુષ્યના હૃદયમાં ધારેલી અસર કરવામાં સરસ અને સરળ દષ્ટાન્ત શુષ્ક તર્ક કરતાં ઘણે અંશે ફળીબૂત થાય છે.

ઉપરોક્ત હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે અખાએ વિષયની સ્પષ્ટતા તથા સરળતા સાર દષ્ટાન્તના તીક્ષ્ણ શાસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ કહેવામાં કાંઈ અતિશયોક્તિ નથી. કુશળ બાણાવલીની પેઠે અખો દષ્ટાન્ત વડે પોતાના લક્ષ્યને સચોટ વીધે છે. દષ્ટાન્તો એવા તો માર્મિક છે કે વિરોધીને તેનાથી જે ધા થાય છે તેની અસર ઘાંબા સમય સુધી રહે છે, અને એની વેદના એટલી તો અસહ્ય થઈ પડે છે કે તે ટાળવાને માટે હૃદયની શાંતિના-મનની પવિત્રતાના-ઉપાયો યોજવાની તેને ફરજ પડે છે. કેટલાક દષ્ટાન્તો તો ધરગથ્થુ કહેવતરૂપ થઈ પડ્યાં છે. એમાંનાં કેટલાક દષ્ટાન્તો નીચે આપ્યાં છે:—

“તિલક કરતાં ત્રેપન વળાં. જપમાળાનાં નાકાં ગયાં;
તીર્થ ફરી ફરી ચામ્યા ચર્ચુ, તોય ન પહોંતા હરિને ચર્ચુ;
કયા સુણી સુણી ફૂટયા કાન, અખા નાવ્યું તોય બહારાન.”

“એક મૂર્ખને એવી દેવ, પત્થર એટલા પૂજે દેવ;
પાણીને દેખી કરે સ્નાન, તુળશી દેખી તોડે પાન,
એ તો અખા બહુ ઉત્પાત, ધણા પરમેશ્વર ક્યાંની વાત.”

x

x

x

“આંધળો સસરો ને શણગટ વહુ, કયા સુણવા ચાલ્યું સહુ;
કહ્યું કાંઈ ને સમજ્યા કશું, આંખ્યનું કાજળ ગાલે ધસ્યું;
ઉડેા કુવો ને ફાટી બોખ, શિખ્યું સાબળું સર્વે ફોક.”

x

x

x

“જ્યાં જોઈએ ત્યા ફૂટેફૂડ, સામે સામા બેઠાં ઘૂડ.”

(ફૂટકળ અંગ.)

x

x

x

“ઓહું પાત્રને અદકું ભણ્યો, વહકણી બહુએ હીકરો જણ્યો;
મારકણો સાંઢ ચોમાસું મહાલ્યો, ફરકકણા કુતરાને હડકવા ચાલ્યો;
મરકત ને વળી મદિરા પીએ, અખા એથી સહુકે ખીએ.

x

x

x

“સાચી, કચની કરતા જમ, ઉંદર અર્થ કરે અન્યાય;
જલ્લ થયો વંદ્યું મન તન, ઉપાય ટળ્યો ને ખૂટ્યું ધન.”

હવે આપણે અખાની કવિતામાં રહેલા વિચારરહસ્યનું દર્શન કરશું, અખાના વિચાર સંબંધી કાવ્યદોહન બા ૧ લા માં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે; “કવિ તરીકે એનું કાવ્ય જુદા જ પ્રકારનો ભાસ ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. કવિતા તરફ કે રચના અને કાવ્યચાતુર્ય પર એનું લક્ષ જણાતું નથી. એણે તો માત્ર પોતાના વિચાર દર્શાવવા તરફ જ લક્ષ દીધું છે. એના જ્ઞાનના વિચાર બહુ ઉંચા, ઠોક મારતા, ચિત્તવેધક છે, તેમજ બોધક, શોધક, પૃચ્છક અને મનન કરવા યોગ્ય છે. વિચાર એટલા બધા પ્રૌઢ છે કે સહજતા સમજાય નહિ અને તેમાં પડિતો પણ હાર પામી જાય. જે જે ઉંચા વિચારો ભઠ્ઠાભરી પાણીમાં એણે દર્શાવ્યા છે તે સાધારણ સમજમાં ઉતરી શકે નહિ એવા છે.”

અદ્ય સત્ય જગન્મિથ્યા જીવો અદ્યૈષ નાપરં ॥ અદ્ય અદ્યાસ્મિ ॥ તથા તત્ત્વ-
મસિ ॥ વેદાન્તના આ મહાકાવ્યોમાં રહેલું ખરૂં રહસ્ય અખાના અનુભવમાં આવેલું
એવું તેની કવિતામાંથી સ્પષ્ટ સમજાઈ આવે છે. અદ્યની સાથેના જીવના ઐક્યનું તેને પૂર્ણ
જ્ઞાન થયું હતું. તેણે શાસ્ત્રમાં જેને જીવ-સુક્રાન્તી દશા કહેવામાં આવે છે તેવી દશા પ્રાપ્ત
કરી હતી. તેના જીવભાવ ગળી ગયો હતો, તેનામાં હૃંપણનો ઉપજેલો ચલો હતો અને તે
અદ્યસ્વરૂપ થયો હતો. તેણે એક ઠેકાણે ક્યું છે કે—

હરિ પામવા સૌ તપ કરે, અખો હરિમાં મેળે કરે.

મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના અધિકાર માટે વેદાન્તશાસ્ત્રમાં વિવેક, પદ્મસંપત્તિ આદિ જે ચાર સાધનો આવશ્યક ગણ્યાં છે, તે અખાને પણ માન્ય છે; તથાપિ તેની સાધનસંપત્તિ સાથે નિર્ગુણ બ્રહ્મની ભક્તિનો અખાને ધણો આદર છે. જડભક્તિ તરફ અખાને મોહ નથી; કેમકે પોતાના સમયમાં આ જડભક્તિનાં માહાં પરિણામ તેણે જાતે અનુભવ્યા દર્તાં. સામાન્યકોટિના આત્માઓ માટે સગુણ-સાકાર પરમેશ્વરની ભક્તિ આવશ્યક છે; પાડપૂજ કરવી, દેવદર્શને જવું, કથા-નિર્ગુણ બ્રહ્મઉપા- વાર્તાં સામળવી એ બધું અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે જરૂરનું છે; પણ તે સનામાં ભક્તિનું સદ્વિચારયુક્ત હોય તો જ. આ પ્રકારની ભક્તિ જ નિર્ગુણની ઉપાસ-સ્થાન. નામાં ઉપકારક છે, પરંતુ જો એ ભક્તિ સદ્વિચારવિહીન હોય તો તે જડતાની જ ઉત્પાદક થાય છે. વળી પરમાત્મ તત્ત્વના સામાન્ય સ્વરૂપને જાણ્યા વિના તેના ઉપર પ્રીતિ-ભક્તિ બંધાતી નથી, તેથીજ અખો કહે છે:—

હરિ જાણી હેત કરે સક્લમા, પહેલા જે ઉવેષતો;

હરિ જાણે થકે ભક્તિ થાએ, તેજ ભક્તિ જાણે ખરી.

(અખેગીતા.)

પ્રીછીને હરિભક્તિ આદરે, તો અંત્યે સહુ પડે વરે;

હું તે કોણુ હરિ શી વસ્ત, જે જાણી ગ્રહું જમ હસ્ત;

એમ જાણી જયે મળે ભગવાન, નહિ તો અખા વરવેણી જાન.

સદ્વિચાર તે સાચી ભક્તિ, જેણે જીવ શિવની લહીએ વ્યક્તિ.

અર્થાત્ પરમાત્માના અને પોતાના વાસ્તવ અભેદને જ્ઞાનથી જાણી એ પરમ તત્ત્વ બ્રહ્મ તરફ અગાધ ભક્તિના પ્રવાહને વહેવડાવવો એ જ સાચી ભક્તિ છે.

જ્યાં સેવ્યસેવકના બેદભાવથી ભજન થાય છે, ત્યાં પ્રેમની પરાકાષ્ઠા નથી. આવો પ્રેમ સમર્પાદ અને સહેતુક હોય છે. વળી તે પોતાની મેળે સ્ફુરતો નથી; કારણ કે તે કામનાને અવલંબીને રહો હોય છે. આવો પ્રેમ કામનાની સિદ્ધિ થયે નિવૃત્ત થાય છે. પરમેશ્વર આપણા વાસ્તવ આત્મા છે, એ સર્વનો આધાર છે, સર્વમાં અનુસૂત છે, માટે ખીજ આત્માઓ તરફ ભક્તિભાવ—પ્રેમ દેખાડીયે તે આપણા આત્મા તરફ દેખાડવા બરાબર છે, તે પરમેશ્વર તરફ પ્રેમ દેખાડવા બરાબર છે,—આવી ભાવનાથી ઉદ્ભવ પામેલો પ્રેમ સ્વાભાવિક છે અને તે જ્ઞાનથીજ ઉદ્ભવ પામે છે. આવી ભાવનાવાળો અનુબ્ધ સર્વત્ર બ્રહ્મને જ જુએ છે, તેને બ્રહ્મ વિનાનું એક પણ સ્થળ દેખાતું નથી. તે વિશે અખો કહે છે:—

દેખે નેત્ર પરબ્રહ્મના પગબ્રહ્મના કર્ણ માન;

પાદપાણી પગબ્રહ્મના, પરબ્રહ્મ દાતાને પાત્ર

જલે પરબ્રહ્મ, સ્થળે પરબ્રહ્મ, સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાલ,

ગિરિ ગર્ધર વન વાટિકા, પરબ્રહ્મ જાળ ને માળ,

પરબ્રહ્મ વિના નહિ દામ દહું, એમ દેખે ભરપૂર;
નિહાં તિહાં દેખે હરિભાષ, જેના પડળ થયા દૂર.

(અખેગીતા.)

જે પરમ તત્ત્વને જ્ઞાનથી ઝોળખી તે પ્રતિ અગાધ શક્તિનો અખંડિત પ્રવાહ રેલાવવાનું અખાઓ મુદ્દ મળ્યું છે તેનું સ્વરૂપ અખાઓ કેવું બાધ્યું છે તે અવશ્ય આપણે જાણવું જોઈએ. આ પરમ તત્ત્વ બ્રહ્મ જગતના અધિષ્ઠાનરૂપે છે અને તેના વડેજ જગત સુસાયમાન થાય છે.

પ્રપંચ પારે રહે છે રામ, સદા સર્વદા ન્યાઈ ધામ,
તે વડે ચાલે આ સંસાર, આગમાપાયિ તે નિરધાર;
અખે રામ ઝોળખીઓ તેહ, ઉદર આભ્યંતર નાવે જેહ.

વળી આ બ્રહ્મ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી, મન વાણીથી અગમ્ય છે. તે સાધકના અંતરાત્મા રૂપ છે. તે અદૃશી છે, અવિકારી છે, નિત્ય છે, છતાં તેમાથી આ અનિત્ય, અસત્ય જગત ઉત્પન્ન થયું છે.

ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય પરમેશ્વર નથી, ભરએ કોઇ ન મરજો મથી;

x x x

પરબ્રહ્મને જોવાને મન, બહુ ભાતના કરે જનન;
પુતળીને કેમ જુએ ચક્ષુ, દેખણુદાર પુતળી છે શુભ્ય.
દરપણુ માડી જોવા જાય, તે અખા નિજ હાયા પ્રાય.

x x x

જેહને વણું વેષ ન રૂપ મુદ્રા, તેહ તણા સર્વ રંગ,
હાયા માયા નહિ જેહને, તેહના જાણો સર્વ ઢંગ,
વાણી માહે જેહ ન આવે, તેહ તણી સર્વ વાણ્ય;
નેતિ નેતિ કરી સો કહીયે, તેહની જાણે સર્વ જાણ્ય.
કૂટસ્થ આત્મા બ્રહ્મ કેવલ્ય, તેહનો સર્વ પ્રસાર;
જેહને વિશેષણ એકે ન લાગે, તે વિલસી રહો સંસાર.
જે કહેવો એ કહેવાય નહિ, શબ્દાતીત સદાય,
અનિર્વચનીય વચન જોશે, તે નાવે વાણી માય.

(અખેગીતા.)

આ તત્ત્વ સર્વવ્યાપક છે, છતાં ન્યૂનાધિક નથી.

જ્ઞાન શ્વયં જોષ્ઠાણજી જોય, રામચંદ્રી અળજો નહિ હોય;
તત્ત્વ એકને ચેતન એક, નામ રૂપ ગુણ કર્મ અનેક,
આખે અખા ચલાવે જેવ, એમ સમજતા પડે ઉકેલ.
હંચ ખડા તે હંચ ન જાણ્ય, નીચ તે નોહે નીચ નિર્વાણ્ય,
હંચમાં રામ જમણો નથી ભરો, નીચ પીઠ કહો નથી કરો;

કહે અખો સ્વપ્નામાં બકસો, જેમ છે તેમ જોઈ નવ સકસો.
સ્વામી મારો રહો સપજો, અહર્નિશ ચિંતન એમ કરે;
ભુવન ત્રણમાં રહો પૂરી, પૂરણુ સ્વે પરમાત્મા.

(અખેગીતા.)

આ સર્વોપાસ્ય પરમ તત્ત્વ એક જ છે, અને તે સર્વ ઉપાધિથી અબાધિત છે, પર
છે, તેને આદિ નથી, અંત નથી, તે દેશકાલાતીત છે.

x x x

અમર આત્મા એક પૂરણુ, અખર્ષિત અવિનાશ;
અમર અમર અનામ અવ્યય, પૂરણુ ન્યોતિ પ્રકાશ.
તેને આધ અંત ને મધ્ય નહિ, નહિ જેહને દેશકાળ,
છાયા માયા વધુ વર્ણિત, માપ રહિત વિરાજ.

x x x

બાલ યૌવન વૃદ્ધ નહિ, તે વડે સર્વ ભાસ.

x x x

સર્વ બાહિ ને સર્વ રહિત, નહિ ઉત્પત્તિ નહિ નાશ.

(અખેગીતા.)

અખા એ મોટો ઉત્પાત, ધણા પરમેશ્વર ક્યાની વાત.

x x x

આ પ્રહની અજેદ ભાવે ભક્તિ કરવા અખાએ સચોટ ભાષામાં લોકોને બોધ કર્યો
છે. અખાની માન્યતા પ્રમાણે જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય અન્યોન્યાના
જ્ઞાન, ભક્તિ અને ઉપકારક છે. ભક્તિ પંખિણીની જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ પાખો
વૈરાગ્યની એકતા છે, અને આ પાખો મનબુત હોય તો પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર
સુગમ થઈ પડે છે. પરમાત્મા સ્વરૂપને યથાર્થ નહિ સમજ-
નારા અને સંપ્રદાયના સંકુચિત ધર્મમાં જ રમી રહેલા દુરાચારી આચાર્યોએ અને મહંતોએ
આ ત્રણ સાધનોનો વિરોધ ઉપગમી સામાન્ય જુદિવાળા લોકોને સુમાર્ગે જવામાં ધણી
આઠખીલીઓ ઉભી કરી છે. સંસારનો મોહ છૂટ્યા વિના, સ્ત્રી પુત્રો, સગા સંબંધીઓ
તરફનો મોહ છૂટ્યા વિના, પૂર્ણ નિર્વેદ સંભવતો નથી, અને પૂર્ણ નિર્વેદ ન હોય, નીચી
વિબુદ્ધ પડેલ માણસની જેમ તીવ્ર આતુરતા ન હોય તો અન્તર્યામિ પ્રભુ તરફ અખંડ
પ્રેમનો અસ્પષ્ટિત ધોધ વહન કરે એ સંભવતું નથી. વળી પ્રભુનું ખરું સ્વરૂપ ન જાણ-
વામાં આવે તો ભક્તવત્સલ પ્રભુ તરફ પ્રેમાકુરો સ્કુરે એ પણ અસંભવિત છે; આ પ્રમાણે
ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય પરસ્પરના ઉપકારક છે. તેથી અખો કહે છે —

બાધ ભક્તિ જેવી પંખિણી, જેહને જ્ઞાન વૈરાગ્ય બેઉ પાખ છે.

।

(અખેગીતા)

ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય, પદાર્થ એક, ત્રણ નામ વિભાગ;
તેને અભાષ્યો કહે જુજવા, સમજીને તે એક જ હુવા;

અનુભવતા જાણી જો, બોદ, ભક્તિ જ્ઞાન આખા નિર્વેદ.
જગનભાવ હૃદયી ગયો, ત્યારે ત્યાં વૈરાગ્ય જ ગયો,
જ્યાં જુવે ત્યાં હરિ દષ્ટ પડે, ત્યારે ભક્તિ શરદે ચડે,
દૈત ભાવ આખા જ્યારે ગયું, તણ પ્રકારે જ્ઞાન જ ગયું.

આ ત્રણે સાધનોના સમ્યક્ પાલનથી પરમાત્મસ્વરૂપનો યથાર્થ અનુભવ થાય છે.
અને તદનન્તર એ મુક્તાત્મા પરમાત્માના યશોગાન કરવારૂપ
શુદ્ધ-મુક્ત દર્શાવે. પ્રવૃત્તિને જ સેવે છે સંસારથી તેનું ચિત્ત તદન વિરક્ત રહે છે,
અને દિવસ અને રાત તે પોતાનો સમય હરિભક્તિમાં જ વ્યતીત
કરે છે. જેમ અભિસારિકાનું ચિત્ત તેના પ્રિયના રરણમાં જ મગ્ન થયું હોય છે અને તેને
ગૃહના કાર્યો તરફ લક્ષ્ય રહેતું નથી, તેમ જોણે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે એવા ભક્તનું ચિત્ત
પરમાત્માના ધ્યાનમાં જ એકતાન થયેલું હોય છે, તેને સંસાર ઝેર સમાન લાગે છે.

ગદગદ કંઠે ગાતે થકે રોમાચિત હોય ગાન,
હૃદય આસુ ખાડું હેત હૃદય, પ્રેમ કેડું તે પાત્ર.
ખાતો પીતો ખોલતો, દેખતો તે સવળે રામ,
વેધુ મન રહે તેહનું, સિયલ સંસારી કામ
જેમ જારે લુખધી યુવતી, તેનું મન રહે પ્રીતમ પાસ,
અહર્નિશ ગહે આલોચી, બાહ એહલુ મન હરિદાસ.

(અખેગીતા.)

આ સાધનત્રયીથી હૃદયનું ગંગા જમ છે, કામક્રોધાદિ વિકારોનું દહન થાય છે,
સર્વ ઇન્દ્રિયો અને વૃત્તિઓ અન્તર્કર્ષ થાય છે, અતઃકરણરૂપ આદર્શ નિર્ભજ થાય છે,
સર્વત્ર સમભાવ થાય છે, શુદ્ધિ પરમ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે તેથી સર્વ વસ્તુનું યથાર્થ પ્રતિ-
બિંબિત સ્વરૂપ યહી શકાય છે જી, ઇશ્વર તથા જગતના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રકટે છે,
જગતવૃત્તિ નાશ પામે છે અને શુદ્ધ શિવ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિપ્ર નાંખનાર માયા-જન્ય સંસાર અને તેની વિવિધ
પ્રવૃત્તિઓનો મિથ્યા મોહ છે એ મોહ વિવેકશૂન્ય બાહ્યાચાર, દાશિક વર્તન, પાડિત્યનો
આડબર અને અસહ શુરુ એ ચાર દોષોથી દહીયુત થાય છે એ પ્રત્યેક દોષ મનુષ્યને
અધર્મને પથે વાળવાને સમર્થ છે તો જ્યાં એ ચાર દોષો એકત્રિત થયા હોય તેની અધમ
દશાને માટે તો પૂછવું જ શું ?

ધર્મના આચારને સમજ્યા વિના વળગી રહેનાર મનુષ્યો તરફ અખાએ સખત
ચાખના માર્યા છે. સ્પર્શસ્પર્શને તે બહુ વખોડી કાઢે છે. “હાડ ચામડા” ને ધોવામાં જ
આચાર રહ્યા નથી કે-જળ શરીરની બાહ્ય શુદ્ધતા જાળવવાથી અંતરની શુદ્ધિ જળવાય છે
એ માન્યતા ખોળી છે. “હાડ ચામડા” ધોનાર મનુષ્યો પોતાનું અંતઃકરણ કેટલું અગ્નિ
અને હર્ગધસુક્ત છે તે આતર દૃષ્ટિથી તપાસે તો તેને તરતજ આલ્મ પડશે કે તેની
અને પરમેશ્વરની વચ્ચે ધણું અંતર રહેતું છે. અહાના યથાર્થ સ્વરૂપને નહિ ઝોળખવાથી

મનુષ્ય આ સર્વ બાહ્યારોને જ પરમ સત્ય માનીને તેમાં રમ્યોપમ્યો રહે છે. પરિણામ એ આવે છે કે તે જે હેતુને માટે આટલી મહનત ઉઠાવે છે, તે હેતુ તો સિદ્ધ થતો નથી, અર્થાત્ પ્રહસ્યો તે વેગળો જ રહે છે. અખો એ વિશે કહે છે:—

આભડછેડ અંસજની જાણી, આહાણુ વૈશ્વ કીધા ધણી.

+ + + +
પોતાનાં પડખાં નવ જુએ, હાડ ચામડાં મૂરખ ધુએ;
શુદ્ધ ચાપ કયમ જે ચામડું, મોહું માંહે એ વાંકડું,
હરિ જાણ્યા વિના જૂલ્યા તમે, અખા પાર ન પામે કયમે.

(આભડછેડ અંગ)

સાથે એમ પણ કહેવું જોઈએ કે અખો આચારને મિથ્યા માનતો નથી; તેનું કહેવું એટલું જ છે કે મનુષ્ય ભલે આચાર પાળે, ભલે તે શરીરને શુદ્ધ રાખે—શરીરની શુદ્ધિ પણ જરૂરની છે; પરંતુ સાથે સાથે તેણે અંતઃકરણ પણ શુદ્ધ કરવું જોઈએ; વિચારો અને કાર્યોને પવિત્ર બનાવવાં જોઈએ. જ્યાં સુધી વિચારો અને કાર્યોમાં મલિનતા રહેશે ત્યાં સુધી શરીર ગમે તેટલું ચોખ્ખું દશે તોપણ તે નિષ્પ્રયોજન નીવડશે. આચારનું ખરૂં સ્વરૂપ કંઈ હોયું જોઈએ તે વિશે અખો કહે છે:—

ધમિર જણે તે આચાર, એ તો છે ઉપલો ઉપચાર;

મીઠાં મહુડાં માન્યાં દ્રાખ, અજ નોય અજમાંની રાખ.

સોનામુખી સોનું નવ ચાપ, અખા આધળાને પાથરતા વહાણું પાપ.

(આભડછેડ અંગ)

આંતરશુદ્ધિ વિનાનો બાહ્યાર માત્ર જેમ નિર્થક છે, તેમજ તીર્થાટન, વ્રતાદિ પણ જે છલ, નિંદા વગેરેનો ત્યાગ ન કર્યો હોય તો મિથ્યા છે. સમ્યક્દાનંદ પરમાત્મા પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં વિરાજી રહેલ છે, તો પછી તેને શરીરની બહાર શોધવાની જરૂર નથી. નકારું બહાર ભટકવાથી માણસ ઉલટો ધરના સુખથી વિમુખ થાય છે. સ્નાન માત્રથી પાવન થવાય છે એ માન્યતા ખોટી છે. કારણ કેવળ બહારના સ્નાનાદિ ઉપચારોથી અંતરની શુદ્ધિ થતી નથી; એટલે એ સર્વ વેડ શબ્દ પડે છે. ખરૂં કામ તો કામક્રોધાદિ પદ્ધતિઓને છતી અહંતાને વેગળા કરવી એ છે, અને એ તો ઘેર બેઠા પણ સાધી શકાય છે.

જો મુક્તિ વાછે માનવી, તો એ કાશી એ જાનકી;

પ્રગટ મુક્તિ આપે હરિદાસ, હરિ દેખાડે સર્વાવાસ;

અખા નહિ ઉધારે પડી, હરિજન મુક્તિ આપે રોકડી.

રામ રહવડતા કેને મળ્યો, ઘેલો તો ઘર સુખથી ટળ્યો;

હું માઈં બોલા શુ કામ, મળે અખા ઘર બેઠા રામ.

છગ નિંદા જે નવ વિસરે, ખડીયો કાષે શુ નિસરે.

મન જાણે હું પાવન થયો, પણ ખરે દોષ પેલો નવ ગયો.

અખા પડી એ સપળા વેડ, જ્યાં નહિ લાધી હરિની વેડ

(તીર્થ અંગ)

જ્યાં જોઈએ ત્યાં ફડેફડ, સામે સામાં બેઠાં ઘૂડ;
કોઈ વાત આવી સુરજની કરે, તે આગળ જઈ ચાંચ ધરે;
અમારે હજાર વર્ષ અંધારે ગયાં, તમે આવા ડાલા ક્યાંથી ચયા;
અખા મોટાની તો એવી જાણ, મુકી હીરે ઉપાડ્યો પાણ.

આંતર વિકારોના નારા વિના તીર્થોટન, દેહદમન, આદિ નિષ્ક્રયોજન નીવડે છે.
વળી તત્ત્વશોધકને સત્ય વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવવા સાથે કામ છે, તેને પાંડિત્યની જરૂર નથી. સત્ય જ્ઞાન સમજ્યા પછી જેને સાચી પ્રીત હશે, જેણે આત્મવત્તર્વમૂતેષુ યઃ પश्यति સઃ પश्यતિ ગીતાના મહાવાક્યનો અનુભવ કર્યો હશે તે જ મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે અધિકારી રહેશે.

પાંડિતને પાંડિતાઈનું જોર, પણ અંતઃકરણ અંધાઈ ધોર,
અખા તેથી પ્રાકૃત બલા, જે આવે સમજ્યાની કળા.
શબરી શું સંસ્કૃત ભણી હતી ભાઈ, ક્યા વેદ વાંચ્યા કર્મખાઈ;
બાધ તે શું ભણ્યો હતો વેદ, ગણિક શું ભણી હતી ભેદ,
વળી શ્વપચની સમજ્યો રીત, અખા હરિ તેના જેની સાચી પ્રીત.

આ સત્ય જ્ઞાન સદ્ગુરુની કૃપા વિના ચવાને મંભવ નથી. જગતમાં ધણાય દંભી, પાખંડી ગુરુઓ મળશે, જેઓ બોળા હૃદયના ઓપરેને બરમાવીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનાં જ તત્પર હોય છે. પોતાના અંતરનો મેલ ધોવાયો ન હોય એવો ગુરુશિષ્યને સુક્તિ ક્યાંથી અપાવવાનો હતો. દંભી ગુરુ સાપના જેવો છે. એવા ગુરુ પાસે જનારા શિષ્યો ખૂં જ્ઞાન મેળવ્યા વિના માત્ર દંભ, પાખંડ અને પાંડિતાઈનો મિથ્યા આડંબર શીખીને જ આવે છે. એવા ગુરુઓ શિષ્યોને સંસારની પાર લામ જઈ શક્તા નથી.

પોતે હરિ જાણે નહિ લેશ, કાઠી બેઠો ગુરનો વેશ;
સાપને ઘેર પરાણો સાપ, મુખ ચાટી ઘેર ચાલ્યો સાપ,
એવા ગુરુ ધણા સંસાર, તે અખા શું મૂકે ભવ પાર,

(ગુરુ અંગ)

સદ્ગુરુનું વર્તન એથી ઉલટું જ હોય છે; તે આચારમા તેમજ વિચારમાં શુદ્ધ, પવિત્ર હોય છે. તે હમેશાં શિષ્યનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય, તે જોઈ તથા વિચારીને જ તેને ચોખ્ખો ઉપદેશ આપે છે. સદ્ગુરુ માયાથી પર છે, સંસારનો મોહ તેને જરાય અસર કરી શકતો નથી, તેનું મન હમેશા હરિના પ્યાનમા જ હોય છે. સાચા ગુરુનાં લક્ષણ અખો કહે છે:—

સાચો ગુરુ કેને નવ બજે, જુમથી કામ નવ નીપજે;
+ + +
સાચો ગુરુ જાણી જે જકત, કનક કામિની નેહિ આસકત.
+ + +
તે આહર કેનો નવ કરે, સેજ ઐશ્વર્ય અખા તે ધરે.

(વિષયવિચાર અંગ)

એ પ્રમાણે અખાના જીવનનું અને તેની કવિતાનું રહસ્ય, વાચક ! તે જાણ્યું. તને તેની કંઈ પણ અસર થશે અને તારૂં મન સદ્ગતિ પ્રતિ પ્રેરશે, તો મારો શ્રમ સરળ થયો ગણીશ.

૧૩ રસસમાધિના શ્લોકો*

— ૭૪૮ —

૧

(લેખિકા:—સૌ. જયમન વ્યોમેશ પાઠકજી, સુરત.)

આકાશે ઝરતી સુધા ચરદની દેવી માલી ચાંદની,
ઠાઠિલા ટણકાર કંઠમુદથી દેશે ત્વરા પ્રેરતી;
આવ્યો કાંત સુણી હત. ચરદથી સોભા વધુ અંતરે,
દૈત્ય રોદસુધા વધુ વરસતું, ઝાંખો કરે ચંદ્રને.

૨

(કર્તા:—રા. ગળેન્દ્રરાય ગુલાબરાય બુચ, બી. એ. બુનાગઢ.)

આવ્યો એ રસરાજ કે અમળ કે આકર્ષણે ઉભરી,
કાન્તા કૌમુદીમાં ય કાન્તમિલને એ પદાવરી નીસરી;
દોડે, જમ ચક્રોરી ચંદ્ર છુપનાં વ્યોમે બમે આતુરી—
“એની બાન વિનાની ચાલ નિરખી ચંદ્રે ચુક્યો આતુરી.”

* તા. ૧૬-૪-૨૪, રાત્રીવારની પરિમદની બેઠકમાં, એક મુંબાઈના રસિક સદ્ગૃહસ્થે ઉત્તમોત્તમ શીઘ્ર પાદપૂતિ* કાવ્યે રચી આપનારને રૂ. ૨૫) તુ* ઇનામ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. વડોદરામાં પાદપૂતિનો રસિક પ્રસંગ હજી કેટલાકના મનમાં સતેજ હતો; તે પ્રસંગે રા. કેશવલાલ બુચે—“અંગુલી અધરે અસી ચતુરા જો આ મુઝાણી હશે”-એ મનોહર પંક્તિ એટલી રસજ્ઞતા અને આવૃત્તિ સુંદર અભિનયયુક્ત હિન્ચારી હતી કે વિસરી સમય નહિ. આથી આ પ્રસંગ બાવનગરમાં પણ તે જ સાક્ષરરત્નને નાનકડી રસમીમાંસા રચી પાદપૂતિની પંક્તિ પરિપક્વ સમક્ષ રજૂ કરવા વિનંતિ કરવામાં આવી. પોતાનું ચિત્ત કંઈક વ્યથિત હતું છતાં તેમણે સારદાશ્રુત્યું વર્ણન કરીને યોગ્ય સરસ શબ્દોમાં કંઈ હવે ને લેખકને રસે સમાધિમાં અડધો કલાક મગ્ન થવા સૂચન કર્યું હતું સારદાશ્રુત્યું સયોગે શુભારનો શ્લોક રચવાનો હતો.

“ એની બાન વિનાની ચાલ નિરખી-અન્દ્રે ચુક્યો આતુરી
—અન્દ્રે મૂંઝી આતુરી
—ગોરે મૂંઝી આતુરી.”

—એ પદની પાદપૂતિ રચવાની પણ ઇચ્છા હોય તેને જાણ હતી.

આ ઉપરથી નહાં નહાં ૩૬ કાવ્યો રચાઈ આવ્યાં હતા. રા. કેશવલાલબાઈ, પ્રમુખ મહારાજ તથા રા. રાણસાઈની સમિતિએ પરીક્ષા કરી ઉચ્ચે પ્રથમ બે શ્લોકો—સૌ. બહેન જયમનને તથા રા. ગળેન્દ્રરાય બુચને—ઉત્તમ કરાવી તે બન્ને એક સરખા ગણવાનો અભિપ્રાય આપ્યો. આથી આ પ્રત્યેક વ્યક્તિને ૧૨-૮-૦ મુજબ ઇનામ આપવાનું નક્કર થયું હતું...આ બન્ને શ્લોકો સિવાય બીજા નવ શ્લોકો વિવિધ દૃષ્ટિથી સુંદર ને બાવયુક્ત જણાયા હોવાથી વાચકના રસ-વિશાસ માટે અમે હાથે છે તે લોકમિત્ર થશે એવી આશા છે.

(૩)

કર્તા:—રા. મંજુલાલ મજમુદાર, વડોદરા.

ધેસા મોર ચકોર કંઈક ઉડતા, આછી ખીલી ચાંદની
જાતી ડોડ ભરી, પિયેર મૂકતાં, દેયે થતી આણુરી:
“આવ્યા નાથ ખરે!” અધીર નયને પ્રીતી સુધા માધુરી
ચાલી ભાન વિનાની એવી નિરખી ચંદ્રે ચૂક્યો ચાણુરી.

(૪)

કર્તા:—રા. જયોતીન્દ્ર હરિહરશંકર દવે.

કાળાં નીર સમા પડેલ વાદળ વિષે, મન્દાકિનીને ઉરે
મોંઘા, ઉજ્જવળ, રમ્ય કે કુમુદશો, ઉઝો રસેન્દુ નભે;
આધે ઢો શમણે ઢળ્યો મયૂર, ને ઉડે ચકોરો નભે,
ત્યાં શાન્તિ મહિં ભાત પાડતી જતી સુધા પતિના ગૃહે.

(૫)

કર્તા:—રા. નંદલાલ મગનલાલ મહેતા, ખી એ;

આછાં વાદળમાં સુધાંશુ વિલસે, કેકા મયૂરો કરે,
વૃક્ષો પીયૂષર્ષિયને લસી રહી આનંદ રાસે રમે;
એવે એક વિચાર મગ્ન લલના ચાલી જતી એકલી,
દેખે કાંઈ ન, દષ્ટિ એક હૃદયે સંધાઈ છે ક્ષતયી.

(૬)

કર્તા:—રા. મુનિકુમાર મણિશંકર લલ્લ.

આકાશે શરદબ્રજાય નિરખી ને દર્શનેન્દ્રા થતા;
સૂરો ચાતક મોરના વણિ સુણી અંગો પીકા પામતાં
ચાલે વેગવતી, પિયુ નિરખવા, જે દીર્ઘ વાટે ઝૂરી
તેની ચાલ નિહાળીને છુરત ત્યા ચંદ્રે ઝુકી ચાણુરી

(૭)

કર્તા:—રા. પાદરાઈકર.

શીળી રમ્ય સુચાંદની ચમકતી આછી નિશા ઓપતી,
મીઠા મોર દ્રહકથી મલપતી, શાણી પ્રકૃતિ સતિ;
આવ્યા નાથ વિદેશથી મિલનની આશા ઉરે ધારતી,
વ્યાકુળ ચિત્ત વિયોગિની ઝડપથી સ્વામિ ગૃહે આ જતી.

(૮)

કર્તા:—રા. વિજયરાય-કલ્યાણરાય વૈદ્ય, ધી. એ.

ઝગુરે, પ્રકાશધાર સચિની, દૂહૌકો મયરે કર્યો,
સર્વે જનુ નિસર્ગનાં અક્ષણ છે-પ્રાણેશ દૈયે ક્યાં.
સૃષ્ટિનાં જડ દર્શનો મનુજને નિત્યે ન આકર્ષતાં;
આત્માનું પૂર એક સઘ વહતું સવેદનો હર્ષ જ્યાં.

(૯)

કર્તા:—રા. અણિશંકર વ્યાસ (પ્રવાસી)

“ આવ્યા નાય ! ” કહી રસિકહૃદયા રામા જુઓ ધાય છે,
દેખી ચન્દ્ર ચક્રેરી આજ વિયતે, ઉડી ઉડી ગાય છે;
આખો મત્ત મપૂરની ધડી ધડી, ઘેરાય છે ઘેનથી;
ત્હેની ભાન વિનાની ચાલ, નિરખી ભોળો બ્રૂલ્યો ચાતુરી.

(૧૦)

કર્તા:—રા. હાટાલાલ લાર્ધલાલ વ્યાસ વસો.

ચાલી જ્યા વિરહીણી એ પિયરથી, ઉતાવળી જહાવરી,
મીઠી દહેર અનીલની વહી રહી, અભે ચઢી વાદળી.
દુહુ મોર કરી રહો તહિં અને ખીલી હતી ચાદની;
એની ભાન વિનાની ચાલ નિરખી, ચંદ્રે મુકી ચાતુરી.

(૧૧)

કર્તા:—રા. લલિતા.

ઉઝો એ વિજયેન્દુ જ્યા મગનમાં લીલા ભર્યો લાડિલો—
લાંકામા દેહુકયો અશોક વનનો, સીતાજીનો મોરલો;
સૂણી એ સતીનો પતિ, શરણમાં ટાપી રતો બૂકવા—
ને જ્યાં રામ ઉરે બૂલ્યા સતી જ ત્યાં લાવડવની ધન્યતા !

૧૪ ભર્તૃહરિના વૈરાગ્યશતકના કેટલાક શ્લોકોનું ભાષાન્તર.

ભાષાન્તર કરનાર:—મે. કાવસજી જમસેદજી સંજાણા
ભાવનગર-સામલદાસ કોલેજના માલખિન્સીપાલ સાહેબ.

દિક કાસોપાધિથી મુક્ત, આત્મજ્ઞાન પ્રમાણુ જે,
ચિત્સ્વરૂપ, અનાદ્યન્ત—તે નમું શાન્ત તેજને.

૧

તાઈ ચિન્તન હું કરું સતત ને તું મદિરકતા બને,
ધન્ય પૂરુષ અન્ય; તે રમણ તો આસકત છે જોહને
તે બીજી; વળી ધરિયા મુજ મુરે ત્રીજી સ્વધીયે મને;—
ધિક તેને, ધુજને, મને મદનને, એને જ સંસારને.

૨*

આ બાળા મુજને પ્રહાર કરતી ધન્દીવર જ્યોતિની
આંખોના સતતે કટાક્ષથી હૃદય ધારે છે, શું કામિની ?
મ્હારો મોહ ગયો મટી, મદનના શસ્ત્રો તણા ધાવના
દાહો શાન્ત થયા,—તથાપિ વિરમે કાંઈ વરાડાજના.

૩

ગાઠો મોંસ ભરી સ્તનો—ઠળશ તે સૌવણ્ય કહેવાય છે;
શ્લેષ્માનું ઘર મ્હોં—સુધાકર વળી અન્દ્રેજ તોલાય છે;
મૂત્રઆવર્થો મેલો જાંઘ—કરિની સૂંઠો ગણે તેહને;
બૂંટું કેવળ-રૂપકોથી કવિના સ્ત્રી રૂપ મ્હોટું બને,
બુટ્ટો, દુર્બળ પુષ્કલધૃવિણુ ને કાણો, લૂટો લંગડો,
દુર્ગંધી ખરુથી, વણાંકિત, ધરે દેહે કૂમના પડો.

૪x

પીડાએ બુખથી, મળે લાઇ ફરે કાઠો તુટા કામનો,—
તે એ જ્ઞાન શુની પુઠે જ ! મૃત—ને મારો પડે કામનો.

૫x

કારે ચિત્ત ! ભગે વૃથા દશ દિશે ? કાષ્ઠક વિશ્રામ લે;
જે થાવાનું અવસ્ય તે ત્યમ થશે, ના અન્યથા થાય તે;
કાંઈ ના કરો જૂતના સ્મરણ ને સંકલ્પ તો ભાષિના,
આવે જાવ ન લક્ષ દે—અનુભવી જોગો જ લે અહિંના.

૬

ગંગાના સુપવિત્ર નીરકણથી છે શીત જેનાં સ્થળો,
જેનાં ચારુ શિલાતળો પર વસે તેજસ્વી વિદ્યાધરો.
તેવા શું હિમવાન અદ્રિવરના નાદ પ્રદેશો થયા ?—
કે લોકો પર સાવમાનદર્દીય કેં પિપડે રતિ લે ગયા.

૭

* આ શ્લોક રાજ ભર્તૃહરિએ પોતા પ્રિયેના સાથી પિંગળાના વર્તનને અનુલક્ષીને રચ્યો છે.
ભાષાન્તરમાં 'તું' શબ્દથી સંજોગ્ય પિંગળા છે.

x આ શ્લોક કાંઈક અશ્લિલાર્થ સ્પષ્ટ છે. માત્ર નમુના દાખલ મુકવામાં આવ્યા છે.

કીધી ક્ષાતિ નહીં દામા; ગૃહ સુખો છોડ્યો, નહીં લાગયી;
વેડયાં દુસદ તાપને દિમ, તપો માંડયાં ન વેરાગયી;
દીધું ધ્યાન ધને અહર્નિશ, નહીં સંભુપડે નિર્ભય;
કીધાં સર્વજ્ઞ કર્મ જે મુનિ કરે—તે તે ગયાં નિષ્કળ.

દાદાદારથી દયાંદ યાપ રહ્યો, દાસ્યો મધુરં દર્દી;
મર્ખોના અદિયા મદાન્ધ દલહો, વિદ્વાનવહો અર્દી;
દીસે બુદ્ધી કુરૂપ જર્જર દવચિત્ત રામા દવચિત્ત ભામિની;—
ના જાણું દુનિયા બની અમૃતની વા કે બની વિખની

સરજના ઉદયાસ્તથી દિન દિને મંદીથી આયુષ બને;
કાર્યોના ગુરભાર સંતત થઈ ના કાળ જતો દલે;
જોઈ જન્મ-વિપત્તિ-મૃત્યુ વર્ણોના ચાએ વ્યથા લેશ;—હા !
પીને મોહમયી પ્રમાદ મદિરા ઘેલી બની દુનિયા.

ધ્યાને નાજ ધર્મી મહેશ પદ જે સંસારના તારણ,
સંપાદો નહિં ધર્મ જેથી ઉધડે સ્વદ્વાર તો તત્કાલ;
નારીના કુચ પીન જોઈ ધન તો પીડ્યા ન આલિંગને.
માનવૈવનશ્ચ છેદ કરતા કુકાર તે આપણે.

આશા સત્ય નદી, મતોરય જળો તેના, તરંગો તપા,
કામ ક્રોધ ભયાદિ ત્યાહ મગરો, પક્ષી પિતર્કે વથા;
તેના મોહ સુદસ્તર ભ્રમ થઈ ઉત્તંગ ચિન્તાતટે
જે પારંગત શુદ્ધ માનસ જતો—પામ્યા વિદ્વાનન્દ તે.

સેવીને ખળ લોકને કથમ કરી સાખ્યા કુવેણા કદુ;
મ્હોટાને રિખી, હસી રોન મને, આસૂય રોક્યાં બહુ;
હેલું તો વર્ણો રાખીને દેહ ધરી હા ! અંજળી દુધને;—
રે આશા ! ઘુજ યત્ન વ્યર્થજ બધા તોએ નચાવે મ્હને.

ખોદી કે નિધિ કાજ પૃથ્વી, ગિરિની દુઃકીજ કે ધાતુઓ;
સંતોખ્યા બહુ યત્નથી નૃપતિઓ, મ્હોટા તર્થો સિન્ધુઓ;
મન્ત્રોથી ધન સાધવા વર્ણો નિશા કલાડી સ્મરણે ઘણી;—
કુદી કોડો ન મેળવી અહહ ! રે તૃષ્ણા હવે છોડની.

બૂમિ રમ્યજ નીલકાન્તિ વનની, શીતાંશુ શાભા ભલી;
સાધુની બહુ રમ્ય સંગતિ, કથા નૃંગાર કાવ્યો તણી;
કાન્તાવદન સુરમ્ય તે તરળ છે જે વ્યાજકોપાલુથી,
સર્વે રમ્ય-અનિત્યતા ભય વસે ત્યા રમ્ય કાંઈ નથી.

પ્રાણો ભંગુર યસ્ત છે જમ યદી, વૃદ્ધતથા યૌવન;
સન્નિદ્રિ ધનયુધના યદ્યોજ લે, રાત્રિ રમાસોચન,
ઘેરાયા સુગનોય મત્સર યદી, સદ્બુધ દુર્મન્ત્રથી,
અરયેયે યદ્યો સંપદા, -વગતમા તું યસ્ત શાથી નથી.

૧૬

બોગીને ભય રાગ, બ્રંચ કુળને: બીતિ નૃપોથી ધને;
માનીને ભય દૈન્ય, ચતુ બળને; ભય વૃદ્ધતા રૂપને,
શાસ્ત્રો વાદ્યો બીત, દુષ્ટ્યો ગુણો, મૃત્યુ યદી કાય છે,
મંસારે નરજી* બધાનિવત બધુ; -નિર્ભંજ વૈરાગ્ય છે.

૧૭

ભાષ કષ્ટ અહો ! મહા નૃપતિ તે, તેના બધા સામતો.
મન્ત્રીમંડળ તેનું તે ચતુર ને ચંદ્રાનના તે રૂઝિઓ,
માનોન્મત્તજ રાજપુત્રગણ તે, બન્દીજનો તે કયા,-
એ જેથી રમૂતિમાન રહો યદ્ય રહ્યું તે કાળ વન્દો મહા.

૧૮

ન્યા કોઇ ધરમા અનેક વસતા ત્યા એક બાકી હોસે;
ન્યાતો એક અનેક થાય પછો, ત્યા અન્તે ન એકે રહે,-
આ પેરે દિન રાત્રિ ખડખડ કરી પાસા જ બે ફેંકતા
કાળો કાળ રમે, કળાર્યો બહુને છે પ્રાણોંઓ સોકટા.

૧૯*

નૃપ્યા બોમ તણી શમી, ઘટો ગયું સન્માન આ લોકમા;
મિત્રો પ્રાણ સમાન જે સમવયો બેઠા જ સ્વલોકમા;
યદિથી હળવે ઉઠાય, નયનો ગાદાન્ધકારે તરે,-
હા ! નિર્લજ્જ શરીર તોય મરણનાસે વૃથા થરથરે.

૨૦

પ્રેક્ષા બાળકવેષ લે પછો ધડી કામી યુવા તે બને,
દેખાએ ક્ષણમાજ નિર્ધન, ક્ષણે સમ્પૂર્ણ કે વૈભવે;
બુઢો ક્ષીણ અને ધડી,-નટપડે લા માનવી તો ભમે:
પેસીને યમરાજધાનીપટમા અન્તે પછી નિષ્ક્રમે.

૨૧

આશા શુર્ણ યદ્ય ઉરે ઉર તણી, આવી ઉભી વૃદ્ધતા;
અંગે જે કષ્ટ સદ્ગુણો વિક્ષણતા પામ્યા ગુણુઓ વિના;
આવે નિષ્કુર કુદ્ધ આ યમ તણા દૂતો મહા વેગથી,-
ગૌરીનાથપદાગ્રુજો વિષ્ણુ રહી મ્હારી ન અન્યા ગતિ.

૨૨

“ આ તે વખત કયો ? રહસ્ય હમણા, જાંધી ગયા નાથ, જો
જાગી જોઇ જશે બહુજ બહારો ”-વાણી વહે ન્યા જનો
એવી તે ઘડી છાડી ચાલ મનડા વિશ્વેશને મન્દિરે,-
ત્યા શબ્દો કહુ દારપાળ ન કહે, ત્યા હર્ષ નિ સીમ છે

૨૩

* આ શ્લોક ચોપાદની બે પાસાની રમતને ઉદ્દેશીને લખાએલો છે.

દાશી તીર્થ પવિત્રમાં મુરનદી તીરે નિવાસી બની,
લગોડી બર્થો માર્ગને નિજ શીરે કે' અંજળી તો ધરી,
“ ગૌરીનાથ, પુરારિ, શમ્ભુ, શિવ હો । કરજો દયા મુજને ”
દોકારી બહુ દર્પથી નિમિષમાં ગાળીશ આણુધન.

૨૪

ટંદારોથી ધનુધન તું કરને દા દામ । પીડા કરે ?
દારે ક્રોધિય । કોમળા કલરવો ગાઓ પૃથા સુસ્વરે ?
કે કે દામિની । હા વિદમ્બ, મધુરા, સ્નેહદાર્દ્ર નયનો જ શુ ?-
ચિત્તે મુખર્ષો મહેશના ચરણુ હું ધ્યાનાર્થે મમ છુ.

૨૫

હે માધ પૃથવી, પિતા પવન હે, બાધ પ્રમા તું બધી,
બાધ અમ્બર, મિત્ર વારિ । તમને છેલી પ્રણામજલી,
પુણ્યે પ્રાપ્ત અતીવ સંગ તમથી-જેના પ્રભાવે બની
ચાની નિર્ભળ, તોડો મોહ મહિમા, જળિં પડે ચક્ષણિ.

૨૬

૧૫ રસિકતા

(લેખક:-મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા.)

દરેક દેશના ઉત્કર્ષના આધાર તેના સાહિત્ય પર છે. સાહિત્યના પ્રદારનો આધાર જનની રસિકતા પર છે. એટલા વાસ્તે રસિકતા શું છે, તે કેવી રીતે અને કેટલે સુધી ગાય અને તેના અંતિમ ધ્યેય-આદર્શ શા હોવો જોઈએ તે સંબંધી અને આપણે ચાર કરીશું.

હાની કૃતિમાં રસ હોય તેના આસ્વાદ લાભ આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ તે રસિકતા થવા તો હાની કૃતિ એટલે કવિતા, ચિત્ર, મૂર્તિ, ગાયન કે સ્થાપત્યકામ સરસ છે કે નરસ છે-સાફ છે કે નરસુ છે તે પીછાનવાની શક્તિ તે રસિકતા.

આ શુષ્ક સર્વમા હોતો નથી. સ્વાદના સંબંધમાં આપણે જાણ્યો છીએ કે કેટલાક લોકો સ્વાદશૂન્ય હોય છે તે પ્રમાણે રસિકતાના સંબંધમાં પણ સમજવું. ઘણાઓનાં હૃદય એવાં હોય છે કે તે ઉત્તમ કવિતાથી પણ દ્રવતા નથી. ઘણાઓની દૃષ્ટિ એવી હોય છે કે સંગીતના સ્વરભેદ તેઓ પીછાની શક્તિ નથી; તેમ ઘણાઓની દૃષ્ટિ એવી હોય છે કે તેઓ રંગની છાયાઓ તો સ્વીકારે પણ રંગના ભેદ પણ જોઈ શકતા નથી.

આમ છતાં પણ આ શુષ્ક જોઓમાં હોય છે તેઓમાં તો તે પ્રકૃતિજન્ય જ હોય છે. આલોકો હાલરકાંથી રીઝે છે છોકરાઓ રમકડાં, ચિત્રો, સૃષ્ટિના સુંદર દેખાવો વગેરે જોઈ આનંદ પામે છે, વાર્તાઓમાં રસ લે છે અને તાલ સંગીત સામળી નાચવા મંડી જાય છે.

આ શુષ્કની તીવ્રતા પણ સર્વમા સમાન હોતી નથી. કાલિદાસની કૃતિનો આસ્વાદ જેટલો મલ્લીનાથ કે રવીંદ્રનાથ લઈ શકે તેટલો કદાચ તમે ન લઈ શકો અને તમે લઈ શકો તેટલો હું ન લઈ શકું. તાનસેન ગાતો હોય તો પ્યારા સહજ જેટલી એની પીછાન કરી શકે તેટલી બીજો ન કરી શકે અને બીજો કરી શકે એટલી ત્રીજો ન કરી શકે; કોઈ માત્ર સાદાં ગાયનેાથી તૃપ્ત થતો હોય તેને સર્વ નીરસ લાગે.

વળી આસ્વાદની તીવ્રતા ઉંચા પ્રકારની હોય છતાં તે એકદેશીય કે અપૂર્ણ હોઈ શકે. આ વાત નીચેના ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થશે. બાદશાહ પાસે એક અતારી નવું અતર લઈને આવ્યો. બે પરીક્ષકોએ પરીક્ષા કરી. એકે કહ્યું કે ગુલાબ, હેના, મોગરો અને જુદાં એમ ચાર અતર એકઠા કરી આ નવું અતર બનાવવામાં આવ્યું છે. બીજાએ કહ્યું કે ચાર અતર તો ખરાં પણ જુદાં નહીં પણ જાણ છે. અતારીને પુછતાં તેણે જણાવ્યું કે ચાર નદીં પણ ગુલાબ, હેના, મોગરો જુદાં અને જાણ એમ પાંચ અતરનું મિશ્રણ છે. આ ઉપરથી સહજ સમજાશે કે બંનેની દ્રાણેંદ્રિય ઘણી તીવ્ર પણ એકદેશીય-અપૂર્ણ. જેનામાં તે સંપૂર્ણ હોય તે પાંચે પાંચ પારખી શકે, આ જ પ્રમાણે રસિકતાના સંબંધમાં સમજવું.

આ પ્રમાણે સામાન્ય બેદ ગણ્યા, પણ તે ઉપગત દેશ, કાળ, સરકાર, અવસ્થા વગેરે કારણોને લીધે વિશેષ બેદ ઉત્પન્ન થાય છે. અંગ્રેજ અને દેશી સંગીત વચ્ચેનો બેદ આ પ્રકારનો છે. અંગ્રેજ સંગીત આપણને ન રુચે કે આપણું સંગીત અંગ્રેજોને ન રુચે માટે બંને નીરસ એવું કેં નહીં. આપણે પોષગીઆ નાકની પ્રશસા કરીએ છીએ રોમન લોકો પણ તેમજ કરતા હતા. પણ ચીનાઓ અને દબશીઓની રસિકના કે અન્યજ પ્રકારની છે. શ્રીક લોકોએ મનુષ્યની મૂર્તિ ધડવાની દવાને સપૂર્ણતાના શિખરે ચડાવી આતદ માન્યો ત્યારે મુસવમાન લોકોએ તેનું ખડન કરીને તૃપ્તિ મેળવી. આપણામાં એક વખતના લોકપ્રશસ્ત આપના બાળન અને સેવાના સિદ્ધિ ગયા અને નાકપગ ચરમા અને બાલના જુદાં આવ્યા. યુરોપે નુંગાગ ગમે છે અને ડાદાપણ અને જ્ઞાનની વાતોમાં ટાહેલુ લાગે છે, જ્યારે પીઠ માણસોની રુચી તેથી ઉચકી હોય છે. વળી કોઇને કવિતા ગમે છે, કોઇને નાટક ગમે છે અને કોઇને નવલકથાપર જ વિશેષ ભાવ હોય છે કોઇ વળી સાહિત્યના શોખીન નથી હોતા પણ માત્ર સંગીતના જ ભોગી હોય છે અને મોઢ વળી માત્ર ચિત્રમાં જ રસ લે છે. કોઇને સાદુ પ્રિય હોય છે ને કોઇને અલકૃત પ્રિય હોય છે. કોઇને એક રંગ તરફ પક્ષપાત હોય છે અને કોઇને બીજા રંગ તરફ પક્ષપાત હોય છે. આ પ્રમાણે દેશ, કાળ આદિ કારણો મેળવીને રુચિ વૈવિધ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉત્તમ રસિકને માટે તીવ્ર અને સપૂર્ણ એટલે ઉચ્ચ આસ્વાદની જોડણી આવશ્યકતા છે તેટલી જ આવશ્યકતા અશક્તિને અંકુશમાં રાખી તેને વાસ્તવિક ઉપયોગમાં લેવાને માટે ઉચ્ચ બુદ્ધિની છે. રસિક જ્યારે પરીક્ષા કરવા બેસે ત્યારે પ્રથમ તે એણે પોતાનું હૃદય શુદ્ધ-પક્ષપાત રહિત રાખવું જોઈએ, કે જેથી કરીને કોઇ પણ કૃતિને વિના કારણે અન્યાય ન થાય, કોઇ પણ અંકુર ઉગતું જ દમ્બ ન થાય, કોઇ પણ રત્ન બાહ્યાવરણને લઇને શ્વેત દોવાના કારણે બહિષ્કૃત ન થાય અમુક લેખકનું માટે નિર્માદય, ઉધરતા લેખકનું એટલે કચરા જેવું, નપિત ચિત્રકારનું માટે દમ વગરનું આ પ્રકારની બમણાથી તેણે મુક્ત રહેવું જોઈએ. રુચિબેદ તેના લક્ષ બહાર ન રહેવા જોઈએ કલાકારની વૃત્તિ સમજવી જોઈએ અને કોને ઉદ્દેશીને કૃતિની રચના થઇ છે તે તેણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કલાકારની ધારણા શી હતી અને તે તેણે કેવી રીતે સિદ્ધ કરી તે તેણે પીઠાનવું જોઈએ કૃતિમાં પ્રાણ છે કે નહીં અને તેના અવધવો પ્રમાણપર, રોગરહિત અને બલવાન છે કે નહીં તેની તેણે પરીક્ષા કરવી જોઈએ પાત્રોની અવાસ્તવિમ્તા, ભાવની કૃત્રિમતા અને સૌન્દર્ય આદિ પર તેણે પકડી પાડવો જોઈએ આ પ્રકારના કાર્યને માટે ઉચ્ચ બુદ્ધિની ઉત્તમ રસિકને કેટલી આવશ્યકતા છે તે સદજ સમજાયે.

આ ધિરદત્ત શક્તિઓને ધણી ઉત્તમ બનાવવા માટે અભ્યાસથી કેળવવાની પરમ આવશ્યકતા છે અભ્યાસનો અભાવ ધણી વખત સંગીતના જલસાઓમાં સ્પષ્ટપણે દ્રશ્ય આવે છે તરતજ ગાઈ ગયલા રાગની શરમાએજ જે ધણી વખત જેવામાં આવે છે એ શ્રોતાના અનાભ્યાસનું જ પરિણામ છે સુભાગ્યે જે ઇંદિયોદાર આ શક્તિ કેળવાય છે તે એવા પ્રકારની છે કે તે અભ્યાસથી ક્ષીણ થવાને બદલે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી જાય જ નજરની ઝેરીઓ અભ્યાસથી સદમમાં સદમ બેદ પારખતા થાય છે તે એટલે સુધી કે દસ વર્ષ

અગાઉ જોયેલું રત્ન તેઓ જાળખી કાઢે છે. તે જ પ્રમાણે ચોક્કસીઓ પણ સોનાની કસોટી કરી શકે છે. ગરૈયાઓ તરના અને ચિત્રકારો રંગના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ બેઠો પારખી શકે છે. આવી સ્થિતિએ પહોંચવાને વાસ્તે તેઓને કેટલો હુઘમ અને કેટલો અભ્યાસ કરવો પડ્યો હશે અને કેટલો અનુભવ લેવો પડ્યો હશે તે સદૃજ ધ્યાનમાં આવશે. તે જ પ્રમાણે ઉત્તમ રસિક થવાને માટે દેશદેશની કૃતિઓ જોવી જોઈએ, સમજવી જોઈએ, સરખાવવી જોઈએ, એકની એક અનેક વખતે અનેક દષ્ટિબિંદુએ ઉચ્ચાવવી જોઈએ. આ પ્રમાણે કર્યું હોય તો જ યોગ્ય પરીક્ષક થવાય: તો જ ઉત્તમ કૃતિની સરસતાનાં સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ તરવોની લહેજત લેવાય: તો જ તેના દરેકે દરેક અંગમાં રહેલા રસિક નરવનો ઉપભોગ થઈ શકે: તો જ નીચેની કૃતિના બાહ્યસ્વરૂપના ઝગઝગાટથી અંગનું ન જતાં તેના ગુણદોષની યોગ્ય પરીક્ષા થાય અને વિશ્વાસપૂર્વક અભિપ્રાય આપી શકાય.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે ઉત્તમોત્તમ રસિક થવાને સારું ઉચ્ચ આસ્વાદ અને ઉચ્ચ બુદ્ધિ આવશ્યક છે એટલું જ નહીં પણ તેને અભ્યાસ અને અનુભવથી કેળવવાં જોઈએ. એ પ્રમાણે કર્યું હોય તો જ કલાની કૃતિમાના રસનું યોગ્ય મદલ થાય, ગુણદોષનું યોગ્ય પરીક્ષણ થાય અને સત્ય આદરણીય અભિપ્રાય અપાય.

ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે આ સ્થિતિએ હું પહોંચું ત્યાં સુધી શું મારે બેસીરહેવું? કલાની કૃતિની શું મારે પરીક્ષા ન કરવી? મારે શું અભિપ્રાય બાંધવા કે ઉચ્ચારવા નહીં? શું મારી શક્તિનો વિકાસ નિઃસીમ છે? હું મને તેટલા કસરત કરું તો પણ રામમૂર્તિ જેવો બળવાન થઈ શકું ખરો? હું મને તેટલા પ્રયત્નો કરું છતાં સુરેન્દ્રનાથ જેવો વક્તા બની શકું ખરો? પોપ્પરાજને મને તેટલો આપ અઘરીએ તો પણ તેનામા હીરા જેટલો ઝગઝગાટ આવે ખરો? એમ જો ન થાય તો શું મારે માટે કેં ઉપાય જ નથી? શું એવું કોઈ પ્રમાણ નથી કે જે વડે કલાની કૃતિનું માપ લઈ શકાય? એવો કોઈ કાટો નથી કે જેવડે કલાની કૃતિનું તોલ કરી શકાય? શું એવો કોઈ સિદ્ધાંત નથી કે જે વડે જુદા જુદા અભિપ્રાયોનું સમાધાન કરી નિશ્ચિત નિષ્કર્ષ પર આવી શકાય?

આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એક એવું માપ, એવો કાટો, એવો સિદ્ધાંત છે કે જે વડે કલાની કૃતિની પરીક્ષા થઈ શકે. લોકમત એમ કહે છે કે સાકર મીઠી છે તો તે સલ છે ને કોઈ એવો નીકળે કે જેને સાકર મીઠી ન લાગે તો તે સ્વાદશૂન્ય કે સ્વાદબ્રથ. એ ન્યાયે જે કૃતિઓની સમસ્ત જગત પ્રાચીન કાળથી પ્રશંસા કરતી આવી છે તે સર્વ હોવી જોઈએ અને તેથી એવી કૃતિઓ તપાસતા આપણને જે પ્રમાણ, જે કાંટો, જે સિદ્ધાંત દાખ આવે તે સલ એમાં કે સંકારપદ હોય જ નહીં. આ પ્રમાણે વેદ, મહાભારત, રામાયણ, ઇલિઅડ, પેરોડોસ લોસ્ટ તેમજ શેક્સ્પીયર, ડેન્ડી, પ્લેટો, એરીસ્ટોટલ વગેરે મહાન લેખકોની ઉત્તમ કૃતિઓ, ઉપરાંત તાજમહેલ સરખી આંરામગાહો, દેલવાડા વગેરે સ્થળનાં મંદિરો, એલીફન્ટાની ગુપ્તામાના સુરોપીય ચિત્રકારોના જગપ્રસિદ્ધ ચિત્રો, લોકપ્રશસ્ત મૂર્તિઓ, ગાયનો વગેરે કૃતિઓનું અવલોકન કરતાં આપણે શા સિદ્ધાંત પર આવીએ છીએ તે જોઈએ.

આ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ મુક્ત જગતથી અને તેના નૈતિક શાસનથી ત્રાસ પામી, પરમકૃપાળુ અને ન્યાયાસક્ત વૃત્તિ પર શ્રદ્ધા રાખતો મનુષ્ય જ્યારથી સમજણો થયો ત્યારથી એમ માનતો આવ્યો છે કે એક અળપરૂપે રચેલ એક એવું જગત છે કે જે સર્વાંશે પરિપૂર્ણ છે અને ત્યાં સતત શાંતિ, નિર્લેશ સુખ અને અખંડ આનંદ હોવાનો છે. આ જૂમિને સ્વર્ભૂમિ, સ્વર્ગ, અમરભૂમિ, પ્રભુભૂમિ, દિવ્યભૂમિ, વૈકુંઠ, કેલાસ, બેહીસ્ત, હેવન વગેરે નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે. ત્યાંના કાળને સત્યયુગ, કૃતયુગ, ત્રીજો યુગ એવંચ વગેરે નામથી જણાવવામાં આવે છે. આ જૂમિનું નૈતિક શાસન પણ સંતોષકારક છે. પ્રાકૃત સૃષ્ટિમાં સાધુ અગ્નિથી બને છે પણ પેલી દિવ્ય સૃષ્ટિમાં તમ લોખંડના સ્તંભને બાજનાં કે હુકળતા તેલની કદામાં નખાતાં છતાં તેને ઉણી આંચ આવતી નથી. પણ આ જૂમિનું હું વર્ણન કરું તેના કરતાં જગ-માન્ય કવિઓએ કરેલાં વર્ણન ટાંકું તો વધારે યોગ્ય થશે.

વાસ્તવિક કહે છે—

“ સહુ તુષ્ટ પુષ્ટ પ્રલુપ્ત ધાર્મિક મુદ્દિન એના રાજમાં,
દુર્ભિક્ષ ભય વર્જિત સદા નિશ્ચિંત સર્વ સમાજમાં;
રોગો રહિત સહુ પુરુષ કદિ નવ પુત્ર મૃત્યુ દેખતા,
સૌભાગ્ય ભોગવતી અખંડ વસે સતી સુપતિવ્રતા;
જળઅનળ કે વાયુ બળ કે લોકને પીડતા નહીં,
મળતા ન કેમ હાથને કે તરકર ન કે વસતા તહીં;
એ નગર ને વળી રાષ્ટ્ર છે સંપૂર્ણ શુભ ધનધાન્યથી,
ફનયુગ સમા વસતા સહુ સુખમાં સદા આનંદથી. ”

કાલિદાસ મેઘદૂતમા આ જૂમિનું અદ્ભુત દર્શન કરાવે છે. એમાંથી બે શ્લોકો તો ટાંક્યા વગર નથી જ રહેવાતું.

જ્યાં માતેલા મધુકરતણા વૃંદથી ગાજી રેતાં—
આપે વૃક્ષો સકળ ઋતુમાં, પુષ્પ તાન્નં ખીસેલાં;
હંસ શ્રેણીતણી ઝગકતી મેખલાથી સુદાતી,
અર્ધે છે જ્યાં કમલિની રુડાં પદ્ય નિત્યે વિદાશો.
કેદા શબ્દો ફરી કરી કળા ધારી નાચે મયૂરો,
જ્યાં જ્યોત્સ્નાથી તમ ટળી જતા રમ્ય લાગે પ્રદોષો.
આનંદાશ્રુ વગર નયને આંસુ હોયે ન ખીજ,
ખીજો તાપ સ્મરવીણ નથી જે સમે પ્રેમી જ્નેતા;
જ્યાં છે માત્ર પ્રણયકલ્હે રુષણમાં વિયોગ,
મહોને જ્યાં નથી વય ખીજું માત્ર તારુણ્ય એક.

તુલસીદાસજી આ જૂમિને નીચેના સ્વરૂપમાં જોય છે:—

દૈતિક દંવિક બૌતિક તાપા । રામરાજ નદિ કાહુ દિ-યાયા ॥

સખનર કરદિં પરસ્પર પ્રીતિ । ચલદિં સ્વધર્મ નિરત શ્રુતિ નીતિ ॥
ચારિત્ર ચરત ધરમ જગમહી । પૂરિ રહા સખનહુ અધનાહી ॥
ગમ ભગતિગત નર અરનારી । સકલ પરમગતિ કે અધિકારી ॥
અશ્વ મૃત્યુ નદી કવન ઉપીરા । સગ સુદર સગ ખિન્ન શરીરા ॥
નહિં દરિદ્ર કોઇ દુઃખી ન દીના । નહિં કોઇ અશુધ ન લચ્છનહીના ॥

x x x

ફલદિં ઝરદિં સદા તરુ કાનન । રહદિં એક સંગ ગજ પંચાનન ॥
ખગમુખ સદાજ વચર વિસરાઇ । સગન્દિ પરસ્પર પ્રીતિ બદાઇ ॥

+ + + +

લતા વિટપ માગે મધુ ચવડી । મન ભાવે તો ધેતુ પરશ્વલી ॥
શશસંપન્ન સદા રહ ધરતી । ત્રેતા ભઇ કૃતિયુગકી કરની ॥

+ + + +

આ પ્રકારનાં કથનો જગતના દરેક મહાન કવિઓની કૃતિઓમા જોવામા આવે છે.
પ્રખ્યાત અંગ્રેજ કવિ કીટસનું એક કાવ્ય ઉત્તમ્યુ.

Bards of passion and of mirth
You have left your souls on earth !
Have you souls in heaven too,
Double-lived in region new ?

Yes and those of heaven commune
With the sphere of sun and moon;
With the noise of fountains wondrous
And the parle of voices thunderous,
With the whisper of heaven's trees
And one another, in soft ease
Seated on Elysian lawns,
Browsed by none but Dian's fawns;
Underneath large blue-bells tented
Where the daisies are rose-scented,
And the rose herself has got
Perfume which on earth is not,
Where the nightingale doth sing
Not a senseless, tanced thing,
But divine melodious truth,
Philosophic numbers smooth;

Tales and golden histories
Of heaven and its mysteries

Thus ye live on high and then
On the earth ye live again ;
And the souls ye left behind you
Teach us, here, the way to find you
Where your other souls are joying.
Never slumbered, never cloying.

ગુજરાતી કવિઓની વાણીમા પણ આ ભૂમિ “ વસે સૂર્ય જેમા સદૈવ-આનાથી કે અધિક હૃદયે આર્દ્ર જ્યા હોય દૈવ ” તેના ઉલ્લેખ ઓછા નથી “ બીજી ધરા છે નથી મૃતિકા જ્યા, ” “ એ દ્વીપ અલૌકિક રસ ભરીઓ, અનેક ત્યા પડી અમરનગરીઓ, સુદરતાના સરોવરો એ વાસમા રે ” “ શાત સદા જ્યા નીર, નહીં જ્યા વાદળ ધાધળ; એવો તે વળી અમર, સદા આનંદ સ્વરૂપે ”-આવા આવા કેટલાએ વચનોથી ગુજરાતી વાચક અનુસૂયો નહીં હોય.

આ અમર ભૂમિમા પહોંચી સતત શાંતિ, નિર્ભેજ સુખ અને અખંડ આનંદ-પરમ આનંદ ભોગવવાની મનુષ્ય આશા રાખે છે તે સમજે છે કે પ્રભુએ પોતાના સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે તેને ત્રણ શક્તિઓ આપી છે-શુદ્ધિ, ક્રિયાશક્તિ, અને લાગણી. આ પ્રત્યેક ત્રિશક્તિને સિદ્ધ કરનાર તે “ Knower ” (જ્ઞાન યોગી) “ Doer ” (કર્મ-યોગી) અને “ Sayer ” (કથનકાર-કલાકાર-કવિ-ભક્તિયોગી), આ ત્રણેમા પ્રત્યેકના શુશ્રુ ગૌણ્યથી તો રહે જ છે પણ તેના પોતાનો શુશ્રુ પ્રધાન્યથી હોય છે. જ્ઞાનયોગી શુદ્ધિને કેળવી અજ્ઞાનનો પટ ભેદી જ્ઞાન દ્વારા પ્રભુના સત્ય સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે; કર્મયોગી નિષ્કામ કર્તવ્ય કરતો કામાસક્તિના બંધન તોડી પ્રભુના ચિદરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે અને કથનકાર-કલાકાર-કવિ-ભક્તિ યોગી ઉપાસના કરતો માયાનું આવરણ છેદી રસિકતા દ્વારા પ્રભુના આનંદમય સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે. કવિ એ સર્વદેહ છે. “ માનવ હૃદયના અને સૃષ્ટિના ઉડાણો અને સંચયનો ” મા તે ઉતરી શકે છે એટલું જ નહીં પણ સચરાચર જગતની પૈથી તરફ જે એક ગૂઢ તત્ત્વ રહેલું છે તે એ જાણે છે. સૂર્ય-આનંદ રવિ પોતાનાં હિરણ્યો સમેટી લઈ તેની પછાડી રહેલું પોતાનું કન્યાશુભ-મંગલતમ-પરમ આનંદયુક્ત સ્વરૂપ તેને દર્શાવે છે. હિરણ્યમય પાત્રના આવરણ નીચે દંકાયલું સત્યનું-આમ સ્વરૂપનું-બ્રહ્માના આનંદ સ્વરૂપનું એ દર્શન કરે છે. પ્રભુની સર્વ વિભૂતિઓમા આલસ્યુણ્ય છે, જે એક વિશ્વ-આપી તત્ત્વ છે, જે પ્રકૃતિનો આત્મા છે, જે પરમાત્માનું કન્યાશુ સ્વરૂપ રહેલું છે તે તેને વ્યક્ત થાય છે. નમેરી છાયાનો વિકટ ઘેરો ઘટ થતા પણ તે મણિમય પ્રીતિપંથ જોય છે. પુત્રમૃત્યુ સંસારની જંજાળમાંથી મુક્તિ આપનાર તરીકે તેને બહું લાગે છે. આથી બાલ વિધ્યોમા આસક્તિ વિનાનો તે આત્મામા જે સુખ છે તેને અનુભવે છે. તે જોય છે, અનુભવે છે અને વ્યક્ત કરે છે. એને સત્યામૃતનાં દર્શન થાય છે તેનું તે પાન કરે છે તે કરાવે છે, આનંદ હુટે છે અને લુટાવે છે. આ આનંદ શુદ્ધ છે, નિર્ભેજ છે, અનંત છે, સત્ય છે,

નિત્ય છે. ઐદિક આનંદની પહેમ ઉપભોગ કરતા તે ક્ષીણ થતો નથી, પણ તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો બોક્તાનો આસ્વાદ કેળવી સૂક્ષ્મતમ રૂપનો અનુભવ લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવે છે. ભત્કરિ કહે છે કે આ અનિર્વાચ્ય સર્વોત્કૃષ્ટ આનંદના બોક્તાને ઇદ્રાદિક દેવતાઓ પણ તૃણવત્ લાગે છે અને પ્રેક્ષાકર્તાનું રાગ પણ તેને વિરસ લાગે છે.

એટલા સાર મનુષ્યે એક એવી સંસ્થાની યોજના કરી છે કે જ્યાં સર્વ નાની મોટી કલાઓનો સંયોગ થાય છે. આ સ્થાન દેવાલય છે. ત્યાં સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર, કવિતા, સંગીત, નૃત્ય, અભિનય, અલંકાર, પુષ્પગુચન વગેરે વગેરે અનેક નાની મોટી કલાઓની કૃતિઓ એકત્ર કરવામાં આવી છે. ત્યાં મયલો મનુષ્ય પોતાનો અધિકાર કેળવતો આ મર્ત્ય ભૂમિથી ઉંચો ચઢી અમરભૂમિમાં પહોંચી છેવટે પ્રભુના આનંદમય સ્વરૂપનું દર્શન કરી પરમ આનંદનું પાન કરે છે.

આ પ્રમાણે રસિકતાનું અંતિમ ધ્યેય પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ છે. કલા આ રસિકતા કેળવી પરમ આનંદની પ્રાપ્તિનું સાધન છે, તેથી કલાનો આદર્શ પણ પરમ આનંદ છે, અને જે કલાની કૃતિ આપણને ઉદ્દેગ વખતે શાંતિ આપે, શોક સમયે આશ્વાસન આપે, દુઃખને પ્રમંથે સહાયો આપે, વિપત્તિ કાળમાં હૃદયમળ આપે, ભાવોની શુદ્ધિ કરે, આદર્શોને ઉંચા કરે, સન્માર્ગની પ્રેરણા કરે, સત્ય પ્રતિ આગ્રહ ઉત્પન્ન કરે, પ્રેમ અને શક્તિનો વિકાસ કરે અને અંતમાં આપણી આખો પરના પડાનું નિવારણ કરી પ્રભુતા આનંદ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવી, પરમ આનંદનું પાન કરાવી આપણું જીવન સદા દુઃખમુક્ત નથી પણ સદા આનંદમય જ છે એવી આપણને પ્રતીતિ કરી આપે, અર્થાત્ આપણા પરમ મિત્ર અને શુરુ તરીકે વર્તે તે કૃતિ ઉત્તમોત્તમ. આદર્શ જેટલા પુરતો સધાય તેટલા પુરતી કલાની કૃતિ સફલ અને આ આદર્શ જે કલાકાર જેટલા પુરતો અપૂર્વ સાધનો વડે સાધે તેટલા પુરતો તે અપૂર્વ.

અંતમાં આપણે પ્રભુ પ્રત્યે એવી પ્રાર્થના કરીશું કે શુભરાતમાં તે એવા કલાકારો ઉત્પન્ન કરે કે જે

* * to our high-raised phantasy present
That undisturbed song of pure concent,
Aye sung before the sapphire-coloured throne
To him that sits thereon,
With saintly shout and solemn jubilee,
Where the bright seraphim in burning row
Their loud uplifted angel-trumpets blow,
And the cherubic host in thousand quires
Touch their immortal harps of golden wires,
With those just spirits that wear victorious palms,
Hymns devout and holy psalms

Singing ever-lastingly ;
 That we on earth with undiscording voice
 May rightly answer the melodious noise;

+ ' + + +

And keep in tune with heaven till God ere long
 To his celestial concert us unite,
 To live with Him, and sing in endless morn of light.

(Milton)

૧૬ કાઠીયાવાડનું લોકસાહિત્ય

(લેખક-રા. રા. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા)

સેંકડો વર્ષોથી અણખોટ્યા ખજાના દટાઈ રહ્યા હોય તેવી સ્થિતિ કાઠીયાવાડના લોક-સાહિત્યની છે. હમણાં હમણાં એ ખજાનો બહાર લાવવાના કંઈક પ્રયત્નો ચાલુ થયા છે, છતાં હજી સુધી એ ખજાનાનો ઘણો ભાગ અપ્રાપ્ય રહ્યો છે. સોરઠ, હાલાર, ઝાલાવાડ, એ સર્વ પ્રદેશમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું એ લોકસાહિત્ય મળી આવે છે. સામાજિક શિવાળે, ઐતિહાસિક માહિતીઓ, શૌર્યભર્યા પ્રસંગો, અને પ્રજાશરીરને નવપક્ષવિત કરનાર વિવિધ પ્રકારની સાહિત્યસામગ્રી એ લોકસાહિત્ય દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. કાઠીયાવાડની રજપુત, ખવાસ, મેર, આહિર, રણારી, મૈયા, હાટી, કાઠી-એ સર્વ જાતો પાસેથી એ લોકસાહિત્યના જૂઠાં જૂઠાં અંગો સ્ફુર્તિ શકાય છે.

આ લોકસાહિત્ય કંઈક એમાંનું કેટલું મરનારની સાથે મરી ગયું અને કેટલું જીવતું છે તે આજે કંઈક શક્ય નથી, કહી શકાયું નથી. હવે તો જેટલું જીવતું છે તેટલું મરી ન જાય એની સર્વ જોખમદારી ગુજરાતના સાહિત્યરસિક વર્ગ ઉપર અને વિશેષ સાહિત્યની એકપૂરી સંસ્થા સાહિત્ય પરિષદ ઉપર છે. કેટલેક સ્થળેથી એ કંઈક સાહિત્ય પ્રકટ કરવાના દીક દીક પ્રયત્નો થયા છે પણ એ તદ્દન પુરતા છે એમ તો લોકસાહિત્યનો કોઈ પણ અભ્યાસી કહી ન જ શકે.

આ કંઈક લોકસાહિત્યમાં દૂદા-સોરઠા, લોકગીતો અને લોકવાર્તાઓ એ મુખ્ય છે. દૂદા ધણે ભાગે કચ્છરસ અને પ્રેમના પ્રસંગો ચિત્રરવામાં સફળ દેખાય છે.

દૂદા ગાનાર જે હલકથી એના સૂર આપે છે તે દિશાઓમાં-વાતાવરણમાં રસની અજબ જમાવટ કરે છે. પાદપૂર્તિના પ્રયોગોમાં કવિઓ જે રમઝટ આણી ન શકે તે રમઝટ દૂદાનો લલકારનાર આણી શકે છે. જે પ્રસંગને લગતો દૂદો એક જણે બોલે તેનો જવાબ તે જ પ્રસંગમાં રહ્યોને જણ આપે. એમાં જેટલી તુટી તેટલી કલાની ખામી. એક બોલનારને આશક તરીકે દૂદા લલકારતો હોય, તો જવાબ આપનારાએ માથુકના બાવ પ્રકટ કરવા જ જોઈએ. એક પક્ષ તરફથી પતિનો ભાગ દૂદા દ્વારા રજુ થાય તો બીજા પક્ષે પત્ની તરીકે જ જવાબ આપવો જોઈએ. આ રીતે આ રમઝટ જામે છે. સોરઠમાં ખાસ કરીને રામનવમીને પ્રસંગે માધવપુર ગામે એક મોટો લોકમેળો ભરાય છે. કાઠીયાવાડમાં ભરાતા સર્વ લોકમેળાઓમાં આ સોરઠી મેળો અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. હજારોની સંખ્યામાં લોકો લગભગ આઠ દસ દિવસ સુધી આ મેળામાં રસભર્યો ભાગ લેય છે. આ મેળાનું સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જો ખાસ આકર્ષણ હોય તો તે આ દૂદા-સોરઠામાં જ છે. અજવાળી રાત્રીના ચાંદનીના રંગમંડપમાં મેર, રણારી, આહિર અને બીજા લોકજાતોના જુવાનો એકઠા થઈ જૂઠા જૂઠા ટોળામાં બેસી જાય છે, ટોળાનો એક એક અનાયક હોય છે. તે દૂદા

બોલવાની શરૂઆત કરે છે. આ દ્વારના લલકારતું મુદ્દ એવું તો જાગે છે કે જે કલાકોના કલાકો અખંડ ચાલે છે. બોલનાર, સાંભળનાર અને સર્વ દિશાઓએ રણકારમા તન્મય થઈ એક રસ યઈ જાય છે. લોકસાહિત્યની ખરી ઝલક આ પ્રસંગે દેખાઈ આવે છે.

લોકગીતોનું સાહિત્ય તો એથી યે અજબ છે. ગજપુતાણીઓ, ખવાસણો, આદિરણો, અને ખાસ કરીને ઠાકોલકંઠી મેરાણીઓના રાસ એટલે લોકગીતની અવધી. હેમની હલક અને હીંચ, હેમના કંઠના માધુર્યભર્યા લલકાર, હેમના ચારીરના આકર્ષક મરોડ, હેમના તાલનો સુંદર નમ્રજટ, એ સર્વ આ લોકગીતો દ્વારા સચવાઈ રહ્યું છે. લોકગીતોને જેમ એ વર્ગે જીવતા રાખ્યા છે તેમ એ વર્ગના જીવનની મીઠાશ આ લોકગીતોએ ટકાવી છે. એ પ્રજનના જીવનમા આપણા વર્તમાન સાહિત્યે જરાય પ્રવેશ નથી કર્યો ત્યાં નથી પહોંચ્યા નરસિંહરાવ, ન્હાનાલાલ કે રમણભાઈ અને આનંદશંકર; ત્યાં નથી પ્રવેશ્યા કલાપી અને સાગર કે બસવંતરાય અને હરિ હર્ષદ. એટલે એ પ્રજનના લોકજીવનને નવપક્ષવિત કરનાર તો એકજ સાધન છે અને તે તેઓનું લોકસાહિત્ય.

ખાસ કરીને મેર જાતી કે જે હાલારના બરડા પ્રદેશની પડોસમા રહે છે એ પ્રજાનાં લોકગીતો સાંભળવા જેવાં છે. કવિ ન્હાનાલાલે યથાર્થ ગાયું છે કે,

અમૃત શા મીઠા બોલ પથ્થરોને અધુરી,
ઓ ઠાકોલકંઠી નાર હાલારની મધુરી,

આ મેરાણીઓના ઠાકોલ કંઠથી ગવાતા રાસડા અદ્વિતીય છે. એક તાલ, બે તાલ, અને ત્રિતાલ અને હીંચ અને હલક સાથે ગવાતા આ લોકગીતો સાહિત્ય પરિષદના ટેટલા ચાલકોએ ટેટલા ભકતોએ સાંભળ્યા છે ? એ લોકગીતોમા કદાચ સજ્જલાલિત્ય ન હોય, કદાચ ઝંઝમક ન હોય, કદાચ પ્રાસાતપ્રાસ યથાર્થ ન હોય છતાં તેમા રસ તો નિતરે છે જ અને એ જ એની ખુબી છે. આ લોકગીતોનો એક પથ્થર સંચલ પ્રકટ થયો હોય તો તે મ્હારી જાણમા નથી: એટલે આ લોકગીતોનું સાહિત્ય એકઠું કરી પ્રજાશરીરના વિવિધ પ્રસંગો આશ્રિયતી સાહિત્યની એ રસસામગ્રી જાળવી રાખવાના પ્રયત્નો કરવાની હવે ખાસ જરૂર છે. એ ગીતોના ચોડાક નજીક આપવા જેવા લાગે છે છતાં એક જૂથના કરવી પડે છે કે એ ગીતોની ખરી ખુબી કોઈ ઠાકોલકંઠી સુંદરી ગાતી હોય ત્યારેજ જાણી શકાય.

(૧)

રાજલ પાણી ગીઆતા અગે સહિયર પાણી ગીઆતા,
માધવપુરનો મારગ અમને વેરી ચઢને લાગ્યો.
વેરી ચઢને લાગ્યો અમને ઝેરી કાટો વાગ્યો,
માધવપુરનો મારગ અમને વેરી ચઢને લાગ્યો.

ત્હારા નાકડીયાની ઘડી રાજલ નાકડીયાની ઘડી,
જાણે દિવડયે સગ માડી રાજલ દિવડયે સગ માડી.
ત્હારા માથાનો અંબોડો રાજલ માથાનો અંબોડો,
અણે છૂટો તેજણુ ઘોડો ગજલ છૂટો તેજણુ ઘોડો.

ત્હારા વાંસાનો વજોટો રાજલ વાંસાનો વજોટો,
 નજો સરખનો સરોટો રાજલ સરખનો સરોટો.
 ત્હારા દાયની આંગળીયું રાજલ દાયની આંગળીયું,
 નજો ચોખા મગની યજીયું રાજલ ચોખા મગની ફળીયું.
 ત્હારા પેટડીયાનો કાંદો રાજલ પેટડીયાનો શંદો,
 નજો પૂનમ કેરો ચાંદો રાજલ પૂનમ કેરો ચાંદો.

(૨)

હાકેમ ! રહેજો અમારી બાગમાં,
 છડીદાર ! રહેજો અમારી બાગમાં.

અમારી બાગમાં એલચીનાં ઝાડ છે
 ત્યાં ઉતારા કરજો હો !
 હાકેમ ! રહેજો અમારી બાગમાં.

અમારી બાગમાં આંબા ને આંબલી
 ત્યાં દાતણીયાં કરજો હો !
 છડીદાર ! રહેજો અમારી બાગમાં.

અમારી બાગમાં ગોરી ગાવડીયું,
 ત્યાં દૂધલાડાં પીજો હો !
 હાકેમ ! રહેજો અમારી બાગમાં.

અમારી બાગમાં લીંબુનાં ઝાડ છે,
 ત્યાં રસ ઘૂંટડા પીજો હો !
 છડીદાર ! રહેજો અમારી બાગમાં.

અમારી બાગમાં નદિયુંનાં નીર છે,
 ત્યાં નાવણિયા કરજો હો !
 હાકેમ ! રહેજો અમારી બાગમાં.

અમારી બાગમાં ગોળ નાથેરી,
 ત્યાં ભોજનીયાં કરજો હો !
 છડીદાર ! રહેજો અમારી બાગમાં.

અમારી બાગે નાગરવેલ પાન છે,
 ત્યાં સુખવાસીયાં કરજો હો !
 હાકેમ ! રહેજો અમારી બાગમાં.

અમારી બાગમાં ચપો ચંબેલી,
 ત્યાં સુમધી લેજો હો !
 છડીદાર ! રહેજો અમારી બાગમાં.

અમારી બાગમાં ફિડોબાખાટ છે,

ત્યાં પોદધૂધીમાં ઢરને હો !

હાકેમ ! રહેજો અમારી બાગમાં.

આ લેખકને જનસેવાના વિવિધ પ્રસંગોએ કાઠીયાવાડનાં ગામડાંઓમાં જ્યારે જ્યારે જવાનું થાય છે ત્યારે આ લોકગીતો શોધી એટલાં કરવાનું કાર્ય ચાલુ છે અને લેખકને અભિલાષ છે કે એ લોકગીતોની એક ગીતમાળા ગુર્જર સાહિત્ય દેશીને ચરણે ધરી એ જૂનું સાહિત્ય જળધી રાખવું.

જેમ લોકગીતો લોકસાહિત્યમાં અગ્રચાન લેય છે તેમ લોકકથાઓનું પણ સાઈ સ્થાન છે. કાઠીયાવાડની લોકવાર્તા એટલે જુલાતા ઇતિહાસનો એક અદ્ભુત પ્રસંગ, કાઠીયાવાડની લોકવાર્તા એટલે ચૂરી પ્રજાની શૌર્ય બરી લોકકથા. વિશુદ્ધ પ્રેમને માટે પ્રાણાર્પણ, દેશને માટે મરી શીટવાની હોંસ; પ્રજાને માટે રાજાઓની ધગશ; બુદ્ધિ અને આતુર્યની પરિસીમા— આ અને એવા પ્રસંગો એ લોકવાર્તાઓનું પ્રાધાન્ય વસ્તુ હોય છે. રાજપુતો કે કાઠીઓના દાવરામાં, રખારી કે ચારણના નેસડામાં, આહિર કે મેરના ચોરામાં આ લોકકથાઓ આપણી આધુનિક નવલકથાઓ કરતા હજી સુધી સાઈ સ્થાન ભોગવી રહી છે. જૂદી જૂદી પ્રજાઓની પ્રેરણા સરીખું એ લોકકથાનું કંઈક સાહિત્ય કંઈમાં જ રહી ન જાય એ માટે પણ સાહિત્ય પરિષદે સાવચેત થવું જોઈએ.

એખામડળના વાઘેરોની વાતો કહેનાર એક કાઠીયાવાડીને મહેં જ્યારે સાંભળ્યા ત્યારે એ વાતોનું ખૂં જોમ મહેં જણાવું. વાર્તા કહેનાર શૌર્યસમાં એટલો બધો જુલતાન થઈ જતો કે વાર્તા કહેતાં કહેતાં તે પોતે ચરીરનું બાન બૂલી જતો.

ન છડીયા હથિયાર,

મુળભા !

ન છડીયાં તલવાર—

જો છડી દિયાં તલવાર,

તો માથે કુલાય ઉપાડ્યો ભાર !

મુળભા !

ન છડીયાં હથિયાર—

આ કાઠીયો લલકારતાં એ વાર્તા કહેનાર પોતે જળણ કેમ વાઘેરોનો શૌર્યમણી “દેવુમાણેક” હોય ! આ વાઘેરોની કથા શૌર્યસ જમાવવામાં અદ્ભુત કામ કરે છે. સાહિત્ય પરિષદે પોતાના કાર્યક્રમમાં આવી લોકકથા સંભળાવવાના પ્રસંગો યોજવા માટે શું શું કર્યું છે ?

કાઠીયાવાડના લોકસાહિત્યની અંગે માત્ર એક રૂપેખા જ આલેખી છે. સાહિત્યપરિષદ જેવી સંસ્થાએ સાહિત્યના આ એક રસપૂર્ણ અંગને ચિરંજીવ રાખી વિકસાવવાની ખાસ

આવશ્યકતા છે આ સાહિત્ય એકદું કરવામાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ પણ છે. રખારીના અને ચારણોના નેસકામા મેર, આદિરના કુંડુંબમા અને રાજપુતોના રણવાસમાં આ સાહિત્ય સમાયુ છે. જો સાહિત્ય પરિષદ આ ઉપયોગી કાર્ય માટે બેથી ચાર સાહિત્યરસિક સાહિત્ય-સેવકને પોતા તરફથી એને માટે યોગ્ય તો મહારી ખાત્રી છે કે પરિષદ રસસાહિત્યના એક અંગને ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમા જરૂર સાચવી રાખશે.

"આનંદ ભુવન"

ચૌરવાડ—

૨૭-૩-૨૪

}

ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા.

૧૭ ઓખા મંડળનું ભાંસા-વૈશિષ્ટ્ય

—૧૭૬૬૬૬—

(લેખક—રા. રા. કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોષી)

કાઠીઆવાડના પશ્ચિમ છેડા પર આવેલ દારકાની આસપાસના પ્રદેશને “ ઓખા મંડળ ” નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એ પ્રદેશ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ કાઠીઆવાડનો ભાગ ગણાય છે; પરંતુ તેમાં કાઠીઆવાડીપણું-વાધર લોકના શરીરના મજબુત વાધા સિવાય —બીજું કંઈ પણ નથી. ઓખા મંડળમાં વસતા માણસો-પોતાને કાઠીઆવાડીથી જુદા ગણે છે. પોતાની ભાષાને કાઠીઆવાડી ભાષાથી જુદી ગણે છે. મનુષ્યના જીવન-વ્યવહારની દૃષ્ટિએ ઓખામંડળનો સંબંધ અત્યાર સુધી કંઈ પ્રદેશ સાથે વિશેષ હતો. તેથી જીવનના પ્રજ્ઞા ખરા ખાતામાં કંઈ તરવ બારીકાઈથી અવલોકન કરનારને ઓખામંડળમાં જણાયા વિના રહે તેમ નથી ઓખામંડળ એ “ હાલાર ” વિભાગનો છેડો ગણી શકાય. એ રીતે હાલારી રહિ, હાલારી લેહેકો, હાલારી કહેવતો અને હાલારી ઢબજબ ઓખામંડળની ભાષામાં ખાસ હોય છે. છતાં ઓખામંડળની ભાષા એ રાજકોટની કે જામનગરની ભાષા નથી.

ઇતિહાસ એવો છે કે ઓખામંડળ પ્રદેશ ઉપર જામનગરની સંસ્કૃતિના ઉપકાર બહોળા પ્રમાણમાં છે. અસલના વખતમાં જામનગરી બ્રાહ્મણો ઓખાના પંડ્યા (મહેતાજી) નું વૈદ્ય શાસ્ત્રીતું, અને સુતસદી વર્ગનું કામ કરતા હતા. જામનગરી નાણું જ ઓખામાં ચાલતું હતું; જામનગરી શિલ્પી જ ઓખામાં મોટા મકાન બાંધતા, જામનગરી રંગારા અને જામનગરી સોની અને જડીઆ ઓખાની પ્રજાના રસિક કેડ પૂરા પાડતા. આ રીતે ઓખાની સંસ્કારી ભાષાનું મૂળ અંગ શુદ્ધ “ હાલારી ભાષા ” કહી શકાય. “ હાલારી ભાષા ” ઓખા કાઠીઆવાડમાં (કદાચ સોરઠ જ બાદ કરીએ તો) વધારેમાં વધારે સંસ્કારી અને ઉચ્ચારને અશુદ્ધિથી વધારે મુક્ત ગણાય તેવી છે. અત્યાર સુધી પણ શુદ્ધ કાઠીઆવાડ જેતપુરની ભાષામાં, ભાવનગરી ભાષામાં, લીબડી વડવાણીની બ્રાહ્મણી ભાષામાં પ્રાતિક ઉચ્ચાર અને પ્રાતિક લેહેકો સુરપટ જણાઈ આવે છે. જામનગર, રાજકોટ, જુનાગઢ અને પોરબંદરની ભાષામાં એવી ઉચ્ચારની અશુદ્ધિ કે લેહેકાનું વૈચિત્ર્ય જણાતું નથી.

ઓખામંડળની ભાષા આ રીતે હાલારના શુદ્ધ ગુજરાતી ઓખામાંથી વિકસિત થઈ છે, હાલારી ભાષા ઉપર વાધર લોકની કંઈ અને સિધ્ધી ભાષાનો પાસ ખેસતો ગયો. ધણી સુધારિત રચના, સુંદર રૂઢ વાક્યો, મજાની મર્મ વાળી કહેવતો અને અર્થપ્રચૂર શબ્દો ઓખામંડળે કંઈ અને સિધ્ધી ભાષામાંથી લીધા છે એ અત્યારની દારકાની સંસ્કારી ભાષાના અભ્યાસીને જણાયા વિના રહે તેવું નથી. બીજી સાહિત્ય પરિપક્વતા ઉપસંહારના બાવણમાં પ્રમુખ સાહેબ સાક્ષરવર્ષ કેશવલાલ ભાઈએ “ મોઢે બરો મૂતયો છે ” એ વાક્યની વ્યુત્પત્તિ સમજાવી સમાજમાં જે સંસ્કારી આનંદ આપ્યો હતો તે આનંદ આપનાર “ બરો ” શબ્દ ઓખામાં તાવ (જવર) ના અર્થમાં વપરાય છે. અને “ બરો મુઢી ઉતરીયો ” એ રૂઢ વાક્ય ગુજરાતમાં “ બરો મૂતયો ” એ સ્વરૂપમાં પહોંચ્યાવાની મેવામાં

આવ્યા ઠરે છે તે બધા હિંદી ભાષા જાણનાર યાત્રાળુઓની અસરથી ઓખામંડળની ભાષા ઉપર હિંદીની છાપ પણ પડ્યા વિના રહી નથી જેમ મદ્રાસ છલાકામાં હિંદી જાણનાર ગણ્યાગાંઠ્યા હોય છે તેમ ઓખામંડળમાં હિંદી ન જાણનાર ગણ્યાગાંઠ્યા હોય છે. વૈષ્ણવ ધર્મની વલ્લભાચાર્યની પ્રજ્ઞાલિકાને પ્રચાર બેટ દ્વારકામાં સારો હોવાથી એ પથના આચાર્યો અત્રે વખતોવખત પધારે ત્યારે યજ્ઞ ભાષામાં જ બોધ આપતા હોય તેથી વળી હિંદીની છાપ ઓખામંડળની ભાષા ઉપર વધારે પાકી પડતી જાય છે કોઈ માણસને ધમ કાનતી વેળા આ વાક્ય ઓખામંડળમાં વપરાય છે—“ અરે, એસ, હવે ઝાઝી ત્રીનપાત ન કર ” (ત્રીનપાત=ત્રીનપાંચ હિંદી) અગર—“ આવ્યો મોટો ત્રીસમ્મારખાં ” બીજાની ચીજ ઉચાપત કરવાના અર્થમાં “ પાછ જલુ ” શબ્દ ઓખામાં વપરાય છે. [હિન્દી “ પાછ જલુ ” = ખાઈ જલુ] “ દાદ દેવી ” ના કલામાં રહેલુ-કોઈને કોઈ આપલુ—અહિ “ દાદ ” શબ્દ હિંદી ભાષાના “ દાદ શ્રીઆદ ” માથી લેવામાં આવેલ છે. તેવી જ રીતે ‘ જોપરી ’ શબ્દ હિંદી ભાષામાંથી ઓખાની ભાષામાં દાખલ થયેલ છે “ ઉંધી જોપરીના માણસ ” “ તારી જોપરી તોડી નાખવામાં આવશે, ”—આ પ્રમાણે ઓખામંડળની ભાષા ઉપર હિંદી ભાષાની અસર પણ જોઈ શકાય તેવી છે

ઓખામંડળ વડોદરા સરકારને તાબે હોવાથી ધણી દક્ષણી બ્રાહ્મણો અને મરાઠા ગૃહસ્થો સરકારી નોકરીને લીધે અસનથી દ્વારકા બેટમાં રહેતા મરાઠી અસર હતા તેથી મરાઠી ભાષાની કેટલીક અસર ઓખામંડળની ભાષા ઉપર થવા પામી હતી. મરાઠીમાં લોટને પીઠ કહે છે ચણાના લોટના શાકને—પીઠ ઉપરથી પીઠલુ કહે છે. ઓખામાં પીઠલુ ને બદલે પીઠીઉ વપરાય છે કાઠીઆવાડમાં પણ એ શબ્દ પ્રચલિત છે ‘ માહિતી ’ “ સોઠરકર ” “ પ્રકૃતિ ’ (તખીયત), “ તાખટ, ” “ દેણગી, ” “ વર્ગણી, ” “ પૂર્વા કરવી, ” વગેરે કેટલાક મરાઠી શબ્દો ઓખામંડળમાં સરકારી કચેરીના દક્ષણી કારકુન વર્ગના પરિચયથી ચાલુ થઈ ગયા છે

ઓખામંડળની ભાષાના ઘડતરમાં તે દેશની પરિસ્થિતિએ પણ બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે એ દેશ દરીઆ કિનારે આવેલો હોવાથી લોકોને વ્યવહાર વહાણ અને આગબોટ સાથે હોવાથી લોકોએ પોતાની ભાષામાં વહાણવટાની ભાષાના કેટલાક શબ્દો, અને વાંચ્યો સુદર રીતે રૂઢ બનાવી લીધા છે ઉદાહરણ તરીકે—

કાઠે (બંદરે) બધાયેલા વહાણનો દોરડાનો છેડો જ્યારે છોડરામાં આવે ત્યારે તે વહાણ કિનારેથી દરીઆમાં ચાલતું થઈ શકે ન્હા સુધી છેડો ન છૂટે ત્યા સુધી વહાણ દકાર્યું ગણાય નહિ. તેના ઉપરથી ઓખાની ભાષામાં—કોઈ પણ માણસના કામનો નીકાલ કરવાનો હોય ત્યારે—તે માણસનો છેડો છોડવો—એમ રૂઢ વાક્ય ઉભરાય છે

તેવી રીતે “ સોડ પડલુ, ” “ સોડે પડલુ ”—ની સાથે સજબ જોડેલા (વહાણ કુરળ ઉપર આવી કુરળની સાથે અડીને ઉભું રહે છે ત્યારે વહાણ કુરળની ગોડે પડ્યું કહેવાય છે આગમોટને ન્હા સુધી મળ્યા અડકે નહિ ત્યા સુધી મળ્યા આગમોટને સોડ

કર્યા કરેવાય નહિ.) “અગરદાગ, એ રેઢીઆરને સોડે ચડયો છે તો તારા છોતરા ખણુ ઉડી જશે ”

સુકાન વગરનો માણસ=ચોક્કસ સિદ્ધાન્ત વગરનો માણસ, શવે તે વિચાર પર દોરવાઈ જાય તેવો (સુકાન એ વહાણને કમઝે રાખનાર ભાગ છે.)

કોઈના દોરડાં એંચવા=કોઈના કામમાં મદદ રૂપ બનવું (વહાણમાં ખલાસી ઉપરાત ઉતાર ચડ્યા હોય તે ઘણી વાર વહાણ ચલાવવામાં દોરડાં એંચી મદદ રૂપ થાય છે)

આપતું વહાણ અને બેસવાની તાણુ=કોઈ પણ કાર્ય પોતાની સીધી દેખરેખ નીચે થતું હોય છતાં તેમાંથી પોતે અંગત લાભ નથી મેળવી શકતો ત્યારે માણસ આ કહેવતનો ઉપયોગ કરે છે. આ કહેવતમાં “તાણુ” શબ્દનો અર્થ “તંગી” “તંગાશ” એવો થાય છે.

પ્રેમશે એટલી બધી વગવાળો માણસ છે કે ટાણું આવશે ત્યારે સૌ એના વહાણમાં બેસી જશે=આ વાક્યમાં “વહાણમાં બેસવું” એટલે “ના પક્ષમાં મળવું” એવો અર્થ થાય છે સરખાવો-કાળીઆવાડનું રૂઢ વાક્ય “ગરીબને ગાડે કોઈ બેસવાનું નથી”-(ગાડાને બદલે ઝોખામડળમાં વહાણ ચૂકાય છે)

સુકાની=આગેવાન. જેમ વહાણમાં કામ કરનારામાં મુખ્ય માણસ સુકાન સમાજનાર સુકાની હોય છે તેમ ઝોખામડળમાં કોઈ પણ હિલચાલનો આગેવાન “સુકાની” કહેવાય છે. કોઈ માણસ બહુ જ મુશ્કેલીમાં હોય અગર કોઈ માણસની ગભીર માદગી હોય ત્યારે ઝોખામડળમાં એમ કહેવાય છે કે “હમણાં એ માણસ મધ્ય દરીએ છે, ધમિર લાજ રાખે તો બચે ”

કડે ચડી જવું, છીતી રહેવું, છીપી રહેવું, ખરાબે ચડવું—વગેરે શબ્દોનો ઉપયોગ મુશ્કેલીમાં આવી ગયેલા માણસ માટે વપરાય છે. “એનું વહાણ હમણાં કડે ચડી ગયું છે,” “છીપી રહ્યું છે” કે “ખરાબે ચડ્યું છે.” માટે તમારા જેવા કુશલ માલમ (નાવિક) ની મદદ વિના એનું કામ પાર પડશે નહિ.”

“દરીઆમાં રહેવું અને મગર સાથે વેર રાખવું કેમ પાલવે ?”=આ કહેવતનો અર્થ એવો છે કે સમાન ધધાવાળા વચ્ચે કે સહવાસીઓ વચ્ચે સખ નહોય તો કાવતું જ નથી. રાત દિવસ જેની સાથે કામ હોય તેની સાથે મીઠાસનો સખ ધ હોય તો જ લાભ રહે છે.

આવી રીતે સમુદ્રને લગતી ભાષાએ ઝોખામડળની ભાષામાં સારી પેઠે સુધારો વધારો કર્યો છે.

ઝોખામડળ જેતીનો પ્રદેશ નથી, છતાં લા ગામડાનો મુખ્ય ઉદ્યોગ તો જેતી જ હોવાથી ઝોખામડળની ભાષામાં જેતીની દૃષ્ટિથી અને બેઝુતોની જેતીની અસર. દોશીઆરીથી કેટલાક સુંદર પ્રયોગો દાખલ થવા પામ્યા છે. જેમાંથી કેટલાક પ્રયોગ દર્શાવ રૂપે અત્રે આપવામાં આવે છે

તેણે સેઠે આવી શીરામણ માગ્યું=કોઇ કામ લગભગ સંપૂર્ણ થઇ ગયું હોય ત્યારે તે કામ કરનાર અટકી પડે, તો તેના માટે આ કહેતી વપરાય છે. (અર્થ “સેઠા” શબ્દ ખેતરની છેલી હદના અર્થમાં વપરાય છે. જે ખેતરના સેઠા બાજુ બાજુએ આવે છે. ગામમાંથી ખેતરે કામ કરાવવા સાર મજુરોને ખેડત લઇ જતો હોય અને છેક ખેતર નજીક આવી મજુર શીરામણની માગણી કરે તે અનુકરણ ગણાય. તેના ઉપરથી આ કહેવત પ્રચલિત થઇ ગઇ છે.)

“કુવામાં હોય તો અવાડામાં આવે”=સુખ્ય સ્થળે વસતી હતી હોય તો પેટા સ્થળે તે વસ્તુ પોતાની મેળે પહોંચે. (આ કહેવત કેવળ ખેતીકારોની જ ભાષામાંથી ઉદ્ભવેલી છે.)

“પટેલની નોકરી એ બકરીનું દુઝાણુ છે”=પટેલની નોકરીમાં દેખાતો લાભ ઓછો છે પણ ગ્રીણા ગ્રીણા લાભ ન દેખાય તેવા ધણા છે. (બકરીનું દુઝાણું બેંસના દુઝાણા જેવું મોટું લાગતું નથી; પણ જ્યારે જોઇએ ત્યારે થોડું થોડું ફક્ષ બકરી આપે છે. તે ઉપરથી આ કહેવત ઘડાઇ છે. બકરીને બદલે બાકરી પણ બોલાય છે.)

મને કંઇ ઉકારીકું થોડું દુઝાણુ છે કે હું તેનું ઉપરાણું કરું=મને ઉકારી શેઠ તરફથી કોઇ જાતનો લાભ મળતો નથી કે જેથી હું તેના પક્ષ ખેંચું-અર્થ “દુઝાણુ હોવું”; એટલે કંઇક “લાભ મેળવવો” “લાભ હોવો” એવો અર્થ થાય છે.

ખાલી મોટા પૂળા વાળવાથી શું થશે?—ફાકટ મોટી વાતો કરવી નકામી છે.

ધોયેલ મૂળા જેવો=એકલો હાથપગ હલાવતો. નિરુપયોગી થઈ પડે તેવી સ્થિતિમાં આવેલા માણસને કહેવાય છે કે “ધોયેલ મૂળા જેવો શું આવ્યો છે?”

તેં સુઆંગ (સ્વાંગ) કેસ જોડી દીધો એટલે હવે ખીજના મનની વાત હું કેવી રીતે જાણું?—સુઆંગ કેસ જોડવો-એટલે ખીજા કોઇને બોલવા ન દેતાં પોતે જ બોલ્યા કરવું તે સ્થિતિ. આ કેવળ ખેતીકારનો જ પ્રયોગ સામાન્ય ભાષામાં ઉતરેલો છે.

મૂળ, મૂળગા, સમૂળગા=આ શબ્દો જાડના કે રોપાના મૂળમાંથી ખેતીકારોએ ભાષામાં દાખલ કરેલ છે. જ્યારે તાવ જરા પણ ઉતરતો ન હોય ત્યારે એમ બોલાય કે “દરદીને મૂળે તાવ ઉતરતો નથી.” (મૂળ=ખીસકુલ) વેપારીએ માલ લાવવામાં જેટલા નાણાં ખર્ચ્યાં હોય તેટલી જ ક્ષમતે તે માલ વેચાય ત્યારે તે એમ કહે છે કે “માંડ માંડ મૂળગા નાણાં ચર્માં” (નફો મળ્યો નહિ) “વ્યાજ તો બાજુએ રહ્યું પણ મારા મૂળમાં નાણાં પણ પાછાં મળે તો હું તમારો ઉપકાર માનીશ” આ ખીજા પ્રયોગ-જ્યારથી તેના બાપને અમારે ત્યાંથી રજા આપી ત્યારથી એ ભાઈ પોતે સમૂળગો આવતો જ નથી. આ પ્રયોગ ઓખાની ભાષામાં સારી પેઠે પડી ગયો છે. છોકરાનું વેશવાળ કરવાના અર્થમાં “છોકરને નાથવો”-એ પ્રયોગ વપરાય છે. બળદના નાકમાંથી દોરડું કાઢી તેને નાથ પહેરાવે ત્યારે બળદને નાથો કહેવાય છે તેના ઉપરથી “છોકરાને નાથવાનો” પ્રયોગ સૂચિત થયો છે. એ કેવળ ખેતીકારની જ ભાષા પર રચેલી અસર કહેવાય. જે માણસ પોતાની વાત જટ પૂરી ન કરે તે જ “ગોઘડીઆની ઝડ” કહેવાય છે, ગોઘડીઆના કાંસા જલદી ઉખડી શકતા નથી.

આ સિવાય ધણા છૂટા ચબ્દો ખેડૂત વર્ગ પાસેથી ઝોખામ ડળની ભાષામાં મળેલા છે તે છેવટે આપેની યાદી પરથી જણાશે

દારકા એ તીર્થનું સ્થળ હોવાથી ત્યાં આહુણે સ્વાભાવિક રીતે વધારે વસે છે. તેમની દ્વિતર્યાની ડાપ ઝોખા મ ડળની ભાષા પર પડ્યા વિના કેમ રહે ? આહુણેની અસર, ધણા રૂઢ વાક્યો ઝોખામ ડળમાં આહુણોના જીવનક્રમ ઉપરથી ધડાયા છે, તેમથી ચોક્કસ અને ઉતારવામાં આવે છે.—

ભૂરશી આપરી =કોઇને લાય આપવી

ફરલની પથારી કરાવી દીધી=વેપારીને તફત દેવાળીઓ બનાવી દીધી

કંકુના (પગલા) કરો=રવાના થઇ જાઓ આ'યા જાઓ ફોજદાર સાહેબના નૈવેદ્ય (નિવેદ) થશે કે ઉમ ?=ફોજદાર સાહેબને તેમથી કંઈ મળશે કે કેમ ?

પારકે લાણે મોટા લાડુ=ખીજને વધારે લાભ થયો છે એમ સમજવું

આજે તો રામજી સૂતાગને આશીર્વાદ દીધા=એટલે કે રામજી સૂતાર પાસેથી આજનું કામ છગવી લીધું

અમને એ બાબતમાં રનાન કે સૂતક કંઈ નથી લાગતું=એ બાબત સાથે અમારે જગ પણ લાગતું વળગતું નથી

યજમાનનું ધી વપરાશે તેમાં તારે ક્યા નહાવા જવું પડે તેમ છે ?=યજમાનનું ધી વધારે વપરાશે તેમાં તને શી ખોટ જવાની હતી ?

કુલ તુલસી છાંટવા, જે તે બાકને ખોડુ લાગતું હોય તો તુ કાલે ચોડા કુલ તુલસી છાંટી આવજે=મીઠા વચનો સંભળાવવા.

લાડુ લાડુસી ખીરસવાં=પોતાનું કામ સારું લેવા તે તો જલ્દી લાડુ લાડુસી પીરસશે (ખોટા સાચા લાભ મતાવશે)

હમણા જે કારકુન આ'યા છે તે જ્યાં ત્યાંથી આરોગ્યા જ કરે છે=અયોગ્ય રીતે ખાધ જવું-આરોગ્ય.

હમણા જે બાપ જલ્દી નાણું વાપરી નાખશે તો દીકરો પાછળથી મુટાકરો વગાડશે ? બિમુક્તી સ્થિતિમાં રહેશે ?

શંખ કુંકવો=લાત્યારીની સ્થિતિ સુચવવા સખ કુંકવો-(સાધુ, બાવાનું એ સૂચક ચિન્હ છે)

મુંડી લેવું, કોઇની મુંડ કરવી=તીર્થ કાઢે મુઠણ કરવાનો રીવાજ હોય છે તેના ઉપરથી આ પ્રયોગ દાખલ થયો છે. મુંડી લેવું=છેતરી લેવું અમુક માણસ મુંડાયો=છેતરાયો છગાયો

આની રીતે દારકા તીર્થના મંદિરાર ઝોખામ ડળની ભાષા ઉપર સારી રીતે પડ્યા છે

ઝોખા મ ડળની ભાષાનો અભ્યાસ કરનારને એક તબક્કો દારકાની ગુગળી આહુણી પાછડીઝોખાથી તથા ગામડાના લોકોના જ્ઞાતિની બાનડીઝોખાથી પ્રાપ્ત થાય તેમ છે તેમની વડવાની રીત ગાજો દેવાની રીત, ગેણા ટોણા આપવાની રીત, મંબરામણી મ્બવાની રીત, અને મરકરી કગવાની રીત ઝોખામ ડળની ભાષાનું ખાસ લખ જતાનાગ એક ખાતું છે.

ન બાઈ, નપીરી (પીર=માવિન, સાસરીયાથી વિરુદ્ધ) બહાલા મુઓ, ધા કાદુ (સ્વાર્થ સાધનાર) નખોદીઓ. નખોદ નીકળવું, હંબ ખેંચી લેવી, ચીરીને મીઠું ભરવું, તેલ કાઢવું આંખ કાઢી લેવી, ચામડું શીડી નાખવું, સોખડામાં દેવી, સોષ આટકીને દેવી (તમાચો મારવો) મેથી પાક ચખાડવો, ચંખ ચંદ્ર ધરાવવાં (માર મારવો) શીમડી આલીને રમરમાવવી; ટાંગો આલીને પછાડવી; ટાંગો વાઢવો (ટાંગો એટલે પગ)-વગેરે પ્રયોગો વડવામાં સારી પેઠે વપરાય છે.

ખાંડ ખાવી. (ધૂળ ફાટવી) વાસર કુંકવો, મોહું ધોઈને આવવું, ફાટીમાં હાથ નાખવો (ખુશામત કરવી) બાઈ બાપુ કરવું, બાપુ બચ્ચા કરવું (લાડ કરવા) વેંચી દાણુ ન દેવું (હોશીઆરીથી છેતરવું) સૂતા વેચવું (છેતરવું) કોઈને તાગવું (મનની વાત જાણવી) કોઈનું પેટ લેવું. (મનની વાત જાણવી) મોહું તોડી લેવું (અવિનયી બની જવાબ આપવો) શીકા ખાડવાં, પાણી વલોવવું (ફોફટ ચત્ત કરવા) કોઈને માથે છાણા ચાપવાં (ની આસા ન માનવી) ધણીને પી જવું, વરનો જરા પણુ ડર ન હોવો, ખીજના હાથ સાજા કરવા (ખીજને લાભ અપાવો) પાતીએ પાતીએ તેલ નાખવું, (પ્રત્યેક વાતમાં મેણા આપવા) ત્યા શો ડાખસો (દાખડો) દાટયો હતો ? કથી હુંડી વટાવવા ગયા હતા ?—આવા આવા અનેક ભર્મવાળા વાક્યો ઓખામંડળમાં પ્રચલિત થઈ ગયા છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ઓખામંડળની ભાષામાં પચી ગયા છે.

—ઓખા મંડળની ભાષાના ખાસ વ્યાકરણના પ્રયોગ—ઓખામંડળની ભાષાની વિશિષ્ટતા બતાવવા કેટલાક ખાસ વ્યાકરણના પ્રયોગો નોંધવા જેવા છે; જેમાંના કેટલાક કંચ્છમાં અને કેટલાક કાઠીઆવાડમાં પ્રચલિત છે.

(૧) નારી જાતિના નામનું બહુ-વચન “ ઓ ” ને બદલે “ ઉ ” કે “ યું ” પ્રત્યયથી કરવામાં આવે છે

એક વચન	બહુ વચન.
ઓઠરી	ઓઠરીયું.
ગાય	ગાયું.
બેંસ	બેંસું
વાત	વાતું
કાઠી	કાઠીઉં

(૨) દર્શક સર્વનામ, સંબંધી સર્વનામ, પુરુષ સર્વનામ-વગેરે સર્વનામના છેડાના “ ઓ ” ને રથજે “ યું ” વપરાય છે.

જે ને બદલે જી ...જી દેવું હોય તી દધ નાખો.

તે ને બદલે તી

એ ને બદલે ધ ...ધ તો વાતું છે ભાઈ, ઝીણીકં ર.

(૩) કૃદંત ને છેડે યો, ચી, યું આવે છે તે સખ્દમાં ઓખામંડળમાં “ યો, ચી, યું ” ને બદલે “ યો, છી, છું ” વપરાય છે.

શહાણુદીન મરાયો—શહાણુદીન મરાણો.

પાઠ વંચાયા નથી.—પાઠ વંચાણા નથી.

મારાથી આખો લાહુ ખવાયો નહિ—મારાથી આખો લાહુ ખવાણો નહિ.

(૪) બવિધ્ય કૃદંત—“ નાર ” અંત વાગાં હોય છે તેવાં કૃદંતને છેડે ઓખામાં “ તલ ” લગાડવામાં આવે છે.

કહેનાર બાળા અને મુણનાર પણ બાળા
ને બદલે કહેતલ બાળા અને મુણતલ પણ બાળા

તારી પાસેથી ગાડું માગનાર કેણુ છે ?

ને બદલે તારી પાસેથી ગાડું માગતલ કેણુ છે ?

(૫) દેવું—ધાતુ ઓખામંડળમાં ત્રણ અર્થમાં વપરાય છે

(૧) દેવું=આપવું—આણવું, ઓખામંડળમાં “ આપવું ” ક્રિયાપદ બહુજ થોડું વપરાય છે. સીપાઇ પૈસા આપી આવ્યો—ને બદલે સીપાઇ પૈસા દઇ આવ્યો.

તારે આપવાનું હોય તે આપી દે. તે બદલે તારે દેવાનું હોય તે દઈ દે.

(૨) દેવું=કૃદંતપૂર્ણા તરીકે.

પુસ્તક જટ ફેંટી દે

પારકા પાસેથી હાંધીના લીધેલા નાણા આપી દેવાં જોઇએ.

(૩) દેવું=અંધ કરવું—વાસવું.

બારણા અંધ કરો—ને બદલે બારણા દઇ લો.

કમાડા વાસ્યાં—ને બદલે કમાડ દીધા.

(૬) “ જવું ”—ક્રિયાપદના રૂપમાં ‘ જ ’ ને લંબાવી “ જા ” કરવામાં આવે છે.

જતો હતો ને બદલે જતો હતો.

જવા માંડ ને બદલે જવા માંડ.

(૭) “ જોઇએ ”—ના રૂપોમાં ‘ ઇ ’ નો લોપ કરી નાખવામાં આવે છે.

અને શાક જોઇતું હતું

ને બદલે અને શાક જોતું હતું.

તમારે શાળામાં આવવું જોઇશે

ને બદલે તમારે શાળામાં આવવું જોશે

જોઇતી ચીજ મંગાવજો

ને બદલે જોતી ચીજ મંગાવજો

(૮) “ કેર ” શબ્દ તરફના અર્થમાં ઓખા માંડળમાં વપરાય છે.

મેં થોડાને નિરાળ તરફ જતા જોયો—ને બદલે મેં થોડાને નિરાળ કેર જતાં જોયાં.

તારો બાપ તારી તરફ છે કે તારા બાઇ તરફ ?—

ને બદલે

તારો બાપ તારી કેર છે કે તારા બાઇ કેર ?

(અ) ઓખામંડળમાં “ળ” ને બદલે “ર” કે “ડ” અણુસમન્વિ લોકો બહુ વાપરે છે. એ દોષ સર્વસામાન્ય છે તેથી બહારથી આવનાર સંસ્કારી માણસોને ઓખામંડળના માણસોની ભાષા પણ બહુ અશુદ્ધ હોવાનો ભાસ થઈ આવે છે, કારણ કે ‘ચાળી’ ને બદલે “ચારી,” ‘ઘોળું’ ને બદલે “ઘોઈ” તેમજ

બાળવું	ને બદલે	બારવું
ગાળવું	”	ગારવું
મળા જવું	”	મરી જવું
મળવું	”	મરવું
સાંબળવું	”	સાભરવું
નળ	”	નડ
મૂળમાં	”	મુડમાં—જેવા ઉચ્ચારથી

બાપા કેટલી બધી દર્દીશ અને અશુદ્ધ જણાય આવે તે કાપી શકાય તેવું છે.

(બ) બીજો દોષ ઓખામંડળમાં—ચ, ષ, સ નો ભેદ ઉચ્ચારમાં ન રાખવાથી થાય છે. એ દોષને લીધે પણ સંસ્કારી જનને ઓખામંડળની ભાષા બહુ અશુદ્ધ ભાસી આવે છે.

પરંતુ આ બે દોષને જો કોઈ મૂઝીએ તો ઓખામંડળની ભાષા જામનગર અને રાજકોટની મીઠી ભાષા કરતા પણ વધારે મીઠી અને વધારે સુલાયમ માણુમ પડે તેવી છે. અલખત તે સાક્ષરોની કે મુત્સદ્દી વર્ગની ભાષા નથી, પરંતુ સદા બીડમાં-સંકટમાં-રહેલા સાદા પણ સાહસિક લોકોની ખેડાયેલી બોલી છે તે બોલીમાં શાણસના મનના બધા ભાવ ઉતરેલા છે; અને ભવિષ્યમાં નવા સંજોગથી મનના ભાવ વધે તેને ઉતારવાની સવલત પણ એ બોલીમાં છે ઓખાની ભાષાનો અભ્યાસ કોઈ ભાષાશાસ્ત્રી કે વૈયાકરણી કરે તો ધણી નવીન જોણ તેમની ચીવટ અને ચતુરાઈથી થઈ શકે તેમ છે. ગુજરાતી ભાષાના મૂળ સાથે સંબંધ ધરાવનાર કંઈક છાલછોતરાં ઓખામંડળની ભાષામાંથી મળવાનો સંભવ સારી રીતે જોઈ શકાય છે; કારણ કે તે ભાષા કંઈ કેળાવીલની નથી, તેમ નથી દુબળા નાયકડાની. તે ભાષામાં હાલની પ્રચલિત ગુજરાતી ભાષા કરતા સંસ્કૃત ભાષાનો વધારે ખાસ દેખાય છે.

આટલું ઓખામંડળની ભાષા વિશે રજુ કરી કેટલાક શબ્દો, કહેવતો, પ્રયોગો-પરિશિષ્ટ તરીકે કોઈ પણ પ્રકારના વર્ગીકરણના નિયમ વગર અત્રે જોડવામાં આવ્યા છે. આશા છે કે કોઈ ભાષાશાસ્ત્રીને તે યાદી કોઈ કાળે ઉપકારક થશે

Valabjee Ramjee

પરિશિષ્ટ

ઝોખામંડળની ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા બાણવા ભેગ શબ્દોની અને ૩૬

વાક્યોની યાદી-

મલખો=અલખું=અધરો, અધરું, કપરું.

સલખો, સલખું=સહેલું, સહેલો, સરળ.

ઝોઝો=કઠણ, અધરો.

ગડ=પગલાં.

સગડ મેલવો=જતો કરવો; કેડો છોડવો;

મેળો=(સ્વભાવમાં) ઠંડો; (ભેરમાં) ઢીલો;

હિતરતો;

પીતળીઆ=સોનાનાં પાતળા ધરણું.

આટીકુટી=પુંથ.

પાંકડા ઢોર=જે દૂધના ન હોય તેવા ઢોર.

વસુડી જવું=દૂધ દેતાં બંધ થવું.

ગાય ભજે છે=ગાય દૂધ આપે છે.

ગોખડીઆની ઝડ=ગોખડીઆ નામના ઝંખરાના

ઝાડના કાંટા ચોટયા પછી

જલદી છૂટા થઇ શકતા

નથી, માટે વાતો કરતાં

જલદી અંત ન આવે તેવા

માણસને “ગોખડીઆની ઝડ”

કહેવાય છે.

બૂરશી આપવી=(દસણા) લાંચ આપવી.

હિંમં મણાવવાં=મનાવી જવું; છેતરવું.

બીનું સંકેલવું=મોઢમ વાત રાખી ખુલાસો કરી લેવો.

કંકુના કરવાં=વિદાય થવું.

માયાના હોવું=ખીજને પહોંચે તેવા થવું.

સનસ (સણસ) રાખવી=પરવા રાખવી.

હડી કાઢવી, પટ્ટી કાઢવી=ટોટ મેલવી.

નામુ મંડાઇ ગયું=તે બધી રીતે હારી ગયો.

પાઇ જવું=ખાઇ જવું, ઉડાવી જવું.

નૈવેદ્ય ધરી જવું=ક્રિયાપન કરી જવું.

કોઇના નિવેદ્ય થવા=કોઇને રસ્તવત આપવાની સવડ થવી.

નું ટાળી નાખવું } નો સ્વાર્થ બૂંસી નાખવો.
નું વાટી નાખવું }

નબાઇ=માઇ વગરની.

નપીરી=માવિત્ર વગરની સ્ત્રી.

વ્હાલા મુઠ=વ્હાલા સગા મરી ગયા હોય તેવી.

ઝોસોટવું=જમવું=ખાવું.

આશીર્વાદ દેવા=પેટ પુરવું ન જમતા એક બે કાળીઆ ખાઇ ઉઠી જવું તે.

મ્હો કે માથું સુઝવું નથી=આ વાતમાં કશી ખચર પડતી નથી

કે આદિ કોણુ અને

અંત કોણુ.

ઝોથ મારવી=કંચુ કર્તવ્ય બજાવવું.

મુડસાઇ=અભિમાન.

મુડસાયો=મીઠાશ.

પડલાનું હોવું=પડલાનો સાદસો એકજ રાખવાનો

હોય છે. તેથી ઘરમાં જે કંઈ

ચીજ શોભાની એકજ રાખી

હોય છે તેને માટે એમ કહેવાય

છે કે “તેની પાસે એકજ પડ-

લાની પાછડી છે.”

રગમસ.

રગતગ થઇ જવી=નસતું ખરી જવું

રગ પારખવી=મનની પરીક્ષા કરવી.

રગાવવું=જ્વડાના આપો વાન લંબાળમા નાંખવી.

પીટ દેવી, પીટ કાઢવી=માર મારવો.

(૯) “ સાટે ” શબ્દનો પ્રયોગ બદલાના અર્થમાં થવા ઉપરાંત ઉત્થાનવધી અન્યથા તરીકે “ On the contrary ” ના અર્થમાં થાય છે તે ઝોખા મહાળની ભાષાનું ખાસ લક્ષણ છે ઉદાહરણ-

આ છોકરોનો બાપ ઘણો પ્રેમાળ છે પણ સાટે તેની મા બહુ ખરાબ છે.

માન વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ ઘણા ચાલાક છે પણ સાટે તેમની હાજરી ખીલકેલ નિયમિત હોતી નથી

(૧૦) ઝોખા મહાળમાં સામાસિક શબ્દો સારા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે એ વાત એ ભાષાનું પ્રાગમ્ય સૂચવે છે

કેટલાક ઉદાહરણ-

માલધણી,	આબો મો,	ધી ચોપક,
વાળીનું (ચોકુ ભીનું),	ધણીમારો,	કાનફટો,
ઉચકનો (ઉચા કાનવાળો)	મ્હોસુજણું	પગરણ,
માથાબ ધણુ,	અણમરણ,	અણઆથમ્ય,
અણધક,	નોધારો (અધાર વગરનો)	સુકલકડી,
કાટારખા,	ગોરખેદો (જનાવર)	ગોરખેતરી,
ત્રવાટો,	ધરણધેલો,	કાઢીધૂટો,
નાકાવટ,	હરફર	ચડઉતર,
ઉધખોપીઓ,	મજખીચુસ,	લેણદેણ,
નપાણીઉ (ગામ)	હયાફૂગી	વિધાબૂલી,
છમાસી,	નિપક્ષી	માનમોથો,
મીઠાખોની,	નમાથી,	બહાલામુઠ,
બહુખોનો	હરખપડુડી	બાપનખણો,

(૧૧) ઝોખા મહાળમાં માણસોને નામથી યોનાવતી વેળા બહુ વચનથી સંમોધવાનો રીવાજ બહુ કમી હતો એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રેમનો પ્રસાર વિશેષ હોવાથી બધા નામના તોણકા નામો સુદર રીતે ઘડાઈ ગયા છે, એ ઝોખાની અને કચ્છની ખાસ વિશિષ્ટતા છે એવા ટુકાવેલા નામ પૈકી થોડા અગ્રે આપ્યા છે

મૂળનામ	ટુકા નામ
રણનાથ	રો
ગોકલદાસ	ગોકે, ગોકનીઓ
લક્ષ્મીદાસ	લખુ, લખીઓ, નખુટો
કલ્યાણજી	કતીઓ, કલુ
પ્રેમજી	પ્રેમો, પ્રેમનો
પરમાણુદ	પમો, પમતો
ગોરધનદાસ	ગોધુ, ગોધીઓ
ચુનીલાલ	ચુનીઓ, ચીનો, ચીનકો
મમ્મજી	મકુટો, મકનો
દાનસીદાસ	દાનીઓ

નયકૃષ્ણ	જેકો.
મુરારજી	મલીઓ, મલુ.
સુંદરજી	સુદીઓ, સુદો.
આણુંદજી	આંદુ, આણુદો.

આ સિવાય કેટલાંક નામો તો કેવળ નવીન જ બનેલા છે. તે કયા નામના ટુંકા-વેલાં સ્વરૂપ છે તે જાણી પણ નથી શકતું ઉદાહરણ.

દીદીઓ, બહુ, ગલુ, ગમલ, ભભલ, રાદીઓ, તેતર, હાપો, હુઓ, ભાચરો, કંતુ, ટક, ઉઠો, ઢખી, ફાદીઓ, બોધો, અને ઉનીઓ.

(૧૨) ઓખા મંડળની ભાષામાં-કાઠીઆવાડની ભાષા પેઠે એક મૂળ શબ્દ ઉપરથી નવીન શબ્દો ધરી કાઢવાની રીત બહુ સુંદર રૂપમાં જોવામાં આવે છે. કેટલાક ઉદાહરણ.

મૂળ શબ્દ	બનાવેલા શબ્દો
વધારવું	વધાર, (શાકનો રસો.) વધારણી (દિંગ)
ભરવું	ભરણ (આખમા ભરવાનું ઓસડ) ભરાવો ભરપાહ;
સુધવું	સુધણી (તપખીર)
રાધવું	રાધણું (ભાત ખીચડી), રાધણીઈ (રસોડું)
દહોવું	દહોણું. દહોણી,
જોવું	જોણું (તમાસો)
ધીરો	ધીરપ,
સારું	સારપ
મોઠું	મોઠાર
મોઢું	મોઢપ, મોઢવાડ.
આળસ	આળસી બહું (બંધ થવું, બંધ કરવું, અટકવું) અળસાવી દેવું (અટકાવવું)

મોળું	મોળાટી જવું
ધોળું	ધોળકાય છે. (સરખાવો “ હીરકાય છે. ”)
મુગ	મુગામણું
કામ	કામોરા (સરકારી કામ કરનાર અમલદાર) કામટો, (કામમાં મચી રહેલો) કામગરી (કામગીરી)
માખવું (ચોપણું)	માખણ (મરકો) મખ (ચોપણવાનો રંગ રોગગ)
ઉપર	ઉપરાણું (પક્ષ લેવો તે)

ઓખામંડળની ભાષાના પ્રાંતિક દોષ.

આ પ્રદેશની ભાષામાં એક બે અક્ષરના અશુદ્ધ દ્વિચ્છેદ સિવાય કોઈ પણ પ્રકારના પ્રાંતિક દોષ દોષ તેવું જણાતું નથી.

(અ) ઓખામંડળમાં “ળ” ને બદલે “ર” કે “ડ” અણુસમજી લોકો બહુ વાપરે છે એ દોષ સર્વસામાન્ય છે તેથી બહારથી આવનાર સરકારી માણસોને ઓખામંડળના માણસોની ભાષા પણ બહુ અશુદ્ધ હોવાનો ભાસ થઈ આવે છે, કારણ કે ‘ચાળી’ ને બદલે ‘ચારી,’ ‘ઘોળું’ ને બદલે ‘ઘોર’ તેમજ

બાળવું	ને બદલે	બારવું
ગાળવું	”	ગારવું
ગળી જવું	”	ગરી જવું
મળવું	”	મરવું
સાબળવું	”	સાબરવું
નળ	”	નડ
મૂળગા	”	મુડગા—જેવા ઉચ્ચારથી

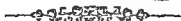
બાપા કેટલી બધી કઠ્ઠેશ અને અશુદ્ધ જણાઈ આવે તે કંપી શકાય તેવું છે.

(બ) બીજો દોષ ઓખામંડળમાં—ચ, પ, સ નો ભેદ ઉચ્ચારમાં ન રાખવાથી થાય છે. એ દોષને લીધે પણ સરકારી જનને ઓખામંડળની ભાષા બહુ અશુદ્ધ ભાસી આવે છે.

પરંતુ આ બે દોષને જો કોરે મૂકીએ તો ઓખામંડળની ભાષા જામનગર અને રાજકોટની મીઠી ભાષા કરતા પણ વધારે મીઠી અને વધારે સુલાયમ માન્ય પડે તેવી છે. અલગત તે સાક્ષરોની કે મુત્સદ્દી વર્ગની ભાષા નથી, પરંતુ સદા જીકમાં—સકેટમાં—રહેલા સાદા પણ સાહસિક ભોકોની બેઠાચેથી બોલી છે તે બોલીમાં માણસના મનના બધા ભાવ ઉતરેલા છે, અને અવિષ્મય નવા સંજોગથી મનના બાર વધે તેને ઉતારવાની સવડ પણ એ બોલીમાં છે. ઓખાની ભાષાનો અભ્યાસ કોઇ ભાષાશાસ્ત્રી કે વૈયાકરણી કરે તો ધણી નીન બોળ તેમની ચીનટ અને ચતુગદથી થઈ શકે તેમ છે. ગુજરાતી ભાષાના મૂળ સાથે સખંધ ધરાવનાર કંઈક છાલછોતરા ઓખામંડળની ભાષામાંથી મળવાનો સબવ સારી રીતે જોઈ શકાય છે; કારણ કે તે ભાષા કંઈ કેળીબીલની નથી, તેમ નથી દુબળા નામકડાની. તે ભાષામાં હાલની પ્રચલિત ગુજરાતી ભાષા કરતા સરકૂત ભાષાનો વધારે માસ દેખાય છે.

આટલું ઓખામંડળની ભાષા વિષે રજુ કરી કેટલાક સખંદો, કહેવતો, પ્રયોગો—પરિશિષ્ટ તરીકે કોઇ પણ પ્રકારના વર્ગીકરણના નિયમ વગર અત્રે જોડવામાં આવ્યા છે. આશા છે કે કોઇ ભાષાશાસ્ત્રીને તે ગાદી કોઇ કાળે ઉપકાંઠે થશે.

Valabhyee Ramjee

પરિશિષ્ટ

ઓખામંડળની શુભરાતી ભાષામાં વપરાતા જાણુવા જોગ શબ્દોની અને ૩૬ વાક્યોની યાદી-

અલબો-અલબુ=અધરો, અધરું, કપરું.
સલબો, સલબુ=સહેલું, સહેલો, સરળ.
ઓઝો=કઠણુ, અધરો.
સગડ=પગલાં.
સગડ મેલવો=જતો કરવો; ઠેડો છોડવો;
મેળો=(સ્વભાવમાં) ઠેડો; (જોરમાં) ઢીલો;
ઉતરતો;

પીતળીઆં=સોનાનાં પાતળા ધરેણાં.

આડીકુટી=પુંછ.

પાંકડા ઢોર=જે દૂધા ન હોય તેવાં ઢોર.

વસુધી જવું=દૂધ દેતાં બેધ થવું.

ગાય મળે છે=ગાય દૂધ આપે છે.

ગોઘડીઆની ઝડ=ગોઘડીઆ નામના ઝાંખરાના
ઝાડના કાંટા ચોટયા પછી
જલદી છૂટા થઇ શકતા
નથી, માટે વાતો કરતાં
જલદી અંત ન આવે તેવા
માણુસને “ગોઘડીઆની ઝડ”
કહેવાય છે.

બૂરસી આપવી=(દક્ષણ) લાંચ આપવી.

ઉઠાં બણાવવાં=ખનારી જવું; છેતરવું.

બીનું સંકેલવું=મોઘમ વાત રાખી ખુલાસો
કરી લેવો.

કંડુના કરવાં=વિદાય થવું.

માથાના હોવું=ખીજને પહોંચે તેવા થવું.

સનસ (સણસ) રાખવી=પરવા રાખવી.

દડી કાઢવી, પટ્ટી કાઢવી=ટોટ મેલવી.

નામુ મંડાઇ ગયું=તે જાધી રીતે હારી ગયો.

પાઇ જવું=પાઇ જવું, ઉઠાવી જવું.

નૈવેદ્ય ધરી જવું=કર્યાપન કરી જવું.

કોઇના નિવેદ્ય થવા=કોઇને રસ્તવત આપવાની
સવડ થવી.

નું ટાળી નાખવું } નો સ્વાર્થ ભૂંસી નાખવો
નું વાટી નાખવું }

નબાઇ=જાઇ વગરની.

નપીરી=માવિત વગરની સ્ત્રી.

બહાલા મુઘ=બહાલા સગા મરી ગયા હોય તેવી.

ઝોસોટવું=જમવું=ખાવું.

આશીર્વાદ દેવા=પેટ પુરવું ન જમતાં એક બે
કાળાઆ ખાઇ ઉઠી જવું તે.

મ્હે કે માથું મુઝવું નથી=આ વાતમાં કશી
ખમર પડતી નથી
કે આદિ કોણુ અને
અંત કોણુ.

મોથ મારવી=કંચુ કર્તવ્ય બજાવવું.

મુડસાઇ=અભિમાન.

મુડસાથો=મીનજી.

પડલાનું હોવું=પડલાનો સાલ્સો એકજ રાખવાનો
હોય છે. તેથી ઘરમાં જે કંઈ
ચીજ શોભાતી એકજ રાખી
હોય છે તેને માટે એમ કહેવાય
છે કે “તેની પાસે એકજ પડ-
લાની પાધડી છે.”

સ્ખ=નસ.

સ્ખગ્ગ થઇ જવી=નસતું ખરી જવું.

રગ પારખવી=મનની પરીક્ષા કરવી.

રખાવવું=ખડાના આપી વાન લંબાણમાં નાંખવી.

પીટ દેવી, પીટ કાઢવી=માર મારવો.

એ છાણાની થવા દેવી=હોળી થવા દેવી, કજ્જો
બોલો કરવો.

હોળી સામે ડાહ્યુ=જેનાની સામે તેવા થવું.
કાંકરો કાઢી નાંખવો=માણસની કીંમત ઉતારી
નાંખવી.

વકર વગરનો=માલ વગરનો (જેનો “વિક્રમ”
થાય નહિ તે)

રાત લઇને ભાગી જવું=ફૂપી રીતે પલાયન કરવું.
ધામો નાંખવો=કોઇને ઘેર સામટા માણસ
જઈ તેના પર ભારરૂપે પડવું.

ધા કટું=સ્વાર્થ સાધક.

પરખાઈ ને પોણાખાઈ=પારકાને ખર્ચે લાભ
લેવાની રીત.

નોકરોનું તેલ કાઢવું=નોકરોને ત્રાસ આપવો.

નાકા તૂટ=ચારિત્ર્યસ્તથ માણસ, વ્યભિચારી.

ધરવણી
સાસરાવણી } જેને ધર, સાસરાં, મા, કે બાપ
આવણી } બ્હાલા છે તે ધરબ્હાલી.
બાપવણી }

ગાયના બકરી હેઠં અને બકરીના ગાય હેઠં=ખટ-
પટ કરવી; ઉધાંચતાં કરવાં.

આકાષ=કુટુંબ, એકજ વંશના માણસોનો સમૂહ.

સંબળામણી કરવી=મર્મના વાક્યો સંબળાવવાં.

બત્રીસીએ ચડવું=ત્રીસની દાએ ચડવું.

સાગમટે=જવું=સદકુટુંબ જવું.

સાવ=તદન સપુત્રું.

સોથ=દાર, ઝોળ.

ઝોથ=આશ્રય, છાંયો.

વડીઆ
સગોવડીઆ. } =દરીય; સરખેસરખા.

બરાવણું } =ખેડી રીતે મન પર
ચસ દેવો } દસાવણું.

ચડસ હોવો, અથવા

ચડસ લાગવો

ચડસા ચડસી=દરીયાઈ.

વેન લેવું=ને માટે આમ્રદ રાખી કજ્જો ચડવું.

વેને ચડી જવું=ને માટે આમ્રદ પકડી રાખવો.

રાતવરત=મ્હેડું બ્હેડું.

સમાંસાધ=કુટુંબ કખીલા.

ઢોરદંખર

બાઈ બેસાડવી } = ખોટ આપવી; તુકસાની
દી દેવા. } બેસાડવી.

નરવાઈ=તંદુરસ્તી. રોગમાંથી મુક્ત હોવું.

શરીરે કસર જણાય છે=માંદગી.

ફૂલ તુલસી છાંટવાં=પ્રુષામત કરવી.

વીંઝણો=પંખો.

વાસર નાંખવો=પવન દોળવો.

વાવડો=પવન.

આખા ખોલો=કડક શબ્દમાં સાચી વાત કહેનાર
આરોગી જવું=ઉચ્ચાપત કરી જવું.

ટાવું=સમય.

હુંગો=નાસ્તો

સેઢે આવી શીરામણ મારવું

મુંઝણી=તપખીર.

વધારણી=કીંમત.

હેઠે કરવું
વગોવણું } =તી ટીકા કરવી.

સારમાણસાઈ } =સદ્ગૃહસ્થાઈ. Gentleman.
બલમનસાઈ } nlines.

ધરવણું=નાતઈ કરવું.

ધરધરણું=નાતઈ કરવું.

ટોકરો વગાડવો } =ખાલી ફેટક ફાં
શંખ ફુંકવો } મારવાં.

ધીંગાણું=તોફાન, ગપાગપી.

ધીંગા=મરો.

ધડકી=ગોદડી

ધોઠોને ધડકી લઈ પાછળ પડવું=કોઈ વાતને

અંત લેવા

પ્રયત્નથી

થવું.

કામડ=વાસણ.

કામડીકરો=વાસણકુસળ.

લોડકો=જગત્રાજો-નાજીવાજો.

લોહાડાં=જગત્રાકાર, ફરજઆન રીતે.

સોબડામાં દેવી=મોઢા પર લગાવવી.

સુખી=હખી, મોહું.

કોણી કોણી જેવડાં (લીંડાં) મૂકવાં=કરકણ હોવું

આવડું=સ્વતંત્ર, એકલાનું જ.

સુઆંગ (સ્વાંગ) કોસ જોડવો=કોઈને બોલવા
ન દેતાં એક-
લાએ જ વાતો
કર્યાં જવું તે.

ફાળીકું } = પંચીકું.

બાબ=ધરેણી, જથ્થા.

જથ્થા બાબ=ચીજ, વસ્તુ.

સાચાં લૂગડાં=રેશમી લૂગડાં.

ખોટાં લૂગડાં=સૂતરાડિ લૂગડાં

વડું કરવું=હળમળ કરવી

રેજડીએ=છૂટક વેપાર કરનાર

રેજડી સામાન=કચરા તરીકે રહેલો છેલ્લો
સામાન

ધરેણે મૂકવું

બાપનું વહાણુ અને બેસવાનું તાણુ

ખાટલે મોટી ખોટ કે પ્રથમ પાથોજ નથી

મોજમાં હોવું, મોજ પડવી=આનંદમાં હોવું

ટાઢા પહેરના ગપાઢા

ટંગ, ટંગો, ટંગડી=પગ.

ટંગો વાઢવો=માર્મિક કહેતી.

ટંગ બાલી ફેંકવું

બરો=તાવ, ગરમી, મીઠાન

પાલવડું=પોસાવું

ઠેઠડી=મરઠરી

ફંગા=આડું, ફંગારો=રડાગડ

માંદપ=માંદગી

ખપવાળો=ઉપયોગી

બેટી મુંઝામ જલ્લી=અટકાઈ જવું

છડેછડો=એકલો

કળ=અસીલ, ધગક

માપાવાળો } = ધનવાન

છપવાળો }

અવાર નવાર=વખતો વખત

આબુકે વરસ } = આ વરસ

આબુકે વાસ } = આ વરસ

પરવા=ગયે વરસે (૫૨ વર્ષ.)

મકાર=મંદી [માહું=નરમ]

ધરેરે આવીશ=ના કહેવા છતાં આવીશ.

પકતું, પકતાણુ=પહોણું, પહોળાઈ.

સોંઢવું=સાથે આવવા તૈયાર થવું.

સોઢાડવું=આવવા તૈયાર કરવું.

ત્રેવડ=સવડ.

તાગ લેવો=મન ચકાસવું; નું તળાક તપાસવું
(Sound)

દણો દલાવી જોવો=ઉપલક્ષ્ય પરીક્ષા કરવી.

ખીચડી લેવી=કપરની દલાલી રૂપે રસ્તે લેવી.

મુસી રહેવું=ફસાઈ જવું-[મુણુ=ચોરસું]

મુસાડી રહેવું=મુકસાનીમાં ઉતારવું.

કાટ=હોશીઆર

ટાપી પહેરાવવી=તુકસાનીમાં ઉતારવું.

દાણીમણુ=કરજ

ધમક=સુગંધ.

સો બસોની ઉઠી=મો બસોનું તુકસાન ગયું.

કળ=તુકસાની (વેપારની)

પચ્યાસનો યાઢલો ચોટયો=તુકસાન થયું.

મગજમાં રાઈ ચડવી=ચીડાવું.

ધણીપન=માલીફી.

ધણીઆતી=કોઈના કબજા વાળી

નધણીઆતી=માલિકે વગરની=રેઠી;

બોયો=બોલીએ.

અબોયો=અમળયો.

કામડો=ઉઘોગી.

બેડાડું=આળસુ-બેસી રહે તેવો.

મોટી શણગારવી=મુખ શણગારવું.

કાડું=ચરીરનો બાધો (૨) કલમ માટે બગ.

માખણુ=ચોપણુ.

મખ=ચોપડવાની વસ્તુ.

માખણુ=(ચોપડવા ચોખ) મરકો.

- મીઠા
મુંઢ માર=શરીર પર જે મારની નિશાની ન
દેખાય તેવો માર.
ધુમત, ધુસ્તો, ઠોસો=મુક્કી.
ઝોજ=પેટ.
મ્હેં મુજલું=પ્રભાત
દીવા ટાણું=સંધ્યા, સાંજ.
વક વગરનો લોટ=ચીકસ વગરનો લોટ.
વળે ભરાવવું
દાઢીઆરો=પુરુષ.
ટોપીઆરો=સુરોપીઅન,
રવઢ મારવી=સરત બકવી
ઝોગણુ જવું=તળાવ છલી જવું.
ચાગણો=લાડકો.
ચાગનો ધુધરો=લાડમાં. ઉછરેલ.
ખોડો=બહેરો.
આગાતરો=અગાઉનો (સરખાવો “ અમતર ”)
પાછતરો=પાછળથી આવેલો.
સથવારો=સંધાત (સાર્થવાદ)
વેળાવો=રસ્તે જતાં ચોટી કરવા લીધેલો માણસ.
ખેપ=કાસદની મજૂરી.
ખેપીઓ=કાસદ
ધગધું=બળધું, તપધું.
ધગશ=તાપ.
વેતરણુ રાખવી=સત્રડ રાખવી.
રવાડી=પાલખી.
રુથી=ખડાના પેસા (ગાડીવાળા પાએથી લેવાના)
ઉકાસ=સત્રડ.
દારક, દારકો=ટાઢક.
'સા'=સુગંધ.
સોગાન=મેટ.
ચોલકી=ટોપલી (ધાસની)
છલ્લી=મોટી ટોપલી (ધાસની)
ઝૂડી } =ટોપલી (વાંસની)
ઝૂડલી }
સાવરણી=આદ.
- મોલાચો=કામચલાઉ છંદોણી.
સીંચણીકિ=દોરડું (પાણી ખેંચવાનું)
સંધણીકિ=રસોડું.
નાયણી=ન્હાવાની ઝોરડી.
દીંચણીકિ=જમતી વખતે દીંચણુ આગળ
રાખવાનું સાધન.
ઢગ=મહુ, ધણું.
ઉખલું=મહોળું.
ઉખલાણુ=પકતાણુ, પહોળાધ, મોકળાશ.
વખાના માર્યાં=દુઃખને લીધે, સંકટને કારણે.
નખેદ=(એક જાતની ગાળ)
પાંપરાં=ચાળા કરવા.
આરેડો=પોતાની મેળે.
ધોખો “કરવો=ખોટું લાગવું.
ગોટીરો=શૌર બકાર.
—ને મોઢે યધ આવવું=—ને મળી આવવું.
મ્હેં બેળા યવું=રખર મળવું.
મ્હેં સુધી જમ આવવું=રખર મળવા જવું.
મોર, મોરથી=અગાઉથી, આગળ-પહેલાંથી.
વીધા=ખચ્યાં, છાકરાં.
દવલાં=બદલાં નહિ તે
રજગુ=રખડેલ
લાખડ } કુમળો નહિ તે, ડંડર, પાકેલ,
અડખાક } જંગલી.
વાપ=બકરાનું ટોળું.
ખાડુ=ભેંસનું ટોળું.
ખાળદું=બળદનું ટોળું.
ખોબરવું=કેબા રહેવું, ચોખવું.
રોગો=ખાલી, ફેકટ.
ધન=પસંદગી.
કારો દેવો=ધમકાવવું.
કારો કારો કરવો=ધમકી આપવી.
વટાવું=પસાર થવું (વ્યતીન)
મર=બહે, છા.
બગાંવવું
મૂડો વાળવો=મોખના મરણ પછી રડવા જવું.

ગુડો=ગોડણ (લાડુ દેખી ગુડા ભાંગે)
ખરખરો=ખરણ પછી કોઇને મોઢે શોક પ્રદર્શિત કરવો.

વકાડ } =કરાવ.
વડાડ }

-નો વાદ કરવો=-ને પ્રમાણે હોવાનો હક લેવો.
મૂલ=મજુરી.

મૂલી } =મજુર.
મૂલણુ }

મૂલે જવું=મજુરીએ જવું.

ઉંલ પાનીઉ=ગોડો, ચકમ.

આછો=પાતળો, ઘોળો (રંગ)

પાંખો=પાતળો (રંગ)

દુ'આ ખાવા=મેથા સહન કરવાં, ધમકીઓ સહન કરવી.

મોરીઓ=ધડો (માટીનો)

કરડો } =માટીનો ભેટો.
ચરવો }

રામ વાટકા }

રામ ખટરા } =માટીના વાટકા.

રામ પાતર }

આપડી લેવું=પહોંચી જવું; પકડી પાડવું.

પુગવું=પહોંચવું.

નરમું=ખરાબ.

લકાઈ જવું } =સંતાપ જવું

લકાડી દેવું }

સોણું=સ્વપ્ન.

મોળું લાધવું=સ્વપ્ન આવવું.

લાધવું=જડવું.

લેસાવવું=ચીડાવવું.

ખડકો=લીજડો.

દાખડો=મહેનત-પ્રયત્ન.

કરસો=યુક્તિ

સાદ પાડવો=મોલાવવું.

ખરકું=મોલાવવું

સપ, સુપ=દરજી.

સાગો=મુરખ, ભોળા માણસ માટે-ખરવાડનું નામ-(સાગો ખોડકે જમ આપ્યો=દરીબદ વડોદકે દરી આપ્યો.)

સાગા ખોડકું કરવું=મખાંઠ બરેલી રીતે ગોટાળો કરવો.

અચી કરવી } =રમવામાં ખોટું બોલવું, ખોટી કંડ કરવું } રીતે વર્તવું.

આડાં દોઢા કરવાં } =ખટપટ કરવી.
આધાં પાછા કરવાં }

ધરવ=તપ્તિ (ધરાવું ઉપરથી)

વંઝી=ખાંધુની ખપાટ.

પરોણો=વાસની આંખી લાદડી.

રૂવા કરવું=હેરાન કરવું.

ઉધરાવો હોવો=ચિંતા હોવી.

લાળઈ=મિત્રતાનો સંબંધ.

રેનક=ખૂખી.

રેનકદાર=ખૂખીવાળો.

ધરધરાઉ=ખળારમાં જતા પહેલાં મળેલો માલ.

ખાટવું=જીતવું.

ખાટ=જીત.

ખટાવવું=વેપારીને લાભ કરાવવો.

પૂળા વાળવા } =ખોટી સાચી વાતથી ભોળવવું
લાડુ પીરસવા }

આકરું=કડક, તીખું, ગરમ.

કદારા નાણા=કુછીના લીધેલા નાણાં.

અખુજ=મૂરખ.

લાસામા લોટી જવું=સહેલાઈથી કામ પાર પાડવું

ખોકાસા=ખૂસો.

ઉપારો=જેર.

ઉપાડ=માલ દુકાનેથી લેવો તે.

ઉતરેલ-દલકી (ગાળ)

ખોપ ખટપટ.

ખોપીયો-ખટપટી.

ખોટી કરવું=રોકી રાખવું.

ખોટીયો-વખતનું રોકાણ.

ખોટકો=ઝુડી-ખામી.

ખાણુ-મળદ ગાયને ઘાસ સિવાય કપાસીઆ,

બાજરી, અકદ વગેરે ખવરાવવાની ચીજ.

ખાણીઉ-ખાણુ ખાનાર ગાય કે બેસતું ધી

"ખાણીઉ" કહેવાય.

હજો-મોટા જળદ જેવડો.

ખોરો-લીસાનો.

તમડવું=દોડાવવું.

ઝોણ હોવું=કરજ ચુકવ થવું.

૧૮ ભવાઈનું ગુજરાતી રંગભૂમિમાં સ્થાન.

(લેખક—રા. ન. રસ્તમજી નાનાભાઈ રાણીના.)

“ગાન-પ્રસાદ મહાશયી” જેવી મુખાધની છેક જૂની અને વિખ્યાતિ પામેલી સંસ્થાના પ્રતિનિધિ દાખલ અત્રે હાજર થવાનું જેમ મારે મનથી હતું અનુપમ માન સમજું છું, તેમ આવા સાહિત્યના સાચા સેવકો તથા સાક્ષરોના સમુદાય સન્મુખ ઉભા રહેવાની મળેલી આ તકથી હું પોતાને બહુ ભાગ્યશાળી માની લઉં છું. જ્યારે મને અત્રે આવવાની દરમિયાન થઈ ત્યારે મને આશ્ચર્યપૂર્વક કહેતામા આવેલ કે મારે કોઈ વિષય ઉપર લેખ લખવો અને પરિપક્વ પાસે તે રજૂ કરવો એ વાત ઉપર વિચાર કરતા મારા પૂજ્ય ગુરુ સમાન, વિદ્વાન મિત્ર સ્વર્ગસ્થ રણજીભાઈનું મને સ્મરણ થયું કેમકે તેમના હુ ખદાયક મરણની યોડો જ વખત આગમ્ય જ્યારે તેઓ ગુજરાતી રંગભૂમિના ઇતિહાસની કંઈક વિગતો ભેગી કરવામા રોકાયેલા હતા, ત્યારે તે સંજોગે કેટલીક તપસીધેની છજીછણી અમે સાથે બેસી કરી ચૂક્યા હતા. તેમાની કોઈ હાથ ધરી એક લેખ ઉપજાવી કાઢવાનો મેં કરાવ કર્યો, કે જેથી મારા મગજમા તરતતર થઈ ગયેલો વિષય અને સંતોષ થાય તેવી રીતે લખીને વિદ્વાન ભાઈઓ સામે રજૂ કરી શકું. નાટકમા અને ચેટક લાગેત તે ફક્ત ગુજરાતી કે હિંદી કે હુડું સાહિત્યને લગત જ અને તે વિષે મરફમ રણજીભાઈ સાથે ઠીક વારવાર ચર્ચા થતી હવે હાલના નાટકની અગાઉ ભવાઈના વેળો ભજવાતા તેને લગતું કંઈક લખાય તે નથી બાબત ગણી શકાય એવા લોકભયી આવા વિદ્વાનોના મેળાવામા મારો રસાનો મૂકું છું કે જેથી મારું અનુમાન કેટલે ભાગે પાડું અને ખરૂં છે તેને લગતી ચર્ચા કરાય તો છેવટ કાંઈ નિર્ણય ઉપર આવી શકાય.

નાટક એ રોકસંપીઅના તત્ત્વોમા જગતની ચર્ચાનું બાન કરાવે છે. કેદરતમા ન્દાના મહોટા જીવો બધાનો કલાહન થયા કરે છે તેમાથી અનુપ્પન્નતિની ક્રિયાઓમા જે કાંઈ ખાસ જણના જેવું દેખાય, અમલકાર ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ હોય, મનને ખુશી રાખવાને હાથકે હાથ ઇત્યાદિ અનેક તરેહની લાગણીઓ પેદા કરીને ચિત્રરૂપે વિચિત્રતા દેખાડવાની હોય, તે કૃત્રિમ રીતે બનાવવી, અને એજ યુગ એટલે એક જમાનામા જે જે જીવનના ભાગો ભજવાઈ ગયા તે તે ભાગો કરીથી જૂતકાળના પડામાથી બહાર વર્તમાન કાળના રંગમા ચિત્રીને રંગભૂમિપર દેખાડવાનું કામ નાટકનું છે. રંગભૂમિ તે પ્રદર્શન કરવાનું સ્થાન અને ચાલુ જમાનાના નર-નારી પ્રતિનિધિ ગામા કાગેલિયત ધરાવીને જીવનના અમુક અમુક તત્ત્વ કાઢીને રજૂ કરે છે તે તે તત્ત્વજોમાથી વળી સસાગની જળમા રમાતા માણસોને આડ કત્રી રીતે સનાહ આપે છે તથા નીતિનો ભોધ કરાવે છે—આવું આવું પ્રયોજન અનેક પ્રકારનું નાટકનું માનવામા આવે છે.

તે મુજબ પૂર્વની આર્યપ્રજા પગપૂર્વથી જૂતકાળની પૂજારી છે એમ ઘણે ટકાણે કહેવામા આવે છે. વર્તમાનમા જૂતકાળની મદદથી જે કાંઈ ફળની પ્રાપ્તિ થાય તેમા

પણ પૂર્વકાળની ભક્તિ રૂળે એ માન્યતા ધણે ભાગે રહેલી છે. આપણે ગુજરાતમાં ઘણા સાખા વખતથી ઘણી પ્રથાઓ અને ઘણી સંસ્થાઓ ચાલી આવેલી જોઈએ છીએ કે જેમાં પૂજારીપણું પ્રકટ થાય છે. ગુજરાતી સમાજ-જ્ઞાતિઓના બેઠ રાખ્યા વિના-અગાઉના રાજ્યોમાં કેળવણી આપના માટે પોતે જતે ખંત વડે, પૈસાવડે અને યુક્તિવડે મહેનત કરતો હતો. મુસલમાની રાજ્યોના સમયમાં એટલે લગભગ ૩૦ સૈદ્ધાંતોની દરમિયાન હાલના વખતની મુધરેલી પ્રજાઓને લાયક માનસિક વિકાસની કેળવણી આપવામાં આવતી નહિ. બલકે તે વખતે તો હિંદુ ધર્મવાળાઓને હિંદુ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવામાં પણ મુરકેલી પડતી હોય તો તેમાં કાઈ નવાઈ જેવું નથી જ્યારે શુદ્ધ ધર્મના દેલાવાને લીધે સંસ્કૃત ભાષા નિરંતર બની, પછી ધીમે ધીમે, બોલાતી ભાષા તરીકે તેનું મરણ થવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે સદજ ભાષા તુટ્યા પ્રયત્નો વડે નાટક મારફતે લોકોને કંઈ કંઈ કેળવણી લઈ શકાય તેમ કરવામાં અમ્મવતું હતું. પરંતુ જ્યારે મુસલમાની રાજ્યો થયા ત્યારે નાટક-ચેટક વગેરે ધીમે ધીમે અસ્ત થવા માંડ્યું; અને ગુજરાતની તો હુદ્દશા વધારે મ્હોટે ભાગે થયેલી હતી, ત્યાં કેળવણીના પ્રયોગો અવિચ્છિન્ન થઈ શકતા ન હોય એમ માનવામાં આવે છે.

પ્રમુખીય કેળવણીની પદ્ધતિ (૧) હિંદુઓમાં તે વેળાએ કેટલીક રીતિયો અને રિવાજો એવા હતા કે તેમાંથી સંસાર સંબંધિ જ્ઞાન મળી શકતું પહેલું તો વેદનું જ્ઞાન લેવા માટે મોટી સંખ્યામાં માણસોને એકઠા કરીને વેદનું પારાયણ કરનાર બ્રાહ્મણ-અથવા બ્રાહ્મણો-બેસી જતા અને ચોક્કસ વખતે પારાયણ દરમિયાન વેદ મ્હોંએ બોલવામાં તે બ્રાહ્મણો ઉપરાંત એકઠા મળેલા શ્રોતાજનો પણ મદદ કરતા. ઉપરાંત વળી આઠ દશ દિવસ પારાયણ ચાલે તેમાં વેદના મત્રોનું પ્રવચન કરવામાં આવે, જેથી વેદને લગતું જરૂર જોગું જ્ઞાન સ્થાપન પડી શકતું.

(૨) કથામંત્ર-એટલે હરીની કથા કરનારાઓ શ્રી કૃષ્ણના ચરિતો કથા તરીકે માણસોના મ્હોટા મંડળોની સામા બેસીને કહી જતા; અને તેઓ શ્રીમદ્ ભાગવતના હુંકા હુંકાં આખ્યાનો એટલે જ્ઞાતિઓ ગાયન અને વાજા સાથે સંભળાવતા હતા. આ બંને સંસ્થાઓ એની હતા કે તેમાંથી બોધ લઈ શકાતો, અને તેની સાથે ધર્મશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન કરાતું; તે ઉપરાંત તે પવિત્ર વાતાવરણમાં અને તે કાળની સુષ્ટિમાં જે કાંઈ ચારિત્ર્ય, નવા નવા વર્તનો વગેરે સૌન્દર્યની બાબતો, મનના વિકારો, વિચારોની પરંપરાઓ ઇત્યાદિનું જ્ઞાન થતું હતું. શાસ્ત્ર માહેના તૈયાર વચનો ગદ્ય-પદ્ય બંને રીતે બોલવાનું એ બંને સંસ્થાઓમાં હતું. પણ શુદ્ધ શુદ્ધ સ્વાગો ભજવવા માટે કંઈ ક્રિયા નહતી, અને કોઈ પણ પ્રકારે તે તરફ મન જતું નહિ.

(૩) માણુમંત્ર એ તાળા કે પિત્તળની માણુ માટીને-ખાલી વાસણે મૂકીને તેને પોતે પહેરેલી લોઢાની વીટી કે છવીટીઆ વડે વગાડતા બંધને કથા કહેનાર એક બ્રાહ્મણ એકઠા મળેલા ટોળાખંધ શ્રોતાજનોને બોધ કરતો, તેમાં પણ ગદ્યપદ્યાત્મક બાબતો સમાવેલી રહેતી. ઓખાદરણનો દાખલો લઈને હજી પણ કોઈને આ માણુમંત્રની કથા સાંભળવાની ઇચ્છા હોય તો સુરત કે વડોદરામાં ચોક્કસ મોસમમાં જઈ તપાસ કરે તો કદાચ તે ત્યાં સાંભળ વિ. ડ. ૨૮

વામાં આવે. હુંકામાં માણુભટ્ટ બેઠે બેઠે કે શરતાં કરતાં પોતાની વાર્તા કે વ્યાખ્યાન કરી જતો અને કથાભટ્ટ જે ભાગવત વાચનાર અથવા વેદ પારાયણ કરનાર તે બેસીને જ પ્રવચન કર્યા કરે; પણ હરિદાસની કથા કરનાર ભટ્ટ બેઠે બેઠે કવચિત્ 'વ્યાખ્યાન' કરતો; તેને તો ખાસ હાવભાવ ખતાવવા માટે ફરવું જ પડે; કદાચ કોઇ કોઇ કાબેલ ભટ્ટ હોય, તો તે આકાર અને ઇગિત વડે પણ પોતાનું પ્રવચન જોવા લાયક અને સાબળવા લાયક રસીકું કરી દેતો, હુંકામાં, નાટકનો ચિતાર ખડો કરી શકતો. પણ ઘણે દરજ્જે આમીવાળો તે ચિતાર રહેતો તે પણ સમજી શકશે.

આ ત્રણ રાષ્ટ્રીય કેળવણીના સાધનો અને અગ્રી તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યાં હતાં. પીરરસ, શૃંગારરસ, હાસ્યરસ, કરુણરસ અને જે મજામાં આવે તેવો રસ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ અમુક દરજ્જે હરિદાસમાં અને માણુભટ્ટમાં હતી, પાનચણુભટ્ટ તો કેવળ શાંતરસ ઉત્પન્ન કરી શકે તે પણ સમજી શકાય તેવી બાબત છે. આ બધા ત્રણે પ્રકારની કથા કહેનારાઓ એક જગ્યાપરથી બીજી જગ્યાપર જઇ જઇને પોતાનું કામ કરતા હતા અને તેથી તેઓ "ભટકતા રામ" કરી ઝોળાખવામાં આવતા. તેઓ પૈસા પણ સારા પેદા કરી શકતા; અને મોસમ મોસમ પોતાની કમાણી જોઇતી હોય તેટલી ચઢી શકતી. જેમ હાલના સુધરેલા જમાનામાં સુધરેલા નાટકો જોવાને પરિણામે અમુક સંખ્યામાં નાટકવાળાઓ કમાણી કરે છે, અને હરતે મહોએ લોકો પૈસા આપે છે, તેવી રીતે તે સમયે પણ બનતું હતું. તે જણે જાતના ભટ્ટો સ્વચ્છ આચાર વિચાર, ઉંચી જાતની નીતિ અને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન શિખવવા માટે લોકોની માર્ગથી બનતી રીતે પુરી કરતા હતા. આ ત્રણે સંસ્થાવાળાઓ દેવમંદિરની નજદીકે અથવા દેવમંદિરમાં પોતાનું કામ કરતા હતા.

"ભવાઇ"ની સંસ્થા કંઇક અંશે એના જેવીજ ગણી શકાય ઉપરની ત્રણ સંસ્થાઓની સાથે આ ચોથી ભવાઇની સંસ્થા મૂકી શકાય. ભવાઇ કરનારાને સંબંધે વધારે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે તેઓનો વિષય-વસ્તુ એટલે જણું (plot)-ગમે તે જાતની લોકમાં ચાલુ, હંતકથામાં ગવાની, સાધારણ લોકના હૃદયમાં જસદી અસર કરે તેવી વાર્તા હોય, અને ધર્મશાસ્ત્રની ન હોય તે પણ સમજાય તેવું છે, કેમકે તે સમયના રાજ્યને કારણે ધર્મશાસ્ત્રનો લોપ થઈ જવા જેટલી સ્થિતિપર વાત આવી હતી ઉંચી કેળવણી ભેનારા યોદ્ધા હતા; અને તેની સાથે જે દત્તા તે આખા હિંદુસ્થાન જેવા મોટા દેશમાં છૂટા છવાયા ખૂણે ખોચરે મહેતા હતા. ભવાયા લોકો સામાન્ય લોકોની પેઠે કેળવણી લીધેલા હોય કે ન હોય તે અલગ વાત છે; પણ તેઓ સાધારણ રીતે લોકોને બોધ કરવા માટે સમર્થ હતા. ભવાઇમાં સ્વાગ બજાવવાની ખાસ બાબત વધારે છે; કે જે ઉપલી ત્રણે સંખ્યાઓમાં લગભગ બિંબુકુલ નહતી. હાલના નાટકોની જેમ દરેક જાતની નાટક જેવી વ્યવસ્થા નહતી તે તો સત્ય છે; પણ મોંઘા ઉપર નાખવા માટે જગ્યાના ખેલ જેવા અનેક પદાર્થોમાથી બનાવી દાટેલા મોંઘા-દાંકણો (masques) રાખીને અને ઓઝોને માટે જુરખા જેવાં કપડાં આડાં પરાય તેમ ચરીર ઉપર પહેરીને જુદા જુદા સ્વાગો રચવામાં આવના હતા. ભવાયાઓમાં ઓઝો પણ ભાગ લેતી; પણ પુરોને ઓ જેવા મથાવા માટે વાધો નહતો. ભવાયા લોકોની ગણતિ અલગ છે; અને તેઓનો આ એક ધર્મો હતો. તેઓ દેવીના ભક્ત; અને દેવીની સામે ઓ

જાતિ તરીકે દરેક ભવાઈને વર્તવું પડતું. ભવાઈ નવરાત્રી દરમિયાન ભજવાતી; અને દેવીના માહાત્મ્ય અને કીર્તિના ગાન ગાવા માટે પ્રથમ ભવાઈની બાબતો રમાતી હતી. ભવાઈ દરવી એટલે ઓગતિ બની-વેષ બદલી-ને દેવીના કીર્તન કરવા. ધીમે ધીમે ભવાઈમા વેષો ઘણા બદલાવા પડતા તેથી પડદાઓ આઠા બાધી એકઠા થયલા ઓતાજનોની સામે પડદામાંથી એક પછી એક સ્વાગ ભજવવાની શરૂઆત થઈ. વખત જતે જતે માત્ર દેવીનું કીર્તિગાન ગાવાની જગ્યામા બીજી હરકોઈ નીતિની વાર્તા લઈને તેને સ્થેજ નાટકના ભાગમા તૃપ્ત સ્વરૂપમા મૂકીને જુદા જુદા પાત્રો એક ખેલ તરીકે રચી દેતા થયા. આ પ્રમાણેની ક્રિયા કરવામા વેષ કાઢવા માટે જે જે સાધનો અને ચીજોની જરૂર પડે તે સત્રળા ભવાઈની ટોળાઓ પોતાની સાથે રાખતી. એક સ્થળથી બીજે સ્થળે એક જ ટોળી નવરાત્રીના દશ કે પંદર દિવસમા ન જઈ એકે માટે જુદી જુદી ટોળાઓ ભવાઈમા કુશળતા ધરાવીને હાલની જુદી જુદી નાટક કંપનીઓની પેઠે રૂચી કરતી હતી, અને ધધા તરીકે તે લોકો પાસે આ એક ધર્મ હતો એમ કહી શકાય.

ભવાઈ વિષે દેવીના ચરિત્ર સાથે સંબંધ બતાવીને કહેવાની આદિ કાંઈ જરૂર નથી. વળી આવા સાહિત્યના રસિક અને સાહિત્યના વિષયોની ચર્ચામા કાબેલ ગૃહસ્થો સનમુખ જે હકીકત સહુ કોઈના બાણુવામા છે તે રજુ કરીને આવેલુ ફરી આવ્યાનાં દોષ બહારી લેવાને બદલે ફક્ત જે બાણુવાજ્ઞેમ બાબત છે તેનીજ નોંધ લેવી વાજબી લાગે છે. ભવાઈ લોકોની ઉત્પત્તિ વડનગર પાસે બહુચરાજી તથા અંબાજી માતાના હાલના ધામમા થયેલી, અને ભવાઈ લોકો તથા માતાજીનો સંબંધ એ વગેરે હકીકત ભવાઈ વિષેના વિવેચનોમા ધણી જગ્યાપર વાચવામા આવે છે, જેથી મૂળ સ્વરૂપમા વધારે ઊંડા ઉત્તરવાની અગત્ય નથી. બીજી વાત એ છે કે “નાટક” શબ્દનો અર્થ અને નાટકની ખરી વ્યાખ્યા પણ આ સાહિત્ય બનાવનારાઓ, સાહિત્ય ગ્રીક્ષનારાઓ અને સાહિત્યમા રસ લેનારા તથા શ્રુણુ કોષ જોઈ શકનારા વિવેચકો પાસે રજુ કરવાનો અવિવેક મારે કરવો ન જોઈએ. પરંતુ ‘ભવાઈ’ અથવા ‘ભવાઈ’ એ શબ્દનો મૂળ અર્થ કોઈ બીજી જગ્યામા દર્શાવવામા ન આવ્યો હોય એમ માની રજુ કરવો ઘટે છે ‘ભવ’ એટલે જીવન-સત્તારમા ભટકનારા તથા તેનું દર્શન કરાવી અમુક અમુક દિશાઓમા અનુભવ કરાવનારાઓ તે ભવાઈ કહી શકાય ખરા

ભવાઈમા ધણે ધણે સ્થળે સારા નીતિના, ધર્મના અને નામાન્ય રીતે ડનીઆનું રાન કરાવનારા વચનો હોય છે તેના દાખલા નીચે શુજળ થોડા છે—

“સાભળ સાભળ ફૂલનો ચોડો કહું-ફૂલે ચ પોગાય, તેને જાઈ જુઈ પટરાણી.”

“અજે દાખલા ટંટાકો બાત જાને દે, બંદગી કર.”

“જટ બંધાએ ખુદા મીલે તો બડ પોએ સખ બસત.”

“બંદા બાજી બૂઝ હે”, ચન સાચી કર માન, કહા બીરબલ ગંગ હે, કહા અકબરખાન.” વગેરે વગેરે

આ લેખને માટે વધારે લાજુ કોઈ પણ પેટાવિષયમા લખવાની જરૂર લાગતી નથી, તોપણ એટલુ તો કહેવુ પડશે કે મુસલમાની વખતમા દેશમા જીવન સુધારવા માટે કેળવ-

ણીનેા પ્રકાર આ પસંદ કરવો પડ્યો હશે. બીજું, ભવાયા લોકોની બવાઇ માંહે વપરાયેલી ભાષામાં પણ મુસલમાની બોલીની અસર છે, તેની સાથે તે સમયના આદર્શોની કીર્તિ પણ ગાવામાં આવી છે. ત્રીજું મારવાડની ભાષાશૈલી બેળ થયેલી ગુજરાતી ભાષા છે, તે પણ જાણવા લાયક વાત છે. એવી રીતે ઘણું ઘણું તરવો ભવાઇમાંથી બારીક નજર કરવાથી જણાઇ આવશે; પરંતુ એ બધી બાબત ભવાઇ વિશેનું વિવેચન કરનારને જોવાની છે.

હવે થોડો વખત આપણે પશ્ચિમ તરફની નાટકની સંસ્થાનાં ચર્યાચારનાં બીજાને તપાસીએ— નાટકો હયાતીમાં આવ્યાં તે પહેલાં દેવમંદિરના આશ્રય તળે અને અંકુશ નીચે હૃદયનું રંજન કરવા માટે જે પ્રયાસો થયા હતા તે આસ જણવાજોગ છે. ભટકતા ભવાયાઓની માફક પોતાનો ધંધો કરીને બેઠેલા એવા કેટલાક રંગભૂમિપર ખેલ બજવવામા કુશળ માણસોની ટોળી આ કામ કરવામાં મશગુલ રહેતી. ઉગ્રેજ લોકોને તહેવારનો ઉપજોગ કરવા માટે અને રમતગમત કરવા માટેની શક્તિ તથા મનની વૃત્તિ ઘણી તીવ્ર હોય છે અને બધી પશ્ચિમ તરફની તથા પૂર્વ તરફની પ્રજાઓ માંહે તે લોકોની આ લાગણી આસ બહાર પડતી છે એમ ઘણા લેખકો કહી ગયા છે; તે જ રીતે હાલ પ્રત્યક્ષ જોઇ પણ શકાય છે. બીજી તરફ ઇટલી અને ફ્રાન્સ કે જ્યાં સુધારો ઈજ્જાડની માફક અસરકારક રીતે પ્રવેશ કરી શક્યો ન હતો, તે બે સ્થળોમાં હુલ્લક જેવી એટલે હલકી જાતની મઝાદ મારવાની વૃત્તિ વધારે બહાર પડતી થઇ હતી. જૂના ગ્રીસ અને રોમના સાહિત્યનો વારસો પ્રથમ દરજ્જે અગર જો કે ઇટલી અને ફ્રાન્સને મળ્યો હતો, છતાં તે વારસો જોટલો ઈજ્જાડમાં થોડો અંશે મળ્યો તેટલો અંશે પાછો તેને સંગીન બનાવવા માટે પુષ્ટિનાં બીજાં તરવો તેમાં ઉગ્રેજમાં આવ્યાં હતાં. આ સંયોગો કે જેનું નામ મધ્ય યુગના અધિકારનો સમય એવું આપવામાં આવ્યું છે તે શેક્સપીઅર વગેરે નાટકકારોની પહેલાનો સમય છે.

Pastoral Drama અને Mask-masque-એ નામથી પ્રખ્યાત તે સમયનું ભવાઇને મળતું આવતું નાટકનું સ્વરૂપ હતું. આ સ્થવામાં પણ જુદા જુદા માણસોની મનની પ્રતિમા કામે લાગેલી હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે; અને તે રીતે ઘણે ભાગે ભવાઇઓનું પણ સમજવાનું છે; વળી ભવાઇની માફક તેમાં વેષ બજવવા જતાં કૃત્રિમતા ઠેક ઠેકાણે જણાઈ આવતી. મારકમા સંવાદો, ગાયનો, નાયવાનું અને પદાઓ તથા વેષ બદલીને ખેંચાણ કરવાનું કામ પણ ભવાઇમાં હતું તેવી રીતિનું હતું એમ સરખાવી શકાય. જેમ ભવાઈ વાળી વળે તેવી એટલે જે રીતે ધ્રુવ યુગ્ય ફેરફાર કરી શકાય તેમ સ્વાંગ વગેરે ઘણીખરી બાબતોમાં ફેરફાર મારકમાં પણ કરી શકાતો, અને તે રસીલા કરવા માટે ગમે તે સ્વરૂપમાં બજવાતાં અભિનય કળાનું સ્વરૂપ, શુદ્ધ અને ઉચ્ચ પ્રતિનું સ્વરૂપ જેમ ભવાઇમાં નથી, તેમ મારકમાં પણ ન હતું. પાત્રોમાં બેદ નાયક, નાયિકા અને સૂત્રધાર એ થોડે ઘણે દરજ્જે નાટકને મળતાં આવતાં હોય તેવું ભાન બન્નેના સંબંધમાં થાય છે; પરંતુ વસ્તુ એક (unity of plot) એ ચોક્કસ ભાગે બંગ થયેલું બન્નેમાં જોવામાં આવે છે, એમ કહેવામાં વાધો નથી. સાહિત્ય ઉંચું અને ગદ્ય તો દીક પરંતુ પદ્ય તો મિલકુલ સાધારણ પ્રકારનું અને સાધારણ લોકોના ચબ્દોમાં ઘડાયેલું. સાધારણ લોકોના બોધને માટે નિર્માણ થયેલું, સાધારણ લોકોની વચ્ચે ચાલી શકે તેવું બંનેમાં હતું, એમ કહી શકાય. રાજ દર-

ખારમાં અને દેવમંદિરની સમક્ષ જેમ ભવાધ કરવામા આવતી તેવું જ મારકને માટે પણ હતું. રાણી એલીઝાબેથ અને પહેલા જેમ્સના રાજમહેલમાં મારકે ભજવાયાનું લખાણ છે, તેવી રીતે ભવાધઓ કાઠીઆવાહના રજવાડામાં પચાસ વર્ષો પહેલાં ભજવાતી કોઇ કોઇએ જોયેલ હશે. મજાદ, ગમ્મત એ બધું બનેમાંથી મળતું; પરંતુ દિવ્યદર્શનથી દિવ્ય રસનું પોષણ અને હૃદયની તથા અંતરાત્માની અલોકિક શાંતી-સૌખ્ય જેવાં નાટકો-કે જે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં પાછળથી થયા તેમાંથી મળે છે, તે મળી શકતા નહિ, એ તો નિર્વિવાદ વાત છે. મધ્ય યુગના અધિકારના સમયમાં જેમ ધર્મને લગતા જ મારકો વગેરે રચાયાં છે, તે જ રીતે ભવાધઓ પણ ધર્મનો બોધ કરવા માટે પહેલા રચાઇ હોય એમ માનવું ખોટું નહિ ગણાય; પરંતુ સ્વચ્છ અને નિર્બોળ ધર્મનું સ્વરૂપ ભવાધમાં નથી. ઉપર કહ્યું તેમ ભવાધમા નીતિના પાઠો છે ખરા તેમ જ નાજતન્નરાત્ર વગેરે પણ કોઇ કોઇ પ્રસંગે જોવામાં આવે છે.

તે ઉપરાંત Mysteries એટલે ગુપ્ત ખેલો કરવામા આવતા હતા, અને એ સ્વરૂપ પણ નાટકોની પહેલાનું હતું. તે ઉપરાંત જે બીજાં જે હતા તે Miracles એટલે ચમત્કારિક ખેલો, અને Morality plays એટલે નીતિના ખેલો પણ સાહિત્યના પ્રદેશમા ધુમના-રાઓના બણવામા હોવા જોઇએ. આમા ગુપ્ત ખેલોમા વસ્તુ (plot)-વિષય (subject) ધર્મને સંબંધ ધરાવનારો હતો; એટલે કે જેમ અચુક ભવાધમા શુદ્ધ બેદોવડે કૃષ્ણની લીલા વગેરે ખતાવવા માટે ભાગવતમા પ્રયાસો કરવામા આવ્યા છે તેવી રીતે બહુચરાણ અને અંબાજી માતા-યાને દેવીના પરાક્રમ અને સંસારના રેંટમાળને લગતા યોડાક ખેલો જોવામા આવે છે, તેમ ક્રાઇસ્ટના ગુપ્ત બેદો અને શુદ્ધ ચારિત્રોની સાથે જગતના ઉદ્ધાર (redemption) વગેરેની બાબતો mysteries મા જોવામા આવે છે. પરમાત્માની ઉચ્ચ શક્તિ તે દેવીને લગતી હકીકતો તેમજ પાશ્ચિમમા ક્રાઇસ્ટને લગતી કેટલીક બાબતો એમ મુકાબલો કરી શકાય. 'મીરેક્સ' મા ચમત્કારો એટલે મહાન યોગી કે સાધુઓના ચમત્કારો-જેવા કે રાખનો પર્વત-એ ભવાધમાં કોઇ કોઇ જગ્યામા બારીકથી જોતા માલુમ પડશે. નીતિના ખેલોમા તો સદ્ગુણને સજીવરૂપે પાત્રની ક્રિયા (personification) વડે મહાલવવામાં આવે છે, અને તે સદ્ગુણના ઉંચાં સ્વરૂપો ખતાવીને તેની જગતમાં ફતેહ ખતાવવામા આવે છે, તેવી રીતે ભવાધમા પણ થોડે ધણે દરજ્જે કરવામા આવેલું છે.

હવે ભવાધને લગતા એક પેટા વિષયમા ઉંડા ઉતરવા જતા Passion-play મનો-વિકારો ઉપર અસર અથવા લાગણીઓના ખેલો જુદા જુદા રંગના અને જુદા જુદા તખ-કાઓમા કેવી રીતે, કેટલે દરજ્જે અને કેવા હેતુથી રચાય અને ભજવવામા આવે, તે બાબતો ઉપર ટુંકમા પણ બે બોલો લખવા પડે; અને તેમ કરવા જતા નાટ્ય શાસ્ત્ર (dramaturgy) અથવા નાટકની કળાના પ્રદેશમા ઝંપલાવવું બની જાય, અને તેમા ધણી જગ્યા રોકવી પડે અને આ પરિપટ્ટના બીજા મહોટા વિદ્વાન ભાઇઓ કે જેમની પાસેથી ધણું અમૂલ્ય બણવાનું બને છે તેઓના વખત ઉપર તરાપ મારવાનું આડકત્રી રીતે ચક્ર પડે તેથી એક બે વાક્યોમાં જ આટોપી દઇશું. કોણ નહિ જાણતું હોય કે મનના વિચારો; અંદરના વિકારો; સારી કે માફી, ઉંચી કે નીચી લાગણીઓ, તરંગો, ખાલો અને કંદયના-ઓને આધારે નાટક બને છે ? વળી ઉચી બાનનાઓ, ઉંચા આદર્શો, ઉંચા સંસ્કારવાળા

ભાવે તથા રસો નાટક જોનારા અને સાંભળનારાઓમાં પેદા થાય તેવા પ્રયાસો આદુ હતા અને છે એ પણ જાણીતી વાત છે. ભવાઈમાં પણ આ સંપૂર્ણ હતું; પણ દરદીને ફેર, તેમ વળી રીતને ફેર ભવાઈ સાધારણ લોકોએ રચેલી; ભવાઈના વેપ ભજવનારા પણ સામાન્ય લોકો. નાટક બનાવનાર સકાષદાર ઉંચા સંસ્કારવાળા લેખકો; અને ભજવનારા પણ શરૂઆતના જમાનામાં તો છેક કાઠી નાખવા જેવા લોકો નહિ. પણ જોવાનું તો એટલું જ રહે છે કે લોકોના મન ઉપર અમુક નાટક કે અમુક ભવાઈની અસર કેવી થઈ. હાલ તો કદાચ પૈસા આ નાટકથી વધારે કમાયું કે પેલી ભવાઈથી?—એમ પણ ખ્યાલ કેટલેક દરજ્જે કરતા હોય; પણ અસલના જમાનામાં તો એટલું જ કે કયા પાત્રની સારી છાપ પડી ? કયા ભાવની નીતિની ઉંચી અસર થઈ શકી ? છતાંય.

જેમ જેમ દેવ મંદિરમાં અહિંની ભવાઈઓ અને પશ્ચિમના ત્રણ ચાર સ્વરૂપો ભજવાતે ભજવાતે ત્રોતા અને દષ્ટા જનોની સંખ્યા વધારે ને વધારે થતી ગઈ તેમ તેમ મંદિરની બહાર કે ચોરેકે વધુ દૂરની જગ્યામાં તે ભજવાતાં થયા, કે જ્યાં લોકો કેમ પણ રીતના અંકુશ વિના જોસીને આનંદ કરી શકે; અને તેમ તેમ ગમે તેવાં સ્વરૂપો ધારણ કરવા તરફ ખરાબી તથા નીચી પાયરી પર જવાનું તે બધાં માટે બન્યું. હાલકી ભાષા, જેવા તેવા વેષો, જેટલી મજે તેટલી સાધન-સામગ્રીઓ, એ બધું પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં એક સરખી રીતે આવી લાગ્યું. દેવ મંદિર તથા રાજદરબારના સંબંધથી ઉજળા દેખાતા ભવાયા અને મીરતરી તથા મીરેક્લના ખેલાડીઓ નજાળા થવા લાગ્યા. લોકોનાં મનને વશ કરી લીધેલાં હતાં તેથી સાધારણ લોકો તો તે જેવા માટે આકર્ષણપૂર્વક ઇતેમરી ધરાવતા હતા તેમાં ફેર પડ્યો નહતો. દેવીનું અને શંકરનું “ તાડવ નૃત્ય ” ભજવવામાં ભવાયાઓ કુશળતા પકડતા ગયા; અને જેમ જેમ નાચવા સાથે ગાયન અને ભજવવાનો ભાગ વધતો ગયો તેમ તેમ લોકોનાં મન વધારે ખુશી થતાં ગયા, અને તેની સાથે ભવાયાઓને જુદી જુદી રીતે લોકોને રીકવવા તરફ મરજી થતી ચાલી.

અસલમાં ભવાઈઓની સંખ્યા ઓછી હતી; અને જમાના જમાનાની તારીર જળવી રાખવાના હેતુથી વધારે ઉમેરો મૂળમાં થયો હતો એમ માની શકાય. કેટલીક ધણી જૂની અને કેટલીક પાંછળથી લખાયેલી હશે એમ લાગે છે. પ્રેમાનંદના સમયમાં તે જ મદા ઉત્તમ પ્રયત્નો નાટકનું ખરું શુદ્ધ સ્વરૂપ દર્શાવવામાં મૂક્યું; તે પહેલાં ભવાઈ હશે કે કેમ તે મુકરરપણે કહી શકાતું નથી. પ્રેમાનંદ કવિ તેને વિશે કંઈ ઘસારો પણ કરતા નથી. વલ્લભ કવિ જેણે માતાના ગરબાઓ રચ્યા છે (અને પ્રેમાનંદનો દિકરો તે વલ્લભ નહિ) તેણે પણ ભવાઈ વિશે કશું કહ્યું નથી. બહુચરાણી સ્તુતિ કરવાનું, અંબાજીના ગરબા ગાવાનું અને તત્ત્વજ્ઞાનની નજરે બધું દેવીનું દીર્ઘન કરવાનું કેળવણવા લોકોનું જ કામ હતું; અને સામાન્ય લોકો જેને કેળવણી ઓછી અથવા જિલકુવ નહિ તેઓને ભવાઈમાંથી શિક્ષણ સાથે આનંદ લેવાનું બનતું હતું. ભવાયા લોકો વેપ ભજવવામાં કાબેલ હોય છે અને તે જણે ઓધે ઉતરેલો કસત્ર હોય તેમ હાલની નાટક કુંપનીઓમાં પણ કેટલાક ભવાયાનાં પાત્રો સારાં વખણાય છે.

પાછળથી રચાયેલી ભવાઈઓ સાથે ગજુનાં તેની સંખ્યા સારી હોવી જોઈએ. સ્વર્ગ-વાસી રાવસાહેબ મહિપતરામ બાઈએ લગભગ વીસેના ઉદ્ધાર કર્યો છે. એટલી પણ જુદા

પ્રદા સમયે સ્થાપિત હોય એમ જાણાય છે. ‘ભાવનગર’ શબ્દ “કંસારના વેષ” માં વપરાયેલો છે તે જોતાં કેટલીક ભવાધર્મો મૂળ હશે, અને મજકુર ભવાધર્મ અદાર-ઓગણી-સમા સૈદ્ધાંત પછી લખાઈ હોય. કારણ કે ભાવનગર નામ જ એ સૈદ્ધાંતમાં ધારણ થયું:—

“અજ્ઞાતો ભાવનગર જીવ, ઉસમે મિનારા ચાર; ઉવાં બેઠે ગુનીજન ફકીરો, અપ્પાડા મૈલા દકારે.” ખીજી બાબત એથી વધારે અગત્યની છે, તે “પાંચ ચોરના વેષ” માંથી મળે છે. તેમાં “ટોપીવાળે સમન્થ કરીને બોલાવ્યા” વગેરે શબ્દો આવે છે તે જોતાં પૂરેપૂરી પ્રજાનો વસવાટ જ નહિ પણ અંગ્રેજી રાજ્યના ધારા ધોરણ મુજબ સ્થાપવામાં આવેલી ન્યાયની અદાલતો હયાતીમાં આવેલ હોવાનો નોંધવો, એ વખતનું બયાન છે. તે જ ભવાધર્મમાં કારકુનનો વેષ આવે છે, તેમાં ‘બેલીક, રેજીસ્ટ્રાર, જેલર, માસ્ટરટેટ’—વગેરે ધંધાઓ અને દરજ્જાઓનાં શુદ્ધ નામો છે, જે ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે અંગ્રેજોનાં રાજ્ય કુલકુલાં જામ્યું તે વખત સુધી પણ નાટકો હયાતીમાં નહતાં. જેવટ સાર એ કે પ્રેમાનંદ ત્રણ નાટકો ગુજરાતીમાં રચ્યાં તે પહેલાં સંસ્કૃતના નાટક રચવાના પ્રયાસો છૂટા છવાયા કયાંક કયાંક થયા હતા; પણ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રેમાનંદના કાળમાં સંસ્કૃતની ઝાંખી ચાલ તેવો અનુભવ ત્રણ નાટકોએ આબેહુલ કરાવ્યો. હવે પ્રેમાનંદ પહેલો જ નાટકનો કર્તા; અને બજવવામાં તે પછાં અધરાં અને અગવડ ભર્યા છે; તે જોતાં એમ લાગે છે કે તે લોકપ્રિય કદાચ નહિ બન્યાં હોય. સાકળના અકોડા તૂટ્યા વગર ‘નાટક’ ને સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં એમ લાવી શકાય તેમ નથી; કારણ કે મધ્યયુગમાં સંસ્કૃત નાટકોના પથ ચોક્કસ સૈદ્ધાંતો દરમિયાન લોપ થયો હતો; તેની સાથે હાલ આપણને સંબંધ નથી. ફક્ત પ્રેમાનંદના વખત પછી તે હાલના જમાનામાં અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રસારને લીધે જે જે નાટકો ગુજરાતીમાં લખાયાં અને બજવાયા તેની પહેલાં ભવાધર્મનું પરિભળ હતું, અને ભવાધર્મો પડે લોકપ્રિય ભાષામાં લોકોને કેળવણી આપવા માટે પ્રયત્નો કરવામાં આવતા હતા તેમાં શક નથી. આ લેખમાં તેની એક ઉડતી તપાસ સિવાય વધારે કંઈ કરી શકાય નહિ; વિગતોને બારીકથી તપાસીને પાછા અનુમાન ઉપર આવવા માટે વળી વધારે સારો પ્રયત્ન વધારે મોટા વિદ્વાન કરી શકે, અને વધારે ખંત અને શોધક બુદ્ધિના બળવડે તેવો પ્રયત્ન સરળ કરી શકે. આ દરીઓ ઉડે છે; તેને ડહોળી તે આલેથી અમૂલ્ય પદાર્થો બહાર લાવવાનું કામ ઉઘી મગજશક્તિનું છે; એટલે બધી રીતે જેતાં આ લેખનો અંત એટલેથી લાવવો વાજબી ગણાશે.

૧૯ લલિત વાડ્-મય અને તેની સંમાજ ઉપર અસર

(લેખક. રા. રા. ગૌરીશંકર માતીરામ ભટ્ટ.)

આજકાલ દર વરસે અનેક પુસ્તકો બહાર પડે છે અને તેમાં એક સરખી યોજના કે એક સરખા વિચાર હોતા નથી. દવાઓનાં કે ખીજી જાતનાં સૂચી પત્રો, કાયદાનાં પુસ્તકો અને રેલ્વેગાડીના ડબ્બામાં વેચાતાં રંગબેરંગી ભાતભાતના પુસ્તકો એ તમામનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થતો નથી. સાહિત્ય એટલે મનુષ્યના વિચાર, અનુભવ અને લાગણીઓની સહૃદય નોંધપોથી. આજકાલ ગુજરાતી ભાષામાં અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, બંગાળી વગેરે ભાષામાંથી અનુ-વાદો થઈ રહ્યા છે એનાથી જ આજ સાહિત્યનું કામ સરળું નથી. જો આપણે સ્વતંત્ર જ થવું હોય તો આપણું સાહિત્ય પણ સ્વતંત્ર જ થવું જોઈએ. તે માટે કવિઓએ અને કલાકારોએ પણ પોતાનું જીવન સ્વતંત્ર બનાવવું જોઈએ.

આપણે કેટલીક વાર એવું સાબળીએ છીએ કે સાક્ષર અને સમાજનું જીવન બિન બિન પડી જાય છે. આપણી પાસે લોકસાહિત્ય નથી. આપણાં લોક ગીત અને આપણા જુના ગુજરાતી અને કાઠીયાવાડી સાહિત્યને બેથું કરવાને જોઈએ તેટલો પ્રયાસ થતો નથી, આપણા જુના સાહિત્યમાં જે ભાવનાત્મકપણું romanticism જેવામાં આવે છે તે આજ કાલના ચોમાસાના જંતુ માફક ઉભરાતા સાહિત્યમાં જેવામાં નથી આવતું. વિદ્વાનોએ સમાજમાં ભળી જવું જોઈએ એટલું જ નહિ પણ તેમણે ખેતરે ખેતરે અને ઝૂંપડે ઝૂંપડે તેમની અસર ફેલાવવી જોઈએ. સમાજ, ધર્મ, રાજ્ય, અને વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના વિચારો આપવા જોઈએ. પુરાણમત અને અવનતિ ફેલાઈ હોય ત્યાં પોતાનો દંડ પ્રદાર કરીને કારમી-રથી કેપ કામેલારિન સુધી પોતાનો દિગ્વિજય ફેલાવવો જોઈએ. જગતનાં મુખ્યદુઃખ પોતાની નજરે જોઈને તે પોતાના આદર્શો સાથે ગૂંથવા જોઈએ. તો જ સાક્ષરો અને સમાજ એકબીજા સાથે સહકાર કરતા થઈ જાય. હાલ તો બન્ને અસહકારીઓ છે.

કુદરત એ ઈશ્વરની કળા છે. પ્રેમ એ જગતનું બંધારણ છે. સત્ય ઉપર સર્વ કંઈ ટકી રહેલું છે. જ્ઞાન અને અનુભવથી બધે ચેતન પ્રસરી રહ્યું છે. એમર્સન કહે છે કે સાહિત્ય એટલે મનુષ્યના ઉંડામાં ઉંડા ભાવ. ચિત્ર, કાવ્ય, સંગીત સ્થાપત્ય એ સર્વથી સૌંદર્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને એનું સાહિત્ય એટલે લલિત વાડ્-મય. ગ્રીસનો મુવિખ્યાત શિલ્પુર પ્લોટો લલિતકળાએને નકામી માને છે. કેમકે તે કુપો આનંદ આપનારી છે અને અનુભવથી દૂર છે. તેમ છતાં લલિત કળા એ કંઈ રમત નથી. લલિત કળાથી મનુષ્યનું જીવન ઉત્તમ બને છે. કવિ શિલ્પ કહે છે કે વિષયસૃષ્ટિ અને મનઃસૃષ્ટિનો વિરોધ મટાડનાર લલિત કળા છે. એ ઉચ્ચ પ્રદારનો આનંદ આપનાર છે.

જેટલું સુંદર એટલું પ્રભુને વહાવું છે. કેટલાક કહે છે “ જેટલું સુંદર એટલું ઉપ-યોગી, અને જેટલું ઉપયોગી એટલું સુંદર છે.” એમર્સન એ બે વચ્ચેનો બેદ સ્વીકારે છે.

મંમટ, સાહિત્ય-દર્પણકાર અને પ્રાચીન અલંકાર શાસ્ત્રીઓ “આનંદ” અને “લોકોત્તર આનંદ” એ બંનેને જુદા માને છે. સાધારણ આનંદ એ હૃદયનો આનંદ નથી. હૃદયનો આનંદ તો હૃદયના ઈંડા બાવળા સમાયલો છે. તે સારાં વજ્રાભૂષણ કે ભોજન માત્રથી જ મળતો નથી. એ ઉંચા ભાવ લલિતકળાઓ આપી શકે છે.

લલિત વાઙ્મયમાં કાવ્યો, નાટકો, નૌવેલો અને સંવાદોનો સમાવેશ થાય છે. એ બધાનો હેતુ એ હોય છે કે સત્યને બરાબર જોળખાવવું. ધણી વાર હેતુ સમાવવામાં નથી આવતો, પણ માત્ર સૂચન જ હોય છે. દેહ અને આત્મા જુદાં છે, જેટલા જ્યાં તેટલા જરૂર જવાનાં છે, ભાવિ હમેશાં સર્વોપરિ છે, એ બધું મનુષ્યોની આગળ સાહિત્ય દ્વારા રજુ કરવામાં આવે છે. લેખકની શક્તિ પ્રમાણે સાહિત્યને રંગ મળે છે. જીવનના વિકટ પ્રસંગોમાં ઉચ્ચારેલા શબ્દો સાહિત્ય બને છે. નવલકથા ઇતિહાસ કરતાં એક બાબતમાં ચડી જાય છે;—કોઈ વાર ઇતિહાસના બનાવો ખોટા ઠરે છે, જ્યારે નવલકથાને પ્રથમથી જ સત્યની દૃષ્ટિથી જ યુથેલી હોય છે. લેખકે પોતાની કળા સાથે ઉપદેશ પણ આપવો જ જોઈએ એવો કંઈ નિયમ નથી. લેખકની શક્તિ અને કળાનો આધાર તે વાચક ઉપર કેટલી અસર કરી શકે છે તે ઉપર રહે છે. ઇંગ્લાંડમાં હાલમાં હપ્સન, બ્યુન્સન, બર્નાડ્ શૉ વગેરે લેખકોએ ધણી અસર કરી ચુકેલી છે.

સાહિત્યમાંથી દ્વંધ અને પાણી જુદું પાડવાને કટીબદ્ધ થઈ રહેવું જોઈએ. મૂર્તિકાર, નટ, ચિત્રકાર, ગાયક અને કવિને પોતાના ગુણ પ્રમાણે માન મળે છે. સાર્વિક આનંદ એ જ લલિત વાઙ્મયનો હેતુ છે. સુંદર ચિત્રો અને મધુર સંગીતથી જડમાં જડ પણ ઉપર પણ અસર થાય છે તો મનુષ્યના હૃદયને તે સ્પર્શ કરે તેમાં શી નવાઈ? એક સારો લેખક પોતાના જમાનાનો ઉત્પાદક છે. તે પોતાના આદર્શો આપે છે. લોકોની આગીઓ જુએ છે ને આપો સમાજ બદલી શકે છે.

કાળચક્રના પરિવર્તન અનુસાર સમાજ, પ્રજા અને રાજ્ય પણ બદલાય તેમાં શી નવાઈ? ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ પરિવર્તન થયું છે. પુસ્તકો અને ચોપાનીયાનો વધારો દર વર્સે થયા કરે છે, આ વખતે દીકારોએ પણ પોતાના હૃદયના ઉદ્ગારો બહાર કહાડવાની જરૂર રહે છે. “નરસિંહ મહેતા” થી માડીને “મણીકાંત કાવ્ય માળા” સુધીનાં કાવ્યોની સમાલોચના બસે થાવ; શાકુંતલ, માલતી માધવની રંગભૂમિ ઉપર શું સ્થિતિ છે તે બસે સમજાવો; નંદશંકર, મહીપતરામ, ગોવર્ધનરામ પછીથી લખાયેલી નવલકથાઓને બસે સરખાવાય. તો જ સમાજનું સાહિત્ય સુધરશે. તો જ સમાજની સ્થિતિ પણ સુધરશે. હિંદુ સમાજને સડો લાગ્યો હોય તો સુધારાની યોજનાઓ હોવી જ જોઈએ. યુગારિક વાર્તાઓ કે ચિત્રોથી શોભા આપનારું સાહિત્ય સંગીન બનાવવાની જરૂર છે, અને તે કામની શરૂઆત લલિત વાઙ્મયથી થવી જોઈએ. તે માટે લલિત કળાઓને પણ ખીલવવી જોઈએ.

લલિત વાઙ્મય જ્ઞાન સાથે ગમ્મત આપે છે. બેચાર માસ્તરો, બે ત્રણ વડોત્રો, એક બે દાકત્રો કુરસે જે કંઈ લખે તેનાથી કંઈ સાહિત્યનો શુક્રવાર વળે નહિ. તેમાં તો કળાની જરૂર છે. અને કળા માટે વધારે મહેનતની અને શુદ્ધિની પણ જરૂર છે. નડીપાદના સાક્ષરો

અને સૌરાષ્ટ્રના નાટકકારો અને કલાકારોએ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પોતાનો ઠીક ઠીક હિસ્સો આપ્યો છે. જ્યાં સાહિત્ય આજીવિકાનું જ સાધન બનાવું હોય, જ્યાં સાહિત્ય કેવળ વિલાસ માટે જ વપરાતું હોય તે ઉપી સ્થિતિએ શી રીતે પહોંચે ?

જગતમાં આપણા દેશ કેળવણીમાં પછાત ગણાય છે. વાંચી લખી જાણનારા કરતાં અભણની સંખ્યા આપણા દેશમાં વધારે છે. ત્યાં આગળ કાળીદાસ, કે ભવભૂતિનાં નાટકો કે કાવ્યો વધારે અસર નહિ કરી શકે. ગંભીર લેખોની ત્યાં કંઈ પણ અસર નહિ હોય. સાહિત્ય, બાળસાહિત્ય, આત્મસાહિત્યની ત્યાં વધારે જરૂર પડશે. આજકાલ ઇંગ્લાંડ અમેરિકા દેશો આટલા સુધરેલા ને કેળવાયેલા બનાના છતાં ત્યાં ગંભીર લેખો કરતાં તેવું સાહિત્ય વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ત્યાનો સમાજ પણ મોટે ભાગે ગંભીર લેખોને સમજી શકતો નથી. એવા લેખો કરતાં એક વાર્તા કે કવિતા વાંચવાથી અપૂર્વ આનંદ મળે છે. આજના જીવનકલકમાં જહ લેખો વાંચીને વિચાર કરવાનો ધણો જ યોગ્ય વખત મળે છે. જો રા. ગોવર્ધનરામે સરસ્વતિચંદ્રને બદલે તે જ બાબતોને નિર્બંધરૂપે પ્રગટ કરી હોત તો તે કેટલાને પ્રિય થઈ હોત ?

આંગલ શિક્ષક કાર્લોલ કહે છે કે લલિત વાસ્તવ્ય એ આત્મલક્ષ્યનું એક વિધા-પીઠ છે. તે લોક શિક્ષણની ખવિત્ર ફરજ બજાવે છે. તે આર્યતે લોક મત સારી રીતે કેળવી શકાય છે તથા નવા વિચાર આપી શકાય છે. કાર્લોલ આશક જે કોષ નવો માર્ગ શોધે છે તે જગતનો મહાન ઉપકારી માણસ છે. આપણું સાહિત્ય સ્વતંત્ર થતું જશે તેમ તેમ ગરીબ ભાષાંતરો પણ જોઈ શકે; તો જ તે વિદ્યા-પીઠનો હેતુ સમ્યકરશે.

શુનરાતમાં હાલ કેવા સાહિત્યની જરૂર છે તે આજ સુધીના સાહિત્યની અસરો જોવાથી દીવા જેવું સ્પષ્ટ જણાય છે. રા. નવલરામભાઈના શબ્દોમાં કહીએ તો "તાક્યુ" તીર માનનારો તો પ્રેમાનંદ ". એના જ વખતમાં-તે જ સૈકામાં શુનરાતના ધણીખરા મોટા કવિએ થઇ ગયા. શામળે વાર્તા રૂપે શુનરાતનાં સંસાર ચિત્રો પહેલ વહેલાં આપવા માંડ્યાં, અખો પોતાના હયોડાથી લોડોના સોના સરખા વહેમ તોડવા મંડી ગયો, વલ્લભ તાળી પાડીને બહુચરાજીની વીરસની ભક્તિ ગાવા લાગ્યો અને ખેડાનું નાનકડું રત્ન કેમળ શૃંગારના ઝગારા ભારી રહ્યું.

પણ, પ્રેમાનંદમાં જનસમાજનું ઈંદુ યાન હતું. ક્યાં કેટલો રસ મુકવેા તે તે બરાબર સમજતો. અને એ ગુણોથી જ તે જન-સમાજમાં લોકપ્રિય થયો છે. કુંવરજીના આગ્રે-રામાં તે ઝડપથી કલમ ચલાવી રહ્યો છે. તેમાં સ્ત્રીઓના વર્ણનમાં સાહિત્ય અને આનંદ-મય ચિત્ર છે એવું જ સાહિત્ય આપણા સાહિત્યમાં જોઈએ. રા. રણજીતરામ પછી આપણા જુના સાહિત્યમાંનું ભાવનામય સાહિત્ય એકદું દરનારની ખોટ પડી છે.

દયારામમાં પરજીવાનું વર્ણન છે. એમની ગરબીએ ઝુંદ છે, જ્યારે કવિ નર્મદ સ્વપ્નીયાનું વર્ણન આપે છે. કવિ દલપતરામ માટે એમ દહેવાય છે કે તે પોતાનાં કાવ્યો લખીને એક નાના મંડળમાં ગાઇ સંભળાવતા. જો તે મંડળમાં તે પ્રિય થતાં તો જ તે પ્રસિદ્ધ કરતા.

આજકાલ વધારે કેળવણીથી બુદ્ધિવાદ વધી ગયો છે. કાવ્યોત્તેજ જમાનો ગયો છે. “કોણ, કેમ અને શાથી ?” પ્રશ્ન તમામ સૌન્દર્ય, તમામ કળાનો લોપ થયો છે. બુદ્ધિવાદ સાથે ભાવનાઓને રચાત મળે તો જ સાહિત્ય ઉચ્ચ બને. ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના સૂક્ષ્મ અને લુપ્ત જોડાણથી બુદ્ધિ ખીલે છે પણ ભાવનાને પોષણ મળતું નથી.

લેખક બંધુઓ—એ ભાવનાઓને પોષે. જનસમાજનું જીવન ઉત્તત બનાવે. ખીજ દેશો માફક આપણે પણ સાહિત્યમાં જ્ઞાન સાથે ગમ્મત આપનાર અપૂર્વ સાધન તૈયાર કરે. લલિત કળાઓમાં ખીજાઓને રસ લેતા કરે. હૃદય અને કળાના સમઘટનાઓમાં મોટી મોટી ફી રાખવાની જરૂર નથી. આપણે તો તમામ જનસમાજને એક સરખો લાભ આપવાની જરૂર છે. લોકોમાં જે પ્રથમ ઠેચી ઉત્પન્ન થશે તો ધીમે ધીમે ભાવનાઓ પણ જન્યત થશે. સાહિત્યમાં કેમળના અને ઉંચા ભાવ આવશે.

માણસ માત્રની રસ શક્તિમાં વારંવાર ફેરફારો થાય છે આપણે આજે ગમે તેટલી જાડી બુદ્ધિના હાથે તોપણ કાલે રહેજ કેમળ બનીશું. ધીમે ધીમે સર્વ રીતે કેમળ બનીશું. જ્યાં સુધી આપણી દૃષ્ટિ ફેંકી જ રહે છે, જ્યાં સુધી આપણા અંતઃકરણમાં પ્રેમ ઉત્તેજિત થયો નથી ત્યાં સુધી ઉંચા પ્રકારનો પ્રેમ અનુભવાતો નથી જ્યાં સુધી આપણે રહેજ આનંદ મેળવ્યો નથી ત્યાં સુધી ઉંચા પ્રકારનો આનંદ આપણી પાસે આવી શકતો નથી.

લલિતકળાઓ એ જ ઉંચી ભાવનાઓ માટે મન્યુત સાધન છે. ઉંચી ભાવનાઓ એ જ ઉચ્ચ જીવન છે હજી રામાયણ, મહાભારત, હિતોપદેશ ને ઇસિપની નીતિના ઉંડા સંસ્કારો હિંદુસમાજના મન ઉપર રમી રહ્યા છે. એક આદર્શ રાજા, એક આદર્શ પિતા, એક આદર્શ માતા, એક આદર્શ બાઈ—લેખક બંધુઓ—ભાવના સૃષ્ટિમાં પ્રગટવો હજી પણ.

૨૦ ભારતવર્ષમાં ભાષાઓનો સવાલ.*

(લેખક:-એરથ બાંહગીર સોરાબજી તારાપોરવાલા)

જ્યારે એક પ્રજામાં નવજીવન સ્ફુરે છે ત્યારે અનેક પ્રકારનાં ઐક્યનાં ચિહ્નો પ્રજામાં પ્રગટી નિકળે છે, અને એવાં ચિહ્નોમાં ભાષાની એકતા મુખ્ય ગણી શકાય. પ્રાચીન સમયમાં પણ એ જ ભાવ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પ્રાચીન પ્રજાઓમાં પોતાની ભાષા બોલી ન શકે એવી અન્ય પ્રજાઓની અવગણના થતી. ગ્રીક લોકો અન્ય પ્રજાઓને “બાર્બરોઈ” (Barbaroi) ને નામે ઓળખતા, એ નામનો અર્થ “બર્બર કરનારા” અથવા “ન સમજ પડે તેવું બબડનાગ” થાય છે. સામાન્ય પ્રજાજીવનમાં ભાષા મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે. ભાષાની એકતા હોય તો જ પ્રજા પરસ્પર નિકટ મળેલા આવી શકે, તો જ પ્રજા પોતાનું ઐક્ય સમજી તેમ જ સાધી શકે.

પરંતુ આપણે આપણા ઉત્સાહને કારણે એમ પણ ન સમજવું જે પ્રજાનું ઐક્ય સાધવામાં ભાષા એકમાત્ર સાધન છે. ભારતવર્ષના આપણા કેટલાક “શુભેચ્છકો”-જેઓ આપણું આ નવું ભારતવર્ષ જોવા રાજી નથી તેઓ-આપણને વારંવાર માદ આપે છે જે “ભારત એક કેમ થઈ શકે? તમારા દેશમાં તો” સેંકડો ભાષાઓ બોલાય છે!” આ સવાલની લગાર ઉઠી તપાસ આપણે ધટતે સ્થાને કરીશું. માત્ર આરંભમાં એક વાત મનમાં ઠસાવવી અવશ્યની છે. તે એ કે યદ્યપિ ભાષા ઐક્ય સાધવાનાં સાધનો પૈકી એક મુખ્ય સાધન લેખાય, છતાં એ સર્વોપરિ ન ગણાય અને એવું એકલું જ સાધન તો ન જ લેખાય. પૂર્વકાળના મહાન સામ્રાજ્યો માત્ર ભાષાના ઐક્ય પર જ સ્થાપ્યાં ન હતા. “ભાષાભેદ હોય તો દ્રેષમાત્ર પણ હોય જ” એવું સૂત્ર પ્રહસ્ય કરી શકાય નહીં. તેમ જ તેથી ઉલટું સૂત્ર કે “ભાષાના ઐક્યથી પ્રજાનું ઐક્ય થાય જ” એ પણ ન સ્વીકારી શકાય. આપણા દેશનું જ દષ્ટાન્ત લઈએ. હિંદુ પ્રજામાં જે ધર્મની તેમ જ આચાર-વિચાર ઇત્યાદી સંસ્કારોની જે એકતા છે તે ભાષાભેદને નહીં મજબૂતતા સમસ્ત હિંદુ પ્રજાને એક વ્યક્તિરૂપે જોડે છે. એથી ઉલટું ઇસ્લામ અને ખ્રીસ્તીય પ્રજાઓ એક જ ભાષા બોલે છે, છતાં એ તેઓનો પરસ્પર વિરાધ એવડો મોટો છે જે ભાષા તે દૂર કરવા કેવળ અશક્ત થઈ છે. એથી આપણે ઉલટા બે સૂત્રો છોડી એક નવું જ સૂત્ર સ્વીકારવું જોઈએ કે “પ્રજા જીવનની એકતા સાધવા માટેના ઉપાયોમાં ભાષાને પણ કાષ્ઠિક અગત્યનું મળવું જોઈએ.” ખીન્ન સાધનો (ધર્મ આચાર વિચાર ઇત્યાદિ) જે ઐક્ય પ્રેરતા હોય તો ભાષા એમને બહુ જ રમથાં ટેકો આપી શકે.

હાલના સમયમાં “India is a mere geographical expression” (ભારતવર્ષની એકતા માત્ર ભૂગોળના પુસ્તકોમાં જ સાંપડે) એવા સૂત્રનું ખંડન કરવાની અગત્ય

● આ લેખ ઈ. સ. ૧૯૧૯ માં અંગ્રેજીમાં પ્રકટ થયો હતો અને સુગતની અનુવાદ થોડાક ફેરફાર સાથે હીંચો છે.

નથી. જ્યારે આપણી પ્રજા અર્ધનિદ્રાની અવસ્થામાં પડી હતી, ત્યારે એ સૂત્રમાં કાંઈક સત્ય હતું; પણ મહાત્મા ગાંધીના યુગમાં તે આપણે એટલું શીખ્યા છીએ કે ગમે તેવા પરિવર્તનો છતાંએ આ ભૂમિની બધી કહેવાતી “ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓ” એક જ મૂળભાષી નીકળી છે. વૃક્ષ બહુ મોટું વધવાથી શાખાઓ એકમેકથી દૂર દૂર ફેલાઈ ગઈ છે, પણ મૂળ એક જ છે, અને પ્રત્યેક શાખા એક જ મૂળભાષી પોતાનું પોપણ મેળવે છે આ ઐક્ય કોઈ અસહકારી અથવા “હોમ ડોમ” ના મગજનો ધખારો નથી પણ ઇતિહાસે પુરવાર કરેલ સત્ય છે. જ્યારથી આર્ય પ્રજા આ પવિત્ર ભૂમિમાં આવી વસી ત્યારથી આર્ય સંસ્કારની એકતા આપણા દેશના સેકડો હજારો વરસના ઇતિહાસમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ જ ઐક્યને લક્ષને આપણી પ્રજાની હસ્તી છે. એનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આપણા દેશના પાંચ સર્વોપરિ તીર્થસ્થળો છે. ઉત્તરે દેહરાનાથ, પૂર્વે પુરી, દક્ષિણે ગમેશ્વરમ, પશ્ચિમે દ્વારકા અને મધ્યમાં કાશી, એ પાંચ પવિત્ર તીર્થો આ ભૂમિને ચાર ખુણે ગોઠવાયલા છે અને એકતા સાધવામાં એ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એ પાંચ સ્થળોમાં ભાગત નિવાસીઓની ભિન્નતા તેમ જ એકતા પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

હું'ના જાણીતા કવિ રોબ (સર) મહમદ ઇકબાલે કહ્યું છે:—

યૂનાનો મિત્રો રોમાં સખ મિટ ગયે જહાને
ખાકી હય લેકિન અગતક નામો નિશા હમારા,
કુછ ખાત હય કે હસ્તી મિટતી નદી હમારી
સદિયો રહા હૈ દુસ્મન હૌરે જમા હમારા

—મદીઓ સુધી “જમાનાનો દૌર” અમારો દુસ્મન રહ્યો છતાં અમારી હસ્તી રહી છે જ્યારે આપણી ભારતભૂમિના સમકાલીન યૂનાન, મિત્ર, રોમનું નામ માત્ર રહ્યું છે એમાં ઇશ્વરની કાંઈક ગૂઢ “વાત” જણાય છે હજી આપણી પ્રજાનું અસ્તિત્વ જળવાઈ રહ્યું છે, એ જ આપણી આશાઓ સજીવન કરે છે, અને અત્યારે જ્યારે દેશમાં નવજીવનની ઉર્મિઓ ચોતરફ ઊભી રહી છે, સારે આ ઐક્યનું ખરું રહસ્ય સમજવા માટે છે. ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં આ પવિત્ર ભૂમિનું કાર્ય હજી પૂર્ણ થયું નથી. પૂર્વકાળમાં બ્રહ્મજ્ઞાન આ જ દેશે જગતને આપ્યું હતું અને ભવિષ્યમાં પણ સમસ્ત સંસારના ધર્મગુરુ થવાનું આ જ દેશને નિર્માણ થયેલું છે. આર્ય પ્રજા પૂર્વકાળમાં પૃથ્વી પર અત્રે પ્રજા ગણાતી અને શ્રી એક વાર એ પ્રજાએ પોતાનું હૃદય પદ્મ-મનુષ્ય માત્રના નેતા તરીકે-ગ્રહણ કર્યું છે આર્યજાતિના પુનરુદ્ધાર માટે જ, આ સદીઓના અધઘાત છતાં, હજારો વર્ષોના “જમાનાના દૌર” છતાં, આ પ્રજાને હજીએ ઇશ્વરે જીવિત રાખી છે. એ ઇશ્વરનિર્મિત કાર્ય આરંભવાનો સમય નિકટ આવ્યો છે અને આર્ય સંસ્કૃતિના નવા દિવસનો અરુણોદય થઈ રહ્યો છે. યોડા જ વખતમાં સૂર્ય પુર તેજમાં પ્રગટશે.

ઉપર જે ઉપમા આપી છે તે યોગ્ય જ છે કેમકે છેલ્લા હજાર, દોઢ હજાર વર્ષથી આ દેશ અધકારમાં જાણે સ્વખાવડામાં પડ્યો હતો. સાધારણ દૃષ્ટિએ પ્રજાના અનેક વિભાગ થયલા દેખાય છે અને પ્રત્યેક વિભાગની સંસ્કૃતિ તથા ઇતિહાસ નિરાળા જણાય

છે. પણ એ બધા બિન્ન બિન્ન ખડોમાં આર્થ સંસ્કૃતિની એકતા જળવાઈ રહેલી છે. એ જાણે જુદાં જુદાં રત્નોને સોનેરી તારમાં પરોવીને હાર બનાવેલા છે, એ હાર આપણા પરમપૂજ્ય ભાગ્યમાતાને ગળામાં આરોપવો છે. પ્રત્યેક રત્ન શુદ્ધ જોઈએ અને એકે મૂકી દેવાય નહિ. પ્રત્યેક રત્ન જુદું છે પણ હાર તો એક જ છે, રચના પણ એક જ છે. એ જુદાં જુદાં રત્નો તે જુદા જુદા વિભાગોની સંસ્કૃતિ સમજો. એ સંસ્કૃતિ બાપા દ્વારા પ્રતિબિંબિત થાય છે માટે આપણે આપણા વિષયની દૃષ્ટિથી એ રત્નોને ભાષાઓ જ સમજીએ તો ખોટું ગણાશે નહીં. આપણા દેશનું નવજીવન શોભાવવા દરેક ભાષા રત્નનું તેજ પૂરું પ્રકાશવું જોઈએ. રત્નની કીંમત માત્ર તેના પોતાના તેજ પરથી થતી નથી, પણ તે હારમાં કયું સ્થાન ધરાવે છે તે પરથી થાય છે એટલે આપણા દેશની દરેક ભાષાની ઉન્નતિ માત્ર એક પ્રાત્ર માટે જ નહીં પણ સમસ્ત દેશને કાજ થવી જોઈએ. પણ એમ પ્રત્યેક ભાષાની ઉન્નતિ તરફ લક્ષ આપતા આખા ભારતવર્ષની ઉન્નતિ જીલાવી જોઈતી નથી. એક પ્રજા, એક દેશ હોય તો એક રાષ્ટ્રીય ભાષા પણ હોવી જ જોઈએ. એટલે આપણા વિષયની ચર્ચા બે ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે-૧. પ્રાતિક (provincial) અને ૨. રાષ્ટ્રીય (national).

આપણી ઉન્નતિના પક્ષકારો તેમ જ વિરોધીઓ જ્યારે આ દેશની ભાષાઓ માટે ચર્ચા કરે છે ત્યારે તેમની સંખ્યા જોતા અવાક થઈ જવાય છે. બધાનાં મનમાં એમ કે “આટલી બધી ભાષાઓ હોય તો દેશની એકતા કેમ સાધવી ?” આપણે એ સવાલ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તપાસીએ.

ભાષાશાસ્ત્રમાં “ભાષા” (language) અને “બોલી” (dialect) એવા બે-માં ભેદ ગણવામાં આવે છે. આપણામાં કહેતી છે જે “બાર ગાઉએ બોલી બદલાય.” અને એ કહેતી તદ્દન ખરી ગણાય, કારણ કે “બોલી” (dialect) એ જ પ્રમાણે દર ગામડાની જુદી હોઈ શકે એ રીતે જો “બોલી” ને “ભાષા” બનેને જોણી નાખી કહીએ તો પૃથ્વીના કોઈ પણ દેશમાં અનેક ભાષાઓ ગણાય. પણ ખરી રીતે “ભાષા” શબ્દનો અર્થ આપણે કાંઈક સંકુચિત કરવો જોઈએ. આપણા વિષયની દૃષ્ટિએ આપણે “ભાષા” માં બે વાત અવશ્ય જોવી જોઈએ. એક તો સાહિત્ય. વસ્તુતઃ આ અવશ્ય ન જ ગણાય પણ આપણા આ વિષય માટે એની અગત્યતા સ્વીકારવી પડશે. બીજી વાત એ જે અસિક્ષિત વર્ગને પરસ્પર જમ્યા લગણું સમજ પડી શકે ત્યાં લગણું “બોલી” ગણાય; ન સમજાય તો જુદી “ભાષા” ગણાય જેમકે કાઠિયાવાડનો કોઈ ગામડિયો સુરત, ભરૂચ અથવા નડીયાદના ગામડિયાની વાત કહેલેક અંતે સમજી શકે તેથી એ બધી એક જ “ભાષા” ની “બોલીઓ” ગણવી જોઈએ. પરંતુ એ જ કાઠિયાવાડી ગામડિયો પુના અથવા નાસિકના ગામડિયાની વાત જરાએ સમજી ન શકે, કારણ એ જુદી “ભાષા” ની “બોલીઓ” છે. આ રીતે “બોલી” તથા “ભાષા” નો જે ફેર દેખાડ્યો છે તે સાધારણ માણસને સમજમાં આવે તેવો છે, પણ એ વિષે વિવિધ પ્રકારના મત હોય છે એ તો કયુંક કરવું જ જોઈએ. એ રીતે જો આપણે સમજીએ તો દિ'હસ્તાનમાં સાહિત્ય ધરાવનાર નીચલી ૧૭ ભાષાઓ ગણી શકાય.

આર્ય ભાષાઓ : ૧. અસ્તામી; ૨. બંગાળી; ૩. હિંદી; ૪. બ્રજી; ૫. હિંદી; ૬. ઉર્દુ; ૭. અવધી; ૮. પંજાબી; ૯. સિંધી; ૧૦. રાજસ્થાની (અથવા મારવાડી); ૧૧. ગુજરાતી, ૧૨. મરાઠી; ૧૩. કાશ્મીરી.

દ્રાવિડી ભાષાઓ : ૧. તામીલ; ૨. તેલંગી; ૩. કન્નાડી; ૪. મળયાલમ.

આપણા જેવા મોટા દેશ માટે એટલી ભાષા ધણી ન જ હોવાય. એટલા જ વિસ્તારનો દુનિયાનો કોઈ પણ પ્રદેશ લઈએ તો એટલી જ અથવા એથી વધુ ભાષાઓ ગણી શકાય. યુરોપ ખંડમાં રૂશીઆ છોડી દઈએ તો હિંદુસ્તાન જેટલો વિસ્તાર થાય. અને તેમાં નીચલી ૨૧ ભાષાઓ પ્રચલિત છે.

ઈંગ્લેન્ડ-યુરોપીય ગોત્રની : ૧. ઈંગ્લીશ; ૨. હાઈ; ૩. હાઈ (High) જર્મન; ૪. ડેનીશ; ૫. સ્વીડીશ; ૬. ફ્રેન્ચ; ૭. ઇટાલિયન; ૮. સ્પેનીશ; ૧૦. પોર્ટુગીઝ; ૧૧. રમાનિયન; ૧૨. પોલીશ; ૧૩. સર્વિઅન; ૧૪. બલ્ગેરિયન; ૧૫. ગ્રેક (અથવા બેલ્ગીઅન); ૧૬. પ્રીક; ૧૭. આયરિશ; ૧૮. વેલ્શ.

બીજા ગોત્રની : ૧. ડુઈશ; ૨. હાઈગેરમન; ૩. શીબીશ.

એમાં નાની ભાષાઓ (જેની કે, લીથુએનિયન, નીચ-જર્મન (Low-German); રોકાય, ઇટાલિયન) જે પણ સાહિત્ય ધરાવે છે તે તો ગણી નથી. યુરોપમાં એ બેલીઓ ગણી તો ઇંગ્લેન્ડમાં જ ૫૦ ઉપર બોલીઓ ગણી શકાય. માત્ર લંડન શહેરમાં જ એછામાં એછા પાંચ-૭ બોલીઓ બોલાતી હશે.

આવડા મોટા વિસ્તારમાં એક જ ભાષા કોઈ શકે જ નહીં. પણ સંસ્કૃતિ એક હોય, ઇતિહાસ એક હોય, ભાવના એક હોય, લક્ષ્ય એક હોય. અને આપણા દેશમાં એ બધી પ્રકારની એકતા જોડે છે અને ભાષાઓ ભિન્ન હોવા છતાંયે તે પણ આપણા દેશની એકતાનું એક સ્વરૂપ જ લેખી શકાય. કારણ આપણા દેશની આર્ય ભાષાઓમાં જે મેળ તથા સમાનતા છે તે બીજા કોઈ પણ દેશની ભાષાઓમાં જોડે નહીં. જેટલો ધાડો સંબંધ આપણી આર્ય ભાષાઓ પરસ્પર ધરાવે છે તેટલો ધાડો સંબંધ યુરોપની કોઈ પણ બે ભાષા વચ્ચે જોડે નહીં. ગુજરાતી જાણનાર બે માસમાં આપણા દેશની કોઈ પણ ભાષા શીખી શકે. આપણા સાહિત્યમાં મીરાંનો જ દાખલો જુઓ—તે ગુજરાતી તેમજ રાજસ્થાની સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે, અને એ સીવાય એ ભાષાઓના સાહિત્ય તપાસો તો સમજે એક જ આર્ય સંસ્કૃતિના પાયા પર સ્થાપત્તિ સાહિત્ય મળશે. હુંકમાં આપણી આર્ય ભાષાઓ ભિન્ન છતાંયે દેશના જુદા જુદા ભાગોને જોડે છે.

કદાચ કોઈ એમ પૂછે જે “દ્રાવિડી ભાષાઓનું કેમ ?” તે પણ આર્ય સંસ્કૃતિ માંજ સમાઈ જશે. કેટલાંક વર્ષ પર દેવનાગર નામે ખાસિક છપાઈ હતું, તેમાં આપણા દેશની દરેક ભાષામાં લેખો છપાતા. માત્ર બધા વાંચી શકે તેટલા કાળે દેવનાગરી (બાળભાષ) લીખીમાં છપાતા. તેમાં દ્રાવિડી લેખોનું તાત્પર્ય ભાષા ન જાણવા છતાંયે ધણીકવાર સમજાવું, કારણ કે એ ભાષાઓ પર સંસ્કૃતની ગ્રામ્ય ભાષા જ લેખી પડી છે, વળી આપણે એ

પણ જોઈએ છીએ જે આપણા દેશમાં મોટા શહેરોમાં ઘણે ભાગે એ ભાષાઓ સાધારણ પ્રચલિત છે. જેમ કે મુખ્યાર્ધમાં ગુજરાતી ને મરાઠી, મદ્રાસમાં તામીલને તેલંગી, કલકત્તામાં બંગાળી ને હિંદી

ત્યારે એ ભાષાઓને ખીલવવી અને તેમની ઉત્તરિના માર્ગ શોધવા એ આપણ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. એ માટે સૌથી પહેલા માતૃભાષાની સેવા થવી જોઈએ દરેક સુશિક્ષિત ભારતવાસીએ પોતાની માતૃભાષાનો ઉડા અભ્યાસ કરેલો હોવો જોઈએ દુર્ભાગ્યે આપણા દેશમાં હજીએ ઘણાકે પડેલા છે જેમને પોતાની માતૃભાષા જરાએ આવડતી નથી એટલું જ નહીં પણ તે ન જાણવાનો તેમને ગર્વ રહે છે વર્ષો સુધી આપણે (આ લેખકના સમકાલીન ભાઈઓએ) અંગ્રેજોનો અભ્યાસ કર્યો, તેને અંગે આપણને અંગ્રેજીમાં લખવું બોલવું સુગમ થઈ પડ્યું છે પણ તેથી એમ ન જાણવું કે માતૃભાષા દ્વારા કાંઈ ન જ થઈ શકે મને એકાદ બેવાર એક અદ્ભૂત દ્રશ્ય નજરે પડ્યું હતું તે એ કે બે ગુજરાતી ભાષાના પ્રેક્ષકો પરસ્પર અંગ્રેજીમાં વાતો ચલાવતા હતા' આ બાબતમાં આપણા બંગાળી ભાઈઓ આપણાથી ઘણા ચઢે છે તેઓ પોતાની માતૃભાષામાં બોલવાને કહી ચુકતા નથી. અને તેઓ માને છે કે મનુષ્યના હૃદયનો કોઈપણ ભાગ એવો ન હોય જે માતૃભાષા દ્વારા પ્રકાશ ન પામી શકે. માતૃભાષાની સેવા એ આપણ પ્રથમ કર્તવ્ય છે માત્ર પ્રાથમિક જ નહીં પણ ઉચ્ચ શિક્ષણ પણ માતૃભાષા દ્વારા જ હોય એવું બધા દેશભક્તોના હૃદયમાં વસવું જોઈએ. આજનો જમાના નવા નવા શાસ્ત્રો જેવા કે આરોગ્યશાસ્ત્ર (Hygiene), અર્થશાસ્ત્ર (Politics and economics) ઇત્યાદિ માતૃભાષાદ્વારા કેમ થાય તે બાબે કેટલાકના મનને સંદેહ હોય પણ આપણા દેશમાં શુ સંસ્કૃત, હારસી, અરબી જાણનારા વિદ્વાનોનો એટલો ટોટો છે જે તેઓ એ શાસ્ત્રોને બધેએ સખ્તે શોધી ન શકે? એ શાસ્ત્રો શુ આ વીસમી સદીમાં જ નીકળ્યા છે ને આપણા વડવાઓ એ બધાથી કેવળ અજાન જ હતા? અને એમ પણ હોય તોએ આપણને બને ત્યાં સુધી આપણા સ્વદેશી શબ્દો બનાવતા કેટલી વાર?

મારે એટલું તો ખુલાસાથી કહેવું જોઈએ જે કેટલાં વિજ્ઞાનના શબ્દો સર્વ દેશમાં પ્રચલિત છે તેવા શબ્દોનો અનુવાદ કરવો ઠીક પડે નહીં જેમકે રસાયણમાં Oxygen, Nitrogen, Chlorine એજ રૂપમાં રહે તો હરકત નહીં પણ Gold ને જગે "સોનું", Iron એટલે "લોહું" એ મુજબ અનુવાદ થવો જોઈએ દુકમાં એ જ જે અનુવાદ એવો જોઈએ કે સાધારણ માણસ ઝટ સમજી શકે. જેમકે Hydrogen gas નો અનુવાદ "હાઈડ્રજન વાયુ" ક્યો તો સમજતા તેમ જ વાદ રાખતા કાંઈક વિનંત વાય તે જ મુજબ હેડ માસ્તરને ઠેકાણે "પ્રધ્યાપ્યક્ષ" કરવું માત્ર પાશ્ચિય દેખાડવું જ ગણાય. સામાન્ય લોકોને શિક્ષણ મળે અને તેથી ઝટ સમજી શકાય એવી ભાષામાં વિજ્ઞાનના બધા વિષયો લખાવા જોઈએ. અને એવા લેખોમાં લખનાર કરતા વાચનારનું દિલ આગળ પડતું લેખાવું જોઈએ

માતૃભાષાની ખરી ખુશીઓ ખીજી ભાષા સાથે ઘલના ચવાઈ જ માત્ર પડે માટે માતૃભાષાનું શિક્ષણ "ઘરનામક" હોવું જ જોઈએ એમ ક્યોઈ આ દેશની ભાષાઓમાં

પણ જે ઐક્ય છે તે વધુ સ્પષ્ટ થશે અને દેશની એકતા સાધવાને માતૃભાષાનો ઉડો અભ્યાસ બહુ જ ઉત્તમ સાધન થઈ પડશે. માતૃભાષા શીખ્યાથી એક બીજને મોટો ફાયદો થાય છે તે એ કે આપણું સ્વમાન ને આપણા દેશ પ્રત્યે પ્રીતિ વધે છે. નરસિંહ મહેતા, ભાલણ, અખો અને પ્રેમાનંદ આપણી ભાષા બોલતા હતા એ જ જાણ્યે આપણું હૈયું કેટલું ઊંચે આવે છે ! માટે માતૃભાષાની સેવા તે દેશસેવાનું પહેલું પગલું.

હવે આપણે હિંદ માટેની રાષ્ટ્રીય ભાષા કઈ થાય તે પ્રશ્નની ચર્ચા કરીએ. આ સંબંધે યાદ રાખવું જે એ રાષ્ટ્રીય ભાષા માતૃભાષાના સ્થાને નહી, પણ આ દેશના પ્રત્યેક પ્રાંતો વચ્ચે વ્યવહારના સાધન રૂપ બીજી ભાષા તરીકે ગણાવી જોઈએ. બહુ જ નિકટ ભવિષ્યમાં આપણો દેશ પોતાનું પુરાતન ઉચ્ચ સ્થાન આર્થિક પ્રગતિઓના શિરોમણિ થઈ ફરી એક વાર ગ્રહણ કરશે, તે સમયે આ નવ્ય ભારતની એકતાના બાહ્ય સ્વરૂપ જેવી એક ભાષા પણ જોઈશે જ. એ પરથી એમ અનુમાન તો ન જ નીકળે કે પ્રત્યેક ભારતવાસી બે ભાષા જાણતો અને બોલતો થશે આપણી અસંખ્ય વસ્તી માટે આ બનવું અશક્ય જ ગણાય. છતાંએ એમ તો આપણે જરૂર જ સ્વીકારવું જોઈએ કે પ્રત્યેક પ્રાંતના નેતાગણ રાષ્ટ્રીય જીવનકાળે, રાષ્ટ્રીય પ્રગતિમાં પરસ્પર સહાનુભૂતિ કે વિરોધ દર્શાવવા માટે એક જ સામાન્ય ભાષાનો ઉપયોગ કરશે. એ ભાષા આપણા દેશની જ ભાષાઓ પૈકી એક હોવી જ જોઈએ, કારણ કે રાષ્ટ્રીય ભાષા એવી જોઈએ જેના મૂળ આપણી જ ભૂમિમાં ગૂઢ રહેલાં હોય, તથા જેમાં આપણા હૃદયની સર્વ ભાવનાઓ, આપણી સંસ્કૃતિ, આપણો ધર્મ જરાએ અચૂકપા વિના પ્રગટ કરી શક્યે.

એ જ કારણથી અંગ્રેજી ભાષા એ સ્થાન ગ્રહણ કરી શકે નહી. યદ્યપિ આપણે એ પણ ક્યુલ રાખીએ જે આ દેશની હાલની સઘળી ભાષાઓ કરતાં અંગ્રેજી ભાષા ધણી આગળ વધેલી છે, એવું સાહિત્ય આપણી બધી ભાષાઓના સાહિત્યો સાથે મળે તે કરતાંએ ધણું વિશાળ છે, તો પણ. એ બધું છતાંએ, અંગ્રેજી ભાષામાં આપણા મનના ભાવો આપણા હૃદયની ઉચ્ચ ભાવનાઓ, આપણી વાછનાઓ સ્પષ્ટ અને સચોટ રૂપે પ્રગટ કરી શકાય નહી. તેનું એક જ કારણ છે તે એ જે અંગ્રેજી ભાષાનું મૂલ ભારતભૂમિમાં નથી. એનો વિકાસ આ પુરુષ ભૂમિમાં થયો નથી. એથી એ મને તેવી ઉચ્ચ સ્થાને ખીરાજતી હોય છતાં આપણાં હૃદયને સ્પર્શ કરી શકે નહિ. એ સાબળતા આપણને આપણા પૂર્વજોની કીર્તિની ઝાંખીએ ઘાસ નહીં. કેટલાંક ઉદાહરણ લખ્યે—“અહિંસા” શબ્દથી જે બુદ્ધદેવ અને જીન પ્રભુના સ્મરણે આપણા મનમાં સ્ફુરે છે તે શું “non-killing”માં સમાઈ શકશે. આપણે ગુજરાતીઓ “બાપુ ગાંધી” કહી આપણા મહાન નેતાને સંબોધીએ છીએ એ “બાપુ” શબ્દનો અંગ્રેજીમાં એવો કોઈ અનુવાદ થઈ શકે જે આપણને તેટલો જ પ્રિય તેટલો જ હૃદયસ્પર્શી હોય ? પ્રત્યેક દેશની ભાષામાં દરેક શબ્દની સાથે તેનો

(નંબરો ૫ ૨૩૨) • આજ કારણથી ધણાક સારા સાહસોના લખાણો બહુ જ ઘોરાઓ વાંચી તથા સમજી શકે છે. આપણા ગુજરાતી વાંચનારોએ મોટે ભાગે “પારસી સાહિત્ય” વાંચે છે તેનું પણ આજ કારણ છે અસ્તુ—એ જુદો જ વિષય છે.

ઇતિહાસ જોડાયેલો રહે છે એ જ તે શબ્દની " શક્તિ " છે આપણે ખીજી ભાષામાં માત્ર શબ્દાર્થ આપી શકીએ પણ શક્તિ આપતી એ લગભગ અસંભવ વાત છે, અને જ્યારે પ્રજાના વ્યક્તિગત જીવનનો સવાલ ઉભો થાય ત્યારે તો એ પ્રકારનો અનુવાદ તદ્દન જ હુજો ને માનહીન જણાવો જ જોઇએ

અલખત અત્યારે આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન મોટે ભાગે પાશ્ચાત્ય ભાવનાઓથી ભરપૂર છે અને તેથી અત્યારે આપણને લાગે કે અંગ્રેજી ભાષા જ આપણા દેશની સામાન્ય ભાષા તરીકે કામ આવી શકે. પણ એકવાર આપણા દેશને સંપૂર્ણ સ્વરાજ મેળવવા દો, એક વાર આપણા ભારતનું વ્યક્તિત્વ પ્રકાશવા દો, ને પછી જુઓ કે અંગ્રેજી ભાષા આપણે માટે કેટલી અધુરી પડશે આપણા દેશનું સોંપી મોટું કાર્ય આપણા આર્થ આદર્શો સમસ્ત જગતમાં ફેલાવવાનું છે ઉપનિષદ તથા ગીતા, વેદ તથા વેદાંત આપણે જાનજીવણ પાશ્ચાત્ય દેશોને શીખવાડવા છે શું એ રાજચિંતા રાજયુદ્ધમ્ માત્ર શબ્દશ અનુવાદ કર્યે શીખવાડી શકાય ? અને આપણે આપણા જ દેશમાં પાશ્ચાત્ય ભાષાદ્વારા એ રાજચિંતા પાછી સજીવન કરી રાકીએ ખરા ? અત્યારે જે અંગ્રેજી ભાષાનો મોહ લાગ્યો છે તેનું એક જ સમજ દારણ છે. અત્યારે આપણા રાષ્ટ્રીય જીવન (national) માં માત્ર " કાઉન્સિલો " અને " મહાસભા "ની ચળવળો સમાય છે. આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન (national life) કેવળ શાંતન પદ્ધતિ (politics) અને અર્થશાસ્ત્ર (economics) માં જ સંકેતિત રહ્યું છે પણ સ્વરાજ્ય મળતા જ એ જીવનમાં બધી દિશાએ વિકાસ થવો જ જોઇએ, અને મનુષ્ય હૃદયની બધી ભાવનાઓ " રાષ્ટ્રીય જીવન "માં સમાશે, ત્યારે જ અંગ્રેજી ભાષા કેટલી સંકુચિત છે તેનો ખ્યાલ આવશે એ ભાષામાં આપણા દેશના આદર્શો આપણી ભાવનાઓ આપણે માટે પ્રગટ કરવા માટે સમર્થ શબ્દો નથી તો પછી એ ભાષા કેવી રીતે આપણી રાષ્ટ્રીય ભાષા થઇ શકે ?

હવે સવાલ ઉઠે કે ભારતીય ભાષાઓ પૈકી કયું ભાષા આ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવવા યોગ્ય છે. એનો નિર્ણય તો ક્યારનો થઇ ચુક્યો છે વિવાદ કરવાની જરૂર છે જ નહીં હિંદી ને પ્રજાએ પોતે એ સ્થાન આપ્યું છે અને એ સ્થાન આજકાલનું નથી પણ અનેક સૈકાઓથી આપ્યું આવેલું છે આપણા દેશમાં કોઇપણ પ્રાંત એવો નહીં હશે જ્યાં એ ભાષા જાણનારા અને સમજનારાઓ સારા પ્રમાણમાં વસતા ન હોય * મહાસભા પણ દિ દિના પ્રચાર આજકાલ વિશેષ ઉત્સાહ પૂર્વક થઇ રહ્યો છે દ્રાવિડી ભાષાઓ મૂલમાં આર્થભાષાઓથી ઘણી જુદી પડે છતાં એ આર્થ સંસ્કૃતિ તથા આર્થ ધર્મની ઊંચા એ ભાષાઓ પર પણ મજબુત પડી છે તે દારણે દ્રાવિડી જોલનારને પણ દિ દિ શીખતા ઝાંઝો વિલપ્ત તો થવો ન જોઇએ અને ગમે તેમ હોય પણ આપણા દેશના દેશીઓ માટે અંગ્રેજી કરતાં હિંદી ઘણી વધારે સહેલી થઇ પડે એ તો નિર્વિવાદ છે વળી દ્રાવિડી ભાષાઓ અને આર્થ ભાષાઓની પરસ્પર ઘણીકે અસરો થઇ છે, જે ધીમે ધીમે વિદ્વાનો

*વસ્તીની ગણતરીના રીપોર્ટ (Census Report) માં અંગ્રેજી વાંચી લખી શકે તેમના વિગતવાર આકંઠાએ અપાય છે આપણે હિંદી જોલી વધા સમજી શકે તેવાઓની ગણતરી ન કરી શકીએ !

અને ભાષાશાસ્ત્રીઓ ઉઠેલી રહ્યા છે અને તે પરથી એ બે ભાષા-ગ્રામમાં સાધારણ ધાર-વામાં આવે છે તે કરતાં ધણુંક વધારે સામ્ય જણાય છે.

એક બીજો પ્રશ્ન હવે સુઝે છે-“ હિંદી કે ઉર્દુ ? ” આપણા રાજ્યકર્તાઓ અને બીજા ફેટલાક લોકોનું કહેવું એ છે કે એ બંને ભાષાઓના પરસ્પર વિરોધ અને સ્પર્ધા એટલાં છે જે રાષ્ટ્રીય ભાષા માટે બીજાં કારણોને લીધે હિંદી બધે લાયક હોય છતાં એ એનો નિર્ણય સતોપકારક થઈ શકે જ નહીં. એના મૂલમાં આપણો જુનો દિંદુ-મુસલમાન ઝગડો છે. ઉર્દુનો ઇતિહાસ જરા તપાસયો. એ ભાષા દીક્ષીના તુલક વંશના મમયથી (૧૪ મા સૈકાથી) જણાયેલી છે. જે મુસલમાનોની માતૃભાષા ફારસી હતી તેઓ જ્યારે આ દેશમાં આવી વસ્યા ત્યારે એ લોકોને દેશીઓ સાથે બોલચાલ કરવા માટે એક પ્રકારની “ ખમરી ”* ભાષાનો ઉપયોગ કરવા માડ્યો. પદેશીઓ જ્યારે આ દેશની ભાષા બોલે ત્યારે અનેક પ્રકારનું મિશ્રણ તો ચાલ જ તેમજ તેમાં રસ પણ કાઢક વધુ પડે. પણ શાહન-શાહ અકબરના સમયમાં ઉર્દુ ભાષાની ખરેખરી ઉત્પત્તિ થઈ. એ શાહનશાહે એ ભાષાનું સ્થાન સ્વીકાર્યું. એનું નામ “ ઉર્દુ ” (અર્થાત-“ લોકરી હાવણીની બોલી ”) સ્વીકાર્યું, અને એની ઉત્પત્તિ માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યો. તે સમયે મુસલમાન સામ્રાજ્ય અને ધરલાભી સંસ્કૃતિનું પ્રાબલ્ય હતું તેથી ઉર્દુનો વિકાસ બહુ ઝડપથી થયો અને લોકો ધણા ઉત્તમગંધી એ શીખવા લાગ્યા. જ્યારે અંગ્રેજો આવ્યા ત્યારે એ ભાષાએ દેશમાં પોતાનું સ્થાન પૂરું જમાવ્યું હતું એટલે એઓએ પણ આવતાં સાથ જ એ ભાષાને આ દેશની મુખ્ય (અથવા રાષ્ટ્રીય) ભાષા તરીકે સ્વીકારી.

વાસ્તવિક રીતે જોતાં ઉર્દૂ અને હિંદી વચ્ચે ફેર માત્ર શબ્દ મેળવે જ છે, વ્યાકરણનો નહીં. ઉર્દૂમાં ખુબ મોટા પ્રમાણમાં શરસી અરબી શબ્દો ધુસી ગયા છે અને હિંદીમાં દેશીય અથવા સંસ્કૃત શબ્દો મુખ્ય ભાગે છે. એ જ રીતે હાલની આપણી માયાઓમાં અંગ્રેજી શબ્દોનું ટેકું પ્રમાણ છે તે તપાસીએ તો ઉર્દૂમાં ફારસી શબ્દો કેમ આવ્યા તે જટ સમજાશે.

[illegible]

● આ રાષ્ટ્ર માત્ર મિશ્રણને (જે રીતે ખીચડીમાં યાચ છ તેણું) અર્થે જ લીધો છે. એમાં જરાયે કટાક્ષ કરવાનો આદોષ હેતુ નથી. અને ઉર્દુ ભાષા અને સાહિત્ય પ્રત્યે હંડો પ્રેમ છે.

લખી ઠહાડ્યા (તે સમયે હું દિદી ઝાઝી જાણતો ન હતો) પત્રી એ મારા દિદી પદિ તજીને કહ્યું જે “ નાના છોદરાઓને એ સમજવું મુશ્કેલ પડશે માટે તમે એ દિદીમા લખી આપો.” બીજે દિવસે પડિતજી દિદી નિયમો લઈ આવ્યા તે છપાનીને નાના છોદરાઓમા વહેવાર્યા ત્યાર પછી બધા નાના છોદરાઓ મારી પાસે અંગ્રેજી નિયમો માગના આવ્યા, કારણ કે તેમને પોતાની માતૃભાષામા લખાયલા નિયમો કરતા અંગ્રેજી નિયમો સમજવા વધુ સહેલ માલમ પડ્યા. એમા દિદીનો વાક ન કહેવાય પણ સરકુન વિશેષ પ્રમાણમા જોળાયેલું હોવાથી આવી સ્થિતિ વારંવાર ઉપસ્થિત થાય છે સસ્કૃત ગણેશ પડિતોની સમામા એ પ્રકારની ભાષા ચાની રાકે, પણ સાધારણ માણસને એ ન જાણે ખાસ કરી આપણા મુસલમાન ભાઈઓએ પ્રકારની દિદી લગારે સમજી શકે નહીં x એથી ઘલકુ લખ-નોના મોવથી સાહેબો જ્યારે બારેબાર અરબીને ફારસી શબ્દોથી મડિત ઉર્દૂ બોલે ત્યારે માત્ર મુસલમાનો અને અરબી ફારસી બોલેલા ઉર્માઓ જ તે સમજી શકે એ બને પ્રકારની ભાષા રાષ્ટ્રીય ભાષા હોઈ શકે જ નહીં એટલે કે શુદ્ધ દિદી અને શુદ્ધ ઉર્દૂ કદી પણ આ દેશમા અત્યારે આવી શકે જ નહીં આપણી રાષ્ટ્રીય ભાષા માત્ર સસ્કૃત જાણનારા પડિતો માટે અથવા અરબી જાણનારા મોવળીઓ માટે નથી પણ સામાન્ય જનમમાજ માટે છે, અને એ સાધારણ માણસ સમજી શકે તેવી સહેલ ભાષા પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થશે કેમકે સમાજ અથવા સંસદના કરાવ પસાર કરવાથી ભાષાઓની ઉત્પત્તિ થતી નથી, પણ સાધારણ જનસમાજની વપરામથી ભાષાઓ બને છે જેટલા પ્રમાણમા આ દેશના સાધારણ માણસો એ ભાષા સમજી શકે તેટલા જ પ્રમાણમા એ ભાષાને વિકાસ થાય એટલે શુદ્ધ સસ્કૃતમય દિદી અથવા શુદ્ધ ફારસી અરબીથી ભરપૂર ઉર્દૂને માટે એમા સ્થાન જ નથી એથી આ આપણી રાષ્ટ્રિય ભાષાને “ હિંદુસ્તાની ” કહેવી જેથી દિદી-ઉર્દૂનો કૃત્રિમ ઝગડો મટે અને આપણા દેશનું નામ પણ એ ભાષાના નામમા જળનાયકું રહે

અત્યાઃ સુધી આપણે જોયું જે આપણા દેશમા દરેક પ્રાંત માટે તે પ્રાંતની દેશી ભાષા પહેલા ખીલવવી જોઈએ અને સામાન્ય રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે “ હિંદુસ્તાની ” ખીલી રહી છે પણ હજી એક બીજો સનાલ ઉભો થાય છે. આ દેશને પૃથ્વીને ઉદ્ધાર કરવાનું કાર્ય નિર્ભાલ્ય થયેલું છે મનુષ્યે ધૃધિર કેમ થયું-એ આપણે સમસ્ત સંસારને શીખાડવું છે અને એ પાઠ શીખવાડવા તેમજ પૃથ્વીના બીજા દેશો સાથે અનેક પ્રકારના સંબંધો જોડવા કાળે આપણને એક એવી ભાષાની અગત્ય છે જે સમસ્ત જૂમંડળમા પ્રચલિત હોય અને જેમા જોઈતું સામર્થ્ય પણ હોય એવી માત્ર એક જ ભાષા આપણને પૃથ્વીમા જડે છે તે અંગ્રેજી ભાષા છે * અંગ્રેજી સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર અંગ્રેજ પ્રજાને વ્યાપારવણજ, અંગ્રેજી ભાષાનું વિશાળ સાહિત્ય, અને એ સાથે અંગ્રેજોની પોતાની ભાષા પ્રત્યે પ્રીતિ અને ખીલ ભાષા શીખવા તરફ ઉદાસીનતા એ બધા કારણો મેળા મળીને અંગ્રેજી ભાષાને

* પારસીઓનું તો પૂછજી જ શું ?

* * એ બાને કલકત્તામા પ્રગટ થતા ‘ નવરોઝ ’ પત્રના ઉદ્ધાર દીપ્તિસવ અક (તા. ૯-૧૧-૨૩) મા મારો લેખ (The Problem of a world-language) જુઓ આ લેખને શુભ રાત્રી અનુવાદ ગોડામ સમય પછી ‘ જનરાત્ર ’ મા ૬ મોડકવા ધાગે છે તથા સુધી વાચકગલ કૃપા કરી આ વાતનો સ્વીકાર કરે એ વિનંતી છે \

“જગત-ભાષા” (world-language) નું પદ પ્રાપ્ત થઈ રહ્યું છે. અનેક વિદ્વાનોએ કૃત્રિમ ભાષાઓ રચવાના પ્રયાસો કર્યા છે જેમાં એસ્પેરાન્ટો (Esperanto) ની કૃતિ ઘણી જ લાજવા લેગ છે. + પણ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોનાં કોઈ પણ કૃત્રિમ ભાષાનો સ્વીકાર સામાન્ય જનસમાજ કદી કરે નહીં. એ રીતે જોતા “કુદરતી ભાષાઓ” (Natural languages) માં માત્ર અંગ્રેજી જ આ મહાન પદ પર ધીરાજવા લાયક છે. આપણે કદાચ આપણા સ્વદેશ પ્રેમથી દોરવાઈ પુછીએ કે આપણી હિંદુસ્તાની જ કંઈ નહીં. તેનો જવાબ માત્ર એક જ છે કે આપણા દેશનું સ્થાન વિદેશમાં કશું એટલું ઉચ્ચ ગણાતું નથી, જેથી કદી આપણી ભાષાનો પરદેશીઓ સ્વીકાર કરે. અને આપણી દેશી ભાષા સમસ્ત ભૂમંડળમાં સ્વીકારાય ત્યાં સુધી યોગી જવાનો આ મુખ્ય નથી. હજારે આપણા દેશને ઈંગ્લેન્ડ સાથે આવા ગાઢ સંબંધે જોડાયો છે તેનું કારણ એ જ કે એક દેશ પોતાની રાજધિયા આપે અને બીજો પોતાની ભાષા આપે. અંગ્રેજી ભાષામાં આ વિષય માટે યોગ્ય શબ્દો નથી એ ખરી વાત, માટે આપણને ઘણાક શબ્દો આપણા પોતાના જ રાખી પરિભાષા આપવી પડશે-જેમકે આત્મા, ધર્મ, કર્મ, યોગ, ઇત્યાદિ એ શબ્દો તો અત્યાસથી જ પાશ્ચાત્ય ભાષાઓમાં પ્રચલિત થઈ ચુક્યા છે અને હવે તે માટે આપણને જરાએ સંદેહ રાખવાની જરૂર નથી. હજારનિર્મિત કાર્ય પરિપૂર્ણ થાય માટે જ ભારતવર્ષને સ્વરાજ્ય જોઈએ છે, અને એ માટે જ ગાંધીજી જેવા વીર આપણા દેશમાં જન્મ્યા છે. આપણા આર્થ આદર્શોને જ અનુસરી આપણે સ્વરાજ્ય મેળવીશું તો જ આપણી પોતાની ભાવનાઓમાં અડગ શ્રદ્ધા યશે, તો જ આપણે આપણા આદર્શો આખા જગતને શીખવી શકીશું.

સારાંશ એ જ કે દરેક શિષ્ટ સંજ્ઞન ભારતવાસીએ પહેલી સેવા પોતાની માતૃભાષા દ્વારા કરવી. ત્યાર પછી સમસ્ત દેશની સેવા હિંદુસ્તાની દ્વારા કરવી અને છેવટે જનસેવા અંગ્રેજી દ્વારા કરવી. મારા ધારવા મુજબ આપણા દેશમાં અત્યારે જે “ભાષાઓનો ગરબડ-ગોટો” જણાય છે તેમાંથી છુટવાનો માર્ગ આવા જ કોઈ પ્રકારે જડશે.

૨૧ વલ્લભીય સ પ્રદાયનું મુદ્રિત સંસ્કૃત સાહિત્ય

—૧૯૫૬—

(લેખક—ડૉ. રા. જેઠાલાલ ગોવર્ધન શાહ.)

ભારતવર્ષનો અત્યાર સુધીનો ધાર્મિક ઇતિહાસ અવલોકીશ તો આપણને માલૂમ પડશે કે વૈષ્ણવ ધર્મે આ દેશને અપૂર્વ સાહિત્ય આપ્યું છે. રામાનુજ, નિંબાર્ક, મધ્વ, ચૈતન્ય છતાં ધર્મપ્રવર્તક કે વૈષ્ણવ આચાર્યોએ આ દેશના સાહિત્યને ધણું જ ફળન બનાવ્યું છે પણ આ દિશામાં સર્વેથી વિશેષ સેવા કોઇ પણ સંપ્રદાયે અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવીને કરી હોય તો તે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીનો પુષ્ટિમાર્ગ છે. આ સંપ્રદાયમાં ઘણા આચાર્યોની પરંપરા થઇ ગઇ છે કે જેમણે ઘણીજ સાવધાનતાથી વિદ્વતા, રસિકતા તથા સુંદરતા યુક્ત સાહિત્ય પ્રકટ કર્યું છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્ય, તેમના પુત્ર વિઠ્ઠલનાથ, શ્રી ગોકુળનાથજી, શ્રી દેવકીનંદજી, શ્રી હરિ-રાયજી, શ્રી પુરષોત્તમજી, શ્રી ગોપીનાથજી, શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર કૃત્યાદિ આચાર્યો તરફથી, તથા તેમના આશ્રિતભટ્ટો તથા પદ્મ શિષ્યો તરફથી ઘણા જ ગૂઢાભિનિવેશ યુક્ત, તથા ભવ્ય તત્ત્વ જ્ઞાનવાળા અથો ભારતવર્ષને મળેલા છે, અને તેમણે આ દેશના સાહિત્યની ખરી કિંમત અંકાવી છે. તત્ત્વજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ શ્રી વલ્લભાચાર્યનો માર્ગ શુદ્ધાદૈત ગણાય છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યના સેવકો ભારતવર્ષના એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી પથરાયેલા છે. વાસ્તવિક રીતે વૈષ્ણવ ધર્મે ભારતવર્ષને જે રસિકતા આપી છે તે અન્ય ધર્મે આપી નથી. એ ઉક્તિમાં કોઇ પણ પ્રકારની અતિશયોકિત નથી. અન્ય ધર્મોના સાહિત્યમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની ભાવનાઓ ઉત્કટ રીતે વર્ણવેલી આપણે વાંચીએ છીએ પણ તે ભાવનાઓ સાથે રસિકતા આપણે ભાગ્યેજ જોઈ શકીએ છીએ, અને તેથી જ શંકરાચાર્ય જેવા મહાસમર્થ ધર્માચાર્યોના સિદ્ધાન્તોની અસર સમાજના સર્વ ભાગમાં જેવી થવી જોઇએ તે થઇ શકી નથી. જનતા સર્વદા રસિકતાને યાહે છે જ્ઞાન ઉપરાંત તેમના જીવનને અસૌક્રિક પંથે વાળી શકે એવી અપૂર્વ અને અવનવી સામગ્રી તે વૈષ્ણવ ધર્મના સાહિત્યમાં હોવાથી, તે ધર્મની પ્રબળ અસર સર્વ ઉપર સ્હેલાઇથી થઇ શકી. આ વૈષ્ણવ ધર્મના એક અંગરૂપ પુષ્ટિમાર્ગનું સાહિત્ય કેટલું વિપુલ છે તે માત્ર જણાવવાનો અહિંયા ઉદ્દેશ છે.

આજથી કેટલાક વર્ષ ઉપરાંત પુષ્ટિ માર્ગમાં સમર્થ વિદ્વાનોના અભાવે, તેમાં વિદ્ય-માન હસ્તલિખિત મસ્કૃત સાહિત્યના સુદૃઢ વિપવક કોઇ પણ પ્રવૃત્તિઓ દાયમાં ધરવામાં આવી નહોતી. પણ આજથી ૨૧ વર્ષ પૂર્વે સંપ્રદાયના અગ્રણી ગણાતા ગ્રોં મગનલાલ શાસ્ત્રીના મનમાં શ્રીમદ્ વૈષ્ણવ પરિવહ જેવી જોડાદ સંસ્થા સ્થાપવાનો વિચાર સ્ફુર્ત્યો. આ સમયે નડિઆદમાં સ્વર્ગસ્થ લલુભાઇ પ્રાણવવદાસ, સ્મોલકોજ કોર્ટના જજ તથા હાલમાં મોરબી સ્ટેટના દિવાન સાહેબ રા. રણછોડલાલ જ્ઞાનવદાસ પટવારી તથા વડોદરાવાળા ચીમનલાલ સ્વામીજી બેચેરવાળાના મનમાં આવો જ વિચાર ઉદ્ભવ્યો. આ વ્યક્તિઓના વિચાર રબળે કરીને વૈષ્ણવ પરિવહની સ્થાપના થઇ. આ પરિવહની પ્રથમ બેંક વડોદરામાં બંરવામાં

આવી હતી, ત્યાર પછી પાટણ નંદુરઆર, સુરત અને પુના એમ જુદા જુદા સ્થળે ભરવામાં આવી હતી. આવી રીતે પરિપક્વની સ્થાપનાથી, વૈષ્ણવોમાં એકાએક નગ્નતિ થઇ. જો કે આ પરિપક્વના કાર્યમાં કેટલોક વિશેષ તો પડ્યો હતો કારણ કે કેટલાંક કારણોને લીધે નિયમિત રીતે તેનાં અધિવેશનો ભરાતાં નહોતાં; છતાં પણ આ પરિપક્વથી વૈષ્ણવ-સૃષ્ટિમાં ધણી જ નગ્નતિ આવી ગઇ એની કોઇ પણ ના કહી શકશે નહિ. વૈષ્ણવ પરિપક્વે પ્રથમ અગત્યનું કાર્ય એ કર્યું કે જે જે સ્થળે સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય જે સ્થિતિમાં હોય તેને પરિપક્વની ઓશીસમાં એકત્ર કરવું. મુંબઈમાં ભારતમાતાવંદ પરિહર ગઢલાલાના પુસ્તકાલયમાં તથા સંપ્રદાયના મંદિરોના સરસ્વતી બગીચાઓમાં અસંખ્ય હસ્તલિખિત ગ્રંથોની પ્રતિઓ પિરાજતી હતી તે મર્વને સંગૃહીત કરવાનું કાર્ય પરિપક્વનાં અગ્રણીઓએ આરંભ્યું. પ્રો. મગનલાલ શાસ્ત્રી, રા. વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ, રા. તેલીવાળા મૂળચંદ તુલસીદાસ, રા. ધીરજભાઈ સાકળીયા, રા. રણછોડલાલ પટવારી, ઇત્યાદિ વિદ્વાનો ઘણા ઉત્સાહપૂર્વક પુસ્તકોને સંગૃહીત કરવાનાં તથા તેને સુદ્રિત કરવાનાં કાર્યમાં રસ લેવા લાગ્યા. એઓના એકત્રિત પ્રયાસના પરિણામે અત્યારે અદ્ય સમયમાં અનેક સાંપ્રદાયિક ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવ્યા છે, અને તેથી સંપ્રદાયમાં પૂર્વે જે સુધ્ધિ તથા અજ્ઞાનની દશા સર્વત્ર જોવામાં આવતી હતી તે હવે ધીમે ધીમે પસટાઇ ગઇ છે.

હવે આપણે આ સંપ્રદાય તરફથી કયા કયા ગ્રંથો સમાજની સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યા છે તેની ટુંકમાં સમીક્ષા કરીશું.

વૈષ્ણવ પરિપક્વની સ્થાપનાની પૂર્વે શ્રી. શ્રીશીય અને ડો. થીમોની વ્યવસ્થા નીચે કાશીથી કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથો પ્રકાશિત થતા હતા. આ પુસ્તકે પ્રકાશન સમિતિની આગાથી રત્નગોપાલ ભટ્ટ નામના પશ્ચિમ તરફથી શ્રીમદ્ભાગવત તથા અન્ય ગ્રંથો પ્રકટ કરવામાં આવ્યા હતા.

શ્રીમદ્ભાગવત એ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનો તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક ગ્રંથ છે એમાં શુદ્ધિતમતા-તુસાર બાદરાયણ વ્યાસનાં બ્રહ્મસૂત્રો ઉપર સ્વતંત્ર ભાષ્ય કરવામાં આવ્યું છે. શંકરાચાર્ય, રામાનુજ, મધ્વ, નિંબાર્ક વગેરેએ, સ્વસ્વમતાનુસાર, બ્રહ્મસૂત્રો ઉપર પોતાના ભાષ્યો થોળ્યાં છે પણ તે સર્વ સૂત્રાનુસાર ચર્ચાર્થ નથી. પણ Dr. Bhandarkar ના મતે " શ્રી વલ્લભા-ચાર્ય જ બાદરાયણને અનુસરે છે. ભાષ્યની વ્યાખ્યા શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ એવી આપી છે કે-

સૂત્રાર્થઃ વર્ણયંતે યત્ર વાક્યેઃ સૂત્રાનુસારિભિઃ

સ્વપદાનિ ત્ર વર્ણયંતે માપ્યં માપ્યવિદો વિદુઃ ॥

અર્થાત્—જે ભાષ્યમાં સૂત્રને અનુસરનારાં વાક્યોવડે સૂત્રાર્થ વર્ણવામાં આવે છે અને પદોનું પણ વર્ણન કરવામાં આવે તેવા ભાષ્યને જ્ઞાતાઓ ભાષ્ય તરીકે ઓળખે છે. સુક્તિથી અને તર્કથી રમણીય અન્ય ધ્મીજ્ઞ ભાષ્યો છે પણ સૂત્રના મૂળ અર્થને દિશિત પણ બાધ કર્યા વગર ચર્ચાર્થ રીતે કોઇ પણ ભાષ્ય લખાયું હોય તો તે આ જ છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય સર્વ આચાર્યોનાં કરતાં પછી પ્રકટ થયા છે અને તેથી સર્વ આચાર્યોનાં ભાષ્યોનું તુલનાત્મક નિરીક્ષણ તેમણે આ ગ્રંથમાં કર્યું છે. અણુમાપ્ય એ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ હોવાથી તથા તેમાં

નવીન શુદ્ધ દેવમતનું પ્રતિષ્ઠાન કરેલું હોવાથી, લોકને તે સુગમ્ય બનાવવાને શ્રી વલ્લભાચાર્યજી પછી બીજા એમના અનુયાયીઓએ જુદી જુદી દીકાઓ લખેલી છે. આ દીકાઓમાં નીચેની દીકાઓ સુપ્રસિદ્ધ થઇ છે --

૧ શ્રી બાલકૃષ્ણજી “વાગીશપ્રસાદ” નામક બાળ્ય દીકા

૨ શ્રી મયુરાનાથજીકૃત “પ્રકાશ” નામક દીકા

૩ શ્રી પુરુષોત્તમજીકૃત “પ્રકાશ” સંગ્રહ દીકા.

૪ શ્રી ગિરિધરજીકૃત “વિવરણાખ્ય” દીકા.

૫ શ્રી મુરલીધરજીકૃત દીકા

૬ શ્રી વલ્લભજીકૃત દીકા

૭ શ્રી વ્રજનાથજીકૃત દીકા

૮ શ્રી લાલુભટ્ટજીકૃત દીકા

૯ શ્રી ઇચ્છારામજીકૃત “પ્રદીપ” દીકા.

પંડિત રત્નગોપાલ ભટ્ટે પ્રકટ કરેલા અણુબાળ્યમા શ્રી પુરુષોત્તમજીકૃત “પ્રકાશ” નામની દીકા પણ મુદ્રિત થઇ છે. આ “પ્રકાશ” નું કદ ઘણું જ વિપુલ છે. દશદિગન્તવિજયી પુરુષોત્તમજીએ સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં નવલાખ શ્લોકપૂર જેટલું સાદિત્ય અર્પ્યું છે. “પ્રકાશ”માં તેમની અપૂર્વ વિદ્વતા દષ્ટિગોચર થાય છે. એમા અણુબાળ્યના અર્થ ઉપરાંત અન્ય બાળ્યકારોના મતનો પણ ઉપન્યાસ કરવામા આવ્યો છે. આજકાલ તુલનાત્મક દષ્ટિએ અભ્યાસ કરનારાઓ એવો આલેખ કરે છે કે શાસ્ત્રીઓ અગર પંડિતો એ દષ્ટિથી અભ્યાસ કરતા નથી, પણ આ કથન પુરુષોત્તમજીના “પ્રકાશ”થી અસત્ય પડે છે. પૂર્વના દરેક બાળ્યકારોના મતનો અવિકલ અનુવાદ કરીને, તેની યોગ્ય સમીક્ષા કરીને, શ્રીમદ્અણુબાળ્યનું સૂત્રાનુસારિત્વ પ્રકટ કરીને, અન્ય ગૌરવનું વિશદીકરણ “પ્રકાશ” અદ્યુત રીતે કરે છે. પણ આ “પ્રકાશ” દીકાની દુર્ગમતાને લીધે ભક્તિમાર્ત્તફળના કર્તા પંડિત ગજેન્દ્ર શ્રી યોગિ ગોપેશજી મહારાજે એક “રશ્મિ” નામની દીકા લખી છે. એનું પૂર પચાસ હજાર શ્લોકનું છે. આ “રશ્મિ” યંત્રની પ્રતિ સુરતના મહારાજશીના મંદિરમાં બિરાજે છે.

શ્રી ઇચ્છારામજી જેમણે “પ્રદીપ” નામની દીકા અણુબાળ્ય ઉપર લખી છે તે જાતે શ્રીમાળા આદ્યજી હતા, અને પેટલાદના રહીશ હતા. તે શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના પુષ્ટિમાર્ગમા આવ્યા પછી તેમને અણુબાળ્ય ઇત્યાદિ માગીય યંત્રો વાચવાનો ઘણો શોખ થયો તેઓ પોતે એક પ્રખર પંડિત હતા અને તેમનું સંસ્કૃત બાણનું ગાન અપૂર્વ હતું. તેમના સહવાસથી શુભંદર કવિ દયારામમાં પણ પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મના સંસ્કારો સ્થાપિત થયા હતા. આ ઇચ્છારામજીનો “પ્રદીપ” ગ્રો. મગનલાલના પ્રયાસથી વૈષ્ણવ પરિષદ તરફથી બે અધ્યાય સુધી બહાર પાડવામાં આવ્યો છે.

મુબઇના શ્રી ગોકુળનાથજી મહારાજ તરફથી તેમના શાસ્ત્રી ગ્માનાયે પણ શ્રી અણુબાળ્યની ત્રિસૂત્રી સમ દીકાઓ સહિત પ્રકટ કરી છે. આ યંત્ર ઘણો જ સુંદર અને આક-

પંક્તિ બન્યો છે વળી મુખ્ય સરકારના ગવર્નમેન્ટ પ્રેસ તરફથી, ડેક્કન કોલેજના પ્રો. શાસ્ત્રી પાંડે આપું અભુભાષ્ય, ઉપોદ્ધાતસહ પ્રકાશિત કર્યું છે. આ ગ્રંથ બીજા કરતા સસ્તો થયો છે. મી. પાંડે બીજા ભાગમાં આ ગ્રંથ ઉપર પોતાની ખાલગોધિની નામની ટીકા પ્રકાશિત કરવાના છે. એમ એ. ની પરીક્ષામાં અભુભાષ્ય લેનારાઓને માટે આ પુસ્તક ઉપયોગી થઇ પડે એમ છે.

ઉપર જણાવેલી ટીકાઓ ઉપરાંત (૧) શ્રી કૃષ્ણચંદ્રકૃત “ભાવપ્રકાશિકા વૃત્તિ (એક અધ્યાય છપાયો છે) (૨) શ્રી મળનાથજીકૃત “મરીચિકાવૃત્તિ” (૩) શ્રી પુરુષોત્તમ પ્રણીત “અધિકરણમાળા” અને (૪) શ્રી નિર્ભયગમ બદ્ધકૃત “અધિકરણ સંગ્રહ” પણ છે અને તે સુદ્રિત થયા છે. અભુભાષ્યના મુખ્ય ચાર અધ્યાય છે, અને તેના અધ્યાય પણ ચાર છે— સમન્વયાધ્યાય (સ્વરૂપ વિચાર), અવિરોધાધ્યાય (મતાન્તર નિરાકરણ), સાધનવિચાર દ્વાધ્યાય. સમન્વયાધ્યાયના ચાર પાદ છે અને તેમાં અનુક્રમે કાર્યપ્રતિપાદક, અન્તર્યામિ પ્રતિપાદક, ઉપાસ્યસ્વરૂપપ્રતિપાદક, અને પ્રકીર્ણ એમ ચાર પાદો છે. અવિરોધાધ્યાયમાં શ્રુતિવિપ્રતિષેધપરિહાર, સ્વાતંત્ર્યેષુ પરમતનિરાકરણ, જડજીવવિરુદ્ધાશનિરાકરણ, જીવ શરીરવત્યન્તર્બહિર્ગન્ધ્યવિચાર, એ પ્રમાણે પાદો છે. સાધનાધ્યાયમાં અધિકારિન્નમ નિર્ધાર, જીવમુક્તિયોગ્યતાવિચાર, બ્રહ્મચરણપસંહાર, કર્મોપસંહાર એ વિષયો છે અને દ્વાધ્યાયમાં અન્તર્ગતસાધનવિચાર, સૂક્ષ્મશરીરાદિલયવિચાર, ક્રમમુક્તિમાર્ગવિચાર, પુષ્ટિમર્મોદાશલવિમર્શનપૂર્વક લીલાનિત્યત્વવિચાર. આ ગ્રંથમાં મુખ્યત્વે કરીને, નીચેના શુદ્ધાદૈતત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ દર્શાવ્યા છે.

૧ બ્રહ્મ નિર્ગુણ તથા સગુણ ઉભયરૂપ છે.

૨ બ્રહ્મ વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયી છે

૩ બ્રહ્મ એ જગતનું સમવાયી તથા નિમિત્ત કારણ છે

૪ જગત બ્રહ્મનું કાર્મ હોવાથી સસ છે

૫ જગત અને સંસાર એ બિન્ન છે. સંસાર અદતામમતાત્મક જીવની અવિદ્યાએ કપેતો હોવાથી મિથ્યા છે.

૬ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિમાં, ભક્તિ એ જ પરમ સાધન છે. ભક્તિમાં પણ પ્રેમતક્ષણ ભક્તિ એ જ ખરૂં સાધન છે.

૭ જીવ અણુ છે, શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનો અંશ છે, ચૈતન્યયુક્ત છે સ્વતંત્ર વ્યાપક નથી.

૮ કૃષ્ણ એ જ પરબ્રહ્મ છે.

૯ રસો વૈ સઃ એ શ્રુતિ પરબ્રહ્મની રસાત્મકતાનું વર્ણન કરે છે

૧૦ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનું ધામ અક્ષરબ્રહ્મ એ ગણિતાનંદ છે પ્રસાદિ

અભુભાષ્યના આ અધ્યાય સુધીનો જ ભાગ શ્રી વલ્લભાચાર્યે રચ્યો છે. બાકીનો અવશિષ્ટ ભાગ તેમના દ્વિતીય પુત્ર શ્રી વિરૂપાક્ષજીએ લખેલો છે, એવું બાધાના આધારે તથા બીજા આન્તરપ્રમાણોથી સિદ્ધ થઇ શકે છે

આલુભાષ્યની માફક શ્રીજૈમિનિમૂત્રભાષ્ય પણ શ્રી વલ્લભાચાર્યે રચ્યું છે. પ્રથમ આ ભાષ્યનું મુદ્રણ પુષ્ટિબંધિત સુધા નામના માસિકમાં શાસ્ત્રી મનનલાલે કર્યું હતું. પણ પછીથી તેને સ્વતંત્ર પુસ્તકના રૂપમાં વૈષ્ણવ પરિષદ તરફથી પ્રકટ કરવામાં આવ્યું હતું. આ સૂત્રો ઉપરની સ્વવિરચિત કારિકા પણ એ જ માસિકમાં મુદ્રિત થઈ હતી.

તત્ત્વદીપનિવંધ. આ ગ્રંથ પણ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ રચ્યો છે. તેના શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ, સર્વનિર્ણય, અને ભાગવતાર્થ પ્રકરણ એમ ત્રણ ભાગ છે. આ આખો ગ્રંથ શ્કત નિબંધની કારિકાઓ તથા પ્રકાશસહ પંડિત ગદુલાલા તરફથી મુદ્રિત કરવામાં આવ્યો હતો. તેમ જ શ્રી પુરુષોત્તમજીના "આવરણ ભંગ" વાળી વિદ્યાભારતી દીકા સહ પંડિત રત્ન-ભટ્ટજીએ Boparoi Sanskrit Series તરફથી પ્રકાશિત કર્યું હતું. પણ કોટાનિવાસી પંડિત ગોકુલદાસે બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તે કંઈક દીક છે, કારણ કે તેમાં અસલ સંસ્કૃત દીકાનો ભાવાર્થ યજ્ઞભાષામાં પણ આપવામાં પણ આવ્યો છે. પણ આ ગ્રંથના સર્વનિર્ણય ભાગ સુધી જ તે પ્રકટ થયા છે. સ્વ. લલ્લુભાઈ વૈષ્ણવ સાહિત્યના ધણાજ અભ્યાસી હતા. તેમણે પણ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણનું ગુજરાતી સરલ શૈલીમાં ભાષાતર હાવાયું છે. શ. તેલીવાળા "સર્વનિર્ણય" વિભાગનું સરલ ગુજરાતી ભાષાતર "વેણુનાદ" નામના સાપ્રદાયિક માસિકમાં પ્રકટ કરે છે.

"પત્રાવલંબન" ગ્રંથ. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય ન્યારે કાશી પાસે ચરણાદ્રિમાં રહેતા હતા ત્યારે એમણે ભક્તિમાર્ગના પ્રચારમાં ઉપયોગી કિત્તર મીમાસાના ભાષ્યનો બ્રહ્મવાદથી વિચાર કર્યો હતો; અને જ્ઞાન અને કર્મના સમુચ્ચયના ઉપયોગને માટે પૂર્વ મીમાસાના ભાષ્યથી ધર્મોદ્દેશો વિચાર કર્યો હતો. આ સમયે માયાવાદ અને ભાટ મતના પંડિતો વિવાદ કરવાની ઇચ્છાથી કાશીથી ચરણાદ્રિ આવ્યા. તે વખતે તેમની સાથે ચરણાદ્રિમાં વિવાદ કરવાથી ભગવત્સેવામાં પ્રતિબંધ થાય તેથી તેની નિવૃત્તિ માટે પોતે કાશી પધાર્યા અને એક પત્રમાં મર્પદામત લખીને કાશી વિશ્વેશ્વરના દેવાલયના બારણા વિષે સ્થાપન કર્યો, માટે આ ગ્રંથનું નામ પત્રાવલંબન હેવાય છે. આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિથી સર્વ પંડિતો વિવાદમાં હારી ગયા હતા. આ ગ્રંથ સમજવો ઘણો જ દુર્બોધ છે. એમાં જૈમિનિ પ્રતિપાદિત ધર્મતત્ત્વની સમીક્ષા બહુજ સૂક્ષ્મ રીતે કરવામાં આવી છે. આ ગ્રંથે શા. રણછોડદાસ વૃદ્ધાવનદાસ પટવારીએ, શાસ્ત્રી મોહનલાલ કાશીરામ પાસે શોધન કરાવી ગુજરાતી અનુવાદ સહિત પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એની સાથે શ્રી પુરુષોત્તમજીકૃત દીકા પણ છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ ન્દાના મોટા ૮૪ ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં લખ્યા છે શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર એમણે ઘણું જ સાહિત્ય લખેલું છે. એમની સુખોદિનીજી નામની દીકા ઘણીજ પ્રસિદ્ધ છે આ સુખોદિનીજી ને કે શ્રીમદ્ભાગવતના ગૃહાશયને પ્રકટ કરે છે છતાં પણ તે સમજવા ઘણા કઠણ છે અને તેથી તે ઉપર ઘણીજ સાપ્રદાયિક સંસ્કૃત દીકાઓ થઈ છે. આ સર્વ દીકાઓ સહિત સુખોદિનીજીનું મુદ્રણ કરવું ઘણું મુશ્કેલ છે કારણકે તેમાં દ્રવ્યનો મોટો પ્રશ્ન છે. તે પણ હાલમાં સુખાચે સંપ્રદાયના મહારાજોની સુખેચ્છાથી આખા સુખોદિનીજીના જુદા જુદા ભાગો જુદે જુદે સ્થળથી પ્રકટ થયા છે, અને દ્રવ્ય પણ ખીલ ભાગોનું મુદ્રણ ચોક્કસ રહ્યું છે; ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધ અને દ્વિતીય સ્કંધનું સુખોદિનીજી

સહ મુદ્રણું જુલપના ગોસ્વામી ગોકુળનાથજીની આજ્ઞાથી પણિત બલભદ્ર શર્માએ કર્યું હતું. હાલમાં દશમ સ્કંધનું કામ આરંભાયું છે. પ્રથમ તો ગ્રો. મગનલાલે “શ્રી સુખોદિનીજી” નામનું માસિક ચાલુ કર્યું હતું અને તેમાં સર્વ દીકાઓ તથા ગુજરાતી અનુવાદ સહિત સુખોદિનીજીનું મુદ્રણ થતું હતું, પણ કેટલાક સંજોગોને લીધે તેમને તે કાર્ય બંધ કરવું પડ્યું હતું. પણ તેમના પછીથી શેઠ ખીમજીની મદદથી કેટલાવાળા પણિત સુખ્યાજી ગોકુળદાસે કેટલોક વખત ચાલુ રાખ્યું, પણ તેમાં જનમપ્રકરણ સુધી ગતિ કરતું તે માસિક બંધ થયું. હમણાં જ પેલેબંદરવાળા જીવનેશજી મદારાજશ્રીની ઉદાર મદદથી તેમના શાસ્ત્રી તરફથી “જન્મ પ્રકરણ” સર્વ સાહિત્યસહ મુદ્રિત થાય છે. રા. તેલીવાળાએ પણ “રાજસ પ્રકરણ” ઘણી જ સારી રીતે પ્રકાશિત કર્યું છે, અને ખીજું “રાસ પંચાધ્યાયી તથા ભ્રમર ગીત” છતાંદિ બાગે પણ અલ્પ સમયમાં તૈયાર થવાની વજી છે. સુખોદિનીજી ઉપર સંપ્રદાયમાં શ્રી ગુસાંદજીની ટિપ્પણી, શ્રી પુરુષોત્તમજીને પ્રકાશ, વલ્લભજીને “લેખ” તથા લાલુભટ્ટની “પોજના” વગેરે ઘણી જ સુંદર અને માર્મિક દીકાઓ છે. દશમસ્કંધ ઉપરનાં ટિપ્પણીનું મુદ્રણ પણ સુરતના મહારાજ પ્રજ્ઞાતનની સદાયથી રા. તેલીવાળા તથા સાંકળીઆએ કર્યું છે. શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર વલ્લભાચાર્યજીની સૂક્ષ્મ દીકા પણ જૂદી છે અને તેના અલ્પ ભાગ “પુષ્ટિમકત સુધા”માં ગ્રો. મગનલાલે છપાવ્યો હતો.

“ભાગવતાર્ય પ્રકરણ” તત્ત્વદીપ નિબંધના ભાગ તરીકે પણ પ્રથમ બે સ્કંધ સુધીના શ્રીનાથદ્વારના શ્રી ગોપેશ્વરલાલજીની અર્થસાહાય્યથી રા. તેલીવાળા તથા શાસ્ત્રી વસંતરામે પ્રકટ કર્યો છે. વલ્લભાચાર્યજીએ શ્રીમદ્ભાગવતના અર્થ સાત પ્રકારે કરી ખતાવ્યા છે. આ વિષે પોતે જ તત્ત્વદીપ નિબંધમાં આમ આગા કરે છે.

શાસ્ત્રે સ્કન્ધે પ્રકરણેઽઽયાયે શ્વાક્યે પદેઽક્ષરે ।

પ્રકાર્ય સત્ત્થા જાનન્નવિરોધેન મુચ્યતે ॥

આ ઉપરાંત ભાગવત ઉપરથી તેમણે પુરુષોત્તમની લીલાનાં બોધક સહસ્ત્ર નામ તારવી કહ્યાં છે. તેમાં હરેકે અધ્યાયના સહિત સારનો પણ બોધ થઈ શકે છે. આ ગ્રંથ “પુરુષોત્તમ સહસ્ત્ર નામ” તરીકે અમદાવાદના રા. જલ્લુભાઈ જીવનદાસે છપાવ્યો છે. વળી ત્રિવિધનામાવલી નામનો ગ્રંથ વલ્લભાચાર્યજીએ નિજ તતુજ શ્રી ગોપીનાથજીને શ્રીમદ્ભાગવત પાઠ સહજમાં થઈ જઈ એ હેતુથી પ્રકટ કર્યો છે એવી કિંવદંતી સંપ્રદાયમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. આ ગ્રંથમાં કૃષ્ણના લીલાબોધક નામે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યાં છે. કૃષ્ણની બાલલીલા, પ્રોલ્લીલા અને રાજલીલા એમ ત્રિવિધ લીલાનો બોધ થવાને કૃષ્ણનાં ત્રિવિધ નામે રોળ્યાં છે. બાલલીલાના નામથી પ્રભુમાં પ્રેમ, પ્રોલ્લીલા પાડથી આસક્તિ અને રાજલીલાના નામપાકથી વ્યસન, સિદ્ધ થશે એમ ગ્રંથાન્તે ફલચુતિ છે. આ ગ્રંથનું મુદ્રણ ગોકુળદાસવકૃત “નિવૃત્તિ”સહ નડિયાદ પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલયના એક જળપતના મંત્રી ત્રિલુવનદાસ પીતાંબરદાસ શાહ તથા રા. તેલીવાળા તેમજ રા. સાંકળીઆએ સંશોધન કરીને છપાવ્યું છે.

“શ્રી ફલપ્રકરણ સુવોચિની” એ નામનો ગ્રંથ સ્વર્ગસ્થ હરજીવનદાસ પુરુષોત્તમદાસના કુટુંબી મદદથી અમદાવાદના દરિદાસ ઝવેરદાસ તથા દલાલ મનમોહનદાસ તેમજ

રાત્રી વસંતરાત્રે સંશોધન કરીને છપાવ્યો હતો. ગમ્પઝાઘ્યાચી પ્રકાશ નામની સ્વતંત્ર પીતામ્બરજી પ્રણીત ટીકામંથ પૃષ્ઠ મી. તેલીવાળાએ છપાવ્યો છે. આ પ્રમાણે ભાગવત ઉપરનું વિશાલ સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય એક પછી એક પ્રકટ થતું જાય છે.

શ્રીમદ્ગાયત્રીભાવ્યમ્ ” ગાયત્રી એ વેદગીજરૂપ ગણાય છે. સંપ્રદાયના મંથોમાં એનું લખેલું છે કે ગાયત્રી એ જીજરૂ છે, અને વેદાદિ ચાત્રો તેમાંથી પ્રકટ ગયેલું કવ્યરૂપ છે અને શ્રીમદ્ભાગવત એ તેનું રૂપ છે. ગાયત્રી મંત્ર લગભગ દરેક દિંદુ સંપ્રદાયમાં મનાય છે પણ કેટલાક સૂર્યને તેના અધિષ્ઠાતા કહે છે તો કેાઈ રૂદ્રને કહે છે. પણ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ આ ભાષ્યમાં પોતાની કમનીય ભાષામાં, આ મંત્રના અધિષ્ઠાતા તે રસાત્મક બ્રહ્મ જ હોઈ શકે અન્ય કોઈ નહિ એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના ભાષ્ય ઉપર શ્રી ગોકુલનાથજી સ્વતંત્ર ગાયત્રીનો અર્થ કર્યો છે. વિદુલનાથજીએ લગભગ ૩૫ ટીકાઓમાં ગાયત્રીની વ્યાખ્યા આપી છે, અને પુરુષોત્તમજીએ તેના ઉપર લાણુ વિવરણ કર્યું છે. વળી શ્રી મહેશ્વરજીએ પણ આ અર્થનું વિવરણ કર્યું છે. તેમ જ ભારતમાર્તંડક વેદાન્ત ભટ્ટાચાર્ય ગાયત્રીમંત્રે પણ એક ટીકા લખી છે. આ સર્વ ટીકાઓ આશય ગાયત્રી મંત્રના અધિષ્ઠાતા રસાત્મક કૃષ્ણ છે એવો દ્વિતિય થાય છે. આ સર્વ ટીકાઓ સહિત શ્રી ગાયત્રીભાવ્ય નામનો મંથ, ગુજરાતીમાં “ દ્વિજરાજસુધા ” નામના અનુવાદ સાથે પ્રો. મગનલાલે છપાવ્યો છે.

ન્યાસાદેશ નામનો પણ એક લઘુ મંથ વલ્લભાચાર્યજીનો લખેલો છે તેની ઉપર વિદુલનાથજીનું વિવરણ છે. આ ઉપરનું સુદૃષ્ટ ગુજરાતી ભાષાન્તર સહિત મુંબઈનાં ગોકુલનાથજી મહારાજની આજ્ઞાથી ભટ્ટ શ્રી રમાનાથજીએ કર્યું છે.

“ સન્યાસનિર્ણય: ” નામના શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના મંથ ઉપર શ્રી ગોકુલનાથ, શ્રી રઘુનાથ, શ્રી ગોકુલોત્તમ, ચાચા શ્રી ગોપેશ્વર, શ્રી પુરુષોત્તમજી, કાકા શ્રી વલ્લભજી, તથા ચાચા શ્રી ગોપેશની ઘણી જ સુંદર ટીકાઓ છે. અને તે સર્વ સહિત તથા ગુજરાતી અનુવાદ સાથે આ મંથની પ્રસિદ્ધિ રા. તેલીવાળા તથા રા. સાક્ષીઆએ પૌરબંદરના મહારાજશ્રીની આર્થિક સાહાય્યથી કરી છે. આ મંથમાં ખરો સન્યાસ કેને કહેવાય અને એ સન્યાસનું અધિકારી કોણ છે અને શા માટે તથા કયા કાળમાં તે અંગીકાર કરવો જોઈએ તે સર્વનું નિરૂપણ છે. માત્ર પ્રભુના વિરહના અનુભવ માટે જ સન્યાસનું મંદણ કરવાનું છે અને તે કર્મ કે જ્ઞાન માર્ગમાં નહિ પણ ભક્તિ માર્ગમાં અને તે વળી પ્રેમલક્ષણા સ્થિતિમાં જ મંદણ કરવાનો છે એવો પરમ બોધ આ મંથમાં છે.

મધુરાષ્ટક મંથમાં ભગવાનના સૌદર્શનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં જો કે શક્ત આઠ જ શ્લોકો છે, પણ તે ઘણા જ ઉત્તમ છે. આ મંથનું રહસ્ય સ્ફુટ કરવા શ્રી વિદુલનાથજી, ધનસ્યામજી, બાલકૃષ્ણ, વલ્લભ, રઘુનાથ, તથા શ્રી હરિરાયજીએ સંસ્કૃતમાં ટીકાઓ લખી છે. તે સર્વને જુદી જુદી પ્રતિ ઉપરથી સંશોધક મી. તેલીવાળાએ પુસ્તકાકારમાં પ્રકટ કર્યો છે.

નિરોધલક્ષણ આ મંથ પણ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનો બનાવેલો છે આની ઉપર ચાચાશ્રી ગોપેશ, કાકાશ્રી વલ્લભ, શ્રી હરિરાયન, શ્રી વલ્લભ, શ્રી પુરુષોત્તમજી તથા શ્રી

મન્નરનજની દીકરો છે. તે સર્વ સદિત આ ગ્રંથનું મુદ્રણ થી. તેલીવાળાએ તથા મી. સાંકળીઆએ કર્યું છે. નિરોધ એટલે પ્રપંચની વિસ્મૃતિ પૂર્વક ભગવચ્ચરણસરોજમાં આસક્તિ, નિરોધ સિદ્ધ થવાને માટે ઇન્દ્રિયોનું દમન તથા વિપયોના ત્યાગ થવો જોઈએ. આને માટે શ્રી વલ્લભાચાર્યજી જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોના ભગવત્સેવામાં કેવી રીતે વિનિયોગ કરવો જોઈએ તે દર્શાવે છે.

“ચાલવોધ” આ ગ્રંથ ભક્તિમાર્ગની પ્રવેશિકા જેવી છે. ભક્તિમાર્ગ એ શું છે અને ક્ષણ એ શું વસ્તુ છે તેનું જ્ઞાન આ ગ્રંથમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. એમાં ચાર પુરુષાર્થો (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ) ઇશ્વરપ્રોક્ત અને ઋષિપ્રોક્ત એમ ઉભય પ્રકારના જણાવ્યા છે. ઇશ્વરપ્રોક્ત વેદની શ્રુતિઓના વિષય છે. લૌકિક પુરુષાર્થો સ્મૃતિઓમાં ઋષિઓએ કહેલા છે. તેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ માટે જુદા જુદા ગ્રંથો છે તે ઉપરથી તે કેવા પ્રકારના હોય છે અને હોવા જોઈએ તેના નિર્ણય થઈ શકે છે. પણ મોક્ષને માટે બિન્નબિન્ન વિચાર જણાવવામાં આવ્યા છે. સાંખ્ય અને ગોગ સ્વતોમોક્ષ માને છે પણ સાંખ્ય તેને માટે ત્યાગને સાધનરૂપ ગણે છે, યોગ માત્ર માનસિક ત્યાગને સાધન ગણે છે. પરતોમોક્ષ ક્ષણ, વિષ્ણુ અને શિવ એ દેવો તરફથી મળે છે. આ પછી વિષ્ણુ એ જ મોક્ષના દાતા છે એ સિદ્ધાન્ત આ ગ્રંથમાં જણાવ્યો છે. પણ વિષ્ણુનું ખરું સ્વરૂપ કયું તે સિદ્ધાન્ત-રહસ્ય નામના ખીજા ગ્રંથમાં છે. આ ખાજખોધ ગ્રંથ ઉપર દેવકીનંદનની તથા શ્રી પુરુષોત્તમજીની દીકરો છે તે બન્ને દીકરાઓના ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં સાહિત્યાચાર્યભટ્ટ અળખદે પ્રકટ કર્યા છે. વળી નડિઆદના શ્રી વલ્લભીય ગ્રંથ પ્રકાશક ૧૬ તરફથી પણ આ ગ્રંથનો સુગરતી અનુવાદ થયો છે.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરિતમ્ આ ગ્રંથ શ્રી મુરલીધરદાસજીએ બનાવેલો છે. તેમાં શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનું જીવનચરિત્ર સંક્ષેપમાં ઘણી સુંદર ભાષામાં કરેલું છે. આ ગ્રંથને વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ તથા શાસ્ત્રી વસંતરામે સુદ્રિત કર્યો છે. વળી શ્રીવલ્લભદિગ્વિજય નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ શ્રી નાયકદારના વિદ્યાવિભાગ તરફથી સંસ્કૃતમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે, એમાં પણ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનું જીવનચરિત્ર આપેલું છે.

શ્રી પરિવૃદ્ધાષ્ટક તથા કૃષ્ણપ્રેમામૃત. આ બન્ને ગ્રંથો એક પુસ્તકમાં ૨૧. તેલીવાળાએ છપાવ્યા છે: કૃષ્ણપ્રેમામૃત ઉપર શ્રી વિકૃલનાથજીની ઘણી જ પાંડિત્યથી અગતી દીકા છે. શ્રી પરિવૃદ્ધાષ્ટક વલ્લભાચાર્યજીનો બનાવેલો છે. તેમાં દરેક શ્લોકને અન્તે રતિપ્રાદુર્ભાવો મળતુ સતત શ્રી પરિવૃદ્ધ (પરબ્રહ્મ મુખ્યમાં મારી રતિનો પ્રાદુર્ભાવ થાવ. એમ પોતે કહે છે)

શ્રી વલ્લભાચાર્ય વિરચિત સેવાફલ ઉપર ખાર વિવરણો છે. વલ્લભાચાર્યનું પોતાનું, તે ઉપરાંત કથાણુરાયજી, ચાચા શ્રી ગોપેશ, શ્રી દેવકીનંદનનું, શ્રી હરિશ્ચન્દ્ર ચરણનું, શ્રી વલ્લભનું, શ્રી પુરુષોત્તમજીનું, તથા તેમને અનુસરનાર એક જળનું, લાલભટ્ટ, જયગોપાલભટ્ટ, લક્ષ્મણભટ્ટ વગેરેનાં છે. આ સર્વનું મુદ્રણ ૨૧ તેલીવાળાએ પોરબંદરના મહારાજશ્રીના અર્થ સાહાયથી કર્યું છે: આમાં સેવાનાં ત્રણ રહસ્ય, અલૌકિક સામર્થ્ય, સાધુજન્ય, વૈકુણ્ઠાદિમાં સેવાપયોગી

દેહની પ્રાપ્તિ, આપેલાં છે. ઉદ્ધેગ, પ્રતિબંધ તથા ભોગ એ સેવાના પ્રતિબંધ છે. લૌકિક ભોગ ત્યાજ્ય છે અને અલૌકિક ગ્રાહ્ય છે. સાધારણ પ્રતિબંધ ત્યાજ્ય છે પણ ભગવત્કૃત અત્યાજ્ય છે. એવો સિદ્ધાન્ત દર્શાવ્યો છે.

“ શ્રી યમુનાટક ” આ શ્લોકબદ્ધ ગ્રંથ વલ્લભાચાર્યજીએ રચ્યો છે. તેના ઉપર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી, પુરુષોત્તમજી તથા હરિરાયજીની દીકાઓ છે. આ ગ્રંથને ભટ્ટ બલદેવ શર્માએ છપાવ્યો. યમુનાજી સર્વ સિદ્ધિના દાતા છે એમ કહ્યું છે. પુરુષોત્તમજીની દીકા પ્રભાણ શૈલીને અનુસરે છે જ્યારે હરિરાયજીની ભાવાનુભૂતિ છે.

વલ્લભાચાર્યજીનો ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથ ૧૪ દીકાઓ સહિત છપાયો છે.

શ્રી સર્વોત્તમસ્તોત્ર તથા શ્રીમદ્વલ્લભાટક. આ બન્ને શ્લોકબદ્ધ ગ્રંથો શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ બનાવ્યા છે. પ્રથમમાં વલ્લભાચાર્યજીના ૧૦૮ નામો છે અને બીજામાં તેમના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રથમ ઉપર ગોકુળનાથજીની બે દીકાઓ છે. હાલમાં લઘુ દીકા સહિત એ પુસ્તક નરિઆદના શા. ત્રિભોવનદાસે પ્રકટ કર્યું છે. ગોકુળનાથજીની બીજી દીકાનું પૂર ૧૨૦૦૦ શ્લોક જેટલું છે, તે હજી પ્રુદિત થયું નથી. “ શ્રી વલ્લભાટક ” ઉપર શ્રી ગોકુળનાથજી, શ્રી પુરુષોત્તમજી, શ્રી રઘુનાથજી, તથા શ્રી ગોકુલેશની દીકાઓ છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ ધણે જ રસિક છે. સંપ્રદાયમાં વૈષ્ણવો આ બન્ને ગ્રંથોનો ધણા જ ભાવ પૂર્વક નિસ પાઠ કરે છે. વલ્લભાટકનો સર્વ દીકાઓ સહ ગુજરાતી અનુવાદ અમદાવાદના લક્ષ્મીભાઈ જગનદાસે પ્રકાશિત કર્યો છે.

“ ભક્તિહંસ ” એ શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ રચ્યો છે. એની ઉપર શ્રી રઘુનાથજીની ભક્તિતરંગિણી નામની દીકા છે; તેમ શ્રી પુરુષોત્તમજીએ તીર્થ તથા વિવેક એમ બે દીકાઓ કરી છે. આ ગ્રંથ અને તેની દીકાઓને સરકૃતમાં શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્ત કાર્યાલય તરફથી ભટ્ટ બલદેવે છપાવ્યો છે. પણ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ રા. તેલીવાલાએ પ્રુદિભક્તિ સુધા નામના માસિકમાં કર્યો છે. આ ગ્રંથમાં ભક્તિ એટલે શું? કર્મ તથા જ્ઞાન કરતાં ભક્તિનું આધિક્ય શાથી છે? નવધા અગર સાધનરૂપા ભક્તિ અને પ્રેમલક્ષણા અગર સાધ્યરૂપા ભક્તિ એમની વચ્ચે શું તારતમ્ય છે એ સમજાવવા વિષયોની સૂક્ષ્મ ચર્ચા ધ્રુતિ તથા ભાગવતાદિ ગ્રંથોને આધારે કરી છે. ભક્તિહેતુ તથા ભક્તિનિર્ણય ગ્રંથો પણ ભક્તિ તત્ત્વને સમજાવનારા પ્રકટ થયા છે. શ્રી ગોપેશ્વરજી મદારાજે પણ ભક્તિમાર્તણ્ડ નામનો મહાન અપૂર્વ ગ્રંથ રચ્યો છે. આ ગ્રંથનું સુદ્રષ્ટ Bonares Sanskrit Series માં પર્ણિત રત્ન ગોપાલ ભટ્ટે કર્યું છે. આનો થોડોક અનુવાદ શાસ્ત્રી ચિમનલાલે “ પ્રુદિ ભક્તિ સુધા ” માં કર્યો છે.

ચિદ્રત્નમણ્ડન—આ તત્ત્વજ્ઞાનનો મદાન ગ્રંથ શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ બનાવેલો છે. પ્રથમ આ પુસ્તક સંજીવની દીકા સહિત કાશીથી પર્ણિત રત્ન ગોપાલ ભટ્ટે પ્રકટ કર્યું હતું. પણ સુવર્ણ સુવ તથા રક્તિ હતાદિ દીકાઓ સહ તેનું પુનર્મુદ્રણ હાલમાં શ્રી દેવકીનંદજીના શ્રી વલ્લભલાલજીના વિદ્યાવિભાગ તરફથી શરૂ થાય છે તે થોડા વખતમાં પ્રકટ થશે. આ

ગ્રંથનો શુજરાતી અનુવાદ પુરષોત્તમજીના “ મુવર્ણ સુત્ર ” તથા શ્રી ગિરધરજીની “ હરિતો-
પિણી ” રીકાને આધારે ઘણી જ સરલ શૈલીમાં મી. નાનુભાઈ નારાયણદાસ ગાધીએ કર્યું છે.

“ શૃંગારરસમण्डन ” આ એક ભક્તિભાગીય દાન્યગ્રંથ છે. એમાં કૃષ્ણની લીલાનું
વર્ણન છે. જયદેવના ગીતગોવિંદનું કંઈક અંશે અનુકરણ છે. સંપ્રદાયમાં કૃષ્ણની સાથેની
પરમપ્રેમ-લક્ષણભક્તિ એજ શૃંગારરસ કહેવાય છે. તેનું બીજું નામ મધુરરસ છે. એનો
લૌકિક કામ સાથે મિલકુલ સંબંધ કરવાનો નથી. વિદુલનાયજીએ રસાત્મક, આનંદપન
કૃષ્ણની લીલાનું વર્ણન રસિક રીતિએ કર્યું છે. આ ગ્રંથ સંસ્કૃતાભિષ્ટ વૈષ્ણવ વર્ગને ઘણો જ
સહારને પાત્ર થયો છે. શ્રી વિદુલનાયજીને મતે અને સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તાનુસાર ખરે પ્રેમ
અગર રસ તે પ્રભુ સંબંધીનો જ હોય છે. તદ્વ્યતિગ્રિત માત્ર આભાસ જ છે. આ ગ્રંથનું
શુજરાતી સમશ્લોકી ભાષાન્તર ખંભાતના શાસ્ત્રી ભદ્રસંદેરે કર્યું છે અને તેનું પ્રસ્તાવના
સદ્રિત મુદ્રણ રા. તેલીયાળાએ કર્યું છે.

शाण्डिल्यभक्तिसूत्रभाष्यम् આ ગ્રંથ શાણ્ડિલ્ય મુનિના ભક્તિસૂત્રો ઉપર
ભાષ્ય રૂપે છે. આના વિરચયિતા શ્રી વિદુલનાયજીના અન્તેવાસિ શ્રી મુરલીધરદાસજી છે.
વૈષ્ણવ પરિપત્ તદ્વચ્ચી રા. શાહ વાડીલાલે તથા શાસ્ત્રી વસંતરામે એને પ્રકટ કર્યો છે.
સાથે શુજરાતી અનુવાદ પણ છે.

प्रस्थानरत्नाकरः-શ્રી પુરષોત્તમજીએ અનેક અગ્રતિમ વિદ્વાતપૂર્ણ ગ્રંથો લખેલા છે.
એમના જેટલી સાહિત્ય પ્રકૃતિ અન્ય કોઈ વિદ્વાન્ની અત્યાર સુધી થઈ હોય એમ ભાગ્યે જ
જાણવામાં આવે છે. વેદાદિના ભાષ્યકાર સમયણાચાર્ય તથા જૈનોના હેમાચાર્યની આફક
એઓ પણ અસાધારણ બુદ્ધિબળ ધરાવતા. વિદ્વાના તે ઘણા જ રસિક હતા. આ ગ્રંથ
પણ તેમણે રચેલો છે. એક રીતે આ તર્કશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે. આમાં આ શાસ્ત્રના કોષ્ઠપણ
તત્ત્વ સંબંધી જુદા જુદા આચાર્યોમાં જે ભેદ હોય તે તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ સમજાવ્યા છે.
મીમાંસકો, વૈશેષિક, પાર્થસાંગ્યમિત્ર, શ્રી હર્ષમિત્ર, માયાવાદિ, બૌદ્ધો, વિજ્ઞાનવાદિ, સામ્યો-
ર્થવાદિ સર્વના મતોનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ ગ્રંથમાં પ્રમાણપરિચ્છેદ તથા પ્રમેયપરિચ્છેદ
એમ બે મુખ્ય વિભાગ છે. પ્રમાણપરિચ્છેદ અગમ-પ્રમાણનિરૂપણ તથા કરણનિરૂપણ
નામના ભાવબ્યુત્પત્તપ્રમાણનિરૂપણ, વિષય તથા શબ્દ, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ,
ઐતિહાસિક, લોકવેદપ્રામાણ્ય વિવેક વગેરેનો વિચાર કર્યો છે. કરણોમાં શબ્દને પ્રધાનપદ આપ-
વામાં આવ્યું છે. પ્રમેયકોટિમાં સ્વરૂપકોટિ, રત્નતત્ત્વો તથા કાર્યકોટિનો વિચાર કર્યો છે. આ
ગ્રંથનું પ્રકાશન ડૉ. મગનલાલ શાસ્ત્રીએ કર્યું છે.

तैत्तिरीयोपनिषद्-આ ઉપનિષદ ઉપરના અજ્ઞાનદવધી જેમાં અહરસ સ્વરૂપે વર્ણન
છે, તે વિભાગ ઉપર મહાપતિ શ્રી જયગોપાલ બદ્ધકૃતભાષ્ય છે ભાષ્યસહ તથા ઉપોદ્ધાતમાં
એના શુજરાતી અનુવાદસહ, આ ગ્રંથનું મુદ્રણ ગ. તેલીયાલાએ કર્યું છે

मनोदूतकाव्यम् તથા हृदयदूतकाव्यम्-આ કાવ્યોમાં કાલીદાસના મેઘદૂતનું
અનુકરણ છે. અદિ કાલીદાસના મેઘદૂતમાં જેમ યદા મેઘહારા પોતાની પત્નીને સંદેશે

મોઢલે છે તેમ અહિં આ ભક્ત પોતાના મન અગર હૃદયદ્વારા પ્રભુને સંદેશો મોઢલે છે. મનોદૂતમાં ચિત્તને ગોઠુણ ન્યા નિત્ય કૃષ્ણવિહાર કરી રહ્યા છે તે સ્થળે મોઢલે છે અને હૃદયદૂતમાં હૃદયને શ્રી નાયદ્વારમાં ગિરાજતા પ્રભુ શ્રી ગોવર્ધનધર પાસે મોઢલે છે. મનોદૂતકાવ્યના પ્રણેતા મહેય-મન્દિરેય ભટ્ટ છે અને હૃદયદૂતકાવ્યના દેવર્ષિભટ્ટ હરિહર છે. હૃદયદૂતનું મુદ્રણ પ્રથમ પડિત ગદ્દુર્લાલજીએ કર્યું હતું. પણ પુનઃ રા. ૫૮વારી રણછોડદાસના દ્રવ્ય સાહાયથી રા. તેલીવાલાએ તેના ગુજર-અનુવાદ (શ્લોકબદ્ધ) સહ મુદ્રણ કર્યું છે.

૧૧ી શ્રી લાલુભટ્ટોપનામક શ્રી બાલકૃષ્ણભટ્ટ વિરચિત “ ક્યાતિધિવેક ” શ્રી પુરુષોત્તમ વિરચિત “ મેદામેદ સ્વરૂપનિર્ણય ” “ ભગવદ્પ્રકૃતિ પૂજનવાદ ” “ સૃષ્ટિ-મેદવાદ ”, “ ક્યાતિવાદ ” “ મૂર્તિપૂજનવાદ ” “ નામવાદ ” “ સલાહપત્ત-સવાદ ” “ ભક્તયુત્કર્ષવાદ ” “ પ્રતિબિમ્બવાદ ” “ આધિર્ભાવતિરોમાશવાદ ” “ જીવમતિવિમ્બસ્વચ્છન્નવાદ ” “ બ્રહ્મણત્વાદિદેવતાવાદ ” શ્રી પીતામ્બર પ્રણીત ‘ ભક્તિરસત્વવાદ ’, શ્રી ગોપેશ્વરવિરચિત આત્મવાદ, શ્રી ગિરધરજી વિરચિત “ પ્રપ-જ્ઞવાદ ”, શ્રી વલ્લભજી વિરચિત પ્રપજ્ઞસત્સારમેદઃ ઈત્યાદિ અનેક વાદના મંથો, યાદાવલી નામના પુસ્તકમાં સંગૃહીત કરીને ભટ્ટ રમાનાથે, શ્રી વૃન્દસ્વાલજીની આર્થિક માદાયથી શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્ત કાર્યાલય તરફથી પ્રકટ કર્યા છે.

પડિત ગદ્દુર્લાલજીના સ્વનંત્ર મંથોમાં સત્તિસદ્ધાંત માર્તેન્ડ પ્રામંજન, વેદાન્તચિન્તામણિ. એટલા સંસ્કૃતમાં સુખ્યત્વે કરીને પ્રસિદ્ધ થયા છે. શ્રી પુરુષોત્તમજીનો પ્રસ્થાનરત્નાકર તથા દ્રવ્યશુદ્ધિઃ તેમ જ ઉત્તસયમતાનઃ સ્વતંત્ર રીતે પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે.

શ્રી ગિરધરજીને શુદ્ધાદૈત માર્તેન્ડ વિદ્વાનોમાં ધણો જ આદર પામ્યો છે. પ્રથમ પડિત રત્નભટ્ટ કાશીથી પ્રકટ કર્યો હતો, પણ શાસ્ત્રીજી મગનલાલના શુદ્ધાદૈતસિદ્ધાન્ત પ્રદીપ સંદિત અનુવાદવાળો આ મંથ ન્યારે પ્રકટ થયો ત્યારે તે ધણો જ પ્રશંસનીય બન્યો હતો. લાલુભટ્ટોનો પ્રમેયરત્નાર્ણવ નામનો મંથ એક અન્ય શુદ્ધાદૈત માર્તેન્ડની આવૃત્તિ બેંગા છપાયો છે.

૧ તત્ત્વદોષ સહિતા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તથા શ્રી વૃન્દરાયકૃત શ્રીમોતામૃત-તરંગિણી સ્વનંત્ર રીતે છપાયા છે. તેમ જ ગુજરાતીમાં પણ ઉક્ત દીકાને આધારે એક ગીતાનું પુસ્તક અમદાવાદવાળા લક્ષ્મીભાઈ જગનદાસે છપાવ્યું છે.

શ્રી દરિયાવજી વિરચિત દ્વલ્લવાદ ત્રય સંસ્કૃતમાં છપાયો છે, તેનો ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી અનુવાદ સ્વર્ગસ્થ લક્ષ્મીભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ પારેખે કર્યો હતો.

શ્રી દરિયાવજી કૃત શિક્ષાપત્ર દગ્ગેષ્ઠ એત-આર્ચિય વૈષ્ણવ વાગ્યે છે. ભાગ્યે જ કોઈ વૈષ્ણવ એવો હશે કે જે આ મંથથી અજાણ હોય ? સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની શિક્ષાપત્રની માફક આ મંથ ધણો જ પ્રસિદ્ધ છે. દરરોજ ભગવત્-મંડળીમાં વાર્તા પ્રસન્ને આ મંથ

વંચાય છે. અસાર મુધી આ મંથ મૂળ સંસ્કૃતમાં તથા તેની ઉપરની વ્રજ ભાષાની દીકા-
માં જ મળતું હતું, પણ હાલમાં લક્ષ્મીભાઈ જગનદાસે શા. સુંદરલાલ બી. એ. પાસે એની
દીકાને ગુજરાતીમાં કરાવીને છપાવ્યું છે.

આ ઉપરાંત ખીજા અનેક ગ્રંથો બૃહત્તોત્તરનાકરમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે અને
હજુ ધણાએ અપ્રસિદ્ધ હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં સાંપ્રદાયિક સરસ્વતી બંડારોમાં
ખિરાજી રહ્યા છે. આ ઉપરથી વૈષ્ણવ સાહિત્ય કેટલું વિચાળ છે તેનો કંઈક
ખ્યાલ સર્વ કોઈને આવશે ? છપાવવાના ધણા જ ગ્રંથો હજુ એમના એમ પડી રહ્યા છે,
તેમ જ રા. તેલીવાળા જેવા વિદ્વાનો પણ ધણા ઉત્સાહથી એ દિશામાં કાર્ય કરવાની
ધગમ જણાવે છે, પણ તે સર્વ ગ્રંથોને પ્રકાશમાં લાવવાને જે દ્રવ્યની સાદાખ્ય જોઈએ તે
હજુ વૈષ્ણવો તરફથી જોઈએ તે પ્રમાણમાં મળતી નથી, આથી તે ગ્રંથો અપ્રકટિત દશામાં
પડી રહ્યા છે; વળી અસાર મુધી મુદ્રિત થયેલા સાહિત્ય ઉપર. દષ્ટિપાત કરતાં જણાશે કે
આ ધણું ખડું સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં જ છપાય છે, તો જનસમાજ કેવી રીતે તેના તરફ
આકર્ષણશે ? સમાજમાં ઘણો ભાગ તો એ ભાષાથી અજાત છે ? એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે
સર્વ કોઈને થાય જ. પણ અત્યારે તો સંપ્રદાયના વિદ્વાનોનું લક્ષ્યખિન્દુ આ સાહિત્યનો
નાશ થતાં અટકાવવા તરફ છે. જો કે આ સર્વ જ્ઞાનને લોકપ્રચલિત ભાષામાં ગમ્ય કર-
વાની ધણી જ જરૂર જણાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાવ્ય, નવલકથા, ઇત્યાદિ ખીજા
અનેક વિષયનું સાહિત્ય છે પણ ધાર્મિક સાહિત્યની ધણી જ ઉણપ છે. જો સાહિત્યપ્રિય
ગુજરાતનું લક્ષ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના આ સાહિત્ય તરફ આકર્ષાય તો જરૂર તેઓ આ ગીર્વાણ
સાહિત્યને ગુર્જર ભાષામાં અદ્ય સમયમાં ઉતારી શકે અને તેને સમૃદ્ધ કરી શકે.

મુંખતનું શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંત કાર્યાલય, નડિઆદની શ્રી વલ્લભીય પુસ્તક પ્રચારક સંસ્થા,
અમદાવાદની પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ મહાસભા, તેમ જ રા. તેલીવાળા રા. પટવારી, રા. લક્ષ્મ-
ભાઈ જગનદાસ દેસાઈ, રા. મગનલાલ શાસ્ત્રી, રા. વસંતરામ શાસ્ત્રી ઇત્યાદિ જે આ
કાર્યમાં વિશેષ ધ્યાન આપે તો આ ધાર્મિક સાહિત્યનો બહોળો ફેલાવો થઈ શકે.

• પુષ્ટિમાર્ગીય સંપ્રદાયના સરસ્વતી બંડારોમાં અનેક ગ્રંથરત્નો વિદ્યમાન છે. જેટલું
સંસ્કૃત સાહિત્ય અતિ વિપુલ છે તેટલું જ ભાષામાં અર્થાત્ વ્રજ તથા ગુજરાતીમાં પણ
ધણું જ છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોની સંપૂર્ણ યાદી વૈષ્ણવ પરિષદ તરફથી એક વખત છપાઈ છે.
હાલમાં તે ગ્રંથો સંખ્યાથી કોઈ પણ માહિતી રા. વાઢીલાલ નગીનદાસ શાહ તથા શાસ્ત્રીજી
મગનલાલ ગણપતિરામ અગર રા. મૂળચંદ તુલસીદાસ તેલીવાળાને પૂછવાથી ખબર મળી
શકશે. ગુજરાતી પુસ્તકોનો કેટલોક સંગ્રહ શાસ્ત્રી વસંતરામે કર્યો છે. આ સર્વ સાહિત્ય
સમયની તથા દ્રવ્યની અનુકૂળતાએ પ્રકટ થશે. જ્યારે આ અખિલ સાહિત્ય પ્રકાશમાં આવશે
ત્યારે જ સમાજ જોઈ શકશે કે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું સાહિત્ય કેટલું અમૂલ્ય છે. અત્યારે તો
લોકોની અજ્ઞાનતા તથા નિરવધીનતાને લીધે આ સંપ્રદાય આરોપને પાત્ર બન્યો છે. જેમ

સ્વર્ગસ્થ લક્ષ્મીબાઈએ તન, મન અને ધનથી સંપ્રદાયના સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવાને પ્રયાસ કર્યો હતો તેવો જો કે અત્યારે કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે, છતાં પણ તે સંખ્યા ઘણી જ જૂન છે. આશા છે કે સંપ્રદાયનો ધનિક વર્ગ આ વિદ્વાનોની સેવાની કદર કરીને સાહિત્યના મુદ્દા મારે પ્રયાશક્તિ આર્થિક સાહાય્ય કરશે તથા સંપ્રદાયની હુમ્મ વિદ્વાનો પ્રચાર સમાજમાં બહોળા પ્રમાણમાં ચાલુ કરશે. અત્યારે અમદાવાદમાં પુષ્ટિ માર્ગીય વૈષ્ણવ મહાસભા સ્થપાઈ છે અને તે લોકમતને આ દિશામાં વ્યાખ્યાનો દ્વારા કેળવવાનું કરી રહી છે, તેવી જ રીતે જુદા જુદા સ્થળે સભાઓ સ્થપાય અને આ કાર્ય ઉપાડી લેશે, તો આ બાબતમાં જલદીથી સરલતા પ્રાપ્ત થશે.

૨૨ કવીશ્વર શ્રી પ્રેમાનંદનાં ત્રણ નાટકોનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ.

(લેખક:—ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા, એમ. એ.)

સત્યભામાખ્યાન, પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન અને તપત્યાખ્યાન આ ત્રણ નાટકો પ્રેમાનંદનાં કહેવાય છે. એ નાટકો મહાકવિ પ્રેમાનંદનાં છે, કે કોઇ યુવાનંદનાં આ લેખનું છે, એ જ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાનો અમારો ઉદ્દેશ નથી. જો કે એ પ્રશ્નને અંગે અમારી કેટલીક શંકાઓ લેખના અંત્ય ભાગમાં દર્શાવવામાં આવશે. જેટલું પ્રેમાનંદ લખ્યું, કે પ્રેમાનંદના નામનો લાભ લઇ જેટલું લખાયું તે સર્વ અતિ ઉત્તમ અને રસપૂર્ણ જ છે એવી કટક દિષ્ટિ અમને ઠીક ન લાગવાથી આ પ્રસ્તુત લેખ લખવા વિચર થયો. પ્રેમાનંદના નિર્ગંધમાં સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ લખે છે, “ જે વખતે સંસ્કૃતમાં પણ પંડિત કવિઓને હાથે સારાં નાટકો લખાતાં બંધ પડ્યાં હતાં, તથા હિન્દુસ્થાની કે મરાઠીમાં નાટક મૂળમાં લખાયાં જ ન હતાં, તે વખતે કાલિદાસ, ભવભૂતિ, વિશાખદત્ત, હર્ષદેવ, શુદક અને નારાયણે મળી જેટલાં નાટકો લખ્યાં છે, તેટલાં પ્રેમાનંદે એકલે લખ્યાં.....સંસ્કૃતમાં કાળીદાસ અને ભવભૂતિની કૃતિ બાબત ઉપર રાખીએ તો બીજાં જે નાટકો રજાં તેથી એ ઉતરે એવાં કહી શકાય નહિ: “ તેમજ પ્રાચીન કાવ્યમાળાવાળા તપત્યાખ્યાનની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે. “ પ્રેમાનંદ કવિની કવિ તરીકેની પ્રૌઢતા અને કવિત્વનો પરિપાક આમાં રથે રથે આપણાં જોવામાં આવે છે. ” (પા. ૧.) વળી “ રોપદર્શિકા નાટકનો સિત્તમ મંથ છે ને આ (પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન) તેના કરતાં કોઇ પણ રીતે ઉતરતો નથી. ” બન્ને સાક્ષરોને આ નાટકોમાં કંઇ દોષ દેખાતા જ નથી. રા. કેશવલાલને ફિગ્યુર-સત્યભામાનાં કંઠાસ દરપથી જરા ગ્લાનિ થાય છે ત્યારે પ્રાચીન કાવ્યમાળાવાળાઓને તો કોઇ જાતનો દોષ દેખાતો નથી. અમને પણ કવિ શ્રી પ્રેમાનંદને માટે ધણું માન છે; પરંતુ પ્રેમાનંદનું નામ આવ્યું એટલે દોષ જોવા જ નહિ, અથવા તો જે મંથની ટીકા કરવા બેઠા તેમાં દોષ જ નથી એમ માની લખવું અમને થોડું લાગતું નથી. એટલે પ્રથમ આ ત્રણ નાટકના ગુણ દોષનું નિરૂપણ કરવા પ્રયાસ કરીશું.

મરતનાટપચાત્રના નિયત્રો કેવી રીતે અને ક્યાં જળવાયા છે, કયે રથે કયું અંગ વર્ણવ્યું છે, તેમ જ વસ્તુચકલનાના આધારભૂત ભાષો ક્યા છે તેનું ધણું જ સારું નિરૂપણ પ્રાચીન કાવ્યમાળાની પ્રસ્તાવનામાં થયું હોવાથી અહિં તે કરતા નથી.

પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયેલું નાટક “ રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન ” છે. એની પ્રશંસા કરતાં પ્રાચીનકાવ્યમાળાની પ્રસ્તાવનામાં ટીકાકારો લખે છે, “ એક રીતે રોપદર્શિકાખ્યાનમાં જોતાં અહિં નાટિકા સમાપ્ત થાય છે. કેમકે નાટિકામાં જીવંતા સત્યભામા-રોપદર્શિ-ચાર અંક પૂરા થાય છે, તથા અવુરંગ બીજનું ફળ પણ મળી ચૂકે નહું એક જ સૂત્ર છે. છે...એમ છતાં કાંતો નાટકની પેઠે સંપાંકી કરવાને, અથવા સત્ય-

બામાનો રાષ ઉત્પન્ન કરી તે દેખાડવાને, અથવા તેા ઓગેલું કેવું દુઃખ છે તે બતાવી આપવાને કે મને તે કારણથી કવિએ વસ્તુને લંબાવી છે. " (પાનું-૧૫ મું.) વળી તેઓ બીજું પણ કારણ બતાવે છે. " રાષદર્શિતા સત્યભામાખ્યાન " એ નામ ઉપરથી તેા જાણે પાછલા ત્રણ અંક જ નાટકને માટે બસ છે; પણ તેમ થાય તેા છેક નાનું થાય, તથા નાટિકાનાં બધા લક્ષણ તેટલામાં આવી શકે નહિ, માટે સત્યભામાને પરિણય એમાં ઉમેરીને કવિએ આખું નાટક ઘડ્યું હોય એમ લાગે છે. " (પાનું ૩ જું.)

આ પ્રમાણે પહેલા ચાર અને પછીના ત્રણ અંકોનું સમાધાન કરે છે.

આ સમાધાની અમને યોગ્ય લાગતી નથી. કારણ કે આ નાટકમા મુખ્ય ઉદ્દેશ સત્ય-ભામાનું રાષદર્શન કરાવવાનો જ છે. પરિણયનો નહિ. સત્યભામા રક્તિમણી બન્ને દિવ્ય અંશાભાઓ કે આત્માઓ છે. પણ તેમને તેનું જ્ઞાન નથી. બવિધ્યમાં સત્યભામા અને રક્તિમણીને કલદ દર્શાવવાનો છે, અને તેને માટે સત્યભામા અને રક્તિમણીને પરસ્પર ધર્મ્યા-ભાવ ઉત્પન્ન થવાનાં સળગ કારણો દર્શાવવા જોઈએ, નહિ તેા પાત્રોના આલેખનમાં દોષ આવે. આટલા પૂરતું જ પ્રથમ ચાર અંકમા તે બતાવ્યું છે. પણ ખાસ પરિણય બતાવવા પૂરતા પ્રથમ ચાર અંકો નથી. જુઓ. સત્યભામાને પરણે તેા અણિ ચોપાના આગમથી કૃષ્ણ મુક્ત થાય, એ ધરાદાથી ઓદાઓ તે સંબંધ જોડવા પૂતત્પર થાય છે. પરન્તુ રક્તિમણીને સપત્નીમૂલક ધર્મ્યાભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને ચોતનો વિરોધ બતાવે છે. સત્યભામા અને કૃષ્ણ એક એકને જોઈ ગાદ ગ્રેમી બને તે માટે સુવર્ણ સરોજિકામાં મળવાનો તાલ કરે છે. રક્તિમણી અહિં પણ આડે આવે છે. જ્યાં સત્યભામા ગ્રેમીના ગ્રેમદર્શનામૃતનું પાન કરી રહી છે, તે જ વખતે રંગમાં ભંગ કરી સત્રાજિત તેને ઉપાડી જાય છે, અને રક્તિમણી પ્રવેશ કરી, સત્યભામાને બચાવના જતા કૃષ્ણને વારે છે. આ અસલ ધા સત્યભામાના હૃદયમા રચાય ખરેખર આગળ જતાં સત્યભામાને પરણનારા ઉમેદવારોમાના એકને-કૃતવર્માને-આડક-તરી રીતે શતધન્વાના નામે કૃષ્ણની સામા ઉશ્કેરે છે. બીજી બાજુ સત્યભામા ગ્રેમી તેમ જ સખીના વિરોધે ટળવળે છે તેનું કારણ પણ રક્તિમણી. પોતાના પ્રિયતમ પાસેથી પોતે ચિત્રેલી ચિત્રપાટિકા પણ પુર્યવી લે છે રક્તિમણી મહોત્સવમાં એક પાસથી શતધન્વા, બીજી પાસથી કૃતવર્મા, ત્રીજી પાસથી સત્રાજિત, ચોથી પાસથી રક્તિમણીની સખીઓ અને સશસ્ત્ર ઓ સૈનિકોથી રક્ષાતી કેદીની સ્થિતિ જોગવે છે એનું કારણ પણ રક્તિમણી આ પ્રમાણે ભાવી ક્ષણ સમુચિત દેખાય, એવા ધરાદાથી કવિએ પ્રથમથી જ આવા ધર્મ્યાબીજો વાંચ્ય છે. અને સત્યભામા જેને નાવિકા કહી છે તેનું પાત્ર સાચવવા આમ સ્વાભાવિક દ્વેષભાવ ઉત્પન્ન કર્યો છે. જ્યારથી તે કૃષ્ણની દૃષ્ટિએ પડે છે ત્યારથી તે મુઘ્ધા, શરમાળ, સરળ અને નિખાલસ જણાય છે. એનામા રક્તિમણી માટે કોઈ પણ જાતનો દ્વેષભાવ હોય એમ દેખાતું નથી. ઔરતભાવ જ એવો છે કે એક વાર મનમાં ગુંચ પડી તેા તે છૂટવાની જ નહિ, અને તે ગુંચ પડી જીવનનો પ્રથમ પ્રણય લ્હાવ લેવાની મળેલી અલભ્ય તકે, જ્યારે તે કંઈ નવી જ સૃષ્ટિના દર્શનો આનંદ લઈ રહી હતી અને જેમાથી બવિધ્યનું અમૂલ્ય સુખ પ્રાપ્ત થવાનું હતું આ સર્વ આનન્દ રાખી, લગ થયા બાદ જ્યારે કૃષ્ણ, સામેથી આવતી રક્તિ-મણીને પગે લાગતાવું સત્યભામાને કહે છે, ત્યારે તે જોલે છે-આર્થ યુત્ર ! એ મહાદેવી છે,

તો એને ધમે લાગવા કોઈ મદાદેવ જોઈએ. હજી એના વેરેલા કાંટા મારા હૈડામાં ભચોભચ વાગ્યાં કરે છે. અંતરના ઉમળકા વિના તો મારાથી એમાંનું કશુંયે થાય નહિ.” આ બળતા હૃદયના ઉદ્ગારો છે અને તેથી પોતે તેને સમાન કોટીપર મણે છે. અને તેથી જો ન લાગતાં કહે છે. “શું મારા કોટની વરમાળ એને કાળે કાઢી નાખે ? મહારાજ ! આશા તો સર્વને સરખી જ હોય.” આ ઉપરથી જણાશે કે જો પહેલા ચાર અંકો ન હોય તો સત્યભામાનું રોપદર્શન અસંબદ્ધ અને અસ્વાભાવિક દેખાય.

અત્રે જો કોઈ પ્રશ્ન કરે કે કવિનો જો આ વિચાર હતો તો જેમ જેમ રૂકિમણી કાંટા વેરે છે તેમ તેમ સત્યભામાનો ઇર્ષ્યાભાવ કવિ કેમ બતાવતા નથી ? એનો ઉત્તર એટલો જ કે રૂકિમણીના કૃત્યોથી જો અસર વાયક ને યોતા વર્ગપર થાય છે તેટલી પૂરતી સમજ છે. વળી સત્યભામાને કૃષ્ણપર પ્રીતિ પહેલેથી ન હતી. અચૂક પ્રસંગે દર્શન માનથી જ થાય છે, અને સ્નેહપાશથી બદ્ધ થતી પરણવા તૈયાર થાય છે. એના મુખમાં હૃદયના ઉદ્ગારો મૂકે તો તેનામાં સ્વાભાવિક મુખ્યાં છે એમ દોષ આવે, અને “અદા ! આ બિચારી કેવી શુદ્ધ હૃદયની પ્રેમાળ સ્ત્રી છે, છતાં તેને રૂકિમણી પરણવા દેતી નથી” એમ પ્રેક્ષક કે વાચક વર્ગની સહાનુભૂતિ રહે નહિ. એવી સહાનુભૂતિ રાખવાની ખાસ જરૂર છે. નહિ તો વાચક વર્ગ ભવિષ્યમાં કંઠાસ કરતી સત્યભામાને દેખી એમ જ કહે કે “છે એ તો એવી જ અદેખી છે.” એટલે સત્યભામાની નિર્દોષતા બતાવવા, વાચકવર્ગની સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરવા, અને ભાવી કંઠાસને રૂકિમણીના આ વર્તનથી મજબૂત રોકે આપવા આ ચાર અંકો લખાયા છે. જો કે કવિએ તેનો પૂરતો લાભ લઈ પોતાની કવિતા શક્તિ બતાવી છે એ વાત ખરી, પણ સત્યભામાપરિણયનો મુખ્ય હેતુ નથી. પૂર્વોક્ત સત્યભામાની નિર્દોષતા અને સરળતા કવિએ પાછલા અંકોમાં પણ જાળવી, બળતું હૃદય જો કૃષ્ણના પ્રેમચાતુર્યથી ઠંડું પડતું હતું, તેમાં પુષ્પના પ્રસંગથી ધી હોમ્મું ને અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો અહિં પણ રૂકિમણીએ પૂર્વે વેરેલા કાંટાએને ઉદેશી સત્યભામા રૂકિમણીને કહે છે—“તમે તમારા ભારમાં રહેજો. જેને તમારી ગરજ હશે તે સાંખી રહેશે. હું તો કાળવ્યું કપાઈ જાય એવા મોર મોરના ઉત્તર આપીશ.” આ ઉપરથી પૂર્વોક્ત ઉપસંહાર યોગ્ય જ લાગશે.

પંદરમા ખાનાં ઉપરની ટીકા આગળ ચલાવતાં પ્રાચીનકાવ્યમાળાવાળા લખે છે. “વસ્તુ લખાવવાનો વિચાર કવિને પાછળથી નથી થયો પણ નાટક શરૂ કરતાં આ નાટકમાં પહેલાં જ તેણે આવી બેવડી રચના કરવાનું ધાર્યું છે, એમ તો બીજા બેવડી વસ્તુ-અંકમાં નારદનો પ્રવેશ મૂકીને જ બતાવ્યું છે.” આ ટીકા ચોગ્ય સંકલના નથી. નથી. કેમકે એનું નિરાકરણ તે જ પ્રવેશમાં કૃષ્ણ નારદને ઉત્તર આપે છે તેમાં જ થઈ જાય છે. કૃષ્ણ—“અહર્ષિ ! શકેસૂચના મારે શિરસા-માન્ય છે. મારા પ્રણામપૂર્વક કહેજો કે હું એ જ ઉલ્લોગમાં છું” એ ઉલ્લોગ કયો ! સત્યભામા પૃથ્વીનો અવતાર છે. પૃથ્વીને પુત્ર ભૌમાસુર છે. તેનો વધ, તેની માતા પૃથ્વી એટલે સત્યભામા કહે તો જ થઈ શકે, અને તેથી કૃષ્ણ અને સત્યભામાનો પરિણય થયો જોઈએ. પરિણય થાય પણ યુદ્ધમાં સાથે આવે તો જ “આ હુદને મારી નાંખો.” એવા ઉદ્ગાર કાઢવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. તેમ જ યુદ્ધમાં આપવા પડતું કંઈ સમજા, કારણ હોતું

જોઈએ અને તે એવું કે જોયી મનોવૃત્તિ પુનઃપ્રેમના ઉમળકાને હાથુવાર વિસરી જાય આ કારણથી પરિણુય થતા પૂર્વે ઇર્ષ્યા બાવની ઉત્પત્તિ, પરિણુય બાદ સત્યભામાનું પુષ્પ માટે રૂઢિમણીએ કરેલું અપામન, અને તેથી સત્યભામાનો આક્રોશ વર્ણવેલા પદ્યો છે. એટલે ભૌમાસુરનો વધ કરવાનો ઉદ્દેશ, સત્યભામાપરિણુય અને તેનું પારિજાતદટ્ટશાયી જતા યુદ્ધમા આકસ્મિક આવવું એ જ હોઈ શકે. એટલે કવિએ સામાન્ય દૃષ્ટિએ પરિણુયથી મણિ ચોપાનું આજ દૂર કરવા બતાવ્યું. કવિ દૃષ્ટિએ દંડાનુરાગ દર્શાવવા પ્રથમ દર્શનથી ઉત્પન્ન થતો પ્રેમ બતાવ્યો, જ્યારે કૃષ્ણના દૈવી અંશ પર ધ્યાન બેસી રૂઢિમણીનો લગ્ન પ્રતિ વિરોધ બતાવી, બિવિધ્યમા સર્વ બીજાં પરિપાક પામે, એવી સદસના કરી એટલે ભૌમાસુરવધ કરવાનું કૃષ્ણના ધ્યાનમા હતું જ; પરન્તુ યોગ્ય સમય અને સંજોગની રાહ જોતા હતા, જ્યારે દેવો ઉતાવળા યદ્ય કાર્ય કરવા પ્રેરણા કરતા ભૌમાસુરવધ સત્યભામા રોશદર્શનનું આકસ્મિક પરિણુમ છે એમ નાટક વાચતા યદ્ય જામ છે, પણ તેમ નથી. એને અંગે આ પરિણુયને ક્યદા છે એમ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતા જણાશે જ એટલે આ નાટકમાં બેવડી વસ્તુ-સંકલ્પના નથી આ પ્રવેશથી વાચકોને કૃષ્ણના દૈવી અંશનું જ્ઞાન થાય, કૃષ્ણની અકળિત ગતિ, નારદ જે એવું મન છે તે જાણી શકે નહિ તો બાપડા દેવો તે શુ જાણે એ બતાવવા, તેમજ સ્પષ્ટ જ્ઞાન કરાવવા ગર્ભાંક મૂક્યો. એટલે ખરું જોતા નાટકમા કલાસિ ભૌમાસુરનો વધ છે, પરન્તુ તેમા મુખ્ય કારણ કલહ છે, એથી એને આખા નાટકના આધાર રૂપ માની “રોપદર્શિકા સલાભામાખ્યાન” એવું નામ આપ્યું.

નાટકમા બેવડી રચના નથી, એ પ્રતીતિ કૃષ્ણના પાત્રમા કૃષ્ણનો દૈવી અંશ કેટલે સુધી જાગૃત છે એનો વિચાર કરવાથી પણ યરી દૈવી અંશ જાગૃત કૃષ્ણના પાત્રમાં નથી એમ લાગવાનું કારણ શુ? કારણ એ જ કે કૃષ્ણનું વર્તન દૈવી અંશ જાગૃત કેટલીક વાર સામાન્ય મનુષ્ય જેવું છે. ચોરીનું આજ દૂર કરવા જાતે છે કે નહિ? પરિશ્રમ લીધો છતાં દૂર થયું નહિ, તેથી દિલગિરી થાય છે. શ્રીદામો સત્યભામાને પરણી તે આજ દૂર કરવાની યુક્તિ બતાવે છે ત્યારે કૃષ્ણ કહે છે-સખા! રક્ષામાની જીવાસા વિના તે બને નહિ. આ વખતે કૃષ્ણને વિચાર આવતો નથી કે સત્યભામા પૃથ્વીનો અવતાર છે. વળી સત્યભામાને જોળખ્યા વિના એના પ્રેમમા પડી મુગ્ધ થાય છે. દેવો અને નારદો વારવાર સૂચવે છે છતાં કૃષ્ણ કાર્ય પરત્વે કંઈ કરતા જણાતા નથી, ઉલટા રાધિકાની પ્રેમપ્રતિજ્ઞાથી માયાની જાળમા રસાતા દેખાય છે નારદ દેવોનું કહ્યું શુ છે તે વર્ણવે છે ત્યારે કૃષ્ણ કહે છે, “પદ્મયોનિનિ” પ્રારબ્ધ અન્યથા કેમ થાય કે મુખ દુખાદિનો નિર્ગિત કાળ શી રીતે મિથ્યા કરાય ?” તેમ જ ગર્ભાંકમાં અદાતિ કુંડલા કરણ નાટકનો પ્રયોગ જોઈ સત્યભામાનું હૃદય દ્રવે છે ત્યારે એવો કરણમય પ્રયોગ કરાવવા વિષે કૃષ્ણ શ્રીદામાને ઠપકો આપે છે. સલાભામા કલાસ કરે છે ત્યારે બે ઊંઝી કરનાર ધણી જે દુઃખ પામે તે દુખના બાવો અને ઉદ્દગારો કૃષ્ણના મુખમા મૂક્યા છે. ઇત્યાદિ પ્રમાણેથી એમ બતાવવા પ્રયાસ કરાય કે કૃષ્ણના પાત્રમા દૈવી અંશ સુપ્ત છે

અત્ર કહેવાનું કે દૈવી અંશ જાગૃત છે અને કૃષ્ણની એ અકળિત ગતિ બતાવવા પૂરતું જ. કવિએ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરી વાચક કે પ્રેક્ષકર્ણનું ધ્યાન ખેંચ્યું નથી “હું એ જ ઉદોગમા છું”

એ શબ્દોથી કૃષ્ણનાં દેવી અંશ કાર્યક્ષેત્રો છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. તેમજ ઇન્દ્રાદિ દેવોએ, અને નારદે પણ પ્રેરણા કરી છતાં તે વખતે ભૌમાસુરનો વધ કરવા ગયા નહિ, પણ સત્ય-ભામાની પારિજાતક વૃક્ષ મેળવવાની પ્રયત્ન હાલે વધ થાય છે. ગરડને બોલાવી સીધા સ્વર્ગમાં ન જતા ભૌમાસુર સાથે યુદ્ધ કરવા જવું છે એમ ગરડને કહે છે. એ ઉપરથી કૃષ્ણ આજ અવસરનું પ્રતિપાલન કરતા હતા એ સ્પષ્ટ થાય છે. વળી સત્યભામાને સત્રાજીત ઉઠાવી જાય છે તે વખતે રુદ્રિમણીના આગમથી અને રોપયુક્ત શબ્દોથી તેનું હરણ કૃષ્ણ થવા દે છે. જો માનુષિક અંશનો જ ખ્યાલ રાખ્યો હોત, તો કોઇ પણ ક્ષત્રિય રાજા એ પ્રમાણે થવા દે નહિ. એટલે દેવી અંશ જન્ય હોતો એમ સિદ્ધ થાય છે. એટલે કૃષ્ણનું શ્રીદામા સમક્ષ વર્તન, નારદ અને ઇન્દ્રાદિ દેવોના પ્રયત્નો પ્રતિ નિરપેક્ષ રહેવું, સત્યભામાના દસહ પ્રસંગે દુઃખી થવાના ઉદ્ગારો કાઢવા, આદિ માનુષિક વર્તન કાર્યોપદેશને લીધે ઇચ્છિત હતું, સ્વાભાવિક નહિ. તેમજ દસહથી કંટાળી કૃષ્ણ બોલે છે:—

માયાએ કરિયો મને ક્યમ કરી અદ્વૈતવાદી અહા,
રે અદ્વૈત ગર્ભ થયું દુઃખ મને માયા ! ન કાયા વહી;
જણીજી જીવો તો જરૂર સુખ છે અદ્વૈત ધર્મે નહી,
બેકો યા વચ્ચે ચલે ચપળતા કામે ન કાચું અહા !

આ ઉદ્ગાર કેવળ સત્યભામાને હિરેરવા પુરતા છે. કેમકે હજી એટલી પરાકાષ્ટા આવી નથી કે સત્યભામા પારિજાતક વૃક્ષ લેવા પોતાની સાથે આવવા તૈયાર થાય. એ માનુષિક વર્તન રાખ્યું છે એટલા પૂરતું. બાકીનો સર્વત્ર દેવી અંશ ચિનગારી રૂપે રહી ધારેલું કામ કર્યો જાય છે. જ્યારે તે સર્વ કાર્યો અને ઉદ્ગારો ઉપસક દૃષ્ટિએ માનુષિક દેખાય છે. પણ જ્યારે કૃષ્ણ એકલા હોય છે ને હૃદયના ઉદ્ગારો કાઢે છે (ત્રીજો અંક.) સત્યભામાની પ્રતિમા શ્રીદામો આપી જાય છે તે પહેલાં કૃષ્ણ વિરહપીડિત સ્થિતિમાં રહે છે—“હે મકરધ્વજ ! તારાં કમળ જેવાં કેમળ ચર મારાથી સહન થતાં નથી.” વખતે પોતાની આ સ્થિતિ શ્રીદામાને બતાવી પોતાનું કાર્ય—અને ઉદોગ જલદી પૂર્ણ કરવા કૃષ્ણનો પ્રયાસ હોય, તોપણ રાધિકાની પ્રેમ પત્રિકા પોતે એકલા વાચે છે અને પ્રેમપીડાથી પીડાય છે “(પ્રેમપત્રિકા ઉઠેલતા) હે હૃદય ! (ધણી ભાગ કોરો જોઇ) આથી તારે પણ સમજવાનું છે કે તારો ધણો ભાગ આમ કોરોકટ થઇ પડ્યો છે. (એ લીટી કાળા રંગે લખેલી જોઈ) આહા ! હૈંડા તું સમજ કે જે તારામાં કિંચિત્ રંગાયલું છે તે કૃષ્ણ રંગવાળું જ છે.” ઇત્યાદિ આ ઉપરથી સાર જણાય છે કે એ દેવી અંશ કામદેવના જળથી ઇમાષ જતો હતો એમ કવિ બતાવવા ઇચ્છે છે.

અહિ કોઇ એવું કહે કે નારદ અને ઇન્દ્રાદિ દેવોએ તેમ જ ઉગ્રસેન આદિ મહારાજ અને મંત્રીમંડળે વારંવાર પ્રેરણા કર્યોથી જ અને તેમા નારદની પારિજાતક પુષ્પની યુક્તિથી જ કૃષ્ણનો દેવી અંશ જન્ય થાય છે. દેવી અંશ પૃથ્વીમા અવતાર લે એટલે માયાની જળમા લપટાય, અને તેથી તેને કરવાના કાર્ય માટે પુનઃ પુનઃ પ્રતિબોધ કરવો પડે આ મન કૃષ્ણના પાત્ર વિષે યોગ્ય લાગતો નથી. કારણ કે ઉપર બતાવ્યું તેમ ઉલ્કેષિત હૃદયે, કોઇ વસ્તુ મેળવવાની અતિ તીવ્ર અભિલાષથી સત્યભામા કૃષ્ણની સાથે જાય, અને યુદ્ધનો પ્રસંગ એક આકર્ષક બને, એવી વસ્તુસ્થિતિ આવે એવી જ કૃષ્ણ રાહ જોતા હતા અને તેથી

જ ને કે ભૌમાસુરવધ એ આ નાટકનું મુખ્ય કાર્ય છે છતાં તે કેવળ આકર્ષક અને દ્રશ્ય બતાવાયુ છે

પ્રસંગવશાત્ સત્યભામા અને રૂકિમણીમા દૈવી અંશ કેટલે અંશે જાગૃત રહે છે એના વિચાર કરીશું. સત્યભામાના સ્વભાવમા દૈવી અંશ ઉપર પ્રભાવે જાગૃત સત્યભામા અને નથી માયાના આવરણમા એટલો બધો ઢંકાયેલો છે કે ભૌમાસુર રૂકિમણીમાં દૈવી અંશ મરી ગયા પછીથી જ તેને એ પોતાનો પુત્ર હોવાનું સ્મરણ થાય છે. જાગૃત નથી. માયાના આવરણથી નહિ, પણ ઉપર કહ્યું તેમ પારિજાતકૃષ્ણ મેળ વવાની લાલસામા એ વિસ્મૃતિ થઇ, એમ કોઇ કહે તો, ધર્મ્યાભાવ, કંકાસમ્પાદિ કરવાની વૃત્તિ, એ સર્વ માયાના આવરણને લીધે થાય છે. તેમ જ નારદનો સ્વભાવ સમજવાની શક્તિ પણ સત્યભામામા નથી. એ સમજ પણ કૃષ્ણે આપી છે. ખાચમે અંક-સત્યભામા-હલા નાગરિકે ? નારદજીનું કહેવું સાચે સાચું લાગે છે.....પણ સખિ ! નારદજીની વાત સાચી હશે કે જુઠી ?.....નારદમુનિએ ધાર્યું હશે કે વગર પૈસાની લડાઇ જોવાનો આ ઠીક લાગ છે. મને બ્રહ્મપુત્રના સ્વભાવ વિષે આર્યપુત્રે રજોરજની સમજણ પાડી મૂકી છે.

રૂકિમણીનો સ્વભાવ પણ એ જ પ્રભાવે આલેખાયો છે. પણ કોઇ કહેશે કે કૃષ્ણનું કાર્ય મુગમતાથી થાય, કલહ કરવાથી સત્યભામા વૃક્ષ લાવવા હઠ લે, એ વિચારથી જ રૂકિમણીએ સત્યભામાના માર્ગમા કાટા વેરી ધર્મ્યાળુ બનાવી. જો એમ હોય તો પારિજાતક વૃક્ષ આપ્યા પછી રૂકિમણીનું વર્તન દૈવી અંશનું નથી પણ ધર્મ્યાવાળા બીનું છે. એ એના શબ્દો સ્પષ્ટ બતાવે છે. રૂકિમણી-“ મારામ મહ ગામ ગયા નથી કે એક વાર વઢવા આવી સોળસહસ્ર સાલ વોરાવ્યા અને બીજી વાર લડવા આવી કંઈનું કંઈ કરાવું. આ તો તું ન્યારે જાડ દેખાડવાને એક પને થઇ રહી હતી ત્યારે જે બે ખરા બોલ હતા તે કહેવા પડ્યા ! (એવે આધે ઘણી સીઓ આવતી જોઇ) લે બેન ! આ તારા આજેલા કૂત્રો કાપ્યા ! હવે સુધાય તેટલા મુઘ્ધ ” છત્યાદિ

જો આ પ્રભાવે રૂકિમણીના પ્રત્યેક કાર્યમા માયાનું પ્રાધાન્ય વધારે દેખાય છે, તો પછી સત્યભામાપરિણયનો એ વિરોધ કરે છે તે શાથી ? કેવળ રૂકિમણી શા માટે સત્ય ભામા અને કૃષ્ણના પરિણયની વિરુદ્ધ આચરે છે ?

છાને ” આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે કૃષ્ણ વિનયપયની મદાર જાય છે તેને અટકાવના પ્રયાસ કરે છે, સત્યભામા પ્રતિ ધર્મ્યાભાવથી નહિ. પરન્તુ ન્યારે કૃષ્ણ તેને મનાવવાનું કરે છે ત્યારે રૂકિમણીનો ધર્મ્યાભાવ પણ જણાઇ આવે છે. કૃષ્ણ-“ પણ તેના પર તમારું સ્વામિત્વ છેને ! ” રૂકિમણી-“ દેવ સ્વામિત્વ માને છે અને આટલા મોના મીઠા પણ કરે છે, તે વડે હું, તો ધન્યતા જ માનું છું ” પણ આ ધર્મ્યાભાવ પ્રાસંગિક ઉત્તર થાય છે સ્વાભાવિક નથી કારણ કે રૂકિમણી કનક માલિકાને કહે છે. “ તે (મીઠામે) દેવને લાગેલું

કલંક ભુલવાને ખોટામાં ખોટી શીખવણી કરતો હતો. માગથી ખમણું નહિ અને મેં એને અને દેવને ઠંડકારો ” એટલે કૃષ્ણના લખસણા સ્વભાવને શ્રીદામો ટેકા આપે છે, તેથી રક્ષિભણીના મનમાં સપત્ની ઇર્ષ્યાભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. બાછી સત્યભામાં પોતાની સપત્ની થવા યોગ્ય છે અને ઝંબે લગ્ન ઇચ્છવા યોગ્ય છે એમ રક્ષિભણી પોતે જ કહે છે. કૃષ્ણની વિરદા વસ્થા દેખે છે ને વિવાહ અટકાવવા યોગ્યના કરે છે તો પણ જે એને સત્ય લાગે છે તેના પણ વિચાર એને આવે છે ખરો. રક્ષિભણી—“હવા કનકમાલિકે ? આર્યપુત્રને આમ કુભવના દીક લાગતું નથી. તેમ એ સત્યભામાં મારી સપત્ની થવા યોગ્ય છે. વળી મારાં સાન્નુભૂતી પણ ખોટામાં ખોટી ઇચ્છા છે.....માટે પેગરી કાર્ય કે આર્યપુત્ર અહિં પધારે તે સમયે પ્રાણપતિ સત્યભામાને પણ અહિં જુએ. પછી આપણે ધરિત લાગશે તે કરશું ” આ પરથી રક્ષિભણી ઇર્ષ્યાભાવથી જ દોરાય છે એમ નથી વળી એક બીજું પણ કારણ અહિં જણાય છે. રક્ષિભણીને પૂછીને કે સવાહ લઈને જો કૃષ્ણે પરણવા ઇચ્છ્યું હોત, તો તે આમ વિરોધ કરત નહિ અને તેથી કૃષ્ણ એને પડતી મૂકી શ્રીદામાં દ્વારા એ કામ સાધે છે તે પણ એનાથી ખમણું નથી. રક્ષિભણી—“જે વાત દેવે ગોપ બાન્ધુને કહેવા યોગ્ય માની અને અમે તેથી અયોગ્ય કાર્યો—છ.”

આ દૈવી અંશથી પ્રેરાયલા કાર્ય નથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે. જો એમ હોય તો જે દૈવી અંશ વચ્ચે આવા ઉદ્દગારો નીકળે નહિ. તેમ જ કૃષ્ણ પુરુષ લઈ સત્યભામાને મદિરે ભય છે તે દિવસે એ પુરુષ પર ખરો અધિકાર સત્યભામાનો હતો, કેમકે કૃષ્ણ તેને મદિરે જવાનાં હતા છતાં પોતાપણું સામીત કરવા રક્ષિભણી અયોગ્ય આચાર્ય આચારી કૃષ્ણને પોતાને મદિરે લઈ જઈ પુરુષ પાસે લે છે અને સત્યભામાના પ્રેમમાં પૂજા મૂકે છે. આ કંઈ દૈવી અંશનું કાર્ય નથી પણ નારદના કહેવાથી મહાદેવી પત્ની સત્તા ભોગવવાનું પરિણામ છે.

આ પ્રમાણે કૃષ્ણના દૈવી અંશનો, રક્ષિભણી અને સત્યભામાના માનવ અંશનો વિચાર કરી નાટકનું અવલોકન કરીએ તો જણાશે કે શ્રીદામો ચોરીનું આજ નાટકનું નામ દૂર કરવા લગ્ન માટે મરી મરે છે એમ બતાવી, ખરી પરિસ્થિતિ ભૌમાસુરવધ એમ રક્ષિભણી અને સત્યભામાં વચ્ચે સપત્નીભાવે દેવ ઉત્પન્ન કરાવી, રાય કાં ન આપ્યું ? દર્શનના પરિણામે ભૌમાસુરનો વધ કરાવવાની છે એટલે આ નાટકની રચના એક વૃક્ષ જેવી છે. ભૌમાસુરના વધ માટે દેવોની આ કક્ષા, મણિ ચોર્યાનું આજ, રક્ષિભણીનો પરિણય માટે વિરોધ, એ એક બીજામાંથી કુટેલા મૂળો અતિ ઉઠા ગયા છે, જેના ઉપર સત્યભામાપરિણયનું થક બધાતા રાયદર્શનની શાખા કુટે છે, જેમાંથી ફળરૂપે ભૌમાસુરનો વધ થાય છે આ પ્રકારની રચના શ્રી હર્ષદેવના નાગાનંદના નાટકમાં જણાય છે ત્યાં પણ કેટલાક વિદ્વાનો—આખા નાટકમાં જુદા જુદા પ્રસંગો ભેગા કરી ચોક્કસ દીધાનું કહે છે, કારણકે ‘નાગાનંદ’ નાટકનું નામ છે અને છેલ્લા બે અંકમાં તેના વિષય આવે છે જ્યારે પહેલા ત્રણ અંકમાં મન્યવતી અને જીમૂત-વાહનનો પરિણય વર્ણવે છે. અહિં વિદ્વાનો યુલ ખાય છે કેમકે કવિએ નાટકનું નામ નાગાનંદ આપ્યું, પરિણામ એટલે શ્લાસિ ઉપરથી થયું અર્થે જેતા એ હેતુ નાટક લખવાનો ન હતો

એ સૂત્રધારના મુખમાં મુકેલા શ્લોકથી-નાન્દીના અને પ્રસ્તાવનાના શ્લોકથી સિદ્ધ થાય છે. ખરે હેતુ તો સિદ્ધરાજનું ચરિત્ર વર્ણવવાનો હતો. શ્લોકે દ્વારિ સિદ્ધરાજચરિત નાટ્યે ચ દક્ષાં ઘયમ । અને તે દૃષ્ટિએ જો જોઈએ તો આખું નાટક સુસંગત અને સુસંબદ્ધ લાગે. એ વાત ખરી છે કે વિટ આદિના પ્રસંગો કેવળ નકામા છે, નાટકને પોષનારા નથી. તેવી રીતે જો આ રોપદર્શિદાખ્યાનને જોવામાં આવે તો આ નાટકમાં જોવાડી રચના નથી. પણ જો વૃત્તાંત ઉપરથી જ્ઞાપ્તિ થાય છે તે વૃત્તાંત ઉપર કવિએ નાટકનું નામ આપ્યું. વધ રંગભૂમિપર ખતાવાય નહિ એટલે યુદ્ધ પણ ખતાવવું બંધ રાખ્યું, અને માત્ર પ્રવેશકથી ભૌમાસુર વધ સૂચવ્યો, અને એ મુખ્ય વિષયને પ્રાસંગિક કરી દીધો. એટલે જેવી રીતે, અભિરાન શાકુન્તલમાં શકુન્તલના મુદ્રિકા પ્રાપ્ત થવાથી મળી, અને મુદ્રિકાને લીધે વિસ્મૃતિ થઈ અને અભિરાન થયું, તેથી કવિએ એ મુખ્ય પ્રસંગ ઉપર અભિરાનશાકુન્તલ એ નામ આપ્યું; જેવી રીતે મુદ્રાના જોરે રાક્ષસ છતાયો છે, તેથી મુદ્રારાક્ષસ નામ પડ્યું; જેવી રીતે પરાક્રમથી ઉર્વશી મળી, માટે વિક્રમોર્વશીય નામ પડ્યું, તેવી જ રીતે સત્યભામાનાં રોપદર્શનને લીધે ભૌમાસુર વધ થયો, માટે રોપદર્શિદાસત્યભામાખ્યાન એ નામ પડ્યું. પુષ્પનો પ્રસંગ ક્ષણ ઉપલવે છે એ વાત ખરી પણ તે પ્રાસંગિક છે. કારણ કે સત્યભામાના પહેલેથી બળા રહેલા, હૃદયમાં એથી ધી હોમાય છે. એટલે પ્રાસંગિક પ્રસંગ ઉપર નામ ન આપ્યું, અને તેથી નાન્દીમાં રોપદર્શન વિષે ઉપલેખ છે તેમ જ પુષ્પ વિષે પણ છે.

સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ નાટકોની પ્રશંસા કરતાં લખે છે. “એમ ગીર્વાણ નાટ્ય સાહિત્યની સુન્દર હાયા પ્રેમાનંદનાં નાટકોમાં સંક્રાંત થઈ તેને શોભા આપનાર બની છે; ત્યારે સમકાલીન ભવાઈની ગ્રામ્યતાની છાપ પણ તેના પર પડ્યા વિના રહી નથી...આ ગ્રામ્યતા શોકીની ઉક્તિમાં આગળ પડતી જોવામાં આવે છે. કૃષ્ણ ભગવાનના અન્તપુરમાં જીમ્બોને ન છાને એવી ગ્રામ્ય માળાગાળા સાંભળાયે છીએ.” (પાનું ૨૬ પ્રેમાનંદ) આગળ દીકા કરતાં જણાવે છે કે ‘પ્રેમાનંદના મનની નિર્બંજતાને લીધે અથવા

તો જોતાને રાજી કરવા, જોવા પ્રસંગો આપ્યા.’ આ દીકા યોગ્ય નથી. આ પ્રવેશોથી કવિના મનની નિર્બંજતા સાબીત થતી નથી. તેમ જ તે સમયના ભવાઈના ખેસોની છાપ પણ નથી. સત્યભામાનું રોપદર્શન એ નાટકનો મુખ્ય વિષય છે. એટલે એ પ્રસંગમાં કવિએ પરાક્રમ લાવવી જ જોઈએ. એ પરાક્રમ કુદરતી છે કે નહિ તેટલું જોઈને પછી અંતર્ગત વિષયનું નિરૂપણ કરીશું. સત્યભામાને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો છે કે શકિમણીએ તેના ગ્રેમ માર્ગમાં કાંટા વેર્ષા છે અને તેથી તે બળા રહી છે. એટલે સુધી કે શકિમણીને તે પગે લાગતી નથી. પગે લાગવાનું કહેનાર કૃષ્ણને તે તરછોડે છે. તેમજ પોતાની મા પથુ તેને પગે લાગવાનું કહે છે ત્યારે પણ તે તેમજ કહે છે-“હવે તો હું છું ને એ છે, થડ હબધું હશે તો ડાળા પાખડા જળ્ય મારે છે. માડી’ તું જો તો ખરી’ હવે તો એ જ મને પગે લાગતી આવશે.” સત્યભામા મૂળથી છાકરવાદ અને ચઢાઉ તો છે જ. તેમાં પોતાને કેદ થવાનો પ્રસંગ લાવનાર શકિમણી પર હૃદય બળ્યું બળ્યું રહે એમાં નવાઈ નથી. મહારાણી-પદ બોગવતી શકિમણી સંપૂર્ણ વિદ્વેષ નાખે, જરા મોટું મન ન રાખે તો સત્યભામાનું

સામાન્ય પુષ્પ આપી કમતા હતા તે પારિગતક પુષ્પ જુએ છે ને કંઠાસ વધી પડે છે. અહિં રૂકિમણી અને સત્યભામા વચ્ચે બોલાચાલી થાય છે. સત્યભામા જો કે ક્રુદ્ધ થયેલી છતાં રૂકિમણી સાથે મર્યાદાથી વાત કરે છે પણ રૂકિમણીના દરેક શબ્દો તેનામાં આગઆગ પ્રેરે છે ને સત્યભામા મર્યાદા ચૂકે છે. દોષ સત્યભામાનો નથી પણ રૂકિમણીનો છે. પાત્ર દોષિત થાય છે તે રૂકિમણીનું સત્યભામાનું નહિ. પણ જો આ પ્રકારે પરાકાષ્ઠા ન આવે તો પારિગતકનું વૃક્ષ માગવા જેટલું જોર સત્યભામામાં આવે નહિ અને તેથી યુદ્ધમાં જવાનો પ્રસંગ ઉપરિચિત થાય નહિ એ વિચાર બાજુએ રાખીએ તો પણ આ જો તકરાર ઉભી થાય છે તે તકરાર આધુનિક કે તે સમયમાં થતી શોક્યોની તકરાર જેવી નથી. ભરેલી સાડી, કે નવીન અલંકારો કે હાલનાં ફેશનેબલ બ્લાઉઝ કે સિફ્ટની તકરાર નથી, પણ પુષ્પ ને તે દેવી પારિગતક પુષ્પ જેની મુગન્ધિ અને ઉપભોગ માટે હરકોઈ તકરાર કરે એવું એ પુષ્પ છે. જો સામાન્ય શોક્યોનો પ્રસંગ બનાવવો હોય તો હજી ઘણી પુષ્પાંજલીઓનો વર્ણન, દરેક જણી વર્ણવી શકતે; તે ઉપરાંત મારામારી, વાળની સામસામી જેવાંબેંચી સુધી કામ પહોંચી શકતે. આ નાટક બખનાર કવિની મનની નળનાભ નથી પણ આ પ્રસંગ આમ આલેખ્યા વિના એને છૂટકો જ નથી. તેમ તે વખતની ભવાઇની હાયા નથી. સ્વાભાવિક થવું જોઈએ તે જ બન્યું છે અને તેથી પારિગતકના વૃક્ષની માંગણી સ્વીકારાઈ છે. તેમ લેખકે મર્યાદા તણ નથી. જે લખ્યું છે તે આવેશમાં આંધળા બનીને લખ્યું નથી, પણ યુક્તિપૂર્વક ધારણો અંત આણવાને જ આ પ્રસંગ આમ ગોઠવ્યો અને ચિતર્યો, એમાં કવિનો કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ અમને દેખાતો નથી. આ પ્રસંગ જેટલો વાચતાં અસર કરે છે તેટલી અસર રંગભૂમિ પર ભજવાતા નહિ કરે. કારણ કે રંગભૂમિને લાયક આ પ્રસંગ નથી. રંગભૂમિ પર લાંબું પિંગળ જ લાગે, એમ રંગભૂમિના કંઈક અનુભવથી અમારે માનવું પડે છે. છતાં જો આ પ્રવેશો સાક્ષરશ્રીને પ્રેમાનંદની ક્લમને કલંક લગાડનારા લાગતા હોય, તો એ મતે કંઈક જુદું જ રૂઝ દેખાય. પ્રેમાનંદ કોઈ દિવસ આવા પ્રામ્ય પ્રસંગો ચિતરે નહિ કારણ કે એ દૃઢ મનનો, વિચારશીલ, જમાનાથી દોરાઈ ન જાય એવો અને પુરાણીઓને સુધારવા પ્રયાસ કરનારો કવિ હતો. તેથી એ મતે આ નાટક એવું જ લખેલું હશે કે કેમ એ વિશે શંકા-સ્થાન ઉત્પન્ન થવા સંભવ રહે છે.

કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે જે કાર્ય પુષ્પથી થયું તેને માટે ગર્ભાંક પણ મૂકી નકામો અંક વધારવાની શી જરૂર હતી? એ પ્રશ્નને તો અનેક પ્રસંગો ઉભા કરી શકાય. આનો ઉત્તર એ કે ઇન્દ્રાદિ દેવો અને નારદ જે નારાયણ આગળ કસા લેખામા નથી (નારદના જ શબ્દો, જ્યારે કૃષ્ણ સત્ય-ભામાને મનાવવા પાછળ દોડે છે. પા. ૨૩૭) તે એમ માને છે કે

કૃષ્ણ મારામા લપટાયા છે તેને પ્રતિબોધ કરવો—નારદ—“મને શકે પ્રથમથી જ કહ્યું હતું કે અમે સર્વેએ મળી અદીતિકુંડલાદરજીનો દરુણમય પ્રયોગ કરી જતાંબો તમાં દયાળુ માનવ દયાર્દ્ર ભાવવાળું થયું. તથાપિ અંજસા કોઈ મંજ આદિર આવ્યો, તોણે કરી અવિનાશી પૂર્વ અજ્ઞાના આવરણમા આવી પડ્યા.” પણ ગર્ભાંકનું કવિના વિચાર પ્રમાણે કંઈ જુદું જ પ્રયોજન દેખાય છે. સત્યભામા આ દશ્ય જોય તો તેનામાં સંપૂર્ણ

દયાભાવ હૃદયે અને તેને આંગે ત્યારે મુદ્ધમાં નય ત્યારે સોળસદસ સુન્દરીના દુઃખની સાથે સ્વર્ગના દેવોનું દુઃખ અને ખાસ કરીને રાગીનું દુઃખ નિવારવા ભૌમાસુરને મારી નાખવા કૃષ્ણને કહી શકે. આથી જ કવિ સત્યભામાના મુખમાં શબ્દો મૂકે છે—“આર્યપુત્ર ! તમે શર-
મણિ દહેવાવ છો તો પછી આ બિચારા સુરને પડતું દષ્ટ કેમ યાજતા નથી ? મહારાજ એ
નેરાળાપણું અને ગર્વ શા કામનાં કે જે નેર અને ગર્વથી ક્રોધનેય લાભ કરી શકાયો નહિ ?
હાં-હાં દેવ ! હું તો તમારા બળ વિશેની બોમિયણ જ છું પણ હે આર્યપુત્ર ! તમે બિચારી
શયીના દષ્ટ સામું જુઓ તો તો બહુ મારું ! બહુ સારું” બીજો હેતુ કૃષ્ણ દહે છે તેમ
કેવળ આનંદ માટે. કૃષ્ણ—“વધસ્વ ! એમાં તારાજ વાંદ છે. આવો કરુણમય પ્રયોગ તે” શા
માટે કરાવ્યો કે સર્વેનાં મન આનંદયુક્ત થવાને બદલે શોકયુક્ત થયા ? ”

ગર્ભાંક આ પ્રમાણે સુચકિત છે તો પછી રાધિકાને પ્રણયપત્ર દાખલ કરવાની શી
જરૂર છે ? એથી શુ કાર્ય સધાય છે ? આ પ્રસંગ સત્યભામાને ઉદ્દે-
રાધિકાના પત્રનું સ્વા પૂરતો છે. અદ્યતિકુંડલાદસ્યનો પ્રયોગ એવાથી સત્યભામાનું
શુ પ્રયોજન છે ? હૃદય દુઃખી થયું છે ને દયાભાવ ઉપન્યે છે. આ પ્રસંગમાં સત્યભામા
કૃષ્ણની સાથે રહે તો શાંતિ પામી આનંદયુક્ત મહે. પણ જો કૃષ્ણ
મંજમાં જવા તૈયાર થાય તો સત્યભામા વિરહ પડે અને જવા ન દે અને સત્યભામા તેમજ
કરે છે તે પણ રીસાધ જમ્મને જ. સત્યભામા નાગરિકાને કહે છે. “મેં જો આટલો રમાડો
કર્યો ન હોત તો તો સવારમાં ઉઠીને ક્યારના વ્રજમાં ચાલ્યા ગયા હોત.” માડ માંડ કૃષ્ણને
રાખે છે, એવામાં રૂઢિમણી પોતાને મદિરે આવતા કૃષ્ણને અધવચ્ચ ખાળે છે એટલે સત્ય-
ભામાની જે યુક્તિથી ને પરિશ્રમથી કૃષ્ણ વ્રજમાં ગયા નથી તે યુક્તિ અને પરિશ્રમ મિથ્યા
થાય છે. એટલે રાધિકાની પ્રેમપત્રિકા સત્યભામાને કહી ચલાવું કારણ આપે છે. સ્વગત
પત્રિકા વાચી પ્રેમના ઉમળકા બદાર કદાપવામાં તો કવિને ઉદ્દેશ એક જ માલમ પડે છે
માયાનિર્લેપ પણ કામબાણથી મુક્ત નથી એનું બાન ઠરાવવું.

આ નાટકમાં આ પ્રમાણે ચોજના અમને માલમ પડે છે. પરંતુ કવિએ દિગ્મતીનું
પાત્ર શા કાળે આપ્યું ? જે બખર દિગ્મતી આપે છે તે જ બખર અથવા
કેટલાકે નકામા તેનાથી સારી બખર રૂઢિમણીની એ દાસીમાની ગમે તે એક લાવી
લાગતા પ્રવેશો. ચકત. એટલે દિગ્મતીનું પાત્ર નિરર્થક છે. એથી કંઈક નવીનતા દેખાય
છે ને કવિને પોતે નવી ચોગ્ગેલી ભાષા વાપરવાની તક મળે છે એ
સિવાય બીજું કંઈ અમને દેખાતું નથી.

તેમજ પહેલા અંકનો છેલ્લો પ્રવેશ જેમાં દિગ્મતી ગણેથી રૂઢિમણી બાળ મેળવે છે
તે પણ નિરર્થક છે. એ પ્રવેશથી કંઈ નવું નળવાતું મળતું નથી, કે નવો રસ ઉત્પન્ન
થતો નથી, કે નવો પ્રસંગ ઉભો થતો નથી ફક્ત રૂઢિમણીને શ્રીદામાની હિલચાલની બાળ
મળે છે. પરંતુ તે બાળની તો બીજા અંકમાં શરૂઆતમાં પ્રવેશકથી બખર પડી જતી. તેમજ
જો આ પ્રવેશ આ સ્થળે ન મૂકાયો હોત તો અંકનો અંત પ્રાચીન રૂઢિ પ્રમાણે સ્વાભા-
વિક આવવી જતી, કે કૃષ્ણદેવને મધ્યાહ્ન થવાની બખર પડી ને તે ગયા. એટલું છે કે એ

પ્રવેશથી રૂકિમણી શુ કરવા માગે છે અને કનકમાલિકા અને પદ્મપ્રભા બે જણીઓ સહાય કરવા તત્પર થઈ છે, એ ખમર પડે છે. એટલે આ પ્રવેશ બે રાખવો હોય તો છેલ્લાની પહેલો રખાય ને મૂળશ્રીદામાવાળો છેલ્લો રખાય તો યોગ્ય આવી રહે

બીજા અંકના બીજા પ્રવેશમા જેમ કનકમાલિકા સત્યભામા અને નાગરિકાની ખબર લાવે છે તેમ પદ્મપ્રભા કૃષ્ણ અને સુદામા સુવર્ણસરોજકા જવા તૈયાર થયા છે એમ ખબર લાવતી હોત તો કનકમાલિકાના અનુમાનપર રૂકિમણીને અવલંબન કરવું પડત નહિ.

ત્રીજા અંકનો પ્રથમ પ્રવેશ પણ જરૂરનો નથી એ સર્વ બીના ચારમતીના બે ત્રણ વાક્યમા પછીના પ્રવેશમા બતાવી શકાતે. કુંચીની અને સત્યભામા કેદ થયાની વાત તો નાગરિકાને શ્રીદામાની વાતચિત્તપરથી સ્પષ્ટ જ થાય છે. સત્રાજિત્ લખ વિરુદ્ધ છે એ તો સુવર્ણસરોજિકાના પ્રસંગ ઉપરથી વિદિત થાય છે જ. તેમજ ચારમતી સત્યભામાનું લગ્ન ઇચ્છે છે એ જોશીબુઆના પ્રવેશથી સિદ્ધ થાય છે. એટલે આ પ્રવેશ મહત્વનો નથી.

આખા નાટકમા પાત્ર દોષિત હોય તો તે રૂકિમણીનું છે એ અમે ઉપર બતાવ્યું છે. ખાસ ધ્યાન ખેંચનાર પાત્ર શ્રીદામાનું છે. એની એક જ સૂચના પર, કહીયે તો આખું નાટક ઘડાયુ છે, એ પહેલા અંકના પહેલા પ્રવેશ ઉપરથી જ સિદ્ધ થાય છે શ્રીદામાની જે જે યુક્તિઓ છે તે તે યુક્તિઓ ઘણી જ સમજ છે અને વિરોધ કરનારી કનકમાલિકા અને રૂકિમણી પણ પહોંચી શકતી નથી આખું નાટક વાચતા સદજ પ્રતીત થશે કે શ્રીદામો કેવળ વિદ્યુષકની મારફત ગમેતેમ બોલી, વિચિત્ર ચાળા કરી હાસ્ય જ ઉત્પન્ન કરતો નથી પણ નાટકની પરાકાષ્ટા આણુવામા પણ સાડ કામ કરે છે.

પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન

પ્રેમાનંદનું બીજું નાટક પાચાલી પ્રમન્નાખ્યાન છે નામ ઉપરથી જ ઉપરના નાટક પ્રમાણે મુખ્ય વિષયની પ્રતીતિ થાય છે રૌપદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન કરતા આ નાટક અમને ઘણું જ ઉતરતું લાગ્યું. વસ્તુસંકલના, પાત્રોનું આલેખન, મુખ્ય વિષય, પ્રસંગોની ચુંટણી વગેરે ઘણા નબળા પડે છે, જોરદાર નથી આશ્ચર્ય એ જ થાય છે કે પ્રાચીન કાવ્યમાગાના દીકાકારો આ નાટકમા બે વસ્તુ છે એ જોઈ શકતા નથી. જુનું તેટલું સોનું, ખરૂં યા ખોટું એ સર્વ સુસંગત અને સુસજ્જ નાનવું, સારા લેખકનું લખેલું કે તેના નામની હાયા નીચે પ્રગટ થતું સર્વ પ્રશસાને યોગ્ય જ માનવું એની એમની રૂઢિ જણાય છે

આ નાટકમા વાચકો જોશે કે પ્રથમ બે અંક એક વિષય પૂરો થાય છે. છેલ્લા ત્રણ અંકનો વિષય તદ્દન જુદો જ દેખાય છે. પ્રથમ બે અંક મંત્રાનંદ વસ્તુસંકલના એવડી છે. ગર્વભોચન અને પછીના ત્રણ અંકમા પાચાલી પ્રસન્નકરણ એમ બે ભાગ દેખીતા જ છે. આનો જ્યાંત્ર પ્રાચીન કાવ્યમાગાવાળાઓ કરે છે. “બીમ આવકુ મોટું સાહસ કેવળ કમળ ખેંચી લાવવા માટે લે એટલો ચૈર્વવાન હશે કે નહિ, તથા દ્રૌપદી પ્રતિ બીજા પાકવો કરતા બીમની વિરોધ પ્રીતિ

હતી કે નહિ, એ વાત કવિએ પ્રથમ બતાવી આપવી જોઈએ. કેમકે જો ભીમ પાસે એકાદ રાક્ષસનો વધ કરાવી તેના ઉદ્ધત બળની અસર કવિ જોતાના મન પર ન બેસાડે, તેમ દ્રૌપદી સાથે તેનો સહવાસ વર્ણવી દ્રૌપદી પરની તેમની માઠ પ્રીતિ પણ પ્રથમ ન બતાવે, તો આ નાટકના પાછલા અંકમાં વર્ણવાયેલું ભીમનું જીવસાટાનું સાદ્વસ, અને તેને હાથે થતું કુબેરદિના અનુચરો આદિકનું મરણ સુધારિત થાય નહિ. “મહાકવિ પ્રેમાનંદના લક્ષ્યમાં પણ આ વાત હતી, એમ તેની નાટકની વસ્તુસંકલના પરથી જણાઈ આવે છે.” કેવળ બચાવ કરવાની દૃષ્ટિએ આ પ્રમાણે આપી શકાય. પરંતુ જે ઉદ્દેશથી પહેલા અંક લખાવવા જોઈએ તે ઉદ્દેશ સાધી શકતો નથી. જટામુર નામે રાક્ષસ પાંડવો પર વેર લેવા યુક્તિથી મંત્રાનંદ નામના આજ્ઞાત્ય તરીકે ઠંસી જાય છે; કપટથી દ્રૌપદીનું હરણ કરે છે, ને છેવટે ભીમને હાથે મરે છે. આ પહેલા જે અંકનું વસ્તુ, પાચાલીને પ્રસન્ન કરવા કમળનો જે પ્રસંગ ઉજો થાય છે તેને કોઈ રીતે પોષક થતું નથી. એ વૃત્તાંત અને કમળના વૃત્તાંતને કોઈ જાતનો સંબંધ નથી. ભીમની કાર્યક્ષેત્રાની પ્રતીતિ કરાવવા પૂરતું જ જો જે અંકનું પ્રયોજન હોત તો તે પ્રયોજન બીજી કોઈ પ્રસંગની શુભ-ભૂમિથી સાધી શકાત, જેથી જે અંકનું છેલ્લું ત્રણ અંક સાથે મજબૂત સંધાણ થાત. પ્રથમથી જ દ્રૌપદીને (મંત્રાનંદની યુક્તિદ્વારા) કમળ મળ્યું હોત, અને એવાં સહસ્ર કમળની પ્રાપ્તિ કરવા અભિલાષા થઈ હોત, અને પ્રસંગોપાત ભીમને દૂર કરવાની ઇચ્છાવાળા મંત્રાનંદની પ્રેરણાથી એ અભિલાષાને ટેકો મળ્યો હોત, અને ભીમ દૂર થતાં જ કપટી મંત્રાનંદ દ્રૌપદીનું હરણ કર્યું હોત, અને મંત્રાનંદની કપટજળ તે વખતે દ્રૌપદીને સમજાઈ હોત, તો રસ વધારે આમી શક્ત અને ઓતા કે વાચકવર્ગના મન પર સારી અસર થઈ શકત. દ્રૌપદીની હઠમગતી સ્થિતિ, કટખચ અવસ્થા, મંત્રાનંદની માયા, ને દ્રૌપદીને કુન્નિકા શુભ રીતે સહાય કરતી હોત, બન્નેયે મળી સમય લંબાવવા યુક્તિ કરી હોત, સુધિષ્ઠિરાદિની લાચાર સ્થિતિમાં ક્રોધાદિનો ઉદ્ભવ બતાવાતો હોત, એ જ અરસામાં બીજી બાજુ ભીમના વીરરસના પ્રસંગો બતાવાતા હોત, કમળની પ્રાપ્તિ થતા સહદેવાદિને કોઈ તરફથી દ્રૌપદીઆદિની દશાની ખબર મળી હોત ને જટામુરનો વધ થયો હોત તો રસ ઘણો સારો આમી શકતે. પ્રસ્તુત નાટકમાં કવિએ જે અંકનું સંધાણ રાખવા કંઈક પ્રયાસ તો કર્યો છે. જટામુર એ વનદેવતા નવમહિનો ભક્ત હતો એમ સંધાણ બતાવ્યું છે. તેમજ આ જે અંકમાં મંત્રાનંદને સ્મરવર્ધકનું કામ સોંપાવી પાંચાલીએ પ્રસન્નતા મેળવી છે એમ બતાવ્યું છે. પરન્તુ આ બન્ને પ્રસંગો નાટકના મુખ્ય ઉદ્દેશને પુષ્ટિકર નથી. ઉલટા જાંખા પડે છે. ત્રીજા અંકથી નવું જ નાટક શરૂ થાય છે એમ લાગે છે. જટામુરના મૃત્યુ સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ નથી. તેમ બીજા કોઈ પણ પ્રસંગના રજૂકર કોઈ પણ પ્રસંગ આલેખાયો નથી.

હવે પહેલા જે અંકનું અવગ્રોહન કરીએ. પહેલો અંક બીજા અંકનો પોષક છે એ ખરું, પણ એ પોષકતા સખળ નથી. સ્મરવર્ધકનું સ્થાન મંત્રાનંદને પહેલા જે અંકે. મળે, દ્રૌપદીની પ્રીતિ મંત્રાનંદ પર વિશેષ રહે, સુધિષ્ઠિર એને સંશય-રહિત દૃષ્ટિએ જુઓ, એમાં મંત્રાનંદની કંઈ કાર્યક્ષેત્રતા થાય છે? અઆદિ ચોરી જવાનું કાર્ય તો મોટે માયાબળથી કરી શકે છે. એટલું કહી શકાય કે એનો કપટી સ્વભાવ સાબીત થવાથી બીજા અંકમાં જે જે કાર્યો તે કરે છે તેને સારી પુષ્ટિ

મળે છે, અને વાયક વર્ગ મંત્રાનંદ કપટી છે એમ જાણતા સર્વને છેતરતો રહે છે, જોળ-ખાધ જવાની બીજીકે મનરાય છે તેથી તેની અમર સારી થાય છે. પણ તેથી દ્રૌપદી આદિ હરણ કરી જવાના કાર્યમાં પુષ્ટિ થતી નથી. અમારુ એમ માનવું છે કે શરૂઆતમાં મંત્રાનંદ રૂપે જટાસુર પાસે સ્વગતોક્તિ દ્વારા એના કપટી અર્થનું બાન કરાવ્યું હોત-અકરાક્ષસનું વેર લેવા તલથી રહ્યો છે, દ્રૌપદીનું હરણ કરવા મથી રહ્યો છે, પ્રથમ ચાર પાડવોના કપટથી ઘાત કરી પછીથી ભીમનો કરીશ એવું સૂચવતો હોત, એવામાં યજ્ઞમંડપમાં તે નથી, તેથી તેને શોધતી દ્રૌપદી આવી હોત, જેથી દ્રૌપદીની એનાપર ખીદી નજર છે એમ દેખાઇ આવત અને તે વખતે મંત્રાનંદ યુધિષ્ઠિરની ગંઠા વિષે ફરિયાદ કરતો હોત, દ્રૌપદી ભીમ આદિ સર્વે એના કપટમાં ફસાતા હોત, તો ગંગા સારો જામતે. ભીમના જવાની મંત્રાનંદ રાહ જુએ છે એવો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય એના મુખથી થવો જોઈએ; એના જવાથી જટાસુર ધણોજ આનંદિત થઇ કાર્યમાં વ્યગ્ર થઈ જાય છે એમ સૂચન થવું જોઈએ.

બીજા અંકમાં દ્રૌપદીને યુધિષ્ઠિર વગેરે મંત્રાનંદના મંદિરમાંથી લઇ જાય છે. અને બીજા દ્રૌપદીનું દિવ્ય વસ્ત્ર ઝોડી સ્ત્રી-પાત્રનું અનુકરણ કરે છે. આ પ્રમંગની પદાસા કરતાં પ્રાચીન કાવ્યમાળાવાળા તેને કીચકના વધના પ્રસંગ સાથે સરખાવે છે. “કીચકને વધ સામળવાના પ્રસંગમાં જે ગમ્મત પડે છે તેવીજ કાષ્ઠક આદિ ગણાય છે.” પા. ૧૬. આ યોગ્ય નથી. કીચકના વધના પ્રસંગમાં તો પાડવોને શુભ ગદેવાનું હતું. બીજે શુભપણે કીચકને મારવાનો હતો. શુભપણે દ્રૌપદીનું દુઃખ મટાડવાનું હતું. અને તેથી જ અર્થ સાધવાનો છે, કે જેથી ભીમને સ્ત્રી વેશ ઝોડવાની નજર પડી કે કાવ્યમાળા વાળા લખે છે. “સ્ત્રી-લેખી મૂઠ રાક્ષસ ભીમને સ્ત્રી જાણી કેવો દુઃખ છે, એ ગમ્મત બતાવવાને કવિએ જે દુઃખ આગળ અવાધી રાક્ષસને તેને ઘેર પહોંચાડ્યો છે.” પા. ૧૬. અમારુ એમ માનવું છે કે કવિને ખરાદો ગમ્મત બતાવવાનો નથી. અને તેમ હોય તો તેણે આ પ્રસંગ ચિતરવામાં ખૂબ કરી છે. ભીમ તો કોધાવિષ્ટ બની તેનો નાશ કરવા જાય છે, તેવી રીતે તેનો પ્રવેશ થવો જોઈએ. ફરથી રાક્ષસને દેખતા જ વીરસનેા સંપૂર્ણ આવેશ તેનામાં હોવો જોઈએ. અને જે ગદાથી તે તેનો ઘાત કરવા તલપનો હતો તે ગદા ઉછળી જોઈએ. આદિ તો ભીમ જે ગદાને લાધ્યા તાળી તેને સંબોધે છે તેનું પ્રયોજન પણ ગદેનું નથી વીરવના આવેશને બદલે કૃત્રિમતાથી જટાસુર પર જી મેળવવા જાય છે એ ભીમના સ્વભાવના આલેખનમાં દોષ છે. એવો દોષ ઉત્પન્ન કરી શ્રોતાજનોને ગમ્મત આપતી એનો નાટકમાં કોઇ પણ સિદ્ધાંત હોવો ન જોઈએ. એટલે ભીમ સ્ત્રીવેશ પગિધાન કરે છે તે કેવળ અસ્વાભાવિક છે. આખા દરખનું આથી ખૂબ થાય છે અને જામના ગમ્મત અંગ પડે છે. કોઇ એમ કહે કે સ્ત્રીવેશ પગિધાન કરવાથી જટાસુર તેને દ્રૌપદી માની છુટાડ કરવામાં રોકાય, તેટલા સમયમાં યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીને નમાડી લઇ જઈ શકે તો પણ ભીમના પગક્રમમાં દોષ આવે કેમકે એ કોઇ રાક્ષસથી બીડતો નહોતો. એણે અનેક પ્રસંગોમાં દ્રૌપદીની મમકા ગમ્મતને માર્યા છે. જે જટાસુર પ્રથમથી જ ભીમથી ગજરાતો હતો અને કપટથી જીતવા ગયો, લાધ્યા તાળી લેના જેનો લાય જુડો પડે છે તે જટાસુરથી ભીમને શું કરવાનું હતું કે સ્ત્રીવેશ પરી કાગણે કરાવે ! દાર્ફ કરવા જાદુજાગર જ આધાર રાખે એવો જે ભીમનો સાદસિક સ્વભાવ છે,

યતો દ્રૌપદી સાથે વિલાસ કરવા તત્પર થાય છે, ત્યારે દ્રૌપદીને કૃષ્ણ સંખીવેશે બેઠાવી તેના કાન કુંકે છે તે અનુસાર દ્રૌપદી ભીમને ઉરકેરે છે. એટલે સુધી કે ભીમના ક્રોધથી પોતે પણ કંપી ઉઠે છે, ને છેવટે ભીમ રાતોરાત દુઃશાસનનો નાશ કરવા જાય છે. કુન્તીપ્રસન્ના-ખ્યાનમાં પણ કુન્તી બનાવટી ઔરાવત જુએ છે, તે ઉપરથી સાક્ષાત્ ઇન્દ્રના ઔરાવતને જોવાની હઠ લે છે. એ કાર્ય તો આ કમળ કરતાં વધુ દુર્ઘટ છે. ઉપલા બંને પ્રસંગમાં કવિની કલમ ભેર કરી રહી છે. આવેા નૃત્ય જોવા નિર્માલ્ય પ્રસંગ આણુવેા પડયો નથી. એ વાત ખરી છે કે ઉપલાં બે કાવ્યની કેટલીમાં આવે છે જ્યારે આ નાટક છે. છતાં પણ નાટકને શોભે એવી ખીલવણી કરવામાં આવી હોત તો ધણે જ ઉત્તમ પ્રસંગ ચીતરાત. ત્રીજા અંકમાં (કવિની વસ્તુસંકલનાને અનુસરીને ફેરફાર સૂચવીયે તો) ભીમે અને દ્રૌપદીએ જલક્રીડા કરવાનું જોઈયું છે, તે સમયે જલસ્થાન અને વિહાર કરવાની પુષ્પાદિની સામગ્રીનું વર્ણન કરતો ભીમ આવે અને તેની સાથે આવેલી દ્રૌપદી તે વર્ણનથી ઉન્માદિત થાય; ભીમ ક્રીડા કરવા જવા વિનવે તે પ્રસંગે વાચનજે ઉત્તમ સુગન્ધ આવવાથી ક્રીડા કરવા જતી દ્રૌપદી અટકી જઈ આશ્ચર્ય પામતી મુગ્ધ બનતી ભીમને એ સુગન્ધ ક્યાંથી આવી તે વિષે પૂછે; ભીમ તે દિવ્ય સ્થાનનું શ્રુતિ પરંપરા સામ્રજ્યે અલૌકિક વર્ણન કરે, પરન્તુ દુર્લભ એમ જણાવે નહિ; એવામાં કમળ ત્યાં ઉડી આવી પડે. દ્રૌપદી મુગ્ધ બની તેની અપૂર્વ આમોદ અને ચિતાકર્ષક-ઉન્દમાદ સૌન્દર્યથી વધુ ઉન્માદ પામે અને વિહારાર્થે આણેલાં પુષ્પોની છલના કરતાં એવાં કમળોથી વિહાર કરવાનું સૂચવે; ભીમ મર્યાદિત રીતે ના કહે અને તેથી વાંકું પાડી દ્રૌપદી રીસાય, વાંકા વચનો બોલે અને ભીમના પરાક્રમ વિષે તોણાં મારી મર્યાદિત સ્ત્રી-હઠ લે. આ સર્વ લખાણ શૃંગારાદિના રસ ન તજતાં થયું જોઈએ. અને દ્રૌપદીના મેલણથી ભીમ ક્રોધે બરાબ તે લેવા જાય. અને દ્રૌપદી મનમાં રાજી થતી રહે આ પ્રસંગ આણુવામાં કવિની કલ્પનાશક્તિને, સ્ત્રીઓની હલ્લિધાને, તેમજ પુરુષોને ઉરકેરી કામ કદાવી લેવાની સ્ત્રીઓની સ્ત્રીશક્તિને સંપૂર્ણ અવકાશ મળશે. અને જ્યારે આગળ ભીમ ક્યાં ગયો તે વિષે મુધિધિર પ્રશ્ન પૂછે છે તે સમયે આ પ્રસંગ આમ ચિતરાવાથી દ્રૌપદીને પોતાની સ્થિતિ વિષે બરાબર ભાન થાત, તેનો અભરાટ મુગ્ધવધુ આદ્યો ખ્યાલ આપવામાં કવિની શક્તિ સંપૂર્ણ ખીલી રાકત અને તે પ્રવેશ ધણે સુંદર લખી શકાત. આમ કરવાથી વખતે ભીમ ધીરાદત નામકની કેટલીમાં ગણાય પરન્તુ જરા ભીમનો ક્રોધ મુક્તિપૂર્વક વર્ણવાય તો આ ખામી ધણે અંશે દૂર થઈ શકે.

ઝોયા અંકનો પહેલો પ્રવેશ હનુમાનના પ્રવેશ સાથે જોડી દેવાયો હોય તો સાઈ:

કેમકે નવમસિ અને વક્રવસિની વાતચિત ઉપરથી સમજાય છે કે ખરો

ઝોયા અંક. રસ્તો તેઓ પૂરી નાખનાર છે; એટલે વાણુદેવ તે જ ચિન્તા કરતા

પ્રવેશ અને શુક્તિ શોધી કાઢતા હનુમાનને બોલાવે તે દીક છે.

● પાશીન કાવ્યમાળાવાળાઓનો તોડ અમને ઠીક લાગતો નથી. એઓ લખે છે. “આખા નાટકમાં એક પણ નૃત્યનો દેખાવ નહિ તેથી કવિએ નૃત્યની યોજના કરી લાગે છે.” જાણે કે નૃત્ય દોલના નાટ્યોની જેમ, પ્રેમાનન્દના વખતમાં એક આવરણક વિચાર લેાય. વખતે આ ઠીક તપ-ત્યાખ્યાનના રેખિતના પાત્ર આપા અપ્રાસંગિક નૃત્યને હરેશી દેવ મળવિકામિમિત્રમાં તો નૃત્યકળા શીખવાની છે એટલે એ કંઈ પ્રાચીન શિલ્પ ન હોવાય.

છે તે ખોટું નથી પણ એમ છૂટું પાડવાથી જાણે એક ભવિષ્યમા આવનાર પ્રવેશનું બી વવાતું હોય તેમ જુદું પડી જાય છે. ઉપલી રીતિએ સંધાણુ સારું રહેશે.

પાયમા અંકમા યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદીની ચિન્તા વિષે પ્રશ્ન કરે છે ને ધૌમ્ય આવી અપશુકન સૂચવે છે, ત્યારે તેમને બીમ નથી તેનું બાન થાય છે. આખો આ પાંચમો અંક. પ્રસંગ અહિં ચોખ્ખો રચે નથી. ચોથા અંકમા કોઈ રચે વધુચિ હોત તો એથી ઘણું સ્વવાપ જાત. બીમને ગયે સમય થયો છે, એ તો ત્રીજા અંકના અંતભાગમા જણાય છે. ચોથા અંકની શરૂઆતમા આ પ્રવેશ મૂકાયો હોત અને બીમનું કંઈ જરૂરી કામ આવી પડવાથી યુધિષ્ઠિરાદિ તેને શોધતા આવ્યા હોત, અને રાક્ષસો અને વનદેવતાઓ સાથે થવાના ઉત્પાતના ચિહ્નો સૂચવતા હોત, તેથી દ્રૌપદી મુકાતી હોત, ગભરાટ વધતો હોત, યુધિષ્ઠિરાદિ પણ ગુસ્સે થવા જોટલી દશા પર આવી જાત ને દ્રૌપદી શોક કરતી કમળનું વૃત્તાત કહેતી હોત અને સર્વ ગભરાતા ત્યા દોડી જાત. આનું અનુસંધાન પાયમા અંકમા આવી ચક્ત. જ્યા આ પ્રવેશ છે ત્યાજ બીમના પરાક્રમના ચિહ્નો જોતા સર્વે આવે, ગભરાતા યુધિષ્ઠિરને નકુલ, સહદેવ ધૌમ્યાદિ એનું વર્ણન કરતા જાય, તો આ રચે કવિની કંપનાને ઘણું જ ઉત્તમ સ્થાન મળી જાય, તેમજ કવિની પૂર્વ રચના પ્રમાણે રાખીયે તો જે સમયમા યુધિષ્ઠિરાદિ બીમને પકડી પાડે છે તે સમય પુરતો નથી. ઘટોત્કચ આદિ રાક્ષસોની ગતિને લીધે વહેલા જઈ પહોંચે એ વાત ખરી, પણ તેથી ભવ્યતા કાયમ રહેતી નથી આથી વાયકના મન ખેંચાતા રહેતા નથી. જ્યારે ઉપર પ્રમાણે પ્રવેશ દાખલ થવાથી ભવ્યતા વધે, મન ખેંચાયલા રહે, અને બીમના પરાક્રમનું બાન પૂરેપૂરું થાય, અને પ્રાચીન કવિઓની રૂઢિ પ્રમાણેનું લખાણ થવાથી એ ઠમના તાટકની ખૂબીમા એમ વધારો થાય અને દેશ અને કાલની સુસંગતિ કાયમ રહે.

વળી પાયમા અંકમા જે યુદ્ધપ્રસંગના શુક્રને બતાવાયા છે તે પણ ચોખ્ખો લાગતા નથી. એ અપશુકનોથી ખડું જોતા વનદેવતાઆદિના પ્રસંગો સૂચવાય છે. બીમના પરાક્રમથી એ ઉત્પાત થયા લાગે છે. કેમકે જે યક્ષો સાથેના ભાવી સંગ્રામનું સૂચન કરતા હોય તો તે પ્રસંગ શરૂ થઈ ગયેલો હોવો જોઈએ કે જેની અસર વાતાવરણમા ઉત્પન્ન થતા વીચિ દ્વારા હૃદયમા થાય, અને પક્ષીઆદિઓની ન્હાસભાગ પૃથ્વીઆદિનું અનાપમાન થવું કૃત્યાદિ દર્શનોથી પોતાને પણ ભાવી હુ ખ કે યુદ્ધ પ્રસંગ આવી પડશે એમ માન્યતા થાય. જ્યારે ધૌમ્ય ગુરુના વચનોથી ટીકાકારો કહે છે તેમ તસવારી પાસે યક્ષ સાથેના ભાવી સંગ્રામ સૂચવાય છે (પા. ૩૨. પ્રસ્તાવના) એ બંધનેરું આવતું નથી કેમકે યક્ષાદિ સાથેના પ્રસંગ તો હજી થવાનો છે બીમ હજી ત્યા સુધી પહોંચ્યો નથી અને જે યુદ્ધ થાય છે તે તો ઘટોત્કચાદિ ત્યાં પહોંચે છે જોટલે થાય છે ને તે એવું જાણનાર યુદ્ધ નથી કેવળ શંખનાદથી જ યક્ષો તરફથી મરે જી જ્યારે અપશુકન દર્શાવતા શ્લોકોથી તો કંઈ જુદો જ ચિનાર મન પર ખડો થાય છે. જે અપશુકનના શ્લોકો રચાને ગણીયે અને તે શ્લોકોથી યક્ષો સાથેનું યુદ્ધ સૂચવાતું માનીયે તો યુધિષ્ઠિરાદિના પ્રવેશ પછી લાગ્યો આ જ પ્રવેશ આવવો જોઈએ. અને એમ થાય તો ઘટાસૂરનો વધ થઈ ચકતો નથી, અને જે માર્ગ દાખના બીમને આટલો જલો વખત લાગ્યો, તે માર્ગ યુધિષ્ઠિરાદિ નિમિષ માત્રમા દાખી ચક્યા

(વખતે રાક્ષસોના માયાબળથી) આમ વિચાર કરવાથી અનુગતું થતું છે, અને ઘણા પ્રશ્નોનો કવિએ વિચાર કર્યો નથી.

વળી નાટકની સમાપ્તિ વખતે ભીમ અશુનને મળે છે. ભીમ સહજ પુષ્પ લાઇ કુખેરને નમે છે. અહીં સર્વે જણાં અહિં આવ્યાં છે ? તેના ઉત્તરમાં દ્રૌપદી ભારતવાક્ય. કહે છે-જ્યાં ધનેશ્વરનાં અનાવાસે દર્શન થવાનાં હોય, જ્યાં પ્રિયપાર્થ પધારવાનો હોય, અને જ્યાં સ્વેચ્છિત મળવાનું હોય ત્યાં કોણ ના આવે ? અને પછી ધૌમ્યગુના પ્રશ્નાનુસાર યુધિષ્ઠિરના ભરતવાક્યમાં નાટક પૂરું થાય છે. અહિં એટલુંજ કહેવાનું કે ભીમે દૂર રહીને જ દ્રૌપદીને પ્રસન્ન કરી. એને કમળ આપ્યાં નથી. આપ્યાં એવું ખાની લેવાનું જ રાખ્યું. વિક્રમોર્વશીયઆદિ નાટકોમાં કાર્યની સમાપ્તિ થયા બાદ ભરતવાક્ય આવે છે; ને ખરું જોતાં જોના કાર્યની સમાપ્તિ થઈ હોય તેને પૂછાય છે ને વાક્ય બોલાય છે. અહિં એવું નથી. સમય એવો છે કે કુખેર ગુરસે થયા નથી. ભીમ પર પ્રસન્ન છે. તેમણે કહેવું જોઈએ કે હે ભીમ ! તું સહજ કમળ સ્વદરતે મેળવી શક્યો, તારી પ્રિયતમાને રીઝવી શક્યો ને શત્રુ પામેલા સર્વ યક્ષો પુનઃ સજીવન થયા છે તો કહે આથી તારું ખીજું શું પ્રિય કરું ? અથવા તો ભીમ દ્રૌપદીને કહે કે-હે પ્રિયે ! જે કમળને માટે તું અતિ ઉત્કંઠિત હતો તે મેં તને આપ્યાં છે. હવે કહે ખીજું શું તારું પ્રિય કરું ! અથવા તો જો કે યુધિષ્ઠિરને કુખે ભરતવાક્ય બોલાવવાની જરૂર નથી, છતાં પણ જો તેને જ આગળ રાખવા વિચાર હોય તો એટલું જ કહી શકાય-હે અગતશત્રુ ! તું જે ભીમને માટે ઉત્કંઠિત હતો, તેવા વિજયી ભીમ સાથે મેં તને પુનઃ મેળવ્યો. હવે કહે ખીજું શું અધિક પ્રિય કરું ! આમ કરવાથી ધૌમ્યાદિ જે અપશુકન સ્ત્રી યુધિષ્ઠિરને ભીમની પાછળ જવા ડેરે છે તેનો સંબંધ જળવાત. પણ જે છે તે પ્રમાણે જોઈએ તો ભોમશ પ્રિય કર્યાનું કહે છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. અગતશત્રુ ! મેં મધવાના કહેવાથી આ પ્રમાણે તારું પ્રિય કર્યું છે. શ્રવણ કર્ય-

તીર્થ મહીનાં સઘળાં, માર્ત્ય મુનિનાં પ્રણામ સહભાષ્યાં;

દિવ્ય કમળ આ મળિયાં, પ્રિયસુરદર્શન કુકલ નવ રાખ્યાં.

તથાપિ હે ધર્માત્મા તું કે' કે' કે આથી પણ હું તારું શું અધિક પ્રિય કરું. ?

હવે અહિં ઉપલાં બે પાદમાં જે જે સ્તવવાનું છે તે વિષેનું આ નાટકમાં કાંઈ પણ સૂચન નથી. દિવ્ય કમળ મળવામાં યુધિષ્ઠિરને કંઈ કહેવાનું નથી. ભીમ અને દ્રૌપદીને ઉદ્દેશી તે પ્રસંગ બને છે તેમ પ્રિય અને સુરનાં દર્શન કરાવવાનાં હતાં તે વિષે પણ નાટકમાં ઉલ્લેખ નથી. એટલે લોભશે પ્રિય કર્યાનું આ સ્થળ યોગ્ય નથી. શાકુન્તલ, વિક્રમોર્વશીય, મુદ્રારાક્ષસ આદિ નાટકોમાં જો ભરતવાક્યનાં અનુસંધાન જોવાશે તો ચલ્યાં કાર્યને ઉદ્દેશી કહેવાય છે કે આ પ્રમાણે કર્યું હવે ખીજું શું પ્રિય કરું ! એમાં જેનું કાર્ય કરવાનું હોય તેને જ ઉદ્દેશીને બોલાય છે. મુદ્રારાક્ષસમાં ચાણક્ય પોતાની પ્રતિષ્ઠા પુરી કર્યા વિષે મ્લોક બોલી પૂછે છે કે આટલું કીધું, હવે અંદ્રશ્વ અને અમાત્ય રાક્ષસ બોલો ખીજું શું પ્રિય કરું ! તે જ પ્રમાણે શાકુન્તલામાં મારીચ ઋષિ રાજ દુષ્યન્તને પોતાના નગરમાં જવાનું કહી આશીર્વાદ આપે છે. તે પ્રમાણે રાજ કરવાનું કષ્ટ થશે છે ત્યારે મારીચ કહે છે કે હવે

તાઈ બીજી શું પ્રિય કરૂં ? માલતીમાધવમા પણ વસ્તુને ઉદેશીને જ પૂછાય છે. કામન્દકી શ્લોકમા પૂછે છે કે તમારી અનેક મનોરથવાળી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ ને મારા શિષ્યોએ શીધેલો પરિશ્રમ પણ સફળ થયો હત્યાદિ. તો હે રાજપુત્રો હવે જે બીજું પ્રેમ કરવાનું હોય તે બોલો, અને પછી ભરતવણ્ય આવે છે તેમજ રોષદર્શિકામા નારદ, દ્વારકામા વ્રજનું માન કરાવાય છે એટલે સત્યભામા, રૂકિમણી અને સોળ સદસ્ય સુદરી આદિને ઉદેશી બોલે છે અને કૃષ્ણદેવ નારદજીની કૃપાદર્શિનું પરિણામ સૂચવે છે ત્યારે નારદ કહે છે કે વાસ્તવે ! કહો શું તમારૂં એથી અધિક શ્રેય કરૂં ? એ જ પ્રમાણે તપત્યાખ્યાનમા કુલપતિ શ્લોકોદ્ધારા-વૃષ્ટિ થવાનું, તપતી મળવાનું, વિદ્યોત્તમ મરવાનું આદિ જે જે વિષયો નાટકમા રાગને લગતા ઉપસ્થિત થયા છે તેનો ઉપસંહાર કરી તે પ્રાપ્ત થવાનું સૂચવે છે અને કહે છે—

“વાગ્દો શું પ્રિય આજ રાજ અમથી, કેવું ન કેં કનમા.”

આ પ્રમાણે ઉપર બતાવ્યું તેમ લોભશનું વાક્ય બરાબર નથી અને તેથી આખા નાટકની જે સમાપ્તિનો ભાગ છે તે ખૂબીથી ચિતરાયો નથી અને અતડો લાગે છે.

આખા નાટકમા જે જે પાત્રો ચિતરાયા છે તેમા ધ્યાન ખેંચતાં પાત્ર બીજાનું છે. બાકી બધા પાત્રો ઠંડા લાગે છે. જટાસુરનું પાત્ર જે અ કે ખતમ થાય નાટકનાં પાત્રો. છે. એટલે ભીમના પ્રતિનાયક તરીકે સારી અસર કરી શકતું નથી.

સ્મરવર્ધક શ્રીદામાના જેવું હાસ્યેદપાદક પાત્ર છે. પરંતુ જે ધ્યાન શ્રીદામો ખેંચે છે, દાર્પની ઝમાવટ આણવા જે જે આતુર્યભરી યુક્તિઓ શ્રીદામો કરે છે, તે સર્વનો વિચાર કરતા સ્મરવર્ધકનું પાત્ર શીકકું લાગે છે અને જે ખાસ વિચાર કરીયે તો નંકામા જેવું પાત્ર છે. દ્વંદ્વ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે એટલું જ અને તે પણ પહેલા અંકમા અને રહેજસાજ છેલ્લા અંકમા. બાકી તો એનું જે કાર્ય છે તે કોઈ સામાન્ય નોકર આદમી કે બ્રાહ્મણ પણ કરી શકે એમ છે. એનું સ્થાન કંઈ એટલું ઉત્તમ નથી કે જે મત્રા-નદને મળવાથી તેનું કાર્ય સફળ થઈ પડે તેમ જે હાસ્ય એ પાત્ર તરફથી પહેલો અંક વાચતા અપેક્ષિત રહે છે, તેમા આપણે કેવળ નિરાશાજ રહે છે. શ્રીદામા વિના રોષદર્શિ-કાખ્યાન હલુ થઈ જાય છે, અને રાજ વનમા એકલો રહે એના કરતા વસંતક સાથે હોય એ સ્વભાવિક છે, કેમકે એ એનો સલાહકાર છે, તેમજ વસંતકની સૂચનાથી જ રાગને કુલપતિનું સ્મરણ થાય છે ને વસિષ્ઠ પધારે છે, ને તપતી મળે છે, અને પહેલેથી ઠંડ સુધી કામ્ય રહે છે સ્મરવર્ધકને હાથે એવું કંઈ મોટું કાર્ય પણ થઈ શકતું નથી દ્વંદ્વ બધા બ્રાહ્મણો દોડા દોડ કરે છે ત્યારે સ્મરવર્ધક વસંતિકનો આર્તનાદ સાંભળે છે અને તે ક્યા પડી છે તે બધાને બતાવે છે વળી તે દ્રૌપદીનો પ્રીતિપાત્ર મટી જાય છે, ત્યારે શ્રીદામો રૂકિમણીની પ્રીતિ તત્કાળ સંપાદન કરી શકે છે, અને ખટપટી માણસ છે એ બતાવાય છે. જે કે તે પણ પાછાના અંકમા નળેજો પડે છે. પણ દારૂકનો રથ છોડાવી નાખવામા અને સત્યભામાને મનાવવા જવામા તે ફરીથી સહાય કરનારો થઈ પડે છે. ત્યારે સ્મરવર્ધકથી કંઈ સહાય થઈ શકતી નથી

આ નાટકમા નવા નવા પાત્રો આવ્યા જાય છે. એક ભીમ નાયકની આસપાસ અનેક નવા નવા પાત્રો રૂપી વિવિધ ધુણો ગુંથાયા છે. ત્યારે રોષદર્શિકામા પાત્રો છે તેથી જ

સુસંગત માળા ગુ થાય છે. ખાયાલીપ્રસન્નાખ્યાનના પ્રસંગો છુટા છુટા દેખાય છે, ને અનુ-
સંધાનને યોગ્ય નથી, હારે રોપદર્શિકામાં એક એકના પરિણામ રૂપ દર્શિગોચર થાય છે.

યગવિધિનો પ્રસંગ, જટામુરવધ પ્રસંગ, બીમ અને જૂતોના પ્રસંગ, હતુમાન બીમનો
પ્રસંગ, બીમ અને યક્ષોના પ્રસંગ ખરેખર છુટા છુટા લેતા અસરકારક છે. પોતે પોનાની
અસર હીક દરે છે, પરન્તુ આખું નાટક એક દૃષ્ટિએ જોતા મોઘ મુખ્ય અર્થ સર્વે પોષના
હોય એમ દેખાતું નથી વસ્તુસંકનના, પ્રમગોની ગોકરણ અને લખાવટ ચાતુરીભરી નથી,
એટલે તે શીકું લાગે છે છતાં દૃશ્ય નાટકની દૃષ્ટિએ ન જોઇએ તો વાચના કંટાળા
આવતો નથી પણ આનંદ આવે છે અને ગસ પણ હીક પડે છે

તપત્યાખ્યાન

પ્રેમાન હતું ત્રીજું નાટક તપત્યાખ્યાન છે. આ નાટકમાં વસ્તુસંકલના ખાયાલી પ્રસન્નાખ્યાન
કળતા હીક વિચારપૂર્વક કરવામાં આવી છે શરૂઆતથી જ રાજા મોઘ બીજને પરણશે એવી શકા
ખતાવતી રાણી દેખાય છે પુત્રકામેષ્ટિ યક્ષની નિષ્ફળતા સ્વચી છે, પરન્તુ રાજા વ્યાઘ્રનો શિકાર
કળવા જાય છે પછી પુત્ર તે યતારાબ થાય છે અને રાણીને ગર્ભ રહો છે, એનું ધર્મજ
ગૂઢ શબ્દોમાં સુચન માત્ર થાય છે. તેમાં રાજાએ તપતીને મળવું અને પટરાણી પદ આપ-
વાની ઇચ્છા દર્શાવવી અને ધણા સમય પછી ગર્ભવતી થયેલી રાણીએ જાણવી અને એથી
રાજાની કફોડી સ્થિતિ થવી અને તેનો કુખપતિએ ન્યાયપૂર્વક તોડ કાઢવો છતાંદિ પ્રસ
ગોની શુભલ્પી સારી થઇ છે રાજા વનવાસ કરી રહ્યા છે ત્યારે રાજા વિના દેશની દશા
કેવી થાય છે, પ્રજાને કેટલા પ્રકારના દુખ પડે છે, સારા પ્રધાન અને સારા વંદિવટદારો ન
હોય તો પ્રજાની શી દશા થાય, પ્રધાન ચુટવા તો કેવા પ્રકારના ચુટવા, દુષ્કાળના સમ
યમાં કેવી રીતે પ્રજાને પાળી તેનું રક્ષણ કરવું શત્રુઓથી કેવી રીતે ચેતતા રહેવું, રાજા
નીતિના અંગો કેમ યોજવા આદિ વિષયોની ચર્ચા સારી કરાઇ છે નૈતિક રાજનૈતિક અને
ઉપદેશક તરવેનું કોંકું સારું ગુ થાય છે. સસલાખાખ્યાનમાં બે સ્ત્રી હોવાથી પતિની કેવી
દશા થાય છે તેનું બાન કરાવાય છે, દૈવની અકળિત ગતિનો ખ્યાલ અપાય છે ખાયાની

* આ નાટક ઉપરથી મુખ્યમાં આર્થ નૈતિક નાટક કંપનીમાં “સૂચ કુમારી” નામે જેલ મૂકાયો
છે મણી ફેરફાર થયો છે પરન્તુ એ પરથી એટલું જણાયું કે કાલની રંગ ભૂમિપર આ નાટકો
આવા ને આવા સ્વરૂપમાં મુકાય એમ નથી ધણી ફેરફાર કરવો પડે “સૂચ કુમારી” પણ
પકાયું છે છતાં તે નિર્દોષ ને ઉત્તમ છે એમ અમારું કહેવું નથી ધણી દોષો માલ રહેલા છે
અસંગતતા ધણી છે તેમજ વર્ણનના દુશ્સાસન રૂધિરપાનમાંથી એ બાજુ દ્રૌપદી જ્યારે ભીમને
દુશ્સાસન વધ કરવા ઉશ્કેરે છે તે બાજુ ‘સતી દ્રૌપદી’ ના જેવમાં આવી ગયો છે કેટલાક વાક્યો
તો વર્ણનમાનજ છે વળી થોડા વખત ઉપર મુખ્યમાં રૂદ્રમણી સ્વયંવરનું નાટક બજવાયું હતું
તેમાં સત્યભામારોપદર્શિના નાટકમાના બીજા અકમાં કૃષ્ણ સત્યભામાના મેળાપ વખતે ચંદ્ર
અને બળદ વાળી યુક્તિનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે તેમજ રોપદર્શન અને પારિભટક વૃક્ષોનો
વિભાગ ઉપયુક્ત ‘સતી દ્રૌપદીમાં’ (દેશી નાટક સમાજમાં) ફેરફાર સાથે સુકવામાં
આવેલ છે.

પ્રસન્નાખ્યાનમાં કષ્ટ અને અભિમાનની પડતી વાચકનું ધ્યાન ખેંચી રહી છે, પરંતુ જન સમાજને હિતકર ઉપદેશો તો તપત્યાખ્યાનમાં જ મળે છે. જેવી રીતે સસમામા અને કૃષ્ણનો મેળાપ શ્રીદામા અને નાગરીકાની યુક્તિથી થાય છે, તેવી દીતે તપતી અને સંવરણનો મેળાપ તપતીની ખે સખીઓથી થાય છે. ત્યાં કૃષ્ણની સંમતિ છે તો અહીં તપતીની છે. ત્યાં કૃષ્ણ યુક્તિ કરી સત્યભામાને આકર્ષે છે, અહિં તપતી વ્યાઘ્રાદીની યુક્તિથી સંવરણને આકર્ષે છે, સત્યભામા સ્વાભાવિક રીતે કૃષ્ણ પ્રતિ ખેંચાઈ હતી, તેમ તપતી પણ ખેંચાય છે. સત્યભામાના મેળાપ વખતે રૂકિમણી વિદ્ય કન્યા થાય છે, તેમ અહિં સુદાયના રાજની ખરી સ્થિતિ જોગણને વેશે જાણી જઈ વિદ્ય નાખવા જાય છે, ને રીસાય છે. શ્રીદામાની યુક્તિથી વસ્તુ વિસ્તાર પામે છે, તો અહિં વસંતકના દોષથી રાણી આગળ ઘટસ્ફેટ થાય છે, પણ તેથી વધુ વિસ્તાર ચતો નથી.

આ જ પ્રમાણે પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં કમળનો પ્રસંગ, સત્યભામાખ્યાનમાં પારિજન-તક પુષ્પના પ્રસંગ જેવો છે. ત્યાં દેવી પુષ્પ છે, તો પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં દેવી કમળ છે. ત્યાં સત્યભામા અને કૃષ્ણ દેવને દેવી પુષ્પની અપ્રાપ્ય સ્થિતિ વિષે ક્લહ થાય છે, તેમ અહિં દેવી કમળ વિશે ક્લહ થાય છે. ત્યાં કંઈક ગ્રામ્યતા પ્રસંગવશાત્ સ્વયંવાય છે તો અહિં જુદાજ પ્રકારની પ્રગતિ સ્વયંવાય છે.

આ પ્રણયે ઉપર્યુક્ત નાટકોમાં કંઈક સમતા દેખાય છે. પરંતુ તપત્યાખ્યાન અને પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં તેવી સમતા દેખાતી નથી કંઈક દેખાય તો એટલી જ કે ભીમના ત્રાસથી વનદેવતાઓ અને યક્ષના અનુચરો કંપી ગયા છે, ને રક્ષણ કરવામાં નિષ્ફળ થાય છે, ત્યારે તપત્યાખ્યાનમાં રાજની ગેરહાજરીથી કુખાળથી પ્રજા અતિ પીડાય છે અને કાર્યદક્ષ વહિવટદારો પણ રક્ષણ કરતા મુગ્ધ છે. મંત્રાનંદ પોતાની માયાથી દ્રૌપદીનું હરણ કરે છે, ત્યારે અહિં તપતી માયાથી વ્યાઘ્રરૂપ ધારા સખીઓ દ્વારા સંવરણને આકર્ષે છે. ભીમ વિના પાંદવો પીડાય છે તો અહિં રાજ વિના પ્રજા પીડાય છે.

પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં બતાવ્યું છે વમ કવિ સવિતાનારાયણના સંસ્કૃત કવિ શ્રીનિવા-

સના તપતીસંવરણનાં નાટકના બાષાતરને વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં આ

પરંતુ સૂચન. નાટક મૂકાયું હશે. અમને એ નાટક મળી શક્યું નહિ એટલે કંઈ

કહી શકતા નથી. પણ સંસ્કૃતમાં ત્રિવેન્દ્રમ સંસ્કૃત સીરીઝમાં મહા

કવિ શ્રી કુલશેખરવર્માનું તપતીસંવરણનું નાટક અમારા જ્ઞેવામાં આવ્યું. જાનેની વસ્તુ-સંકલના અને પ્રસંગો તદ્દન જુદા છે. શરૂઆતમાં રાજને છાકરા ન હોવાથી તે કુખી સ્થિતિમાં દેખાય છે. રાણી પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ઘણા નિયમો અને ઉપવાસો કર્યા કરે છે. રાણીને મળવા રાજ જાય છે ત્યાં જોના પ્રેમમાં પડેલી તપતીનું કષ્ટપૂર મળી આવે છે, જે ઉપરથી તેને જોઈ નથી છતાં રાજ તેના મોહમાં પડે છે. બીજા અંકમાં મદન પીડિત થયેલી તપતીને રાજ પ્રત્યક્ષ જુએ છે. સખીઓના પરસ્પર ચેતા સંલાપથી રાજ તપતીની સ્થિતિ જાણી જાય છે, ને સંપૂર્ણ મોહવશ થાય છે. ત્રીજા અંકમાં સૂર્યની ઉપાસના કરવાથી તપતી મળશે એમ મેનકા રાજને કહે છે તેથી તે ત્રીણ તપ આદરે છે. ચોથા અંકમાં સૂર્યના પ્રસાદથી તપતી સાચે લગ્ન થઈ ગયા છે, અને તપતીને પુત્ર પ્રસવ થાય છે, પણ

રંભાની માયાથી તે 'સ્વપ્ન' હોય એમ લાગે છે. એવામાં મોહિનિકા નામની રાક્ષસીના રાજ્યએ સો પુત્રો મારી નાખ્યા હોવાથી રાજ્યને છેતરવા તે માયા ગમે છે. પાપમાં અંકમાં સૂર્યની આરાધી તપતીને સૂર્યલોકમાં જવું પડે છે. રાજ્ય તેને શોધતો શરૂ છે એવામાં હુકાળ પડ્યાના વર્તમાન પ્રધાન લાવે છે, તેથી રચાઈદ થઈ તેની નિશ્ચિત કરવા જાય છે. છઠ્ઠા અંકમાં મોહિનિકા રંભાના રૂપે રાજ્યને તપતી મરી ગયાના સમાચાર કહે છે, અને તપતીને મેનકાના રૂપમાં રાજ્ય મરી ગયાના સમાચાર કહે છે. તેની સખીઓને પણ તેવું જ કહે છે એથી બધાં મરવા તૈયાર થતા અકસ્માત એક એકને મળી જાય છે. અહિં વસિષ્ઠ મુનિ તપતીના પુત્ર સાથે આવે છે, મોહિનિકાને ક્ષમા અપાય છે ને તપતી પુત્રને ઓળખે છે ને સર્વ સાફ થાય છે.

આ નાટક ઉપલા ત્રણે તપતીસંવરણના નાટકોથી જુદું જ પડે છે એ સહજ દેખાશે. બે કે થોડુંક આરંભમાં સામ્ય છે ખરું.

પ્રસ્તુત નાટકમાં કવિ પ્રસંગો સામસામા તોળતા હોય એમ લાગે છે એક બાજુ દેશની દુઃખદ સ્થિતિમાં પ્રધાનની સુઝવણી છતાં કાર્યદક્ષતા. બીજી બાજુ રાજ્યની કામગીરીત દુઃખપૂર્ણ સ્થિતિ ને તેમાં વિદ્વષ્ટની મૂર્ખતા એક બાજુ પુત્રેષ્ટિયરની નિષ્ફળતા ને રાણીના માનસિક દુઃખ અને રાજ્યના પરિણામ વિષે શંકા. બીજી બાજુ તપોવનના ઋષિઓનો ત્રાસ ને તેમના દુઃખ. એક પાસ પ્રધાને દેશની સ્થિતિ સુધારવા તીવ્ર પ્રયાસો કરવા, બીજી બાજુએ રાજ્યએ તપતીને પ્રાપ્ત કરવામાં આપું માનસિક બળ અજમાવી દેહને કષ્ટવે, એક બાજુ તપતીની વિરહવેદના બીજી બાજુ રાજ્યની. આ પ્રમાણે પ્રસંગોનું નિરીક્ષણ કરતા નાટકમાં ઘણું વિચારીને મનન કરવા જેવું છે એ સાફ દેખાય છે.

છતાં નાટક હોય રહિત નથી. જેમ નવીનતા અને નવીન પ્રસંગો છે, તેમ પ્રવેશો, વિચારો અને લખાણમાં પિષ્ટપેષણ અને પુનરુક્તિ પણ ઘણી છે. અંક ૧ લો. પહેલા અંકમાં પ્રેક્ષક કે વાચક વર્ગ આગળ પુત્રેષ્ટિ યરની નિષ્ફળતા બતાવી છે. તે જ નિષ્ફળતાનું વિવેચન પાછું બીજા પ્રવેશમાં વસંતકને મોઢે રાજ્ય આગળ થાય છે. સર્વે એમ માની જ શકે કે આ બાબતની રાજ્યને ખબર પડી છે નથી પડી એમ બતાવવાથી કંઈ નવીન પ્રસંગ ઉભો થતો નથી, કે કંઈ નવું તત્ત્વ સાધવાનું નથી. નાટકમાં આવા કેટલાક જણાતો તો પ્રેક્ષક કે વાચક વર્ગને સમજ જ લેવાનાં હોય છે. નહિ તો નકામા પિષ્ટપેષણથી કંટાળો આવે. ફક્ત આ પુનરુક્તિથી વિદ્વષ્ટનો સ્વભાવ બતાવાય છે, તે તો બીજી કોઈ રીતે બતાવી શકાય. પછીના બે પ્રવેશો પણ નિરર્થક છે. પહેલો જેમાં માધવી વસિકા અને માધવી આવી લપેડ કરે છે, અને પછીથી સુલોચના આગળ જાહેર થાય છે. આમાં બે જ નવી વાત છે. એક તો પુત્રકમેષ્ટિયરની સુદન લગાઈ છે. અને બીજી ગંજમાતાએ રાજ્યનું બીજુ લગ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે તે આ બંને વાતો એવી છે કે પહેલા જ પ્રવેશમાં કુસંપતિ ગયા પડી તરત જ સુચવી દેવાય. અથવા તો તે હોય ને સ્વયંવાય. છે તેમ રાખવાથી કોઈ જાતનો અર્થ સમજાતો

● આ નાટક ૧ મુદત નથી તેથી-કવિએ આ કારણથી લખાણો દશે તેવું કારણ નથી આપ્યું લખાણો ન હોય તો રાજી સગમાં બેઠી થાય અને તેમાં ચિત્ત સંપૂર્ણ દેખાયા હોય તો રાજમાતા તેને વનમાં જ્યાં ન દે

નથી તે રસ સ્થાપિત થતો નથી. શ્કત સ્ત્રીઓની ભાષા આલેખવાની તક દિવિને મળે છે. વળી જે પ્રસંગમાંથી બીજે પ્રસંગ ખસે નહિ અથવા તો રસ ઝામે નહિ તેવા પ્રસંગની આવશ્યકતા નથી.

હેવટનો ભાગ ન્યાંથી તપોવનનો ગમરાટ અને તપતીનો પ્રવેશ થાય છે, એ બંને પ્રવેશો સારા ચિતરાયા છે તેમજ અસર સારી દરી શકે છે. રંગભૂમિની દૃષ્ટિએ તેની અસર એટલી બધી નથી, પરંતુ મંચરણ વાઘણને મારવા જાય છે ત્યારથી પત્રીની સિપા-ધ્મજીની લપેડ નકામી છે. ઉત્કૃષ્ટ રક્ષણાર્થે આવેલા સિપાધ્મજીની નમ્રગાઇ બતાવી બેટી ઓપ વાચક ને શ્રાના વર્ગ પર પડે છે. તેમ જ વસંતક અને સમરસિંદના પ્રવેશથી ખાસ કંઈ ક્ષિત થતું નથી. કેવળ નિરર્થક ગમરાટનો સંચાર થાય છે. ખાસ પ્રયોજન કંઈ સચવાતું નથી, તેમજ પત્રીના અંકમાં કોઈ પ્રવેશ સાથે તેનું અનુસંધાન નથી.

અહિં એક પ્રશ્ન થાય છે કે મૂળ મહાભારતના ઇતિહાસને ફેરવી, તપતી શા કાળે માયાવી વ્યાધ અને વાઘણની સદાય સે છે? રાજાને જોવા ઇચ્છતી હતી તો દેવી શક્તિવાળી હોઈ રાજાને તેના અંતઃપુરમાં જોઈ શકતી, નહિ તો મૂળવા કરવા જાત ત્યારે જોઈ શકત. છતાં તેમ ન કરતાં નિર્દોષ મુનિઓના લોહી ઉઠાવે છે તે શું પાપ નથી? હોય; પણ અમે ધારીએ છીએ તેમ તપતી પ્રેમાવેશમાં એ મર્યાદા ઝોળંગી જાય છે, તેમજ પોતાના પ્રિયમાં ટેટતી નિડરતા છે, પરાક્રમ કેવું છે તે સ્વનઃ જોઈ શકે. તેમજ એની શૌર્યમયી મૂર્તિમાંથી પ્રતિક્ષણ સ્ફુરતી સુન્દરતાનો નયનથી ઉપભોગ કરી શકે, જે દૃશ્ય અંતઃપુરમાં જોવાનું મળી ન શકે. તેમ જ આ રાણી સ્વનઃ હોય એટલે રાજાનું મન પોતાના પર પ્રેમમર્દુ લાગે નહિ. છતાં અહિં એક નવીન અનુમાન થઈ શકે છે કે આ પ્રસંગ પ્રાચીન પદ્ધતિનો નથી લાગતો. કાલનાં નાટકો જે રંગભૂમિ ઉપર ભજવાય છે તે ન્યાં આવા શિકારનાં દૃશ્યો મજવાય છે તેની અસરનો છે. કાવ્યમાં ભણે શિકારને મૂળવાનું વર્ણન આપી શકે, પણ નાટકમાં તો એ દૃશ્ય લાવવાને રંગભૂમિ પરનો થોડો ઘણો પણ અનુભવ ન હોય ત્યાં સુધી તે ન આપી શકે. અમે આમજી બતાવીશું તેમ આ નાટક પદ્ધતિ આદિની કમ્પિન ગોડવણ વિના લખી શકાય તેવું જ નહિ; અને તેને માટે અધકચરો પણ નાટક જોવાથી અનુભવ મળેલા હોવા જ જોઈએ.

બીજા અંકમાં તપનદેવ અને ધન્વંતરી તપતીની તબિયત જોય છે, કે તરત કંચુકી ઇન્દ્રનો સંદેશો લાવે છે. તેમાં સંવરણના યજ્ઞાદિ બંધ થવાથી તે અંક ૨ જો સંબંધી વિચાર કરવાનું સૂચવાય છે, આથી કંઈ સંવરણના રાજ્યમાં ભાવી દુષ્કાળનું સૂચન થાય છે. પરંતુ એનું મુખ્ય અનુ-સંધાન કવિના પ્યાનમાં રહ્યું નથી. દેવલોકની કોઈ વ્યક્તિ મનુષ્યલોકમાં પરણે તેને માટે ઇન્દ્રાદિ દેવોની અનુમતિ હીક કેબાય. ઇન્દ્રાદિ દેવો જ તપનદેવને કહે કે તમે તપતીનાં સંવરણ સાથે લગ્ન કરો. તેમ થાય તો સંવરણ રાજ્યમાં જાય ને યજ્ઞાદિ થવાથી આપણે રહીએ. આ બાબતનું સૂચન યોગ્ય અંકમાં વસિષ્ઠની આમજી તપનદેવે કર્યું હોત તો હીક થાત. નહિ તો સૂર્યદેવ ઇન્દ્રસભામાં ગયા ને શું કર્યું? ઇન્દ્રસભામાં બોલાવવાનું પ્રયોજન

સચવાતું નથી અને તેથી કંચુકીનો પ્રવેશ નિર્ણય થાય છે. કેમકે એ બાબત તો પ્રધાનાદિના પ્રવેશ ઉપરથી સમજાય છે.

અહિં કોઇ એવો પ્રશ્ન ઠરે કે ધન્યંતરીના નિદાન બાદ તપનદેવે તપતીને સંવરણ સાથે તરત કેમ ન પરણાવી ! એટલો જ ઉત્તર આપી શકાય કે બન્નેના પ્રેમની પરાકાષ્ઠા જોવાની છે. એક માનવી અને બીજું દેવી. બન્નેનો પ્રેમ હૃદયનો છે એવું સમજાય ત્યાર પછી તેની અનુમતિ અપાય. તેમ જ સંવરણ માનવી હોવાથી તે તપતીની માગણી ઠરે, અને વસિષ્ઠ જેવા મહાસુનિ તે અર્થે આવે તો ના પાડી શકાય નહિ. બાકી દેવની પુત્રી માનવ સાથે પરણે એ અધિકૃત દેખાય.

બીજો પ્રવેશ જે દુઃખથી પીડાના પદ્ધતિનો છે તેમાં લપેડ ધણી છે ને મહત્વ ધાળું ઓછું છે.

ત્રીજા પ્રવેશમાં રાજા એકદમ વર્સતકને બોલાવી પ્રેમગાથા કહી દે છે એ સ્વાભાવિક નથી. સુષેણુદિને તે દમથળું જ દેખે છે. વર્સતકને બોલાવે છે તો એ સર્વને મોહકી દીધા બાદ રાજા વર્સતકને કહે અથવા વર્સતક રાજાની સ્થિતિ જોઇને પ્રશ્ન પૂછે ને રાજા તેને ઉત્તર આપે એ વધારે સ્વાભાવિક દેખાય. રાજા વર્સતકને કહેવા આતુર બને હોય પણ પરિજનના દેખતાં તે તેને કાનમાં કહે ને પરિજન ખસી જાય, એ યુક્તિ ઠીક નથી લાગતી. વળી તરત દૂત આવે છે અને વર્સતકને સુષેણુ બોલાવે છે ને પૂછે છે, ને જાણે વર્સતક સુષેણુનો જાણસ હોય તેમ બધું તેને કહી દે છે. યુક્તિપૂર્વક સુષેણુ કદાવતો હોય તો ઠીક અસર થાય. આ તો મનમાં આવ્યું તે પ્રમાણે કવિએ ગોઠવી દીધું લાગે છે. સ્વાભાવિક દેખાય એવું નથી.

ત્રીજા અંકમાં વેણીકા નાયકાનું ખાસ પ્રયોજન નથી. એટલું જ સમજાય છે કે રાજા નથી છતાં પણ રાજા વિનાનું શું અધેર, એવું ગામમાં ન ચર્ચાય અંક ત્રીજો અને સચિવ તેની કેટલી સંભાળ રાખે છે, તે બતાવવા પૂરતું છે. બાકી તો જેમ પ્રાચીન કાવ્યમાળાવાળા પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં દ્રૌપદીના નાયકવિષે ટીકા કરે છે કે “આખા નાટકમાં નૃત્યનો એક પણ દેખાવ નહિ તે કવિને ઠીક નહિ લાગ્યું હોય તેથી તેણે દ્રૌપદી પાસે નૃત્ય કરાવવાની યોજના કરી હોય એમ લાગે છે”, તેમ તેમના મતાનુસારે લોકોને રીઝવવા હાલ નાટકોમાં જેમ પગો નપગો નાય ગોઠવવામાં આવે છે તેમ આ નાટકમાં કર્યું હોય. પણ જો એમ હોય તો સત્યમામાખ્યાનમાં કેમ નાય ન મૂક્યો ને જો મૂકે એવી ધારણા હોય તો પ્રેમાર્નદના વખતમાં આવા નાટકોમાં નાય ચતો હતો ? અને તો એમ લાગે છે કે કવિ એમ બનાવવા ઇચ્છે કે રાજરહસ્ય સાચવવા પુરતાં કેટલીક વાર ધણા ખોટા ખરચ પણ કરવાં પડે છે.

શિવાનંદ અને બ્રહ્માનંદનો પ્રવેશ નિર્ણય છે. દારણુકે મન બે પ્રવેશથી જ સચવાઈ ગયું છે કે સુલોચના અચુક કાર્યદક્ષ રક્ષકો સાથે વનમાં રાજાને હુંડતી આવી છે. એટલે શિવાનંદ અને બ્રહ્માનંદ દ્વારા એ અર્થ સ્ફુટ કરવા જરૂર રહેતી નથી. સાથે આવેલા મનુષ્યો કોણ હતા, તે પણ સચવાયલું છે, પ્રત્યક્ષ દેખાડવાનું છે અને વીતચિત્તપરથી સમજાવવાનું

છે એટલે તેની પણ જરૂર નથી. એટલે આ પ્રવેશ પિટ્ટપેપણ કરે છે અને નકામો છે. વળી માધવી, માલતી અને મુકેશીની વાતચિત્તમા જોગી વેશ લેવાની સુક્તિ બતાવી છે, એટલે તે અર્થનું આથી પોપણ કરવાની જરૂર નથી. રાજા પ્યાનમરત દેખાય ત્યા જ ત્રણે જણીઓ આવે અને તેમના પ્રથમ બે ત્રણ વાક્યો ઉપરથી તેઓ કોણ છે અને શા કાળે આવી છે તે સમજાય એટલે જુદા પ્રવેશની જરૂર રહેતી નથી.

ચોથા અંકમાં રામસિંહ, ગુણજીતસિંહ અને માધવીની વાતો નકામી છે રાજાના સુખમાથી રાણી ધીર જાડીમા અલોપ થઈ ગયાનું સ્પષ્ટ છે, તે જ ચોથો અંક વાત ફરીથી માધવી કરે છે. રાજાને મળે છે ત્યારે ફરીથી તે જ વાત ચર્ચાય છે વળી માધવી કોષ કરીને જોગી વેશમા જાય છે તેથી પણ કાંઈ શસિત થતું નથી. તેમ જ કોષ પ્રસંગ સ્થાપિત થતો નથી. ફક્ત સાથે રહેલા સરદારોની જરા મુજબચ દેખાડે છે. પણ તેથી કંઈ પ્રયોજન સચવાતું નથી, તેમ જ એ લોકો રાજાને આની મળે છે તેથી કંઈ ઝાઝો અર્થ સચવાતો નથી. સૈનિકો રાણીને ખોળી કાઢશે એટલી રાજાને ચિન્તા એાછી થાય છે એટલું એમ ન થયું હોત તો રાજાના પ્રેમની પરાકાષ્ઠા વધારે સારી રીતે બતાવી શકાત

પાંચમો અંક સવરણ અને તપતીના નૃગારથી શરૂ થાય છે. એ દસમ મૂકવાનું શુ પ્રયોજન છે? રાજાને તરછોડી રાણી મધ પછી તેનું શુ થયું તે જ પાંચમો અંક અર્થવાનું બાધી રહ્યું છે અને તે કુમારના પ્રવેશથી જણાઈ આવે છે. આગાર કહેવું પડશે કે આ પ્રવેશો લખનામા કવિએ થાય જ બાધી છે. રાણી રાજાને તરછોડી ત્રીજા અંકને છેડે જાય છે ત્યાર પછી ચોથા અંક અને ત્રીજા અંક વચ્ચે કોષ પણ રીતે અમુક માસનો માળો કટ્ટપી શકાય તેમ નથી કારણકે માધવી સમરસિંહ રાજાની આગળ વાત કરે છે તે પરથી એમ સમજાય છે. ગમસિંહનો પ્રવેશ થતા જ જે વાક્યો છે તે પરથી જ એની પ્રતીતિ થાય છે. રાણીની તપાસ કરતા તે ન મળ્યાની ખબર મુખેછુને વીરકેતુ આપે છે તે પરથી પણ સમજાય છે કે તે વાતને વખત બહુ થયો જ નથી પણ ઘણા ઘોડા દિનની વાતો છે. ત્યાર પછીથી તપતીના લગ્ન થાય છે તેટલા સમયમા બેથી ત્રણ વર્ષ વીતી ગયા એ માની શકાતું નથી, તેમ કોષ પણ દેકાણે એનું સૂચન કરવામા આવ્યું જણાતું નથી વળી રાજા પ્યાન ધરી બેસવાના છે, ને તેમા સ્પર્દિવતું અને કામનું સૂચન તો અંકની શરૂઆતમા જ તપતીના ગયા પછી થાય છે, અને તે પ્યાનમા પણ રાજાનું ચિત્ત ચોટતું નથી, એટલે વસિષ્ઠમુનિ રાજાની સમક્ષ પધારે છે તે પ્રવેશ પણ તરતનો જ સમય સૂચવે છે વળી પછેના પ્રવેશમા વસિષ્ઠ મુનિ તપનદેવના લોકમા જાય છે તેને પણ દૈવી શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોવાથી સમય ઘણો જ ઘોડો લાગે. એટલે રાણી શ્રુમ થયા પછીથી રાજા અને તપતીના લગ્ન થાય છે તે સમય ઘણો નથી. વધારેમા વધારે એક જ માસ મૂકી શકાય હવે પાંચમા અંકમા જે પ્રથમ પ્રવેશમા રાજા અને તપતીનો નૃગાર છે, તેમા રાજાના અતિ ઉન્માદભર્યા વર્તનથી એમજ માની શકાય છે કે તે પ્રસંગ પણ લગ્ન થયા પછી તરતનો જ છે. વસતક ન્યારે ગમ-રાય છે અને તપતી જડતી નથી તેને ચાટે શકા કરે છે કે તે સુશ્લોકમા આવી મધ દેખ, તેની શંકા નિવારવા તમાલિકા કહે છે કે “બાધ વસતક” નરેન્દ્રવધૂ થતા જ

તેની ઉર્ધ્વ ગતિનો અવરોધ થયો છે,” આ સખ્દો તો માથે સૂચવે છે કે લગ્ન થયે સમય ઘણો જ અદ્ય થયો છે. વળી તપતીને રાજ્ય માહાલિંગન આપે છે ત્યારે જાણે તમાલિકાને છેલ્લી મળવા ઇચ્છતી હોય તેમ કહે છે—“એક વાર મને તમાલિકાને મળી લેવા દો.” અને તેના ઉત્તરમાં રાજ્ય કહે છે કે “તમાલિકાને આજ સુધી મળી તોયે તૂમ ન થઈ?” આ પરથી પણ સાર જણાય છે કે આ પ્રસંગ લગ્ન પછીનો તાજે જ છે. વળી તરલિકા અને તમાલિકાને પણ પૃથ્વીપર તપતીનાં લગ્ન બાદ વધુ વખત રહેવાની જરૂર નથી. દારણુકે તેઓ દેવી છે. સેવા કરવા રહી શકે એમ મનાતું નથી. જેમકે વિક્રમેર્વશીયમાં ઉર્વશી પુરુષવાને પ્રાપ્ત થયા પછી ચિત્રલેખા ત્યાં રહેતી નથી તેમ જ રાજ્યના સખ્દો “નવોઢા તું જેવી, કદિકે પતિથી જો હર તને” એ જ સૂચવે છે. લગ્ન થયા બાદ તપોવનમાં બે વર્ષ ગુમાવાનું દારણુ? કવિએ સુત્રોચનાને શોધવાનું કે વનમાં વિહાર કરવાનું બતાવ્યું નથી. ઉલટું પ્રગ્ન પીડાય છે, કુષ્ઠાગ છે માટે બેઢા જ જવું જોઈએ, એટલે આ પ્રસંગ લગ્ન પછી તરત જ ઉભો થાય છે. આ પ્રસંગ પછી તરતનો પ્રસંગ કુમારનો છે. કુમાર બોલે છે, ચાલે છે, તોફાન કરે છે તે ઉપરથી તે આશરે જોછામાં જોછા ત્રણ વર્ષનો હોઈ શકે. જ્યારે ઉપર બતાવ્યું તેમ વિચાર કરીએ તો, રાણી જે ગર્ભવતી હતી અને જેને પૂરા માસ થયા નહોતા (થયા હોત તો રાજ્યમાતા તેને વનમાં ન જવા દેતી માટે એક દારણુ રૂપ ગણત) તેને પુત્ર પ્રસવ થયો અને તે ત્રણ વર્ષ જેટલો મોટા થયો, એમ માનવું યોગ્ય નથી અને તેથી સમયની વિચારણામાં કવિએ ભુલ કરી છે. જો એમ કહીએ કે પછીના પ્રવેશો ધણા આવે છે તેથી રંગભૂમિ ઉપર કે શ્રોતાના કે વાચક વર્ગના મન પર તેટલા સમયની છાપ પડી શકે છે, અને નાટકનો સમય ત્રણ વર્ષનો સૂચવાય છે, તો એનો જવાબ એટલો જ કે કેટલાક પ્રવેશો એવા પ્રકારના આવવા જોઈએ કે જે મોટા અંતરે થયા હોય. જ્યારે અર્ધિ બનતા પ્રસંગો ઘોડા જ વખતમા બની ગયા છે એમ પ્રસંગોના અનુસંધાન ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. પછી કવિએ ખુલ્લો ઉલ્લેખ કર્યો હોય તો પણ નકામું અને તેટલા પ્રવેશો આલેખવામાં તેની ખામી. આ ઉપરથી એમ પ્રતીત થશે કે કુમારનો પ્રવેશ તદ્દન અજુગો છે. કવિએ એવી બારી રાખવી જોઈએ, એવાં વાક્યો પત્રોના મુખમા યોગ્ય અવસરે મૂકવાં જોઈએ કે તે જેટલા સમયનું અંતર કંપવાં ઇચ્છે તેટલા સમયનું અંતર સુસંગત દેખાય. શકુન્તલા શકુન્તલા ગર્ભવતી છે અને તેને રાજ્ય પાસે મોકલાઈ છે, રાજ્ય તિરસ્કારે છે અને મેનદા લઈ જાય છે, પછી વીંટી મળવાથી રાજ્યને તેની સ્મૃતિ થાય છે. આટલો ભાગ વાંચવાથી વાચકના મન પર અસર થાય છે કે શકુન્તલાના નવ માસ પુરા થયા આવ્યા છે. પછી રાજ્ય ખિન્ન થાય છે, ઇન્દુ તોડું આવે છે, યુદ્ધ કરવા જાય છે ને યુદ્ધમાં જીતીને આવે છે, ઇન્દ્રરાજ્યને ત્યાં રહે છે, માન પામે છે, પાછો આવે છે તેટલો સમય બે ત્રણ વર્ષનો કદી શકવામાં કોઈ જાતનો વાંધો આવતો નથી. કેમકે યુદ્ધ તો ઘણાં વર્ષ ચાલે. એ તો દેખીતું જ છે કે તપત્યાખ્યાનમાં રાણી ગર્ભવતી થઈ રાજ્ય પામે જાય છે તે ભાગ અને પછી જે કુમારની ચેષ્ટાઓ બતાવાય છે તે ભાગ, ખાસ કરીને પાછો ભાગ શકુન્તલા એ ભાગોના અનુકરણ રૂપે છે. કેમકે રચના જુદી છે.

જેમ જ, ત્યાં મરીચિ ઋષિનો આશ્રમ છે, અર્ધિ વસિષ્ઠના સિંધ્યનો છે. ત્યાં પણ પુત્રદાતા શકુન્તલાનો મેળાપ થાય છે, તેમ અર્ધિ પણ પુત્રદાતા મેળાપ થાય છે. એમ બેઢાએ તો યજ્ઞ બાગોનું અનુકરણ છે.

કુમારના પ્રવેશમાં કવિએ કોઈ જાતનું ચાતુર્ય જતાવ્યું નથી. ફક્ત સાક્ર-તલમાંના સર્વ-
ઈશનના પાત્રનું અનુકરણ કરી આ બાળકના મુખમાં બાળકોની ભાષા મૂકી છે. બાળી એથી
કંઈ છાપ પડતી નથી. ત્યારે પાંચમાં અંકમાં ખાસ પ્રયોજન શું ? એટલું જ કે પટ્ટાણી
કોણ થાય ! સુદોચના કે તપતી ? સુદોચના કોપથી રાગને તરછોડી ગઈ છે. કેમકે તેણે
તપતીને તે પદ આપવા જણાવ્યું છે, ને પાંચમાં અંકમાં તપતી તે પદની માગણી કરે છે.
તેનો તોડ વસિષ્ઠ મુનિ કરે છે એટલે નિકાલ થાય છે. અમે તો એમ માનીએ છીએ કે
સંવરણ અને તપતીનો ગુંગાર વર્ણવાતો અવસર મળે, કુમારની બાલવશ્યા લખવાનો પ્રસંગ
મળે માટે પાંચમો અંક લખ્યો. ને તેથી નાટકની ગણતીમાં આવે એમ કહ્યું. બાકી તો
એવે અંકે જ નાટક પૂરું થાય છે. પાંચમા અંકના ગુંગારના દરમિયાન કંઈ બે ત્રણ વર્ષની
મુક્ત બતાવી શકાતી નથી, એટલે યુક્તિપૂર્વક સુદોચનાનો ત્રેણાપ વસિષ્ઠમુનિ કરાવી શકત.
કેમકે સુદોચના પોતાના શિષ્યના આશ્રમમાં જ હતી તેમ જ મુષેણાદિ સર્વ ત્યાં આવી શકત.
આથી અમે એમ કહીએ છીએ કે પાંચમો અંક લખવા માટે લખ્યો. તેનાં પૌષક
તત્ત્વ રૂપે જે બીજો મૂક્યાં છે તે સમજ નથી. કાલુર કે સમયનું અન્તર બતાવનારા યોગ્ય
પ્રવેશો નથી.

આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે કવિની શક્તિ વિશે અમને હલકો અભિપ્રાય છે.
અથવા તો કવિના દોષ જ જોવાની કે છીંડાં ખોળવાની અમને ઇચ્છા થઈ છે. ત્રણે નાટકો
વાંચતાં પ્રથમ માન અમને કવિની ભાષા માટે થયું છે. કવિનો પ્રયાસ સ્તુત્ય છે. પરન્તુ
પ્રાચીન કવિઓની પદ્ધતિ પૂરેપૂરી જાળવી શક્યા નથી, અને લખાણમાં ઘણું સ્થલે શક્તિ
મંદ પડે છે. આ પ્રમાણે કવિનાં નાટકો વાંચતાં જે જે અમને લાગ્યું તે તે લખ્યું છે.
સુત જનો અમારી ચૂક થતી બતાવશે તો કૃપા હશે.

હવે આ નાટકો હાલ ભજવવાની સ્થિતિમાં છે કે કેમ ? પ્રેમાનંદના સમયમાં તે બ-
'જવવા જેવાં હતાં કે નહિ ? એ પ્રશ્નનો વિચાર કરવા પ્રયાસ કરીએ.
નાટકો ભજવાય આધુનિક રંગમૂર્તિને યોગ્ય આ નાટકો છે કે નહિ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર
ખરાં ? ભજવાયાં આપવામાં રંગમૂર્તિપર શોભે એવાં નાટકો લખવામાં કેટલાં હિલિ-
હશે ? નફો આનમાં રાખવા પડે છે તેનો વિચાર કરવો પડે. સ્થળસંકે-
તને લીધે મુખ્ય બે ચાર મુદ્દાઓ તપાસીશું. કોઈ મહા વિદ્વાન
હોય, કલ્પનાઓ પ્રેરણાઓ અને આવેશથી ઉભરાતો હોય, વસ્તુસંકલનામાં ચતુર હોય,
પાત્રો આલેખવામાં કુશળ હોય, પ્રમંથ આણવામાં કળાવાળો હોય, છતાં પણ જ્યાં સુધી
તેણે રંગમૂર્તિપર ભજવતાં નાટકોનું નિરીક્ષણ કર્યું ન હોય, ત્યાં સુધી નાટકમાં વપરાતી ભાષા
અને લખાણ હાથ આવવું સુરેલ છે. આધુનિક રંગમૂર્તિમાં લેખકનો મુખ્ય ગુણ એ જ
હોવો જોઈએ. નાટકની ભાષા અને લખાણ એટલે શું ? એનું વિવેચન કરવા એક જુદું જ
પુસ્તક લખવું યોગ્ય લાગે છે. છતાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું કે જે બાવો, અભિનયથી
અને મુખપર હૃદયોર્મિને લીધે કે કોઈ કળાથી તેનો અર્થવિર્ભાવ કરવાથી સમજાતા હોય તેને
શબ્દમાં મૂકવાની જરૂર નથી. કોઈ વાર પ્રસંગવશાત તેમ કરવું પડે એ જુદા વાત છે.
કોઈ પણ વાતનું પિછપેણ થવું ન જોઈએ. ભાષામાં નકામો શબ્દો ન જોઈએ. જેમ એકા
શબ્દો વાપરવાથી અર્થ સ્પષ્ટતા તેવી વાક્યરચના કરવા જરૂર છે.

ઉપર ખતાવ્યું તે પ્રમાણે તપત્યાખ્યાનમાં અનેક વાર પિષ્ટપેષણ થયાં છે. સુ'યણા અને ટામલાં પણ ધણા છે. ભાષા નાટકને લાયક નથી. જો કે ધરણ્યુ વપરાતી ભાષાથી વાંચવામાં ઘણી મઝા પડે છે. ભાષા નાટકની નથી તો તેના કેવી રીતે થાય એવો ખ્યાલ ઉદાહરણથી આપીશું. તપત્યાખ્યાનમાં પ્રેમાનંદના પ્રથમ પ્રવેશને આ પ્રમાણે ગાઠવી શકીએ.

સુલોચના—સખી ! મદનમંજરી તો ગઈ તે ગઈ. પુત્રેષ્ટિયસ થયો કે નહિ તે જાણવા કલપતિને તેડવા મોકલી છે. સવારના આર્યપુત્રથે ગયા છે, તેનીયે બાળ નથી. ઓ સખી ! શું કરે ?

સુકેશી—મદનમંજરી હવણાં આવશે. ને મદારાજ તો તારા વિના અજ નળ પણ લે એવા નથી. પછી ચિન્તા કા કરે !

સુલોચના—હું સંતાનહીન છું તેથી સાસુજી આર્યપુત્રને એક બે નવીન કન્યા પરણાવવા હજી છે. સખી ! તું જાણે છે ને કે બાવડાને ભમરા જેવ સરખા. ભમરો એક વેલીને વળગી રહે નહિ ને બાવડા એક પત્નીમાં બધાઈ રહે નહિ.

(દ્વારપાલિકાજી આવી નમન કરે છે.)

દ્વાર—દેવી ! કલપતિ પધારે છે.

(મદનમંજરી ને કલપતિ આવે છે ને પાદપ્રક્ષાલન કરે છે)

વસિષ્ઠ—વત્સા ! તારૂં કલ્યાણ થાય

દીર્ઘિં લક્ષ્મી અને કાંતિ, સ્વામી સુખાદિ સૌ મળે,

સ્વેછા સજ્જ તો ચારો, શાંતિક્ષે ધને રજો;

સુલોચના—(વિધિપુરઃસર મન્માન કરીને) મહારાજ ! બિરાજો.

(આસન ખતાવે છે.)

વસિષ્ઠ—શું બિરાજું ? તને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય તે માટે યજ્ઞ કર્યો પણ—

યજ્ઞારંભ કર્યો પૂરે મનમગ્ની, વાતો સહુ તો બની,

હજી પૂર્ણ થઈ, ગઈ દુઃખ વ્યથા, ધાર્યું બન્યા સૌ ધની.

પૂર્ણહુતિ હતી તદા થઈ પોંડા, કર્મ લખ્યું કેા કરે ?

પુરોહિત અગ્નિ સુનોઈયો થયો, હા ! વિધિ કેવા રૂઝે ! !

સુલોચના—અરેરે ! શુ એમ બન્યું ! ઓ ભગવાન ! મને દૈવે પણ દેવો દીધો !

વસિષ્ઠ—દેવી ! એ તો આપણાં પ્રારબ્ધ.

કરમનાથ ન કાષ્ઠ કાર્ય સીધે,

પુરુષપ્રયત્નથી કર્મ કર્યા ખીધે.

પુનરપિ કર્મ યજ્ઞ સર્વથા હું,

દુઃખ દૂર થાય તજો ન વ્યથા તું.

(સુલોચના પ્રણામ કરી નમે છે.)

દ્વાર—(આવીને) મદાદેવી ! રાજમાતા કંઈ કામસર આપને સત્વર બોલાવે છે,

પસિદ—તમે ! સત્વર જા. તારી મનકામના પૂર્ણ કરવા હું પણ બનતી છિનાવળે કાર્ય કરીશ.
મુલોચના—મદર્પિની કૃપા

આ નાટકની ભાષા થઇ. જે છે તે સ્થિતિમાં જ એ સંપૂર્ણ પ્રવેશો. મનવાય તો પ્રેમાનંદને સાંભળતાં કંઠાળો આવે, અને જે કંઠ નાટકની ખૂબી છે તે મારી ભય. એ વાત ખરી છે કે જેનું ઘરમાં કે રાજમંદિરમાં બને છે, જેવી વાતચિત થાય છે, તેવું જ કવિએ બરાબર બતાવ્યું છે. પરન્તુ તે રંગભૂમિને યોગ્ય નથી. એટલે કે આ નાટકની પદ્ધતિ બાહ્ય કાવ્યની છે, અથવા તો નવલકથામાં જે વાતચિતના પ્રસંગો લખાયા હોય છે તેવી છે. ફેર એટલો જ દેખાય છે, કે અહિં પ્રસંગો નાટકની દમપર મૂકી ચર્ચાય છે, જ્યારે નવલકથામાં તેમ નથી થતું. ત્યાં આખી વાર્તા કથનરૂપે કથાય છે. જો કે આ નાટકમાં કેટલાક પ્રસંગો એવા છે કે તેને નાટકી દમમાં લખેલા કહી શકાય, તો પણ તેમાં કેટલાક શબ્દો અને વાક્યો કાઢી નાખી, હુંકાં અર્થમય વાક્યો લખવાની જરૂર છે.

પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં આવી પદ્ધતિ છે ખરી, પણ લખાવટ નાટકની નથી. તેમજ કેટલાક પ્રસંગો નાટકના લગતા નથી જેમકે પહેલા અંકનો પહેલો પ્રવેશ. આ પ્રસંગ અમે બતાવ્યું તેમ જુદી જ રીતે ઉપરિચિત થવો જોઈએ, ને લખાણ જુદા જ પ્રકારનું થવું જોઈએ. જેમ છે તેમ રંગભૂમિપર અંસર કરી શકે નહિ પણ મોજું પડી ભય. તેમ જ મરતો પ્રસંગ જે તે સ્થિતિમાં રંગભૂમિપર ખામી શકતો નથી આખો પ્રસંગ જુદી જ રીતે ફેરવી નવી જ લખાવટથી લખાવો જોઈએ. એ વિષે અમે ઉપર સૂચન કરી ગયા છીએ.

પ્રથમ પ્રવેશનું નાટકને યોગ્ય લખાણ નીચે મુજબ થઈ શકે.

મંત્રાનંદ—(આવે છે) વેર, વેરની આમથી બળી રહ્યો છું. મંત્રાનંદ રૂપ ધારી જટાશ્વર ! બ્રાહ્મણ વેશમાં રહ્યો છતાં શું ઝોળખાઈ ગયો ! મારી માયા કંઈ કરી સજા નહિ ! ના, ના હવે ભળ પાથરી હું એવું કરીશ કે આ દ્રૌપદીનો વિશ્વાસ મેળવી પાંડવોનો નાશ કરીશ ને દ્રૌપદીને સાથે લઈ જઈશ. એક વાર દ્રૌપદીને જો અનાયાસે મળું—(સામેથી દ્રૌપદી આવે છે ને તેને જોઈ હુંખી થતો દીન બની ઉભો રહે છે ને નિશ્વાસ નાખે છે.)

દ્રૌપદી—અરે ! આ કોણ ? ભૂલેલ ! યશ ત્યાં થાય છે ને તમે અહિં !

મંત્રાનંદ—દેવી ! હું બ્રાહ્મણ છું એમ કોણ માને છે ?

દ્રૌપદી—શું મારા પતિ-મહારાજ યુધિષ્ઠિર છતાં આમ જોલો છો !

મંત્રા—હું દેવી ! મારા મંત્રના જ્વેરે હું સર્વનો હૃદય પારખું છું. છતાં શું બન્યું તે સાંભળ.

બુસુર પાર વિના મળ્યાયા, યશ ગાય ઘણા મન આશ વધારી,

દાન સુમાન સમાન ગણી કરી, દે મતિમાન સુધર્મિ પ્રસારી.

માનિક માનિની ! તેં થકી મેં નવ, પાડવ અલ્પથી દષ્ટિ નિવારી,

વૈભવ પડ્યો વૃષ્ટના મનમાં અતિ, તે જીલ ભાગિનિ ! છે જ અમારી.

એટલે અખતશત્રુએ મદર્પિ લોમશનું ધ્યાન ખેંચ્યું, એમણે મને અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા, કીમે ટીકા કરી, એટલે ઘટોત્કચ મને ચક્રવાદ આવ્યો. મહારાજ ધર્મરાજે એને ખાળ્યો.

મારું સન્માન કર્યું. છતાં હજી ઘટોત્કચ મને ચંકાભરી દષ્ટિથી જોય છે એટલે મારું હૃદય અતિ ખિન્ન થાય છે. તેથી અહિં આવ્યો છું.

આ પ્રમાણે આ પ્રવેશ આગળ લખી શકાય. તેમજ રૌપ્યદર્શિના સત્યભામાખ્યાન માટે સમજવું. અત્ર વિસ્તાર ઘણો થાય એ બયથી વધુ ટિપ્પણ કરતા નથી. કેવળ પહેલા અંકના ખીન્ન પ્રવેશનું જરા નિરીક્ષણ કરીશું.

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! સ્મરતઃ મણિએ તો મને બાહ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવી અને કાંચનપુરીને વેલીવાળું વ્રજ બનાવ્યું. અરેરે—સખા ! મારો પરિશ્રમ પણ સિદ્ધિપ્રદ થયો નહિ !

શ્રીદામા—શેનો થાય ! વ્રજવનિતાની આંતરડી કકળાવી અહિં આવી વસો, એટલે એના નિસાસા કેમ ન નડે ! (બાળુમાંથી રૂઝિમણી બાંધે છે.)

કૃષ્ણ—અરે ! શ્રીદામા ! કેાઇ જન આમ ગયું એમ મને લાગે છે.

શ્રીદામા—દેવ ! અહિં તો કેાઇએ નથી. હાં—હાં. સમજ્યો આપના જેવાને તો એમજ થાય.

કૃષ્ણ—શું ત્યારે હું ચોર છું ?

શ્રીદામા—સોઠો કહે છે. હું નહિ.

Valabjee Ramjee

કૃષ્ણ—તો તેમની પ્રતીતિ કર કે એમ નથી.

રૂઝિમણી—(સ્વ) પ્રસંગ તો મણિનો જ નીકળ્યો લાગે છે. ગુપ્ત રહી સાબળું તો ખરી.

શ્રીદામા—મહારાજ ! વ્રજમા તો રાધિકાના કૃપાકટાક્ષને લીધે ચોરીના આજમાથી છૂટતાં, તેમ અહિં જો કેાઇના કૃપાકટાક્ષ મળે તો.

કૃષ્ણ—હાં—સખા ! સત્ય કહ્યું—કેમકે

કૃપાકટાક્ષથી સખા ખરા તથાપિ છૂટતા,
નથી કૃપાકટાક્ષ તેથી જુદું માહિ લૂંટતા,
કરે કૃપાકટાક્ષ કેા હું સુકત કારણે બિચા !
ખરા ક્યાંતણા લહો કહેા ઉપાય છે કિયા !

રૂઝિમણી—અરે ! દેવ આ મૂઠ ગોવાળીયાની સલાહ માને છે શું ?

શ્રીદામા—મહારાજ ! એવાં કૃપાકટાક્ષ, તો સત્રાજિતસુતા સત્યભામા સાથે પરિણય થવાથી મળે તેમ છે.

—છત્પાદિ

આ ઉપરથી સમજાશે કે આ નાટકો દાસની રંગભૂમિને માટે યોગ્ય નથી. ઘણી વાર વિદ્વાતભર્યા સરળ ને સારાં લખાણો રંગભૂમિ પર નકામાં જાય છે, એનું દારણ એટલું જ કે રંગભૂમિની ભાષા અને લખાવટનું લેખકોને પૂરતું જ્ઞાન હોતું નથી. સોફો સમજતા નથી એમ નથી, પરંતુ રંગભૂમિ ઉપર તે શિક્કું અને મોળું પડે છે. જ્યારે પ્રુસ્તકમાં વાંચનાં તે આકર્ષક હોય છે.

હવે આ નાટક અને પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટકોની લખાવટનું અવલોકન કરીએ.

સાક્ષરશ્રી દેશવલાલ પ્રા. કલ. ટીકાકારોના મતને મળતા થઈ લખે છે, “ સંસ્કૃતમાં કલિદાસ અને ભવભૂતિને બાળ્યએ મૂકીએ તો બીજાં જે નાટકો આ નાટકો અને રસા, એનાથી એ ઉતરે એવા કહી શકાય નહિ. ” (પ્રેમાનંદ પા. પ્રાચીન સંસ્કૃત ૨૧) આ પક્ષપાતી દૃષ્ટિબિન્દુથી પ્રેરાયલું વાક્ય છે. આ ત્રણે ના- નાટકો ટકા માં ફક્ત રૌપ્યદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન જ એક નાટક છે જે કેટલેક અંશે વિશાખદત્તાના મુદ્રારાક્ષસને અને શુદ્રકના મૃચ્છકટિકાને તોડ આવી શકે. બાકીનાં નાટકો કવિ દર્પદેવના નાટકો કરતા ફક્ત પ્રસંગ અને વસ્તુસંકલના- માં જ કંઈક ચડે એમ છે. કવિતા અને લખાવટમાં તેનાથી ઉતરતાં છે એમ અમારું માનવું છે. જે ખીલવટ, રસની ઝમાવટ, તે લખાણની કળા ઉપનાં નાટકોમાં જેવામાં આવે છે તે આમાં નથી, વસ્તુસંકલનામાં પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં પણ કવિએ થાપ ખાધી છે, એ અમે ઉપર બતાવ્યું છે. પ્રસંગની ખીલવટમાં બીજા અંક સિવાય અન્ય રચણ કવિની કલમ લયથી છે એ પણ બતાવ્યું છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં જે નાટકની ભાષા જેવામાં આવે છે તેની ભાષા તપસ્યાખ્યાનમાં નથી. એ ઉપરિ ઉક્ત કવિઓના નાટકોની ભાષા તપામતા સહજ જણાશે. એ કવિઓનાં કોઇ પણ નાટકમાં પિંથરેયણ-વિચારોની પુનરુક્તિ, ભાષાનું લંબાણ, વાતચિત્તના નકામાં ચુચ્ચણ, નકામાં પ્રવેશો જેવામાં આવતા નથી. તેમ જ શ્લોકો પર ધ્યાન આપના કલ્પનાઓ જે સંસ્કૃત કવિ- ઓનું કવિત્વશક્તિનું મુખ્ય ક્ષેત્ર છે તેમાં આ નાટકોની કવિતાની કલ્પનાઓ ધણી જ ઉત- રતી છે. રૌપ્યદર્શિકાસત્યભામાખ્યાનમાં પાત્રો ધણા જોરદાર છે ને કવિતામાં કંઈક સારી કલ્પ- નાઓ છે. તેમ જ મુખ્ય એ પ્રસંગો સત્યભામાનો કૃષ્ણ સાથે મેળાપ અને સત્યભામાનું રૌપ્યદર્શન જોરદાર છે, જે કે લખાવટ તેમાં કંઈક નરમ પડે છે. ભાસના નાટકો કરતા આ નાટકો ચડે કે નહિ તે વિચારવા જેવું છે. એટલું તો કહીશું જ કે લખાવટ અને નાટકો ભાષામાં તો ઉતરતાં છે જ. પ્રસંગ અને વસ્તુસંકલનામાં ચડે. પરંતુ તે વખતે નાટકો ધણા જ થોડાં, નહિ જોવા, એ કળા પણ ખીલેલી નહિ. આ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ તો સંસ્કૃત- નાટકોના પ્રવેશો લઈ આ નાટકોના પ્રવેશો સાથે મૂકી સરખાવીએ ત્યારે થાય. અહિં રચણ- સંકેતને લીધે તે વાચકવર્ગને માટે જ રાખીએ છીએ. સામાન્ય દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સંસ્કૃત કવિઓને કલ્પનાના ઉદ્દગાર કાઢવા શ્લોકો લખવાના અનેક રચણ મળે છે, ત્યારે આ નાટ- કોના લેખકને તે બહુધા પ્રાપ્ત થતા નથી. આ લેખકનું ધ્યાન ચમક અને પ્રાપ્ત મેળવવા- માં જ ગુંચાયું છે, ત્યારે સંસ્કૃત કવિઓ કલ્પનામાં જ આનંદ મેળવી રહ્યા છે. સંસ્કૃત કવિઓ આખા અંકમાં એક જ રસ મુખ્ય ને કોઇ વખત તેને ચોપક બીજા અંગોભૂત રસો ઝમાવે છે, ત્યારે આ નાટકોમાં મોટે ભાગે રસ ઝમાવી શકાતો નથી. કારણ એટ- લું જ લાગે છે કે આ નાટકોના લેખકે પ્રવેશોની શુચ્છણી હાલના રંગભૂમિ પર ભગવાતાં નાટકોને અનુસરતી કરેલી છે. રંગભૂમિનો ધૂરો અનુભવ નહિ એટલે એમાં ઉપર બતાવ્યું તેમ કવિએ છદ્દ ખાધી છે. ત્યારે કેટલાક પ્રવેશો બાદ કરીએ તો પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટકો કરતાં આ નાટકોના અંક ઉતરતા દેખાઇ જ આવશે પાત્રોક્ષેપનમાં પણ ચંદ્રગુપ્ત, ચાણક્ય, રાક્ષસ વગેરે પાત્રો મુદ્રારાક્ષસમાં; વસન્તસેના, ચારદત્ત, શકાર આદિના પાત્રો મૃચ્છકટિકામાં જમૂતવાહન નાગાનન્દમાં, વત્સરાજ, સામગિકા અને વાસનદત્તા રતનાવલિમાં, કુર્યોધન, બાનુ

ગતિ અને બીજા વેણીસંદારમાં; વાસવદત્તા અને પદ્માવતી સ્વપ્નવાસવદત્તામાં; એમ જોતાં તપત્યાખ્યાન અને પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનનાં પાત્રો કરતાં તે ચઢીઆતાં ખરાં જ. કોઈ દેહે કે પાત્રોની સરખામણી થઈ શકે તેમ નથી. તો એટલે જ ઉત્તર કે પાત્રોનાં આલેખન કરવાની શક્તિનો ખ્યાલ સદજ આવી શકશે. પ્રસંગો અને વસ્તુસંલ્લનાની ખૂબીમાં મુદ્રા-રાક્ષસ મૃચ્છકટિકાથી આ નાટકો ઉતરતા છે એ પણ સદજ જણાશે. આ પ્રમાણે જો તપાસીએ તો સાક્ષરશ્રી અને પ્રા. દા. દીકાકારોના મતથી અમારે વિરુદ્ધ પડે છે.

આ નાટકોનો સમય વિચારતા પોતે લખે છે, "જે વખતે સંસ્કૃતમાં પણ પશ્ચિમ કવિઓને કાવ્યે સારાં નાટકો લખાતા બંધ પડ્યાં હતાં, અને હિન્દુસ્થાની કે મરાઠીમાં નાટક મૂળમાં લખાયાં જ ન હતાં, તે વખતે કાલિદાસ, ભવભૂતિ, વિશાખદત્ત, હર્ષદેવ, શુદ્ધ અને નારાયણે મળી જેટલાં નાટકો લખ્યાં છે, તેટલા પ્રેમાનંદે એટલે લખ્યાં" ન્યાં પ્રેમાનંદનાં શક્ત ત્રણ જ નાટકો બહાર પડ્યાં છે અને બીજાં તો હજી પત્તો જ નથી, અને જે છે તે ઉપરિ ઉક્ત કવિના નાટકોની તુલનામાં એકદમ આવી શકે તેમ નથી (રાધાદર્શિકા બાદ કરીશું) ત્યાં તો ઉપલી ટીકા થાય છે. ભાવ એવો જ્ઞાનત કરવામાં આવે છે કે નાટકો લખ્યાં ને વળી ઉત્તમ લખ્યાં, એટલે લેખકની શક્તિ ઉપરિ ઉક્ત કવિઓ કરતાં વધારે! જે સમયે સંસ્કૃત નાટકો લખાતા બંધ પડ્યાં હતાં એ સમયની મગરૂરી લેવા જેવું નથી. કેમકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા કવિઓના નાટકના સંસ્કાર સારા જ હતા. વળી તે વખતમાં સંસ્કૃત નાટકો લખાતા બંધ પડ્યાં હતા એ શા પરથી જાણ્યું? લખાયેલા સારા નાટકો કાં હજી અમુદ્રિત ન હોય! શું બધાં નાટકની હસ્તલિખિત પ્રતો એમણે વાંચી છે? વળી તેઓ લખે છે " કે શુજરાતીમાં અત્યાર સુધીમાં રચાયેલા બીજાં બધાં નાટકોથી આ નાટકો ચઢીઆતાં છે." પ્રા. દા. દીકાકારો પણ આવી જ ટીકા પ્રયોજે છે. પ્રથમ તો ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે આ નાટકો બજવવા જેવી સ્થિતિનાં નથી. વળી જે આધુનિક નાટકો લખાય છે, તે રંગભૂમિને માટે જ લખાય છે. તેમાં ભાવનાઓ ઉઘી આવી શકે, પરંતુ ઉઘી કલ્પનાઓને સ્થાન નથી કારણ કે પ્રેક્ષક વર્ગમાં એટલી મદલુશક્તિ નથી. એ વાત ખરી છે કે પાત્રાલેખનમાં ધણા નાટકો સત્યભામાખ્યાનના પાત્રો કરતા ઉતરે છે. પરંતુ આ નાટકો બજવવા યોગ્ય હોઈ, તેની સાથે આ નાટકો જે બજવવા યોગ્ય નથી તેની સરખામણી કરવી નિરર્થક છે. રણુહોડબાઈ ઉદયરામનાં નાટકોનો મોટો ભાગ રંગભૂમિને માટે જ લખાયેલો હતો અને તે પણ સમયના લોકોની મદલુશક્તિને અનુસરતો જ. મણિલાલ નબુભાઈના નાટકો પણ રંગભૂમિને ઉદ્દેશીને લખાયેલા. દોલતરામ કૃપારામનું અમરસત્ર નાટક જુદા પ્રકારનું છે. એટલે આ નાટકોની સરખામણી ઉપરિ ઉક્ત નાટકો સાથે કરવી યોગ્ય નથી.

હવે મૂળ બાબતનો વિચાર કરીએ. પ્રેમાનંદે નાટકો લખ્યાં માની તે લખાવાનો સમય વિચારીએ. આ નાટકોમાં વ્રજવાસી, મહારાષ્ટ્રી અને ગુર્જરાણાં મુલ્ક નાટક લખાયાં તે ઋષ્ટમ્ બોલનારાઓના યુગમાં ધૂળ નાખવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો સમય. છે. ત્યારે જે મહાન વિમલ પુરાણીઓ સાથે થયો તેવું સ્મયન માત્ર પણ નથી. અહિં તો બાપા પરમે ઉપલે ઉપલે છે એમ માનીએ, તોપણ એ કલહ ચાલતો હતો, તો તેની આખા નાટકમાં કોઈ રચણે પણ છાંયા આવવાનો

સંભવ છે. કાગળ કે જે વાતાવરણમાં કદાચ લખાયુ હોય તેમાં તે વાતાવરણના પરમા-
ણુઓ પ્રવેશે, એ સ્વાભાવિક છે કેમકે એની અસર મનપર ઘણી રીતે પડેલી હોય છે,
ને પ્રેમાનંદના વિષયમાં તો તેમ હતું જ. એટલે આ નાટકો કલહ થયા પૂર્વે કે પછી લખાયા
હોય એમ માનવું મુશ્કેલ છે વળી પ્રકાશકો લખે છે કે તેમને મળેલી પ્રત પ્રેમાનંદના
શિષ્ય વીરજીને દ્વારે લખાયેલી છે. એનો વિચાર કરીએ તે સમયમાં આવા નાટકો કેવળ
નવીનતા રૂપ હોવાથી જોનાર અને લખનાર એની પ્રશંસા કરે એ સ્વાભાવિક છે. વીરજી
પ્રેમાનંદનો એક વિશિષ્ટ શિષ્ય હતો. તેણે આ પ્રત લખી હોય તો પોતાના કોઇ દાન્યમાં
પોતાના ગુરુના તદ્દન નવીન પ્રવાસની પ્રશંસા દરવાનું મન થાય અને તેમ કરે. એના બીજા
કાવ્યોનું જોડે સૂચન ન હોય, પણ આનું સૂચન થવા સંપૂર્ણ નભર છે કેમકે ગુર્જર
સાહિત્યમાં આ નવો ને પ્રથમ જ સ્તુત્ય પ્રવાસ છે વીરજીનો દવનકાળ વિ સ ૧૭૨૦
થી વિ સ ૧૭૪૨ નો ગણાય છે એટલે ૧૭૪૦ પછી પ્રેમાનંદ નાટક લખ્યા એમ ધારી
શકીએ. અને સ. ૧૭૪૮ ના અરસામાં પુરાણીઓનો કલહ શાત પડ્યો હોય તો
સ. ૧૭૫૦ કે તે પછી નાટકો લખાયા એમ માનવાને દરકત નથી

હવે એ સમયે નાટક ભજવાયા હશે? આ પ્રશ્નનો ઉકેલ ધણો મુશ્કેલ છે છતાં વિચાર
કરીએ પ્રેમાનંદે ગુર્જર ભાષાની અધોગતિ દેખેની, સાહિત્ય ધણુજ
નાટકો ભજવાયાં નળજી દેખેલું અને તેથી આવેશમાં આવી ગુર્જર સાહિત્યનો અને
હશે? ગુર્જર ભાષાનો ઉત્કર્ષ કરવા એક દીલથી મડ્યા એ સર્વમાન્ય છે.

પુરાણીઓ સાથે કલહ થયેલો તેમાં પુરાણીઓ કેટલોક સમય કાવેશ
અને લોકોને તે વખતે પુરાણીઓ પ્રિય હતા તેઓનું પુરાણુ છેક સાદી, સરળ અને સહેલી
ભાષામાં થતું. પ્રેમાનંદના ભગીચ પ્રવાસે વાતાવરણ ફેરવ્યું અને લોકોને પોતાની તરફ
આકર્ષ્યા. પ્રેમાનંદના એ ચાર કાવ્યો બાદ કરીએ તો બીજા કાવ્યો સાદી અને મરળ ભાષામાં
જ લખાયા છે. આ ઉપરથી એમ માનવું થાય છે કે જોતા વર્ગ ધણો કેળવાયેલો ન હતો.
ભાષાશાસ્ત્ર, ઉચ્ચ ભાવનાની પ્રસંસાશક્તિ, કવિત્વશક્તિમાં આહ્વાદન કરવાની જીનતા એ સ-
મયના લોકોમાં હોવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે જ્યાં સુધી બીજા નાટકો આ નાટકોની પૂર્વે હતા એમ
સિદ્ધ થયું નથી ત્યાં સુધી તો આ જ નાટકો પ્રથમ લખાયા એમ માનવું પડે છે. તેમજ પૂર્વે
બીજા ગુજરાતી નાટકો ન હોવાનો સંભવ સંપૂર્ણ રહે છે. હોત તો વ્રજવાસી કે મહારાષ્ટ્રી કે
બગવાસી તેવા પ્રયોગોનો પણ ઉપકાસ કરે છે એમ સૂચ્યું હોત તેમજ પ્રેમાનંદે પણ તેવા
નાટકોને ઉદ્દેશ્ય કર્યો હોત પ્રેમાનંદને તેવા નાટકોની ખબર ન હોય એવો સંભવ ઓછો છે,
કેમકે જે મનુષ્ય પ્રથમ નાટક લખવું શરૂ કરે તે સ્વભાવીજ બીજા નાટકો કેવા લખાયા છે
તે જોવાનો પ્રયાસ કરે જ અને ભજવાતા નાટકોનો ઉદ્દેશ્ય કરે. એણે પ્રવાસ કર્યો ને ન ભજ્યા,
એટલે સુધી જવું એનો અર્થ એ જ કે હવે પણ નહિ મળે એટલે આ નાટકો પ્રથમ જ
લખાયેલા એટલે આવા બવાદ આદિ કરતા ઘણી જાતીના નાટકો તે વખતે જનસમૂહ
આગળ ભજવાતા નહિ તેમજ ઉપર અનુમાનથી ગાન્યું તેમ તે સમયના જનસમાજનો
મોટો ભાગ પણ કેળવાયેલો નહિ અને ખાસ સાહિત્યરસિક પણ નહિ કેવળ પુરાણીઓના
પુરાણુ સામળવામાં, રાસનીના કે બવાદ કે જના આદિ ભજવાતા જોવામાં આનંદ લેનાર
હતો. એટલે એવા જનસમૂહ આગળ કૃષ્ણ આદિની ઉચ્ચ સંસ્કૃતમય ભાષાવાળા નાટકો

ભજવાયાં હોય એમ અમને લાગતું નથી. અને ભજવાયાં હોય તો લોકપ્રિય થયા નથી એ દેખીતું જ છે. એટલે જેવી રીતે શેક્સ્પીયરના સમયમાં શેક્સ્પીયરનાં નાટકો વખણાયાં નહિ, મિલ્ટનને પંદર પૌંડ માટે અમૂલ્ય પુસ્તક વેંચવું પડ્યું, શેલી અને કીટસની ખૂબીઓ દવણાં જ જણાવા માંડી છે તેમ પ્રેમાનંદના નાટકોનું થયું એમ માનવું પડે.

પ્રેમાનંદે આ નાટકો લખ્યાં તો ત્યાર પછીનાં આશરે બસો વર્ષમાં એનું અનુકરણ કરનાર કોઇ પણ ન નીકળ્યું ? એના આટલા બધા શિષ્યોમાથી નાટકો પ્રેમાનંદનાં નાટકો લખવામાં એણે કોઇને પણ પ્રોત્સાહન ન આપ્યું ? (વસ્તુને લખ્યાં વિશે શંકા. કહેવાય છે. પણ કહેવાય છે એટલું જ) ને આપ્યું ને લખાવ્યાં તો તે પણ હજી શુભ જ રહ્યાં ? ત્યારપછીના સમયમાં નાટકો લખાયાં હોય તો તે બધા જ શુભ રહ્યાં ? ગદ્યસાહિત્યની તે વખતે નવીનતા હોવાથી શું એમાં કોઇએ ફાળો ન જ આપ્યો ? જો આપ્યો હોય તો એ નવીનતા હોવાને લીધે તેનો વધુ ફેલાવો થવા સંભવ છે નાશ થવાનો નહિ. જ્યારે નાના મોટા કવિઓની કવિતાના ગ્રંથો હજી અમુદ્રિત મળે છે, તો આવાં નાટકો જે કેવળ તે વખતે ગદ્યસાહિત્યમાં નવીનતા રૂપ જ હતાં, તે સાચવી અને જળવળી રાખવા પ્રયાસ ન થાય અને ન મળે એ સંભવતું નથી. હસ્તલિખિત પ્રતોની નાભાવલિ કરવાના પ્રયાસો ઘણા થાય છે અને નાભાવલિઓ થઇ છે, છતાં હજી સુધી ગદ્યસાહિત્ય તરીકે કોઇ પણ આવો ગ્રંથ પ્રકાશમાં આવેલ નથી. હૈવ યોગે કોઇ ખુણેખાચરે પડી રહ્યા હોય તો તે પ્રભુ જાણે. પણ જ્યાંસુધી એવા ગ્રંથોની પ્રાપ્તિ નથી ત્યાંસુધી ગદ્યગ્રંથો લખાવા છે એમ માનવું, એના કરતાં નથી લખાયા એમ માનવું એ વધારે સુઘિલ્લ લાગે છે. કેમકે હોવાનો સંભવ અમને તો દેખાતો નથી. તેમજ પ્રેમાનંદના સમયમાં ગદ્યસાહિત્ય લખવાનો પ્રચાર નહતો એમ અમારું માનવું થાય છે. કેમકે હોય તો બસો વર્ષ સુધી તે ખીલે જ નહિ, કોઇપણ લેખક તેવા ગ્રંથ લખવા પ્રેરાય નહિ, અને લખાયા તો બધા જ શુભ થયા એટલે સુધી માનવા જવું એ કેવળ પક્ષપાતી દષ્ટિ છે. સાહિત્યમાં નવીનતારૂપ હોવાથી તે નવીનતા કોઇ પણ પ્રકારે જળવાઇ રહેવા સંભવ છે. જો આમ માનીયે તો આ ગદ્યગ્રંથો પ્રેમાનંદે લખ્યા એમ માનનાં અચકાવવું પડે છે. કેમકે તે વખતે અને ત્યાર પછી ગદ્યગ્રંથોનો પ્રચાર હજી સુધી જોવામાં આવતો નથી. પ્રેમાનંદે કૃષ્ણચરિત્ર લખ્યાનો ઉલ્લેખ વસ્તુને ક્યો છે છતાં તે મળતું નથી. એથી શ. અંબાદાસ કહે છે તેમ પ્રેમાનંદે એ નથી લખ્યું એમ સિદ્ધ થતું નથી. પરંતુ એ કાવ્ય હતું અને એવાં કાવ્યો પ્રેમાનંદે ઘણાં લખ્યાં છે તેને આધારે મનાય કે કૃષ્ણચરિત્ર લખ્યું હતું. પરંતુ આ તો નવીનતા, ગદ્યસાહિત્યના પાચારૂપ ગ્રંથો, જેઓ સાહિત્યમાં તદ્દન નવીન હતા છતાં જેને માટે કોઇ પણ જાતનો કોઇ પણ કવિઓના ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ નથી ! તે પ્રેમાનંદના જ છે કેમકે પ્રેમાનંદનું નામ એમાં છે એમ માનવું હીક લાગતું નથી. નવીન પ્રયાસ દોવાથી, તેની ઘણી નકલો હોવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. છતાં એક જ પ્રત મળે અને તે પણ વીરજીની જ એથી નવાઇ લાગે જ. કાવ્યો સહેવાઇથી યાદ રહે એથી લોકપ્રિય થાય એ વાન ખરી. પરંતુ આ તો નવીન-ગદ્યસાહિત્ય, અને ને પણ નાટકો જેમાં કૃષ્ણ પાંડવો આદિની નજીવી કથાઓનાં દર્યો લખેલાં, તેવા ગ્રંથોના અનેક ઉનાગ થવા સંભવ વધારે અને તેથી તે મળવાના સંભવ વધારે અને મળવા જ જોઇએ એ મળતા નથી. વીરજીની એકની એક

પ્રત આટઆટલી તકરાર થયા છતા જનસમાજને ખતાવાઇ નથી, એટલે મનુષ્ય એ જ અનુમાન કરવા દોરાય કે એ પ્રતમાં ઘોઠાળો છે કે બનાવડી છે. જો પ્રેમાનંદના સમયની હોય તો તો તેમ તરત જ જણાઇ આવે, પરંતુ આધુનિક હોય તો કંઈક જુદાં અનુમાનો થવા સંભવ રહે, અને તેવા બચતે આધારે તે પ્રત નથી ખતાવાઇ એમ માનવું જ પડે. તેમ જ જ્યારે નાટકોના કર્તૃત્વ વિષે ચર્ચા આટલી લંબાઇ છે, ત્યારે સંદેહ દૂર કરવા પ્રકાશનું આસ્વાદન શાખાટ કરતા નથી, કે જેને પ્રેમાનંદના કર્તૃત્વ વિષે સંદેહ હોય તે જાતે આવી મળેલી પ્રત જોઇ જાઓ ? તેઓ સુઘા કાં રહ્યા છે ? પ્રત સંબંધી કંઈ ઘોઠાળો નથી જ તો તેમણે બીજા કોઇને માટે નહિ તો કવિશ્રી પ્રેમાનંદને માટે જ આ પ્રતનો સંદેહ દૂર કરવાની જરૂર છે. નકામી પ્રમાણેની આપણે કરાવી, બ્યર્થ પરિશ્રમ કરાવી શું તેઓ લેખકોની વિચારશક્તિનું માપ લેવા ઇચ્છે છે ? કે બેકન શેકસ્પીયરના વિવાહ પેઠે ગુર્જર સાહિત્યમાં પણ વિવાહ થયા છે એમ ખતાવી ગુર્જર સાહિત્યનું મહત્ત્વ વધારવા ઇચ્છે છે ? કે પ્રતો નવી હોઇ જુની થવાના કાલનું પ્રતિપાલન કરે છે ? કે જુની હોવા છતા તે કોઇને ન ખતાવવી એવા શપથ લેવા પડ્યા છે ? કે અનેક મનુષ્યોના જોવામાં આવવાથી ફાટી જવાનો ભય મટે છે ? એટલે રા. નરસિંહરાવભાઈની શંકા અમને રા. અંબાદાસની પેઠે નિર્માશ્વ સાગતી નથી પણ યોગ્ય લાગે છે

૨. પોતાના કાવ્યોમાં વસ્તુને પ્રેમાનંદના નાટકો વિષે મૌન રાખ્યું છે, તે પ્રસંગમાં રા. અંબાદાસનું કહેવું અમને યોગ્ય લાગતું નથી. એ વાત કળૂષ કરીયે કે “ કવિતોમાં પ્રેમાનંદની કૃતિઓ ગણાવી વસ્તુને તેની શ્રેષ્ઠતા સાખીત કરી નથી.” પરંતુ ચંદ કરતાં કવિ પ્રેમાનંદ ચહે એ વાત તો સિદ્ધ કરવા માગે છે. અને તેથી કર્ણુચરિત્ર જે કાવ્ય વર્ગમાંનું એક છે તેના ઉલ્લેખ કર્યો, અને બીજાં કાવ્યો આખાદરજીઆદિનો ન કર્યો; કેમકે કર્ણુચરિત્રથી તે કાવ્યવર્ગ સુચવાયો. પણ નાટકો તો કેવળ નવીનતા હતી. વળી ગદ્યસાહિત્યમાં તે પ્રથમ જ હતું અને હિન્દીમાં તેવું ઉપલબ્ધ નહતું. એટલે ભરભડીયો ફક્કડ વફલમ કદી આ દષ્ટિબિન્દુ થકે નહિ ને એમ જ લખે કે તારા રાસાથી ચહે એવું કર્ણુનું ચરિત્ર જો. તે તો શકત રાસા ધસદી કાઢવા ને કર્ણુચરિત્ર જોવા કાવ્યથી હેઠો પડયો, પણ મારા પિતાની શકિત જો. તેમણે તો સંસ્કૃત શક્તિ અનુસાર કેવા સુંદર નાટકો લખ્યા છે ? તે તો પદ્ય-ક્ષેત્રમાં હાર ખાધી ત્યારે મારા પિતાએ તેમાં વિજય મેળવી ગદ્યક્ષેત્રમાં પણ નામના કરી છે. તેમ જ “ શું શા પૈસે ચાર ” શબ્દ બોલનારને પણ તોણા કા ન મારે ? નાટકોમાં વપરાયેલી ભાષા એટલી તો ચમકવાળી છે કે તેના ઉદાહરણ ચૂકે અને તે નહિ તો સૂચન માત્ર પણ કરી ગુર્જરભાષાની ઉત્કટતા કાં સાખીત ન કરી ?

વળી તેઓ લખે છે કે “ કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન વગર સંવત ૧૭૭૭ માં લખ્યું છે. પ્રેમાનંદનું મરણ સંવત ૧૭૯૦ માં થયેલું માનવામાં આવે છે. એટલે કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન લખાયા પછી આ નાટકો પ્રેમાનંદે લખ્યાં હોય, એ વાત અસંભવિત નથી ” અત્ર કહેવાનું કે આ નાટકોની પ્રત વીરજીને દાંયે ઉતારેલી છે એમ પ્રાચીન કાવ્યમાળાવાળા સાદે લખે છે. તો પછી વીરજી પણ સંવત ૧૭૮૦ માં જીવતા હોવો જોઈએ, કેમકે સં. ૧૭૭૭ પછી આ નાટકો વીરજીએ લખ્યા. વીરજીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ મવત ૧૭૪૨ થી બંધ થયેલી

સાફ જણાય છે, તે સંવત્ ૧૭૪૨ અને સંવત્ ૧૭૮૦ વચ્ચે ગ્રેમાનદના વિશિષ્ટ શિષ્યો-
માના એક શિષ્યની અઢાવીશ વર્ષના ગાળામાં કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ ન થઈ? થઈને તે કાવ્યો-
ગ્રુપ રહ્યાં છે એમ રા. અંબાઇદાસની પદ્ધતિ પ્રમાણે માનવું? એ કેટલું અસંગત લાગશે?

ધારો કે નાટકો કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન પછી લખાયાં તો વલ્લભના બે કાવ્યો, એક દુઃશા-
સનરુધિરપાનાખ્યાન જે સંવત્ ૧૭૮૦ માં લખાયું. અને બીજું યક્ષ પ્રખોત્તર જે ૧૭૮૧
માં લખાયું તેમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ નથી. દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાનમાં તો એ ઉલ્લેખ
થવાનું સ્થાન દેખીતું જ છે. જુઓ કવિત ૧૧ ને ૧૨ જ્યાં કાવ્યને કાવ્ય ન કહેવું પણ
આખ્યાન નામ આપી નમ્ર થવા ગ્રેમાનદનો ઉપદેશ હતો એમ વલ્લભ જાહેર કરે છે અને
તે પ્રમાણે પોતે વર્તન રાખ્યું છે એમ કહે છે.

નામ કાવ્ય રાખી કેવું, આ તો મારું કાવ્ય કાવ્ય,
એ તો ૩૫ સાકરનું, લખ કીર્તિ ગાળી છે.

મહાકાવ્ય મહાકાવ્ય, લખ્યા લખ્યા મહાકાવ્ય;
મુખ્યથી જણાવે મૂઢ, શોભા તો મુમાવી છે.
નાટકનાં ચેટક તો, લાગે એટક શો થયો;
ભલે કેવગિરા હોય, મહત્તા મુમાવી છે.
પારસ વિના ઉચ્ચાર, અડકી સુવર્ણ કરે,
મનશીખ એહ ધારી, કવિતા કુલાવી છે.
જો વાંઝીકિ રામાયણ, લખી નામ સાદું રાખ્યું,
તત્ત્વ હતું માહિ આદિ, કાવ્ય તે ઠેરાવી છે.

ધર્માદિ.

આ સ્થળે “નાટકના એટક તો” ધર્માદિ ટીકા કરી છે ત્યાં વલ્લભને જણાવવાનું
સ્થળ છે કે મારા પિતાએ પણ નાટકો લખ્યા છે, છતાં નાટક નામ ન આપતાં તેને કેવળ
આખ્યાન નામ આપ્યું છે એ તેમની નમ્રતા છે. એ જ રીતે અનુસરી હું પણ આ મં-
થને કાવ્ય નામ ન આપતાં આખ્યાન નામ આપું છું જેની રીતે એ નાટકોની પરીક્ષા કરી
તેને યોગ્ય નામ જનસમાજ આપશે તેમ આ આખ્યાનની પરીક્ષા કરી તેને પણ કાવ્ય
નામ આપશે. આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ આગળ ૧૩ માં કવિતમાં આવી શકે.

નથી નામ રાખ્યા એણે ઉપદેશો એણે વેણે,
વલ્લભે આખ્યાન નામ દાખ્યું શીખ ભાવી છે.
હશે મણિ પ્રકાશીને, એળખ કરશે રૂડી,
મુડી કમાહી છુપી રહે, ડાટી બાર આપી છે.

આની ઉપરના કવિતમાં તો ગ્રેમાનદનો ઉપદેશ છે એમ માનીયે તો ગ્રેમાનદ પોતે જ
ઉલ્લેખ કરે એમ સંભવ છે, કે મેં પણ મારા નાટકોને નાટક નામ ન આપતાં આખ્યાન
નામ આપ્યું છે તેમ છું પણ કરે આ જ સમયમાં આ નાટકો લખાયા એમ માનવાથી,
તેમ જ નાટકોને આખ્યાનનું નામ આપવાથી અને તે નવીનતા હોવાથી આ ઉલ્લેખ સંપૂર્ણ
સંભવે છે. વલ્લભ જાણતો ટાંચ છતાં ઉલ્લેખ ન કરે એ કલ્પનાશક્તિની બદાર છે. કાવ્ય

અને આખ્યાનની ચર્ચામાં નાટકનો પ્રશ્ન કેમ સંભવે, એમ કોઈ દેહે તો ઉપર ખતાવ્યું તેમ આખ્યાન નામ શાખાટે રાખ્યું એની ચર્ચામાં નાટકને જદ્દે પણ આખ્યાન નામ રખાયું છે એવો ઉલ્લેખ સંપૂર્ણ સંભવે.

યક્ષપ્રેમોત્તર જે સંવત ૧૭૮૧ માં લખાયું તેમા પણ “કવિ કેવો જોઇએ” એ પ્રશ્ન યક્ષ પાસે કવિ પૂછાવે છે તેમાં નાટકનો ઉલ્લેખ કરી શકાય. સારાંશ કે આ સમયમાં નાટકો લખાયાં હોય તો ઉલ્લેખ હોવો જોઇએ. કેમકે એ ગદ્યસાહિત્યનો વિભાગ હોવાથી પ્રેમાનંદની ઉચ્ચ શક્તિની પ્રશંસા અર્થ, તેમજ ગદ્ય લખાણના પ્રથમ નમુના તરીકે તેનો ઉલ્લેખ હોય. અને કુદ્દ વલ્લભ તો ક્યાં વગર રહે જ નહિ. કાવ્યોત્તો ન હોય કેમકે તે તો પ્રચલિત હતો જ અને તેની પ્રશંસા ફેલાતી જ હતી અને એમા દાષ નવીનતા ન હતી. જ્યારે આ ગદ્યવર્ગથી તો પ્રેમાનંદની કીર્તિ ફેલાવવાની હતી.

૩. રાષ્ટ્રશિક્ષાસત્યભામાખ્યાનમા ઉપર ખતાવ્યું તેમ કૃષ્ણદેવનું પાત્ર ઘણી જ પૂખ્તીથી ચિત્રાયું છે. એનો દૈવી અંશ જળવાયો છે. રક્ષિભણી અને સત્યભામાના પાત્રોમાં માનુ-પિકતા સંપૂર્ણ ખતાવાઇ છે. અને દૈવી અંશ માયાની જળમા છવાઇ ગયા છે. સુદામા ચરિત્રમા કૃષ્ણનો આ જ દૈવી અંશ દાયમ છે. પરંતુ રક્ષિભણીનો દૈવી અંશ આ નાટકમાં જેમ સંપૂર્ણ માયાના આવરણમા છે તેમ ત્યાં નથી. ત્યાં તેનો દૈવી અંશ સંપૂર્ણ જાગ્રત છે. અને સુદામાને સર્વ આપી દેવા બરાતી તાન્દુલની બીજ ત્રીજ સુરીઓ રક્ષિભણી લઇ લે છે અને સર્વને વેંચી અપાય છે. કૃષ્ણ સુદામાને કંઈ પણ આપ્યા વિના મોકલે છે તેનો અર્થ સત્યભામા સમજી શકતી નથી, તેમ જ રક્ષિભણી પ્રતિ માનતી દૃષ્ટિએ જોય છે. ત્યારે અહિં તો ખન્ને એક એકની સામા કટાક્ષભર્યા વાક્ય વિનિયમ ક્યાં જાય છે. તેમ જ આ નાટકમાં રક્ષિભણી કૃષ્ણનું એક પણ પગલું સમજી શકતો હોય એવું સૂચન માત્ર પણ કોઇ રચણે થતું નથી. જે કવિએ સુદામા ચરિત્ર લખ્યું તે જ કવિએ આ નાટક લખ્યું હોય તો રક્ષિભણીનો દૈવી અંશ છેક નમાલો રહી જાય નહિ. અને કિંચિત્ કિંચિત્ પણ જાગ્રત રાખી તેની પાસે આતું આ જ વર્તન દર્શાવે. એ બનવા જોગ છે કે કોઇ કવિ પ્રસંગવશાત્ પાત્રોની જુદે જુદે રચણે જે બાજુ ચિતરે પણ પાત્ર છેક હલકું પડે અને મહત્ત્વ ખૂટે એ દીક લાગતું નથી. આ પ્રમાણે એકતું એક પાત્ર જુદી રીતે ચિતરવાથી લેખક વિશે સંશય પડે છે અને પ્રેમાનંદ આ નાટકના કર્તા હશે કે નહિ તેનો સંદેહ વધુ દઢ થાય છે.

તેમ જ પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમા દ્રૌપદીનું પાત્ર નખળું પડે છે. સુમદ્રાદરણમાં વગેરેમા જોઇશું તો આ પાત્ર અને એ પાત્ર ચિતરવામા જુદા જ મગજે દામ કર્યું લાગે છે.

૪ તપત્યાખ્યાનનો અમર્યાદિત ગુંગાર જેને સંલોમતૃંગારનું નામ અપાયું છે. તે ગુંગારની સાથે અખતૃંગાખ્યાનનો ધાર્મિક દાવ્યનો ગુંગાર સરખાવવામા આવે છે. રા. અંબાદાસ

● પ્રેમાનંદના અભિમન્યુ આખ્યાનમા રક્ષિભણી સામાન્ય સ્ત્રીની માફક વર્તતી દેખાય છે. પરંતુ તેનું નિરાકરણ કવિ ઉપરના કડવામાં કરે છે.

“પડ્યુછ એની નવ કરે, બૂક તુલદાનેં ઘેર
મનની વાત કોને નવ નહી, આગમ વાપરું છે વેર

લખે છે, “ઋષ્યશૃંગાખ્યાન ઓતાઓને આગળ સાબળવાન’ ધાર્મિક આખ્યાન હોવાથી, તે નાટકોના ગ્રામ્ય શૃંગાર કરતા અશ્લીલતાની કેટલીમાં વધારે આવી શકે છે.” દરેક કોષ્ટ પશુ વાચકવર્ગ જોશે તો જણાશે કે ઋષ્યશૃંગાખ્યાનમાં કવિને છૂટકો જ નથી. જે શૃંગીઋષિને કામદેવ તે શું? સ્ત્રીઓ તે શું? સ્ત્રીની ઉત્પત્તિ શામાટે? કામાવેશ તે શું? વિલાસ તે શું? આદિ વિષયોની આખી પશુ નથી તેને વિલાસી કરવો એ કામ સહેલ ન હતું. જેણે એક વાર વિલાસનો સ્વાદ ચાખ્યો હોય એવાને જ્ય તપ તપ્તવી વિલાસી કરવો સહેલ છે. તેમ જ જે એટલાઓ વર્ણુછ છે તે મોહલેખાની છે જે વારાગના છે. તેમ જ એ એટલાઓ ન કરે તો એને સોપવામાં આવેલું કામ ઘણું કપડું હતું તે કેવી રીતે થયું એવો સંશય ઓતાના મન ઉપર રહી જ જાય. તેમ જ ઋષિની કંઈ જે એટલાઓ થાય છે તે મોહલેખાને સ્ત્રી સમજીને નહિ પણ ઋષિ સમજીને. તેમ જ અન્યત્ર તો કલ્પનાભિન્ન શૃંગાર છે. આ સિવાયનાં બીજાં અનેક સ્થળો છે જ્યાં કવિને ટેવ જ હોત તો ત્યાં આવા શૃંગારો લખી શકત પશુ લખ્યા નથી. એક જ કાવ્યમાં ને તે પશુ પ્રસંગવશાત. જ્યારે તપત્યાખ્યાનમાં આવા શૃંગારને સ્થાન નથી, આવો પ્રસંગ નથી, ત્યાં આવા પ્રસંગો ચિતરામ એથી કર્તૃત્વ વિષે સંશય ઉત્પન્ન થાય જ ને થવો જ જોઈએ. આ નાટક નરસિંહ મહેતાએ કે દયારામે લખ્યું એમ હોત તો માની શકાતે, કેમકે એ કવિઓના શૃંગાર સર્વ વિદિત છે. જ્યારે પ્રેમાનંદમાં તેમ નથી છતાં આ નાટકમાં છે એટલે સંશય પડે. તેમ જ આ નાટક સંસ્કૃત નાટકોની પદ્ધતિ પર લખાયેલું છે, ખાસ કરીને પ્રસંગો. પ્રેમાનંદે જે લખ્યું હોય તો સંસ્કૃત પદ્ધતિ અનુસાર આવો શૃંગાર વર્ણુવે જ નહિ, તેમ જ જે રચના પ્રવેશોની કરી છે તે કરે જ નહિ. કેમકે તે પ્રાચીન કવિઓને અનુસરીને જ ચાલે અને તે જ સંભવ છે. કેમકે ‘ગુર્જર નાટક સાહિત્ય તે વખતે વિસ્તૃત થયું ન હતું બલકે ભાગ્યે જ હતું. એટલે પ્રાચીન પદ્ધતિથી ઉત્પન્ન પ્રેમાનંદ ચાલે એમ મનાવું જ નથી. નાટક ભજવવા પૂરતું ન હોય તો વાચી જવાને બાધ ન આવે, પરંતુ વાચનારને તો એટલા વર્ણુવવી પડે અને આખ્યાનમાં વર્ણુવી હોય તેવી જ અસર કરે. ભજવાયું હોય તો વધારે ખરાબ અસર થાય. ધાર્મિક આખ્યાનમાં તો વાધો ન જ આવે કેમકે નરસિંહ મહેતા, બાલણ્ય, મીરા આદિની ભક્તિશૃંગારની કવિતાઓથી લોકો ટેવાયલા હતા. જ્યારે આ નૂતન પ્રદારનું સાહિત્ય હોવાથી કંઈકે વિચિત્ર અસર કરે. તેમ જ આ પ્રવેશ જ અસ્થાને છે અને એટલાઓ પશુ અસ્થાને છે. લખવા પૂરતું જ દૃશ્ય લખાયું છે. તેમ જ ભવાઈ આદિના પરિણામરૂપ આ પ્રસંગ હોઈ શકે જ નહિ. જનસમાજને સુધારવા પ્રેમાનંદ પ્રયાસ કરે બગાડવા નહિ. નાટક ભજવવાના ઉદ્દેશથી લખાયા ન હોય, તો પશુ લખનાર માણસ જે એટલા આદિ દ્રવ્યે તેનો ખ્યાલ તો તેના મનમાં હોવો જ જોઈએ. શી એટલા કરી તે એકાદા શબ્દોમાં લખી છે તો પછી શૃંગારની અશ્લીલતા ખ્યાનમાં ન રહે એવું તો રા. અંબાઇદાસ જ માની શકે.

૫. આ નાટકમાં પ્રવેશોની ગોઠવણ પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટકોની ગોઠવણ કરતા ઘણી જ જુદી છે, અને હાલની રંગભૂમિપર ભજવાતા નાટકોના પ્રવેશની ગોઠવણીને ઘણી જ મળતી આવે છે અને તેનું બાન દીકાકારોને પશુ થયું છે. પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે એક દૃશ્યમાં અનેક પ્રવેશો થાય, અને એક જ રસના અંગીભૂત રસો આજી આવે (જરૂર હોય

તો જા) અને એક અંક પૂરો થાય. ત્યારે આ નાટકોમાં એથી જુદું છે. સત્યભામાખ્યાન અંક.૧.લો-પહેલો પ્રવેશ રક્ષિમણી અને સત્યભામાનો છે અને બીજો સ્થાયી દરબનો પડ-દાપર ન મળવાય તેવો છે, કેમકે રંગમહાલ છે. પડદા ઉપર માનીયે તો પણ અહિં બીજો પડદો આવે, પછી શ્રીદામો અને હિમતી એ સ્થાન કનકપ્રાસાદની પાસેનું છે. અહિં પણ ત્રીજો પડદો જોઇએ, પછી કૃષ્ણદેવ અને શ્રીદામાનો પ્રવેશ અને તે કનક પ્રાસાદમાંનો લાગે છે, એટલે અહિં ચોથો પડદો જોઇએ અને પછી રક્ષિમણીનું મંદિર હોવું જોઇએ કેમકે એ પોતાના ખાનગી વિચાર દર્શાવે છે. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે પાંચ જુદા જુદા પડદા જોઇએ અને તેમ નાંઠ તો હાલ થતા “ટ્રાન્સફર સીન” સંક્રામ્ય દરજો જેવા છે. હાલની નાટ્ય દૃષ્ટિએ, સંસ્કૃત નાટકોના પ્રવેશો રંગભૂમિ પર આણી શકાય એવી રીતિએ ગોઠવાય એવા નથી. જેમ કે મુદ્રારક્ષિતમાં ચંદ્રચૂડ કૌસુદા મહોત્સવ બંધ કાણે કર્યો એ પૂછે છે અને ચાણક્યને તેડવા મોકલે છે. પછી ચાણક્યના મંદિરનો દેખાવ છે. ત્યાંથી તરત પાછો ચંદ્રચૂડના મંદિરનો દેખાવ છે. તો કંચુકી ચાણક્યને તેડવા જાય ને પડદો પડે ને ચાણક્ય ત્યાં બા-જકે પર ધસડાઈ આવે ? તેમજ કંચુકી પણ ચાણક્યના ગૃહમાં જાય છે તે કેવી રીતે જાય છે તે પણ દેખાડવાનું છે. તેમ જ ઘણી વાર સંસ્કૃત નાટકોમાં રાજા રસ્તો પૂછે છે અને કંચુકી બતાવે છે કે મહારાજ આ આપનો મહેલ, પધારો; અને રાજા પધારે છે. મહેલનાં પગથીયા ચઢે છે અંદર જાય છે છતા પાછા દેખાવ છે. ઇત્યાદિ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતાં આધુનિક રંગભૂમિ પર એ નાટકો મૂકતા, દરજો આણતા, મહામહેનત પડે એમ છે. ત્યારે આ નાટકકર્તાએ એ બાબતનો સંપૂર્ણ વિચાર કર્યો છે. તેમજ એના વખતમાં નાટકો એટલી સ્થિતિએ પહોંચ્યાં હશે કે જેથી ઉપલી બાબતોના નિકલ થઈ ગયો હશે. અને તે સ્થિતિ છેલ્લાં ૭૦-૮૦ વર્ષ ઉપર હોય એમ લાગતું નથી. જો એમ હોય તો આત્માર મુખીમાં ધણીજ મોટો ફેરફાર નાટ્યશાળામાં જોવામાં આવે. ખાસ કરીને ૬ ટું અંકનો રોપદર્શનનો અંક વિચારવા જેવો છે. પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે એ પ્રવેશો જ ગોઠવાયા નથી પણ આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ગોઠવાયા છે. રોપદર્શનના પ્રવેશમાં સત્યભા-માની પાછળ કૃષ્ણ તેને મનાવવા જાય છે અને પછી નારદ આવી તે જોય છે અને પછી રક્ષિમણીને ત્યા જાય છે એટલે પડદો પડવો જોઇએ. એ પ્રવેશ પછી પડદો ઉચ્ચકાય અને સત્યભામાને મનાવતા કૃષ્ણદેવ પધારે. પણ પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે સત્યભામા અને કૃષ્ણનો વિખવાદ સંપૂર્ણ ચાલી રહ્યો હોય, અને સત્યભામા કૃષ્ણની જાળમાં સપડાતી હોય, તેવામાં નારદ આવે અને કૃષ્ણની લાચાર સ્થિતિ દેખી રક્ષિમણીને ત્યા જાય, (દમ્પ એ જ કાયમ રહે) અને રક્ષિમણી સાથે વાતચિત થાય, તેને તેડી લાવે, અને પાછો ટલહ પ્રસંગ જામે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થશે કે કવિએ નાટક પ્રસંગે જોયલા અને પ્રવેશો ગોઠવવાની પદ્ધતિમાં પણ સુધારા સંપૂર્ણ દેખેલા અને તેની મજબૂત અસર મન પર ધવાથી પ્રવેશની ગોઠવણો આમ થયેલી. નાટકની ભાષા અને ઇત્સગોની ખીલવટ અને નાટકની લખાવટની સંપૂર્ણ અસર થયેલી નહિ અથવા તો એના સમયમાં નાટકી લખાવટ આધુનિક પદ્ધતિએ પહોંચેલી નહિ. અને એ સમય આધુનિક કંપનીના સુત્રધારો

સાચેની વાતચિત પરથી માલમ થશે કે વધારેમાં વધારે ૭૦-૮૦ વર્ષનો હોઈ શકે. એટલે પ્રેમાનંદના સમયમાં જો આટલો સુધારો થયો હોય, તો પછીનાં ૧૫૦-૨૦૦ વર્ષમાં ઘણો વધારો જ ફેરફાર થયો હોવો જોઈએ અને ઘણાં નાટકો થયાં હોવાં જોઈએ જેમાંનું એક પણ મળતું નથી. ભજવાયલાં બધાં જ નાટકો ગુમ થયાં એ માની શકાતું નથી. એટલે પ્રેમાનંદના કર્તૃત્વ વિષે શંકા પ્રબળ થાય છે.

૧. વળી ત્રણે નાટકોની પ્રસ્તાવના જોઈએ તો તે એક જ અર્થનું પોષણ કરી રહી છે, અને એનો એ જ અર્થ ભરતવાક્યમાં છે-ગુર્જરભાષાની ઉન્નતિ. ગણે કે આ ત્રણે નાટકો એટલા પુરતાં જ લખાયાં છે. ગુર્જર સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવા કવિએ ત્રિવ પ્રયાસ કરેલો એ સર્વને વિદિત છે. છતાં તેણે આમ ઉધાડી રીતે ગુર્જર ભાષાપ્રતિ પક્ષપાત કોષ્ટ પથ્ય રચેને બતાવ્યો નથી. ગુર્જર સાહિત્યને ઉત્કૃષ્ટ કરવાની પ્રબળ ઉત્કંઠા એને હતી; છતાં કોષ્ટ પથ્ય રચેને એણે એ વિષે ઉદ્ગાર કાઢ્યા નથી પણ કાર્ય જ કરી બતાવ્યું છે. એટલે ભાષાની ક્રમિક અને ઉત્કટતા બતાવવા એ આમ બોલી પ્રયાસ કરે એ સંભવતું નથી. ભાષા ઉત્તમ છે, પૂર્ણ સંસ્કારવાળી છે એ બતાવવાનો પ્રયાસ તો પરદેશીઓની સાથે કંઈ ભાષા ચારી છે એની તકરારમાં થાય. એ તકરાર પ્રેમાનંદે કોષ્ટ રચેને બતાવી નથી. કેવળ વક્તવ્યના ધુધિધિર-વૃદ્ધોદ્ધર સંવાદાધ્યાનના મંગલાચરણપરથી સમન્વય છે. ત્યાં ગુર્જરાણાં મુલ્લમ્ બ્રહ્મ નથી પણ “શું શા પૈસા ચાર” એના પર તકરાર છે અને તે બોલનાર હિન્દુસ્થાની છે, બંગવાસી નથી. જુઓ.

કવિત ૮ મું. અબે તબે અઠેકે ઇકક ને તિકક એ,

શું શાં થકી ચઢે કેમ ? જુહી જેની વાત છે.

ત્યારપછીના કવિતમાં પ્રેમાનંદે સર્વ ભાષા જોઈ. ઉત્તમ ભાષાની શોધ કરતાં ગુર્જરભાષા જ પ્રાપ્ત થઈ એમ લખ્યું છે. એટલે જો ગુર્જરાણાં મુલ્લમ્ બ્રહ્મ વિષેનો ઉલ્લેખ વક્તવ્યે સાંભળ્યો હોય તો આ રચેને એ બોલનાર કવિની ઝાટકણી ન કાઢે એ નવાઈ છે. વક્તવ્ય આ વિષે અચાત હતો એમ કેવી રીતે મનાય ? કંકાસ થયાનો પૂરો ઇતિહાસ એણે આપ્યો છે તો આ મહત્વનું વાક્ય શા માટે તબે ? એટલે એ પદનો પ્રયોગ પ્રેમાનંદ સમક્ષ થયેલો નહિ એમ અમારું માનવું છે. તેમ જ ગુર્જરભાષાની ઉત્પત્તિ કરવા પ્રયાસ કરી રહ્યા હું એવું લખાણ પ્રેમાનંદે કરે એ સંભવતું નથી. કેમકે એવી આત્મસ્થાપના એમને રુચતી જ નહિ. અને તે ઉપલાં વાક્યથી થાય છે. તેમ જ ત્રણે નાટકમાં ગુર્જરભાષા ઉન્નત થાય એવું લખાણ પ્રસ્તાવના અને ભરતવાક્યોમાં કરવું એ પ્રેમાનંદીય નથી. કરે તો હજી એકલા ભરતવાક્યમાં કે કોષ્ટ એક પ્રસ્તાવનામાં આડકતરી રીતે. બાકી તો પ્રસ્તાવનામાં આખા નાટકને સૂચવતી કે કોષ્ટ પાત્રનો પ્રવેશ કરાવતી જ વાતચિત થાય. કે જેની છાયાથી લોકો નાટક પ્રતિ યેંચાય, જ્યારે તપત્યાધ્યાનમાં તો ભાષાબકિત સંપૂર્ણ ચર્ચાઈ છે. આવી પદ્ધતિ સંસ્કૃત નાટકોમાં નથી. ધણે ઉત્સાહ હતો તેથી એમ કહ્યું અને આ નાટકોની પ્રસ્તાવના એ જ યોગ્ય રચણ છે, તો કહીશું કે ભરતવાક્યોનું રચણ એથી વધારે સુસંગત છે. અને તેથી અર્થ સરે એમ

કે એ યોગ્ય કંઈ સાલમાં લખાયો છે એની શોધ થાય તો નાટકની પ્રાચીનતા પર ધણું પ્રકાર પડે.

છે એ પ્રેમાનંદ જોઈ શકે એમ છે એટલે કેટલે પ્રેમાનંદના ભાષા પરવેના પક્ષપાતનો લાભ લઈ, આ પ્રેમાનંદના જ નાટકો છે એમ છાપ પાડવા, ત્રણે નાટકો અને તેના ભરત વાક્યોમાં યુનરકિત કરી છે એવી શંકા થાય છે. બીજા મંદ્ર પશુ કાવ્યોમાં આ અભિલાષા ખતાવાઈ નથી એટલે તે કાયમ રહે છે.

૭. વળી નાન્દીના શ્લોકોમાં કવિ સકરતુ સ્મરણ કરે છે ત્રણે નાટકોમાં એમ છે, જ્યારે એના કાવ્યો તપાસીએ છીએ તો દરેકમાં ગણપતિ, ગજનન, લલોદર કે શારદા, સરસ્વતી અને અમ્માની પ્રાર્થના છે, શકતી નથી ફક્ત દ્રૌપદીકથામાં આશુખ સકર અને વિધ્યુના મેલાપનુ છે ત્યાં પણ પ્રથમ સ્તવન તો ગણપતિને સરસ્વતીનું જ. આ નાટકોમાં એમ કોં ન કર્યું 'સરસ્વતી કે ગણપતિના સ્તવનથી પણ પ્રેક્ષક કે વાચકોનું કલ્યાણ સૂચવી શકાત ? કાળીદાસ શકતી જ સ્તુતિ રઘુવરામાં તેમ જ નાટકોમાં કરે છે. બે ભિન્ન દેવો નથી કોઈ કહેશે કે કાળીદાસ તો દેવીભક્ત હોવો, છતાં જેમ જ કરતી સ્તુતિ કરે છે તેમ અહિં પ્રેમાનંદે કર્યું, તો એટલું જ કહેવાનું કે એના કાવ્યોમાં એમ નથી, એટલે કાલિદાસના કાવ્યોમાં દેવીનું સ્તુતિવચન નથી, સકરતું જ છે અને તે જ સુખ્ય છે, જ્યારે પ્રેમાનંદમાં સર્વત્ર ગણપતિ અને સરસ્વતિ અને અમ્માનું છે સકરતુ નથી.

પ્રેમાનંદની ગદ્યભાષામાં યમકઆદિ હોવાનો ખ્યાલ ધરણ્ય ભાષામાં વપરાતા શબ્દો 'ખીચડી ખીચડી', 'રમતરમત', 'કપનું ચપ' ઇત્યાદિ શબ્દોથી થાય છે તેમ જ ફાગસી ગદ્યનો સપર્ક ખતાવાય છે આ તો ખાલી ખ્યાલ કરવા જ લખાયેલું છે. અસુક ફારસી શબ્દો આવે, ફારસી વાક્યો આવે તેથી હાલના નાટકોમાં આવી સ્વાભાવિક ગદ્યાન્તર યમકની રૂઢિ ફાખલ થઈ જાય એ માનવામાં આવતું નથી અંગ્રેજી ભાષાનો આટલો બધો પ્રચાર થયો ત્યારે "તમે કેમ છો" (How are you) ઇત્યાદિ અંગ્રેજી પ્રવેશો હુસ્ના, 'કાયરેકટ' અને 'ઇનકાયરેકટ' રચનાઓ ધપવા માડી, અને કાવ્યોમાં અંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રવેશી તે વખતે અંગ્રેજીના જેટલો ફારસી સપર્ક હતો એ માનવું યોગ્ય નથી કપટનું ચપ ઇત્યાદિ પ્રયોગો તો સામાન્ય થઈ ગયા છે, ફક્ત જોલવામાં, અને ગદ્ય સાહિત્ય તો મોડું શરૂ થયું. પ્રેમાનંદના કાવ્યમાં એવા યમક કેપ બલે હોય, પણ તેથી ગદ્યમાં પણ હોવા જોઈએ એમ સાબીત થતું નથી ગદ્ય સાહિત્યની શરૂઆતમાં આવી રૂઢિ એકદમ ધુસી જાય એ પણ સમવિત નથી તેમ જ જે યમકો નાટકોમાં વપરાયા છે તે માં "ખીચડી ખીચડી" જેવા રૂઢ યમકો નથી * તેમ જ પ્રેમાનંદના કાવ્યોના યમકો વાપરવા પૂરતા જ લખાયા છે એવું નથી કાવ્યમાં તો સ્વાભાવિક આવી જ જાય છે પણ ગદ્યમાં તો પ્રયાસ વગર અર્થયુક્ત યમકો આવવા મુશ્કેલ છે અને તેમાં પણ એ વપરાશના અભ્યાસની જરૂર છે ને તેથી જ અવતરણો ગ. નરસિંહરાવે આપ્યા છે, તેમાં તો યમક આજુબાનો ખાસ પ્રયાસ જ દેખાઈ આવે છે. એ કદાચ સ્વાભાવિક કાવ્યપ્રસાહના પરિણામ રૂપ નથી.

નીચેના અવતરણો તો ખાસ સાધુનિક પદ્ધતિના જ દેખાય છે -

* "રમતરમત," "લટલળ" ઇત્યાદિ મળે છે

શ્રીદામો-જે બેલી ગયા હો તો કરે મને ગુરુ એટલે રહેશે નહિ કંઈ અધૂરું (રોપદર્શિકા)
કૃષ્ણ-અરે પ્રિયા ! કોપક્રિયા ! (રોપદર્શિકા)

મંત્રાનંદ-અર્પુ આનંદ, આ-ચારે કંઈ મંદ, (પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન)

પાંચાલી-અરે દૈવ ! આ પર્ણકુટીમાં પડ્યા રહ્યાં છીએ વનચર જેવાં થયાં છીએ અને
પ્રેમીજનનાં વિયોગવાળાં છીએ છત્વાદિ દુઃખ તને અલ્પ જ ભાસે કેમ ?

યમકના લોકો કેટલાક વિચિત્ર વાક્યો પણ લખાયાં છે-

સંવરણ-જેમ મેં માછને હા કહ્યું છે, તેમ જ તે કાર્ય ધીમે ધીમે કરવા સચિવને સમજાવ્યું
છે.....તને મારા સમ જે તું તારા જીવને સંતાપ કરે તો.

સંવરણ-સુનિશ્ચિત ! મારો એવો શો અપરાધ થયો છે કે આપ પૂનઃદિ મદદ પણ કરતા નથી
કે સ્થિર ચિત્તે બેસતા પણ નથી.

નારદ-એ સ્ત્રીએ પારિજાતક પુષ્પ નિહાળી જોયું નથી, કે મારાથી તે પૃથ્વીમાં થતું નથી
એમ જ સમજાવાયું નથી.

પ્રાસાન્તવાળી કહેવતો ઉપરથી પ્રાસ દાખલ થયા કે યમક પ્રેરાયા એ માનવું ઠીક
નથી, કેમકે તે ઉપરથી તો એવી ઢબનાં વાક્યો ચોળાય. કોઇ કોઇ વાર તો આ નાટકમાં
હાલની નાટકની ઢબનાં પદાત્મક શૈલીનાં વાક્ય પણ છે.

રૂકિમણી-એવી વિચિત્ર વાણીથી રીઝે તારા દેવ.

પા. ૩૮

શ્રીદામો-શું ત્યારે અમો રાહ ! ત્યો રહ્યા અમારે ઘેર સંતાઓ અંદર અને વાટ જુઓ
ચંદ્રિકા.

—૪૨

નાગરિકા-વળા જે રૂકિમણીદેવી કે સન્નાજિત જાણે તો થાય તારી ને મારી વેતરણ. —૪૮

શ્રીદામો-જે તારામાં હિમ્મત હોય તો બેસાડી પાડીયે ચોક્કું. પછે થાય સત્યભામા પટરાણી

અને તું થઇ પડય તેની સખા. જેણે કરી વધે તારો ને મારો ભાવ.

શ્રીદામો-તું હું નાગરિકા ને હું હું શ્રીદામો.....માટે આપ્ય વચન અને પછી બાંધાયે કેડ. —૪૯

માધવી-ત્યારે જુઓ છો શું. ચડો ટેકરી પર.

—૧૦૦

વસંતક-ભાઇ ! અમારા ભોગ લાગ્યા કે તમને ભોલાવ્યા ! ભોગીના જોગી જેવા થઇ આવું
દુઃખ વેડ્યા સતા ના ગુણ કે પાડ.

—૧૦૦

વસંતક-એ તે તમને કરો છો તેવો સો વર્ષ બહુડાઠ ક્યાં સતાં કદીએ કેનાર કે
ચાલો મારી પાસે.

—૧૧૧

સુશોચના-આ ઉત્તરણ કુળમાં બ્રહ્મતા ! ધિકાર છે ધરણી પતિપદને !! તારા મનમાં રમી
રહેલીને જે કે હું વાંધી નાગણું, તથાપિ પરમાર્થ-દાજે તે જે મારા જેવામાં આવે
તો તેને કદું કે જેવી એકની વસે તેવી બીજીની.

સંવરણ-કોણ દેવી !

સુશોચના-નાના જેને મેલી છે તે.

—૧૧૨

વસંતિકા-એમા કિયાને વખોડે ને કિયાને વખોડે ! જ તું તારે જતો હોય ત્યાં.

—૧૨૫

સ્મરવર્ધક-હું સુનિમદારાજને કદું હું કે ધૃતને કેટલો પય ચાલશે. પણ મદારાજ ! મારું
માને છે કોણ ! છત્વાદિ-

આ ઉપરથી અમારી શંકા તાજી જ રહે છે.

તેમ જ પ્રેમાનંદને યમક અને પદોની અંદર પ્રાસો વાપરવાનો શોખ નથી. એવી રીતે પ્રાસાદિ યોજવાં એ એની શૈલી જ નથી. છતાં આપણે જોઈશું તો તેવા પ્રાસાદિ વાપરવાના ધણા જ પ્રયાસ થયા છે અને તેથી કેટલીક વાર અર્થ સમજવા પણ દુર્લભ થઈ પડે છે.

પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન અંક ૧ લો શ્લોક ૮, ૧૦, ૧૨, ૧૪, ૧૬ ૨૨ છત્યાદિ. અંક ૨ નો ૧, ૪, ૬, ૧૩, ૧૭, ૧૮, ૨૧-છત્યાદિ. આગળ ધણા મળી આવશે.

તપત્યાખ્યાન અંક ૧ લો ૧૩, ૧૪, ૧૯, ૨૦, ૨૧, છત્યાદિ.

સત્યભામાખ્યાન અંક ૧ લો ૯ અંક ૨ નો ૧, છેલ્લા અંકમાં ગુર્જરી રાગનું ગાયન, તેમ જ નટીનું પ્રસ્તાવનામાં. આ સિવાય બીજાંયે મળશે.

પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોમાં મોટે ભાગે આ શ્દિ છે નહિ, જ્યારે આ નાટકોના શ્લોકોમાં તો તે આખી આગળ તરી આવે છે એટલે પણ શકનિ સ્થાન રહે છે.

૮. આહીરી અને રાક્ષસી બોલીઓ ધડી કાઢેલી છે એ તો સિદ્ધ જ છે. કંપોલ-કલ્પિત એટલે મગજમાંથી જ નવી ઉપજવી કાઢી છે એમ નથી. પરંતુ ગુજરાતી ભાષાને પ્રાકૃતના નિયમો કોઈ કોઈ ઠેકાણે લગાડી જુદું સ્વરૂપ આપી દીધું છે.

જેમકે સુવર્ણ ઉપરથી સુવર્ણ-અહિ ઉષા નિયમ લગાડ્યો છે. ‘કમ્’ ઉપરથી ‘કમ્’ તેમ ‘સુવર્ણ’ ઉપરથી ‘સુવર્ણ’ થવું જોઈએ તેને બદલે ‘સુવર્ણ’ કર્યું એટલે ‘ણ’ને બદલે ‘વ’ને બેવડા કર્યો, તેને આધારે ‘કવ્ણ’ કર્યું. ‘અનધ’ ‘અને’ ‘એ’માંથી ‘અ’ અને ‘ધ’ જુદો પાડવાથી ગુજરાતીનો આભાસ મટી જાય છે, જેમ ‘ઢોરાં’ ‘ખેનરાં’ તેમ “આહિરાં” “વસ્ત” “વાસ” ઉપર્યુક્ત નિયમ. ‘ત્રિધ’ “ત્રિધે” કે મીલિતિ સંસ્કૃત ઉપરથી. એમ જેવા જોઈશું તો નિયમો જડશે. પરંતુ નિયમો એક નિયમને અપારે લગ્યા નથી. એમ કર્યું હોત તો અપર્યાપ્ત સ્વરૂપ આવી જાત એટલે રચારી આદિની ભાષાના, ખેડૂતોના વગેરેના કેટલાક શબ્દો લઈ પ્રાકૃતના નિયમો પ્રમાણે ફેરાર પણ કોઈ કોઈ જગાએ કરી આ ભાષા ચોજી જણાય છે. એટલે એવા નિયમો જાણવાની પણ અપેક્ષા છે. નહિતો આ ભાષા આમ ધડી કઢાય જ નહિ. આ ભાષા ધડનારના મનપર નિયમોની સંપૂર્ણ છાયા તો હોવી જ જોઈએ. પ્રેમાનંદને એટલું બધું સ્વભાષા માટે કરવાનું હતું કે પ્રાકૃતનો અભ્યાસ કરવા વખત મળે હશે કે નહિ એ પણ વિચાર કરવા જેવું છે. આ ભાષા લખવા પૂરતો વખત કાલ્યો એમ માનીયે તો પણ આ આહીરી અને રાક્ષસી ભાષા નાટકમાં નવીન હોવાથી કોઈનું પણ ધ્યાન ખેંચે, ખાસ કરીને વલ્લભનું. અને પ્રેમાનંદના ભાષાભિમાનનાં વખાણ કરતાં કહે પણ ખરો કે જુઓ ગુજરાતીએ સંસ્કૃતનું સ્થાન લેવા માંડ્યું અને પ્રાકૃતો પણ મેળાઈ. વળી પ્રેમાનંદ તો કુસ્તરને અનુસરનાર કવિ હતા. તે આહીરનું ચિત્ર તાદસ્ય ખૂંડી કરવા ગોકુળ મથુરામાં જઈ ચોળાજી પાસેથી એમની ભાષા શીખી લાવી એ ભાષાનો ઉપયોગ કરે એ વધારે સુસંબદ્ધ છે. જે ચોળાઓ (business)

કૌસમાં સૂચવાઇ છે તેમાં પણ એ પ્રસંગોમાં એ જ ભાષા વપરાઇ છે તેથી અમને એમ લાગે છે કે લેખકે પોતાની યોજક શક્તિનો વધુ ખ્યાલ આપવો ધાર્યો હશે.

ઉપરના પ્રમાણોથી કોઇ એમ પણ કહે કે પ્રેમાનંદે રાક્ષસોની ભાષા વાપરવા માટે રાક્ષસો શોધવા હતા કે બીલો શોધવા હતા એમ કેમ નથી કહેતા ? તો એનો જવાબ એટલો જ કે એ વાત બને કે ન બને પણ પ્રેમાનંદે તો મુસાફરી કરવા ગયલા એટલે ચોખ્ખાની ભાષા સાંભળી શીખી શકે એ પ્રસંગવશાત્ જની જાત, જ્યારે બીજા આદિ તો તે વખતે હુદાર જેવા હતા એટલે ભાષે જ ત્યાં જવા ઇચ્છા થાય.

દ્વ. તપત્યાખ્યાન અને પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનનો નૃત્ય પ્રયોગ પણ આધુનિક છાયા ખતાવે છે. તે વખતે નૃત્ય નહોતું એમ કહેવાનો ભાવાર્થ નથી, પરન્તુ જે પ્રસંગોમાં નૃત્ય કરાવાય છે તે પ્રસંગોમાંનું સ્થળ તેને યોગ્ય નથી. નૃત્ય કરાવવા પૂરતું નૃત્ય થાય છે એમ તો પ્રા. કા. ના ટીકાકારો પણ માને છે, અને તેની યોગ્યતા ઘટાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. છતાં છાયા રહી જાય છે કે એ યોગ્ય સ્થળે નથી. પરન્તુ આધુનિક નાટકોમાં નાયકમુજરા તો થવા જ જોઇએ એવી પદ્ધતિ ધુસી ગઇ છે તેને અનુસરીને હોય. માલવિકાગ્નિમિત્રમાં નૃત્ય થાય છે પરન્તુ તે પ્રાચીન પદ્ધતિ ખતાવતું નથી. છોકરીઓ નૃત્ય શીખે છે તેની પરીક્ષા છે. ત્યારે તપત્યાખ્યાનમાં “ઠીક ત્યારે કંઈ રંગરાગ ચાલવા દો અથવા દેવશ્રી આવે ત્યારે રાખજો.” ઇત્યાદિ ઢબથી શરૂ થાય છે. એ ઢબ આધુનિક પદ્ધતિને ઘણી મળતી આવે છે તેમજ આ નૃત્યથી કંઈ ખાસ અર્થ સંધાતો નથી એ તો ઉપર અમે ખતાવ્યું જ છે. તેમજ પાંચાલી-પ્રસન્નાખ્યાનમાં એ જ પ્રસંગની ટીકા કરી છે તે ઉપરથી જણાશે કે એ પ્રસંગ પણ હુસાડવા પૂરતો જ હુસાડ્યો છે. આથી પણ શંકા વધે છે.

આ પ્રમાણે અમારી શંકાઓ છે. આથી એમ માનવાનું નથી કે અમે આ નાટકોને પ્રેમાનંદની કૃતિ માનતા જ નથી. પણ એ તો ખરું જ કે મન સંશયસ્થ રહે છે. અને એ સંશય કાઢવા પૂરતો એક જ રસ્તો છે કે એ નાટકોની પ્રતો જનસમાજ સમક્ષ મૂકાય અથવા તો વડોદરા પુસ્તકાલયમાં મૂકાય કે જેથી સર્વના સંશય ટળે અને પ્રેમાનંદની પ્રથમ નાટકકાર તરીકેની કીર્તિ સુસ્થાપિત રહે. આઘો દેખાતો સ્થાણ છે કે પુરુષ એવા સંદેહ થાય છે. તે સ્થાણ છે એટલું જ આપ્ત જનના વાક્યથી મન સંશય ટાળી શકતું નથી. એને નજરે જઇને જોય ત્યારે જ તે સંદેહમુક્ત થઇ વસ્તુનું ખરું સ્વરૂપ સમજી શકે. અમને તો આ નાટક વિશે કેટલાક પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા તેના ઉત્તર આપ્યા છે. અને કેટલીક કાર્તવ્ય વિશે શંકા ઉપજી છે તે આગળ કરી છે. એમાં અમારી ચૂક હશે ને કોઇ પણ વિદ્વાન તેના પ્રતિ અમારું ધ્યાન ખેંચશે તો ઉપકૃત થઇશું. છતિ અલગ.

ભાગ ૪ થો
ઈતિહાસ વિભાગ

૧ ગીર્વાણકવિ જયદેવના સત્કર્તા.

(લેખક:-રા. બ. કેશવલાલ હર્પદરાય દ્રુવ)

કેંદુલીનો ગહોત્સવ.

બંગાળના વીરશૂનિ જિજ્ઞાસામાં કેંદુલી નામે ગામ છે. તે અજયા નદીને તીરે આવેલું છે. એ ગામમાં પ્રતિવર્ષ એળા ભરાય છે, અને એક ભક્તકવિના મહિમાનો ઉત્સવ ભજવાય છે. કહે છે કે તે તિથિએ ભગવતી ગંગા એ ભક્તકવિની ખાતર અજયા નદીમાં પૂર્વે પધાર્યા હતાં અને કવિનો વિશ્લેષેકે વાસ થયા પછી તેના પવિત્ર નામની ખાતર પ્રતિવર્ષ પધારે છે.^૧ એ કવિને માટે આખો દેશ અભિમાન ધરાવે છે. આડસે વરસ વીતતાં એ બંગાળી બધુઓ એને સંભારે છે. વંગ સાહિત્યના અરુણોદય પહેલાના આદ્ય મુહૂર્તનો એ ગીર્વાણકવિ તે ગીતગોવિન્દનો રચનાર જયદેવ.

કેંદુલીના રેગ રાગ

કેંદુલી ગામ આષ્ટપદીના કર્તાની જન્મશૂનિ છે.^૨ ઇસવી ખારમા સૈકામા ત્યાં વચંદ્ર-વંશી સેન રાજાઓની આજુ ફરતી હતી. અશિરાજ વિજયસેન સૈકાના આરંભમાં પશ્ચિમ બંગાળનો રાજા હતો. બહોળા નૌકાસૈન્યના બળથી ગંગાકાંઠાના મુલકને તમ્મ આપવાની તેણે ફરજ પાડી. પ્રધુમ્નેશ્વરપ્રશસ્તિમા એ રાજાએ રાધવ, વીર, વર્ધન અને નાન્યને હરાવી કેદ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. તેમનો રાધવ તે ગૌડ દેશનો રાજા રામપાલ (૫૪, સ. ૧૦૬૯-૧૧૧૧) હોય એમ હું માનું છું. એને ખારમી સગીના પહેલા દસકામા વિજયસેને હરાવ્યો સંભવે છે. ગૌડ ઉપરાંત કલિંગ અને કામરૂપના રાજાઓનો પણ સેન રાજાએ પરાજય કર્યો^૩ પ્રશસ્તિમા છે. કદાચ વીર અને વર્ધન તે આ દેશના જ રાજાઓ હશે. એમની સાથેના વિગ્રહનો સમય એકસ નાણુવામા આવ્યો નથી. છેલ્લો નાન્ય કિંવા નાન્ય-દેવ મિથિલાનો રાજા હતો.^૪ તેવું રાજ્ય સુવરાજ વસ્તાવસેને ઇ. સ. ૧૧૧૯ માં છતી

૧ શુઓ સદગત વિજયચંદ્ર મજસુદારે હપાવેલા બંગાળી ગીતગોવિંદની ભૂમિકા.
૨ શુઓ ગીતગોવિન્દ । ૩ । ૧૦ । એમા કહેલું કેંદુલિત્વ તે જ કેંદુલી. ૩ શુઓ લક્ષ્મણસેનકૃત અદ્ભુતસાગર । શ્લોક ૪ । મુરઃ...મર્તાજિનિ વિજયસેનઃ શશિકુલે । શુઓ ૧ળી પ્રાચીનલેખમાલા । ૨ । પ્રધુમ્નેશ્વરપ્રશસ્તિ, શ્લોક ૩-૫ । જગત્પતાય-ચરમો રાજા સુધાદોઘતિઃ ॥ વંશે તસ્ય.....સેનાન્વવાયે...સામન્તસેનઃ । રાજકુમાર કેશવમેન પણ પોતાના મૂળપુરુષરૂપે ચંદ્રને સ્તવે છે; શુઓ સદુક્તિકર્ણામૃત । ૧ । ૭૨ । ૫ । જયતિ મુજસુવાં વંશકન્દઃ દુર્ધાંશુઃ । અણુલક્ષ્મણ એન રાજાઓને વૈધ-વંશીય કહે છે તે જ છે. પુણાસા માટે શુઓ પડિન વિશ્વનાથ રેક કૃત મારતકે પ્રાચીન રાજવંશ (પ્રથમ ભાગ) । પૃ. ૧૯૮. ૪ વિજયસેનનું ચિહ્ન. ૫ રાસપાલના રાજ્યના આરંભ અને અંતના વર્ષ Indian Antiquary, 1929, July-August માંથી જાણી છે. ૬ આ. પ્રા. રા. ૧૧ । માં કણ્ઠિકના નાન્યદેવે શક ૮૧૧ (ડી. વિ. ૪. ૧

લીધું. એ જ મંદિમાં યુવરાજને મહેલે કુમાર લક્ષ્મણસેન પદાર્થાની વધામણી પણ મળી. રાજ્યની અને વંશની વૃદ્ધિ આ વર્ષ વિજયસેન નવા લક્ષ્મણસેનમંત્રત રથાપી અમર કર્યું.^૭ સેન વંશનો એ પહેલો પ્રતાપી રાજા હતો. એણે ઇ. સ. ૧૦૯૬ થી ઇ. સ. ૧૧૫૭ સુધી રાજ્ય કર્યું.

વિજયસેન પછી વપ્પાલસેન ગાદીએ આવ્યો. આ વખતે તેની ઉંમર ઓગણસાડ વરસની હતી. એનું ઘડપણ જ્યેષ્ઠ ઇ. સ. ૧૧૬૫ ના અરસામાં ગૌડ દેશના રાજાએ વિમલ માંડ્યો. પરંતુ કુમાર લક્ષ્મણસેન પિતાના જ્યેષ્ઠ પરાક્રમી હતો. તેણે ગૌડ રાજાને હરાવી કેડ કર્યો અને તેના રાજ્યનો મોટો ભાગ જીતી લેધ મૌદેશ્વર બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું. સમર્થ યુવરાજને રાજ્યની ચિંતા સોંપી વૃદ્ધ રાજા સરસ્વતીની આરાધનામાં ગૃથાયો. બદરિકાશ્રમવાસી સાધુ સિંદગિરિના ઉપદેશથી તાનિક બૌદ્ધ ધર્મ તથા તેણે શૈવ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. અનેક રાજપાંડિતના સમાગમમાં તેણે પ્રતિષ્ઠાસાગર અને આચારસાગર રચી^{૧૦} દાનસાગર અને અદ્ભુતસાગર આરંભ્યા. આ બે પૈકી પહેલો મંથ ઇ. સ. ૧૧૬૯-૭૦ માં પૂરો થયો. બીજો મંથ તેણે ઇ. સ. ૧૧૬૮-૬૯ માં રચવો શરૂ કર્યો હતો, તેમાં પછી તેણે ચિત્ત પરોવ્યું. પરંતુ તેનું શરીર વરસ જતા કરી બહુ ખખળી ગયું હતું. તેથી અધૂરો મંથ મરણોત્તર પૂરો કરાવવાની આજ્ઞા આપી તેણે એંશી વર્ષની વયે ઇ. સ. ૧૧૭૮ માં તીર્થરાજ પ્રયાગ આગળ ગંગા અને યમુનાના સંગમમાં નવી રાણી સાથે જળપ્રવેશ કર્યો.^{૧૧}

વપ્પાલ સેન વંશનો બીજો પ્રતાપી રાજા હતો. એનું રાજ્ય રાઠ કિંવા પશ્ચિમ બંગાળમાં, વરેદ કિંવા પૂર્વ બંગાળમાં, વંગ કિંવા ઉત્તર બંગાળમાં, વાગડી કિંવા ગંગાનાં યુખ વચ્ચેના દક્ષિણ બંગાળમાં તથા મિથિલામાં પસર્પ હતું.^{૧૨} વર્ણમયોદા પળાવવામાં અને શાંતિ જળવવામાં તે બહુ કડક અને જાગ્રત હતો. આજ્ઞાએને સંતાપનાર સોનીવાણિયાના તેણે જનોઇ જિતરાવી લીધાં. વરેદના માછી બહુ તોશની હતા, તેમને એ નીતિ નિપુણ રાજાએ મુક્તિથી વિખેરી નાખી પ્રજાનો ત્રાસ દાખ્યો. સમૂદ્રમાં દાખલ કરી તેણે એમને ઘરકામની નોકરીનાં દ્વાર બિરાડી આપ્યાં, એટલે એ આપોઆપ નોકરીના કોભમાં ચારેકોર દૂર દૂર વેરાઇ ગયા. કુમાર માળી વગેરેની પણ સમૂદ્રમાં ગણતરી કરી બહોળા

કોઇલોના મત પ્રમાણે શક ૮૮૯) માં નેપાળ જીત્યો એમ કહ્યું છે. એ જ નાન્યદેવને પંડિતજી વિજયસેન સાથે મંવર્ષમાં આવે છે. પરંતુ નેપાળના જીતનાર નાન્યદેવનો અને વિજયસેનનો રાજ્યકાળ, એ પરસ્પર બંધ બેસતા નથી. આથી વંશાલસેને કેદ કરેલા નાન્યને નેપાળ જીતનાર નાન્યદેવથી છ' બિજા ગણું છ'. ૭ લક્ષ્મણસેનમંત્રતા આરંભ બાબત બહુ બહુ વાતો આવે છે, જુઓ મા. પ્રા. રા. ૧૧. વગેરે. એ બધી પાછળથી ઘડી કાઢેલી લાગે છે. ૮ વિજયસેન; વપ્પાલસેન અને લક્ષ્મણસેનના રાજ્યના આરંભ અને અંતના વરસ Indian Antiquary, 1922, July-August ને અનુસરીને આપ્યાં છે. ૯ જુઓ Madhainagar Plate:-આસીદ ગૌદેશ્વરશ્રીદટ્ટહરણકરી ચસ્ય કૌમારલોલા, આ ગૌડ રાજા કદાચ ગોપાલ હશે. ૧૦ આ માહિતી Ind. Ant. 1922, July-August માંથી મેળવી છે. જુઓ મા. પ્રા. રા. ૧૧. ૧૧ આ વૃત્તાંત મા. પ્રા. રા. ૧૧. માંથી લીધો છે. ૧૨. જુઓ મા. પ્રા. રા. ૧૧.

વિચારના રાજ્યએ ધરકામના નોકર મેળવવાની હાડમારી ટાળી, અને હલકા વણીને ઉદ્ધાર કરનાર તરીકે તેનું નામ યાવજ્યઽ અમર કર્યું.

વદનાલસેનની સભામાં અનિરુદ્ધ, શ્રીનિવાસ આદિ પડિતો અને ગોવર્ધન શરણુ આદિ કવિઓ વિરાજતા હતા અનિરુદ્ધ^{૧૩} ઉત્તર બગાણાનો વનની હતો. તેણે દ્વાનસાગર રચવામાં વિદ્યાવિવાસી ગળને મારી મદદ કરી હતી અદ્ભુતસાગરનું મંડાણુ ^{૧૪}શ્રીનિવાસની સહાયતાથી થયું હતું, અને એ અધૂરો થયે રાજના મરણ પછી એ ગણિત તથા જ્યોતિષમાં કુશળ પંડિતે જ પૂરો કર્યો સભવે છે આચાર્ય ગોવર્ધને આર્યામિત્રશતી અને બૃહ શરણુ વલ્હલચરિત રચ્યા, તે રચનાવમેનના રાજ્યકાળમાં પહેલા પુત્રકમાં પ્રતિષ્ઠાસાગર સાચારસાગર વગેરે પ્રમુખકાળ પ્રગટવનાર તરીકે એ ચદ્રન શી ગળની પ્રશસા છે^{૧૫} બીજાની માહિતી ઇ સ. ૧૫૧૧ માં અનત બદ્ધ રચેલું નવું ^{૧૬}વલ્હલચરિત માત્ર આપે છે^{૧૭}.

લક્ષમણસેન જ્યારે ગાદીએ બેઠો, ત્યારે તેની ઉમ્મર પણ ઓગણસા વરમની હતી તે પિતાના જેવો વિદ્યાવિવાસી અને તેના જેવો જ પગકમી હતો ગૌડ ઉપરાંત કાશી કલિંગ તથા કામરૂપના ગળઓને તેણે જીત્યા હતા^{૧૮}, અને પ્રયાગ વારાણસી તથા પુરીમાં રાષ્ટ્રેયા કીર્તિસ્તંભ તેના જશ માતા હતા ^{૧૯}ગળવરુદ્ધ થતા તેણે મોટી ઉમ્મરના કુમાર માધવમેન તથા કેશવસેનને રાજ્યકારભારમાં બેઠ્યા^{૨૦}. ત્રિકૂટાચળની શીતળ છાયામાં દસ વરસ ઉપરવ રહિત આનંદમાં પસાર થયા. તેણામાં એ જખર શિખર તૂટી પડ્યા. પહેલો માધવસેન યુવરી ગયો ને પછી કેશવસેન પણ મન થયો^{૨૧}. ન્હાનો કુમાર વિશ્વરૂપસેન, તે જ વૃદ્ધની લાકડીરૂપ રહ્યો એવામાં તોરાનનું બારે વાહણ ચડી આવ્યું, તેણે પડોરાનું પાલારાજ્ય પાપમાય કયું. શુભામવંશના દિલ્હીના મુન્તાનના સરદાર બક્ષિયાગ ખિલજીએ

૧૩ હારલતા, ચમ્પાદ્વિતીયા વગેરેનો કર્તા ^{૧૪}ગણિતચૂડામણિનો કર્તા ^{૧૫}જુઓ આર્યામિત્રશતી । ૩૯ । સકલકલા કલ્પવિતુ પ્રમ પ્રવચ્ચસ્ય કુમુદવન્ધોથ । સેનકુલતિલકમૂપતિરેકો રાકાપ્રદોપચ્ચ ॥ પંડિત વિશ્વનાથ રેડ પણ આ શ્લોકમાં વદનાલસેન અભિષેક સમયે છે, જુઓ મા. પ્રા. રા. । ૧ । ૫. ૨૧૮-૨૧૯. ^{૧૬}ગોપાલભટ્ટ વૈદ્ય જગીરદાર શિષ્ય વદનાલસેનનું જીવનચરિત લખ્યું છે, તેનું નામ પણ વલ્હલચરિત છે, તેનાથી શરણુ અને અનત બદ્ધ વલ્હલચરિત બિન્ન સમજવું વૈદ્ય જગીરદાર સેન રાજ પછી અઢીએ વરસ મોડો થયો હતો ૧૭ જુઓ મા. પ્રા. રા. । ૧ । ૧૮ જુઓ Lakshmanasena's Madhainagar Plate ૧૯ જુઓ Visvarupasena's Madanpada Plate ૨૦ સદુક્તિ । ૧ । ૬૪, ૬૫, ૬૨ । ૬, ૨, ૬ । મા કેશવસેનના નામ પૂર્વે શ્રોમત્ વિગેયણ મૂક્યું છે અને એ ત્રણ શ્લોક પૈની વચ્ચે અને નામ પાછળ દેવ ઉપપદ બેઠ્યું છે, તે ઉપરથી તેને ગાળ્યાધિકાર બોગવતો એ માન્યો છે એ ઉપરથી મોટા ગળકુમાર માધવસેનનો ગાળ્યાધિકાર અર્થાપન છે. ૨૧ અમુનુજલ માધવસેનનો રાજ્યકાળ દસ અને કેશવસેનનો પંદર વરસ આપે છે, તે એ સ્વીકાર્યો છે પરંતુ એ બે ગળકુમાર લક્ષમણમેન પછી ગાદીએ આવ્યાનું આપને અકબરીમાં લખ્યું છે તે માન્ય નથી Madanpada Plate માં વિશ્વરૂપમેન પોતાને લક્ષમણમેનનો કિતગધિકારી કહે છે એથી માધવમેન તથા કેશવમેનને પિતાના પૂર્વે મન

ધ. સ. ૧૧૯૭ માં છેલ્લા ગૌડ રાજ ગોવિંદપાલને દરાવી તેની રાજધાની ઔદંતપુરી ઉત્તર કરી. એ કાળા નાગના કૂંશડાથી બધા પાત્રો લક્ષ્મણસેનની પ્રજાએ નાસત્રાગ કરી સફી. કેટલાંક માણસ કામરૂપ તરફ, તો બીજાં પુરી તરફ સિંધાની ગયાં. પણ શરૂ થયે રાજ ડગ્યો નહિ. સામે મ્હોએ લડી પિનાપુત્ર ધર્મયુદ્ધમાં વિજયની કે સ્વર્ગની આશા રાખતા હતા, તેવામાં લશ્કરને પાછળ મૂકી એંશી જ સવારથી આગળ વધી માણસુલતાન શહાબુદ્દીન ગોરીનો શુલાભ રાજધાની નવદ્વીપમાં એકાએક દાખલ થયો. વસતીમાં કોઇને પણ ન હોડતાં તેણે પાંચરો રાજમહેલનો રસ્તો લીધો. લોક સમજ્યા, કે આ કોઇ ઘોડાનો સોદાગર છે તે દરબારમાં ઘોડા વેચવા જાય છે. જેવો ખિલજ દરબારગઢે પહોંચ્યો, તેવો જ તેણે જોસ ભેર હુમલો કર્યો; અને જે સામા થયા તેમને દમસ્કની તીખી તરવારે કાપી નાંખ્યા. એ અવસરે રાજ બોજનશાળામાં જમવા બેઠા હતા, તે બાથા ઉપરથી ઉઠી પાછલે બારણેથી રવાને થઇ ગયો. ઇસ્લામી ફોજ આવી પહોંચી, તેણે લૂંટ ચલાવી આગ લગાડી નવદ્વીપનો નાશ કર્યો. પછી ખિલજ સરદાર લક્ષ્મણસેને વસાવેલી લક્ષ્મણાવતીએ ગયો. આસપાસનો પ્રદેશ કબજે કરી ત્યાં તેણે રાજગાદી સ્થાપી. નવદ્વીપની લૂંટનો મોટો ભાગ તેણે સુલતાન કુતુબુદ્દીનને દિલ્લી બેઠ મોકલ્યો. પોતાના માલિકના શુલાભને સુલતાને મહેરબાનીમાં લક્ષ્મણાવતીની જાગીરનો પટો કરી આપ્યો; ધ. સ. ૧૧૯૯૨૨.

આ તરફ નિરુપાય સ્થિતિમાં ચાલી નીકળેલો એંશી વરસનો સેન રાજ સહીસલામત પૂર્વ બંગાળમાં પહોંચી ગયો. ખિલજના છળથી પશ્ચિમ બંગાળ ખોલે તે ખોલે; બાકી બીજાં બધું રાજ્ય તો લક્ષ્મણસેનના સ્વામિત્વમાં જ હતું. વિરેંદ્ર વિભાગના વિક્રમપુરમાં રાજધાની દરાવી ધર્મચૂર્તિ સેન રાજાએ નાત વરસ ચાલિથી રાજ્ય કર્યું. પિતા અને પિતામહની આયુર્મર્યાદાએ ધ. સ. ૧૨૦૬ માં કુમાર વિશ્વરૂપસેનને રાજ્ય સોંપી એ સ્વર્ગવાસી થયો. એનો પ્રતિપક્ષી અધર્મની જાગીર ૭ વરસ ભોગવી ધ. સ. ૧૨૦૫ માં

થયા મેં કલ્લા છે, અને એમનો રાજ્યકાળ પિતાના રાજ્યકાળમાં સમાવ્યો છે, અખિયાર ખિલજના ઉપદ્રવ પહેલાં તે મેં કદ્યો છે. ૨૨ અખિયાર ખિલજના ઉપદ્રવની હકીકત મા. પ્રા. રા. ૧. ૧. નાં આધારે આપી છે. ૨૩ અયુક્તજ્ઞે લક્ષ્મણસેનનો રાજ્યકાળ સાત વરસનો આપ્યો છે, તે હું વિક્રમપુરની ગાદીનો સમજૂ છું. આખરે અકબરીમાં નવદ્વીપની ગાદીનો રાજ્યકાળ ગણતરીમાં લેવો જ સ્વીકૃત ગયો છે. એથી ઉલટું તખ્તકાતે નાસિરીમાં વિક્રમપુરની ગાદીના સાત વરસ લેવામાં દેવાયા નથી; અને રાજગાદી મળતા પહેલાંનાં ઝોગણસાદ વરસ નવદ્વીપની ગાદીના એકત્રીસ વરસમાં ખોટા ભિરોણાં છે. લક્ષ્મણસેનસંવતની ઘટનામાં પણ આવી જ વિવિધતા છે. એ વિવિધતા વિક્રમપુરની ગાદીનો સાત વરસનો ગાળો ગણતરીમાં લેવાથી અને મૂકી દેવાથી ઉત્પન્ન થઈ છે, એમ માંડે માનવું છે. અકબરીમાંનાં લક્ષ્મણસેનસંવતમાં એ ગાળો ગણતરીમાં લેવાઈ ગયેલો છે. તિરહતના રાજ શિવસિંહના દાનપત્રના સેનસંવતમાં એ પડનો મુકાયેલો જણાય છે. મિથિલાના પંચાગમાં બુલથી એ દુષ્ટ પડતો મૂકાયેલો છે. ૨૪ વિશ્વરૂપસેન મંગલે બલ્લે દૂંટી વિશ્વસેન મંગા પણ વપરાતી દશે. એ દૂંટી સંજાનો પર્વાર. સદામેન પશુ પ્રયાગમાં લશે. આ માન્યતાથી આખરે અકબરીના સંવસેનને ૬ વિશ્વરૂપસેન જ સમજૂ છું.

કામરૂપ ઉપરની સવારીમાં માર ખાધ પાછો વળતાં એના જ અમીર અલીમરદાનના હાથે વગર મોતે મુજો.

લક્ષ્મણસેન બહુ બહાદુર અને હિમ્મતવાન રાજા હતો. એના પરાક્રમની તોંધ અનેક તાત્રપત્રોમાં જળવાઈ રહી છે. બખ્ષિયાર ખિલજીએ નવદ્વીપ છળથી લીધું તે ભક્ષે: એનાથી વિક્રમપુર ઉપર સવારી લેઈ જવાઈ નહિ. પિતાની આજ્ઞા પાળી લક્ષ્મણસેને અધરો અદ્ભુ-તસાગર પૂરો કરાવ્યો એટલું જ નહિ, પણ તેમના વાગના પંડિત અને દરિઓને પોષ્યા. વત્રાલસેનને હાથે ઉત્તમ કેળવણી પામેલા રાજાએ રાજકુમારોને પણ જિંચા પ્રકારની કેળ-વણી આપી. લક્ષ્મણસેન કવિ હતો તેમ કેશવસેન પણ કવિ હતો. સદુક્તિકર્ણામૃતના દેવપ્રવાહની પાસડાંની વીંચીનો બીજો શ્લોક વાંચી લક્ષ્મીસ્વયંવર ઉપર રાજકુમારે સંસ્કૃત કાવ્ય રચ્યાનું અનુમાન નીકળે છે. સેન રાજાના પ્રીતિપાત્ર મહાસામંત વરુદાસના પુત્ર મહામંડળેશ્વર શ્રીધરદાસે ઇ. સ. ૧૨૦૫ માં સદુક્તિકર્ણામૃત રચ્યું છે તેમા રાજાનાં, રાજકુમારનાં અને રાજકવિઓનાં અનેક સુભાષિત મળી આવે છે. એવા શૂરીર, ચારિત્ર-વાન, પ્રતિભાશાળી, રસિક રાજાનો શક ચાલ્યો. તે યોગ્ય જ થયું.

સેન રાજાએના પંચરત્ન.

જંગલીપણામાં અને ઝંડનમાં નવદ્વીપનો નાશ કરી બખ્ષિયાર ખિલજીએ અને ચાને-શ્વરનો નાશ કરી મહંમદ ગિઝનવીએ રાજમહેલ અને દેવસ્થાનની સાથે ઇતિહાસનાં અમૂલ્ય સાધનનો પણ નાશ કર્યો છે. અનેક લેખો, અનેક કીર્તિસ્તંભો અદૃશ્ય થઈ ગયા છે. સિદ્ધ કર્યા અને સંસ્કૃતિનાં અભિજ્ઞાન હુમ થયા છે. ગિઝનવીએ કરેલા કેરમાંથી બચ્યું છે એકલું મહારાજા હર્ષની રાજધાનીનું નામ; અને ખિલજીએ વતવેલા વિનાશ-માંથી જીગર્યો છે એકલો સભામંડપના શિરોશ્લેષનો શ્લોક૨૫. એમાં નવદ્વીપની રાજસ-ભાનાં પાંચ રત્ન ગણ્યાં છે: ગોવર્ધન, શરણુ, જયદેવ, ઉમાપતિ અને કવિરાજ. આચાર્ય ગોવર્ધન અને મટ શરણુ વિશે પૂર્વે દહેવામાં આવ્યું છે. આર્યાસત્તશતીમાં 'ધ્વની' આદિ કાવ્યના પદાર્થ શાસ્ત્રીય રીતે નિર્દર્શિત થયાં છે, તેને લીધે ગોવર્ધનને સેન રાજા તરફથી આચાર્યની માનવંત પદવિ મળી લાગે છે. સદુક્તિકર્ણામૃતના પહેલા પ્રવાહની ચોત્રી-સમી વીંચીના પાંચમા શ્લોક નીચે આર્યાવિલાસસ્ય એવી મુદ્રા છે; એ નામથી કદાચ આચાર્ય ગોવર્ધન જ અભિપ્રેત હોય. શરણુ બદ્ધે શ્રીકૃષ્ણને નાયક દેખી કોઈ સંસ્કૃત કાવ્ય લખ્યું હતું એવી પ્રતીતિ એ જ સુભાષિતસંગ્રહના પહેલા પ્રવાહની એકસાડાં વીંચીના ત્રીજા શ્લોકથી જીપડે છે. આ એ કવિ સાથે બાહ્યના તથુ પણ વસ્ત્રાલસેનની સભા શોભાવતા હતા, એમ પ્રસ્તુત શ્લોકને અંતે આવેલો મમુચ્યવાચક ચ અવ્યય મૂલ્યે છે. સમિતો લક્ષ્મણસ્ય ચ એ શબ્દો કદી આપે છે કે એ કવિઓ વસ્ત્રાલની તેમ જ લક્ષ્મણની સભાનાં પંચરત્ન હતાં; અર્થાત્ પાંચે કવિને જ ને સેન રાજાનો આશ્રય હતો.

૨૫ જુઓ આર્યાસત્તશતીના આરંભે સદ્ગન પંડિત કુર્ગપ્રમાદે આપેલી ટિપ્પણી:-

‘ગોવર્ધનઞ્ચ શરણો જયદેવ ઉમાપતિ: । કવિરાજઞ્ચ રત્નાનિ સમિતો લક્ષ્મણસ્ય ચ ॥’ इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेनसभाग्रहद्वारोपरि शिखार्यामुक्तोर्ण आसीत् ।

સભામંડપના શ્લોકમાત્રો કવિરાજઃ તે, ગીતગોવિન્દના આરંભે આપેલા ક્ષેપક સુભાષિતમાં ધોયી કવિક્ષમાપતિઃ કહ્યો છે તે જ સમજવાનો છે. ધોયી કે ધોષ તેનું વિશેષ નામ હતું અને કવિક્ષમાપતિ એટલે કવિરાજ ઉપનામ હતું. આ તેને પચનદૂત^૨ કાવ્ય લખવાથી લક્ષમણુસેન તરફથી મળ્યું હશે. તેમા દિગ્વિજયે નીકળેલા એ સેન રાજા જોઇ મોહિત થયેલી મલયાચળની ગંધર્વકન્યા કુવલયવતીએ પવન દ્વારા દલાવેલો સંદેશ સમાવ્યો છે. એ શતશ્લોકીના ઉત્તર ભાગમાં સુહા અને ગૌડનું વર્ણન છે તે બહુ રમણીય છે^{૨૭}. ભૌગોલિક સ્થળનોની ઉપેક્ષા કરીએ, તો પચનદૂત મહાકવિ કાલિદાસના મેઘદૂતનું નહિ જેવી હાથા લેખ રચાયલું વૈદર્ભી રીતિનું સુંદર કાવ્ય છે. ગાદીએ બેઠા પછી ગભ વિજયપાત્રાએ નીકળ્યાનો આચાર કરે છે તે સંપ્રદાય ઉપર ભાર મૂકીએ, તો એ પ્રાસંગિક કાવ્ય ઈ. સ. ૧૧૭૮ માં રચાયું હશે એમ કહી શકાય. પંચરત્નમાંના ઉમાપતિને અને ગીતગોવિન્દમાના ક્ષેપક સુભાષિતના ઉમાપતિધરને પણ હું અભિન્ન મારું છું. પ્રવચ્ચ-ચિન્તામણિમા ઉમાપતિધરને લક્ષમણુસેનનો અમાત્ય કહ્યો છે^{૨૮}. પિતાના વારાના રાજપટિત^{૨૯} હલાયુધને જેણે પોતાનો મંત્રો અને ધર્માધિકારી બનાવ્યો^{૩૦}, તે લક્ષમણુસેન તેમના વારાના રાજકવિ ઉમાપતિધરને અમાત્ય નીમ્યો હોય એ સંભાવ્ય છે. ગીતગોવિન્દ ઉપરની ચાલચોધિની, સજીવની, રસમંજરી આદિ દીક્ષા એ સંભાવનાનું સમર્થન કરે છે. માગયતની ભાવાર્થદીપિકા ઉપરથી વૈષ્ણવતોપિણી દીક્ષા તેથી આગળ વધી એને જન્મદેવતા મિત્ર પણ કહે છે^{૩૧}. સદુક્તિકર્ણામૃતમાં શ્રીધરદાસે ઉમાપતિધરના પુષ્કળ શ્લોક લીધા છે. એના પહેલા પ્રવાહની જૂઠી વીચીનો ચોથો શ્લોક વિચારતાં પ્રસ્તુત કવિએ શિવપાર્વતીને નાયકનાયિકા કંઈપી કેમ કાવ્ય રચ્યું હોય એવું અનુમાન બંધાય છે. ૩૨ ઉમાપતિ કિંવા ઉમાપતિધરની કવિતામાં અલંકારની ધમક આગળ પડતી છે. જન્મદેવતાં સુભાષિત પણ સદુક્તિકર્ણામૃતની પ્રુષ્ઠિ કરે છે. એનો જન્મ ભોજદેવ અને વામદેવ વીથી થયો હતો. કવિ બહુ કેમળ અને પ્રેમાળ મનનો હતો. એને પદ્માવતી નામે સુશીલ પત્ની હતી, તેને એ અત્યંત રહાતો હતો. કવિનો પ્રેમ પરાશર આદિ બંધુ પ્રત્યે પણ બહેતો હતો; તે પણ એને બહુ પ્રિય હતા^{૩૩}. દેવ વિધ્વંસકર્તા છતાં શંકરની સ્તુતિના શ્લોક પણ એના રચેલા મળી આવે છે^{૩૪}. એના હૃદયની વિરાગતા બુદ્ધ ભગવાનની પ્રશંસામાં દુષ્ટિગ્રાસર થાય છે^{૩૫}.

૨૬ વાદિયંદ્રકૃત વાતદૂતને પણ પચનદૂત કહે છે, તે ધેણીના પચનદૂતથી ભિન્ન. ૨૭ આ સાર વંગીય સાહિત્યપરિપત્તપત્રિકામાં દરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ આપેલા ધાયી કવિર પચનદૂત એ મથાળાવાળા લેખમાથી લીધે છે. ૨૮ જુઓ લક્ષમણસેનોમાપતિધરયોઃ પ્રવચ્ચઃ ૧. ૨૯ વ્રાહ્મણસર્વસ્વ આદિ અનેક ગ્રંથનો કર્તા. ૩૦ જુઓ મ્હા. પ્રા. રા. ૧૧. પૃ. ૨૧૯ ૧. ૩૧ જુઓ મ્હા. પ્રા. રા. ૧૧. પૃ. ૨૧૭ ૧. ૩૨ પ્રદુષ્ણેશ્વરની પ્રશસ્તિનો કર્તા ઉમાપતિધર પંચરત્નમાંના ઉમાપતિધરથી ભિન્ન કે અભિન્ન, તેનો નિર્ણય કરવાનાં પૂરા સાધન નથી. સદુક્તિ. ૧૧. ૧૧, ૭૩ ૧૩, ૧ ૧ નો કર્તા ઉમાપતિ તો ભિન્ન જણાય છે. ૩૩ જુઓ ગીતગોવિન્દના ઉપોદ્ધાન અને મહાસિ. ૩૪ જુઓ સદુક્તિ. ૦ ૧૧૪૪૪ ૩૫ જુઓ ગીતગોવિન્દની દશાવતારસ્તુતિની

રાજસમાના આ પચરત્નની પ્રત્યેકની ગુણી નોખી હતી^{૩૬} ઉમાપતિધરની વાણીમા કેઇ અનેરી પ્રૌદિ હતી. શરણુ ભટ્ટની મવિતા વીજગીના ચમકાગ જેની ચાકત કરનારી હતી. ગોવર્ધન એક એક આર્યામા શૃંગારનું સર્વસ્વ સમાવી સોના ચિત્ત હરી લેતો હતો. ધોયી તેની વિદ્વતાને લીધે શ્રુતધર ઉપનામથી ઝાળખાતો હતો જયદેવ સાહિત્ય અને સંગીતના સ્પૃહણીય યોગમા ઝગઝગતી પ્રમંથમાલુરીને માટે વખણાતો હતો વિશેષમા ઉમા પતિધરની પ્રૌદિ શરણુની મહનતા, ગોવર્ધનની રસચ્છટા અને ધોયીની વિદ્વતા ગીતગો-વિન્દ મા મળા એકરસ થાય ॥ તેથી જ મર્મરૂ સેનરાજએ જયદેવને પદ્ધિતકવિ અને કવિરાજરાજ બિરુદ આપ્યા હતા^{૩૭}. આર્યાસસશક્તી કે પવનદૂત જયદેવની અદ્ધ પદીની તોલે આવે નહિ^{૩૮}

અદ્ધપદી. ૩૬ જુઓ. ગીતગોવિન્દમાનુ લેખક સુમાપિત વાચઃ પલ્લવચન્દુમાપતિધર સંદર્ભશુદ્ધિ ગિરાં જાનીતે જયદેવ પવ શરણઃ શ્લાઘ્યો દુરુહર્દુતો । શૃંગારાત્તર સત્પ્રમેયયચનૈરાચાર્યગોવર્ધનસ્પર્ધી કોઽપિ ન વિશ્રુત શ્રુતધરો ધોયી કવિક્ષમા-પતિ ॥ કેઇએ આ શ્લોક ખાસ જયદેવની પ્રશંસાનો મળી ગીતગોવિન્દમા ધ્રુમાડી દીધો છે. ખરૂં જોતાં એમા પચરત્નની વિશિષ્ટતા જ નિરૂપિત છે ૩૭ જુઓ. ગીત ગોવિન્દ । ૧૧. ૧૨ । ૨૧, ૨૬ । ૩૮ આ લેખમા ગમપાવ, નાન્યદેવ, વીર અને વર્ધન વિશેનું, લક્ષમણસૈનસંવનની સ્થાપના વિશેનું, તેની વિવિધ ઘટનાના સમાધાન વિશેનું, અદ્ધશ્રુતસારની શોધપૂર્તિ વિશેનું, એન ગાનઓના વિનેયનક્ષણુ વિશેનું, ગજકુમાર માધવમેન તથા કેશવમેનના રાજ્યમારખાર વિશેનું, વિશ્વગમેન અને મહામેનની એકના વિશેનું, કેશવમેનની દવિ તરીકેની મરુના વિશેનું અને પચરત્ન તથા તેમની કૃતિ વિશેનું સમસ્ત દેશન માં પોતાનું છે આધાર નથી યામ્યા તે તે બધી જાનનનો જવાબાર બને જ છં.

૨ કેટલાક અપ્રસિદ્ધ જૂના લેખો.

મંપાદક-શ્રીયુત રા. રા. શ્રી કૃષ્ણલાલ ગોહનલાલ ઝવેરી

૧

શ્રી ફોર્સ ગુજરાતી સંજ્ઞાના સમ્રાટ કેટનીક જૂની ફારસી સનદો અને કેટલાક જૂના બાદશાહી ફરમાનો છે. એ સનદો તથા ફરમાનોની સંખ્યા મોટી નથી. પરંતુ જે છે તે કેટલેક ભાગે ગુજરાતના ઇતિહાસને ઉપયોગી છે. એ સમ્રાટમાથી એક ફારસી લેખનું બાપાનર ઘોડા વખત પર “ગુજરાતી” ના દિનાગીના અંકમાં “પેશા સાથનો એક ફરાર” એ મથાળા હેઠળ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું. ગુજરાતની અર્વાચીન સ્થિતિને લગતા એ ફરાર હતો એ સ્થિતિ જોડે સંબંધ રાખતો એક બીજો લેખ એ સમ્રાટમાથી મળી આવ્યો છે. જે વખતે જનરલ ગોડાર્ડ (General Goddard) ના હાથમાં અમદાવાદ આવ્યું તે વખતે એણે એક જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરેલું, તે જાહેરનામાની ખરી નકલ ગોડાર્ડની મઠી સાથની એ સમ્રાટમાથી મળી આવી છે. દરેક વિજયી સેનાપતિ એવી રીતના જાહેરનામા કે હરેરા પોતાના તાનામાં આવેલી રેવતના સાત્તન અર્થે બહાર પાડતા, અને હજી પણ પાડે છે છેલ્લી મોટી લડાઈ વખતે જર્મનો પણ એવા જાહેરનામા ટેર ટેર બહાર પાડતા હતા. આ જાહેરનામું હુંક પણ મુદ્રાસર છે.

શાહ આલમ બાદશાહ ગાઝી

અમીરુલ્હક્કોલા જનરલ

ગોડાર્ડ બહાદુર ફતેહ

જ મશીદવી સને

૧૧૬૪

અસલ મુજબ નકલ —

નયુ (નાનુ) શંકર સૂઝા વગેરે અમદાવાદની રેવન, એ શહેરના વતનીઓ તથા ત્યાં રહેનારા અને વસનારા સઘળાને માલૂમ થાય

એમ થાઓ કે હવે સૌ લોકોએ ખાતર જમા ગળા પોતાના મકાનમાં રહેવું, અને કોઈ પણ રીતનો અદેશ કે હર પોતાની હમેશની રહેણી કરણી મબલ ન ગળના રોજના કામદાનમાં મદદગૂલ રજા જવું, કારણ કોઈ પણ માણસ તેમને કોઈ રીતની અડચણ કે

અટકાવ કરશે નહિ- આ બાબત તેમણે ખાતરી રાખવી, અને આમાં લખ્યા મુજબ હેમણે વર્તવું. લખ્યું' તારીખ ૫ મહીના સપ્ત હી. સ. ૧૧૯૪ તે માદીએ બેઠાનો સતે ૩૫.

(અંગ્રેજીમાં સહી) Thomas Goddard.

૨

જહાંગીર અને શાહજહાન બાદશાહના વખતમાં અમદાવાદનો જૈન વેપારી, ઝવેરી શાંતિદાસ (કે સતિદાસ) બહુ વગવાળો માણસ થઇ ગયો હોય એમ જણાય છે. એ બાદ- શાહોના તરફથી એને ઘણાં ફરમાનો મળ્યાં હોય એમ લાગે છે, અને તે સર્વે જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોને અનુસરી આલનારાઓને દરેક રીતે અડચણમાંથી મુક્ત રાખવાને માટે એણે કઠાવ્યાં છે. જીવહિંસાની મના, શિકારનો પ્રતિબંધ, જૈન દેરાસર તથા ધર્મશાળાઓ વગેરેના ઉપયોગમાં પરધર્મીઓ તરફથી થતી અડચણોનો અટકાવ, એ આ ફરમાનોની મુખ્ય મનસખ છે. પોતાની હિંદુ દેવતાને હેનો ધર્મ, હેની મરજી મુજબ અબાધિત રીતે પાળવા દેવા માટે હેમાં દરેક રીતે કાળજી દર્શાવવામાં આવી છે. શેત્રુંજીની આસપાસ જનવરોની કતલ કે હેનો શિકાર ન થાય તથા ત્યાં માછલાં માસ્કાં કે પક્ષડાં નહિ, એવો કોઇ ફરમાનથી હુકમ થયો છે, તો કોઇ બીજા ફરમાનથી હિંદુઓની ધર્મની જગા પાસે કોઇ એક મુસલમાન ફકીર ગેરકાયદે દરગાહ બનાવી બેઠો હતો હેને એકદમ ખસી જવાની આજ્ઞા થઇ છે. આ ફરમાનોની બાબાને મજબૂરમાં અપક્ષપાતપણું લીટીએ લીટીએ તરી આવે છે. ધર્મ ખંખંથી છૂટ હેમાં વાક્યે વાક્યે દેખાઇ આવે છે. એ ફરમાનોમાંથી ચોક્કસ નમૂના રૂપે આપ્યાં છે.

(અ)

સોરઠ સરકારમાં હાલમાં કામ કરતા તથા બંધિયમાં થનાર અમલદારો જેઓ સુક્તાનની મહેરબાનીની આશા રાખે છે, તથા તે મહેરબાનીને યોગ્ય ગણાવા માગે છે હેમને માલૂમ થાય કે ઝૂંબે ઉલ્ અકરાન (એક ખેતાબ છે) શાંતિદાસ ઝવેરીએ, સ્વર્ગસમાન હમારી દરબારમાં એક અરજદાર તરીકે, અરજ કરી જણાવ્યું કે સદરહુ સરકારના તાબાના પરગણામાં મોજે પાલીતાણા નામે એક ગામ આવેલું છે હેમાં હિંદુઓની પૂજાનું એક સ્થાન જેને શેત્રુંજી કહે છે તે આવેલું છે અને ત્યાં આસપાસના માણસોની તીર્થ માટે-જગા કરવા-આવજાવ થયા કરે છે તેથી ઉંચા દરજ્જા અને ઉમદા પદ્ધતિવાલા (બાદશાહ) નો હુકમ કાઢના, તથા પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે કે પાનખર ઝડતુની શરૂઆતથી (પીચીધમ મહીનાથી) મજબૂર મોજે (ગામ) ઉપર જણાવેલા ઝૂંબે ઉલ્ અકરાનને હમે મહેરબાનીની રાહે છનામમાં આપીએ છીએ, અને તેથી સૌની ફરજ છે કે, એ છનામ હેમણે કળવ રાખી કોઇ પણ રીતે તેને હરકત કરવી નહિ, અને આસપાસના માણસો ત્યાં નિશ્ચિંતપણે તીર્થ કરવા આવે જાય, હેમને આ હુકમની રૂપે કોઇ પણ રીતે હરકત હલ્લો કરવો નહિ. લખ્યું' તારીખ ૨૯, મોહરમ ઉલ્ હરામ મહીના. માદીએ બેસવાનું વરસ ત્રીજું.

આ સનદના ઉપરના બાગમાં શાહજહાન બાદશાહનાં મહોરને સિલ્લો છે, અને કોઇ અબી તપ્પીયાન મારફત એ મોકલવામાં આવી છે એવું લખ્યું છે.

(ખ)

આ ફરમાન પણ ગુજરાત (શેહેર) ના હાકેમ તથા અમલદારોના ઉપર દાવવામાં આવ્યું છે.

સદરહુ શેહેરમાં રહેતા મહાજનોના લોકા નામની એક કોમ વમે છે તે કોમ હમારા દરબારમાં આવી, ને તહેલ્લે હમારી મદદ માટે અરજ ગુજરી કે શાતિદાસ, સુદાસ વગેરે મહાજનો હમારી જોડે ખાનપાનનો તથા સગપણનો વ્યવહાર રાખતા નથી. આ ઉપરથી આશતાબ જેવી પ્રકાશિત દરબારમાંથી એવો હુકમ કાઢવામાં આવે છે કે ઉંચા દરજ્જાના શરીરવત તથા દેહિયમાન એવા (હમારા) ધર્મ પ્રમાણે પરસ્પર ખાવા પીવાનો કે સગપણનો વ્યવહાર રાખવો એ જાને પક્ષની રાજપુત્રી તથા રજામંદી (ધખ્ખા) ઉપર આધાર રાખે છે, તેથી જો એમની તે બાબતની ધખ્ખા હોય તો, હેમણે એક બીજા જોડે સગપણનો વ્યવહાર બાધવો તથા પરસ્પર જમવા ખાવાની છૂટ રાખવી; પણ જો તેમ ધખ્ખા ન હોય તો કોઇ પણ શખ્સે કોઇ બીજાને તે બાબત અડચણ કરવી નહિ અને એને સંબંધે કોઇએ કોઈને હેરાન કરવું નહિ. તેમ જતા જો કોઈ કોઈને હેરાન કરશે તો (હમારા) ધર્મ પ્રમાણે તહેનો ન્યાય થશે, તેથી કોઇએ હમારા ફરમાનથી વિરુદ્ધ વર્તવું નહિ. લખ્યું તારીખ ૨૭ માહે ૨૦૪૫ ઉર્ યુરજ્જુ. ગાદીએ બેઠાનું વરસ ૧૮ મુ તે હીઝરી સને ૧૦૩૪. •

આ લેખના ઉપરના ભાગમાં એક મ્હોળી ચોરસ મહોર છે, તેમ એક વર્તુલ આકારની મહોર છે, તે વર્તુલની આસપાસ નવ ગોળાકાર મહોર છે, અને તે દરેકમાં બાદશાહના વડવાઓના તૈમૂર સુધીના નામ છે. પાછળ મહમદ દારા શકુલની મહોર છે, અને ઇસ્લામખાન મારફત એ સનદ નીકળી છે એમ લખ્યું છે.

(ક)

‘ [ગુજરાતના સૂબા તથા અમલદારોના અંગે જે ખેતાઓ વગેરે વાપર્યા છે તેનો અને અનુવાદ કર્યો નથી.]

ગુજરાતના હાલના તથા હવે પછીના સૂબાઓને માલુમ થાય કે અલ્લાર પહેલા ઝૂંડે ઉત્ત અહરાન્ શાતિદાસ ઝવેરીના દેરાસરની બામનમાં ઉમ્મત ઉર્ મુસ્લિમ શાયસ્તખાનના નામ પર ફરમાન નીકળ્યું હતું કે શાહનવા સુન્નાત ઔર મઝેબ બદલારે લા યોડા મેહેરાબ (કમાનો) બનાવી તેને મરિજદનું નામ આપેલું, અને ત્યાર બાદ સુધા અબ્દુલ હકીમે અરજ કરી જણાવ્યું કે એ મકાન ૫૦ બીજો માલુસ પોતાનો હક હોવાનો દાવો કરે છે, તેથી આપણા પાક ધર્મ મુજબ એ મકાન મસ્જિદ ગણાય નહિ. આ ઉપરથી બાદશાહી હુકમ નીકળ્યો હતો કે એ મકાન સતિદાસ (શાતિદાસ) ની મીલકત જોડે તાલુકા (સંમંધ) ધરાવે છે અને નામદાર શાહનવાએ મેહેરાબની ચિકવવાળા મકાનનો ત્યા પાયો નાખ્યો છે, તેથી તેને કોઇ રીતે હરકત થવી જોઇએ નહિ, તેથી જો મેહેરાબને ત્યાથી ખસેડી નાખવો, અને મજકુર મકાન તેને હવાલે કરી દેવું, હવે આ બાબતમાં આખી દુનિયા જોને તાબે છે એવા બાદશાહનો એવો હુકમ નીકળ્યો છે કે ઉંચા દરજ્જાના નામદાર શાહનવાએ જે મેહેરાબ બનાવ્યા છે તે કાયમ રાખવો અને દેરાબર અને મેહેરાબની વચ્ચા મેહેરાબની

પાસેથી એક દીવાલ ચણી લેવી કે જેથી એ બે વચ્ચે એક પડદો થાય. એટલા માટે હુકમ કરવામાં આવે છે કે ઉંચા દરજ્જાના બાદશાહના બંદાઓએ જ્યારે મજ્જુર સત્તિદાસ (શાંતિદાસ) ને એ દેરાસર મહેરબાનીની રાઈ બક્ષિસજ આપ્યું છે, ત્યારે આગળની રીત મુજબ તે તેનો કબજો લઇ લે, અને પોતાના ધરમ મુજબ જેમ ચાહે તેમ તેમાં પૂજા કરે અને કોઇ પણ માણસ તેમાં તેને દરકત કે અટકાવ કરી શકે નહિ, અને વળી કેટલાએક કહારો જેઓ ત્યાં સુકામ કરી પડયા છે તેમને ત્યાંથી ખસેડી સત્તિદાસને તેમના તરફથી થતી અડચણ તથા તેમના તરફથી હિમા થતા કળ્તુઆમાંથી મુક્ત કરવો, અને વળી હમને એવું પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે બાવરી જતના કેટલાકએક માણસોએ દેરાસરની ધમારતનો મમાલો છપાડી લૂંટી ગયા છે. તો ગમે તે પકારે પણ એ મમાલો પાછો મેળવી મજ્જુર શખસને આપવો, અને જે તે લોકોએ તે વાપરી નાંખ્યો હોય તો તેમની પાસથી હેની કોમન લઇને સત્તિદાસને આપવી. આ બાબત આ બાદશાહી ફરમાન છે એમ ગણી તેનાથી વિરુદ્ધ યા ઉલ્ટું કોઇએ ચાલવું નહિ. લખ્યું તારીખ ૨૧ મહીનો જમાદી ઉત્તરની સને (હી) ૧૦૮૧.

મથાળે મહેર સીકકો. શાહજહાનના પુત્ર મહમદ દારા શકુહનો છે.

(૬)

શુજરાત સુખાના હાકેમને માલૂમ થાય કે સત્તિદાસ ઝવેરી અરજ કરે છે કે આલી દરજ્જાના બાદશાહના હુકમ મુજબ મજ્જુર શહેરમાં તેની માલેકીની હવેલીઓ, દુકાનો, ખીજી મીલકત તથા બાગવગીચા છે. આ ઉપરથી હુકમ કરવામાં આવે છે કે જહાનપનાહ બાદશાહની કચેરીનો એ ઝવેરી તથા ખેરબાહ વેધારી છે. તેથી કોઇ પણ માણસ એ હવેલીમાં જઈ ઉતારો કરે નહિ એવો મનાઇ હુકમ કાઢવો અને એ દુકાનેતનું એ બાહુ ઉધરાવે હોમાં એને કોઇએ અડચણ કરવી નહિ, અને બાદશાહી ફરમાન મુજબ જે બાગવગીચા એને મળેલા છે તે બાબતમાં કોઇએ કાંઈ દબલ કરવી નહિ. વળી વિશેષ હુકમ કરવામાં આવે છે કે એ સૂયાના અમલદારોમાંથી કોઇ પણ માણસે કોઇ પણ રીતના કાયદાનું બદાનું કાઢી એની માલ મિલકત લઇ લેવાનો પ્રયત્ન એના પ્રત્યે યા એના ધરજ દો પ્રત્યે કરવો નહિ, કે જેથી એ તથા એના ફરજદો નિશ્ચિંતપણે પોતાના વતનમાં આપ્તાદ થઇ હમારી બાદશાહત હમેશ ચાલુ રહે એની દુઆ ખુદા પાસે કરતા રહે. હમારા આ હુકમથી વિરુદ્ધ યા ઉલ્ટું કોઇએ વર્તવું નહિ. લખ્યું તારીખ ૨ જુન માહ ઇલાહી સને ૮ મો.

લેખની ઉપરના ભાગમાં મહેર સિકકો શાહજહાન બાદશાહનો છે, અને બીજો સિકકો દારા શકુહનો છે. (હી. સ. ૧૦૪૫)

(૭)

આ નીચેનું ફરમાન જહાંગીર બાદશાહ તરફથી નીકળેલું છે. એની નકલમાં કંઈક અક્ષરો પડેલા છે. અને લખ્યા સાલ વગેરે કેટલીક બાબત તેમાં ઉતારી નથી, છતાં પણ પોતાની રીયતમાં શ્રાવક કોમ પ્રત્યે બાદશાહની કેટલી લાગણી હતી, તે એમથી ખુબી રીતે દેખાઇ આવે છે.

આ કર્મમાન પોતાના કુલ રાજની અંદર નીમાએલા હાકેમો, અમલદારો, જગીરદારો, દરેરીઓ, સુતસદીઓ, અને આખી ગુજરાતના સૂત્રા પર કાઢવામાં આવ્યું છે. એમા તેમને જણાવ્યું છે કે પરમેશ્વરની પ્રીતિ સારે જ મેળવી શકાય છે કે જ્યારે રાજમા રહેતી દરેક જાત યા કેમની રૈયતના મનને આસુઁગી અને નિશ્ચિંતપણું રહેલું હોય. હાલમાં શ્રાવક હરખા પરમાનંદજીએ જહાનપનાહની દરબારમાં આવી અમલદારો મારફતે અરજ કરી કે વિજયસેનસૂરી, વિજયદેવસૂરી, અને ખુશ શદમ નંદજી (૧) એઓ હમારા આચાર્યો છે, અને ઠેક ઠેકાણે તેમના દેશો ને ધરમશાળા છે, અને તેઓ દમેશમાં પવિત્ર-ધાર્મિક-કામમાં, મેવા પૂજામાં, અને ઉધરને યાદ કરવામાં મગગૂંચ રહે છે, અને ખરેખર હમને મગકુર શ્રાવક હરખા પરમાનંદજીની વફાદારીની ખબર છે કે એ હમારું એય ચાહનાર, વફાદાર માણસ છે, તેથી હમારી-જહાનપનાહની-દરબારમાંથી હુકમ કાઢવામાં આવે છે કે એ કેમની ધરમશાળા કે તેમના દેશમા કોઇએ મુકામ કરવો નહિ અને તેની નજદીકમાં પણ કોઇ રીતની દખલગીરી ન કરવી, અને તેઓ તહેને ફરીથી નવા બનાવવા માગે તો તેમા પણ અડચણ ન કરવી. વળી તહેમના શિષ્યોના મકાનમા પણ કોઇએ ઉતારો રાખવો નહિ; અને તેઓ જો સોરઠના મુલકમા શૈત્રુંજો જાત્રા કરવા જાય તો કોઇએ તેમની પાંચે કશું માગવું નહિ. વળી એ જ માણસની માગણી અને અરજ ઉપરથી હુકમ કરવામા આવે છે કે દરેક અઠવાડીઆમાં, બે વાર-દિવસ-એટલે રવિ તથા ગુરુવારે, દર મહીને તે મહીનાને પહેલે દહાડે, તેમજ છંદ (તહેવાર)ને દહાડે, તેમજ દર વરસે ચૂર માતમા,.....(૨) તેમજ હમારી ઉમરનાં જોટલા વર્ષ ગયા છે તે વર્ષ ગણી દર વર્ષે એક દીવસ એ પ્રમાણે, હમારા આખા રાજમા કોઇ પણ જાતવરને કાતમ કરવું નહિ, તેમજ તેને! શિકાર કરવો નહિ, તેમજ પક્ષી, માછલા, વગેરે જીવોને પકડવાં નહિ યા મારવાં નહિ. આ હુકમ પ્રમાણે ચાલવાને સૌએ કોશિશ કરવી. એનાથી વિરુદ્ધ વર્તવાને કોઇને અવકાશ જ નથી.

આ કર્મમાન ખાનજહાન મારફત નીકળેલું.

૩ ગુજરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની રૂપરેખા.

પૂર્વોર્ધ-પ્રાચીનકાળથી ઇ. સ ૧૩૦૦ સુધી

લેખક-દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડિસકળકર.

કોઇ પણ દેશનો ખરો ઇતિહાસ તેમા કોણ કોણ રાજાઓ ક્યારે ચઢી ગયા, તેઓએ કેની સાથે લડાઇઓ કરી, તેઓના કોણ કોણ અધિકારીઓ કયા કયા પ્રાંત ઉપર અધિકાર ચલાવતા હતા આની કેવળ રાજકીય માહિતીથી જ પુરા થતો નથી તે દેશની ધાર્મિક આર્થિક, સામાજિક, વિગેરે વિષયોની પણ યોગ્ય માહિતિ તેની સાથે આપવી જોઇએ રાજકીય ઇતિહાસનું ધાર્મિક ઇતિહાસ વિગેરે કરતા અનેક દૃષ્ટિઓથી આર્થિક મહત્વ હોવાથી તે જાણવા માટે લોકો વધારે પ્રયાસ કરે છે તે યોગ્ય જ છે, અને તે જ કારણથી અમુક દેશનો ઇતિહાસ એટલે તે દેશનો કેવળ રાજકીયનો ઇતિહાસ આવી સમજ થાય છે. તથાપિ અન્યવિષયક ઇતિહાસનું પણ યોગ્ય મહત્વ છે એ ચોક્કસ વિચારતે માત્રમ પડશે.

ગુજરાત દેશનો પ્રાચીનકાળથી આજ સુધીનો રાજકીય ઇતિહાસ તૈયાર કરવાના કામમા જેમ હાજીરું લેખોના અસત ઉપયોગ થાય છે, તેમ જ તેના ધાર્મિક ઇતિહાસ, વાસ્તવિક ઇતિહાસ, આર્થિક ઇતિહાસ, વિગેરે તૈયાર કરવા માટે પણ થાય છે. હાજીરું લેખો તે તે કાળના વસ્તુચિત્રિતિદર્શક હોવાથી તેઓનું મહત્વ ઇતિહાસના સાધનોમા ઘણી વખત મુખ્ય માનવામા આવે છે છેલ્લા પાંચ વરસમા ગુજરાતના સેક્રેટ પ્રેક્ટ અને અપ્રેક્ટ હાજીરું લેખોના અધ્યયનથી મને જે ગુજરાતના જુદા જુદા કાળની ધાર્મિક રિવાજો આવી માહિતિ થઇ છે તે પ્રસ્તુત લેખમા આપુ છું, તે સર્વથી પરિપૂર્ણ અને ખરેખર છે આવેા દાવો હું ધારતો નથી તેમા ન્યૂનાધિક અને યોગ્ય દુરસ્તીઓ કરવા માટે સૂચનાઓ કરવાનો અધિકાર તજજ્ઞ પડિતોના છે.

સમ્રાટ અશોક પહેલા એટલે ઇ સ પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીના પહેલા ગુજરાતમા સર્વજન વૈદિક ધર્મનો અને તેના અતર્ગત કૃષ્ણ અને તથા શિવમ પ્રદાયનો પ્રચાર હતો એમ આપણે હાગકા અને સોમનાથ વિષેની અનેક પૌરાણિક કથાઓ વિગેરે ઉપરથી જાણી શકીએ અશોક પહેલા મહાવીર અને ગૌતમમુદ્દના વખતથી એટલે ઇ સ પહેલા છઠી શતાબ્દીના વખતથી મગધ દેશમા જૈન ધર્મનો તથા બૌદ્ધ ધર્મનો ચોડો ચોડો પ્રસાર થવા લાગ્યો હતો. અશોકનો પિતામહ મહાસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય પોતાના આખરના આપણ કાળમા સામ્રાજ્ય ત્યાગ કરી અને જૈનધર્મની દીક્ષા લઇ બડખાડુ નામના જૈન સાધુ સાથે ૬૦ દક્ષિણમા મહિષમર્ચડલ (મૈસુર) મા શ્રવણબેળગોળામા તપ કરવા ગયા હતા એમ આપણને જૈન કથાઓ ઉપરથી જાણાય છે આ વાતમા યદિ ખત્રતા હશે તો તે વખત બહારદેશની બહારના પણ કોઇ લોકો જૈન મનાનુયાયી થયા હશે તથાપિ આપણા ગુજરાત દેશમા જૈનધર્મનો પ્રવેશ તે વખતે તો થયેતો દેખાતો નથી જ પણ-હું આગળ ચતાવુ છું તે પ્રમાણે-એ કંડો વરસ સુધી થયો ન હતો.

તથાપિ બુદ્ધધર્મનો પ્રમાણ મગધ પ્રાતની બદાર ગુજરાતમાં જ કેવળ નદિ પશુ સર્વજન ભારતવર્ષમાં અને તેની બદાર પશુ જે યના લાગ્યો તે અશોકના વખતથી જ. તે પહેલા તે ધર્મના યોગ જ અનુયાયીઓ હતા, અને તેઓ પણ બદાર પ્રાતની અંદર જ હતા એમ આપણે માની શકીએ. પોતે બનાવેલા ધર્મશાસનો લોકોને સમજાવવા માટે અગોઠે ઠેક-ઠેકાણે પથર ઉપર તથા સ્તંભ ઉપર કોનરાવેલા કેટલાક લેખો દિહુસ્થાનમાં મળી આવ્યા છે. તેઓમાનો એક આપણા પ્રાતમાં જુનાગઢમાંથી પણ મળી આવ્યો છે. જે કે અરોઠે બુદ્ધધર્મના પ્રસાર માટે તે બોધવચનો લોકો સામે સુન્યા છે તો પણ તે અમુક એક વિશિષ્ટ ધર્મના મનો અથવા વચનો તરીકે નથી. હજીકે માનની પ્રાણિએ સન્માર્ગથી કેવી રીતે આવવું-પોતાનો 'ધર્મ' પાળવાની તેને કેટલી આવશ્યકતા છે એ બતાવનારા તે અબાધિત અને વિશિષ્ટધર્મમનમાંથી નીતિવચનો છે. આવા બોધવચનો આપવાનું કારણ અશોકની બુદ્ધધર્મ ઉપર નિસ્સીમ આસ્થા હતી એમ નિર્વિવાદ છે. તે બોધવચનો લોકોને વાચવા માટે પથર ઉપર લખાવી ગળી અગોઠ સ્વરથ બેઠો નથી. તેણે તે બોધવચનોની લોકોના મન ઉપર વિશેષ અસર કરવા માટે ચારે તરફ પ્રચારકો મોકલ્યા હતા. અપગતકમાં પશ્ચિમ કિનારાના દેશોમાં ધર્મપ્રચાર કરવાનું ત્રામ ધર્મગણિન નામના એક યવનને સોંપાવ્યું હતું. ગુજરાતમાં સાહજિક રીતે તે જ ગૃહસ્થધર્મ પ્રચાર કરતો હતો. આવા અનેક કાગ-લોને લીધે તે વખતે અશોકે પોતે જ એક લેખમાં કલા પ્રમાણે ધણી લોકોને બુદ્ધધર્મ માટે લાગણી ઉત્પન્ન થઇ અને કેટલાક તો તે ધર્મના અનુયાયી પણ થયા.

અગોઠ પાછીના અડીસો ત્રણસો વર્ષના કાળના શિલાલેખો વિગેરે ગુજરાતમાંથી ન મળવાથી તે વખતનો ધાર્મિક ઇતિહાસ તો થુ પશુ રાજકીય ઇતિહાસ જણાવે મુશ્કેલ છે. તે કાળમાં કોઇ પરદેશી ગ્રીક પાર્થિયન વિગેરે રાજાઓના યોદ્ધાઓ અમન ગુજરાત ઉપર હશે એમ તેઓના શિલાઓ અડીઆ મળી આવે છે તેના ઉપરથી તેમ જ કેટલાક ગ્રીક ઇતિહાસકારોના કહેવા ઉપરથી અનુમાન થાય છે પરંતુ તે રાજાઓ સંમધી માહિતિ અલગત અસ્પષ્ટ અને અધુરી છે. તેઓ કયા ધર્મના હતા એ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. પરંતુ તે વખતનો વૈદિક ધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ પરધર્મવાળા લોકોને સ્વધર્મમાં જરાય સંકેત વિના દાખલ કરતા હતા એ ઉપરથી એમ કહી શકાય છે કે તેઓ હિંદુ થઇ ગયા હતા, અને વૈદિક ધર્મ તથા બૌદ્ધધર્મ બંનેને માન આપતા હતા. કેમકે તેઓને બંને ધર્મો પાળતી પ્રજામાં લોકપ્રિયતા મેળવવાની જરૂર હતી.

ક્ષત્રપ કાળના જે કોઇ લેખો મળ્યા છે તેઓમાંથી બ્રાહ્મણધર્મ કે બૌદ્ધધર્મ વિષે કાંઈ વિશેષ માહિતિ ન મળવાથી અશોકના કાળમાં બૌદ્ધધર્મના પ્રસારનું જે કામ શરૂ થયું તે એક સરખું ચાલતું હતું કે નહિ તે કહેના માટે આપણી પામે સ્પષ્ટ આધાર નથી એમ કહેવું પડે છે. ગ્રીક રાજાઓ સમયમાં ઉપર કલા પ્રમાણે ક્ષત્રપ રાજાઓ પણ મૂળ હિંદુ-સ્થાન બદારના અને પરધર્મના હતા પણ યોગ જ કાળમાં હિંદુ થઇ ગયા હતા.

ગુપ્તકાળથી એટલે લગભગ ૪ સ. ની ચોથી સદીથી વૈદિક ધર્મનું તેમ જ તેની સામે સમય ધરાવનારી કેટલીક વિદ્યાઓનું સારી મેઠે પુનરુજ્જીવન થવા લાગ્યું તથાપિ તે વખતે પણ બૌદ્ધધર્મને માનનારા કેટલાક રાજાઓ હતા એમ દિહુસ્થાનના તે કાળના

ઇતિહાસ ઉપરથી માલુમ પડે છે. તે કાળની ધર્મસ્થિતિ સંબંધી માહિતિ આપે આપે શુભ-
રાતમાં તત્કાલીન એક પણ લેખ મળતો નથી. શુભવંશકાલીન ૧૬૫ રકનગુપ્તોએ એક જ
લેખ મળ્યો છે. પરંતુ તેમાં તત્કાલીન ધર્મસ્થિતિ સંબંધી કંઈ પણ માહિતિ આપેલી નથી.

• શુભકાળ પછી વલ્લભી કાળ આવ્યો. તે વખતે લગભગ ઇ. સ. ૪૭૫ થી ૭૭૫ સુધી
શુભરાતના મોટા ભાગ ઉપર વલ્લભીના મૈત્રક રાજ્યોએ અમલ ચલાવતા હતા. તે રાજ્યોનાં
ધણાં તામ્રપત્રો-લગભગ ૯૦-મળી આવ્યાં છે અને તેમાંથી તત્કાલીન ધર્મસ્થિતિ સંબંધી
મુલ્યે સારી માહિતિ મળી આવે છે. વલ્લભીના રાજ્યોના કુલદેવ શિવ હતા એમ તેઓના
પ્રત્યેક તામ્રપાસન સાથે જોડેલી રાજમુદ્રા ઉપરથી જણાય છે. કારણ કે તે મુદ્રા ઉપર શિવના
પાદન પોદિયાનું ચિહ્ન હોય છે. વલ્લભીના મૈત્રક વંશમાં કુલ ૧૯ રાજ્યો થઈ ગયા. તેઓ-
માંથી ત્રણ સિવાય બાકી બધા પોતાને પરમભાદેશ્વર એટલે મોટા શિવભક્ત કહેતા હતા.
૧૬૫ ધ્રુવસેન પહેલો પોતાને પરમભાગવત એટલે મોટા વિષ્ણુભક્ત અને તેના ભાઈ અને
ઉત્તરાધિકારી ધરપટ્ટ પોતાને પરમાદિભક્ત એટલે મોટા સૂર્યભક્ત કહેતા હતા. ઝોગણીસ
રાજ્યોમાં કેવળ એક જ રાજ્ય પોતાના રાજ્યકાળની આખરના વરસોમાં બ્રાહ્મણધર્મ એટલે
શિવની ઉપાસના છોડી બુદ્ધની ઉપાસના કરવા બાગ્યો, એમ તેના બે ત્રણ તામ્રપત્રોમાં
તેણે પોતાને પરમેષ્વર એટલે મોટા બુદ્ધભક્ત પદ લગાડેલ છે, તે ઉપરથી દેખાય છે.
તથાપિ ઘણાખરા વલ્લભીના રાજ્યો વૈદિક ધર્મી અને શિવભક્ત હતા. એકંદર રીતે જોતાં
તે કાળમાં સર્વત્ર શિવપૂજનો પ્રચાર હતો એમ કહેવામાં કંઈ વાધો નથી.

ડૉ. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીના મત પ્રમાણે વલ્લભીકાળમાં જ સોમનાથની પ્રખ્યાતિ વિશેષ
થઈ એમ માની શકાય. શુભરાતમાં તે વખતનું એક પણ મંદિર-શંકરનું કે બીજા દેવનું-
હાલમાં દેખાતું નથી. અગર ને સંબંધનો એક પણ શિલાલેખ મળતો નથી. તથાપિ ખાસ
વલ્લભીમાં કેટલાક મોટાં મોટા શિવ મંદિરો મળ્યાં કરીને મૈત્રક રાજ્યોએ બાધેલા હતા એમાં
કંઈ શંકા નથી. કેમકે હાલના વળા ગામ પાસે-જ્યાં જુના વખતનું પ્રખ્યાત વલ્લભીનગર
હતું-ત્યાં કેટલાંક બહુ જ મોટાં શિવલિંગો અને સ્વાભાવિક આકારના તથા તે કરતાં મોટા
અને નાના આકારના પથ્થરના પોદિયાઓ જમીનમાં દટાઈ ગયેલા મળી આવે છે. તે જ
પ્રમાણે વલ્લભીમાં વિષ્ણુનું તથા સૂર્યનું મંદિર હશે એમ આપણે ઉપર આપ્યા પ્રમાણે પર-
મભાગવત અને પરમાદિભક્ત આ બે રાજ્યોનાં ઉપપદો ઉપરથી માની શકીએ. દેવીનાં
મંદિર વિશે વલ્લભીનાં બે તામ્રપત્રોમાં ઉલ્લેખ છે. બ્રાહ્મણ ધર્મના બીજા દેવો સંબંધમાં
આપણે કંઈ જાણી શકતા નથી.

પદાપિ વલ્લભીના રાજ્યો બ્રાહ્મણધર્મના ચુસ્ત અનુયાયીઓ હતા તો પણ હિંદુ રાજાને
સ્વાભાવિક એવું માન તેઓ પરધર્મને આપના હતા. શુભકાળથી બ્રાહ્મણધર્મનું જોરથી
સંરક્ષી પુનરુદ્ધવન થવા લાગ્યું તેથી હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર બૌદ્ધધર્મની પડતી થવા લાગી.
તે એટલી કે પ્રસિદ્ધ ચિની પ્રવાસી હ્યુએનસાંગ (ઇ. સ. ૬૩૦ થી ૬૪૫) હિંદુસ્થાનમાં
ફરતા હતા ત્યારે તેને તે સ્થિતિ સારી રીતે માલુમ પડી. તથાપિ સૌરાષ્ટ્રમાં બૌદ્ધધર્મનું
માન બહુ એકાંત થયું એમ લાગતું નથી. વલ્લભીના રાજદરબારમાં તેને સાફ માન મળે એવી
તેની યોગ્યતા તે વખતે હતી એમ આપણને વલ્લભીના તામ્રપત્રો ઉપરથી માલુમ પડે છે.

વયભીના રાજ્યો બૌદ્ધધર્માનુયાયીઓને સારા આશ્રય આપતા હતા એટલું જ નહિ પણ ઉપર દેશ પ્રમાણે તેઓમાંથી એક ગળએ બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લીધી હતી. તેમ જ રાજ્ય-રાની એક સ્ત્રીઓ પણ બુદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને પોતે વસભીમાં એક મોટા બૌદ્ધ વિદાર ખાધી તેને કાયમનું માનનીય સ્થાન આપ્યું હતું. તે રાજકન્યાના-તેનું નામ હુદ્દા હતું-આશ્રયથી અને અતીવ લાગણીથી હજારો બુદ્ધભિક્ષુઓ પગેસથી આવી ત્યાં બુદ્ધધર્મનો અભ્યાસ કરવા રહેતા હતા. વસભીમાં હુદ્દાનો વિદાર બહુ જ મોટો હતો. ખીજ પણ એક સ્ત્રીઓ, જેનો સંબંધ ધાર્મિક કરીને ગળવંશ સાથે હતો, વસભીમાં સ્વતંત્ર વિદાર બંધાવ્યો હતો, રાજ્યના મોઢા અધિકારીઓએ પણ બુદ્ધધર્મ સ્વીકારી હુદ્દાવિદાર પાસે પોતાના વિદારો બંધાવ્યા હતા. એક રાજ્યે પણ એક વિદાર બંધાવ્યાનો પ્રત્યક્ષ ઉલ્લેખ છે. આ વિદારોમાં પ્રત્યેક બૌદ્ધ ભિક્ષુની જમવાની, કદાચ મારો પડે તો તેને ઔષધપાણી આપવાની વિગેરે હરએક પ્રકારની સગવડ કરવામાં આવતી હતી. વિદારોમાં ધાર્મિક પુસ્તકોનો પણ સંગ્રહ કરવામાં આવતો હતો, એ વાત ધ્યાનમાં લેવાલાયક છે. આજ એકાધિક કારણોને લીધે દેશદેશના મોટા મોટા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ ત્યાં અધ્યયન નિમિત્તે રહેવા આવતા હતા. તે દાળમાં વસભી બુદ્ધધર્મને લગતી વિદ્યાઓનું એક મદાન વિદ્યાપીઠ હતું. જ્યોત્સ્નસંગ પછી થોડા જ વરસમાં હિંદુસ્તાનમાં આવેલો બીજો બૌદ્ધ પ્રવાસી ઇતિહાસ લખે છે 'હિંદુસ્તાનમાં બે મોટી વિદ્યાપીઠો છે. એક બિહાર પ્રાંતમાં નાલંદા અને બીજું સૌરાષ્ટ્રમાં વસભી. ચીન દેશમાં જે મોટી મોટી વિદ્યાપીઠો છે તેઓના જેવી જ આ છે અને ત્યાં આસ્થાવાળા વિદ્યાર્થીઓ દ્વરદ્વરથી આવી બપોરે ત્રણત્રણ વરસ સુધી રહી બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો એક નિષ્ણાથી અભ્યાસ કરે છે.' વયભીના વિદ્યાપીઠની કીર્તિ ચીન દેશ સુધી એટલી ગંધ હતી કે ૪ સ. ની છઠ્ઠી સદીમાં પ્રારંભમાં સ્થપાયેલો બૌદ્ધ પંડિત સ્થિરમતિ અને તે જ સદીની આખરમાં થયેલો બૌદ્ધ પંડિત ગુણમતિ આ બંનેને ચીનમાં બહુ માન સાથે બોલાવવામાં આવ્યા હતા.

વસભીગળ્ય સાથે જ વયભીનગરનો તેના મોટા મોટા બૌદ્ધ વિદારોનો તેમ જ બૌદ્ધ ધર્મનો નાશ થયો ત્યાર પછી કયાંય પણ શિવાલેખમાં કે તામ્રપત્રમાં તે ધર્મનું નામ પણ આવતું નથી અપવાદ તરીકે ગુજરાતમાં આવેલ અકાલબળમાં જમીનમાંથી મળી આવેલી એક બુદ્ધની મૂર્તિના બેસણી ઉપરનો બે લીંગવાળો એક લેખ રા. બ. કૃષ્ણવાલભાષ્ટને મળ્યો હતો તેમાં ફક્ત બુદ્ધધર્મનું 'દેવધર્મોડય...' આ પ્રસિદ્ધ વાક્ય કેતરેલું છે. તેમાંના અક્ષરો લગભગ આઠમી સદીના છે. એ લેખ બુદ્ધધર્મની ગુજરાતમાંથી મળેલી છેલ્લી નિશાની છે.

ગુજરાતમાંથી બૌદ્ધધર્મનો નાશ કેવી રીતે અને બરાબર ક્યારે થયો તે કહેવાનું કામ બહુ જ અઘરું છે. અગળ લોકોએ આક્રમણ કરી વસભીનો-અને બુદ્ધધર્મને માન આપનારા કેવલ રાજ્યશનો-નાશ કર્યો તે પછી તે ધર્મને આશ્રય આપનારો કોઈ રહ્યો ન હતો. લગભગ તે જ અરમાં કુમારિલ ભટ્ટ અને આલ્મશ્વરનાથે ધર્મ સંબંધમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં જે કાંતિ કરી તેના પરિણામમાં બુદ્ધધર્મના જે કોઈ થોડા અનુયાયીઓ રહ્યા હશે તેઓ બ્રાહ્મણધર્મમાં પાછા દાખલ થયા અને પશ્ચિમમાં દ્વારકામાં પોતાનો એક મઠ સ્થાપી શંકરાચાર્ય પહેલેથી ચાલતા આવેલા શિવસત્પ્રદાયને અર્પુર પુદિ આપી.

આ સંબંધમાં એક વિશેષ વાતની નોંધ કરવી પડે છે તે એ કે ગુજરાતમાં ચૌલુક્ય કાળ સુધી એટલે ઇ. સ. ૧૦૦૦ પહેલાના જૈનધર્મ સંબંધી ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં ક્યાંય પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી.

દિંદુસ્થાનના ખીજા પ્રાંતમાં અને ખાસ કરી મથુરામાં તે ધર્મ સંબંધના કેટલાક શિલા-લેખો ઇ. સ. ની શરૂઆતના એક બે સૈકાના મળ્યા છે. પરંતુ ગુજરાતમાં તો ખિલકુલ જ નથી.

વલ્લભીકાળ ગુજરાતમાં ઘણો જ શાંતિવાળો અને આખા હતા એમ દેખાય છે. તે વખતના શત્રુજય માહાત્મ્ય નામના જૈન લોકોના એક ગ્રંથમાં એમ લખ્યું છે કે તેને કર્તા ધનેશ્વર વલ્લભીના રાજ શિક્ષાદિત્યને શરૂ હતો. તેણે સં. ૪૭૭ માં વલ્લભીમા જૈનસૂત્રો લખાણમાં મુક્યા માટે જૈન આચાર્યોની એક પરિષદ ભરી હતી. ખીજા એક જૈન લોકોના કમ્પમન નામના પુસ્તકમાં એમ લખ્યું છે કે વલ્લભીમાં દ્રુવસેનના વખતમાં વીરસંવન ૬૮૦ માં એક જૈન પરિષદ ભરી હતી અને તે વખતે લોકદિત્યમરીના શિષ્ય દેવર્ષિગણિદાસ શ્રમણે સિદ્ધાંતો લખી કાઢ્યાં આની જ ત્રીજી એક દંતકથા છે કે આનંદપુરના દ્રુવસેનની સોમ વિ. સં. ૬૯૩ માં જૈનધર્મ સંબંધમાં પ્રવચનો ચતા હતાં. આવી અનેક દંતકથાઓ જૈન લોકોમાં છે પરંતુ તેઓ વિશ્વાસપાત્ર નથી એમ જણાય છે. કેમકે કાખલા નરીકે પહેલી દંતકથા સંબંધમાં કહીએ તો આપણને એમ માલુમ પડે છે કે વિક્રમ સંવત્ ૪૭૭ એટલે ઇ. સ. ૪૨૧ માં દ્રુવસેનનું હોવાનું જ અશક્ય છે. કેમકે તે વખતે વલ્લભી રાજ્યની જ શરૂઆત થઇ હતી કે નહિ તેમાં સંશય છે. ખીજી અને ત્રીજી દંતકથાઓ સંબંધમાં આ-ટલી અસંભવનીયતા આવતી નથી, તોપણ તે બન્ને કાળ અને રાજના નામ સંબંધી બરાબર બંધબેસતી નથી.

ખીજું એ જોવું જોઇએ કે વલ્લભીના ગમ્મજોના ઉપર કલ્પા પ્રમાણે ૯૦ તામ્રશાસનો અત્યાર સુધી મળ્યા છે. તે બ્રાહ્મણોને તથા જુદસંધોને દાનાર્થ આપેલા છે. તે વખતે વલ્લભીમાં જો જૈન ધર્માનુયાયીઓ હોત અને તેઓ પણ ઉપર જતાંવા પ્રમાણે રાજ સાથે વિશેષ પરિચય ધરાવનારા હોત તો જૈનધર્મ મંબંધનું એક પણ તામ્રશાસન કે લેખ કેમ ન મળે ?

વડવાણ સડેર વર્ધમાન સ્વામીના નામથી વસેલું હતું. ત્યાં મં. ૩૧૯ નો એક લેખ છે-આનો તે વખતે જૈન ધર્મનું અસ્તિત્વ બનાવવા માટે કોઇ માણસ કદાચ આલેખ મુકશે, તો તે સંબંધમાં એટલું જ કહેવાનું છે કે, વર્ધમાન સ્વામી મગધ પ્રાંતમાં થઇ ગયા હતા. તેના નામનું વસેલું વર્ધમાનપુર ત્યાં છે. વડવાણ માથે તેના કાંઈ પણ સંબંધ દેખાતો નથી. ખીજું સં. ૩૧૯ નો જે શિલાલેખ કહેવામાં આવે છે તેના અક્ષરો વિગેરે જોતા એમ જ નિશ્ચિત થાય છે કે, તે મં. ૧૩૧૯ નો દરે અને કેતસ્નાગ્ની શૃલકી અથવા તત્તરને આકરો ન આપવાના એક રિવાજ પ્રમાણે તે સંવત્માંનો પ્રથમનો અંક રહી ગયો છે.

આવા અનેક કારણોને લીધે એમ જ માનવું પડે છે કે તે વખતે વલ્લભીમાં તો શું, પણ ગુજરાતમાં જૈન ધર્માનુયાયીઓ બહુ જ ઓછા, અને વિગેષ મદત્તવા ન હતા. ઇ. સ.

ની દશમી શતાબ્દીની શરૂઆતના કોઇ લેખો પડિહાર સમ્રાટોના વખતના કાઠિયાવાડમાંથી મળી આવ્યા છે. તેઓ પણ જૈનધર્મ સંબંધી કાંઇ પણ માહિતિ ન આપતાં ઉલટી રીતે સૂર્યોપાસના શિવોપાસના તે વખત કાઠિયાવાડમાં ચાલતી હતી એમ બતાવે છે. આ બધા વિવેચનથી એમ જ કહેવું પડે છે કે ગુજરાતમાં મૌર્યી પહેલા જૈન લેખ ચૌલુક્યકાલીન જ છે. તે પહેલાં જૈન ધર્મનું કાંઇ પણ ચિહ્ન મળતું નથી. આ સંબંધમાં પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મુનિ જિનવિજયજીનાં વાક્યો ખાસ ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે:

“ભારતના ઇતિહાસમાં જોને ‘મધ્ય યુગ’ (એટલે ઇ. સ. ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધી) કહેવામાં આવે છે, તે યુગના જૈન લેખો બાક્યે જ મળી આવે છે. જૈન ઇતિહાસ માટે આ એક ખાસ વિચારણીય પ્રશ્ન છે. કેવળ લેખોની દૃષ્ટિએ જ નહિ, પરંતુ સમુચ્ચ જૈન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. શ્વેતાંબરીય સ્ત્ર સાહિત્યને બાદ કરતાં, બીજું સાહિત્ય પણ એ યુગમાં જોનાના હાથે વધારે લખાયું નથી. તેમજ સ્થાપત્ય પણ જાણવા જેવું કે નોંધવા જેવું મંડાણું નથી. હિંદુસ્થાનના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પૂર્ણ જહોજલાલીવાળો ગણાતો એ કાળ જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ બહુજ અપ્રકાશિત દેખાય છે. લગભગ ૪૦૦-૫૦૦ વર્ષ જેટલા એ ‘મધ્ય યુગમાં’ જૈન ધર્મની અને તેમાં ખાસ કરીને શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની શી રચિતિ હતી, તે જાણવા માટે કાંઇ પણ ઉલ્લેખયોગ્ય પુરાવાઓ અદ્યપિ મળ્યા નથી. એ યુગનો મહાન ચિની મુસાફર હુએનત્સંગ આખા હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી કરી ગયો હતો અને બોદ્ધ અને બ્રાહ્મણ ધર્મના અનેકાનેક સંપ્રદાયોનો વિસ્તૃત અહેવાલ તે પોતાની નોંધવટીમાં લખી ગયો હતો. પરંતુ તેની એ વિશાળ નોંધમાં, હિંદુસ્થાનની છેક દક્ષિણે રહેના થોડાક દિગંજરોની મૂચના સિવાય જૈનસમાજ, જૈનસાહિત્ય, જૈનસ્થાપત્ય, કે જૈન સાધુઓના સંબંધમાં એક પૂરી લીટી પણ લખાએથી જડતી નથી”+

ચૌલુક્યકાળ યુગશતમાં એક ઉત્કૃષ્ટ કાળ હતો; તે કાળમાં જ જૈનધર્મનું નામ યુગ-શતમાં પ્રથમ સ્પષ્ટરીતે જણાવવામાં આવ્યું, અને તે કાળમાં જ જૈનધર્મની મહત્તા અતીવ વધી ગઈ. જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ એટલે બ્રાહ્મણધર્મની પડતી હોતી જ નોંધએ એવું કાંઇ નથી. તે ધર્મની રચિતિ પણ તે વખતે સારી જ હતી. તે કાળમાં જેમ લેમચંદ્ર, અરિસિંહ, અમરચંદ્ર, માણિક્યચંદ્ર, મલિષેશ જેવા મોટા મોટા જૈન પંડિતો યજ્ઞ ગયા, તેમ જ ઉત્પલ, દાદિવેદ, વિશ્ણુ, વાગ્મટ, સુમટ, નાનક, એવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પણ થન ગયા. ચૌલુક્ય રાજાઓ ધણી જારા બ્રાહ્મણધર્મી જ હતા, અને તેઓના કુટુંબ સિર દના, એમ તેઓના અનેક શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, વિગેરે ઉપરથી દેખાય છે. ચૌલુક્ય વંશનો પ્રસ્થાપક મૂળરાજ શેર હતો અને તેણે અણ્વિવવાડપાટણમાં, અને બીજા કેટલાક કેસણે ત્રિપુરગપ્રામાદ, મ્હેશ્વર, વિગેરે શિવાલયો બંધાવ્યાં. પ્રમંથચિંતામણિ જેવા જૈનગ્રંથમાં ચત્રપિ મૂળરાજે કોઇ જૈન મંદિરો બંધાવ્યાનું હતું છે, નચાપિ તેનો અર્થ એટલો જ કે મૂળરાજ હિંદુરાજની સમે-શની પદ્ધતિ પ્રમાણે, તે વખતના ધણી લોકોમાં માનના પામેલા જૈનધર્મ વિષે ગ્રેમ રાખતો હતો, અને તેના અનુયાયીઓને સારો આશ્રય આપતો હતો. તથાપિ એ પણ

ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ચૌલુક્ય રાજાઓના અત્યારમુધી જેટલા તામ્રપત્રો મળી આવ્યા છે તેઓમાં એક પણ જૈન સાધુને કે મંદિરને આપેલું મળતું નથી.

એક વાત બ્રાહ્મણો સબધમાં ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે ગુજરાતના બ્રાહ્મણોમાં ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ નામનો જે એક મોટો વર્ગ છે, તે પોતાના અંશધર્મમાં એવી દત્તકથા કહે છે કે તેઓને સોળકી વંશના પ્રસ્થાપક મૂળગજે ઉત્તરહિંદુસ્તાનમાં આવેલા રુક્ષેત્રમાંથી ખોલાયા અને મોટા માન સાથે સારો આશ્રય આપ્યો તે જ પ્રમાણે તેના વંશજ સિદ્ધ ગજ જયસિંહે કેટલાક ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોને સિદ્ધપુરમાં, કેટલાકને લજ્જનદમાં કેટનાકો સિહોરમાં, અને કેટનાકને વગામાં ગરાસો કરી આપ્યા પરંતુ હર્દવની-અથવા ખડ્ડીકીએ તો નનાઇની વાત એ છે કે અત્યાર સુધીમાં તે સમયનો એક પણ વિશ્વાસ રાખના લાયક લેખ કે તામ્રપત્ર હાલ સુધી થયું નથી તેથી તે બ્રાહ્મણોનું ઔદીચ્ય નામ નખી શકા ઉપરથી પણ, તેમ જ તેઓ ગુજરાતમાં કયા પ્રસંગે આવ્યા, તે અંશધર્મમાં નિશ્ચયાત્મક કાંઈ પણ કંઈ શકાતું નથી * ગુજરાતની એકદર લોકનરતીમાં, તેમ જ બ્રાહ્મણતાંત્રીની લોકનરતીમાં, ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોનો વર્ગ એટલો મોટો છે, તેમ જ બ્રાહ્મણોત્તર ઇતિહાસ સાથે ધાર્મિક વિગેરે જાણતોમાં, તેઓનો એટલો નજીકનો સંબંધ છે કે તેમના સંબંધી ઉપર આપવામાં આવેલી મારિતી પુરી અને સમાધાનકારક નથી સાથે સાથે એમ પણ ધ્યાનમાં ગણવું જોઈએ કે ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોનો વર્ગ ચૌલુક્યકાળમાં પણ વિદ્યતા રાજકારણ વિગેરે દૃષ્ટિથી ખાસ મહત્વનો ન હતો એમ દેખાય છે. તેઓમાંથી એકાદો બ્રાહ્મણ કદાચ વિદ્વાન્ થયો હશે, અને તેને એકાદ ચૌલુક્ય રાજાએ એકાદ તામ્રપત્ર આપ્યું હશે, તેમ જ એકાદ બ્રાહ્મણે રાજકારણમાં પ્રવેશના ખતાવી કોઈ પ્રસંગે મોડી જગ્યા મેળવી હશે એટલું જ ખાતરી તેઓની દત્તકથા પ્રમાણે તેઓનું મહત્વ ઇતિહાસમાં દેખાતું નથી.

ચૌલુક્યોના વખતમાં વિદ્યતા અને રાજકારણમાં નાગર બ્રાહ્મણો જ અગ્રેમર હતા, એ વાત તેઓએ જનાવેલા શ્રવે, તેઓને ચૌલુક્ય રાજાઓએ આપેલા દાનપત્રો તેમ જ તેઓને રાજ્યમાં મળેલી મોડી મોડી જગ્યાઓ વિગેરે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. વલભીકાળથી નાગર બ્રાહ્મણો મહત્વનું સ્થાન ઉપજોગે છે, એ વલભીના વખતના તેઓના અનેક તામ્રપત્રો ઉપરથી, તેમ જ અણ્ણહિલવાડ પાટણના વખતના ઉપર ખતાવેલા સાધનો ઉપરથી દેખાય છે ચૌલુક્ય કાળમાં નાગર બ્રાહ્મણોનું મુખ્ય સ્થાન આનંદપુર અથવા વાનગર ખરેખર બૌદ્ધિક નિવાસોનું કેન્દ્ર હતું, અને ચૌલુક્ય રાજાઓએ યદિ કોઈ બ્રાહ્મણોને સારો આશ્રય આપ્યો હશે તો તે નાગર બ્રાહ્મણોને જ ઔદીચ્ય, શ્રીમાળિ, શ્રીગૌડ, વિગેરે બ્રાહ્મણોને તેઓએ ખોલાવ્યા એમ કહેવા કદાચ ગુજર્નર પ્રતિદાર સમ્રાટોની અવનત દલાલી વખતે, તેઓ આશ્રયાર્થી આયા એમ કહેવું અધિક સમુક્તિક દેખાય છે મારા આ કથનને પુષ્ટિ આપે એના કદાચ એ જ દાખલાઓ અહીં આ આપું છું

સોમેશ્વરદેવ દ્વારા મુર્યોત્સવ નામના દાવ્યના પદમાં સર્ગમાં તે કવિએ પોતાના પૂર્વ-

* પાટણના મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ મોગજીએ હજવદના શાહોને તે ગામ દાન કરી આપ્યું, આના મતવળનું મં, ૧૧૧૯ માહા શુદ ૫ વાણ, એ તામ્રપત્ર ઔદીચ્ય શાહો તરફથી ખતાવવામાં આવે છે પરંતુ તે અનેક રીતોથી તન ખોટું છે

નેતની સારી હકીકત આપેલી છે. તેમા તે વખે છે કે તેના 'મોક્ષ' નામના એક પૂર્વજને, મૂળગજ સોળકીએ પોતાનું પુરોહિતપણું વંશપરંપરાથી આપ્યું. તે પ્રમાણે મોનેશ્વરદેવ સુધી, એટલે ઔલુક્ય ગઝન ખીજ બીમદેવ સુધી, તેઓનું ગઝપુરોહિતપણું અબાધિત ચાલતું આવ્યું. એ વંશ 'નગર' ના એટલે વડનગરના રહેનાર વમિષ્ઠ ગોત્રી, અને શુલેચા નામવાળો હતો, તેથી તેઓ નાગર બ્રાહ્મણ હતા તે મંજૂર થઈ શકે પણ સંકેત નથી. મળશરને ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા હોત તો આ પુરોહિતની જગ્યા નાગર બ્રાહ્મણને ન મળત. હાલમા માત્ર પ્રયેક રાજ્યનો પુરોહિત ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ જ દેખાય છે. દરે ખીજ પુગવાથી રાજકારણમા પણ નાગર બ્રાહ્મણોને માન હતું તેમ દેખાય છે. પ્રભાસપાટણમા સં. ૧૨૭૨ નો ઔલુક્ય ગઝન ખીજ બીમદેવના વખતનો એક જાણુ ઉપયોગી લેખ મળ્યો છે તેમા તેણે પોતાના મંત્રી શ્રીધર નામના નાગર બ્રાહ્મણ મારદત પ્રભાસપાટણમા મેદપ્તનિ નામે મોક્ષનાથનો મંદપ બનાવ્યાને લખ્યું છે આ લેખમા મૂળગજથી ખીજ બીમદેવ સુધી, ઔલુક્ય રાજ્યની વંશાવળી આપી છે અને તે રાજ્યઓના મંત્રી તરીકે કામ કરનાર શાહિય ગોત્રી, વસ્ત્રાકુપ અથડંકવાળા-જેને દાવમા વસ્ત્રા દેવામા આવે છે-ખીજ એક નાગર બ્રાહ્મણના વંશની, પહેલા પ્રમાણે જ લાખી અને અવિશ્વિજ વંશાવળી આપી છે. આ બે નાગર વંશોની વંશાવળીઓ નાગરોના ઇતિહાસ માટે અત્યંત ઉપયોગી છે જ એટલું જ નહિ પણ તે શુજરાતના ઔલુક્ય રાજ્યઓના ઇતિહાસ માટે ઉપયોગી છે. કેમકે ઔલુક્ય ગઝવંશ, શુલેચા પુરોહિત વંશ, અને વસ્ત્રા મંત્રીવંશ, એ ત્રણે વંશોના અઢીએ વરસના લાખા કાળ સુધી અને કેટલોક પેઢીઓ સુધી ૫-૨૫૦ નજીકનો સંબંધ હતા એમ તેઓ ઉપરથી દેખાય છે. તે વખતના નાગર બ્રાહ્મણો પણ વચબી કાળ પ્રમાણે વેદવિદ્યા વિગેરેમા, તેમ જ રાજકારણમા મારી રીતે નિષ્ણત હતા, એમ કેટલાક શિવાલેખો વિગેરે ઉપરથી દેખાય છે તે વખતના મોટા મોટા સુદર અને વિદ્વતા સાથે ગયાયેલા શિવાલેખો નાગર બ્રાહ્મણોએ જ લખેલા હતા, એમ ઘણી વખત લેખની નીચે આવનારા, તેઓના નામ ઉપરથી જણાય છે. એટલું જ નહિ પણ જૈન લોકોના મોટા મોટા લેખો પણ નાગર બ્રાહ્મણોએ જ લગાવેલા હતા. ઔલુક્ય કાળની સરખાતથી આખર સુધી, એટલે લગભગ વિ. સ. ૧૦૦૦ થી ૧૨૫૦ સુધી, જેમ મોટા મોટા પડિતો અને કવિઓમા, નાગર બ્રાહ્મણો તથા જૈનોના નામે આવે છે તેમ ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોના નામે વિશેષ મળતા નથી. જેઓના 'નાગર્ય' સંબંધના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે, એવા ઉવર, ઘાદિવેદ, મોમેશ્વરદેવ, નાનક વિગેરે મોટા મોટા વૈદિક પડિતો અને કવિઓ ઔલુક્ય કાળમા થઈ ગયા એકંદર રીતે નેતા એમ કહી શકાય કે વિદ્વતા અને રાજકારણમા નાગર બ્રાહ્મણ અને જૈન સાતિઓ જાડું જ ઉચ્ચે દરજ્જે પહોંચેલી હતી, અને તેઓની જ સ્પર્ધા ચાલતી હતી નાગર બ્રાહ્મણો સંજવી મારે અઢીઆ એક તોફ કરવાની છે કે હાલમા નાગર અને બ્રાહ્મણ એવા જે બે સ્પષ્ટ વિભાગો દેખાય છે તેવા તે વખતે ન હતા દાવના નાગરોને પોતાના નામ સાથે બ્રાહ્મણ શબ્દ લગાડવામા સંકેત લાગે છે. તેઓ બ્રાહ્મણ શબ્દનો બિશુકશબ્દના અર્થમા ઉપયોગ કરે છે તથાપિ પૂર્વકાળમા સર્વ નાગર સાતિ પોતાને 'નાગર બ્રાહ્મણ' ખત મોટા અભિમાન સાથે લગાડતી હતી એમ માલુમ પડે છે. ઔલુક્ય રાજ્યઓના ધર્મ સંજોગો ઉપર કરેલા લાખા વિવેચનથી વાચકના મન ઉપર મારે આટલી જ વાત દસ્તવવાની છે કે ઔલુક્ય કાળમા મોટા મોટા

જૈન ગ્રંથોમાં અનેક મંદિરો બનાવેલા માન્ય પડે છે; ધણી વખત ચૌલુક્ય રાજાઓના મુખ્ય મંત્રીઓ જૈનધર્મોનુયાયી હતા, એવા અનેક કાંસ્યોથી ચૌલુક્ય રાજાઓ જૈન મતાનુયાયી થયા હતા વિગેરે કહેવામાં આવે છે. તો પણ તેમાં બહુ સત્ય નથી. ખાસ જૈનધર્મ ઉપર આચારવાળા અનુયાયી તરીકે કુમારપાળ રાજાનું નામ લેવામાં આવે છે આ એક રાજા સિવાય બાકી બધા ચૌલુક્ય રાજાઓ, બ્રાહ્મણ ધર્મના અનુયાયીઓ હતા એમ ગિજ્ઞાલેખો વિગેરે ઉપરથી જણાય છે. માત્ર તેઓ પરધર્મોમંદિરો ન હતા અને જૈન ધર્મને પણ સાંકે મોન આપના હતા એટલું જ.

યદ્યપિ ચૌલુક્યોના વખતમાં જૈનધર્મના ઘણાં લેખો મળ્યા આવે છે, અને બ્રાહ્મણ ધર્મોનુયાયીના તે કરતાં ઓછા મળ્યા આવે છે, તથાપિ જે કોઈ મળ્યા આવે છે તેમના ઉપરથી એટલું એકમ થાય છે કે તે વખતના રાજાઓની, તેમ જ ઘણા ખગ લોકોની શિવ મંત્રદાય માટે લાગણી બહુ જ હતી. ચૌલુક્ય રાજાઓએ, તેઓના આદિલિક રાજાઓએ, તેઓના અધિકારીઓએ, તેમ જ કેટલાક ખાનગી ગૃહસ્થોએ બધાં જ કેટલાક અતિવિશાળ અને સુંદર શિવમંદિરો અંકિત સ્થિતિમાં અત્યારે પણ જોવામાં આવે છે. યદ્યપિ કુમારપાળ રાજા જૈન મતાનુયાયી થયા હતા, તથાપિ શુભરાત દેશના અંદરનાં તેમ જ શુભરાતની બહારનાં માળવા, રાજપુતાના, વિગેરે રથજોના આદિલિક રાજાઓએ, અને પ્રાતાધિકારીઓએ સર્વત્ર શિવમંદિરો બધાં જોના હવેજો મળ્યા આવે છે. પાટણના સોમનાથની મહત્તા વચ્ચેના રાજાઓએ કરી હશે, અને તેમાં આવશ્યકરણાર્થે વૃદ્ધિ કરી હશે, પરંતુ એટલું સ્પષ્ટ હતું કે ચૌલુક્ય રાજાઓના વખતમાં સોમનાથની મહત્તા બહુ જ વધી ગઈ હતી. કોઈ ચૌલુક્ય રાજાઓ અને તેઓના આદિલિક પોતે સોમનાથની પૂજા કરવા માટે, ત્યાં જતા હતા, એમ શિવાલેખો બતાવે છે. આભાવિક રીતે જ, ઘણાં લોકોમાં પણ તેની બહુ વધી ગઈ. આ કારણે લીંડે સોમનાથના મંદિરમાં અષ્ટ સપતિ દટાદટ બગાડ ગઈ હતી. ગિજ્ઞાનીના મહમદને સોમનાથના ઉપર હુકમો કરવાનું એક કારણ, દ્વિધર્મ ઉપર પ્રહાર કરવાનું, અને ખીજી સોમનાથ ઉપર પ્રહાર કરી, ત્યાંની અપગ્રહ સંપત્તિ હુગી લઈ જવાનું હતું એવી નિશાની વાત એ છે કે, આ દ્વિધર્મ સંબંધી શુભરાતના શિવાલેખોમાં જરા પણ (passage) ઉલ્લેખ નથી, તો પછી ખીજા પ્રાંતના શિવાલેખો સંબંધી શી વાત કહી? તેમ જ એક પણ જૈન કે બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી. તથાપિ મુસલમાની તત્ત્વગિજ્ઞોનો તે સંબંધનો એટલો જારી પુગવો છે કે તે વિશે શકા લેવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી.

જે કે મહમદ સોમનાથનું મંદિર તોડી અને મૂર્તિ ફેંટી અપૂર્વ સપતિ લઈ ગયો તો પણ સોમનાથ વિષેનું આદાર્થ તે કાળમાં કિચિત પણ ઓછું થયું નહોતું એટલું જ નહિ પણ સોમનાથપાટણમાં જે ઘણાં-મોટા મોટા અને સારા શિવાલેખો મળ્યા આવે છે, તે જ્યાં મહમદ પછીના કાળના છે, અને તેઓમાં સોમનાથનું મંદિર ફરીથી બનાવવાના તથા તેની નજીકમાં જ કેટલાક ખીજા મંદિરો, જલાલપો, વિગેરે મોટા મોટા મકાનો બધાં જોના ઉલ્લેખો મળ્યા આવ્યા છે. તે કાળના લોકોમાં શિવમંત્રદાય માટે અને વિશેષ કરીને સોમનાથ માટે અત્યંત બહુલ હતી એમ તેવી સ્પષ્ટ દેખાય છે. તથાપિ સોમનાથનું મંદિર

મદમદે તોડ્યા પછી, એક કે એ વખત નહીં પણ ત્રણ વખત ફરીફરીથી મુસલમાનોએ તોડ્યું એમ શિક્ષાલેખો વિગેરે ઉપરથી જોવાથી ગુજરાતના ધર્મોબિમાન, અને દ્વારતેજને કોઈ પણ વખત ન ધોવાય તેવું દલકે લાગ્યું એ વાત કોઈથી નાકશુલ્લ ન થઈ શકે.

શૈવ સંપ્રદાયાન્તર્ગત લકુલીશ પાશુપત નામના એક પંથનો પ્રચાર ગુજરાતમાં યૌતુ-ક્ય કાળમાં હતો તે વિષે થોડી માહિતિ આપું છું. કેમકે તેની માહિતિ લોકોને ક્યયિન જ હોય છે. આ પંથની માહિતિ આપણને માધવાચાર્યકૃત સર્વદર્શન સંમદ, વિષ્ણુપુરાણ એવા પ્રાચીન, અને હિંદુસ્થાનમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે મળી આવેલા શિક્ષાલેખો ઉપરથી જ કેવળ મળી આવે છે. હાલમાં આ પંથના અનુયાયીઓ કોઈ મળતા નથી. પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં તેઓ ગુજરાત, રાજપુતાના, માળવા, દક્ષિણ, બંગાલ, વિગેરેમાં સર્વત્ર હતા, એમ દેખાય છે. લકુલીશની મૂર્તિઓ હાલમાં પણ ઘણે ઠેકાણે મળી આવે છે. વડોદરાથી દક્ષિણ દિશામાં પંદર માઈલ ઉપર 'દારવાન' કરીને જે મુસલમાનોએ ઉત્ખરન કરી નાંખેલું ગામ છે, ત્યાં પ્રાચીનકાળમાં બગવાન શંકરે લકુલીશ નામનો અદારમો અવતાર લીધો હતો એમ માનવામાં આવતું હતું. લકુલીશ અથવા લકુરીશ શબ્દ લકુટ એટલે દંડ ઉપરથી થયો છે, અને લકુલીશની મૂર્તિના એક હાથમાં દંડ હોય છે. તે પદાસન કરી બેઠેલી હોવાથી કેટલાક તે મૂર્તિને જૈન અથવા બૌદ્ધ મૂર્તિ માને છે, પરંતુ તે ભ્રૂલ છે. તે શિવના એક અવતારની મૂર્તિ છે. લકુલીશ ઉત્ખરેતા (જેવું વીર્ય કોઈ વખત રખસિત થતું નથી) માનવામાં આવે છે, તેથી તેવું ચિહ્ન (ઉર્ધ્વલિંગ) મૂર્તિ ઉપર દેખાય છે. આ પંથના આચાર્યો યોગાદિ વિદ્યાઓમાં પ્રવીણ હતા. તેઓના નામની આજરે રાશિપદ હોય છે જેમકે ત્રૈલોક્યરાશિ, ધર્મરાશિ, વીરમદ્રરાશિ. આ પંથનો સોમનાથપાટણમાં એક બહુ મોટો મંદિર હતો એમ શિક્ષાલેખો બતાવે છે. યૌતુકપ્રકાશ પછી એટલે ઇ. સ. ની ચૌદમી શતાબ્દી પછી આ પંથનો ગુજરાતમાંથી અસ્ત થઈ ગયો એમ દેખાય છે.

યૌતુક્ય કાળમાં બ્રાહ્મણધર્મના શિવ સિવાય બીજા કયા દેવતાઓની ભક્તિનો લોકોમાં પ્રચાર હતો, તે વિષે હવે થોડું લખું છું. તે વખત શુદ્ધધર્મ તદ્દન નષ્ટ થયો હતો, એ કહેવાની જરૂર નથી. જૈનધર્મના કોઈ અનુયાયી સિવાય બાકી રહેલા જૈન સમૂહનો મોટો ભાગ શિવસંપ્રદાયી હતો એમ ઉપરના વિવેચનથી દેખાઈ આવશે. બાકી રહેલા લોકો, કોઈ વિષ્ણુની, કોઈ સૂર્યની, આની રીતે ઉપાસના કરતા હતા. શિવ પછી વિષ્ણુની ઉપાસના કરનાર માણસો ઘણા હશે એમ અનુમાન કરવામાં આપણને વાંધો નથી પરંતુ તે સંબંધના તત્કાલીન શિક્ષાલેખો કે મંદિરો બહુ જ ઓછાં મળી આવે છે, એમ પણ કહેવું જોઈએ. હાલનો વલભાચાર્યનો વૈષ્ણવ સંપ્રદાય બહુ આધુનિક છે.

સૂર્યની ઉપાસના વિષે માત્ર બહુ ઉપયોગી માહિતિ મળી આવે છે. વલભીના એક રામ ધરપટે પોતાને માટે, પરમાદિત્યમક્ત એવું વિશેષણ લગાડ્યું હતું, એમ ઉપર એક ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે વખત કોઈ કોઈ લોકો સૂર્યની ઉપાસના કરતા હતા. તેઓએ ઘણું કરીને સૂર્યનું એકાદું મંદિર પણ વલભીમાં બનાવેલું હશે. ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજનો તે પ્રથમનો જ ઉદ્દેશ્ય વલભીકાળ-પછી પડિહારકાળમાં-ઇ. સ. ની દશમી મહીના આરંભના જ લેખો સૂર્યપૂજન સંબંધના મળ્યાં છે તે ઉપર કહેવામાં

આવ્યું છે. દક્ષિણના રાષ્ટ્રોટ ગઝલોના લગભગ તેજ કાળના જે તામ્રશાસનો લાગભાથી મળ્યા છે તેઓમાંથી કોઈમા સૂર્યપૂજનો ઉલ્લેખ છે તથાપિ ચૌકુડ કાળમા સૂર્ય પૂજનો પ્રચાર બતાવનારા શિલાલેખો અને મંદિરો વધારે સખ્યામા જોવામા મળે છે તેમજ તે લેખો અને મંદિરો બહુ જ સુવર છે સૂર્યપૂજ માટે આપેલુ ચૌકુડ ગળતુ તામ્રશાસન માત્ર મારા જોવામા આયુ નથી દુર્ભાગ્યશાત્ સૂર્યપૂજનો પ્રચાર ગુજરાતમાંથી નિકળી ગયેલો હોવાથી સૂર્યનુ નવુ મંદિર તો જોવામા આવતું જ નથી, અને જુના મંદિરો સુસવ માનોના નિર્ધૃણ દંડાથી અને કાળના પગિણામથી અત્યારે બહુ જ ખરાબ સ્થિતિમા છે

ચૌકુડ સિદ્ધરાજ જયસિંહનો ધ્રાગધ્રા સરચાનમા ગાગાનામનાગામમા એક સ ૧૧૬૩ નો ઉલ્લેખ મળ્યો છે તેમા દેવી અને વિનાયકનુ મંદિર બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. ધણુ શિલાલેખોમા જૈન લોકોના લેખોમા પણ આરબમા જ ગણપતિને નમન કરવાનો ગિવાજ ધણુ પ્રાચીનકાળથી જોવામા આવે છે તથાપિ પ્રખુત લેખના વખત સુધી ગણપતિના મંદિર વિષે એક પણ શિલાલેખમાંથી માહિતિ મળતી નથી અણહિલપાટણમા એક ગણપતિની મૂર્તિ નીચે સ. ૮૦૨ વાળો લેખ છે પરંતુ અકરો વિગેરે ઉપરથી તે લેખ સ. ૮૦૦ નો નથી પણ ઉપર બતાવેલા મિદગજના લેખ કરતા પણ તે આધુનિક છે એમ માનવુ સકાર્ણ છે દક્ષિણ દેશમા જેમ ગણપતિનુ સ્વતત્ર મંદિર બનાવનાનો પ્રચાર છે તેવો ગુજરાતમા નથી ગદિયાવાડમા ધારીમા ગણપતિનુ સ્વતત્ર મંદિર જોવામા આવ્યું છે પરંતુ તે આધુનિક કાળનું અને કોઇ દક્ષિણી ગૃહસ્થે બનાવેલુ છે દક્ષિણમા જેમ એકાદો 'ગણપત્ય' હોય છે તેવો ગુજરાતમા થયેલો લાગનો નથી

નાગર લોકો જેઓનુ પ્રામુખ્ય ચૌકુડ કાળમા સાંકે હતુ તેઓ શિવભક્ત તથા દેવીભક્ત હોય છે તેથી દેવીના મંદિરો તે વખત ગોટી સખ્યામા હોવા જોઈએ પરંતુ તે કવચિત જ જોવામા આવે છે, અને તે સબંધનો લેખ તો મારા જોવામા આયો જ નથી

કાઠિયાવાડમા દક્ષિણ ભાગમા સમુદ્ર ખિનારે પરનાવડા નામના ગામમા એક ગાયત્રીનુ મંદિર છે અદ્યપિ ત્યાં શિનાલેખ નથી તોપણ તે મંદિર ચૌનકમ કાળનુ હોનાનું મમનનીય છે ગાયત્રીના મંદિરો ગુજરાતમા તો શુ પણ હિંદુસ્થાનમા કવચિત જ જોવામા આવે છે ગુજરાતમા તે એમ જ છે એમ મારી માન્યતા છે અને તે કદાચ અજમેર નજીકના ધુબટ તીર્થમાંથી જે બ્રાહ્મણો ગુજરાત કાઠિયાવાડમા આવી વસ્યા તેઓના ઉપક્રમથી બનાવનામા આવ્યુ હો

તેજ પ્રભાશે બ્રહ્મદેવના મંદિરો પણ કવચિત જ જોવા મળે છે સુમર્યાગમા (જુના ૭૬ સરચાનના ઉા માવના તા) એક બ્રહ્મદેવી મૂર્તિ ઉત્તર ગુજરાતમાંથી આનેની ગજકોળના મુન્ડીયમમા સંગ્રહિત કરેલી છે બાળ તે દેવના ગુજરાતમા મંદિરો મારા જોવામા કે સાબરમતીમા આવેલા નથી બ્રહ્મદેવ મુદિર્મનો છે આવી દેવના કેટલાક શિલાલેખોમા ખાસ કરીને લાટ પેશના ચૌકુડ પેશના મૂર્તિ નામના તામ્રશાસનમા આવેલી કે બ્રહ્મદેવના મુન્ડમાથી એટલે અજલિમાંથી ચૌકુડ નામનો વીર ઉત્પન્ન થયો આવી માન્યતા ગુજરાતના ચૌકુડોના કેટલાક લેખોમા તો છેજ, પણ ગુજરાત જુદાગા લેખોમા

પણ છે. તથાપિ સ્વતંત્ર મંદિરો બંધાવી બહાદેવની પૂજા કરવાનો વિચાર ગુજરાતમાં ન હતો એમ કહેવામાં વાંધો નથી.

રામનાં તથા સ્વતંત્ર દનુભાનનાં મંદિરો ગુજરાતમાં બોધાં જ જોવા મળે છે. શિક્ષા-લેખોમાં તે સંબંધિતો ઉલ્લેખ મારા જાણવામાં આવ્યો નથી. મને એમ લાગે છે કે દિંદુર-સ્થાનમાં આવાં મંદિરોનો પ્રચાર આધુનિક કાળમાં જ થયેલો છે. દાસમાં માત્ર દક્ષિણમાં જેમ પ્રત્યેક ગામના સિમાડા ઉપર દનુભાનનું મંદિર અવશ્ય હોય છે તેવો વિચાર ગુજરાતમાં દાસમાં વિશેષ દેખાતો નથી. રામનાં અને દનુભાનનાં મંદિરો ગુજરાતમાં બહુ થોડાં છે.

દત્તાત્રેયની પૂજા કરવાનો ગુજરાતમાં વિચાર જણાતો નથી. ગિરનાર ઉપર જે દત્તાત્રેયનાં પગલાં માનવામાં આવે છે તે સંબંધી શંકા લેવાનું કારણ છે. કેમકે તે પાદુકાની પાછળના ભાગમાં એક જૈન મુર્તિ કેતરેલી દેખાય છે અને નીચે એક અરપદ અક્ષરોવાળો કદાચ ઔલુક્યકાલીન લેખ દેખાય છે. બીજું કારણ એ છે કે ગુજરાતમાં અન્યત્ર દત્તાત્રેયનું સ્થાન કયાંય જોવામાં આવતું નથી.

બાપ્તી બ્રાહ્મણધર્મોત્તર્ગત દેવતાઓ સંબંધના લેખો કે મંદિરો જાણવામાં આવતા નથી. શદ્, અતિશદ્, વિગેરે હલકી કાળવાળા લોકો તે વળત બ્રાહ્મણોના શંકર વિષય વિગેરે સિવાય કયા દેવતાઓની પૂજા કરના હતા, તે જાણવા માટે સાધનો નથી. કેમકે તે સંબંધી જાણવા માટે જે આધાર શિલાલેખો છે તે તો આ અબજ માણસો સખી શક્તા નહિ. તે કામ બ્રાહ્મણ જેવા ઉચ્ચ વર્ણના લોકોનું જ હતું.

હવે ઔલુક્યકાલીન શિલાલેખો ઉપરથી જૈનધર્મ વિષે આપણને શું માહિતિ મળે છે તે આપણે જોઈશું. જે ઉપર કહ્યું છે કે ગુજરાતમાં ઔલુક્ય કાળથી જ જૈનધર્મનો વિરોધ પ્રચાર થયો અને રાજાઓ અને તે કરતાં પણ ધનાઢય વૈશ્ય લોકોના મુક્તાહસ્ત આશ્રયને લીધે તે ઓટલો વધી ગયો કે, તે સંબંધના અસંખ્ય શિલાલેખો મળી આવે છે. એક માણસે સહજ વિતોદ કરવાના હેતુથી ઉદ્દગારો કહયા કે જૈન મૂર્તિઓ ઓટલી છે કે તેઓની સંખ્યા ખાસ જૈન લોકોની સંખ્યા કરતાં પણ મોટી છે. આ વાતમાં કદાચ અતિશયોક્તિ હશે. પરંતુ ઓટલું તો ખરું કે ગુજરાતમાં જૈન મૂર્તિઓ બહુ જ છે. તથાપિ સાચે માચે એમ પણ કહેવું જોઈએ કે જૈન લોકોની બીજા ધર્મોનો કરતાં આ એક વિશેષતા છે કે તેઓ જે જે મૂર્તિની સ્થાપના કરે છે, જે જે મંદિરો બંધાવે છે તેમાં તે સંબંધી લેખ જરૂર રાખે છે. એટલે જૈન શિલાલેખોનો સંખ્યા પણ ગુજરાતમાં બહુ જ છે. જૈન લોકોનો આ ગુણ કહો કે વ્યસન કહો પણ તેઓના શિલાલેખો આપણા દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તૈયાર કરવાના કામમાં ધણા જ ઉપયોગી થાય છે, એ વાત કબૂલ કરવી પડે છે. ધણાખરા જૈન લેખો એકાદા તીર્થંકરની મૂર્તિ સ્થાપ્યા સંબંધના હોય છે, અને તેમાં સંવત્, મૂર્તિ સ્થાપનારનું નામ, જેના ડ્રેસ માટે મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી એવા પોતાના માતાપિતા વિગેરે વડિલોનું નામ, તેમ જ તે મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરનાર જૈન મુરિનું નામ, તેનો ગત્યં, ગુરુપરંપરા વિગેરે માહિતિ આપેલી હોય છે. ઘણી વખત આ મૂર્તિનું નોંધ

તીર્થંકરોમાથી એક તીર્થંકરના 'બિંબનુ' નામ પણ આપેલું હોય છે. મૂર્તિની સ્થાપના કરનારો માણસ કદિ સાધારણ હોય અને તેનો તત્કાલીન રાજકાળ સાથે કાંઈ પણ સંબંધ ન હોય, ત્યારે ઘણી વખતે તેનો શિલાલેખ ઐતિહાસિક બાબતો અણુવાના કામમાં વિશેષ ઉપયોગી થઈ શકે તો નથી. આવા લેખો જૈન સાધુઓની પરંપરા, તથા તેઓના ગચ્છો, વિગેરે જૈન ધર્મના ઇતિહાસની ઉપયોગી માહિતી મેળવવા માટે માત્ર ઉપયોગી થાય છે. હમેશ કાંઈને કાંઈ ઉપયોગી બાબતની નોંધ કરવાની જૈન લોકોની-વ્યાપારી લોકોની-સાહજિક જ વૃત્તિ હોવાથી કાંઈ વખત જૈન લેખો ઉપરથી આપણને તત્કાલીન ઐતિહાસિક માહિતિ સાથે, આર્થિક, સામાજિક, ભૌગોલિક, વિગેરે માહિતિ પણ મળી આવે છે. જે સ્થળમાં જૈન 'બિંબ' સ્થપાયું તે સ્થળનો અધિકારી, તેની નિમણૂક કરનાર રાજાનું નામ, તે રાજા વદિ કાંઈ સાર્વભૌમ રાજાનો આડલિક હોય તો તેનું નામ વિગેરે માહિતિ જૈન લેખોમાં કાંઈ વખત મોટી કાળજીથી આપેલી હોય છે.

શુજરાતમાં જૈન લોકોના સૌથી પ્રસિદ્ધ તીર્થસ્થાનો બે છે. એક શત્રુજય અને બીજું ગિરનાર, શિલાલેખો વિગેરે ઉપરથી અણુ પર્વત આ બે સ્થાન કરતા પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તે રાજપુતાનામાં હોવાથી આપણા લેખની મર્યાદામાં આવતો નથી શત્રુજયના મુખ્ય દેવ ખેલા તીર્થંકર આદિનાય છે, અને ગિરનાર ઉપરના મુખ્ય દેવ બાવીસમાં તીર્થંકર નેમિનાય છે શત્રુજયનું માન મોટું છે તથાપિ ગિરનાર પર્વત ઉપર લેખો બહુ જુના, મહત્વના, અને પુષ્કળ છે. શત્રુજય પર્વત ઉપરના ચૌલુક્યકાલીન લેખો બહુ જ યોડા છે, આધુનિક કાળના-વિશેષ કરી અકબર પછીના કાળના-વધારે છે. યદ્યાપિ આ કાળમાં શુજરાતમાં જગ્યાએ જગ્યાએ સેકડો જૈન મંદિરો બંધાવવામાં આવ્યા, તીર્થંકરોની હજારો મૂર્તિઓ સ્થપાઈ, અને તે માટે લાખો-કરોડો કહીએ તો કાંઈ વાધો આવે એવું નથી-શીયા ખર્ચ થયું, તથાપિ તેમાંનો મોટો ભાગ ગિરનાર અને શત્રુજય ઉપર જ ખર્ચાયો એમ જોવામાં આવે છે. ત્યાંના શિલાલેખોની સંખ્યા સાહજિક રીતે જ મોટી અને મહત્વની છે તથાપિ હમણા જ કલા પ્રભાણે ખાસ ડુબારપાળના વખત સુધીના જૈન લેખો ગિરનારમાં પણ બહુ ઓછા મળે છે, અને શત્રુજય ઉપર તો મળતા જ નથી ચૌલુક્ય ગળ બીજા ભીમદેવના વખતમાં તેના આડલિક લવણપ્રસાદના કારભારીઓ વસ્તુપાળ અને તેજ પાળ, નામના બે ભાઈઓ હતા તેઓ પરચેથી જ વ્યાપારને લીધે ધનાઢય થયા હતા પછી કાગઠારીનું પદ લાય આવ્યું તે ભાઈઓ મોટા ગુણી અને ધાર્મિક પણ હતા. તેઓએ કેટલીક વખત સંઘપતિ થઈ ગિરનાર અને શત્રુજયની મોટી મોટી યાત્રાઓ કરી એમ આપણને ત્યાંના કેટલાક લેખો ઉપરથી તેમ જ એકાધિક યથો ઉપરથી માલુમ પડે છે. ત્યાર પછી તે સ્થાનોનો-વિશેષ કરી ગિરનારનો મહિમા બહુ જ વધી ગયો, અને મોટા મોટા જૈન બાવિક વ્યાપારીઓને ગિરનારની યાત્રા કરી ત્યાં કાંઈ ધર્મકૃત્ય કરવાની પદ્ધતિ જ પડી ગઈ. ગિરનાર ઉપર નેમિનાથાદિ તીર્થંકરોના બહુ વિશાળ અને સુંદર મંદિરોના ઊર્જોદ્ધાર તથા વસ્તુપાળ તેજપાળના સ્મરણાર્થે નવા મંદિરોની બાંધણી તથા મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠાપના કરવામાં આવી હતી અને તે તે પ્રમુખે ચિંતાલેખો મોટરી રાખનારો પ્રાચીન પડ્યો.

પણ છે. તથાપિ સ્વતંત્ર મંદિરો બંધાવી બહારેવની પૂજા કરવાનો રિવાજ ગુજરાતમાં ન હતો એમ દેહેવામાં વાંધો નથી.

રામનાં તથા સ્વતંત્ર હનુમાનનાં મંદિરો ગુજરાતમાં ઓછાં જ જોવા મળે છે. શિલાલેખોમાં તે સંબંધનો ઉલ્લેખ મારા જાણવામાં આવ્યો નથી. અને એમ લાગે છે કે હિંદુસ્થાનમાં આવાં મંદિરોનો પ્રચાર આધુનિક કાળમાં જ થયેલો છે. હાલમાં માત્ર દક્ષિણમાં જેમ પ્રત્યેક ગામના સિમાડા ઉપર હનુમાનનું મંદિર અવરમ હોય છે તેવો રિવાજ ગુજરાતમાં હાલમાં વિશેષ દેખાતો નથી. રામનાં અને હનુમાનનાં મંદિરો ગુજરાતમાં બહુ થોડાં છે.

દત્તાત્રેયની પૂજા કરવાનો ગુજરાતમાં રિવાજ જણાતો નથી. ગિરનાર ઉપર જે દત્તાત્રેયનાં પગલા માનવામાં આવે છે તે સંબંધી શંકા હોવાનું કારણ છે. કેમકે તે પાદુકાની પાછળના ભાગમાં એક જૈન મુર્તિ કેતરેલી દેખાય છે અને નીચે એક અરપણ અક્ષરોવાળો કદાચ ચૌલુક્યકાલીન લેખ દેખાય છે. બીજું કારણ એ છે કે ગુજરાતમાં અન્યત્ર દત્તાત્રેયનું સ્થાન કયાંય જોવામાં આવતું નથી.

બાકી બ્રાહ્મણધર્માન્તર્ગત દેવતાઓ સંબંધના લેખો કે મંદિરો જાણવામાં આવતા નથી. શંક, અતિશંક, વિગેરે હલકી કોમવાળા લોકો તે વખત બ્રાહ્મણોના શંકર વિષય વિગેરે સિવાય કયા દેવતાઓની પૂજા કરતા હતા, તે જાણવા માટે સાધનો નથી. કેમકે તે સંબંધી જાણવા માટે જે આધાર શિલાલેખો છે તે તો આ અજણ માણસો લખી શકતા નહિ. તે કામ બ્રાહ્મણ જેવા ઉચ્ચ વર્ણના લોકોનું જ હતું.

હવે ચૌલુક્યકાલીન શિલાલેખો ઉપરથી જૈનધર્મ વિષે આપણને શું માહિતિ મળે છે તે આપણે જોઈશું. મેં ઉપર કહ્યું છે કે ગુજરાતમાં ચૌલુક્ય કાળથી જ જૈનધર્મનો વિશેષ પ્રચાર થયો અને રાજાશ્રય અને તે કરતાં પણ ધનાઢય વૈશ્ય લોકોના મુક્તહસ્ત આશ્રયને લીધે તે એટલો વધી ગયો કે, તે સંબંધના અસંખ્ય શિલાલેખો મળી આવે છે. એક માણસે સહજ વિનિદ કરવાના હેતુથી ઉદ્દગારો કાઢ્યા કે જૈન મુર્તિઓ એટલી છે કે તેઓની સંખ્યા ખાસ જૈન લોકોની સંખ્યા કરતાં પણ મોટી છે. આ વાતમાં કદાચ અતિશયોક્તિ હશે. પરંતુ એટલું તો ખરું કે ગુજરાતમાં જૈન મુર્તિઓ બહુ જ છે. તથાપિ સાથે સાથે એમ પણ દેહેવું જોઈએ કે જૈન લોકોની બીજા ધર્મોઓ કરતાં આ એક વિશેષતા છે કે તેઓ જે જે મુર્તિની સ્થાપના કરે છે, જે જે મંદિરો બંધાવે છે તેમાં તે સંખ્યા લેખ જરૂર રાખે છે. એટલે જૈન શિલાલેખોની સંખ્યા પણ ગુજરાતમાં બહુ જ છે. જૈન લોકોનો આ ગુણ કહો કે વ્યસન કહો પણ તેઓના શિલાલેખો આપણા દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તૈયાર કરવાના કામમાં ઘણા જ ઉપયોગી થાય છે, એ વાન કબૂલ કરી પડે છે. ઘણાખરા જૈન લેખો એકાદા તીર્થંકરની મુર્તિ સ્થાપ્યા નેમંધના હોય છે, અને તેમાં સંવત્, મર્તિ સ્થાપનાનું નામ, જેના દેવ માટે મુર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી એવા પોતાના માતાપિતા વિગેરે વડિલોનું નામ, તેમ જ તે મુર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરનાર જૈન મુર્તિનું નામ, તેનો ગરબ, શુક્રપદ્મ પદ્મ વિગેરે માહિતિ આપેલી હોય છે. ઘણી વખત આ મુર્તિનું નામો

તીર્થદરોમાંથી એક તીર્થકરના 'ખિ'બતુ' નામ પણ આપેલું હોય છે. મૂર્તિની સ્થાપના કરનારો માણસ કદિ સાધારણ હોય અને તેનો તત્કાલીન ગળકારણ સાથે કાષ્ટ પણ સંબંધ ન હોય, ત્યારે ઘણી વખતે તેનો શિલાલેખ ઐતિહાસિક બાબતો જણવાના કામમાં વિશેષ ઉપયોગી થઈ શકે તો નથી. આવા લેખો જૈન સાધુઓની પરંપરા, તથા તેઓના ગરુડો, વિગેરે જૈન ધર્મના ઇતિહાસની ઉપયોગી માહિતી મેળવવા માટે માત્ર ઉપયોગી થાય છે. હમેશ કાષ્ટને કાષ્ટ ઉપયોગી બાબતની નોંધ કરવાની જૈન લોકોની-વ્યાપારી લોકોની-સાહજિક જ વૃત્તિ હોવાથી કાષ્ટ વખત જૈન લેખો ઉપરથી આપણને તત્કાલીન ઐતિહાસિક માહિતિ સાથે, આર્થિક, સામાજિક, ભૌગોલિક, વિગેરે માહિતિ પણ મળી આવે છે. જે સ્થળમાં જૈન 'ખિ'બ' સ્થપાયું તે સ્થળનો અધિકારી, તેની નિમણૂક કરનાર રાજાનું નામ, તે રાજા યદિ કાષ્ટ સાર્વભૌમ રાજાનો માડલિક હોય તો તેનું નામ વિગેરે માહિતિ જૈન લેખોમાં કાષ્ટ વખત મોટી કાળજીથી આપેલી હોય છે.

શુન્દરાતમાં જૈન લોકોના સૌથી પ્રસિદ્ધ તીર્થસ્થાનો બે છે. એક શત્રુંજય અને બીજું ગિરનાર, શિલાલેખો વિગેરે ઉપરથી અણુ પર્વત આ બે સ્થાન કરતા પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તે રાજપુતાનામાં હોવાથી આપણા લેખની મર્યાદામાં આવતો નથી. શત્રુંજયના મુખ્ય દેવ પહેલા તીર્થકર આદિનાય છે, અને ગિરનાર ઉપરના મુખ્ય દેવ બાવીસમાં તીર્થકર નેમિનાય છે. શત્રુંજયનું માન મોટું છે. તથાપિ ગિરનાર પર્વત ઉપર લેખો બહુ જુના, મહત્વના, અને પુષ્ટજ છે. શત્રુંજય પર્વત ઉપરના ચૌલુક્યકાલીન લેખો બહુ જ યોડા છે, આધુનિક કાળના-વિશેષ કરી અક્ષર પછીના કાળના-વધારે છે. યદાપિ આ કાળમાં શુન્દરાતમાં જગાએ જગાએ સેકડો જૈન મંદિરો બંધાવવામાં આવ્યા, તીર્થદરોની હળરો મૂર્તિઓ સ્થપાઈ, અને તે માટે લાખો-કરોડો કહીએ તો કાષ્ટ વાધો આવે એવું નથી-રૂપિયા ખર્ચ થયું, તથાપિ તેમાં મોટો ભાગ ગિરનાર અને શત્રુંજય ઉપર જ ખર્ચાયો એમ જોવામાં આવે છે. ત્યાંના શિલાલેખોની જાખ્યા સાહજિક રીતે જ મોટી અને મહત્વની છે તથાપિ હમણા જ દલા પ્રમાણે ખાસ કુમારપાળના વખત સુધીના જૈન લેખો ગિરનારમાં પણ બહુ ઓછા મળે છે, અને શત્રુંજય ઉપર તો મળતા જ નથી. ચૌલુક્ય ગજબીજ ભીમદેવના વખતમાં તેના માડલિક લવણપ્રસાદના કારભારીઓ વસ્તુપાળ અને તેજપાળ, નામના બે ભાઈઓ હતા. તેઓ પહેલેથી જ વ્યાપારને લીધે ધનાઢ્ય થયા હતા. પછી કારભારીનું પદ હાથ આવ્યું. તે ભાઈઓ મોટા ગુણી અને ધાર્મિક પણ હતા. તેઓએ કેટલીક વખત સંધપતિ થઈ ગિરનાર અને શત્રુંજયની મોટી મોટી યાત્રાઓ કરી એમ આપણને ત્યાંના કેટલાક લેખો ઉપરથી તેમ જ એકાધિક ત્રયો ઉપરથી માલુમ પડે છે. ત્યાર પછી તે સ્થાનોનો-વિશેષ કરી ગિરનારનો મહિમા બહુ જ વધી ગયો, અને મોટા મોટા જૈન ભાવિક વ્યાપારીઓને ગિરનારની યાત્રા કરી ત્યાં કાષ્ટ ધર્મકૃત્ય કરવાની પદ્ધતિ જ પડી ગઈ. ગિરનાર ઉપર નેમિનાયાદિ તીર્થદરોના બહુ વિશાળ અને સુદર મંદિરોનો ઈર્ષોદ્ધાર તથા વસ્તુપાળ તેજપાળના સ્મરણાર્થે નવા મંદિરોની બાંધણી તથા મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠાપના કરવામાં આવી હતી અને તે તે પ્રમંડે શિલાલેખો કેતરી રાખવાનો પ્રવાનજ પડ્યો.

૪ ચાવડાઓની વંશાવળી.

(ભેખક, રામલાલ ચુનીલાલ મોદી.)

સાધના.

ચાવડાઓનો ઇતિહાસ ઘણું કરીને પાટણની સ્થાપનાથી શરૂ થાય છે. એ પહેલાં 'પંચાસરમા ચાવડાઓનું' રાજ્ય હતું ખરું, પણ ત્યાંના માત્ર એક જ રાજ-જયશીખર સંબંધી કંઈક હકીકત મળે છે.^૨ એ સિવાયના બીજા રાજાઓનો ઇતિહાસ હજી અધારામાં જ છે.

પાટણના ચાવડાઓની પણ જે હકીકત મળે છે તે બહુ જુજ છે. તેમાં પણ, એ એટલી તો પરસ્પર વિરુદ્ધ, સંશયયુક્ત અને ગોટાળાભરેલી છે કે માત્ર ચોટીક જ વિના-સંકેષે ઇતિહાસ રૂપે ગ્રાહ્ય થઈ શકે. સૌથી વધારે શુભો તો એ રાજાઓની વંશાવળી વિશે છે. એ શુભો ઉકેલવાનો પ્રયત્ન આ ભેખમા કર્યો છે.

ચાવડાઓની વંશાવળી ઉપર પ્રકાશ નાખે એવા શિલાલેખો કે તામ્રપત્રો મળ્યાં નથી.^૩ માત્ર જે કાંઈ છે તે જુદા જુદા ગ્રંથોમાં આપેલી છૂટક છૂટક હકીકત. આ ગ્રંથો પણ તત્કાલીન સ્વાયેલા નથી, પરંતુ ધણાખરા વાયેલા વંશમા સ્વાયેલા છે—એટલે ચાવડા-વંશની સ્થાપના પછી સુમારે પાચસે વર્ષે અને તેના અંત પછી સુમારે ત્રણસે વર્ષે. કેટલાક ઇતિહાસના ગ્રંથો જેવા કે દ્વચાચચ, કીર્તિકૌમુદી આદિમા તો સોલ્કડી વંશથી જ આરંભ કરેલો છે. આવી રીતિમાં ચાવડાવંશના ઇતિહાસની બાબતમાં મતભેદને અવકાશ જરૂર રહેવાનો.

જે ગ્રંથોમાં ચાવડાઓની હકીકત છે તેનાં નામ આ પ્રમાણે—

૧ સુકૃતસંકીર્તન (સં. ૧૨૮૫ સુમારે). ૨ સુકૃતકીર્તિકલ્પાલિની (મં. ૧૨૯૦

૧ જુઓ જનાશ્રય પુલકેશીનું તામ્રપત્ર, Bombay Gaz. Vol I. pt. I. p. 100.

૨ જુઓ રતનમાલ, પ્રયશ્ચિંતામણિ મા પંચાસરનું નામ આપ્યું છે, પણ જયશીખરનું નામ તો માત્ર એક રતનમાલ મા જ છે.

૩ કેટલાક છે, પણ વંશાવળીમા ઉપયોગી નથી ઉપયુક્ત પુલકેશીનું તામ્રપત્ર ચાવડાનું માત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. (સં. ૭૬૪-૫ મા) હરસોળના તામ્રપત્રમા (પુરાતત્વ, ૨, ૧) સં. ૧૦૦૫ માં થયેલા કોઇ ચોગસાનું નામ છે પણ તે આગરો હોવાનું સિદ્ધ થયું નથી. 'પુદ્ગિપ્રકાશ' ૧૮૮૧, નવેમ્બરના અંકમા વનરાજનું સં. ૮૦૨ નું તામ્રપત્ર પ્રસિદ્ધ થયું છે, પરંતુ એ બનાવડી મનાય છે અને તેનાથીએ ચાવડાની વંશાવળી ઉપર કંઈ પ્રકાર પડતો નથી પાટણના મણપતિના મંદિરમા હમામાહેશ્વરની ભૂતિ નીચે પાટણ સ્થપાયોની તિથિ (સં ૮૦૨, ચૈત્ર સુદ ૨ શુક્રવાર) સંબંધી લેખ છે. તે પણ પાછળથી કરેલો જણાય છે. પાટણના પંચાસરના મંદિરમાં એક લેખ વનરાજનું શીતપુષ્પચરિત્ર શિષ્ય દેવચંદ્રસુત્રીની ભૂતિનો અને બીજો સં. ૧૩૦૧ નો વનરાજનિદાર વખાન્યા સંબંધીનો છે, પરંતુ તે પણ આપણા વિષય માટે બંદ કામના નથી.

સમારે), પ્રવચ્ચંચિતામણિ (સં. ૧૩૬૧). ૪ વિચારચ્રેણિ. ૫. કુમારપાલપ્રવંધ (સં. ૧૪૯૨). ૬. ધર્મારણ્ય. ૭ રત્નમાલ. ૮ મિરાતિ અદમદી. એ ઉપરાંત બાટ-આરજોના ચોપડા, કવિતાઓ, પદ્યાવલીઓ વગેરે.^૪

૧ પુસ્તક અરિસિંહનું રચેલું છે. તેમાં વસ્તુપાલનું ચરિત્ર છે. તેના પહેલા સર્ગમાં આવડા વંશના રાજાઓનાં નામ છે. તે તેના અનુક્રમ માટે ઉપયોગી છે. ભાવનગરની આત્માનંદ સભા તરફથી પ્રકટ થયેલું છે.

૨ આ પશુ વસ્તુપાલની પ્રશસ્તિ છે. તે ઉદયપ્રભસૂરિની રચેલી છે. તેના આરંભના શ્લોકોમાં આવડા વંશના રાજાઓનાં નામ છે. તે પશુ રાજાઓના અનુક્રમ માટે ઉપયોગી છે. એ ગાયકવાડ પ્રાચ્યમાલામાં હમ્મોરમદમર્દનનું નાટકના પરિશિષ્ટમાં છપાયું છે.

૩ આ ગ્રંથ મેરુતુંગનો રચેલો છે. તેમાં ઐતિહાસિક રાજાઓ સંબંધી પ્રબંધો છે. તેમાં ઘનરાજપ્રવંધમાં આવડા સંબંધી હકીકત છે. આ ગ્રંથ પડિત દિનાનાથે ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં પ્રકટ કર્યો હતો. હાલ તે કુબ્રાખ છે.

૪ આ પશુ મેરુતુંગનો રચેલો છે. તેમાં રાજાઓનાં રાજ્યકાલનાં વર્ષો શ્લોક આપેલાં છે. તે અપ્રકટ છે. તેની પ્રતો પુનાના બાંડારકર છન્ડીટયુટમાં, મુંબઈની એસીયાટીક સોસાયટીમાં અને રાજકોટના વોટસન મ્યુઝીયમમાં છે. મુંબઈની અને પુનાની પ્રતો બહુ અશુદ્ધ જણાય છે.^૫

૫ આ જિનમંહનનો રચેલો ગ્રંથ છે. તેમાં આરંભમાં આવડાવંશની નામાવલિ અને રાજ્યકાલનાં વર્ષો છે.

૬ આ મોહ્યાસિનું પુરાણ છે. તેનાં છેલ્લાં પ્રકરણોમાં આવડા વંશ સંબંધી હકીકત છે. તે સંવતના પંદરમા સૈદમાં રચાયો હશે એમ હું માનું છું.

૭ આ હિંદી કવિતાનો ગ્રંથ છે. તે પૂરા પ્રાપ્ત થયો નથી. ૭ રત્નપૂરાં અને ૮ મું અધુરું છે. એ શુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રકટ થયો છે. તે કૃષ્ણદાસનો રચેલો છે.

૮ આ કારસી ઇતિહાસનો ગ્રંથ છે. તેમાં આરંભમાં હિંદુ રાજાઓની હકીકત છે. એનો આધાર પ્ર. ધ્વિ. જણાય છે.

રાજાઓનો અનુક્રમ.

આવડાવંશના રાજાઓની સંખ્યા અને તે કયા ક્રમમાં થઈ ગયા તે વિષે પણ પ્રાચીન યથો સહમત નથી. સુખ્ય રીતે બે ક્રમ નજરે પડે છે:—

૪ આમાંની દરેકીક હકીકત ક્ષણસંસલાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સચિસ્તાર નામાવલિમાં છે.

૫ રાજકોટની અને પુનાની પ્રતોના દ્વારા શીયુત દ. બા. ડિસ્કન્કરે અને મુંબઈની પ્રતોના દ્વારા મિ. મ. પે. ખરેખરે મોહલ્લો હતો, તેથી તેમનો આભારી છું. મિ. ખરેખરે તે પુષ્કળ મહેનત સધને તિમિવારોની જ્યોતિષ ગણતરી પણ કરી આપી છે.

૧

વનગજ, યોગરાજ, ક્ષેમરાજ, ભૂવડ,
વૈરસિંહ, રત્નાદિત્ય, સામંતસિંહ.

૨

વનરાજ, યોગરાજ, રત્નાદિત્ય, વૈરસિંહ,
ક્ષેમરાજ, ચામુંડ, રાહડ (આકડ, આહડ,
ઉડ, ધાધડ) ભૂવડ (ભૂવટ, જમટ,
સામંતસિંહ).

રાહડના ખીખાં જે ચાર નામો છે તે જુદા જુદા ગ્રંથમાં જુદાં છે, પરંતુ જેમ સંસ્કૃત સ્મૃત ઉપરથી ભૂવડ કે ભયડ થયેલું હોવું જોઈએ, તેમ સં. રાજમટ ઉપરથી રાહડ થયેલું હું માનું છું અને તે યોગ્યતમ છે. એ નામ સુકૃતસંકીર્તનમાં છે. 'સામંતસિંહ' ભૂવડનું બિરુદ હશે એમ જણાય છે.

પહેલો અનુક્રમ માત્ર કુ. પ્ર. ૨. મા. અને બિરાતે અહમદીને સંમત છે, જ્યારે ખીખે તે સિવાય બધા ગ્રંથોમાં આપેલો છે. પ્ર. ચિં. ના જે બિજા સંસ્કરણ હશે એમ જણાય છે. પડિત દિનાનાથે પ્રકટ કરેલી સંસ્કૃત આવૃત્તિમાં મુખ્ય ભાગમાં ખીખે અનુક્રમ છે; જ્યારે પરિશિષ્ટના પાઠાંતરે અને તેના શુજરાતી ભાષાતરમાં પ્રથમનો અનુક્રમ છે. આથી એમ તર્ક કરીએ તો ખોટું નથી કે મેરુતુંગે પ્રથમ પહેલા અનુક્રમવાળું સંસ્કરણ તૈયાર કર્યું હશે અને પાછળથી તેને વિશેષ સંશોધનના અંતે ખીખે ક્રમ વધારે યોગ્ય લાગ્યો હશે, તે તેણે ચિ. શ્રે. મા અને ખીખ સંસ્કરણમાં દાખલ કર્યો હશે. કુ. પ્ર. ૨. મા. અને બિરાતે અહમદીના કર્તાઓએ પોતાના ગ્રંથો પ્ર. ચિં. ના આધારે રચેલા જણાય છે અને તેમની પાસે તેનું પ્રથમ સંસ્કરણ હોવાથી તેમણે એ ક્રમ પોતાના ગ્રંથોમાં દાખલ કર્યો હશે. ગેઝેટીયર અને રાસમાળાના લેખકો પાસે પણ એના પ્રથમ સંસ્કરણવાળી પ્રતો હોવી જોઈએ, એમ તે વાચના જણાઈ આવે છે, આ રીતે જોતા માત્ર એક જ ગ્રંથમાં (પ્ર. ચિં.) પ્રથમ અનુક્રમ ગણી ચકાય-અને તે પણ તેના કર્તાએ પાછળથી જે વખત ફેરવ્યો છે, - જ્યારે બાકીના ગ્રંથોને ખીખે ક્રમ સંમત છે. જોનેને પ્રાક્ષણ ગ્રંથ ધર્મારણ્ય પણ એ બાબતમાં પુષ્ટિ આપે છે, તેથી એ ક્રમ જ વિશેષ યોગ્ય જણાય છે.

રાજાઓનો પરસ્પર સંબંધ.

યોગરાજ વનરાજનો પુત્ર હતો, એ સર્વસંમત છે, તેમજ ક્ષેમરાજનો પુત્ર ચામુંડ અને સાર પછીના દરેક એક એકના પુત્રો છે, એમાં પણ મતભેદ નથી. મતભેદ માત્ર રત્નાદિત્ય, વૈરસિંહ અને ક્ષેમરાજના સંબંધમાં છે પ્ર. ચિં. મા લખ્યું છે કે યોગરાજને ત્રણ પુત્રો હતા, જેમાંના એકનું નામ ક્ષેમરાજ હતું. આ ઉપરથી ગેઝેટીયરના લેખકે એ ત્રણેને યોગરાજના પુત્રો લખ્યા છે. ધર્મારણ્યમાં તો એ ત્રણે એક ખીખના પુત્ર હતા એમ છે. રત્નાદિત્યનો કુલો સંસ્પર્શલ જોતા વૈરસિંહ એનો પુત્ર નહિ પણ પૌત્ર હશે એમ લાગે છે. પરંતુ ક્ષેમરાજને પણ બાઈ ગણવાનું કશું કારણ નથી. પ્ર. ચિં. મા ક્ષેમરાજને યોગરાજનો કુમાર કહ્યો છે, પરંતુ પૌત્રને પણ કુમાર કહી ચકાય. ચિ. શ્રે. માં વૈરસિંહનો ક્ષેમરાજ પુત્ર હતો એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. તત્ત સં ૧૮૨૮ ૩૫૦ તત્તુત દેમરાજમ્ય રાજ્ય. આથી ક્ષેમરાજ વૈરસિંહનો પુત્ર જ હતો.

રાહડ પછી થયેલા રામનું નામ ગેઝેટીઅરના લેખકે આપ્યું નથી અને લખ્યું છે કે તેનું નામ જણાયું નથી—‘Unknown’ છે. પરંતુ સર્વ ગ્રંથોમાં બુવડ છે. (આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ભુબટ અને ભુવડ એક જ નામ છે અને સામંતસિંહ ખિન્ન છે.) ગેઝેટીઅરમાં આમ જણાવવાનું કારણ તેના લેખકની પાસે વિ. એ. ની પ્રત પાઠ વાળી પ્રત હોવી જોઈએ. રાયલ એશીયાટિક સોસાયટીની પ્રત બહુ અશુદ્ધ છે. તેમાં એ નામ રહી ગયું છે. એમાં પાઠ ૧૧૮ વર્ષે પિવિસુતવ્રરાજ્યં ચ ॥ ૧ એમ છે. આ પાઠ દેખી-તો જ અશુદ્ધ છે. વોટસન મ્યુઝીયમની પ્રતમાં શુદ્ધ પાઠ ૧૧૮ વર્ષોપવિષ્ણુત સામં-તસિંહ રાજ્યં વર્ષ ૧૧ એમ છે. આથી છેલ્લારામનું નામ અમળ્યું નથી.

ગેઝેટીઅરના લખાણના આધારે શ્રીયુત દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ ટિસ્કળકરે હરસોલના તામ્ર-પત્રના આધારે એ છેલ્લા ચાવડાનું નામ યોગરાજ ક્રમ્યું છે. પરંતુ મૂલમ્ નાસ્તિ એ ન્યાયે એ કલ્પના નિર્ણયક છે. ગેઝેટીઅરની કલ્પનાજ નિર્મૂલ છે, તો તેના આધારે કરેલો તર્ક નિર્બળ જ હોઈ શકે. વળી હરસોલના લેખમાં જે યોગરાજનું નામ છે તે ચાવડો હતો કે પાટણનો રાજા હતો એવો તેમાં ભેદ માત્ર પણ ઉલ્લેખ નથી. વખતે એ કનેજના મહેન્દ્રપાલનો સામન્ત બીજો અવનિવર્તો હોય કે જેનું અપર નામ યોગવર્મા હતું.^૭

મૂળરાજને સામંતસિંહનો દૌહિત્ર વિ. એ. માં લલો છે. પરંતુ બીજા બધા યંથમાં બાણજ લલો છે, તેથી વિ. એ. ની હકીકત બરોબર જણાતી નથી.

કેટલોક નવો પ્રકાશ.

મૂળરાજે તેના મામાને કપટથી મારીને રાજ્ય લીધું કે, તેના સ્વાભાવિક મરણ પછી તે માદીએ આવ્યો, અગર તેને હરાવીને રાજ્ય લીધું. એ સંબંધી સ્પષ્ટ માહિતી નથી. પ્ર. વિ. અને બાટોના ચોપડા સિવાયના કોઈ ગ્રંથમાં મૂળરાજે મામાને માર્યાનું વિધાન નથી એ ખરું છે, પરંતુ બીજી કેટલીક હકીકત મૂળરાજના વિરુદ્ધમાં બળ છે. રત્નમાલ મૂળરાજને કપટી, સ્વાર્થી અને વિશ્વાસઘાતી કહે છે. વળી ધર્મતરણ્યમાં તો એને માર્યાનું સ્પષ્ટ કથન છે.^૮ વડનગરની પ્રશસ્તિની નીચેની પંક્તિ તેણે એના મામાને હરાવીને માદી લીધી હતી, એના સમર્થનમાં ટાંકવામાં આવે છે^{૧૦}

૬. પુરાતત્વ, પુ. ૨, અંક ૧.

૭. બેનાર્ડ સં. ૧૫૧નું તામ્રપત્ર. શ્રી ટિસ્કળકરનો અગ્રકર લેખ “ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિ-હાસમાં ઉમેરવાનું એક પ્રકરણ.”

૮. તદનુ સંવત ૧૦૧૭ વર્ષે ચૌલુક્ય વંશોપવિષ્ણુ દૌહિત્ર મૂલરાજ રાજ્યં વર્ષ ૩૬

૯. કલ્પિતમાસે ચ પક્ષે ચ સમામંદલસંસ્થિતઃ । મૂલહો ભાગિનેયથ સોલંકીદુઃસ્વદારકઃ ॥ ૧૬ ॥ મૂલહેન હતો રાજા નિર્વંશો મૂપતિથ સ । પચ્ચા-મૂલહનામાઽમી રાજામત્પટ્ટને પુરે ॥ ૧૭-અઠ ૬૬ ॥

૧૦. “પ એ મૂળરાજે ગુજરાત ચાવડાઓના હાથમાંથી ઇલાનું જીત્યું છે, ન્યારે પ્રબો તેણે ઇત્તપટ્ટી ચોટાના સમાને મારીને ગુજરાત મેળવ્યાનું જણાવે છે” (ફાર્ગસ સમ નાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ પ ૯૫.)

યશ્વાપોત્કટરાજરાજ્યકમલાં સ્વચ્છંદંદંદીકૃતાં !

અર્થાત મૂળરાજે ચાવડા રાજની રાજ્યલક્ષ્મીને સ્વચ્છંદ રીતે કેદ કરી હતી. આમાં તેણે યુદ્ધ કરીને રાજ્ય લીધું હતું એવો અર્થ ક્યાંથી નીકળે છે ? રાજ્યલક્ષ્મીને કેદ કરી, એનો અર્થ ગમે તે રીતે રાજ્ય લીધું એમ થાય; ખાસ યુદ્ધનો અર્થ વિવશિત છે એમ કહી શકાય નહિ. ઉલટું સ્વચ્છંદ રાજ એ અર્થની વિરુદ્ધ જાય છે અને રાજ્ય પચાવી પડ્યો એને પુષ્ટિ આપે છે.

જો એમ કહેવામાં આવે કે મૂળરાજે મામાને કપટથી માર્યો એ વાત ખરી હોય તો ચાવડા વંશના સરદારો અને પ્રજા તેની વિરુદ્ધ કેમ ન પડ્યાં ? એનું કારણ સામંતસિદ્ધની વર્તણૂકમાં જણાય છે. રત્નમાલ તેને અવિવેકી અને સારાસારનો વિચાર ન જણનાર લખે છે. એ ઉપરાંત ધર્મારણ્યથી તો વિશેષ પ્રકાશ પડે છે. તેમાં તેને વિપથી, જીમના સ્વાદવાળો અને અંતઃપુરમાં જઈ ભરાઈ રહેનાર રહ્યો છે.

રાજા મૂવહ નામ્ના ચ તત્સુતો રાજ્યશાસને ।

વહુમોદકમક્ષી ચ કામી કામકલાનુયઃ ॥

આસક્તો યોપિતાં વૃન્દે કરિણ્યાં ગમરાહિવ ।

અંતઃપુરે વસન્નિત્યં કામસેવાપરાયણઃ ॥

આ પ્રમાણે તે વિપથી હોવાથી સરદારો અને પ્રજા તેના વિરુદ્ધ હોય અને જેમ કહ્યું વાઘેલાને કોષ્ટએ મદદ ન કરી, તેમ તેને પણ મૂળરાજ વિરુદ્ધ કોષ્ટએ મદદ ન કરી હોય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

કોષ્ટ કહે છે કે જૂવડને છોકરું ન હતું, તો તેના પછી મૂળરાજનો હક્ક હતો, તો તે શાથી મામાને મારે ? એનો ઉત્તર એ કે રાજ્યલોભ એટલી ધીરજ ખમી શકતો નથી. તેમજ જૂવડને પાછળથી છોકરું થાય અથવા બીજાને દત્તક લે એ પણ સંભવિત હતું. વળી ભાટ ચારણોના કહેવા પ્રમાણે જૂવડને અહિપત નામે કુંવર ખાર માસનો હતો, તે લઇને તેની મા તણાવ જતી હતી અને પછી તે કુંવર કચ્છના લાખા કુલાણીના શરણે ગયો હતો.^{૧૧} જૂવડને કુંવર થયા પછી મૂળરાજને રાજ્ય મળવાની આશા ન રહી હોય, તેથી પણ તેણે મામાનું ખુન કર્યું હોય.

આથી પ્ર. ચિ. અને ધર્મારણ્યનું કથન યોગ્ય જણાય છે. ધર્મારણ્યથી બીજી એક બાબત ઉપર પણ પ્રકાશ પડે છે. વનરાજને ઉછેરવામાં જૈન આચાર્ય શીલયુજ્યસૂરીએ

ગુર્જરાણા મિદં રાજ્યં વનરાજાત્મમૃત્યપિ ।

જૈનેસ્તુ સ્થાપિતં મન્ત્રૈ સ્તદ્દ્વેષી નૈવ મન્યતે ॥

૧૧ જુઓ 'રાસમાળા' (ગુ. ભા. ત્રીજી આ.) પૃ. ૫૪, કુટનોટ ૧.

મદદ કરી હતી એમ પ્ર. ચિ. જણાવે છે પરંતુ એ વાત સર્વમાન્ય નહોતી એમ એ ત્રય-માજ ઉશારો છે.

એટલે સંવત ૧૭૬૧ માં પણ આ સંબંધી મતભેદ હતો. ત્યારે વનરાજને આશ્રય
ના તરફથી મળ્યો હતો. ધર્મારણ્યમાં જણાવ્યું છે કે મોઢેરાના મોઢ આહણોએ આશ્રય
માપ્યો હતો અને તે ત્યાજ હોયો હતો.

પાટણની સ્થાપના.

આવડાઓની વંશોવળીના આરંભ ક્રમાંથી જણવો એ વિષે મતભેદ છે. પાટણની
સ્થાપનાનું અને આવડાઓના રાજ્યારંભનું વર્ષ એક જ છે. તેથી પાટણની સ્થાપના ક્યારે
થઈ એનો પ્રથમ વિચાર કરીશું, વિ. એ. સિવાયના બધા ગ્રંથોમાં સંવત ૮૦૨ છે. જન-
શ્રુતિ પણ એ જ વર્ષ જણાવે છે. પ્ર. ચિં. અને વિ. એ. એ બંને ગ્રંથોમાં વાર, તિથિ
અને માસ એક જ છે. વૈશાખ સુદ ૨ ને સોમવાર સં. ૮૦૨ મા આવે છે. (૨૮ માર્ચ
૭૪૬ ઇ. સ.), ૮૨૧ મા નહિ. એ વર્ષમાં તો સદર માસની સદર તિથિએ શુક્રવાર હતો.
(૨૮ માર્ચ ૭૬૫ ઇ. સ.) આથી સંવત ૮૦૨ જ ખરું વર્ષ જણાય છે.

વનરાજનો જન્મ.

વનરાજના જન્મ વિષે એ કરતા પણ વધારે મતભેદ છે. પ્ર. ચિં. પ્રમાણે વનરાજ
૫૯ વર્ષ, ૨ માસ અને ૧ દિવસ ૧૨રાજ્ય કર્યું હતું. તેનું રાજ્યારંભણ સં. ૮૦૨, વૈશાખ
સુદ ૨ મળતા, મરણ સં. ૮૬૧ આપાદ સુદ ૩ ના દિવસે થયું હશે. એની ઉંમર ઉક્ત
ગ્રંથમાં ૧૦૯ વર્ષ, ૨ માસ અને ૨ દિવસ^{૧૩} છે એટલે એનો જન્મ સં. ૭૫૨ વૈશાખ
સુદ ૧૫ ના દિવસે હોવો જોઈએ. જણનીથી આ તિથિ આપણે કાઢી તે મરેણર છે, કેમકે
રત્નમાલમાં પણ એ જ આપેલી છે. જુઓ—

વિક્રમાનીત શક વર્ષ જાન, શતસપ્તદોહપંચાસમાન ।

ઋદ્ધુ તવ વસંત સવસુખરાશિ, વૈશાલ માસ તિથિ પૂર્નમાસિ ॥ ૮, ૩૧.

આ પ્રમાણે વનરાજના જન્મનું વર્ષ સં. ૭૫૨ કરે છે. પરંતુ ગેઝેટિયરના લખનારે
વનરાજના જન્મની સાલ સં. ૭૭૬ (ઇ. સ. ૭૨૦) મानी છે.^{૧૪} એના કારણમાં લખ્યું
છે કે એ એકસો નવ વર્ષ જીવ્યો હોય અને મોટી ઉંમરે માદીએ બેઠા પછી એણે
એટલું લાંબુ રાજ્ય ભોગવ્યું હોય એ સંભવિત નથી. ખીજું કારણ અને વધારે મહત્વનું
એ જણાવવામાં આવ્યું છે કે સિન્ધના આરબોએ ઇ. સ. ૭૨૦ ના અરસામાં મુગરાત

૧૨ હપાયેલી પ્રતમા ૨૧ દિવસ છે, પણ એ ભૂલ જણાય છે. યોમરાજના રાજ્યારંભણની
તિથિ આપાદ સુદ ૩ આપી છે, એટલે એક દિવસ થાય ૮૬૨ ની સાલ મૂળમાં છે એ પણ ખોટી
છે. વનરાજના રાજ્યકાળના ૫૯ વર્ષ જણવાં સં. ૮૬૧ જોઈએ (૮૦૨+૫૯)

૧૩ મૂળમાં અઢિ પણ ૨૧ દિવસ છે, પણ ખરી રીતે ૨ લઈએ તો જ વૈશાખ સુદ ૧૫
આવે. એક દિવસનો ફેર રહે છે, પરંતુ એ નજીવો છે. ૫૫મ ઉપર ૫૩વે હોય તો ગમે તે તિથિ
ગણી શકાય.

ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું તે વખતે વનરાજના આપના રાજ્યનો નાશ થયેલો હોવો જોઈએ. તેથી એ જ વર્ષ વનરાજના જન્મનું ગણી શકાય.

આમાંથી પ્રથમનું કારણ બહુ વજનદાર નથી, કેમકે તે વખતે અંગીનું પ્રમાણ હાલ કરતાં વિરોધ હતું એ સહુ કોઈ કળવ કરશે. વનરાજના વખતમાં ૮૯-૯૦ વર્ષનું આયુષ્ય સાધારણ હોય એમાં શક નથી. કુમારપાલ ૮૨ વર્ષની ઉંમરે અને બીમ બીજે પણ લગભગ તેટલી ઉંમરે મરણ પામ્યો હતો. આ પ્રમાણે તે વખતે આયુર્મર્યાદા ૮૦-૯૦ ની સાધારણ હોય તો કોઈની અપવાદરૂપ ૧૦૦-૧૦ ની હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. મદા-બારતના કાળમાં આયુર્મર્યાદા સાધારણ રીતે ૧૨૫ વર્ષની હતી. છતાં પણ ૧૫૦-૧૭૫ વર્ષ જીવ્યાના દાખલા છે. દાખલા તરીકે બીખ્મની ઉંમર ૧૭૦ અને વ્યાસની ૧૫૭ હતી, અને જે મરાયા તેમના જીવનનો અંત પણ કુદરતી ન કહેવાય, કારણ કે તે લક્ષ્મી મરાયા હતા. હાલ આયુર્મર્યાદા સાધારણ રીતે ૪૦-૫૦ ની ગણાય છે, તો પણ ધણા લોકો અપવાદ રૂપે ૭૦-૮૦ અને તે કરતાં પણ વધારે વર્ષ સુધી જીવે છે. તો વનરાજનું આયુષ્ય એટલું લાંબું કેમ ન હોય તે સમજવું નથી. વળી, એની બાલ્યાવસ્થા તો જંગલમાં ખુલ્લી હવામાં ગાઇ હતી અને તેણે બીલ લોકોની સોગતમાં સિંહારમાં પોતાનું શરીર કસ્યું હતું. વનરાજે ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમાં પણ અસંભવિત જેવું શું છે? ગુજરાતના ઇતિહાસમાંથી જ તેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યાનાં ઉદાહરણો નીકળે એમ છે. સિદરાજે ૪૯ વર્ષ અને બીલ બીમે ૬૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું.

બીલનું કારણ જરા વિચારવા જેવું છે. રત્નમાલ નો કર્તા લખે છે કે વનરાજના આપ જયશેખરને કલ્યાણના રાજ બૂવડે હરાવ્યો હતો. હવે કલ્યાણ કટકના રાજા વિજયા-દિસનું અપર નામ જીવનાશ્રય હતું અને તેનો સમય સંવત ૭૫૨ થી ૭૮૯ નો હતો આથી તેણે સં. ૭૫૨ માં જયશેખરને હરાવ્યો હોય તો કંઈ અસંભવિત નથી.

પરન્તુ ગેઝેટીયરના લેખકે વનરાજના જન્મનું વર્ષ સં. ૭૭૬ (ઇ. સ. ૭૨૦) માનવાતું બીલનું કારણ એ આપ્યું છે કે પંચાસર ઉપર આરબોએ હુમલો એ અરસામાં કર્યો હતો અને એ રાજ્યનો બૂવડે નહિ પણ આરબોએ નાશ કર્યો હશે. ખુલકેરી જનાશ્રયના સં. ૭૯૪ ના તામ્રપત્રમાં આરબોએ ચાવડાનું રાજ્ય નાશ કર્યાનું લખ્યું છે.^{૧૧} આ વિશે જરા ઉંડા ઉતારવું પડશે. પ્રથમ એ કે સિન્ધના આરબોની તવારીખમાં પંચાસરના ચાવડાને હરાવ્યાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી, માત્ર ‘જુઝર એમ મોઘમ છે. જુઓ—

“ This is the time of khalif Hasha'm (H. 105-125, A. D. 724-743) whose Sindh Governor Junaid is recorded to have sent expeditions against Marmad (Marwad), Manddi, Dalmaj (Kamleji) Barus (Bharuch) Uzain, Malida (Malwa) and Juzr (Gurjar.)”^{૧૭}

-આમાં અગત્યની ખાખત એ છે કે આ હુમલા જુનેદના વખતમાં એટલે ૭૨૪-૭૪૪ ઈ. સ. સુધીમાં થયા હોવા જોઈએ. તો ઇ. સ. ૭૨૦ ની સાલ શી રીતે આવે ? વનરાજનો જન્મ એ સાલમાં માન્યો છે. તો શું એના જન્મ પછી ૪-૫ વર્ષે જયશંખરે રાજ્ય ખોલ્યું ? તેમ હોય તો વનરાજ વનમાં જનમ્યાની હકીકત ખોટી માનવી પડે. પુલકેશીના તામ્રપત્રમાં આવડક (આવડા) ઉપર તાજકેએ (આરખેએ) હુમલો કર્યાનું લખ્યું છે. પણ એ તામ્રપત્રનું વર્ષ સં. ૭૯૪ છે. તેમાં આરખોના હરાવવાનો ઉલ્લેખ છે. હવે જો તેણે સ. ૭૭૬ (ઇ. સ. ૭૨૦) આ આરખોને હરાવ્યા હોય તો તેનો કીર્તિ લેખ એટલો બધો મોટો શું કરવા કેતરાવે ?

પરન્તુ ખરી રીતે આરખોના હુમલો ગુજરાત ઉપર સં. ૭૯૦ (ઇ. સ. ૭૩૪) માં થયેલો હોવો જોઈએ. અને તે વનરાજના વખતમાં, નહિ કે તેના બાપના વખતમાં. એનાં કારણો આ પ્રમાણે છે. (૧) પ્રથમ તો એ સાલ આરખ તવારીખ અને પુલકેશીના તામ્રપત્ર પ્રમાણે બંધ બેસતી છે. (૨) વનરાજને અને કલ્યાણના રાજાને સંધિ થઈ હતી, એમ પ્ર. વિ. માં જણાવ્યું છે. કેમકે એને ખંડણી ઉધરાવવાને સેલ્લખૂત નામ્યો હતો. ૧૮૬૯ જો સંધિ થઈ હોય તો તેને એના બાપનું રાજ્ય પાછું મળે એમાં નવાઈ નથી. (૩) પંચાસર હતું છતાં નવું શહેર વસાવાનું કારણ આરખોના હુમલાનું છે. આરખોએ પંચાસરનો એવો નાશ કર્યો હશે કે જે રહેવા લાયક રહ્યું નહિ હોય તેથી તેણે ફરી વસાવ્યું હશે. આ પ્રમાણે વનરાજનો જન્મ સં. ૭૫૨, પંચાસરનો નાશ સં. ૭૯૦, અને પાટણની સ્થાપના સં. ૮૦૨ કરે છે. વનરાજને પંચાસરનું રાજ્ય સંધિને રૂઝા મળેલું હોવું જોઈએ અને ત્યાં કેટલાંક વર્ષ રાજ્ય પણ કર્યું હશે, એમ હું ધારું છું.

સાલવારી.

હવે આપણે આવડા વંશના રાજાઓની સાલવારી હાથમાં લઈશું અને જૂના જૂના મંથના આપેલી સંખ્યાવીશું. પરન્તુ એમ કરતા પહેલા પ્ર. વિ. માં થયેલી સહીઆની કેટલીક જૂલો સુધારવા પ્રયત્ન કરીએ. પ્રથમ તેમાં આપેલી સાલવારી યથાસ્થિત ઉતારી છું:-

“ સંવત ૮૦૨ વૈશાખ સુદિ ૨ સોમે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. વનરાજે વર્ષ ૫૯, માસ ૨, દિન ૨૧ રાજ્ય કર્યું. વનરાજનું આયુષ્ય ૧૦૯ વર્ષ, માસ ૨, દિન ૨૧ નું હતું. સં. ૮૬૨ વર્ષે આપાદ સુદિ ૩ ગુરવારે અશ્વિન નક્ષત્રમાં સિંહ લગ્નમાં વનરાજના સુત યોગરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો. x x x x યોગરાજને સં. ૮૭૮ ના શ્રાવણ સુદિ ૪ સુધી વર્ષ ૧૭ માસ ૧ દિન ૧ રાજ્ય કર્યું. સં. ૮૭૮ શ્રાવણ સુદિ ૫ ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રે ધનુ લગ્નમાં રત્નાદિનયનો રાજ્યાભિષેક થયો. આ રાજ્યએ સં. ૮૮૧ કાર્તિક સુદિ ૯ સુધી ૨ વર્ષ, ૩ માસ, (૧) દિવસ રાજ્ય કર્યું. સં. ૮૯૮ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૧૩, ચનિવારે દસ્ત નક્ષત્રમાં સિંહ લગ્નમાં કોમરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો. સં. ૯૨૨ બાદરવા સુદિ ૧૫ રવિવાર સુધી ૩૮ વર્ષ ૩ માસ, ૧૦ દિવસ આ રાજ્યનો રાજ્યકાળ હતો મં. ૯૩૫ આમો સુદિ ૧

૧૮ પ્રમુખ ચિંતામણિ, પૃ. ૩૩.

વિ. ૪. ૫

સોમવારે રોહિણી નક્ષત્રમાં કુંભ લગ્ને આયુક્તરાજદેવનો પટ્ટાભિષેક થયો. સં. ૯૩૮ મહા વદિ ૩ સોમવારે સુધી ૧૩ વર્ષ, ૪ માસ અને ૧૬ દિવસ આ રાજ્યએ રાજ્ય કર્યું. સં. ૯૩૮ મહા વદિ ૧૪, મંગળવારે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં સિંહ લગ્ને શ્રી આકકદેવ ગાદીએ બેઠો. x x x x x તેણે સં. ૯૬૫, પોષ સુદિ ૯, શુક્રવારે સુધી ૨૬ વર્ષ, માસ ૧, દિવસ ૨૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. સં. ૯૯૦, પોષ સુદિ ૧૦ શુક્રવારે આદ્રા નક્ષત્રમાં કુંભ લગ્ને જૂય ગડ દેવ પાટે બેઠો. આ રાજ્યએ સં. ૯૯૧ આષાઢ, સુદિ ૧૫ સુધી ૨૭ વર્ષ, માસ ૬, દિવસ ૫૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. આ પ્રમાણે આવડા વંશમાં ૩ પુરુષ થયા અને ૧૯૦ વર્ષ, માસ ૨, દિન ૭ તે વંશનું રાજ્ય આશ્વિન x x x x x સં. ૯૯૩, આષાઢ સુદિ ૧૫, શુક્રવારે અશ્વિન નક્ષત્રમાં સિંહલગ્ને રાત્રિના બે પહોર વખતે જન્મથી એકવીસમા વર્ષે મૂળરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો. " (પ્ર. વિ. ૩૫-૪૦).

આમાં કેટલીક દેખીતી ભૂલો છે, જે કદાચ લહીઆના પ્રમાણથી થયેલી હશે, તે સુધારી લઇએ.

૧ વનરાજે ૫૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. એટલે ચોગરાજના રાજ્યાભિષેકનું વર્ષ ૮૬૨ નહિ, પણ ૮૬૧ હોવું જોઇએ. તેમ જ પાછળ લખ્યા પ્રમાણે ચોગરાજે ૮૭૮ સુધી ૧૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે, એટલે પણ એ જ વર્ષ બરાબર છે.

૨ રત્નાદિત્યે સં. ૮૭૮ આવણ સુદ ૫ થી ૩ વર્ષ ૩ માસ (૪ દિવસ) રાજ્ય કર્યું છે. તેથી તેના રાજ્યકાળનો અંત સં. ૮૮૧ માં નહિ, પણ ૮૮૨ માં ગણાય. (કાર્તિક સુદ ૧૩).

૩ રત્નાદિત્યેના અંત સં. ૮૮૨ કાર્તિક સુદ ૯ ગણ્યો છે અને ક્ષેમરાજનો આરંભ સં. ૮૯૮ જેઠ સુદ ૧૩ ગણ્યો છે. તેથી વચમાં ૧૬ વર્ષનો ગાળો છે, એ રાજ્યકાળ વૈરિસિંહનો ગણાય. એનું નામ રહી ગયેલું જણાય છે.

૪ ક્ષેમરાજનો રાજ્યારંભ ૮૯૮ જેઠ સુદ ૧૩ અને અંત ૯૨૨ ભાદરવા સુદિ ૧૫ લખ્યો છે અને આયુક્તનો આરંભ ૯૩૫ આસો સુદ ૧ લખ્યો છે, તેથી ૯૯૨ નહિ પણ ૯૩૫ જોઇએ અને ભાદરવા સુદી ૧૫ નહિ, પણ ભાદરવા વદિ ૧૫ (૦)) જોઇએ અને રાજ્યકાળના વર્ષ ૩૮-૩-૧૦ નહિ પણ ૩૭-૩-૧૭ જોઇએ.

૫ આયુક્તનો રાજ્યકાળ ૯૩૫ આસો સુદ ૧ થી ૯૩૮ મહા વદિ ૩ જણાવ્યો છે અને રાજ્યકાળનાં વર્ષ ૧૩-૪-૧૭ છે, પરન્તુ ૧૩ ને જાહેર ૩ હશે, તેથી તેનો રાજ્યાંત ૯૩૯ મહા વદ ૩ હશે અને દિવસ ૧૬ નહિ પણ ૧૭.

૬ આર્ધા આકકનાં ૨૬ નહિ, પણ ૨૫ ગણાય. અને તેના રાજ્યારંભની તિથિ મહા વદ ૧૪ નહિ પણ ૪ હશે. તેમજ તેના રાજ્યકાળમાં માસ ૧ નહિ, પણ ૧૧. ૯૩૯ મહા વદ ૪, વર્ષ ૨૫-૧૧-૨૦.

૭ આકકના રાજ્યાંતનું વર્ષ ૯૬૫ આપેલું છે, છતાં જૂયકનો આરંભ ૯૯૦ છે એ દેખીતી ભૂલ જ છે. તે ૯૬૫ જોઇએ. એ સાલથી ગણીએ તોજ એનાં રાજ્યકાળના વર્ષ ૨૭ આખ્યાં છે, તેથી એનો રાજ્યાંત ૯૯૧ માં નહિ, પણ ૯૯૨ માં ગણવો જોઇએ.

અને રાજ્યકાળના દિવસ ૫૦ નહિ પણ ૫ હોવા જોઈએ. બીજી ગણતરીએ પણ ૯૯૨ બરોબર છે. આવડાઓનો રાજ્યકાળ ૧૯૦ વર્ષ ગણ્યો છે તેથી પણ એ સાલ જોઈએ (૮૦૨+૧૯૦=૯૯૨). એમાં દિવસ ૧૭ છે તેને બદલે ૧૩ જોઈએ. વૈશાખ સુદ ૨ થી આષાઢ સુદ ૧૫ (૨ માસ, ૧૩ દિવસ).

છપર સંવતોની સાથે મેરુગે માસ, તિથિ, વાર, નક્ષત્ર અને યોગ આપ્યા છે. છતાં પણ એમાંથી બાંહે જ કોઈનો મેળ મળે છે. નક્ષત્રો તો કોઈ જ ખમ નથી તિથિઓમાં માત્ર બે જ ખરી છે. એક પહેલી અને બીજી છેલ્લી. દા. ૮૦૨ વૈશાખ સુદ ૨ સોમવાર અને ૯૯૨ અષાઢ સુદ ૧૫ ગુરુવાર બીજી એકમાં માત્ર એક દિવસ ઓછો આવે છે. ચાસુડનો રાજ્યારંભ ૯૭૫ આસો સુદ ૧ સોમવાર લખ્યો છે, પણ ખરી રીતે રવિવાર તે તિથિએ હતો.

હવે આપણે જૂદા જૂદા ગ્રંથોમાં આપેલા રાજ્યકાળ પ્રમાણે બધા રાજાઓના આરંભ અને અંતના વર્ષો સાથે એક કોડો બનાવીશું. એટલે સરખામણી કરવી હીક પડે, રાજાઓના અતુલ્યમાં આપણે બીજા અનુક્રમ સ્વીકાર્યો છે. તેથી તથ્ય અતુલ્યમાંના ગ્રંથોમાંથી માત્ર પ્રત્યેક રાજાના રાજ્યકાળના વર્ષો જ લેવા પડશે. એમના આરંભ અને અંતના વર્ષો ગણીને મૂકવાથી ગોઠાવો થાય એમ છે.

જૂદા જૂદા ગ્રંથોની વંશાવળીનો કોડો.

રાજ્ય નામ.	પ્રવચ ચિં. તામણિ (૨)		ચિંતારથેણિ		ધર્મારણ્ય.		પ્રવચચિતા- મણિ (૧) કુ- મારપાલ પ્ર- ચરત્નમાલ ભિગતેઅદ્વૈત	
	ક્યાથી ક્યા સુધી	વર્ષ.	ક્યાથી ક્યા સુધી.	વર્ષ.	ક્યાથી ક્યા સુધી	વર્ષ.	ક્યાથી ક્યા સુધી	વર્ષ.
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯
વનરાજ	૮૦૨ થી ૮૬૧	૫૯	૮૨ થી ૮૬૨	૬૦	૮૦૨ થી ૮૬૨	૬૦	૮૦૨ થી ૮૬૨	૬૦
યોગરાજ	૮૬૧ થી ૮૭૮	૧૭	૮૮૧ થી ૮૯૧	(૯) ૧૦	૮૬૨ થી ૮૭૧	૯	૮૬૨ થી ૮૯૭	૩૫
રત્નાકિત્ય	૮૭૮ થી ૮૮૨	૩ + ૧	૮૯૧ થી ૮૯૪	૩	૮૭૧ થી ૮૭૪	૩	૦	૧૫
વૈરસિંહ	૮૮૨ થી ૮૯૮	૧૬	૮૯૪ થી ૯૦૫	૧૧	૮૭૪ થી ૮૮૪	૧૦	૦	૨૫
ક્ષેમરાજ	૮૯૮ થી ૯૩૫	૩૭	૯૦૫ થી ૯૪૪	૩૯	૮૮૪ થી ૯૧૩	૨૯	૦	૨૫
ચામુડ	૯૩૫ થી ૯૩૯	૩ + ૧	૯૪૪ થી ૯૭૧	૨૭	૯૧૩ થી ૯૪૪	૩૧	૦	૦
રાહડ	૯૫૯ થી ૯૬૫	૨૬	૯૭૧ થી ૯૯૮	૨૭	૯૪૪ થી ૯૭૧	૨૭	૦	૨૯
બૂવડ	૯૬૫ થી ૯૯૨	૨૭	૯૯૮ થી ૧૦૧૭	૧૯	૯૭૧ થી ૯૯૮	(૨૭)	૦	૭
કુપ		૧૮૮ + ૨		૧૯૬		૧૯૬		૧૯૬

જૂદા જૂદા ગ્રંથોની સાલવારી મેળવતાં એટલું જણાય છે કે ચિ. એ. અને ધર્મારણ્યનાં રાજ્યકાળનાં વર્ષો લગભગ સરખાં છે. આમ બે ભિન્ન ભિન્ન-જૈન અને બ્રાહ્મણ-ગ્રંથોની સાલવારીનાં વર્ષો મળતાં હોય એથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે ખરાં હોવાં જોઈએ. પરંતુ એ બંનેમાં રાજ્યોનાં આરંભ અને અંતનાં વર્ષોમાં ફેર છે. આ ફેર ૧૯ વર્ષનો-સમગ્ર શકાય તેવો છે. કેમકે ધર્મારણ્ય વનરાજના રાજ્યારંભનું વર્ષ ૮૦૨ ગણે છે, જ્યારે ચિ. એ. માં ૮૨૧ આપેલું છે. આથી ૧૯ વર્ષનો તફાવત મૂળનો કાયમ રહ્યો છે.

આ બેમાંથી કયું વર્ષ ખરું છે તે જોઈએ. ઉપર વનરાજનો આરંભકાળ ૮૦૨ થી હોવાનું બતાવ્યું છે. તે બીજી રીતે પણ તપાસીએ. પ્ર. ચિ. ના બીજા સંસ્કરણનો બ્રહ્મ પાદ છોડી દેખીએ તો ચાવડા વંશનાં એકંદર રાજ્યકાળનાં વર્ષો ૧૯૬ હોવા બાબતમાં લગભગ બધા ગ્રંથકારો સંમત છે. તેમ જ મૂળરાજનું મરણ ૧૦૫૨-૫૩ માં થયેલું એમાં પણ મતભેદ નથી. ચિ. એ. માં આરંભની સાલ ૮૨૧ આપી છે, તેથી ચાવડાઓનો અંત ૧૦૧૭ માં આવ્યો છે અને તેથી મૂળરાજના ૫૫ ને બદલે ૩૫ રાજ્યકાળનાં વર્ષ ગણ્યાં છે. પણ મૂળરાજનો રાજ્યાભિષેક સં. ૧૦૧૭ માં ફરી શકતો નથી. તેના બે કારણો છે. (૧) મૂળરાજના રાજ્યાભિષેકની તિથિ પ્ર. ચિ. માં આપાદ સુદ ૧૫ ગુરુવાર આપી છે. તે સં. ૯૯૮ પ્રમાણે બરોબર મળે છે. (ધ. સ. ૯૪૨, જુન ૩૦ ગુરુવાર), સં. ૧૦૧૭ પ્રમાણે મળતી નથી. તે વર્ષમાં તો એ તિથિએ સોમવાર હતો. (ધ. સ. ૯૬૧. જુલાઈ ૧ સોમવાર) (૨) સિદ્ધપુરના રૂઢમાળનું જીવનું કવિત છે તેમાં મૂળરાજના રાજ્યાભિષેકનું વર્ષ સં. ૯૯૯ આપેલું છે.

સંવત નવ નવાળુંએ મૂળદેવ મહારાજ,

મૂળદેવ કુળ ચાવડો (૧) પામ્યો પાટણ રાજ. ૧૯

આ જોતાં મૂળરાજના રાજ્યાભિષેકનું વર્ષ સ. ૯૯૮ ગણવું જ બરોબર છે અને તેથી ચાવડા વંશનો આરંભ સં. ૮૦૨ થી જ ગણવો ઠીક છે (૯૯૮-૧૯૬=૮૦૨).

વનરાજે ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું બધા ગ્રંથોમાં છે, ચિ. એ. સુદા. પરંતુ વખતે તેણે એટલા વર્ષ સુધી સક્રિય બાળ નહિ લીધો હોય. યોગરાજનાં રાજ્યકાળનાં કેટલાકે ૩૫ વર્ષ જણાવે છે અને બીજા ૬ વર્ષ. આથી ગેઝેટીયરના લેખકે ૨૬ વર્ષનો વચ્ચા માણો ગણી તે રાજ્યકાળ વનરાજના બીજા કોષ્ટ પુત્રનો હતો એમ અટકળ કરી છે. પણ ખરી રીતે તેમ ન હોવું જોઈએ. માફે અનુમાન તો એમ છે કે સં. ૮૬૧ સુધી વનરાજ જીવતો હતો, પરંતુ યોગરાજે રાજસત્તા સં. ૮૩૫ માં હાથમાં લીધી હતી. જેઓ તેનાં ૩૫ વર્ષ ગણે છે તે તેણે રાજસત્તા હાથમાં લીધી ત્યારથી ગણ્યા હશે, જ્યારે જેઓ તેનાં ૬ વર્ષ ગણે છે, એ વનરાજના મરણ પછીથી તેના રાજ્યારંભ ગણ્યા હશે. પરંતુ રાજના મરણ સુધી સત્તા ગમે તેના હાથમાં હોય પણ આણુ તો તેના નામની જ વર્તાય. આથી યોગરાજના ૬ વર્ષ જ ગણવા વધારે યોગ્ય છે.

રત્નાદિત્યનો રાજ્યકાળ ૩ વર્ષનો હતો, એ ચોક્કસ છે, કેમકે ત્રણે ગ્રંથો એમાં સંમત છે. વૈરિસિંહનો રાજ્યકાળ ચિ. એ. માં આપેલો ૧૧ વર્ષનો યોગ્ય જણાય છે. ધર્મારણ્યમાં

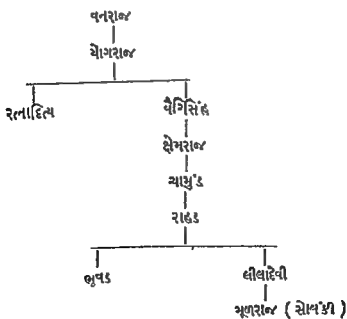
એક જ વર્ષ ઓછું છે. ક્ષેમરાજ અને ચામુંડનો રાજ્યકાળ ધર્મારણ્ય પ્રમાણે ક્ષેત્રે દીક છે. ચામુંડનો કાળ પ્ર. ચિં. પ્રમાણે માત્ર ૩ વર્ષ છે, પરંતુ એની આગળનો ૧ લુપ્ત થયો હોય એ પણ સંભવિત છે. રાહડનો રાજ્યકાળ વિ. શ્રે. અને ધર્મારણ્યમાં મળતો છે, તેથી એ લીધો છે, તેમ જ ભૂવડનો કાળ પ્ર. ચિં. અને ધર્મારણ્યમાં મળતો છે, તેથી પણ એ સ્વીકાર્યો છે.

ઉપર પ્રમાણે બાગસાગ કરીને વંશાવળી ગોઠવીએ તો આ પ્રમાણે ગોઠવાય;—

અંક.	રાજાનું નામ.	કયાંથી	કયાં સુધી	વર્ષ.
૧	વનરાજ	૮૦૨	૮૬૧	૫૯
૨	યોગરાજ	૮૬૧	૮૭૦	૯
૩	રત્નાદિત્ય	૮૭૦	૮૭૩	૩
૪	વૈગિસિંહ	૮૭૩	૮૮૪	૧૧
૫	ક્ષેમરાજ	૮૮૪	૯૧૩	૨૯
૬	ચામુંડ	૯૧૩	૯૪૪	૩૧
૭	રાહડ	૯૪૪	૯૭૧	૨૭
૮	ભૂવડ	૯૭૧	૯૯૮	૨૭

કુલ ૧૯૬

રાજાઓના પરસ્પર સંબંધનું વંશવૃક્ષ નીચે આપ્યું છે:—

परिशिष्ट अ.

अध्याय ३ अध्यायांशी उताशा.

१. विचार श्रेणि

(वेंडसन म्युजीअमनी प्रत)

× × × तदनु ८०२ वर्षे वैशाख शुदि २ सोमे चाउडा वंशोत्पन्नः श्री वनराज श्री अणहिलपुरं अस्थापयत् तत्र च ६० वर्षाणि राज्यमभुक्त तत्पुत्रेण योगराजेन वर्ष ९ राज्यं कृतं ततः संवत् ८९१ वर्षोपविष्ट श्री रत्नादित्येन वर्ष ३ राज्यं कृतं ततो धीरसिंहस्य राज्यं वर्ष ११ ततः सं. १०५ उप० तत्सुत क्षेमराजस्य राज्यं व० ३९ ततः ९४४ वर्षोपविष्ट सुत वामुंड राज व० २७ ततः संवत् ९७१ वर्षोप० सुत घाघडस्य राज्यं वर्ष २९।९९८ वर्षोपविष्टसुत सामंतसिंह राज्यं वर्ष १९ इत्यं एवं १०१७ इत्यं घाघडावंशोऽष्टभि १९६ वर्ष राज्यं कृतं तदनु संवत् १०१७ वर्षे चौलुक्य वंशोपविष्टस्य दौहित्र श्री मूलराज राज्यं वर्ष, ३५ × × × × × × ×

२. विचार श्रेणि.*

(मुंआमनी शेष अ. सोसाधरीनी प्रत)

× × × तदनु ८२१ वर्षे वैशाख डादि २ सोमे चाउडा वंशोत्पन्नः श्री वनराजः श्री अणहिलपुरं अस्थापयत् तत्र च ६० वर्षाणि राज्यमभुक्त तत्पुत्रेण योगराजेन वर्ष ९ राज्यं कृतं । ततः संवत् ८९१ वर्षे पिपिष्ट श्री रत्नादित्येन वर्ष ३ राज्यं कृतं । ततो धीरसिंहस्य राज्यं वर्ष ११ ततः संवत् १०५ उप० तत्सुत क्षेमराजस्य राज्यं व० ३९ ततः ९४४ वर्षेपिपिष्ट सुत वामुंडराय २७ ततः सं. ९७१ वर्षेपिपि सुत घाघडस्य राज्यं व० ७ । ९९८ वर्षेपिपि सुत प्रराज्यं च ॥ ९ इच्छ एवं १०१७ इच्छ चायडा वंशो अष्टभिः १९६ वर्ष राज्यं कृतं । तदनु सं. ९०१७ वर्षे चौलुक्य वंशोपविष्टस्या दौहित्र मूलराज्यं च ३५ × × × × ×

३ धर्मारण्य.

कृत्वा राज्यं पाणि वर्ष वनराजो दिवं गतः ।

तत्सुतो योगराजश्री प्रजापालन तत्परः ॥ ८७ ॥

वर्षाणां नवकं तेन कृतं राज्यं विजानता ।

मुंरका भोगांश्च विविधान् पश्चात्सोऽपि दिवं गतः ॥ ८८ ॥

* पुनीनी प्रत आने भणती छ, पक्ष आनाथी अे वधारे अशुद्ध छ.

સ્તનાદિત્યેઽતિ નામ્નાવૈ તત્સુતો રાજ્યશાસને ।

વર્ષત્રયં કૃતં રાજ્યમલ્પાયુઃ પૃથાન્મૃતશ્ચ સઃ ॥ ૮૯ ॥

તત્સુતો વીરસિંહશ્ચ વર્ષાણાં દશકં તથા ।

ત્રૈવિદ્યાનાં કૃતા સેવા મનસા કર્મણા ચ વૈ ॥ ૯૦ ॥

રાજા કાલવશે જાત સ્તત્સુતઃ ક્ષેમભૂપતિઃ ।

एकोनविंशता सोऽपि राज्यं कृत्वा दिवं गतः ॥ ९१ ॥

પશ્ચાદ્રાજા ભવત્તસ્ય ચામુંડારણ્ય સુતો વલી ।

‘नेत्रभूमि मितैर्वर्षैः सोऽपि कालवशं गतः ॥ ९२ ॥

ઉપદસ્તસ્ય દાયાદો વર્ષાણાં સપ્તવિંશતિઃ ।

राज्य चकार धर्मात्मा सोऽपि कालवशं गतः ॥ ९३ ॥

રાજા ભૂવર્દ નામ્ના ચ તત્સુતો રાજ્યશાસને ।

x x x x x x x

પરિશિષ્ટ વ.

કેટલાક સંવતનાં તિથિ વાર અને ખ્રિસ્તિ તારીખો.

૧ સં. ૮૦૨*	વૈશાખ	સુદ ૨	=	સોમવાર,	તા. ૨૮ માર્ચ	ઇ. સ. ૭૪૬
૨ સં. ૮૨૧*	"		=	શુક્રવાર,	તા. ૨૮ માર્ચ	ઇ. સ. ૭૬૫
૩ સં. ૮૬૧	આષાઢ	સુદ ૩	=	મંગલવાર,	તા. ૩ જુન	ઇ. સ. ૮૦૫
૪ સં. ૮૬૨*	"		=	સોમવાર,	તા. ૨૨ જુન	ઇ. સ. ૮૦૬
૫ સં. ૮૫૪	"		=	શુક્રવાર,	તા. ૨૧ જુન	ઇ. સ. ૭૯૮
૬ સં. ૮૬૪	"		=	શુક્રવાર,	તા. ૧ જુન	ઇ. સ. ૮૦૮
૭ સં. ૮૯૮*	જ્યેષ્ઠ	સુદ ૧૩	=	શુક્રવાર,	તા. ૨૬ મે	ઇ. સ. ૮૪૨
૮ સં. ૮૮૬	"		=	સોમવાર,	તા. ૩ મે	ઇ. સ. ૮૩૦
૯ સં. ૮૮૪	"		=	રવિવાર,	તા. ૩૦ મે	ઇ. સ. ૮૨૮
૧૦ સં. ૯૨૨*	આશ્વિન	સુદ ૧	=	શુક્રવાર,	તા. ૧૩ સપ્ટેબર	ઇ. સ. ૮૬૬
૧૧ સં. ૯૨૪	"		=	સોમવાર,	તા. ૨૧ સપ્ટેબર	ઇ. સ. ૮૬૮
૧૨ સં. ૯૩૫*	"		=	ગુરુવાર,	તા. ૨૦ સપ્ટેબર	ઇ. સ. ૮૭૯
૧૩ સં. ૯૩૮*	માઘ	વદ ૪	=	શુક્રવાર,	તા. ૧૬ જાન્યુઆરી	ઇ. સ. ૮૮૨
૧૪ સં. ૯૪૩	"		=	મંગળવાર	તા. ૧૭ જાન્યુઆરી	ઇ. સ. ૮૮૭
૧૫ સં. ૮૫૦	"		=	મંગળવાર,	તા. ૨૯ જાન્યુઆરી	ઇ. સ. ૮૯૪

* સંવત, તિથિ, વાર, માસ પ્રચલિત્તામણિમા આપ્યા છે

૧૬ સં. ૯૬૪	ચોથ સુદ ૧૦	= શુક્રવાર,	તા. ૧૭	ક્રિસે'બર	ઇ. સ. ૯૦૭
૧૭ સં. ૯૬૫	"	= સોમવાર,	તા. ૫	ક્રિસે'બર	ઇ. સ. ૯૦૮
૧૮ સં. ૯૭૧	"	= શુક્રવાર,	તા. ૨૯	ક્રિસે'બર	ઇ. સ. ૯૧૪
૧૯ સં. ૯૯૦	"	= સોમવાર,	તા. ૨૯	ક્રિસે'બર	ઇ. સ. ૯૩૩
૨૦ સં. ૯૯૧*	આષાઢ સુદ ૧૫	= શુક્રવાર,	તા. ૧૯	જુન	ઇ. સ. ૯૩૫
૨૧ સં. ૯૯૨	"	= શુક્રવાર,	તા. ૩	જુલાઈ	ઇ. સ. ૯૩૬
૨૨ સં. ૯૯૮	"	= શુક્રવાર,	તા. ૩૦	જુન	ઇ. સ. ૯૪૨
૨૩ સં. ૧૦૧૭	"	= સોમવાર,	તા. ૧	જુલાઈ	ઇ. સ. ૯૬૧

(આ તિથિઓની ગણતરી કરી આપવા માટે હું મિ. મંચેરજી ચેત્નાનજી ખરેખરાતે આભાર ઝાણી છું).

+ તિથિઓની ગણતરી વિચારણેણિયા છે.

(આ બધામાં માત્ર પહેલી તિથિજ ખરી છે. કેટલાક ગ્રંથોમાં આવડાના અંતની તિથિ સં. ૯૯૨ કે ૯૯૮ આપેલી છે, તે પણ ખરી છે.)

૫ વઢવાણના કેટલાક શિલાલેખો.

લેખક-ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

કાઠિયાવાડનાં જૂનામાં જૂનાં શહેરોમાંનું વઢવાણ પણ એક લેખાય છે અને જે વિગતો અત્યારે મળે છે તેને આધારે કેટલાકો તેને વલ્લભિપુરની વઢવાણની પ્રાચીનતા. સ્થાપનાના કાળનું પણ માને છે; પરંતુ જેટલાં પ્રાચીન વલ્લભિપુરનાં અવશેષો મળ્યા પડ્યા છે, તેટલાં પ્રાચીન વઢવાણનાં ઉપલબ્ધ અવશેષો મળ્યા પડ્યા નથી. વઢવાણ એ વર્ધમાનપુર તરીકે પ્રાચીન કાળમાં ઝાળખાતું અને તેનો પુરાવો શિલાલેખો ઉપરથી મળે છે, પરંતુ તેનું ‘વર્ધમાનપુર’ એવું નામ હોવા જૈન તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીનું નામ વર્ધમાન સ્વામી હતું, તે ઉપરથી પડ્યું હોવાનું જે કેટલાકો માને છે તે શોધખોળને આધારે યથોચિત મળ્યા પડ્યું નથી. જૈન સંશોધકો અને વિદ્વાનોએ જ ચર્ચાને અંતે સિદ્ધ કર્યું છે કે મહાવીર સ્વામી કોઇ વાર સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં આવ્યા જ નહોતા, એટલે શૂલપાણિ યક્ષને પ્રબોધીને મહાવીર સ્વામીએ તેનો ઉદ્ધાર કર્યો તે કાર્ય તેમણે વઢવાણની નદીને કાંઠે કર્યું હોય એ સંભવિત નથી. વઢવાણના ભોગાવાના કાંઠા પર આજે મહાવીર સ્વામીની દહેરી છે અને શૂલપાણિ યક્ષના પ્રસંગની જ તે યાદ આપે છે, પરંતુ એ દહેરી ત્યાં ઇતિહાસનો વિરોધ હોવા છતાં કેવી રીતે બંધાઈ તે વિષેનાં ચિત્ર-વિચિત્ર અનુમાનો કરીને જ આપણને ચત્રાવી લેવું પડે તેમ છે. મહાવીર સ્વામીએ શૂલપાણિ યક્ષને જે સ્થાને પ્રબોધ્યો હતો એ સ્થાન આજે એકલા વઢવાણને જ બતાવવામાં આવતું નથી, પરંતુ એવા જ નામ વાળા બીજાં ગામો મારવાડ અને ધિરારમાં પણ બતાવવામાં આવે છે, જે સ્થાનોની પાસે નદીઓ છે અને એક સ્થળે તો મહાવીર સ્વામી અને શૂલપાણિ યક્ષના પ્રસંગને યાદ આપતી દહેરી પણ છે. આ ઉપરથી વઢવાણની પ્રાચીનતા મહાવીર સ્વામીના કાળ જેટલી દૂરની ઠરાવવા જેટલાં વિશ્વાસપાત્ર સાધનો આજે ઉપલબ્ધ થતાં નથી. સંવત્ ૧૩૦૧ નો એક શિલાલેખ એક દટાઈ ગયેલી વાવમાંથી મળી આવેલો અને જે વઢવાણ શહેરની હકીકતના વઢવાણ રાજ્ય તરફથી આઠીસેક વર્ષ પહેલાં બદાર પડેલા પુસ્તકમાં આપેલો છે તેમાં “વર્ધમાન મંડળ” એ શબ્દો જણાય છે. તે પૂર્વેના શિલાલેખો પણ વઢવાણમાં છે અને તેમાં શિરદરાજના કાળના શિલાલેખો પણ છે, પરંતુ તેના શિલાલેખોના જે કાંઈ ભાગો વાચી શકાયા છે તેમાં વઢવાણના નામ સંબંધી કશા ઉલ્લેખો મળી આવતા નથી. ઉપર જણાવેલા સં. ૧૩૦૧ ના શિલાલેખમાંના ઉલ્લેખ ઉપરાંત સંવત ૧૬૧૩ નો એક શિલાલેખ છે તેમાં “વઢવાણ” તરીકે તેને ઝાળખાવવામાં આવ્યું છે. ‘વર્ધમાન’નું નામ ‘વઢવાણ’ ગુજરાતમાં મુસલમાનોનું રાજ્ય સ્થાપ્યા પછી પ્રચલિત થયું હોય એમ તે ઉપરથી માલૂમ પડે છે.

વઢવાણમાં શહેરની મધ્યમાં આજે એક “પાડા-મસીદ” ને નામે ઝાળખાતી મસજિદ છે અને તેની આસપાસ મોટું વેપારી ચૌકું છે. ત્યાં આગળ પૂર્વ

પાળવસહિકાનો 'પાળવસહિકા' નામનો લેખો હતો. તે સંબંધે ચાલતી હતી શિક્ષાલેખ. કથા ઘણી વિચિત્ર છે. પાળને નામનો વાણીયો ધી તેલનો વેપાર કરતો હતો, તેને ત્યાં વશી નામની ભરવાડશુ ધીનો ગાડવો વેચવા આવી હતી. પાળએ તેનો ધીનો ગાડવો અને તેની સાથેની ઇંદોણી બધુંએ વેચાતું રાખ્યું. ઇંદોણી અમરવેલની હતી એટલે તેના દિવ્ય પ્રભાવથી ઇંદોણી ઉપરનો ગાડવો એ ધીનું અક્ષયપાત્ર બની ગયું અને ધી ગમે તેટલું વેચતાં છતાં તે ખૂટ્યું નહિ ! એ અમરવેલની ઇંદોણીના પ્રભાવથી પાળે ધનવાન થયો અને તે રીતે મેળવેલા ધનથી તેણે જૈન મંદિરો બાંધ્યાં તથા તે મંદિરોને પોતાનું તથા પેલી ભરવાડશુનું નામ આપી " પાળ-વશી " નાં મંદિરો કરાવ્યાં. પરંતુ જે સ્થળે એ મંદિરો હતાં અને જ્યાં આજે ઉપર્યુક્ત મરજી આવેલી છે તે સ્થળેથી બોંબમાંથી બોદતાં હાથ લાગેલા એક શિક્ષાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે " પાળવસહિકા " (પાળ વસહિકા) એવા નામે ઝોળખાતા સ્થાનને " પાળ-વશી " જેવું બંધ બેસતું નામ લોકોકિતમાં અપાઈ ગયું છે અને સદૃઢ ચત્તરિકારિક વાર્તાને ' પાળ-વસહિકા ' સાથે દરો સંબંધ નથી. એ શિક્ષાલેખ નીચે મુજબ વંચાય છે:—

મૃ ૧૩૨ વૈશાખ સુદા ૩ મોહ વંશો અ૦ પાજાન્વરો વ્ય૦ દેવાસુત વ્ય૦ મુંજાલં ભાર્યાયે । વ્ય૦ રતનદિવ્યા આત્મધેયોર્થ્ય શ્રી નેમીનાથ વિવં કારીતે પ્રતીદીતે શ્રી જાયોદ્ધર ગચ્છે શ્રી સર્વાણંદસુરી સંતાને શ્રી વૈષ્ણુરો પદ્મપુષ્પ મણિપ્રભુ શ્રી દરીમપ્રસુરી શોષ્યે સુપ્રહિત નામભેય મહારક શ્રી ચંદ્રસિંહ સુરી પદ્મલં કરણે । શ્રી વિષ્ણુપ્રમસુરી શ્રી પાજાવસહીકાર્યાં મદ્રં મવતુ ॥

આ શિક્ષાલેખ એટલું બતાવે છે કે પાળ અટકવાળા મોહ વશિકદેશના પુત્ર મુંજાલની પત્ની રતનદેવીના આત્મધેયને અર્થે નેમીનાથ પ્રભુનું બિંબ જલ્પોદ્ધર ગચ્છના વિષ્ણુપ્રસુરિએ " પાળવસહિકા "માં પ્રતિષ્ઠિત કરાવ્યું. જેને અર્થે એ મંદિર બંધાવેલું તેનું નામ તેમા મળે છે, પરંતુ જેણે એ મંદિર બંધાવેલું તેનું નામ મળતું નથી. સોલંકી રાજાઓના કાળમાં મોહ વશિકો જૈન ધર્મ પાળતા હતા એવું તો ઇતિહાસ કહે છે, પરંતુ આ શિક્ષાલેખમાં જે મુંજાલની પત્ની રતનદેવીના નામનો ઉલ્લેખ છે, તે મુંજાલ કશું સોલંકી અને સિદ્ધરાજના મંત્રીઓમાંનો એક ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મુંજાલ હશે કે કેમ તેનો નિર્ણય કરી શકાતો નથી. આ નિર્ણય કરવા માટે સં. ૧૩૯૮ નું પરીક્ષણ કરવું પડશે આ શિક્ષાલેખ એક જૈન ઉપાસ્યમા દાટવામા આવેલો છે એટલે તે જોવા માટે મેળવી શકાયો નથી. પરંતુ આજો શિક્ષાલેખ આદિથી અંત સુધી વંચાય છે અને તે વઢવાણ શહેરની હડીકતના પુસ્તકમા ઉતારવામા આવ્યો છે. જ્યાં પાળવસહિકાનું જૈન મંદિર હતું અને જ્યાં આજે પાડા મરજીનો ભાગ આવેલો છે ત્યાંનો લેખો લેખરાજાને નામે ઝોળખાય છે. ત્યાં મોહ કામ કરતા એ શિક્ષાલેખ જૈન મંદિરના અવશેષો સાથે દટાવેલો ગણી આવ્યો હતો. સં. ૧૩૯૮ ની પહેલાંનો કે પછીનો અંક છુંસાઇ ગયો હોવાની શંકા એ લેખ વાચીને ઉતારી લેનાર વઢવાણના એક મહાત્મ વિદ્વાન ન્યાયાધીશ સ્વ. ઝોડીલાસને પણ થઇ નથી. તેમની શંકા એવી છે કે કદાચ તેની પૂર્વેનો એક આકેશો છોડીને એટલે કે ૧૧૩૯ ને બદલે ૧૩૯૮ નો સંવત્સર શિક્ષાલેખમાં દર્શાવવામાં આવ્યો હોય, જો એ સંવત્ ૧૧૩૯ હોય તો

ઘાતહાસપ્રસિદ્ધ મુંગલની પત્નીના આત્મશ્રેયને અર્થે પાળવસહિકાનું મંદિર બંધાયું હોય એ માનવા ભ્રમ વાર્તા છે. પરંતુ ચતુરના બે અંક છોડીને એકમ-દશકના બે અંકોવાળા શિલાલેખો મળી આવે છે પણ એક અંક છોડીને લખેલા શિલાલેખો મળી આવતા નથી. એટલે એ લેખ સંવત ૧૧૩૯ નો હોવાનો સંભવ નથી. વળી એ શિલાલેખમાં ભલ્યોદર ગચ્છના સર્વોચ્ચ સૂરિના શિષ્ય શ્રી દેવપ્રભસૂરિ, તેમના શિષ્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ, તેમના શિષ્ય શ્રી અંદ્રસિંહસૂરિ અને તેમના ગુરુબંધુ શ્રી વિજયપ્રભસૂરિએ એ મંદિરમાં મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કરાવી હોય એવું જણાય છે. ભલ્યોદર ગચ્છનો એક બીજો શિલાલેખ “પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ-ભાગ ૨ ભ” માં શ્રી જિનવિજયજીએ ૪૮૪ માં નંબરનો આપ્યો છે. તેમાં શ્રી દેવસૂરિનું નામ આવે છે. આ લેખમાં પણ દેવસૂરિના શિષ્ય હરિભદ્રસૂરિ અને તેમના શિષ્ય ભટ્ટારકશ્રી અંદ્રસિંહસૂરિના ગુરુબંધુ વિજયપ્રભસૂરિનું નામ આવે છે. એટલે હરિપ્રભસૂરિ, અંદ્રસિંહસૂરિ અને વિજયપ્રભસૂરિ સમકાલીન હોવા જોઈએ. ૪૮૪ નંબરનો “પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ” માનો શિલાલેખ સંવત ૧૩૪૯ ની સાલનો છે અને વિજયપ્રભસૂરિવાળો પાળવસહિકાનો શિલાલેખ ૧૧૩૯ ની સાલનો હોય તે ન માની શકાય તેવું છે. આ કારણથી આ ત્રણ અંકનો શિલાલેખ સિંહ સંવત્સરનો હોવો જોઈએ. સિંહ સંવત્સરના જે થોડા શિલાલેખો કાઠિયાવાડમાંથી મળેલા છે તે શિલાલેખોમાં સિંહ સંવત્ની સાથે વિક્રમ સંવત્ અને બીજા સંવત્ પણ દર્શાવેલા છે, પરંતુ આ શિલાલેખને જો સિંહ સંવત્નો માનીએ તો કાઠિયાવાડમાં એકલા સિંહ સંવત્ના શિલાલેખો પણ હોવા જોઈએ એમ માનવાનું કારણ મળે છે. સિંહ સંવત્ ૧૫૧ સુધીના બીજા લેખો મળ્યા છે તે જોતાં ૧૩૯ નો સિંહ સંવત્નો લેખ સંભવિત છે. ૧૩૯ + ૧૧૬૯ - ૧૧૭૦ = ૧૩૦૮-૯ ની સાલમાં ગુજરાતમાં વીસજદેવ વાઘેલાનું રાજ્ય હતું જે કાળ જૈનોની ચડતીનો હતો. વીરધવળ વાઘેલાના કાળમાં વસ્તુપાળ-તેજપાળ થયા અને તેમણે અનેક જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. તે જ કાળમાં આ પાળવસહિકાનું જૈન મંદિર બંધાયું હોવું જોઈએ. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે કંઈ અને સિદ્ધરાજ સોલંકીના કાળમાં થયેલા મુંગલની સાથે આ શિલાલેખમાંના મુંગલને કશો સંબંધ નથી, પરંતુ એ મુંગલ કાંઈ બીજી વ્યક્તિ હોવી જોઈએ. આ પાળવસહિકાના મંદિરનો નાશ સંવત ૧૫૦૪ માં થયો હોય એમ જણાય છે. કારણકે એ વર્ષમાં જણીતી પાઠમસ્તુદ અસ્તિત્વમાં આવી હતી એવું એ મસ્તુદના શિલાલેખપરથી જણાય છે. માત્ર ૨૦૦ વર્ષ અસ્તિત્વમાં રહેલા મંદિરનો શિલાલેખ કે જે ત્યાર પછી ૪૫૦ વર્ષ સુધી જમીનમાં દટાએલો રહ્યો હતો તેમાં સંવત્ના આંકડાની સ્પષ્ટતા પરિપૂર્ણ હોય એ બનવા ભ્રમ છે, તેમજ માનવા ભ્રમ છે.

સિંહ સંવત વડવાણથી શરૂ થયો હોવાનું મનાવનારો એક પાળીયો પણ હાલમાં વડવાણમાં જોવામાં આવ્યો છે. આ પાળીયો રાણકદેવીનાં સુપ્રસિદ્ધ સંવત ૧ નો પાળીયો. મંદિરની પાસે દટાએલા તથા ઉભા સંખ્યાબંધ પાળીયામાંનો એક છે. તેમાં સરખારી અશ્વરોહી સૈનિકની આકૃતિ દેહળ નીચે પ્રમાણે દેલેખ છે.-

સવન ૧ નવિરો શં-
ગણ વદ નામ વાર દ-

સવત ૧ નવિરવે પાં-
ગણ વદ નામ વાર દ-

રપાઅજી કામ આ
વા છે.

રપાઅજી કામ આ-
વા છે.

આ લેખમા સંવત ૧ નો આંકડો સ્પષ્ટ અને અસંદ્ધિ છે કે તેના વિષે જરા પણ શંકાને સ્થાન રહેતું નથી. શ્રી જૈગીશંકર હીરાચંદ ઝોઝા પોતાના 'ભારતીય પ્રાચીન લિપિભાષા' એ ગ્રંથમાં સિંદ સંવત કહેલું ચલાવ્યો તે વિષે કશો નિર્ણય કરતા નથી. કર્નલ જેમ્સ રોડ તેને ગોહીલ શિવસિંહનો ચલાવેલો સંવત માને છે. ભાવનગરના ભૂતપૂર્વ દીવાન શ્રી વિજયશંકર ઝોઝા, પૈરાઈદરના એક લેખમા શ્રીસિંદ નામના સૌરાષ્ટ્રના મંડલેશ્વરનું નામ મળતું હોવાનું જણાવીને તેણે એ સંવત ચલાવ્યો હોય એવું અનુમાન કરે છે. પરંતુ પૈરાઈદરનો એ લેખ પ્રસિદ્ધિમા આવ્યો નથી. ડૉ. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી નેને સિદ્ધરાજ જયસિંહનો ચલાવેલો સંવત માને છે. એ સિદ્ધરાજે વિ. સં. ૧૧૧૮-૭૦ મા રા'ખે'ગાર ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો એવું સિદ્ધ કરી શકાય તો એ 'સિંદ સંવત' 'જયસિંદ સંવત' ના ટુંકા નામ તરીકે ઓળખાતો મનાય; પરંતુ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સૌરાષ્ટ્રના વિજયનું વર્ષ નક્કી કરી શકાતું નથી. ઉપર આપેલો સંવત ૧ નો શિલાલેખ જેની લિપિ વિક્રમના બારમા શતકના ગુજગન-કાઠિયાવાડના શિલાલેખોને મળતી છે, તે સિંદ સંવત્સરનો જ હોવો જોઈએ એમ માનવાનું કારણ મળે છે. રાણકદેવીના મંદિરની પાસેના શિલાલેખોમાનો એ પાળીયો છે તે જોતા સિંદ સંવત વડવાણથી જ સિદ્ધરાજે શરૂ કર્યો હોય એમ માનવાનું એક વિશેષ કારણ મળે છે. એ કાળના ખીમ શિલાલેખોની લિપિ તો આ લેખની લિપિના જેવી જ જણાય છે. તેની પછીના ૧૦૦ વર્ષનો એટલે ભીમદેવ ખીમના કાળનો એક લેખ મુંબઈના મ્યુઝીયમમા છે અને તેની લિપિ આ લેખની લિપિને મળતી જ છે, પરંતુ ધણાખરા લેખો સસ્કૃતમા મળી શકે છે અને આ લેખ ગુજરાતીમાં છે, તેમાનો ક્રિયાપદનો પ્રયોગ 'આવા છે' સહજ શંકાશીલતા ઉપજાવે છે. પરંતુ શિલાલેખમાં 'છે' અક્ષર 'છિ' અથવા પ્રતિમાત્રાની રીતે વાચતા 'છૈ' નું બાન પણ કરાવે છે; એટલે એ લેખને જૂના કાળના ખરા લેખ તરીકે વાચવામા કશો વાધો હોય એમ હું માનતો નથી. વડવાણના ખીમ શિલાલેખોમા 'છે' ક્રિયાપદ વિક્રમની ૧૫મી સદીમા વપરાએલું આવુંમ પડે છે. વચ્ચેના કાળના ખીમ લેખો પુષ્ટ્ય મળે છે, પરંતુ તે સંસ્કૃત ભાષામા લખાએલા છે, ૧ આંકડાની પૂર્વેના કોઈ આંકડા મૂકી દેવામાં આવ્યા હોય એવી શંકા પણ સ્વાભાવિક છે. બે આંકડા સંવત્સરવાળા શિલાલેખો ધણીવાર સિંદ સંવતનો ભ્રમ ઉપજાવે છે. કોઈ વાર વિક્રમ સંવતના એવા શિલાલેખોમા શતકના બે આંક ઊંડાને બે આંક છેલ્લા દર્શાવવામા આવેલા હોય છે, પરંતુ એક કે ત્રણ આંકડાના સંવતમાં એવો ભ્રમ ઉપજવાનું કદ્યું કારણ રહેતું નથી, પરંતુ તેને ખરેખર સિંદ સંવત માનવામા કાંઈ વાધો જણાતો નથી.

માધાવાવ સગંધી એક લોકગીત હાલમા વધારે પ્રસિદ્ધિમા આવ્યું છે. એ ગીત કરજાગસથી ભરેલું છે અને તેનો સાર એ છે કે માધાવાવ ગંગાવતા માધાવાવનો બાર વર્ષ ચયા અને વાવ જંધાઇને તૈયાર થઈ તોપણ તેમા પાણી આવતું નહોતું, તેથી તેને એક જવતા દપતીનો-એક ક્ષત્રીય યુવક તથા તેની પત્નીનો ભોગ આપવામા આવ્યો હતો અને તેથી માધા-

વાવમાં પાણી આવ્યું હતું. આવા વહેંચે જૂના વખતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય એ બનવા નેગ છે, એટલે વસ્તુતઃ એવો ભોગ આપવામાં આવ્યો પણ હોય, અથવા તો વાવ ગાળવામાં આવતી હોય ત્યારે તેમાં કોઇ દંપતી રૂખીને કે અન્ય કોઇ રીતે મરણ પામ્યું હોય અને પાછળ એ દરણારસમરિત બનાવ અતિશયોક્તિ સાથે દંતકથામાં અને લોકગીતમાં ગુથાવા પામ્યો હોય.

આ વાવ અત્યારે આધાવાવને નામે જોળખાય છે અને લોકકથની એવી છે કે તે દરણુ વાઘેલાના પ્રધાન માધવે બંધાવી હતી. વઢવાણ શહેરની હકીકતનું જે પુસ્તક વઢવાણ રાજ્યે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તેમાં પણ એમ જ જણાવેલું છે, પરન્તુ એ વાવ માધવે બંધાવી હોવાનો પુરાવો તેની અંદરનો શિલાલેખ આપતો નથી. એ શિલાલેખમાં એક પુરુષ તથા એક સ્ત્રીની નાની મૂર્તિઓ કોતરવામાં આવી છે અને તેની હેઠળ નીચે મુજબ ઉલ્લેખો કરવામાં આવેલા છે:—

(૧) સંવત ૧૩૫૦ વર્ષે કાતીક સુદ ૮ ગુરો

નાગર શાતીય વં શ્રી સોમ સુત મિહં શ્રી સિંધુ

(૨) નાગર શાતીય મહં શ્રી સોદલ સુતા મહંશી તપમદેવી.

નાગર શાતિના કોઇ સિંધુ તથા તેની સ્ત્રી તપમદેવીએ આ વાવ બંધાવી હોય. એવું જણાય છે. 'માધાવાવ' જેવું પ્રચલિત નામ અને શિલાલેખની અંદરની 'નાગરશાતિ' એ બે ઉપરથી ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ માધવ લોકોના ધ્યાનમાં તુરત આવી જાય એ બનવા નેગ છે. પરન્તુ સંવત ૧૩૫૦ નો વિચાર કરતા માધવ એ વર્ષે વઢવાણમાં આવીને વાવ બંધાવે, એ શક્ય જણાતું નથી. મુસલમાનોએ સં. ૧૩૫૬ માં ગુજરાત સર-કર્યું. તે પૂર્વે મુસલમાન સેના અલ્લખાની સરદારી હેઠળ દિલ્લીમાંથી નોકરીને પાટણમાં આવી અને તેની પહેલાં માધવ ગુજરાતમાં લપાતો છુપાતો દીઠ્ઠી ગયો હતો. દિલ્લી ગયા પૂર્વે તે કંચમાં ગુજરાતના રાજા માટે ઘોડાની ખરીદી કરવા ગયો હતો; એટલે ગુજરાત સર ચપાની સાલ ૧૩૫૬ પહેલાં ૬ વર્ષે માધવ વઢવાણમાં માધાવાવ બંધાવવાનો વિચાર સરખોએ કરી શકે એ સંભવિત નથી. માધવે આવા કોઇ જાતના બીજાં લોકોપયોગી કાર્યો કરેલાં માલુમ પડતાં નથી, એટલે ૧૩૫૦ ની સાલમાં નાગર શાતિના કોઇ સિંધુએ બંધાવેલી વાવને માધવના નામ સાથે જોડવી એ ઇતિહાસથી તેમજ પુરાવાઓથી વિરુદ્ધ છે. લોકકથામાં હમેશાં સત્ય વસ્તુરિયતિ જ હોય છે એમ માનવાનું કારણ નથી. ઉપર પાળ-વશોની પ્રચલિત લોકકથા જણાવવામાં આવી છે અને 'પાળવસદિકા' ઉપરથી પાળ વાણીયા તથા વશી બરવાણીની કથા જન્મી તો વઢવાણની ૩ વાવોમાંની સૌથી મોટી વાવને 'મહાવાવ' ને રથાને લોકો 'માધાવાવ' કહી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ માધવને તેની સાથે જોડી દે એ કાંઈ અશક્ય નથી.

વઢવાણ એક પ્રાચીન નગર છે એ જાણીતી વાત છે. ત્યાં બીજા અનેક શિલાલેખો જાહેર તેમજ છૂપા પથા છે પરન્તુ તેની શોધખોળ કરાવવામાં રાજકર્તાને કાંઈ રસ પડતો હોય એમ જણાયું નથી. ઉપર જણાવેલો સંવત ૧ નો શિલાલેખ જે ઘોડા માસ પહેલાં

જમીનમાં દાટલેા ઉત્તેા હતેા, તેને હાલમાં ખેાદી કાઢીને સાધારણ પથરની દશામા રખડતેા મૂકવામાં આવ્થેા છે. આ લેખમાં માત્ર ઐતિહાસિક દષ્ટિએ પ્રકાશ પાડવા જોગ થેાડા શિલાલેખો વિષેનું જ વિવેચન કરવાનું ઉચિત માન્યું છે; વઢવાણમાં આવેલા ખીજા શિલાલેખોની જો શોધખોળ કરવામાં આવે અને ખુદા પડેલા શિલાલેખોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ઇતિહાસને મદદગાર થાય તેવી નવી વિગતો ઉપલબ્ધ થવાનો સંભવ છે.

તા. ૦ ક. ૦ આ લેખમાં દર્શાવેલા શિલાલેખોમાંનો સંવત ૧ નો લેખ તથા માધાવાવનો શિલાલેખ એ બેઉના ફોટોગ્રાફો લેખકની પાસે છે.

૬. નાસિક પંચવટી

(કયાં આવી ?)

લેખક:—શ. રા. હનુમંતરાવ બળવંતરાવ ભીડે.

શ્રીરામ કથા અત્યંત પ્રાચીનકાળથી આપણા આખાલ્લદેને બહુ પ્રિય થઇ રહી છે. એનું એક પ્રમાણ સંસ્કૃતમાં અને માગધીમાં લખાએલા જુના ગ્રંથો એ છે. બીજું પ્રમાણ એ છે કે હિંદુસ્તાનના લગભગ દરએક પ્રાંતના લોકોમાં એવી શ્રદ્ધા છે કે આપણા પ્રાંતમાં શ્રીરામચંદ્ર આવી ગયા હતા; તેની નિશાની તરીકે ત્યાં ત્યાં શ્રીસીતારામના ચરણસ્પર્શથી પવિત્રિત તરીકે કેટલાક સ્થળો બતાવવામાં આવે છે. ગુજરાત-કાઠિઆવાડ આ એકજ એવો પ્રાંત છે કે જ્યાં શ્રીરામના આવી ગયાનાં સ્મરણચિન્હો જોવામાં આવતાં નથી. કાસ-લથી અતિ દૂર પંચજદ, ત્યાં પણ શ્રીરામના પુત્રની રાજધાની વસાવવામાં આવી હતી. અરવુ, લોકોની માન્યતા એ એક વસ્તુ છે; ઐતિહાસિક સત્ય એ બીજી વસ્તુ છે. લોકો માને છે અથવા યાત્રા કરવા જાય છે તેથી તે ક્ષેત્રમાં શ્રીરામ આવી ગયા હતા એમ માનવું સકારણ હોતું નથી. કોઇક વાર ઇતિહાસ તેથી ઉલટું બતાવે છે. આનું એક ઉદાહરણ આજે વિદ્વાનો આગળ મૂકવાની રજા લઉં છું.

રામાયણકાલીન હિંદુસ્તાનના ભૂગોલ વિશે હું કેટલાક દિવસથી વિચાર કરું છું. તેમાં નાસિક-પંચવટી બાબત લૌકિક શ્રદ્ધા અને ઐતિહાસિક સત્ય આ બેની વચ્ચે વિરોધ મને દરમિયાન થવા લાગ્યો. વધારે વિચાર કરતા તે વિરોધમાં મજબૂતી આવતી જાય છે.

અસારનું નાસિક સૌ કોઈ જાણે છે. તેના અક્ષાંશ ૨૦-૬૦ ઉ. અને રેખાંશ ૭૩-૫૪૦ પૂ. છે. નાસિકથી એ માઇલ પંચવટી છે. વનવાસી સીતા રામ લક્ષ્મણ ત્યાં ઘણા દિવસ રહ્યા હતાં અને ત્યાંથી રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું એવી માન્યતા છે. સ્પર્ધાખાના નાસિકાછેદન ઉપરથી તે સ્થાને નાસિક નામ મેળવ્યું એવી પ્રવા છે. પ્રસ્તુતનું નાસિક ગોદાવરીના ઉગમથી બહુ દૂર નથી.

આપણી ચર્ચા માટે રામાયણ કથાની બીજી એક વિગત ખ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. હંડકારવચમાં ફરતા ફરતા શ્રીરામ અગસ્ત્યના આશ્રમે આવ્યા અને તે ઋષિના હહેવાથી જનરથાનગત પંચવટીમાં રહેવા ગયા, એટલે જનરથાન, નાસિક, પંચવટી એ બધા સ્થળો અગસ્ત્યાશ્રમથી બહુ દૂર ન હતાં એમ માનવું સહુકિત છે.

એવી વિગતોનું વર્ણન જે સ્થાન સંબંધે આપણા પ્રાચીન ગ્રંથકારો કરે છે તે નાસિક-પંચવટી હોઇ શકે.

તે જાણવા બે જાતનો પુરાવો આપણી આગળ છે. મુખ્ય પુરાવો આર્ષ ઇતિહાસ રામાયણનો તે પહેલે. મદ્રાસરાત અને બીજા પુરાતન આર્ષ ગ્રંથો, તેના પખુ વિચાર સાથે માથે કરી શકાય. બીજો, આનુશંગિક, એટલે આર્ષગ્રંથોના આધારે લખાયેલા કાવ્યનાટકાદિ સાદિત્યમાં મળી આવે તે. આ બેમાંથી પહેલી જાતના પુરાવાનો વિચાર થોડો ધજો થયેલો છે. પરંતુ કાવ્યનાટકોનો અભ્યાસ એ દ્રષ્ટિથી કરેલો મારી જાણમાં તો નથી.

રામકથા વિષયક લલિતવાર્તા-મય અલ્પ વા ઉપેક્ષણીય નથી. સંસ્કૃતમાં તથા પ્રાકૃતમાં શ્રીરામના આખ્યાનોપાખ્યાનો ઉપર કાવ્યો તથા નાટકો પુષ્કળ છે. તેમનું પરિશીલન કરી, રામાયણકાલીન ભૂગોલ વિશે તે તે ગ્રંથકારનો શો અભિપ્રાય છે તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવો એ બહુ મનોરંજક છે. રામાયણકાલીન ભૂગોલ એટલે સમગ્ર હિંદુસ્તાનનો ભૂગોલ. તેમાં સ્થલોનું નામાંતર, તેમ જ નામોનું સ્થલાતર થયું છે. પ્રયાગ અલાહાબાદ થયું છે; કુંડિનપુરે મધ્ય હિંદુસ્તાનથી પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન તરફ પ્રયાણ કર્યું છે. તેમ જ, નાસિક પંચવટીએ પણ ‘પૂર્વાચલ’નો ત્યાગ કરીને ‘પશ્ચિમાચલ’ ઉપર નિવાસ કર્યો છે. આ નામાંતર-સ્થલાંતરનો ઇતિહાસ તપાસતાં આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનાં કેટલાંક અંગો ઉપર સાફ અનવાળું પડે એવો સંભવ છે.

નાસિક-પંચવટી-જનસ્થાનની બાબતમાં પ્રાચીન સાહિત્ય-ગ્રંથોમાં જે માહિતી મળે છે તેનું ટુંકમાં સંકલન કરવાનો પ્રસ્તુત નિબંધનો ઉદ્દેશ છે. અત્રે, ખ્રિસ્તની ૧૪ મી શતાબ્દી પહેલાં થયેલા ગ્રંથકારોનો વિચાર કર્યો છે. એ કાલમર્યાદા બાધવાનાં કારણો બે છે. ૧૪ મી શતાબ્દી સુધી ગ્રંથરચના ધણી ખરી સંસ્કૃતમાં જ થઇ છે. દેશીભાષાના ગ્રંથો અપવાદાત્મક છે. ગુજરાતી, મરાઠી, ગંગાલી વાર્તા-મયનો વિસ્તાર ૧૪ મી શતાબ્દી પછી જ થયેલો જોવામાં આવે છે. સિવાય, પ્રાકૃતમાં થયેલી અને સંસ્કૃતમાં થતી હતી તે ગ્રંથ-રચના જુદી. એવા વિસ્તીર્ણ વાર્તા-મય મહોદધિનું મંથન એકલાના જ હાથથી થવાનું લગભગ મુશ્કેલ છે. માટે, એક વિશિષ્ટ કાલ લઇ તેમાં થયેલા ગ્રંથોની પ્રસ્તુત પ્રશ્નને લગતી વિચારણા કરવી તે વધારે ઉપયુક્ત ને સુસાધ્ય છે એમ માનીને એ અલ્પ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ એક કારણ. બીજું કારણ આથી વધારે મહત્ત્વનું છે. જનસ્થાનના સ્થાન વિશે પ્રાચીન કલ્પના શી હતી તે જોવાનો આપણો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે, માટે પ્રાચીન ગ્રંથોનો જ આધાર ગોતવો જોઇએ. ગ્રંથ જેટલો વધારે પ્રાચીન તેટલો તેનો મત વધારે વિચારણીય. નાસિક ક્યાં છે તે વિશેની ૧૪ મી શતાબ્દી પછીની લોકકથા અને આધારની સમજણ, એમાં બહુ અંતર છે એમ અને લાગતું નથી. આ બે કારણોથી, ૧૪ શ. પછીના ગ્રંથોનો વિચાર અહીં આ કર્યો નથી.

આ લેખમાં ગ્રંથકારોનો નિર્દેશ કાલના ઉચ્ચતા અનુક્રમથી (વ્યુત્ક્રમથી) કરવામાં આવ્યો છે; એટલે, ૧૪ મી શતાબ્દીના જયદેવથી પ્રારંભ કરીને ખ્રિસ્તપૂર્વ થયેલા કાલિદાસ સુધીના ગ્રંથકારોની સાક્ષી લીધી છે. ગ્રંથકારોનો જે કાલ એ દર્શાવ્યો છે તે બાબત કેટલેક ટેકાણે મતભેદ થાય તે શક્ય છે. ઉદાહરણ તરીકે કાલિદાસનો સમય, હું તેને ખ્રિસ્તપૂર્વ ચૂકું, તો કેટલાક ઇતિહાસસંશોધકો તેને ખ્રિસ્તપ્રભાત પાંચમી અથવા છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં મૂકે છે પરંતુ એ ઇવિદાસ વિષયક મતભેદ અત્યારે ગોણગણીએ તો ચાલે. કવિજ્ઞાના ગ્રંથોમાંથી જે વચનોનો આપણે વિચાર કરવાના છીએ તેમનું પ્રસ્તુત પ્રકરણ સંબંધીનું મહત્ત્વ જોઈું થતું નથી.

હવે આપણે, આપણા લીધેલા કાલમાં સૌથી અર્વાચીન કવિ જયદેવ, તેને તપાસીશું.

જયદેવ—જયદેવ નામના બે કવિઓ છે. એક ‘ગીતગોવિંદ’ કાર અને બીજો ‘પ્રસન્નરાધવ’ કાર. આ બીજો આપણો જયદેવ. તેનો સમય લગભગ ખ્રિ. ૧૪ મુ શનક છે. વિ. ૪. ૭

પ્રસન્નરાધવના પાંચમા અંકમાં રામના વનપ્રવાસની હકીકત છે. અયોધ્યાથી નિકળીને ઋધ્યમૂક પર્વત પર આવ્યા પછી રામે સુગ્રીવ સાથે સખ્ય થયું ત્યાં સુધીના પ્રવાસનું વર્ણન વિવિધ પાત્રોના મુખથી થયું છે. પ્રથમ, ગંગા, યમુના અને સરયૂ પ્રવેશ કરે છે. અને રાવણકૃત સીતાહરણનો વૃત્તાંત કલહંસના મુખથી તેમના જાણવામાં આવે છે. આ સંજ્ઞા-પણમાંથી અમુક ભાગ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં બહુ અગત્યનો હોવાથી અહીં આ ઉદ્ધૃત કર્યું છે.

સરયુ:—કિયતાં પુનરહાં પરિવર્તેન રઘુરાષ્ટ્રમતિક્રાન્તં ઘત્સેન ।

(ભાવાર્થ—સરયુ:—કેટલા દિવસોમાં રામ રઘુરાષ્ટ્રપાર ગયા ?)

કલહંસ:—ઉત્તર કોસલાસ્તુ ત્રિચતુરૈરેવાહોભિરતિક્રાન્તાઃ અથ પુરમથન મૌલિમાલતીમાલા મન્દાકિનીમતીત્ય કાલિન્દગિરિકરિકપોલમદવારિધારાં કાલિન્દીમપ્યતિક્રાન્તાઃ.....તતઃ શબરશરદલિતચિન્ધ્યકરિકુમ્ભતટી ધિમુક્ત મુક્તાફલપ્રકરકોરકિતતીરલતાયિતાનપરિચ્છદાં શર્મદાં નર્મદામતીત્યાચિરેણ ગોદાઘરીપરીસર પ્રયાતાઃ। (તથ શૂર્પણખા) સૌમિશિશરદલિતનિર્જનાસિકા રુધિરસીધુરસમાસ્વાદિતઘતી ।

(ભાવાર્થ:—ત્રણચાર દિવસોમાં જ ઉત્તરકોસલ પાર થયા અને ગંગા, યમુના અને નર્મદા જોળંગીને ઘેરા વખતમાં ગોદાવરીતટે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં શૂર્પણખાએ સ્વનાસિકા રુધિરના આસ્વાદ લીધો.)

પછી, જનરથાનનિવાસી નિશાચરો સાથે રામનું મુદ્દ અને અતિ સીતાનું હરણ, એટલે જૃત્તાંત કલહંસ દહે છે.

પછી, સાગર અને ગોદાવરી પ્રવેશ કરે છે. તેઓ તરશ્ચી ઉપરિનિર્દિષ્ટ તથા નદીઓને જટાયુના વધનો સમાચાર મળે છે. છેવટમાં તુંગભદ્રા આવે છે તે, વાહિનું મૃત્યુ, સુગ્રીવને વાનરચક્રવર્તિપદની પ્રાપ્તિ અને સીતાશુદ્ધચર્ચ કપિઓનું પ્રયાણ, ત્યાંસુધીની હકીકત જણાવે છે; અને અંક સૂરો થાય છે.

સાતમા અંકમાં, રામ લંકાથી અયોધ્યા પાછા આવે છે તે વખતના વર્ણનમાં નીચેના શ્લોક છે.

રામ:—एवमेतत् ।

उल्लङ्घ्य नीरधिमतीत्य च दण्डकानि

नद्यौ च मेकલकालिन्दसुते व्यतीत्य ।

प्राप्ताः शिखण्डिशतमण्डितशाखिखण्ड—

मेते वयं शिखरिणं ननु चित्रकूटम् ॥ ૫૮ ॥

(ભાવાર્થ:—સમુદ્ર, દંડકારણ્ય, ગંગા ને યમુના જોળંગીને આપણે ચિત્રકૂટ પર્વતે પહોંચ્યા છીએ.)

એ વર્ણન ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે જયદેવના મન પ્રમાણે દંડકારણ્ય અને જનરથાન (જેમાં નાસિક હોવું જોઈએ) નર્મદાની દક્ષિણમાં હતાં. થોડો સદમ ત્રિચાર દરીએ

તો આપણને લાગશે કે 'ગોદાવરી સહયર' સાગર અને તુંગભદ્રા એમના પ્રવેશો સામિત્રાય કરાયેલા છે. ગોદાવરી કાંઠે આવ્યા પછીનો વૃત્તાંત ગોદાવરી મારશ્વ જ કહેવરાવે તો સાહજિક અને મનોહર છે. તેમજ એ વૃત્તાંતમાં સાગરના સાહચર્યનું વર્ણન છે; માટે તે હકીકત ન્યા ખતી તે સ્થાન એટલે જનસ્થાન-પંચવટી-નાસિક, સમુદ્રસમીપ હોવાનું-ગોદાવરી સમુદ્ર સંગમસમીપ હોવાનું-કવિ સ્વયિન કહે છે એમ મને લાગે છે. એ અનુમાન નર્મદા હોય તો, જયદેવના મત પ્રમાણે જનસ્થાન-પંચવટી એટલે અત્યારનું નાસિક નહિ પરંતુ મદ્રાસ ઈલાખામાં ગોદાવરીના મુખની પાસે કોષ ઠેકાણે હોવું જોઈએ, એમ સદ્ થાય છે. મીન ટેટલાક પ્રાચીન કવિઓનો મન પણ એવો જ છે એવો પુરાવો આગળ દાખલ કરવામાં આવશે.

એવા અનુમાનથી ઉપર ઉદ્ભૂત કરેલા ઉતારાના આધારે એમ કહી શકાય છે કે ઋષ્યમૂક અને કિષ્કિંધા તુંગભદ્રાની પાસે અથવા દક્ષિણમાં હતા અને હંડકારણ્ય સમુદ્ર અને નર્મદા એ બેની વચ્ચે હતું.

આપણા અનુમાનને એક શબ્દનો વાધો આવે તેમ છે. 'નર્મદામતીત્યચિરેણ... મોગઘરીપરિસરં પ્રયાતાઃ। (નર્મદા ઓળંગીને થોડા વખતમાં ગોદાવરી પાસેના પ્રદેશમાં આવ્યા.) પશ્ચિમસમુદ્ર પાસેનું નાસિક અને નર્મદા વચ્ચેના અંતર કરતા પૂર્વસમુદ્ર પાસેનું નાસિક અને નર્મદા વચ્ચેનું અંતર પુષ્કળ મોટું છે અને તે થોડા વખતમાં કાપી શકાય એમ ન કહી શકાય. પશ્ચિમ કિનારા પાસેના નાસિક વિશે કદાચ તેમ કહી શકાય. પરંતુ એ શંકા અપરિહાર્ય નથી. એક તો એ કે તેને આપણે કવિકૃત કાલસંક્ષેપ-જોના લાભ નાટકકારો ધણી વાર લે છે અને જોને નાટ્યશાસ્ત્ર અનુમતિ આપે છે-માનવો જોઈએ. કારણ મૂળ રામાયણમાં તેનું વર્ણન નથી. હંડકારણ્યમાં વિરાધવધ કર્યા પછી અગસ્તાશ્રમને પંચવટી રામ ગયા ત્યાંથી ઘણો સમય નવ દસ વર્ષો વીતી ગયો હતો એમ મૂળમાં છે. કવિએ તેનો સંક્ષેપ કર્યો છે તે જગ્યાજગ્યા ન ગણાય. નાસિકનું સ્થલાંતર થાય તો મૂળ વર્ણનને વિરોધ આવતો નથી; એટલે, તદ્દનુમાર, 'અચિરેણ' ને કવિકલ્પિત કાલસંક્ષેપ માનવો એજ યુક્ત છે. ખીજું, ઉપર જે પ્રવેશસંગતિ ખતાવી છે તેને અનુકૂલ 'અચિરેણ' નો અર્થ કરવો જોઈએ; માટે પણ તેના કેવળ વાચ્યાર્થ લેવો એ કીક નથી. સાગરગોદાવરીના સાહચર્યને ઉપકારક એવા સ્થાનમાં જનસ્થાન-પંચવટી હોવી જોઈએ. સંભાદિ પાસેની પંચવટી એ પ્રકારની નથી; કારણ ત્યાં ગોદાવરીનો ઉગમ છે, સમુદ્રસંગમની પાસે સાહચર્યનું વર્ણન થોડું હોઈ શકે.

હવે ખીજો કવિ.

દોમ્બેન્દ્રઃ—એ એક કાશ્મીરક કવિ છે. તેનો સમય ખ્રિ. સં ૧૦૨૦-૧૦૮૦ છે. એના અનેક ગ્રંથો છે, તેમાંથી રામાયણમંજરી નામક ગ્રંથમાં રામાયણની કથા સારા-શરૂપમાં આપેલી છે. તેનો આધાર નીચેના મંજૂરને માટે લીધો છે.

ચિત્રકૂટ ઉપર ભરત સમાગમ થયા પછી રામાદિ ત્રિવર્ગ અત્રિક્ષિપિના આશ્રમે આવ્યા, ત્યાં એક રાત રહીને ખીજે દિવસે તેઓએ હંડકારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં વિરાધવધ કરીને

તે સ્થાનથી દોઢ યોજન ઉપર આવેલા ચરભંગના આશ્રમે તે ગયા. (અરણ્ય કાંડ, ૩૮૩)
પછી સુતીક્ષ્ણાશ્રમ ત્યા પૂરા સાડા નવ વરસ નિવાસ કર્યો. (ચિરં તસ્યૌ યયુર્ચાવ-
દ્ધને સાર્ધાઃ સમા નવ ॥ અરણ્યકાણ્ડ, ૪૪૨) પછી રામ અગસ્ત્યાશ્રમ પહોંચ્યા.
અગસ્ત્ય-રામ સંવાદમાંથી નીચેના શ્લોકો મહત્વના છે.

યોજનાર્ધસહસ્તેઽસ્મિન્પાદે વિન્ધ્યસ્ય દક્ષિણે ।

પર્જન્યા નૈવ વટ્પુર્વુથ ન સમીરવાઃ ॥

તતોઽહં સુરકાર્યાર્થી સંઘર્ષે મેરુવિન્ધ્યયોઃ ।

હિમાદ્રિશિખરાચ્છૃન્વાં પ્રાપ્તઃ શ્વેતામિમાં પુરીમ્ ॥

(અરણ્યં ૪૭૭-૮.)

એ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે અગસ્ત્ય મુનિના આશ્રમ વિન્ધ્યની દક્ષિણ બાજુમાં
ધણો દૂર—પાંચસો યોજન—હતો. અગસ્ત્યના કહેવાથી ગોદાતીર ઉપર આવેલી પંચવટી
પ્રત્યે સ્થુનંદન રહેલા આવ્યા (અં ૪૮૨). એટલે પંચવટી અગસ્ત્યાશ્રમ પાસે કોઈ
ઠેકાણે હોવી જોઈએ. અત્યારની પંચવટીની આસપાસ અગસ્ત્યાશ્રમ હોવાની પસિદ્ધિ નથી.
અગસ્ત્યાશ્રમ પૂર્વ દિશાના પાસે આવેલો પ્રસિદ્ધ છે—જેનું વર્ણન પુરાણોમાં મળી આવે છે.
માટે પંચવટી અગસ્ત્યાશ્રમ પાસેની, એટલે પૂર્વ તરફની હોવી જોઈએ. ક્ષેત્રેન્દ્ર એમજ કહે
છે, અગસ્ત્યાશ્રમથી રામ ગોદાવરી તીર ઉપરની પંચવટી પ્રત્યે ગયા (અરણ્યં ૪૮૨)
ત્યાં હેમંત ઋતુ વીતાડી. અહીંઆ ઋતુવર્ણનમાં એક શ્લોક એ છે—

લક્ષમણ રામને કહે છે—

યાતાસ્ત્રયોદશસમા વર્ષેષવ્રતોઽધુના ।

મયૂર ઇવ પર્જન્યં ભરતસ્ત્ત્વાં પ્રતીક્ષતે ॥ ૫૭૬ ॥

ઉપર કહ્યું છે કે સુતીક્ષ્ણાશ્રમ મુક્યો તે વખતે સાડાનવ વરસ પૂરા થતાં હતાં; પંચ-
વટીમાં આવ્યા ત્યારે તેર વરસ પૂરા થયા; અગસ્ત્યાશ્રમમાં રામચંદ્રે એક જ રાત્ર ગાળી
હતી. એથી એવું અનુમાન કરવામા બાધ નથી કે સુતીક્ષ્ણાશ્રમથી પંચવટી આવતાં ત્રણ—
સાડાત્રણ વરસનો સમય થયો હતો. એવું જો હોય તો સુતીક્ષ્ણાશ્રમથી અગસ્ત્યાશ્રમ અને
પંચવટી ધણાંજ દૂર હોવાં જોઈએ. કહેવાની મનઃમય કે પૂર્વ તરફ આવેલા અગસ્ત્યાશ્રમ—
પંચવટી વિશે એ કાલ પરિમાણ વધારે સુસંગત લાગે છે.

પછી, પંચવટીમાં બનેલી ધટનાઓનું ક્રમવાર વર્ણન છે—સર્પશ્યાવિરૂપદરશ્ય,
ખરાદિવધ, સીનાદરશ્ય અને જટાસુ-મરણ. દનકચૂમવધ પ્રસંગમાં શંદિણ્ય પર્વતનો ઉલ્લેખ
અને સીતાને રાવણ લઇ જતી વખતે માર્ગમાં ગોદાવરી નદીનો ઉલ્લેખ છે. (અરણ્યં
૭૩૨ અને ૮૬૦). લારગાદ મનગાશ્રમમાં ચતુર્થીને રામે દર્શન દીધું ને પછી દક્ષિણ તરફ
આવેલા પંપાસરોવરે રામલક્ષમણ આવી પહોંચ્યા. (યજ્ઞ તે દક્ષિણઃ પન્થા યજ્ઞ પન્થા-
સરો મહત્ ॥ અરણ્યં ૭૦૧૨) પછી વાલ્મીકિ અને સુગ્રીવાભિષેક, શિષ્ટિધામાં.
અહીંઆ એક મુદ્દો જોવા જેવો છે. પંચવટીથી પંપા-શિષ્ટિધા મુખીનો પ્રવાસ બદ

થોડી મુદતમાં થયો છે. પંચવટી કિષ્કિંધા પાસે હોય તોજ એમ બને. અત્યારની પંચવટી. અને કિષ્કિંધા વચ્ચેનું અંતર ધ્યાનમાં લેતાં કોઇને પણ લાગશે કે રામાયણકાલીન પંચવટી ખીજે રથજો હોવી જોઇએ. અત્યારે આગગાડીની સહાયથી પણ નાસિકથી કિષ્કિંધા જતાં રામે પગરસ્તે જે સમય લીધો તેથી વધારે આપણને જોઇએ. એટલો દૂરનો પ્રવાસ રામે કર્યો હોત તો તેનું સૂચક ચિહ્ન—વચલા પ્રદેશનું વર્ણન વિગેરે—રામાયણમાં અને ઇતર ગ્રંથોમાં આપણને અવશ્ય મળી આવત. તેના અભાવે આપણે માન્યું જ જોઇએ કે પંચવટી કિષ્કિંધા પાસે—અત્યારના મદ્રાસ હલાખામાં કોઇ ઠેકાણે—હોવી જોઇએ. અરજી.

કિષ્કિંધા સમીપ, માલ્યવાન પર્વત પાસે, પ્રગ્વણગિરિ ઉપર વર્ષાકાલ રામે વ્યતીત કર્યો, અને સીતા શુદ્ધિનો પ્રયત્ન તદ્દન રાખ્યો (કિષ્કિંધા ૦ ૨૧૨-૫) શરદૃષ્ટ શરૂ થયા પછી વાનરોની દુકલીઓ ચારે દિશા તરફ મોકલવામાં આવી. ચારે દિશામાં શોધ કરવાના રથજોનાં નામો સુગ્રીવે વાનરોને દલા હતાં. દક્ષિણ તરફ જામવત્રપ્રભુતિ જે વાનરો ગયા હતા તેઓને દીધેલી માહિતિ નીચે પ્રમાણે છે.

સોઽન્નવીજ્ઞામ્બવન્મુરુયાન્સનીલાન્નદવાયુજાન્ ।

ભવન્નિર્દેશ્યતામાશા દક્ષિણા યમ રક્ષિણૈઃ ॥

નર્મદાલિજ્જિતો વિન્ધ્યસ્તતો વેગવતી નદી ।

કૃષ્ણવર્ણા સવરદા દેવિકા વાયુમત્યપિ ॥

(કૃષ્ણા વેળ્યા ?)

મેકલોત્કલિકા જમ્બૂર્વાહિની વેન્નવત્યપિ

દશાર્ણા નિષધાયાશ્ચ દેશાઃ પુન્ડ્રકોસલાઃ॥

શ્રીશ્વણ્ડશૈલો મલયઃ કાવેરી વલયોચિતઃ ।

સપાન્હચવિપયઃ શ્રીમાનગસ્ત્યાશ્રમમણ્ડિતઃ॥

તતો વિધાતુરાદેશાદતર મહોદધિઃ ।

હેમશૃંગ્ગતટે યસ્ય મહેન્દ્રઃ શક્રસોચિતઃ॥

સમુદ્રાદુદ્ગતશ્ચાન્યો ગિરિશ્ચન્દ્રાર્કયોઃ સુહૃત્ ।

યસ્યેન્દુઃ સેવતે શૃંગ્ગ રોપ્ય હૈમં ચ માસ્કરઃ॥

પારે સમુદ્રં વિશ્રુતાન્વિશ્વકર્મકૃતો ગિરિઃ ।

લશીરભોજનામા ચ તતોઽદ્રિઃ કાશ્ચનદુમઃ॥

દેહાન્તકાલે પશ્યન્તિ તાનૃષાન્સર્વજન્તવઃ ।

પિતૃલોકસ્તતો ઘોરઃ કાન્તા યમપુરી તતઃ॥

મહર્ષેઃ પુણ્યતપસ્તૃણાઙ્ગેરાશ્રમરતતઃ ।

કલ્પવૃક્ષૈઃ પરિવૃત્તઃ સ્વર્ગેણોપેત્ય સેવિતઃ ॥

વિચિન્ત્ય જ્ઞાયતાં તૂર્ણ દેશેષ્વેતેષુ મૈથિલી ।

અતઃપરમનાલોક્યમસૂર્યમજનં નયત્ ॥

કિષ્કિન્ધા ૦ ૨૩૨-૨૪૧

આમાં એક વાત તો સ્પષ્ટ છે,—અગસ્ત્યાશ્રમ પાંડચદેશમાં છે, અર્થાત્ પંચવટી પશ્ચિમે તરફ હોવી જોઈએ. બાકી જે ભૌગોલિક માહિતિ છે તેમાં પૂર્વાપરવિરોધ છે. વિન્ધ્ય, નર્મદા કૃષ્ણ વરદા નદીઓ કિષ્કિન્ધાથી દક્ષિણમાં હોવાનું લખ્યું છે તે ઉપર ઉદ્ભૂત કરેલા શ્લોક ૪૭૮—૮૨ ની સાથે વિસંગત છે. તેમાં અગસ્ત્યાશ્રમ વિધ્યાદ્રિના દક્ષિણપાદ ઉપર આવેલો જણાવ્યો છે. અગસ્ત્યના નિર્દેશથી રામ પંચવટી ગયા હતા તે વિન્ધ્ય ઝોળાગીને ધરીથી ઉતરે આવ્યા હશે તે સંભવનીય નથી. ક્ષેત્રેન્દ્રવૃત્ત વર્ણનોમાં એવો પરસ્પર વિરોધ ઉત્તર કાઠમાં પુનઃ આપણી નજરે આવે છે. લંકાથી અયોધ્યા પાછા જતાં રામે સીતાને પૂર્વે પરિચિત સ્થળોની ઝોળાખાણુ જે ક્રમથી કરાવી તે એ પ્રમાણે—(તે માટે જુઓ ઉત્તરકાંડ શ્લોકો ૧૪૧—૧૫૦) ૧ સમુદ્ર; ૨ સેતુ; ૩ વેલાવન; ૪ મહેન્દ્રગિરિ; ૫ માલ્યવાન પર્વત—જ્યાં ‘ ઘાનર રાજજુષા રાજધાની ’ છે, અને જ્યાં ધ્રિયાવિધોગથી વિરોધ તાપદાદિ થયેલો વર્ષાસમય રામે વ્યતીત કયો દતો તે; ૬ પંપાસરોવર; ૭ જટાયુ મરણ સ્થાન; ૮ અગસ્ત્યાશ્રમ; ૯ અનંતર, અગ્ન્યાશ્રમ વિગેરે. અહીં આ કિષ્કિન્ધા, પંપા અને અગસ્ત્યાશ્રમ અનુક્રમથી પરસ્પર દક્ષિણે હોવાનું દર્શાવ્યું છે; એટલે કિષ્કિન્ધા સૌથી દક્ષિણે આવી. પરંતુ ઉપર આપેલા કિષ્કિન્ધા કાંડના રમેકામાં, કિષ્કિન્ધા સૌથી ઉત્તરે આવે છે. અરણ્ય-કાંડ અને ઉત્તરકાંડ એના વર્ણનોની પરસ્પર સંગતિ છે. પણ આ બન્નેનો કિષ્કિન્ધાકાંડમાં આવેલા વર્ણન સાથે વિરોધ છે.

સાથે સાથે એ પણ નમૂદ કરવામાં વાધો નથી કે રામાયણ મંજરીમાંનું બૃગોલ વર્ણન ભારત મંજરીમાંના બૃગોળ વર્ણન સાથે ઘૂલના કરીને જોતા બેમાં પુષ્કળ વિરોધ દેખાશે. પરંતુ તે વિશે અત્રે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. આપણા પ્રસ્તુત પ્રમ પૂરતું જોતાં તે વિરોધ આપણા અનુમાનને બહુ બાધક થાય તેવો નથી. પંચવટી કિષ્કિન્ધા નજીક હોવી જોઈએ તદ્વિરુદ્ધ ક્ષેત્રેન્દ્ર જોતો નથી.

અરણ્યકાંડમાં ‘ રામ પ્રલાપ ’ નામક એક પ્રકરણ છે, તેમાં રામ લક્ષ્મણને કહે છે:—

વ્રજ જાનતિ સૌમિત્રે યદિ જીવતિ જાનકી ।

જલજાહરણે વ્યગ્રા જાહ્નવીપુલીને સ્થિતા ॥

ઙતિ તારમલાપસ્ય લક્ષ્મણસ્તસ્ય શાસનાન્ ।

ભ્રાન્ત્વા મન્દ્રાકિનીકૂલે ન સા દુષ્ટેષ્વવાચ તમ્ ॥

રાવણેન હતાં તસ્મૈ સીતાં શંસેતિ સ્વેચ્છેઃ।

મેરિતાપિ ન પૌલસ્ત્યભયાદૃચે ત્રિમાર્ગા ॥

અરણ્ય ૦ ૧૦૧૬-૧૮

અહિંઆ ભદ્રવી, મંદાકિની, ત્રિમાર્ગા આ શબ્દોથી તુંગભદ્રા નદી ઉદિષ્ટ છે. + પ્રસંગ સીતાહરણ પછી તરતજ છે, તુંગભદ્રાને તીરે સીતાનો શોધ કરવાને રામ લક્ષ્મણને કહે છે.

અહિંઆ 'દક્ષિણાપથભદ્રવી' એટલે તુંગભદ્રા. રામ કહે છે કે જાનકી તુંગભદ્રા પુલિનમાં કમસે બેગાં કરતી હોય તો હે લક્ષ્મણ જોઈ આવ. લક્ષ્મણ ગયો; પણ રાવણના ભયથી નદીએ કાંઈ પણ કહ્યું નહિ. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ નથી થતું કે પંચવટીમાં રહેતી વખતે સીતા તુંગભદ્રા તીરે હંમેશ જતી હતી, જ્યો ત્યાં તપાસ કરવાતું રામ કહે છે? એમ હોય તો, રામની પંચવટી તે અત્યારની પંચવટી ન હોઈ શકે.

સારાંશ ક્ષેમેંદ્રના મત પ્રમાણે નાસિક-પંચવટી જનસ્થાન હાલના મદ્રાસ હાલકામાં આવે છે.

રાજશેખર:- આ ૬૫૦ ખ્રિ. ૦ નવમી શતાબ્દીના અંતે અને દસમીના આરંભમાં થઈ ગયો. એના પ્રબંધોમાં એક ઘણરામાયણમહાનાટક-આપણા વિષય વિશે ખુબ અગત્યનો છે.

બાલરામાયણના છૂટા અંકમાં રામે અયોધ્યાથી પ્રયાણ કર્યું ત્યાંથી સીતાહરણ, જટાયુવધ સુધીનો વૃત્તાંત છે. તેમાં ભૂગોલવિષયક ઉપર્યુક્ત માહિતિ વિશેષ નથી. જરૂર જેટલો ભાગ એ છે.-

સુમન્ત:-તદિત્ય કતિતિથે પ્રયાણે

ગિરિણુ જયપતાકા વિન્ધ્યશૈલસ્ય પાણિ-

દ્વિપકુલનિચિતામ્ભાઃ પ્રેયસી દક્ષિણાબ્ધે।

નયનપથમથાગાન્નર્મદા દેવ તેપાં

શિશિરિતજલમિન્દોશ્ચન્દ્રિકેવ મસૂતા ॥૫૨॥

દશરથ:-યા કિલ ભગવત્યાર્યાવર્તતદક્ષિણાપથયોર્વિભાગરેવા.....

સુમન્ત:-તતોઽહં તાનવલોકયન્ અર્વાકિલે એવ તાં રજનીસુપિતસ્તે તુ પરપોર। અથાન્વેશુઃ.....

+ ૫૫^૧ હાલમાં તુંગભદ્રાને દક્ષિણગંગા કહેવામાં આવે છે. કેટલાક શિવાલેખોમાં એવું લેવામાં આવે છે તેમજ બિન્દુલુપ્ત ચિત્રમંદિરવ્યસ્થિતમાં નારાયણ નીચેનો સ્થાન જુઓ:-

તતઃ કતિપથૈરેવ પ્રયાણૈઃ પ્રણયિમિયઃ।

તાં ક્ષોણીપતિરદ્રાક્ષીદક્ષિણાપથજાદયમ્ ॥

તે દિગ્વિભાગં સ્તિમિતં વચસો નર્મદાયાઃ પરસ્તાત્
લોપાસુદ્રાપતિતિલકિતં દેવ ગન્તું પ્રવૃતાઃ ॥૫૫॥

• દસમેા અંક વધારે મહત્વનો છે. તેમાં લંકાથી અયોધ્યામાં જતાં માર્ગમાં દેખાતા સ્થલાદિકનું વર્ણન છે.

સિંદલદ્વીપ છોડ્યા પછી પ્રથમ સમુદ્ર આવ્યો. તે યોગગતા માત્સ્યવાનું પર્વત રામે જોયો. (શ્લો. ૫૧) આગળ જતાં મલયપર્વત (શ્લો. ૫૪) મલય ઉપરથી રત્નપ્રસ્થ તાપ્રપર્ણા વહે છે. (શ્લો. ૫૬) પછી અગસ્ત્યાશ્રમ (શ્લો. ૫૮-૬૧) ત્યાં વિમાનમાંથી ઉતરીને બધાએ અગસ્ત્ય-લોપાસુદ્રાનું દર્શન કર્યું; અને ફરી વિમાનાશ્રય થઇ માર્ગનું આક્રમણ શરૂ કર્યું. ઉપર જતાં પહેલવહેલાં દ્રવિડદેશ રામની નજરમાં આવ્યો, (શ્લો. ૬૭). જમણી બાજુ આંધ્રદેશ. તે દેશમાં ભીમેશ્વર મહાદેવનું પ્રસિદ્ધ સ્થાન હતું. એ જ દેશમાં ગોદાવરી નદી સાત પ્રવાહમાં વિભક્ત થઇને સમુદ્રસંગમ કરે છે. એ વર્ણન જે શ્લોકમાં છે તે પ્રસ્તુતમાં અગત્યનો હોવાથી અને આગળમાં ફરીથી તેનો ઉલ્લેખ આવવાનો માટે અહિં આ ઉતારી-લઢ પૂં.

વાક્સત્વાજ્ઞસમુદ્રૈરભિનયૈર્નિત્યં રસાલ્લાસતો

વામાજ્ઞયઃ પ્રણયન્તિ યત્ર મદનક્રીડામહાનાટકમ્ ।

અન્નાન્ધ્રાસ્તવ દક્ષિણેન ત ઇમે ગોદાવરીસ્રોતસાં

સપ્તાનામપિ વાર્નિધિપ્રણધિનાં દ્વીપાન્તરાણિ શ્રિતાઃ ॥૭૦॥

સાથે ક્ષણિટ દેશ પણ જોવામાં આવ્યો, જેમાંથી કાવેરી નદી વહે છે. (શ્લો. ૭૨) + ત્યારબાદ આગળનો મહારાષ્ટ્ર દેશ. (સુમીઘઃ-મરતાગ્રજ અયમગ્રે મહારાષ્ટ્રવિષયઃ । મહારાષ્ટ્રને વિદર્થ એ બીજું નામ હતું (રામઃ-સોડયં સુમ્નુ પુરો વિદર્ભવિષયઃ

• એ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે નવમી શતાબ્દીને આખરે તો સિંદલદ્વીપ તે જ લંકા એવી સમજણ હતી.

+અહીં આ શબ્દોખરે આવેલી માહિતિમાં આપાતતઃ વિરોધ છે. કાવેરી નદી કનાંટકમાં નથી. દ્રવિડ દેશમાં છે. રાજ્યોખરનો દ્રવિડ તે અત્યારનો કેરલ હોય તો તેનું વર્ણન અગસ્ત્યાશ્રમના પહેલાં આવતું જોઈએ. કવિએ તામરણમાં ગોરાળો કર્યો લાગે છે. દેરાળી યાદીમાં આ જે કમ-ભંગરપ દોષ તેનો પરિહાર કરાવ્યે એ પ્રમાણે ફરી શકાય-અગસ્ત્યદર્શન કરી વિમાનમાં બેસીને ઉપર જતાં પહેલે બધાએ જ્યારે આનુબાજુ જોયું ત્યારે તેઓના નજરમાં આ ત્રણ દેશ આવ્યા. પ્રથમ ગોદાવરી કાંઠે આંધ્રદેશ જે સામેજ હતો; પછી બીજો આંધ્રની દક્ષિણે આવેલ દ્રવિડ દેશ, અને ત્રીજો દ્રવિડ પાસે જે તે ક્ષણિટ દેશ. પરમપૂજ્ય અગસ્ત્યશ્રુતિના આશ્રમે પ્રથમથી જ ધ્યાન યોગેજ હોવાથી તેની દક્ષિણે આવેલી કાવેરી તરફ દુર્લભ થયું; પરંતુ પછી વિમાન ઉપર ચડતાં તરત તે પ્રદેશ તરફ દક્ષિ અથ દરો. અસ્તુ અગ્રેતેમ દોષ; આપણે જે આગળ અનુમાન બાંધ્યું છે અગસ્ત્યાશ્રમ, જનસ્થાન પચવરી, કિષ્કિંધા પૂર્વસમુદ્ર પાસે હોવાં જોઈએ તેને ઉપર દર્શાવેલો વિરોધ-બાધ કરતો નથી.

સારસ્વતી જન્મમૂઃ । શ્લો ૭૪) પછી નર્મદા નદી અને હાથી બાજુ લાટ દેશ દેખાય છે. પછી અનુક્રમે, અવન્તિરાજધાની ઉજ્જયિની, માલવ દેશ, યમુના નદી, પાંચાલ દેશ વિગેરે.

એટલા સારાંશ ઉપરથી જનસ્થાન વિશે રાજશેખરના અભિપ્રાય સ્પષ્ટ સમજી શકાય. જનસ્થાન નર્મદાની જ નહિ કિંતુ ગોદાવરીની પણ દક્ષિણમાં હોવું જોઈએ; અને એ ગોદાવરી પ્રદેશ તે સાંપ્રતના નાસિક પાસેનો—ગોદાવરી જમણ પાસેનો—નહિ; પરંતુ જ્યાં ગોદાવરી સાત હાથથી સમુદ્રને ભેટે છે—જ્યાં ગોદાવરી—સમુદ્ર સંગમ છે—ત્યાંનો હોવો જોઈએ. હાલના નાસિક પાસે સંગમનું વર્ણન બિલકુલ અસ્થાનિ શાય. અમર્યાશ્રમનું વર્ણન ગોદાવરી પહેલાં આવેલું હોવાથી આશ્રમ નદીની દક્ષિણે અને તેની પાસે જનસ્થાન—પંચવટી હોવાં જોઈએ.

સારાંશ, રાજશેખરના અભિપ્રાય પ્રમાણે રામની નાસિક પંચવટી તે હાલની નહિ.

મુરારિઃ—આ કવિ જામી ચતાપ્દીના પ્રારંભે અથવા આઠમીના અંતે થઈ ગયો હશે તેનું અનર્ચરાણ્ય નાટક પ્રસિદ્ધ છે તેના ત્રણ અંકો ચોથો પાંચમો અને છઠો, આપણા વિષયના સંબંધમાં મહત્વના છે.

વાસ્તીકિ રામાયણ કથામા મુરારિએ નાટકાનુરોધે કેટલાક ફેરફાર કર્યા છે; તેમાં તે એક ઠેકાણે એવી કલ્પના કરે છે: સુગ્રીવ જાંબવાન્ હનુમાન વિગેરે વાલિથી અસંતુષ્ટ હતા. તેમને સુગ્રીવને અભિષેક કરવો હતો અને તેમાં રામચંદ્રનું સાહાય્ય લેવું હતું. તે માટે તે-ઓએ એક કપટપ્રબંધ રચ્યો. મતંગાશ્રમમાં રહેતી શ્રમણનામક સિદ્ધશખરીને જાંબવાને કહ્યું ‘તમે પરાકાયપ્રવેશ વિદ્યા જાણો છો; તો હનુમાનના રક્ષણ નીચે અયોધ્યા જઈને જ દેકેધીની દાસી જે મંથરા તેના શરીરમાં પ્રવેશ કરે! અને રામ દંડકારણ્યમાં પિતૃનિ-રેશથી આવે એવી અમુક યુક્તિ કરો જેથી તેનું વાલિવધપૂર્વક સુગ્રીવ સાથે સંપ્ય થાય.’ એ વાત રાવણના એક પ્રધાન માતૃયવાનના કાને આવતા તેને પણ હર્ષ થયો કારણ રાવણનું વેર વાળવાતું હતું; (ચિરાધ્વપ્રભૃતિભિરધિષ્ઠિતેષુ વિન્ધ્યગિરિગહ્વરેષુ વિહરતૌ રામસ્ય સુકરં કલત્રાપહરણમ્ ।) જનકે રાવણની માગણીને અસ્વીકાર કરીને સીતા રામને આપી હતી. અસ્તુ. આ સંબંધમાં માતૃયવાન્ એક ઠેકાણે કહે છે:—તત્તથ સાપિ શયરંગોગિની સુગીવાનુરોધેન સર્વમોમિત્યુરસિકૃત્ય તદૈવ વિદેહાભિમુર્ચી પ્રસિયતેતિ મે જનસ્થાનવિહારિર્મિનિશાચરૈરાગત્ય નિવેદિતમ્ । ”

(ભાવાર્થ—શખરીએ વિદેહ તરફ પ્રયાણ કર્યું એમ મારા જનસ્થાનનિવાસી રાક્ષ-સોએ ખબર આપી છે) એ કથાભાગ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વાલિસુગ્રીવનું સ્થાન—કિષ્કિંધા, શખરીનું સ્થાન મતંગાશ્રમ અને નિશાચરેનું સ્થાન—જનસ્થાન, બધાં પરસ્પર સમીપ હોવાં જોઈએ. અત્યારના નાસિક—પંચવટી વિશે એવું કહેવું મુસંમત લાગતું નથી.

રામના અયોધ્યાનિર્ગમનથી સીતાહરણ સુધીના ઇત્યાંત વિવિધ પાત્રોના મુખ્યતા પાંચમા અંકમાં વર્ણવ્યો છે. વિષ્કંભકમાં શ્રમણ અને સુગ્રીવ સચિવ જાંબવાન્ એમનો સિ. ૪. ૮

સંવાદ છે. ચિત્રકૂટથી ભરત નિવૃત્ત થયા પછી, જનસ્થાનવાસી ખરદૂપણાદિ રાક્ષસોએ મોકલેલા વિરાધનો વધ રાગે ચિત્રકૂટમાં કર્યો. પછી પિતાની ઔષ્વદૈહિક ક્રિયા કરીને દક્ષિણને માર્ગ લીધો, અને

ક્રમેણૈવ સુતીક્ષ્ણાદીનુપસ્થાય મહાસુનીન્ ।

અગસ્યશાસનાદાસ્તે પશ્ચવટ્યાં રઘુદ્વહઃ ॥ ૪ ॥

(ભાવાર્થ:—અનુક્રમે સુતીક્ષ્ણાદિ મહા સુનિઓને વંદન કરી અગસ્યની આસાથી પંચવટીમાં રામ હાથ રહે છે.) એટલું સાબળતા જ જાંબવાન કહે છે:—તર્હિ હસ્તગત પય અસ્માકમ્ । કિયદન્તરં ઋણ્યમૂકજનસ્થાનયોઃ । (ભાવાર્થ:—એમ હોય તો રામ આપણા હાથમાં આવ્યો જ સમજવો, ઋણ્યમૂક જનસ્થાન વચ્ચે તો કેટલું અંતર છે ?) આ ઉપરથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે જનસ્થાન (એટલે નાસિક પંચવટી) ઋણ્યમૂક પાસે જ હોવું જોઈએ. પછી શર્ણુખાવિરૂપકરણ, ખરાદિવધ, એ કારણોથી રામનું રાવણ સાથે બંધાયેલું શત્રુત્વ ત્રમણા જાંબવાનને નિવેદન કરે છે. એટલામાં રાવણ સીતાહરણ કરે છે અને તે જ વખતે મલય પર્વત તરફથી આવતા જટાસુ જાંબવાનને દેખાય છે. જટાસુ કહે છે:—પ્રાસૈયેયમસ્માભિઃ પંચવટી । યદ્મૂર્ગોદાવરોત્તરઙ્ગસીકર-સેકસુકુમારમાંસલપરિસરારણ્યમાલિન્યો જનસ્થાનસીમાનઃ । સીતાને લઇ જતા રાવણને જોઈને જટાસુ તેની સાથે યુદ્ધ કરે છે અને તેમાં મરણ પામે છે. અહીં આ વિષ્કંભક પૂરો થઇ અંકની સરખાત થાય છે, અને રામ લક્ષ્મણ પ્રવેશ કરે છે. લક્ષ્મણ રામને કહે છે:—હત્ત હત્ત આર્ય મારીચમથન દશ્યન્તામમૂર્યાર્ચી કકુભમભિવર્ધમાના વિન્ધ્યવનવીથિમૂમયઃ । એમાં વિન્ધ્યવન જૂમિ દક્ષિણમાં આવેલી લક્ષ્મણ કહે છે. આ અંકમાં વિન્ધ્ય પર્વતનો ઉલ્લેખ આગળ પણ આવે છે. (શ્લોક ૧૮, ૨૭ વિગેરે). ત્યાં નજીક માથવાન પર્વત હતો (લક્ષ્મણ. આર્ય, અયમિતો ગિરિમાંલ્યવાન) (શ્લોક ૨૦, ૨૧ વિગેરે). એ દશારણ્યનો એક ભાગ હતો (રામ.—હા મિયે લખ્ડ-કારણ્યવિહારસન્નિધિચારિણિ) તે ઠેકાણે રામે દુંદુભીના અસ્થિશૂનો પ્રશ્નેષ કર્યો, અને તન્નિમિત્ત વિમદમાં વાસિવધ કરીને સુગ્રીવને રાજ્યાભિષેક કર્યો.

ગુહ:—દેવ, દુન્દુર્ભિ નામ દૈત્યેન્દ્રં નિષ્પિવેષ કપીશ્વર : ।

તસ્ય કઢ્કાલકૂટોડ્યં કુમારેણ વિલોડિતઃ ॥ ૧૫ ॥

તન્નિમિત્તજન્મા સંપ્રતિ વાલિનો મહાનભિયોગઃ સંભાન્યતે ।.....

... ..ગુહ:—(સસંભ્રમમ્) કુમાર પડય પડય

સપ્તતાલાનયં મિત્વા વાલિમહરર્ણકૃતાન્

હત્વા ચ વાલિનં વાળો રામતૂળીરમાગતઃ ૫૧ ॥

અનર્ધરાયવંના પાથમાં અંક ઉપરથી એક વાન રપટ છે. જનસ્થાન, પંચવટી, માંથવાન પર્વત અને કિષ્કિંધા, બધાં પરસ્પર સમીપ હોવા જોઈએ. અત્યારના નાસિક પંચવટી બહુ દૂર છે

આ અંકમાં એક વાત આપણા અનુમાનને વિરોધી છે. દ્વયન્તામમૂરવાર્ચીં આ વચનમાં કહ્યું છે તેમ વિંધ્ય વન દક્ષિણમાં આવે તો જનસ્થાન અને કિષ્કિંધા વિંધ્યની ઉત્તરે થાય. હિંદુસ્થાનનો ભૂગોલ જોતાં એ વર્ણન શૂલભરેલું જ ગણવું જોઈએ; અથવા તે કવિનું ભૂગોલવિષયક અપૂર્ણ જ્ઞાન બતાવે. કદાચ આપણે એમ પણ માની શકીએ કે પૂર્વ સમુદ્ર તરફ જનસ્થાનમાં આવેલા પર્વતોને કવિએ વિંધ્યનો બાબ ગણ્યો હોય. વિંધ્ય એટલે મેરુ હિમાલય જેવો મહાન પર્વત એવી જુની કલ્પના, અને કવિ ઉત્તરનો દાસીર નિવાસી. તેથી, વિંધ્ય સમગ્ર દેશકારણ વ્યાપી રહ્યો છે એમ કવિની કલ્પના યથા હોય તો તેમાં અસંભવનીય કાંઈ નથી. પરંતુ એ શૂલ જ છે એમ માનીને પણ, જનસ્થાન કિષ્કિંધા પાસે છે એવો જ કવિનો મત તે અગાજ માનવાનું કારણ નથી.

હવે સાતમો અંક જોઈએ.

વિમાનમાં બેસીને લંકાથી નીકળ્યા પછી પ્રથમ સમુદ્રવર્ણન અને સેતુવર્ણન છે. પછી સીતાએ ઇચ્છા દર્શાવતાં વિમાન ચંદ્રમંડલ સુધી ઉન્નત થયું ત્યારે સર્વેનું ધ્યાન હર્ષરંગીર હિમાલયે અને સુવર્ણમય મેરુએ જાયું. થોડી વાર પછી વિમાન નીચું આવતી વખતે મરૂ દેશ દેખાય છે; ત્યાર બાદ વિમાન પૃથ્વીની સમીપથી ચાલવા માંડે છે, માર્ગમાં દેખાતા સ્થળોનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:- (૧) મૌક્તિકસંભૂતિ સિંહલ દ્વીપ; (૨) રાહણ-ગિરિ ઉપરનો અગસ્ત્યાશ્રમ; (૩) એક બાણ (અન્યતઃ) મુક્તાપ્તિ તામ્રપર્ણ; (૪) બીજા બાણ (અન્યતઃ) મલયાલય; (૫) આગળ જતાં (અગ્રે) બીજો અગસ્ત્યાશ્રમ (પત્તપરં પુરો લોપામુદ્રાસહચરમુનેરાશ્રમપદમ્ । શ્લોક ૧૪) એ આશ્રમ પૂર્વ સમુદ્ર પાસેનો જ હોવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. એ ઠેકાણે સુગ્રીવ કહે છે- ‘અહો ચિરે-ળાઘ ચતુર્દશલોકૈકદળધરે ધર્માસનાધિકારિણિ રામદેવે દળદકારણ્યગૃહમે-ધિનાં તપોધનાનામૃદ્ધયઃ ।’ એ ઉપરથી સમગ્રમ છે કે આસમંતાત્તા પ્રદેશને દેશ-કારણ્ય એ નામ હેતુ. સાંથી વિમાન ઉપડતાં (૧) તે ‘હિરણ્યહરિણિહારકાન્તાર-સ્વલી’ ઉપર આવ્યું; પાસે (૭) પંચવટી (શ્લોક ૯૭) અને (૮) પ્રસવણ પર્વત (શ્લોક ૯૮) હતાં. તે જોઈને સીતાએ જનસ્થાનાધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓને વંદન કર્યું (સીતા કપોતહસ્તં કૃત્વા-ભગવત્યોજનસ્થાનદેવતાઃ; ષષા ષઃ પરિચારિકા જ્ઞાનકો પ્રણમતિ) ત્યાં એક બાણ (અન્યતઃ) (૯) ગોદાવરી નદી; બીજા બાણ (પરિ-શ્રુત્યલોકિતેન) (૧૦) માલ્યવાન પર્વત (શ્લોક ૧૦૦); બ્યાં રામે સીતાવિરહ પીડાને વર્ષાકાલ વીતાડ્યો, વિમાન ચાલતાં આગળ (૧૧) મહારાષ્ટ્ર રાજધાની કુંડિન, નગર (દ્વદશમે મહારાષ્ટ્રમળ્લલૈકમળ્લનં કુન્ડિનં નામ નગરમ્ । મહારાષ્ટ્રને વિરભં કહેતા હતા (શ્લોક ૧૦૧, ૧૦૨). (૧૨) તેની જમણી બાણ, આગ્ર દેશમાં સપ્તગોદાવર પાસે આવેલું ભીમેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન (દક્ષિણતઃ ‘આન્ધ્રવિષયલક્ષ્મ્યાઃ સત્તગોદાવરદ્વારકવાલૈકનાયકો મગવાન ભીમેશ્વરઃ), (૧૩) ત્યાં જ પાસે (અન્યતઃ) દ્રવિડરાજપુત્રી કાંચી (દ્રવિડમળ્લલૈકમળ્લનમાણિક્યમણિ-સ્તવકમિદં કાન્ધીનામધેયમાયતનં મીનકેતનસ્ય ।); (૧૪) ડાબી બાણ (વામતઃ) ઉત્તરવિંધી; (૧૫) ‘અન્યતઃ’ ચેદિના કલ્પચુરિઓની રાજધાની માહિષ્મતી (કલ્પચુરિકુલનરેન્દ્રસાધારણાયમદિપો માહિષ્મતીનામ ચેદિમળ્લલમુળ્લમાલા

નગરી ।), વિમાન આલતાં આગળ (૧૬) યમુના, (૧૭) ગંગા નદીઓ (૧૮) વારાણસી, વિગેરે.

ઉપરની યાદીમાં એકાદ બે ઠેકાણે ભૂગોલવિષયક ભૂલો થયેલી લાગશે. પરંતુ આપણા પ્રશ્નને લગતું જોતાં, મુરારિનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવામાં બાધ આવે તેમ નથી. યાદીમાં અનુક્રમ સંખ્યા ૫ થી ૧૧ સુધીના સ્થળોના નામો જોતાં સિદ્ધ થાય છે કે અગરસાશ્રમ, જનસ્થાન, પંચવટી નાસિક, બધાં સ્થળો પૂર્વ સમુદ્ર પાસે આવેલા હોવાં જોઈએ.

અનર્ધરાષ્ટ્ર ઉપર રુચિપતિ ઉપાધ્યાયની ટીકા છે. ટીકામાં એ ઠેકાણે તે કહે છે. 'જનસ્થાનં મલયાદ્રિસ્તમીપે રક્ષોઘાસસ્થાનમ્ ।' ખીજે એક ઠેકાણે પણ લખે છે— 'પશ્ચદ્વટી દ્વણ્ડકારણ્યે તપોઘનમ્ ।' પંચવટી જનસ્થાનમાં હતી એ તો પ્રસિદ્ધ છે. તેથી, દ્વંડકારણ્યની વ્યાપ્તિ દક્ષિણમાં મધ્યપર્વત સુધી હતી એવો રુચિપતિનો મત હતો એમ દેખાય છે. ખીજું, જનસ્થાન મલયાદ્રિ પાસે હોવાનું તે જણાવે છે; તો પછી અત્યાગતું નાસિક જનસ્થાન ન હોઈ શકે. સારાશ, રુચિપતિના મન પ્રમાણે એટલે રુચિપતિના સમયના લોકમત પ્રમાણે—લગભગ ખ્રિ. ૧૩ મી સતાબ્દી સુધી—જનસ્થાન વિગેરેનું સ્થાન અત્યારે મનાય છે તેથી જુદું હતું—પૂર્વ સમુદ્ર પાસે હતું.

કાલિદાસના રઘુવંશ ઉપરથી પણ એવું જ અનુમાન નીકળે છે 'એમ આગળ બનાવવામાં આવશે.

ભવમૂર્તિ—એ પ્રમિદ્દ નાટકકાર આઠમી સતાબ્દીની આરંભે થઈ ગયો. મહાવીર-ચરિત અને ઉત્તરરામચરિત નામના બે પ્રમુખામાં સંપૂર્ણ રામચરિત તેણે નાટક રૂપમાં પ્રથિત કર્યું છે. મહાવીરચરિતમાં રાવણનું સુધીનો ઇતિહાસ છે તે પ્રથમ આપણે તપાસીશું.

કવિએ એવો પ્રસંગ કહ્યો છે કે રામહરતથી સિવધનુર્લભ થયેલો સાંભળીને રાવણ-માતામદ્ર માલ્યવાને પરશુરામને રામશિક્ષાર્થ પ્રેરણા કરી. પરિણામે પરશુરામનો તેજોભંગ થયો ત્યારે પરશુરામે પોતાનું ધનુષ્ય રામને સોંપીને કહ્યું 'દ્વંડકાવનમાં પુણ્યનદીઓના કિનારે ગહેતા તાપસોને લંકાવાસી રાક્ષસો તાપ દે છે તેમનું રક્ષણ કરવાનો અધિકાર આ ધનુષ્ય તારે આપું છું.'

પુણ્યાનામૃપયસ્તદેષુ સરિતાં ચે દ્વણ્ડકાયાં વને
મૂયાંસો નિવસન્તિ તેષુ સતતં લઙ્કાસદો રાક્ષસાઃ ।
વિધ્વંસાય ચરન્તિ તત્પ્રમયને યસ્યોપયોગો ભવેત્
સમ્પ્રત્યેવ સતામુનૈવ ધનુષા વત્સેઽધિકારઃ સ્થિતઃ ॥

અક્ક ૫ । ૩૮.

ત્યારે રામચંદ્રને ચિંતા થઈ કે ક્યા ઉપાયથી હું દ્વંડકામાં જઈ શકું, (યદપિ નામાન્યેન કેનચિદુપાયેન દ્વણ્ડકારણ્યં પ્રતિષ્ઠેયમ્ ।

....ન્યસ્તશસ્ત્રે ભૂગુપેતો પરન્ત્રે તથા મયિ ।

કાટ્મુત્સારિતાઃ ક્રૂરૈર્યાતુધાનેસ્તપોધનાઃ ॥ ૩૯ ॥

એટલામાં મંથરા-જેના શરીરમાં માલ્યવાનના કહેવાથી સ્પર્શબાએ પ્રવેશ કર્યો હતો તે પ્રવેશ કરીને રામવનવાસ કરાવે છે. રામ લક્ષ્મણ સીતા જવા નિકળતી વખતે મુંગવેર-પુરથી શુદ્ધ મંદેશ પ્રેરે છે કે તે પ્રદેશ સુધી વિરાધ રાક્ષસે તોડાન મચાવ્યું છે. (લક્ષ્મણ:-કથિતમાર્યસ્ય શ્રંગવેરપુરવાસ્તવ્યેન નિષાદપતિના ગુહેન તત્પ્રદેશ-પર્યન્તાયસ્કન્દિનો વિરાધરાક્ષસ્ય દુર્વિલસિતમ્ ।) ત્યારે રામયદ્રે ઋષિરક્ષણ માટે ૬૭ ક્ષમા જનસ્થાને જવાનો નિશ્ચય કર્યો. (રામ:-તેન વિરાધહતકોન્મયનાય સન્નિકૃષ્ટપ્રવાગ-મનુષ્યકમન્દાકિન્તીપધિત્રમેશ્વર ચિત્રકૂટં નામાચલગુપેત્ય મુનિભિરુપજુષ્ટતીર્થ, રક્ષાંસિ નિહત્ય દ્વણ્ડકાં પ્રાપ્ય, સન્નિહિતગૃધ્રરાજ ક્રમેણ યામો જનસ્થાનમ્ ।). રામને ૬૭કારવ્યમા લાવવા માટે માલ્યવાને કરેલી કપટકૃતિ-જેથી ૫૬૧ વિરાધદ્વુક્યધાદિ રાક્ષસોના હાથથી રામનો વધ કરાવવાનો તેનો વિચાર હતો-સદ્ધ ૩૪ (માલ્યવાન-... તત્તોડનેન યોગાધારન્યાયેન સુદૂરમાકૃષ્ય રક્ષસામન્તિકમુપનીતસ્ય ચિન્હ્ય-કાન્તારેપુ અદેશજ્ઞસ્ય ચિચરતઃ સુકારણ્યવસ્કન્દનાનિસ્યુ. । વિરાધદ્વુક-ચન્ધપ્રમૃતયો દિ દ્વણ્ડકારણ્યસચિપુ તીક્ષ્ણાશ્વરન્તિ ।) એવી રીતે એવા અંકની સમાપ્તિ થાય છે.

પાંચમા અંકનો આરંભ મલયપર્વત ઉપર થાય છે. ત્યાં જટાયુના મોટા ભાઈ સંપાતિનો નિવાસ હતો. પર્વતની બાજુમાં કાવેરી નદી વહેતી હતી (કાવેરીઘલચિત-મેશ્વલસ્યસાનોઽ શ્લોક ૩). અભિવાદનાર્થ આવેલા જટાયુને સંપાતિ રામની હકીકત પૂછે છે.—

સમ્પાતિ-ઘસ્ટ જટાયો, આપિ કાલવિપ્રકર્ષાન્મન્દીમૂતઃ પિતૃમરણ શોકો રામમન્દ્રસ્ય ।

....તૃપ્તૈર્વિરાધમાંસાનાં ગૃધ્રૈરાવેદિતં હિ મે ।

ચિત્રકૂટાદયથા રામઃ શરમજ્ઞાશ્રમં મતઃ ॥ ૮ ॥

તદા ચ શરમજ્ઞેન હવ્યવોહ હુતા તનુઃ ।

અયોપસેદિવાન્રામઃ સુતીક્ષ્ણાદીન્મુનીનાથ ॥ ૯ ॥

. જટાયુ:-ઘાટમ્ । અધુના અગસ્યવચનાદ્રામ. પશ્ચવટ્યાં પ્રતિવસતિ । સમ્પાતિઃ-(ચિરાત્સ્મૃત્વા) આઃ । અસ્તિ જનસ્થાને પશ્ચવટી નામ ગોદાચરોત્તરોદેશઃ ।

૫૬૧ જટાયુએ સ્પર્શબાઈનું નાસીકર્તન, અરાદિવધ વિગેરે જ્ઞાત કર્યો. સંપાતિએ જટાયુને સીતારામલક્ષ્મણનું રક્ષણ કરતા રહેવાનું કહ્યું. સંપાતિને પંદન કરીને પાછા વળતાં જટાયુ પંચવટી ઉપરથી જતા હતા તે સમયે સીતાને લઈ જતો રાવણ તેના બેવામાં આવ્યો.

(અયં...ગોદાચરીમુખરકન્દરઃ ... જનસ્થાનમધ્યદેશગો ગિરિઃ પ્રમ્લયણો નામ । इयं च पञ्चवटी ।)

પછી જટાધુમરણ અને રામનો પંચવટીત્યાગ તે પ્રસંગે રામલક્ષ્મણનો સંવાદ આપણને મહત્વનો છે.

લક્ષ્મણ:-પ્રતાનિ.....અરણ્યાનિ દક્ષિણાં દિશમભિવર્તન્તે તદેભિરેવ પથિર્ભયાવઃ ।

રામ-અઘ્નદાપૂર્વાઃ સત્ત્વમી જનસ્થાનવિભાગાઃ ।

લક્ષ્મણ.-નનુ તદૈવ તાતમારુણિ શુભ્રરાજમગ્નિસાત્કૃત્ય નિર્ગતયોઃ પશ્ચવટયા-
શ્રમાદાવયોઃ કોઽપિ કાલો વર્તતે, યદા દૂરવિચ્છિન્નાઃ સમ્પ્રતિ જનસ્થાન-
સીમાનઃ । યથા સ્થિતાન્યગ્રતઃ પ્રતિભયજનજાન્યરણ્યાનિ તથા નૂનમસૌ
જનસ્થાનપશ્ચિમઃ કુઞ્જયાન્નામ દનુકચન્ધાધિષ્ઠિતો દુષ્ટકારણ્યવિભાગઃ ।

પછી કબંધવધ; ત્યારબાદ ઋષ્યમૂકપર્વતપર રહેતા, સુગ્રીવનો મિત્ર બિભીષણ, તેના શેખહારિણી શ્રમણાનું દર્શન અને તેની સાથે કિષ્કિંધા તરફ ગમન. રસ્તામાં દુઃકૃંબિનો અસ્થિ-સંચય દેખાયો. સમંતાદ્ભાગમાં 'ઋષ્યમૂક પંષાપર્વન્ત ભૂમયઃ' અને મતંગાશ્રમે પકંટ. અંતે વાલિવધ અને રામનો બિભીષણ સુગ્રીવ સાથે મૈત્રીધર્મનો સ્વીકાર. અહિં આ પાંચમો અંક પૂરો થાય છે.

આ પ્રમાણે ચોથા અને પાંચમા અંકમાં બૃજોલવિષયક માહિતી છે. તે ઉપરથી આપણે નીચેનાં અનુમાનો બાધી શકીએ. (૧) માત્સ્યવાન્તા બાપણ ઉપરથી દેખાય છે કે જે પ્રદેશમાં વિરાઠદનુકબંધાદિ રાક્ષસોનું અધિકાર હતું તે દંડકારણ્યનો જ ભાગ હતો. વિગ્રાધનો ઉપદ્રવ ચિત્રકૂટ સુધી હતો, દનુકબંધનો પ્રસંગ રામે પંચવટી મૂક્યા પછી બન્યો છે. તેથી એ સ્પષ્ટ છે કે ચિત્રકૂટથી જનસ્થાનપર્યંતના સર્વ પ્રદેશનું દંડકારણ્ય નામ હતું. (૨) જટાધુનો રાવણસાથે વિગ્રહ થયો તે જટાધુ મળ્યથી પાઝ આવતા. જટાધુનું નિવાસ-સ્થાન સંપાતિના સ્થાનથી બહુ દૂર નહિ હોય. તે પ્રસ્તવણ ગિરિઉપર હતું એમ હસ્તરરામ-ચરિતમાં સ્પષ્ટ હતું છે (અક ૨-સ્ત્રો ૧૪, ૧૫). પ્રસ્તવણ ગિરિ કિષ્કિંધા પાસે છે એમ રામાયણમાં છે (કિષ્કિન્ધા ૦ સર્ગ ૧૭). એ બંધાનો સમન્વય કરતા આપણને કહેવું પડે છે કે જનસ્થાનમાં આવેલો ' પંચવટી નામ ગોદાવરી તટોદેશ ' અત્યારના નાસિક પાસેનો નહિ કિંતુ, પૂર્વમાં આવેલો, (૩) પંચવટી મૂક્યા પછી રામલક્ષ્મણે જે માર્ગે ગમન કર્યું તે જુઓ. પ્રથમ તઓ દક્ષિણમાં આવેલા અરણ્યમાંથી ' કોઽપિકાલઃ ' સુધી વાટ ચાલીને પશ્ચિમ તરફ ચાલતા જનસ્થાનની સીમા ઝોળંગીને કુંજવનમાં આવી પહોંચ્યા. તે દંડકારણ્યનો ભાગ હતો; તે જનસ્થાનની પશ્ચિમે હતો, અને ત્યાં દનુકબંધ રહેતા હતા. ત્યાં પાસે જ ઋષ્યમૂક, પંષા, મતંગાશ્રમ વિગેરે હતા, એ પ્રવાસમાર્ગ અત્યારની નાસિક પંચવટી સાથે બંધબેસતો નથી. રામે પંચવટીથી ઋષ્યમૂક જવામાં વ્યતીત કરેલો સમય બહુ લાંબો તો નથી જ. અત્યારના નાસિકથી તેટલા સમયના પ્રવાસને અંતે ઋષ્યમૂક પહોંચી શકાય તે બનવાભેગ નથી. અને બીજું, ઋષ્યમૂક અત્યારના નાસિકથી દક્ષિણ-પશ્ચિમ આવેલું છે એમ પણ ન કહી શકાય, અને આથી પણ આપણું અનુમાન વધારે દૃઢ થાય છે.

હવે 'મહાવીર ચરિત' નો સાતમો અંક.

તેમાં નીચે લખેલાં સ્થળોનો ક્રમવાર નિર્દેશ કર્યો છે. (૧) સમુદ્ર, (૨) સેતુ; (૩) મલયાચલ; (૪) એક જીર્ણ કંદર—જ્યાં રામલક્ષ્મણાએ વર્ષાકાલમાંની એક રાત કદાહી હતી (૫) કાવેરી તીર, (૬) દક્ષિણમાં થોડે અંતરે આવેલો અગસ્ત્યાશ્રમ. (૭) 'પંપાપર્વત' પ્રદેશ—આ પ્રદેશમાં સમતાલવેધ, વાલિવેધ, કુંડુભિક્કલકૂલેપણ, કપધવધ અને સીતા-તરીય લાભ એટલી ઘટનાઓ બની હતી; (૮) જટાયુ મરણ સ્થાન; (૯) દંડકાસીમા પરનો ખરાદિયુદ્ધપ્રદેશ; (૧૦) અત્યુચ્ચ સહ્ય સાનુમાન* એ પર્વત આર્યાવર્તની દક્ષિણ સીમા હોવાનું દેખાય છે કારણ કેવિ કહે છે. **एनमतिक्रम्य गम्यते किलार्यावर्तः।** (૧૧) તેનું અતિક્રમણ કરતાં મધ્યદેશ આવે છે. એથી વધારે માહિતિ બવભૂતિ આપતા નથી.

આપણા અનુમાનને બાધક એવું સાતમા અંકમાં કાઢ નથી.

उत्तरामचरितમાંથીય આપણા અનુમાનને પોષક પુરાવો પ્રાપ્ત થાય છે.

એક વાતનો ઉલ્લેખ ઉપર આવ્યો છે. **उ. रा. २/१५** ઉપરથી સમજાય છે કે પ્રસ્તવ-જીરિ જનસ્થાનના મધ્ય ભાગમાં હતો અને તેની પાસે પંચવટી હતી. તેમ જ શંખૂક જનસ્થાનનું વર્ણન કરતાં કહે છે—**'एतानि जनस्थानपर्यन्तदीवारण्यानि दक्षिणां दिशमभिवर्तन्ते।...अथैतानि...पश्यतु महाभागः प्रशान्तगम्भीराणि मध्यमारण्यकानि।'** એટલાપરથી અનુમાન કરી શકીએ કે પંચવટીમાથી—જે જનસ્થાનના મધ્ય ભાગમાં હતી ત્યાંથી—દક્ષિણ સીમાસુધી આવેલા અરણ્યો શંખૂકે રામને દર્શાવ્યા. અત્યારનું નાસિક જનસ્થાનના મધ્ય ભાગમાં નથી, ઉત્તરસીમા ઉપર છે. ત્યાંથી 'જનસ્થાનપર્યન્ત દીર્ઘ' અરણ્યો જોવાં શક્ય નથી. ગોદાવરીના મુખ પાસેનું જનસ્થાન લઘુએ તો એ આચર્યું દૂર થાય છે.

એવી કલ્પના કરીએ તો ઉત્તરામચરિતમાં બીજી એક અસંગતિ જોવી દેખાય છે તેનો પણ પરિહાર થઈ શકે. શંખૂક રામને કહે છે.

मेघमालेव पश्चायमारादिव विमान्यते।

गिरिः मत्स्रवणः साडयं यत्र गोदावरी नदी॥

અત્યારની નાસિક પંચવટી લઘુએ તો ત્યાંથી પ્રસ્તવણ પર્વત દેખાય તે અસંભવિત છે. રામાયણમાં કિષ્કિંધા કાંડના ૨૭ મા સર્ગમાં કિષ્કિંધાની ગહાર તે પાસે જ હતો એમ વર્ણન છે. હાલમાં નાસિકથી કિષ્કિંધા બહુજ દૂર છે. માટે માનવું પડે કે પંચવટી દક્ષિણમાં હોવી જોઈએ.

+ એ ઠેકાણે 'સહ્ય' ને બદલે 'વિન્ધ્યઃ' એવું પાઠાન્તર જોઈએ એમ મને લાગે છે. વિન્ધ્ય પર્વત આર્યાવર્તની દક્ષિણ મર્યાદા રૂપે હતો એમ પ્રસિદ્ધિ છે. (ઉદાહરણ તરીકે જુઓ **मनुस्मृति** અં ૨, શ્લોક ૨૨૨; અં ૧૦ શ્લોક ૩૬). સહ્ય પર્વતને માટે તેવી પ્રસિદ્ધિ નથી. સિવાય દક્ષિણથી ઉત્તરે જતી વખતે સહ્ય પર્વત ઓળંગવાની ખાસ આવશ્યકતા નથી. કારણ સહ્યપર્વતની ઢાંચ મુખ્યતઃ દક્ષિણોત્તર છે. એકાદ ભાગ પૂર્વ પશ્ચિમ કદાચ હશે; પરંતુ તે 'અત્યુચ્ચ' વિશેષણને લાયક હોવાનો સંભવ નથી એ રપ્ત છે.

આ મત સમર્થનાર્થે બીજા એક પુરાવો ઉત્તરરામ-અસ્તિમાં જ છે. રામની રજા લેતા પહેલા શબ્દ કહે છે- 'યાવત્પુરાણ વ્રણવાદિનમગસ્ત્યમૃષિમભિવાદ્ય શાશ્વતં પદ-મનુષ્યવિદ્યામિ ।' થોડા જ વખતમાં આશ્રમથી પાછા આવીને રામને અગસ્ત્યનો સંદેશ કહે છે. તે ઉપરથી પણ એવી કલ્પના કરવામાં આવે નથી કે અગસ્ત્યાશ્રમથી પંચવટી દૂર નહોતી; નાસિક એટલું તો દૂર નજ હશે અગસ્ત્યાશ્રમ ગોદાવરી મુખની દક્ષિણે કેઈ ઠેકાણે હોવાનું નાટકમાં છે તે ઉપર બતાવ્યું છે.

બીજા એક શ્લોક જુઓ:—

एते ते कुहरेषु गद्गदनदद्गोदावरीवारयो
मेघालम्बितमौलिनीलशिवराः क्षोणीभृतो दण्डिनाः ।
अन्योन्यप्रतिघातसंकुल चलत्कलोलकोलाहलै-
स्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्सङ्गमाः ॥

જનસ્થાન તે અત્યારું નાસિક સમજીએ તો, 'ગદ્ગદનદદ્ગોદાવરીવારયઃ' અને 'અન્યોન્યપ્રતિઘાતસંકુલચલત્કલોલકોલાહલૈઃ' આ પદો અધુક્તાર્થક થાય છે. એ તો કવિૃત વર્ણનની અતિશયોક્તિ સમજવી, એમ કદાચ કોઈ કહેશે. પરંતુ ઉપર સમર્થન કરવામાં આવેલું અનુમાન સાચું હોય તો એવા કલ્પનાગૌરવની અવશ્યકતા રહેતી નથી. કવિ યથાતથ વસ્તુરિચિતિનું જ વર્ણન કરે છે એમ માનવું ઔચિત્ય ભરેલું છે. તેમજ, આ શ્લોકમાં સંગમાઃ એ બહુ વચનાવાળું પદ છે. અત્યારની નાસિક પંચવટી લઈએ તો ત્રણ અથવા વધારે સંગમોના અભાવે, આ બહુ વચનવાળા પદનો પ્રયોગ બૂલ ભરેલો અથવા અતિશયોક્તિપૂર્ણ માનવો પડશે. પરંતુ, ગોદાવરીના સાત મુખ પાસેની પંચવટી લઈએ તો બહુ વર્ણન બંધ બેસતું આવે છે. ઉપર ચાલારામાયણનો શ્લોક (યાવત્સર્વાંગ૦ વિગેરે અ ૧૦ શ્લોક ૭૦) અને અનર્ઘરાષ્ણનું વચન (આન્ધ્ર વિપયલક્ષ્મ્યાઃ૦ વિગેરે) એ ટાંક્યા છે તેમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે કે ગોદાવરીના સાત સમુદ્ર સંગમ છે. એવી રીતે આપણા અનુમાનના બળે ગદ્ગદનદત્ત, રૂત્યાદિ વર્ણન અને સંગમા એ પદ સાર્થક થાય છે.

સારાંશ ભવભૂતિના મત પ્રમાણે જનસ્થાન, નાસિક-પંચવટી અલાઈ માનીએ તે નહિ કિંતુ તે ઠેકાણું ગોદાવરી-સમુદ્ર સંગમ પાસેના હોવા જોઈએ,

મટ્ટિ-આ છટ્ટી શતાબ્દીનો કવિ છે; તેના કાવ્યનું નામ મટ્ટિકાવ્ય.

આ કવિએ જૂઓલવિષય માહિતિ બહુ આપી નથી. ભરતનો મેળાપ થયા પછી રામ દંડકારણ્યમાં ગયા ત્યાં વિરાધવધ; પછી શરભંગ મુનિનું દર્શન કરી સુનીલશાશ્રમ પાસે એક પશુશાલામાં રામાદિ ત્રિવર્ગે ઘણા દિવસ નિવાસ કર્યો. પછી તે અરણ્યમાં ફરતાં ફરતાં અન્ય મુનિઓના સન્નિધિ પશુશાલા કરીને તેઓ રવાના ત્યાં સૂર્યજીખાનો પ્રમંગ બન્યો. આગળમાં, ખરાદિવધ, માયામૃગ વિદ્યાભન, સીનાપહાર, જટાયુવધ, રામવિલાપ, કાંધ વધ, ક્રમ્યમૃક પર્વત પ્રત્યે પ્રયાણ અને શજરીદર્શન, એટલેા વૃત્તાંત આવે છે. પંપાસરોવર

પાસે આવેલા રામલક્ષ્મણની જોડને તેઓ વાલિના દૂત હોય એવી શંકા સુગ્રીવના મનમાં થઈ અને તેણે મલય પર્વતને આશરે લીધો. (સર્ગ ૬, શ્લોક ૮૯) પરંતુ હનુમાને સાચી બીના કહેતાં તે નિર્ભય થયો અને રામલક્ષ્મણ સાથે સખ્ય કર્યું. ત્યારબાદ, વાલિવધ અને કિષ્કિંધામાં સુગ્રીવાભિષેક વિગેરે હકીકત છે. સીતારાહિ માટે વાનરોની જે ટૂંકડીઓ મોક્ષવામાં આવી હતી તેમાંથી દક્ષિણની ટૂંકડી વિંધ્ય પર્વત ઉપર આવે છે (સં ૭ શ્લોક ૦ ૫૩, ૫૪) ત્યાં સંપાતિ મળે છે અને તેના કહેવા ઉપરથી માર્ગતિ સમુદ્રસંધન કરીને લંકા જાય છે. સીતાને રામવૃત્તાંત નિવેદન કરતી વખતે હનુમાન્ કહે છે—

વિમલકૃષ્ણ મહેન્દ્રસ્ય ન દૂરં વિન્ધ્યપર્વતાત્ ।

નાનભ્યાસે સમુદ્રસ્ય તવ માલ્યવતિ પ્રિયઃ ॥

સર્ગ ૮, શ્લોક ૧૧૧

આ શ્લોકનો અર્થ ટીકાકારોએ બે પ્રકારે કર્યો છે. આમાં જ્યાં રામ ગેહતા હતા તે માલ્યવાન્ પર્વતનું મહેન્દ્ર, વિંધ્ય અને સમુદ્ર, એથી અંતર કેટલું હતું તે કહ્યું છે. ‘ મહેન્દ્ર પર્વતથી દૂર, અને વિંધ્ય અને સમુદ્ર-એમની પાસે આવેલા માલ્યવાન્ પર્વત ઉપર તારે પ્રિય પતિ છે ’ એવો એક ટીકાકારનો અર્થ છે ‘ મહેન્દ્ર, વિંધ્ય અને સમુદ્ર એમની પાસે આવેલા માલ્યવાન્ પર્વત ઉપર તારે પ્રિયપતિ છે ’ એવો અર્થ બીજો ટીકાકાર કરે છે. ‘ મહેન્દ્ર અને સમુદ્ર એમની પાસે અને વિંધ્યથી દૂર ’ એવો પણ અર્થ પહેલા ત્રણ ચર-ણોના થઈ શકે. કયો અર્થ કવિને અભિપ્રેત હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. ત્રણે અર્થોનું એક એક દૃષ્ટિથી સમર્થન કરી શકાય. એવા સૂક્ષ્મ વિવાદમાં ઉતરવાની હાલ જરૂર નથી. આપણે સારાંશ જોઈએ જ લાગશે કે શ્લોકનો અર્થ અનિશ્ચિત હોવાથી કોઈ પણ પક્ષને કેવળ સમર્થક તરીકે આ શ્લોકનો આધાર લઈ શકાય તેવો નથી.

એવી રીતે આ શ્લોક કામનો નથી; તેપણ સં ૭/૫૩ અને ૭/૫૪ કહ્યું છે કે વિંધ્ય પર્વત કિષ્કિંધાથી દક્ષિણમાં હતો, તેથી જનસ્થાન અને કિષ્કિંધા વિંધ્યની ઉત્તરે હોવા જોઈએ એવું કોઈ અનુમાન કરશે. પણ તેમાં એક વાધો આવે તેમ છે. રામનું પંથાગમન અને સુગ્રીવનું મલયગમન એની બરાબર સંગતિ થતી નથી. બીજું ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે મુરારિના મત પ્રમાણે સંપાતિનું નિવાસસ્થાન પણ મલય પર્વત ઉપર હતું. બદ્ધિ કહે છે કે વિંધ્ય ઉપર સંપાતિ વાનરોને મળ્યા. એ ચિત્ર છે. અસ્તુ. એવી રીતે, પંથા અને મલય એમની ભૂગોળ સ્થિતિ ૭/૫૩, ૫૪ સાથે બધાજેસતી આવતી નથી. પંથા નામનું અન્ય સરોવર અને મલય નામનો બીજો પર્વત વિંધ્યાદ્રિની ઉત્તરે હતો એમ માનવામાં સાદસ છે કારણ તેના પુરાવો સખળ નથી. કવિની ભૂગોળવિષયક માહિતિ બહુ જ મર્યાદિત હોવાથી તેના લખવામાં વિસંગતિ દોષ દેખાય છે એમ માનવું વધારે યુક્ત છે એમ મને લાગે છે.

કુમારદાસ—એ પણ છઠી શતાબ્દીનો કવિ છે. એના કાવ્યનું નામ જ્ઞાનકીદરણમ્.

જનકીહરણમાં આપણે માટે ઉપયોગી એવું કંઈ મળતું નથી. ચિત્રકૂટે ભરતગેળાપ પછી રામ પંચવટી તરફ ચાલ્યા. માર્ગમાં વિરાધનો પ્રસંગ બન્યો.

તતસ્તં ત્યજતા શૈલં વિરાધો રાવણારિણા ।

દૃષ્ટસ્તનૂનપાદર્ચિવન્નુઃ પન્નવટીપથે ॥

સં ૧૦-૬૯.

ત્યાંથી પંચવટી; ત્યાં શર્ણુખાવિરપકરણ, ખરાદિવધ, રાવણકૃત સીતાહરણ. અહીં આ દશમસ્કંધની સમાપ્તિ થાય છે. કાવ્ય અધૂરું રહિ ગયું છે કે કેમ તે કહી શકાતું નથી.

ચિમલસૂરિ:—આ એક જૈન ગ્રંથકાર છે. તે ત્રીજી શતાબ્દીમાં થયેા હશે એવું અનુમાન છે. તેણે 'પદ્મચરિત્ર' (પદ્મચરિત) નામક પ્રાકૃત ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમાં જૈનાગ-માનુસાર રામચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. આ જ ગ્રંથના આધારથી પ્રસિદ્ધ જૈન સાધુ હેમચંદ્રે 'જૈન રામાયણ' નામક સંસ્કૃત ગ્રંથ રચ્યો છે. પ્રસ્તુત વિષયના અંગે જરૂર જોડલા શ્લોકો હેમ-ચંદ્રના સંસ્કૃત ગ્રંથમાથી આપ્યા છે. જ્યાં ચિમલસૂરિ વધારે માહિતિ આપે છે ત્યાં પ્રાકૃત વચનો ઊપાસહિત મૂક્યા છે.†

અર્થોધ્યાયી નીકળ્યા પછી—

અથોગ્રં શ્વાપદપદં નિર્મનુપ્યાં ઘનદુમામ્ ।

પારિયાત્રાટર્વાં માપુર્જાનકીરામલક્ષ્મણાઃ ॥ ૪૯૬ ॥

અભિધાનેન ગમ્ભીરાં ગમ્ભીરાવર્તમીપણામ્ ।

પૃથુમવાહાં પથિ તે સમીક્ષાશ્ચક્રિરે નદીમ્ ॥ ૪૯૭ ॥

ઉત્તતાર તતો રામો દુસ્તરાં તાં તરક્ષિણીમ્ ।

સસીતાલક્ષ્મણઃ સાસૌઃ પ્રેક્ષિતસ્તૈસ્તટસ્થિતૈઃ ॥ ૫૦૧ ॥

કૈકેયીભરતૌ પાદ્મિભઃ પ્રાપ્તુસ્તદ્વનં દિનૈઃ ।

અપશ્યતાં દુમૂલે ચ જાનકીરામલક્ષ્મણાન્ ॥ ૫૧૧ ॥

રામઃ પ્રણમ્ય કૈકેયીં સંભાષ્ય ભરતં તથા ॥

વિસસર્જ પ્રતસ્યે ચ કકુભં દક્ષિણા પ્રતિ ॥ ૫૨૭ ॥

સૌમિત્રિમૌથિલસુતાસહિતોઽર્થ રામો

ગચ્છન્નતીત્ય ગિરિમધ્વાજિ ચિત્રકૂટમ્ ।

આસાદયત્કતિપયૈર્દિવસૈરવન્તિ—

દેશૈકદેશમવાનિસ્થિત દેવદેશ્યઃ ॥ ૫૩૭ ॥

સર્ગ ૪.

†પ્રાકૃત શ્લોકોની ઊપા અર્થ વિગેરે બાળકમાં પ્રસિદ્ધ જૈન પંડિત બેચરદાસે મને પછી મદદ કરી છે; તે વિશે હું તેમને ઉપકાર માનું છું.

મૂળ પ્રાકૃત ગ્રંથમાં એવું વર્ણન છે કે રામ ચિત્રકૂટથી ચાર મહિને અવન્તિ ગયા. પછી એક નિર્જન પ્રદેશનો ઇતિહાસ આપેલો છે. પછી રામ ઉજ્જયિની પહોંચ્યા.

રામસ્તત્ર નિશાં નીત્વા સસીતાલક્ષ્મણઃ પ્રયે ।

ગચ્છન્ક્રમેણ સમ્પ્રાપ દેશં કમાપિ નિર્જલમ્ ॥ ૭૭ ॥

સર્ગ ૬.

પ્રાકૃતમાં નીચેના શ્લોકો છે તે ઉપરથી દેખાય છે કે તે દેશ નિર્જલ ન હતો અને તેનું નામ કૂપપ્રદ હતું.

एवं ते मन्दमन्दा दसरहतणया मेइणी सञ्चरन्ता

नामागन्धाइपुण्णे तरुणतरुफले भुज्जमाणा पभूए ।

पत्ता ते कूबवदं बहुभवनमहावप्पवावीसमिद्धं

उज्जाणे संणिविद्धा विमल कुसुमिए मत्तभिक्षाणुगीए ॥ ૧૪૮ ॥

ઉદ્દેશ ૩૩

છાયા—एवं ते मन्दमन्दं दसरहतनयो मेदिनी सञ्चरन्तौ

नानागन्धातिपुण्यानि तरुण तरुफलानि भुज्जानौ प्रभूतानि ।

प्राप्तौ तौ कूपप्रदं बहुभवनमहावप्रवापीसमृद्धं

उद्याने सन्निविष्टौ विमल कुसुमिते मत्तभृङ्गानुगीते ॥

અરુ આગળ આલતાં હેમચંદ્ર કહે છે:

.....કાકુત્સ્થસ્તસ્થૌ તત્ર દિનત્રયમ્ ।

નિશાશેપે સુપ્તજને સસીતા લક્ષ્મણો ચયૌ ॥ ૯૯ ॥

પ્રાપ ક્રમેણ રામોઽપિ નર્મદામુત્તતાર ચ ।

પથિકૈર્વાર્યમાણોઽપિ વિન્ધ્યાટવ્યાં વિવેશ ચ ॥ ૧૦૧ ॥

વિન્ધ્યાટવીમતિક્રમ્ય પ્રાપ તાપી મહાનદીમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

તાપીમુત્તીર્ય ચ ક્રામંસ્તદેશપ્રાન્તવર્તિનમ્ ।

અરુણગ્રામ નામાનં રામો ગ્રામમથાસદત્ ॥ ૧૨૪ ॥

તે ગચ્છન્તઃ ક્રમાત્રાપુરણ્યમપરં મહત્ ।

કજ્જલરૂપામજલદઃ કાલશ્ચ સમુપાયયૌ ॥ ૧૩૨ ॥

તતઃ પ્રાવૃણ્યતીતાયાં ॥ ૧૬૩ ॥

તે ક્રામન્તઃ પ્રતિદિનં જાનકીરામલક્ષ્મણાઃ ।

ત્યક્ત્વારણ્યાનિ વિજયપુરં સન્ધ્યાક્ષણે ચયુઃ ॥ ૧૬૮ ॥

રાત્રિશેષે તતો રામઃ સસીતા લક્ષ્મણોઽચલત્ ।
 ક્રમાદ્વનાનિ લહ્વિતા પ્રાપ ક્ષેમાજ્જલિ પુરીમ્ ॥ ૨૪૩ ॥
 નિશાયાં નિર્યયૌ રામઃ સ્વાયં પ્રાપ ચ પત્તનમ્ ॥
 વંશસ્થલં નામ વંશસ્થલાભ્યાદિ તદસ્થિતમ્ ॥ ૨૫૯ ॥

સર્ગ ૫.

વંશસ્થળ છોડ્યા પછી ગમ દડકારખખા આવેલી કર્ણુરવા નામની નદી પાસે આત્મા
 ત્યા તે લક્ષ્મણને કહે છે—

તત્થ સમુદ્રાસન્ને કાર્કળં આલયં પરિવસામો ।
 મણિત્ત ચ લક્ષ્મણેમા જહાણવેસિ ત્તિ એવેયમ્ ॥

ઉદ્દેશ ૪૦-૨૪.

છાર્યા—તત્ર સમુદ્રાસન્ને કૃત્વા આલયં પરિવસામ ।
 મણિત્ત ચ લક્ષ્મણે ન યથાજ્ઞાપયાસિ इत्येवेदમ્ ॥

ત્યા અમુક કાલ રહ્યા પછી—

અર્થ તે વણતરુગહણં છોડ્યેઝળં ચ પન્થવ વહવે ।
 અઘ્મન્તર પવિટ્થા તસ્સારણ્ણસ્સ મયરહિયા ॥ ૪૨ ૫ ॥

છાયા—અર્થ તે વનતરુગહનં લઙ્કાયિત્વા ચ પર્વતાન્વદ્ન ।
 અઘ્મન્તરં પ્રવિટ્થાસ્તસ્યારણ્યસ્ય મયરહિતાઃ । ૫

તે અરણ્યમા કૈંચરવા નદીને કાંઠે તથા જળાએ વર્ષાકાલ વીતાડ્યો. (૪૨-૩૫)
 રહેાકા આપીને વધારે જગ્યા રોકવાની ઇચ્છા નથી, માટે એટલું જ કહું છું કે આગળ અનુ-
 ક્રમથી શૂર્પણખાવિરપકરણ, ખરદૂપણાદિવધ, સીતાદરણ, વાલિવધ, સુગ્રીવસખ્ય, પ્રત્યાદિ
 પ્રસંગોના ઇતિહાસ છે

અહીં આ સુધી જોવામા આવેલા સ્થળોના ક્રમ આપણને ખતાવે છે કે જનસ્થાન અને
 કિષ્કિંધા આ બન્ને સ્થળો દડકારખખા આગેય ખૂણે આવેલા સમુદ્રની પાસે અને કર્ણુરવા
 નદીની પાર-એટલે દક્ષિણે હતા. ત્રિમયસુરિ એમ કહે છે કર્ણુરવા અને કૌચરવા નદીઓ
 નર્મદા-નાપીથી દક્ષિણે જ હોવી જોઈએ. ત્રાયાંય દક્ષિણે જનસ્થાન-કિષ્કિંધા હતા. સ્થલા-
 નુક્રમથી એમ લાગે છે કે કર્ણુરવા તે ગોદાવરી હોવી જોઈએ અને કૌચરવા તે ગોદાવરીનું
 એકાદ મુખ હશે એક વાત તો સ્પષ્ટ જ છે, જનસ્થાન સમુદ્ર પાસે આવેલું હતું-ત્રિમલ-
 ચુરીના મત પ્રમાણે-અને તે સમુદ્ર પૂર્વ સમુદ્ર જ હોઈ શકે. અર્થાત્ ત્રિમયસુરીનું જનસ્થાન
 અત્યારના નાસિક-જનસ્થાનથી બિન્ન

પ્રચરસેન—એ રાજકવિ ખિસ્ત-ચકના આરબે યદ્ ગયો છે. એમનું વશમુસવધ
 અથવા સેતુચન્ધ નામક પ્રાકૃત કાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે.

કાવ્યના પ્રથમ આસ્વાસમાં કિષ્કિંધાથી રામપ્રયાણનું વર્ણન કરતી વખતે કવિએ ૬૩૦ ત્રણ જ પર્વતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૧ વિંધ્ય (૫૪); ૨ સહ્ય (૫૬); અને ગિરિ નદીઓનું ઉલ્લેખ કરી (૫૫) ૩ મલય (૫૯).. છઠ્ઠા આસ્વાસમાં મહોદ્ધ પર્વતનો ઉલ્લેખ છે (૨૨) પરંતુ તે સામાન્ય સ્વરૂપનો હોવાથી પ્રસ્તુત પ્રકરણના વિશેષ બોધ થતો નથી. મલ-યાચલથી લંકામાં આવેલ મુલેલ પર્વત સુધી બાધેલું સેતુનું વિસ્તૃત વર્ણન સાતમાં આસ્વા-સમાં છે; પરંતુ તેના અત્રે ઉપયોગ નથી. કિષ્કિંધા પછી માર્ગમાં વિંધ્યનો નિર્દેશ છે, તેથી કિષ્કિંધા અને અર્થાત્ જનસ્થાન અને પંચવટી વિંધ્યથી ઉત્તરમાં આવેલાં હોવાં જોઈએ એવો પ્રવરસેનનો અભિપ્રાય દેખાય છે. તે બ્રજોલલવિષયક છતર માહિતી કાંઈ આપના નથી માટે વધારે લખી શકાય તેમ નથી.

કાલિદાસ:—આ કવિનું નામ સૌને જાણીતું છે. તેનો સમય ખ્રિસ્તપૂર્વ પ્રથમ શતા-બ્દીનું દ્વિતીયાર્ધ એમ હું માનું છું. તેના રઘુવંશના આધારે નીચેની માહિતી આપવામાં આવે છે.

રઘુવંશના બારમા સર્ગમાં રામના દક્ષિણના પ્રવાસની હકીકત આપેલી છે. ચિત્રકૂટથી નીકળ્યા પછીના સ્થલોનો અને વૃત્તાતોનો અનુક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:—(૧) અનસૂયા-અત્રિનો આશ્રમ; (૨) વિરધવધ; (૩) પછી અગસ્ત્યાદેશથી પંચવટીનિવાસ; (૪) ત્યાં શર્પણખાવિરૂપકરણ, ખરાદિવધ અને સીતાહરણ; (૫) લૂતપક્ષ જટાયુનું દર્શન; (૬) કબંધવધ; (૭) સુગ્રીવ સમ્પન્ન; (૮) અંતે સીતાશુદ્ધિ, પુરુષક વિમાનમાં બેસીને લંકાથી પાછાં આવતી વખતે રસ્તામાં દેખાતા સ્થલોનું મનોહર વર્ણન તેરમા સર્ગમાં છે. (૧) લંકા છોડતા સમુદ્રોત્સર્જન પછી પ્રથમ જનસ્થાનનું વર્ણન છે. (૨) નંતર, માલ્યવાન પર્વત જ્યાં વિરહાવસ્થ રામ વર્ષાકાલમાં રહ્યા હતા (૩) પંચા સરોવર; (૪) ગોદાવરી નદી; (૫) ‘અનુગોદ’ (૬) અગસ્ત્યાશ્રમ, (૭) પંચાક્ષર સરોવર; (૮) સુતીક્ષ્ણાશ્રમ; (૯) શરભંગાશ્રમ; (૧૦) ચિત્રકૂટ; (૧૧) છેવટમાં ગંગા યમુના નદીઓ વિગેરે. આખા રઘુવંશમાં કિષ્કિંધાનું નામ નથી. જનસ્થાનનો ઉલ્લેખ ત્રણ સ્થળે છે. રૂંદે, રૂંદે અને રૂંદે માં. પંચવટીનો ઉલ્લેખ બે ઠેકાણે છે. રૂંદે અને રૂંદે માં. ગોદાવરીનો બે ઠેકાણે રૂંદે અને રૂંદે માં. વિંધ્ય પર્વતનો નિર્દેશ ખાસ વાર છે. રૂંદે, રૂંદે, રૂંદે, રૂંદે, રૂંદે, અને રૂંદે.

આ ઉપરથી શું અનુમાન કરી શકીએ? એક તો એ લંકાથી આવતા સમુદ્ર પછી તરતજ જનસ્થાન આવે છે એટલે તે અત્યારના નાસિક પાસેનું ન જ હોય. જનસ્થાન પછી પંપા-પંચવટી આવે છે; તે પણ તેમજ બતાવે છે. અત્યારનું નાસિક પંચવટીથી ઉત્તરમાં બહુ દૂર આવેલું છે. બીજું એ કે અગસ્ત્યાશ્રમ પહેલા પંચવટીનો ઉલ્લેખ છે તેથી પંચવટી અગસ્ત્યાશ્રમથી દક્ષિણે હોવી જોઈએ. અગસ્ત્યાશ્રમ પૂર્વ સમુદ્રના કાંઠે હતો તે આપણે પૂર્વે જોયું છે; ત્યારે પંચવટી પણ પૂર્વ સમુદ્ર પાસે ગોદાવરીની દક્ષિણે આવે છે. એટલે તે અત્યાગ્રંથી પંચવટી ન હોઈ શકે. રૂંદે માં કહ્યું છે કે ગમ અગસ્ત્યની આઠાથી પંચવટી રહેવા ગયા. તે આપણા અનુમાનને વધારે મજબૂત કરે છે.

રઘુવંશના છઠ્ઠા સર્ગમાં ઇંદ્રમતી સ્વયંવર વર્ણન છે. સ્વયંવર માટે આવેલા બુદ્ધા

શુદ્ધ રાજાઓની માહિતી સુનંદ ઇન્દ્રમતીને આપે છે તે વખતે ‘ઉરગપુરનાથ’ પાંડય રાજાનું વર્ણન કરતાં સુનંદ કહે છે—

અત્ત્વં હરાદાત્પવતા દુરાપં યેનેન્દ્રલોકાવજયાય દક્ષઃ ।

પુરા જનસ્થાન વિમર્દશક્તી સંધાય લક્ષ્મ્યાધિપતિઃ પ્રતસ્થે ॥ ૬૯૧ ॥

બાવાર્થ—આ પાંડય રાજાને ચંદ્ર પાસેથી અસાધ્ય અસ્ત્રની પ્રાપ્તિ થઇ હતી; તેથી રાવણને ખદીક લાગી કે સંખ્યને અભાવે જનસ્થાન જે પ્રદેશ ખરદૂષણાદિ રાવણના બધે-વેથી બચાવ હોતા તે-પાંડવ રાજા આકાંત કરશે. માટે પ્રથમ તેની સાથે સંધિ કરી પછી રાવણે ઇન્દ્રલોક વિજયાર્થ પ્રયાણ કર્યું.

આથી આપણે અનુમાન કરી શકીએ કે જનસ્થાન પાંડવ દેશની પાસે અથવા પાંડવ દેશની સરહદ ઉપર આવેલું હોવું જોઇએ. નહિ તો રાવણને પાંડવ રાજાથી ડરવાનું કારણ ન હતું. આ પાંડવ દેશ કયો તેનો ખુલાસો ચોથા સર્ગમાં કર્યો છે. દિગ્વિજયાર્થ નીકળેલા રથએ દક્ષિણ તરફ જતા પ્રથમ કલિંગ પછી તરતજ પાંડવ દેશ છુટ્યાનું વર્ણન કવિએ કર્યું છે. કલિંગ એટલે અત્યારનો ઓરિસા પ્રાંત અને ગોદાવરીથી ઉત્તર તરફનો મદ્રાસ પ્રલાકનો થોડો ભાગ. ગોદાવરીના દક્ષિણ કાંઠા તે પાંડવ દેશની ઉત્તર સરહદ હશે. જુદું ઉપરથી પણ તેમ લાગે છે. તેમાં પાંડવરાજાને ‘ઉરગપુરનાથ’ કહેા છે. ઉરગપુર તે અત્યા-રનું નાગાપૃથ્વ કદાચ હશે, જે રાજમહેન્દ્રી પાસે છે. કાવેરી અને તામ્રપર્ણી નદીઓ પાંડવ દેશમાં હોવાનું જુદા અને જુદાં જાણીતાં સૂચ્યું છે. તેથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે કાલિદાસના અભિ-પ્રાય પ્રમાણે, ગોદાવરી-કાવેરી વચ્ચેના પૂર્વસમુદ્રના કાંઠાપરના પ્રદેશનું પાંડવ નામ હતું. હમણાં જ આપણે જોયું કે જનસ્થાન પાંડવની સરહદપર આવવું જોઇએ. પૂર્વે અનર્ધરાધવના દીકાકાર રચિપતિતું એક વાક્ય મેં ઉદ્ધૃત કર્યું છે—‘જનસ્થાનં મલયાદ્રિસમીપે રક્ષો-વાસસ્થાનમ્ ।’ તેને માટે સત્તજ પ્રત્યંતર એવી રીતે રથુવંશમાં જડી આવે છે. આ પ્રમાણે જનસ્થાન તે પાંડવદેશની પૂર્વ સીમા ઉપરનો પ્રદેશ એમ નિશ્ચિન થયા પછી, રામા-યણ કાલીન પંચવટી અત્યારની નાસિક-પંચવટીથી શુદ્ધ હોવી જોઇએ એમ પણ નિશ્ચિત થાય છે.

નિષ્કર્ષ—અત્યારસુધી આપણે દસ ગ્રંથકારોના ગ્રંથોનું ટુંકમાં પર્યાયોચન કર્યું તેના સારાંશ જોતાં નીચે પ્રમાણે સ્થિતિ છે:—દસ કવિમાં એક કુમારદાસ કાંઇ માહિતી આપતા નથી; બે, પ્રવરસેન અને ભટ્ટિ થોડી આપે છે. તે આપણા અનુમાનને બાધક જેવી લાગે છે; પરંતુ તેઓનું ભૂગોળનું જ્ઞાન ખુબજ અલ્પ દેખાય છે, અને તેઓએ આપેલું વર્ણન પણ સુમંગલ નથી. માટે તેઓના પુરાવા નિઃશંક રીતે ગ્રાહ્ય મનાય તેવો નથી. બાકી રથા સાન કવિઓ. તેઓનો જનસ્થાનની બાજતમાં એક મત છે.—પૂર્વ કાંઠાપર, ગોદાવરી સમુદ્ર સંગમ નજદીક, અગરત્યાગ્રમ પાસે નાસિક-પંચવટી-જનસ્થાન હોવાં જોઇએ. ખીજા એક વાન ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. આ સાત કવિઓમાં, કાલિદાસ સૌથી પૂર્વ, ખ્રિસ્ત પૂર્વ કાલમાં થઇ ગયો છે. જયદેવ, સૌથી છેલ્લો, ખ્રિસ્તની ૧૪ મી શતાબ્દીમાં થયો છે. તેથી એમ માનવામાં બાધ નથી કે લગભગ ૧૪૦૦-૧૫૦૦ વરસ સુધી રામાયણ કાલીન જન-

સ્થાન પૂર્વમાં હોવાની માન્યતા અપ્રતિહત ચાલતી આવી હતી. અત્યારની માન્યતાને ઉગમ ઠેવી રીતે થયો હશે તેનું વિવેચન કરવાનું આ સ્થળ નથી.

આરંભમાં કહ્યું છે તેમ કાવ્યનાટકોના આનુષંગિક આધારપર આપણા અનુમાનની ધમારત રચાઇ છે. રામાયણાદિ ઇતિહાસનો મૂળ આધાર છે કે નથી એવો પ્રશ્ન સાહજિક રીતે ઉદ્ભવશે. પણ તેની ચર્ચા અત્રે ન ચાલે શકે. રામાયણાદિ ઇતિહાસનો અને પુરાણોનો આધાર મળે છે એટલું જ ટુંકમાં કહેવાની રજા લઇશ. બનશે તો તદ્વિષયક ચર્ચા બીજા એક નિબંધમાં કરવાનો વિચાર છે.

બીજો એક ખુલાસો કરવો જોઇએ. નાસિક અને પંચવટી એ લગભગ પર્યાય શબ્દો તરીકે મેં વાપર્યા છે. વાસ્તવિક તેમ નથી. દરેકારણ્યનો એક વિભાગ જનસ્થાન; જનસ્થાનનો એક વિભાગ પંચવટી, પ્રાચીન ઇતિહાસમાં નાસિકનો ઉલ્લેખ પંચવટી સાથે મળતો નથી. શર્ણુખાનાસિકાનું છેલ્લે ત્યાં ચલુ માટે રામની પંચવટીને જ નાસિક પ્રાચીન કાલમાં કહેવામાં આવતું કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી. તેમ હશે તો નાસિક નામના બે સ્થળો ગણવા જોઇએ; અને નાસિક પંચવટી એક ચાલ. તેમ ન હોય તો નાસિક અને રામની પંચવટી જુદાં સ્થાનો ગણવા જોઇએ. પરંતુ હાલમાં નાસિક તે જ પંચવટી મનાય છે. તે રીતે અનુસરીને મેં નાસિક પંચવટી એક ગણ્યા છે.

લખ્યું છે. પ્રસિદ્ધ ચિની પ્રવાસી હ્યુએનસંગ (ઈ. સ. ૬૪૦) ગુજર્ રાજધાની બીલ-
માલમાં ગયો હતો એવું તેની નોંધપરથી જણાય છે. જનાશ્રય પુલકેશીના ઇ. સ. ૭૩૮ ના
તામ્રશાસન ઉપરથી એમ જણાય છે કે મુસલમાનોએ કચ્છ, ચાવોટક, ગુજર્ વિગેરે
રાજ્યો જીત્યા હતા. આવા અનેક ઉલ્લેખો ઉપરથી ગુજર્ વંશના કોઇ રાજ્યો હતા
એમ આપણે જાણી શકીએ. હવે નીચે આપેલા કાંઇ ઉલ્લેખો તેઓના દેશ સંબંધી
માહિતિ આપે છે. યદ્યપ્તયાલમાં મળેલા એક શિલાલેખમાં ગુજર્ના દેશ કકકુક નામના
પ્રતિદાર રાજાના તાબામાં હતો એમ લખ્યું છે. સીવામાં મળેલા પ્રતિદાર રાજા ભોજના
એક તામ્રશાસનમાં ગુજર્ના ' ભૂમિમાં ' અને ડેણવાનક ' વિષયમાં ' સીમાગ્રામ હતું
એમ લખ્યું છે. સીમાગ્રામ અને ડેણવાનક હાલના સીવા અને ડિડવાના છે અને તે
જેઠપૂર સંસ્થાનને તાબે છે. કાલંજરમાં મળેલા એક તામ્રશાસનમાં મંગલાનક ગ્રામ-જે
હાલનું મંગલેના છે અને જેઠપૂર સંસ્થાનને તાબે છે-તે ગુજર્ના ' મંડલ ' માં હતું
એમ લખ્યું છે. આવા અનેક ઉલ્લેખો ઉપરથી ગુજર્ રાજ્યો હાલના રાજપુતાના
ઉપર રાજ્ય કરતા હતા અને તેઓના તાબામાં ગુજર્ના નામનો દેશ હતો એમ આપણે
જાણી શકીએ. તેમ જ ઉપર બનાવેલા કોઇ ઉલ્લેખો તેઓની રાજધાની બીલમાલ-જે
ઉપરસ્ત સ્થિતિમાં હાલમાં જેઠપૂર સંસ્થાનના દક્ષિણ ભાગમાં છે-તે હતી એમ દર્શાવે છે.
હાલમાં રાજપુતાનાના દક્ષિણ દેશને, જ્યાં ગુજરાતી ભાષા બોલવામાં આવે છે, તેને જ
ગુજરાત દેશ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં એટલે ઇ. સ. ની દસમી શતા-
બ્દીના પહેલાના ઉદ્ભવ સ્ત્રોતોમાં ગુજરાત નામ હાલના ગુજરાત પ્રાંતને લગાડેલું દેખાતું
નથી. હાલના ગુજરાતને તે વખત સાધારણ રીતે 'લાટ' નામ લગાડવામાં આવતું હતું.
અને રાજપુતાનાના અમુક ભાગને ગુજર્ લોકોના વાસ્તવ્ય ઉપરથી ગુજર્ના નામ
લગાડવામાં આવતું હતું. ગુજર્દેનો અમલ તેઓના મૂળ રાજ્યના દક્ષિણ તરફ વધતો
ગયો અને લાટ વિગેરે સર્વ પ્રાંત તેઓના તાબે થયો ત્યારથી તે દેશને પણ ગુજર્દેનો
દેશ એમ સંબોધવામાં આવતું હશે. ગુજર્દેનો રાજકીય અમલ કાલાંતરે લાટ દેશ
ઉપરથી નિકળી ગયો તો પણ એક વખત રૂઢ થયેલો શબ્દ તેઓના ઉત્તરાધિકારી ચોલુક
રાજાઓના વખતમાં પણ વાપરવામાં આવ્યો અને એવી રીતે આપણા દેશને ગુજરાત
નામ મળ્યું.

૩ ગુજરાત ગેઝેટીયર પા. ૧૦૯

૪ ફાયલ ઍગ્રિવાટિક સોસાયટીનું જર્નલ સને ૧૮૯૫ પા. ૫૧૭, ઍપિગ્રાફિયા ઇન્ડિયા
પુસ્તક ૬, પા. ૨૭૭

૫ લાટ નામ ઘણું કરીને દક્ષિણ ગુજરાતને જ એટલે મહી અને તાપી નદીઓના વચ્ચેના
પ્રદેશને જ લગાડવાનો ઘણા પ્રાચીન કાળથી આજસુધી પ્રચાર છે, અને કોઇ વખત ઉત્તર ગુજરા-
તને આનર્ત નામ લગાડવામાં આવતું હતું. પરંતુ ઉત્તર ગુજરાતમાં પણ મળેલા કેટલાક ઉદ્ભવ
સ્ત્રોતો ઉપરથી એમ જણાય છે કે તે ભાગને પણ લાટ કહેવામાં આવતું હતું. એટલે સર્વ ગુજરાત
દેશનો પણ નિદર્શક ' લાટ ' શબ્દ હતો એમ દેખાય છે જુલો જાણે જ્યેષ્ઠ રાંચક ઍશિયાટિક
સોસાયટીનું જર્નલ પુસ્તક ૨૧, પા ૪૧૩.

આપણા હાલના ગુજરાન ઉપર અથવા ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પ્રાચીન કાળના લોક દેશ ઉપર રાજ્ય કરનારો ગુજર્જર પ્રતિદાર વંશનો પ્રથમ રાજા નાગભટ થયો. તેના વખતનું સં. ૮૧૩ નું એક તામ્રચાસન ભર્ય જિલ્લા તાબે ૧૬૩૯ ગામમાંથી મળ્યું છે. તેમાં એમ લખ્યું છે કે નાગાવ લોક નામના મહારાજાના મોંઢસિક તરીકે ચાહુમાન વંશનો ભર્તવડું કરીને એક રાજા ભર્ય પ્રાંત ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. નાગભટ એક વખત એવજ જાતીના બહુય લોકોનો પરાભવ કર્યો હતો. આ રાજાના વખતમાં કાઠિયાવાડ ઉપર વલ્લીના મૈત્રક રાજાઓનો અમલ હોવાથી તે પ્રાંત પ્રતિદાર રાજાના તાબામાં ન હતો એમ સ્પષ્ટ થાય છે. નાગાવલોકનું બીજું નામ નાગભટ હતું એમ જણાય છે.

તેના પછી તેનો ભગીનો કંકુક અથવા કાકુરય ગાદી ઉપર બેઠો. ૭૬૮માં તેના મળેલા તેના એક ચિલાલેખમાં એમ લખ્યું છે કે તેના તાબામાં મર્યાદ (મેવાડ) વલ્લ, વૃતમણિ, ૧૦૫રિયંકા, અને ગુજર્જરા પ્રાંતો હતા.

કંકુક પછી તેનો નાનો ભાઇ દેવરાજ, જેને દેવશક્તિ પણ કહેવામાં આવતું હતું, તે બેઠો. આ રાજા વિષે કાંઈ માહિતી મળતી નથી.

દેવરાજ પછી તેના ભૂયિકા દેવી નામની સ્ત્રીથી થયેલા વત્સરાજ નામનો પુત્ર ગાદી ઉપર બેઠો. સં. ૮૪૦ માં લખાયેલા જિનસેનકૃત હરિવંશ ૧૧ પુરાણમાં એમ લખેલું છે કે ઉત્તરમાં ઈન્દ્રાયુધ, પશ્ચિમમાં વત્સરાજ અને દક્ષિણમાં શ્રીવલ્લભ રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. વત્સરાજે ગોંડ દેશના રાજા ઉપર જય મેળવ્યો હતો. પરંતુ દક્ષિણ દેશના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા દ્રુવે તેના ઉપર સ્વારી કરી તેનો પગભવ કર્યો; તેણે ગોંડ દેશના રાજા પાસેથી જે બે સ્વેતછત્રો પડાવી લીધા હતા તે તાબે કર્યાં, અને તેને મારવાડ તરફ નસાડી મુક્યો, એમ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાના કેટલાક ૧૨ તામ્રપત્રો ઉપરથી દેખાય છે. જોતેલા ગુજરાન દેશ ઉપર રાષ્ટ્રકૂટ દ્રુવરાજે પોતાના પુત્ર ત્રીભ ગોવિંદને અમલ કરવા માટે નિમાવ્યો.

વત્સરાજને સુદર્શિવથી નાગભટ નામનો પુત્ર થયો. તે તેના પછી ગાદી ઉપર બેઠો. તેનું પણ બીજું નામ નાગાવલોક હતું. પોતાના બાપ કૃષ્ણા તે વધારે પરાક્રમી હતા. તે નાદકરાવ પડિદાર નામથી અત્યારસુધી રાજપુતાનામાં પ્રસિદ્ધ છે. તેણે કનોજ ઉપર સ્વારી કરી ત્યાંના રાજા ચક્રાયુધનો સર્વસ્વ પરાભવ કરી તેનું રાજ્ય લઈ લીધું, અને પોતાની રાજધાની મારવાડમાં બીવમાલમાંથી બદલી કનોજ કરી. આ વિજયથી તેનું મહત્ત્વ અત્યંત વધી ગયું. તેણે આન્ધ્ર, સૌધવ, વિદર્ભ, દક્ષિણ, અને બંગાલ દેશના રાજાઓને જીત્યા અને આનર્ત, માલવ, કિરાત, તુરુષ્ક, વત્સ, મત્સ્ય, આદિ દેશોના રાજાઓના કિલ્લાઓ તાબે કર્યાં, એમ તેના સંજ્ઞાથી લખવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે

૧ એપિગ્રાફિઆ ઇન્ડિયા પુસ્તક ૧૨ પા ૧૯૧.

૭ ફ્રાંચ એશિયાટિક સોસાયટીનું જર્નલ ૧૮૬૫ પા. ૫૧૭, એ. ઇ. પુ. ૬, પા. ૨૭૭.

૮-૧૦ આ દેશો હયા તે સમજાવું નથી.

૧૧ લોન્ડોનેસીયર પુસ્તક ૧ ભાગ ૨ પાન ૧૬૭; ઇન્ડિયન ઍન્ટીક્વરી પુસ્તક ૧૪ પા. ૧૪૦.

૧૨ ઇ. એ. ૧૧-૧૫૭ અને એ. ઇ. ૬-૨૪૩.

વત્સરાજના વખતમાં ગુજરાતનો ભાગ, જે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ ગણાયે તેના પિતા પાસેથી લીધો હતો તે પાછો મેળવવા માટે નાગમટ પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તે વખતે રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું જોર બહુ વધી ગયું અને છેવટે તેઓના રાજા ત્રીજા ગોવિંદે, જે ખરેખરા પોતાના બાપના વખતમાં ગુજરાત ઉપર અમર તથા સ્થાવરો હતો, તેણે સ્વારી કરી પ્રતિહારને ગુજરાતમાંથી બહાર કાઢ્યા. આ લાગણીમાં ગોવિંદના માર્ગિક કર્કરાજે તેને સારી મદદ કરી રહેલી. ગોવિંદે પોતાના નાના ભાઈ ધન્વરાજને ગુજરાતનો રાજા બનાવ્યો. આ ધન્વરાજના વખતથી ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટોનો એક સતત જ વંશ શરૂ થયો. આ હકીકત લગભગ સં. ૮૬૪ માં બની હતી નાગમટના વખતનો સં. ૮૭૨ નો એક લેખ ૧૬બુચકલામાંથી મળ્યો છે. તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે ચાહુમાન વંશનો મુરક કરીને એક ગણ નાગાવધોક્તો માર્ગિક હતો. ૧૫પ્રભાવકચરિત નામના એક જૈન ગ્રંથમાં એમ લખ્યું છે કે, ભોજનો પિતામહ કાન્યકુબ્જનો રાજા નાગાવધોક્ત સં. ૮૯૦ માં મરણ પામ્યો. આપણે નાગમટ અને આ નાગાવધોક્ત એક જ છે એમાં શંકા નથી. નાગમટની સ્ત્રી ઇસદેવી હતી. તેનાથી તેને રામબદ્ર નામનો પુત્ર થયો તે પોતાના બાપ પછી ગાદી ઉપર બેઠો.

રામબદ્ર વિશે કાંઈ માહિતી મળતી નથી. આપાદેવી નામની સ્ત્રીથી તેને ભોજદેવ નામનો પુત્ર થયો. તે તેના પછી ગાદી ઉપર આવ્યો.

ભોજદેવને આદિવરાહ અને મિહિર આ બે વધારે નામો હતા. તેણે લાખા કાળસુધી લગભગ સં. ૮૯૬ થી ૯૪૬ સુધી રાજ્ય કર્યું. તે બહુ પરાક્રમી હતો. તેના વખતમાં પ્રતિહાર રાજ્યનો વિસ્તાર વધી ગયો. ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે ધન્વરાજના વખતથી ગુજરાત ઉપર એક રાષ્ટ્રકૂટોની સાખા રાજ્ય કરતી હતી. પ્રતિહાર ભોજના વખતમાં તે વંશનો રાજા બીજો દ્રુવ અથવા ધારાવર્ષ રાજ્ય કરતો હતો તેના ઉપર મિહિર ભોજે સ્વારી કરી પરંતુ તેમાં ભોજનો જ પરાભવ થયો. અને શ્રીથી ગુજરાતને ગુજરાત માટે નિરાશ થવું પડ્યું ભોજના વખતનું એક તામ્રશાસન સં. ૯૦૦ નું જોધપુર સંસ્થાનમાંના સીવા ગામમાંથી મળ્યું છે. તેમાં તે જ સીવા ગામ એક બ્રાહ્મણને આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ રાજાના પાંચ ગિલાનેખો પણ મળ્યા છે. વિ. સં. ૯૩૨, ૯૩૩, અને એક સંવત્ વિનાનો એમ ત્રણ લેખો ગ્રામિણરમાંથી મળ્યા છે અને પાંચમો હર્ષ સંવત્ ૨૭૬ (વિ. સં. ૯૩૮) નો પત્તનમાં દર્શાવેલ જિલ્લા તાબે પેહેરા ગામમાંથી મળ્યો છે. ભોજના રૂપાના તથા ત્રાખાના ઘણાં સિક્કાઓ ગજપુતાના અને ઉત્તર દિંડુરયાનમાંથી મળ્યા છે. તેઓના ઉપર તેનું નામ આદિવરાહ લખેલું હોય છે. ભોજ રાજાને નાગમટ નામનો એક જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો એમ તેના ઉપર બતાવેલા તામ્રશાસન ઉપરથી માલુમ પડે છે. તથાપિ તે પોતાના પિતાની હયાતીમાં જ મરણ પામ્યો એમ લાગે છે, કેમ કે ભોજ.

૧૩ ઇ. એ. ૧૨૧૬૦; ૪૦ ૨૩૦

૧૪ એ. ઇ. પુ. ૯ પા. ૧૮૮.

૧૫ એ. ઇ. ૧૪૧૭૯ પદ્મટિપ્પ ૩

૧૬ ઇ. એ. ૧૨૧૮૪ સ્લોક ૩૭-૪૧.

રાજ પછી તેનો બીજો પુત્ર મહેન્દ્રપાળ ગાદી ઉપર બેઠો, એમ ઉઠીણું લેખોમાં આપેલી વંશાવળી ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. મહેન્દ્રપાળની માતાનું નામ ચન્દ્રમટ્ટરિકાદેવી હતું.

મહેન્દ્રપાળના વખતનાં બે તામ્રશાસનો કાઠિયાવાડમાં ઉના ગામમાંથી મળ્યાં છે. તે ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે મિદિર બોળે પોતાના રાજ્યકાળના આખરના વર્ષોમાં, અથવા મહેન્દ્રપાળે પોતાના રાજ્યકાળના આરંભમાં, કાઠિયાવાડ અને રહેજે ગુજરાત તાબે કર્યું. ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે મિદિરબોળે ધ્રુવરાજ ઉપર સ્વારી કરી હતી, પરંતુ તેનો પરાभव થયો. કદાચ બોળે ફરીથી સ્વારી કરી હશે, અને તે વખતે તેને જય મળ્યો હશે અને તેણે ગુજરાત વિગેરે તાબે કર્યા હશે. તેના એક તામ્રશાસનમાં એમ લખ્યું છે કે ચાતુકપદશી અવનિવર્માનો પુત્ર યશવર્મા કનોજના પડિહાર સમ્રાટ બોળદેવના પુત્ર મહેન્દ્રાધિપતે સામન્ત હતો. તેણે વલ્લભી સંવત ૫૭૪ (વિ. મં. ૯૫૦) માં નક્ષિમપૂર ચોરાશીમાં, જમપુર નામનું ગામ કર્ણવીચિકા નદીના તટ ઉપર તરુણાદિત્ય નામના સૂર્ય મંદીના ખરચ માટે અર્પણ કર્યું. બીજું તામ્રશાસન સં. ૯૫૬ નું છે. તેના ઉપરથી એમ જણાય છે કે સમ્રાટ બોળના ઉત્તરાધિકારી ઉપર્યુક્ત મહેન્દ્રપાળનો સામન્ત, ઉપર્યુક્ત અવનિવર્માનો પૌત્ર અને યશવર્માનો પુત્ર બીજા અવનિવર્માએ-જેનું બીજું નામ યોગ [વર્મા] પણ હતું-ઉપર્યુક્ત સૂર્યમંદિરને અંબુલક નામનું ગામ અર્પણ કર્યું આ લેખમાં જ અરનિવર્માના પૂર્વજોનાં પણ નામો આપેલા છે. સોલંકી વંશમાં કલ્લ અને મન્ન નામના બે ભાઈઓ મોટા રાજાઓ થઈ ગયા. કલ્લનો પુત્ર રાજેન્દ્ર હતો. તેનો પુત્ર બાહુક ધવલ હતો. ૧૭તેણે ધર્મ નામના રાજાનો પરાभव કર્યો, રાજધિરાજ પરમેશ્વર નામવાળા રાજાનો પરાभव કર્યો અને ૧૮કર્ણાટકના સૈન્યને હરાવ્યું. તેનો પુત્ર અવનિવર્મા થયો. તેના પુત્ર યશવર્માએ ૧૯વિષદનો પરાभव કર્યો અને ૨૦જનજય આદિ રાજાઓનો નાશ કરી, પૃથ્વી ઉપરથી હજુ વંશને નટ કર્યો. તેણે ઉપર કહેલું વલ્લભી સંવત ૫૭૪ નું જ્ઞાનપત્ર આપ્યું. તેના પુત્ર અવનિવર્મા વિષે-જેણે ઉપર કહેલું બીજું તામ્રશાસન સં. ૯૫૬ નું આપ્યું-એમ જણાયું છે કે તેણે યક્ષદાસ આદિ રાજાઓના દેશ ઉપર આક્રમણ કરી, તેઓની મેનાનો પરાभव કર્યો, અને ૨૧ધરણીવરાહને પરાસ્ત કર્યું. આ તામ્રશાસનો ઉપરથી બીજું એમ દેખાય છે કે, લગભગ વિ. સં. ૮૨૬ માં વલ્લભીના મૈત્રક વંશનો નાશ થયા પછી, કાઠિયાવાડમાં સર્વત્ર અસ્વસ્થતા ચાલી રહી. તે વખતે દક્ષિણના ચાલુક્યોના, જઓનો રટ્ટકૂટ રાજા આ પહેલા ગુજરાત ઉપર અમલ હતા. કાંઈ ભાવાતો નશીબ કાઢવા માટે કાઠિયાવાડમાં આવી વસ્યા, અને તેઓએ એક નાનું રાજ્ય ઉના તરફ સ્થાપ્યું. પ્રતિહાર બોળે ઉપર કલ્લા પ્રમાણે જ્યારે કાઠિયાવાડ હતું, ત્યારે તેઓએ તેનું માંડલિકત્વ સ્વીકાર્યું. કર્ણવર્મારી, વિદ્યાલભજિદા, બાલરામાયજી, બાલભારત, વિગેરે પુસ્તકોના કર્તા પ્રસિદ્ધ કવિ રાજશેખર આ મહેન્દ્રપાળનો શુરુ હતો. તેણે પોતાનાં કાવ્યોમાં મહેન્દ્રપાળને સ્થુકુલનિલક કહી ગુજર્જર રાજાઓનો સંજ્ઞ સ્થુવંશ સાથે બતાવ્યો છે.

૧૭ આ રાજ કોણ હતો તે સુમચું નથી

૧૮ ઉપર કલ્લા પ્રમાણે યદિ મિદિરબોળે કાઠિયાવાડ તાબે કર્યું હશે તો આ સૈન્ય રાષ્ટ્રકૂટાનું હોવું જોઈએ. રાષ્ટ્રકૂટ સાથે પ્રતિહાર રાજાના માંડલિક તરીકે બાહુક લલચે હશે.

૧૯-૨૦ આ રાજાઓ વિષે કાંઈ માહિતી મળતી નથી.

૨૧ આપ વંશનો એક રાજા. તેના વિષે વધારે માહિતી આજળ લેખમાં આપશે.

મહેન્દ્રપાળનો ઉત્તરાધિકારી તેનો પુત્ર ભોજદેવ (બીજો) થયો પરંતુ તેણે થોડા કાળ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ દેખાય છે

તેના પછી તેનો નાનો ભાઈ મહીપાળ અથવા ક્ષિતિપાળ ગાદી ઉપર બેઠો. તેના વખતનું એક તામ્રસાસન શક સંવત ૨૨૮૩૬ (વિ. સ ૯૭૧) નું કાઠિયાવાડમાં વડવાણ પાસે હજાળા ગામમાંથી મળ્યું છે તેના ઉપરથી એમ દેખાય છે કે, કાઠિયાવાડમાં 'વર્ધમા નામા' (વડવાણમાં) ચાપ કરીને એક નાનો રાજવંશ રાજ્ય કરતો હતો તે વંશમાં વિક્રમાર્ક, અરુક, અને પુલકેશી રાજાઓ અનુક્રમે ચર્ચિત થયા પુલકેશીને બે પુત્રો હતા, એક દુવબટ અને બીજો ધરણીવરાહ. આ ધરણીવરાહ મહારાજાધિરાજ મહીપાળદેવની કૃપાથી અરુણક દેશ ઉપર રાજ્ય હતો, તેણે વર્ધમાન ગામમાંથી આર્મર્ક પંથના શિવદેવાચાર્યના પુત્ર મહાદેવરાચાર્યને ટથિકા 'સ્થલી' માં વિકલ નામનું ગામ અર્પણ કર્યું. મહીપાળના વખતનો સ. ૮૭૪ નો એક રસિલાલેખ પળળમાં ફતેપૂર ગ્રામમાં આસની ગામમાંથી મળ્યો છે. મહીપાળના વખતમાં પણ ઉપર્યુક્ત રાજશૈખર કવિ કનોજમાં હતો તેણે મહીપાળ વિષે 'આર્યાવર્તનો મહારાજાધિરાજ અને મુરલ, મેકલ, કલિંગ, કેરલ, કુલ્લ, કુન્તલ અને રમક દેશના રાજાઓનો પગભવ કરનારો' એમ લખ્યું ૨૪છે. તથાપિ મહીપાળના વૈભવનો તેના જ વખતમાં જોઈ આવ્યો એમ દેખાય છે કેમકે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ત્રીજા ધન્વરાજે કનોજ ઉપર સ્વારી કરી, મહીપાળનો ભય કરી તે પરાભવ કર્યો અને તેને બગાડના ધર્મપાલ રાજાના શરણાર્થ નાસી જવું પડ્યું, એમ ધન્વરાજના કેટલાક તામ્રસાસનો ઉપરથી દેખાય ૨૫છે ધન્વરાજને તેના ધારવાડ તરફના માહલિક રાજા નરસિંહે આ યુદ્ધમાં ઘણી મદદ કરી હતી. એમ નરસિંહના આશ્રિત પ્રસિદ્ધ કાનહી કવિ પદ્મના કહેવા ઉપરથી ૨૫છે થાય ૨૬છે મહીપાળના આ પરાભવથી કનોજના સામ્રાજ્યને જળરસ્ત ધકકો પહોંચ્યો, તેના દુરદ્વરના માહલિક રાજાઓ સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા, અને આપણે એમ પણ માની શકીએ કે તેનો ગુજરાત કાઠિયાવાડ ઉપરનો કાણુ નિકળી ગયો.

મહીપાળ પછી કનોજની ગાદી ઉપર વિનાયકપાળ, મહેન્દ્રપાળ (બીજો) દેવપાળ, મહીપાળ (બીજો), વિજયપાળ, રાજ્યપાળ, વિગેરે લગભગ આઠ રાજાઓ ૭૭બેઠા. તેઓ માંથી એકે રાજાના અમલ નીચે ગુજરાતનો ભાગ હતો એમ માનવા આપણી પાસે આધાર નથી. આ વચલા કાળમાં કદાચિત્ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનો અમલ ગુજરાત ઉપર થોડો પહોંચ્યો હશે, તો તે પણ સ. ૧૦૧૭ માં સોળકીવશના પ્રસ્થાપક મૂળરાજે પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા ગુજરાત ઉપર સ્થાપિત કરી પહેલા જ નિકળી ગયો હતો એટલું ચોક્કસ કહી શકાય છે મહીપાળ પછીના રાજાઓના જે કાંઈ શિલાલેખો અળી આવ્યા છે તેમાંથી એક પણ ગુજરાત સાથે સંબંધ ધરાવનારો નથી

૨૨ જી એ ૧૨-૧૯૦

૨૩ ઇ એ ૧૬-૧૭૩

૨૪ જી એ ૧૬-૧૭૭

૨૫ એ ઇ ૭-૩૨

૨૬ ગુજરાત ગ્રેડીયર પા ૪૬૬

૨૭ જીએ એ ઇ ૧૪-૧૦૬

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી વાચકોના ધ્યાનમાં આવ્યું જ હશે કે, ઇ. સ. ની આઠમી શતાબ્દીની શરૂઆતથી દશમી શતાબ્દીની શરૂઆત સુધીનાં બસો વરસના ઈળમાં ગુજરાત ઉપર સ્વામિત્વ કરવા માટે પ્રતિહાર અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ વચ્ચે બહુ સખત ઝગડો ચાલતો હતો. એકંદર રીતે એમ કહી શકાય કે પ્રતિહાર રાજાઓના અમલ નીચે તે પ્રાંત વધારે સુખી હતો. પરંતુ તેઓના અમલ મહેન્દ્રપાળ અને મહીપાળ આ બે રાજાઓ સિવાય બાકીના રાજાઓના વખતમાં સર્વદા નિર્વિવાદપણે ચાલતો હતો એમ માત્ર દેખાતું નથી. ધણી વખત તેઓને રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની સામે દાર ખાવી પડતી હતી, અને છેવટે પ્રતિહાર મહીપાળની આખરના ઈળમાં, રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું જોર એટલે સુધી વધી ગયું કે તેઓએ પ્રતિહારોના અમલ ગુજરાત ઉપરથી તો દાઢી નાંખ્યો એટલું જ નહિ, પણ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં કોનોજ ઉપરના તેઓના અમલને સંશયિત દશા પ્રાપ્ત કરાવી. તથાપિ આ બે પ્રબળ રાજવંશનો હમેશનો ઝગડો. પરિણામે બન્નેને હાનિકારક નિવડ્યો અને એકેક સામન્ત પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સ્વતંત્ર થવા લાગ્યો. ચૌલુક્ય રાજા મૂળરાજની નીચે ગુજરાત તદ્દન જ સ્વતંત્ર થયું એ સર્વ પ્રસિદ્ધ જ છે. ખીજા એક વાત તરફ વાચકોનું લક્ષ્ય ખેંચવાનું છે તે આ કે અઘાપિ વનરાજ ચાવડાના વખતમાં પ્રતિહાર રાજાઓનો કોનોજ સાથે સંબંધ ન હતો તથાપ પાછળના ઈળના પ્રબંધકારોએ ગુજરાતમાંથી ખંડણી લઈ જનારા રાજાઓ કોનોજના હતા એમ માનવું સ્વાભાવિક છે.

૮ ચૂડાસમા રાજ્યોના શિલાલેખો અને તેઓની વંશાવળી.

લેખક:—રા. રા. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડિસકનકર.

જુનાગઢમાં ધણી લાંબા કાળ સુધી-લગભગ વિ. સં. ૯૦૦ થી ૧૫૨૮ સુધી ઓઝામાં ઓછાં હસો વરસ સુધી ચૂડાસમા નામનો એક રાજવંશ રાજ્ય કરતો હતો. જુનાગઢ ઉપર રાજ્ય કરનારો તે જ હેલ્ફો હિંદુ રાજવંશ હતો. તે વંશનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાના હેતુથી હું જ્યારે તેને અભ્યાસ કરવા લાગ્યો ત્યારે મને ખાલુમ પડ્યું કે તે કામ માટે ઐતિહાસિક સાધનો બહુ જ ઓછાં અને અલ્પ મહત્વનાં છે. તે વંશમાં કયા ગળાએ કયારે રાજ્ય કર્યું એ તો શું, પણ તેમાં કેટલાક રાજ્યો કયા અનુક્રમથી ગાદી ઉપર બેસ્યા હતા એ પણ જાણવું અત્યંત મુશ્કેલ છે. આ વંશના રાજ્યો વિશે બારોડા ચારણ વિગેરેના ચોપડાઓમાંથી જે હકીકત મળે છે વિસ્તૃત અને ક્રમવિશ્વસનીય છે. આ વંશની કાંઈ માહિતિ આપનારો 'મંડલિક કાવ્ય' નામનો એક અમુદ્રિત કાવ્યક્રમ છે પરંતુ તે પણ ઇતિહાસને માટે બહુ ઉપયોગી નથી. જે કોઈ શિલાલેખોમાં તેઓની વંશાવળી આપી છે તેમાં એકવાક્યતા નથી. આવાં એકાધિક મારણાથી આ વંશની સમાધાનકરક માહિતિ કાઢવાનું કામ અત્યંત ત્રાસ-દાયક થયું છે. ફોર્મસ, બર્નેસ, પંડિત ઔરીશ કર હીરાચંદ ઓઝા વિગેરે વિદ્વાનોએ તેઓની વંશાવળી બેસાડવા માટે ઘણી મહેનત હીધી, પરંતુ તેઓને ઠીક વાત ન મળ્યો. મેં મનમાં ધાર્યું કે જ્યાંસુધી આ વંશના તત્કાલીન સંવત્સરાના શિલાલેખો મળતા નથી ત્યાંસુધી આ બધો ગોટાળો દૂર થવાની આશા બહુ ઓછી છે. તે નિશામાં કાર્ય કરવાથી સુભાગ્યે મને આ રાજવંશના નાંચે બતાવેલા કુલ એકત્રીસ શિલાલેખો મળ્યા જેમાંથી ઘણાખરા અત્યા-રસુધી અમુદ્રિત છે. આ લેખોની લાદાચ્છી ચૂડાસમા રાજ્યોની વંશાવળીનો ઉત્તરાર્ધ માત્ર સારી રીતે તૈયાર થઈ શકે છે. તથાપિ મળેલા શિલાલેખો જે મંડલિક નામના રાજ્યની વંશાવળી આપવાનું શરૂ કરે છે તે પહેલાના કેટલાક રાજ્યો મંબધો અત્યારે પણ કાંઈ વિશ્વસનીય માહિતિ મળતી નથી. આથી રીતે જ સંશોધન કરવાથી ભવિષ્યકાળમાં તે કામમાં કાંઈ યશ મળે તો પ્રભુ જાણે.

મહીપાળ—

૧ માંગરોળનો લેખ; સં. ૧૩૭૫ પૌષ સુદિ ૧૫.

આમાં-મહીપાળદેવના રાજ્યકાળમાં સોલ્લે એક વાવ બનાવ્યાનો હલ્લેખ છે.

આ કાવ્યની માહિતી આપનારો તેમ જ ચૂડાસમા રાજ્યોના ઇતિહાસ સંબંધી ચર્ચા કરનારો લાદોરના પંડિત જયચંદ્ર ત્રિલાલેક્ષરજીએ એક સારો લેખ હિન્દી ત્રિમાસિક નાગરિક પ્રચારિણી પત્રિકાના ભાગ ૪ અંક ૩ મા પ્રસિદ્ધ થયો છે.

• 'કલિયાવોહની સંકીર્ણ લેખો' નામના મેં બનાવેલાં મંબધો તે બધા ચોડા કાળમાં ૮૫૫૦ વર્ષમાં આવશે.

૨ હાથસણીનો લેખ; સં. ૧૩૮૬.

(આ લેખ ઈંગ્લેન્ડના ઐટીકવરી સન ૧૮૮૬ પા. ૩૬ મા પ્રસિદ્ધ થયો છે.)
આમાં ટુપકને-જોના નામથી સં. ૧૩૮૬ મા એક વાવ બનાવવામાં આવી હતી-
' મહીશ ' રાજ્યે તાલધ્વજ (તળાજ) નો અધિકારી નિમ્ણાનો ઉદ્દેશ્ય છે. આ
મહીશ રાજ્ય મહીપાળ જ હોવો જોઇએ. તેનું ખીજું કારણ આ છે કે ટુપકનો
પિતામહ નાગાજીન મહીપાળના પિતામહ મંડલીકનો સાહાયકારી હતો એમ લેખમાં
લખ્યું છે.

ખેંગાર—

૧ ખાગરૌળનો લેખ; સં. ૧૪૦૨.

આમાં લખ્યું છે કે ખેંગારના રાજ્યકાળમાં અને તેના અધિકારી જાજાના વખ-
તમાં સાદૃશ્ય પદમાંએ ચતુર્વિંશતિ પટ્ટની સ્થાપના કરી.

[આ રાજ્યના સંબંધનો હિ. સં. ૭૫૦ (વિ. સં. ૧૪૦૬) દારશી તવારિખો
ઉપરથી માલુમ પડે છે.]

મહીપાળ—

૧ ઝોસાનો લેખ; સં. ૧૪૩૫ પૌષ સુદિ ૨ ગુરુવાર.

આ લેખ ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે સં. ૧૪૩૫ માં મહારાજ શ્રી જય-
સિંહસુત રાજા મહીપાળદેવના વખતમાં ઉસા ગામમાં કાઠી લોકો સાથે ગાયેતું
સંરક્ષણ કરવા માટે કાઠાનો દોકરો વજાલ લઢાઇમાં કામ આવ્યો.

૨ ? સં. ૧૪૩૭.

આ લેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મહીપાળના વખતમાં મહા નામના મંત્રીની
સ્ત્રીએ એક વાવ બનાવી.

મોઢલસિંહ—

૧ મેસવાણનો લેખ; સં. ૧૪૪૪ માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ અમાવાસ્યા.

મોઢલસિંહના રાજ્યકાળમાં મેઝુઆણ ગામમાં આવકા ધાંગના મરણની નોંધ આ
લેખમાં કરી છે.

૨ ધંધુસરનો લેખ; સં. ૧૪૪૫.

(આ લેખ ઐટીકવરીઅન રિએન્સ ઇન ધી બ્રાએ ગ્રેસિડેન્સી નામના પુસ્તકમાં પા.
૨૪૫ ઉપર છપાવ્યો છે.)

આમાં પ્રથમ ખેંગારનું નામ આપ્યું છે; પછી તેના પુત્ર જયસિંહ, ત્યાર પછી
તેના પુત્ર મહીપતિનું નામ આપ્યું છે; ત્યાર પછી મહીપતિના બાપ મોઢલસિંહનું
નામ આપ્યું છે અને કહ્યું છે કે તેણે ધુમવી ઉપર સ્વારી કરી શત્રુનો પરાજય કર્યો.

૩ બગસરાનો લેખ; સં. ૧૪૪૮ ફાગણ સુદિ ૧ શુક્રદિને.

મોઢલસિંહના રાજ્યકાળમાં નાપકિ નામની એક સ્ત્રીના સહગમનની નોંધ પ્રસ્તુત
લેખમાં કરી છે.

૪ ગોરેજનો લેખ, સં. ૧૪૫૦, શક ૧૩૧૬ ભાદ્રપદ કૃષ્ણ દ્વિતીયા સોમે
મેઠલસિંહના રાજ્યકાળમા ગોરિજ ગામમા ભીમાદ ગાયોનું સંરક્ષણ કરતાં મરણ
એમ આ લેખ ઉપરથી જણાય છે.

મેલિગદેવ—

૧ થી ૫ વંશજોના લેખો, સં. ૧૪૬૯ જેટ સુદિ ૭ રવૌ

એક જ વખતના આ પાંચ લેખોમા વામનપુરમા મહારાણાશ્રી મેઠલસિંહસુત
મેલિગદેવના વખતમા તુરુષક લોકો સાથે લડાઇમા મરણ પામેલા કેટલાક યોદ્ધા-
ઓના મૃત્યુની નોધ કરેલી છે.

૬ મેસવાણનો લેખ, સં. ૧૪૭૦ આષાઠ વદિ ૭ સોમે મહારાજા મેલિગના વખતમાં
મેસવાણા ગામમા ધણી આ આહીર વીતા લડાઇમા મરણ પામ્યો એમ આ લેખ
ઉપરથી જણાય છે.

૭-૮ વાઘેલાણના લેખો; સં. ૧૪૭૧ ભાદ્રપદ કૃષ્ણ ૪ ચનિ દિને વાઘેલાણા ગામમા
મહારાણા મેલિગના રાજ્યકાળમા ધામલિઆ સાદાનો દિકરો મળ્યુ પામ્યો અને
તેની સ્ત્રીએ સહગમન કર્યું તે વિષેના આ બે લેખો છે.

૯ વંશજોના લેખ, સં. ૧૪૭૨

આ લેખ ધણોખરે મંડિત છે પરંતુ સુદેવે તેમા રાજાનું નામ અને સંવત્ સુરક્ષિત છે.

જયસિંહ—

૧ જુનાગઢ (રેવતી કુંડ) નો લેખ, સં. ૧૪૭૩ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૫ ગુરુવાર (આ લેખ
ઝૂંગીકવેરિયન રિમેન્સ ઇન ધી બેબે પ્રેસિડેન્સી નામના ગ્રંથમા પા. ૨૪૩ ઉપર
છપાયો છે.)

આમાં એમ કહ્યું છે કે ચડવંશમા મંડવીક રાજ થયો. તેણે મુસલમાનોના
પરાભવ કર્યો હતો તેનો પુત્ર નવધણ અને નવત્રણનો પુત્ર ખેંગાર થયો. ખેંગારનો
પુત્ર જયસિંહ અને જયસિંહનો પુત્ર મુક્તસિંહ હતો. મુક્તસિંહને મંડવીક નામનો
પુત્ર થયો. તેનો નાનો ભાઈ મેલિગ હતો જેને જયસિંહ નામનો પુત્ર થયો. આ
જયસિંહના સેનાપતિ દાએદરે ઝિઝરકોટની લડાઇમા મુસલમાનોના પરાભવ કર્યો
હતો. તેણે સં. ૧૪૭૩ માં લોકોપયોગાર્થે એક મઠ બંધાવ્યો

મહીપાળ—

૧ મેસવાણનો લેખ, સં. ૧૪૮૮ માગસર સુદિ ૫ બુધે.

આ લેખમા ધણાણીઆ આહીર પેવાનું મહારાજા મહીપાળદેવના વખતમા ગાયોનું
સંરક્ષણ કરતા થયેલ મરણની નોધ છે.

૨ મેસવાણનો લેખ; સં. ૧૪૯૫ માધ શુક્ર ૩ રવૌ.

આમા ગાયોનું સંરક્ષણ કરવામા ધણાણીઆ ખૂનનું મૃત્યુ થયુ તેની નોધ કરી છે.

મંડલીક—

૧ જુનાગઢ (ઉપરકોટ) નો લેખ, સં. ૧૫૦૭

આ લેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મંડલીક રાજ્યએ પોતાના રાજ્યાભિષેકને
વખતે અમુક પ્રાણિઓની અમુક દિવસે હિંસા બંધ કરી હતી.

૨ જુનાગઢ-ગિરનારમાં નેમિનાથ મંદીરનો લેખ; સં. ? નષ્ટ થયો છે.

(આ લેખ ઍટીકિવટીઝ ઍન્ડ કાટિયાવાડ નામના પુસ્તકમાં પા. ૧૫૯ ઉપર છપાવ્યો છે.)

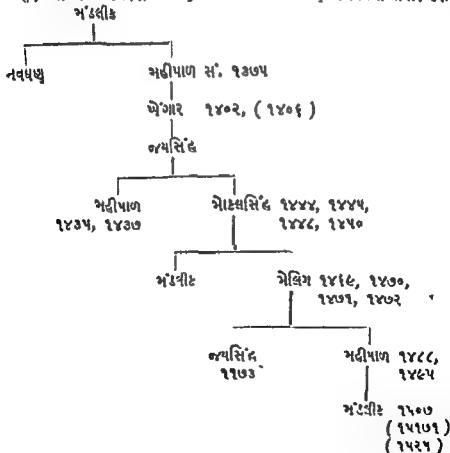
આ લેખમાં ચૂડાસમાં રાજાઓની વંશાવળી પ્રત્યેક રાજાના વર્ણન સાથે નીચે પ્રમાણે આપેલી છે: ચડુવંશમાં મંડલીક નામનો રાજા થયો. તેણે નેમિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું. તેનો પુત્ર નવધણ થયો. ત્યારપછી નવધણનો પુત્ર (૧) મહીપાળ થયો. તેણે પ્રભાસમાં સોમનાથનું મંદિર બંધાવ્યું. તેના પછી તેનો પુત્ર ખેંગાર ગાદી ઉપર બેઠો, ખેંગારનો પુત્ર જયસિંહ, જયસિંહનો પુત્ર મોકલસિંહ. તેનો પુત્ર મેસિંગ, તેનો મહીપાલ અને તેનો મંડલીક આ પ્રમાણે રાજાઓ થયા.

(આ રાજાના જ વખતમાં સં. ૧૫૧૭ માં 'મંડલીક કાવ્ય' ગંગાધર કવિએ રચ્યું એમ તે કાવ્યની છેવટેનાં ધ્વનિરસસરિદિન્ન શબ્દપ્રયોગ ઉપરથી સાગે છે. તથાપિ આ શબ્દોના મેં કરેલા અર્થ સંબંધી અને પોતાને જ શંકા છે.)

(આ રાજાના જ વખતમાં સં. ૧૫૨૫ માં જુનાગઢમાં એક મદારુદીના અંધની નહલ કરવામાં આવી હતી એમ નીચેના વાક્ય ઉપરથી જણાય છે:

સંવત્ ૧૬૨૬ કાર્તિક-વિ ૩ શુક્રે સોરાષ્ટ્રમંડલે બીજીર્ણકુળે મહારાય
શ્રી મંડલીકરાજ્યે દુવે માળ પતેષાં પુસ્તક* ૧.]

હવે આ લેખો ઉપરથી આપણે નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે વંશાવળી તૈયાર કરી શકીએ.

* આ સંદર્ભ અને જુનાગઢના જાડિંગેલોજીસ્ટ સોશાયટીના સંગ્રહના પેઠે લખાયેલાથી મળેલો.

ઉપર બતાવેલા જે જે શિલાલેખોમાં આ વંશની જ્યાં જ્યાં થોડી ઘણી વંશાવળી આપવામાં આવી છે તેની પ્રસ્તુત વંશાવળી સાથે તુલના કરવાથી એમ દેખાય છે કે જુનાગઢનો રેવતીકુંડનો લેખ, ગિરનારનો નોંમનાથ મંદિરનો લેખ તથા ઉપર એક ઠેકાણે નિર્દિષ્ટ કરેલું મંડલિકકાવ્ય આ ત્રણેમાં ચૂડાસમા રાજાઓની વંશાવળી ફક્ત પુત્રપૌત્રાદિ અનુક્રમથી આપેલી છે. પ્રાચીન કાળમાં ઘણા લેખોમાં આવી રીતેજ વંશાવળી આપેલી જોવામાં આવે છે. રેવતીકુંડના લેખના પૂર્વાર્ધમાં પુત્રપૌત્રાદિ વંશાવળી જ આપી છે પરંતુ ઉત્તરાર્ધમાં ફક્ત મોકલસિંહ પછી જ્યેષ્ઠ પુત્ર મંડલીકનું નામ આપી ત્યાર પછી મંડલીકના નાનાભાઈ મેલિગનું નામ આપ્યું છે, અને આવી રીતે ઉત્તરાધિકારીનો અનુક્રમ રાખ્યો છે. નેમિનાથ મંદિરના લેખમાં પ્રથમ મંડલીક પછી જ્યેષ્ઠ પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી નવઘણનું નામ આપ્યું છે. ખરી રીતે જોતાં તે લેખમાં જે પુત્રપૌત્રાદિ અનુક્રમથી વંશાવળી આપી છે તેની સાથે આ વાત વસંગત થાય છે. ખરી રીતે મંડલીક પછી તરત જ મહીપાળનું નામ આવવું જોઈએ. પરંતુ અહીંયાં આપણે એમ સમજી શકીએ કે આ લેખના લેખકને એટલું માલુમ હતું કે મંડલીક પછી નવઘણ રાજ થયો અને નવઘણ પછી મહીપાળ થયો, પરંતુ મહીપાળ નવઘણનો નાનો ભાઈ હતો, પુત્ર ન હતો. આ ઘણા જુના વખતની વાતની તેને ખબર નહતી ધંધુસરના હાનીવાવના લેખમા વંશાવળી ઉત્તરાધિકારીઓના અનુક્રમથી આપવામાં આવી છે. બાણીના લેખોમાં થોડી વંશાવળી આપેલી જ નથી.

નેમિનાથ મંદિરનો લેખ-જેમાંનો સંવત્ દુર્ભાગ્યથી નષ્ટ થયો છે તે છેલ્લા મંડલીકનો છે-જેના વખતનો સં. ૧૫૦૭ નો જુનાગઢનો લેખ અને ૧૫૧૭ (?) નું મંડલીકકાવ્ય છે એ કહેવાની જરૂર નથી. છેલ્લા મંડલીકને મેલિગ નામનો એક પુત્ર હતો એમ મંડલીક-કાવ્ય ઉપરથી માલુમ પડે છે.

ઉપર આપેલી વંશાવળીના પ્રથમ મંડલીકથી છેલ્લા મંડલીક સુધી ચૂડાસમા રાજાઓ કયા અનુક્રમથી ગાદી ઉપર બેઠા તથા તેઓએ ક્યાંથી ક્યાસુધી રાજ્ય કર્યું તે સાથે જોડેલા પત્રકમાં બતાવ્યું છે. બારોટ અને ચારણ લોકોના ચોપડાઓ વિગેરેના આધારથી રાસમાળા અને દ્રાવિડવાક શૈલેષીયરમાં પ્રત્યેક રાજાનો રાજ્યકાળ જે આપ્યો છે તેમાં અમરણ સિલાલેખોની સાહાય્યથી થોડા દુરસ્તીઓ કરી પ્રત્યેક રાજાના સંવતો તે તેમાં આપેલા છે. દિવાન અમરજીએ તવારીખ ઇ. સોરઠમાં આપેલા આ વંશના બધા સંવતો બૂલખરેલા છે એ અહીંયા કહેવું જોઈએ. લાહોરના પાંડત જયચંદ્ર વિદ્યાલંકારજીએ નાગરી પ્રચારિણી પાત્રકમાં પૂર્વના પંડિતોએ બનાવેલી વંશાવળીઓ જે આપી છે તે પછી હું તુલનામાટે પત્રકમાં દાખલ કરે છું. હું માનું છું કે હવે કેટલાક વાદ્યરત પ્રસંગો સંબંધીનો વાદ સમાપ્ત થશે.

ચૂડાસમા રાજ્યોની વંશાવળી

૮૪

ઇતિહાસ વિભાગ

તથાપ મ. સોરઠ	ગાદી ઉપર ખેસવાનો વિ. સં.	રાસમાળા	ગાદી ઉપર ખેસવાનો વિ. સં.	ધંધુસરનો લેખ	જુનાગઢ રેવતી કુંડનો લેખ	જુનાગઢ ને- મિનાથ મંદી- રનો લેખ	મંડલીક કાવ્ય	ગૌરીકંકર ઝોઝા	ખજૂંસ	પ્રસ્તુત લેખ	ગાદી ઉપર ખેસવાનો વિ. સં.
મંડલીક (૩)	૧૨૭૦	મંડલીક (૧)	૧૩૧૬	મંડલીક	મંડલીક	મંડલીક		મંડલીક	મંડલીક	મંડલીક	૧૩૧૬
—	—	નોઘણુ (૪)	૧૩૬૨	નોઘણુ	નોઘણુ	નોઘણુ		નોઘણુ	નોઘણુ	નોઘણુ	૧૩૬૨
મહીપાળદેવ	૧૩૦૨	મહીપાળ (૪)	૧૩૬૪	મહીપાળ	મહીપાળ	મહીપાળ		મહીપાળ	મહીપાળદેવ	મહીપાળ	૧૩૬૪
જેંગાર (૩)	૧૩૩૬	જેંગાર (૪)	૧૩૮૧	જેંગાર	જેંગાર	જેંગાર	જેંગાર	જેંગાર	જેંગાર	જેંગાર	૧૩૮૧
જયસિંહદેવ	૧૩૬૦	જયસિંહ (૨)	૧૪૦૭	જયસિંહ	જયસિંહ	જયસિંહ	જયસિંહ	જયસિંહ	જયસિંહ	જયસિંહ	૧૪૦૭
—	—	મહીપાળ (૫)	૧૪૨૫	મહીપાળ	—	—	—	—	—	મહીપાળ	૧૪૨૫
મોક્ષસિંહ	૧૪૦૨	મોક્ષસિંહ (મહીનો) પુત્ર	૧૪૨૯	મોક્ષ (૧) નો પુત્ર ૧૪૪૫	મોક્ષસિંહ	મોક્ષસિંહ	મોક્ષસિંહ	મોક્ષસિંહ (કે.) ૧૪૪૫	મોક્ષ (સુક્ત.) મેલગ	મોક્ષસિંહ	૧૪૪૦
મધુપન	૧૪૧૨	—	—	મધુપ	—	મેલગદેવ	મેલગદેવ	—	મહીપાળ-મધુ	—	—
મંડલીક (૪)	૧૪૨૧	મંડલીક (૨)	૧૪૫૩	મંડલીક	મંડલીક	મંડલીક	મંડલીક	મંડલીક	મંડલીક	મંડલીક	૧૪૫૨
મેલગ (મંડ લીકનો) બાપ	૧૪૩૯	મેલગ (મંડનો) બાપ	૧૪૫૬	મેલગ (મંડનો) બાપ	મેલગ	મેલગ	મેલગ	મેલગ (મંડનો) બાપ	—	મેલગ	૧૪૫૬
જયસિંહદેવ (૨)	૧૪૬૮	જયસિંહ (૩)	૧૪૭૧	જયસિંહ	જયસિંહ	જયસિંહ	જયસિંહ	જયસિંહ	જયસિંહ	જયસિંહ	૧૪૭૨
										મહીપાળ	૧૪૮૬
										મંડલીક (મેલગ)	૧૪૦૬

૯ સંશોધક દષ્ટિએ અફઘાન અમલ ઉપર પ્રકાશ.

(કેટલુંક નવીન સ્પષ્ટીકરણ.)

લેખક--રા. રા. કેશવલાલ હિંમતરાય કામદાર

વિષયનું તારણ.

આરંભ—હિંદી ઇતિહાસના પાંચ મુખ્ય ભાગ.

- (૧) અફઘાન સલ્તનત ઐતિહાસિક દષ્ટિવાળી હતી
- (૨) અફઘાન ઇતિહાસકારો અવિશયોક્તિ કરતા,
- (૩) એક પક્ષી હતો, ને ધણે ભાગે રાજકીય વૃત્તાંતો તરફ લક્ષ આપતો હતો, તેમને વધારે પ્રિય હતી.
- (૪) અફઘાનોની સ્વતંત્ર સત્તા ઉપર હિંદમા અમવાથી હિંદુસ્તાન એટલે ભાગે વાયવ્ય ક્ષેત્ર તરફના હુમલાઓથી બચવા પા-ચુ
- (૫) જંગલી મોગલોને હાથી કાઢનાર અફઘાન મુલતાનોએ સમગ્ર હિંદની સેવા કરી
- (૬) થોડા કાળમા અફઘાન લોકો હિંદને પોતાની માતૃભૂમિ ગણવા લાગ્યા.
- (૭) અફઘાન અમલથી ભૌતિકધર્મને નુકસાન થયું.
- (૮) અફઘાન અમલથી હિંદુસ્તાન, ને ચીનના ધરસ્પર સંબંધમાં ફરજ પડી ગઈ.
- (૯) અફઘાન અમલ લશ્કરી સરદારો હતું હતો.
- (૧૦) મુલતાન આ લશ્કરી મંડળો ચુંટી કઢાએલો મુખ્ય અમલદાર ગણાતો.
- (૧૧) અફઘાન અમીરાત વ્યક્તિગત હતી
- (૧૨) અફઘાન કારકીર્દીથી રાજઆતથી જ, હિંદમા કેન્દ્રેય વર્લિવટ વ્યક્તિગત બન્યો.
- (૧૩) અને આર્થનીતિશાસ્ત્રમા દસાવેલ પ્રધાનમંડળની વ્યવસ્થા નાશ પામી.
- (૧૪) અફઘાન અમલ લશ્કરી હતો, તેમા સહુદયતાની ખામી હતી.
- (૧૫) તેઓ હિંદુઓ સાથે સહકાર કરી રાખ્યા ન હતા.
- (૧૬) તે વખતે શુવામોની સત્તા હદપાર હતી.
- (૧૭) હિંદુઓએ અફઘાનોને કિંદવા, બાધકામ, સ્થાપત્ય, ગળચુલકળા, વગેરે શીખવ્યાં.
- (૧૮) અફઘાન અમલ દરબાન દક્ષિણ હિંદ સમૃદ્ધિમાન હતા

આપણા દેશના ઇતિહાસના મુખ્યત્વે પાંચ ભાગ થઈ શકે છે. પહેલા ભાગમા આર્થ સંસ્કૃતિનો આખા હિંદની ભૂમિમા પ્રસાર થાય છે. આ વેળા આર્થ લોકોએ ધર્મ, સાહિત્ય, કળા વગેરેના પોષણ કરેલા. ઘણા લેખકો આ સંસ્કૃતિ કે ઇતિહાસને વેદના, ઉપનિષદના, બૌદ્ધ, જૈન, સંસ્કૃત અને પૌરાણિક, એવા ભાગોમાં વિભક્તિ કરી નાંખે છે; પણ તે વિભાગ માત્ર લેખક કે વિચારકની અનુકૂળતાની ખાતર જ કરવામા આવે છે. ખરી રીતે, તે આખી સંસ્કૃતિ આર્થ સંસ્કૃતિ જ છે અને જે જે અભિવ્યક્તિ હિંદની બહારથી આ સંસ્કૃતિ ઉપર કરવામા આવ્યા તે બધા અભિવ્યક્તિ આપણા ઇતિહાસના સાગરમાં સમાઈ ગયા અને અભિધાત કરનારી બધી જાતિઓને આર્થ સંસ્કૃતિનાં મુળ-તરવો સ્વીકારવા પડ્યાં.

આપણા ઇતિહાસનો ધર્મનો ભાગ અશ્વાધાન કાળનો છે જે ટોળાઓ, પંખળ, દિશી, દેનોજ, બદાગ, ખગાગા, માળવા, ગુજરાત, વગેરે પ્રાંતોમાં અશ્વાધાનિસ્તાન તરફથી આપણા દેશ ઉપર વાર વાર ધસી આવતા ને છેવટે ત્યાં પોતે નિવાસ કર્યો, તે ટોળાઓનો ધર્મ આગળ ઉપર ધસી આવતા ટોળાઓના ધર્મથી તદ્દન બિન્ન હતો તેઓના વડવાઓ ધરલામમાં થોડી મુદ્દન ઉપર જ બળી ગયા હતા અને તેથી હિંદુસ્તાનમાં જ્યારે તે બધા આવ્યા ત્યારે તેમની રાજ્ય વ્યવસ્થા આપણી પુરાતન આર્થ વ્યવસ્થાથી તદ્દન ભિન્ન જ થઈ. તેઓ આપણી પુરાતન સંસ્કૃતિના પોષક બનવાને બદલે તદ્દન વિવાતક જ બન્યા અને તેથી આપણા ઇતિહાસનો આ સમય બીજા મધ્ય મધ્ય કરતા જુદો જ તરી આવે છે.

ત્રીજો કાળ મુગલાધિપતિ છે હિંદુ ધર્મ અને ઇસ્લામનું એકીકરણ આ કાળમાં થાય છે હિંદુઓનું પ્રાતિક્રમણ આ સમયમાં વિલુપ્ત થાય છે અને લગભગ આખા દેશમાં એક ચક્રી રાજ્ય આવે છે

ચોથો કાળ પાંચો અધિકારીનો આવે છે મગઠાઓ મુગલાધિપતિ જગ્યા લેવા જતા પોતાની સત્તા શુભાવી બેસે છે તે જ વખતમાં ઇંગ્લેન્ડે વેપારી મગી રાજ્યકર્તાઓનો વેશ ધારણ કરે છે અને ધણી નિષ્ફળતાઓ પછી તેઓ આપણા દેશમાં મુગલાધિપતિ પથ ચડતી રાજ્યવ્યવસ્થા દાખલ કરે છે

પાંચમો સમય આપણે હજુ દમણ જ શરૂ કર્યો છે. ઇંગ્લેન્ડના નેહરશાહી અમનથી હિંદની પ્રજાઓ કટાણી જતા તેઓ રાજ્ય કારખાસની જગતદારી પોતાને શિર લેવાની શરૂઆત કરી ચુકી છે આ કાળના લક્ષણો પણ નોંધવા જેવા છે પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ધણી વાર નોંધાએલું એકચક્રી રાજ્ય, એક પ્રશસ્તીય રાજ્યવ્યવસ્થા લોકનિયુક્ત ધારાસભાઓ અને ધારાઓ, લોકમતને અનુસરતી રાજ્યનીતિ, અને જનનની આર્થિક તેમ જ રાજકીય પ્રગતિઓ સાથેના આપણા સહકાર-એ દુરત જ જણાઈ આવતા ખાસ લખ્યો છે

આ નિબંધનું પ્રયોજન અશ્વાધાન સમયના કેટલાક વિશિષ્ટ લક્ષણો નોંધવાનું છે

મુસલમાની રિવાસતનું મુખ્ય લક્ષણ તે મુસ્લીમ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ છે જે સમયમાં મુસલમાની રાજ્યોની રિયલિટી આપણને સાધારણ રીતે પૂરતી મળી આવે છે અલબત્ત, મુસ્લીમ ઇતિહાસકારો આપણા સમયના જેવા હતા નહિ. તેમની ઐતિહાસિક વાસના બહુધા તેમના ધર્મ પરત્વે અને તેમના રાજ્ય વિષયો પરત્વે રહેતી તેઓ રાજ્યવ્યવસ્થા કે રાસનપદ્ધતિઓ ઉપર ધણી જ ઝોંઝો ઉઠાપોઠ કરતા તેઓ દેશની આર્થિક રિયલિટી ઉપર તેમના લખાણોમાં ઝાઝુ વર્ણન કરી આવતા નહિ એવી દૃષ્ટિકોણ આપણે મુસલમાની ઇતિહાસકારોમાં નહિ પણ મુસલમાની મુસાદરોના લખાણોમાં જોઈ શકીએ છીએ છતાં પણ તેમણે કરેલું સમકાલીન ઐતિહાસિક અભિવ્યક્તિ આપણી રાજકીય વિદ્યાતિઓ સમજવાને માટે અત્યારે તો અમુક અંશે મુખ્ય ને પુષ્કળ સાધન કહી શકાય શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ લેખનપદ્ધતિ માત્ર છેલ્લા સમયમાં જ વિકાસ પામી છે અને મુસલમાની ઇતિહાસકારો તે જ વખતના યુરોપના કે બીજા દેશના ઇતિહાસકારો કરતાં જતાં પણ ઉતરતાં ન

હતા. એક પ્રજાના કે રાજ્યના ઇતિહાસમાંના ચિત્રમાં આર્થિક કે સામાજિક સ્થિતિની તેની પ્રગતિ ઉપરની કે સાહિત્યની ઇતિહાસના વિકાસ ઉપરની અસરોનું સિંદાવલોકન આવવું જોઈએ તે આપણે જ સમય સમજતો થયો છે.

ઘણી વાર આ મુસલમાની લેખકોનાં વચનો અતિશયોક્તિ ભરેલાં પણ જોવામાં આવે છે. ઇતિહાસકાર તેમ સાહિત્યકાર એ બન્નેનું ગૌરવ જળવાઈ રહે તેવા તેમનો પ્રયાસ જોઈ શકાય છે; પણ ઇતિહાસ ને સાહિત્યની ભિન્નતા આ સમયમાં આપણે અન્યત્ર પણ જોઈ શકતા નથી. આ દારણ્યથી આ ઇતિહાસકારોમાં ઇતિહાસને અલંકારમય કરવાના પ્રયત્નો આપણે ખાસ જોઈએ છીએ. તેમનું ધર્મોપપત્તિ એ બીજું લક્ષણ છે. આ દારણ્યથી આપણે તેમનાં લખાણોમાં બહુ વજન મૂકી શકીએ નહિ. સો હિંદુઓ માર્યા ગયા હોય ત્યાં તેમના લખાણોમાં હજારો હિંદુઓ માર્યા ગયાની બીનાઓ જાહેર કરેલી જોવામાં આવશે. દુર્ભાગ્યે હિંદુ તવારીખના અભાવે આ અતિશયોક્તિઓ આપણે દૂર કરી શકીએ તેમ નથી. છતાં એ અતિશયોક્તિઓ ન હોય તેમ માનવાનું દારણ્ય પણ નથી.

કુતલુફિન આઘખાકના વખતમાં ઉત્તર હિંદમાં મુસલમાની સ્વતંત્રતાનો પાયો નાંખાયો. તે અગાઉ મુસલમાનો પંજાબ અને વર્તમાન સમુક્તા પ્રાપ્તો, તથા ગુજરાત અને સિંધ ઉપર ચડી આવેલા; પણ પંજાબ ને સિંધ સિવાય તેઓએ આપણા દેશના કોઈ પણ ભાગમાં કાયમના ઘાણા નાખ્યા ન હતા. સિંધના મુસલમાનો અરબો હતા, અને કાળક્રમે તેઓ બીજી એશિયાની ઇસ્લામી રિવાસો ને પ્રજાઓથી છૂટા થઈ ગયા. પંજાબનો પશ્ચિમનો ભાગ વચમાં મુસલમાની અમલ નીચે ગઝનીથી સ્વતંત્ર બનેલો પણ તે માટે થોડા વખત માટે જ શાહખુદિન ઘોરીએ જોસબેર, ઉપરા ઉપરી, પંજાબ ઉપર ધસારાઓ કર્યા તેનું પરિણામ હિંદુઓના ખરાબયમાં આવ્યું અને મુસલમાનોએ ઇ. સ ૧૨૦૬ માં દિલ્હીમાં પાયતખ્ત કર્યું. કુતલુફિન પોતે શુવામીથી સંસ્તનત ઉપર આવેલો; પણ તેણે તખ્તશીન થયા પછી તુરત જ ગઝનીથી સ્વતંત્રતા જાહેર કરી અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો હિંદોએ તરીકે પોતાના દેશનો બચાવ કરવા લાગ્યા. આ વિશિષ્ટતા આપણે ખાસ નોંધવા જેવી છે. ઘણી વાર હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોને દિલ્હી બીજી પ્રજાઓ વિરુદ્ધ ઉઠાવવા માટે તેમની વચ્ચેના પરસ્પર કૃત્રિમ વિરોધ જાહેર કરવામાં આવે છે. અલબત્ત, ધર્મનો વિરોધ બન્ને પ્રજા વચ્ચે જો હોતો તે દૃશ્ય પણ ચાલુ છે, પણ ખાસ કરીને પરદેશી હુમલાઓ સામે ઘણી વાર મુસલમાનો અને હિંદુઓ બન્નેએ સાથે રહીને બચાવ કર્યો છે. અફઘાનોના અમલ વખતે ઘણી વાર મોગલોના ટાંગેટાળા તીડની માફક આપણા દેશ ઉપર ચડી આવેલા; તેમજ એ ટાળાનો પ્રચંડ સેનાની જગજગહેર છે. પણ દરેક વાર મુલતાન, મરહિંદ, આગ્રા અને દિલ્હીના પ્રાંતોના હિંદુઓએ મુસલમાનોને મદદ કરેલી જોવામાં આવે છે. અફઘાન સંસ્તનતની ગઝની પરત્વેની સ્વતંત્રતા એ આ સમયનું બીજું લક્ષણ છે.

આ લક્ષણનું સુંદર પરિણામ પણ જાણવા જોગ છે. એ સમયના મુસલમાની ઇતિહાસકારો ઘણી વાર પોતાના અસલ વતન તરફ અનુરાગ દર્શાવે તે સ્વાભાવિક છે. પણ હિંદ તેમની માતૃભૂમિ અને તેનાં યશોમાન કરવાનો તેમનો મુખ્ય ધર્મ છે તે પણ

એમાના ડેટલાક લેખકો જુલો જતા નથી. અમીર ખુશરૂ આવે. એક લેખક હતો. તેને જન્મ ઇ. સ. ૧૨૫૩ માં થયો હતો અને તે ઇ. સ. ૧૩૨૫ માં અવસાન પામ્યો. મુસલમાનો તેને હિંદનો પાપટ કહેતા. તેની દિવાનો હજુ પણ મથકુર છે. તે “આશિકા” નામના પોતાના ગ્રંથમાં લખી ગયો છે કે:—“પાંડિત્યમાં દિલ્હી બેખારા કરતાં કોઇ રીતે ઉતરતું નથી. ગંગા અને હિંદનો વતની ટામિસ અને નીલના મુલકોના વતનીઓ સાથે ખુશીથી ટક્કર ઝીલી શકશે. જે માણસ માત્ર ચીનનું જુલુજુલ જ જુએ તેને હિંદુસ્તાનના સુડાની સુંદરતાનો ખ્યાલ કેમ આવી શકે? ખોરાસાનનો વતની દરેક હિંદને મૂર્ખ ગણે તો તે હિંદના પાનના ખીડાની કીમત કેમ કરી શકે? તે તો નેને મન ધાસના જેટલું જ જુએ લાગવાનું. પરદેશી અંજીર કરતાં હિંદનું આમ્રફળ જેટલું વધારે મધુર. હિંદ દેશ દુનીઆના બધા દેશો કરતા વધારે સમૃદ્ધિમાન ને વસ્તીવાળો છે. હિંદુસ્તાનને બધાએ સ્વર્ગસમાન લેખવે. બેધએ. બે હિંદુસ્તાન દેવભૂમિ ન હોત તો આદમે અને મૂર્ખે સ્વર્ગીય પરથી અહિં હિંદમા વાસ કેમ કર્યો હશે?” મુસલમાની તખ્ત આપણા દેશમા કાયમ થયાં સો વર્ષ પણ હજુ થયા નથી ત્યાં જ આવા ઉદ્ગારો એક મુસ્લીમ રાજ્યકર્તા અને રાજ્યલેખક કાઢે એ તે વખતના પરદેશી અરધાનેનું સ્વદેશી હિંદીપણામા પરિવર્તન થવાનું અદ્ભુત પણ સ્વાભાવિક ઉદાહરણ છે.

અરધાન મુલતાનો અને અમીરોએ જેવું ઉત્તર હિંદનું પરદેશીય હુમલાઓથી રક્ષણ કર્યું છે તેવું ખીજી કોઇ હિંદની સત્તાએ કદાચિત્ નહિ કર્યું હોય. આપણે ધણી વાર સાંભળીએ છીએ કે બે ઇંગ્લેન્ડે પોતાના હિંદી લશ્કરને સારા પાયા ઉપર નં રાખે તો અરધાનો કે રશિઆનો ને સરદદ ઉપરની તોરાની ટોળાઓ આપણા ઉપર એકદમ ધસી આવે. તેથી ઇંગ્લેન્ડે આપણું આગળ ઉપર કદી કોઇએ નહિ કરેલું એવું અદ્ભુત રક્ષણ કર્યું છે. ઇંગ્લેન્ડની આ દુલીલમા સ્વાર્થ કરતાયે અતિશયોક્તિ વધારે રહેલા છે. સીપ લોકોએ પંજબનું કાળ-લીઓથી રક્ષણ કરેલું એટલું જ નહિ પણ કાબુલીઓને પંજબમાંથી તેઓએ હાકી કાઢેલા પણ ખરા. સ્વદેશ પ્રીતિથી ઉભારાઈ ઉઠતી હિંદની મોટી પ્રજા અત્યારે અરધાનીસ્તાનની પ્રજા વિરુદ્ધ પોતાનો બચાવ કરી શકે નહિ તે માનવા જેવું નથી. છતાં પણ અરધાનોથી ધણી વધારે જંગલી લોકો વિરુદ્ધ, અત્યારથી પણ વધારે, પરસ્પર લડી મરતા હિંદીઓએ અરધાન સમયમા પોતાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરેલું તે જુલો જવું બેધએ નહિ. ઇસ્તમ્સના વખતથી તે ઠેક તૈમુરના. વખત સૂધી, એટલે કે ઇ. સ. ૧૨૧૦ થી તે ઇ. સ. ૧૩૬૮ સૂધી લગભગ ૧૮૬ વર્ષ સૂધી મોગલો આપણા દેશના વાયવ્ય કોણ ઉપરથી ધણી વાર ધસી આવેલા. ઇસ્તમ્સના વખતમા ચિઢીરખાને ખીવાના સુલતાન જલ્લાલુદ્દીનને સિધુ નદીના તીર ઉપર હરાવ્યો. મોગલોએ મુલતાનને આળીસ દિવસ સૂધી ઘેર્યું. કુતબુદ્દીના વીર સરદાર નાસીરુદ્દીન મુલતાનના બહાદુરી ભરેલો બચાવ કર્યો. મુલતાન અલ્લાલુદ્દીનની નજર આ વાર દિલ્હી ઉપર હતી. પણ ઇસ્તમ્સ પોતે ઇચ્છો જ બાહોશ સુલતાન હતો અને તેના લશ્કરી બળ આગળ પોતે નહિ શકે એમ ધારી જલ્લાલુદ્દીન સિંધ ને પછી સીસ્તાન તરફ ચાલ્યો ગયો. ઇસ્તમ્સ પછી બાલ્ખન મુલતાને પણ પોતાના લશ્કરી બળથી મોગલોને હિંદ ઉપર આવના અટકાવ્યા. એક સુદમા તેને શાહનજો મદમ્મુદ પોતાનો જન પણ બોધ બેટો. અલ્લાવાર્દીના વખતમાં પણ મોગલ લોકોનો ત્રાસ એવો નહતો. તે મુલતાને

પણ મોગસોને ત્રાસ આપવામાં બાંધી રાખી ન હતી. કેટલાક મોગસો દિલ્લીમાં આવીને વસ્યા તે સ્થળને, તેમના વસવાટને, મોગલપરા નામથી ઝોળખવામાં આવ્યું. ધણી મોગસો સુલતાની લશ્કરમાં દાખલ થયા. તેમાંના કેટલાક અમીરાતની જગ્યા ઉપર ચડ્યા. મહમ્મદ તખલકના સમયમાં મોગલ અમીરોનો એક ખાસ પક્ષ જામ્યો હતો. અને તેમના ઉપર તે સુલતાનની પ્રીતિ પણ ધણી હતી, કારણ કે અણીને પ્રસંગે તુર્ક બચ્ચા કે તુર્કી અમીરો અને હિંદુ સરદારોની સામે તે પક્ષનો ઉપયોગ થઈ શકે. આ મોગલ સવારીઓ છેલ્લી તૈમુરની સવારી જેવી ન હતી. તૈમુરના વખતના મોગસો ધસ્લામી હતા અને ધરાન, ગઝની, સમરકંદ, બોખારા, વગેરે સ્થળોની સંસ્કૃતિના પરિચયથી તેઓ સંસ્કારી બન્યા હતા. પણ હસ્તમ્મસ, બાદશાહ, અને અલ્લાવદિનના વખતના મોગસો રોમના સામ્રાજ્ય ઉપર ચડી આવેલા હુણો, જર્મનો, ગોથ, પિક્ટ ને રોકેટ લોકોના જેવા હતા. અમીર ખુશરૂ આ લોકોનાં આબેહુબ વર્ણન આપે છે:—આ મોગસો ઉંઠ ઉપર સવારી કરતા, યુદ્ધ વેળા તેઓ મોટા સરદારો જેમ લડતા. તેમનાં શરીર વજ્ર જેવા હતાં. તેઓ ઘેટાંની ચામડીની ટોપીઓ પહેરતા. તેમના મોઢાનો રંગ દેવતાના અંગારા જેવો દેખાતો. તેમની આખો એટલી બધી તો ઝીણી હતી ને તેમની દૃષ્ટિ એટલી બધી તો તીવ્ર હતી કે તેથી કોઈ વાસણમાં વીંધ પણ પડી શકે એમ બીક લાગતી. તેમનો ફુર્સ તેમના શરીરના રંગથી પણ વધારે ભયનાંક હતો. તેમની ડોક એટલી તો ટુંકી હતી કે માથું ને ધક એકજ હોય એમ લાગતું. તેમના ગાલ પોચા ચામડાની કોથળીઓ જેવા હતા. તેમાં ધણી ગાંઠાઓ અને કરચલીઓ નજરે આવતી. તેમનાં નાક એટલાં તો પડોળાં હતાં કે તેમનો વિસ્તાર એક ગાલથી બીજા ગાલ સુધી આવતો. તેમનાં મોઢાં પણ તેટલાં જ પડોળાં હતાં. તેમનાં નસકોશ કોઈ જૂના ખંડેરની શુક્રો જેવાં દીસતાં ને તેમાંના વાળ ઢેંઢેં એક સૂધી જતા. તેમની મૂછો બહુ લાંબી હતી. દાઢી તો તેમને ઉગતી જ નહિ. તેમની છાતીનો રંગ અરધો કાળો ને અરધો સફેદ હતો ને તેના ઉપરની બેસુમાર લીંબ ને જૂઓ ખરાબ જમીન ઉપર ઘોળા તલ વેરાણા હોય તેવા દેખાવ આપતી. તેમના આખા શરીર ઉપર આવી જવાતો જેવામા આવતી. તેમની ચામડી જોડા કરવાના કાર્યમાં ખપ લાગે તેવી હતી. તેઓ કુતરા ને હુકરો ખાઈ જતા. એકનું વમેલું બીજને ગળી જતો. ઇશ્વરે તેમને નરકમાથી જ ઉત્પન્ન કર્યા હોય તેમ જણાતું ને તેમનો દેખાવ સફેદ રાક્ષસો જેવો લાગતો. "

આવા જંગલી લોકોએ ધરાન, અધ્યાનિસ્તાન, ધરાક, એશીઆ માધનિર, હંગરિ, ચીન, ને રૂશીઆના પૂર્વ ભાગોમાં કાળો કેર વર્તાવેલો ને તેમણે સંસ્કૃતિનાં અનેક ચિહ્નોને ભોભેગાં કરી દીધેલાં. હજુ પણ તેમની જીવમી સુમારૂશીઓની અસરો તદ્દન લુપ્ત ગણ નથી. આપણા દેશમાં પણ તેઓ સુસ્થમાનો કરતા પણ વધારે કેર આપણા પરાજયે વર્તાવત. ઉત્તર હિંદનાં મુસ્લીમ રાજ્યોએ દક્ષિણ, ગુજરાત, માળવા, રાજપુતસ્થાન અને બહાર તથા બંગાળાની પ્રજાઓનું આ જંગલી મનુષ્યસંહારકો સામે જીવના ભોગે પણ રક્ષણ કર્યું અને તેથી મુસ્લીમ તથા આર્ય સંસ્કૃતિઓને ધૂળ ભેગી થતી અટકાવી. અધ્યાન સંસ્કૃતિઓનું આ એક વિશિષ્ટ લક્ષણ આપણે લેખીશું. આપણા ઇતિહાસકારો બાદશાહ અને અલ્લાવદિને મોગસો ઉપર વર્તાવેલ ત્રાસને વખોડતી વેળા તેમના અમલે કરેલી આપણા દેશની સેવા

તદન જુલી જ ગય છે. ઇ. સ ૧૨૦૬ ની સાલ પછી તૈમુરના સિવાય અરધાનિસ્તાનને માર્ગે કે આપણા વાયવ્ય કોણના માર્ગે ખીજા કોઇ આવનાર લશ્કરે દિલ્હીની ગાદીનો પગજ્ય કર્યો નથી મુલતાન અને લાહોરના પ્રાંતો—March land—સરહદ ઉપરના બચાવ માટેના પ્રાંતો તરીકે કામ કરતા હતા તેમના ઉપર હમેશા ચુન દા લશ્કરી સરદારો રાખવામાં આવતા એ મરદારો મોગલો સામેના પોતાના વિજયી લશ્કરની મદદથી દિલ્હીની ગાદી પચાવી પાડતા જણાવુદિન ખિલજીએ તેમ કરેલું, ખિઝરખા સૈયદે તેમ કરેલું, ને બહિલ્લોલ લોદિએ દિલ્હીના તખ્તનો એમ જ માર્ગ કર્યો

જ્યારે ઉત્તર દિ દ મુસલમાનોના હાથમાં ગયું ત્યારે સ્થાના લોકો વેદ ધર્મમાં માનતા અવગત, બૌદ્ધનું જોડું હજુ હિંદુસ્તાનમાં હતું પણ કાગકંઠે તે ક્ષીણ થતું જતું હતું. ઉત્તર દિલ્હો કોઇ રાજા આ વખતે બૌદ્ધ નહતો. મુસલમાનોથી દાર ખાનારાઓ બૌધ્ધો નહિ પણ દિલ્હીમાં જ હતા પરંતુ બહાર અને બંગાળમાં અને દક્ષિણ દિલ્હીમાં બૌધ્ધોને જોતો હજુ છુટા છવાયા હતા મુસલમાની ઇતિહાસકારોના લખાણ ઉપરથી તથા બંગાળી સાહિત્ય ઉપરથી જણાય છે કે આપણા દેશના પૂર્વ ભાગમાં હજુ પણ બૌદ્ધ મઠો નબી રહ્યા હતા આ બૌધ્ધો આરિત્રમાં અને પાડિત્રમાં તેમના પૂર્વજોથી ઉત્પન્ન હતા પણ મુસલમાની અમલ પછી ઉત્તર દિલ્હીમાં આપણે બૌદ્ધમત સર્ખની કાંઇ હજુ સુધી જોઇ શક્યા નથી. બૌદ્ધમતનો સદંતર વિનાશ દિલ્હીમાં કેમ થયો તેનો ખાસ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે પણ ઉત્તર દિલ્હીમાં મુસલમાનોના પ્રવેશ એ પણ ઘણા દાગણામાં એક દારણ હોય તેમ જણાય છે જ્યારે જખતમાં ખીલજીનું લશ્કર બહાર ઉપર અકરમાંત ધસી પડ્યું ત્યારે તેણે ઘણા “બ્રાહ્મણો” નો વધ કર્યો તેમ ઇતિહાસકાર લખે છે તે જણાવે છે કે “તેમના માથા ખેડેલા હતા અને તેમના વિદારોમાં મોટી સંખ્યામાં પુસ્તકો મળી આવ્યા. જ્યારે મુસ્લીમોએ આ પુસ્તકો જોયા ત્યારે તેમણે કેટલાક લોકોને તેમનો અર્થ સમજાવવાને બોલાવ્યા, પણ તેમણે જરાબ આપ્યો કે અર્થ સમજાવનાર બધા વિદ્વાન પુરોધાની કતલ થઇ ગઇ હતી તેથી તેમનામાંથી કોઇ પણ અર્થ સમજાવવા શક્તિમાન નથી” મુસલમાની સરદારોને મન આ બધા મુસલમાનોને દિલ્હીમાં જ હતા, તેમને મન બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ, અને જૈનોનો જે પ્રથમથી ભાગ્યે જ હોઇ શકે તેઓ અભ્યાસની તરીકે કે મુસારરા તરીકે નહિ પણ માત્ર મિપાકઓ તરીકે દિલ્હીમાં આગળ વધતા માગવા, બગાળવા, બહાર અને ઉત્તર દિલ્હીમાં તે વાર અગ્નિ પામતા બૌદ્ધ મનુષ્ય ત્વરિત ખંડન કરવામાં મુસલમાનો કેટલેક અંશે સદાયબૂન થયા છે એમ માનવામાં કશી અતિશયોક્તિ નથી. ચદ બારોઢ પણ પોતાના “રામા” મા પૃથ્વીરાજના નજીકના પૂર્વજો બૌદ્ધ મતના પક્ષપાતી હતા એમ જણાવે છે. શ્રીયુગ વૈદ આ આધારે બૌદ્ધમતના પ્રસારને અને સ્વીકારને દિલ્હીના પગજ્યના કારણ રૂપ માને છે. પણ તે માન્યતા અતિશયોક્તિ ભરેલી અને બૌધ્ધોને ને જૈનોને અન્યાય આપનારી છે. માત્ર અહીં એટલું જ કહેવાની જરૂર છે કે બૌધ્ધો કે જૈનો નહિ પણ દિલ્હીમાં મુસ્લીમો પામે સ્વનવના ખોઈ ખેડા ઉત્તર દિલ્હીના જદ, ચિચિય તથા નિર્જન અને સંખ્યાએ ક્ષીણ થતા જતા બૌદ્ધમતને ઝેર બેળા પણ મદંતર મૃત્યુને વશ કરવામાં દિલ્હીની પ્રતિસ્પર્ધા કરતા મુસલમાનોને દાયે થયેલા બૌદ્ધ મિત્રોનો વધ અને તેમને બાળકા કે તોડેલા બૌદ્ધ વિદારો અને તેમને જસમીયુન કરેલી બ બૌધ્ધોની અતિ ઉપરોગી

સાહિત્યસામગ્રી, એ બધાનો નાશ, એ વધારે જવાબદાર હતાં. છુટા છવાયા જૈનો ને બૌદ્ધોનું હિંદુ રાજ્યો ને સરદારો સ્વચ્છ ન કરી શકે તે કારણથી પણ પાછળથી બૌદ્ધ અને જૈન મનની ક્ષીણતા અને છેવટે બૌદ્ધ મતનો નાશ તે અશ્વધાનોના અમલનું વધારે વિશિષ્ટ લક્ષણ છે.

આ લક્ષણનું એક ખીચું નોંધવા લાયક પરિણામ આ પર્યાયોચનમાં આપવું જોઈએ. બખત્યાર ખિલજીના વખતથી બંગાળા ને બહારમાં મુસ્લીમ અમલ રચાયો. તે અમલ થોડા જ મુદ્દતમાં દિલ્લીથી સ્વનંત્ર થયો. તે સ્વતંત્રતા લગભગ ઠેક શેરશાહના વખત સુધી અને પાછી તાજી થઇને ઠેક અકબરના અમલના પહેલા વીસ વર્ષ સુધી ટકી રહી. બંગાળાના મુસ્લીમ સુલતાનોએ બંગીય સાહિત્યને સાફ ઉત્તેજન આપેલું. પણ તે ઉત્તેજન હિંદુ સંસ્કૃતિને આપવામાં આનું, અયોધ્યા, અને જમના ને ગંગા નદીની ઉત્તરના પ્રદેશો પણ મુસ્લીમ અમલ નીચે આવ્યા. અશ્વધાનીસ્તાન, કાશ્મીર, આગળ જતા આંકમસ (અક્ષિ) અને જોક-સાર્દિસ નદીના ઉપરના મુલકો ઉપર પણ મુસ્લીમ સત્તા જામી પડી. આવી રીતે હિંદુસ્તાનની આર્થ સંસ્કૃતિને ઉત્તર, પૂર્વ અને પશ્ચિમથી મુસ્લીમ વિદ્યાએ ઘેરી લીધી. આગળના વખતમાં ચીનના બૌદ્ધ મુસાફરો પશ્ચિમ ને ઉત્તર માર્ગો દ્વારા બુદ્ધ ગયાજીના દર્શને આવતા. વળી દાર્જીલિંગ પાસે થઇ ચુખીની ખીણમાં થઇને બૌદ્ધ બિહુકો દીખેટ અને ત્યાંથી ચીન પણ જતા. આમ આર્ચાઈર્ત અને ચીનને સંક્રાંતિ થયા સંસ્કૃતિ અને વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં નિકટ સંબંધ ટકી રહ્યો હતો. મુસ્લીમ અમલે ચીન અને દીખેટની આ બાજુ ઉપર એક મોટી પ્રચંડ દીવાલ ઉભી કરી અને તે દીવાલને બેદીને ચીન કે દીખેટથી અહીં, તેમ અહીંથી ત્યાં, કોઈ જગ કે આવી શકતું નહિ. બ્રહ્મદેશ સાથેના પણ આપણો સંસ્કૃતિ સંબંધ આ દીવાલથી તૂટી પડ્યો. ઠેક આપણા વખત સુધી આ “કોચમાં” કોઇ “પરશુરામે” એક “રન્ધ્ર” પણ પાડ્યું નહિ. એ મુસ્લીમ દીવાલ અબેદ જ રહી.

પઠાણ સલ્તનતનું ઘણું જ રસિક લક્ષણ તેના સુલતાનની પદવી સંબંધીનું છે. કુન-બુદ્ધિથી માટીને તે ઠેક ઉલ્લા ઇલાહીમ સોદીના વખત સુધી એટલે કે લગભગ ૩૨૦ વર્ષ સુધી પઠાણના સુલતાનોના ઇતિહાસમાં સુલતાનનું પદ એકજ રિયતિમાં રહ્યું હતું. પઠાણનું અંતર્ગત બંધારણ આ કારણથી કેટલું દૃઢ દશે તે તુરતજ જણાઇ આવશે. સુલતાનની પદવી વંશપરંપરાગત નહતી. “શુલામવંશ” નામાસિધાન જ જણાવી આવે છે કે તે પદવી ઉપર લરકરી મંડળખાથી સૌથી બાહોશ બાણસની જ પસંદગી કરવામાં આવતી. કુનબુદ્ધિ ને દલ્લમ્સ લરકરી સરદારો હતા. પ્રથમ તેઓ સુલતાનોના શલામો દતા. પછી રાજ્ય કુટુંબમાં લગ્ન સંબંધે તેઓ જોડાયા. બાદ્યન પ્રથમ શુલામ હતા. પછી અમીરને માલિક બન્યો ને છેવટે સુલતાન બન્યો.

એક સુલતાનના મરણ વખતે બધા સરદારો બેગા મળી સૌથી લાયકને સુલતાન બનાવતા. બનતાં સુધી તેમની પસંદગી રાજ્ય કુટુંબમાંથી જ થતી. પણ કેઈકોઇ વાર તેમને રાજ્યકુટુંબની બહાર જવાનો પણ ચોખ્ખો દંક હતો. કેટલીક તવારીખ ઉપરથી એમ પણ માલુમ પડે છે કે આ સરદારી મંડળ વ્યવસ્થિત મંડળ હતું. તેમની મિજલસને માટે પ્રમુખ વગેરે પણ હતા. દરેક મુસલમાની ઇતિહાસકાર દરેક સુલતાનના અમલનો અંત

લાવતી વખતે ચોખ્ખા શબ્દોમાં લખે છે કે ત્યાર પછી નવા સુલતાનની પક્ષદગી સરદારો, અમીરો, માલિકો, ખાનો, વગેરેએ મળી કરી અને બધાએ સાથે મળી નવા નિયન સુલતાનને ગાદી ઉપર બેસવા અરજ કરી. જ્યારે મહમ્મદ તખલખ મોટી મોટી કૂચ કરી-તે સુલતાનની કૂચ આગળ નેપોલિયનની કૂચ ઉતરી પડશે-જળવાબેરોને દરાવતો દરાવતો, દેવગિરિ, તેલંગણ, બેદર, માળવા, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર. કચ્છનું રણ, ને છેવટે, સિંધ યધ, હૂંઠા પાસે આવી માંદગી ભોગવી મરી ગયો ત્યારે તેના બત્રીસ ફિરોઝશાહ તખલખને સરદારોએ તેની મરજી વિરુદ્ધ પણ સમગ્ર સહતનત એનાયત કરી અને ૧૬૬૬માં જ્યારે એ કાય વિરુદ્ધ કેટલાક અમલદારો ને લોકો પડ્યા ત્યારે તે જ સરદારોએ તેને પુષ્કળ મદદ આપી. શ્રીરોઝશાહના વંશજો નમળા નીવડ્યા. તૈમુરે ફિઝીના તખ્તને તોડી નાંખ્યું. ત્યાર પછી સરદારોનું જોર ઘણું જ વધી પડ્યું સૈયદો ને લોદીના વખતમાં સુલતાનની પદવી નામની જ હતી. મુઝાફિમ લોદીએ મરદારોનું બળ તોડવા જીવતોડ પ્રયત્નો કર્યા પણ તેથી તેને પોતાની ગાદી ગુમાવવી પડી ને પોતાનો જીવ પણ તેમાં જ ખોયો. બાબરના વિજયનું એક મુખ્ય કારણ અફઘાન સરદારોનું વધી પડેલું જોર હતું. જ્યારે શેરશાહે હુમાયુને દરાવ્યો ત્યારે પાછું આવી વ્યવસ્થાનું જોર વધી પડ્યું. તે બળ ઠેક અકબરના અમલના અધવચ મૂઠી ચાલ્યું. એ વખતના સરદારો બાદશાહના જેટલું ગુમાન ધરાવતા તારીખ-મ-હાઉદનો કર્તા અબ્દુલ્લા બરિલોલ લોદી વિશે લખી ગયો છે કે “તે સુલતાન કદિ પણ તખ્ત ઉપર બેસતો નહિ; પોતાની ડાબરીમાં પણ અમીર ઉમરાવોને ઉભા રેતો નહિ. ભર દરબારને વખતે પણ પોતે શોરજી ઉપર બેસતો; કોઇ ઉમરાવ પર શરમાન મોકલતી વેળા તેને “મસ્નદઅલી” કહી સંબોધતો. જો કોઇ અમીર નારાજ થાય તો સુલતાન પોતે તેને ઘેર જાય; પોતાની તરવાર તેને અરજે ધરે; કોઇ વાર પોતાનું તાજ પણ માથા પરથી લઇ લે; અને માશી માગે; એમ છતાં પણ જો સામા પક્ષને ગુસ્સો ન થમે તો કહે કે “જો હું નાલાયક હોઉં તો મારી જગ્યાએ બીજા કોઇ વધારે યોગ્યતાવાળા માણસને મૂકો.” પ્રુદ સુલતાનના પદની સ્થિતિ આવી હોય ત્યાં અરાજકતા વધે તેમાં નવાઇ નથી. સૈયદો ને લોદીઓના સમયમાં હિંદુ તથા મુસલમાન સરદારો કેટલા ફાટી ગયા હતા તેની સાક્ષી તે વારની તવારીખો પૂરે છે. મોગલ બાદશાહોને રાજ્યતંત્રને સારા પાયા ઉપર મૂકતાં કેટલી મુશ્કેલી પડી હશે તેનો આ ચિત્રથી દુરત જ ખ્યાલ આવી શકે તેવું છે. સુલતાનની જગ્યા કેવી હોવી જોઇએ તેની આખી પદ્ધતિને મૂળ પાથો જ તેમને નાખવાની જરૂર હતી. હુમાયુને હિંદ છોડી જવું પડ્યું તે સમજવું આ હકીકતથી દુરત જ સરળ થઇ પડે છે. સુરવંશના હાથથી સંતનન કેમ ગઇ તેવું પણ એ જ મુખ્ય કારણ હતું. જો અકબરને હિંદુઓની મદદ ન હોત તો તેની ગાદી પણ સલામતી ભરેલી નીવડી ન હત. શાહજહાંના અમલમાં ખાનજહાં લોદીનો બળવો અફઘાન કે પઠાણ સરદારની સ્વતંત્રતાના પૂરને છેલ્લો તણખો હતો. સુલતાનના પદની નિર્બળતા, સરદારોની સમાનતા, ને સુલતાનની પક્ષદગીમાં તેમની કુલ સત્તા, તે અફઘાન કે પઠાણ અમલનું એક વધારે વિશિષ્ટ લક્ષણ છે.

પ્રાચીન હિંદુ રાજ્યો નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે એકલા રાજ્ય ચલાવના નહિ. તેમના પ્રધાનમંડળમાં મુખ્ય પ્રધાન, અમાત્ય, મુખતંત્ર, મંત્રી, ન્યાયાધીશ, પુરોહિત, સેનાધિપતિ

વગેરે સભાસદો હતી તેમના પ્રત્યેકને યોગ્ય ખાનાઓ સોંપવામાં આવતા. તે સિવાય મહાજન, માડાલક, દંડનાયક, વગેરે લશ્કરી ને પોલીસ અમલદારોના નામ પણ વાચનામાં આવે છે વિજયનગરનું મહારાજ્ય મુસલમાનોનું સમકાલીન હતું. પણ અહીં પણ તેવા જ નામાભિધાનો જોવામાં આવે છે ત્યાંના મહારાજાઓએ પુરાતન શાસનપદ્ધતિ ચાલુ રાખી હોય તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી જ્યારે શિવાજીએ મહારાષ્ટ્રમાં “સ્વરાજ્ય” સ્થાપ્યું ત્યારે તેણે પણ આ જ પ્રધાનમંડળની વ્યવસ્થા રાખી હતી પણ પાછળથી તેના વશભોના વખતમાં તે પદ્ધતિ નીકળી ગઈ અને તેમણે મુગલાઈ વ્યવસ્થા દાખલ કરી અધ્યાન સુનતાનોએ પણ પોતાના કેન્દ્રસ્થ રાજ્યતંત્રમાં આ આર્થોની પુરાતન રીતને સ્થાન ન આપતા પોતાની જ વ્યવસ્થા કાયમ રાખી આ મમત્ર કાળમાં સુનતાની પદવી પળી મે મોડા પદવીધરાના નામ નજરમાં આવે છે એકને “નાયબ” ના નામથી મુસ્લીમ લેખકો ઝોળખાવે છે, ખીજને “વઝીર” ના નામથી તેઓ ઝોળખાવે છે. મદમદ તથાખના વખતમાં ધ્યનખાતુના નામનો મૂલ પણ આ પદ્ધતિને ઉલ્લેખ કરે છે. દામારકસથી શાહ-ખુદિન ઓલખાખાસ નામના લેખકે પણ સુનતાનાના વખતની ગણ્યપદ્ધતિનું આવું જ વર્ણન આપ્યું છે સુલતાનની ગેરહાજરીમાં રાજ્યનો અમલ “નાયબ” ના હાથમાં રહેતો કેટલીક વાર આખા રાજ્યના ત્રણ કે ચાર ભાગો પાડી નાયબવામાં આવતા અને દરેક ભાગ ઉપર એકેક નાયબ નીમવામાં આવતો વઝીર સુનતાનનો અગત સચિવ હોય એમ જણાય છે. ખન્નેની પદવી સમાન ગણાતી રાજ્યના સરદારો, ખાન, માલિક, ને અમીર એમ ત્રણ શ્રેણિમાં આવી જતા તેમની પાસે લશ્કરી રહેતા ને દરેકને પ્રાંતો કે શહેરો આપવામાં આવતા. નખળા સુલતાનોના વખતે આ લોકોની જોડકુમી વધી જતી બાદખાન કે અલ્લાવદિના વખતમાં તેમના ઉપર પુષ્કળ અકુસ રાખવામાં આવતો ને લશ્કરી ભરતી સુવતાનનો અગત કાણુ નીચે થતી મુગલાઈ વખતમાં પણ કેન્દ્રસ્થ શાસન પદ્ધતિમાં આવા જ પ્રકારની વ્યવસ્થા હતી આ અમલદારોને મોટા ભાગ મુસલમાનોના બનેલો હતો. મુગલાઈના વખતમાં પણ મોગી જગાઓ ત્રણે ભાગે મુસલમાનોને આપવામાં આવતી, જો કે તે વખતે ઘણા હિન્દુઓ સારા હોદ્દા ઉપર ચડ્યા હતા તે જુનું જોઈતું નથી આ જ પદ્ધતિ પાછળથી બધા હિન્દુ રાજ્યોમાં પ્રવેશ પામી જ્યારે છગનડની સત્તા અહીંયા જમી ત્યારે પ્રધાનમંડળથી રાજ્યતંત્ર આગળ ઉપર ચાલતું તે માત્ર ભૂતકાળની જ વાન બની ગઈ વ્યક્તિગત કેન્દ્રસ્થ રાજ્યપદ્ધતિ તે અધ્યાન અમલનું એક વિશિષ્ટ અંગ ગણાય.

અધ્યાનોની અમીરાત પણ વ્યક્તિગત હતી, વશપરપરાગત ન હતી મેળાપોના મન સમદારો પણ વશપરપરાગત ન હતા અધ્યાનોની શાસનવ્યવસ્થામાં અરજ સાબળવા માટે, ચિકાર માટે, જહો બાધકામો માટે, વાકેશ માટે, ધર્માની જગ્યા માટે દેખવણી માટે, આરોગ્ય માટે, શહેરોના જયાવ માટે, દેશની શાંતિ માટે, શુવાઓના ખાતા ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે, મહેસુલ માટે, જસલામના ફેલાવા માટે, એમ જુદા જુદા ખાતાઓ હતા ને તેમને માટે અધિકારીઓ હતા. તેમને જમીનો આપવામાં આવતી અને તેઓ સુલતાનને જવાબદાર હતા.

ઉપરની દકીકન ઉપરથી માલુમ પડશે કે અધ્યાનોનું તંત્ર પદ્ધતિહીન ન હતું. તેઓ જ્યારે દિંદિમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ પોતાની સાથે અમુક સંસ્થાઓ લેતા આવ્યા. તે સંસ્થાઓ તેમણે આપણા દેશમાં આણુ રાખી. ધર્મનાં જીવનમાં તેઓએ દિંદુઓ પાસેથી ઝાઝું લીધું નહિ. તેમણે પોતાના “ સ્મરણો ” આ કહે છે કે જ્યારે દિંદ ઉપર ચડાઇ કરવાની હતી ત્યારે તેણે પોતાના સરદારોની સલાહ લીધી. રાજ્યમાં કાઠક જોખમવાળું કામ કરતી વેળા અધ્યાન સુલતાનો પણ પોતાના વઝીરની અને છેવટે સરદારોની મજલમની સલાહ પૂછતા. પણ આ રાજ્યપદ્ધતિથી દિંદુઓને ધણું જ નુકસાન વેઠતું પડતું. તે વખતના સરદારોમાં સદિજીના ઝાઝી મળી આવતી નથી શેરશાહ સિવાય પઠાણ સુલતાનો-માંથી કોઇની પાસે અકબ્બરના જેવી ઉદાર રાજ્યનીતિનો એક અંકુર પણ તેમની તવા-રીખ ઉપરથી જોવામાં આવતો નથી. ફિરોઝ તત્તવખ પણ જીવનની સુન્ની હતો ને સુશીલોનો કદો શત્રુ હતો. શેરશાહમાં પણ અકબ્બરના જેવી કલ્પના બુદ્ધિ કે દીર્ઘદષ્ટિ નહોતી. પ્રે. કાનુંગા શેરશાહને અકબ્બરથી વિશિષ્ટ માને છે પણ તે ચારિત્રલેખકની અતિ પક્ષપાતી દષ્ટિ છે. શેરશાહમાં કારોબારી શક્તિ અકબ્બરના કરતા વધારે હતી ને સ્વામીભક્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં તે નિપુણ હશે, પણ અકબ્બરે મોગલાઇ તરફ દિંદી પ્રત્યક્ષમાં જે વફાદારીનાં અંકુરો ભૂખ્યા તે કોઇ પણ પઠાણ સુલતાન કરી શક્યો નથી. પઠાણ સલ્તનત મોટા સામ્રાજ્યનો ભાર ઠી પણ ઉપાડી શકતો નહિ. અફઝાવદિન ખિસ્તીએ દક્ષિણમાં પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપ્યું પણ તે ઝાઝું ટક્યું નહિ. મહમ્મદ તત્તલખે તેને સજીવિન કરવા પ્રયત્નો કર્યા પણ તે હારી બેઠો. પઠાણોનું રાજ્યતંત્ર શાહિનશાહી કદો હતું જ નહિ; તેઓનું રાજ્યતંત્ર જાતિપદ્ધતિ (tribal) હતું. તેથી તે કુસંપવાળું હતું. આ કારણથી તેઓ પોતાનું સર્વસ્વરાજ્ય શુભાવી બેઠા.

દિંદુઓ તે વખતના મુસલમાનો કરતાં કેટલાક ત્રિપથોમાં ધણું આગળ હતા. દરેક મુસલમાની લેખક દિંદુઓની કિલ્લા આધવાની શક્તિના ધણું જ વખાણ કરે છે. અમીર ખુશરૂ તેલંગજીના લશ્કરમાં સાથે હતો. તેણે પ્રતાપરુદ્ર ને સદામ્માની રાજધાની વરંશુલના કિલ્લાનો અને તેની આસપાસનાં ઉપવનનો સુંદર હેવાલ આપ્યો છે. પઠાણો આ આમતમાં નિપુણ ન હતા. સ્થાપત્યમાં પણ પઠાણોને દિંદુઓની મદદ લેવી પડતી. તેમણે પણ દિલ્લીથી સમ-રકંદમાં જુમ્મા મસ્જિદ આધવા માટે ધણું કારીગરોને સાથે લઇ લીધા હતા. હાથીઓથી યુદ્ધ કરવાની પદ્ધતિ પણ પઠાણો દિંદુ પાસેથી શીખ્યા. તે વેળા બંગાળમાં હાથીનાં યુધોનાં યુધો મળતાં. દીર્ઘ દષ્ટિવાળા સુલતાનો ને અમલદારો હાથીના બળને લશ્કરના એક ઉપયોગી વિભાગ તરીકે માનતા. તેમણે લશ્કરને મદમ્મુદ સુવ-તાનના હાથીઓનો ધણોજ ત્રાસ લાગતો હતો અને તેના સંદારોએ તેને દિંદ ઉપર ચડાઇ કરવા ના પાડી તેનું કારણ એ પણ હતું કે દિંદુતાનના હાથીઓ દિંદની બહાર અનન્ય ગણાતા. પઠાણ સુલતાનોએ કેટલાક દિંદુ રાજાઓને પોતાના મિત્ર કર્યા હતા. અફઝાવદિન રાજા રામચંદ્ર જાદવને હરાવ્યો પણ તેણે તેને તેનું રાજ્ય લગભગ ગ્રહ પાછું આપ્યું, ને તેની પાસેથી માત્ર મોટા દંડ તથા વરાહ પ્રાપ્તો થોડો ભાગ લીધો. તે ઉપરાંત તે રાજાને તેણે “ રાયરાયલુ ”નો ઇલકાબ આપ્યો હતો. પણ પાછળથી આની જાનની વર્તણૂક જોવામાં આવતી નથી. પઠાણ સુલતાનોએ જો ઉત્તરના રાજપૂતોની મિત્રતા કરી હતી તેના સરદારો

બહુ જોરદાર નીવડત નહિ અને દક્ષિણમાં તેમનું બળ સારી ગતિ જામી શકત પણ તેમના સરદારાજ આવી નીતિ પ્રસન્ન ન કરત; કારણ કે તે નીતિના સ્વીકારમાં તેમને પરાજય સમાધો હતો.

પકાણોની કાચીદીમાં મુલાખોનું કેટલું જોર હતું તે આપણે ઉપર જોયું. મુગલાઈમાં અને તેમાં આ એક મોટો ફરક હતો. બીજો ફરક પણ આપણે હમણા જ જોઈ લેયું. બાલ્યનની તવારીખ લખતાં ઇતિહાસકાર જણાવે છે કે તેણે હિંદુઓને મુખ્ય હોદ્દાઓ ઉપર આપના અટકાવ્યા. અલાઉદ્દિને હિંદુઓના ઉપર સખત દાખ રાખેલો. તેના મહેમુદી અધિકારીઓને ખીચારાને ખાવા જેટલું પણ તે ન આપતો એમ બાણી જણાવે છે. તેના પછી હિંદુઓ ઘુમ્મત જ જોર ઉપર આવી ગયા. ઢેક ખુખરને મુસ્લીમ લેખકો ઘણો અન્યાય કરે છે પણ તેના સમયમાં હિંદુઓનું પરિણામ ઘણું વધી પડ્યું તે ચોક્કસ બાબત છે. મહમ્મદ તખલ્લખના વખતના બધા બંડખોરો લગભગ મુસ્લીમ હતા. ફિરોઝ તખલ્લખને તેના એક હિંદુ સરદારે મોટા કાવત્રામાંથી બચાવ્યો હતો. તેની મા દીપાવપુરના રાજા રણબટની રૂપવતી કન્યા હતી. તેમુગના હુમલા પછી હિંદુ સરદારો દિલ્હીની રાજ્ય ખટપટમાં ઘણો જ અગત્યના ભાગ લેતા જોવામાં આવે છે. સૈયદો અને લોનીઓના સમયમાં દીલ્હી મુકામે અને માળવામાં પણ હિંદુઓ મુખ્ય સત્તા ઉપર જોવામાં આવે છે. રાણા કુંભ, સંભામ સિંહ, મેદનીરાય, વગેરે હિંદુ ગજાઓ અને સગદારો ઉત્તર હિંદમાં મુસ્લીમ સત્તાને અંત લાવવા મંથન કરે છે. જો બાબરે રતેલપુરસિદ્ધિ પાસે સાગારાણીને લગબો ન હત તો ફરીથી ઉત્તર હિંદમાં હિંદુસામ્રાજ્ય જામી પડત અને પળખના શિખોની મદદથી તે સુખેથી મુસલમાનોને ફરીથી જામવા દેત નહિ.

તે વખતનો ઇતિહાસ વાચતા બીજી એક બાબત ધ્યાનમાં આવે છે. ઉત્તર હિંદ ધનાઢય હતું જ; પણ દક્ષિણ હિન્દ કાંઈ એટલું તાલેત નહતું. દક્ષિણમાં બદરોના અસ્તિત્વને લઈને જૂના કાળથી લાના લોકોનો ને બદારની હુનિયાનો સંબંધ ચાલ્યો આવે છે તે ગુજરાત તથા સાંગપટના બદરો ને બમાળાના અખાતના બંદરો કાઢી નાખતા, આપણા દેશને બદારની હુનિયા દક્ષિણદ્રારા વધારે જોળખતી થઈ છે, એમ કહીએ તો પણ કાંઈ અતિશયોક્તિ નથી. દક્ષિણની સમૃદ્ધિ તે વેળા ઘણી જ હતી. શાહરૂખનો વિજયનગરનો એલચી અબ્દર રાજાક, તથા ખ્રિસ્તી મુસાફરો, નાઇકોલો કોન્ટિ, એનેચેસિયસ નિકિટિન અને સ્ટિશનોના લખાણો આ વિષેની પૂરતી સાક્ષી પૂરે છે. અબ્દર રાજાકનું વિજયનગરનું વર્ણન તો અમરાવતીના વર્ણન એવું લાગે છે. તે વારના કાલિકટના બંદર ઉપગ્ની વ્યવસ્થા અત્યારે મુખ્યના ખારામાં પણ જોવામાં આવતી નથી. વિજયનગરના મદરાગજ્યના લશ્કરી બળનું માપ પોર્ચુગીઝ મુસાફરોએ જે આપ્યું હતું તે ઉપર ગણતી કરતા સેવેલ જણાવે છે કે તે વળા તે મદારાજ્યની વસ્તી ઘણી જ ગીઓગીય હોવી જોઈએ.

પકાણોએ સૌરાષ્ટ્ર ઉપર અને ગુજરાત ઉપર ઘણા આક્રમણો કર્યા. છતાં ગુજરાત ને સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતપણું ને સૌરાષ્ટ્રપણું જાળવી શક્યા. મોગલોએ ને મરાઠાઓએ પણ આક્રમણો કર્યા છે પણ આપણે આપણું વ્યકિતત્વ ગુમાવ્યું નથી. ઘણા માંડલિક રાજ્યોનું અસ્તિત્વ જ હજી પણ ગુજરાતીઓની અને કાઠીઆવાડીઓની સ્વતંત્રતા ઉપરની પ્રીતિ

મૂલ્યે છે ગુજરાતને પરાજિત દેશ કહેવો તે ગુજરાતને ને કાઠીઆવાડને ઐતિહાસિક અન્યાય થાય છે.

ઉપર પ્રમાણે આપણે દૂ કામા પઠાણો કે અધધાનોના અમલના વિશિષ્ટ લક્ષણો જોયા આ નિબંધમા તેનું સવિસ્તર વર્ણન આપવું યોગ્ય નથી ધાર્યું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે ઇતિહાસના સમર્થ અધ્યયન માટે સારા પ્રયાસ કરવો જોઇએ આ અધ્યયનને તેના સમર્થન માટે માત્ર સસ્કૃત કે અરબી કે ફારસી ભાષાના જ્ઞાનની જરૂર નથી આ સમયમા ઇતિહાસના સમર્થન માટે સમગ્ર ઇતિહાસના જ્ઞાનની જરૂર છે ઇતિહાસ લખતા કે સ્પષ્ટ કરતા વર્તમાન કરતા ભવિષ્ય ઉપર દાદ રાખવી જોઇએ. જગતનો અને ખાસ કરીને અર્વાચીન જગતનો ઇતિહાસ જે ન જાણે તે પોતાના દેશના ઇતિહાસને ન્યાય નહિ આપી શકે

હિંદુસ્તાન તે હુનિયાની રગભૂમિ છે તેના ઇતિહાસના સ્પષ્ટીકરણ માટે સમગ્ર શક્તિ જોઇએ. સાહિત્ય સમેલનોએ આ વધુ માટે સરલતા કરી આપવી જોઇએ અત્યાર સુધી આપણે ભાષાતરાતમક ઇતિહાસસાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે હવે તે દિશા બદલવાની જરૂર છે

મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસનું ત્યાના સેવાકેએ પુનઃ સ્થાપન કર્યું છે. ગુજરાતનો પ્રાચીન, અર્વાચીન અને સમકાલીન ઇતિહાસ ઓછો જવલત નથી. માત્ર તે ભમકને જાહેર કરવા ઉત્સાહ ને સાહાય્યની જરૂર છે

ગુજરાતનો ઇતિહાસ ગુજરાતી દૃષ્ટિએ ગુજરાતીમા ને ઇંગ્રેજીમા કયારે લખાશે ? હિંદનો ઇતિહાસ હિંદી દૃષ્ટિએ ગુજરાતીને હાથે ગુજરાતીમા જોવા ગુજરાત કયારે ભાગ્ય-શાળી બનશે ?

છેવટે હિંદના ને ગુજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસીને પણ નર્મદાશ કર જેણે સ્વપ્ન ધણી વાગ કેમ ન આવે ? આપણા દેશની અને પ્રાતની ઐતિહાસિક “રાત્રી” નો કાળ ચાલી ગયો છે, “અરુણ પ્રભાત” પણ હવે પ્રસાર થતું જાય જ હવે “અધ્યાહન”નો કાળ નજીક આવતો જાય છે, જે વખતે

“ધ્વજ પ્રકાશશે ઝગળળ કુસુમી”

ને તે જ વેળા,

“પર્વત ઉપરથી વીર પૂર્વજો દે (રો)

આશિષ જયકાં જય —૦.

Valabji Ramji

ભાગ પ મો
વિજ્ઞાનવિભાગ

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

ભાવનગર.

ભાગ ૫ મો.

૧ પ્રાચીન આર્યોનું ભૌતિક શાસ્ત્ર.

(લેખક:-રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી.)

સાક્ષર બંધુઓ અને બહેનો,

આપણી સાતમી સાહિત્ય પરિષદના અબીષ્ટ પ્રસંગે આર્યોની સાહિત્યસંપત્તિનો ખ્યાલ આપ સહુની સમક્ષ એક વિશેષ વખત રજુ કરવાની તક લેતાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે. આપણી મન પરિષદના પ્રસંગમાં લલિતકળા પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકતી વખતે આર્યોનાં પ્રાચીન કળાકૌશલ્ય વિષે અને મળેલી હદીકત આપ સહુની સમક્ષ રજુ કરવાની મેં તક લીધી હતી; અને તેમ કરવામાં પણ વિષયના વિસ્તારને લીધે મેં હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા એ બે કળાઓનું જ માત્ર દિગ્દર્શન કરી સતોષ માન્યો હતો. હું માનું છું કે ઉક્ત પ્રસંગે મેં રજુ કરેલી હદીકત ઉપરથી આપ સહુને ખાતરી થઇ હશે કે શિલ્પકળા નક્કસીકળા કે ચિત્રકળાના રમ્ય અને ઉત્કર્ષક પ્રદેશોમાં હિંદુસ્થાનના વિશ્વ-કર્મીઓ જે કામ કરી ગયા છે તે કામની કોટિએ દુનિયાના કોઇ દેશનો કોઇ શિલ્પકાર કે ચિત્રકાર અઘાપિ પર્વન્ત પહોંચી શક્યો નથી. શિલ્પકળા અને ચિત્રકળાનાં પ્રદેશમાં પ્રાચીન કાળમાં હિંદુસ્થાન એક અદિતીય પદવી ભોગવતું હતું એટલું જ નહિ, પરંતુ તેના વિદ્વાસંપન્ન બ્રહ્મર્ષિઓનાં બારણે શિશુલુ લક્ષ્મી ધરાન, એશિયા માધરન, ગ્રીસ, રોમ, બર્કે સમસ્ત યુરોપ વિગેરે દેશો પણ કળાપ્રદેશમાં વિહાર કરતા થયા હતા. ઉક્તપ્રસંગે મેં કહ્યું હતું તેમ અતિ પ્રાચીન કાળમાં હિંદુઓ જે વિદ્યા હતી તેનો દશાશ પણ હજી યુરોપ કે અમેરિકામાં સંપાદિત થયેલો નથી. પ્રાચીન કાળના વિમાન શાસ્ત્રો, ભૌતિક શાસ્ત્રો, વૈદક શાસ્ત્રો, જ્યોતિષ શાસ્ત્રો, શિલ્પશાસ્ત્રો, વાયુશાસ્ત્રો, મેઘશાસ્ત્રો, વિગેરે આપણા જાણવામાં આવે છે ત્યારે આપણને સહજ પ્રતીતિ થાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં આર્યોએ વિદ્યાનો જે સંચય કરેલો હતો તેટલો સંચય પાશ્ચાત્યો એક બે સૈકામાં પણ હજી કરી શકશે કે નહિ તે શંકા છે. “હું જેમ જેમ કળાપ્રદેશમાં વિશાળ કટિથી જોઉં છું તેમ તેમ હિંદુસ્થાનનાં નૈસર્ગિક કળા-કૌશલ્યમાં મારી યદ્વા દૃઢ થતી આવે છે, અને જૂતકાલનો ઇતિહાસ વધારે ઉત્સાહભેર બહાર લાવવાનું” અને વધારે આવશ્યક જણાય છે. હિંદની પ્રાચીન વિદ્યાનું સત્યસ્વરૂપ સમજાય, હિંદના પ્રાચીન વિદ્યાબંધાર તરફ આશ્ચર્ય અને માનથી ઉત્કંઠ બની લોકો નજર કરનાં શીખે, હિંદના અનુકરણમાંથી ઉદ્ભવેલો વિદેશીય કળાને પરિપૂર્ણ માની તેને પૂજવાને બદલે આર્થ-પુત્રો હિંદની જ દિવ્ય કળાદેવીનું સત્ય સ્વરૂપ ઓળખી તેની આરાધના કરતાં શીખે, એવા હેતુથી અને પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો જે કાંઈ સેષ મળી શકશે તે

આર્થ બંધુઓની જાણ માટે થોડા વખતમા પ્રગટ કરવા ધારૂં હું અને મને ખાતરી છે કે હિંદની વિદ્યા યંબધમાં, ખરી હકીકત સમજવા પછી, જે એકદેશીય મતો બંધાય છે તે બદલવાનો પ્રસંગ આવશે.” મારી આ રજુઆતનાં અનુસંધાનમા અને સમર્થનમા આર્યોની પ્રાચીન વિદ્યાસંપત્તિની ખાણો તપાસતાં મને જે કંઈ હકીકત મળેલી છે તે વિશેષ હકીકત હું આ પ્રસંગે આપ સહુની જાણ માટે રજુ કરવાની તક લઇ કૃતાર્થ થાઉં છું.

ગત પ્રસંગે મેં હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા સંબંધે જ-અને તેમા પશુ શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા સંબંધે જ-સંક્ષેપમા હકીકત રજુ કરેલી હતી. આ પ્રસંગે હું એ પ્રદેશનું વિશેષ વિવેચન નહિ કરતા કંઈ જુદાજ વિદ્યાપ્રદેશનો ખ્યાલ આપની સમક્ષ આક્ષેપવા માગું છું કે જે પ્રદેશમા અર્વાચીન દેશોની પ્રગતિ અદ્વિતીય અને અપૂર્વ હોય એમ પુનઃ પુનઃ પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે. આ પ્રદેશ-કે જેને હું Natural Philosophy અથવા Physics and Mechanics અથવા ભૌતિક શાસ્ત્રોનો પ્રદેશ કહું છું અને જે મારા આ લેખનો મુખ્ય વિષય છે-તેમાં અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય દેશોની ગયા એક બે સૈકાની સિદ્ધિઓ એટલી પ્રત્યક્ષ અલૌકિક અને અંગવી નાખે તેવી દેખાય છે અને હિંદુસ્થાનની સિદ્ધિઓનો અભાવ અર્વાચીન કાળમા તો શું પરંતુ ગયા બે ત્રણ હજાર વર્ષોમા પશુ એટલો સચોટ અને શુભ દેખાય છે કે હિંદુસ્થાને આ પ્રદેશમા કંઈ સિદ્ધિઓ મેળવેલી હોય કે કંઈ વિદ્યાસંપાદન કરેલી હોય એમ રજુઆત કરવી એ પહેલી નજરે તો કેવળ મિથ્યાવાદ જેવું જ જણાય તેમ છે. વરાળની શોધ અને ઉપયોગને પરિણામે પશ્ચિમે પૂર્વની ઉપર એવી સર્વજ્ઞાપક સત્તા મેળવેલી છે કે પશ્ચિમની આસુરી શક્તિઓની જળહળતી જ્યોતમા અંગ્રજ જઈ પૂર્વ, કેવળ આત્મચક્ષુ કે શકિતહીન યુદ્ધ ગયું છે અને પશ્ચિમની સિદ્ધિઓને દૈવી કે અલૌકિક માની લઈ હિંદના પ્રાચીન દિવ્ય બંડારોનો ખ્યાલ સરખો પશુ નહિ સેતા પશ્ચિમની જ સિદ્ધિઓના શુશ્રુઘાન કરવામાં મસ્ત બની ગયું હોય એમ દેખાય છે. પ્રાચીન હિંદુસ્થાનમા તત્ત્વજ્ઞાન હશે, પદ્ધતિજ્ઞાન હશે, જ્યોતિષ કે વૈદક જ્ઞાન હશે, વખતે શિલ્પકળા કે ત્ર્યંકળાનું પશુ જ્ઞાન હશે, એવું લખાણ કયાક કયાક દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ હિંદમા ભૌતિક શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન હતું એવી હકીકત સામાન્ય રીતે ભાગ્યેજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તો પછી એ જ્ઞાન અર્વાચીન દેશોના જ્ઞાનની સરખામણીમા ઉભી શકે તેવું હતું એવી રજુઆત તો કયાથી જ મળી શકે? પરંતુ જ્યારે આર્યોની પ્રાચીન વિદ્યાની ખાણો તપાસવાનું આપણે ચરૂ કરીએ છીએ અને તેમાથી એક પછી એક બે-મૂલાં શાસ્ત્રરત્નો નીકળતા આવે છે, જ્યારે વિજ્ઞાનીના પ્રદેશમા કે જળના વિષયમા, આકાશજ્ઞાનની બાબતમા કે જળમર્મજ્ઞાન સંબંધમા, વનસ્પતિ શાસ્ત્રમા કે ખનિજ શાસ્ત્રમા, ઔષધશાસ્ત્રમાં કે ધૂમ્રશાસ્ત્રમાં, આર્યોના જ્ઞાન અને સિદ્ધિઓનો વિસ્તાર અગાધ, અપરિમિત, પરિપૂર્ણ અને અપૂર્વ કે અકલ્પ્ય જોવામાં આવે છે, ત્યારે સ્વાભિમાન, આનંદ અને આશ્ચર્યથી આપણું ચિત્ત કરણ પ્રકુપ્ત થયા વિના રહેતું નથી. ભૌતિક શાસ્ત્રો જેવા ગહન વિષયમા પશુ પ્રાચીન મહર્ષિઓએ શું વિદ્યા અને સિદ્ધિઓ મેળવેલી હતી તેનો કંઈક ખ્યાલ મારા આજના વિષયથી હું આપ સહુની સમક્ષ રજુ કરી શકીશ એવી આશા મારું હું આ વિષય આપ સહુ બંધુઓ સમક્ષ રજુ કરનાં, વિષયના અગાધ વિસ્તારને લીધે માત્ર

પ્રસ્તાવના રૂપેજ પ્રાચીન આર્ય સાહિત્ય સળધે બે શબ્દો નુ બોલી શકીશ એમ મને લાગે છે પ્રાચીન આર્ય સાહિત્ય ગ્રન્થમાળા હું થોડા વખતમા પ્રગટ કરવાની કમેદ રાખુ છું, અને આ પ્રસંગ તેની પ્રથમ પુષ્પાન્વલિ રૂપે સાક્ષર બધુઓને એ વિષયનો યત્કિચિત્ત ખ્યાલ આપી શકશે એમ હું માનુ છું. મજકુર ગ્રન્થમાળામા હાલ ઉપલબ્ધ કોઇ પણ ગ્રન્થમા ન મળી શકે એવા નવીન વિષયોનો સમાવેશ થાય છે કળા અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર-સાહિત્યના ક્ષેત્રમા આર્ય પ્રગતિએ આપેલા પોતાના ફાળાને હું હમેશા સંતોષ અને મગ-રૂપીની નજરથી જોતો આવ્યો છું, અને હું એમ ચોક્કસ માનુ છું કે બીજા વિષયોની માફક આ વિભાગમા પણ તે વખતમા પ્રસિદ્ધ થયેલી દુનિયાના કોઇ પણ દેશો કળા હિંદની પ્રગતિ ધણી જ ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચેની હતી પરંતુ અત્યાર સુધી મારા આ મતને પુષ્ટિ આપવા માટે સાહિત્ય સમ્રદમા પુગવો ઉપલબ્ધ નહિ હોવાથી એ વિષયને લગતી ચર્ચામા કોઇ પણ સ્પષ્ટ સાબીતી આપવાને હું શક્તિવાન થયો ન હતો આર્થ કળા અને વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના પ્રેમીઓના સહભાગ્યે આ જ વિષયને લગતુ તેમજ તેના પેટા વિષયોની સંપૂર્ણ માહિતી આપનાર વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વિષયક સાહિત્ય હાલમા સારા જથ્થામા મને પ્રાપ્ત થયુ છે આ સાહિત્ય પ્રાચીન દિંદની સંસ્કૃતિની પ્રગતિ ઉપર ધણું જ સારૂ અજનાણુ પાડે છે, અને તદ્દન નવીન વિષયોનું આપણને જ્ઞાન આપે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રાચીન કાળમા સાહિત્ય અને કળાના પ્રદેશમા દ્રિદુગ્ધાને જે માનવ્યું ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતુ તેને સુદૃઢ કરી તે પદ ચિરસ્થાયી બનાવે છે આ સાહિત્યની અંદર ચર્ચાયેલા વિષયોની મોડી સખ્યા તથા વિવિધતા જોતા, તેમજ ભૌતિક શાસ્ત્રો જેવા કઠિન વિષયોનું વિવેચન કરવામા પણ નાનામા નાની ગિતોની સંપૂર્ણ માહિતી આપવામા આવેલી છે તે જોતા, તથા અઘાપિ પર્વત જે વિષયો કેવળ અજ્ઞાત અથવા તો માત્ર પૌગણી દતકથાઓમા જ રહેલા છે તેની શાસ્ત્રીય રીતે જે સંપૂર્ણ ચર્ચા આપેલી છે તથા તદ્વિષયક જ્ઞાનનો વ્યવ-હારમા કેવી રીતે ઉપયોગ કરી શકાય તે વિષે જે અદ્ભુત સમજુતિ આપેલી છે તે જોતા એમ સંદર્ભ સિદ્ધાંત સ્થાપી શકાય છે કે સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિમા પ્રાચીન હિંદ એટલું બધું આગળ વધેલું હતું કે અર્વાચીન મુઘરેલા દેશો હજુ પણ એ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી જે શાસ્ત્રો નુ પ્રગટ કરવાની કમેદ રાખુ છું તે મને આર્થ શાસ્ત્રોમા અતીવ નિષ્ણાત, સમર્થ વિદ્વાન, મદ્દાતમા યોગી પાસેથી મળ્યા છે અને તેમણે તે શાસ્ત્રો જનસમાજના કલ્યાણાર્થે પ્રગટ કરવાની મને અનુશા આપેલી છે તે શાસ્ત્રોની સખ્યા અમશ્ણિત હોઇ અને તેમનો વિસ્તાર અપરિમિત હોઇ, તેમા મમાણેલું જ્ઞાન અપૂર્વ, અને અદ્ભુત હોવા છતાં તે બધા પ્રગટ થઇ ચકે તેવી અનુકૂળતા નહિ હોવાથી, તેમાના જેટલા આપણને વ્યવહારમા ઉપ-યોગી થઇ શકે તેટલાજ પ્રગટ કરવાનો મારો ઇગ્ગો છે આ પૂન્યપાત્ર મહર્ષિ મદ્દાતમા, અનેકલ નિવમી પડિન શ્રી સુઘાવા છે ઉપરોક્ત બિન્ન બિન્ન શાસ્ત્રોના સૂત્રો અને ટીકા પણ તેમણે સ્વમુખથી જ લખાન્યા છે, અને તે કેવળ જનમમાજના કલ્યાણુ માટેજ પ્રગટ કરવાની મને તેમણે રજા આપી છે. તેમની આ મહત્ કૃપાનો ઘટના શબ્દોમા ઉપમાગ માનવાને નુ અશક્ત છું અને મારી માન્યતા પ્રમાણે મમસ્ત જગત્ તેમની આ કૃપા માટે ઋણી છે એમ કહીએ તોપણ ખોટું નથી તેમની જીવ્ન-મયી વહેતી ગાનામૂરમધાગ જેવુંજ અદ્ભુત તેઓશ્રીનું જીવનરૂતાત છે, જે નુ બીજી

તકે પ્રગટ કરવાની તક લાગે. પરંતુ મને લાગે છે કે એટલું તો મારે અત્ર અવરમ જણાવવું જોઈએ કે તીવ્ર સ્મરણશક્તિ અને તે પણ સિત્તેર વર્ષની પાકટ વયે, આચારવિચારની ઉચ્ચતા, જીવનની સાચાઈ અને જ્ઞાનની વિશાળતા અને સંપૂર્ણતા તરફ જોતાં મારા નત્ર મત પ્રમાણે બ્રહ્મર્ષિ મુન્યાયા અત્યારનાં આપણાં સંસ્કૃતસાહિત્ય ક્ષેત્રમાં અદ્વિતીય છે. વેદ, પુરાણો, ધર્મશાસ્ત્રો, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, અલંકાર શાસ્ત્ર, કાવ્ય, ન્યાય, વ્યાકરણ, શુદ્ધ લેખનવિદ્યા, જ્યોતિષ, વિદ્યાંત, મીમાંસા, સામ્ય, અને યોગશાસ્ત્ર વિગેરે વિષયોનાં ઘણાં પુસ્તકો અસ્તિત્વમાં છે અને વિદ્વાનોએ સદીઓ પૂર્વે તેના ઉપર દીકાઓ રચી સ્પષ્ટ બનાવ્યાં છે. પરંતુ હું જે શાસ્ત્રો પ્રગટ કરવાની ઉમેદ રાખું છું તે ઉપરોક્ત શાસ્ત્રોથી તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનાં અને નવીન જ છે, અને મારી માન્યતા પ્રમાણે અઘાપિ પર્વત કયાંય પણ પ્રગટ થયાં નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રગટ થયેથી મજબૂર શાસ્ત્રો તેમનાં વિષય-ગાંભીર્ય, ઉપયોગિતા અને અદ્ભુત જ્ઞાનથી અર્વાચીન સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાનોને આશ્ચર્યમુગ્ધ બનાવી, ગ્રામીન મહાન બ્રહ્મર્ષિઓની શક્તિ તથા દૈવી જ્ઞાનને તેમને સાક્ષાત્કાર કરાવશે અને અર્વાચીન શોધખોળના કાર્યમાં અતિ મહત્ત્વની અને અમૂલ્ય મદદ કરી શકશે એમ હું ખચિત માનું છું. પ્રાચીન ગ્રહર્ષિઓનું આ જીવું અને અદ્ભુત જ્ઞાનામૃત ભૌતિક શાસ્ત્રોને સૂત્રના રૂપમાં સમજાવે છે. “સૂત્ર” ની વ્યાખ્યા ગ્રોઈસર દાસ ગ્રાંટે પોતાના ‘હિંદુ કિલ્સુરી’ નામના ગ્રન્થમાં બહુ સ્પષ્ટ સમજાવે એવી રીતે આપેલી છે. તે કહે છે (પા. ૬૨) કે સુખચરિત્ર શાસ્ત્રોને દુઃખ અને બહુ અર્થગર્ભિત અર્થ વાક્યોમાં આ (સૂત્રો) લખવામાં આવતા. આ સૂત્રો પ્રસ્ટુત વિષયની ઝીણી વિગતો આપતાં નહિ, પરંતુ અર્થગંભીર મુખ્ય વિષયથી પરિચિત હોય તેવા વાક્યકેને તે વિષયને દુઃખમાં માદ રાખવાને બહુ મદદરૂપ થઈ પડતા. આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે આ ગર્ભિત અર્થવાળાં અર્થવાક્યો, વિષયની સંપૂર્ણ માહિતી જીવોએ ધરાવનારને અનુક્રમણિકાને અર્થ સારતાં. હું જે શાસ્ત્રો પ્રગટ કરવાની ઉમેદ રાખું છું તે આવાં સૂત્રો તથા તેના ઉપરની પ્રખ્યાત બ્રહ્મર્ષિઓએ રચેલી દીકાઓઓનાં રૂપમાં છે. બ્રહ્મર્ષિ ભરદ્વાજે “ભાષા પ્રકરણ” મા વધુવેલી ચાર રીતિઓમાંની “બાલભાષા” અથવા તો શાસ્ત્રોથી અપરિચિત સામાન્ય જનમમાજથી પણ સમજી શકાય તેવી ભાષામાં આ શાસ્ત્રોનાં સૂત્રો રચવામાં આવેલાં છે. આ ગ્રન્થ (ભાષાપ્રકરણ) માં સંસ્કૃત ભાષા લખવાની ચાર રીતિઓ કહેલી છે. જે ભાષા પકેલ વહેલી જ અસ્તિત્વમાં આવી તેનું નામ “માતૃભાષા” રાખવામાં આવેલું છે. પાછળથી “પ્રાકૃત” અને “પ્રત્યય” થી તેમાં મુધારેવધારે કરવામાં આવ્યો હતો; આમ થવાથી વૈદિક ભાષાને તે મળતી ભાષા બની. વાનચિત્રમાં છુટથી બોલી શકાય એવી અને વ્યવહાર ભાષા બની; આ પ્રમાણે જે ભાષાને ઉપર કહેલો ‘સંસ્કાર’ કરવામાં આવ્યો તે ‘ભાષાનું’ નામ ‘સંસ્કૃત’ પડ્યું. આ સંસ્કૃત ભાષાના ચાર વિભાગ છે; દૈવ ભાષા, આર્ય ભાષા, પૈશાચિક ભાષા, અને માનુષ ભાષા. આમાંની પહેલી ત્રણ ભાષાઓના દરેકના ત્રણ વિભાગ અને એથી “માનુષ ભાષા” ના ચાર વિભાગ-પ્રાકૃત, વિકૃત, નાગારક અને બાલ-ભાષા-પાઠવામાં આવેલા છે. છેવટા વિભાગનું નામ ‘બાલભાષા’ એટલા માટે રાખવામાં આવ્યું છે કે, પંડિતોને બાદ કરતાં, બાલકથી તે વૃદ્ધ પર્વત-એટલે કે જેઓનું ભાષાજ્ઞાન તદ્દન ઉતરના દરજ્જાનું છે તેઓને પણ-સર્વને સમજવામાં સ્કેલ પડે તેવી ભાષા તે બાલ-ભાષા કહેવાય છે. આપણે જે શાસ્ત્રોની વાત કરીએ છીએ તે ભૌતિક શાસ્ત્રો હોવાથી,

ને ભાષાશાસ્ત્ર અતિ કઠિન પ્રકારનું હોય તો તે વિષય સમજવામાં અને તેના અભ્યાસ કરવામાં મોગી અડચણ ઉપસ્થિત થાય આટલા માટે મહાર્ષિઓએ બધા-એકસો બત્રીસ-ભૌતિક શાસ્ત્રોને બાલભાષામાં જ રચેલા છે જેથી તેઓ સમજવામાં સહેલા થઈ પડે બીજા વિષયોની માફક આ પ્રાચીન આર્યશાસ્ત્રોનો ઇતિહાસ આપવો અશક્ય છે, પરંતુ મહાકાવ્ય મહાભારતની પહેલાના વખતમાં આ શાસ્ત્રો રચાયા હશે એમ માનવાને કારણે મળે છે મહાભારત પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર રચાયું છે એમ બહુમત છે. આ સમયમાં મસ્કૃતિ અને પ્રગતિમાં હિંદ પોતાની સર્વોત્કૃષ્ટ મહત્તાએ પહોંચ્યું હશે એમ સહજ અનુમાન થઈ શકે છે કુરુક્ષેત્રના મહા યુદ્ધે હિંદની આ ઉત્કૃષ્ટતાને સંજ્ઞા અને પ્રાણુનાતક ફટકો માર્યો અને હારથી આર્ય સંસ્કૃતિની અવનતિની શરૂઆત થઈ આ મહાયુદ્ધની અદર બાગ લેનારા અસંખ્ય રાજાઓ અને રાજકુટુંબોનો નાશ થયો એટલુંજ નહિ પરંતુ તે સાથે હજારો પ્રખ્યાત વિદ્વાનો, કારીગરો અને કળારસિકોનો પણ નાશ થયો. આ સમય મહાપ્રલયથી પ્રાચીન આર્યકળાઓ અને વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોનો પણ એટલો સદતર નાશ થયો કે બિચારું હિંદ હજી પણ એ વિનાશભાથી સજીવ થઈ શક્યું નથી વિજ્ઞાન શાસ્ત્રો અને કળાઓનો અભ્યાસ અને પ્રગતિ સદતર બંધ થયા અને તે વખત પછી આ વિષયોના જ્ઞાનમાં કંઈ પણ સુધારો થયો હોય એમ જણાતું નથી, એટલે ભૌતિક શાસ્ત્રોના ક્ષેત્રમાં હિંદુસ્થાને જે કાંઈ વિદ્યા અને સિદ્ધિઓ સંપાદન કરેલા હતા તે માટે આ સમય પહેલાના સમયની પારસ્થિતિ એટલે કે પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસને આપણે તપાસવો જોઈશે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. અર્વાચીન કાળમાં તેમજ મધ્યમ યુગમાં આ પ્રદેશમાં હિંદુસ્થાનની સિદ્ધિઓ એટલી નજીવી છે કે ફક્ત કાળમાં કાંઈ પ્રગતિ થયેલી જ નથી, બરફ પ્રાચીન કાળમાં થયેલી પ્રગતિની સર્વથા અવનતિ થયેલી છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી ગયા ત્રણ હજાર વર્ષોનો ઇતિહાસ તપાસીએ છીએ ત્યાં પણ જણાય છે કે ન હતી હિંદમાં કંઈ ભૌતિક સિદ્ધિઓ કે ન હતું તેનું સાહિત્ય, ન હતા તેના કાંઈ પ્રગતિના પુરાવા કે ન હતી અવનતિની પણ પ્રત્યક્ષ નિશાનીઓ-પ્રાચીન કાળની અદ્ભુત સિદ્ધિઓનો નાશ એટલો સચોટ થયો કે તેના નામ નિશાનીઓ મેળવવા પણ અમભવિત થઈ પડ્યું છે, અને તેથી હિંદમાં તેવી જાતની વિદ્યા અને સિદ્ધિઓ હતી એમ પ્રતિપાદન કરવું એ પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે પ્રાચીન અવશેષો તથા શિલાલેખોના જે આધારો મળ્યા આવ્યા છે તે ઉપરથી પુરાણ વસ્તુશાસ્ત્રવેત્તાઓ તથા પૌર્નાત્ય વિષયક પંડિતોએ આર્ચ સંસ્કૃતિ કેટલે સુધી પહોંચી હતી તે નક્કી કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, પરંતુ તે પ્રયાસ કેવળ પોતાની માની લીધેલી 'કલ્પના શ્રેણી' ના લઘુ સમર્થન સિવાય વધારે નથી તેઓએ માનવા લાયક પ્રમાણોનો નિષ્પક્ષપાત, અને સ્વતંત્ર રીતે ઉપયોગ કર્યો નથી અને વિષયો પર અજવાળું પાડવાને બદલે વધારે મુશ્કેલો બની દેરી છે

આધુનિક કાળમાં કળા અને વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની પ્રગતિ જોતા એમ સહજ અનુમાન

થઈ શકે છે કે પ્રાચીનકાળમાં દુનિયાના કોઈ પણ દેશો એ વિષયોમાં જે સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શક્યા હશે તેના કરતા આધુનિક કાળમાં પ્રગતિમાં દેશોએ ઉચ્ચતર ધ્યાન મેળવ્યું છે એટલું જ નહિ બલકે સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું છે એમ કહીએ તોપણ સપ્રમાણ છે. પરંતુ વિશેષ બારીખીયા તપાસતાં જણાય છે, કે આ સ્થાન ઐદિક વિષયો પુરતું જ છે. ભૂગર્ભ

અર્થગીન કે અધ્યમ યુગમાં નહિ તો પ્રાચીનકાળમાં એક દેશ એવો હતો કે જેમાં એવી વિદ્યા સિદ્ધિ પામેલી હતી કે જે સમસાક્ષીન પ્રગતિમાન દેશોમાં અદ્વિતીય હતી એટલું જ નહિ, પરંતુ જેની કોટીએ અર્થગીન દેશો પણ બહુ અંગે પટોંગી શક્યા નથી. તત્પરંતુ, માનસશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મ વિદ્યાના વિષયોમાં તો હિંદુસ્થાન અત્યાપિ પર્યં જાડું મનન, ન્યાયશાસ્ત્ર પુરસ્કર વિષયોને તપાસવાની પદ્ધતિ, સંપૂર્ણ અભ્યાસ, અને વિષયોને ચર્ચવાની અદ્વિતીય સંપૂર્ણ રીતિમાં દુનિયાના સર્વ દેશોમાં ઉચ્ચતમ સ્થાન ભોગવતું આવ્યું છે અને હજી ભોગવે છે, એ સર્વમાન્ય દક્રીકૃત છે. પરંતુ ભૌતિક શાસ્ત્રોમાં હિંદુસ્થાને જે અત્યૌક્ષિક વિદ્યા સંપાદન કરેલી હતી તેના કાંઈ પ્રત્યક્ષ પુરાવા ઉપલબ્ધ નહિ હોવાથી એ વિષયમાં હિંદુસ્થાને કાંઈ આકર્ષક સિદ્ધિઓ મેળવેલી ન હતી અને જે કાંઈ વિદ્યા હિંદુસ્થાનમાં જેવામાં આવે છે તે કેવળ પશ્ચિમને જ આભારી છે એવી સાંદર્શિક દક્રીકૃત સામાન્ય રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે. સત્ય દક્રીકૃત જુદી જ છે. પરંતુ એ સત્ય સ્થાપિત કરવા માટેના પુરાવા મળતા નહિ હોવાથી સત્ય અધારામાં રહ્યું છે, અને પ્રત્યક્ષ દેખાતી અર્થગીન સિદ્ધિઓએ પૂર્વ પરત્વે પશ્ચિમની કળાકૌશલ્યની કીર્તિને વાવટો ફરકતો રાખ્યો છે. પ્રસ્તુત વિષયની ચર્ચા કરતાં એટલું તો સદજ્ઞ કદી શકાય છે કે આપણે જન્મીને કળાકૌશલ્ય અને દુજર ઉદ્યોગોને છે, અને જ્ઞાનપ્રગતિના ખીખાં ક્ષેત્રો કરતાં આ ક્ષેત્રમાં દુનિયાના કાંઈ જયું દેશે કદી નહિ કરેલી પ્રગતિ હાલના પ્રગતિમાન દેશોએ ગયા બેત્રણ સૈકાઓમાં કરેલી છે. આપણને અત્યારે જે પ્રમાણે ઉપલબ્ધ છે તેને આધારે ઉપરનું કથન વાસ્તવિક નથી એમ સાબીત કરવું લગભગ અશક્ય છે; પરંતુ આ વિષયને લગતી વધુ માહિતીવિષયક શાસ્ત્રો હવે મળી આવવાથી અને જે શાસ્ત્રો હું પ્રગટ કરવાની ઉમેદ રાખું છું તે ઉપરથી ઉપરનાં કથનની વાસ્તવિકતાનું પ્રમાણ ધણે અંશે નબળું પડશે એમ હું માનું છું. આધુનિક પ્રગતિમાન દેશો કરતા પ્રાચીન હિંદ કયા કયા વિષયો અને પેટાવિષયોમાં અને કેટલું પ્રગતિમાન અને આગળ વધેલું હતું તેના તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી પ્રાચીન હિંદનાં જ્ઞાનક્ષેત્રને તપાસવું એ અશક્ય અને ખીનજરૂરી છે. ગ્રેફેસર સરકારના મત પ્રમાણે વરાળની શોધ થઈ અને મોટા જરથામા માલ પેદા કરવામાં અને એકથી ખીજી જગ્યાએ લઈ જવામાં એ વરાળનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે જાણવામાં આવ્યું ત્યારથી આધુનિક કાળની પ્રગતિની પ્રત્યક્ષ શરૂઆત થઈ. વરાળયંત્રથી ઝોગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં એક મદાન ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થઈ, અને આ ક્રાંતિને લઈને જ ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ, વિતાન-શાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં કહેવાતી “આધુનિકતા” ઉત્પન્ન થઈ અને પૂર્વના દેશોપર પશ્ચિમનું આધિપત્ય સ્થપાયું. અર્થાત ઔદ્યોગિક પ્રગતિને લીધે જ સુખ્યત્વે કરીને અર્થગીન કાળની પ્રગતિ સિદ્ધ થાય છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, એટલા માટે આધુનિક પ્રગતિમાન દેશોએ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં અપૂર્વ પ્રગતિ સંપ્રાપ્ત કર્યાનું સામાન્ય રીતે કહેવામાં આવે છે તે ક્ષેત્ર તપાસી, મજકુર ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં પ્રાચીન કાળની પ્રગતિ અને સંસ્કૃતિના સમયમાં હિંદુસ્થાન કેટલે સુધી આગળ વધેલું હતું તે જોઈ શું અને પ્રાચીન હિંદ અને આધુનિક પ્રગતિમાન દેશોની તુલનાત્મક સરખામણી કરી એ સરખામણીમાં પ્રાચીન હિંદ કયું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે તે તપાસવું તો કળા અને ભૌતિકશાસ્ત્રોમાં હિંદુસ્થાને શું પ્રગતિ કરેલી હતી તેના આપણને ખરો ખ્યાલ આવી શકશે, મજકુર સુધર્ભ સમર્થન કરવામાં પ્રત્યક્ષ

પ્રભાણે! મળી શક્યાં કે નહીં કરતાં અસંકલ્પ હોવાથી, પ્રાચીન કાળમાં કળા અને ભૌતિક શાસ્ત્રોની શુ શુ કૃતિઓ પ્રત્યક્ષ ચળેલી હતી, તે કેવી રીતે બનાવવામાં આવતી, શુ શુ હતી, અને કેવા પ્રકારની, કેવા પ્રભાણની, ને શુ કાટિની હતી વિગેરે બાબતોને લગતું ઉપલબ્ધ સાહિત્ય તપાસવાનું રહે છે કે જે દ્વારા તે સમયની હિંદની ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ ખાંધી શકાય. અને લાગે છે કે હું જે શાસ્ત્રો પ્રગટ કરવાની ઉમેદ રાખું છું તે ઉપરથી ઉપરોક્ત તુલનાત્મક પરીક્ષામાં પ્રાચીન હિંદ અર્વાચીન દેશો કરતાં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં ધણું વધારે આગળ વધેલું હતું એમ ચોક્કસ અનુમાન ઉપર આવી શકારો. સૃષ્ટિ હમેશાં પ્રગતિમાન છે અને હાલના કરતાં ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે દુનિયા વધારે પ્રગતિમાન હતી એમ કહેવું એ સાહસિક રજુઆત કહેવાય, પરંતુ નીચે જણાવેલા પ્રભાણોથી આ રજુઆતનો જવાબ મળી શકશે એમ હું આશા રાખું છું.

પ્રાચીન હિંદનાં ભૌતિકશાસ્ત્રો અને તેમના ઐતિહાસિક સમય વિષે આપણને બહુ જ થોડી માહિતી મળી શકે છે. બાબુ જ્યોત્સ્નાય સીલ પોતાના “પ્રાચીન હિંદનાં ભૌતિક શાસ્ત્રો” નામના પુસ્તકમાં કહે છે કે ગ્રીકોની માફક હિંદુઓએ પણ પદાર્થશાસ્ત્ર વિષયમાં પદ્ધતિપુરસ્કરના વિચારો અને રીતો જણાવવામાં પોતાનો ફાળો આપેલો છે. હિંદુઓએ ભૌતિક બાબતો વિષે જ્ઞાનનો જથ્થો એકઠો કરવામાં અને હુન્નરકલોજીમાં તેમનો ઉપયોગ કરવામાં તેમ જ છેક સારાસાન સામ્રાજ્ય, ચીન, જાપાન, પશ્ચિમ દેશો અને પૂર્વ દેશોમાં ભૌતિકશાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતોને અને તેને લગતી પદ્ધતિઓને અમૂલ્ય મદદ કરેલી છે. પરંતુ બાબુ સીલ આ પ્રાચીન હિંદુ ભૌતિકશાસ્ત્રોનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી તે ઇ. સ. ૫૦૦ સુધીનો જણાવે છે. ભૌતિક ક્ષેત્રમાં પ્રાચીન હિંદની પ્રગતિ જોતા આટલી મુદત યથાર્થ જણાતી નથી, તેમ વળી મજકુર સમય હિંદના કળાકૌશલ્ય અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિની અવનતિનો હતો. તોપણ અહીંયાં એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે હાલમાં મળેલી વિગતો જોતા બાબુ સીલનું પુસ્તક હિંદના ભૌતિકશાસ્ત્રો ઉપર ધણું અજવાળું પાડનાર છે. તેમ આપણે એટલું પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે પ્રાચીન હિંદની પ્રગતિના ઐતિહાસિક સમય વિષે ૨૫૦૮ નિશ્ચયાત્મક ઉલ્લેખ થઈ શકેલો તદ્દન અસંકલ્પ છે. બાબુ જિનયકુમાર સરકાર પોતાના “વિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં હિંદુઓએ મેળવેલી સિદ્ધિ” નામના પુસ્તકમાં હિંદુઓ કયા કયા વિષયમાં ઊંડા ગયા હતા તેની ટુંકી નોંધ લે છે અને હિંદુઓએ સંપ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિઓના સમય વહેલો દર્શાવે છે. તેના મત પ્રમાણે આ સમય ઇ. સ. ૮૦૦ પૂર્વે ૮૦૦ થી તે ઇ. સ. ૧૩૫૦ સુધીનો છે. તેઓ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે જો કે હિંદુઓએ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના વિષયમાં મહાન શોધો નથી કરી તોપણ ભૌતિક જ્ઞાન સંબંધક વિષયો જેવા કે ઔષધશાસ્ત્ર, રોગ-ચિકિત્સા, શારીરિક વિદ્યા, ગર્ભશાસ્ત્ર, ધાતુવિદ્યા, રસાયન શાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન અને વર્ણનાત્મક પશુવિદ્યામાં તેઓએ ઘણું સાદું જ્ઞાન મેળવેલું હતું અને મધ્યકાલીન યુરોપીય કે ગ્રીક લોકોના કરતાં તેઓ કદાચ ત્રણે ઉતરતા નહતા, એટલું જ નહિ પરંતુ પૂર્વમાં ચીન અને જાપાનને રસ્તે અને પશ્ચિમમાં સારાસન લોકો મારજત સમસ્ત દુનિયાના મુખ્ય દેશોએ હિંદુસ્થાને પ્રાપ્ત કરેલ સિદ્ધિઓના લાભ લીધેલા છે અને ખાસ કરીને ગણિતશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર અને ઔષધ શાસ્ત્રમાં સારાસન લોકો મારજત આર્થ વિચારવેણિ અને સિદ્ધાંતોની યુરોપીય

ભૌતિક શાસ્ત્રો ઉપર ઘણી જ અસર થયેલી છે. શુદ્ધ વ્યવસ્થાત્મક ભૌતિક શાસ્ત્રો દિંદુઓને માલુમ ન હતાં; પરંતુ તાપશાસ્ત્ર, દર્શનવિદ્યાશાસ્ત્ર, શ્રવણવિષયકશાસ્ત્ર, લોકાયુષ્યકશાસ્ત્ર અને વિદ્યુતશાસ્ત્ર વિગેરેમાં દિંદુઓએ ઘણી પ્રયત્ન સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલી હતી. વળી ચરમા બનાવવાનું કામ અને દર્પણોની પણ તેઓને માહિતી હતી અને કાચ બનાવવાનો અને પોલીશ કરવાનો ઉદ્યોગ પણ ખૂબ ચાલતો હતો. પ્લિની કહે છે તે પ્રમાણે દિંદુઓ ઉત્તમ પ્રકારનો કાચ બનાવતા. અવાજના તરંગો, વિદ્યુતવિષયક બનાવો અને હોકાયત્રનું તેમને જ્ઞાન હતું. રસાયનનું જ્ઞાન ઘણું જ સાફ હતું અને ધાતુવિદ્યા અને તેને લગતી કળાઓમાં રોમન લોકોમાં એક મહાન હુન્નરખાજ પ્રજા તરીકે દિંદુઓની મણત્રી યતી. ૯૦ સં ના પહેલા સદીમાં થઇ ગયેલો રોમન પ્લિની કહે છે કે હુન્નર ઉદ્યોગ અને વ્યાપારમાં દિંદુઓ તે વખતે આખી દુનિયામાં શ્રેષ્ઠ હતા. વૈદકશાસ્ત્ર અને શસ્ત્રવિદ્યામાં તેઓ નિષ્ણાત હતા, અને તે ઉપરાંત તેઓએ સારી શોધો કરેલી છે. કાષ્ટરની પહેલાં, સદીઓ પૂર્વે આર્યોની વૈદક અને શસ્ત્રવિદ્યા યુરોપથી ઘણીજ આગળ વધેલી અને લોકોપયોગી હતી. “ હિંદમાં એક જુદું જ, ખાસ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વિષયોને લગતું જ સાહિત્ય, વિષયવાર, કોષો સહિત જન્મ પામ્યું. દિંદુઓનાં ભૌતિક શાસ્ત્રો તેમનાં નીતશાસ્ત્રો કે અર્થશાસ્ત્રોથી કિતરતા દરજ્જાના ન હતાં. વનસ્પતિશાસ્ત્ર, ધાતુવિદ્યા, રત્નપરીક્ષા, રસાયનશાસ્ત્ર, શસ્ત્રક્રિયા, ગર્ભવિદ્યા, શરીર-શાસ્ત્ર, રોગચિકિત્સા, અકંગ્ગણિત, બીજગણિત, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, શિદ્ધપશાસ્ત્ર, સંગીતશાસ્ત્ર, વિગેરે દરેક શાસ્ત્રનું આર્યોનાં જ્ઞાનક્ષેત્રમાં સ્વતંત્ર અને જુદું સ્થાન હતું. વળી પ્લિનીનાં “ સ્થાવર જંગમ વિદ્યા ” નામનાં પુસ્તકની મારફત સંસ્કૃતમાં પણ “ બ્રહ્મસંહિતા ” (હડો સૈદ્ધાંત) જેવા વિશ્વ કોષો થયા છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની શોધો હિંદના અમુક ભાગમાં, હિંદની અમુક પ્રજા કે અમુક જાતિમાં જ સમાયેલી ન હતી. જુદાના વિકાસક્રમમાં એ એક સામાન્ય પ્રવૃત્તિ અને સમગ્ર પ્રયાસરૂપ હતી. અમુક મતવાદીઓ બીજાઓની શોધો ઉપર દીકા કરતા. ” (બી. કે સરકાર). પરંતુ આટલું કહ્યા પછી “ દિંદુઓની ભૌતિક શાસ્ત્રોમાં સિદ્ધિઓ ” ના અંતમાં પ્રેફેસર સરકાર કહે છે કે બીજી પ્રજાઓની માફક દિંદુઓની પદ્ધતિપુરઃસરની ભૌતિક શાસ્ત્રોની શોધોના ઇતિહાસ, તેમની દીકા કરવાની શક્તિનો પ્રભાવ નાસ્તિકતા અને જુદિવાદમાં પૂરો થાય છે. પ્રેફેસર સરકારના મત પ્રમાણે દિંદુઓના બધા શાસ્ત્રો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના ઇતિહાસ કાળની પૂર્વના વખતમાં જાય છે. તે એમ જણાવે છે કે દિંદુ તત્ત્વવેત્તાઓની કાસ્ટાઈર્ડ તપાસતા તેમાં આપણને અતીવ જુદિમત્તા, ઉપાયો શોધવાની અને એક બીજા સાથે તેમનો સંબંધ નક્કી કરવાની સૂક્ષ્મ ઝીણવટ, વ્યવસ્થા અને ચાતુર્ય માલુમ પડે છે; પરંતુ આ બધાંમાંથી એક પણ પદાર્થશાસ્ત્રનો જન્મ થઇ શક્યો નહિ. આપણને ન્યાય અને આત્મવિદ્યા, ભૂમિતિ, અને બીજગણિત મળી શકે છે, પરંતુ આ સાધનોમાંથી આપણને રસાયનશાસ્ત્ર, જીવંત ક્રાણીશાસ્ત્ર, યંત્રશાસ્ત્ર કે દર્શનવિદ્યા શાસ્ત્ર પ્રાપ્ત થઇ શકે નહિ.

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન હિંદનાં ભૌતિક શાસ્ત્રો ” ના ઇતિહાસને લગતાં પુસ્તકોમાં પ્રેફેસર સરકારનો એક ઉત્તમ મન્ય છે. પરંતુ ઉકા વિદ્યાનને મજકુર પુસ્તક શરૂ કર્યા પહેલાં એ વિષયને લગતી સંપૂર્ણ માતિતી મળી હોત તો એ ઇતિહાસ તદ્દન જુદી જ રીતે લખાતે એમ નિર્ણયેઈ જણાય છે. યુરોપીય લેખકોનું વલણ ખાસ કરીને ભૌતિકશાસ્ત્રોના

વિષયમાં હિંદુઓએ મેળવેલી સિદ્ધિઓને ઉતારી પાડવાનું જ છે; બે કે આર્યોની એ વિધાનાં મૂળતરવે. એમ કે ગ્રીક સંસ્કૃતિને આભારી છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાં તેઓ તદ્દન નાસિપામ થયા છે. વરાળની શોધ અને તેને લઈને ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ થઈ તેનાં બાલ્ય તેજમાં પશ્ચિમે પૂર્વને આંજી નાખ્યું છે અને ઉદ્યોગની શક્તિ માટે સાધનો ઉત્પન્ન કરી આપવાથી અર્વાચીન પશ્ચિમ પ્રાચીન પૂર્વથી શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, જો કે પૂર્વનું કાર્યક્ષેત્ર તદ્દન જુદા જ પ્રકારનું હતું. સત્ય દર્શીકત તો એ છે કે પ્રાચીન હિંદુ સિદ્ધિઓનું સ્વતંત્ર પોતાનું સ્થાન હતું; તે વખતના પશ્ચિમના દેશો કરતાં દિંદ ધણું જ આગળ વધેલું હતું એટલું જ નહિ પરંતુ યુરોપીય ગ્રાધખોજો પણ કેટલેક અંશે હિંદુઓની શોધખોળને આભારી છે અને ભૌતિકશાસ્ત્રનાં ક્ષેત્રમાં તો કેટલીક બાજતોમાં અત્યારનાં ભૌતિકશાસ્ત્રો કરતાં પણ પ્રાચીન હિંદુ આગળ વધેલું હતું. અલગત મારો એમ કહેવાતો હેતુ નથી કે પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિ દાહના જમાના કરતાં સર્વાંશે ઉચ્ચતર હતાં. પરંતુ હું એટલું જ પ્રતિપાદન કરવા માગું છું કે સાધનો અર્થાત્ પ્રલક્ષ પુરાવાની ખામીને લીધે પ્રાચીન હિંદુ ભૌતિક શાસ્ત્રોને બહુ જ ગૌણપદ આપવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી. હિંદુ શાસ્ત્રો સ્વતંત્ર વિચાર પુરઃસર અને શાસ્ત્રીય રીતિ અનુસાર રચાયેલાં છે અને તે વિષયોમાં પશ્ચિમની પ્રગતિ પામેથી કાંઈ ભિક્ષા માગવાને જાહેર અશુક બાજતોમાં તેમને મદદરૂપ થયાં છે. કવચિત્ કવચિત્ દાહના જમાનાની શોધખોળ કરતાં પણ વિશેષ પ્રગતિ કરેલી હોય એમ નિર્વિવાદ માણ્યું જાય છે. હિંદુસ્થાને શિલ્પકળા, કેતરકામ અને ચિત્રકામમાં દુનિયાની ખીજ પ્રજાઓ કરતા શું અને કેટલી સર્વોપરી વિદ્યા અને સિદ્ધિ સંપાદન કરેલી હતી તેનું સવિસ્તર વિવેચન હું આપ સહુની સમક્ષ ગત પ્રસંગે કરી ગયો છું.

હિંદુ ભૌતિક શાસ્ત્રોની વિગતોને લગતું સાહિત્ય તપાસતા પ્રથમ આપણે હિંદુઓએ સંપાદન કરેલાં અદ્ભુત જ્ઞાન તરફ સહેજ દષ્ટિપાત કરીએ કે જેનાં માત્ર દિગ્દર્શન ઉપરથી આપણને સહજ ખ્યાલ આવી શકે છે કે પ્રાચીન કાળનાં હિંદુઓની વિદ્યા અને સિદ્ધિઓનું ક્ષેત્ર કેટલું વિશાળ હતું અને અર્વાચીન દેશોની કહેવાતી અપૂર્વ પ્રગતિનું ક્ષેત્ર એ ક્ષેત્રની તુલનામાં કેટલું ગૌણસ્થાન લે છે.

અનુકરણ શબ્દ શાસ્ત્ર—નાદનાં પ્રતિબિંબ અને પડખાઓનું પૃથક્કરણ કરી, ચર્ચા કરી, નાદ (Sound) વિષે માહિતી આપે છે.

‘શકુન્તિશાસ્ત્ર’—પક્ષિઓની બાવા (બોલી), તેનું વર્ગીકરણ અને અનુસરણ શીખવે છે.

‘માહિનીશાસ્ત્ર’—સ્પાતર થવાની જુદી જુદી રીતો સંપૂર્ણ રીતે સમજાવે છે.

‘વિપવાદમ્’—મા જુદી જુદી જાતનાં વિષોનું, તેની ચિકિત્સાનું અને તેના ઉપાચોનું વર્ણન છે.

‘પરકાય પ્રવેશ’—સાખીત કરે છે કે પ્રાચીન આર્યો બીજાઓનાં શરીરમાં પ્રવેશ કરી શકવાની વિદ્યા બાણુતા હતા.

‘રત્નપરીક્ષા’—કિંમતી પથ્થરોની કેમ પરીક્ષા કરવી તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરે છે,

‘મહેન્દ્રજાલમ્’ માં માયા ઉત્પન્ન કરી અગ્નિમાં અને જીકા જળમાં કેમ પ્રવેશ કરવો એવું અને ધૂળ પાંચા વગર કેમ બહાર નીકળવું તે સમજાવ્યું છે.

‘શક્તિતન્ત્રમ્’ અને ‘સૌદામિની કલા’ માં વિદ્યુત્, યુગ્મકત્વ, આકાશતત્ત્વ, તેમજ પૃથ્વી પરના અને આકાશમાંના પદાર્થોની છબીઓ કેમ પાડવી, તથા નાદનાં મોળાં અને આકાશતત્ત્વનો સંબંધ કેમ નક્કી કરવો અને તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો વિગેરે બાબતોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપવામાં આવેલું છે.

‘અનુચોધિની’ હવા અને પ્રકાશ, સાચે અંતરે પણ એક બીજા સાથે વાતચીત કરી શકાય તેવા યંત્રો, આકાશમાં અદ્ધર ચાલવાનાં સાધનો-વિમાનો-વિગેરેનું સુંદર રીતે જ્ઞાન આપે છે.

‘કર્ક પ્રકરણમ્’ વાદળાઓ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને કેમ ઢામ કરે છે તે સમજાવે છે અને,

‘મેષોત્પત્તિપ્રકરણમ્,’ જુદી જુદી જાતના વાદળા, વરસાદ, કરાનું પડવું, તોફાનો, ઇકંમતી પથરો વિગેરેનું પૃથક્કરણ કરી વર્ગીકરણ કરે છે.

‘યજ્ઞસર્વસ્વમ્’ જુદી જુદી જાતના ચાળીસ જાતના વિમાનો, તેની રચના અને બનાવટ તથા સાધારણ રીતે યંત્રો કેમ બનાવવા અને તેમાં કેમ ફેરફાર કે દુરસ્તી કરવી અને તેનો કેમ ઉપયોગ કરવો વિગેરેનું સંપૂર્ણ અને વિસ્તારપૂર્વક જ્ઞાન આપે છે.

‘વૈશ્વોનરતન્ત્રમ્’ માં એકસો અઠ્ઠાવીસ જાતના અગ્નિ, તેના વર્ણ ગરમી વિગેરેનું વર્ણન છે.

‘ધ્વજપ્રકરણમ્’ પુરાવા સાથે સાબીત કરે છે કે પ્રાચીન આર્યો જુદી જુદી જાતના ધ્વજોનું પૃથક્કરણ કરી શકતા, તેની અસર નક્કી કરી શકતા, તેમાં કંઈ જાતનું જોર સમાયેલું છે તથા અગ્નિનું સ્વરૂપ અને અમુક પદાર્થ અમુકજ ધૂમ ઉત્પન્ન કરે છે વિગેરે બાબતો જાણતા હતા.

‘લોહતન્ત્રમ્’ ધાતુ અને ખનિજ પદાર્થોની જુદી જુદી જાતની ઉપયોગિતા, શુદ્ધિ કરણ અને બનાવટની સમજુતી આપે છે.

‘અગ્નિત્ત્વલહરી’ વનસ્પતિ કેમ વાવવી, ઉઝાડવી અને તેનો મનુષ્યના યોગ્યતામાં કેમ ઉપયોગ કરવો વિગેરે બાબતોનું સાદું પૃથક્કરણ કરે છે.

ઉપર જણાવેલી નોંધ સંપૂર્ણ નથી પણ તે ઉપરથી એટલું સદજ સ્પષ્ટ થશે કે સામાન્ય રીતે માની લેવામાં આવે છે તેમ પ્રાચીન આર્યો ભૌતિક શાસ્ત્રોના વિષયમાં અત્યંત નહતા. પ્રાચીન મદર્ષિઓ ભૌતિક શાસ્ત્રોમાં ખૂબ આગળ વધેલા હતા પૃથક્કરણ કરવાની વિદ્યામાં પારંગત હતા, અને પોતે સંપાદન કરેલી વિદ્યા પોતાના ચાલુ ઉપયોગમાં વાપરતા. આર્ય લોકો વિદ્યુત્, લોહયુગ્મકત્વ, આકાશતત્ત્વ, હુમા, પ્રકાશ અને નાદની શક્તિઓનું જ્ઞાન ધરાવતા હતા, અને તેનો ઉપયોગ જાણતા હતા; તેઓ મહેન્દ્ર અને મદમંડળો, વાદળાંઓની

ઉત્પત્તિ, અંધારણુ અને ઉપયોગિતા, વરસાદ, ગર્જના, વિજળી અને સૂર્ય તથા ચંદ્રનાં દિરણો વિગેરેનું હંથા પ્રકારનું જ્ઞાન ધરાવતા. તેઓ જુદાં જુદાં અષ્ટ (જળ) તત્ત્વોની શક્તિ અને ઉપયોગ જાણતા હતા, અને પડકા અને નાદનાં આદોષનો, ધૂમ્રો, અગ્નિ અને ખનિજ પદાર્થો અને વાતાવરણનાં દશ્યોને સમજી શકતા હતા; તેઓ સ્વરક્ષણાર્થે ખાદ્યો ખોદતા, કિણ્નાઓ ખાધી જાણતા, હથિયારો અને અસ્ત્રો બનાવતા એટલું જ નહિ પરંતુ વિમાનો અને જહાંતરગામી નૌકાઓ પણ બનાવતા અને વાપરતા અને તેને કેમ બનાવવાં, ચાલુ કરવાં અને દુરસ્ત કરવાં તે વિષયનું સંપૂર્ણ સાહિત્ય પાછળ મુકી ગયા છે. વિમાનોની મુસાફરીમાં કદ જાતનાં કપડાં પહેરવાં, કેવો ખોરાક લેવો, વાતાવરણમાં નડતા ઝેરી પવનોથી કેમ બચવું વિગેરે બાબતનું સાહિત્ય ધરાવનાર આર્ય પ્રજાને માત્ર દ્રવ્યનાશક્તિ અને શુદ્ધ નિરુપયોગી તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ આનંદ પામતી પ્રજા કદી શકાય તેમ નથી. ભૌતિક શાસ્ત્રોનાં તેઓનાં આ અદ્ભુત જ્ઞાનના દરય નમુના આપણને સાબિતિ તરીકે મળતા નથી, પરંતુ સારે નસીબે આર્યો ભૌતિક શાસ્ત્રોનાં ક્ષેત્રની શોધમાં કેટલા આગળ વધેલા હતા અને તેનો કેવો ઉપયોગ કરી શકતા તે દર્શાવતું સાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં હમણાં આપણને મળી આવ્યું છે. આ વિષયને લગતાં મુખ્ય શાસ્ત્રોનું વર્ણન નીચે આપવામાં આવેલું છે.

શાસ્ત્રોનાં નામ અને વિષય

- (૧) અક્ષરલક્ષ ગણિત શાસ્ત્ર—આ ગણિતશાસ્ત્ર છે અને વાસ્તીક્રિ ઋષિએ લખેલું છે.
- (૨) અનુકરણ શબ્દ શાસ્ત્ર કુડિક ઋષિએ રચેલ આ પુસ્તક નાદના પડધા અને આદોલનોનું શાસ્ત્ર છે.
- (૩) સ્ત્રીલક્ષણ શાસ્ત્ર—શાકનાથને લખેલું છે.
- (૪) પુરુષલક્ષણ શાસ્ત્ર—શુવરાએ સુદા સમસ્ત શુવંત મૃદિની નરગતિ અને નારીગતિ જોળખવાની રીતિ દેખાડનાકે આ શાસ્ત્ર બહુ ઋષિએ રચેલું છે,
- (૫) કન્યાલક્ષણ શાસ્ત્ર—આ પશુ બહુ ઋષિએ રચેલું છે. આમા સ્ત્રીએ પુરુષ સગ થયો છે કે નહિ વગેરે મુદ્દાઓનો સ્વત નિર્ણય કરવાની રીતો આપેલી છે.
- (૬) શકુનિશાસ્ત્ર—આર્ગ ઋષિએ લખેલું છે. આમા પક્ષીઓના અવાજો અને બોલી ઉપરથી મનુષ્યોનું શુભ અથવા અશુભ ભવિષ્ય પારખવાની રીતનું વર્ણન આપેલું છે.
- (૭) શિલ્પીશાસ્ત્ર—મયે રચેલું છે. બત્રીસ જાતના શિલ્પ કામો તથા ખીજ બાધ-કામોનું સુદર વિવેચન આ શાસ્ત્રમા આપેલું છે.
- (૮) સૂપશાસ્ત્ર—સુકેરો બનાવેલું છે આમા ઘણી ઉપયોગી અને ઘરગથુ બાબતો જેવી કે રસોઇ કેમ બનાવવી વિગેરે વિષે દર્શીકત આપેલી છે.
- (૯) માલિની શાસ્ત્ર—ઋધ્યગૃગ મુનિએ બનાવેલું છે. આમા માયાથી રૂપાતર, અદસ્ય કેમ થવું વિગેરેનું વિવેચન આપેલું છે.
- (૧૦) પ્રલય શાસ્ત્ર—વ્યાસ ઋષિએ રચેલું છે અને ચાર પ્રલયોની સમજાથુ અને ખીજ બોસ પ્રલયોનું વિવેચન તેમા કરેલું છે.
- (૧૧) કલાશાસ્ત્ર—પરમુખ ઋષિએ લખેલું છે અને કળાઓના જુદા જુદા સમય, વંશાવળી અને ૬૪,૦૦૦ કળાપુરોનું વર્ણન તેમા કરેલું છે.
- (૧૨) માયાવાદ શાસ્ત્ર—અંબનય ઋષિએ બનાવેલું છે.
- (૧૩) ધાતુવાદમ્—અશ્વિનિકુમારે રચ્યું છે અને ખનિજ પદાર્થો, તેના સંયોગન વિગેરેનું સવિસ્તર વર્ણન તેમા કરેલું છે.
- (૧૪) વિષવાદમ્—અશ્વિનિકુમારે રચેલ છે અને તેમા જુદી જુદી જાતના વિષો, તેની ચિકિત્સા વિગેરેનું વિવેચન કરેલું છે.
- (૧૫) ગારુડમ્—વસે લખેલું છે. આમાં જાદુગરોના બત્રીસ ખેમો અને ઝેરી પ્રાણી-ઓના કબજા લેવાયેલું વિવેચન આપેલું છે.
- (૧૬) ચિત્રકર્મ—શીખ ઋષિએ રચેલું છે અને તેમા ચિત્રકળા અને હખી પાડવાની કળા-(ફેરોથાણી)-નું સુંદર વિવેચન કરેલું છે.

- (૧૭) મહાશાસ્ત્ર-મધ્ય ઋષિએ બનાવેલું છે અને તેમાં કુસ્તી કેમ કરવી તેની બિન બિન્ન રીતો તથા કસરતોનો સમાવેશ થાય છે.
- (૧૮) ભારતમ્-ગણપતિ ઋષિએ રચેલું છે અને તેમાં વાદ્યો સાથે સંગીત અને નૃત્યનું વિવેચન કરેલું છે.
- (૧૯) પરકાયા પ્રવેશ-વાલ્મીકિય યુનિએ લખેલું છે અને ખીજનાં શરીરમાં કેમ પ્રવેશ કરવો તે વિષેનું જ્ઞાન તેમાં આપેલું છે.
- (૨૦) અશ્વદ્વયમ્-સુમીત્રે રચેલું છે; તેમાં અશ્વોની પરીક્ષા, સવારી કરવી, રથ લાંકવાની રીતો તેની પરીક્ષા કેમ કરવી વિગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.
- (૨૧) ગજદ્વયમ્-કુભાર સ્વામીએ લખેલું છે; તેમાં હાથીઓને કેમ પાળવા કેળવવા વિગેરે સંબંધે દષ્ટીકત આપેલી છે.
- (૨૨) રત્નપરીક્ષા વાત્સાપન યુનિએ રચેલું છે; તેમાં રત્નો, ઝવેરાત વિગેરેની કેમ ક્ષોરી કરવી તેનું બારીક જ્ઞાન આપેલું છે.
- (૨૩) હન્દ્રજાલમ્ વીરબાહુ યુનિએ બનાવેલું છે; તેમાં જાડુના ખેતો, માયા કેમ ઉત્પન્ન કરવી, મંત્રથી નવી વસ્તુઓ કેમ પેદા કરવી વિગેરે સમગ્રવવામાં આપેલું છે.
- (૨૪) મહેન્દ્રજાલમ્ વીરબાહુ યુનિએ રચેલું છે, તેમાં ૧૧૫ જાતનાં સ્તંભનો, જ્યાં કે અગ્નિસ્તંભન-અગ્નિમાં કુદવું, અગ્નિમાં બેસી રહેવું અને તેમાંથી કાંઈ પણ ઇંજા પામ્યા પછી બહાર નીકળવું, જલસ્તંભન—પાણીમાં પડવું, પાણીમાંથી સલામન બહાર નીકળવું વિગેરે માયાવી પ્રયોગો સમજાવેલા છે.
- (૨૫) અર્યશાસ્ત્ર વ્યાસ યુનિએ લખેલ છે; અને તેમાં નીતિને રસ્તે ચાલી ધન કેમ પ્રાપ્ત કરવું તે વિષે સમગ્રુતી આપવામાં આવેલી છે.
- (૨૬) શક્તિતન્ત્રમ્ મહર્ષિ અગત્યે સૂત્રોનાં ૩૫માં રચેલું છે. આમાં મૂલપ્રકૃતિ અથવા આદિ શક્તિનાથી શક્તિઓનું પેદા થવું, કેવી રીતે તેઓ બહાર નીકળે છે તે, તેઓ ક્યાં પદાર્થની બનેલી છે તે, અને આ બનીસ શક્તિઓના કેટલા ઉપયોગ થઈ શકે તે, વિદ્યુત્, ચુંબકત્વ, આકાશતત્ત્વ, વિગેરેની સંપૂર્ણ અદ્ભુત રીતે માહિતી આપવામાં આવી છે.
- (૨૭) સૌદામિનીકલા મહર્ષિ માતંગે રચેલ છે; તેમાં પાર્શ્વ અને આકાશરથ વસ્તુઓની છાયા (કેટોગ્રાફ) કેમ લેવી અને આ દસ્થોનાં, નાદનાં આદેશોનો કેમ અભ્યાસ કરવો, પૃથક્કરણ કરવું અને ઉપયોગ કરવો વિગેરેની રીતોનું વર્ણન આપેલું છે.
- (૨૮) શુદ્ધચિદાકલ્પ મહર્ષિ અશ્વલાયને બનાવેલું છે; તેમાં સૃષ્ટિ અનાદિ કાળથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે કોઈએ તે ઉત્પન્ન કરી છે? આ સૃષ્ટિ અને તેના સ્થાનો સંબંધ કેવી જાતનો છે? કેટલી જાતની સૃષ્ટિઓ છે વિગેરે સવાલો નો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ અને મનનપુરઃસર થોડા નિષ્કર્ષો આપવામાં આવ્યા છે.

- (૨૯) **બ્રહ્માંડસારમ્** મહર્ષિ વ્યાસે રચેલું છે. આમાં ઘણા બ્રહ્માંડોના ગુણો, તેઓમાં કેટલી દુનિયાઓ આવેલી છે તે, તેમાંના દરેકો, તેઓમાં આવેલી સ્થાવર જંગમ વસ્તુઓ, નદીઓ, પર્વતો, ગ્રાણી, વનસ્પતિ, કેવી જાતના મનુષ્યો તેમાં વસે છે તે, અને સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ઉપાયોથી આ બધું કેમ શોધી કાઢવું તેની સમજણ આપેલી છે.
- (૩૦) **અશુબોધિની** મહર્ષિ ભરદ્વાજે રચેલ છે. આમાં જુદા જુદા પ્રકારના પ્રહોની અંદર રહેલ અને બહાર નીકળતા તેજ અને ઉષ્મા, તેમની નિરીક્ષા કરવા માટે આવશ્યક યત્રો અને સાહિત્યો, પ્રહોની અંદર આવેલી ઝકિનઓ, વિદ્યુત્, રંગ, ગતિ, ઉષ્મા, અધકાર કે પ્રકાશ વિગેરે જોવા અને તપાસવાના ઢાંચો અને પ્રહોની ચક્રિતઓના ગુણ અને વેગ માપવાની રીતો બતાવેલી છે. સૂર્યના કિરણોને આકર્ષવાના, જુદાં પાડવાના યત્રો બનાવવાની રીત, તેમજ જુદી જુદી ચક્રિતઓને ભેગી કરી તેની મદદવડે અતિ દૂર રહેતા મનુષ્યો સાથે વાત કરવાની સમવડ આપનારા યત્રો, આકાશમાં અદ્ધર લટકતા દોરડા મારફત સંદેશા મોકલવાની રીત, અને સૂર્યના જુદા જુદા ભાગોમાં જઈ માટેના વિમાનો કેમ બનાવવા વિગેરે ઘણી જ મહત્વની બાબતો સમજાવેલી છે.
- (૩૧) **અઢકૌસ્તુભ મહર્ષિ** પરાશરે રચેલ છે. તેમાં અડા એટલે બ્રહ્માંડ, તેમને યોગ્ય સ્થાનમાં રાખનાર વાતાવરણમય આવરણો, દરેક અંડના પ્રહો, અંડનો વિસ્તાર, સ્વરૂપ અને માપ, અડનું સ્થૂળ સ્વરૂપ, વેગ, વિગેરેનું તેમજ તેની અંદર બાહ્ય પડતી વસ્તુઓનું અપૂર્વ વર્ણન આપવામાં આવેલું છે.
- (૩૨) **કૌમુદી** મોખનાથ યુનીએ રચેલ છે અને તેમાં દરેક અંડના ઉપપ્રહો, અંડની અંદર થતા ફેરફારો વિગેરે દર્શાવ્યાં આપી છે.
- (૩૩) **કર્કપ્રકરણમ્** મહર્ષિ અંગીરસે રચેલ છે. તેમાં વાદળાઓની અંદર સૂર્યનાં કિરણો પ્રવેશ કરે છે ત્યારે શું શું ક્રિયાઓ થાય છે તે, વાદળાની અંતઃગત ચક્રિઓ સાથે સૂર્યના કિરણોની ચક્રિતનું સંમેલન થતા સ્વેદન, ઉદ્ભિજ વિગેરે અડામાં બીજ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે તે, વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ માટે આવશ્યક બીજો તથા પત્થર, રત્નો, શખ, પગવાળા વિગેરેની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે વિગેરે અલૌકિક બાબતોનું, અગાધ જ્ઞાન સ્ત્રવતું માહિત્ય આપેલું છે.
- (૩૪) **મેઘોત્પત્તિ પ્રકરણમ્** મહર્ષિ અંગીરસે લખેલું છે. તેમાં વાદળાઓની બાર જુદી જુદી જાતો, તેના નવ સ્વરૂપો, તેની ઉત્પત્તિ, સૃષ્ટિ કાલમાં તેમનું સ્થગ, બાર જાતના વરસાદ, ચોસ જાતની વિજળી, ગર્જનાના કારણો, બીજા જાતની મેઘ ગર્જનાઓ, એકવીસ જાતના વિદ્યુત્પાત, ક્યારે અને કેવી રીતે વિદ્યુત્પાત થાય છે તેનું વિવેચન. આઠ જાતના દરાઓ, ધાતુઓ, અગ્નિ મોતી પત્થર વિગેરેનું વર્ણન આપેલું છે.

- (૩૫) અક્ષયશાસ્ત્ર મહર્ષિ ભરદ્વાજે રચેલું છે. તેમાં અક્ષય શાસ્ત્રની સમગ્રમૂર્તી, અક્ષોની સાત જ્યોતો, અક્ષનાં વિભાગો, અક્ષયશસ્ત્રોનાં સંગ્રહનરચાનો, વિવિધ પ્રકારનાં વાનાવરણમય આવરણો, તેનાં સ્થાનો અને તેની વચ્ચેનાં અંતરો, તેની અંદર આવેલી ઉષ્મા અને અગ્નિ, જે પ્રક્રિયા, સ્થાપિત અને પરિધિઓની અંદર અક્ષો જ્રમણ કરે છે તેનું વર્ણન, આકાશ પ્રદેશમાં આવેલાં જલમય આવરણો, નક્ષત્રગણો, અને વિભાગો, આ અક્ષપરિધિમાં આવેલી પૃથ્વીઓ, અક્ષોની ગતિ, તેનું જ્રમણ, તેની શક્તિઓમાંથી ઉત્પન્ન થતાં મોજાઓ અને તેની ગતિ વિગેરે અતિ રસમય બાબતોનું વિવેચન કરેલું છે.
- (૩૬) લોકમંદ્રદમ્ વિચરણાચાર્યે રચેલું છે. આમાં જીવંત પ્રાણીઓની જુદી જુદી બધી જાતિઓનું વર્ણન કરેલું છે. વર્ગી મનુષ્યોની જુદી જુદી જાતો, તેની વચ્ચેના તફાવતો, રીનભાત અને રિવાજો, તેની ઉત્પત્તિ, વર્ણ, કદ, તેમનો ખોરાક, પહોરવેશ જીવનપદ્ધતિ અને બીજી રસમય તેમજ બોધક બાબતો પણ વર્ણવેલી છે. તેમાં ૧૭૧૪ જુદી જુદી ભાષાઓ કહી છે. આ બધી ભાષાઓની ઉત્પત્તિ, કાળ અને વિકાસનું વર્ણન તથા અમુક ભાષા કેણે પ્રથમ શોધી તે, કયે સમયે તે શોધાઈ તે, વિગેરે વિષયને લગતી તમામ બાબતોનું મુંદર વિવેચન કરેલું છે.
- (૩૭) અગ્નિત્વલહરી મહર્ષિ અધ્યાપને બનાવેલ છે. અને તેમાં વનસ્પતિઓનું વર્ણન હોય તે શાસ્ત્ર બહુ જ ઉપયોગી અને કિંમતી છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રની સંપૂર્ણ માહિતી, જીવંત પ્રાણીઓ શરીરપોષણાર્થે વનસ્પતિને કેટલાં આભારી છે તે, વનસ્પતિનો સંપૂર્ણ વિકાસ ક્ષેત્રમંદ રીતે કરવાની રીત વિગેરે ઉપયોગી કદીકત આમાં આપેલી છે.
- (૩૮) પ્રપંચલહરી મહર્ષિ વસિષ્ઠે લખેલું છે. આમાં વિશ્વ રચનાત્મક અથવા નાશાત્મક પરમાણુઓની શક્તિથી અનેલું છે કે એક સત્તા-શક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલું છે તે અગત્યનો સવાલ ઉત્તમ રીતે અર્થાં નિર્ણય બાંધવામાં આવ્યો છે.
- (૩૯) ચંદ્રસર્વસ્વમ્ મહર્ષિ ભરદ્વાજે રચેલું છે, આ ગ્રંથમાં ચંદ્રો કેમ બનાનવાં તથા ચલાવવાં તે વિસ્તારપૂર્વક સમગ્રવવામાં આવેલું છે, અને જે મજાકુર શાસ્ત્રને સમજી ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે અગ્નિ મહત્વનો ગ્રંથ થઈ પડે તેમ છે. આ ગ્રંથમાં 'વિમાનાધિદેશુમ્' જે વિષયનો સમાવેશ થાય છે, એટલે કે વિમાનોની મદદથી આકાશ પ્રદેશમાં મુસાફરી કેમ કરી શકાય અને મરજીમાં આવે ત્યાં એક ચયળથી બીજાં સ્થળે અંતરિક્ષમાર્ગે કેમ જઈ શકાય તે સમજાવવામાં આવેલું છે. આ ગ્રંથના પાંચમા પ્રકરણમાં આ વિષયનું વિવેચન કરવામાં આવેલું છે. વિમાનોના ત્રણ પ્રકાર કલા છે: (૧) મન્ત્રિક વિમાનો. (૨) તાત્ત્વિક વિમાનો, અને (૩) કૃતિક વિમાનો મન્ત્રિક વિમાનો મન્ત્રસિદ્ધિથી વિ. ધ. ૩.

ઉત્પન્ન કરનારા આવે છે અને ધણે ભાગે દેવોજ તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. તાત્ત્વિક વિભાનો ૬૪ તંત્રગાથોમાં કહેલી રીત પ્રમાણે બનાવવામાં આવે છે અને સિધ્ધા તેનો ઉપયોગ કરે છે. કૃત્તિક વિભાનો મનુષ્યશુદ્ધિથી બનાવવામાં આવે છે. કૃત્તિક વિભાનો ચાલીસ પ્રકારનાં છે અને તેનાં સાધનો, તેને બનાવવાની તથા દુરસ્ત કરવાની તેમજ ચલાવવાની રીતો ઘણી જ બારીકાથી સવિસ્તર હકીકત આપી સમજાવવામાં આવેલાં છે. યંય ઉપરથી સદજ સિદ્ધ થઇ શકે છે કે આ વિભાનોની બનાવટ અને ઉપયોગ એ પ્રાચીન કાળમાં માત્ર સાહિત્ય પ્રદેશમાંજ સમાયેલા નહતા, પરંતુ પ્રત્યક્ષ રીતે ઉપયોગમાં હતાં. અર્વાચીન કાળમાં પણ, જરૂર જોઇતી બુદ્ધિ, મહેનત અને ખર્ચ કરવામાં આવે તો તે વિભાનો બનાવી તેમાં આકાશમાર્ગે સુસાદરી કરવાનું બની શકે તેમ છે. સાંપ્રત કાળમાં વિભાનોના પ્રકાર અને અચોક્કસ અજમાયશોનો ખ્યાલ કરતાં પ્રાચીન હિદમા સંચાર કરતાં ચાલીસ જાતનાં વિભાનો, તેને બનાવવાની, ચલાવવાની અને દુરસ્ત કરવાની જુદી જુદી રીતો, તેમા લેવાનો ખોરાક, પહેરવાના કપડાં અને ઊંચી પવનથી બચવા સંબંધે આપેલી બારીક સૂચનાઓ આપણને આજ પણ સદજ ખ્યાલ આપી શકે છે કે પ્રાચીન કાળમાં ભૌતિક-વિજ્ઞાના ક્ષેત્રમાં પણ આર્યોર્વર્ત કદાચ કોટિએ પહોંચ્યું હતું.

(૪૦) લોહતત્ત્વમ્ મહર્ષિ શકતાયને રચેયું છે. આ યંય ધણેજ ઉપયોગી છે અને સ્પષ્ટ અને સરળ રીતે તેમા બનીજ પદાર્થો અને ધાતુઓનું ગંધારણ, વિકાસ અને પેદાશ સમજાવવામાં આવ્યા છે.

(૪૧) શ્વેત્ત્વમ્ ચંદ્રમ્ મહર્ષિ જૈમિનિએ બનાવેલું છે આમાં મહેલો, નક્ષત્રો, ધ્રુવકેતુ, ખરતા તારાઓ, જામણ પરિધિઓ વિગેરે બાજતો વિગેરે વિવેચન કરવામાં આવેલું છે.

(૪૨) કર્માચ્છિદ્ધસારમ્ મહર્ષિ આપરનાંએ રચેલું છે. આનો વિષય મનુષ્યોથી કરતાં કર્મો છે. દરેક વ્યક્તિએ કરવાનાં કર્મો, અમુક કર્મનું ફળ, કર્મો ક્યારે અને કેમ કરવા વિગેરે સ્વસ્થમય જ્ઞાન આમા આપવામાં આવ્યું છે.

(૪૩) ધાતુસર્વસ્વમ્ મહર્ષિ બોધાયને લખેલું છે. આમાં ખાણોમાથી નીકળતા બનીજ પદાર્થોના સ્વરૂપ, તેમજ મનુષ્યોએ બનાવેલ ધાતુઓનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. વળી જુદા જુદા પ્રકારના વિષ, તેનો પ્રતીકાર, ધાતુ સંમેલન વિગેરે બાજતો પણ આમા ચર્ચેલી છે.

(૪૪) ઋગ્વેદ્યમ્ મહર્ષિ અત્રિએ રચેલું છે. આ યંયમા રોગો પરમાત્માએ ઉત્પન્ન કર્યાં છે કે મનુષ્યોના ખોરાક, ઉવાળણી, કપડા અગર કર્મોમાં અનિયમિતતાનું પરિણામ છે એ સવાલ ઘણીજ તત્ત્વ રીતે ચર્ચવામાં આવ્યો છે. વિશેષ એમ સ્થાપિત કરવામા આવ્યું છે કે સ્વપદાર્થો કે દુરપોના બીજાની મારફત રોગનાં બીજ પણ પંચમહાભૂતમાંજ રહેલાં છે. જુદા જુદા રોગોના સ્વરૂપ, કેવી રીતે, ક્યારે

અને શા માટે રંગો જોર કરે છે. રંગના વધવાની જુદી જુદી નિશાનીઓ, તેનો પ્રતીકાર-દવાઓ, ચામડી, રનાયુઓ અને હાડકાઓપર શસ્ત્રક્રિયા કેમ કરવી, જુદા જુદા અવયવોને કેવી રીતે કાપીને સાધી બેડવા, અને રંગોના સમન્ન વરાળ, પાણી, અગ્નિ, દવા, વનસ્પતિ અને ખનિજ પદાર્થો, સૂર્ય તથા ધીમ પ્રહોના દિરવોનો કેમ ઉપયોગ કરવો વિગેરે વિગેરે ઘણી મહત્વની હકીકત આ ગ્રંથમાં વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા આરીકીથી મમનવવામાં આવેલી છે.

(૪૫) નામાર્થકલ્પમ્ મહર્ષિ અત્રિએ બનાવેલું છે. આમાં કોઇ પણ વસ્તુનું નામ તે વસ્તુ ઉપરથી તેની ઉત્પત્તિ પછી પડ્યું કે પહેલાં હતું, અગર નામ અને પદાર્થ માથેજ દક્ષિણમાં આત્મા વિગેરે બાજન ચર્ચેલી છે.

(૪૬) વ્રાચોત્તર્યપ્રકરણમ્ મહર્ષિ શાકતાયને રચેલું છે. આ ગ્રંથમાં વ્રાતાવરણ-મય ૮૪,૦૦૦ જુદા જુદા આદરણો, પૃથ્વીની તદ્દન નજીકના આદરણોના સ્વ-રૂપ અને ગુણો અને વનસ્પતિ મનિટના ગુણ, રંગ, સ્વાદ વિગેરેનું વર્ણન આવે છે.

(૪૭) વૈશ્વાનરતત્ત્વમ્ મહર્ષિ નારદે રચેલું છે. આ ગ્રંથમાં ૨૮ પ્રકારના અગ્નિ તેમના રંગ, સ્વરૂપ અને અંદર ગ્રહેલી ગરમીનું તુલનાત્મક પ્રમાણ વિગેરે વિષયો ચર્ચવામાં આવેલા છે.

(૪૮) ધૂમપ્રકરણમ્ મહર્ષિ નારદે રચેલું છે. આમાં ધૂમોની પૃથક પૃથક જાતોની પરીક્ષા કેમ કરવી તે મમનવવામાં આવ્યું છે. આ કામને માટે ખાસ આર-મીઓ બનાવવાની રીતો સમજાવવામાં આવી છે, અને વિવિધ પ્રકારના અ-ગ્નિઓના ધૂમોને મજકુર આરસીઓ પર ઢોગી એ અગ્નિઓના ગુણોની કેમ પરીક્ષા કરવી તે જણાવેલું છે. વળી મજકુર આગમીપર જામેલી મસને અમુક જાતના ઓમડોથી તપામવામાં આવે ત્યારે કયા પદાર્થ સળગવાથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિના ધૂમની એ મમ છે એ પણ શોધી સકાય છે. પછી તે પદાર્થનું પૃથક્કણ કરી તેમાં અમુક કે વિષ કેટલા પ્રમાણમાં છે તે શોધવામાં આવે છે અને આ રીતે અમુક ધૂમ ઝેરી છે કે નહિ તે નક્કી કરવામાં આવે છે. આ શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી મનુષ્યો ઝેરી ધૂમોથી દૂર રહી શકે છે અને તંદુરસ્તી વધારનારા ધૂમો લઈ શકે છે.

(૪૯) ઔષધિપ્રકરણમ્ મહર્ષિ અત્રિએ રચેલું છે. વનસ્પતિમાંથી બનતી દવાઓને ઔષધિ કહેવામાં આવે છે અને ઘણીજ મરણ અને રાત્રિ નેતે આ ગ્રંથમાં આ મહત્વનો વિષય સમજાવવામાં આવ્યો છે.

સુર બધુઓ અને બહેનો ! ઉપર જણાવેલી નોંધ તે આર્થ મહર્ષિઓના વિદ્યા-બંધારમાં નીપજેલા બધા શાસ્ત્રોનીજ નોંધ નથી, પરંતુ તેમાંના કેવળ મુખ્ય શાસ્ત્રોનીજ નોંધ છે અને તે પણ આપ સહુને જણાવે તેમ એક માત્ર અનુક્રમણિકાનો અર્થ સારે તેવીજ નોંધ છે આ મુખ્ય શાસ્ત્રોનો પણ પુરેપુરો ખ્યાલ આપ સહુ મમક્ષ અને રજુ કરાવો

હું શકત છું. પરંતુ હું આશા રાખું છું કે આ હંક નોધથી પણ એટલું સદગત સ્પષ્ટ થશે કે આપણી માતૃભૂમિ કે જે ભૌતિક વિદ્યા માટે પશ્ચિમ તરફ ફેવળ આભાર અને આશ્ચર્યથી નોંધ રહી છે તેમાં એક વખત એવો દાગ દતો કે જ્યારે ભૌતિક વિદ્યાની સમગ્ર ઉપાસના અને સિદ્ધિ થયેલી હતી અને આર્ય મહર્ષિઓ તેમાં એટલા પારંગત થયેલા હતા કે જેની સરખાણીમાં અર્વાચીન એક પણ દેશ ઉભી શકે તેમ નથી. માત્ર આટલાં શાસ્ત્રો આટલો ખ્યાલ આપી શકે છે તો પછી કુલ શાસ્ત્રો કેટલાં હશે, એ અલૌકિક ભૌતિક વિદ્યા-વિસ્તાર શું હશે, આર્ય મહર્ષિઓ ભૌતિક શાસ્ત્રમાં અજ્ઞાન હોવાને બદલે કેટલા પારંગત હશે અને તેમની સિદ્ધિઓ કેટલી બહુદેશીય, મહત્વની અને શુદ્ધિપુર-સરની હશે, અને આપણે આર્ચાઈવર્સ પશ્ચિમને આભારી હોવાને બદલે આની સિદ્ધિઓથી સંપન્ન થઈ કેટલો રિદ્ધિસિદ્ધિથી ભરપૂર હશે તેનો ખ્યાલ હું આપ સહુને જ સોપું છું સામાન્ય રીતે કોઈ પણ કાર્યસિદ્ધિના આધારે તેને લગતું સાહિત્ય લખાય છે અને તેથી ભૌતિક વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં આર્યોની સિદ્ધિઓની શરૂઆત પ્રસ્તુત સાહિત્યની ઘણા વર્ષો પૂર્વે થયેલી હશે એમ સદગત અનુમાન થઈ શકે છે. જે સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તે આર્યોની વિદ્યાની એટલી અદ્યતન આખી ફરવે છે કે એટલી મહત્વની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરતા તેઓને સેંકડો વર્ષો થયા હોવા નોંધએ એમ માનવાનું દરેક કારણ મળે છે. એટલે પ્રસ્તુત સાહિત્યના સમયની પૂર્વે પણ ઘણા કાળ પહેલાં આર્ય મહર્ષિઓએ ભૌતિક ક્ષેત્રની શોધખોળ અને સિદ્ધિઓ હાથ કરેલી હશે એમ જણાય છે. જે યુગમાં આ શાસ્ત્રો લખાયેલાં જણાય છે તે યુગમાં આધુનિક પ્રગતિમાન યુરોપમાં તો શું પરંતુ તેના પ્રાચીન કીર્તિના ગ્રીસ કે ઇટલી અથવા એસીરીયા, પેલેસ્ટાઈન કે મિસર દેશમાં પણ આવી જતની કાંઈ સિદ્ધિઓ હોય અથવા તેને લગતું સાહિત્ય લખાયેલું હોય એવું કાંઈ સૂચન કે આધાર સરખો પણ મળતો નથી. એટલે આર્યોનું ભૌતિક શાસ્ત્ર સ્વતંત્ર રીતે રચાયેલું છે અને પશ્ચિમ પાસેથી લીધેલી બીજા હોવાને બદલે પશ્ચિમમાં સારાસાન લોકો દ્વારા સમસ્ત યુરોપને અને પૂર્વમાં ચીન ગ્વાપાનને મજકુર ક્ષેત્રમાં માર્ગદર્શક થયેલું હશે એમ નિસદેહ જણાય છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ આપણે ઉપલબ્ધ શાસ્ત્રો ઉપરથી તેઓની સિદ્ધિઓ એટલી મહત્વની અને બહુદેશીય જણાય છે કે અર્વાચીન દેશો પણ તેના મોટા ભાગ હજી જાણી કે મેળવી શક્યા નથી, તો પછી એ વિદ્યા અને સિદ્ધિઓ માટે હિંદુસ્તાન પશ્ચિમ દેશોને આભારી છે એમ સાગ કાઢવો એ કેવળ મનની અરુચિજ સૂચવે છે. જે હિંદુસ્તાન ચિત્રકળા ચિત્રકળા અને કોટગઠામના અવશેષ રહેલા જુજ નમુનાઓથી પણ અત્યારે સમસ્ત દુનીયાને તેના કળા-કૌશલ્ય માટે આશ્ચર્યમુગ્ધ બનાવી રહ્યું છે, જે હિંદુસ્તાન તત્ત્વજ્ઞાન માનસશાસ્ત્ર અને આત્મવિદ્યાના અગ્રાધ વિષયોમાં પણ પારંગત હોવાને માટે અમર કીર્તિ બોગવી ગેરહુ છે, તેજ હિંદુસ્તાનમાં જ્યારે તેની સંપત્તિના સ્પર્ષ ગગનમંડળ ઉપર ચમત્કાર કરી ગ્લો હતો ત્યારે એવી ભૌતિક વિદ્યા અને સિદ્ધિઓ હતી કે જેનો ખ્યાલ મરખો પણ અર્વાચીન કાળને આવી શકે તેમ નથી દનબાગે મજકુર વિદ્યા અને સિદ્ધિઓના કાંઈ આધાર ઉપલબ્ધ નહિ હોવાથી, આર્ય બહુઓનું એ દિશા તરફ લક્ષ બેસાયુ નથી અને પરિણામે પાશ્ચાત્ય લોકોએ ઉપરિચિત કરેલી ગ્લુઆતો ટકી રહેલી છે મદારા આ પ્રમથથી ટકત વિષય ઉપર અજ્ઞતાણું પડે એ અને આર્ય બહુઓનું લક્ષ તે દિશા તરફ વળશે એમ નુ ઉમેર મ મું છું અને મને ખાતી છે કે જે આર્ય વિદ્વાનો

આ દિશામાં પુરતો પ્રયાસ કરશે તો ધારી અગત્યની વિગતો બહાર આવશે. મેં આ દિશામાં બનતો પ્રયાસ કરેલો છે અને યત્નિયત્ત સેવા બજાવેલી છે અને બજાવતો રદીશ, અને આપણા વિદ્વાન બંધુઓ આ દિશામાં થયેલ પ્રયાસ કરી દિ'દુસ્તાનની બૌતિદ વિદ્વાનું અમુ-
સ્ય અને અદ્દશુત ક્ષેત્ર હાય કરે અને એ રીતે એક અતિ કિંમતી દેશસેવા બજાવે એટલેાજ
મદારો આ પ્રસંગતો ઉદ્દેશ છે; અને એટલેાજ આપ વિદ્વાન બંધુઓને મદારી પુનઃ પુનઃ
વિનતિ છે.

૨ પ્રાચીન હિન્દમાં વિજ્ઞાન.

(લેખક—રા. રા. ધોપટલાલ ગોવિન્દલાલ શાહ.)

પ્રાચીન હિન્દના ઇતિહાસ અને ધર્મીય વિદ્યાના આપણને જ્ઞાનનો મોટો વારસો મુકતા ગયા છે. તેમની માનસિક અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિએ જ્ઞાનના ક્ષેત્રોને રસાળ દર્શાવે છે. સાહિત્ય, કવિતા, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મવિદ્યા એ સર્વે ક્ષેત્રોમાં તેમની માનસિક સમૃદ્ધિની કીર્તિ અમર છે. વિજ્ઞાનમાં પણ તે સમયમાં તેમણે ઉંચા પ્રકારની સમૃદ્ધિ સંપાદન કરેલી હતી. તેમની વિજ્ઞાનમૃદિ કેવા પ્રકારની હતી અને વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓમાં પ્રાચીન હિન્દનાં શું પરાક્રમે હતાં તેનો ખ્યાલ આપવાનો આ લેખમાં પ્રયત્ન કરીશ. વિષય દર્શિત છે અને નિબંધની સીમાનું ઉલ્લંઘન થઇ જાય નહીં એ બચથી ધ્યાનપૂર્વક વિવેચન હંકાવ્યું જ કરીશ.

શરૂઆતમાં આ વિષયના અભ્યાસની વિલક્ષણતા વિશે એ બોલ કહેવા જરૂરના છે. વિષય વિવાદમય છે અને ધણે સ્થળે મતભેદને સ્થાન રહે છે. પ્રાચીન હિન્દુઓનું સ્થાન જેટલું ઉંચે મુકાય તેટલું મુકવું એ આગ્રહ-કુરામદથી દૂર રહેવું એ મુશ્કેલ છે; તેવીજ રીતે એક સ્વતંત્ર ઇતિહાસકાર અને નિષ્પક્ષપાતી દીકારના દૃષ્ટિબિન્દુમાંથી ચલિત ન થવું એ પણ મુશ્કેલ છે. હિન્દના ઇતિહાસમાં એક સમય એવો હતો કે હિન્દી પ્રગતે જેમ અને તેમ ફલકી પાડવામાં અને તેમની શિષ્ટતાની નિન્દા કરવામાં જ યૂરોપીય વિદ્વાનો પોતાના કર્તવ્યનું સાકાર્ય સમજતા. એ સમય બદલાયો છે. હિન્દની પ્રાચીન શિષ્ટતાનું ઉંચું સ્થાન હવે સ્વીકારાયું છે—પ્રતિવર્ષે વધારે અંશમાં સ્વીકારાયું જાય છે. આવી સ્થિતિમાં અસત્ય કે અસ્પૃક્તિની આવશ્યકતા છે જ નહીં. પોતાના પૂર્વજોની અપૂર્ણતા, અને ખાસ કરીને પ્રાચીન સમયની બિન પરિસ્થિતિમાં તેમના જ્ઞાનની અપૂર્ણતા કે વિલક્ષણતા સ્વીકારવાને કાંઈ પણ અર્વાચીન પ્રજાએ ખચકાવું જોઈએ નહીં. આવી સત્યપ્રેમી માનસિક વૃત્તિ વિના આ વિષયનો વાસ્તવિક અભ્યાસ સંભવતો જ નથી.

પ્રાચીન સમયના હિન્દુઓના જ્ઞાનની ક્રેષ્ટતા સરખાવવાને માટે તે સમયની ખીજ પ્રજાઓના જ્ઞાનની સાથે તુલના કરવાને બદલે અર્વાચીન જ્ઞાનની સાથે તુલના કરવામાં ધણી રીતે અયોગ્યતા સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રાચીન હિન્દુઓના વિભાનોને અર્વાચીન યૂરોપીય કે અમેરીકન વિભાનોની સાથે સરખાવવા કરતા, પ્રાચીન સમયની પ્રજાઓની જ વિભાન તૈયાર કરવાની શક્તિ સાથે સરખાવવામાં વધારે વાસ્તવિકતા રહેલી છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિજ્ઞાન ભાગ્યેજ ત્રણસો વર્ષનું બાળક ગણાય, પરંતુ ચંચળ અને છાપવાની કળાની શોધને લીધે આ ત્રણસો વર્ષના ઇતિહાસ લગભગ સંપૂર્ણ રીતે કાંઈ પણ તુટિયો સિવાય મોજુદ છે. પ્રાચીન હિન્દના વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ લગભગ ૨૦૦૦ થી પણ વધારે વર્ષ જેટલા કાળક્રમ પથરાયેલો છે; તે સમયમાં મોટે ભાગે વિજ્ઞાનની મહેનત બચાવવાને માટે હંદા સ્ત્રી બનાવવાની પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી. તેમાં પણ લેખનકળા અને મુદ્રણકળાના અભાવને લીધે

આ જ્ઞાનનું સાતત્ય જોઈએ તેવી રીતે સાચવી શકાયું નથી. આવાં દુઃકાં સૂત્રો ઉપરથી અર્વાચીન વિજ્ઞાનનાં વિગતવાર વર્ણનોની સરખામણી થાય એવી વિગતો ઉપગતરી કાઢતી એ કેવળ તર્કનુંજ કામ ગણાય અને તેને બાંહેજ વિજ્ઞાનનું નામ આપી શકાય.

વળી આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે પ્રાચીન હિન્દુઓના સૃષ્ટિજ્ઞાનના આધારરૂપ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને અર્વાચીન વિજ્ઞાનમાં રચાન છેજ નહીં. અર્વાચીન વિજ્ઞાનની બધી રચના અને વિચારસંકલના ઈશ્વરની કર્તૃત્વભાવના દ્વારા રાખીને ગોઠવવામાં આવે છે. સૃષ્ટિની ધટનાના કાર્યકારણની શોધમાં આ કર્તૃત્વસંક્રિાનું રચાન રહેતું નથી. તેથી ઉલટું પ્રાચીન હિન્દમાં ધાર્મિક વિચારોનું પ્રાથમ્ય એટલું બધું હતું કે લગભગ દરેક પ્રત્યેની શરૂઆતમાં, પછી તે અંત્ય મણિનવિધાનો કે ઔષધવિદ્યા કે રસાયનવિદ્યાનો હોય—મંગલાચરણમાં હિન્દુઓને કે કોઈપણ અધિક્ષાતા દેવ કે દેવીનું આવાહન તો હોયજ. તે છતાં પણ મધ્યકાલીન યુરોપની પેઠે પ્રાચીન હિન્દમાં રાજ્ય તરરથી અમુકેજ મત ખરો છે એવું જુલમથી દબાણ કરવામાં આવતું નહીં; તેથી ધાર્મિક વિચાર અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં અપ્રતિમ સ્વતંત્રતા અને વિવિધતા જોવામાં આવે છે. વૈજ્ઞાનિક અન્વેષકો પણ આની રીતે સ્વતંત્ર હતા; અને દરેક વિષયમાં પ્રતીય શોધકો (Specialists) પોતપોતાનું કામ કરી શકતા. પરંતુ આખા સમાજનું બધારણ આધ્યાત્મિક હોવાને લીધે અને બધા વિચારોનું અંતિમ ધ્યેય આધ્યાત્મિક હોવાને લીધે, પ્રાચીન હિન્દના વૈજ્ઞાનિકો પણ આવા વિચારોની પ્રબળ અસર નીચે રહેતા; અને અમુક દર્શન, ધર્મ, કે અમુક સપ્રદાયને અનુકૂલ થાય તેવાજ વિચારો અને પ્રશ્નો તરફ તેમનું વલણ રહેતું. તેટલા અંશે વિજ્ઞાનની દરેક શાખાના આધારભૂત નિયમોના શોધનમાં ખામી રહેતી: તેથી અર્વાચીન વિજ્ઞાનની નિયમશોધનની પદ્ધતિ પ્રાચીન હિન્દમાં બહુ પ્રચલિત નહોતી. શુભવાક્યોના નિયમો કે રાસાયનિક સંયોજનના નિયમો હિન્દમાં નહીં શોધી કઠાવાતું એક કારણ આ ધાર્મિક ભાવનાની કુંસરી હશે. ખીલું કાઢ પણ કારણ હોય કે ન હોય તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે હિન્દના વિજ્ઞાન અને અર્વાચીન વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ અને દૃષ્ટિબિંદુમાં ઘણી ભિન્નતા છે.

પ્રાચીન હિન્દમાં વિજ્ઞાનનો પ્રચાર સારો હતો અને ખીજી પ્રાચીન પ્રજાઓ કરતા તેમની મહિજ્ઞાનની સમૃદ્ધિ ઉંચા પ્રકારની હતી, એટલું સ્વીકાર્યું પછી, વેદમાં બધું અર્વાચીન વિજ્ઞાન છે, વેદમાં બૈજીવિદ્યા (Bacteriology) હાલના જેવાજ સ્વરૂપમાં વર્ણવેલી છે, વેદમાં હાલના જેવાં વિભાનો બનાવવાનાં સૂત્રો છે, પ્રાચીન કાળમાં રસાયનવિદ્યા કે ઔષધવિદ્યાનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ હતું, વગેરે અત્યુક્તિઓથી દૂર રહેવું એ ઇષ્ટ છે. આવી અત્યુક્તિઓના ટેકામાં જે જોઈું પાડિય ખર્ચવામાં આવે છે તેનો એક નમુનો અત્રે આપવો યોગ્ય ધાઈું વેદમાં ઓક્સીજન અને હાયડ્રોજનથી પાણી બની શકે છે એવું લખેલું છે એ સિદ્ધ કરવાને માટે એક લેખકે નીચેની ઋચાનો ઉલ્લેખ કરતા તેનો ખાસ અર્થ ક્યો હતો:—

મિત્ર હુવે પૂતદક્ષં વરુણ ચ રિગાદસ ।

વિષ્ય ધૃતાર્ચીં સાધન્તા ॥ ઋગ્વેદ ૧. ૨. ૭,

ખામ અર્થ—એ વસ્તુઓમાથી પાણી બનાવવાની ઇચ્છા રાખનારે ગુદ્ધ અને ઘુણ તપાવેલું હાયડ્રોજન (પૂતદક્ષ મિશ્ર) અને ખામ જવાની શક્તિવાળું ઓક્સીજન (રિશાદસ ઘરુણ) લેવું.

સાધારણ અર્થ—પવિત્ર અને દક્ષ (ચતુર) મિત્રદેવને, અને શત્રુઓને ખામ જનાર વરુણ દેવને ધી ઝરતી (ઉલ્લંઘન) બુદ્ધિ સાધનારા (એ બેને) નિમંત્રુ છુ.

ઉપરની મંથાનો સાધારણ અર્થ ક્યા અને તેમાથી ખામ કરીને હાયડ્રોજન (મિશ્ર) અને ઓક્સીજન (ઘરુણ) ની ઉત્પત્તિ ક્યા ? અને તેની સાથે પાણી બનાવવાની ક્રિયાને સમજ ક્યા ? અને ધારે કે કાંઈ પણ મંબધ હોય તો પણ પાણી બનાવવાની ક્રિયાની વિગતોના વર્ણન સિવાય અર્વાચીન શૌધની સરખામણી કરવી એ કેટલી અનુચિત છે ? પરંતુ મૂળતાની સીમા બાંધેજ હોય છે. આનાથી આગળ વધીને મિત્રાઘરુણૌ એ સમાસમા હાયડ્રોજન (મિ) ના બે અણુઓ અને ઓક્સીજનના એક અણુનું મૂલ્યન છે એમ કહીને આર્યસમાજ પડિતા સિદ્ધ કરવા મથે છે કે પાણીના રાસાયનિક બંધારણનું ચોક્કસ જ્ઞાન વેદમા છે.

પ્રાચીન હિન્દના ઇતિહાસનું વાર્તવિક અભિમાન દરેક હિન્દીએ રાખવું જોઈએ. પરંતુ ખોટા અભિમાનના આડંબર નીચે અસત્યનો અથવા અત્યુક્તિનો આશ્રય લેવાની લાલચથી ગાવધ રહેવું જોઈએ કારણ કે તેમ કરવાથી નથી વધતી પ્રાચીન હિન્દુઓની પ્રતિષ્ઠા અને નથી વધતું અર્વાચીન હિન્દુઓનું વાર્તવિક ગૌરવ. જે પ્રાચીન જ્ઞાનનો વારસો આપણને મળ્યો છે તે ટકાવી રાખવાનો અને તેમા વૃદ્ધિ કરવાની આપણી હાયકાતનો આધાર આપણી મહેનત, ખંત, અભ્યાસ અને પરાક્રમ ઉપરજ રહેશે. ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્ર રૌપ કે સદગત પ્રો. ગંગુળી પ્રાચીન હિન્દુ સાયનનો વિચાર માત્રજ કરીને બેસી રહ્યા હોત તો દેશને શો લાભ થયો હોત ? સ્વર્ગસ્થ રામાનુજમ્, સંજયભીશયક્ર બોસ અને ડૉ. રામન જેવા સમર્થ વિદ્વાનો અર્વાચીન સમયમા પૃથ્વીના અગ્રગણ્ય વૈજ્ઞાનિકોમા (I. R. S. રૌપલ સોસાયટીના ફેલો તરીકે) હિન્દુ નામ શોભાવે છે. જે દેશના ઇતિહાસમા આના ઉલ્લંઘન પુત્રોના નામ જળકે છે અને જે પ્રજના પૂર્વજોએ પણ પોતાના સમકાલીન વિદ્વાનોમા પોતાનું અપ્રતિમ સ્થાન આપી તેને જળવી રાખ્યું હતું તે દેશના પ્રાચીન કે અર્વાચીન ગૌરવની રક્ષાને માટે સત્ય સિવાય બીજા કશાની જરૂર નથી.

હવે પ્રાચીન હિન્દમા વિજ્ઞાનની સ્થિતિ આપણે વિષયવાર તપાસીશું મુખ્ય ૧૧ પેટા વિભાગો કરીને તેટલી શાખાઓનું ટુંકાણુમા વર્ણન કરવામા આવશે. સ્થળસંકેપને લીધે વધારે વિગતો આપવામા આવી નથી, પરંતુ આટલું વાચવાથી વધારે વાચવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તો નીચેના પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાથી કાંઈક મંતોપ થશે એમ માનું છુ:—

R. C. Dutt.

B N. Seal.

Civilisation in Ancient India

Physical Sciences of the Hindus. (Panini Office.)

B. N. Seal.	Positive Sciences of the Ancient Hindus. (Longmans).
P. C. Ray.	Hindu Chemistry 2. Vols
P. C. Ray.	Essays and Discourses.
B. N. Sarkar.	Hindu Achievement in Exact Sciences (Modern Review Vols. XXIII & XXIV.)
Har Bilas Sarda.	Hindu Superiority.
Sumant Mehta.	Ayurvedic Medicine.
Thakore Sahab of Gondal	Hindu Medicine.

૧. અકંગ્ગણિત.

ગણિતવિદ્યા અને તેની શાખાઓમાં પ્રાચીન હિન્દુઓમાં મેળવેલી પ્રવીણતા વિશે કાંઈ શંકા નથી. ગણિતવિદ્યાના ઇતિહાસકાર કેનેરીનો નીચેનો અભિપ્રાય પ્રમાણુ રૂપે ગણી શકાય:—

“આપણા સમયના વિજ્ઞાનમાં હિન્દુ ગણિતવિદ્યા કેટલા અંશે પ્રવેશ કરે છે તે નોંધવા યોગ્ય છે. અર્વાચીન સમયના અકંગ્ગણિત અને અક્ષરગણિતનું રૂપ અને ભાવ અને બંને વાસ્તવિક રીતે ઓછા નહીં પણ હિન્દુ શિષ્ટતાની પ્રસાદી છે. ગણિતના સાંકેતિકોમાં સર્વથી ઉત્તમ હિન્દુ અકંગ્ગણિતનો, આપણા જોટલીજ સંપૂર્ણતાએ પહોંચેલી હિન્દી અકંગ્ગણિતની ક્રિયાઓનો, અને તેમની સુંદર અક્ષરગણિતની રીતોનો વિચાર કરો અને પછી નિર્ણય કરો કે ગણતરણવાસી આદ્યજો કોટલી પ્રશંસાને પાત્ર છે આપણા દુર્ભાગ્યે indeterminate analysis આનશ્ચિત પરિભાષોના પૃથક્કરણના વિષયમાં હિન્દુઓની કોટલીએક ઉત્તમ શોધો યુરોપમાં ઘણીજ યોદી પહોંચી-અને જો બે કે ત્રણ ચતુકો પહેલા તે પહોંચી હોત તો વધારે ઉપયોગી થઈ પડત.”

જ્યોતિર્વિદ્યા અને ખગોલવિદ્યામાં વપરાતી ગણતરીના અભ્યાસને લીધે પ્રાચીન હિન્દુઓ ગણતરીમાં એકા હતા સંખ્યાના ગુણકાર ભાગકાર, અને મૂલશોધનમાં તેમણે પ્રવીણતા મેળવી હતી; વર્ગમૂલ અથવા ધનમૂલ કાઢવું એ તો રમત વાત હતી. હજુ પણ દેશી આદ્ય અને દેશી લેખાની પદ્ધતિની સરળતા અને ઉપયોગ વિશે શંકા નથી, ટ્રેનિડ વ્યવહારમાં પણ દેશી “રામ” “પા” “સવાયા” “અઢીયા” “હા” વગેરે આકનો પદ્ધતિથી અને લેખાની કુચીથી ઘણા મોટા હિસાબ હુકામાં અને જલદીથી પતાવી શકાય છે. અકંગ્ગણિતના મુખ્ય પાયા ૩૫ (૧) સંખ્યાવાચક અંકો-આકાંની અને (૨) દશાંશની પદ્ધતિ એ બંનેની શોધનું માન પ્રાચીન હિન્દુઓને જ ધટે છે. યુરોપીય ઇતિહાસકારો આ જ્ઞાનના આદ્ય સંપાદકો તરીકે આરમો અને ટ્રીકોને પૂજે છે; પરંતુ પ્રાચીન આરમો અને ટ્રીકો હિન્દુઓ પાસેથી ઘણું શીખ્યા હતા; ઉત્તર યુરોપનો કોટલીએક પ્રદેશો સાથે હિન્દને સીધો સંપર્ક નહોતો

હોવાને લીધે પ્રાચીન હિન્દુ શિક્ષતાનો પ્રચાર યુરોપમા તે સમયના આરબો મીઠ અને મિસર દેશના વેપારીઓની મારફત જ થયેલો હોવાથી તેવી જ્ઞાન્તિ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

અશોકના સમયના કીર્તિસ્તંભોમા સંખ્યાવાચક અંકોનો ઉપયોગ થયેલો જોવામા આવે છે, એટલે ખ્રિસ્તી સન પૂર્વે ત્રણસો વર્ષ પહેલા આ અંકો હિન્દમા પ્રચલિત હતા. આ અંકો હાલમા અંગ્રેજીમા “ અરેમીકા અંકો ” તરીકે ઓળખાય છે, કારણ કે તેમની શોધ હિન્દમાથી આર્ય વિદ્વાનોની મારફત જ યુરોપીય પ્રગતે મળી હતી. રોમન સંખ્યાક કરતા આર્ય ગણાતા સંખ્યાક વધારે સરળ અને સુગમ છે. તેથી યુરોપના ઇતિહાસકો તેના ખૂબ વખાણ કરે છે, કારણ આજુ સાજુ રોમન અંકોમા લખવી હોય તો MCMXXIV લખવું પડે અને આર્ય ગણાતા હિન્દુ અંકોમા લખવું હોય તો ૧૯૨૪ એમ ટુંકાણુમા લખી શકાય. આર્યભટ્ટ (ઇ સ. ૪૭૬) બ્રહ્મગુપ્ત (ઇ. સ. ૫૯૮-૬૬૦) અને ભાસ્કરાચાર્ય (૧૧૧૪) વિગેરે વિદ્વાનોએ દશાંશની રીત વર્ણવેલી છે. છઠ્ઠા સદીમા રચાયેલા “ વ્યાસભાષ્ય ” નામના રાસાયનિક તત્ત્વોમા રાસાયનિક રૂપાતરને એકઠા ઉપર મીડા મુકવાથી થતા રૂપાતર અને સંખ્યાતરની સાથે મરખાવવામા આવ્યું છે, તેથી ડૉ. મજેન્દરનાથ સીલ અનુમાન કરે છે કે આરબો, અથવા ગ્રીકો-સીરીયન પ્રજાઓના કરતા ધણાજ પ્રાચીન સમયમા હિન્દુઓમા આ દશાંશપદ્ધતિ પ્રચલિત હતી.

આરબોએ અઠગપદ્ધતિ અને ગણનારીતિ વિષે હિન્દુઓ પાસેથી જ્ઞાન મેળવ્યું હતું એ નિશ્ચય છે, ખનીર વાઘીદ (ઇ. સ. ૭૦૫-૭૧૫) ના સમય સુધી આરબોને સંખ્યાવાચક અંકોનું જ્ઞાન નહોતું; અને તેઓ અંકોને જદલે મૂળાક્ષર વાપરતા. સિંધમાંથી ટેલકાએક હિન્દુ વિદ્વાનો ખનીર મન્સુરના દરબારમા ગયા હતા (ઇ સ. ૭૭૩) અને હિન્દુ જ્યોતિષ અને ગણિતનું જ્ઞાન આરબોને આપ્યું હતું. ખલિફ મામુન (ઇ. સ. ૮૧૩-૮૩૩) ના સમયમા પુસ્તકશાળાના ઉપરી મહમદ બીન મુસાએ બનાવેલા પુસ્તકનો આધાર લઇને કૉલબુકે અભિપ્રાય આપ્યો છે કે હિન્દુ ગણિતનો આરબોમા પ્રચાર થયો હતો. હિન્દુ અંકને અરબી બાપામા “ હિન્દુસા ” કહે છે અને અંકગણિતને “ ઇસ્મે હિન્દુસા ” કહે છે. આ ઉપરથી પણ આરબી અંકગણિત સાથે હિન્દુ વિદ્વાનો સબધ સ્પષ્ટ સમજાય છે. આ ઋણ સ્વીકારતા અલ્બેરૂની (ઇ સ. ૧૦૩૩) નામના પ્રસિદ્ધ આર્ય વિદ્વાને લખ્યું હતું— “ અમે જે સંખ્યાવાચક સંજ્ઞાઓ વાપરીએ છીએ તે હિન્દુઓમા વપરાતી સંજ્ઞાઓના ઉત્તમ રૂપો ઉપરથી ઉપજવી કાઢેલી છે. ” મુસાના પુસ્તકો ઉપરથી સ્પેન અને ઇટલીના વિદ્વાનોને સંખ્યા અને હિન્દુ અક્ષરગણિતનું જ્ઞાન થયું હશે એમ ધારવાને સબળ કારણ છે. ઇટાલીના લીઆનાર્ડો વીન્સી નામના વિદ્વાને અંકગણિત ઉપર ઇ. સ. ૧૨૦૨ માં પુસ્તક લખીને યુરોપમા અર્વાચીન અંકગણિતની શરૂઆત કરી. આ સર્વ પ્રયાગમા ઇટાલીની ખીસાની પાઠશાળા અને સ્પેનમા કૉર્ડોવાની પાઠશાળાઓના મુસલમાન શિક્ષકો સહાયકારક થયા હતા. આ પ્રમાણે યુરોપમા અંકગણિતનો પ્રચાર આરબો અને મુસલમાનોની મારફત થયો હતો તે સત્ય છે, પરંતુ તેથી હિન્દુઓના અંકગણિતના જ્ઞાનની એટલા અને પ્રાચીનતા નહ થતી નથી.

૨. અક્ષરગણિત.

અક્ષરગણિત પણ એક પ્રાચીન હિન્દુવિદ્યા છે. ગ્રીક દેશનો આદ્ય અક્ષરગણિતવેત્તા ડાયોફેન્ટસ (ઇ. સ. ૩૬૦) હિન્દમાંથી આ વિદ્યા શિખ્યો હતો એવા શંકા કેન્જેરી દર્શાવે છે. હીયના અભિપ્રાય પ્રમાણે અક્ષરગણિતના સાંકેતિક રૂપમાં યૂરોપીય પ્રજાના દરતાં હિન્દુઓ આગળ હતા. ખરી rational અને irrational સાંકેતિક સંખ્યાને અંકગણિતની રીતે લાગુ પાડવાની વિદ્યાને અક્ષરગણિતનું નામ આપી શકાય તે તેના મૂળ શોધકો હિન્દુઓ જ હતા એમ હેન્કલનો અભિપ્રાય છે.

પ્રાચીન હિન્દુઓનું અક્ષરગણિત સંબંધીનું તુરંત જ્ઞાન વ્યવસ્થિત રૂપમાં મુકનાર અને તે નવી વિદ્યાના મૂળ સ્થાપક તરીકે નામ કાઢનાર ગણિતશાસ્ત્રી આર્યભટ્ટ પાટલી-પુત્રમાં ઇ. સ. ૪૭૬ માં જન્મેલો હતો. તેથી તેનો કાળ ડાયોફેન્ટસ કરતાં લગભગ સો વર્ષ જેટલો મોટો હતો શકાય; પરંતુ તેની પદ્ધતિ તેમજ પરાક્રમની વિચિત્રતામાં આ ગ્રીક વિદ્વાનને હિન્દુ ગણિતશાસ્ત્રીનો શુરુ હતો શકાય નહીં એમ સ્મીથે સિદ્ધ કર્યું છે. વળી લીમોર્ગનના મત પ્રમાણે જે અર્થમાં આ હિન્દુવિદ્યાને અક્ષરગણિતનું નામ આપી શકાય તે અર્થમાં ડાયોફેન્ટસના પુસ્તકને તે નામ આપી શકાય નહીં.

ઇ. સ. પાંચમી બારમા સૈકા સુધીમાં હિન્દુ અક્ષરગણિતમાં ધણો વિકાસ થવા પામ્યો હતો; હિન્દુઓએ સંપાદન કરેલું જ્ઞાન યુરોપમાં સત્તરમા અને અઠારમા સૈકા સુધી પ્રાપ્ત થયું નહોતું અને તે પણ એક જ વસ્તુને બીજી વાર શોધી કાઢાઈ હતી એમ કહી શકાય. આ સમયનું હિન્દુ અક્ષરગણિત અંકગણિતની પેઠે યાકુબ અને મુસાના પુસ્તકોની મારફત આરબોમાં, અને તેમની મારફત મધ્યકાલીન યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ થયું. ચીન અને જાપાનમાં પણ ત્યાંના ગણિતશાસ્ત્રીઓ હિન્દુ અક્ષરગણિતનો ઉપયોગ જાણતા હતા.

૩. ભૂમિતિ.

વેદિક કાળમાં યજ્ઞની અને યજ્ઞકુંડ વગેરેની રચનાના વ્યાવહારિક જ્ઞાન ઉપરથી ભૂમિતિના સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન પ્રાચીન ઋષિઓને પ્રાપ્ત થયું હતું અને આ વિષયમાં સર્વથી પ્રથમ ઉલ્લેખ બૌદ્ધાયન અને આપસ્તમ્બનાં “ શુલ્વસૂત્રો ” માં મળી આવે છે. આ શુલ્વસૂત્રો ઇસવી સન પૂર્વે આઠમા સૈકા જેટલા પ્રાચીન છે; અને મિસ્તર દેશના ભૂમિતિકારોની મદદ મળી હોય તેમ લાગતું નથી. તેમજ આ સમયની હિન્દુ ભૂમિતિમાં ગ્રીક શિષ્ટતાની અસર થવા પામી નહોતી એમ હીયનો અભિપ્રાય છે, તે છતાં પણ આ જ્ઞાન કેવળ વ્યાવહારિક નહોતું, પણ તે ઉપરાંત તેમની લગભગ બધી શોધોમાં તર્કશુદ્ધિ અને વિચાર શક્તિનો ઉપયોગ થયેલો છે એમ કેન્જેરીનો અભિપ્રાય છે.

પ્રાચીન હિન્દુ ભૂમિતિકારોની સંખ્યા નાની નહોતી. લટ, આર્યભટ્ટ (૪૯૬ ઇ. સ.) લક્ષ (૪૯૮) વરાહમિહિર (૫૦૫) અહમ્મદ, શ્રીધર મહાવીર (૮૫૦) નાનો આર્યભટ્ટ (૯૭૦) અને ઉપલ (૯૭૦) એ બધા આચાર્યોના થયેા ઉપરથી બાસ્કરાચાર્ય (ઇ. સ. ૧૧૧૪) એક પુસ્તક લખેલું છે; તેમાં પ્રાચીન અન્વેષકોના જ્ઞાનને વ્યવ-

સ્થિત અને સારસ્વતી આણેયુ છે પાપથાગોરસના નામે ઝોળખાતો એક સાધારણ સિદ્ધાન્ત - “ કાટખુણાવાળા ત્રિકોણની સામેના બુજનો વર્ગ કાટખુણાના બે બુજના વર્ગના સરવાળાની બરાબર થાય છે ” - બારકરાચાર્યે બે રીતે સિદ્ધ કર્યો છે, તે બેમાંની એક રીત ઈ. સ. ૧૬૧૬-૧૭૦૩ માં વૉલ્લીસે શોધી કાઢી ત્યાં સુધી યુરોપમાં અજ્ઞાત હતી. ગ્રીક ગણિતશાસ્ત્રીઓના જેટલાજ પરિણામો અને સિદ્ધાન્તો લાવવા છતાં એટલું કબૂલ કરવું પડશે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૬-૨૮૩ ના સમયમાં યુકલીડે જે પદ્ધતિ અને વ્યવસ્થા ભૂમિતિમાં આણી હતી તે વ્યવસ્થા હિન્દુ ભૂમિતિમાં ભેવાના આવતી નથી. આનું એક કારણ એ હોઈ શકે કે વૈદિક સમય પછી યજ્ઞોનો રીવાજ બંધ ચલાયો અને મૂર્તિપૂજા અને મંદિરોની વ્યવસ્થા થવાથી ભૂમિતિ ભૂલાઈ ગઈ હતી.

૪. ત્રિકોણમિતિ.

ત્રિકોણમિતિના વિષયમાં કેટલીએક દિશામાં ગ્રીક કરતા હિન્દુ ગણિતશાસ્ત્રીઓ આગળ વધેલા હતા, અને ખીજી કેટલીએક દિશામાં અર્વાચીન ત્રિકોણમિતિમાં અગ્રજાન સપાદન કર્યું હતું. “ જ્યા ” “ કોટિજ્યા ” અને “ ઉત્ક્રમજ્યા ” એ સર્વેના કોણકો બનાવવામાં હિન્દુઓ પ્રથમ હતા જ્યાને માટે અંગ્રેજીમાં વપરાતો “ સાઇન ” શબ્દ સરકૃત ઉપરથી બારબોએ કરેલા અપભ્રંશનું રજા લાગે છે ગ્રીક ગણિતશાસ્ત્રીઓ જ્યાના ઉપયોગથી પરિચિત નહોતા તેઓ પૂર્ણજ્યા-આપકર્ણ-*chord* ની સહાયથી ગણતરી કરતા હિન્દુ જ્યોતિષીઓના કોણકો ઉપરથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન હિન્દુઓને (*plane*) તથા ત્રિકોણમિતિ ઉપરાંત ગોળીય (*spherical*) ત્રિકોણમિતિનું જ્ઞાન હતું

૫. કલનવિદ્યા.

કલનવિદ્યા *calculus* અને અનન-કલનવિદ્યા *differential calculus* તેમજ તેનો ખગોલશાસ્ત્ર અને જ્યોતિર્વિદ્યામાં ઉપયોગ કરવામાં ન્યુટન (૧૬૪૨-૧૭૨૭) કરતા બારકરાચાર્ય (૧૧૧૪) ની મોઘ લગભગ પાંચસે વર્ષ જેટલી પ્રાચીન હતી અર્વાચીન ખગોળવિદ્યામાં મૂળના પગિથિામ *magnum opus* નું ચલન શોધવામાં વપરાતું સૂત્ર અને તે સૂત્ર સિદ્ધ કરવાની પદ્ધતિ બારકરાચાર્યની રીતને લગભગ મળતી આવે છે. વ્રજેન્દ્રનાથ સીસના અભિપ્રાય પ્રમાણે આર્કીમીડીસ નામના ગ્રીક વિદ્વાનના કરતા બારકરાચાર્યની રીત અને પરિણામ અર્વાચીન પદ્ધતિને વધારે મળતી આવે છે અને તેથી તે વિષયમાં ગ્રીક કરતા વધારે શ્રેષ્ઠતાનું માન થઈ શકે છે

૬. ખગોલવિદ્યા

મનુષ્યમિતિની દરેક પ્રાચીન પ્રજા પોતપોતાના નિરીક્ષણ અને અનુભવ પ્રમાણે ખગોલનું બધારણ રચે છે. પ્રાચીન મમયના ગ્રાહીઅન-ખાદીઆની, મીસર દેશની, ચીન અને ગ્રીસ દેશની પ્રજાઓએ હિન્દુઓની માફક તારા, ગ્રહ અને નૃપ્તની ગતિ સબધી યોગ્ય પાણુ વ્યવહારિક જ્ઞાન સપાદન કર્યું હતું. ખગલ કેવળ નિરીક્ષણ અગત વ્યવસ્થાપૂર્વક જ્ઞાન

પણ અને વિચારપૂર્વક ચિંતનથી બીજી પ્રજાઓ કરતાં હિન્દુઓએ આ વિષયમાં વધારે પ્રવીણતા મેળવી હતી. લીપાર્કસ (ઇ. સ. પૂર્વ ૧૫૦) અને ટોલેમી (ઇ. સ. ૧૩૬) એ બે યુનાની ખગોલવેત્તાઓના કરતાં હિન્દુ ખગોલવેત્તાઓનું જ્ઞાન ઓછું નહોતું. તે છતાં પ્રાચીન હિન્દુ ખગોલવેત્તાઓ બેબીલોનીયનો પાસેથી ઘણું શીખ્યા દશે એમ મનાય છે. ખાસ કરીને રાશિચક્ર અને સત્તાવીસ નક્ષત્રોની વ્યવસ્થા તેમની તરફથી મેળવી દશે; પરંતુ કોલબ્રુક અને મેક્સમુલર એવો મત દર્શાવે છે કે આદ્યશના નિત્ય દર્શનથી અને ચંદ્રની ગતિના નિરીક્ષણથી આ પ્રમાણે આદ્યશનું વિભાજન કરવાનું હિન્દુઓને સ્વતઃ સૂઝતું હોય.

હિન્દુરાશિચક્રની સંજ્ઞા યુનાની સંજ્ઞાઓના અર્થ અને મંજાદર્શક પ્રાણીના આધારને મળતી આવે છે; આ સંજ્ઞાઓ આર્ચબટ (ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૬) ના પુસ્તકોમાં વપરાય છે. તેથી હિન્દુ રાશિચક્ર બેબીલોનીયન નહીં પણ યુનાની પ્રજા તરફથી મળ્યું દશે એમ માનવું વધારે ઇષ્ટ છે. આરબોને તેમના અદ્યવીસ “ મન્ઝીલ ” વિષે હિન્દુઓ પાસેથી આઠમા સૈકામાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું તે વિષે શંકા રહેતી નથી.

પૃથ્વીની ધરી ઉપરની ગતિનું જ્ઞાન આર્ચબટ ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં મેળવ્યું હતું; અને સૂર્યમંદળ અને ચંદ્રમંદળના ખરા કારણની સમજાતી તેણે આપી છે. આ ઉપરાંત હિન્દુ ખગોલવેત્તાઓ પૃથ્વીની સરખામણીમાં સૂર્ય અને ચંદ્રના કદ (size), મંદના પરિક્રમણ કાળની ગણતરી, precession of the equinoxes અપનાંશ, અને બીજી અનેક પ્રકારની મંદ અને તારાઓની ગતિની ગણતરીમાં મેળવેલી ચોક્કસાઇ વિશે તેમના સમયની બીજી પ્રજાઓનું જ્ઞાન જોતાં આપણને અભિમાન અને સંતોષ થાય છે.

યુનાની ખગોળવિદ્યા અને તેના શુદ્ધદોષથી પ્રાચીન હિન્દુ ખગોલવેત્તાઓ પરિચિત હતા તે વિષે શંકા રહેતી નથી; કારણકે વરાહમિહિર (ઇ. સ. ૫૮૭) યુનાની પ્રજામાં આ વિદ્યા સુવ્યવસ્થિત છે એમ સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ કરે છે. પરંતુ આ બંને પ્રજાઓ તેથી કેટલા અંશે વિનિમય કરી શકી હતી તે વિષે શંકા રહે છે; બર્ગેસના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિન્દુ અને યુનાની પ્રજા વિષે પરસ્પર બહુ ઓછો વિનિમય થયો હતો, કારણ કે એ બે પ્રજાઓની ગણતરીમાં અને પરિણામોમાં કોઇ પણ રચને સંપૂર્ણ સામ્ય મળતું નથી. હિન્દુઓએ યુનાની પ્રજાની પાસેથી જે કંઇ લીધું હશે તેમાં હિન્દુ શિષ્ટતાના તત્ત્વો કાબલ થયા વિના રહ્યાં નથી. કાબલ તરીકે choat આપકર્ણને જાહેર દરેક ડેકાણે હાંખે નો ઉપયોગ જોવામાં આવે છે અને અભિતિના ઉપને બાહે અંકગણિતની રીત વાપરવામાં આવી છે.

ચીનમાં પણ હિન્દુ ખગોલવેત્તાઓની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારાય હતી; હિન્દુ વેદશાળાના ઉપકરણો ચીનમાં કાબલ કરવામાં આવ્યાં હતાં એવું દેખાડનાર અવતરણો વર્નરે બતાવ્યાં છે. મિકામીની માન્યતા પ્રમાણે ઇ. સ. સાતમા સૈકામાં અને ત્યાર પછી ચીનાઈ સરકારની નોકરીમાં હિન્દુ ખગોલવેત્તાઓ હતા; અને કેટલાએક સંસ્કૃત પુસ્તકોનો ચીનાઈ ભાષામાં તરજુમો કરવામાં આવ્યો હતો; ઇટ્સીંગ (૧૬૮૩-૧૭૨૭) અને બીન્ગ ચીનાઈ વિદ્વાનોએ કરેલા ચીનાઈ પંચાંગના સુધારામાં હિન્દુ ખગોલવિદ્યાની અસર સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. તેથી જ રીતે આરબોમાં આઠમા સૈકામાં હિન્દુ ખગોલવિદ્યાનો પ્રચાર થયો હતો.

તેમના બહોળા વ્યાપારને લીધે હિન્દુઓને નૌકાશાસ્ત્રનો સારો અનુભવ હતો અને તેને અંગે તારા અને નક્ષત્રોની ગતિ વિશે સારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. તારા, ગ્રહો અને નક્ષત્રોના નિરીક્ષણને માટે પ્રાચીન સમયમાં કેવી વેધશાળાઓ હતી તેનો ખ્યાલ જોપુરના મહારાજ જયસિંહે બાધેલી વેધશાળાઓ ઉપરથી આવે છે. ઉજ્જન, જયપુર, અને કાશીની હિન્દુ વેદશાળાના મંત્રો અને ઉપમંત્રો હિન્દુ પદ્ધતિની પ્રયોગાત્મક ખાજુની સાક્ષી પુરે છે. તે છતાં આપણને કબૂલ કરવું પડશે કે પ્રાચીન હિન્દુઓના સમય પછી ખગોલવિદ્યામાં, અને અવેશાનક ગણ્યાતી જ્યોતિર્વિદ્યામાં પણ, અર્વાચીન સમયમાં યુરોપના વિદ્વાનોએ આપણું જ્ઞાન ધણ વધાર્યું છે.

૭. ભૌતિક વિદ્યા.

પહેલે નામના અર્વાચીન ભૌતિકશાસ્ત્રના નીચેના વાક્યો ગ્રીક ભૌતિકવિદ્યાને માટે લખવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ તે વાક્યો ભૌતિક વિદ્યામાં પ્રાચીન હિન્દુઓના જ્ઞાન વિશે વાપરી શકાય —

“ પ્રાચીન પ્રજાઓમાં-ભૌતિકવિદ્યાની વાસ્તવિક પ્રદતિ પ્રચલિત હતી એમ કહી શકાય નહીં તે છતાં તેમના પુસ્તકોમાં અનેક ઉત્તમ વિચારો, કટલીએક સુભાગ્યે ખરી કદ્દપનાઓ અને અનેક દિશામાં પ્રકાશના કિરણો જોવામાં આવે છે ”

યુનાની ભૌતિકવિદ્યાની પેઠે હિન્દુ ભૌતિકવિદ્યાના પરાક્રમેમાં અને પદ્ધતિમાં તે જ પ્રકારનું સામ્ય અને તેવાજ પ્રકારની અપૂર્ણતા જોવામાં આવે છે. તે છતાં હિન્દુ ભૌતિકશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો તે સમયની ખીજ વિદ્યાઓના પરિણામની સાથે સમકક્ષી અને સમન્વિત હોવાને લીધે વધારે વસ્તુતાવાળા હતા અને વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણની પદ્ધતિ જો કે એકનવા મતના જેટલી પ્રયોગપૂર્વક આગમન experimental induction ની નહોતી તે છતાં એરીસ્ટોટલના કેવળ તર્કવાદ કરતા વધારે પ્રયોગાત્મક હતી.

પ્રાચીન હિન્દુઓના તત્ત્વજ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારાઈ છે અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની સાથે આધિભૌતિક સૃષ્ટિના નિરૂપણમાં પણ તેઓ પગલ નહોતા “પુરુષ” અને “પ્રકૃતિ” અર્વાચીન ભૌતિકવિદ્યાના શક્તિ અને દ્રવ્ય (Energy અને matter) સાથે અત્યુક્ત અંગે સરખાની શકાય અર્વાચીન જડવાદની મૂળ કદ્દપના રૂપ અણુવાદ અને પરમાણુવાદ યુનાની પ્રજાઓના કરતા વધારે ઉત્તમ રીતે અને સપૂર્ણ રીતે હિંદમાં સમજાવવામાં આવ્યો હતો. ઠીકઠીકરી એક શૈક્ષણિકશાળામાં આ વિશે લખનાર ગ્રો ફ્લેમીંગના અભિપ્રાય પ્રમાણે “ આ અણુવાદ યુનાનમાં નહીં પણ પૂર્વના દેશોમાં પ્રથમ ઉદ્ભવ્યો હતો. ” કહ્યાને વૈજ્ઞાનિકવાદ અણુવાદની અસંખ્ય હિન્દુ કદ્દપનાઓમાંની એક જ છે. પરમાણુ એટલે દ્રવ્યના અવિભાજ્ય કણની કદ્દપના અને અણુને અવિનાશી અને સાચા ગણવાની પદ્ધતિ, પ્રાચીન સમયથી જ સૃષ્ટિજ્ઞાનના ભૌતિક સિદ્ધાન્ત તરીકે સ્વીકારાય છે. જૈન મતમાં પણ અણુઓને અતિસૂક્ષ્મ, સાચા, અને અનિમ ગણવામાં આવે છે, ઉમાસ્વામિ (ઇ સ ૫૦) નામના જૈન વિદ્વાને પરમાણુઓની સંકલના, તેમનું પરસ્પર આકર્ષણ અને અપામર્ષણ અને તેમથી અણુઓનું બંધારણ વગેરે વિશે સારી ચર્ચા કરી છે.

પ્રત્યેકદ્રવીય સીલના મત પ્રમાણે એકજ પ્રકારના પ્રાથમિક પરમાણુમાંથી જુદા જુદા પ્રકારનાં તત્ત્વોના પરમાણુ ઉત્ક્રાન્ત થવાની માન્યતા જૈનોમાં છે. જે બળથી પરમાણુઓની સંકલના થઇને અણુઓ બને છે તે જ પ્રકારનાં બળથી પરમાણુઓમાંથી તેમજ અણુઓમાંથી રાસાયણિક સંયોજનથી નવાં સમ્બેઘનો-પદાર્થો બને છે. સૃષ્ટિમાં આ પરમાણુઓ સ્વતંત્ર અને અસંયોજિત દશામાં રહી શકે નહીં; અને તેથી ખાસ આવશ્યકતા અને નિયંત્રિત લીધે સૃષ્ટિનું સંજ્ઞન, વર્ધન, અને રૂપાંતર થાય છે. આ વિચારથી જડવાદ અને નાસ્તિકવાદને પોષણ મળે છે એ કહેવાની જરૂર નથી.

કૃષ્ણાદના વૈશેષિક સિદ્ધાન્તમાં, તેમજ જૈન અને બૌદ્ધ મતમાં, તેમજ ખીજ તત્ત્વ-વેત્તાઓના મતમાં પણ દ્રવ્યના સાધારણ ગુણો વિશે વર્ણન જોવામાં આવે છે. સ્થિતિસ્થાપકતા, સંસક્તિ (cohesiveness), અભેદતા (impenetrability), ચિક્ષ્ણતા (viscosity), પ્રવાહિતા (fluidity), છિદ્રમયતા (porosity) વગેરે દ્રવ્યના ગુણોનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું હતું. વનસ્પતિમાં મૂળથી સાખા સુધી જીવનરસના (sap) ઉદ્ભવનથી, તેમજ છિદ્રમય વાસણોમાંથી પ્રવાહીઓના ચતા વ્યાપન (diffusion), અભિસર્પણથી કેશીય ગતિ (capillary motion) સમજાવવામાં આવતી.

દ્રવ્ય અને શક્તિનાં સંરક્ષણ-Conservation of matter and energy ના સિદ્ધાન્તો પ્રાચીન હિન્દુભૌતિક વિદ્યામાં સ્વીકારાયેલા હતા. દ્રવ્ય અને શક્તિને અવિનાશી ગણવામાં આવતાં; તેમનામા વધપટ થવા છતાં અને વૃદ્ધિ અને નાશ થવા છતાં પણ ઉપર તેમની એકંદર માત્રા Quantity સ્થિર રહે છે એમ ધારવામાં આવતું.

ગતિવિદ્યાના સૈદ્ધાન્તિક જ્ઞાનમાં પ્રાચીન હિન્દુઓ પ્રવીણ હતા; પૃથ્વી, સૂર્ય, અને મહોની ગતિના અવહારિક અનુભવ ઉપરથી તેમનું જ્ઞાન ફલિત થયું હતું. ગતિમાન પદાર્થની ગતિનું કારણ ગુરુવાકર્ષણ છે એમ આર્યગ્રંથ, અને ભારતીયાર્થના જ્યોતિષના ગ્રંથોમાં મળી આવે છે; પરંતુ ન્યૂટનના ગુરુવાકર્ષણના નિયમો તેમનાથી શોધી કાઢ્યા નહોતા. પ્રશસ્તપાદમાખ્યના કર્મ-અવિભાગમા કર્મ (ગતિ) નું પૃથક્કરણ અને નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ “ કર્મ ” અને “ ગતિ ” ના દાર્શનિક અને ભૌતિક અર્થમાં શું થયકો અને સેળસેળ થવાથી અર્વાચીન દૃષ્ટિએ આ વિવેચન આપણને અત્યારે ઉપયોગી નથી, તે છતાં ગતિની વ્યાખ્યા, ગતિના^૧ પ્રકાર: ગતિનાં કારણ-બલ^૨ ના પ્રકાર, અર્વાચીન momentum ની કલ્પનાના જેવી વેગસ્થ સંસ્કાર-ગતિના ખાસ કારણની કલ્પના હિન્દુ વિદ્વાનોની યુદ્ધિ અને તર્કશક્તિને શોભાવે તેવી છે. ગતિવિદ્યાના સૈદ્ધાન્તિક વિભાગ વિશે આપણને મળી આવતાં પુસ્તકો હજુ અપૂર્ણ હોય અને બીજાં પુસ્તકો અને લેખો મળી આવે તો એ વિષયપર હજુ વધારે પ્રકાશ પડી શકે. પરંતુ ગતિવિદ્યાનું પ્રયો-

૧. જ્રમણ, (ચક્રસ્વણી જોળ ગતિ) સ્પન્દન (vibratory) કમ્પન, ગમન. (curvilinear) પતન (downward motion) સ્પન્દન (current fluid) અભિસર્પણ (capillary motion).

૨. નોદન pressure અભિધાન impact-સંસ્કાર momentum. વેગસ્થ, અને સ્થિતિસ્થાપક ગુરુત્વ gravity સ્વત્વ fluidity.

ગાત્રમાં અન્વેષણ અને ગેલીલીઓના જેવું પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ અને માપન પ્રાચીન હિન્દુઓમાં થયું હોય એવી સાબિતી મળતી નથી એવો ડૉ. સીધનો અભિપ્રાય છે. તેવી જ રીતે ગતિવિદ્યાની સાથે સંબંધ ધરાવતી સ્થિતિવિદ્યા Statics, અને જલસ્થિતિવિદ્યા Hydrostatics તેમજ યંત્રવિદ્યા Engineering ના મૂળ સિદ્ધાન્તોનું અન્વેષણ થયું હોય એમ લાગતું નથી.

ભૌતિકવિદ્યાની દરેક શાખામાં હિન્દુઓ યોગ્યજ્ઞાન મેળવી શક્યા હતા. પ્રકાશ અને ઉષ્મા એ બંને એક જ શક્તિનાં ભિન્ન સ્વરૂપ છે એમ કથાદની માન્યતા હતી; પૃથ્વી ઉપરની બધી ઉષ્માનું મૂળ સૂર્યમાં છે એમ ઉત્પનાનાચાર્યે સિદ્ધ કર્યું હતું; પ્રકાશ અને ઉષ્માનાં કિરણો પ્રકાશિત અને ઉષ્ણ પદાર્થોમાંથી નીકળતા સૂક્ષ્મ અણુઓના અનેલા હોય છે એવી વાયસ્પતિ (ઇ. સ. ૮૫૦) ની કલ્પના હતી; પાણીની ઉકળવાની ધટના બાષ્પભવન અને પાણીની વરાળ થતા તેનું વજન દલકું યાચ છે એ ધટનાઓ શંકરમિત્રે સારી રીતે સમજાવી છે. પ્રકાશના વિષયમાં પણ પારદર્શક, અર્ધદર્શક, અને અપારદર્શક વસ્તુઓ અને તેમની હાથા વિષે ઉદ્યોતકરમાં વિવેચન જેવામાં આવે છે; પ્રકાશનાં કિરણોમાં આવર્તન, અને પરાવર્તનનો કોણ સરખો રહે છે તે નિયમથી પ્રાચીન યુનાનીની પેઠે પ્રાચીન હિન્દુઓ પણ માહિત હતા, વક્રીભવનની ધટના ઉદ્યોતકરે સમજાવી છે; અને પ્રકાશનાં કિરણોથી થતી રાસાયનિક ક્રિયાઓ વિષે જ્યમને ઉલ્લેખ કર્યો છે; કાચ, ત્રિપાશ્વ, ગોળ, અને ઇંડાકારના આયનાઓ પ્રયોગોમાં વપરાતા હતા; અને લેન્સની મારફત ધાસ અથવા રૂબાણી શકાય છે એમ માહિતી હતી. કાચ બનાવવાનો હુન્નર તે વખતે સારી સ્થિતિમાં હતો. પ્લીનીના અભિપ્રાય પ્રમાણે સર્વોત્તમ કાચ તે સમયે હિન્દુઓ બનાવતા.

નાદશાસ્ત્રે acoustics વિષેનું પ્રાચીન હિન્દુઓનું જ્ઞાન જેવું તેવું નહોતું. સંગીતનાં મૂળ પાયો નાદશાસ્ત્ર અને સ્વરશાન ઉપર રચાયેલા છે; પ્રાચીન હિન્દુ સંગીતની નવીનતા અને સંપૂર્ણતા વિષે અર્વાચીન અભ્યાસકો પણ માનની દૃષ્ટિએ જુએ છે. ધ્વનિ, પ્રતિધ્વનિ, અને ધ્વનિનું વક્રીભવન, અને પરાવર્તન વગેરે વિષે સાઈ જાન પ્રાપ્ત થયું હતું. મીમાંસકો અને નૈયાયિકોમાં પણ ધ્વનિનાં ભૌતિક કારણો વિષે વિવેચન જેવામાં આવે છે. નાદ, ધ્વનિ, અને રેફ્રેક્ટ એ ત્રણ તરંગોથી ઉત્પન્ન અને વ્યક્ત થાય છે એમ સ્વીકારાતું; કેટલાએકના મત પ્રમાણે આ તરંગો વાયુ-દબામાં થાય છે, અને બીજા કેટલાએકના મત પ્રમાણે આ ether આકાશમાં થાય છે. શબ્દસંતાન-Sound waves ની કલ્પના અને 'વીચિતરંગ-પાણીના મોજા' સાથેનું માપ્ય અને શબ્દનાં તારમન્દાદિ બેદ (Pitch), તીવ્રમન્દાદિ બેદ (intensity) અને અસાધારણ ધર્મ (quality) એ સંબંધી નિરૂપણ, અને કમ્પમન્તાન સંસ્કાર momentum of vibration ની નિર્ણયતાની સાથે ધ્વનિની થતી નિર્ણયના અને લયની સમજૂતિ, સ્તુતિ અને સ્વરના સમ્બંધની સમજૂતિ, અને સારંગદેવનાં સંગીતરનાકર (૧૨૨૦-૧૨૪૭) અને દત્તોદરના સંગીતદર્પણ (૧૫૬૦-૧૬૪૭) જેવાં પુસ્તકો, ઉપરથી પ્રાચીન હિન્દુઓની આ વિષયના જ્ઞાનની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આવે છે.

અંબરથી ઘાસ વગેરે આકર્ષાય છે અને લોખંડની સોય ચુમક તરફ આકર્ષાય છે એ વાત પ્રાચીન હિન્દુઓના જ્ઞાન ખદાર નહોતી. હિન્દુ વહાણ બાંધનારાઓ દરના સમુદ્ર માટે બનાવવામાં આવતા વહાણમાં લોહચુમક પથરાવાળા ડુંગરોથી હાનિ ન થાય નેટલા માટે લોખંડના ખીલાઓ વાપરતા નહીં. અર્વાચીન હોકાયંત્ર જેવું "મત્સ્યયંત્ર" પ્રાચીન નૌકાઓમાં વપરાતું; અને આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાં જવા નજીકના ખીજા પ્રદેશમાં જનારા હિન્દુ સંસ્થાનીઓ પાસે આવું એક મત્સ્યયંત્ર હતું એવું ગ્રો. રાધાકમળ મુકર-જીના પુસ્તકમાં વર્ણવેલું છે: આ મત્સ્યયંત્ર માથું અને આંખ ઉત્તર દિશા તરફ રહેતું. પરંતુ પ્રાચીન હિન્દુઓએ વિદ્યુત્સાત્ર અને ચુમકશક્તિમાં આ યંત્રથી વધારે પ્રગતિ કરી હોય એમ સંયોગ સિદ્ધ થતું નથી.

૮. રસાયનવિદ્યા.

પ્રાચીન હિન્દુઓના રસાયનિક જ્ઞાન સંબંધી પુષ્ટજ લખાયું છે. ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્ર શંખના બે પુસ્તકોનો અનુવાદ જીજ્ઞાસુઓમાં રા. પર્ણન્યરાય મેઠ પાસે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ કરાવેલો છે; તે ઉપરાંત ડૉ. રૈયે મદ્રાસ યુનિવર્સિટીમાં આપેલાં બે ઉત્તમ ભાષણોનો અનુવાદ "વસન્ત" પુ. ૧૭ માં મારા હાથે થયેલો છે. તેથી આ વિષયમાં વધારે વિગતમાં ઉતરવાની જરૂર નથી.

ખીજા દેશોની માફક હિન્દમાં પણ રસાયનવિદ્યા પ્રથમ તો આયુર્વેદનું-ઔષધવિદ્યાનું અંગ હતું અને ઔષધના સંશોધન અને વિગોધનમાં રસાયનિકો મગ્યા રહેતા. યુરોપના મધ્યકાલીન રસાયનિકો પણ સોનું બનાવવા માટે પારસમણિની અને અમર થવાને માટે જીવનરસની શોધમાં મગ્યા રહેવાને લીધે જ અગ્રાંચીન રસાયનવિદ્યાનો પાયો નાંખાયો હતો. કીમીઆગીરી અને રસસિદ્ધિ, એ પણ હિન્દમાં ઘણા સમય સુધી રસાયનિકોને ઉત્તેજક બળ આપતા. ઇ. સ. ૧૧ થી ૧૪ સૈકા સુધીનાં રસશાસ્ત્ર અને યોગસિદ્ધિ પણ સંબંધ ગણ્યાતાં. પતંજલિએ (ઇ. સ. ૫. બીજા સૈકામાં) મોક્ષને એક માર્ગ રસાયન ગણાવ્યો છે, કારણ કે તેનાથી આયુષ્ય લંબાવી શકાય છે અને અમર થઈ શકાય છે અને અમર થયા પછી મોક્ષપ્રાપ્તિની તૈયારીનો અવકાશ મળી શકે છે.

આ પ્રમાણે આયુષ્ય લંબાવવાને માટે અનેક પ્રયત્નો કરતા ધાતુમય ઔષધોની શોધ થઈ હતી. આરબ અને યુનાની હકીમો આ ધાતુમય ઔષધોથી ઘણા ડરતા અને હિન્દુઓનો પારા અને બીજા ધાતુઓની બરતોનો સંગ્રહ અપ્રતિમ ગણાતો એટલું જ નહીં પણ ધાતુવિદ્યા એટલે ખનિજ પદાર્થોમાંથી ધાતુશુદ્ધિની ક્રિયામાં હિન્દુઓએ ખાસ દેખતા મેળવી હતી. લોખંડ અને ગજવેલ પકવવામાં તેમની કળાની ખ્યાતિ પશ્ચિમના બધા દેશોમાં પ્રસરેલી હતી. ઉમારકસમી ગ્રંથમાં તરવારો બનાવવાનો હુકમ કરાવેલો હિન્દમાંથી શીખ્યા હતા અને પાછળથી આરબો પણ શીખ્યા હતા. દીલ્હીના કુતુબમિનારાની નજીકનો દોઢ હજાર વર્ષ જેટલો પ્રાચીન લોખંડનો સ્તંભ, જગન્નાથપુરીના મોટી લોખંડની પીઠાના આડસરો (મર્ડર), સોમનાથના પ્રાચીન મંદિરના નકશીવાળા દરવાજા, નરવારની મોટી તોપો, એ સર્વે પ્રાચીન સમયની ધાતુવિદ્યામાં મેળવેલી પ્રવીણતાની નિર્ણયાત્મક સાક્ષી પુરે છે.

૬. ઔપધવિદ્યા.

પ્રાચીન સમયની વિવિધ પ્રજાઓને ઔપધિના શોધન અને તેમના ઉપયોગ વિશે હિન્દુઓ પાસેથી તેમજ આરબો અને યુનાની હકીમો પાસેથી ઘણું શીખવાનું મળ્યું હતું. યુરોપમાં અર્વાચીન ઔપધવિદ્યા, અને વૈદ્યવિદ્યા ફક્ત ત્રણસે વર્ષ જેટલી જુનની ગણી શકાય તે પહેલાં યુરોપના લગભગ બધા પ્રદેશોમાં ઔપધોની સાથે તાલીમ, દોરાઓ, અને બીજી વહેમી પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી. કોલમ્બસના અમેરિકાથી પાછા આવ્યા પછી સ્પેનની પ્રજામાં વિસ્ફોટક વગેરે રોગો લગભગ આખી પ્રજામાં યુગી નીકળ્યા હતા. આ રોગને ઇશ્વરી ક્રોધ માનવામાં આવતો અને પ્રાર્થના અને દાન વગેરેથી ક્રોધની શાંતિ કરવાના પ્રયાન થતા હતા. વહેમ, અજ્ઞાન, અને અનિશ્ચિતતાના આ સમયમાં હિન્દુઓનું આયુર્વેદ અને ઔપધવિદ્યાનું જ્ઞાન અનેક રીતે શ્રેષ્ઠ હતું એમ સ્વીકારાય છે. હિન્દુ આયુર્વેદનું જ્ઞાન આરબ અને યુનાની પ્રજાઓની મારફત યુરોપમાં પ્રસારવા પામ્યું હતું અને અર્વાચીન વૈદ્યશાસ્ત્રના ઉદ્ભવમાં આ પ્રાચીન જ્ઞાન ઉપયોગી થઇ પડ્યું હતું અને તેથી ઐતિહાસિક અને ઘનનાત્મક દૃષ્ટિથી પણ પ્રાચીન હિન્દુઓના આ પરાક્રમો માટે તેમને ધન્યવાદ થતો છે.

આયુર્વેદના મૂળ મંથકારો ચરક અને સુશ્રુત લગભગ અઢીહજાર વર્ષ જેટલા પ્રાચીન છે ચરક (ઇ સ ૪૫૦૦) ઔપધ સંગ્રહ માટે વિખ્યાત છે અને સુશ્રુત (ઇ સ ૧૦૦) શબ્દવૈદ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે પરંતુ તે બંને જાણ કોઇ નવા શોધકો નહોતા ફક્ત તેમના પૂર્વજા સમયમાં સંગ્રહ થયેલા જ્ઞાનભંડારને મૂર્તિમત સ્વરૂપ આપનારા હતા. તેમના પુસ્તકોમાં મળી આવતા વનસ્પતિ અને ઔપધના વર્ણનો, અને રોગોની ચિકિત્સા ઉપરથી તેમની પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ કરવાની ટેવ માટે આપણને આશ્ચર્ય અને અભિમાન ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતું નથી જે સમયમાં જલેન નામના પ્રાચીન ગ્રીક વિદ્વાનની ખોટી માન્યતાઓના અધિકારમાં યુરોપના વૈદ્યો ગોથા મારતા હતા તે સમયમાં (ઇસ્વી પહેલાં અને ઇસી સૈકામાં) રોગ-ચિકિત્સા અને ઔપધનિદાનમાં હિન્દુ વૈદ્યો પ્રવીણ હતા તેમણે શસ્ત્રવિદ્યામાં પણ નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી હતી અને તે સમયના પુસ્તકોમાં ૧૨૭ જાતના શસ્ત્રોનું વર્ણન કરેલું છે.

ઔપધશાળા અને રોગગ્રહોની પ્રણાલિકા ઇ સ ૫ ત્રીજા સૈકાના સમયથી બધા-યેલી છે અશોકના સમયના સ્તંભ લેખોમાં દોર અને મુલખના રોગનિવારણને માટે ઔપધોત્તુ વર્ણન જોવામાં આવે છે, ત્યારે યુરોપમાં સાતસો વર્ષ પછી જ પહેલી ઇસાઇ ઇસ્તિ તાલ ઇ સ્વી ચોથા સૈકામાં ક્રોસ્ટેન્ડામને બધાવી હતી યુરોપમાં નવી ગણાતી કેટલીએક ઔપધિઓ પ્રાચીન કાળથી હિન્દુમાં વપરાય છે ધાતુઓ અને તેમની ભરમો પણ પહેલી હિન્દુમાં ઔપધ તરીકે વપરાતી શરૂ થઇ હતી. પ્રાચીન ગ્રીક અને રોમન પ્રજાઓમાં ધાતુ મય ઔપધો બાહ્યોપચાર તરીકે વપરાતા પરંતુ પારા અને બીજી ધાતુઓના ઔપધોની શોધ પહેલાં હિન્દુમાં થઇ હતી. ઇસ્વી સાતમાં સૈકામાં વરાહમિહિરે પારા અને લોહની ભરમોના કન્તેપ કથો છે, તે પહેલાંના સમયના થયેલા ધાતુમય ઔપધોનું વર્ણન છે, આ બધા થયેલા આરમોએ તરબુમાં કરીને સ્પેન દ્વારા યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતા યુરોપમાં ધાતુ મય ઔપધોના ઉપયોગ પેરોસેલ્સસના સમય પછી જ સોગ્રામાં સૈકામાં થયો હતો. ખારમાં સૈકાના ગ્રીક હબીમેને પણ ત્રિજા જેવી પ્રાચીન હિન્દુ ઔપધિનું જ્ઞાન હતું; ઇંકસુએરી

અસ નામના એક ગ્રીક વૈદ્યે ત્રિજ્ઞાનું નામ “ત્રિકેરા પાર્વા” આપ્યું હતું. હિન્દુ વૈદકમાં સોમયજ્ઞ, લોહ, અને રસ (પારા) નો ઉપયોગ જોઈને આર્ય અને યુનાની દકીમો વિસ્મય પામતા; હજુ આયુર્વેદ કરતાં યુનાની દવાઓમાં આ ધાતુઓ અને તેમની ભરમો ધણાજ ઓછા અંશે જોવામાં આવે છે.

વૈદકની સાથે પ્રાચીન હિન્દુઓમાં સસ્ત્રવિદ્યા સારી રીતે ખીસવેલી હતી. શસ્ત્રાતમાં તો યુદ્ધમાં, ખેતીમાં, અને શિકારમાં થતા અકસ્માતમાં તેનો ઉપયોગ સારો થવા પામ્યો હતો; અને તે સમયમાં તીર, કાંટા, શલ્ય, વગેરે શરીરમાં દાખલ થયેલા અનિષ્ટ પદાર્થોને દૂર કાઢવાનું કામ પ્રાથમિક હશે; અને તે સમયમાં આ સસ્ત્રવિદ્યાને શલ્યવિદ્યા કહેવામાં આવતી.

સુશ્રુત (ઇ. સ. ૧૦૦) ના સમય પહેલાં આ સસ્ત્રવિદ્યા સારી સ્થિતિએ પહોંચી હતી; મૃત અને જીવંત પ્રાણીઓને ચીરીને તેમની અંદરની રચના જોવાને તેમજ, જીવંત પ્રાણીઓ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં તે સમયે ખાસ નવીનતા ગણાતી નહી. તે સમયમાં બૌદ્ધ અને જૈન અહિંસાનો અંધ મત હાલના જેટલો પ્રચલિત થયો નહીં હોય એમ લાગે છે. પરંતુ પાછળથી તે મતની અસરને લીધે આ સસ્ત્રવિદ્યામાં આગળ પ્રગતિ થઇ નહોતી. ઇ. સ. પહેલા સૈદ્ધાંતમાં સસ્ત્રવિદ્યાનું જ્ઞાન હિન્દમાં સારી રીતે પ્રસારેલું હતું અને તે સમયના એક વિદ્વાન્ સસ્ત્રવૈદ્યનું નામેનું વાક્ય એક અર્વાચીન સસ્ત્રવૈદ્યને શોભાવે તેવું છે:—

“ વૈદકમાં સસ્ત્રવિદ્યા સર્વોત્તમ અને શ્રેષ્ઠ સ્થાન ભોગવે છે, કારણ કે તેમાં તર્ક અને જીવિતા હોય રહી શકતા નથી—અને શુદ્ધ હોવાથી તેનો ઉપયોગ શાશ્વત રહે છે, તે સ્વર્ગની ઉત્તમ બક્ષીસ છે અને કીર્તિ સંપાદન કરવાનું નિશ્ચિત સ્થાન છે. ”

હિન્દુ સસ્ત્રવિદ્યામાં ૧૨૭ જાતનાં સસ્ત્રોનું વર્ણન છે; અને તેનો ઉપયોગ કરવાને માટે વિદ્યાર્થીઓને મીણુ, દુધી, કાકડી, વગેરે કૃષ્ણ આપવામાં આવતાં. આ પ્રમાણે અનુભવ પ્રાપ્ત થવા પછીજ જીવંત અને મૃત પ્રાણીઓ ઉપર પ્રયોગ કરવા દેવામાં આવતા. પાટા બાંધવાને માટે અનુબ્ધના શરીરના વળી શકે તેવા નમુના ઉપર પ્રેક્ટીસ (મહાવેર) કરાવતા.

યુરોપમાં સોળમા અને સત્તરમા સૈદ્ધાંત સુધી આ હુન્નર હજીજોના હાથમાં હતો. તેના કરતાં પ્રાચીન હિન્દુ સસ્ત્રવૈદ્યો પોતાની વિદ્યામાં સારી પ્રગતિ કરી શક્યા હતા એ નિઃશંક છે: પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજામાં મૃત શરીરની વહેંચપૂર્વક પૂજા થતી હતી અને તેથી તેની ઉપર સસ્ત્રવિદ્યાના પ્રયોગના પ્રસંગો ભાગ્યેજ મળતા; અને તેથી ગ્રીક વૈદકના પિતા હિપોક્રેટસનું શરીર રચના અને શરીરરચનાપાર સંબંધીનું જ્ઞાન ઘણું અપૂર્ણ હતું. પરંતુ તે સમયના હિન્દુ વૈદ્યોનું જ્ઞાન, તેમનું નિરીક્ષણ, અવલોકન અને વર્ણન કરવાની ચોક્કસાઇ વિસ્મયકારક છે. તેમણે ૫૦૦ પેઢીઓનું વલ્લુન આપેલું છે: તેમાંથી ૪૦૦ હાથ અને પગ, હૃદય, અને આગળમાં, ૬૬ શરીર trunk માં અને ૩૪ ખભાની ઉપરના ભાગમાં દર્શાવેલા છે. તેમની અસ્થિની ગણતરી અને વર્ણન, તેમના સમય અને તેમની વર્ણનની વિશ્લેષણ પદ્ધતિ જોતાં, અર્વાચીન અસ્થિવિદ્યા કરતાં ઓછી ચોક્કસ ગણી શકાય નહી. હાલમાં અનુબ્ધના શરીરની મુખ્ય અસ્થિની સંખ્યા આશરે બેસે ગણાય છે; અને ચરકમા ૩૬૦ અને સુશ્રુતમાં ૨૦૦ વર્ણવેલી છે. ચરકે જાંતના મૂળ ૪૦૬૦૯૯૯ બનીસ અને ૨૦

નખને હાડકા અગ્નિ તરીકે ગણવા હતા તેથી તેની સંખ્યા ૬૦ જેટલી વધારે હતી. હાલની સંખ્યા કરતા સુશ્રુતની સંખ્યા એકસો જેટલી વધારે હોવાનું મારણ એમ દર્શાવાય છે કે તેણે અસ્થિઓના ટેદા, અને Cartilage ને અસ્થિમા ગણ્યા હતા.

પાચન-અન્નપાચન-નું વર્ણન પ્રાચીન હિન્દુ વૈદ્યમા આપેલું છે, આમાયમ Stomach મા ખોરાક પહેલા ગળપણવાળા દ્રવથી મિશ્રિત થાય છે અને ત્યાર પછી તેમાંથી અન્ન રસના સંયોગથી તેનું પાચન થાય છે તેની ઉપર પિત્તના કાર્યથી રસ થાય છે આ રસનો સ્વાદ કટુ લાગે છે. આ રસના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એમ બે ભાગ બને છે. સ્થૂલ ભાગ ધમનીઓ મારફત વ્યાન વાયુથી આપા શરીરમા પ્રસરે છે અને સૂક્ષ્મ ભાગ બીજા ધમનીઓ મારફત હૃદય (જેને રસનો બંડાર ગણવામા આવે છે) યકૃત (Liver) અને પ્લીહા (Spleen) મા જાય છે અને ત્યાં રક્તત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. સ્થૂલ રસમાંથી વાયુ અને માસાસિની મદદથી પૃથ્વીમય તત્ત્વોમાંથી માસ બધાય છે, અન્નના પૃથ્વી અને આપમય તત્ત્વોમાંથી દેહમાંથી વાયુની મદદથી મેદ-ચન્બી-બને છે, આ મેદ સૂક્ષ્મ અશો માથી પૃથ્વી, વાયુ, અને તેજના સંઘાતથી રોષ્મના આવરણમા ઝળિન હાડકા અસ્થિ બધાય છે, આ અસ્થિના પોલાણમા મેદ રહે છે અને તે મેદમાંથી શુક્ર બધાય છે આ વર્ણનમા અપૂર્ણતા અને અચોક્કસાઇ ધણી છે અને અર્વાચીન જ્ઞાનની માથે તેને સરખાવી શકાય નહીં

રસપરિક્રમણના આ જ્ઞાન ઉપરથી એટલું તો ફિલિન થાય છે કે રક્તપરિક્રમણની ગતિ વિશે પ્રાચીન હિન્દુઓને શંકા નહોતી. રસની અને રક્તની ગતિનું કેન્દ્રસ્થાન હૃદય છે એ વાત સ્વીકારાઇ હતી રક્ત હૃદયમા શિરાઓ વાટે જાય છે અને તેમાંથી ધમની વાટે શરીરમા પ્રસરે છે એટલી સાધારણ વાત તો તેમની મનજમા હતી પરંતુ તે સિવાય રક્તશુદ્ધિમાં હવા અને ફેફસાના ઉપયોગ સજબી તેમનું જ્ઞાન અપૂર્ણ હતું તે છતાં પણ તે સમયની બીજા પ્રાચીન ગ્રંથ કરતા ઉત્તરે તેમ ન હતું તે કહેવામા અત્યુક્તિ નથી હૃદયને અગત્યનું સ્થાન આપવામા પ્રાચીન ગ્રીકોની પોટે પ્રાચીન હિન્દુઓએ પણ ભુલ કરી હતી હૃદયને પ્રકૃત રક્તાશય તરીકે નહીં પણ પાચન યથેલા રસનો બંડાર ગણવામા આવતું અને તેની સાથે ચેતનનું પણ સ્થાન ગણવામા આવતું આથી Nervous system નું જ્ઞાન પ્રાચીન વિદ્યામા વાસ્તવિક રીતે ખૂં નહોતું

ચરક અને સુશ્રુતમા હૃદયને મુખ્ય ઇન્ડ્રિય અને ચેતનનું સ્થાન કહેવામા આવ્યું છે, પરંતુ તે સમય પછીના તાત્ત્વિક પુસ્તકોમા મગજ, અથવા તો બ્રહ્મરંધ્રને મુખ્ય સ્થાન આપવામા આવ્યું છે, તેની સાથે જ્ઞાનતત્ત્વો, નાડીઓ (Nerves) અને જ્ઞાનતત્ત્વયક્રોનું અને તે દરેકની માનસિક સ્થિતિ અને વિચારની સાથેના સંબંધનું વર્ણન મળે છે યૌગિક સપ્રદાય પ્રમુખે જીવ-આત્મા મગજના બ્રહ્મરંધ્ર વિભાગમા (મગજની મધ્યરેખા અને Foramen ની વચ્ચેના સ્થાનમા) રહે છે અને તેમાંથી બ્રહ્મદેહ (કરોડના હાડકા-મેરુ) મા, બ્રહ્મનાડી, સુષુપ્ત નાડી, અને મનોવદા નાડીમા રમે સુષુપ્તના મધ્ય રજ્જુમાંથી “ ઇન્દ્રા ” અને “ પિંગલા ” નામની નાડીઓ (જ્ઞાનતત્ત્વો) નીકળે છે તે વર્ણનના દમ ચક્રોમાંથી ત્રણ ચક્રો ખાસ અગત્યના છે એક તો આભાચક્રમાંથી

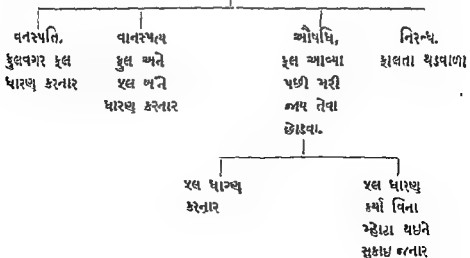
ગતિ અને ચલનના ઉપર કાણુ મેળવી શકાય છે; ખીજું મનશ્ચક્ષુ જેમાં પ્રાનેટ્રિયનાં તંતુઓ ગંધવદા, રૂપવદા, શબ્દવદા, રસવદા, અને સ્પર્શવદા નાડીઓ એકઠી થાય છે. મનશ્ચક્ષુ મનોવદા નાડીથી જીવની સાથે સંયુક્ત થાય છે ત્યારે જ સ્વિકલ્પ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ્ઞાનતંતુઓની સંખ્યા એકંદર માનસો ઉપરની ગણવામાં આવે છે. આ વર્ણન અર્વાચીન જ્ઞાનતંતુસંરચાનના વર્ણનની સાથે સદંતર મળતું આવતું નથી. તે પશુ તેનો કેટલો-એક ભાગ ખરો પડે છે એ માટે તે ઠાળના હિન્દુઓને ધન્યવાદ ધરે છે. સાધારણ વૈદક-વિદ્યા માટે આ જ્ઞાન ઉપયોગી નહીં હોય પરંતુ યોગીઓ અને યોગના ઉપાસકો હજુ પશુ એ વિચારપ્રણાલિકાને સત્ય સમજીને ચાલે છે.

પ્રાચીન હિન્દુઓ ગર્ભવિદ્યા, ગર્ભપાલણ અને ગર્ભવૃદ્ધિ વિષે સાફ જાણતા હતા: માતાં મીરીને અથવા તે ખીજ રીતે પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ અને અવલોકનથી પ્રાપ્ત કરેલું તેમનું જ્ઞાન અર્વાચીન સમયમાં પશુ જહુ અશુદ્ધ ગણી શકાય નહીં. સુપ્રજનનવિદ્યા અને અન્વય Heredity નાં તરનો પશુ તેઓ સારી રીતે સમજ્યા હતા. જાતિની શુદ્ધિ જાળવવા માટે અને વિદેશી અને અનાર્થ પ્રજાઓને દૂર રાખવાને માટે જાતિસંરચા ધણી ઉપયોગી થઈ પડી દશે; અનુલેખ અને પ્રતિલેખ લક્ષના સિદ્ધાન્ત નીચે સુપ્રજનન વિદ્યાનાં તરનોને ખાસ થાય છે. તે ઉપશૃંત ખીજ રીવાજો, અને પ્રણાલિકા ગર્ભરક્ષણ અને સુપ્રજનની ઉત્પત્તિ માટે અનેક રીતે અનુકૂલ હતા. આ રીવાજો સાંપ્રત ઠાળમાં કેટલે અંશે ઉપયોગી છે એ વિવાદમય વિષયમાં ન ઉતરતાં આપણે એટલું તો કહી ચકીશું કે પ્રાચીન સમયની ખીજ પ્રજાઓ કરતાં હિન્દુ વિદ્વાનોનું આ વિષયનું જ્ઞાન વધારે ઉત્તમ પ્રકારનું હતું.

૩૦. વનસ્પતિ વિદ્યા.

ઔષધને માટે આવશ્યક વસ્તુઓને સ્વહરતે એકઠી કરવાની પદ્ધતિને લીધે પ્રાચીન હિન્દુ વૈદ્યાનું વનસ્પતિ વિદ્યાનું જ્ઞાન તે સમયમાં ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું. વનસ્પતિઓનું ચર-કમાં અને ચક્રપાણિમાં નીચે પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું.

વનસ્પતિઓ

વૈશેષિક સપ્રદાયના પ્રશસ્તિપાદ નીચે પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરે છે —

(૧) તૃણ—ધાસ (૨) ઔષધિ—ફલ યથા પછી સુકાઈ જનારા (૩) લતા—વેલાઓ (૪) અવતાન—ખામના ઝાડો અને છોડવા. (૫) વૃક્ષો—ફુલ અને ફલ ધારણ કરનાર (૬) વનસ્પતિ—ફુલ વગર ફલ ધારણ કરનાર

ઉદ્યન (ઇ. સ. ૬૭૫), વૃક્ષ અને વનસ્પતિમા જીવન, મરણ, ઉદ્ધ, નાગરણ, રોગ, દવાની અસર, ખીજભાથી સમ્પત્તી અનુમન, અનુકૂલ પદાર્થ તરફની ગતિ અને પ્રતિકૂલ પદાર્થથી દૂર જવું વિગેરે ગુણોનું વર્ણન કરે છે. સૂર્યમુખી ફુલની સૂર્ય તરફની ગતિના વિચાર ઉપરથી ઉપજતી કવિતા અને ખીજ અને કંપનાઓ સંસ્કૃત સાહિત્યમા પ્રસિદ્ધ છે સૂર્યની શક્તિ વનસ્પતિઓમા એકત્રિત થાય છે અને અતઃ વૃક્ષોને બળતણ તરીકે વાપરતા આ સૂર્યશક્તિનો જ ઉપયોગ થાય છે.

વનસ્પતિમા જીવ હોઈ શકે અને તેમનામા પ્રાણીજીવનનું સાદસ્પ પ્રાપ્ત થઈ શકે એ વિચાર અર્વાચીન વનસ્પતિવેત્તાઓને કણુલ કરાવવાને માટે સર જગદીશ ચંદ્ર બોસને વીસ વર્ષ લાગ્યા પરંતુ પ્રાચીન હિન્દુઓને લક્ષ્મણવતી-લક્ષ્મણીમા " સકેચાદિ પરિ-ચક્રુતો મ્રિયા " નું જ્ઞાન હતું વનસ્પતિ જીવનના લક્ષણોનું વર્ણન કરતા ગુણરત્નાકર નામના જૈન ગ્રંથમા વનસ્પતિમા (૧) બાહ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, અને વૃદ્ધાવસ્થા (૨) નિયમિત વૃદ્ધિ (૩) નિદ્રા, નિદ્રાવસ્થા, (૪) સ્પર્શથી સંકેચ અને વિકાસ, અને આધાર (ટેકા) તરફની ગતિ (૫) ધા વાગવાથી અને છોલાવાથી સુકાઈ જવું, (૬) આહારની અનુકૂલતા અને પ્રતિકૂલતાની સાથે તેમની વૃદ્ધિ અને મરણ, વ્યાધિ રોગનિદાન, અને વૃક્ષાધુવેદ, વગેરેનું વર્ણન જોવામા આવે છે. વૃક્ષો અને વનસ્પતિમા ચેતના અને અતઃ સજ્ઞા હોય છે એ તો હિન્દુ શાસ્ત્રોમા સ્વીકારાય છે તેમનામા સુખદુઃખ અનુભવવાની શક્તિ હોય છે પણ તે અતિમદ અને શુભ હોય છે વૃક્ષાસ્તુ ચેતનાયન્તોઽપિ તમશ્ચ જ્ઞાનજ્ઞાનતયા શાસ્ત્રોપદેશવિષયા યથા ।-અક્રમાયિ પરંતુ તેમની એ ચેતના અનુબ્ધ જોવા પ્રાણીના મગજના વિચારો કરતા બિલ પ્રકારની છે કે કેમ એ એક ધણી મૂઠા પ્રશ્ન છે અનુબ્ધ થાકી જાય છે ત્યારે તેના જ્ઞાનતત્ત્વો અને મગજમા જે કાંઈ ફેરફાર થાય છે, તેવો માનસિક વ્યવહાર હજી સુધી સ્પષ્ટ રીતે વનસ્પતિઓમા જોવામા આવતો નથી સગ જગદીશનું કામ આ દિશામા ચાલુ છે અને તેમાથી હજી ધણી આશા રખાય છે પરંતુ એક શકા-પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિમા એક જ પ્રકારનું જીવન હોય અને તેમની ઉત્ક્રાન્તિ સિદ્ધ થઈ શકતી હોય તો પછી સર્જન અને સંવિધારની શી જરૂર ?

૧૧ પ્રાણીવિધા.

વનસ્પતિ વર્ણનની સાથે પ્રાણી વર્ણન અને તેમના વર્ગીકરણમા પ્રાચીન હિન્દુઓ પ્રવીણ હતા યદમા અષાતા પ્રાણીઓની આડુતિના રીવાજને લીધે, ખેતીમાં દોરના ઉપયોગને લીધે, અને યુદ્ધમા ઘોડાઓના અને દાથીના ઉપયોગને લીધે, તેમજ માસ મરવા-દિના ખોરાકમા અથવા ઔષધમાં ઉપયોગને લીધે, પ્રાણીઓના મદારના વર્ણન અને તેમની અદરની ગ્યના વગેરેનું જ્ઞાન તેમને સારી રીતે થતા પામ્યું હતું. દેવજે આપેલું દગળ અને

પક્ષિઓનું, તેમના બહારના દેખાવ અને વર્ણનું ચોક્કસ વર્ણન ધણા અંશે ખરું છે. સુષુ-
તમાં છ જાતની કીડીઓ, (પિપીલિકા), છ જાતની માંખેા, પાંચ જાતનાં મચ્છર, આઠ
જાતના કાનખજુરા, ત્રીસ જાતના વીંછી અને છ જાતના કરોળીઆનું વર્ણન છે. પ્રાણી-
ઓના વર્ગીકરણમાં તેમની જન્મ અને ઉત્પત્તિ પ્રમાણે, અથવા તો તેમની Senses માને-
1૬૫, તેમનું વર્તન, અને તેમની મનુષ્યને ઉપયોગિતાના ઉપર આધાર રાખવામાં આવેલો.
બવિષ્યપુરાણમાં નાગ અને સાપમાં કેવી રીતે પ્રજની ઉત્પત્તિ થાય છે, કંઈ જાતમાં ઈંડાં
ઉત્પન્ન થાય છે અને કંઈ જાતમાં ઈંડાનું નર અને માદા ભક્ષણ કરે છે વગેરેનું વર્ણન,
ઈંડા પરિપક્વ થતાં તેના લાલ રંગ ઉપરથી નર અને સોનેરી રંગ ઉપરથી સ્ત્રી સર્પની
ઉત્પત્તિ થાય છે, જન્મ્યા પછી સાત દિવસમાં સાપનો રંગ ઘેરો થાય છે અને પંદર દિવ-
સમાં દાંત આવે છે અને બાવીસ દીવસે દાંતમાં ઝેર ઉત્પન્ન થાય છે અને પચીસમી રાત્રે
આ ઝેર કાતીલ થાય છે, ૭ ૭ મહીને સાપ કાંચળા ઉતારે છે; મનુષ્ય, તોળાઓ, મોર,
ચકોર, બિલાડી, વીંછીથી સાપનું મોત થાય છે, પરંતુ તેમાંથી બચવા પામે તો તે ૧૨૦
વર્ષ જીવે છે-આ વર્ણન ઉપરથી પ્રાચીન હિન્દુઓનું સૃષ્ટિનું અવલોકન અને નિરીક્ષણ
શક્તિનું આપણને ભાન થાય છે. પ્રાણીઓના વર્ગીકરણમાં સ્વેદન (તાપ અને ભેજમાં
ઉત્પન્ન થતા) અંદજ (ઇંડામાંથી ઉત્પન્ન થતા કૃમિ, કીટ, કીડી) ઉદ્ભિન્નજ (અવ્યક્ત
રૂપમાં ઉત્પન્ન થતા) દેહકા [પ્રાચુદ્કાલે તત્ત: (મહેશ્વર શુક્તત્) મળ્દોદકે જાતા:]
અને જરાયુજ placenta ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થતા પ્રાણીઓ ચતુષ્પાદીઓ એ મુખ્ય હતા.
આ પ્રાથમિક વર્ગીકરણના દાખલા ડૉ. વળ્ડેનાય સીલે આપેલા છે. પરંતુ તે સમજામાં
બાકી વર્ણન સિવાય અંદરની રચના અને અંદરની પ્રવૃત્તિનું વર્ણન આધારભૂત નહી
હોવાથી વાસ્તવિક રીતે અર્વાચીન વિજ્ઞાનમાં તે ઉપયોગી યથા પડે તેમ નથી. તેથી પ્રાચીન
હિન્દુઓને પ્રકૃતિ અધ્યયન, પ્રકૃતિ નિરીક્ષણ અને અવલોકન માટે આપણે જોટલો ધન્ય-
વાદ આપીએ તેટલો ધન્યવાદ તેમની પ્રાણીઓની અંતર રચના અને અંતર પ્રવૃત્તિના
અભ્યાસને માટે આપી શકાય નહીં; તેનું એક કારણ એ કે તેમનું નિરીક્ષણ અને વર્ણન એકજ
દૃષ્ટિથી કરવામાં આવ્યું હતું અને તે તત્ત્વજ્ઞાનની અને ધાર્મિક વિચારના સંપદનની
દૃષ્ટિથી. દરેક વિદ્યાને ધર્મશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનથી તદ્દન છુટું પાડવાની દાક્ષિની પદ્ધતિ તે
સમયમાં પ્રચલિત નહોતી.

ઉપસંહાર.

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું હશે કે પ્રાચીન હિન્દુઓએ એકજ વિષયમાં
નહીં પણ વિજ્ઞાનની લગભગ બધી શાખાઓમાં એક સરખા પ્રકારની પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી
હતી. તત્ત્વજ્ઞાન, ગણિતશાસ્ત્ર, અને આયુર્વેદનું તેમનું જ્ઞાન બીજી પ્રાચીન પ્રજાઓના કરતાં
અપ્રતિમ હતું; અને પાછળથી આરબ, તુર્કો અને સ્પેનીશ પ્રજાઓ મારફત આ જ્ઞાન
યુરોપને પહોંચ્યું નહોત, તો મધ્યાકાલીન યુરોપના અધિકારીઓ સમય વધારે લંબાવેા હોત.
વિજ્ઞાનની બધી શાખામાં જોળવેલી પ્રવીણતા ધ્યાનમાં રાખીએ તો પછી બાદીઅન, ઇજીપ્-
ટીઅન, ગ્રીક, શીનીસઅન, કે સીરીયન પ્રજાઓના સંસર્ગથી જ હિન્દમાં વિજ્ઞાનનો પાયો

નખાયો હતો એ મત સ્વતંત્ર તુર્કી જાય છે, ગરણ કે તેથી એમ મિદ્ધ થાય છે કે હિન્દી વિદ્વાનો પોતાના મત ૧ અન્વેષણથી પ્રકૃતિના ગૂઢ સત્યો શોધી કાઢવાને સમર્થ હતા.

ખીજી એક યાદ રાખવાનું છે કે હિદમા વિજ્ઞાનનો દીપ અમુક સમય સુધી ઝળઝળે મુજાઇ ગયો નહોતો. વેદિક સમયથી પૌરાણિક કાળ સુધીના લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષ સુધી અને ત્યાર પછી ખીજી પદ્મસો વર્ષ સુધી પણ આ દીપની જ્યોતિનો પ્રકાશ દેશમાં સર્વત્ર પથરાઇ રહ્યો હતો. દેશનો વિસ્તાર વિશાળ હોવા છતાં પણ વિજ્ઞાનમંડલોને આ દીપનો પ્રકાશ બધે પહોંચતો તેથી ફક્ત કાશી જેવા મોટા શહેરોમાં જ નહીં પણ પગલપગ તક્ષિલા, બગલામાં નાલન્દ, રજપુતાનામાં ઉજ્જયિની અને તેમના જેવા ખીજી અનેક સ્થળોમાં વિદ્વાનો વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણમાં મગ્યા રહેતા હતા નાલન્દ, વિક્રમશીલા ઉદ્દંદપુરના મઠોમાં દસ દસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ ભણતા અને તેમને રસાયનશાસ્ત્ર શીખવવામાં આવતું એ વિષે ડૉ. રૉબે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ચરક (ઇ સ ૫. ૬૦૦) પગલપગ રહેવાશી હતો, સુશ્રુત (આશરે ઇ. સ ૧૦૦) કાશીમાં રહેતો હતો એમ ધારવામાં આવે છે વાગ્બટ (આશરે ઇ સ ૭૦૦) તુ નિવાસ્યાન સિંધમાં હતું, ચક્રપાણિ (ઇ સ ૧૦૫૦) બગાલી હતો, આર્ષભટ્ટ ઇ. સ ૪૭૬ માં પાટલીપુત્રમાં જન્મ્યો હતો અને સારંગધર (ઇ. સ ૧૦૫૦) રજપુતાનામાં રહેતો તે ઉપરાંત મગધ, ઓરીસા, નેપાલ, તિમેટ, દખ્ખણ કલિંગ, અને કોંકણ પ્રાંતોમાં થયેલા વૈજ્ઞાનિકોના નામ મળી આવે છે. આવા મોટા વિસ્તાર ઉપર પથરાઇ ગયેલા વિદ્વાનમંડળમાં દૃષ્ટિબિંદુ અને કાર્યક્રમની બિનતા જેવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેથી પ્રાપ્ત થતી વિવિધતા અને નવી નતા હિન્દુ પ્રાચીન વિજ્ઞાનનું એક ખાસ લક્ષણ છે તેથી ઉલટું વાસ્તવિક સહકાર ટીકા, અને વિવેચનના અભાવે અપૂર્ણતા વગેરે દોષો જેવામાં આવે છે તે છતાં તમારી ખાતરી થઇ હશે કે પ્રાચીન હિન્દુઓનું વિજ્ઞાન ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું, અને આ વારસો મેળવવાને અને સાચવવાને માટે, અને તેને અર્નાચીન સમયને અનુકૂળ રૂપમાં મુખવાને માટે ઘણી મહેનત અને ખતની જરૂર છે વનસ્પતિ વિધાના એકજ નિયમની અર્વાચીન દૃષ્ટિએ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવામાં સર જગીશ બોસે પોતાનું આખું જીવન વ્યતીત કર્યું છે એવા અનેક વિદ્વાનો ગુજરાતમાં નીપજે અને ગુજરાતના વિજ્ઞાનના સાહિત્યમાં અભિવૃદ્ધિ કર અને હિન્દુ પ્રાચીન ગૌરવ અર્વાચીન પદ્ધતિએ સિદ્ધ કરે એવી પ્રાર્થના સાથે વિરામશુ.

Valabji Ramjee

ચરક સંહિતામાં દૃઢબલનો હાથ.

(લેખક:—રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવલરામ શાસ્ત્રી.)

આયુર્વેદના મૂળભૂત અને પરમ પ્રતિષ્ઠિત ગ્રન્થો ત્રણ; ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટ્ટ. આ ત્રણ ગ્રન્થોને માનથી વૃદ્ધતથી કહે છે. પણ આ ત્રણમાયે ચરક અને સુશ્રુત વાગ્ભટ્ટ કરતાં ઘણા વધારે પ્રાચીન અને સ્વતંત્ર છે. વાગ્ભટ્ટે એ એવનો ઘણો આધાર લીધો છે. ચરક સુશ્રુતમાં મુદ્દત વધારે ઓછસ અને વધારે સર્વગ્રાહી છે ત્યારે ચરક વધારે પ્રાચીન છે. હુંકામા આયુર્વેદનો જૂનામાં જૂનો ગ્રન્થ ચરકસંહિતા છે.

મૂળ પુનર્વસુ આત્રેયે ઉપદેશ કર્યો, એના શિષ્ય અગ્નિવેશ કાયચિકિત્સાનું તંત્ર રચ્યું. અને એમાં વિશાળ સુધારા વધારા કરી ચરકે એનો પ્રતિસંસ્કાર કર્યો. આનું નામ ચરકસંહિતા. અત્યારે તો આખો ગ્રન્થ ચરકસંહિતા નામથી જ પ્રખ્યાત થયો છે અને એમાં કાંઈ નવાઈ પણ નથી. હાલની ચરકસંહિતામા પુનર્વસુ આત્રેયનો કેટલો ભાગ છે ? અગ્નિવેશે એમાં શું વધાર્યું છે ? ચરકે પ્રતિસંસ્કાર કરતા મૂળનું કેટલું એમ ને એમ રાખ્યું અને કેટલું પોતે નવું ઉમેર્યું એ કાંઈ સમજાતું નથી. એ નક્કી કરવાનું કાંઈ સાધન પણ નથી.

પ્રતિસંસ્કર્તાનું કર્તવ્યક્ષેત્ર પણ નાનું નથી. ચરકસંહિતામા જ લખ્યું છે કે:-

વિસ્તારયતિ લેશોક્તં સંક્ષિપ્તયાતીવિસ્તરમ્ ।

સસ્કર્તા કુરુતે તઞ્ચ પુરાણ ચ પુનર્નવમ્ ॥ ચ. સિ. અ. ૧૨

અર્થ—“ હુંકામા કહ્યું હોય તેનો વિસ્તાર કરે, વધારે પડતું લાંબુ હોય ત્યાં હુંકું કરે; હુંકામાં સંસ્કર્તા જૂના તંત્રને ફરી નવું કરે છે. ” આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. અગ્નિવેશ તંત્રના લખાણને ચરકે પોતાના દેશકાળના આયુર્વેદના જાનની કક્ષામા મુકવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોવો જોઈએ. આ રીતે જોતા આ ગ્રન્થ ચરકસંહિતા કહેવાય છે તે યોગ્ય જ છે. પણ ચરકાચાર્યે જે રૂપમા આ ગ્રન્થ એમના શિષ્યોને આપ્યો હશે તે રૂપમાં આજે આપણી પાસે નથી. ચરકે સપૂર્ણ કર્યો હતો કે નહિ તે પણ આપણે જાણતા નથી. પણ ઘણા વખત પહેલા ગ્રન્થ તુટિન થઈ ગયો હતો અને પંચનના દૃઢબલે ૪૩ અધ્યાયો ઉમેરી ગ્રન્થ સપૂર્ણ કર્યો, પણ નામ ચરકસંહિતા જ રહેવા દીધું; તેણે પોતાની અનુપ્રતિમા પણ અગ્નિવેશ પુનર્વસુ આત્રેયને પૂછે છે અને આત્રેય જવાબ આપે છે એ રીતનું લખાણ કર્યું છે. પણ ગ્રન્થમા પોતાની રચના વિશે જે રજૂ છે તેથી જોઈએ કર્યો છે. ચિકિત્સારથાનની સમાપ્તિમાં નાંચે પ્રમાણે જે શ્લોક છે.—

અસ્મિન્સપ્તદશાન્યાયાઃ કલ્પા સિદ્ધય એવ ચ ।

નાસાઘંતેઽગ્નિવેશસ્ય તન્ત્રે ચરકસંસ્કૃતે ॥

તાનેતામ્કાપિલવલઃ શોપાન્દદ્વલોઽકરોત્ ।

તન્નસ્યાસ્ય મહાર્થસ્ય પૂરણાર્યં યથાતથમ્ ॥

ચરક. ચિ. અ. ૩૦

વળી આખા ગ્રન્થની સમાપ્તિમાં નીચેના શ્લોકો છે—

ઇદમન્યૂનશબ્દાર્થં તમ્બ્રં દોષવિવાર્જિતમ્ ।

અલ્પજ્ઞાર્થં દ્વલો જાતઃ પશ્ચન્નદે પુરે ॥

કૃત્વા બહુમ્યસ્તન્ત્રેમ્યો વિશેષાશ્ચ લ્લોચ્ચયમ્ ।

સત્તદ્શૌપધાધ્યાયસિદ્ધિકલ્પૈરપૂરયત્ ॥

ચરક. સિ. ષ. ૧૨.

બાવાર્થ—ચરકસંહિતામાં ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭ અધ્યાયો, કદબસ્થાન અને સિદ્ધિસ્થાન એટલું મળતું ન હતું (દૃઢબલના વખતમાં) તેથી ચરકસંહિતાને સંપૂર્ણ કરવા માટે બીજા ધણા તત્ત્વોમાંથી વસ્તુ લઇને પંચનદ પુરમાં ઉત્પન્ન થયેલા કાપિલબલ દૃઢબલે એટલો ભાગ ઉમેરીને ચરકસંહિતા સંપૂર્ણ કરી.

એક કાળે ચરકસંહિતા ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૦ અધ્યાયો, કદબના ૧૨ અને સિદ્ધિસ્થાનના ૧૨ અધ્યાયો સાથે સંપૂર્ણ હશે એમ માનવામાં વાધો નથી. દૃઢબલે એ પરંપરાને અનુસરીને જ આટલા અધ્યાયો ઉમેર્યા હશે. સૂત્રસ્થાનના ૩૦ માં અધ્યાયમાં ચરકસંહિતાની અનુક્રમશિક્ષા આપી છે પણ એ તો કદાચ દૃઢબલની લખેલી હોય અથવા એની પણ પછી કોઇ પંડિત વાચનારે લખેલી હોય. સૂત્રસ્થાનના ૩૦ માં અધ્યાયના ૩૦ માં શ્લોકથી એ અધ્યાયના અન્ત સુધીના શ્લોકો પાછળથી ઉમેરાયલા-હાલની ચરકસંહિતા સંપૂર્ણ થયા પછી લખાયેલા રમક દેખાય છે. વધારે ખુબી તો એ છે કે ચરકસંહિતાનાં જુદા જુદા સંશોધનોમાં આ શ્લોકોનો પાક જુદો જુદો મળે છે. ખાસ કરીને ચિકિત્સાસ્થાનના અધ્યાયોના વર્ણનમાં મોટો ફેર છે. (સરખાવો નિર્ણયસાગરનો પદે શાસ્ત્રીએ સંશોધિત શુટકો અને ચક્રપાણિદત્તની ટીકા સાથે નિર્ણયસાગરમાં છપાયેલ આટ્કિત.)

દૃઢબલને, ચરકસંહિતામાં શું શું હતું તે વિશેની હુતપરંપરા ઉપરાત પુનર્વક્ષ્ય આત્રેયના લેલ, જટકર્ણ, પરાચર વગેરે ગિળ્થોના તત્ત્વોની ગ્ચનામાંથી પોતે કેવી રચના કરવી તે વિશે મદ્દ મળી હોય એ સંભવિત છે. વસ્તુ બીજા તત્ત્વોમાંથી લીધું હો એમ તો એ પોતે જ કહે છે.

હવે દૃઢબલ વિશે બે ચંકારવાનો રહ્યા (૧) એનો સમય અને (૨) ચિકિત્સાસ્થાનના કદબ કદા અધ્યાયો દૃઢબલના છે તે. (કદબ ને સિદ્ધિસ્થાન માટે તો કાંઇ પ્રશ્ન જ નથી.)

દૃઢબલ વિશે બે માહિતી તો એ પોતે જ આપે છે:—એક તો પોતે કપિલબલના પુત્ર છે તે, અને બીજી પોતે પંચનદપુરમાં જન્મ્યા છે તે. આ પંચનદપુર તે કીયું સ્થાન એ વિશે ધણા વિવાદો પ્રાચીનત્વવેદાન્તેઽન્તિ કર્યા છે. પંચનદ તે પંચજળ નદિ એ તો નિર્વિ-

વાદ લાગે છે કારણ કે દૃઢગત્ત્વ પંચનદ નામના શહેરની વાત કરે છે. આ દેશમાં જૂના-
દાણમાં પંચનદ નામનાં અનેક સ્થાનો દર્શાવેલાં પશુ હા. હર્નલના મત પ્રમાણે કાશ્મીરમાં જે
પંચનદીતી નામનું ગામ છે, જેની પાસે પહેલા-કાશ્મીરના ગંગા અવસ્થિતવર્માના વખતમાં
જેલમ અને સિન્ધુનો સંગમ થતો હતો (જુઓ ગંગતરંગિણી ૪-૨૪૮ તથા એ ઉપર
આ સંગમના ફેરફાર વિશે ડા-સ્ટીનનું વિવરણ Vol II Pp. 239, 419), તે
દૃઢગત્ત્વનું પંચનદપુર. ચક્રપાણિદત્ત અને વિજયરસિત ચરકસંહિતામાંથી બીજા કરતા
કાશ્મીર પાસે કેટલીક વખત ઉલ્લેખ કરે છે (જુઓ ચ. ચિ. સ. ૧ ની ટીકા તથા
મધુકોષ અર્થચિકિત્સા). અને જે અધ્યાયો દૃઢગત્ત્વના પોતાના છે તેમાં દૃઢગત્ત્વના
નામથી ઉતારો કરે છે. અર્થાત્ ચરકસંહિતામાં જૂઠ્ઠા અધ્યાયો ઉમેરતી વખતે બાકીના
ભાગનો દૃઢગત્ત્વે જે પુનઃ મસ્કાર કરેલો તેને આ ટીકાકારે કાશ્મીરગાક કહે છે. એટલે કે
આ ટીકાકારેના વખતમાં ચરકસંહિતાની એક નુકલ-દૃઢગત્ત્વના બામ વગરની દેશના બીજા
ભાગમાં પ્રચલિત પ્રત હશે અને બીજી દૃઢગત્ત્વના ભાગવાળી પ્રત હોવી જોઈએ. આ કાશ્મી-
રમાં લખાયેલી પ્રતોમાં બીજા ભાગમાં જે કવચિત્ પાકાતર નિવામનું. હુંકામા દૃઢગત્ત્વનું મૂળ
સ્થાન કાશ્મીરમાં માનવામાં દરકત નથી.

દૃઢગત્ત્વના સમય માટે બહુ મતભેદ છે. કવિરાજ ગણનાથસેન વગેરે અત્યંત વિદ્વાનોના
મત એવો છે કે વાગ્મટ ચરકના દૃઢગત્ત્વે ઉમેરેલા ભાગમાંથી ઉતારો કરે છે. માટે એ
વાગ્મટ પહેલા ધણે વખતે-લગભગ ઇ. સ. ૩૦૦ ની આસપાસમાં ચક્ર ગયા હોવા જોઈએ.
આથી વિરુદ્ધ હા. હર્નલનો એવો મત છે કે અષ્ટાગ સમ્રાટકાર રૂઢ વાગ્મટ અને અષ્ટાગ
હૃદયકાર વાગ્મટ બન્ને બિન્ન છે. અને દૃઢગત્ત્વ અષ્ટાગ સમ્રાટકાર વાગ્મટથી તથા નિદા-
નકાર માધવથી અર્વાચીન અને અષ્ટાગહૃદયકાર વાગ્મટથી પ્રાચીન છે.

ઐતિહાસિક વિચાર ન કરનારો આપણા જૂનો વૈદવર્ગ તો સમ્રાટકાર, હૃદયકાર
તથા રસરત્નસમુચ્ચયકાર ત્રણેયને એક જ માને છે. પણ રસરત્નસમુચ્ચયની અતિ અર્વા-
ચીનતા-અષ્ટાગહૃદય પછી રચાયેલા અનેક ગ્રંથોમાંથી રસરત્નસમુચ્ચયમાં કરાયેલા અનેક
ઉતારો વગેરે સ્પષ્ટ પ્રમાણોનું જોર જોધને કવિરાજ ગણનાથસેન વગેરે રસરત્નસમુચ્ચય-
કારને તો જુદા સ્વીકારે છે. પણ સમ્રાટકાર અને હૃદયકારનો પ્રશ્ન હજી વિવાદમત્ત છે.
માટે હર્નલની મુખ્ય દલીલોનો અહીં હુંકામા વિચાર કરવો રીઝ જણાય છે. (કવિરાજ
ગણનાથસેન કે બીજાઓ આ દલીલોનું ખડન કરેલું જાણ્યું નથી.)

પૃથ્વ વાગ્મટનું સ્થાન નક્કી કરતા હર્નલ કહે છે કે સમ્રાટકાર ચરક અને સુશ્રુત
પછી ગયા છે. આયુર્વેદની પરંપરા પણ ચરક, સુશ્રુત, વાગ્મટ એ રીતે ચરક સુશ્રુત,
પછી વાગ્મટનું સ્થાન માને છે. સમ્રાટકાર પોતે ચરક સુશ્રુતનો નામથી ઉલ્લેખ કરે છે
તથા એમાંથી કેટલીક વાર સ્પષ્ટ ઉતારો કરે છે. એના વખતમાં ચરકસંહિતા અપૂર્ણ હતી
પણ સુશ્રુતનું ઉત્તરસ્થાન સ્થાપિત થયું હતું, એમ હા. હર્નલ માને છે પણ નિસંદિગ્ધ રીતે
નથી કહી શકતા કારણ કે પૃથ્વ વાગ્મટે કોઈ સ્થળે સુશ્રુતના ઉત્તરસ્થાનમાંથી સ્પષ્ટ ઉતારો
કર્યો હોય એવું પ્રમાણ એમને મળ્યું નથી. પણ સુશ્રુતના ઉત્તરસ્થાન કરતાં અષ્ટાગસંચ-
રની અર્વાચીનતાના અનેક આકલગ પ્રમાણો છે. દાખલા તરીકે પૃથ્વ વાગ્મટનું અક્ષિરાગનું

પ્રકરણ. જો કે સામાન્ય રીતે સુશ્રુત ઉત્તરસ્થાનના તે પ્રકરણને મળતું છે; પણ સુશ્રુતની અક્ષિરોગીની ૭૬ સંખ્યા ગણવાની રીત વધારે સ્વાભાવિક અને વૃદ્ધ વાગ્મટ્ટની, એને બદલે ૯૪ અક્ષિરોગી ગણવાની રીત વધારે કૃત્રિમ અને પંડિતાઇ ભરેલી લાગે છે. બીજી અનેક જાગતોમાં વૃદ્ધ વાગ્મટ્ટનું સુશ્રુત ઉત્તરસ્થાનથી અર્વાચીનપણું દેખાય છે. સુશ્રુતનું ઉત્તરસ્થાન ઇ. સ. પહેલા શતકમાં રચાયું હોવાનો સંભવ છે. વૃદ્ધ વાગ્મટ્ટનો સમય તે પછી થયે વખતે ઇ. સ. સાતમા શતકના આરંભમાં મુકવા માટે ડા. હર્નલ નીચેનાં કારણો આપે છે. ચીનાઇ બૌદ્ધ પ્રવાસી ઇર્સ્ટોંગ જે ઇ. સ. ૬૭૫ થી ૬૮૫ સુધીના દશ વર્ષો નાલન્દાનાં શાળાગીકમાં રહ્યા હતા; તે પોતાના Record of Buddhist Practises-પુસ્તકમાં લખે છે:- Eight arts (i. e. branches of medicine) formerly existed in eight books, but lately a man epitomised them, and made them into one bundle (or book) અને ઉમેરે છે કે 'all physicians in the five parts of India (i. e. the whole of India) practise according to his book.'

‘વૈદકવિદ્યાના આઠ અંગો માટે પહેલા આઠ જુદાં જુદાં પુસ્તકો હતાં અને પાછળથી એક માણસે એ આઠેયનો એક પુસ્તકમાં સંગ્રહ કર્યો છે અને હિન્દુસ્થાનના બધા બાગના વૈદ્યો હવે એ પુસ્તક પ્રમાણે વૈદ્ય કરે છે.’ આ શબ્દો બહુ સ્પષ્ટ નથી. સંહિતાઓ પહેલા, સૂત્રમંથો જુદા જુદાં દરેક અંગ ઉપર હતાં એ વાત ખરી, પણ એ રીતે તો આ વાક્ય સુશ્રુતને પણ લાગુ પડે. પરંતુ ચીનાઇ પ્રવાસીના ‘સંગ્રહ’ શબ્દ ઉપર ઘણો બાર મુકીને હર્નલ આ શબ્દો અણગમસંગ્રહને લાગુ પડે છે એમ મને છે. વળી પાછળથી (lately) શબ્દનો અર્થ ઇર્સ્ટોંગ આપ્યા પહેલા થોડા વખત ઉપર જ એવો કરીને વૃદ્ધ વાગ્મટ્ટ ઇ. સ. ૬૨૫ ની આસપાસ થઇ ગયા હોવા ભેદએ એમ નિર્ણય કરે છે. (જુઓ Studies in the medicine of ancient India, Introduction, 10-11.) આ વિષયમાં જોવી જેવા આયુર્વેદના પાશ્ર્વિક જ્ઞાતાનો મતભેદ છે. તેઓ ઇર્સ્ટોંગના શબ્દો વૃદ્ધ વાગ્મટ્ટને જ લાગુ પડે એવા છે એમ માનતા નથી. (જુઓ Journal of the R. A. Society 1907, Pp. 172-175) હર્નલ બીજી વાત એ કરે છે કે સુશ્રુતના ઉત્તરસ્થાન પછી શારીર (anatomy) નું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આ દેશના વૈદ્યોમાંથી ઘટતું ગયું છે. આ શારીર જ્ઞાનની અવગતિના કમની ચર્યાતમાં જ વૃદ્ધ વાગ્મટ્ટનું સ્થાન દેખાય છે. સુશ્રુતમાં મનુષ્ય શરીરની રચના વિશે ઘણો તરત પરિચય પગલે પગલે દેખાય છે. એથી ઉલટું વૃદ્ધ વાગ્મટ્ટનું શારીરનું વર્ણન પરસ્પર વિરોધ અને દેખીતા પ્રત્યક્ષ વિરોધવાળું થયે રચયે છે. અણગમદાયક તો ૩૬૦ હાડકાનો અર્ધા શ્લોકમાં દર્શાવેલ માત્ર કર્યો છે. વળી આંખના મોતીઆ જેવા રોગની સજ ચિકિત્સાનું સુશ્રુત ઉત્તરસ્થાનમાં ઘણું વિરત્ત વિવેચન છે; જ્યારે વૃદ્ધ વાગ્મટ્ટમાં હુંકામાં પતાવ્યું છે અને અણંગ દર્દ્યમાં તથા ચરકની દૃઢાલની અનુષ્ઠાનમાં એ પ્રકરણ બીજકેવ નથી. હુંકામાં આયુર્વેદિક સાદિત્યમાં વૃદ્ધ વાગ્મટ્ટના સ્થાન ઉપરથી હર્નલ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે સુશ્રુત પછી જાણે વખતે વૈદ્યોમાંથી શારીરજ્ઞાન કમે કમે ઘટવાને લાગે એટલા વખતે અને માધવ, દૃઢાલ અને અણંગ દર્દ્યકારની પહેલા વૃદ્ધ વાગ્મટ્ટ થયા છે.

માધવ, દંડબલ અને વાગ્મદ (અષ્ટાગહ્લયકાર) ના સમય માટે હર્નાલનો એવો મત છે કે એ ત્રણેય વૃદ્ધ વાગ્મદ પત્રી અને ચઠ્ઠના રીકાકાર ચક્રપાણિદત્તની પહેલાં થયા છે, અને ચક્રપાણિદત્ત ઇ. સ. ૧૦૬૦ ની આસપાસ થઇ ગયા છે. ચક્રપાણિદત્તના સમય માટે સંશય નથી, કારણ કે એણે પોતે જ મૃત્યુ કર્યું છે. ચક્રપાણિદત્ત પહેલાં માધવ, દંડબલ અને વાગ્મદ થઇ ગયા છે એ બાબતમાં ખજૂ મતભેદ નથી ચક્રપાણિદત્તે દંડબલનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ અનેક વાર કર્યો છે, વાગ્મદપ્રાચીનામ સાથે ઉતારા કર્યા છે અને માધવ નિદાનના ક્રમને ચક્રસંપ્રદમાં અનુસરે છે. ચરકત્ર અષ્ટ શબ્દોમાં વૃન્દને અનુસરે છે (યઃ સિદ્ધયોગલિચિતાધિકસિદ્ધયોગાનં એ ચક્રપાણિદત્તનું વચન સ્પષ્ટ છે) અને વૃન્દ તથા ચક્રપાણિ માધવ નિદાનનો ક્રમ સ્વીકારે છે. (મદ્વિનિશ્ચયજ્ઞક્રમેળ-વૃન્દ) માટે ચક્રપાણિ પહેલાં ૨૦૦ વર્ષે અર્થાત્ નવમા શતકમાં વૃન્દ થઇ ગયા અને તે પહેલાં બસો વર્ષે નિદાનકાર માધવ એમ કવિરાજ ગણનાયસેનનું માનવું છે (જુઓ પ્રત્યક્ષ શારીરનો ઉપોદ્ધાત.) આઠમા શતકના ખલીફ હરુન અવરથીદના રાજ્યમાં બીજા સાથે માધવના મૃત્યુનું પણ અરબીમાં ભાષાતર કર્યું છે એ પુરાવાથી ઉપલા અનુમાનને ટેકો મળે છે. હર્નાલ પણ માધવને સાનમાં આઠમા શતકમાં માને છે, પણ દંડબલ અને અષ્ટાગહ્લયકાર વાગ્મદ બે માટે જ પ્રધી મતભેદ છે ગણનાયસેનના મત પ્રમાણે વૃદ્ધ વાગ્મદ અને અષ્ટાગહ્લયકાર એક જ છે. કારણ કે એમ મન્યોની ભાષા સરખી છે. પિતાના નામ સાથે મન્યકર્તાનું નામ એક છે (પણ એમ તો રસરતસમુચ્ચયમાં પણ એ જ સ્થિતિ છે). સમય અને હૃદય વચ્ચે ક્યાય મતભેદ દેખાતો નથી. વાગ્મદે અષ્ટાગમગ્રંથ નામનો મોટો ગ્રંથ લખીને પછી એમાંથી હૃદય જોવા નાનો પણ ઉપયોગી આ ગ્રંથ રચ્યો છે એમ એમણે પોતે જ કહ્યું છે.

અષ્ટાગહ્લયના શબ્દો ખરેખર બહુ સ્પષ્ટ છે —

અષ્ટાગવેદ્યનમહોદયિમંથનેન

ચોઽષ્ટાગસંગ્રહમહામૃતરાશિરાસ

તત્માદનલ્પફલમ્લપસમુદમાના

પ્રીત્યર્થમેતદુદિતં પૃથગેવ તંત્રમ્ ॥

અ. હ. ૬. અ. ૪૦

“અષ્ટાગ વૈદ્યક રૂપ મહા સમુદ્રનુ મથન કરીને જે અષ્ટાગસંગ્રહ રૂપ મહા અમૃતરાશિ મળ્યો તેમાંથી થોડી મહેનત કરી રાકે એવા માણસોની પ્રીતિ માટે, મોટા ફળવાળું આ તંત્ર જુદું રચ્યું છે.” આ શબ્દો તો સ્પષ્ટ રીતે સંગ્રહકાર અને હૃદયકારને એક જ ઠરાવે છે. વળી દંડબલ વાગ્મદ પહેલાં થઇ ગયા છે કાગ્લુ કે વાગ્મદ ચરકના દંડબલે રચેલાં ભાગમાંથી ઉતારા કરે છે, એમ કહી વાગ્મદને પાત્રમાં અને દંડબલને નીજ સતકમાં ગણનાયસેન મુકે છે. (જુઓ પ્રત્યક્ષ શારીરનો ઉપોદ્ધાત)

આ વિષયમાં હર્નાલની વિચારપ્રણાલી નીચે દુકામાં બતાવી છે. એ કહે છે કે

માધવ વૃદ્ધ વાગ્મટ્ટ પછી ચલા, છે, કારણ કે એ વાગ્મટ્ટનું નામ લખે છે તથા એમાંથી નામ વગર ઉતારા કરે છે.*

વળી માધવ આંખના રોગો ૯૬ ગણે છે એ વૃદ્ધ વાગ્મટ્ટની ૯૪ ની ગણતરીને અનુસરીને છે. માધવ, દંડબલ અને અષ્ટાંગહૃદયકારના કાલાનુક્રમ માટે દર્નલ કહે છે કે ને કે એકસ કહી શકાતું નથી પણ પ્રમાણનો એક જોતાં નીચે પ્રમાણે રિયતિ લાગે છે. પહેલું તો માધવ દંડબલ પહેલાં ચલા છે. આ બાબતમાં મુખ્ય બે દલીલો છે. એક તો આંખના રોગોની ગણતરી સંબંધી છે. સુશ્રુતે વિગતવાર વર્ણન આપી આંખના ૭૬ રોગો ગણ્યા છે. વૃદ્ધ વાગ્મટ્ટે સુશ્રુતની ગણતરીથી જુદી રીતે ગણતરી કરીને ૯૪ રોગો ગણ્યા છે. માધવ પોતાની ગણતરીમાં સુશ્રુતને અનુસરે છે. પણ પાંચળના બે રોગો ઉમેરી કુલ આંખના રોગો ૭૮ ગણે છે. (કુંચન અને પદ્મશાંત મુશ્રુતમાં નથી અને માધવમાં છે.) અષ્ટાંગહૃદયમાં તો અષ્ટાંગ સંમલનું જ અનુસરણ છે. જ્યારે દંડબલે બેયનો સમન્વય કરવાનો પ્રયાસ કરી આંખના રોગો ૯૬ ગણ્યા છે. દંડબલે ૯૬ કેરી રીતે ગણ્યા તે લખ્યું નથી તેમ આંખના રોગોની કાંઈ વિગત પણ આપી નથી.

ચરકસંહિતાની ધણી છાપેલી અવૃત્તિઓમાં નેત્રામયાઃ પળ્ળવીતસ્તુ મેદાત્ એ રીતે શબ્દો છે. માત્ર એનબાઇઓએ કલકતામાં છપાવેલ ચરકસંહિતામાં ૭૬ રોગો કલા છે, એ લોકોએ કવિરાજ ગંગાધરની બગહોમપોરની આવૃત્તિનું અનુસરણ કર્યું છે. અને કવિરાજ ગંગાધરે પોતાની બુદ્ધિથી ચરકસંહિતાના પાઠમાં અનેક ઠેકાણે ફેરફારો કર્યા છે; જે દર્નલે સવિસ્તાર દર્શાવ્યા છે. વળી દર્નલે જોયેલ અનેક હસ્તલિખિત પ્રતોમાંથી કોઇમાં ૭૬ વાળો પાઠ નથી એમ એ કહે છે. ચક્રપાણિદત્તની દીકા સાથે જે ચરકસંહિતા નિર્ણયસાગરમાં છપાવેલ છે. તેમાં મૂળમાં:—

પદ્મસત્તિનેત્રગદાસ્તુ મેદાત્ એ રીતે પાઠ છપાયો છે. નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિના સંશોધક પાસે હસ્તલિખિત પ્રતો વધારે ન હોવાથી કદાચ તેઓ કવિરાજ ગંગાધરને અનુસર્યા હોય. દીકાકારે આ દટકો દીકામાં ઉતાર્યો નથી એટલે વાત સંદિગ્ધ રહે છે. પણ એના શબ્દો આ વિષયમાં દીક અજવાળું પાડે છે. ચક્રપાણિદત્ત લખે છે કે:—

અનુક્તનેત્રામયેપુ આચાર્યાણાં વિપ્રતિપત્તિશ્ચેત્ર । રોગાણાં પદ્મસત્તિઃ વિદેહ ગ્રાહ કરાલસ્તુપળ્ળર્વાતઃ અશીતિ કૌશીતકિઃ પ્રાહ ।

ચક્રપાણિદત્તના શબ્દો અપષ્ટ છે. એ શબ્દો જોતાં મૂળમાં પળ્ળવૃત્તિઃ વાળો પાઠ હોવા જોઈએ એમ લાગે છે અને ચક્રપાણિદત્ત ચરક મુશ્રુત વચ્ચેનો વિરોધ શમાવતાં

* સિદ્ધયોગમાં વાગ્મટ્ટનું નામ છે પણ સિદ્ધયોગના કર્તા એ જ માધવનિદાનના કર્તા હોવા બાબત સંકેત છે. સિદ્ધયોગના કર્તા પોતાને વૃદ્ધ જ કહે છે. વળી વૃદ્ધ વાગ્મટ્ટમાંથી જમ માધવે નિદાનમાં ઉતારો કર્યો છે, તેમ જ નિદાનના શરુઆતના શ્લોકો નિદાન પૂર્વરૂપણિ વગેરે અષ્ટાંગહૃદય (નિ. અ. ૧) માંથી ઉતાર્યા છે.

+ દર્નલ કુટનોટમાં પદ્મકોષ અને પદ્મશાંત કહે છે તે તો બધ છે. (જુઓ Studies in Medicine of Ancient India, Introduction N. 13.)

કહે છે કે વિદેહ ૭૬ રોગો માને છે, જેનું અનુસરણ સુશ્રુતે કર્યું છે અને કરાલ ૯૬ માને છે જેનું અનુસરણ ચરકે (દંડબલે) કર્યું છે આ ખુલાસો બે જરાખા હોય તો દંડબલે વૃદ્ધ વાગ્બટનાથી ૯૪ ની મજબા લીધી અને પછી માધવનાથી બે ઉમેરી ૯૬ કર્યાં મારે દંડબલ માધવ પછી એ હર્નલની દર્વીલનું જળ સુટી જાય છે. ખરી રીતે સુશ્રુત, દંડબલ, વાગ્બટ અને માધવ બધાય એ વખતે વિદ્યમાન અને હવે હુમ થઇ ગયેલા તત્ત્વોમાંથી જુદા જુદા મતો ગ્રહણ કરે છે.

હર્નલની બીજી દલીલ એ છે કે માધવ નિદાનની ટીકામા વિજયરક્ષિત ઘણે સ્થળે મૂળથી જુદા પાઠાતઃ કારમોરપાક કહીને આપે છે. અર્થાત્ માધવ દંડબલના પ્રતિસંકાર વગની ચરકસંહિતામાંથી ઉતારો કરે છે અને એને દંડબલના પ્રતિ સંકારની ખબર ન હોવી જોઈએ પણ આ દલીલમા કાંઈ ભેર નથી. વિજયરક્ષિત પોતે જ અન્યત્ર માધવ પહેલા દંડબલને થઇ ગયેલા ગણે છે, દુકામા વિજયરક્ષિતના રાખ્દો ઉપથી કોઇ જાતનો ઐતિહાસિક નિર્ણય થઇ શકે એમ નથી. હવે અષ્ટાગલ્દયકાર પહેલા દંડબલ થઇ ગયા છે એનો પુરાવો આપના હર્નલ કહે છે કે અષ્ટાગલ્દયકાર પોતાના મન્યની સમાપ્તિમા કહે છે કે ચરકે આખના રોગો વિશે ઘણી અપૂર્ણ માહિતી આપી છે ખરી રીતે આખના રોગોનાનો ત્રિમભાવ ચિકિત્સાતનો ૨૬ મા અધ્યાય દંડબલનો છે. x મારે અષ્ટાગલ્દયકાર દંડબલ પછી થઇ ગયા. વળી વૃદ્ધ વાગ્બટના ગદ્યનું દંડબલે કરેલું પદ્યમુદ્ધર પાનતર થોડા ફેરફાર માથે અષ્ટાગલ્દયમા ઉતારેલું ઘણી વાર દેખાય છે, દાખલા તરીકે વૃદ્ધ વાગ્બટના ઉદરચિકિત્સિત નામના ૧૭ મા અધ્યાયના નીચેના ગરબો દંડબલે એક શ્લોકમા અને અષ્ટાગલ્દયે બે શ્લોકોમા અનુવાદ કર્યો છે એમ હર્નલ કહે છે —

एवमनुपशाम्यत्यप्राप्तपिच्छेदम्
वातकफोल्वणे गुल्मविविनाऽसिकर्म
कुर्यात्पित्तोल्वणे तु जीवनीयवृत्तस्य—
वस्तिविरेचनानि प्रयुजीत ॥

વૃ. વા. ચિ. અ. ૧૭.

x ખરી રીતે અષ્ટાગલ્દયમા શ્લોક આ પ્રમાણે છે —

यदि चरकमधीते तद्धव सुभुनादि-
प्रणिगदितगदानां नममात्रऽपि बाह्यः ।

અ. દ. ડ. ઝ. ૯૦ શ્લો. ૮૩

આ શ્લોકમા માત્ર ચરક બબુનાર સુશ્રુત વગેરેએ કહેલ રોગોના નામ પણ નથી નહીં શકતો એટલું જ કહ્યું છે. અન્યત્ર ટીકાકારે સુશ્રુતાદિપ્રણિગદિતગદાનાં નામ આખના રોગો ઉદિષ્ટ છે એવો ક્યો છે ખરી પણ આમાંથી હર્નલ બેચે છે તેવું મનુમાન બેચી સમય એમ નથી.

આ ગદ્યનો દૃઢભવે નીચેના શ્લોકમા અનુવાદ કર્યો છે.

અગ્નિર્મ ચ કુર્વાત મિપક્વાતરુફોલ્વણે ।

પૌત્તિકે જીવનીયાનિ સર્પાપિ ક્ષીરવસ્તયઃ ॥

ચ. ચિ. અ. ૧૮ શ્લો. ૮૧.

અષ્ટાગહદયમા નીચે પ્રમાણે શ્લોકો છે —

અશાત્તા ગુલ્મવિધિના યોજયેદાગ્નિર્મ ચ ।

અપ્રાસપિચ્છાસલિલે પ્લોહિ વાતકફોલ્વણે ॥

પૌત્તિકે જીવનીયાનિ સર્પાપિ ક્ષીરવસ્તય.

અ. હ. ચિ. અ. ૨૫ શ્લો. ૧૩૭,

અષ્ટાગહદયના આ શ્લોકોમા પહેલા જે પદોમા વાગ્બટનો રૂપક અનુવાદ છે અને ત્રીજા પદ દૃઢભવે જ છે. એ પહેલાના અષ્ટાગહદયના ૯૩, ૯૪ શ્લોકો ચરક ચિ. અ. ૧૮ માંથી ઉતાર્યા છે (જુઓ શ્લો. ૮૨, ૮૩). (આ શ્લોકોમા કહેલ રોહિતક ધૂતમા ચરક અને વૃદ્ધ વાગ્બટનો પાઠ એક હોવા છતાં અષ્ટાગહદયમા રોહિતકને બદલે હરીતકનો પાઠ છે તે ભૂલ લાગે છે.)

૧મી અષ્ટાગહદય શારીરસ્થાન અ. ૩ શ્લો. ૬૨, ૬૩ ઉપર ટીકા કરતા અરુણોદત રૂપક કહે છે તથા ચરકસહિતાયાં દૃઢવલોપ્યાહ અને પછી ચરકમાંથી રસાદ્રક્ત વગેરે શ્લોક ઉતાર્યો છે જે શબ્દશઃ અષ્ટાગમ પ્રવેશ શારીરસ્થાનના અ. ૬ ક્રમાં રસસ્ય સારોરક્ત વગેરે વાક્યોના દૃઢભવે રસાદ્રક્ત વગેરે શ્લોકોથી અનુવાદ કર્યો છે અને અષ્ટાગહદયમા દૃઢભવમાંથી ઉતારે કર્યો છે. ત્રણે પ્રવેશોના આ ભાગ સંખ્યાવતા અષ્ટાગહદયમા દૃઢભવનો ઉતારો છે એ તો નિ સદેહ દેખાય છે. બીજા અનેક સ્થળેથી આવા દાખલા આપી શકાય એમ છે, પણ દૃઢભવે વૃદ્ધ વાગ્બટમાંથી ઉતારે કર્યો છે એ હર્નલનું વિધાન એણે આપેલા કોઇ પણ દાખલાથી સિદ્ધ થાય છે એમ મને ઉત્તરતું નથી. વૃદ્ધ વાગ્બટમાંથી જુદી જ રીતે દૃઢભવે એ વિષય ચર્ચ્યો છે. હુકામા અષ્ટાગહદયમા દૃઢભવમાંથી ઉતારો છે એ નિ સદિગ્ધ પણ પ્રાધવ અને અષ્ટાગસઅદક્ષા દૃઢભવ પહેલા થઇ ગયા છે એમ સિદ્ધ કરના માટે હર્નલની દલીલો નિર્ણયકારક નથી, અને એથી ઉપરો નિર્ણય કરવા માટે સખળ પુરાવા છે દાખલા તરીકે પ્રાધવે પ્રદક્ષી રોગના નિદાનમા ચરક ચિકિત્સાસ્થાનના દૃઢભવે રચેલા પ્રદક્ષી ચિકિત્સા નામના અધ્યાયમાંથી ત્રણ શ્લોક (૫૩ ૫૪ અને ૫૬) મુકી દઇને બરાબર અનુક્રમે ૧૪ શ્લોકો ઉતાર્યા છે, અને આમા પ્રાધવે જ દૃઢભવમાંથી ઉતારે કર્યો છે અને એથી ઉપરી સ્થિતિ નથી જ એમ સિદ્ધ કરના માટે નીચેના પુરાવા બસ છે.

ચરકમા પ્રદક્ષીચિકિત્સામા ૬૯-૭૦ મેા શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે —

પ્રયગ્નાનાદિનિર્દિષ્ટેતુલિક્ષ્ણસમાગમે ॥

ત્રિદોષ નિર્દિગ્નેતેષા મેપજં ધૃષ્ણત.પરમ । .

મમે. ૬૯, ૭૦. . . .

આ શ્લોક માધવનિદાનની ગ્રહણી ચિકિત્સામાં ૧૭ મો છે માન હેલા પદમાં તેમાં વક્ષ્યામિ મેષજમ્ એટલું પાનિત છે. હવે નિદાનના અન્યમાં " હવે તેની દવા ખતાવુ છું " એમ કહેવાતો શુ અર્થ ? માધવ નિદાનમાં ચિકિત્સા તો છે જ નહિ. ટીકા-કાગ ખરી ખુલાસે કહે છે કે -સંપૂર્ણશ્લોકાનુરોધાત્ તેમાં વક્ષ્યામિ મેષજમ્ इति लिखितम् ચરકમાથી આખો શ્લોક ઉતારેતો હોવાથી દવા ક્ષુ છું એ પદ લખેલું છે. માધવ પાસેની ચરકની પ્રતમાં આ શ્લોકમાં આ પ્રમાણે પાંચનર હશે. માધવે દંડખલમાથી ઉતારા કર્યાના બીજા પછી અનેક દાખલા આપી શકાય એમ છે. અષ્ટાગલ્દયમાથી માધવે શરૂઆતના શ્લોકો ઉતાર્યા છે એ તો ઉપર કહ્યું જ છે વળી માધવે અર્શોનિદાનમાં અષ્ટાગલ્દયમાથી ઉતારે કર્યો છે (જુઓ નિ. શ્લો ૧૦ થી ૨૭ સ. દ. નિ. અ. શ્લો. ૨૮ થી ૪૫) અહીં પણ અષ્ટાગલ્દયમાં ત્રાભાવિત ક્રમ છે-માધવે તો પહેલા ચરકમાથી ઉતારે કર્યો છે અને ચરકમાં ગદ્ય આવ્યું એવે અષ્ટાગલ્દયમાથી ઉતારે કર્યો છે. હુર્ન-સની, માધવમાથી અષ્ટાગલ્દયકાગ ઉતારા કરે છે એ વાન મેનની નથી.

આ રીતે માધવ અને અષ્ટાગલ્દયનો નિષ્પત્તિ થઈ શકે છે પણ વૃદ્ધ વાગ્મજનો પ્રથમ વધારે શુચ્યશુભાગો છે વૃદ્ધ વાગ્મજના ગદ્યમાથી દંડખને ઉતારો કર્યો છે એમ માનવા માટે તો સમગ્ર પુગાવા નવી ખરી રીતે આજે ન મળતા કોઈ તત્ત્વોમાથી વસ્તુ લઈને વૃદ્ધ વાગ્મજે ગદ્યાત્મક ગ્યના કરી છે અને એજ ગ્રંથમાથી કે અને મળતા બીજા તત્ત્વમાથી દંડખને ઉતારો કર્યો છે એમ માનવું એ જ વધારે મયુક્તિક છે અદ્યાલિખિત વગેરે નીકા-ગો એમ જ માનતા જણાવ છે (જુઓ કાગ આખના મેગનો દાખલો)

વૃદ્ધ વાગ્મજ અને અષ્ટાગલ્દયકાગ એક જ છે કે જુલ જુલ એ પ્રશ્નના ઉકેન સહજો નથી અષ્ટાગલ્દયની સમાપ્તિનો ઉપર જે નો- આપો છે તેમાં તો બેયની એકતા અષ્ટ ઉદ્દિષ્ટ છે પણ બેય ગ્રંથો વાચના વિચિત્રતા પણ ઘણી રેખાય છે અષ્ટાગલ્દયમાં વ્યવસ્થા ઘણી વધારે છે, મગ્નદમાં નથી સમગ્ર ચર- પેઢે આડીઅવળી વાનો કરે છે. (જુઓ નિદાનસ્થાનનો પહેલો અધ્યાય નિ લાની વાન છે તા ચરકના વિમાનસ્થાન અ. ૧ માથી ત્રુટિત અનુવાદ વગેરે) અષ્ટાગલ્દયે સમગ્રદના સાર બેચ્છો છે એમ માનવાથી પણ આ વાનનો ખુનાસો નથી થતો આમાં ઝોગવધુ વિસ્તારનો પ્રશ્ન જ નથી અવ્યવસ્થિત કે વ્યવસ્થિત રીતનો નહીં છે. આયુર્વેદ વિશેની બધી વાનનો મગ્નદ કરવો એવો અષ્ટાગલ્દયનો ઉદ્દેશ દેખાય છે. એની ગ્યનામાં વ્યવસ્થા નથી જલમત્ત સ્થાન અને અધ્યાયોનો ક્રમ તો અષ્ટાગમગ્રંથ અને અષ્ટાગલ્દય બન્નેનો એક જ. પણ નિઘપર્પક કહેવું મુશ્કેલ છે, કાગ્ય કે અષ્ટાગલ્દય અષ્ટાગલ્દયનો સાગ હોવા છતાં વાનવાગ મગ્નદને છોડીને વિરહ જાળને ચરમ્ના પાને અનુસર છે (જુઓ ચિ સ્થાન શુ મ અધ્યાય) છતાં મેય વાગ્મજ એક હોગે એમ માનીને દમ્પન અને વાગ્મજનું પાત્રાર્થ વિચારીએ બેયના એક માનવાથી એની મેળે જ દંડખલ દંડ વાગ્મજ પહેલા કરે છે, અને ઉત્તરનિદાનમાં તો વૃદ્ધ વાગ્મજે ચરકમાથી ચમદ્ય નોમિ ઉતાર્યા છે.

દંડખને વાગ્મજમાથી ઉતારો નથી કર્યો પણ વૃદ્ધ વાગ્મજે જ દંડખ ગ્રંથી ઉતારો કર્યો

છે એમ સાબીત કરે એવા ચરકચિકિત્સાસ્થાનના દૃઢબલના અધ્યાયોને વૃદ્ધ વાગ્બટના તે તે અધ્યાયો સાથે સરખાવવાથી ઘણા પુરાવા મળી આવશે, પણ નીચે એક જ ટાંકયો છે.

ચરકચિકિત્સાસ્થાનનો ૧૬ મો પાંડુરોગાધ્યાય દૃઢબલનો છે, એ નિર્વિવાદ છે.

પાંડુરોગનું નિદાન કહેતાં ચરક લખે છે કે:—

સમુર્દાણી યથાપિત્તં હૃદયે સમુપાસ્થિતમ્ ॥

વાયુના બલિના સિષ્ટ સ્વોતોમિર્દશભિઃ સ્તૃતમ્ ।

પ્રપન્નં કેવલં દેહં ત્વદ્ગમાસાન્તરમાશ્રિતમ્ ॥

પ્રદૂપ્ય કફવાતાસૃક્ત્વદ્ગમાંસાનિ કરોતિ તત્ ।

વર્ણાન્ હરિતહારિદ્રાન્ પાણ્ડૂન્બહુવિધાંન્ત્વચિ ॥

સ પાણ્ડુરોગ इत्युक्तः

ચરક ચિ. અ. ૧૬ શ્લો. ૭ થી ૯.

હવે બુદ્ધિએ વૃદ્ધ વાગ્બટ:—પહેલું તો ચરકે આરંભના ત્રણ શ્લોકોથી જેના પિત્તપ્રધાન દોષો કાપે તેના ધાતુઓ શિથિલ તથા ભારે થઇને એમના વૈવર્ણ્ય કેલી રીતે આવે છે તે બતાવ્યું છે અને પછીના ત્રણ શ્લોકોથી ક્ષાર વગેરે ખોરાકથી તથા કામ ચિન્તા વગેરેથી પિત્ત કેલી ગીતે હજી છે તે દર્શાવ્યું છે. વૃદ્ધ વાગ્બટે આ ભાગ છોડી દીધો છે, છતાં આરંભના લખ્યું છે કે—

પિત્તપ્રધાના. કુપિતા યથોક્ત. કોષનર્મલાઃ ।

વૃદ્ધ વાગ્બટની આ પંક્તિ ચરકના

ટોપા: પિત્તપ્રધાનામ્તુ યસ્ય કુપ્યન્તિ ધાતુષુ ।

એ પહેલાં શ્લોકના પહેલા પદનો અનુવાદ છે પણ પછીની પંક્તિ ચરકના ૭ શ્લોક ફરીને આઠમા શ્લોકના અનુવાદરૂપ છે:—

તત્રાનિલેન બલિના સિષ્ટ હૃદિ સ્થિતમ્ ॥

હવે પિત્ત સમુદીર્ણ કેવી રીતે થયું એ તો વૃદ્ધ વાગ્બટે કહ્યું જ નથી એ યાદ રાખવાનું છે, વળી પહેલી પંક્તિમાં યદ્યોક્ત એટલે શું ? અને પહેલી અને બીજી પંક્તિનો બન્ને સંબંધ જ નેસતો નથી. પણ હવે આગળ ચાલો:—

જમનીર્દશ મપ્રાપ્ય વ્યાપ્નુવત્સકલં વયુઃ ।

દેષ્મત્વશક્તમાપાનિ પ્રદૂપ્યાન્તરયગ્નિતમ્ ॥

ત્વદ્ગમાંસયોમ્તસ્કુરુતે ત્વચિ વર્ણાન્નૃયગ્નિવાન્

પાણ્ડુહારિદ્ર હરિતાન્

વૃદ્ધ વાગ્બટના આ શ્લોકો ચરકના આઠમા અને નવમા શ્લોકોના અનુવાદરૂપ છે. વૃદ્ધ વાગ્બટે શ્લોક સંખ્યા ચરકના જ પાપર્યા છે, એ જુલુ નેરુ છે. એથી ઉપરી

ગ્નિતિ નથી—અર્થાત્ વૃદ્ધ વાગ્મદ્ભાથી અરકે નથી લીધું એમ તો આટલા વિવેચનથી જ દેખાશે. પણ અરકનો નવમો શ્લોક ખાસ જોવા જેવો છે નવમા શ્લોકની બીજી પંક્તિ તો લગભગ વૃદ્ધ વાગ્મદે પૂરેપૂરી લીધી છે આમટીઆ હગ્નિ અને હરિદ્ર વર્ણુ ઉત્પન્ન થાય છે એ વાત અરકે જ લખી છે, મુશ્કતે નથી લખી; મુશ્કત તો અષ્ટ લખે છે કે—

નિપેવમાણમ્ય વિદુષ્ય રક્ત

કુર્વન્તિ દોષાસ્ત્વનિ પાણ્ડુભાવમ્

અર્થાત્ આ બાળન અગ્નિમાથી જ વૃદ્ધ વાગ્મદે લીધી છે. પણ વૃદ્ધ વાગ્મદ્ની આખી યોજના અરકે મુશ્કતનો મનઃવચ્ચ હંવાની દોષાથી પાણ્ડુ, હરિદ્ર અને હગ્નિ વર્ણુ ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહી દીધા પછી મુશ્કતનો વિચાર મેળવવા માટે વૃદ્ધ વાગ્મદે ઉમેર્યું છે કે—

પાણ્ડુત્વં તેષુ વાધિક

યનોડનઃ પાણ્ડુરિત્યુક્ત

આ શબ્દો પણ લગભગ મુશ્કતમાથી જ લીધા છે જુઓ —

સર્વેષુ ચૈતેષ્વિદ્ પાણ્ડુભાવો

યનોધિક્રોતં સ પાણ્ડુ રાગ ॥

મુ. ડ. અ. ૪૪ શ્લોક, ૪

જો દંડબલે વૃદ્ધ વાગ્મદ્ભાથી કિતારો કર્યો હોત, તો મુશ્કતનો ઉપગ્રે સિદ્ધાન્ત અરકમા આવી જાત, પણ અહીં તો વૃદ્ધ વાગ્મદે યોદ્ધું અરકમાથી અને યોદ્ધુ દંડબલમાથી લીધું છે એમ સ્પષ્ટ તર્ક આવે છે. વૃદ્ધ વાગ્મદે અરકમાથી સેતા પણ આગળ પાઠ્ય ક્રમ ફેરવીને ઉનાગ કર્યો છે. પાદુરાગતુ લક્ષણ કહ્યા પછી અરકે આરંભમા કહેલ ધાતુઓની શિથિલતા અને ભારેપણુ થાય છે, એ વાત વૃદ્ધ વાગ્મદ્ કહે છે

વાતુના મ્યાચ્ચ શૈથિલ્યમોજમશ્ચ ગુણસય

તતોત્પરત્તમેદન્મો નિ સાર મ્યાન્કુષેન્દ્રિય

આ શ્લોકની બીજી પંક્તિ શિથિલનો શ્લેષ કથો છે એટલા પાયાતર સાથે અરકે માથી જ છે. અને આ ગ્નિતિને પાડના લક્ષણ સાથે મેળવી દીધી છે અને લક્ષણો કહ્યા પછી અરકને અનુસરી પાડતુ પંચધાતુ કંદીને પછી પૂર્વરૂપના ચિન્નો આપ્યા છે

પ્રાગ્મપમમ્ય હૃદયમ્પન્દન રક્ષતા ત્વાનિ ।

અરુચિ પીતમૃત્ત્વં મ્વેદાભાવોડલ્પવાહિતા ॥

સાદ. શ્રમ

..

..

આમાના હૃદયસ્પન્દન, રક્ષતા, સ્વેદાભાવ અને શ્રમ એ ચાર અરકમાથી લીધા છે અને પીતમૃત્ત્વ, સાદ અને અલ્પવાહિનતા એ મુશ્કતમાથી લીધા છે.

આગળ ચાલેલાં માટી ખાવાથી થતા પાંદુરોગનું વર્ણન વૃદ્ધ વાગ્બટ્ટે ચરક (અ. ૧૬ શ્લો. ૨૫ થી ૨૮) માંથી લીધું છે. આ શ્લોકરચના જો કે વાગ્બટ્ટની છે પણ વસ્તુ ચરકમાંથી લીધું છે. કવચિત્ ચરકના જ શબ્દો લીધા છે:—

કપાયા મારુતં પિત્તં ઉપરા મધુરા કફમ્ ॥

ચરક.

મૂતકપાયાઽનિલ પિત્તં ઉપરા મધુરા વફમ્ ।

વૃદ્ધ વાગ્બટ્ટ

મુશ્વતે માટી ખાવાની ઇચ્છાને પાડુના પૂર્વરૂપમા ગણેલ છે અને માટી ખાવાથી થતા પાડુને જુદો નેદ નથી માન્યો એ યાદ ગમવાનું છે.

વળી વૃદ્ધ વાગ્બટ્ટે કામલા કુમ્ભકામવાનાં તથા દલીમકનાં લક્ષણો ચરકમાંથી લીધા છે અને ચરકમા ન દહેલ સ્વસ્વતોક્ત અલસકને દલીમકનો પર્યાય ગણ્યો છે. (ખરી રીતે ચરકમા પાંદુરોગની ચિદિત્મા દલી લીધા પછી જે દલીમકનું લક્ષણ આવે છે તે જ પાછળથી ઉમેરાયેલું લાગે છે.)

આ જ પ્રમાણે ઉદરનિદાનમા વૃદ્ધ વાગ્બટ્ટે ચરકમાંથી સ્પષ્ટશઃ શ્લોકો ઉતાર્યા છે તથા ચરકના ગદ્યનો પદ્યમા અનુવાદ કર્યો છે અને ઉદરચિકિત્સામાં મુશ્વત અને ચરક ગેયની વાતોનો સરવાળો કર્યો છે.

વૃદ્ધ વાગ્બટ્ટ દંડખલ પછી થયા છે એમ આ સરખામણીથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. દંડખલ વૃદ્ધ વાગ્બટ્ટ અને માધવ પછી થયા છે એમ સાબીત કરવા હા. હર્નલે કરેલી દલીલો તથા આપેલા પુરાવા એ વાચી વિચારી જોયા છે, પણ કોઇ સંજ્ઞાડ પુગવો દેખાતો નથી અને એથી હલટી રિયતિ સાબીત કરે એવા પુગવા વૃદ્ધ વાગ્બટ્ટમાં સ્થળે સ્થળે દેખાય છે. હા. હર્નલ કેમ આડે ગરતે દોરવાઇ ગયા એ જ સમજાવું નથી.

ચરકમાં દંડખલનો કેટલો ભાગ છે એ હવે જોઇએ. ચિકિત્સાસ્થાનમા ૧૭ અધ્યાયો, કૃષ્ય અને સિદ્ધિ એટલું પોતાનું છે એમ દંડખલ દહે છે. કૃષ્ય અને સિદ્ધિ માટે કોઇ વિવાદ નથી પણ ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭ અધ્યાયો દંડખલના તે કયા કયા એ પ્રશ્ન છે; કારણ કે ચરકની છાપેલી આદ્યત્તિઓમાં અધ્યાયોનો ક્રમ એક સરખો નથી. આ વિષયમાં એ પરંપરા મળે છે. દવિરાજ ગંગાધરની બન્દામપોરની આદ્યત્તિમા એક ક્રમ છે એ જ ક્રમ જૂનામાં જૂની દગ્ગલિખિત પ્રત-નેપાળની છ. મ ૧૧૮૭ માં લખાયેલી પ્રત-માં છે. અને બીજી પરંપરા દલક્રતામા છાપેલી છવાન-દની આદ્યત્તિમા મળે છે. નિર્ણયસાગરમાં પદે શાસ્ત્રીએ સંશોધિત ગુટકો છવાન-દની આદ્યત્તિના ક્રમને અનુસરે છે અને દાલમા નિર્ણય-સાગરમાં છાપેલ સદીક આદ્યત્તિ ગંગાધરના ક્રમને અનુસરે છે. હવે પહેલા આઠ અધ્યાયો તો નિર્ણયવાદ રીતે મૂળ ચરકના જ છે. એ આઠ અધ્યાયોની બાબતમાં જોય પરંપરા એક છે; વળી એમાંના ૩ અધ્યાયો ચરક નિદાનસ્થાનના ક્રમને અનુસરે છે. એટલે ચરકના જ છે. અને ચિકિત્સાસ્થાનના દેવલા નપાત્ર અધ્યાયો દદગવના જ હોવા જોઇએ, કારણ કે

દદબલના છે. ચરકના દીકાકાર ગરુપાણિદત્તના મનને માન્ય કરવા માટે એક એમનાથીએ પણ જૂના સમયનો આધાર છે.

નાવનીતક નામનો એક વૈદનો સંસ્કૃત મંથન ગ્રંથ ભૂજત્વક ઉપર ૪ સ. ચોથા શતકના ગુપ્ત અક્ષરોમાં લખાયેલો પૂર્વ તુલકસ્તાનના ખડેરોમાંથી મળી આવ્યો છે. જેને 'બોઅર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ' નામથી હુનલે મરક્કરી આર્કાઇવોલકલ ખાતાં મારકન મળના નાદશ પ્રોક, નાગરી અક્ષરાન્તર અને ઉગ્રેશ બાપાતર સાથે છપાવ્યો છે.

આ નાવનીતક ગ્રંથ જે કે સુદિત મળ્યો છે પણ આયુર્વેદના ઇતિહાસમાં એ અસાધારણ ઉપયોગી છે. આ ગ્રંથ ધ. મ. ૩૫૦ થી ૬૭૫ ની આમપામ હિન્દુસ્થાનના વા-યન્ય પ્રાન્તમાં લખાયો છે એમ એ ગ્રંથના લખાણના અક્ષરોને ગુપ્ત સમયના અનેક લેખોના અક્ષરો સાથે મેળવીને હુનલે નિઃસંદ્વિધ સાબીત કર્યું છે. (જુઓ The Indian Anti-Quary 1914, pp XI.V. અત્યારે બોઅર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ નામથી એળખાતી જે પ્રત નાવનીતકની મળી છે તે મૂળ લેખકની લખેલી નથી પણ કોઇએ મૂળમાંથી ઉતારેલી

ચરકસંહિતાના ચિકિત્સારચનામાંથી દદબલના અધ્યાયો જુદા પાડવા માટે દીકાકારોએ ચરકના નામથી જે ઉતારાઓ કર્યા હોય તેને જુદા પાડવા એ પણ એક રસો છે. દીકાકારો ગ્રંથકાગના નામને પ્રથમા, તૃતીયા, પછિ કે સમગ્રી વિભક્તિ લગાડીને તેના ગ્રંથમાંથી ઉતારો કરે છે. હવે ચરકે, ચરકસ્ય અથવા સમાસ રૂપે इति चरकवचनं એ રીતે જ્યાં દીકાકારોએ પ્રયોગ કર્યો હોય ત્યાં આજે જેમ આખો ગ્રંથ ચરકસંહિતા કહેવાય છે તેમ સારે પણ આખો ગ્રંથ ચરકસંહિતા કહેવાતો હોવાથી ગ્રંથ જ ઉદ્ધિત હોય છે, અને દદબલની રચના માટે પણ એ રીતે અનેક રચણે દીકાકારોએ માત્ર ચરક નામથી ઉતારો કર્યાના દાખલા છે. પણ પ્રથમા કે તૃતીયા વાપરીને ઉતારો કરે ત્યાં ગ્રંથકર્તા વિવક્ષિત હોમને દદબલની રચના માટે દદબલજનું અને ચરકની રચના માટે ચરકજનું નામ લખેલું હોવું જોઇએ એમ આપણે માનીએ, તો અર્શ, અતિસાર, વિસર્ષ, મ્દાલય અને ઉદર એ પાચ અધ્યાયોમાંથી પાંડોદ્ધાર કરના દીકાકારો પ્રથમા કે તૃતીયા વિભક્તિ સાથે ચરકજનું નામ લખે અને દદબલજનું લખતા નથી. એ ઉપરથી આ અધ્યાયો ચરકના કરે. આપણે ઉપર જે નિર્ણય કર્યો છે તેમાં અને આમાં માત્ર એક જ અધ્યાયનો તફાવત છે. આપણે દ્વિતીયા અને ચરકનો કરાવ્યો છે અને આ રીતે ઉદરચિકિત્સા અધ્યાય ચરકનો કરે અને દ્વિતીયા દદબલનો કરે. પણ આ પ્રથમા, તૃતીયાના પ્રયોગ ઉપર પણ બહુ વિશ્વાસ રાખવા જોઈ નથી. કારણ કે સુશ્રુતના દીકાકાર કલ્કણ વાતરકનચિકિત્સા નામના સર્વજનુભવે દદબલના અધ્યાયમાંથી ઉતારો કરતા ચરકને પ્રથમા લગાડે છે જુઓ —

तथा वातरकेऽपि चरकः

औदकप्रशस्तवेशधारमुसंसकृताः ।

जीवनीयौषधस्नेहयुक्ताः स्युरूपनाहने ॥ ---

સુ. ચિ. અ. ૫ ની દીકા

જુઓ ચરક ચિ. અ. રા. શ્લો. ૧૩૫, ઉપરના શ્લોકનું પહેલું પદ દીકામાં જોઈં છપાયું છે. ઔદક પ્રસહાનુપવેશવાશઃ સુસંક્રતાઃ એમ જોઇએ.

નકલ છે એમ લહીઆની ભૂલો ઉપરથી સાબીત થાય છે. એટલે હેર્નલના મત પ્રમાણે નાવનીતક ગ્રન્થ ઇ. સ. ખ્રીસ્ત કે ત્રીજી શતકમાં-મોડામાં મોડો ઇ. સ. ૩૦૦ ની આસપાસમાં ગયાયો હોવો જોઈએ. x બે કે નાવનીતકના મ્યનારનું નામ મળતું નથી, કારણ કે ગ્રન્થનો અન્ત તથા છેલ્લું પ્રકરણ મળ્યા નથી, પણ નાવનીતકના આરંભમાં જ કહ્યું છે.—

નમસ્તથાગતેમ્ય. પ્રાક્ષ્રણીતૈર્મહર્ષિણા

યોગમુખ્યેસ્મમન્વિતં વચ્ચેહં સિદ્ધસંકલ્પ

નામ્ના વૈ નાવનીતકમ્ ॥

ભાગ ખીજો પાનું પહેલું

તેમ આ ગ્રન્થ પહેલું ના મહર્ષિઓએ યનાવેલા યેજોના સંગ્રહરૂપ છે વળી પહેલા ભાગની શરૂઆતમાં મુનિ સમાર્તું નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે

સર્વર્તુપુષ્પફલવદ્દુમરમ્ય

માનાવૈતે વિધૃતતમસો મુનયો વસન્તિ ॥

આત્રેયહારિતપરાશરભેલગર્ગ

જ્ઞાનવ્યમુશ્રુતવસિષ્ઠકરાલકાપ્યાઃ ।

સર્વૌપધીરસગળાકૃતિર્ધર્થનામ—

જિજ્ઞાસવ સમુદિતાઃ શતશ પ્રવેરુ ॥

દૃષ્ટ્વા પૈર્વેહરિતર્તિર્તેરિન્દ્રભીલપ્રકાશં

કન્દં કન્દમ્ફટિકુમ્બેન્દ્રશુશલાન્નશુન્દ્રં ।

ઉત્પન્નામ્યો મુનિમુપગતઃ સુશ્રુત. કાશિરાજ

કિન્વેતદ્મ્યાદય સ ભગવાનાહ નસ્મૈ યથાવત્ ॥

જોઅગ્ર મેન્ચુરક્રીષ્ટ ભાગ ૧ પા ૧

આ મ્નેડોથી ૨૫૪ દેખાય છે કે નાવનીતકના કર્તાને આયુર્વેદના આત્રેય, હારિત, પરાશર, ભેલ, કાશિગજ, મુશ્રુત વગેરે આચાર્યોનો સાગી રીતે પરિચય છે અને તેણે આ મહર્ષિઓના ગ્રન્થોમાંથી જ યેજોના સંગ્રહ કર્યો છે. આયુર્વેદના યોગ સંગ્રહોમાં આ કદાચ જૂનામાં જૂનો સંગ્રહ હતો.

આ નાવનીતકમાં ચરક, સુશ્રુત, ભેલ વગેરેમાંથી પુષ્કળ પાસા ઉતાર્યા છે પણ નાગ નાગ્યે જ આપ્યું છે. હેર્નલે જે તારણ કહ્યું છે તે પ્રમાણે ૧૨ પાટો લેવસહિતામાંથી

x પુરાતત્વ વર્ષ બે આદિ જણાવે નાવનીતકના લેખમાં પાને ૨૮૭ મે ૧૧ મી પ-કિતમાં ઇ. સ. ૨૯૦ જણાવ્યું છે ત્યાં ૩૦૦ જોઈએ. પાને ૨૮૭ મે નીચેથી નીચ પકિતમાં ઇ. સ. ૨૦૦ છે ત્યાં ૩૦૦ જોઈએ અને પાને ૨૮૮ મે આઠમી પકિત ઇ. સ. ખ્રીસ્ત છે ત્યાં ખ્રીસ્ત કે ત્રીજી એમ જોઈએ.

નાવનીતકમાં લીધા છે, અને જો કે અત્યારે મળેલી પ્રુટિત ભેલસંહિતામાં નથી મળતા પણ ખીજા ત્રણ પાડો જોને યોગરતનસમુચ્ચયના કર્તા ચન્દ્રટ ભેલના ગણે છે તે ઉમેરીએ તો ૧૫ પાડો ભેલમાથી નાવનીતકે લીધા હરે. ચરકમાથી ૨૯ પાડો નાવનીતકમાં લીધેલા દેખાય છે અને છ પાડો મુશ્વતમાંથી લીધા છે. વધારે ખુબી તો એ છે કે આમાતિસાર ઉપરના ત્રણ યોગો મુશ્વતના ઉત્તર સ્થાનમાથી ભેલસંહિતામાં આવ્યા છે અને ભેલમાંથી નાવનીતકે ઉનાર્ધા છે. કારણ કે નાવનીતકનો પાક ભેલના પાકને વધારે મળતો છે. આ ઉપરથી એટલું સાબીત થાય છે કે નાવનીતક પહેલા ભેલસંહિતા રચાઈ છે અને તે પહેલા મુશ્વતનું ઉત્તરસ્થાન રચાયું હોયું જોઈએ. હવે મુશ્વતનું ઉત્તરસ્થાન વિદેહ વગેરેનાં શાલાક્ય તંત્રો તથા કાયચિકિત્સાના આશ્રવેશ વગેરેનાં તંત્રો ઉપરથી સંપ્રદીત થયું છે. અર્થાત્ અશ્રિવેશ વગેરેના કાયચિકિત્સા તંત્રો મુશ્વત વગેરેનાં ઘન્ય તંત્રો તથા વિદેહ વગેરેનાં શાલાક્ય તંત્રો મુશ્વતના ઉત્તરસ્થાનથી પણ જૂના કાળમાં રચાયાં હોવાં જોઈએ, અને વર્તમાન ચરકસંહિતા, મુશ્વતસંહિતા વગેરે તૈયાર થયા પછી ધીમે ધીમે મૂળ તંત્રો નષ્ટ થઈ ગયા. નાવનીતક લખાયું ત્યારે કદાચ એ જૂના તંત્રો હોય અને એમાંથી આજે જેનું મૂળ નથી મળતું એવા અનેક પાડો નાવનીતકના સંપ્રદકરે લીધા હોય એ સંભવિત છે.

નાવનીતકના કર્તાએ વાઝાટ માધવ વગેરે પાછળના કોઈ ગ્રંથકારનું નામ લખ્યું નથી પણ અતિ જૂના કાકાયન, નિમિ, સુપ્રમ, ઉચનાઃ, વાઙ્મલિ, બૃહસ્પતિ, અગસ્ત્ય ધન્વન્તરિ, છવક, કારવપ, આત્રેય અને અશ્વિનના નામથી પાડો ઉતાર્યા છે. જેમાનો મોટો ભાગ આજે કોઈ ગ્રંથમાં મળતો નથી.

આત્રેયના નામથી છ પાડો નાવનીતકમાં મળે છે. હુર્નલ તો ધારે છે કે આ પાડો નાવનીતકના કર્તા પાસે જો ચરકસંહિતા અને ભેલસંહિતા હતી તેમાં નહિ હોય, નહિ તો ખીજા પાડો નામ વગર ઉનાર્ધા છે તેમ જ આ પણ ઉતારન. આત્રેયના છ પાડોમાંથી એક ખીજો કયામ મળતો નથી, ખીજો ટુંદના સિદ્ધયોગના અણ્ણુ પ્રકરણમાં અશ્વિનુખચૂર્ણ નામથી મળે છે પણ રચનામાં થોડો ફેર છે અને આત્રેયનું નામ સિદ્ધયોગમાં નથી. ત્રીજો પાડ પ્રુટિત છે અને બાકીના ત્રણ અમૃતપાચટૂત, મદા કંઠપાણક ટૂત અને બપાતૈલ ચરકસંહિતા ચિકિત્સાસ્થાનમાં ક્ષનશીલુ, ઉન્નાદ અને વાનપ્યાધિના અપ્પાયોમાં મળે છે.

નામ એક જ હોવા છતા, વપ્તુજો પણ લગભગ એક જ દોરા છતાં નાવનીતકના અને ચરકસંહિતાના પાડોની રચના તદ્દન જુદી છે. વળી ચરકસંહિતામાં પહેલા બે પાડોમાં આત્રેયનું નામ નથી આપ્યું.

અર્થાત્ નાવનીતકના કર્તાએ તથા દૃઢ્યર્થે એમના વખનમાં વિવિધમાન કોઈ તંત્રમાથી આ પાડો લીધા છે અને પાકરચના જોનાં નાવનીતકનો પાક દૃઢ્યલના પાક કરનાં તપારે જુનો લાગે છે.

હવે ચરકે ચિ રચનાના રસાયન, વાઙ્કરણ, જ્વર, રક્તપિત્ત, સુપ્ત, પ્રમેહ, કુક, યક્ષ્મ, અર્શ, અતિસાર, અને વિસર્પ એ ૧૧ અપ્પાયોમાંથી નાવનીતકમાં પાડો ઉતારેલા છે. જ્વાનન્દની આશુતિના ૧૨ માં અને ૧૩ માં અપ્પાયોમાંથી નાવનીતકમાં કોઈ પાડ

મળતો નથી, અને ગંગાધરની આવૃત્તિના હાથ, થી ૧૩ સુધીના ઉન્માદ, અપસ્માર, ક્ષત ક્ષીણ શ્વેતુ અને ઉદરોગમાથી કેષ પાડ મળતો નથી ઉલટુ ઉન્માદ, ક્ષતક્ષીણ અને વાત વ્યાધિના અમૃતપ્રાશનૂત વગેરે પાડો વિશે ઉપર જે વિવેચન કર્યું છે તે ઉપરથી તો આ અધ્યાયો દદમલના સેવાનો જ સંભવ જણાય છે, અહીં જે નિર્ણય કર્યો છે તેની વિરુદ્ધ જાણ એવી એક વાત ચરકમહિતામા જ છે. ચરકમહિતાના નિદાનસ્થાનનો જ મો અને આદ્યો અધ્યાય ઉન્માદ અને અપસ્મારનો છે. ગંગાધરની આવૃત્તિમા ચિ. સ્થાનનો નવમો અને દશમો અધ્યાય ઉન્માદ અને અપસ્મારનો હોઇને ગંગાધરની આવૃત્તિ દશમા અધ્યાય સુધી નિદાનસ્થાનના ક્રમને અનુસરે છે. દુ કાન્ ચરક ચિ સ્થાનમાથી દદમલના અધ્યાયો જુદા તારવવામા સુરેન્દ્રની ઘણી છે. પ્રમાણો પરસ્પર વિરુદ્ધ મળે છે. પણ ચિકિત્સા-સ્થાન નિદાનના ક્રમને જ અનુસરે એવો દદ નિયમ જૂની સહિતાઓમા દેખાતો નથી. સુશ્રુતના નિદાનસ્થાનમા ભક્તનિદાનનો અધ્યાય ૧૫ મો છે, અને ચિકિત્સાસ્થાનમા ભક્તચિકિત્સિતનો અધ્યાય ત્રીજો છે અલગત ચિકિત્સાસ્થાનનો ક્રમ વધારે સ્વાભાવિક છે. આ પ્રમાણે પ્રમાણોમા કંઇક અંશે પરસ્પર વિરોધ હોવાથી દદમલની રચના માટે નિ સદિગ્ધ નિર્ણય થઈ શકતો નથી પણ દદમલનું કર્તવ્ય આ ૪૩ અધ્યાયોમા જ સમાપ્ત થતું નથી એ વાદ રાખવાનું છે ચરકના પોતાના ગણાતા ભાગમા પણ દદમલે ધણો પ્રક્ષેપ કર્યો છે, એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે સૂત્રસ્થાનનો છેલ્લો અધ્યાય તો કદાચ આખોય દદમલે શરી લખ્યો જણાય છે. અત્યારના સંશોધકો એમા ફેરફાર કરે છે તો દદમલે કર્યો હોય એમા શું આશ્ચર્ય ? સૂ. સ્થાનના ત્રીશમા અધ્યાયમા દદમલના પોતાના અધ્યાયોનો પણ અનુક્રમ બરાબર બતાવ્યો છે તે દદમલે ન લખ્યો હોય તો કોણે લખ્યો હોય ? પછી ચરકસહિતાના નિદાનસ્થાનમા શુભનિદાનમ ૧૯ અને ૨૦ પેરેમ્પોરોમા ચિકિત્સાનું સૂચન છે. એ ત્યા કોણે મુક્યું ? વળી શુ ચિકિત્સાની રજઆતના ૧૭ શ્લોકોમા ફરી નિર્ધાર પદમા કહ્યું છે નિર્ધાર સ્થાનમા જે વાત ગદ્યમા લખી છે તે જ વાત કેવલાક રેખા સાથે ચિ સ્થાનમા પદ્યમા કોણે લખી ? દદમલ રીતે જ શકે જાણ છે વળી ચિ સ્થાનમા રચે રચે હાથ અને સિદ્ધિ સ્થાનમા કટેથી વાતનો હવાલો આપે છે (જુઓ. ચ ચિ. અ ૬ શ્લોકો ૬૬૬ વગેરે વગેરે) આજ શ્લોકો દદમલના ન હોય ત્યારે કોના ? વળી સાધારણ રીતે ચરક શબ્દચિકિત્સાની જરૂર હોય ત્યા શબ્દતત્ત્વનો હવાલો આપી ચાલ્યા જાય છે, અને એવી વિરુદ્ધ અસંબદ્ધ રીતે શબ્દચિકિત્સાનો વિષય ચરકમા દેખાય ત્યા એ ભાગ દદમલે બીજા શબ્દગ્રાન્થોથી લીધો હોવાનો સંભવ માનવો પડશે. (જુઓ શુભચિકિત્સામા ૧૩૩ થી ૧૩૬ શ્લોકો શુ મની આ રીતે ઘટદારાણ ચિકિત્સા વૃદ્ધ વાગ્ગમમા પણ છે હર્ષણ એ ઉપરથી દદમલે વૃદ્ધ વાગ્ગમમાથી એટલો ભાગ ચરકમા લખ્યો કર્યો એમ માને છે, પણ બનતે કોઈ ત્રીજા આજે ન મળતા ગ્રન્થમાથી એ ભાગ લીધો હોય એ વધારે સંભવિત છે)

ચરક સહિતાનો જ્ઞાનેક અને સવિત્તર અવધાન કરીને, આરેયનો, અસિવેશનો, ચરકનો તથા દદમલનો અંશ કોઈએ જુલો પાડ્યો નથી અવગત સપૂર્ણ રીતે આરેય વગેરેના અંશો આજ જુદા પડી ચક્રે એ સંબંધિત નથી નહીં આમા કપનાનો ઘણો સંભવ છે

પણ દૃઢબલનો અંશ લગભગ છુટો પડી શકે એવો છે અને પછી ચરકનો જે ભાગ રહે તેમાં આવેલ અભિવેશનો અતિ જૂદો દેખાતો ભાગ કેટલો હશે તે અટકાવવાનું જ રહે છે.

દૃઢબલનો સમય—આટલા વિવેચનથી દૃઢબલનો સમય લગભગ નક્કી થઇ ગયો છે. હુંકામા ચરક નાવનીતક પહેલા અને કનિષ્ઠના સમકાલીન ચરક એ જ જો આ સંદિતાકાર હોય, તો તે ઇ. સ. પહેલા ચતુર્થાદિ શતકમાં થઇ ગયા હોય. ગમે તેમ હોય તો પણ એ ઇ. સ. પૂર્વે બીજીથી ઇ. સ. પહેલા ચતુર્થ સુધીમાં થયા હશે. (કનિષ્ઠને કેટલાંક હજી ઇ. સ. બીજા શતકમાં અને કેટલાંક ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા ચતુર્થાદિ શતકમાં મુકે છે) અને દૃઢબલ નાવનીતક પછી અને વૃદ્ધ વાગ્બટ પહેલા થયા હોય એમ માનીએ તો ઇ. સ. ત્રીજીથી ઇ. સ. પાંચમા શતક સુધીમાં થયા હોવા જોઇએ વૃદ્ધ વાગ્બટ ચીનાઇ મુસાદર ઇસ્તીમ પહેલા થઇ ગયા છે એ તો કહ્યું છે પણ વરાહમિહિરની પૃથક્સંદિતામાં કાન્દર્પિક પ્રકરણમાં માક્ષિક વગેરેની એક શક્તિ આપનાર બનાવટ છે. એ બનાવટ મૂળ વૃદ્ધ વાગ્બટ (ઉ. અ. ૪૯, અ. હ. ઉ. અ. ૩૧) માંથી લેવામાં આવી છે. કલ્પશ્રુતિ જોતા પણ સ્પષ્ટ રીતે પૃથક્સંદિતાએ વાગ્બટમાંથી પાઠ લીધો દેખાય છે. (જુઓ આયુર્વેદ વિજ્ઞાન પુ. ૩ પાનું. ૩૫૮, ૩૫૯). વરાહમિહિર ઇ. સ. છઠ્ઠા શતકમાં થઇ ગયા છે. અર્થાત્ વૃદ્ધ વાગ્બટ તે પહેલા કદાચ પાંચમા શતકમાં થયા હશે અને દૃઢબલ તેથીએ પૂર્વે થયા હોય તો એનો સમય ત્રીજા સુધી ચતુર્થાદિ શતક હરે વૃદ્ધ વાગ્બટ તથા અષ્ટગૃહસ્થકાર એક કે જુદા એ પ્રશ્નનો કદાચ હેવટનો નિર્ણય નથી થઇ શકતો પણ દૃઢબલ અને વૃદ્ધ વાગ્બટના સમયની મર્યાદા તો ઉપર આપી છે, તે લગભગ બરાબર લાગે છે.

ચરક પછી સુશ્રુતસંદિતાનું ઉત્તર સ્થાન, પછી નાવનીતક, નાવનીતક પછી દૃઢબલ અને તે પછી વાગ્બટ એવો ક્રમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. દૃઢબલ તથા વાગ્બટ નાવનીતક પહેલા થયા હોવાનું કંઈ કારણ દેખાતું નથી, જ્યારે નાવનીતક પછી થયા હોવાના ઘણા પ્રમાણો છે જેમ વરાહમિહિરે વૃદ્ધ વાગ્બટનો પોતાનો સ્વેચ્છે પાઠ ઉતાર્યો છે તેમ નાવનીતકે વૃદ્ધ વાગ્બટનો કોઇ પાઠ ઉતાર્યો નથી. દૃઢબલ નાવનીતક પછી થયા હોવાના પ્રમાણો ઉપર દર્શાવ્યા જ છે.

આ વિચારસરણી બરાબર હોય તો દૃઢબલે પ્રતિસંસ્કૃત તથા પરિવર્ધિત વર્તમાન ચરકસંદિતા ઇ. સ. ત્રીજા ચોથા શતકમાં અને મૂળ દૃઢબલના સ્પર્શ વગરની ચરકસંદિતા ઇ. સ. પૂર્વે બીજીથી ઇ. સ. પહેલા ચતુર્થ સુધીમાં તૈયાર થઇ હોવી જોઇએ.

૪ વિકાસવાદ THEORY of EVOLUTION

(લેખક:-રા. રા. રેવાશંકર ઓઘડસાહ સોમપુરા)

(૧) ભૂમિકા

સૃષ્ટિમાં વિચિત્ર કાર્યો આપણી નજરે પડે છે. જીવનનિર્વાહને સાર એક ખીબતું કોષ ને કોષ રીતે હરણુ થાય છે. કરોળીયો પેટ વાસ્તે બળ બાધે છે; બગલો એક પગે ઉભો રહે છે; પક્ષી પેટ વાસ્તે ઉડે છે. મોટું વૃક્ષ તે જ કારણસર નાનાને વધવા દેતું નથી. આ જીવનસંગ્રામ પેટ વાસ્તે વા જીવનની રક્ષા સાર થઇ રહ્યો છે. વિવિધ પ્રકારનાં તથા વિચિત્ર પ્રાણીઓ તથા વનસ્પતિ આપણી નજરે પડે છે તે પરથી સહજ પ્રશ્ન થાય છે કે આ વિવિધતાનું કારણ શું ?

મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, વનસ્પતિ-સર્વના શરીરમાં જ બાબત આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ-ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ, રિધિતિ, ફેરફાર, ક્ષય અને છેવટ નાશ. ફેરફાર આ જ ક્રમમાં પૂર્વવત્ પરિવર્તન કે વિકાસક્રમ નજરે પડે છે. આ વિકાસના શા નિયમ છે તે બતાવવું એ વિકાસવાદનું એક લક્ષ્ય છે. તેના બધા નિયમ હજી જ્ઞાત નથી.

(૨) વિકાસવાદના અભ્યાસથી લાભ શું ?

(અ) મનુષ્ય સૃષ્ટિના ઇતિહાસનું જ્ઞાન થાય છે. (બ) પ્રકૃતિના કેટલાક નિયમ તથા મનુષ્યવ્યવહારની ધટના તથા તેમનું જ્ઞાન બાણી શકાય છે. (ક) વિકાસવાદના અભ્યાસનું ફળ જીવનરક્ષા, જીવનસુખ અને જીવનની મનોહરતા છે. (ઘ) વિકાસવાદથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મનુષ્યખીપણું તથા સ્વાર્થભુદ્ધિ વિકાસનાં ધાતક છે તથા ઉધે રસ્તે દોરે છે.

વિકાસવાદ એમ સિદ્ધ નથી કરતો કે ‘ જે યોગ્ય વ્યક્તિ-યોગ્ય જાતિ છે, તે જ જીવતી રહી છે, જીવતી છે અને જીવતી રહેશે ’, પણ એટલું તો સ્પષ્ટ બતાવે છે જ કે ‘ જેનામાં યોગ્યતા નથી, તે પરાધીન બની નષ્ટ થાય છે. તે ખરાબ સ્થિતિમાં છે અને રહેશે. ’ જીવનસંગ્રામમાં “ બળીયાના બે ભાગ ”-“ Might is right ” નું રાજ્ય છે. સર્વને જીવનસંગ્રામમાં ઉતરવું પડે છે. પ્રકૃતિસ્ત્વામ્ નિયોક્ષ્યતિ (ગીતા વાક્ય. અ. ૧૮. ૫૬) બધું વિકાસવાદનું ક્ષેત્ર છે. વિકાસવાદ કદંબના માત્ર નથી પણ કુદરતી સત્ય ધટના છે. આ વાતો જે સંપૂર્ણ ન સમજે તે વિકાસવાદ પણ પુરો સમજી શકે નહિ. અહીં કુદરતી ધટના તથા વિકાસક્રમ પર તથા તેના પ્રસિદ્ધ પરિણામ પર જ દૃષ્ટિ નાખવાની જરૂર છે. દર્શનકારની દુનિયા વિકાસવાદીની દુનિયાથી નિરાળી છે. કેમકે વિકાસવાદી જીવનની ધટના પર જ વિચાર કરે છે.

(૩) વિકાસવાદનો ઇતિહાસ

જનસમાજમાં વિકાસવાદના સિદ્ધાન્તો શોધકે કાર્વિન મનાય છે, પણ તે સત્ય નથી. તે તો ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં થયો. પણ તે અગાઉ આ સિદ્ધાન્તના સ્થાપકો યજ્ઞેલા છે. તેનો મૂળ શોધક ઍરિસ્ટોટલ ગણાય છે. આપણા ચાર્લ્સ પણ તેવાથી જન્મ તેમ નથી. ચાર્લ્સ-

જનું આપુ અને વિકાસવાદીનું પ્રોટોપ્લેઝમ કેન્દ્રીક જામતમા મળતા છે. ઍરિસ્ટોટલ્ય પછી તેના વિરોધી રેડી હસ્ટી ૧૬૬૮ માં થયો. ત્યાર પછી વ્યક્તિલેક્ષને તથા બદ્ધન ઇત્યાદિ તેના સાધક થયા. પછી ૧૯ મી સદીમા આ વિદ્યાના પાય શાસ્ત્રની શોધખોળ ડાર્વિને ૨૫ વર્ષ સુધી કરી, જેથી તેનું નામ લોકોમા પ્રસિદ્ધ થયું હજુ આ જામતની ગોધ ચાલુ જ છે

(૪) વિકાસવાદની પરિભાષા

અહીં કેટલાક ખાસ શબ્દો વપરાય છે, જેના આ વિદ્યારી લગતા સપૂર્ણ અર્થ જાણવાની દરેક વાચકને જરૂર છે —

(૧) વિકાસ=જડવેતન પદાર્થોનું પૂર્વવત્ પરિવર્તન અથવા પરિસ્થિતિ અનુગ્ન કૃત્તિ, એમ જીવનું રૂપાન્તર થઇ બીજો ઉપ થાય તે, નિર્જીવનો પરિસ્થિતિ હાગ વિકાસ. દા. ત પ્રથમ સૂર્યના તડકા પગથી અમર રાત્રે તારાઓના સ્થાન પગથી કાળ-વખત દલી શકતા, તે પછી સૂર્યના તાપનું ધડીયત્ર, પછી જલયત્ર, પછી વાલુકાયત્ર-ત્રીયાળની શીશી, પછી કલ્કોક (મોટું ધડીયાળ), પછી વૈંચ (નાનું ધડીયાળ-ખીસાતુ) પછી બોલતુ ધડીયાળ-એ મુજબ ધડીયાળના વિકાસને “ વિકાસ ” કહી શકાય

તે જ મુજબ જીવધારી પ્રાણીઓના પશુ વિખાસ થયો છે જેમ પ્રોટોપ્લેઝમથી ઓમીબાઇપ થયું તે

ઉત્તતિક્રમ-ધારો કે એમ જ ઓમીબાઇપ ૧, ૨, ૩ સત્તાન થયા તેમાનું ન. ૨ મૃત્યુ પામ્યું ન. ૧ ને દહિની પરિસ્થિતિ ન મળવાથી પોતાના તથા પૂર્વજોના જેવા જ સત્તાન થતા ચાલ્યા ન. ૩ ને વૃદ્ધક પરિસ્થિતિ મળી જેથી તેના વશમા જીવ પ્રકારનું રૂપાન્તર થયું હવે તે ન ૩ ને અ, બ, ક ત્રણ સંતાન થયા અ મૃત્યુ પામે છે ક ને વૃદ્ધક પરિસ્થિતિ મળતી નથી, તેથી તેના જેવા જ સત્તાન થતા ચાલે છે ક ને વૃદ્ધક પરિસ્થિતિ મળવાથી તેનું નવી જાતિમા પરિવર્તન થાય છે. ફરીથી ક ને ત્રણ સત્તાન થયા ને ઉપર મુજબ ક્રમ ચાલે આ પ્રકારના વિકાસક્રમને ઉત્તતિક્રમ કહ્યો છે એ ક્રમ મુજબ પ્રાણીઓની ત્રેણી, કક્ષા, જાતિ, ઉપજાતિ થઇ છે જેના વર્તમાનમા આપણે જીવ જીવ ભેદ જોઇએ છીએ

ઉપર કહેલ ધડીયાળનો વિખાસ ચાલુ જ છે હવે ધડીયાળનું કામ બન આપી શકે તેવું બને ત્યારથી તેના વિખાસ બંધ થાય ને બીજા ઉપનો વિકાસ થવા લાગે જેમ હાલ અમુક પશુઓના વિખાસ બંધ થયો છે ને તે સ્થાને અનુગ્ન નામના પ્રાણીનો વિકાસ જારી છે

વિકાસનો ૨ જો દાખલો-કોઇ જગલમા વાદરા રહેતા હતા ત્યાં તેની પસ્ટી ઘણી વધી ગઈ. તેથી જીવનસાધાને તક નિર્મળોને તે જગન ઝાડી સપાટ પ્રદેશમા રહેવું પડ્યું બગવાન ચાદરાઓના સત્તાન જગની રહ્યા નિર્મળોના સત્તાન સપાટ પ્રદેશમા રહેતા હોવાથી તેમનો કૂદવા ઠેકવાનો અભ્યાસ જતો રહ્યો અનુપયોગથી પૂછું પણ લસાઇ ગયું કાકરા તથા પતંગ ખુચત્રાથી લાકડા તથા પાદડા પર સવાનો અભ્યાસ થયો ચરદી ગરમી લાગતાથી મુરખા રહેવા લાગ્યા કોઈ વાદરા આવવાથી ધાગી ગયા

ઘોડા, બળદ, પાડા છત્યાદિ પશુઓને જોઇ તેની પીઠ પર સ્વારી કરવા લાગ્યા, ને એ મુજબ અન્ય પશુઓને તાજે કરવાનો ઝબ્બાસ થયો છત્યાદિ પ્રકારે પરિસ્થિતિ તથા જરૂરતવશ શરીર અને મગજમા જે પરિવર્તન થયું તેના સસ્કાર સતાનમા ઉતર્યા. એમ થતા થતા લાખો વર્ષો વાદગ જમલી મનુષ્યના રૂપમા આવ્યા તે પછી ધીમે ધીમે સેંકડો વર્ષો પછી સભ્ય મનુષ્ય બન્યા આ પ્રકારે સર્વ પ્રાણીનો યથાપોગ્ય વિકાસ થયો છે આ પરિવર્તનનું નામ “ વિકાસ ” છે.

(૨) પરિવર્તન=પૂર્વનું રૂપ બદલી જવું તે. તે ત્રણ પ્રકારનું છે. ૧ પરિસ્થિતિરૂપ, ૨ કાર્પ રૂપ, ૩ પૈત્રિક સસ્કાર. પૈત્રિક સસ્કાર=અદૃષ્ટ અથવા પૂર્વના સંસ્કાર શરીરની સાથે પેદા થાય છે તે.

(૩) પ્રોટોપ્લેઝમ=ચેતન ઉમાદક રસ. જીવરસ કે ચેતન કણ. તે ૧૨ કે ૧૬ જડ તત્ત્વોના મિશ્રણવાળો ઢીલો પદાર્થ છે. જીવનનો તે મૂળ આધાર છે, ચેતનતત્ત્વનું પહેલું સાદું સ્વરૂપ છે. જેમ ચાવી આખ્યા બાદ ઘડીયાળ આપોઆપ ચાલે છે તેવી શક્તિ તેમા ભરી છે તેમ આ શક્તિ પ્રાણીની ક્રિયા પર કામ કરે છે તે દરેક કોષ (સેલ-બિંદુ) મા ભરી છે.

વૈજ્ઞાનિકો આણું જ જડ તત્ત્વોનું કણ બનાવે છે. તેનું બાલ રૂપ આ કુદ-રતી કણ જેવું જ થાય છે. પણ તેમા ઉત્પાદક વર્ધક શક્તિ હોતી નથી. માટે તે રસાયણીય સંયોગજન્ય પદાર્થ નથી, પણ જરૂર તેની બનાવટમા કોઇ શુભ શક્તિ કામ કરી રહેલી છે એવું સમજાય છે

(૪) સેલ=બિંદુ=કોષ=કેપરના પ્રોટોપ્લેઝમનો એક ભાગ તેનામા જીવનશક્તિ છે. સાધન મળતા પોતાના જેવું નવીન સ્વરૂપ તે પેદા કરે છે.

(૫) એમીબા=પ્રોટોપ્લેઝમનો એક કોષવાળો નાનામા નાનો જીવ.

(૬) થર=ચટાન=પૃથ્વીની ગતિથી માગી વહેરેના જે થર જમીન પર જમી જાય છે તે કુદરતી થર, વર્ષાદ, નદી, બરફ દ્વારા પહાડ કે જમીન કોઇ જગાએ ધસાઇ જઈ ઢાકરા, વેળું કે પત્થરના જે થર જામે તે બનાવગી થર આવા એક પર એક પડદર સાલ જમતા જાય છે. દરિયામા અનેક પદાર્થ વહી આવી ત્યાં ઠરી જાય છે અને પડ ઉપર પડ ચડતા ખૂન દમાણ થાય છે. શોષકોએ જમીન ખોદી ખોદીને જોયું છે ને તે પરથી અજીવ, જીવ પ્રાણી તથા તેના ગાત્રાદિનો ઇતિહાસ આપ્યો છે.

(૭) સ્વતંત્રજનનવાદ=જીવ વિના જીવની સ્વતંત્ર ઉત્પત્તિ થતી તે-નદિ કે કોઇ અગમ્ય શક્તિદ્વારા. આ વિકાસને સિદ્ધ કરનાર સિદ્ધાન્તને સ્વતંત્રજનનવાદ કહે છે આપણા આર્થાવર્તના ચાર્જોનો તે પ્રાચીન સિદ્ધાન્ત છે. ગ્રીસમા તે પર્વથી પ્રચલિત છે.

(૫) વિકાસવાદનો સિદ્ધાન્ત

જીવોની ઉત્પત્તિ કોઇ અગમ્ય શક્તિ-કચર દ્વારા થઇ એવી કચરવાદી લોકોનો (આપણી ઘણાખરાની) માન્યતા છે કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોને તે અસાધ્ય લાગે છે. પૂર્વે વર્તમાનની જેમ પરિવર્તન થતું ચાલ્યું છે, જે દાવ્ય સ્થિતિએ પડેલું છે તેમા અગમ્ય

શક્તિ માનવાની જરૂર નથી. પૃથ્વી પર વાયુ, વર્ષા, નદી ઇત્યાદિથી પરિવર્તન જારી જ છે તેનાથી વનરૂપિતિ તથા જીવનું સ્વરૂપ બની પરિવર્તન થતું રહ્યું છે.

વિજ્ઞાનવાદ માને છે કે આ પહેલા પૃથ્વી મધ્ય જેવી પાતળી હતી. તે અગાઉ વધુ ગરમ હતી. તે પહેલાં અતિ તાપ મૂરજથી જુદી નહોતી. ન્યારથી જુદી પડી ઠંડી થઈ ત્યારથી તેનું નામ પૃથ્વી પડ્યું. તેજ મુજબ શનિ, મંગળ વગેરે ગ્રહ બન્યા. સૂર્ય હજુ પૂર્વવત્ તમ જ છે. સર્વ ગ્રહોની મધ્યમાં સૂર્ય છે. પૃથ્વી ઠંડી પડ્યા બાદ વનરૂપિતિ ને તે પછી જીવોની ઉત્પત્તિ થવા લાગી તે જ દહાડાથી આ વિકાસનો આરંભ થયો, જેનું ફળ વર્તમાન સંસાર છે. આ વિકાસનું વર્ણન કરવું તે વિકાસવાદનું કામ છે. પૃથ્વી પર પહેલ પહેલાં વનરૂપિતિ આપોઆપ બની, જેનું પરિણામ જીવ પ્રાણી છે.

પ્રોટોપ્લેઝમ-જીવનરસ-ચેતન કણ, જે વનરૂપિતનું પથ આદિ પિતા છે તે પ્રથમ ક્યાથી આવ્યું ? કેટલાક એમ માને છે કે કોઈ તારો તુટ્યો, તેનો જે ભાગ પૃથ્વી પર પડ્યો તેમાં એ પ્રોટોપ્લેઝમ પૃથ્વી પર આવી પડ્યું. બીજા એમ કહે છે કે એવી સ્થિતિ-મા એ કણ કાયમ ન રહી શકે. તેથી પૃથ્વી પર અનુકૂળ સ્થિતિ આવવાથી આપોઆપ તેનો આરંભ થયો; વૈજ્ઞાનિકો પ્રોટોપ્લેઝમ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, કેમકે તે સજીવ પદાર્થ છે.

રસાયણીય પૃથ્વરજીથી જાણવામા આવ્યું છે કે એ જીવનરસમા ૧૨ કે ૧૬ જડ તત્ત્વો છે-કાર્બન, ઓક્સીજન (ઉદ્દાહરણ), ગंधક, ફોસ્ફરસ, હાઇડ્રોજન, સોડીયમ, પારો (હરિથ), મેગનેશિયમ, પોટેશિયમ તથા બે ચાર બીજાં જડ તત્ત્વ છે. આ ચેતન ઉમાદક રસ વધુ ઓછો થતો રહે છે. જડ પદાર્થનું પરિવર્તન જ આ ચેતનરસ છે. તે દીવાના પ્રકાશ જેવો વા હરિયાના ગોળ જેવો ક્ષણિક છે; પણ તેનું અસ્તિત્વ જાણાય છે. કોઈ આ મિશ્રણને સ્વાભાવિક માને છે. કોઈ તેને શુદ્ધ મહાન શક્તિ-ધર દ્વારા બને છે એમ માને છે. આ સજીવ રસના ભાગને સેલ (બિંદુ-કોષ-કોષણ) કહે છે જે સક્રિયશક્તિ વિના દેખાતી નથી. આ કોષોના જમાવથી જ શરીરના ભાગ બને છે; જેનામા જીવન-શક્તિ છે તેનું નામ બિંદુ કે કોષ છે. તે ગોળ ઈંડાકાર થાય છે. ઈંચના છ હજારમા ભાગ જેટલી નાની શી તે થાય છે. પાણીમાં તે ખીખીતી નથી, ને તેની દશી રચના જાણી શકાતી નથી. તે પારદર્શક છે. જે તે ગોળ રચનામાં હોય તો તેનું માપ વધે છે. બાહ્ય વસ્તુને લઈ પોતાનું રૂપ તેને અનુકૂળ કરી લે છે, અને આ ગુણ જીવનશક્તિમાં છે.-વાયુ, હવા, વિજળીમા નથી. તે જ બીજા હજારો કોષો ઉત્પન્ન કરે છે. ફરી તે પેદા થયેલ કોષ અન્ય હજારો પેદા કરે છે. જે દરેક જ શરીર એક ઈંચ વધતું હોય તો એમ માનવું કે આવા નવ અબજ કોષ પેદા થયા. ચામડી, લોહી, માસ ઇત્યાદિ સર્વ આના જ બનેલા છે. જીવ-નરસ આ સેલ-કોષ-બિંદુમા ગતિ કરે છે

નાનામા નાનું પ્રાણી-એમીઆ જળચર છે. તે માત્ર એક જ સેલનું છે - તે સ્વયં ગતિ કરે છે. પોતાને મનગમતો ખોરાક લે છે. પોતામાંથી જ પોતાના જેવા નવીન પ્રાણી પેદા કરે છે. જ્યારે અનુકૂળ ખોરાક પર તે બેસે છે ત્યારે તેમા છિદ્ર પડી જાય છે ને તેમાંથી એ ખોરાક તે ખેંચી લે છે. એ એમીઆથી માડી કેંઠાથી જેવા મોટા પ્રાણીના

શરીરમા પણ ત્રણ બાબતો રસાયણશાસ્ત્રથી સિદ્ધ થઇ ચુકી છે—(૧) બધા પ્રાણીના શરીરની રચના એક જ પ્રકારની છે તથા બધામા સર્વ તરવો સમાન પ્રમાણમાં છે. (૨) નાશ પામતી અવયવ શક્તિ અનુકૂળ ખોરાકથી પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. (૩) એક પ્રાણીથી બીજા પ્રાણીની ઉત્પત્તિ થાય છે—અર્થાત્ ઉત્પાદન શક્તિ સર્વ ચેતન પદાર્થોમાં છે. પ્રાણીઓના શરીર ૧૨ કે ૧૬ જડ તત્ત્વોનાં બન્યા છે ને દરેકમા આઠ રચાન છે.—પોપણ, શ્વાસોન્નવાસ, મળમુત્રવાહક, રક્તવાહક, પ્રેરક, આધાર, સ્નાયુતંત્ર અને પ્રસવ. આ આઠ પ્રબંધ નાના ઓમીઆથી તે હાથી જેવા મોટા પ્રાણીઓને કરવો જ પડે છે. પ્રાણી માત્રના દરેક અવયવ કોષ્ટોના સમૂહના બનેલા છે અને તે અવયવો વિવિધ પ્રકારના પણ સમાન હોય છે. જેમ ખેડૂત, વણકર, લુહાર, સુયાર, કઢીયો, દરજી, મોઝી, વેલ, ન્યાયાધીશ, રાજાથી કોઇ એક નગરનું કામ ચાલે છે, તેમ સર્વ રેલના જુદા જુદા કામથી શરીર ચાલે છે ને તે શક્તિ એક રૂપમા દેખાય છે. જે દરેકે દરેક કોષ્ટનો નાશ કરીએ તો સજીવ પ્રાણી મૃત્યુ પામે છે.

વનસ્પતિ પણ સજીવ પદાર્થ છે. તેમા પણ ચેતનોત્પાદક રસ—પ્રોટોપ્લાઝમની ધારા વહે છે.

(૬) વિકાસવાદ સિદ્ધ કરનાર પાંચ શાસ્ત્રો.

(૧) જાતિ વિભાગ શાસ્ત્ર.

જીવ પ્રાણી બે પ્રકારના છે—(૧) સજીવ પ્રાણી (૨) વનસ્પતિ.

સજીવ પ્રાણી બે પ્રકારના છે—(૧) બરડાની કરોડવાળા (૨) કરોડ વિનાના (કીડી, મકોડા ઇત્યાદિ.) પાછી આ બેની ટ્રેણી, કક્ષા, જાતિ તથા ઉપજાતિ એમ ૪ વિભાગ છે.

(૨) તુલનાત્મક શાસ્ત્ર.

કરોડવાળા રતનધારી ટ્રેણીના પ્રાણી બ્લેલ માછલી, સીલ માછલી, માછલી, મગર, અને ગાય—આ પ્રાણીઓની શરીર રચના સમાન છે. પરિસ્થિતિવશ બાહ્યરૂપ જુદા જુદા પ્રકારનું થયું છે. આમ શરીરરચના પરથી તુલના કરી પ્રાણીઓના વિભાગ પાડવામા આવે છે તે શાસ્ત્રને તુલનાત્મક રચનાશાસ્ત્ર કહે છે.

(૩) ગર્ભશાસ્ત્ર.

ગર્ભના આરંભથી પોતપોતાની સ્થિતિ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધીમા જેટલું જેટલું પરિવર્તન થાય છે તેનું જ્ઞાન ગર્ભશોધનથી થયું છે—ચાય છે. આ પરિવર્તન સર્વ પ્રાણીમા સમાન માલમ પડે છે.

(૪) હુસજીવ શાસ્ત્ર.

પ્રાણીઓની પરંપરા મેળવવાથી તેની સંતતિ ઉપસતતિનો દત્તિકાસ મળે છે. પણ પૃથ્વીમા લાખા કાળથી કેરદાર થતો રહેવાથી કેટલીક વચલી કડીઓના પત્તો મળતો નથી. અમુક જ્ઞાનિ નવા પ્રકારના જંતુ નાશ પામ્યા છે. જૂનતરવિદ્યાના યદોમા તેનાં ચિદ્ન મળ્યા નથી જેમ કે વનમાણુત્ત્વ રૂપાન્તર મનુષ્યજનિ છે. પણ એ

ખન્નેની વચ્ચેની દરી-જાતિનો લોપ થયો છે. હજુ મર્જશાસ્ત્રમાં એ લુપ્ત દરીનું ચિન્ન હોય એમ માની શકાય છે. પણ સ્પષ્ટ દહેવું મુશ્કેલ છે. કેટલાક કારણથી આ શાસ્ત્ર અપૂર્ણ છે, તો પણ વૈજ્ઞાનિકોની ઓછ સારૂ ધણીક સામગ્રી સંપાદન થયેલી છે.

(૫) ભૂગોલક શાસ્ત્ર.

આથી અમુક ગ્રાણી અમુક જગ્યાએ થયું તે; તથા પામે પાસેના દેશમાં રહેવાવાળા ગ્રાણીઓનું સાધર્મ્ય જણાઇ આવે છે. જેથી વિકાસવાદને ધણી મદદ મળી છે.

આર્થ પ્રાપ્તિમા—આપણા પુરાણોમાં જે અવતારસંઘા છે તે વિકાસવાદ બનાવે છે. જેમકે મન્થ (જળચર) પછી કન્થ (જળચર-સ્થળચર), પછી વરાહ (ભૂચર), પછી નૃસિંહ (વનચર), પછી વામન (લઘુ મનુષ્ય), પછી પરશુરામ (અર્ધ સભ્ય-લડાયક), પછી રામ, કૃષ્ણ (સભ્ય માનવ), પછી બુદ્ધ, પછી ક્ષત્રી. પણ આ સર્વ અવતારનું વર્ણન વૈજ્ઞાનિક રીતિએ આપવામાં નથી આવ્યું, જેથી જેવું જોઇએ તેવું સંતોષકારક નથી.

ઉપગતા શાસ્ત્રો દ્વારા એવી માન્યતા ધરાવવામાં આવે છે કે:—

(૧) જેમ ખીજથી ચડ, શાખા, પત્ર, ઉપશાખા, ફળ, ફળ થાય છે તે નદ થાય છે તેમ પ્રોટોપ્લેઝમ (ખીજ), કોષ્ટ-તેમાંથી એમીબા જન્મ, તેમાંથી હૈડરા, તેનું અપાન્તર કાનખજુરા, વગેરે કૃમિ; પછી કીડી, મકોડા, કાકીડા વગેરે કૃમિ; તે પછી તેનું અપાન્તર ખરડાની કરોડવાળા ગ્રાણી, જેના કે માછલી ઇત્યાદિ; તેમાંથી દેડકા, સર્પ; તેમાંથી પક્ષી, તેમાંથી સ્તનધારી ચોપગા જાનવર; તેમાંથી વાનર-વનમાણુસ, તેનું અપાન્તર લુપ્ત કડી (નથી જણાયુ તે), એ લુપ્ત કડીનું અપાન્તર જગતી મનુષ્ય; તેનું અપાન્તર સભ્ય મનુષ્ય આ ક્રમ મુજબ પરિવર્તિ અને આવશ્યકતાને લીધે પરિવર્તન થયું છે તેમાં ઇશ્વરશક્તિ કે એવું કાંઈ નિમિત્ત નથી.

(૨) આરબમાં વારપતિ પ્રોટોપ્લેઝમથી થઇ. તેનાથી ચેનન ગ્રાણી થયું આમ જડ ચેતનનો તદ્દાવન તે માત્ર પરિવર્તન જ છે બધા પ્રકારના સજીવ ગ્રાણી પૂર્વે એક જ જાતિમાંથી થયા છે. વિકાસ માત્ર આભાવિક ઘટના છે. કોઇ શું શક્તિએ પ્રથમ નર માન જાતિ બનાવ્યા એ માન્યતા યુક્તિ વિચાર ને પ્રમાણ રહિત છે. પરિસ્થિતિના કારણે જ સર્વ ગ્રાણીઓએ જુદા જુદા રૂપ પકડ્યા છે. પ્રકૃતિના નિયમ સર્વને સમાન લાગુ પડે છે. તેના એક નિયમ એ છે કે ઉદરપૂરણાર્થે દરેકને સગ્રામ કરવો પડે છે—તેને જ જીવનસંગ્રામ કે જીવનકલ્પક દહે છે ચોગ્ય-માનવાનનો જય થાય છે અગોચર-નિર્મળતા નાશ થાય છે.

(૩) ઉપર જણાવ્યું તેમ પ્રથમ ઉત્પત્તિ, ખરડાની કરોડરહિત ગ્રાણી-એમીબા, કીડા, મન્થ-રાહિની થઇ, તેમાંથી હાડકા વિનાના વીંછી, કીડા, કાનખજુરા, દુકડા દુકડા ભેગા મળી થયા ભમરા, માખી, તીડ, તૈયાર ઇત્યાદિ દરેકના દેખાવમાં ભેદ છે પણ અસહ્ય સમાન છે, ત્યાં સુધી કે નાનામાં નાનો કીડો જે પત્તર સાથે એવો જ કડી ચોટી જાય છે કે પાણીના બારે વેગથી પણ હાલતો નથી નેના શરીરની રચના પણ વીંછી જેવી જ છે.

ત્રેટોપ્લેઝમ પછી એમીઆ થયું. તે એક કોષવાળું જીણામાઝીલું જન્મ્યું છે. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર દ્વારા તે દેખાય છે. જે બાળ્ય તેના ખોરાક હોય તે તરફ વધે છે ને સામી બાળ્ય સંકોચાય છે, જે સ્વાભાવિક જ છે. જેમા ઇચ્છા કે ચેતનરૂપ ધરાવે છે. ખીલકુલ નથી. તેની ખોરાક લેવાની એવી આશ્ચર્યકારક રીત છે કે તે પ્રથમ ખોરાકને ઢાંકી લે છે તે પછી તેના શરીરમાંના એક છિદ્ર દ્વારા તે ખોરાક અંદર લે છે. તેને મુખ, દાન, નાક ચક્ષુ કશું દેખી શકાતું નથી. ત્રેટોપ્લેઝમ જ તેનો આધાર છે. બીજાં પ્રાણી કરતા આમાં અંતર માત્ર એટલો જ છે કે બીજાં પ્રાણી અનેક કોષ્ટનાં છે, જ્યારે આમાં માત્ર એક જ કોષ્ટ છે. સંક્ષેપમા આ એમીઆ તમામ જીવોનો પૂર્વજ-પિતા છે. તેનું રૂપાંતર યતા યતાં આપણે સર્વ પ્રાણીઓ બન્યા છીએ. બાલ્ય, કિશોર, યુવાન, વૃદ્ધ-અવસ્થામાં પ્રાણીનું જેટલું પરિવર્તન થાય છે તેનાથી વિશેષ ગર્ભાવસ્થામાં થાય છે. રાકના દાણાથી પણ નાના બીજમાંથી મોટું વૃક્ષ ઉગી નીકળે છે. પક્ષી ઈંડું ફોડી બહાર નીકળ્યું કે યોડા વખતમા ઉડવા માડે છે. દરેક પ્રાણીના ગર્ભનો ઇતિહાસ એમ બતાવે છે કે દરેકને પોતાની ઉત્પત્તિનો આખો ક્રમ એ અવસ્થામા ધ્રુમવો પડે છે. મુરઘીના ગર્ભમા પ્રથમ એમીઆ રૂપ, પછી તેના વિકાસ-મીંડક રૂપ, પછી તેના વિકાસ સર્પ જેવું, પછી તેના વિકાસ પક્ષી રૂપ થાય છે. જ્યારે પક્ષી રૂપમા આવે છે ત્યારે ઈંડું છૂટે છે. સારાશ એ છે કે આપણને દરેકને ગર્ભમા આપણા પૂર્વજો સંક્ષેપમા અનુકરણ કરવું પડે છે, જેનું નામ વિકાસક્રમ છે. અંડજ પ્રાણીની માફક જ ગિલાડી તથા ફૂલરાના ગર્ભની પણ અવસ્થા છે. માસબદ્ધક, તીવ્રજીવિ, નખોરીયાવાળા પ્રાણી એક જ કુળના સંતાન છે. અને હાડકા વિનાના પ્રાણીઓની ગર્ભાવસ્થા સમાન છે. ગર્ભાવસ્થામા જે પરિવર્તન થાય છે તેનો આધાર પરંપરાના તત્ત્વજન્ય બીજ ઉપર છે. પૂર્વજના મંસ્કરાતુમાર યુષ્ણ ઉતરે છે. એ પરથી વિચારી લેવાનું છે કે આટલું રૂપાંતર ગર્ભકાળમા તથા જન્મ પછી થઇ જાય છે તો મેંદડો-હઝારો-લાખો વર્ષોમા આનંદ બાલ રૂપનો આવો ભારે વિકાસ થાય તે સ્વાભાવિક છે.

વિજ્ઞાનવાદ દેહે છે કે મુખથી પૃથ્વી જ્યારે જુદી પડી ત્યાર પછી કેટલોક દોળ તમ રહી. પછી ધીમે ધીમે ફાટી પડી. પછી દ્રવ પદાર્થ, પછી પ્રટકડી વગેરે કણ પદાર્થ થવા લાગ્યા. આ પછી આકર્ષણને લીધે પૃથ્વીમા શરો પડવા લાગી પૃથ્વીના કેટલાક ભાગ ખેંચાઇ ગયા કેટલાક ઉપસી આવ્યા. ઉપસેલા ભાગ પર્વત પહાડ ટેકરીઓ બની, ને શરો પડેલી પૃથ્વીની ખાઇઓ ને ખાડીઓ થઇ. તેમા વરસાદથી કેરકાર થયો, અર્થાત્ પાણીના મારથી ખાઇઓ ને ખાડીઓ કેટલીક મોટી યતા તળાવો અને સમુદ્રો બન્યા પર્વત પર વાયુ, વર્ષા ને જરફના ઝપાટા લાગતા ઘસાઇ જે યુક્ત જમા થયું તેના કૃત્રિમ થર બન્યા. પૃથ્વીના અંદરની ગરમી, જનઃપ્રાણી તથા ધરતીકંપથી ઘણા પ્રકારના ફેરફાર થયા-જળ તથા સ્થળ, સ્થળ ત્યાં જળ થઇ ગયું. નદીના પ્રવાહથી ને પરિવર્તનથી ચરના કેટલાક પડ કપાઇ ગયા, જેથી થરો દ્વારા પુરતો ઇતિહાસ મળી શકતો નથી. જે થર મળે તેમાં સૌથી નીચેનો પહેલો નિર્જીવનો, પછી પ્રાચીન, પછી પ્રાથમિક, પછી મધ્ય

કાળને। ચર છે, જેમા પ્રાણીઓના હાડકાં મળે છે જેથી કમ જણાય છે. થરોની શોધથી જણાયું છે કે પ્રથમ મત્સ્ય, પછી મીંડક, પછી સર્પ, પછી મગર, પછી છીપકડી (જેના મૃત દેહ ૮૦ ફુટ લાંબા ને ૫૦૦ મણુ વજનના નીકળે છે તે), પછી ઉડનાર સર્પ, પછી સ્તનધારી પ્રાણીઓ થયા છે. આ થરોમા હાથી તથા થોડાનાં શરીરો પણ મળે છે.

આ થરોની શોધથી જ્ઞાત થયું છે કે આરંભમાં સીધી સાદી રચનાવાળાં પ્રાણી હતાં. પછી કાળ અને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ જીવં જીવ રૂપ થયાં. આ પ્રાણી ત્યાં ગયું; પેયું આહી રયું, કોઇ પાસેના દેશમા જઇ વસ્યું. એમ દેશાદિથી રૂપ બદલ્યા. વીંછી, વાં, સિંદ, હાથી છત્યાદિ ઇગ્ધાંકમા નથી. જરાક આફ્રિકામાં જ છે. ચાર પગવાળા સર્પ અમુક સ્થળે મળે છે. નજદીકના દેશવાળાઓમા સાધર્મ્ય અને સામ્ય દેખાય છે. પાસિફીક મહાસાગરમાં પ્રથમ મ્હોટો એટ હતો, જેમાંથી હાલ કોઇ કોઇ ઠેકાણેજ ન્હાતા ટાપુ રહ્યા છે. આ જોવાથી પણ વિકાસવાદને સહાયતા મળે છે, જેનો ભૂગોલક શાસ્ત્રમા સમાવેશ થાય છે.

કુદરતમાં ઉત્પત્તિ અનુસાર વૃદ્ધિ થતી નથી. જેટલા જીવ જન્મે છે તે સર્વ જીવતા રહેં તો તે બધા માટે કુદરત પાસે પુરતો ખોરાક નથી. કોઇ નિર્મળનો સ્વભાવતઃ નાશ થાય છે; કોઇને જનનવર આઇ જાય છે, કોઇને પ્રતિપક્ષી મારે છે, કોઇ રેગથી મૃત્યુ પામે છે, કોઇ ઉત્પત્તિ વૃદ્ધિનું સ્થાન જ લઇ શકતા નથી, કોઇ હવા, વર્ષા, શરદી, બૂકંધ, દરિયો કે અગ્નિના કારણથી નાશ પામે છે; અને કેટલાક જીવનસંગ્રામમાં નષ્ટ થઇ જાય છે. જીવનસંગ્રામને પારતે સર્વને પરિશ્રમ તો વેઠવો જ પડે છે—એ પ્રકૃતિનો અટળ નિયમ છે, જેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે જાતિ જીવી નહિ શકે કે જે અયોગ્ય છે અને બીજી જીવતી જાતિની હરીશાઇ કરી શકતી નથી. “બળીયાના બે ભાગ” —એ વાક્યનું આ વિવેચન છે. એકથી અધિક સંતાન કે બીજાની ઉત્પત્તિમા હેતુ એ છે કે નિર્મળનો નાશ થાય છતાં જાતિ આતુ રહે. પણ દયા, સ્નેહ, માયા, પ્રેમ, સ્વાર્થ, ત્યાગ, આત્મસમર્પણ છત્યાદિ ગુણ મનુષ્ય જાતિમા ખેદ થયા છે, જેથી તેમાં પશુવત્ વ્યવહાર કે જીવનસંગ્રામ નથી રહેા.

માનવ જાતિ

મનુષ્ય જાતિ આરંભથી નથી પણ વિકાસક્રમ દ્વાગ સ્તનધારી એપિમા પ્રાણીનું પરિવર્તન છે. કેમકે તેના શરીરની રચના બરબાની કૌલવાળા સ્તનધારી પ્રાણીના જેવી છે, ખીજાના શરીરની જેમ તેના શરીરના દરેક અવયવ અનેક કોષોના સમૂદયથી બનેલ છે ને દરેક કોષમા ઉપર કહેલ પ્રોટોપ્લેઝમ છે. મનુષ્ય પ્રાણીનો સમાવેશ વાનર કક્ષામા થાય છે.

ગર્ભમાં મનુષ્યનું બાળક વનમાણુસના શરીર જેવુંજ હોય છે પૂઝડાનું નિશાન પણ હોય છે. સ્તનધારી પ્રાણીના તથા મનુષ્યના ગર્ભનું પરિવર્તન સમાન છે. પહેલા માછલી જેવું, પછી મીંડક જેવું, પછી સર્પ જેવું, પછી પક્ષી જેવું, પછી ઠમ દંબનના મનુષ્ય જેવું, પછી ગર્ભમાંથી બહાર નીકળતા પહેલા થોડે વખતે મનુષ્યરૂપ થાય છે. જેણે ધણા ગર્ભોની પરીક્ષા કરી છે તે આવા ઇતિહાસ આપે છે. વિજ્ઞાનવાદીઓએ પણ સિદ્ધ કર્યું છે કે દરેક પ્રાણી પ્રથમ એમીઆરૂપ, પછી માછલી વગેરેના જેવું થાય છે—અર્થાત્ પોતાના પૂર્વજોના રૂપનું સંક્ષેપમા અનુકરણ કરી લે છે. હજી સુધી વાદરા તથા મનુષ્યની દરમ્યાનની કડી જડી નથી, પણ ગર્ભશાસ્ત્રની સંકળનાથી ઉપરું અનુમાન કરી શકાય છે. વળી નીચેના

યરોમાં બધા પ્રાણીની ખોપરી મળે છે પણ મનુષ્યની નથી મળતી. ત્રીજા ચરમાં તે મળે છે. તેથી મનુષ્ય છેલ્લેજ ચક્રોનું હોયું જોઈએ. ખસ, દાદર, વગેરેની દવા મનુષ્ય તથા અન્ય જાનવરોની સમાનજ છે ઇત્યાદિ શોધથી મનુષ્ય-વનમાણુસ વાંદરાનું પરિવર્તન છે.

મનુષ્ય જાતિનો ઉદ્ભવ પ્રથમ કયા દેશમાં થયો તેમાં ત્રણ મતભેદ છે- (૧) કોષ એશિયામાં, (૨) કોષ એશિયા યા આફ્રિકાની મધ્યમાં જવા પાસે (૩) કોષ આફ્રિકામાં ઉદ્ભવ્યાનું કહે છે. પણ આફ્રિકામાં ઉદ્ભવી મનુષ્ય જાત અન્ય સ્થળે મળે એવો ધણાનો મત છે.

મનુષ્ય પણ અન્ય પ્રાણીઓની જેમ વિકાસની શૃંખલામાં બદલે છે. તેમનામાં પણ જીવનસંગ્રામ સિદ્ધ છે. તેઓ પણ ભૂખ, રોગ, ને લડાઈથી મરે છે. તેમના મગજની દૃઢ-તિથી તન, ધન, અને ધન્યતાનું બળ પેદા થયું. ધીરે ધીરે તેમનામાં અગ્નિ, જળ, ભોજનના પદાર્થો તથા પહેરવાના વસ્ત્રોનું જ્ઞાન પેદા થયું. પત્થર ફેંકવા, નિશાન પાડવું, પથરના શસ્ત્રાદિ બનાવવાં વજ્ર બનાવવા ઇત્યાદિ પ્રારંભિક કાર્યો પછી શનૈઃશનૈ મકાન બનાવવા, અને ખીજ વાવી ખેતી કરવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. પ્રથમ અંગચેષ્ટા, પછી ચિત્રમય સંકેત, ને પછી અક્ષરમય ચિહ્નથી પોતાના મનોભાવ જતાવવાની શૈલી મનુષ્યે શોધી કાઢી. વિચારશક્તિ વધવાથી અનેક સાધન એકત્ર થયાં. સોલસાદિના મત છે કે મનુષ્યને પ્રાણીત્વ થયાને લગભગ આઠ લાખ વીસ હજાર વર્ષ થયા છે. ડાર્વિનથીએ પ્રથમ વાંદરાનો મનુષ્યવત્ વ્યાપાર તે પછી પરિસ્થિતિને લીધે ઠંડું ફેલું છોડી દીધું તે, પછી અનુપયોગથી પૃથ્વીનો અભાવ, અને એ મુજબ મનુષ્ય રૂપમાં સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિના ક્રમનું અવધુન વર્ણન કર્યું છે.

ધર્મને મનુષ્યને શક્તિ આપી છે એવું માની ચકાસું નથી. કેમકે અન્ય સર્વ પ્રાણી-ઓમાં પણ શક્તિ છે. પ્રથમ માનસિક શક્તિ કેમ થઈ તે ચેતનેત્પત્તિ જેવેજ ગુણુ ભારે પ્રશ્ન છે. મનુષ્યના સમાન હિન્દ્રય, હૃદય, બાવ, સુખ, દુઃખ, શોક, સંસાર, મત્સર, બદ્ધે લેવાની યુદ્ધિ, આશ્ચર્ય, જ્ઞાસા, કૃતજ્ઞતા, હસવું, ક્રોધ મરકરી, નકલ ઉતારવી, એકાગ્રતા, સ્મૃતિ, થોડી કષ્ટનાશક્તિ, ઇત્યાદિઓજાવતા સર્વ પ્રાણીઓમાં છે. માછલી, બીલાડી, ફતરા, થોડા, ગીંછ, હાથી, વાંદરા ઇત્યાદિ પ્રાણીઓના કામોની પરીક્ષા તથા કથાઓ પ્રસિદ્ધ છે. મનુષ્યના મગજનો વિકાસ અન્યથી ઘણો થયો છે તેથી તેનામાં કષ્ટનાશક્તિ તથા કાર્યકારિણી વિચારશક્તિ ખીજથી વિશેષ છે. સંચા બનાવવા, પ્રાણી વશ કરવા, દ્રવ્ય સંગ્રહ, અગ્નિ ને દવા પાસેથી કામ લેવું, બાપા, શોભા, અનુભવ, ધર્મ તત્ત્વબોધ, સદ્ અસદના ભેદનું જ્ઞાન એ મર્વ ઉપર કહેલ એ શક્તિનાં જ પરિણામ માત્ર છે.

સર્વ સજીવ પદાર્થોના વિકાસનો સિદ્ધાન્ત વિકાસવાદીઓ ઉપર મુજબ આપે છે. આ સિદ્ધાન્તના કેટલાક અપવાદ આપણા આર્થ તથા પાશ્ર્વ વિકાસો નીચે મુજબ આપે છે—

અપવાદ:—

(૧) સૂર્યથી પૃથ્વી સ્વતઃ ઉત્પન્ન થઈ એવું માની ચકાસ નહિ. કેમકે સૂર્ય સ્વતઃ નથી. તે કોઈને આશરે રહેલો છે.

- (૨) એક પ્રોટોપ્લેઝમમાથી પ્રાણી માનવ પરિવર્તન થયું છે એ માન્યતા ખરી નથી. કેમકે કોઈની ઉત્પત્તિ અનેક દેશમાં થયેલી હોવી જોઈએ. વળી જડ એતન થઈ શકે જ નહિ. કોઈ અન્ય ગૃહમાથી તે અહીં આવી પડ્યું માનો તોપણ ત્યાં તે કેવી રીતે ગેદા થયું ?
- (૩) ઉપર દહેસ પાંચ શાસ્ત્રો સંપૂર્ણ નથી. તેમા પણ કેટલુંક સંશયાત્મક છે. દા. ત. જમીનના ચર પરથી નક્કી થતો વિકાસક્રમ ગર્ભશાસ્ત્રથી નક્કી થતા ક્રમ મુજબ મળતો નથી. તેથી જેમ કેટલાક પંચવાળા શાસ્ત્રનો અમુક ભાગ ક્ષેપક દહે છે તેમ આ કોઈકો પણ કરે છે.
- (૪) જડ સ્વયં ગતિ કરે ને પોતાના જેવું જીવને બનાવી લે; તથા સ્વયં ઉત્પાદક વર્ધક થાય એવું પદ્ય વહેલું જીજ્ઞ બનાવવામા કોઈ અગમ્ય અચિન્ત્ય શક્તિની અપેક્ષા રહેલી છે.
- (૫) બધાં જીજ્ઞ સમાન હોઈ શકે નહિ. પૈત્રિક સરકાર તથા પરિસ્થિતિથી જીજ્ઞમા અંતરબેદ થયો છે. પુરુષાત્વ સ્ત્રીત્વનો બેદ છે તે જ મૂળ જીજ્ઞેની અસમાનતા બનાવે છે. આરંભમા નરમાદાનો બેદ કેમ ઉત્પન્ન થયો તે વિકાસવાદ બનાવી શકતો નથી. આ બેદ હોવાનું કોઈ અદૃષ્ટ કારણ હોવું જોઈએ. નરમાદાના રજવીર્યાના પ્રોટોપ્લેઝમ સમાન હોય તો નરમાદાનું જીવં જીવં રૂપ ઉત્પન્ન થવું જ અસંભવિત છે. દેહાત્મ પરિસ્થિતિથી એ બેદ ઉત્પન્ન થયો એમ માનો તો તેનો આરંભ ક્યારે થયો ?

પ્રોટોપ્લેઝમ તથા એમીબામા વામુ જેવી અણુદા ગતિ છે કેમકે તે જડ છે પરંતુ વ્યવહારમા તમામ જાતુઓમાં ભુદા ગતિ દેખાય છે, તેથી એમ જણાય છે કે તેમા કોઈ અન્ય અદૃષ્ટ વસ્તુ છે, જે અનાદિ પ્રવાહથી વિકાસ અવિકાસમા આવતી રહે છે. આ અદૃષ્ટ વસ્તુ તે અનેક સંસ્કારોવાળું મન છે, જે વિકાસવાદીઓએ બીલકુલ લક્ષમા લીધું જ નથી એના સ્વીકારથી તેમની કેટલીક મુશ્કેલીઓ દૂર થશે. એ મનથી જ સણુદા ગતિ થાય છે. એના સંસ્કાર અનુસાર જ પ્રોટોપ્લેઝમના અનેક પ્રકારના કોષ્ટો બની ઉપયોગ થાય છે.

- (૬) હમેશા કેવળ શક્તિવાદ માની શકાય નહિ. જે સર્વથા શક્તિવાદ જ માનો તો મનુષ્યમંડળના ઉચ્ચ ગુણ સરકાર નિષ્ફળ થઈ જાય. મૃદિમા શુભવાનો સર્વને હક્ક છે. અન્યનું સુખ અમારા સુખદુઃખ જેવું છે. દયા, ન્યાય, નીતિ, આત્મભોગ, સુધારણા ઇત્યાદિ ઉચ્ચ ગુણ છે. તે પ્રમાણે વર્તવાથી સર્વપર ઉપકાર તથા સુખપૂર્વક શુભન ચલાવવાની યોગ્યતા મળે છે. હવે જે કેવળ શક્તિવાદ માનીએ તો સર્વ ઉચ્ચ ગુણ નિષ્ફળ જાય. વળી મનુષ્ય વૃત્તિનું અંતિમ સુખ શાન્તિ છે, જેથી હમેશ શક્તિવાદ ન મનાય. વળી તે સુખ ન્યાય, નીતિ, સદાચાર, સંપ, તથા પ્રેમાદિ વિના ન મળે જેથી શુભનસંગ્રામમા હમેશ શક્તિવાદ ન ચાલે. શક્તિવાદ સમુદમા એક જ હોય, દરેક ન હોય. સમાજમા સમૃદ્ધ પદ્ધતિની જગ્યા થાય છે અને સમુદનો પડ જ ન્યાય નીતિ ગણાય છે.

(૭) વૃક્ષોનો ખોરાક પ્રાણનાશક વાયુ છે, જે પ્રાણીઓ આપે છે; ને પ્રાણીઓનો ખોરાક પ્રાણપ્રદ વાયુ છે, જે વૃક્ષો આપે છે. જેથી વૃક્ષો ને પ્રાણીઓની સંકળનાનો મેળ મળતો નથી. વનસ્પતિ કાપી નાંખવાથી તેના અંગની વૃદ્ધિ થાય છે પરંતુ પ્રાણીઓના અંગની વૃદ્ધિ તેમ થતી નથી. ઝોમીયાના ટુકડા કચવાથી પણ તે છવે છે માટે તે વૃક્ષોનું મૂળ હોવા સંભવ છે—પ્રાણીઓનું નહિ.

(૮) આર્ય પ્રજામાં આજ સુધી સૃષ્ટિ અયોનિજ માને છે તેમ આર્ય પ્રજા ચીની પ્રજા પણ માને છે. વિકાસવાદી એક બીજા યથું કહે છે ત્યારે આયો બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રકારનાં મૂળ બીજા કહે છે.

વિકાસવાદી આરંભમાં સૃષ્ટિ અયોનિજ માને છે તેમ આર્ય પ્રજા ચીની પ્રજા પણ માને છે. વિકાસવાદી એક બીજા યથું કહે છે ત્યારે આયો બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રકારનાં મૂળ બીજા કહે છે.

પૃથ્વી વનસ્પતિ તથા પ્રાણીના સ્થાન યોગ્ય થયાં ત્યારે અન્ય સ્થળથી તેમાં મૂળ બીજા આવ્યાં—પોતાની મેળે જ વનસ્પતિરૂપ કે પ્રાણીરૂપ થઈ મધ્ય-એ વિકાસવાદીની માન્યતા અસંભવિત લાગે છે. તેમ આરંભમાં ગુણધેતુરૂપિત પણ કેાઈ રીતેાષ્ટ્ર દેશમાં થયેલ હોવી જોઈએ; તેવો ભાગ હિમાલયગત કૈલાસ, ટીબેટ, વા કેકેસસના અગ્નિપૂજાનો દેશ જણાય છે. અને આર્ય, ચીની તથા ઇરાની પ્રજા પણ આરંભિક ઉત્પત્તિ તે જ દેશમાં માને છે.

મનુષ્ય જાતિમાં રાજા: રાજા: બાપા ઉત્પન્ન થઈ તે હાર્વિનનું મંતવ્ય કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો અસત્ય ઠેરવે છે. આર્યશાસ્ત્ર પણ આરંભકાળ વિષે હૃશ્વર પ્રેરિત વેદ દ્વારા વિશેષ જ્ઞાન મળેલું માને છે. તેમ જ ઇરાની, ચલ્હી પણ હૃશ્વરહત સંસાર માને છે.

વિકાસવાદમાં ચેતન તથા પ્રોટોપ્લેઝમની વચ્ચેની કડી—સંરક્ષારી મન (જીવવૃત્તિ) હાથ લાગે તો આ સિદ્ધાન્ત સત્ય સ્વરૂપમાં પ્રાપ્તી ઉઠશે એમ લાગે છે.

૫ વિજ્ઞાન શું છે ?

(લેખક ' રા. રા. પરજનનાથ ધેંકુડરાય એલ. ')

વિજ્ઞાનની ટુકામા વ્યાખ્યા કરી શકાય એમ નથી

અવલોકન અને અનુભવનું જ્ઞાન, વ્યવસ્થાથી એકત્ર કરતા “વિજ્ઞાન” થાય છે અને તે એવું જ્ઞાન છે કે જે કોઈ અભ્યાસી અવલોકન અને અનુભવરૂં તેનો ખારીકાથી અભ્યાસ કરે છે તેને તે સિદ્ધ થાય છે. આની રીતે વિજ્ઞાન પ્રમાણભૂત હોઈ સવાદશીય છે તેમ જ વિકાસ રહિત હોવાથી વ્યક્તિગત નથી જો કે તમામ પ્રકારનું વિજ્ઞાન આટલી જાગી જાય પહેલેથી હોતુ નથી, દાખલા તરીકે ખગોળનું જ્ઞાન જેટલું સ્વતંત્ર છે તેટલું જ સવિધાનું (Anthropology) જ્ઞાન બહિર્ગત્યક હોઈ સ્વતંત્ર હોઈ શકતુ નથી.

વિજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ.

સૃષ્ટિની અમુક વસ્તુની ચોક્કસ દશાનુ અનુભવ આ અવલોકન વડે જ્ઞાન મેળવી તેને એકત્ર કરી વ્યવસ્થિત કરવાથી તે વિષયનું સ્વતંત્ર વિજ્ઞાન થઈ શકે છે. જેમકે, એક ભૂસ્તરશાસ્ત્રી પૃથ્વી પરના પથ્થરો-રેતી-માગી ધુળ વિગેરેનું એ દિશામા જ્ઞાન મેળવી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ અને વિકાસનો અભ્યાસ કરે છે જ્યારે ખગોળશાસ્ત્રી આકાશના તારાઓ-અહો-ઉપગ્રહો અને ઉલ્કાઓની ગતિનું નિરીક્ષણ કરી વિશ્વની વ્યવસ્થિત દશા સિદ્ધ કરે છે. પરંતુ આ અભ્યાસમા તે સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અને વિશ્વનિરૂપણની અગાધ ખતોદશામાથી વિરક્ત રહે છે. તેવી જ રીતે શરીરગ્યનાના શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા માનસિક દશાનો વિચાર કરી શકતો નથી આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ અત્યેક જ્ઞાનને વ્યવસ્થિત કરી તેનું ટુકામા પણ ચોક્કસ રીતે સમજાય તેવું “સત્ર” તૈયાર કરવાનો હોય છે. એટલે અસાધ્ય વિચિત્રતામાથી એકરૂપતા શોધી કાઢવા વિજ્ઞાન પ્રેરે છે. અમુક બનાવ કેમ બન્યો તેનો ખુલાસો કરવા માટે તે બનાવ કેવી રીતે બન્યો તે તપાસવાથી આપણું જ્ઞાન નવીન જ દિશામા દોગય છે અને તેનું ઊંડું રહસ્ય સમજી શકે છે. જાડ ઉપરથી કળ કેમ પડ્યું તે જાણવા માટે ન્યુટન કળ કેવી રીતે પૃથ્વી ઉપર પડે છે તેના વિચારમા લીન થયો અને ચંદ્રની ગતિનો અભ્યાસ કરી, જેની રીતે કળ પૃથ્વી પર પડે છે, તેની રીતે ચંદ્ર પણ પૃથ્વી તરફ પડે છે એમ સિદ્ધ કરી “ગુરુત્વાકર્ષણ” નું મહાન સત્ર શોધી મળ્યું. આ સત્રવડે એક પદાર્થ બીજા પદાર્થથી કેમ આકર્ષાય છે તેનો ખુલાસો થઈ શકતો નથી પણ તે કેવી રીતે આકર્ષાય છે તે ચોક્કસ રીતે સિદ્ધ કરી શકાય છે. આ સત્ર વડે પૃથ્વી પગના છેક નાનામા નાના પદાર્થથી આટીને ઠંડ આકાશના મોટામા મોટા તારાઓ અને સૂર્યમંડળની ગતિનો હિસાબ થઈ શકે છે આ પ્રમાણે આખું ગતિનું શાસ્ત્ર એક સાવ સાદા અને સરળ મૂલ્યથી બધાએજ વિજ્ઞાન જ્યારે સિદ્ધ કરી આપે છે ત્યારે વિજ્ઞાનનો ખરો ઉદ્દેશ શું છે તે સહેજ સમજી શકાય છે વિજ્ઞાન “ગતિ” શા માટે થાય છે તે જાણવા કરતા કેવી રીતે થાય છે તે ચોક્કસાઈથી તપાસે છે, અને આ જ બાનતમા વિજ્ઞાનનો હેતુ “તત્ત્વજ્ઞાન” અને “કારણજ્ઞાન” થી જુદો

માલુમ પડી આવે છે અને તેને લઈને જ વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનું અને વિજ્ઞાન અને ઇશ્વરજ્ઞાનનું વૈષમ્ય સામાન્ય નજરે જણાય છે; વિશ્વનું તંત્ર “શા માટે” ચાલે છે તેનો જવાબ વિજ્ઞાન કદી આપી શકશે નહિ પણ તે તંત્ર કેવી રીતે ચાલે છે તે જાણવા દિનપ્રતિદિન પ્રગતિ કરે જાય છે.

વૈજ્ઞાનિક ચિત્તવૃત્તિ (Scientific attitude.)

કોઇ પણ વિષયનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરવા માટે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, અને તે વડે ચિત્તવૃત્તિનો વિકાર થાય છે, તેટલા પરથી એમ કહી નહિ શકાય કે માત્ર વિજ્ઞાનથી જ ચિત્તવૃત્તિ કેળવાય છે. તે જ વિષયનું રસિક ભાવનાથી, કવિત્વની ગ્રેણીથી અગર ખીજ કોઇ પણ શુદ્ધ વ્યવહારિક રીતે ધ્યાન ચાલુ રાકે છે. અને વિજ્ઞાન આ દિશાઓના માર્ગમાં આવવા જરા પણ દાવો કરી શકે નહિ. એટલે જો કે વૈજ્ઞાનિક ચિત્તવૃત્તિ અને રસિકલક્ષ્યાત્મક ચિત્તવૃત્તિ એક ખીજથી સ્વતંત્ર છે તો પણ તે એક ખીજની હરીફ કે વિરોધી હોવાનો હક્ક ફરી શકે નહિ અને તેને લઈને જ આ જ બન્ધુભાવનાથી આજે આપણે સાહિત્ય પરિષદમાં વિજ્ઞાનનું વિવેચન કરીએ છીએ.

વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિમાં એક પ્રકારની જડ ભાવના રહેલી છે એવું હમેશા રસિક લોકોને લાગ્યા કરે છે, એવું કારણ એ છે કે વિજ્ઞાન હમેશાં શુષ્ક લાગતી વિગતો તપસ્યા કરે છે અને બહુ જ ચોક્કસાઈથી મુદ્દમમાં મુદ્દમ માપ લઈ વ્યક્તિભાવનો બને તેટલો ત્યાગ કરી વિગતનું સ્તંભ શોધવા મથે છે, અને આ વિગતો પરથી ધણી જ કાઢજીથી અનુમાન કરી એક સિદ્ધાંતના નિર્ણય પર આવે છે. અને હમેશા સહેલતમક દોષ તેનો નિર્ણય બને તેટલો વ્યક્તિભાવથી વિહુસ હોય છે. વિજ્ઞાન વળી તેની વિગતોમાં એટલી બધી સ્પષ્ટતા શોધવા માગે છે કે જોથી કરીને કોઇ પણ વ્યક્તની ગૂઢતા કે સંદિગ્ધતા અથવા શિથિલતાનો અવકાશ રહી શકતો નથી. વળી વિજ્ઞાન હમેશા આ વિગતો પરથી વસ્તુઓના પરસ્પર સંબંધ એવો તો નિષ્પન્નવવા મથે છે કે બુદ્ધિ બુદ્ધિ જણાતી ગોચર વસ્તુઓ, એક મુદ્દિના જ અંગો હોય એવું એક તંત્ર આખા વિશ્વમાં જાણી રહ્યું છે એમ સિદ્ધ કરે છે. આવા પ્રકારની વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિ જો કે રસિક નહિ હશે તો પણ તેનો અંતિમ હેતુ તો વિશ્વનું તંત્ર શું છે તે શોધવાનો છે. -

વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ.

કોઇ પણ વૈજ્ઞાનિક તપાસ માટે પહેલા તો હપ્તકન એકત્ર કરવી પડે છે અને તે માટે ઘણી ચોક્કસાઈ, જનન, બારીક તપાસ કરી મન અને ઈન્ડિયોલોગ કોઇ વ્યક્તિના પક્ષપાત થાય નહિ એવી રૂચિ ધારણ કરવી પડે છે અને આ ચોક્કસ હપ્તકતો ઉપરથી વિગતોની નોંધ લેવામાં આવે છે. આમ વિજ્ઞાનની શરૂઆત માપથી થાય છે. જેમ માપ ચોક્કસ અને બારીક તેમ વૈજ્ઞાનિક શોધ આગળ વધે છે. માપ ઉપરથી મળતી હપ્તકન સમજી શકાય તેવા રૂપમાં ગોઠવવાથી, જેમકે કેઇ પણ વધત-ચતી બીના સરખા માપમાં એક વાંકમાં આલેખવાથી ઘણા સુચનાદામરેલી હપ્તકતો પણ વાળું સ્પષ્ટ રૂપ દેખાડી શકે

‘હે. આવી રીતે જુદા જુદા ખીનાઓમાં એક સરખું સામ્ય જણાયાથી એક સિદ્ધાન્ત ઉપર આવી શકાય છે. કોઈક વાર જ તર્ક શક્તિથી ધણી નવાઇભરેલી રીતે મોટું સત્ય જાણી જાય છે. જેમકે ઝાડપરથી પડતા ફળની સાથે ચંદ્રને પૃથ્વી પર પડતી ગતિવાળો કદાવવાની શુદ્ધિ તો ન્યુટન જેવી મહાન વ્યક્તિને જ રહુરે ! પણ ખીજા ધણા સિદ્ધાંતો તો અનેક વિજ્ઞાનીઓના સતત પ્રયાસો વડે ધણા કળે જ નિર્માણ થાય છે. જેમકે દાલમા આણુ (molecule) પરમાણુ (atom) અને વિદ્યુતઅણુ (Electron) ની કદાવના ધીમે ધીમે ધણા પ્રયાસોથી વૃદ્ધિગત થઇ છે.

વિજ્ઞાન કેવળ કદાવના નથી.

વિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો જો કે કુદરતના કાયદા નરીકે લેખાય છે તો પણ એક રીતે તો મનુષ્યની કદાવનાઓ છે. મનુષ્ય જ્ઞાનના વિકાસ સાથે આ કદાવના કાયદાઓ પણ વિકાસ પામતા જાય છે. પ્રાણીશાસ્ત્રમાં ઉત્ક્રાન્તિનો કાયદો મનુષ્યના વ્યવહારમાંથી જ જન્મત થયો છે. વિજ્ઞાન આવી રીતે શુદ્ધ પદાર્થનિષ જ હોવાનો (objective) દાવો કરી શકે નહિ. કેમકે તે મનુષ્ય પ્રકૃતિના નિયમને ધણે અંશે આધીન રહે છે, તો પણ તે કેવળ મનુષ્યની એકલી કદાવના (જુદો) નથી એ સિદ્ધ છે. કેમકે અમુક ધૂમકેતુ પાછો ક્યારે આવશે અને અમુક પ્રકારનું મહણુ ક્યારે થશે તે ખગોળશાસ્ત્રથી ચોક્કસ મણી શકાય છે તેમ જ પ્રાણી-શાસ્ત્રી મેન્ડેલીયનના નિયમથી જુદા જુદા રંગના કેવરાઓની પ્રજા ફીલા રંગની યશે તેનું ભવિષ્ય ભાખી શકે છે. આટલા ઉપરથી જ આપણી ખાત્રી થાય છે કે વિજ્ઞાન એ કંઈ કેવળ કદાવના નથી પણ પદાર્થના નિયમોનું ચોક્કસ જ્ઞાન છે.

વિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર.

વિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર આખા વિશ્વમાં વ્યાપેલું હોઇ ઘણું વિશાળ છે. એટલે વિશ્વના બાહ્ય દર્યોના નિરીક્ષણથી માઠીને ડેક પ્રાણીઓ અને મનુષ્યના શુદ્ધિમય રાજ્યતાંત્ર સુધી તેનું ક્ષેત્ર ફેલાયેલું છે. પદાર્થ અને શક્તિના ભૌતિક અને રસાયણશાસ્ત્રીય જેટલા નિયમો ચોક્કસાઇથી આજસુધી માલુમ પડ્યા છે તેટલા ચોક્કસ નિયમો હજી જીવ સૃષ્ટિ વિશે આપણે અત્યારે જણતા નથી. એટલે પદાર્થશાસ્ત્ર ઘણું વ્યવસ્થિત અને નિયમબદ્ધ જેટલું વિજ્ઞાન દૃષ્ટિએ જણાય છે તેટલું ચોક્કસ જીવશાસ્ત્ર અત્યારે જણાતું નથી. તોપણ આ વિષયમાં પણ જેમ જેમ બારીક નિરીક્ષણ થઇ અભિવૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ આ શાસ્ત્ર પણ વિશેષ નિયમિત જણાતું જાય છે. વિજ્ઞાનનું વિશાળ ક્ષેત્ર હજી ઘણું જ ચોંટ ખેડાયેલું છે અને તેનો આપણી શુદ્ધિથી વિકાસ કરવામાં તમામ કેળવણેલી પ્રજાની યત્તિ પ્રેરણેથી હોય છે.

વિજ્ઞાન અને ઇશ્વરભાવના.

વિજ્ઞાન આ પ્રમાણે હમેશા અજ્ઞાન ક્ષેત્રમાં માણું મારે છે અને નેથી ઇશ્વરવાદીઓએ બંધ કરેલા બારણા ઉઘાડવા પ્રયત્ન કરતું સામાન્ય દૃષ્ટિએ જણાય છે અને તેને લઇ વિજ્ઞાન અને ઇશ્વરભાવનાનો વિરોધ દેખાય છે. ધાર્મિક ભાવના ઇશ્વરના અચાત તત્ત્વવડે વિશ્વતાંત્ર આપતું દર્શી લે છે, ક્યારે વિજ્ઞાન આ અજ્ઞાન તત્ત્વને અગ્રેષ્ઠ માને છે. જેમ જેમ અજ્ઞાન

યતુ વિજ્ઞાનથી જ્ઞાત પ્રદેશમા આવતી જાય છે તેમ તેમ અજ્ઞાત ક્ષેત્ર વિજ્ઞાને થતું જાય છે, અને અજ્ઞાતતરન વિશેષ જ્ઞાન વડે જ્ઞેય થવાને બદલે વિશેષ અને વિશેષ અજ્ઞેય થતુ જાય છે. ધૃશ્વરભાવના આ અજ્ઞાત તત્ત્વને સહજમા સમજાવવા યત્ન કરે છે પણ વિજ્ઞાન તો તેની શોધ કરી અજ્ઞાતને બને તેટલું જ્ઞાત કરવા મથે છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે વિજ્ઞાન કંઈ ધૃશ્વરભાવનાને તોડતું નથી પણ ઉઘડું ધૃશ્વરભાવનાને વધારે શુદ્ધ કરી વિશેષ જ્ઞાત કરે છે. એટલે ધૃશ્વરત્વ કોઈ રીતે જ્ઞાત થઈ શકતું નથી અને તે હમેશા અજ્ઞેય જ્ઞાત આપણી દીનતા સ્પષ્ટ કરી આપે છે.

વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન.

તત્ત્વજ્ઞાનની વૃત્તિ ધૃશ્વરવાદીથી વળી નિરાળી જ છે તે તો હમેશા જ્ઞાત સૃષ્ટિનું એકીકરણથી અજ્ઞાતને સમજવા યત્ન કરે છે. એટલે જ્યાં વિજ્ઞાન અટકે છે ત્યાંથી તેની પાર તત્ત્વજ્ઞાન વિજ્ઞાનના મિદાતોનું તત્ત્વ જોવા યત્ન કરે છે આવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાન જો કે વિજ્ઞાનના પાયા ઉપર ઉભુ રહે છે ખરું, તોપણ તેની કલ્પનાઓને અજ્ઞાત પ્રદેશમા એટલી તો જામે ક્ષમ જાય છે કે વિજ્ઞાનના પાયા આ મોટી ઇમારતનો ભાર ઝીલી શકતો નથી અને તેટલા પુરતો જ વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિરોધ દેખાય છે હુંકામા કહીએ તો ધૃશ્વરવાદી અજ્ઞેય-વડે અજ્ઞાતને સમજી જાય છે અને તત્ત્વજ્ઞાની જ્ઞાતના તત્ત્વવડે અજ્ઞાતને સમજાવે છે. જ્યારે વૈજ્ઞાની અજ્ઞાત પ્રદેશને ધીમે ધીમે ચોક્કસ રીતે સમજવા માત્ર પ્રયત્ન કરે છે અને તેથી કરીને અજ્ઞેયથી તો દૂર દૂર હમેશા જતો જાય છે

વિજ્ઞાન અને મનુષ્યજનન.

વિજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ પ્રત્યેક વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજાવતો છે અને એ જ્ઞાન મનુષ્યની મોટી શક્તિ થઈ પડે છે તમામ વિજ્ઞાનના શાસ્ત્રો મનુષ્યના જીવનના નિત્ય ક્રમના અનુભવોના મમ્બેન (Concrete) જ્ઞાનમાથી ઉદ્ભવેલા છે અને તેની કેવળ (Abstract) કલ્પનાઓ પરથી મનુષ્ય જીવનના અનેક મુખ્ય સામ્રોની શોધ થઈ રહે છે તાર વિનાના વિદ્યુતના સંદેશો આદોહનની કલ્પના ઉપરથી શોધાયા છે દૂરથી વાત કરવાના યત્રો શરૂના આદોહનને લેકડ્યુ બકવડે વિદ્યુત પ્રવાહ લઈ જાય છે પ્રકાશ પૃથ્વકરણ કરવાની વિદ્યાવડે દૂરના પદાર્થોનું સ્વરૂપ સમજાય છે અને વિદ્યુત પ્રવાહના જોડકા ડિરેક્શન વડે અપારસ્પર્શક વસ્તુ પારસ્પર્શક થઈ શકે છે. આ તમામ શોધો વિજ્ઞાનની કેવળ કલ્પનામાથી શોધાએની આ જમાનાની નમ્રાઈ થઈ રહી છે વિજ્ઞાન આની રીતે મનુષ્યજીવનનું હાયોગી સાધન થઈ પડ્યું છે. તોપણ તેનો ઉદ્દેશ તો અજ્ઞાતનું કેવલ જ્ઞાન મેળાવવાનો જ છે

વિજ્ઞાનના શુદ્ધ જ્ઞાનથી મનુષ્ય જીવનના એક પછી એક નવા સુખ સાધતો માટે નવો પ્રકાશ પડ્યા કરે છે. મન અને શરીરની તન્દુલ્લક્ષીની શ્રદ્ધ કર્યા માટે તેમજ કેળવણીના અને ખેતીના સાધનોની ઉત્પત્તિ માટે તેમજ માનસિક અને નૈતિક વિકાસ તરફ અને સૃષ્ટિના કુદૃતી સાધનોનો વિવેકથી વિકાસ કરવા માટે વિજ્ઞાન વધારે ને વધારે પ્રેરણા

કર્તા કરે છે. વિજ્ઞાનનો શુદ્ધ હેતુ જો પ્રાણર સમજી સર્વ જ્ઞાનનું નિરીક્ષણ મનુષ્ય શુદ્ધ ભાવનાથી કર્યો જશે તો સત્ય અતે ચિત્તનું પરમ તત્ત્વ સમજી અલૌકિક આનંદમાં મનુષ્ય અવન કાળે કરી લીન થયા વિના રહેશે નહિ.

વિજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે ધણો સાત્વિક હોય તે સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જો કે જડ ભાવના પ્રેરિત છે તોપણ તેનું ધ્યેય તો આધ્યાત્મિક અમૃત તત્ત્વનું રહસ્ય ધીમે ધીમે સમજવા તરફ પ્રેરણેલું છે.

૬ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનો પ્રસાર

(લેખક:-રા. શ. વિનંયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ)

ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિજ્ઞાનનો પ્રસાર કરવા માટે વારંવાર પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. પણ આ સર્વ પ્રયત્નોમાં આપણને કંઈ યોજના નજીવી નથી. આ યોજના નહીં થાય તો વિજ્ઞાનનો પ્રસાર વધારે સારી રીતે અને સરળતાથી કરી શકાય. દરેક પ્રયત્ન એ આ માળાનો એક મંજુકો છે. પણ આ પ્રયત્નો પુરો લાભ પ્રત્ત લઈ શકે તો પ્રયત્ન ફરનારને ઉત્સાહ રહે તેમજ વધારે ઉપયોગી અને સાફ સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય. જેમ હાલના સંમયમાં અગ્રેજી ભાષાના થોડા ગ્રાન વિના માણસ પોતાને શિક્ષિત માનતો નથી તેમ વિજ્ઞાનનો જ્ઞાન વિના પણ શિક્ષિત સમજે નહિ એવું થવું જોઈએ.

વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર શુદ્ધ જ્ઞાન હોવાથી કોઈ પણ પ્રજાને અથવા દેશને એની સર્વ હિંદુ સ્વાધીન થતા નથી, તેમ કોઈ પણ દેશનું જ્ઞાન પોતાના સાહિત્યમાં ઉતારવા કંઈ પણ સંકેત્ય કરવો નહિ. બગદાદના અધીક્ષિએ આઠની સદીમાં સુચ્યુત અને ચરકના આપાન્તર કરાવ્યાં તેમ જ વન દેશોમાંથી ગ્રહોની ગણતરી તેમ જ ત્રિ આપણા દેશમાં આપ્યા. હાલના સમયમાં વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર એ એક અદ્યુત શાસ્ત્ર રહ્યું નથી. પણ માણસના સામાન્ય વ્યવહારમાં એનો ધણો ઉપયોગ થાય છે. અને હિંદુસ્થાનમાં સર્વ સામાન્ય સ્થાન વ્યવહારમાં આચાર રૂપે ગણાતા ધર્મને આપવામાં આવે છે, તે સ્થાન જો વિજ્ઞાનને મળે તો આપણા જીવનમાં ધણો ફેરફાર થાય.

લોકોને વિજ્ઞાનનો રસ લાગવો જોઈએ. આપાર સુધી વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર ત્રણ રીતે લોકોમાં ઓળખાય છે. લોકોપયોગી દવાઓ બનાવવાનું શાસ્ત્ર, ઔષ્ઠોગિક શાસ્ત્ર અને ત્રીજું આપણને ધર્મમાંથી વિમુખ કરાવનાર વિષય. પણ વિજ્ઞાનને કુદરતમાં બનતા બનાવો સમજવાના શાસ્ત્ર તરીકે લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયાસ થવો જોઈએ. કયા પ્રદેશમાં રાજ્ય-કાન્તિ થઈ તે જાણવાની જટલી ઉત્કંઠા સામાન્ય વાચકને હોય છે તેટલી ઉત્કંઠા કુદરતના બનાવો જાણવાને થતી જોઈએ. ટાઈગરોમાં થઈલા ધરતીકંપથી થયેલું નુકસાન જાણવાની લોકોની વધારે ઉત્કંઠા હોય છે. પણ એ ધરતીકંપ શાથી થયો એ જાણવા કોઈ ઇતેન્નર હોતું નથી. હેલીના ધૂમકેતુ જ્યારે દેખાયો અને થોડા દિવસમાં ધૂમકેતુની પુછી ફરી ગંધ ત્યારે કોઈએ પણ આ બાબતમાં લેખ લખ્યો હોય એમ જણાતું નથી. જ્યારે મહત્વ આવે છે ત્યારે તે વિષે બાંધે એક લેખ આપણે જોઈએ છીએ.

આપણે દેશ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં ધણો પાછા છે. છુટી છુટી કોલેજોની પ્રયોગ શાળાઓમાં વિજ્ઞાનની નવી માહિતી ભેગી થતી હશે તે સર્વે વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના કોપમાં ચાલી જવાની. એમાં લોકોને રસ ધણો જ ઓછો પડે: વિજ્ઞાન શાસ્ત્રને લોકમાં પ્રિય કરવા માટે એક એવી યોજના થવી જોઈએ કે લોકોને એમાં સ્વાભાવિક રસ પડે. અહીં એક બાબત યાદ રાખવાની છે. તે એ કે વિજ્ઞાનમાં જે વર્ગ વધારે શિક્ષિત છે તે પોતાને અનુદાન વિજ્ઞાન માટે ની નોતપાની અર્થે જ ભાષામાં પાંચી લેવાના.

આપણામાં એવા કોઇ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી નથી કે ગુજરાતીમાં લખાયેલાં એમના પુસ્તકો કાંઈ નવીન રસ અને ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન કરે. દાખલા તરીકે આપન સ્ટાઇન પોતાના સિદ્ધાંતો સહેલાઈથી સમજાવવા માટે અંગ્રેજીમાં ‘જે’ પુસ્તક લખ્યું છે તે દરેક સુશિક્ષિત વાંચક વાંચી લેવાનો પણ એના ગુજરાતી ભાષાંતરનો ઉપયોગ પણ કરે નહિ.

જેમ આપણે રોમ ગ્રીસ અથવા યુરોપનો ઇતિહાસ શીખીએ છીએ અને એના ઉપર વિવેચનો કરીએ છીએ. તેવી રીતે હાલમાં વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર શીખવામાં તેમ જ શીખવવામાં આવે છે; જાણે કે એ સર્વ યુરોપની પ્રયોગ શાળાઓનો એક ઇતિહાસ હોય. આ વિચારો જેમ જોઈયા થાય તેમ આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને આપણી આસપાસ બનતા કુદરતના નાના મોટા બનાવો વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે સમજાય તે વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર લોકપ્રિય ને લોકોપયોગી થાય. અંગ્રેજી ભાષામાં પુસ્તકો દ્વારા તથા ચોપાનીઆમાં આવતા લેખો દ્વારા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનો પ્રસાર કરવાના ધણા પ્રયત્નો થાય છે એમાના એક પ્રયત્ન તરીકે R. P. A. Series ના પુસ્તકો સુપ્રસિદ્ધ છે. પણ ગુજરાતી સાહિત્યના હાલના સંજોગોમાં આ પદ્ધતિના પુસ્તકો વિજ્ઞાન શાસ્ત્રને લોકપ્રિય કરવામાં કામ આવે નહિ. ખીજાં Popular sciences નામના પુસ્તકો છે. આ તરેહના પુસ્તકોની જરૂરીઆત આપણું સાહિત્યમાં ધણી છે અને એ યોજના પ્રમાણે જે પુસ્તકની માળા લખાય તે વધારે સારું. આપણો પ્રથમ ખીજા દેશ કરતાં વધારે કંઠુ છે. વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર શું એનું પ્રભાવે બાન પણ નથી. એમને તો હજુ આપણા પુરાણોમાં આપેલી વાતો કંથુલ કરવી છે.

આવાં પુસ્તકોની યોજનાનું અનુકરણ કરાય પણ અનુવાદ કરવો ઠીક નથી. દાખલા તરીકે Popular Science ના એક મંથમાં પૃથ્વીના પડમાં ચાક છે અને એનો હાલમાં શો ઉપયોગ થાય છે તે વિશે નિચે પ્રમાણે લખ્યું છે.-

Strange still that he should rub it on the top of a cue, in order to screw a ball made of tusk of an elephant which is itself largely composed of Calcium.

ખીલીઅડનો બોલ રમતા ચાક લગાડવાની વાત લખી. આનું ભાષાંતર આપણી પ્રભાવે કશુંએ કામ આવે નહિ. આરસપહાણને માટે કસારની ઇટાલીની સુપ્રસિદ્ધ ખાણોનું ચિત્ર અથવા વર્ણન આપણને શું કામ આવે? આપણને તો જાણસપુરના આરસપહાણ અથવા જેપુરની આરસની ખાણોનું વર્ણન વધારે જીગ્રાસા ઉત્પન્ન કરે. કબીરવડનું ચિત્ર આપી તેનું વર્ણન લખી એ કેવી રીતે વધ્યું અને એના થડ ઉપરથી અથવા આસ પામના દેખાતા થડ ઉપરથી કબીરવડને કેટલાં વર્ષ થયાં હશે અને એ કેવી રીતે ગણાય તે સર્વ બાબતો કોઈ પણ સુશિક્ષિતની જીગ્રાસા ઉત્પન્ન કરે અને એના સમંધોના લેખમાં વનસ્પતિ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો સામાન્ય વાચકના મનમાં પણ સચોટ ચોટી જાય.

લોકપ્રિય વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના પુસ્તકોમાં હંમેશાં દેખાતા અને બનતા કુદરતના બનાવોનું વર્ણન આવડું જોઈએ. એરોરા બેરીઆલીસ એટલે ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશમાં દેખાતી તેજની બચોત અથવા એરીશીર્સ એટલે બરફની નદી વિગેરે ઉપરના લેખો સામાન્ય વાચકનું ધ્યાન ઝટ ખેંચી શકે નહિ પણ આપણા દેશનો મોટામાં મોટો કુદરતી બૌદ્ધ વર્ષા આનું આગ-

મન આપણે સમજવીએ, તો તેમાં વાયકને વધારે રસ પડે. વિજ્ઞાની, વાદળાં મર્જના, મેઘધનુષ, પવનનું બદલાવું એ સર્વ બાજત તરફ આપણું લક્ષ ખેંચાયલું રહે છે, ને તે વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સમજાવવું જોઈએ. ઇત્રાસુર અને ઈંદ્રનું યુદ્ધ વિગેરે વર્ણનો આ વર્ષા ઋતુ સંબંધીનાં વર્ણનો છે એ આપણે જાણીએ છીએ; અને એ વર્ણનો વેદના સમયથી ચાલતાં આવે છે. આ ઉપરથી એક નવો વિષય સુજે છે તેની અહીં સૂચના કરવામાં આવે છે. તે એ કે આપણાં પુરાણો વિગેરે જુના પુસ્તકોમાં જણાવેલા બનાવો વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના આધારે સમજવા પ્રયત્ન થવો જોઈએ. રામાયણની અંદર ત્રિપંથુ આખ્યાન જે આપેલું છે તે ઉપરથી આપણને લાગે છે કે વિશ્વામિત્ર અને એ બ્રાહ્મણોએ દક્ષિણ દ્રુવ શાધી કાઢ્યો હશે. જે નવી દુનીઆ વિશ્વામિત્રે ઉત્પન્ન કરી કહેવાય છે તે દક્ષિણ દ્રુવની અથવા તો દક્ષિણ દ્રુવ આગળના નક્ષત્રોની દુનીઆ છે. બીજે દાખલો આપણે રામ-સેતુનો લખ્યો. આ સેતુ એ હિંદુસ્થાન અને લંકા વચ્ચે રહેલી મોટી “ કાર્કશ રીફ ” નું વર્ણન છે અને હાલ એ દુબી ગઇ છે. દુવાખ્યાનમાં આપેલા છ મહિને પ્રગટ થના વિજ્ઞાનનું દર્શન ઉત્તર દ્રુવ પ્રદેશમાં છ મહિને દેખાતા સુર્વ દર્શનનું વર્ણન છે.

જે જે પ્રદેશોમાં આકાશ નિર્મળ રહે છે ત્યાં ખગોળવિદ્યાનું જ્ઞાન સહેલાઈથી વધે છે. આપણે ત્યાં પણ એમ જ છે. આપણું પંચાંગ ચંદ્રની ગતિ ઉપર બનેલું છે. ખગોળ વિદ્યાએ આપણા જીવન ઉપર એટલી બધી ઉડી અસર કરી છે અને કરે છે કે આપણાં સર્વ ધર્મકાર્યો તેમ જ વ્યવહારિક કાર્યો ચંદ્રની ગતિ અને એના આકાશમાં રહેલ સ્થાન ઉપર આધાર રાખે છે. ખગોળ વિદ્યાનું જ્ઞાન આપણે જોટલું ફેલાવીએ તેટલું ફેલાવી શકાય. લોકપ્રિય વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની માળાની યોજનામાં પ્રથમ સ્થાન ખગોળ વિદ્યાને આપવું જોઈએ. ત્યાર પછી ઋતુ વર્ણન અને ખાસ કરીને વર્ષા ઋતુ કેરી રીતે આવે છે તે પણ બતાવવું જોઈએ. આના પછી ભૂગોળને સ્થાન મળવું જોઈએ. આવી ભૂગોળમાં શહેરનાં વર્ણન અથવા ક્યો પર્વત ક્યા આવ્યો છે તેનું કાંઈ કામ નથી, પણ મોટા ધોધો, મોટાં રણ, ઉના પાણીના જરાએ, પાતાળ કુવાઓ વિગેરે જુદા જુદા સ્થાનોનું વર્ણન અને ચિત્ર આપવાં જોઈએ; અને આ કુદરતી બનાવો વિજ્ઞાન દૃષ્ટિએ સમજાવવા જોઈએ. આપણે જોઈએ છીએ કે આવાં ઘણાં સ્થાનો આગળ એક નાનું મંદિર અથવા કંઈ બાધા આપીદીનું સ્થાન હોય છે. પણ એને ધર્મના નામે ચાલતા વહેમભાષી બદલી ખરા વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર સમજાવવાના કુદરતી બનાવ તરીકે જોળખાવવા પ્રયત્ન થવો જોઈએ. આ વિષય જે બરાબર ખીલવવામાં આવે, તો ધણે જ રસિક થઈ પડે તેમ છે. આ બધા બનાવો કુદરતી બનાવો છે એમ લોકો સમજતા ચાલે. આ કામમાં ધણાએની મદદની જરૂર પડે. જુદી જુદી જગ્યાઓનાં સાચાં વર્ણન, છબીઓ, વિગેરે ભેગાં કરી એને સામાન્ય વાયક સમજી શકે એવી રીતે ગોઠવવા જોઈએ. દાખલા તરીકે આયુની ટબેટીમાં આવેલો અંબાજી પામેનો ગબ્બર એ એક શાન્ત ચએલો “ નવાગામુખી ” છે એમ હું માનું છું. ત્યાં દેખાતી સુવર્ણ રેત લોખંડ છે; પણ મોડું નથી. માતાના કોપથી નાશ થએલા કુમાળી-આના મંદિરો એ એક વખતના નવાગામુખી અથવા ધરતીકંપથી પડી ગયેલા મંદિરોનું વર્ણન આપે છે. આજુ ઉપરનું નખી તજાવ એ શાન્ત ચએલો નવાગામુખીના મુખમાં બરાએલું પાણી છે. આવી રીતે ધણા દાખલાઓ મળી ગદે છે.

આ પછી વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને પ્રાણીશાસ્ત્ર ક્ષેત્રો જોઈએ. આપણે પ્રદેશ ધણી જ સપાટ છે અને એથી વનસ્પતિમાં મોટા ઝરાઓ દેખાતા નથી. છતાંએ મુંબઈથી ઉત્તરે આવતાં આપણને દરીયા કિનારાના તાડો દેખાય છે. અને ધીમે ધીમે તે તાડો દેખાતા બંધ થાય છે. પછી ગુજરાતના ઘટ છાયાનાં વૃક્ષો દેખાય છે. આગળ મુસાફરી કરીએ તો ઉત્તર હિંદુસ્થાનના એકદમ સીંધા અને ઉંચા દેવદાર વગેરે ઝાડો દેખાય છે. એટલે વનસ્પતિમાં થતા પ્રદેશ વાર ફેરફાર દેખાડી શકાય; એટલે પ્રદેશ વાર વનસ્પતિમાં કેવા ફેરફાર થાય છે એ સમજવી શકાય. આ ઉપરાંત કુલોનાં વર્ણન, તેમના રંગ સુગંધ તેમ જ જળક્રમણ લીલ વિગેરેનાં સચિત્ર વર્ણનો આપી વનસ્પતિ ઉત્પત્તિ તેમ જ તેના ફેલાવો કેવી રીતે થાય છે, ફળ શું છે, શા માટે રંગિત હોય છે, વિગેરે સમજાવાય. પપૈયા જેવા નરમાદા વૃક્ષોનું વર્ણન ધ્યાન ખેંચી શકે. આ ઉપરાંત કૃત્રિમ રીતે કુલોના રંગો કેવી રીતે બદલાવાય તેમ જ એક કુલના છોડ ઉપર બીજા છોડની કલમ કેવી રીતે થાય વિગેરે લોઝા-પયોગી બાગબગીચાને કામ લાગે એવા દાખલાઓ આપી વિષયને રસિક બનાવી શકાય. લન્નમણીનો છોડ, અને તેના પાંદડાંનું બંધ થવું. સુર્યમુખી કુલનું ફરવું, મોઢાં ચઢર જેવાં ઝાડોના પાંદડાંના બીડાવાથી ઝાડોની નિદ્રા અવસ્થા પણ દેખાડી શકાય અને ગ્રેફેસર બોઝ વિગેરે શાસ્ત્રીઓના પ્રયોગોનો પણ આદિ સારી રીતે ઉપયોગ થઈ શકે. જીવાત ઉપર રહેતા છોડ કે ઝાડ ગુજરાતમાં છે કે નહિ એની અને બરાબર ખબર નથી, પણ અમરવેલ કેવી રીતે બીજા ઝાડના રસનું શોષણ કરી પોતાનું પોષણ કરે છે અને તેથી તેને પાદડાંની જરૂર નથી વિગેરે બાબતો દર્શાવી વનસ્પતિ કેવી રીતે પોતાનો ખોરાક મેળવે છે એ વિષય આણી શકાય. પ્રાણીશાસ્ત્રમાં ગરોળી, મગ્ગર, કાચબો, દેડકો, ઉંટ, વિગેરે પ્રાણીઓનાં વર્ણન આપી શા માટે એ જતાવશે એવાં સ્થાનોમાં રહે છે, વિગેરે સમજાવી શકાય અને એ રીતે પરિસ્થિતિથી થતાં પરિણામોના કંઈક અણુશરે અપાય. અને મનુષ્યનું પ્રાણીમાં શું સ્થાન છે એ જણાવી શકાય.

આપણા સામાન્ય વ્યવહારમાં આવતા બનાવો ઉપરથી શક્તિ શાસ્ત્ર અને રસાયણ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપતું જોઈએ. સહેલા દેખાતા બનાવો સમજવા અને સમજાવવા ઘણા કઠણ છે. પાણીમાં ખાંડ ઓગળે તો શું થાય છે, એ સમજાતું નથી. વસ્તુ પૃથ્વી ઉપર કેમ પડે છે એ સમજાવવું ઘણું જ કઠણ છે અને એ એટલો બધો હરહંમેશનો બનાવ થઈ ગયો છે કે એ તરફ માણસનું લક્ષ જાય નહિ. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અથવા કોઈ પણ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવવાને માણસે ઉત્સુક રહેવું જોઈએ. ટેલીફોન, તાર, મોટર, ઓટોફોન, જીપીઓ, વીજળીના દીવા, વીજળીના પંખા, બલુન, એરોપ્લેન, એન્જીન આ બધાં કેવી રીતે બાંધે છે અને તેની ચાલિત્રક રચનાઓ સમજાવી, તેમાં રહેલા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના નિયમો સહેલાઈથી સમજાવી શકાય. રસાયણશાસ્ત્રના આવા દાખલાઓ ઝટ મળતા નથી, અને તેથી રસાયણશાસ્ત્રને લોકપ્રિય બાપામાં ઉનારનાં ઘણી મુરકેલીઓ નડે છે. દીવાસળી, ટટાકા, દીવો વિગેરે કેટલાં દર્દાંતો આપી ચોક્કસ ઘણું સમજાવી શકાય.

વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની લોકપ્રિય માળા કેવી થવી જોઈએ અને સામાન્ય વાચકને રસિક થઈ પડે તેની યોજના ઉપર જણાવી છે. આ યોજના પૂર્ણ નથી પણ વ્યવહાર છે અને આવી એક યોજના નિશ્ચય કરી ઘડી કાઢવામાં આવે અને તેને માટે વિષયો મેળવવાનો સન

પ્રયાસ થાય તો ધીમે ધીમે ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની લોકપ્રિય માળાઓ નીકળે. આપણા દેશમાંના ઉના પાણીના ઝરાઓ, જળલપુર માર્ગલ રૌડસ જેવા દેખાવે, રણના વર્ષુનો વિગેરે વિષયો ઉપર છુટક છુટક નિબંધો મળી શકે અને તે ભેગા કરી તેનો ઉપયોગ આવી માળામાં કરાય તો બસ છે. તાઢ કેમ પડે છે, શીયાળામાં સુર્યનો તડકો કેમ ઝાખો રહે છે, વાદળાઓ કેમ ચાય છે, એવા પ્રશ્નો સમજાવતા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની માહિતી સારી અપાય અને પ્રજાનું ધ્યાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં વધારે ને વધારે રહે.

કુદરતના આવા બનાવો કુદરતના નિયમના આધારે ચાલે છે અને એમાં ઇશ્વર હસ્થ જેવું કાંઈ નથી એવો પ્રબળ કેળવાય તો બસ. ઉપરાંત કુદરતના નિયમો જાણ્યાથી કુદરતની શક્તિઓ આપણા કાનુભા આવે છે એ વાત લોકોને ખરાખર સમજાવી શકીએ તો સારું. આ બધા ઉપરાંત સેંકડો વર્ષથી બંધ પડી ગયેલી વિજ્ઞાનની ઉત્સુકતા જાગ્રત કરીએ અને કુદરતનું દીર્ઘ દર્શન કરતા લોકો શીખે તો લોકપ્રિય વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના લેખોનું સાર્થક થાય અને પોતાના ખેતરમાંથી જોતા એક ખરતા તારાને અપશુકન ન ગણતા એ ખરતો તારો ક્યા પડ્યો દરો તેનો વિચાર આપણા દરેક દેશબંધુને આવે ત્યારે જ વિજ્ઞાન લોકપ્રિય થયું ગણાયું.

૭ સમાજ-શાસ્ત્ર.

(લેખક-ડા. રા. માધવપ્રસાદ નવીનતરાય મજમુદાર.)

સમાજશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ.

સમાજશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા આપવા કરતા વર્ણન આપવું વધારે સહેલું છે અને યોગ્ય થઈ પડશે, કારણ કે વિજ્ઞાન-મંડળમાં છેદની બે ત્રણ પેઢીથી સતત ઉમેદવારી કર્યા છતાં આ શાસ્ત્રનો ચર્ચાર્થ ધર્મ કે ધ્યેય કે કાર્ય પ્રદેશ કે પદ્ધતિ શું છે તે હજી વિવાદાત્મક છે. જેવી રીતે ખીજાં વિજ્ઞાને પોતપોતાનું ક્ષેત્ર (અભ્યાસ-વસ્તુ) હોય છે તેમ સમાજશાસ્ત્રનું અભ્યાસ ક્ષેત્ર સમાજ છે. જે કે પદ્ધતિપુર સર વિજ્ઞાન તરીકે સમાજશાસ્ત્રની ગણના દાસ જ થવા માડી છે, તો પણ સમાજની ઉત્પત્તિ, ઉત્કર્ષ, ધર્મ અને ધ્યેય શું છે તે સમજવા જૂના કાળથી વત્તા ઝોઝા અગત્યના પ્રયત્નો થયા વિના રહ્યા નથી. નવાઈની વાત એ છે કે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સમાજ વિશે થયેલા સૌથી પ્રથમ નિરૂપણમાં સૌથી ભવ્ય કંપના સમાચરી છે, અને આજના વિજ્ઞાન અને બાહ્યોશ પડિતો અને સંશોધકોથી થતા નિરૂપણમાં પણ એટલી ભવ્ય કે આકર્ષક કંપના જોઈ શકાતી નથી, અથવા કેટલીક વખત એવી નવા જમાનાની કંપનામાં જે કાંઈ આકર્ષક કે પ્રૌઢ તત્ત્વ હોય છે તે એ આદિ નિરૂપણના પડધારણ હોય છે. એ ભવ્ય કંપનાનો જનક ગ્રીક શીસ્ત્રુક પ્લેટો (Plato) હતો, એના “રિપબ્લીક” નામના ગ્રંથમાં, આદર્શ ‘સમાજનું’ નિરૂપણ કરતા સમાજજીવનના પ્રત્યેક વિશેષ કાર્ય વિભાગથી અતીત થઈ સમસ્ત સમાજની સમાજ તરીકે ઉત્પત્તિ રી રીતે થઈ, તેના ધર્મો શું છે, અને તેના ધ્યેયો શું છે તે બતાવવા ‘પ્લેટો’એ ભવ્ય પ્રયાસ કર્યો છે. સમાજની નૈતિક, આર્થિક અને રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ એક ખીજા સાથે કેવી રીતે સંકળાઈ રહેલી છે, સમાજ કેવી રીતે અવિભાજ્ય એકત્રણ હોઈ તેના ખડે પાડી શકાય નહિ કે પૃથક્ પૃથક્ સમજી શકાય નહિ, સમાજના જુદા જુદા ધર્મો કેટલે દરજ્જે અન્યોઅન્યને અવલબીને સદકાથી વર્ગનું, વ્યક્તિનું અને સમાજનું અતિમ હિત સાધી શકે છે, તે પ્લેટોના રિપબ્લીકમાં ધર્મ જ મુર અને આકર્ષક અને અનુપમ રીતે ચર્ચાય છે. સમાજના કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો, જેવા કે લક્ષ્ય સ્વરૂપ અને ધર્મ, ગત્યપસંદ્યાનું સ્વરૂપ, સમાજજીવન માટે જોઈતી મજુરીની થી જોઈતી વ્યવસ્થા વગેરે જે મુદ્દાઓ પ્લેટોએ તત્ત્વાત્તાની દૃષ્ટિએ ઉભા કર્યા હતા તેનો સતોપકારક જવાબ હજીએ શીસ્ત્રુકે કે મુદ્દાઓએ કે રાજ્ય-સુત્સદીઓએ આપ્યો નથી. પેટ્રોનો પોતાનો જ પદ્ધતિ શિષ્ય એરિસ્ટોટલ પણ પેટ્રોની કંપનાની પૂર્ણ ભવ્યતા માયરી કે સમજી શક્યો નથી, અને સમાજજીવનની વ્યાપકતા યદ્યપ્ત કરવાને બદલે, જીવનના અનેક વિભાગો જ ધ્યાનમાં રાખી ગત્યપસંદ્યાનું પ્રવૃત્તિ, નૈતિક પ્રવૃત્તિ વગેરે સમાજજીવનના વિશેષ સ્વરૂપોનું જ એ નિરૂપણ કરી નહ્યો હતો. એરિસ્ટોટલ શીવમુદ્દ કરતા વિજ્ઞાન-પડિત વધારે દરજ્જે હતો, એટલે એણે સમાજજીવનનું વિભક્તિકૃત્ત કરી નિરૂપણ કર્યું એ સમાજાનિક છે એરિસ્ટોટલ પછી સમાજના પ્રશ્નોનું સંશોધન કન્નારાઓએ એ જ પદ્ધતિ પકડી સમાજજીવનના માન અમુક વિશેષ સ્વરૂપ કે પક્ષ પર જ ધ્યાન આપ્યું. પ્રાચીન રોમના અનેક પડિતોએ ધારાશાસ્ત્ર

અને રાજ્યવ્યવસ્થાને લગતા અભ્યાસ આગળ વધાર્યો અને “તમોયુગ” માં ચુસ્ત કામગીરીમાં આગળની અધ્ય-અધ્યાયી ભરપૂર ધર્મભાવનાના આગ્રહ યુરોપ તરફોળાઈ રહ્યું હોવાથી ધર્મ સિવાય કોઈ પણ વિષયનો અભ્યાસ કે સંગોધન આગળ વધ્યા નહિ. આશરે સોળમી સદીથી યુરોપીય નવજીવન શરૂ થયું તેની જોડે વિજ્ઞાન-ભાવના ફાળી નીકળી અને આગામી (વ્યાપ્તિ ન્યાય) પદ્ધતિએ અનેક વિષયોનો અભ્યાસ આગળ વધ્યો. ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, જીવવિદ્યા-એમ એક પછી એક વિજ્ઞાનો ધર્મભાવનાની ગુલામીથી સ્વતંત્ર બની વિકાસ પામ્યા અને જોડે સમાજજીવનને લગતા કેટલાક વિશેષ-શાસ્ત્રો તરફ ધ્યાન આપવા લાગ્યું. હોબ્સ (Hobbes), હ્યુમ (Hume), લૉક (Locke), કાન્ટ (Kant) વગેરે શીષ્યકેન્દ્રિય, રાજ્યશાસ્ત્ર નીતિશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે સમાજજીવનના વિશેષ સ્વરૂપોને લગતા નિરૂપણો ઉપાડી લીધા અને અદાગી સદીના મધ્ય ભાગમાં અર્થશાસ્ત્રના જનક ગણાતા એડમ સ્મિથ (Adam Smith) “રાષ્ટ્રોની સમૃદ્ધિ” (Wealth of Nations) નામના મહત્ત્વ યથા સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં અત્યંત અગત્યના અર્થશાસ્ત્રના પ્રશ્નો અર્થવા ઉપરાત સમાજ વિકાસને લગતા કેટલાક પ્રશ્નો પર પણ કાર્કટ પ્રકાશ નાખ્યો. પણ પ્લેટો પછીના એ બધા પ્રયત્નોથી સમાજશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થઈ દેહી શકાય નહિ રાજ્યશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે સમાજજીવનના અમુક વિશેષ સ્વરૂપ ઉપર ધ્યાન આપતા વિજ્ઞાનો છે પરંતુ સમાજજીવનની વ્યાપકતા અને અવિભાજ્યતા સ્વીકારી તેને અભ્યાસ કરવાની જરૂર પડી હતી. ઓગસ્ટીસમી સદીના મધ્ય ભાગમાં મહાજીવનના જનક ગણાતા ફ્રેન્ચ વિજ્ઞાન ઓગસ્ટ કૉંટે (Auguste Comte), સમાજ એકરૂપ હોઈ તેની ઉત્પત્તિ અને તેમાં યના રૂપાતરો આગામી એટલે વ્યાપ્તિ ન્યાયની પદ્ધતિએ બીજા કુદરતી વિજ્ઞાનોની માફક થઈ શકે છે એ રૂપના યુરોપના વિજ્ઞાન નર્ગ સમક્ષ મુખી કૉંટેને સમાજશાસ્ત્રનો જનક ગણ્યો કે કેમ તે કદાચ વિવાદાત્મક રહેશે પણ કૉંટે “સોશીઓલોજી (Sociology)” એ શબ્દનો પિતા છે એ નિર્વિવાદ છે. ૧૮૩૮ માં એ શબ્દ (“સોશીઓલોજી”) “સામાજિક દરશને લગતા સર્વ મૂળભૂત નિયમોનો હકીકતની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ” (Positive study of all the fundamental Laws proper to Social phenomena) એ અર્થમાં વાપર્યો અને ત્યારથી સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસ તરફ વધારે અને વધારે ધ્યાન એવાનું જાય છે કૉંટે માનતા કે જે રીતે આગામી પદ્ધતિથી મૂલ્ય મૂકિને લગતા નિયમોનું કાર્યકાળ નિયમથી એમકે જ કરવા ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, પ્રયત્ન કરે છે તે જ પ્રમાણે સામાજિક દરશને જે નિયમો લાગુ પડે છે, તેનો પણ આગામી પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરી શકાય અને એવા અભ્યાસને પરિણામે સમાજમાં યતાર ભાવી રેફરેને આપણે આગળથી જ યોજાઈ ગયેલી કરી સમજી શકાએ. કૉંટેનો આગ્રહ એ હતો કે જેમ ભૌતિકશાસ્ત્ર, આયુષ્યશાસ્ત્ર વગેરેનો અભ્યાસ કરતા કુદરતી નિયમો આપવામાં આવે છે અને કુદરતના કમથી અતીત પકિતની કોઈ પણ મુશ્કેલીને માનવામાં આવતી નથી તે જ પ્રમાણે સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા, આર્થિક રાજકીય અને ધાર્મિક વ્યવસ્થામાં ઘણી વાર માનવામાં આવે છે એવી અતીતધર્મી મુશ્કેલીઓ વિશેની માન્યતાને બહિષ્કાર કરી બીજા વિચયન (Objective) વિજ્ઞાનો માટે વાપરવામાં આવે છે તે જ આગામી પદ્ધતિ વાપરવી જોઈશે.

કૌટ પછી ૧૯ મી સદીના ઉત્ક્રાંતિવાદીઓએ, અને તેઓમા વિશેષ દરીને હર્બર્ટ સ્પેન્સરે સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આગળ વધારી તેનો પ્રચાર કરવા બગીચ પ્રયત્ન કર્યા છે. સ્પેન્સરના મત પ્રમાણે જે ઉત્ક્રાંતિ નિયમ સ્થૂલ પદાર્થો, વનસ્પતિઓ, સેન્દ્રિય વસ્તુઓ (Organisms) અને આખા વિશ્વ ઉપર વ્યાપી રહેા છે તે જ નિયમથી સમાજમાં વિકાસ થતો જાય છે. ઉત્ક્રાંતિવાદમા સમાયલા “કુદરતી પસંદગી” (Natural selection) અને “પરિસ્થિતિ અનુસાર પરિવર્તન” (adjustment to environment) ના નિયમો સમાજજીવનને પણ લાગુ પડે છે અને સમાજશાસ્ત્રી માત્ર કુદરતના કાર્ય-કારણ નિયમ અનુસાર જ સમાજનો યથાર્થ અભ્યાસ કરી શકે છે. એ મત કહે છે કે મનુષ્યસમાજમાં એવું કાંઈ પણ વિશેષ નથી કે જે મનુષ્ય સિવાયના બાકીના વિશ્વમા ન હોય, જેથી મનુષ્યસમાજનો અભ્યાસ વિશ્વવ્યાપક ઉત્ક્રાંતિ સિદ્ધાન્તને આધારે જ અને તેની પદ્ધતિએ જ થઈ શકે.

સ્પેન્સર પછી અનેક વિદ્વાનોએ સમાજશાસ્ત્રના યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવા પ્રયત્ન કર્યા છે, જે બધા એક સરખા અગત્યના નથી. ચાલુ જમાનામા પ્રેફેસર વૉડ અને પ્રેફેસર ગીડીંગ્સ (Giddings) બેઠ સમાજશાસ્ત્ર-વિશાગ્રેા ગણાય છે. પ્રો. વૉડ સમાજશાસ્ત્રના પિતા પ્રત્યે અત્યંત પૂજ્યભાવ ધરાવતા જણાય છે અને પોતાના ગુરુના સિદ્ધાન્તોનું ઘણી વિદ્વતાથી બને એટલું સમર્થન કરી રહ્યા છે. પ્રો. વૉડ પણ કૌટની માફક માને છે કે સમાજવિકાસના નિયમો આગામી પદ્ધતિએ સમજી શકાય અને એ નિયમના જ્ઞાનથી ભવિષ્યમા થનારા સામાજિક બનાવો આગળથી જાણી શકાય અને તેનું આપણા ધ્યેયો પ્રમાણે નિયંત્રણ પણ થઈ શકે. પ્રો. ગીડીંગ્સ એ સિદ્ધાન્તને સ્વીકારતા નથી અને બાકા મૃદ્ધિમા વ્યાપી રહેલા કેટલાક નિયમો સમાજવિકાસને પણ લાગુ પડે છે એ સ્વીકાર્યા છતાં કહે છે કે સામાજિક દશ્યોની વિશિષ્ટતા એ છે કે એની અંદર જાતિચેતના સમાયલી હોય છે અને એ જાતિચેતનાને લીધે જ બધી મુખ્ય સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ ઉદ્ભવે છે. પ્રો. ગીડીંગ્સ કહે છે કે જાતિચેતના એવી વસ્તુ છે કે સ્થૂલ સૃષ્ટિના નિયમો કે ઉત્ક્રાંતિ નિયમો તે નામે થતી નથી, પણ સ્વતંત્ર ધોરણે ઉદ્ભવે છે અને વિકાસે છે જાતિચેતનાથી ઉદ્ભવતી પ્રવૃત્તિઓને. સ્થૂલ સૃષ્ટિના રૂપાતરે માફક, માત્ર આગામી પદ્ધતિએ અભ્યાસ થઈ શકે નહિ માટે સમાજશાસ્ત્રને તત્ત્વજ્ઞાનની માફક માત્ર કલ્પનાત્મક તર્ક (Speculation) વિના ચાલે એમ નથી.

વિજ્ઞાનોનું લંકીકત દૃષ્ટિએ અભ્યાસને ધોરણે કૌતે કરેલું વર્ગીકરણ.

આ રીતે સમાજશાસ્ત્ર નામનું જે નવું વિજ્ઞાન ઉજું થયું છે તેને વિજ્ઞાન-મંડળમાં જોડાત કયે દરજ્જે સ્થાન છે તે નક્કી કરવા ઘણા પ્રયત્ન થયા છે. કૌતે વિજ્ઞાનોનું વર્ગીકરણ કરી તેમાં સમાજશાસ્ત્રને જે સ્થાન આપ્યું તે જાણત ઘણી ચર્ચાઓ થઈ છે. કૌતે જુલું છે કે જ્ઞાનપ્રગતિ માટે પ્રયત્ન કરતા વિજ્ઞાનો અંતર્ગત અદ્યક્ષિની પદ્ધતિએ અથવા અતીતાત્મક તત્ત્વજ્ઞાનની માફક કલ્પનાત્મક તર્ક (Speculation) થી આગળ વધી શકે નહિ, પણ એના વિજ્ઞાનોએ કુદરતી દશ્યોના અવલોકન ઉપરથી આગામી (બાસ્તિત્વાથી) પદ્ધતિથી

વ્યાપક નિયમો શોધી કાઢવા જોઈએ અને જરૂર પડે તો એ વ્યાપક નિયમો ઉપગ્રથી જે અનુમાનો સપ્રમાણ મળી શકે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ નાત કબજા કરે કે એ પદ-તિએ મનુષ્યની જ્ઞાનમર્યાદા આ કાંઈ જાય છે અને માણસની શુદ્ધિની અપતા તથા વિવેચની મહત્તા કે અનતતાને લીધે એ પદ્ધતિથી મળતું બૌદ્ધિક (Rational) જ્ઞાન અપૂર્ણ જ હોય છતાં પણ કોઈ કહે છે કે સમાજીય અને અમથી કુદરતી વિજ્ઞાનોને ધોળો અને પદ્ધતિએ જ્ઞાનપ્રગતિ સારી રીતે સાધી શકાય અને વધારે અને વધારે વ્યાપક કુદરતી નિયમોનું સશોધન કરી ઉત્તરોત્તર વિજ્ઞાન વિજ્ઞાનોની શ્રેણિ ગ્રંથી શકાય કાંત કહે છે તે આગામી પદ્ધતિની વિશિષ્ટતા એ છે કે એની મદદથી જે નિયમોનું જ્ઞાન સપાદન થઈ શકે તે કલ્પના દૃષ્ટિએ નહિ પણ ચોક્કસ દૃષ્ટિએ (Positive) વિગતોની સામે યથાર્થ અર્થાત સપ્રમાણ (Verified) હોય છે આગામી પદ્ધતિએ રચાવવામાં આવેલા વિજ્ઞાનોમાં વધતે જાય છે આજે મહેલા એ હપ્તસિદ્ધતાના ગુણને આધારે જાત એવા વિજ્ઞાનોની ક્રમપર પગ ગોઠવવા પ્રયત્ન કરે છે. સૌથી વધારે પ્રમાણીકૃત અને હપ્તસિદ્ધ વ્યાપ્તિઓ ગણિત શાસ્ત્રમાં સમાયતી છે તેથી ગણિતશાસ્ત્રને બીજા બધા હપ્ત-આત્મકવિજ્ઞાનોની તુલના કરવા ધોળુરૂપ ગણી, કાંતે બધા વિજ્ઞાનોને નીચેના ક્રમમાં ગોઠવા

ધોરણ ગણિતશાસ્ત્ર—	}	ખગોળશાસ્ત્ર Astronomy
		ભૌતિકશાસ્ત્ર Physics
હપ્તસિદ્ધ દૃષ્ટિએ અભ્યાસનું		રસાયનશાસ્ત્ર Chemistry
		જીવ વિદ્યા Biology
		સમાજશાસ્ત્ર Sociology

વિજ્ઞાનોની એ ક્રમપરંપરા ગોઠવવામાં કાંતનો શુ આશય હતો તે સમજવાની જરૂર છે (૧) હપ્તસિદ્ધતા અને પ્રમાણીકૃતતાની દૃષ્ટિએ ખગોળશાસ્ત્ર જેટલી હપ્તસિદ્ધતા ભૌતિકશાસ્ત્રમાં નથી અને ભૌતિકશાસ્ત્ર જેટલી રસાયનશાસ્ત્રમાં નથી એ રીતે જણાઈ આવે છે કે આ ક્રમમાં જેમ પર પગ આગળ વધતી જાય છે તેમ હપ્તસિદ્ધતા ઓછી અને અચેત્સ યતી જાય છે (૨) એ પરંપરામાં ગોઠવેલા વિજ્ઞાનો જનન-જાત ક્રમ (Order of filiation or genetic order) માં ગોઠવાયેલા છે, એટલે કે, જે શાસ્ત્રના વ્યાપક નિયમોમાંથી બીજા શાસ્ત્ર ઉદ્ભવે તેવા ઉત્પાદક શાસ્ત્રને પ્રથમ ગોઠવી તેમાંથી ઉદ્ભવતું શાસ્ત્ર, તેની પછી જે ગોઠવવામાં આયુ છે ગણિતશાસ્ત્રના વ્યાપક નિયમોમાંથી ખગોળશાસ્ત્ર ઉદ્ભવે છે, અને ખગોળશાસ્ત્રના વ્યાપક નિયમોમાંથી ભૌતિકશાસ્ત્ર ઉદ્ભવે છે અને તે જ પ્રમાણે આખી પરંપરા હપ્તસિદ્ધતા ઉપગત જનન-જાત સળધ પ્રમાણે રચાઈ રહી છે જેમ વંશાવલીમાં પાપના નામ નીચે તેના છોકરાનું નામ આવે છે તેમ આ પરંપરામાં ઉત્પાદક વિજ્ઞાનની નીચે તેમાંથી ઉત્પન્ન થતું વિજ્ઞાન ગોઠવાયેલું છે એમ જાણ કહે છે અલગત, કાંતના કહેવાનો આશય એ ન હતો કે આ પરંપરામાં ગોઠવેલા વિજ્ઞાનોમાં જાન વિજ્ઞાન એમ ખંડ તરીકે એની હેઠળ ગોઠવેલ જાત વિજ્ઞાનોમાં ગણતુ જોઈએ ખગોળશાસ્ત્ર જો કે ગણિત શાસ્ત્રમાંથી ઉદ્ભવે છે તો પણ ગણિતશાસ્ત્રનો વિભાગ નથી, તેમ ભૌતિકશાસ્ત્ર પણ ખગોળ શાસ્ત્રના વિભાગ નથી, અને સમાજશાસ્ત્ર પણ જન્મવિજ્ઞાનો વિભાગ નથી ઉપરની ક્રમ

પરંપરા માત્ર વિજ્ઞાનોનો ઉત્પત્તિક્રમ સૂચવે છે અને એ ક્રમમાં જે વિજ્ઞાનો આગળ વધેલું સ્થાન ભોગવે છે તે વધારે સંકીર્ણ સ્વરૂપ પામ્યાં હોય છે. ખગોળશાસ્ત્ર દરતાં ભૌતિકશાસ્ત્ર વધારે શુદ્ધિ કે સંકીર્ણ અને તેના દરતાં રસાયનશાસ્ત્ર વધારે સંકીર્ણ છે. (૩) વળી; આ ક્રમમાં વિજ્ઞાનોનું વર્ગીકરણ કર્યાથી એમ નથી સમજવાનું કે એ સિવાય બીજાં કોઈ વિજ્ઞાનો છે જ નહિ. પણ એ વિજ્ઞાનોને જે જ્ઞાન પ્રદેશમાં નીરખન છે, તે પ્રદેશમાં આ વિજ્ઞાનો સૌથી વધારે વ્યાપક છે અને એવા પ્રદેશનાં બીજાં પેટા-વિજ્ઞાનો અને વિશેષ-વિજ્ઞાનો આ વ્યાપક વિજ્ઞાનોની તળે સમાવી શકાય છે. દાખલા તરીકે, આ વિજ્ઞાનક્રમમાં, ભૂગોળવિદ્યા, જૂસ્તરવિદ્યા, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર કે કેળવણીશાસ્ત્ર બતાવ્યાં હોય એમ લાગતું નથી. પણ ખરું જોતા, એ બધાને આ જ પરંપરામાં એક કે બીજા વ્યાપકવિજ્ઞાનના મથાળા હેઠળ ગોઠવી શકાય છે. ભૂગોળવિદ્યા અને જૂસ્તરવિદ્યા ખગોળશાસ્ત્રના વર્ગમાં પડે છે, અને અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર અને કેળવણીશાસ્ત્ર એ બધાં સમાજશાસ્ત્રના વર્ગમાં પડે. એ રીતે બધાં જ અમૂર્ત વિજ્ઞાનોને ઉપલી પરંપરામાં સમાવી શકાય છે.

વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિકોણસિદ્ધતા કે પ્રમાણીકરણ બાબતનો કોંતનો આ સિદ્ધાંત ઘણો અચોંસ છે. અમેરિકાના ગ્રો. વૉર્ડના મન પ્રમાણે કોંતના આ સિદ્ધાંતમાં ઓગણીસમી સદીની સોથી વધારે બધ્ય, રસાત્મક અને અગત્યની દૃષ્ટિના રહેલી છે. તેથી ગ્રો. વૉર્ડ અને તેના સપ્રદાયના અનુયાયીઓ કોંતના સિદ્ધાંતને ઉત્સાહથી વધાવી લે છે.

પણ ગ્રો. વૉર્ડના સપ્રદાય સિવાય સમાજશાસ્ત્રના લગભગ બધા જ અભ્યાસકો કોંતના ન્યાયે થયેલા વિજ્ઞાન-વર્ગીકરણને તિલાંજલિ જ આપવી યોગ્ય લેખે છે. કોંત અને ગ્રો. વૉર્ડ સમાજશાસ્ત્રને કુદરતી વિજ્ઞાનોની પંક્તિએ મુકી તેની જોડે વર્ગીકરણ કરે છે તેમાં એક મૂળભૂત બૂલ સમાવશી જણાય છે. સમાજજીવનના ઘણાક સૌથી વધારે અગત્યનાં દર્યો, ભૌતિક દર્યોની માફક કોઈ રીતે માપી શકાય એવાં હોતાં નથી અને ગણિતશાસ્ત્રના ન્યાયે સમજી શકાતા પણ નથી. કુદરતી વિજ્ઞાનોને કોઈ પણ ખ્યે કે આદર્શ કે હેતુની દૃષ્ટિએ પોતાના પ્રદેશનાં દર્યો સમજવાના હોતાં નથી, પણ સમાજને અભ્યાસ કરતા એવા ખ્યે, હેતુ કે આદર્શ પ્ધાનમાં લીધા વિના એક ડગલું પણ ભરવું અસંભવિત છે, સમાજજીવનનાં ઘણા દર્યો નૈતિક અને અતીનાત્મક ખ્યેયોથી ઉદ્ભવે છે, અને કેટલીક વાર એવાં દર્યો પોતે જ ખ્યેયરૂપ હોય છે. ખગોળશાસ્ત્રમાં એવા નૈતિક ખ્યેયને સ્થાન નથી. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા અને મહો વસ્તુતઃ શી રીતે વર્તે છે તે વિશે વિધિ-આત્મક અભ્યાસથી ખગોળશાસ્ત્રને સંતોષ મેળવતો પડે છે. સૂર્ય મંડળના વર્તનની નૈતિક યથાર્થતા શી-એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો જ નથી, અને એવી યથાર્થતાની તુલના કરવા કોઈ નૈતિક ધોરણ પણ નથી. તે જ પ્રમાણે ભૌતિકશાસ્ત્રમાં, રસાયણશાસ્ત્રમાં અને જીવવિદ્યામાં નથી નૈતિક ધોરણ કે નથી દર્યોની યથાર્થતાની તુલના કરવાની આવશ્યકતા. પાણીના પ્ધાવમાં ફીએના ખતતા ગુરુત્વાકર્ષણ અને આર્કીમીડીસના નિયમ પ્રમાણે વસ્તુતઃ શું દર્ય ઉદ્ભવશે, દાહરો-જનના બે પરમાણુઓનો ઑક્સીજનના પરમાણુ જોડે સયોગ થવાથી વસ્તુતઃ શું દર્ય, ઉદ્ભવશે, વગેરે વિધિ-આત્મક જ્ઞાન આવાં કુદરતી વિજ્ઞાનોમાથી મળે પણ એ વિધિ-આત્મક સંશોધન જોડે યથાર્થતા કે આદર્શની તુલના કરવાની હોતી નથી. પણ મનુષ્યજીવનમાં

બાહ્ય સૃષ્ટિ કરતાં કાંઈક વિશેષ તરવો રહેલાં છે. મનુષ્યજીવન પ્રકટ કે અપ્રકટ ધ્યેયો અને આદર્શોથી જ આગળ વધે છે અને વિકસે છે અને વ્યક્તિ તરીકે અથવા સમાજ તરીકે મનુષ્યોના અભ્યાસ કરતાં એમનું જીવનધ્યેય નિર્મિત છે એ વાત બાબુએ મુકાય નહિ. હકીકતસિદ્ધતાની દૃષ્ટિએ ગણિતશાસ્ત્ર કે ભૌતિકશાસ્ત્ર બન્ને નમુનારૂપ હોય પણ એ બાબતમાં તેનું અનુકરણ કે હરીફાઈ કરવા સમાજશાસ્ત્રને કોઈ રીતે જરૂર નથી. મનુષ્યજીવનમાં સ્થૂલ સૃષ્ટિથી અતીત રહેલા જે ધર્મો સમાયલા છે તે વિશેષ મહત્વની ધર્મોને જ બાબુએ મુકી, જડબરત પદ્ધતિએ સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો એ ભાગ્યે જ પ્રમાણિક જ્ઞાનભાવનાના ચિદ્નરૂપ લેખી શકાય. આદર્શો કાંઈ તેના કંઠ કે વજનના માપથી અંકતા નથી પણ શીલસુ-શીમય દેહપનાથી અને અતીતાત્મક ધોરણે જ તે સમજી શકાય છે અને તેનું સમર્થન થઈ શકે, આદર્શો અમાધ્ય છે. સમાજની વસ્તીનાં માથા ગણ્યાથી કાંઈ તેના મનોમય જીવનની પ્રગતિ મપાતી કે સમજતી નથી. જેમ એ-જીનની દાર્પશક્તિ (efficiency) "હોર્સ-પાવર" (Horse-Power) માં આંકી શકાય છે તેમ વ્યક્તિઓ અને સમાજની દાર્પશક્તિ "હોર્સ પાવર" ના અંકમાં માપી શકાય નહિ અને માપી શકાય તો તેથી તે શક્તિ સમાજના વિકાસ અને પ્રગતિને લગતા અભ્યાસ ઉપર કાંઈ પણ પ્રકાર પાડે નહિ. કુદરતી વિજ્ઞાનો સ્થૂલ વસ્તુઓમાં થતાં રૂપાંતરોના નિયમોનું સંશોધન કરે છે, પણ સમાજશાસ્ત્રી તો સમાજમાં થતી પ્રગતિનો અભ્યાસ કરે છે. સ્થૂલ સૃષ્ટિના ફેગફારો કે રૂપાંતરો કોઈ ધ્યેય કે આદર્શ પ્રત્યે થતા નથી, પણ માનુષી અસુક આદર્શ કે આદર્શો પ્રત્યે જ અને આદર્શો પ્રમાણે જ થાય છે. માનુષી આદર્શો ગણિત-અંકમાં માપી શકતા નથી, માટે તેના ઉપર નિર્લક્ષ્ય બની મનુષ્યજીવનનો અને પ્રગતિનો અભ્યાસ કરવો એ ગણિતના કોઈ અધરા દાખ-લાનો યોરોડક ભાગ બુસી નાંખી તેને સહેલો કરવાના પ્રયત્નરૂપ છે. બીજી ઉપમાએ કહીએ તો જેમ શબ્દો અને વાક્યોના અર્થને બાબુએ મુકી અક્ષરોના ધાટ અને કદનો અભ્યાસ કરનાર ભાષાશાસ્ત્રી ભાષા વિશે જ્ઞાન મેળવી શકતો નથી તેમ સમાજજીવનનાં ધ્યેયો અને હેતુઓને તિલાંજલિ આપી સમાજના માત્ર હકીકતસિદ્ધ દરજ્જેનો જ અભ્યાસ કરનાર સમાજ-શાસ્ત્રી સમાજ વિષે યથાર્થ જ્ઞાન મેળવી શકતો નથી.

સમાજશાસ્ત્રની આવશ્યકતા અને યથાર્થતા:—

ઉપર કહી ગયા તેમ સમાજશાસ્ત્ર હજી તરુણવસ્થામાં છે, અને તેથી એના ચોક્કસ ધર્મ અને કાર્ય ક્ષેત્રનું નિરૂપણ કરતાં વિધાનો ધણાં ગોથાં ખાતાં આવ્યાં છે. સમાજના સત્ય સ્વરૂપ બાબત અનેક વિરોધી-ધર્મોમતો બહાર પડ્યા છે અને વિદ્વાનોમાં રહેલા એવા મતભેદને લીધે શંકાવાદીઓ અને નિકંદનવાદીઓ સમાજશાસ્ત્રને હસી કાઢે છે. સમાજનો અભ્યાસ કરતાં હજી અલ્પમાત્ર પરિણામ આવ્યું છે, સમાજવિદ્યાસનું અન્વેષણ કરતાં ગંભીર ભૂતો થઈ છે અને સંશોધકો એકમત થઈ શક્યા નથી એ કબૂલ કરીએ છતાં, તેથી સમાજ-શાસ્ત્રના અભ્યાસની જરૂર નથી, સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ થઈ શકે એમ નથી અથવા સમાજ વિષે કાંઈ અભ્યાસ કરવા જેવું છે જ નહિ એવી માન્યતાઓ નોંધવાની જરૂર નથી. હજી તો સમાજશાસ્ત્રના પદ્ધતિપુરસ્કર અભ્યાસને ૫૦ સો વર્ષ થયાં નથી. જેમ ભૌતિકશાસ્ત્રી કે રસાયણશાસ્ત્રીનાં અન્વેષણો પ્રયોગશાળામાં થઈ શકે છે અને તેનાં ચોક્કસ પરિણામો નોંધી શકાય છે તેમ સમાજશાસ્ત્રીથી કંઈક થઈ શકતું નથી. લાખો વર્ષ થયાં

મનુષ્યની ઉત્ક્રાંતિ અને વિકાસ યદ્ય રજાં છે પણ માત્ર ચોડીક પ્રગ્નઓના જુજ માત્ર દાખને લગતા ઇતિહાસ સિવાય સમાજના અભ્યાસમાં મદદરૂપ થાય એવો પુરાવો પણ આપણને મળી શકતો નથી. એ સુસીખ્યતોને ધ્યાનમાં લઇ વિચાર કરતાં સમાજશાસ્ત્રની અપૂર્ણતા અને ખામીઓ ક્ષમ્ય જ ગણી શકાય. જેમ જેમ જૂની પ્રગ્નઓના જીવનને લગતી વધારે માહિતી મળતી જાય, અને સામાજિક સંદર્ભનાં જે જીવંત દર્શોના અવલોકનથી સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસ ઉપર પડી શકે તેવાં દર્શો વિવિધ પરિસ્થિતિમાં ઉદ્ભવતાં જાય તેમ તેમ સમાજવિકાસ વિશે વધારે અને વધારે દૃઢ અને વિશ્વાસપાત્ર જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું જશે. જે સ્થિતિ આજે સમાજશાસ્ત્રની છે તેને મળતી જ સ્થિતિ આગળ ખીજાં શાસ્ત્રોને પણ હતી. દાખલા તરીકે, એક વખત રસાયણશાસ્ત્ર વિશ્વમાં માત્ર ચાર કે પાંચ મૂળતત્ત્વો (આકાશ, વાયુ, પાણી, અગ્નિ અને પૃથ્વી વગેરે) ગણાવતું. પણ આજે એ પાંચમાંથી એક પણ 'તત્ત્વ' ગણાતું નથી અને પાંચને બદલે દરેક લગભગ પંચોતેર તત્ત્વો ગણાવવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે પૃથ્વીની આજુબાજુ સૂર્ય ૧૨ છે, પૃથ્વી ચપટ છે, ચંદ્ર પોતાના તેજથી પ્રકાશે છે, પૃથ્વીથી, સૂર્ય કરતાં, ચંદ્ર વધારે દૂર છે વગેરે માન્યતાઓ ખગોળશાસ્ત્રને બિગ્ પ્રચલિત હતી. પણ રાસાયણિક તત્ત્વો બાબત ખોટા સિદ્ધાન્તો પ્રચલિત થયાથી કાંઈ તે તત્ત્વોનો વિનાશ થતો નથી અને અમંડળના મહો વિશે ખોટા સિદ્ધાન્તો ચપાયાથી કાંઈ તે મહો કે તેમના વર્તનનું અસ્તિત્વ કે ધર્મ ખોટાં કરતાં નથી, તેમ જ સમાજ વિશે ખોટા સિદ્ધાન્તો ચર્ચાયાથી કાંઈ સમાજના અસ્તિત્વ કે તેના જીવન અને વિકાસ પર આક્ષેપ પડતો નથી. સમાજને અસ્તિત્વ છે અને એનો વિકાસ પણ થાય છે માટે એનો પદ્ધતિ-પુરસ્કાર અભ્યાસ કરવા સમાજશાસ્ત્રદ્વારા પ્રયત્ન કરીએ તો ચોખ્ખ જ છે.

સમાજશાસ્ત્ર ઉપર ખીજી દૃષ્ટિએ પણ આક્ષેપ નાંખવામાં આવે છે. એ જાતના ટીકાકારો કહે છે કે વિશેષ વર્ગનાં સામાજિક વિદ્વાનો (જેવાં કે અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, કેળવણીશાસ્ત્ર વગેરે) સમાજજીવનનાં દરેક સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરી રજાં છે અને એવો કોઇ પ્રદેશ રહી જતો જ નથી કે જેને માટે સમાજશાસ્ત્ર નામના એક જુદા શાસ્ત્રની જરૂર રહે. પણ એ જાતની ટીકામાં ગંભીર ભૂલ સમાયલી છે. જેને આપણે વિશેષ વર્ગનાં સામાજિક વિદ્વાનો કહીએ છીએ તે સમાજજીવનના પૃથક્ પૃથક્ સ્વરૂપો ઉપર લક્ષ ગ્રાહ્યો તેવાં પ્રત્યેક સ્વરૂપમાત્રનું નિરનિરાણું અને એકપક્ષી જ્ઞાન મેળવી શકે છે. પણ એવા અનેક જ્ઞાનવિભાગનો સમૂહ કરવાથી આખી સમાજના એક જ જીવન બાબત કાંઈ જ્ઞાનપ્રગતિ થતી નથી. છ આંધળા આહ્વાનો દ્વારા તપાસવા જતાં, તેમાંનો એક આદમી પગ તપાસે, ખીજો સુંઢ તપાસે, ત્રીજો પુંછડી તપાસે, ચોથો શરીર તપાસે, પાંચમો હાંત તપાસે અને છેલ્લો કાન તપાસે અને એ અવયવોનું સંયોગ અવલોકન કરે છતાં, એ છમાંથી એકે પણ હાથી વિશે જ્ઞાન મેળવ્યું કહેવાય નહિ. તે જ પ્રમાણે વિશેષ વર્ગનાં વિદ્વાનો પોતાના પ્રદેશમાં સંપૂર્ણ અને અનુપમ હોવા છતાં પણ એવાં પ્રત્યેક વિદ્વાનો એકપક્ષી હોઈ સમાજજીવનના માત્ર અમુક અવયવો કે સ્વરૂપો જોઈ શકે છે, અને સમસ્ત સમાજજીવનનાં દર્શો ગ્રહણ કરી શકતાં નથી. કેટલીક વાર એવું બને છે કે એકાદ એકપક્ષી અને વિશેષ વર્ગનું સામાજિક વિદ્વાન વિશાળ અને વ્યાપક હોવાનો દાવો કરી બેસે છે. પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમમાં રાજ્યશાસ્ત્રીએ અને અર્વાચીન કાળમાં (એડમ સ્મીથ, કાર્લ

માર્ક્સ વિગેરેના મતપ્રચારથી) અર્થશાસ્ત્રીએ પોતાના એકપક્ષી અને મર્યાદિત પ્રદેશ સ્તરી કારવાને બદલે સમસ્ત સમાજજીવન ઉપર આક્રમણ કરવા પ્રયત્ન કર્યા છે. એવી સ્થિતિએ, વિશેષ વર્ગના વિજ્ઞાનો વ્યાપક શાસ્ત્રનું સ્થાન ખચાવી પડતા જણાય છે પણ તે યથાર્થ નથી. મનુષ્યજીવન વિવિધ પ્રકારના હેતુઓ અને ધ્યેયોની પરંપરાથી આગળ વધે છે. એવા પ્રકીર્ણ હેતુઓ સાધતા જુદી જુદી વિશેષ ધર્મની સામાજિક સંસ્થાઓ ઉદ્ભવે છે અને એવી સામાજિક સંસ્થાઓનો અભ્યાસ કરતા વિશેષ વર્ગના સામાજિક વિજ્ઞાનોની જરૂર પડે છે. પણ તેની જોડે, એ બધા પ્રકીર્ણ ધ્યેયોનું એક ઇષ્ટ અને વ્યાપક ધ્યેયથી નિયંત્રણ થાય છે અને એવા ઇષ્ટ અને વ્યાપક ધ્યેયને અર્થે એક વ્યાપક રચના-સમાજ-ધર્માદ્ય ગઠે છે. એ સમસ્ત સમાજનો અભ્યાસ કરનાર વ્યાપકશાસ્ત્ર સમાજશાસ્ત્ર માટે નિર્વિવાદ અવકાશ અને આવશ્યકતા છે

Valabji Ramjee

૮ કલાત્મક વિજ્ઞાન અને કેળવણી.

Technical Science and Education

(લેખક: રા રા હરિલાલ મૂળશંકર મૂલાણી)

પ્રમુખ મહાશય અને બહુઓ,

એક ન્દાના શા વ્યાખ્યાન માટે આટલો મોટો વિષય પસંદ કરવો એ ભૂલ ગણાય ખરી પણ જેટલો મમય મળે તેટલામા-તક મળી છે ત્યારે તો-અત્યારે હિંદ સમક્ષ આની ઉંબેલા આવા અગત્યના પ્રશ્નને ચર્ચવાની ઈચ્છા સહજ થાય છે. છતાં એ સાહસ માટે મમા યાચીને હું માફ વ્યાખ્યાન શરૂ કરીશ

ખીન દેશોમા ધણુખરૂ સામાન્ય પ્રજા વર્ગના પ્રયત્નથી ધંધાઓ શરૂ થયા છે, ખીલ્યા છે, વિસ્તર્યા છે અને પરદેશના ધંધાઓ સામે ટક્કર ઝીની સકાષ છે એની સ્વયં-સિદ્ધિ પછી જ કેટલેક કાળે વિજ્ઞાને એમની સમાલોચના કરી છે, અને એ નવીન બળને પ્રતાપે એ ધંધાઓની પ્રગતિ સહઅગણી વધી ગઈ છે. એમ થતા વિજ્ઞાન અને કલાના મયોગરૂપ કલાત્મક વિજ્ઞાન પણ એક અભ્યાસનો વિષય થઈ પડ્યો છે અને એના ઉપાસ-કોની કીમ્મત જનસમૂહમા અકાષ છે

હિંદમા પશ્ચિમીયો કંઈ જૂની જ છે, એની પ્રાચીન કલાઓ વિજ્ઞાનના રસસિંચનને અભાવે અને પન્દેશી રાજ્યના સહાનુભૂતિહીન પ્રજા તાપે સુકાઈ, કસમાઈ ગઈ છે કોઈ કોઈ તો કેવળ મરીજ ગઈ છે, જ્યારે બીજી પણ મૃતપ્રાય થઈ ગઈ છે જે ગઈ છે તે અધિકારમા કમાય વિલીન થઈ ગઈ છે જે રહી છે તે પ્રગતિહીન-ગલહીન-તેજહીન-દગા અનુભવી રહી છે એ મેં વિનાય એક ત્રીજા પ્રકારની કલા અહીં દાખવ થઈ છે તે વિદેશી કલા, જો કે એ કના નવું કલારૂપે આની છે કે કેવળ પરદેશીની નકલરૂપે એ સમગ્રવું જરી કંઈ છે આમ કેમ થયું એની ચર્ચામા નાહક દાનક્ષેપ આપણે નહીં કરીએ આપણે તો અત્યારે જે સ્થિતિ છે તેનો જ વિચાર કરવાનો છે

આગળ કહી ગયા તેમ ખીન દેશોની માફક ધંધાઓના વિદ્યાસંપત્તિજ આપણે આપણા શિક્ષણક્રમમા કલાત્મક વિજ્ઞાન દાખવ કરવું કે પ્રથમ શિક્ષણ તો શરૂ કરીજ દેવું એ પ્રથમ અત્યારે મહત્વનો છે મહત્વનો છે-કેમકે સકારણ છે કોઈ પણ શિક્ષણક્રમનો વિષય વિદ્યાર્થીને બાવિધ્યમા આજીવિકાનું સાધન બની રહ્યું તેવો હોવો જોઈએ કલાત્મક વિજ્ઞાન શીખનારો વિદ્યાર્થી કલાબનનમાથી બહાર પડ્યા પછી એની કિમ્મત દેશમા અકાષે કે નહીં, એની માગ દેશમા થશે કે નહીં એ પ્રથમથી જ ગિચારી જોવાનો બાર બવનના ચાલકોને સિરે ઉપસ્થિત થાય છે. આ સળધમા ટેકનીકલ એન્જીનેયરિંગ માટે નીમાયવા કમીસનનો ગિપોર્ટ પાચવા લાયક છે. હિંદુસ્થાનના દરેકે દરેક અગત્યના શહેરોમા ફરી ત્યાંની ખોડો અને કારખાનાવાળાઓના મત પૂછી; પ્રાવર્ધવના કલાબવનો તપાસવા પછી લખેશે

એ રિપોર્ટ આપણને ઘણું બાણવા જેવું કહે છે. પ્રથમ તો કર્નાલ એટકીન્સન અને મી. ડોસનને બધ હતો કે કલાત્મક વિજ્ઞાનને માટે હજી આ દેશ તૈયાર જ નથી; એ શીખનાર વિદ્યાર્થીને માટે આ દેશમાં સ્થાન જ નથી. પણ તપાસને પરિણામે એ દોષોને સંદર્ધ સમગ્રયું કે એવા વિદ્યાર્થીઓ યોગ્ય રીતે કેળવાયલા હોય તો તેમને માટે અહીં સ્થાન છે-અવશ્ય છે.

આમાં “યોગ્ય રીતે” એટલે શું, એ સમજવાની જરૂર છે. સામાન્ય રીતે કલાભવનોમાંથી નીકળનાર વિદ્યાર્થીને માથે જે પ્રકારના દોષો ચૂકવામાં આવે છે:

(૧) એમને-ત્રેક્ટરીકલ-ક્રિયાત્મક-જ્ઞાન ઘણું ઓછું હોય છે.

(૨) એમનામાં મહેનત વેઠવાની વૃત્તિ મંદ હોય છે.

આ બેમાંથી પ્રથમ પ્રકારનો અપવાદ નિવારવાને માટે શિક્ષણક્રમમાં ક્રિયાત્મક જ્ઞાનને વિશેષ મહત્ત્વ અપાવું જોઈએ એ દેખીતું છે. પ્રથમ તો એ પ્રકારનું જ્ઞાન આપવાને, યોગ્ય અને અનુભવી અધ્યાપકો નીમવા જોઈએ, અને પછી તેમના હાથમાં પૂરતી સામગ્રી આપવી જોઈએ. યોગ્ય અધ્યાપક અને પૂરતી સામગ્રી, આ બેમાંથી એક પણ વસ્તુમાં હિલુપ રહે તો કલા શીખવવાનો યત્ન થયા જ નીવડે એમાં કંઈ શક નથી. વળી, લેબોરેટરીમાં કે નાના સંચાઓપર કામ કરતા વિદ્યાર્થીને પણ પ્રથમ મોટી મીલમાં કે કારખાનામાં જતાં નવું લાગવાને સંભવ છે. એટલા માટે અડવાડીઆમાં એક અથવા બે દિવસ કે વર્ષમાં અમુક મહીનાઓ એ વિદ્યાર્થીઓને કારખાનાનો અનુભવ મળે એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. આટલી સગવડ અપાય તો કલાભવનમાંથી બહાર પડતો વિદ્યાર્થી અમુક પ્રશ્ન ધંધાના અનુભવથી જ ઉપર ચઢેલા કોષ્ટ પણ માણસની સ્પર્ધામાં ટકર મારી શકે તેવા થાય જ એમાં શક નહીં. તેમ છતાં, એવા વિદ્યાર્થીએ પણ બહાર પડતા તુર્જ મોટી જગ્યા મેળવવાનો ખ્યાલ રાખવો ન જોઈએ. પ્રથમથી જ મેનેજર થઈ ખુરશીપર બેસનાર આદમી થવાની હોંસ એના મનમાં હોવી ન જોઈએ. કેળવણી જ એવા પ્રકારની જોઈએ કે ધંધાના અંગત કોષ્ટ પણ કામ કરતા તેને શરમ ન આવવી જોઈએ. કારખાનામાં દાખલ થતાંજ કુકેમો ચલાવવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં જાતેજ કોટ કઢાડી, ખમીસની બ્રદાય ચઢાવી, હાથે હાથ કામ કરનાર મનુષ્યને પેદા કરે તોજ કલાભવનના અભ્યાસક્રમની સાર્થકતા ગણાય. એવો વિદ્યાર્થી પ્રથમ પગલું બલેને સીડીનાં છેક નીચેનાં પગથીયાં પર ચૂકે; પણ થોડાજ વખતમાં, ચોતે મેળવેલાં નૈજાનિક શિક્ષણને બળે, આસપાસના ગમે તેવા દુર્ણાચાર પગ ધીન કેળવાયલા માણસોની સ્પર્ધામાં સરસાઇ ભોગશે, અને પોતાની લાપકાન સામીન કરતો જતો, છેક ઉપરના પગથીયાં સુધી સપાટાબંધ ચડી જશે. ચીલા પરજ કામ કરી શકે તેવા તેના ધંધા-ભાઈઓની માજક ચીલો પૂરાછ જતાં, કે લડાઈના વખતમાં ઉપજી હતી તેવી અણધારી અડચણ આવતાં એ બેસી નહીં રહે, પણ તુર્જ પોતાનાં જ્ઞાનને બળે બીજા અને કદાચ વધારે સરળ માર્ગ શોધી કઢાડશે અને ગાડું મમડતું રાખશે. આપણે કેળવવા છે તે આવા યુવકો, અને એવા યુવકોને માટે મળણી છે અને દરવે.

વંધતીજ જરો એમ ખાતરી છે. એવા વિદ્યાર્થીને શરૂઆતમાં આપણા ખી. એ. કરતા કદાચ ઓછું મળશે, પણ સમય જતા આગળ વધવાની તક એમને ધણી રહેશે.

એ વિદ્યાર્થીઓની સામેનો ખીજો આરોપ “ કામમાં આજસ ” એ છે. એ નિરાશવા માટે વિદ્યાર્થીને દાખલ કરતા પહેલા પ્રથમજ એનું શરીર કારખાનાની સખત મહેનત કરી શકે તેવું સુદૃઢ છે કે નહીં તે તપાસાવવું જોઈએ. આનો અર્થ એમ નહીં કે જડબુદ્ધિવાળા પણ સુદૃઢ બાધાના વિદ્યાર્થીને લેવા પણ નખળા બાધાના યુવકોને માટે કારખાનાની સખત જીદગી નથી એ એમને અને એમના માળાપોને સમજાવી એમને અલગ રાખવા જોઈએ. શિક્ષણનો કામ પણ એટલો સખત હોવો જોઈએ કે ઇન્ડીટયુટમાંથી નીકળનાર વિદ્યાર્થીને કારખાનાના કલાકો આકરા લાગે નહીં, અને આ માટે બજાવનારા અધ્યાપકો પોતે પણ સખત મહેનત કરવાની અને કરાવવાની વૃત્તિવાળા હોવા જોઈએ, ફક્ત વ્યાખ્યાન આપનારા નહીં આટલું જ નહીં પણ વિદ્યાર્થીઓના શરીરમજળ વધારવાને ગમ્મત અને વ્યાયામની પણ યોગ્ય વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. આટલી સાચચેતી રાખવાથી વિદ્યાર્થીનું શરીર શિક્ષણને અ તે કમી ન જતા કસાયલું રહેશે અને આજસુ વૃત્તિ એનામાં જણાશે નહીં. એવો વિદ્યાર્થી મજૂર વર્ગમાં પોતાની કામ કરવાની વૃત્તિને લઈને-જેમ એક યુદ્ધવિશારદ સરદાર પોતાની ટુકડીના માણસોની પ્રીતિ અને માન પામે છે તેમ-પ્રીતિપાત્ર થઈ પડશે, અને એના હોથ નીચે કામ કરનારા એને માનની દૃષ્ટિએ જોઈ પોતાનું કામ જરોજર જાળવશે.

હવે કહી તે બધી બાબતો બની શકે તેવી છે માત્ર “કારખાનાના અનુભવી” ની વ્યવસ્થા કરવામાં મુશ્કેલી નડના સંભવ છે. પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે એની મુશ્કેલી કરતા પણ એની અગત્ય વિશેષ છે એટલે કોઈ પણ ભોગે એવી ગોઠવણ વિદ્યાર્થી માટે કરી આપવી એ એક ફર્જ થઈ પડે છે. આ રથે જોઈ વાત યાદ ગાંધવાની છે. ગવર્મેન્ટની સ્ટેટ ટેકનીકલ સ્કોલર્શીપ લઈ વિદ્યાર્થી માટે પણ કારખાનામાં કામ કરવાની અનુકૂળતા-ઓછા વતી સંતોષકારક પણ ગવર્મેન્ટ કરી આપે છે. પારકા દેશના કારખાનાઓ પોતાના કાગ આપણા વિદ્યાર્થીઓને માટે ખુલ્લા રાખે એમ આપણે ચાહીએ છીએ ત્યારે શું આપણાજ દેશના કારખાનાઓ પોતાના દ્વાર આપણાજ વિદ્યાર્થીઓને માટે ખોલશે નહીં ? જતા વ્યાપારી વર્ગ એટલી ઉદારતા દાખવી ન જ શકે તો ગવર્મેન્ટ કે સ્ટેટ તરફથી એમને કંઈક જાહેતો આપીને પણ એની ગોઠવણ કરાવી જોઈએ. આ જાતની વ્યવસ્થા સયુક્ત પ્રાંતના ટેકનોલોજીકલ ઇન્ડીટયુટના વિદ્યાર્થીઓ માટે સર કારકેટ બટલર ગવર્નર દ્વારા ત્યારે પ્રધાન મી. ચિંતામણી અને હાથરેકડાં જોડા ઇન્ડીટીઝ મી વિનાયક નદરા કર મેતાના વખતમાં થયેલી, અને એવી ગોઠવણ ખીજા પ્રાંતોમાં અથવા દેશી ગાંધોમાં પણ થઈ શકે એમાં શક નથી માન અહીં સંવાલ વિદ્યાર્થીઓની સખ્યાનો આપણે દાનપુર્ણા ઇન્ડીટયુટમાં બજાવનાર વિદ્યાર્થીની સખ્યા એટલી યોરી લેવામાં આવે છે કે એ લોકોને માટે સરગત્યાથી ગામમાં ગામમાં જ વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. પણ જે ઇન્ડીટયુટમાં સેક્ટો હોદ્દા બજાવના હોય-જેમ કે વડોદરામાં કલામખના-તેમાં દરેક વિદ્યાર્થીને માટે આટલો જ દોખસ્ત થઈ ન શકે એ સ્વાભાવિક છે. અહીં વળી એ પ્રથમ ઉત્તો થશે કે યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓ લઈને આ પ્રકારની સંપૂર્ણ ડેવલપ્મી અપાવ તે દીક કે ઝાઝા વિદ્યાર્થીઓ.

દાખલ કરી બધાને ઉપરછલું અથવા કંપક હાણું જ્ઞાન આપાય તે રીક. હું તો એમ કહીશ કે કલાત્મક કેળવણીમાં ઉપરછલું કે કેવળ વ્યાખ્યાનમય જ્ઞાન ચાલે નહીં. એવા સો વિદ્યાર્થી બહાર પડે તે કરતાં સંપૂર્ણ રીતે ધડાયલા પાંચ-દસ વિદ્યાર્થી જ બહાર પડે તે દેશનું તેમજ પોતાનું વધારે કલ્યાણ કરી શકશે. છતાં સંયોગોને લઇને કે દબાણને લઇને વિદ્યાર્થીઓની મોટી સંખ્યાજ દાખલ કરવામાં આવે તો ત્યાં કર્નલ એટકીન્સન આદિની સૂચના પ્રમાણે ઇન્સ્ટીટ્યુટનો અભ્યાસક્રમ ઉત્તીર્ણ કર્યા પછી પણ બે વર્ષ સુધી વિદ્યાર્થીને સર્ટીફિકેટ ન આપવું; એ બે વર્ષ એ વિદ્યાર્થીએ કોઇ પણ કારખાનામાં આજીવિકાપૂરતા માત્ર નામનાજ પગાર-કે હેવટ મફત પણ-એટ્રેન્ડીસ તરીકે કામ કરવું, અને એ અનુભવ મેળવ્યા પછીજ એ વિદ્યાર્થીને સર્ટીફિકેટ આપવું. ટૂંકમાં એક રીતે નહીં તો બીજી રીતે પણ વિદ્યાર્થીને બહાર પડ્યા પહેલાં કારખાનાનો અનુભવ ધરજીઆત અપાવવો એવો એમનો મન છે.

જે પ્રકારનાં કારખાના પોતાના પ્રાન્તમાં હશે તેનો અનુભવ તો એ લોકો લઇ શકશે. જેમકે મુંબઇ કલાકામાં ઇલેક્ટ્રીસિટી, રથાપત્ત, વણાટ, રંગાટ અને એવા વિષયોના વિદ્યાર્થી માટે કારખાનું શોધતાં અડચણ નહીં પડે. પણ બીજા કેટલાક ધંધાઓ એવા છે કે જે આપણા દેશમાં હજી ઉત્પત્તિ અવસ્થામાંજ છે. તેલની મીલોની સંખ્યા હજી હમણાંજ વધી છે અને તેમાંની પણ કેટલીક અવનવાં કારણોને લઇને બંધ પડી છે. દર વર્ષે આપણા દેશમાં પચાસ લાખ ટન જેટલાં તેલનાં બીયા ઉપજે છે; અને તેલ, બીયાં અને ખોળ મળીને કુલ ૨૭ કરોડ રૂપિયાનો માલ પરદેશ ચડે છે. છતાં એક સાણુ જેવી યીજને માટે પણ હજી આપણે પરદેશ તરફ નજર નાખીએ છીએ અને લગભગ સવા કરોડનો સાણુ દર વર્ષે આપણા દેશમાં મગાવીએ છીએ. મહુડાના, ટાપરાના, અને બીજાં કેટલાક તેલોના ઉત્તમ સાણુ બની શકે તેમ હોવા છતાં આપણે વિલાયતથી ચરખીનો સાણુ અચૂત કરવો પડે છે એ એાછી શરમની વાત નથી. વળી દર વર્ષે બે થી છ કરોડ રૂપિયાનું અળસીનું તેલ અને તે ઉપરાંત બીયાં પરદેશ ચડે છે, અને લાંથી બેલતેલ, વાર્નિશ, પેઇન્ટસ વિગેરે બનીને આવે છે. લેધર દલોથના હુતર માટેની બને મૂળ વસ્તુ આપણે ત્યાં છે. શણનું કાપડ બંગાળામાં બને છે અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં અળસી પાકે છે. પણ લેધર દલોથ વિલાયતથી બનીને આવે છે. હજી હમણાંજ ગોદરેજવાળાએ આ સાદસ હાથમાં લીધું છે પણ બીજે ક્યાંય હજી એ જાતનાં કારખાનાઓ ઉદય નથી. પેઇન્ટ અને વાર્નિશ બનાવનારાં નાનાં મોટાં કારખાનાં છે પણ મીથુનત્તી બનાવનારૂં કારખાનું માત્ર એકજ બીલીમોરામાં છે. આમ જોઇશું તો કેટલાક ઉદ્યોગો, જેનો કાચો માલ આપણા દેશમાંજ બને છે, તે હજી સુધી માત્ર શરૂ થયેલા હોદને એ કારખાનાના અનુભવ આપણે વિદ્યાર્થીને કદાચ પૂરા પાડી ન શકીએ. પણ માટે એ વિષયો કાર્યક્રમમાં ન લેવા એમ પણ બની ન શકે. જે પ્રકારના વિદ્યાર્થી ધડાવા જોઇએ. એક તો અત્યારે જમી મચેલા ધંધાઓમાં ટૂંક નોકરી મેળવી શકે એવા; અને બીજા બીલતા અથવા નવા ઉદ્યોગો ચલાવી શકે તેવા આજીવીયા ધંધા સંબંધી જ્ઞાન વધારવાને માટે દલાભવનના અધ્યાપકોના હાથ નીચે શોધખોળ ચલાવવી જોઇએ અને દરેક વિદ્યાર્થી કોઇ પણ એક હુતરમાં પાવરધો થઇને બહાર પડે એમ દરજી જોઇએ. પણ કોઇ મોટો નવો હુતર શીખનાર વિદ્યાર્થી જાતે પૈસાદાર કુટુંબનો નહીં હોય તો મહેતેવાં જ્ઞાન છતાં તેના જીવનનાં પ્રથમ વર્ષો તો દરમય જશે એમ સંભવ છે. આ સ્થિતિ પ્રગતી વૈજ્ઞાનિક

જન્યતિના અભાવને આભારી છે. આપણો પૈસો વેપારી વર્ગના હાથમાં છે અને એ વર્ગને વેપાર-માંથી જ પૈસો મેળવવાની આદત પડી ગયેલી હોય છે—વેપારમાં લાખોનું સાહસ ખેડવા છતાં—એક નવીન હુન્નર જમાવવાનું સાહસ ખેડવાની વૃત્તિ થતી નથી. નવા હુન્નરને માટે પૈસો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરનાર વિદ્યાર્થીને આવી રીતે પૈસાદારની સહાનુભૂતિ અને મદદ મેળવતાં કેટલો સમય નીકળી જાય તે કહી શકાય નહીં. શું સ્થિતિ ઉભી થાય છે તેનો કંઈક ચિંતાર આપવો ઉચિત ધારું છું. કંઈ નવું સાહસ સૂચવનારને ધનિક પ્રજા છે કે “તમે એ કંઈક નાના પાયા પર પણ કરી જોયું છે? એમાં સફળતા મેળવી છે?” જોયું નાના પાયા પર કરી જોયું હોય તેને એમ પૂછાશે કે તેમાં ખર્ચ અને આવકનાં તારણ કહાડી નહોતે કેટલો થશે તે બતાવે. આમાં જો વ્યાજ કરતાં જોછો નફો મળે તેમ લાગતું હોય તો એ સાહસ ખેડવાની વૃત્તિ વ્યાજની મીઠાશ ચાખેલ ધનિકને થાય નહીં એ સ્વાભાવિક છે. પણ કોઈ પણ નવા ઉદ્યોગમાં રોકેલાં નાણાંનું વ્યાજ સરખાતથી જ મળવા નથી માડતું એ ધણી શેડીઆઓને સાહે છે. એમને તો પ્રથમ જ વર્ષે નફો જોઈએ, તે નવો સાહસિક ક્યાંથી કહાડે? બનાવટી ગણાતી પાછળ બાર બાર વર્ષ સૂધી લખાણ ખર્ચ કરનાર જર્મનીનું સાહસ ધૈર્ય અને શક્તિ કયા, અને છ મહીનામાં કે વરસ દિવસમાં નફો ન નીકળે તો નવા ઉદ્યોગને બંધ કરનાર આપણો વ્યાપારી વર્ગ કયાં? કુદરતનો નિયમ તો એવો છે કે તપ કરે તેને જ ફળ મળે. શ્રમ વિના ફાયદો કહાડવાની વૃત્તિ આત્મધાતક છે, એ સત્ય હવે ધીરે ધીરે સમજવા માંડ્યું છે; અને લડાઈ વાળા દસકામાં ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ ધણી થઈ ગઈ છે એ જોઈ આનંદની વાત નથી. કાચા માલને પરદેશ ચડાવવા કરતાં અહીંજ તેનો ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ જન્યત થઈ છે અને દિવસે દિવસે વધતી જવાનો સંભવ છે. એટલે જો ખરેખર લાભકારકતાના વિદ્યાર્થી તૈયાર કરવામાં આવે અને વ્યપારી વર્ગની એ લોકોમાં શક્તિ ઉપજે તો અનેક હુન્નર ઉદ્યોગ ખીલી નીકળવાનો માર્ગ ઉઘડે એમાં શક નહીં. વિલાયત જઈ ધંધા સંબંધી શીખી આવેલા માણસો અલગત વિશેષ આવકારદાયક થઈ પડે. પણ હુન્નર કેટલા વિલાયત જઈ શકે? વળી વિલાયત જઈ આવનારને કરેલા વ્યય અને શ્રમના પ્રમાણમાં વિશેષ બહોળો મળવાની ધ્રુવ રહે એ સ્વાભાવિક છે. જ્યારે અહીંનાં કલામવનોમાં ગરીબમાં ગરીબ વિદ્યાર્થી પણ શીખી શકે અને સરખાતમાં જોઈ પગારે કામ કરવા પણ પુરી થાય. વિલાયત જઈ આવનાર એક મોટા હોવાપર કામ કરે સારે એવો હાથ નીચે જોઈના એસીસ્ટન્ટની જગ્યા પૂરવાને તો આવા માણસોની જ જરૂર પડવાની.

અત્ર વ્યાપારી વર્ગને પણ એક ચિનતી કરવાની અમત્ય જણાય છે. જે વ્યાપારીઓએ ઉદ્યોગ હુન્નર માટે કેમીસ્ટોને રોકવાનું ધન્ય પગલું ભર્યું છે, તેમાંના ધણાને સમજાયું હશે કે એવો માણસ સમય જતા પોતાનું ખર્ચ કહાડવા ઉપરાંત વિશેષ લાભ માલેકોને અપાવે છે. આમ છતાં પણ કેટલાંક કારખાનાં વાળાઓએ, તે સારી રીતે ચાલતાં છતાં, પોતાના જૂના કેમીસ્ટોને જતા કર્યા છે એ શોકપ્રદ નથી? એક નવો ઉદ્યોગ ખીલવવામાં જેટલો ભાગ ધનનો છે તેટલો જ ભાગ કામ કરી તેને ચાલુ સ્થિતિએ ચક્રવાતો છે. એક વખત કામ ચાલતું થયા પછી એના ચાલક વિના પણ કાચા એ ચલાવી લેવાય; એટલે એ સ્થિતિમાં મોટા માણસને નકકોગો શું કરવા શખત્રો એમ દેહા. વિચારથી ધણી વાર મળના ચાલકને

રમ આપવામાં આવે છે. આ કેટલો અન્યાય છે એ સહજ સમજી શકાશે. જે માણસ નવા સાહસને સારી રીતે ચાલુ કરી શકે છે તે કદી-મોઢો પડે જ નહીં એ ભૂલી જવું ન જોઈએ. એક તો એનોય એ ચાલુ કરેલા ધંધામાં ભાગ મેળવવાનો હક્ક છે એ ભૂલી જવું ન જોઈએ. ખીજું, એવો માણસ દિન પ્રતિદિન એ હુજરને વિશેષ ખીલવી શકે; અને ઉદ્યોગ માત્ર ચાલુ રાખે એટલું જ નહીં પણ એમાં નવી નવી પ્રગતિ કરી વધારે અને વિશેષ લાભ અપાવે. માટે એક વખત-પોતાની શક્તિનો, પોતાનાં જ્ઞાનનો વ્યય જેણે એક ધંધામાં કર્યો છે તેને એ ધંધામાં આગ્રહથી રોકી રાખવો. એમાં જ વ્યાપારી વર્ગનું પણ શ્રેય છે એમ સમજવું જોઈએ. પણ હું ધારું છું કે ચાલુ સમય અંગ્રેજીમાં જેને transition period કહે છે તેવો-સાંક્રાન્તિક-સમય છે. વ્યાપારી અને હુજરવાળા આ સમયમાં જે કંઈ અગ્રદાથી એક ખીજને જુએ છે તે યોગ્ય વખત પછી દૂર થઈ જશે, એટલે કલાભવનના વિદ્યાર્થીઓને હાલ નોકરી મેળવતાં જે કંઈ મુશ્કેલી નડતી હશે તે ભવિષ્યમાં ઓછી થઈ જશે. આ મુશ્કેલી કંઈક અંશે ઓછી થવા માંડી જ છે એ વડોદરાનાં કલાભવન અને મુખખનાં વિદ્યાર્થીઓ જુઓ. ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટના છેલ્લાં વર્ષોના રેકૉર્ડ પરથી જણાશે. બાકી રહ્યા સવાસ ગવર્મેન્ટમાં જગ્યાઓનો. ઉદ્યોગની ખીલવણી સાથે આ જરૂર ઓછી ને ઓછી જણાતી જશે; જ્યારે ખીજી તરફથી, પ્રગતીય શાળા બંધારણમાં-અત્યારે પણ દેશનાં માણસોને ઉત્તેજન આપવાની ધૃતિ દાખલ થઈ છે એટલે એ દિશામાં નોકરીની તક વધતી જ જશે.

આમ છતાં, ખાસ કરીને કલાત્મક રસાયણના વિદ્યાર્થીના હાથમાં કલાભવનનાં શિક્ષણ દરમિયાન કંઈ નહીં તો એક પણ એવો નાનો હુજર મૂકવો જોઈએ કે જે ઓછો મૂડીમાં થઈ શકે, અને છતાં જે શરૂઆતમાં આજીવિકાનું સાધન બની શકે. નોકરી ન મળે તો પણ કલાભવનના વિદ્યાર્થીને લાચાર સ્થિતિ ભોગવવી ન પડે. જેના હાથમાં હુજર હોય તે લાચાર સ્થિતિ ભોગવે જ કેમ? કેવળ અભણ માણસો કેમીસ્ટ્રી પાસેથી ફોર્મ્યુલાઓ મેળવી એવા નાના હુજર શરૂ કરી આજીવિકા ચલાવી લે છે. આવા અનેક દાખલાઓ, ખાસ કરીને વોરા લોકોમાં, જેવામાં આવે છે. આનું કંઈક કારણ નોકરી કરતાં ધંધા તરફની એ લોકોની વિશેષ પ્રીતિ પણ છે. કલાભવનના વિદ્યાર્થીઓ કેવળ નોકરીને જ ધ્યેય માનતા બંધ પડે તો કેટલું શ્રેય સાધી શકે?

કલાત્મક વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીને ભવનમાંથી વિદાય દેતી વખતે એક સૂચના કરવી પડશે. “ગમે તે સ્થિતિમાં મૂકાઓ પણ મેળવેલું જ્ઞાન કટાવા ન દેશો.” ચાલુ ધંધામાં મોઢ અમુક પદવી પર નીમાયા પછી અવધાસ છોડી દેવાની વૃત્તિ કદાચ થાય, પણ વિજ્ઞાનના ઉપાસકને એ પોતાય તેમ નથી. એમણે તો પોતાનું જ્ઞાન તલવરની ધાર જેવું સતેજ રાખવાની જરૂર છે, અને એ માટે પોતાના વિષયમાં ફનીયામાં થતી પ્રગતિનો અવધાસ એમણે સતત રાખવાની જરૂર છે. બાઈ પ્રીતમરાયની સૂચના મુજબ સાયન્સીસ્ટ એન્યુઅલ બહાર પાડવા લાગે તો આ બાબતમાં ઘણી અત્યુદ્ગતતા થાય એ દેખીતું છે.

હવે માત્ર એક જ બાબતનો ઉલ્લેખ કરી આ વિષય સમાપ્ત કરીશ. કલાત્મક વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ કઈ-ભાષામાં અપાવું જોઈએ? લેસ માત્ર સક્રિય વિના કદી શકાશે કે માતૃભાષામાં.

જ્યાં એક જ ભાષા બોલનારા વિદ્યાર્થીઓ હોય ત્યાં તો માતૃભાષામાં જ શિક્ષણ આપવું જોઈએ. કેમકે ઉત્તરજન-ઉત્સાહ-એ સઘળું માતૃભાષામાંથી જોઈતું વહે છે, તેટલું પરભાષા-માંથી વહેતું નથી. આમાં મોટામાં મોટી અડચણ એ છે કે વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય આપણી ભાષામાં નામ માત્ર જ છે; એટલે અભ્યાસ કરવાને માટે વિદ્યાર્થીને પૂરતી પુસ્તકો મળે તેમ પણ નથી. આ સુરકેલીને લઈને યરઆતમાં કદાચ અંગ્રેજીમાં પણ શિક્ષણ આપવું પડે; અથવા કંઈ નહીં તો પોતાની મેળે અંગ્રેજી વાંચી શકે એવા વિદ્યાર્થીઓને જ દાખલ કરવા પડશે. સાથે સાથે દરેક વિષયમાં એક બે રેન્ડર્સ પુસ્તકો લખવાં જોઈએ; અને તે પણ માત્ર ભાષાંતરો જ નહીં પણ દિંદની પરિસ્થિતિને ખ્યાલમાં રાખીને લખાવવાં હોવાં જોઈએ. ઇટાલીઅન ડૉક્ટર મૉલીનેરીનાં પુસ્તકોની પદ્ધતિનાં ચોડાંક પુસ્તકો ગ્રંથવામાં વડોદરા અને ભાવનગર જેવાં આગળ પડતાં રાજ્યો મદદ કરે એમ આશા છે.

વિજ્ઞાનના પારિભાષિક ક્ષેત્ર વિશે બોલવાનો અત્રે અવકાશ નથી. એ વિશે કંઈક વિચારો મેં લાદોરનાં Scientific World નામનાં માસિકમાં પ્રકટ કર્યા હતા; તેમાં દજી તો કંઈ ફેરફાર થયો નથી. મૂળ પદાર્થ-એલીમેન્ટ્સનાં સંસ્કૃત નામો આપણે દાખલ કરવાં કે જે નામો અને સંજ્ઞાઓ આખી દુનીયાં વાપરે છે તે જ સ્વીકારી લેવાં એ વિચાર-ણીય છે. આપણે એવું કંઈ નવું એલીમેન્ટ શોધ્યું છે કે આપણે આપણાં નવાં નામો આપવાનો હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે? અને ગમે તે નામો આપશું તે, આખી પૃથ્વી પર તો હીક, પણ ભારતવર્ષમાં પણ સર્વમાન્ય વશે કે નહીં એ સવાલ છે. તો વિદ્યાર્થીને માટે એ નવીન-કિલ્બટતા દાખલ કરવી કે નહીં એ પણ વિચાર કરી જોવો.

આ બધું, કંઈક વાંચનવડે, અને કંઈક અનુભવને અંગે ઉપજેલા વિચારો શુભદાનના વિદ્યાનીઓ સમક્ષ મૂકવાનું મેં આજે સાકસ કર્યું છે. ખાસ કરીને ભાગનગરમાં અત્યારે નવું કલામવન ઉદ્ઘાટવાનું છે ત્યારે ભાવનગરમાં જ ભરાયેલી પરિષદમાં આ ચર્ચા ઉપાડવી એ અરથાને તો નહોં જ ગણાય. વિષય એટલો ગંભીર છે કે એક નાનાં વ્યાખ્યાનમાં એનાં બધાં અંગો સમાવવાનો પ્રયત્ન કરવો નકામો છે. એટલે મેં માત્ર છૂટા છવાયા વિચારો ટાંકીને કેટલીક સૂચનાઓ આપ લેકે સમક્ષ મૂકી છે. એનો કંઈ પણ ઉપયોગ વ્યવહારમાં થઈ શકશે તો હું મારા વ્યાખ્યાનની સફળતા માનીશ.

ભાગ ૬ કો જૈનવિભાગ

શ્રી ભાવનગરમાં ભરાયેલી સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિષદમાં પંડિત સુખલાલજીએ કરેલું ભાષણ.

જૈન ન્યાયનો ઈમિક વિકાસ

ન્યાય અને ન્યાયશાસ્ત્ર—જે અનુમાન પ્રણાલિકાથી સંદિગ્ધ વસ્તુને નિર્ણય કરી શકાય છે, તે અનુમાન પદ્ધતિને ન્યાય કહેવામાં આવે છે. જે શાસ્ત્રમાં આવી અનુમાન પદ્ધતિનો વિચાર મુખ્યપણે હોય છે; તે શાસ્ત્ર ન્યાય-સાહિત્યમાં સ્થાન લે છે. ન્યાય-શાસ્ત્રમાં માત્ર ન્યાયની અનુમાન પદ્ધતિની જ ચર્ચા હોય તેમ કંઈ નથી હોતું, તેમાં સમગ્ર પ્રમાણોત્તું નિરૂપણ હોય છે. એટલું જ નહીં પણ તેમાં પ્રમેયોત્તું નિરૂપણ સુધાં હોય છે. છતાં એટલું ખરું કે તેવી જાતના સાહિત્યમાં પ્રમાણ નિરૂપણ અને તેમાંથી અનુમાન પદ્ધતિના નિરૂપણ મેટા ભાગ રોકેલો હોય છે, તેથી જ તેવી જાતનું સાહિત્ય "પ્રાધાન્યેન વ્યવદેશા ભવન્તિ" એ ન્યાયને અનુસરી ન્યાય સાહિત્ય કહેવાય છે.

ચેતન સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય જાતિનું મહત્વ તેની બુદ્ધિને લીધે છે. તેની બુદ્ધિની મહત્તા વિચાર-સ્વતંત્રતાને લીધે છે. વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય એ તર્ક અને છાંસા શક્તિનું પરિણામ છે. તેથી જ્યારે કોઈ બહારનું કે અંદરનું દબાણ ન હોય ત્યારે હરકોઈ મનુષ્યની બુદ્ધિ આપોઆપ શંકા અને તર્ક કર્યા કરે છે, અને તેમાંથી જ કલ્પના શક્તિ ખીલતાં કંમે અનુમાન પદ્ધતિ નિષ્પન્ન થાય છે. આ કારણથી ન્યાય એ કોઈ પણ દેશની કોઈ પણ મનુષ્ય જાતિની વિકસિત કે વિકાસ પામતી બુદ્ધિનું એક દૃશ્ય સ્વરૂપ છે. યોગમાં કહીએ તો મનુષ્ય જાતિની વિચાર-શક્તિ એ એક માત્ર ન્યાયશાસ્ત્રનું ઉદ્ભવ સ્થાન છે.

છતાં દેશભેદ કે સંપ્રદાય ભેદથી ન્યાયશાસ્ત્રના વિભાગ પડી જાય છે. જેમ કે—પશ્ચિમ ન્યાયશાસ્ત્ર, પૂર્વીય ન્યાયશાસ્ત્ર. પૂર્વના ન્યાયશાસ્ત્રમાં પણ વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન એ મુખ્ય ભાગો છે.

ત્રણ ભેદોનું પારસ્પરિક અંતર—આવા ભાગો પડી જવાનું મુખ્ય કારણ સંપ્રદાય ભેદ એ તો છે જ, પણ બીજાંએ ખાસ કારણ છે. જેમકે ભાવા-ભેદ, નિરૂપણ પદ્ધતિની ભિન્નતા અને ખાસ કરી સાંપ્રદાયિક પ્રમેયોની અને માન્યતાઓની ભિન્નતાને લીધે ઉપસ્થિત થયેલો પ્રસ્થાન ભેદ. વૈદિક ન્યાયનું પ્રસ્થાન વેદને પ્રમાણ માની તેને અનુકૂળ ચાલવામાં છે. બૌદ્ધ ન્યાયનું પ્રસ્થાન વેદ કે અન્ય આગમ પ્રમાણને આશ્રિત ન રહી પ્રધાનપણે અનુભવને આધારે ચાલવામાં છે. જૈન ન્યાયનું પ્રસ્થાન વેદના પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર ન કર્યા છતાં

પણ શબ્દનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારી ચાલવામાં છે. તે ઉપરાંત આ ત્રણે મુખ્ય સંપ્રદાયના ન્યાયની ભિન્નતાનું એક બીજું પણ બીજ-કારણ છે અને તે વિષય બેદ. વૈદિક ન્યાય કોઈ પણ તત્વને સિદ્ધ કરતો હોય ત્યારે તે સાધ્ય તત્વને અમુક એક રૂપેજ સિદ્ધ કરે છે. જેમકે આત્મા વગેરે તત્વોને વ્યાપક અથવા નિત્ય રૂપેજ અને ઘટ આદિ પદાર્થોને અનિત્ય રૂપેજ. બૌદ્ધ ન્યાય આંતર કે બાહ્ય સમગ્ર તત્વોને એકરૂપેજ સિદ્ધ કરે છે, પણ તે એકરૂપ માત્ર ક્ષણિકત્વ. તેમાં ક્ષણિકત્વના વિરુદ્ધ પક્ષ સ્થાયિત્વને કે નિત્યત્વને બિલકુલ અવકાશ નથી. જૈન ન્યાય એ વૈદિક અને બૌદ્ધ ન્યાયની વચ્ચે રહી પ્રત્યેક સાધ્ય તત્વને માત્ર એકરૂપે સિદ્ધ ન કરતાં અનેકરૂપે સિદ્ધ કરે છે. આ કારણથી જૈન ન્યાય બીજા ન્યાયો કરતાં જુદો પડે છે. સંક્ષેપમાં એમ કહી શકાય કે જે ન્યાય જૈનાચાર્યોએ રચેલો હોય, જે કેવળ પૌરુષેય આગમનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારી ચાલતો હોય અને કોઈ પણ તત્વનું સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ નિરૂપણ કરતો હોય તે જૈન ન્યાય.

એક બીજાના પ્રભાવથી થયેલ વિચાર ક્રાંતિ—એક સંપ્રદાય અમુક તત્વો ઉપર વધારે ભાર આપતો હોય, ત્યારે જાણે કે અજાણે તેના પ્રભાવ બીજા પાડોશી સંપ્રદાયો ઉપર અનિવાર્ય રીતે પડે છે. જે જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયની અહિંસાનો પ્રભાવ વૈદિક સંપ્રદાય ઉપર પડ્યાની વાત માની લેવા તૈયાર થઈએ તો સત્ય ખાતર એ પણ માની લેવું જોઈએ કે વૈદિક વિદ્વાનોની દાર્શનિક પદ્ધતિની અસર બીજા બે સંપ્રદાયો ઉપર પડી છે. જે કે સામાન્ય ન્યાયસાહિત્યના વિકાસમાં ત્રણે સંપ્રદાયોના વિદ્વાનોએ અને આચાર્યોએ ફાળો આપ્યો છે, છતાં વહેલેથી છેલ્લે સુધીના ન્યાયસાહિત્યનો તથા પાઠન-પાઠનનો ઇતિહાસ જોતાં એવા નિર્ણય ઉપર આધોઆપ આવી જવાય છે કે ન્યાયના તત્વોની વ્યવસ્થા કરવામાં પ્રધાનસ્થાન વૈદિક વિદ્વાનોનું છે. એ વિષયમાં તેઓનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ છે અને આજ કારણથી ક્રમે ક્રમે બૌદ્ધ અને જૈન વિદ્વાનો પોતાની આગમમાન્ય પાલી અને પ્રાકૃત ભાષા છોડી વૈદિક સંપ્રદાય-માન્ય સંસ્કૃત ભાષામાં પોતાની પદ્ધતિએ ન્યાયના અર્થો રચવા મંડી ગયેલા છે.

જૈન સાહિત્યની પ્રધાન બે શાખાઓ—લગવાન મહાવીરના સમયમાં જૈન સંઘ પ્રધાનપણે મગધ અને તેના આસપાસના પ્રદેશોમાં હતો. પછી લગભગ એક સૈકા બાદ તે સંઘ બે દિશાઓમાં વહેંચાયો. એક ભાગ દક્ષિણમાં અને બીજો ઉત્તરમાં. ત્યાર બાદ થોડાક સૈકાઓ વ્યતીત થયા કે તે વહેંચાયેલ બે ભાગો સ્પષ્ટ રૂપે જુદા પડી ગયા. એક દિગંબર અને બીજો શ્વેતાંબર. દક્ષિણવર્તી અમણ સંઘ પ્રધાનપણે દિગંબર સંપ્રદાયી થયો, અને ઉત્તરવર્તી અમણ સંઘ પ્રધાનપણે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયી થયો. આ રીતે વિલક્ષ્ણ થયેલ અમણ સંઘે જે સાહિત્ય રચ્યું તે પણ બે ભાગમાં આધોઆપ વહેંચાઈ

ગયું. પહેલું દિગંબરીય સાહિત્ય અને બીજું શ્વેતાંબરીય સાહિત્ય. મૂળમાં અવિભક્ત જૈન સાહિત્યના આ રીતે મુખ્ય બે ભાગલા પડી ગયા.

દિગંબરીય શ્રમણ સંઘનું પ્રાધાન્ય દક્ષિણમાં હોવાથી તે સંપ્રદાયનું મૌલિક સાહિત્ય ત્યાંજ ઉત્પન્ન થયું; પોષાયું; વિકાસ પામ્યું અને સંપ્રદાયનું. તે સાહિત્યના રચયિતા પ્રધાન પ્રધાન આચાર્યો જેવા કે, કુંદકુંદ, સમંતભંદ્ર વગેરે ત્યાં જ થયા. શ્વેતાંબર શ્રમણસંઘનું પ્રાધાન્ય પહેલાં તેા ઉત્તર હિંદુસ્તાન (રજપુતાના) માં અને ક્રમે ક્રમે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન (કાઠીયાવાડ, ગુજરાત) માં વધતું ગયું. તેથી તે સંપ્રદાયનું સાહિત્ય ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં ઉત્પન્ન થયું અને વિકસ્યું છે. તેમ જ તે સાહિત્યના રચયિતા આચાર્યો પણ તે જ પ્રદેશમાં થયેલા છે. ઉત્તર કરતાં પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની સત્તા વધેલી તેથી જુદા-લગભગ પંદરસો વરસનું તે સંપ્રદાયનું સાહિત્ય પ્રધાનપણે કાઠિયાવાડમાં અને ગુજરાતમાં લખાયું; રચાયું; પોષાયું; વિકસિત થયું; અને સંપ્રદાયનું છે. આ રીતે જૈન સાહિત્યની મુખ્ય બે શાખાઓ આપણી નજરે પડે છે.

બન્ને શાખાઓના સાહિત્યમાં નવયુગ—આ બન્ને શાખાઓના શરૂઆતના ઇંચો જોતાં એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તેની નિરૂપણ પદ્ધતિ માત્ર સિદ્ધાંત રૂપે હતી. તત્ત્વજ્ઞાન હોય કે આચાર હોય બન્નેનું નિરૂપણ ઉપનિષદ જેવી સરળ પ્રાચીન પદ્ધતિએ થતું, પણ પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે તેમ વૈદિક દર્શનોમાં ન્યાય દર્શને વિશિષ્ટ સ્થાન અને વિકૃત્તિપ્રયત્ના મેળવ્યા પછી જૈન સાહિત્યમાં પણ નવો યુગ દાખલ થયો. ન્યાયદર્શનની તક પદ્ધતિના પ્રભાવ બૌદ્ધ સાહિત્ય ઉપર પ્રથમ પડ્યો. બૌદ્ધ સાહિત્ય અને વૈદિક સાહિત્ય એમ બન્નેની મિશ્રિત અસર જૈન વાદમય ઉપર પણ થઈ. તેથી જૈન આચાર્યો પણ બૌદ્ધ આચાર્યોની પેઠે પોતાની આગમસિદ્ધ ભાષા ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષામાં ઇંચો રચવા લાગ્યા. આ પહેલાં જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાને સ્થાન નહોતું એમ માનવાને કોઈ ખાસ પ્રમાણ નથી, પણ એટલું ખરું કે આ સંસ્કૃત યુગ પહેલાં જૈન સાહિત્યમાં પ્રાકૃત ભાષાનું સામ્રાજ્ય હતું. જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાને અને તક પદ્ધતિને પ્રથમ પ્રતિષ્ઠિત કરનાર શ્વેતાંબર આચાર્ય કે દિગંબર આચાર્ય? એ કહેવું કઠણ છે. પણ એમ કહી શકાય છે કે, બન્ને સંપ્રદાયના આ પરિવર્તન વચ્ચે વધારે અંતર ન હોવું જોઈએ.

જૈન ન્યાયનું કાળમાન અને વિકાસની દૃષ્ટિએ તેના ચાર ભાગો— શાસ્ત્રપ્રદેશમાં વિચારકાંતિ તથા ભાષા અને શૈલીભેદ થવાને પરિણામે જૈન સાહિત્યમાં સ્વતંત્ર ન્યાયપદ્ધતિ જન્મી. તેથી પ્રથમ એ જોવું જોઈએ કે આ જૈન ન્યાયનું વય-કાળમાન કેટલું છે અને તેના વિકાસ ક્રમને સમજવા માટે તેને કેટલા ભાગમાં વહેંચી શકીએ ?

પણ શબ્દનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારી ચાલવામાં છે. તે ઉપરાંત મ
દાયના ન્યાયની શિષ્ટતાનું એક બીજું પણ બીજ-કારણ છે
વૈદિક ન્યાય કોઈ પણ તત્વને સિદ્ધ કરતો હોય ત્યારે તે
એક રૂપેજ સિદ્ધ કરે છે. જેમકે આત્મા વગેરે તત્વોને ૦
રૂપેજ અને ઘટ આદિ પદાર્થોને અનિત્ય રૂપેજ. બૌદ્ધ ન્યા
સમગ્ર તત્વોને એકરૂપેજ સિદ્ધ કરે છે, પણ તે એ
તેમાં ક્ષણિકત્વના વિરૂદ્ધ પક્ષ સ્થાયિત્વને કે નિત્યત્વને
જેન ન્યાય એ વૈદિક અને બૌદ્ધ ન્યાયની વચ્ચે રહી ?

એકરૂપે સિદ્ધ ન કરતાં અનેકરૂપે સિદ્ધ કરે છે. આ
ન્યાયો કરતાં જુદો પડે છે. સંક્ષેપમાં એમ કહી શકા
રહેલો હોય, જે કેવળ પૌરુષેય આગમનું પ્રામાણ્ય
કોઈ પણ તત્વનું સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ નિરૂપણ કરતો ?

એક બીજાના પ્રભાવથી થયેલ વિચાર

તત્વો ઉપર વધારે ભાર આપતો હોય, ત્યાં
બીજા પાડોશી સમૂહો ઉપર અનિવાર્ય
સંપ્રદાયની અહિંસાનો પ્રભાવ વૈદિક સંપ્રદાય

આ બે આચાર્યોની વિશિષ્ટતા થોડામાં આ પ્રમાણે બતાવી શકાય. સમંતલદ્ર પોતાના દરેક ગ્રંથોમાં જૈન દર્શન, તેના પ્રણેતા અહર્ન અને તેના મુખ્ય સિદ્ધાંત અનેકાંત એટલાં તત્વોની તર્કપદ્ધતિએ ઓજસ્વિની પ્રવાહબદ્ધ સંસ્કૃત ભાષામાં સૂક્ષ્મચર્ચા કરે છે અને સાથે સાથે અન્ય દર્શનો, તેના પ્રણેતાઓ અને એકાંતનો સોપાનપ્રતિવાદ કરે છે. તેઓની ઉપલબ્ધ કૃતિઓ જોતાં એમ જણાય છે કે, સમંતલદ્ર તર્કસિદ્ધ દાર્શનિક મીમાંસા કરવામાં સિદ્ધહસ્ત હતા. સિદ્ધસેન દિવાકરે પણ જૈન દર્શન, તેના પ્રણેતા તીર્થંકર અને સ્વાદ્વાદ એ વિષયોની તાર્કિક પદ્ધતિએ પ્રતિષ્ઠા કરવા સાથે અન્ય દર્શનોનો સપરિહાસ નિરાસ કર્યો છે. તેઓની મધુર અને પ્રાસાદિક સ્વતઃસિદ્ધ સંસ્કૃત ભાષાનો પદ્ય પ્રવાહ જોઇ આચાર્ય હેમચંદ્રે તેઓને કવિત્રેષ્ઠ જણાવવા “મનુસિદ્ધસેનં કવયઃ” એ ઉદાહરણ ટાંક્યું છે. સિદ્ધસેને જૈન ન્યાયનું વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ બાંધી તેના સંક્ષેપમાં અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનાર માટે ન્યાયાવતાર નામનો એક નાનકડો પદ્યમય ગ્રંથ રચ્યો છે. જેની મર્યાદાને આજ સુધીના સમગ્ર પ્રસિદ્ધ સ્વેતાંબર દિગંબર વિદ્વાનો અનુસર્યા છે. તે સિવાય તત્કાલીન સમગ્ર ભારતીય દર્શનાને સંક્ષેપમાં પણ મૌલિક અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનાર માટે તે તે દર્શનનું યથાર્થ સ્વરૂપ બતાવનારા પદ્યમય ગ્રંથો રચ્યા છે અને તે રીતે આચાર્ય હરિસદ્રને પડ્દર્શન સમુચ્ચય રચવાની અને માધવાચાર્યને સર્વદર્શન સંગ્રહ રચવાની કલ્પનાનો ખોરાક પૂરો પડ્યો છે. તત્કાલીન ભારતીય સમસ્ત દર્શનાનું નિરૂપણ કરનાર બીજી કોઇ કૃતિ તેનાથી પ્રાચીન ન મળે ત્યાં સુધી દર્શન સંગ્રહ કરવાનું પ્રાથમિક ગૌરવ સિદ્ધસેનને આપવું જોઇએ. સિદ્ધસેનની એક વેદવાદ દ્વાત્રિંશિકા જોતાં એમ તુરત લાગે છે કે, તેમણે વેદ અને ઉપનિષદોના મૌલિક તેમજ તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરેલો. સિદ્ધસેન દિવાકરેનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ સમ્ભતિ તર્ક છે, જે પદ્યમય પ્રાકૃતમાં ત્રણ ભાગમાં કુંદ-કુંદના પ્રવચન સારની પેઠે પૂરો થયેલો છે. આ ગ્રંથ ઉપર સ્વેતાંબર અને દિગંબર એમ બન્ને આચાર્યોએ ટીકાઓ રચી છે. તેમાં વર્ણવેલા સિદ્ધાંતો એટલા સતર્ક અને દૃઢચાહી છે કે, આગળના આચાર્યો પણ તેથી વધારે મૂળ વસ્તુ કહી શક્યા નથી. સમંતલદ્રની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં સિદ્ધસેનના ન્યાયાવતાર જેવી કે વૈદિક ઇમે દર્શન અને બૌદ્ધ દર્શનનું નિરૂપણ કરનાર બત્રીશીઓ જેવી કોઇ કૃતિ નથી. વાચકોએ સિદ્ધસેનની ઉપલબ્ધ એકવીશ બત્રીશીઓ અને સમંતલદ્રની આસ મીમાંસા, યુક્ત્યનુશાસન અને સ્વયં-ભૂતોત્તર એ એક સાથે સામે રાખી અવલોકવાં જોઈ બનેલું પરસ્પર સાદૃશ્ય અને વિશેષતા આપોઆપ ધ્યાનમાં આવશે.

બીજા ભાગનું પદ્ધતિવિત કાળ એ નામ રાખ્યું છે, તેના અભિપ્રાય એટલો

જૈન ન્યાયના જન્મમયની પૂર્વસીમા વધારેમાં વધારે વિક્રમના પહેલા સૈકાથી આગળ લંબાવી ગણતી નથી અને તેના વિકાસની ઉત્તર સીમા વિક્રમના અઠારમા સૈકાથી આગળ આવતી નથી. આ રીતે વધારેમાં વધારે જૈન ન્યાયનું કાળમાન અઠારસો વરસ જેટલું આંકી શકાય. પણ ઉત્તર સીમા નિશ્ચિત છતાં વિવાદારૂપ પૂર્વસીમાને આજામાં આછી પાંચમી શતાબ્દીથી ગરૂ કરીએ તોયે તેનું કાળમાન તેરસો ચૌદસો વરસ જેટલું તો છે જ.

જૈન ન્યાયના વિકાસની ક્રમિક પાયરીઓના લેદ સમજવા ખાતર તે કાળમાનને સ્થૂળ રીતે ચાર ભાગમાં વહેંચી શકાય છે. પહેલો ભાગ વિક્રમના પાંચમા સૈકા સુધીના, બીજો છઠ્ઠા સૈકાથી દશમા સુધીના, ત્રીજો ભાગ અગ્નિ-આરથી તેરમા સુધીના અને ચોથો ચૌદમાથી અઠારમા સુધીના. આ ચાર ભાગને અનુક્રમે બીજરોપણ કાળ, પલ્લવિતકાળ, પુષ્પિત કાળ, અને ફૂળકાળના નામે આજાખીએ તો જૈન ન્યાયના વિકાસને વૃક્ષના રૂપકથી સમજી શકીએ.

જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાની પ્રતિષ્ઠા થતાં જ શરૂઆતમાં ક્યા વિ-પથો ઉપર ગયા લખાયા ? એ વિચાર પ્રસ્તુત નથી, પણ જૈન સાહિત્યમાં ન્યાયનો સુત્રપાત કોણે અને ક્યારે કર્યો ? એટલું જ અહીં કહેવાનું છે. દિગંબર સાહિ-ત્યમાં તર્કપદ્ધતિની સ્પષ્ટ પ્રતિષ્ઠા આચાર્ય સમંતભદ્રે અને શ્વેતાંબર સાહિત્ય-માં તર્કપદ્ધતિની બલવતી પ્રતિષ્ઠા આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરે કરી. આ બંને આચાર્યમાં કોણ પૂર્વવર્તિ અને કોણ પશ્ચાત્વર્તિ એ હજી નિર્ણયિત થયું નથી. પણ એ બે વચ્ચે વિશેષ અંતર ન હોયું જોઈએ એવી સંભા-વના માટે પ્રમાણ છે. આ બે આચાર્યના સમયની ઉત્તરસીમા ઇ. સ. પાંચમા સૈકાથી આગળ લંબાવી શકાય તેમ નથી અને પૂર્વસીમા લગભગ ઇ. સ. ના આરંભ પહેલાં નિર્દિષ્ટ કરી શકાય તેમ નથી.

સિદ્ધસેન અને સમંતભદ્ર એ બંનેની કૃતિઓ-સંપ્રદાયો વ્યુદા હોવા છતાંએ બંનેનું એક એવું પરંપરાગત સામ્ય છે કે, જે તરફ ધ્યાન ગયા વિના રહેતું નથી. દિગંબર સંપ્રદાયમાં ગંધર્વસ્થિતના નામથી સમંતભદ્ર પ્રસિદ્ધ છે. અને તત્ત્વાર્થ ઉપરની ગંધર્વસ્થિત મહાભાષ્ય ટીકા તેઓની કૃતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને આજે ઉપલબ્ધ આસ મીમાંસા તે જ મહાભાષ્યનું મંગલ મનાય છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં સિદ્ધસેન દિવાકર ગંધર્વસ્થિત કહેવાય છે અને તત્ત્વાર્થ ઉપર તેઓએ ગંધર્વસ્થિત મહાભાષ્ય રચ્યું હતું એમ મનાય છે, બંને સંપ્રદાયની આ માન્યતાઓ નિગંધાર નથી, કારણ કે બંને સંપ્રદાયના ઘણા ગ્રંથોમાં તે બાબતના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

આ બે આચાર્યોની વિશિષ્ટતા થોડામાં આ પ્રમાણે બતાવી શકાય. સમંતભદ્ર પોતાના દરેક ગ્રંથોમાં જૈન દર્શન, તેના પ્રણેતા અહર્ન અને તેનો મુખ્ય સિદ્ધાંત અનેકાંત એટલાં તત્ત્વોની તર્કપદ્ધતિએ ઝોજસ્વિની પ્રવાહબદ્ધ સંસ્કૃત ભાષામાં મૂઢમચર્યા કરે છે અને સાથે સાથે અન્ય દર્શનો, તેના પ્રણેતાઓ અને એકાંતનો સોપહાસ પ્રતિવાદ કરે છે. તેઓની ઉપલબ્ધ કૃતિઓ જોતાં એમ જણાય છે કે, સમંતભદ્ર તર્કસિદ્ધ દર્શનિક મીમાંસા કરવામાં સિદ્ધહસ્ત હતા. સિદ્ધસેન દિવાકરે પણ જૈન દર્શન, તેના પ્રણેતા તીર્થંકર અને સ્વાદ્વાદ એ વિષયોની તાર્કિક પદ્ધતિએ પ્રતિષ્ઠા કરવા સાથે અન્ય દર્શનોનો સપરિહાસ નિરાસ કર્યો છે. તેઓની મધુર અને પ્રાસાદિક સ્વતાઃસિદ્ધ સંસ્કૃત ભાષાનો પદ્ય પ્રવાહ જોઈ આચાર્ય હેમચંદ્રે તેઓને કવિશ્રેષ્ઠ જણાવવા “અનુસિદ્ધસેનં કવયઃ” એ ઉદાહરણ ટાંક્યું છે. સિદ્ધસેને જૈન ન્યાયનું વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ બાંધી તેના સંક્ષેપમાં અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનાર માટે ન્યાયાવતાર નામનો એક નાનકડો પદ્યમય ગ્રંથ રચ્યો છે. જેની મર્યાદાને આજ સુધીના સમગ્ર પ્રસિદ્ધ શ્વેતાંબર દિગંબર વિદ્વાનો અનુસર્યા છે. તે સિવાય તત્કાલીન સમગ્ર ભારતીય દર્શનોને સંક્ષેપમાં પણ મૌલિક અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનાર માટે તે તે દર્શનનું યથાર્થ સ્વરૂપ બતાવનારા પદ્યમય ગ્રંથો રચ્યા છે અને તે રીતે આચાર્ય હરિભદ્રને ષડ્દર્શન સમુચ્ચય રચવાની અને માધ્વચાર્યને સર્વદર્શન સંગ્રહ રચવાની કલ્પનાનો ખોરાક પૂરો પડ્યો છે. તત્કાલીન ભારતીય સમસ્ત દર્શનાનું નિરૂપણ કરનાર બીજી કોઈ કૃતિ તેનાથી પ્રાચીન ન મળે ત્યાં સુધી દર્શન સંગ્રહ કરવાનું પ્રાથમિક ગૌરવ સિદ્ધસેનને આપવું જોઈએ. સિદ્ધસેનની એક વેદવાદ દ્વાત્રિશિકા જોતાં એમ તુરત ભાસે છે કે, તેમણે વેદ અને ઉપનિષદનો મૌલિક તેમજ તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરેલો. સિદ્ધસેન દિવાકરનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ સમ્ભતિ તર્ક છે, જે પદ્યમય પ્રાકૃતમાં ત્રણ ભાગમાં કુંદ-કુંદના પ્રવચન સારની પેઠે પૂરો થયેલો છે. આ ગ્રંથ ઉપર શ્વેતાંબર અને દિગંબર એમ બન્ને આચાર્યોએ દીકરો રચી છે. તેમાં વર્ણવેલા સિદ્ધાંતો એટલા મતર્ક અને હૃદયગ્રાહી છે કે, આગળના આચાર્યો પણ તેથી વધારે મૂળ વસ્તુ કહી શક્યા નથી. સમંતભદ્રની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં સિદ્ધસેનના ન્યાયાવતાર જેવી કે વૈદિક છયે દર્શન અને બૌદ્ધ દર્શનનું નિરૂપણ કરનાર બત્રીશીઓ જેવી કોઈ કૃતિ નથી. વાચકોએ સિદ્ધસેનની ઉપલબ્ધ એકવીશ બત્રીશીઓ અને સમંતભદ્રની આસ મીમાંસા, યુક્ત્યનુશાસન અને સ્વયં-ભૂતોત્તર એ એક સાથે સામે રાખી અવલોકવાં જેથી બનેલું પરસ્પર સાદૃશ્ય અને વિશેષતા આપોઆપ ધ્યાનમાં આવશે.

બીજા ભાગનું પદ્ધતિવિત કાળ એ નામ રાખ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય એટલો

છે કે, સિદ્ધસેન અને સમંતભદ્ર દ્વારા બને સંપ્રદાયોમાં જે જૈન ન્યાયનું બીજારોપણ થયું, તેને જ આ યુગમાં પદ્ધતિવિત કરવામાં આવ્યું છે. આ યુગ દિગંબર સંપ્રદાયમાં અનુક્રમે અકલંક, વિદ્યાનંદ અને પ્રભાચંદ્ર એ ત્રણ પ્રધાન આચાર્યોએ મુખ્યપણે જૈન ન્યાયને વિસ્તાર્યો અને વિશદ કર્યો છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં પણ પ્રધાનપણે ત્રણ આચાર્યોએ આ યુગમાં જૈન ન્યાયને વિસ્તૃત અને વિશદ બનાવ્યો છે. મલ્લવાદી, હરિભદ્ર અને રાજગન્ધીય અભયદેવ, એ ત્રણેએ અનુક્રમે કાંધને કાંધ વધારે વિશેષતા અર્પી છે. અકલંક આદિ ત્રણે દિગંબર આચાર્યોએ જૈન ન્યાયના સ્વતંત્ર ગ્રંથો લખ્યા છે અને સમંતભદ્ર આદિ પૂર્વાચાર્યોની ન્યાયવાણીને પદ્ધતિવિત પણ કરી છે. તેવી જ રીતે મલ્લવાદી વગેરે આ યુગના શ્વેતાંબર આચાર્યોએ જૈન ન્યાય ઉપર સ્વતંત્ર ન્યાયના ગ્રંથો લખ્યા છે અને પાતપોતાના પહેલાંની તર્કવાણીને પદ્ધતિવિત પણ કરી છે. ઉક્ત દિગંબર ત્રણ આચાર્યો અને ઉક્ત શ્વેતાંબર ત્રણ આચાર્યોની કૃતિઓ બરાબર સામે રાખી જોવામાં આવે તો એક બીજા ઉપર પડેલા પ્રભાવ, પરસ્પરનું સાદૃશ્ય અને વિશેષતઃ ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહે તેમ નથી.

ત્રીજા ભાગનું નામ પુષ્પિત કાળ છે. પુષ્પો કાંઈ સંખ્યામાં પદ્ધતિવો જેટલાં નથી હોતાં. કદાચિત્ પુષ્પોનું પરિભાણ પદ્ધતિવોથી નાનું પણ હોય છે, છતાં પુષ્પ એ પદ્ધતિવોની ઉત્તર અવસ્થા હોઈ તેમાં એક જાતના વિશિષ્ટ પરિપાક હોય છે. બીજા યુગમાં જૈન ન્યાયનો જે વિસ્તાર અને સ્પષ્ટીકરણ થયાં તેને પરિણામે ત્રીજો યુગ જન્મ્યો. આ યુગમાં અને આ પછીના ચોથા યુગમાં દિગંબર આચાર્યોએ ન્યાય વિષયક કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે, પણ હજી સુધી મારી નજરે એવો એકે ગ્રંથ નથી પડ્યો કે જેને સીધે જૈન ન્યાયના વિકાસમાં તેને સ્થાન આપી શકાય. ત્રીજા યુગના શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં વાદીદવસૂરિ અને હેમચંદ્ર એ બેનું મુખ્ય સ્થાન છે. એ બંને કે આચાર્ય હેમચંદ્રની પરિચિત કૃતિઓમાં જૈન ન્યાય વિષયક બહુ કૃતિઓ નથી, તેમ પરિભાણમાં મોટી પણ નથી. છતાં તેઓની બે બત્રીસીઓ અને પ્રભાણ મીમાંસા જોનારને તેઓની વિશિષ્ટતા ધ્યાનમાં આવ્યા સિવાય નહીં રહે. અને એમ આપોઆપ જણાશે કે મોટા મોટાને લાંબા લાંબા ગ્રંથોથી કંટાળેલ અવ્યાસીઓ મારે સંક્ષેપમાં છતાં વિશેષતાવાળી રચનાઓ તેઓએ કરી અને ફલનું સૌરભ તેમાં આવ્યું. વાદીદવસૂરિ કાંઈ કંટાળે એવા ન હતા. તેઓએ તો રત્નાકરની સ્પર્ધા કરે એવો એક સ્વાદ્વાદ રત્નાકર ગ્રંથ રચ્યો અને કોઈ અવ્યાસીને જૈન ન્યાય મારે તેમજ દાર્શનિક ખંડન મંડન મારે બીજે ક્યાંય ન જવાની સગવડ કરી દીધી.

ચોથો ફળ કાળ—આ યુગમાં જે સાહિત્ય રચાયું, તે ફળરૂપ છે. ફળમાં બીજાથી કુલ સુધીના ઉત્તરોત્તર પરિપાકનો માર આવી જાય છે. તેવી રીતે આ

યુગના સાહિત્યમાં પહેલા ત્રણે યુગના સાહિત્યમાં થયેલો પરિપાક એક સાથે આવી જાય છે. આ યુગમાં જે જૈન ન્યાય સાહિત્ય રચાયું છે. તે જ જૈન ન્યાયના વિકાસનું છેલ્લું પગથીયું છે. કારણકે, ત્યારબાદ તેમાં કોઈએ જરાયે ઉમેરો કર્યો નથી. મહત્તીવેણની સ્વાદ્વાદ મંજરી બાદ કરીને આ યુગના ફલાયમાન ન્યાય વિષયક ઉચ્ચ સાહિત્ય તરફ નજર કરીએ તો જણાયે કે તે અનેક વ્યક્તિઓના હાથે લખાયું નથી. તેના લેખક ફક્ત એક જ છે અને તે સત્તરમા અઠારમા સૈકામાં થયેલા, લગભગ સો શરદા સુધી મુખ્યપણે શાસ્ત્રયોગ સિદ્ધ કરનાર, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી અને મારવાડી એ ચારે ભાષાઓમાં વિવિધ વિષયોની ચર્ચા કરનાર ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી છે. ઉપાધ્યાયજીના જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, આચાર, અલંકાર, છંદ વગેરે અન્ય વિષયોના અથોને બાદ કરી માત્ર જૈન ન્યાય વિષયક અથો ઉપર નજર નાખીએ તો એમ કહેવું પડે છે કે, સિદ્ધસેનને સમંતલદ્રથી વાદિદેવસૂરિ, અને હેમચંદ્ર સુધીમાં જૈન ન્યાયનો આત્મા જેટલો વિકસીત થયો હતો, તે પૂરેપૂરો ઉપાધ્યાયજીના તર્ક અથોમાં મૂર્તિમાન થાય છે. અને વધારામાં તે ઉપર એક કુશળ ચિત્રકારની પેઠે તેઓએ એવા સૂક્ષ્મતાના, સ્પષ્ટતાના અને સમન્વયના રંગો ખૂંધા છે, કે જેનાથી મુદિતમના થઈ આપોઆપ એમ કહેવાઈ જાય છે કે, પહેલા ત્રણ યુગનું બંને સંપ્રદાયનું જૈન ન્યાયવિષયક સાહિત્ય કદાચ ન હોય અને માત્ર ઉપાધ્યાયજીનું જૈન ન્યાય વિષયક સંપૂર્ણ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ હોય તોયે જૈન વાસ્તવ્ય કૃતકૃત્ય છે. ઉપાધ્યાયજીએ અધિકારી ભેદને ધ્યાનમાં રાખી, વિષયોની વહેંચણી કરી તે ઉપર નાના મોટા અનેક જૈન ન્યાયના અથો લખ્યા. તેઓએ જૈન તર્કપરિભાષા જેવો જૈન ન્યાય પ્રવેશ મારે લઘુ અથ રચી, જૈન સાહિત્યમાં તર્કસંગ્રહ અને તર્કભાષાની ખોટ પૂરી પાડી. રહસ્ય પદાંકિત એકસો આઠ અથો કે તેમાંના કેટલાક રચી જૈન ન્યાયવાદમયમાં નૈયાયિકપ્રવર ગદાધર ભટ્ટાચાર્યના અથોની ગરજ સારી. નયપ્રદીપ, નયરહસ્ય, નયામૃતતરંગિણી સહિત નયોપદેશ, સ્વાદ્વાદ કલ્પલતા, ન્યાયાલોક, ખંડન ખંડ-ખાદ્ય, અદ્વસહસ્રીટીકા આદિ અથો રચી જૈન ન્યાય વાસ્તવ્યને ઉદ્દેશનાચાર્ય, ગંગેશ ઉપાધ્યાય, રઘુનાથ ગિરોમણિ અને જગદીશની પ્રતિભાનું નેવેધ ધર્યું. અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ જેવા અથોથી જૈન ન્યાય વાસ્તવ્યનો ગીતા, યોગવાસિષ્ઠ આદિ વૈદિક અથો સાથે સંબંધ જોડ્યો. શોડામાં એટલુંજ કહેવું બસ છે કે, વૈદિક અને બૌદ્ધ સાહિત્યે દાર્શનિક પ્રદેશમાં સત્તરમા સૈકા સુધીમાં જે ઉત્કર્ષ સાધ્યો હતો, લગભગ તે બધા ઉત્કર્ષનો આસ્વાદ જૈન વાસ્તવ્યને આપવા ઉપાધ્યાયજીએ પ્રામાણિકપણે આખું જીવન વ્યતિત કર્યું અને તેથી તેઓના એક તેજમાં જૈન ન્યાયનાં બીજાં બધાં તેઓ લગભગ સમાઈ જાય છે; એમ કહેવું પડે છે.

ઉપસંહાર—આ લેખમાં જૈન ન્યાયના વિકાસક્રમનું માત્ર દિગ્દર્શન અને તે પણ અધુરી રીતે કરાવવામાં આવ્યું છે. આ સ્થળે જૈન ન્યાયના વિકાસક

તરીકે જે જે આચાર્યોનાં નામ લેવામાં આવ્યાં છે, તેઓનાં જીવન, તેઓના સમય, તેઓની કાર્યાવલિ વગેરેના ઉલ્લેખ જરાયે નથી કર્યો. તેવીજ રીતે તેઓના સંબંધમાં જે કંઈ થોડું ઘણું લખ્યું છે, તેની સાખીતી માટે ઉત્તર-રાત્રી આપવાના લોભનું પણ નિયંત્રણ કર્યું છે. આ નિયંત્રણ કરવાનું કારણ જોઈતા અવકાશ અને સ્વાસ્થ્યનો અભાવ એ એકજ છે. આચાર્યોના જીવન આદિની વિગત એટલી બધી લાંબી છે કે, તે આપતાં વિષયાંતર થઈ જવાય. તેથી જેઓ તે વિષયના જિજ્ઞાસુ હોય તેઓની બધી ખાતર એક છેવટે એવું પરિશિષ્ટ આપવામાં આવે છે કે, જેની અંદર ઉપર આવેલા આચાર્યોના સંબંધમાં માહિતી આપનાર ગ્રંથો નોંધેલા છે અને તેઓનું પ્રકાશિત થયેલું કેટલુંક સાહિત્ય નોંધેલું છે. એ સાહિત્ય અને એ ગ્રંથો જોવાથી તે તે આચાર્યોના સંબંધમાં મળતી આજ મુધીની માહિતી ઘણેભાગે કોઈપણ બાણી શકશે.

આ લેખમાં જેન ન્યાયના પ્રણેતા અમુકજ વિદ્વાનોનો ઉલ્લેખ છે. ખીજા ઘણાને છાડી દીધા છે. તેનું કારણ એ નથી કે, તેઓનો જેન ન્યાયના વિકાસમાં સ્વદેષ પણ હિસ્સો ન હોય; છતાં તેવા નાના મોટા દરેક ગ્રંથકારનો ઉલ્લેખ કરતાં લેખનું કલેવર કંટાળા ભરેલ રીતે વધી જાય તેથી જે વિદ્વાનોનું જેન ન્યાયના વિકાસમાં થોડું છતાં વિશિષ્ટ સ્થાન અને જણાયું છે, તેઓનોજ ઉલ્લેખ કર્યો છે. બાકીનાઓના નામનું ખીજું એક પરિશિષ્ટ અંતમાં આપી દેવામાં આવે છે.

આ લેખ સમાપ્ત કરતાં એક વાત તરફ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચુ છું, તે આ—હિંદુસ્થાનના કે બહારના વિદ્વાનો ગુજરાતના સાક્ષરોને એમ પૂછ કે ગુજરાતના વિદ્વાનોએ દાર્શનિક સાહિત્ય રચ્યું છે? અને રચ્યું હોય તો કેવું અને કેટલું? આ પ્રશ્નનો કોઈ પણ સાક્ષર હામાં અને પ્રામાણિક ઉત્તર આપી ગુજરાતનું નાક રાખવા ઇચ્છે તો તેણે જેન વાર્ધક્ય તરફ સંપ્રેમ દષ્ટિપાત કરવો જ પડશે. એવી સ્થિતિમાં ગુજરાતના દાર્શનિક સાહિત્યનું મુખ ઉજાગવલ કરવા ખાતર અને દાર્શનિક સાહિત્યની સેવામાં ગુજરાતનું વિશિષ્ટ સ્થાન જણાવવા માટે દરેક સાહિત્ય-પ્રેમી વિદ્વાનની એ ફરજ છે કે તેણે કેવળ સાહિત્યોપાસનાની શુદ્ધદષ્ટિથી જેન ન્યાય સાહિત્યના ગુજરાતીમાં સરલ અને અવસ્થિત અનુવાદો કરી સર્વસાધારણ મુધી તેનો ધોધ પહોંચવો કરવો. જેનોનું આ સંબંધમાં બેવડું કર્તવ્ય છે. તેઓએ તો માંપ્રદાયિક મોહધી પણ પોતાના દાર્શનિક સાહિત્યને વિશિષ્ટ રૂપમાં અનુવાદિત કરી પ્રચારવાની આવશ્યકતા છે.

મુખલાલ સંઘવી.

ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર—અમદાવાદ.

परिशिष्ट नं. १-

(क)

निष्पत्तिर्णत दार्शनिडे

स्वेतान्दीय.

नाम.	न्याय रिपयड इतिओ.	तेमनी आदितनीं साधनो.
सदसेन दिवाडर.	सम्भतितर्, न्यायवतार अने भनीशीओ.	महावड-अरित, मयध यितामयि, अगुर्विद्यति मयध, नैन सादित्य स शोधक वर्ध १ अर्ध १. शुर्ववली, वीरवशा- वली (नैन. सा. स. व. १ अ. ३).
मक्षवादी.	दादशार नययक, सम्भति टीका.	मं यं, मयं विं, अगुं मं, शुर्ववली, वीरवशा- वली (नैन. सा. स. व. १, अं. ३)
हरिहर.	अनेडातनयपताडा, पदुदर्थन ससु-अय, वलितवित्तत, न्याय मवेश-मकरव्यु छिपर टीका, शोधवता-ससु-अय, दोड- तरानिबुध, धर्मसंअदयुि अने न्यायवतार-वृत्ति.	मं यं, अगुं मं, श्री हरिहरधरि अरिम, नैन द- र्थन (य. भेयरदास इत) नी भरतावनी, नैन.सा. सं वं, अं. १, वीरवशावली, धर्मसंअदयुिनी भरतावनी, छिपमिति वयमयंआनी भरतावनी, वगोरे.
अभयपदेव (राजगज-डीय)	सम्भति टीका.	पीरसैन रिपोई ४ आ दोषोनी अयुडमयुड.
वादी देवधरि.	रयादाद रणाडर.	मं यं, मयं विं, वीरवशावली,
मयायार् हेमयर्द.	मयायु भीमांसा, मय-य योय न्यवउडे दार्निशम.	मं यं, मयं विं, अगुं मं, इमारपाम प्रति- नोध, इमारपाम मयध, इमारपाम अरिम, रामभाणी वगोरे

મહિષાસુર મરો- વિજય.	અપ્પાસમત પરીક્ષા સદીક, અપ્પાસસાર, અપ્પાગોપ- નિપદ, અપ્પામિશમતલ્લન સદીક, અપ્પસલ્લો વિવરણ, ઉપદેશ રહસ્ય સદીક, ચાનાપિંડુ, જીનતકંભાપા, દાર્તિસદ્દા- વિશિકા-સદીક, ધર્મ પરીક્ષા સદીક, નયપ્રદીપ, નયપ્રદ- તરંગિણી, ન્યાય ખંડન ખાલ-સદીક, ન્યાયાલોક, પાતંગળ યોગદર્શન વિનયલેષ, ભાષારહસ્ય સદીક, સામવાર્તા સંયુચ્ય, નયરહસ્ય, તત્વાર્થસન-દ્વિતિ, વગેરે	યશ વિજય લ્લન-ચરિત્ર (આ શુદ્ધિસાગરકું), ચાર્ત- લ્લન પદ્ય રત્નાવલી પ્રસ્તાવના (કાવ્યપીથા કેત), અપા- નદ મહાદય પ્રૌ ૩૦ અં, ૧, સામવાર્તા સંયુચ્યની પ્રસ્તા- વના, ધર્મ સંપ્રદાની પ્રસ્તાવના વગેરે.
------------------------	--	---

(૨૫)
દિગંબરીય.

સમંતભદ્ર.	દેવાગમરતોન, તત્વાનુશાસન, સુતપ્રલુશાસન; રત્નપંથુ રતોન	જીન દિતેલી ભા. ૧-અં. ૨, ૩, ૪, વિદ્દક, રત્નપ્રાક્ષા ભા. ૧, અપ્પસલ્લોની પ્રસ્તાવના.
અપ્રકંક.	રાજવાર્તિક, અપ્પસની, ન્યાયવિનય, લક્ષ્યલક્ષ્યા.	લક્ષ્યલક્ષ્યા આદિની પ્રસ્તાવના, વિદ્દકરત્નાભાગા. ભા. ૨, રાજવાર્તિકની પ્રસ્તાવના.
વિદ્યાનંદ.	મંથાણ પરીક્ષા, અપ્પસલ્લો, સ્ત્રીકવાર્તિક, આપ્ત પરીક્ષા, પત્ર પરીક્ષા વગેરે.	જીન દિતેલી ભા. ૮ પ. ૪૦૬, સુતપ્રલુશાસનની પ્રૌ, પ્રાપ્તસલ્લોની પ્રૌ
અભાસકં.	ન્યાય કુસુદ ચંદ્રોદય, પ્રત્યેય કમળ ચાર્તિક.	વિદ્દક રત્નપ્રાક્ષા ભા. ૨, પ્રત્યેય કમળ ચાર્તિકની પ્રસ્તાવના.

નોંધ:—આ આચારીએ અનેક કૃત્યો આપેલા છે. આ અનેક કૃત્યો લખ્યાના પ્રમાણ મળે છે, પણ અહીં ક્રમ તો આપેલા નથી આપેલા છે. આ અનેક કૃત્યો આપેલા છે. આ અનેક કૃત્યો આપેલા છે. આ અનેક કૃત્યો આપેલા છે.

परिशिष्ट नं. २
निम्न अध्याय नैतन्यायना लेखके.

(अ)
श्वेताम्बरीय.

अनुक्रम.	नाम	न्यायविषयक ग्रंथ.
१	श्री गुणरत्नसूत्रि	पदार्थानुसन्ध्याय वृत्ति
२	श्री यद्वमेन	उत्पाद सिद्धिप्रकरण
३	श्री यद्वमेनसूत्रि	अभेयवर्तनिका
४	श्री देवदत्त भूषधारी	न्यायवताग टिप्पण
५	श्री देवदत्त	नययक
६	श्री पद्मसुन्दर	अभाष्यसुन्दर
७	श्री बुद्धिसागर	अभाष्यसुन्दर
८	श्री मुनिचन्द्र	अनेकातन्त्र पताका टिप्पण
९	श्री राजशेखर	स्वादादिकविका, रत्नाकरावतारिका टिप्पण
१०	श्री रत्नप्रकाश	रत्नाकरावतारिका
११	श्री शुक्लविजय	स्वादादिकविका
१२	श्री शांतिसूत्रि	अभाष्य अभेयवर्तनिका वृत्ति

द्विगम्बरीय.

(ब)

अनुक्रम	अधिकार	न्यायविषयक ग्रंथ.
१	अनन्तायाम	न्यायविनिश्चयाल कारवृत्ति
२	श्री सुमति	सिद्धमेवमा सम्प्रतिपर टीका, उत्प्रेष्य अवस्थानेन- मुनानी भवितव्येषु कृत प्रवृत्ति तथा पादरीराग कृत पार्थिवनाथ चरित्र
३	श्री देवसेन	नययक, न्यायवताग
४	श्री धर्मसागर स्वामी	नययक

૫	શ્રી ધર્મભૂષણ	ન્યાયદીપિકા, પ્રમાણવિસ્તાર
૬	શ્રી પ્રભાદેવ સ્વામી	પ્રમિતિવાદ, મુક્તિવાદ, અવ્યાપ્તવાદ, તર્કવાદ, તથા નયવાદ
૭	શ્રી નરેન્દ્રસેન	પ્રમાણ પ્રમેય કુલિકા
૮	શ્રી પંડિતાચાર્ય	પ્રમેયરત્નાલંકાર, પ્રમેયરત્નમાલિકા પ્રકાશિકા, સપ્તભંગી તરંગિણી ત્રીકા.
૯	શ્રી ભાવમેનાચાર્ય	ન્યાયદીપિકા
૧૦	શ્રી ભાવસેન કવિ	વિશ્વતત્ત્વ પ્રકાશ
૧૧	શ્રી વાદીરાજ મુનિ	વાદમંજરી
૧૨	શ્રી વાદીસિંહ	પ્રમાણનોકા, તર્કદીપિકા
૧૩	શ્રી વિમળદાસ	સપ્તભંગીતરંગિણી
૧૪	શ્રી શ્રુતસાગર સ્વામી	મંમતિ તર્ક
૧૫	શ્રી શ્રુતમામર	તર્કદીપિકા

પરિણિષ્ટ નં. ૩

જૈનેતર ન્યાય ઉપર લખનારા જૈનાચાર્યો.
સ્વેતાંબરીય.

અનુક્રમ	નામ.	ન્યાયવિષયક ગ્રંથો.
૧	શ્રી વ્યભયતિલક	ન્યાયાલંકાર દિપ્તન
૨	શ્રી દામાકભાણુ	તર્ક કુલિકા
૩	શ્રી ગુણરત્ન	તર્કગદ્યદીપિકા
૪	શ્રી જયસિંહ	ન્યાયમારણ્ણિ (મુળ ભા. સર્વજ્ઞ કૃત)
૫	શ્રી જિતવર્ધન	મમપદાર્થો-ટીકા
૬	શ્રી નરસંદસરિ	કંદલી દિપ્તન (મુળ મીપર કૃત)
૭	શ્રી મગ્ધવાદી	ન્યાયગિદ્ શત્તિ દિપ્તન (મુળ જ્ઞાતિ ધર્મોત્તર ગ્રંથનો)
૮	શ્રી જુવનસુંદર	મદલિવદ્યા વિજ્ઞાનાશત્તિ
૯	શ્રી રત્નશેખર	સમ્પન્ન મંમદ
૧૦	શ્રી રાજશેખર	કંદલિપનિષ્ઠા
૧૧	શ્રી શુભવિજય	તર્કભાષાવર્તિક
૧૨	શ્રી હરિભદ્ર	ન્યાયપ્રવેશ પ્રકરણ-શત્તિ (મુળ દિમામાચાર્ય રચિત)

લાવનગરમાં ભરાયેલી સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં
શાહ કુંવરજી આણંદજીએ વાંચેલું ભાષણ.

કર્મ સંબંધી જૈન સાહિત્ય.

અનેક દર્શનના પ્રાચીન અને અર્વાચીન તમામ સાહિત્ય તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં જૈન દર્શનમાં કર્મને લગતું જેટલું સાહિત્ય પૂર્વે પુરૂષોએ રચેલું છે અને જેટલું છપાયેલું છે તેટલું કોઈ પણ દર્શનમાં લખાયેલ કે છપાયેલ નથી. પ્રાચે એમ કહીએ તો ચાલી શકે કે એ વિષયમાં અન્ય દર્શનકાર ઉતરેલજ નથી. કર્મના વિષય અતીંદ્રિય છે. તેથી તેના યુગ્ય પ્રણેતા સર્વસંજ હોદ શકે; એમાં કલ્પના ચાલી શકતી નથી. એ કલ્પનાતીત વિષય છે. આ સંબંધમાં જૈન સાહિત્ય કેટલું છે ? તેની ટુંક નોંધ આ સાથે આપેલી છે તે ઉપરથી સમજી શકાશે કે એ વિષયમાં લાખો શ્લોકો જૈનાચાર્યોએ રચેલાં છે અને તેના બહોળો ભાગ તેજ રૂપમાં (પ્રાકૃત ને સંસ્કૃતમાં) છપાયેલ છે, તેમજ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે પણ ઘણા ભાગ બહાર પડેલ છે (છપાયેલના નોંધ પણ આ સાથે આપેલ છે.)

જૈન દર્શન ખાસ પુરૂષાર્થવાદી છે; કારણ કે પુરૂષાર્થવડજ આત્મા પૂર્વકૃત કર્મોના નાશ કરીને શિવસ્થાન-નિરૂપદ્રવ સ્થાન-અપુનરાવૃત્તિવાળું સ્થાન મેળવી શકે છે, છતાં કર્મને લગતા શાસ્ત્રો તેમાં ઘણા હોવાથી તેમજ તે સંબંધમાં ઉપદેશ, ચર્ચા તેમજ તેનાથી ડરવાપણું વિશેષ હોવાથી જૈનોને કર્મવાદી કહેવામાં આવે છે. ખરે જૈન જેમ અને તેમ નવાં કર્મ ન બંધાય, ઓછા બંધાય, શુભ બંધાય તેને માટે પ્રયત્નશીલ હોય છે; કારણકે ઉપર જણાવેલા મોક્ષસ્થાનમાં જતાં રોકી રાખનાર કર્મોજ છે. તેથી વ્યવહાર વિચક્ષણ વણિક જેમ આવક વધારે ને ખર્ચ ઓછો કરી શ્રીમંત થાય તેમ ખરે જૈન પણ આત્મિક સંપત્તિ જેમ અને તેમ વધારે મેળવે-પ્રગટ કરે અને નવો કર્મબંધ રૂપ ખર્ચ ઓછો કરે, એમ કરીને સાચો શ્રીમંત બને.

કર્મ બે પ્રકારના છે-શુભ અને અશુભ. શુભ કર્મ યુગ્ય આપે છે ત્યારે અશુભ કર્મ દુઃખ આપે છે. આ વિષય વધારે સમજના માટે કર્મના મૂળ ૮ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, અને તેના ઉત્તર બેઠા ૧૫૮ પાડવામાં આવ્યા છે.

તે સંબંધી અહીં વધારે વિસ્તાર ન કરતાં માત્ર આઠ કર્મનીજ દુષ્ટી વ્યાખ્યા આપવામાં આવે છે.

૧ જ્ઞાનને આવરણ કરે-રોકે-ખરી સમજ પડવા ન દેય તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ.

૨ ઇન્દ્રિયોથી ને આત્માથી જોવાતા વિષયને રોકે તે દર્શનાવરણીય કર્મ.

૩ મુખ અને દુઃખ આપે તે સાતા ને અસાતા રૂપ વેદનીય કર્મ.

૪ સંસારમાં મોહ પમાડે-મુઝવે-અનેક પ્રકારની ખટપટમાં ઉતારે-સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે-ખરી સમજ પડવા ન દેય, શુભાચરણ પણ થવા ન દેય તે મોહનીય કર્મ.

૫ ઉંચ અને નીચ જાતિમાં ઉત્પન્ન કરે-જન્મ આપે તે ગોત્ર કર્મ.

૬ દાન દેતાં, લાભ મેળવતાં, વસ્તુઓનો ભોગ-ઉપભોગ લેતાં અટકાવે-તેમાં ખામી લાવે, આત્મવીર્ય કે શારીરિક બળ પૂરતું કારવવા ન દેય તે અંતરાય કર્મ.

૭ મનુષ્ય, તિર્થંચ, દેવાદિક જાતિ, એકેન્દ્રિયાદિક જાતિ, શરીર, તેની વ્યાકૃતિ, તેમાં બળ ઇત્યાદિ અનેક બાબતો શુભ અને અશુભ-ઓણું ને વધતું આપનાર વિચિત્ર પ્રકારનું નામ કર્મ.

૮ મનુષ્યમાં કે દેવાદિક જાતિમાં એક ભવ આથી અમુક વર્ષો સુધી રહેવા દેય-રાખે-રહેવું પડે તે આયુ કર્મ.

આ કર્મો બાંધવાના અનેક કારણો છે તે પૈકી દુઃકામાં નીચે જણાવેલા ચાર કારણો કહ્યાં છે તે ખાસ ધ્યાન આપવા લાયક છે. ૧ દેવગુરુ ધર્મસંબંધી તેમજ જગતના અન્ય પદાર્થો સંબંધી ખોટી માન્યતા, ભૂલભરેલી માન્યતા અને તેના આગ્રહ, તે નિઃસ્વાત્વ નામનું સૌથી પ્રબળ પ્રથમ કારણ ગણાય છે.

૨ હિંસાનો, અસત્યનો, ચોરીનો, પરઝી સાધેના સંબંધનો અત્યાગ, પરિશદ-દ્રવ્યાદિકની મૂર્છા (વૈષ્ણ) નું અપરિમિતપણું તેમજ બીજી પણ અનેક બાબતોમાં અવિરતિ ભાવ (અત્યાગ ભાવ) એ કર્મબંધનું બીજું કારણ છે.

૩ કોઈની ઉપર દોષ કરવો, અભિમાન કરવું, માયાકપટ કરવું, અતિશય લોભ કરવો, હાસ્યાદિક કરીને અન્યને દુઃખ ઉપજાવવું, ઇન્દ્રિયજન્ય મુખની અત્યંત અભિલાષા (વાંધા) કરવી એ કપાચ નામનું કર્મબંધનું ત્રીજું કારણ છે.

૪ મન, વચન અને ક્રિયાને અશુભ કાર્યમાં પ્રવર્તિવવાથી જે અધ્યવસાયની મલિનતા જણાય છે, તેથી કર્મબંધ થાય છે, તે યોગ નામનું કર્મબંધનું ચોથું કારણ છે.

આ ચારે કારણનું જૈનશાસ્ત્રોમાં ઘણું વિસ્તૃત વર્ણન છે, અને તે ખાસ ધ્યાન આપવા લાયક છે. તે ધ્યાનમાં લીધા પછી તે કારણોમાં આત્માને ન વર્તવા દેવો અને તેથી વિરૂદ્ધના શુભ કારણોમાં આત્માની પ્રવૃત્તિ કરવી તે શુભ બંધના અથવા કર્મની નિર્જરના કારણો છે. એમાં પ્રગતિ કરતાં આ આત્મા છેવટે સર્વ કર્મથી વિમુક્ત થાય છે અને સર્વ ઉપદ્રવ રહિત મોક્ષસ્થાનને પામે છે. આ પ્રગતિને જૈનશાસ્ત્રકારોએ ગુણસ્થાન રૂપે ગુણસ્થાનના નામથી વર્ણવેલ છે. એવા ગુણસ્થાન મુખ્ય ૧૪ કક્ષા છે. તે દરેકના પશુ તરતમતા યોગે અનેક ભેદો થાય છે. તેમાં છેવટના બે ગુણકક્ષા તો તરતમ ભાવ વિનાના છે. એ સ્થાને પહોંચેલ સર્વ જીવો (આત્માઓ) સમાન હોય છે.

કર્મબંધાની અંદર કર્મબંધના મુખ્ય ચાર પ્રકાર બતાવેલા છે. ૧ પ્રકૃતિ બંધ—(કર્મોના સ્વભાવ) આત્માને તે શું લાભ અથવા હાનિ કરે તે. ૨ સ્થિતિબંધ—બાંધેલ કર્મ કેટલા વખત મુખી ભોગવવું પડે તે. ૩ અનુભાગ બંધ—જેવા જેવા મંદ અથવા તીવ્ર શુભ કે અશુભ અધ્યવસાયથી કર્મ બાંધેલ હોય તેવો તેની અંદર તીવ્ર કે મંદ અથવા શુભ કે અશુભ રસ પડે છે તે. અને ૪ પ્રદેશ બંધ—તે આત્માની સાથે કર્મના પ્રદેશોનું ચોંટવું—એકરૂપ થવું તે.

હવે 'આત્મા અરૂપી છે અને કર્મ રૂપી છે તો તે બન્નેનો સંયોગ સંબંધ શી રીતે થાય ? ' એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે—આત્મા અરૂપી છતાં તેને મદિરાપાનાદિ બેશુદ્ધ બનાવે છે, વિષભક્ષણાદિવડે દહુમાંથી નીકળવું પડે છે, વિષના પુદ્ગળો તેને શરીરમાંથી કાઢે છે—બુદ્ધો પાડે છે, તે રીતે કર્મ રૂપી છતાં પણ અરૂપી આત્માની ઉપર અસર કરી શકે છે, એમાં સંશય દેવો જેવું નથી.

કેટલાએક દર્શનકાર કર્મને અરૂપી માને છે પણ તે માન્યતા ભૂલભરેલી છે; કારણ કે જો કર્મ અરૂપી હોય તો અરૂપી આકાશ જેમ આત્માને ઉપઘાત કે અનુગ્રહ કરી શકતું નથી તેમ તે પણ કરી ગઈ નહીં.

આત્મા સાથે કર્મ અનંત કાળથી—અનાદિથી લાગેલા છે અને તે બંધના છુટે, નવા ચોંટે એમ થવા કરે છે. પ્રવાહે અનાદિ છે. જો એમ માન લેાય તો—અને

પ્રથમ કર્મરહિત આત્માને પછી કર્મ લાગ્યા એમ કહેવામાં આવે તો કર્મ-રહિત થયેલા-મુક્તિ પામેલા સિદ્ધના જીવોને પણ કર્મના સંભવ થાય; પરંતુ કારણ વિના કાર્ય બનતું નથી તેમ જીવને પણ પૂર્વકર્મ કારણરૂપ છે અને તેથીજ નવા કર્મ બંધાય છે. કર્મરહિત હોય તો પૂર્વકર્મરૂપ કારણ વિના નવા કર્મ બંધાયજ નહીં. આ વાત ન્યાયથી પણ સિદ્ધ થાય તેવી છે.

આત્મા (જીવ) અને કર્મ બન્ને અનાદિ છે. તેની આદિ માનવાથી અનેક પ્રકારના દુષણો પ્રાપ્ત થાય છે. તે અહીં વિષયાંતર થઇ જવાના કારણથી બતાવવામાં આવેલ નથી. બાકી તેના અનાદિષ્ટાની સિદ્ધિ મારે જૈનશાસ્ત્રમાં ઘણું લખાયેલ છે.

આ જગતની જે રચના છે, જે વિચિત્રતા છે, પ્રાણી જે સુખ દુઃખ પામે છે, અનેક પ્રકારના ધાર્યા અણુવાર્યા ફેરફારો થાય છે, તે બધા કર્મને આભારી છે. કર્મને લોકનેજ થાય છે. આ જીવ તેમજ સર્વ જીવો કોઇપણ યોગમાં જન્મ કારણ કરે છે ત્યારથી તેની જે પ્રગતિ થાય છે તેમાં ખાસ કારણ કર્મજ છે. કંઈપણ કર્મના કારણ સિવાય બનતુંજ નથી. કર્મની પ્રક્રિયાને જે બરાબર મમજે છે તેને એમાં કંઈપણ આશ્ચર્ય થતું નથી. તેને તો સૂર્યના પ્રકાશની જેમ આત્મામાં એવો પ્રકાશ પડી જાય છે કે તેની અંદર બધી હકીકતના અત્યંત સ્ફુટપણે ભાસ થાય છે.

કેવલાએક દર્શનકારો અથવા બીજાએ કર્મનીજ આવશ્યકતા સ્વીકારતા નથી. તેમણે એજ વિચાર કરવાનો છે કે-જો કર્મ ન હોય અને તેનું શુભાશુભ પરિણામ ન હોય તો એક જીવ સુખી ને એક દુઃખી, એક ધનવાન ને એક નિર્ધન, એક રાજા ને એક રાંક, એક મનુષ્ય ને એક પશુ, એક સ્ત્રી ને એક પુરુષ, એક રૂપવંત ને એક કુરૂપી, એક સદ્ગુણી ને એક દુર્ગુણી, એક બુદ્ધિ-માળી ને એક મૂર્ખ, એક સન્માનપાત્ર અને એક નિબ્રંજનાતું પાત્ર-ધત્યાદિ અનેક પ્રકારનો દ્વિર્ભાવ દેખાય છે તે કેમ બની ગયે ? તેમજ એક માણસ એક ક્ષણમાં સુખીના દુઃખી થઇ જાય, નિરોગીના રોગી થઈ જાય, શુદ્ધિમાન મટીને બેશુદ્ધ થઈ જાય ઇત્યાદિ આકસ્મિક ફેરફારો પણ કર્મ વિના સંભવેજ નહીં; મારે કર્મની અવસ્થિતિ માનવા ચોખ્ખજ છે.

દરેક દર્શનકાર એક કે બીજે રૂપે પણ કર્મને માને તો છે. તેને માન્યા વિના છુટકો થતો નથી. બોદ્ધો કર્મને વાસનારૂપ માને છે, નેયાયિક ને વૈશ્ય-પિક તેને આત્માના ગુણ ધર્મ અધર્મ રૂપે માને છે, સાંખ્યો કર્મને પ્રકૃતિ

રૂપ કહે છે, મિત્રાંસકો તેને આપૂર્વ કહે છે, વેદાંતી માયા સ્વરૂપ કહે છે, અને જૈનદર્શન તેને પુદ્ગળરૂપ માને છે. તે પુદ્ગળો દ્રવ્યકર્મ કહેવાય છે અને તેના ઉદયથી આત્માના જે શુભાશુભ પરિણામ થાય છે તે ભાવકર્મ કહેવાય છે. ભાવકર્મથી દ્રવ્યકર્મ બંધાય છે અને દ્રવ્યકર્મથી ભાવકર્મ થાય છે. આમ તે બંને પરસ્પર કાર્ય કારણભાવ ધરાવે છે. જેમ તૈલોદિકથી સ્નિગ્ધ શરીર ઉપર ચારે તરફથી રજ ચોંટે છે તેમ શુભાશુભ અધ્યવસાયરૂપ ચીકા-શથી દ્રવ્યકર્મ આત્માને ચોંટે છે અને ચીકાશના પ્રમાણમાં તીવ્ર કે મૃદ એવા કર્મના ભેદ પડે છે.

જગતમાં રહેલા પુદ્ગળસમૂહની જૈનશાસ્ત્રકારોએ આઠ પ્રકારની વહેંચણી (જુદાઈ) બતાવી છે. તેને વર્ગણાઓ કહે છે. તે વર્ગણાઓ એક બીજા કરતાં સૂક્ષ્મ છે. કાર્મણ વર્ગણા સર્વ કરતાં સૂક્ષ્મ-આઠમી છે. એ વર્ગણાઓ અનંત પરમાણુઓના બનેલા અનંતા સ્કંધોની બનેલી હોય છે. તેવી વર્ગણાઓ પ્રતિસમય આ જીવ શુભાશુભ અધ્યવસાયવડે મહુણ કરે છે; અને તે આત્માની સાથે ક્ષીરનીરની જેમ અથવા લોહ ને અગ્નિની જેમ એકરૂપ થઈ જાય છે; અને તે પોતપોતાના સ્વભાવ (પ્રકૃતિ) પ્રમાણે આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોને હુણે છે, રોકે છે, સુખ દુઃખ આપે છે અને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે છે. આ ચેતન અનંત શક્તિવાળો છે, છતાં કર્મના સંબંધથી તે કાયર થઈ ગયેલો છે. સદ્ગુરૂ યોગે તેનામાંથી કાયરતા જશે અને શૂરવીરતા પ્રગટ થશે ત્યારે તે કર્મોને હઠાવીને પોતાની સત્તાને-પોતાના ગુણોને પૂર્ણપણે પ્રગટ કરશે.

કર્મ મૂર્ત હોવા છતાં જેમ અતિ સૂક્ષ્મ વસ્તુ આકાશમાં રહેલ હોય છતાં આપણે જોઈ શકતા નથી, તેમ તે અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી જોઈ શકાતા નથી. તેના કળ તરીકે પ્રાપ્ત થયેલા ઔદારિક ને વૈકિંચ શરીરો વિગેરે જ દેખાય છે. મનુષ્ય અને તિર્થંચના શરીરો ઔદારિક કહેવાય છે અને દેવતા નારકીના શરીરો વૈકિંચ કહેવાય છે.

‘આત્મા ને કર્મના અનાદિ સંબંધ (સંયોગ) છે તો પછી તેનો વિયોગ કેમ થાય ?’ એમ કોઈ શંકા કરે તો તેના ખુલાસો એ છે કે-મુવર્ણ અને મૃત્તિકાના અનાદિ સંબંધ છતાં પણ અગ્નિ વિગેરેના પ્રયોગથી તે બંને છુટા પડે છે તેમ આત્મા સાથે લાગેલા કર્મો પણ શુભધ્યાનરૂપ અગ્નિવડે છુટા પડી શકે છે, બીજી રીતે પણ છુટા પડે છે. વળી કર્મો પણ એકના એક કાયમ ગઢેતા નથી.

જીના ખરે છે ને નવા બંધાય છે. એમ પ્રવાહની અપેક્ષાએ જ તેનો અનાદિ સંબંધ કહ્યો છે.

આઠે પ્રકારના કર્મ બાંધવાના જેમ ઉપર મિથ્યાત્વ અવિરતિ કપાય ને યોગ એ ચાર સામાન્ય હેતુ બતાવ્યા છે તેમ આઠે પ્રકારના કર્મના જીદા જીદા કારણો પણ બતાવવામાં આવ્યા છે. તે અહીં કુંકમાં બતાવવામાં આવેલ છે.

૧ આઠ પ્રકારના કર્મબંધના વિશેષ હેતુ.

૧-૨ જ્ઞાન અને જ્ઞાનીઓત્તું પ્રત્યનિકપણું-રાત્રુપણું કરનાર, ગુરુને આજ્ઞાવનાર (તેનો ક્રુપાવનાર), ઉપવાત કરનાર (પીડા કરનાર), મદ્દેપ કરનાર, અતરાય કરનાર (વિધિ કરનાર) તેમજ અત્યંત આશાતના કરનાર જ્ઞાનાવરણીય ને દર્શનાવરણીય કર્મ બાંધે છે. (આ બંને કર્મના બંધ હેતુ સરખાજ છે. કારણ કે દર્શન સામાન્ય ઉપયોગ છે અને જ્ઞાન વિશેષ ઉપયોગ છે.)

૩ ગુરુમહારાજની, ધર્મચાર્યની તેમજ માતા પિતાની ભક્તિ કરવાથી, તેમજ બહુમાન કરવાથી, ક્ષમાથી, કષ્ટથી, મત પાળવાથી, યોગની ક્રિયાથી, કપાયો ન કરવાથી અને દાનાદિક કરવાથી શાતા વેદનીય કર્મ બંધાય છે અને તેથી વિરૂદ્ધ વર્તન કરવાથી અશાતા વેદનીય કર્મ બંધાય છે.

૪ ઉન્માર્ગનો ઉપદેશ કરવાથી, સન્માર્ગનો નાગ કરવાથી, શુભ નિમિત્તે વાપરવાના દ્રવ્યોનો વિનાશ કરવાથી, તેમજ દેવ, ગુરુ, દેવાયતન અને ધર્મરાધન કરનારોત્તું પ્રત્યનિકપણું કરવાથી, તેમની વિરૂદ્ધ વર્તન કરવાથી, દર્ગન મોહનીય કર્મ બંધાય છે. અને ચાર કપાય (ક્રોધ, માન, માયા ને લોભ) હાસ્યાદિ પદ્ધતિ (હાસ્ય, રતિ, અરતિ, લાય, ગોક ને દુગંધ) અને ત્રણ વેદ, (પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ, ને નપુંસક વેદ) થી વિવશ-પરવશ-તેને વશ મનવાળા એવા ચારિત્રમોહનીય કર્મ બાંધે છે કે જે કર્મ સદાચરણ (ચારિત્ર) ને ગેરનાર છે. તેમાં કૃપણ લગાડનાર છે.

૫ આયુ આગે ગતિતું બાંધવાના કારણો જીદા જીદા છે.

૧ મહા આરંભના-મહા પાપના કર્મો કરનાર અને પરિમહની અત્યંત તૃષ્ણાવાળો તેમજ કૂર પરિણામવાળો એવ નરકનું આયુ બાંધે છે.

૧ સુવર્ણ ને ચૃત્તિમનો અનાદિ સજ્જ અપેક્ષાએ કહ્યો છે. કારણ કે તે સંબંધ પશુ, આદિવાળો છે, પરંતુ પ્રવાદે અનાદિ કહેવાય છે.

૨ મહો કપટી, પ્રપંચી, મિષ્ટભાષી ને અંતઃકરણનો મહામલિન, શલ્યયુક્ત દેહવાળો, વ્રત નિયમમાં દોષ લગાડનારો તિર્થંચત્રુ આયુષ્ય બાંધે છે.

૩ સ્વભાવેજ મંદ કપાય (કોષાદિ) વાળો, દાન કરવાની રચિવાળો, અને મધ્યમ પ્રકારના ગુણવાળો મનુષ્યનું આયુ બાંધે છે.

૪ અજ્ઞાન કષ્ટ કરનાર, દેહને બહુ દમનાર, કર્મની નિર્જેશ કરનાર, વ્રતાદિકનું મધ્યમ પરિણામે સેવન કરનાર દેવગતિનું આયુ બાંધે છે.

(જે ગતિનું આયુ બાંધ્યું હોય તે ગતિમાં આ જીવ મરણ પામીને જાય છે.)

૬ માયા (કપટ) વિનાનો, સરસ સ્વભાવવાળો, ગર્વવિનાનો, સંસાર ભીરુ ક્ષમામાર્દવાદિ ગુણવાળો શુભ નામકર્મ બાંધે છે અને તેથી વિરૂદ્ધ વર્તનવાળો અશુભ નામકર્મ બાંધે છે.

૭ ગુણમોહી, મદવિનાનો, અધ્યયન ને અધ્યાપનમાં રચિવાળો, પરમાત્મા ઉપર ભક્તિવાળો, ગુરુ વિગેરેના ભક્ત-એવો જીવ ઉચ્ચગોત્ર બાંધે છે અને તેથી વિરૂદ્ધ વર્તનવાળો નીચગોત્ર બાંધે છે.

૮ પરમાત્માની તેમજ સદ્ગુણની ભક્તિમાં વિમ્ન કરનારો, હિંસા, અસત્ય ચોરી, અશ્વઘાયક સેવવામાં અને પરિશ્રદ્ધ (દ્રવ્ય) મેળવવામાં અહુર્નિશ તત્પર, કોઈને દાન કરતાં અટકાવનારો, લાભમાં વિમ્ન કરનારો, કોઈની ભોગ ઉપભોગાદિ-ક્ષી વસ્તુનો નાશ કરનારો અને અન્યની શક્તિને હુણનારો જીવ દાનાંતરા-યાદિ પાંચે પ્રકારના અંતરાય કર્મ બાંધે છે.

કર્મના સંબંધમાં લખવા બેસીએ કે કહેવા માંડીએ તો ઘણું કહેવાતું ને લખવાતું લલ્ય થઇ શકે તેમ છે, પરંતુ અહીં તો ટુંકામાં કર્મ એ શું વસ્તુ છે ? તે અને તેનું સ્વરૂપ બતાવવાને માટે જૈન સાહિત્યકાગેએ કેટલો પ્રયાસ કરેલો છે તે બહુ ટુંકામાં બતાવવાનોજ ખાસ હેતુ છે; અને જૈન દર્શનની મહત્તાનું એ પણ એક ખાસ કારણ છે.

પ્રાચીન અને નવ્ય તેમજ સંસ્કૃત કર્મશાસ્ત્રમાં ખાસ કરીને કર્મના બંધ, ઉદય, ઉદીરણ ને મર્યાદા જ અવિકાર છે. કર્મ કેવી રીતે બંધાય છે ? અચુક અચુક ચડતી ચડતી હૃદવાળા (ગુણદાણવાળા) જીવો કયા કયા કર્મ બાંધે છે અને કયા બાંધતા નથી ? તે (બંધ) પ્રથમ બતાવવામાં આવેલ છે.

ત્યારપછી તે બાંધેલા કર્મ ક્યારે અને કેવી રીતે કયા સ્વરૂપમાં ઉદય આવે છે ? તે બતાવ્યું છે. જેમ જેમ આત્મા ઉંચી હુદ ચડતો જાય છે તેમ તેમ અશુભ કર્મો તેને ઉદયમાં આવી શકતા નથી. વળી કર્મ તો સમયે સમયે બંધાય છે, તે કાંઈ તરત ઉદયમાં આવતા નથી. અમુક કાળ જેને અબાધા કાળ કહે છે તે વ્યતીત થયા પછી ઉદય આવે છે. અત્યારે આપણે જે શુભ કે અશુભ-કર્મ ભોગવીએ છીએ તે તો પૂર્વના બાંધેલા કર્મો ભોગવીએ છીએ. એટલું છે કે-અત્યુગપુણ્યપાપાનાં ફક્ત ફલમપ્રત્યુત્તે=કાંઈ અતિ ઉમ્મ પુણ્ય કે પાપ કરવામાં આવે તો તેના ફળ અહીં પણ ભોગવવા પડે છે. ઉદય પછી ઉદીરણા પ્રકરણ આવે છે. કેટલાક કર્મો ઉદીરણા કરીને તેની સ્થિતિ પાક્યા અગાઉ પણ ભોગવવામાં આવે છે, તેનું એ પ્રકરણમાં સ્વરૂપ બતાવેલું છે.

ઉદયના બે પ્રકાર બતાવ્યા છે. ૧ પ્રદેશ ઉદય ને ૨ વિપાક ઉદય; એટલે કેટલાક કર્મો માત્ર પ્રદેશ ઉદયથીજ ભોગવાઈ જાય છે. તેનું ફળ કાંઈ આત્માને દુષ્પાતું નથી અને કેટલાક કર્મ-પ્રાયે ઘણા કર્મો ભોગવવાથીજ છુટે છે તે વિપાક ઉદય કહેવાય છે. આમાં પણ એક કેદી, જેમ તેને સજા કરેલી પૂરી મુદતે છુટે છે અને એક કેદી સારી ચાલથી તેમજ કોઈ શુભ નિમિત્તથી (રાગને ત્યાં પુત્રજન્માદિ કારણથી) વહેલો છુટી જાય છે, તેમ કર્મને માટે પણ બને છે. કેટલાક કર્મો લાંબી સ્થિતિના બાંધ્યા હોય છતાં શુભ નિમિત્તો મળવાથી-શુભ અધ્યવસાયથી વહેલો પણ છુટી જાય છે.

કર્મનો બંધ થયા પછી જ્યાંસુધી ઉદયમાં ન આવે ત્યાંસુધી તે કર્મ આત્માની સાથે સત્તા તરીકે આત્માને ચોંટેલા રહે છે. તે સંબંધી હુકીકત સત્તા નામના ચોથા પ્રકરણમાં આવે છે.

કર્મપ્રકૃતિ ને પંચસમૂહ શિવાયના બાકીના કર્મો સંબંધી ગ્રંથોમાં ઉપર જણાવેલ ચાર બાબત (બંધ, ઉદય, ઉદીરણા ને સત્તા) નોજ વિસ્તાર છે. જ્ઞાનદષ્ટિએ તેનું જે જે પ્રકારનું જુદું જુદું સ્વરૂપ સમજવામાં આવ્યું તે સર્વજ્ઞાએ કહ્યું છે અને તેને ગણધરોએ તેમજ ત્યારપછીના પૂર્વાચાર્યોએ ગ્રંથરૂપે ગુરુનું છે. તે અત્યારે આપણને મહા ઉપકારક થઈ પડ્યું છે. તેમનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો થોડો છે.

આઠ કર્મના ઘાતી ને અઘાતી એવા બે ભેદ પાડ્યા છે. ચાર ઘાતી છે તે ચાર અઘાતી છે. ઘાતીકર્મો આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો ઘાત કરે છે અને અઘાતી કર્મો આત્માના ગુણોનો ઘાત કરતા નથી, પણ તે કર્મો હોય ત્યાંસુધી

આ જીવને સંસારમાં રહેવું પડે છે. સર્વ કર્મોના ક્ષય થાય ત્યારેજ પ્રાણી મુક્તાવસ્થા-સિદ્ધાવસ્થા પામે છે.

કર્મપ્રકૃતિ—નામના અંશમાં આઠ કરણ ને ઉદય, સત્તા-એક દશ પ્રકારેલા છે. આઠ કરણ ખાસ જાણવા જેવા છે. તેના નામ-૧ ખંધન, ૨ સંકંભણ, ૩ ઉદીરણ, ૪ ઉપશમના, ૫ ઉદ્વર્તના, ૬ અપવર્તના, ૭ નિધત્તિ ને ૮ નિકાયના છે. આ આઠેનું સ્વરૂપ તે અંશમાં તો ઘણું વિસ્તારે આપેલું છે. અહીં તો માત્ર તેનું કુકું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે જાણવાથી વધારે જાણવાની અભિલાષા થાય તો તે અંશ વાંચવા પ્રયત્ન કરે.

૧ ખંધન—જીવનું કર્મની સાથે ખંધાણું-એકરૂપ થઈ જવું તે.

૨ સંકંભણ—અધ્યવસાયના ફેરફારથી-શુભના અશુભ થઈ જવાથી અને અશુભના શુભ થઈ જવાથી પૂર્વે ખાંધેલા શુભ કર્મો અશુભ કર્મોપણે સંકંભે છે અને અશુભ કર્મો શુભપણે સંકંભે છે તે. (ખીજી રીતે ખીજા કારણથી પણ કર્મોનું સંકંભણ થાય છે.)

૩ ઉદીરણાણું લક્ષણ ઉપર બતાવેલું છે. અર્થાત્ ઉદયમાં આવવાની સ્થિતિ થયા અગાઉ ઉદીરણા કરીને કર્મોને વહેલા ઉદયમાં લાવવા તે.

૪ ઉપશમના—ઉદયમાં આવેલા કર્મોને પ્રદેશે વેદવા અને અનુદય કર્મોને ઉદય આવતાં ફેરકવા તે ઉપશમના કહેવાય છે. જે કર્મપ્રકૃતિની ઉપશમના કરી હોય તે વિપાક ઉદયે વેદાતી નથી.

૫ ઉદ્વર્તના—શુભ અથવા અશુભ અધ્યવસાયની તીવ્રતાથી પૂર્વબદ્ધ કર્મોના રસમાં ને સ્થિતિમાં વૃદ્ધિ થાય તે.

૬ અપવર્તના—શુભ અથવા અશુભ અધ્યવસાયની તીવ્રતાથી પૂર્વબદ્ધ કર્મોના રસમાં ને સ્થિતિમાં હ્રાપ્તિ થાય-ઘટાડો થાય તે.

૭ નિધત્તિ—અધ્યવસાયની તીવ્રતાથી-પૂર્વે કરેલા શુભ અથવા અશુભ કાર્યની વધારે વધારે યોગણા-પ્રતિયોગણા કરવાથી પૂર્વે ખાંધેલા શુભ કે અશુભ કર્મોને વધારે દૃઢ-મજબુત કરવા તે.

૮ નિકાયના-ઉપર જણાવેલા કારણનીજ વધારે યુષ્ટતા કરવાથી પૂર્વે ખાંધેલા કર્મો અવશ્ય બોગવવાજ પડે બોગવ્યા વિના યુષ્ટકેજ ન થાય એવા કરવા તે.

આ આઠ કરણ કહેવાય છે. તે ઉપરાંત કર્મપ્રકૃતિના ઉદય અને સત્તાની હુકીકત પણ કર્મપ્રકૃતિમાં દાખલ કરેલ છે. કર્મચૈથો કરતાં આ કર્મપ્રકૃતિ અંતમાં ઘણી વિશેષ હુકીકત છે. તેની ઉપર બે ટીકા છે. પ્રથમ ટીકાકાર મલયગિરિજી છે, બીજા ટીકાકાર યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય છે. તેમણે મલયગિરિજીએ કહેલ તમામ હુકીકત કહ્યા ઉપરાંત બીજી વધારે હુકીકતો કર્મના અંગની દાખલ કરી છે. તેથી પ્રથમની ટીકા ૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે, ને બીજી ટીકા ૧૩૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ થઈ છે.

પાંચ સંગ્રહ—આ અંતના બે વિભાગ છે. તેના પહેલા વિભાગમાં પાંચ અધિકારનો તેમજ બે ભાગમાં થઈને પાંચ અંતનો સમાવેશ કરેલો છે. તે પાંચ અંતો પૈકી શતક, સપ્તતિકા ને કર્મપ્રકૃતિ લેખ્ય છે અને સત્કર્મ તથા કપાય પ્રાણીત નામના બે અંત હાલ લેખ્ય નથી. એ અંતના બીજા વિભાગમાં કર્મ પ્રકૃતિ અંતનાજ બહોળો ભાગ અક્ષરશઃ દાખલ કરેલો છે.

કર્મ સંબંધી અંતોમાં લીસટ આ સાથે આપેલ છે, તેમાંથી બહોળો જરૂરી ભાગ છપાયેલો પણ છે, તેમાં લીસટ પણ તેની નીચે આપેલ છે. આ કાર્ય મુનિમહારાજની પૂરતી સહાયતાથી શ્રી જૈન ધર્મપ્રસારક સભા તથા શ્રી જૈન આત્માનંદ સભાએ વિશેષ કરેલ છે.

કર્મનો વિષય જોડેલો ગુઠ છે, તેટલોજ ભણવાની જરૂરીયાતવાળો છે. જો આપણે જાણીએ કે અમુક જાતિનું સુખ કે દુઃખ આપણે અમુક કર્મપ્રકૃતિના ઉદયથી ભોગવીએ છીએ અને તે પ્રકૃતિના બંધ અમુક કારણોથી થાય છે, તો કદી આપણે ઉદયને તો રોકી ન શકીએ પણ તવા બંધને તો રોકવા અવશ્ય પ્રયત્ન કરીએ કે જેથી ફરીને તેવો સંતાપકારી ઉદય ભોગવવો ન પડે. સુઝા મનુષ્યો આ હેતુને ધ્યાનમાં લઈને કર્મસંબંધી અંતોનો 'ગુરુગમથી અંબેયાંસ કરશે અને જેમ બને તેમ કર્મથી હલકા થવા તેમજ અશુભ કર્મબંધને રોકવા પ્રયત્ન કરશે એટલું ઇચ્છીને આ કૃતિ લેખ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

આશા છે કે આ લેખનો અંવશ્ય સદુપયોગ થશે.

કવરણ આણંદજી.

કર્મના સંબંધમાં જૈન સાહિત્ય. ❀

(પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં)

૧ કર્મ પ્રકૃતિ અથ-મૂળ ગાથા ૪૭૫. શ્રી શિવરામસૂરિવિનયિત.

ચૂર્ણિ ૭૦૦૦ દિપ્પન ૧૯૫૦ મુનિચ દ્રસૂરિ કૃત.

વૃત્તિ ૮૦૦૦ મલયગિરિણ કૃત ૧૩૦૦૦ યશોવિજયણ કૃત

૨ પંચ સંબંધ અથ- શ્રી ચંદ્રર્ષિ મહત્તર કૃત. ગાથા ૬૬૩

વૃત્તિ સ્વોપજ્ઞ^૧ શ્લોક ૬૦૦૦

વૃત્તિ મલયગિરિણ કૃત ૧૮૮૫૦

દીપક જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય વામદેવણ કૃત. શ્લોક ૨૫૦૦

૩ પ્રાચીન કર્મઅંધ. કુલગાથા ૫૬૭ (છત્રી)

કર્મઅંધ પહેલો (કર્મ વિપાક) ગાથા ૧૬૮ ગર્ગર્ષિકૃત.

” વૃત્તિ પરમાનંદ કૃત ૬૨૨. દિપ્પન ઉદયપ્રભ કૃત ૪૨

બ્યાખ્યા (કર્તાત્તુ નામ નથી) ૧૦૦૦

કર્મઅંધ બીજો. (કર્મ સ્તવ) ગાથા ૫૭ (કર્તાત્તુ નામ નથી)

” ભાષ્ય. તાડપત્ર પર લખેલ છે. ગાથા ૨૪

” વૃત્તિ. ગોવિંદાચાર્ય કૃત ૧૦૬૦ દિપ્પન ઉદયપ્રભ કૃત ૨૮૨

કર્મઅંધ ત્રીજો (બાસ્તવાભિવ) ગાથા ૫૪ (કર્તાત્તુ નામ નથી.)

” વૃત્તિ હરિભદ્રકૃત ૫૬૦

કર્મઅંધ ચોથો (પડશીતિ) ગાથા ૮૬ શ્રી જિનવજ્રલકૃત

” વૃત્તિ હરિભદ્ર કૃત ૮૫૦ રામદેવ કૃત ૮૦૫ પ્રાકૃત

” મલયગિરિણ કૃત ૨૧૪૦ યશોભદ્ર કૃત ૧૬૩૦

” અવચૂર્ણિ. ૭૦૦ ઉદ્ધાગ ૧૬૦૦ વિવરણ-મેરૂવાચક કૃત

કર્મઅંધ પાંચમો (સત્ત્વ) ગાથા ૧૧૧ રાવગર્મસૂરિ કૃત

” લઘુ ભાષ્ય ગાથા ૨૪ વૃહદ્ભાષ્ય ચંદેશ્વરસૂરિ કૃત ૧૪૧૩૦

” ચૂર્ણિ ૨૩૮૦ વૃત્તિ ૩૯૪૦ મધ્યાગી હેમચંદ્ર કૃત

” દિપ્પન ૮૭૪ ઉદયપ્રભ કૃત. અવચૂર્ણિ પત્ર ૨૫ ગુણગ્ન કૃત

* આમાં જે સખ્યા આપેલ છે તે ૩૨ અક્ષરોનો એક શ્લોક ગણીને તેથી શ્લોક સખ્યા સમજવી
૧ પોતાની કરેલી (અથકર્તાએજ કરેલી)

૩ સૂક્ષ્માર્થ વિચાર સારોદ્ધાર સાર્વજનિક (કર્મશ્રી.) જિનવદ્ધિભક્તિ કૃત.
ગાથા ૧૫૨. ભાષ્ય ગાથા ૧૧૦

,, ચૂલ્લિ ૨૨૦૦ મુનિચંદ્ર કૃત. વૃત્તિ ૮૫૦ હરિભદ્ર કૃત.

,, વૃત્તિ ૩૭૦૦ ધનેશ્વરસૂરિ કૃત. દિપ્પત્ત ૧૪૦૦ (કર્તાનું નામ નથી)

૪ પાંચ નવ્ય કર્મશ્રી. કુલ ગાથા ૫૨૨. શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ કૃત.

,, વૃત્તિ સ્વોપજ્ઞ. ૧૦૧૩૭. અવચૂરિ ૨૬૫૮ મુનિશેખર કૃત.

,, અવચૂરિ. ૫૪૦૭ ગુણરત્નકૃત. (છ કર્મ શ્રીની ભેળી)

૫ સત્તરી (સસતિકા હકો કર્મશ્રી) ગાથા. ૯૧ ચંદ્રિ મહત્તર કૃત.

,, ચૂલ્લિ. ૫૨ ૧૩૨. કર્તાનું નામ નથી.

,, વૃત્તિ સ્વોપજ્ઞ ૨૩૦૦. શ્રી મુનિશેખરસૂરિ કૃત ૪૧૫૦

,, ભક્તિગિરિજી કૃત ૩૭૮. દિપ્પત્ત ગાથા ૫૪૭ રામદેવ કૃત.

,, ભાષ્ય શ્રી અભયદેવ સૂરિકૃત ગાથા ૧૯૧ તેની ઉપર વૃત્તિ શ્રી મેરુગ
આચાર્ય વિરચિત. શ્રી ૪૧૫૦

૬ સંસ્કૃત કર્મશ્રી ૪. શ્રી જયતિલકસૂરિ વિરચિત. સ્લોક ૫૬૯

૧ પ્રકૃતિવિષ્ણુ પ્રકરણ. ૧૩૯ ૨ સુક્ષ્માર્થસંગ્રહ પ્રકરણ. ૨૦૨

૩ પ્રકૃતિ સ્વરૂપ સંરૂપણ પ્રકરણ. ૧૮૧ ૪ અવસ્થાભીત્ય પ્રકરણ. ૪૭

૭ કર્મસ્તવ વિવરણ, કમળસંયમ ઉપાધ્યાય કૃત.

૮ કર્મ સંબંધી હકીકતવાળા ૫-૭ નાના નાના પ્રકરણો--સટીક છ.

ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે (છપાયેલ.)

૧ પ્રકરણભાષામાં છ કર્મશ્રી અર્થ સહિત.

૨ મહેસાણા જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ તરફથી છ કર્મશ્રી વિસ્તાર અર્થયુક્ત.

૩ પડિત મુખલાલજી કૃત. હિંદી વિવેચન વાળા. ચાર કર્મશ્રી.

૪ પ્રથમ કર્મશ્રી વિવેચન સહિત. (પડિત ભગવાનદાસ હરખચંદ)

૫ કર્મપ્રકૃતિ શ્રી સટીકનું ભાષાંતર. (શ્રી અધ્યાત્મ જ્ઞાનપ્રસારક મંડળ)

૬ કર્મવિચાર ભાગ ૧ લે. (પરભુદાસ બેચરદાસ પારેખ) સ્વતંત્ર લેખ.

૭ યત્ર પૂર્વક કર્મશ્રી વિચાર. (શ્રી જૈન ધર્મપ્રસારક સભા)

૮ કર્મબોધ પ્રભાકર. વાગરા નિવાસી વાજંગ સદાજી જૈન વિરચિત.

(બહુ ઉપયોગી સંગ્રહ)

સંસ્કૃતમાં છપાયેલ.

- ૧ પ્રાચીન ચાર કર્મશ્રય સદીક. (શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા)
- ૨ નવ્ય કર્મશ્રય પાંચ સદીક. (શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા)
- ૩ સંપત્તિકા (છઠ્ઠો) કર્મશ્રય. મલયગિરિશ્રીકૃત ટીકા યુક્ત "
- ૪ સંસ્કૃત ચાર કર્મશ્રય મૂળ. "
- ૫ સંપત્તિકા ભાષ્ય મેરુગંગાશ્રીકૃત ટીકાયુક્ત "
- ૬ કર્મપ્રકૃતિ ટીકા મલયગિરિશ્રીકૃત "
- ૭ " ટીકા યશોવિજયશ્રીકૃત "
- ૮ સુક્રમાર્થ વિચાર સારોદ્ધાર સાર્વજનિક ટીકા સહિત "
- ૯ પંચસંશ્રુત સદીક. મલયગિરિશ્રીકૃત. વિભાગ ૧ લો (શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા)
- ૧૦ બીજા કર્મ સંબંધી વિવરણવાળા નાના નાના પ્રકરણો સદીક છપાયેલા છે.
(શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી.)

કર્મ સંબંધી દ્વિગંબરાય સાહિત્ય.

- ૧ મહાકર્મપ્રકૃતિ પ્રાપ્ત. આચાર્ય પુષ્પદંત ને જૂતબાલિકૃત. ૭ ખંડ
સ્લોક સંખ્યા ૩૬૦૦૦

તેની ઉપર જુદી જુદી ૭ ટીકાઓ છે.

- ૧ પચનંદી આચાર્ય કૃત. ત્રણ ખંડ ઉપર ૧૨૦૦૦
- ૨ શામકુંડ આચાર્ય કૃત. પાંચ ખંડ ઉપર ૬૦૦૦
- ૩ હુણ્ણુલૂર આચાર્ય કૃત. કાનડીમાં પાંચ ખંડ ઉપર ૫૪૦૦૦
છઠ્ઠા ખંડ ઉપર પાંચિકા ૭૦૦૦
- ૪ સમંતભદ્રાચાર્ય કૃત. પાંચ ખંડ ઉપર ૪૮૦૦૦
- ૫ બાપ્પદેવગુરુ કૃત. પ્રાકૃતમાં (કર્મપ્રાણીત ને ક્યાયપ્રાણીત ઉપર) ૧૪૦૦૦
- ૬ વીરસેન આચાર્ય કૃત પ્રાકૃત, સંસ્કૃત ને કનડીમાં ૭૨૦૦૦

૨ કપાય પ્રાણીત. ગુણધર આચાર્ય કૃત. ગાથા	૨૩૬
૧ ચૂર્ણવૃત્તિ. યતિવૃષભાચાર્ય કૃત.	૬૦૦૦
૨ ઉચ્ચારણ વૃત્તિ ઉચ્ચારણાચાર્ય કૃત	૧૨૦૦૦
૩ શામકુંડ આચાર્ય કૃત.	૬૦૦૦
૪ તુલ્યુરૂપાચાર્ય કૃત (કર્મપ્રાણીતની આની મૂળીને)	૮૪૦૦૦
૫ અપદેવગુરુ કૃત. પ્રાકૃતમાં	૬૦૦૦૦
૬ વીરસેન ને જિનસેન કૃત. જયધવળા નામની. પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, કર્ણાટકી ભાષા મિશ્રિત.	૬૦૦,૦૦૦

આ ઉપર જણાવેલ ગ્રંથ કે ટીકા છપાયેલ નથી. લખેલ છે પણ દુર્લભ છે.

૩ ગોમ્મટસાગ-ગાથા ૧૭૦૫. નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્તી કૃત. એમાં જીવકાન્ડ ગાથા ૭૩૩ માં ને કર્મકાન્ડ ગાથા ૯૭૨ માં છે. તેનું બીજું નામ મેંચ સંમહ પણ છે. તે જીવસ્થાન, ક્ષુદ્રબળ, અવસ્થામી, વેદનાખંડ ને તર્ગણાખંડ-એ પાંચ વિષય હોવાથી પડેલ છે. એની ઉપર કતલી, મંદેકૃત ને હિંદીમાં ઘણી ટીકાઓ બનેલી છે. તેમાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

કર્ણાટકી ટીકા આશુ'ડરાય કૃત.

સંસ્કૃત ટીકા કેશવવર્ણી કૃત.

સંસ્કૃત ટીકા. બીજી. શ્રીમદભયચંદ્ર કૃત.

હિંદી ટીકા ટોડરમલજી કૃત.

તે ભાષા ટીકા સાથે છપાયેલ પણ છે.

૪ લખિંધસાર-નેમિચંદ્રાચાર્ય કૃત.-એમાં પાંચ લખિંધઓ ને ઉપસામ તથા ક્ષપકમે-લિનું વર્ણન ગાથા ૬૫૦ માં છે.

૫ ક્ષપણાસાર-માનવચંદ્ર ત્રૈવિધદેવકૃત સંસ્કૃત ગદ્યમાં છે. ટોડરમલજીએ કરેલી ગોમ્મટ મારની ભાષા ટીકામાં લખિંધસાર ને ક્ષપણાસાર બંનેનો સંખ્યા-વેશ કર્યો છે.

૬ પંચસંમહ-અમિતગતિ વીતરાગ કૃત-સંસ્કૃત.

जैनहितैषी पु. १२ भागा पृष्ठ ३७४-७५ विपर्ययी 'श्रीयुत मुनि
'नितंविजयल्लना लेखभांथी जइरी विलाग.

~~~~~

जैनधर्मका तत्त्वज्ञान 'कर्मवाद' के भूत सिद्धान्त पर रखा गया है, कर्मवादके जैनधर्मका मुद्रालेख मानना चाहिये, जिस प्रकार श्रीकृष्णका मुख्य प्रयोग निष्काम कर्मयोग, युद्धवेपका सभानेसाव, पतञ्जलिका राजयोग और शंकराचार्यका ज्ञानयोगको प्रकट करनेके लीये था, वैसा ही अभय लगवान श्री महावीरके उपदेशका लक्ष्य-भिन्दु कर्मवादको प्रकाशित करनेका था. महावीर केवले कर्मके दुरित कार्यका और ठोकर निषेधका जैसा उद्घाटन किया है वैसा औरोंने नहीं किया. लगवान महावीरका यह कर्मवाद अनुसंगम्य और सुखिमाद्य होने पर ली २२३धर्मे अत्यन्त मृदु और गहन है. इसकी भीभांसा अद्भुत चिन्त और रहस्य विषय गंलीर है. धर्म विषयका सम्बन्ध-अवगाहन करनेके लीये 'शास्त्रीय ज्ञान सम्बन्धी योग्यताकी अपेक्षाके सिवा, इस तत्त्वके भास अनुसंधी ज्ञाताकी ली आवश्यकता रहती है. केवल पुस्तकके आधार पर मनुष्य इसके स्वधर्मसे यथार्थ परिचित नहीं हो सकता. यही कारण है की यहुतसे विद्वान जैनधर्मके सामान्य और कुछ विशेष सिद्धान्तोंके जनते हुये ली कर्मवादके विचारोंसे सर्वथा अपरिचित होते है. दुभावे इस कथनकी सत्यताके प्रमाणमे, यही बात कही जा सकती है कि आश्रयर्था अनेक जैनतर विद्वानोंने जैनधर्मके विन्न विन्न विचारोंका आलोचन-प्रत्यालोचन किया है, परन्तु इस कर्मवादका कीसीने नाम तक ली नहीं लीया.

जैनधर्मका यह कर्मवाद सर्वथा विन्न, अपूर्व और नवीन है, जिस प्रकार जैन, जौद्ध और वैदिक धर्मके अन्यान्य तत्त्वोंका एक दुसरेके साहित्यमे प्रतिबिम्ब (छाया) दृष्टिगोचर होता है वैसा इस कर्मवादके विषयमे नहीं प्रतिष्ठ होता. यद्यपि—

पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेन । (बृहदारण्यक)

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ (भगवद्गीता ४, ७, ८)

येषां ये यानि कर्माणि प्राक् सृष्ट्या प्रतिपेदिरे ।

तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमाना पुनः पुनः ॥

(महाभारत, शान्ति० २३१, ४८.)

'शुभांशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसम्भवम् ।

कर्मणा गतयो नृणांशुसमाधममव्यया ॥ (मनुस्मृति. १२, ३.)

इत्यादि कर्मतत्त्व प्रतिपादक विचार वैदिक साहित्यमे और—

“ કમ્મસ્સા કોમ્હિ કમ્મદાયાદો કમ્મયોનિ, કમ્મવન્ધુ કમ્મપરિસરણો,
યં કમ્મં કરિસ્સામિ કલ્યાણં વા પાપક વા તસ્સ દાયાદો ભવિસ્સામિ । ”

(અંગુત્તરનિકાય તથા નેત્તિપકરણ.)

‘ કમ્મના વત્તતી લોકો કમ્મના વત્તતીપજા ।

કમ્મનિવંધના સત્તા રચમ્સાણીવ યાયતો । (સુત્તનિપાત, વાસેઠ સુત્ત, ૬૧.)

ઇસ પ્રકારે કર્મ-સત્તાકો પ્રદર્શિત કરનેવાલે ઉદગાર બૌદ્ધ-સાહિત્યમે’ અવશ્ય ઉપલબ્ધ હોતે હૈ; પરંતુ જૈનધર્મકે કાર્મિક વિચારોકે સાથ ઇનકા કોઈ સામ્ય નહીં. ભગવાન મહાવીરકે કાર્મિક વિચાર શ્રીકૃષ્ણ ઔર યુદ્ધદેવકે વિચારોસે સર્વથા ભિન્ન સ્વરૂપ રખતે હૈ.

કિતને એક આધુનિક વિદ્વાનોંકે એસે વિચાર દૃષ્ટિગોચર હોતે હૈ કિ “ જૈન ધર્મ ઔર બૌદ્ધધર્મ કોઈ સ્વતંત્ર મત નહીં હૈ, પરંતુ વૈદિકધર્મહીકે બેદ વિશેષ હૈ. યે દોનોં ધર્મ વૈદિકધર્મહીકે અપને પિતાકે સમીપમે અપની આવશ્યકતાકે અનુસાર વિચાર-સંપત્તિકા હિસ્સા લેકર કીમી કારણવશ ભુખા નિકલે હુએ પુત્ર સમાન હૈ, અર્થાત્ યે ધર્મ પરકીય-ભિન્નમતિય ન હોકર ઇનકે પૂર્વવર્તિ બ્રાહ્મણધર્મહીકી પૃથક્ ભૂત શાખાયે હૈ. ” ઇન વિચારોંકી વિશેષ મીમાંસા કરનેકા યહ પ્રસંગ નહીં હૈ. યહો હુમ કેવલ ઇતના હી કહુ કર આગે બઠતે હૈ કિ યે વિચાર જૈનસિદ્ધાન્તોંકા સમ્યગ્ અભ્યાસ-વિશેષાવલોકન-કીયે બિના હી પ્રદર્શિત કીયે ગયે હૈ, અતએવ ઇનમે’ સત્યકી માત્રા બહુત કમ હૈ. જૈન-ધર્મકે સ્વાદ્વાદ, જીવવાદ, કર્મવાદ ઔર પરમાત્મવાદ આદિ અનેક પ્રાઠ વિચાર-તત્ત્વ હૈ જિનકા વૈદિક-સાહિત્યમે’ કહીંપર આભાસ લી દૃષ્ટિગોચર નહીં હોતા. યદિ જૈનધર્મકે સિદ્ધાન્તોંકા મૂલસ્થાન વૈદિકધર્મ માના ગય, તો ભગવન્મહાવીર પ્રતિપોદિત જૈનતત્ત્વોંકા મૂલ સ્વરૂપ વૈદિકસાહિત્યમે’ અવશ્ય ઉપલબ્ધ હોના ચાહીએ; પરંતુ ઇસકા કોઈ ચિહ્ન નહીં મીલતા. જૈનધર્મકે ઉપયુક્ત અનેક વાદોંકા છાડકર કેવલ અકેલે કર્મવાદહીકા લેકર વિચાર કીયા ગય, જો ઇસ લેખકા ઉદ્દિષ્ટ વિષય હૈ, તો પ્રતિત હોગા કી જો કર્મવાદવિષયક સાહિત્ય જૈન-સમાજમે’ વિદ્યમાન હૈ ઔર ઇસમે’ કર્મસંબંધી જિન હુબરોં વિચારોંકા સંગ્રહ હૈ ઇસકે એક લી અંગ યા વિચારકા મામ્ય કર સકે એમા કોઈ ઉદ્દેશ્ય વૈદિક સાહિત્યમે’ નજર નહીં આતા. હુબરોં વર્ષોંકે પ્રયત્ન આઘાત-પ્રત્યાઘાતોંકે કારણ કલિકાલકે કરાલ ગાલોંમે’ વિલીન હોતે હોતે લી જો કુછ અત્યદ્ય ભાગ, જૈનધર્મકે ઇસ કર્મવાદવિષયક સાહિત્યકા ઉપલબ્ધ હૈ ઇસકા ઠીક ઠીક અવલોકન કરનેસે હુમારે ઇસ કથનકી સત્યતાકા અનુભવ હો સકતા હૈ. જો કુછ કાર્મિક-સાહિત્ય ઇસ સમય વિદ્યમાન હૈ તહ લી ઇતના વિશાલ હૈ કી ઇસકા યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનેકે લીયે મનુષ્યકો અપને આયુષ્યકા બહુત ખડા ભાગ લગાના પડતા હૈ. એસી દગામે, જૈનધર્મકે વિચારોં-સિદ્ધાન્તોંકા મૂલસ્થાન વૈદિક ધર્મ હૈ, યહ કથન કેસે યુક્તિ-યુક્ત માના જા સકતા હૈ.

૩ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ને જૈન સાહિત્ય

(લેખક:—ડૉ. રા. ફુલચંદ હરિચંદ શાહ.)

એક સમય એવો હતો જ્યારે જૈન ધર્મ-જૈન સાહિત્યને જૈન ઇતિહાસ વિષે પાશ્ચાત્ય તેમજ પૌર્વાત્ય વિદ્વાનોમા ભારે અજ્ઞાન હતું. જૈન ધર્મને નવો ધર્મ-જૈન સાહિત્યને કંઠાણા ભરેલું સાહિત્ય ને જૈન ઇતિહાસને અવ્યવસ્થિત માનવાની લાગણી ફેલાઈ રહી હતી.

ડૉ. હોપકિન્સે તો ત્યાંસુધી કહેવાની હિંમત કરી હતી કે “જો ધર્મ મનુષ્યને પૂજો છે ને છાદી મહેદીને પોષે છે તેને જગતમા જીવવાનો અધિકાર નથી.” કેટલું બધું અજ્ઞાન ને અપમાન !

આજશુધી પણ અનેક વિદ્વાનોની માન્યતા જીલભરેલી છે. આ માન્યતાઓ એ છે કે ૧. જૈન ધર્મ બુદ્ધ ધર્મની શાખા છે ૨. મહાવીર તેના સ્થાપક છે, ૩. જૈન ધર્મ હિંદુ ધર્મમાથી ઉત્પન્ન થયેલ નવો ધર્મ છે ૪ જૈન ધર્મ નાસ્તિક ધર્મ છે કારણ કે તે ઇશ્વરને માનતો નથી. આ માન્યતાઓ મહાન વિદ્વાન ગણાતા ડૉ. વેનર, પ્રો. લાસેન, મી. વાર્થ, મી. વિલ્સન વગેરેની હતી. બુદ્ધધર્મની શાખા એ ઉપરથી કે શ્રી મહાવીર સ્વામી બુદ્ધ ભગવાનના સમકાલીન હતા, બન્ને ધર્મ યત-યાગાદિના વિરોધી હતા, બન્ને મહાન તપસ્વીઓ અને અદ્વિતીયા પ્રચારક હતા, તેમજ બન્ને ધર્મના સિદ્ધાંતોમા પણ કેટલુંક સામ્ય ઉપર ઉપરથી જણાઈ આવે છે મેજર-જનરલ ફોરસ્ટીએ પણ પોતાના (Rivers of Life) પુસ્તકમાં જૈનધર્મને બુદ્ધધર્મની શાખા તરીકે ગણાવ્યો હતો પણ પાછળથી તેમણે જ ૧૭ વર્ષ આધુના મદિરો ને પદારોમા શોધખોળ કરી લખ્યું કે “Jainism thus appears as the earliest faith in India.”-ભારતવર્ષમા જૈનધર્મ યુના કાળથી છે તેમ જણાય છે.

ડૉ. પેરેરેકે પોતાના એક Comparative Science of Religions “તુલનાત્મક ધર્મ-શાસ્ત્ર” વિષેના ભાષ્યમા જૈનધર્મ વિષે ને કહ્યું છે તેમાંથી એ વાક્યો નીચે પ્રમાણે છે:—

“The Jain view of God is a very natural one for a thinking being. I am strongly opposed to those, who may call Jainism an *Atheism* and thereby deny its being a religion at all.”

અર્થાત-એક વિચારક મનુષ્યને તો જૈનધર્મનો ઇશ્વર વિષેનો વિચાર ધણો જ સ્વાભાવિક લાગ્યો છે. જૈનધર્મને નાસ્તિક ધર્મ કહેનાર અને તેથી તેને ધર્મ તરીકે સ્વીકારવા ના કહેનારનો હું મજબૂત રીતે વિરોધ કરું છું.

“To make a final conclusion I venture to say, that the Jain religion is for the comparative Science of religion one of the

વિ. ૬. ૫.

most important developed religions because of its advanced view of religious matter as well as of the methods. ”

અર્થાત્—છેવટે હું દેહવાને હિમત કરું છું કે ધાર્મિક બાળતો અને પદ્ધતિઓમાં તેના વિચારો આગળ પડતા હોવાથી જૈનધર્મ તુલનાત્મક ધર્મ-શાસ્ત્ર માટે વિકસિત ધર્મોમાં અત્યંત ઉપયોગી છે.

આમ આજે અનેક વિદ્વાનોના પ્રયાસથી આ અગ્નિના નાશ થતો જાય છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં જૈનધર્મના ઉલ્લેખ છે તેમજ ડૉ. ફુહરે (Führer) મથુરામાં કરેલી શોધ-ખોળના પરિણામે મહાત્મ પાશુપત ઇ. કે. મથુરા કાષ્ઠરૂપ પહેલા પહેલી બીજી સદીમાં જૈન-ધર્મનું કેન્દ્ર હતું જે ત્યાંથી કંઠાવી ટીલામાંથી નીકળેલ મૂર્તિઓ અને સ્તૂપના લેખોથી જણાય છે.

શ્રી ઋષભદેવ-જૈન ધર્મના પ્રથમ તીર્થંકરનું જીવન ને નામ ભાગવત પુરાણમાં આવે છે તેથી સાબીત થાય છે કે જૈન ધર્મના સ્થાપક શ્રી મહાવીર નહિ પણ શ્રી ઋષભદેવ હતા અને શ્રી મહાવીર, શ્રી પાર્શ્વનાથ ત્યાર પછીના સુધારક ગણાયા છે. વિદ્વાનો પણ હવે ધીમે ધીમે આ માનવા લાગ્યા છે.

જૈન ધર્મ વિશે હજી આજે પણ દુનિયાના ઘણાખરા ભાગમાં ભારે અજ્ઞાન છે એટલું જ નહીં પણ આ દેશમાં પણ તે માટે ગંભીર અજ્ઞાન ફેલાય રહ્યું છે—જે લાલા લજપતરાયના ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં જૈન ધર્મ વિષેની નોંધથી—પંડિત શીવસંકર મિશ્રના ભારતના ધાર્મિક ઇતિહાસના જૈન ધર્મના ઉલ્લેખ ઉપરથી તથા—ડૉ. લૂમ (અમેરિકા કોલમ્બીયા યુનિ.) જે હમણા જ મુબમ્બ અને લાહોરમાં ભાષણો આપી ગયા તેમણે જૈન ધર્મ વિષે જતાવેલ અજ્ઞાનથી સાબીત થાય છે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં જૈન ધર્મ વિષેનું અજ્ઞાન દૂર કરવા માટે વિદ્વાન ડૉ. યામેબી જે વર્ગે થયા જૈન સાહિત્યના ઉડા અભ્યાસી છે તેમણે અધ્યાગ પરિશ્રમ કર્યો છે અને ડૉ. યુલર તથા ડૉ. હોનસે અત્યંત ઉત્સાહથી આ વિદ્વાનને મદદ કરી છે. આજે જે ઘણા ખોટા ખ્યાલ નાશ પામ્યા છે તે તેઓને આભારી છે.

પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં જૈન ધર્મ ને જૈન ધર્મના પવિત્ર પુસ્તકો—સૂત્રોના અભ્યાસની—સંશોધનની શરૂઆત ઇ.સ. ૧૮૦૦ ના વેળાં થતા તેઓજ જૈન ધર્મના અભ્યાસના પ્રથમ પ્રયાગક દેહવાય છે.

પહેલ વહેલા—સને ૧૮૭૬ માં પ્રો. વેબરે હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખ્યો તેમાં જૈન ચરિત્ર વિષે ટુંક નોંધ તેમણે લખી હતી—તેમજ જૈન ધર્મના પવિત્ર પુસ્તકો વિષે ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને જૈન સાહિત્યની અને તેમાં પણ વ્યાકરણ અને શાસ્ત્રનું જૈન માહિત્યમાં શુ મદદ છે તે તેઓથીજે જતાવ્યું હતું.

સને ૧૮૮૭ માં પ્રો. લીઓપોલ્ડ-ફ્રાન્કે Literture and Culture of India માં માત્ર અધા પાનામાં જૈન જાતિનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો—સને ૧૯૦૦ માં પ્રો. એ. મેકડોનેલે સંસ્કૃત વાંચનના ઇતિહાસમાં નહિ જેવો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

સને ૧૯૦૨ માં એ. જોમર્ગાર્ટને તેના “Die-literaturen-Indiens und Persiens” માં ચાર પાનાં જોડો અને તેના સાહિત્યનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. સને

૧૯૦૩ માં એચ. લીડનજર્મે પેતાના *Literature of Ancient India* માં જૈનો વિશે ત્રણ લીટી જ લખી છે.

સને ૧૮૯૮ માં (P. W. Frazer) પી. ડબ્લ્યુ. ફ્રેઝરે પેતાના *Literary History of India* માં ગ્રેવિલીયન સાહિત્યમાં જૈન ધર્મની ને જૈન સાહિત્યની મદાન અસર બતાવી છે અને દર્શ્યું છે કે:

"It was through the fostering care of the Jains, that the South first seems to have been inspired with new ideals and its literature enriched with new forms of expression."

"તે જૈનોની કાળજી મરી સંભાળતું પરિણામ છે કે દક્ષિણમાં પહેલવહેલા નવા આદર્શોને ઉત્તેજના મળ્યા અને તેનું સાહિત્ય નવીન પદ્ધતિથી સમૃદ્ધ બન્યું."

૨૫-૩૦ વર્ષ પહેલાં આ સ્થિતિ હતી તે આજે નથી-આજે યુરોપમાં અનેક દિશામાં પ્રપત્ન થાય છે. જૈન સાહિત્ય તરફ અભિરુચિ ને જ્ઞાન વધતું જાય છે. અભ્યાસકો ઉત્સાહ ને પ્રેમથી કામ કરી રહ્યા છે અને અનેક અધારાને અજ્ઞાનમાંથી પ્રકાશ થવા લાગ્યો છે. જ્યારે ૨૫ વર્ષ પહેલાં ગણ્યા ગાંઠ્યા જ વિદ્વાનો હતા ત્યારે આજે રચે રચે અનેક કામ થઈ રહ્યાં છે.

આ ઉપરાંત સૌ કહેવા લાગ્યા છે કે "જૈન ધર્મ પ્રાચીન ધર્મ છે-તુલનાત્મક Science of Religion (ધર્મ-શાસ્ત્ર) માં જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોએ ઉંચો ભાગ ભજવ્યો છે, જૈન સાહિત્ય સમૃદ્ધ, વિરાળ અને વ્યવસ્થિત છે. એવી એક પણ શાખા નથી જેમાં જૈન સાહિત્ય ન લખાયું હોય—

જૈન આગમોમાં દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ ને કથાનુયોગ એક સમૃદ્ધ સાહિત્યની સાક્ષી પૂરે છે. કોપ ને વ્યાકરણ ઉત્તમ કોટીનાં છે. ન્યાય, જ્યોતિષ, અધ્યાત્મ, વેદક અને જગત્પ્રશ્નોમાં હૃદયત્મક અધ્યાનો ખખડે છે ને જૈન ધર્મમાં મદાન પ્રચંડ વિદ્વાનો યજ્ઞ ગયા છે."

પ્રો. વીનરનીટ્ઝે પેતાના *Jains in the History of Indian Literature* માં લખ્યું છે કે: "It would take a fairly big volume to give a History of all that the Jains have contributed to the treasures of Indian literature."

"Jains have contributed their full share to the Religious, ethical, poetical, and Scientific literatures of Ancient India."

"હિન્દી સાહિત્યના ખજાનામાં જૈનોએ જે સવળો દિસે આપ્યો છે તે બધાનો ઇતિહાસ આપવા જતાં એક મોટું પુસ્તક બરાબ. જૈનોએ પ્રાચીન હિન્દી સાહિત્યમાં ધાર્મિક નૈતિક કાવ્ય સંબંધી અને વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યનો સુંદર ને સંપૂર્ણ દિસે આપ્યો છે."

પશ્ચિમમાં જૈન સાહિત્ય તત્ત્વજ્ઞાન ને સિદ્ધાંતોના પ્રચાર કરવામાં બે સમર્થ ધર્મ-વીર પુરુષોનાં નામ જૈન કોમ સદાને માટે યાદ કરશે. તેઓશ્રીની ઉદારતા, ધર્મ-પ્રેમ, સાહિત્ય-

સેવા અને પ્રચાર-કાર્ય જૈન સમાજ આજસુધી ભલે નથી પીછાણી શકી-પણ અનેક વિદ્વાનો-જૈન ધર્મના અભ્યાસકો તેઓના હમેશના ઝગણી ને આભારી છે તેમા શક નથી. એક તો સ્વર્ગસ્થ પૂજ્યપાદ શ્રી આત્મારામજી (વિજયાનંદ સૂરિ) કે જે પ્રખર વિદ્વાન અને જૈન સમાજના તે વખતના નેતા ને આચાર્ય હતા-સને ૧૮૯૩ માં અમેરિકાના ચિકાગો શહેરમા “જગત્પત્ની સર્વ ધર્મ-પરિષદ” માં તેઓથીને નિમંત્રણ કરવામા આવ્યું હતું. સાધુ હોઇને અને જૈન સાધુ સદાને માટે પગે ચાલીને ગામેગામ ને દેશેદેશ વિચરનાર અને દર ચોમાસામા એક જ સ્થાનમા રહેનાર તેમ જ ભિક્ષા લાવીને જીવન નિર્વાહ ચલાવનાર તે સત્ય-બ્રહ્મચર્ય-અહિંસા-અસ્તેય અને અપરિગ્રહના વ્રત વાળા હોઇને તેઓ ત્યાં જઈ શકે તેમ નહોતું, તેથી તેમણે મહુવાના વાની તે વખતના જૈન એસોસી-એશનના મંત્રી રા. વીરચંદ્રભાઈ રાધવજી ગાધીને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યા અને રા. વીરચંદ્ર રાધવજી ગાધીએ પરિપક્વમા અત્યુત્તમ ભાષણ આપી જૈન ધર્મના ઉત્તમ સિદ્ધાંતોની આખી વિદ્વાનોને કરાવી. તેઓએ ત્યાર પછી અમેરિકા અને યુરોપમા પ્રવાસ કરી સ્થળે સ્થળે ભાષણો આપી અનેક વિદ્વાનોને આકર્ષ્યા, કેટલાકને જૈન ધર્મનું રહસ્ય સમજાવ્યું-શીખવ્યું અને ત્યારથી અનેક વિદ્વાનો આ ઝિંશામા વળ્યા.

શ્રીયુત ગાધીએ અનેક વિદ્વાનોને જૈન ધર્મ તરફ એટલા આકર્ષ્યા કે મી. હર્બર્ટ વેરન અને મી. એ ગોર્ડન જેવા વિદ્વાનોએ Jain તરીકે પોતાની સંસ્મરણ રાખી અને જૈન દહેવડાવવાને તેઓ ગૌરવ માનવા લાગ્યા. મી. હર્બર્ટ-વેરન પોતાના પત્રમા લખે છે કે “મારી ૩૪ વર્ષની ઉંમરે શ્રીયુત વીરચંદ્ર ગાધીના સહવાસથી ૧૯૦૦ ના માર્ચમા જૈન ધર્મ વિશે મને પહેલો પરિચય થયો. આજે પણ લડનમા તેઓ અને બીજા વિદ્વાનો “Jain Literature Society” ચલાવી રહ્યા છે.

ડૉ. હોર્નેલ આચાર્યશ્રી આત્મારામજી મહારાજના આભારી હતા. તેમના ધણા પ્રશ્નોના જવાબ તેઓથીએ આપ્યા હતા. ડૉ. હોર્નેલે તેમનું ઇચ્છામા તૈયાર કરેલું ઉવાસગ-દસાએ મૂત્ર તેમણે આચાર્યશ્રીને અર્પણ કર્યું હતું.

બીજા વાગ પુરુષ સ્વ. આચાર્યશ્રી વિજયધર્મસૂરિ હતા, જેઓએ દોઢ વર્ષ પહેલાં શિવપુરીમા સ્વર્ગવાસ કર્યો અને જેના સંસ્મરણો અનેક વિદ્વાનો અને તેમના યુરોપીય શિષ્યોએ લખેલ હૃદયોદ્ગાર આજે પ્રેસમાથી બહાર પડી ચૂક્યા છે.

એ આચાર્યશ્રીએ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમા જેટલું દામ કર્યું છે, જેટલો પ્રચાર ને પ્રવાસ કર્યો છે તેટલો કોઇ પણ વિદ્વાને નથી કર્યો તેમ તત્સ્ય ઇચ્છે પણ દહેવા મન થઇ જાય છે.

આચાર્યશ્રી પોતે પ્રખર વિદ્વાન અને સાહિત્યોગી હતા તેમણે અનેક કાવ્યો કરી-અનેક સંસ્થાઓ ખોલી-ગામેગામ ને દેશેદેશ જમચૂ કરી ધર્મ-વીર નામ સાર્થક કર્યું છે.

અનેક વિદ્વાનોના દામજો ને પ્રશ્નો-આભારો ને અભિનંદનો-મારી મામે નું નોંધ રહ્યો છું અને તે વાંચી તેમની હદારતા, વિદ્વાનોને અપનાવી લેવાની શક્તિ, પ્રયત્ન જોગ્ય ને અનેક યોજનાઓની આખી થાય છે.

કોઇને પત્રદારા, કોઇને પ્રશ્નોના સમાધાન લખી, કોઇને મૂલના ને સંવાદ આપી કોઇને દસ્તાવિજિત પ્રતો જોવા અપાવી, કોઇને જૈન સાહિત્યના પુસ્તકોના મંદ્રદ મોખી

કોઇને જરૂર પડે ઉત્તેજનાથે કાષ્ઠક મજ્જ અપાવી, કોઇને રૂબરૂ મળી અને કોઇને આમંત્રી અનેક વિદ્વાનોને અપનાવ્યા છે.

તેઓનું આ પ્રચારકાર્ય જો કે હજી જન સમાજની દૃષ્ટિપથની બહાર છે, પણ નહુકના ભવિષ્યમાં તેનું રૂઢું રૂળ ને પાંચલામ બહાર આવવા સંભવ છે.

તેમના યુરોપીય શિષ્યોમાં ડૉ. ઓટોસ્ટાઇન, ડૉ. વીન્ટરનીટ્ઝ, ડૉ. પેરેરાઇઝ, ડૉ. ફેડેગેન, ડૉ. થોમસ, ડૉ. હેલમાઈથ, ડૉ. શ્વિગ, ડૉ. ઝીયર, ડૉ. સ્ટેન કોનો, ડૉ. હુડુચી અને ડૉ. સીલ્વન લેવી વગેરે છે. આજે પણ તેઓથીના વિદ્વાન શિષ્ય આચાર્યશ્રી વિજયેન્દ્ર સરિ આ દિશામાં કામ કરી રહ્યા છે અને તેને વ્યવસ્થિત કરવા ધારે છે.

આટલું આવશ્યક અને હુંક વિવેચન તે જો મહાન પુરુષોના પ્રચારકાર્ય સમ્બંધી લખવાની જરૂરીયાત જણાયાથી લખ્યું છે તે સિવાય આ નિબંધ અધૂરો જ મણાત.

પચાસ વર્ષ પહેલાં કોણ જાણતું હતું-કોની કલ્પનામાં પણ હશે કે જૈન સૂત્રોના પ્રકાશનો જર્મન-યુરોપીયન વિદ્વાનો કરશે, તેના અનુવાદ અંગ્રેજ અને જર્મનમાં થતા જશે, એક જો કે પાશ્ચાત્યી વધતા વધતા સૌ વિદ્વાનો આ દિશામાં ઝૂકશે અને સ્વમમાં પણ કોને ખ્યાલ હતો કે મિસ કાઉઝ જેવી જર્મન કુમારિકા Ph. D. થઇને હિંદી-ગુજરાતી-મારાવાડી-સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરી આપણા ધર્મ પુસ્તકોનું તેની ભાષામાં ભાષાતર કરશે તેમ જ અમેરિકન કન્યા મિસ જોન્સન Ph. D. પણ મહાવીર ચરિત્રનું ભાષાતર કરશે !

આજે યુરોપમાં શુ શુ કામ થઇ રહ્યું છે ? આજ સુધીમાં કેટલું થયું છે ? તેના સવિસ્તર સમાચાર હું અભ્યાસી ન આપી શકું અને આ હુંક નિબંધમાં તે આવી પણ ન શકે બની તેટલી હકીકતો મેળવી-વાચી-અભ્યાસની દૃષ્ટિએ આવડતુ તેમ-લખવા પ્રયાસ કર્યો છે. તોપણ-પશ્ચિમમાં અને ખાસ કરી જર્મનીમાં જૈન સાહિત્યના સમ્બંધમાં જે કામ થઇ રહ્યું છે તે પ્રશંસનીય છે તેવા કામને ઉત્તેજન આપવામાં આવે તો જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન કામ જલ્દી પ્રચાર પામ્યા વિના ન રહે

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ જૈન સાહિત્ય સમ્બંધી અનેક સંશોધન ભર્યા લેખો લખ્યા છે, અભ્યાસ દૃષ્ટિએ વૃણનાત્મક દૃષ્ટિએ નિબંધો લખ્યા છે, સૂત્રોના પ્રકાશન કર્યો છે, અનેક ભાષામાં અનુવાદ કર્યો છે અને હજી તો કામ વધતુંજ જાય છે. આજે તો ઇટલી ને ઝેકા-સ્લાવીયા, જર્મની ને અમેરીકા, મુસ્લાડ અને ફ્રાન્સ ચારે દિશામાં-દેશદેશમાં વિદ્વાનો કામ કરી રહ્યા છે-અને જૈન ધર્મનો અભ્યાસ કરે છે, અનેક વૃણનાત્મક નિબંધો લખે છે. અનેક સંસ્કૃત ગુજરાતી, હિન્દી, માગધી ભાષા શીખે છે તેથી એ દિવસ પણ આવશે કે જ્યારે જૈન ધર્મ સાહિત્યરસિક વિદ્વાનોના મગજમાં હવે રચાન પામશે.

કેટલેટલા વિદ્વાનો કામ કરી રહ્યા તેની ચોક્કસ સંખ્યા તો હું નથી મેળવી શક્યો પણ મળ્યા તેટલા નામ આ નીચે જણાવ્યા છે. ડૉ. ઓટોસ્ટાઇન (પ્રાગ), ડૉ. જોન નોબલ (બર્લીન) ડૉ. ઝો. પેરેરાઇઝ (પ્રાગ) પ્રો. મી. ફેડેગેન (હોલેન્ડ) મી. એચ વારેન (લંડન) ડૉ. હર્મન ચાકોષી (જર્મની), ડૉ. સ્ટેન કોનો (કોસ્ચીયાનીયા) પ્રો. લ્યૂમન

(જર્મની), ડૉ. વીન્ડરનીટ્ઝ (પ્રાગ), ડૉ. હેલમાઈથ (જર્મની) ડૉ. કિરકેલ (જર્મની) ડૉ. મિસ-ક્રાઈઝ (લીપઝીગ), ડૉ. પ્રો. એચરીમ (જર્મની) ડૉ. ચલ્કિંગ (જર્મની), ડૉ. ઝીમર (જર્મની) ડૉ. બેલી (જર્મની) ડૉ. બેન્સલ્ટલ, મી. એ. ગોર્ડન, ડૉ. બેલોની-શીલીપ (છટવી) ડૉ. એચરીનોટ (પારિસ) ડૉ. સિય્વન લેવી (ફ્રાન્સ) ડૉ. ઇ. દુચી (છટવી) ડૉ. મેસન આરસેલ (ફ્રાન્સ) ડૉ. થોમસ (લંડન) ડૉ. ફ્રેન્કલીન-મિસ. બેન્સ અમેરિકા—આ અને બીજા અનેક વિદ્વાનો કામ કરી રહ્યા છે. આ નિબંધને અંતે એક લીસ્ટ આપ્યું છે જેમાં બહાર પડેલ અને તૈયાર થતા પુસ્તકોનું મૂલ્યપત્ર આપ્યું છે, તેથી પણ ઘણું જાણવાનું મળશે.

જૈન સમાજમા આટલું પણ જાણવાની ઉત્ક્રાંધિ ધરાવનાર બહુ થોડા છે તો આવી પ્રવૃત્તિને પોષણને સિંચન આપવાની તો વાતજ ક્યા કરવી ?

જૈન સાહિત્યનો અપૂર ખળનો સંભાળી રાખવો—તેનો પ્રચાર કરવો—તેનો વિકાસ કરવો—તેમા સંશોધન કરાવવું તે આજે જૈન શ્રીમંતોની પહેલી ફરજ છે.

આજે તો જૈન વિદ્વાનો આ દેશમા બહુજ ઓછા છે, જે છે તેને સમાજ અપનાવી નથી શકી, તેઓને ઉત્તેજન પ્રેરણા ને જળ આપનાર ઘણા થોડાજ છે અને તેથી વ્યવસ્થિત કાર્ય થવામા પણ સમય લાગશે, એમ જણાય છે.

આજની કેળવણી પદ્ધતિ તો એટલી દોષવાળી છે કે શ્રીમહાવીરના જીવન ઉપર યા કાંઈ પણ દુલનાત્મક દૃષ્ટિએ નિબંધ લખવા માટે ઇનામ કાઢો તો પાચ આઠ સેખ સાધારણ લખાણના પણ ન આવી શકે. જૈન સાહિત્ય ઇતિહાસ ને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીને અજમાસ કરવા સ્થળ ને સાધનજ નથી. આ સેખ ધાર્યા કરતા મોટો થઈ ગયો છે, હવે થોડુંક ઉમેરવાની ઇચ્છા છતાં મન ના કહે છે. તોપણ અવિખના પ્રચારકાર્ય માટે હિસાસુચન કરી મારો નિબંધ પુરો કરીશ.

જૈન સાહિત્યના પ્રચાર માટે નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થિત કાર્ય હાથ ધરવાની પ્રથમ આવશ્યકતા મને લાગે છે. જૈન સમાજ દર વર્ષે લાખો રૂપીઆ ખર્ચે છે તેનો ખર્ચો સદ્ ઉપયોગ વ્યવસ્થિત રીતે કરવા સુવકો ને શ્રીમંતો, મુનિમહારાજો ને વિદ્વાનો પ્રયાસ કરે તો થોડા વખતમા શું પરિણામ આવેજ.

૧ * જૈન હીરેકટરી કરવી કે જેમા પાશ્ચાત્ય તેમજ પૂર્વના વિદ્વાનોની કાર્ય હિસાની નોંધ આવી જાય.

૨ એક “ જૈન ઇન્ફર્મેશન બ્યૂરો ” સ્થાપવા પ્રયાસ કરવો કે જે પાશ્ચાત્ય જૈન વિદ્વાનોને આ દેશમા છપાતા પુસ્તકોની નોંધ ત્રીમાસિક મોકલે, જરૂરી પ્રશ્નોના

* જૈન હીરેકટરી માટે મારા વિદ્વાન મિત્ર લાલા બનારસીદાસ જૈન એમ. એ. પંજાબ યુનિવર્સિટીની સાથે અને કામ ચરૂ કર્યું છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ ઠીક જવાબ આપ્યો છે પણ આ દેશના વિદ્વાનો તેમજ સાધુ-સાધવીએ મૌનજ સેવ્યું છે. એક પૂજ્ય મહારાજશ્રી કેશવિજયજી ગણી મુચ્ચે છે તેમ એક મુસાફરી કર્યા પછી જોઈએ તે કામ થશે એમ ધારી તે માટે ઉત્તેજન મળ્યે વિચાર રાખ્યો છે

જવાબ વિદ્વાન વર્ગ કે મુખ્ય મહારાજોને ને પૂછીને આપે, જરૂરી સહાય તેમના પુસ્તકપ્રકાશનમાં આપે, તેઓના કાર્યની ત્રિમાસિક નોંધ આ દેશમાં ફેલાવે અને તેઓને જરૂરી પુસ્તકો વગેરે સાધનો મેળવી આપે.

- ૩ જ્યાં જ્યાં પુસ્તક-સંગ્રહ કે ભંડાર હોય તેનો જીર્ણોદ્ધાર થાય. કીડાના ઉદરમાં જતા દળરો ખજાનાના પુસ્તકો ખચે ને રચળે રચળે જ્ઞાનમંદિર ખોલાય ને વ્યવસ્થિત થાય.
- ૪ જૈનસાહિત્યના અભ્યાસકો વધારવા-ઉત્તેજન ને ઇનામી નિબંધ-પત્રિકાઓ ને ટ્રેક્ટો દ્વારા પ્રયાસ કરવો.
- ૫ ઇતર દેશના જૈનસાહિત્યમાં રસ લેનાર વિદ્વાનોને પ્રસંગે પ્રસંગે આમંત્રણ કરી હિંદમાં ખોલાવવા ને બાપણો અપાવવા.
- ૬ આ દેશના ઉત્સાહી જૈનસાહિત્યના અભ્યાસની આકાંક્ષા રાખનાર વિદ્યાર્થીઓ-યુવકોને જર્મની કે અમેરિકા-થોડી ધણી તાલીમ આપીને મોકલવા ને તેઓને સારી રકોલરશીપ આપવી.
- ૭ એક જૈન-વિદ્યાપીઠ સ્થાપવા પ્રયત્ન કરવો જેની દ્વારા જૈનસાહિત્યનો સ્વતંત્ર પ્રચાર થાય, વિદ્વાનોને કાર્ય કરવા ક્ષેત્ર મળે, સ્વતંત્ર શિક્ષણ અપાય અને તે અનેક સંસ્થાઓનું કેન્દ્ર બને.

આજ મુઘી થયેલા કામકાજની ટુંક નોંધ

- ૧ આચારાગ સૂત્ર ડૉ. યાકોબી, પાલી ૨૬૨૪ સોસાયટી. લંડન ૧૮૮૨ (મૂળ)
- ૨ આચારાગ સૂત્ર ડૉ. ડમયુ શર્માગ, જર્મન એરિઅન્ટલ સોસાયેટી લીપઝીગ ૧૯૧૦ પ્રથમ સૂર્યખન્ડ-પ્રાકૃત સંસ્કૃત સંબંધકોષ સાથે.
- ૩ જગત્કા (ખન્ડક કથા) ડૉ. વેબર, બર્લીન ૧૮૬૬-૬૭.
- ૪ ન્યાયધર્મકથા પ્રો. સ્ટીનવલ, લીપઝીગ-૧૮૮૧ પ્રથમ પ્રકરણ.
- ૫ ઉપાસકદસાઓ ડૉ. હોર્નેલ કલકત્તા ૧૮૮૮ મૂળ-ટીકા.
- ૬ અનુસરોપપાતિક સૂત્ર-એલ ડી. બારનેટ, લંડન ૧૯૦૭.
- ૭ ઔપપાતિક સૂત્ર ઇ. લ્યુમેન લીપઝીગ ૧૮૮૩ (પ્રાકૃત સંસ્કૃત સંબંધકોષ સાથે)
- ૮ નિરવાવલી નૂત્ર એસ. જી. વોરન આમ્સ્ટરડામ ૧૮૭૯ (પ્રા. સં. સંબંધકોષ).
- ૯ કલ્પસૂત્ર ડૉ. યાકોબી લીપઝીગ. ૧૮૭૯ (" ")
- ૧૦ દશવૈકલિક ઇ. લ્યુમેન ૧૮૯૨ જર્મની
- ૧૧ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર કારપેન્ટીયર ૧૯૨૧
- ૧૨ વ્યવહારમહાનિશીય જર્મની.

અંગ્રેજી-અનુવાદ

૧ આચારંગ, કલ્પસૂત્ર, ઉત્તરાધ્યયન, સૂત્રકૃતાંગ, (ચાર)
હર્મન યાદોખી-Sacred Books of the East Series

૨ ઉવાસગદસાઓ-હોનેલ-૧૮૫૨.

૩ અંતકૃતસૂત્ર-અનુતરોપપાતિક સૂત્ર-એલ ડી. બેરનેટ-લંડન. ૧૯૦૭.

ડો. કુદરે મથુરામાં શોધ બોળ કરી છે. તે વિશે-વિન્સેન્ટ રિમચે-મથુરા-જૈન રૂપ વિશે પુસ્તક લખ્યું છે.

ડો. એ. ગેરીનોટ ફ્રેન્ચ ભાષામાં હવેવિચાર લખ્યો છે.

ડો. બેલોની શ્રીલીપીએ ઇટાલીઅન ભાષામાં યોગસાત્ર પ્રકાશિત કર્યું છે.

અંગ્રેજીયો-બેલીનીએ ઉપમિતીભવ-પ્રપચકયા ઇટાલીઅન ભાષામાં ઉતારી છે.

ડો. પીશેલે હેમચંદ્ર પ્રાકૃત વ્યાકરણનું જર્મન ભાષાતર કર્યું છે.

જૈન પ્રાકૃત વિશે ઇ. મૂરે (જર્મન) નિબંધ લખ્યો છે.

હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ (જર્મન) ભાગ. ૨ વીન્ટરનીટડ.

મી પીટર્સન-ડો. કીલહોર્ન અને ડો. વેબરે હસ્તલિખિત પુસ્તકોના કેટલોગના રીપોર્ટ સંશોધન કરી બહાર પાડ્યા છે તેમાં જેપુર-ખંભાત (૧૮૮૨) અવવર ૧૮૮૩-૮૪, ખંભાત ૧૮૮૪-૮૬, પાટન-૧૮૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-તેમ જ બર્લીનની રાયલ-લાયબ્રેરીના સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત હસ્તલિખિત પુસ્તકોના કેટલોગ પણ છે.

આજે જે કામ થઈ રહ્યું છે તેની વિગત.

ડો. ઓટો સ્ટાઇન-Ph. D. એ જૈન આગમોમાંથી કુર્મ, શહેરો, ગ્રામવ્યવસ્થા, ભૂગોળ, ન્યાય, નીતિ અને રાજ્ય વ્યવસ્થાના સૂત્રોનું સંશોધન કર્યું છે.

પ્રો. ડો. હેલમાઉથ-Ph.D. (બર્લીન) તેમણે ૫૦૦ પાનાનું “ જૈન ધર્મ ” નામનું જર્મન અને અંગ્રેજી ભાષામાં પુસ્તક લખ્યું છે તે ગ્રેસમાં છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે પ્રકરણો રાખ્યાં છે.

ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સિદ્ધાંત, તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિ, લોકપ્રકાર, ચરિત્ર, સમાજ, દિવાવાદ, કળા અને દુનિયામાં જૈન ધર્મનું સ્થાન

મિસ-કાઉઝ Ph. D. (લીપ્ઝીગ) આચાર્ય શ્રીવિજયધર્મચરિત્રની ધર્મદેહનાનું જર્મન ભાષાંતર કરે છે

પ્રો. બ્લુમરીલ્ડ (અમેરિકા) Ph. D. શાલીમદ ચરિત્ર અંગ્રેજી ભાષામાં તૈયાર કરી ગ્રેસમાં મોકલ્યું છે.

મિસ. જોન્સન Ph. D. (અમેરિકા) મહાત્મા ચરિત્ર દસમાં પર્વના ૧૧ મા સર્ગનો અનુવાદ કરી ડો. બ્લુમરીલ્ડ પર છપાવો મોકલ્યો છે.

ડૉ. પેરેરાઈ “ જૈનધર્મ ” વિશે એક પુસ્તક લખી રહ્યા છે. મેં માસમા બહાર પડશે. આ ઉપરાંત અનેક વિદ્વાનોએ નિબંધો લખ્યા છે. તે પણ વિદ્વાતા ભરેલા-સ શોધન પૂર્વક લખેલા છે.

આ ઉપરાંત અનેક વિદ્વાનો ડૉ. હેલમાઉથ-ડૉ. ઓરમેલ વગેરે પોતપોતાની વિદ્યા-પીઠમા ભાષણો આપી રહ્યા છે તે જુદું જ.

વાસ્તવિક જો કામ થઈ રહ્યું છે, તેની આ જાણી રહેલા માત્ર છે.

આટલાથી શું જૈન સાહિત્ય-પ્રેમીને આનંદ નહિ થાય? મારી દ્રઢ માન્યતા છે કે આ દિશામા કામ કરવા ક્ષેત્ર વિશાળ છે.

ઉત્તેજન—સાધન ને વ્યવસ્થિત કામ કરવાથી ભવિષ્યમા રહું રજ મળશે પ્રેમી મહાનીરના સૂત્રો ને સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર અવશ્ય વિશેષ થશે. એક વિદ્વાને ઠીક જ કહ્યું છે કે—

The Spirit of Jainism is the Spirit of India

Valabji Ramjee

૪ જૈન કવિઓ.

—૪૪૪૪૪૪—

(લેખક:—આચાર્ય શ્રી મુનિ ન્યાયવિજયજી)

પ્રસ્તાવના.

મુજા પ્રમુખ સાહેબ, ભગિનીઓ અને ભાઈઓ,

મેં મારા આ નિબંધો સાહિત્ય પરિષદે નક્કી કરેલ નિબંધો પૈકી જૈન નિબંધમાથી જૈનાચાર્યો જૈન રાજ્યો જૈન મંત્રીઓ અને જૈન દાનવીરો એ નિબંધ મારા વિષય તરીકે સ્વીકારી તે કામ મારી શક્તિ મુજબ કર્યું છે. જે કે આ કાર્ય મારા જેવા સામાન્ય અભ્યાસી કરના કોઈ બીજા વિશેષ અભ્યાસી સાહિત્યપ્રેમી મહાશયે બહુ સુદર રીતે કર્યું હોય, તેપણ મહાપુરુષોના વચનાનુસાર એ મહાન નિયમને અનુસરી આ પ્રયત્ન કર્યો છે. હવે મેં લીધેલા વિષયમાથી કેટલીએક મહાન વ્યક્તિઓની હુંકાણુમા ઝોળખાણુ કરાવીશ.

પ્રાચીન કાલમા જૈન ધર્મ અને જૈન પ્રજા ભારતવર્ષના દરેક પ્રદેશમા ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતી હતી. કર્નલ ટોપના કથન પ્રમાણે હિંદુસ્થાનના દરેક શહેરો પ્રાયઃ જૈન ધનાઢ્યો—શ્રાવકોથી ગૌરવ ભર્યા શોભી રહ્યા હતા. પૂર્વમા બંગાલ અને એરિસાથી માઠી પશ્ચિમમા ઠેક સમુદ્રના કાંઠા સુધી અને પ્તિરમા છેક દિમાલયથી માઠી દક્ષિણમા છેક કન્યાકુમારી સુધી દરેક દેશો અને સુદર સ્થાનો, પવિત્ર જૈન તીર્થો અને ગમનમુખી ભવ્ય મંદિરોથી સુશોભિત હતા જૈન પ્રજાએ પોતાના તીર્થસ્થળો અને ભવ્ય મંદિરો બધાવવામા જે અગણિત વ્યયનો વ્યય કર્યો છે તેનો નમુનો હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમા મળવો મુશ્કેલ છે બદકે અલભ્ય છે.

જૈનાચાર્યોના ઉપદેશથી જેવા ભવ્ય આદર્શ સ્થાનો ધનાઢ્ય ધર્મપ્રેમી જૈન ગૃહસ્થો-એ બધાવ્યા છે તેવા ભવ્ય આદર્શ સ્થળો હિંદુસ્થાનના મોટા મોટા રાજ્ય મહારાજાઓ પણ નથી કરાવી શક્યા એમ કહેવામા કંઈ અતિશયોક્તિ નથી.

પ્રથમ જૈનાચાર્યોએ ભાગતર્વામા જે અગણિત ઉપકાર કર્યો છે તેની ને ધનના આ સમય નથી. જૈનાચાર્યોએ ભાગતર્વના દરેક પ્રદેશમા વિચરી આપણા ધર્મનું મુખ-અદ્વાને ટકાવી રાખવાનું સતત કામ કર્યું છે. તેઓએ નિષ્પૃહપણે ઉધાડે માથે અને ઉઘાડે પગે ભારતવર્ષના શહેરો શહેર અને ગામો ગામડામા વિચરી અનેક અનુબોધેને ન્યાય અને નીતિના સુંદર ઉપદેશો પોતાની મનોદર વાણીમા આપ્યા છે—હતા. તેઓના ઉપદેશમા ભારત-વર્ષના અન્ય સાધુમહાત્માની પેઠે બીજા સિવાય કોઈ પણ જાતની સ્પૃહા-અપ્પી ક્યાં સિવાય પોતાના ઉચ્ચ ચારિત્ર દ્વારા અનેક અનુબોધેને ઉત્તમ ચારિત્રવાન કર્યા છે.

ભારતવર્ષને ઉચ્ચ બનાવવામા જૈનાચાર્યોએ અધાગ પ્રયત્ન સેવ્યો છે. જેવી રીતે હિંદુ-સ્થાનને ધર્મપ્રેમી અને દયા દેવીના પરમ બક્ષ બનાવવામા તેમનો મુખ્ય દિશ્યો છે તેવીજ રીતે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, આગધી, સૌરાષ્ટ્રી, પિશાચી, અષ્ટાંગ, ગુજરાતી આદિ બાષા સાહિત્યો-

ધાનને સિંચી સિંચી નવવિકસિત બનાવવામાં પણ તેઓએ નિર્મનનો આગવી રીતે પણ અથાગ પ્રયત્ન સેવ્યો છે.

મહાન પ્રખર નૈયાયિક આચાર્યવર્ધ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર ૧૮૪૪ થયના પ્રણેતા, શ્રીહરિભદ્રસૂરિ, અને વલિકાવ સર્વજ્ઞ બાવણદાસ્યારિ પરિતવર્ધ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિશ્વર જેવા ધુરધર આચાર્યોની અથાગ સેવાથી જૈન પ્રગળ નહિ બંકે સમસ્ત આર્યવર્ત ગર્ભમયુ હાસ્ય કરી ગયું છે. તેમાંથી સિદ્ધસેન દિવાકરે મહાન વીગ વિક્રમની મહા શોભાવી હતી આચાર્ય શ્રીબપ્તમદ્ર સૂરિએ ગોપુત (ગાલિયર) ના મદાગળની આમ સભા ગોભારી હતી નવાગીટીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિએ ગુજરાતના મહારાજા બીમદેવની સભા શોભાવી હતી. તેમજ બાવણદાસ્યારિ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિશ્વરે ચક્રવર્તી કુમારપાલની સભા શોભાવી હતી અને છેલ્લે જગદગુરુ શ્રીહરિવિજયસૂરિશ્વરે મોગલ ડુનલિલક સમ્રાટ અકબર જેના વિદેશી રાજ્ય-કર્તાની સભા શોભાવી અહિંસાના પવિત્ર મનથી તેના હૃદયને કોમળ બનાવ્યું હતું.

આ સિવાય ઘણા જૈન સાધુ મહાત્માઓએ ભગતવર્ધમાં અહિંસાના પવિત્ર મતે ફેલાવી ભારતવર્ષને નદનવન બનાવવાનું મદન પુષ્પ ઉપાજન કરેલ છે જેમ તેમણે ભગતવર્ધની અથાગ સેવા કરી છે તેમ આપણા બાપા સાહિત્યરૂપી બગીચાને પોતાની વાણી અને કલમ દ્વારા વિકસિત મનાવી સુદર ફોલોથી લયક્રોડ બનાવે છે.

આવી રીતે જૈન કવિઓએ પણ પોતાની સુદર કવમથી સુદર કવનો કરી માહિત્યને અપૂર્વ રીતે ખીલવ્યું છે જે કદી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે ગુજરાતી બાપા સાહિત્યમાંથી જોવાને ફળો બાદ કરવામાં આવે તો બાકીનું સાહિત્ય નહિ જેવુંજ ચોક્કસ જ રહેશે. ૧૪૪૪ થયના પ્રણેતા, પદ્મશૈલ રાજવેતા શ્રીહરિભદ્રસૂરિશ્વર તથા શ્રીહેમચંદ્રસૂરિશ્વરને બોધને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્ય રહે તેમ છે જૈન સાલુમહાત્માઓના મુગ્ધ થાવે ઘણા છે પરંતુ હું લાચાર છું કે તેમાંથી કોઈ પણ સાધુ મહાત્માનું જીવનચરિત્ર-તેમના જીવનના નામ નિધાન પણ નથી મેળવી શક્યો. માત્ર પ્રખ્યાત કવિઓના પણ મ્યતિતજ જીવન ચરિત્ર મળી શકે છે કે જેઓના પ્રખ્યાત કવિઓના, દરિ શિરોમણી શ્રીહેમચંદ્રસૂરિશ્વર કે જેઓઓના મહાકાવ્યો બે દ્વાપાય, ત્રિપદિ તથા સાહિત્યમાં કાવ્યપ્રકાશની કક્ષાને દર્શાવતું શાસન એક અદ્ભુત ગ્રંથ છે.

આ સિવાય જ્યન્તવિજય કાવ્યના કર્તા શ્રીઅભયદેવમુનિ (બીજા) તથા શ્રીરધ્માન સૂરિ પણ મહાકવિ હતા કે જેમનું અસારે પ્રખ્યાત વાસુપૂજ્ય ચરિત્ર કે જે ચરિત્ર કરતા મહાકાવ્યની ગણતરીમાં પણ ગ્રેષ્ઠ છે આ બંને મહાત્માના જીવનચરિત્ર મને નથી મળી શક્યા તેમજ શ્રીસોમપ્રભસૂરિ કે જેઓ મહાન ગ્રંથકાર, પ્રસિદ્ધ આચાર્ય અને મહા કવિ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. તેઓઓની મુક્તમુક્તાવલી, વૈરાગ્યતરંગિણી તેમજ પ્રાકૃતમાં કુમારપાન પ્રતિબોધ મહાકાવ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, ગુ. વિ. આ. શ્રીજિનવિજયજી તેમને છેલ્લા પ્રાકૃત કાવ્યના કર્તા તરીકે જોગખાવે છે, તેમજ સમ્પ્રસધાન મહાકાવ્ય (કે જેમાં એળ સાથે સાત મહાપુરુષોના જીવનચરિત્ર શરૂ થાય છે) ના કર્તા મહોપાધ્યાય શ્રોમેધવિજયજી ગણી આ બંને મહાપુરુષોના જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ હોવાથી મેં નથી આપ્યા હું કવિઓના જીવનચરિત્ર બહુ જોઈ મેળવી શક્યો છું તેમાં મુખ્ય દોષ મારો છે તે પછી ઘણા જૈન ગ્રંથકારો કે

કવિએએ પોતાના જીવનની રૂપરેખા પણ નથી આપી. માત્ર પોતાના ગુરુની પરંપરા જ ધણી આચાર્યએ જણાવી છે કે જે પરંપરા ઉપરથી મૂળ વતન, માતૃપિતાનું નામ આદિ મેળવવામાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે, બદલે ન મળી શકે એમ કહ્યું તો પણ ચાલે. હવે માત્ર રજા મહાકવિ ધનપાલ અને કવિ શિરોમણિ શ્રીશોભનાચાર્ય (કે જેમનાં જીવનચરિત્ર હુંકાણામાં મેં આપ્યાં છે) કે જેઓ મહારાજ ભોજની સમાના પંડિતરત્ન હતા અને શોભનાચાર્ય તેના ગુરુ હતા. મહાકવિ ધનપાલની તિલકમંજરી કે જે " જાણુની કાદમ્બરી ન્યારે રસિક વાચકભ્રમરેને લાખા લાંખા સમાસો, લાખાં લાંખાં વાક્યો અને અનોચિલ વર્ણનોથી કંપક કંટાળો આપે છે " ત્યારે તિલકમંજરી રસજોલુપી રસિક વાચકભ્રમરેને હુંકાં અને સરલ વાક્યો, હુંકા સમાસો અને ઉચિત વર્ણનો સાથે થોડા પદ્યથી મુંદર મધુનો રસ આપે છે અને આ વિશેના ટકોર પોતેજ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં કરે છે. આ સિવાય ધનપાલ પંચાસિકા કે જેનાં વખાણુ પ્રખર પંડિત હેમચંદ્રસુરિશ્વરે પણ કથાં હતાં. આ સિવાય બીજી પણ કૃતિઓ હોવી નેહુએ. તેમજ તેમના લઘુબંધુ શ્રીશોભનાચાર્ય કે જેઓ મહાન્ શીઘ્ર કવિ હતા તેમણે ગાયત્રી જતા રસ્તામાં શોભનરત્નની બનાવી હતી કે જેના ૯૬ શ્લોક છે અને જે વર્ણીલંકાર શબ્દાલંકાર અને યમકથી ભરપૂર છે. આવીજ રીતે સમક્ષેત્રી રાસના કર્તા કે જેમને અત્યારે તો હું આપકવિ તરીકે ઝોળખાવું છું. તેમજ ગૌતમ રાસના કર્તા શ્રી ઉદયવંત કે જેમનું ચરિત્ર હું નથી મેળવી શક્યો, તેમજ પ્રખ્યાત મહા કવિ શ્રી લાવણ્ય-સમય કે જેમનાં કાવ્યો વિમલપ્રબંધ આદિ ગુજરાતી સાક્ષરોથી અબજુ નથી તેઓશ્રીનું જીવનચરિત્ર પ્રખ્યાત હોવાથી મેં નથી આપ્યું. ત્યાર પછી આવક કવિ શ્રીમયબહાસ કે જેમનું જીવનચરિત્ર ખાચમી સાહિત્ય પરિષદ ઉપર રા. મોહનલાલ દેસાઈએ રચ્યું કહ્યું હતું. ત્યાર પછી મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી કે જેઓએ ગુજરાતી બાપામાં બહુ સારાં કાવ્યો કથાં છે જેમા દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ, શ્રીપાલરાસો ઉત્પાર્થ આદિ પ્રસિદ્ધ છે, તેમની ઝોળખાણુ હુંકાણામાં મેં કરાવી છે. તેમજ તેમના કાકાગુરુ મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયજી પણ બહુ સારા કવિ હતા. તેઓશ્રીનો શ્રીપાલરાસ પૂર્વાર્ધ, વિનયવિલાસ આદિ પ્રસિદ્ધ છે. આ સિવાય મહાયોગીશ્વર આનંદધનજી પણ બહુ સારા કાવ્ય હતા ત્યાર પછી છેલ્લા મહા-કવિ શ્રીવિરવીજયજી અને રૂપવિજયજી કે જેમાંના મહાકવિ શ્રીવીરવિજયજીની ઝોળખાણુ મેં કરાવી છે.

નૈન રાજઓના વિષયમાં ચંપાપતિ ઝેણીક અને વિશાલાનો મહારાજ થોડા (થેટક) કે જેઓ પરમ કૃપાળુ શ્રી મહાવીર સ્વામીના સમકાલીન હતા. તેઓ પહેલાં બીજા ધર્મ પાળતા પરંતુ પાછળથી શ્રી મહાવીર સ્વામીના પરમ ભક્ત થયા હતા કે જેમની ઝોળખાણુ મેં કરાવી છે. આ સિવાય શ્રી મહાવીર સ્વામીના સમકાલીન ધણા રાજઓ હતા કે જેમા ચંપાપતિ અગોકચંદ્ર (ઝેણીકનો પુત્ર અળતશત્રુકોણીક) કાશી અને દૌરલના નવમગ્રીક અને નવમ્હેત્છીક રાજઓ, પુલાયપુરનો વિજયરાજ, વિતભદ્રપદનો ઉદાયન જેણે મહા-વીર પ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને નૈન ગ્રંથોમા જેને અતિમ રાજર્ષિ તરીકે ઝોળખાવ્યો છે. કીસામ્બનો ઉદાયનવત્સ, ક્ષત્રિય કુંડનો રાજા નદિવર્ધન (શ્રી મહાવીર સ્વામીના મેટાભધ) ઉત્તજનર્પક ચંડપ્રચોત, દિમાલયની ઉપરે પૃથ્વિપાના સ્વામી યાત્ર અને મહાજ્ઞાલ, પોતનપુરનો પ્રસન્નચંદ્ર (તેણે મહાવીર પ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને તે પણ

રાજર્ષિ તરીકે ઝોળખાય છે.) હસ્તકીર્તિનો અદિનચયુ, ત્ર્યમ્બકપુરનો ધનવાદ, વીરપુરનો વીરકૃષ્ણમિત્ર, વિજયપુરનો વાસવદત્ત, સૌમધિકનો અપ્રતિદત્ત, કનકપુરનો પ્રદીપચંદ્ર, મદાપુરનો બલ, મુધોપપતિ અર્જુન, અને શાકેતપુરનો રાજા દત્ત ઇત્યાદિ અનેક રાજાઓ થી મહાવીર પ્રભુના સમયમાં મદાવીર ભક્ત-ચુસ્ત જૈન હતા. આ બધા રાજાઓની ઝોળખાણુ જૈન મુત્રમાં કરાવી છે પરંતુ મને તે જોવાનો સમય નહિ મળવાથી હું આ રાજાઓની ઝોળખાણુ નથી કરાવી શક્યો. આ સિવાય સાર પછી બૌદ્ધ સંતો અશોકનો ધૈર્ય ચક્રવર્તિ સંપ્રતિ (સંપદ) મદાન ચુસ્ત જૈન રાજા હતા. તેણે જૈન દર્શનની ઉત્તતિમાં બહુ દીમતી મદદ આપી છે કે જેની ઝોળખાણુ મેં ટુંકાણુમાં કરાવી છે. તેમ જ વીર વિક્રમ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના ઉપદેશથી ચુસ્ત જૈન થયો હતો. ત્યાર પછી બખ્ષમટ ચરિત્રના ઉપદેશથી આલોપરનો આમરાજા જૈન થયો હતો. આ અને બીજા ઘણા જૈન રાજાઓ છે જેઓએ જૈન ધર્મની ઉત્તતિ પાછળ પોતાના રાજ્યની પણ દરકાર કર્યા સિવાય પુષ્કળ ફાળો આપ્યો છે. આ બધા મહારાજાનાં જીવન ચરિત્ર મને નથી મળ્યાં. સમય મળ્યે જૈન રાજાઓના જીવન ચરિત્ર આપવાની વૃત્તિ છે. હેત્તો જૈન રાજા " મહારાજાધિરાજ પરમાર્જુન " કુમારપાલ કે જે શ્રીહેમચંદ્રસરિશ્વરના ઉપદેશથી ચુસ્ત જૈન થયો હતો તે રાજર્ષિની મેં ઝોળખાણુ કરાવી છે.

જૈન મંત્રીઓમાં બુદ્ધિનિધાન શ્રી અભયકુમાર મંત્રી કે જેઓ શ્રી મહાવીર સ્વામીના પરમ ભક્ત હતા અને મહારાજા શ્રેણીકના મુખ્ય મંત્રી હતા, તેઓનું જીવન ચરિત્ર જૈન સમાજમાં બહુ હર્ષથી ગવાય છે. સમયે શુજર સાક્ષરેતે તેની ઝોળખાણુ કરાવીશ. આ સિવાય નવમા નંદના મહામાત્ય શકટાલ (શકડાલ) મંત્રી (રચુલીબદ્રજના પિતા) અને તેમનો પુત્ર મહામંત્રી સિદ્ધિચક્ર (શ્રીચક્ર) તેમ જ શુજરાતમા વનરાજથી માંડી ઠેક વીરધવલ સુધી ઝોલાવતા પ્રભાણુમાં જૈનોએ મંત્રીપણું ભોગવ્યું છે. તેમાં મુખ્ય મંત્રીઓમા વનરાજનો મંત્રી આપો કે જેણે શુજરાતની માદી સ્થાપવામાં વનરાજને અણમોલી મદદ કરી હતી. ત્યારપછી ઝોસવાલકુલતિલક શ્રી વિમલમંત્રી કે જેમની ઝોળખાણુ મેં કરાવી છે અને જેણે માળવાના ભોજની પ્રતિષ્ઠામાં શુજરાતનો અર્થ બહુ સારી રીતે સાચવ્યો હતો અને જેમણે આણુનાં જગપ્રસિદ્ધ જૈન મંદિરો બંધાવી શુજરાતને બરકે હિંદુસ્તાનને ગૌરવવાન બનાવ્યું છે; તેમ જ શુજરાતનો નાયક સિદ્ધારાજદેવના મહામાત્ય મુંગલ કે જે પાકેકે સુસદી અને મહાન યોદ્ધા હતા અને ચુસ્ત જૈન હતા. આ સિવાય ઉદાયનમંત્રી, સૌરાષ્ટ્રનો અધિપતિ સન્નન તેમ જ તેનો પુત્ર પરશુરામ, સિદ્ધારાજનો ધર્મપુત્ર ચાહડ (ઉદાયન મંત્રીનો પુત્ર) આદિ ચુસ્ત જૈન હતા. તેઓ અહિંસાના પરમ ઉપાસક હતા છતાં તીક્ષ્ણ ક્ષત્રમની માફક હાથમાં ઉધાડી તરવાર લઈ રણંગણુમાં વીર યોદ્ધાની મારકે લડ્યા હતા અને શુજરાતનું ગૌરવ સદને માટે ટકાવ્યું હતું.

કુમારપાલનો મંત્રી વાઝાટ, બાહડ, આત્રબટ આદિ પણ ચુસ્ત જૈન હતા. તેમણે ચતુર્જયતીર્થના મંદિરો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. આ સિવાય ચીરધવલના મંત્રી પરશુપાલ તેજપાલ પણ પ્રસિદ્ધ છે કે જેમની ઝોળખાણુ મેં ટુંકાણુમાં કરાવી છે. તેઓએ શુજરાતની ઝોલાવાઈ જતી વીરતાને સતેજ બનાવી હતી-કરી હતી. આ બંને ભાઈઓ

સુસ્ત જૈન હતા અને યુદ્ધવિશારદ પણ હતા. તેમણે આખુમા લાખજો રૂપિયા ખર્ચા દિંદુસ્તાનની શિલ્પકળામા એક મંદિરો કરાવ્યા છે આ સિવાય મોગલ સમ્રાટ અકબરના મંત્રી ટોડરમલ અને કર્મોચાહ પણ પ્રસિદ્ધ છે જેમા ટોડરમલ મુસદ્દી મંત્રી અને વીર યોદ્ધો હતા. તેણે જ અકબરના સમયમાં ખેતરોની માપણી કાઢી હતી કે જે માપણી થોડા ધણા ફેરફાર સાથે હજુ પણ ચાલુ છે. લખાણના બચથી હું બધા મંત્રીઓના જીવન નથી આપી શક્યો. ધીમે ધીમે તેમની પણ જોળખાણ કરાવીશ.

હવે છેલ્લે જૈન દાનવીરો સખધે દુકાણુમા કહી હુ વિરમીશ. જૈન દાનવીરોની જોળખાણ કરાવવી એ તો મૂર્ખને દીપકવડે જોળખાવવા સરખુ છે.

જૈનોની દાનવીરતા ધણે સ્થલે પ્રસિદ્ધ છે. જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો જ એવા ઉદાર છે કે જેમા દરેક મનુષ્યોએ થોડે ધણે અંગે ઉદાર બનવું જ જોઈએ તેઓએ દરકોઈ રીતે શક્તિ પ્રમાણે દરરોજ થોડું ધણું દાન આપવું જોઈએ. જૈન રાજાઓએ, મંત્રીઓએ અને જૈન શેઠીયાઓએ અનેક સ્થળે અદ્ભુત પૈસા ખર્ચા પોતાની દાનવીરતા બતાવી છે. તેમાંય મંદિરો પાછળ, જૈન દર્શનની ઉન્નતિ પાછળ અને દેશના રક્ષણ માટે બધુંકર દુકાળોમાં લગાર પણ આચરે આધા સિવાય યુદ્ધળ પૈસા ખર્ચા પોતાની દાનવીરતા કાયમ ગાખી છે. તેમાના ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહામહા જોમડાના સમયમા ૧૩૧૫ ના બધકર દુકાળમા ગુજરાતના દાનવીર શેઠ જેમાહુડલીયે પોતાની ઉદારતાથી ગુજરાતમા દુકાળને બદલે સુકાળ જેવું કરી પોતાના બીરો સાચવ્યા હતા.

તેમજ કચ્છભદ્રેશ્વરના શેઠ જમહુશાહે (ગુજરાતના કુબેર બડારી) પણ બધકર દુકાળના સમયમા આખા દિંદુસ્તાનને મદદ કરી કાળના મુખમાથી ધણા મનુષ્યોને બચાવ્યા હતા તે વખતના દિંદુસ પ્રખ્યાત રાજા મહારાજાઓને પણ તેણે પૈસા અને દાણા આપી બહુ મદદ કરી હતી. આ ગુજરાતના કુબેર માટે ધણું ધણું કહેવાનું છે પરંતુ સમય ન હોવાથી વિશેષ કંઈ નથી લખતો. તેને માટે કહેવાય છે કે જ્યારે આ દાનવીર શેઠ મરણ પામ્યો ત્યારે દિંદુસ્તાનની પ્રજાએ અને રાજા મહારાજાઓએ તેના ઉપકારો સંભારી ધણા દિવસ સુધી શોક માળી તેના મરણ પછી આજે ખરો કળીયુગ માન્યો હતો. અત્યારે પણ જૈનોની દાનવીરતા કંઈ ઓછી નથી છેત્રે થયેલા શાતિદાસ, શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ અને મોતીશા શેઠ આદિની દાનવીરતા કાંઈ અપ્રસિદ્ધ તેમ ઓછી નથી. તેમજ ૧૯૫૬ના દુકાળમા અને ૧૯૬૪-૭૫ ના ધનંદુસ્યએન્ડામા પણ કંઈ જૈનોની સેવા કે દાનવીરતા ઓછી નહોતી. તેમ જ અત્યારે પણ કચ્છના એક ગૃહસ્થે કચ્છમા દુકાળમા ૫૦૦૦૦ રૂ. જેટલી રકમની ઉદારતા બતાવી છે. ખરેખર એવા પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ દાનવીર ગૃહસ્થોને સદાને માટે અમારા અભિનંદન છે.

મેં આ નિબંધમા મુખ્યપણે નીચેના ત્રણની મદદ લીધી છે. કલ્પચૂડ, ચતુર્વિંશતી પ્રબંધ, વિમલપ્રબંધ, પ્રબંધચિંતામણી, જૈનઐતિહાસિક ગતમાલા ભા. ૧, વીરવંશાવલી (જૈનસાહિત્ય સંગ્રહક્રમાથી), જૈન ધર્મનો ઇતિહાસ, તપમંજી પટ્ટાવલી, જૈન ઇન્ડિયનસ હેરલ્ડનો દિવાળીનો અંક, પુરાતત્ત્વ અને આત્માનંદ પ્રકાશ માસિક આદિ ધણા મંથો અને નિષ્પત્કાલિકોની મદદ લીધી છે, તેટલે અંગે તેમનો હુ આભારી છું.

મહાકવિ ધનપાલ

~*~*~*~

વિક્રમના તેરમા સંક્રામાં જૈન સાહિત્યનો સ્પર્શ ગગન મધ્યે ઉપર ચડ્યો. જૈન સમર્થ કવિઓ ભારતવર્ષના બૂપણુરૂપ વિદ્યમાન હતા. તેઓમાં મહાકવિ ધનપાળ અને શોભન મુખ્ય હતા. તેઓ બંને બાઇ થતા હતા. તેઓ ઉદારચરિત બોજ રાજના સમયમાં થઈ ગયા. ધનપાળની કાવ્ય ચમત્કૃતિ અદ્ભુત હતી. તેણે જૈન ધર્મના ધણા પ્રંધો રચ્યા છે. તેના દરેક પ્રંધમાં તેની બુદ્ધિનું ચમત્કાર ભરેલું ચાતુર્ય પ્રકાશી નીકળે છે. ધનપાળની કવિતામાં કોઇ અનેરા ઓજસ રચણે રચણે ઝખડી રહેલ છે. તેની અદ્ભુત પ્રતિભા, તેની લોકોત્તર કવિત્વશક્તિ આદી ગુણો તેના કાવ્યના વાયકોને રસમગ્ન બનાવી દે છે. બોજરાજ સંસ્કૃત સાહિત્યનો અતિ પ્રેમી હતો. તે સ્વયં સારો કવિ પણ હતો. તેની સભામાં આર્ષાવર્તના બધા ભાગોમાંથી કવિઓ અને વિદ્વાનો આવતા અને પોતાનું પાંડિત્ય પ્રદર્શન કરી રાજ અને સભાજનોનું ચિત્ત આકર્ષણ કરતા. રાજ પણ તેમને યોગ્ય સત્કાર આપી પ્રબળ મનરંજન કરતો. તેના આશ્રય હેઠળ સંખ્યાબંધ કવિઓ વિદ્વાનો રહેતા અને સાહિત્યની સેવા કરી યશોરાશિને મેળવતા. મહાકવિ પદ્માભ વિદ્વાનોની સભાનો પ્રમુખ હતો અને બોજનો ગાઢ પ્રેમી હતો. બાલ્યાવસ્થાથી બોજ અને ધનપાલ મિત્ર હતા. ધનપાળના પ્રખર પાંડિત્ય ઉપર મુગ્ધ થઇ મુંજરાજે તેને જ “સસ્સ્વતી” નું હોરવસૂચક બિરુદ આપ્યું હતું. ધનપાલ પ્રથમ વૈદીક ધર્માવલંબી હોય અને પાછળથી ગૌરવસૂચક બિરુદ આપ્યું હતું. ધનપાલ પ્રથમ વૈદીક ધર્માવલંબી હોય અને પાછળથી ગૌરવસૂચક બિરુદ આપ્યું હતું. ધનપાલ પ્રથમ વૈદીક ધર્માવલંબી હોય અને પાછળથી ગૌરવસૂચક બિરુદ આપ્યું હતું. ધનપાલ પ્રથમ વૈદીક ધર્માવલંબી હોય અને પાછળથી ગૌરવસૂચક બિરુદ આપ્યું હતું. ધનપાલ પ્રથમ વૈદીક ધર્માવલંબી હોય અને પાછળથી ગૌરવસૂચક બિરુદ આપ્યું હતું.

બીજા બાળ ધનપાલના બાઇ શોભન દીક્ષા લઇ પોતાના ગુરુ પાસે અભ્યાસ કરી પ્રખર વિદ્વાન થયા. તેમના મુરુએ તેમની યોગ્યતા જોઇ આચાર્ય પદથી આપી. હવેથી શોભનુનિ શોભનાચાર્યના નામથી પ્રસિદ્ધ પામ્યા તેમની વક્તૃત્વ શક્તિ બહુ અસાધારણ હતી. તેમની શક્તિની કીર્તિ દેશેદેશ દેવાવા લાગી. ધારાનગરીના જૈન સંધે પણ તેમનો આ કિર્તિનાદ સાંભળ્યો. તેમને ઇચ્છા થઇ કે શોભનાચાર્ય અત્યારે પધારે તો સાઈ. તેમને વિનંતિ કરવાને માટે સંધના શેઠીઆને તેની પાસે મોકલ્યા. શોભનાચાર્ય ગુરુ આશા લઇ ધીમે ધીમે ત્યાં આવ્યા. શોભન મુનિની અસાધારણ વક્તૃત્વ શક્તિથી ધારા-

૧ જૈન સમાજમાં આને માટે એક દંતકથા ચાલે છે પરંતુ મને તેમાં વસ્તુદ નહિ લાગવાથી મેં રચાન નથી આપ્યું. કેટલાએક લોકો તેને મહત્વની ગણે પરંતુ કદાચ આમ પણ બન્યું હોય કે એક વાતમાં બીજી વાતનો સેજબેજ થઇ ગયો હોય કે જેથી વાચકને કે લેખકને માન્ય ન થાય.

નગરીની પ્રજામાં નવચેતન આવ્યું. એક વખતે તેમના શિષ્યો શ્રી ધનપાલને ત્યાં વહેરાવા ગયા. (ધનપાલને લાંબે વખતે દેવ ઓછો થઇ ગયો હતો તેથી જ તેમના બાઇ જૈનમુનિ ત્યાં આવી શક્યા હતા) ધનપાલ નહાતો હતો. ધરમા તેની સ્ત્રીએ દહીં લાવી વહેરાવા માંડ્યું ત્યારે તેમણે પુછ્યું. કેટલા દિવસનું છે? ત્યારે તેણે કહ્યું કે ત્રણ દિવસનું દહીં છે. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે સાધુને તે લેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમા જીવ પડી ગય છે. ધનપાલ આ સાંભળી કાષ્ઠક આશ્ચર્ય પામ્યો અને કાંઈક મરકરી જેવું લાગ્યું. તેણે કહ્યું કે આપ શા ઉપરથી એમ કહો છો? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે તમને પ્રત્યક્ષ દેખાડીએ પછી વાંધા નથીને? તેમણે અજાતોના રંગ મંગારી દહીંમાં નાંખ્યો કે જેથી અંદર રહેલા જીવો પ્રત્યક્ષ દેખાવા લાગ્યા. ધનપાણે આશ્ચર્ય સાથે પોતાની ભૂલ કમુલ્લી મુનીઓને ભક્તિથી પુછ્યું કે આપના શુરુ કાણુ? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે અમારા શુરુ શ્રી શોભનાચાર્ય છે. બીજે દિવસે ધનપાલ તેમની પાસે આવ્યો શોભનાચાર્યને પૂર્વ બ્રાત્રપ્રેમ એકદમ ઉભરી આવ્યો અને એકદમ લડી તેને પ્રેમથી ભેટ્યા. ધનપાલની આંખમા હર્ષનાં આસુ આવ્યાં. પોતાની ભૂલ માટે માફી માગી. ઉદાર દીલના શોભનાચાર્યે તેને માફી આપી. પછી બન્ને બાઇએ ખુબ ધર્મચર્ચા કરી. અંતે ધનપાણે પોતાના બાઈનાં વખાણ કરતાં કહ્યું કે બાઇ તેં તાંડે સુધાર્યું. આવો પવિત્ર સત્ય સનાતન ધર્મ અંગીકાર કરી તારા જીવનને સાર્થક કર્યું અને આપણા કુળને તેં તાર્યું. ધનપાણે શોભનાચાર્ય ઉપર અનન્ય પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. ધીમે ધીમે તેણે જૈન સિદ્ધાંતોના અભ્યાસ તેમની પાસે શરૂ કર્યો. તેણે સંસર્ગથી શ્રી મહેન્દ્ર સૂરિ પાસે જૈન ગાઈસ્થ દીક્ષા અંગીકાર કરી. ધનપાણના આમ એકએક ધર્મપરિવર્તનથી વૈદિક ધર્મમાં સુરત ભોજને કાષ્ઠક આશ્ચર્ય થયું અને વારંવાર ધનપાણ સાથે જૈન ધર્મ વિશે વાદવિવાદ કરતા. પરંતુ જૈન દર્શનમા નિષ્ણાત પામેલા ધનપાણની હુકિતએ સાંભળી મહારાજા ભોજને કાંઈક નમતું આપવું પડતું-બધે નિરુતર થતો. ધ્યતના વહેવા સાથે રાજાનો આશ્રય કાષ્ઠક મંદ થયો. તે જૈન સાહિત્ય ઉપર સદ્ભાવ ધરાવવા લાગ્યો. ધનપાલ પણ પોતાના શુરુ શ્રી મહેન્દ્ર સૂરિ પાસે અભ્યાસ કરી જૈન દર્શનનો પાર્શ્વ થયો. ભોજ-રાજા પણ સ્વયં પંડિત અને તત્ત્વજ્ઞ હોવાથી સ્વધર્મ-વૈદિક ધર્મમા નિષ્ણાત હતો. જૈન ધર્મના વિશેષ પરિચયના અભાવે જૈનના સ્નાહવાદથી તે અભણ્યો હતો. હવે તેને તે જાણવાની રુચિ થઇ અને કવિએ તે ઇચ્છા પુરી પણ કરી છે. (કવિએ તેની પ્રત્યક્ષાથી પ્રેરાઈને જ તિલકમંજરીની અદ્ભુત કથા રચી હતી) હવે આપણે તેમની ઇતિ તરફ વળીએ. કવિએ પોતાની પછવાડે અસાધારણ મૌલિકતાવાળાં ત્રણ રત્નો યુક્ત્યાં છે જે આઠ આઠ શતાબ્દિઓ થઇ ગઇ છતાં હજી બ્વલંત બાવે શોભી રહેલ છે. તેમા તિલકમંજરી, નકષત્રપંચાસિકા અને પાત્થલચીનામમાલા (કોશ, આ કોશ પ્રાકૃત છે). શોભનસ્તુતિ ઉપર દીકા પણ તેમણે રચી છે. તે બધામાં તિલકમંજરી એક અદ્ભુત ગદ્યમય મહાકાવ્ય છે. તેમા કવિનું અસાધારણ પાકિલ રચને રચને પ્રકાશી રહેલ છે. તિલકમંજરીની રચના બાણની-કાદંબરી જેવી વિસ્તૃત આશ્ચર્યચક્રીનાં રૂપમા બનેલી છે પાત્ર અને વસ્તુ કવિએ કહેલા હોવાથી તે સંસ્કૃત સાહિત્યનું અદ્ભુત પુસ્તક કહી શકાય. સુખંધુની વાસવદત્તા, દંડિનું દયકુમાર, વિક્રમની નલકથા અને બાણની કાદંબરીમાં ઘણો ફેર છે. શુભાંજના કંટક સમાન કાદંબરીનાં લોખંડાં વાંધેલાં રસપ્રવાહમા આપણે પહોંચીએ છે, ત્યારે ધનપાલની તિલકમંજરી કાવ્યમધુ લોહપ રસિક બમરોના ચિત્તવિનોદ

માટે ઋતુના પુષ્પોથી મુગધિત અને નવનવા રસથી પૂરિત કમનીય કાવ્ય છે.^૧ સાથે વચ્ચે વચ્ચે ઉપયોગી શ્લોકો આપી તેની સોભામાં ઝોર વધારે કર્યો છે

આ કવિને માટે પ્રભાવકચરિત્કાર કહે છે કે રસાન્ નય પરાંકોટિ પ્રાપિતા કવિચમ્પીણા. આમાં સહસ્ર વાચકોને અતિશયોક્તિનો લેશ પણ માન્ય નથી પડતો. શ્રી હેમચંદ્રચાર્ય જેવા પ્રખર વિદ્વાન પણ ધનપાળની મુક્તકંઠે સ્તુતિ કરી તેનું ગૌરવ-મહત્તા ખતાની ગયા છે. આવી રીતે કાવ્યાનંદાર આદિ ગ્રંથોમાં ગર કાવ્યોના ગ્રંથોના નામ આપતા પ્રથમ નામ ધનપાલની તિલકમંજરીનું છે ધનપાળની તિલકમંજરી જૈન શ્વેતામ્બર સાહિત્યસાગરમાં એવું અદ્ભુત રત્ન છે કે જેની કીર્તિને અન્ય સંપ્રદાયના દિગંબર જેવા આચાર્ય સમાજના વિદ્વાનો પણ નમસ્કાર કરે છે અને તેની આવી અનન્ય કીર્તિ-અસાધારણ કીર્તિ જોઈ તેના ઉપર મુગ્ધ થઈ પોતાના મામાજિદેને લાભ આપવા પ્રશંસનીય પ્રયત્ન કરી તિલકમંજરી સાર પુસ્તક રચી (શ્વેતામ્બરમાં પણ દિગંબરીનો તિલકમંજરી સાર જોઈ તિલકમંજરી સાર ગ્રંથ રચવામાં આવ્યો છે, સ્પર્ધાથી પણ એક રીતે સાહિત્ય તો વધુ જ) કર્તાના વિષયમાં પોતાની કૃતશતા પ્રગટ કરી છે પ્રમુખચિંતામણીકાર કહે છે કે—

વચન શ્રી ધનપાલસ્ય ચર્ચનં મલયસ્ય ચ
સરસાં દ્વદિ વિન્યસ્ય કા મૂગ્રામનિર્ણુતિ ॥

૧ તિલકમંજરીની ઉત્પત્તિ માટે જૈન સમાજમાં એક દત્તકથા પ્રચલિત છે અને તે બહુ રસિક હોવાથી તેને અહીં ટાંકવાની લાલસા હું રોકી શકતો નથી. આના સંબંધમાં જૈન ઇતિહાસ લેખકો જણાવે છે કે-ભોજરાજાએ કેટલા દિવસ સુધી ધનપાલકવિને અનુપરિચિત જોઈ એક દિવસ તેનું કાગળ પુછતા કવિએ જણાવ્યું કે હું આજ કાલ એક તિલકમંજરી નામની અસાધારણ કથા રચું છું (આ ટેકાણે સમ્યક્ત્વ સત્ત્વિકતા ના લેખકે ભરતરાજકથાનું તથા ઉપદેશપ્રાસાદમાં યુગાદિચરિત્ર નું નામ આપેલ છે) તે કાર્યની અદર વ્યગ્ર મનવાળો હોવાથી નિયમિત સમયે આપની સભામાં હાજર થઈ શકતો નથી. રાજાએ વાત સાંભળી પોતાને તે કથા સંભળાવના કવિને આગ્રહ કર્યો. કવીશ્વરની વિનંતિથી રાજા નિરંતર પાછલી રાત્રીએ તે કથા સાંભળતો (તે સમય બહુ રમણીય હોવાથીજ રાજા તેમ કરતો, નહિ કે રાજકાર્યના અભાવને લીધે એમ સમ્યક્ત્વ સમતિહાકાર કહે છે) કથા સાંભળતી વખતે રાજા કથાના પુસ્તક નીચે સુવર્ણ પાત્ર એવા આશયથી રાખતો કે રજીને કયામત વહી ન જાય સંપૂર્ણ કથા સાંભળ્યા પછી રાજા અતિ આનંદિત થયો કથાની સર્વોત્કૃષ્ટતાએ રાજાનું મન બહુ આકર્ષ્યું. આ કથાની સાથે માફ નામ અકિત થાય તો ચાવન્યદ્રહિવાકરૌ મારેા યથ આર્યોવર્તની ધવિત્ર ભૂમિપર અખંડિત રહે એવી અસદ્ અભિલાશને વશ થઈ રાજા કવિને કહેવા લાગ્યા કે કથાના નાયકને રચાતે માફ નામ, અયોધ્યા નગરીને ટેકાણે અવતીવું નામ, એને શકાવતાર તીર્થને ટેકાણે મહાકાલનું નામ દાખલ કરે તો બહુ માન, ધન, અને ઇચ્છિત વર પ્રદાન કરું રાજાની વિ ૬. ૭.

મહા કવિ શોભનાચાર્ય

જેમ ધનપાલ અસાધારણ કવિ હતા તેમ તેના નાનાભાઈ શોભનાચાર્ય પણ અસાધારણ કવિ હતા. તેઓથી કૃત શોભનસ્તુતિ વિદ્યમાન છે. તે સ્તુતિ બહુ કાણુ છે. જે કદી તેની ટીકા મા ટીપણુ ન હોય તો તેનો અર્થ કરતાં વિદ્વાનોને લગાર વિચાર કરાવે તેની છે. તેમાં તેમણે એક અદ્ભુત ખુબી કરી છે. દરેક શ્લોકનું ખીલું અને ચોથું પદ સમાન છે. છતાં અર્થમાં અસાધારણ નવીનતા છે આપણે તેને માટે થોડા છુટા છુટા શ્લોકો જોઈશું તો અરથાને નહિ કહેવાય.

મળ્યાં મોજવિયોધનૈક તરણે વિસ્તારિ કર્માવલી
રંભા સામજ નામિનંદન મહા-નટા પદા માસુરૈ ।
મક્ત્યા યંચિત પાદપદ્મ ચિદુપાં સંપાદય પ્રોચ્છિતામ્
રંભાસામજનામિનંદન મહાનટા પદા માસુરૈ ॥

અર્થ:—

મળ્યાતમાશી કમલોને વિકાસ પમાડવામાં સુધ્ધ સમાન અને વિસ્તાર પામેથી કર્મની પંકિતશી કેળવે માટે તો હસ્તિ સરખા (હસ્તિને કેળ માગતાં જેટલી વાર લાગે તેટલી વારમાં કર્મના વિસ્તારને તેમણે હણ્યા-હઠાવ્યાં છે) અને મોટી નાશ પામી ગઇ છે આપણે-હુ ખ જેને અને કાન્તિના સમૂહવડે કરીને શોભતા, દેવોવડે કરીને પુન્યપેલા છે ચરણ-કમળ જેના, એવા અને પ્રકર્ષ રીતે તબક્કા છે સાવધ આરંભ (સાવધ એટલે પાપ સહિત

આ અનુચિત આર્યના સાંભળી કવીશ્વર બોલ્યો કે બ્રોત્રીઓના હાથમાં રહેશે અને પવિત્ર-જગથી ભરેશે પૂર્ણ કુંભ જેમ મઘના એક બિંદુથી અપવિત્ર થઇ જાય છે તેમ ઉપર્યુક્ત નામોના પરિવર્તનથી સંપૂર્ણ કથાનું પાવિત્ર્ય નષ્ટ થઇ જાય છે અને તેના પાતકથી કુલ, રાજ્ય અને રાષ્ટ્રનો નાશ થાય છે. માની રાજ્યએ આ વિતર સાંભળી કુદ્દ થઇ પાસે પડેલી ભડભડતી અંબારાની સગડીમાં મુર્ખતાને વશ થઇ તે પુસ્તક બાળી નાખ્યું. રાજ્યના એ દુષ્ટ કૃત્યથી કવીશ્વર બહુ ખિન્ન થયો. પોતાને રથાને આવી નિધાસ નાખતો એક જુના ખાટલામા બેઠો. કવિને સાક્ષાત સરસ્વતી સરખી એક નવ વરસની તિલકમંજરી મુંઢર બાળા હતી, તેણે પોતાને પિતાને કાર્યશૂન્ય, ખિન્નમનસ્ક જોઇ તેનું કારણ પુછ્યું. 'પુત્રીના અભાગ્યહને વશ થઇ કવિએ કથાના વિષયમા જાનેનો સમગ્ર વૃત્તાત સંભળાવ્યો. સાંભળાને તે બાળા બોલી કે પિતાશ્ર આપ બેદ ન કરો. આપ સ્નાન પૂજન અને જોગજન કરી લ્યો અને તે કથા સંપૂર્ણ યાદ છે, તેથી હું આપને તે બધી ઉત્તરાવીશ. કવિ એ સાંભળી હર્ષિત થયો અને પોતાનો નિત્ય નિયમ કરી પુત્રીના મુખકમળથી આખી કથા લખી, અને પોતાની પુત્રીનું નામ ચિરમરશ્મીય કરવાને માટે તેનું નામ તિલકમંજરી રાખ્યું. આ વૃત્તાંત સમ્યક્ત્વ સંપત્તિકામા આપેલું છે.

જો કે પ્રભાવકચરિત્રમા આ કથા થોડા ફેરફાર સાથે ઉપવચ્ચ છે પરંતુ લંબાણના ભયથી તેને હું સ્થાન આપતું ઉચિત ધારતો નથી (આત્માનંદ, પુ ૧૭. અ. સાય. ૫ ૧૫૮, ૧૫૯.).

તત્ત્વા છે વ્યાપાર જેમણે) અને નવી રોગ જેમને એવા અને મનુષ્યોને આનંદ આપનાર એવા હે નાભિરાજના પુત્ર (આદિનાથ) પડિતોને ઉત્સવ-આનંદ આપ

આ શ્લોકમા નાભિરાજના પુત્રનો સૂર્યની સાથે સમાન ભાવ કવિએ બતાવ્યો છે. હજી આગળ એક શ્લોકમા જેન આગમ-સૂત્રનું વર્ણન કરતા કવિનર્થ લખે છે કે —

શ્રાન્તિચ્છિદં જિનપરાગમમાશ્રયાર્ય-

મારામમાનમલશ તમસગમાનામ્ ।

ધામાગ્રીમમ્ ભવસરિત્ત પતિગચ્છેતુમસી-

મારામમાનમલશ તમસગમાનામ્ ॥

અર્થ —

શ્રમ-થાકને છેડવાવાળું અને સાધુઓના આશ્રય માટે તો સુંદર બગીચા સગ્રજ (ગૃહસ્થો તો બાહ્ય બગીચામાં નિરંતર ધરી ખેલ લોક સબધી આનંદ ભોગવે છે પરંતુ ત્યાગી સાધુઓ કે જેઓને માટે આ બાગ બગીચા નકામા છે તેમને માટે જેન આગમો એક સુંદર બગીચા સગ્રજા આનંદદાયક છે તેમાંથી સાધુપણને યોગ્ય જીવનના મનોહર સૂત્રો રૂપી સુગંધ સ્થળે સ્થળે બહેલી રહેલી-શોભી રહેલી છે.) અને મોટા મોટા આલાવા (પેરીઆદ) ના સ્થાન સરખું અને આ ભવસાગર ઉતરવાને માટે પુલ સરખું અને નાશ કર્યો છે કામ, રોગ, અહંકાર, પાપ, અને અજ્ઞાન જેણે એવા આગમને હે મનુષ્યો તમે તમરકાર કરો

આવી રીતે એક દેવીનું સુંદર વર્ણન કરતા કવિનર્થ લખે છે કે —

સૂર્યનું પ્રતિરૂપધાં અને (સૂર્ય કળતા પણ રત્નની કાન્તિ વધારે છે એમ કવિનર્થનો આશય છે.) પાણિદાર રત્ન અને કાન્તિવડે અસ્ત કર્યો છે સૂર્યને જેણે એવી નવી તરવાર-બકળને ધારણ કરતી અને હાથીઓના ચતુ-સિંહ તેના ઉપર બેઠેલી અને રથ-ધુલ્લ ક્ષેત્રના શમ્ભવી ક્ષય પામેલી-ત્રાસ પામેલી ચતુની પકિતને-સમૂહને નાશ કરતી એવી મહા માનસી દેવી (મનુષ્યોને) હચ્ચિત આપ

આવી રીતે કવિએ એવીસ ભગવાનની સ્તુતિમાં ૯૬ શ્લોકો બતાવ્યા છે અને દરેક શ્લોકોમાં નવીન અર્થો અલકારો અને રસો સ્થળે સ્થળે ઝુક્યા છે કહે છે કે જિવિરે આ સ્તુતિ ગોચરી-મધુકરી જતા રસ્તામાંજ બનાવી હતી આ ઉપરથી આપણને પ્રતીતિ થાય છે કે કવિમાં કેવી અસાધારણ નૈસર્ગિક કવિત્વશક્તિ હશે !

ગુજરાતી મહાકવિ શ્રી વીરવિજયજી

કવિવર્ધ શ્રી વીરવિજયજી જૈન સમાજમાં એક મહા કવિ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. આ મહા કવિથી આખાકટક ભાગ્યેજ કોઇ અજાણ્ય હશે. તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં પૂજ્યો, સ્તવનો, ચોખ્ખીયાં, રાસા આદી યથો જનાવી પોતાનું નામ અમર કરેલ છે. ગુજરાતી ભાષાની પૂજ્યમાં અસાધારણ ઝમકે ભાવો અને જુદા જુદા રસો તેમણે યોજ્યા છે. તેમની પૂજ્યો જૈન દર્શનનો જ્ઞાતા એકે બાળકે પણ સહેલાઈથી-સરલતાથી ગ્રાહ્ય શકે છે, સમજી શકે છે. તેમને જૈન સમાજમાં અતિમ કવિ કહીએ તો પણ કાંઈ અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી.

તેમનું જન્મ સ્થળ ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ છે. તેઓ જન્મે ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ હતા. પિતાનું નામ જગનેશ્વર અને માતાનું નામ વીજકેરબાઈ હતું. તેમનો જન્મ ૧૮૨૬ માં વિજયા દશમીને દિન થયો હતો. તેમનું નામ કેશવરામ હતું. તેમને એક બહેન હતી. તેમનું નામ ગંગા હતું. કેશવરામનું ૧૮ વર્ષની ઉંમરે દેહગામનાં રણીયાત બાપ સાથે લગ્ન થયું હતું. ત્યાર પછી થોડા વખતમાં તેમના પિતા મરણ પામ્યા. પિતાના મરણ પછી કોઈ કારણસર તેમને તેમની માતા સાથે કુળથો થયો; પોતે રીસાઈ ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યા. માતા તેમને શોધવાને માટે નીકળી પરંતુ પુત્રનો પતો ન લાગ્યો. પુત્રપ્રેમી માતાને, બહુ આધાત લાગ્યો અને પુત્રના શોધથી અતે મૃત્યુ પામી. માતાનું મરણ અને બાળનો વિયોગ આ માઠા સમાચાર સાંભળી તેમની બેન ગંગા પણ મૃત્યુ પામી.

આ બાળુ કેશવરામ ત્યાંથી નીકળી જૈનોના પવિત્ર અને સીરાદૂના સિરતાજ સત્તુજીની યાત્રા કરવા ગયા અને ત્યાં જૈન યુનિશ્રી શુભવિજયજીના સમાગમમાં આવ્યા (ધોસેરા નજીક ભીમનાથ ગામમાં મળ્યા એમ પણ છે.) પાલીતાણે તેમની તખ્તીયત લથડી અને શુરુકૃપાથી શાંતી વળી તેથી તેમને તે શુરુ (શ્રી શુભવિજયજી) ઉપર અનન્ય શ્રદ્ધા બેઠી. પછી શુરુ સાથે ત્યાંથી વિદાર કરી ખંભાત તરફ નીકળ્યા. રસ્તામાં કેશવરામની ધુમ્મસ દીક્ષા લેવાની થઈ. તેના ખુબ આગ્રહથી પ્રેરાઈ શ્રી શુભવિજયજીએ વીર સં. ૧૮૪૮ માં ખંભાત પાસેના કોઈ ગામડામાં દીક્ષા આપી. આ વાતની ખબર ખંભાતમાં આવકને પડી. તેઓ ત્યાં સામા આવ્યા અને શુરુને બહુ ઠાકમદથી પ્રવેશ કરાવ્યો.

શુભવિજયજીને શિષ્યને બણાવવાની બહુ કાળજી હોય તેમ જણાય છે, કારણ કે દીક્ષા આપ્યા પછી તુરંતજ ખંભાતમાં પાંચ વરસ સુધી તેમને બણાવવાને ત્યાં રહ્યા અને શિષ્યને ખુબ કાળજી પૂર્વકે બણાવી પોતાના અમુલ્ય જ્ઞાનનો વારસો શિષ્યને આપ્યો (આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે આગળના સાધુઓ પોતાના શિષ્યોને પોતાના હાથેજ પકડે પાકડે દરાવતા હતા. અત્યારે આ પ્રવૃત્તિમાં ઘણીજ મંદતા આવી ગઈ છે. જે કે ક્યાંક ક્યાંક આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે, પરંતુ પૂર્વની પ્રવૃત્તિ તો અત્યારે શિથિલ છે એમ કહ્યા સિવાય તો નહીં ચાલે.)

શુરુએ યોગ્યતા બેઠે શ્રીવીરવિજયજીને અમદાવાદમાં પ-ચાસપદ—પંડિતપદ આપ્યું, અને ત્યાર પછી એટલે સં. ૧૮૬૭ માં શગણ વહી ૨ ના દિવસે વીરવિજયજીના શુરુ શ્રી શુભ-

વિજયજી સર્વે સીધાવ્યા. વીરવિજયજીને શુભના આ વિયોગ બહુ આકરે લાગ્યો. તેમને પોતાના ગુરુપર બહુ પ્રેમ હતો. શુભએ તેમને સસારસાગરમાંથી તાર્યા-બચાવ્યા અને વળી ઉચી વિદ્યા આપી તેમને ઝડપી બનાવ્યા હતા. શીખ્યે શુભની ભક્તિ કરી ઝાણ પતાવવા કાંઈક પ્રયત્ન કર્યો હતો. પોતપોતાના ગુરુની સ્મૃતિ કરતાં "શુભવેલી" માં કહ્યું છે કે (આ શુભવેલી પોતાના ગુરુની દયાતીમાં સં. ૧૮૬૦માં લખી હતી-

એ શુભના ગુણ જલનિધિ, મુજ મતીએ ન કહાય
શુણનિધિ જલનિધિ જલ ભર્યો, ગરમરીએ ન અપાય.

આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે પોતાના ગુરુના ગુણ ઉપર તેમને કેટલાં અનહદ પ્રેમ-ભક્તિ હતાં. તેમણે દીક્ષા લીધા પછી તરત જ એટલે પાંચ વરસ પછી પોતાની કવિત્વ શક્તિ ખીલવવા માંડી અને તેના પ્રથમ મુંગધી ગુણ તરીકે ગોડી પાર્શ્વનાથના ખવીયા સં. ૧૮૫૪ માં બનાવ્યા ત્યાર પછી સં. ૧૮૫૭ માં સુરસુંદરી રાસ અને પરમ કાર-લિંગ શ્રી મહાવીર દેવની પાત્રીસ પ્રકારની વાણીના ગુણનું વર્ણન લખ્યું છે.

તેમની ઉપદેશક શક્તિ બહુ આકર્ષક હતી. તેમને ઉપદેશ સાંભળવા મનુષ્યોની મેદની એટલી ભેગી થતી કે પોતે જ્યાં હોય ત્યાં ઉપાધ્ય મનુષ્યોથી ચીકાર બરાયેલો રહેતો તેઓ જેમ સારા ઉપદેશક હતા તેમ નીકર પણ હતા. તેમણે હુંદકો અને શિથિલ થતીઓનું જોર તોડવા પોતાના ઉપદેશસાગરનો પ્રવાહ વાળ્યો હતો. તે વખતના ઘણા શિથિલ થતીઓ અને હુંદકો તેમના આ સુંદર કાર્યથી બહુ નારાજ રહેતા. તેમણે પડિતજી વીરવિજયજીને હેરાન કરવામાં કાંઈ મથા નથી રાખી. તેમણે વીરવિજયજીને કોર્ટ પણ ચલાવેલા, પરંતુ આપણા સનાતન સિદ્ધાંત—સત્યમેવ જયતે પ્રભાણે તેમનો કાંઈથી પરા-ભવ નથી થયો. ન્યાયાધીશો પણ તેમનાં ત્યાગ તપસ્યા લગ્ય ચારિત્ર અને અસાધારણ વક્તૃત્વ શક્તિ જોઈ તેમના પર મુગ્ધ થતા અને તેમને માનભરે નમસ્કાર પંદન કરી ગળ આપતા.

તેઓને જોનાના પરમપવિત્ર સૂત્રોનું જ્ઞાન બહુ ઉંચું હતું. તેનો પ્રજાને લાભ આપવા સ્થળે સ્થળે સૂત્રોના પાઠો સ્તવનો સજ્જાયો-સ્વાધ્યાય રાસ તથા પૂજામાં મુક્યા છે તેને માટે તેમનો એક ફહો હું દાંકું હું

ઉત્તરાધ્યયને સ્થિતી લગો, અંતર મૂર્ત કહાય;

ખમખણામા બારતે, ચાતા બંધ સંગ્રાય ॥ ૧ ॥

સાત વેદની બંધનું કાણુ પ્રશ્ન પુરે ધ્રુપ,

મીઝત ફર્જે દુર ટળે, પ્રગટે આત્મસ્વરૂપ, ॥ ૨ ॥

(વિવિધ પૂજાસંગ્રહ પૃષ્ઠ ૧૬૭)

આ ફહાના જોનાના જે સૂત્રો (ઉત્તરાધ્યયન અને ખમખણા) ના ભાગ છે. આવી રીતે ધણેજ સ્થળે તેમણે સૂત્રોના પાઠ આપ્યા છે.

શ્રી વીરવિજયજીના મર્યો જોવાથી તેમની અસાધારણ વિદ્વતા અને કવિત્વશક્તિ વાચકોને ખ્યાલ આપે છે. જેમની કૃતિઓ ધણે સ્થળે બહુ ઉંચું સ્થાન ભોગવે છે. ગમે

તે જૈન મંદિરમાં જ્યારે પૂજા બાણુવવી હોય ત્યારે પ્રથમ તેમની પૂજાએ બાણુ-
વવાનું સૂચવવામાં આવે એ જ તે પૂજાઓનું ગૌરવ બતાવવાને ઇસ છે. તેમની કવિતાઓ
બહુ સરસ અને બાળક પણ સહેલાઈથી સમજી શકે તેવી છે. સાથે સાથે કવિએ પોતાનું
પાડિત્ય દેખાડવા કેટલાક રચને ગહન અર્થો પણ સુક્યા છે. બલબલા પંડીત પણ તેનો
અર્થ કરતા મસ્તક નમાવ્યા સીવાય નહી રહે. તેમણે જૈન સાહિત્યોદ્યાન પોતાના નીર્મલ
આત્મોદ્ધાર રૂપી નીર્મલ જલથી-અમૃતથી સીંચી પડ્ મહુના નવનવા વિકસિત પુષ્પોથી
સુગંધિત બનાવ્યું છે અને તે સાહિત્યોદ્યાનના મધુકરના સુંદર ગણગણાટનો રણકાર હજી
સુધી સુંદર રીતે ગણગણી રહ્યો છે. જૈન શુભરાત્રી સાહિત્યના આ મનુનું, સ્થાન
જૈન ઇતિહાસમાં ધૃવના તારાની પેઠે જવલંત બાવે પ્રકાશશે-પ્રકાશી રહેશે.

તેમની અદ્ભુત કવિત્વસંકિતના થોડા દાખલા ટાકીશ તો તે અસ્થાને નહી કહેવાય.

રૂડો માસ વસંત ણી વનરાજીરે,
રામણને સહકારવાલા કેતકી જાળને માલતીરે,
જમર કરે ઝંકાર વાલા, કોયલ મદમર ટહુકતીરે,
બેડી આંખાડાળ વાલા, હંસે યુગલ જળ ઝીલતારે,
વિમળ સરોવરપાળ વાલા, મંદ પવનની લહેરમારે.
માતા, સુપન નિદાળ વાલા,

... .. વિ. વિ. પૂ. સં. પૂ. ૫૩૦

જીવહિંસાના પરચખાણ, શુલ્કથી કરીયેરે,
'હવિહતિવિહણ' પાઠ, સદા અનુસરિયેરે
વાસિ બોજા વિદલનિશિ ભક્ષ, હિંસા ટાળ' રે,
સલા વિશ્વા કેરી જીવ, ધ્યાનિત્ય પાળ' રે.

... .. વિ. વિ. પૂ. સં. પૂ. ૧૦૪

ખીજીં વ્રત ધરી જીક ન બોલું, પણ અતિમારે થો' રે,
વસુરાળ આસન સે પડીયો, નરકાવાસ જયો રે

... .. વિ. વિ. પૂ. સં. પૂ. ૧૦૫

શ્રી શુભવિજ્ય સુગુરુ નમી, માતપિતા સમજેહ,
બાળપણ બતલાવિયો, આગમનિધિ શુભજેહ
ગુર દીવો ગુર દેવતા, ગુરથી લહિયે નાણ,
નાણ ચક્રી જગ જાણીયે, મોહનીનાં અહિંસાણ.

... .. વિ. વિ. પૂ. સં. પૂ. ૧૭૪

કરખી જુઠા સંસારમારે, જેમ કપિલા નાર,
દાન ન દીધું યુનિરાજનેરે શ્રેણીકને દરબાર. ૬૦ ૧.

... .. વિ. વિ. પૂ. સં. પૂ. ૨૨૧

મન મંદિર આવોરે, કટ્ટે એક વાતલડી,
અગાની સંજેરે રમીયો રાતલડી. મન ૧

વ્યાપાર દરે વારે, દેશ વિદેશ ગમે,

પરસેવા હેવારે, કોટી ન એક મળે. મન૦ ૨

... ... વિ. વિ. પુ. સં. પૃ. ૨૨૨

અખિયન મેં અવિકાગ, જીજ્ઞાસ તેરી અખિયનમેં અવિકારા,

ગગ દોષ પરમાણુ નિપાયા સંસારી સવિકારા. જી૦

સાંત સચિ પરમાણુ નિપાયા, જીજ્ઞાસ મનોહારા. જી૦ ૧

... ... વિ. વિ. પુ. સં. પૃ. ૨૨૭

વાદન વંશાન નિવાસ, સંકીર્ણ થયું આકાશ,

કેદ બોલે કરતા તાડા, સાંકડા ભાઈ પર્વના દલાડા પ્રભુ૦ ૫

... ... વિ. વિ. પુ. સં. પૃ. ૫૬

યથે કમઃ ભરી મેધ માળા, આબ્યો વિભંગે નિહાળી,

ઉપસર્ગ ત્યાં બહુ જાતિ, નિશ્ચય દોડી જીન છાતીરે, મન૦ ૫

ગમને જળ ભરી વાદળાંયો વરસે માળે વીજળીયો,

પ્રભુનાસા ઉપર જળજાલે, ધરણીંદ્ર પ્રિયા સદ આલેરે મન૦ ૬

... ... વિ. વિ. પુ. સં. પૃ. ૬૨

શ્રી. વીરવિજયજી કૃત દ્વાદશસ્તક પૂજા પૃ. ૬૨.

મુબદના દાનવીર શેઠ મોતીરાહ સત્વંજય ઉપર અદ્વનક ધન અર્થો પેતાના નામની એક ભવ્ય ટુંક^૧ (આ ટુંક મોતીરાહ શેઠની ટુંક તરીકે બહુ પ્રસિદ્ધ છે અને સત્વંજય ઉપરના મોટા મોટા ગણનાં મંદીરોમાં પણ તેની ગણના થાય છે) બંધાવી ત્યારે અંજન સલાકાની શુભ દિવા શ્રી વીરવિજયજીએ કરી હતી (નવી પ્રતિમા-ભગવાનમાં જે પ્રભુવના શુણ્ણે આરોપણ કરવાની દિવા તેને જોના અંજનસલાકા કહે છે) અને અમદાવાદના શેઠ લડીસંગ તરફથી દિલ્લી દરવાજા બહારની વાડીમાં ભવ્ય મંદીર બંધાવ્યું ત્યારે પણ તેમણે અંજનસલાકારની શુભ દિવા કરી હતી (આ બહારની વાડી લડીસંગની વાડી તરીકે અમદાવાદમાં પ્રસિદ્ધ છે અને તેમાં બંધાવેલ ભવ્ય મંદીરના શિખરનો ઉત્તમલ ન્યુવર્થ કલશમાં તેના કર્તાને સુંદર યજ્ઞ પ્રકાશી રહ્યો છે. આ બંને શેઠના નામ અને ભવ્ય કામ અમર કરવા પંડિત શ્રી વીરવિજયજીએ તેના ખલીયા બનાવ્યા છે તે ખલીયા જોન કમાનમાં અસારે પણ બહુ હોશથી ગવાય છે.

વિ. સં. ૧૯૦૫ અમદાવાદના નગર શેઠ પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈએ સત્વંજયને મહાન સંધ કાંઠે દતો અને તેમાં કવિશ્રી વીરવિજયજી પણ સાથે હતા. કવિશ્રીએ આ સંધનું વર્ણન બહુ સુંદર બાનીમાં રચી તેનું નામ પણ અમર કર્યું છે. આ મહા કવિએ કદી કોઈના ખોટા કવન નથી કહ્યાં, તેમ કોઈની ખુશામત સરખી પણ નથી કરી. તેમણે માત્ર પ્રભુભક્તિ, ધાર્મિક કાર્યો અને આગળના મહા પુરુષ સાક્ષસતો અને જૂનાર્પણ થઈ ગયેલા જોન રાજાઓ અને રાજાઈઓના યથાયોગ્ય રીતે સુંદર વર્ણન કર્યા છે. તેમના મંથોમાં ભક્તિરસ મુખ્ય ભાગ બન્યા છે

૫ જૈન દાનવીરો

(લેખક-આચાર્યશ્રી મુનિ -ચાયવિજયજી)

૧ ભવડશાહ

આ જૈન દાનવીર ગૃહસ્થ વિક્રમની પ્રથમ સદીમાં વિદ્યમાન હતો, અભારે તેને શતાબ્દિઓ વહી ગયા છતાં આ બહાદુર નરની કીર્તિ જૈન ઇતિહાસમાં જ્યવંત બાવે પ્રકાશી રહેલ છે જૈન ઇતિહાસકારો-અંચકારોની ભાવડના યશસ્વી કામોની નોંધે તેના યશને ચિરકાલીન બનાવ્યો છે. શત્રુજયમાહાત્મ્યના કર્તા સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રી ધનેશ્વરચરિત્રે પોતાના મંથમાં તેના યશોમાન બહુ લખાણુપૂર્વક કર્યા છે, અને ત્યાર પછીના બીજા મંથકારોએ પણ તે યશસ્વી પુરુષના યશ હર્ષભેર ગાયા છે જૈન ત્યાગી મુનિવરો કે જેઓએ કદી પણ કોઇના ખોટા કથન નથી કર્યા, તેઓ પણ જ્યારે એક ગૃહસ્થના આટલી હદે ગુણ ગાય એ જ તેની મહત્તા અને ગૌરવને માટે બસ છે

ભવડના પિતા ભાવડ મૂળ કાપિસ્થપુરમાં રહેતા હતા. તેઓ પહેલાં તો કોટયાધિપતિ શેઠ હતા અને તેમનું નામ કાપિસ્થપુરમાં સારા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું. ભાવડ વેપારમાં બહુ સાહસિક ગૃહસ્થ હતો. તે દેશપરદેશમાં વહાણો ભરી ભરી પોતાના માલ મોકલતો અને બહલામાં ધન લાવતો એક વખતે તે સાહસિક વેપારીએ પોતાની સમગ્ર મિલકતના માલ લઈ વહાણો ભરી પરદેશ મોકલ્યા, પરંતુ તેનું નરીખ વાકું હોવાથી રસ્તામાં જ તેના વહાણો સમુદ્રવેળે આધીન થયા ભવડ જેટલો તવ ગર હતો તેટલો જ ગરીબ થઇ ગયો પરંતુ “ભાગ્યું તોય ભર્ય” એ હિસાબે તેની ખાનગી અને તેની પ્રતિષ્ઠા કાંઈ ઓછા નહોતા. થયા પોતે ધીમે ધીમે વેપાર કરવા લાગ્યો અને બાહ્યોના સમય ધર્મકાર્યમાં કંઠાડવા લાગ્યો. એક વખતે એક સાધુ તેને ત્યાં “ગૌચરી” આવ્યા અને તેનું ભાગ્ય ચડતું જોઈ મુનિવરે તેને કહ્યું કે-મહાનુભવ કાસે તમારે ત્યાં કોઇ કોઈ લાઇને આવે તો તમે તે ખરીદી લેજો, અને તેનું થોડું લાલનપાલન કરજો. તમારો ભાગ્યરવિ હવે હવે ચવાની તૈયારીમાં છે. ભાવડ મુનિવરનું આ વચન સાંભળી ખુશી થયો અને આ પરોપકારી મુનિશ્રીનો આભાર માન્યો.

બીજે દિવસે તેને ત્યાં એક વેપારી ઘોડી લઈને આવ્યો. ભાવડે મુનિશ્રીના વચન પ્રમાણે મોઝાગ્યા દામ આપી તે ખરીદી લીધી તેણે તેનું થોડું લાલનપાલન કરી મોગી કરી. તેણે એક વછેરાને જન્મ આપ્યો ભાગ્યનેા જાણે કોઇ અદ્વિતીય રવિ હોય તેમ તેની અદ્ભુત કાન્તિ હતી આ સિવાય સૂર્યના કિરણો સરખા બીજા વછેરાનો તેએ જન્મ આપ્યો. ભાવડે તે બધા વછેરાને ખુબ ખવડાવી પીવડાવી પુષ્ટ કર્યા. જે પહેલું બચ્ચું હતું તે તો એક અશ્વરત્ન હતું. તે સારા રાજવીને ત્યાં શોભે તેણે હતું આ અશ્વરત્નની કીર્તિ ચોતરફ ફેલાઈ અને ઘણા ઘણા રાજાઓએ તેના માગા કર્યા, પરંતુ તેણે કોઇને તે આપ્યો નહિ. એ વખતે તપન રાજાએ તે ઘોડાની કીર્તિ સાંભળી અને તેણે “માગું કયું

તેણે ત્રણ લાખ દ્રવ્યથી તે ઘેડો ખરીદી લીધો. ભાવડનું બાળ્ય હતું જરાબર ઉદય થવા માંડ્યું. તેણે ઘેડીથી ચણેલાં ખીજ બગ્યાં મદારાન વિઠ્ઠલને ભેટ આપ્યાં. ઉદાર દિલના રાજાએ આના બદલામાં તેને મધુમતિ (મદુઆ) આદિ બાર ગામનો રાજા-મુખો નીમ્યો. ભાવડ ગરીબ મટી પહેલા કરતા થયું વધારે સુખી થયો. તેણે મધુમતિમાં ખુબ હાડથી પ્રવેશ કર્યો અને પોતાનાં બાર ગામ સંભાળ્યાં. આગળના વાણીયા કેવા બુદ્ધિક્ષણ દત્તા તેનો આ નમુનો છે. જે શેઠીઓ પહેલાં પોતાની કલમના બગથી વડીવટ ચલાવતો હતો તેણે હવે પોતાના બુદ્ધિગળથી રાજવડીવટ ચલાવવા માંડ્યો. રાજાએ તેને રાજા બનાવ્યો કે તરત જ મારાથી રાજ્ય થશે કે કેમ તેનો વિચાર કર્યાં સિવાય એકદમ બાર ગામ સંભાળ્યાં, અને એક મુનિપુત્ર રાજાની પેઠે પોતાનો રાજ વડીવટ દીપાળ્યો. ભાવડને અદિયાં તેની સ્ત્રી ભાવલાથી એક પુત્રરત્ન ઉત્પન્ન થયું.^૧ અને તેનું નામ ભવડ (આ ચરિત્રનાયક) પાડ્યું. ભાવડે પોતાના પુત્રને યોગ્ય અવસ્થા થવા પછી યોગ્ય કેવળણી આપી તેનાં ઘેડીના શેઠની પુત્રી સુશિલા સાથે સ્વયંવરથી લગ્ન કર્યાં.

થોડા વખત પછી વૃદ્ધ ભાવડ સ્વર્ગે ગયો અને તેના બદલાર પુત્રે રાજકારનાર સંભાળ્યો. ભાવડે પોતાના પિતાની પેઠે ન્યાય અને નીતિથી પ્રજાનું પાલન કર્યું. તેણે પોતાની પ્રજાના સુખને માટે વાવ, કુવા તથાવ આદિ સગવડો બનાવી પ્રજાના આશિર્વાદ મેળવ્યા.

એક વખતે અચાનક મોગલ સૈન્ય ત્યાં ચડી આવ્યું.^૨ મોગલ સૈનિકો સાથે ભવડ હાર્યો અને બાદશાહ તેને તથા ખીજ ધણા માણસોને પોતાની સાથે લઇ ગયો. પરંતુ ત્યાં ગયા પછી મોગલ બાદશાહ તેની સાથે બહુ ઉદારતાથી વર્ત્યો હોય તેમ જણાય છે કારણ કે તે ત્યાં રહીને પણ પોતાના ધર્મની ક્રિયા ખુશીથી કરતો હતો. આને માટે રાસકાર લખે છે કે:-

આ રજ દેશ જેમ આપણા ન્યાતિ વસાવિસ્થે વાસ રે
તિહાપિણિ ચૈત્ય કરાવિસ્થે, મહારો ધર્મ અબ્યાસરે. ૧

આ. કા. મ. પૃ. ૬૧૧

ભાવડ જ્યાં રહેતો હતો ત્યાં વિહાર કરતા જન મુનિઓ આવે છે. (આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ નિરુદ્ધી મુનીશ્વરો ઉપદેશને માટે મેલેચ્છ દેશમાં જાયુ રરતા હશે-હતા.)

૧ આ પુત્ર કેવો થશે તેને માટે ચતુર્જય રાસના કર્તા કહે છે કે-

સરજ સમ અપ્પે કરી, એક ભુવન દીપાવે તેહરો
એહનો સત્ત તિનલોકને કરિસ્યે ઉદોત્ત શુણુ જેદરો.

આનંદકાવ્ય મહોદધિ પૃ. ૬૫૧

૨ આ મોગલ બાદશાહનું નામ નથી આપ્યું પરંતુ ચતુર્જય રાસના કર્તા તેનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કરે છે:-

દુષમ કાલના મહાત્મથી મુમલ તણા બલ જોર રે
સમુદ્રના પુર જેમ સહુ ધરા લેસ્યે પ્રાણુ જેમ બહુ ફોર રે

આનંદકાવ્ય મહોદધિ મૌકિતક ૩-૪ પૃ. ૬૬

અને શત્રુજય માદાત્મ્ય બાવડને સંભળાવે છે. બાવડ તેમાં શત્રુજય તીર્થના ઉદ્ધાર કરનાર તરીકે પોતાનું નામ સાબળી આશર્થ પામે છે અને ઉત્કંઠાસર પૂછે છે કે એ બાવડ દું કે કોઇ બીજો. મુનિએ પોતાના જ્ઞાનથી જોઇ તેને કહે છે કે તે બાવડ તમે જ છો.

૫ઠી બાવડે તે મુનિએના કહેવા પ્રમાણે ઘેર જઈ ઉપવાસ શરૂ કર્યા. ત્યાગ અને તપસ્યા એ આપણા આર્યાવર્તનું મુખ્ય શસ્ત્ર છે. તેના બળથી અને તેની શક્તિથી ગમે તેવા જલિમને પણ નમાવવો સહેલ છે. આપણા પૂર્વના ઋષિમુનિઓએ ત્યાગ અને તપ-સ્થાના બળથી ઈન્દ્રનાં ઇન્દ્રાસન પણ ડોલાવ્યા છે. તેા ૫ઠી બાવડે એક માસના ઉપવાસ કર્યા તે તેને કેમ નિષ્ફળ જાય ? તેને દેવી સદાય મળે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી અને દેવી સદાય માગી એટલે ચક્રેશ્વરી દેવી ત્યાં સાક્ષાત્ પધાર્યા અને તેને સદાય આપી. બાવડ દેવીની સદાયતાથી તક્ષશિલાથી આદિનાથ પ્રભુની સુંદર પ્રતિમા લઈ તે સહિત વહાણમાં બેસી મધુમતિ (મહુઆ) આવ્યો.

હવે બાવડનો બાઅરવિ મધ્યાહ્ન લગભગ આવી પહોંચ્યો. પોતે મહુઆ આવ્યો કે થોડા દિવસ પછી તેના પહેલાના માલ ભરીને ગયેલા વહાણો પણ આવ્યાં. આ બાજુ જ્યારે કીમતી ભરેલા વહાણો આવ્યાં ત્યારે બીજા બાજુ બાલશ્વહયારી પ્રખર વિદ્વાન આચાર્યવર્ધ ધી પ્રજ્ઞસ્વામી ત્યાં પધાર્યા. વહાણ અને આચાર્ય આવ્યાની વધામણી એક સાથે તેની પાસે આવી. તેને વિચાર થયો કે પહેલા આચાર્ય પાસે જઈ કે વહાણની ખખર કહાડવા જઈ ? આ સંબંધે ખુદ રાસકાર બહુ સારી રીતે વર્ણન કરે છે તેા તેમના શબ્દો- માજ જણાવું તે વધારે ઉચિત ગણાય.

બીજો દાદશ વરસને, પ્રાન્તે આવ્યા પોત
કદિ આનંદ ઉપજનવિસ્થે, કનકધાતુ બૃત ઝોપ
તીણે ચિત ડોલાવિએ તે ચિંતિવસ્થે એમ
પાપકર લક્ષ્મી કિહા, કિહા મુનિ પૂજ્ય સુત્રેમ

...
ચિ તે બવડ મનમાહિરે, ધરમ તણી કરણી સારીએ,
બીજો નાદિ છે કોઇ રે
પલિલી નમિસ્સુ પ્રજ્ઞમુનિને, શુણ્ણુ તેહની વાણીરે,
તેહના દગ્ગણથી તે આવરયે, લખમી પિણિ ખંચાણીરે ચિં ૨
એહવો ચિંતવી ઉત્તમ નરને, જંગમ તીરય આવરે
મહા મહોછવ લોક સધાને, વાદિસી બવડ આવરે. ચિં. ૩

આવી રીતે તે લક્ષ્મીને તુચ્છ ગણી આચાર્યને વદવા જાય છે અને ત્યારપછી વહાણ ઉતારવા જાય છે.

આચાર્યશ્રીએ તેને શત્રુજય તીર્થના ઉદ્ધારનાટે ઉપદેશ આપ્યો. આચાર્યશ્રીના સચોટ ઉપદેશથી પ્રતિજ્ઞા પામી મહાન સધ કહાડી આચાર્ય સહિત પોતે શત્રુજય ગયો.

ત્યાં જઈ શરૂઆત પર્વતને તેણે દુધથી પખાલ્યો-ધોયો અને તે પવિત્ર થયેલા હુંગર ઉપર પ્રતિમા સહિત ત્યાં ગયો. પરંતુ સાતો જુનો દેવ કે જે હિસકે થઈ ગયો હતો તેણે તેને નવી પ્રતિમા બેસાડવા ન દીધી અને બગડે દિવસે જન્મરાવેલી પ્રતિમાને નીચે મુકી આવ્યો. જુના દેવે તેને આ પ્રમાણે એક વાર નહિ પરંતુ ઘણી વાર હેંગન કર્યો એટલે તેણે પોતાના ગુરુ આચાર્યવર્ધથી ત્રણ સ્વામીને^૧ બધી બીના કરી.

મજસ્વામીએ તે દુષ્ટ દેવને શિક્ષા કરી નવા દેવને સ્થાપ્યો. આને માટે પણ રાસકાર કહે છે કે—

દેતલેકે અસુરે હો, જૂત દુપાતમા
અનરથ ધ્વજાધ્ર હો, તે અધમાધમા ૧૯
એકરૂપ વર્ણ હો, બાલ નૂતનમાં હે
થાપું ધર્મચિંત વીરો, ઉધરસે નાહે ૨૦ આ. કા. મ ૫ ૬૬૯
મજસ્વામી મંત્રે હો, સ્થંભા અસુરસહુ
કરિ ન સકે ઉપદ્રવ હો, કસિયે રાવ બહુ ૨૧

... ...
પૂરવપક્ષ બિદતોરો, નાસી સમુદ્ર તટે
અંદ્રપ્રભાસક્ષેત્રાતે હો, રહિયે ગુપ્ત વટે ૨૬

આવી રીતે દુષ્ટ દેવને શિક્ષા કરી નવા દેવની સદાયથી નવા ગમનચુંબી બધ્ય મંદિરમા શ્રી આદિનાથ પ્રભુની પ્રતિમા બેસાડી. આ સમયનું વર્ણન પણ રાસકાર બહુ સુંદર રીતે આપે છે. પરંતુ લખાણના બમથી તેને સ્થાન નહિ આપું. હવે પ્રતિક્ષા પુરી થયા પછી જનમ ચડાવવાનો દિવસ આવ્યો. તે દિવસે ખુબ દર્શથી સારી પેડે પૈસાનો વ્યય કરી બગડ અને તેની સ્ત્રી મુશિવા જનમ ચડાવવા સિખર ઉપર ચડયા અને ત્યાં પોતાના આત્માને ધન્ય માનતો નીચે પ્રમાણે ભાવના કંવા લાગ્યો.

અહુભુત એહ પૂરુષ મેં ક્રીધો, વધી કર્મ વસિ પ્રાણી
આત્મરૂઢ ધ્યાનાદિકે કરીને કલંકિત આત્મ પ્રમાણીરે ૬૭૧

આ પ્રમાણે ભાવના કરતા દર્શના અતિરેકથી બગડ અને તેની સ્ત્રીનું હૃદય ફાગી ગયું અને ત્યાં મૃત્યુ પામી સ્વર્ગે ગયો.

એ મંસાર વાસ મુકીને, શ્રીજીન ધ્યાન સનાયે
કર્મ ખપાવે જો હું મહારા, સિદ્ધિ થાયે મુજ હાથે રે ૧૦
રોઠ રોઠાણી એમ ચિંતવતા આત્મ ભાવ વસાવે
નિકલકે શુભ ધ્યાન કાણિષ્ઠકમા, ચાસ્યે આત્મ ભાવે રે ૧૧

૧ આ મજસ્વામી બહુ પ્રતિભાસજન મહાપુરુષ હતા તેમણે દક્ષિણના તે વખતના પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ સમ્રાટને પ્રતિબોધી જૈન જનાવ્યો હતો તેમને તેમની આત્માએ ત્રણ વર્ષની નાની ઉંમરે તેમના પિતા-સાહેબે વહેરાવી દીધા હતા એટલે તેમણે બહુ નાની ઉંમરે દીક્ષા લીધી હતી.

ધણા વરસ આ ઉંખુ પાલી અંત સમય શુભ બાવે
મરી ઉતરાં ચોથે સુર સોકે, બે જણ સુર સુખ પાવે રે ૧૨

સાનુંજય ઉપર અઠગઠ દ્રવ્ય વાપરી જેમ પોતાની દાનવીરતા દેખાડી છે તેમ તે વખતે કવિએને બાટચારણેને યાચકોને અને ગરીબોને પુષ્કળ દ્રવ્યથી નવાજી પોતાની દાનવીરતા દેખાડવામાં તેણે કયાશ નથી રાખી.

૨ ખેમાદેરાણી.

મહામદ ખેમડાના સમયમાં એક બચ્કર કુષ્ઠાલ સમયે એક વર્ષ સુધી દેશને મફત અન્ન પુર પાડી વાણીયાઓની “ શાદ ” પહવી કાયમ રાખનાર દડાલાની ખેમો શોદ હતા. તેનો સંબંધ નીચે મુજબ છે.

શુન્દરાતમા પવિત્ર પાવામદની તલેટીમા ચાપાનેર નગરમાં એક વખતે કેવી જાહોજલાલી હતી તે ઇતિહાસવાચકોથી અભણું નહિ હોય. મહાન વીજળી મહામદખેમડો^૧ શુન્દરાતમા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે તેનો માનીતો ઉમરાવ સાદુખાન ચાંપાનેરનો સુબો હતો તથા તે જ વખતે ચાંપાનેરનો નામીયો નગરશેઠ ચાંપશી મહેતો હતો. એક વખતે ચાંપાશી શોદ સમસ્ત મહાજન સાથે રાજ દરબારમાં જતો હતો ત્યારે સાદુખાનનો રસ્તામાં બેઠો થયો અને પછી બન્ને સાથે સાથે રાજમહેલ તરફ ચાલવા લાગ્યા. તે વખતે બોલવામા ચાલાક બંબા ભાટ બેઠો હતો. તેણે ઉમા યદુ સુમા સામે આવી પોતાના જાતિસ્વભાવ પ્રમાણે ઉમરાવનાં કેટલાક સામાન્ય વખાણ કર્યા અને પછી મહાજનની સન્મુખ ઉમા રહી હાથ જોડી તેમનાં પશુ કેટલાંક ખીરૂંદ ગાયા. તે મહાજનને ઉદ્દેશીને બોલ્યો કે—

બરદ કહે દકાલ દોહથ્ય, રાપે બંધ છોડણુ સમગ્ય.

રાપે ચાપના ચારજરૂપ જીવોજીવદયા પ્રતિભૂપ.

કરણિ કુબેર બરદ બહુધાર વડદય જગડું અવતારિ

બંબે કહી કીરત અત્ય ધણી તવ તેં અવણે ખાને સુણી

આવી રીતે કરણીમા કુબેર સરખા અને જગડુના અવતાર સરખા ઇત્યાદિ વિશેષણો આપ્યા. સાદુખાને આ વિશેષણો બાદચાહને કહી સંબળાવીને કાન બંબેયાં કે—જાહાંપના આ બીખારીની જાત તમારું ખાઈને વાણીયાને વખાણે છે. કાચા કાનના સાહે સહેજ પણ આડોઅવળો વિચાર કરવાની તરદી લીધા સિવાય જ જંબભાટને પકડી મંગાવવા હુકમ કર્યો, આથી સાદુખાન ખુશી થયો. પરંતુ ચાપશી શોદને ચિંતા થઈ કે “ જૂંદી થઈ—પણ હશે જે થવલું હતું તે થયું ” એાડી વારમા તે ત્યાં ભાટ આવ્યો તેને દેખી પાદશાહે પૂછ્યું કે—તમે મારું અન્ન ખાઈ જંકાલના ખોટા વખાણ કરો છો તે કેમ ? ખટાકબોલા નીડર

૧ કહેવાય છે કે તે ૧૭૦૦૦ શુન્દરનો ધણી હતો. તેની પાસે ઉત્તમ સવા લાખ ઘોડા, ૮૨ હજાર હાથી, સીંધેર ખાન અને જહોંતેર ઉમરાવની સાલખી હતી. બીજા ધણાય રાવરાણા તેની તાબેદારી ઉદાવતા—તેના કદમમાં શીર સુકાવતા હતા.

ભાટે ચોક્ષો ઉત્તર આપ્યો કે—હે પાદશાહ અમે વાણીયાની સ્તુતિ કરીએ છીએ તે દીક્રી કરીએ છીએ. અમે તો માત્ર તેમનાં વડવાનાં જે બીરદો હતાં તે ગાધ્યે છીએ. કરણીમાં કુબેર સરીખા અને દુકાળના દોહધ્ય વિગેરે બીરદાવણી તેમના સુવિખ્યાત દાનેશ્વરી વડવા જગડુથી તેમને પ્રાપ્ત થઈ છે. દારણ કે સંવત ૧૩૧૫માં દુકાલ પડ્યો જે પનરોત્તરા તરીકે હજી પણ પ્રખ્યાત છે, તે વખતે બે, ત્રેશરના જગડુશાહે રાવરાણા, રંદ, જતી, સતી આદિ ધણા જીવેતિ બચાવ્યા હતા. હજી પણ કહેવાય છે કે એવો મોટો દુકાળ હજીસુધી કોઈ પડ્યો નથી અને જગડુ જેવો દાતા કોઈ જાઓ નથી. આ શબ્દ સાંભળતાં પાદશાહને પગથી માયા સુધી ઝાળ લાગી અને ક્રોધથી ધ્રુવવાતી આંખે તે બાટ સામે જોઈ રહ્યો. પાદશાહે હૃદયમાં તે બીનાનો ડાખ રાખી સખા બરખાસ્ત કરી મહેલનો રસ્તો પકડ્યો. આ તરફ નગર શેઠે બંબને કહ્યું કે—મોટા સામે વાદ કરવો નહીં તેમાં દાર્યા તોય નુકસાની છે અને જીત્યા તોય ગેરલાભ છે.

કહે શેઠ કીજે નહીં વડા સરીખું વાદ—

હારે જીતે રાણુ કુષ વાત વધે વિખવાદ

આથી બાટ બોલ્યો કે—

શેઠ પ્રત્યે શું કવ્ય કહે એવો અમ આચાર,

બોલું બોલ ન પાલડું જો કેધો કીરતાર;

એટલે—કદી પરમેશ્વર કોપે તો પણ બોલેલ બોલ ઉચ્ચાપવાનો નથી.

કામર ખડમ ને કૃપણ વચન કાચખડોટ નિધાન

જાની દાન બટવચન એ ગળદંત સમાન

આ સાંભળી શેઠ ચુપ થઈ ગયો. ભાટે વળી કહ્યું કે—

લોહા રસોજીને કબજા આ બોલે નહોઈ મુલ,

દાતા જમમ દેતો થકો ન ગણે પાત્ર કુપાત્ર;

બોલ્યું બાટ ન સંસદે મરણ તુલણા માત્ર.

આ સાંભળી શેઠે કહ્યું—શીકર કરશો નહિં. રાજા મુખેથી જે માગશે તે આપીશું. આમ કેટલીક સુદત ગયા પછી એક વરસ નરસું આવ્યું અને બીલકુલ વરસાદ પડ્યો નહિં, જેથી અન્ન પાણી વિના લોકો બહુ હેરાન થયા લાગ્યા. પિતા પુત્રને ન જોઈ શકે અને ભાઈ ભાઈને ન જોઈ શકે. આ પ્રમાણે પાદશાહે ઠેકાણે ઠેકાણે લોકોને દુખી થતા જોયા, દુર્બલોના દમાદ પોકાર સાંભળ્યા તથા દીવાન પાસેથી દુકાળની હકીકતના વાર્તાલાપ થઈ બાટને બોલાવ્યો અને કહ્યું કે—તમે વાણીયાની વડામના બીરદ ગાતા હતા તેનો પ્રકટ દાખલો બેસાડો. જે વાણીયા દરેકને અન્ન આપે તો તેમનું બીરદ સાચું, નહીં તો માનાર અને ગવરાવનાર જાને શુદ્ધગાર છે. બાટ ત્યાંથી ઊઠી શેઠ પાસે આવ્યો અને મહાજન બેસું કરી તેમની બીરદાવણી બોલવા લાગ્યો.^૧

૧ મહાજન અસમે સમેા કરે, કરે તે ઉત્તમ કાજ, આગળજી હી વાણીયા, સોને દીકા આ જલ્લીય દીપે લેયે કરી લાજ કોટ ધન ધીર, વણીક સમેા કે અવર નહી બરણુ જૂપ મંગર પવ

બહુ ખીરદાવણી કરવા પછી વળી પાછો ભાટ બોલ્યો—તમારું ખીરદ માટે બાદશાહ સાથે રોડ થઇ છે. બાદશાહ કહે છે કે કાંતો મહાજન અન્નદાન દઇ પોતાનું ખીરદ ખર્ચ કરી બતાવે અથવા તો તે ખીરદ છોડી દે.

પછી મહાજનની સલાહ લઇને ભાટ બાદશાહ પાસે ગયો અને એક માસની મુદત માગી જણાવ્યું કે કાંતો મહાજન મહીનામાં અન્નદાન પૂરું પાડવાના નિશ્ચય ઉપર આવશે અથવા તો પોતાનું ખીરદ—નુર છોડી દેશે. બાદશાહે તે વાત કમુલ રાખી. હવે શું કરવું તેને માટે સમસ્ત મહાજન ભેગું થયું. (નાના મોટા બધાય મહાજન કહેવાય) મુખ્યમા નગરશેઠ આંપશી મહેતા અને તેમના ભાઇ કરમશી, કદયાણુ, કમલશી, વેમલશી, તેરશી, પ્રતાપ, પદમશી.....માણેકચંદ, લાલજી, લક્ષ્મીચંદ આદી મહાજનસમસ્ત એકઠું થયું. આંપશી મહેતાએ કહ્યું કે એક દીવસ હું આપીશ. બીજા ચાર જણે મળી એક દીવસ લીધા. એમ એકેદર સર્વેના દીવસો મેળવતાં ચાર મહીના થયા. હવે બાકી રહેલા મહીનાનો ખર્ચ લેવા તે વખતના પ્રખ્યાત સમૃદ્ધિશાળી પાટણ તરફ, તેમની નજર ગઇ અને તેઓ ત્યાં જવા તૈયાર થયા. તેમા ખુદ નગરશેઠ પોતે જ ખાસ નીકળ્યા અને બીજા પશુ સારા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો નીકળ્યા. પાટણ નજીક તેઓ પહોંચ્યા ત્યારે પાટણના સમૃદ્ધિશાળી શેઠીઆઓએ આંપાનેરના મહાજનનું સાડું સ્વાગત કર્યું. પાટણના મહાજને બે મહીના માથે લીધા એટલે તેઓ ત્યાંથી વેરાટ ગયા અને ત્યાંથી દસ દીવસ લખી આવ્યા. પાટણ અને વેરાટ વચ્ચે વીસ દીવસ તો નીકળી ગયા. હવે એક મહીનામાથી માત્ર દસ દીવસ રહ્યા અને તેટલા દીવસમાં તો આંપાનેર જઇ પાદશાહને કહેવાનું રહ્યું. જો તેમ ન થાય તો પોતાની નેક અને—ખીરદ જમ્ય ને ભાટ પણ આપણાત કરીને મરી જમ્ય. મહાજનને આ ખરેખરી કસોટીનો સમય હતો. તોય મહાજન વેરાટ (ધંધુકા) થી ઘોળકે જવા નીકળ્યા. રસ્તામા હડાળા ગાંમ આવ્યું. હડાળા નીવાસી ખેમાદેરાણીને ખબર પડી કે આંપાનેરનું મહાજન ગામની બાગોળે થઇને જમ્ય છે. એટલે એ મેલાં લુગડાંવાળો ખેમે શેઠ મહાજનની સામે ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે મારી માગણી સ્વીકારો, અને એ પ્રમાણે વિનંતી કરવા લાગ્યો.

મેલાઘેલા કપડાવાળા આ વાણીયાની અત્યંત આજીજી બરેલી વિનંતી સાંભળી નગર-શેઠને વિચાર થયો કે—

મેં તો મન માહે વીચારે ધન માગે મુઠ સહુ પાસે.

ત્યાર પછી શેઠે કહ્યું કે વીચારીને જે માગવું હોય તે ખુશીથી માગો. સારે ખેમાએ કહ્યું કે મારે ઘેર ઊસ (ભોજન) પીને જજો. ખેમાની આ વિનંતી સાંભળી ભોજનનું નોતડું પાછું ન ઠેલાય એમ વિચારી તેની વિનંતી સ્વીકારી મહાજન તેને ઘેર ગયું. ત્યાં ખેમાએ તેઓને બહુ સારી રીતે ભોજન કરાવ્યું અને તેનું ખરેખર્ચ વર્જન દાખ્યકાર પોતે જ બહુ સારી રીતે આપે છે.

માંડી થાળ અનોખમ લાવે સાકરનો સીરો પ્રીસાવે

દાંત જોર કાંઈ ન કરાવે ધરમ જુથં તેપણુ ગાવે. ૯૫

૧ બીજા નામો ધણાં છે પરંતુ લ'બાણુના બયથી નથી આપ્યાં.

સીયાલામાં ઘણેરા બાવે તેનો ગુણ કલો ન જાવે.
પાસે પાપક વડી પીરસવે તે તો કેર કેરી અણુવે. ૯૬
મેલમલીઓ છે દુરમહેરા સર્થો રસ ધૂત ઘણેરા.
સાકર પીરસી અતી ચતુરાધ પ્રેમે ઘણી કાંધી બલાધ. ૯૭

આવી સારી રીતે મહાજનની ભક્તિ કરી બધાને જાણવા પાન સોપારી આદી મુખ-
વાસ આપ્યા પછી બધા ડેરે બેગા થયા. શેઠ પણ ત્યાં આવી બેઠા. એટલે જેમે વિનયથી
પ્રજ્યું કે મહાજન શા સાર જાદાર નીકળ્યું છે તે મને કૃપા કરી જણાવો. ત્યારે ચાંપસી શેઠે
ટીપના કાગળમાં જેમાનું નામ લખી કાગળ આપ્યો અને અથથી છતી સુધી બધી બીના
કહી સંભળાવી. જેમે ટીપમાં પોતાનું નામ જોઈ રાજી થઈ કહેવા લાગ્યો કે સેવકને
સંભાર્યો એ બહુ સાફ કર્યું. આને માટે મારા પિતાને પ્રુછી જવાબ આપું છું. જેમે
પિતાને પ્રુછવા ગયો ત્યારે તે રાજવી સંખા ઉદાર દિલના પિતાએ પુત્રને કહ્યું કે બેઠા
આવો અણુમેલો સમય ફરીફરી નહી આવે. આતો ઘેર બેઠાં મંગા આવી છે. તારાથી
જેટલો લાભ લેવાય તેટલો લાભ લે. ૧ જેમા, જે મનુષ્ય સમયને જાણે તે જ બહુ ઉદાર નર
છે, માટે આ પચીસમા તીર્થંકર સરખા સંધનું માન તારાથી થાય તેટલું થોડું છે. પિતાને
આવો સચોટ ઉપદેશ સાંભળી જેમે ઘણો રાજી થયો. જેના પિતા ઉદાર દિલના હોય તેનો
પુત્ર પણ તેવો જ હોય તેમાં નવાધ નથી. બસ થઈ ચુક્યું. પિતાની આજ્ઞા મળી સુકી
એમ સમજી જેમે વાજતે ગાજતે સંધ પાસે આવ્યો, અને તેમનાં વખાણુ કરી
પોતે જણાવ્યું કે સંધે મારા ઉપર ઘણો ઉપકાર કર્યો છે. હું સંધનો બદલો આપવાને
સમર્થ નથી પરંતુ મારી એટલી વિનંતી છે કે મારા ૩૬૦ દિવસો સ્વીકારો. મહાજન તો
આ સાંભળી દોંગ થઈ ગયું. એક મેલાધેલાં કપડાંવાળો તેની આટલી બધી ઉદારતા, અરે
સાથે તેનો વિનય અને ભક્તિ જોઈ કેટલાકને તો એમ લાગ્યું કે આ મોઢાની મીઠાસ
લાગે છે. નહિતર આવો પંસાદાર મુદરથ આવી રિશતિમાં કેમ સંભવી શકે? ત્યાં તો
ચાંપસી મહેતો બોલ્યો-જેમા, પોતાની શક્તિ હોય તેથી ચડ્યું બોલીયે તો કીક નહી, નહીંતર
તેની કીમત નથી રહેતી. માટે જે બોલવું હોય તે વીચારીને બોલો. ત્યારે જેમે બોલ્યો-શેઠ
મે તો બહુ વિચાર કરીને અને મારી શક્તિથી દજી આણું બોલ્યો છું. શ્રીમંતાદિમાં ઉછરેલા
અને શ્રીમંતાદિનો મોભો જાળવનાર ચાંપસી મહેતો તો આભો જ બની ગયો અને વિચાર
કર્યો કે આની પાસે કંઈક હશે નહીંતર આટલી હીમત ન ભીડે. પછી શેઠ જેમાને કહ્યું
શેઠ તમે તમારાં આ મેલાધેલાં કપડાં ઉતારી નાંધ થોઈ સારા કપડા પહેરો; ત્યારે તે ઉદાર
દિલના જેમે શેઠને વિનયથી કહ્યું કે-શેઠ

- ૧ જેમા જાણ જે ઘર બેઠા આવી મંગા વાણુપીરે,
જેમા અવશે આપ્યાર, જેમા બેદ રાખીશરે ૧૦૭
જેમા પચવીસમો તીર્થંકર જીનેશરે બાધીયારે,
જેમા ખરચે નહી ધન ધર્મ મતકો નર રોરે. ૧૦૮
જેમા હેમ હુંગરી નવ્વનીધ્ય તે સાગરમા રહીરે,
જેમા લો સરીની રીદ્દ હતી તે કયા મછરે. ૧૧૦

અમે વીવા વાર તહેવાર સવાગ ન પાલટુરે,

નવી જાણું સાલ દુશાલ,..... ૧૧૮

અમે ગામડીયા ગમાર, નગર ના જાણીયેરે,

અમે મેલડીયા દીંગતોલ અમે તો વાણીયારે ૧૧૯

૨૨મીય નહિ ધારેતો ખેમાને ઉત્તર સામળી શેઠ તો વિસ્મય પામી ગયા અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે ધન્ય છે એની ઉદારતાને અને સત્યને શોભાવે તેવા તેના વિનયને. આપણી મહેતાએ ખેમાને કહ્યું કે શેઠ શીમત કે દાતા તો તમે છો, અમે તો તમારા નોકર થવાને યોગ્ય છીએ. પછી મહાજન ખેમાને પાલખી^૧-મયાનામાં ખેસાડી આપાનેર લાવ્યા મહાજન તેને પાદશાહ પાસે લઈ ગયું અને જણાવ્યું કે પાદશાહ આ શેઠ ૩૬૦ દીવસે આપશે. પાદશાહ તો આ મેલા ઘેલા જાડા કપડા જોઈ આશ્ચર્ય પામતો તેને પુછવા લાગ્યો કે તમારે ઘેર કેટલા ગામ છે ત્યારે ખેમા ખોલ્યો-મારે ઘેર બે ગામ છે પાદશાહે પુછ્યું-કયા કયા બે ગામ છે? ત્યારે તેણે કહ્યું પળી અને પાલી પની અને પાલી પાદશાહ આગળ મુકી કહ્યું-આ બે ગામ છે પળી ભરીને આપુ છું અને પાલી ભરીને લઈ છું

તવ ખેમા ખોલીયો મહારે છે બે ગામ,

સાહ કહે જો ગામ રે, દોનું કયા કયા નામ ૧૨૯

મુકે તવ પાલી પળી મુખ આમલ સુલતાન,

દેલે તેલ પલી ભરખ પાલીયુ લેઉં ધાન. ૧૨૭

પાદશાહ આ સામળી ધણે ખુશ થયો અને વિચારવા લાગ્યો કે મારી પ્રજામાં આવા ઉદારચરિત ભડતીર નરો વસે છે માટે મારે પણ ખુશી થવા જેવું છે.

ત્યાર પછી પાદશાહે ખુશી થઈ મહાજનને પણ ખીરદેથી નવાજ્યા અને ત્યારથી એક શાહ વાણીયો અને ખીજો શાહ બાદશાહ આ કહેવત બરાબર ચાલતી રહી

ખરેખર ધન્ય છે ખેમાની ઉદારતાને તેના વિનયને તેની સાદાઈને કે જે પાદશાહ એટલે તે વખતના મનાતા દેવસરખા પુરુષ પાસે જતા જેણે પોતાની સાદાઈ નમ્રતા ન છોડી. અંતે તેણે એક વરસ સુધી દુષ્કાળમાં પુષ્કળ પસો ખર્ચી ગુજરાતને ઉગાર્યું અને શાહની પદવી સાચવી અત્યારે તે રૈયત નથી છતાં તેની ઉદારતા ગુજરાતીની સેવા તેનું ગાબીયું સાદાઈ આદી ગુણો તો અત્યારે પણ સૂર્યના પ્રકાશની જેમ જળદળી રલા છે આવા ઉદાર અને દિલાવર દિલના ગૃહસ્થના ગુણને ધન્યવાદ સિવાય આપણાથી શું બીજું આપી શકાય તેમ છે? તે દુષ્કાળનું વર્ષ યુરૂ થયા પછી સપવિત્ર તીર્થ શ્રી શત્રુજયની યાત્રા કરી સ્વર્ગસ્થ થયો તેવા સાધુપુરુષને આપણા કરોડવાર નમસ્કાર હો. સાથે અત્યારના આ ભારતવર્ષના સઘમાથી કેઈક ખેમા પાકે એમ હમણી હું આગળ વધીશ.

૧ તે વખતના સમયમાં પાનખીમાં ખેસતું એ એક મહોદ્દ માન ગણવામાં આવતું હોય તેમ જણાય છે

૪ જગદુશાહ (ગુજરાતનો કુબેર)

જે વખતે મહમદ બેગડો ગુજરાતમાં રાજ્ય કરતો હતો તે વખતે ૧૩૧૫ માં એક ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો. એ દુષ્કાળ એકલા ગુજરાતમાં નહોતો પરંતુ દેશ, સીંધ, પંજાબ, દક્ષિણ આદિ દરેક દેશોમાં તેનું ગેર સમ્પન હતું. જેમ ગુજરાતમાં ખેમાદેરાણીએ તે વરસમાં સોકોને અન્નપાણી પુરાં પાડવાં હતાં તેવી રીતેજ સીંધ, દેશ, માળવા, પંજાબ, દક્ષિણ આદિ દેશમાં જગદુશાહે અન્ન પાણી પુરાં પાડવાની ઉદારતા દર્શાવી પોતાના ધનને સદુપયોગ કર્યો હતો. જગદુશાહ વિક્રમની ૧૪ મી સદીમાં વિજયમાન હતો. તેના જન્મ દેશ-ભદ્રેશ્વરમાં થયો હતો. તેના પિતાનું નામ સોદ્ધા—સોખા હતું અને માતાનું નામ ખેતી હતું. સોદ્ધા પોતે બહુ ગરીબ હતો—એક વખતે અમુક નિમિત્તે તેને ખજર પડી કે તેના ધરમાં ધન દોરેલું છે એટલે પોતે તે ધન કાઢી લીધું અને પોતાના દારિદ્ર્યકુંગર ભેદી નાખ્યો. ત્યાર પછી થોડા સમયમાં ૧૩૧૫ માં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો અને તેમાં અનેક અનુભવ અન્નપાણી વિના મોતને શરણ થતાં ગયાં. જગદુને આ દેખી દયા આવે એ જનવા જોગ છે. તે વખતે તેણે દરેક દેશના રાજાઓને પોતાની ખાણમાં ભરેલું અન્ન આપ્યું અને તેમાં સિદ્ધના રાજ હમીરને ૧૨૦૦૦ મુઠા અનાજ આપ્યું; ઉરૂંધનીના રાજા મદનવર્માને ૧૮૦૦૦ મુઠા અનાજ આપ્યું; દોલ્હીના ખાદશાહ જોગબિદીને ૨૧૦૦૦ મુઠા અનાજ આપ્યું; પ્રતાપસીંહને ૩૨૦૦૦ મુઠા અનાજ આપ્યું; કંદહારના મહારાજને ૧૨૦૦૦ મુઠા અને પાટણના રાજા વિમલદેવને ૮૦૦૦ મુઠા ધાન્ય આપ્યું. આવી રીતે ૯૯૯૦૦૦—નવલાખ નવાણું હજાર મુઠા ધાન્ય આપ્યું. તેની ઉદારતા હજી આટલેથી નથી અટકી. તેણે ૧૧૨ સાર્વજનિક દાન-શાળા મંડાવી હતી. દરેકાઇ આવે અને જમે. એમ કહેવાય છે કે દરરોજ લાખ ગુણેથી આનો લાભ લેતા હતા. તેણે ૧૮ કરોડ દ્રમ્ય પાચકોને ભેટ આપ્યા હતા. આવી રીતે તે ભયંકર દુષ્કાળમાં અનેક અનુભવેની કાષ્ઠ પથ જાતની જાતિભેદ રાખ્યા સિવાય છુટે હાથે દાન આપી તેણે તે વખતના “કુબેર” નું યોગ્ય પદ મેળવ્યું હોય તેમાં નવાઇ નથી. આવી રીતે તેણે જૈન ધર્મને દીપાવવામાં પણ મહા નથી રાખી. તેણે ૧૦૮ જૈન મંદિર બંધાવ્યાં હતાં અને પવિત્ર તીર્થધરાજ સત્રજનના ત્રણ વખત મહાન સંધ કહાડી યાત્રા કરી હતી. તેણે ભદ્રેશ્વરનું મહાન મંદિર પણ બંધાવ્યું હતું કે જેની કીર્તિ દલસને શોભાવી રહી છે. અત્યારે તો તે જગદુના ભદ્રેશ્વરનું જીવું નીશાન કે કંધ પણ રહ્યું નથી. હજી પણ કહેવાય છે કે નીચે ખોદતાં કેટલીક જીની હાથીદાંતની કારીગરી નીકળે છે. કાળની ગતિ વિષય છે. ભલે જગદુ તો જીવતો નથી છતાં તેની કીર્તિ જવલંતભાવે પ્રકાશી રહી છે. ધન્ય છે જગદુ તને અને તારા દેશને કે જેણે પોતાના જીવર્ગમાંથી તારા જેવાં નરરત્નો ઉત્પન્ન કર્યાં.

તા. ૬. આ લેખ લખાઇ રહ્યા પછી મને જગદુશાહનું એક વધુ સાર્વજનિક ઉપયોગી કાર્ય—જેની નોંધ મને કાઠિયાવાડ સર્વસંપ્રદાયથી મળી તે ખાસ ઉપયોગી અને તેના જીવનમાં નવો પ્રકાશ પાડનાર હોવાથી હું અક્ષરશઃ તેનો ઉતારો આપું છું.

૧ તે વખતનું ચલણી નાણું.

વિ. ૬. ૯.

" ગાઢવીની પાસે કેટલીક નાની નાની ડુંગરીઓ છે. તે કાપલાની ડુંગરીઓ કહેવાય છે. કહે છે કે પાર્વતીને શિવની સાથે કલહ થયો તેથી તેણે કાપલ સ્વરૂપ ધારણ કરી અહીં વાસ કર્યો હતો ત્યારથી એ ડુંગરીઓ કાપલા ડુંગરીઓ નામે ઓળખાતી આવી છે. ડુંગરીઓ નદીના તટ ઉપર જ આવેલી છે. એ ડુંગરી ઉપર હરસદ માતાનું (મહાકાળીનું) દહેજ છે; પણ ત્યાં કોઈ રહેતું નથી તેમ કોઈ જતું પણ નથી હાલમાં એ માતાનું દહેજ ડુંગરીની તળેટીમાં આવેલું છે. દહેજ ડુંગરી પર હતું સારે જ કોઈ વદાણની દૃષ્ટિએ તે પડતું તે જરૂર ભાગતું જ. આખરે કમ્પના એક વેપારી નામે જગદુશાહ જેના વડાણ અહીં ભાગ્યા હતા તેણે ઘોર તપ આચરી મહા મહા દેહકલ્પથી માતાને પ્રસન્ન કર્યા ને તેમને ડુંગરીની તળેટીમાં ઉતરી આવવા વિનંતી કરી. માતાએ કહ્યું ' પગલે પગલે એક એક પાડાનું બસિદાન આપે તો ઉતરું. જગદુશાહ કમ્પલ થયો પણ માતા એટલા ધીમે ધીમે ઉતર્યા કે તળેટીમાં આવતા પહેલા જ ભોગ આપવા આવેલા સવળા પાડાઓ ખપી ગયા ત્યારે જગદુશાહે પોતાની ઝીનો, છાકરાનો ને છેલ્લે પોતાનો ભોગ આપ્યો. જગદુશાહની ભક્તિથી માતા ધણી વ્રુદ્ધમાન થયાં ને તેને તથા તેની સ્ત્રી છાકરાને સજીવન કરી બોલ્યા ' પુત્ર, વર માંગ. ' વણિકે વર માગ્યો કે " મારો વંશ અક્ષય રહે " એટલે માતા ' તથાસ્તુ ' બોલી અંતર્ધાન થયા ને ડુંગરીની તળેટીમાં આવી વાસ કરી. તે વખત પછી સ્ત્રી આગળ વદાણો ભાગતાં પણ બંધ થયા. તળેટીમાં તેનું દહેજ જગદુશાહ શેઠે જમાવ્યું છે. " (કાઠિયા-વાડ સર્વસંગ્રહ પૃ. ૭૪૫) આ તેના અદ્યુત આત્મત્યાગથી વાયકે સમગ્ર શકશે કે તેને દરેક મનુષ્ય ઉપર કેટલો પ્રેમ હતો. તેણે બેઠને માટે ભેરી છાકરા અને અતે પોતાનો આત્મા પણ આપ્યો. જૈનો પરોપકારી કાર્યોમાં પણ કેવી રીતે મરી જાય છે તેનું આ જવલંત દૃષ્ટાંત જગત આગળ ચિર કાલ સુધી રહેશે

૬ જૈન મંત્રીઓ

(લેખક:-આચાર્ય મુનિ ત્યાયવિજયજી)

૧ વિમલ મંત્રી.

બીમ બાણવળીનો મંત્રી વિમલમંત્રી ચુસ્ત જૈન, અને દ્વાધર્મ પાળનાર શ્રાવક હતો છતાં એક સારા યુદ્ધવિદ્યાર્થ તરીકે એક સારા મુત્સદી તરીકે એક દાનવીર તરીકે તેની કીર્તિ તેનું નામ અને કામ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં જ્વલંત ભાવે પ્રકાશી રહેલ છે.

વિમલનું જન્મસ્થળ પાટણ હતું. તેના પિતાનું નામ વીર અને માતાનું નામ વીરમતિ હતું. તેના દાદા (વીરના પિતા) ગુજરાતના પ્રથમ રાજા, ગુજરાતના રાજ્યના પ્રથમ સ્થાપક શ્રી વનરાજ આપકાના દંડનાયક હતા. “ ગુજરાતની રાજ્ય ગાદીના મુળ પુરુષથી માંડી અંતિમ ચક્રના-સારંગરેવ સુધી જૈનોએ ઝોળાવતા પ્રમાણમાં સત્તા ભોગવી છે.” તેવી રીતે વિમલના દાદા લાહીર પશુ વનરાજના દંડનાયક હતા. તેઓ બહુ પ્રતાપી અને મુત્સદી હતા. તેઓ પોરવાડ વંશના હતા કે જેના પૂર્વજે ક્ષત્રિય વંશના હતા. તે વખતે ધણી રજપુતો જૈનો હતા. એટલે લાહીરના શરીરમાં પોતાના પૂર્વજ ક્ષત્રિયોનું લોહી પણ ફરતું હતું. વિમલનો પિતા વીર બહુ ધર્મચુસ્ત હતો અને પોતાની જીંદગીનો લક્ષ્યો ખરે વખત તેણે ધર્મકાર્યમાં જ ગાળ્યો હતો.

વિમલ દિવસે દિવસે બીજના ચંદ્રની જેમ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. તેના પિતાએ તેને પાંચ વર્ષની ઉંમરે નિશાળે મુક્યો. વિમલ પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના બળે બહુ થોડા વખતમાં જ્ઞાન સંપાદન કરી બહુવાનું^૧ છોડી પોતાને ઘેર બેઠો. હવે પુત્રને યોગ્ય વયનો બહુ ધર્મી પિતાએ પુત્ર ઉપર ધરનો બધો ભાર મુકી પોતે દીક્ષા લઇ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

તેના પિતા દીક્ષા લઇને ગયા પછી તેની માતાને એમ લાગ્યું કે મારે પુત્ર નાની ઉંમરનો છે અને તેના ફરમોને રખેને તેને મારી નાખે એ ભયથી પોતાના પુત્રને લઇને રહેવાને પીયર ગઇ. વિમલ ગામડામાં ગ્રામ્ય અને સાદું જીવન ગાળતો અને ત્યાં તેણે બાણ-ફેંકવાની કળામાં સારી પ્રવીણતા મેળવી. તેની આ અદ્ભુત બાણકળા અને બાહુબળની સર્વત્ર પ્રશંસા થવા લાગી.^૨ અને આ પ્રશંસા સાંભળી પાટણના નગરશેઠે લાહીર મંત્રીના પૌત્ર વિમલને પોતાની એકની એક કન્યા આપી.

શીલ લગઇ તૂટી અંગિકા, ત્રિશુલર દીધા પોતિષ યકા.

બાણ પ્રમાણ ગાઉ તે પંચ, હય લક્ષણના લક્ષ પ્રપંચ—૭૨.

૧. તે બહુ ઉત્તરો ત્યારનું તેનું રક્તમય વર્ણન કરતા કવિવર શ્રી લાવણ્યસમય વિમલની વિદ્યારંભની પ્રશંસા બહુ સારી રીતે કરે છે. લ'બાણ માટે જીએ વિમલપ્રબંધ પૃષ્ઠ-૧૨૨.

૨. આને માટે કવિ લાવણ્યસમય વદે છે કે તેને અંબા માતાની કૃપા હતી. અને માતાએ તેને ત્રણ વરદાન આપ્યા હતાં. તેને માટે જીએ વિમલપ્રબંધ પૃષ્ઠ ૧૨૧.

નવ નવ રૂપ નિરતિષ્ઠ નિર્મલા, ત્રીજી અદ્ભુત અક્ષર કલા.

પર દેષ દેવી સંચરી, વિમલ વધાવિહ વિધાધરી—૭૩.

વિમલનું મોસાણ બહુ ગરીબ હતું એટલે તેનાથી વિમલને પરણાવવાનું ખર્ચ થઇ શકે તેમ નહોતું. વિમલની માતાએ પણ કહ્યું કે પૈસા સિવાય હું વિમલનાં લગ્ન નહિ કરું. કારણ કે તેના દાદા લાહીર મંત્રી હતા માટે તેમના કુટુંબને જાણે તેમ તેના લગ્ન થવાં જોઇએ. આમ રકબંધ કરતા એક વખતે વિમલને ખેતરમાંથી ખોદતાં પુષ્કળ ધન મળ્યું. ^૧ અને તે પૈસાથી તેના કુટુંબને જાણે તેવી સારી રીતે લગ્ન કરવામાં આવ્યાં. વિમલ હવે પાટણ રહેવા આવ્યા અને ત્યાં પોતાની અદ્ભુત બાણ્યકળાને પરિચય એક વખતે શુન્દરેશ બીખને કરાવ્યો. ^૨ બીખે તેની બાણ્યકળાથી ખુશી થઇ તેને મોટા સેનાધિપતિ નીમ્યો. વિમલ પોતાની ચતુરાઇથી ધીમે ધીમે આગળ વધ્યો અને ઠેક શુન્દરેશને મહામંત્રી પણ થયો.

વિમલની મંત્રી તરીકેની કારકીર્દી બહુ પ્રસસ્ય હતી. તે વખતના શુન્દરાતના બધા ખંડીઆ રાજાઓ અને મંડવીકો તેનાથી બીતા હતા. તે વખતનો મરુ ધરાધીશ બોજને પણ તેણે હરાવ્યો હતો તથા કંઠનો રાજા બંમણી-પંડીઆને પણ તેણે હરાવ્યો હતો. આ સિવાય બીજી મુખ્ય લડાઇ ક્યાંય થઇ નથી લાગતી. પરંતુ વિમલપ્રબંધકાર કહે છે કે પૂર્વના રામનમરના બાર સુમતાને તેણે હરાવ્યા હતા. આને માટે અત્યારે તો વિશેષ પુરાવો મળવો મુશ્કેલ છે બહુ નથી. જતા રા. મણીલાલ વ્યાસ આ સંબંધી કાંઇક સમાધાન કરે છે તે આ પ્રમાણે છે. સંવત ૧૦૮૦ માં ચલાણુદીન ચૌરીએ શુન્દરાત ઉપર ચડાઇ કરી અને તેણે શુન્દરાત જીત્યું. શુન્દરેશ હાર્યો નહોતો અને કંથકોટના કિલ્લામાં બસાયો હતો. પછી સુલતાનનું વિજયી સૈન્ય પાહું જતું હતું તે વખતે વિમલે ત્યાં જઇ લાગ સાધી તેના પટાવતો ઉપર જીત મેળવી હોય અને જૈન સાધુઓએ પટાવતોને સુરભાષ્ય નામથી ઝોળખાવ્યા હોય તે દર્શકત સંભવે છે. (રા. વ્યાસનું આ સમાધાન કંઇક અંશે ઠીક છે પરંતુ હજી વિશેષ માહિતીની જરૂર તો છે જ.) આ સિવાય વિમલે કઇ કઇ લડાઇ કરી તેના કોઇ ખાસ ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ જે દર્શકત મળે છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે “વિમલ એક બહાદુર ચોરો હતો, પાકો ચતુર હતો તો તેણે

૧. કવિ કહે છે કે આ ધન મળ્યું તે પણ માતાના પ્રતાપથી જ.

જુઓ વિમલપ્રબંધ. પૃ. ૧૮૩.

૨. ઇમ કરતાં જુ દુમનિ કોઠ, બાણ્ય તણા દેપાહુ મોઢ

બાલ સુઆરી કર સાચર, પેટી પાન અઠોતર ધરક—૨૨

કુહુ તેતા વીધૂં મનરંગિ, બાણ્ય ન લાગિ બાલક અગિ

જુ અધિકું લીઝી વીધાઇ, ઘ માયૂં અઘારૂં જાઇ—૨૩

કલા દિપાહુ અવર પ્રકારિ, વિદોષકું વિદોષક નારી.

૧૪મકઇ વેધી જાલિ, ધંપણ પસર ન લાગિ આલિ—૨૪

અર્થ મમજાય તેમ છે.

પોતાના શકંભરી (અન્ભર) મહસ્થલી (મારવાડ) મેઘપાટ (મેવાડ) જવાલાપુર વિગેરે સો રાજાને જીતીને મૂપાલશત્તસેવિત્તઃ યથોદરો. ગુર્જરેશ પશુ અતે પોતાની બુદ્ધ સ્વીકારી. અને તેને મનાવવા ખાતર છત્રચામર^૧ મોહવાયાં. પોતાની બુદ્ધનો રાજાએ પધાનાપ કર્યો અને વિમલે પશુ પોતાના રાજાની બેઠ સહર્ષ સ્વીકારી.

વિમલની કાર્તિ દેવેથી એક રાજાની તરીકે પ્રસરી અને તે સંત્રાવદ્ધ અને ચંદ્રાવતીસ આદિ બીરોથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો.

આવી રીતે વિમલ ચંદ્રાવતીમાં રહી રાજ્ય કરી રહ્યો હતો તેવામાં ત્યાં શ્રી ધર્મધોષ સૂરિ પધાર્યા. તેમણે ચંદ્રાવતીયને ખૂબ ઉપદેશ આપ્યો અને તેના આમ્રદથી તે ત્યાં ચોમાસુ રહ્યા. સૂરીશ્વરના નિરંતર ઉપદેશથી વિમલને ધર્મ ઉપર અડમ શક્તિ બેઠી. ગુરુએ પશુ તે શ્રદ્ધાનો બરાબર યોગ જોઈ લાભ લીધો અને વિમલને કહ્યું કે અત્યાર સુધીની આખી જીંદગી અર્થ અને કામમાં ગાળી છે માટે હવે કાંઈક ધર્મકાર્ય કરો, પરંતુ કને માટે કાંઈક બાધું આપો. વિમલને પશુ તે ગમે હતું. જીંદગીનાં કામો તેને સાંભળ્યાં. તેણે કહ્યું, ગુરુદેવ આપ કહો તેમ કરવાને તૈયાર છું. ગુરુએ કહ્યું આપુ ઉપર આપણું એકે મંદિર નથી માટે ત્યાં મંદિર બંધાવો. વિમલે તે વાત બુધ્ધીથી સ્વીકારી અને તે દ્વારા પોતાના પાપને ધોઈ નાખી-નિર્ભળ થવા પ્રવળ આવ્યો.

વિમલે આપુ ઉપર જઈ યોગ્ય જગા જોઈ અને તેના પુનરીઓની પાસે જમીનની માગણી કરી, પરંતુ તેમાં કંઈ શબ્દો નહિ. પછી તેણે પોતાની સત્તાના બળે જમીન લીધી, પરંતુ પુનરીઓને ખૂબ સમજાવી પુનરીઓના કહેવા પ્રમાણે ન્યાયસર પોતાને જેટલી જમીન જોઈતી હતી તેટલી જમીન સુવર્ણ ટંકાથી પુરી વેચાતી લઈ મંદિર બંધાવવું શરૂ કર્યું. વિમલે તે મંદિરમાં અઢળક દ્રવ્ય વાપરી ઉત્તમ શિલ્પકળાના નમુના ૩૫ ભવ્ય, મનોહર, વિશાળ, ગિનચૈત્ય બંધાવ્યું. વિમલ ભલે અત્યારે જોતો નથી પરંતુ તેના નિર્ભળ આત્મા સમુ આ મંદિર તેની કાર્તિને હજી પશુ જવલંત બાવે પ્રકાશી રહેલ છે. તે મંદિરનાં ગગનચુમ્બિ શિખરો ઉપરની ખગમ્મો હજી પશુ વિમલના યશઃપ્રવાહના ઝંકાર ૬૩-૬૪૦ દ્વારા, જગતને સુધાવી રહેલ છે. અત્યારે વિમલનાં મંદિર જગપ્રસિદ્ધ છે. તેની ઉત્તમ શિલ્પકળાનો નમુનો ભારતવર્ષમાં બીજે મળવો અસભ્ય છે બલ્કે નહિ મળે. તે મંદિરમાં બેસાડવા માટે તેણે અઢાર બાર પિત્તળની આદિનાથ પ્રજ્ઞાની (જૈનોના પ્રથમ તિર્થંકર-દેવ) પ્રતિમા કરાવી, અને સં. ૧૦૮૮ માં પોતાના પરમ ગુરુ શ્રી ધર્મધોષ સૂરિ પાસે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. જ્યારે આપુ ઉપર મંદિર પૂર્ણ થયું અને પ્રજ્ઞાને પધરાવી પ્રતિષ્ઠા-સ્થાપન કરાવી તે વખતે તેણે બાટ ચારણોને પુષ્કળ દાન આપ્યું હતું. આ દાનનું મનોહર મર્ચુન કવિ લાવણ્યસમય બહુ લખાણથી આપે છે. પરંતુ તે જ બધે એ અહીં નથી આપ્યું.

આવી રીતે જે નમરમા યોગે રહેના હતા તેમાં પશુ તેણે ધણું ભવ્ય અને ગગન-

૧ કથાકોષ, અને પ્રગ્ધસંગ્રહમાં લખ્યું છે કે વિમલપત્તનેશમીમેજ છત્રચામ-રાદિ દત્તવા નૃપતિ કૃતઃ વિમલઃ જુઓ વિમલપ્રગ્ધ ૫૪ ૬૭, ૧ : ૭ : ૭ : ૭

ચુખી જિન મંદિરે કરાવ્યાં હતાં. તે વખતે ચંદ્રાવતી^૧ જનપુરી તરીકે પણ ઓળખાતી હતી આવી રીતે વિમલમંત્રીએ જેમ પોતાની પૂર્વ જીવંતી અર્થ અને કામમાં વાપરી, રાજના મંત્રી તરીકે, એક યોદ્ધા તરીકે અને અંતે એક રાજા તરીકે જેમ પોતાની કીર્તિ^૨ તેણે મેળવી તેમ એક ધર્મી પુરુષ, દાનેશ્વરી પુરુષ, અને ગુજરાતને શોભાવનાર તરીકે પણ તેની કીર્તિ અખંડ રહેશે. અંતમાં આપણે તેની કીર્તિનું કવિવર શ્રી લાવણ્યસમયનું બનાવેલું એકાદ કવિત જોઈએ તો તે અસ્થાને નહિ કહેવાય.

આમ કિત્તિ કિદાં લગદ, જોઈ ઉત્તર અણુ ઉત્તર,
જામ કિત્તિ કિદાં લગદ, પુણ્વિ નહો નિરતિ નિરંતર,^૩
આમ કિત્તિ કિદાં લગદ, પેવિલ પથમ સમુદ્ર પર.
આમ કિત્તિ કિદાં લગદ, દેપિ દક્ષણ દિગિ અંતર,
પાયાલિ કિત્તિ પનંગ કરદ, ઝંચી રૂંદ્ર સભા લગદ.
લાવણ્યસમય કહિ પિમલ તૂદ, કિત્તિ ત્રિમોલનિ જગમગદ,

શુભો વિમલ પ્રબંધ પૃષ્ઠ ૩૬૨, ૩૮

આ અર્થ સુગમ હોવાથી આપેલ નથી.

આવી રીતે વિમલની કીર્તિ^૪ ગુજરાતના મહામંત્રી તરીકે, એક સેનાધિપતિ તરીકે- ચંદ્રાવતીસ-રાજા તરીકે, જગપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ એક વ્યાપારી તરીકે વિમલની કીર્તિ નથી પ્રસરી, છતાં પણ એક ગુજરાતી પંચાંગમાં વિમલમંત્રીને મંત્રીશ્વર તરીકે નહિ ઓળખાવતાં 'વેપારી તરીકે ઓળખાવવાની બાળવેદ્યા થઇ હતી. આ ઉપરથી સુર વાચકો જોઇ શકશે કે વિમલની કીર્તિ^૫ મંત્રી તરીકે કેટલી પ્રસરી છે, અને વેપારી તરીકે કેટલી પ્રસરી છે? તે વખતના બધા કવિઓ અને લેખકો ન્યારે વિમલને મંત્રી તરીકે ઓળખાવે છે ત્યારે એક ડોઢ વિમલને વેપારી તરીકે ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કરી ન્યાય (!) નું દર્શન કરાવી રહ્યા છે તે કેટલું ચોખ્ખું છે.

આ જગપ્રસિદ્ધ આપુ ઉપરનાં મંદિર બંધાવ્યા પછી વિમલનો આત્મા આ બૂલોકે છોડી સ્વર્ગે સિધાવ્યો.

૨ મહામંત્રી વસ્તુપાલ.

ગુજરાતના મહારાણા વીરધવળના મહામંત્રી શ્રી વસ્તુપાળ અને તેજપાળનાં નામ અને કામથી ગુજરાત અજાણ્યું નથી. તે બન્ને મંત્રીઓની કીર્તિનો રજકાર હજી સુધી બેરીની પેઠે મધુર અને આનંદદાયક રીતે વાગી રહેલ છે.

૧ કાળચક્રના કમાનુસાર^૬ ડોઢ પણ વસ્તુ અમર નથી અત્યારે કળીયુગના પરિબળે — મોટા મોટા નગરોનાં મંદિરો ધર્ષ ગયા છે. અરે તેના અસ્તિત્વની નિશાની સરખી પણ હાય નથી આવતી. તેવી રીતે વિમલની એ રાજન્યાયાની ચંદ્રાવતી પણ સુસંલભાન રાજાઓની કુરતાનો ભોગ થઇ પડી લાગે છે. અત્યારે ત્યાં પુરાતત્ત્વ નિશાની પ્રજ્વળી રહી.

તેમનું જન્મ સ્થળ.

આ બન્ને બાહ્યોનું જન્મસ્થળ સુટાલક નગર હતું અને તેમના પિતા પ્રાગવાટ (પોરવાડ) વંશીય નામે અધરાજ મંત્રી અને માતા સાબુરાજ મંત્રીની પુત્રી કુમાર-દેવી હતું. કુમારદેવીને ત્રણ પુત્રો હતા—નામે મવદેવ^૧, વસ્તુપાળ, તેજપાળ અને ઝંઘમા આદિ સાત બહેનો હતી. અધરાજ મહારાણા વીરધવલની આજ્ઞાથી સુટાલક નગરના મંત્રી તરીકે ત્યાજ રહેતો હતો તેણે પોતાના પુત્રોને સારી રીતે વિધિ અભ્યાસ કરાવી પોતાનું સ્થાન સાચવે તેવી ઉત્તમ કેળવણી આપી હતી. આપણા ચરિત્રનાયક શ્રી વસ્તુપાળના સાક્ષાત્ સરસ્વતી સરખી અનોખા દેવી સાથે, લગ્ન થયા હતા. થોડા વખત પછી અધરાજ મંત્રીનું મરણ થયું એટલે માતાના આમ્રહથી ત્યાથી નીકળી માડલમા આવી વાસ કર્યો ત્યાં તેઓ પોતાના દિવસો આનંદમા ગાળતા હતા. એક વખતે તેઓ માતાની સાથે યાત્રાએ નીકળ્યા. બધે રથાને યાત્રા કરી પાછા વળના ખવલપુર (ધોલકા) આ રાજ્ય પુરોહિત સોમેશ્વર બટ્ટ સાથે તેમને મૈત્રી થઇ અને તેમના આમ્રહથી તેઓ ધોલકામા રહ્યા

તે વખતે ગુજરાતના રાણા વીરધવલને એક સારા મંત્રીની જરૂર હતી. તેને સામાન્ય રીતે તપાસ કરતાં ખબર પડી કે તે પદવીને યોગ્ય વસ્તુપાળ અને તેજપાળ છે (વસ્તુપાળ ચરિત્રકાર કહે છે કે તેમને સ્વપ્નામા કોઇ દેવ આવી કહી ગયો હતો) બીજે દિવસે ખાન ગીમા રાજાએ પુરોહિતને પુછ્યું અને તેમા તેણે ખાસ સમિતિ પૂર્વક કહ્યું કે તેમનાથી આપણા રાજ્યની આબાદી યશે કારણ કે એ સમયે ગુજરાતના ઘણાખરા રાજાઓના મંત્રીઓ વાણીયા જ હતા માટે તેમને તે પદવી ખાસ આપવી રાજાએ તે વખતે વસ્તુપાળ તેજપાળને બોલાવી મંત્રીપદ સ્વીકારવા આમ્રહ કર્યો વસ્તુપાળે એક સરત પૂર્વક^૨ મંત્રીપદ સ્વીકાર્યું

વસ્તુપાળ હવે એક સામાન્ય મનુષ્ય મળી ગુજરાતનો માહાન મંત્રી થયો તેનું જીવન (૧) પ્રધાન તરીકે (૨) મહાન યોદ્ધા તરીકે (૩) પરદુખખજન તરીકે (૪) કવિ તરીકે અને કવિના આશ્રયદાતા તરીકે અને (૫) ધર્મી તરીકે સંપૂર્ણ છે હવે આપણે દુકાણમા તેના જીવનની કારણદિ^૩ જોઇશુ.

પ્રધાન તરીકે.

આપણે પ્રથમ તેની પ્રધાન તરીકેની કારણદિ^૩ જોઇએ વસ્તુપાળચરિત્રકાર દુકમા તેનું બહુ સારૂ ખ્યાન આપે છે તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે

૧ મલદેવ વસ્તુપાળનો મોટો ભાઇ છે હતા તેના જીવન સાથે અહીં, સબધ નહિ હોવાથી માત્ર નામથી જ જાણખાણ કરાવી છે

૨ કે જ્યારે કોઇ ચાટીયો પુરુષ આપને અમારી વિરુદ્ધ જોડુ ભરમાવી જાય અને આપને કોઇ આવે ત્યારે તમારે અમારૂં અત્યારે જેટલું દ્રવ્ય છે તે અને કુટુંબ સહિત રમ્મ આપિવી

વસ્તુપાસે મંત્રીપદ લીધા પછી આખો રાજ્યકારભાર પોતાના કબજે કરી તેની બરાબર વ્યવસ્થા કરી. કારણ કે " પોતાના પગ નીચે બળતું પ્રથમ જોવું એ સન્નન પુરુષનું કામ છે. " તેણે રાજ્યવ્યવસ્થા બરાબર કર્યા પછી પોતાની પ્રજાના ખાનગી ક્ષુભ દુઃખ નીકાળી તેમનાં દુઃખ દૂર કરવા પ્રયત્ન આદર્યો. તેણે ગુજરાતની પ્રજાને શરીરથી સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ આદિ રાજવીઓની યાદી કરાવી. તેણે સંત પુરુષોને માન અને ખસ પુરુષોને દંડ આપી રાજ્ય નિષ્કંટક બનાવ્યું. જુના મંત્રીના વખતના કેટલાએક નોકરો પાખંડ અને લાંચીયા થઇ ગયા હતા. તેમની પાસેથી લાયથી એકઠું કરેલું બધું ધન પાછું કઢાવી તે ધનથી તેણે સૈન્યમાં ભરતી કરી; અને જુના પૂજ્ય પુરુષનું પૂજન કરતા, શ્રદ્ધાને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે માન આપી રાજ્ય શુરથી સોમેશ્વર દેવને પ્રસન્ન રાખતા, શુભવંત જનોને બહુ માન આપતા, ધાર્મિક જનોને વધાવતા, પ્રવીણ જનોને અગ્રેસર કરતા અને દુષ્ટજનોને બધ બતાવતા. રાજ દસની પેઠે રાજના ' માનસ ' સરોવરમાં રમતાં યથાયોગ્ય રાજ્યવ્યવહાર કરતા અને દુર્જનોની તપાસ રાખતા. " સુમિત્રા " ને આનંદ આપનાર લક્ષ્મણની સાથે જન્મ રામચંદ્રે સ્વકાર્યની સિદ્ધિ કરી તેમ પોતાના અનુજ બંધુ તેજપાલની સાથે વસ્તુપાસે પણ સ્વકાર્ય (મંત્રીપદ) ની સિદ્ધિ કરી. " તેના મનમાં એમજ હતું કે સન્નજનોનો સત્કાર કરવો અને દુર્જનોનો દંડ કરવો. ધન અને ધર્મની શ્રદ્ધિ કરવી અને સર્વે લોકો ઉપર ઉપકાર કરવો એ રાજ્ય શાસનનો નિયમ છે. " આ પ્રમાણે બીચારી પ્રજાને પીડનારા દુષ્ટ લક્ષ્મીથી મદોન્મત બનેલા એવા અનેક પુરુષોનો મદ ઉતારી તેમને આચર્યક્ષતી પેઠે નક્ક બનાવ્યા. આવી રીતે તે પ્રજાને સંતોષ પમાડવામાં કુશલ હતો તેમ પાંચે મુત્સદી પણ હતો. તેનું જવલંત ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે.

એક વખતે દીલ્લીના બાદશાહ બોલુદીનની માતા મરે દેવ કરવા પોતાના રાજ્યમાં થઇને ખાનગી રીતે જતી હતી અને તેની ખબર મંત્રીને પડી એટલે તેણે તરતજ પોતાના ચરપુરુષો પાસે કુંટાવી. આમ હેરાન થઈ માટે રાજમાતા ફરીયાદ લઇને વસ્તુપાસ પાસે ગઇ. મંત્રીએ જાણે કાંઈ બન્યુંજ નહોત તેમ ઠાવકાઇ રાખી તેની બધી બીના સાબળી લઇ તેને આશ્વાસન આપી પોતાને ત્યાં ઉતારો કઠાવી કુંટનાર મનુષ્યોને પાસે બેસાડી ધધડાવી બધો માલ પાછો અપાવ્યો અને પછી પોતે પણ તેની સાથે ઠેક મક્કા યાત્રા કરવા ગયો અને ત્યાં જઈ કીમતી ચુકતાફલનું એક તોરણ ચડાવ્યું. પછી તે રાજ્યમાતા સાથેજ પાછો આવ્યો અને તેમના આમહથી ઠેક દીલ્લી ગયો. પછી જ્યારે રાજ્યમાતાના ક્ષુબથી બધા સમાચાર બાદશાહે સાબળ્યા ત્યારે તે બહુ પુશી થયો અને વસ્તુપાસને એક ઉદાર અને પરાપકારી નર જાણી માન આપ્યું અને વસ્તુપાસ સાથે મૈત્રી બાધી. આવી રીતે એક વીરોધી મુસલમાન બાદશાહ સાથે એક રાજના મંત્રી તરીકે મૈત્રી બાંધી પોતાના રાજ્યને નિષ્કંટક બનાવ્યું. દુઃકાષ્ઠમા-એટલુંજ કે તેની મંત્રી તરીકેની કારકર્દી બહુ ઉત્તમ હતી. હવે આપણે તેનું ચોદા તરીકેનું જીવન જોઇએ.

ચોદા તરીકેનું જીવન

તે વખતના સોરાષ્ટ્રના મદોન્મત રાજવી સાગણ અને ચાચુંડકે જેઓ વીરધવળના સાળા થતા હતા તે બન્ને જણાએ એક સંધ કરી ગુજરાતની આઠા સ્ત્રીકારવાની નાપાડી. વીર-

ધવસે સલાહને માટે ધણું કહેણ મોકલ્યાં. અંતે પોતાની સ્ત્રી સાંગજીની બહેન જયલતાને પણ તેને સમજવવા મોકલ્યા. પરંતુ મદોન્મત રાજવીએ તેનું માન્યું નહીં અને ગુર્જરેશ્વરની પત્ની (પોતાની બહેન) નું અપમાન કર્યું. આનો બદલો લેવા વસ્તુપાલ મદારાણા વીરધવસ સહિત ત્યાં ગયો અને બદાદુરીથી લડી તે જન્ને બાંધને માર્યા અને તેમના પુત્રોને ગાદીએ બેસાડી ગુર્જરેશ્વરને ડંકો ચગાડ્યો. આવી રીતે બદ્રેશ્વર (કચ્છ) ના મદારાણા ભીમસિંહે ગુર્જરેશ્વરની આગાનો અનાદર કર્યો હતો. વીરધવસે તેની પામે ખંડણી માગી પરંતુ તેણે તે આપવાની ના પાડી તેનું સુખ્ય કારણ તો એમ હતું કે માગવાના રાજાના ત્રણ કુંવરો ત્યાંથી રીસાઈને પહેલાં ગુર્જરેશ્વર પાસે ગયા હતા અને ત્યાં નોકરીની માગણી કરી અને પગારમાં એક લાખ દ્રમ માગ્યા. ગુર્જરેશ્વરે તેની ના પાડી જો કે ખરી રીતે આ ત્રણે બાંધ/બેને રાખી લીધા હોત તો રાજ્ય દિવિએ લાભ દત્તો, કારણ કે એ ત્રણે બાઈ બહુ યુદ્ધકુશલ અને બલિષ્ઠ હતા.

પછી ત્રણે બાંધ ત્યાંથી નિરાશ થઈ બદ્રેશ્વરમાં ગયા અને ત્યાંના ભીમસિંહે તેમને રાખી લીધા. એ ત્રણે બાંધની યુદ્ધકુશલતા અને બદાદુરીના બલથી ભીમસિંહને ગર્વ ચડ્યો અને તેથીજ ગુર્જરેશ્વરની આગાનો તેણે અનાદર કર્યો હતો. ગુર્જરેશ્વર પૈને ત્યાં યુદ્ધ કરવા ગયો પરંતુ સૈન્ય થાકેલું હોવાથી પ્રથમ દાર ખાવી પડી. ત્યાં તો વસ્તુપાલ બીજી બાજુથી સૈન્ય લઈ ત્યાં આવી ચડ્યો. વસ્તુપાલના યુદ્ધકૌશલ્યની અભાવે ખરેખરી કસોટી હતી. ગુર્જરેશ્વર હતારા થયો હતો. શત્રુ એ ત્રણે બાંધઓના બચથી બહુ જો મા દત્તો અને વળી પેલા પણ શત્રુનાજ દેશમાં હતા. વસ્તુપાલે કપટથી સૈન્યને ચારે બાજુ બેઠો ત્યાં નાંખી થોડા સૈન્ય સાથે યુદ્ધ આ-ર્યું. જ્યાં શત્રુ ખરાબર મધ્યમાં આવ્યો કે તેની ચારે બાજુથી સૈન્ય ચારે ચલાય્યો. આ ચારે બાજુના ચારે ભીમસિંહના સૈન્યમાં ભંગાણ પાડ્યું. અંતે ભીમસિંહ દાર્યો, મરાયો અને ગુર્જરેશ્વરનો વિનય થયો. તેના છોકરાને ગાદીએ બેસાડી ગુર્જરેશ્વરની આજી પ્રવર્તવી ત્યાંથી વિનયલક્ષ્મી સહિત પાછો રાજ્યધાનીમાં આવ્યો.

હજી તો યુદ્ધમાંથી હમણાજ વસ્તુપાલ આવ્યો ત્યાં તો ખબર સામળી કે ગોધરાના રાજા કુખરે ગુર્જરેશ્વરની કુસરી ફેંટી દઈ સ્વતંત્ર રીતે પ્રજાને ત્રાસ આપવા માંડ્યો છે. ગુર્જરેશ્વરે નીતિ પ્રમાણે દૂતદ્વારા ખબર આપી પરંતુ તે મદોન્મત બનેલા રાજવીએ કાંઈ માન્યું નહિ અને સાથે પોતાના દૂતદ્વારા કાજળ કાચળી અને સાડી ગુર્જરેશ્વરને માટે ભેટ મોકલ્યા અને સાથે પત્ર લખી ગુર્જરેશ્વરનું આખી ગુજરાતનું સમ્પત અપમાન કર્યું. ગુર્જરેશ્વર આ જોઈ ચકિત થયો. તેની આંખમાંથી અંગારા ઝરવા માંડ્યા. તેણે પોતાની લાલચોળ આંખો સભામાં ફેરવી કે કાંઈ વીર પુરુષ છે; પરંતુ તેની સભામાંથી તે મદોન્મત બનેલા રાજવી માંડે જવાની કોઇની હીંમત ન ચાલી કુખરની હાક આખા ગુજરાતમાં બહુ સમ્પત હતી. તેણે ફરી વાર સભામાં જોયું પરંતુ કાંઈ ન ઉઠ્યું. અંતે તેની નજર મંત્રી પર ફરી. વસ્તુપાલ સમજી ગયો. તે બીડું ઝડપવા ઉઠ્યો અને તેણે હાકલ મારી તેનામા હજી પણ પોતાના પૂર્વજો (ક્ષત્રિજો) નું લોહી ઉછળી રહ્યું હતું. તેની હાકલથી સભા ગાજી ઉઠી. પોતે બીડું સ્વીકારવાની હા પાડી ત્યાં તો તેના નાનાબાઈ તેજપાલે તે

ખીરું પોતાના બાઇ પાસેથી ગુટવી લઇ પોતે તેના સ્વીકાર કર્યો. આખી સભાએ, ખુદ ગુર્જરેશ્વરે તેને ધન્યવાદ આપ્યો. બીજે દિવસે સવારે તે નવું સંન્ય લઇ ધુધર સામે ગયો. ધુધર તેનું સ્વાગત કરવા પહેલેથી જ તૈયાર હતો. જો કે લડાઇના બદાનાની જરૂર નહોતી છતાં તેજપાળે જતા વેંતજ તેનું અમૂલ્ય એવું ગૌધનનું દરજી કર્યું તેજપાળે સાપને ફરી છ'છે-હયો. લડાઇ શરૂ થઇ. ધુધર બગવાન હતો. સંન્યસામગ્રી પણ તેની પાસે જખરી હતી. મુદ્દના પહેલા ઉઢાળામાં શત્રુ મદોન્મત હોવાથી કંઇક જીતતો જણાયો, પરંતુ ઉઢાળો તે ઉઢાળો જ તેજપાળે પોતા ઉઢાળામાંજ શત્રુનું બળ ખાપી લીધું અને તેને નિર્નળ બનાવ્યો. બીજે દિવસે તેજપાળે સંન્ય જોડવી વ્યૂહ રચ્યો. ધુધર તેમાં સપડાયો અને અંતે જીવતો પકડાયો. તેજપાળે કાજલ કાચળી અને સાડી વાદ કરાવી તેને કાઢના પી જરમા પુર્યો. આવી રીતે ગુર્જરેશ્વરની આરાધના પ્રવર્તાવી તેજપાળે તેના અખુર ધનમંડાર છુટી દબોઇ થઇ શત્રુ સહિત રાજધાનીમાં આવ્યો. ગુર્જરેશ્વરે તેને ખુદ સન્માન-પૂર્વક પુરપ્રવેશ કરાવ્યો અને સમામાં પણ પુષ્કળ ખાન આપ્યું અને ધુધરને ગુર્જરેશ્વર માટે મોકલેલી કાજળ કાચળી અને સાડી બર સભા વચ્ચે તેને પરાણે પહેરાવી. માની ધુધરને આ અપમાન અસહ્ય લાગ્યું અને જીભ કરડી સભા વચ્ચે આપધાન કરી મૂકેા. બીજા છુટક મુદ્દો પણ તેણે કર્વી હના પર જીતે એટલા બધા પ્રસિદ્ધ નથી સામંતપાળ આદિના મુદ્દો સામાન્ય છે એટલે તેનું વર્ણન હું નહીં આપું. આવી રીતે સારા મુદ્ધવિશારદ તરીકે પણ તેની કીર્તિ ખુદ સારી છે. તે સુસ્ત જન ધર્મી હતો (કે જેના દાખલા આગળ આવશે) છતાં તે કાયર કે નિર્જળ નહોતો. અત્યારના કેટલાએક વાણીઆઓની દુર્જળતા જોઇ કોઇ કોઇ લેખક મહાશયો એમ ઠસાવવા માગે છે કે જૈનોએ હિંદુસ્તાનને અહિં સાનો ઉપદેશ આપી બાપલો કરી નાખ્યો છે પરંતુ તે લેખક મહાશયો દીર્ઘદૃષ્ટિથી જોશે તો માન્ય પડશે કે તેમના તે આક્ષેપમાં કેટલું સત્ય છે વસ્તુપાળ, તેજપાળ તથા આગળ થયેના સપ્રતિ, આમ, કુમારપાળ, આદિ રાજાઓ તથા અબયકુમાર, ત્રિમલ, ઉદા, મુન્નલ, આદિ મંત્રીઓના જ્વલંત ઉદાહરણ મોજુદ છે ધણી સુસ્ત વાણીઆઓએ પોતાના દેશ માટે પોતાના રાજા માટે અને સ્વરક્ષણ માટે કલમની પેટે તીક્ષ્ણ પાણીદાગ તરવાર પણ ઉપાડી છે માટે તેવો આક્ષેપ કરનાર લેખક મહાશયોને મારી નાંખ પ્રાર્થના કે તેમણે આક્ષેપ કરતા પહેલા દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરવો આ જરા વિષયાતર થયું. હવે મુળ બાબત ઉપર આવીને આપણે પરદુ ખબ જન તરીકેની તેની કારકીર્દિ જોઇએ.

પરદુ ખબ જન તરીકે.

આપણે પ્રથમ જોઇ ગયા છીએ કે તેણે ચંદ્ર પુરુષોને શિક્ષા કરી સત પુરુષોને મુખી કર્યા હતા બીજી રીતે પણ ધણા મનુષ્યોને ગુપ્ત દાન આપી કાળના આસમાથી બચાવી લીધા હતા તથા વાન કુવા સરોવર તથા પરજ આદિ મહાવીર પણ પોતાની પરદુ ખબ જનતા દેખાડી છે.

એક વખત ખબાતમાં આકાશના સૂર્ય સમાન અભિમાનનું પુતળું અને સત્તાના અવતાર સરખા અને લક્ષ્મીના મદથી મદોન્મત બનેલા અને રજાગણમાં વીરરત્ન સરખા સદીક નામના વેપારીએ ખબાતની પ્રજાને ખુદ પીડા કરવા માડી તેની બીકથી

પ્રજા ત્રાસી રહી હતી. ત્યાં તો તેણે એક કરપીણ કામ કરી પ્રજાને દુઃખનો એક વધારે પ્રસંગ ઉભો કર્યો. તેણે ત્યાંના એક પ્રખ્યાત સમૃદ્ધિવાન અને પોતાના ભાગીદાર નગરશેઠને એક કુદ્ર ગુદના માટે તેનાં ઘરખાર છુટી લઈ તેનું ખાનગીરીતે ખુન પથ કરાવ્યું. પ્રજા આ સાંભળી ત્રાસી ગઈ આ દુઃખદાયક બીના જણાવવાને તેનો પુત્ર રાજ્યધાનીમાં ગયો અને ત્યાં જઈ મંત્રીને અથ યી પ્રતિ સુધા બધી બીના કહી સંભળાવી. મંત્રીને આ સાંભળી ધણું ખેદ થયો. તેને વિચાર થયો કે રાજ્યના એક પ્રતિષ્ઠિત અને ધનવાન મહારથને એકદમ હેરાન કરવો તેની લાજ લેવી તે ઉચિત નહીં. તેથી તેણે તેને ખાનગી રીતે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પોતે જાતે ત્યાં ગયો તેને સમજાવ્યો, પરંતુ ધનથી મદોન્મત બનેલા સદીકે મંત્રીને યુદ્ધનું આવાદન આપ્યું, સદીકેને સંખરાજ્યે સૈન્યની મદદ આપી. યુદ્ધ શરૂ થયું. સંખરાજ્ય પોતે પણ આવ્યો પરંતુ તે ટકી શક્યો નહિ. વસ્તુપાળે એક કાકરે બે ધા માર્યા. એક રાજ્યદારી ચતુરને માર્યો અને બીજા સદીકેને પણ માર્યો. તેનું બધું ધન છુટી લઈ. રાજ્યધાનીમાં યહોચનું કર્યું. ગુર્જરેશ્વર આથી બહુ પ્રસન્ન થયો અને વસ્તુપાળને સમામા ત્રણ બીરદ આપ્યા (૧) સદીકયુવસંહારી (૨) સંખમાનમર્દન (૩) અને રાજેન્દ્રસ્થાપનાચાર્ય. આવી રીતે પરદુઃખબંજક તરીકે તેની કારકીર્દિ પુરી કરી કવિ તરીકેની તેની કાચકીર્દિ તરફ વળાએ.

કવિ તરીકે. *Valabji Rajoo*

કવિ તરીકેની વસ્તુપાળની ખ્યાતિ ધણે સ્થળે મળી આવે છે. પોતે જ પોતાના કાવ્યમાં પોતાને સંસ્કૃતી પુત્ર તરીકે જાણાવે છે. ગિરનારના એક મંદિરની એક પ્રશસ્તિમાં પણ તેને કાવ્ય દેવીના પુત્ર તરીકે વર્ણવ્યો છે, તથા કવિચક્રવર્તી આદિ ઘણા બીરદોથી તે મહાકવિ વિભૂષિત હતો. સોમેશ્વર દેવ જેવા સુસ્ત હીંદુઓ પણ તેને એક સારા કવિ તરીકે વર્ણવે છે અને તેણે વસ્તુપાળને આપુની પ્રશસ્તિમાં પણ એક કવિ તરીકે વર્ણવ્યો છે. આવીજ રીતે અલંકારમહોદધિના કર્તા જણાવે છે કે કાવ્ય શાસ્ત્રની સુદર રચના માટે વસ્તુપાળને પણ માન ધરે છે. તેની કૃતિઓમાં નરનારાયણનાં મહાકાવ્ય કે જે સોળ સર્ગનું છે અને તેમાં કૃષ્ણ અને અશ્વત્થામાની મૈત્રી, તેમજ ગિરનાર ઉપર આનંદવિહાર, સુભદ્રાહરણ આદિ સુદર રચના કરી છે. તે અને તેના બીજાં વધુનો જેવા કે સૂર્યોદય, ચંદ્રોદય, ચંદ્રેશ્વર, રૈયત, રાજ, પુષ્પાવયય, આદિવર્ણન બહુ સારી રીતે કર્યા છે. આ ઉપરાંત તેની બનાવેલી સુખતીઓ પણ બહુ વખણાય છે. તેની સુખતીઓ છુટક છુટક ઘણા કાવ્યોમાં આવે છે. આદિનાથ સ્તોત્ર પણ તેણે ગવ્ય ર છે. આ મહાકવિની બીજી પણ કૃતિઓ હોય તો ના ન કહેવાય. વસ્તુપાળમાં એક વિદ્વાન તટસ્થ નીકાકાર તરીકે તથા કાવ્યોના ગુણુદોષ પરિક્ષક તરીકે

૧ તેની સખ્યા આ પ્રમાણે છે. પાંચ હજાર સુવર્ણની ઘીટા, ચૌદસો ઘોડી અને રત્નમાણેક અને મોતીના ચાળ બરી બરી ધન હતું.

૨ સીમાશ્રવાય સીરીજમાં નરનારાયણનાં મહાકાવ્ય છપાવું છે અને તેમાં તેની સુખતીઓ આદિનાથ સ્તોત્ર તથા વસ્તુપાળકીર્તિ પ્રબોધનો પણ સાર કહેશે છે.

અસાધારણ શક્તિ હતી. તે કાવ્યકળાનો બહુ પ્રશંસક હતો. તેને કવિઓ ઉપર બહુ માન હતું. પોતે કવિઓની કદર પણ સાચી રીતે કરી જાણતો. રાજ્ય કવિ હરિદરની ધર્મી સોમેશ્વર ઉપર ઝુઝુમની હોવા છતાં જો સોમેશ્વર દરબારમાં રથાન પામ્યો હોય તો તે કવિપૂજક વસ્તુપાળના જ રૂઢા પ્રતાપ હતા.

તેની કવિઓ તરફની દાનવીરતા એટલી બધી પ્રસિદ્ધ હતી કે તે “લઘુ ભોજરાજ” નું ખીરૂં પામ્યો હતો. તેનું બીજું નામ વસતપાળ હતું કે જે નામ સોમેશ્વર અને હર્મિ-હરે આપ્યું હતું અને તેથી જ બાલ્યકાલ કવિએ તેની પ્રશંસારૂપે સુંદર કાવ્ય રચ્યું હતું આવી રીતે જેમ તે કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો તેમ કવિઓના આશ્રયદાતા તરીકે પણ તે પ્રસિદ્ધ હતો. હરિદર, સોમેશ્વર, હમોદર, નાનક, જયદેવ, મદન, વીકળ, અને કૃષ્ણસૌહ આદિ કવિઓનો તે આશ્રયદાતા હતો. આ સિવાય ધણા કવિઓ અને ભાટ ચારણોનો પણ તે આશ્રયદાતા હતો તેણે તેમના ધણાને ધનવાન બનાવ્યા હતા. તેની આ દાનવીરતાને લીધેજ એક કે બીજો કોઈ પ્રસંગ આવી પોતાના આશ્રયદાતાનું નામ અમર રાખતો તેની પ્રશંસારૂપે ધણા કાવ્યો રચાયા છે જેવા કે સોમેશ્વરની ધર્મીકૌમુદી વગેરે. બીજાં છુટા કાવ્યોમાં તથા અરિસિંહના સુકૃતસકીર્તનમાં તેની દાનવીરતા તથા અસાધારણ પ્રશંસકમનું વર્ણન આપ્યું છે. એરીજ રીતે હમીરમદમદન તથા ઉદયપ્રમદન ધર્મી બ્યુદ્ધ આદિ કાવ્યમાં તેના આશ્રિતાએ કાવ્યો રચી પોતાનું ઝણુ પતાવવા કાંઈક પ્રયત્ન કર્યો છે આવી રીતે કવિ તરીકે અને તટસ્થ ટીકાકાર તરીકે તથા કવિઓના આશ્રયદાતા તરીકે તેનો કીર્તિકથન બહુ સારી રીતે શોભી ગયો છે. એક રાજ્યમંત્રી તરીકે અહો નિશ કાર્યમાં શુચાઇ રહ્યા છતાં તે એક મહા કવિ તરીકે પ્રશંસા મેળવે અને તેમણે વળી તેના વિરોધીઓ સુદાત તેની મહાકવિ તરીકે પ્રશંસા કરે એ એક આશ્ચર્ય તો છે જ અને તો એમજ લાગે છે કે વસ્તુપાળ અદ્વૈત પ્રતિભાસ પલ્લ પુરુષ હોવો જોઈએ. નહિતર દરેક કાર્યોમાં આટલી બધી પ્રશંસા મેળવવી એ અવશ્ય નહીં તો મુશ્કેલ તો છેજ હવે આપણે તેની ધર્મી તરીકેની કારકીર્દિ જોઈએ.

ધર્મી તરીકે

ધર્મી તરીકે તે ચુસ્ત આવક હતો તે આવકના બાગ મન તથા દરોજ પ્રતિક્રમણ દેવપૂજા શુરુપૂજા આદિ કાર્યો નિયમિત કરતો. તે સિવાય તે વખતના પ્રખર ધુધર આચાર્યો પાસે પણ તે દરોજ જતો અને ઉપદેશ સાંભળતો તેના કુલકમાગન શુરુ થી જયમેનસૂરી તથા તે વખતના સમકાલીન આચાર્યો શ્રી દેવપ્રભ સૂરી, શ્રી નરચંદ્રસૂરી આચાર્ય શ્રી દેવેન્દ્રસૂરી તથા નાગેન્દ્રસૂરી આદિ આચાર્યો પાસે ધણી વખત ઉપદેશ સાંભળવા જતો અને તેમના ઉપદેશથી તેણે ધણા મદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો તથા આપુના જગપ્રસિદ્ધ મદિરોમાં ખડુ અદગદ્ગ દ્રવ્ય વાપર્યું હતું. બીજા પણ ધણા નવા મદિરો કરાવ્યા હતા. તેણે માણ બાગ વાગ મોટા સંધ દાદી સંધપતિની પત્નીયુક્ત વાતઓ કરી હતી.^૧ તપરયામાં પચ્ચમી તપ, ચતુર્ત્તી આદિ તપરયા

૧ છલી તેરમી વાત કરવા જતા ગતામાં તે કાગમન થયો હતો એટલે જાગ આપી અને તેરમી અર્ધી એમ ઘણા સાડાગાર વાતો તેણે કરી હતી.

કરી તેનું ઉજ્જમાણું પણ બહુ સાગી રીતે કરતો. તેણે ઉદયપ્રભસૂરિની આચાર્ય પદવીના સમારંભ ઉપર પણ બહુ સારું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું અને તે વખતથી દર વરસે એક કરોડ રૂબા શ્રાવકોને આપવાનો તેણે નિયમ કર્યો હતો.

તે ધર્મી હતો છતાં ધર્માધ નહોતો. તેણે કોઇ પણ ધર્મ ઉપર અન્યાય થતો જોઇ યોગ્ય ઇન્સાફ આપ્યો છે તો પછી પોતે તો અન્યાય કરે જ શાનો ? તેણે અન્ય ધર્મીઓના મંદિરો પણ ધણા બધાં આપ્યા છે તેણે ૩૨૦૦૦ ખીજા ધર્મવાળાના દેવગૃહ કરાવ્યા હતા અને સવા લાખ શિવલિંગ ઇન્સાડા હતા, તથા ૭૫૦ બ્રહ્મશાળાઓ કરાવી હતી.

આવી રીતે જેણે અપૂર્વ પરાક્રમ કરી રાજ્ય કારભાર આશ્ચર્યપ્રુદ્ધિથી વહી શુભરાતના રાણા વીરધવળના રાજ્યને મળ્યુત બનાવ્યું હતું તેની વિદ્વતા તેની સત્તા અને શક્તિ કેવા હતા તેના ખ્યાલ તેના અપૂર્વ પરાક્રમથી સાર્વજનિક કાર્યોથી અને આશ્ચર્ય ઉપર બધાંવેળા જગવિખ્યાત મંદિરો જોવાથી આવે છે તે દરેક સમ્રાટના પક્ષમાં સદાનુભૂતિ દર્શાવે અને પ્રજાનું હૃદય આકર્ષવાને માટે તે કેટલો આગ્રહ કરતો તેના ખ્યાલ તેણે સુમલમાનાને મટે બધાંથી મસીદો નીકાળના આપણને આવે છે તેના કીર્તિલેખો, પરાક્રમથી કૃત્યો, અને સાર્વજનિક કાર્યો તથા અનેકવિધ પ્રદર્શિતઓ બસોથી અઢીસો શિલાલેખો ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, પ્રબંધ ચિંતામણી, કીર્તિકૌમુદી, સુકૃતસંકીર્તન વગેરેમાના તેના કીર્તિ સ્તવનોએ તેને અમર કર્યો છે. વસ્તુપાળના અવસાન પછી વસ્તુપાળના પુત્રની અભિષાળના અંગે બાલચંદ્ર મહાકવિએ વસંત-વિલાસ રચી તેની કીર્તિ અમર કરી છે. તેમજ સુનિર્જનહર્ષરચિત વસ્તુપાળ-ચરિત્ર આદિ સાહિત્ય જોવાથી તેના જીવનમાં કોષ્ઠક અનેક ઓજસ જળહળી ઉઠે છે. હવે હું કુંઠાણના તેણે કરેલા કાર્યોની નોંધ લઇ વિરમીશ.

તેણે ૧૩૧૩ જિન ચૈત્ય નવા કરાવ્યા તથા ૩૩૦૦ જિનમંદિરોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. મવાવાખ પ્રતિમા, એક લાખ શિવલિંગ, ૩૨૦૦ અન્ય ધર્મવાળાના મંદિરો, ૭૫૦ બ્રહ્મશાળાઓ, ૭૦૧ તપસ્વીઓને રહેવાના મકાં, ૭૦૦ દાનશાળાઓ, ૬૮૪ ઉપાશ્રયો તથા ૮૪ મુદ્દર સરોવરો, ૪૬૪ વાલ્યો, ૧૦૦ પુસ્તકાલયો તથા ૧૦૦ તપસ્વીઓને માટે વસ્ત્રાશન બાધી આશ્રુ હવ, ૩૦ નવા કીર્તી બંધાવ્યા હતા અને ૬૩ યુદ્ધ કર્યો હતા. આવી રીતે કુંઠાણમાં તેના કાર્યોની નોંધ મે લીધી છે. જે કે આથી વધારે નોંધ વસ્તુપાળચરિત્રમાં મળે છે, પરંતુ લંબાણના બચથી મે નથી ટાક્યું. વસ્તુપાળનું જીવન સુયોગ્ય મત્રાં તરીકે મહાન યુદ્ધવિશાળ તરીકે પરદુ ખબજન તરીકે કવિ તરીકે અને સારા ધર્મી તરીકે સંપૂર્ણ છે.

આવા સુનિપુણ મનુષ્યોચિત જીવન પરિપૂર્ણ કરી પોતાની કીર્તિ રૂપી ગંગાને ત્રિલોકમાં ભમાનાને ન્યારે પોતે છેલ્લીવાર યાત્રા કરવા સંધ સહિત નીકળ્યો ત્યાં રસ્તામાજ તેને વ્યાધિ થયો. અતે તે વ્યાધિ પ્રાણધાતક નીકળ્યો અને ત્યાં તે સવત ૧૨૯૮ માં સ્વર્ગે ગયો.

ભદે તેના નાશવત દેહ નાશ પામ્યો હોય પરંતુ તેના નિર્મળ આત્મોદ્ધાર તો નિર્મળ નભોમડલના ચમકતા તારાની પેઠે જવલત બાવે પ્રકાશી રહેલ છે અને તેની કીર્તિ "અમરશીના શુભ પ્રવાહની જેમ" ચો તરફ ફેલાઇ અમરસ્થાન જોગેવી રહેલ છે-રહેશે.

જૈન રાજઓ.

(લેખક—આચાર્ય મુનિ ન્યાયવિજયજી)

૧ મહારાજ ચેટક-ચેડા.

જૈન સાહિત્યમાં વૈશાળીનો ચેટક રાજ શ્રી મહાવીરસ્વામીના પરમ ભક્ત તરીકે બહુ પ્રસિદ્ધ છે તેવીજ રીતે વ્યવહારિક પ્રસંગોથી પણ તેની ખ્યાતિ પ્રસિદ્ધ છે. એ પ્રસિદ્ધિનું પ્રથમ કારણ તે શ્રી મહાવીર સ્વામીની માતા ત્રિસલા ચેટકરાજની બેન થતી હતી અને શ્રી મહાવીર સ્વામીના મોટાભાઈ નંદીવર્ધન સાથે ચેટકની વચ્ચે પુત્રી-જ્યેષ્ઠાના લગ્ન થયા હતા જેમ મહાવીર સ્વામી સાથે તેને ઘાટે મંમથ હતો તેમ ભારતના તે વખતના પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ રાજઓ સાથે પણ તેને સારો સબંધ હતો.

સિદ્ધસૌવીરનો રાજ ઉદ્ભવ, અવતરનો રાજ પ્રવોત, કૌશળીનો રાજ શતાનિક, ચપાનો રાજ દધિવાહન, મગધનો રાજ અને રાજગૃહનો સમ્રાટ શ્રેણિક આદિ તેના જમાતા થતા હતા. તેમજ બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ પામેલ અમ્ભતશત્રુ (કાણિક) તેનો દૌહિત્ર થતો હતો.

મહારાજ ચેટક બહુ ચુસ્ત જૈનધર્મી હતો અને તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે પોતાની પુત્રીઓનું કન્યાદાન જૈન રાજઓ સિવાય ખીજા કોઈને ન આપવું તે પ્રતિજ્ઞા તેણે ઠેક સુધી પાળી હતી. તેણે શ્રેણીકને પોતાની પુત્રી ન આપવાથી શ્રેણીકે તે કન્યાનું હતણું કર્યું હતું અને પરણ્યો હતો. જૈન સૂત્રોમાં ચેટક રાજ માટે છુટક છુટક ઉલ્લેખો ધણે સ્થળે મળ્યા આવે છે તેમાંથી થોડા દાખલા અત્રે ટાંકું છું જેનોના આગમમાં મળ્યાતા આવશ્યક સૂત્રની ચૂર્ણિમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે—

ભગવતો માયાસિ ચેટકસ્સમગિની, મો (જા) ચીર્દ ચેટકસ્સપુયા
અર્થ—

“ ભગવાન મહાવીર સ્વામીની માતા તે ચેટકની ભગિની હતા અને મહાવીર સ્વામીની ભોળાઈ તે ચેટકની પુત્રી હતી ” આ ઉલ્લેખ આનમાં રાખીને ત્યાર પછીના ખીજા મથકા-રોએ પણ ચેટકને મહાવીર સ્વામીના મામા તરીકે ઓળખાવ્યા છે જેનોના પ્રથમ મળ્યાતા સૂત્ર આચારાગમાં મહાવીર સ્વામીના જીવનની ઓળખાણ આપતા નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરેલ છે—

યયા-સમણમમ મગધઓ મહાવીરસઅમાયાસોદ્ધસકુલા તિસેણતિતિ
નામધિજ્ઞા પ્વ માદો જન્તિ. તન્નજ્ઞદા તિસલા ઇવા ધિદેદદિજ્ઞા ઇવા મિય-
કારિણી ઇવા (આચારંગ સૂત્ર, આગમોદ્ય સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત પૃ ૪૨૨).

અર્થ.—

સમસ્ત ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામીની માતા જેનું વાસિષ્ઠ ગોત્ર હતું તેના ત્રણ નામ હતા ત્રિસલાદેવી, વિદેહીદેવી, અને પ્રિયદાગિણી

મહારાજા ચેટકને પોતાના પૌત્ર સમર્થ સમ્રાટ કોણીક સાથે એક યુદ્ધમાં લડાઈ ચક્ર હતી તેનું મુખ્ય કારણ જૈન મંથકારો નીચે પ્રમાણે આપે છે.

શ્રેણીકને અમુક કારણસર કોણક દેવે પ્રસન્ન થઈ અમુલ્ય કુડલ અને એક ગધ હસ્તી ભેટ આપ્યો. શ્રેણીકે તે વસ્તુ પોતાની સ્ત્રીને આપી અને તેમણે પોતાના પુત્રને આપી. ૧ શ્રેણીકના મરણ પછી કોણીક ગાદી ઉપર આવ્યો અને તેણે સત્તાના મદદથી પોતાના ભાઈ ઉપર હુકમ કર્યો કે હસ્તિ અને કુડલ મને સ્વાધીન કરે ખરે હક દાર દુજ હુ. બંને ભાઈઓએ રોકડ પગખાવી દીધું કે પિતાએ અમને હસ્તિ અને કુડલ આપ્યા છે અને તમને રાજ્ય આપેલું છે એટલે તે વસ્તુઓમા તમને કંઈ લાગે વળગે નહિ. આથી કોણીક ખીજ્યો અને તેમને મારવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. બંને ભાઈ ત્યાંથી પોતાના માતામહ પાસે ગયા. ચેટકે પોતાના દૌહિત્રીને આશ્વાસન આપી પોતાના આશિષ્ઠ તરીકે રાખ્યા. કોણીકે પોતાના માતામહ પાસે ભાઈની માગણી કરી પણ બહાદુર ક્ષત્રિય રાજાએ જવાબ આપ્યો કે આશિષિતોનું રક્ષણ કરવું એ અમારી ધરજ છે. આ સામગ્રી કોણીકને કોઈ થયો અને મોટું સૈન્ય લઈ ધુમ્તો ચુક કરવા આવ્યો. ચેટકને વિચાર થયો કે દૌહિત્રીને મારીને રાજ્ય મેળવવું એ પણ એક જાતનું કવંક છે. અતે તેણે લાચારીથી યુદ્ધ માંડ્યું બંને વચ્ચે ભય દર ચુક થયું. અને યુવાન રાજા કોણીકે કપટથી પોતાના માતામહને દરાર્યો તેને જાતીમા બાણ મારી જીવિ ચાટતો કર્યો ચેટક રાજા દૌહિત્રીના હાથે મરાયો. ૨ કોણીકને આથી વિશેષ ધિક્કાર મળ્યો તેણે પિતાને માર્યો, માતામહને માર્યો અને અતે ભાઈને પણ માર્યા

જૈન સૂત્ર પ્રમાણે ચેટક રાજા માટે છુટક છુટક ઘણા લેખો મળે છે પરંતુ આ મહાન રાજાને હિંદના ઐતિહાસિક રાજા તરીકેનું હજી સ્થાન પ્રાપ્ત થયું નથી. કોણ જૈન વિદ્વાન મહાશય આ રાજાને બહાર લાવવા શુભ પ્રયત્ન કરશે એમ આશા છે આ સિવાય બીજા ધર્મી રાજાઓ છે કે જેમના નામ જૈન ઇતિહાસ સિવાય આપણે બીજા સ્થાને સામળ્યા નથી

તા ૬. ચેટક રાજા માટે સાહિત્યપ્રેમી આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજી તરફથી "વૈશાલિનો ગણસત્તાક રાજ્યનો નાયક રાજા ચેટક" નામનો લેખ પુરાતત્ત્વમાં ચક્ર થયો છે. તેમા તેમણે તે રાજાને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સિદ્ધ કરવા જુ સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. આચાર્ય શ્રીને સાથે સાથે એટલી પણ વિશેષ વિનંતી છે કે કમથ બીજા જૈન રાજાઓના સંમંથના કાંઈક જાણવા જેવું બહાર પાડે

૧ અથવા તો એમ પણ મળે છે કે પોતાના મોટા પુત્રને રાજ્ય અને નાના કુવરને કુડલ અને હસ્તિ આપ્યા

૨ ચેટક રાજા કોણીકથી મરાણા નથી. તેણે અનંતન કરીને કુવામા પડ્યું મુક્યું હતું.

મહારાજ ઉદાયન (અન્તિમ જૈન રાજર્ષિ.)

સિંધુ સૌવીરના આ પ્રખ્યાત રાજના સંબંધમાં જૈન સૂત્રોમાં ઘણે સ્થળે ઉલ્લેખો મળે છે. આ રાજ અન્તિમ જૈન રાજર્ષિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેમજ મહારાજ ચેટકના જામાતા તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ રાજર્ષિ માટે જૈનોના અતિપવિત્ર આગમ-સૂત્ર શ્રી ભગવતીજમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે:—

તેજં કાલેજં સમયેજં સિંધુસૌવીરેસુ જણવપસુ ધીતીમય નામ નગરે હોત્યા. । તસ્સજં ધીતીમયસ્સ નગરસ્સ યદિયા ઉત્તરપુરચ્છિમે દિસીમાય પત્થજં મિયવણં નામં ઉજ્જાણે હોત્યા । તત્થજં ધીતીમય નગરે ઉદાયણે નામં રાયા હોત્યા...તસ્સ...રઘો પ્રમાવતી નામં દેવી હોત્યા...તસ્સ જં ઉદાયણસ્સ રઘો પુત્તે પ્રમાવતીય દેવીય અત્તપ અમીતિ નામં કુમારે હોત્યા. ।...તસ્સજં ઉદાયણસ્સ રઘો નિયમ માયણેજ્જે કેસી નામં કુમારે હોત્યા ।... સે જં ઉદાયણે રાયા સિંધુ સૌવીરપામેક્કણં સોલસાણં જણવયાણં ધીતીમય પ્પામેક્કણં તિણં તે સટ્ઠિણં નગરાગર સયાણં મહાસેનપ્પામેક્કણં દસણં રાજ્જં યદ્દ માઝ ઢાણં વિદિત્તછત્તવામરચાલધીયાણં નેત્તિ ચ યદ્દુણં રાઈસરતલવર જાયસત્થયાહપ્પમિર્ઘેણં આહેવચ્ચજાય કારેમાણે પાલેમાણે સમણેવાસપ અભિગયજીયાજીવે જાયચિદ્ધરહ । (આગમેદ્ય સમિતિદ્વારા પ્રકાશિત ભગવતી, પૃ. ૬૧૮.)

તે કાલ અને તે સમયમાં સિંધુસૌવીર નામના દેશમાં વીતિમય નામે એક શહેર હતું, તે શહેરની ઉત્તર-પૂર્વ બાજુએ ધ્રુવન નામે ઉદ્યાન હતું. તે વીતિમય શહેરમાં ઉદાયન નામે રાજ હતો. તે રાજને પ્રમાવતી નામે પટરાણી હતી. તેને અશ્વિત નામે પુત્ર હતો. તે ઉદાયન રાજને કેસી નામે એક કુમાર બાણેજ હતો. તે ઉદાયન રાજ સિંધુસૌવીર આદિ સોળ જનપદ, વીતિમય આદિ ત્રણસો ત્રેસઠ નગર અને આઠર (પાણી) તથા મહાસેન આદિ દસ મોટા મુકુટબદ્ધ રાજાઓના, તેમજ બીજા અનેક નગર રક્ષક, દૃણ્દનાયક, શેઠ, સાર્થવાહ આદિ જનસમૂહનો સ્વામી હતો. એ શ્રમણોપાસક અર્થાત જૈન શ્રમણોના ઉપાસક હતો, અને જૈન શાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત જીવ અજીવ આદિતરવ-પદાર્થનો જાણકાર હતો ઇત્યાદિ.

આ સૂત્ર ઉપરથી સમજાય છે કે તે બહુ ધર્મયુક્ત અને જૈન દર્શનનો યથાર્થ જ્ઞાતા હતો. આ સૂત્રમાં લખ્યું છે કે તે મહાસેન પ્રમુખ દસ મુકુટબદ્ધ રાજાઓ તેના આચારકિત હતા. મહાસેન સિવાય બીજા નવ રાજાઓના નામ ક્યાય જોવામાં આવ્યા નથી. મહાસેન જેનું બીજું નામ ચંદ્રપ્રદોત છે તે તેના આચારકિત કેવી રીતે બન્યો તેના ઉલ્લેખ જૈન સૂત્રોમાંથી નીચે પ્રમાણે મળે છે અને તેના ઉલ્લેખ આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીએ પુરાતત્ત્વમાં આપ્યો છે, તેના દુઃકાણમાં ઉતારો આપ્યું હું.

“ એક વખતે કેટલાએક મુસાફરો સમુદ્રની યાત્રા કરતા હતા ત્યાં રસ્તામાં અચાનક તોફાન થવાથી તેમનાં ઘડાણ એક ખરણે ચડ્યાં અને કોઈ રીતે આગળ વધી નહીં તેથી

લોકો બહુ ગભરાયા. તેમની આ દશા નજીકના એક દેવના જોવામાં આવી. તેણે પોતાની શક્તિથી વદાણ બદાર કદાચું અને તેણે લોકોને પોતે બનાવેલી એક ચંદનમય શ્રી મહાવીર દેવની પ્રતિમા લોકોની એક પેટીમાં પેક કરીને આપી અને કહ્યું કે આ પેટીમાં દેવાધિ-દેવની મુર્તિ મુકેલી છે; એના માહાત્મ્યથી તમે સદિસલામત પાર ઉતરી જાઓ. થોડા દિવસમાં વદાણ સિંધુસૌવીરના કાંઠે આવ્યું અને અહીં તેમણે તે પેટી પ્રતિમા સહિત ઉતારી મુકી અને તે પ્રતિમાને ઉદાયનની રાણી પ્રભાવતીએ પોતે ઘેર એક ચૈત્ય બનાવી પધરાવી અને હંમેશાં તેની પૂજા કરવા લાગી.

રાજા જે કે પહેલાં તાપસધર્મી હતો પરંતુ પાછળથી જૈન થયો હતો અને ધીમે ધીમે આ નવી આયેશી પ્રતિમા ઉપર બહુ શ્રદ્ધાવાળો થતો ગયો. એક દિવસે રાણી નાય કરતી હતી અને પોતે વીણા વગાડતો હતો તે વખતે રાજાની દૃષ્ટિમાં રાણીનું માથું દેખાતું નહિ તેથી રાજા બહુ ગમરાયો અને તેના હાથમાંથી વીણા વગાડવાનો ગજ સરખી પડ્યો. રાણીના તાલમાં ભંગ થવાથી ગુસ્સે થઇ બેઠી કે સ્વામિનું મારી કંઈ બૂલ થઇ કે જ્યેથી તમે એકદમ વીણા વગાડવી બંધ કરી દીધી? રાણીના આગ્રહથી રાજાએ બનેલી ખીના કહી. આ સાંભળી રાણી સમજી ગઇ કે માફ આપુધ્ય થોડું છે માટે કંઈક આત્મસાધન કરવું એમ સમજી દીક્ષા લેવા માટે સ્વામીની રજા માગી, ત્યારે રાજાએ તું મરીને દેવી થા તો મને બેધ કરવા આવજો એમ કહી દીક્ષા લેવાની રજા આપી. રાણી દીક્ષા લઇ થોડા વખતમાં મૃત્યુ પામી સ્વર્ગલોકમાં ગઇ અને ત્યાં જઈ તેણે સ્વર્ગમાંથી આવીને રાજાને સદ્બોધ કર્યો અને રાજા ત્યારથી ધર્મ ઉપર વધારે દૃઢ મનનો થતો ગયો.

રાણીના મરણ પછી તે મુનિની પૂજા તેની એક વિશ્વાસુ કુબડી દાસી નિયમિત કરતી હતી. એક વખતે દર્શનને માટે આવેલા કોષ્ઠક દેવે પ્રસન્ન થઇ તેને એક સુવર્ણ મુટિકા આપી અને તેના પ્રતાપથી તે કુબડી મરી મુડોળ અને કંચનવર્ણી કાયાવાળી થઇ. દાસીનાં રૂપનાં વખાણુ ચોતરફ ફેલાયાં અને અવન્તિનાથ ચંડપ્રધોતે પણ તે સાંભળ્યાં. દાસીનાં રૂપનાં વખાણુ સાંભળી તેના રૂપ ઉપર તે મોહિત થયો અને તેને પરણવાને માટે પેરવી રચી. પછી એક દિવસે ખાનગી રીતે કુબડી દાસીના કહેવા પ્રમાણે એક નવી બનાવટી પ્રતિમા લઈ તે ત્યાં આવ્યો. દાસીએ પેલી નવી પ્રતિમા જુની પ્રતિમાને સ્થાને મુકી પેલી પ્રભાવશાળી જુની પ્રતિમા સાથે ઉપાડી લીધી. રાજાને આ વાનની ખબર બીજે દિવસે પડી કે પ્રતિમા સહિત દાસીનું ચંડપ્રોધત રાજા હરણુ કરી ગયો છે. તેણે ચંડપ્રોધત પાસે તેની માગણી કરી પરંતુ ગર્વિષ્ઠ અવન્તિનાથે તે આપી નહિ. ઉદાયને કહ્યું કે તું દાસીને લઇ ગયો તેની મને ચિન્તા ઓછી છે પણ પ્રતિમાને તું પાછી મોકલાવી દે. પરંતુ તેણે કંઈ માન્યું નહિ. પછી ઉદાયન રાજા પોતાના મોટા સૈન્ય સાથે લડાઇ કરવા તેની સામે ગયો. અવન્તિનાથ તેનું સન્માન કરવા તત્પરજ હતો. જે શત્રુ ભેગા મળ્યા. ઉદાયને અવન્તિનાથને કહ્યું કે સૈન્યોનો ધાણુ કહાડવા કરતાં આવી જાઓ આપણે બન્ને એકલા લડીએ અવન્તિનાથે તે કમ્પુલ કર્યું. બન્ને જણા રણગણમાં આવ્યા પરંતુ થોડી વાર પછી તરતજ અવન્તિનાથ હાથી ઉપર બેસી ગયો અને લડાઇ કરવા માંડી. ઉદાયને જરા પશુ વિચાર કર્યા સિવાય

ઉમાં ઉમાં લડવા માંડ્યું. તેણે પોતાના ભાગ્યાથી ચતુના ગજનાં કુંભરચક્ર ઉપર ભાલા માર્યાં. હાથી હેઠા પડ્યો. કે તરતજ ઉદાયને બદાહરીથી શત્રુની અંગાડીમાં પેસી તેને જીવતો કેદ કર્યો. અવન્તિનાથ હાર્યો; તેના સૈનિકોએ નાસ ભાગ કરી પછી ઉદાયને શત્રુનું રાજ્ય સંભાળ્યું. અને રાજકેદી-ચંદ્રપ્રોતને સાથે લઈ પોતાના દેસબણી આવવા નીકળ્યો. રસ્તામાં તેને ચોમાસું નડવાથી એક મોટા મેદાનમાંજ જુદા જુદા કીલ્લા બાંધી સૈન્ય વિશ્રાંત માટે રહ્યું.

ત્યાં પર્વશય પર્વ આવ્યાં. ઉદાયન રાજ ચુસ્ત જૈન હતો એટલે સંવત્સરી^૧ ને દિવસે પોતાના ચતુ રાજને^૨ પણ ઉદાર દલથી મારી આપવા છોડી દીધો.

પોતે ઘેર આવ્યા પછી એક વખતે જગદુદારક શ્રી વીરપ્રભુના ઉપદેશથી દીક્ષા લીધી અને પોતે ધીમે ધીમે ઉપદેશને માટે અન્ય સ્થળે વિદાર કરવા લાગ્યો. સાધુ-પણ્યામાં નિરંતર તપસ્માના કારણથી તેના કેમળ શરીરને વ્યાધિ થયો. વૈદ્યોએ તેને દહીં ખાવાનું કહ્યું અને તે પ્રજામાં રહ્યો. એક દિવસે પોતે પોતાની રાજધાનીમાં ગયો, ત્યાં તેના ભાણેજના મત્રીઓએ તેના ભાણેજને ખોટું ભરમાર્યું કે ઉદાયન દીક્ષાથી કંટાળી રાજ લેવા આવ્યો છે. તેના ભાણેજે પહેલાં તો કંઈ માન્યું નહિ પરંતુ તેઓએ તેને સમજાવ્યું કે તે વાન સાચી છે ત્યારે તેણે કહ્યું કે રાજ તેમનું છે ને લઈ લે તો કંઈ વાધો નથી. તેઓએ કહ્યું કે રાજધર્મ એવો નથી. અને તેમણે એમ નક્કી કર્યું કે તેને વિષ આપવું પછી એક ગોવાલણ પાસે 'દહીં'માં ઝેર અપાવ્યું. રાજ ત્યાંથી મૃત્યુ પામી સ્વર્ગે ગયો. રાજના મૃત્યુથી ત્યાં નજીકના નગરદેવતા બહુ કુપિત થયા અને તેણે ધુળને વરસાદ વરસાવી એક કુંભાર કે જે ઉદાયનની ભક્તિ કરતો હતો તેના સિવાય આખા ગામને દારી દીધું. અત્યારે પણ તે ધુળને ઢમકો મોજાવે છે.^૩

૧

૨ મહારાજ ઐણીજી

૧ મહારાજ ઐણીક અત્યારે જીવંત રૂપે નથી; તે તો આજથી ૨૫૦૦ વરસ પહેલાં થઈ ગયા, છતાં તેની કીર્તિ જૈન સમાજમાં અત્યાર સુધી જ્યક્ત બાવે પ્રકાશી

૧ જૈનોનાં અતિ પવિત્ર દિવસ મનાય છે. તે દિવસે લોકો પોતાનાં આખા વર્ષનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરે છે અને જેની સાથે કંઈ પણ બોલાચાલી થઈ હોય તેને ખુલા દિલથી ખમાવે છે-માફી માગે છે.

૨ જ્યારે ઉદાયને ચંદ્રપ્રોતને હરાવ્યો ત્યારે “દાસીપતિ” રાજ્ય કપાલમાં લખ્યા હતા, પરંતુ જ્યારે એક સધર્મી તરીકે તેને ઓડ્યો ત્યારે તે સખ્દો ન દેખાય તેને માટે તેના કપાલમાં એક પટ્ટબધ બાંધ્યો હતો. ઉદાયને ચંદ્રપ્રોતને એક સધર્મી બંધુ બણી છોડી દીધો હતો અને તેનું મુખ્ય કારણ એમ હતું કે તેણે પણ સંવત્સરીને દિવસે ઉપવાસ કર્યો હતો.

૩ આ હકીકત માટે વધુ જાણવા ઇચ્છનાર મહારાજે આવશ્યક ચૂલ્હિ આદિ ગ્રંથો જોવા તરફી લેવી.

રહી છે. જૈનોના અંતિમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીના પરમ બક્ષત તરીકે એક ન્યાયી પ્રજાપાલ તરીકે અને યુદ્ધવિશારદ તરીકે તેનાં યશોમાન જૈન સૂત્રો અને ગ્રંથોમાંથી, હેમચંદ્રાચાર્યના પર્વમાં તથા શ્રેણીકચરિત્ર આદિ કથામાં જૈન ત્યાગી મુનીવરો-આચાર્યોએ આદર-ભાવથી ગાણાં છે એ જ તેની કારકીર્દિ જણાવવાને ખરાં સાધનભૂત છે.

હીંદના એક ઐતિહાસિક રાજ તરીકેની કીર્તિ તથા તેનું નામ જૈન ગ્રંથોમાં જેટલું પ્રસિદ્ધ છે તેટલું બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ અજાતશત્રુના પિતા તરીકે ધણે રચણે મળી આવે છે. છતાં આ પુરુષ હીંદના પ્રાચીન રાજઓના ગણમાં એટલો બધો પ્રસિદ્ધ નથી કે જેટલો જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ છે. જો કે અત્યારે આ રાજને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સિદ્ધ કરવાનો સમય નથી, એટલે હું અત્યારે તે સંબંધી ચર્ચા કરવા નથી ઇચ્છતો, છતાં આ રાજના એક નજીકના સગા મહારાજ એટક અને શ્રેણીકને શો સંબંધ હતો અને એ એટક કોણ હતો તેનું વર્ણન કુંડાળુમાં આપીશ તો અરયાને નહિ ગણાય. મહારાજ એટક તે વખતનો એક સુપ્રસિદ્ધ રાજ હતો અને તેની રાજધાનીનું મુખ્ય શહેર વિશાલ નગરી હતું. તેને સાત કુંવરી હતી તેમાં ચેલણા બધાથી નાની હતી. તેને આપણે ચરિત્રનાયક શ્રેણીક હરણ કરી પરણ્યો હતો, એટલે શ્રેણીક એટક રાજનો જમાઇ થાય. તેની પોતાની પ્રથમ પુત્રી ઉદ્ધવન સાથે પરણી હતી, બીજી ચંપાના દધિવાદનને, ત્રીજી મૃગાવતી કોસંખીના સેનાનિકને, ચોથી ઉરુમનીના પ્રજાતને પાંચમી કુંડગામમાં મહાવીર સ્વામીના મોટા ભાઇ નંદિવર્ધનને પરણાવી હતી. તેમાં છેલ્લીએ દીક્ષા લીધી હતી અને ચેલણાને શ્રેણીક રાજ હરણ કરી પરણ્યો હતો. આવી રીતે તે વખતના મુખ્ય મુખ્ય રાજ સાથે તેને સંબંધ હતો. (વંશ માટે જુઓ ભારતીય પ્રાચીન રાજ્યવંશો ભાગ ૧ ભા.)

મહારાજ શ્રેણીક સાહસિક અને ચૈર્ધવાન હતો. તેના પિતાનું નામ પ્રસેનજીત હતું. શ્રેણીકને જત્રીસ ભાઇ હતા તેમાં તેના નંબર સૌથી છેલ્લો હતો. શ્રેણીકને એક ચક્રવર્તી રાજ થવાની યોગ્યતા હતી. તે નાનપણથી જ હોશીયાર હતો. તેના પિતાએ પુત્રની યોગ્યતા પહેલેથી જ જાણ લીધી હતી. પિતાએ બધામાંથી રાજપત્રે યોગ્ય કોણ છે તેની ખરીક તપાસ કરવા માંડી. આપણે તેનાં યોગ્યક દ્રષ્ટાંતો જોઈશું તો અરયાને નહિ ગણાય. એક વખતે રાજ્યમહેલમાં અગ્નિ દેવે કૃષા કરી બધી વસ્તુઓનું ભક્ષણ કરવા માંડ્યું. પિતાએ કહ્યું કે આ અગ્નિ દેવના મુખમાંથી જે મનુષ્ય જે વસ્તુ બચાવી લે તે વસ્તુ તેની. ધણા મનુષ્યો આ લાભ લેવા જીવના જોખમે પણ મુક્યા અને તેમાં રાજના જત્રીસ કુંવરો પણ તે લોભ ન છોડી શક્યા. કુમારોમાંથી કોઈએ નવલખો હાર તો કોઈ હીરા મોતીનો હાર, તો કોઈએ કિંમતી કુંડલ આદિ લઈ લીધા, પરંતુ શ્રેણીકે સુદની જાંબા લીધી.^૧

બધાએ શ્રેણીકની અમુલ્ય તથા તેમના મનથી ઘુમ્મ વસ્તુ માટે તેની ઠૂઠા મરકરી કરી. આવીજ રીતે એક બીજી પરીક્ષા કરી તેમાં પણ શ્રેણીક પ્રથમ નંબરે ઉતર્યો છતાં તેના પિતાએ તો તેની ગૂઢ મરકરીજ કરી. તેણે બધા કુમારોને યોદ્ધા યોદ્ધા દેશના સુખા નીમ્યા પરંતુ શ્રેણીકને પોતાની રાજધાનીમાં જ રાખ્યો. જો કે પિતાની ઇચ્છા તો

એવી હતી કે શ્રેણીક રાજા થવાને મથે છે માટે તેને અહીંઆંજ રાખવો, શ્રેણીકને આ વાતની ખબર નહોતી એટલે અભિમાની શ્રેણીકને ધણું ખોટું લાગ્યું અને પોતે પોતાનું બંભા નામનું કીંમતી વાજીંત લઈ ત્યાંથી છાનો માનેા ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં પોતાનું ક્ષાત્ર તેજ પ્રકાશતો તે રાજવી ત્યાંથી બેનાતીમાં ગયો અને ત્યાં એક વણિકની દુકાને જઈ પોતાનો ઉતારો કર્યો તે ઉદાર દિલના વાણીઆએ અમુક નિમિત્તથી તેનું ભાગ્ય તપાસી પોતાને ઘેર ઉતારેા આપ્યો અને તેને પોતાની કુંવરી પણ પરણાવી. હવે પોતે ત્યાં પોતાના ભાગ્યની પરિસ્થિતાના બળથી એક રાજવી તરીકે સુખ ભોગવવા લાગ્યો.

હવે આ બાળુ તેના પિતાએ પણ શ્રેણીકની ધણી તપાસ કરાવી. પહેલા તો તેનો પત્તા ન લાગ્યો વૃદ્ધ પિતાને પોતાની ભુલ ઉપર ધણેા પસ્તાવો થયો. અન્તે તપાસ કરતાં માણુમ પડ્યું કે શ્રેણીક ત્યાં બેનાતીમાં મળ ઉડાવે છે પછી પુત્રવત્સલ પિતાએ તેને એક માણુસ દ્વારા એક ગુણ શ્લોકથી ખબર આપી અને તેમા પોતે અંતમાં જણાવ્યું કે હવે હું છેલ્લી ઘડી તારું સુખ જોઉં કે જોઈ મારા આત્માને શાંતિ મળે. પિતાશ્રેમી પુત્રને આ વાચી ધણું દુઃખ થયું અને પોતાની ભુલ પોતે જણી ધણેા પસ્તાવો કર્યો, અને તે જ સમયે પોતાની ઓ જોને ગર્ભ રહ્યો હતો તેને પોતાના સસરાના આશ્રયે મુકી તેની સપ્રેમ રજા લઈ પોતાના વતન તરફ રવાના થઈ ગયો.

ત્યાંથી મળલ દર મળલ કરતો જઈતો તે પોતાના પિતા પાસે ગયો. જ્યારે તે તેના પિતાને મળ્યો તે વખતે તેના પિતા અંતિમ સ્થિતિએ હતો-મરવાની અણી પર હતો. તેણે પોતાના પુત્રનું સુખ જોઈ રાજી થઈ પોતાનું સમગ્ર રાજ્ય શ્રેણીકને આપ્યું અને સાથે સાથે ટણું કે તારા વડીલ બાઈઓને પણ યોગ્ય મન્દાનપૂર્વક સાચવજો. આવી બવામણુ કરી પુત્રને યુગ્મી સ્નેહાળ પિતા સ્વર્ગે સિધાળ્યો.

શ્રેણીકને ઠંઠક આશ્ચર્ય તો થયું કે હું તો એમ સમજતો હતો કે પિતાને મારા ઉપર પ્રેમ નથી અને મને તો રાજ્ય આપ્યું. પરંતુ તેને પછી માણુમ પડ્યું કે પોતેજ સમજવામાં બૂલ કરી હતી પોતાને પોતાની બૂલ અને પિતાના શેઠ માટે ધણું ખોટું લાગ્યું અને અમુક દિવસ મુધી તો પોતે ધરબદાર પણ ન નીકળ્યો. પછી મંત્રીઓએ ખુબ સમજાવી તેને રાજકારબાર સોંપ્યો. શ્રેણીકે પોતાના દાશમાં રાજકારબાર લઈ તેની બરાબર સંભાળ લીધી અને આખા રાજને સતોષ પમાડ્યા પછી પોતે વિજયયાત્રા કરવા નીકળ્યો.

તેણે પિતાએ જીતેલા દેશો ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાએક રાજ્યોને જીત્યા હતા. પરંતુ તે વખતનો સુપ્રસિદ્ધ મહારાજ એટકે તેની આજ્ઞા નહોતો માનતો. બે રાજ્યો અડમ, બળવાન, અને ધર્વમાં એક સરખા હતા એટલે બેમાથી કોઈ એક ખીલની આગ નહોતો માનતો, તોપણ એ જન્ને મિત્રો તરીકે ગેના હતા. આ સંબંધ શ્રેણીક મુધી જ ચાલ્યો હતો.

મહારાજ શ્રેણીક જેમ મારો ચોદો દનો તેમ પંડિતો ઉપર ખબ તેને મારો પ્રેમ હતો. તે પંડિતોને જલ્દી સાંઠ માન આપનો અને પોતાના મંત્રીઓ તનીકે વિદાન અને

હાજી પુરપોને જ રાખતો. એમ કહેવાય છે કે તેને ૫૦૦ મંત્રીઓ હતા.^૧ તેમાં ૫૫૫ મંત્રીઓ દરતાં હોયો. મંત્રી શ્રી અભયકુમાર કોઈક અલૌકિક પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષ હતો. તે મહારાજા શ્રેણીકનો મોટો છોકરો ચતો હતો. મહારાજા શ્રેણીકે એક વખતે પોતાના પાડોશી અને મિત્રરાજા ચેટકની પુત્રી સુજેષા કે જેના રૂપના વખાણ દેશેદેશમાં બહુ પ્રસરી રહ્યાં હતાં તેનું મણું ક્યું પરંતુ ચેટક રાજાને તે વાત પસંદ ન પડી અને તેણે તે માટે શ્રેણીકનું અપમાન કર્યું.

શ્રેણીકને ચેટકની મંત્રી તોડવી ન ગમી પરંતુ તેને કન્યા ન મળી તેના કરતાં ૫૫૫ અપમાનથી બહુ દુઃખ થયું. તેણે વિચાર કર્યો કે ગમે તેમ કરી અપમાનનો બદલો લેવો. તેનું શરીર ચિન્તામાં અને ચિન્તામાં ગળવા લાગ્યું. આ ખબર તેના પુત્ર અને મહામંત્રી અભયકુમારને મળ્યા. તેણે પિતાને કહ્યું કે હું ગમે તેમ કરી તમને ચેટકની પુત્રી મેળવી આપીશ આપ ચિન્તા ન કરો.

અભયકુમાર એક વેપારીનો વેશ લઈ ડેલીક ગળની સુંદરમા સુંદર તાદશ છબી ચિતરાવી વિશાલા નગરીમા એક અતરના મહાન વેપારી તરીકે ગયો, અને રાજમંદિર પાસે પોતાનો વેપાર ચલાવ્યો. તેણે દુકાનોમા ચારે માથુ બંધી છબીઓ ગોઠવી અને વચમાં ચૂડામણિ સરખા શ્રેણીકની છબી મૂકી. પછી દરરોજ આ સુજેષાની દાસી તેની પાસે તેલ અતર આદિ લેવા આવે સારે પોતે તે છબીને પગે લાગે ફૂલ ચઢાવે. દાસીએ પૂછ્યું કે આ છબીને તમે શું કરો છો ? એટલે તેણે કહ્યું કે એ અમારા રાજા શ્રેણીક છે. તે દાસીએ તે છબી જોવા માગી સારે તેણે કહ્યું કે અમારા રાજાનું અપમાન ન થાય તેવી રીતે ખુદીથી લઈ જાવ. પછી દાસી તે છબી સુજેષા પાસે લઈ ગઈ. સુજેષા શ્રેણીકનું અદ્ભુત રૂપ જોઈ તેના ઉપર મુગ્ધ બની. તેને શ્રેણીકને પરણવાનું મન થયું અને પોતે પગે ચાલી અભયકુમાર પાસે આવી કહ્યું કે મને તમારા રાજાના મુણ સાંભળવાનું મન થયું છે. બુદ્ધિનિધાન અભયે તે યથાથોગ્ય વર્ણવી બતાવી આપ્યું અને સુજેષાને ખાતરી કરી કે આ મને લાયક વર છે. તેણે અભયને ખાનગીમાં કહ્યું કે મને શ્રેણીક પાસે લઈ જાવ. અભયકુમારે વિશાલા નગરીની બહાર ખડેરથી માડી ઠાં શ્રેણીકની રાજધાની રાજગૃહ સુધી મોટી સુરંગ ખોદાવી. શ્રેણીકને જોલાવ્યો. શ્રેણીક બનીસ સુમટો સહિત ત્યાં ગયો અને સુરંગ બહાર જઈને જોયું તો સુજેષા અને ચેલણા બંને બહેનો સા ઉભી હતી. શ્રેણીકને સુજેષા પરણી હતી, પરંતુ નાની બહેનને સુજેષા પર બહુ હેત હોવાથી તેના આગ્રહથી તે ત્યાં આવી હતી. શ્રેણીકે કહ્યું કે તમે રચમા ખેસી જાવ; ત્યાં સુજેષાને કંઈક સાબરી આવ્યું હોય તેમ તેણે કહ્યું કે હું ઘેર ઘરેણાનો કડીઓ ભુલ્લી ગઈ છું. માટે લઈ આવું ત્યાંસુધી અહીં ચેલો. સુજેષા ઘેર ગઈ, પાછળ શ્રેણીકના સુમટોએ કહ્યું કે ચતુરાન્યમા નિર્ભય રીતે વધારે વખત રોકાવું ઠીક નથી માટે ચાલો. શ્રેણીક ચેલણાને લઈ ત્યાંથી ચાલો નીકળ્યો. ચોડી વારમા સુજેષા પાછી આવી પરંતુ ત્યાં

૧ તેને ૫૦૦ મંત્રીઓ હોય તે વાત લગભર અસંભવિત લાગે છે. પરંતુ એમ હોય ખરું કે તેની સમાના ૫૦૦ સભ્યો હોય અને તેઓ તેને રાજકાર્યમા મદદ આપતા હોય અને તેથી જ તેમને મંત્રી કહ્યા હોય તો તેમા કંઈ અશોભ્ય નથી.

તો કોઇ ન હતું. તે ગભરાઈ ગઈ અને તેણે યુગ પાડી કે મારી બહેનને ટ્રેણીક લઈ ગયો. બહાદુર ચેટકરાજ આ સાબળી ત્યાં આવ્યો. ટ્રેણીક તો પોતાના સુભટાથી ઘણે આગળ નીકળી ગયો હતો તેને પછવાડે શુ ચાલ છે તેની ખબર ઘણી મોડી પડી. તેના સૈનિકો લડ્યા અને બહાદુર બીજા સુભટા મરાયા. ત્યાં રાજગૃહની હદ આવી એટલે ચેટકરાજ હાથ ધરી પાછો વળ્યો.

ટ્રેણીકરાજ એલણાને પરણ્યો. તે પહેલાં બુદ્ધ ભગવાનનો પરમ ભક્ત હતો. પરંતુ એલણા જૈન હતી અને તેના ઉપદેશથી તેને પરમ કારણિક શ્રી મહાવીર સ્વામી ઉપર શ્રદ્ધા બેઠી અને તે તેમની પાસે ઉપદેશ સાંભળવા જતો ધીમે ધીમે તે સુસ્ત થાય છે અને તેણે ગાર્હસ્થ દીક્ષા સ્વીકારી પોતાના રાજ્યમાં પણ તેણે જૈન ધર્મના ફેલાવે સારો કાર્યો હતા. એ તો કહેવાય જ છે કે યથા રાજા તથા મજા આ કથની બરાબર સાચી છે તેને જૈન સાધુઓ ઉપર એટલો બધો હાર્દિક પ્રેમ હતો કે કોઈ એક જોની રીતે એમ કહે કે અમુક સાધુની આ ભૂલ છે તોપણ તે માનતો નહિ, કારણ કે તેની ખાતરી હતી કે મહાવીર સ્વામીના શિષ્યમાં ભૂલ ન હોઈ શકે. જેના શુરુ સર્વજ્ઞ છે તેમના શિષ્યો ભુન કેમ કરી શકે ?

ટ્રેણીક રાજ બહુ ગુણગ્રાહી હતો એક વખતે પોતે પોતાના સૈનિકો સહિત શ્રી મહાવીર પ્રભુને વહવા જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં એક કુતરાનું મૃત શરીર પડ્યું હતું. બધા સૈનિકો તેની તરફ શુક્યા અને ધૂણાની નજરે જોઈ ચાલતા થયા. ટ્રેણીકરાજ કુતરાને જોઈ બોલ્યા કે મહતોની દત્તપ્રક્રિયા કેવી સુંદર અને ઉત્તમ છે ? આ સુંદર દાખલો તેની ગુણગ્રાહકતા માટે બસ થશે.

ટ્રેણીક રાજને પોતાની વહાલી સ્ત્રી એલણા રાણીથી કોણીક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. તે ગર્ભમાં હતો ત્યારથી જ તેની માતાને પોતાના પતિનું માત્ર ખાવાની કુદ છુટ્ટા થઈ હતી. પુત્ર જન્મ્યો કે તરત જ તેણે તે પુત્રને દાસી દ્વારા ઉકરડામાં ફેંકાવી દીધો. ટ્રેણીક આ ખબર સાંભળી બોલ્યો કે પુત્રને પાત્રો બોલાવો. દાસીએ તે પુત્રને પાછો આણ્યો. ઉકરડામાં છોકરાની આગળ કુકડે કરડી આધી અને તેમાંથી લોહી નીકળતું હતું. પુત્ર-વત્સલ ટ્રેણીકે પુત્રની તે આગળ મુખમાં નાખી તેને શાંત કર્યો અને આજ પુત્ર અતે તેના માતૃક નિવડ્યો. કોણીક લાવનપાલનથી ધીમે ધીમે મોટો થયો. તે જોવા યોગ્ય અવસ્થાએ પહોંચ્યો કે તરત જ તેને રાજ્ય મેળવવા ઉત્ક્રાંત વધી રાજના લોભી પુત્રે અતે વૃદ્ધ પિતાને ક્રોધ કર્યો અને વળી ચોંટાળી હોય તેમ તેણે પિતાને મીઠાના પાણીમાં બોળેન કોરડાનો માર માર્યો. શરૂ કર્યો અને બોરાકમાં પણ બહુ જ તુચ્છતા વાપરવા માડી કોણીકની માતા પતિની આ સ્થિતિ જોઈ ધણી દિલગીર થઈ પરંતુ પુત્ર પાસે તેનું કાંઈ ચાલતું નહિ.

એક વખતે કોણીક જમવા બેઠો હતો ત્યાં તેના નાનો બાણુડો આવ્યો અને મુતર્યો, છતાં કોણીકને કંઈ વૃણા ઉત્પન્ન ન થઈ અને પોતે ગર્વથી માતા પાસે બોલ્યો કે મારા જેવા કોણને પુત્રપ્રેમ લગે ખરો ? તેની માતાએ નિર્ભય પરંતુ ચાંત ચિત્તે કંટુ કે આથી પણ તારા ઉપર તારા પિતાનો ધણી પ્રેમ હતો તું જન્મ્યો ત્યારે મેં તને ઉકરડામાં નાખી દીધો હતો છતાં તેમણે તને પાત્રો મળાવી તારી લોહીવાળી આગળો મોઝા નાખી તને મરતો છતાં

રાખ્યો હતો તેનો અત્યારે તો તુ તારા પિતા ઉપર પૂર્વના કાષ્ઠ બદલે આપતો હોય તેમ જાણાય છે કોણીક આ સામળી શરમાયો અને પોતે પોતાના હાથમાં કુદાડી લઇ પિતાનું પાંજર તોડી નાખી છોડાવવા ઉઠ્યો. ગમ્મડેદી શ્રેણીક કોણીકની આવી ક્રૂર અવસ્થા જોઇ બીને કે રમે પુત્ર મને મારી નાખશે' શ્રેણીકને મત્સ્યનો બચ ન હતો છતાં રમેને પુત્રને દાણે પિતૃ-હત્યા થાય તે તેને ઉચિત ન લાગ્યું એટલે પોતે પોતાના હાથે મરતું ઠીક ધારી પોતાની પાસે હાથમા રહેલ હીરાની વીંટી ચુસી મરી ગયો. કોણીકે જોયું કે પરિણામ બહુ ખરાબ આવ્યું. તેને પિતાનો પ્રેમ સાબરી આવ્યો અને તેણે ઘણું કષ્ટાત કર્યું પરંતુ તે રાડયા પછી હદાપણુ લાવવા જેવું હતું એટલે તેનું રૂદન નિષ્ફળ ગયું. કોણીક પિતૃહત્યાનો મદાન બોગી થયો અને તેથી બૌદ્ધ અને જૈન ઇતિહાસમા તેને એક વૃક્ષ સ નર તરીકે આલેખ્યો છે આવી રીતે મહારાજ શ્રેણીકનું જીવન મેં દુઃકાણુમા દેખાડ્યું છે. વિશેષ જોવા ઇચ્છનાર મદાદાણે શ્રેણીકચરિત્ર તથા અબ્રમકુમારચરિત્ર ઇત્યાદિનું અવલોકન કરવું.

૩ સમ્રાટ સંપ્રતિ

બૌદ્ધ સમ્રાટ અશોકના પૌત્ર સંપ્રતિના નામથી જૈનસમાજમા શ્વેતામ્બર, દ્વિગમ્બર, કે કુલક પંથમા પણ કોઇ અભણ્યો નહિ હોય. આ મદાન રાજ્યએ તો જૈન ધર્મને દ્વિગતબ્યાપી કર્યો છે જેમ અશોકે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકારી તે ધર્મને તેણે રાજધર્મ કર્યો હતો તેમ તેના પૌત્ર સંપ્રતિએ જૈન ધર્મ સ્વીકારી તેના સત્ય સનાતન સિદ્ધાંતોને વિશ્વવ્યાપી બનાવી રાજધર્મ તરીકે ફેલાવ્યો હતો.

તેનું જન્મ સ્થલ.

મહારાજ સંપ્રતિનો જન્મ મરૂ દેશ-મેવાડમા ઉજ્જવનીમા થયો હતો તેના પિતાનું નામ કુણાલ કે જે સમ્રાટ અશોકનો પાટરી કુવર હતો. તે કમનસ્કીય કુણાલ પોતાના પિતાનું વિસ્તૃત રાજ્ય ભોગવવા ભાગ્યશાળી થયો નહોતો. જૈનસમાજમા આને માટે એક દંતકથા આલે છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

મહારાજ સમ્રાટને તેમની પટરાણીથી કુણાલ નામનો મુખ્ય પુત્ર થયો હતો. તે જન્મ્યો ત્યારથી ઉજ્જવનીમા જ પોતાની માતા સાથે રહેતો, અને ત્યાજ ઉછરતો મોટો થયો ઉજ્જવનીના રાજા—સમ્રાટના મુગાએ અશોકને ખબર આપ્યા કે કુમારની ઉમ્મર ભણવા લાયક થઇ છે માટે તેનો યોગ્ય બટોબસ્ત થાય તો ઠીક. અશોકે આ વાતી ધણી ખુશી થયો અને તેણે એક પત્ર મુગા ઉપર લખ્યો તેમા લખ્યું કે તેના ઉપર બરાબર ચોક્કસાઇ રાખી તેને ગભ્યધર્મ બરાબર શીખવાડવો તેમજ બીજી પણ યોગ્ય સુચના તે પત્રમા લખી અને કુમારને પણ લખ્યું કે કુમારેણ અધીયતાં ' ભણવાને માટે પ્રયત્ન કરવે. ' આ પ્રમાણે પત્ર લખી કવરમા બીટી તેને બરાબર મ્હોર છાપ માર્યા સિવાય પોતાને ઉતાવળ હોવાથી બીજા કાર્યમા આંધો ગયો. આ વાતની ખબર કુણાલની

ઓરમાન માતાને પડી. તેણે વિચાર્યું કે “સુવરાજ કુણાલ છે અને મારો પુત્ર સુવરાજ નથી માટે એવો ઉપાય કરૂં કે ભવિષ્યમાં મારો પુત્ર ગાદીએ બેસે અને હું રાજમાતા તરીકે પૂજાઉં.” આ પ્રમાણે દેવથી તેણીએ તે કવર ઉઘાડી પત્ર વાંચી ન્યાં કુમારેણ અધી-યતાં લખ્યું હતું ત્યાં તેણીએ એક મીઠું વધારી કુમારેણ અંધીયતાં લખ્યું. થોડી વાર પછી સમ્રાટ આવ્યો અને તેણે તે પત્ર ફરી વાર વાંચ્યા સિવાય કવરને મળ્યુત પેઠ કરી ઉપર મ્હોર છાપ મારી એક બેપીઆ સાથે જલ્દી રવાના કરી દીધું. બેપીઆએ તે કવર જમને ત્યાંના મુખાને આપ્યું. તેને આ પત્ર વાંચી ઘણો ખેદ થયો. તેણે પત્ર અડધો કરી કુમારને વંચાવ્યો, પરંતુ કુમારે આખો પત્ર વાંચવાની હઠ લીધી. અંતે બચાકારે તે પત્ર તેણે વાંચ્યો અને કુમારેણ અંધીયતાં તે પણ વાંચ્યું. વિનયી પુત્રે વિચાર્યું કે પિતાની આજ્ઞા મારાથી કેમ લોપાય? હિંદના રાજઓ પણ જેની આજ્ઞા નથી લોપતા અને અમારા વંશમાં કોઈએ પણ પિતાની આજ્ઞાનો લોપ નથી કર્યો, તો પછી હું મારા પિતાની આજ્ઞાનો લોપ કેમ કરી શકું? મુખાએ ઘણી ના પાડી, છતાં કુમારે લોહના ડંના ડના સળાયા આંખમાં ચાંપી દીધા અને પિતાની આજ્ઞા પાળી—સાથે પોતાનું જ્વલંત દર્દાંત પણ જગત આગળ રજુ કર્યું. સમ્રાટ અશોકને આ સાંભળી ધણું આશ્ચર્ય થયું અને પોતે વાંચ્યા વિના પત્ર ત્રોકલ્યો માટે પોતાને ઘણો ખેદ થયો.

હવે કુણાલે અંધ અવસ્થામાં પોતાના પિતા પાસે જવું ઉચિત ન ધાર્યું. પોતે પોતાની દુઃખી જીવંતીના દિવસો ત્યાંજ ગાળવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે તેને પોતાનું દુઃખ ઓછું થવા લાગ્યું. પછી તેણે સંગીતનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ધીમે ધીમે તે સાગ ગવૈયા તરીકે અને વિવિધ જાતનાં વાજાંત્ર વગાડનાર તરીકે તૈયાર થયો. તેણે દેશ દેશના સારા સંગીત-શાસ્ત્રીઓને બોલાવી તેમની પાસે જુદી જુદી જાતના ઘણા અનુભવો મેળવ્યા.

હવે તેણે દેશાન્તરમાં પોતાની કાર્તિનો વાવટો ફરકાવવા જુદા જુદા વેશે દેશાટન શરૂ કર્યું. બધે રંધણે વિજય પામતો પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવતો અશોકની રાજધાની પાટલી પુત્ર (પટ્ટના) ગયો. સમ્રાટે નેને ઓળખ્યો નહિ, પરંતુ કુણાલનું એક સારા ગવૈયા તરીકે ખુબ સન્માન કર્યું. બીજે દિવસે કુણાલે રાજસભામાં પોતાના પિતાને મુખ દેખાડવા સિવાય લાલ પડદો નખાવી ગાવાનું શરૂ કર્યું. સમ્રાટ પોતાના મંત્રીઓ સેનાધિપતિ અને સારા શેઠીઓ સહિત ત્યાં હાજર હતા. કુણાલે એક પછી એક જુદી જુદી મુંદર મીઠી ગાઈ બતાવી. પછી ન્યારે બરાબર રંગ જત્યો એટલે તેણે પોતાની આત્મકથા ગાઈ. સમ્રાટેને પુત્ર સાંભર્યો. પુત્રની વાર્તા તાજ થઈ તેને એમ નહીં લાગ્યું કે આ પોતાનો પુત્ર કુણાલ છે. પછી પોતે કહેવડાવ્યું કે પુત્રે પિતા પાસે હાજર થવું પરંતુ કુણાલે તે વાત સ્વીકારવા ના પાડી. પછી સમ્રાટે કહ્યું કે તમારી ધીરજ, શીર્ષ, પાકિય જેમ હું ખુશી છું. મૌર્ય વંશના કુંવરને આવી જ ઉદારતા ધરે. તમારે માગવું હોય તે ખુશીથી મળે. કુણાલે ‘સમય જેમ’ પિતાનું સિંહાસન અને તાજ માગ્યું. પિતાએ કહ્યું કે તમે અંધ છો પછી રાજ્ય કેવી રીતે કરશો? ત્યારે તેણે કહ્યું કે મારે એક નાનો પુત્ર છે તેને રાજ્ય આપો. તે રાજ્ય ચલાવશે. પછી સમ્રાટ અશોકે ખુશી થઈ તે બાળકને પોતાને હાથે રાજતિલક કર્યું. આ બાળકને નાનપણથી જાદો મળી એટલે તેનું મોખં સંપ્રતિ પડ્યું.

દરે ધીમે ધીમે સપ્રતિ ઉમ્મર લાવક થયો. તેનામા નાનપણથી રાજને યોગ્ય ગુણો બહુ સારી રીતે ખોટયા હતા સત્રાઝ્ અશોકના મગ્ધ પછી મપ્રતિએ રાજની વગામ હાથમા ચીધી.

ગાદીએ મેઠા પછી યોડા સમયમા નિમિષ ગચ્છના મુકુટમણિ સરખા આચાર્યવર્ધ શ્રીઆર્યસુરસ્તિ સુગિતા તેને મેલાપ થયો. એક વખતે પાટલિપુત્રમાથી રથવાનાનો મદાન વરદોડો નિકળતો હતો અને સપ્રતિ પોતાના મહેલના ગોખમા ખેડો હતો તેને એ વરદોડાની બચ્ચના જોઈ ધડીક વિચાર થયો. ત્યા તેણે પોતાના પૂર્વના ગુરુ જોયા તેને ખાત્રી થઈ કે એ માગ જ ગુરુ છે જોટવે પોને ગોખમાથી નીચે ઉતર્યો આચાર્ય શ્રી પાસે આવી વંદન કરી પુણ્ય કે-ગુરુદેવ મને જોગખો છો? ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કતાર આપ્યો -મોર્ધવંચના મુકુટમણિ સગખા તને કોણ નથી જોગખતું? જાનએ ફરી કવું કે-પ્રભુ એમ નહિ આપ વિચાર કરો-ત્યા તો આચાર્યશ્રીએ જાનખળથી તપાસી જોયું કે અરે, આ તો તે જ છે કે જેણે પૂર્વ બવમા મારી પાસે દીક્ષા લઈ હતી અને લઈને એક ત્રિવલમા મૃત્યુ પામ્યો હતો. તે પછી રાજ પોતાના કપકાની ગુરની સયે વરદોડામા ચાસ્યો અને ત્યાથી ઉપાશયે જઈ તેમની પાનેથી કપદેશ સાબળ્યો.

ઉપદેશ સાબળાને તેને ગુરુ પ્રત્યે પ્રેમ થયો અને તેમા પૂર્વ બવના પ્રેમે શુદ્ધિ કરી. ત્યાર પછી તેણે જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો અને પ્રજાને તેના પવિત્ર મિદ્દાતો પહોચાડમા અને પ્રજાએ પણ પ્રેમથી તેના પવિત્ર સિદ્ધાન્તોનો સ્વીકાર કર્યો.

ત્યાર પછી તે વિજયયાત્રા કરવા નીકળ્યો. તેની વિજયયાત્રાનું વર્ણન વિસ્તૃત રીતે કથામ મારા જોવામા આવ્યું નથી, પરંતુ એટલું મળે છે કે તેણે આખા હીંદના રાજ મહારાજાઓને તામે કરવા ઉપરાત મહેલ દેશ જોવા કે અધ્યાનિસ્તાન, વૃક્ષરાન, ધરાન આદિ દેશોને પણ તેણે તામે કર્યા હતા. પૂર્વમા બગાવ અને એગિરસાથી માડી પશ્ચિમમા ઠેક સમુદ્ર સુધી અને ઉત્તરમા છેક હિમાલયથી માડી દક્ષિણમા છેક કન્યાકુમારી સુધી દરેક દેશ તેના તાનામા હતો જો કે સત્રાઝ્ અશોકે પહેલેથી તેને માટે રાજ્ય સમ્રાટી રાખ્યું હતું, છતાં સ્વતંત્ર રીતે પોતાની આજ્ઞા મનાવવા તેણે વિજયયાત્રા કરી હતી. તેમા મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓને હરાવ્યા એટલે નાના રાજાઓ તો એની મેળેજ તામે થઈ ગયા. જૈન શ્રેયકારો કહે છે કે તેણે ચક્રવર્તીની માફક આખા ભારતવર્ષમા પોતાની આજ્ઞા ફેરવી હતી આવી રીતે વિજયયાત્રા કરીને આવ્યા પછી તેણે પોતાના ગુરુના ઉપદેશથી જૈન-ધર્મની ઉત્તિના પગલા લેવા માંડ્યા તેમા તેણે પ્રથમ દેશોદેશમા અનેક સુદર સ્થળે બવ જિન મદિરો કરાવ્યા. તેના ગગનચુગ્મી બવ શિખરોના નામ નિરાન પણ આત્યારે તો હાથ નથી લાગત; પરંતુ તેના એ બવ મદિરો, તેની બાધણી અને શિષ્યકળાના નમુનાના કથાક કથાક બાધુકાર સબગાય છે તેના ઉપર જીર્ણોદ્ધાર થવાથી મુળ મદિરની બચ્ચતા તથા

૧ આ રાજના પૂર્વ બવની કથા બહુ લાંબી છે. લગાજના બધથી મે નથી આપી. વિશેષ જાણના છગ્ગનાર મહારાજને કલ્પસૂત્ર, પરિશિષ્ટ પર્વ, સપ્રતિયરિત વગેરે - જોવા બવામણ છે.

સુંદરતા કંઈક ઝાઝા થયાં છે. તે એકલાં જિન મંદિરો કરાવી ચાંત નહોતો રહ્યો. પરંતુ જૈન ઉપદેશકો-સાધુ મહાત્માઓને દરેક જાતની અનુકૂળતા કરાવી દરેક સ્થળે-સ્થેએ દેશમાં પણ-તેણે વિહાર ચાલુ કરાવ્યો હતો. તે વખતે જૈનધર્મ રવિને મધ્યાહ્ન સમય હતો. તેનાં પ્રખરો કરણો ભારતવર્ષમાં અને તેની બહાર પણ ઘેર ઘેર તપી-શોભી રહ્યાં હતાં. તેણે જૈન મંદિરો, જિન પ્રતિમાઓ, સાધુઓ, પુસ્તકો અને શ્રાવકોની વૃદ્ધિ કરવા સારો પ્રયત્ન સેવ્યો હતો અને તેમાં સફળતા પામી તે બધાની ખુબ વૃદ્ધિ કરી હતી.

ઐતિહાસિક નોંધ.

આ મહાન જૈન ચક્રવર્તિ રાજાની ઐતિહાસિક નોંધ જૈન સૂત્રોમાં અને ખાસ કરી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત પરિશિષ્ટિ પર્વમાં છે.^૧ બૌદ્ધ યુગમાં પણ તેનું યોગ્ય ધણું વર્ણન કર્યું છે અને તેમાં તેને 'સંપદ' તરીકે ઓળખાવ્યો છે. આ સિવાય સમ્રાટ અશોકની માફક તેના કીર્તિસ્તંભો, શિલાલેખો આગ્રાપત્રો કે તામ્રપત્રો કંઈ પણ મળી આવતું નથી. આ રાજાએ જૈનપ્રતિમાઓ ધણી કરાવી છે કે જેની ભવ્યતા અને સુંદરતા બહુ અલૌકિક છે અને તેનો નમુનો બીજે મળવો મુશ્કેલ છે. અત્યારે અમદાવાદ, પાટણ, પંખાત, પાલીતાણામાં શત્રુંજય ઉપર અને ગિરનાર જામનગર ઇ. માં તેની કરાવેલી પ્રતિમાઓ છે પરંતુ તે પ્રતિમાઓમાં ક્યાંય તેના નામના શિલાલેખો મળી આવતા નથી. કોઈ મહારાજ તે બાબતમાં વિશેષ જાણવા જેવું બહાર પાડી તેની ઐતિહાસિક નોંધની ખોટને પુરી પાડે એમ હું ઇચ્છું છું. આનું મુખ્ય કારણ મને એકજ લાગે છે તે એ જ કે આગલા સમયમાં પોતાની નામના કાલવામાં-બીજા સપ્તદશમાં કહું તો આત્મપ્રશંસાના ભયથી ધણા જણે પોતાનાં કાર્યોની નોંધ કરાવવાનું મોકુફ રાખ્યું હોય અને તે જ કારણે સંપ્રતિએ પણ તેમ કર્યું હોય એ બનવા ભેગ છે. આ સિવાય પુરાણ સમયમાં ધણા રાજા મહારાજાઓએ કરાવેલી પ્રતિમાઓમાં ઘણે સ્થળે શિલાલેખો મળી આવતા નથી અને આધુનિક સમયમાં ક્યાંક ક્યાંક તેવું બને છે પણ ખરૂં જેથી મારા ઉપલા અનુમાનમાં કંઈક સત્ય હશે એમ માનવું પડે છે.

આ મહાન ચક્રવર્તિની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિશેષ નોંધ નહિ મળી શકવાથી તેના જીવન સંબંધે વિશેષ લખવું મોકુફ રાખી તેનાં મળી આવતાં થોડાં સૂક્ત્યોની નોંધ અને તેણે પોતે જૈન ધર્મ સ્વીકારી પોતાના તાબાના રાજાઓને પણ સુસ્ત જૈન કેવી રીતે કર્યા હતા તે સંબંધે મળી આવતા થોડા શ્લોકો દાંડી વિરમીચ.

તેણે ગગનચુમ્બી ભવ્ય સવાલાખ નવાં જિન મંદિરો કરાવ્યાં હતાં અને મનોહર સવા-કરોડ નવી જિન પ્રતિમાઓ કરાવી હતી. ૩૬૦૦૦ હજાર મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો અને પંચાણુ હજાર પિત્તળની પ્રતિમાઓ કરાવી હતી. દીનદુઃખીને માટે અનેક સદાનૃત તથા વાવ, કુવા, તળાવ, પરબ આદિ ધણાં લોકોપયોગી કાર્યોની નોંધ મળે છે. તેણે સવાલાખ જિનમંદિરો કરાવ્યાં હતાં એ ઉપરથી આપણે સમજી શકીશું કે તે કેટલો ધર્મચુસ્ત હતો છતાં તેણે ચક્રવર્તી રાજાની માફક એક સત્તાએ ભારતવર્ષમાં પોતાની આણ-

૧ આ પરિશિષ્ટિ પર્વમાં જૈન સમાજના ધણાખરા મહાપુરુષોના જીવનચરિત્રો સુંદર રીતે વર્ણવ્યાં છે.

આત્મા મનાવી હતી-એસાડી હતી. સંપ્રતિ ધર્મો હતો છતાં અશોક કે સિદ્ધરાજની જેમ ધર્મોંધ નહોતો. તેણે ધર્મને માટે કદી તલવાર નથી ઉપાડી તેમજ કોઈ પણ છતર મંદિરોની વચ્ચે પણ નથી ઉતરાવી. તેણે પ્રેમથી બીજા રાજાઓને અને પ્રજાને પણ જૈન ધર્મ સ્વીકારાવ્યો હતો. તેને માટે સંપ્રતિયસ્ત્રિકાર નીચે પ્રમાણે લખે છે,

મહાપ્રભાયાનાં કુર્યસ્તમનુગ્રજ્ય સંપ્રતિઃ તેષાં રાજાં વિધિ સર્થ દર્શયિ-
ત્વાડગમત્ ગૃહાન્ ॥ ૪૧૪ ॥ તતઃ સર્વાન્ નૃપાન્ સ્માદ ન નઃ કાર્ય ધનેતેયઃ મન્ય-
વે સ્થામિનં ચેન્માં, તદ્ભયન્તોડયસંપ્રતિઃ ધર્મ પ્રયર્તયન્ત્વેનં, લોકદ્રયસુલાયદમ્
॥ ૪૧૫ ॥ સ્વદેશેષુ સર્વત્ર પ્રીતિરેવં યતો મમ ॥ ૪૧૬ ॥ તતસ્તેડપિ ગતાસ્તથ
જૈનચૈત્યાન્યકારયન્ કુર્યંતે તત્રયાત્રાઘ, રયયાત્રોત્સયોદ્મૂતાઃ ॥ ૪૧૭ ॥
સદૈઘોપાસતે સાધુનમારિં ઘોપયન્તિ ચ રાજાનનુવૃત્યતત્રાપિ લોકોડમૂદ્ધર્મ-
તત્પરઃ ॥ ૪૧૮ ॥

બાવાર્થ—“ મહાપ્રભાવના ઉત્સવને કરતો અને તે રચની પછવાડે ચાલતો રાજા (સંપ્રતિ) બીજા બધા રાજાઓને એકઠા કરી તેમને સર્વ વિધિ દેખાડી પોતાને ઘેર ગયો. ત્યાર પછી બધા રાજાઓને તેણે કહ્યું કે જો મને તમારો ઉપરો રાજા-સ્વામી માનતા હો તો મારું અનુકરણ કરો. મારે ધનથી કંઈ કામ નથી.

તમારા દેશમાં બધે ઠેકાણે ઇલલોક અને પરલોકના સુખના કારણજીત ધર્મ (જૈનધર્મ) ને પ્રસારાવો-તેથી જ મને અરેખરી પ્રીતિ થશે.

ત્યાર પછી બધા રાજાઓ ઘેર જઇને નવા જિન મંદિરો કરાવતા હતા અને મોટા ઉત્સવવાળી રથયાત્રા અને યાત્રાઓ કરતા હતા અને હમેશાં સાધુઓની સેવા કરતા. અમ્મા-રિપટહ (કોઇ પણ નિર્દોષ જીવની દિસા ન કરે.) પણ વગડાવતા હતા, ત્યારે પ્રજા રાજા-ઓનું અનુકરણ કરી ધર્મ (જૈન ધર્મ) માં તત્પર બની. એ તો કહેવત છે કે “ ચયા રાજા તથા પ્રજા ” યદિ રાજા ધર્મો અને ન્યાયી હોય તો પ્રજા પણ ધર્મો અને ન્યાયી બને એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

હજી આગળ કલ્પસૂત્રકાર સંપ્રતિએ ક્યાં ક્યાં સારાં કાર્યો કરાવ્યાં તેની નોંધ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

“ શ્રેણીકસુતોદાયિ પટ્ટોદિત નયનંદપટ્ટોદ્મૂતચંદ્રગુપ્ત અશોક શ્રી સુતપુત્રઃ સંપ્રતિનામામૂત્, સ ચ જાતમાત્ર યવ પિતામહદત્તરાજ્યે રથયાત્રા પ્રવૃત્ત શ્રીઆર્યસુહસ્તિદર્શનાજ્ઞાતજાતિરમૃતિઃ સપાદ લક્ષ જિનાલય સપાદ કોટી નવીન વિચ ષદંત્રિશત્ સહસ્ર જીર્ણોદ્ધાર પંચનવતિસહસ્ર પિત્તલમય પ્રતિમાનેક શતસહસ્ર સત્રશાલાદિભિર્વિમૂષિતાં ત્રિચંદામપિ મહોમકરોત્

કલ્પસૂત્ર લીકાકાર વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાય. (અર્થ સુગમ છે માટે આપ્યો નથી.)

ઉપરના વચનો ઉપરથી આપણને બહુવાનું મળે છે કે તે બહુ ધર્મચુસ્ત ચક્રવર્તી રાજા હતા.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય પરિશિષ્ટ પર્વમાં તેનાં વખાણ નીચે પ્રમાણે કરે છે.

અભ્યગૃહીદય નૃપસ્તદ્વ્ય તદનુદયા અર્હન દેવો ગુરુ સાધુ પ્રમાણ મે અર્હતો વ
ચઃ ॥ ૬૧ ॥ અણુગતગુણવ્રતશિક્ષાવ્રતપચિવ્રત પ્રધાન ધ્યાયકો જડો સમ્પ્રતિ
સ્તત્પ્રમત્યપિ ॥ ૬૨ ॥ ત્રિમન્વ્યવ્યવ્યવ્ય શ્રોજિનર્વામ મર્ત્તિ સ્મ સઃ સા
ધર્મિવેપુ વાત્સલ્ય વન્ધુધિય ચકાર ચ ॥ ૬૩ ॥ આર્યતાદય પ્રતાપાદય સ
ચકારાધિચારધી ત્રિવણ્ડ ભરતક્ષેત્ર જિનાયતનમણ્ડિતમ્ ॥ ૬૪ ॥

ભાવાર્થ—તે (સમ્પ્રતિ) આચાર્યશ્રીની અનુગ્રા છે અગિદત પ્રભુ મારા દેવ છે મુસાધુ
(કચન કામિનીના ત્યાગી) મારા ગુરુ છે અને અગિદત પ્રભુનું વચન મને માન્ય છે એ
પ્રમાણે સ્ત્રીમરતો હતો ॥ ૬૧ ॥ (સમ્યક્ત્વમન ધારણ કર્યું) અને ત્યાગી માઠી અણુવન,
શુદ્ધમન અને શિક્ષાત્રતથી પવિત્ર એવા તે ચુસ્ત આવક થયો ॥ ૬૨ ॥ દાનાવળી લક્ષ્મી
વાળો તે નૃપકાલ જિનેશ્વર પ્રભુની પૂજા કરતો હતો અને પોતાના ભાઈઓની જોમ સધર્મી
તરફ વાત્સલ્ય કરતો હતો ॥ ૬૩ ॥ પ્રતાપથી યુક્ત અને અવિકારી બુદ્ધિવાળો મરતિ
વૈતાલ્યથી માઠી પણ ખડ ભરતક્ષેત્રને જિન ચૈત્યોથી યુક્ત કગવતો હતો

આવી રીતે તે ચુસ્ત જૈનધર્મી મદાન રાજ હતો.

૪ “મહારાજધિરાજ” કુમારપાલ

ગુજરાતનો આ મદાન વૈભવશાની નૃપતિ ચૌલુક્યવંશચૂડામણિ, ગુજરાતની જય-
સિંહદેવીની કૃતિનો કનક અડાવનાગ, ગુજરાતને સમૃદ્ધ તેમ જ શૌભાવાન બનાવનાર
“મહારાજધિરાજ” પરમાર્દત કુમારપાલથી જૈન સાક્ષરો તથા ધર્મર સાક્ષરો પણ અજ્ઞાન
નથી એટલું જ નહિ પરંતુ તેના જીવનથી પણ કેટલેક અંશે સુપારચિત છે

કુમારપાલની આઠની પચ્ચ ઝોળખાણ કરાવવી એ તો ભગવાન સવિતાનારાયણને દીપ
કલિકાથી ઝોળખાવવા બરાબર છે તેમને કેટલેક એમ પરમાર્દત તરીકે, ચક્રવર્તી તરીકે,
મહારાજધિરાજ તરીકે નો વળી કેલક લિફુસ્તાનના નાશનું પ્રથમ બીજ રોપનાર તરીકે,
જયસિંહની જાનનાને નહિ પોષનાર તરીકે તથા અહિંમાને પુત્રરી બની પોતે નિર્માત્ર્ય
બનવાનાને સાગ ગુજરાતને પણ નિર્માય-નમાયુ બનાવનાર તરીકે, તથા બીજા
અવનના વિશેષણથી ગુજરાતના સાક્ષરો-ગુજરાતીઓ તેને ઝોળખે છે આમાથી કેટલાએક
મનાશો તેનું જીવન નિષ્પક્ષપાત્ર રીતે તપાસ્યા વગર અને સાથે તેનું આતરજીવન પણ
તપાસ્યા સિવાય યોગ્ય ન્યાય ન આપી શકે-નથી આપી શકતા એ નિર્વિવાદ રીતે બનવા
યોગ્ય છે-સભવી શકે

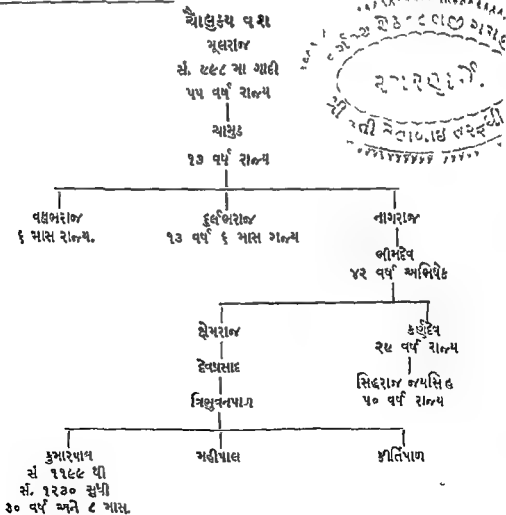
૧ બીમમાણવળનો પુત્ર શ્વેભરાજ તેનો પુત્ર દેવપ્રસાદ અને તેનો પ્રતાપી પુત્ર
‘સિદ્ધરાજદેવનો જન્મજો દાય’ ત્રિભોવનપાલ અને તેનો પુત્ર ‘મહારાજધિરાજ’ ચક્રવર્તી
આદિ બીર-ધારી કુમારપાલદેવ આપણા વિષયનો મુખ્ય નાયક છે તેની માતાનું નામ
કાશ્મીરદેવી હતું કે એ સિદ્ધરાજની માતા ચીનલદેવીની ભત્રિજી વતી હતી તેને કુમારપાલ

૧ ત્રીજે ગુજરાતથી માઠી કે કુમારપાલ સુધીનું વચરફ આપ્યું છે તે જોવા
બલામય છે

સિવાય બે પુત્ર મહીપાલ, કીર્તિપાલ તથા બે પુત્રીઓ પ્રેમળદેવી અને દેવળદેવી હતી. તેમાં પ્રથમ પુત્રી જયસિંહદેવના મુખ્ય સેનાધિપતિ કૃષ્ણસિંહ વેરે અને બીજી પુત્રી શાક બરીના રાજા સાથે પરણાવી હતી, અને કુમારપાલદેવની ઓનું નામ બોપાલદેવી હતું.

ત્રિભોવનપાલને જયસિંહદેવની સભામાં પાટણુ ધણી વખત આવવું પડતું અને તેની સાથે ગુજરાતનો ભાવિ બાલરાજા કુમારપાલ પણ ધણી વખત આવતો. ત્રિભોવનપાલ પોતાના ચાલાક પુત્રને જયસિંહદેવની સભામાં જ્યાં વૃત્તાત કહેતો-કહી સભળાવતો. બાલરાજા એ વાતો સાંભળી આશ્ચર્ય પામતો. તેને તે સમયે ખજાર સરખાથે નહોતી કે પોતે ભવિષ્યમાં જયસિંહદેવના સિંહાસને બેસી સભામાં તે વાતોના કેન્દ્રસ્થ બનશે.

એક વખતે જયસિંહદેવની સાથે કુમારપાલને સાક્ષાત્ સરસ્વતીના અવતાર, ધર્મની મૂર્તિ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય સાથે પરિચય થયો. કુમારપાલ તેમનું અક્ષરેજ નેષ્ઠ પ્રથમ ક્ષણે જ તેમના તરફ આકર્ષાયો અને વળી 'ગુજરાતનો નાથ' જયસિંહદેવ પણ જોને ધણું સન્માન આપે છે તે નેષ્ઠ હેમાચાર્ય ઉપર વિશેષ માનની દ્રષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તેણે સ્ત્રિજીની બે ત્રણ વાર મુલાકાત લીધી એક વખતે જયસિંહદેવ તેના મુખ્ય અમાત્યો,

અધિકારીઓ અને કુમારપાલ શ્રીમદ્ દેમર્યદ્રાચાર્યનો ઉપદેશ સાંભળવા બેઠા હતા. સાર-
શરણને પૂછ્યું કે “બધા ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ ગુણ કયો છે” ત્યારે આચાર્ય શ્રીએ કહ્યું કે—
મહાનુભાવ, બધા ગુણોમાં “પરદારસહોદર્થયુક્ત સત્ત્વગુણ” શ્રેષ્ઠ છે. કારણ જે સત્ત્વગુણ
બધા ગુણગુણોમાં મસ્તકમણી “જયશ્રી” ને આપનાર અને સર્વ પદાર્થની સિદ્ધિ કરવામાં
લોકોત્તર કામધેનુ સમાન છે. બીજા લક્ષણોથી અધિક સમ્પદાશુભ તરીકે સત્ત્વગુણ પ્રસિદ્ધ છે.
સત્ત્વવાન પુરુષમાં બહે બીજા ગુણો હોય યા ન હોય તો પણ તે શ્રેષ્ઠતમ છે. કહ્યું છે કે—

પ્રયાતુ લક્ષ્મીશ્વરપલા સ્વભાવા ગુણા વિવેકપ્રમુખાઃ પ્રયાન્તુ
પ્રાણાશ્વગચ્છન્તુ કૃતપ્રયાણા મા યાતુ સત્યન્તુ નૃણાં કદાચિત્ ।

અર્થ “અપણ સ્વભાવવાળી લક્ષ્મી જાઓ વિવેક પ્રમુખ ગુણ જાઓ અથવા પ્રયાણ
કરેલા પ્રાણ જાઓ પરંતુ પુરુષોનું સત્ત્વ કદાપિ ન જાઓ” સકળ કાર્ય કરવામાં સમર્થ એવા
એકજ પુત્રથી બસ છે વધારે સંતતિનું શું પ્રયોજન ? એકલો નિશાપતિ જ (ચંદ્ર) દિગ્વ-
ધુના ભુખમડળને પ્રકાશિત કરવા સમર્થ છે. બાકીનો તારાગણ તો ઉગ્યા છતાં દિગ્વધુને
પ્રકાશિત કરવા સમર્થ થતો નથી. સાત્ત્વિક શરીર આપણા હાથમાં છે અને સિદ્ધિ દેવને
આધીન છે માટે સત્ત્વ ન છોડવું. “જ્યાં સાહસ ત્યાં સિદ્ધિ.” જુઓ વૈભવમા અમરા-
પુરીને જીતે તેવી લંકા જીતવાની હતી અને મહાન રત્નાકર (સમુદ્ર) પગે ઉલ્લંઘવાનો
હતો. જેનાથી દેવદાનવ અને મનુષ્યો કંપતા એવા રાક્ષસરાજ રાવણ જેવો મહાન પ્રતિ-
સ્પર્ધી હતો અને કપિઓ પોતાના સહાયક હતા છતાં ભગવાન રામચંદ્રે સત્ત્વથી જ રાક્ષસ
સૈન્યનું દળ હિમ કરી રાવણનાં દશ મસ્તક રથમાં રંગોળ્યાં. મહા પુરુષોની કાર્યસિદ્ધિ
તેમના સાહિત્યમાં નહિ પરંતુ તેમના સત્ત્વમાં જ રહેલી છે. અને તે સત્ત્વ પણ જ્યારે પરદાર-
સહોદરતાથી સંજીવિત હોય છે ત્યારે જ તે પુરુષને લોકોત્તર કૃપ-પ્રતિષ્ઠાના કારણ-
શૂત થાય છે.

વિવેક વિનાનું સત્ત્વ સિંહ કે વાઘની માફક ફૂરતાને ઉત્પલ કરવાનું સાધન બને છે.
એટલે કે વિચાર વગરનું સત્ત્વ (સાહસ) જનવરી જોરને ઉત્પલ કરનાર છે. માટે પ્રતિષ્ઠા
કીર્તિ, ધર્મવિજય આદિની વૃદ્ધિ કરવા ઇચ્છનારે પરત્વીથી વિરક્ત રહેવું જોઈએ.
કારણ કે—

તાયલ્લોક ધિલોચનામૃતરસસ્તાયન્મનો ઘલ્લમ્
તાવદ્ધર્મમહસ્ત્વસત્યધિલસત્કીર્તિ પ્રતિષ્ઠાપદ્ ।
તાવદ્ભૂમિપતિપ્રસાદભવનં તાવચ સૌભાગ્ય મ્
યાવન્તો પરદારસંગરસિકો લોકેઽમયન્ માનવઃ ॥

“જ્યાં સુધી પુરુષ પરદારા સંગનો રસિક નથી થયો ત્યાં સુધી જ તેના ઉપર
લોકોની અમી દષ્ટિ રહી તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે; અને પ્રતિષ્ઠાનું પાત્ર, રાગના પ્રસાદનું
ભવન અને સૌભાગ્યની ભૂમી બની રહે છે.” માટે જો જીવિતને વસ્ત્રમ ગણતા હો તો
પરત્વીનો સંગ મુઠ્ઠી લો. એક મૃગલેખના સતી સીતાના નિમિત્તે જ રાક્ષસપતિ રાવણનાં
મસ્તક રથમા રાગાયાં, ત્રિકુટ શિખર પર શોભી રહેલી અલકા સરખી લંકા જેની રાજ્ય-
માની હતી, ધુપવાટ કરતો સમુદ્રદેવ જે નગની પરિખાઈ હતો, અનન્ય બચસાલી

કુંભકર્ણુ જેનો બધું હતો, જગજગેતા અગ્રેય ઇદ્રિજીત જેનો પુત્ર હતો અને પોતે કે જેના નામથી ફનીઆના વીર પુરુષો રાડ નાખતા, અતેક દેવો જેના નોકરો હતા અને અદ્ભુત વિદ્યાઓ જેની જીન્દગીથી રંગભૂમી ઉપર નાચ કરતી હતી એવો લોકેશ્વર. પણ સતી સીતાની આકાંક્ષા કરવાથી વૈભવ અને પ્રતાપથી રહિત બની દીનદીન દશાને પામ્યો. સ્વસ્ત્રી સ્વાધિન હોવા છતાં નીચ પુરુષો જ પરસ્ત્રીની કબ્જા દરે છે. ” આવી રીતે કુમાર-પાલને ઉપદેશ આપ્યો. કુમારપાલે પણ એ પરમ યોગીશ્વરના મુખકમળમાંથી નીકળતી ગંગાના ધોધ સમાન નિર્મલ વાણી સાંભળી તેમના ઉપદેશથી પરનારીસહોદરવત સ્વીકારી તેમની ગંગાના પ્રવાહ સમાન પવિત્ર વાણીમાં પોતાના આત્માને નવરાવી કૃતકૃત્ય-પવિત્ર બન્યો અને ત્યાંથી પોતાના પિતા સાથે દધિસ્થળા ગયો.

હવે જયસિંહદેવની અવસ્થા વધવા સાથે ગૃહસ્થ ધર્મના ફળ રૂપ પુત્રપ્રાપ્તિની ચિંતા પણ વધવા લાગી. તેને સદા એમ લાગ્યા કરતું કે જે પિતૃદાન દેનાર એક પુત્ર થાય તો મારો જન્મ સફળ થયો ગણાય. પરંતુ વિધિ તેનાથી વાંકું હતું. ‘સૂર્ય વિના આકાશ, ન્યાય વિના વિક્રમ, સિંહ વિના વન, ચંદ્ર વિના રાત્રી, બળ વિના પરાક્રમ, તેજ વિના લક્ષ્મી, ’ એ જેમ શોભતાં નથી તેમ પુત્ર વિના કુળ શોભતું નથી. તેણે પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ઘણાં ઘણાં કાંશાં માયો, અનેક કાળોં ઘોળા કર્યા, અને અનેક જોગીઓનાં પડખાં સેઢ્યાં; પરંતુ તેમાં તે નિષ્ફળ નિવડ્યો. તેણે અનેક જોશીઓને પૂછવા માંડ્યું પરંતુ તેમાંય તેને ક્યાંયથી સંતોષ ન મળ્યો. સાથે તેના કાને એમ પણ બણકાર આવ્યા કે મારી પછી ત્રિભુવનપાલનો પનોતો પુત્ર કુમારપાલ ગાદીએ આવશે. તેને આ સાંભળી અસંતોષ વધતો ગયો; અને તે વાતને એકદમ તે સાચી પણ ન માનતો. એક વખતે પોતે સભા ભરી બેઠો હતો તે વખતે એક મહાન જ્યોતિષી પંડિત ત્યાં આવ્યો. સિદ્ધરાજે તેને પ્રશ્ન પુછ્યો; પંડિતે લમ લમ ચોક્યો ઉત્તર આપ્યો કે “ મહારાજ આપને ઠાઠ પણ પ્રકારે પુત્ર થશે નહિ અને આપની પછી ત્રિભુવનપાળનો વીર પુત્ર કુમારપાલ તમારી ગાદીએ આવી તમારી પેઠે ચક્રવર્તી થશે. ” પંડિત પાસે આવેા ઉત્તર સાંભળી તેનું હૃદયમંદિર ભગ્ન થયું, તેને બહુ ખેદ થયો. તેણે આની આ વાત ફરીથી પોતાની સભાના પંડિત રત્ન બાલ-બલ્લયારી, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને પુછી. આચાર્યશ્રીએ પણ તે ને તે જ વાત ફરીથી કહી. તેણે જ્યારે પોતાના ગુરુશ્રી પાસેથી આ ઉત્તર સાંભળ્યો ત્યારે તેને એમ ખાત્રી થઇ કે મારે પુત્ર નહિ થાય અને કુમારપાલ ગાદીનો અધિપતિ થશે. હવે સિદ્ધરાજને બીજો એક કુવિચાર થયો કે કુમારપાલને મારી નાખું તો મહાદેવજી મને પુત્ર આપે.

અંતે આ વિચારે તેના હૃદયમાં ધર ક્યું અને તે કુવિચારને સફળ (!) કરવા પ્રયત્ન ચર કર્યો.

તેણે કુમારપાળને મારી નાખવા પહેલાં વિચાર કર્યો કે તેનો પ્રતાપી પિતા ત્રિભુવનપાળને માર્યા પહેલાં-તેના દેહમા પ્રાણ છે ત્યાં સુધી કુમારપાલનો વાળ ખેંચવાને હું સમર્થ નથી. માટે ત્રિભુવનપાળને કપટથી મારી નાખું તોજ મારી મુરદ બર આવે તેમ છે. તેણે ત્રિભુવનપાળને મારી નાખવા ‘રાજદ્વારી ખાનગી કામના બહાના હેઠે આપ દિકરાને ગામ (પાટણ) બહાર મહાદેવના મંદિરમાં બોલાવ્યા. વિર ત્રિભુવન-

પાળ કોઈ પણ જાતના સંશય વગર પુત્ર સહિત મહાદેવના મંદિરમાં આવ્યો. સિદ્ધરાજ પણ શિકાર જાળમાં આવ્યાનું સમજી તેને ચારે બાજુથી ઘેરી લઈ મંદિરાતે મહો પોતાના ખાનગી ચરો સાથે મહાદેવના મંદિરમાં આવ્યો. પરંતુ ત્યાં તો ચાલાક ત્રિભુવન-પાળને સિદ્ધરાજના કપટની અગાડથી ખબર પડી ગઈ. તેણે બધો ખેલ જોઈ લીધો અને તે જ વખતે પોતાના પુત્રને દધિસ્થળી બીજા ખાનગી રસ્તે સ્વાના કરી દીધો હતો, અને પોતે ખુદથી તરવારે તેનું સ્વાગત કરવા તૈયાર થઈ ઉભો. જોવા સિદ્ધરાજ અંદર ગયો તરતજ ત્રિભુવનપાળે ત્રાડ નાખતાં કહ્યું કે “પાપી કૃતા ચલાવ તારી તલવાર” સિદ્ધરાજ ભેઠો પડ્યો અને તેને ત્રિભુવનપાળના બધા પૂર્વના ઉપકારો, તેનો નિઃસ્વાર્થ સાગ આદિ બધાં કામો સંભરી આવ્યાં.

પરંતુ મનોમજ એકદુન કરી પોતાના સહચરોને કહ્યું કે-હા છો શું? ચલાવો તમારી તલવાર. હાં તો ત્રિભુવનપાળે તેને કહ્યું કે-જો તારામાં તાકાત હોય તો આવી જ આવશે અને હાંક યુદ્ધ કરીએ. સિદ્ધરાજને ત્રિભુવનપાળના ભુજંગજાતી ખબર હતી કે ત્રિભુવનપાળ પોતાને તો જોમ મહો-મત દાથી દરબિયાને ચઢી નાખે તેમ જરૂર દાખી દેશે. સિદ્ધરાજ મુંઝે રહ્યો ત્યાં તો તેના સૈનિકોએ ત્રિભુવનપાળ ઉપર તલવાર ચલાવી. એકી સાથે તેના ઉપર ખચાસેક તલવાર ઉપડી છે તેમ તેણે જોયું. તે બધાનું સ્વાગત કરવા કરવા તૈયાર હતો; તેણે તેમંથી ઘણાનું સ્વાગત કરી દેવસોઠમાં પહોંચકાયા; અને તેનું વૃદ્ધ શરીર ઘાક્યું. તેના શરીરમાંથીલે લહીની ધારા છુટવા માંડી. તેની નાડી છુટવા માંડી. તેને હવે લાગ્યું કે તે નહિ બચે, એટલે પોતે તરત જ સિદ્ધરાજ પાસે જઈ કહ્યું કે “પાપી કૃતમ અને તે તાર કાણું કર્યું. પરંતુ ઠીક છે કે મહાદેવજીએ તારા પાપી લોહીમાંથી પુત્રરૂપી ફળ નથી આપ્યું. નહિતર તું શું ન કર એ હું નથી કહેતો.”

એમ કહીને વીર પુરુષે પોતાના શરીર ઉપર તલવાર ચલાવી પોતાનું લોહીવાણું મસ્તક સિદ્ધરાજની ઉપર નાખી તેને લોહી છાંટ્યું. આ કમકમાટીમયો બનાવ જોઈ સિદ્ધરાજનું પાપી-હૃદય, પણ કંપ્યું, પરંતુ તે કમકમાટ વધુ ટક્યો નહિ. તેણે કુમારપાલને શોધવા માંડ્યો; પરંતુ કુમારપાલ ત્યાં નહોતો. પછી તે દધિસ્થળા ઉપર હલ્લો લઈ ગયો. કુમારપાલ તેને સૈન્ય સહિત સામે મળ્યો. અને સૈન્યનો ભેટો થયો. સિદ્ધરાજ પાસે સૈન્ય ધોતું હતું અને કુમારપાલનું શોર્ષ વધારે હતું. મિત્રમરણે તેને ખુબ ઉરઘેર્યો. સિદ્ધરાજે જોયું કે હવે નહિ ટકાય. અને બન્યું પણ તેમ જ. સિદ્ધરાજ તેની સામે ન ટકી શક્યો અને ત્યાંથી પાટણ નાસી આવ્યો. ત્યાં આવ્યા પછી તેણે ગામમાં એવી વાત ફેલાવી કે “ત્રિભુવનપાળ હુંદારો હતો, તે પાટણ છુટવા આવ્યો હતો” પરંતુ કૃતચ પાટણની પ્રજાએ પોતાના એ ઉપકારી પુરુષને ચંદનની ચિતામાં બાળી તેની પછવાડે શોકના બે આંસુ ખેરવ્યા.

કુમારપાલનું દેશાટન

હવે કુમારપાલ ઉપર સિદ્ધરાજનું વજ્ર અને ચની ગ્રહ પડ્યાં. તેણે દધિસ્થળા છોડ્યું અને બાવાને વેશે યુગરાતના પ્રથમે પથરે ભટક્યો. વળી એક વખત મહાદેવના મંદિરનો પુનરી થયો; સિદ્ધરાજને તેની ખબર પડી એટલે આપ્યું. તેણે પુનરીઓને ઘણાંજન કુમારપાલ પણ ત્યાં ગયો પરંતુ એક કૃતચ-વજ્રપુતની સંઘાથી-સંઘેતથી ઉડીનો બહાને નાસી

છૂટ્યો. સિદ્ધરાજને આ વાતની ખબર પડી કે તરતજ પોતાના માણસો તેની પછવાડે મોકલ્યા. કુમારપાલ કધાડે ચરીરે માત્ર એક અબોટીયાબેર જ હતો. તેણે પછવાડે ધળ ઉડતી જોઈ એટલે પોતે સંતાવાની જગ્યા શોધી. પાસેના ખેતરમાં એક ખેડુત વાડ કરતો હતો ત્યાં જઈ તેણે મદદ માગી. એ દયાળુ ખેડુતે તેને વાડમાં સંતાડી તેના ઉપર ધાંટાનાં ઝુંડ નાખ્યાં. સિદ્ધરાજના માણસોએ ઘણી શોધ કરી પણ અંતે તેઓ નિષ્ફળ નિવડ્યા અને વીસે મહોડે પાછા પાટણ ગયા. કુમારપાલ વાડમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેના ક્રોધજ ચરીરમાંથી લોહી નીકળવા મડયું એ જાણે કેમ નવા પ્રકારના પરવારાના અંકુર હોય તેવા ખાસ કરાવતું હતું. ત્યાંથી માંડ માંડ ચાલી તે દધિરથળી ગયો અને ત્યાંથી પોતાનું નામ બદલી ભીમસિંહ રાખ્યું અને વેશજલ્દો કરી વળી નીકળ્યો. રસ્તામાં તેણે ઝાંડ નીચે એક ઉંદર પોતાના દરમાંથી રૂપિયા કંઠારી બહાર લાવતો હતો તે જોઈ તે રૂપિયા લઈ લીધા. ઉંદર પોતાના રૂપિયા ગયા જોઈ માથું પટકી મરી ગયે. કુમારપાલે વિચાર્યું કે “મનુષ્ય તો ઠીક પરંતુ પશુ પંખી પણ અર્થની મોહનીમાં મુગ્ધાય છે.” તે વખતે રસ્તામાં તેને ઉમરાગામના દેવસિંહ શેઠની પુત્રી દેવશી પોતાના સાસરેથી પીયર જતી હતી તે મળી. તે ઉદાર દિલની દેવશીએ કુમારપાલને જૂખ્યો અને દુઃખી બાણી પોતાની પાસેનું બાતું આપ્યું. કુમારપાલે પણ બે દિવસનો જૂખ્યો હોવાથી સારી પેઢે ખાધું. પછી તે ઉદાર દિલની દેવશીના કહેવાથી તેની ગાદીમાં બેસી વચ્ચે દધિરથળીને રસ્તે ઉતારી પડ્યો. જતી વખતે તેણે દેવશીને કહ્યું કે “આજથી તું મારી ધર્મબહેન છો અને હું જ્યારે ગાદીએ બેસીશ ત્યારે તારી પાસે ભગિનીતિલક કરાવીશ” પછી દધિરથળી જઈ પહોંચ્યો ત્યાં તેણે જોયું કે સિદ્ધરાજ કુટુંબ ઉપર પણ કેર વરસાવી રહ્યો હતો. એટલે પોતાના યથા નામ તથા ગુણ એવા સજ્જન નામના મિત્રદાર પોતાના કુટુંબને બીજે સ્થળે મોકલવાની પોતે વોસિરી નામના બ્રાહ્મણ મિત્રની સાથે ફરી વાર રખડપટ્ટી શરૂ કરી.

તે પ્રથમ ખંભાત બણી ગયો. ત્યાં ખંભાતની બહાર પરમ પ્રતાપી ગુરૂશ્રી હેમાચાર્ય તેને મળ્યા. પોતે તેમને એકદમ ન ઓળખી શક્યો પરંતુ તેના ગુરુએ તો તેને ઓળખ્યો અને તેને પોતાની સાથે ઉપાશ્રયે લઈ જઈ સિદ્ધરાજના મહામત્ય અને ખંભાતના સત્તાધીશ ઉદાયનને કુમારપાળના બલામણુ કરી. કુમારપાળ ઉદાયનને ઘેર શાંતિથી રહેતો હતો ત્યાં આ વાનની ખબર સિદ્ધરાજને પહોંચી કે મારો શત્રુ મારા મહામત્રીને ત્યાં છે એટલે તેણે ઉદાના પુત્ર ચાહડ કે જે પોતાનો ધર્મપુત્ર થતો હતો તેને કુમારપાળની શોધ કરવા મોકલ્યો. તેણે ખંભાત જઈ પોતાના ધરમા કુમારપાલને ઘેરો પણ કુમારપાલ ત્યાંથી આબડની મદદથી રાતોરાત નારી હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપાશ્રયે ગયો. ત્યાં પરમ કારુણિક શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પણ તેને પોતાના પુરુષક જાંઠારમાં સંતાડ્યો. બીજે દિવસે ચાહડે ધરમા તપાસ કરી પણ ત્યાં તેનો પત્તો ન ખાધો એટલે તે ઉપાશ્રયે આવ્યો અને ત્યાં કુમારપાલની શોધ કરી. પરમ કારુણિક, યોગીશ્વર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ત્યાં કુમારપાલના હેલનું બહુ યુક્તિ પૂર્વક રક્ષણ કર્યું. અંતે ચાહડ ત્યાંથી પણ વીસે મહોડે ખાલી હાથે પાછો પાટણ ગયો.

હવે કુમારપાલ અદિ રહેવાનું સવામન ન મારી વડોદરે યથા બૃગુચ્ચ (બશ્ય) ગયો; ત્યાંથી કંઠોપુર ગયો અને ત્યાં એક યોગીની સારી પેઢે સેવા કરી; યોગીએ તેની વિ. ૬. ૧૩.

સેવાથી પ્રસન્ન થઇ એક મંત્ર આપ્યો. પછી પોતે તે મંત્રને સાધી પોતાનું કાર્ય કરી વિવિધ દૃષ્ય જોતો કાંતિપુરનગર ગયો; ત્યાં તેણે ઘણા ઘણા ચમત્કારો જોયા. ત્યાંથી તે મહિનાય દેશમાં કોલંબપદન ગયો. કહે છે કે કોલંબેશ્વરને મહાલક્ષ્મીજીએ એવું સ્વપ્ન આપ્યું હતું કે 'તારા નાનકમાં ગુજરાતનો નરેય જાવાને વેશે આવે છે માટે તેનું સન્માન કરજો.' કોલંબેશ્વરે તેનું ખુશ સન્માન કરવા તેના નામના-છાપના સિક્કા પડાવ્યા. ત્યાંથી અત્યુક્રમે પેઠં થઇ તે ઉજ્જયિની નગરીમાં આવ્યો. ત્યાં તેણે કુડોશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં પાર્શ્વનાથ પ્રભુનાં દર્શન કર્યા અને ત્યાર પછી ત્યાં તેના જોવામાં એક શિલાલેખ આવ્યો. તેમાં તેણે નીચે પ્રમાણે વાંચ્યું કે—

પુણ્યેવાસ સદસ્સે સયમ્મિ ઘરિસાળ નય નયદ્કલ્પિ ।
દોદ્ધી કુમરનરિદ્ધો તુદ્ધ વિક્રમરાય સારિચ્છો ॥

અર્થ—પવિત્ર અગિયારશો નવ્વાણ વર્ષ વીત્યા પછી, હે વિક્રમરાજ તારા જોવા કુમારપાળ રાજ થશે. કુમારપાળ આ લેખમાં પોતાનું નામ જોઇ કંઈક આશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે એક વિદ્વાનને બોલાવી પૂછ્યું તો તેણે કહ્યું કે “પૂર્વે અહિં શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર નામે જૈન મનના પ્રખર પંડિત, આચાર્ય થઇ ગયા છે તેમણે સંસ્કૃત ભાષામાં દ્વાનિંશત્ દ્વાનિંશિકા (બત્રીસ બત્રીસી) રચી અને શ્રી વીતરાગદેવની સ્તુતિ કરી તેના પ્રભાવથી કુણેશ્વર મહાદેવનું લીંગ ફાટી અંદરથી શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ નીકળ્યા. વિક્રમરાજ આ ચમત્કાર જોઇ આશ્ચર્ય પામ્યો અને તેમનો ભક્ત બન્યો અને ધીમે ધીમે તે ચુસ્ત જૈન-પરમાર્હત થયો. તે રાજાએ દાન વડે જગતને અનૃષ્ય બનાવી પોતાના નામનો સંવત્સર ચલાવ્યો. એક વખતે રાજાએ પોતાના ગુરુને પૂછ્યું કે મારી પછી કોઈ મહાન જૈન રાજા થશે ?-ત્યારે સિદ્ધસેન દિવાકરે પોતાના જ્ઞાનના બળથી જણાવ્યું કે “તારી પછી મહારાજાધિરાજ ચક્રવર્તી કુમારપાલ પરમાર્હત થશે” અને આ ગાથા પણ તેઓપ્રાણેજ કહેલી છે. વીર વીક્રમે આ ગાથા શિલાલેખમાં ટંકાવી છે કે જે ગાથા તમે અત્યારે વાંચી.” કુમારપાલ આ સાંભળી ઘણો આશ્ચર્ય પામ્યો અને સાથે સાથે આચાર્યશ્રીનું આણું અદ્ભુત જ્ઞાન જોઇ વિશેષ ખુશ થયો.

ઉજ્જયિનિમાં તેના મિત્ર સંજ્ઞન અને પોતાનું કુટુંબ મળ્યું. પોતે બધાના કુશળ સમાચાર પૂછી કુટુંબને ત્યાં રાખી પોતાના મિત્ર વોસિરી નામના બ્રાહ્મણ સાથે

૧ જૈનોના ત્રેવીસમા તીર્થંકર.

૨ આ આચાર્યવર્ધની વિશેષ માહિતી માટે જૂઓ મારે, ‘સિદ્ધસેન દિવાકર’ નામનો નિબંધ.

૩ કલ્યાણ મંદિરસ્તોત્ર રચ્યું એમ પણ બીજે સ્થળે મળે છે. આ કલ્યાણ મંદિર સ્તોત્ર અત્યારે વિદ્યમાન છે કે જે અનેક મંત્રાક્ષરોથી ભરપૂર છે.)

૪ આ ચમત્કારિક બીના કુમારપાલપ્રબંધ અને પ્રબંધચિંતામણીમાં વધુ વિસ્તારથી આપેલી છે.

દશપુર^૧ થઇ ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) ગયો. ત્યાં ધણું ધણું અવનવાં દરયો. જોઈ અનુભવે દાશી થઇ પટ્ટના આવ્યો. ત્યાં તેણે નવનંદનો રાજવૈભવ સાંભળ્યો. ત્યાંથી રાજગૃહી^૨ થઇ કામરૂપ દેશમાં ગયો. ત્યાં વિવિધ દરયો જોઇ ત્યાંથી નાગેન્દ્રપતન ગયો; ત્યાં તેણે તે નગરની અબળવળ ભરી ઉત્પત્તિ સાંભળી; અહીં તેની મોઝડી ફાટી જવાથી એક મોઝીએ કુમાર-પાળને રેશમી મોઝડી બેટ આપી. કુમારપાળે તેને કહ્યું કે જ્યારે તું એમ સાંભળ કે ' કુમારપાલ ગુજરાતની ગાદીએ બેઠો છે ' ત્યારે તું ત્યાં આવજે. અહીં તેણે સિદ્ધરાજદેવના મરણ પધારીના ઉડના ખબર સાંભળ્યા એટલે ત્યાંથી સીધો તે ઉજ્જયિની આવ્યો. ત્યાં તેને પાકેપાયે ખબર મળ્યા કે ગુજરાતનો નરસ જયસિંહદેવ સ્વર્ગે ગયો છે અને તેમની ગાદીએ તેમના નામની પાડુકા સ્થાપી છે. કુમારપાળ આ ખબર સાંભળી કુદુંખને મળી પાટણ આવ્યો. પોતે જ્યારે પાટણ આવ્યો ત્યારે ખબર સાંભળ્યા કે ' આજેજ રાજતિલક ઠરવાતું' મુદ્દત છે. ' કુમારપાલને બરાબર સમયે આવેલો જોઇ બધા મંત્રિઓ, માયાતો અને સામંતો આશ્ચર્ય પામ્યા. સિદ્ધરાજ મરતી વખતે પોતાના મંત્રીઓને કહી ગયો કે ' મારી પછી ધર્મચુરત ઉદાયન મંત્રીનો પુત્ર ચાહડ મારી ગાદીએ આવે ' પરંતુ આ વાતમાં ધણી મંત્રીઓ વિરુદ્ધ હતા, અને ખુદ ચાહડનો પિતા ઉદાયન મંત્રી પણ તેમાં વિરુદ્ધ હતો. એટલે કુમારપાળ જોવો આવ્યો કે તરતજ તેનો બનેલી કૃષ્ણસિંહ તેને પોતાને ઘેર લઇ ગયો અને ત્યાં સારી પેઠે ન્હવડાવી ધોવડાવી સારાં યોગ્ય કપડાં પહેરાવી તેને રાજસભામાં લઇ ગયો.

સભામાં ધણી ધણી વાટાઘાટ પછી અંતે એમ કહ્યું કે ત્રિભુવનપાલના પુત્રને ગાદી આપવી કારણ કે ખરા હકદાર અને યોગ્ય તે છે. તેમાં પ્રથમ ત્રિભુવનપાલના મહોદ્દા પુત્ર મદીપાળને ઉઠાડી પૂછવામાં આવ્યું કે તમે રાજ્ય શી રીતે ચલાવશો, ત્યારે તેણે બરાબર ઉત્તર ન આપ્યો. ત્યાર પછી બીજા પુત્ર કીર્તિપાલને બોલાવ્યો ત્યારે તેણે પણ ગોટાળોજ વાલ્યો. અંતે કુમારપાલને પૂછ્યું ત્યારે તેણે પોતાની વીરતાથી જવાબ આપ્યો કે " હું મારી આ સમશેરથી રાજ્ય ચલાવીશ. " મંત્રીઓએ તેને રાજ્યને યોગ્ય ધારી "૧૧૯૯ ના માગશર વદી ૪ ને દીવસે પુષ્પ નક્ષત્ર, મીન લગ્ન અને બીજા પણ ઉચ્ચ મહેલો હતા ત્યારે તેનેજ (કુમારપાલને) રાજગાદીએ બેસાડી રાજતિલક કહ્યું અને " મહારાજાધિરાજ શ્રી કુમારપાલદેવ 'ના નામની આણુ ફેરવી. "

ગુજરાત, લાટ, મહારાષ્ટ્ર, માળવા, મેવાડ, પૂર્વ દેશ આદિના પથ્થરે પથ્થર બટકેલો, ત્યાં અનેકવિધ દરયો જોઇ અનુભવ પામેલો, અનેક કષ્ટો સહન કરી ધડાએલો ધણી ધણી ડાહ્યા રાજવીઓની રાજનીતિ અનુભવી કુશળ સુસદી બનેલો અને સિદ્ધરાજને

૧ આ દશપુરને, અત્યારે ચન્દેસર કહે છે. આ સળંધી વિશેષ જોવા ઇચ્છનાર મહા-શયે પુરાતત્ત્વમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીએ લખેલો વિશાલાના ગચ્છ-સત્તાક રાજા ચેટક (ચેંકા) નામનો લેખ જોવા તરફી લેવી.

૨ આ રાજગૃહી નગરી આજથી અઢી હજાર વર્ષ ઉપર થઇ ગયેલ જગદહારક શ્રી મહાવીર સ્વામીના પરમભક્ત મહારાજા શ્રેણીકની ગુચ્છ રાજધાનીનું નગર હતું. વિશેષ મારે જુઓ અભયકુમાર ચરિત્ર આદિ.

જરમાઓણુ અને રાણદેવીનાં લાગેલા દલમાં ધોમ નાખવા, મુગરાતની ગાદીને જગ પ્રસિદ્ધ બનાવવા અને ચોક્કસ વંશને કીર્તિનો દળશ ચડાવવા આ પરનારીસહોદર કુમાર-પાળ મુગરાતની ગાદીએ આવ્યો. કુમારપાળ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે આપુ પાટણ કપટ અને કાટકૂટથી ભરેલું હતું. તેણે પ્રથમ પાટળને કપટની બગતી જવાળામાંથી બદાર દલાડી સાંતિ અને વિશ્વાસના મત્રો રૂપી જળ રેડી રાજનીતિ રૂપી અંકુશથી બધાને સીધા કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

ગાદીએ બેઠા પછી તેણે કેવી રાજનીતિ ચલાવી તેને માટે કુમારપાલ-પ્રમંધકાર નીચે પ્રમાણે જણાવે છે “ ગામ નગર દેશના રક્ષણ સાર થોદાએતો સંપદ કર્યો, કુનીતિનો નાશ કરી સુનીતિ ફેલાવી. મત્રીઓ પર સમતા બનાવી. દેવજોમાં મદા પૂજાઓ ચાલુ કરી. સત્પુરોને માન આપી દુર્જનોને દુર કર્યો. એ રીતે રાજ્યમાં સર્વજ્ઞ શાંતિ પ્રસરે એવા ઉપાયો લેવા માંડ્યા. બોપાલરોને પટ્ટરાણીની પદવી આપી અને પોતાને ઉપકાર કરનાર બીજા માણસોને જહુ માનથી બોલાવી ચોગ્ય બદલો આપ્યો ” “ તેમજ ઉદાયન મંત્રીને મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો. તે પુરુષ સ્વામિભક્ત, ઉત્સાહી, કૃતચ, ધાર્મિક, પવિત્ર, માયાળુ, કુનીત, શાસ્ત્રજ્ઞ, સત્યભાષિન, વિનીત, દીર્ઘદર્શી, નિર્ઘંસની, વૃદ્ધસેવક, ઉદાર, સારિવક, પ્રાણ, શૂર અને ચપળ હતો. રાજ પ્રજા અને પિંડરુ દિત તાકનાર હતો. નિરુદ્ધી અને સ્વભાવે શાંત હતો. તે બહુધા મિથ્યા વચન કાઢે તેવો નહોતો. સર્વ ધર્મેને માન આપી પાત્રની ચોગ્યતા પ્રમાણે અધિકાર આપનાર હતો. ત્રણ વેદ, વાર્તા, દંડ અને નીતિમાં તેણે સારો શ્રમ લીધો હતો ” તેના પુત્ર નાગમટને સર્વરાજ્યકારભારમાં સંહાપક નીમી “ આલિંગ ” પ્રધાનની (મદદગાર પ્રધાન, નાયબ દિવાન) પદથી આપી અને પોતાને દુઃખી અવસ્થામાં મદદ આપનાર બધા ઉપકારી મિત્રોને સંભારી તેમને નીચે પ્રમાણે ચોગ્ય બદલો આપ્યો.

“ આલિંગ (સન્મજન) કુમારને ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) ની પટ્ટીકાને સ્વામી બનાવ્યો કે જે પટ્ટીકા નીચે ૭૦૦ ગામો હતા. કુમારપાલપ્રમંધકાર કહે છે કે હજુ પણ તેના વંશ જોસગરા રજપુત તરીકે ઝોળખાય છે. જે ખેડુતે પૂર્વે કાટાની વાડમાં પોતાને સંતાડી રક્ષણ કર્યું હતું તે ખેડુતને પોતાનો અંગરક્ષક કર્યો અને પોતાના દુઃખના સહચારી બેસિરી બ્રાહ્મણને (તેની માતાનું પહેલાનું મહેલું સંભારી.) લાહરેશ આપ્યો અને રસ્તામાં પોતાની ખરેખર દુઃખી અવસ્થામાં ખાવાનું આપનાર, પોતાની ગાદીમાં બેસાડનાર અને આર્થિક મદદ આપનાર ઉદાર દિલની શ્રીમ્તિની પાસે રાજતિલક કરાવી તેને ધોળકા આપ્યું અને ચણા આપનાર દુકાનદારને વટપદ (વડોદર) આપ્યું આવી રીતે કુમારપાલપ્રમંધકાર કહે છે કે પોતાના અનેક ઉપકાર કરનાર મિત્રોને સારી પેટે સંભારી બધાને સંતોષ્યા.

આ બાબતે તે વખતના પ્રખર વિદ્વાન જંનાયામ શ્રી હેમચંદ્ર સરિશ્વરનું પણ તેને તે વખતે સ્મરણ થયું. તેણે પોતાના પરમ ઉપકારી, જીવનદાતા, ચુકને પ્રેમપૂર્વક આમ-ત્રણ આપી તેમનું ખુબ સન્માન કરી, તેમને ચરણે આપું ગંજ્ય ધરી દીધું. પરંતુ તે

૧ ઉદાયન મંત્રીને, ‘ વ્યભિચારી, નિર્દય, કૃતદન, પાપી આદિ વિરોધણો લગાડનાર મહાશયો ઉપલા વાક્યો જોશે એમ નમ્ર વિનંતી છે.’

નિરપૂદ જૈનાચાર્યે કુમારપાળને કહ્યું કે “અમારે કંચન અને કામિનીના ત્યાગીઓને તો રાજ્ય સુખને બદલે દુઃખપ્રદ છે માટે તેને તો તમેજ સંભાળો. હેમચંદ્રાચાર્ય સિદ્ધરાજદેવ કે કુમારપાળ દેવ બેમાંથી એકેના રાજ્યગુરુ નહોતા થયા. એ નિરપૂદી પરમ યોગીધર આચાર્ય થી ગુજરાતના બન્ને રાજવીઓના ધર્મગુરુ તરીકે જ રહ્યા છે અને શોભ્યા છે. પણ માત્ર સિદ્ધરાજે તેમના પ્રત્યે કંઈક ઝોઝો ભક્તિભાવ દેખાડ્યો અને કુમારપાળે તેમના પ્રત્યે તેમના ધર્મ પ્રત્યે-સાસન પ્રત્યે વિશેષ પ્રેમ ભક્તિભાવ દેખાડ્યો છે એ મોટો ફેર છે. કુમારપાળ તેમનો ત્યાગ અને યોગ બોધ તેમના ઉપર વિશેષ ભક્તિવાળો થયો અને તેમના ઉપદેશથી અહિંસાના પવિત્ર પ્રતો-મંત્રો પોતે સ્વીકારી પ્રજાને પહોંચાડી જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો.

કુમારપાળે ગાદીએ બેઠા પછી પોતાનો દિવસ અને રાતનો કાર્યક્રમ કેવી રીતે ગોઠવ્યો તેનું સુંદર ટાઇમટેબલ નીચે પ્રમાણે છે. “રાજ્યએ પ્રથમ દિવસના આઠ ભાગ કરી પ્રથમ ભાગમાં રક્ષા સાંજ ખર્ચના વિચાર કરવો, બીજા ભાગમાં નગરના લોકોની રક્ષાનું ચિંતન કરવું, ત્રીજા ભાગમાં દેવચોં કરી ભોજન કરવું, ચોથા ભાગમાં ખજાનો તપાસવો, પાંચમા ભાગમાં બીજાં બધાં કામોમાંથી નિવૃત્ત થઈ ચરોને પરદેશ મોકલવા, છઠ્ઠા ભાગમાં મરજી મુજબ ફરવા નીકળવું, સાતમા ભાગમાં હાથી ઘોડા અને બાણુ વગેરેની રચના કરવી-કરાવવી અને આઠમા ભાગમાં જમ ભેળવવા નવી સેનાની ગોઠવણ કરાવવી. તેવી જ રીતે રાત્રિના આઠ ભાગમાં અનુક્રમે (૧) એકાતમાં મોટા આપ્ત માણસોની સાથે વાતચિત કરવી. (૨) સુખથી ગંભીર અર્થવાળા શાસ્ત્રનું સ્મરણ કરવું (૩) વાણંત સામળી શયન કરવું (૪-૫) નિદ્રા લેવી (૬) વાઘ નાદથી જાગી મન વચન અને કાપાની એકામતાએ ધ્યાન કરવું (૭) મંત્રોના વિચાર કરવો અને (૮) માં આહારોના આશીર્વાદ મહણ કરી વૈદ્યોની મુલાકાત લેવી.”

કુમારપાળ ગાદીએ આવ્યો એ તે વખતના કેટલાએક રાજવીઓને ન રુચ્યું. તેમાંથી મળવાનો રાજા અને શાહબંદરીના અર્થોરાજ ધુમતા સૈન્ય સાથે કુમારપાળ ઉપર ચડી આવ્યા. કુમારપાળે સાંભળ્યું કે તેમાં સિદ્ધરાજના ધર્મપુત્ર ચાહડનો મુખ્ય હાથ હતો અને તેની ઉશ્કેરણીથી જ તે રાજવીઓ ચડી આવ્યા હતા. ચાહડે તેમને બધા ખાનગી રસ્તા ખતાવવા ઉપરાંત કુમારપાળના પરાભવની ચાવી પણ બતાવી હતી. પરંતુ વીર કુમારપાળ તેમનું સ્વાગત કરવા પહેલેથી સૈન્ય લઈ તેમની સામે ગયો. બંને પ્રતિસ્પર્ધિઓ સામસામા મળ્યા. થોડું ઘણું ખાડી હતું તે પણ “ચાહડે કુમારપાળના મુખ્ય સેનાધિપતિ માલ્દણ આદિ બીજા સૈનિકોને દ્રવ્યદ્વારા ફેાડી” પુરું કર્યું. આ વખતે આખું પાટણનું સૈન્ય કપટની જવાબમાં પતંગીયાની મારફત ઝુંકવા તત્પર થઈ રહેલું હતું. કુમારપાળને આ કપટની ખબર ઠેક સુધી ન પડી. બીજા દિવસે જ્યારે પોતે પોતાના કલહપંચાનન નામના હાથી ઉપર બેસી સુદ્ધ કરવા ગયો ત્યારે તેણે જોયું કે પાટણનું સૈન્ય ફૂટ્યું છે. તેને લગાર વિમાસણ થઈ પરંતુ તેના સાહસે અને વીરતાએ તેને પાછો ન પાડ્યો. તેનામાં

૧ કુમારપાળપ્રબંધકારે આપેલો કુમારપાળનો કાર્યક્રમ વાંચી આ વૃદ્ધ રાજવીની આવી નિયમસર દિનચર્યા જોઇ અભારના અમારા રાજવીઓ પોતાના સમજનો વિચાર કરશે ?

કોઇક નવું દેવી બળ આવ્યું હોય તેમ દલદહપંચાનનના દાનમાં પોતાનો ખેસ ભરાયો હાથીને આગળ ધપાવ્યો. કુમારપાળનું ચૌધ, તેની ધીરતા અને વીરતાની ખરેખરી દસોડી આ વખતે હતી. તેને જગતને બનાવવું હતું કે ગુજરાતની માદીએ તો વીર પુરુષ આત્યા છે. સારા યુદ્ધવિદ્યારને છાજે તેવી રીતે તેણે ચૌધથી પોતાના દલદહપંચાનનને અર્જુનરાજની સામે ધપાવી શિકાર બરાબર સામે આવ્યો. જોઇ, લાગ શોધી વીર પુરુષની માફ હાથી ઉપરથી કુદકો મારી અર્જુનરાજની અંબાડીમાં જઈ તેને હેઠો પાડી કેદ કરી લીધો. ગુજરાતના સૈનિકો બૂલ્યા. તેમણે જોયું કે ગુજરાતનું નાક કુમારપાળે અખંડ રાખ્યું છે; પણ તો સૈનિકોએ કુમારપાળનું અનુકરણ કર્યું અને તેની મદદે જઈ પહોંચ્યા. અર્જુનરાજનું સૈન્ય ઉભી પુંછડીએ નહું. માળવાનો રાજા પણ આ ખબર સાંભળી ચોખ્ખા ગણી ગયો અને કુમારપાળની વીરતાનાં યશોગાન ચોતરફ ફેલાયાં. ત્યાંથી પાછા વળતાં વિક્રમસિંહને કેદ કરી તે પાટણ આવ્યો. ગુજરાતનો નરેશ વિજયયાત્રા કરી વિજયલક્ષ્મી મેળવી પાછો આવ્યો. ગુજરાતે, પાટણની સુવર્તિઓએ તેને ઉધાડે મુખડે ફૂલ અને ચોખાથી વધાવ્યો અને તેનાં યશોગાન ગાયાં.

હજી તો વિજયયાત્રાનાં યશોગાન ગવાતાં હતાં ત્યાં તો કોકણના મહિકાજીનું “રાજ-પિતામહ” બીરૂદ કુમારપાળને ખુંચ્યું. તે વૃદ્ધ રાજવીને થાક ઉતારવાની જરૂર હતી છતાં તેનું વીર ક્ષત્રીય લોહી ઉજળી આવ્યું. તેણે તે જ વખતે યુદ્ધવિદ્યાર વાહડ-વાગમટને સૈન્ય આપી મહિકાજીને ઉપર મોકલ્યો. ખરંતું પહેલી વાર તો વાહડનો પરાજય થયો. તે ચતુર સેનાપતિએ કાળો તંબુ સહિત પાછાં આવી પાટણ બહાર પડાવ નાખ્યો. કુમારપાલે ગામ બહાર કાળો તંબુ જોઇ તપાસ કરાવી તો તેને માલુમ પડ્યું કે “વાગમટ પરાજય પામી પાછો આવ્યો છે, એટલે તરત જ કુમારપાલ તેની પાસે ગયો અને પુષ્કળ સૈન્ય આપી પાછો મહિકાજીને સામે મોકલ્યો. વાગમટ બીજી વાર સાવચેતીપૂર્વક જઈ બૂદ રચી તેની સામે યુદ્ધના મોરચા માડ્યા. આ બીજી વારના યુદ્ધમાં વાહડ વિજય થયો. તેણે તે યુદ્ધમાં “રાજપિતામહ” મહિકાજીને મારી નાખી તેની વિજયલક્ષ્મીને વધો. સાથે તેણે મહિકાજીની જો રાજલક્ષ્મી મેળવી તેમાં નીચેનાં મુખ્ય હતાં. “શુંગારકોટી નામની સાડી, માણિક્ય નામનું વસ્ત્ર, પાપક્ષય હાર અને વિષાપહાર છાપ. એ સિવાય ૧૪ ભાર સોનાના ૪૨ કુબ-ચર, ૬ ગુડા મોતિ, ૧૪ કરોડ સોનયા, ૨૦૦૦ હજાર વાસણ, ચતુર્દશ હાથી અને સેડક નામનો શ્વેત હાથી વગેરે ધણી બીજા સાથે લઈ વિજયયાત્રા કરી તે પાટણ પાછો આવ્યો. ગુજરાતના નરેશે તેને ખૂબ માનપૂર્વક પુરસ્કાર કરાવ્યો. તેણે સભામાં જઈ કુમારપાલ સન્મુખ મહિકાજીનું માથું ધર્યું અને બધી રાજલક્ષ્મી સભામાં હાજર કરી. કુમારપાલે તેને ધન્યવાદ આપી મહિકાજીનું “રાજ-પિતામહ” બીરૂદ વાગમટને આપી બીજું પણ સાંકે ધનામ આપ્યું.

આ સિવાય સૌતીર, સૌરાષ્ટ્ર, સપાદલક્ષ, તેલંગ, કોકણ આદિ દેશોમાં વિજયયાત્રા કરી કુમારપાલ પાછો આવ્યો. ગુજરાતની સમસ્ત પ્રજાએ, તેની સુવર્તિઓએ આ પોતાના પરનારીસહોદર વિજેતા રાજવીને ઉધાડે મુખડે ફૂલ અને ચોખાના સ્વસ્તિકથી

૧ વાજાં અને શંખનાદ સાંભળી તે પાછો પડતો હતો એટલે તેણે તેના દાનમાં ખેસ ભરાવ્યો કે જેથી તે શબ્દ સાંભળી ન શકે.

વધાવ્યો. ગુજરાતની પ્રજાએ ફરી વાર વનરાજ, મુળરાજ અને સિદ્ધરાજને સંભાર્યા. સિદ્ધ-
રાજ જે દેશોને વધેાં સુધી પોતાના ત્રણ મહારથીઓથી (ત્રિશુવનપાલ, મુંગલ મંત્રી અને
ઉદાયન મંત્રી તેના રણાંગણના ખેલાડીઓ, સુવધારે, અને મહારથીઓ હતા) હારી લાંબે
સમયે વિજયપતાકા પામ્યો હતો. તેમાંના દરેક દેશમાં પોતાના બુજબજથી વિજયપતાકા
મેળવી ગુજરાતની વિજય કીર્તિના મંદિરને સુંદર કળા સચાવી તેની શોભામાં વધારો કરી,
ગુજરાતનાં યશોગાન પોતાના કડકડાટ હારા ગાતી વિજયપતાકા તેના ઉપર ચડાવી.

હવે વિજયયાત્રા કરી આવેલા વૃદ્ધ રાજવીએ પરદેશની લક્ષ્મી અને બળથી ગુજરાતને
સમૃદ્ધ બનાવી અનેકવિધ કળાઓ અને સુંદર ભવ્ય સ્થાનોથી શોભાવવા પ્રયત્ન આદર્યો. તેમાં
તેણે સૌથી પ્રથમ આર્યાવર્તના સુધાસાગર સમા અદિસાના પવિત્ર અને મીઠા મંત્રો
ઘેર ઘેર પહોંચાડ્યા અને પોતાના તાબાના બીજા દેશોમાં પણ અદિસાના સુમધુર નાદો
પહોંચાડી પ્રજાને શાંતિસાગરમાં હિસોળા ખાતી બનાવી.

ત્યાર પછી શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશથી સોમનાથપટ્ટણના મહાન જીર્ણુ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર
કરાવી અઢકળ પેસો ખર્ચો તેને વિવિધ શિષ્ટથી શોભાવી મજબુત બનાવ્યું.^૧ આ સિવાય
તે પરમ યોગીશ્વરના ઉપદેશથી તેણે ન્યારથી તે મંદિરના જીર્ણોદ્ધારનું કામ આરબુ^૨ હતું
ત્યારથી તે પુરૂં થતાં સુધી અહમચંદ્રની પ્રતિષ્ઠા પાળી હતી. તેઓશ્રીના ઉપદેશથી 'કુમારપાલવિહાર'
'ઉદયવસહીકા' અને તારણ (તારંગા હીલ) પર્વત ઉપર ૨૪ હાથ ઉંચું ભવ્ય જિન
મંદિર કરાવ્યું કે જે મગનચુબી ભવ્ય પ્રાસાદની સુંદર પતાકા અત્યારે પણ પવનમાં હીસોળા
ખાતી કુમાળપાળનાં યશોગાન ગાઇ રહી છે. તે મંદિરની અંદર તેણે ૧૦૪ આંગળની
અજીતનાથ પ્રભુ (જૈનોના બીજા તીર્થંકર) ની પ્રતિમા ભરાવી હતી. આ સિવાય 'આ-
લોગ નામની વસતી', 'કુમારપાલવિહાર' ૨, 'મુક્તા વિહાર', 'જોક્ષીકા વિહાર' આદિ ધણું
જિન મંદિરો તેમ જ બ્રાહ્મણોના ઘણાં મંદિરો નવાં કરાવ્યાં. આ ઉપરાંત અનેક કુવા, વાવ,
તળાવ આદિ પ્રજાહિતનાં ઘણાં કામો કરાવ્યાં. તેમ જ પ્રજાને માટે સ્થળે સ્થળે જ્ઞાનમંડારો
(લાયબેરીઓ) પાડાળાઓ, નીસાઓ આદિ પણ કરાવી. આવી રીતે ગુજરાતમાં કળિયુગમાં
પણ તેણે સત્સુગ ફેલાવ્યો.

ન્યારે ગુજરાતમાં સત્સુગ પ્રવર્તી રહ્યો હતો તે સમયે ગુજરાતને કોઇક અનેરો વજ્ર-
પાતનો પ્રાસકો લાગ્યો. તે સત્સુમના વિદાતા, ગુજરાતના સુવર્ણોક્ષરના છતિદાસમાં
યાવત્ચંદ્રદિવાકરો ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવવાને લાયક શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યની તખ્તીયત
લયડી. કાળ કોઇને છોડતો નથી. રાજમહારાજ ચક્રવર્તી કે તીર્થંકર દેવ
જેવા અનેકને પણ દુષ્ટ કાળે પોતાના કાળીયા બનાવ્યા છે-તેમ તેણે તે ધર્મની

૧ જૈનેતર મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાનો ઉપદેશ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય આપે એ તો
તેમનો નિષ્પક્ષપાત કે તટસ્થતા સિવાય બીજું કશું નથી. હજી આગળ વધીને કુમારપાલના
આમ્રદથી હેમચંદ્રાચાર્ય મહાદેવનાં દર્શન કરવા સોમનાથપટ્ટણ પહોંચ્યા હતા અને ત્યાં
જ્યાં મહાદેવાલક બનાવ્યું હતું.

૨ પહેલાં આ મંદિર વાગ્ગટે બંધાવ્યું હતું પરંતુ કુમારપાળના આમ્રદથી
તેમને આપી તે મંદિરનું નામ કુમારપાળવિહાર ગમ્યું.

મૂર્તિ, સાક્ષાત્ સરસ્વતિના અનતાર સમા અને સત્સુગના વિધાતાને પોતાનું ભક્ત્ય બનાવ્યું. ગુજરાત ઉપર વજ્રપાત કંપ થયો. આખું ગુજરાત તે સત્સુગના વિધાનાની પાછળ માંડુ બન્યું. રાજા અને પ્રજા બંનેએ તે ગુજરાતના ગર્ભમાંથી પાડેલા નરગ્લની ક્રોધમત આંખી હતી એમ કહેવામાં લગારે અતિશયોક્તિ નથી. આખા ગુજરાતમાં તેના તાપાના રાત્રીઓમાં બધે તે નરગ્લની ખોટ જણાઈ. તેનો શોક પ્રજાએ ઘેર ઘેર પાડ્યો. પાટણની પ્રજાએ અને રાજાએ તેમના દેહને ચંદનમલયાગરદ્ધુરકુસુમ આદિ સુગંધી દ્રવ્યોથી બાળી તેમની પછાડે ખુબ શોકનાં આંસુ સાર્યા.

હેમચંદ્રાચાર્યના સ્વર્ગવાસ પછી છ મહીને ગુર્જરેશ તેમને (પોતાના ગુરુને) મળવા માટે હોય તેમ સ્વર્ગને રસ્તે પ્રયાણની તૈયારી કરવા માંડી. ગુરુવિરહ અને રાત્ર્યમાતા ના ભત્રીજા અભયપાલની ખટપટથી ચિંતાએ તેના હૃદયમાં ધર કહ્યું. અંતે તે ચિંતા ચિંતા સમાન નીવડી. અને કુમારપાળ સં. ૧૨૩૦ માં આ ભૂત દેહ છોડી સ્વર્ગે સીધાવ્યો. ગુજરાતની માઠી ઉપર આ વીર, ધર્મોત્તમા અને મહાન વૈભવશાસિ નરેશ કુમારપાલ છેલ્લે જ હતો એમ કહ્યું તેમાં લગારે અતિશયોક્તિ નથી.

કુમારપાલની પછીના ગળાએ એશઆરામી, આળસુ અને વિલાસી હતા. તેમણે રાત્ર્ય મંત્રીઓને સોખું અને ધીમે ધીમે ગુજરાતની સમૃદ્ધિનો નાશ થવા માંડ્યો અને તેમાં ય કશુધેધાના મંત્રી માધવે વિદેશીઓની સત્તાને પેસાડી ગુજરાતની લક્ષ્મી છુટાવીને તેને પાપમાલ કરી અને ગુજરાતને વિદેશીઓની મજબુત બેડીઓથી જડાવી તેને ગુલામ બનાવ્યાનું પાતક બોધ્યું.

કુમારપાલે માઠીએ આવ્યા પછી અહિંસાના પવિત્ર મંત્રો સ્વીકારી પ્રજા પાસે સ્વીકારાવી શત્રુઓને પરાજય પમાડી પોતાની પાછલી જીંદગી શાંતિમાં ગાળી ગુજરાતને સમૃદ્ધ બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

કુમારપાલની રાત્ર્ય વૃદ્ધિ.

કુમારપાળના સમયની રાજવૃદ્ધિ નીચે પ્રમાણે છે. રાત્ર્યમા અગીયારસો હાથી, પચાસ હજાર રથ, અગીયાર લાખ ઘોડા અને અઠાર લાખ પામદળ હતું. બીજા દેશના રાજાઓ તેની આજ્ઞા પાળતા. તેની સભામાં ૭૨ સામંતો (નાના મોટા રાજાઓ) તેની સેવા કરતા હતા. આ સિવાય તેણે ૧૪૪૪ નવા જિન મંદિરો કરાવ્યાં, ૧૬૦૦૦ મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા તેમજ અનેક મહાદેવના મંદિરો પણ સમરાખ્યાં. તેમાં સોમનાથપટણનું ભવ્ય મંદિર સુખ્ય હતું. તેણે સંધ્યા કાઢી સંઘપતિની પદવી મેળવી સાત વાર મહાન યાત્રાઓ કરી હતી. આવી રીતે ગુજરાતને અનેક રીતે સમૃદ્ધ બનાવી તેણે બીજા ધર્મરાજાનું બીરદ મેળવ્યું હતું.

૧ કુમારપાળે યાત્રા કેવી રીતે કરી હતી તેનું વિસ્તૃત વર્ણન સુંદર બાબામા કુમાર-પાલપ્રબંધકાર નીચે પ્રમાણે આપે છે. કુમારપાળે પુણ્યું “ મહારાજ સંઘપતિમાં કેવા ગુણ હોવા જોઈએ ? ” થીહેમચંદ્રાચાર્ય જોલ્યા કે “ સંઘપતિ માતાપિતાનો ભક્ત અને સ્વજન પર-જનને આનંદ આપનાર હોવો જોઈએ. તે શાંતિ, શ્રદ્ધા, શુદ્ધ બુદ્ધિ, દયા, દાન, અને શીય-જ્ઞાની ભૂષિત અને પરચુણના વૈભવના ઉત્કર્ષમાં ર્ધ માને એવો જોઈએ. તેનામાં મદ અને

કુમારપાલને નીચે પ્રમાણે ખીરદ મળ્યાં હતાં ‘ મદારાગધિરાજ, ચક્રવર્તી, ૫૨માર્દન, પરદારસહોદર, વિચારયતુર્મુખ ૧ (અક્ષા) શરણાગત, વજ્રપંજર, રાજર્ષિ, જીવદાતા, મેઘ-વાહન, ગુજરાતનો વિક્રમ, ખીજો ધર્મરાજ. સત્કૃત્યનો વિદાતા અને પ્રજામુક્ત.’

તેનો જન્મ ૧૧૪૯ માં લગભગ છે. તે ૫૦ વર્ષની ઉંમરે ૧૧૯૯ ના માગશર વદ ૪ ને દિવસે ગાદીએ બેઠો અને ૧૨૩૦ સુધી જીવી રાજગાદી બોગવી. તેણે કુલ ૩૦ વર્ષ અને ૮ માસ રાજ બોગવ્યું અને ૮૦ વર્ષનું દીર્ઘાયુ બોગવી પ્રથમ અવસ્થામા દુઃખ બોગવી છેડી અવસ્થા શાંતિમા ગાળી એક પ્રજાપાલક રાજ તરીકે નામના મેળવી ગુજરાતને

હલદનો અભાવ હોઇ તે કોઇનાથી ક્ષોભ ન પામે. હુંકામા સાક્ષાત્ દેવ સમાન મોક્ષગામી પુરુષ જ સંધપતિના અંશધર્મનો અધિકારી થાય. સંધનત્રાના જળની ઇચ્છા રાખનાર સંધ-પતિ મિથ્યાત્વનો સંગ છોડે એને તેવા વચન પર આદર ન કરે. યાત્રાગુઓને પોનાના બાંધવો કરતા પણ વધુ લેખે. સર્વ ઠેકાણે રક્તિથી અથવા ધનથી અમારિપટલ દેવડાવે. શ્રી અરિહંતનું બજન રાખી નિરંતર સાધુ સાધ્વી અને સધમિંકાને અન્નવસ્ત્રાન્નિં દાન અને પ્રણામ વડે પ્રસન્ન રાખે.” એ પ્રકારે ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળવાથી કુમારપાળના હૃદયમાં તીર્થયાત્રા કરવાના મતોરથનો અંકુર ફૂટ્યો, તેથી તેણે શુભ મુહૂર્તે જાણેલા પ્રસ્થાન સાડ સુવર્ણ અને રત્નથી જડિત પટ્ટ મળ ઉપર સુવર્ણમય પ્રતિમાથી અલંકૃત દેરાસર પથરાવ્યું. સર્વ મંદિરોમા અઘ્રાષ્ટ મહોત્સવ મંડાવ્યો, બધીવાતોને છોડાવ્યા અને બહુ ધામધુમ કરી. પછી વરધોડામા સર્વથી આગળ રાજનું દેગસર પછી ૭૨ સામંતોનાં દેવાલય પછી ૨૪ વાઝાદ મંત્રીના અને તેની પાછળ અઘરસો શેડીયાના દેરાસર એ રીતે મોટી હારની હાર મેઘાડબર અને છત્રચામરાદિથી શોભિત નીકળી.

સંધનાં મુખ્ય માણસોની નોધ આ પ્રમાણે છે. પહેલાં તેણે મોટો ઉત્સવ કરી સંધયાત્રાનો ઠંકો વગડાવ્યો અને પોતે મુખ્ય સેનાધિપતિ થયો. તે સંધમા જ્યાં સાડ કુમારપાલના સામંતો, વાઝાદાદિ મંત્રીઓ રાજ્યમાન્ય નગરશેડના પુત્ર આભડ, ષડમાધાયકવર્તી શ્રી દેવપાલ, કવિઓ અને દાનાઓમા અગ્રણી એવો સિદ્ધપાળ, પાલનપુરનો પદ્મલાદ રાણો, નવ્યાણુલાખનાં મુડીવાળો-પુજીવાળો છાડાશેડ, રાજનો ભાણેજ પ્રતાપમદલ, અઘરસો સાહુકારો, હેમચંદ્રાચાર્યોદિ મુનિઓ અને ખીજા પણ જાણે દર્શનના વેતાઓ તથા ગામ નગર અને સ્થાનના કરોડો લોકો તેપર થયા.

અગીયાર સો હાથી અગીયાર લાખ ઘોડા અને અઘર લાખ પાયદળને સાથે લેવાનો હુકમ થયો અને અનેક વાયક લોકોના ટોળા પણ એકઠા થયા. ખીજું વર્ણન લંબાણના બચથી નથી આપતો.

૧ આ ખીરદ જૂદાવસ્થામા સંસ્કૃત ભણી પ્રખર પંડિત થવાથી અને સારા કાવ્યકાર અને ટીકાકાર થવાથી પંડિતોએ તેને આપ્યું હતું. કુમારપાળની કૃતિઓ પણ કેટલીએક મળી આવે છે કે જે સાર અર્થ અને ચમત્કારથી ભરપુર છે. મમયે યોગ-ખાણુ કરાવીશ.

શોભાવી સિદ્ધરાજના જરમાએણુ અને રાણકદેવીનાં કપડાં ધોઇ નાખી એ પરનાગી-સદોદર સ્વર્ગે ગયો. તેની સ્તુતિરૂપ એક શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

શ્રુત્યશ્રુત્યોઽસિ મૂપાલ કલિકાલેઽપિ મૃતલે ।

આમગ્રયતિ તેન ત્યાં વિધિઃ સ્વર્ગે યયાવિધિ ॥ ૨ ॥

“ હે રાજન કલિકાળને વિશે પણ ભૂતળને વિશે પણ આપ કૃતકૃત્ય થયા છો. તેથી પ્રસન્ન થઇ વિધાતા આપને સ્વર્ગમા યયાવિધિ નિર્માનરૂપ કરે છે. ”

ઉપસંહાર.

ઉપસંહારમા મારે કંઈ વિશેષ જણાવવાનું નથી, પરંતુ અત્યારના કેટલાએક મહારાજો રા. મુનશી આદિ કુમારપાળ અને તેના ગુરુ શ્રીમદ્ દેમયંદ્રાચાર્ય ઉપર અણુછાજતા આક્ષેપો કરે છે. જો કે તેમના આ આક્ષેપોનો ઉત્તર આપવા હું નથી બેઠો અને અત્યારે તેનો સમય પણ નથી, પરંતુ તેઓના પ્રત્યે મારી એક નમ્ર વિનંતી છે કે તે મહારાજ પોતાની વિપત્તિવિહારી ક્ષમ દ્વારા ઇતિહાસ ઉપર છીણી મુકવાનું જે પાતક બોરી રહ્યા છે તેને આગળ વધતું અટકાવે. માયો ઇતિહાસ નિષ્પક્ષપાતપણે તપાસી તદ્દરથ બાવે તેને બહાર લાવે તેમા જ તેમની કંપનામય ક્ષમમનું મહત્ત્વ છે. બીજીની ચોરી કરી બીજાને બનાવવા તેના કરતાં તો બહેતર છે કે ક્ષમને છોડી દેવી બાહ્ય મુનશી આટલા સંખેદોમા જરૂર સમજી જઈ સત્યને મદદ કરશે એમ હું હ્રાપ્ત છું.

હવે મેં ‘ મહારાજાધિરાજ ’ કુમારપાળના નિષ્પક્ષમા જે જે મંથનોની મદદ લીધી છે તેના લેખકો-આચાર્યશ્રીના ઉપકાર માની વિરમીશ.

કુમારપાળનું જીવનચરિત્ર તેમના ગુરુશ્રી દેમયંદ્રાચાર્યે માહવંતે રચામીના જીવનચરિત્રમા ક્રમક્રમે અને પ્રાકૃતદ્વાયમમા વિસ્તારથી આપ્યું છે અને તેઓશ્રીએ લખેલું જીવનચરિત્ર ઐતિહાસિક દાટથી બહુ મહત્ત્વનું છે. જો કે મને આ મંથનોની મદદ નથી મળી માટે દિલગીર છું. મેરુતુંગાચાર્યકૃત પ્રજ્ઞધર્મિતામણી તથા જિનમહાજી ગણીકૃત કુમારપાળમંથનની મદદ મેં ખાસ લીધી છે. આ સિવાય જૈન સાહિત્ય સંશોધકમા આવેલ-શ્રી જિનવિજયજીએ લખેલ કુમારપાળ પ્રતિબોધની પ્રસ્તાવના આદિની મદદથી મેં આ નિષ્પક્ષ તૈયાર કર્યો છે.

જિનમહાજીગણીએ કુમારપાળપ્રજ્ઞધર્મમા ઘણી નવી વાતો લખી છે. મેં ખાસ આ મંથ ઉપરથી જ નિષ્પક્ષ તૈયાર કર્યો છે માટે એ મંથકારનો ખાસ ઉપકાર માની વિરમીશ.

૮ જૈન રાસાઓ

(લેખક - રા. રા. ગાંધી વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ.)

અનેક જૈન કવિઓએ અનેક રાસો લખેલા છે. કવિતામાં લખાયેલા અનેક મહા-પુરુષોના ચરિત્રોના કથા રૂપ ગ્રંથોને મુખ્યત્વે રાસ એવું નામ આપવામાં આવે છે. આવા રાસોમાં નીતિ અને ધર્મની જુદી જુદી વાતો સમજાવવા માટે ઉન્નત આત્માઓના જીવનચરિત્રો આપવામાં આવેલ હોય છે. વૈષ્ણવ ધર્મમાં પણ કેટલાક રાસો તે ધર્મના મહાપુરુષોએ રચ્યા છે. જૈન કવિના બનાવેલા રાસોમાં જુદે જુદે રચેલ દષ્ટિ કરતા તેમાં નવરસયુક્ત વર્ણનો આવે છે. જૈન રાસો કેટલેક રચેલો તે રસ અને અલંકારથી જનકાંઈ નામ છે, તેટલું જ નહીં પરંતુ રસના આલંબન, ઉદ્દીપન, વગેરે વિભાવોનો જ્યાં જોવો ઘટે તેવો ઉપયોગ કરી એ વર્ણનો વાચવામાં આહ્લાદ થાય તેવા રસમયિત કર્યા છે તેથીજ આવી કૃતિને જૈન કવિઓએ રાસ એવું નામ આપેલ ઉચિત છે. કાવ્યનો આત્મા રસ છે, જેથી રસિક કાવ્યને રાસ એ નામ યોગ્ય રીતે અપાયેલ છે. આવા રાસોમાંથી જેમ કેટલેક અંશે જૈન ઇતિહાસ દેખાય છે તેમ જુની શુજરાતી ભાષા તે સમયે કેવી હતી તેનું પણ ખાતર થાય છે. વળી સાહિત્ય શબ્દનો ખરો અર્થ આપતી વેળા એક સરફત કાવ્યમાં લખેલા તરીકે “રસાલંકારાદિ” એવું લખેલ જાણવામાં આવેલ છે, તો તે અર્થ લક્ષમાં રાખવાથી સ્પષ્ટ જણાશે કે, જૈન કવિ-તાઓને શુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય કહેવું એ આવશ્યક છે કારણ સાહિત્યનો ખરો અર્થ તેમાં સાર્થક થાય છે.

જૈન રાસોની કવિતા હાલના કવિઓની પેઠે જૂદા કે છંદમાં લખવામાં આવેલ નથી, પરંતુ અમુક રાગ, મેળ અને તાલ સહિત ગવાય અને તેમાં કોઈ રાગ રાગિણીની છાયા આવે એવી દેશીઓ ઢાળો, ગદ્યોઓ, વગેરેમાં રચાયેલ છે. કવિ શ્રી પ્રેમાનંદ જેમ કહેવા અને શ્રીમુલ દયારામભાઈએ મીઠા એમ પોતાના કવિતાના ગ્રંથોમાં લખ્યું છે તેમ જૈન કવિઓએ દેશીઓનું નામ આપી ઉપર ઢાળ પહેલી ઢાળ બીજી એમ લખેલ છે અને કવિ પ્રેમાનંદની કવિતામાં જેમ વલણ આવે છે તેમ જૈન કવિ રચિત રાસાઓમાં ઢાળની પૂર્વે દૂદા-દોદરા કે સોરડી દોદરા આવેલ હોય છે.

જૈન કવિ વિરચિત રાસાઓમાં પ્રથમ મંજનાચરણમાં જિનેદ્રપ્રભુ-દેવની સ્તુતિ, પછી પોતાના ગુરુ અને સરસ્વતી દેવની સ્તુતિ કરેલી હોય છે, ત્યાર બાદ કથા પુરુષ માટે અને ધર્મના કથા સ્વરૂપ ઉપર રસ લખ્યો છે તે જાણવામાં આવે છે. દરેક રાસમાં છેવટે પ્રશસ્તિ-રચનાર મહા પુરુષનું નામ, રચયિતા સમય, રચેલ (ગામ, સંવત, માસવાગ વગેરે) તેમજ પોતાના ગુરુની પર પરા-પેઢીનામું આપવામાં આવતું હોવાથી તે ઐતિહાસિક સાહિત્યનું અગ્ર પણ બને છે અને તેથી તેને સહાયરૂપ છે.

મુસલમાની રાજ્યના આરંભનો કાળ શુજરાતમાં અધાધુધીનો અને ત્રાસનો તેમજ કેટલેક અંશે હિંદુ મંદિરો, અને સાહિત્યના વિધ્વસનો હતો. આવી જુલમવાળા કાળમાં

લોકો સંસ્કૃત માગધિ-પ્રાકૃતાદિ, ભાષાઓનો અભ્યાસ કરી ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાન મેળવે એવી યોજના કે શાંતિ તે વખતે નહોતી, પરંતુ દરેક ધર્મ પુસ્તકોના બંડારોનું રક્ષણ કરવું મુશ્કેલ થઈ પડતું હોવાના કારણે તે બંડારો માટેના પુસ્તકોનો વિનાશ થવાના ભયે સંતાડી મુકવામાં આવનાં હતાં. તેવા સંધ્યાગમાં તેમજ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષાના અદ્ય હવે માટે-સામાન્ય મનુષ્યો માટે, તે વખતના લોકોની અભિરુચિ ઉપર લક્ષ આપી આવા રાસો રચવામાં આવેલ છે. આવા રાસના વખતમા પણ જૈન મહાત્માઓ, ધર્મશુરુઓ જન્મી હતા. આવા રાસોની રચના જૈન ધર્મના આગમ-સૂત્રો ઉપરથી જ લીધેલી છે તે 'નિઃસંદેહ' વાત છે. સામાન્ય મનુષ્ય પ્રાકૃત સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન મેળવી ધર્મબોધ લઈ શકે એમ ન હોવાથી તે કાળમા ચાલતી સરલ-ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્યરૂપે તેવા મનુષ્યો ધર્મ-બોધ પામી શકે, સરલતાથી સમજી શકે એવી સ્વ-પરહિત શુદ્ધિથી સંસારથી ત્યાગી થયેલા, સંયમી મહાન પુરુષોએ આગમ-સૂત્રો-સંસ્કૃત કાવ્યોનાની આખ્યાયિકાઓને રાસરૂપે દેશી ભાષામા ઉતારી રચના કરી.

મુખ્ય યુનિવર્સિટીની એમ. એ. ની પરીક્ષામા ગુજરાતી ભાષા લખને પાસ થનારને પંક્તિ વર્ણથી નેમવિજયજી રચિત જે સીલવતીનો રાસ વાચવો પડે છે તે રાસ વડોદરા તરફથી પ્રાચીન કાવ્યમાળાના ખંડમાં વિવેચન સહિત પ્રકટ થયેલ છે, તેમા ૨૦ બા. ૦ શ્રીયુત કાટાવાળાએ જણાવેલ છે કે "રાસોનો સામાન્ય અર્થ" કદાચી થાય છે. તે ઉપરથી આવા કથાના અંથોને રાસો કહેવાનો પરિચય પડ્યો હશે. રાસામાં કથેલી કથાઓ કવિ કલ્પિત હશે કે મૂળ તેમાં કાંઈ સત્ય હોઈ કવિની કલ્પનાએ વધારો કર્યો હશે તે વિશે અહીં વિવેચન કરતા નથી, પરંતુ આ કથાઓ ધણી રસભરિત અને મનોરંજક હોય છે એમા તો સંશય નથી. અમારા જોવામાં જે જે રાસાઓ આવ્યા છે તે સંધ્યાગમાં એક વાત અમે સામાન્ય રીતે જોઈ છે કે, તે બનામાં અદ્યુત વાર્તા સર્વોપરી હોય છે. જોતાના મનને ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરવા માટે કવ્યોએ તે કાળમા લોકશ્રદ્ધાને અનુસરીને એવા અદ્યુત કથન તેમાં દાખલ કર્યા હશે એમ સમજાય છે. મંત્રસિદ્ધિ, મુવર્ણ સિદ્ધિ રત્નાદિકના ચમત્કારી ગુણો, જુન ગ્રેનાદિની અદ્યુત ક્રિયાઓ, આકાશગમન, વૃક્ષાદિનું એક ઠામથી બીજો ઠામ ઉડી જવું ઇત્યાદિ અનેક કથાઓ એવા રાસાઓમા વર્ણવેલી હોય છે.....ધર્મ અને સુતીતિને કેવો ગાઠ સંબંધ છે તે જૈન કવિઓના લખાયેલા રાસાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ માત્રમ પડી આવે છે."

ઉપર પ્રમાણે ૨૦ બા. ૦ શ્રીયુત કાટાવાળાએ જૈન રાસોના સંબંધમાં તેમાંની કથા રસભરિત અને મનોરંજક હોય છે એમ જે કહ્યું છે તે અમારા અભિપ્રાયને મળતું છે. પરંતુ તે કલ્પિત છે કે કાંઈ સત્યતાવાળા છે તેમાં તેઓથી શંકાશીલ અથવા તે સત્ય છે જ એમ જે થકાપૂર્વક માનતા નથી તે સંબંધમા અમારે જણાવવું અસ્યને નથી કે જેમ મીમાસક દર્શનના મુખ્ય શાસ્ત્ર ધર્મરપ્રણિત હોઈ તે કે તેમા આવેલ કથાઓ સત્ય જ હોઈ શકે, તેમ જૈન ધર્મના મૂળ સૂત્રો આગમો કે જે તેમના ધર્મરપ્રણિત-તથેદર બગરાને પ્રસેલા હોઈ તેમા આવેલ વિષયો કે કથા સત્ય જ હોઈ શકે, તેથી અમે એ ઉપર જણાવેલ છે તેમ આ જૈન રાસો તે આગમોમાથી ઉદ્ભવેલ હોવાથી તે

માંહેની વાતો આ રાસોમાં પણ રૂપે જણાવેલ હોવાથી તે કલ્પિત કે અપૂર્ણ સાત નથી પરંતુ ખરેખર બનેલી હજીકતોને જૈન કવિઓએ આકર્ષક ધટનામાં ગોઠવેલી છે.

જૈન કવિઓએ જેમ જૈન રાસો ગુજરાતી ભાષામાં બનાવ્યા છે તેમ ગુજરાતી ભાષામાં સ્તવનો, સ્તુતિઓ અને સજ્જાયો-સામાજિક સર્વમાન્ય-કપટેશક પદો પણ બનાવેલાં છે. હાલમાં જણવા પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષામાં અંકિત થયેલા તેવા રાસો સુમારે પોણા-ચારસેં તો હાથ આવ્યા છે, છતાં હજી બીજા રાસો પણ મંડારોમાં પડેલા હોય અને પ્રસિદ્ધિમાં ન આવ્યા હોય તેમ બનવા ભેગ છે. આ બધા રાસો પ્રકટ થાય તો અનેક કાવ્યહોહનનાં પુસ્તકો થાય !!!

જૈન ધર્મમાં શ્વેતાંબરી અને દિગંબરી એમ બે મુખ્ય ભેદો છે. શ્વેતાંબરીમાં મૂર્તિપૂજક અને રથાનકવાસી એમ ભેદો છે. રથાનકવાસી મૂર્તિને માનતા નથી. શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન મહાત્માઓની કૃતિના ઘણા રાસો છે, જ્યારે રથાનકવાસી જૈન મહાત્માના આંગળીના ટેરવે ગણાય તેટલા જ રાસો છે. રથાનકવાસી જૈન ધર્મગુરુઓ ધર્મસિંદ્રજી, ધર્મદાસજી, ખેડીદાસજી, જેમલજી ઝપિ, તિલોક ઝપિ, જેઠમલજી અને હમણા થઇ ગયેલા શ્રી ઉમેશ્વરજી મુત્યાદિ મુનિઓએ જ માત્ર રાસો વગેરે લખી ગુજરાતી સાહિત્યવૃદ્ધિની દિશામાં કંઇક પ્રયત્ન કર્યો છે.

કવિતા જેવી ચીજ સારા રાગમાં ગવાતા ધણુ જીવેને પ્રિય થઇ પડે છે. ગાયનથી મનુષ્યો તેમ જ પશુઓનું પણ ચિત્ત લપ પામે છે, જેથી કવિતા તરફ રુચિ કરાવી લોકોને નીતિના રસ્તે દોરવાનું કાર્ય આવા મનોરંજક રસભક્તિવાળા રાસો વડે ગુજરાતી ભાષામાં જૈન મહાત્માઓએ કરેલ છે તેમ યોક્તસ જણાય છે.

શાસ્ત્રોના વાચનનું કામ બાળ જીવેને માટે કઠિન હોવાથી આવા રાસો વાચવાથી તે વધારે પ્રિય થઇ પડતાં જલદી બોધ પામી શકે છે. કેટલાક રાસો વાચતા તેના રચનાર મહા-પુરુષોએ તક અને કવિત્વશક્તિને એટલી બધી સરાણે ચડાવી હોય કે તે વાચતા તે પુરુષોના બુદ્ધિબળની પ્રશંસા સ્વાભાવિક રીતે આપણાથી થઇ જાય છે.

દરેક રાસમા મુખ્ય પાત્રે મંસારને ત્યાગી સ્વર્ગ કે મોક્ષમુખની પ્રાપ્તિ કર્યાનું જણાય છે કે જે દરેક જીવને અંતે મેળવ્યા સિવાય છુટકો નથી. મોક્ષમામી ઉચ્ચ પાત્રને જ કવિશ્રી મૂળ યથોમાથી મુખ્ય પાત્ર તરીકે રાસમા પસંદ કરે છે અને ખરેખરા સદ્વર્તનશાળી ઉચ્ચ કોટીના પાત્રને જનસમૂહ આગળ ખડા કરી તેના જીવનવૃત્તાતથી શ્રોતાઓને-વાચકોને સદ્ગુણશાળી બનાવે છે. આત્માને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવવાનો મહાપુરુષોનો-કવિઓનો આ શ્રમ સ્તુતિપત્ર આવકાગદાલક અને ઉપકારક છે

જૈન કવિઓના બનાવેલા અનેક રાસોમાથી કેટલાક જેવા કે વિમલમંત્રીધરનો રાસ-કુમારપાળનો રાસ વગેરે વાચવાથી કેટલુંક ઐતિહાસિક જ્ઞાન પણ આપવાનો યોગ્ય પ્રયત્ન થયો છે, એટલે જૈન મહાત્માના રાસોમા માત્ર કવિતા, અને જીવનવૃત્તાત છે તેટલું જ નહીં પરંતુ ઐતિહાસિક સાહિત્ય પણ આવેલું છે. આની સાથે શુદ્ધ વ્યવહારનું જ્ઞાન,

કેટલેક સ્થળે જ્યોતિષ તથા સામુદ્રિક શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ કિચિત્કિચિત્ જણાય છે. વળી જૈન ધર્મના બાવીસમા જૈનેશ્વર શ્રી નેમિનાથના જે ભાષ થતા હતા તે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ જ. યાદવો વગેરે પણ જૈન ધર્મો હતા. વધબીપુરના રાજા શિલાદિત્યના દરબારમા જૈન મહાત્માઓ ધર્મ સબધી સંવાદ લોકભાષામા કરતા હતા. વનરાજ ચાવડાથી માહીને વિશળદેવ વાઘેલા અને રાજા કુમારપાળ સુધી જે ઇતિહાસ તપાસીએ તો તેમા પણ જૈન મુનિઓ અને જૈન મંત્રીઓ દર્શન દેના જણાય છે. જૈનોના સંપૂર્ણ ઉદ્ધક્ષણમા ખીજ મહાપુરુષો ખીજઓ તરફ ઉદાર ભાવથી વર્તતા હતા, એમ ગુજરાતના જૈનોના ઇતિહાસ અને આવા ગુજરાતી રાસો તપાસતા જણાય છે તેટલું જ નહીં પરંતુ જેમ જૈન મુનિઓએ રાસો, કાવ્યો, ઇતિહાસ અને ઉપદેશયથો લખી ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરી છે તેમ જૈન ગૃહસ્થો વસ્તુપાળ જેવા અમારો વગેરેએ પણ કાવ્યો વગેરે લખી સાહિત્યમા અભિવૃદ્ધિ કરી છે, જેથી જૈન ધર્મનો ઇતિહાસ તપાસતા એમ જણાય છે કે ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ માટે અને ધર્મનીતિના સિદ્ધાંતોના જનસમાજમા પ્રસાર માટે જૈન કવિવરોએ અસાધારણ શ્રમ લઈ ખીજઓ માટે અનુકરણીય દશાત મૂક્યું છે.

આ પ્રકારનું જે જૈન સાહિત્ય હજી પણ અપ્રકટ અવસ્થામા પ્રમાદ અને ઉધમને લઈને નાશ પામે છે તેને જલહી બહાર લાવવું જોઈએ. અત્યારના ક્ષીનીય રાજ્યમા તે સરક્ષિત હોવાથી તેને પ્રકટ કરવાનું કાર્ય જૈનદર્શનના શ્રીમાનો જલહી મુખ્યત્વે હાથ ધરશે અને ગુજરાતી સાહિત્યમા પોતાનો શાજો આપી તેમા અભિવૃદ્ધિ કરશે એમ અને નમ્ર ભાવે સુચવીએ છીએ.

ઉપર જણાવેલ રાસાઓ ધર્મસ્થાનમા આજે પણ ચોમાસામા નિવૃત્તિના દિવસોમા તેમ જ કેટલેક સ્થળે ઉનાગાના લાના દિવસોમા પણ બપોરના વખતે ધર્મશુરુઓ અને જાણકાર ગૃહસ્થો વાચે છે ને અનેક શ્રોતાઓ શ્રવણ કરે છે. જૈનશાસ્ત્રી-આગમો વાચવા વિચારવા કે સમજવાનું સામાન્ય જીવો માટે મુશ્કેલ હોવાથી સર્વના લાભ માટે ધર્મ-નીતિનું સરલ રીતે શિક્ષણ આપનારા આવા રાસો દેશભાષામા ગ્વનારા માહપુરુષોએ હેદના ચારસો પાંચસો વર્ષના ભૂતકાળ તપાસતા જનસમૂહ ઉપર મદદ ઉપકાર કર્યો છે એમ સહજ કલ્પલ કરવું પડે છે. ગુર્જરી ભાષાના પ્રદેશમા જૈન કવિઓ સારી રીતે દોષી નીકળ્યા છે. આવા રાસોમા આવેલી તેમની કવિતાઓએ અનેક રંગો દેખાડ્યા છે. અનેક દાખલા, દશાંતો, ઉપનયો આપી દાન, શીન, તપ, બાવના, અદિસા, સત્ય, અભયર્થ, સર્વ જીવ પ્રત્યે મૈત્રી, કરુણા, પ્રમેદ અને માધ્યસ્થપણું વગેરે જાળતોનો મહિમા બતાવવા જૈન કવિશ્રીઓએ સાચો શ્રમ લીધો છે અમુક દેવનું, અમુક ધામનું કે અમુક અવતારનું જ વર્ણન માત્ર લઈ તે માટે રાસો બનાવ્યા છે એમ નથી, પરંતુ ધર્મનીતિના સિદ્ધાંતો તરફ જ જનમમૂલને વાજી ચકાય તેવા પાત્રો આગમ-મૂળ સૂત્રોમાથી પસંદ કરી તેમના વર્ણનો બનાવવાનો પ્રયત્ન આ રાસોમા કરવામા આવ્યો છે. ગૌતમ સ્વામીજીનો રાસ કે જે તે જ વ્યક્તિ માટે લખાયેલ છે તેવા દાખલાઓ જુજ છે. કેમ પણ મદાદયે જેલ ગુજરાતી માદિત્યને અત્યાર સુધી પુગતો ઇન્સાદ આપ્યો નથી તેથી તે તરફ જનસમાજનું લક્ષ જોઈએ તેવું જોઈએ નથી. જૈન કવિતાઓ ગુજરાતી ભાષા ગુજરાતમા જન્મ પામ્યાનું બતાવી

આપે છે. તે ભાષાની કવિતામાં સવિ, નયરી વગેરે જુની ગુજરાતી ભાષાના સપ્તદેવો ઉપયોગ થયેલા હોવાથી ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાંથી તેને ગૌણ કરવાનું કોઇ પણ રીતે વ્યાજબી નથી. જો કે આપણી આ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિવહનું લક્ષ્ય તેના ઉપર કેટલાક વખતથી ગયેલ હોવાથી જૈન સાહિત્યે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ મોટો ફાળો આપ્યો છે એમ દવે કેટલાક સાહિત્યપ્રેમી સાક્ષર જંધુઓને જણાયું છે તે ખુશી થવા જેવું છે.

હાલમાં માત્ર ગુજરાતી પાંચ ધોરણ બણી ઇંગ્રેજ સ્કૂલો અને આગળ કેલેન્ડરમાં દાખલ થઇ અનેક ઉપાધિ મેળવનાર કેટલાક ગુજરાતી જંધુઓ કહે છે કે હાલના વિદ્વાનોની સંસ્કૃતમય ગુજરાતી ભાષા અમારાથી સમજાતી નથી, તેટલા ઉપરથી તેવા વિદ્વાનોની તેથી કૃતિઓથી દૂર રહેવાય નહીં, તો પછી જૈનોની ગુજરાતી ભાષાને પણ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યનું અંગ ન કહેવું એમ જને જ નહીં. પ્રથમથી જ જૈન સાહિત્ય તરફ બેદરકારી બતાવવામાં આવી ન હોત, તો ગુજરાતી સાહિત્યને પરિપુષ્ટ થવાની સારી ભેગવાઇ ક્યારનીએ મળી ગઇ હોત, જો કે આમાં કેટલેક અંશે જૈન ઇમ પણ પોતાના તેવા પ્રમાદ માટે કપકાપાત્ર છે.

કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે જૈન ગદ્ય, પદ્ય સાહિત્ય તો માત્ર તેમના ધર્મને લગતું હોવાથી ભાષાના અવ્યયોનો લક્ષ્ય તેના તરફ ખેંચાયું નથી. અમે તે ના કહીએ છીએ, અને સાથે નમ્રતાપૂર્વક પૂછવા માગીએ છીએ કે શું નરસિંહ મહેતાની કે શું પ્રેમાનંદની કે શું દયારામભાઈ કે બાલણ કવિની કે બીજા કોઇ ગુજરાતી કવિની કવિતાઓ ધર્મ સિવાય બીજા વિષયની છે ? એક સામળખટું સિવાય બીજા જુના કવિઓની કવિતા પોતાના ધર્મને લગતી જ છે. પોતપોતાના અનેક ધર્મને લગતી કવિતાઓને ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં સ્થાન મળે તો પછી જૈન કવિઓની કવિતાઓને પણ ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યમાં સ્થાન મળવું જ જોઇએ.

ધણું ખડું સંસ્કૃત કવિઓનું અનુકરણ કરી અસલના ગુજરાતી કવિઓ પોતાની કવિતાઓ રચી ગયા છે અને તેમાં ઘણો ભાગ ધર્મ સંબંધી છે. આપણા ભારતવર્ષમાં ધર્મભાવનું, આત્મવાદનું પ્રાગમ્ય હોવાથી જેઓ ધર્મ સંબંધી કવિતા લખે છે, તે જ કવિતા, કથા કે રાસ આ દેશની પ્રજાને ખજી તે પોતે ગમે તે ધર્મ માનતી હોય તેને પ્રિય તથા પૂજ્ય થઇ પડે છે અને તેઓ પરંપરાએ અમર થાય છે. જેથી આટલી હકીકત સ્પષ્ટ સમજાશે કે ધર્મ વિષયે લખાયેલી કવિતાઓ-રાસાઓ પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી બાતલ કરી શકાય નહિ કારણ તે પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમુક સ્થાન ભોગવે છે અને ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિના અંગે પૈદીનું એક મુખ્ય અંગ છે.

૯ જૈન ભૂગોલ.

(લેખક—આચાર્ય શ્રી મુનિ ન્યાયવિજયજી.)

આધુનિક ભૂગોલના સંસર્ગમા પ્રાચીન ભૂગોલનું નિરીક્ષણ કરી તેને યથાર્થ રીતે વર્ણવવું તે સબધે વિચાર ચર્ચા કરતાં આ નિબંધ લખવાનું બન્યું છે. પરંતુ પ્રાચીન ભૌગોલિક માન્યતા અને અર્વાચીન માન્યતા વચ્ચેનું સામ્ય આલેખવામા જે મુશ્કેલી છે તેની અપેક્ષાએ પરસ્પર પ્રાચીન ભૂગોલ વર્ણનની સમજામણી કરવામા અમુક અતુકંગતા હોવાથી નમ્ર સત્યને પ્રકાશમા લાવવાની વૃત્તિને સ્વીકારી આ નિબંધ લખેલ છે.

પ્રાચીન કે અર્વાચીન દરેક વલ્લભ દ્રવ્ય રાખે છે કે આકાશ અનન્ત છે આ અનન્તાકાશના મધ્ય ભાગમા લોકાકાશ રહે છે. તે લોકાકાશ મનુષ્યાકાશ છે. બન્ને હાથ ડેડે મુકી ટટાર ઉભા રહેલ મનુષ્યની જે આકૃતિ યાચ તેવીજ આકૃતિ આ લોકાકાશની છે. તેની પગથી માથા નુખીની લગાઇ ચૌદ રજ્જુ પ્રમાણ છે અને પહેલાછ નીચેના ભાગમા સાત રાજ, નાભિના ભાગમા એક રાજ, છાતી તથા ડાણીના ભાગમા પાચેક રાજ, અને શિખાના ભાગમા એક રાજ છે.

પુરુષાકૃતિ લોકના મધ્ય ભાગમા નાભિના સ્થાને મૃત્યુ લોક છે તેની નીચે અસુર સ્થાન (નાગ લોક) છે અને અનુક્રમે રત્ન પ્રભા, ચક્રરા પ્રભા, વાલુકા પ્રભા, પંક પ્રભા, ધૂમ પ્રભા, તમ પ્રભા અને તમસ્તમ પ્રભા એમ સાત નરકસ્થાન છે. મૃત્યુ લોકની ઉપર ૭૯૦ થી ૯૦૦ યોજન સુધીમા જ્યોતિષ ચક્ર છે તેની ઉપર બાર દેવલોક અને નવ લોકાતિક દેવાના નિવાસસ્થાનો છે. ગળાના ભાગમા ગૈવેયક દેવસ્થાનો છે મુખના ભાગમા પાચ અનુત્તર દેવસ્થાનો છે અને લલાટ શિખાના સ્થાને સિદ્ધ શિલા મોક્ષસ્થાન છે. મનુષ્યાકૃતિ લોકાકાશ આ પ્રમાણેના સ્થાનોમા વહેચાયેલ છે.

(રકં ૨ અધ્યાય ૫ શ્લોક ૩૪ થી ૪૨)

જન ધર્માસ્તિકાય (ગમન સહાયક શક્તિ) અધર્માસ્તિકાય, ગતિ નિરોધક શક્તિ) પુદ્ગલ વિગેરે પદાર્થો લોકતાદર્શક પદાર્થો છે આ દ્રવ્યો આકાશના જેટલા ભાગમા પ્રસરાઈ રહેલ છે તે આકાશનું નામ લોકાકાશ છે અને બાકીનું લોકતાદર્શક દ્રવ્યોથી રહિત અચુરુ લઘુ સ્વભાવવાળું આકાશ તે અલોકાકાશ છે. આ બન્ને આકાશો માત્ર ઉપચાર બેદથી જુદા પડે છે. જેમા લોકાકાશના પ્રદેશો અસંખ્યાતા છે અને અલોકાકાશના પ્રદેશો અનંતા છે.

પુરાણ પ્રમાણે પશુ આકાશના લોકાકાશ અને મહાકાશ એવો બે બેદો પાડે છે. વિદ્વાન ગામીએ કરેલ પ્રશ્નના ઉત્તરમા યાચવલ્કેય જણાવે છે કે—“ ઉપની નીચલી બધી જગા મહા-

૩૮૧૨૭૯૭૦ મથુનો એક બાર એવા એક હજાર ભારના તપેના લોહાના ગોળાને કોઇ સમર્થ દેવતા નીચે ફેંકે તે ગોલો ચંડ ગતિથી આવતાં આવતા ૬ માસ ૬ દિવસ ૬ પ્રહર અને ૬ ઘડીમા જેટલું અંતર કાપે તે અંતરની રજ્જુ કે રાજ એવી સંજ્ઞા છે.

કારણે એતએત છે” એટલે મહાકાશના મધ્યમા લોકથી બરેકું નાનું આકાશ છે. વળી સાપના માટે પુરાણુ ત્રયો કહે છે કે—પરમાત્મા કૃષ્ણ ભગવાનમા સર્વ લોકોને સમાવેશ થાય છે, કેમકે ઉભા રહેલ પરમાત્માનું શરીર જ સર્વ પદાર્થોનું આધાર સ્થાન છે. આ પીનાનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા ઉત્પત્તિના અધિકારમા ઋગ્વેદ જણાવે છે કે—“વિરાટ નાભિથી આકાશ, મસ્તકથી સ્વર્ગ અને જે પગેથી જમિ ઉત્પન્ન થતી હતી.” આ રૂપે સુચનાનો વિસ્તાર ભાગવતમા નીચે પ્રમાણે કરેલ છે.

હજાર વર્ષ સુધી અંડ સૂર્ય હતું. કાલ કર્મ અને સ્વભાવમા રહેલો જીવ જીવને જીવાડતો હતો. તે હજાર પગ, હજાર ઉંચ, હજાર લાંબ અને હજાર નેત્ર વાળો થયો હતો. અંડ બેદી બહાર નીકળ્યો. જેના અવયવથી લોકરૂપના છે, તેના કેડના ભાગમા મૃત્યુ લોક છે, ને કટી ઉપરના વિભાગમા જુદા જુદા દેવલોકો છે. જે પૈકીમા નાભી ઉપર ભૂવ લોક (મૃદચાર) હૃદય ઉપર સ્વર્ગલોક, છાતી ઉપર મહામ્ શ્રીરામા જન, સ્તનદ્વયમા તમે લોક અને માથા ઉપર સત્ય લોક છે અને તેની ઉપર સનાતન બ્રહ્મા છે. કેડથી નીચેના ભાગમા સાત તલ (નરક સ્થાન) છે કેટલેક ઠેકાણે આ સંખ્યાની નોંધ એકનીસના આકથી પણ દેખાડેલ છે જ્યાં સાત તલની યાદગીરી આ પ્રમાણે છે. કેડનીચે અતલ, ઉચ (સાથલ) નીચે વિતલ, જાતુ નીચે સુતલ, જાધ નીચે તલાતલ, ધુટી નીચે મહાતલ, પગમા રસાતલ અને પગના તળીયા નીચે પાતાલ એમ જુદા જુદા સ્થાનો રહેલા છે. આ સિવાય પીજી રીતની હૃદયના પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે જેમા કહે છે કે, જૂલોક, જીવલોક અને સ્વલોકના સ્થાને અનુક્રમે પગ, નાભિ અને મસ્તક છે. આથી સમજી શકાય છે કે લોકસ્થિતિના પુરાણુ સિદ્ધાંતો પણ જૈન સિદ્ધાંતની સમાન માન્યતાવાળા છે.

આ લોકાકાશના મધ્ય ભાગમા દર્શાવેલ મૃત્યુ લોક-જૂલોક તેજ આપણી પૃથ્વી છે. આ પૃથ્વી તે માટીનો ઘટ સપાટ થઈ છે. ‘બ્રહ્મા માટી પાથરીને તેને પાપાણુથી ટીપતો હશે.’ (નૈત્તિરીચોપનિષદ) તે સ્થિર છે.

અર્વાચીન કાલમા પૃથ્વી માટે બ્રમણવાદની માન્યતા વિશ્વાસ પાત્ર બની છે પરંતુ દરેક પ્રાચીન મથોમા તો પૃથ્વીને સ્થિર તરીકે ઓળખાવેલ છે. પૃથ્વી સ્થિર છે અને સૂર્ય ફરે છે. આ બાબતની નોંધ લેવા પણ અહીં જરૂરી ધાર્ડ છું.

જૈન જૂગોલ શાસ્ત્ર-જણુ દ્વીપ પ્રશ્નિ સૂર્ય પ્રગમિ છે. ભાપાની દૃષ્ટિથી જેનો રચના કાલ ૨૨૦૦ થી ૨૪૦૦ વર્ષ પૂર્વે છે તેમા લોકને અને પૃથ્વીને સ્થિર કહેલ છે.

ઋગ્વેદ અં ૩ વં ૧ મા લખે છે કે—વિશ્વ પ્રકાશી સૂર્ય સુવર્ણમય રથમા બેસીને આવે છે. તે પ્રવણવત, ઉર્ધ્વ દેશ ચુકત ઉર્ધ્વ ભાગમા થઈ પ્રવણ માર્ગના બેદથી ગમના ગમન કરે છે પ્રણય જનકારક દેશમા શ્વેતાશ્વથી આવે છે.

ઋગ્વેદ અં ૨ અં ૧ વં ૫—મા લખે કે સૂર્ય નિત્ય પંખલ યોજન ચાલવા વડે મેરુને પ્રદક્ષિણા દે છે. આ પ્રદક્ષિણા દક્ષિણોપક્રમ જાણવી.

ઋગ્વેદ અં ૨ અં ૫ કાં ૨ અચરતો અથલે પયૈતે વાવાપૃથિવ્યૌ વાવા અને પૃથ્વી અચર છે, અચલ છે.

પવિત્ર પુસ્તક બાહ્યવ્રતમાં પણ એ જ માન્યતા પ્રકાશ છે. “પણ કાયમ છે. સૂર્ય આયો છે” અને ઉગે છે (સભા શિક્ષક ૧-૪) “ તેણે : પૃથ્વીને પાયો નાખ્યો.” (ગીત ૧૦૪-૫) “પૃથ્વી સ્થિર છે.” (ગીત ૧૦૬-૯૦) . પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષે થયેલ હીપારકસ પણ પૃથ્વીને સ્થિર કહેતો હતો. ટોલેમી અને કોપરનિકસ બાગમાં થયેલ ક્રાંતિએ પણ પૃથ્વી માટે સ્થિરતા જ દ્યુત્ય દર્શાવે છે. પણ તેની માન્યતા એ હતી કે-સૂર્ય અને ચંદ્ર પૃથ્વીને આટો દે છે અને બીજા ગ્રહો સૂર્યની બાજુ ફરે છે અને આપારે પણ પૃથ્વી સ્થિર હોવાનો દાવો કરનાર ધનુષ્ય પાશ્ચાત્ય પડિતો છે. મેં સાંભળ્યું છે કે હમણાંજ એક પ્રોફેસરે નવીન શોધમાં પૃથ્વીને (જી પ્રુથ્વાવાળી અને) સ્થિર દર્શાવેલ છે. ઇ. સ. પૂર્વનું ગ્રીક જ્યોતિષ પણ પૃથ્વીને સ્થિર કહે છે એટલે પ્રાચીન કાલમાં સર્વાનુમતે એમ મનાતું કે પૃથ્વી સ્થિર છે.

આ પૃથ્વીના મધ્ય ભાગમાં (પ્રમાણગુણે) લાખ યોજન લાંબો પહોળો જગુ દુકાના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલો જગુ દ્વીપ છે. તેના મધ્ય ભાગમાં ૧૦૦૦૦ યોજન બૂમિમાં પથરાયેલ લાખ યોજન ઉંચો મેરુ પર્વત છે. તેની ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં ૨૫૦-૨૫૦ મળીને પાંચસો યોજન વિસ્તારવાળાં બે ભદ્ર શાળ વનો છે. મેરુ પર્વતની દક્ષિણના ભદ્ર શાળ વનની દક્ષિણે ૧૧૮૪૨૬૬ યોજનનું દેવ કુક્ષેત્ર છે. તેથી દક્ષિણમાં ને દક્ષિણમાંજ અર્ધા અર્ધા માપવાલા ૧૬૮૪૨ યોજનનો નીપધ, ૮૪૨૧ યોજનનું હરિવર્ષ ક્ષેત્ર, ૪૨૧૦ યોજનનો મહા હેમવંતગિરિ, ૨૧૦૫ યોજન પ્રમાણ હેમવંત ક્ષેત્ર, ૧૦૫૨ યોજનનો ચુલ હેમવંત ગિરિ, ૫૨૬ યોજનનું ભરત ક્ષેત્ર, એમ અનુક્રમે રહેલ છે.

આજ રીતિથી મેરુની ઉત્તરમાં ઉત્તર કુક્ષેત્ર છે, અને ત્યાર પછી ઉત્તર તરફ દક્ષિણની પેઠે અર્ધા અર્ધા માપવાળા નીલવંત પર્વત, રમ્યકક્ષેત્ર રૂપી પર્વત, હિરણ્યવંત ક્ષેત્ર, શિખરી પર્વત અને ઐરવત ક્ષેત્ર છે. ઉપરોક્ત દરેક ક્ષેત્રમાં મનુષ્યની વસ્તી છે. વળી નિપધ અને નીલવંત પર્વતની મધ્યે મેરુના પૂર્વ પશ્ચિમ ભાગના મહાવિહલ ક્ષેત્ર છે તેમાં પણ મનુષ્યો રહે છે. ઉત્તરનું ઐરવત ક્ષેત્ર અને દક્ષિણનું ભરતક્ષેત્ર છે. તે બન્ને જગુ દ્વીપના ૧૬૦ મા ભાગમાં પથરાયેલા અર્ધાત ૫૨૬૬૬ યોજન પ્રમાણવાળા છે. આ પ્રમાણે એક લાખ યોજનના જગુદ્વીપની જૈન દર્શનની માન્યતા છે.

પુરાણોમાં પણ જગુદ્વીપનું ઉપર લખ્યા પ્રમાણેજ સ્વરૂપ દર્શન કરાવ્યું છે. માત્ર કેટલાંક નામોમાં અને માપમાં થોડો ફરક છે જેથી પુરાણોમાં જગુદ્વીપની રચના નીચે પ્રમાણે ખડી થાય છે.

લવણ સમુદ્રથી વીંટાયેલો ચક્ર જેવો લાખ યોજનનો જગુદ્વીપ છે. (વિષ્ણુ પુરાણ-નૃસિંહ પુરાણ) તેના મધ્યમાં મેરુ પર્વત છે. મેરુની દક્ષિણે અને લવણોદધિની ઉત્તરે ભરતકિપુરુષ અને હરિવર્ષ ક્ષેત્રો છે ને આંતરે એક એક પર્વત છે. તે જ પ્રમાણે મેરુની ઉત્તરમાં કરુ, હિરણ્ય અને રમ્યક એમ ત્રણ ક્ષેત્રો છે. મેરુની પૂર્વ પશ્ચિમે કેતુમાલ અને ભદ્રાશવર્ષ છે. મેરુ તે લાખ યોજન ઉંચો સોનાનો પર્વત છે; જેનું ધલાવર્ત નામે ક્ષેત્ર છે. આ ક્ષેત્રમાં સોનાના કાગડા હોય છે. આ મેરુને સૂર્ય ચંદ્ર નક્ષત્ર અને વાયુ દક્ષિણપક્ષથી નિત્ય પ્રદક્ષિણા દે છે. આ ઉપરથી દિશા માટે એવી મર્યાદા બંધાય છે કે

મુખે તે સમપ્રદેશોનું ઉત્તર સ્થાન છે અને સૂર્ય ઉગે તે દરેક પ્રદેશ માટે પૂર્વ કાશ્ય. તેથી સર્વેપામુત્તરે મેઠુઃ આ માન્યતા સત્ય પાઠને બજાવે છે. (માત્સ્ય ૦ અંક ૧૦) મેઠુના સ્વરૂપ માટે પુરાણમાં જુદા જુદા મતો છે. જુઓ-મેઠુ ગાયના પુચ્છ સમાવે, (વિષ્ણુ પુરાણ). ધતુરાના કુલ જેવો છે, (પદ્મપુરાણ). ચોખુટો છે, (ભાગુરી). આ ૦૩ યુ છે, (સાવરણ). સાત ખુટો છે, (અત્રિ). સદ્મ ખુટો છે, (હૃયુ) ગુથેલા રૂપનું જેવો છે, (ગાર્ગી) ગોળ છે, (અન્ય). ચોખુટો છે, (મત્સ્ય પુરાણ).

સં. દલાવર્ષમાં ચાર દેવાધાન છે. જેમાં સિદ્ધ ચારણો વિચરે છે. આ દરેક ક્ષેત્રો ડીના દક્ષિણ અને ઉત્તર બન્ને ક્ષેત્રો ધનુષ્ય કામરીના આકારે છે. (પદ્મપુરાણ ભૂમિખંડ અધ્યાય ૧૦૧. નૃસિંહપુરાણ કોષ અધ્યાય ૩૦) વર્તિન પુરાણમાં ક્ષેત્રોના નામો ઉપર પ્રમાણે જ દર્શાવ્યા છે —

ઉત્તરા કુરુધોરમ્યં વર્ષ દૈમઘત તથા મદ્રાશ્વ કેતુમાલ ચ તથા વર્ષ-મિલાવતં ॥ ૧ ॥ ભારતં હરિવર્ષં ચ તથા કિપુરુપાદૃતં પતાન્યવઙ્ઘૌતુ વર્ષાણિ પુણ્યાનિ કથિતાનિ તુ ॥ ૨ ॥ તિલકકૃત મૃગશીર્ષમાં પણ એ જ નામો મળે છે.

અર્વાચીન શોધકો પણ સમુચિતપણે ૪૯૩૨૦૦૦૦ માઇલ પૃથ્વી તથા તેથી ચાર ગણા સમુદ્ર હોવાનું કહે છે.

આ જંબુદ્વીપની ચોતરફ લપેટાયેલો ચુડીની જેવો બે લાખ ચોજનનો ખારો લવણ સમુદ્ર છે તેમાં મનુષ્ય નિવાસના ૫૬ દ્વીપો છે. લવણ સમુદ્રના કેટલાએક માછલાઓ રાક્ષસી કદનાં હોય છે.

લવણ સમુદ્રની ફરતો ચાર લાખ ચોજનનો ઘાતડી દ્વીપ છે. આ દ્વીપમાં પણ પૂર્વ પશ્ચિમમાં બે મેઠુ પર્વત છે અને જંબુદ્વીપની પેઠે જ ઉત્તર દક્ષિણના વિભાગે બે મેઠુના બળ્લે ક્ષેત્રો અને પર્વતો છે. તેમાંના દરેક ક્ષેત્રોમાં મનુષ્યો વસે છે.

ઘાતડી દ્વીપની ફરતો આઠ લાખ ચોજનનો કાલોદધિ સમુદ્ર છે, જ્યાં તલ્લ નાણું પાણી હોય છે. તેની પેલીપાર ગોળ વીટાયેલો પુષ્કરવર નામે દ્વીપ છે. જેની અધવચ્ચમાં જરતો ચક્રાકારે ૧૭૨૧ ચોજન ઊંચો માનુષોત્તર પર્વત છે. આ કારણથી દ્વીપનો અર્ધ ભાગ પર્વતની બહાર અને અર્ધ ભાગ અંદર રહે છે. એટલે આ દ્વીપને અર્ધ પુષ્કરવર્તના નામે ઓળખાવાય છે. આ દ્વીપનો અંદરનો અર્ધ ખડ પૂર્વ પશ્ચિમના બે મેઠુના ક્ષેત્રો, નદીઓ, પર્વતો અને મનુષ્યોથી વિભૂષિત છે. ઉપર પ્રમાણે માનુષોત્તર પર્વતના અધ્ય ભાગમાં ૧ જંબુદ્વીપ ૧ ઘાતડીખંડ અને ૦૮ પુષ્કરવર એમ ૨૧ દ્વીપ છે તેમાં મનુષ્યો તથા તિર્થંચો જન્મે છે વસે છે અને મરે છે અને નેની ફરતો બીજા અસંખ્ય દ્વીપો છે. તેમાં માત્ર તિર્થંચો હોય છે જેથી મનુષ્ય ક્ષેત્ર એ સત્તામાં ૨૧ દ્વીપનો સમાવેશ થાય છે.

પુષ્કરવર દ્વીપની ફરતો પુષ્કરવર સમુદ્ર છે અને તેને વીંટીને ચારે બાજુ વારુણી દ્વીપ રહેલ છે. આ પ્રમાણે બમણા બમણા પ્રમાણવાળા દ્વીપ. અને સમુદ્રો રહેલ છે જે પેટીના અસારે છત્રીસ નામો મળી શકે છે તલ્લ છેલ્લે સ્વયંભુરમથ સમુદ્ર છે. જે અર્ધ રાજ-લોકમાં પથરાયેલ છે ને તેની પછી અલોકાકાશ છે.

પુરાણી ભૂગોળમા જંબુ દ્વીપની માન્યતામા જે સમાનતા છે તે સમાનતા પશ્ચિમ પક્ષીના કથનમાં અપાશે છે કેમકે પુરાણ ગ્રંથો પ્રમાણે એક પક્ષીનો બીજો દ્વીપ બમ તરફ છે, જ્યારે આધ્યાત્મિકમાનુસારે દ્વીપ પક્ષીનો દ્વીપ ચાર ગણો થયો જોવાય છે વળી ગ્રંથોનો એવો સાર છે કે-ક્ષીરોદધિ, ઇન્દ્રસોદધિ, સુરોદધિ, વૃતોદધિ, કૌશીરોદધિ, અને શુક્લોદધિ (માર્કંડેય પુરાણ) આ પ્રમાણે સાત સમુદ્રો છે અને ત્યાર પછી તર પર્વત છે. મેરુ પર્વતથી આ માનુષોત્તર પર્વતની વચ્ચે જોડણી પૃથ્વી છે તે માનુષી વસ્તીથી રહિત માનુષોત્તર પર્વતની બહાર બીજી પૃથ્વી છે. આ સમસ્ત પૃથ્વી વિસ્તાર ૫૦ હજાર યોજન છે અને તેના ચોથા ભાગમાં લોકલોકાયત્વ પર્વત છે. પુરાણ ગ્રંથ માન્યતાથી તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ૨-૧૧-૧ વિશેષ અજ્ઞવાણું પાડે જે વક્તવ્યતામા શ્રુત્યુલોકની વિશાલતા માનવાનો અવકાશ રહે છે. તે કહે છે કે વિશ્વ અનંત-અપાર છે.

જૈન શાસ્ત્ર કહે છે કે મનુષ્ય ક્ષેત્ર-અદી દ્વીપ ૪૫ લાખ યોજનમા છે. પરંતુ શ્રુત્યુલોકનો વિસ્તાર એક રાજલોક અને ઉચાઈ નીચે ૬૦૦ ને ઉપર ૬૦૦ મળીને ૧૮૦૦ યોજન છે.

આપણો હિંદુસ્થાન દક્ષિણ જંબુદ્વીપના ભારતક્ષેત્રનો એક વિભાગ છે. તેનું પ્રાચીન નામ ભરતખંડ હતું. આ નામ ઋષભદેવના પુત્ર ભરત ચક્રવર્તીના રાજ્ય સ્થાપનથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. (માર્કંડેય) તેમજ તે અરસામાં ભરત ચક્રવર્તીના બાહ્ય-ઓના નામ ઉપરથી કચ્છ, મહાકચ્છ, સુદર્શન, કુરુપંચાલ, વિગેરે દરેક દેશોનાં નામ પડ્યાં હતાં. અત્યારે તેમાના ધણા નામોમા ફેરફાર થઈ ગયા છે. હિંદુસ્તાન આ સંઘા સિંધુવાસી લોકો માટે વપરાતી હતી. પરંતુ અત્યારે તો તે સંઘામા ભરતક્ષેત્રના મોટા વિભાગોનો સંગ્રહ જોવામા આવે છે. આજ પ્રમાણે કેટલાક દેશોને પણ રૂપાંતર પામેલા નામોથી ઓળખીએ છીએ. તેમનાં પ્રાચીન નામો બીજાં હતા જેમ કે-હિંદુસ્તાનનાં તેવંગ, ઝોરીસા, આસામ, આગ્રા પ્રાંત, મલખાર, અપોધ્યા, દક્ષિણ પંજાબ, મદ્રાસ, બંગાલા, કચ્છ, બ્રહ્મદેશ, મેવાડ, સુરત અને તીર્થેટને પ્રાચીન પ્રજા આદ્ર, કશ્મીર, કાશ્મીર, કુરુ, કેરલ, કોશલ, જાલધર, દ્રાવીલ, નૈપથ, ભોજકોટ, મગધ, મેલ્વાટ, સૌવીર અને દ્રણના નામથી ઓળખતી હતી. તેમજ હિંદુ બહારના કાબુલ, રશિયા, ચીન, બલુચિસ્તાન, આફ્રીકા, અરબસ્તાન, મીસર અને સીલોન વિગેરે પ્રદેશો કેકેચ, રસમ, પવન, પુલ્હીદ, બર્મર, બાલ્હિક, બદ્ર અને સિંહદ્વીપ વિગેરે નામોથી પ્રસિદ્ધ હતા. આ પ્રમાણે તે અરસાના નામો જેમ રૂપાંતર પામ્યા છે તેમ હિંદુસ્તાનને પણ ભરતખંડની નામના હુંક સુદત થયા કેટલેક અંશે જુસાયેલ છે.

ભરતક્ષેત્રની ઉત્તરે ૧૦૦ યોજન ઉંચો હિમવાન પર્વત છે, તથા પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણે લવણોદધિ સમુદ્ર છે. ભરતક્ષેત્રની પહોળાઈ ૫૨૬૪૬ યોજન છે અને ઉત્તર દક્ષિણમાં સુનેલ ૫૦ યોજન પહોળા વૈતાલ્યગિગિયા તે ક્ષેત્રના બે ભાગ પડે છે. વળી ઉત્તરમાંથી નીકળી દક્ષિણમાં વહેતી મંગા સિંધુના સંયોગથી ઉપરોક્ત બન્ને ભરતાદર્ના ત્રણ ત્રણ વિભાગો થાય છે. આ પ્રમાણે ભરતક્ષેત્રના છ ખંડ થાય છે. તે છ ખંડમાંથી દક્ષિણ ભરતા-ધંતો મધ્યમખંડ આર્યખંડ તરીકે ઓળખાતો હતો. આ ખંડો એટલા બધા વિશાળ છે

વસનારા મનુષ્યો કોઇ જાતનો પરસ્પર વ્યવહાર કરી શકતા નથી. અર્થાત્ એક બીજાની ખીજ ખંડમાં જવામાં બહુ મુશ્કેલીઓ રહેલી છે—આર્ષખંડના મધ્યમાં શાશ્વનામાં ઉપર બાર યોજન લાંબી અને નવ યોજન પહોળા વિનીતા નગરીનું સ્થાન છે તરમાં અષ્ટાપદ પર્વત છે. વિનીતા અને લવણ સમુદ્રના મધ્યમાં શત્રુંજય પર્વત છે. રત્નક્ષેત્રની દક્ષિણમાં ત્રણ તીર્થભૂમિઓ છે.

પુરાણ ગ્રંથો પણ જંજીરીપના નવમા સ્થાનને પવિત્ર ભરત તરીકે ઓળખાવે છે તેનો વિસ્તાર નવ યોજન હોવાનું કહે છે. વિનીતા (પ્રાચીન અયોધ્યા) ની ઉત્તરમાં રહેલા અષ્ટાપદ પર્વતનું પૌરાણીક નામ કેલાસ પર્વત છે.

જૈન ભૂમિતિ ગણનામાં ત્રણ પ્રકારના યોજન કહેવાય છે. પ્રથમ ઉત્તરેવાંશુલથી ગણતાં કોષ્ઠમાં આધુનિક માપને મળતું યોજનનું માપ છે. બીજા સ્વાત્માંશુલથી ગણતા કોષ્ઠમાં વિવિધ મનુષ્યોમાં ઉચાઇ નીચાઇનો ફેરફાર પડતો હોવાથી વિવિધ કાલનું માપ ધડાપ છે. અને ત્રીજા પ્રમાણશુલથી ગણતા કોષ્ઠમાં ઉત્તરેવાંશુલથી કહેવાય યોજન કરતા લંબાઇમાં પારસો ગણું અને પહોળાઇમાં અડી ગણું માપ આવે છે.

આ અંતિમ યોજનની લંબાઇથી કે પહોળાઇથી દ્વીપ ક્ષેત્રોની યોજન ગણના કરેલ છે. આ રીતિએ ગણના કરતા સમસ્ત દેશ પ્રદેશોનો સમાવેશ સુલભતાથી ભરત ક્ષેત્રમાં થઇ શકે એમ છે અને ભરત ક્ષેત્ર સિવાયની પૃથ્વીનું કેવું કદ છે તે પણ તુરત કલ્પનામાં આવી શકે તેમ છે. આ પ્રમાણે જૈન દર્શને દર્શાવેલ પૃથ્વીનું પ્રમાણ બહુ વિશાલ છે.

પુરાણ ગ્રંથો પણ ભરતખંડના બહુ દેશોનાં અને કેટલાક દ્વીપોનાં નામો તથા વર્ણનાં ક્ષેત્રોમાં કરે છે છતાં આ માન્યતા અદ્વાપંશે જૈન દર્શનથી જુદી પડે છે.

આ લોકસ્થિતિ જ્ઞાને આધારે છે, યાને આ પૃથ્વી કોની ઉપર સ્થિર છે તે વિષયમાં દીર્ઘદર્શી જૈન દર્શને અતિ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કર્યો છે. કેમકે પૃથ્વી ભૂર્ત છે અને તેને ધારી રાખનાર પણ કોઇ તેવોજ ભૂર્ત પદાર્થ હોય તો પછી તે પૃથ્વીના આધારરૂત પદાર્થને આકાશમા ટકાવી રાખનાર કોઇ ત્રોજો પદાર્થ પણ કલ્પવો પડે. પરંતુ આ પ્રમાણે અંતે અનવસ્થાહોષ આવે છે માટે અનવસ્થા દોષની અડચણ દૂર થાય તેવા માર્ગને અવલંબવા જૈન દર્શને અપૂર્વ સુક્તિ વાપરી છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે આપણી પાસેનું વાતાવરણ બહુ પાતળું છે પણ જેમ જેમ ઉપર ઉંચે ચઢીએ છીએ તેમ તેમ સ્થા ધટ વાતાવરણ જોષ શકાય છે. ઉંચે અસુક હોય તો વાયુમાં પક્ષી કે વિમાનનો ભારને ઝીલી શકે તેવી નફરતા અનુભવાય છે. ગેલુસોલ પોતાના ઇ. સ. ૧૮૦૪ ના વર્ણનમાં લખે છે કે સુમારે ચાર માઇલ ઉંચે જતા ઠંડી હવાના સળખે અમારી શાદી પણ સુકાઇ ગઇ હતી. વળી ત્યાં અમારૂં પક્ષી પણ ઉડી શક્યું નહીં. આથી વધારે આગળ જઈએ તો ફેફસા પણ ન સંઘડી શકે એવી હવા છે. સંતે ૧૮૧૨ માં ૭ માઇલ જતાં જર્મન વિદ્વાન ઝેશીયાને બેભાનની અસર થઇ હતી. ત્યાં એવી હવા છે કે જોના આધારે વાદળાં અને પાણી સ્થિર રહી શકે છે. આમ પુરુષોતા જ્ઞાનથી જૈન દર્શને આ જ શુદ્ધિનો સ્વીકાર કરી જણાવે છે કે તન વાયુ (પાતળો વાયુ) ની ઉપર ધન વાયુ છે તે તેની ઉપર ધનોદધિ બરફની જેવું ધટ પાણી છે.

જેની ઉપર ગમે તેટલો ભાર નાખવા છતાં સ્થિર રહી શકે છે. આ કથન બરફના પર્વતો જોવાથી વિશેષ પુરવાર થાય છે. આ નિયમાનુસાર તનવાયુ, ધનવાયુ ધનોદધિ ઉપર આપણી પૃથ્વી સ્થિર રહેલ છે. સ્વર્ગાદિક રચાતો મારે આ ત્રણ સિવાયના બીજા કેટલાક આધાર છે. આ પ્રમાણે પૃથ્વીના આધારના સમયે નેના નોમાં સુંદર વિવેચન મળી શકે છે.

હવે પ્રાચીન જૈનેતર દર્શનોમાં તપાસીએ તો આ વિષયની માન્યતા જુદી રીતે દર્શાવેલ છે. આ સમયે બાઇબલમાં લખેલ કે—“આ પૃથ્વીનો પાયો સમુદ્રના પ્રાંત પર રચાયેલ છે” “તે યહોવાદ પોતાના ઝોરડાના ભારવડીયા પાણી ઉપર મુકે છે.” આ શબ્દોથી પૃથ્વીની નીચે સમુદ્ર છે એવું બાઇબલકારનું મનત્ય છે. કુરાને શરીફના હરમાન પ્રમાણે “આ પૃથ્વી ગાયના શીંગડા પર છે” એમ સમજાય છે. ગુજરાતી પત્રના આશુ ૪૪ મા વર્ષના અદારમાં અંકમાં જગતના આધાર મારે પુરાણી માન્યતા દેખાડતા ઇસ્લામ લાક્ષણીક નુરાણ લખે છે કે ગુણ આધારભૂત તત્ત્વ “ધર્મ” છે. તેની ઉપર અનુક્રમે જુમ, નીર, શેખનાગ અને ધમડોધેરી છે (ત્યારપછી) આ ધમડોધેરીના સુંમ (શીંગડા) ઉપર રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્ર ઉપર સૃષ્ટિ છે.

કેટલાક પ્રંથો માત્ર શેખનાગ ઉપર પૃથ્વી હોવાનું જણાવે છે પરંતુ તે કથનમાં એટલો સત્યાસ રહેલો છે કે પૃથ્વીની નીચે શેખનાગ-નાગલોક અસુરોનું નિવાસસ્થાન છે.

વળી અમૃતસાગરના મંચકાર તો જણાવે છે કે હાથી, વૃષભ, કચ્છપ અને સર્પ ઉપર પૃથ્વી છે. અમુક અમુક રૂપ સંક્રાંત રાક્ષીમાં તે રાક્ષી સાથે સખધ રાખનાર આચારમાંથી એક ચલાયમાન યવાથી ભૂકંપના પ્રસંગો બને છે.

તૈત્તિરીય બ્રા. ૧ અષ્ટક ૧ અધ્યાય ૧ માં લખે છે કે પાણીમાં કમલ છે અને તે કમલ ઉપર પૃથ્વી છે. આ પૃથ્વીને બ્રહ્માએ ટીપીને સીધી સપાટ કરેલ છે. વળી કેટલાંક પુરાણો કહે છે કે—પૃથ્વી લાંબી પહોળી ૫૦ કરોડ યોજન છે. તેના ચોથા ભાગમાં લોકા-લોકાયમ પર્વત છે. તે ઉપર દિગ્ગજો રહીને સુંકવડે પૃથ્વીને ધરી રાખે છે અને પૃથ્વીને તેમ ધરી રાખવામાં પોતાની બધી સેનાથી વીંટાએલા ભગવાન પશુ પોતાના હાથોવડે સંભાળ કરે છે. (પદ્મપુરાણના ભૂમિ અંકમાં ભૂમિવર્ણન અધ્યાય ૧૩૧).

આ ઉપલબ્ધ થતા પુરાવા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે પૌરાણિક કાલમાં પૃથ્વીના આધારભૂત કયા કયા પદાર્થો છે તે માન્યતા વિવાદાસ્પદ હતી.

આ પ્રમાણે પ્રાચીન જુગોલ વિષયમાં બહુ અંશે જૈન માન્યતામાં અને બીજી માન્યતામાં કેટલું સામ્ય અને કેટલો ફરક હતો તે ઉપરના નિબંધમાં સમજાવવા પ્રયત્ન થયેલ છે.

૧. આ નિબંધ પૂન્યપાદ ગુરુવર્ષ ૨૦૦૧ દર્શનવિજ્ઞાનકૃત અમરકટ વિષયક પ્રવચનમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે મારે આ લેખનું જણું. માન તેઓથીને જ મારે છે.

૧૦ મહોપાધ્યાય પડિતપ્રવર જૈનકવિરત્ન

શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી

તેમનું જીવન અને ગુર્જર સાહિત્ય.

(લેખક:— મણિલાલ મોહનલાલ પાદરાકર પાદરા.)

“ હોવત જો તતુ આખડિ, આવત નાય હસુર લાયરે ।
જો હોતી ચિત આખડિ, દેખત નિત્ય પ્રભુ નર લાયરે । ”

શ્રી દેવજશા સ્તવન.

શાગ—

“ આમ પ્રદેશ રગથલ અનૂપમ,
સમ્યક્દર્શન ગમે નિજ સુખ કે સધૈયા ॥
તું તો નનજ શુભુ ખેલ વસત રે ॥ નિજ ॥
પરપણિતી ચિતા તજી નિજમે,
જાન સખાકે સગરે ॥ નિજ ॥
વાસ બરાસ મુરચિ કેશર ધન,
છાટો પરમ પ્રમોદ રે ।
આતમરમણુ ગુલાલ કી લાલી,
સાધકે શક્તિ વિનોદ રે ॥ નિજ ॥ ’

શ્રી મહાજસગિન સ્તવન

શ્રી જૈન ધર્મના ખરતર અઘીય અધ્યાત્મજ્ઞાનગગનદિનમણિ પડિતપ્રવર શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી મહારાજના જીવનચરિત્રની રૂપરેખા તેમના વર્તમાન શ્રીમદ્દત્ત જીવનચરિત્ર કાળે ઉપલબ્ધ એવા અમૂલ્ય ગ્રંથોના શ્રીમદે કાઢેલા વાણીના જાણવાનાં સાધન. ઉદ્ધારે પરથી દોરી શકામ છે તેઓશ્રી જૈન ધર્મના મહાન્ ઉપદેશ, અનન્ય આત્મજ્ઞાની જૈનધર્મરક્ષક, ઓતાર્યા અધ્યાત્મી મુનિવર હતા આ જૈન તત્ત્વજ્ઞાની, મહાન્ અલખમસ્ત કવિરત્નનું સાધત જીવનચરિત્ર, સાહિત્ય, ધર્મ કે જ્ઞાનના અનન્ય ઉપાસક તરીકેનું જ્ઞાત, કેઈ પણ ઠેકાણેથી જોઈએ તેવા સ્વરૂપના ઉપલબ્ધ થતુ નથી એ જૈન ઇતિહાસના આનંદના અભાવને આભારી અને શોચનીય છે તેમના સમકાલીન શ્રીમદ્ જ્ઞાનસાગરજી, મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી, શ્રીમદ્ જ્ઞાન વિમળસરિ, શ્રીમદ્, જિનવિજયજી, શ્રીમદ્ ઉત્તમવિજયજી, શ્રીમદ્ વિનયવિજયજી, શ્રીમદ્ ઉદયરત્નજી, શ્રીમદ્ મોહનવિજયજી આદિ મહાસમર્થ વિદ્વાનો, કવિઓ, પડિતો અનેક ગ્રંથોના રચિયતા હતા, તેમ છતાં તેમનું જીવનચરિત્ર કોઈએ સાહિત્યમાં જણવાઈ રહે તેવા

પ્રખંધ તરીકે રચ્યું હોય તેમ અઘાધિ નિર્ણય થયો નથી, જૈન દર્શનના પોતાનું ચરિત્ર પોતાની મેળે, આત્મ પ્રશંસાદિ કારણે, નહિં લખવાની પ્રણાલિકા તેઓના જીવનની હકીકત, તેમના શ્રીમુખથી વા લેખિનીથી કથા પ્રકટી શકે ? આચાર્ય પરંપરાની પાટ ઉપર ચલા હોત, તો કેટલીક હકીકત, પદ પરપરા આચાર્યોની પેઠે જાણી શકાત વા તેમના શિષ્યો ગાની ચલા હોત, તો તેઓએ ગુરુનું જીવનચરિત્ર આલેખ્યું હોત જ. પણ તેમ બન્યું નથી. પૂર્વાચાર્યોની પાછા તેમના શિષ્યો વા તેમના ગુણાનુરાગીઓ, પૂર્વાચાર્યોનું ઐતિહાસિક મુદ્દા આદિથી જીવનચરિત્ર લખી શકે છે પણ અસલીમતામા અને કૃત્રિમતામા ભેદભાવ પ્રકટ જ રહે શ્રીમદ્ના બનાવેલા અનેક અમૂલ્ય સંસ્કૃત પ્રાકૃત તથા ગુર્જર ભાષાના ગ્રંથોની પ્રશસ્તિ પરથી શ્રીમદ્નું કેટલુંક જીવનચરિત્ર જાણી શકાય તેમ છે, અને તે પરથી તેમના હૃદય વિરના અવલોકન દ્વારા, આચાર્યદિ બાહ્ય ચરિત્ર, અંતરંગ સ્થિતિ, અધ્યાત્મગાનમરુત દુઃખ કવિત્વ-વક્તૃત્વ-લેખનશક્તિ અને તે પ્રસંગના કેટલાક બનાવોને આલેખી શકા પણ તેમ કરવા માટે તેમના ગ્રંથોનું પૂર્ણતયા સતત પરિશીલન થવું જોઈએ.

શ્રીમદ્ના સંસ્કૃત પ્રાકૃત-વ્રજ-માગધી અને ગુર્જર ભાષાના ગ્રંથોની હસ્તલિખિ દુર્ભિજ પ્રતો મેળવવાનો પ્રયાસ, પ્રાતરમરણીય-અધ્યાત્મગાની જીવનચરિત્ર માટે પત્ર વિદ્વાન કવિરત્ન શ્રીમદ્ આચાર્ય શ્રી બુદ્ધિસાગરજી સુરીશ્વરજી વ્યવહાર અને શોધ એમના સંદર્ભેથી, આરા અધ્યાત્મગાનરસિક પૂજ્ય પિતાશ્રી વક્રોલ મોહનલાલ દિગમ્બરજી એમણે જાહેરખબરો વડે, તથા, ગારવાડ, મેવાડ, જોધપુર, બીકાનેર, જેસલમેર, કલકત્તા, અમદાવાદ, સુરત, ભરૂચ, આદિ દૂર દૂરના પ્રદેશોમા માણસો મોકલી-પત્રવ્યવહાર કરી-ને ક્યાંક ક્યાંક જાતે જઈ, વ્ર્ય વ્યથથી, લાગવગથી, ઘણી સુરક્ષેથી દોષ સમય પ્રયત્ન કરી, મોટા સંપ્રદ મેળવ્યો. જૂઠા જૂઠા બહારોઆથી એકજ ગ્રંથની બિન્ન બિન્ન પ્રતો મેળવી, તે શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજી મહારાજ પાસે સંશોધિત કરાવી, પોતાના અધ્યાત્મગાનરસિક સહાધ્યાયીઓ સાથે છપાવવાનો પ્રયત્ન કરી છપાવી, જે પરથી શ્રીમદ્નું જીવનચરિત્ર તૈયાર કરવા મને સારી અનુકૂળતા મળી અમ

કેટલાક વૃદ્ધ પુરુષોના કહેવા પ્રમાણે શ્રીમદ્ની જન્મભૂમિ ગુર્જરાણ્ટ્ર (ગુર્જરા) છે એમ જણાય છે. કારણ શ્રીમદ્ની સૌથી પ્રથમ કૃતિ સં. ૧૭૪૭ શ્રીમદ્ની જન્મભૂમિ. ની સાલમા, જનેલી અષ્ટપ્રકારી અને એકવીસ પ્રકારી પૂજા ગ્રંથોમાં તે વખતની ધરગણ ગુર્જર ભાષા વપરાયેલી જણાય છે. ગુર્જર સિવાય અન્યદેશીય ગુજરાતી ભાષા ચર્યાપાતના ગ્રંથમાં આટલી સુંદર અને પૂર્ણાંશે ન હોય. ગુર્જર ભાષાના સાક્ષરો જે તે લક્ષ દર્શન વાચરો તો શ્રીમદ્ની ચર્યાપાતની કૃતિઓની ભાષામા છંદાષ્ટ રહેલી ધરગણ ગુર્જર ભાષાની છાટ જણાઈ આવ્યા સિવાય રહેશે નહીં. શ્રીમદ્ની ૨૧ પ્રકારી પૂજામાની ૧૭ મી પૂજની ભાષા જુઓ:—

બંબા 'એરી મૂલગ વર, તંત્રી તાલ મ્હડુનાવ ।

ઋગ્વિર દુર્દુદિ ચંપ ધતિ, વાજિત પૂજ વિશાવ ॥

જિન જિન વાજિત્ર વાજે, ગાજે અતિ ધનધોર ।
તિમ તિમ જિનશુભે રાજે, નાચે ન્યુ ધનધોર ॥

૮ મી ગીતપૂજા—

૧ લૈરવ વિભાસ આશાવરી, ટોડી નટ કલ્યાણ ।
ધન્યાસિરિ પચુહે સ્તવે, પૂજાગીત પ્રમાણ ॥
શુભ રાજે શુદ્ધ રાજે, જે કરે જિન માન ।
ભગે અનુભવ વાસના, મંગે કેવળ જ્ઞાન ॥
તાન માન સ્વર ગાયની, મુચ્છના ભેદભેદ ।
લય લાગે રચિ ભગે, ત્યાગે મનના ખેદ ॥

૨૦ મી સ્તુતિપૂજા—

વ્યાકરણ કાવ્ય અલકૃતિ, તકે છદ અપદ્મસ ।
દોષ ન દોષે સ્તુતિ કરે, સ્તુતિપૂજા શુભ સત્ય ॥
સ્વર પદ વર્ણુ વિગળતી, ભાવતી ઉકિતઅનુપ ।
અતિશય ધારી ઉપમારી, અહ તસ શુદ્ધ સ્વરૂપ ॥

અષ્ટ પ્રકારી પૂજામાં ત્રીતથ પુષ્પપૂજા—

શત્રપત્રી વરમોગરા, ચ પકે ભાષે શુવાળ ।
કેતકી દમણો બોલસિરિ, પૂજે જિન ભરી છાળ ॥
અમલ અખડિત વિકસિત, શુભ સુમની ધણી જાતે ।
લાખિણો ટોડર ઠવો, અગિ રચી બહુ ભાતિ ॥
શુભ કુસુમે નિજ આતમા, મહિત કરવા ભન્ય ।
શુભ રાગી જદ ત્યાગી, પુષ્પ ચઢાવો નવ્ય ॥

આ ઉપરથી પ્રતીતિ થશે કે શ્રીમદ્ની વાણીમાં ધરગતુ શુભરાતી ભાષા ચમકે છે તે તેથીજ શ્રીમદ્નો જન્મ શુભરાષ્ટ્રમાં હોવાનો પૂર્ણતયા સંભવ છે. તેમજ આ મહાપુરુષ રાત્રનો જન્મ પણ બ્રાહ્મણ વણિક અગર ક્ષત્રિયના ઉચ્ચ કુળમાં થયો હોવો જોઈએ. તેમણે શુભરાતમાં મહાન અધ્યાત્મ જ્ઞાની ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ જ્ઞાનસાગરજી પાસે અભ્યાસ કરેલો હોતો, તે વાત તેઓશ્રી પોતે ગુરુના શુભગાનમાં સ્પષ્ટ કહે છે કે —

“ અગણિત શુભગણ આગર, નાગર વહિત પાપ
દ્રુતધારી ઉપમારી, જ્ઞાનસાગર ઉવગ્રાપ.
તાસ ચરણરજ સેવક, મધુકર પરે લયતીન ।
શ્રી જિન પૂજા ગાઇ, જિનવાણી રસ પીન, ”
“ સવત શુભપુગ અચન છન્દુ (૧૭૪૩)
દર્પભર ગાઇઓ શ્રી જિનેદુ,
લહો જ્ઞાન ઉઘોત મન શિવ નિશાની ”

શ્રી જ્ઞાનસાગરજી ગ્રામ અવગ અવધમાં થયા જણાય છે જોનામાં પૂર્વે ૮૪ મંડે।

હતા. પણ હવે તો ૫-૭ ગચ્છો જ રહ્યા જણાય છે ને તેમાં શ્રીમદ્દેવો જન્મઃ પણ ઝાઝા ભેદભાવ નથી જણાતા. શ્રીમદ્દેવો ખરતર ગચ્છના, તેમના વિદ્યારુચિ અંચળ ગચ્છના, અને તેમણે તપાગચ્છના મહાન દુરંધર પંડિતોને બણાવ્યા છે. આ પરથી શ્રીમદ્દેવો ગચ્છભેદની બાબતના વિચારોની વિશાળતાની પ્રતીતિ થાય છે.

શ્રીમદે ૧૭૪૪ ની સાલમાં પ્રથમ ગ્રંથ લખ્યો ને એ ગ્રંથ તે અધ્યપ્રકારી પૂજા. તે વખતે તેમની ઉંમર ઝોઝામા ઝોઝી બારીય વર્ષની હોવી જોઈએ. એટલે તેમનો જન્મ સં. ૧૭૨૦ ની સાલ લગભગ સંભવે છે અને દીક્ષા સં. ૧૭૩૨ લગભગમાં સંભવે છે. આ પ્રમાણે તો શ્રીમદ્દે દીક્ષા લીધા બાદ ૧૧ વર્ષે અને જન્મથી ત્રેવિંશ વર્ષે ગ્રંથ રચવાને સમર્થ થયેલા હોવા જોઈએ. તેમજ તેમનો મહરચાવાસ લગભગ ૧૨ વર્ષનો હોઈ શકે.

શ્રીમદે ખરતર ગચ્છના પાઠક દીપચંદ્રજી પાસે દીક્ષા લીધી હતી. આ ગચ્છમાં મહાપ્રતાપી શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ, તેમના શ્રી પ્રવચનપ્રધાનોપાધ્યાય, તેમના સુમતિસાગરોપાધ્યાય, તેમના રાજસાગર, તેમના ચાનધર્મપાઠક થયા, અને તેમના શિષ્ય રાજહંસ અને દીપચંદ્રજી થયા, એ થમાન ઉપાધ્યાયજી દીપચંદ્રજી પાસે શ્રી દેવચંદ્રજીએ દીક્ષા લીધી હતી.

દીક્ષા લીધા બાદ તેઓથી ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને મારવાડમાં વિચર્યા હોય તેમ જણાય છે. શ્રીમદ્દેવો ગુર્જર ગિરાપરનો કાણુ મણો સારો હતો. વિહાર. સં. ૧૭૬૬ ની સાલમાં તેઓએ પંચમ (સુલતાન) માં ખ્યાનદીપિકાચતુષ્પદી બનાવી, તે પણ ગુજરાતીમાં જ બનાવી છે. એથી જણાઈ આવે છે કે શ્રીમદ્દે ગુર્જરાષ્ટ્રીય જ હોવા જોઈએ. ખ્યાનચતુષ્પદીની ચોક્કસ વાનગી:—

“સંસ્કૃત વાણિ પડિત જાણે, સરવ જીવ સુખદાણીજી ॥
 ચાતા જનને દિતકર જણી, ભાષાશ્રવ વખાણીજી ॥
 સંવત લેશ્યા રસને વારી (૧૭૬૬) એવ પદાર્થ વિચારોજી ॥
 અનુપમ પરમાતમ પદ ધારો, માધવ માસ ઉદારોજી ॥
 ખરતર આચારજ ગચ્છ ધારી, જિણ્યચંદ્રસૂરિ જમકારીજી ॥
 તમ આદેશ લરી સુખકારી, શ્રી સુલતાન મજારીજી ॥
 ખ્યાનદીપિકા એવો નામો, અરથ અછે અભિરામોજી ॥
 રવિરાસિ લગિ ચિરના એ પામો, દેવચંદ્ર કહે આમોજી ॥

આ ભાષાપરથી સદજ પ્રતિન થાય છે કે શ્રીમદ્દે લાગે વખત ગુજરાતમાં રહેલા, ગુજરાતમાં જન્મેલા અને ગુર્જર ભાષા પર તેમનો કાણુ ઉત્તમ હોવા ઉપરાંત ભાષા ક્ષિપ્ત-રોગના વિનાની, સરળ ને ભાવવાદી છે.

ગુજરાતમાંથી વિદાર કરી શ્રીમદ્દે મારવાડ ગયા. ત્યાં તેઓએ ચાતુર્માસ ક્યું ને ત્યાંથી

જેસલમેર ચઢ પંજાબ તરફ વિચર્યા હોય તેમ જણાય છે. શ્રીમદ્ની પ્રજાને માગધી પંજાબમાં તે વખતે જૈન વણિકોની ધણી વસતી હોવી નોંધ્યે. ભાષામાં પ્રવીણતા. ૧૭૬૬ ના વૈશાખ-માસમાં ધ્યાનદીપિકા ચતુષ્પદી (મુલતાનમાં)

અને ૧૭૬૬ ના પોષ માસમાં દ્રવ્યપ્રકાશ પ્રજા ભાષામાં બતાવ્યો. આ ગ્રંથ વિકાસમાં-સવૈયા છંદમાં રચ્યો છે. ધ્યાનદીપિકાની વાનગી તે! આપણે નોંધ ગયા. હવે શ્રીમદ્ની પ્રજા ભાષાની બાની તરફ વળીએ—

પરમાત્મ સ્વરૂપ કથન

સવૈયા.

શુદ્ધ શુદ્ધ ચિદાનંદ, નિરંજનંદ; મિયુકુંદ,
અનંદ અમોઘ કંદ, અનાદિ અનંત હે.
નિરમલ પરિશ્લક્ષ પૂરન પરમન્યોતિ,
પરમ અગમ અપ્રીરિય મહાસંત હે.
અવિનાશી અજ, પરમાત્મા સુગન.
જિન નિરંજન અમલ્લન સિદ્ધ ભગવંત હે:
એસો જીવ કર્મ સંગ, સંગ લગ્યો જ્ઞાન સુલી,
કરુણ મૂળ જ્યું, જૂલનમે રહેત હે:

ગ્રંથ મહિમા વર્ણન

પરસુ પ્રતિત નાહિં, પૂર્ય પાપ બીતિ નાહિં,
રાગ દોષ રીતિ નાહિ, આતમ વિદાસ હે:
સાધકકો સિદ્ધિ હે જીવે કુશુદ્ધિ હે કી,
રીજવે કો રિદ્ધિ જ્ઞાન, ભાનકો વિકાસ હે:
સંજન સુહાય દુઃખ, ચંદ જ્યું ચઢાય હે કી,
ઉપસમ ભાવે યામે, અધિક ઉલ્લાસ હે:
અન્વ મત સૌ અનંદ, અંદત હે દેવવંદ,
એસે જૈન આગમમે દ્રવ્યકોપ્રકાશ હે:

સંવત કથન

બિક્રમ સંવત માનવહ. બય લેસ્યાકે ભેદ
શુદ્ધ સંયમ અનુગોદિકે, કરી આત્મવકો છેદ. (૧૬૬૭)

આ ઉપરાંત શ્રીમદ્નો વિહાર પંજાબ અને સરદદ સુધી ચલેો હોવો નોંધ્યે. પંજાબ તરફથી વિદાર કરી, સિંધ વગેરે ચઢ, મોટા કોટમરોટ (મારવાડ) માં તેઓએ ચાતુર્માસ કર્યું જણાય છે. અહિં તેમણે સં. ૧૭૭૬ ફાલ્ગુન માસમાં તેમના સહાયક મિત્ર દુર્ગાદાસના આત્મ કથ્યાણ અર્થે આગમસારોદારની રચના કરી છે. આગમસારોદારનો ઉપસંદાર કરતાં શ્રીમદ્ કહે છે:—

ક્રમશઃ ઓપ સગી, જ્ઞાનસુધા રસદ્રષ્ટિ,
શિવ મુખામૃત સરોવરી, જ્ય જ્ય સમ્મગદિ.

તામ શિષ્ય આગમ ઋષિ જૈન ધર્મકો દાસ
દેવચંદ આનંદો, કીનો ધર્મ પ્રકાશ,
આગમસારોદાર યદ પ્રાકૃત સરકૃત રૂપ
મથ કીનો દેવચંદ મુનિ, જ્ઞાનામૃત રસ રૂપ
કર્ષો છદા સદાય અતિ, દુર્ગાદાસ શુભ ચિત્ત
સ્તમજ્જન નિજ મિત્રકુ કીનો મથ પવિત્ર
સંવત સિતર હિરતર, અન શુદ્ધ કાગુન માસ,
મોટે કોટ મરોટમે, વસતાં સુખ યોગાસ

મારવાડથી વિહાર કરીને તેઓ ગુજરાત તરફ આવ્યા જણાય છે. સવત ૧૭૮૬ માં જામનગર (નવાનગર) માં કાર્તિક શુદ્ધ એકમે વિચારસાર પ્રાકૃત-ભાગધી લખાયા. નામે મથ અને શુદ્ધ પચમીએ જ્ઞાનમંજરી પૂર્ણ કર્યા જણાય છે. વિચારસાર ભાગધીમાં-સંસ્કૃત ટીકા સાથે મહાન ગદ્યન પ્રંથ છે. તેના ઉપસંહારમાં શ્રીમદ્ કથે છે કે—

જા જિજ્ઞાસી વિજયદ, તાવ થિર ચિદ્રહમ વચણ ।
નૂતન પુરસ્મિર દય, દેવચંદેણ નાણદૂ ॥
સ્તનિહીસજમયરિસે, સિરીગોયમ વૈચલસ્ય ઘરવિવસે ।
જાયત્ય હરિરિયો, સમય સમુદ્ધાઓરુદાઓ ॥

રસ ૬ નિધિ ૯ સપ્ત ૧૭ એટલે ૧૭૮૬ ના વરસે શ્રી ગૌતમ દેવણ જ્ઞાન પામ્ય, તે દિવસે એટલે કારતક શુદ્ધ-૧ ના રોજ આત્મબોધ અર્થે ઉદ્ધર્ષો

મદામહોપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજે શ્રી જ્ઞાનસાર સૂત્ર સરકૃતમાં જનાવ્યું છે, જેનું નામજ જ્ઞાનસાર છે તે પરથી તેમાં શુ બધું જ્ઞાનમંજરી ટીકા. દરે એનો ખ્યાલ વિદ્વાન વાચકને સહેલો આવી શકશે જ આ જ્ઞાનસાર સૂત્ર અદ્યક દેહેવાય છે, કારણ તેના આદ્ય આદ્ય શ્લોકના ૩૨ વિભાગ પાડી જૂદા જૂદા જ્ઞાન વિષયક વિષયો દરેકમાં અત્યંત ખૂબીથી ગ્રમ્યા છે આ ધણે દરિન વિષય હોઈ તેનાપર શ્રીમદે સરકૃતમાં જ ટીકા લખી છે, જેનું નામ જ્ઞાનમંજરી ટીકા શબ્દનું છે. શ્રીમદે શ્રીમદ્ યશોવિજયજી માટે કેટલું બધું બહુમાન દરે, તેમજ ટીકાકાર તરીકેની તેમની કેટલી ચક્રિત દરે એનો ખ્યાલ તો જ્ઞાનમંજરીનો જ્ઞાનસ્વાદ લીધા સિવાય-કલમથી ભાગે જ વર્ણવી શકાય જેમ જ્ઞાનસારના ૨૫૬ શ્લોકોમાં શ્લોકે શ્લોકે અદ્યુત જ્ઞાન રસ ટપકે છે, તેથી પણ વધુ મસ્ત બનાવી નાખનાર આ જ્ઞાન મંજરીના પરિભાગ છે નમનિષેષભગવાન્ય મુક્તા આ જ્ઞાનસાર અને મંજરીનો રસસ્વાદ

અક્ષય સુખ આપનાર હોવાથી વધુ મુન્દર અને અમૂલ્ય છે

૧. શ્રી યશોવિજયોપાધ્યાય ત્રિચિત જ્ઞાનસારની ટીકા

આથી જાણાય છે કે શ્રીમદ્ સં. ૧૭૯૬ માં ગુજરાત તરફ આવેલા અને ગુજરા-
જીમાં રહેલા. આ સમય દરમિયાન, એટલે ૧૭૭૦ પછી તેઓશ્રી પં. જિનવિજયજીને
બચાવવા પાટણ આવ્યા. બાદ સં. ૧૭૭૫ પછી મોટા કોટમરોટ ગયેલા સંભવે છે.

શ્રીમદ્ સિદ્ધાંતોના પારગામી, પરમ જ્ઞાતા, મહા પ્રખર પકિત અને સમદષ્ટિવાળા
હતા. પોતે ખરતર ગચ્છના હોવા છતાં શ્રીમદ્ ખીમાવિજયજીએ
શ્રીમદ્ પં. જિનવિજયજી જ્યારે પોતાના શિષ્ય જિનવિજયજીને વિશેષાવશ્યક (એક
તથા પં. ઉત્તમવિજયજીને મહાન તત્ત્વજ્ઞાનો મહાન મંથ) બચાવવા માટે પાટણ
કરાવેલા અભ્યાસ. આવવા આમંત્રણ કર્યું ત્યારે તેઓ તુર્તજ ત્યાં ઉપકાર
જુદ્ધિથી પ્રેરાઈને ગયા (સં. ૧૭૭૦ થી ૧૭૭૫ સુધી)
તેની સાક્ષી આ પ્રમાણે:—

શ્રી જ્ઞાનવિમળસૂરિજી કહે, વાચી ભગવતિ ખાસ,
મહાભાષ્ય અમૃત લલો દેવચંદ ગણિ પાસ.

શ્રી જિનવિજયના શિષ્યત્વ ઉત્તમવિજયે દીક્ષા લીધા બાદ તેમણે શુરુ સાથે સંવત
૧૭૮૫ માં પાદરામા (લેખકના ગામમાં) ચોમાસું કર્યું હતું અને એ જ સાલમાં આવળ
શુ. ૧૦ મે જિનવિજયજીએ ભગવતી સૂત્ર વાચતા વાચતા જ પાદરામા જ દેહોત્સર્ગ કર્યો
હતો, અને જ્યાં તેમને અમિદાહ દીધેલા ત્યાં તળાવ કંઠે તેનો સ્મરણસ્તંભ (દેરી)
અધાપિ તેની સાક્ષી પુરી રહેલ છે. ત્યાર બાદ આમાતુઆમ વિહાર કરતા તેમણે ભાવનગ-
રમાં ચોમાસું કર્યું જ્યાં શ્રીમદ્ને અભ્યાસ કરાવવા બોલાવ્યા હતા—

ભાવનગર આરેશે રહ્યા, ભવિહિત કરે મારા લાલ.
તેડાબ્યા દેવચંદ્રજીને, હવે આદરે મારા લાલ.
વાચે શ્રી દેવચંદ્રજી પાસે, ભગવતી મારા લાલ;
પત્રવણા અનુયોગદ્વાર, વળી શુભમતિ મારા લાલ
સર્વ આગમની આદ્યા દીધી. દેવચંદ્રજી મારા લાલ;
જાણી. ચોખ્ખ તથા. મુલ્યગમ્યના વંદજી મારા લાલ..

શ્રી ઉત્તમ વિજય નિર્વાણ રાસ.

૧૮૦૩ માં શ્રીમદ્ ભાવનગરમાં હતા. તત્પર્યાત્ સુરત જઈ કચ્છરા હીકાના ચતુર્જનના
સંઘમાં યાત્રાર્થે ગયા. ભાવનગરથી પં. ઉત્તમવિજયજી પણ એક સંઘમાં ચતુર્જન યાત્રાર્થે
આવ્યા. ૧૮૦૪ માં શ્રીમદ્ સંઘનીના સ્તવનમાં લખ્યું છે કે—

સંવત અદાર ચિટોતેર વરસે, સિત મુગસિર તેરસીયે ।
શ્રી સુરતથી ભક્તિ દરખાથી, સંઘ સહિત ઉથરીયે ।
કચ્છરા કીકા જિનવર ભક્તિ, રૂપચંદ ગુણવંતજીએ ।
શ્રી સંઘને પ્રણામ બેટાવ્યા, જનપતિ પ્રથમ જિણુંદજીએ.
જાનાનન્દિત ત્રિશુવન વન્દિત, પરમેશ્વર મુણીની ।
દેવચંદ્ર પદ પામે અદ્યુત, પરમ મંગળ લખલીના !

ક્રમશઃ ઔપધ સમી, જ્ઞાનમુધા રસદૃષ્ટિ;
 શિવ મુખામૃત સરોવરી, જય જય સમ્યગ્દૃષ્ટિ.
 તાસ શિષ્ય આગમ રુચિ જૈન ધર્મકો દાસ;
 દેવચંદ આનંદો, કીનો ધર્મ પ્રકાશ,
 આગમસારોદાર યદ પ્રાકૃત સંસ્કૃત રૂપ;
 મંથ કીનો દેવચંદ મુનિ, જ્ઞાનામૃત રસ કૂપ;
 કર્યો ધહા સદાય અતિ, દુર્ગદાસ શુભ ચિત્ત,
 સમગ્ગરન નિજ મિત્રકુ, કીનો મંથ પવિત્ર,
 સંવત સિત્તર છિદ્ધતરે, મન શુદ્ધ કાગુન માસ,
 મોટે કોટ મરોટમે, વસતા મુખ ચોમાસ

મારવાડથી વિહાર કરીને તેઓ ગુજરાત તરફ આવ્યા જણાય છે. સંવત ૧૭૯૬ માં
 જામનગર (નવાનગર) માં કાર્તિક શુદ્ધ એકમે વિચારસાર
 પ્રાકૃત-માગધી ભાષા, નામે મંથ અને શુદ્ધ પંચમીએ જ્ઞાનમંજરી^૧ પૂર્ણ કર્યા
 જણાય છે. વિચારસાર માગધીમાં-સંસ્કૃત ટીકા સાથે મહાત્મ
 ગદ્યન મંથ છે. તેના ઉપસંહારમાં શ્રીમદ્ કથે છે કે.—

જા જિણવાળી વિજયદ્, તાવ ચિરં ચિદ્ગુહમ વયળ ।
 નૂતણ પૂરમ્મિર દ્વય, દેવચ્ચદેણ નાણદૂ ॥
 રસનિહીસજમવરિસે, સિરીગોયમ કેવલસ્ય વરદિવસે ।
 આયત્થ ઉદ્ધરિયો, સમય સમુદ્ધાઓરુદાઓ ॥

રસ ૬ નિધિ ૯ સંયમ ૧૭ એટલે ૧૭૯૬ ના વરસે શ્રી ગૌતમ દેવજ્ઞ જ્ઞાન પામ્યઃ
 તે દિવસે એટલે કારતક શુદ્ધ-૧ ના રોજ આત્મબોધ અર્થે ઉદ્ધર્યો

મહામહોપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજે શ્રી જ્ઞાનસાર સૂત્ર સંસ્કૃતમાં
 બનાવ્યું છે, જેનું નામજ્ઞ જ્ઞાનસાર છે. તે પરથી તેમાં શુ બર્ણ
 જ્ઞાનમંજરી ટીકા. દશે એનો ખ્યાલ વિદ્વાન વાચકને સહેજે આવી શકશે જ.
 આ જ્ઞાનસાર સૂત્ર અષ્ટક કહેવાય છે, કારણ તેના આઠ આઠ
 શ્લોકના ૩૨ વિભાગ પાડી જૂદા જૂદા જ્ઞાન વિષયક વિષયો દરેકમાં અત્યંત ખૂબીથી અર્થ
 છે. આ વણે દર્શન વિષય હોષ તેનાપર શ્રીમદે સંસ્કૃતમાં જ ટીકા લખી છે, જેનું નામ
 જ્ઞાનમંજરી ટીકા રાખ્યું છે. શ્રીમદેને શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મોટે કેટલું બધું બદ્ધમાન દશે,
 તેમજ ટીકાકાર તરીકેની તેમની કેટલી શક્તિ દશે એનો ખ્યાલ તો જ્ઞાનમંજરીનો
 જ્ઞાનાસ્વાદ લેધા સિવાય-કલમથી બાગે જ વર્ણવી શકાય. જેમ જ્ઞાનસારના ૨૫૬ શ્લોકોમાં
 શ્લોકે શ્લોકે અદ્ભુત જ્ઞાન રસ ટપકે છે, તેથી પણ વધુ મસ્ત બનાવી નાખનાર આ જ્ઞાન-
 મંજરીના પરિભળ છે નયનિલેપભગ્યમાણ્યુ યુક્ત આ જ્ઞાનસાર અને મંજરીનો રસાસ્વાદ
 મનુષ્યને અક્ષય મુખ આપનાર હોનાથી વધુ સુંદર અને અમૂલ્ય છે.

૧. શ્રી યશોવિજયોપાધ્યાય ચિરમિન જ્ઞાનસારની ટીકા

આથી જણાય છે કે શ્રીમદ્ સં. ૧૭૬૬ માં ગુજરાત તરફ આવેલા અને ગુર્જરા-
ષ્ટ્રમાં રહેલા. આ સમય દરમીયાન, એટલે ૧૭૭૦ પછી તેઓશ્રી પં. જિનવિજયજીને
બણાવવા પાટણ આવ્યા. બાદ સં. ૧૭૭૫ પછી મોટા ઠાટમરોટ ગયેલા સંભવે છે.

શ્રીમદ્ સિદ્ધાંતોના પારગામી, પરમ યાતા, મહા પ્રખર પંડિત અને સમદષ્ટિવાળા
હતા. પોતે ખરતર ગમ્મના હોવા છતાં શ્રીમદ્ ખીમાવિજયજીએ
શ્રીમદ્ પં. જિનવિજયજી જ્યારે પોતાના શિષ્ય જિનવિજયજીને વિશેષાવશ્યક (એક
તથા પં. ઉત્તમવિજયજીને મહાન તત્ત્વજ્ઞાનનો મહાન મંથ) બણાવવા માટે પાટણ
કરાવેલો અભ્યાસ. આવવા આમંત્રણ કર્યું ત્યારે તેઓ તુર્તજ ત્યાં ઉપકાર
બુદ્ધિથી પ્રેરાઈને ગયા (સં. ૧૭૭૦ થી ૧૭૭૫ સુધી)
તેની સાક્ષી આ પ્રમાણે:—

શ્રી જ્ઞાનવિમળસૂરિજી કહે, વાચી ભગવતિ ખાસ;
મહાબાબ્બ અમૃત લલો દેવચંદ ગણિ ખાસ.

શ્રી જિનવિજયના શિષ્યરત્ન ઉત્તમવિજયે દીક્ષા લીધા બાદ તેમણે ગુરુ સાથે સંવત
૧૭૮૯ માં પાદરામાં (લેખકના ગામમાં) યોગાસુ કર્યું હતું અને એ જ સાલમાં આવજી
શુ. ૧૦ મે જિનવિજયજીએ ભગવતી સૂત્ર વાંચતાં વાંચતાં જ પાદરામાં જ દેહોત્સર્ગ કર્યો
હતો, અને જ્યાં તેમને અમિદાહ દીધેલો ત્યાં તળાવ કાઢી તેનો સ્મરણસ્તંભ (દેરી)
અધાપિ તેની સાક્ષી પુરી રહેલ છે. ત્યાર બાદ માગાનુમામ વિહાર કરતાં તેમણે ભાવનગ-
રમાં યોગાસુ કર્યું જ્યાં શ્રીમદ્ને અભ્યાસ કરાવવા બોલાવ્યા હતા—

ભાવનગર આરંશે રજા, ભવિહિત કરે મારા લાલ.
તેડાવ્યા દેવચંદ્રજીને, હવે આદરે મારા લાલ.
વાચે શ્રી દેવચંદ્રજી પાસે, ભગવતી મારા લાલ;
પત્રવણી અનુયોગદ્વાર, વળી શુભભતિ મારા લાલ.
સર્વ આગમની આજ્ઞા દીધી. દેવચંદ્રજી મારા લાલ;
જાણી યોગ્ય તથા ગુણગણના વૃંદજી મારા લાલ.

શ્રી ઉત્તમ વિજય નિર્વાણ રાસ.

૧૮૦૩ માં શ્રીમદ્ ભાવનગરમાં હતા. તત્પર્યાત્ સુરત જઈ કચરા હીકાના શત્રુંજયના
સંઘમાં યાત્રાર્થે ગયા. ભાવનગરથી પં. ઉત્તમવિજયજી પણ એક સંઘમાં શત્રુંજય યાત્રાર્થે
આવ્યા. ૧૮૦૪ માં શ્રીમદ્ સંઘવીના સ્તવનમાં લખ્યું છે કે:—

સંવત અક્કર ચિડોતેર વરસે, સિત મૃગસિર તેરસીયે !
શ્રી સુરતથી ભક્તિ દરખથી, સંઘ સહિત ઉઘસીયે !
કચરા કીકા જિનવર ભક્તિ, રૂપચંદ ગુણવંતજીએ !
શ્રી સંઘને પ્રણુજ બેટાવ્યા, જગપતિ પ્રથમ નિષ્પંદજીએ.
જ્ઞાનાનન્દિત ત્રિજુવન વન્દિત, પરમેશ્વર ગુણબીના !
દેવચંદ્ર પં. પામે અદ્વૈત, પરમ મંગળ લવલીના !

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્દના વિહાર ને આત્મસાંચી ગુજરાત, કચ્છ, કાઠિયાવાડ, લાટ, મારવાડ, સિંધ, પંજાબ આદિ દેશોમાં થયા હતા.

સં. ૧૭૯૪ માં શ્રીમદ્દે શત્રુઞ્ચ પર્વતપર પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે એમ શિલાલેખ પરથી જણાયાનું શ્રીયુત મોહનલાલ દીલચંદ દેસાઈ જણાવે છે. તેમજ પ્રતિષ્ઠાઓ. તેમના ગુરુની સાથે ૧૭૮૮ માં શત્રુઞ્ચ પર કુંથુ નાયજીની પ્રતિષ્ઠા વખતે શ્રીમદ્દ હાજર હતા, તથા અમદાવાદમાં સદશ્વ-દ્વિજાની પ્રતિષ્ઠા વખતે તથા સમવસરજીની પ્રતિષ્ઠા વખતે હાજર હતા. તેમજ લીમડીના દેરાસરના મૂલ નાયકની બે બાજુએ બે દેરીઓની પ્રતિષ્ઠા તેમણે કરાવી હતી. ઉપલબ્ધ સાહિત્ય આટલું જણાવે છે. બાકી અન્ય સ્થળની પ્રતિષ્ઠાઓ કે જે અપ્રકટ છે તેવી અપ્રસિદ્ધ અનેક હોવા સંભવ છે.

શ્રીમદ્દ જૈન આગમોના પારમાર્થી હતા. તેમણે અનેક સ્થળોના વિદ્વાન શ્રાવકોએ પુછેલા દ્રવ્યાનુયોગ જેવા ગદ્ય વિષયોના પ્રશ્નોના ઉત્તરે શ્રીમદ્દની મહત્તા, પ્રતિષ્ઠા સરલપણે સત્વર અને સંતોષકારક રીતે આપ્યા છે. પ્રશ્નોત્તર તથા વિદ્વત્તા. નામે શ્રીમદ્દનો ગ્રંથ તેની સાક્ષી પૂરે છે. તે સમયના વિદ્વાનોમાં તેમની મહત્તા, પ્રતિષ્ઠા તથા વિદ્વત્તા ધણી સારી રીતે વિસ્તરેલાં હતાં. ખરતર ગ્વચ્છમાં તે વખતે તેમના સમાન કોઈ વિદ્વાન હોય, એમ તત્કાલીન ગ્રંથો અવલોકતાં અવલોકાતું નથી. તપાગ્વચ્છના સંવેગી સાધુઓમાં પણ તેમની મહત્તા ધણી હતી. તેમજ મહત્તામાં વૃદ્ધિ કરનાર આત્મગુણો વડે શ્રીમદ્દ વિભૂષિત પણ હતા જ. તપાગ્વચ્છના સંવેગી વિદ્વાનો પેટા પં. જિનવિજયજી તથા પં. ઉત્તમવિજયજી જેવા પંડિતો-વિદ્વાનો-કવિઓ અને યોગીઓના તેઓ વિદ્યાગુરુ હતા. તપાગ્વચ્છ અને ખરતર તથા અંચલગ્વચ્છના વિદ્વાન મુનિવરોમાં ધણો પ્રેમભાવ હોય, શ્રીમદ્દની ગુણાનુરાગ-દ્રષ્ટિ-સમભાવ વિદ્વત્તા અને આત્મચાલની અદ્વિતીયતાને લીધે સર્વે ગ્વચ્છોના સાધુઓમાં તેમની મહત્તા, પ્રતિષ્ઠા અને વિદ્વત્તાની ખ્યાતિ તેમની હયાતીમાં જ ધણાં વખાં હતાં. શ્રીમાન પં. પદ્મવિજયજી કે જેઓ પંથાવન દળર ગાથાના રચયિતા પદ્મદ્વ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે, શ્રી ઉત્તમવિજયજી નિર્વાણ રાસમા કહે છે કે—

ખરતર ગ્વચ્છ માહે થયારે, નામે શ્રી દેવચંદરે !

જૈન સિદ્ધાંત ચિરોમણિરે લોલ !

ધર્મોદ્ધિક ગુણદંદરે ! દેશના ગત સ્વરૂપનીરે લોલ !

મત્યાદિથી શ્રીમદ્દની વિદ્વત્તાની તથા સાધુ તરીકેની મહત્તાની સ્પષ્ટિ કરી છે. તપાગ્વચ્છમાં શ્રી પદ્મવિજયજી પંચાસની પ્રતિષ્ઠા ધણી છે. શ્રીમદ્દનો તેમણે સંસારીપણામાં (૨૧જા તરીકે) તથા સાધુપણામાં ધણો સમાગમ કરેલો હતો. તેઓએ શ્રીમદ્દનો સ્વાનુભવ કર્યા બાદ શ્રીમદ્દને જૈનસિદ્ધાંતચિરોમણિ જેવા પદ્ધતિ નિવાળ્યા છે તથા ધર્મોદ્ધિકગુણના દંદ તરીકે પ્રકાશી, તેમની દેશના (ઉપદેશ) ૨૪-૩૫ની અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપને પ્રકાશનારી છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. સંવેગપાક્ષી મણિરોષર પં. પદ્મવિજયજી જેવા મહાન વિદ્વાન અને ગુણાનુરાગીએ શ્રીમદ્દની પ્રતિષ્ઠા-વિદ્વત્તા અને મહત્તાની આ રીતે વિશ્વમાં અમર કરી છે.

શ્રી જ્ઞાનસારજીએ સાધુપદ સન્નમનના ટ્યામાં જણાવ્યું છે કે શ્રીમદ્ને એક પૂર્વજ્ઞાન (અતિ ઉચ્ચ કોટિનું-દિવ્ય જ્ઞાન) હતું. આ પરથી એક પૂર્વજ્ઞાન. શ્રીમદ્ની મહત્તા-પ્રતિષ્ઠા ને વિદ્યતા સર્વમાન્ય હતાં એ સ્પષ્ટ થાય છે.

શ્રીમદ્ના સમકાલીન સાક્ષર કવિ પંડિત મુનિવરોમાં ભારતવર્ષના મહા સમર્થ વિદ્વાન મહામહોપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ યશોવિજયજી, કે જેમના જેવા મહત્ત-સમકાલીન જૈન સાક્ષર કવિ-જ્ઞાની-કમયોગી મહાત્મા વિરલ જ થયા હશે, તેઓ મુખ્ય છે. તેઓ જૈન કોમમાં સર્વમાન્ય ધર્મધુરંધર અને સર્વ અનુયોગમાં ગીતાર્થ હતા (જેમનું જીવન તથા ગુર્જર સાહિત્ય એ નિબંધ પ્રાતઃસ્મરણીય આચાર્ય શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજીએ શ્રી ચોથી ગુર્જર સાહિત્ય પરિષદમાં રજુ કર્યો હતો.) તેમણે માત્ર ન્યાય એ વિષય ઉપર જ ૧૦૮ ગ્રંથો રચ્યા છે અને એકંદરે જે લાખ શ્લોકના જે રચાવિતા હતા. તદુપરાંત બીજા શ્રી જ્ઞાન-વિમળસૂરિ, જેમની અનેક કૃતિઓ વિદ્યમાન છે, તથા શ્રી જિનવિજયજી તથા શ્રી પદ્મવિજયજી તથા શ્રી વિનયવિજયજી જે શ્રીપાલ રાસ જેવા મહારાસના કર્તા, કલ્પસૂત્રની મુખ્ય ભાષિકા ટીકાના રચયિતા, શત્રુંજયસ્તવન તથા શાંતસુધારસ ગ્રંથના પ્રણેતા; તથા ચંદ્રરાગના રાસના કર્તા શ્રી મોહનવિજયજી તેમ જ ઘણું કરીને મહાત્મા આત્મજ્ઞાનદિવાકર શ્રી આનંદ-ધનજી, તથા પંડિતપ્રવર કવિરત્ન ઉદયરત્નજી જેવા મહા પ્રખર સાક્ષર વિદ્વાનો શ્રીમદ્ના સમકાલીન હતા, જેમની અદ્ભુત કૃતિઓથી જૈન તેમ જ જૈનેતર સમાજ વર્તમાનકાળે પણ બધ છે. આ પૈકી ઘણાખરાને શ્રીમદ્ સાથે બહુ સારો સમાગમ હતો એમ સંભવે છે, ને કેટલાક વિદ્વાનોને તો શ્રીમદે અધ્યયન કરાવેલ હતું.

શ્રીમદ્ અને સમકાલીન મુનિરત્નોએ ગુર્જર સાહિત્યને ઘણી જ સુંદર રીતે પોષ્યું છે. ગુર્જર ભાષામાં અનેક ચિરંજીવ અદ્ભુત રાસાઓ, ઢાળો, સ્તવનો, અધ્યાત્મજ્ઞાનના તથા વૈરાગ્યના રસિક ગ્રંથો તથા સંસ્કૃત માગધી ભાષાના ગ્રંથોપર સરળ વિવેચનો યા ભાષાંતરો કરી તથા લખી ગુર્જર સાહિત્યને ઘણું જ પોષ્યું છે, અને આ સત્ય ગુર્જરગિરાના ઉપાસકોથી અજ્ઞાત નથી જ, તે આ કૃતિઓ વાંચાથી તે પ્રતીત પણ થશે.

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજના સમાગમમાં શ્રીમદ્ આઠ્ઠા હોય એમ ચોક્કસ લાગે છે. ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ યશોવિજયજી સં. ૧૭૪૫ લગભગ સુધી સમકાલીન વિદ્વાનોનાં જીવતા હતા અને શ્રીમદ્ તેઓશ્રીના સમાગમમાં આઠ્ઠાથી મિલન. તેમનું આત્મજ્ઞાન તરફ લક્ષ ગયું હોય એમ અનુમાન થાય છે અને તેથી જ તેમણે શ્રીમદ્ યશોવિજયજીકૃત જ્ઞાનસાર પર જ્ઞાનમંજરી ટીકા લખી હોય, ને શ્રી યશોવિજયજીની વિચારમાળાનો પુટિ કરી હોય એમ સંભવે છે. પાટણમાં શ્રીમદ્ જ્ઞાનવિમલસૂરિ જોડે શ્રીમદ્ને સમાગમ થયેલો પ્રતિત થાય છે. પં. જિનવિજયજીને શ્રી જ્ઞાનવિમલસૂરિએ ભગવતી વંચાવ્યું હતું અને તે સાથે લગભગ શ્રી જિનવિજયજીને શ્રીમદે વિરોધાવશ્યક વંચાવ્યું હતું, તેથી પાટણમાં જન્મે વિદ્વાનોને સમાગમ સંભવે છે. શ્રીમદ્ અને જ્ઞાનવિમલસૂરિ બન્નેએ મળી આનંદધન ચોવીશીનાં હેક્ષાં જે

સ્તવનો રચ્યાં હતાં. શ્રીમદ્ મશેવિજયને શ્રીમદ્ આનંદધનજીનો સમાગમ થયો હતો. સંભવ છે કે શ્રીમદ્નો સમાગમ પણ આ દ્વારા શ્રીમદ્ આનંદધનજી સાથે થયો હોય. ¹

શ્રીમદ્ની અપૂર્વ રસસાગરથી છલકાતી અનેક કૃતિઓ વિશ્વમા વિદ્યમાન હશે, પણ આપણે તો ઉપલબ્ધ થયેલ કૃતિઓ સિવાય અન્ય કૃતિઓથી તદ્દન શ્રીમદ્ની કૃતિઓ, અસાત જ ગણાઈએ. ઉપલબ્ધ થયેલી ઉત્તમ કૃતિઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

પુસ્તકનું નામ.	રચ્યાનો સંવત	ક્યાં રચી.	પ્રત ક્યાંથી મળી.
૧ અષ્ટ પ્રકારી પૂજા	૧૭૪૩	...	} પાદરા બંડારમા
૨ એકવીશ પ્રકારી પૂજા	"	...	
૩ આનંદીપિકાચતુષ્ટી	૧૭૬૬ વે. વ. ૧૩ મુલતાન (પંજાબ)	આચાર્ય શ્રી વિનયકમલ સૂરિ (ચ. મ.) ધોરાજી બંડાર.	
૪ દ્રવ્ય પ્રકાશ.	૧૭૬૭ પો. વ. ૧૩ વિકાનેર	અમદાવાદ વિદ્યાશાળા શાન બં. તથા પં. લા. વિ.	} પાદરાના બંડારમાંથી બે પ્રતો. સુરત શ્રી મોદન લાલજી મહારાજના બંડારમાંથી તથા મુનિલાલ વિ.
૫ આગમસાર.	૧૭૭૬ શા. શુ. ૩. મોટા કોટમરોટ.	અમદાવાદ વિદ્યાશાળા શાન બં. તથા પં. લા. વિ.	
૬ નયચક્ર	...	...	...સુરત શ્રી મોદનલાલજીના બંડારમાંથી.
૭ વિચાર સાર.	૧૭૯૬ કા. શુ. ૧ નવાનગર	(જામનગર) શ્રી અમર-ચંદજી ખોશરા માર્ફતે શ્રી જિનયજ્ઞસૂરિ પુ. બંડાર.	
૮ જ્ઞાનમંજરી ટીકા.	૧૭૯૬ કા. શુ. ૫ નવાનગર	"	} જુની બે પ્રતો સુરત મોદન લા. લજી બંડાર. બીજી એક છપાયેલ પ્રત દમણાં જ મળી.
૯ વિશવિદ્યરમાન વીથી	...	...	
૧૦ સિદ્ધાચળ સ્તવન.	૧૮૦૪ મા. શુ. ૧૩	"	
૧૧ ગુરુચણ્ડનિર્ણયો ટીકો	...	...	} પં. શુ. વિ પાસે. જિ. ની.
૧૨ પાંચ કર્મકથનો ટીકો	...	...	

૧૩ વિચારરત્નસાર

(પ્રશ્નોત્તર ૩૫)

પ્રવર્તક શ્રી કાં. વિ.
૧. અમદાવાદ શાંતિ
સાગરજી ભંડાર ૧
મુનિ. લા. વિ.

૧૪ પ્રશ્નોત્તર

... ..

શ્રી કાલિવિજય પાસેથી

૧૫ કર્મ સંવેદ

... ..

અમદાવાદ ડેહલા-
ના ઉપાશ્રયેથી
જવેરી બો. તા.

૧૬ પ્રતિભા પ્રુષ્પ પૂજા સિદ્ધિ

... ..

... પાદરાના ભંડાર-
માથી તથા સુરતના
... ભંડારમાથી તથા
લાભવિજયજી પા-
સેથી મળી.

૧૭ શુભસ્થાનક અધિકાર.

... ..

૧૮ અધ્યાત્મગીતા

(પ્રાય: ૧૭૪૩)

લીંચડી.

૨ પ્રતો સુરત મોહન-
લાલજી મહારાજના
ભંડારમાથી.

૧૯ વર્તમાન એસવીથી.

... ..

પ્રવર્તક શ્રી કાં. વિ.

૨૦ અતીત યોગીથી થકી એકવીથી

... ..

...

૨૧ સ્નાત્રપૂજા.

... ..

{ પાદરા ભંડારમાથી

૨૨ નવપદ પૂજા ઉક્ષાળા

... ..

૨૩ વીર નિર્વાણના સ્તવનની ઢાળો.

ભાવનગરમાં.

અમદાવાદ વિદ્યાશાળાના
ભંડારમાથી બો. ગિ. હે.

૨૪ બાહુજિન સ્તવન અને ટબો.

... ..

અમદાવાદ ઉક્ષાળા
ઉપાશ્રયેથી.

૨૫ ભાવિ યોગીથી થકી પદ્મનાભજિન સ્તવન

... ..

...શ્રી. અમરચંદ્રજી
જોયરાજ તથા ભોજક
ગિરધર હેમચંદ્રજી.
ભોજક ગિ. હે.

૨૬ શ્રી સીમંધર જિન સ્તવન.

... ..

૨૭ દીવાળીનું સ્તવન લઘુ.

... ..

૨૮ નવાનગર આદિજિન સ્તવન.

... ..

૨૯ ધૂં પદ સ્તવન

... ..

૩૦ સમવસરજી સ્તવન

... ..

{ પાદરા ભંડારમાથી

{ શ્રીમાત્ અમરચંદ્રજી

જોયરાજ.

૩૧ કુંભ સ્થાપના

... ..

૩૨ સહસ્ત્રકૂટ સ્તવન.

... ..

૩૩ અનિતનાથજિન હોરી.

... ..

૩૪ પ્રભુ સ્મૃતિ...

... ..

૩૫ સિદ્ધાયજી સ્મૃતિ

... ..

૩૬ ગિરનાર સ્મૃતિ

... ..

૩૭ વિદ્યારથાનક સ્મૃતિ

... ..

૩૮ જ્ઞાન બહુમાન સ્મૃતિ

... ..

જો. ગિ હે
હોરી સત્રદમા છપાવેલું.

{ શ્રીકૃત અમરચંદ્રજી

જોયરાજ તરફથી.

૩૯	}	સિદ્ધાયણ સ્તવન	...	...	...	પાદરા મંડારમ
૪૦						
૪૧						
૪૨		બી સાધુ વદના	...	...	...	શ્રીઅમરચંદ્ર બોધરા
૪૩		અષ્ટપ્રવચનમાતાની સંજ્ઞા	...	...	...	જનમનગર
૪૪		પ્રમંજનાની સંજ્ઞા	...	...	...	લીમડી
૪૫		દંડણુ ઋષિની સંજ્ઞા	...	...	...	}
૪૬		સમકિતની સંજ્ઞા	...	...	...	
૪૭		ગજસુક્રમાળની સંજ્ઞા	...	...	...	
૪૮		પંચેન્દ્રિય વિષય ત્યાગ પદ	...	...	...	છપાય છે.
૪૯	}	ત્રણ કાગળ (લખેલા પત્રો)	...	...	...	}
૫૦						
૫૧						
૫૨		સાધુ સ્વાધ્યાય તેના પર જ્ઞાનસારનો ટો				શ્રીકૃત અ. બોધરા
૫૩		સંજ્ઞા	...	...	...	જે આત્માનંદ પ્ર
૫૪		સાધુની પંચભાવના	...	...	...	મા છપાયેલા એક શ્ર
૫૫		શ્રીઆનંદધનજી ચોળીશીમા જ્ઞાનવિમળજી અને શ્રીમદે				કા. વિ. મહારાજ
		ભેગા થઈ બનાવેલા ૨૩-૨૪ મા પ્રભુના સ્તવનો. જેસલમેર.				
૫૬		આજકો લાહો લીજીયે (પ્રાય શ્રીમદની કૃતિ જણાવ્ય છે.)				
૫૭		રતનાકર પચ્ચીશીમા અનુવાદરૂપ સ્તવન.				

શ્રીમદના વિશ્વોપકારક ગ્રંથો માટે યોગનિષ્ઠ અધ્યાત્મજ્ઞાનદ્વારક આચાર્યશ્રી શ્રીમદ્
બુદ્ધિસાગરજી (વર્તમાન કાળે વિધમાન) સૂરીશ્વરજીની લાખી પ્રશસ્તિભાષી જે શ્લોકો
અત્ર ઠાકવા હજી છે

આત્મોદારામૃત યસ્ય, સ્તવનેષુ પ્રદશ્યતે
ત્રિવિધતાપત્તજ્ઞાનાં, પૂર્ણ શાંતિ પ્રદાયકમ્ ॥ ૪ ॥
આત્મશમામૃતાસ્વાદી, શાસ્ત્રોચાન વિહારવાન
યત્કૃત શાસ્ત્રપાથોઘો, સ્નાનં કુર્વન્તિ સજ્જનાઃ ॥ ૬ ॥
દેવચન્દ્ર કૃત ગ્રન્થાન, સ્તુતેડહ ભક્તિભાષતઃ
અમૃતસાગરા યત્ર, વિચન્તે સુખકારકાઃ ॥ ૩૩ ॥

આચાર્ય શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરિ.

શ્રીમદના ગ્રંથો પરથી તેમની ઉચ્ચ પ્રકારની આત્મદશાની સદજ પ્રતીતિ થાય છે.
તેઓ વ્યવહારમા સ્થિર હતા, તેમજ નિયમમા વિશેષ સ્થિર
શ્રીમદની આત્મદશા. હતા તેમણે પોતાના સ્તવનોમાં પ્રભુભક્તિ પ્રસંગે અટલ-ઉભરાતી
ભક્તિભાષા ઉદ્ધારો કાઢ્યા છે. કોઈ પણ ભક્ત, હૃદયના ઉદ્ધારો,
નિરકુશ-સ્વતંત્ર રીતમા વિશ્વસ-મુખ્ય રજુ કરે છે. હૃદયના ઉદ્ધારોમાં કૃત્રિમતા હોતી નથી
પરંતુ નૈસર્ગિક આત્મદશાની ઉભંગઓજ હોય છે. કવિતા એ કવિના હૃદયનો અર્શસો છે.

મકતની સ્તવના એ જ મકતનું હૃદય છે, જ્ઞાનીના ગ્રંથો એ જ્ઞાનીનું અવ્યંતર જીવન છે. ભક્તિભર્યા ઉદ્ધારો વહેવરાવતાં તેમાં આત્મદશાની ખરી ખુમારીની છાંટ છાંટાયા સિવાય રહેતી નથી. આત્માના સુખનો અનુભવરસ પીધાથી તેમને બાહ્ય વિષયરસ તે રસ તરીકે ભાસતો જ નથી. આત્માને શુદ્ધાનુભવરૂપ આનંદ રસ પ્રાપ્ત થયા વિના અને બાહ્ય ઠામનો રસ નષ્ટ થયા વિના અંતર્યુષ્ય વૃત્તિ થતી નથી. આત્મા પોતાના સ્વભાવમાં દેહાધ્યાસન નાશપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે જ આત્મસુખનો અનુભવ થાય છે. શ્રીમદ્ને એવી ઉત્તમ જ્ઞાન દશા પ્રકટ થઈ હતી અને એવી દશામાં અવધૂન અનેકા હતા કે તે પ્રસંગે પહાર પડેલા ઉદ્ધારોમાં આત્મદશાની ખુમારી નીતરી રહી છે. તેઓ લીમડીના રેસરના બોંયરામાં કલાકો પર્યંત ધ્યાનમગ્ન થઈને બેસી રહેતા. શુદ્ધોપયોગમાં તત્ક્ષીન તેમ જ આત્મસમાધિમાં મગ્ન રહેતા. તેમણે સવિકલ્પ સમાધિ ઉપરાંત નિર્વિકલ્પ સમાધિનો અપૂર્વ રસ પણ ઝીંધ્યો હતો, અને પોતે દેહાતીત દશામાં વર્તતા હતા. તેથીજ તેઓશ્રીએ શુદ્ધોપયોગના તાનમાં સ્તવનોની અંદર આત્મદશાનો અમૂલ્યો રસ રેંધ્યો છે. જેટલા પ્રમાણમાં આત્મદશા પ્રકટી હોય તેટલાજ પ્રમાણમાં ઉદ્ધારો પ્રકટે છે અને આમ છતાં પણ તેમની રચનામાં શુર્દર સાહિત્યનો સરસર વહેતો વહુળાઓ વહોળ જાય છે. શ્રીમદ્નું પુસ્તકોમાં બરેહું સાહિત્ય એ જ તેમનું આતર જીવન છે.

શ્રીમદ્નાં પ્રભુસ્તવનોમાં આત્મદશાના ઉદ્ધારોમાંથી થોડાક નોંધએ—

“ આરોપિત સુખ ભમ ટળ્યો રે, ભાર્યો અવ્યાબાધ;	
સમર્થો અભિલાષીપણે રે, કર્તા સાધન સાધ	॥ આ૦ ॥
બાહકતા સ્વામિત્વતા રે, વ્યાપક બોક્તા ભાવ;	
કારણતા કારણ દશો રે, સંકલ્પ પ્રહું નિજ ભાવ,	॥ આ૦ ॥
+	+

તીનજીવન નાયક શુદ્ધાત્મ, તત્વામૃત રસ વુડુંરે,	
સંકલ્પ ભવિક વસુધાની લાણી, માઈ મન પીણુ દુડુંરે	॥ આ૦ ॥
મનમોહન જિનવરજી મુજને, અનુભવ પિયાલો દીધોરે:	
પૂરણાનંદ અક્ષય અવિચલરસ, ભક્તિ પવિત્ર થઈ પીધોરે	॥ આ૦ ॥
જ્ઞાનસુધા લાલીની હઢેરે, અનાદિ વિભાવ વિસાર્યો રે;	
સમ્યગ્ જ્ઞાન સદૃજ અનુભવ રસ, શુચિ નિજ બોધ સમર્થો રે	॥ આ૦ ॥
જિનગુણ રાગ પરાગથી રે, વાસિત મુજ પરિણામ રે;	
તજશે કુટ્ટ વિભાવતા, સરશે આત્મ કામ રે	
જિન ભક્તિરત ચિત્તને રે, વેધક રસ ગુણ પ્રેમ રે,	
સેવક જિનપદ પામશે રે, રસ વેધિત અથ જોમ રે ॥	

■

×

×

ભાર્યો આત્મ સ્વભાવ, અનાદિનો વિસર્ગો હો લાલ;
 , સંકલ્પ વિભાવ ઉપાધિ થઈ મન ઝોસર્ગો હો લાલ ॥

શ્રીમદે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુર્જર, તથા હિન્દી ભાષાના રચેલા ગ્રંથોપરથી તેમની ભાષા સંબંધી વિદ્વાંતો ખ્યાલ સહેજે આવે તેમ છે. બાળ છવેતે શ્રીમદ્ની સંસ્કૃત તથા સમજવવા માટે તેમણે સંસ્કૃત ભાષામાં બહુ સરળતાએ રચના ગુર્જર ભાષાની પિદ્ધતા કરી છે. જેમ બને તેમ ભાષામાં કિલ્લતા ઔઠના, દુરવગાહના આવવા દીધી નથી. દ્રવ્યાનુયોગના વિષયમાં સામાન્ય સંસ્કૃત ભણનારાઓ પણ રસ લઇ શકે તેવા પ્રયત્ન તેમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. જ્ઞાનમંજરી દીકા તથા વિચારસાર દીકાદિથી તેમણે સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથો રચવા માટે યથાયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરી જૈન કોમની અને સંસ્કૃત સાહિત્યની બારે સેવા ઉઠાવી છે. ડેટલાક આધુનિક સંસ્કૃત ભાષાનું મુનિવરોનો જોવો મત છે કે શ્રીમદ્ સંસ્કૃત ભાષાના પ્રૌઢ વિદ્વાન નહોતા પણ અમે જોયા એટલું સુધારીશું કે-શ્રીમદે દ્રવ્યાનુયોગાદિ ગદ્યન વિષયોને સાદી સંસ્કૃત ભાષામાં બાળછવેતે સમજવવાપર ખાસ લક્ષ દીધું છે તેથીજ તેઓએ પ્રૌઢ સંસ્કૃત ભાષા વાપરી નથી. તેમજ ભાષા દ્વારા વિદ્વાંત દેખાડવા તરફ તેમનું બીજકુદ્ય લક્ષ નહોતું તેમ તેમાં કારણ છે. આત્મજ્ઞાની મહાત્માઓ ભાષાને શબ્દગાર સમજવા તરફ લક્ષ દેતા નથી. તેઓ તો ભાષા દ્વારા હૃદયના આત્મિક ભાવ જણાવે છે કવિમાં અને જ્ઞાની ભક્તમાં ભાષાના શબ્દગાર પરત્વે તદ્દાવત રજાજ કરે છે. કવિ ભાષાને શબ્દગાર સમજવાની ઉપાસના કરે છે અને જ્ઞાની ભાવરસનો ભોગી હોવાથી તે પોતાનું વક્તવ્ય સાદા ભાષામાં જણાવે છે.

સંસ્કૃત ભાષાની જેઠે શ્રીમદે પ્રાકૃત ભાષામાં પણ વિચારસારાદિ ગ્રંથો રચ્યા છે.

શ્રીમદ્ના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના ગ્રંથોની માફક ગુર્જર ભાષાના ગ્રંથો પણ ઘણા ઉંચા દરજ્જે ભોગવે છે. ગુર્જર ભાષા પર તેમનો કાચુ અદિતીય હતો અને મારવાડ-કચ્છ-સિંધ-આદિ દેશોમાં વિદરવા છતાં ગુર્જર ભાષાપરનો શ્રીમદ્નો કાચુ અને પ્રેમ તેજાજ હતા, અને ગમે તે દેશમાં પણ ગુર્જર ગિરાની તેમની ઉપાસના અખડિતજ હતી. ગુર્જર સાહિત્યના બજમાં તેમનો પ્રથિતો ફાળો ચાલુજ રહ્યો છે અને દ્રવ્યાનુયોગ જેવા અતિ ગદ્યન વિષયોને તેમણે ચોવીથી વગેરે પદ્ય ગ્રંથોમાં જોવી સાદી ને સુંદર રીતે શુદ્ધા છે કે જે વિષયો પહેલા ગુર્જર ભાષામાં કોઈએ શુદ્ધા નહતા. શ્રીમદે ચોવીથી પર જાતેજ ટપો ભરીને દ્રવ્યાનુયોગના ગદ્યન જ્ઞાનનો લાભ સરલતાથી જે જૈન કોમને આપ્યો છે તે અતિ ઉપકારક છે. એકદર શ્રીમદે ગુર્જર ભાષામાં ગદ્યપદ્યમા જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગદ્યન ગ્રંથો લખીને ભાષાજ્ઞાનની વિદ્વાતાની પણ મદદતા જનસમાજને જતાવી આપી ગુર્જર સાહિત્યને પોષ્યું છે. ભાષાની-દૃષ્ટિએ વાચકો તેમથી બારે લાભ મેળવી શકશે. સંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષામાં ગ્રંથો રચીને શ્રીમદે વિશ્વના ભાષા સાહિત્યની શ્રદ્ધામાં સારો શાળો આપ્યો છે.

શ્રીમદે કવિત્વ શક્તિનો ભક્તિમાં વ્યથ કર્યો છે. ભક્ત લોકો કવિત્વ શક્તિને ભક્તિના રૂપમાં પરિણામવે છે. તેઓ અનેક રૂપોથી પ્રભુનું વર્ણન આમદ્ની કવિત્વશક્તિ કરે છે. શ્રીમદે ઉપમાલંકારોને પ્રભુભક્તિના રૂપકોમા પરિણામવ્યા છે. તેમણે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ મેધને પ્રભુની ભક્તિમાં રૂપકથી પરિણામવ્યા છે તે જોઈએ:-

- શ્રી નગિનિનવર સેવ, ધનાધન ઉનમ્યો રે ॥ ૬૦ ॥
 દોઢો ગિધ્યા રેર, ભવિક ચિતથી ગમ્યો રે ॥ ૭ ॥
 શુચિ આચરણી રીતિ તે, અગ્ર વધે વર્ણ રે ॥ અ ॥
 આતમ પરિણુતી શુદ્ધ, તે વીજ અણુકડા રે ॥ વી ॥ ૧
 વાગે વાયુ, સુવાયુ, તે પાવન ભાવના રે ॥ પા ॥
 હન્દ્ર ધનુષ ત્રિકયોગ, તે ભક્તિ એકમના રે ॥ ભ ॥
 નિર્ભજ પ્રભુસ્તવ ઘોષ, ધ્વની ધન ગર્જના રે ॥ ધ્વ ॥
 તૃણા શ્રીપદ કાળ, તે તાપની તર્જના રે ॥ તા ॥ ૨
 શુભ સેરયાની આલિ, તે બગ પકિત બની ॥ બ ॥
 દ્રેણિ સરોવર હંસ, વસે શુચિગુણ સુનિ ॥ વ ॥
 ચક્રગતિ આરગ બધ, ભવિક નિજ ધર રણી રે ॥ બ ॥
 ચેતન સમતા સંગ, રંગમે ઉમળા રે ॥ રં ॥ ૩
 સમ્યગ્દષ્ટિ મોર, તિલાં હરખે ધણું રે ॥ હ ॥
 દેખી અદ્ભુત રૂપ, પરમ જિનવરતણું રે ॥ પ ॥
 પ્રભુ ગુણનો ઉપદેશ, તે જલધારા વહી રે ॥ જ ॥
 ધર્મરૂચિ ચિત ભૂમિ, આહે નિશળ રહી રે ॥ આ ॥ ૪
 આતક અમણ સમૂહ, કરે તવ પારણી રે ॥ ક ॥
 અનુભવ રસ આસ્વાદ, સકલ દુખ વારણી રે ॥ સ ॥
 અશુભાચાર નિવારણ, તણુ અંકુરતા રે ॥ તુ ॥
 વિરતિ તણા પરિણામ, તે બીજની પૂરતા રે ॥ બી ॥ ૫
 પંચ મહાપ્રત ધાન્ય, તણા કર્ષણ વધ્યા રે ॥ ત ॥
 સાધ્ય ભાવ નિજ સ્થાપી, સાધનતાએ સધ્યા રે ॥ સા ॥
 ક્ષાયિક દર્શન જ્ઞાન ચરણ ગુણ ઉપન્યા રે ॥ ચ ॥
 આદિક બહુ ગુણ સશ્ય, આતમ ધર નીપન્યા રે ॥ આ ॥ ૬
 પ્રભુ દર્શન મહામેહ તણે પ્રવેશમે રે ॥ ત ॥
 પરમાનંદ સુખસુ, થયો મુજ દેશમે રે ॥ થ ॥
 દેવચંદ્ર જિનચંદ્ર તણે અનુભવ કરો રે ॥ ત ॥
 સાદિ અનંતો કાળ, આતમ સુખ અનુસરો રે ॥ આ ॥ ૭

શ્રીમદ્દત્તી ઉપમા આપવાની આધ્યાત્મિક કાવ્યશક્તિ બહુ ઉત્તમ છે. બાલ્ય ભાવોને આધ્યાત્મિક રૂપમાં ગોઠવીને જનસમાજને તે તરફ વાળવા તેમણે કાવ્યશક્તિનો ધર્મમાર્ગમાં સદુપયોગ કર્યો છે. શ્રીમદે અલંકારી કાવ્યશક્તિનો આધ્યાત્મિક ભાવ પ્રકટ કરી દર્શાવ્યો છે. આવા અનેક સ્વરતો તથા કાવ્યો રૂપે શ્રીમદ એક કવ્ય કોટિના ગુર્જર કવિ તરીકે સાહિત્ય સદિમાં ઉભા રહે છે, તે પણ આધ્યાત્મજ્ઞાન જેવા મહા વિકટ ને ગહન વિષયમાં, છતાં રસની રેણી રેણાવ ને જ્ઞાન પિપાસુઓ ધન ધટા જોઈ નાચના મયરોની આશ્ક આ આસ્વાદી નાચી-ટાંકી હૃદે એ આશ્વર્જનક છે.

શ્રીમદ્ જ્યારે પ્રભુ ભક્તિમાં લીન થઈ-મસ્ત બની જાય છે ત્યારે બાહ્ય ભાવે
 શ્રીમદ્ની વર્ણનશક્તિ, જ્યસ બની રહે છે. છતાં પ્રભુપ્રેમ ખુસારીના રસીયા એએ
 જ્યારે આત્મપ્રદેશના રસાળ ક્ષેત્રના રૂપકોમાં ક્યારે ક્યારે ભ્રમ
 કરી જાનપુષ્પો વીણતા અલખ મસ્તીમાં મહાલે છે ત્યારે તેમના વચનોમાં વર્ણનશક્તિને
 અદ્ભુત પ્રાદુર્ભાવ ઉદ્ભવે છે. એવા અનેક ઉદાહરણ પૈકી એક જોઈએ. આમાં શ્રીમદ્
 નિગન'દ મસ્તીનો ફાગ ખેલે છે-ખેલાવે .છે:

રાગ ફાગ--

આત્મ પ્રદેશ રંગ થલ અનોપમ, સમ્યગ્ દર્શન રંગરે ૧	॥ નીજ, ॥
નિજ સુખકે સધધયા, હું તો નિજગુણ જેવ વસંત રે	॥ ની. ॥ ૧ ॥
પરપરિચીતી ચિંતા તણ નિજમે, જ્ઞાન સખાકે સંગ રે	॥ ની. ॥
વાસ બરાસ સુરચિ કેશર ધન, છટો પરમ પ્રમેદ રે	॥ ની. ॥ ૨ ॥
આતમ રમણુ શુલાલકી લાલી, સાધક શક્તિ વિનોદ રે	॥ ની. ॥
ધ્યાન સુધારસ પાન મગનતા, બોજન સહજ સ્વભોગ રે	॥ ની. ॥ ૩ ॥
રિઝ એકલતા તાનમે' વાજે, વાજિત સનમુખ યોગ રે	॥ ની. ॥
શુકલ ધ્યાન હોરીકી જવાલા, જલે કર્મ કઠોર રે	॥ ની. ॥ ૪ ॥
શેષ પ્રકૃતિ દલ કિરણ નિર્જરા, ભસ્મ ખેલ અતિ જોર રે	॥ ની. ॥
સકલ અજોગ અલેશ અસંગત, નાહિ' હોવે સિદ્ધ રે	॥ ની. ॥ ૫ ॥
દેવચન્દ્ર આણુમે' ખેલે, ઉત્તમ પુંહિ પ્રસિદ્ધ રે	॥ ની. ॥

હવે બીજી ઉદાહરણ—અષ્ટ પ્રકારી પૂજામાં નૈવેદ્યપૂજા—હોહા

સરસ શુચિ પકવાન બર, સાલ દાલ ધૂતપૂર ॥	
ધરે નૈવેદ્ય જિન આગળે, કુધા દોપ તથા દૂર	॥ ૧ ॥
દાલ-લપનશ્રી વરધેવર, મૂડતર મોતીચૂર ॥	
સિદ્ધ કેસરીયા સેવેયા, દલિયા મોદકપૂર	॥ ૨ ॥
સાકર દ્રાખ સિગોડા, પ્રકૃતઅંજન ધૂતસપ	
ધરે નૈવેદ્ય જિન આગળે, જીમ મિલે સુખ અનવધ	॥ ૩ ॥

આલે-દોવના બોલ્ય પરમાવ લાગે, ભવિજન નિજગુણ બોલ્ય માગે,
 અલ્લ ભણી અહતણા સરખ બોલ્ય-આપસો તોતણ જગત પૂજ્ય ॥

શ્રીમદ્ની પ્રેમવક્ષણા ભક્તિ ઉચ્ચી મોટિની હતી, એ સાથે સાથેજ તેમનો બાપા
 પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં પ્રભાવ કેટલો ઉચ્ચ મોટિનો હતો તેની પ્રતીતિ આટલે —
 બાપાપ્રભાવ.

રાગ પરજાતી—

હું તો પ્રભુવારી હું જીમ સુખની, હું તો જિન જલિધારી જીમ સુખની
 સમતા અમૃતમય સુપ્રસન્નની, ત્રેષ નદિ' રાગ રૂપની ॥ ૬. ॥

જમર અધર શિવ ધનુહર કમલદલ, કીર હીર પુનમ સશિની ॥

શોભા તુઝ પ્રભુ દેખત યાકી, કાયર હાયે જીમ અસિની ॥ હું. ॥

મનમોહન તુમ સનમુખ નિરખત, આંખ ન તૂપતિ અમચિ ।

મોહ તિમિર રવિ હરચંદ્ર છપી, મૂરત એ ઉપશમચિ ॥ હું. ॥

મીન ચકોર મોર મતંગજ, જલશશિ ધનની ચનથી ।

તિમ મો પ્રતિ સાહિબ સુસ્તથી, એન ન ચાહું મનથી ॥ હું. ॥

જ્ઞાનાનંદન જ્યા નંદન, આશ દાસની યતની ।

દેવચંદ્ર સેવનમેં અહનિશ, રમજો પરિણતી ચિતની ॥ હું. ॥

શ્રીમદ્ પરમાત્માના જ્ઞાની બકત હતા. તેમણે હૃદયના પૂર્ણ આવથી વાસ્તવિક પરમાત્માના ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે: તેમની બકિતમા લધુતા અને શ્રીમદ્ની ભકિતદશા. પરમાત્માની પ્રભુતાનું દરય છે. પ્રભુને મળવા માટે પોતે અનેક આશામય સુરમ્ય ભાવનાઓને હૃદય આમળ ખડી કરે છે.

શ્રીમદ્ના ભકિતરસના પદો જોઈએ.

હોવત જો તનું પાખડી, આવત નાય હજુર લાલરે ।

જો હોતી ચિત આખડી, દેખત નિત્ય પ્રભુ નર લાલ રે ॥ રે ॥

મીઠી હો પ્રભુ મીઠી સુરત તુજ, દીપી હો પ્રભુ દીપી, રવિ જહુ માનથી જી ।

તુજ શુણુ હો પ્રભુ તુજ શુણુ ભાસન મુકત,

સેવે હો, પ્રભુ સેવે, તમ ભવભય નથી જી:

બહુ થયુ મહેં પ્રભુગુણ ગાયા, રસનાનો ફળ લીધો રે ।

દેવચંદ્ર કહે મહારા મનને, સકલ મનોરથ સિધો રે ॥ બ. ॥

કડખાની દેશી.

તાર હો તાર પ્રભુ મુજ સેવક બણી,

જગતમા એટલુ સુજશ લીજો !

દાસ અવગુણુ બર્થો જાણી પોતા તણો ।

ક્યાનિધિ દીનપર કીજો ॥ તાર ॥

રાગ દેશે બર્થો-મોહવૈરી નહ્યો,

લોકની રીતિમા ધણુંય રાતો,

કોધવસ ધમધમ્યો, શુદ્ધગુણુ નવી રમ્યો,

ભમ્યો ભવમાહિ હું વિણ્ય માતો ॥ તાર ॥

જમતવતસલ મહાવીર જિનવર સુણી,

ચિત પ્રભૂ યરણુને ચરણ વાર્યો ॥

તારજો પાપજી બિરદ નિજ રાખવા.

દાસની સેવાના રખે જોશો ॥ તાર ॥

વદનપર વારી હો જશોધર ! વદન પર વારી !

મોહ રહિત મોહન જ્યાંકો, ઉપશમ રસ ક્યારી હો !

મોહ જીવ લોહકો કંચન, કરવે પારસ બારી હો !

સમગીત સુરતર વન સેંચનકો, વર પુષ્કર જલધારી હો !

શ્રીમદ્ પ્રભુપ્રેમ પુમારીમાં મસ્ત-લયલીન રહી ઝીલતા તેમના સ્તવનોમાં જણાય છે.

એમનું ભક્ત હૃદય પ્રભુ પ્રેમ દિ'યોલે દિ'યતું તેમની કૃતિ.

શ્રીમદ્દનો પ્રભુપ્રેમ એમાં સ્પષ્ટ વરે છે:—

રૂપભજજુદશું પ્રીતડી, કામ કાળે હો કરો ચતુર વિચાર;

પ્રભુજી જીવ અજગા વસ્યા, તિહાં કિણે નહિ હો કોઇ વચન ઉચ્ચાર ॥ ૧ ॥

કાગળ પણ પહોંચે નહિ, નવિ પોહોંચે હો તીહાં કે પરધાન,

જે પહોંચે તે જીમ સમો, નવિ બાંધે હો કોઇનું વ્યવધાન ॥ ૨ ॥

x

x

x

પ્રભુ જીવ જીવન ભવ્યના, પ્રભુ મુજ જીવન પ્રાણ !

તહારે દર્શન મુખ લહુ, દુહિંજ ગતિ સ્થિતિ જાણ !

+

+

+

હું છન્દ્ર ચન્દ્ર નરેન્દ્રનો, પદ ન માયુ તિલમાત્ર

માયું પ્રભુ મુજ મન યજી, ન વિસરી કાણમાત્ર ॥

ન્યાં પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વભાવની, નવી કરી યજું મુજ ભલિ ॥

તહાં ચરણ ચરણ જુમારડી; એદિજ મુંજ નવનિદિ.

શરીરની તથા સંસારની અસારતાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ જાણ્યા અને માણ્યા સિવાય શુદ્ધ

આત્મસ્વરૂપની ઝાંગી ન જ સાચ. આધ્યાત્મ જ્ઞાનીઓનાં

સંસાર તથા શરીરની શરીર બાહ્ય સંસારથી ક્યારનાંએ મરી પરવાઈ હોય છે અને

અસારતાના ઉદ્દગાર. એ શરીરનું ને બાહ્યસંસારનું અત્યુ શ્રીમદ્દના શબ્દોમાં ટપકતું

આપણું જોખએ:—

બાવો એકલ બાવના, સંગ ન કોઇ સંસારો રે !

છન્દ્ર ચન્દ્ર નાજેન્દ્રકો, અતે નહિ આધારો રે ॥ ૧ ॥

x

x

x

એ સંસાર અસાર, સુર નર નાગકુમાર;

રહી ન યકે પથવાર, છુટે આણુ જિ વાર ॥

જીવન યમ સાથે દરવારે હાં, ખીલીતા પુરુષ પ્રધાન;

દેવ ઉપાયે નહિ રહે રે હાં, તો નરકે દૈ જાન ॥

બાલ શુદ્ધ ધન નિરધનીરે હાં ! જીમ કાપર તિમ સર;

મત્રોપધ સેના સહુરે હાં ! જીડી કાલ દસુર ॥

દરિદર દળધર રવિશશીરે હાં, દેવ મરન અદ્વિનાથ;

હંતાદિક રમે નહિ રે હાં ! સાહે યમ યદિ હાથ ॥

નાસે ભૃગુશી ચેતનારે હા ! યમ કંઠીરવ નાદ;
તે તું રાખી શકે નહિરે હાં ! તૌ ભોગે કિશો સવાદ ॥
ધમ અંતક શુષ પાડમેરે હાં, તિને લોક સમાય ।
કામ ભોગ લાલચ પડ્યા રે હાં ! તે નર દુરગતિ જાય ॥

હવે શરીરની અસારતાના ઉદ્ગાર:—

એહ શરીર જે આપડો રે, વિંટયાક ચર્મ ન હોઇ;
તો માધીકૃતીકતાથી રે, રાખી ન શકે કોઇ રે ॥ ૧ ॥
દેહ અશુચિ રોગે ભરી રે, ખતન સરૂપ શરીર;
એહનો જળ એહજ અલો રે, ધારો ધર્મ સધીરો રે ॥ ૨ ॥
કેશર અગર ને મૃગમદ રે, હરી અંદન કપુર;
મધક અહે વધુ સંગથી રે, દેહ અશુચિ ભરપુર રે ॥ ૩ ॥
અસ્થિ અરમ પંજર અછે રે, કુચિત મૃતક સમાન,
જે પાપમ રેખાદિના રે, પ્રીતિ ધરે નહિતાસો રે ॥ ૪ ॥

શ્રીમદ્ની વૈરાગ્ય દશાના ઉદ્ગારોથી તો મંથેના અંધો ભર્યા પડ્યા છે. આપણે તેમાંની થોડીક વાનગી જોઇએ:—

વૈરાગ્ય દશાના ઉદ્ગાર

“ દોઢો સુવિધિ જિજ્ઞાસ, સમાધિ રસ ભર્યો હો લાલ ।
ભાસ્યો આત્મ સરૂપ, અનાદિનો વિસર્પો હો લાલ ।
સંકલ વિભાવ ઉપાધિ, થકી મન આસર્યો હો લાલ ।
× × ×
ત્રોહાદિકની ધુમિ, અનાદિની ઉતરે હો લાલ ।
અમલ અખંડ અલિપ્ત, સ્વભાવજ સાંભરે હો લાલ ।
તત્ત્વરમણ શુચિધ્યાન, ભણી જે આદરે હો લાલ ।
તે સમતા રસ ધામ, સ્વામિ મુદ્રાવરે હો લાલ ।
× × ×
રાગી સંગેરે રાગદશ વધે, થાયે તિણે સંસારોજી
નિરાગીધીરે રાગનું જોડું, લલીયે ભવનો પારો રે ! નેમિ.
× × ×
સદજ શુદ્ધ આગરો, સ્વામિ સુખ સાગરો
ગાન વૈરાગરો ત્રેભુ સવાયો,
શુદ્ધતા એકતા, તીક્ષ્ણતા ભાવથી
ગોહ રિપુ છતી જવ પડહ વાયો.

શ્રીમદ્ના અંતરમાં વૈરાગ્ય તથા સાધુતા રંગે રંગે કેટલે દરજ્જે વ્યાપ્ત હશે તે તેઓની વાણી આપણને કહે છે જ. જ્યાં દેહ છતાં દેહાતીત દશા વર્તે, સાધુ દશાના ઉદ્ગાર જ્યાં બાહ્ય શરીરને બાહ્ય વિશ્વ ભરીજ જાય ત્યાં સાધુને સાધુના સિવાય શું રહ્યું? આવી સ્થિતિમાં રમતા શ્રીમદે સધુ દશાની ઉત્કૃષ્ટતાના સ્વાનુભવના ઉદ્ગારો આ પ્રમાણે દાખ્યા છે:—

“ જગતમે સદા સુખી મુનિરાજ, પરવિભાવ પરિણતી કે ત્યાગી.
જાગે આત્મ સ્વભાવ, નિજગુણ અનુભવ કે ઉપયોગી
જોગી ધ્યાન જહાજ ॥

નિર્ભય નિર્ભય ચિત્ત નિરાકુળ, વિલગે ધ્યાન અભ્યાસ.

દેહાદિકે મમતા સવિ વારી, વિચરે સદા હ્રદાસ. અ:

ભાવે સાધન જે એક ચિત્તધારે, ભાવ સાધન નિજ ભાવ ॥

ભાવસિદ્ધ સામગ્રી હેતુ તેરે, નિઃસંગી મુનિ ભાવ ॥ સાધક ॥

હેય ત્યાગથી ગ્રહણ સ્વધર્મનોરે, કરે ભોગવે સાધ્ય ॥

સ્વ સ્વભાવ રસીયા તે અનુભવેરે, નિજસુખ અધ્યાપાધ ॥ સાધક ॥

નિરપૂઠ નિર્ભય નિર્ભય નિર્ભયારે, કરતા નિજ સામ્રાજ ॥

દેવચંદ્ર આધ્યાયે વિચરતારે, નમિયે તે મુનિરાજ ॥ સાધક ॥ ”

• શ્રીમદ્જ્ઞે સ્વસ્વરૂપની ઝાંખી અવસ્ય થઇ હતીજ, અને એ સત્ય તેમના શબ્દે શબ્દે
ખોલી ઉઠે છે. સ્વસ્વરૂપની ઝાંખી થયા સિવાય આટલો બધો
સ્વસ્વરૂપ ઝાંખીના નિળનંદ મરતીનો હજીજો આવેજ નહીં. શ્રીમદ્જ્ઞે આવી
હજીજારે દશાના હજીજારે જોઈએ:—

આત્મ ગુણ રક્ષણ તોહ ધર્મ, સ્વગુણ વિધ્વંસણ તો અધર્મ;

ભાવ અધ્યાત્મ અનુગત પ્રવૃત્તિ, તેહથી હોય સંસાર છિત્તિ.

જ્ઞાનની તીક્ષ્ણતા ચરણ તોહ, જ્ઞાન એકત્વતા ધ્યાન મેહ;

આત્મ તાદાત્મ્યપૂર્ણ ભાવે, તદા નિર્ભવાનંદ સંપૂર્ણ ભાવે.

વસ્તુ તત્ત્વે રમ્યા તે નિર્મલ, તત્ત્વ અભ્યાસ તિહાં સાધુ પંથ,

તિથે ગિતાર્થ ચરણે રહિજે, શુદ્ધ સિદ્ધાંત રસ તો લહિજે;

આત્મગુણ રમણ કરવા અભ્યાસે, શુદ્ધ સત્તા રસીને ઉદ્ધાસે;

દેવચંદ્રે રચી અધ્યાત્મ ગીતા, આત્મરમણિ મુનિ સુપ્રતિતા.

—અધ્યાત્મગીતા.

દર્શન જ્ઞાનાદિકે ગુણ આત્મનારે

પ્રભુ પ્રભુતા લખલીન.

શુદ્ધ સ્વરૂપી રૂપે તન્મયરે !

દુષ્ઠ આસ્વાદન પીન: પૂજના તો કીજેરે;

શુદ્ધ તત્ત્વ રસ રંગી ચેનનારે,

પામે આત્મ સ્વભાવ.

આત્માલંબી નિજ ગુણ સાધતેરે !

પ્રકટે પૂજ્ય સ્વભાવ પૂજનાતો કીજેરે !

જિનવર પૂજે તે જિન પૂજનારે !

પ્રકટે અન્વય શક્તિ:

પરમાનન્દ વિલાસી અનુભવેરે !

દેવચંદ્રે પદ વ્યક્તિ

પૂજના તો કીજેરે !

સંવત ૧૮૭૪ સુધી તો શ્રીમદ્ હૈયાત હોષ પોનાની અમૃત વાણી ને અમૃત્ય બોધ વડે પૃથ્વીને પાવન કરી રહ્યા હતા, એમ તેમના બનાવેલા શ્રીમદ્નું નિર્વાણ. સિદ્ધાચળના સ્તવન પરથી જણાય છે. તે સમયે તેઓશ્રી લગભગ ૮૪ વર્ષની ઉમરના હોવા બોધાયે. પછીથી સ્થિરતા-વૌંસ સ્વીકારવા પડ્યો હોય એમ અનુમાન થાય છે. ૧૮-૪ બાદ આ સ્થિરતાવાસ પાલી-તાણે થયો સંભવે છે. સિદ્ધાચળ સમાન મહાતીર્થ સ્થાનમાં સમાધિ મરણ કર્યો સત્પુરુષ ન વાંચે ? ત્યાં અનેક મુનિઓએ અનશન કર્યા છે. જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાનો પૂર્ણ અમલ શરીર પર થાય છે ત્યારે છેવટે પરમાત્માનું સ્મરણ ને આત્માના શુદ્ધોપયોગની રમણતા કરી એ જ ક્ષેષ છે. શ્રીમદ્ આવીજ સ્થિતિમાં ધ્યાન રાખી શરીર, જાંતિ નામ આદિ વિસારી આસક્તિ રહિત બન્યા હતા અને આત્માના શુદ્ધોપયોગના તારૈતારમાં લપસીન રહેતા. અંતે સમાધિ મરણ અમલજીવા ન પાવંતિ ॥ અભયોને મરણકાળે સમાધિ મરણ પ્રાપ્ત થતું નથી. જેમણે લગભગ ૭૫ વર્ષ જેટલો સમય આત્મચિંતાપયોગ, આત્મ-ધ્યાન, આત્માનું ચિન્તન, મનન અને આત્મ સમાધિમાં ગાળ્યો હોય, તેને સમાધિમરણ -પંડિતમરણ કુમેથી સાંપડે એમાં સંશય શો ? શ્રીમદે અનાદિ અનંત જ્ઞાનરૂપ આત્મજીવન-માં મનને લીન કર્યું હતું અને બાહ્ય દ્રશ્ય પદાર્થોમાં રાગ દ્વેષ પરિણામથી મુક્ત થયા હતા. કર્મયોગી હોવાથી મરણ વખતે શારીરિક દુઃખ સહેવામાં જરા માન કાયર બન્યા ન હતા. પોતે બાળ બ્રહ્મચારી હતા તેથી તેમને આત્મ શુદ્ધોપયોગની રમણતામાં શૂન્યતા આવતી નહોતી અને એમ આત્માની શુભ પરિણતિના એક ધ્યાનમાં, અરિહંત સિદ્ધ, સાધુ અને દેવળી શરણ સ્વીકારીને પરમેષ્ઠી મહામંત્રના ધ્યાનમાં બાહ્ય પ્રાણોના ત્યાગ કરી શુભ ગતિ વિષે આસ્થા ગયા અને જૈન સમાજ અને ભારતવર્ષના એક મહાન ધર્મપ્રભાવક આત્મજાની સાહિત્યરસિક કવિરત્નની બોલ ભારતવર્ષને દેતા ગયા. તેઓ ગયા પણ તેમનો અક્ષર દેહ-તેમનાં પુરતકો સદ્ભાગ્યે વિદ્યમાન છે. શુર્જર સાહિત્યના પરમ પોષકનાં એ અમોઘ તરવો અમને મુગ્ધ કરી મુકે છે તો તેઓ પોતે સહેહે કેવા હશે ?

શ્રીમદ્ અધ્યાત્મજાની આત્મશુદ્ધોપયોગી દેવચંદ્રજી મહારાજ હાલમાં મહાવિદેહક્ષેત્રમાં દેવળી તરીકે વિચરે છે, એમ અનેક મનુષ્યોના કુબે ઠિંકંતી શ્રીમદ્નો મહાવિદેહ તરીકે બવણ કર્યું છે. સાબળવા પ્રભાણે શ્રીમદ્ના રાગી એક ક્ષેત્રમાં દેવળી અધ્યાત્મજાની આવકે પાટણમાં મહાન તપ કર્યું હતું; તે તપના તરીકે અવતાર પ્રભાવે લુવનપતિ દેવે તેમને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યું હતું; તે વખતે તે આવકે લુવનપતિ દેવને શ્રીમદ્ કદ મતિમાં ગયા એ પ્રજ્ઞા ઉત્તરમાં, દેવે કર્યું કે “દેવચંદ્રજી મહાવિદેહક્ષેત્રમાં જન્મ્યા છે, અને હાલ દેવજાની તરીકે વિચરે છે અને અનેક ભગ્યજીવને દેશના દષ્ટિ તારે છે.” અમલનાદમાં સારગપુર તળીયાની પોળમાં આત્મજાની ધ્યાની પરમ વૈરાગી શ્રી મણિચન્દ્રજી નામના યતિ સાધુ હતા. તેમણે ‘આત્મરાગેરે મુનિરમે’ વિગેરે અપૂર્વ વૈરાગ્યમય સંજ્ઞાઓ પદ રચ્યાં છે. તેઓ મહા તપસ્વી હતા. તેમના તપ પ્રભાવે તેમની પાસે ધરણેન્દ્રે સાક્ષાત્ દર્શન દીધું, અને મણિચન્દ્રજીને શાતા પુછી. મણિચન્દ્રજીને રક્તપીત્તને મહા બપક રોગ હતો, તે દર્શી પીડાતા હતા. દેવ મણિચન્દ્રજીને વરદાન માગવાનું કહેતા-નેમણે કાંઈજ માગ્યું નહિ. દેવે તેમનો રોગ દાળવા

વિનંતી કરી પણ તેમણે ના કહી, અને કહ્યું કે, તે રોગ ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી; ક્યારેક કર્મ હૃદયમાં આવે છે તેનું દહેણું રોગ ભોગવીને આપવું જોઈએ. પ્રારબ્ધ કર્મ તો શ્રી તીર્થંકર ભગવાનને પણ ભોગવવા પડે છે તો મારે પણ ભોગવવા જ જોઈએ, કે જેથી પરમવ્રતા કર્મનું દહેણું દેણું રહે નહીં. શ્રી મણિચંદ્રજીએ શ્રી ધરણેન્દ્રને શ્રીમદ્વતી ગતિ વિશે પૂછતા ધરણેન્દ્રે કહ્યું કે શ્રીમાન દેવચંદ્રજી હાલમાં મહા વિદેહ હોવામાં કેવલી તરીકે વિચરે છે, શ્રી આનંદધનજીની ગતિ વિશે પૂછતા, તેઓને એકાવતારી જણાવ્યા હતા અને શ્રીમદ્ યશોવિજયજીને પણ એકાવતારી જણાવ્યા હતા. એ વૃદ્ધ શ્રોતા શ્રાવકે અમને એ પ્રમાણે કિંવદન્તી પર પરાધી ચાલતી આવેલી કહી હતી તે અત્ર જણાવી છે. કલકતામાં રહેનાર આધ્યાત્મમણી સુશ્રાવક હીરજીભાઈએ પણ ઉપરના બાવવાણી કિંવદન્તી કહી હતી પણ વિસ્તારમયથી અત્ર આપી નથી.

શ્રીમદ્ના અમરકારે સંખધી અનેક કિંવદન્તીઓ સામળવામાં આવે છે, કાશીવાળા મંડગાચાર્ય શ્રી બાલચંદ્ર સુરિ બહુ વિદ્વાન થઇ ગયા. તેમના શ્રીમદ્નો અમરકાર સમયમાં તેમની સાથે વિચરનાર ૮૦ વર્ષના એક વૃદ્ધ યતિજી (વિજાપુર તાલુકે આજેલમાં) આ સંખધી ધણું જાણતા ને કહેતા જાણવામાં આવ્યા છે. તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે તેમના નેવું વર્ષના શુરુજીના સ્વપ્નમાં તેમણે બાલ્યાવસ્થામાં શ્રીમદ્ સંખધી ધણી વાર્તા સાંભળી હતી. તે પૈકી કેટલીક અત્ર દર્શાવવામાં આવે છે.—

શ્રીમદે જ્યારે દીક્ષા લીધી ત્યારે તેઓ બાલ્યાવસ્થામાં હતા. તેઓશ્રી એક વખતે કાકિરસગમાં હતા ત્યારે એક ભયંકર સર્પ આવ્યો તે શ્રીમદ્ના શરીરપર ચઢવા લાગ્યો. ને શ્રીમદ્ના બોળામાં બેઠેલ આથી આશ્ચર્યાચ્છુના ભોંકે ગભરાવા લાગ્યા પણ શ્રીમદ્ યતિકિંચિત પણ ચળામણ ન થયા નહિ. શ્રીમદે કાકિરસગ પાળ્યો સર્પ ક્રૂરકાર કરતો બોળામાંથી ઉતરી સામે બેઠેલ શ્રીમદે તેને ધમતી બાવનાં વચનો કહ્યા તે તેણે મસ્તક ડોલાવીને સાંભળ્યા. આવી રીતિ જોઈને અન્ય સાધુઓ શ્રીમદને પ્રશંસી—ખરા હૃદયથી તેમના ધર્મને વખાણવા લાગ્યા તથા કહેવા લાગ્યા કે શ્રીમદ્માં આત્માની નિર્ભય દશા પ્રાપ્ત થઇ છે. શ્રીમદ્ બાલ્યાવસ્થામાં એક દિવસમાં બસેા શ્લોક મુખપાઠ કરતા અને વિસરી જતા ન હતા.

શ્રીમદ્ના મોટાડોટમરોટ (મારવાડ) ના બોમાંસામાં એક અપૂર્વ ઘટના બની હતી શ્રીમદ્ની દેશના (વ્યાખ્યાન સૈવી) અદ્ભુત અને આત્મસ્વ-શ્રીધરણેન્દ્રનું પ્રાદીપ્તસ્વરૂપે રૂપની ચાલતી હતી. દરરોજ વ્યાખ્યાનમાં સર્વ દર્શનના દર્શનેા વ્યાખ્યાન સાંભળવા શ્રોતાઓ આવતા હતા તેમના વ્યાખ્યાનમાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ જેનો મનુષ્ય દમોચ આવતો હતો. તે કાણુ દતો તેની મોઢી ખજર પકડી નડોતી શ્રીમદ્ મદામડોપાખ્યાયશ્રી યશોવિજયજીનું જ્ઞાનસારનું દરરોજ-વ્યાખ્યાન કરવામાં આવતું હતું, અને શ્રીમદ્ તેનું અનુમતિ પૂર્વક ઉઠા ઉતરીને વ્યાખ્યાન કરતા હતા. તેથી શ્રોતાઓના આત્માઓમાં જ્ઞાનનંદરસ છવાઈ જતો હતો પેલો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પણ આનંદથી ઉત્તમિત બની ઉઠતો હતો તે બોલતો નડોતો તથા

વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થયા બાદ ક્યા જતો તે કાંઈ જાણી કે જોઈ શકતું નહતું. એક વખતે રાત્રે તે બ્રાહ્મણ ઉપાશ્રયમાં આવ્યો ને શ્રીમદ્ને વંદના કરી બેઠો. તે વખતે અન્ય સાધુઓ પણ જાગતા હતા. વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે જણાવ્યું કે 'હું ધરણેન્દ્ર છું, તમારી આત્મસ્વરૂપની દેશના મહેં ચાર માસ સુધી સાબળી છે. આ વખતે ભરત ક્ષેત્રમાં તીર્થંકરની પેઠે આત્મસ્વરૂપની વ્યાખ્યા તમે કરો છો તેથી હું ધણે પ્રસન્ન થયો છું. ધરણેન્દ્રે શ્રીમદ્ને કાંઈક માગવાનું કહેતા શ્રીમદે અનંત દુખનો નાશ કરનાર અને સુખને પ્રકટાવનાર આત્માના શુદ્ધોપયોગ વિના અન્ય વસ્તુની ચાહના રહી નથી એમ સ્પષ્ટ જણાવ્યું આ સાબળી ધરણેન્દ્રે તેમને ધન્યવાદ આપ્યો. ધરણેન્દ્રે સર્વ સાધુને પોતાની પ્રતીતિ થવા માટે એકદમ ઉત્તર વૈક્રિય શરીર પ્રકટ કરી બતાવતા સર્વની આખો અનંદ મળ્યો. આથી સાધુઓને શ્રીમદ્ મહા પુરુષ છે અને તેમના વચન આરાધ્ય છે એવો નિશ્ચય થયો મહા-ત્માઓ દેવતાઓને આરાધતા નથી તોપણ તેમના જ્ઞાન-ગુણથી ખેચાઈ તેઓ સ્વયં તેમની પાસે આવે છે. આધ્યાત્મદાની મહાત્માઓમાં અનેક પ્રકારની લબ્ધિઓ (સિદ્ધિઓ) પ્રકટે છે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય સરખું નથી.

શ્રીમદ્ એક વખત પંજાબ તરફ વિહાર કરતા હતા. પર્વતની પાસે થઈને જવાનો રસ્તો હતો. પર્વતની નીચે એક સિંહ બેઠેલો હતો, ને ધણી શ્રીમદ્ને શાંત થઈ પગે વખન ત્યાંથી પસાર થનાર પ્રવાસીઓને તે ખાઈ જતો. લાગેલો સિંહ. શ્રીમદ્ ત્યાંથી જવા લાગ્યા ત્યારે ધણી લોકોએ તેમને ત્યાં થઈને જવા ના કહી, પણ તેઓશ્રી પાછા વળ્યા નહિ અને જણાવ્યું કે 'મારે સમસ્ત વખના પ્રાણી માત્ર ઉપર મૈત્રીભાવ છે, માટે ભય શો ?' તેઓ તત્પરતાત જ્યાં સિંહ બેઠો હતો ત્યાં થઈને જવા લાગ્યા. આ વખતે આવો પ્રમંગ જોઈ ધણી ગૃહસ્થો પણ સાથે જ રહ્યા હતા. પેલા સિંહ પાસે શ્રીમાન્ આવી પહોંચ્યા ને તેમને જોઈ સિંહ બરાડી ઉઠ્યો અને શ્રીમદ્ની પાસે આવી તેમના પગે પડી સામે ઉભો રહ્યો. શ્રીમદે તેને કરચું-દાઢેએ શાત કર્યો, તે પછી તે ચાલ્યો ગયો. પાછળ આવનાર ગૃહસ્થો આ દ્રશ્ય જોઈ આશ્ચર્યચક્રિત થઈ ગયા. અહિંસા ધર્મ પ્રતિષ્ઠાયાં તત્ત્વચ્છિદ્રોં ચિરદયાગ આ મહાનુ સૂત્ર સત્ય થયું અને ખરેખર જ મહાનુભાવના વૈર રહિત અને વિરક્ત પણ કરચાથી ભરેલા હૃદયની છાપ તેમના પ્રજ્ઞાત મુખ પર છરાય છે ને સાત્ત્વિક ભાવ, ભર્યો મહાત્માઓની સાત્ત્વિકતા-પવિત્રતાની પાસે આસુરી ભાવવાળા પ્રાણીઓ પણ સાત્ત્વિક બની શાત થઈ જાય છે જ.

પૂર્વે જામનગરમાં મુસવમાનોનું જોર ધણ વધી ગયું હતું અને તેથી ત્યાંના એક જૈન દેરાસરનું ભોયડું ખોલી તેમાં તમામ પ્રતિમાઓ બંદારવામાં જામનગર જૈન દેરાસર-આવી હતી. મુસવમાનોએ જળરીથી તે દેરાસરનો કચ્છો લઈ રનાં તાળાં તુટ્યાં. અસીદ તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવા માડ્યો હતો. કેટલોક વખત વીત્યે મુસવમાનોનું જોર ઘટ્યું, અને હિન્દુ રાજ અમલમાં જૈનોએ આ મંદિરનો કચ્છો મેળવવા રાજ પ્રત્યે શરિયાદ કરતા કાંઈ ન વધ્યું. બાકીથી

ને અદરથી આ જૈનમંદિર હતું એમ અદારે વર્ણ કર્યું હતું હતી છતાં ચમત્કાર વિના મંત્રકાર થાય તેમ ન હતું. એવામા શ્રીમદ્ દેવચંદ્ર મહારાજ ત્યાં આવી પહોંચ્યા તેમણે રાજ સમક્ષ તે જૈન દેરાસર હતું એવું તથા મુસનમાનોએ મસીદ હોવાનું સાબીત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છેવટે રાજાએ ઠરાવ કર્યો કે દેરાસરને તાળા લગાવવામા આવે અને જે પોતાના પ્રભુના નામે પ્રાર્થના કરી ઉઠાડી શકે તેને તેનો હક્ક આપવામા આવશે. ફરીરો પ્રથમ કુરાનાદિ પ્રાર્થનાથી મથ્યાં પણ કામ ન વળ્યું. પછી શ્રીમદે જીનેદ્ર ભગવાનની સ્તુતિ કરી કે તારાક દમને તાર્જાં છુટી હેઠે પડ્યા અને વૃદ્ધ આત્માએ રાજાને તે દેરાસરના શુભ ભોંયરામાથી જૈન પ્રતિમાઓ ખનાવવા શ્રીમદને વિનંતી કરી. ભોંયરાનાં તાળા પ્રભુસ્તુતિથી છૂટતા-અંકારેની સંખ્યાબંધ પ્રતિમાઓ ખતાવી તત્પરમાન તે મૂર્તિઓની પુન તે દેરાસરમા વિધિપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરવામા આવી. શ્રીમદ્ના ચમત્કારો દેખીને જમનમરના રાજા તથા પ્રજા ખુશ થઈ ગયા તથા જૈનધર્મની પ્રસંસા સર્વત્ર પ્રસરી શ્રી કૃપાચંદ્રસૂરિજી તથા અન્ય સાધુઓ અને વૃદ્ધ આવકોનાં મુખથી આ વાર્તા જણાઈ છે. આત્માની અનંત શક્તિ છે, આત્માની જેઓ ઉપાસના કરે છે તેઓ પરમાત્માની પેઠે શક્તિઓ ફેરવી શકે છે. અરે ચાની ધ્યાની મહાત્માઓ સ્વયં ચમત્કાર રૂપજ છે ॥ અહો અનંતઘોર્યોડ્યમાત્મા વિશ્વમ્રકાશક । ત્રિલોક્ય લાલ્યત્યેક ધ્યાનશક્તિમ્રભવત. ॥ જ્ઞાનાર્ણવ ॥ અનંત વિશ્વરૂપ આત્મા છે, અને તે વિશ્વનો પ્રકાશક છે અને ધ્યાનશક્તિના પ્રભાવે તથા શોભે ચક્રાવમાન કરવા તે શક્તિવાન છે

શ્રીમદે શ્રી સિદ્ધાચળજીની યાત્રા ધણી વાર કરી છે. ત્યાં શ્રીમદે વિહરમાન વીણી રમી હતી. 'શ્યમજીજી' પ્રીતડી' એ સ્તવન કિવદંતી પ્રમાણે સિદ્ધાચળપર કાગડા શ્રીમદે અહિંજ પ્રભુ પાસે રમ્યું હતું કુષ્મકંજ યોગે શ્રીસિદ્ધા આવતા બંધ કર્યાં. અચળ પર કાગડાઓ આવવા લાગ્યા. કાગડાઓનું આ મંદા તીર્થ પર આવવું અનિષ્ઠકારક ગણવામા આવે ॥ આ કાગડાઓનો ઉપદ્રવ બંધ કરાવવાના અન્ય અનેક પ્રયત્નો વ્યર્થ જતાં શ્રીમદે સં. ૧૯૦૪ માં જ્યારે પોને શા કચરા કીકાના સંઘમા સિદ્ધાચળજી પધાર્યા ત્યારે શ્રીસંધની વિનંતીથી શાંતિરનાંત મણારી, પર્વતની આરે બાંજુ શાંતિજળની ધારા દેવરાની કાગડાઓ આવતા બંધ કર્યાં આ ચમત્કારથી સર્વત્ર આનંદ શાંતિ છવાયા. શ્રીમદ્ ધરોવિજયજી તથા શ્રીજાનવિભજસૂરિજીએ પણ પ્રસંગોપાત આવ્યા ચમત્કારો કર્યાં છે. પ્રસંગ વિના મહાત્માઓની શક્તિના દર્શન થતા નથી તેમજ ચાનીઓ વાદીની પેઠે જ્યાં ત્યાં ને જ્યારે ત્યારે પોતાની શક્તિઓનું પ્રદર્શન કરાવતા પણ નથી.

શ્રીમદે મારવાડમા સઘ જમણ પ્રસંગે ગૌતમ સ્વામિનાં ધ્યાનથી એક દંતર આવકો જોને તેટલી રસોઈમા આઈ દંતર આવકોને જમાડવાની મંત્રશક્તિ વાપરી હતી વળી અનેક પ્રકારની અવધાનોની શક્તિ પણ શ્રીમદ્નામા ખીની હતી પશુ તેઓ પ્રસંગ વિના શોભે તે જણાવતા નહિ દાહની પેઠે તે વખતે મહાત્માઓ અવધાનોનાં બેલો ફેરતા ન હતા.

શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી ઉપાધ્યાયે આગમોમાંથી સારમાં સાર તત્ત્વ જે દ્વ્યાનુયોગ કહેવાય છે, તેનો સારભાગ જેઓને મથેની રચના કરી છે. દ્વ્યાનુ-
શ્રીમદ્ રચિત મથેના યોગ જ્ઞાન, અધ્યાત્મજ્ઞાન, શાંત અને વૈરાગ્ય રસ તો તેઓના સાર.
મથેમાંથી જ્યાં જ્યાં નીતર્યા જ કરે છે. તેઓના મથેમાંથી સરોવરો ખરેખર તત્ત્વજ્ઞાનથી ઇલકાઈ જ જાય છે. તેમના મથે પેઢી આગમસાર, નયચક્ર અને વિચારસાર એ ત્રણ મથે તો ખાસ તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલા છે. એ ત્રણ મથેનો ગુરુગમપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથી સર્વ આગમોમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે, તે પાર પામી શકાય છે. અનંત જ્ઞાનસાગરનો પાર નથી, પણ તેમાં પ્રવેશ થવા માટે એ ત્રણ મથે ધણ જ ઉપયોગી છે, પ્રત્યેક જ્ઞાનના શ્રીમદ્ કૃત મથે ખરેખર અનુભવજ્ઞાનથી ભરપૂર છે. અનેક જૈનશાસ્ત્રો વાંચ્યા બાદ પ્રત્યેક જ્ઞાન મથેમાં કરેલા પ્રત્યેક જ્ઞાન ઉત્તરાર્થનો અનુભવ થઈ શકે એમ છે. અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં ઉંડા ઉતરવા માટે શ્રીતા-
નસાર પર કરેલી શ્રી જ્ઞાનમંજરી દીકા અપૂર્વ છે. આત્મજ્ઞાન સંબંધી જૈનોમાં, ભગવદ્-
ગીતાથી પણ કોઈ મહાનુ સત્ત્વપૂર્ણ મથે હોય તો તે જ્ઞાનસાર મથે છે. તેના પર શ્રીમદે દીકા રચીને પોતાના અધ્યાત્મજ્ઞાન સંબંધી વિચારોને જીવતા મૂકી ગયા છે. અર્ચાચીન ઠાળમાં જ્ઞાનસારની મહત્તા ઉપયોગિતા સર્વજ્ઞ પ્રસાર ને પ્રચાર પામી છે. અધ્યાત્મ જ્ઞાન-
ઓનું જ્ઞાનસાર મથે આનંદમય હૃદય છે અને તેના પર દીકા રચીને શ્રીમદે જ્ઞાનસારની મહત્તામાં વૃદ્ધિને પ્રકાશ પાડ્યો છે. શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાય શિરોમણી શ્રીમદ્ યશોવિજયજીનો છેલ્લામાં છેલ્લો અધ્યાત્મ જીવનરસનો ઝેર જેમાં વલો છે તે મથે ખરેખર જ્ઞાનસાર છે અને શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી મહારાજની છેલ્લી જીવંતીને અધ્યાત્મજ્ઞાન રસનો જીવંતો ઝેર તેમાં વલો છે. પછી તેમાં રહેલા અધ્યાત્મજ્ઞાનનંદરસની મીઠાશ સંબંધે શું પુછવું?

શ્રીમદ્ રચિત યોગીશીમા જ્ઞાન અને ભક્તિનો રસ ઇલકાઈ જાય છે. શ્રીમદ્ના મથેમાં ધૃત્વ નવતત્ત્વ, કર્મવ્યાખ્યા, સાતત્ય, સમર્થતા અનેક પક્ષ, આગમ વ્યાખ્યાન, આત્મતત્ત્વસ્વરૂપદર્શન વિગેરે સર્વ જ્ઞાનતેજું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. એકંદર રીતે તેમના મથેમાં જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, ઉપાસનાયોગ વિગેરે સર્વ યોગોનું સ્વરૂપ આવ્યું છે. શ્રીમદ્ સનાતન જૈનમાર્ગેદેશક હતા. શ્રીમદે જિનેશ્વરની પ્રતિમાને પુષ્પો ચઢાવવાના પાઠોને આગમના આધારે દર્શાવ્યા છે. તેમાં જુખી એ છે કે તેમણે મગજની સમ-
તોલતા ખોઈ નથી. તેમના શબ્દોમાં મધુરતા, સ્નેહ ને આકર્ષકતા છે. દીર્ઘકાલીન જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની દિશા દેખવી હોય તો, વા તેની ઝાંખી કરવી હોય તો તેમના મથેનો ગુરુગમ પૂર્વક અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. પાકેલી કેરીનો કેજ રસ કાઢી લે તેવી રીતે તેમણે જૈન શાસ્ત્રોમાંથી રસ કાઢીને આગમસાર નયચક્ર-વિચારસારાદિ મથે રચ્યા છે.

શ્રીમદ્ના શિષ્યજાત સાધુઓ અને સાધ્વીઓ દનાં કે નહિ તે હજી ચોક્કસ થતું નથી. મહા પ્રખ્યાત પુરોહીની પાછળની સંતતિ તેવા પ્રકારની શ્રીમદ્ના શિષ્ય સમુદાય. હોતી નથી. કાતો દેવતાની પાછળ કોલસા જેવું થાય છે. કલિહાલસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યની પાછળ તેમની સંતતિ પરંપરા વહી નથી. શ્રીમદ્ યશોવિજયજીની પાછળ શિષ્યો દના પણ તેમની પરંપરા વહી

નથી શ્રીમદ્ આનંદધનજીની પાછળ સાધુ શિષ્યો જણાયા નથી. તેમની પાસે ઉપદેશ ત્રવણ કરનાર આવક શિષ્યો તો ઘણા હતા. શ્રીમદ્નો પ્રતિબોધિત આવક સમુદાય તો અનેક દેશોમાં હતો તેમના ભક્ત આવકોએ તેમની બનાવેલ અધ્યાત્મગીતાને સુવર્ણના અક્ષરે લખાવી હતી. શ્રીમદ્ની ચોવીથી વર્ષોપર એક જ હાથે લખાવવી સાર્થ-ઘણા સુંદર સુવર્ણ રંગોથી પરિપૂર્ણ સારી જળવાયેલી આ લેખકને ત્યાં મોજૂદ છે તે જોઇ આફ્રીન બોલી જવાય છે ને તેમના ભક્તોની ભક્તિ ને શુરુપ્રેમ માટે માન ને પૂજ્યભાવ પ્રકટે છે આવા જ શુરુપ્રેમી ભક્ત આવકોએ શ્રીમદ્ના મથોનો પ્રચાર સર્વ દેશોમાં કરી દીધો હતો એ તેમની શુરુભક્તિની ઉત્તમતા હતી શ્રીમદ્ના સાધુ શિષ્યો હોત તો તેઓ કોઇપણ ઠેકાણે કોઇપણ લખ્યા વિના રહ્યા ન હોત. આથી શ્રીમદ્ના શિષ્ય પરિવારમાં કોઇ વિદ્વાન ઉદ્ભવ્યા જણાતા નથી.

આ જીવન અને શુરુ સાહિત્ય વિષયક નિબંધ પૂર્ણ કરતા પહેલાં વાચક વર્ગ, વિદ્વાન વર્ગ અને યાત્રી પુરુષોની પાસે, લખાણમાં રહી ગયેલા ઉપકાર પ્રદર્શન, દોષો સ્ખલત અશુદ્ધિ વગેરે માટે જે જ્ઞાન જોડી ક્ષમા માગું છું કારણ હું હૃદયસ્થ અને બાલજીવ છું તો આ નિબંધમાં દ્રષ્ટિ-દોષથી વા મંદ ભુદ્ધિને લઇ રહેલી અપૂર્ણતા ને જુનો માટે ક્ષમા માગતા આ લખાણ માટે જે કોઇ પશુ મારા મહાઉપકારક હોય તો તે પ્રાત સ્મરણીય આચાર્ય મહારાજજી કવિરત્ન-સમદ્રષ્ટિ શ્રીમદ્ ભુદ્ધિસાગરજી સૂરીશ્વરજી જ છે. તેમની પૂર્ણ દયા પ્રયાસ અને સહજોદાયથી આ નિબંધ હું લખી શક્યો છું તથા મહારાજ અધ્યાત્મગાનરસિક પૂજ્ય પિતાશ્રી જેઓ શ્રીમદ્ સૂરીશ્વરજીના અનન્ય ભક્ત અને અધ્યાત્મગાનના અનન્ય જીવાસુ છે તેમની પ્રોત્સાહન પૂર્ણ પ્રેરણા અને વાત્સલ્યપૂર્ણ સહાય વડે જ આ નિબંધ પૂર્ણ તથા હું આલેખી શક્યો છું માટે તેમનો અત્ર અતિ ભક્તિભાવે પૂજ્યભાવે ઉપકાર માનું છું ને જૈન સાહિત્યના પરમપ્રેમી બાવનગર નિવાસી મુરખી શેઠ કુંવરજીભાઈ આણંદજી કે જેમની પ્રેરણાથી આ નિબંધ પ્રચાર કરવામાં મને સરળતા થઇ તથા પરિપક્વ કે જેના નિમિત્તે આવા અપૂર્વ નિબંધો પ્રકાશમાં આવી શકે છે તેમનો અત્ર આભાર માનું છું. આ નિબંધ વિશ્વના દિલ ઉપકાર ને સહજોદાય દ્વારા સૌના આત્મ કલ્યાણને અર્થે હો એમ હૃદયી પૂર્ણ કરી વિરમું છું

परिशिष्ट १

महोपाध्याय श्रीमद् देवचन्द्रमहाराज अने तत्कृत पुस्तको.

—२३४१५५५—

ज्ञानदर्शनचारित्र—व्यक्तरूपाय योगिने
 श्रीपते देवचन्द्राय, सयताय नमोनमः ॥ १ ॥
 द्रव्यानुयोगीतार्थो, व्रताचारप्रपालकः
 देवचन्द्रसम साधुरर्वाचीनो न दृश्यते ॥ २ ॥
 वाचकस्य महारागी, सर्वजनोपकारकः
 संप्रति यस्य सद्ग्रन्थैस्तत्त्वबोध प्रजायते ॥ ३ ॥
 आत्मोद्धारामृतं यस्य, स्तवनेषु प्रदृश्यते
 विविधतापतप्ताना, पूर्णज्ञानप्रदायकम् ॥ ४ ॥
 आनन्दधनगीतार्थ—पदरतवनपूजक
 गच्छे खरतरे तस्य, समः कोऽपिनयोगिराद ॥ ५ ॥
 आत्मशमामृतस्वादी, शास्त्रोद्यानविहारवान्
 यत्कृतशास्त्रपाधोधौ स्नानं कुर्वन्ति सज्जना ॥ ६ ॥
 सिद्धान्तपारदृष्य यां, गुणानुरागिशेखरः
 माध्यस्थ्यं यस्य साक्षिते, तस्मै नित्यं नमोनमः ॥ ७ ॥
 गुर्जरौर्व्या च सौराष्ट्रे मेदपाट च मालवे
 लाटदेशे च पञ्जाबे, मरुदेशे स्वपादतः ॥ ८ ॥
 विहारश्चकृतानेके, लोकाणां बोधहेतवे
 ज्ञानिने देवचन्द्राय, पूर्णप्रेम्णा नमोनमः ॥ ९ ॥
 संभूत अन्तरात्मा य, आत्मानुभवदेदः
 अप्रमत्तशायोगी, जिनेन्द्राणाप्रमेवक ॥ १० ॥
 श्रुतागमप्रलीनाय भक्ताय ब्रह्मरागिणे
 चिदानन्दस्वरूपाय, सर्वसंघस्य रागिणे ॥ ११ ॥

ध्यानसमाधिरक्ताय, विश्ववन्द्यायसाधवे
 श्रीमते देवचन्द्राय, पूर्णप्रीत्या नमोनमः ॥ १२ ॥
 जैनसंघस्य सेवायै, सर्वस्वार्पणकारिणे
 श्री ते देवचन्द्राय, शुद्धात्मने नमोनमः ॥ १३ ॥
 भारत जैनसंघे यः, प्रादुर्भूतो महागुनिः
 मोहनमाविनाशेन, देवचन्द्रो हि भास्करः ॥ १४ ॥
 शीतलः सर्वलोकानामान्तरशान्तिकारकः
 क्षमा पृथ्वीसमा यस्य, गाभीर्यं सागरोपमम् ॥ १५ ॥
 धैर्यं मेरुसमं यस्य, गंगावन्निर्मलं मनः
 तस्मै श्रीदेवचन्द्राय पूर्णप्रीत्या नमोनमः ॥ १६ ॥
 कार्यो धर्ममयो यस्य, न चश्च विश्वपावरुम्
 मनआत्मनिसलग्नमात्मात्मनिः प्रभौसदा ॥ १७ ॥
 तस्मै श्रीदेवचन्द्राय, त्यागिने धर्मरागिणे
 नमः श्रीविश्वपूज्याय, विश्वकल्याणकारिणे ॥ १८ ॥
 भावमेघस्वरूपाय विश्वोपग्रहकारिणे
 नमः श्रीदेवचन्द्राय सिद्धांतपारगामिने ॥ १९ ॥
 सर्वगच्छेषु माध्यस्थ्यं, यस्य सत्यं प्रतिष्ठितम्
 तस्मै श्रीदेवचन्द्राय, पूर्णप्रीत्या नमोनमः ॥ २० ॥
 स्वपरगच्छमाभ्यस्थय, यस्य ज्ञानेन शोभते
 सर्वं गच्छसमं । श्रीमद् ! देवचन्द्र नमोऽस्तुते ॥ २१ ॥
 तपागच्छीय साधुभिः सार्धं मैत्री प्रवर्तक
 आदर्शो देवचन्द्रोऽभूत् सर्वसाधुशिरोमणि ॥ २२ ॥
 देवचंदकृत ग्रन्थान्, स्तुवेऽहं भक्तिभावतः
 अमृतमागरा यत्र, विद्यन्ते सुखकारकाः ॥ २३ ॥
 गुणानुगमयोगेन, देवचन्द्रमहागुनेः
 स्तुतिःकृता तपागच्छे, बुद्धिसागरसूरिणा ॥ २४ ॥
 गुणीनां गुणरागेण, व्यक्ताभवन्ति सद्गुणाः
 दोषा स्त्याज्या गुणाः प्राप्ता भापते बुद्धिसागरः ॥ २५ ॥

आचार्य श्री बुद्धिसागरजी सूरिश्वरजी.

૧૧ કવિવર સમયસુન્દર.

(લેખક: રા. રા. મોહનલાલ દલીયદ દેસાઈ.)

જૈન સાધુઓ ભારતની એક ધાર્મિક સંસ્થા છે અને પોતાના આચાર-નિયમ પ્રમાણે અમણુશીલ-પરિત્રાજક છે. એક વર્ષમાં એકી સાથે ચાતુર્માસ એક સ્થળે ગાળવું તેમને અપરિહાર્ય છે, જ્યારે બાકીના આઠ માસમાં એક ગામથી બીજા ગામ અપ્રતિહત વિહાર કરી દરેક સ્થલે ઉપદેશ આપતા રહી વિહાર કર્યે જાય છે. લગભગ પચીસસો વર્ષ પહેલા થયેલા ધર્મ સંસ્થાપક શ્રી મહાવીરના અનુયાયી જૈન અમણુની સંસ્કૃતિ સમયધર્મ પ્રમાણે અનેક ઉદય અને અસ્તના દિડોલે હીમીને હજુ સુધી પણ અખંડપણે ચાલી આવી છે. તે અમણુ-પથે સ્થાયેલા દયા ધર્મની અસરથી ભારતમાં દિસક યતયામ બંધ પડ્યા એટલુ જ નહિ પણ જાતિભેદના જુલમને તથા સૈકાઓ સુધી વિશેષ અવકાશ મળ્યો નહિ. વિશેષમાં કામ્ય, નાટક, કથા-ભાષા વગેરે સાહિત્ય પ્રદેશમાં પણ તે અમણુએ દરેક શતકમાં-દરેક યુગમાં અન્ય પંથોની સાથે સાથે પ્રખળ ફાળો આપ્યો છે, અને એ સાચી પ્રતીતિ તેના સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે અતિ સ્પષ્ટ રીતે અને જરૂર થશે.

સંસારની ઉપાધિઓના બંધનથી મુક્ત એવા નિર્બંધ પંખીઓ પેટે વિચરતા માત્ર ધર્મપરાયણ જીવન ગાળવા નિર્માણેલા સાધુઓના મૂર વિશ્વબંધુ-ભાવના, પ્રભુમક્તિના, અને નીતિના ઉપદેશના ગીતો ગાવામાં જ નીકળી શકે. પોતપોતાના જમાનાની ભાવનાઓને વ્યક્ત કરવી, પોતાના સમયના જૂદા જૂદા આદર્શોને અને નોખા નોખા વહેતા લાગણી-પ્રવાહોને એકત્ર કરી પથગમ્યરી વાણીમાં તેનું ઉદ્દોધન કરવું એ કવિઓનું કર્તવ્ય છે. સામાન્ય લોકોના દિલમાં જે સુન્દર ભાવો જાગે-પણ જે સમજવાની કે સમજાવવાની તેમનામાં તાકાત નથી-તેમને ભાષા આપવી, તેમને અમર વાણીમાં વ્યક્ત કરવા એ કવિ-ઓનું કાર્ય છે. નિર્બંધ પંખીઓમાં કોઈકલા જેવું અમણુશાલી પંખી ભાગ્યે જ જોવામાં આવશે. આવા કવિપરભૂતો જૈન સાધુઓએ પ્રાન્ત પ્રાન્ત અને દેશદેશ વિહાર કરી પોતાના કાવ્યનો ટુંકો લોકોને સંભળાવ્યો છે. આ પૈકી એક કવિપરભૂતનો પરિચય કરાવવાની આ નિર્બંધની ઉમેદ છે.

તેમનું નામ કવિવર સમયસુન્દર. તેમનો કાળ વિક્રમનો સત્તરમો શતાબ્દિ છે. તેમને સંવત્ ૧૬૪૯ માં વાચનાચાર્ય-ઉપાધ્યાય પદ લાહોરમાં મળ્યું હતું. એમનો પ્રથમનો ગ્રંથ 'ભાવશતક' સં. ૧૬૪૧ માં રચેલો મળી આવે છે, તેથી તે વખતે તેમની ઉંમર ૨૧ વર્ષની ગણીએ તો તેમનો જન્મ સં. ૧૬૨૦ માં મૂકી શકાય કે જે વખતે તેમના દીક્ષા-ગુરુ સક્લચંદ્ર ઉપાધ્યાયના દીક્ષાગુરુ જિનચંદ્રસૂરિને સંનિધિ (૧૭ વર્ષની વયે, સંવત્ ૧૬૧૨ માં) મળ્યાને આઠ વર્ષ થઈ ગયા હતા. તેમનો છેલ્લો ગ્રંથ સં. ૧૬૯૭ લગભગનો મળી આવે છે તેથી તેઓ સં. ૧૬૨૦ થી ૧૭૦૦ સુધી-૮૦ વર્ષ જેટલું જીવન ગાળી શક્યા હતા એ પ્રાયઃ નિશ્ચિત થાય છે.

તત્કાલીન સ્થિતિ.

ખરતર ગચ્છ અને તપગચ્છ વચ્ચે લાંબા વખતથી સ્પર્ધા અને વિખવાદ ચાલ્યા આવતા. એ વિખવાદ સત્તરમા સત્કના પૂર્વાર્ધમાં વધી પડ્યો હતો. સ્વેતામ્બરો અને દિગંબરો વચ્ચેનો વિરોધ તો બહુ જૂનો હતો પણ સં. ૧૧૭૬ માં સિદ્ધરાજના દરબારમાં વાદિદેવ નામના સ્વેતામ્બર સૂરિએ કુમુદચંદ્ર નામના દિગંબરચાર્યને ચાભાર્યમાં હરાવી દિગંબરોને ગૂજરાતના રાજ્યની હદપાર કરાવ્યા-તે પછી એ બંનેનાં કાર્ય કરવાનાં ક્ષેત્રો બહુધા જૂદા પડી ગયાં હતાં ને તેથી એમના વચ્ચેનો વિરોધ પણ મોજો પડી ગયો હતો. પણ ખીછ બાબુએ સ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજકભાષી જુદા પડી હુંકામત અને ખીજા મત નીકળ્યા પછી તેમની સાથેનો વિરોધ પ્રબળ થઇ પડ્યો હતો. સ્વેતામ્બર મતના ખરતર અને તપગચ્છ વચ્ચેની મનામતી પણ પ્રબળ થઇ પડી હતી અને તેમાં ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયજી નામના તપગચ્છીય વિદ્વાન-પણ-ઉચ્ચસ્વભાવી સાધુએ કુમતિકંઠકુદાલ (યાને પ્રવચન પરીક્ષા) નામનો મંથ બનાવી તપગચ્છ સિવાયના અન્ય સર્વ ગચ્છ અને મત સામે અનેક આક્ષેપો મૂક્યા. આથી તે સર્વ મતો ખળમળી ઉઠ્યા; અને તેનું જો સમાધાન ન થાય તો આખા જૈનસમાજમાં દાવાનળ અગ્નિ પ્રકટે. આ વખતે જોખમદાર આચાર્યોથી વચ્ચે પડ્યા વગર રહી શકાય નહિ, તેથી તપગચ્છાચાર્ય શ્રી વિજયદાનસૂરિએ ઉપરોક્ત મંથ પાણીમાં બોળાવી દીધો અને તેને અપ્રમાણુ ઠેરવ્યો. તેમણે જાહેરનાતું કાઢી 'સાત બોલ' ની આદા કાઢી એક ખીજા મતવાળાને વાદ-વિવાદની અચડામણ કરતા અટકાવ્યા, પણ આટલાથી વિરોધ જોઇએ તેવો ન રાખ્યો તેથી વિજયદાનસૂરિ પછી આચાર્ય હીરવિજયસૂરિએ ઉક્ત 'સાત બોલ' એ નામની બાર આદાઓ જાહેર કરી હતી. (સં. ૧૬૪૬.) આથી જૈન સમાજમાં ઘણી શાન્તિ આવી, અને ખરતર ગચ્છના અને તપગચ્છના આચાર્યો એક ખીજાની નિન્દામાં ન ઉતરતા જૈન ધર્મનો પ્રભાવ અન્ય સમાજમાં અને રાજદ્વારમાં પાડવા માટે પ્રયત્નશીલ થયા.

વિક્રમનો સત્તરમો સૈકા જૈનો માટે ધણો પ્રતાપી હતો. તે સદીમાં મહાન મોગલ સમ્રાટ અકબર, જહાંગીર અને શાહજહા (સં. ૧૬૧૨ થી સં. ૧૭૧૪) એ ત્રણ શહેનશાહોએ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં રાજ્યસત્તા જમાવી રાખી લોકોમાં આબાહી અને શાન્તિની સ્થિરતા કરી. અકબરે સં. ૧૬૨૪ મા ચિતોડ, ૧૬૨૫ મા રણથંભોર અને ક્યંજરના કિલ્લા છતી લીધા અને સં. ૧૬૨૯ મા અમદાવાદમાં પોતાના વાવટો ફરકાવ્યો. પછી વડોદરા, આપાનેર, સુરત એ સંપળો મિર્જાઓએ કબજે કરેલો મુલક તેઓને હાકી મેલી, પોતાના રાજ્ય તળે મૂકી અકબર આગ્રે આવ્યો. ત્યારપછીના ત્રણ વર્ષમાં બિહાર અને બંગાલા હાથ કર્યા. સામાન્યે સર્વ સ્થળે શાન્તિ પ્રસરી. આ સૈકામાં સ્વેતામ્બર જૈન સાધુઓ સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને સ્વભાષા-લોકભાષામાં સાહિત્ય વિશેષ વિશેષ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. તપગચ્છીય પ્રભાવક મહાપુરુષ હીરવિજયસૂરિએ તથા તેમના શિષ્ય ઉપાધ્યાય જાતિચંદ્ર આદિએ; ખરતર ગચ્છીય જિનચંદ્રસૂરિએ; અને નાગપુર તપગચ્છીય પદ્મસુદર ઉપાધ્યાયે અકબર બાદશાહને જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવી તેની તેના પ્રત્યે સહાનુભાવની ખેંચી અનેક જૈન તીર્થ સંબંધી દરમાનો, જીવ-વધ-બંધની આદાઓ અને પુસ્તકો, સ્થાન વગેરેનાં ઈનામો પ્રાપ્ત કર્યા. જહાંગીરે તપગચ્છી વિજયસેનસૂરિ અને ખરતરગચ્છી

જિનસિંહસરિને મોટા ધાર્મિક ગિરો આપ્યા, અને શહાજહાએ પણ સહાનુભૂતિ દાખવી. આ સામાન્ય રીતે શાતિની શતવર્ષોમા અન્ય ધર્મોમા પણ ઘણી જાગ્રત આવી અને સાહિત્યવૃદ્ધિ થઇ.

સં ૧૬૦૦ મા તળ અમદાવાદમા જન્મનાર દાદુજીએ ત્યાગી ફકીર બની જયપુર-માના રાજ્યમા ધણે જીનન-કાળ કાઢી ૧૬૪૨ મા અકબર સાથે ધર્મલાપ કર્યો વેદાન્ત-જ્ઞાન સામાન્ય મનુષ્યોને ગળે ઉવારવા સરલ રીતિથી લોક-ગમ્ય ભાષામા ઉપદેશ કર્યો મુખ્ય વાત એ હતી કે

આપા મટૈ, હરિ ભજૈ, તન મન તજૈ વિકાર,
નિર્વૈરી સળ જીસો, દાડુ યહુ મત સાર.

એક પરમેશ્વર જગતનો સાર છે. તે પરબ્રહ્મ ઇષ્ટેવ તે 'રામ' છે. તેની ઉપામનાથી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. જગતના સુખો તેની પાસે નિ સાર છે. તે પરમ આનંદમય સુખ પ્રાપ્ત કરવા દાડુ દમાલે બીજા સાધન માર્ગોમા જણાવતા બાણ આડબરી પ્રપંચ (જેવા કે રામાનુજ, વલ્લભાદિ સણુણ પૂજાઓમા), કોરી બદગી આદિને તુચ્છ બનાવ્યા. સર્વ સાથે દેવ તથા હળી મળી રહેલું અને સર્વ જીવપર દયા દષ્ટિ રાખવાની તેણે આજ્ઞા કરી. આ પ્રમાણે એવા સાધનો તેણે બનાવ્યા કે બિજા મતવાળા હિન્દુ મુસલમાન આદિ અવિરોધે આચરી શકે. તે સં ૧૬૬૦ મા નારાયણ ગામમા (નારાણે) સ્વર્ગસ્થ થયા. તેના શિષ્ય સુંદરદાસે (જન્મ સં ૧૬૫૩, દાદુજી પાસે દીક્ષા સં ૧૬૫૯, મરણ ૧૭૪૬) વેદાન્ત જ્ઞાનને સુમધુર સરલ અને ઉચ્ચ હિન્દી કાવ્યમા વિવિધ પ્રકારની રચના કરી. તેમણે અદ્વૈત બ્રહ્મવિદ્યાનો પ્રચાર કરવાથી અને તેઓ અતિ કુશલ વિદ્વાન્ હોવાથી તેમને દાદુ-પંથીઓ 'બીજા શંકરાચાર્ય' કહે છે ૧

ગોસ્વામી તુનસીદાસ—(જન્મ સં ૧૬૦૦, મરણ સં ૧૬૮૦) આ હિન્દી સાહિત્યના અત્યંત મહાકવિ છે તેમણે રામાયણ રચી તે એટલી બધી આગમુધી પ્રસિદ્ધ છે કે, તેનું વાચન દરેક હિન્દી કુટુંબમા થાય છે તેમજ તેમણે અનેક હિન્દી કાવ્યો રચ્યા છે તે અકબરના પ્રસિદ્ધ કવિ મગના તથા અન્ય હિન્દી પ્રસિદ્ધ કવિ વિહારી તથા કેશવદાસના સમકાલીન છે.

મદારાષ્ટ્રમા અકબર પર્વના મહાભારતને મરાઠીમા પહેલવહેલા અચતારનાર કવિ વિષ્ણુ દાસ, અને મુકતેશ્વર (જન્મ ૧૬૫૬, સ્વર્ગ ૧૭૦૬) તેમજ પ્રસિદ્ધ સતકવિઓ એક

૧ રાધવીય ભક્તભાવમા જણાવ્યું છે કે 'શંકરાચાર્ય' દ્વસરો, દાડુ કે સુન્દર બર્ષો' આ સુંદરદાસજીએ સં ૧૬૬૩-૧૬૮૨ કાશીમા રહી વિદ્યા લાઇ લેકને આપી. પછી બહુ પર્યટન કર્યું ગુજરાતમા પણ તે ધણે કાળ રહ્યા હતા અને ગુજરાતી ભાષા પોતે શીખી લીધી હતી તેના અપ્રસિદ્ધ 'દશો દિશાકે સરો' મા ગુજરાત સળધી લખ્યું છે કે—

'આબહોત અતીન સૌ કાજિયે, બિવાઇ ર ફકર ચાલત હાડી'

આ પરથી જણાય છે કે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની અસરથી ગુજરાતમા આબહોત પર તોફાનું પાડું પ્યાન રહેલું હતું.

નાથ (જન્મ સં ૧૬૦૫, ૨૫૦ ૧૬૫૧); છુદારામ (જન્મ સં ૧૬૭૪ થા ૧૬૬૪-૨૫૦ ૧૭૦૮), સમર્થ રામદાસ (જન્મ સં ૧૬૬૫ ૨૫૦ ૧૭૩૮) આદિ થયા છે.

ગૂર્જર ભાષાના આ યુગ માટે જોમ કહેવામાં આવે છે કે 'જે ભાષાના પ્રથમ યુગમાં-સાહિત્યના પ્રભાતમાં-નરસિંહ મહેતા જેવા ભક્ત કવિનાં પ્રભાતિયા ગાછી રજાં હતી તેના મધ્ય યુગમાં-સોળમાં અને સત્તરમાં શતકમાં-કવિનાનાં 'સ્વર્ગીય ગાનનો' ધ્વનિ છેક મન્દ પડી ગયો'—આ વાત સત્ય નથી. જૈનેતર ગૂર્જર કવિઓ આ યુગમાં વધુ સંખ્યામાં મળી નથી આવ્યા તેથી તેની વાત ચૂકવામાં આવે તે સ્વાભાવિક છે, પણ મને ખાતરી છે કે આ ઉન્નતિના અને જાગૃતિના યુગમાં અનેક જૈનેતર ગૂર્જર કવિઓ થયા હોવા જોઈએ; અને તે શોધખોળ કરતાં સાંપડી શકશે. જ્યારે મધ્ય યુગમાં જૈન કવિઓ માટે તો નિર્વિવાદ રીતે સ્પષ્ટ કહી શકાય તેમ છે કે તેમણે સાહિત્યની ધારા અખંડ નિરાવરણ અને નિર્મલ રાખી, તેનામાં જોજસવાળું પથ: સિંચી તેને બલવતી, વેગવતી અને ઉત્તવલ બનાવી હતી.

આ સત્તરમાં શતકમાં જોમ અગ્રેજીમાં, રાણી એલિઝાબેથનો સમય (સં ૧૬૧૫-૧૬૬૦) ઉક્ત ભાષા માટે એક મહાન ઉત્તતિનો છે, તેવો જ અકબરનો રાજત્વકાલ (સં ૧૬૧૩-૧૬૬૨) સર્વ દેશી ભાષાઓ માટે શ્રદ્ધિ અને ગૌરવનો યુગ થયો છે. બંને દેશોમાં આ સમૃદ્ધિશાલી સમયમાં અતિસમૃદ્ધ સંતોષજનક ઉત્તતિ થઇ છે અને સારા સારા કવિ અને લેખક પાક્યા છે. ઉર્દૂ ભાષાની સ્થાપના-પ્રતિષ્ઠા મુખ્યપણે આ સમયમાં થઇ. હિંદી ભાષાના સમયવીર-મુખ્ય નાયક જોસ્વામી છલસીદાસ આ યુગમાં થયા કે જેમનો કવિતાકાલ (સં ૧૬૩૧-સં ૧૬૮૦) છે. તે મહાનુભાવ-મહાત્માએ રામાયણ આદિ રમી હિન્દીપર જેટલો ઉપકાર કર્યો છે તેવો કેશવે કર્યો નથી; કવિપ્રિયા અને રસિકપ્રિયાના કર્તા હિન્દી કવિ કેશવદાસ (કવિતાકાલ સં ૧૬૪૮-૧૬૬૮) એક પ્રતિષ્ઠિત નામી કવિ થયા; આ ઉપરાંત અકબરના દરબારમાંના ગંગકવિ, બીરબલ ('બલ્લ' ઉપનામથી) આદિ, તેમજ સેનાપતિ, દાદુ દલાલ, સુન્દરદાસ, બનારસીદાસ પ્રભૃતિ કવિઓ ઉદ્ભવ્યા. આ બૃહ-રકાલમાં આની પહેલાં સૂરદાસ આદિએ મળભાષાદ્વારા કૃષ્ણ કવિતાપર અધિક ધ્યાન આપ્યું હતું, જ્યારે છલસીદાસના કાવ્યથી રામભક્તિની ધારા વહી અને પછી રામભક્તોએ કૃષ્ણની પેઠે રામનું પણ શૃંગારપૂર્ણ વર્ણન કર્યું. (આની અસર જૈન સાહિત્યમાં નેમિનાથ-રાગુલ અને રુચિભદ્ર ને કેશવાના પ્રસંગે લઇ શૃંગારપર અર્પીત સ્વરૂપે ઉતરી વૈરાગ્ય પરિણામપર લાવવા જન કવિઓ પ્રેરાવા હોય એવું સંભવ છે) મહારાષ્ટ્રના મહાભારત મૈત્રાદીના અવગન થયું અને તત્ત્વજ્ઞાનમય અભગો-દાસગોષ જેવા તાર્કિક ઉપદેશો ભાષામાં ઉતરવા લાગ્યા. આવા પ્રતાપી-ઉત્સાહભર્યા શતકમાં ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ગાનનો ધ્વનિ મદ પડે એ માનવાને આંચકો આવે.

મધ્યયુગ ભાષા

ગૂર્જર પ્રાચીન સાહિત્યના ત્રણ યુગ નામે અપભ્રંશ યાં પ્રાચીન-ગૂજરાતી યુગ, મધ્ય-કાલીન યુગ અને અર્વાચીન યુગ એમ પાડીએ, તો અપભ્રંશ યુગમાં 'અપભ્રંશ' કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતીનાં વ્યાકરણ આદિપ્રવર્તક અને પ્રાકૃત ભાષીઓના પાણિની-હેમાચાર્ય

(વિ. સં. ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૯), પ્રખ્યાતિતામણિના કર્તા મેરુપ્રભ (વિ. સં. ૧૩૬૧), કવિ ધનપાલ (ભવિષ્યદત્ત કથાના કર્તા) આદિ અનેક જૈન ગ્રંથકારોએ પ્રખ્યાત સાહિત્ય-સેવા કરી છે. જૈન ભંડારોમાં અપભ્રંશના અનેક પુસ્તકો મળી શકે તેમ છે. એ સિદ્ધ વાત છે કે સંવત્ પંદરમા સૈકા સુધી સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને રાજસ્થાન એ સર્વ પ્રદેશોમાં અપભ્રંશ ભાષા જ વ્યાપક ભાષા તરીકે પ્રવર્તતી હતી. સંવત્ ૧૩ માં સૈકાથી સં. ૧૫૫૦ સુધીની ભાષાને અન્તિમ અપભ્રંશ ભાષા ગણી શકીએ. આને ઠા. ટેસ્ટેરી જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષા કહે છે.

મધ્યકાલીન યુગ વિક્રમ પંદરમા શતકથી સત્તરમા શતકનો ગણીએ તો તેમાં પંદરમા શતકમાં થોડા, પશ્ચિમ સોળમા શતકમાં ઘણા વધુ, અને સત્તરમામા તો અતિ વિપુલ પ્રમાણમાં જૈનકવિઓ અને ગ્રંથકારો મળી આવે તેમ છે. મધ્યકાલીન કે અર્વાચીન યુગમા એક પશ્ચિમ શતક જૈનોની ગૂર્જર સાહિત્યસેવા વગરનું રહ્યું નથી. જૈન સાધુઓએ ભંડારોદ્ધાર આ સર્વ સાચવી રાખ્યું છે, તે માટે તેમને ધન્યવાદ ધટે છે, અને તેથી તે સર્વ સાહિત્યનો ઇતિહાસ અખંડ લખી શકાશે. તેમ થયે વિશેષ પ્રમાણ દર્શન થશે.

૨. નરસિંહરાવે આજેન ગૂર્જરાતી ભાષાના વિકાસકર્મની સમયરેખામા સં. ૧૬૫૦ થી ૧૭૫૦ સુધીની ભાષાને 'મધ્ય ગૂર્જરાતી' કહી છે. આ મધ્ય ગૂર્જરાતી કે ઉપર નિર્દેશલ મધ્યકાલીન યુગમા પ્રસ્તુત કવિ (વિક્રમ સત્તરમા સૈકા) થયેલ છે. તે સૈકામાં અનેક સુંદર કૃતિઓ રચી પોતાને સિદ્ધદત્ત આખ્યાન-કથા કવિ તરીકે સિદ્ધ કરનાર જૈન-કવિઓ નામે કુશલલાભ (કૃતિઓ સં. ૧૬૧૭ થી ૧૬૨૪), સોમવિમલસૂરિ (કૃતિ સં. ૧૬૧૫ થી ૧૬૩૩), નયસુંદર (કવિતાકાવ્ય સં. ૧૬૩૨ થી ૧૬૬૯), પ્રસ્તુત કવિ સમયસુંદર (સં. ૧૬૫૮ થી ૧૭૦૦), અને શ્રાવક કવિ ઋષ્યભદ્રાસ (કવિતાકાવ્ય સં. ૧૬૬૨ થી ૧૬૮૭) એ પાંચ અગ્રભાગ લે છે. આ પૈકી ઋષ્યભદ્રાસ સંખ્યા લેખ પાંચમી ગૂર્જર સાહિત્ય પરિપક્વમા મેં જરા વિસ્તારથી લખી મોકલ્યો હતો તે તેના રીપોર્ટમાં તેમજ અન્યત્ર ઉપાધ્યયો છે, અને નયસુંદર સંખ્યા ત્રીજા નિમિષ આનંદ કાવ્ય મહોદધિના છઠ્ઠા ભાગિકની પ્રસ્તાવનામા પ્રકટ થયો છે. આ લેખદ્વારા કવિવર સમયસુન્દર સંખ્યા કંઈક હકીકત જણાવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે.

મધ્યયુગનું કથાસાહિત્ય

સં. સત્તરમા સૈકાના પ્રારંભથી લોકકથાઓને કાવ્યમા મુકવાના સુદર પ્રવાસો જૈન સાધુઓના હાથથી થઈ રહ્યા હતા. માત્ર પોતાના ધાર્મિક કથા સાહિત્યમાથી જ પરતુ લઈ જૈન સાધુઓએ પોતાનું-જૈન કાવ્ય સાહિત્ય અખંડપણે ઉત્પન્ન કર્યું છે (જેમ પ્રેમાનંદ દિએ કર્યું છે તેમ), એટલુંજ નહિ, પણ તે ઉપરાંત લોકકથાઓને પણ કાવ્યમાં (શામળ-દાસાદિની માફક) ઉતારી છે, વિશેષમા તેઓએ, એ બંને કવિઓ-પ્રેમાનંદ અને શામળ-ભટ્ટ-ની અગાઉના સૈકામા એટલે સર્વન સત્તરમા સૈકામા-તેના પ્રારંભથી ભાષામા અવતાર્યું છે

આના સમર્થનમાં કહીશું કે સં. ૧૫૬૦ માં સિંહકુશલે નંદજત્રીથી રૂંચી, ઉદયભાનુએ વિ. સં. ૧૫૬૫ માં વિક્રમસેન ચોપાઈ રચી કે જેના માટે રા. અણિભાઈ બહેરભાઈએ

નોંધ કરી છે કે 'પાંચસે' છાસઃ હુંકનો આ પ્રત્યંધ છે. દરેક રીતે તે શામળમટની વાતો સાથે દરીદ્રાધ કરે તેવો છે. આ પ્રત્યંધની રચના કાંઈ પણ રીતે શામળમટની વાતોથી ઉતરતા પ્રકારની નથી; સારપછી^૨ કુચલલાએ સં. ૧૬૧૬માં માધવ-કામકુંડલા પર રાસ, અને સં. ૧૬૧૭ માં મારઢોલા પર ચોપાઇ; દેવશીલે સં. ૧૬૧૯ માં વેતાલ પચવીશી અને હેમાનંદે તે જ નામનો ગ્રંથ સં. ૧૬૪૬ માં; ગુણમેરુસરિ શિષ્ય રત્નસુંદર ઉપાધ્યાયે પંચોપાખ્યાન (પંચતંત્ર) ચતુષ્પદી સં. ૧૬૨૨ માં સાણંદમાં અને શુક્રજડોતરી ઉર્ફે રસમંજરી સં. ૧૬૨૮ માં ખંભાતમાં, યવચરાજે નીતિસાત્ત્વ પંચાખ્યાન (પંચતંત્ર) ચોપાઇ સં. ૧૬૪૮ માં; ધીરકલશે સિંદાસનગ્રંથીશી સં. ૧૬૩૬ માં; મંગલમાણેકે વિક્રમાદિત્ય અને ખાપરા ચોરનો રાસ સં. ૧૬૩૮ માં; નરપતિ કવિએ વિક્રમાદિત્ય ચોપાઇ સં. ૧૬૪૯ માં અને નંદનગ્રંથીશી; હેમરતને ગોરાવાદ્ય પદમિણી કથા ચોપાઇ સં. ૧૬૬૦ માં; સારંગે ભોજપ્રત્યંધ ચોપાઇ સં. ૧૬૫૧ માં; અને ગિરિદિણ્ય પંચાસિકા; અને કનક-સુંદરે સં. ૧૬૬૭ માં સગાલશા રાસ; એમ અનેક કવિઓએ અનેક કૃતિઓ રચી છે. જોતેતરમાં માત્ર એકાદ જેમકે સં. ૧૫૭૪ માં આત્રપદ્ર (આત્રોદ)ના કાવચ્ચ કવિ નરસા-સુત ગણપતિએ માધવાનળની કથા ગૃજરાતીમાં બનાવેલી લોકકથા મળી આવી છે અને શોધ કરતાં ખીજી પણ થોડી ધણી મળી આવે. જો કે સત્તરમા શતકના ધણાખરા મળેલા ગ્રંથો ધાર્મિક છે, પણ તેમાં આ લોકકથાના ગ્રંથ મળવાથી તેમાંથી લૌકિક બાબતો ધણી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે.

૨ કુચલલાભ-ખરતર ગચ્છના અભયધર્મ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય. તેમણે ઉક્ત બે કથાઓ ઉપરાંત તેજસાર રાસ, વીરમગામમાં સં. ૧૬૨૪ માં અગડદત્તરાસ, નવકાર હંદ, ગોડી પાર્થનાથ હંદાદિ રચેલ છે.

૩ દેવશીલ-તપાગચ્છના સૌભાગ્યસરિ શિ. સોમવિમલસરિ શિ. લક્ષ્મીભદ્ર શિ. ઉદય-શીલ શિ. ચારિત્રશીલ શિ. પ્રભોદશીલના શિષ્ય. તેની આ કૃતિ રા. જગજીવનદાસ દયાલજી મોદીએ વડોદરામાં પ્રસિદ્ધ કરી છે.

૪ યવચરાજ-પાર્થવ્યંદ્રસરિ-સમરવ્યંદ્રસરિ-રત્નચારિત્ર શિ. તેની અન્ય કૃતિઓ સં. ૧૬૪૨ માં ખંભાતમાં સાંતિનાથ ચરિત્ર.

૫ ધીરકલશ-ખરતર દેવતિલક શિ. હર્ષપ્રભ શિ. અન્યકૃતિઓ રમ્યકવ્ય કૌમુદી સં. ૧૬૨૪, કુમતિ વિશ્વંસ ચોપાઇ સં. ૧૬૦૭.

૬ મંગલમાણેક-આંચલિક ગચ્છના ખિડાલંબ ગચ્છ, મુનિરત્નસરિ આનંદરત્નસરિ દાનરત્ન ઉદયસાગર-ભાનુમદ શિ. તેણે વિશેષમાં અળંકાર કથાનક ચોપાઇ સં. ૧૬૩૮ જેઠ શુદ્ધ ૧૫ ગુરુએ ચર કરી સં. ૧૬૩૯ માં કાર્તિક શુદ્ધ ૧૩ ઉજેણીમાં નિગમનાં રાત્ર્યમાં પૂરી કરી છે.

૭ હેમરત-પૌર્ણમિક ગચ્છ દેવતિક સરિ-ગાનતિલકસરિ-પદરાજ ગણિ શિષ્ય. અન્ય કૃતિ શીલવતી કથા સં. ૧૬૭૩ પાલીમાં બનાવી.

આ બધાં જ સ્વેતાંબર સાધુઓ છે. ગૃજરાતના સ્વેતાંબર સાધુઓએ કથામાહિત માટે કેવી સેવા બજાવી છે તે માટે જનન ડૉક્ટર દર્શકજી " જ્ઞાન ધી સિદ્ધેચર ઝાંધી સ્વેતાંબરામ્ ઝાંધ ગુજરા. " એ નામકું ચોપાનીયું અવલોકવું.

કેટલાકે એમ માનતા હતા અને માને છે કે ગૂજરાતીમાં વાર્તાઓ લખનાર મૂળ કવિ શામળભટ્ટ આદિ છે; પરંતુ તેમની પહેલાંના જૈન રાસાઓમાંથી અનેક રાસાઓ વાર્તાઓ રૂપે બનાવેલા મળી આવે છે. ઉપર એ વાત કર્તાઓ અને તેમની કૃતિઓનો નામ નિર્દેશ કરી બજાવી છે; તે પરથી શામળભટ્ટને વાર્તાઓના આદિરચયિતા નહિ કહી શકાય. વિશેષમાં એ પણ સંભવ છે કે ૧૮ માં શતકમાં ચમેલા શામળભટ્ટ પોતાની વાર્તાઓનાં મૂળ-વસ્તુ પણ પ્રાચીન જૈન કવિઓના વાર્તારૂપે લખાયેલ રાસાઓ પરથી પ્રાયઃ લીધેલાં હોય. સં. ૧૫૭૨ માં સિંહકુચરે નંદ્યગ્રીશી રચી છે કે જે ટુંકા છે, તેની સાથે સરખાવે શામળભટ્ટની નંદ્યગ્રીશી કે જે વિસ્તારવાળી થયેલી છે. ઉપરોક્ત કુશલલામની માધવાનળ અને કામકુંડલાની કથા સાથે સરખાવે શામળભટ્ટે રચેલી યત્રીચ પુતળીની વાર્તામાંની ૨૬ મી માધવાનળની વાર્તા, કે જે કેટલીક થોડી બાળ્યતમાં ભૂરી પડે છે; પણ તે શામળભટ્ટની કથા બહુ સંક્ષેપમાં છે અને જાઝા ખાલ વગરની છે. તેમ વૈતાળ પચીસી, સિંહાસન યત્રીશી, સુકાળહોતેરી વગેરે જેવી કૃતિઓ સાથે શામળભટ્ટની તે નામની કૃતિઓ સરખાવી શકાય. વખતે જૈન કવિઓએ જેમ લોકમાં પ્રચલિત કથાઓને એકત્રિત આકારમાં ગોઠવી સંયજ્ઞ કરી યા કોઇ અન્ય ભાષાના રૂપોમાંથી સ્વ ભાષામાં ઉતારી હોય, તેવી રીતે શામળભટ્ટે પણ કર્યું હોય. લોકકથાના સાગર રૂપ કથાસરિતસાગર, ક્ષેમંકર કૃત સિંહાસન ઇત્રિશિકા અને સંસ્કૃત વેતાલ પંચવિંશતિ ભૂતી-પ્રાચીન કૃતિઓ છે.

કેટલાક એમ કહેતા હોય કે જૈન સાધુઓ શૃંગારસથી યુક્ત કાવ્યને તે રચે યા રચવાનો દાવો કરે તો તે જૈન ધર્મનો દીક્ષિત યતિજ ન કહેવાય. તો આના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે ઉપરોક્ત કુશલલામની માધવાનળની કથા શૃંગારસથી ભરેલી ઉત્તમપ્રતિની વાર્તા છે, એ રા. હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળાએ સ્વીકાર્યું છે. જૈન કવિઓ અલખત ઉધાડો અમર્ષા-હિત શૃંગાર નહિ શ્રુકે, કે જેથી જેમ શામળભટ્ટને માટે નર્મદ કવિને કહેવું પડ્યું કે: 'શામળભટ્ટે કેટલીક વાર્તાઓ ન લખી હોત તો સાફ' તેમ જૈન કવિઓ માટે કહેવું નહિ જ પડે. "વિશેષમાં જૈન સાધુઓ જેમ અમુક સદ્ગુણનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેમ આ (માધવાનળની કથાના) અંશમાં સીજનેર મહિમા બતાવે છે, એટલે તે માન્યતામાં તે (જૈન કવિ) શામળભટ્ટ કરતાં ચઢે છે.....આ કૃતિ શામળભટ્ટની પૂર્વેના શતકમાં રચાયેલી." (રા. હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળા)

આ કથા તેમ જ માફે ઢોલાની બને જેસલમેરમાં ત્યાંના મહારાજા રાવળ માસદેવજીના પાટવી કુમાર શ્રી હરરાજજી (કે જેમણે વિ. સં. ૧૬૧૮ થી ૧૬૩૪ સુધી જેસલમેરનું રાજ્ય કર્યું) ના કુતૂહલ અને વિનોદ અર્થે બનાવેલ છે. માર્કટોલાની ચોપાઇ સંખંધી એવી વાત છે કે હરરાજજીએ સં. ૧૬૧૭ માં અકબરનું સ્વામીત્વ સ્વીકારી

૮ સ્વ. ચિમનલાલ ડાલાબાઇ દલાલનો માધવાનળ કામકુંડલાની લોક કથાપર 'સાહિત્ય' માં આવેલ લેખ.

૯ લખપતિ શૃંગાર એ મથાળાનો લેખ. સ્વ. કવિ જીવરામ અજરામર ગોર. શુજ. રાતી દોવળી અંક સં. ૧૯૬૭.

દિલ્હી દરબારમાં જવા આવવા માંડ્યું હતું. એમણે પૃથ્વીરાજની કસેલ 'વેલિ' (કૃષ્ણ રૂકિમણીની વેલી) ૧૦નાં વખાણ-સાંભળી પોતે સુવરાજ હતા ત્યારે અને પટ્ટાભિષેક થયા પછી જેસલમેરના સર્વે કવિ અને વિદ્વાનોને એટલા કરી 'મારદોલાની વાર્તાના પ્રાચીન દોહા એટલા કરી તેને વાર્તાના આકારમાં ચથાકમે ગોઠવી જે ઉત્તમ મંથ બનાવશે તેને હું ઇનામ આપીશ' એમ કહી કેટલાક થયો રચાવેલા. પોતા પાસે તૈયાર હતા તેમાંથી સર્વોત્તમ જે મંથ બન્યો હતો તે બાદશાહને ભેટ ધર્યો. આ વાર્તાને મારદોલાની વાર્તા પર જેટલા મંથો બન્યા છે તે હરરાજજીની આરાધી બન્યા છે એવું છ સાત મંથોની પ્રશસ્તિ પરથી જણાતાં ટેકા મળે છે. (વાફસોઈય સં ૧૯૭૭ માર્ગશીર્ષને અંક).

આ રીતે આપણે આ મધ્યયુગના-સત્તરમા સૈકાના આસ વિશિષ્ટ ગુણો જોયા. જૈન કૃતિઓ અમરકંઠ હોવાના કારણે યા તે પર અલક્ષ હોવાના કારણે માત્ર જૈનેતર કૃતિઓ લઈ યુગોનાં લક્ષણો જૈનેતરો બાંધે અને તે માટે તેમજ અમુકના અમુક જૈનેતર લેખાદિક એમ સિદ્ધાન્તો (theories) ધડે એ સ્વાભાવિક છે. પણ જે અત્ર ભારપૂર્વક ત્રમ વક્તવ્ય છે તે એ છે કે જૈન કૃતિઓ પર લક્ષ રાખવાથી તે સિદ્ધાંતો ખંડિત બની શ્વેતન્યશૂન્ય થાય તેમ છે. ગૂર્જર વાઝેરીનાં બંને સંતાનો-જૈનેતર તેમજ જૈન-સમાન-દષ્ટિએ નિરખાવાં ઘટે. બંનેનો ફાળો સંયુક્ત અવિભક્ત પુણ્ય છે. કોઈ એણે, કોઈ વધુ ફાળો આપે, પણ એકેયનો અનાદર ન ઘટે. જૈનેતરોમાં સંસ્કૃત ભાષાપ્રત્યેના મોહને લીધે, યા મુસલમાનોના આક્રમણથી થયેલી હિન્દુ રાજ્યની પાપમાલીને કારણે ભાષાસાહિત્ય મુખ્યપણે ન ખીસ્યું હોય તો તે સંભવિત છે, તેમજ જૈનોમાં મુખ્યપણે ત્યાગી અને પરિબ્રમણશીલ સાધુઓ બ્રહ્મચર્ય સેવી વિધાવ્યાસંગી રહી ભાષાસાહિત્યપ્રત્યેના મોહને લીધે તે વિશેષ ખીલવી શક્યા હોય તે તર્કન સંભવિત છે; ૨૧૦ રજીતરામ વાવાભાઈ મહેતાએ સત્ય રીતે અને આગળ વધીને જણાવ્યું છે કે:—

“અલાઉદ્દીન ખીલજીના સરદારોએ ગુજરાતના હિન્દુ ગણપને પાપમાલ દીધું ત્યાર પછી ચાલેલી અંધાધૂંધીમાં નાસભાગ કરતા બ્રાહ્મણોએ ચારદાસેવન તથા દીધું, પણ મંદિર-પ્રતિમા આદિની આરાધના થવા છતાં જૈનસાધુઓ પોતાના અભ્યાસમાં આસક્ત રહ્યા અને ચારદા દેરીને અપૂજ્ય ન કંપા દીધી. આવા ધર્મપરાયણ અને વિદ્વાન સાધુઓને માટે, અમદાવાદની સહનત તૂટી ત્યારે, શ્રી હોરિવિજયચરિ નામે સાધુ હતા. આજે જઈ ઇબાદત-ખાનામાં અકબર બાદશાહ અને અન્ય ધર્મીઓને તેમણે જૈનધર્મનો મહિમા બતાવ્યો હતો.

૧૦ જુઓ ગુજરાતનો દીવાળી અંક સં ૧૯૭૭ પ. ૬૬. 'સોલંક પૃથ્વીરાજ અને વેલી કિસન રૂકમણીરી' એ નામનો લેખ. તેમાં તેનો રચ્યા સં ૧૬૩૪ આપેલ છે તે માટે ચારણો આગળ પરીક્ષા માટે સં ૧૯૪૪ માં મૂકેલ હોય એમ તેની છેલ્લી બે કડીઓ પરથી જણાય છે. જે આ કડીઓ પાછળથી ઉમેરી ન દેાય ને પૃથ્વીરાજની સ્વચ્ચિત્ર હોય, તો પછી હરરાજજી તે કૃતિની સામે મૂકવા બીજી કૃતિ સં ૧૬૧૭ માં ઉત્પન્ન દરાવવા માગે એ અધોસ્તરું નથી. બાકી હરરાજજીના આગદ માટે તે કૃતિ યજ્ઞ અને બનાવરાવી એ કથન સિદ્ધ છે.

“ આ પ્રતિહાસ શું કહે છે ? ગુજરાતના અગ્રગણ્ય નાગરિક જૈનોને! સ્વર્ગ ગુજરાતના હિન્દુ સામ્રાજ્ય દરમ્યાન મધ્યાહ્નમાં હતો અને હેમચંદ્રની માફક અમાસને દિવસે પ્રકાશોન્મુલક પૂર્ણિમા આણુવા સમર્થ હતો. તેઓ મહિનાઓના મહિના સૂધી દરિયો ખેડીલાંબી સફરો કરી દેશદેશાવરની લક્ષ્મી લાવી ગુજરાતમાં ઢોળતા; પોતાનાં વીરત્વ અને વશાદારીથી રાજ્ય પ્રજા ઉભયને સંકટ અને સૌભાગ્યના સમયમાં મદદ કરતા, અણુહિલપુરની ગાદીનું ગૌરવ જળવતા-વધારતા; બીજા દેવોનાં મંદિરો અંદિયર ચઢ જતાં હતાં, છતાં સરસ્વતી દેવીનાં મંદિરો જૈન સાધુઓના ભીષ્મ પરિશ્રમને લીધે ઘટનાદયી ગાશ રહ્યાં હતાં. દેશ-વાડાપરનાં વિમળશાહનાં હહેરાં જેવાં અનેક સૌંદર્યથી ગૂજરાત વિભૂષિત થતું હતું; રાજ્યની ઉચ્ચલપાચક્ષો, અંધાધૂંધી, અને બીનસલામતી વારંવાર નડતી છતાં પોતાના ઉત્કૃષ્ટ વૈશ્ય શુણ્ણને લીધે ગૂજરાતનો વેપાર પડી ભાંગવા ન દીધો અને આજ પર્વત વેપાર ખેડવાની લાયકાત અને શક્તિ તેજ રાખ્યાં. ”

(જૈનધર્મ પ્રકાશનો જ્યુબિલી અંક).

આટલું કહી હવે આપણે પ્રસ્તુત કવિનો પરિચય કરવા પ્રત્યે વળીશું.

કવિનો પરિચય.

કવિ પોતાના જૂદા જૂદા ગ્રંથમાં નાની મોટી પ્રસસ્તિ આપી પોતાનો કંઈક પરિચય કરાવતા ગયા છે. તે પરથી સમજાય છે કે પોતાનો જન્મ જૈન સ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાય પૈકી ખરતર ગચ્છ હતો. તે ગચ્છના ઉપાધ્યક્ષ સંબંધી એવો ઉલ્લેખ કરે છે કે:—

“ જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર શ્રી મહાવીરસ્વામીની પટ્ટપરંપરાએ દેવાચાર્ય થયા, તેમના પટ્ટધર તેમિચંદ્ર, તેના પછી ઉદ્યોતનસૂરિ થયા. તેમણે આણુગિરિના એક શિખર પર અદ્ભુત તપ આદરી સૂરિમંત્ર આરાધ્યો. ત્યાર પછી વર્ધમાનસૂરિ થયા. તેના શિષ્ય જિનેશ્વરે ગૂજરાતના રાજા કુલભરાજ (સં. ૧૦૬૬ થી ૧૦૭૮) ની રાજ્યસભામાં શ્રી અણુહિલપુર (પાટણ) નગરે સ્વેતપટ (ચૈત્યવાસી) સાથે વાદ કરી તેઓનો પરાભવ કર્યો અને વસતિનો મનોહારી માર્ગ પ્રકટ કર્યો. તે સૂરિના પટ્ટધર સંવેગરગણાલા નામની ગ્રંથના રચનાર જિનચંદ્રસૂરિ થયા અને તેના પછી પટ્ટધર, ખરતરગણુનાયક, જૈન સિદ્ધાંત શાસ્ત્રો પૈકી નવ અંગ-આગમખર સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ-ટીકા રચનાર અભયદેવસૂરિ થયા. ૧૧

૧૧. વિક્રમની સત્તરમી શતાબ્દિમાં (સં. ૧૬૧૭) અભયદેવસૂરિ ખરતર હતા કે નહિ તે સંબંધી પાટણમાં જ તપાગચ્છના ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય અને ખરતર ગચ્છના ધનરાજ ઉપાધ્યાયને જખરો ઝખડો થયો હતો. ધર્મસાગરે એવું પ્રતિપાદન કરવા માગ્યું હતું કે ખરતર ગચ્છની ઉત્પત્તિ જિનેશ્વરસૂરિથી નહિ, પણ જિનવ્રતસૂરિથી થયું છે. અભયદેવસૂરિ ખરતર ગચ્છમાં ચઢ ચઢના નથી; જિનવ્રતસૂરિએ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરી છે.—વગેરે ચર્ચોના વિષયો પોતાના ઔદ્વિગ્ધ મતોસ્પદીપિકા નામના ગ્રંથમાં મૂક્યા (રચ્યા સં. ૧૬૧૭.) આ ગ્રંથનું બીજું નામ પ્રવચન પરીક્ષા છે. યા બંને જૂદા હોય—અનેક વિષયો સરખા છે. તેમાંના એકનું બીજું નામ કુમતિકંદકુલાવ છે. આથી જુદું હોવાકાર થયો. એ ગચ્છ વચ્ચે અથામણી અને અંતે-પ્રજા વિભાવદ ઉત્પન્ન થયા તે કથા અટકશે એ વિચારવાનું રહ્યું.

“ ત્યાર પછી તેમના શિષ્ય જિનવલ્લભસૂરિ થયા, તેમના પછી ૬૪ જોગણીને વશ કરનાર જિનદત્તસૂરિ થયા. તેના જિનચંદ્રસૂરિ, તેના પછી અનુક્રમે જિનપ્રતિસૂરિ, જિનેશ્વરસૂરિ, જિનપ્રજોધસૂરિ અને જિનચંદ્રસૂરિ થયા. જિનચંદ્રસૂરિના આદેશથી તેજપાસે શાંતિનાથનું બિંબ મનાવ્યું, તેના પછી જિનકુશલસૂરિ (ખરતરગચ્છની પટ્ટાવલિમાં ૪૩ મા.) ત્યાર પછી જિનપદ્મ, જિનલજ્ઞિષ્ઠ, જિનચંદ્ર, જિનોદય, જિનરાજ, જિનભદ્ર અનુક્રમે થયા. આ ૫૬ માં જિનભદ્રસૂરિએ જેમલમેર, જમ્બાલિપુર (જલેશ્વર), દેવગિરિ, અહિપુર (નાગપુર નાગેર), અને પાટણમાં પુસ્તક ભંડારો કરાવ્યા. (પટ્ટધર પદ સં ૧૪૭૫ અને મરણ સં ૧૫૧૪). ત્યાર પછી ક્રમે જિનચંદ્ર, જિનસમુદ્ર, જિનમાણિક્ય થયા. જિનમાણિક્યના જિનચંદ્રસૂરિ થયા કે જે હાલ વિદ્યમાન છે. તે જિનચંદ્રસૂરિને અકબર બાદશાહે આનંદથી ‘ યુગપ્રધાન ’ પદ આપ્યું. ”

ઉક્ત (૬૨ મા) જિનચંદ્રસૂરિના^{૧૦} હસ્તદીક્ષિત મુખ્ય શિષ્ય સકલચંદ્ર

જોષ્મદાર આચાર્યોને ત્રણે પડ્યા વગર ચાલે નહિ, તેથી તપાગચ્છના વિજયદાનસૂરિએ ઉક્ત કુમતિકંકુદાસ ધંધ સમાસમક્ષ પાણીમાં બોળાવી દીધી હતો અને તે ધંધની નકલ કોઇની પણ પાસે હોય તો, તે અપ્રમાણ ધંધ છે માટે તેમાંનું કથન કોઇએ પ્રમાણ્યૂન માનવું નહિ, એવું જાહેર કર્યું હતું. ખરતરગચ્છવાળાએ પોતાના મનનું પ્રતિપાદન કરાવવા ભગિરથ પ્રપ્ત સેવ્યો હતો એ વાતના પ્રમાણમાં જથ્થાવવાનું કે આપણા નાયક સમયસુંદર ઉપાધ્યાયજીના સં ૧૬૭૨ માં રચેલા સામાચારી શનકમાં સં ૧૬૧૭ માં પાટણમાં થયેલા એક પ્રમાણપત્રની નકલ આપેલી છે કે જેમાં એવી હકીકત છે કે અબનદેવસૂરિ ખરતર ગચ્છમાં રચેલા છે એ વાત પાટણના ૮૪ મંદોવાળા માને છે, અને એ પ્રમાણપત્ર સાચું જથ્થાય છે, અને તેના હેતુ ઉપરનો કલહ-વાદ શમાવવા અર્થે હતો.

૧૨. જિનચંદ્રસૂરિ-જોષ્ઠ રીહડ, પિતા શ્રીવંત, માતા શ્રિયાદેવી. શાંતિ વણિક, તિમરી (તીવરી-જોષ્ઠપુર રાજ્ય) ની પાસે આવેલા વડવી ગામમાં સં ૧૫૯૫ માં જન્મ. માત્ર નવ વર્ષની ઉંમરે સં ૧૬૦૪ માં જૈન સાધુની દીક્ષા. ૧૭ વર્ષની વયે સં ૧૬૧૨ બાદ-પદ સુદિ નવમી ગુરુવારે જેમલમેરમા સૂરિપદ. તેમણે અકબર બાદશાહને જૈન ધર્મના બોધ આપ્યો હતો અને બાદશાહે યુગમાં પ્રધાન પુરુષ ત્ર્યંબક ‘ યુગપ્રધાન ’ પદ આપ્યું હતું. જેમ કહેવાય છે કે બાદશાહને જૈનધર્મી-જૈનધર્મ પ્રસંસક બનાવ્યો હતો (પ્રયોગિતા ચેત દયા પરેણ શકત્યરામ્યઃ પતિમાહિ મુલ્યઃ-જિનલાભસૂરિના સં ૧૮૩૩ ના આત્મ-પ્રજોધની પ્રશસ્તિ). તેમને સદલગદ ઉપાધ્યાય ઉપરાન્ત હવે ગિબ્યો હતા-તેમા મુખ્ય મમવરાજ, મહિમારાજ, ધર્મ, નિધાન, રતનિધાન, રાનવિમલ વિગેરે દના. તેમનો વ્યર્ગવાસ વેનાનટે (બિવાડા-મારવાડ) સં ૧૬૭૦ ના અગ્નિ વદિ બીજના દિને થયો. (જુઓ દરિયન ઐટિકરીમાં આપેલ ખરતર ગચ્છની પટ્ટાવલિ-માં જાપાનતગ, મનાનન જનના ૧૬૦૭ ના જુવાણના અંદમાં. વધુ માટે જુઓ રતનમાર ભાગ ૨ વો ૫૦ ૧૨૫) તેમજ પોતાની ૧૪૦ જેવી નામની આવિષ્કાર્ય સં ૧૬૩૩ ફાલગુણ ૫ ને દિને ત્યાર મન સ્વેચ્છા પ્રમાણે મંદાગુ દર્બા તે સંજોધી ‘ કચ્છા પરિભ્રમ ટિપ્પનક ’ મા બાર વ્રતનો રાસ બાપામાં

ઉપાધ્યાય^{૧૩} થયા અને તેના શિષ્ય તરીકે હું, સમયસુંદર વાચક-ઉપાધ્યાય થયો. (જુઓ સં. ૧૬૭૬ માં રચેલી અર્થસ્તાવલી અથવા અટલદીની પ્રશસ્તિ પીટર્સન ચતુર્થ રીપોર્ટ. નં. ૧૧૭૪-૫૦ ૬૮.)

આ રીતે પોતાની ગુરુપરંપરા પોતે આપી છે તે અત્ર જણાવી. પોતે પોતાના ગરુડનું નામ બૃહત્ ખરતર ગરુડ આપેલું છે કારણ કે ખરતર ગરુડમાં પોતાના સમય સુધીમાં અનેક શાખાઓ મૂળ વૃક્ષમાંથી નીકળી હતી અને પોતાનું મૂળ વૃક્ષમાંથી ચાલી આવેલ થક ખતાવવા 'બૃહત્' શબ્દ યોજ્ય છે.

સં. ૧૬૪૯ ના ફાગણ સુદિ ૨ ને દિને યુગપ્રધાન જિનચંદ્રસૂરિએ અકબ્બર બાદ-શાહના કહેવાથી લાહોરમાં (લાબપુરમાં) માનસિંહને આચાર્યપદ આપી તેમનું નામ જિનસિંહસૂરિ^{૧૪} રાખ્યું, તે સમયે તેમ જિનચંદ્રસૂરિએ સ્વહસ્તે કવિ સમયસુંદર તથા શુશ્વ-

સં. ૧૬૩૩ માં બનાવ્યો છે. વળી મેડતામાં જોને હાલ 'લોહારો મંદિર' કહેવામાં આવે છે તેમાં ચિંતામણી પ્રાર્થનાથની પ્રતિમાની તેમણે સં. ૧૬૬૯ ના માધ શુદિ ૫ શુક્રવારે મહારાજ સૂર્યસિંહના રાજ્યમાં પ્રતિષ્ઠા કરી છે (પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ ભા. ૨ ૫૦ ૩૦૭). તેમના જ સમયમાં તેમના અનુયાયી ભક્ત, પ્રખ્યાત કર્મચંદ્ર મંત્રીએ સં. ૧૬૩૫ ના ભયંકર દુકાળના વખતમાં સવાકરોડ રૂપીઆ ખર્ચી સત્રાકારો બંધાવી બહુ જનોને બચાવ્યા હતા અને તે કર્મચંદ્રે તેમનો યુગપ્રધાન મહોત્સવ-તેમના શિષ્ય જિનસિંહસૂરિના આચાર્ય પદ મહોત્સવ અતિ દ્રવ્ય ખર્ચી સં. ૧૬૪૯ માં ઉજવ્યો હતો. વળી તેમના સમયમાં સોમજી અને શિવજી એ બે પ્રસિદ્ધ આવમેએ રાણકપુર, ગિરનાર, આબુ, ગોડીપાર્શ્વનાથ અને રાનુંજય એ પાંચ જૈન તીર્થોએ સંઘ કાઢી લાઇ ગયા હતા. (જુઓ સમયસુંદરની કંપસૂત્ર ટીકાની પ્રશસ્તિ). આ કર્મચંદ્ર મંત્રીએ સધર નગરમાં જિનકુશલસૂરિના મોટા સ્થૂળ સં. ૧૬૫૫ મહા શુદ ૧૦ મે કરાવ્યો. તે સિવાય ખીજાં સ્થળોએ તેમના અનેક સ્થૂળ કરાવ્યા હતા.

૧૩ સકલચંદ્ર ગણી-તેઓ વિદ્વાન પંડિત અને શિલ્પસાસ્ત્રમાં કુશલ હતા. પ્રતિષ્ઠાકંપ શ્લોક ૧૧૦૦૦, જિનવજ્રા સૂરિવૃત્ત 'ધર્મરાક્ષા' પર શ્રુતિ (૫૧ ૧૨૮), અને પ્રાકૃતમાં દિતાચરણ નામના ઔપદેશિક ગ્રંથ પર શ્રુતિ ૧૨૪૩૯ શ્લોકમાં સં. ૧૬૩૦ માં રચેલ છે.

૧૪. જિનસિંહ સૂરિ-પિતા આપસી, માતા અતુરગાદેવી, જોત્ર ગણુધર ચોપડા, વણિક ગણિ. જન્મ ખેસર (ખેતાર) ગામમાં સં. ૧૬૧૫ ના માગશર સુદિ પૂર્ણિમાને દિને; તેમનું મૂલ નામ માનસિંહ. દીક્ષા ખીકનેરમાં સં. ૧૬૨૩ ના માગશર વદિ ૫ ને દિને; વાચક ઉપાધ્યાય પદ જ્ઞસલ્લગેરમાં સં. ૧૬૪૦ ના માગ શુદિ ૫ ને દિને; સૂરિપદ લાહોરમાં સં. ૧૬૪૯ ના ફાલ્ગુન સુદિ ૨ ને દિને. અકબ્બર બાદશાહને મળવા માટે કાશ્મીરમાં કમિન વિહાર (યુસાફરી) કર્યો હતો, વાર, સિંદૂર અને ગન્ગાજી (ગિઝની) આદિ દેશોમાં પણ તેમણે અમારિ જોટલે જીવદયા-અહિંસા પ્રવર્તિવરાની હતી. અકબ્બર બાદશાહે પોતાના રાજવહિવટના છેલ્લા વર્ષમાં (સં. ૧૬૬૦ માં) દસ્તાવેજ કરી ફરમાન કરી આપ્યું હતું કે બાદરવા શુદ ૯ થી બાદરવા શુદ ૧૫ સુધી પોતાના સંપૂર્ણ રાજ્યમાં જીવહિંસા બંધ રાખવી. ત્યાર પછી જહાંગીર બાદશાહે તેમને 'યુગપ્રધાન' પદ આપ્યું

વિનય એ બે સાધુઓને ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું. આ વાત ઉક્ત ગુણવિનય ૧૫ ઉપાધ્યાયે જ સં ૧૬૫૫ માં રચેલા કર્મચંદ્ર મંત્રિવંશ પ્રબંધ-કર્મચંદ્રવંશાવલિ પ્રબંધમાં આપેલી છે. કે જે કર્મચંદ્ર મંત્રીએ આ આચાર્ય મહોત્સવ કરેલો. આ સમયે જ જિનચંદ્રસૂરિને યુગ-પ્રધાનપદ મળેલું જણાય છે.

વાચક પદ ગુણુ વિનયનંધ, સમયમુંદરનંધ દીધક રે
યુગ પ્રધાનજનંધ કરંધ, જાણુ રસાયણુ સીધક રે

—શ્રી જિન શાસન ચિર જયકે.

આ ઉત્સવના શુભ કાર્યના ઉપલક્ષ્યમાં બાદશાહ અદ્વૈતચંદ્રે ખંભાતના બંદર ઉપર એક વર્ષ સુધી કોઇ મગર કે માછલીઓ ન મારે એવો હુકમ બહાર પાડ્યો હતો. તેમ લાહોરમાં પણ એક દિવસ કોઇએ પણ જીવની હિંસા નહિ કરવાની આજ્ઞા ફેરવી દીધી હતી. (જુઓ ઉક્ત પ્રબંધ ઐતિહાસિક રાસમાળા ભા ૩; જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્ય સંચય.) જુઓ પં ૦ જયસોમ કૃત સંસ્કૃતમાં કર્મચંદ્ર મંત્રી પ્રબંધ. ઉક્ત જિનસિંહ સૂરિએ બાદશાહ પર પોતાનો પ્રભાવ પાડી તેની પાસેથી આપાદ શુદ્ધિ ૯ થી આપાદ શુદ્ધિ ૧૫ સુધીના સાત દિવસોમાં બીલકુલ જીવવધ ન થાય એવું ફરમાન મેળવ્યું હતું. આ અસલી ફરમાન પત્ર હાથ આવ્યું છે ને તે હિન્દી 'સરસ્વતી' માસિકના જૂન, સને ૧૯૧૨ ના અંકમાં છપાયું છે. આમાં હીરવિજય સૂરિના ઉપદેશથી પર્યાપણના આડ અને બીજા ચાર એમ બાર દિવસો સુધીમાં જીવવધના નિર્બંધ માટે ફરમાન આપ્યું છે તેનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

જિનચંદ્રસૂરિ એક પ્રભાવક મહાપુરુષ હતા. તેમનાં જ્ઞાન અને આચારની ખ્યાતિ અદ્વૈતચંદ્રે બાદશાહે ઉક્ત કર્મચંદ્ર બાબત પાસેથી સાંભળી પોતાની કલમવડે ફરમાન (વિનતિ) પંજામના લાહોર નગરથી લખી અને પોતાના ખાસ મરજી દાન ઉમરાવો તે હતું. પટ્ટધર જિનચંદ્ર સૂરિ સ્વર્ગસ્થ થતાં વેનાતટમાં (બિલાડા મારવાડમાં) ગચ્છનાયક પદ સં ૧૬૭૦ ના પૌષ વદિ ૧૩ ને દિને મેકતામાં થયો. (જુઓ ઉપરોક્ત ખરતર ગચ્છ પદાવલિ; સંતાનન જૈન, જુલાઇ ૧૯૦૭, રત્નસાગર ભા ૨ પૃ ૧૨૭, જ્ઞાનવિમલકૃત સં ૧૬૫૪ ની શબ્દપ્રભેદ વૃત્તિમાંની ગુરુપદાવલિ; પીટર્સન રીપોર્ટ બીજા પૃ ૬૫) તેમની પાટે જિનરાજ સૂરિ (બીજા) આવ્યા.

૧૫. ગુણવિનય વાચક-તેમણે 'ભાષામાં આ પ્રબંધ ઉપરાન્ત અંજનાસુંદરી પ્રબંધ સં ૧૬૬૨ ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૩ બુધ; ગુણસુંદરી ચોપદ, અંચયમત સ્વરૂપ વર્ણન રાસ સં ૧૬૭૪ માધ શુદ્ધ ૬ રવિવારે માલપુરમાં રચેલ છે. ખરતર ગચ્છની ક્ષેમ શાખામાં ક્ષેમગજ ઉપાધ્યાયના પ્રબોધમાણિક્ય શિષ્ય, તેના જયમોમ, અને તેના તેઓ શિષ્ય હાય. આ કવિએ સંસ્કૃતમાં પણ અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે તે પૈકી ખંડ પ્રશસ્તિ કાવ્ય દીકા સં ૧૬૪૧, દમયંતી ચંપૂ દીકા સં ૧૬૪૬, સ્થુવંશ દીકા સં ૧૬૪૬, વૈરાગ્યસતત દીકા સં ૧૬૪૭, ઇન્દ્રિય પરાજયસતત વૃત્તિ સં ૧૬૬૪, ઉત્સવોદ્ધટન કુવલ ખંડન સં ૧૬૬૫ કે જેમાં ઉપરોક્ત ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયના મનનું ખંડન કરેલું જણાય છે, સંબોધસતતી દીકા, લઘુ-અજિતશાંતિ સ્તોત્ર દીકા છે. આ ઉપરથી તેઓ સત્તરમાં સદ્કામાં એક વિદ્વાન દીકાકાર અને સાદાર હતા એ વાત નિર્વિવાદ સ્થાપિત છે. (વધુ માટે જુઓ અં ૦ રાસમંથદ ભાગ ૩ ને)

ગુરુને બોલાવવા માટે મોકલ્યા. તે વખતે તે ગુરુના ૮૪ શિષ્યમા મુખ્ય સકલચંદ્ર ઉપા-
ધ્યાયના શિષ્ય પંડિત સમયસુંદરજી પણ વિહારમાં માથે હતા. તે વિહાર ક્યાથી ક્યા ક્યોં
અને લાહોરમાં આવ્યા પછી ઉપરોક્ત મહેલસવ કેમ થયો એ સંબંધી સમયસુંદરે જ
'ગુરુ ગુણ છંદ અષ્ટક' હિન્દીમાં બનાવેલ છે તે અત્ર જણાવીશું.

૧૧ સંતનકી મુખ વાણિ સુણી જિનચંદ મુણિંદ મહંત જતી,
તપજળ કરે ગુરુ ગુજ્જરમેં પ્રતિબોધત હે ભવિકું સુમતી,
તખલી ચિતવાહન ચૂંપ ભાષ સમયસુંદરે ગુરુ ગચ્છપતી,
બેજે પતસાહ અકબ્બરી છાપ બોલાયે ગુરુ મનરાજ મતી. ૧

એજ ગુજ્જરતેં ગુરુરાજ ચલે નિયમે ચોભાસ ભાસેર રહે,
મેદનીતટમેં મંડાણુ કિયો ગુરુ નાગોર આદરમાન લહે,
મારવાડરિણી ગુરુવદનકો તરસે સરસે વિચ વેગ વહે,
હરખો સંન લાહોર આયે ગુરુ પતસાહ અકબ્બર પાવ ગહે. ૨

એજ સાહ અકબ્બરી વખ્ખરકે ગુરુ સૂરત દેખત હી હરખે,
હમ જોગી જતી સિદ્ધ સાધ મતી સખલી ખટ દસસન કે નિરખે,
ટોપી ખસડમાવાસ અંદ હૃદય અજ તીન ખતાય કલા પરખે,
તપ જળ દયા દર્મ ધારણકો જગ કોષ નહાં ધનકે સરખે ૩

ગુરુ અમૃતવાણિ સુણી સુલતાન એસા પતસાહ હુકમ કિયા,
સખ આલમ માહિ અમાર પવાય બોલાય ગુરુ દુરમાણુ દિયા,
જગજીવ દયા ધર્મ દાક્ષણેતં જિન સાસનમેં જી સોભાગ લિયા,
સમયસુંદર કહે ગુણવંત ગુરુ દગ દેખત હરખત બલ્ય દિયા. ૪

એજ શ્રીજી ગુરુ ધર્મ ધ્યાન મિલે સુલતાન સલેમ અરજજ કરી,
ગુરુ જીવ દયા નિત પ્રેમ ધરે ચિત અંદર પ્રીતિ પ્રતીતિ ધરી,
દર્મચંદ જુલાય દિયો દુરમાણુ છોડાય ખુબાવતકી મછરી,
સમયસુંદર કે સખ લોકનમે નિત ખરતર ગચ્છડી ખ્યાતિ ખરી. ૫

એજ શ્રી જિનદત્ત ચરિત્ર સુણી પતસાહ બયે ગુરુ રાગિયે રે,
ઉમરાવ સખે કર જોડ ખડે પબણે અપણે મુખ હાગિયે રે,

૧૧ ૨. મેદનીનટ—મેડતા; મારવાડરિણી—મારવાડની સીમા ૩. ટોપી.....હરખે—
આનો અર્થ બદામર સમજાતો નથી, પણ એમા એમ હોવાનો સંભવ છે કે ટોપી ઉડાડી
અધર રાખી હોય, અમાવાસને દિને ચંદ્રનો હૃદય ખતાવ્યો હોય અને ત્રણ બકરા ખતારી
ચમત્કાર બતાવ્યા હતા. ૪. જન—પાકીતર હોત. મછરી—માછળી પકડવાનું ખંખાતમા થતું
હતું તે દરમાનથી દૂર કરાવ્યું. ૬—આમર છત્ર.....જિયેરે—પાકીતર—જીવપ્રધાનકાએ ગુરુ
ગિગડડું ગિગડડું ધુધું બાજીયેરે સમયસુંદર કે ગુરુ માન ગુરુ, પતસાહ અકબ્બર ગાજીયેરે.
(જેન સંપ્રદાય શિક્ષા પૃ. ૬૪૯)

આમર છવ મુર તમ બેટ ગિગડદં ધૂંધૂં આજિયે રે,
 સમયસુંદર તૂઠી જગત ગુર પતસાહ અકબ્બર આજિયે રે. ૬
 હેજી જ્ઞાન વિજ્ઞાન કલા ગુણ દેખ મેરા મન સદગુર રીઝીયેજી,
 હુમાયૂંકો નંદન એમ અજૈ, અબ સિંધ (માનસિંધ) પટોધર કીજીયેજી,
 પતસાહ હજૂર થધોં સંધ સુરિ મંઠાણુ મંત્રીધર વીંઝીયેજી,
 જિણુમંદ પટે જિણુસિંધ સુરિ: ચંદ સૂઝ જૂં પ્રતપીજીયેજી. ૭
 હેજી રીહડવંસ વિજૂણુ હંસ ખરતર ગચ્છ સમુદ્ર શશી,
 પ્રતપ્યો જિન આલિક્ય સુરિ કૈ પાટ પ્રભાકર જ્યૂં પ્રથુમું ઉલસી,
 મન શુદ્ધ અકબ્બર માંનત હૈ જગ જાણત દૈ પરતીત એસી,
 જિનચંદ મુર્છીદ ચિરં પ્રનયો સમયસુંદર દેત આશીસ એસી. ૮

આ પરથી એમ અનુમાન થાય છે કે જિનચંદસુરિ, અકબર બાદશાહે બોલાવવાથી ગૂજરાતમાં હતા સ્થાળી અનેક શિષ્યો સાથે લઇ ગયા તેમાં સમયસુંદર હતા. ગૂજરાતમાંથી વિહાર કરતાં પહેલા જલોર, સાંથી મેદિનીતટ મેડતા, નાગોર એમ મારવાડમાંથી પસાર થઇને લાહોર આવ્યા.

સં. ૧૬૪૯ પહેલાં તેા સમયસુંદર ગૂજરાતમાં જ રહ્યા હતા અને સં. ૧૬૪૯ માં લાહોર આવી ઉપાધ્યાય પદ મેળવી પછી તે બાળુ ને વિશેષમાં મેવાડ-મારવાડમાં પ્રવાસ કર્યો છે, અને તેથી તેમની મુખ્ય ગૂજરાતી ભાષામાં અનેક દેશોના પ્રાન્તીય શબ્દો, મારવાડી શબ્દો, શરસી શબ્દો જોવામાં આવે છે. આ વાત તેમણે જે પ્રંથો રચ્યા તેના નિર્દિષ્ટ રચણપરથી-તે પ્રંથો પરથી જણાઇ આવે છે.

સં. ૧૬૫૮ અમદાવાદ, સં. ૧૬૫૯ અંબાત, સં. ૧૬૬૨ સાંગાનેર, સં. ૧૬૬૫ આમ્રા, સં. ૧૬૬૭ મરોટ, સં. ૧૬૬૮ મુલતાન, સં. ૧૬૭૨ અને ૧૬૭૩ મેડતા. સં.

૨આ અષ્ટકે 'મહાજન વંશ મુક્તાવલિ'—જે રામલાલ ગણી. રાંધડી વિદ્યાશાળા બીકાનેરમાંથી તેની પ્રસ્તાવના મૂ. ૫-૬ પરથી ઉતારેલું છે. તેમાં વિશેષ જણાવ્યું છે કે "આ વખતે નકાસ (ચિતારા) એ તસવીર બાદશાહ અને શુરુમહારાજની ઉતારી તે બીકાનેરના ખરતર ભટ્ટારક શ્રી 'પૂજ્યજી પાસે મોજૂ છે. ચિતારાએ બાદશાહ અકબ્બરની સભામાંથી બાદશાહની પાછળ મુખ્ય ૩ તસવીર વખી છે. મિરજલ, કરમચંદ બજાવત, તથા કાજી ખાનખા; અને શ્રી શુરુ મહારાજના સર્વ માથુ સમુદાયમાંથી ૩ ત્રણ સાધુ નામ લખ્યાં છે:-વેપદર્થ (ખર્ડ નામ વિવેકદર્થ) પરમાનંદ, તથા સમયસુંદર." આ છથી પ્રકટ થાય તો ધણે પ્રકાશ પડે અને કવિ સમયસુંદરની તસવીર મળી આવે. આવીજ છથી તપામજીય હીરવિજય સુરિની તે વખતની પ્રકટ થઇ છે (જુઓ સાક્ષર શ્રી જિનવિજયજીએ કૃપારસકોશની લખેલી જૂમિકા સાથે પ્રકટ કરેલ છથી. તેમાં પણ અકબ્બર સાથે ત્રણ અમીરાદિ, અને હીરવિજય સાથે ત્રણ જૈન સાધુઓ છે. આ અને ઉપરની છથી બંને એક તો નથી એમ શંકા રહે છે. વળી આ અષ્ટક જૈન સંપ્રદાય સિદ્ધા (યતિ શ્રી પાલ-ચંદ્રની) માં ૫૦ ૬૪૯ ની ટિપ્પણીમાં પ્રકટ થયું છે.

૧૬૭૪ માં જિનચંદ્રસૂરિ મેડતામાં સ્વર્ગસ્થ થયા ને જિનરાજસૂરિને ૧૬* તેમની ગાદી ત્યાં મળી. સં. ૧૬૭૬ માગસર માસમાં રાણપુર (સાદલી પાસે) ની જાત્રા કરી. [તે રાણપુરની જાત્રા વખતે કરેલા સ્તવનમાં તેના મંદિરનું વર્ણન આપ્યું છે. કે ચારે દિશાના ૨૪ મંડપ, ચાર ચતુર્ભુજ (ચોત્રુજ) પ્રતિમા, તે દેહરાતું નામ ત્રિભુવન દીપક. ૮૪ દેરી, લોચરાં મેવાડ દેશમાં ૯૯ લાખ ખર્ચાં પેરવાડ ધરણ્યકે બંધાવ્યું. ત્યાં ખરતર વસતિ છે ને તે ઉપરાત ખીજ પ્રાસાદ છે.] અને તે વર્ષમાં લાહોર ગયા, સં. ૧૬૮૧ જેસલમેરમાં હતા. આની પછી સં. ૧૬૮૨ માં જેસલમેર પાસેના પાંચ ગાઉ પરના-અસલ રાજ્યધાની લોદ્રવપુરમાં રહેતા. ૭ થેર ભણુશાલીએ જેસલમેરથી શત્રુંજય પર જવાનો સંઘ કાઢ્યો.

૧૬*. જિનરાજસૂરિ-(ખીજ) પિતા શા ધર્મસી, માતા ધારલદે, ગોત્ર બોદિતથેરા જન્મ સં. ૧૬૪૭ વૈ. શુદ. ૭, દીક્ષા ખીકનેશમાં સં. ૧૬૫૬ ના માર્ગશીર્ષ શુદિ, ૩, દીક્ષાનામ રાજસમુદ્ર, વાચક (ઉપાધ્યાય) પદ સં. ૧૬૬૮, અને સૂરિપદ મેડતામાં સં. ૧૬૭૪ ના ફાગણ શુદ. ૭ ને દિને થયું. તે મહોત્સવ ત્યાંના ચોપડા ગોત્રિયસાહે આસક-રણે ક્યો. તેમણે ધણી પ્રતિષ્ઠાઓ કરી-દાખલા તરીકે સં. ૧૬૭૫ ના વૈશાખ શુદિ ૧૩ શુકે શત્રુંજય ઉપર અષ્ટમ ઉદારકારક અમદાવાદના સંઘવી સોમજી શિવજીએ ઋપમ અને ખીજ જિનોની ૫૦૧ મૂર્તિઓ બનાવરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. ભાણવડમાં પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની સ્થાપના કરી હતી. સં. ૧૬૭૭ જેઠ વદિ ૫ ગુરુવારે જહાંગીરના રાજ્યમાં અને શાહજહાં શાહજહાંના સમયમાં ઉક્ત આસકરણે બનાવેલા મમ્માણી (સંજેમમર) ના પંથરના મુંદર ત્રિહાર (મંદિર) માં મેડતામાં શાંતિનાથની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી. એવું કહેવાય છે કે તેમને અખિકા દેવીએ વર આપ્યો હતો. તેઓ પાટણમાં સં. ૧૬૯૯ ના આપાઠ શુદિ ૯ ને દિને સ્વર્ગસ્થ થયા. તેમણે નૈપધીય કાવ્યપર જૈનરાજી નામની વૃત્તિ રચી છે અને ખીજ ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમના કહેવાથી મતિસારે ધન્ય શાલિભદ્રનો રાસ સં. ૧૬૯૮ આસો વદિ ૬ ને દિને ખંભાતમાં રચ્યો છે.

૧૭. થેર ભણુશાલી સંબંધી એવું કહેવાય છે કે તે લોદ્રવપુર (હાલનું લોધરા) માં ધીતો વેપાર કરતો હતો. એક ધીનું પાત્ર લઈ ભડવાણ વેચવા આવી, તેની નીચે હરીવેલ હતી. આથી તે જાત્ર નીચેની ઇંટાણી સાથે હતી, તે ઇંટાણી લઈને થેરશાહે કે'ડી દીધી, પછી તેમાંથી તે વેલ લઈ તેના પ્રતાપે અખૂટ ધીથી અદ્ભુત સંપત્તિ તેણે પ્રાપ્ત કરી. આ વાત તેણે જિનસિંહસૂરિને કહી. ગુરુએ સૂત્રતાર્ય કરવા કહ્યું ત્યારે થેરએ ત્યાં થઈ ગયેલા ધીરરાજ (ધીરજ ભાટી) એ સં. ૧૧૯૬ પછી બંધાવેલા લોધરામાંના સહજશ્યા પાર્શ્વનાથના મંદિરનો છજોદ્ધાર ક્યો, તેમાં વિશાલપ્રતિમા સ્થાપન કરી અને પોતાની બે પત્ની તથા બે પુત્રના કલ્યાણાર્થે ચાર બાળુએ ચાર દેવકુલિકાઓ બંધાવી આની પ્રતિષ્ઠા નૈપધાવ્ય ઉપર જૈનરાજી નામની ટીકાના કર્તા મહા વિદ્વાન આચાર્ય જિન-રાજમૂરિએ સં. ૧૬૭૫ માં કરેલી છે. વિશેષમાં થેરશાહે ગાનમંડાર કરાવ્યા અને નવ-રતોનાં જિનબિંબ કરાવ્યાં. કોડો રૂપીઆ ખર્ચ્યા. ત્યાર પછી શત્રુંજયનો સંઘ સં. ૧૬૮૨ માં કાઢ્યો. આની પહેલા બાદશાહ અઢજરે થેરશાહને દિલ્હી બોલાવી ધણું માન આપ્યું. થેરશાહે નવ હાથી પાચસે ઘોડા નજર કર્યા ત્યારે બાદશાહે ' રાજગદા ' નો ખિતાબ બદલ્યો. આથી આની બોલાઈ ' રાજભણુશાલી ' કહેવાય છે. આમાં મોટું જિનમંદિર કરાવ્યું કે

આમાં શ્રી જિનરાજસુરિયુગ્મ અનેક આચાર્ય સાથે હતા અને સમયસુંદર ઉપાધ્યાય પણ આ સંઘમાં ગયા હતા. આ સંઘ શત્રુંજયની યાત્રા કરી આવ્યો-સં ૧૬૮૨. પછી સમય-સુંદર ૧૬૮૨ માં નાગોર આવ્યા, કે જ્યાં શત્રુંજય રાસ રચ્યો. ત્યાંથી સં ૧૬૮૩ મેડ-તામાં, સં ૧૬૮૫ લૂણકથુંસર, સં ૧૬૮૭ પાટણ. આ વર્ષમાં ભારે દુકાળ પડ્યો હતો કે જેનું વર્ણન તેમણે ચંપક ચોપદમાં કર્યું છે. સં. ૧૬૯૧ ખંભાત, સં ૧૬૯૪ અને ૧૬૯૫ જાસોર, સં ૧૬૯૬ અમદાવાદ, સં ૧૬૯૮ અહમદપુર (અમદાવાદ); એ રીતે એ સ્થલોએ આપણા કવિએ અચૂક નિવાસ કર્યો હતો.

આ ઉપરાંત સમેતશિખર (જેને હાલ કેટલાક પાર્શ્વનાથદિલ કહે છે), ચંપા, પાવા-પુરી, શ્લોકી (મારવાડ), નદોલ, વીકાનેર, આણુ, શંખેશ્વર, જરાવલા, ગોડી, વરકાણા, અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ, તેમ જ ગિરનાર વગેરે અનેક જૈન તીર્થોની જાત્રા કરી હતી. ૧૭મ જ સદ્સભેશમાં પોતે ધણાં વર્ષો ગાળ્યાં લાગે છે.

જે હાલ મોજુદ છે. બજુશાહી એ મૂળ નામ એ રીતે પડ્યું કે લોદ્રપુરના યદુવંશી ધીરાજ ભાટી રાજાના પુત્ર સંજેરભી, માતાને બ્રહ્મરાક્ષસ લાગ્યો હતો તેને સં ૧૧૯૬ માં ખરતર ગચ્છના ચમત્કારી આચાર્ય જિનદત્તસૂરીએ કાઢ્યો તેથી રાજા કુટુંબ સહિત જૈન થયો અને તેના પર આચાર્ય જૈનત્વની ક્રિયારૂપે બંડશાલમા વાસદેવે કર્યો તેથી તેનું ગોત્ર બંડશાહી (બજુશાહી) સ્થાપિત થયું, અને તેના આ વંશજ ઘેરશાહ થયા. આ રીતે મૂલ બજુ-શાહી જૈન હતા. જુઓ મહાજન વંશ મુક્તાવલિ ૨૯-૩૦.

૧૭મ જ સદ્સભેર-આનો કિલ્લો રાજસ્થાનમાં અસિદ્ધ છે. યદુવંશી ભટ્ટી મહારાઉલોએ લોદ્રપુરથી આવી સં ૧૨૧૨ માં બાંધ્યો. અતર ગચ્છના શ્વેતામ્બરી સાધુઓનો આ પ્રબલ નિવાસરૂપ હતો. જિનરાજ, જિનવર્ધન, જિનભદ્ર આદિ સુરિયોએ અનેક જૈન દેવા-લયોની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. કિલ્લા પર આંક જૈન મંદિર છે; તે પૈકી સુખ્ય ચિંતામણી પાર્શ્વનાથનું છે-સં ૧૪૫૮ માં જિનરાજસુરિના આદેશથી તેનાં ગર્ભગૃહમાં સાગરચંદ્રસૂરી-એ પ્રતિમા સ્થાપિત કરી, અને સં ૧૪૭૩ માં રાહલ લક્ષ્મણસિંહના સમયે સંપૂર્ણ થયું. તે રાજાના નામપરથી તેનું નામ લક્ષ્મણવિહાર રાખ્યું ને તેમાં જિનવર્ધનસુરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. તેમની ચિંતામણી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ભટ્ટીઓની પ્રાચીન રાજધાની લોદ્રપુરથી આણેલી વેલુની હોષ પ્રાચીન છે. ખીજું મંદિર સંભવનાથનું સં ૧૪૪૪ માં જિનભદ્રસુરિના ઉપ-દેશથી આરંભાયેલું તે ૧૪૯૭ માં પૂર્ણ થયું ને તેમાં સુરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. તે વખતે ૩૦૦ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થઈ. આ મંદિરની નીચે જ્ઞાનબંધાર વાસ્તે જોષર બંધાયું. તેમાં બંધાર રાખ્યો, જે હજુ વિદ્યમાન છે. તેમા ૧૦ મીથી ૧૫ વિક્રમ સદીના લખાણોનાં તાડપત્રના પ્રાચીન દુર્લભ પુસ્તકો મોજુદ છે. ખીજા મંદિરો-આદીથ, શાંતિ, ચંદ્રપ્રભ, મહાવીર વગેરેનાં વિક્રમના સોળમા શતકના પર્વાર્દમાં નજીક નજીક ત્યાં બંધાવેલા છે. આ તથા સર્વ ખીજા મંદિરોમાં કુલ મળી આશરે ૭૦૦૦ જિનજિવો છે. વળી બધાં મળી ૬ જ્ઞાન-બંધારો છે. ત્યાંના બંધારોની પુસ્તકસમિતિ સદ્ગત સાક્ષર ચિમનલાલ ઠાણાબાઈ દલાસે મહા શ્રમ લઈ દરેકી તે ગાયકવાડ સરકારે દબણા બહાર પાડી છે. જ્યેષ્ઠપુર બિકાનેર રેલ્વેમા બાદમેર સ્ટેશનથી જોસલમેર હર માઈલ છે. તપાગચે ૧૬ મી સદીમા પ્રવેશ કર્યો ને

જૈનોના ભારતવર્ષમાં તેમના તીર્થંકરોની જન્મભૂમિ, દીક્ષાભૂમિ, કેવલગાનભૂમિ, નિર્વાણભૂમિ તરીકેનાં તીર્થો અનેક છે. તેમાં મુખ્ય શત્રુંજય, ગિરનાર, સમ્મેત-શિખરદિ છે. તે સર્વની યાત્રા દરેક સુસ્ત જૈનને માટે આવશ્યક ગણાય. આ કવિએ રચેલ 'તીર્થમાયા રતવન' પરથી જણાય છે કે તેમાં લખેલ અષ્ટાષ્ટ અને નંદીશ્વર એ શાસ્ત્રોક્ત તીર્થ સિનાય બધાંય તીર્થની યાત્રા તેમણે કરી હતી. તે સ્તવન નીચે પ્રમાણે છે:-

- ૧૮ શત્રુંજે ઋષભ સમેસર્પા બલા ગુણ ભર્થારે, સિદ્ધા સાધુ અનંત, તીરથ તે નમુરે,
તીન દયાણુક તિહાં રયાં, મુગતે ગયારે, નેમિશ્વર ગિરનાર, તીરથ તે નમુરે ૧
- અષ્ટાષ્ટ એક દેહરો, ગિરિસેહરોરે, બરતે મરાન્યા બિંબ-તીં ૨
- આશુ ચૌમુખ અતિ બલો, ત્રિભુવનતિલોરે, વિમલ વમઘ વસ્તુપાલ. ૨
- સમેતશિખર સોહામણો, રલિયામણોરે, સિદ્ધા તીર્થંકર વીથ,
નખરી ચંપા નિરખીયે, હૈયે હરખીયેરે, સિદ્ધા શ્રી વાસુપૂજ્ય ૩
- પૂર્વ દિશે પાવાપુરી, ઋદ્ધિ ભરીરે, મુક્તિ ગયા મદાવીર.
જેસલમેર જુહારીયે, દુ.ખ વારીયેરે, અરિહંત બિંબ અનેક. ૪
- વિકાતેર જ વંદાયે, ચિર નંદીયેરે, અરિહંત દેહશ આડ.
સેરિસરો મંખેશ્વરો, પંચાસરોરે, ફલોધી ચંબણુ પામ. ૫
- અંતરિક્ષ અંજવરો, અમીઝરોરે, શરાવલો એ જગનાથ.
'ત્રેલોક્ય દીપક' દેહરો, જાત્રા કરોરે, રાણપુરે રિસહેસ. ૬
- શ્રી નાહુલાઇ જદવો, ગોડી સ્તવોરે, શ્રી વરકાણો પાસ,
નંદીશ્વરનાં દેહશ, બાવન બલારે, રચકુંડલે ચાર ચાર ૭
- શાશ્વતી આશાશ્વતી, પ્રતિમા છતીરે, રવંજ મૃત્યુ પાતાલ,
તીરથ યાત્રા ફલ તિહા, હોળે મુઝ ધહારે, સમયસુન્દર કહે એમ. ૮

મહાકવિ ૧૮૬૬ માં કોટની નાચે તેમના તરફથી શિખરબંધ દહેરૂ બંધાયા. દહેરૂ સંબંધી વિગત જિનમુખસૂરિએ જેસલમેર એલ્ય પરિપાટી બનાવેલ છે તેમા મળે છે. (જુઓ પ્રાચીન તીર્થમાલા સંપ્રદ ૫૦ ૧૪૬.)

૧૮. શત્રુંજય-પાલીતાણા કાલીયાવાડમાં-આવેલો પવિત્ર ગિરિ. ગિરનાર-જુનાગઢમાં. આશુ કે જ્યાં વિમલ મંત્રીએ અને વસ્તુપાલ મંત્રીએ મહાન્ દારીશરીના અદ્ભુત જૈન દેવાલયો બધાવેલાં છે. સમેતશિખર કે જ્યાં ૨૪ તીર્થંકરો પૈકી ૨૦ સુક્તિ પામ્યા છે-કલકતાથી જવાય છે.

ચંપા એ વાસુપૂજ્યની નિર્વાણભૂમિ. 'પાવાપુરી-મદાવીરીની નિર્વાણભૂમિ. જેસલમેર-વીકાતેર પ્રસિદ્ધ છે.

સેરીસરો, મેરિસા-કલ્હોલ પાસે. આ તીર્થનો દમણજ ઉદાર કરવામા આવ્યો છે. મંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ-પાટણથી ૨૦ માઉ દૂર. પંચાસરો પાર્શ્વનાથ પાટણમા વનરાજ ગાયણએ સ્થાપેલ.

ફલોધી-મેડતારોડ રોડનથી પા માઉ. તં. ૧૧૮૧ મા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા સ્થપાએલી છે.

શિષ્યપરંપરા.

હર્ષનંદન નામના એક વિદ્વાન શિષ્ય તેમને હતા. તે શિષ્યે સં. ૧૬૭૩ માં 'મધ્યાહન વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ' તથા બીજે ગ્રંથ નામે 'ઋષિમંડલ સ્તવ' (મહર્ષિ સ્તવ) ગાથા ૨૭૧ નું, -તેના પર ૪૨૦૦ શ્લોકની ટીકા રચેલ હતી. ખરતર ગ્રન્થમાં લખાયા-ર્યાંય નામનો આદ્યો ગ્રન્થએદ ખં. જિનસાગરસૂત્રિએ સં. ૧૬૮૬ માં કર્યો હતો તે ગ્રન્થને હર્ષનંદને ધણી વધાર્યો. વિશેષમાં હર્ષનંદને, તથા ખં. સુમતિદેવેલ એ બંનેએ મળીને તૃતીય જૈન આગમ નામે રચાનાગ પરની વૃત્તિમાંની ગાથાઓપર શ્લોક ૧૩૬૦૪ ની વૃત્તિ રચી હતી.

સમયસુંદરના શિષ્યના શિષ્ય નામે હર્ષકુશલ ગંધિ (ઉપાધ્યાય) હતા કે જેણે સમયસુંદરની ભાષાકૃતિ નામે ધનદાસની ચોખ્ખ પોતે સંશોધિત કરી હતી.

સમયસુંદરની શિષ્યપરંપરા અખંડપણે સં. ૧૮૨૨ સુધી તો ચાલી આવેલી હતી એ વાત સિદ્ધ છે. સં. ૧૮૨૨ ના માગસર શુદ્ધ ૪ ના દિવસે તેમની શિષ્યપરંપરામાંના આલમચંદે 'સમ્યક્ત્વ કૌમુદી ચતુરપદી' એ નામની પવકૃતિ મહુદાબાદમાં બનાવેલ છે તેમાં પોતાની પ્રશસ્તિ આપતા જણાવે છે કે:-

યુગવર શ્રી જિનચંદ સૂર્યોદય, ખરતર ગ્રન્થ દિષ્ટિદાજ.
રીહડ યોત્ર પ્રસિદ્ધ કહંદા સદ્ગુરુ સુજસ લહંદાજ.
પ્રથમ શિષ્ય તમ્મ મહા વેરાગી જિજ્ઞાસમતા સદુ ત્યાગીજ.
સકલચંદજ સકલ સોભાગી સમતા ચિત્તસું જગીજ.
તામ્મ સીસ પરમદ જગમોહી સદ્ કોષ ચિત્ત ચાલિજ.
પાઠક પદવીધર ઉચ્છાદિ સમયસુંદરજ કહાલિજ.
તામ્મ પરંપરમે સુવિચારી બધે વચક પદ ધારીજ.
કુશલચંદજ બદ્ધ હિતકારી તામ્મ શિષ્ય સુખકારી જ.
સદ્ગુરુ આસકરજ સુહાયા જગમે સુજસ ઉપાયાજ.
તામ્મ શિષ્ય આલમચંદ કહાયા એ અધિકાર બજાયાજ.

આ રીતે સમયસુંદરની શિષ્યપરંપરામાં કુશલચંદ ઉપાધ્યાય થયા, તેના શિષ્ય આસ-કરજી અને તેના શિષ્ય આલમચંદ.

યંબજી—રથબનક પાર્શ્વનાથ. હાલ ખંભાતમાં. તેની પ્રતિમા અમયદેવસૂરિના સમ-યમાં પ્રકટેલી.

અંતરિશ પાર્શ્વનાથ—આકોલાથી લગભગ ૨૦ માઈ દૂર.

અન્નવરૈ (અન્નહરૈ) પાર્શ્વનાથ—હાડિયાવાડના ઉના ગામ પાસે.

અગીઝરૌ પાર્શ્વનાથ—કુઆમાં (પાવજીપુર તાલુકા.)

હરાવલા પાર્શ્વનાથ (મારવાડ). નાટુવાળ—મારવાડમાં. ગોઠી પાર્શ્વનાથ—પારકરમાં.
વરકાજી પાર્શ્વનાથ—મારવાડમાં

સંસ્કૃત ભાષામાં કૃતિઓ.

કવિ એક સમર્થ વિદ્વાન, દીક્ષકાર, સંગ્રહકાર, ચમ્પદશાસ્ત્રી, છંદશાસ્ત્રી અને અનેક ગ્રંથોના અવલોકનકાર અને અવગાહનાર હતા એ તેમના નીચેના ગ્રંથોપરથી જણાઇ આવે છે. આ ગ્રંથો ગૃહ્યર ભાષા સિવાયના છે -

ભાવશતક-શ્લોક ૧૦૧ સં. ૧૬૪૧.

રૂપકમાલા પર વૃત્તિ-શ્લોક ૪૦૦, સં. ૧૬૬૩ આ વૃત્તિ કવિના પ્રચુર ઉક્ત જિન-ચંદ્ર સૂરિના શિષ્ય રત્નનિધાન ગણીએ શોધી હતી.

કાલિકાચાર્ય કથા (સંસ્કૃત) સં. ૧૬૬૬.

સામાચારી શતક સં. ૧૬૭૨ મેડતામા.

વિશેષ શતક (પત્ર ૬૭) સં. ૧૬૭૨ મેડતામા, આનો ઉલ્લેખ કર્તાએ પોતાની ગાથાસહસ્રીમા કર્યો છે. રમ્યા દિન પાર્થજન્મ દિન.

વિચાર શતક (પત્ર ૪૫) સં. ૧૬૭૪.

૧૯અમૃતલક્ષી સં. ૧૬૪૬ (રસ જલધિરાગ ગોસમેતે) લાહોર. આ રાજાનો દ્વન્દ્વે સૌખ્યમ્-એ રીતના વાક્યના આઠ લાખ અર્થોવાળો ગ્રંથ છે આનું બીજું નામ અર્થરત્નાવલિ છે. તે લાખપુર (લાહોર) માં પૂર્ણ કર્યો. (પી. રી ૪ થે. પ. ૬૮-૭૩),

આ અમૃતલક્ષી ગ્રંથ કવિએ સં. ૧૬૪૯ પહેલા શરૂ કરી તે વર્ષમા એક પુસ્તકના પ્રમાણનો કરી નાખ્યો હોવો જોઇએ એમ જણાય છે. એટલું જ નહિ પણ તે વર્ષમા શ્રી અક્ષર બાદશાહે ખુદ રાજસભામા વાગી સામળી આ પુસ્તક સ્વહસ્તે લઇ કવિના હાથમા આપી તે રીતે પ્રમાણ-ભૂત કર્યો એવું પોતે આ ગ્રંથમા જ જણાવે છે -

સવતિ ૧૬૪૯ પ્રમિતે આવળ શુક્લ ૧૩ દિને સન્ધ્યાયાં કદમીરદેશ-વિજયમુદિશ્ય શ્રી રાજશ્રી રામદાસવાટિકાયાં કૃતપ્રથમપ્રયાણેન શ્રી અકબ્બર-પાતશાહિના જહાલદીનેન અતિજાત સાહિજાને શ્રી સિલેમ સુરત્રાણ સામતમ રુલિકરાજરાજિચિરાજિતરાજસભાયાં અનેકવૈયાકરણતાર્કિકવિદ્વત્સમમદ્વસમક્ષ અસ્મદ્ ગુરુચરાણ યુગપ્રધાનચરતર-મદ્દારકશ્રીજિતચન્દ્રસૂરીશ્વરાણ આધાર્ય

૧૯. આમા પહેલા એક શ્લોકમા સૂર્યદેવની સ્તુતિ-કરી છે! તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ત્યારપછી બીજા શ્લોકમા બ્રાહ્મી-સસ્ત્રવતીની સ્તુતિ કરી જણાવે છે કે ' રાજનો દહતે સૌખ્યમ્ ' એ શ્લોકના એક પાદના મેં નિજજુદિની વૃદ્ધિ નિમિત્તે અર્થો કર્યા છે તેમા તે પાદમાના ' રાજ ' નો અર્થ સૂર્ય પણ થાય છે એમ જણાવી સૂર્યદેવના નામો આપે છે -

સાવિત્રી મહિતા રાજા વિસુજો વિઘ્નૌ વિરાટ્ ।

સત્તર્ચિઃ સત્તસુરગ. સત્તાલોકનમસ્કૃતઃ ॥

એમ રકંદપુરાણમા શ્રી સૂર્યસહઅ નામમા જણાવ્યું છે તેથી રાજ એટલે શ્રી સૂર્ય, ના એટલે અમને સૌખ્ય આપે છે.

આમ જુદા જુદા અર્થો દરેક શબ્દોના મૂળ આખા વાક્યનો અર્થ કરી, સર્વ મળી આઠ લાખ અર્થ કર્યા છે તે જણાવી છેવટે પોતાની પ્રશંસિત આપે છે,

શ્રીજિનસિંહસૂરિપ્રમુખકૃતમુખસુમુગધિવ્યમાતપરિકરાન અમમાનસન્માનયદ્દા-
નપૂર્વ સમાધ્યાયમશ્લક્ષાર્થી ગ્રન્થો મત્પાઞ્વાદ ધાચયાંચક્રેડયમેળ ચેતસા । તત-
સ્તદર્થશ્રયણસમુત્પન્નમૂતનૂતનપ્રમોદાતિરેકેણ સંજાતચિત્તચમત્કારેણ મહુપ્રકા-
રેણ શ્રીસાદિના ચત્ત્રપ્રકાશપૂર્વે 'પદ્યતાં સર્વત્ર વિસ્તાર્યતાં સિદ્ધિરસ્તુ' इत्युक्त्या
ચ સ્પષ્ટસ્તેન શુદ્ધીન્યા પતત્ પુસ્તકં મમ હસ્તે દત્ત્વા પ્રમાણીકૃતોડયં ગ્રન્થઃ ।
અતઃ સોપયોગિત્વાત્ શ્રીસાદિનાપિ સમુદ્દિશ્યાર્યમાદ-રાજા શ્રી અકબરઃ
નોડમ્મભ્યં સૌરભ્ય સુખ દદતે પ્રજાનામિતિ ।

ઝોટલે—સંવત્ ૧૬૬૩ ના આવણ સુદ ૧૩ દિને સાગે કાશ્મિર દેશપર વિજય ક્યો
તે નિમિત્તે શ્રીરાજ શ્રી ગમદામ (આ રામદાસ તે જણાય છે કે જેણે સં. ૧૬૫૨ માં
સેતુગંધ (રાવણચઢો) ની ટીકા રચી છે અને જેને માટે પ્રાંત્યભટ્ટની (રાજતરંગિણીમાં
વિશેષ ઉલ્લેખ મળી આવે છે) વાડીમાં શ્રી અકબર બાદશાહ-જલાલદીને પ્રથમ પ્રયાણ
કરી અતિ ખાનદાન શાહજહાં શ્રી સર્વમ (પાછળથી જહાંગીર બાદશાહ) સુલતાન સામંત
મહસિક રાજઝોટી વિરાજિત ગજસભામાં અનેક વ્યાકરણીઓ તાર્કિક વિદ્વાત્તમ ભટ્ટ-પંડિત
સમક્ષ અમારા શુરવગ યુગપ્રધાન ખરનર ભટ્ટારક શ્રી જિનચંદ્ર સૂરીશ્વરને આચાર્ય શ્રી જિન-
સિંહસૂરિ વગેરે આજેલા શિષ્યસમુદાય સંદિતને અતિશય સન્માન આપીને ખોસાવી આ
અશ્લક્ષાર્થી ગ્રંથ મારી પારો શુદ્ધ ચિત્તથી વચ્ચાઓ, ત્યાર પછી તેના શ્રવણથી તેને અતિ
નવીન પ્રમોદનો અતિરેક થતા ચિત્તમાં ચમત્કૃતિ થતા બહુ પ્રકારે શ્રી બાદશાહે બહુ પ્રશંસા
કરી અને 'સર્વત્ર વાચી આનો વિસ્તાર કરો' એમ કહી સ્વહસ્તે તેને લખને આ પુસ્તક મારા
હાથમાં આપી આ ગ્રંથ પ્રમાણભૂત ક્યો. પછી પોતે જેને અર્થ કરવા આજે છે તે પદ
લઈ રાજ ઝોટલે બાદશાહ અકબર તે નઃ ઝોટલે આપણને પ્રજાને સૌખ્ય આપે છે. આ
ગ્રન્થની અતે કવિએ 'અકબર શુભ વર્ષુન અશ્લક' શ્રેષ્ઠ છે તે ખાસ અવગાહવા યોગ્ય છે.
વિસવાદક શતકે સં. ૧૬૮૫. આમાં સુત્રોઆદિમાં પરસ્પર જે વિરોધ ભાસે છે
તે બતાવ્યો છે.

સૂત્ર પ્રકરણ ટીકા પ્રચય સર્વથ ચારુ ચરિતેષુ ।

ચે કેડપિ વિસયાદા દષ્ટા પક્ષીકૃતા રૂદ્ધ તે ॥ પી. રી. ૩ પૃ. ૨૬૦

વિશેષ સંગ્રહ સં. ૧૬૮૫ લુલ્લુચ્છસરમા

ગાથાસહસ્રો સં. ૧૬૮૬ (પી. રી. ૩ પૃ. ૨૮૮).

આમાં જમાલિ આદિ નિન્દવોની આવશ્યક ચૂલ્હિમાંથી ૧૬ ગાથા ટાપી કહેલ છે કે
'આની વ્યાખ્યા સંબંધ સંદિત મારા રચેલ વિશેષ સંગ્રહમાંથી વિદિત થશે.' આમાંની
અનેક ગાથાઓ જન પ્રતિદાસ અને સાદિત્ય માટે ઉપયોગી થાય તેવી છે.

ગાથાઃ કિયત્ય પ્રજ્ઞતાઃ કિયત્યઃ શ્લોકાશ્ચ કાવ્યાનિ કિયતિ સત્તિ ।

નાનાવિધ ગ્રંથ વિલોકન અમાદેકીકૃતા અગ્ર મયા પ્રયત્નાત્ ॥

જયતિહુયણુ નામના રોજપર વૃત્તિ સં. ૧૬૮૭ પાટણમાં.

આ રચનામાં શ્રી જિનસિંહ સૂરિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય સમયરાજ ગણિએ (મહાવિદ્યક
શુરુ-કે જે મારા વિદ્યાશુરનાજ શિષ્ય થાય) માગ પર અનુગ્રહ કરેલો ॥ એમ પોતે
રચીકારે છે.

૨૦ દશવૈકલિક સૂત્રપર શબ્દાર્થ વૃત્તિ. ટીકા શ્લો. ૩૩૫૦ સં ૧૬૮૧ ખંભાતમાં.
વૃત્તરત્નાકર વૃત્તિ સં ૧૬૯૪ જલોરમાં

૨૧ કદમસૂત્રપર કદમકદમલતા નામની વૃત્તિ શ્લો. ૭૭૦૦
નવતરત્વપર વૃત્તિ.

વીર ચરિત્ર સ્તવ નામના જિનવલ્લભસુરિ કૃત સ્તવન પર ૮૦૦ શ્લોકની ટીકા
વીરસ્તવ વૃત્તિ (હરિયરય સમીર વૃત્તિ)

સંવાદસુન્દર ૩૩૩ શ્લો.

ચાતુર્માસિક વ્યાખ્યાન.

રઘુવંશ વૃત્તિ (પત્ર ૧૪૫).

કવિ કાલિદાસકૃત રઘુવંશ નામનો ગ્રંથ જૈનોમાં સાહિત્ય અર્થે યદાવવામાં આવતો
અને તેથી તેના પર વૃત્તિઓ પણ જૈન સાધુઓએ અનેક કરેલી જોવામાં આવે છે.

આ રીતે સંસ્કૃત ભાષામાં કૃતિઓ તેમણે કરી છે. વૃત્તિ-ટીકા ઉપરાંત અનેક ગ્રંથો
સૂત્રો વાંચી તે સર્વેનું દિગ્દર્શન કરાવી તેમાં રહેલા વિસંવાદ શોધી પોતાનું બહુશ્રુતપણું
દાખવું છે.

ગૂર્જર ભાષાની પદ્યકૃતિઓ.

૧ ચોવીશી (૨૪ તીર્થંકરનાં સ્તવનો) સં ૧૬૫૮ વિજયપદશમી અમદાવાદમાં. અને
કવિએ ' ચતુર્વિંશંતિ તીર્થંકરગીતાનિ 'એ નામ આપ્યું છે. આની શુદ્ધ પ્રત આણંદજી દેસા-
ણજી હસ્તકેના પાલીતાણાના ભંડારમાં છે.

૨ શાંખપ્રયુગ પ્રબંધ રમ્યા-સં ૧૬૫૯ વિજયપદશમી. ખંભાતમાં રતંભન પ્રાશ્ન-
નાથના પસાવથી.

ભાષામાં મોટો ગ્રંથ રચવાનો આ તેમનો પ્રયાસ છે એમ તે જણાવે છે.

૨૦. દશવૈકલિક—સૂત્ર એ પ્રાચીન સમ્બંધ સંસ્કૃત જૈનાગમ છે તે પર પ્રસિદ્ધ
હરિભદ્ર સુરિએ ટીકા કરી છે. કતા કહે છે તેથી સિધ્ધાંતે અર્થે શીઘ્રમોધ ચાપ તે હેતુથી
સુગમ કરી છે. (મુદ્રિત સં ૧૯૭૫).

૨૧. કદમસૂત્ર—એ પણ પ્રાચીન, બદ્રબાહુકૃત જૈનાગમ છે. આ પરની કતાની ટીકા
ડા. જોડાણી (કે જેણે અંગ્રેજીમાં આ સૂત્રનો અનુવાદ કરેલો છે. જુઓ સેકેડ પુકસ એક
ધ હરિટ) ના કહેવા પ્રમાણે જિનપ્રભાસુનિએ કદમસૂત્ર પર રચેલી સદેહવિપોષધિ નામની
ટીકાનો માત્ર સંક્ષિપ્ત સાર-~~sketch~~ છે. આ જિનરાજસુરિ (કે જેનું સુરિપદ સં ૧૬૭૪થી
૧૬૮૬ સુધી રહ્યું)ના રાજ્યમાં ને જિનસાગર સુરિના યૌવરાજ્યમાં
લૂણકર્ણસર ગામમાં આરંભ કરીને તે જ વર્ષમાં એવારિણી પુરમાં પૂર્ણ કરેલ છે. તેથી આ
રચના સં ૧૬૭૪ થી ૧૬૮૬ ની વચમાં કરી તો ને તે દરમ્યાનમાં લૂણકર્ણસરમાં જ સં.
૧૬૮૫ માં પોતે હતા તે વિશેષ સંમદનાં રચનાકાલ અને રચક પરથી જણાય છે. તેથી
આ રચના સં ૧૬૮૫ થી જ પૂર્ણ થયેલી છે.

ચકિત નહીં મુઝ તેદરી શુદ્ધિ નહીં સુપ્રકાશ
વચનપિલાસ નહીં તિરથક એ પશ્ચિ પ્રથમ અભ્યાસ.

કૃષ્ણના કુંવર શાંખ અને પ્રધુમ્ને આખરે નેમીશ્વર પાસે દીક્ષા લીધી અને વિમલગિરિ પર સંલેખના કરી મોક્ષે ગયા. આ બંનેનો અધિકાર આઠમા અંગમાંથી (અંતકૃત દશાગ-અંતકૃત એટલે તદ્ભવ મુક્ત ચનાર-ચરમભરી મહાત્માઓ સંબંધીનું મુત્ર) લઈ આ પ્રબંધ બે ખંડમાં રચ્યો છે. ગાથા ૫૩૫, ઢાલ ૨૧, શ્લોક ૮૦૦ છે અને તે જોસ-લમેરના વતની નાનાવિધશાસ્ત્ર વિચાર રસિક લોદા સાં સિવરાજની અભ્યર્થનાથી રચેલા છે એવું એક જૂની પ્રતમાં લખેલું છે. સં. ૧૬૭૦ થી લખેલી સારી અને જુની પ્રત લીખડીના ભંડારમાં મોજુદ છે.

૩ દાન શીલ તપ ભાવના સંવાદ. P (અથવા સંવાદ ચનક)૨૨ સં. ૧૬૬૨ સાગાનેરમાં 'પદ્મપ્રભુ સુપસાહેલે'—

જૈનના ધર્મના ચાર પ્રકાર નામે દાન, શીલ, તપ અને ભાવના જણાવ્યા છે—તે દરેક પોતપોતાને વડો ખાને છે અને એ રીતે ચારે પોતપોતાના મુખ્ય ગ્રાહ પોતપોતાથી દેહલા સુખી અને સિદ્ધ થયા તે જણાવી તકરાર કરી આપતડાઇ, વીરતી પરિપદ્ધતા, વીર પ્રભુ પાસે કહે છે ત્યારે છેવટે વીર સમાધાન કરી જણાવે છે કે—

કો કેહની મ કરો તુઠે નિંદા ને અદ્ધંકાર
આ આપણે કામે રહો સહુકો ભક્ષે સંસાર
તોપણ અધકો ભાવ છે, એકાકી સમરત્ય
દાન શીલ તપ ત્રિણે ભલા, પણ ભાવ વિના અકમત્ય
અંજન આખે આજતા, અધિકો આણી રેખ
રજમાહે તજ કાઢતા, અધિકો ભાવ વિશેષ

૪ ચાર પ્રત્યેક જુદનો રાસ. P માં સં. ૧૬૬૫ જેઠ શુ. ૧૫ આગ્રામાં.

પ્રત્યેક જુદ ચાર સિદ્ધ થયેલ જૈન કહેલા કરકંડુ, દુર્યુષ્ઠ, નેમિરાજ અને નર્ગતિ (નિઝગ્ધ) એ ચાર સંબંધી ચાર ખંડમાં આ રાસ વિભક્ત છે. પ્રત્યેક ખંડ સં. ૧૬૬૪ માં પૂર્ણ કર્યો છે પણ દરેકની તીથિ જુદી જુદી છે. ૧ કરકંડુ પરનો સં. ૧૬૬૪ કાગણુ સિદ્ધિયાગ ખુબવારે. ઢાલ ૧૦, ગાથા. ૧૮૭, શ્લોક ૨૫. ૨ દુર્યુષ્ઠ પર ચૈત્ર વદ ૧૩ શુક. ઢાલ ૮. ૩ નેમિરાજ પર—તીથિ નથી જણાવી ઢાલ ૧૭ ૪ નિઝગ્ધ પરનો માર સંવત ૧૬૬૫ જેઠ શુ. ૧૫ આગ્રામાં 'વિમલનાથ પસાહેલે' સાન્નિધ્ય 'કુશલસર્પદ'; ઢાળ ૬. આ ચારે

આ P ચિન્હ મુદ્રિત થયેલ ગ્રંથ મુલ્ય છે.

૨૨. કોષ્ઠક પ્રતમાં પાઠાતર બાસઠ ને બદલે છાસઠ છે. પણ ઘણી પ્રતોમાં બાસઠ છે તેથી તોજ પાઠ યોગ્ય લાગે છે. આ સંવાદને 'સંવાદચતક,' કર્તાએ પોતે એક ઠેકાણે કહેલ છે. પોતાની સીતારામ ચોપાઇમાં એક ઢાલનો રાગ મૂકતા જણાવ્યું છે કે "રાગ ધન્યાસિરી—સીય કહે જગિ હું વૃક્ષ, મુઝ વાત સુણો એક મીઠીરે (કે જે આ સંવાદમાં બીજી ઢાલમાં શીલ કહે છે) એ સંવાદ ચતકની બીજી ઢાલ." કુલ ૫, ઢાલ છે અને ૫૦, કડી છે. આ સંવાદ સંજાયમાળા અને રત્નસમુદયમાં મુદ્રિત થયેલ છે.

ખંડ નામક ગોત્રના સંધનાયક સરચાહિના આગ્રહથી રચ્યા છે. આખો રાસ અતિ સુંદર અને રસમય છે. મહનરેખા (મયણરેખા) સંધધી આખ્યાન ત્રીજા ખંડમાં અંતર્ગત થાય છે. મુખ્યના આવક બીમસી માણેકે આ મુદ્રિત કરેલો છે. ચાર પ્રત્યેક બુદ્ધ પર તિલ-કાર્યાર્થકૃત ૨૧૫ પત્રમાં, ૧૧૩૮ શ્લોકમાં, ૬૦૦ શ્લોક અને ૩૫૦ શ્લોકમાં રચાયેલી એમ ચાર પુસ્તકરૂપે કથાઓ જૈન ગ્રંથાવલીમા નોંધાય છે.

૫ ચોપધવિધિ સ્તવન. (એક નાની કવિતા) સં. ૧૬૬૭ માગશર શુદ્ધ ૧૦ શુક્ર. મરૈદમાં.

૬ મૃગાવતી ચરિત્ર રાસ-ચોપધ . સં. ૧૬૬૮ મુલતાનમાં.

વત્સદેશની રાજધાની દૈશામ્બીના રાજા ચતાનીકની રાણી અને દંદાપનની માતા મૃગાવતી પતિ પોતાના પુત્રને સગીર મૂકી સ્વર્ગસ્થ થતાં પોતે રાજ્ય ચલાવે છે તે વખતે તેના પર આસક્ત બની અર્ધાંતોનો રાજા ચંદ્રપ્રભોત આક્રમણ કરે છે, પણ તેને સમજાવી રાજ્યને દુર્ગઆદિથી પ્રબલ કરી આખરે મહાવીર ભગવાન પાસે પોતે દીક્ષા લે છે. આ પ્રમાણે શીલ સામ્યવી પુત્રહિતાર્થે રાજ્યવ્યવહાર કરી ધર્મ વૈરાગ્ય પામી મુક્તિ મેળવે છે; તે જૈન સતી પર આ સુંદર આખ્યાન છે. જુદી જુદી મુજરાતી, મરૈદની, સિંધી, પૂર્વની નવી નવી ઢાંગોમાં ત્રણ ખંડોમા આ 'મોહનવેલી' ચોપધ રચેલી છે. પ્રથમ ખંડમા ૧૭ ઢાળ, ગાથા ૨૬૬ અને બીજામા પણ ઢાળ ૧૭, ગાથા ૨૬૬, ત્રીજામા ઢાલ ૧૨, ગાથા ૨૧૧ છે. મૂળ જોસલમેર નિવાસીને મુલતાનવસતા રીહડ ગોત્રના કરમચંદ્ર શ્રવક વગેરે 'માટે મુલતાનમાં કે ન્યા 'સિંધુ આવક સદા સોભાગી શુરુગચ્છ કેરા બહુરાગી' સિંધી આવકો વસતા હતા ત્યાં રચેલ છે.

આ રચનાની પહેલા પોતે સાળપ્રદ્યુનની ચોપધ રચી હતી એવું આના મંગલાચરણમા જ જણાવ્યું છે.

૭ કર્મ છત્રીશી-P સં. ૧૬૬૮ માહ શુદ્ધ ૬ મુલતાનમા ૩૬ કડીનું કર્મવશ સર્વ જીવ છે એમ જણાવી તે માટેનાં દંષ્ટાત આપ્યા છે. (પ્ર. ચૈલવંદન સ્મૃતિ સ્તવનાદિ સંગ્રહ પુતા.)

૮-૧૦ પુણ્ય છત્રીશી (સં. ૧૬૬૮ સિદ્ધપુર) શીલ છત્રીશી. { સં. ૧૬૬૯ અને મંતોષ છત્રીશી { દરેકમા ૩૬ કડી

૧૧ ક્ષમા છત્રીશી P નગોરમા.

(આદરજીવ ક્ષમા ગુણ આદર એથી શરૂ થતું ૩૬ કડીનું પ્રસિદ્ધ કાવ્ય.)

૧૨ સિદ્ધલ મુત પ્રિયમેલક રાસ. ૨૩ સં. ૧૬૭૨ મહેતામાં.

૨૩ આમા પ્રાચીન મુખાપિત મૂકેલ છે કે.—

યતઃ-ધરિ થોડો નંધ પાલો જાય, ધરિ ધેણ ને લૂપક પાય,

ધરિ પહ્યંદને ધરતી સધ, તિણરી જાધરિ જીવતાને સધ.

આની પ્રત મારી પાસે છે. પત્ર ૧૧. પંક્તિ ૧૩. બીજી પ્રતા મેરાજના સર્વજ મહાવીર બહાર, તેમજ મારીપાધગના, પાલણપુરના બંડારોમાં છે.

દાન વિષય ઉપર આ આખ્યાન છે. સાધુને દાન દેવાથી સિંદલસુત સિંદલસિંદ કેવાં સુખ પામે છે તે અને તેમાં પ્રિયગેલક નામના તીર્થનું માહત્ત્વ જણાવી તે ઉત્તમ થાવક તરીકે ધર્મના રૂઝાં ઠામ કરે છે અને સમાધી મૃત્યુ પામી સુરપદવી લહે છે એ બતાવ્યું છે. ઢાલ ૧૦ છે. આ પોતાની સ્વકલ્પિત કથા લાગે છે.

૧૩ નલદમયંતી રાસ. સં ૧૬૭૩ વસંત માસમાં મેડતામાં.

કવિ પ્રેમાનંદે નલાખ્યાન રચ્યું છે, તેની પહેલાના સૈકામાં કવિ સમયસુંદરે જૈન કથામાં નિરૂપેલું નલદમયંતી ચરિત્ર પરથી ભાષામાં આ રસમય રાસ રચ્યો છે. રજતિલકાચાર્ય કૃત દશવૈકલિક વૃત્તિ અને પાંડવ નેમિ ચરિત્રમાંથી અધિકાર ઉદ્ધરી 'કવિયજ્ઞ કેરી કિહાં કણિ આતુરી' ક્ષેપી છે ખંડમાં, સર્વ ગાથા ૯૧૩, શ્લોક સંખ્યા ૧૩૫૦, અને ઢાલ ૩૮ માં રચના કરી છે, આની પ્રત મુંબઈની મોહનલાલજી સેંદૃશ લાયબ્રેરીમાં; આણંદજી કલ્યાણજીના પાલીતાણાના બંડારમાં, લીંબડીના બંડાર વગેરે રચને વિદ્યમાન છે.

૧૪. મુણ્યસાર ચરિત્ર. સં ૧૬૭૩ આની પ્રત અને પ્રાપ્ત થયેલ નથી.

૧૫. રાણકપુર રતવન સં ૧૬૭૬ માગશર, રાણકપુરમાં.

મારવાડમાં સાદી પાસે રાણકપુરમાં સોમસુંદરસરિથી પ્રતિષ્ઠત થયેલું ૯૯ લાખ ખર્ચે ધનાશા પોરવાડે સં ૧૪૬૧ માં બંધાવેલું અતિ ઉત્તમ અને શિક્ષકારીગરીથી ભરપૂર અનેક સ્તંભોવાળું 'ત્રિભુવનદીપક' નામનું મંદિર વિરાજે છે. તેની કવિએ જાત્રા કરી તેના ટુંક વર્ણન રૂપે આ રતવન રચ્યું છે. ચારે દિશાના ૨૪ મંડપ, ચાર અતુમુખ (ચોમુખ) પ્રતિમા, ૮૪ દેરી, ભોંયરાં. ભાં ખરતર વસતિ-દેહકું છે.

૧૬. વક્રલચીરી રાસ. સં ૧૬૮૧. જોસલમેરમાં.

ઉપરોક્ત જોસલમેરી કર્મચંદ મુલતાનમાં વસતો હતો તેના આગ્રહથી આ પણ રાસ રચ્યો છે. આની પ્રત પ્રવર્તક શ્રી દાન્તિવિજયજીના વડોદરાના બંડારમાં છે અને લીંબડીના બંડારમાં.

૧૬અ. એકાદશી (મૌન એકાદશી) નું જૂદ (મોઢું) સ્તવન. P સં ૧૬૮૧ જોસલમેર પ્ર. રત્નસમુચ્ચય પૃ. ૧૭૨-૩.

૧૭. વસ્તુપાલ તેજપાલનો રાસ. સં ૧૬૮૨ (પાઠાં ૧૬૮૬) તિયરી પુરમાં.

આ એક બહુ ટૂંકી કૃતિ છે. આમાં વસ્તુપાલ અને તેજપાલ જે ગૂર્જરરાજ વીરધવ.

૨૪. તિલકાચાર્ય-શ્રી ચંદ્રપ્રભ-ધર્મધાપ-ચક્રેશ્વરસરિ-શિવપ્રભસરિ અને તેના શિષ્ય, તેમણે આવશ્યક સૂત્ર લખુવૃત્તિ ૧૦૬૫૦ શ્લોકમાં સં. ૧૨૯૬ માં, ચૈત્યેવંદના વંદનક પ્રત્યાખ્યાનવૃત્તિ શ્લો. ૫૫૦, શ્રાવકપ્રતિક્રમણ સૂત્રવૃત્તિ શ્લો. ૨૦૦, સાધુપ્રતિક્રમણવૃત્તિ શ્લો. ૨૯૬, ઉક્ત દશ વૈકલિક સૂત્રવૃત્તિ શ્લોક ૭૦૦૦, સં. ૧૩૪૬ માં જીતકલ્પવૃત્તિ શ્લો. ૧૭૦૦, સં. ૧૨૭૪ માં, આદ્યજીતકલ્પ મૂળગાથા ૩૬ અને તેના પર સ્વોપાંશવૃત્તિ શ્લો. ૧૧૫, પૌર્ણમિક સામાચારી શ્લો. ૨૫૦૦, નેમિનાથ ચરિત્ર શ્લો. ૩૫૦૦ અને પ્રત્યેક જુદા અતુમુખ કથા રચેલ છે. આ પૈકી છેલ્લો મૃત્ય પણ કવિએ ચાર પ્રત્યેક જુદાના રાસ રચતાં કદાચ જોયો હોય.

લના પ્રખ્યાત શરવીર જૈન મંત્રીઓ ચ્યા તેમણે જે દેવળ કર્યા તેનો તથા ખીજાં ધર્મકર્થો કર્યાં તેનો ટુંક અહેવાલ છે. આની પ્રત મેં લખી લીધી છે. એક પ્રત ફાર્જસ સભા પાસે છે.

૧૮. શત્રુંજય રાસ. P. સં ૦ સં ૦ ૧૬૮૨ (પાઠાં ૧૬૮૬) રૂપનાગેરમાં ગ્રાવણ વદમાં. આ રાસ ટુંકો છે. તેમાં લખ્યું છે કે સં ૦ ૪૭૭ માં ધનેશ્વરસૂરિએ શત્રુંજયમાહાત્મ્ય નામનો ગ્રંથ શિલાદિત્ય પાસે હજુર કર્યો (આ એક દંતકથા છે) તેનો કંઈક આધાર આમાં લીધો છે. આમાં પહેલી ઢાલમાં શત્રુંજયનાં ૨૧ નામ, પછી તેનું પ્રમાણ; બીજી ઢાલમાં ત્યાં સિદ્ધ યથેશનાં નામ, ત્રીજી તથા ચોથી ઢાલમાં ઉપધાર વર્ણવેલાં છે. પછી માહાત્મ્ય બતાવી પાંચમી ઢાલમાં ત્યાં પાપનું આલોચણ (આલોચના) કરતાં છુટકો થાય છે એ બતાવી છઠી ઢાલમાં ત્યાંના દેવજોનું ટુંક વર્ણન કરી-ચૈત્ય પ્રવાહિ વર્ણવી જણાવે છે કે—

ચૈત્ય પ્રવાહિ ઇણ પર કરીએ, સીધાં વંછિત કામ.

જાત્રા કરી શેત્રુંજ તણીએ, સશ્વલ ક્રિયા અવતાર

કુશલ ક્ષેમશું આવીએ, સંધ સહ પરિવાર—

આ રીતે સંધ સાથે પોતે જાત્રા કરી કુશલક્ષેમ આવ્યા ને ત્યાર પછી સં. ૧૬૮૨ માં નાગેરમાં આ રાસની રચના કરી. તે આ સંધ ક્યો તે અંદર જણાવેલ સોમશશાહ-

વંશ પોરવાડે પરગડો એ સોમસી સાહ મહાર

રૂપણ સંધવી કરાવીઓ એ, ચૌમુખ મૂલ ઉદાર

નો સંધ કદાચ હોય એવી કંપના ચલા સંભવ છે. કારણ કે તે અમદાવાદના શેઠ સોમશ સવાઇએ સં. ૧૬૭૫ માં આ ચૌમુખની શેઠ બંધાવી. તેમાંના બહારના ભાગને ખરતરવ-સહિ અને અંદરના ભાગને ચૌમુખ-વસહિ કહે છે. મીરાતે-અહમદી કહે છે કે આ મંદિર બંધાવવામાં ૫૮ લાખ રૂપીઆ લાગ્યા હતા.

(રત્નસમુચ્ચયમાં પૃ. ૨૭૦ થી ૨૮૦ ને પાને પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. છેલ્લી પ્રશસ્તિ આમાં છે તેથી વધારે ૧૯ મી કહી પછી ત્રણ કહી બીજી પ્રતમાં વિશેષ છે. તેમાં જણાવેલ છે કે આ રાસ શત્રુંજય માહાત્મ્ય સાંભળી તે અનુસાર રચ્યો છે અને તે જેસલમેરથી ભચુશાહી ચિરે શત્રુંજયનો સંધ કાઢ્યો હતો, તે આ ચિરનો સંધજ ઉપર જણાવેલ કુશલક્ષેમથી આવેલ સંધ હોવાનું સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.)

૧૯ સીતારામ પ્રબંધ ચોપદ. સં. ૧૬૮૩ મેડતામાં.

આ રાસ ધણો મોટો છે અને જૈન રાગાવણ આખી તેમાં મૂકી છે. અમાં પ્રથમ જ પોતે આની અગાઉ ચાર રાસ રચ્યા છે તેમાં 'હે સરસ્વતિ તે' મદદ કરી હતી તેમ આમાં પણ મદદ કરજે' એવું જણાવે છે:—

સમરં સરસતિ સામિણી, એક કંઈ અરદાસ

ગાતા દે જે મુજને કરં વચન વિદાસ;

૨૦. બાસી અને છાસી: એમ તેમ બાસક અને છાસક ... એમ પાકાંતર બા અને છા ત્રેખીબને બદલે લખાઇ જવાના દસ્તદોષથી સંભવ છે. આ બંને રાસો માટે જુઓ. [ર્જસ ગુજરાતી સંભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવણી પૃ. ૪૭ અને પૃ. ૬૭. વિ. ૬ ૨૨.

સંજ પ્રજ્ઞૂન કયા સરસ (૧), પ્રત્યેક પુદ્ગ પ્રજાંધ (૨)
નલ દ્વપદંતી (૩) મુગાવતી (૪), ચલિપદ્ધિ ચાર સંજાંધ.

આપ તું આવી તિહાં સમર્થા દીધા સાદ,

સીતારામ સંજાંધ પશ્ચિ સસ્સતિ કરે પ્રસાદ.

આ પદ્ય ચરિત્ર (પદ્યમ ચરિત્રમ) - સીતાચરિતના આધારે રચેલ છે. હિન્દુ રામાયણ-
માંથી અનેક આખ્યાનો જૂદા જૂદા હિન્દુ કવિએ લખેલાં છે. કવિ કહે છે કે—

જિનશાસન શિવશાસને સિતારામ ચરિત્ર સુષ્ટીજે

ભિન્નભિન્ન શાસન ભણી કા કા વાત્તાં ભિન્ન કહિજે.

આ નવ ખંડમાં લગભગ ૩૭૦૦ ગાયનો આ રસ, ગોલજા ગોત્રીય પ્રસિદ્ધ રાયમલના
પુત્રરત્ન અમીપાલ અને નેતસી, તથા બન્નીગં સજ્જસીના આગ્રહે રચેલા છે. તેમાં કવિએ ગૂજ-
રાતી, સિંધી, મારવાડી, મેવાડી, હુંદારી, દિલ્હી વગેરે અનેક સ્થળોમાં ગીતો તથા દેશીઓ
લખ તેની લખમાં પોતાની દેશીઓ બનાવી કાવ્યચાતુરી એવી કુશલતાથી રસને ખીલવી
બતાવી છે કે ન પૂછા વાત. આ કૃતિ તો કવિની અદ્ભુત યશ છે અને તે ગૂર્જર કવિ શિરો-
મણી પ્રેમાનંદથી અનેકધા ટકર મારી કેટલીક ખાજતમાં ચડી ગય છે. કવિ પોતે આ
કૃતિને માટે મગફર છે એમ તે છેલ્લે જે જણાવે છે તે પરથી સ્પષ્ટ થશે:—

સીતારામની ચોપાઇ જે હુંધ તે વાચો રે,
રામ રતન જવહર તચો, કુણુ બેદ લહે નર કાચોરે
નવસ પોખ્યા મેં છઠાં, તે સુપડાં સમજી લેજો રે,
જે જે રસ પોખ્યા છઠાં, તે દામ દેખાડિ દેજો રે—
કે કે દાલ વિપમ કહિ તે, દુપણુ મત દોઢ કોઇ રે,
સ્વાદ સાખણી જે કુવે તે લિંમ લહે લહે ન હોઇ રે—
જે દરબારે ગયો હુસે હુંદાડિ મેવાડિ તે દિલ્લી રે,
ગૂજરાત મારાડિમે તે કહિસે દાલ એ ભલ્લી રે—
મત કહો મોટિ કાં જોડી, વાંચતા સ્વાદ લહેસો રે,
નવનના રસ નવનની કયા, સાબલતાં શાખાસ દેશો રે—

આ રસ ખાસ પ્રકટ કરવા યોગ્ય છે. દેવચંદ લાલભાઇ પુસ્તકોદ્યાર કુંડવાળા પાસેથી
આની પ્રત મને જેવા મળી હતી. તેઓ પ્રકટ કરવા ઇચ્છતા હોય એમ જણાતું હતું, પણ
આને ત્રણ ચાર વર્ષ થયા છતાં કંઈપણ તે માટે પ્રયાસ થયો નથી જણાતો તે શોચનીય
છે. આ રાસની કવિસ્વદસ્તલિખિત પ્રત આગ્રાબંદારમાં છે.

૨૦ બાવરપતરાસ સં. ૧૬૮૫

૨૧ ગોતમપદ્ધતિ સં. ૧૬૮૬

૨૨ ચાવચા ચોપાઇ સં. ૧૬૮૧

[ચાવચા પુત્ર કયા શ્લોકબદ્ધ પત્ર ૧૧ ની જન્યવાવલીમા નોંધાયેલી છે.]

૨૩ ચંપક શ્રેષ્ઠીની ચોપાઇ સં. ૧૬૮૫ જલોરમા.

આ અનુકંપાદાન ઉપર કથાનક છે. પોતાના અધિક સ્તેહી શિષ્યના આગ્રહથી, જે ખંદ, કુલ ગાથા ૫૦૬, અંથાઅંથ શ્લોક ૭૦૦. પ્રત આશુદંટ્ટ કન્યાશુભના તથા ધોરાણના બંદારમાં છે.

આમાં એ પણ બતાવ્યું છે કે સરજત ઉપર આધાર રાખનાર હોય છે પણ ઉદમ અને બાવી બનેને બાવી કરતાં ઉદમ અધિકું છે.

‘ સહુ કેા લોક લહઇ છઇ સરજયું, તે એલ કેતા વાંચું,
ઉદમ છઇ ધમ પણિ ભાવી અધિકું, સમયસુંદર કહઇ સાચું.’

[અંપકગ્રેષ્ઠિ કથા એ નામથી (૧) ૩૫૫ શ્લોકમાં, (૨) જ્યસોમ (કવિ સમય-સુંદર સાથે જેણે ઉપાધ્યાય પદ લીધું તે ગુણવિનયના ગુરુ) કૃત, (૩) વિમલગણિ કૃત, એમ ત્રણ જૈન અંથાવલિમાં નોંધાયેલ છે.]

૨૪ ધનદત્ત ચોપાઇ સં ૧૬૬૬ આસો માસ. અમદાવાદમાં.

આ વ્યવહારશુદ્ધિ પર કથાનક છે. આવકે વ્યવહારમાં કેવી રીતે વર્તવું એ આનો ઉદ્દેશ છે. શુદ્ધ વ્યવહાર-ચોખવટભર્યો વ્યવહાર કયો તે કવિ જતાવે છે. આવકના ૨૧ ગુણ ગણાવે છે.

વિશુજ કરતકિ વાણીપક, સાહજ, ઝોાહું નાપઇ ટાંક,
અધિકું પિણુ તોલઇ નહી, સાહજ, મનમાંદિ આશુધ સાંદ-

સુણુક રે જવિકનન, આવક ગુણ ઇકવીસ ઇણિ પરધ-

સખર વચન ન કહઇ નિખર, સાં નિખર સખર ન કહેઇ

જિણુ વેલા દેવું કલું, સાં તિણિ વેલા તે દેહ-સું

ઝૂંકું કદિ બોલઇ નહિ, સાં સાચું કહઇ નિતમેવ,

પહિલક વ્યવહાર શુદ્ધિ ગુણ, સાં ઇમ કહુ અસ્થિંતહેવ. સું

લગભગ દોઝસો ટુંકનો આ રાસ છે. આની પ્રત અમદાવાદમાં, ધોરાણ અને પાટણના બંદારમાં છે. પાટણના હાલામાછના બંદારના ડાબડા ૮૨ માં પત્ર ૯ ની આ રાસની એક પ્રત છે તેની અંતે લખ્યું છે કે ‘ સર્વ ગાથા ૧૬૧ શ્રી સમયસુંદર મહોપાધ્યાયના પોત્રેણ પં. હર્ષકુશલ ગણિના સંશોધિતા. સા. હરજી ધનજી મુઆવિકામહેણ. ’ પત્ર ૯. આ પરથી જણાય છે કે કવિની શિષ્યપરંપરા હતી અને તે પૈકી તેના શિષ્યના શિષ્યનું નામ પંડિત હર્ષકુશલ હતું.

[ધનદત્ત કથા (૧) શ્લોકમદ્દ પત્ર ૨૪, (૨) ગવમાં પત્ર ૧૦, (૩) પત્ર ૧૭ માણિમ્મયસુંદર કૃત, (૪) ૩૩૦ શ્લોકની, એમ ચાર અને સૌથી પ્રાચીન તાડપત્રમાં લખેલી અમરચંદ્ર કૃત એમ પાંચ જૈન અંથાવલિમાં નોંધાયેલ છે.]

૨૫ સાધુવંદના સં ૧૬૯૭ (લીં ૦ બંદાર)

૨૬ પાપ છત્રીથી સં ૧૬૯૮ અહિમદ્દપુરમાં. (પૂરણચંદ્રજી નદાર પાસે પ્રત છે).

૨૭ સુસદ રાસ-આ પ્રાપ્ત થયેલ નથી. [મૂળ આ કથા પ્રાકૃતમાં દેવેન્દ્રસરિ કૃત ૫૩૭ ગાથામાં અને બીજી પ્રાકૃતમાં ૩૫૦ ગાથા, જૈન અંથાવલિમાં નોંધાયેલ છે.]

૨૮ પ્રા. ૫ ૨૧૧ (૧૨) ગા. અપારા રે તથા રત્નવિજયબાબો બંદાર અ. ૧૧૧)

૨૯ પુનઃ ઋષિનો રાસ.

નાગપુરીય તપાગ્નિની પટ્ટાવલિમાં થયેલા એક મુનિના તપનું પર્ણ કરવા સમય-
મુદર ઉપાધ્યાયે આ રાસ કરેલો જણાવ્યો છે. પાર્શ્વચંદ્રસરિ સંતાનીય વિમલચંદ્રસરિ થયા
તેની પાસે પુનઃ મુનિએ રાજનગરમાં વિ. સં ૧૬૭૦ માં અષાઢ શુદ્ધિ ૯ ને દિને દીક્ષા
લીધી, અને ત્યાર પછી ઉગ્ર તપ ક્રિયા કરી ૧૨૩૨૨ (?) ઉપવાસ કર્યા અને બીજા અનેક
તપ કર્યા. આ સર્વ તપની સંખ્યા વગેરે ઉક્ત રાસમાં આપી છે.

આ સિવાય કવિએ અનેક સ્વાધ્યાયો (સંજ્ઞાઓ), સ્તવનો, પદ વગેરે હુંકી કવિતાઓ
રચેલી છે:—

સંજ્ઞાઓ—મહાસતી યા મહાપુરુષો પર લખેલી, અને બીજી વૈરાગ્યોપદેશક સંજ્ઞાઓ એમ
બે પ્રકારે છે,

(૧) રાજુલની સંજ્ઞા. (પ્રથમ ચરણ—રાજુલ ચાલી રંગશું રે)

ગજસુકુમાલ સં (નયરી દ્વારામતિ જાણિયે)

અનાથી મુનિ સં (ત્રેણિક રવવાડી ચડયો)

બાહુબલિ સં (રાજતણા અતિ લોભિયા...વીરા મહારા ગજથડી ઉતરે)

ચેલણા સં (વીર વાદી વલતા ચકાજી.....વીરે વખાણી રાણી ચેલણાજી)

અરણ્યક મુનિ સં—(અરણ્યિક મુનિવર ચાલ્યો ગોચરી)

કરકંડુ સં—(અંધા નગરી અતિ ભલી, હું વારી લાલ)

નમિરાજર્ણિ સં. પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ણિ સં રથુલભદ્ર સં

મેઘરથ રાય સં—દરામે બવે શ્રી શાતિજી, મેઘરથ જીવડો રાય—રડારાજ...ધન્ય

ધન્ય મેઘરથ રાયજી, જીવદયા ગુણબાણ...)

શાલિભદ્ર સં (પ્રથમ ગોવાળયા તણે બવેજી, દીધું મુનિવર દાન...)

જૂદેવ—નાગિયાની સં (અર્ધ મંડિત ગોરી નાગલા રે—આ દેશી વિનય વિનય

અને યશોવિજય કૃત શ્રીપાળરાસમાં લેવાય છે) અપ્રગટ.

ધનાની સંજ્ઞા—(જગિ જીવન વીરજી, કવણુ તમારો શીય)—અપ્રગટ.

(૨) નિંદા પર—(નિંદા મં કરજો કોઈની પારખી રે)

માયા પર—(માયા કારખીરે માયા મહારે ચતુર સુખણુ.)

દાનશીલ તપ ભાવ પર—(રે જીવ જિન ધર્મ કીજીએ.)

ધોખીડા પર—(ધોખીડા તું ધોજો મનનું ધોતીધું રે)

પંચમઆરાપર—

(આવકના) એકવીસ ગુણે સં (પુરણચંદ્રજી નહાર—કલકતા પાસે પ્રત છે)—આ

કદાચ વ્યવહાર શુદ્ધિ રાસનો ભાગ હોય.

સ્તવનો

(૧) મુનિમુનન સ્વામી સ્તવ (પંખવાસાનું સ્તવ)—૧૫ દિવસના ઉપવાસ કરવાના
તપ ઉપર—(જ બુદ્ધીપ સોદાખણે, દક્ષિણ બસત ઉદાર.)

ઋષભદેવ સ્તવન.

તીર્થમાલા સ્તવન (શત્રુંજયે ઋષભ સમોસર્ગો)

રાણકપુર સ્તવ સં ૧૬૭ (રાણકપુર રણિયામણું રે...શ્રી આદીશ્વર દેવ મન મોયું રે
અષ્ટાપદ ગિરિ સ્તવ (મનડો અષ્ટાપદ મોલો માહરોણ, નામ જયું નિશિદીસણ)
સીમંધર સ્તવ (ધન ધન ક્ષેત્ર મહાવિદ્દહણ.)

શત્રુંજય મંડળ શ્રી આલિનાથ સ્તવન-સં ૧૬૯૫ માં કવિના દ્વાયનું લખાયેલું
પંડિત લાવચંદ પાસે છે. "સંવત સોલ્લ દહ વર્ષે શ્રાદ્ધવા સુદિ ૧૩ દિને લિપિતં || સ્વયમેવ"
એમ છેલ્લે ઉલ્લેખ છે. તેમાંની ૨૨ મી કડી-

ચંચલ જીવ રહે નહીંજ રાચાઈ રમણી રૂપ;

કામ વિટંબણ સી કંહંજ તું જોણધ તે સરૂપ

તે જિનહંમે પોતાના 'આદિજિન વિનતિ' સ્તવનમાં થોડા ફેરફાર સાથે લીધી જણાય છે,

(૨) પંચમી તપ પર લધુ સ્તવ-(પંચમી તપ તમે કરો રે પ્રાણી.)

પંચમી તપ પર વૃદ્ધ (મોહું) સ્તવ-હાલ ૩ નું (પ્રણમી શ્રી શુરુપાપ, નિર્મલ જ્ઞાન
ઉપાય) જ્ઞાન પંચમી એ જોતોમાં જ્ઞાન વૃદ્ધિ અર્થે એક ધાર્મિક પર્વ છે. આમાં
જણાવ્યું છે કે-

જ્ઞાન વડો સંસાર, જ્ઞાન મુગ્ધતિ દાતાર,

જ્ઞાન દીવો કલ્પો એ, સાચો સદ્વલ્લો એ.

જ્ઞાન લોચન-સુવિકાસ, લોકલોક પ્રકાસ,

જ્ઞાન વિના પશુ એ, નર જાણે કિરયું એ.

એકાદશી વૃદ્ધ સ્તવ ૧૩ કડીનું. (સમવસરણ એકા ભગવંત, ધરમ પ્રકાશે શ્રી અરિહંત).

મૌન એકાદશી નામના ધાર્મિક પર્વ પર જેસલમેરમાં સં ૧૬૮૧

ઉપવાન તપ સ્તવ-(શ્રી મહાવીર ધરમ પરગાસે, બેઠી પરપદ આરણ.)

પોપધવિધિ સ્તવ-

(૩) વિનતિ એટલે સંબોધન રૂપે આપવીતિ-સ્વદેશ જણાવી પ્રભુની કરુણા અને
દયા માંગવા માટે જેમાં આજીવ પૂર્વક વિનતિ કરવામાં આવી છે તેવાં વિનતિ સ્તવને

મહાવીર વિનતિ સ્તવ (વીર સુલ્લો મેરડી વિનતિ, કરજોડી હો કંહું મનની વાત)

આ જેસલમેરમાં વાચનાચાર્ય પોતે હતા ત્યારે બનાવ્યું છે.

અમરસરપુર મંડળ શીતલનાથ વિનતિ સ્તવ

(મેરડા સાહેબ હો, શ્રી શીતલનાથ કિ, વિનતિ સુલ્લો એક મેરડી)

આલોચણ (આલોચના) રૂપે વિનતિ સ્તવ

(૪) છંદ-પાર્શ્વનાથ છંદ (આપણુ ઘરે બેઠાં લીલ કરે.)

(૫) દાદણ સ્તવ (ખરતર ગચ્છમાં પોતાની શુરુપરંપરામાં થયેલ જિન કુસલ-

સૂરજ 'દાદણ' તરીકે જાણખાય છે. ઘણા ચમત્કારી હોય તેમણે સમરતાં

મખાને પરચા આપ્યા છે એમ મનાવ છે. એવો પરચો દરિને મળ્યો તો તેવું આ સ્તવનમાં જણાવેલ છે, તેમજ પોતાની કૃતિમાં પણ સ્તુતિ રૂપે તેમનું સાંનિધ્ય લાધને બબ્બાદન કરેલું છે. (આદિ ચરણ-આગો આપોછ સમરતા દારોછ આપો.)

સ્તુતિઓ, પ્રથુ સ્તુતિ.

વિમલાચલ કાવળ સ્તુતિ.

૧૧ કેટલાંક પદો. વંશગ્ય-ઉપરેલ બોધકે કુંઠા કાચેને 'પદ' એ નામ અપાવ છે.

જે મહેલાં તે આ નિર્ગમમાં ઉદ્ભવ કર્યા છે. આ બધાં દિન્દી ભાષામાં છે.

અન્ય કૃતિઓ—ઉપરોક્ત સિવાય કવિની અન્ય કૃતિઓ હોવાનો સંભવ છે. એ પૈકી કાવિમંડલ પર પોતાની ટીકા કે સ્તવન-કંઈ પણ હોયું જાણ્યો. ૨૭

૨૬, ઉપર સંજાઓ, સ્તવનો, પદ વગેરે સર્વ મુદ્રિત થયાં છે. જુઓ જનપ્રબોધ સંજાપ-માળા, રત્નસાગર, રત્નસમુદ્રચય, જૈનકાવ્યસંગ્રહ ચૈત્યવંદનસ્તુતિસ્તવનાદિ સંગ્રહ.

૨૭ કારણ કે ખૃ. ચિવચંદ પાઠકે ૨૪ જિનપ્રગ્ન સં. ૧૭૭૬ (નંદ મુનિ નાગધરણી) વર્ષમાં આશો શુક્ર ૨ ને ચાંદિને દિને જયપુરમાં રચેલ છે તેમા સમયસુંદરી આ કૃતિનો પોતે આધાર લીધેલો જણાયો છે:—

સમયસુંદર અનુમદી કાવિમંડલ, જિનપ્રી શૈલ સવાયા,

પૂજા રચી પાઠક ચિવચંદ આનંદ સંધ, વધાયા—

રત્નસાગર ભાગ ૧-શ્લોક ૫. ૨૮૬.

વિભાગ—૭ મો
સાહિત્યવિભાગ.
પૂરવણી.

૨૩. સરસ્વતીચન્દ્ર.

તેની સમાલોચનામાં એક પ્રકરણ.

(લેખક: રા. રા. વિમ્બુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી)

ગોવર્ધનસ્મરણસ્તુત્ર અવિચ્છિન્ન નવલંત જ્યોતિ જ્યેષ્ઠા આત્મા 'સરસ્વતીચન્દ્ર' છે તો પથ્થરના સ્મરણ સ્તૂપો શું સ્મરણ રાખશે ?

સમુદ્રયા પહેલા 'સરસ્વતીચન્દ્ર' ને, ત્હેને છતા ગોવર્ધનરામને નહિં વિદોકાય તો યે "ફરી ફરી ખખડાવ્યું તું, છો એ કડી ઉપડે નહિં" એ ન્યાયે સરસ્વતીચન્દ્રનું દ્વારજ ખખડાવશે તો યે કહ્યાં ?

'સરસ્વતીચન્દ્ર' અને 'કુસુમભાળાથી' ગુજરાતી સાહિત્યના નવયુગની વસન્ત યેહી. દલપતરામ અને નર્મદાશંકર હવે ગયા યુગના યવા. ત્હેમની અને નવીન સાહિત્યની વચલી કડીઓ વિવેચક નવલરામ, 'પૃથુરાજરાસા'ના કર્તા ભીમરાવ, 'કુસુમાવલિ'ના લખનાર દોલતરામ પંડ્યા, 'રાણુકદેવી' કાવ્ય લખનાર ભાષાલાલ ભાઈશંકર ભટ્ટ, અને હરિલાલ હર્ષદરાય. એ વચલી કડીઓ પછી, એક મતે, 'નવીન યુગની વધારે સમીપ' જ ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલ. તે મત પ્રમાણે શુદ્ધ નવીન યુગને આંકનાર 'કુસુમભાળા' આ મનને જરાક ફેરવે પડશે. એક તો બેની વચ્ચે સમયનો બહુ ફેર નથી. 'કુસુમભાળા' અને 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ની વ્યાપક અસર સરખાવિયે તો 'સરસ્વતીચન્દ્ર' સરોવરનાં અમૃત પી અમર થવા જનારની સંખ્યા ઘણી વધી જશે. ગુજરાતી સાહિત્ય આલમનું વિશિષ્ટ લક્ષણ થઈ પડેલી રેનેહલઅની બાવના 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ની છે. 'સરસ્વતીચન્દ્ર'નો અભ્યાસ વધ્યો જાય છે, પણ ત્હેનાં ગ્રેસણાં ખીજ ખૂટ્યાં નથી. આ બધું જોતાં સાહિત્યમાં 'વસન્ત' પોકારનાર કોયલનું કામ 'કુસુમભાળા' નહિં પણ કુસુદ અને 'કુસુમ.' 'સરસ્વતીચન્દ્ર' જ નવીન ગુજરાતી સાહિત્યનો યુગ આંકનાર છે.

પાનાં ને પાનાં અને પ્રકરણના પ્રકરણ રાજ્ય, સમાજ, ધર્મ કે તત્ત્વના ચિન્તનથી બરેલાં છે. તેમજ મુખ્ય કથા અને આડ કથાઓનો, અગર નામ બદલી 'પંચ જૂદ જટા-કલાપ'નો આડંબર ધણો છે; એટલે સુરોપી આધુનિક નવલકથા કે અભ્યારની ગુજરાતી નવલકથા જેવી આ નવલકથા નથી લાગતી એ દેખીતું છે. તેથી એ નવલકથા જ નથી એમ કોઈ કહે; તેથી એ નિષ્ણ નવલકથા છે એમ પણ કોઈ કહે. આમ કહેવામાં જે તથ્ય છે ત્હેનાં યાનથી 'સરસ્વતીચન્દ્ર' ને 'સરસ્વતીચન્દ્ર પુરાણ' નામ ગ્રે. આનન્દશંકરે આપ્યું.

પણ કથા અને આડકથાઓનો આડંબર શી રીતે વધ્યો એ જરા જોવા જેવું છે. સરસ્વતીચન્દ્રને લીધે લક્ષ્મીનંદની વાત હોયજ; અને ત્હેને લીધે ચન્દ્રકાન્તના ધરની બે પાંચ કાગળમાં વર્ણવેલી સ્ત્રીઓને ગમે હોવી વાત આવે છે. સાધુ સરસ્વતીચન્દ્રને લીધે સાધુ-

* કવિ ન્હાનાલાલે કેદારવની પુરવણીની પ્રસ્તાવનામાં સ્ત્રીકારેલી યુગ આંકવાની પદ્ધતિ, અને ગુજરાત સાહિત્ય સંસદે—અર્વાચીન સાહિત્ય પુરતી તો બેચક—સ્ત્રીકારેલી યુગ આંકવાની પદ્ધતિ—એ બંને પદ્ધતિ ઉતાવળી અને અસાચીય છે ?

ઓના સામાન્ય જીવનની કથા હોય એમા નવાઈ નહિ, પણ તે સાથે અમુક વ્યક્તિઓની જીવનકથા પણ આવે છે. “વમિષ્ટ જેવા વિહાર પુરીજના અરુન્ધતી જેવા ચન્દ્રાનલી” ની રસિક કથાઓ ન્હાની મ્હોટી છે. કુમુની માતા ગુણસુંદરીના ગૃહજીવનની અને તેના પિતા વિદ્યાચતુરના રાજ્યજીવનની કથા સ્વાભાવિક રીતે હોય. ગુણસુંદરી અને વિદ્યાચતુરની પાછળ તો જાણે અસંખ્ય મનુષ્યોના ઘરના પરોણા થઈ આવિયે છિયે. માનચતુર ને ગાન ચતુરની જીવનકથા, દુષ્કામા વિગેરેની જીવનકથા, વગી વિદ્યાચતુરની આનંદ પાછળ મધુરાજ ને મણિરાજ ને ખાચરરાજનું ટાણું ઉઠેલું જ હોય કુમુદના પ્રથમ વિવાહ કથામા સરસ્વતીચન્દ્રનું ઘર સદળાયુ. ખીળ વિવાદથી યુદ્ધિધનનું ઘર સદળાયુ. યુદ્ધિધનની કથામા તેની માતા અને વડીલોનું જીવન શંકગાયનું જીવન, ભૂખમિતનું જીવન અને નરભેરામ જેવા જાણેલા ને જુદા કુસુમના જીવનને આધારે ખીળ મનુષ્યોના જીવન લટકેના છે, પણ તેના જીવનવર્ણનને આધારે ખીળ જીવનવર્ણનો લટકેવ નથી. કુસુમસુંદરી આખી કથાની સાક્ષી છે આમ એક કથામા અનેક કથાઓ ફેટનીક કુન્દરતી રીતે, ફેટનીક અમથી અને ફેટલીક કૃત્રિમતાથી સંડોનાઈ છે.

આમ વાત પાછળ વાન અને તેની પાછળ વાત એમ દૂર સુદૂર તથાયા બીજી છિયે, એટલે કોઈ વખત રસક્ષતિ લાગે-રમતુ કેન્દ્ર સરસ્વતીચન્દ્ર, કુમુદ અને કુસુમ માગિયે તો. પરંતુ, તે રસક્ષતિ ન લાગે હેલુ પાનાલખન અને સાત્રૈવિધ્ય નજરે પડે છે તેથી આકેશનાનો દોષરૂપ ન બનના આનંદને ગંભીર બનાવે છે અનંત આકાશના અનંત રંગો ચિતરવા ચિત્રકારને જુદા જુદા ચિત્રો બને ચિતરવા પડે, પરંતુ, અનંત જીવનના અનંત દૃશ્યો એકજ નવલકથામા આલેખનામા આવ્યા હોય તો તે ઉચ્ચતમ પ્રતિભાની જ પ્રસાદી હોય ચિત્રકાર લીટી ભારે ને ‘દીઝાઇન’ પણ ગઢે કલાકાર મૂર્તિ ધરે કે મહેલ બાધે ગોલધનરામે લીટી દોરી નથી, ‘દીઝાઇન’ કાઢ્યું છે, તેલેલું પૂતણું ધર્યું નથી, પણ મહાન મદિર બાધ્યું છે ઉચ્ચ પહોળા પગથિયા, આરસનું જડામણ, માણુએ ત્રણ દરવાજા અને તત્ત્વચિન્તનના ઘટાટોપ નીચે વિલસતી મૂર્તિ, કુસુમની આરતી, કુમુદની ભક્તિ, વીણા સંગીત—“સરસ્વતીચન્દ્ર”—એક મહાન મદિર નહિ તો બીજું શું ?

દરેક વાર્તા એટલે કાંઈ જીવન આલેખન હોતું નથી. ગમે તેમ કાર્યકારણના સમૂહ બાધી ‘સીનેમા’ ના પ્રસંગો પેઠે પ્રસંગોનું બડોગ કરી રેખા દોરતા હોય એમ વાર્તા લખવી એ એક વસ્તુ છે, અને કુદરતી રીતે જાણે કાર્યકારણના સમૂહ આવ્યો હોય અને પાત્રો ખરા મનુષ્ય-પદ્ધતિ તે પ્રાકૃત જન હો. કે આદર્શ પુરુષ હો-લાગે, જીવન એ રેખા નહિ પણ કોઈ ધન વસ્તુ લાગે, અને હેવા ઉદ્દેશથી વાર્તા લખાય એ જુદી વસ્તુ છે. સામાન્ય વાર્તાનો નાયક અકસ્માત આવી પડતા કે કૃત્રિમ રીતે ઉલાળેવા પરિણામ માટે નિર્મિત હોય એમ પહેલેથી લાગે છે. કારણ કે, તેનું આખું જીવન એ પરિણામને ઉદ્દેશી જ આવે-ખનામા-લખવામા-આવે છે ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ જેની નવલકથાનો નાયક કુદરત વ્યક્તિ, સમાજ વ્યક્તિ, અને રાજ્ય વ્યક્તિ હોઈ યકે છે, અને એક વિશ્વ વ્યક્તિ હોઈ જીવન-રણમા આત્મ તત્ત્વની છાપડી શોધનાર પખી બને છે. શુદ્ધ કલાકાર માગે હેવી ઘટના “સરસ્વતીચન્દ્ર” મા નથી. બાકી જીવનમા કંઈક કેન્દ્રિત ઘટના હોય છે ? નવલકથા

એટલે જીવનનું સંકલ્પ અને રસમયું આલેખન; હેનું કેન્દ્ર રહેલો માગે એક બે વ્યક્તિઓ; અને વાયકને ગૂઢ રહેતું, કુદરતી રીતે ફલિત થતું રસિક પરિણામ એ હેનો નિરંતર જળવાતો હૃદય. આ બધું ધણે માગે “સરસ્વતીચન્દ્ર” માં છે, છતાં જો દૂર તળેટી પરથી “સરસ્વતીચન્દ્ર” પર્વત પરનો રસ્તો અહીં તહીં તૂટેલો લાગે, ઝાડ કે કવચિત્ત આંખમાંથી ભરાઈ ગયેલો લાગે, તો આઈનોંગ પેઠે કદીયું કે માનવીની આંખને-હૃદયને-કેળવવાને જ એ રસ્તો અહીં તહીં તૂટેલો કેમ ન હોય ?

કેદ્રિત ધરતીનું તો બાણે સ્થૂળન્યા. પણ ચિન્તન ભર્યાં પ્રકરણોનું શું ? ત્રીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં લેખક કહે છે : “This narrative still continues to be a mosaic or even blending of the actual and ideal aspects of our life in these days but the latter, henceforth begin to acquire a distinct predominance over the former.” જીવન પાછળ જીવનતત્ત્વ બતાવવાની ગાંઠ અભિલાષા એ ચિન્તનપ્રધાન પ્રકરણોનું ખાસ કારણ છે. ત્રીજા અને ચોથા ભાગમાં જન્હારે જન્હારે ભાવનાસત્ય અને વાસ્તવિકતાનું અંતર વધી જાય છે, કવિતાનું તેજ આંખને આનંદ આપતું છોડી હેને આજી દેવા માડે છે, જન્હારે વર્ડઝનર્વનું ચડેલ શેલીનું ચડેલ ચલા જાય છે, જન્હારે “નવલ્લના ભૂલોકમાંથી” કર્તા ‘પુરાણના ભુવલોક’ તરફ વધારે ને વધારે તણાય છે, જન્હારે ગોવર્ધનરામની નવલકથા મટી નિબંધમાળા થઈ જાય છે; હેમના લખાણમાં પેટોના સંવાદો, કે ફિલસૂફી, રાજપુરુષ, પક્ષવાદી નિબંધ લેખક કે પત્રકારના વ્યાખ્યાનો જેવા ભાગ વધતા જાય છે, એ સત્ય દીવા જેવું છે. અહીં તહીં દેખા દેતું ચિન્તન કોઈ નવલકથામાં અસ્થાને નથી. વળી આ નવલકથાનો નાયક તત્ત્વચિન્તક કદપાયલો છે, એટલે કથાનું અંત તત્ત્વચિન્તન ન થઈ પડે હેવો સંભવ નથી.

આમ છતાં, ત્રીજા ચોથા ભાગના કેટલાક પ્રકરણોના નવલકથાની દૃષ્ટિથી બચાવ થઈ શકે એમ જ નથી. હેવો ચિન્તનપ્રધાન પ્રકરણોનો બચાવ ન હોય, પણ હાવા પુસ્તકમાં તે બધાં કેમ આવ્યા તે સ્થૂળ શકાય હેવું છે.* એક કારણ તો, આગળ કહ્યું તેમ, જીવન તત્ત્વ બતાવવાની ગોવર્ધનરામની અભિલાષા, બીજું ભાવનાસત્ય તરફ લઈ જવાની ગોવર્ધનરામની અનિર્વાચનિ વૃત્તિ અને પ્રતિકલ્પ શક્તિ. ત્રીજું અગત્યનું કારણ ગોવર્ધનરામની હાસ્ય રમિકતાની ઝોલપ. હાની નવલકથાનો ચિન્તનપ્રધાન અંશ તે સમયનું સ્વાભાવિક ફળ હતું. જે સમયમાં આપણી જૂની દૃઢ ભાવનાઓ તરફ આપણે શંકાથી જોવા લાગ્યા, અને પ્રાચીન પવનના ઝપાટા જોસંભરે વાવા લાગ્યા, તે વખતે દરેક વિચારકને જુદા જુદા રાજકીય, ધર્મ વિષયક, અને સામાજિક પ્રશ્નો ઉપર વિચારો અનિવાર્ય થઈ પડે જ. જો કે કથામાં બતાવેલા ભિન્ન ભિન્ન વિચારોથી ગોવર્ધનરામના ચોતાના વિચારો સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં જણાતા નથી. નવલકથામાં વિચારપ્રદર્શન આણું કરી આવ્યારું આલેખન જો વધારે કરવું હોત, ને સમાજનીતિ, રાજનીતિ, અને ધર્મ સંબંધી જુદાજ પુસ્તક લખ્યાં હોત તો આ નવલ-

* આ સંબંધમાં સ્વ. ઉત્તમલાલનું લૂલા બચાવ રૂપે સ્મરણ રાખવા જેવું એક વાક્ય તે એ કે : “ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીએ નૌવેલ લખવાનું શરૂ કર્યું મોટેજ તે નૌવેલમાં ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અંશો વધી ગયા છે.”

કથાનું સ્વરૂપ હાલની નવલકથા જેવું થાત અને જનસમાજને જો કે વધારે લાભ થાત, તો પણ નવલના પાત્રમા પડેલા એ વિચાર સમુદ્ધી ક્રીમત ગુજરાત શી ન આપે? વળી, મુંબા-ધનું બહુ વખોડાયેલું ધાંધલ છોડી નિવૃત્તિનો જે સ્વીકાર ગોવર્ધનરામે કર્યો તે આ સોના જેવા ભારતે કેટલો જવાબદાર છે તે કોણ કહેશે?

એક જ રંગે રંગાયેલાં પણ બિન્ન બિન્ન મહત્તાવાળાં, અગર સંજોગોની સરખી ભૂમિકા ઉપર ઉભા રહેલાં પણ જુદાં જુદાં ઉચ્ચ ગ્રાહવાળાં કે ઉચ્ચ ગ્રાહશૂન્ય, એકદમ એક જ કોટિ ઉપર આવે હેવાં અને સંજોગો પણ સરખા પણ ભાગ્યદોરીથી જુદી જુદી દિશામાં તણાતા હેવાં ધણાં પાત્રો ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ મા છે. એક પાત્રની હાયામાં બીજું પાત્ર કેવું લાગે છે, બન્ને પાત્રના સંબંધમાં આવેલું ત્રીજું પાત્ર કેવું દીપે છે, વગેરે, લાંબી સમાલોચના માટે બહુ રસિક ચંપ પડે હેવું છે. ગુણસુદરી અને સૌભાગ્યદેવી, બુદ્ધિધન અને વિદ્યાચતુર, ઉચ્ચ ગ્રાહવાળા મધુરાજ અને મધુરાજ સાથે ઉચ્ચ ગ્રાહ વિનાનો કેવળ પરિચિતિમા તણાતો ભૂપસિંહ, સૌભાગ્યદેવી અને ગુણસુદરી અને પોતપોતાનાં બાળકો માટે હેમની જવાબદારી, એક બાળુ ચન્દ્રકાન્ત અને બીજી બાળુ તરંગોથી ભરેલું ‘સરસ્વતી ચન્દ્ર’નું મિત્રમંડળ; બિન્દુમતિ અને કુસુમ, કુસુમ અને કુસુદ; -અલક અને પ્રમાદધન; સરસ્વતીચન્દ્ર અને ચન્દ્રકાન્ત; સરસ્વતીચન્દ્ર અને વિજયદાસ બાવા; વગેરે પાત્રો; હેમની પાછળ કાં તો મુખાધની ધાંધલભૂમિ, કે મધુરાજનું મક્ક મહામવન, ભૂપસિંહનો દરબાર કે કલ્યાણગ્રામ, કે સમુદ્ર, નદી અને તાડના વન વગેરે જોતા અને નિરખતા આપણી આંખ્ય થાકી જાય એમ છે. કલાની દૃષ્ટિએ આમ તેજહાયાના સંમિશ્રણથી, કે પ્રમાણસર ઘટનાથી આપણે ચિત્રમંદિર જોઈ શકાય; પરંતુ સૌન્દર્યની ખાતર સૌન્દર્ય, કે ઘટનાની ખાતર ઘટના ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ મા મોટે ભાગે નથી. “આપણા સંસારમાં આધેડ ગૃહિણીની જરૂરીઆત અને કિમતી સહાયનું વ્યતિરેક દેખાત” શકાયતું કુટુંબ પૂરું પાડે છે. બુદ્ધિધનનું કુટુંબ નામિકાની વધારે નજીક એટલે હેમની કથા પણ વિસ્તારવાળી છે. ‘જૂના જમાનાના આર્થ સંસારના આ દમ્પતિએ માલ્યસની દલીલોને નિરપેક્ષ કરી હતી. પ્રમાદધન અને અલકનું જીવન સમૃદ્ધિમાં આટાળતા માળાપેલું ખ્યાન ખેંચે છે અને ખેંચશે. બુદ્ધિધન અને પ્રમાદધનમા કંઈ બહુતરમાં ફેર નહતો, પણ બુદ્ધિધન ગરીબાધમા ઉછર્યો અને બદાહુર માતાના સંસ્કાર હેના ઉપર પડ્યા અને પેઢીઓથી ઉતરી આવેલું કુટુંબ-ભાન હેનામા જન્મું અને વિકસ્યું. બુદ્ધિધનના આરિઅનું મહત્વ જગતરા પહેલેથી જણાય છે, પણ રાજકીય મઝમઝલમાં એ બરોજર ખીલવા પામતું નથી. પરંતુ સૌભાગ્યદેવીના મૃત્યુ પછી તે આરિઅ પૂર્ણરો ખીલી નીકળે છે. હેવા પિતાનો પુત્ર પ્રમાદધન થયો, ધર્મધ માતા તે પ્રમાદને અટકાવી ન શકી; જે સીદ્ધધની રહી ગયેલી કેમજના અવલકિશોરીમા હતી તે પ્રમાદના પુરુષત્વમાં ન આવી, તેથી કુસુદ અલકને સુધારી શકી પણ પ્રમાદધન ઉપર વિન્ય મેળવી શકી નહિ. વળી બીજાં કારણથી પણ અલક પ્રમાદધન કરતા ઉચી કોટિની છે. દુર્ગંધભર્યા દુગુંધોથી મોઢ પામનાર પ્રમાદધન હતો. ગુણની પરીક્ષા કરવાની શક્તિ, પરીક્ષા કરી તેને વખાણવાની શક્તિ, અગર પરીક્ષા કર્યા વગર લામણી માત્રથી જ ગુણ ઝાળખી, તેને વખાણી પોતાનામા ઉતારવાની શક્તિ અને શક્તિ પ્રમાદધનમા ધણું દમી હતી. અલક સરસ્વતીચન્દ્ર જેવાના ગુણથીજ અંબઈ મઝ જેમ સેકસપીઅરના

‘Measure for Measure’ માં એન્જેલો આપસાબેલાના ગુણધર્મો અંગત જાય છે તેમ.

ગુણસુંદરીની કુટુંબજનમાં હિંદુ સંસારનું એકંદરે અચ્છું ચિત્ર આલેખાયું છે, છતાં અહીં તહીં રંગો વધી પડ્યા છે. “સુશિક્ષિત સ્ત્રીસ્વભાવનો ઉત્કર્ષ” આપણું ધ્યાન ખેંચે છે અને રોકી રાખે છે. “ગૃહપતિ કરતા ગૃહિણી ઉપર સંસારજીવનની ખુખીઓ અને ખામીઓનો આધાર છે.” એ અહીં સ્પષ્ટ બને છે. ગુણસુંદરી જેવી ગૃહિણી અવિભક્ત ગૃહજીવનની હોડી ખરાબર ચલાવી શકે એ જેટલું ચોક્કસ દેખાય છે તેટલું સ્પષ્ટ આપણને જણાય છે કે સ્વાર્થ ત્યાગ, દીર્ઘ દષ્ટિ, ઉદ્વેગ અને સહનશીલતા એ ગુણો જે ગૃહિણીમાં હોય તે જ ધરત્રી ગૃહિણી અવિભક્ત હિન્દુ ગૃહમાં પોતાનું કર્તવ્ય ખરાબર બજાવી શકે છે. વળી અવિભક્ત કુટુંબને જાળવવા ગુણસુંદરીને ઝોઝો ભોગ આપવો પડતો નથી. પહેલું બાળક કુસુમ જેવું ન બનતા કુસુમ જેવું બને છે એ અવિભક્ત કુટુંબજનની સુંદર દીકા છે.

સીમન્ત પછી ગુણસુંદરી પિયર કેમ ન ગઇ તહેનો ઉલ્લેખ નથી, તેથી સીમન્ત પછીના પ્રસંગ અસ્વાભાવિક લાગે છે. અસ્વાભાવિક પ્રસંગનું આલેખન અતિશયોક્તિવાળું છે. વિધાયતુર જેવાના કુટુંબમાં નર્ણદ સાસુ આ કોમળ પ્રસંગે એટલા બધાં નિષ્કુર હોય એમ ચિતરવામાં આખી સ્ત્રી-સમાજ ઉપર આલેખ થયો છે. ગુણસુંદરીને આદર્શ સ્ત્રી આલેખવામાં ખીચારી ધનલક્ષ્મીને પણ કૂર અને બેદરકાર ચિતરવામાં આવી છે. ગુણસુંદરીના ઉત્કર્ષ અને તહેતું દુઃખ બતાવવામાં વિધાયતુરની પણ ઉપેક્ષા ચિતરાઈ છે. આમ આ ચિત્રમાં વિષમતા, ધટનારોપ, અતિશયોક્તિ અને અનૌચિત્ય છે.* છતાં તહેમાં એક વસ્તુનું સુંદર ભાન થાય છે.

“સ્થૂલ સંબંધથી શરૂ થતો પતિ પત્નીનો પ્રેમ ધીમે ધીમે વિશુદ્ધ થતાં સંસાર જીવનમાં મનોમય એકતા કરવામાં સમર્થ થાય છે.” ઉમ્મર વધતા અને દુઃખની ખીજ ઝડી આવતા ગુણસુંદરીનું કાળજી અને ચારિત્ર્ય પોતે પડી જાય છે. બાળકોના દુઃખ દેખતો વિધાયતુર ચારિત્ર્યબળ વધારે વધારે બતાવતો જાય છે. “ભાવ કરતા યુદ્ધિના વિશેષ વૈભવવાળા વિધાયતુરનું હૃદય જરા તો કંકળુ છે.” પણ તે જ ‘કંકળાઈ’ બળને પોપવામાં કામ આવે છે. જે કંકળાઈથી, બહુતર બહુતર અને દુનીઆદારીના હડાપણથી વિધાયતુર પ્રભાદધનને કુસુમ સોષે છે-આપે છે, તેજ કંકળાઈથી વિધાયતુર કુસુમ અને કુસુમના ઉચ્ચ માલ પોપવા પોતાનું બહુ હોગી દેવા તૈયાર થાય છે. જીવનનીમા જે બળ ગુણસુંદરી

* “કમાનાર ભાર વહેનાર દમ્પતિ વિધાયતુર અને ગુણસુંદરી અને વડીલો માનયતુર અને ધર્મલક્ષ્મી આમ બે જુદા હોવાથી હિંદુ અવિભક્ત કુટુંબની કેટલીક વિલક્ષણ સુરેક્ષીઓ ગોવર્ધનરામના ચિત્રમાં સ્થાન પામી જ નથી.” “વળી ગુણસુંદરીની કુટુંબજનમાં સંયુક્ત કુટુંબના મ્હોટે ભાગે સંવાસના દુઃખો છે.” “માસારિક પ્રતિભામાં રિયલિસ્ટિકનય જ રાખીને આપણી રૂઝ્કાના શુદ્ધ રૂપનો જનનો પક્ષવાદ કરવો એ જ પોતાનો પોતાના જમાનામાં સુખ્ય ધર્મ છે જેવી દૃઢ પ્રતીતિવાળા કન્યા પણ આ ભાગમાં સંયુક્ત હિંદુ કુટુંબ સંસ્થામાં દોષરચાનો ચિતરવામાં મજા રાખી નથી. એ એમના દૃષ્ટાન્તાના વાસ્તવિકતાના ગુણનો મહિમા પ્રતિપક્ષોએને પણ સ્વીકારવો પડે છે.”

ખતાવે છે તે કુસુદ અને કુસુમના બવિધ્ય જોવામાં, વિચારવામાં અને સાધવામાં કામ આવતું નથી. ગુણસુંદરી કથાના છેવટે સામાન્ય સ્ત્રી બની જાય છે, દુનીઆનું જ હડાપણ સત્ય માને છે, કુસુમના ઉચ્ચ ગ્રાહ વિરુદ્ધ બદ્ધપરિકર થાય છે. ધરીબર વિધુર બનેલા પુદ્ધિ-ધન સાથે પરણાવવા અગર ચન્દ્રકાન્તને એક ઉપર બીજી આપવા હા બણે છે. જગત કુસુદને કેમ જોશે એ વિચારી કુસુદ-પોતાના પ્રિય અને દુઃખી બાળક-તરફ ગુણસુંદરી, મીઠી નજર તો રહી, પણ તિરસ્કારની નજરે જૂએ છે, અરે તિરસ્કારથી તેને જોતી જ નથી. અને જે શુદ્ધ પ્રીતિ, વર્ડઝવર્થના માદકસ જોવો માન્યત્વર બતાવી શકે છે, તેવી પ્રીતિ-જન્ય દિમ્ભત કે દિમ્ભનવાળી પ્રીતિ ગુણસુંદરી ખતાવી શકતી નથી એ જ ગુણસુંદરીની નિર્બળતા. ચોથા ભાગની ગુણસુંદરી જોઈ બીજા ભાગની શુણિયલનો ઉદ્ધર્ષ અતિશયોક્તિ-વાળો વધારે ને વધારે લાગે છે. ગુણસુંદરી પાત્રના નિરૂપણમાં વિષમતા તો છે જ. ચરિત્ર-વિકાસ માગી લે હેવી વિષમતા દરેક પાત્રમાં હોય અને અહીં પણ વિષમતાનું કારણ સુખદુઃખના પ્રસંગો હશે. પણ તે કારણે એટલાં તો સમજ નથી જ કે “અહીં તહીં રંગો વધી પડ્યા છે,” હેવા આપણા મનને બાધ આવે.

લક્ષ્મીનંદન જોવાના ધરની રિયતિ ગદ્ય પરિચિત છે તેથી મથુરાજ, મહારાજ અને બૂપસિંહના ગૃહજીવન સામાન્ય દિંદુને બહુ અપરિચિત છે. તેથી, અને ઉત્તમ સુન્દરગિરિના વસનારાંની જીવનવ્યવસ્થા સાકેતિકે વ્યવસ્થા કે ધર્મવ્યવસ્થા જેવી-એટલે આખાં કુટુંબો અને કુટુંબો હવે આપણે જોવાના નથી પુદ્ધિધન અને વિદ્યાચતુરનાં કુટુંબો ઉપર આછા આછા તેજઉજળા ધુમસ જેવો પડે પડે જતાવી, ગોવર્ધનરામ રાજદારી પુરુષોની કરુણ કથા આપણને પૂરી પાડે છે સરસ્વતીચન્દ્ર સાથે કુસુમના લગ્નથી વિદ્યાચતુરને આશ્વાસનનું અમૃત મળ્યું-પણ કપાળે લાખેડું કુસુમનું ભાગ્ય એ જ રાજપુરુષ વિદ્યાચતુરની કરુણ કથા-પથદેશ ભયાં પર્વતોમાંથી માર્ગ કાઢતો ઠેક સુધી વિદ્યાચતુર જળાય છે. એ જ હેતી કરુણ કથા-જે કુસુદના ભાગ્યે વિદ્યાચતુરની કથા કરુણ બનાવી તે જ કુસુદના સરસ્વતી-ચન્દ્રને, ન પરણવાના નિશ્ચયે પુદ્ધિધનને આશ્વાસનનું અમૃત પાતું. અન્ધા સુવર્ણપુરમાં લગભગ એકહથ્થુ રાજ્ય ભોગવવાનો અવસર આવ્યો. ત્યાં પ્રમાદધને માની કુળ લગ્નની ટેવું કરુણ બાન એ રાજદારી પુરુષને થયું. કુસુદ નદીમાં પડી અને સૌમાખેડેવી મૃત્યુ પામી એ પુદ્ધિધનની કરુણ કથા. અપૂર્ણ રહેલા મનુષ્ય કર્તવ્યમાં કે અસાધેલા ધ્યેયમાં જે પ્રકૃતિ સ્વભાવ અને કરુણ રસ સમાયો છે તે કરુણ રસમાં આસુ નહિ સારતી પણ અનિમિષ રહેતી આખોયી આપણે અજકાળાધએ છીએ.

એ રાજદારી પુરુષોની કથાથી આપણે સ્તબ્ધ માત્ર થઇએ છીએ; પણ માનની કરુણ કથા એટલે સરસ્વતીચન્દ્રની કથાથી આસુ સર્થે જાય અને શુદ્ધ પ્રેમ, સૌન્દર્ય, અને સાધુતાની કરુણ કથા એટલે કુસુદની જીવનકથાથી નિસીમ અરણ્યમાં એકલા રખડનાર માનવીના એકનો એક-આધાર-ચોમેર અધાર ને એક જ ઝીણું તેજ-જેમ જતું રહે ને માનવીના છેલ્લા આશાતન્ત્ર ટૂંકી ગયે તેમ કુસુદની જીવનકથાથી હૃદયમાંથી આત્મ ચીસ નીકળી પડે છે.

કોમળ, સ્વસ્થ અને સલક્ષણ મનવાળો પિતૃબક્ત મનરવી આપણો પ્રિય સરસ્વતીચન્દ્ર

આપણને જ પ્રિય છે એમ નથી. નવલકથાના પ્રત્યેક સુત્ર કે રસિક વ્યક્તિને તે પ્રિય થઇ પડ્યો છે. જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુથી જીવન ઉપર દૃષ્ટિ કરનાર તરંગશંકર, ઉદ્ધતલાલ, ચન્દ્રકાન્ત, અને વિદ્યાચતુર, સ્ત્રી નરકે જુદી જુદી કક્ષાવાળા સૌભાગ્યદેવી, અલકાકિશોરી, ગંગાભાભી, ગુણસુંદરી, કુસુદ, કુસુમ, ને ચન્દ્રાવળી-સર્વ બિન્ન બિન્ન મન તન્નવાળાં કે ચિત્ર વિચિત્ર સ્વભાવવાળાં સરસ્વતીચન્દ્ર ઉપર ઓછો વલો શુદ્ધ રનેદ દાખવે છે. કાર્યદક્ષતા કે વ્યવહારમાં ઝીણી સજ બાળુએ રાખીએ તો પણ કોઇ હેતી વિદ્વત્તાથી, કોઇ સૌન્દર્યથી, કોઇ રસિકતાથી, તો કોઇ હેતી વૈરાગ્યથી મધમાખી માફક તેની પાછળ ભમ્યા કરે છે. -આમ છતાં આ વ્યક્તિઓમાંની લગભગ દરેક નાવકના અનુભવની ન્યૂનતા તરફ આંગળી કરે છે. આ અનુભવ-ન્યૂનતાની કાડીનો વાધ કરી કોઇ વિદ્વાને સરસ્વતીચન્દ્રને 'philosophical vagabond' કહ્યો; સરસ્વતીચન્દ્રે આત્મ પરીક્ષક ચઇ ખેતાને જ dreamy vagabond કહ્યો. સરસ્વતીચન્દ્ર મૂર્ખ છે, હેને કાર્યમાં ઝીણી મજ નથી, તે કાર્યદક્ષ નથી, હેનાં મનોરાત્નમાં વિલસતા જ્ઞાન અને પ્રીતિ સંસારમાં ધનાઢારમાં ઉતારવાની હેનામાં બે વૃત્તિ છે તો શક્તિ અને ધૈર્ય નથી-હાવા આક્ષેપો philosophical vagabond કહેવામાં સમાયા છે. અનુભવ-ન્યૂનતા અને મૂર્ખતા પર્યાય નથી-તત્ત્વચિન્તક ધણી વખત પ્રકૃતિથી જ લશ્કરી કષ્ટતાન ચર્ચ શકતો નથી. વ્યક્તિ આત્રને જીવનમાં કષ્ટતાન થવાના ધણા પ્રસંગો આવે છે. સ્વર્ગ અને નરક વચ્ચે સ્વીકાર કરવાના યુધિષ્ઠર પેઠે ધણુને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવે વખતે કલ્પનાશીલ વિચારક માથે હાથ મૂકી "To be or not to be" નો વિચાર કરવા બેસે તો પાલવે નહિ. સારા નરસાનો વિચાર કરવામાં થતા કાળક્ષેપથી જ હાલો વિચારક નરસું જ પ્રાપ્ત કરે ત્યાં માનનીનો પુરુષાર્થ શુ કામ આવે ?

આવાજ કોઇ અલૌકિક કારણોથી સરસ્વતીચન્દ્રને "દાધું વિધિએ તે પીવું" કરવું પડ્યું. ગૃહલાગ કર્યો એ અનુભવની ન્યૂનતા ખરી પણ મૂર્ખતા નહિ જ. "જે મૂર્ખતાએ ઘર છોડાવી અહીં આવ્યો તે જ મૂર્ખતાએ આજ એ દેશ-દેશાનું દર્શન કરાવ્યું." સરસ્વતીચન્દ્રે આમ અનુભવ-ન્યૂનતાને મૂર્ખતા કહી એ તો હેતી જાત્ય ઉપરની રીસ. વળી જ્ઞાદારે કુમુદને ખેતાના ગૃહલાગનું સમાધાન ક્યાના અંતમાં સરસ્વતીચન્દ્ર આપે છે ત્યાંદારે એ મૂર્ખતા તો નહોતી જ એમ આપણને જણાય છે. સરસ્વતીચન્દ્ર કહે છે -

"મ્હેં આ શરીરના સર્વ સંબંધીઓનો, લક્ષ્મીનો, અને ગૃહનો પરમ ધર્મ રૂપ ત્યાગ કર્યો, અને કર્યો તે કયો. મ્હેં પ્રીતિ અપ્રીતિથી કાઢ કર્યું નથી...સુખાદમ" તો એટલો જ વિચાર કર્યો હતો કે રત્ન નગરી જવું અને અસ્તાન રૂપે ત્હમારા મનની ઇચ્છા ગણી લેવી...સીતાને લેઇ રામ ગયા ને દમયન્તીને લેઈ નળ ગયો હતો તેમ હું ત્હમને સાથે લેઇ જત...સમુદ્ર માર્ગે રત્ન નગરી આવતાં પ્રતિકૂળ પવનને લીધે દિવસ વીતી ગયા, ત્યાં આવ્યો સારે તો ત્હમે સુવર્ણપુર ગયાં હતાં."

પ્રતિકૂળ પવનને લીધે વીનેલા જે થોડા દિવસ ત્હમા જ વિદ્યાચતુર જેવો પિતા, અને ગુણસુંદરી જેવી માતા કુસુદ જેવી પુત્રીનો વિવાહ કરે એ જરા અસ્વાભાવિક લાગે છે, એ વાત ચર્ચવાનો આ પ્રશ્ન નથી સરસ્વતીચન્દ્રનું ખેતાના હૃદયનું જૈષ્ઠકરણ જુલ્ય ભરેલું હશે. પણ તે પિતા ઉપર રોષ કરી ત્યાગી ન હોતો કયો એ આટલા ઉપરથી જ સ્પષ્ટ બને છે.

કુમુદના વિવાદ પહેલાંની ચન્દ્રકાન્તને સ્વમજાસવી, નિગૂઢ રહી ધુંધવાઇ રહેલી સંન્યાસીની શુદ્ધ બાવના પ્રસંગ મળતાં ભજૂડી હતી. કાચે તાંતણે બધાયથી કુમુદ વિતરણ તો ન હોતી જ. સરસ્વતીચન્દ્રના આશ્રમમાં યાત્રાવલ્ક્યની મૈત્રેયી યવાનું કુમુદનું ભાગ્ય સરસ્વતીચન્દ્રના તે વખતના મનોરાજ્યમાં તો હતું. જગતમાં શુદ્ધ પેટે વિચરવાનો અભિલાષ મૂર્ખતા નથી. કુમુદને સંન્યાસમાં પ્રિય શિષ્યા બનાવી દીક્ષા આપવી એ વ્યવહારિક નહિ તો ઉચ્ચ ગ્રાહ તો હતો જ. માત્ર ગૃહલાગથી "philosophical vagabond" ની ઉપાધિ આપણા નાયકને આપી શકાય એમ નથી. ગૃહત્યાગના વૈદ્યમાં એક તત્ત્વચિન્તકની કાલવશતા જ જણાય છે.

જવાલામુખ સંન્યાસના છટ્ટા પાતાળમાં આવતા પહેલાંનાં પાંચ પાતાળમાં કયાં કયાં સરસ્વતીચન્દ્રે ધૈર્ય, બાલિશતા નહિં પણ મનોબળ ને કાર્યદક્ષતા દર્શાવી તે આપણે પણ સરસ્વતીચન્દ્ર જોડે યદુનુંગ ઉપર ઉભા રહી વિશેષણે. ઉંચા તારાનાં વચાળામાંથી છેટે સુવર્ણપુરમાં કછોટા મારી પરસાળ પગની મેદીના કિપલા માળમાં દાખલ થનાર, "શીકર ન કરશો—મેં નવીનચન્દ્રે ખેનને છોડવ્યાં છે," એમ બોલતો રાતના એ વાગ્યાના અંધકારમાં કટાર વાગ માથી બેશુદ્ધ ખેસો સરસ્વતીચન્દ્ર દેખાય છે. સુખદા અને સમુદ્ર ઉપર થઇ દોરડાં વગરના તારથી "અલકખેન, હું તો ત્હમારે બાંધ થાઉં હો!" હેવા સ્વર ધધરના તરંગે આવી આપણા હૃદયમાં સમાય છે. "જવનિકાનું છેદન અને વિશુદ્ધિનું શોધન" સમરણમાંથી કયાં સરી ગય એમ છે? હૃદયબળથી આંખો ન ઉઘાડનાર સરસ્વતીચન્દ્રે પ્રસંગ બળે કુમુદની મસ્તકકળા ખોળામાં લીધી અને "આશ્વાસક હાય મૂર્છિત મુખ ઉપર ફરવા ગયો પણ અટક્યો." જ્યવંત વિશુદ્ધિના આથી સ્ફુટતર પ્રસંગ હોઇ શકે? હથીયાર વિનાના સુકુમાર સરસ્વતીચન્દ્રે ખહારવટિયા વચ્ચે વાણીયજ્ઞને છોડાવી અને "બધી સ્ત્રીયોનું રક્ષણ થશે તે ભેગું ત્હમારું પણ થશે.....પાછો આવું એટલામા આ વાત ઉપર એક નિમંધ લખી કહાડજો," હેવા માનચતુરનો ચન્દ્રકાન્ત પરનો આક્ષેપ નિરર્થક થયો. કાળરાત્રિ જેવી ભયાનક રાત્રિયે, રમણાન જેવા જગલમાં કુવ સસું ધૈર્ય દાખવી સંસારનું અવસાન નજીક દેખી મહામંગળ જેવા મરણ કામને વાસ્તે આંખના પલકારા જેટલી વારમાં સજ્જ અને સાવધાન થઇ જનાર સરસ્વતીચન્દ્ર ઝાકળ જેવા તારાઓના તેજમાં ઓ...દેખાય!

આ બધાં કૃત્યો એ એક 'Philosophical vagabond' નું જીવન નહિં; એ તો કોઇ સમાધિબ્રહ્મ યોગીનું જીવન.

યદુનુંગના વિખુદાસને પણ ધડીબર આંજી નાખે હેવા સરસ્વતીચન્દ્ર માટે રખડેલ બીનઅનુભવી વિચારડાળી તરંગી નથી હેતે. પક્ષવાદ કરવો પડે છે, એ જ પ્રથમ તો જ્ઞાનની કશું કયા છે. એક બાણ કુમુદ તરફનો પ્રેમ સ્થાયી અને સત્ય સ્વીકાર્યો વિના છૂટકો નથી. જે કુમુદને માટે સંન્યાસીની કયા આમુખીની થઇ હેતે માટે શુદ્ધ, અને જેની પાછળ પાછળ સરસ્વતીચન્દ્રનું હૃદય અને સરીર મુંગધથી રત્ન નગરી, અને રત્ન નગરીથી સુવર્ણપુર ભટક્યું હેતે માટે સ્થાયી પ્રેમ સરસ્વતીચન્દ્રને ન હોય એમ કેમ બને? છતાં તે જ સરસ્વતીચન્દ્ર કુમુદના મ્હોડાની કે સાચી અનિચ્છા છતાં હેતે પરણે હેમાં ચિન્તનશીલ મનુષ્યની મ્હને તો કશું કયા લાગે છે. તે કશું કયાને અગે સરસ્વતીચન્દ્ર ઉપર થતા બધા

આક્ષેપ આપણે ગમે તેટલું સ્હમજાવિયે અને કથાનો અંત સ્વાભાવિક છે એમ બતાવિયે તેમજ કુસુમ સાથે કુસુદના સ્મરણમાં સરસ્વતીચન્દ્રે “આધું પીધું અને મોજ કરી” એમ ગમે તેટલું ગણિયે પરંતુ તેથી મહારા અધીન મતે તે કરણ કયા ઝોઘી કરણ થતી નથી.

પહેલી તો કદાચ નખળામાં નખળી દલીલ, પણ હિંમનથી કરવી પડે એવી ઝડપથી ભૂથી જવા માટે કરી દેવી. કે પ્રેમ એ હેવી વસ્તુ નથી જેના તત્ત્વ માત્રથી હેવું પરિણામ આવે કે એક તરફ શુદ્ધ સાચી અને સ્થાયી લગની જાગ્યા પછી, તેવી જ અગર તેથી વધારે ઉંચી વ્યક્તિ તરફ તેટલી જ શુદ્ધ અને સ્થાયી લગની ન લાગે. બીજું, શરીરની વિગતો આ દુનિયામાં રહિયે ત્યાં સુધી ખરી વિગતો છે, અને તેની વહેવાર ચોંકી રાખતી એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. અનુભવ વગરના સરસ્વતીચન્દ્રે ગૃહસ્થાગ કરતાં પહેલાં એમ ભૂથથી-પાછળથી પોતે સ્વીકારેલા-માનેલું કે લગ્ન એક જાતની મેત્રી છે, અને પુરુષ પુરુષમાં પણ સંભવી શકે. અલક જોડે પડેલા પ્રસંગથી કુસુદની મસ્તકકળા ખોળામાં લેવી પડી ત્યારે, ચિરંજીવનમાં એક જ પાત્રમાં આહાર કર્યો ત્યારે, ખેમાન કુસુદનાં વસ્ત્ર અને પવનની રમતમાં સરસ્વતીચન્દ્ર નહાઈ રહ્યો ત્યારે, અને બીજા કેટલાક પ્રસંગે, સરસ્વતીચન્દ્ર શરીરનો સ્વભાવ બરાબર સ્હમજ્યો. જો લગ્ન કરવું જ પડે તો કુસુદ સાથે કેમ ન કરવું!-આ પ્રશ્નો જવાબ હકારમાં આપતી વખતે કુસુદની ધ્રુષ્ટા કે તેની ધ્રુષ્ટાની પ્રમાણિકતા ધણા જણ ભૂલી જાય છે. સરસ્વતીચન્દ્રે તો અનેક વખત કહેલું કે ત્હમને સુખ થાય એમ હોય તો હું ત્હમને પરણવા તૈયાર છું. નહિં કે ત્હમને પરણવાની વાસના છે; પણ તે પરણવું અને લોકની ટીકા સદન કરવી એ મહારા અધેર કૃસ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે સ્હમજશ. પ્રાયશ્ચિત્તનો આદેશ દેનાર કુસુદ જ જાતે પરણવાની ઉછળતી વૃત્તિએને દબાવી પ્રમાણિક નિશ્ચય બતાવી ના પાડે, તો પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે જ કુસુદને સરસ્વતીચન્દ્રથી ન પરણાય. વૃત્તિઓ દબાવી રાખી, સરસ્વતીચન્દ્ર લોકકલ્યાણ કરવા કેટલો સમર્થ છે એ જોઈ, શુશ્રુષુન્દરી અને સુન્દરનું માનસિક વલણ પારખી, પ્રમાદધનના મૃત્યુની અશ્વાથી, બુદ્ધિધનના કુખી જીવનમાં હાથલાકડી થવાના ઉદ્દેશથી, સૈભાગ્ય દેવીના સ્મારકને ઉછેરવાની ધ્રુષ્ટાથી અને કુસુમનું શ્રેય સાધવાની વૃત્તિથી, ગમે તેથી, ગમે તેવા કારણથી, ગમે તેટલા સંકેતથી કુસુદે તો દત્ત અને પ્રમાણિક નિશ્ચય કર્યો હશે એ અહીં જોવું વધારે પડતું છે. એ દત્ત અને પ્રમાણિક નિશ્ચય જોઈ, બીજું કંઈ નહિં તો કુસુદ માટેના પોતાના પ્રેમની ખાતર તેને ન પરણી શકે. કુસુદ તરફના સ્થાયી અને સાચો પ્રેમ સંસારમાં ઉતારવાની શક્તિ સરસ્વતીચન્દ્રમાં હતી, પણ મરજી ન હતી, અને દીવીપોત્તી ગદીપત્તી કરતી મરજી હશે તો કુસુદના અચળ નિશ્ચયથી તે ઝોસરી ગઈ.

યોગ્ય સ્ત્રીને પરણવું જરૂરનું લાગ્યું તેવું કારણ શરીરની નખળાઈ એકલી ન હતી; તે શરીરને નખળાઈ આવી જાય હેવા જગતમાં આત્માના અને ચિરંજીવોના આદેશથી સરસ્વતીચન્દ્રને કામ કરવાનું હતું. લોકકલ્યાણનો માર્ગ વિદ્યુષી પત્ની હોય તો ઉજળો થતો હતો, પણ કુસુદ જેવી વિદ્યુષી છતાં દહેવાતી વિધવા હોય તો ઘેર અધઘારમય થઈ જતો હતો. એટલે કોઈ કુસુમને પરણવું જરૂરનું હતું. કુસુમને પરણવું તે સરસ્વતીચન્દ્રને મન પ્રાયશ્ચિત્ત યજ્ઞની પૂર્ણહૃતિ બરાબર હતું.

કુસુમ જેવા સ્વતંત્ર પદ્ધતિને બંધનમાં નાખવાના વહેવારી કારણે સુન્દરી સસિક તોછડાઈબરી વાતોમાં ગોવર્ધનરામે સમાવ્યા છે. પણ એટલાથી સન્તોષ ન માની, આપણે કુસુમ અને સરસ્વતીચન્દ્રના શુદ્ધિમય જીવનની પરખ દરિયે તો એટલે મુઠ્ઠી ઠહેવાનું મન થાય છે કે કુસુમ કદા કુસુમ પ્રકૃતિથી જ સરસ્વતીચન્દ્ર જેવાને માટે વધારે લાયક હતી. કુસુમ અને સરસ્વતીચન્દ્ર મિત્ર બન્યાં એ પ્રારબ્ધની વાત. સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુસુમ, પ્રસંગ મળતાં એકદમ મિત્ર બની જાન એ તો રસ્તે દોડતા પણ વંચાય હેવું છે. પણ દંપતીના તરંગો મૂકી દબ કથામાં જેટલું આન્યુ છે તે જોડ્યે તોય કુસુમ અને સરસ્વતીચન્દ્રના પ્રેમનું બીજ કતાંએ આપેલું ચોકખું જણાય છે.

“કુસુમ સુન્દરીનો કુમારિકા રહેવાનો અભિલાષ રમણીય છે. તપોવનના હરિણના હૃદય પેઠે એનું હૃદય બાલભાવના ઉત્સાહથી ભરેલું છે, વ્યવહાર સૃષ્ટિની રચનાના બધને ક્ષેષ દેખી શકવું નથી, નિર્દોષ સ્વતંત્ર વિદારનાં સ્વપ્નથી મોહ પામે છે, ...અવલોકન કરી નવા વેશ કહાડે એવી એ દક્ષ છે-અને-અને મ્હારા મિત્રને રમવાનું રમકડું થાય એવી એ રમતીયાળ છે. ”

“Here is an angel that can shake to the roots the foundations of society in my beloved Bombay, and revolutionize the fortunes of her sex in that my City of Gods, if only He-Ho would stoop to conquer-her. ”

કુસુમે ખૂબ ઉચર આવેલા કામળ વાચ્યા હતા, એટલે સરસ્વતીચન્દ્રનું હૃદય કેવા પ્રેમથી દ્રવી શકે તેવું હેને બાન હતું. તેનાં પુસ્તકો તે રસથી વાંચતી, તેની રચેલી કવિતા ગાતી અને સ્તબ્ધજતી. “તું હવે નક્કી સરસ્વતીચન્દ્રને પરણવાની હેવાં મીઠાં સૂચન પણ થતાં.” સ્વતંત્રતાની વાસના સરસ્વતીચન્દ્ર પાસેથી જ કુસુમે લીધી હતી કુસુમે સામજિક એક સત્તવું બાપણ આ વધારે સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે.

“સૌન્દર્ય વિધાનના સુન્દર કુસુમ ! ત્હારું બામ્ય રાત્રિવિકાસી કુસુમ જેવું નથી. આ દેશકાળને અપરિચિત સ્વતંત્રતાની જે વામના ત્હારામાં જન્મી છે તેનો પિતા હું છું. ”

સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુસુમનો જે ઉચ્ચગ્રાહ લગના નામ માત્રથી બડકતો હતો, તે જ ઉચ્ચગ્રાહે-એમાં એક જલનો હોવાથી-તેની વચથી કડીનું સ્વરૂપ લીધું. તેમાંથી લાગણી, પ્રેમ જન્મ્યા; કામળ સૂચનોથી અને દલીલોની સ્તબ્ધજાથી તે ઉચ્ચગ્રાહ લગનામાં પરિણમ્યો.

દયાના અંતમાં-કર્તા સરસ્વતીચન્દ્રને કુસુમ સાથે પરણાવે છે એ ભાગમાં-પ્રસંગો એક ઉપર એક એમ દિમાવચના ખડકો પેઠે મગડી પડ્યા છે. આમ આટલી ઉનાવળથી સરસ્વતીચન્દ્ર કુસુમને પરણશે એમ વાચકને લાગતું નથી. નવલકથાનાં પાત્રો પણ હેને માટે, તૈયાર ન હોય એમ લાગે છે, એક ચન્દ્રકાન્ત અને કુસુમ સિવાય. પણ આ પ્રથમ મુખ્યત્વે દલાવિધાનનો છે. પ્રેમળીંગ અને તેનો વિકાસ કરીએ આપેલો દોવાથી અશ્વમ્ય ધટનાદોષ આવતો નથી, વળી એ પ્રથમ વિગતવાર અર્ધિ ચર્ચવાનો નથી.

કુસુમ સાથે સરસ્વતીચન્દ્રને પરણાવવામાં કર્તા સરસ્વતીચન્દ્રને અન્યાય કરે છે, તે પ્રશ્ન ઉપડી ચર્ચાથી ચર્ચાઈ જાય છે. કયાના મહેં કહેલા કરુણ પર્થવસાનથી ગોવર્ધનરામને માથે આ દોષ આવી પડે છે. કુસુમને ખરડ્યા પછી કુમુદ તરફ સરસ્વતીચન્દ્રનો પ્રેમ કાયમ રહે તો સરસ્વતીચન્દ્ર સંસારનો, વિષ્ણુદાસ બાવાનો અને ચન્દ્રાવળી મૈયાનો ગુનેહગાર કેમ નહિ? સરસ્વતીચન્દ્રના હાવા ગુનાહની કલ્પના કરવાનો વખત આવે છે તે જ સરસ્વતીચન્દ્રની કરુણ કથા. “He censures god who quarrels with the imperfections of man.” એમ કહી આપણે સન્તોષ માનિયે. ઈસ. ઇ. ક્રિષ્નાદિ ઉપાધિધારી, ચિન્તક, લેખક, મનસ્વી પણ કર્તવ્યશીલ પુત્ર, પ્રેમી મિત્ર, સાધુ અને દેશભક્ત, હેવા સરસ્વતીચન્દ્રની કરુણ કથા એટલે જ્ઞાનમય જીવન કે સુદ્ધિમય જીવનની કરુણકથા! મહાન મંદિરનું દાર હાલ તો આટલું જ ખખડાવીશું.

૨૪ એ ત્રણ નાટકો.

(લેખક:—રા. રા. ડોલરરાય રંગીસદાસ માંકડ)

ઈ. સ. ૧૮૯૧-૯૨ માં જ્યારે આ નાટકો પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયાં ત્યારે તેના કર્તા તરીકે પ્રેમાનંદ કવિનું નામ પણ સાથે જ બદાર આવ્યું હતું. છતાં નાટકોની ભાષા, શૈલી વગેરે સાક્ષરોને પ્રેમાનંદ કરતાં જૂદાં જ લાગતાં અને સહુ પોતપોતાની રીતે તેના જવાબ આપતા. પણ આ બધી વાતો તો જાણે ભૂમર્મમાં થતી.

આ સંબંધી પહેલું વિવેચન બહાર પાડનાર રા. રા. નરસિંહરાવ ભોજાનાથ હતા. તેમણે ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં, ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં, બધાને પહેલાં તે અમકાવે એવા 'પ્રેમાનંદનાં નાટકો' વિશેનો પોતાનો નિબંધ રજુ કર્યો. તેમણે કહ્યું હતું કે નાટકો પ્રેમાનંદનાં હોવાનો મંભવ નથી અને એની પુષ્ટિ માટે ઘણી જ મુશ્કેલી અને સરસ દલીલો કરી હતી. છતાં તેમને જવાબ દેવાને પ્રયત્ન ન થયા એમ તો નહિ. પહેલાં તો તેમને ચોથી શુભરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં રા. રા. અંબાદાસ કાળિદાસ પટેલે જવાબ આપ્યો. પણ બધા જોઈ શકે તેમ છે કે જવાબ ખાસ સંતોષકારક તો નહોતો જ, પછી છુટક, 'વસન્ત' માં રા. 'ચ' એ પણ રા. નરસિંહરાવભાઈને જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમની દલીલો પણ રા. નરસિંહરાવની દલીલોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાને બસ તો નહોતી જ, અને વળી આ બંનેને રા. નરસિંહરાવભાઈએ 'વસન્ત' માં જ 'પ્રેમાનંદનાં નાટકનાં પક્ષકારો' નામનો લેખ લખી, જવાબ આપી દીધો હતો. આથી નાટકના કર્તા વિશે જેવી સ્થિતિ ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ પછી હતી તેવી જ લગભગ રહી અને બધાનો એકમત પણ ન થયો અને હમણાં તો આ ચર્ચા સાવ બૂલાઈ ગઈ હોય એમ જ લાગે છે.

આ લેખમાં હું આ વિષયને, તેના ઉપર ચરેલી ધૂળ ખખેરીને, હાથમાં લેવા ધારું છું અને કંઈક નવું જ કહેવા માશું છું. પણ મારે જે કહેવું છે તેમાં મારે રા. નરસિંહરાવભાઈની દલીલોનો જવાબ આપવો પડે તેમ છે એટલે પહેલાં હું તેમ કરીશ અને પછી મારી વાત મૂકીશ.

રંગભૂમિનાં અસ્તિત્વ સિવાય નાટકોનું અસ્તિત્વ ન મંભવે, એમ રા. નરસિંહરાવભાઈએ તે વખતે કહેલું અને તે માટે પ્રેમાનંદના વખતમાં આચારના જેવી રંગભૂમિ હતી કે નહિ તે વિશે પણ ચર્ચા કરેલી. પરંતુ રંગભૂમિનાં અસ્તિત્વ વગર પણ પ્રેમાનંદના જમાનામાં નાટકો લખી શકાય. આ ત્રણે નાટકો સંસ્કૃત નાટકોની જ શૈલીનાં છે અને તેની સાથે ઘણી રીતે સરખાવાય તેમ છે. કોઈએ આખું સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્ય સંભાળ્યો વાંચ્યું હોય તો તે નાટકો ભજવાનાં જોવાયા વગર પણ આવાં નાટકો લખી શકે. જન્મથી જ કોઈ માણસને એવી જગ્યાએ રાખવામાં આવે કે તે બહારની દુનિયામાં થું થાય છે તે જરા પણ જાણી ન શકે, પરંતુ તેને જોઈએ તેવી ચોપડીઓ વાંચવા મળતી હોય અને તેણે સંસ્કૃત નાટકો પણ વાંચ્યાં હોય, વળી કંઈક કુચાલ પુદિનો હોય એટલે પોતે વિચારી

પણ શકનો હોય-એવા માણસ એ એ નાટકોનું અનુકરણ કરી તેવું નાટક પોતાની ભાષામાં લખવા ઇચ્છે તો ન જ લખી શકે એમ કાંઈ નથી. વિક્રમ સંવતના અઢારમા સૈકામાં નાટકો ભજવાતા નહિ હોય એમ આપણે કબુલ કરીએ તોપણ આ નાટકોના કર્તાએ કાલિદાસ, ભવલૂતિ વગેરેના નાટકો વાંચ્યા હોય એમ જણાય છે.^૧ ત્યારે એ માણસે સંસ્કૃત નાટકો વાંચી, વિચારી, પોતાના ગુજરાતી ભાષાના પ્રેમને લીધે^૨ તેમ જ ખીજી ભાષાઓને નીચું જોવરાવવા, ગુજરાતીમાં નાટકો લખવાનું ધારી, લખ્યાં હોય તો તે ન બની શકે તેવું તો નથી જ. નાટકની સૈદ્ધીથી તેમ જ જુરસાથી તો પ્રેમાનન્દના સમયના પંડિતો જાણીતા હતા જ એમ માનવાને કારણ મળે છે. ^૩ ત્રણી, ખાસ ખાત્રી લાયક સાખીતી નથી છતાં પ્રેમાનન્દ, વલ્લભ અને દયારામે નાટકો લખ્યા છે એવું કહેવાય તો જી જ. પણ ખાસ તો સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્ય વાંચીને, નાટકો ભજવાતા જોયા સિવાય પણ કોઈ પ્રતિભાવાળી યુરુષ, એનું અનુકરણ કરીને ધારે તો અઢારમા સૈકામા પણ નાટકો લખી શકે એમ મને લાગે છે; અને એટલા માટે જ આ ત્રણે નાટકો સંસ્કૃત નાટકોની સાથે કેવાં મળતા આવે છે તે બતાવવાનો હું ચત્ત કરું છું. જેન સાહિત્યકારો તો સંસ્કૃતમાં નાટકો ધણે મોટે સુધી લખતા.

“ તપત્યાખ્યાન ” મા વાંધની જે વાત હિ એ આગળ બતાવી મારે ખીજું અનુમાન કરવું છે એટલે એ પ્રસંગ હમણા મૂકી દઈ છું બાકીનું આખું નાટક ભાસનાં રચનવાસ-વદન્તમ્, કાલિદાસના માલવિકાગ્નિમિત્રમ્, તથા શ્રી હર્ષની રતનાવલીનાટિકા ઉપરથી જ લખાણું હોય એમ લાગે છે. પ્રધાન * મુખેણી સંન્ય સલાવવાની પદ્ધતિનું વર્ણન, કાલિદાસનાં શાકુન્તલમ્ માંના તેવા પ્રસંગનું જ અનુકરણ હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. તેમજ છેલ્લે સુધોચનાના દીકરાની વાત છે તે વાંચીને તો બધાને સર્વદમન યાદ આવે જ. એટલું ખરૂં કે દેશ, કાળ અને કર્તાની છુદ્ધિ પ્રમાણે છોકરા ઉપર જૂદા જ સરકારો પડેલા દેખાય છે, અને સર્વદમનની આગળ આ કુમાર કોઈ હલકા વર્ણના છોકરા જેવો લાગે છે. ^૫.

અને આમ જ્યારે એક માણસ એક નાટક લખી શકે એટલે ખીજું નાટક પણ લખી શકે અને તેમા પોતાના ધર્મનું પણ કંઈક ઉમેરી શકે “ સત્યભામારોપદર્શિકાખ્યાન ” ની અંદરનું આતરનાટક તો આગેહુજ ઉત્તરરામચરિત્ર માંના આતર નાટકનું જ અનુકરણ છે. “ પાત્મ્યપ્રસન્નાખ્યાન ” મા ભીમ અને હનુમાનના મેળાપના વર્ણનમા તો શબ્દો પણ મહાભારતમાથી લીધા છે. અને “ રોપદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન ” માં ચિત્રપટની વાત છે તે તો સંસ્કૃત નાટકના અભ્યાસીઓને નવી નહિંજ લાગે

૧. જુઓ. સલ. પૃ. ૧૨.

૨. ‘ આ તે લલિત ’ વાણું સંગીત અને ભરતવાક્યો વાચવાથીજ આની ખાત્રી થશે.

૩. નાટકોના કર્તાના નામ મળે છે તેટલા ઉપરથી.

૪. જુઓ આગળ.

૫. મોડા વખત પડેલાં ‘ સાહિત્ય ’મા આવેલી આ પ્રશ્નની ચર્ચામા હું ઉતરવા મગતો નથી.

આમ છતાં કદાચ સંસ્કૃત નાટકના પ્રારંભકાળ માટે એમ કહી શકાય કે રંગભૂમિની કે અભિનયકળાની આવશ્યકતા તેને માટે છે; પણ ગુજરાતી માટે આવી જરૂર લાગતી નથી. એક પ્રજામાં નાટ્યસાહિત્ય પહેલી જ વખત ઉછેર થવામાં અભિનય વગેરેની જરૂર ખરી; પરંતુ જેમ ઓક અને સંસ્કૃત ભાષાઓ નોખી હતી તેમ ગુજરાતી અને સંસ્કૃત ભાષા માટે નથી. રંગભૂમિ અને અભિનયકળા, એક દેશમાં, એક વખત લખાય થઈ ગયાં અને તેને અનુસરી નાટકો લખાઈ ગયાં અને એમ નાટ્યસાહિત્ય ચાલુ થઈ ગયું પછી કદાચ તે લલિતકળાઓ દેશમાંથી સાવ અદૃશ્ય થઈ ગયે તો પણ નાટકો લખવાનું તો ચાલુ જ રહે. એટલું ખરું કે આમ નાટકો લખાતાં જ હોય તો રંગભૂમિ પણ હોય; પણ અઠારમા સદ્કામાં કદાચ કોઈ સ્વતંત્ર પુરુષે ગુજરાતમાં નાટકો લખવાનું યોગ્ય ધારી, લખ્યાં હોય અને પછી તેને કોઈ અનુસરું ન હોય તો તે ન ભજવાય એમ પણ બને.

નાટકોમાં રંગભૂમિ દખી છે અને રંગભૂમિ હોય એવીરીતે નાટકો લખાયાં છે એમ પ્રકાશકોને લાગતું હોય તો ભલે; બાકી મને તો “શ્રીદામો કનકપ્રસાદ નિરખતો પ્રવેશ કરે છે” વગેરે ભજવનાર પાત્રો માટેની સૂચનાઓ પણ, નાટકમાં એવા પડદા ન હોય તોપણ, સંસ્કૃત વાક્ય ઉપરથી થૂંકી શકાય એમ લાગે છે. જે ઉપરનાં વાક્ય ઉપરથી દામનાં જેવાં ચિત્રપટની જરૂર જણાતી હોય તો નીચેના દ્વરકા પણ તેરીજ જરૂર જણાશે.

રામ:—किं नाम दण्डकेयम् (सर्धतोऽवलोक्य) हा कथम्

स्निग्धदयामा दयचिदपरतो भीषणामोगतारुक्षः

स्थाने स्थाने सुखरककमो स्नांकृतैर्निस्तराणाम् ।

पते तीर्थाश्रमगिरिउरिर्द्वर्तकान्तारमिथाः

संदश्यन्ते परिवर्तिभुवो दण्डकारण्यभागाः ॥ ૧૪ ॥

उत्तररामचरितम् । द्वितीयांकः ।

આમાં (સર્ધતોઽવલોક્ય) એ ભજવનાર પાત્ર માટેની સૂચના (Stage direction) છે, અને સ્નેહકામના સંદર્શનને સખ ઉપરથી તો એમ સ્પષ્ટ છે કે રંગભૂમિ ઉપર જ આ દેખાવો જોવા જોઈએ. ભવભૂતિના વખતમા રંગભૂમિની આ સ્થિતિ હતી કે નહિ તેના અન્વેષણની વાત હું નથી કરતો. પણ ભવભૂતિનું આ નાટક વાંચી, વાંચનાર અઠારમા સદ્કામાં તો હું પણ ગમે તે સદ્કામાં તેવું લખી શકે.

“સાપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન” માંનાં “નાટકી લોકો નાટક કરતા હતા તેને દેવીની સખીએ પકડી આવ્યા” એ વાક્યથી પણ રંગભૂમિ હોવીજ જોઈએ એવું સિદ્ધ નથી થતું. એટલું ખરું કે કર્તા એમ ધારે છે કે આ નાટક ક્યાંક ભજવાય એવું છે. પણ પોતે લખેલું નાટક ભજવાય એવું છે એમ ધારવામાં કાંઈ રંગભૂમિની જરૂર નથી જ. આમ આ નાટકોમાં ક્યામ એવું નથી લાગતું કે જેથી કર્તાએ નાટકો ભજવાતાં જોયાં હોવાં જોઈએ એવું માનવાની આપણને શરૂ પડે.

નાટકમાંની આહીરી અને રાક્ષસી બોલીઓ પ્રાકૃતના દરેક નિયમ પળાઈને તો નથી પણ પણ અમુક સખો એવા છે કે લખનારને પ્રાકૃતનું જ્ઞાન હોય એમ મનાય. આ વાત

૧. જુઓ રા. નરસિંહરાવભાષિત ‘કવિ પ્રેમાનંદના નાટકોનો નિબંધ, પૃ. ૧૨.

૭. આ વિશેની ચર્ચા માટે જુઓ રા. નરસિંહરાવભાષિત નિબંધ પૃ. ૨૦.

કર્તાએ હેમાચાર્યના પ્રાકૃતપ્રકાર ની વાત કરી છે તેના ઉપરથી પણ મનાય. આ નામનો ગ્રંથ અત્યારે આપણે સાબળ્યો નથી એ ખરૂં પણ જાણે વર્ષ પર તે ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ હોય પણ ખરો. આમ ન હોય તો પણ જૈન સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થયા પછી એક વાત તો પ્રકાશમાં આવી છે કે જૈન મુનિઓ ઘણે મોટે સુધી-એટલે કે વિક્રમના ઝોગણીસમાં સૈકા સુધી અને કોઈક તો હજી પણ પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે અમુક રૂપો કરતા અને વાપરતા.^૮ પરિચય હોય તોપણ આમ જની શકે.^૯

નાટકોમાં^{૧૦} શુદ્ધ છદો છે તે ક્યાથી-તેના વિશે વક્ષ્યમના "કુત્તીપ્રસન્નાખ્યાન"-માનું વાક્ય આધાર તરીકે મૂકી શકાય તેમ છે.

છદ પ્રેમ કરા ઘણા, પદ્મા તો શેની મણા,

હુદા ને ચોપાઇ ઘણી, સાખ્યમ ય જોઇએ

આમાં એક વાત છે કે પ્રેમાનંદે છદ વાપર્યા હોય એવા કાઠ્યો આપણને મળ્યા નથી એટલે એ વાત કેમ સંભવે ? પણ આપણા કરતા વક્ષ્યમને વધારે ખબર હોય એ એક દલીલ છે.^{૧૧}

^{૧૨}મજવાસી અને બગવાસી ઉપહાસ કરે છે તેમ જ શુર્વદેશ આખ્યાન બજવવાને યોગ્ય નથી એ વાક્યોમાં પણ વિચારના જેવું છે. આ વાક્ય ઉપરથી બગાળી વગેરે ભાષામાં નાટકો હતા જ એવું અનુમાન નથી નીકળતું તેઓના ઉપહાસનું કારણ એમ પણ હોઈ શકે કે મુજરાતી એવી ખરાબ છે કે તેમાં નાટકો ન બજવાય આથી એમ અનુમાન ન થાય કે ખીજી ભાષામાં સારા નાટકો છે એમ તેઓ કહેતા હોય, પરંતુ એટલું જ અનુમાન થઈ શકે કે નાટકો હોય તો પણ જ્યારે તેમનો દેશ નાટક બજવવાને લાયક છે ત્યારે મુજરાત નથી પ્રથમ નાટક છે કે નહિ તેના નથી પણ દેશ નાટક બજવવા યોગ્ય છે કે નહિ તે છે દેશ રસિક નથી અથવા તો ભાષા જ ભાવ પ્રદર્શિત કરવા લાયક નથી અથવા તેમાં એટલેા જુરસો નથી એવો પણ અર્થ હોઈ શકે.

"તપત્યાખ્યાન"ની અમીલી નૂગારવેષ્ટાઓ માટે તો એક જવાબ એ છે કે બનાઇ વગેરેમાં અમીલી દોષો કેવા હોય છે એ પ્રસિદ્ધ છે અને આની છાપ આમ આઠ કતરી રીતે નાટકો ઉપર પડી હોય ખાટી પ્રેમાનંદમાં આવી ચેટાઓ બીજે નથી મળતી એમ તો મને પણ લાગે છે.^{૧૪}

૮. જૈન રામાઓ જોવાથી આ વાત તરત સમજાશે

૯. શામળ ઉપર તો જૈન અસર દેખાય છે

૧૦. જુઓ રા. નરસિંહરાવભાઈનો નિબંધ પૃ ૨૧

૧૧ વધારે વિવેચન માટે આગળ જુઓ.

૧૨. જુઓ રા. નરસિંહરાવભાઈનો નિબંધ પૃ ૩૯

૧૩ જુઓ રા. નરસિંહરાવભાઈનો નિબંધ પૃ ૪૬

૧૪. વધુ માટે જુઓ આગળ.

વિ. ૭ ૩

હવે રા. નરસિંહરાવભાઈએ અમુક કહેવતો અંગ્રેજી ઉપરથી જ આવી છે. એમ ને કહ્યું છે ૧૧ તેને માટે થોડુંક લખું.

વાટ જોનારને વેળા લાંબી થાય.

આની સાથે—Time seems long to those that wait—એ વાક્ય સરખાવવા જેવું છે એ ખરૂં પણ તેનાથી પણ વધારે તો નીચેનું આજથી જસો વર્ષ પર લખાયેલ વલ્લભના ‘યક્ષપ્રશ્નોત્તર’ માંનું વાક્ય સરખાવવા જેવું છે.

“વાટ જોઈ બેસી રહે તેને લાગે કાળ મોટો.”

યક્ષપ્રશ્નોત્તર-૫. ૧૨૦.

આમા જોવામાં આવશે કે અંગ્રેજી વાક્ય સાથે પહેલાં વાક્યનું જેટલું સામ્ય છે તેથી પણ વધારે ખીજાનું છે. એટલે જો નાટકનો કર્તા પ્રેમાનન્દના સમયનો ન હોય તો ‘યક્ષ-પ્રશ્નોત્તર’ નો કર્તા પણ ન હોય. પણ આ સ્વતંત્ર રીતે ઉદભવ્યા એમ માન્યા પછી “એક કાંકરે અનેક પક્ષી પડે” એ વાક્ય ‘To kill two birds with one stone’ એ વાક્યના રાત્રી પછી જ ગુજરાતીમાં આવે એવો આગ્રહ નહિ રહે, વળી શિકાર ઉપર. આપણે ત્યાં કહેવતો ન ઉપજતી એમ સાવ નથી.

‘કાંકરો ઉપર જાજ’—યક્ષ. ૫. ૫૮

આ કહેવત શિકાર ઉપરથી જ આવી હશે એમ દરેક સમજશે.

હવે અમુક ચબ્દો કે જે પ્રાચીન કવિમાં અસ્થાને ગણાય તેમ જ અર્વાચીન સમય-મા જ ઉપયોગમાં આવતા થયા છે એમ રા. નરસિંહરાવભાઈએ કહ્યું છે તેને માટે પ્રાચીન કવિમાંથી જે દલાત મળે છે તે નીચે લખું છું.

(૧) શપથ.

તુજ્યા જન્ય તુડી મારી શપથ છે દેવના—યક્ષ. ૫. ૨૫૦

શપથ ખાઈ હું આજ ભાખું છું.—યક્ષ. ૫. ૨૧૨.

(૨) તૈયાર.

વાર વધુ કરો નહિ સર્વ, ત્યાં તૈયાર છે.—મિત્રધર્માખ્યાન. ૫. ૭૦.

(૩) મરત.

એવે દોડી આવ્યા દાસ મરત હાથી થયો મરત—કુન્તી. ૫. ૯૧.

માતંગને વધુ મરત, કરતા મુઠી હડી. ” ૫. ૯૨.

હરતી એમ મરતીવાળો, પકડી ચક્રે ન વરતી ” ૫. ૯૪.

(૪) મરદ

મિંદુ મરદ જની બોલ્યો, નીવાંબર કાગો કયાથી ?—મિત્ર. ૫-૩૨.

વાદ ને વિવાદ કરે મિંદુ મરદ જની ઘણું. ” ૫. ૧૯.

(૫) શરમ.

આ શબ્દ 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' માં પાને ૧૭ ને તો નહિ પણ મારી પાસેની પ્રતમાં પાને ૧૪ ને મળે છે. તે આમ છે.

કરમ નામ છે, કર્મી તાહરં,
શરમ શે હર્યુ, ધર્મી માહરં;

પણ અહિં 'શરમ' નો અર્થ સુખ થાય છે. 'શર્મ' નો આવો ઉપયોગ વલ્લભમાં પણ મળે છે.

શર્મ ગ્રહો અર્પો સહુને—યુધિષ્ઠિરવૃક્ષોત્તરસંવાદાખ્યાન. પૃ. ૯૨.

આટલું છતાં 'શરમ' લક્ષ્મણના અર્થમાં વપરાયેલો પણ નાટકમાં દેખાય છે, અને વલ્લભનાં કાવ્યમાં પણ તે અર્થમાં તેનો ઉપયોગ મળે છે.

શરમાઈ ગયા તેહ પડયો નવ દાવ કર્મ.— મિત્ર. પૃ. ૨૧
તો પણ બે આંખ તણી શરમ ધરે છે સહુ.— વક્ષ. પૃ. ૧૬૫.
એવું છે તો પછે કેમ શર્મ વેદ ધર્મ કરી
રાખી રહે સાંખી રહે— વક્ષ. પૃ. ૩૨

(૬) કયાસ.

કાંઈ કર્મ કયાસ રે. વક્ષ. પૃ. ૧૫૦

(૭) મશકરી.

તે સહુ મશકરીમાં ય મિંદુ નમે મારણે. મિત્ર. પૃ. ૬૩

(૮) જરૂર.

જુએ છે જરૂર પણ રહી બેની રીત છે. યુધિ. પૃ. ૩૦

(૯) પરવા.

બેપર્વાઈ એવી ધરે માંડી તેની ગત્ય છે. યુધિ. પૃ. ૬૮

(૧૦) પિતાશ્રી.

મંદિરમાં જઈ પેલાં પિતાશ્રીને નમ્રો પોતે. મિત્ર પૃ. ૧૦૦
શાંત કર્યા પિતાશ્રીને બોલતા સહુ રહ્યા. પૃ. ૧૦૨
પ્રતાપી પિતાશ્રીને નમ્ર બસે મને યાપિયો. યુધિ. પૃ. ૧.
પેખી પિતાશ્રીને પાસ નમન નેહેયી કર્યું. કુન્તી પૃ. ૧૧૧

(૧૧) સિધારણું.

સમરે સીધારી કરી. યુધિ. પૃ. ૮૪.

(૧૨) રવાને થવું

સ્વપક્ષ વધારવાને થાય નવ રવાને. યુધિ. પૃ. ૮૧

(૧૩) દગો.

અતિ દુઃખી સુખી સમો દગાય ન દગાયા. વક્ષ પૃ. ૨૨૧.
'દગો' શબ્દ મળ્યો એટલે 'દગાવાજી' માટે ખાસ કહેવાનું નહિ રહે એમ
ધારે છું.

(૧૪) લાઘુ પદ્યું.

શકાપાત્ર ઉપનામ લાઘુ પદ્યું હતું જાણ. મિત્ર.પૃ. ૫૨.

(૧૫) ખુશી.

આનો વિશેષણ તરીકેનો ખેટો ઉપયોગ પણમળે છે.

જેઠ થતાં ખુશી ખુશી ચાર કંચ કામિની. યક્ષ. પૃ. ૨૩.

અતિ ખુશી થાય છે. મિત્ર પૃ. ૯૭

(૧૬) કહી શકાય. મિત્ર. પૃ. ૯૭.

પણ કોઈ પછે ત્યારે કહી તો શકાય જાણ. યક્ષ.પૃ. ૯૯.

(૧૭) "ઊભણું."

કર જોડી દેઢ ઊભો. યક્ષ. પૃ. ૩૭.

પણ ઊભા ધર્મરાજ. ,, પૃ. ૪૫.

(૧૮) ધન્યવાદ આપવો.

પાવકને અષ્ટવસુ વળી બીજા સર્વ દેવ

ધન્યવાદ અર્પી કહે સત્યત્વ સ્વરૂપ છે. યક્ષ. પૃ. ૨૬૨.

(૧૯) અક્ષલ.

દેવરૂપ દરિયાળ અક્ષલ ધણી અનૂપ.—વૈતાળપચ્ચીશી—શામળ બુ. કા. દો. પૃ. ૬૧૧.

(૨૦) ગરક.

અજીત કામ જીતે કવણ માયામા સહુ ગરક. વૈતાળ. પૃ. ૬૦૭.

આટલામાં રા. રા. નરસિંહરાવભાષના અમુક વાંધાઓના જવાબ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. બાકી રહ્યા તેના જવાબો આ નિબંધના બીજા ભાગમા આપીશ.

૨

દરેક પુસ્તકમાં—પછી તે ગમે તેવું હોય— તેના કર્તાનું વ્યક્તિત્વ ઓછા વધતા પ્રમાણમાં આવી જ જાય છે. તેમ જ તેના ચોતાના વિચારો, રહેવાની શૈલી તથા માનસિક સ્વભાવ અને વર્તનની ઊંડી છાપ તેની કૃતિ ઉપર પડે જ છે. આ એક માનસશાસ્ત્રનું સત્ય (Psychological fact) છે. એટલે જ્યારે આપણે ગમે તે એક વ્યક્તિનું એક પુસ્તક વાંચીએ ત્યારે કર્તાની શૈલી, વિચાર, વ્યક્તિત્વ વગેરે આપણને દેખાય જ; અને જો આમ વાંચવાનો અભ્યાસ હોય તો તે જ કર્તાનાં બીજાં પુસ્તકો જ્યારે આપણે વાંચીએ ત્યારે, તેમા નામ ન હોય તોપણ, કર્તાનાં વ્યક્તિત્વ, વિચાર વગેરેને આપણે પકડી શકીએ જ. પણ આમ કરવામા પુસ્તકની આખી વિચારશ્રેણી, રચના, ભાષા, શૈલી અને બીજાં આંતરિક તેમ જ બાહ્ય લક્ષણો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાં જોઈએ.

પ્રકાશકો અને બીજા ચોક્કસ જ સિવાય, બીજા કોઈ એક નહિ જ માનવું હોય કે પ્રેમાનંદના બીજાં કાવ્યમાં જે વ્યક્તિત્વ, જે વિચાર અને જે શૈલી દેખાય છે તે જ આ નાટકોમાં પણ દેખાય છે. રા. રા. કેશવલાલભાઈ પણ નાટકો પ્રેમાનંદનાં માને છે છતાં બાપા તો કૃત્રિમ જ કહે છે. આ સ્થિતિ વિચાર ઉત્પન્ન કરે એવી તો જ,

પણ હજી આથી પણ વધારે એક બાબતનો વિચાર કરીને પછી જ આપણે આપણા મુખ્ય વિષય ઉપર આવશું. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવાની શૈલી શી છે તે આપણે જોઈ જઈએ. કેમકે પણ પ્રાચીન કાવ્ય હાથમાં આવ્યું એટલે પોતાની જુદી પ્રમાણે સુધારા વધારા કરવાનું તો પ્રકાશકોને મન થાય જ; અને બધા કાંઈ રા. કેશવલાલભાઈ જેવા હોય પણ નહિ. પણ આમ સુધારા વધારાઓ કરવાથી એક જખરી હાનિ સાહિત્યને થાય છે તે પ્રકાશકો ભૂલી જતા હોય એમ લાગે છે.

પ્રાચીન કવિઓનાં કાવ્યોને પ્રકાશમાં લાવવાનું માન ખાસ કરીને સ્વ. ઇચ્છારામભાઈને તથા રા. બા. હરગોવિંદલાલભાઈને છે. હવે આ બંનેએ કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે થોડા ધણા પણ સુધારા તો કર્યા જ છે, તે આપણે જાણીએ છીએ; અને સ્વ. દલપતરામભાઈ જેવાએ 'જે ચક્રવાક' વાળો શ્લોક બાપાંતર કરીને ઘુસાડ્યો તે પણ જાણીએ છીએ. એ ખરું કે આમ સુધારીને પ્રસિદ્ધ કરવાથી પ્રગ્નને ઠીક પડે. ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો નક્કી કે આમ થાય છે ખરું. વળી સ્વ. ઇચ્છારામભાઈએ જે સુધારા કર્યા હશે તે કરતાં રા. બા. હરગોવિંદલાલભાઈએ પ્રસિદ્ધ કરેલા કાવ્યોમાં વધારે ચર્ચા હશે. કારણ સ્વ. ઇચ્છારામભાઈ જે પ્રસિદ્ધ કરતા તે પ્રત ઉપરથી, જ્યારે પ્રાચીન કાવ્યભાષામાં જે કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થતાં તેમાં પહેલાં તો સ્વ. નાથાશંકર શાસ્ત્રી કાવ્યની પ્રત કર્યાંકથી ઉતારી આવતા તે વખતે તે પણ સુધારતા હશે. રા. છોટાલાલ નરસેરામ ભટ્ટે એથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં કહ્યું હતું—“તેમાં નાથાશંકરે પોતે કાંઈ પોતાનું પાંડિત્ય કહ્યું હોય તથા જો અર્વાચીનતા રૂપ વિસંગતતા દેખાતી હોય તો નાટકના પદાર્થભાવનું સ્ફોટન કરવા તરફ મુખ્ય દૃષ્ટિ હોવાથી તે કાંઈ મારી નજરે આવ્યું નથી.” એટલે સ્વ. નાથાશંકરને “પોતાનું પાંડિત્ય હોળવવાની ટેવ હતી એમ તો લાગે છે. અને દરેક વખતે પદ મળતું હોય અને આ વખતે ગદ્ય મળ્યું હોય એટલે તેઓએ એમાં ધરતું ઉમેરવામાં કાંઈ જ બાકી નહિ રાખ્યું હોય. આમ એક વખત તેઓ પુસ્તક સુધારી રા. બા. હરગોવિંદલાલ વગેરે પાસે લાવતા એટલે તેઓ પણ થોડું ધણું તેમાં સુધારતા જ હશે. આમ એક પુસ્તક બે વાર સુધારાય એટલે તેની મૂળની ભાષા ધણી જ ફેરવાઈ જાય એમાં તો કોઈ ના નહિ પાડે. એટલા માટે અત્યારે જે સ્વરૂપમાં નાટકોની ભાષા આપણી પાસે છે તે ઉપરથી નિર્ણય કરવો એ બરાબર નહિ” ગણાય. પણ સાચે એટલું પણ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે કે આમ ભાષા ફેરે ત્યારે મૂળ લખનારનાં ભાવ, જીવસૌ, શૈલી વગેરે સચવાઈ રહે. એટલે ભાષામાં આધુનિક સ્વરૂપ વખતે ધુરમાં હોય પણ વિચાર તો ન જ બદલાવો હોય. છતાં આવી શંકા આવે એવા સંજોગોમાં અમુક સ્ત્રોત છે એમ કહેવા જેટલી સ્થિતિ પણ અત્યારે રહી નથી. પણ અત્યાર સુધીમાં સંસ્કૃત ભાષામાં તેમ જ ગુજરાતી ભાષામાં ધણુંય પ્રાચીન પુસ્તકો બહાર આવ્યાં છે અને તે દરેકમાં એક અક્ષર પણ સ્ત્રોત નથી એમ કોઈ કહી શકશે નહિ. ત્યારે જો નાટકો કેમકે પ્રાચીન કવિનાં લખેલાં હોય અને તેની નકલ સ્વ. નાથાશંકરે ઉતારી હોય, તો તેમાં એક પણ અક્ષર સ્ત્રોત ન હોય એમ શું અત્યારે કોઈ પણ અભ્યાસકની જુદી કલ્પ કરશે કે ?

આટલું કહ્યા પછી હું મારું કામ શરૂ કરીશ. નાટકો વાંચ્યા પછી—તેના ઉપર વિચાર કર્યા પછી—એક સમયે મને શંકા આવી કે નાટકોનો અને ગ્રેમાન્દ્રપુત્ર વલ્લભનાં કાવ્યોનો

કર્તા વખતે એક જ હોય. એટલે એ પ્રભાણે વાંચ્યું અને વિચાર્યું. તેમાં મને જે મળ્યું તે રજુ કરું છું.

પહેલાં ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ લખ્યો. આ નાટકમાં પાંડવની વાત છે. પણ ભીમ, પાંચાલી, યુધિષ્ઠિર, તથા ધૌમ્યનાં પાત્રો ખારી દૃષ્ટિ વધારે ખેંચે છે. ભીમની આવી રેખા ખીજા કોષ્ટકે આવી હોય એમ ધ્યાનમાં નથી. ખાસ કરીને ભીમ—પાંચલીનો સંયોગ—ને ધૌમ્યનું પાત્ર—આ બેનું આવું વર્ણન અથવા ચારિત્ર્ય કોષ્ટકે ઘડ્યું નથી. ભીમ—દ્રૌપદી વચ્ચે આને કાષ્ટક જ મળતા, આવા કે આથી ઉતરતા પ્રસંગોનું વર્ણન મહાભારતમાં કોષ્ટક જગ્યાએ મળે છે. તેમ જ ભીમનું આને મળતું ચારિત્ર્યાલેખન ભાસનાં મધ્યમઘ્યાયોગમાં કંઈક અંશે દેખાય છે. ૧૧ પણ એ તો બહુ દરના સમયની વાત થઈ.

બાકી ધૌમ્યનું આવું ચિત્ર તો હજી સુધી એક જગ્યા સિવાય મને ક્યાંય નથી મળ્યું. મહાભારતમાં દરેક પ્રસંગે અમત્ય લોભશને જ અપાય છે. ભીમ કમળ લેવા જાય છે ત્યારે કે જટાસુર પાંડવોને લંછ જાય છે ત્યારે, મહાભારતમાં તો ધૌમ્યનું નામ પણ નથી મળતું. પણ ધૌમ્યનું આના જેવું જ ચિત્ર વલ્લભના ‘યક્ષપ્રતોત્તર’ માં મને મળી આવ્યું. હરણ કાષ્ટ લંછ જાય છે અને શિષ્ય યુધિષ્ઠિર પાસે આવે છે તે વખતનું, અને દ્રૌપદી પોતાના પતિએને શોધવા જાય છે તે વખતનું ધૌમ્યનું ચિત્ર ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. મહાભારતમાં આ જગ્યાએ પણ ધૌમ્યનું નામનિશાન નથી મળતું. આ દરેક પ્રસંગોએ જે જુસ્સાથી તેનું વર્ણન ‘યક્ષપ્રતોત્તર’ માં કરાયું છે તે જ જુસ્સાથી ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ માં કરાયું છે. હવે જ્યારે મહાભારતમાં આ બન્ને પ્રસંગોએ ધૌમ્યનું નામ પણ મળતું નથી તેમ જ ખીજે પ્રસંગે પણ ધૌમ્યની પાંડવો પ્રતિ આવી શક્તિ ક્યાંય દેખાતી નથી, અને આખા સાહિત્યક્ષેત્રમાં આ બે જ પુસ્તકમાં તેનું આવું ચારિત્ર્ય નજરે પડે છે, અને તેમાં પણ એકનો કર્તા વલ્લભ છે એમ આપણે જાણીએ છીએ, ત્યારે ખીજાનો કર્તા કોણ હોય તે સહજ સમજાય તેવી વાત છે. એક જ માણસનું, એક જ જાતનું ચિત્ર, આવા પ્રસંગોએ તો એક જ માણસના મગજમાંથી નીકળે એમ મનાય અને ખીજા પ્રભાણે એ કલ્પનાને મળતાં હોય તો તો જરૂર એમ મનાય.

ખીજા એક વાત તરફ મારે લક્ષ ખેંચવાનું છે તે એ છે કે ભીમ અને દ્રૌપદીના સહવાસના જે પ્રસંગો મહાભારતમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેમાં જો કે સ્વાભાવિક રીતે જ દ્રૌપદીનો ભીમ તરફ પક્ષપાત દેખાય છે; છતાં ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ માં તો એથી પણ વિશેષ સાધારણ નાયકનાયિકા પ્રભાણે તેઓ ચિતરાયાં છે. ભીમ અને દ્રૌપદીના સહવાસનું આવું ચિત્ર વલ્લભનાં “કુઃસાસનરઘિરપાનાખ્યાન”માં મળે છે. તેમાં જ્યારે ભીમને ડરડેરવા દ્રૌપદી જાય છે ત્યારે તે ભીમને રીડવે છે તે જ રીત ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ માં પણ લેવાઈ છે. આ પ્રભાણે આ બનાવોનું સામ્ય પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

૧૧. વલ્લભ ઉપર ભાસની અસર હોય એમ ખીજા રીતે પણ લાગે છે. વલ્લભ એમ દરેક કાવ્યને અંતે જૂઠા જૂઠા અવતારની સ્તુતિ કરે છે તેમ ભાસે પણ કેટલાંક નાટકમાં કર્યું છે. પણ વખતે આ અસર ભાસની ન પણ હોય. જ્યારેવની પણ અસર હોય. ગીત-ગોવિન્દમાં તેનું દસાવતારનું વર્ણન જાણીતું છે.

ખીજ એક વાત ' પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન ' વિશે રા. નરસિંહરાવભાઈએ કહી છે. ૧૭, તેઓએ તેનાં નામનું ' કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન ' સાથે સામ્ય સૂચવ્યું હતું; પણ તેઓને તો ' કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન ' ઉપરથી જ અનુકરણ કરીને આ નામ અપાયું હોય એમ લાગે છે. પણ 'યક્ષપ્રસાર' એ પ્રાચીન કાવ્યમાળાનું એકવીસમું પુસ્તક છે. ' કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન ' સત્તાવીસમું છે અને ' પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન ' ત્રીસમું છે. આ બંધાં પુસ્તકો ઇ. સ. ૧૮૮૧-૮૨ માં જ, એટલે એક જ વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં અને જ્યારે ' કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન ' પ્રસિદ્ધ થયું હશે ત્યારે ' પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન ' કાં તો છપાતું હશે કે છપાઈ રહ્યું હશે અને કાં તો બન્ને સાથે જ પ્રસિદ્ધ થયાં હશે. આવા સંયોગમાં આધુનિક લેખક ' કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન ' નામ જણ્યા વગર જ તેનું અનુકરણ કેમ કરે તે ખરેખર ન સમજાય તેવી વાત છે. એ ખડે કે પ્રકાશકો ઉપર આપણે બહુજ અવિશ્વાસ રાખી શકીએ તો આનું સમાધાન થાય, પણ આ અનુમાન બહુ જ નિર્બળ અને શિથિલ હોવા ઉપરાંત પ્રકાશકોની પ્રમાણિકતા ઉપર જખ્ખરી તરાપ મારે છે. પ્રકાશકોની પ્રમાણિકતાની ખાત્રી તો તેઓની સત્ત્વ-ભાત્રાની પ્રસ્તાવના ઉપરથી જ થાય છે. એટલે ઉત્સાહ એક સાવ જુદા માણસમાં હોય જ નહિ. ત્યારે જો ખીજ કોઇને ખબર ન હોય તો એ નામ ક્યાંથી આવ્યું? હા એક જ મગજમાંથી એ નામ નીકળે ખરાં.^{૧૮}

એક ' તપત્યાખ્યાન ' બાદ કરતાં, બાકીનાં બે નાટકોના બનાવો મહાભારતના સાવ ખૂણામાંથી શોધી કાઢેલા છે એ વાત પણ ખ્યાન બેંચે એવી છે. પ્રસંગ અને વસ્તુ પ્રસંગ દરવામાં પણ કર્તાનાં મનનાં વલણ ઉપર વધારે આધાર રહે છે. જેમ નાટકોમાં તેમ જ વલ્લભનાં કાવ્યોમાં વસ્તુ મહાભારતના ખૂણામાંથી જ લીધું છે. વલ્લભને આ ટેવ હતી એમ પ્રકાશકોને પણ લાગ્યું હતું. ' દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાન 'નાં મુદ્ધવિવેચનમાં તેઓ લખે છે કે " ખીજ જૂના કવિઓ કરતાં તેનામાં વિશેષ લક્ષણ એક જોવામાં આવતું હતું કે તે જૂના સંસ્કૃતાદિ ગ્રંથોમાંથી કથાભાગ પસંદ કરવાને ઠામે કાંઈક નવીન યોજના જ પસંદ કરીને કાવ્ય કરતો હતો. " આમ વલ્લભ ખૂણામાંથી પ્રસંગો શોધતો અને એવા પ્રસંગોને શણગારી તેમાં જીવન રેડતો અને એ જ જીવનનું સામ્ય નાટકના કર્તાના મનનાં વલણમાં દેખાય છે.

આના કરતાં પણ વધારે સખળ પ્રમાણ તો " પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન 'માં કર્તાએ એક બે ફેર કર્યા છે તે છે. એક તો અશ્વત્થામા, ભીમ વગેરેને તેઓ કુબેરની તળાવડીમાં હોય છે લાંબ મળે છે તે-પણ મહાભારતમાં જેમ જટાસુરના વધ પછી પણ ઘણે વખતે મળે છે તેમ નહિ; અને બીજું, ભીમ જ્યારે હનુમાનને મળે છે ત્યારે તેની પાસે વર માગે છે તે આ જન્મે વાતમાં નાટકના કર્તાએ મહાભારતથી જુદા પડીને ફેર કર્યો

૧૭. જુઓ રા. નરસિંહરાવભાઈનો નિબંધ પૃ. ૭.

૧૮. વલ્લભે ' કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન ' ઉપરથી રાખ્યું હોય એમ કરી એ નાટક પ્રેમાનંદનું હોય એમ દલીલ થાય ખરી પણ મારાં બંધા પ્રમાણિના પરસ્પર સંબંધ અને ટેકાને ખાતર એ કહેલી કથના જ મને સાચી લાગે જે.

છે, અને આવો જ ફેર આ જ બે વાતમા વર્તમાન 'યક્ષપ્રતોત્તર' મા મળે છે. વાત બહુ જ અંતરની છે એટલે આખો ભાગ જ ઉતારે છું.

કમળનયનીને કમળ જોઇ રાડ લાગી
ભીમ લેવા ગયો તેહ સેવાયુ ન રાખથી
અર્જુનને કાજ તેણે વાનર રીઝાવ્યો વીર
કમળ લેવા તે ગયો કદ સહી કાપથી.
અપાર ત્યાં સુદ્ધ ચયુ સુધિધિર દોડી આવ્યા
યક્ષ અનુચર નાહા ધીર ઘણા ધાવથી
અમતશત્રુનું ત્યાહી હરણુ વનમા ચયુ
ભીમ વ્યાધ ગયો દોડી નાહરને મારિયો
'હ' કાઠીને કરવું છે વ્યાધે રાખ્યું માટે જાણુ
નીકર હરણુ કેરો ભીમ છે વિહારિયો
એમ થાય અને જાય અકૃત્ય કૃત્ય થાય
કવીશ્વર અર્થ કહો હજુએ ન સારિયો ?
પર્ય કેરી આશ પડે હકારને સૂણું પછે
ખરેખર કવીશ્વર કરુણથી હારિયો.
સર્વ આશ પૂરી કરી આવી મળ્યો અર્જુન તો,
જોઇ થતા ખુશી ખુશી ચાર કંથ કામની,
હજી મળી ચાલિયા તે રથ આદિ સર્વ લેઇ
એક પછી એક એમ વીતી ચાની જામની
ત્રોતા કહો સર્વ હવે કરુણ થયો ન પૂરો ?
ના કહો નો આપુ હવે પદવી હજમની
અભીષ્ટ વરણી પ્રાપ્તિ થાય જ્યાહી જ્યાહી ભાધ
કરુણુ તો ત્યાહી ત્યાહી થાય ન જામની.
બહુ નહિ બહુ નહિ નટવાના વેશ એ તો
મૂળ મીઠા જાડ તણા કાઠવે ચુ કાર્ય છે ?
વીરને રડાવે એવો પિના વિના હોય કોણુ ?
ધિ ક ધિ ક આજ કું કરવા આચાર્ય છે
અદ રસ પૂર્ણ પ્યારા સમા ભાધ અમાગ
ઝોરમાઝ કરુણુ તો અપાર અનાર્થ છે
પ્રતિગા દરો જો માધ સોધ જોઇ સર્વ કરો
ખોધ એસવુ ન રૂર વધ્યબ તો આર્થ છે

(યક્ષપ્રતોત્તર. પ ૨૪.)

આ ઉપરના ઉતારા-પરથી બે ગ્રંથ બાળનો મારે જતાવવાની છે જેમણે 'પાયાલી પ્રસન્નાખ્યાન' જરાગર વાચ્યુ હશે તેઓને તો ઉપરની લીટીઓમા તેનો સાર જ દેખાશે. આ ભાગ 'યક્ષપ્રતોત્તર' આ આવે છે અને કાવ્ય જે અનાદયી શરૂ થતું છે ત્યાંથી.

—આગળને!—પાંડવોનો પ્રતિહોસ થું છે તે દુઃકામાં આપણને કવિ કહી જાય છે. પાંડુને શાપ હતો અને પછી પુત્રો કેમ ઉત્પન્ન થયા ત્યાંથી માંડી ઠેઠ અશુભ ઇંદ્ર પાસેથી આવીને મળ્યો ત્યાં સુધીના બતાવેલી વાત કવિ પહેલાં કહી જાય છે. પછી સ્વર્ગમાં દેવસભા મળે છે તેની વાત શરૂ થાય છે એટલે કે તેને તો કથા સાથે સંબંધ હોઈ, તે તો કથાનો એક ભાગ ગણાય. મેં ઉપર જે લીંટીઓ ઉતારીની છે તે આ દુઃક સારની છેલ્લી જ લીંટીઓ છે. આ પછી પણ ચોટીક વાતો રહી જાય છે કે જેના પછી ખરો કથાભાગ શરૂ થાય છે. તે વાતો, ઇંદ્રસભાની વાત વચ્ચેમાં ક્યાં પછી, કવિ કરે છે. એટલે આમ દુઃક સાર આપતાં વચ્ચેમાં દેવસભાવાળો ભાગ મૂકી, તે સારને બે ભાગમાં વહેંચવા જેવું કર્યું હોય એમ લાગે છે. જો કે બીજો ભાગ પ્રમાણમાં સાવ નાનો છે, છતાં બે ભાગ કરવાનો પ્રયત્ન લાગે છે, કાવ્યના કથનના સ્વાભાવિક પ્રવાહમાંથી કાંઈક ખંચાવું પડે છે, માટે આમ આ અશુભ પાછો શર્યો ત્યાં સુધીના ભાગને જૂદો પાડવામાં કાંઈક હેતુ હોવો જોઈએ. આ વાતનો નિકાલ બીજી એક વાતથી થાય છે. “પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન” માં પણ આટલી જ વાત આવે છે. વક્ષમે ‘યક્ષપ્રસ્નોત્તર’ ખાસ કરી રસ જમાવવા લખ્યું છે તે તો પ્રસિદ્ધ છે. પણ કરી રસ વર્ણવે તો ગમતો નહિ એ વાતને પાયા તરીકે લઈ નીચેની કથના ચાલું છું. કદાચ વક્ષમે “પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન” નાટક લખ્યું હોય અને તેને જ કરી રસનાં કાવ્ય તરીકે ચલાવવાને તેની ઇચ્છા હોય, અને એમ ધારી, પોતાના પિતાને તે બતાવ્યું હોય, ત્યારે પ્રેમાનંદે તો તેમાં કરી ન જોઈને કહ્યું હોય કે “બુદ્ધ નહિ બુદ્ધ નહિ નટવાના વેશ એ તો.” આથી વક્ષમે ન છૂટકે ‘યક્ષપ્રસ્નોત્તર’ લખવાની ફરજ પડી હોય. ઉપરનાં “બુદ્ધ નહિ” વાળાં વાક્યને સ્પષ્ટ અર્થ તો નટ લોકો નાચ કરતાં બોલે છે તે અર્થને અતુલક્ષીને છે, પણ ખ્યાનમાં કદાચ ‘નટવાનો વેશ એ તો’ એ શબ્દથી પોતે જે ગ્રંથ બાંધે બતાવ્યો હતો તે નાટક હતું એમ પણ સૂચિત હોઈ શકે. આ કથના છે એ ખરું; પણ જેમ વક્ષમે વાત શરૂ કરતાં પહેલાં આગળના બતાવેલો દુઃક સાર આપી જવાની ટેવ હતી તેમ જ તેને સીધી વાતમાં આડકતરી રીતે પોતાની કે પોતાના બાપની વાત કરવાની પણ ટેવ હતી. વળી “દુઃશાસન” માં પણ દુઃક સાર આપવામાં આપણે આ વાતની આશા રાખીએ પણ ત્યાં તો થોડા જ શબ્દોમાં આની વાત કરી તરત વાત શરૂ કરે છે. આથી આમાં આ વાત ખાસ હેતુપૂર્વક વક્ષમે મૂકી હોય એમ લાગે છે. ‘બુદ્ધ નહિ’ વગેરે પર પ્રકાશકોની ટીકા પણ “ત્યારે વક્ષમે ગ્રંથ પ્રેમાનંદને બતાવ્યો ત્યારે તેણે તે કબુલ ન કર્યો” એવી કંઈક છે. હવે આ વાત વક્ષમે ‘યક્ષપ્રસ્નોત્તર’ લખવાની શરૂઆત ક્યાં પહેલાં લખે છે; અને આમ બે કોઈ ગ્રંથ વક્ષમે પ્રેમાનંદને બતાવ્યો હોય તો તે “યક્ષ” તો ન જ હોય. કદાચ તે તો હજી હવે લખાવાનો હતો. શેક્સપીઅર પોતાનાં prologue પાછળથી લખતો એ સાચું લઈ આપણે એમ કહીએ કે આખું “યક્ષ” લખ્યા પછી વક્ષમે આ લીંટીઓ લખી હશે. પણ આપણે ખ્યાન રાખવું જોઈએ કે આ કંઈ prologue નથી. આ તો કથાની શરૂઆત માટે, પરસ્પર સંબંધ સમાજવાને જરૂરનો દુઃક સાર છે અને તે કોઈ દિવસ પાછળથી લખે જ નહિ. એટલે જો એ ગ્રંથ “યક્ષ” ન હોય તો બીજો કયો હોય ? મારો જવાબ તો એ જ છે કે તે “પાંચાલી” હોય અને આથી જ

એ નાટકનું તેમાં સૂચન લાગે છે. અને જ્યારે પ્રેમાનંદે તે નાટકને કરુણ રસના યથ તરીકે કયુલ ન કર્યું હોય ત્યારે વલ્લભે ખીન્નાબને “બૂળ મીઠા આડ તણાં કાઢવે શું કાર્ય છે ?” વગેરે વચનો કહ્યા હોય!

દેખીતી રીતે “પાંચાલી” માં જે પ્રસંગો આવે છે તેમાં કરુણ રસને પોષે એવું ઝાઝું નથી લાગતું. છતાં વલ્લભે તેને કરુણ રસનો યથ કેમ માન્યો હશે એ એક સવાલ જેવું થઇ પડે એ સાચું; પણ વલ્લભનો પોતાનો મત આપણે જોઈ ગયા. તે તો આ પ્રસંગોમાં કરુણ રસ ખાસ આવ્યો છે એમ કહે છે અને આપણે જો તે કયુલ ન કરીએ તો આપણને એ “હનુમતી પદવી” આપવા તૈયાર થઇ જાય છે. એટલે પોતે એને કરુણ રસનો યથ ગણ્યો હોય અને પિતાએ ના પાડી હોય એટલે ઉપલા વચનોથી વલ્લભે પોતાના મનનો ઉમરો કાઢ્યો હોય એમ તેમ હોય પણ ઉપલા શબ્દોથી “પાંચલી” વલ્લભે રચ્યું હતું એમ માનવાને બહુ મન થાય છે. તેને ખીન્ન પ્રમાણે પોષે છે.

પણ હજી ખાસ અસંમદ લાગે એવું વાક્ય છે તે તો બીજું જ છે. ઉપર જે રકરો આપ્યો તેમાં ત્રીજી લીટી

“અર્જુનને કાજ તેણે વાનર રીઝાવ્યો વીર”

એમ છે. આનો અર્થ એ” પહેલાં વાચ્યું ત્યારે તો સમજાયો જ નહિ. મહાભારતમાં વાંત એમ છે કે બીમ કમળ લેવા જાય છે ત્યારે હનુમાનને મળે છે; એટલે ‘વાનર’ કાણુ તે તો સમજાયુ. પણ ‘અર્જુનને કાજ’ તેને બીમ કેમ રીઝાવ્યો તે સમજાયું નહિ. એટલે એ ભાગ આખો મહાભારતમાંથી વાચ્યો. બીમને હનુમાને ખુશ થઇ, કંઈક માગવા કહ્યું ત્યાં આ બાબત હશે એમ ધાર્યું પણ ત્યાં તો આમ છે:—

બીમ:—“હું તમારી પાસે માગું છું કે તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. હું વીરવાન તમે અમારા સ્વામી છો તેનાથી જ અમે સધળા પાડવો ધણિયાતા ચલા છીએ અને તમારા જ પ્રતાપથી અમે સર્વ શત્રુઓનો વિનાશ કરીશું.”

હનુમાન:—“તું મારો બંધુ અને સુહૃદ થાય છે મારે હું તારું દિત કહું છું. હું મહા બળવાન! તું બાણીથી ને શક્તિથી આકુળ થઇ, શત્રુની સેનામાં પ્રવેશ કરીને જ્યારે સિંદ પેટે ગર્જના કરીય, ત્યારે હું પણ અર્જુનની ધ્વજમાં રહીને તારી ગર્જનાની પાછળ ગર્જના કરીને તારી ગર્જનામાં વધારો કરીય, અને શત્રુના પ્રાણનાશક દારણ નાદો કરીય કે જે નાદો સાબળીને ટું સહજમાં શત્રુઓનો નાશ કરી શકીય.”૧૯.

મહાભારતમાં આ વિશે આટલું જ છે. ખાસ “અર્જુનને કાજ” હનુમાનને રીઝાવવાનો પ્રયત્ન બીમે કર્યો હોય તેવું આમાં છે જ નહિ, અને “અર્જુનની ધ્વજમાં રહીને” એટલા ઉપરથી એવો ધ્વનિ પણ નથી નીકળતો. આમ જે વાત ક્યાંય નથી એ વાત વલ્લભને ક્યાંથી સુઝી એ મોટો પ્રશ્ન થઇ પડે. વળતે એમ હોય કે વધારે મહાભારતની જે પ્રત વાંચી હોય તેમાં એવું હોય. પણ એમ ધારવાને આપણી પાસે કેવળ દૃષ્ટના સિવાય બીજું કંઈ નથી. ત્યારે તો હવે એક જ વાત રહી કે વલ્લભે પોતાને એવો ફેર કરવા

છટ્ઠાગ્યો હશે. પણ સાથે જ એક બીજી વાત મળી આવે છે. “ પાંચાક્ષી ” માં બીમ હનુમાનને મળે છે અને હનુમાન પ્રસન્ન થઈ, તેને વર આપે છે ત્યારે જે વર માગે છે તે આ છે:—

બીમ:—“ જ્યેષ્ઠ પ્રાતા! જેમ મને વરદાન આપી પ્રસન્ન થયો, તેમ જ પાર્થન એક વાર દર્શન દઈ તેને સ્વેચ્છિત વરદાન આપવા કૃપા કરશો; અને દિવ્ય કમલ કિંકર જ પ્રાપ્ત કરી શકે એવા ઉપાયની યોજના કરશો.”

પછી હનુમાન તેને એ વર આપે છે. આમાં પાર્થન દર્શન દઈ, તેને સ્વેચ્છિત આપવાનું વરદાન બીમ માગે છે એટલે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીએ તો ‘ અર્જુનને કાળ ’ બીમે હનુમાનને રીઝાવ્યા એમ અર્થ બેસે. એટલે નાટકનો કર્તા તો એ ફેરથી જાણીતો હશે; અથવા તેણે પોતે આ ફેર કયો હોય; અને નાટક જો તેણે વાચ્યું હોય, તો વક્ષમને પણ આ ફેરની ખબર હોય. પણ એક નાટક વાંચતાં આવો નજીવો ફેર વક્ષમના ધ્યાનમાં આવી જાય અને જ્યાં મહાભારતના પ્રસંગોની તારવણી જ કરતો હોય ત્યાં વચ્ચેમાં એ ફેર મૂકે એ કાંઈ ઠીક નથી લાગતું. પણ જો વક્ષમે પોતે એ નાટક રચ્યું હોય અને “ યક્ષ ” માં મેં ઉપર કહ્યું તેમ, તે જગ્યાએ મહાભારતના બનાવોનો ટુંક-સાર આપતાં સાથે જ નાટકનું સૂચન કરવા ધાર્યું હોય તો તે એ ફેર ત્યાં કરે. આ વાત મને તો બહુ વજનદાર લાગે છે. જે માણસે “ પાંચાક્ષી ” માં ‘ અર્જુનને કાળ ’ બીમને મોઢે એવો વર મંગાવ્યો હોય તેના મનમાં તો એ વાત રમતી હોય અને સ્વાભાવિક રીતે જ તે નાટકનું સૂચન પણ સાથે જ કરવાનો વિચાર હોય એટલે તે ત્યાં મૂકે. એકલા મહાભારતના બનાવોની જ યાદી આપવી હોય અને કાંઈ ગર્ભિત આશય ન હોય તો તે ત્યાં આ ફેર ન મૂકે. આનાથી ઉપરની મારી પહેલી નિર્બળ કલ્પનાને મજબૂત ટેકો મળે છે.

હવે એ ફેરના વિષે એક બાબત બાકી છે. મહાભારતમાંથી જ “ પાંચાક્ષી ” નું વસ્તુ લીધું છે એમાં તો કાંઈ શક નથી. તેમાં આ બનાવો નીચે પ્રમાણે છે. બીમ કમળ લાવે છે, પછી જટાસુર યુધિષ્ઠિર વગેરેનું હરણ કરી જાય છે, ને તેઓને બીમ પાછો લાવે છે. પછી પાંડવો અહિં તહિં ભટકે છે. ત્યાર પછી અમુક વખતે અર્જુન સ્વર્ગમાંથી પાછો આવી મળે છે. હવે જો કે ઉપલા ફેરમાં વાત બરાબર આ જ ક્રમમાં દેહેવાયેલી છે, પણ અર્જુન પાછો આવ્યો અને મળ્યો તેના ઉપર ખાસ ભાર મૂકીને બધા બનાવો સાંધવા જેવું કર્યું છે. ‘ પાંચાક્ષી ’ માં બીમ વગેરેને અર્જુન તલાવડીમાં જ મળે છે. આવું ક્યાય મહાભારતમાં નથી. તો આ ફેર કરવાનું કર્તાને શું કારણ હોય એ વિચાર સહજ આવે તેવો છે. પણ તેનો જવાબ આ મળે તેમ નથી. ઘણા વિચાર પછી વક્ષમના ‘ યક્ષ ’ ના ઉપરના ફેરમાંથી જ એનો જવાબ મળે છે. તે ફેરમાંથી એક વાત અપણુંને મળે છે કે વક્ષમની એવી માન્યતા હતી કે અભીષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ જ્યાં જ્યાં થાય, ત્યાં ત્યાં કરુણ રસ પૂરો જાયો દહેવાય. હવે તે ફેરમાં ‘ આવી મળ્યો અર્જુન તો ’ એ વાક્ય ઉપરથી કર્તાએ કેમ જાણે અર્જુનને ખાસ બીજા પાંડવો સાથે મેળવ્યો હોય એમ લાગે છે. એટલે આમ જો વક્ષમે પોતે એ નાટક લખ્યું હોય, અને તે કરુણ રસનો મંચ ગણ્યો એમ માન્યું હોય તો જ, દેખીતી રીતે આખા નાટકમાં કરુણ રસને પોણે એવું અર્થ કંઈ નથી જ્યાં, ઉપરનો

ફેર કરી, અણુનનો યોગ કરાવી, કરણ રસ પૂરો જમાવે. વળી, ઉપલા ફકરામાં એ વાત એવા બુદ્ધિસાથી લખાણી છે તે પણ નાટકનું ગર્ભિત સૂચન કરવું હોય તો જ લખે. આથી પણ ઉપરની કદખનાને ટેકો મળે છે.

ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે ઉપરના મને ફેરફાર આપ્યા સાહિત્યનાં ક્ષેત્રમાં માત્ર “વક્ષો” અને “પાંચાલી” માં જ દેખાય છે. એટલે બીજી વાતો ન હોય તોપણ એમ શંકા આવે કે બન્નેનો કયાં એક હશે. કારણ ફેર એવા નજીવા છે કે બીજો માણસ એકમાંથી દાખલો લઈ પોતે ફેર કરે એમ નથી લાગતું-બીજા માણસને એવી જરૂર પણ ન લાગે.

આટલું છતાં, હજી એક વાત આ જ ફકરામાં છે કે જેનું સમાધાન હું નથી કરી શક્યો. મહાભારતમાં બનાવો જે ક્રમમાં વર્ણવ્યા છે તે જ ક્રમ “વક્ષો” માં છે, જ્યારે “પાંચાલી” માં તે જ ક્રમ નથી. તેમાં તો પહેલાં જટાસુરવધની વાત અને પછી કમળની વાત છે. આ એક વાધો છે ખરો પણ તે નજીવો છે. વળી, “વક્ષો”-માં તો વક્ષમને મહાભારતના બનાવોનો ટુંક સાર આપવાનો હતો એટલે ક્રમ તો મહાભારતનો રાખે તો જ ઠીક પડે. સાથે સાથે, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે નાટકના કર્તાને તો પાંચાલીને બીજે કેમ પ્રસન્ન કરી એ જ બતાવવાનું હતું અને એટલા માટે તેણે ઉપલી બે વાત પ્રસંદ કરી લીધી હતી. એક તો મંત્રાનંદને પાંચાલીની મરજી પ્રમાણે માન અપાવ્યું અને તેનું જે પરિણામ આવ્યું તે-અને બીજું, પાંચાલીની કમળની ઇચ્છા પૂરી પાડી તે. આ બે બનાવો એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે અને એક પહેલાં ન બીજો પછી એમ ખુશીથી ફેરવીને મૂકી શકાય.

પણ હજી આમાં ય એક વાત છે કે પાંચાલીને પ્રસન્ન કરી એ જ વાત લખવી હતી તો પછી કર્તાએ જે પ્રસંગો શા હેતુથી મૂક્યા હશે એ એકથી ચાલત. પણ આ શંકાનું સમાધાન નો નાટક વક્ષે લખ્યું હતું એમ માનીએ તો તરત યદ્ય જાય છે. તેને કરુણ રસ જમાવવો હતો માટે એકના કરતા બે ઠીક એમ ગણી બે ય પ્રસંગો મુક્યા, અને બે ય પ્રસંગોમાં કરુણ કેમ આવે છે તે તો વક્ષબ પોતે જ ઉપલા ફકરામાં કહે છે. ગમે તેમ હોય પણ ઉપલા ફકરા ઉપરથી મને સુઝતા બધા પ્રમાણે મેં અહિં મૂકી દીધા છે. વક્ષમના એ ફકરામાં અને “પાંચાલી” નાં વસ્તુમાં, બીજો કયાંય નથી એવું સામ્ય છે અને આ વાત જ એકલી શંકા ઉપજાવે એવી છે.

આમ “પાંચાલી” ના બધા બનાવોનું વલ્લભમાં કેવું સામ્ય મળી આવે છે તે આપણે જોઈએ અને એ એક નાટક વક્ષમનું માન્યું એટલે બીજાં નાટકોમાંથી પણ અમુક બનાવો વલ્લભમાં મળી આવે છે તે હવે જોઈએ.

‘તપત્યાખ્યાન’ને સંસ્કૃત નાટકો સાથે કેવો સંબંધ છે તે આગળ બતાવ્યું છે. આ આખ્યાન પણ મહાભારતમાંથી જ લીધેલું છે. પ્રથમ તો મહાભારતમાં એમ છે કે સંવરણ મૃગ્યા રમવા ગયો, ત્યાં જૂલો પડ્યો અને તપત્યાને દીઠી. ‘તપત્યાખ્યાન’ માં જટાક ફેર છે. ઋષિઓ વાણથી રક્ષણ કરવાનું તેને કહેવાને આવ્યા. તે ગયો. વાણ વાણથી માયાવી

હતાં તેને મારવા જતાં તે અશોષ થયાં અને ત્યાં તેણે તપતીને જોઈ. આમ આટલો ફેર છે. આવો ફેર કેમ કર્યો હશે એ વિચારવા જેવું છે. પણ ‘યક્ષ’ માં વાત આમ શરૂ કરી છે. ઋષિકુમારનું કાજ ખોવાય છે તે લઈ આવવા મુદ્ધિદિર મુગની પાછળ જાય છે. મુગ માયાવી છે, અશોષ થાય છે અને અંતે તેઓ તળાવે પહોંચે છે. આ વાત તો મહાભારતમાં પણ આમ છે. પણ આ જ વાતનું અનુકરણ ‘તપત્યાખ્યાન’ માં થયું લાગે છે. માયાવી વાદ કે હરણની વાત તો ઘણે ઠેકાણે આવે છે પણ આ બે વચ્ચેનું સામ્ય કંઈક દેખાય તેવું છે. તેમ જ અસ્પર્શ પ્રમાણે મળતાં જાય ત્યારે આપણને એ વાત ઉપર વિચાર પણ આવે. વક્ષને ‘યક્ષ’ લખ્યું ત્યારે એ વાત એને ગમી હોય અને એવો ફેર પોતાનાં નાટકમાં કર્યો હોય તો ના નહિ.

આ સાથે આ પણ નોંધવા જેવું છે. ‘તપત્યાખ્યાન’ માં ઋષિકુમારો જ્યારે રાગની મદદ માગવા જાય છે ત્યારે પૂજા વગેરે સ્વીકારતા નથી તેમ જ શાપ આપવાની બીક ખતાવ્યા કરે છે. ‘યક્ષ’ માં પણ પેલો ઋષિકુમાર જ્યારે મુદ્ધિદિર પાસે જાય છે ત્યારે નકુળની પૂજા સ્વીકારતો નથી અને શાપના બળ ઉપર ઝુકે છે. આ સામ્ય વિચારવા જેવું છે.

બીજી એક બાબત પણ વિચારવા જેવી છે. નાટકોના કર્તાઓ હેતુ વેદિયા ઢોર જેવા પંડિતોને તથા શક્ત ખાવામાં જ મશગુલ થઈ, પોતાનાં કર્મો બૂલેલા આંહણોને બરાબર સમજાવવાનો હતો એમ તો બધાને દેખાશે જ. “પાંચાલી” માં સ્મરવર્ધક, મોહકાનંદ, ભારતીભટ્ટ વગેરે મુનિઓ—‘તપત્યાખ્યાન’ માં તો વસંતક સંસ્કૃત નાટકોના વિદ્વપક્ષો જ નમુનો છે છતાં તેનામાં પણ અધ્યતન પામેલા આંહણોના દાખલ થયેલા મુશો—અને ‘સત્યભામા’ માં નારદ જેવાને પણ ‘જા જા જોગડા’ જેવું વાક્ય કહેવા સત્યભામાની પૂછતા—આ બધું કર્તાઓ આવા નામના આંહણો તરફ ધણે જ ધિક્કાર હતો તે ખતાવે છે. આવા પ્રયત્નો પ્રેમાનંદમાં પણ મળશે ખરા; પણ વલ્લભના મિંદુ મહારાજને જોયા એટલે તો બધાને લાગશે જ કે તેનો ધિક્કાર તો એવા આંહણોનો સંહાર કરી નાખે એટલો ઉગ્ર હતો. તે ઉપરાંત, પેલા કાજવાળા ‘યક્ષપ્રતોતર’ માંના ઋષિકુમાર માટે

આંહણબાહ બીચારા તેમાં વળી કર્મકાંડી

હારી છૂટ્યા નારી છૂટ્યા એક મૂંગલા થકી,

કહી, વલ્લભે એવા આંહણોની મરફરી કરવામાં બાકી રાખી નથી. તેમ જ વલ્લભનું ગમે તે કાવ્ય વાંચનાં—જ્યાં તેવી ટીકાનો અવકાશ હોય ત્યાં—તેનો આવા આંહણ તરફનો ખાસ ધિક્કાર અને તંકાસીન તેમની અધોગતિ તરફનાં કટાક્ષો આપણને મળશે.

‘તપત્યાખ્યાન’ અને ‘રણદર્શિકા’ બન્નેમાં મુખ્યત્વે કરીને સંસ્કૃત નાટકોની અસર વધારે લાગે છે. જ્યારે ‘પાંચાલી’ માં કાંઈક સ્વતંત્ર તત્ત્વ લખ્યું લાગે છે. એટલે પહેલાં બે નાટકોમાં કર્તાની બીજી કૃતિઓ સાથે સામ્ય ન. મળે એ બને તેવું છે. વળી બીજી પણ વાત કે ‘પાંચાલી’ માં જે વિષય છે તેવા વિષય ઉપર જ વલ્લભનાં બીજાં કાવ્યો આપણને મળી આવ્યાં છે પણ બીજાં બે નાટકોનું સામ્ય સોધવા માટે આપણી પાસે એવું સાધન નથી.

ઔટલે હવે વસ્તુસામ્યની ચર્ચા આદિ ન સમાપ્ત કરશું.

રા. નરસિંહરાવભાઈએ એમ કહ્યું ૨૦ છે કે નાટકમાં છંદો એ પ્રાચીન કવિમાં ન દેખાય-અને તેમાં પણ પ્રેમાનંદમાં તો નહિ જ-એવા છે. તેને માટે એક જવાબ તો એ આગળ આપો છે. બીજું, એ કે વ્યુત્પન્ન કાવ્યોમાં તો છંદ પણ દેખાય છે. 'યશો' માં 'લલિત છંદ' અને 'દુઃશાસન' માં 'શિખરિણી છંદ' અને 'ભુજંગી છંદ' લખનાર બીજા છંદ લખી પણ શકે. રત્ન-શ્વરે 'માલિની છંદ' તો સંપૂર્ણ જ ગણાય છે. વળી કાવ્યોમાં પ્રાચીન કવિએ 'દેશી' વગેરે રાગ વાપરતા તેનું મૂળ આપણે જ્યદેવની અટપટીમાં કે જૈન રાસાઓમાં શોધી શકીએ. તેમાં પણ જ્યદેવની અટપટીએ તો નરસિંહ વગેરેનાં પદો પ્રેર્યાં છે, અને સંસ્કૃત કાવ્યોમાં એવા રાગ નથી ઔટલે આપણા કાવ્યોમાં રાગ દાખલ થવાનું મૂળ કારણ અને તો જૈન રાસાઓમાં જ જણાય છે. ગમે તેમ હોય પણ કાવ્યમાં રાગ વાપરવા એ કોઈ પ્રેમાનંદના જમાનાના પુરુષે શોધ્યું નહોતું. હવે જો નાટક પ્રેમાનંદના સમયમાં લખાયાં હોય તો તે નાટકો સંસ્કૃત નાટકો ઉપરથી જ રચાયાં હશે. કોઈ પણ સંસ્કૃત નાટકમાં છંદ સિવાય બીજો રાગ નથી મળતો. હવે પોતાની પામે નમૂના હોય તેવાં કોઈ પણ નાટકમાં રાગ ન હોય છતાં તેનાથી ઔટલે બધો ભૂટો પડીને પ્રેમાનંદ નાટકમાં રાગ દાખલ કરે એ વાત ઝટ મનાય તેવી છે? ઉલટું, જો નાટકમાં રાગ હોત તો નાટકો અર્વાચીન છે એમ હું માનું. પ્રેમાનંદના સમયમાં નાટક લખાયાં હોય તો તેમાં છંદની જ આશા રાખી શકાય. વળી છંદો, શુદ્ધ છંદોથી, પ્રેમાનંદના જમાનાનાં માણસો જાણીતા ન હોય તે પણ સંભવિત નથી. જે લોકો સંસ્કૃત નાટકો ને કાવ્યો વાચતા તથા ભણતા હોય તેઓ તેમના છંદોની રચનાથી વાકેફ ન હોય તે વાત કેમ મનાય ?

છતાં પ્રેમાનંદને નામે નાટકો ચડાવવામાં અને પણ બાધ આવે છે, વલ્લભ પોતે જ કહે છે કે પ્રેમાનંદને છંદ તરફ ભાવ નહોતો. જુઓ:—

કહ્યું ન લાગે કાષ્ઠ, કવિતને લીજે સાધ,
કહ્યું મીઠું ૨૧ હું સોધુ, પ્રેમાનંદ બાપને;
દાળ નહિં દાળો કોઈ, સંવેધે સરેયા જોઈ,
પવેયા પુરુષ હોઈ, સુણી કેડે તોપને;
વળણમાં વરો નહિં, ભજંગથી ભરો નહિં,
શિખરિણી શરો નહિં, ધારી રડા માપને;
વણુ એક વધે નહિં, વધધટ સધે નહિં,
એવા જુત માહિ નાહિ ટાળિયે સંતાપને.

“ દુઃશાસન ” પૃ. ૧૯૬.

ઉપરના ક્રકરાની છેલ્લી એ લીટી ઉપરથી એક બીજી વાત પણ શક્તિ થાય છે કે એક પણ વર્ણુની વધધટ વગરના જુતો વલ્લભ બનાવી શકતો; ઔટલે વલ્લભ છંદ વાપરે તેમાં તો

૨૦ જુઓ રા. નરસિંહરાવભાઈનો નિબંધ પૃ. ૨૧

૨૧ સરખાવો દ્વારામનું “ મીઠું. ”

નવાઈ જ નહિ. વળી, 'છંદેખી છળી બધ' એવું વાક્ય પ્રેમાનંદ માટે વલ્લભ 'દુઃશાસન૦' માં છઠ્ઠે પાને મૂકે છે. એટલે પ્રેમાનંદને છંદ તરફ કંટાળો હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. છતાં વલ્લભનું 'કુન્તી૦' માંનું વાક્ય આની આડે આવે છે. વખતે પ્રેમાનંદે છંદ બહુ જ યોડા લખ્યા હોય પણ તે બધા બરાબર માપસર અને સુંદર હોય.

નાટકમાં એક ચર્ચા ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. નાટકને નાટક શા માટે કહેવું નહિ અને આખ્યાન શા માટે કહેવું તે. તેને વિષે રા. નરસિંહરાવભાઈએ કહ્યું છે કે ૨૨ વખતે આ રાજશેખરનું અનુકરણ હોય. હવે આ બાબતમાં રાજશેખરનું અનુકરણ હોય તો પણ ખાસ વાંધા જેવું નથી. આપણને રાજશેખરની ખખર નહોતી એટલે પ્રેમાનંદના વખતમાં પણ ન હોય એમ માનવાને આપણી પાસે કાંઈ કારણ નથી. ૨૩ અને તેના વખતમાં રાજશેખરનેા ઉદ્દેશ્ય ક્યાં ય નથી મળતો એવી નિષેધક દલીલો ઉપર કાંઈ વજન ન મૂકાય. રા. નરસિંહ-રાવભાઈની ધણીખરી દલીલો નિષેધક છે. રંગભૂમિની, નાટકો આગળ ક્યાં ય સાંભળ્યાં નથી તે-અમુક કહેવતો આગળ નથી વણરાઈ માટે આધુનિક હોય તે-આવી દલીલો નિષેધક જ છે. અને આવી દલીલો ઉપર રચેલાં અનુમાનો કોઈ નવી શોધ ચતાં કેવાં બાંગી પડે એ વિચારવા જેવી બાબત છે. છતાં આપણે તો રાજશેખરની વાત બાબુએ મૂકીને જ વાત કરીએ.

નામ કાવ્ય રાખી કે'વું, આ તો મારું કાવ્ય કાવ્ય,
એ તો રૂપ સાકરનું, લઈ કીર્તિ ગાવી છે;
મહાકાવ્ય મહાકાવ્ય, લખ્યાં લખ્યા મહાકાવ્ય,
મુખથી જણાવે મૂઢ, શોભા તો ગૂમાવી છે;
નાટકયા એટક તો લાગે એટક શો ચણે,
ભલે દેવગિરા હોય મહત્તા ગુમાવી છે.

+ + +
નથી નામ રાખ્યાં તેણે ઉપદેશો એણે વણે
વલ્લભે આખ્યાન નામ લખ્યું શીખ ભાવી છે.

આમ આપણે વલ્લભમાં જ આખ્યાન નામ રાખવાનો આગ્રહ નોંધ્યો છીએ અને આ નોંધુ' એટલે પછી રાજશેખર સુધી જવાની જરૂર નહિ રહે. આ એક નાટકના કર્તા અને વલ્લભનાં મન વચ્ચે સામ્ય છે.

જેમ આખ્યાન નામ રાખવાની ચર્ચા એ નાટકોનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે તેમ જ હલકા પાત્ર પાસે હલકી બોલી બોલાવવી એ પણ એક વિશિષ્ટ અને ધ્યાન ખેંચે તેવું લક્ષણ છે. પ્રેમાનંદે નાટકો લખ્યાં હોય તો આહીરી વગેરે બોલી તેમાં વાપરવા ધારે તો

૨૨ જુઓ રા. નરસિંહરાવભાઈનો નિબંધ પૃ. ૭૩.

૨૩. ખરી રીતે પ્રેમાનંદના સમયમાં રાજશેખર ગુજરાતમાં જાણીતો હતો. જુઓ 'નાટક રાકુતવા મુચુરાધિ, ચાટક કપૂર્ણ-મંજરી ધારિ' વગેરે. રૂપચંદ કુંવરદાસ નયસુંદર, આનંદ દાન્ય-મહોદધિ ભાગ ૫. આ રાસ ૧૬૩૭ માં પૂરો ચર્ચો હતો.

વાપરી શકે કે નહિ તેના માટે ચોક્કસ એ આના પહેલા ભાગમાં જ લખ્યું છે. પણ વલ્લભને હલકા પાત્ર પાસે હલકી બોલી બોલાવવાની ટેવ જ હતી. મિત્રધર્મધ્યાનમાં ઈંદુ મિંદુ ગુરુને ત્યાંથી આવતાં, જ્યારે નદી ઉતરીને જળદ્રુષ્ટ ગામ પાસે આવે છે ત્યારે કાળીના હોદરા તેને પૂછે છે કે—

“અત્યો, બાંજ સે બાંજ તમારી પાંહે ? દિગોને.”

પછી,

“હાકોર વહેસ દહ, કિમ અત્યા પૂસે કેની

ધરેડા હું જાણું નહિ ?”

મિત્ર. પૃ. ૩૫.

“ઝોત્યા ચોદ’માંહે જમ પરી રે’ ને પાધરો તું”

” ” ૩૬.

“અત્યા રેંછ બોલો કે ન દાણો નાછિયે દળી.”

” ” ૬૦.

“બાપનો ચિયો તો માલ પુ’ક બાધી નાહી જાદ

મુચ્ચ મુચ્ચ વેલો મુચ્ચ ”

” ” ૬૦.

“વધો એમ માલ ધણો મૂચિએ શી પેર મુછી

આપ લેઈ વેચી દીજ ઠીક સે મુખી કહે

મુખી કહે મોછ ખાજો અત્યા એક વસ્તર હો

બસે સે એ ભરામણ દાન આપ્યું સો મહે.”

ઉપરના ફકરાઓ પરથી સમજાશે કે ગ્રામડિવાની ભાષા વાપરવાનો વલ્લભને શોખ હતો અને તેથી નાટક જે તેણે જ લખ્યાં હોય, તો એક તો સંસ્કૃત નાટકોમાં પ્રાકૃત, માગધી વગેરે બોલીઓ ભેદ હોય અને ખીજી પોતાને આવો શોખ હોય તો તે હલકા પાત્રની બોલી આવી વાપર્યા વગર રહે નહિ. “પાચાલી” માં અવગતિક, અંપડા વગેરેની બોલી તો ઉપરની કાળીની બોલી જેવી જ છે, છતાં દરેકની બોલી જેટલી જૂની રીતે બોલાય છે તેટલે અંશે એક ખીજીથી જૂની પડે છે. ઉપલા ફકરાઓમાં જટામુરની કે શ્રીદામાની વહુની બોલી જેવી બોલી નથી આવતી એ કમુલ, છતાં “દુઃશાસન” માં અમિ, જિ, તિ, વગેરે શ્વેા આવે છે એટલે જૂની ગુજરાતીથી વલ્લભ ચોડા પણ જાણીતો હશે એમ આપણે કહી શકીએ. ખીજી વલ્લભે કાલિદાસ, ભવજીતિ વગેરેનાં સંસ્કૃત નાટકો વાંચ્યા હોય તો પ્રાકૃત, માગધી વગેરેનાં નિયતો ન જાણતો હોયથી, તે વખતે એકાદી કેળી વગેરેની બોલીઓનું તરવ મેળવીને જટામુર વગેરેની બોલી તેણે બનાવી હોય. એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં લાગશે કે એવી બોલી માટે પ્રાકૃતના નિયતો તે ન જાણતો હોય તો જ તે તે લખી શકે એમ વધારે સંભવ છે. સંસ્કૃત નાટકોના સ્ત્રી પાત્ર વગેરેની બોલીનું અનુકરણ કરતાં આવી અશુદ્ધ બોલી ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તે ન બને તેવું જરા ય નથી. વળા ગ્રેમાનંદ કરતાં વલ્લભને આમ નવીનતા કરવાનું બહુ ગમતું—એના મનનું વલણ જ એ પ્રકારનું હતું, એટલે નવીનતા શોધવી એ એનું કામ.

નાટકોની એક ખીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં કહેવતો બહુ વપરાયેલી લાગે છે. આ પણ રા. નરસિંહરાવભાઈને રાજશેખરનું અનુકરણ લાગ્યું હતું. ૨૨ આનો જવાબ રા. અંબાઈદાસ પટેલે આપ્યો હતો, તે કેવો હલો અને અસંબદ્ધ હતો તે તો આ ચર્ચાના

અભ્યારી જાણતા જ હશે. 'માર્કેટ્ટેય પુરાણ' વિશે જ જ્યાં શંકા હોય ત્યાં તેમાં કહેવતો છે એમ દાખલો કેમ અપાય ? અને 'મિત્રધર્માખ્યાન' માં ઘણી કહેવતો છે એમ કહેવાથી પ્રેમાનંદનું કર્તવ્ય સાચીત થતું જ નથી. ઉલટું, 'મિત્ર' નો દાખલો આપવાથી તો મારી કલ્પનાને પુષ્ટિ મળે છે. પણ મારે જે કહેવાનું છે તે તો એ છે કે વયમને પોતાને કહેવતો પાપરવાની બહુ ટેવ હતી. તેનાં દરેક પુસ્તકમાં કહેવતો ઘણી દેખાય છે, અને આનાં કરતાં પણ વધારે ખ્યાન ખેંચે એવી વાત તો એ છે કે નાટકમાં જે કહેવતો વપરાય છે તેમાંની ઘણી તો વયમમાં પણ મળે છે. બન્નેમાં વપરાયેલી થોડીક કહેવત નીચે આપું છું.

(૧) માથે પડી વસદેવા. તપત્યાં. પૃ. ૯૯.

(૧) માથે પડી વસદેવા એમ તો કે'વાય છે. યક્ષ. પૃ. ૫૯.

(૨) વાળંદના વાંકા દહાડાની પેડે કોયળીમથથી સાથ નીકળ્યે. તપત્યા. પૃ. ૧૧૩

(૨) વાંકા હોય વાળંદના દિવસ તો જ્યારે ત્યારે

કોયળી મથેથી આવે સર્પ ચાલી રૂખમાં યક્ષ. પૃ. ૬૧.

(૩) તાણે છુટી જાય. પાંચાલી. પૃ. ૯૨.

(૩) તાણતે તણાઈ છે. યક્ષ. પૃ. ૧૧૪.

(૪) વાટ જોનારને વેળા લાગી યાય. સત્યભામાં

(૪) વાટ જોઈ એથી રહે તેને લાગે કાગ મોટા. યક્ષ. પૃ. ૧૨૦.

(૫) ભાવતુંતું ને ધંધે ક્યું. તપત્યાં. પૃ. ૧૪૫. પાંચાલી. પૃ. ૧૦૧

(૫) ભાવતું હતું અને જ્યાં વંધે અભિપ્રાય આપ્યો. સુધિ. પૃ. ૧૬.

(૬) શતં વિદ્વાય મૌક્તિક્યમ્ પાંચાલી. પૃ. ૨૭.

(૬) શાસ્ત્રિમાહી ક્યું એમ શન કાર્ય મૂકી કરી

મોજન કરવા જણું. મિત્ર. પૃ. ૬૨.

(૭) પખાલીને વાકે પાડાને કામવા જેવું છે. પાંચાલી. પૃ. ૩૪.

(૭) પખાલીને વાકે કામે પાડાને તો આડા લોક કુન્તી. પૃ. ૭૭.

(૮) પ્રાચૂર્ષ્ય કને સર્પ શી રીતે મરાવાય ? પાંચાલી પૃ. ૨૦.

(૮) મરાવવો પ્રાચૂર્ષ્યથી નામ ખેલું કામ છે. કુન્તી. પૃ. ૯૪.

(૯) માળાના મુજબ ગયા. તપત્યાં. પૃ. ૧૧૫. ૧૧૭.

(૯) માળા તોડય મેરથી સુધિ. પૃ. ૧૧૨.

(૧૦) ચાંતિ તો નાકકટાતણી વાધે તેમ વધારીએ. પાંચાલી. પૃ. ૧૦૪.

(૧૦) નાકકટાતણી નાત વધારવા ધારે આપ. કુન્તાસન. પૃ. ૪.

(૧૧) એકથી અનેક ભલા પાંચાલી પૃ. ૧૦૩

(૧૧) ભલા એક થકી બેય યક્ષ. પૃ. ૧૧૨.

(૧૨) જગત તો ઝવેરી છે. સત્ય. પૃ. ૨૭.

(૧૨) જગ છે ઝવેરી. કુન્તી. પૃ. ૮.

(૧૩) એ દૂધ પાકને માપ ઉઠેરવા જેવું છે. સ. પ. ૪૮.

વાપરી શકે કે નહિ તેના માટે યોગ્ય છે આના પહેલા ભાગમાં જ લખ્યું છે પણ વક્ત્રને હલકા પાત્ર પાસે હલકી બોલી બોલાવવાની ટેવ જ હતી મિત્રધર્મખ્યાનમાં ઇંદુ મિંદુ ગુરુને ત્યાંથી આવતા જ્યારે નદી ઉતરીને જળદૂધ ગામ પાસે આવે છે ત્યારે મગાના છાકરા તેને પૂછે છે કે—

“અત્યે, બાજ સે બાજ તમારી પાહે ? દિગોને.”

પછી,

“હાકાર વહેસ હલ, દિમ અન્યા પૂસે મેની

ધરોડા દું જાણું નહિ ?”

મિત્ર પૃ ૩૫

“ઝોલ્યા મો‘દ’માહે જમ પડી રે ને પાધરો તું”

” ” ૩૬

“અલ્યા રેછ કોઓ કે ન દાણો નાછિયે દણી”

” ” ૬૦

“બાપનો ચિયો તો માલ પુક બાધી નાહી જાહ

મુચ્ચ મુચ્ચ વેલો મુચ્ચ”

” ” ૬૦.

“વધો એમ માલ ધણો મૂચિએ શી પેર મુછી

આપ લેઈ વેચી દીજ દીક સે મુખી કહે

મુખી કહે મોછ ખાજે અલ્યા એક વસ્તર ઘો

બને સે એ બરામણ દાન આપ્યુ સો મહે”

ઉપરના ફકરાઓ પરથી સમજાશે કે ગામડિયાની ભાષા વાપરવાને વક્ત્રને શોખ હતો અને તેથી નાટક જે તેણે જ લખ્યા હોય, તો એ તો સસ્કૃત નાટકોમાં પ્રાકૃત, માગધી વગેરે બોલીઓ જોઈ હોય અને બીજી પોતાને આવો શોખ હોય તો તે હલકા પાત્રની બોલી આવી વાપર્યા વગર રહે નહિ “પાચાલી” આ અવગતિક, આપડા વગેરેની બોલી તો ઉપરની ઢાળીની બોલી જેવી જ છે, છતાં દરેકની બોલી જુદી જુદી રીતે બોલાય છે તેટલે અરે એક બીજાથી જુદી પડે છે ઉપલા ફકરાઓમાં જટામુરની કે શ્રીદામાની વડુની બોલી જેવી બોલી નથી આવતી એ કણલ, છતાં “હુ શાસન” આ અભિ, જિ, તિ, વગેરે રૂપો આવે છે એટલે જુદી ગુજરાતીથી વક્ત્ર ચોડો પણ જાણીતો હશે એમ આપણે કહી શકીએ બીજી વધારે કાલિદાસ, ભવજીતિ વગેરેના સસ્કૃત નાટકો વાંચ્યા હોય તો પ્રાકૃત, માગધી વગેરેના નિર્વચો ન જાણતો હોવાથી, તે વખતે બોલાતી કોઈ વગેરેની બોલીઓનું તત્ત્વ મેળવીને જટામુર વગેરેની બોલી તેણે બનાવી હોય એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં લાગશે કે એવી બોલી માટે પ્રાકૃતના નિર્વચો તે ન જાણતો હોય તો જ તે તે લખી શકે એમ વધારે સંભવ છે. સસ્કૃત નાટકોના સ્ત્રી પાત્ર વગેરેની બોલીનું અનુકરણ કરતાં આવી અશુદ્ધ ગોત્રી ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તે ન બને તેવું જરા ય નથી વળી પ્રેમાનંદ કરતા વક્ત્રને આમ નવીનતા કરવાનું બહુ ગમતું—એના મનનું વતણુ જ એ પ્રકારનું હતું, એટલે નવીનતા શોધવી એ એનું કામ

નાટકોની એક બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં કહેવતો બહુ વપરાયેલી લાગે છે આ પણ રા નરસિંહરાવભાઈને રાજશેખરનું અનુકરણ લાગ્યું હતું ૨૨ આતો જવાળ રા. અબાઈદાસ પટેલે આપ્યો હતો, તે કેવો લુલો અને અસજલ હતો તે તો આ ચર્ચાના

અભ્યારી જાણતા જ હશે. ‘ માર્કેટિંગ પુરાણ ’ વિશે જ જ્યાં સંદેહ હોય ત્યાં તેમાં કહેવતો છે એમ દાખલો કેમ આપાય ? અને ‘ મિત્રધર્માખ્યાન ’ માં ઘણી કહેવતો છે એમ કહેવાથી પ્રેમાનંદનું કર્તવ્ય સાખીત થતું જ નથી. ઉલ્લેખ, ‘ મિત્ર ’ નો દાખલો આપવાથી તો મારી કલ્પનાને પુષ્ટિ મળે છે, પણ મારે જે કહેવાનું છે તે તો એ છે કે વધમને પોતાને કહેવતો વાપરવાની જાણ દેવ હતી. તેનાં દરેક પુસ્તકમાં કહેવતો ઘણી દેખાય છે, અને આનાં કરતાં પણ વધારે ખ્યાન ખેત્રે એવી વાત તો એ છે કે નાટકમાં જે કહેવતો વપરાય છે તેમાંની ઘણી તો વગ્ગમમાં પણ મળે છે, બન્નેમાં વપરાયેલી મોટીક કહેવત ત્રીજે આખું છે.

(૧) માથે પટ્ટી વસડેવા. તપત્યાં. પૃ. ૯૯.

(૧) માથે પટ્ટી વસડેવા એમ તો કેવાય છે. યક્ષ. પૃ. ૫૯.

(૨) વાળંદના વાંકા દહાડાની પેટે ક્રોધળીમાંથી સાપ નીકળ્યો. તપત્યા. પૃ. ૧૧૩

(૨) વાંકા હોય વાળંદના દિવસ તો જ્યારે ત્યારે
ક્રોધળી મધ્યેથી આવે સર્પ આવી રૂખમાં યક્ષ. પૃ. ૬૧.

(૩) તાણે તુટી જાય. ખાંચાલી. પૃ. ૯૨.

(૩) તાણે તણાવું છે. યક્ષ. પૃ. ૧૧૪.

(૪) વાટ જોનારને વેળા લાખી થાય. સત્યમામાં

(૪) વાટ જોઈ બેઠી રહે તેને લાગે કાળ મોટો. યક્ષ. પૃ. ૧૨૦.

(૫) ભાવતુંતું ને ધેવે કહ્યું. તપત્યાં. પૃ. ૧૪૫. ખાંચાલી. પૃ. ૧૦૧

(૫) ભાવતું હતું અને જ્યાં વંધે અભિપ્રાય આપ્યો. યુધિ. પૃ. ૧૬.

(૬) શત્રુ ચિહ્નાય મોક્ષદયમ્ ખાંચાલી. પૃ. ૨૭.

(૬) શાસ્ત્રમાંથી કહ્યું એમ શન કાર્મ મૂકી કરી
જોજન કરવા જવું. મિત્ર. પૃ ૬૨.

(૭) પખાલીને વાંકે પાડાને ડામવા જેવું છે. ખાંચાલી. પૃ. ૩૪.

(૭) પખાલીને વાંકે ડામે પાડાને તો આડા લોક. કુન્તી. પૃ. ૭૭.

(૮) પ્રાદૂર્ણ કને સર્પ શી રીતે મરાવાય ? ખાંચાલી પૃ. ૨૦.

(૮) મરાવવો પ્રાદૂર્ણથી નામ જોડું કામ છે. કુન્તી. પૃ. ૯૪.

(૯) માળાના મુજબા ગયા. તપત્યાં. પૃ. ૧૧૫. ૧૧૭.

(૯) માળા તોડય મેરથી યુધિ. પૃ. ૧૧૨.

(૧૦) ગાંધી તો નાકકટાતણી વાધે તેમ વધારીએ. ખાંચાલી. પૃ ૧૦૪.

(૧૦) નાકકટાતણી નાત વધારવા ધારે આપ. કુન્તી. પૃ. ૪.

(૧૧) એકથી અનેક બલા. ખાંચાલી પૃ. ૧૦૩

(૧૧) બલા એક થઈ બેય. યક્ષ. પૃ. ૧૧૨.

(૧૨) જગત તો જવેરી છે. સત્ય. પૃ. ૨૭.

(૧૨) જગ છે જવેરી. કુન્તી. પૃ. ૮.

(૧૩) એ ક્ષ પાછને સાપ ઉઠેરવા જેવું છે. સ. ય. ૪૮.

પિ. ૭. ૫.

વાપરી શકે કે નહિ તેના માટે ચોટુંકે મેં આના પહેલા ભાગમાં જ લખ્યું છે. પણ વલ્લભને હલકા પાત્ર પાસે હલકી બોલી, બોલાવવાની ટેવ જ હતી. મિત્રધર્મખ્યાનમાં ઇંદુ મિંદુ ગુરને ત્યાંથી આવતાં. ન્યારે નદી ઉતરીને જળકૃષ્ણ ગામ પાસે આવે છે ત્યારે કોળીના છોકરા તેને પૂછે છે કે—

“અલ્યે, બાજ સે બાંજ તમારી પાહે ? દિયોને.”

પછી,

“ઠાકોર વહેસ હહ, કિમ અલ્યા પૂસે કેની

ધરેહા હું જાણું નહિ ?”

મિત્ર. પૃ. ૩૫.

“આલ્યા મોદ’માહે જમ પડી રે’ ને પાધરો તું”

,, ,, ૩૬.

“અલ્યા રે’છ ઊભો કે ન દણો નાછિયે દળા.”

,, ,, ૩૮.

“જાપનો ચિયો તો માલ પુ’ક જાંધી નાહી જાહ

મુચ્ચ મુચ્ચ વે’સો મુચ્ચ”

,, ,, ૩૯.

“વધો એમ માલ ધણો મૂચિએ શી પેર મુછી

આપ લેઈ વે’ચી દીજ ઠીક સે મુખી કહે

મુખી કહે મોછ ખાળે અલ્યા એક વસ્તર લો

બસે સે એ ભરામણ દાન આપ્યું સો મહે.”

ઉપરના ફકરાઓ પરથી સમજાશે કે ગામડિયાની બાપા વાપરવાનો વલ્લભને શોખ હતો અને તેથી નાટક જો તેણે જ લખ્યાં હોય, તો એક તો સંસ્કૃત નાટકોમાં પ્રાકૃત, માગધી વગેરે બોલીઓ જોધ હોય અને બીજું પોતાને આવે શોખ હોય તો તે હલકા પાત્રની બોલી આવી વાપર્યા વગર રહે નહિ. “પાંચાલી” મા અવગતિક, ગાપડા વગેરેની બોલી તો ઉપરની કોળીની બોલી જેવી જ છે, છતાં દરેકની બોલી જટલી જૂદી રીતે બોલાય છે તેટલે અંશે એક બીજાથી જૂદી પડે છે. ઉપલા ફકરાઓમાં જટાસુરની કે શ્રીદામાની વહુની બોલી જેવી બોલી નથી આવતી એ કશુંલ, છતાં “દુઃશાસન” માં અમિ, જિ, તિ, વગેરે રૂપે આવે છે એટલે જૂની ગુજરાતીથી વલ્લભ ચોડો પણ જાણીતો હશે એમ આપણે કહી શકીએ. બીજું વલ્લભે કાલિદાસ, ભવભૂતિ વગેરેનાં સંસ્કૃત નાટકો વાંચ્યા હોય તો પ્રાકૃત, માગધી વગેરેના નિયમો ન જાણતો હોવાથી, તે વખતે બોલાતી કોળી વગેરેની બોલીઓનું તત્ત્વ મેળવીને જટાસુર વગેરેની બોલી તેણે બનાવી હોય. એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા લાગશે કે એવી બોલી માટે પ્રાકૃતના નિયમો તે ન જાણતો હોય તો જ તે તે લખી શકે એમ વધારે સંભવ છે. સંસ્કૃત નાટકોના સ્ત્રી પાત્ર વગેરેની બોલીનું અનુકરણ કરતા આવી અશુદ્ધ બોલી ઉત્પન્ન થઇ હોય તો તે ન બને તેવું જરા ય નથી. વળી પ્રેમાનંદ કરતાં વલ્લભને આમ નવીનતા કરવાનું બહુ ગમ્યું—એના મનનું વલ્લભ જ એ પ્રકારનું હતું, એટલે નવીનતા શોધવી એ એનું દામ.

નાટકોની એક બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં કહેવતો બહુ વપરાયેલી લાગે છે. આ પણ રા. નરસિંહરાવભાષને રાજશેખરનું અનુકરણ લાગ્યું હતું. ૨૨ આને જવાબ રા. અંબાદાસ પટેલે આપ્યો હતો, તે કેવો લુલો અને અસંબદ્ધ હતો તે તો આ ચર્ચાના

અભ્યાસી બાણતા જ હશે. ‘માર્કેટ પુરાણ’ વિશે જ જ્યાં શંકા હોય ત્યાં તેમાં કહેવતો છે એમ દાખલો કેમ અપાય ! અને ‘મિત્રમૌખ્યાન’ માં ઘણી કહેવતો છે એમ કહેવાથી પ્રેમાનંદનું કર્તવ્ય સાબીત થતું જ નથી. ઉલટું, ‘મિત્ર’ નો દાખલો આપનાથી તો મારી કપનાને પુષ્ટિ મળે છે. પણ મારે જે કહેવાનું છે તે તો એ છે કે વપમને પોતાને કહેવતો વાપરવાની જાણ એવ હતી. તેનાં દરેક પુસ્તકમાં કહેવતો ઘણી દેખાય છે, અને આનાં કરતાં પણ વધારે ધ્યાન ખેંચે એવી વાત તો એ છે કે નાટકમાં જે કહેવતો વપરાય છે તેમાંની ઘણી તો વલ્લભમાં પણ મળે છે. બન્નેમાં વપરાયેલી યોડીક કહેવત નીચે આપું છું.

(૧) માથે પડી વસદેવા. તપત્યાં. પૃ. ૯૯.

(૧) માથે પડી વસદેવા એમ તો કેવાય છે. યક્ષ. પૃ. ૫૯.

(૨) વાળંદના વાંકા દહાડાની પેટે કોયળીમાંથી સાપ નીકળ્યો. તપત્યા. પૃ. ૧૧૩

(૨) વાંકા હોય વાળંદના દિવસ તો જ્યારે ત્યારે

કોયળી મધ્યેથી આવે સર્પ આલી રૂખમાં યક્ષ. પૃ. ૬૧.

(૩) તાણે તુટી જાય. પાંચાલી. પૃ. ૯૨.

(૩) તાણતે તણાણું છે. યક્ષ. પૃ. ૧૧૪.

(૪) વાટ જોનારને વેળા લાખી થાય. સત્યભામા.

(૪) વાટ જોઈ ખેડી રહે તેને લાગે કાગ મોટો. યક્ષ. પૃ. ૧૨૦.

(૫) ભાવતું તું ને વંદે કહ્યું. તપત્યાં. પૃ. ૧૪૫. પાંચાલી. પૃ. ૧૦૧

(૫) ભાવતું હતું અને જ્યાં વંદે અભિપ્રાય આપ્યો. યુધિ. પૃ. ૧૬.

(૬) શત્તં વિહાય મોક્ષવ્યમ્ પાચાલી. પૃ. ૨૭.

(૬) શાસ્ત્રમાંથી કહ્યું એમ શન કાર્ય મૂકી કરી

ભોજન કરવા જવું. મિત્ર. પૃ ૬૨.

(૭) પખાલીને વાંકે પાડાને ડામવા જેવું છે. પાચાલી. પૃ. ૩૪.

(૭) પખાલીને વાંકે ડામે પાડાને તો આડા લોક. કુન્તી. પૃ. ૭૭.

(૮) પ્રાધૂર્ણ્ય કને સર્પ શી રીતે મરાવાય ? પાચાલી પૃ. ૨૦.

(૮) મરાવવો પ્રાધૂર્ણ્યથી નાગ ખોડું કામ છે. કુન્તી. પૃ. ૯૪.

(૯) માળાના મુગમા મયા. તપત્યાં. પૃ. ૧૧૫. ૧૧૭.

(૯) માળા તોડય મેરથી યુધિ. પૃ. ૧૧૨.

(૧૦) શાંતિ તો નાકકટાતણી વાધે તેમ વધારીએ. પાંચાલી. પૃ ૧૦૪.

(૧૦) નાકકટાતણી નાંત વધારવા ધારે આપ. કુન્તી. પૃ. ૪.

(૧૧) એકથી અનેક બલા. પાંચાલી પૃ. ૧૦૩

(૧૧) બલા એક થઈ બેય. યક્ષ. પૃ. ૧૧૨.

(૧૨) જગત તો ઝવેરી છે. સત્ય. પૃ. ૨૭.

(૧૨) જગ છે ઝવેરી. કુન્તી. પૃ. ૮.

(૧૩) એ દમ પાછને સાપ ઉઠેરવા જેવું છે. સ.ય. ૪૮.

(૧૩) પણ પપ પાઈ સાપ ઉછરેલા સાર એ. મિત્ર. પૃ. ૮૦

(૧૪) આપ તેની વા. સત્ય. પૃ. ૧૫૦.

(૧૪) આપ તેની વા. યુધિ. પૃ. ૧૩૦, ૧૧૯.

ઉપર જે કહેવતાનું સામ્ય મેં દર્શાવ્યું છે તે ફક્ત ખાસ અગત્યની કહેવતાનું જ છે. વક્ત્રુઓમાં કાવ્યોમાં કહેવતો તો ઘણી જ છે. ઉપરની કહેવતોમાં પણ ૧-૨-૪-૭-૮-૧૦-૧૪ આટલી કહેવતો તો ખામ લગ્ન ખેંચે તેવી છે. વળી વક્ત્રુઓમાં કાવ્યોમાં કહેવતો જોઈ નાટકોના મૂલ્ય કર્તાએ એ કહેવતો વાપરી હશે એમ પણ દલીલ મૂકી શકાશે નહિ. કારણ મેં આગળ કહ્યું છે તેમ નાટકો અને વક્ત્રુઓના કાવ્યો એક જ સાલમાં બહાર પડ્યાં છે, અને જ્યારે વક્ત્રુઓ પહેલું કાવ્ય બહાર પડ્યું હશે ત્યારે ત્રણે નાટકો પ્રકાશકોને મળી જ ગયાં હશે.

પ્રેમાનંદ જેવો કવિ, નાટકમાં દેખાઈ છે તેવી ગ્રામ્યતા અને કોષ્ટક જગ્યાએ અશ્લીલતા વર્ણવે કે કેમ એ સંબંધ પહેલાં કંઈક કહ્યું છે, તે વિશે ખાસ કહેવાનું કે વક્ત્રુઓમાં કાવ્યોમાં તો આપણે એવું જોઈ શકીએ છીએ. એક તો તે જુસ્સાવાળો હતો અને પ્રવાહમાં પડ્યો એટલે તેમાં તણાવો જ; પણ પોતાની શૈક્ષીમાં શિથિલતા કે ગ્રામ્યતા આવે તે પણ તે ન જોતો. દાખલા તરીકે:—

એક ખતા બીજ ખતા, માને ત્રીજ ખતા માધ—

૨ ખખતા બને નિશ્ચે.

કુન્તી પૃ. ૫૬.

એ વાક્યમાં કાવ્યમાં ન લેવી જોઈએ તેવી છૂટ લેવાઈ છે અને આ બાબતમાં તો નાટકનો કર્તા જે વક્ત્રુ હોય તો તે તપતીના જેવી તુંગારચેષ્ટા વર્ણવે કે કેમ તેમાં તો આટલું જ કહેવું બસ થશે. છતાં કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાનમાં જ્યારે બીમ અને અર્જુન ઈંદ્રને ત્યાં ઐરાવત લેવા જાય છે ત્યારે ઈંદ્ર (અર્જુનનો બાપ) તેને (દીકરાને) કેવી રીતે લલચાવે છે તે જરાક અદિ બતાવી આ વિશે મીન જ પકડીશ.

આસરાઓ આવી નવ સુખ કેરી સ્વાદ છે

કેવાય ન મારા થકી અધિક હવે તો કાષ

સ્વર્ગમાદિ લગ્ન કરી માનવ પ્રમાદ છે.

આવા નૈતિક વિચાર જે બહાર મૂકી શકતો હોય, જે લગ્નને માત્ર 'માનવ પ્રમાદ' કહી શકતો હોય તે વક્ત્રુ તપતીની જેવી તુંગારચેષ્ટા વર્ણવે એમાં નવાઈ લાગતી નથી.

સાથે જ એક બીજ વાન લખવા જેવી છે. કૃષ્ણથી રીસાતી વખતની સત્યમામની ગ્રામ્યતા પણ દરેક વાચનારને દેખાઈ આવે તેવી છે. પ્રેમાનંદ એવું ન કરે એ મનાય. જે કે રા. કેશવલાલભાઈ તો તેને પણ 'તત્કાલીન ભરાઈ' ની છાપખાથી મુક્ત ન માની એ વાતને પતાવે છે. પ્રેમાનંદમાં પણ 'સુમદ્રાહરણ' માં દ્રૌપદી જે રીતે ચિત્રાઈ છે તે રીત આપણી આંખ લાગણીઓ દુભવે એવી છે જ. છતાં વક્ત્રુઓમાં પણ એવી ગ્રામ્યતા મળી આવે છે એટલું જ નહિ પણ એવાં વાક્યો પણ મળી આવે છે કે જેથી આપણને સત્યમામનો કષ્ટ જોવા પડે આવે જ. 'કુન્તી' માં કુન્તી જ્યારે ઐરાવત માટે હડ લે છે ત્યારે તે આવાં વ્યતી હૃદયારે છે—

સુત રથામા કેરા યશે, જાણી રદી જીવતી ના

મૂઠ મતિ જીવી હું શે, વ્યર્થ વારી મુજને.

કુન્તી. પૃ. ૪૩.

ભયાં બાજ બાધ તારાં મારાં કર્મના હું દોષ.

” ” ”

એ આખો પ્રસંગ આ દૃષ્ટિએ ખાસ વાંચવા જેવો છે. વળી મુદ્ધિ. માં ૧૧૩ મે પાને ‘વાલશેરી’ જેવો શબ્દ પણ મળી આવે છે. ગમે તેમ હોય પણ જે પ્રાચીનતાની છાપ નાટકના કર્તામાં દેખાય તે જ વચનમાં પણ મળી આવે છે.

પ્રેમાનંદ વિશે દરેક ટેકાણે-તેને ગુજરાતી માટે બહુ શોખ હતો-ગુજરાતીની તે બહુ સેવા કરતા-એવું કહેવાય છે, તે વિશે રા. નરસિંહરાવભાઈએ બનાવ્યું હતું કે ૨૩ વસ્તુસ્થિતિ ગમે તેવી હોય પણ પ્રેમાનંદનાં પોતાનાં કાવ્યમાં તો ક્યાંય એવું દેખાતું નથી. પ્રેમાનંદ જખરો ભાષાભક્ત હતો એ ખરું પણ તેની તેણે એકે કાવ્યમાં વાત ન કરી અને નાટકમાં કરી એ જરા નવાધ તો ખરી. પ્રેમાનંદમાં ભાષાભિમાન જ નહોતું એમ કહેવાની મારી મતલબ જ નથી. પણ તેને પોતાના કાવ્યોમાં પોતાના વિશે શુણે ગાવાની અને જરાક પાડવાની ટેવ નહોતી એટલું જ કહેવાતું છે. પણ વચનને તો આ ટેવ હતી. તેનું દરેક કાવ્ય આ બાબતનો પૂરાવો છે. છતાં ઘોડાકે ફરારો નીચે આપું છું.

(૧) અમે તમે અઢે કહે ધિકકં ને તિકકં

શું શાં યજી અઢે મેમ જૂહી વાત જેની છે.

× × × ×

જાત જાત તણા મંથ વાક્ય શબ્દરચનાથી

સિદ્ધાંત સાચો કરાવું, અવદશ એની છે.

મુદ્ધિ. પૃ. ૬.

(૨) કેમજતા કમજથી, અધિક દેખાય જેમાં

મધુ મધા મિષ્ટપણે, હારી હારી ગય છે;

અમલતા એના જેવી નથી મોઢભાપા મધ્ય,

પ્રાચીનપણું તો જેનું મોટેઈ મનાય છે

નવરસની નાપકા, સુખદાય છે સિદ્ધ

જણે નહિ તેદ એના ખોટા શુણ્ઘ ગાય છે-વગેરે-

મુદ્ધિ. પૃ. ૧૧

(૩) રે લાવ્ય તું મતાવ્ય તું શુજર્ની શા મંથ જૂદ.

મુદ્ધિ પૃ. ૧૨.

(૪) પિતા જેટલું આયુષ્ય સુત જો સપુત પામ્યો

તો મિત્રાણુ ગજારો શું હિંદી સ્વરૂપમ ।

(૫) વરિષ્ઠમાં વરિષ્ઠ જે કૃષ્ણ દેવ તારકા

શુજર્ ગિરાની પેઠે અબજ્યાના નવીન છે.

મુદ્ધિ. પૃ ૧૬.

આ ઉપરના ૫૪કાઓમાં વલ્લભનો પૂરો જુસ્સો અને તે પોતે કેવા સ્વભાવનો હતો એ બધું ખરાબર દેખાય છે. ખીજે ફરારો તો “આ તે લલિત” વગેરે સાથે ખાસ સરખાવવા

૨૩. જુઓ. રા. નરસિંહરાવભાઈનો નિબંધ પૃ. ૧૯.

જેવો છે. વળી આના ઉપરથી જ એક બીજી વાત મને સુઝે છે. પ્રેમાનંદનો બાપા માટેનો ભાવ ઘણો હતો પણ તેની કામ કરવાની શેષી શાન્ત હતી. તે ધાધલ કરે એ મને તો નવાઈ લાગે. પ્રેમાનંદનો એ સ્વભાવ જ નથી. જ્યારે ઉવડું, વદ્ધભનું તો એ જ કામ હતું. હિન્દી તથા અઢની સાથે તો તેણે બાકીરીજ બાધી હતી. ઉપરના ફકરાઓમાંથી પહેલા અને ચોથા-માથી વલ્લભની ધારણાની કંઈક અંશે આપણને ખબર પડે છે. તેને જાતજાતના મ થ લખવાની ક્ષમ્બા હતી, એટલે વખતે નાટકો પણ લખ્યા હોય, કારણ તે તો ગિર્મીણને પણ ગભરાવવાના વિચાર કરતો. ગુજરાતી બાપા માટે વલ્લભને પક્ષપાત હતો એટલું જ નહિ પણ તેના માટે તે ચોતાના કલ્પમા ચર્ચા અને વિવાદ પણ કરતો, એટલું તો ઉપરની વાત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

હવે આની સાથે જ એક વાત લખી દઈ છું ઉપર આપેલા ફકરામાંથી પહેલામાં વલ્લભે હિન્દી, મારવાડી અને મરાઠી એ ત્રણેથી ગુજરાતી ચડી જાય એમ કહ્યું છે. પ્રેમાનંદના વખતમાં ગુજરાતને મરાઠાઓ સાથે સબધ હશે કે કેમ એ જૂદી વાત છે પણ વલ્લભ તો વિ. સ. ૧૭૮૦ માં એટલે ૪ સ. ૧૭૨૪ માં લખતો હતો. આ વખતે મરાઠા ગુજરાતમાં ઠીક જમ્યા હશે. પણ આની ધારી લીધેની અથવા અચોક્કસ દલીલ ઉપર આધાર ન મુકાય.^{૨૪}

અહિં જ નાટકના કર્તા ઉપર કાઠિયાવાડની અને ચરોતરની અસર હતી એમ જે રા. નરસિંહરાવભાઈએ બતાવ્યું હતું ^{૨૫} તે વલ્લભની જાનતમાં ઘટાવું છું. કાઠિયાવાડી રજ ક્રિયાપદ 'જામવું' વલ્લભમાં મળે છે તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા પ્રેમાનંદ જાત્રા કરવા ઘણા દેશોમાં ગયો હતો એમ આપણને વલ્લભ જ કહે છે, એટલે દ્વારકા ગયો જ હશે એમ ધમય તે દ્વારા પણ કાઠિયાવાડના સરકારો વલ્લભ ઉપર પડ્યા હોય. વળી,

તરવાનો આરો નહિં ધાટો પંથ ગિરનો-કુન્તી ૦ પૃ. ૭૧

વાક્યમાં ગિરના ધાટા જમ્યને ઉદ્દેશીને જ વાત છે. કદાચ એમ કહેવાય કે એ તો બહુ જાણીતી વાત છે, તો 'મી દડી' ગુલ્શન નાટકમાં જે જગ્યાએ વપરાયો છે ત્યાં કહેવતમાં વપરાયો છે, અને કહેવત પણ જાણીતી હોય. હવે વલ્લભ ઉપર દેખાતી ચરોતરની અસર જોઈએ.

૨૪ અંગ્રેજોની અસર ગુજરાતમાં સહુથી પહેલી થઈ અને એટલું ચોક્કસ છતાં પ્રેમાનંદ કે શામળ ઉપર તેમની અસર હતી એમ ઝટ ન મનાય પરંતુ શામળની 'સુડામહોતેરી' માં એવું વચન આવે છે કે જે બધી નિરોધક દલીલોને તોડી નાખે. જુઓ. 'ઉત્તર પથ અંગ્રેશિઝ અથ' સુડામહોતેરી વાર્તા ૧૩. આના ઉપરથી એકે જાનું અનુમાન કરવું તે જોખમ બરેલું તો લાગે જ છે.

૨૫ જુઓ રા. નરસિંહરાવભાઈનો નિમિષ પૃ. ૬૮.

૨૬ રા. નરસિંહરાવભાઈના મન પ્રમાણે.

ફેર ન પડે રહ્યો. યક્ષ. પૃ. ૨૩૨.

મને પાણી પાવા માટ ચાર પડયા છતાં પાટ, યક્ષ. પૃ. ૧૪૪.

ખડિં સર્વ સાચા સમ. યુધિ.

મૃગની પૂઠે ધધ. યક્ષ. પૃ. ૬૮.

આમાં 'રાધ' ને બદલે 'રધ' ; 'ચતા' બદલે 'છતા' ; 'ખાઉ' ને બદલે 'ખડ' અને 'ધાધ' ને બદલે 'ધધ' છે. અને આ જ શબ્દો રા. નરસિંહરાવભાષ્યે નાટકોમાંથી ચરોતરી પ્રયોગના નમૂના તરીકે શોધી કાઢ્યા છે. વલ્લભ ચરોતરી દત્તો કે નદિ એ સવાલને બાળુએ મૂકીએ તોપણ ચરોતરની અસર તેના ઉપર હતી એમ તો લાગે છે.

છેલ્લાં ભરતવાક્યો ઉપરથી રા. નરસિંહરાવભાષ્યે નાટકોના કર્તા કોઇ 'હરિ' હોય તો હોય એમ તર્ક બાંધ્યો હતો. મારે આ વિશે કાંઇ ખાસ તો કહેવાનું નથી પણ ત્યાં જે અર્થમાં 'હરિ' શબ્દ વપરાયો છે તે જ અર્થમાં તે વલ્લભમાં મળે છે એ બતાવવાનું છે.

યુખી તવ વદ્યો ત્યાંહી, નૃપાળને નમી અતિ

મહીતીર એક ગામ, જમરૂં છે, હરિ ! મિત્ર. પૃ. ૧૧૦.

રાગને પણ 'હરિ' કહી સંજોધ્યો છે. આવો જ ઉપયોગ 'તપત્યાખ્યાન' માં પાને ૩૨ મે મળે છે

તાપ્તી તર્કડયા, હે હરિ, હર્ષડયા.

આપ્તેના શબ્દકોષમાં 'હરિ'ના અર્થ આમ પણ છે—'પ્રાણજનું નામ' અને 'માણસ'. આમાંથી એકાદ અર્થ લઇ વસિષ્ઠ કે નારદને સંજોધી શકાય. વળી જેણે 'પોતાનું' નામ બે નાટકોમાં અતિ સ્વચ્છું તે પાંચાલી૦ માં પણ થા માટે ન સૂચવે ? જ્યારે કોઇ પણ કર્તાનું નામ આપણે શોધવું હોય ત્યારે આપણે કાં તો છેલ્લે અને કાં તો પહેલે ભ્રમરે. અને આ છતાં જે કર્તાને 'પોતાનું' નામ મૂક રાખવું હોય તે 'પોતાનું' નામ છેલ્લે કેમ સૂચવે ?

અહિ જ આગળ ચર્ચાયેલી ૨૮ એક વાતનો ઉલ્લેખ કરું છું.

વલ્લભ પ્રાણજન પણ વલ્લભ સુલભ પુત્ર પિતા શું કમાયો ?

બાપ તને નવ તાપ કરે તન તાપ નિવારણ તે જ વ'વાયો.

આપથી આપ બે જગ ભીતર ધન્ય પિતા સહુ ઠામ મનાયો,

ભીષણ ભીમ મા'વર મા'ભડ ધન્ય હું ધન્ય હું સુત સવાયો,

પંચાલી૦. અ. ૪. સ્તો. ૨.

આ સ્તોકની પહેલી બે લીટી તો વલ્લભની જ છે. ગ્રેમાનંદ પોતે આમ બોલતો હોય એવો ધ્વનિ અને તો જરાજર ઠીક નથી લાગતો. તેનું કારણ ગ્રેમાનંદને આમ પોતાને વિશે કે પોતાના દિકરા વિશે વચ્ચમાં બોલવાની ટેવ જ નહોતી, પણ વલ્લભની તો એ ખાસ ટેવ જ હતી. એટલા માટે જ આ સ્તોકમાં અઘાળા અહસ્તિમક પ્રયોગ નથી પણ વલ્લભની ધણી વખતની ટેવ પ્રમાણે આમાં પણ તેણે એમ લખ્યું છે. કશુંક કરું છું કે, આ કલ્પના નાટક વલ્લભનાં

છે એમ માનીએ ત્યારે આવે છે. એક લીંટીમાં વણમ, દુધમ કે સુલભનો આમ ઉપયોગ કરવો એ તો વણમની જ ખાસ ટેવ છે. જુઓ,

વણમ વણમ ગાય ભાયા ભાવ ભાવ તો.

દુઃશાસન૦ પૃ. ૨૦.

વણમ વણમ વણમ જે અતિ

વણમ મૃગમદ મેર

દુઃશાસન.

વણમ મંથતણો પથ વણમ, વણમ સાલરલ રસાલ વખાણું. કુન્તી-છેલ્લે.

આના સિવાય પણ આવા દાખલા ઘણા મળશે. વળી,

સુત હું શેં ચથો ઉત્પત્ત

નવ જનની કરી જ પ્રસન્ન

જનકે જણિયો ના ગર

જન કે ગુમાવિયું સૌ નર.

પાંચાલી૦ અ. ૫. શ્લોક ૧૦.

અને

શેં કાળ કરતા જ કાળ સાંચ

માગે કહો જ કિયે ઉપાય ?

જો કાળ તે તણી સાંચ ચાચ

કેંકમ કરી તે કરતા મનાય ?

પાંચાલી૦ અ. ૫, શ્લોક ૧૧.

આ જે શ્લોકોમાં પણ ધ્વનિ વલ્લભને પોતાના બાપ સાથે કેવો સંબંધ હતો તે બતાવે છે. ખરૂં કે ધ્વનિ ઘણો ઝાળો છે; પણ અતુમાનોથી જ વાતો સિદ્ધ કરવાની હોષ, કોષ પણ બાળતને નજીવી ગણી કાઢી ન નાખવી જોઈએ. પહેલા શ્લોકથી જરા દિલગીર થઈ બીજાથી તે કાંઈક દિલાસો મેળવે છે. વળી,

પ્રતાપી પિતાશ્ર કુબેર સમાન

ક્ષમાધર યક્ષપતિ મતિમાન

સુતે કરિયા અપરાધ મહાન

પિતા ન મણે ગણના ગુણવાન.

પાંચાલી, અ. ૫. શ્લોક ૧૨.

આ શ્લોકનો પ્રસંગ જ જો કે જૂદો છે અને કુબેરને પિતાની ઉપમા આપી મુષિહિર તેની ક્ષમા યાચે છે—અને આ સ્વાભાવિક પણ છે, છતાં અહીં આ ધ્યાન રાખવા જેવું છે. કર્તાએ પહેલાં જે શ્લોકમાં પોતાને વિશે ધ્વનિત કાંઈક કહ્યું અને પછી પ્રસંગ ઉઠતી ગયો તો પણ તેના મગજમાં એ જ વિચારો ધોળાયા કરે છે. આ એક માનસશાસ્ત્રનું સત્ય છે, એક વાત ઉપર આપણે વિચાર કરતા હોઈએ અને ત્યાર પછી વાતનો વિષય બદલાય તો તેમાં પણ આપણા મગજમાં રમી રહેલા વિચારો આવિર્જીત થાય છે. કર્તાના મગજમાં પણ આમ આત્મચર્ચાતંત્રો રમ (autobiographical touch) આપવાનું આશ્ચર્ય દરો

૨૯. પ્રેમાનંદના વખતમાં 'સાલ' જેવો શબ્દ ન વપરાય એમ નથી એનો આ દાખલો છે. નિષેધક દલીલના પ્રનાયે આ તેમ જ આવા બીજા શબ્દો (પહેલા ભાગમાં આવેલા) દ્વારા બતાવી શકેલા હું.

એટલે વિચારતી પરંપરા તેમ ચાલી. વળી એ શ્લોકોનો ક્રમ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જોવો છે. પરંતુ ક્યુલ કરે છું કે આવાં દક્ષિત અનુમાનો બીજાં પ્રમાણોની મદદ વગર મહુ મજા-ખુત નથી હોતાં.

આ નિબંધમાં એક ખાસ સંભાળ રાખી છે તે એ છે કે રા. નરસિંહરાવભાઈના લગભગ બધા વાંધાબર્મા શબ્દો તથા વાક્યો વલ્લભમાં જ વપરાયા છે એમ બતાવ્યું છે. એક કૃતિ વિશે ઉદાવેલા બધા વાંધાના જવાબ જો એક જ કવિમાંથી મળતા હોય તો બન્નેનો કર્તા એક હોય એવી શંકા તો થાય. નાટકના કર્તાનાં ખાસ વાક્યો-*manucriptions*-જેવાં વલ્લભમાં પણ દેખાય છે તે દર્શવે બતાવું છું.

(૧) મુખ માય એવું માગ્યું તેવું દેવું આણી હું સતિ. પાંચઠી. ૧. ૨.

આમાં 'મુખ માય એવું માગ્યું' એટલું વચન કાંઈક ધ્યાન ખેંચે છે. વલ્લભમાં પણ એવું મળે છે.

ભીમ ભડ ભાખ્યો મોમાં માય એવું માગ્યો. કુન્તી. પૃ. ૫૦.

માગ માગ મારા સુન મુખ માગ્યું આપું તને. વક્ષ. પૃ. ૨૬૫

(૨) માધવ રતિધવ પોતે વમરાજી આ પ્રદુષ્ટ પેખાયે. સત્યં. પૃ. ૨૩૪.

'માધવ રતિધવ'નું 'ભેડકું' વલ્લભે પણ બનાવ્યું છે.

માધવ રતિધવ શા એવે મૂર્તિમાન દીડા. કુન્તી. પૃ. ૧૧૭.

(૩) નારદ ધન્ય તું પારદ પૂરણ શારદ શુચિ મધ્ય ન ફાલી. સત્યં. પૃ. ૨૩૭.

નારદ શારદ માટે જુઓ—

નારદ શારદ શો પંડિત બનું હું પૂરો. મિત્ર. પૃ. ૫૦

(૪) સત્યં માં 'આપણે' ને બદલે 'આપડે' ૫૭ અને ૭૭ મે પાંતે છે. તેમજ વક્ષં માં ૬ અને ૧૨ મે માંતે છે.

(૫) પગ લખલખી જવા. તપત્યાં. પૃ. ૫૨.

લખલખે પગ. વક્ષ. પૃ. ૧૦૦-૧૧૩.

લખલખે પગ અને દગ થઈ બેસું એવું. કુન્તી. પૃ. ૧૧૩.

(૬) ઝાડખીડ. સત્યં પૃ ૧૨. યુધિ. પૃ. ૫૨.

આ પણ મરાઠી અસર હોય એમ લાગે છે. આપણે ઝાડખાડ કહીએ પણ મરાઠીમાં જ ઝાડખીડ કહે છે. આ મરાઠી અસર જો નાટકના કર્તા ઉપર હતી તો વલ્લભ ઉપર પણ હતી.

(૭) "હાં! હાં!" એ નાટકના વાંચનારને આંખમાં ખૂંચે એવું છે. વલ્લભમાં પણ એવું છે—

હાં! હાં! હું સમજી ગઈ. યુધિ. પૃ. ૫૬.

હાં! હાં! કરો આ શું તમે? " ૫૧.

હાં! હાં! હું સમજ્યો સર્વ. " ૬૬.

(૮) ભીમ અને હનુમાનના ગેળાપમાં 'મહાકાય' શબ્દ કાંઈક નવીન લાગે છે. તેવો જ 'અતિકાય' શબ્દ. યુધિ. માં પૃ. ૭૧ મે છે.

(૯) “હાં ! હાં !” જેવો બીજો પ્રયોગ નાટકમાં “શિવ ! શિવ !” નો છે. વધુ-
બમાં પણ મળે છે—

શિવ ! શિવ ! કહી પડ્યો. યક્ષ. પૃ. ૭૫ ૧૪૮.

(૧૦) “હાં ! હાં !” કરતાં પણ વધારે ઉત્કટ ઉપયોગ ‘અધુના’ નો નાટકમાં થયો
છે. તેમ જ વલ્લભમાં પણ ‘અધુના’ ન્યા ત્યાં વપરાય છે.

હું પાછું આવ્યો છું એવી અધુના ખબર યશો. મિત્ર. પૃ. ૯૦

અધુના ન કામ બને. મિત્ર. પૃ. ૯૭ યક્ષ ૦ પૃ ૧૭૨.

(૧૧) લાંગૂલ.-પાંચાલી ૦ ભીમ અને હનુમાનનો મેળાપ.

લટકતું લાંગૂલ આ લાલ તો દેખાય છે. કુન્તી ૦ પૃ. ૧૧૭

(૧૨) ભીમને માટે ‘વૃકોદર’ શબ્દ જરા ધ્યાન ખેંચે છે. પાંચાલી ૦-માં ૬૧-
૬૨-૬૩-૬૪-૬૫-૭૩-૮૬-૧૦૨-૧૧૩-૧૨૦ વગેરે પાનાપર વપરાય છે. કેમ
મળે નાટકના કર્તાને ને વાપરવાનું વ્યસન પડી ગયું હોય ? વલ્લભને શોખ હતો
તે તો ‘સુધિષ્ટિર વૃકોદર’ ના નામ ઉપરથી જ ખબર પડશે. એ કાવ્યમાં પણ ‘વૃકોદર’
ખૂબ વપરાયો છે.

(૧૩) જ્યારે જ્યારે મનુ વિશે કાંઈક કહેવું હોય ત્યાં ત્યારે જૂના-વખતના લોકો ધણે
ભાગે મનુ ભગવાન કે મનુ મહારાજ વાપરે છે. પણ નાટકમાં જ્યાં જ્યાં મનુની
વાત આવે છે ત્યાં ત્યાં તેને મનુ જ કહ્યો છે (જુઓ તપત્યાખ્યાન પૃ. ૭૯)
વલ્લભ પણ એમજ વાપરે છે.

કહી દાખું સુણો આજ મનુનું વચન છે. સુધિ ૦ પૃ. ૧૧૭. યક્ષ. પૃ. ૨૩૩.

(૧૪) જોગદારી- સત્ય ૦ પૃ. ૨૧૯. સુધિ ૦ પૃ ૫૦.

(૧૫) કંજારિ. સત્ય ૦ પૃ. ૨૧૮

કમલાદે. ચંદ્રના અર્થમાં સુધિ ૦. પૃ. ૪.

૧૬) ‘સુણયુ’ ને બદલે ‘શણયુ’.

જુજ આ સુંગદારી બન્યા ન શક્યા. પાંચાલી

કદ તો સિણી સિણી. સુધિ. પૃ. ૯૫.

આ ઉપરાંત ભીમ બડ-ભીષણ ભીમ, માંવર, વડ બ્રાત, બેડશી, એવે, શે, શેણે
વગેરેના સરખા ઉપયોગ નાટક તેમજ વલ્લભમાં મળે છે.

આ સાચો ઉપરથી વલ્લભની અને નાટકના કર્તાની સૈધી મળતી આવે છે તે જણાશે.

૩૦ આ ઉપરાંત વલ્લભના કાવ્યમાં પણ આધુનિક લાગતા કેટલાક રૂપો અને રાખ્ડો
છે તે બતાવું છું.^{૩૧}

(૧) છૂટેલો ન જોયો તેહ.

કુન્તી ૦ પૃ. ૯૫.

પાપ કરતા જોએલું પાછું કંઈ સુરખિએ

યક્ષ ૦ પૃ. ૪૧.

૩૦ આ ચર્ચા માટે જુઓ રા. નરસિંહરાવબાપ્તના નિર્મણ પૃ. ૬૨-૬૫.

૩૧ ચંદ્ર અને ચંદ્રિકાને પતિ પત્ની તરીકે ગણવાની દ્રષ્ટના આધુનિક નથી. જુઓ.
હયોસ્તના દુર્ગલભર્તૃકેષ ઘનિતા પ્રોત્સાર્ય મેઘઃ હતા ॥ મૂલ્લકટિક ૬. ૨૦.

- (૨) ગંધર્વ એ જાન ગર્વ તમારે ત્યાં આવે દટી. કુન્તી. પૃ. ૯૯.
 (૩) એમ જ્યાં અનુમોદન અમતઅરિએ આપ્યું. કુન્તી. પૃ. ૬૪.
 અનુમોદન આપવું.-to support ના અર્થમાં આધુનિક લાગે.
 (૪) એમ ઓળખાવા પડે કવિને તો રાજ્યમટ. યશ. પૃ. ૬૬.
 (૫) મદતાની આગમન. યશ. પૃ. ૧૦૦
 (૬) નથું એ મહંતાને. કુન્તી. પૃ. ૨૭. મદાશય જેવા અર્થમાં.
 (૭) તકાવતો તીર સિર દારવા સારંગને. યશ. પૃ. ૭૮

તકાવીને માર્યું તીર. યુધિ. પૃ. ૧૧૨.

આ જન્મે જન્માએ ' તાકતો ' અને ' તાકીને ' એકએ. નાટકમાં આવી અશુદ્ધિ છે તો વક્ત્રુમાં પણ છે; શુદ્ધિમાં સામ્ય છે એ તો કીક પણ અશુદ્ધિમાં યે સામ્ય છે.

- (૮) સંશય મિશ્રી નાખે. યુધિ. પૃ. ૭.

હવે અમુક વિચારો અને દર્શનાઓ જેમાં આધુનિક રજુકારો લાગે છે તે બતાવું છું.

- (૧) યુગાંતે શું લોકપાત્ર પડ્યા તાણી સોડ લા. યશ. પૃ. ૧૩૨.
 (૨) નાશી છુટ્ય નાશી છુટ્ય તૃપ્તિમાં શોભે નહિ.
 મોરલી લે મોંઘામલ ગાન ગા ગીકે રવે. યુધિ. પૃ. ૧૯.
 (૩) વડો વડો વેગે વીર હિમરા આ મનના. યુધિ. પૃ. ૮૫.
 (૪) એવો મિત્ર મળો સહુને ગ્રેમના પ્રબાનમાં. મિત્ર. પૃ. ૧૩

વક્ત્રુમાં હિંદુ-દારસી શબ્દો પણ ધણા મળે છે. તેના કેટલાક ઉદાહરણ આપું છું.

- (૧) પૂજ્યામાં પીર છે. યશ. ૨૪૬. (૨) બાંકો. યુધિ. ૬. (૩) રંક પર રે'મ છે. યુધિ. ૨૫. (૪) છુલંદ. યુધિ. ૩૬. (૫) કંદર્વાન રૂપ છે. યુધિ. ૨૫.
 (૬) સ્વધર્મથી ચારી કરી. યુધિ. ૮૪. (૭) બવાર કર્યા. યુધિ. ૧૩૬. (૮) રોહિદાર રાજા હું તો. યુધિ. ૮૫. (૯) બ્યાન. યુધિ. ૪૭. (૧૦) ઇશારત. મિત્ર. ૧૦૮.

હવે વક્ત્રુમાં મળતા આનર્થમકના એક બે દાખવા આપું છું.

- (૧) ગયા દેવ ભણી ઝટ કટ આરંભાયો સેલ. કુન્તી. ૮૨
 (૨) સીડી ભીડી નભે જલ કીડી વડી આ બે ભવ
 પીડી પેરપેર દેવ. કુન્તી. ૮૨.
 (૩) હસ્તી એક મસ્તીવાળો પકડી શકે ન વસ્તી. કુન્તી. ૯૪.
 (૪) તૃપા લાગી ઘણી ઘણી મૃધા નવ ભાળીએ. યશ. ૨૫૦.

મને બરાબર ખબર છે કે હજી આટલું લખ્યા છતાં પણ શ્રી. નરસિંહરાવભાઈની ખાસ વળનદાર દલીલોનો જવાબ મેં આપ્યો નથી. આ દલીલો બીજી રીતે નજી પછી વિ. ૭. ૬.

ગળાપ. 'હસર્ગમાળા' ની કહેવતો વિશે તો તેમનો વાલો જલ્પો છે. પણ આ કહેવતોને રોપક ગળી કાઢી નાખીએ તો નાટકમાં જલ્પ દાતિ નહિ થાય.

ચરોતર માટે કર્તાને કેમ પદપાન હતો એ વિશે હું એક બે બાજતો જ રજુ કરીશ. એક તો ચરોતરમાં વડોદરા કે સુરત આવે કે નહિ? આવે કે ન આવે તે ગમે તે હો. પણ કેટલાક કહે છે કે બેમાંથી એક તો આવે. જો આવે તો તો સવાલ અહીં જ આવડે. કર્તાને ચરોતર માટે કેવી જનનો પદપાન હતો તેને માટે નીચેનું વાક્ય કંઈક અજવાળું પાડે છે.

"જેને બોલાવતી દશે તેનું તો ભાગ્ય ચરોતર જૂમિના જન્મ જેવું જ માનવું જોઈએ." સત્ય. પૃ. ૧૯

આમા ચરોતરની જૂમિનો જન્મ વખાણ્યો છે. એટલે કર્તાનો ચરોતર સાથે અંગન સંબંધ લાગે છે. આને માટે એક બે વાન વિચારવા જોઈ છે. એક તો કર્તા ચરોતરનો જ રહેવાસી હોય. બીજું, તે ચરોતરનો રહેવાસી ન હોય પણ વખતે તે જન્મ્યો ત્યાં હોય. આ બંને તેવું છે. જન્મ વખતે મા પિયર હોય અને પિયર ચરોતરમાં હોય તો જન્મ ચરોતરમાં ગણાય. કર્તાની બાજનમાં આવું કંઈક પણ હોય. વડોદરા કે સુરત ચરોતરમાં હોય કે ન હોય તો પણ આટલી બીજી વાતોનો પણ એ બાજતમાં અવકાશ રહે છે અને વલ્લભના ઉપર ચરોતરની અસર છે તે આપણે જોઈ ગયા.

આ નાટકો પ્રેમાનંદને નામે જ પ્રસિદ્ધ થયાં છે. વાંચી લેવાયો છો તે એટલો જ છે કે તે પ્રેમાનંદ જેટલાં જૂના હોય શકે નહિ; પણ કોઈ આધુનિક કવિએ-લખી, પ્રેમાનંદને નામે ચડાવ્યાં હશે. હવે આજ હું એક બાજુથી કહું છું કે નાટકો પ્રેમાનંદ જેટલા જૂના કાળના હોય એ જ સંભવે છે ત્યારે બીજી બાજુથી એમ કહું છું કે તે પ્રેમાનંદનાં નહિ પણ વલ્લભના છે. આને માટે મને જેટલી દલીલો સુત્રી તેટલી મેં અહીં મૂકી છે, તેમ જ જે અર્વાચીન અંશે આમાં દેખાય છે તે પણ પ્રાચીન દલિમાં સંભવે એમ મેં બતાવી દીધું છે. છતાં નાટક પ્રેમાનંદનાં નહિ અને વલ્લભનાં છે એમ કહેવાનું મને મન થાય છે તેનું કારણ એટલું જ કે નાટકનાં ક્યાંય પ્રેમાનંદનો જુરસો કે સેમી દેખાતાં જ નથી. હું એમ કહું છું કે પ્રેમાનંદે જો નાટક લખ્યું હોય તો પણ તે આવું ન લખે. વળી કોઈ આધુનિક માણસે લખી પ્રેમાનંદને નામે ચડાવ્યા હોય એવું આજના જમાનાનો લેખક ન કરે એ ઝટ માનવાનું મન થાય છે. જ્યારે નાટકો વલ્લભના હોય છતાં પ્રેમાનંદને નામે ચડી જાય એવો દાખલો તો સાહિત્યના ઇતિહાસમા મળે છે. રત્નેશ્વરના એક કાવ્યને છોડે એક પ્રતમા તેનું નામ, એકમાં પ્રેમાનંદનું, અને એકમા આધારભૂતું નામ છે એ વાન બહાર આવી ગઈ છે. આ નાટકમાં પણ આમ બન્યું હોય તો અસંભવિત નથી અને આમ થયું હોય એમ માનીએ તો તો એમ પણ માનવું જોઈએ કે ભાષા પણ સાથે જ બદલાઈ હશે. અહીં આપણે નાટકની ભાષાની અર્વાચીનતા વિશે માત્ર એક જ વાત કરી લઈએ. અત્યારે જે ભાષા નાટકોમાં છે તેનું રૂપ તો આધુનિક જ લાગે છે. પણ સાથે સાથે એમ પણ લાગે છે કે મૂળ થર આધુનિક નથી. ભાષામાં ઘણો ફેર થઈ ગયો હોય એમ

સંભવ છે એમ મેં આગળ બતાવ્યું છે. પણ અહિં તો હું નાટકમાં દેખાતી જૂની ભાષાના એક બે દાખલા જ આપવા માણું છું. જટાસુર અને ભીમ જે દ્વિઅર્થી વાત ચત્રાચ્યે જાય છે તેમાંથી એકાદ દાખલો ગળે તેમ છે. આ ભાગ એવો છે કે પ્રકાશકો, અર્થને હાનિ પહોંચાડવા વગર જરૂર ફેરવી શકે નહિં. એટલે ન છૂટકે પ્રકાશકોને એ ભાગમાંથી પણ અમુક ભાગ તો એમ ને એમ રાખવો પડશે દરો. જુઓ—

“ભીમ:—જમ પ્રાદૂર્ણ જવાની ઉનાવળ કરે છે તમ માં મુખ પણ ભીમપતિ તમ કરે ત્યારે દેખાડવાનો ચાલ છે.”

અને એક બીજું વાક્ય પણ છે કે જે જૂની દબનું છે.

“કૃષ્ણ:—એમની જે રીસ તે કોનારે પર ?” સત્ય ૫ ૧૮૮.

આ વાક્ય વાંચતાં સમજશે કે મૂળ થર નાટકમાં જૂની ભાષાનો છે ખરો.

હવે મારી બધી દલીલો પૂરી થઈ છે. જેમ રા. નરસિંહરાવભાઈને નાટકો પ્રેમાનંદના ન હોય એમ કહેતાં જરા ક્ષોભ થયો હતો તેમ કે તેથી પણ વધારે ક્ષોભ મને નાટકો વલ્લભનાં છે એમ કહેવામાં થાય છે. આ નિબંધમાં મેં નાટકોને કનાં વલ્લભ હોવાનો ધણો સંભવ છે એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે—માત્ર સમય જ તેની કસોટી કરશે. કંઈક ત્રુટીઓ અને અપૂર્ણ અભ્યાસને લાગે, અંદરની ઘણી દલીલો નિખળ ગણાઈ, કદાચ બિવિધમાં નીકળી જાય—કદાચ મારે આ સુંદર લાગતો સમરંગી પરપોટો, મને છેલ્લે દબને, ફૂટી જાય,—અને કદાચ મારી આ બધી મહેનત પાણીમાં જાય—એવી શંકાઓ મને ઘણી વાર થઈ છે. પણ એ બધાની વચ્ચેમાં મને એક દિલાસો છે કે મેં લખ્યું છે તે, મારી બુદ્ધિને જે સત્ય સૂઝ્યું તે મારે બતાવવું જોઈએ, એમ વિચારીને લખ્યું છે; નહિ કે સાહિત્યનાં શૃંગારપેલા કોઠાંને વધુ શૃંગારવારણ એક તોફાન મચાવવા ખાતર.

૩૨ ‘ઉપર’ ને જલ્લે ‘પર’ આધુનિક લાગે છતાં વલ્લભમાં છે. જુઓ—

તેના પર ધાવ થાય—

ગિરિરાજ પર વૃદ્ધિ ગેય કરે મંડી ધણી.

મુદિ ૫. ૧૧૩

કુન્તી ૫. ૬૭

૨૫ રામાયણનું રહસ્ય.

૧૯૫૬-૨૦

(લેખક:—રા. રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર.)

રામાયણ મહાભારત એ કેવળ આર્યોની લોકકથા કે લોકગીત નથી; એ તો સમગ્ર માનવ મહાકથાનાં મહાકાવ્યો છે; ચિત્રવિચિત્ર કથાઓના ઉપોદ્ધાતા. એ કાવ્યોમા સદાચારનું મહા સંગીત થઈ છે; સન્ત જનોના સદ્ગોષ્ઠ એમા ભરેલા છે. તેથી જ એ કથાઓમાં મનુષ્ય જાતનું મહા આકર્ષણ છે; મહા કવિઓની પ્રેરણા છે, અખંડ કાવ્યરસનું ઉદ્દીપન છે.

નાખી નજર ન પહોંચે એવા પ્રાચીન યુગમા જે સમયે મંત્રદષ્ટા ઋષિઓએ પ્રકૃતિની અસંખ્ય વિભૂતિઓમા પ્રકાશના ટિ્પ સત્ત્વનો મહિમા ગાયો, જે સમયે ઉપનિષદ સાહિત્યની પરગોળાવલ ઇક્ષ્વાવના પ્રકટી, જે સમયે ગાર્ગી જેરી મહિલાઓ પૂનઘ, અને અરુન્ધતિ જેવી સમર્થિની પંક્તિમા માન્યપદ પામી, તે જમનાએ રામાયણ અને મહાભારત જેવી વિશ્વવિખ્યાત વીરસ હિતાઓને જન્મ આપ્યો.

પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિની એક ધારા યુરોપમા અને એક ધારા ભારતમા વહી છે. એ રસધારાનો પ્રવાહ ઝીલી પુરાણા આર્યવર્ત, પુરાણા મીસની જેમ બે વીર કથાઓને જન્માવી છે. જૂના કથાનકો અને એક મોટી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ યુદ્ધની લોકકથાઓના વસ્તુ ઉપર ગ્રા્યક્ષ મહાભારત દિંદુનું ‘કળીયક’ છે. પોતાના રાજ્યમાથી દેશવટો પામેલા એક રાજકુમારનો વનવાસ વર્ણવનાગ, અને એના વીર પરાક્રમે ગાનાગ રામાયણમા, ‘ઓડીસી’ સાથે તેટલા પૂરતું મજતાપણુ છે.

રામાયણ મહાભારત એકલા હાવ્ય નથી; ઇતિહાસ પણ છે. ભારતવર્ષનો ચિરકાલનો ઇતિહાસ એમા બોલે છે. એમા આર્યોની સાધના, આરાધના “ઇતિહાસની આરસી” અને સંકટપના ઇતિહાસ આલેખાયા છે. આ બંને ઇતિહાસ મૂર્તિ સમા મહાકાવ્યો દિંદુનું મોટું કાવ્યધન છે. પ્રાચીન આર્યવર્તની સંસ્કૃતિ અને યુદ્ધવિકાસ, સામાજિક અને રાજકીય જીવન, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન—એ બધાના બાવનાબર્ધા પ્રતિબિંબો આ ‘ઇતિહાસની આરસીમા’ પડેલા જોઇ શકાય છે.

કેસ જે ચનારથી માટી કેળવણી લેનાર જાગી વર્ણો મુઠ્ઠી એક સરખી અસર કરનાર મહાકાવ્યોમા આર્ય સંસ્કૃતિના સનાતન સત્યોનો ઇતિહાસ કોનારાઇ રલો છે. તેથી સૈકા ઉપર સૈકા જાય છે “શ્રા રામાયણ મહાભારતનો એત ભારતમા લેશમાત્ર ક્ષીણ થતો નથી.

દિંદુઓનાં આ મહાકાવ્યોને સમગ્રતાં એ દિંદુઓને સમગ્ર લીધા બરોગર છે; અને એ મહાકાવ્યોની અસર આર્યાવર્તના જીવન અને સંસ્કૃતિ ઉપર જોવાથી, તથા હાલની બાધાઓ, સાહિત્ય અને ધાર્મિક ઉન્નતિ તે બધા ઉપર નમર કરવાથી ત્રણ દશર વર્ષની અંદરનો પ્રગ્નનો ઇતિહાસ સમગ્ર લેવા જેવું થાય છે.

આ કથામૃત બાળક માતાના દૂધની સાથે પીએ છે; વખતે માતાના દૂધની સાથે તે નથી મળતું તો પિતાની સાથે તેના બોળામાં બેસી, ન્મારથી બાલક વાતો સાંભળવાનું રસીધું થાય છે, ત્યારથી તેના શિક્ષણનો મંગલ આરંભ આ યુગ્ય કથાઓથી થાય છે.

સાહિત્યનો ઉદય લોકગીતમાંથી થયો છે. દરેક પ્રગ્નનું સાહિત્ય પ્રથમ ગાથા અથવા બજનોના રૂપમાં અવિભાવ પામ્યું છે. સમાજસ્થિતિની ઝાંખી લોકકથા: આવાં લોકગીતોમાંથી કરી રાકાય છે. માનવીના હૃદયની વાહ નાઓ અને આત્માની અભિજ્ઞાપાઓ, તેની અભિરુચિ, લાગણી વગેરેનો સૂક્ષ્મ ઇતિહાસ આવી લોકકથામાં સાચવી રખાયલો હોય છે. મધ્ય યુગમાં રાસા, રાસડા, હુદા, સોરઠા, પવાડા વગેરે આવા તુટક ઇતિહાસના માર્મસ્યક સ્તંભોની હયાતી આ સત્ત્વની સાક્ષી પૂરે છે.

લોકકથાના વિકાસનો ઇતિહાસ જાણવો એટલે પ્રગ્નના વિચાર, આચાર અને ઉદ્ધાસના જૂના જૂના પ્રદેશોની ઝાંખી કરવા બરોગર છે. તેથી અહીં કહેવું જોઈએ કે આપણી લોક-કથાઓની કિંમત ઇતિહાસના સાધન તરીકે, હૃદયમાર્મના લોભીઆ રૂપે, પ્રગ્નસમૂહના વિનોદ વિલાસના પ્રતિચિંત તરીકે, અને વિચારશોધનાની મૂર્તિ લેખે અંકાવી જોઈએ. એ જગજૂની કથાઓ આપણા જીવનમાં અને વાણીમાં જૂનો ઉત્સાહ, દૃઢતા, વિનોદ, મીઠાસ, કલાવિધાન, રસપ્રિયતા, ભક્તિભાવ અને ઉત્સાસ બરવામાં સાધનજૂન થાય છે અને થશે.

આમ લોકકથાને દેવકથા કહો; પુરાણકથા કહો, દંતકથા કહો, ઇતિહાસ કહો-પરંતુ એ બધાનો સમુચ્ચય તે આપણી લોકકથા. કથા સાહિત્યનો સાહિત્યનાં મૂળ. પ્રાચીન ઇતિહાસ કહે છે કે લાખી મહાકથાઓની પહેલાં ટૂંકા પ્રસંગોની કથાઓ અસ્તિત્વમાં હોય છે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષ રૂપ વેદના મંત્રોમાં પણ ટૂંકા આખ્યાનોના અંશ છે.

આ કથાઓ, ઉપકથાઓ અને આખ્યાનોના અંશો વડે પ્રાચીન કાવ્ય-સાહિત્યને દેહ બંધાયો છે. કાળે કરીને, છૂટાં છવાયાં વાર્તાના રસજતા ઝરણુનો ધોધ એકઠો થઇને મહાકાવ્યો રૂપે સાહિત્યભૂમિ ઉપર વહેવા માંડે છે; અને આમ લોકકથામાંથી કાવ્ય સાહિત્યની ઉત્પત્તિ થઇ છે. રામાયણ, મહાભારત, કથા-સરિત્ સાગર, પુન્યતંત્ર આદિ કથા-સાહિત્યનો ઉદ્ભવ આ રીતનો છે.

આ મહાકથાઓની બાધા પ્રથમ બુદ્ધિકામાં સહેલી, સાદી અને રમતીઆળ પણ સ્વચ્છંદી અને અચોક્કસ હોય છે. વખત જતાં તેમને મનેહરતા, રમના લાસિત્ય સચોટના અને આકર્ષવાનો ગુણ પ્રતીન થાય છે. આ વસ્તુ ઉપરથી કાવ્ય નાટકની રચના થાય છે, અને તેમાં કથા અને કલ્પનાની રમ્ય સુંદર બાજવાથી તેની બાધા-શૈલીમાં પ્રકુલ્લના આવે છે,

૫૪મી ઉપરની સંસ્કારી પ્રજાઓના મહાકવિઓને મારે આ લોકકથાનું મહાનયુ છે. જગતનાં મહાકાવ્યોમાં વાલ્મીકિ વ્યાસનાં રામાયણ મહાભારત દેશનાં મહાકાવ્યો: સૌથી જૂનાં છે. શ્રીક કવિ હોમરના 'ઇલીયડ' અને 'ઓડીસી' માં, રોમન 'ઇનીડ'માં, અંગ્રેજી કવિ ચોસરની 'કેન્ટરબરી'માં, મિલ્ટનના 'પેરેડાઇઝ લોસ્ટ'માં, અને ટેનીસનના 'આઇડીસ્ટ ઓફ ધી દિગ' ફારસી કવિ ફિરોસીના 'શાહનામા'માં અને એવા બીજા કવિઓનાં કાવ્યોમાં—નાં કાવ્યો રચનાં પહેલાં પ્રચલિત હતી એવી કેટલીક લોકકથાઓનો ઉપયોગ થયો છે.

હોંડુ જેવા જગએ તો પહેલાં, જ્યારે લખવાની કલા વપરાશમાં નહોતી અને શ્રુતિ-રાથી લગભગ બધું કંઈક સાહિત્ય સચવાઈ રહેતું હતું અને યુગેયુગે એ મૂળ કથાઓમાં ફેરવું તત્ત્વ બેળવાતું હતું, ત્યારે એવી કંઈક લોકકથાઓને મહાકવિઓએ પોતાનાં માં ગૂંથી લીધી, અને તેને ચિરંજીવ બનાવી. 'શ્રુતિ' નામથી સાચું થયેલા વેદનો તે આર્યોને એવીજ રીતે ઉતરી આવેલા છે.

આમ અમૂર્ત લોકકથાને મૂર્તિપ આપનાર મહાકાવ્યોના ખરા કવિઓ ફક્ત નિમિત્ત-માત્ર થયા છે; કારણ કે તેમનો ઇતિહાસ તો તેમનાથીયે વધે નિમિત્તમાત્ર: પહેલાં અસ્તિત્વમાં હતો. રામાયણ મહાભારતની કથા જલ્લે જાણી અને દિમાલખની મારફત અસલ ભારતની છે; વાલ્મીકિ નિમિત્તમાત્ર છે. પ્રાચીન ગ્રીસમાં 'ઇલીયડ' હતું તે સમસ્ત ગ્રીસના હૃદયમાંથી વેલું છે; અને ત્યાં વાસ કરી રહેલું છે. કવિ હોમરે બીજા મહાકવિઓની પેઢે ફક્ત પોતાના દેશકાલને બાધાદાન કર્યું છે. આજે તે બાધાનો કુવારો દેશભરમાં ચિરકાલને માટે રજો છે.

આધુનિક કોઈ કાવ્યમાં આ મહાકાવ્યો જેવી બાધકતા આવરી અશક્ય જણાઈ ફક્ત સાહિત્યદૃષ્ટિએ અને કલાની દૃષ્ટિએ ચડીઆતાં ગણીએ એવાં મહાકાવ્યો રચાયાં ખરાં. મિલ્ટનના 'પેરેડાઇઝ લોસ્ટ' જેવા કાવ્યમાં બાધાનું 'ગાંભીર્ય', હંદનું માહાત્મ્ય રસની ગહનતા મને તેટલાં હોય, તથાપિ તે દેશનું ધન ગણ્યામાં નથી; ફક્ત એ સાહિત્ય બૂધજી જેવાં છે. આથીજ કેટલાક કહે છે કે "પ્રાચીન કાવ્યને 'મહાકાવ્ય' કરતાં જૂદું નામ આપવું ઘટે છે, કારણ કે પ્રાચીન કાળના દેવો અને દાનવો જેવી આ ધોની જાત હવે હુમ થઈ છે."

કેટલાંક કાવ્યો એકલા કવિની કથા હોય છે, ત્યારે કેટલાંક મહાજનસમૂહની કથા હોય છે. કવિની કથા એટલે રચનાર પોતાની પ્રતિભાથી ફક્ત પોતાનાં કાવ્યો અને મહાકાવ્ય: સુખ દુઃખ, પોતાની કલ્પના અને પોતાના જીવનની મર્મિકથા ઉઠે છે. આવી કવિતા રવાનુબવરસિક અથવા સ્વલક્ષી વાય છે.

મહાજનસમૂહની કથા કહેનાર કવિ પોતાની રચનાદ્વારા પોતાના હૃદયને અને પોતાના નુબવને વ્યક્ત કરી એક સમસ્ત દેશ-એક સમગ્ર જુગને અનુપ્પ માત્રની ચિરંતન મિલકત

ખનાવી દે છે. આ ખીજ પ્રકારના સર્વાનુભવરસિક કવિ મહાકવિ કહેવાયા છે. સમસ્ત દેશ વા સમગ્ર જાતિની સરસ્વતી તેમના દ્વારા પ્રગટ થાય છે. તેમની રચનામાં એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિના બાસ થતો નથી. પરંતુ એમાં સમષ્ટિની કથા કહેવાયતી હોય છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાંથી એમ શલત થયું છે, કે સર્વાનુભવરસિક કવિતા રનાનુભવરસિક કરનાં આગળ જાય છે. છતાં વાદમીક્ષિના આદિ-સ્વાનુભવરસિક શ્લોક ઉપરથી જણાય છે, કે એવા મહાકવિની વૃત્તિ પશુ પ્રથમ સ્વાનુભવ માવાની હોય છે. સૌથી જૂની વેદની ઋચાઓ પશુ સ્વાનુભવરસિક કવિતાના નમૂના છે. આમ સ્વાનુભવરસિક તે કવિ-ઓના કવિ; સર્વાનુભવરસિક તે લોકનો કવિ. મહાકવિમાં ઉભયનો રમ્ય સંયોગ હોય છે. તેથીજ વાદમીક્ષિ આદિકવિ અને મહાકવિ બન્ને છે.

અખંડલહરીનાં કાવ્ય તે મહાકાવ્ય એમ નવલરામભાઇ એક ઠેકાણે લખે છે. સામાન્ય કવિની કવિતામાં અને એની જાનીમાં પ્રૌઢી હોતી નથી; એ વાંચનાં લહરીખંડન ડગલે થાય છે. તેથી એવી તટક કથાઓને અખંડલહરી કહી છે. અખંડલહરી કાવ્યમાં રસનું અખંડિત વહેવું થાય છે. વળી બધા કાળમાં સામાન્ય રીતે જે સર્વાનુભવ થાય તે જ ઉત્તમ કાવ્ય; કારણ કે એવાં કાવ્યોમાં સેમય સમયનાં કાવ્યો કરતાં જનપ્રિયપણું વધારે હોય છે. રામાયણ અને મહાભારત એવાં લોકપ્રિય (universal) મહાકાવ્યો છે.

સંસ્કૃત આલંકારિકાએ મહાકાવ્યનું લક્ષણ એમ બાંધેલું છે, કે એમાં ઋતુવર્ણન, સૂર્યોદય ચંદ્રોદય, નદી, સાગર, પર્વત, નગર, વન, સંન્યની છાવણી, રણપ્રવાણ વગેરેનાં વર્ણનો અવરમ આવવાં જોઇએ. સંસ્કૃતમાં 'પંચકાવ્ય' ને નામે ઓળખાતાં મહાકાવ્યો આ લક્ષણને ઝીણવટથી વળગીને લખાયેલાં છે, છતાં એ મહાકાવ્યો તેમાં રહેલા કથનામાધુલ્ય અને કલાવિશેષને લીધે રામાયણથી જૂદાં પડી જાય છે.

દેશજન્ય શત્રુવિનાશ, એ પ્રયજન વિરોધી પક્ષનો પ્રચંડ આઘાત પ્રત્યાઘાત, એ બધો વ્યાપાર મહાકાવ્યમાં આદાસન, અને ઉદ્દીપનનો સંચાર કરે છે. રામાયણમાં આ બધાં વર્ણનો ઠેકઠેકાણે મૂકેલા છે, તેથી પછીના કવિઓને નમૂના તરીકે આ મહાકાવ્ય ઉપયોગી થયું છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આદિકાવ્ય અને મહાકાવ્ય તરીકે રામાયણ ગણાતું આવ્યું છે.

અને જેમ પાશ્ચાત્ય કાવ્યરચનાના પંડિત Epic નું લક્ષણ

Epic-વીરકથા:

'ઇનીયડ' માથી ઉત્પન્ની કાઠે છે, તેમ ભારતમાં મહાકાવ્યનું

કાવ્યલક્ષણ સુદાત આ રામકથા ઉપરથી ઉપજેલું સંભવે છે.

સામાન્ય રીતે પાશ્ચાત્ય Epic સંજ્ઞાથી રામાયણને કેટલાક ઓળખે છે; પરંતુ એમાં એ તત્વોનો અભાવ છે.

Epic કાવ્ય બહુલા શ્રાવ્ય હોય છે, અને એનો વૃત્ત મંબીર, કાવ્યવિસ્તાર ધીમે અને ગૌરવયુક્ત હોય છે. કાવ્યનાં વસ્તુ તરીકે એક ઉત્તમ નાયકની વીરતા મનુષ્યના હૃદયમાં પ્રસંસાવૃત્તિને સવિશેષ ઉત્તેજનાર છે. તેથી આવી વીરકથા લોકકથા બને છે. ધર્મની પ્રીતિ અને અધર્મનો દ્વેષ એ મનુષ્યની સામાન્ય પવિત્ર વૃત્તિ છે. આ વૃત્તિ વીરરસથી પોષાય છે.

વીરકથામાં સાથે સાથે કથારસની અખડ માધુરી બળેની હોય છે, છતાં કેટલીક વાર આવાં લાખા કાન્થોનો વાર્તા-વિસ્તાર મિશાળ હોવાથી તેમાં કળાવિધાન દાખવવાં છતાં અને અનેક રસનો જમાવ કરવા છતાં કાવ્યનો વણાટ લીધો અને શીસો થઇ જાય છે

રામાયણ ગ્રાન્થ કરતાં જેવ વધારે છે, અને તેથી તે Epic નથી. રામનું જીવન એવું ઉદાત્ત છે કે તેથી જેવ કાવ્યને અનુકૂળ લાગણીનો સ્વાભાવિક ઉદ્વેગ થયો છે ભક્તિ, નિષ્ઠા સ્નેહ અને વીરતા એ લાગણીઓ ઉપર જેવ કાવ્યની રચનાનો આધાર છે. કુમાર લવ અને કુશો રાગસભામાં એ કાવ્ય ગાયુ હતું, તેથી તેમના ઉપરથી ગાયન કરનાર માટે 'કુશિયવ' જેવો શબ્દ સંસ્કૃતમાં રૂઢ થયો છે

જગતના ઇતિહાસમાં સ્ત્રીને નિમિત્તે પણ મોટા મહાભારતો અને પરિવર્તનો નોંધાયા છે એક આર્યવર્તમાં, ખીજી ગ્રીસમાં અને ત્રીજી રોમમાં ખીજી સ્ત્રી કાળેના સંધ્યાઓ: અનેક યુદ્ધો સમ્પૂર્ણ અને યુસનમાંની ઇતિહાસમાં થયા છે ખતા, પરંતુ તેને નોંધી રાખનાર કોઇ મહાકવિ થયો નથી તેથી હકત ત્રણનો વિચાર કરીએ ઉપરના ત્રણે યુદ્ધ-પ્રસંગોની યથાર્થ વર્ણનના કરવાનું આ સ્થાન નથી પરંતુ તે ઉપરથી સ્ત્રી જાતિની નીતિનું દર્શન કરાવવું અહીં અપ્રસ્તુત નથી,

પત્તવતીમાંથી રાવણ સીતાને હરી ગયો, પણ રાણીઓની વચ્ચે છતાં તે તેને વશ થઇ નહોતી, રાણીની સમૃદ્ધિની લાલચ અથવા તેા જળ પરાક્રમની ખીક સીતાને લાગી નહોતી યુદ્ધ પછી જ્યારે અમિત્યુદ્ધિ વડે સીતાની પવિત્રતાની રાખને ખાત્રી થઈ, ત્યારે રામે તેના અગીયાર કર્યો

ગ્રીસમાં ટ્રોજન લોકોનો રણજગ મડાયો હતો તેમાં પેરીસ હેલનને હરી ગયો, પણ હેલન તેને પ્રેમથી ચાહતી હતી એ પેરીસ યુદ્ધમાં પડ્યો, ત્યારે તે તેના માઇને પણ તેટલાજ પ્રેમથી વરી યુદ્ધ પડે થયું ત્યારે કોઇ પણ આશંકા વગર ગ્રેનીનીયસ પાસે એ તેટલાજ પ્રેમથી ગઇ ગ્રેનીનીયસે પણ જરાયે સંકેત વગર હેલનનો સ્વીકાર કર્યો

રોમમાં લુકેશીયા નિમિત્તે રણસ્થંભ સંક્રાંતો હતો ત્યાં લુકેશીયા પતિપરાયણા સાધ્વી હતી, પણ સાથે સૌદર્શવતી હતી સૌદર્શના સિંહારી સેક્ટસની દાઢ સગડી રોમન રાજકુમાર સેપ્ટિમિસે તેના ઉપર બળાલાગ કર્યો પગધીન લુકેશીયા તેને ન છૂટકે વશ થઈ ખરી પણ મહાશયથી આમ બ્રહ્મ થનાથી એવું પાપી જીવન ગાળવા કરતાં મૃત્યુમાં ક્યારે ખાઇ એ મરી ગઈ. રોમન રાજકુમારનું નિકંદન ગયું

આ ત્રણે દેશની સ્ત્રીઓની નવનવી જાતિની બાવના ઉપરથી તે તે દાળતી સંસ્કૃતિ અને માનસિક વિકાસનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમમાં ઉદાસ, સૌદર્શ અને વિનાસ એ જીવનના આદર્શો હતા પ્રાચીન આર્યવર્તમાં ધર્મ-પરાયણતા, મહનશીલતા અને ભક્તિ એ ત્રણની એરણ ઉપર પ્રજ્વળતા લેન આદર્શો ધડાતા હતા

હેલન અને લુકેશીયાની કથા એટલે એક સ્ત્રીના સૌદર્શની કથા-સ્ત્રીના સૌજન્યની કથા અને તેના ઉપર પાશ્વર્ય દુનિયા મોહ પામી સીતાની કથા એટલે એક સ્ત્રીની અડગ

પતિભક્ત અને આત્મજોગની કથા' તે કથા માટે હિંદુ આયમ આને પણ માડી ઘેલી થાય છે.

રામાયણ એટલે વીરરસ કથા નહીં પણ ગૃહકથા; કારણ કે વામ્બીકિની ખાસ ખુશી એ છે તેમણે એક ગૃહકથાને અત્યંત બૃહત્ બનાવી છે. ગૃહસ્થાશ્રમનું કાવ્ય: પિતાપુત્ર, બ્રાતાબ્રાતા, અને પતિપત્ની વચ્ચે ધર્મ-મંથન તથા પ્રીતિભક્તિનો સંબંધ તે મહાકાવ્યનો વિષય બન્યો છે. પિતા પ્રત્યે પુત્રનું આતાપાપન બાના માટે વ્રાતાનો આત્મત્યાગ, પતિપત્ની વચ્ચે અન્યોન્યની નિષ્ઠા અને પ્રભુ પ્રત્યે રાગનું કર્મ-જેટલે સુધી જઈ શકે છે તે રામાયણે દર્શાવ્યું. કેકેની મન્થરના કૂડકપટના કૃતિન આપાતે અયોધ્યાના રાજગૃહને વિનિબ્ધ કર્યા છતાં પણ ગૃહ ધર્મની હુનેંધ દહતા રામાયણે પોકારીને બતાવી છે. આવા ગૃહમંથનો કોઈ પણ દેશના મહા-કાવ્યમાં આવી રીતે વર્ણનને યોગ્ય વિષય મનાયા નથી.

રામાયણ તે ગૃહસ્થાશ્રમનું કાવ્ય છે. એ જ ગૃહસ્થાશ્રમ-ધર્મને પ્રતિકૂળ અવસ્થામાં વનવાસ દુઃખની ધટના તરીકે વર્ણવવાથી ઓરવ આવ્યું છે. આ કાવ્યમાંથી ગૃહ અને ગૃહ ધર્મ એ ભાગતવર્ધન કેવા મહત્વના છે તે સમજવા જેવું છે. ગૃહસ્થાશ્રમ એકલો પોતાના સુખ અને સુગમતાના અર્થે નહોતો, પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમ સમસ્ત સમાજને ધારણ કરી રાખતો. આર્થ સમાજનો એ પાયો બનાયો છે.

આ ગૃહ-કથાના બધા પ્રસંગો એવા સચોટ, સાચા અને આખા આગળ ખડા થાય એવા છે, કે શેકસપ્તીયર પણ મનુષ્ય-હૃદયમાં થતું લાગણીઓનું ધમસાણુ આટલી ખુશીથી તદ્દસતાથી અને સ્વાભાવિક કલાથી ચીનરી રાખેો નથી. માનવહૃદયના મહાસંહો મજનક વિચારો તાદૃશતા અને સચોટતાથી આલેખવામાં રામાયણની વિશેષતા છે; વીરો અને વીરત્વધુકન પ્રસંગોના વર્ણન કરવામાં નહીં.

રામાયણનો મહિમા રામ-યુદ્ધને અવયંબેલો નથી. એ યુદ્ધધટના તો રામ અને સીતાની દામ્પત્ય પ્રીતિને જ ઉજ્જવળ કરી દેખાડવાનું નિમિત્ત માત્ર છે, બાહ્ય બળને નહીં. જિગીવાને નહીં, રાષ્ટ્રગૌરવને નહીં, પણ શાન્ત રસાસ્પદ ગૃહ-ધર્મને રામાયણે કરણના આસુથી સીંચીને તેમાં કાવ્યતત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

કુટુંબની ધટનાઓ અને કુટુંબમાં દેખા દેતા કડવા મીઠા ભાવોનું આલેખન રાવ અને રક બનેને સરખુ રહે છે, અને તેથી બન્ને સરખુ પ્રિય લાગે છે, આવા આલેખનથી રામાયણ અનેકાનેક ભારતવાસીઓના હૃદયમાં સી-ી સચોટ અસર કરે છે, અને સર્વ ઉપરાત રામની સત્યનિષ્ઠ ભક્તિના અને સીતાના પતિત્વ અને સ્નેહના જે બે સુવર્ણ તત્ત્વો મહા કાવ્યના આખા પોતમાં ગુંથાઈ રહ્યા છે, તેને લીધે તે ત્રય હિંદુઓની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ અને પવિત્ર છે.

રામાયણ મહાભારત કરતા કેટલેક અંશે બૃહ્દ પર છે. પરંતુ અને પચાવના ઐતિહાસિક મહાયુદ્ધની લોકકથા અને દત્ત કથાઓમાંથી મહાભારતનું

રામાયણ-મહાભારત કા-ન કતેવર ઘડાયુ છે, રામાયણનો ઉદ્ભવ કોસલ અને વિદેહના રાજ્યોની જાહોજલાલીના વખતના સત્ય યુગના સંસ્મરણને લીધે થયો છે- મહાભારતનો કવિ પરંપરાચન

ઉત્તરી આવેલી એક ઐતિહાસિક યુદ્ધની લોકકથાએને મુંદર મદાકાશ્યમાં ગૂંથી મે છે: રામાય-
ણનો કવિ સત્ય યુગના સ્મરણો તાત્કાલીન કરી નીતિ, ધર્મ અને સત્યના ઉદાત્ત આદર્શો ધરે
છે; અને કૌટુંબિક સ્નેહના સ્વભાવો પ્રેમગીતો નિ સીમ કરુણા ભાવથી વર્ણવે છે.

પીરસ કાવ્ય તરીકે મદાકાશ્યને વિશેષ જાણી કોટીએ મૂકાય છે. પરંતુ હમેશના સા-
માન્ય વ્યવહારમાં અનુભવાતી કામગીરીઓનું સુદ વર્ણવનારી રામાયણ કથાના મહા
વડની વડવાઈઓ તો કરોડો હિંદુઓના હૃદય તથા મૂળ ધાણી બેઠેલી છે. બીજા સંસ્કૃત
કાવ્યોની સરખામણીમાં લાગણી અને કલ્પનામાં જ રામાયણનું ઉત્કૃષ્ટત્વ મનાય છે.

મદાકાશ્ય સામાન્ય જીવનમાંથી બોધ શીખવે છે, રામાયણ એ જ સામાન્ય જીવનના
આદર્શો દ્વારા અપરાધ ઉપદેશ આગળ ધરે છે. એકમા આ જીવતી જાગતી દુનિયાના દુઃખ
અને ત્રાસ વર્ણવાયા છે. બીજામાં એક ઉચ્ચ જીવનના સુખ દુઃખની છાયાકાંતો નિર્દર્શન છે.
દેશમાં જેને સાર્વિક, ઉદાત્ત, ઉત્સાહક અને દૃઢ ચરિત્રનું વર્ણન રચે છે, તેને મન જગતમાંના
બધા કાવ્યોમાં રામાયણી કથા એક અમુલ્ય વસ્તુ છે.

ગમર્યાણમાં પ્રાચીન આર્યાવર્તના કૌટુંબિક જીવનની અને ધાર્મિક જીવનની પ્રાપ્તિ
થાય છે. મદાકાશ્યમાંથી રાજકીય જીવનને અંગે વીર્ય, પરાક્રમ, મહત્વાકાંક્ષાઓ અને
ઉચ્ચ ક્ષાત્ર તેજના પ્રસંગોના વર્ણન છે એ બંને ચિત્રો એક બીજા વગર અધૂરા છે. બંને-
ના સંયુક્ત ચિત્રમાંથી પ્રાચીન આર્ય જીવન અને સંસ્કૃતિના સાચા અને આમેલુખ દર્શન
થાય છે બીજી કોઈ પ્રજા પાસે પોતાના ઇતિવૃત્ત બૂનકાળનું આનું મિત્ર ચિત્ર સંપરેલું નથી.

મદાકાશ્યની જેમ રામાયણનું વસ્તુ એટલું બધું શ્રેયવાદી બરેતુ, ક્વિયદ કે અવનવા
પ્રસંગોથી ભરૂં નથી. પાડવોના જીવન જેટલો રામનો વનવાસ ઇતિહાસપૂર્ણ અને વિવિધ
અવરથાભેદથી રંગાએતો નથી, છતાં આર્યાવર્તની પ્રજા જેને અવતાર ગણે છે, એવા સર્વ
ઇતિહાસ પુરાણના પુરોગામી રામનું જીવન એકસરખું સાદું અને પવિત્ર છે. કોઈક પ્રસંગના
અપરાધ સિવાય ગમરું જીવન એટલું બધું વિશુદ્ધ રહી શક્ય છે, કે કોઈ એમના ચરિત્ર સામે
આગળ ચીંધી શકે એમ નથી રામની પવિત્રતા અને હૃદયની નિખાલસતાએ હિંદુઓના
હૃદયકિંમ્યાઓ સર્ગ કરી લીધા છે.

મદાકાશ્યના પાત્રો જીવતા જાગતા સામાન્ય મનુષ્યો છે, અને આ પાત્રોના આલેખન
આપણી ઐતિહાસિક સંદિગ્ધતા હોય છે તેવા સાદાગંધક શુદ્ધ
માયાયણ મદાકાશ્ય અને દોષોના સમિગ્રણ રૂપ છે રામાયણના પાત્રો, ધણુ ખર્ષ
પાત્ર સેદ. કૌટુંબિક જીવનના મળી આવતા સત્યના દલામદી પુરુષો
અને પતિપરમણુ સ્ત્રીઓના આદર્શો જેવા છે.

મદાકાશ્યની પેઠે રામાયણ પર્ણ કરુણ-પર્ણવસાથી મદાકાશ્ય છે, છતાં બંને કાવ્યોનાં
પાત્રોની સપાળીમાં બહુ અન્તર છે વ્યાસના મદાકાશ્યના પાત્રો વ્યવહારમાં મળી આવે
એના સાચા લાગે છે. ગમર્યાણના પાત્રો હમેશા કષ્ટક ઉચ્ચ કોટિના લાગરા કરે છે, પૃથ્વી
ઉપર એ પગ પણ મૂકતા દોષ એમ જણાતું નથી એ જાણે અદર કરતા લાગે છે મદા
કાશ્યના યુદ્ધમાં શુદ્ધિરો રચ પૃથ્વીથી બે આગળ જાયો રહેતા, પરંતુ આખા જીવનમાં

એમના એક અસાધ્યથન (જરો વા કુંજરો વા) ને લીધે એમનો રથ પૃથ્વીને અડકવા લાગ્યો એમ કહેવાયું છે પરંતુ આજ એક યુધિષ્ઠિરના જેવાં તો. રામાયણનાં લગભગ બે પાત્રો આ પાર્થિવ જગતથી અદર વિહરનાં જણાય છે.

છતાં રામાયણનાં પાત્રો અતિપ્રાકૃત (Supernatural) લાગે એવાં નથી. પ્રાકૃત જગતમાં મળી આવતો જનરુબાવ ચીનરવાને બદલે એકલી કલ્પનાનું સુંદર ચિત્ર રામાયણમાં અપાયું હોય, અને આપણી સંસ્કારસીમાની હદ એમાં બતાવી દીધી હોય તો રામ એક જ કાળે દેવ અને મનુષ્ય જેવાં ન લાગત; તેમજ આપણી પ્રીતિ અને ભક્તિને એક સામટી અસર એ કાલ્પનિક ચિત્ર કરી ન શકત.

મહાભારતનાં પાત્રો ખરાં માનુષી પાત્રો છે; વાસ્તવ જગતમાં ધૂમનાં વીર પાત્રોનાં ગુણ અને દોષ તેમનામાં છે; રામાયણનાં પાત્રો વિશેષ અરો પુરુષની સત્પરામણનાના અને શુદ્ધજનમાં સ્ત્રીના પાતિત્રલ અને સ્નેહના પરમ આદર્શો આગળ ધરે છે. તેથી જ રામાયણમાં ભારતવર્ષને જે જોષ્ઠ્ય છે તે મળ્યું છે. તે કથામાંથી આખાસત્ત્વે પ્રોધ અને આનંદ લીધો છે, અને તે કથા'મરનક પર ચડાવી છે, હૈયામાં સ્થાપી છે. તે એમનું ધર્મશાસ્ત્ર માત્ર નથી; તેમનું કાવ્ય પણ છે. તેથીજ ભારતવાસીઓને રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા જેટલાં સત્ય લાગે છે, તેટલાં પોતાનાં ઘરનાં માણસો તેમને સત્ય લાગના નથી.

હવે બંને મહાકાવ્યોની ભિન્નતામાં સામ્ય બતાવવા એક સરખા (parallel) પ્રસંગો ગણાવીએ. વીર રસમાં સીતાસ્વયંવરનું વર્ણન છેક સાદું અને રામાયણ મહાભારત સાધારણ છે. દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં રામઓનો ઉત્સાહ, 'પણ' સામ્ય. પૂરું કરવાની સ્પર્ધા અને કસોટી અને યોદ્ધાની વર યવાની' હોંસ-ને સીતાસ્વયંવરમાં નથી.

રામ અને રાવણ, લક્ષ્મણ અને ઇંદ્રજિત-એ દ્વંદ્વોને અર્જુન અને કર્ણ, બીમ અને દુર્યોધન-એવાં જીવનભરના વૈરભાવ અને અદેખાઇવાળાં દ્વંદ્વો સાથે સરખાવવા છેક મોઝાં પડે છે. રાવણ બ્યારે સીતાને દરી જાય છે, તે વખતનો સીતાનો વિકાપ, આક્રંદ અને તિરસ્કાર સમાની વચ્ચમાં અખમાનાતી દ્રૌપદીના ઉચ્ચ સ્વરૂપ અને જોસભણી વિકાપ સાથે સરખાવતાં જુસ્સામાં અને ભાવમાં ઉતરતા છે.

રાવણ જે યુદ્ધ માટે સભા (council of war) બરે છે, તે મત્સરાજ યુધિષ્ઠિરે ભરેલી મત્રસભાની સરખામણીમાં એટલી બધી ઓગસ્તી નથી; યુદ્ધનો નિશ્ચય થતાં વિભીષણે ભરેલી રાવણને છેલી આજીજી, રાવણે કરેલો તેનો અનાદર અને તિરસ્કાર-તે પ્રસંગો સાથે અંધ કુરુપતિ ધૃતરાષ્ટ્રને ધોર યુદ્ધમાંથી બચાવવા થીકુણે સુક્તિપુરઃસર કરેલી ત્રિષ્ટી, અને દુર્યોધને ભરે કરેલો પોતાનો અડગ દુરાચાર કે પાય ગામ તો શું પણ એક સોપના અમ્ર જેટલી પૃથ્વી પણ હું પાંડવોને આપનાર નથી-એ બધા પ્રદેશોમાં બંને કાવ્યો એકસરખા પ્રસંગો છે.

કર્ણ અને અર્જુન, બીમ અને દુર્યોધન જેવાં પાત્રોમાં ઉચ્ચ નિશ્ચય અને પ્રતિસ્પર્ધા માટે ઊંડાં વેર રહેવાં છે-તેવું એકે પાત્ર આપ્યા રામાયણમાં નથી. અભિમન્યુવર, અર્જુન

ઉત્તરી આવેલી એક ઐતિહાસિક મુદ્દની ભોક્ષકાઓને મુંઝવે મદાકામમાં ગૂંથી લે છે: રામાય-
ણનો કવિ સત્ય મુખનાં સ્મરણો તાત્કાલીન નીતિ, ધર્મ અને સત્યના ઉદાત્ત આદર્શો પડે
છે; અને કૌટુંબિક રસદના રસભર્યા પ્રસંગોને નિઃસીમ કરુણા ભાવથી વર્ણવે છે.

વીરરસ કાવ્ય તરીકે મહાભારતને વિશેષ જાગી ઠોડીએ મૂકાય છે. પરંતુ દમેરાના સા-
માન્ય-વ્યવહારમાં અનુભવાતી મોખમ લાગણીઓનું મુદ્દ વર્ણવનારી રામાયણ કથાના મદા
વડની વડવાઈએ તો કરોડો હિંદુઓનાં હૃદય તથામાં મૂળ પાલી બેઠેલી છે. બીજાં સંસ્કૃત
કાવ્યોની સરખામણીમાં લાગણી અને કથનામાં જ રામાયણનું ઉત્કૃષ્ટપણું મનાયું છે.

મહાભારત સામાન્ય જીવનમાંથી ભેધ યીખવે છે; રામાયણ એ જ સામાન્ય જીવનના
આદર્શો દ્વારા અપરાધ ઉપદેશ આગળ ધરે છે. એકમાં આ જીવતી-જાગતી દુનિયાનાં દુઃખ
અને ત્રાસ વર્ણવાયાં છે: બીજામાં એક હૃદય જીવનનાં સુખ દુઃખની છાપડીનાં નિદર્શન છે.
દુઃખમાં જેને સાત્ત્વિક, રજાત, ઉત્સાહક અને દંડ ચરિત્રનું વર્ણન રચે છે, તેને મન જગતમાંના
બધાં કાવ્યોમાં રામાયણી કથા એક અમૂલ્ય વસ્તુ છે.

રામાયણમાં પ્રાચીન આર્યવર્તના કૌટુંબિક જીવનની અને ધાર્મિક જીવનની ઝાંખી
થાય છે: મહાભારતમાંથી રાજકીય જીવનને અંગે વીર્ય, પરાક્રમ, મહરવાકાંક્ષાઓ અને
હૃદય ક્ષાત્ર તેજના પ્રસંગોના વર્ણન છે. એ બંને ચિત્રો એક બીજા વગર અધૂરાં છે, બંને-
નાં સંયુક્ત ચિત્રમયી પ્રાચીન આર્ય જીવન અને સંસ્કૃતિનાં સાચાં અને આબેહુલ દર્શન
થાય છે. બીજા ઠાઉ પ્રભ પાસે પોતાના કીર્તિવંત જૂનકાળનું આનું મિત્ર મિત્ર સંપ્રદાય નથી.

મહાભારતની જેમ રામાયણનું વસ્તુ એટલું બધું મુશ્કેલી ભરેલું, ક્ષિપ્ર કે અવનવા
પ્રસંગોથી ભરપૂર નથી. પાંડવોના જીવન જેટલો રામનો વનવાસ ઇતિહાસપૂર્ણ અને વિવિધ
અવસ્થાભેદથી રંગાએશે નથી; છતાં આર્યવર્તની પ્રભ જેને અવનાર ગણે છે, એવા સર્વ
ઇતિહાસ પુરાણના પ્રમેયોમાં રામનું જીવન એકસરખું સાદું અને પવિત્ર છે. મોટક પ્રસંગના
અપવાદ સિવાય રામનું જીવન એટલું જડું વિશુદ્ધ રંડી લક્ષ્ય છે, કે મોટા એમના ચરિત્ર સામે
આગળી ચીંધી રહે એમ નથી. રામની પવિત્રતા અને હૃદયની નિખાલસતાએ હિંદુઓના
હૃદયકિશ્કાએ સરે દરી લીધા છે.

મહાભારતના પાત્રો જીવતા જાગતાં સામાન્ય મનુષ્યો છે; અને આ પાત્રોનાં આલેખન
આપણી ઐતિહાસિક સૂત્રિમાં હોય છે તેવાં સાહજિક ગુણ
રામાયણ મહાભારત અને દેવોના સમિશ્રણ રૂપ છે રામાયણનાં પાત્રો, ધાતું ખરું
પાત્ર લેદ. કૌટુંબિક જીવનના મળી આવતા સત્યના દદામદી પુરુષો
અને પતિપરાયણ સ્ત્રીઓના આદર્શો જેવાં છે.

મહાભારતની પેઠે રામાયણ પૂર્ણ કરુણ-વર્ણવસાથી મદાકામ્ય છે; છતાં બંને કાવ્યોના
પાત્રોની સપાટીમા જાડું અન્તર છે. વ્યાસનાં મદાકામ્યના પાત્રો વ્યવહારમાં મળી આવે
એવા સાચા લાગે છે રામાયણના પાત્રો દમેરાનાં કંઈક હૃદયી ટાટિનાં લાગ્યા કરે છે; પૃથ્વી
ઉપર એ પગ-પણ મૂકતા હોય એમ જણાયું નથી. એ જાણે અદર ફરતાં લાગે છે. મહા-
ભારતના મુદ્દમાં શ્રેષ્ઠિચિત્રો રથ પૃથ્વીથી બે આગળ ઉઘો રહેતા; પરંતુ આખા જીવનમા

એમના એક અસત્યકથન (જરો વા કુંજરો વા) ને લીધે એમનો રથ પૃથ્વીને અડકવા લાગ્યો એમ કહેવાયું છે પરંતુ આરા એક યુધિષ્ઠિરના જેવાં તો, રામાયણનાં લગભગ બધાં પાત્રો આ પાર્થિવ જગતથી અદ્ધર વિદરનાં જણાય છે.

છતાં રામાયણનાં પાત્રો અતિપ્રાકૃત (Supernatural) લાગે એવાં નથી. પ્રાકૃત જગતમાં મળી આવતો જનસ્વભાવ ચીતરવાને બદલે એકલી-કંપનાનું સુંદર ચિત્ર રામાયણમાં અપાયું હોય, અને આપણી સંસારસીમાની હદ એમાં બતાવી દીધી હોય તો રામ એક જ કાળે દેવ અને મનુષ્ય જેવા ન લાગત; તેમજ આપણી પ્રીતિ અને ભક્તિને એક સામગ્રી ત્વસર એ કાલ્પનિક ચિત્ર કરી ન શકત.

મહાભારતનાં પાત્રો ખરાં માનુષી પાત્રો છે; વાસ્તવ જગતમાં ધૂમનાં વીર પાત્રોનાં શુભ અને દોષ તેમનામાં છે; રામાયણનાં પાત્રો વિશેષ અંશે પુરુષની સંપ્રપચાયણનાના અને ગૃહજીવનમાં સ્ત્રીના પાતિવ્રત અને સ્નેહના પરમ આદર્શો આપત ધરે છે. તેથી જ રામાયણમાં ભારતવર્ષને જે જોઈએ છે તે મળ્યું છે. તે કથામાંથી આબાસવૃદ્ધે બોધ અને આનંદ લીધો છે; અને તે કથા મરતક પર ચઢાવી છે, હૈયામાં સ્થાપી છે. તે એમનું ધર્મશાસ્ત્ર માત્ર નથી; તેમનું કાવ્ય પણ છે. તેથીજ ભારતવાસીઓને રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા જેટલાં સત્ય લાગે છે, તેટલાં પોતાનાં ધરનાં માણસો તેમને સત્ય લાગનાં નથી.

હવે બંને મહાકાવ્યોની બિનનામાં સામ્ય બતાવવા એક સરખા (parallel) પ્રસંગો ગણાવીએ. વીર રસમાં સીતાસ્વયંવરનું વર્ણન છેક સાદું અને રામાયણ મહાભારત સાધારણ છે. દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં રાગઓનો ઉત્સાહ, 'પણ' સામ્ય, પૂરું કરવાની સ્પર્ધા અને કસોટી અને ચોદાની વર ચવાની હોંસ-ને સીતાસ્વયંવરમાં નથી.

રામ અને રાવણ, લક્ષ્મણ અને ઇંદ્રજિત-એ દ્વંદ્વોને અર્જુન અને કર્ણ, બીમ અને દુર્યોધન-એવાં જીવનમરના વૈરભાવ અને અદેખાછવાળાં દ્વંદ્વો સાથે સરખાવતા, છેક મોળાં પડે છે. રાવણ જ્યારે સીતાને દરી જાય છે, તે વખતનો સીતાનો વિલાપ, આકંઠ અને તિરસ્કાર સમાની વચમાં અપમાનાતી દ્રૌપદીના ઉચ્ચ સ્વરૂપ અને જોસભર્યાં વિલાપ સાથે સરખાવતાં જુસ્સામાં અને ભાવમાં ઉતરતાં છે.

રાવણ જે યુદ્ધ માટે સભા ('council of war') બેસે છે, તે મત્સ્યરાજ યુધિષ્ઠિરે બરેલી મંત્રસભાની સરખામણીમાં એટલી બધી ઓજસ્વતી નથી; યુદ્ધનો નિશ્ચય થતાં વિભીષણે બરેલી રાવણને છેલ્લી આજીજી, રાવણે કરેલો તેનો અનાદર અને તિરસ્કાર-તે પ્રસંગો સાથે અંધ કુરુપતિ ધૃતરાષ્ટ્રને ઘેર યુદ્ધમાંથી બચાવવા શ્રીકૃષ્ણે યુક્તિપુરઃસર કરેલી વિધી, અને દુર્યોધન બહોર કરેલો પોતાનો અડગ દુરાગ્રહ કે પાંચ ગામ તો યું પણ એક સોપના અથ જોટલી જુની પણ હું પાંડવોને આપનાર નથી-એ બધા પ્રદેશોમાં બંને કાવ્યો એકસરખા પ્રસંગો છે.

કર્ણ અને અર્જુન, બીમ અને દુર્યોધન જેવાં પાત્રોમાં ઉચ્ચ નિશ્ચય અને પ્રતિસ્પર્ધા માટે જાડાં વેર રહેલાં છે-તેવું એકે પાત્ર આપ્યા રામાયણમાં નથી. અભિમન્યુવંશ, અર્જુન

નયદ્રશ ઉપર લીધેલું વેર, અણુન અને કષ્ટ વચ્ચેનું છેવટનું દુઃખદ અને બીમ દુર્ગોષનનું આખરનું મદાધુદ-તેના જેવા ઉત્તેજક, આવેશપૂર્ણ અને રોમેરોમ' ખડા કરે તેવા પ્રસંગે રામાયણના મુદ્દોમાં ભાગ્યે દેખા દે છે.

રામાયણમાં મૃદધર્મ અને રાજધર્મનો ઉત્તમ ઉપદેશ છે. ધરમાં સૌ કુટુંબીઓએ પરસ્પર કેવા રોહથી વર્તવું જોઈએ એ જૂદા જૂદા દૃષ્ટાંતોથી ગમાયણ મહાભારત બતાવ્યું છે. પિતાના વચન ખાતર પુત્ર રામે વનવાસ સ્વીકાર્યો, પત્નીએ પતિનાં સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી થવું જોઈએ, તેથી સીતાજી રામ સાથે વનવાસમાં ગયા. ભાઈ લક્ષ્મણે રામના વનવાસમાં તેમજ રાવણ સાથે મુદ્દમાં રામની સેવા કરી. બીજા ભાઈ ભરતે મોટા ભાઈનો હક્ક વિચારી સામી આવતી લક્ષ્મીને ઠોકર મારી, નાના ભાઈ તરીકે પોતાની ધરજ હતી તે જ બળવી. રામ અધર્મને ઉત્તેજન આપે છે, એવી એક દુષ્ટ પ્રજાજનને રાક્ષા ધણ, એ સકાંતે પણ અવકાશ રહેવો ન જોઈએ તેટલા માટે રામે ઉમ્મ રાજધર્મ પાળ્યો અને સીતાનો ત્યાગ કર્યો, છતાં પતિ તરીકે એમને સીતા ઉપર અવિચલ પ્રેમ હતો. એ અશ્વમેધ યજ્ઞ વખતે ફરી ન પરણતા સીતાજીની સોનાની મૂર્તિ પાસે રાખીને પોતે ચલાવી લીધું એ 'ટયાથી જાણી' આવ્યું. રામની પિતૃમક્તિ અને રાજધર્મ, એમની કર્તવ્યનિષ્ઠા અને એક પત્નીવ્રત-હિદુધર્મના ઇતિહાસમાંથી કદિ જૂલાવાનાં નથી.

મહાભારત જૂની જ દગ્ગો મંચ છે. એમાં રામાયણ કરતા કુટુંબમળ વિશેષ છે, અને કુટુંબીઓ સ્વાર્થને માટે કેવા અન્યાય કરે છે, કપલમાં ઉતરે છે ઇત્યાદિ ધરસ સારની કાળી બાણી પુરેપુરી બતાવી છે તે સાથે એની ઉજળી બાણી પણ બતાવવી બાકી રાખી નથી જૂદા જૂદા સ્વભાવના ભાઈઓ પણ સપથી કેવા એકત્વ રહી શકે, અને પાસેના બીજા સગા સબધીઓ સાથે કેવા રોહકાર્યો સબધ રાખી શકે તે પાઠવાના માહોમાહેના અને કૃષ્ણ સાથેના સબધથી બતાવ્યું છે પણ તે સાથે આની મોટી ખૂબી એ છે કે દરેક મનુષ્યમાં શુભ અને દોષ કેવા બજેલા હોય છે, અને તેથી મનુષ્યસ્વભાવના કેવા જૂદા જૂદા નમૂનાઓ બને છે એ એમાં બહુ રસિક અને અદ્ભુત રીતે બતાવ્યું છે, અને આખી વાર્તામાંથી એ સાર કાઢી આપ્યો છે કે 'યસો ધર્મસ્તસો જય' ।' બીજા આખ્યાનો અનેક છે, ધર્મરક્ષય પણ એમાં બહુ મર્યાદા છે અને તેથીજ મહાભારત માટે યોગ્ય કહેવાયું છે, કે "જે આમાં છે તે જ બીજે છે, અને જે આમાં નથી તે બીજે કોઈ ઠેકાણે નથી"

રામાયણ દાનના આદિ કવિ વાલ્મીકિ છે. એ વાલ્મીકિ રામના સમકાલીન હશે કે કેમ એ પ્રશ્ન પડિતો પાસે ઉભો છે જો બાલકાંડના ઉપોદ્ધાત નામાયણનો કવિ જેવા પહેલા ચાર સર્ગમાં આપેલી હકીકત માનીએ તો રામની કથા એમણે યુતિપર પરાધી સાબળી છે, કારણ કે નારદને ઋષિ પ્રશ્ન પૂછે છે એટલે ઉત્તમજ્ઞેક રામની કથા નારદ સબળાવે છે, અને જો બીજો, લવકુરા અને રામસભામાં પોતાનું રામાયણ ગવરાવ્યાનો પ્રશ્ન માનીએ તો વાલ્મીકિ સમકાલીન કરે ખરા. મને તેમ માનીએ તોપણ વાલ્મીકિ એમના વખતમાં પ્રસિદ્ધ હશે. મહાભારતકાર વ્યાસ પણ પૂર્વ ઋષિ તરીકે એમને સભારે છે, અને એમણે રામાયણમાંથી કેટ

લાક શ્રેષ્ઠ સાંગોપાંગ પોતાના કાવ્યમાં ઉતારેલા જણાય છે. વાલ્મીકિ રામના રાજ્ય-કાળ-માં હતા તે તે મુનિ-ત્રિકાળગામી હતા એટલે રામ-ચરિત્ર તેમણે રામના જન્મ પૂર્વે જ રચ્યું હતું એમ પણ કહ્યું-પરંપરા છે. આમ રામાયણ, રામ અને વાલ્મીકિ એ ત્રણે એક જ સમયમાં હોય એમ સ્થાપવા પ્રયત્ન થાય છે.

કાલિદાસ જેવા મહા-કવિ વાલ્મીકિનાં વહેના નિર્મળ કાવ્ય-કરણમાંથી પ્રેરણાજલ પી તૃપ્તિ પામ્યા છે; ભવજનિની સરસ્વતી પણ એમાંથી ઉદ્ભવી છે. રામાયણી કથાનો રસ ઝીલનાર બીજા અસંખ્ય કવિઓ અને નાટકકારો છે; પ્રાકૃત કવિઓ તો અનેક છે. તેથી પુરોગામી આદિ કવિને બધા આણું કંઈ વંદન કરે છે કે ‘હૃદં કવિભ્યઃ પૂર્વેભ્યો નમોઽર્ચાકં પ્રશસ્તમેહ ।’

કાવ્યના કરુણ પ્રસંગોમાં સાક્ષાત્ કવિએ ભાગ ભજવેલો છે; તેથી રામાયણ એક ઐતિહાસિક કાવ્ય મનાયું છે. અને એમના સમઘલીન કવિ વાલ્મીકિએ એમનો ઇતિહાસ રચ્યો છે. એ જ વાલ્મીકિ રામે તત્કેલાં જનજાને આશ્રય આપે છે, અને પછી લવ કુશને ઉછેરે છે. તે પછી તેમનાં જીવનના અસર કરે એવા પ્રસંગોનું એક કાવ્ય રચે છે; અને કુમારોને માતા શીખવે છે. એક યજ્ઞ વખતે રામ વાલ્મીકિને બોલાવે છે, ત્યારે રામ સમક્ષ પેલા કુમારો રામાયણ ગાય છે. આ ગાયનની અસર તથા પ્રસંગનું એકંદર પરિણામ શુદ્ધ દુઃખ અને શોકપૂર્ણ આવે છે. મૂળતી અને નિરાશામાં કુચેલી સીતા આગમ આવે છે; અને પ્રતિજ્ઞા લે છે-જો હું સાચેસાચી પવિત્ર હોઈ તો ત્યાં ધરતી માતા! તારા ઉદરમાં મને ભાગ આપ. ઉગ્ર પ્રતિજ્ઞાથી પૃથ્વી ફાટે છે. સિંહાસન ઉપર બેઠેલાં પૃથ્વી માતા બૃભિમાંથી એકદમ નિકળે છે; અને પોતાની વહાલી પુત્રીને એકદમ ઉચકાને બેસાડે છે તે પાછાં સમાધિ જાય છે. રામ આ નાટકથી આભા બને છે તે બહેબાકળા થાય છે. પછી પોતાનો રાજ-દંડ લઈ નીચે ઉતરી પૃથ્વીમાં સમાવા જાય છે; ઋષિઓ વારે છે. આખર અને પુત્રોનો રામ સ્વીકાર કરે છે, અને પોતાના શેષ દુષ્ટી જીવનમાં એ દ્વારા કંઈક દિલાસો બોલે છે.

આવી રીતે કાવ્યની કૃત્તિનો ઇતિહાસ છે. બીજો આવેજ એક પ્રસંગ કાવ્યની શક્તિઓમાં કાવ્યની દુરચના સંબંધી આપેલો છે. વાલ્મીકિ રામાયણની ઉત્પત્તિ: જનમાં શરૂ થાય છે, ત્યાર તમસા નદીને કાંઠે એક પારધીને કાવ્યના જોડામાંથી એકને ખાસતી એમણે જોયો. પક્ષીની મરતી વખતની ચીસ અને બીજા જીવતા રહેવાનું આકંઠ સાબળી ઋષિને લાગણી થઈ. એ લાગણીના આવેશમાં જો ઉદગાર નિકળ્યા તે શ્લોકગદ્ય નિકળ્યા. ‘ઝોક-ઝોકત્વમાગતઃ ।’ એમ ઋષિને થયું.

ખરેખર કવિતાનો ઉદ્ભવ ચિત્ત-શોભથી છે. જેમ વેદની ઋચાઓમાં સંદેહના દેખાવ જેવાથી ચિત્તમાં કહેની ભિન્નિઓનો આનિર્ભાવ છે, તેમ ચિત્તશોભ થવાથી શોકાર્દ્દ લવ્ય કવિની વાણી નિકળી કે

મા નિપાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્યમગમઃ કામ્બતીઃ સમાઃ ।

ચત્ક્રોઽમિથુનાદેકમવધીઃ કામસોદિતમ્ ॥

પારધી' કૈાચ પક્ષીના જોડામાંથી કામથી મોહિત થયેલા એકને માર્યું, તો તું કાષ્ઠ પથ્થુ કાળે પ્રતિષ્ઠા ન પામતો' સંસ્કૃત ભાષામાં આ સૌથી પહેલો જ શ્લોક કહેવાય છે. આ શ્લોકમાં જાણે કવિતાના સર્વ વિષયનો ઉશ્વેષ થયો છે. પ્રથમ તો શોકની લાગણી આ કવિતાનું મૂળ છે, વળી કીર્તિ (પ્રતિષ્ઠા) અનન્તતા (શાશ્વતી) કામ (સમા) પક્ષી, તેનું જોડું, મૃત્યુ (અવધી) કામ અને મોહ અંતર્ભાવની પ્રેરણાથી થયેલી કવિતા-માની ધણીપરી કવિતા આ વિષયો ઉપર જ રચાય છે.

ઋષિ શ્લોકથી પ્રસન્ન થયા, અને સાથે સાથે તેમના જ સમયમાં થએલો સીતાદરણનો પ્રસંગ તેમને સાબરી આપ્યો. એમને એમણે ગમ્યાવણુનો પ્રસંગ, અને રામના પરાક્રમેને એ જ શ્લોકની ધાની ઉપર રચીને વર્ણવવાનો સંકલ્પ કર્યો. આ કવિના આ પહેલા ઉદ્ગારને દેવો, ઋષિઓ અને બ્રહ્મદેવ સુદા વધારી લે છે.

આ કથાનક ઉપરથી એટલું તો ખરું કે મહાસંસ્કૃતકાવ્યના વેદના ઇદોનો કાવ્ય સાહિત્યમાં પહેલ પહેલો ઉપયોગ કરનાર તો વાલ્મીકિ જ. કારણ કે

છંદ ભાષા

વેદના ઇદોમાં એવું અયોક્તપણું અને સાદાઈ હતા કે પક્ષીના ઋષિઓ અને આચાર્યોને એ ઇદો ઉપરથી મોહ ઉતરતો મથે,

અને એમણે બ્રાહ્મપ્રધો તથા આર્યોમને સરળ અને સંક્ષિપ્ત ગદ્યમાં અને સૂત્રભાષામાં રચવાનો પ્રારંભ કર્યો આવા સમયમાં વાલ્મીકિએ એના એ જૂના વેદ કાવ્યના ઇદોનો અર્થોદ્ધાર કર્યો, અને અનુક્રમને જરા નિયમિત અને યોક્તસ જનારી કવિતા લખવાની પ્રવૃત્તિને બળ આપ્યું. ત્રિષ્ટુપ્માથી ઉપેન્દ્રાવકુળ ખન્યો આને લીધે કવિને 'આદિ કવિ' કહી બધા ઝોળાયે છે જેમ વેદિક મંત્રોના આદિ કવિ બ્રહ્મા છે, તેમ સંસ્કૃતકાવ્યોના આદિ કવિ વાલ્મીકિ છે.

પ્રત્યેક ભાષાના સાહિત્યમાં સામાન્ય રીતે કવિતા પ્રથમ પ્રગટે છે, અને તે પછી સાદા અને સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં તેમાં નથી દેખાતી અપકારોની ટાપગીધ કે નથી જણાતો વાણીવિનાસ અને ભાષાકળ, નથી જામતી સૂક્ષ્મ રસવૃત્તિ કે નથી આજનું કૃત્રિમ રચનાબદ્ધન, પરંતુ સદૃશ રીતે કવિનો અત્યંત શોભ અને અનોદિતિત્વ પ્રતિજિર્મ વસ્તુનું સાદું સ્વરૂપદાન, સૃષ્ટિસૌન્દર્યની અદ્ભુત હાથથી ઉપજેલી મુગ્ધતા, જ્ઞાન અને તર્કશક્તિના કંઈક કંઈક અપકાર, પ્રસન્ન અને જુસ્સાવાળી ગતિ-એ સર્વનો સરળ અને સુરસ આવિર્ભાવ કવિતામાં પ્રગટે છે આ અવસ્થામાં ભાષાને અધુરા, નાનકડા આગકની કોડાની ઉપમા આપી શકાય રામાયણની ભાષા આવા પ્રકારની છે.

*આ આદિ શ્લોકમાં કાવ્યનું બીજ અથવા મગ્યાયરણ છે, એ શ્લોકના વાચ્યાય ઉપરાંત બીજા બે અર્થ ટીકાકારોએ કર્યા છે —

(૧) હે લક્ષ્મીપતિ (રામચંદ્ર) ! ગવણ મહોદરી રૂપી કૈાચ મિથુનમાંથી (સીતા ઉપર) કામ-મોહિત થયેલા એક (ગવણ)ને મારવાથી તમારી અનન્તકામ સુરી કીર્તિ રહેશે.

(૨) હે રાક્ષસ પતિ રાવણ ! એક નરપતિના જોડામાંથી એક (સીતા) ને તે અત્યંત દુઃખ આપ્યું છે, માટે તારું કોઈ દિવસ સાફ ન થાઓ.

મહાકાવ્ય માટે અંગ્રેજ કવિઓ પહેલે વર્ષ વાપરે છે. એમા સામાન્ય ગદ્યના વિષય થાય એવા સંવાદો અમુક પદ્ધતિવાળા રચનાયંધમા ગ્રાહ્યતા હોય છે. 'સામાન્ય રીતે ગંભીરતા, એનરિવતા, સામર્થ્ય, ઝડપીતા, પ્રસાદ અને ધારાવાહી વાણીના પ્રવાહ-એ આ કાવ્યયંધના લક્ષણો છે. રામાયણનો અનુક્રુપ્ત ઉદ આલો જ સર્વવ્યાપક અને સર્વોપકારક છતાં સરળ છે.

આ કાવ્યના સરલ અનુક્રુપમાં ભારતવર્ષનું હવ્ય સહસ્ર વર્ષ થયાં ધમધી રહ્યું છે. પરંતુ તે સાથે છંદની સરળ રચનાને લીધે ચોર કવિઓને પોતાનો યજ્ઞવળતો હાથ આ કાવ્ય ઉપર અજમાવતા જરા પણ મુશ્કેલી નહીં. મૂળ કથામા સૈકે સૈકે ઉમેરા થવાનું મુખ્ય કારણ એ ઇતિહાસનો સરલ છંદ જ છે.

રામાયણમા ભક્તિ, નિષ્ઠા, સ્નેહ અને વીરતા એ લાગણીઓનું પૂર પ્રસંગે પ્રસંગે ઉજળાં રહ્યું છે ખરું; પરંતુ રામના સમગ્ર જીવનમા એ વાગણી-કાવ્યનો રસ ? એને ઢાંચી દેનાર તો કરણ્ય રસની રેલ છે; કારણ કે રસનો ઉદ્દેશ કરણ્યા અને અતુકમ્પાભાવી થયો છે. તેથી ભવભૂતિએ કહ્યું છે કે 'एकै रस करुण एव।'—અને ખીજા રસ એ જ રસના વિવર્ત જેવા છે. રામાયણના સર્વ રસમા કરણ્ય રસ જ સ્થાયી છે, એમા ખીજા રસના આલેખન નથી એમ નથી, છતાં એકંદરે કરણ્ય રસની સવન છાપ વાચનાર ઉપર પડ્યા વગર રહેતી નથી.

રામાયણના આખા કાવ્યનો પ્રવાહ ચરદના નીતર્યા પાણી જેવો ચાત, સૌમ્ય, ધીર-ગંભીર અને પવિત્ર છે: મહાભારતનો પ્રસાદ વર્ણના પૂર જેવો જોસબેર વહેતો, ધસમસતો અને ઠહોળાએલો છે. મહાભારતના લઘાયક વીરરસના જ્ઞાપકારા રામાયણમા નથી; છતાં આપણા હમેશના જીવનમા જે જે સનાતન લાગણીઓ આપણે મનુષ્ય તરીકે અનુભવીએ છીએ, તેવી લાગણીના સચોટ આલેખનમા તો તે ધણું ચઢી જાય છે અને આ વર્ણનો ખાસ કરીને દિલ્લસ સારના છે. તો પણ એમા રહેલું સનાતન સત્ય એટલું બહુ વ્યાપક છે, અને વર્ણનો એટલા બધા હૃદયસ્પર્શી અને સાચા છે કે પૃથ્વી ઉપરની ગમે તે ધર્મની પ્રજાને તે લાગુ પાડી શકાય એવા છે.

વીરસપ્રધાન કાવ્યના દેશમા અને કાળમા વીરરસનું ગૌરવ સ્ત્રીકારાયલું હોય છે, પરંતુ રામાયણનો કાળ એવો નહોતો. જે કે રામાયણમાયે સુદ્ધવ્યાપારબુદ્ધિ છે, ગમતું બાહુબળ સામાન્ય નથી, તથાપિ ગમાયણમા જે રસને સર્વના કરતા પ્રાધાન્ય મળ્યું છે, તે વીરરસ નથી. સુદ-પ્રસંગો અને બાહુબળના ગૌરવનો ઘોષ એ તેના મુખ્ય વર્ણનના વિષય નથી.

કરણ્ય રસનું આલેખન અને તેની જમાવટમા વાસ્તીકિ અદિતીય છે કરણ્યરસ બાગ્યેજ આટલી સચોટતા અને સાદગ્જિકતાથી ખીજા કોઇ કાવ્યની લીંટીએ લીંટીએ વહેતો મળી આવે છે. કરણ્યરસની કવિતા આપણી લાગણીને અને હૃદયને વિરુદ્ધ કરે છે. દરણ્ય દરણ્ય પ્રત્યક્ષ જોવાથી આપણા અનુભવમા આવેલા સ્વાભાવિક પ્રસંગોથી હૃદય હલમતી ઉઠે છે. અને જાણે આપણી લાગણીઓનું નાટક આપણી આખ સામે બજવાનું જોઇએ છીએ કરણ્ય લાગણીથી ગદગદ થવાનો આનંદ રસિક અને મૂઝમ છે.

રામના જીવનમાં સહનશીલતાનો મુખ્ય એવો દૃષ્ટિએ પડે છે, કે તેથી દયા અને અનુ-
ક્રપાને બદલે આપણી પ્રશંસા અને સાથે સાથે દુષ્ટતા સમભાગ થવાની વૃત્તિ આપણને
ચાય છે. વિપત્તિઓથી ધડાયણું રામનું શરીર એટલું દૃઢ હતું કે સામળમટની ચંદન મલયા-
ગરીની વાતના દુહામાં આવે છે તેમ 'જેમ જેમ પડે વિપત્તિ, તેમ તેમ સહે શરીર'
એના જેવું લાગે છે. દરબારસની સફળતા આને જ લીધે સંધાઈ છે.

૪. સ. પૂર્વે લગભગ હજાર વર્ષ પહેલા ઉત્તર હિંદમાં અયોધ્યાના મેસલ લોકો અને
ગિહારના વિદેહ લોકો બહુ સંસ્કાર પામેલા હતા. એમના
મેસલ વિદેહનાં રાજ્યો- કુલચુર્યો શાસની પ્રખ્યાત શાખાઓના સ્થાપક હતા. તેમના
નો કાળ- દાનવેશને લીધે દ્વર દ્વરથી લોકો જે ચાઇ એમના તરફ આવતા.
તેમની પરિપક્વ દૃષ્ટતા દેશોમાંથી શિષ્યો આવી રહેતા. એમણે રચેલી વેદની ઋચાઓ હિંદના
ઢેલલાક ભાગોમાં મવાતી. તેમના વિસ્તૃત સાહસ મુખ્ય ગુરુપરંપરાથી ઉતરી આવતા
એમના આત્મસાત્ અને આત્માના અન્વેષણનાં રહસ્યો ઉપનિષદમાં સાચવી રખાયાં છે. આ
તત્ત્વસાત્ જ એ પ્રજાને વેદાંતમાં ઉત્તરુ સ્થાન આપણું છે.

આ મેસલ વિદેહનાં રાજ્યોની બહોળલાલીના કાળ પછી થોડાક સંક્રાંતિ રામાયણનો
ઇતિહાસ રચાયો હોય એમ સંભવે છે. આ ઇતિહાસરોપ થએલા સુમના એ ક્ષત્રીઓનું
વીર્ય અને એમની વિદ્યાનું પુણ્ય સ્મરણ આર્યાવર્તમાં તે વખતે પરપરાગત લોકકથા દ્વારા
થતું હતું. આવે વખતે મહાકવિએ પોતાની સંહિતા રચી અને એમની કીર્તિને અમરવ
આપ્યું. વચ્ચેના ધણ વર્ષોના ગાળો પડવાથી આ સંસ્કૃતી પ્રજાની સંસ્કૃતિ માટે લોકોમાં
ઝોર માન વધ્યું હતું. એમને મન જે યુગ વહી મેલો તે સલયુગ હતો કવિની । કંપનામાં
એ મેસલ અને વિદેહના યુગ એટલે જે જે ઉદાત્ત અને યશસ્વી, સાર્વિક અને શુદ્ધ તેનોજ
એ યુગ હતો.

અયોધ્યાનું વર્ણન એટલે સારિતકતાના ક્ષેત્રનું વર્ણન, અતઃ દરારથ એટલે 'રાજા
પ્રકૃતિરંજનાત' એ સુત્રનો જ અર્થવતાર રામ એટલે એક આદર્શ રાજકુમાર, શરવીર
અને સંસ્કારી, ધર્મમાં ધર્મિગ અને સાચો સીપાઇ, જનક એટલે રાજયોગનો ઉપાસક
રાજવી અને સાથે સાથે જીવન્યુક્ત સન્વાસી, સીતા એટલે આદર્શ સતી અને ભક્તિપરાયણ
સતી-આવા લોકોતર પાત્રાતેખન દ્વારા કવિની જૂતકાળ કાગેના માનની લાગણી રખદ
નેંધ શકાય છે.

વાત્મીકિ રામાયણ, પાણિનીની અષ્ટાધ્યાયી અને પતંજલિના મહાભાષ્યનો સોદોમાં
સારી પેઠે પ્રચાર થયા પછી રચાયેલું હોયું નેંધએ એમ માન-
રામાયણનો રચના કાળ- વાને કારણ છે. વ્યાસરણ્યસુત્રમાં વ્યાસનું નામ મળ્યાવેલું છે,
પરંતુ રામાયણ રચનાર વાત્મીકિ કે ભાગવતકાર શુકદેવના
નામો મળ્યાવ્યા નથી. મનુની સંહિતા પણ રામાયણ પહેલા રચાયેલી છે (જુઓ ક્રિષ્કિ-
ન્ધાકાંડ સર્ગ ૧૮).

આ વાત્મીકિ રામાયણ એટલે આધુનિક સાત કંકવાળું રામાયણ, આધુનિક કહેવાનો
અર્થ એટલેજ કે મૂળ કવિની રચના થયાને તો તે પહેલાં પાંચ સાત-સેકા વહી ગયા

હતા. પરંતુ અસલ રામાયણની કથા એટલી બધી લોકપ્રિય થતી ગઇ કે સૈકે સૈકે તેમાં વધારો થતો ગયો, છતાં મહાભારતની પેઠે એમાં નવા આખ્યાનો, નવી કથાઓ અને નવી વંશપરંપરાઓનો ઉમેરો થયો નથી આમાં તો એના એ કથા ભાગ અને એના એ પ્રસંગોના વર્ણનો નવેસર લખાયા છે નવા નવા કવિઓએ અને કથાકારોએ પોતાનો ચળવળતો હાથ તેના ઉપર અજમાવ્યો છે, આથી ઘણી પુનરુક્તિઓ અને કેટલાક અપ્રસ્તુત અને અસંગત વર્ણનો આજે એમાં ઘુસાડેલા મળી આવે છે.

કાવ્યના છેવટના ઉત્તરકાંડમાં રામ અને ધીમંત્ર બાધઓના વશનેએ સ્થાપેલા નવા રાજ્યોનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. એ ઇતિહાસ ઈ. સ પહેલા ચોથા અને પાંચમા સૈકાનો છે તે ઉપરથી અનુમાની શકાય કે ઈ. સ પૂર્વે ૧૦૦૦ વર્ષ ઉપર ગમાયણ લખાવા માંડ્યું હશે, અને પછી ઈ. સ પહેલા યોગક સૈકા ઉપર હાલના સ્વરૂપમાં પરિણામ પામ્યું હશે.

રામાયણને છેવટનું સ્વરૂપ આપનાર લેખકનો સમય કેવળ ધર્મના રંગે રંગાયલા સાહિત્યનો હતો એ સમય એવો હતો કે જ્યારે સર્વ ઉપદેશ-સર્વ જ્ઞાન આપવાનું હાર ધર્મ હતો પ્રતીતિ, શ્રદ્ધા અને પ્રેમ ઉપજાવનારો માર્ગ દેવકથા હતી રચિ અને આદર પ્રગટાવવાનો પ્રકાર અદ્ભુત કથન હતું તેને લીધે જ નીતિનો બોધદેનારા અનેક ઉપાખ્યાનો ઉદ્ભવ્યા જ્ઞાન અને નિર્વાણનો માર્ગ સર્વને માટે ખુલ્લો મૂકનાર ઐતિહાસિક મહાવીર ત્રાસી અને ભગવાન શુદ્ધ ઈશ્વરાવતાર મનાયા જે કાળમાં વ્યક્તિની સ્તુતિના રાસા અને પ્રમદો ઇશ્વરાવતારની ભાવનાથી રચાતા હતા તે કાળ એ હતો.

આમ એકદર જનસ્થિતિના ચિત્ર તરીકે, જૂગોળની દૃષ્ટિએ, તેમજ ધાર્મિક, સામાજિક અને નૈતિક પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતા આધુનિક રામાયણ, યુદ્ધના ધર્મની અસર (યથા હિ ચૌર જાતયા હિ વૌદ્ધ । જેના વચનો ઉપરથી) મોળી થયા પડીનું છે એ તો એક્કસ તેથી મહાભારતની શોધિતવર્ધિત આવૃત્તિ થયા પછી યોગક કાળમાં એટલે ઇ. સ પૂર્વે નિહાન ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં ગમાયણ આ છેવટના રૂપમાં કાયમ થવું હોવું જોઈએ.

ગમાયણને કેટલોક ભાગ મહાભારતથી જૂનો છે એ વાત ખરી, છતાં એકદર રામાયણની છેવટની આવૃત્તિ, મહાભારતની નવી આવૃત્તિ થયા મહાભારત પહેલાં પડીની છે, અને તેના અનુકરણ રૂપ થયેલી છે. કયા કયા રંગાય ? નવા ઉમેરા આ અનુકરણને લીધે દાખલ થયા પામ્યા, તેનો વિચાર કરવાનું આગળ ઉપર ગળી રામાયણનો રચના-કાળ મહાભારત પછી કેમ મૂકાય છે તે જોઈએ.

મહાભારત એના અસનના સ્વરૂપમાં ભારતના યુદ્ધનું જ એક વર્ણન હતું, પણ એ અરાડ સ્વિસના યુદ્ધના લોખંડ-પ્રસિદ્ધ લોખંડ-ગીતોનો મઝા થયા પછી પ્રાચીન વંશવંશનો, જૂના ધર્મશાસ્ત્રો, નીતિ મથો, જૂના કથાનકો અને તત્ત્વવાદના રહસ્યો-એ બધાનો સમાગ મહાભારતમાં મગાળી આ થો આ બધા સાહિત્યની કનાબરી વ્યવસ્થા કરનાર-વહેચી

નાખનાર-વ્યાસ દત્તા. આ પ્રમાણે મહાભારતનો (પહેલા ‘ ભારત ’ કહેવાતું) ઉદ્દેશ તેના આધુનિક સ્વરૂપમાં ભરતપુત્રોના યુદ્ધ પ્રસંગના કાવ્ય તરીકે આશ્વવાયન સૂત્રોમાં એટલે બુદ્ધના જન્મ પહેલાં ઇ. સ. પૂર્વે ૬૪૫ સંક્રાન્તિ થયો છે.

આર્યોની વર્ણવ્યવસ્થાના પ્રતિબિંબ તરીકે પણ રામાયણ, મહાભાગત પછી લાભે સમયે થયેલું છે. મહાભારતના ક્ષત્રીઓની ઉગ્ર દિગ્ગત અને દૃઢ પ્રતિજ્ઞા આપણે રામાયણમાં જોઈ શકતા નથી; અને આર્યવર્ણુ ઉપર લોકોની આધીનતા રામાયણમાં વધારે સપૂર્ણ-તાની દૃઢ ઉપર આવે છે. જનક દ્વાત્રવિદ્યાના અને અધિકારના પદ્મવાદી તરીકે નર્દો પણ બ્રાહ્મણોના નમ્ર સેવક તરીકે વર્ણવાયા છે. સાક્ષાત્ રામ પણ એક બ્રાહ્મણ સુમત્ર પરશુરામની સન્મુખ આવી તેને હરાવે છે, છતાં અત્યંત આજીજી અને યોગ્ય નમનાપૂર્વક તેમ કરે છે. આ બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયોની સ્પર્ધાનો ઇતિહાસ તેમના સમય ઉપર સાઈ અન્જનાળું પાઠે છે.

મહાભારતમાં આર્ય જનતાનું ધૈર્ય, શૌર્ય, યુદ્ધનો ઉત્સાહ વગેરે વર્ણવવામાં સમય જતાં, સમાજમાં ધીમે ધીમે શાંતિ પ્રસરી અને યુદ્ધનો ઉત્સાહ કમી થયો. પછી જ્યારે સમાજમાં યુદ્ધને બદલે નૈતિક આચરણનું મદત્ત વધારે મનાવા લાગ્યું, જ્યારે એક પત્ની મત, બંધુપ્રેમ, સેવ્ય-સેવકભાવ, પતિમતા-ધર્મ, સત્ય-વચન વગેરે નૈતિક ગુણોની મહત્તા સમાજમાં વધવા લાગી, ત્યારે તે સમયમાં વાલ્મીકિએ રામચરિત્ર લખી અમર કીર્તિ મેળવી. ભૂગોળની દૃષ્ટિએ રામરાજ્યનો વિસ્તાર વિચારતા, અને સામાજિક ઉત્ક્રાંતિના તત્ત્વ પ્રમાણે સમાજની નીતિમતા ધ્યાનમાં લેતા કેટલાક એમ ઠરાવે છે, કે રામાયણ મહાભારત પછી રચાયું હોય જોઈએ.

કાવ્યનું પૂર એટલે ત્રીક સખ્યા અથવા કાવ્યનો વિસ્તાર તેને ચોક્કસ લખી રાખ

વાનો કવિઓનો સંપ્રદાય બીજા દેશોમાં દુરો કે કેમ તે જાણવું

કાવ્યનું પૂર: ‘ રસિક થઈ પડે. આનંદ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત કવિઓમાં

હુકોની સખ્યા તેમજ કેટલાકમાં તેા ગગની અનુક્રમણિકા પણ

છેવટે આપેલી હોય છે. આ ઉપરથી લડીઆના લખાણમાં કેટલોક ભાગ ઝોઝો થાય અથવા

વધે તો તેને મેળવી જોવા આ કાવ્યનું આપેલું પૂર બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

રામાયણનું પૂર બાલકાંડના ત્રીયા સર્ગમાં, તેમજ ઉત્તરકાંડના ૯૪ મા સર્ગમાં આપેલું છે તેમાં “ ૫૦૦ સર્ગ, ૨૪૦૦૦ શ્લોક, અને ૧ થી ૬ કાંડ અને સાતમો ઉત્તરકાંડ ” એમ ગણના આપેલી છે. આ કાવ્યવિસ્તાર છેક છેવડની (બધા ઉમેરા થઈ રહ્યા પછીની) ઉત્તરકાંડ સહિતની આવૃત્તિમાં આપ્યો છે કાવ્યનું પૂર આપવામાં “ પહેલેથી ૭ કાંડ અને સાતમો ઉત્તર ” એમ લખેલું હોવાથી, ઉત્તરકાંડને છૂટો પાડી ગણાવવાનું કંઈક કારણ છે કે કેમ તે હવે જોઈએ.

એમ લાગે છે કે રામાયણનું મૂળ કાવ્ય છઠ્ઠા કાંડમાંથી જ પૂર થાય છે, કારણ કે

એ કાંડમાં મુખ્ય નાયક, અયોધ્યામાં પોતાના દેશમાં અને પોતાની

ઉત્તરકાંડની રચના. પ્રજા વચ્ચે પાછો આવી પહોંચે છે, તેથી સાતમાં કાંડને

ઉત્તર એટલે પરિશિષ્ટ જેવો કલો છે આમ વાલ્મીકીપ્રણીત

છ જ કાંડ છે અને સાતમો કોઇ પાછળથી થએલા કવિની કલ્પના અને રચના છે. વળી જાણવા જેવું છે કે પ્રાકૃત રામાયણ તુલસીદાસાદિકમાં આઠ કાંડ જોવામાં આવે છે. એ આઠમો કાંડ તે લવકુશ કાંડ.

ઉત્તરકાંડ પ્રમાણમાં આધુનિક છે છતાં તેની રચના સ્થુવંશના ઉદ્ભાતા કાલિદાસ પહેલાં, અને કવિ શુણ્ઠકે રચેલી બૃહતકથાની પહેલાંની હોવી જોઇએ. કારણ કે સ્થુવંશમાં જે સીતા-વનવાસ વર્ણવેલા છે તે વાસ્તીકિના રામાયણનો જ એક ભાગ છે. તેમજ કવિ શુણ્ઠકે ઋષભમૂકે પર્વત, સીતાતું હરણ, હનુમાન ચરિત આદિ જે કથા-તો પોતાની બૃહતકથામાં આપેલાં છે તે આ ઉત્તરકાંડ ઉપરથી જ હોય એમ માનવું પડે છે. તેથી ઉત્તરકાંડને આધુનિક માનીએ તોપણ ઇ. સ. પૂર્વે એ રચાયેલો એટલું તો સ્વીકારવું પડશે.

આમ ઉત્તરકાંડ એ રામાયણના છ કાંડ લખાયા પછીનો એ સ્પષ્ટ છે. તેની ભાષા, વિચાર, પુરાતન લોકાચાર, ઐતિહાસિક વિષય અને તે કાલમાં પ્રચલિત રૂઢિ એટલા ઉપરથી નહીં, પણ યંત્રના અંતમાં લખાયેલા છેલા સર્ગ ઉપરથી જ તેને માટે પૂર્ણ સંશય ઉપજે છે. શુદ્ધકાંડને છેડે આપેલું માહાત્મ્ય, અને ઉત્તરકાંડની અંતે આપેલું યંત્રણ વહેમ પડતું છે. 'પ્રયેતાના પુત્ર મહર્ષિ વાસ્તીકિએ (કૃત્વા પ્રચેતસઃ પુત્રઃ) આ કથા કહી' એવો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય એમાં છે. વળી

પતાવદેતદાખ્યાનં સોત્તરં વ્રજપૂજિતમ્ ।

રામાયણમિતિ ક્ષ્યાતં મુખ્યં વાસ્ત્મીકિના કૃતમ્ ॥ ”

એ શ્લોક ઉપરથી પોતાના લેખ માટે સંશયવાળો ઉત્તરકાંડનો લેખક પ્રગ્ન અને વિદ્વાનો પાસે એ કાંડને વાસ્તીકિનો છે એમ મનાવવાને આગ્રહ કરે છે, તે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.

ઉત્તરકાંડની રચના વાસ્તીકિના જેટલી પુરાણ નથી એમ બાલ્ય તેમજ આંતર પ્રમાણથી ઠરે છે; છતાં એ કાંડમાંની મૂલકથા તો વાસ્તીકિની ઉત્તરકાંડનો કથા-ભાગઃ કલ્પનાની ન હોય એમ માનતાં અચકાવું પડે છે. શુદ્ધકાંડના છેવટમાં રામાયણ પૂર્વે થયું એવો જાસ આપણને થાય છે; પણ વિચારવા જેવું છે કે રાવણના પૂર્વજન્મની કથા કહ્યા વગર રામાયણ અધૂરું નથી લાગતું ? પ્રતિ-નાયક વગર રામનું શોધ એટલું દીપી ઉડત ?-એ પ્રશ્નો અનુત્તર રહે છે. આકાશના દિવચર્ણ પટ ઉપર સૂર્ય શોભે છે તે દરતાં રજનીવર્ણ આકાશમાં સોળ કળાયલ ચંદ્ર એવે ખીન્ને છે. નક્ષત્રો અને તારામણના પ્રકાશ આગળ ચંદ્રના તેજનો પડછો પડે છે, તેમ રાવણના જન્મની કથા આપવાથી રામના મહિમાનો પ્રકાશ સોવસા એવે છે.

તે જ પ્રમાણે કુમાર લવકુશ શુદ્ધકાંડ સુધીનું રામાયણ રામ આગળ ગાય છે; તેથી વખતે શુદ્ધ પછીના પ્રસંગને વાસ્તીકિએ જ ઉત્તરકાંડમાં કેમ સમાવ્યા ન હોય ? આ જ કાંડમાં રામસભામાં રામાયણનું ગાન, તેથી થએલો પુત્ર અને સીતાનો સ્વીકાર, શરી શુદ્ધિની માગણી, સીતાતું પૃથ્વીમાં સમાઇ જવું-એ બધા પ્રસંગોમાં ઠરજીભાવની એવી મરમ રેઝ રેલી રહી છે, કે એ કથા સૂવ કયોનો જ ભાગ હોવો જોઇએ એમ લાગે છે.

તે ઉપરાંત કાવ્યના પાત્રોના ભવિષ્યની કથા જાણવા સૌ ઉત્સુક હોય જ એની જિજ્ઞાસા તમ થવી જ નોંધીએ તેથી રામ અને લવકુચ, લક્ષ્મણ ભરત, સુગ્રીવ અને હનુમાન-એ બધા પાત્રોનું પછી શુ થયું એની જિજ્ઞાસા વાચનારને થાય છે જ ઇતીહાસની કથા પછી જેમ ઝોડીસીની કથા વાચવી એ એ જ કથાનો ઉત્તર ભાગ વાચવા જેવું છે અને જેમ ઇતીહાસમાં ટ્રોય અને એના ઘેરાનું શુ થયું-પેરીસ અને હેલનનું યુનીસીસ અને એગેમમ્નનનું શુ થયું- એ વાત જાણવાની ઉત્કંઠા રહે છે, તેમ યુદ્ધમાં પડી કાવ્યના બધા પાત્રોનું શુ થયું એ જાણવાનું રહે છે જ આમ ઉત્તરકાંડ એ મૂળ કથાનું જ સ્વાભાવિક ઉપાગ છે, છતાં આ કથા ભાગ ઉપરાંત પાત્રોના ભવિષ્યકથનમાં દેખાતા નવા નવા ક્ષેપક ભાગો, અને રામાયણની છેલ્લી આવૃત્તિ કરનારના વખતમાની તાજી હાથકતોના ઉમેરા તો આર્પ-અધિગ્રાસ્ત કહી શકાય નહીં

સમાજમાં રામને માટે જેમ જેમ પૂજ્યભાવ વધતો ગયો તેમ તેમ રામાયણની પુનરાવૃત્તિ કરનારાઓએ તેમાં નવા પ્રસંગોના ચમત્કાર ઉમેર્યા હોય છે કથામાં નવા ઉમેરા હોયે રામાયણી આમાં જે જે નવી માન્યતાઓ ધર કરતી ગઈ, તે બંધીનો ઉલ્લેખ કરવો આ લેખની મર્યાદાની બહાર છે તોપણ તેમાંથી થોડીક માન્યતા અહીં ગણાવીએ છીએ

(૧) લોકમાન્યતામાં સીતાનો સ્વયંવર એક મોટો સમારંભ મનાય છે એમાં ધણી રામનોએ ભાગ લીધો હતો, રાવણ તેમાંનો એક હતો તેણે શિવ ધનુષ્ય છાતી સુધી ઉચક્યું, પણ બહુ ભાર લાગનાથી તે તેના હાથમાંથી છટક્યું ગયું તે જાની લક્ષ રાવણને બચાવ્યો. આ બંધી વિગત આધુનિક રામાયણની આવૃત્તિમાં કે કલિદાસમાં પણ નથી ઉતરે જ્યારે રામે ધનુષ્ય ઉચક્યું, અને નત્ય આ ચડાવી, ત્યારે બીજા ત્યાં કોઈ નહોતું

(૨) રામ રાવણનો નાશ કરે તેટલા સાથે રામને અયોધ્યામાં દરબારપદમાં મોકલવા માટે મન્થરાને દેવોએ યોજી હતી, એ હકીકત પણ રામાયણમાંથી જોણી જડતી નથી

(૩) ઇન્દ્રિત વધની વાતમાં જ્યારે સુલોચનાના જોણામાં એકાએક ઇન્દ્રિતનો હાથ અહર આવીને પડે છે, ત્યારેજ સુલોચનાને એ વાતની ખબર પડે છે આ વખતે હૃદયને વલોવી નાખે એવો એ વિલાપ કરે છે આ એવરે એ સતી થાય છે એ વાત પણ નિરાધાર છે

(૪) અદિરાવણ મહિરાવણની કથામાં મહિરાવણની પત્ની ચંદ્રાનતીને રામ વચન આપે છે કે 'કૃષ્ણાવતારમાં સસલામાં તરીકે તારી સાથે લગ્ન કરીશ' -તે કથા પણ પાછળ નો ચમત્કાર છે

(૫) સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે ભવભૂતિના સમયથી અથવા તેથી પે પહેલાથી, કુશ અને લવને એકલી રામ કથાનું ગાયન કરનાર બાળકો જેવા વર્ણવ્યા નથી રામના અથ ગેધના ઘોડાને દોરી જઈ બાંધી રામનાર, અને લક્ષ્મણ તથા ચંદ્રકેતુ સહિત સૈન્યને હરાવનાર તરીકે એમને વર્ણવ્યા છે આ કેવળની પ્રચલિત માન્યતાએ રામચરિત એમ કથારસાંગી કાવ્યમાંથી આનંદ પર્ણવમાંથી કાવ્ય બનાવી દીધું છે કારણ કે ગમ આ પ્રસંગ ૧૩ી

પ્રચલિત હશે એમ માનવું પડે છે. મગ વખતે સીતાની મૂર્તિ પધરાવી 'હતી' (આ છેવટના લેખકનો ખુલાસો છે), તે તો એટલા માટે કે યજ્ઞક્રિયાઓ વખતે અભિષિક્ત રાણીને જ એ ધાર્મિક ક્રિયાઓનો અધિકાર છે, પરંતુ અસહ વાસ્તીકિના રામાયણમાં એક પત્નીનો જ ઉલ્લેખ હશે; અને તેથી જ કલિદાસ પણ 'અનન્યજાતેઃ સૈવાસીદ્ધાર્થા યસ્ય હિરણ્યમયી । એમ સ્પષ્ટ લખે છે. તેથીજ આ બીજી વાત વધારે માનવા જેવી છે.

(૨) બીજો પ્રસંગ અહલ્યા-શાપોદ્ધારનો છે. મળી આવતા હાલના રામાયણમાં પણ અહલ્યાનું શાપથી શિલારૂપ થવું તથા રામના પાદસ્પર્શથી મૂળ સ્વરૂપને પામવું-એ વર્ણવેલું નથી. તેમાં ફક્ત કુદ્ધ મૌતમ અહલ્યાને શાપે છે, કે તું 'વાતબક્ષા,' 'નિરાહાર' અને તપ કરતી એવી પૂર્ણ પશ્ચાત્તાપ કરતી આ આશ્રમમાં ખૂણે પડી રહેજે!'' અહલ્યા એમ તપ કરીને શુદ્ધ ચણેલી હોય છે; અને અકસ્માત રામ આશ્રમમાં આવી ગયે છે, એટલે અહલ્યા પોતે સામી જઈ તેમને પગે પડે છે. રામ પોતાનો પાદસ્પર્શ તેને કરતા નથી. આને અહલ્યાનું તપ પૂરું થયું હશે, એટલે અતિથિ સત્કારનું ગૃહિણી-કર્તવ્ય બનવવા અહલ્યા બાહ્યશાળી થઈ હોય છે. આટલું એમાં વકતવ્ય છે.

છતાં કલિદાસ અને તેના પે પહેલાંના લોકો કેટલાક વર્ષોથી એમ માનતા (જુઓ સ્થ. સર્ગ ૨ શ્લોક ૩૪, કે શિલામયી મૌતમવધુ રામની ચરણરજથી શાપનો અનુગ્રહ પામી, અને એનું મૂળ સ્વરૂપ પામી. આ શ્લોક ઉપર ટીકા લખનાર ટીકાકારો પણ લખે છે કે પુરાણાદિમાં પ્રસિદ્ધ ચણેલા શિલારૂપપ્રાપ્તિશાપનો અર્થ ખવનિ છે.)

(૩) ત્રીજો પ્રસંગ સાગર ઉપરના સેતુબંધનો છે. રામેશ્વર અને લંકા વચ્ચે તરતા પથ્થરનો પૂલ બાંધ્યાની વાત રામાયણમાં નથી. એમાં ફક્ત એટલું જ આવે છે કે વાતરોએ મોટા મોટા પથ્થરોથી વચ્ચેની ખાઈ પૂરી દીધી અને ઝોળંગવાનો રસ્તો કર્યો; છતાં સામાન્ય લોકોની આંખે પણ માન્યતા છે કે રામ નાગે પથ્થર તપી, મે સેતુ બંધાવેા.

(૪) સુવર્ણમૃગના વધના પ્રસંગમાં વાલ્મીકિમાં એમ આવે છે કે રામલક્ષ્મણ શિકારે ગયા હોય છે: સીતાના રક્ષણ માટે જટાયુ પર્ણકૃટિમાં હોય છે: રાવણ આ ધરીએ સંન્યાસી વેષે ભિક્ષા માગવા આવે છે: સીતા રામલક્ષ્મણના આવવાની વાટ જોવા એને કહે છે; અને આજુલા શિકારમાંથી ભિક્ષા આપી સત્કાર કરવા કહે છે. હવે જો પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે, કચ્છપ્રાંતે માટે સુવર્ણમૃગનું સૂચક લેવા રામ ગયા હોત, અને લક્ષ્મણને પાછળથી ઠપકો આપી રામની વધારે મોકલ્યો હોત, તો ઉપર પ્રમાણે ચાંત રીતે રાવણનો સત્કાર સીતા કરત નહીં; જટાયુએ સીતાનું રક્ષણ કરવાનું માથે લીધાથી જ રામલક્ષ્મણ, ખરેખરી રીતે, બહાર ગયા હોય છે; અને આમ એકાંતનો લાજ લઈ રાવણ સીતાનું હરણ કરી જાય છે. આ મૂળ પ્રસંગને સંસ્કૃત કવિઓએ બહુ રસિક બનાવ્યો છે.

(૫) વળી લક્ષ્મણના સંબંધમાં ઉદ્વિગ્નતને મારવા માટે પૂરતું તપ એકાદું કરવા વનવાસમાં લક્ષ્મણ ૧૪ વર્ષનો જે ઉમર અપવાસ કરે છે, તેની વાન પણ એક રીતે માનતાં અચકાવું પડે છે: પરંતુ લક્ષ્મણને, છેલ્લી આટલિ કરનારે સેવનો અવતાર કથાથી-(અને સેવનામ તો વાહુનો આદાર કરીને :રહી ચકે છે.) લક્ષ્મણ એટલો લાભો અપવાસ કરી

શકે એમ સમાધાન આપ્યું છે. આ રોપાવતારની વાતને આપણા આધુનિક રામાયણમાં આધાર નથી. પદ્મપુરાણ વગેરેની રામકથાઓ આવા ચમત્કારથી ભરતી છે ખરી. વાલ્મીકિમાં તો ઉલટું, અયોધ્યાકાંડમાં શ્લોકો છે ત્યાં ‘રામલક્ષ્મણને જમાડયા પછી સીતા જન્મતાં’ એમ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ થયો છે.

આવા આવા મુખ્ય અને ગૌણ બધા વિરોધો ગણાવવા બેસીએ તો એક સ્વતંત્ર લેખ લખવો પડે, તેથી શક્ત ખાસ મહત્ત્વના પ્રસંગોને સંભારીને અહીં મન વાળ્યું છે.

કૌંચવધના પ્રસંગથી અંતઃશોભ થતાં વાલ્મીકિની સરસ્વતી ઉત્પન્ન થઈ; અને એ સરસ્વતીના પુણ્યજળથી એમણે રામાયણ ગા્યું. એ રામકથાનું આધુનિક રામાયણ: જરણ વહેતું વહેતું મુદ્દકાંડ સુધી વહ્યું, અને તેમાંથી મોટી ચોથી આવૃત્તિ. સરિતા વહી. રામસભામાં કુમાર લવકુશ એટલે સુધી રામાયણ ગા્યું. એ ગાયનનું પરિણામ અણચિંતવ્યું થયું: છેવટે ઉત્તર ભાગ-સીતામિલનનો પ્રસંગ વાલ્મીકિએ ગાયો કે ન ગાયો એ વાત સંદિગ્ધ છે-આ રામાયણનો પ્રથમ જન્મ.

અત્યાર સુધી મુખ્યપરંપરાથી કંઠસ્થ રહેલું અને ઉત્તરોત્તર ભણાવાતું રામાયણ કાવ્ય જ્યારે પ્રથમ લખી લેવામાં આવ્યું, ત્યારે એ લખી લેનાર કવિએ બાળકાંડના પ્રથમ ચાર સર્ગ ઉપોદ્ધાત તરીકે લખ્યા હોય એમ સંભવિત અનુમાન છે. નારદજીએ વાલ્મીકિને પૂછેલા પ્રશ્નનું નિરાકરણ, કાવ્યશક્તિની પ્રાપ્તિ, રામાયણ કેમ રચાયું, કેમ વિસ્તાર પામ્યું-આ પ્રસ્તાવનાના ચાર સર્ગ વાલ્મીકિના કાષ્ઠ શિષ્યે પાછળથી લખ્યા હશે, અને મૂળ સાથે મેળવી દીધા હશે એમ માનતાં અડચણ નથી.

અસલી રામાયણી કથાનાં મૂળ વસ્તુની ત્રીજી આવૃત્તિ કરનાર કવિએ જાતુનાં વર્ણન, જનસ્થાન, લોકો વગેરેનું વર્ણન, રાવણના મહાલયનું વર્ણન, રામ સીતા, હરશચ કૌશલ્યા, તારા, મંદોદરી વગેરેના વિલાસ તથા કેટલાક સંવાદો ઉમેરીને મૂળ રામાયણનું કદ બેવડું વધારી મૂક્યું. લગભગ આ અરસામાં મહાભારતની કથા નવેસર લખાઈ; અને એમાં ચમત્કાર, અવતાર, જ્ઞાન અને નીતિનો સંભાર ભરેલો જોઈ રામાયણની પણ આવી ધાટીથી નવી રચના થવાની જરૂર જણાઈ; પરિણામે ચોથી આવૃત્તિ પ્રચારમાં આવી.

આ ચોથી આવૃત્તિ વખતે, સીતામિલન અને તે પછીનો જ્ઞાતાંત આપતો ઉત્તરકાંડ મૂળ કાવ્ય સાથે મેળવી દેવામાં આવ્યો; આ છેવટના ભાગમાં આ છેલ્લી આવૃત્તિ કરનાર કવિના વખતમાંથી તાજી દકાકતો બેળવેલી છે, એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. રામ લક્ષ્મણ ભરત શત્રુઘ્ન-એ ચારેના પુત્રોએ જે રાજ્યો સ્થાપ્યાં તેનું વર્ણન ઉમેર્યું છે. વખતે કેટલાક રાજ્યોએ, આ લવકુશ વગેરેનાં વંશ-વર્ણન અપાવી પોતાનો સંબંધ સૂર્યવંશ સાથે જોડવાની સુક્તિ આ દ્વારા ન કરી હોય એમ પણ ન બનવા જેવું નથી. આ આવૃત્તિનો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે બેસે વર્ષ ઉપરનો ગણાય છે.

કાલિદાસ અને બલભૂતિના સમયમાં આ જ આવૃત્તિ પ્રચારમાં હશે એમ સ્થુવંશ અને ઉત્તર રામચરિત વગેરે સાંપ્રત રામાયણ સાથે વાંચતાં જણાય છે. કાલિદાસમાં કેટલીક

વાર મૂળમાંના શબ્દો છે (' પ્રલોકત્વમાપદત યસ્ય શોકઃ । ' ' અરાવળમરાર્મં વા । ' જેવા) સાગોપાગ દેખા દે છે. ભવભૂતિ લવકુચ કને વાદ્મીકિપ્રણીત ગમાયણુમાથી ત્રણ શ્લોક સંદેહ ફેરફાર સાથે બોલાવે છે. એ ત્રણ શ્લોક હાલના રામાયણુમા દેખાય છે, પરંતુ ભવભૂતિ કેમ સર્ગબદ્ધ કાવ્યનો ઉદ્દેશ કરતો નથી. અમુક 'અધ્યાયો'માં વહેંચાયલા રામાયણુમાથી એ શ્લોકો છે એમ એ કહે છે. તેથી ભવભૂતિ પછી કાવ્યની સર્ગબદ્ધ રચના થઈ હશે એમ માની શકાય.

આમ સાપત રામાયણુ એ ચોથી આવૃત્તિ છે. પ્રથમાવૃત્તિ વાદ્મીકિપ્રણીત લવકુશે રામસભામાં ગાયેલી, બીજી પ્રથમના ક્રોધોદ્ધાત સાથેના ચાર સર્ગ સાથેની, ત્રીજી ઋષ્ટ વગેરેના વર્ણનના વિસ્તારવાળી, અને છેલ્લી તે ઉત્તરકાંડ સાથેની.

રામકથાના વર્ણનો અસંખ્ય થવાથી ધીમે ધીમે એમાં ચમત્કારતુ તત્ત્વ વધારે પ્રમાણમાં દાખલ થઈ ગયું, અને તેમાં પણ યુગેયુગે જૂના 'ચમત્કારતુ' તત્ત્વ; ચમત્કારોના રંગ ફટકી ગયાથી નવા નવા ચમત્કારોના રંગ એમાં પૂરાતા ગયા. આવા ચમત્કારો દરેક અવતારી પુરુષના જીવનમાં ભજેલા હોય છે. એ ચમત્કારોની સત્યાસત્યતા તપાસવાનો ભક્તનો અધિકાર નથી; એવી વિતંડા કરવાની નાસ્તિકતા તે ખતાવી શકે પણ નહિ. ભક્ત હૃદયની ભક્તિને સિદ્ધ કરનાર-સર્જક કરનાર-આવા ચમત્કારો છે.

એક દૃષ્ટિએ આખું વિશ્વ પણ અદ્ભુત ચમત્કાર છે. નિયમિતપણે ઉગતા અને આથમતા સૂર્ય અને ચંદ્ર, આકાશમાં કશાના ટેકા વગર અદ્ધર રહેલા કેટિ નક્ષત્રો, મહાન સમુદ્રો, પૃથ્વીના ઉદરમાં તેમ જ સપાટી ઉપર વસી રહેલા કેટલાવાધિ પ્રાણીઓ, મનુષ્ય શરીરની અદ્ભુત યોજના-એ સૌ ચમત્કાર છે, અને આ સૌ જે પરમપૂજ્ય, સર્વશક્તિમાન પ્રભુએ ઉત્પન્ન કરેલું તે પ્રભુની શક્તિનો પાર પામવો અશક્ય છે. સૌ અવતારોમાં એ પ્રભુનો અંશ છે.

રામના ચરિત્રમાં આવા દિવ્ય અંશ તરીકે ગણાવીએ તો, રામે કિશોર વયમાં શિવ-કોઈકે ભાગ્યું; નક્ષત્રી પૃથ્વી કરનાર ભાર્ગવ પરશુરામનો તેજોવર્ધ કર્યો, સુધીવ સાથે પ્રસંગ પડતા એક જ બાણે ધાકું વન ભેખે ને સુગ્રીવને ચક્રિત કર્યો, શત્રુની અહસ્યા કરી, ચંદ્ર શંખૂંને વર્ણાગ્રમનો ભંગ કરતો અલંકારી બ્રાહ્મણના મૂળ પુત્રને સજીવન કર્યો, સમુદ્રને બાગી નાખવા બાણ સાધતા સમુદ્રને શરણે આવ્યો, પથ્થર તરાની સેતુ બાંધ્યો, લોકરાવણ-ત્રિકોટને રડાવનાર દશકંધર રાવણને હણ્યો-એ બધા અંશોમાં ચમત્કારને વિસ્તારવાનો દૃવિઓને પુષ્ટાગ્ર અવકાશ મળ્યો છે.

આ ચમત્કારતુ તત્ત્વ મૂળકથા સાથે સંરખાવી જોતા એટલું બધું પેટી ગયેલું લાગે છે, કે કેટલોક અસંભવ અને કેટલાક અસત્ય કથન આ પાછળના રામાયણુમાં ઉમેરવામાં આવ્યા ન હોત તો કેવળ શ્રદ્ધાળુ સિવાયનો બીજો વર્ગ મૂળ રામકથાને એક ક્રતિદાસ તરીકે માનતા અચકાય છે તેવું જાનવા વખત ન આવત.

આ ચમત્કારતુ પહેલું વર્ણન કાનિદાસના સમયના દૃવિઓનું છે, બીજા વર્ણન-વિસ્તાર પદ્મપુરાણ અને અધ્યાત્મ રામાયણના કાળના પુરોહિતોમાં અંતર્ગત છે. અને ત્રીજું,

છેવટના ચમત્કારોના પૂર્ણ વિકાસ જેવો વિસ્તાર પ્રાકૃત કવિએ તુલસીદાસ જેવાના " રામ ચરિત માનસમા " જોઈ શકાય છે.

રામનું લોકોત્તર ચરિત દેવી ચમત્કારથી જોતજોત થયું; અને સામાન્ય મનુષ્યના જીવનમા આવા ચમત્કારો થવા અશક્ય છે, તેથી રામ પુરુષો-અવતાર કહેવાના. તમનું પૂર્ણ સ્વરૂપ મનાયા. રામ અને સીતા હિંદુઓને મન પૂર્ણ પુરુષ અને પૂર્ણ સ્ત્રીના આદર્શ છે. સંકટ અને પ્રલોભનના સમયે તેમની દૃઢતા, વિપત્તિમા તેમનું ધૈર્ય અને ભાગ્યની સર્વ દશામાં તેમની કર્તવ્ય-પ્રત્યક્ષતા એ હિંદુ દૃષ્ટિએ પૂર્ણ જીવનનો આદર્શ છે. આથી એ અવતાર તરીકે આદર-ભાવ પામ્યાં છે.

પરંતુ આ અવતારોમા દૈવી ચમત્કારો માનવા ઉપર અવતારનું ખરૂં મહત્ત્વ ટકી રહેલું નથી; કારણ કે નહીં તો અર્વાચીન સમયમા મહાન શોધકોની શોધો દોનોઆદિ, ટેલીઆદિ, વાયરલેસ, એરોપ્લેન, એક્સ રે વગેરેની શોધથી જન્મવને આશ્ચર્ય પમાડનાર મનુષ્યોની ગણના પણ અવતારમા જ થઈ હોત. અવતારનું ખરૂં મહત્ત્વ મનુષ્યોના સંસ્કર્તન, ચારિત્ર અને નીતિ ઉપર જ આધાર રાખે છે. તેથી શકત રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, કાઠિરટ, મહમ્મદ વગેરેની અવતારમા ગણના વાચ છે.

પરંતુ રામાયણ દેવતાની અવતાર લીલા ગાવાને રચાયું છે એમ નથી. કવિ આગળ રામ અવતાર હતા જ નહીં, મનુષ્ય હતા. જો રામને દેવ ગણીને કાવ્ય રચાયું હોત, તો કાવ્યના ગૌરવમા અને કાવ્યત્વમા ક્ષતિ આવત. રામચરિત્ર મનુષ્ય ચરિત્ર છે, માટે જ એ મહિમા પૂર્ણ છે. રામાયણ નરચંદ્રમાની કથા છે, દેવતાની નથી. એમા મનુષ્ય જ પોતાના ગુણે કરીને દેવતા થયો છે વાસ્તીકિનો હેતુ મનુષ્યનો અતિમ આદર્શ સ્થાપવાનો છે, તેથી જ કવિએ રામના સૌર્ય, ધૈર્ય, એક પત્નીનત વગેરે ગુણોનું વર્ણન કરીને ખૂબ ખતાવ્યો છે. રામને પ્રાકૃત મનુષ્યની પેઠે જ દુઃખ, દુર્ધ, ગાંધ વગેરે થતા હતા, અને પોતાના મન ઉપર વિજય જોળવવા તેમને પણ બીજા માણસની મદદ લેવી પડી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે રામને પરમેશ્વર ગણવાનો વાસ્તીકિનો વિચાર નથી.

રામકથા એટલી બધી ઉદાત્ત, મનમોહક અને ધર્મચિત્ર છે કે બોદોએ એ રાષ્ટ્રવીરને પોતાના ધર્મ પક્ષમા લાઇ લીધો, "અને એ કથાને પોતાની ધર્મ રામ અવતાર તરીકે: જાગમા ગૂંથી લીધી. પાલી બાપામા ગ્યેલા એમના "દશરથ મતકમા" છેવટમા એમ ખતાવ્યું છે કે રામ એ જુદોના પૂર્વાવતાર હતો. બૌદ્ધોની અવતાર માટેની ઘેલાઇથી વેદધર્મજોને પણ એવા અવતાર પોતાના ધર્મની કથામા જોવાની દોસ થઈ; તેથી યુગે યુગે પ્રભુનો અવતાર થવાની વાતમા બૌદ્ધોનું અનુકરણ એમણે કર્યું અને વાસુદેવને વિષ્ણુનો અવતાર ગણ્યો.

આ અવતારકથાના નવા સ્વરૂપને દાખલ કરતી વખતે મહાભારતના કવિએ પહેલાના રાષ્ટ્રવીરોને અવતારની કથામાં મૂકી દીધા. આને લીધે જ મહાભારતમાં વનપર્વના " રામો-વિ. ૭. ૬.

પાખ્યાન” દાખલ થવા પામ્યું, ત્યાં રામને વિષ્ણુનો અવતાર હતા છે. આ રામોપાખ્યાનના નવા રંગદંડથી રામાયણની નવી આશૂતિ કરવાની પ્રેરણા જાગી, અને રામને અધર્મીઓનો નાશ કરનાર અવતાર વરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા.

છતાં દશાવતાર અને ચોવીસ અવતારનો સિદ્ધાન્ત-એ પુરાણોની દૃષ્ટિમાં છે. મદાભાગત કે રામાયણમાં એને માટે આધાર નથી. અહીં જણવા જેવું છે કે બીજા પાંચ બુદ્ધતા ૨૪ અવતાર ગણે છે, અને જેનો પણ ૨૪ તીર્થ દંડ થવા માને છે. રામાયણના કાગમાં ‘વગદ’ નો ઉલ્લેખ છે, પણ ત્યાં વગદની અવતાર તરીકે ગણવા થઈ નથી, બલ્કા જાતેજ વગદ યજ્ઞને પૃથ્વીને હિમી કરે છે. આ અવતારોની ક્રમવાર ગોઠવણી પુરાણોના વખતની છે. *

રામકથાનો ઉપયોગ જૈનોએ પણ આ અરસામાં કર્યો છે વિદ્યમ સ. ૬૦ (મહાવીર સં. ૫૩૦) માં પ્રાકૃત ગાથામાં રચાયેલા પંડમચરિયમ્ (પદ્મચરિત્રમ્) નામના ગ્રંથમાં રામને ‘ પદ્મ ’ નામ આપીને આખી કથા વર્ણવી છે, અલગત દૃષ્ટિબિંદુ અને કાવ્ય-વિસ્તાર જૈન ધર્મીઓના છે.

પાંચમા સૈકામાં થયેલા કાલિદાસ રામને વિષ્ણુનો અર્ધાંશ કહે છે, ભરતને ચતુર્થાંશ અને લક્ષ્મણને બાકીનો અંશ વહેચી આપે છે પરંતુ પુરાણના રચનારઓને રામનો આટલો અંશાવતાર કહેવાય તે ગમ્યુ નહીં, તેથી પદ્મ પુરાણમાં કથા આખી કે ગમ વિષ્ણુના પૂર્ણાવતાર હતી, ભરત વિષ્ણુના પચ્ચન્ધનો અવતાર હતા લક્ષ્મણ રોષાવતાર, શત્રુઘ્ન સુન્દરનો અવતાર અને સીતા લક્ષ્મીનો અવતાર હતા. આમ કાલિદાસના તમય પછી પણ પુરાણકા-રોએ રામકથામાં પૂર્વજ છુદ્ધિ ઉપજાવનારો ધટતો સુધારો કરી તક જના દીની નથી.

આ અવતારકથનાનો મોહ છેક આધુનિક મુસલમાનોને પણ લાગ્યો છે, એમ જણાતા આશ્ચર્ય થાય છે. વિદ્યર્થી એવા જોગજોના ‘સાહિત્યમાં સત્પથ’ ગ્રંથમાં ક્રમાંમુદીન કૃત નારાયણનો દશ અવતારનો મન્થ છે તે ખાસ પ્ધાન ખેંચે છે. એમાં દશ અવતારમાં હિંદુઓ ના મન્થ, કન્થ, વગદ, આદી નવ અવતાર ગણાવી દશમો અવતાર અગ્ન્યસ્તાનમાં મદમદ વેગજરનો થયો એમ જણાવ્યું છે +

આ યુગમાં ક્ષત્રિયોની શ્રદ્ધતા છતાં બ્રાહ્મણોની મદત્તા સર્વથા સીમારાધ ગણ, તેથી જ વિદ્યાભિરે ઉદ્ભાગ દાહમાં હતા કે ચિન્મયલં શ્વચિચલલ વ્રજ્જલે-રામ યુગમાં ડોકીયું જો ચલ ચલમ્ । યાસવદ્ધય જેવા અનેક મુનિઓ જનક પાસેથી બ્રહ્મજ્ઞાન પામ્યા હતા બ્રહ્માગ્નિ, કૌષીતકી અને બીજા ઉપનીષદોમાં જુદા જુદા ક્ષત્રિય સામે બ્રાહ્મણો હાય જેહીને કેવી ખેસના અને પરમાત્મ જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવતા નેતુ વર્ણન કરેલું છે

* ગર્ગ સહિતાના પહેલા ખંડમાં આ અવતારના છ પ્રકાર કહ્યા છે અશ, અ-શાશ, આવેશ, કલા, પૂર્ણ અને પરિપૂર્ણ, ધ્યેયનું નિષ્પન્ન કામ કરનાર અંશાવતાર બ્રહ્માદિ-નો છે અશાશ અવતાર મરિચિ આદિ મુનિઓનો છે માર્ગવ પરશુરામાદિનો આવેશ અવતાર છે: યુગે યુગે થતો ઋસિદ, વામન વગેરેનો કથા અવતાર છે, રામનો પૂર્ણાવતાર છે, અને કૃષ્ણનો પરિપૂર્ણ છે.

+ જુઓ છઠી સાહિત્ય પરિષદ રિપોર્ટ પૃ ૫૦. પ્રમુખ સં. જ. ગદાવાળાનું બાપજી

સર્વ બ્રાહ્મણોને પરમ પૂજ્ય એવો ગાયત્રી મંત્ર વિશ્વામિત્રે રચેલો છે. આમ બ્રાહ્મણોને પવિત્ર મંત્રોપદેશ પણ તનિયો તરફથી મળ્યો છે. આ યુગના ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મવિદ્યા શીખવી શકે એવા હતા. સહેજ જાણવા જેવું છે કે આર્ય ઇતિહાસમા મોટા મોટા જ્ઞાન અને ઉપદેશના સિદ્ધાંતો પ્રગટ કરનારા ક્ષત્રિય રાજવી-ઓ હતા. રામ, જનક, કૃષ્ણ, બીષ્મ મહાવીર યુદ્ધ વગેરે ક્ષત્રિય હતા અવતારોની બાબતમા જેમજે તે પરશુરામ તથા વામનના બ્રાહ્મણ અવતાર રામ અને કૃષ્ણના ક્ષત્રિય અવતારો. આગળ જાખા પડી જાય છે યોગવાસિષ્ઠ માહેના રામના વિચારો અને ગીતા માહેનું કૃષ્ણનું તત્ત્વજ્ઞાન આ બાબતની સાક્ષી રૂપે છે.

છતા રામાયણ કાળમા બ્રાહ્મણોનું મદતર જડું વધ્યું હતું સૌ એમનો પડયો બોલ ગ્રીન-તા જનક અને દશરથ એમના કુલયુગ્મ્યોને બહુ માન આપતા. પરશુરામ સાથે યુદ્ધ કરવાનો જ્યારે રામને પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે રામે ફક્ત બ્રાહ્મણ જાણીને તેની ક્ષમા માગી હતી આ પરશુરામ કથામા એક ઐતિહાસિક સય સમાજેવું છે. રામચંદ્ર વનવાસમા જવા નીકળ્યા ત્યારે તેમણે અને સીતાએ બ્રાહ્મણોને પોતાના અનકાર વહેંચી નાખ્યા હતા રામે લક્ષ્મણને કહ્યું છે, “લક્ષ્મણ બ્રાહ્મણ અન્નાસમા મગ્ન હોવાને લીધે પોતાના જીવન નિર્વાહની શીકર રાખતા નથી, માટે તેમને દાન આપવું એ કર્તવ્ય છે.” આ વચનમા બ્રાહ્મણવર્ણુ તરફની પૂજ્યમુદ્દિતો રહીઓ મળે છે

મહાભારત કાળમા વસ્તુસ્થિતિ જૂની હતી. ક્ષત્રિયોની શ્રેષ્ઠતા સર્વમાન્ય થઈ હતી ધર્મમાર્ગદર્શક તરીકે પણ તે કાળમા ક્ષત્રિયો હતા. શ્રી કૃષ્ણ, બીષ્મ, ધર્મ વગેરે ક્ષત્રિયો-એ જ ધર્મતત્ત્વનું વિનરણ કર્યું છે દ્રોણ જેવા બ્રાહ્મણો મહાભારતના કાળમા શસ્ત્ર સજ્જને ક્ષત્રિયો સાથે લડતા હતા આમ રામાયણ મહાભારત કાળની સામાજિક સ્થિતિમા દેખાતો ફેરફાર એટલો જણાય છે, કે ગમાયણમા બ્રહ્મતેજોમય અને મહાભારતમા ક્ષાત્રમળને વિશેષ માન મળતું. રામાયણના કાળમા શૌર્ય કરતા સાર્વિક શુણોની મહત્તા વિશેષ હતી, તે માટેજ તે વખતના સમાજનું ચિત્ર આશ્વજની વખતે વાલ્મીકિએ સદાચાર, સત્ત્વરથ વૃત્તિ, જૂતદયા વગેરે શુણોની મહત્તા ગાએલી છે

રામચરિત્રમા અવતાર કપનાનું માધુર્ય બહુ એટલે વિશુદ્ધ જીવનમા દેવભાવનાનો રમ્ય સયોગ થયો. તેથીજ ગમકથા ધાર્મિક સુધારકો અને ધાર્મિક ઉત્કાન્તિ અને આચાર્યોને પ્રેરણા આપી રહી છે, અને અર્વાચીન પ્રજાના લોકમાન્ય ધર્મને વિશુદ્ધ બનાવતી ગઈ છે. બધા અવતારોમા રામ અને કૃષ્ણના અવતાર સુક્રેટ રૂપ ગણાયા છે.

એ અવતાર કથાના રહસ્યનો આધાર લઘુ દક્ષિણમા આચાર્ય રામાનુજે ઇ. સ. ના બારમા સૈકામા વિશિષ્ટાદૈતને નામે ઝાળખાતો એકેશ્વર વાદ ગાયો. તેરમા સૈકામા મધ્વાચાર્યે રામની ઈશ્વર તરીકે બાગ પૂકારી લગભગ તેરમા અને ચૌદમા સૈકામા રામાનંદ એ જ એકેશ્વરવાદનો પવો કતરમા પાડ્યો તેના અનુયાયી સન કબીરે હિન્દુસંપ્રદાનને એકેશ્વરવાદમા આવડ્યા, અને ગમ-રહેમાનની એકના ઉપદેશી. સોળમા સૈકામા જ ગાળામા ગૌરાંગ પ્રભુ ચૈતન્ય અને શુન્કગનમા આચાર્ય વણ્ણે એ જ ઉચ્ચ એકેશ્વરવાદને શુદ્ધાદૈત રૂપે પ્રજાને

શીખવાડ્યો; સુધારક નાનકે આ જ અરસામાં પ્રાંતજમાં એ રામકૃષ્ણના પ્રસન્નવાત્ની ઘોષણા કરી. આજે પણ વિશ્વેશ્વરની વિભૂતિ જેવાં અનેક દેવ દેવીની ઉપાસના દિન્દુઓમાં પ્રચલિત છતાં લોકોમાં એકેશ્વરવાદનું સત્ત્વ ઝાણું પડ્યું નથી અને રાષ્ટ્રકાન્ધ જેવાં મદાકાન્ધોના નાપકો રામ અને કૃષ્ણને વિષ્ણુના અવતાર તરીકેનું માન આજે પણ આપી રહ્યા છે.

રાષ્ટ્રકાન્ધોની સીધી અસર સમાજમાં થાય છે એમ વખતે કોઇ નહિ સ્વીકારે, પરંતુ તેનું અસ્તિત્વ સમાજને ઉપકારક થવા વગર રહેતું નથી એ ઇતિહાસમાંથી જ સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું છે, કારણ કે કવિનું કવિત્વ રાષ્ટ્રની સ્વતંત્ર હોવા છતાં રાષ્ટ્રીયત્વને ઉપકારક થાય છે. હોમરનાં વીર પાત્રોનું બુદ્ધિપૂર્વક અનુકરણ કરીને એલેક્ઝેન્ડર જંગવિજેતા થયો, અને ગ્રીક સંસ્કૃતિને એણે એસિયામાં વિસ્તારી; બંકીમચંદ્રના એક 'ચન્દ્રે માતરમ્' ના કાવ્યે હિંદુસ્થાનને એકતાન કર્યું, અને સ્વદેશીનો મદામંત્ર પડાવ્યો; તેમ શિવાજી અને રાજપૂતો રામાયણ અને મદામારતની કથાના દ્વંદ્વ ઉપર ઉછરી દેશનું સ્વાતંત્ર્ય ગ્રાપી તથા ઉદ્ધારી શક્યા. આમ રામાયણની રાષ્ટ્રકાન્ધ તરીકે અને એક ધર્મગ્રંથ તરીકેની અસરનો ઇતિહાસ છે.

પુરાણોના કાળથી રામ અને કૃષ્ણ અવતાર ગણાવા માંડ્યા; અને લોકોએ પોતાની પૂજ્યપુદ્ધિ બક્ષત કરી. સૈદ્ધાંતોથી આવી રીતે રામ તરફ લોકોની પૂજ્યપુદ્ધિ-અવતારભાવના દરો એ ખૂંડ, પરંતુ હજી

રામ પૂજ્ય

ક્યાંદે શરૂ થયું ?

આ સમય સુધી રામકૃષ્ણની પૂજા થવાનો ઉદ્દેશ્ય થયો હોય એમ ખબર નથી. અમરસિદ્ધ પોતાના અમરકોષમાં (છઠ્ઠા સંક્રામાં) દેવતાઓનાં નામ ગણાવે છે, તેમાં રામનું નામ નથી. પરંતુ તે જ સમયમાં થએલા વરાહમિહિરે કૃષ્ણ, સૂર્ય, યમ, રામ વગેરેની મૂર્તિ શી રીતે બનાવવી તેની રીત બતાવેલી છે. આ ઉપરથી વરાહમિહિરના સમયમાં રામને અવતાર તરીકે માનતા હતા - ખરા, પણ પછીના પાંચ સાત સૈદ્ધાંત ઉપર જેમ થવા માંડ્યું તેમ તેની પૂજા અને તેના પાંદ અને કીર્તન તે સમયમાં આસતાં નહોતાં.

તેરમા સૈદ્ધાંતમાં રામની ઉપાસના ચાલુ હતી. મધ્ય ઉર્દ્ધે આનંદતીર્થે રામની મૂર્તિ પ્રતિકાશ્રમમાંથી આણી, અને જગન્નાથપુરીમાંથી રામ સીતાની મૂર્તિ લાવવાને એમણે ૧૨૬૪ માં નરહરિતીર્થને મોકલ્યો : એ જ સ્તંભમાં હેમાદ્રિએ લખેલા વ્રતખંડ નામના પુસ્તકમાં રામનો જન્મઉત્સવ કેમ ઉજવવો એ લખેલું છે.

રામાનંદ પછી તેમના બાર શિષ્યોમાંના કળીરે રામભક્તિનો મહિમા વધાર્યો. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં ગોરવાળી તુલસીદાસે રામાયણનાં પુણ્યસ્મરણ તાત્પર્ય કર્યા; રામ ભક્તિની સંહિતા રચી રામજી મંદિરોની સ્થાપના કરાવી. દક્ષિણમાં રામદાસ સ્વામીને લીધે સત્તરમા સૈદ્ધાંતમાં રામપૂજા શરૂ થઇ; અને રામ, સીતા, લક્ષ્મણ અને હનુમાનનાં મંદિરો સ્થપાયાં. આથી રામચંદ્રનો મહિમા આખા હિંદુસ્થાન ઉપર ફેલાયો.

* આર્યોના તહેવારોનો ઇતિહાસ-એ પુસ્તકમાંથી રામનવમીનો ઉત્સવ જુઓ.

કેટલાક રામને કાલ્પનિક વ્યક્તિ કહે છે; એક અનુમાન કરે છે કે આ દેશના અસલ વતનીઓ સામે આર્યોનાં યુદ્ધ અને સુધારાના સ્થિતિદર્શનનું રામાયણ રૂપક છે? રામાયણ એ સાકેતિક રૂપ છે. ગ્રીમ કહે છે કે બ્રાહ્મણધર્મ અને ગાદ્ધ ધર્મ વચ્ચે જે ધર્મયુદ્ધ ચાલતું હતું, તેનું એ નિદર્શન છે. ગ્રીમ કહે છે કે કૃષિવિધાના સંબંધમાં એ એક રૂપક છે; અને ચોથા વળી રામાયણી કથામાં આધ્યાત્મિક અર્થ રહસ્યની ધટના કરે છે.

પહેલા લેખકો એમ કહે છે, કે રામના કાળમાં કહો કે વાલ્મીકિના કાળમાં કહો, ગંગાનો દક્ષિણનો પ્રદેશ વેરાન હતો. રાક્ષસ, તે સંસ્કાર વગરના માંસાહારી આર્યોને સંતાપનારા, સાધુ પીડા કરનારા, યજ્ઞો અને યજ્ઞો કરનાર ઋષિઓના પ્વંસ કરનારા અને કેવળ જંગલી હતા. આ જંગલી કરતા તે કાળના આર્યોની સ્થિતિ કેવી ઉત્તમ હતી તે બતાવવા રામાયણની રચના થઈ છે. રામે સ્પર્શથી શત્રુની અહત્યા કરી તે ઉપરથી તેઓ તર્ક કરે છે કે પહેલાં વિન્ધ્ય પર્વતની આપપાસનો મુલક ઉજ્જયિ અને વેરાન હતો, ત્યાં આર્યોનાં પ્રવેશથી ખેતી વધી. આ સ્થિતિદર્શનનું રામાયણ એક રૂપક છે, એમ આ લોકો મનાવવા માગે છે.

ખીલું અનુમાન કરનારાઓ 'બૌદ્ધો સામે વૈદિક બ્રાહ્મણોના વિરોધ બતાવનારું કાવ્ય' એને કહે છે. રાક્ષસો તે ખીલ કાંઈ નહીં પણ વેદધર્મની ધર્મ યુદ્ધનું રૂપક? આજુમાંથી ખસેલા બૌદ્ધો; કારણ કે મંથના લેખકો બ્રાહ્મણ એટલે એમણે બૌદ્ધોને તિરસ્કારમાં રાક્ષસ તરીકે વર્ણવ્યા છે. વૈદિક અને વેદબાહ્ય ધર્મોના સિદ્ધાંતો વિપરીત હોવાથી બૌદ્ધ ધર્મીઓ બ્રાહ્મણોને કનડતા (સરખાવો જૈનોના રામાયણમાં રાવણની કલ્પના, યજ્ઞોદ્ધારા થતી હિંસાને અટકાવનાર રાવણ જેન હતો.) તેથીજ રાવણને મુનિઓના યજ્ઞાદિ કર્મનો નાશ કરનારો લખ્યો છે. બૌદ્ધ ધર્મમાં યજ્ઞાદિ કર્મનો પ્રતિબંધ છે, તેથી તે અટકાવનાર રાવણને તિરસ્કારમાં રાક્ષસ લખ્યો છે.

બૌદ્ધ ધર્મના જુષાળ વૈદિક ધર્મ ઉપર આવીને ધરી ગયો, અને સાથે કર્મકાંડ તથા વર્ણશ્રમના સિદ્ધાંતોને ધસડી ગયો. પરિણામે બ્રાહ્મણ બળ તુટ્યું પણ પુનઃ શંકરાચાર્યને હાથે બ્રાહ્મણ ધર્મ સ્થપાયો, અને બૌદ્ધોને તેમના ધર્મના ઉત્પત્તિ સ્થાનમાંથી-આર્યાવર્તમાંથી જ દેશવટો મળ્યો. આ બ્રાહ્મણ-ધર્મના વિજયની કથા રામાયણમાં ગવાઈ છે, એમ આ લોકો કહે છે.

ગ્રીમ અનુમાનવાળા પ્રકત 'સીતા' શબ્દનો ઋગ્વેદમાં એક ઠેકાણે 'રૂપ રેખા—ખેડાયેલી ભૂમિ' એવા અર્થ કરેલો જોઈ રામાયણને તે કૃષિ વિધાનું રૂપક? ઉપરથી કૃષિ વિધાની રૂપરત્નનું રૂપક કહે છે. સીતાની વેદમાં (ઋગ્ ૪, સૂક્ત ૫૮) કૃષિ દેવતા તરીકે સ્તુતિ કરેલી છે. રામાયણમાં એમ ઉલ્લેખ છે કે જમીનમાંથી સીતા મળ્યાં અને એ "અયોનિન" છે. આ ઉપરથી વેદના વારાની સીતા રામાયણમાં રામપત્ની થઈ. તે જ પ્રમાણે રામ એ ઇન્દ્ર, રાવણ એ વૃત્રાસુર, અને હનુમાન એ મરુત-ના સાકેતિક શબ્દો છે. રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું;

અને રામ એટલે ઇન્દ્રે અસુરને હાર કરીને વૃષ્ટિ કરી-વર્ષાનો માર્ગ ખૂલેલો હતો અને બધાને સુખી કર્યા. એ રીતે આખું રૂપક યદાવતમાં આવે છે. અદલ્તોદારના પ્રમંગલો ખુલાસો પણ એ રૂપક દ્વારા અપાય છે. ઇન્દ્ર એટલે સૂર્ય અને અદલ્તો તે રાત-એટલે અદલ્તોરૂપી રાતની પાસે ઇન્દ્રરૂપી સૂર્ય જતાજ તે નાશ પામી-ઉદ્ધાર પામી.

મેક્સમૂલરનો અભિપ્રાય છે કે, “ સીતા અને હળની કોશને તદ્દત્તેવના સમયથીજ દેવી માન મળતું આવ્યું હતું; અને તે દેવી તરીકે પૂજાઈ હતી. જ્યારે ખેતી ધીમે ધીમે દક્ષિણ આર્યાવર્ત તરફ ચાલી, ત્યારે “ સીતા ” ને દક્ષિણ તરફ લઈ ગયા. એવી કાવ્યમાં કલ્પના ધડવી મુશ્કેલ ન પડી; અને જ્યારે મનુષ્ય કલ્પનાની આ ઉચ્ચ ભાવનારૂપ સ્ત્રી દેવીની સ્પષ્ટ અને લલિત વ્યક્તિ બદલાઈ, ત્યારે ઇતિહાસમાં અતિ પવિત્ર અને વિદ્વાન વિદેવના રામ જનકની પુત્રી તરીકે જ તે સાધારણ રીતે વખણાઈ.

“ ઉત્તરકાલીન પુરાણોમાં રામને વિષ્ણુનો અવતાર કહ્યા છે; પણ વિષ્ણુની જ દેવતા તરીકેની પ્રસિદ્ધિ ત્યાર પછી થયેલી હતી. મદાભારતકાળના દેવોમાં હજી ઇન્દ્ર જ મુખ્ય સ્થાને હતો. (સરખાવો-શ્રીકૃષ્ણે કરાવેલી ગોવર્ધન પૂજા પહેલાં ઇન્દ્ર મહોત્સવ થતો હોવાની વાત બાગવતમાં છે). પારરકર ગૃહ્યસૂત્ર (૨-૧૭-૯)માં દેવી સીતાને ઇન્દ્રની પત્ની કહી છે; તેમ રામાયણના નાયક રામ, અનાવૃષ્ટિના રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરનાર ‘તદ્દત્તેવના ઇન્દ્રની જ પુનરાવૃત્તિ છે, એવી કલ્પના શું પાયા વગરની છે ? આ રામની ઇન્દ્ર કલ્પનારૂપક ગોચર આર્યાવર્તના ઐતિહાસિક વિજયનું વર્ણન બેળવીને રામાયણ કાવ્ય ઉદભવ્યું છે. ”

અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓ રામાયણને જૂરી દૃષ્ટિએ જુએ છે. જેને દશ ઇન્દ્રિયો જોડાયેલી છે એવો જીવાત્મા દેહરૂપી રથ તે દશરથ- જીવાત્મા એ રામ, અધ્યાત્મ રામાયણ સદ્ગુણો એ મીતા, અવિદ્યા એ કેકેમી, પૈરાગ્ય તે વન, વિવેક તે લક્ષ્મણ, પંચવટી એ યોગીની ધ્યાનસ્થિતિ, દેહાભિમાન એ રાવણ, સદ્ભાવ એ વિભીષણ, બાવાર્ય એ જટાયુ-ભક્તિ એ એની પાળો, યોગશસ્ત્રોક્ત મનયક અષ્ટદલ તે જ લંકા, અંજન એ જ અંજનાપુત્ર હનુમાન, નિષ્કામ એ સુમીવ, સકામ એ વાલી, કપિ એટલે સમાધિ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો માર્ગ-વગેરે રૂપકના અર્થ આપીને રામાયણના બધા પ્રસંગો સાથે અધ્યાત્મજ્ઞાનનો મેળ આ અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓ ખેસાડે છે.

પરંતુ રામકથાનું આખું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ કલ્પનાથી રામનું અસ્તિત્વ જ નાકબૂક કર્યા બરોબર થાય છે; અને અવતારમાં બનાવેલો રામાવતાર થયો જ નથી એમ સાખીત થાય છે. આ વાન ધર્મભિમાનીઓએ જુલસા જેવી નથી; કારણ કે કેવળ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો શબ્દાડબર લોકો આગળ ધરાયેલી જ્ઞાન શક્તિ શબ્દોના આડબરમાં સમાઈ જાય છે; એ જ્ઞાન હૃદયને સ્પર્શ કરતું નથી. તે કરતાં સાત્ત્વિક, ત્રેમાળ અને ઉદાર રામચરિત્રને ઐતિહાસિક મહાકાવ્ય તરીકે અને પુરુષોત્તમના ચરિત્રકાવ્ય તરીકે વાચનાથી વગરે લાભ મળી શકે છે.

કાંઈ પછડો, રામાયણની મદત્તા ગેમા રહેતી છે, તો તેના ઉત્તર દૂંકો છે. એક વચન, એક પત્ની, એક બાળક *. રામ એ માધ્યાત્મ ધર્મચર્ચિ છે;

* સરખાવો-“રામો દિર્ઘામિમંધતે રામો દિર્ઘામિમાપતે ।”

રામાયણની મહત્તા તેની ભાર્યા ધર્મશ્રદ્ધા છે, બન્ધુ સત્ય વેણ છે, સહોદર એકવચન છે, માતા ત્યાગમુદ્ધિ છે, અને મંત્રી વેદેકત વચનાનુસાર વર્તન છે ભગવાન રામચંદ્રના ઇતિહાસ સાથે મળવાવા ‘રામચંદ્ર’, ‘રામરાજ્ય’ જેવા વચનો આજે યે આર્ય પ્રજામાં સેકડો વર્ષ થયા ધરગથ્ય થઈ રહ્યા છે.

ગમાયણ એ આર્યોની લગ્નભાનનાનું જીવંત જાગતું સ્મારક છે. પતિપત્નીનતની પુણ્ય ભાવના રામાયણે સરળ રીતે ગાઇ છે. એ પુણ્ય ભાનનાના પિડમાથી લગ્નના રહસ્યનો દસ પક્ષીના યુગોમાં ઉડી જવાથી રહિત ખોખું માન પડી રહ્યું છે રામાયણનો પ્રધાન હેતુ નીતિનું સંરક્ષણ, અધર્મી અને મદોન્મત્તનો વિનાશ, આત્માપાલન, સ્વર્ગનું માહાત્મ્ય,—એ સર્વનું આર્ય પ્રજાને નિર્દર્શન કરાવવાનો છે, અને છેવટ એક અંશાનતારી ભગવાનનું ચિંતન કરાવી આર્ય પ્રજાને પાપરહિત કરના, તેમજ તેનો ભક્તિભાવ વધારવા રામાયણનો હેતુ સિદ્ધ છે, અને તેમાજ તેની મહત્તા છે.

રામાયણના કવિનું, સત્યયુગ જેના કાસન વિદેહોના યુગને માટે દ્રવ્ય અને પવિત્ર માન આપ્યા ઇતિહાસમાથી સ્ત્રોકે સ્ત્રોકે જોઇ શકાય છે મનુષ્યના ચરિત્રને ઉત્તમ ધડવાના પ્રસંગોમાં તેની પ્રશસાનો પાઠ નથી રામાયણમાં મોટુમિત્ત જીવન અને કુટુંબીઓના સદ્ગુણનું આયેખન કેમગત અને લાગણીથી એટલું બધું ઉમગાઇ જાય છે, કે એ બધો ઇતિહાસ હિન્દુસ્થાનના લોકોના હૃદયમાં આજે પણ વર કરી રહ્યો છે નરેંદ્રમાથી નારાયણ થયાના આદર્શો રામાયણે આપ્યા છે, અને પરિપૂર્ણતા તરફ પગથા ભરરાની ભાગતરખને જે ઉડી આકાશ છે તે તૃપ્ત કરીને ગમાયણના કવિએ ભગતખડના ભક્ત હૃદયને ચિરકાળ માટે છતી લીધું છે.

વાર્મીહિતા આદિ કા પના રચાયા પછી મસ્તૃતમાં એને આધારે અનેક રામકથાઓ રચાઇ છે હરેન્દ્ર પુગણ અને ઉપપુનાશમાં એ કથાને માટે સ્થાન હોય ગતકોટિ રામાયણ છે. એ રીતે બહુ નહીં તો ૮૬ રામાયણ સસ્તૃતમાં રચાયા છે * ગુજરાતી કવિ ગિરધર પોતાના રામાયણના પ્રારંભમાં ‘શતકોટિ રામાયણ’ + હોનાતું જણાવે છે, તેને આધારે એણે પોતાનું ગમાયણ રચ્યું છે. કોઈક ઠેકાણે ઉપન્યાસ તરીકે, તો બીજે ઠેકાણે દક્ષાન તરીકે, ત્રીજે ઠેકાણે અવતારમંથનામાં તો ચોથે ઠેકાણે વશનર્ણના ઇતિહાસ તરીકે—એમ વિવિધ ઠેકાણે એકજ રામકથાના વર્ણન અને વિસ્તારમાં રામાયણિક રીતે મૂળ દક્ષાકત કરતા ઘણો ફરક પડી ગયો છે. જે હેતુથી એક પુરાણી રામકથા કહે છે, તે હેતુથી વેદાન્તી અવ્યાત્મ ગમાયણ કહેનો નથી. મોખા રસ ઓઝા વત્તો હોય, અને તે રીતે અનેક ગમાયણો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે.

એ બધી પુગપાન્તર્ગત રામકથાઓનો હેતુ પ્રસંગ અને દમ્પતીક વ્યથાથી પ્રત્યક્ષ

* નામ માટે જુઓ = વાસ્ત્વીહિ રામાયણ, ભાષાતર-ગુજરાતી પ્રેમ-પ્રસ્નાવના

+ મહાકવિ પ્રેમાનંદ પણ ‘જ્યેષ્ઠ’માં

‘શતકોટિ રામાયણ’ની માત્રીથી સાગ્ર ગણે છે થોડું.

એમ ઉત્તેજ કરે છે

દળ કંઈ જ નથી. ફક્ત આવી જો મુખ્ય રામકથાઓનો ઉલ્લેખ અહીં કરવો પડે છે. મહા-ભારત વનપર્વમાં આપેલા રામોપાખ્યાનનો ઉલ્લેખ અને કરી ગયા છીએ. મૂળ કથાના પ્રસંગોને શ્રીથી દહેતા કેટલોક ફરસાર જાણી જોઈને અને કેટલોક અલખનાં ચતો ગયો છે. પુરાણોમાં મહાપુરાણ ગણાતા શ્રીમદ્ભાગવતના નવમા સ્કંધમાં રામકથા આપેલી છે.

બૌદ્ધ ધર્મીઓ જાતકમાળામાં બુદ્ધના પૂર્વજાતની કથાઓ દેડે છે; એમાં આવતા “દશરથજનક” માં રામાયણની કથા ટુંકમાં આપી છે; પરંતુ ત્યાં દષ્ટિમંદુ બૌદ્ધોનું છે; ખાસ વિરોધ જોવી વાન એમાં એ આપી છે કે સીતા રામવ્રતમણની બહેન હોવાથી છે અને તે વનવાસમાં સાથે જાય છે.

ઠેતોએ પણ વેદધર્મીઓના કથાનકોનો ઉપયોગ પોતાના ધર્મની પ્રતિષ્ઠા સોંકામાં થાય તે હેતુથી કર્યો છે. મહાવીર સં. ૩૦ માં (વિક્રમ સં. ૬૦ માં) તેમના એક સાધુ વિમલ-સૂરિએ પદમચરિયમ્ નામનું રામચરિત્ર પ્રાકૃત દશદળર ગાથાના પૂરનું રચ્યું છે. એ ઉપર-થી સં. ૭૯૫ માં રવિસેનાચાર્યે સંસ્કૃત પદ્યપુરાણ લખ્યું છે. એ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત કાવ્યોને આધારે કલિકાલસર્વગ સિદ્ધ હેમચંદ્રસૂરિએ સં. ૧૧૬૮ માં ત્રિપટ્ટીશલાકાપુરવ-ચરિત્રના સાતમા પર્વમાં રામાયણ શ્રીથી સંસ્કૃતમાં લખ્યું છે. અહીં ઠેતોની કથા કહેવા-ની રીત અને હેતુ વિપરીત હોવાથી રામાયણ કથાના આર્યત્વને ઓછી હાનિ પહોંચી નથી, આમ રામકથાનો જાત ભારતવર્ષમાં થતો સાબાજો વિસ્તર્યો છે.

વાદ્યમીકિની રામકથાનું મહાકાવ્ય સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત બધા કવિઓને માથે ખડું છે. સંસ્કૃત કવિઓએ ઘણે ભાગે રામાયણ મહાભારત કથાના પ્રસંગો સંસ્કૃત કાવ્ય-નાટકો: લઈ તેમાંથી અનેક કાવ્યો અને નાટકો ઉપજાવી કાઢ્યાં છે. જો આર્યવર્તમાં રામ અને કૃષ્ણ ન થયા હોત, તો આર્ય-પ્રજાના કવિઓ અને ઋષિઓ માટે કાવ્ય શાસ્ત્ર અને ધર્મ રહસ્યના ગ્રંથો ગૂથવાને ખીજો કોઈ પણ ઉત્તમ નાથક નહોતો.

મહાકવિ કાલિદાસનું “રઘુવંશ” નું મહાકાવ્ય પાંચમાં સૈકામાં રચાયું છે, કાલિ-દાસ પછી કુમારદાસે ‘જાનકીહરણ’ કાવ્ય રચ્યું છે. ભાસ કવિએ પ્રતિમાદશરથમ્ અને રામામિયેક નાટક રચ્યાં છે. બળભૂનિએ છૂટા સૈકામાં રામાયણના સુદકાંડ સુધીની કથા “મહાવીરચરિત” નાટકમાં ગૂંથી છે, અને પછીનો સીતા-મિલનરાજો ભાગ “ઉત્તરરામચરિત” નાટકમાં લીધો છે. આ “ઉત્તરરામ ચરિત”માં કવિએ પૃથ્વર કનેયે આંસુ પડાવ્યા છે અને તેમાં કવિની વિશિષ્ટતા છે પડિતો દહે છે “ઉત્તરે રામચરિતે મયમૂર્તિર્વિશિષ્યતે ।”

ગુજરાતના પડિત ભટ્ટીએ સાતમા સદકમાં “રાવણવધ” અથવા “મટ્ટી કાવ્ય” ના નામથી પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્યની રચના કરી છે. આ કાવ્યમાં પણ એક પક્ષે વ્યાકરણનાં સૂત્રોનો ઉપયોગ બનાવ્યો છે; બીજા પક્ષે રામાયણની કથા કવિએ કાવ્યમાં ઘટાવી છે. નવ-મા શતકની શરૂઆતમાં કવિરાજ નામના કવિએ રાવણપાંડવીય નામનું દ્વિઅર્થી કાવ્ય રચ્યું છે. રાજશેખરે દસમા શતકમાં ચાલરામાયણ નાટક રચ્યું છે. દસમા-અગ્રીઆરમાં

શતકમાં “ હનુમન્નાટક ” અથવા “ મહાનાટક ” આ રામાયણના વસ્તુ ઉપરજ રચાયું છે. હેમેન્દ્રે રામાયણ કથામંજરી અગીઆરમા શતકમાં રચી અને એ જ સૈકામાં બોળ કવિએ રામાયણ ચંપૂ રચ્યો છે.

જેન લેખકોએ સંસ્કૃત કાવ્યો રચ્યા છે, તેમાં ચોટમા શતકમાં રચાયેલું “ અનર્ઘ્ય-રાઘવ ” અથવા “ પુરારિરાઘવ ” નું નાટક જિનકર્ષ ગણિએ રચેલું પ્રસિદ્ધ છે. એક સુભટ નામના કવિએ “ દેવ કુમારપાત્ર દેવાના મેળામાં ભજવવા માટે મહારાગધિરાજ ત્રિભુવનપાલની આજ્ઞાથી ” ‘ દૂતાદ્ગદ ’ નામનું એકાંકી નાટક રચ્યું છે. હેમચંદ્ર સૂરિના શિષ્ય રામચંદ્ર સૂરિએ લગભગ આ અરસામાં ‘ રઘુવિલાસ ’ અને ‘ રાઘવાખ્યુદય ’ (દશાંકી) નામનાં બે નાટકો રચ્યાં છે. આ ઉપરાંત ‘ રાઘવનૈવધોય ’ જેવાં દ્વિઅર્થી કાવ્યોને ગુણવત્તા બહુ વિસ્તાર થઈ બાક; તેથી ફક્ત પ્રસિદ્ધ કાવ્ય નાટકોનો ઉલ્લેખ અત્રે કરેલો છે.

છ.સ. ના નવમા અને દસમા સૈકામાં જ્યારે હાલયા બોલાતી પ્રાંતિક ભાષાઓ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી અવતાર પામી, ત્યારે એ પ્રાકૃત કવિઓની કાવ્યબદ્ધ ફેરીઓ રામાયણની મંજોત્રીમાંથી વહેવા માંડી. દક્ષિણે એ બંચનમા પહેલ કરી; અને તામિલ ભાષામાં પ્રથમ અવતરણુ સં. ૧૧૪૬ માં થયું. ઉત્તર દિન્દુરયાન, બંગાળ મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમા તે પછી રામાયણ કથાની છાયા ઉતારવામાં આવી; છતાં લગભગ એક જ યુગની એ બધી પ્રવૃત્તિ છે.

જેમ સાહિત્ય પરિષદ કે સાહિત્ય સંમેલન બરવાળા પ્રથમ આદેશને ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, બંગાળા અને ઉત્તર દિન્દુરયાન જેવા દૂર પડેલા પ્રાંતોમાં લગભગ એક સાથે પ્રવૃત્ત થયાં (પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ૧૯૦૫ માં, પહેલું મરાઠી સાહિત્ય સંમેલન ૧૯૦૫-૬મા, બંગાળી સાહિત્ય સંમેલન ૧૯૦૭મા અને હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન ૧૯૦૯-૧૦ મા) હતા, તેમ રામાયણના પ્રાંતિક પ્રાકૃત ભાષામાં અવતરણો પણ લગભગ એક જ સૈકામા થયાં છે.

સંસ્કૃત કવિઓએ જ શક્ત રામાયણના રસસાગરમા ચાચ બોગા છે એમ નહીં. પ્રાંત પ્રાંતના પ્રાકૃત કવિઓ પણ પોતાની કાવ્ય-ગ્રેશ્ણા આ રામાયણની વીર-કથામાંથી પામ્યા છે. તામિલ ભાષામા લખાયેલા દ્રાવીડી રામાયણ ૧ ઉલ્લેખ થયો છે. બંગાળામા કૃતિવાસ કવિએ પંદરમા સૈકામાં રામાયણને સરળ પદ્યમા ઉતાર્યું. તુલસીદાસે “ રામચરિતમાનસ ” સોળમા સૈકામા હિન્દીમા રચ્યું. શ્રીધર મરાઠીમા આ જ સમયમા “ રામ-વિજયનો ” ગ્રંથ બનાવ્યો. ગુજરાતમાં કર્મણુ મંત્રીએ સં. ૧૫૨૫ માં “ સીતાહરણ ” લખ્યું; વિષ્ણુદાસ અને હલ્લે સોળમો સૈકો ઉતરતા રામાયણના કાંડ લખ્યા. એક કદાન નામના કવિએ સં. ૧૬૨૭ માં રામાયણ રચ્યું છે *

* આ કવિનું ‘ રામાયણ ’ વડોદરા સેટૂજ લાયબ્રેરીના સંગ્રહમા છે; અને તે અપ્રસિદ્ધ છે.

એકલા રામાયણ/કાવ્ય સિવાય આધ્યાત્મ રામાયણ પણ પ્રાકૃતમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યું.
 ૧) મરાઠીમાં મોરોમોત અને એકલાયના ભારતીય/રામાયણ ગ્યયા મુગ્ધગતમાં “અધ્યાત્મ રામાયણ” (અપ્રસિદ્ધ) એક હરિગણે અરાડમાં સૈકામાં રચ્યું છે, અને “યોગાનિષ્ઠ” (અપ્રસિદ્ધ) રામભક્તે સં ૧૭.૭ માં રચ્યું.

૨) આમ રામાયણી કથાના પ્રાકૃત ભાષાવતાર સુંદરી રામાયણના રચયિતા હનિદામ લાંબી આગળની હકીકત અહીં પડતી મૂકી છે. મુગ્ધગતી કવિઓએ સૈકે સૈકે રામાયણ કથા મૂતમાંથી અંજલી ભરીને પાન કર્યા કર્યું છે. તેના સૈકાવાર હનિદામ ગ્યુ કરી રામકથા નવું નવું સ્વરૂપ સરખાવવાનું બીજા લેખ માટે રાખી આ લેખ આટલેથી સત્તામ કર છું*.

Valabjee Ramjee

૧ આ લેખ લખવામાં નીચેના લેખો સાધનભૂત થયા છે —

- (૧) રોમિશચંદ્ર દત્તજન “Epic of India” ની પ્રસ્તાવના
- (૨) રા. બ. ચિંતામણરાવ વેદ્ય એમ. એ ફૃ “The Riddle of Ramayana”
- (૩) બાલાસાહેબ પત્ર ત્રિનિધિએ છાપેલા “ચિત્ર ગમાયણ” ની પ્રસ્તાવના
- (૪) રા. કૃષ્ણવાય અવેરીનો “બામાળ સાહિત્ય”નો બીજી પરિપક્વ વખતનો લેખ
- (૫) સ્વર્ણચંદ્ર રચ્યુતરામ ત્રાસભાઈના “લોકગીત” અને “લોકકથા” ના એ લેખ: પહેલી સાહિત્ય પરિષદના રીપોર્ટમાં છપાવેલા લેખ
- (૬) રા. નામવેદી ફૂત “આર્યાના તહેવારોનો હનિદામ” માંથી રામનવમ છપરનો લેખ.
- (૭) શુદ્ધતાલી પ્રેમના વાઙ્મીકિ રામાયણના બાધાનરમાં આપેલી પ્રસ્તાવના
- (૮) દા. રસીન્દ્રનાથ ટાંગેરના “પ્રચીન સાહિત્ય” માંથી “રામ વણ”ના નિમંધ.
- (૯) રા. ચંદ્રચંકર શુક્લ ફૂત “સીતાવરણ.”
- (૧૦) હદવ કવિફૃ “રામાયણ”- રા. મ. હરગોવિંદદામ દ્વારાવાળાની આદૃત્તિ.
- (૧૧) કવિ ચિત્રવરૂપ રામાયણ
- (૧૨) પં. પ્રેમરાગજીન “રામવત્સરસાધનરાસ” આનન્દકાવ્યમંદેદિધિ, મોક્ષિત ૨ બું

૨૬. સૌ. કનુબહેનનું કવન.

ફેબ્રુ ૨૧. ૨૧. શ્રી મંજુલાલ જયનાદાસ દવે

From the cold earth in earliest spring
A flower peeped out—dear fragrant thing'
Then sipped a bee, as half—afraid;
Sure each was for the other made.

Goethe

સત્ તબી જે અનુભવી,
જયોતિ-જોષણહારી જે,
અમૃતમૃતે પે તી.....

* * *
પૃથ્વી, પૃથ્વી પાર્થની,
સ્વર્ગને અંતરીક્ષની,
કથાએ તેની હૃદી
સૂક્ષ્મ તાત્ત્વિક અર્થની.

* * *
લક્ષિતતા ઉપયોગિતા—
કલાના રસવર્ગ એ
પેખતી ને બોધતી .....
ને લક્ષિતતા પર શ્રીતિ
હૃદી ને અંતરવતી .....

સદતી ના આધાત કે
આથી તે પર આવતા
વૃદ્ધિ ને ય વિકાસ તેના
દબ્બતી ઉર નિત્ય દા.
સત્ય ને રોદ્ધર્મા,
વગા સાગ્ય રૂપ ગિણે,
યુવા વસન્ત અનન્તતાના
દેવ-સ્વરૂપે ન્યાગી રહે.

ચિકિત્સક રસદષ્ટિથી
પેખી અતર્મર્મને
સાફ ને નરસું અહો !
પારખે એ તાલેણે.

* * *
શક્તિને, સંસિદ્ધિને,
પરમભાવી શિવત્વને
વાચતી જગમુખતર્થી
ને શુંજતી આત્મારવે:
એજ કવિતાની કલા,
એજ આત્મમિહાસ હા:

વસુધૈવ-કુટુંબની
વીર-હાકવ એ સદા.
હસી એ સોડહમ તણી
અભય વાણી નિર્ઝરી:
હસી એ પાર્થાવયી પર
મૌકિતકેને ચરી રહી.

* * *
કવિતમૃતિ એ નરી:
કલાભાવની કોડીથી
સૂક્ષ્મ ને મૂઢ મંત્રણા
ગ્રેરતી ને પ્રકટતી.

(સમપાંખમ).

“What a poet is here!—Watching, meditating brooding, creating!—Thackeray.

Poetry, at all events, exercises two distinct functions: it may reveal, it may unveil to every eye, the ideal aspects of common things, or it may actually add to the number of motives, poetic and uncommon in themselves, by the imaginative creation of things that are ideal from their very birth.

(Appreciations—Walter Peter)

ભગિની-બધુઓ !

ઉપલા સૌ અવતરણો-ગુજરાતી ને અંગ્રેજીને-અનુરૂપ-અનુગુણ કવિજીવન જીવનાર ને જીતનાર એક આત્માનું ‘કવન’ પેખવા ને પારખવાનો આ ચર્ચિત્વ પ્રયાસ આરંભેલ છે. જેમાં લાખી પ્રસ્તાવનાની જરૂર નહીં લેખીએ ને માત્ર સીરી વાર્તા જ લક્ષમાં પ્રકીર્ણ. “સૌ કનુખ્દેનની સાક્ષરતાથી કોણ અચાત દોષ ?”—એ રા. માનસંકરભાગ્યે આલેખેલ બાવમાત્ર-નેજ લક્ષમાં લઇ અભારે તો એ ‘સાક્ષરતા’ માં કિંચિત્ પરમ તત્ત્વ વિરાગમાન છે તેટલુંજ આપણે અવલોકવાનું ઉચિત ગણીશું—અને તે પણ તેમની પ્રસિદ્ધ થયેલ કૃતિઓમાથી. અલખત એ પ્રસિદ્ધ કૃતિઓના અર્થ—ઉદ્દેશ ને અંતર્ગત બાલપિઠાનના સમર્થનમાં કોઈ કોઈ રથજે આપણે તેમની અપ્રસિદ્ધ ગદ્યકૃતિઓ—દૃષ્ટાંત તરિકે “જીવનસ્મૃતિ” તથા “ઝારી નોખ—પોથી—” માથી ઉલ્લેખ આદરશું.

પરંપર ! કલાપી કહે છે તે સત્ય જ લાગે છે કે—

કલા છે બોલ્ય મીઠી તે બોકનાવિષ્ય કલા નહિ !

કલાવાન કલા માથે બોકતા વિષ્ય મળે નહિ !

પણ હિનિયાતો સાક્ષર—પ્રતિષ્ઠા કળાએ તેમ આ કલા ભિન્ન ભિન્ન કવિગણોમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે માલૂમ પડી આવેલ છે. કેટલાક કવિઓ જન્મના પરિપૂર્ણ છે, તો કેટલાકોમાં શક્તિ ને વિકાસ નજરે તરે છે. કેટલાકની કૃતિઓ Classical ગણાએલ છે, તો કેટલાકોની Romantic, જે Walter Pater ના શબ્દોમા કહીએ તો પાછી Classical થવાને મારેજ. કેટલાક હી સ્વી-સી કહે છે તેમ ચાર્કિસમુદ્ધ સાહિત્યના અથા છે—Literature of Power, તો કેટલાક જ્ઞાનમુદ્ધ સાહિત્યના ઉપાદેશ રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. કેટલાકો બચ્ચાને ઉઠી જીતાસુનાનાં પ્રકાશન નિજ નિજ કવિના દ્વારા કરાવી રહેલ છે, તો કેટલાકો જે છે તે વસ્તુચિતિને જ જલ્લાવવામાં કાચ્ચાનદની નાચકતા માને છે—મનાવે છે. કેટલાકોમાં Antiquarianism—પ્રાચીનતા પરનો પરમ પ્રેમ જલ્લાવેલો ઉભરાતો માલુમ પડી આવે છે. તો કેટલાકોના કાચ્ચો તે પ્રાચીનતાનાં બારોબાર સુચર્ણ પારખ્યા છતાંય Convinced modern રૂપે પ્રદર્શે છે. કવિના રૂપી બોલ્ય કલાના સાચા બોકના થરા આ સર્વ તેના પ્રવાહો ન્યાજવાની ને સ્મરણમા રાખવાની કંઈ અંશે જરૂર તો છે જ.

સૌ. કનુબહેનની કવિતામાં ઉત્તરોત્તર થયેલ વૃદ્ધિ ને વિકાસ નજરે તરે છે જ અને છતાંય કવિ વ ખીજ તો તેખામાં પ્રથમથી જ પરિપૂર્ણ વિદરતું માલુમ પડી આવે છે. જે કાંઈ વૃદ્ધિ ને વિકાસ સમું જણાય છે તે ભાવનાઓના ઓછાવતા વૃદ્ધાટનને અંગે છે એમ કહી શકાયો. ઉપરાન્ત કીસી મારફત ખનનમાં 'Roads of Gold' મા પ્રવાસ આદર્શો છતાં અને પ્રાચીન કૃતિઓનાં સંપૂર્ણ પાન પીધા—ને પચ્યા છતાંય સૌ કનુબહેન, સાચી રીતે જણાવીએ તો, એક 'Convinced modern' રૂપે જ પ્રકાશે છે. તેઓ અને જ જણાવે છે કે " જૂનું ને નવું સહિત્ય ઉકલાયું. જુના સાહિત્યની કલાવિધાનની ઓછપ સાથે નવીન સાહિત્યની કલાવિધાનની સંપૂર્ણ લીલા વિશેષ આકર્ષી રહી, છતાંય કેટલાક જુના ભાવોમાંનું ભારેભારનું સુચારુ અભવ્યું ન જ રહ્યું. તેના ભાવો ચૂંટી લીધા—છવનમાં વણી દીધા. આમ જૂના ને નવા સાહિત્ય—ઉભયની હું રસિયણ બની. પરંતુ વધુ છાપ નવાની ટકી ને તેમાંથી ય વધુ નવાની" ....રા બ. રમણભાઈના 'કવિતા ને સાહિત્ય' નામના અપૂર્વ ગ્રંથના અધ્યયને તેમને એકસ પ્રતિતિ થએલ કે કવિતા ધન્ય પલ વિના ન જ ઉદ્ભવી શકે, કવિ કરે—તે કવિતા, નહિં કે કવિતા કરે તે કવિ; અને કવિ ત્યારે જ કવિતા કરે—જ્યારે તે અદોલનવની ધન્ય પલ નેને લાધે ત્યારે જ. ત્યાં સુગીના—ને વિનાનાં કવનો કવનો નથી. કેવળ કવનો માત્ર છે, મિથ્યા જન્મનો જ. 'હારી નોંધ પોથી' મા તેઓ એક સ્થળે જણાવે છે:—"મને લાગે છે કે કવિતાના પરમ પ્રકાશને માટે અમુક વયને! નિર્દેષ હોવો જોઈએ. જે કે મિસ્ટન ને વૃજાર્વ જેવા કોષક અપરાધો નીકળશે, પરંતુ બહુધા તો યુવાવસ્થાજ કવિતા માટે સર્વથી સફળ ને અમોઘ વય જણાય છે. કુદરત, યોવન ને કવિત્વ એ ત્રણ સુસુન્દર રીતે સંકળાયેલ છે. એ પત્રીના દાળની કવિતા શ્રમસાધ્ય હોય છે, નૈસર્ગિક ને રવપરેકુરિત ચડોગના ગીત સમી નહિ. —ની કવિતા આજ આ પ્રકારની શ્રમસાધ્ય લાગે છે. એના આત્મા નથી નિહરતો. પરમ આન્દોલન વચું તે 'દિવ્ય' ઝરણું નથી લાગતું. પ્રથમના તેના કાઓનું કાવ્યત્વ ને આજના—ધર્તિવાદિમા આસમાન જમીનનું અંતર લાગે છે.....કેટલાકે હોય છતાંય પ્હેલી કવિતા છે એવો પ્રસન્ન સાક્ષાત્કાર થઈ રહે છે, જ્યારે ખીજમાં મુશ્કે શબ્દાવલિ છે એવો ભાસ ઉઠે છે.....

એમણે તો એક અભિમાની 'કવિતાનાં કરનાર ને વાદ્યથી આવતા ઓળખું' કહી દીધું હતું કે 'માફ, કવિતા લખવી તમે બંધ કરો તો શું ખોટું?'—અલખત, આ એમનું કથન તે બાઈની કવિતામાં જે આગળ પડતા સ્ત્રેષ્ઠ ભાવો—નમાલા ને નિરર્થક ભાવો—રેખાના તેની ખાતર હતું. છતાં પણ એના એ જ શબ્દો કદાચ —ને માટે અલસરે કોઈ વાપરે તો ખોટું નહિ ગણાય. મારી મચડીને, તાણી તુણીને કવિના ન લખાઈ તો શું થઈ ગયું? કવિપદને તેથી શી દાનિ થવાની છે? કલાપી તો બિચારો લખી ગયો છે કે એક પણ શબ્દ ઉડેરા આવેને વહતો લખાયો તો બસ છે.....

કુદરત ગર્ભ છે, યુવા ગદ્ય છે, મધુરના ને દરુણના વિરમ્યા છે; બાળ-વસંત આશયો છે, કોમળતા ને બાહુરી કોપલના ટહુરવ-જગત્કચુના મધુ-રૂપકતા શબ્દરવ—ઉંઠિલ small voice—દાહ તે પ્રજાસોમા નથી અને એ વિના કવિતા કેવી રીતે કહી શકાય?".....

એક બીજી જગાએ તેઓ જણાવે છે—વિશેષ કરીને અવલોકનકારની દૃષ્ટિયા—કે " રસ

ગીતો 'નું' * અવલોકન લોકો કેવી રીતે કરી રહ્યા છે ? રમ શું ? ગીતો કેમ દેખાં છે ? આવું નામ કેમ આપી શકાય ? પણ રસગીતોનું અંદર કિતરીને અવલોકન તો કોઈએ કર્યું જ નથી. માલ્ય શું છે તે તો કોઈએ જોવાની નસી મરખી જ નથી નથી, શબ્દોની મારા-મારીમાં અર્થ ને બાળની સુંદરતા મોહારા અલોકનકારો ઝીંકી જ વીસરી ગયા !

મેં તો એક જ સીટીમાંથી એ ગીતો રમ કઢી જોતા અને એવા નિર્ણયપર આવી કે જે એક જ સીટી ઉત્તમ રીતે એ બાળી શકાય છે, તેને વધુ ને સુંદર લખાણને દક્ષ પ્રાપ્ત થઈ જ ગયો છે. 'કવિના કરે તે કરિ નહિ, કવિ કરે ને કવિના' એ મન્ય મને પરમત્રિય થઈ પડેલ છે, ને ને દૃષ્ટિએ જોનાય 'રસગીતો' માં લલરનું હૃદય કવિ-લલ્ય હું જોઈ શકું છું. પ્રેમ અને બહિન, બનેના રસનર બિચાર આશ્ચર્ય અત સુધી તેમાં પરમના માણુમ પડી આવે છે, અને આ પ્રેમ અને બક્ષા સામાન્ય નો નથી જ. પૃથ્વીથી પર કબનું, -ક્ષય-બંધુર આ હવનને તે પરમ બોમનું જાન કરાવતું-જે દાંધ નાનું' યા મોટું લખાય તે સર્વ કાંઈ મને પસંદ છે, ને તે નજરે જોનાય 'રસગીતો' એક જ અન્ય નથી.....કાંત્રીકલ કહી ગયો છે કે—All poetry is musical thought: અને આ musical જે વિચાર-શામા, ભાવનાઓમાં નિદગ્ત હોય ત્યાં ત્યાં તે વિચારે ભાવનાઓ અદ્ભુત કાવ્યો હોઈ શકે છે, અથવા એ કાવ્યો તે ગીતો ગણાઈ રહે છે—તેમને ગીતો કહેવામાં જરાય બાધા ન આવતી જોઈએ. મને એ નામની સાર્થકતા—'રસગીતો' એ સત્ય નામની સત્યતા—પુરવાર કરવી પડે છે, તે જ વિસ્મયમયું લાગે છે ! એ ગીતોમાં musical તો રથજે રથજે વહી રહ્યું છે, અને તેના ઉદ્દેશના તો કોઈક જ, તેની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યા પ્રમાણે, 'અર્થસાધક સ્થિતિ, ધણે દૂર' વસી રહેલ છે, જે તેને મગવી રહે છે—રસંતોત્સવની એ સમૃદ્ધિભરી શાશ્વતતા સદૈવ ઝીંકી રહે છે .....

વળી પોતે જ એક કાવ્યદ્વારા 'સખી કવિતાને' સંબોધી નીચે પ્રમાણે જણાવે છે,
સખી કવિતાને.

(તોટક)

કયમ વ્હાલી રિસાઇ ગઇ તું કહે ?

મમ કોમળ દિલ સખી ! શું દહે ?

વધી મેરી રહી શું રિસાવું ઘર ?

કેક શું કવિના તુજ લક્ષ્ય એ ?

નિલ્લા કવિ કોક મદાન હશે—

જન ત્યાં તું નિરતર શું રમશે ?

ભાંચો જહીં છુદિ તણોજ નિચિ,

ઉજળી રહી બે મં અપાક મીડી !—

જમ ત્યાં વગસે તું મખી ! શું મીડી

તજ મેરી તણી કરુડાજ બધી ?

* રા. બહેનના લાલભાઈ ઉમરનાડિયાનું એક પુસ્તક.

દરજા પછી કેમ કહી હું શકું—
મધુરી હું તુજ ન મામી શકું ?
નવ હર્ષ હું તુ-વિષ્ણુ માણી શકું,
બમ આન, તું આન, તને નિવડ,
રમ-ભાવ ઝગતી કલા સમ તું
પ્રભુ-પ્રેરિત આવ, સખી ! વિનવું.

તા. ૩૧-૮-૧૬

છેલ્લી બે પદિકાઓ તેમાં વ્યક્ત થયેલ ભાવ સૌ કનુબેનની કવિતાના નવીન અંશની સાક્ષી આપતા ઝળે છે. ‘રમભાવ ઝગતી કલા’ રૂપે, ‘પ્રભુપ્રેરિત,’ ધન્યપલના આધિભાવ રૂપે, તેના મૃદુલ મંદુર ઉદ્ઘાટન રૂપે, રિસાઇ ગયેન—મૈત્રિ વધી છનાય રિસાઇ ગયેલ—કવિતાને પુનઃ પામવાની, તેનું પ્રસન્ન અનુભવનાની, આ તેમની વીનવણી જરૂર તેમને નવીન કાવ્ય-શૈલી પ્રકટતા સ્ત્રી—નિરૂપે આપણી સમક્ષ સ્થાપે છે.

આ સાથે તેઓ Romantic ભાવમય કાવ્યો ઉતારી શકેલ છે નરી અદ્ભુતતા ઝળી લાનનાઓને છેક ન્હાનપણથી જ વરેલું ચિત્ત Romantic શક્તિ-શક્તિ વિના અન્ય શું દાખવી શકે? Classical કાવ્યોમાં ઝરતા, વાંદર પેટર જણાવે છે તેમ, Energy, freshness, અને orderly disposition, થરી પર જે Strangeness (અદ્ભુતતા) અને Curiosity (જીજ્ઞાસા) પૃથ્વી પાર્યંત, સર્ગ ને અતરીક્ષતુ જાણવાની ‘વામના’ નાંદ પથ ‘આવના’—પુ- પરમાત્માના હાથમાથી તેના પરાતપર રસરહસ્યને પ્રાપ્ત કરવાની તેના બેઠકસુખને સુગી લેવાની વાગ્ના-રનેકન ને સુકોમળ વાગ્ના-જે Romantic મન્યોને અનુપ છે તે સૌ કનુબેનમાં છે નવી વસ્તુવર્ણન વા સ્થળ કે માનવર્ણન તેમજ નવી ચીજો કનિષ્ઠ પાક્તાના વર્ણનાત્મક કાવ્યો મદકે તેમજ નથી જ લખના એમ કનાથુ ન્હોત હરકન નથી કવિતાને તેમજ ઉડરા ગામીર્નવી મુલાવાવે નિદાગી છે ને તેની રીતે તેના સખની આરાના ઉચ્ચારી છે મૂલગત આત્મા જ તેમનો ભાવના-પ્રાન છે, તેનું શુદ્ધ રમખનિ ને રમખનિ કાવ્યોનું જ ઉપાદક હોઇ શકે છે, અને તે નુજમ જ અહીં યવા પામેજ છે. ઉપર જે અવસોભદાર જણાવેલ છે તે કાર્ના-નો-All poetry is musical thought એ નામક ભાવ સૌ કનુ બેનની કવિતાએ આપાદ કીત્તા છે ‘વાગ્મ્ય રનાત્મક કાવ્ય’ સાથે ‘વાગ્મ્ય સંગીતાત્મક કાવ્ય’ એ તેમની કાવિતામાં ઉતરેન છે, અને તેથી જે કદ મધુરકરણ દુનન તેમજે કુન્દેલ છે, તે ઉડરા ભાવ, ઓઝસ ને પ્રમાદ દાખતું પ્રકાશે છે—એટલુંજ નહીં પણ તેમજે ઉત્તમ પ્રકારના સાહિત્યને વશાચક્રિ પોષેન છે—Literature of Power અને Literature of Knowledge નવદાગ જડુધા યાનસમૃદ્ધ સાહિત્ય તેમજે ઉપજાવ્યું છે જ્યારે પદોદારા શક્તિસમૃદ્ધ-કના-વીનાના સામર્થ્ય-નમદ-માહિત્ય તેમજે ખીનવ્ય છે, અને તે ઉપર Great and Good શરીદાગ-જે શેલીમાં એક પ્રધારનો શક્તિ સમૃદ્ધ આદ્યા વારનર પ્રત્યક્ષ થઇ રહે છે, અને જેનું વર્ણન કરતા વૅલ્ડર પેટર જણાવે છે કે—

"As a quality of style, at all events, soul is a fact, in certain writers—the way they have of absorbing language, of attracting into the peculiar spirit are of, with a subtlety which makes them, actual result seem like some *ineplicable inspiration* (Italics are ours)"

આજ રીતે Great and Good શૈલીના—કવિત્વ કલાના પ્રકાશકના સબધમાં જ તે શૈલીનો જ એ વિસ્તાર આ પ્રમાણે કહી રહે છે, અને તેમનું કહેવું અશે સૌ કલ્પકેતુની કલામાં વ્યક્ત થયેલ છે —

It is on the quality of the matter it informs or controls, its compass, its variety, its alliance to great ends, or the depth of the note of revolt or the languages of hope in it that the greatness of literary art depends..... Then if it be denoted further the increases of men's happiness, to the redemption of the oppressed, or the enlargement of our sympathies with each other, or to such presentment of new or old truth about ourselves or our relation to the world as may ennoble and fortify us in our sojourn here, or immediately, as with Dante, to the glory of God, it will be also great art... If, one and above these qualities I summed up as mind and soul That colour and mystic perfume and that reasonable structure, it (the great art) has something of the structure, it has something of the soul of humanity in it, and finds its logical, its architectural place, in the great structure of human life."

સૌ કલ્પકેતુની આ રીતની સાહિત્ય ઉપાસનાના, તેની સરસ શૈલીના અને તેમાં નિવસતા-વિવસતા શબ્દમયુક્ત-આત્માના ધ્વજ ઉપનક પિંગળ બીધા પછી આપણે કેવળ હવે એક સક્રિયત માર્ગ પ્રતિ વળીએ કીમ્મની માફક સૌ કલ્પકેતુના મળે ત્રણ ખડમાં બેચારેલ માલૂમ પડી આવે છે ૧૬૧૪ થી ૧૭ સુધીમાં લખાવેલ કા પોતે પહેલો ખંડ, ૧૭ થી ૨૦ નાનો બીજો, અને ૨૦ પછીનાનો ત્રીજો આ કલ્પકેતુના ઉતારેલ કાવ્યો ને ગીતો એ ત્રણે ખડમાંથી છે—સિત્તાવ કે ટાંગો—સેનીના કાવ્યો. છંદ કે ગેયના દ્વારા આત્મ ગુજન નવા પ્રદર્શન નથી થઈ શકે ન ત્યાં ટોર—સેનીના ઉપોચાર કીરો છે ને તે દ્વારા મનોમત નિજ વિશાળ બાવનાને ક્યારી છે પણ તેમની મર્મની મમાવોચના અત્રે નથી કીધી—તેમનામાં મર્મના નીરનીતળી રીતે વદના તરવની સમીક્ષા અને સ્થગન કાચને લઇને થઈ શકે એવું ન જણાતા મોત્ર ઉપના ત્રણ ખડોનાં કાવ્યો ને ગીતો માત્રને જ આ નિમધમાં સ્થાન આપેલ છે, તેમનાં જ અતર્ગત મર્મ, તેમનું જ વ્યાપક વસ્તુ પિંગળવા

પ્રયાસ આદર્યો છે. એટલે સાઈ ચ તેમનું " સાહરજીવન " આદિ નથી કહેલાયું-કવન ' કવન ' ન અને તે એ અમુક પ્રકારના કાવ્યો સિવાય.

પ્રભુપ્રેમ.

" હજુ યશગાન ગાવા મહાર્ આદિ અવતરણ છે. આ વિશ્વમંદિરના એક ખૂણામાં મહાર્ સ્થાન છે. " ગીતામંલિ, ગી. ૧૫.

" આ વિશ્વના આનંદ-ઉત્સવમાં અને મહાર્ નિમંત્રણ પ્રાપ્ત થયું છે, ને એ પ્રકારે મહાર્ જીવન ધન્ય બન્યું છે. દૃષ્ટિશ્રુતિ મહાર્ સર્વ થયા છે.

" બંસી જાળવનારું કાર્ય મને આ ઉત્સવમાં, સોખ્યું હતું, ને યથાશક્તિ મેં તે કર્યું છે. " ગીતામંલિ, ગી. ૧૬.

જાસ, પ્રેમ-એ એક જ શબ્દમાં સૌ. કનુબહેન દેવેનાં સર્વ કાવ્યો ને ગીતોનું રસરહસ્ય પ્રતીત થઈ રહે છે. Love is her Alpha and Omega-Love transcendental love otherworld. 'પ્રથમ પ્રેમ' અર્થઘટ્ટ, શ્રી પ્રેમ, તાન-પ્રેમ, ભગિની-પ્રેમ, બંધુ-પ્રેમ, દામ્પત્ય પ્રેમ અને અમૃત સંસ્કાર સારપ્રેમ ' એ ગદ્ય કવિની ઉત્તમ ગીતગાયના સર્વોત્કૃષ્ટ મત્ર સૌ કનુબહેનના કાવ્યો ને ગીતોના પ્રત્યેક શબ્દગાયી સરી રહે છે. શબ્દકૃતિ, દર્શન, સન્માનભાવ એ સર્વ આ પ્રેમભાવનાના જ સેવના કવનમાં દીપ્તા નીરતીરાગા આદર્શ માત્ર છે. આથીજ પરમ આર્યનભારી બક્ષિસદાયે બરતા કાવ્યોથી શ્રીને તે મૂર્ક ને નિર્દોષ પ્રાણી પ્રત્યે પણ આ પ્રેમતત્ત્વનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ દયા રૂપે, માયા રૂપે, સમભાવના રૂપે દર્શિગા. અર થતું તેમના કાવ્યોમાં આપણે બોધ શકીએ છીએ.

હા રે, કોઈ આયેથી વિશ્વને કુલાવતો,

જન્મ મૃત્યુને બૂલો ઝુલાવતો.

હા રે, કોઈ આયેથી વિશ્વને કુલાવતો.

શિર્ષ સનાતન એક જીવનની

દેહિયે વીરહાક વગાડતો.

હા રે, કોઈ આયેથી વિશ્વને ઝુલાવતો,

વિજળી ચમકાવતો ને નવનવનિર્મારમો

એક એ અનિનાશ પ્રિયજનો.

હા રે, કોઈ આયેથી વિશ્વને કુલાવતો

સ્વયં સ્વયં જીવન જાત્રી બેહુલન કો છેડતો

ભાગ્યાન વિરમો જગાડતો.

હા રે, કોઈ આયેથી વિશ્વને કુલાવતો

* જુલો સૌ કનુબહેનના એક-ઉત્તમ-કવનિતા ને કવિતા નામનો સુમધમાં એક માપણરૂપે વાચેલ તથા 'સમૃદ્ધિ' આ ૧૯૧૮ ના જનવારીના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ-જે તેમના કવિતા વિષેના વિચારો સારી રીતે પ્રકટ કરી રહે છે.

વિ. જ. ૧૧.

ભરતી ને ઓઠ સમાં દ્વંદ્વમ્લ કારમાં
ત્યાં જે એ પ્રેમલ પ્રકાશતો:
હાં રે કોઠ ઓથેથી વિશ્વને હુલાવતો.
શુણ્ણાતીત શુણ્ણીયલ, વામન વિરાટ સમે
સચરાચર વ્યાપક વિદ્યામતો:
હાં રે કોઠ ઓથેથી વિશ્વને હુલાવતો.

આ ગીતદ્વારા પરમ પ્રેરમાપક પરબ્રહ્મની ઉઠેરી ભાવના પ્રકટ થયેલ આપણને નન્દરે
પડ્યા વિના નહિ રહે. ધીરા કવિનું નાનકડું પદ—

તરણા ઓથે દ્વંદ્વર રે:
કુંભર કોઠ દેખે નહિ:
અનન્યુષમાહે રે:
સમરય ગાળે સંહી—

એ પદના સંસ્કાર 'હા રે, કોઠ ઓથેથી વિશ્વને હુલાવતો' આ વ્યક્ત થયેલ સદૃશ
માલુમ પડી આવે છે. પરંતુ એટલેથી જ તે અટકતા નથી. ઓથેથી વિશ્વને હુલાવનાર,
પ્રસન્નપ્રાણ તેને રમાડનાર, લીલા ને ખેલનભાવે તેને પ્રચંડ ક્રોડારૂપે લેખનાર, એ શુણ્ણાતીત
છનાં શુણ્ણીયલ-નિર્ગુણ છતાં સગુણ, વામન છનાં વિરાટ, સાક્ષરનિરાક્ષર Spirit-Person
ચરાચર વ્યાપક કોઠ પરતપર પરબ્રહ્મ નાનકડાં વિધવિધ જન્મ મૃત્યુ સમાં દ્વંદ્વોમાં સજંગ
સ્તિગ્ધ ને સનાતન એક અનંત અખંડ શ્રવનતરવની જ પ્રેરણા સ્થાપી રહેતો, તેના પ્રભાવ-
પ્રતાપ ભણતો, અને એ દેખીતાં ભરતી ને ઓઠ સમાં દ્વંદ્વમા ઉઠેરી પ્રેમલનાના ભવ્ય દિવ્ય
પ્રકાશ પાડતો એ જીવિને મન વસેલ છે.

જર્મન-રિલસુરીને વશવર્તી બનેલ દાસોષલને મન જેમ સાફ જ પ્રકૃતિતત્ત્વ કોઠ નિગૂંઢ
અંતર્ગત અદીક સ્વરૂપનું-Divine Idea નું પ્રકટીકરણ જણાઇ રહે છે, અને જેને ઉપ-
નિપદ્ધત્કાર 'ઇશાવાસ્મ' ઇદં સર્વં યત્કિંચ જગત્યાં જગત્' એ રીતે વર્ણવે છે તેમ અહીં
સૌ. કનુબ્રહેનને ચિત્ત પ્રેમ-પરબ્રહ્મના આ શ્રવંત સાક્ષાત્કાર થયેલ જણાઇ આવે છે. એક
બીજા દાવ્યમાં તેઓ જણાવે છે તેમ—

ઉપસરિમનમાં: સમાગ્ધદરીમા
આદોલન-અભિષેક:

ઝીલાયે:-

દૂર દૂરના સન્દેશ.

દેવભાવના આ પરમ આન્દોલનવદ્ધા સંદેશ એ પ્રેમલ હૃદયને વારંવાર સ્પર્શ કરી
રહેતા માલુમ પડી રહે છે. શેલી લખે છે તેમ:-

That Light whose smile, kindles the Universe,
That Beauty in which all things walk and move,
That Benediction which the eclipsing curse
Of Birth can quench not, that sustaining Love.

Which through the web of being blindly wore
By man and beast and earth and air and sea
Burns bright or dim as each are mirrors of
The fire for which all thirst; now beams on me,
Consuming the last clouds of cold mortality.—

તે પ્રકાશ, તે સૌદર્ય, તે કલ્યાણતત્ત્વ, તે પ્રેમ-પરબ્રહ્મનાં આન્દોલન સૌ. કનુજેન અહીં
ઝીંટી રહેલ છે. તેઓ આવા સમયે લખે છે કે:—

સ્મૃતિ અગોચર, લાષે અનંદના;
જ્યેષ્ઠાનિ મન્ત્રે વિશેષ:
પ્રાથ્મગ્રેયું મ્હાફું પુષ્પ વિક્રમીયું:
સુરભિ ચરાચર એક:

ઝીંવાળે —

ફૂર ફૂરના સન્દેશ.

વરૂંચલ્યને મન કુદરતમાં order વ્યવસ્થા વ્યાપક દીસતી; અને શેલીને મન 'પ્રેમ'
તત્ત્વ સર્વત્ર સચરાચર સભર ભર્યું ભાસતું. સૌ. કનુજેનને ચિત્ત 'વિશ્વને ઝોણેથી હુલવનાર'
કેાકે અનિર્વાચ્ય અવિનાશ વ્યકતાવ્યકત ભાવમાં કેવળ પ્રેમ-પરબ્રહ્મનું જ પ્રકાશન થયેલ માલુમ
પડી આવે છે. એ જ એક તત્ત્વ ઉપનિષદકારની પરિભાષામાં 'નયન-પદ્ધતિમાં ને વીજળી
ચમકારમાં' સ્પષ્ટ દીસી આવે છે, એ જ એક તત્ત્વ સ્થૂલસૂક્ષ્મ સર્વ કેા જીવન તંત્રીને
અદ્ભુત બમવનાર તરીકે વિશ્વસી રહેલ છે, એ જ એક તત્ત્વ માનવી માત્રમાં વિરલ ભાવ-
ભાનનું પ્રેરક તત્ત્વ છે—કવિઓનાં, પદ્યગંધર્વોનાં, શસ્ત્રજ્ઞોનાં, કલા-વિનોદનાં, સન્તોનાં—સર્વ
કેાઇનાં 'હૃદયે' વિરલ આન્દોલન-પ્રભાવ પ્રકટ કરનાર તેજ એક અગોચર સત્ત્વ છે, તે જ
સ્તિગ્ધ સનાતન એક જીવનની-સમગ્ર જીવનની—Life is all life—it can't be death
—ની વીર હાકે વગાડતું પરમ તત્ત્વ છે. એથીજ સૌ 'સંતોને' પ્રાર્થે છે કે આ સન્નતા-તમારા
વિશ્વ-આશ્રમને પ્રેમગૃહ, પ્રાર્થનગૃહ બનાવી રહો:—

વિશ્વ-પ્રેમ સૂરે જહો,

લક્ષિતમાન જાગે જહો.

અભય શાન્તિ અનંદ લહાવો, હો સન્તો!

પ્રાર્થનગૃહ વિશ્વને બનાવો: •

દેવગૃહ વિશ્વને બનાવો:

* * *

જનતા જમી જહો

ઝીંલે આશ્વાસન;

ચિત્તવ ઇશ્વરી પદાવે; હો સન્તો!

માતૃત્વ પ્રકૃતિના દહાવે; હો સન્તો!

ભાતૃત્વ પ્રાણીનાં સજ્જાવે; હો સન્તો!

પ્રાર્થનગૃહ વિશ્વને બનાવો.

* * * * *

પ્રાણે મદાપ્રાણ પમગવો,
પિડે થકાદ પ્રમગવો;
અતે ગોસદા બડાવો, દો સન્તો !
પ્રાર્થનગૃહ વિચરે જનાવો,
જડભારી બાવના ત્યગવો, દો સન્તો !
મિયા ક્ય વિદ્યો દડાવો, દો સન્તો !
પ્રાર્થનગૃહ વિચરે જનાવો.

‘હા રે, કોઈ ઓથેથી વિચરે હુનારતો’—અરેખર, અસંગીન ગુરંગનમા આવા અનુ-
તમ ભાવ બાજુના કા-યો કદાચ થોડાંજ જગ્યાય છે એમા માર્ગ, ઓગમ, પ્રમાદ ને
માધુર્ય પ્રત્યેક તેના અરખમા સુગંધન થઇ રહેલ છે અદ્ભુત મનનું સમાર્જન આશન તેમા
થઇ ગયેલ છે અદીક ને ઓથેથી વિચરે હુલાવનાર વિશે તો ગીગરણી કહે છે તેમ ‘અથ
રજ લીખાયો ન ભય’—એમજ અદીક થઇ રહેલ છે. નરી દિલસુરી વા અગમ બાવના
નહીં’ પથુ કાવ્યમય દિલસુરી-હુનિયાના અન્ય શાસ્ત્રમંત્રોને અનુક્રમ અનુક્રમ દિલસુરી પ્રસ-
ન્ન પથરાયેલી અકી દિલિએ પડે છે. શેરી લખે છે તેમ:—

He spoke of poetry, and how
Divine it was a light, a love-
A spirit which like wind doth blow
As it listeth, to and fro
A dew rained from God above,
A power which comes and goes like dream,
And which none can ever trace.

‘Heaven’s light on earth—truth’s brightest beam

આવી ઉચ્ચતર શુદ્ધતર દિવ્યતર ભાવના સારા ય કાવ્યમા ઈશ્વરી પ્રકાશને ‘જુદીપર
વેરતી, સર્વોત્કૃષ્ટ સત્યના ઉજ્જવળતર કિરણને ગીનામાર્ગે આ ‘અનિત્યમા અસુખમા લોકમા
મુદમ’ મા પ્રકટાવતી, સૌ કનુમહેનની આ એકજ કાવ્યકૃતિ તેમને સાહિત્યમા ઉચ્ચ ને
યોગ્ય સ્થાન અલકૃત કરવાનો અધિકાર બધી રહે છે

કલાપી કહેતા કે જે કોઈ ઉચ્ચ ભાવનાવાહી એક જ પદિત રચી રહે છે તેને કવિ
તરીકે ઉભરાતો સારો ય અધિનર પ્રાપ્ત થ, રહેન છે તેમનામા Creative vision છે.
Poetic Impulse છે, તેમ અદી લક્ષ્યદક્ષ આ સ્ત્રી કવિ સબધી થઇ રહેલ છે. કવિને
છાજતી Plato કહેતા તેમ Divinity થી ભરીમરી તેમની ચિત્તચિત્તિ છે અને એ
ગીતે આ અલ્પમૂર્તિ દિલસુરી દાખતા આ એકજ કાવ્યમા આપણને તેમની સાક્ષરતાની
પિછન થઇ શકે

ધ્રુવર ભાવી, પરમ પેમાસ્પદ પરબક્ષ ભાવી આવી અનન્ય ભાવનાને લીધે જ તેઓએ
રાગોરને ચિત્ત જે પ્રથુ ગ્રેમના દિવ્ય સાંપ્રાપ્ત્યનો, અનાદ્યનત જનનરતનો, વિશ્વવ્યાપી

આતંદ્રો, અનાદન ઉ'નામનાદો, જનને સાચવ પ્રકાશનો, દેખીના દૈતમો ચગચગ
સમગ્રભર્યા સપૂર્ણ અંદોતનો, માયામા વસેલ માનનીત પરવહનો, જે કાષ્ટ અમુલ્ય સાક્ષાત્કાર
થવા પામેન છે, અને જેને નિજ વૈખરી વાણી હાગ ટામેરે ગીતાજલિમા શુભેદ્ધ છે, તે
Book of Books નું ભાષાન્તર તેઓ આદરી શક્યા અને 'સારી દુનિયામા ગાજતા
અને ભરતખંડની કવિતાના કોકિલ ટહુકારનો મધુરો દુહુવર તેમના ભાષાન્તરમા જે બોલી રહેવૃત્ત
કવિ જણાવે છે તેનું કારણ પણ ઉપની અપરિમિત પ્રીતિ બક્તિ જ છે. અનર્પ્ય શ્રદ્ધાના
બળે કરીનેજ એ સંસ્કારી આર્થા આર્થા એક અપ્રતિમ ભાવનાબર્યા પુસ્તકનો અનુવાદ
કર્યા પ્રેરાર્યા. અને જે પ્રભુશ્રદ્ધાને નિરતર સતેજ ગણના—કાર્યામ્લ કહે છે તેમ સદૈવ
Everlasting Yea તરફજ વળી રહેવા—તેમની આપ્રાર્થના જ કાષ્ટ ઓછી સુગ નથી—

શ્રદ્ધાનો દીપક સતેજ
રહેજો મહારો—

શ્રદ્ધાનો દીપક સતેજ,
શકાન્તધાર યેગી
ઉગજો ન આગળે
ઉગજો મુજ અતરનો દેશ
રહેજો મહારો—

શ્રદ્ધાનો દીપક સતેજ
દેવીધિરેવના
દિદાર દીગે આતમ
ઓપજો છ' નવવખ વેશ
રહેજો મહારો—

શ્રદ્ધાનો દીપક સતેજ,
આનોહન ગીલું
મુજ પ્રાણ મેં પખીડ,
પીળો એ અમત હુમેશ:
રહેજો મહારો—

શ્રદ્ધાનો દીપક સતેજ

આમ આ અનુવાદ ક્ષયસ્તરવરના પરમ શ્રદ્ધાભાવે તથા અનન્ય પ્રીતિ બક્તિને
લક્ષીત થવા પામેલ છે એમાના પ્રેમબક્તિના સૌદર્યે તેમને આજ નાખેન છે એમાનું વેદની
ઋચાઓ સગી સગવ સૌમ્યતા તથા ઉપનિષદના મગો સમી વિરલ ભવ્યતાનું સુરસિક શુદ્ધ
સૌ. કનુબહેનને અતિ આકર્ષક યદ્ય પડેલ છે, અને પ્રાર્થનભાવની પરિસ્થિતિનો નિત્ય અનુ-
ભવ કરનાર એ આત્માને 'ગીતાજલિ' જેવા 'અચુતપૂર્વ' પુસ્તકના ભાષાન્તરકારા હિરેરી
કૃતકૃત્યતાના અદ્ભુત પ્રગેલ એ જણાવવું ઓછું જ આનંદક યદ્ય પડે છે. એ પુસ્તકના
ગીત ૧૮ ને ૧૯ એમને જે, અત્યંત પ્રિય હતા તે એ પરમ પ્રેમભાવનીજ વ્યવના
દાખવી રહે છે—

Clouds heap upon clouds, and it darkens-

Ah love, why dost thou let me wait outside at the door all alone!.....

If thou showest me not thy face, if thou leavest me wholly aside, I know not how I am 'to pass those long rainy hours.....

+ + + + +

If thou speakest not I will fill my heart with thy silence and endure it.....

અવગન આજ તો એ વિશ્વનાથ દેસાણિવનાં દાર તેમન માટ ખૂંચ્યાં છે: આજ પ્રતીક્ષા કરી મઠી ગઈ છે. આજ તો, તેઓ જણાવે છે તેમ—

મોખ્ય પ્રકાશ ચુમ્યા

આત્મના ઉધાટા

વિશમે ઉરના ઉચાટ

હ્યો, હ્યો, ખૂંચતા આ દિવ્યનાના દાર.

ઉશ્ન નીરવ દે

અનંતતાને કાંઠે

ગ્રીધન્તી વસવ દિદાર:

હ્યો, હ્યો, ખૂંચતા આ દિવ્યતાનાં દાર:

ભક્તિ બાનબીની

મુજ દેહ ફેરી દેહરી

પ્રસરે તેજસી પ્રભાવ

હ્યો, હ્યો, ખૂંચતા આ દિવ્યનાના દાર.

“ અનંત પ્રજ્ઞ વસન્ત ફેરી વિરલ ભાવ વિભાવ ત્યાં ” તે અનંતતાને કાંઠે ઉરના સૌ ઉચાટ સમવી Blessed Damozel જેવી અંશુમાળ ધારણ કરેલ “ ન્હાની શી નારાયણી ” જેવી આજ તો તે પ્રકાશે છે, ને અહીં જે ‘ જોયેથી ’ વિશ્વને લુપ્તવાર કંપેલ તેના તમુખ પ્રકટ-વસલ દર્શન ગ્રીધી રહેલ છે.

સગુણ એ પ્રજ્ઞ સમા સાકાર

નમું મુજ માતતાને પાવ

— ‘ લલિત ’

આ એકજ ભાવનાભર્યા અર્થાત્ પ્રેમ—તત્ત્વની અનેરી ઝાંખી બધાં બીજાં પ્રેમ-દર્શ સમા ગીતો ને કાવ્યો પ્રત્યે હવે, આપણે વળશું—પિતૃપ્રેમને ઉદ્દેશતાં માતા અને પિતૃ બન્ને સૌ. કનુષ્ઠનના છેક નાનપણમાંથી પરમાત્મે હળેલ છે. એ બન્નેને આદાનલિ અર્પા ને એ રીતે સાધુશ્રવનને ઊજતા પિતૃધનું પરમ ભાન કરાવી રહેતાં આ બે નીચલા તેમ ગીતો પશુ તેટલાજ સરસ ને બાવબીનાં છે. કેવલ્ય પામેલ સાધુ—પિતામાતાનું શ્રાદ્ધ, ગો:

ધનરામભાઈ કહે છે તેમ, પુત્રો તથા પુત્રીઓ તેમના ગુણગીર્તન ને જાનોલ્લેખથી જ કરે છે. મા નીચલાં ઉભય કાવ્યોમાં પણ એ જ સરસ જાનોલ્લેખ ને ગુણગીર્તન ગાયર યમ રહેશે:—ઉપરાંત એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ બંને ગીતો કવિ તરિક્કીની તેમની છેક ગતી અવસ્થાનાં છે અને તે રીતેજ તેમને અવલોકવાનાં છે:—

તાતને.

માતને

પુણ્યધામે મહારા તાત રે !

પ્રભુ, ત્હારા—

પુણ્યધામે મહારા તાત રે !

સેવા કરતા ને મીઠા મેવા આરેગતા,
ઢૈયામાં હરખ ન માય રે !

પ્રભુ, ત્હારા—

પુણ્ય ધામે મહારા તાત રે !

હાં શી કાન્તિ ને ચન્દ્ર શી શાન્તિઃધરી
પાપસી એ અણુમુલા સુદન્ત રે !

પ્રભુ, ત્હારા—

પુણ્યધામે મહારા તાત રે !

વેણુ વાગે પ્રભુ, ત્હારી આકર્ષતી
યૈ યૈ યૈ એ નાયત રે !

પ્રભુ, ત્હારા—

પુણ્યધામે મહારા તાત રે !

સખદ્વલ્લ માળે ને ચિતકાં નાચે,
કત્યાણુમંત્ર વહંત રે !

આદોક્ષનો એ અવનવાં કંઈ

અમ સિર ઘોળે અનંત રે !

પ્રભુ, ત્હારા—

પુણ્યધામે મહારા તાત રે !

સ્નેહધામે મહારી માત રે !

વિભુ ત્હારા—

સ્નેહધામે મહારી માત રે !

શ્રદ્ધાળુ સોહાગણુ, રસકેરી માલણુ,
નિર્મળા વિલાસે મહાકંત રે !

નયન નયનમાં સન્દેશ કલાવે,
રજુ ત્હારી રસગંધ રે !

વિભુ ત્હારા—

સ્નેહધામે મહારી માત રે !

ઉપા શું તરતી ને ચંદા શું રમતી
તારલી શું રવની અતુલ રે !

કિરણુ કિરણુમાં આનંદ બહાવે
પ્રભુ ! ત્હારી રસવેણુ રે !

વિભુ ત્હારા—

સ્નેહધામે મહારી માતરે !

લ્હાલનાં બેણુ ને અગીનાં ગોરસો
ઝરતી એ કત્યાણુ દ્વંધ રે !

ભવના બંધન માથ ! છોડી દઇને
લગીએ પ્રભુ !—પાય રે ?

વિભુ ત્હારા—

સ્નેહધામે મહારી માતરે !

માત ને તાત પ્રભુ ત્હારા અરણમાં
શાન્તિ પામે રસ ભેર રે !

પૂર્ણાનંદ મહાલી હર્ષ કરે આંતરે
બીજી રહો અમારાં અંગ રે !

પ્રભુ ત્હારા !

પુણ્ય—સ્નેહ ધામે માત તાત રે !

પ્રશુના, પુણ્ય ધામે પિનાની અને સ્નેહધામે માતાની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપતાં આ કાવ્યકૃષ્ણ ગોષ્ઠ અનેરા આશ્રમાવનું નિર્દેશ ને નિખાલસ ગુન્ગ વાયકને ચિત્ત ચેષાં વિના નથી રહેતાં. તેમની 'શ્રવણભૂતિ' માં મ્હેલ્લેલાજ આકેશા ભવ આ રીતે પ્રકટે છે

“ હું મણિજી ન્હાની હતી ત્યારથી માતા કરતાં પિતા મ્હારાપર વિશેષ વ્હાલ રાખતા. માતા કરતાં પિતા કને પુત્ર વિશેષ ઉઠી હતી. પિતાની હું લાડકી પુત્રી હતી. પરંતુ માતાના ગુણોત્કર્ષ ધાવણુમાંથી અને મહેલ્લા તે હનુષ્ય તેમના તેમજ છે. મ્હારી માતા ગીતા. ઉપ-નિવહના અભ્યાસી હતા; સાથે સાથે સમાધિ-યોગ પણ ધારતા. એમની મુદ્રા ચાન્ત ને દીન હતી. અને તેવીજ મુદ્રા મ્હારી પર પણ પડી-છે નાનપણથી પડી ને હનુષ્ય તે તેવીજ રહી. સમીન શાન્તિ અને સદાસર્વદા પ્રિય થઈ પડી છે, તે માતાનીજ. પિતા કનેથી હું મનોનય શીખી છું, અને સંસારમાં અને તે સન્નિય રૂપ નીવડ્યુ છે. આજ અને સદાસર્વદા-શ્રદ્ધાભાવે પિતામાતા બન્નેનો મને મન્યો છે. અને મ્હાગ જીવનના જીવનમાં છેક ઉંડા તેના મૂળપથ-રાયા છે. એ શ્રદ્ધાભાવે જીવિ-અશ જોડી જીવિ-એ યતિક્રિયા સદાય કાપી છે-કેડી છું.

માતૃપિતા પ્રત્યની મુખમાં આ સન્માનભાવી પૂજ્ય શુદ્ધિમાં રા. બ. મજાબાઇ જણાવે છે તેમ નિસર્ગભાવી ‘તેમની કૃપનાપરાયણ પ્રૃથિતિ સદાયનૂત થઈ’ અને આ કાવ્યોત્તે-—ગીતાનો ઉદભવ થઈ શક્યો. એજ ‘જીવનપ્રતિ’ ના નીમ ખંડમાં તેઓ જણાવે છે કે—

“ જન્મપ્રોઠા તો કંઈક હું ન્હાનપણથીજ હતી. ઉંડા ઉંડા સ્વપ્નો ને તરંગોમાં કેટલીક વખત હું ઈર્ષા ધૂમી રહેલી કેટલીક દોડેલી તો કેટલીક નાદિ દોડેલી એવી વ્યક્ત, અવ્યક્ત મુર્તિઓ સાથે વાર્તાવાપ કરતી, તેમના સન્દેશ સુચવી, તેમના બાનાભાવ જણી શેતી, તે મ્હારો જીવનપથ તે દ્વારા ઉઘળવા પ્રયત્ન કરતી. કેક કેક એ કવિન મુર્તિઓ તો જાણે મને આપું મ્હાઈ બધિધ્મ કહી જતી સુખાદુખ, સાઈ નરનુ, જીવન મૃત્યુ ધત્યાદી દ્વંદ્વના બાન કરાવી જતી. હવે મને લાગે છે કે તે મ્હારા દેવદત્તા તો કદાચ ન હોય જે હનુષ્ય મ્હારી સાથે વાર્તાવરણમાં, તો કવિ પ્રકટ, એમ લહેરે છે ને સત્ય વાણી સૂણાવે છે.”

‘જીવનપ્રતિ’ માના બન્ને અવતરણો પરથી એટલું તો આપણે જણી શકીએ કે આ બન્ને કાવ્યો કેવળ બહિર શિક્ષણના અર્થવા કેવળ માના ધાવણુમાંથી હિન્દમાં મળના તેજા સરકા-શના પ્રતિબિમ્બ નથી પણ તેથી પણ તેઓ કેક જીવન્ત સાદામત્કારના—ધન્ય આદોલનેશ્વર ઉદ્દેશતી આત્માની કે ‘હિન્દ’ પર્યમજના તે ગીતો છે આજ તો એ પોતેજ ત્યા—એ પ્રભુ ધામમાં પગ પ્રકારે છે—પૃથ્વીપરના નિજ માતાપિતાની સ્થોત્રમાં અને સૌ જાણના પરમ પિતાની પ્રેમના પાપના—એટલે જે સર્વદેવ અગ્રી આ કાવ્ય દ્વારા જગતેલ. જે તેનું પ્રકટ દર્શન તેઓ કરી રહેલ ‘જી’ સેના કરતાં અને મીડા મેના આરોગતા પિતા—અને ‘શ્રદ્ધા’ સોહાગથ તથા રસકેરી માર્ગણ માતાના બાવે તે તે કાવ્યો દ્વારાજ મહેથી વ્યક્ત થએલ છે અલખત એ બાળબાલકી ચિત્રપ્રેરણાભર્યા કાં પોમાં જે કેક કેક ઉપાવૃત્તિ ગગનાય જેને રમણીયાર્થ પ્રતિપાદક શબ્દ કહે છે તે વીહરતા માતૃમ પડે છે, ત્યાર તેમની સપૂર્ણ સાર્થકતા કાવ્ય તરીકની સાર્થકતા પ્રેરવાર થઈ રહે છે.

ગુરુત્વ પ્રજાબદ્ધની રસકલામાંથી હર તું સૌદર્યવત્ત રા વડે આટઆટલું દીપી રહે તેનું બાન કરાવતી તેના પરના એક સમ્બોધનાય દીકાકાકો નીચે ઉલ્લેખ ઉપલી Unique word ની સૌ કનુ મ્હેનના કન્યોમાંની મોજાના નિશોનો અંકડો મોજાના કરાવી રહેલો—

Possessed of an absolute belief that there exists but one way of expressing one thing, one word to call it by, one adjective to qualify, one verb to animate it, he gave himself to superhuman labour for the discovery, in every phrase, of that word, that verb, that epithet. In this way, he believed in some *mysterious harmony of expression*, and when a true word seemed to him to lack euphony he still went on seeking another, with invincible patience, certain that he had not yet got hold of the unique word. Among all the expressions there is but one-one form, one mode to express what I want to say. વેટર પેટર આના પર ટીકા કરતા લખે છે કે—The one word for the one thing, the one thought, amid the multitude of words, terms that might just do, the problem of style was there!—the unique word, phrase, sentence, paragraph, essay or song, absolutely to the single mental presentation or vision within.

આ રીતે ઉપસા કાવ્યોની સમીક્ષા આદરતાં ઉચિત શબ્દોની—રસોત્પાદક શબ્દોની—રમણીય અર્થનું પ્રતિપાદન કરતા શબ્દોની—મૃદુલ—મધુર ખીલવટ જામેલ ત્યા જણાઈ આવશે:

‘સૂર્યા શી કાન્તિ ને ચન્દ્ર શી શાન્તિ’—આ ભાવને દર્શાવવા ભાગ્યેજ ખીન ઉચિત શબ્દો (Unique words) ભાષામાં મળી આવે!

‘શબ્દબલ્લ ગાળે, ને ચિત્તડા નાચે:’ આ ભાવનાવાદક રસોત્પાદક શબ્દો ભાગ્યે જ અન્ય મળી શકે!

‘શ્રદ્ધાળુ સોહાગણ, રન ઠેરી માલણ’—કિય અન્ય શબ્દો દ્વારા આમા ઐતિયોત થયેલ ભાવ દર્શાવી શકાય તે કણવું મુશ્કેલ છે!

‘કૃપાશુ તરતી ને ચન્દાશુ રમતી
તારલીશુ રવતી અતુલ કે!’—

કેવળ સુમેગ્ધ ક્રિયાપદની જ રસિક ગુંચણી આ શિશુંભાવી, કદપનામા સર્વોપરિ ભાવ બજરી રહેલ કેને નદી સમજાય?

‘વ્હાલના બહેન,’ ‘અમીના જોરસા,’ ‘કપાલું દૂધ’—એ નર્મ આવા જ સુરસિક શબ્દમેળો યોગ્યજેવ છે અને તે જ નુ વિનાઆયારો: રચ્ય-મૃદુરિત જ:

એક બે લાંટીઓની મણનાજ કરતી બૂલી ગયા’ ‘નયનનયના સદેશ કઢાવે’—કેટલું સુમધુર ઉચ્ચારણ! ને તેથી ઉપજતું કેટલું રસમયું ભાવપ્રકાશન! અને તે જ પ્રમાણે:—

‘કિરણ કિરણમા આનંદ વ્હાવે:’

અમ, વિશેષ ટીકા વા વિવેચનને હવે અવકાશ નથી! માત્ર એટલું જ જણાવતું ઉચિત થઈ પડશે કે આ હમય શિશુભાવી નિર્દોષ ને-નિખાલસ, ‘કાવ્યોમા’જે અનન્ય પ્રેમતત્ત્વનું વિ. જ. ૧૨.

જાન થઇ રહે છે તે પ્રથમ કહી ગયા તેમ સચુષ્ણ બ્રહ્મસમાં માતૃપિતાનાજ પ્રેમનું છે. અર્થાત્ માતૃપ્રેમ, તાતૃપ્રેમ દ્વારા પરમાવધિ પ્રભુપ્રેમ જ પ્રકટ થએલ છે.

૩ ભગિની પ્રેમ.

ભગિની-પ્રેમને પ્રકટનું આ એક કરણ કાવ્ય પણ લેખ્યે:—

દુઃખના ઝોલાડ, મ્હારી બહેનડી !
જન્મી સખી ! સંસારમાં
ન મળી કદી મુખની ધડિ:
શાન્તિ ન ક્યાં, આનંદ ના:
આશા નિરાશામાં ભળી !
દુઃખના ઝોલાડ, મ્હારી બહેનડી !
ભાગ્ય ફેરવવા મથી:
પ્રારબ્ધ સાંભે ચે જૂઝી !
પુરુષાર્થ સંધુ પ્રકટતી
લીલાકલા કાં આયમી ?
દુઃખના ઝોલાડ, મ્હારી બહેનડી !
અવ જોમ નાઃ હૃત્સાહ નાઃ
પૂર પ્રેમત વહી ગયા !
હૃદય પટ આસિતકતાના
રંગ સૌ ઉપટી ગયા !
દુઃખના ઝોલાડ, મ્હારી બહેનડી !
ગીત મળીરાં વિરમ્યાં:
જીવન મૃત્યુમાં ભળ્યાં;
પ્રકાશના કિરણો મધુરા
અનંત અધારે લમ્યાં !
દુઃખના ઝોલાડ, મ્હારી બહેનડી !
રસ ગવા: રસધાર મુકા:
અમ-સૌંદર્યે સર્વા !
હરનાં ઐશ્વર્યે ઉડી
આર્તિગતે સંચર્યા !
દુઃખના ઝોલાડ, મ્હારી બહેનડી !

‘ કરમે કરણુસ ’ તે આતું નામ ! પ્રત્યેક પંક્તિમાં સાહિત્ય અંત સુધી આત્માનું ઉડેકે રુદન શબ્દ રૂપે ચીવરાયું છે-અને છતાંય પૂરપાકવત્ એ શોકજાલા છાયા રૂપેજ તેના પ્રખર દ્રશ્યપાન્તમાં પણ નજરે આવે છે.

સને ૧૯૧૫ માં સૌ. કનુબહેને સુરત સાહિત્ય પરિષદ માટે ‘અકાળે કરમાયલી કળીઓ’ નામનો એક નિબંધ લખેલ, જેમાં સૌ. સુમતિબહેન તથા સૌ. વિજયાલક્ષ્મી ત્રિવેદી એ બન્ને અકાળે ખસત થયેલ સાહિત્યની ભાવી પ્રચંડ અભિલાષાઓ વિશે અતીવ કરુણ ઉદ્દેશ્ય હતો. એમાં પણ ઉપસોજ એક ખ્વનિ પ્રકટ થતો હતો. પોતે એ બન્નેમાંથી એકપણના પરિચયમાં આવેલ નહિ, પરંતુ શેલી જેમ કિટ્સ પ્રત્યે તેના અકાળ મૃત્યુના દૂર કારણ વિશે જાણી Adonais રૂપી અતિ કરુણ ને મર્મવેધક કાવ્ય આલેખી શકેલ, તે જ રીતે સૌ. કનુબહેનને આ ઉભય નિજ પ્રાન્ત ભગિનીઓના અકાળ અવસાનના દુરતમ કારણની પિછાન થતાં તેમના ચિત્તને જબરજસ્ત આઘાત થયેલ ને તેને અનુસરીને તેમના શ્રાદ્ધ રૂપે એ નિબંધ તેમણે આલેખેલ. સૌ. સુમતિબહેનનાં ‘હૃદય—ઝરણું’ નો નરસિંહરાવભાઈનો પુરસ્કરણ શેખ-Foreword તથા સૌ. વિજયાલક્ષ્મી ત્રિવેદીના પોતાના જીવનવૃત્તાંત સંબંધીના મુંઢરી મુખોધમાં પ્રકટ થયેલ પત્રોએ સૌ. કનુબહેનના ચિત્તપર એટલે કારમી છાપ—ખાસ કરીને તેમાંના ગૃહજીવનના—પતિપત્નીના આન્તર જીવનના પ્રસંગોના ઉદ્દેખોએ— જે સૌના ખ્વનિ ગોવર્ધનરામ ભાઈ જણાવે છે તેમ આ એક જ પ્રકટ થતો હતો કે:—

સુખ દેશ વિષે રસભાળી વિના

ફળ ફલ ધરે નહીં નારી લના

રસ શોધન સેચન ના જ બને !

ધન રાસિ અચેતન સુખ રહે !

રસઐક્ય ને ઉર-ઐક્ય વિનાનાં લગ્નોમાં ‘રસશોધન સેચન’ કઈ રીતે થઈ શકે ? અને એ રીતે Rubkin કહે છે તેમ દેશનું અણુમૂલું નારીધન, અને તેના સર્વ કોઈ રસ-રાસિ કેવળ અચેતન—જડ જ રહે એમા શી નવાઈ ! એક પાંખાણું આપણે અહીંનું પુરુષ-જીવન કેટલું ઉડી શકે ?—અને તે ઉપરાંત કોક કોક જન્મસિદ્ધ સસ્કારી નારીલતાઓની અવગણના કરતું, તેમના સર્વ સંસ્કાર લૂંટી લેતું, અને તે દ્વારા તેમની અકાળે ‘હિંસા’ કરતું પુરુષ—જીવન દેશમસ્તનો શો અબુદ્ધ સાધી શકશે ? કારણ સ્નેહના આઘાતે ધવાયેલ ઔહદ્ય તો કુમુદમુંદરીની આફક દર્દભર્યું કેવળ યટકયું ફટકયુંજ ધરવાનું ! પ્રેમનાં પૂર વહી ગયા પછીનું ઉત્સાહશૂન્ય, સામર્થ્યશૂન્ય સ્ત્રી—જીવન મૃત્યુમાં મળ્યા વિના ન જ રહે ! ખીર તેનાં સારાંય ગીત વીરગી જ બધા ! પ્રકાશના બાલ્યકાળે ઝીંકેલ ને યુવાને ઉમરે પમ માડતાં સ્વપ્નેલ મધુર કિરણજીવ્ય માત્ર અનંત અધારમાં જ શમી રહે ? કારણ:—

રસ ગયા !

રસ-ધાર સૂટી !

અંગ-સાંદર્યે સર્વા !

ઉરનાં ઐશ્વર્ય ઉડી

આર્તિ—અતે સંચર્યા !

આનું આર્તિ—આપ્તહન ઓદેલ હિન્દી લલના—ગુજરાતી યુવતીઓ શું ઓછી છે ? નિજ જીવનના એક વિલાપ—ગીતમાં, ગોવર્ધનગમભાઈએ નિજ પુત્રી ‘લીલાવતીની જીવન-કલા’ ની પ્રતાવનામાં જણાવ્યું છે તેમ સૌ. કનુબહેને પણ અનેક નિજ દેશ—ભગિની-

ઓના પ્રેમ—પ્રેમની અને તે સાથે સર્વસ્વના અવસાનની કરુણસ્વપ્નધાન ગાથા છેડેલ છે, મેરી કેરેલીના Murder of Delcra અને Innocent—Her fancy and His fact—નામનાં બન્ને નવલો જેણે જેણે ઉકેલ્યાં હશે, તેમને જરૂર સૌં.કનુબહેનના ઉપલા કાવ્યના પ્રત્યેક શબ્દ—મર્મભૂં રસમય સમજાવવા વિના નહીં રહે.

આજ બહેન વિશે ૧૯૨૧ માં ‘મ્હારી ગોધ— પોથી’માં તેઓ નીચે પ્રમાણે લખી ગયાં છે:—

“ માતૃજ્યોતિની જ્વલંત જ્વાલા !

મહીયરની યોગમાયા ! ”

“ કેવું મીઠું ને પ્રેમાલ અભિધાન ! પરમ વતસલ માતૃજ્યોતિના તથા સાથે મ્હારી રસ-બીની બહેનનાં મને આજ સ્વપ્નદર્શન લાખ્યાં. તે સિદ્ધલેખમાં ઉભયે સંચાર કીધો છે, જ્યાં ગોવર્ધનરામે સૌભાગ્યદેવી ને ચંદ્રલક્ષ્મી સમા ઉજ્જવલ પાત્રોનો નિવાસ નિયોજાયો છે. એની એ જ યોગવિશીનતા મ્હારાં માતાને મુખે દેખાઇ: એની એ જ ચિન્તનરેખાઓ તેમને લક્ષાટ દોરાયલી હતી: એની એ જ સુન્દરતા, એની એ જ શાન્તિ: એનાં એ જ સહનશીલતા ને ક્ષમાભાવ:—પશુ અહીં તે સર્વ તેમના સંપૂર્ણ સ્વરૂપમા જાળવત્તમાન દીસતાં. રથૂલ વૃદ્ધિ માતાની તેમ બહેનની અટકી હતી, અને તેથીજ સક્ષમ સહભાવનાઓનાં પ્રકાશન આટ-આટલાં સતેજ ને સોહાગણાં દીસતાં.

“ બહેનનાં ગંભીરતા, શાશ્વત્વ, સુસુપ્ત, હેતાળતા,—સૌ જ. પ્રત્યક્ષ થયાં. એમના હુંકા આયુષ્યનું પૃથ્વી પરનું સૌં મધુ ઉઠી તપસિદ્ધિને દાખવી રહેલ મને જણાયું: ને ભગવદ્વાક્ય સાંભરી આવ્યું કે:—

नहि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ।

ઉભયને નમન નમી રહી: ઉભયના આશીર્વાદ ગ્રીષ્ઠી રહી: ને એ જ સિદ્ધપ્રદેશમાં હું થ જીવિષ્યમાં નિવસું એને માટ જોઇતી મારી તપમશ્વરિની ગણતરી મુણતી આ લોકમાં, આંખ ઉઘડતાં, પુન: પ્રવેશી રહી...”

ખરેખર ! આ ગવિષ્યવાણી સદસાજ સાચી પડી ! જાનેવારી ૧૯૨૨ માં આ ૧૯૨૧ ના અશ્વમેશ સાગ લીલાજ હતા અને બરાબર સો વર્ષ પૂર્વે દરના એક દેશમાં જે ભાવ ભગવાએ—શેલીએ ૧૮૨૧ માં કિટ્સની અવસાન ગીતામાં પોના વિશે જે ભાવો સૂચિત કરેલ, અને પીછે જ વર્ષે જેમ તેનું અવસાન થવા પામેલ, તેવુંજ અહીં બની રહ્યું !

“ The soft sky smiles,—the low wind

whispers near:

’Tis Adonais calls ! oh, hasten thither.

No more let Life divide what Death can join together. ”

The soul of Adonais, like a star,
Beacons from the abode where the Eternals are.— Shelly

સિદ્ધલોકમાં વસવાટ કરવાની ને તેને સાર જોઈતી તપસમુદ્ધિ પૂરેપૂરી છે કે નહીં તેની
છુત્રી કરવાની અને હવે તે સાથે પૂરેપૂરી નીવડી તે પ્રત્યક્ષ કરવાની ઉમેદ સૌ. કનુજેનની
પર પડી ! તે સિદ્ધલોકમાં વસનારાઓએ તેમની આંતરવાંછના જાણીને દૂરથી ગાયું:

Away away

Where the glittering planets whirl and swim
And the glory of the sun grows dim

Away Away !

To the regions of light and fire and air
Where the spirits of life are everywhere.
Come, oh come away !

Away, away !

Come, oh come ! we have waited long,
And we sing thee now a summoning song.

Away, away !

Thou art freed from the world of the dreaming dead,
And the splendours of Heaven are round thee spread.

Come away !—away !

આ ગીતના સાદે તેમને સુશાળા-સ્વામી ગીતાના નાદે સદસાજ તેમણે સૂણ્યા ને
તેઓ ઉઠ્યા.....

૪ સખિ-પ્રેમ.

નર જાત સુખી હશે અર્ધી કદી મહાલતી સ્વચ્છંદથી:
પણ નારીને રોવા વિના નહિ કર્મમાં બીજું કંઈ:

—ગોવર્ધનરામ

સખિ-પ્રેમનું પ્રકાશન કરતું આ એક બીજું કાવ્ય—તેલુંજ કરુણરસપ્રધાન કાવ્ય
—દયાં અવસોડીએ:—

“ સખિ ! બહાલી ! બહાલી ! રુદન તવ સાથે જીવરમાં !
હા! ચીરા પાડે કરણુ ખનિ આ મુજ દિલમાં !
સખિ ! બની; ત્હારું રુદન નવ રહેવાય મુજથી:
વિધિનું નિર્જેલું નહીં કદી ફરે એ રુદનથી !

નથી જોમાં ધારું મનુજ તારું થાતું પ્રિય, સખિ !
પ્રથા તોયે દેયું નિરાદિન બાધું હાં રુદનથી ?

મહન્તો ને સન્તો જગત સહુ મિથ્યા કહી ગયા:

ઝણુનુગધે આ જગત તણી મૈત્રિ રહી, અહા !

વિયોગો રેહીના ચિરસ્મરણ રાખે હૃદયમાં:

પછી શાને રાવું ? સ્મરણ પણ સંયોગ નવ કાં ?

વિયોગો નિર્માયા સ્થૂલ શરીર જતાં, પ્રિયતમે !

પરંતુ આત્મા તો નહીં કદી વિયોગી થઇ શકે. ”

૧૬-૮-૧૬

વાચક કહ્યો શકશે કે આ ‘રૂઢનમય કરુણુતમ ધ્વનિ’ નું મૂળ રેહાણ નિજ સખિના કારમા આ સંસારના કષ્ટ સિવાય અન્ય શું હોઇ શકે ? સૌ, કનુબ્દેનની આ વિધવા સખિ આજ અહીં હયાત છે. તેમના પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ કેટલો ગાઢ ને બાવવાદી હતો તે આ ‘મ્હારી નોંધ પોથી’ ના તેમના હસ્તેષ પરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.

“ જીવનમાં મિત્ર તો થોડાજ હોઇ શકે છે—અલગત, સાચા મિત્ર કે સાચી સખી ! દેવે મને એક આવી સાચી સખી આપી છે—એક નાનપણથી તે આત્મારતી ધરી સુધી આ શુણીપલ સખીની છાયામાં હું આનંદ અનુભવી રહી છું. તેનામાં ઊંઢી સહકૃપતા છે; તેનામાં બળ્ય નિખાલસતા છે; વ્હાલસહોઇ એ સખી આ જગતમાં કુઃખની પારવિનાની ઝડીઓના પ્રહાર સહન કરી રહી છે, છતાં મ્હારા પ્રત્યે તેનો બાવ જરાય ઘટતો નથી.....

“ તે દિવસે તેને હું મળ્યા.....મ્હારાથી તે મિત્ર અતીવ કરુણુતમ કુઃખ ભર્યું ચિત્ર—નજ નેવાયું. એણે મ્હારા હાથમાં દિનિયને મૂક્યો ને તે સાથેજ ‘મ્હારું હૈયું હાથ ન રહ્યું....એ પછી અમે બન્ને એક મેકના ખોળામાં માથું નાંખી દઈ પુષ્કળ રહ્યાં.....સારો ય સંસાર પ્રજળી રહ્યો ભાર્યો ને તેની વચ્ચે આ એકલી મ્હારી સખીની નાણુક આત્મવેલી બળી ભરમ થઇ જતી હું નીરખી રહી !.....

“ હાય ! દિનિયે ગયો ! આંધળાની એ એક લાકડી ય જતી રહી ! હવે આ દહુને કૂર સંસારમાં તેના દિવસ કેવી રીતે વીતશે ? આશાનાં સૌ કે ફિરણ એનાં આશમી ગયાં, હવે એ આયુ કેમ ટકાવી રહેશે ? અલગત, હું માનું છું કે મ્હારા કરતાં એનામાં ધૈર્ય વિશેષ છે, ને તેથીજ તે આટલું ટકી રહી છે. પણ આ કુપટ ધા કષ્ટ રીતે સહન થઇ શકે ? કુદરતને ય દયા ન આવી ! ઇશ્વરી શિક્ષાને ય અવધિ ને મર્યાદા નથી હોતાં ?—ન હોઇ શકે ?.....

“ જો વૈધવ્યે વધુ વિમલતા, બ્દેન ! સૌભાગ્યથી કે !

“ છે ભક્તિમાં વધુ વિમલતા, બ્દેન ! શૃંગારથી કે !

કલાપીના “વિધવા બ્દેન બાબાને” પ્રત્યેરોધ—એ સમાધાસક બાવ સયોજ પરમ બાવ અહીં ય સૌ, કનુબ્દેનના ગીતમાં કોઇ અન્ય રીતનો શુદ્ધાએલ છે. તેઓ કહે છે, “સ્મરણ પણ સંયોગ નવ કાં ?” વ્હાવાનું સ્મરણ, પ્રિયજનનું—આત્મજનનું સ્મરણ, સ્મૃતિભોગમાં તેમની નિત્યનિરંતરની સ્થાપના ને પ્રતિષ્ઠા, એ તેમની અમરના સિદ્ધ કરવા, તેમનો સયોગ સતત સાચરી રાખવા પૂરું નથી શું ? કલાપી કહે છે તેમ—“મારું તેનું સ્મરણ કરું એવ છે હૃદય ત્હાલું.” અને તેથીજ સૌ, કનુબ્દેન લખે છે તેમ “સ્મરણ પણ સંયોગ

નવ કાં ?” એ વધુ વ્યાજબી લાગે છે. અવસાન પામેલ પ્રિયજનોનો સ્મરણભોમમાં સદૈવ નિવાસ તે તેમના સતત સંયોગને જ પુરવાર કરી રહે છે. આને સાક્ષી આપતો મેટરલોઈનો આ નીચેનો પ્રસન્નમન મંત્ર અજબ ભાવ બણી રહે છે.

—How can they be dead, when they live in your memory ?
.....Men do not know this secret, they know so little...The dead
who are remembered live as happily as though they were not dead.

એ તો સૌ. કનુબહેન લખે છે તેમ:—

વિયોગી નિર્ભયા રચ્છ શરીર જતાં, પ્રિયતમે !

પરન્તુ આત્મા તો નહીં કદી વિયોગી થઇ શકે.

આ એકજ સાવ સાચું લાગે છે—સાચું અનુભવાય છે. પ્રિયજનનું અનન્ય આત્મ-ચિંતન પરમાત્માના આત્મચિંતન સમુજ તેમને આપણી નિકટ આણી રહે છે. આપણાં ‘યોગક્ષેમ’ વધવા સતત પ્રેરી રહે છે. ‘નવીન પ્રકાશ’ નામના એક પુસ્તકમાંનો ઉક્તેષ નીચે પ્રમાણે દાખવી રહે છે:—

શ્રુત્ય—અને તેમાંયે પુણ્યપરિચિન પ્રિયજનનું શ્રુત્ય પ્રત્યેક જ્ઞાનસંપન્ન જનુબહેન આ પાર ને પેલી પારની વિચારણા આદરવા જરૂર કરજા પાડ્યા વિના નથી રહેતું.

તે પછી શું ?—એ પ્રશ્ન અહીં રહેલાંઓ—પ્રિયજનને નિત્ય સ્મરણે સંધરતાં પ્રેમાળા સંબંધીઓને હર જરૂર ઉત્પન્ન થયા વિના નથી રહેતો. અને તેના હૃદયઘાટન-કાળેજ તેઓ જીવનસનાતનનો, શાશ્વત વિશ્વશ્રેણીનો, પરમ પ્રેમાસ્પદ પરમાત્માનો પરમ સૃષ્ટિ રચનામાં વિહરતી અનેરી કલાલીલાનો સાક્ષાત્કાર કરવા ઉદ્યુક્ત થાય છે. પરિણામ એ આવે છે કે ઉભય પારનો સંબંધ—એક અવિચ્છિન્ન સંબંધ—સંધાય છે, ને તેના—તે સ્મરણવચ્ચ પરમ પ્રિય આત્મજનના “નિત્ય આગમન” ની પ્રતીતિ થઇ રહે છે. રવિ બાણુના આ પ્રસન્નમન મીતના શુંજન સમો તે જીવન્ત સાક્ષાત્કાર આત્માના તાર ઝચ્ચકચાવી રહે છે:—

“શાન્ત એના પદરવ તમે નથી સ્પૃશ્યા ? એ આવે છે, એ આવે છે, એ આવે છે.....

મૂર્ચપ્રકાશ વિલસ્યા વસન્તના પરિમલિન દિને વનપથ વટારી એ આવે છે, આવે છે, નિત્ય આવે છે.....

વર્ષાબીની ત્રાવણી રાત્રીના અંધકારમાં અર્જન્તા અંબ્રશયપર એ આવે છે આવે છે, નિત્ય આવે છે.....

એનાજ ચરણકમળ દુઃખ ને ગ્લાનિમાં હરને આશ્વાસે છે, એનાજ પદારવિંદનો સુનેરી સ્પર્શ અમ આનંદને અજવાળે છે.....

(સૌ. કનુબહેન કૃત ગીતાંજલિના અનુવાદમાંથી)

પ્રશ્ન:— ને એ તે કાણુ

ઉત્તર:—આ લોકમાંથી અમૃત થયેલ તે દેવપ્રદેશ નિવાસી પ્રિયજન. આપણેજ સ્મરણે નિત્ય સંધરેલ આત્મજન. *

* ટાગોરના ‘યોસ્ટ ઓપીસ’ નાટકના અમથ પાત્ર વિશે વિવેચના કરતી આ તેમની તોંધ પથુ ઉપલા તેમના “સ્મરણ પથુ સંયોગ નવ કાં ?” ને સવિશેષ સ્પષ્ટ કરી રહે છે:—

બસ, “સ્મરણુ પશુ સંયોગ નવ કાં ?” એ ૧૯૧૬ ના સૌ. કનુબહેનના શબ્દો આજ બવિધમાય પરમાવધિ સત્યસમા અનુભવાય છે.

હવે, જે સખિને માટે એમણે ઉપલી ‘રુદ્ધિયા’ આદરી છે તે સખિનો ગ્રેમ પશુ સૌ. કનુબહેન પ્રત્યે કેટલો ઉચ્ચ ને અપારથીવ છે તે આ તેમના અવસાન સમાચાર સાંભળ્યા પછીનો એ પ્રિયતમ સખીનો મર્મવેધક કલ્પાન્ત દાખલો નીચેથી પણ દૃષ્ટી રહે છે. માત્ર કેટલાક extracts જ બસ થશે:—

.....હમારો સ્નેહ કેવો ગાઢ હતો તે તમે જાણો છો. અમે વરસે કે બે વરસે મળતાં પશુ હમારો સ્નેહ તો દિવસે દિવસે ગાઢોજ થયે જતો....મ્હારી બ્હાલી સખી મ્હારા સુખદુઃખની વિભાગી હતી. મ્હારા દુઃખની વાત, મ્હારા મનની મુંઝવણ હું એને કહી શાન્તી મેળવતી. એને મળવાથી, એના પત્રથી મને જે અવર્ણ્ય આનંદ થતો તે એક પરમાત્માજ જાણે છે.....એના સંસ્મરણો પશુ એવાજ હતા કે એને જીવનભર વીસરી ન જ સકાય. મ્હારી સખિ તો દેવી સ્વરૂપ હતી. સંસારની બંધી ફરજે એણે જમવી છે. એના હૃદયની વિશાળતા, ઉદારતા તથા ક્ષમતા અપાર હતી. એ આત્મા શુદ્ધ સાત્ત્વિક, ધીર ગંભીર, શાન્ત ને ગ્રેમથી પૂર્ણ હતો. એવા ઉચ્ચ ગુણોથી આપાયેલા આત્મા પુણ્યશાસ્ત્રીજ હતો. એ પુણ્ય-મય જીવનને, કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રિયજનને જીવનભર કેમ વીસરાય ?.....

હવે તો એ બહેનને સમર્પેન કાવ્યની છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં સમાયેલ આશ્વાસન ને સમાધાન શાન્તિ પામવા રહ્યાં. પતિ પુત્રને મિત્ર વિદોષી તેમની ખારી જીંદગીમાં સ્મરણના સંયોગજ તેમને અનુભવવા રહ્યા.

“.....અમલનું અમરત્વ તો સુધા તેને બૂધી નથી— તે સદાસર્વદા સુધાના સ્મરણમાં વસેલ છે—તે પરથીજ સિદ્ધ થઈ રહ્યું છે. પૃથ્વી પરના કોઈપણ બ્હાલા મૃતજનનાં સ્મરણજ તે સદૈવ જીવન્ત છે તેનું બાન નથી કસાવતા ? નહીં તો આપણી સ્મરણ બોમમાં તેઓ કેવી રીતે વિરાજ રહે ? આપણું સ્મરણ—આપણે એમને સ્મરીએ છીએ તે જ બતાવી આપે છે કે તેઓ મર્યાં નથી, તેઓ જીવતા છે, આપણી ઉડેરી હૃદયમુદામાં તેમને નિવાસ છે. સર્વ-જૂતોના હૃદયદેશમાં અશ્વનજીને પરમાત્મા વિરાજે છે એ જાતનો જે ગીતાબોધ આપાયો, તે બીજું કાંઈજ નહિ, પરન્તુ સ્મરણે વિશ્વનાય સમચાયર સખર ભરી રહેલ છે, તે અમર ને અવિનાશી છે, તે ઘટપટ વ્યાપક છે, એટલુંજ સિદ્ધ કરી રહે છે.....

મૃતજનોનું મર્યાં પછી અસ્તિત્વ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન તો અહીં ઉદ્ભવતોજ નથી— એની તો નાના ચતુર્થીય રાંક નથી રહેતી. સ્મરણથી વિસાગે, ને બ્હાલાગ્રા બ્હાલુ તમારું મૃતજન જરૂર ભરી ગયું છે, એમ ચોક્કસ જણાવો. સ્મરણે તેને નંધરો અને સનાતન સંજીવન બોગરી રહ્યું છે એવો સાક્ષાત્કાર થશે. ઉંડી ને અરખલિન તેની સ્મૃતિજ તેનું અમરત્વ સ્થાપી રહે છે—તેને અમર કહે છે. આ સ્મરણજલિ—નિત્ય નિરંતરનું તે પ્રિયજનનું સ્મરણજ તેનું ‘શ્રાદ્ધ’ છે.....

બ્હાલોનાની સંસ્મૃતિ તે જ તેમનું આનંદન શ્રાદ્ધ છે—અને અહીં તો સુધા—અમૃત અમરને નિષ્પાપને નહિ બુદ્ધે એ ભાવજ અદ્યતન અકાંચલિ અર્પી રેવો છે, અમરની અમરના સિદ્ધ કરી રહ્યા છે.”

“ વિશેષો નિર્મળા સ્પૃહ સરીઝ જના પ્રિયતમે ’

“ પરંતુ આત્મા તો નહી ક’ વિશેષી થઇ શકે.

“It is only in this union of souls that death has no meaning.

“ સાંન્દર્ધ ને સ્નેહ અજીત મૃત્યુથી ”

૫ પુત્રી-પ્રેમ

(1) All mothers are rich when they love their children:—
Maeterlinck

(2) Riddle of destiny, who can show
What this short visit meant, or know
What thy errand here below ?—C Lamb.

પુત્રી-પ્રેમને પ્રકટતું આ કલુષકાન્ત પથ તોટલુ જ ભાવવાહી છે—

પ્રિય ખાલ મ્હારી ’ તે’ પ્રવાણુ જ અહીં થઈ શુ આદર્શુ !
અહીં ના રૂઝુ ? કે શુ જવા પ્રભુ સ્નેહમય મન તે કયું ?
અમ સ્નેહ ભાસ્યો શિથિલ ? કે મૃગજલ દીપી માયા નથી ?
સસાગના સ્વાર્થા પરમને માનીઓ શુ વિપમયી ?

કયાથી રૂઝે આ મૃતમયી મ સાગ અમૃતમયી-તને ?

તો વિકસજે પ્રમુખાદ પદમય બલે તું વિરમીને

અમ હરતમા ઝાણ નહીં સુકુમાર કલિકા તુ સમી.

પરિ જો રૂઝિ અરપી મુગધી ને પછી કરમાઇ શી

અમ હૃદયશુ દૃષ્ટ્યાણુ તહાર્ અહીં થઈ વિલુછ કને

શાન્તિ હુએ, શાન્તિ હુએ, શાન્તિ હુએ છુગ આત્મને

પરમાત્મા, પ્રકૃતિતત્ત્વ, માનવ-આત્મા સૃષ્ટિતત્ત્વ, જગત્, અને તે સર્વના અન્યોન્ય સંબધ, તેમના મૂળ આદિ કારણ, તેમના લક્ષ્ય હેતુ ને ક્ષેત્ર—એ સર્વને ઉદ્દેશના ઉપનિષદો લખાયા છે તેમ ‘ પ્રેમ ’ના પરમાવધિ જગત્પારરૂપ ‘ માતૃપ્રેમ ’ ના—ઉપનિષદ ઉચ્ચારાય તો તેમા જગત્ આ કલુષ કલ્પ ઉત્તમ પકિતએ વિગાળ રહે એ નિશક છે ને તેનો બલ્ય ‘ શાન્તિપાઠ ’ તેમા સર્વોપરિ રચા. બોમરી રહે તે તોટલુજ સલ છે

સૌ. કલુષ્ટે ! આ પુત્રીને ‘ ગીતાપુત્રી ’ એ નામે સંધાવતા તેતુ કારણ જણાવતો આ ‘ મ્હારી નોધપોથી ’ માનો ઉલ્લેખ મનનીય થઇ પડશે —

ગીતાપુત્રી પરનો મ્હારો વ્હાન આગ્રઆટલો કેમ વધી શક્યો તે કદાચ તમને નહીં ખમર હોય. અગિયાર જ માસની એ માનસી મ્હાર દિન આટઆટલુ કેવી રીતે છતી રહી હશે એ તો એની પોતાની જ સદૃશ્ય પર પરને માલુમ એ કાલક રસમળી હતી, પણ એ

શ્રીકૃષ્ણના ગીતામૃતની પીધેલી હતી. જ્યારે પિતાજી યુવરી ગયા ને ગીતાના ગેબી રસધ્વનિ આપણુ જગવતાં તે કાળે આ તરતજુ જ ચેતનદાન પામેલ, જીવનરસના તાજેજા અનુભવ કરેલ, આ બાળકી આપણા આત્માની અગોચર ઉચ્ચતા ને અધ્યાત્મિકતા અનુલક્ષતી. પ્રાણમાં મહાપ્રાણ સમાય તેમ તેના કૂટાં ચેતનમાં ગીતાગાનના અજળ રણકાર રણકી રહ્યા ને ગર્ભ-દર્શિકા તે અવતરી. આ પછી તેની તેજસ્વિતા કેટલી ભવ્ય ! પ્રભાતમાં એ સૌ પ્હેલાં ઉઠતી ને નિગ્ગનંદી સમી પારણામાં રમઝુમતી રમતી-એકલી જ આહ્વાદતી અને તમારા 'હરિ ઠં' ના નાદે પૂર્વની કોઇ દિવ્ય સ્મૃતિ સાધતી હોય તેમ તે એક ધ્યાન થઇ જતી. રહું તો તેણે કદી ભણ્યુ જ નથી. છેલ્લા બે માસની તેની ગંભીર માંદગીમાંય તે રડી નથી. પણ સૌ સહન કરતાં જ સંસારવાટેથી તે સંચરી હતી. નર્મદાનેા પટ ઝોળાંગી તે માંદીને ખભે નાખી, વૈદ્યને ઘેર તેને (આદાદ) લઇ જતી તે કાળે વાટમાં એ અવાક બાળાના આત્માના સૂરો અને સંભાળાતા. તે કહેતી, " આ ! શા માટે આવડો ખમ ઉઠાવી રહ્યાં છો ? મને આરા મળી ચૂકી છે. જવાના સાદ થઇ રહ્યા છે. " આ તેના નિગૂઢ સંબંધોએ હું એકાકી રહતી ને નર્મદાની કોઇ કોઇ ભેખડોએ ઉન્હાં યુજ અંતરના આસુ ગ્રીલી લેતી. ફરીથી તે કહેતી, " બા, ન રડતા : હું પુનઃ એક કાળે આવીશ; પણ તેમને થહુ દુઃખ યશે-તમે દુઃખી થશો. " માદીકરી એકલાં જ અને ઉપર આભ ને નીચે ધરતી-એમ ખરા અપોરે વૈદ્યને ત્યાં જતાં, ત્યાં તેની સારવાર થતી, ને અને સંતોષ થતા કે આ કૂલ-આ કમળ-નિષ્પાપ આ પારિતું —મૃત્યુને બિછાને પોટે તે પહેલા મ્હારાથી તેની જોટલી સેવા અને તેટલી સૌ એયસ્કર છે. કારણ હું માનતી કે જે દષ્ટિ તેને લાધી છે તે કોઇ અજળ છે મોક્ષદા દષ્ટિની જે અપૂર્વ બક્ષિસ તે પામી છે તેની તો ખસ વાળનાજ રહી જાય એવું છે. યોગબ્રહ્મ કોઈ મહાત્મા જ મ્હારે આંગણે પધારેલ ને તેની પળ આવી ત્યારે અવશિષ્ટ નિજ પૃથ્વીપરનું આસુધ્ય ભોગવી દેવદેશ તે પાછો ઉડી જાય છે ! પણ મ્હારો શોક-તેની પાછળનો મ્હારો તીવ્ર શોક તો અઘાપિ કાયમ જ છે. મને લાગ્યું કે આપણે રંકે ઘર આ વિમળ ને તપસ્વિનુ રત્ન ન છાન્યું—આપણે તેની જોઇતી દરકાર ન કરી. બી. એ. નું તમારું છેલ્લુ વર્ષ એટલે તેમાં તમે યુવાયા ને મ્હારાથી ૫ અનેકવિધ જંગળમાં તેની સારવાર ન સધાઇ. આ રત્ન પોપાણું હોત તો હું જશ્ન માનું છું કે સંસાર કોઇ દેવી સુવાસે જ તેણે સમરે બર્ધો હોત : ને આપણી સર્જની તે તારિણી બની હોત "...

ઉપરું માતૃપ્રેમનું ઉર્જાવલ દષ્ટાંત મેટલીકના આ નીચલા શબ્દો સ્મરણે ભરી રહે છે:—

There are no poor mothers, no ugly ones, no old ones..... Their love is always the most beautiful of the joys. And when they seem most sad, it needs but a kiss which they receive or give to turn all their sorrows into joys. All mothers are rich when they love their children.

આખા ૫ ઉપલા કાવ્યમાં પથગામી ફિલસુફીભરી પ્રશ્નાવલી એટલી તો હૃદયમેદક છે કે તેનો અનુભવ 'માતાઓ' વિના અન્યને ન જ હોઇ શકે. પ્રત્યેક માતા પોતાના બાળક માટે

અને કોક કોક ગોવર્ધનરામભાઈ જેવા પિતાઓ પણ * -પરમ જ્ઞાનવન્તા માતાપિતાને ય આ દુઃખકર આઘાત ઉંડા શોક-અર્થવમા હૂંચવવા પૂરતો છે. સૌ. કનુખ્દેન 'સુન્દરી સુમોધ' માં વર્ષો પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયેલ એક બીજાં કાવ્યમા જણાવે છે તેમ—

મન મોહને જીતી શક્યું પણ શોક જીતી ના શક્યું:

“ એ શોકથી જલતા જીવરને ક્યાય શાન્તિ ના મળી.

અને બાળાને જેમ પ્રભુપાદપંક્તમાં શાન્તિ મેળવવાની ભાવના બાપી તેમ પોતે ય શોકભારવન્તા ચિત્તે એ જ કાવ્યમા બાપે છે:—

* એક માતાપિતાના સહસાજ— જન્મનાં વારને જ—મૃત્યુબોળે મિરાજેલ બાળકને ઉદેશીને લખાયેલ એક ગીતમાં ચાર્લસ લેમ્સ આ પ્રકારની શીલ્પુરી મુંચી આ ભાવના આલેખી રહે છે-

Riddle of destiny, who can show

What this short visit meant, or know

What thy errand here below ?

Shall we say, that Nature blind

Checked her hand, and changed her mind

First when she had exactly wrought

A finished pattern without fault ?

Could she flag, or could she tire,

Or lacked she the Promethean fire;

With her nine moon's long working sickened

That should thy little limbs have quickened ?

* * * *

Or did the stern-eyed Fate descry,

That babe or mother, one must die;

So in mercy left the stock,

And cut the branch, to save the shock

Of young years widow'd and the pain

When Single State comes back again

To the lone man who, reft of wife

Thenceforward drags a maimed life ?

The economy of Heaven is dark,

And wisest clerks have missed the mark

Why human buds like this, should fall

More brief than fly ephemeral

That has his day.....etc

શાન્તિ અરે, શાન્તિ કદી હું દેલતી થાકી ગઇ:

“ થાક્યુ જીગર શાન્તિ પ્રભુવિષ્ણુ મેળવે કહો, કયા જાહે:

અસરણુ શરણુ, અનાયન કે નાય, પ્રભુવિષ્ણુ શોકશમન-શાન્તિ-મળતી મુરદેશ જ છે.

ગીતાપુત્રી જ્યોતિની બાવિ વાણી સાચી પડી ને ચિ. જ્યોત્સ્નાના જન્મકાળ સો. કનુબહેને આ રીતે વધાવ્યો.---

પ્રકટી પરિમળ વિશેષ:

આજ મ્હારે આગણે—

પ્રકટી પરિમળ વિશેષ.

જીવન ઉગસ સમી ઉજાવતી એ ઉગતી

અમૃતતા ગુંજતી વિશેષ:

આજ મ્હારે આગણે—

પ્રકટી પરિમળ વિશેષ.

દેવના પ્રકાશચૂમી દેવપ્રભા દીકરી

બાળરાજ ગૃહની પ્રાણીસ:

આજ મ્હારે આગણે—

પ્રકટી પરિમળ વિશેષ.

અશ્વર્યે ઓપતી ને સૌન્દર્યે શોભતી, •

અતિથિ કે અદ્ભુત વેશ;

આજ મ્હારે આગણે—

પ્રકટી પરિમળ વિશેષ.

લળી લળી પ્રસન્ન હું પ્રણમન-પ્રકાશન:

દેવજશ જગતું હમેશ:

આજ મ્હારે આગણે—

પ્રકટી પરિમળ વિશેષ.

આ કાવ્ય લખાણું, તે કાળે મેટરલીકના ‘બ્લુ બર્ડ’ માનો ભવ્ય દિવ્ય અજન્મી માળકેનો ભાવ સૌ. કનુબહેનેને અંતર અજળ રસભરી અસર સાથે વ્યાપેલ હતો. તે બાલરાજગૃહની પરમ ગ્રેષ્ઠા તેમને ચિત્ત મનહરણી ને પ્રેમલ ભાવનાભરી લાગી હતી. ત્યાંની જ ‘દેવના પ્રકાશચૂમી દીકરી દેવપ્રભા’ જ અદ્વી નિજ આંગણુ પ્રકટે છે એવું જાહેર રમિક ભાન તેમને ચમ્પેલ. તે Kingdom of the Future ના Azure Palace-માંના સારાંચ રસચિત્ર ને તેનાં અંતરોં દર્શન સૌ. કનુબહેને વારંવાર નિજ ‘કદના પગલણુ પ્રકૃતિ’ દ્વારા ગ્રીવતાં-અને એ સૌ આનંદન ભાવ અદ્વી વ્યક્ત થયા વિના નથી રહેલ. આ સાથે Iggonics નો સૌ. કનુબહેનેનો અભ્યાસ વિરલ હતો. સંસાર માટે ‘પશુતાના ખેલનથી’ પશુ-બાળકોનો બાળ ન જરૂર ‘પ્રાણુખર્ચા’ પ્રાણુખરપુર મદાબાગ કુમાર ને કુમારીઓ અજન્મ અને તેમનો જન્મકાંત ને જીવન ઉઠેર આદરવાનો એમનો દિવ્ય માહ

વારંવાર ‘ મહારી મોંઘ-પોથી ’ના પાનાઓમાં તરી રહેતો માલુમ પડી આવે છે. Supermanની એક અનિર્વચનીય ભાવના-ભાવિ પૃથ્વી પરના વસનારાઓની કોઈ સુમધુર કલ્પના--સૌ. કનુબેનને ચિત્ર નિત્ય રમી રહેતી. જર્મન ફિલસૂફ Nietzsche ની માથક-She too dreamt of a future race of men and women strong and handsome, straight-forward and courageous, heroes and heroines, in various walks of life, geniuses in all nobler arts. આટલા મારે તે ફિલસૂફના જેમ She too advocated the elimination of the unfit by the legislation to prevent offspring in the case of the diseased, the weak, the ugly, and the criminal; અને પોતે ચોક્કસ માનનાં કે The Superman is the meaning of the earth.

આ સર્વ મિદ્ધાન્તોની ચર્ચા ને ઉદાપોહ જ્યારે તેઓ નિજ સંસ્કારી સખીમંડળીમાં આદરતાં ત્યારે તે સમયનું દરય અચૂખૂલું બાસ્ત્યા વિના ન જ રહેતું. આ સાથે પુત્રપુત્રીઓ માતાપિતાનાં આમંત્રિત અતિથિઓ છે, અને એવા આમંત્રિત અતિથિઓને કાજ સર્વ કોઈ ભવ્યદિવ્ય સામગ્રી માતાપિતાની પાસે હોવીજ જોઈએ, જેથી તેઓના આત્મા, હૃદય, શુદ્ધિ ને શરીર એકસરખી કેળવણી-ખીલવણી પામી રહે-એ પ્રાચીન આર્ય ભાવ પણ તેમના ચિત્રમાં ઓતપ્રોત થયેલ એવામાં આવે છે.-પણ એમના એ અતિથિઓ, તે બાલ-રાજગૃહ ‘ Children’s Palace ’માંથી આમંત્રણ અતિથિઓ તેમની Superman ની ભાવના પુરતાર કરવા ન ટૂંક્યા ! ‘ હાજી મહમદ સમારક ગ્રંથ ’ ને પા. ૩૬૫ મે તેઓ લખે છે કે:-

વિરૂપ વેશનમાં-તે પ્રાસાદના ખંડિયરોની ભારી ય દિશાઓમાં-હવે તો શોધું છું મહારા એ અંતરધાન અતિથિઓને. નથી રચના હવે એ વેશનની વિરૂપતાનાં ભયંકર ખંડિયરો. હું તો હંયાસુની એ અતિથિઓને શોધું છું, ને જલ્પુ છું કે ક્યાં એ પ્રાસાદની મનોહર ભવ્યતા ને ક્યાં આ ખંડિયરોની ભયંકરતા ! ઓ આકાશ અને પૃથ્વી ! ઓ સૂર્ય ને ચંદ્ર ! ખતાવો, મહારા એ અંતરધાન અતિથિઓને.....

હજીય મદને મહારા ખંડિયર ને વેશનમા અતિથિઓના બહુકારા વાગે છે. હું ને મહારી કોટિલ તેમની પદાવલિ મંદિર, મઠી, વનદેશ ને સંસારની જાડીમા પણ શોધી રહ્યા છીએ: પણ નથી તેનો આદિ કે અંત. જો તે સ્વર્ગીય સ્મૃતિવિહન લાધે તો આદરીએ તે પર આંસુના અભિષેક ને પુતળજન્મે તે અતિથિઓનો પ્રુણ સંગમ ”.....

૧૯૨૦ માં સુરતમાં આ હૃદયેષ્ય આદરેલ અને ૧૯૨૧ માં બાઇ રાવળને મોટલી આપેલ, તે કાળે “પુતળજન્મે તે અતિથિઓના પ્રુણ સંગમ” પામવાની બાવિ વાણી પોતે એ વર્ષ પછી અનન્ય પ્રહ્નજન્મ મદલ કરી સાચી પાડી ! હા-સાચીજ પાડી ! કારણ સર આર્થર કેનન કેમ્બ્રિજ પોતાના Vital Message દ્વારા જણાવે છે:-

The child grows up to the normal, so that the mother who lost a babe of two years old and dies herself twenty years later finds a grown up daughter of twenty-two awaiting her coming.

સૌ. કનુબહેનને ય પોતાના અતિથિઓ એ પુનર્જન્મમાં-નિજ સનાતન ધક્કજન્મમાં તે સાકારનિરાકારની સમીપ લાખ્યા છે. માતાએ નિજબાળકોને પુનઃ બોલામાં લીધાં છે ને અધુરા રહેલ માતૃપ્રેમના નિજ દલાવ ત્યાં તે અક્ષરધામમાં-‘જન્મમૃત્યુજયશ્રીના’ ધામમાં— પોતે આદરી રહેલ છે ! ૧૬૭૮ ના થાવણના ‘વસન્ત’ મા પ્રસિદ્ધ થયેલ અજ્ઞાન ભાવના અને વાસ્તવિકતાના અનુપમ સમિશ્રણ-ગુચ્યજ્વરતા એક જીવનપરજીવનવિષયક ‘બેદી જીવન’ નામ નિજ કાવ્યમાં સૌ. કનુબહેન આ પ્રમાણે કવી રહે છે:—

બેદી જગજીવન જીવાય છે !

હો રાજ ! રાજ !

બેદી જગજીવન જીવાય છે !

પળમાં અનામી પરબદ્ધ સગ વિહરૂં

પળમાં રૂપનામ ભાન થાય છે: હો રાજ ! રાજ ! ...

પળમાં અનામી બાલકૃન્દ સંગ ઘૂમુ:

પળમાં જગમૂલકાં ચૂમાય છે. હો રાજ ! રાજ ! ...

પળમાં સાશ્વતતીર અમૃતતા ભોગવું

પળમાં ભવમૃત્યુ સજ્જાય છે: હો રાજ ! રાજ ! ...

પળમાં તે પાર તણાં કીર્તિમાન ગજવું

પળમાં આ પાર ઉજવાય છે: હો રાજ ! રાજ ! ...

વત્સલ અદૈત કિન્તુ આપણાં પ્રતિપદ્ય

ઉભય પાર એક સુદાય છે

હો રાજ ! રાજ !

બેદી જગજીવન જીવાય છે.

૬. દામ્પત્ય પ્રેમ

ખસ. તો હવે દામ્પત્ય-પ્રેમના ઉભય પાર સુદાતા આ ‘વત્સલ અદૈત’ વિશે તેમનાં અનેક ભાવભર્યા દાવ્યો પ્રતિ વળીએ: અને તેમના સુદામણા રસમંત્રો ઉઠેલી રહીએ.

રસરાક્તિ ને રસોદ્બોધકશક્તિ સમાં પતિપત્નીના પરમ ભાવવર્તા ‘વત્સલ અદૈત’ સંબધીતો સૌ. કનુબહેનના રસજ્ઞાન પ્રાચીન ને અર્વાચીન, પૂર્વ તેમ પશ્ચિમના અનેક રસ-ચિત્રોના મનન અને નિદિધ્યાસન પછી સમધુર રીતે પ્રકટ થયેલ જણાઈ આવે છે.

“લમની સંરચા દિવ્ય છે. તેમાં સંલગ્ન થતા યુગ્મો પવિત્ર છે. લમનું રક્તય શુદ્ધ છે, તેના અર્ચમાં પ્રભુમય અંશ છે. લમ નામજ્ઞ માનનીય છે: તેની ક્રિયા પ્રાથમિક છે, મનુષ્યસમાજને લાભદારી છે અને પરમદૃષ્ટાંતુ પરમાત્માની નજરમાં લમની પરમ પવિત્રતા પૂર્વધી મનાઈ છે:”—આ ગતનો ઉલ્લેખ-આત્મામાં વણી દીધેલ સુદા-લેખ (Stotto) સૌ. કનુબહેનના દામ્પત્ય-પ્રેમનો કર્ણધાર હતો.

છેક પહેલાં ખંડમાંનાં પહેલેમાં દાવ્યોમાં ય લમ-પ્રેમની એ પ્રતિની નિજ ‘રસમાગ્નને’ આ પ્રમાણે નિજ ઉડેરી આત્મ-ભાવ જણાવી રહે છે.

રસમાલી અહો ! રસસિંચનથી
મમ આત્મકલિ વિકસાવી જ શી !
મમ ઉરતણી હતી વાઢી સૂઝી
તહીં સ્નેહસલીલ સાચી જ સોંચી
નવજીવન કે અરપી જ રહ્યોઃ
ઉરવધરી તું વિકસાવી રહ્યોઃ
તુજ આત્મતણો મધુરો મધુરો
કેમ પ્રેમપ્રકાશ ચૂમ્યો જ ચૂમ્યોઃ
કૃમણી ટશરો ~~ફટકી~~ ઉરમાં
શુદ્ધ સ્નેહ સુવાસ ભરી પમરી
ઉપકાર ભૂલું ક્યમ એ તું કહે ?
ઉપકાર તણો બદલો શું ચહે ?
અહ ! એ બદલો ક્યમ વાળું, સખા !
ઉપકારનો ભાર સહું ન, સખા !
મુજ આત્મની પાખડી-પાખડી એ
ચરણે ધડું, ઓ રસમાળી ! તને

૨૩-૬-૧૬

આ ગીત લખાયા પૂર્વે એ ‘રસમાળી’ એ તો ક્યારનું મ નિજ પુષ્પ ઓગળી
લીધું હતુંઃ વડોદરા કોલેજની મીસેલેનીમાનું તેનું એક કાવ્ય આ રીતે આરંભાયેલ છેઃ—

મેં તો સુંધું મ્હારૂં ફૂલકું રેઃ
માહિ ગેળી હતી કે સુવાસઃ
આત્માના ઝોળે વધારીયું રેઃ
માહિ પૂરી જીવનની મિઠાશઃ
મેં તો સુંધું મ્હારૂં ફૂલકું રેઃ—

“સ્વર્ગના અસંખ્ય ગુલ-પુષ્પોમાનું તે એકઃ અખંડ ને અમૃત-હા, એકજ-પણ
સર્વશ્રેષ્ઠ ને સદાસર્વદાનું

નરનારીનાં લક્ષાવધિ પ્રેમસ્વરૂપમાનું તે એકઃ અખંડ ને અમૃત-હા, એક જ પણ
સર્વશ્રેષ્ઠ ને અર્નનકાળ સુધીનું.

કેટલો કાળ તે પુષ્પને પ્રકુલ થતા વીતી ગયો ?—કેટલો કાળ તે પ્રેમને પરિપૂર્ણ
પ્રગટ થતા વહી ગયો ?—દેવવરના લાડિલા જ એ તો જાણી-જાણી શકેઃ ત્હારી મ્હારી
જીવનનોધ નોધનારા જ એ તો ઉઠેલી શકે

—જસ, એક જ વખત-સ્થગકાગના વિરાટ ઉપવનમા, વિશ્વની સુખકુંજમા, વિશ્વની-
સંતોના આશ્રમ સમા વિશ્વની-સુખકુંજમા, એકજ વખત આલું સર્વોત્કૃષ્ટ ગુલ-પુષ્પ પ્રકુલ રહે.

—જસ, એક જ વખત,—લોકલોકાન્તર ઝગ્યા મહાકાળરમા, દેવદેવાધિદેવના અલુરણ
ઝગ્યા નિરાસરયાત્રમાં, એક જ વખત આવો વિરલ પ્રેમ અવિનાશ પ્રકાશી રહે.

સ્વર્ગનાં અસંખ્ય મુલ-પુષ્પોમાંનું તે એકઃ અખંડ ને અમૃત-હા, એકજ, પણ સર્વ-
શ્રેષ્ઠ ને સદાસર્વદાનું:

નરનારીના લક્ષ્યાવધિ પ્રેમસ્વરૂપમાંનું તે એકઃ અખંડ ને અમૃત-હા, એકજ, પણ
સર્વશ્રેષ્ઠ ને અનંત કાળ સુધીનું.”

—ઉપલા જ ગીસેલેનીમાંના કાવ્યની બધ-નોટસ રૂપે એ જ રસમાળાનો આ ઉદ્દેશ
તેની પ્રિયતમાને પદપદે ઢળા રહેલ છે-સમર્પિત થઈ રહેલ છે.

‘સુકાનીને’ નામના એક ખીજ તે જ અરસાના કાવ્યમાં એવો જ રસપ્રદ ઉદ્દેશ
સૌ. કતુખેને આદર્યો છે:—

જૂઠાંબું નાવ ભરદરીએ:

• પ્રભુ ! તું રહાય થાજે હો !

પ્રભુ, તું રહાય થાજે તો.

પછી ચિંતા મને શાની ?

તુફાની વા ભલે વાયે,

ભલે ને આવતા ખડકો

કુશળ મ્હારે સુકાની તો

• પછી ચિંતા મને શાની ?

જીનનૌકા ધીરી તુંને

બન્ધેા તું સ્નેહસુકાની:

નિયંતા તું ચતુર નાવિક

પછી ચિંતા મને શાની ?

સુકાની જો ! ભલા બાપુ !

નિરતર જાગતો રહેજે:

વમળમાં જાય ખેંચાઈ

હારી નાવ ત્યાં લે જો:

કરાવીને જીવન-યાત્રા

• પ્રભુ સામીધ્ય લઈ જાજે.

વિહરવું છે પ્રભુ ધામે

પછી ચિંતા મને શાની ?

“ મ્હારો રસવીર નાવિક, મ્હારો આસાકેન્દ્ર હૃદયનાથ, મ્હારો પૃથ્વી પરનો પ્રભુ,
અહોરાત્ર નમન નમવા, પ્રાણચાળ ભરી ભરી પૂજવા ”—વિગેરે વિગેરે. રા. કવિએ ઇન્દુ-
કુમારદ્વારા દાખવેલ ભાવો સૌ. કતુખેનને ચિત્ત પ્રથમથી જ સ્ફુરેલા અને તેને અનુરૂપ
કવન-દામ્પત્યપ્રેમના અગોચર અણમૂલકા કવન-તેમણે કેવળ સ્વપ્નશુરિન જ આદરેલાં, અહીં
પણ પ્રભુ ને પ્રભુ-સામીધ્યમાં મનાવન નિવાસ પામવાની “ દિવ્ય ” રસ-વાંઝના કદીય
તેમની સમી જ નથી. એ સદસા જણાઈ આવે છે, જાણી એમાં આદેશાચોય સુકાનીએ
જામન રહી જીવન નાવ વમળમાં ખેંચાઈ ન જાય ને આગાદ હાંરી રહે તે માટે કેવું

ને કેટલું ક્યું—ન ક્યું તે તો તેનો પોતાનો આત્મા જ કહી શકે. કારણ તે પૃથ્વીપરનો હતો, જ્યારે તેની પ્રતિની દેવજીવનની દેવાડિલી રસઆલિષ્ઠ હતી:—

“ Slowly the great side-doors of the Cathedral swung back on their hinges, and out on their steps in a glorious blaze of sunlight came Poet and his Angel-companion together. The one, a man in the full prime of splendid and vigorous manhood—the other a woman, timid and sweet, robed in gray attire, with a posy of white flowers at her throat. A simple girl, and most distinctly human,—the fresh pure colour reddened in her cheeks, the soft spring-tide wind fanned her and the sunbeams seemed to dance about her in a bright revel of amaze and curiosity. Her lustrous eyes dwelt on the busy Platz below with a vaguely compassionate wonder—a look that suggested some far foreknowbdge of things that at the same time were strangely unfamiliar. Hand in hand with her companion she stood,—while he holding her fast, drank in the pureness of her beauty the love-light of her glance, the holy radiance of her smile, till every sense in him was *spiritualised* anew by the passionate faith and reverence in his heart, the marvell of glory that had fallen upon his heart, the nameless rapture that possessed his soul. To have knelt at her feet, and bowed his head before her in worshipping silence would have been to follow the strongest impulse in him.—but she had given him a higher duty than this. He was to “ *lead her* ”—lead her “ into the world ! ”—The dreary, dark world so unfitted to receive such brightness,—she had come to him clad in all the sacred weakness of womanhood;—and it was his proud privilege to guard and shelter her from evil,—from the evil in others,—but chiefly from the evil in himself. No, tint must touch that spotless life which God had entrusted to him !—Sorrow might come, nay, *must* come, since as long as humanity errs, so long must angels grieve,—sorrow but not sin ! A grand, awed sense of responsibility filled him,—a responsibility—that he accepted with passionate gratitude and joy,—he had attained a vaster dignity than any king on any throne,—and all the visible Universe was

transfigured into a Golden pageant, of loveliness and light, fairer than the fabled Valley of Aurlion !

And as he looked at her proudly, adoringly,—she raised her beautiful, innocent, questioning eyes to his.

"This is a city ?" she asked—"A city of man who labour for god and serve each other ?

"Alas; not so, my sweet !" he answered, his voice trembling with its own infinite tenderness.

"There is no city on the sad Earth where men do not labour for mere vanity's sake, and oppose each other !"

દિવ્ય આશીર્વાદની કૃપાણુધાર સિરપર વરસાવનારી આ દેવમાલિકા 'સંસાર' વારે સંસારી:-એવા મહદ્ આશયથી કે અનિત્ય ને અસુખ સંસારના અધારાં ઉત્થેચાય ને તેમાં પ્રકાશના સોજાવવ પૂર સમર વહી રહે! તેનામાં દિગ્મત હતી, બળ હતું, આગ્રહ હતો, ઉત્સાહ હતો. એકેજ જન્મમા લક્ષ્ય સાધવાની બદાહરી થ હતી.....

દામ્પત્ય-પ્રેમનાં બીજાં અનેકાં કાવ્યો ને ગીતો ઉઠેલીએ-

વર ને વનિતા બે એક:

વિશ્વ વાટે—

વર ને વનિતા બે એક:

ઉડેરા તપ કેરા રૂલ રૂપ જોપે

સુજનજૂનાં એ હમેશ:

વિશ્વ વાટે—

વર ને વનિતા બે એક:

મળતાં દષ્ટોદષ્ટ એકમેક જોળખે:

વાંચે આત્માના ઉદ્દેશ:

વિશ્વ વાટે—

વર ને વનિતા બે એક

સાધના સૈયારી સફર ભવભરદરિયે

સાથી સનાતન સંજેલ.

વિશ્વ વાટે—

વર ને વનિતા બે એક.

અહીં સ્વીડનબોર્ગની અનેરી લગ્નભાવના "સંજે ઉડેરા તપકેરા રૂપ" ની પ્રાચીન આર્યભાવના શુચિ છે ને વળી પાછી પશ્ચિમના એ દેશની સુન્દરતમ સનાતન સાચી ઉદ્દેશ ભાવના પણ વ્યક્ત થએલ છે. સ્વ. કલાપી નિષેની એક રસભરી ચર્ચાના 'શ્વારી નોધ-વોચી' માં ઉદ્દેશ આદરનાં તેઓ જણાવે છે.-મહાં તો એકલ મોનવું છે કે સદિ-

મંડાણ કોક અનિર્વાચ્ય ને અગમ્ય એવા કાનુન વડે જ નિર્માયું છે. અને આ કાનુન વડેજ મનુષ્યો મનુષ્યો વચ્ચે લગ્નરસેડ પણ જમી રહે છે. સીકનર્થોર્ગ લખે છે કે સૃષ્ટિપાંટે એકજ વનિતા એકજ વરને માટે નિર્માયુ થજ ચુકેલ છે ને તેને સાક્ષી આપેના મેટરર્થોક્તે 'બ્લુ બર્ડ' પછીનો રૂબા 'ધી બીટ્રોલેલ' પણ એનું એ જ ભાષી રહે છે. દલાપી શોભના પ્રત્યે કેમ આકર્ષાયા અને તેને કેમ વર્ધા, અને તે પણ અનેકશઃ સંકલ્પ વિઠલ્પ પછી—એ સૌ વક દૃષ્ટિથી જોવા કરતાં ગંભીર અને અભ્યસનીય દૃષ્ટિથી જોવા જેવું—વિચારવા જેવું મને તો પ્રથમથીજ લાગેલ. તેથી જ એ સંજ્ઞાનો એક હરફ સુદ્ધતિ મેં હચ્ચારેલ—નથી. મનુષ્યથી થઇ શકે તેટલા સૌ પ્રયત્નો તેણે કરી જોયાઃ બન્નેને સમાન દૃષ્ટિથી મહાવાના સૌ પ્રયાસો તેણે ચોજ્યા. પણ આં તે જીલ્લો હતો. કિસ્તારની કટુણીથી વિરુદ્ધ વર્તતો હતો ને તે જ સંકલ્પનો વિષય થયો. એક પાસ તમારો સમાજ ને બીજી પાસ અંતરનો અવાજઃ આ બેમાંથી તેણે કોને માન આપવું? અતિ વિકટ પ્રશ્નાવલિ ઉભી થઇ. ખરી રીતે તો તે સમાજનાં બંધનેને ઉવેખી શક્યો હોત અને અત્યારે તમે જો તેને 'નીતિબ્હાર' ગણી રહો છો તેવો થવા પામ્યો ન હોત. સત્ય દૃષ્ટિથી તો 'નીતિબ્હાર' નથીજ; તે—ધર્મશ્રી પયગામની દૃષ્ટિ ને ગંભીર સાકેતિક દૃષ્ટિથી તો તે નીતિના—ધર્મના જ માર્ગમાં ઉમેલ છે, પણ આપણને તે ગૂઢ છે, અગમ્ય છે. આખો 'કેકારવ' આત્માનો ઉડો કઠળાટ—struggle—દાખવી રહે છે. તમે તેને માટે જે શબ્દો વાપરેલ છે તેજ સાચા ને—આપણા 'કેકારવ' ને મોખરે તમે એ શબ્દો ટાકેલ છે ને મને તે પ્રિય થઇ પડ્યા છે.

કલાપીનો કેકારવ.

Or

"A Declaration of the Rights of Feeling in opposition to the binding power of social relations" અર્થાં 'Rights of Feeling'—એટલે પ્રેરણા ને અંતરજાનવડે જે લાગણી ઉદ્ભવે તેના અધિકાર એમ સમજવાનું છે. અને માટે હું તેના પ્રત્યેક પત્રને નિર્દેશી રહીશ. 'કેકારવ' માં ઉનારેલો પુરોજન પત્ર ને તેનું પહેલું જ વાક્ય આ ઉંડેરી પ્રેરણા (Instinct) અને અંતર્જાન (Intuition) ની સાખીતી આપી રહે છે.....એ પત્રો થકી તો આપણે એક ગહનતત્ત્વ પ્રશ્નને ઉઠેલી શકવાનું સામર્થ્ય મેળવી શકીએ છીએ. આપણે સંસારે માનેલાં—મનાવેલાં સત્યોથી દૂર આત્માના અવાજને વશ વર્તી પરમ બાવનાવંતાં સત્યોને ઉઠેલી રહેવા શક્તિમાન થઇ રહીએ છીએ. એ પત્રો ન અપાયા હોત તો કવિની અંતર્દૃષ્ટિ કેટલી સતેજ છે, પ્રજ્વળા માર્ગને કેટલી પિછાનતી છે, તે બાગ્યેજ માલુમ પડ્યું હોત." .....

અલખત, ગોવર્ધનરામભાઇ જણાવે છે તેમ 'સંસારી જનોમાં સંવનન અને પરિશીલન શૂન્ય થયાં છે'—પ્રિય ને પ્રિયાનાં રસનાં અને હરનાં ઐક્ય જોગ્યવાનાં દાર બંધ થયાં છે—છનાં ય સૌ. કનુબહેન એવા સંવનનશૂન્ય ને પરિશીલનશૂન્ય સંસારમાં ક્યાંક ક્યાંક સાચા 'વર' ને સાચી 'વનિતા' નાં ઉચ્ચેષ્ય દશ્ય નીરખી રહે છે. 'સન્નેડીલાં સાચાં સન્ત' સમાં ટાક સાહુદમ્પતી 'અયસ્કાંત ને અયો ધાણ પેટે' પરસ્પર જોડે તસરેણુક અદેત પામેલ તેઓને જણાય છે. "અદત સદચારી આ દમ્પતી પરસ્પર સામર્થ્યથી, પરસ્પર સાદામયથી, પરસ્પર અભિલાષથી અને પરસ્પર પ્રતિષ્ઠાથી સર્વાંગી મુદ્દમ અદેત ગોગ

વડે એકજ બન્ધ યજ્ઞ-સમારંભ આદરે છે-જે પ્રીતિપદ છે-જે પ્રીતિપદનાં યજ્ઞમાન દમ્પતીનાં સૂક્ષ્મ શરીરના અમરયોગનો નાશ તો બહા પશુ કરી શકે તેમ નથી; અને દમ્પતી જોને પણ તેમ કરી શકે તેમ નથી. એમને તો માત્ર રથૂલ શરીરના વિયોગ દરવા કાળ આવે ને કોઇ મદા થયને માટે તેમ કરવું યોગ્ય લગે તો ઉભયની અદ્વૈત ઇચ્છાથી તેમ કરતાં કાંઇ બાધ નથી. આવાં દમ્પતીનું તો સર્વત્ર યજ્ઞમાનત્વ અદ્વૈત રૂપે છે.”.....આ ભાવવડે એતપ્રેત થઇ સૌ. દુનુબેન આ એક નીચેનું બન્ધ ગીત ગાય છે, જેમાં એક મૃત ને બીજું જીવન્ત બે અર્નનની સંસ્કરમાં આત્માના તાને કરી તથાઇ રદય છે, ને તે રીતે દમ્પતીના ઉપરોક્ત ઉચ્ચારેય ‘વત્સલ અદ્વૈત’ ના ભાવની સચોટ સાક્ષી આપી રહે છે: જોઇએ તે ગીત-

ભવ-ભવસાગરમાં નૌકા હોરાય.
આત્માના તાને તથાઇ:
ભવ-ભવસાગરમાં નૌકા હોરાય:
મૃત ને જીવન્ત બે
અર્નત કરી સંસ્કર
અમૃત-આનંદ સ્થાપ:
ભવ-ભવસાગરમાં નૌકા હોરાય.
યોગ ને સંન્યાસ બે
સુરીલાં સુકાયે:
વિશ્વતેજ વિરલાં વેશય.
ભવ-ભવસાગરમાં નૌકા હોરાય.
સામેની પારે
બંસી ધીર બાજે:
જોળખ અમુલ્ય થાય:
ભવ-ભવસાગરમાં નૌકા હોરાય.
આત્માના તાને તથાઇ.
મરે-ભવસાગરમાં નૌકા હોરાય.

આ આકર્ષણ ભવજૂંતિ લખે છે તેમ કે આન્તરેષુથી ભરપૂર છે-બહિર ઉપાધી યજ્ઞ નહીં. “પ્રેમનું કારણ પ્રેમ: પ્રેમીની લક્ષ્મી એ બધી” અને તેથી તન્મત્ત્ય જોળખ પણ જેટલી સૂક્ષ્મ અને ઉઠી છે, તેટલી જ તે સ્થિર ને સનાતન છે. કારણ એ જ દામ્પત્ય-ભાવનો પરમ સંત્યાનુભવી દિવિ દાખવે છે તેમ આત્મી સૂક્ષ્મ પ્રીતિની નવાલા આમરણાંત જવથી રહે છે: (વસ્તુતઃ “સૌન્દર્ય” ને સ્નેહ અજીત મૃત્યુથી” એ ન્યાયે નિહાળતાં ‘આમરણાન્ત’ ॥ શબ્દ પ્રયોગનું રચાને ‘નિરંત-અખંડ ને અનન્ત’ જવથી રહે ॥ એ પ્રયોગ વધારે સચુકિત થઇ પડત.) કુખ-કુખમાં અદ્વૈત રહે છે, સર્વોવરચામા અનુચુલ રહે છે, કાળ એને અસ્ત નથી કરતો; પણ એનાં આવરણનો નાશ કરે છે, વધારે કાળ જાય તેમ એ પ્રીતિ પ્રીતિના સાર રૂપે પ્રગિય્યામ પામે છે-અને જરાવરચાથી, વૃદ્ધ વધતી વિકલ-

તાથી તેનો રસ નહ થતો નથી. લગનનું આ ઉત્કૃષ્ટ સ્વર્ગ દાખવતાં નીચલાં બે દમ્પતીના અનન્ય આકર્ષણ-ઓળખનાં ગીતો અગ્રણ્ય ને મનોહારી છે:—

સુમયુગની ઓળખ અમારી:

હો સન્તોષ !

સુમયુગની ઓળખ અમારી.

આધુનિક કવિગણોમાં તેમનું સ્થાન અમને તો આ તેમનાં રસગીતો વડેજ બહુધા તેમને મળી રહેશે એમ પ્રતીતી થયા વિના નથી રહેતી. બીજું ગીત જોઈએ:—*The Echoes of the Past*, “—

ભૂત તથા બલુકાર:

અહો હો !

ભૂત તથા બલુકાર.

પ્રિય પ્રેમાશ્રી સાર;

જાત ન પૂછું: નામ ન પૂછું;

આત્મ બને એકતાર:

અહો હો !

ભૂત તથા બલુકાર.

પ્રિય પ્રેમાશ્રી-સાર.

આદિ સનાતન : અન્ત સનાતન:

પારખ એ નિરુધાર:

અહો હો !

ભૂત તથા બલુકાર;

પ્રિય પ્રેમાશ્રી-સાર.

તે રસ મન્મથ : હું રસતન્મય:

વિરલા થોમ-વિહાર:

અહો હો !

વિરલા બલ્લ-વિહાર:

પ્રિય પ્રેમાશ્રી-સાર.....

સનાતન શક્તિ ને વિકાસ પામતા યોગ-વિહાર-બલ્લવિહાર રૂપી લગ્ન-સ્વર્ગ દરેકાઇ સાચાં દમ્પતી ધારે તો માર્ગી શકે-અનુભવી શકે એમ સૌ. કનુબહેન સચોટ માનતાં:—

That state of perfect happiness—the immortal union of two souls in one, creatures of God's eternal light partaking each other's thoughts, bestowing upon each other the renewal of joy, and creating loveliness in form and action by their mutual sympathy and tenderness. Here in this Heaven of Marriage-age

cannot touch them, death has no meaning for them—life is their air and space and movement—life palpitates through them and warms them with colour and glory as the sunshine warms and reddens the petals of the rose—they grow beyond mortality and are immune from all disasters. These lovers of God are the beloved of God—their passion is divine, knowing no weariness, no satiety, no end !

દામ્પત્યભાવની પરાકાષ્ઠા દાખતી આ તેમની પ્રભુપ્રાર્થના તેટલી જ ગંભીર રીતે ઉપસા ભાવે મઝેથી બ્યક્ત કરી રહે છે:—

રક્ષોજી ! રક્ષો અમ બે હો !

વિભુ વર !

રક્ષોજી ! રક્ષો અમ બે હો !

સંગ સાધુબંધનો સફળ કરાવે;

મોક્ષદાર મીઠકાં ઓર પ્રકટાવે;

ચિન્તન ક્રિયા બદલાવે;

વિભુ વર !

રક્ષોજી ! રક્ષો અમ બે હો ! .

અધ્યયન-ઓપનાં ઉભે વિકસાવે;

સાન્સારનાં માથુનાં ઉભે વિલસાવે;

ઉત્તરવય અમ ભાગ્યમાનુ સ્થાપે;

વિભુ વર !

રક્ષોજી ! રક્ષો અમ બે હો !

પ્રભાતે પ્રભાતે સંજવન પામનાં પ્રત્યેક દામ્પતી નિજ લક્ષ્મણની સરળતા ઉપથી પ્રાર્થનાના બધા મંત્ર કરીને નિસ ઉઝળી રહે તેા પૃથ્વી પર દયાપાત્રી જડીઓ જા જડીઓ શુ ન વર્ષી રહે ?

આજ રીતની પ્રત્યેક પોતાની લક્ષ્મણીની દેશબાગીનીને દીધેલ શુભાશીર્વાદની મહાવાણુ પત્ર અહીં ઉતારવી નિરર્થક નહિ જા મણાય—

મત લગ તણું લીધું ચાણી ! રે †

પ્રેમમા પ્રભુનાને પિછાણી રે-

રોહ રવર્ગ છો એ સત્ર જાણી રે-

રડા પત્નીના ધર્મ પ્રમાણી રે-

† “ મ્હારી સાર લેજો અવિનાશીરે ! ” એ રક્ષિતભણીમીનંતો દાજ-જે સો. હતુ બહેનને અતિરુચિકર હતો. ‘ સાહિત્ય ’ માં આ ગીત પ્રસિદ્ધ થઇ ગયું છે.

લીધી દમ્પતી-ધર્મ-પ્રતિષ્ઠા રે
દાન આત્મ તણા દીધા-લીધા રે.
પરણી પ્રણતામા પગના માકળા રે
સ્નેહ સદે સલુણા સુડાયા રે

દિવ્ય સ્નેહ તણા તપ તપજો રે
સીતા-અનસૂયાને અનુસરજો રે
દયા-ધર્મ-શ્રદ્ધા ઉર બરજો રે
બહાજ જીવનનું પતિકર ધરજો રે

પ્રેમ-સરવરે કમલો ખીલવજો રેઃ
રામ કૃષ્ણ ઇસુને પુવવજો રે
સતી સાવિત્રી હિન્દમા ધરજો રે
શુદ્ધ સ્નેહના ફાલ ફુલવજો રે *

* 'સમય' ના સળધમા સૌ કનુબ્દનને ચિતે પ્રાચીન આર્ય ભાવનાઓ અનુભવ અસર કરી રહેલ આત્મના આત્માનમ્ સદ્ધામિ પ્રાણસ્તે પ્રાણાન્, અને તે જ રીતે મૈત્રી ફેરેલીએ તેમના Master Christian આ દાખવેલ આ લમભાવો પણ સું ર પ્રમાણ પાઠી રહેલ -પતિ પત્નિને કહે છે I swear to devote myself to her body and soul-to cherish her first and last of all human creatures, to be true to her in thought, word and deed,-to care for her in sickness as in health, in age as in youth, to honour her as my chiefest good, and to die faithful to her in the world, hoping by the mercy of God to complete a more perfect union with her in the world to come! Amen-આજ રીતે પત્ની કહે છે -અને પતિ પત્નીને લગ્નપ્રદિકા દેતા બાબે છે -

“ In the presence of you all, before God, I place this ring upon my wife's hand as a symbol of unbreaking faith and loyalty! I pledge my life to hers, and promise to defend her from all evil, to shelter her, to work for her, and to guard her with such tenderness as shall not fail! I swear my faith, and may God forgive me if I break my vow! અને પત્ની તે સ્નેહપ્રદાને સ્વીકાર કરતા કહે છે -

In the presence of you all and before God, I take this ring and wear it as a symbol of my husband's trust in me, and a token of his love! I pledge my life to his, and promise to uphold the honour of his name,-to obey him in every just and rightful wish,-to defend his additions, to guard his home in

‘પગ્થવું એટલે પ્રણામ પગલા માડવા’; ‘અનુગ્રુહ દમ્પતી રૂપે અન્યોન્યની ન્યૂનતા પૂરતી’ : વિશ્વનંદના પ્રણુજ્ઞે જે અનન્ય કાનુતો નિમ્યા છે તેમા સક્રિય ને સુન્દર ભાવ ભજવી રહે એવાં રસમાળ-દેવગામ પૃથ્વી થાટે નર્મી ચેતનના દ્વારા સમા મૂકવા—શરીર-આકર્ષણથી પર, સંગવડના લગ્નોથી પર, કોઈ અનેરા આત્મસંબંધના સહભાગી ને સહચારી થઈ રહેવું, મોહથી પર પરમ પ્રેમના પ્રકાશ જીવન ને પગજીવન-આ લોક ને પગ્થોડા-એમ અખંડ અનંત પ્રકટના ને પાયગવા—એવા એવા સુમધુર લગ્નભાવે। સૌ કનુબ્દેનને ચિત્ત પ્રથમથી જ રમના. એક કુમારીની તેમની ભાવનામાં વ્યક્ત કરેલ “હું સીના ને એક રામ” સમા પતિપત્નીએ ક્ષણવિષ્ણુ ને જૃદલક્ષ્મી સમા આપવું, જો લગ્નમાનસાર તેમણે ગ્રીષ્મો હતો ને તેથી જ તેમના તે વિપવક સર્વ કામ્યોમા અજમ પ્રકારની જે મોહિની ને મિહાસ, ભાવ-પ્રધાન કાન્યતલા જે રસિક ને સોદામથા અમરકાર જોવામા આવે છે, તે સર્વ પથરાઈ રહ્યા છે. સાચો દામ્પત્ય પ્રેમ જ ધૈર્ય પ્રેમનું પ્રાકટ્ય કરાવી રહે છે એમ તેમનું સચોટ માનવું હતું સનાતન યુવા વસન્ત ને અનંતનાનાં ગાન ગજવી રહે છે, વર્તમાનમા તે ભવિષ્યની આશાભિલાષાઓ અનુભવી રહે છે. કશું જ તેમને અશક્ય કે કુશિલ થતું કે નીવડતું જ નથી સર્વ કાર્ય પ્રાપ્ય-સરલતાથી પ્રાપ્ય થઈ રહે છે—એવી સર્વ *Charmorous* ભાવનાઓ તેમને ચિત્ત ઉભરતી તેઓ લખે છે: “લગ્ન ભાવની દિવ્યતા બહુ જ નાની હતી લારથી મને આકર્ષતી, દેહત્વાક એવા જોડા જોતી ત્યાં મને તાદાત્મ્યતા જણાતી તથા બહુ જ જુજ એવા જોડા જણાતા અને જ્યાં તેમ થતું ત્યાં એ ‘સુમગ દર્શન’ ધડિકમા અસ્ત થતું”.....

કવિ ન્દાનાલાન “ન્દાના ન્દાના રાસ” વિષે એક સુન્દરી સંગોધમા સૌ કનુબ્દેન ના પ્રસિદ્ધ થયેલ ઉદ્દેશના ભાવો તેમના દામ્પત્ય પ્રેમભાવને આ રીતે દાખવી રહે છે:— ‘પ્રેમ-સરોવર’ નો રાસ એમને રચ્ય છે, તેની મીઠી હલકે તેમને ડોલાવ્યા છે, તેટલા જ તેમના અતરમા ભાવોએ તેમનાપર બલવત્તર અસર કરી છે

તેઓ લખે છે -

“ખાસ કરીને એ રાસ વધારે પ્રિય થઈ પડવાનું કારણ તેમા રહેતી પ્રેમ અને નીતિની ઉચ્ચતર ભાવના છે, જે પવિત્ર ને નિર્દોષ દમ્પતીને પ્રણુસામીપ્ય લઈ જતી હોય એમ લાગે છે આખાએ રામની ક્ષરપના ધણી મજાની ગુલાઈ છે, તેની રૂપક મંચિ આથી જ રૂડી અને ઉડી લાગે છે. સરોવર પ્રેમથી બર્ધુ છે, જે કાઠે દેવકુવડા ઉગ્યા છે ખરેખર પ્રેમસરોવરને કાઠે તો દેવકુવડાં જ ઉગે ને ? ઉપરાન્ત આ પક્તિ—કુંજની કુસુમન છાયમા રે. બૂલસુ જગતપરિતાપ—મા એવા દેવકુસુમની છાયમા તો જગત્તા સર્વ પરિતાપ બૂલાય જ બૂલાય, જે જગતમા પ્રણુની દવારૂપી ઘટા આનંદાદિત થઈ રહી છે ને જ્યાં નીતિની જ લતાઓ પથરાઈ રહી છે, ત્યાં તો યુવકના જ પમરાટપથરી ને રહે, આખા પ રાસમા દામ્પત્ય જીવનની વિશુદ્ધ પ્રેમમય અખીત થઈ રહે છે. અને છેવટે દામ્પત્યપ્રેમમાથી

peace and good report,” and to surround him with such tenderness as shall not fail ! I swear my faith; and may God forsake me, if I break my vow.”

પ્રથમપ્રેમનું પ્રાકટ્ય નજરે પડે છે, એ રાસ પ્રભુના પરમપદનું અગ્રી પીતાં શીખવે છે—
‘પીશું પરમ પદનાં અગ્રી રે’

ખીનું તેમાંથી એ પલ્લુ સંચન થઇ રહે છે કે દામ્પત્ય પ્રેમમાંથી વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ પ્રસરાની જનહિતાર્થ જીવન વહન કરવા પત્ની પોતાના પ્રિયતમને કહેતી જણાય છે.

“ જગત્ જીવે ત્હારી વાટડી રે:

જીવનના જન જણાવ: મહારા વ્હાલમા !

.....પ્રેમરસ ને ભક્તિરસથી ઉભરાતો આ રાસ જાણે કોઇ સુવાવર્યાના પુરમાં મદ-
ડોલતી યુવતી ગાતી ન હોય, અને છતાં ય વેરાગ્યની નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિની અજબ સુંદરતા
પોતાના ચિત્તમાં ધારણ કરી રહી ન હોય અને સર્વ સંસારિક વિકારોને હડસેલી નાખી,
પ્રેમભક્તિના શિખરપર નિરંકુશ વૃત્તિથી પોતાના પ્રિયતમ વ્હાલને “ પૃથ્વી ને નભોમંડળ
ઝોળંગારી પ્રભુપદમાં ઉતારવા ” ન ચયતી હોય; કંચની પરમભાગ્યવતી વિધાત્રી રૂપે તેના
લલાટ પ્રદેશમાં અદ્ભુત મંત્ર ન આશ્રેષ્ઠતી હોય એમ સહજ જણાઇ આવે છે, અને
એ જ પ્રીતિ, નીતિમય પ્રીતિ, ભક્તિમય પ્રીતિ અને વિશુદ્ધિમય પ્રીતિ—આખા યે કાવ્યની
પરમ ભાવના છે. અને એ પ્રીતિ કેવળ પતિજાતીના જ સંતોષમાં પરિભ્રમ ન થતાં તેથી
આગળ વધી ઊંડા કર્તવ્યનું જાન, ‘પ્રવૃત્તિનું મહાસત્ત્વ, કાળપત્રી રહેતી જણાય છે.....
યુવતીના આત્માના આભૂષણ જેવું, સમસ્ત સંલગ્ન સ્ત્રીસમાજના દામ્પત્ય ‘ધર્મ-કર્મ-મર્મ’ને
જાખવું આ કાવ્ય જેટલું તેના સુવાચ્ય શબ્દોમાં અને રસિક ભાવોમાં મીઠું ને મનહરણું
છે, તેટલું જ તેના આધ્યાત્મિક રસમાં અને સાર્વિક તત્વજોડમાં ચિત્તને પવિત્ર કરતું ને
પ્રાણને પ્રકાશ આપતું જણાય છે.....

૭. માનવ-પ્રેમ.

માનવ-પ્રેમનાં પરમ ગાન પથ્થુ સૌ. કનુજેને ગાયેલ છે, તે તે તરફ હવે વળીએ:—

જનતા-દુઃખ સર્વ નિવારણમાં
મમ આત્મ સમર્પી રહું હું સદા:
મમ ભાંડુ-તથા દુઃખ સંહરવા
નવ દેહ તણી મુજને જ રચુલા.
ધનહીન અધીન અશાન્તિ ભયો
મુજ દેશ અરે ! અતિશે સહતો:
સહુ આધિ ઉપાધિજ વ્યાધિ વહો.
વિષજવાલ અમંત મહી જળતો.

જહીં જાગક માતવિહોણું બને:
જહીં ભાઇ જાગીનીથી દૂર બને;
જહીં પ્રેમની પાંખ પિખાઇ જતી:
જહીં જાગ-કંઠ વિધુરી જાગી ?

સહુ ત્રાપની ચીસ પુકારી રહેઃ
 વડવાનલ શો મુજ આત્મ જલેઃ
 કહી કલેશ કુસંપ તથા બડકઃ
 કહી જૂખ-તપાતુર જો રડતા.
 સહુનીજ પીડા દૂર તે કરવા.
 મમ આત્મ ધરો હાડી તત્પરતા.
 ધરી ગ્રેમ દયા મૃદુતા દલતા
 પ્રિય ભાંડુતણા કઈ સાન્ન્યન શાં !

બનુ બૌદ્ધ પરિવ્રજિકા સમ હું ?
 બનુ પુત્રી દયાની ઇશુપ્રિય હું ?
 લેખતા શિવતા રતિભક્તિ વહુંઃ
 સહુ સ્વાન શું મંત્ર-અમી વરસું.

શેલીની માફક સૌ. કનુબ્હેનને ચિત્ત પણ “ a passion for reforming the world ” જાગેલ અહીં નજરે પડી આવે છે. મીસીસ શેલી જણાવે છે કે:—

To defecate life of its misery and its evil was the ruling passion of his (Shelly) soul; he dedicated to it every power of his mind, every pulsation of his heart. He looked on political freedom as the direct agent to effect the happiness of mankind; and thus any newsprung hope of liberty inspired a joy and exultation more intense and wild than he could have felt for any personal advantage. Those who have never experienced the workings of passion on general and unselfish subjects cannot understand this. He was generous to imprudence, devoted to heroism.

These characteristics breathe throughout his poetry. The struggle for human weak, the resolution firm to martyrdom the impetuous pursuit, the glad triumph in good, the determination not to despair; such were the features that marked those of his works which he regarded with most complacency, as sustained by a lofty subject and useful aim, ”

આખરે ક્વાસીએને મુકત કરવાની તેની બાલ-ભાવના પણ કેવળ સૌ. કનુબ્હેન સખે
 તેમ ‘ જનના દુઃખ સર્વ નિવારણાર્થ ’ જ ઉદ્ભવેલી.

‘ મરત્તલીસંદ્ર ’ આ ઉનારેણું સર એડીન આરનોલ્ડના *Lighthouse of Asia* પરથી
 સુચિત ભુદેવનું ત્યાગગીત સૌ. કનુબ્હેનનું એક અતિ પ્રિય ગીત હતું. તેમ ભગવાન ઇસુના
 સ્વાર્થ-લાગના કથનોપ તેમણે “ પવિત્ર પુસ્તક ”માંથી મનનપૂર્વક વાંચેલ ને વિચારેલ.

“ મુજ હૃદય પ્રીતિનાં અંગ તમે સૌ અંગ સર્વ છો મહારાં !

“ જનપશુજનના કલ્યાણુચર પર હોમું અંગ સહુ મહારાં.

આ પંક્તિઓ એમને અત્યંત રચિકર થઇ પડેલ અને તે જ ભાવવાહી ઉપલું ગીત અને તેનાં છેઠ્ઠાં ચરણો આપણનેય મનનીય ને રચિકર લાગ્યા વિના નહીં રહે.

એક સ્થળે તેઓ જણાવે છે: “ હું બાહુ છું કે નરી ભાવનાઓનેજ વધારી દેવી તે સંસારમાં સુખી થવાનો માર્ગ નથી. પરંતુ ભાવના ન હોય ને કેવળ જડ જેવુંજ પૃથ્વીને પાઠશે વસવાનું હોય તો તે યે કેમ સહન થઇ શકે ? ભાવના તો મનુષ્યને, ખુદ પરમાત્માનેય તેના સનાતન વૃદ્ધિ ને વિકાસ માટે-સારાયે વિશ્વતંત્રના વિકસન માટે-અત્યંત આવશ્યક છે. આ ભાવનાને તજી કેમ દેવાય ? સર્વ કોઇ શુરાંઓ ભાવના પરજ ઝડુમી રહ્યાં હતાં-છે. ધર્મ શું છે ? સંસાર શું છે ? રાજ્ય શું છે ? કેવળ ભાવનાઓજ ને. સોફિસ્ટીસ ને પ્લોટો, ઇયુથર ને ટોલસ્ટોય, થોરો ને એમર્સન, કેવળ ભાવનાની જ મૂર્તિઓ નહીં તો ખીનું શું ! અને મહારા બુદ્ધદેવ !

આ રાત્રી ગાજતી આજ:

મુજ મહેલતણી ચોપાસ:

આ અધકાર વીંટાય:

તે અધકારની મધ્ય:

“ સમ રહું પુત્ર-ગૃહ રત્ન:

એ પ્રજા તાત ને પ્રિયા પુત્ર: પ્રિતિરત્ન સર્વ મહારાં છે.

અલખત ‘ અધકારની મધ્ય ’ સંસાર અધકારની મધ્ય સર્વ સતેલ છે, તેમને તજી બુદ્ધ કેના આદેશને અનુસરી રહેલ છે ? કેના આદેશ કરીને એ સૌને તે તજી રહેલ છે ? દ્વાર ભણી જવા ચરણ ઉપડે છે, પણ હૃદયસત્ર તો જ્યાં સંસારી પ્રીતિવડે જડાયેલ છે ત્યાંજ વળે છે. પણ અન્તે તે ભાવનાનાં દોષો મહેલ તજે છે: અધકારમાંથી પ્રકાશમાં જાય છે: કેટલું તપ તપે છે: અને અન્તે નિર્વાણની તેમની મદ્ય-ભાવનાને પછી રહેતા દીસે છે. આ આદેશ બુદ્ધ ન અનુસરે તેને સાર કેટલીય શુક્તિઓ રચાઇ હતી: પણ સો ફોટ: તેમનો સ્વભાવ જ તેમને ‘ તપસ્યા ’ ને ત્રેયસ્કર પંથ તરફ વાળી રહ્યો. અને એ સૌ કંઈ ભાવનાને કાજ ?

જમદુદરણુને કાજ:

એ મદાધમને કાજ.

૮. પ્રાણી-પ્રેમ

“ He prayeth well who loveth well,
Both man and bird and beast.
For the dear God who loveth us,
He made and loveth all.—Coleridge.

માનવ પ્રેમથી પર પશુ આ સી કવિનું દિલ ઢલી રહ્યું છે. સારાય પ્રાણીમાન પ્રત્યે દયા કરવા-કરાવવા તેનું ચિત્ત તલસે છે. અતિ જૂના “ શીકારીને ” નામના તેમના આ કાવ્યના મર્મો આ રીતના છે:—

શિકારી ! તું એ પંખીને માર્ય ના:
એ છે ત્હારું મીઠું બોણું બાત જો.
એક પિતા પરમેશ્વર ત્હારો એહનો.
ત્યજ તેથી આ કૂર અતિ સંહાર જો.
ના છે વાચા મરિણ બિચારા પંખીને:
મારીશ તું પશુ એ નહી કેહ ‘ નવ માર્ય ’ જો !
આવે જેવ કરનું પાસમા—
તરછોડી નવ મારીશ કુમળું છેક જો.
કુંજ મહીં બેસી આનંદે બેવતું
એ આનંદે નવ પાડીશ તુ વિદ્ર જો.
પંખી જાત એ નવ લૂલરો ઉપકાર ગુજ
કદી કદી હરશે ચિન્તા તારી એહ જો.
શીકારી તું એ પંખીને માર્ય ના
એ છે ત્હારું મીઠું બોણું બાત જો.

કલાપી કહે છે તેમ “ પશુ આ માનવી આ—એ કાષ્ઠ લેદ ન પ્રેમને ” એ સાવ સાચું છે. સૌ કનુબહેનની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી પ્રેમભાવનાએ પંખી તથા માનવીનો એક નહિ-વત્ કરી દીધો છે. ઉપરાંત શીકારી-માનવીને તેનો ને તે વધ્ય પંખીનો એક જ પિતા પરમેશ્વર છે એવા બોધ આપેલ છે.

Glow worm અને Nightingale ના કવિ કાકિપરે ગુરૂ આ એક સંવાદ-કાવ્યમાં જે ભાવમાન રલાધ રલાધ રહે છે તે અહીં પણ ઉપરની પદ્ધતિ “ એક પિતા પરમેશ્વર ત્હારો એહનો ” આ રલાએવ છે. આજ રીતે પ્રભાકીડને મુખ કાકિપર બુધબુધને કહેવ શોભે છે.—

It was the selfsame power divine

That taught you to sing and me to shine.

અને તે પંખી કાચને જાતે સર્વ કાષ્ઠ warring Sectarines ને-લદવાડીયા માનવ મંડળને—અજળ ભાનુભાવની મદાવાણ કાકિપર શીખવી રહે છે.

આ સાથે ઉપલા કાવ્યમા કલાપીના તેજાજ મથામના કાવ્યની છાયા પથરાયલી જણાઇ આવે છે.

“ પક્ષી તેના પ્રભુ સાથે દેવામા મળે રહે ” એ પદ્ધતિના સદૃશ્ય ને માર્મિક પડ્યા સૌ કનુબહેનના ઉપલા કાવ્યમા સ્પષ્ટ સૂચાઇ રહેલ છે.—

દયા છે હથરી માયા આ બદ્ધાડ કદુ મદા,

દયામાં બલ પ્રીતિનું કંઈ જાન જનો કરે,—

એ ખીજી પંક્તિઓની હાયા પણ તેમના મનને નિહિધ્યાસનને પામેલ 'કેકારવ' ની છાપ પ્રકટ કરી રહે છે. એ સિવાય બાકીના વિચારો તો સ્વતંત્રજ છે-કવિ ચિત્તને પોતાની દયામય પ્રેમમય વૃત્તિનાજ તે ચોપક ને પ્રવર્તક છે-તે જુદું જણાવવાની જરૂર નથી રહેતી.

'મ્હારી નોંધપોથી'માં તેઓ લખે છે કે "Modern civilization" માત્ર મનુષ્ય સુખનોજ શેં વિચાર કરી રહ્યું છે? તેને ચિત્ત ધધરે સરજેલાં અને માનવોને સુખપ્રદ થઇ રહેતાં અન્ય પ્રાણીઓની કિંમતજ જણાતી નથી એવું લાગે છે. અનેક સુસુંદર પંખીઓનાં પીછાં-તેમને હણીને પ્રલયકરેલ પીછાં-પ્હેરેલી યુરોપીય લક્ષનાઓને જોઇએ છીએ ત્યારે ખરેખર હૈયામાં ઉડા આઘાત થઇ રહે છે.

કવિઓનો યુગજ જાણે શય્યો હોય, યુરોપના સારા ચે ખંડમાં જાણે દયાના ને પ્રેમનાં ભગવાન હસુએ બાપેલ કવનોજ ચાન્ત પડ્યા હોય, વર્ડ્સવર્થ જેમ કહેતા તેમ એક જડ-જીવનજ વ્હાલું, અતિ વ્હાલું થઇ રહ્યું હોય-એમ સહસા જણાઇ આવે છે. કુદરત સાથે એકતાનતા કરતી તો કેસણે રહી, પણ તેથી ઉલટું કુદરતના સૌન્દર્યનો ખ્વંસ કરવો એ જ એક આજ તે ખંડ પોતાના મહત્કાર્યરૂપે ગણી રહ્યો લાગે છે! સાયન્સના વધતા જતા બળનો આમાં હું દોષ નથી કાઢતી. સાયન્સ ભલે વધો. જ્ઞાન ભલે વૃદ્ધિમત થઇ રહ્યો. તેની ના નથી. પણ ટેનિસન ઉચ્ચારે છે તેમ જ્ઞાન સાથે સન્માન પણ વધવું જોઇએ છે. નહિતર સન્માનવિહોણી સૌ Modern civilization ની ઉચ્ચામાં ઉચી સાઠ સિત્તર કે એંશી મજલા જેટલી બાપેલ પ્રમાણ પણ એક ટુંકમાં નીચે મરી પડશે નહિ થઇ જશે જી નિઃશંક છે,

બિચારાં નહીંય પંખીઓને આ પ્રમાણે કનડવા એ તો કેવળ "stupid fancy" નહીં તો ખીજું શું કહેવાય? અને આવી અમર્ષાદ ને નિરંકુશ મોજશી વૃત્તિ કદીય કોઇને હિતકર કે બેપરકર નીવડી છે ખરી? "ગ્રીસે સૌન્દર્યને પૂજ્યું" છેજો શરીર સૌન્દર્યને-અને તેનો અંત આગ્યો. "રોમે વિલાસને પૂજ્યો"-જડભાવી વિલાસને, ઇન્દ્રિય ને ઇન્દ્રિયાર્થના સર્વ કોઇ વિલાસમાત્રને-અને રોમ ભસ્મસાત ઘસી ગયું. તેમ દેહનાં સૌન્દર્ય ઓપાવવાને, કૂતરા ભરી રીતે તેમને વિલમાવવાની આ યોજના, હું તો કળી ચકું છું ત્યાં સુધી, ને હુનિયાનો પ્રતિલાસ સાચી સાક્ષી પૂરતો હોય તો નેનય મ્હારી સાથે લઇ, હું પુકારી ચકું છું કે આવું આ ચણતર લાગે કાળ નહીંજ ટકે-નથીજ ટકવાનું."

મલમત એ તો સાચુંજ છે કે નવીન સંસ્કૃતિનું સારીય સૃષ્ટિમીનું ચણતર ઓઓને હાથેજ થવાનું છે. લગાયક, દિંસક ને આસુરી સૌ બાવોને જડમુગથી તેઓજ આ પૃથ્વીપરથી ભસ્મીભૂત કરી દેવાનાં છે. એવે કાળે ઉપલેા 'અર્હિસા'-વાચક બાવ-સૌ. કનુબહેને પ્રદર્શિત કરેલ પ્રાણીમાત્રના સંરક્ષણનો બાવ-જરિય અસ્થાને નહિ જ લખાય.

ઉપસંહાર.

ભગિની-બધુઓ !

આ પરથી એકસ બેઠ શકાશે કે સૌ. કનુબહેને ઉપખવેલ કવિના-સાહિત્ય કેવળ આત્મ-લક્ષી (Literature of self-expression) છે, જેમાં ભાવપ્રધાન રસધ્વનિ અને રાગધ્વનિ કાવ્યો ને ગીતો, ધ્યાનપ્રધાન પ્રાર્થન ગીતો અને કરુણ પ્રશસ્તિઓ મુખ્યત્વે સમાયેલ છે. આ સર્વમા તે ઉપરાંત સાહિત્યને અનુગ્રહ ચારે તત્વ-વિચાર, પ્રેરણા, કલ્પના ને સ્વરૂપતત્વ (element of technicality) સારી રીતે જળવાયેલ જણાઈ આવે છે. અને એ રીતે એમનું સાહિત્ય એમની આખીય Personality નું પ્રક્ટીકરણ-પ્રકાશન ને ઉચ્ચારણ આપાદ રીતે વ્યક્ત કરી રહેલ છે. કવિના મસ્તિષક ને હૃદયમાંથી તેના જન્મ થયેલ છે, તેણે જાતેજ નિજ કવિતા પુસ્તકના પાનાપર પોતાને ઉતારેલ છે, તેનું સાદૃશ્ય વ્યક્તિત્વ તેમાં તરી રહેલ છે. સાચું સાહિત્ય તે જ કે જે તેના કર્તાની-ઉત્પાદકની સાચી ઓળખને પિઞ્જન કરાવી રહે. તેના આત્માની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી કલાકીલાનાં ઓળખ ને પિઞ્જન, તેનામા રહેલ સામાન્ય દૃષ્ટિથી પારની આંતરદૃષ્ટિ (Insight) ને સામાન્ય વિચારણાથી પારની અદ્ભુત ને અલૌકિક વિચારણાથી જાણ આપી રહે. એક પ્રકારની કર્તાની સ્વતંત્ર કવનશક્તિની છાપ આઘત પડેલ દાખરી રહે. કાલ્પણ જેને 'genuine voices' કહે છે તે જાતના ધ્વનિ તેમા પ્રતિષ્ઠા વાચકને સ્વચ્છાવ્યા વિના ન જ રહે. I have read a new literature, not a reprint; nor a reflection of any other literature, but a new literature' ઇત્યાદિ રીતેના સાક્ષાત્કાર વાંચકને ચિત્ત જામી રહે. આમ થવા અલગત જે sincerity' બેઠએ તે સૌ. કનુબહેનના કાવ્યોમાં છે. તેમના જીવનની ઉત્તમોત્તમ ધોનાં ઉત્તમોત્તમ આન્દોલન પ્રવાહનાં તે અવતરણ માત્ર છે. તેમની ઉજ્જવલ પ્રતિભાપ્રભાથી તેઓ ઉજ્જવલ ને અનેરું દીપી રહેલ છે. આ કાવ્યો ને ગીતો ઉકેલતાં આપણે એમના જીવનની, તેમાં નિવસતાં પુણ્યાણુ આત્માની, અને અજબ નિર્દોષ ને નિખાલસ વ્યક્તિત્વની ઝાંખી કરી રહીએ છીએ.

આજ રીતે તેમની ભાષાશૈલીના સંબંધમાય તે વ્યક્તિત્વ, કેવી અજબ મોહિની બરી રીતે ભાત પાડી રહે છે તે એ જોવા જેવું છે. ક્યાપીની માફક ગદ્યમાં તેમણે એક પ્રકારની Conversational Style નો ઉપયોગ કીધો છે. ડા. જોન્સનને માટે દેહવાણુ કે તે તેના મંડળમાં Great Talker તરીકે ઉમદા સ્થાન ભોગવી રહેતો. તે જ રીતે સૌ. કનુબહેને એમની ગદ્યશૈલીને ઉડી ને ઉડી Conversation ની ભાવનાથી ઓતપ્રેત કીધેલ દરકોઇને જણાઈ આવ્યા વિના નહિ રહે; જ્યારે પદસૈધી અનુસૂતમ ડોલન બરી-તેના નાદ શમે છતાંય અનુપ અનુકંપ સ્મૃતિમાં જગમ્યા વિના ન રહે-એવી સંગીતસૈની તેમણે અજી છે. કેટલાક એમના ગીતોના રજુકારજ એટલા ભય છે, કેટલાકના ભાવોજ એટલા મનોહર છે, કેટલાકમાની કલ્પનાજ એટલી રસિક ને દુરગામી છે, ને કેટલાકની પાછળ વિદરતી પ્રેરણા ને અંતરદૃષ્ટિની ઝવક એટલી પ્રબલ ને પ્રાણવાન છે કે એમનું હરકોઇ લખાણ એક પ્રકારની નીરાળા ભાત પાડ્યા વિના રહેતુંજ નથી. મેથ્યુ આર્નોલ્ડ જેને જાવોઅય સત્ય ને જાવોઅય ગાંભીર્ય કહે છે તેવા પ્રકારનું-તે સૌન્દર્ય ને સારપ અરતા રસ-અંશોનું બર્ધુ પૂર્ણ સાહિત્ય -આ સ્ત્રી-કવિએ આપણી સમક્ષ રજુ કર્યું છે; જેનો આત્મા 'ગ્રેમ' છે.

છેક પરમાત્મ પ્રેમથી મારીને તે તેનાં સજ્જેલાં સામાન્યમાં સામાન્ય પંખી પર્યન્ત પ્રેમની જીવન્ત જીવલંત બાવના સૌ. કનુબહેનનાં કાબ્યોમા તરી રહેલ જણાયા વિના નથી રહેતી. તેઓએ વર્ષો પૂર્વે લખેલ 'યુવતીનાં આશુપણો' નામના નિબંધનું પહેલુંજ વાક્ય આ પ્રમાણે ઉતારેલ સ્મરણમા છે. 'શાણ્યાઓ સમગ્રવે છે કે પુરુષનું અવતરણ માન ફેલાવવા સાર, તથા સ્ત્રીનું સ્નેહ ફેલાવવા સાર છે,'—અહીં આપણને સચેટ પ્રતીતિ થઇ રહેશે કે જે શાણ્યાઓ—દિલસૂઝે, પયગંબરે, દવિવરે, ઋષિઓ ને મહન્તોની સમજુતી તેમણે ગ્રહણ કરી હતી, ઉરપ્રાણ જેને ઉતારી હતી, જીવનના પ્રત્યેક વાણા ને તાણામાં જેને વણી હતી, તે 'પ્રેમ-પ્રવર્તન'—એક સુભગા આર્થને છાજતું 'પ્રેમ પ્રવર્તન' એક પૃથ્વીપાટ અવતરેલ માનવી આદરે તેટલી મર્યાદા સુધીનું 'પ્રેમ-પ્રવર્તન' તેમણે દાખવેલ છે. ઉપલાં કાબ્યોની—ગીતોની પ્રાણપ્રકાશિની અક્ષરમાળ તેની અજળ સાક્ષી ને સાધીતી આપતી આપણી સમક્ષ અક્ષર ઉભેલ છે.

પણ આટલા પ્રેમ યકાય એ રસિક સ્ત્રીકવિને સંતોષ નથી થયો. વધારે બલવત્તર સ્નેહની, વધારે દિવ્યતર પ્રેમની તેને ચિત્ત આકાંક્ષા જન્મેલ છે. વેદની ઋચાઓ જેવી પ્રકાશ-પ્રાર્થનની આ નીચલી રસધાર કોક અનિર્વચનીય પ્રેમ-પ્રકાશનને માટે આરાધના ઉચ્ચારી રહેલ જણાય છે:—

પ્રકાશ દો:

પ્રકાશ દો:

પ્રકાશ દો:

અમે પ્રકાશ-ભૂખ્યાં પધારીઆ આ દાર;

પ્રકાશ દો:

(૩)

અમ આનંદ અધૂરા પ્રકાશતા:

અમ સૌન્દર્ય અધૂરા વિલાસતાં:

અમ સત્ય-સ્નેહ અધૂરા ઉલ્લાસતા:

પ્રકાશ દો:

પ્રકાશ દો:

પ્રકાશ દો:

અમે પ્રકાશ ભૂખ્યાં પધારીઆ આ દાર:

જગજૂની અમ પ્રાર્થના આ ગાજતી:

સદિસંગની અમ શોધ આ ચળી રહી:

અમર આશ અમ દહડે દહજ ઝગી:

પ્રકાશ દો:

પ્રકાશ દો:

પ્રકાશ દો:

અમે પ્રકાશ ભૂખ્યાં પધારીઆ આ દાર:

કેક શાશ્વત રહસ્યો અમ પામીએઃ
કેક ઉંડા આધાસન અમ ઝીલીએ,
કેક અજરામર શાન્તિ પ્રમાણીએ.

પ્રકાશ દો

પ્રકાશ દો

પ્રકાશ દોઃ

અમે પ્રકાશ જુખ્યા પધારીઆ આ દાર.

આ પ્રાર્થના સૂણાય છેઃ સાચા અંતઃકરણથી, ઉરપ્રાણ પાથરીને આદરેલી આરાધના
ક્યારે ફોગટ નય છે? અને 'જ્યોતિ ઝમકે' છે.

ઝમકી જ્યોતિ આત્માને આવાસઃ

પ્રાણશું પ્રકટી એ ઉજ્જવલ ઉત્તમઃ

ઝમકી જ્યોતિ આત્માને આવાસ.

ઉલટી' તો આધી કે શોક ધેરી ઉરમાંઃ

ઉવટમાં' તા ખારે મેધ અનુના પૂરમાંઃ

પીમળી પરિમળ પ્રેમલ ઉત્તમ

ઝમકી જ્યાનિ આત્માને આવાસ.

વિરમ્યા ઉઘાટ ન્યાણી અંતરની આરસી

વિશમ્યા ધનધોર સ્વચ્છ શોભે નભ-પાટલીઃ

ઉઘડયા ઉરપ્રાણ કેરા ઉઘાડઃ

ઝમકી જ્યોતિ આત્માને આવાસઃ

નત્રનત ઉજું હું પ્રણમન પ્રસારતીઃ

યશગીત યુગ્મ હું ભક્તિભાવ ભાખતીઃ

વરસી શિવપગ કલ્યાણધારઃ

ઝમકી જ્યોતિ આત્માને આવાસ.

અલખત, પ્રાર્થના સૂણાઈ, જ્યોતિ ઝમકી, અધૂરા કંઈક આનંદ, અધૂરા કંઈક
સૌન્દર્ય, અધૂરા સત્ય, ને રનેહ, ઉલ્લસતા માટે છે, શાશ્વત રહસ્યોની કંઈક પિછાન થઈ
રહે છે, ઉરના ઉઘાટ સૌ શમે છે, શોક-વ્યાધિ ને માનવ વ્યથાના સૌ આર્ત નાદ વિરમે છે,
અજરામર શાન્તિના ને અનુપમ જન-પથ કલ્યાણના અનુભવની પગ પલ ઉગે છે-એટલામા
તો એ જ્યોતિની અહીની ઝનક-પૃથ્વી પરની તેની પ્રકાશરેખા-ઉડી નય છેઃ અને

All God's angels say " Well done " !

" White and forgiven,

" Thou shalt enter heaven,

" And pass unchallenged, the Golden gate,

" Where welcoming spirits watch and wait,

" To hail thy coming with sweet accord,

" To the Holy City of God the Lord. "

૨૭ ઇસ્માઇલી સાહિત્ય.

(લેખક.—રા. રા. ગુલામહુસેન અનિલ.)

મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ, સાહિત્યપ્રેમી સજ્જનો! અને સત્રારીઓ!

અમારા ઇસ્માઇલી સાહિત્યથી આપ સુર મદાશયોને પરિચિત કરવાનો આજનો કિર્મતી સમય અમેને પ્રાપ્ત થયો છે અને તેના માટે અમેને પરિપક્વ કાર્યવાહકોએ જે સંગવડ કરી આપી છે તે માટે અમેનો હૃદયકાર માનીએ છીએ.

છૂટી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વતા અમાગ જોળ સાહિત્ય બામતમા અમારું ધાર્મિક સાહિત્ય ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વે નહિ હોવા સંબંધે તે વખતના પ્રમુખ સાહેબ રા. બા. કાઠાવાળા-એ અમાગ ધાર્મિક સાહિત્યથી અજાણ્ય હોવાને લીધે જે વિચારો જણાવેલ તે બામત આજની આ બી પરિપક્વતા અમારું સાહિત્ય સો વર્ષ જ પૂર્વે નહિ પણ ધણી સદીઓથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં બહાર પડેલું છે તેવું સાબિત કરી આપવા અમે જે કાંઈ રજૂ કરીએ તે આપ સાતિથી સાબળશો એવી આશા છે.

(૧) મી. એફલજી ધનજી કાબા કે જેવણ પોતે અમારું સાહિત્ય સો વર્ષ પૂર્વે નહિ હોવા જણાવવાનું રા. કાઠાવાળા સાહેબ જણાવે છે તે જ મી. કાબાએ પોતાના શ્રી ઇસ્માઇલી મિશનપ્રયોગ નામના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં ઇસ્માઇલી સાહિત્ય ધણું જૂનું હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(૨) અમારા મહાન બોધ ગુરુ પીર સદ્શદીનસાહેબ કે જેવણ અમારા ૩૦મા ઇમામ હકે મૌલાના શાહ ઇસ્લામશાહના વખતમાં તેવણ સાહેબના તરફથી હિંદુસ્થાનમાં આજથી લગભગ ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે પધાર્યાનું ઘણી તવારીખોથી સાબિત છે તેમણે અહીંની બાબાનો અભ્યાસ કરી વેદ વિગેરે પુસ્તકોનું અધ્યયન કરી કુરઆને ચરીફ અને વેદોમાના રહેવા તત્ત્વોનો અમારા ધાર્મિક સાહિત્યમાં પદ્મામક ઉમેરો કરી ગયાનું મુબાઇની હાઇકોર્ટમાં (બારાબાસા કેસ વખતે) બેરિસ્ટર ઇ. આય હાવર્ડે ૧૮૬૬ માં પોતાના બાવણમાં સિદ્ધ કરી બતાવેલું છે. (જુઓ સર બેસેફ આહડનો ચુકાતો.)

(૩) મુબાઇ દાઇકોર્ટમાં હાજી બીબી વિરુદ્ધ ના આગાખાન વચ્ચે ચાલેલા કેસમાં અમારા ધાર્મિક સાહિત્ય પૈકીના સખ્યાના યથો જે આ કેસમાં રજૂ થયા હતા તેમાના કેટલાક ૪૫૦ અને તેથી પણ વધારે વર્ષ પદવાના હસ્તલિખિત છે તેમ તે વખતના નીમાએય કમીશને પણ બહેર કરેલું છે ને તે સીકાઇની જાણમાં છે, કાગલ કે તે કેસ બહેર પેપરોમાં પણ આપતો હતો.

(૪) ઉપરાંત વોટસન્સ હિસ્ટરી ઓફ પરથીયા અને ત્વારીષે રસીદીના અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં પણ આ બાબત ખુલી જાહેર છે.

(૫) તેથી પણ વધારે પુરાવા રૂપે અમારા જમાવતખાનાઓમાં ધણે ખરે ટેકણે લગભગ ૩ સદી પૂર્વેના હસ્તલિખિત ધાર્મિક ગ્રંથો અત્યારે પણ મોબુદ છે ને વળી આજના પત્ર પ્રદર્શનમાં પણ આપે અમારા ધાર્મિક ગ્રંથો છપાએલા તેમજ હસ્તલિખિત જોવા હશે તે ઉપરથી પણ આપના જાણવામાં આવ્યું હશે કે અમારૂં ધાર્મિક સાહિત્ય નહું નથી, પરંતુ રસીદી રાગ રાગણીઓમાં આજે સદીઓ થયા ગુજરાતી ભાષામાં હસ્તી ધરાવે છે ને તેમાંના યોડાજ ઉતારાઓ આપ સૌ સુઝ મહારાણેની સમક્ષ રજુ કરીશું તો અરથાને નહિજ ગણાય.

હોજ રે મારા હંસા

કરણી કમાવો તો રખજી શું રાચો, આ તિરથ ત્રિવેણી આપ ચલણાજી

*

*

*

પીર સદરદીન બોલીયા કાષ્ઠ મન આપણું સમજાવે

કપડા ધોવે સો કમા હુવા દિલ ધોવે સો પાવે

*

*

*

હોજો રે વીરા

વિષય વાસના જમારે ટળે તારે મન થર ધાવે

પીર સદરદીન એમ બણે તારે ગુરે ગુર સમાયે

*

*

*

આ ધટે સાસ ઉસાસ નિરંજન સત સ્વરૂપી આનંદ

આ ધટે અનંત મુરત હંસ રૂપી તો આ ધટે અનંત મુરજ ને ચંદ

*

*

*

*

*

સખી કેવા સરીખો નથી મારો સ્વામી, તે તો જોવા સરીખો છે કે અલખ અનામી
આવી આવી રીતે આધ્યાત્મિક બાબતોનું એવું તો વર્ણન કરેલ છે કે જેના વિગતવાર ઉતારા રજુ કરવા અમારૂં દિલ તલસી રહ્યું છે, છતાં તે આપવા બેસીએ તો ધણું જ લંબાણ થઇ જાય.

સર્વ મનુષ્યોએ સેવાધર્મ તો સ્વીકારવો જ જોઇએ અને તે મુજબ અમારા ધાર્મિક સાહિત્યમાં અમારા બોધગુરુએ પણ અમને ચેતાવેલ છે કે

સેવા દાજી તમને સુના જગાડયા,

સેવક તે જ સેવા સાર

અમારા સાહિત્ય પ્રત્યેની અજાનતાને લીધે કેટલાક બાઇઓ અમારા ધાર્મિક સાહિત્ય વિરુદ્ધ નાપાવાદાર વાતો કર્યે જાય છે તેમના દિલમાંનો શક દૂર કરવા અમારા પીર સાહેબોના ઉપદેશમાં જે જણાવેલું છે તેમાંના યોડાં ઉદાહરણો આપણે લઇએ.

સદ્ગુરુ કહે રે

કરમ તો સર્વે ઉતરે ન ઉતરે પર નિંદન આળ
પરગમન ના ઉતરે ના ઉતરે આપ હયા ને બાળ

જેના હૃદય માંહે દયા નવ આવશે, કેની ધાંસ રે'સ નવ ખમશે લગાર.
જે દુખળા દેખી દયા નવ આવશે, તે આવશે નર્ક દુવાર.
માણસ જન્મ માથે એટલું, જે કેઇ હોસે દુનિયામાં અવતાર,
બાર વર્ષ કેરે સૌ ઉપરે, ઇલાહ બંદગીની ફરજન સાર.
હિન્દુ મુસલમાન સૌ ઉપરે, સૌને શિર છે એ બાર.
તે માંહે જે જીવ ચુકશે, તે આવશે નર્ક મોઝારે

જુદી કરણીએથી કંઈ નહિ વળે, રહેણીએથી પામીએ પાર;
જે જુદી કરણી કરી મોટા યાશે, તે આવશે કુંભિ નર્ક મોળાર.
જુદું બોલીને મોટા યાવસે, ને પુતશે સર્વ સંસાર.
એક પોતાના પેટ કારણે, માથે લે છે એ બાર.

ઉપર પ્રમાણે અમારા પીર સાહેબોએ અમારી કેમને ઉપદેશ આપવા અર્થે ફરક મુદ્દાઓ કાવ્યથી ને ચુન્નરાતી ભાષામાં દાખલા દલીલોથી સચોટપણે સમજાવેલ છે.

મહાત્મા માંધીજી હિંદુમુસ્લીમ એક સાધનાતું જે કાર્ય કરી રહ્યા છે તે કાર્ય આજથી-૫૦૦ વરસો પૂર્વે અમારા બોધગુરુ પીર સદ્ગૃહીન સાહેબે પુરા તોરથી ઉપાડી લીધેલું અને ફત્તેહમંદી પણ મેળવેલી, તે સાક્ષર થી ઝોલીયા જોષીના હૃદયોદ્ગાર વાંચ્યે આપ સૌને ખાતી થશે. છતાં પીર સદ્ગૃહીન સાહેબના રાજદોમાં કહીએ.

ઝંકાર મધ્યે શાહઅલી રહેજેથી જીવન્યા, ઉણીયાદે આદ શાહના નામ બજાયા.
હિન્દુ મુસલમાન શાહજીના જીવડા, કેની બ્રાંત મ રાખોજી.

હમદિલ ખાલક અલ્લાહ સોહિ વસે, જેણે કાપમ કુદરત ચલાઇ એથી અલ્લાહ;
સુનએ મુસ્લાં! સુનએ કાજી! આ સૃષ્ટિ કેણે રચાઇ એથી અલ્લાહ.

ઇસરે માટીમાંથી સારી ફુતીયા નીપાઇ, ઇસરે કોણે હિન્દુ, કોણે મુસલમાન એથી અ.

આવી રીતે હિન્દુ મુસલમાન એકતાની સાંકળ જડવા આજથી ૫૦૦ વરસ પૂર્વે અમારા બોધગુરુ સદ્ગૃહીન સાહેબનો ઉદ્દેશ હતો.

આવી આવી અનેક બાબત તો અમારા ધાર્મિક સાહિત્યોમાં મળી આવે છે અને સમજાના વિષયો ઉપર અમારા પીરસાહેબોએ ધણું ધણું વર્ણન કરી સચોટપણે સમજાવેલ છે પરંતુ અહિં તો માત્ર નહિ જેના જ દાખલા રજુ કર્યા છે.

ઉપર મુજબ જુદી જુદી બાબતોના ૪૧ નાના મોટા મંથો ૧૦૨૭ પદો અત્યારે ઇતિહાસી ધાર્મિક સાહિત્યના ક્ષેત્રે અસ્તિત્વમાં છે જે વિશે વિષયક બાજુના સમજાથી અહીં ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત નથી. હવે અમારા ધાર્મિક સાહિત્યના મુખ્ય ઉત્પાદક પીરો પેઠી પીર શમ્સ તબેઝ વિશે પણ થોડું વિવેચન રજુ કરતાં જણાવીશું કે તેવણે જુઝાઈ

એક મહાન સુરી હતા તેના માટે સ્વામી શ્રીરામનીય તથા સ્વામી શ્રીવિવેકાનંદે યથેચ્છ વર્ણન કર્યું છે, જે મહાન નરે આકાશમાથી મૂકીને પૃથ્વી પર આપ્યો, જેણે પોતાના શબ્દના ઉચ્ચાર માત્રથી મૂન દેહને સજીવન કરીયો અને જે મહાન નરે સ્વદસતે પોતાના શરીરની ખાવ ઉનારી આપી તથા નાનાવિધ અસખ્ય મોચજીવોના બનાવના એ મહાન નરથી કોણ અભયુ હોય ?

આ સિવાય ઇસ્માઇલી ધાર્મિક સાહિત્યનો ઉર્દુ અને ફારસી ભાષામાં ફેલાવો કરનાર મહાત્મા પીર શમ્સ તમેઝ, મૌલાના જલાયુદ્દીન રમી, ઉમ્મર ખખામ અને મેખ ફરીદુદ્દીન અતાર ખામ કરીને છે.

વળી અહીં જગ એ ખુલાસો આપવો ઉચિત ગણાય કે મહા કાશ્મીર સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ શ્રી મારા વિદ્વાન મિત્ર શ્રીમુન અરદેસર ફરામજી ખમરદારે પોતાના શબ્દમાં એક એવો ખેદ જાહેર કર્યો છે કે "શુદ્ધ મુસલમાનો તરફથી ગુજરાતી ભાષામાં પુસ્તકો લખાવવા જ નથી" શુદ્ધ મુસલમાનોએ તો ઉર્દુજ પસંદ કરી છે.

અહીં પ્રશ્ન એ ખરો થાય છે કે શુદ્ધ મુસલમાનો કોણ ? જેમ બ્રહ્મ પિંગળે સોહિ બ્રાહ્મણુ તેવીજ ગીતે "લા હવાહા મદમદ રસુલિયાહ" નો પ્રવિત્ર દવમો પડનાર શુદ્ધ મુસલમાન જ ગણાય અને પવિત્ર કુગને શરીર એ રીતે સધળા મુસલમાનોને સમાન જ ગણે છે. એક વૈદકનો ધધો કરનારે સત્રળા દોંથી ચાત રહેવાની અને વહીલાતનો ધધો કરનારે કોપદાથી ચાત રહેવાની જરૂર છે તેમ સાહિત્યની સમાલોચના કરનારાઓએ બધા પાસા તપાસવા જોઈએ ને પછી જ તેના વિષે પોતાનો મન રજુ કરવો જોઈએ આ ઊંડુ સત્ય જુની જવાબુ છે, તે શાયનીય છે. અમારા બોધગુરુનો ખાસ હેતુ હિન્દુ અને મુસલમાન સર્વે આલમને એકબીની રતેહબીની સાકળમાં સગઠિત કરવાનો હોવાથી દ્વિદ્વિ આવાનાર અમારા પીરોએ હિન્દુ સમાજને તેમની જ ભાષામાં તેમના શાસ્ત્રોમાં રહેન તરવો અને ઇસ્લામી ધર્મની મહાન શીલોસોરી સમજાવવા એ પદ્ધતિ ગૃહણુ કરેલી હોવાથી—અમારા ધર્મનો મૂળ હેતુ ઇસ્લામ પાથો અને ઇસ્માઇલી ને ઉપરની ઇમારત હોવા છતાં અમારા સાહિત્યમાં ગુજરાતી કવિચરોના જેવી રીટિથી પદ બંજન આે ગરબીઓ માગ્ધતે સંબોધીને વેદાતના રહસ્યો સમગ્રવેલા છે, જે લગભગ સધળા ઇસ્માઇલી બાઇઓને કંઈક હોય છે તેમથી બે ચાર જરૂર જોગા મુદ્દાઓ ગ્ણુ કરીએ છીએ.

સખી ! સદ્ગુરુ સતકારી જાણુ, મદમદ રૂપેરે
આદ નિરંજન શામ સગાય, અની રૂપેરે
સખી નાબકમળ ધા માહે કે, સોદમ હોરે
ત્યા જાપ જાપે છે દસ, તાર ન ગુરેરે
સખી ઇગના પીંગલા સાગ, મુખમલા નાડીરે
ત્યા ચદ્ર સૂજ મગી બેડ, મજા મારીરે

ગરબીનો નમુનો —

કરીયા પજેતના વખાણુ, ઉપાવણુ નુરનીરે લોલ
ન્યારે સીરજ્યા કુતુખ તારાનુ નુર, તે પજેતન પાકનારે લોલ.
તે તો સીતેર હમર વરસ ઉગમતા સાર, ફરી અમ જોલતારે લોલ
તે તારો નખી મહ મહ નામ, અલી શિર તાજમારે લોલ.
તેના હસ ગળામા ફાતમા (ઇ) નુર, ઝણુકે જેમ વિજળીરે લોલ
તેને જે પાસે ઇનામ હશન હુસેન, શમારે તેજ માહેરે લોલ

ઉપરની બામતોથી જાણી શકાય છે કે, ઇસ્માઇલી ધાર્મિક સાહિત્યમા જે પદો ને ગરબીઓ બોલાય છે તે ઇસ્લામના તત્વોથી ભરપુર છે છતાં દરેક સુદા અત્રેની પ્રગતે સચોટપણે સમજાવવા અત્રેની પ્રકૃતિને અનુકૂળ થઇ પડવા ખાતર માન આ રીત અખત્યાર કરેલી છે ને તેવીજ રીતે અન્ય ઇસ્લામી પીરોએ અખત્યાર કર્યાનું પણ પ્રસિદ્ધ છે

સાંસારિક સાહિત્ય

અત્યાર સુધીમા અમારી જ્ઞાતિમાંથી ૧૭ વર્તમાન પત્રો મ્હાર પડ્યા છે પરંતુ તેમાંથી અત્યારે ત્રણ જ ચાલુ છે તે પૈકી પહેલું “ ધી ઇસ્માઇલી ” નામનું અઢવાડિક પત્ર છે જે વાર્ષિક ૩૬ બેના નજવા લવાજમે (જાન ૫૦ સિવાય) સરાસરી ૨૦ પાનાનું વાર્ષિક પુરું પાડી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા બજાવી રહ્યું છે જે પત્ર સારી ગુજરાતી વાચનારી આલમ માટેનું છે

બીજું અમારું પખવાડિક પત્ર ધી ઇસ્માઇલી આફતામ છે તે વાર્ષિક ત્રણ રૂપીઆના લવાજમે ઇસ્માઇલી આલમ માટે સારી હકીકતો રજૂ કરી, ગુજરાતી બાબાના સેવા બજાવી રહ્યું છે. આ પત્ર અમારી જ્ઞાતિ માટેનું જ છે

ત્રીજું અમારું માસિક સતપથ-પ્રકાશ છે આ માસિક આજ સુધી અથવા બહાર પડે છે અને તેમા દિન પ્રતિદિન શુદ્ધ ગુજરાતી બાબા વાપરવા અમારો ઉદ્દેશ્ય દર્શાવેલો ધટલું ઉત્તેજન અને ધટલી સૂચના આપી તેમને આગળ વધારવા ઉપર મહેનત કરી રહ્યું છે તેની માથે આ વર્ષથી ઇસ્માઇલી આલમને દળાકોશલ્યનો પણ રસ થપાડી રહ્યું છે આપ જાણી શક્યા હશે કે એ અમારી જ્ઞાતિ માટેનું પત્ર છે

ઠાવ્યો, વાર્તાઓ અને નિબંધો વિગેરેના મળાને કુલ ૧૮૧ મેન્સો અને ૭૨૩ પત્રિકાઓ બહાર પડેલ છે. અમારી જ્ઞાતિ રાજ્ય દરમારે માનપામેલા ૫ કવિઓ અને ૧૫૦ લેખકો તથા સાહિત્યની સેવા બજાવતા ૯ મહો દરતી ધરાવે છે

ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાની મળા ગુજરાતી બાઇઓની ફરજ છે અને તદાનુસાર ઇસ્માઇલી આલમે પણ ગુજરાતી સાહિત્યની અત્યાર સુધીમા સારી સેવા બજાવી છે છતાં આટલું તો કસુવ કરવુંજ પડશે કે તે સેવા બજાવવામા અમારી થોડે ઘણે અશે અર્ધદગ્ધ રિયતિ છે અને તેનું મુખ્ય કારણ અમારા કેટલાક વિદ્વાનોની આગસ અને સમસ્ત ગુજરાતી બાબાના વિગેરેનું અમારી તરફનું દુર્લ્લસ છે.

અમારા કેટલાક વિદ્વાન બાઈઓ ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા બજાવી રહ્યા છે અને ઘણા બજાવી પણ ગયા છે તેના ઉદાહરણો શ્રીયુક્ત તનમુખરામ ત્રિપાઠીના ચબ્દોમાં કહીશું કે—

“ગુજરાતીમાં પ્રથમ યોગવાસિષ્ઠના ‘ઉત્પત્તિ પ્રકરણ’ના આપાંતર પ્રકટ કરનાર બોળ ગૃહસ્થ હતા, અને વેદાંતના દ્વિન્દી વિચાર સાગર આદિ પ્રસિદ્ધ મન્યોના મધ્યમ પ્રકાશક પણ બોળ ગૃહસ્થ જ હતા અને નીતિ વૈરાગ્ય ચાંતિમય પ્રસ્તુત કાવ્યના સંગ્રહ કર્તા પણ એ જ સાતિયા હતા.” અહિં અને અત્યારે મળેલી સૂચના મુજબ—હું કહેવા ધાડું છું કે શેઠ શરીરબાઈ સાથેમહમદ વેરાવરવાળાએ “પંચદશી” નામનો મન્ય બહાર પાડેલ છે.

આ સિવાય વર્તમાન પત્રના યુગ પૂર્વે પહેલ વહેલું “વેપાર સમાચાર” પત્ર કાઢનાર બોળ-બાઈ હતા. આવાં તો અનેક દાખલાઓ અણનોંધ્યા બસિમજૂત થયા છે.

અમારા બંધ પંડો ગયેલા વર્તમાન પત્રોએ ગુજરાતી કળા અને સાહિત્યની જે જે અપૂર્વ સેવાઓ બજાવી છે તેનું સંવિસ્તર વિવેચન કરતાં વિષય લંબાવાનો બય રહે છે તેથી તે વળી કોઈ બીજા પ્રસંગે આપણે જાણીશું.

આજનું અમારું બાપણ પૂરું કરતાં અમારે જણાવવું જોઈએ કે પ્રસ્તુત બાપણમાં જો આત્મસ્થાપના જેવો દોષ આપ સંજ્ઞનો અને સત્કારીઓને જણાય તો ક્ષમા આપશો બાકી અમારો આશય તો સાચો હકીકત રજૂ કરવાનો અને તેમ કરી ગેરસમજ દુર કરાવવાનો જ છે.

અમારા સાહિત્ય પ્રત્યેની આપની મીઠી લાગણીઓમાં અભિજીવિ થાય એવું ધનંદી અત્રેજ અટકીશું.